

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Дарио О. Кршић

**„СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ ДО 1945.
ГОДИНЕ: УЗРОЦИ НЕТРПЕЉИВОСТИ“**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Dario O. Kršić

**„SERBO-CROATIAN RELATIONS UNTIL 1945:
CAUSES OF INTOLERANCE“**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор:

др Драган Симић, редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Неизмерну захвалност дугујем својим родитељима Марији и Обраду, као и супрузи Марини, без чије подршке не бих могао да започнем и окончах вишегодишње истраживање.

На изузетној и сваковрсној помоћи најсрдачније се захваљујем проф. др Драгану Симићу, који је прихватио улогу ментора и с којим ми је било посебно задовољство и част да сарађујем дужи низ година. Срдачно се захваљујем асистенту мр Драгану Живојиновићу на сјајној сарадњи, свим корисним саветима и великој подршци коју ми је пружио.

Током истраживања, ванредну саветодавну и другу стручну помоћ пружили су ми цењени историчари, политиколози и филолози, међу којима бих издвојио академика Љубодрага Димића, др Никола Жутића, др Момчила Суботића, др Зорана Лутовца, дипл. политиколога и правника Милоша Кнежевића и дипл. филолога Обрада Полића, којима се дубоко захваљујем.

Велику захвалност изражавам и свим осталим колегама на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, који су допринели успешном окончању моје дисертације, посебно Катарини Петровић, на љубазности, сусретљивости и професионално обављеним административним пословима, као и уваженим члановима комисије који су пажљиво прочитали моју тезу.

Такође, захваљујем се на помоћи запосленима у следећим архивима, институтима и библиотекама: Архиву Србије, Архиву Југославије, Институту за политичке студије у Београду, Институту за међународну политику и привреду у Београду, Институту друштвених наука у Београду, Институту за савремену историју у Београду, Народној библиотеци Србије, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“, Народној Библиотеци „Доситеј Обрадовић“ у Старој Пазови и Библиотеци „Петар Петровић Његош“ у Новој Пазови.

На крају бих нагласио да сам за све евентуалне фактографске и друге грешке у дисертацији одговоран искључиво ја.

У Београду, 20. маја 2024. године.

Дарио Кршић

САЖЕТАК

Из аспекта психолошких и реалистичких теорија међународних односа, у дисертацији се анализирају неуралгичне тачке у историји политичких, религијских, економских и културних односа између Срба и Хрвата, како би се одредили узроци међусобне нетрпељивости и деструктивног понашања.

Образлаже се теза да се нетрпељивост, односно њен најинтензивнији облик, осећање мржње, манифестује међу нацијама с минималним етничким, културним, језичким и религијским различитостима, као и да је осећање страха фундаментални емоционални окидач међународних нетрпељивости. Становиште се поткрепљује резултатима савремених истраживања из области индивидуалне психологије, социјалне психологије, неурофизиологије и генетике. Указује се на чињеницу да србофобија и кроатофобија нису изузетак од овог правила.

У разматрању неуралгичних тачака и у српско-хрватским односима користе се сазнања из области политикологије, историје, економије, културологије, етнологије, етнопсихологије, психоисторије, психогеографије, антропологије, археологије, генетике етноса, лингвистике, митологије, статистике и других наука и научних дисциплина.

Кроз свеобухватни психоисторијски приказ српско-хрватских односа, „тоталну историју“ од средњег века до савременог доба, преиспитују се активности унутрашњих и спољних државних органа, религијских и научних институција, политичких партија, безбедносних служби, владиних и невладиних организација, медијских кућа, моћних владара и других утицајних групних и индивидуалних субјеката, али и геополитичке законитости и промене у светском поретку, које су обликовале и индуковале страхове и нетрпељивости.

Разматрају се активности католичких прелата, покушаји унијаћења српског народа, отпор Српске православне цркве, улога крајишких привилегија у српско-хрватским анимозитетима, као и борбе крајишких Срба за признање и очување етничког идентитета.

Преиспитују се најбитније митологеме које су „менталним програмирањем“ послужиле као градивни елементи србофобије и кроатофобије, њихово вештачко трансформисање у фактоиде, политизација историјске науке и успешна имплементација историјских конструката у образовне системе.

Нарочита пажња посвећена је утврђивању развоја и преобликовању етничких идентитета Срба и Хрвата, формулисању великонационалних концепата, настанку културних, економских и језичких спорова, стигми и предрасуда те улози моћних субјеката међународних односа у инспирисању и покретању наведених српско-хрватских антагонизама.

Описује се деструктивно понашање Хрвата и Срба у Првом светском рату и Другом светском рату. Каузални однос страха, мржње и насиља у овим сукобима настоји се додатно појаснити психолошким моделом „фобоцентричне петље“, утемељеном на трансакционој анализи. Испитују се мотиви, методи извршавања и обими ратних злочина, геноцида и културоцида, као узроци и последице „трансгенерацијских преноса траума“.

Идентификују се неуралгичне тачке и у мирним раздобљима српско-хрватских односа током саживота на просторима Аустријског царства, Аустроугарске, у монархистичкој и социјалистичкој Југославији. Преиспитује се „негативни мир“ или „замрзнути сукоб“ између Републике Хрватске и Републике Србије, структурно и културно насиље у посматраним земљама, као и перспективе српско-хрватских односа.

Оцењују се резултати различитих регионалних и субрегионалних иницијатива за помирење народа на Западном Балкану. Закључно, предлаже се психоисторијски модел „истином до помирења“: формирање Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Хрватске академије знаности и умјетности, као део шире стратегије суочавања с прошлошћу, која би могла допринети трајном помирењу и интензивнијој политичкој, економској, религијској и културној сарадњи две државе.

Кључне речи: српско-хрватски односи, нетрпељивост, неуралгичне тачке, србофобија, кроатофобија, фобоцентрична петља, историјски конструкти, геноцид, национални интерес, истином до помирења.

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: међународни односи

УДК број: 327:355.48/.49(323.1:316.47)

ABSTRACT

From the perspective of psychological and realistic theories of international relations, the dissertation analyzes neuralgic points during the history of political, religious, economic and cultural relations between Serbs and Croats, in order to determine the causes of mutual intolerance and destructive behavior.

The theory that intolerance, i.e. its most intense form, the feeling of hatred, manifests itself among nations with minimal ethnic, cultural, linguistic and religious diversity, as well as that the feeling of fear is the fundamental emotional trigger of international intolerance is explained in this dissertation. This point of view is supported by the results of modern research in the fields of individual psychology, social psychology, neurophysiology and genetics. It is pointed out that Serbophobia and Croatophobia are no exception to this rule.

In considering neuralgic points in Serbo-Croatian relations, knowledge from the fields of political science, history, economics, cultural science, ethnology, ethnopsychology, psychohistory, psychogeography, anthropology, archeology, ethnic genetics, linguistics, mythology, statistics and other sciences and scientific disciplines are used.

Through a comprehensive psycho-historical account of Serbo-Croatian relations, a „total history“ from the Middle Ages to the modern era, the activities of internal and external state bodies, religious and scientific institutions, political parties, security services, governmental and non-governmental organizations, media houses, powerful rulers are reviewed and other influential group and individual subjects, but also geopolitical laws and changes in the world order, which shaped and induced fears and intolerance.

The activities of Catholic prelates, attempts to unify the Serbian people, the resistance of the Serbian Orthodox Church, the role of Krajina Serbs privileges in Serbo-Croatian antagonisms, as well as the struggle of Krajina Serbs for the recognition and preservation of ethnic identity are discussed.

The most important mythologems, which through „mental programming“ served as building blocks of Serbophobia and Croatophobia, their artificial transformation into factoids, the politicization of historical science, and the successful implementation of historical constructs into educational systems are reviewed.

Special attention is given to determining the development and reshaping of the ethnic and national identities of Serbs and Croats, the articulation of greater national concepts, the emergence of cultural, economic and linguistic disputes, stigmas and prejudices, and the role of powerful subjects of international relations in inspiring and initiating the aforementioned Serbo-Croatian antagonisms.

It describes the destructive behavior of Croats and Serbs in World War I and World War II. The causal relationship of fear, hatred and violence in these conflicts is sought to be further clarified by the psychological model of the „phobocentric loop“, based on transactional analysis. Motives, execution methods and scope of war crimes, genocide and culturocide are examined, as causes and consequences of „transgenerational transmission of trauma“.

Neuralgic points are also identified in the peaceful periods of Serbo-Croatian relations during coexistence in the territories of the Austrian Empire, Austria-Hungary, in monarchist and socialist Yugoslavia. The „negative peace“ or „frozen conflict“ between the Republic of Croatia and the Republic of Serbia, structural and cultural violence in the observed countries, as well as the perspectives of Serbo-Croatian relations are discussed.

The results of various regional and subregional initiatives for the reconciliation of peoples in the Western Balkans are evaluated. In conclusion, a psychohistorical model „reconciliation

through truth“ is proposed: the formation of the Interacademic Commission of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Croatian Academy of Sciences and Arts, as part of a broader strategy of dealing with the past, which could contribute to permanent reconciliation and more intense political, economic, religious and cultural cooperation between the two countries.

Key words: Serbo-Croatian relations, intolerance, neuralgic points, Serbophobia, Croatophobia, phobocentric loop, historical constructs, genocide, national interest, from truth to reconciliation.

Scientific field: political science

Narrow scientific field: international relations

UDC number: 327:355.48/.49(323.1:316.47)

САДРЖАЈ

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА.....	14
СПИСАК ТАБЕЛА, ГРАФИКОНА, ДИЈАГРАМА И СЛИКА	16
УВОД.....	20
Формулисање проблема истраживања	20
Предмет и циљеви истраживања	22
Хипотетички оквир истраживања	25
Методолошки оквир истраживања.....	26
Научни и друштвени значај и оправданост истраживања	29
Приказ садржаја по поглављима	30
1. ОСЕЋАЊЕ НЕТРПЕЉИВОСТИ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА	35
1.1. Појмовна одређења осећања нетрпељивости	35
1.2. Осећања страха и нетрпељивости у теоријама међународних односа: веза између страха, мржње, зла и лажи	41
1.3. Неурофизиолошки и генетски основи повезаности емоција страха, нетрпељивости и насилног понашања	58
1.4. Међузависност осећања страха, осећања нетрпељивости и насилног понашања у међународним односима: „фобоцентрична петља“	63
1.4.1. Филозофска, социолошка, психолошка и антрополошка промишљања о међузависности осећања страха, нетрпељивости и насилног понашања човека.....	63
1.4.2. Утицај осећања страха и мржње на насилно понашање држава: моћ, рат и геноцид.....	71
1.4.3. Трансгенерацијски пренос трауме и освета као реакција на трауме у међународним сукобима.....	104
1.4.4. Могућност примене психолошког модела кружне емоционалне реакције у објашњењу утицаја нетрпељивости и страха на насилно понашање држава: „фобоцентрична петља“	109
2. ИСТОРИОГРАФСKE, ЕТНОЛОШКЕ, ЛИНГВИСТИЧКЕ, ЕТИМОЛОШКЕ, ЕТНОПСИХОЛОШКЕ, АНТРОПОЛОШКЕ И ГЕНЕТСКЕ ТЕОРИЈЕ О РАЗЛИКАМА ИЗМЕЂУ СРБА И ХРВАТА.....	117
2.1. Уводна разматрања: историјски контекст, етничке и културне посебности Срба и Хрвата	117
2.2. Етимолошке и историографске теорије о разликама између Срба и Хрвата.....	135

2.3. Антрополошке и етнопсихолошке теорије о разликама између Срба и Хрвата: корени расистичких предрасуда	153
2.4. Генетске теорије о разликама између Срба и Хрвата и савремени расизам	176
3. СРПСКО-ХРВАТСКА ПРОЖИМАЊА ДО ПОЧЕТКА XIX ВЕКА: РАНА ИЗВОРИШТА СРБОФОБИЈЕ И КРОАТОФОБИЈЕ	187
3.1. Уводна разматрања о коренима србофобије и кроатофобије пре XIX века	187
3.2. Српско-хрватски односи до продора Османлија: етничка кретања, културне разлике и религијски анимозитети.....	196
3.2.1. Најраније забележене границе између Срба и Хрвата на Балканском полуострву	196
3.2.2. Срби на Јадрану: „Serblia mediterranea“	207
3.2.3. Ране верске и културне размеђе Срба и Хрвата	210
3.2.4. Дукља: српска или хрватска склавинија?	217
3.2.5. Митски сукоб Срба и Хрвата.....	224
3.2.6. Узроци даљих религијских и културних подвајања Срба и Хрвата	226
3.2.7. Пад Хрватске под угарску круну, улога династије Вукановић у хрватској бановини и питање пограничне „Хумске земље“	229
3.2.8. „Историјско право“ Срба и Хрвата на Босну и Херцеговину	236
3.3. Српско-хрватски односи од XIV до XIX века: сеобе Срба и борба за очување етничког идентитета.....	247
3.3.1. Српско-хрватска прожимања до османлијских освајања.....	247
3.3.2. Последице османлијске инвазије на српско-хрватске односе: сеобе народа, стварање Војне крајине, крајишке привилегије и покушаји унијаћења	251
3.3.3. Крајишке привилегије, верска нетолеранција и покатоличавање Срба: зачеци омразе	262
3.3.4. Етничко порекло „католичких Срба“, „влашко питање“, крајишке буне и први позиви на геноцид.....	278
3.3.5. Културне и економске разлике између Срба и Хрвата од XIV до XIX века	289
4. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: ГЕНЕЗА СРПСКО-ХРВАТСКЕ НЕТРПЕЉИВОСТИ	298
4.1. Национални идентитети и етничка распрострањеност Срба и Хрвата у XIX веку: сукоб историјских чињеница и митологема	298
4.1.1. Мнемонизам Срба и Хрвата	298
4.1.2. Еволуција великосрпске и великохрватске националне идеје.....	304

4.1.3. Сукоб мита и историје:	
„Велика Србија“, „Небеска Србија“ и „Велика Хрватска“	316
4.1.4. Национални идентитети Срба и Хрвата у делима етнографа, историчара, статистичара и слависта у првој половини XIX века	321
4.2. Српско-хрватски антагонизми до средине XIX века	355
4.3. Српско-хрватски политички, религијски, економски и културни антагонизми од 1848. године до краја XIX века	379
4.3.1. Срби и Хрвати у време „Пролећа народа“	379
4.3.2. Рефлексије покрета католичких Срба на српско-хрватске нетрпељивости	385
4.3.3. Хрватско-српски анимозитети и „источно питање“	390
4.3.4. Борба Срба за потврду националног идентитета у Троједници и почеци правашког расизма	405
4.3.5. Буђење кроатофобије, српски расизам и насилно понашање Хрвата	418
4.4. Српско-хрватски политички, религијски, економски и културни антагонизми од почетка XX века до краја Првог светског рата.....	427
4.4.1. Својатање Завода Светог Јеронима и антисрпске демонстрације.....	427
4.4.2. Одлазак Хедерварија, „Велеиздајнички процес“ и Анексиона криза	431
4.4.3. Срби и Хрвати у Првом светском рату: почеци злочинења	435
4.4.4. Економски и демографски чиниоци србофобије и кроатофобије од половине XIX века до Првог светског рата	448
4.5. Модел српско-хрватске „фобоцентричне петље“ од 1848. до 1918. године	454
5. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ: АНТАГЕНИЗМИ УЈЕДИЊЕНИХ СУПРОТНОСТИ.....	459
5.1. Конституисање југословенске државе.....	459
5.1.1. Место и улога Срба и Хрвата у уједињењу	459
5.1.2. Лондонски тајни уговор и хрватска геополитичка промишљања.....	474
5.1.3. Етнички идентитети у југословенској краљевини: статистика.....	478
5.2. Српско-хрватски политички сукоби у југословенској монархији: кулминација несношљивости и спољнополитички притисци.....	482
5.2.1. „Супериорност динараца“, питање српске хегемоније и југославизација Срба ..	482
5.2.2. Вишестраначје у Краљевини: српски централизам и хрватски федерализам.....	488
5.2.3. Комунистичка партија Југославије и „хрватско национално питање“	496
5.2.4. Хрватски национални циљеви и атентат на посланике ХСС-а.....	500

5.2.5. Атентат на краља Александра I Карађорђевића, „решење хрватског питања“ и однос великих сила према Краљевини Југославији.....	506
5.3. Српско-хрватски религијски сукоби у југословенској монархији: наставак традиционалног неслагања	548
5.4. Српско-хрватске економске разлике и размирице у југословенској монархији	558
5.5. Српско-хрватске културне разлике и сукоби у југословенској монархији: „култура јунака“ и „паладинска култура“	568
6. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ: ИЗДАЈА, ЗЛОЧИН И ОСВЕТА.....	581
6.1. Место и улога Срба и Хрвата у Априлском рату	581
6.1.1. Слом, окупација и „траума издаје“	581
6.1.2. Успостављање Независне Државе Хрватске	588
6.2. Срби и Хрвати у антифашистичким и колаборационистичким покретима: допринос борби против окупатора и српско-хрватски односи у НОП-у.....	595
6.2.1. Српски колаборационисти: „недићевци“ и „љотићевци“	595
6.2.2. Југословенска војска у отаџбини (четници): устанак, организација и етнички састав војске	600
6.2.3. Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије: устанак, етнички састав и српско-хрватски анимозитети.....	613
6.2.4. Срби у оружаним снагама Независне Државе Хрватске	637
6.2.5. Ослобођење земље од окупатора: завршне операције	639
6.3. Геноцидна политика Независне Државе Хрватске: узроци и обим геноцида	646
6.4. Злочини српских оружаних формација над Хрватима и Бошњацима: <i>Lex talionis</i>	683
6.5. Злочини Народноослободилачке војске над Хрватима, Србима и заробљеним окупаторским војницима: „Леве грешке“ и одмазде.....	697
6.6. Религијски односи Срба и Хрвата у Другом светском рату: прекрштавање и културоцид	704
6.7. Статистика „југословенског демоцида“ према Рудолфу Рамелу	720
6.8. Модел српско-хрватске „фобоцентричне петље“ од 1918. до 1945. године	743
7. УСЛОВИ ЗА СРПСКО-ХРВАТСКУ САРАДЊУ И ПОМИРЕЊЕ.....	752
7.1. Српско-хрватски антагонизми од 1945. до 1995. године	752
7.2. Српско-хрватски односи од 1996. године до 2020-их: „замрзнути сукоб“	778
7.3. Услови за успостављање поверења и сарадње између Срба и Хрвата: „истином до помирења“	793

ЗАКЉУЧАК.....	821
CONCLUSION	861
ЛИТЕРАТУРА.....	901
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	975
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	977
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ.....	978
ДОКТОРСКОГ РАДА.....	978
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	979

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
ВМРО – Унутрашња македонска револуционарна организација
ГД – Генетска дистанца
ДСХВ – Демократски савез Хрвата у Војводини
ЗАВНОХ – Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске
ИГП – Индекс геополитичке позиције
ИИПП – Институт за историјску правду и помирење
ЈАЗУ – Југославенска академија знаности и умјетности
ЈВ – Југословенска војска
ЈВуО – Југословенска војска у отаџбини
ЈДС – Југословенска демократска странка
ЈМО – Југословенска муслиманска организација
ЈНС – Југословенска национална странка
ЈРЗ – Југословенска радикална заједница
ЈРСД – Југословенска радикална сељачка демократија
КА – Католичка акција
КЕБС – Конференција о европској безбедности и сарадњи
КЕР – Кружна емоционална реакција
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
Маспок – Масовни покрет („Хрватско прољеће“)
ММФ – Међународни монетарни фонд
МПРИ – Military Professional Resources: MPRI
НДХ – Независна Држава Хрватска
НОВ и ПОЈ – Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
НОО – Народноослободилачки одбор
НОП – Народноослободилачки покрет
НРС – Народна радикална странка
ОДЗ – Одељење за државну заштиту
ОЕБС – Организација за европску безбедност и сарадњу
ОЗНА – Одељење за заштиту народа
СДК – Српски добровољачки корпус
СДС – Самостална демократска странка; Српска државна стража; Српска демократска странка
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СРНАО – Српска националистичка омладина
СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата
ТОСРХ – Територијална обрана Социјалистичке Републике Хрватске
УДБ-а – Управа државне безбедности
УУНЗПР – Управа Уједињених нација за помоћ и рехабилитацију
УХРО – Усташа – Хрватска револуционарна организација
ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија
ХАНАО – Хрватска национална омладина
ХДЗ – Хрватска демократска заједница
ХОС – Хрватске оружане снаге
ХПЗ – Хрватска православна заједница

ХПРО – Хрватска правашка републиканска омладина
ХПЦ – Хрватска православна црква
ХРСС – Хрватска републиканска сељачка странка
ХСП – Хрватска странка права
ХСС – Хрватска сељачка странка
Ција – Америчка централна обавештајна агенција
ЦК СКЈ – Централни комитет Савеза комуниста Југославије
ЦК СКС – Централни комитет Савеза комуниста Србије
ЦК СКХ – Централни комитет Савеза комуниста Хрватске

СПИСАК ТАБЕЛА, ГРАФИКОНА, ДИЈАГРАМА И СЛИКА

Табеле

Табела 1 – Мотиви, емоције, циљеви и средства у међународним односима (према Ричарду Н. Лебову)	43
Табела 2 – Три приступа у анализи социјалних конфликта (према Џеси Ш. Бернард).....	76
Табела 3 – Безбедносна дилема	88
Табела 4 – Расне одлике лобање у савременим антрополошким теоријама	158
Табела 5 – Крвне групе заступљене у хрватској и српској популацији (%)	177
Табела 6 – Хронолошки развој хаплогрупа пронађених у Европи	178
Табела 7 – Распоред хаплогрупа у Европи – Y-ДНК (%)	179
Табела 8 – Хаплогрупе на простору бивше Југославије	183
Табела 9 – Генетска удаљеност становништва Босне и Херцеговине, Бугарске, Хрватске, Косова, Македоније и Србије	184
Табела 10 – Административне области Војне крајине (15-19. век)	255
Табела 11 – Значења назива „Влах“ у хрватској етнографији и историографији	260
Табела 12 – Бројност католика (заједно с унијатима) и православаца у региментама Војне Хрватске 1810. године (према Огисту Мармону)	322
Табела 13 – Апсолутни и релативни број Срба у укупној популацији Краљевине Угарске 1846. године (према Рудолфу А. Фролиху)	323
Табела 14 – Народи у Аустријском Царству 1846. године (према К. Бернхардију и П. Ј. Шафарику)	330
Табела 15 – Размештај Срба 1840-их (према А. Н. Пипину и В. Д. Спасовичу)	333
Табела 16 – Вероисповести у Краљевини Угарској 1846. године (према Е. Фењешу).....	334
Табела 17 – Укупна бројност Срба и Хрвата половином 1826. године (према П. Ј. Шафарику).....	336
Табела 18 – Размештај Срба и Хрвата 1857. године (према Е. Фењешу)	338
Табела 19 – Бројност Словенцо- и Србо-Хрвата у Аустрији 1861. (према Х. Брахелију).....	339
Табела 20 – Бројност Срба и Хрвата у Аустрији 1861. (према Х. Брахелију)	340
Табела 21 – Бројност православног и католичког становништва у Краљевству Хрватској и Славонији од 1869. до 1910. године	451
Табела 22 – Бројност становништва у Краљевини Србији према вери 1900. године	452
Табела 23 – Писменост становништва Краљевине Србије „по језику“ и „по вери“ 1900. године	453
Табела 24 – Становништво Краљевине СХС по матерњем језику 1921. године	481

Табела 25 – Мандати „Србијанаца“ у разним покрајинама (према Р. Бићанићу)	516
Табела 26 – Број министара према пореклу у Краљевини Југославији до 1938. године (према Р. Бићанићу)	517
Табела 27 – Осуђена лица према вероисповести у окружним и првостепеним судовима од 1930. до 1939. године (%)	534
Табела 28 – Потпора православној и католичкој цркви из државног прорачуна Краљевине Југославије 1936/37. у милионима динара (према Р. Бићанићу)	557
Табела 29 – Процена индекса дохотка по глави становника 1923. године и приближан број година под турском и/или хабзбуршком администрацијом	561
Табела 30 – Инвестирани капитал и запослени радници у индустрији (1918-1938)	567
Табела 31 – Издаци за подизање школских зграда по покрајинама (1921-1930)	574
Табела 32 – Издаци државе за подизање школских зграда по бановинама (1930/31-1937/38)	574
Табела 33 – Дотације државе музејима исказане у процентима у односу на буџет Министарства просвете (1919-1929)	575
Табела 34 – Дотације библиотекама исказане у процентима у односу на буџет Министарства просвете (1919-1924)	576
Табела 35 – Подела окупиране Краљевине Југославије након Априлског рата	585
Табела 36 – Преглед учешћа Срба и Хрвата у НОБ на територији Хрватске у Другом светском рату	618
Табела 37 – Подаци са Трећег заседања ЗАВНОХ-а о уништеним објектима на подручју Хрватске	630
Табела 38 – Преглед учешћа Срба и Хрвата у осталим оружаним формацијама на територији Хрватске у Другом светском рату	631
Табела 39 – Страдали Хрвати и Срби у партизанима према годинама рата	632
Табела 40 – Погинули и умрли Срби и Хрвати с подручја СР Хрватске као жртве рата, у партизанима, усташко-домобранским формацијама и четницима (према В. Жерјавићу).....	633
Табела 41 – Страдали припадници НОВЈ према хрватским регијама и годинама страдања ...	634
Табела 42 – Страдали припадници НОВЈ: национална структура према годинама страдања ...	635
Табела 43 – Страдале припаднице НОВЈ-а (Српкиње и Хрватице) према годинама страдања	635
Табела 44 – Упоредба губитака становништва Југославије 1941-1945. по нацијама, према В. Жерјавићу и Б. Кочовићу (у хиљадама)	636
Табела 45 – Стварни југословенски губици према В. Жерјавићу, по категоријама (у хиљадама)	636
Табела 46 – Страдања према годинама рата у хрватским регијама	649
Табела 47 – Број убијених Срба у логору Јасеновац према подручјима из којих су интернисани (према В. Жерјавићу)	659

Табела 48 – Жртве Рома, Јевреја, Срба и Хрвата према пописима, прорачунима и проценама	661
Табела 49 – Губици Срба на територију Независне Државе Хрватске (према В. Жерјавићу)	662
Табела 50 – Национална структура страдалих цивила према годинама рата у Хрватској	663
Табела 51 – Полна структура страдалих цивилних жртава према националностима	663
Табела 52 – Национална структура страдалих цивила у Јасеновцу према годинама страдања жртава	664
Табела 53 – Национална структура жртава према годинама страдања у Аушвицу	664
Табела 54 – Логор Дахау: национална структура жртава према годинама страдања	665
Табела 55 – Логор Маутхаузен: национална структура жртава према годинама страдања	665
Табела 56 – Бухенвалд: национална структура жртава према годинама страдања	666
Табела 57 – Немачки логори у Норвешкој: национална структура жртава према годинама страдања	666
Табела 58 – Преостали/неутврђени логори у Немачкој: национална структура жртава према годинама страдања	667
Табела 59 – Учешће у популацији и учешће у губицима цивила према националној припадности у НДХ	693
Табела 60 – Ратни и поратни губици Хрвата и Бошњака (Муслимана) од 1941. до 1947. године (према В. Жерјавићу)	695
Табела 61 – Убијено српско православно и хрватско римокатоличко свештенство од 1941. до 1945. и у пораћу	717
Табела 62 – Убијено српско православно и хрватско римокатоличко свештенство у Другом светском рату (према починитељима)	718
Табела 63 – Југословенски демоцид: процене, извори и прорачуни (према Р. Рамелу)	727
Табела 64 – Процене броја Срба и Хрвата на простору Републике Хрватске од 1840. до 2021. године	785
Табела 65 – Бројност Срба и Хрвата у Републици Србији од 1948. до 2022. године	786
Табела 66 – Фазни модел раста сукоба (према Г. Бекету)	808

Графикони

Графикон 1 – Који идентитет Вам је важнији: Ваш етнички идентитет или Ваш идентитет као грађанина Србије/Хрватске?	801
Графикон 2 – Сматрате ли да државне власти Хрватске/Србије представљају историју државе на тачан начин?	802

Дијаграми

Дијаграм 1 – Редослед „легитимности“ насилног одговора	65
Дијаграм 2 – Међузависност страха, мржње и насиља	66
Дијаграм 3 – „Круг држава“ (према Каутиљи)	87
Дијаграм 4 – Модел фобоцентричне петље	115
Дијаграм 5 – Српско-хрватска „фобоцентрична петља“ од 1848. до 1918. године	457
Дијаграм 6 – Српско-хрватска „фобоцентрична петља“ од 1918. до 1945. године	751
Дијаграм 7 – Модел „истином до помирења“ Срба и Хрвата	814
Дијаграм 8 – Ишикава дијаграм: Узроци српско-хрватских нетрпељивости	859
Diagram 9 – Ishikawa Diagram: Causes of Serbo-Croatian Intolerance	899

Слике

Слика 1 – Звонаста крива „починилаца“, „посматрача“ и „спасилаца“	102
Слика 2 – Балкански геном 1. миленијума нове ере	185
Слика 3 – Положај Рашке у Славонији (17. век)	192
Слика 4 – Границе Беле Србије, Србије на Балкану, Хрватске на Балкану (као дела Србије) и Беле (Велике) Хрватске, од 565. до 717. године (према Лују-Етјену Дисјеу)	203
Слика 5 – Приказ граница Србије и смештај Хрватске од 717. до 911. године (према Лују-Етјену Дисјеу)	204
Слика 6 – Франачке границе и смештај Срба у време Карла Великог (према Ајнхарду)	206
Слика 7 – Смештај и границе српских склавинија и Хрватске у 10. веку (према Порфирогениту)	208
Слика 8 – Европа у време Црквеног раскола	214
Слика 9 – Просторни смештај Хрвата и Словинаца почетком 17. века	329
Слика 10 – „Илиро-Срби“ на етнографској карти Аустријске монархије 1846.	332
Слика 11 – Смештај Срба, Србо-Хрвата, Словенцо-Хрвата, Морлака, Далматинаца и Ћића (према етнографској карти Карла Черниха из 1856. године)	335
Слика 12 – Границе Мађарске после Тријанонског споразума и Париских мировних уговора	473
Слика 13 – Границе Краљевине Србије према Лондонском тајном уговору	476
Слика 14 – Писменост становништва по бановинама у Краљевини Југославији 1931. године	572

УВОД

Формулисање проблема истраживања

Теоретичари међународних односа користили су сазнања и искуства прошлости као незаобилазне елементе за изградњу ставова, законитости и закона. Од суштинске важности биле су анализе историјских епоха, мисаоних досега филозофа, политичара и војних стратега из последња два миленијума „предисторије дисциплине“, у потрази за „сталностима и променама“, премда „нема заправо ничег суштински новог што већ није било“, подсећа професор **Драган Симић**.¹

Историја српско-хрватских односа спада у „најзначајнија питања наше прошлости“², а и данас нам увелико „одређују судбину“³. Премда је током последњих деценија објављено мноштво научних радова, односи Срба и Хрвата још увек су недовољно истражени, пре свега због идеолошко-политичких парадигми заосталих у науци из времена претходних југословенских режима. Неопходна су даљња темељита и дуготрајна испитивања, с циљем да се открије „изузетно богатство тих веза, разноврсност али и сложеност, да би се сазнало када, где и у чему је владало јединство, а када, где, у чему и због чега су настајале супротности и рађали се неспоразуми и сукоби“⁴.

Научна литература – историографска, политиколошка, етнопсихолошка, виктимолошка и друга, како страна, тако и домаћа, која се деценијама дотицала узрока српско-хрватских сукоба или пак контекстом распада СФР Југославије, контаминирана је историјским фалсификатима, конструктима, митовима и стереотипима. Идеологеми „троплемени народ“ и „братство и јединство“, који су се провлачили кроз различите идеолошке матрице: од интегралног југословенства у Краљевини, до заједнице југословенских „народа и народности“ у социјалистичкој Југославији, били су „лажни холограми“ политичке стварности Западног Балкана.

Покушаји да се дефинишу главни узроци српско-хрватске омразе расветљавањем основних детерминанти и неуралгичних тачки, још увек се углавном свде на анализе садржаја историјских докумената везаних за рађање савремене српске и хрватске нације у 19. веку, политичких сукоба на простору Троједнице, раздобљем антагонизама у југословенској монархији, злочинима почињеним у Првом светском рату, Другом светском рату и Ратовима за југословенско наслеђе.

До сада су, вероватно, најтемељитије разматрани религијски, специфично српско-ватикански односи те активности понеких њихових актера (попут надбискупа Алојзија Степинца или владике Николаја Велимировића). Део аутора пажњу је посветио ангажовању спољних моћних чинилаца на западнобалканска трвења, улози великих сила и њихових односа, углавном се бавећи „Источним питањем“ и аустроугарско-српским територијалним спорењима, у којима је изницао српско-хрватски сукоб.

Временом, истраживачима је помагало постепено отварање архива широм света; државних и приватних, тајних и поверљивих. Половином 1980-их јављају се научни радови и са, до тада, необјављеним ватиканским изворима, попут „Списа ватиканског архива XVI-XVIII века“ и других, у редакцији Марка Јачова. Сазревају на тај начин услови за стицање

¹ Драган Р. Симић, *Светска политика*, Факултет политичких наука, Београд, 2009, стр. 12-13.

² Василије Ђ. Крестић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја*, Народна књига, Београд, 1983, стр. 5.

³ Момчило Диклић, Александар Гајић, „Српско-хрватски односи петнаест година после завршетка рата“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 9.

⁴ Исто.

нових сазнања, то јест могућности да се потврде или одбаце разне хипотезе о вишевековном утицају Католичке цркве на српско-хрватске релације.

Грађански ратови у Хрватској и Босни и Херцеговини додатно су закомпликовали односе двају народа, а вође униполарног светског поретка 1990-их бавиле су се медијском демонизацијом Срба и оптужбама за насилну дезинтеграцију заједничке државе. Неретка је појава да инострани, али и домаћи аутори, у својим анализама изворе сукоба стога проналазе у „великосрпском“ карактеру обе Југославије, тј. уставно-правно, територијално, структурно и идеолошки потпуно различитим државама. *Vera causa* српско-хрватских анимозитета тако се изнова замагљује, као што се чинило десетлећима пре. Експланације узрока опште омразе и расула, како од самих архитеката, тако и од екстерних пасивних и активних посматрача југословенског друштва, остају површна. Не откривају се дубља изворишта трвења, скривена у политичким, економским, етничким, религијским, културолошким, идеолошким и другим неједнакостима, из којих проистичу колективна осећања неповерења и фрустрација, вековима моделованих током геополитичких прекомпозиција.

Уместо проницања у психоисторију српско-хрватске „спирале сукоба“, истраживања су се свела на упорна порицања и доказивања грађом понекада и упитне веродостојности или на еристичку дијалектику, директним и индиректним побијањима супарничких теза „Шопенхауеровим триком“ *mutatio controversiae*⁵.

Услед трауматичне историје српско-хрватских односа од 19. века, можда највећи проблем представљају различита поимања и тумачења истих историјских догађаја који су одређивали политичку судбину Срба и Хрвата. Сужава се простор за стварање нове заједничке историјске наратије, која би морала утицати на промену матрице размишљања политичких елита, али и целокупног српског и хрватског народа, што је основа могућег помирења. Деценијама одвојене, митологеме егзистирају и негују се у засебним школским системима, научним и културним институцијама, одакле се медијски шире и ван националних оквира, постајући део „глобалних историјских истина“.

У савременом добу многи митови који су постали фактоиди, сада у виртуелним просторима снаже омразу, што осетно успорава и онемогућава започете иницијативе и процесе регионалног помирења. У оквиру српско-хрватског историјског и политичког дискурса, а због успешнијег развоја односа двају народа, мора се приступити мултидисциплинарном анализом места и улога спољних иницијатора анимозитета, као и истакнутих индивидуалних чинилаца с ових простора, који су били врло активни у стварању атмосфере нетрпељивости. Конфликте који су продукт овог осећања, али и њихов даљи стимулус, није могуће посматрати и презентовати временски или узрочно изоловано, ако је циљ истраживања проницање у њихове узроке. Због тога у овој дисертацији предмет истраживања захтева мултидисциплинарни и еклектицистички приступ.

Преглед историје српско-хрватских односа кроз призму сукоба, указује на сложеност и обим проблема овог истраживања. Његова научна обрада узрока нетрпељивости и насилног понашања, претпоставља анализу великог броја теоријских и осталих питања и проблема везаних за савремене међународне антагонизме. Као што је приметио **Џозеф Нај** (Joseph Samuel Nye Jr.), у међународној политици постоји мноштво варијабли и много

⁵ Arthur Schopenhauer, *The Art of Controversy*, Swan Sonnenschein & Co., MacMillan & Co, London – New York, 1896, стр. 29.

промена се дешава у исто време, због чега су „догађаји превише детерминисани – то јест, имају превише узрока.“⁶

Традиционална реалистичка школа међународних односа уважава улогу коју емоције играју у глобалној политици, полазећи од становишта да је понашање држава у међународном систему неодвојиво од људске природе. Класични реалисти, попут **Ханса Моргентауа** (Hans Morgenthau) и **Рајнхолда Нибура** (Reinhold Niebuhr), били су у средишту посматрања људских емоција и њиховог утицаја на политику. Противи интелектуалне токове свог времена у погледу емоција као фиксних импулса, кроз дубоко уважавање истих за непредвидљивост токова историје, посматрали су емоције као друштвено условљене механизме прилагођавања. Реалисти су прихватили чињеницу да људске емоције изазивају промене у друштвеном свету и да те промене утичу на саме емоције, тако да су своја стајалишта применили не само на посматрање понашања нације-државе, већ и на транснационалне појаве свог времена – комунизам и либерални интернационализам.

Пратећи утабане теоријске стазе реалиста, посебно савремених психолошких конструктивиста и психолошко-инстинктивистичких теоретичара, али и уопште свих истраживача који су се бавили питањима колективних негативних емоција, могуће је боље схватити и појаснити српско-хрватске анимозитете. Наиме, два осећања, међусобно условљена и одговорна за испољавање агресивних и деструктивних облика понашања, **страх и мржња**, како у међуљудским, тако и у међународним односима, привлаче посебну пажњу у истраживању србофобије и кроатофобије.

Предмет и циљеви истраживања

Готово читав један век воде се расправе и спорења поводом предмета и метода науке о међународним односима, које нису довеле до „потребног нивоа сагласности“, тако да је неки аутори ограничавају на проучавање основних чињеница односа између политичких територијалних потпуних друштава – држава, а други јој оспоравају и самобитност. Међународни односи, као наука, морају да пруже „увид у целину ствари“, односно да сва одређења „тек узета заједно“, могу релативно поуздано да покажу ширину, разноликост и сложеност ове науке која покушава да објасни „начин на који свет ради“.⁷

На том полазишту, као и у складу с дефинисаним проблемом истраживања, у ширем смислу **предмет истраживања** овог рада су **антагонизми (неуралгичне тачке) у историји српско-хрватских односа и идеолошко-политичке, етнопсихолошке, религијске, економске и културне различитости, као узроци нетрпељивости.**

Из аспекта реалистичких и психолошко-инстинктивистичких теорија међународних односа анализирају се исходишта **„спирале сукоба“** Срба и Хрвата, разматрањем антагонизама и разлика између двају народа, од првих спомена у светској историографији до 1945. године.

Претпоставке да одређене идеолошко-политичке, религијске, економске, културолошке, етноантрополошке или неке друге различитости узрокују неповерења и нетрпељивости међу народима, које подстичу насилно понашање нација-држава, потврђене су током последњих

⁶ Joseph S. Nye, Jr., *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*, Longman, New York, 2006, стр. 52.

⁷ Драган Р. Симић, *Светска политика*, Факултет политичких наука, Београд, 2009, стр. 25-28.

неколико деценија у истраживачким подухватима психоисторичара, социјалних психолога, неурофизиолога и генетичара.⁸

Како би се у овом истраживању појаснила **„спирала сукоба“** у српско-хрватским односима, подстакнута споменутим различитостима, као и централни историјски догађаји, односно **неуралгичне тачке, „фобичне жиже“ или стимулусне ситуације** кључне за развој међусобног неповерења и нетрпељивости, користи се и **психолошки модел „фобоцентричне петље“** базиран на моделу кружне емоционалне реакције, утемељен у трансакционој анализи.

У дисертацији се испитује пресудна улога хрватске и српске историографије у конструисању митологема, временом утканих у „колективно сећање“ Хрвата и Срба, од којих су настали фактоиди као основе хрватских и српских научних догми. Врши се компарација резултата етнолошких, антрополошких и новијих генетских истраживања Срба и Хрвата с наведеним митологемама и подацима из валидних историјских извора.

Кроз преглед „тоталне историје“ српско-хрватских односа, разматрају се антагонизми на различитим равнима: етничкој, политичкој, религијској, економској, војној, дипломатској, идеолошкој, интелектуалној, културној, информативној, медијској, спортској и другима. Такође, предмет посматрања су и нижи интензитети српско-хрватских сукоба, који подразумевају употребу економских, психолошких и медијских инструмената: културно и економско запостављање регија с националним мањинама, ширења стереотипа, дискриминација, претњи и физичких напада на појединце, уништавања приватне имовине па и обрачуна између спортских навијача. Такође, показује се, да када би нетрпељивости достизале свој емоционални врхунац, обе стране користиле су насиље као средство присиле у сврху промене понашања противника, што је укључивало – асимилацију, атентате, масовне ратне злочине и злочине против човечности, геноцид, депортације становништва, уништавање сакралних објеката и других културних споменика.

Посебно се посматра **улога спољних чинилаца** у конструисању српско-хрватских анимозитета: утицај великих сила (Аустроугарске, Немачке, Русије, Италије, Велике Британије) и њихови геополитички интереси (нпр. „Источно питање“), као и утицај и интереси Римокатоличке цркве и Српске православне цркве на Западном Балкану.

У дисертацији се због бољег расветљавања узрока нетрпељивости већа пажња посвећује кључном раздобљу српско-хрватских односа (од 1848. до 1909. године), одабиром радова непристрасних страних савременика, који су оставили важне историјске, етнографске и статистичке податке о Западном Балкану у епохи револуција и стварања нових националних држава на тлу Европе. Посматрају се национални и протонационални идентитети Срба и Хрвата, тј. процес израстања савремене хрватске нације, као углавном политичког типа нације и савремене српске нације, као углавном природног или етничко-лингвистичког типа нације, као и улоге спољних актера који су утицали на наведене процесе.

Напослетку, у дисертацији се предлаже и **психолошки модел** (механизам) који има извесни потенцијал да иницира српско-хрватско поверење, под називом **„истином до помирења“**, базиран на предлогу холандског Института за историјску правду и помирење. Наиме, процес међусобног помирења кроз јачање политичких, економских и културних односа Србије и Хрватске, отпочео је од стране међународне заједнице, али динамика и резултати већ покренутих механизма (различите регионалне иницијативе, сарадња између државних институција, дипломатских и економских представништва, научних институција,

⁸ Кандидат објавио опширније о овој теми у: Дарио О. Кршић, „Утицај осећања страха на насилно понашање субјеката међународних односа“, *Национални интерес*, Часопис за национална и државна питања, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 23, Бр. 2/2015, стр. 151-178.

културна и предузетничка повезивања, слобodнији проток људи и добара, царинске олакшице итд) нису показала значајан напредак у успостављању потпуног поверења, као кључног услова за успешну сарадњу између Срба и Хрвата, о чему сведоче различите научне студије и новија истраживања социо-политичких перцепција у Републици Хрватској и Републици Србији. Српско-хрватски односи још увек су оптерећени повратком избеглих лица и њихове имовине, откривањем судбине несталих лица, процесуирањем одговорних за ратне злочине, а донедавно и тужбама Међународном суду правде у Хагу, као и различитим тумачењима и злоупотребама фундаменталних историјских догађаја. Зато ће се у овом истраживању предложити метод „истином до помирења“, који се тиче формирања експертских тимова из обе државе, чији циљ би био: 1) истраживање кључних историјских узрока србофобије и кроатофобије базираних на историјским чињеницама; 2) усаглашавање добијених резултата у сврху отклањања дивергентног и узајамно инкомпатибилног виђења прошлости; 3) предлагање механизма за имплементацију заједничке историјске наратије у образовним системима Републике Србије и Републике Хрватске.

Временско одређење предмета истраживања обухвата раздобље од митских и првих историографски забележених конфликта Срба и Хрвата до 1945. године, тј. до краја Другог светског рата.

Просторно одређење предмета истраживања, с обзиром на општу хипотезу дисертације, упућује на опсег од западних граница Републике Хрватске до источних граница Републике Србије. Фокус је усмерен на просторе бивших аустријских круовина Славоније, Хрватске и Далмације, Јужне Угарске (Војводства Србије и Тамишког Баната; Војводине), Босне и Херцеговине, Црне Горе и Рашког округа.

Научна област у оквиру којег је спроведено истраживање у ширем смислу припада науци о међународним односима. Полази се од претпоставки **реалистичких школа**, које уважавају значај емоција у светској политици и запажањима да је „колективно понашање“ нација-држава, кључних актера у анархичном међународном систему, неодвојиво од људских осећања. Стицање одређеног **научног сазнања** основни је **циљ политиколошких истраживања**. Пошто научни циљеви имају и своје место и улогу у теоријском сазнању, свако истраживање, уз научну има и своју **друштвену димензију**. **Научни циљ истраживања** представља стицање одређеног сазнања или судова о појавама које се истражују. Пошто се ова дисертација бави расветљавањем узрока српско-хрватске нетрпељивости, а претендује и да предложи механизме који би створили боље услове за међусобну сарадњу, може се казати да су научни циљеви овог истраживања, пре свега, **научна дескрипција и научно објашњење**.

У дисертацији се описују и представљају: различити погледи на улогу емоције страха и нетрпељивости, њихове међузависности и утицаја у потицању насиља у међународним односима; етимолошке, историографске, етнопсихолошке, антрополошке и генетске теорије о разликама између Срба и Хрвата; дебате српских, хрватских и страних истраживача у вези генезе србофобије и кроатофобије; разматрања националних идентитета у 19. веку кроз етнографске и статистичке радове; интересе великих сила, транснационалних и националних религијских актера на посматраном простору; методе које су користили моћни међународни субјекти (велике силе и транснационални и национални религијски актери) у генерисању српско-хрватске омразе; преглед српских и хрватских великонационалних пројеката; последице насилног понашања Срба и Хрвата током историје, а нарочито у раздобљу Другог светског рата.

По хијерархији виши циљ дисертације у односу на научну дескрипцију (као основе за више нивое научног сазнања) јесте **научно објашњење**. У раду се настоји научно објаснити неколико важних питања која се тичу расветљавања узрока српско-хрватске нетрпељивости:

улогу емоције страха (према одредницама „терор-менаџмент теорије“) као примарног окидача српско-хрватске нетрпељивости; повезаност српско-хрватских анимозитета с историјским конструктима и митологемима; вештачко креирање „колективних сећања“ Хрвата; међузависност емоције страха, нетрпељивости и насилног понашања Срба и Хрвата психолошким моделом „фобоцентричне петље“.

Поред поменутих научних циљева, у одређеним деловима овог рада користи се и **научна класификација и типологизација** (врсте и степени српско-хрватске нетрпељивости током историје), а у одређеној мери и **научно предвиђање** развоја српско-хрватских односа.

Друштвени циљеви ове дисертације су вишеструки. Као и већина политиколошких истраживања и ово је усмерено на практичну употребљивост резултата до којих се дошло. С једне стране, друштвена или практична примена овог истраживања огледа се у могућности да се оно искористи за ближе упознавање заинтересованих са материјом овог истраживања. Но, друштвени значај овог рада јесте да пружи јаснију слику о „психоисторији српско-хрватских сукоба“, односно узроцима међусобне нетрпељивости, као и могућностима за помирење и будућу сарадњу. Потом, пошто је у истраживању нарочити акценат на психолошким теоријама међународних односа, које су мање биле заступљене у посматрању политичких појава и процеса, тиме се обогатује и научни фонд Републике Србије.

Хипотетички оквир истраживања

Хипотетички оквир у докторској дисертацији „Српско-хрватски односи до 1945. године: узроци нетрпељивости“ састоји се из једне генералне и седам посебних хипотеза.

Генерална хипотеза – Нетрпељивост између Срба и Хрвата, узрокована страховима индукованих историјом оружаних и неоружаних сукоба, идеолошко-политичким, религијским, економским и културним различитостима и антагонизмима, континуирано подстицана од стране моћних међународних субјеката, детерминисала је српско-хрватске односе до 1945. године, чиме је сужен опсег за изналагање ефикасних механизма који би омогућили услове за трајно помирење и сарадњу, заснованих на обостраном поверењу.

Прва посебна хипотеза – Нетрпељивост између Срба и Хрвата инхибирана је осећањем страха од угрожености виталних националних вредности и интереса, при чему се извор опасности сматрао ирационално-деструктивним, што је подстицало насиље као адаптивно понашање. **Појединачне хипотезе:** 1) Српско-хрватски односи ординирају унутар „зачараног круга“ (*circulus vitiosus*) обостране несигурности, која се може појаснити психолошким моделом „фобоцентричне петље“; 2) Српско-хрватске нетрпељивости достизале су степен мржње, што је подстакнуло обострано екстремно насилно понашање.

Друга посебна хипотеза – Узроци српско-хрватске нетрпељивости произилазе из политичких, религијских, културних и економских различитости и антагонизама, а последица су и активности моћних националних и транснационалних субјеката међународних односа, који су у српско-хрватским сукобима налазили сопствене интересе током историје. **Појединачне хипотезе:** 1) Нетолеранција високог католичког свештенства према досељеним православним Србима и покушаји унијаћења због страха од ширења православног хришћанства, као и неуспешни покушаји хрватских властелина да остваре потпуну контролу власти над Србима, зачеци су србофобије; 2) Католичка црква спроводила је кроатизацију католичких Срба у спрези с Бечким двором, подстичући нетрпељивост према православним Србима; 3) Хрвати и крајишки Срби живели су у другачијем друштвено-политичком, културном и економском миљеу у односу на већи број Срба који су остали под османлијском окупацијом, што се негативно одразило на свеукупне српско-хрватске односе;

4) Економске подвојености између Хрвата и Срба настају на подручју Војне крајине, где Срби добијају различите политичке и економске привилегије и повластице; 5) Следбеници правашке идеологије Анте Старчевића били су вектори хрватског шовинизма; 6) Хрватски научни ауторитети у 19. и 20. веку конструисали су митолегеме и уткали их у „колективно сећање“ хрватске нације, у већој мери него што је то био случај у српској историографији; 7) Срби и Хрвати базирају током 19. века национални идентитет на религијском критеријуму разликовања; 8) Иза политичких превирања на Балкану која су индуковала кроатофобију и србофобију, стајале су Француска, Русија, Прусија, Аустроугарска, Велика Британија, а после 1871. уједињена Немачка и Италија.

Трећа посебна хипотеза – Срби и Хрвати израстали су као народи и нације у ауторитарним друштвеним односима, како у патријархалним породицама као елементарним заједницама, тако и у аутократским државама као политичким заједницама, што је обликовало њихов етноцентрични ментални склоп.

Четврта посебна хипотеза – Хрватски војници у саставу Оружаних снага Аустроугарске починили су ратне злочине над српским цивилима и ратним заробљеницима у Краљевини Србији током Првог светског рата, што је додатно допринело развоју кроатофобије.

Пета посебна хипотеза – У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији српска политичка елита супротставила се унитаристичком идеологијом и централистичким уређењем државе хрватским конфедералистичким и сепаратистичким тежњама, чиме су радикализовани српско-хрватски односи.

Шеста посебна хипотеза – Припадници Хрватских оружаних снага у Независној Држави Хрватској, припремали су и извршили геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату, док су оружане снаге Југословенске војске у отаџбини и друге српске устаничке војне формације починиле појединачне и масовне ратне злочине над заробљеним припадницима Хрватских оружаних снага и хрватским цивилима. **Појединачне хипотезе:** 1) Код хрватских екстремних националиста постојала је геноцидна намера (*dolus specialis*), с циљем да се потпуно или делимично униште Срби; 2) Геноцид у НДХ нанео је ненадокнадиве демографске, материјално-економске и културне губитке српском народу, што је „трансгенерацијским преносом траума“ утицало и на српско-хрватске односе у социјалистичкој Југославији, као и на избијање Грађанског рата у Хрватској и Босни и Херцеговини; 3) Устаничке српске војне формације извршиле су ратне злочине и злочине против човечности над Хрватима, због освете и застрашивања, који су повремено прерастали и у систематске злочине.

Седма посебна хипотеза – Успешнију и трајнију српско-хрватску сарадњу могуће је подстакнути применом модела „истином до помирења“, што подразумева формирање међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Хрватске академије знаности и уметности, уз учешће државних институција Републике Србије и Републике Хрватске. **Појединачне хипотезе:** 1) „Заједнички наратив“ којег би установиле САНУ и ХАЗУ мора да буде базиран на историјским чињеницама; 2) Имплементацијом „заједничког наратива“ на локалним, регионалним и националним нивоима друштва, теоретски је могуће помирити Србе и Хрвате.

Методолошки оквир истраживања

Због комплексности предмета истраживања, теоријски оквир је мултидисциплинарног карактера, што је захтевало да се у овој дисертацији примени већи број научних метода

истраживања. Сем политиколошких, коришћени су научни приступи историје, науке о безбедности, психологије, психогеографије, антропологије, генетике и других наука и научних дисциплина, што је било неопходно како би се из шире перспективе сагледао предмет истраживања. Као **основна општефилозофска метода** у овом истраживању користио се **бихевиоризам**, с обзиром да се ради о истраживању у чијем средишту се налази политичка појава заснована на односу **дражи и реакције**, на којима се темељи **понашање**. Ова метода је погодна за истраживање појава овог типа, јер је њено становиште засновано на „акцији и реакцији као плуралистичкој борби за опстанак, у којој људи прилагођавају средину до одређеног степена себи, а потом себе прилагођавају средини у којој живе“⁹, што је компатибилно и с теоријом трансакционе анализе, чији модел ће бити коришћен у истраживању. Такође, ова метода омогућава повезивање и **прожимање разних методолошких праваца**. Бихевиорална анализа, како истиче **Радован Вукадиновић**, посматра **понашање од мањих до виших друштвених група па све до деловања укупног међународног система**.¹⁰

У конкретном научно-истраживачком пројекту, имајући у виду сложеност предмета истраживања, користи се више **општенаучних метода** у прикупљању неопходних података и њиховој обради. Пошто је предмет истраживања политичка појава, у њеном испитивању полази се од **хипотетичко-дедуктивне методе, методе моделовања и статистичке методе**. **Хипотетичко-дедуктивна метода** је била погодна за употребу у овом истраживању јер се ради о искуственој методи која почива на укупном друштвеном и научном искуству као сложеној целини; искуству које има својства општег, провереног и проверљивог; које се односи на прошлу и актуелну стварност. У овом случају то је заједничко историјско искуство Срба и Хрвата у трајању дужем од једног миленијума. Њен предмет односи се на природно окружење и природне појаве и процесе, које укључују и природност човека, друштвене процесе, појаве и односе (у овом истраживању фокус је био на српско-хрватским односима), међу којима су и они психичке природе (као и материјалне, културне и духовне). Стога је ова метода била погодна за конкретно истраживање, чији предмет су „психичке појаве и процеси“, њихова међузависност, али и спољни подражаји, стимулуси у виду културних, економских, религијских и политичких разлика, које су имале свој вишевековни каузалитет. Такође, ова метода пружа могућност константног критичког проверавања стеченог сазнања. **Метода моделовања**, као процес израде реалних, идеалних или идеализованих модела, саставни је део сваког људског мишљења па је иманентан и истраживањима у области политичких наука. Модел, као имитација, прототип или пројекција неког предмета, који је део постојеће прошле и могуће будуће друштвене реалности, састоји се делом из идеалног, делом из реалног, делом из апстрактног и делом из конкретног.¹¹ У овом истраживању, као што је претходно наведено, користе се два психолошка модела. Први у појашњавању узрочно-последичних веза између српско-хрватских нетрпељивости и насиља, а други се тиче начина постизања трајнијег помирења и стицања услова за успешнију сарадњу. **Компаративна метода**, као „упоредно истраживање“, саставни је део сваког мишљења. Дефинисана као метода чији су „предмет, идентичност (истост), сличност и различитост (разноврстност) исте појаве у разним временима и на разним просторима одређеним адекватним мерилима, истоврсних или разноврсних појава у дефинисаном простору и времену“, представља једну од

⁹ Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 342.

¹⁰ Radovan Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2004, стр. 45.

¹¹ Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 279-283.

важнијих у овом истраживању. За ову докторску дисертацију, компаративна метода је посебно важна јер су њен предмет идентичност, сличност и разлике појава и процеса, а задатак јој је да опише, класификује, врши типологизацију и обогаћује дефиниције, генерализује, а нарочито битно јесте утврђивање узрочно-последичних веза и корелационих односа између Срба и Хрвата до 1945. године. **Статистичка метода** бави се истраживањем масовних појава, индуктивним закључивањем и креирањем генерализација (заснованих на статистичкој индукцији) којима се долази до сазнања за која се може рећи да су вероватна. Посебна одлика ове методе је што преко појединачног и посебног сазнаје опште. Статистичка метода била је важна за овај рад, јер омогућава откривање чинилаца стварности који имају свој квантитативни израз у облику нумеричких дата, што се у овом раду користити за сазнавање квантитативних својстава, односа и кретања (успоређивање броја Срба с бројем Хрвата на посматраном подручју, од првих савремених статистика грађанства, до данас), економског развоја, раста броја културних институција те нарочито броја страдалника у светским ратовима и Ратовима за југословенско наслеђе. У спрези с наведеним општенаучним методама одређују се и **основне посебне методе** које ће се користити у конкретном истраживању. У овом случају користе се методе **анализе и синтезе, индукције и дедукције, апстракције и конкретизације, као и генерализације и специјализације**. Ове методе су у основи свих метода научног сазнања и између њих постоји висок степен међусобне повезаности и прожетости.

Од **метода прикупљања података** користе се **анализа докумената**, као незаобилазна метода при сакупљању и обради података о прошлим, садашњим, али и будућим појавама које се могу јавити као предмети истраживања у оквиру политичких наука.

У самом процесу истраживања, применом превасходно **квалитативне анализе садржаја** узорка докумената, извршен је дубљи увид у њихов садржај, чиме се допринело укупном напору у сазнавању својстава истраживаних појава те њихове међусобне повезаности и условљености.

Начин прикупљања података подразумева одређивање **извора података**. Изворе података можемо класификовати на разне начине, при чему је важно да сваки појединачни критеријум њихове класификације говори о ваљаности извора података које прикупимо из одређених извора. Као извори података у овом истраживању јављају се:

- а) научна, стручна и друга литература;
- б) неслужбени, али и официјелни документи и списи;
- с) средства масовног комуницирања (часописи, новине, радио, телевизија, интернет, итд).

Класификација извора података у истраживању извршена је на следећи начин:

- а) према критеријуму изворности коришћени су примарни и секундарни извори података;
- б) према критеријуму официјелности употребљени су званични извори података,
- с) према критеријуму јавности – јавни и отворени извори података,
- д) према критеријуму начина коришћења извора у складу са њиховим својствима употребљени су визуелни и аудитивни извори података,
- е) према критеријуму периодичности излагања (часописи и сл.), коришћени су дневни, недељни, месечни и тромесечни извори података.

Научни и друштвени значај и оправданост истраживања

Научни значај неког истраживања огледа се у његовом доприносу у откривању новог или давању потврде постојећем, недовољно провереном знању о појави која је предмет истраживања. Резултати овог истраживања, морали би да испуне оба критеријума. Имајући у виду основне показатеље научног значаја истраживања (дејство резултата на фонд научног и научнотеоријског сазнања, донети тог доприноса, његово распрострањење, трајање и интензитет), можемо рећи да се научни значај овог рада налази у систематизовању постојећих и стицању нових научних сазнања о српско-хрватским сукобима до 1945. године, утицају трансгенерацијског преноса траума на сукобе нижег интензитета у СФР Југославији и Ратове за југословенско наслеђе. Пре свега, расветљавају се узроци хрватско-српске нетрпељивости, али и могућности сарадње и помирења између два суседна народа.

Осим свог хеуристичког доприноса, неће изостати ни методолошки, тиме што се за објашњење српско-хрватске „спирале сукоба“ користи јединствени психолошки модел „фобоцентричне петље“, делимично базиран на поставкама психолошке теорије трансакционе анализе.

Научна оправданост овог истраживања заснива се, пре свега, на синтези спознаја реалистичких и психолошко-инстинктивистичких теорија међународних односа, као и теорије психолошког конструктивизма, али и на спознајама других наука и научних дисциплина, које помажу у употпуњавању и обликовању научне истине. Аутори, како хрватски и српски, тако и еминентни научници остатка света, проучавању српско-хрватских односа дали су свој значајан допринос. Међутим, једна од темељних стајалишта дисертације је да науку о међународним односима не би требало да задовољава само дескрипција међународних политичких појава и процеса, већ она мора да учествује у расветљавању законитости које владају у међународној политици.

Међународни односи прошлих времена и савременог доба, могу се разумети и објаснити само њиховим уклапањем у најшире контексте друштвене стварности. Пошто је један од основних задатака међународних односа да истражује законитости понашања држава, а тиме и народа који изграђују политичке заједнице, неопходно је да ово истраживање синтетизује и сазнања наука и научних дисциплина које су већ претходно споменуте. Дакле, ово мултидисциплинарно истраживање отвара другачији приступ посматрању савремених српско-хрватских односа, чиме ће и његови резултати бити пријемчивији широј академској јавности, а не само теоретичарима и практичарима међународне политике.

Ово истраживање је, пре свега, теоријско-емпиријско и нема амбиција да остварује научна открића нити да даје предвиђања. Ограничено је на стицање нових научних сазнања о датом предмету истраживања, на основу података добијених из релевантне литературе, као и на настојању да се резултати датог истраживања представе у јасној и прихватљивој форми.

Друштвени значај и оправданост истраживања „условљена је доприносом истраживања решавању друштвених проблема“¹² истога би ово истраживање требало испунити и тај критеријум, тј. усмерено је и према практичној примени његових резултата. Заинтересовани за теорију међународних односа, посебно за реалистички и психолошки приступ, упознаће се с генезом србофобије и кроатофобије кроз призму ових школа. Дати су одговори на нека питања мање позната домаћој јавности, а посебно страном, у вези узрока и кулминације мржње и насиља високог интензитета између двају народа у 20. веку, посебно током Првог и

¹² Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 452.

Другог светског рата. Осим тога, могуће је проширити и сазнања о досадашњим механизмима који су коришћени у сврху побољшања услова за међусобну сарадњу, као и да се упознају са предлогом нових, као што је формирање међуакадемијске комисије за истраживање узрока србофобије и кроатофобије помоћу психолошког модела „истином до помирења“.

Овај рад је актуелан и због кључне улоге Срба и Хрвата у очувању мира и стабилности на просторима бивше Југославије, али и целога Балкана па као такав може да послужи као добра база за даља блиска истраживања, не само у оквиру српско-хрватских односа, него и у ширем контексту разоткривања узрока међународних нетрпељивости и њиховог уклањања или ублажавања.

Имајући у виду већ постигнуте учинке реалистичких и психолошких теорија међународних односа на пољу проучавања понашања народа и држава, може се очекивати да ће резултати овог истраживања у извесној мери потврдити актуелност једне од основних заједничких поставки тих теоријских праваца – понашање народа и држава неодвојиво је од људске природе. Дакле, у овој дисертацији посебан нагласак је на узроцима међусобне нетрпељивости Срба и Хрвата, али су понуђени и механизми који имају потенцијал да остваре трајнију српско-хрватску сарадњу. Тиме би ова дисертација, из аспекта реалистичких и психолошко-инстинктивистичких теорија, дала свој допринос науци о међународним односима у виду бољег разумевања насилног понашања малобројних, блиских суседних народа с трауматичном историјом, с искуством вишевековне окупације од стране великих сила код којих се уместо потребе за трајним здруживањем и заједничким омоћавањем изродио међусобни страх и анимозитет те довео до оружаних сукоба па и геноцида. Осим тога, научни допринос не може да се пружи, ако у докторској дисертацији не постоји оригинална, самостална или модификација постојећих метода или нова класификација научне грађе па и проширење постојећег круга чињеница. Ова дисертација испуњава сва три услова.

Приказ садржаја по поглављима

Докторска дисертација се састоји из увода, седам посебних поглавља и закључка. У уводном делу рада, уз изношење проблема истраживања, дефинишу се предмет и циљеви истраживања. Постављени хипотетички оквир истраживања, методе које су током истраживања коришћене, као и очекивани резултати истраживања, такође су објашњени у уводу. Појашњава се оправданост предузетог истраживања и очекивани научни и друштвени значај. Представља се и сажети преглед структуре дисертације по поглављима.

Прво поглавље чине четири целине. Почетна је посвећена појмовним одређењима осећања нетрпељивости, почевши од општих дефиниција и класификација емоција, преузетих из теорије трансакционе анализе, као и других психолошких праваца, с посебним освртом на промишљања о „когнитивној тријади мржње“. Друга целина разматра осећање страха и нетрпељивости у реалистичким и психолошким теоријама међународних односа. Прва група теорија припада теоријама нагона и инстинкта, друга се бави питањем „зла“, а трећа „моралним императивом“, који се често сматра „подлогом мржње“. У трећој целини посматрају се неурофизиолошки и генетски основи повезаности емоција страха, нетрпељивости и насилног понашања, као додатни индикатори, којима се доказују ови каузални односи. У четвртој целини посматра се међузависност осећања страха, осећања нетрпељивости и насилног понашања између нација-држава. У фокусу су филозофски, социолошки, психолошки и антрополошки ставови о интеракцији осећања страха и насилног понашања човека, као и утицај осећања страха и мржње на насилно

понашање нација-држава. Дефинишу се појмови моћи, рата и геноцида. Напоследку се појашњава могућност примене психолошког модела кружне емоционалне реакције у објашњењу утицаја нетрпељивости и страха на насилно понашање држава (модел „фобоцентричне петље“).

У другом поглављу, које се састоји од четири целине, разматрају се етимолошке, историографске, етнопсихолошке, антрополошке и генетске теорије о разликама између Срба и Хрвата, као могућим изворима антагонизама. Први део тиче се уводних напомена о међусобним анимозитетима и полемикама еминентних српских и хрватских историчара у вези покушаја да се установе корени омразе два блиска народа. Потом се дефинишу појмови идентитета, као извора смисла појединца, групе или народа те прото-национални и национални идентитети. Друга целина посвећена је етимолошким посебностима српског и хрватског етнонима, њиховим тумачењима од стране разних аутора током векова, све до савременог доба, као битном одредницом етничког идентитета и предмету историјских спорења. Исто тако, разматрају се различите теорије о пореклу Срба и Хрвата; од преовлађујуће „словенске теорије“, „српскословенске“, „аутохтонистичке“, „алтајско-источњачке“, „готско-германске“, до „иранске теорије“. У трећој целини посматрају се антрополошке и етнопсихолошке теорије о српско-хрватским разнородностима, као незаобилазне у оваквој врсти истраживања које сукобе посматра из аспекта психолошких теорија. У четвртом делу пажња се посвећује савременим генетским теоријама, чији резултати се упоређују с претходнима, тј. антрополошким и етнопсихолошким, како би се мултидисциплинарним приступом приближили научној истини, односно покушали да потврдимо или оповргнемо установљене различитости и могућности њиховог утицаја на србофобију и кроатофобију.

Треће поглавље подељено је на три целине. Прва се бави уводним разматрањима о коренима србофобије и кроатофобије пре 19. века. Друга целина посматра етничка кретања, културне разлике и религијске сукобе на простору Западног Балкана пре провале Османлија. Овај период српско-хрватских односа није много обрађиван у стручној историографској и нарочито у политиколошкој литератури, али, због комплексности предмета истраживања и настојања да се дође до нових сазнања, неопходно је да се анализира и ово раздобље. Наиме, између средњовековних етницитета и савремених нација 19. века постоји континуитет; ратови и револуције су мењале свет на темељима његове прошлости, а оно што је везивало етницитете пре и после њих била је традиција, „довољна стара да би била вечито млада“, како је писао Хајдегер. Трећа целина разматра српско-хрватске односе од XIV до XIX века; сеобе Срба и њихове борбе за очување етничког и религијског идентитета у новонасељеним подручјима, што већина аутора сматра подлогом српско-хрватских антагонизама. Разматрају се последице османлијске инвазије и стварање Војне крајине: етничка прожимања, промене етничких идентитета, економске и културне разлике између придошлих Срба и домицилног хрватског и словинског становништва. Буне крајишких Срба за одбрану привилегија имају истакнуто место у овом поглављу. Фокус је и на улози моћних субјеката међународних односа у потицању српско-хрватских сукоба до почетка XIX века, посебно Аустријског Царства, Римокатоличке и Православне цркве. Такође, посматра се и једна од централних неуралгичних тачака у српско-хрватским односима: питање „историјског права“ на Босну и Херцеговину.

У четвртом поглављу, сачињеном од пет целина, разматрају се српско-хрватски односи од почетка XIX века до Првог светског рата, тј. доба ескалације и ширења српско-хрватске нетрпељивости на шире друштвене слојеве. Први део бави се националним идентитетима и етничкој распрострањености Срба и Хрвата у XIX веку, уз више страних

извештаја, званичних статистика, путописа. У фокусу је и мнемонизам Срба и Хрвата. Разматрају се историјске чињенице, митологеме и њихов значај за „колективно сећање“, које има битну улогу у хомогенизацији неке нације. Расправља се о идентитетским посебностима на којима су Срби и Хрвати оформили савремене нације: Срби као „прото-нација“ и Хрвати као симбиоза више народа католичке конфесије. Односно, посматрају се два концепта, западни и источни појам нације. Први у складу с енглеско-француским моделом националног развоја (civic nation), а други с немачким (ethnic nation). Посматра се еволуција великосрпске и великохрватске идеологије. У другој целини анализирају се српско-хрватски политички, религијски, економски и културни сукоби до револуционарне 1848. године, када на посматраном простору хрватска нација још увек није сасвим дефинисана, док српска, Српском револуцијом и стварањем Кнежевине Србије, постаје битан војно-политички чинилац на Балкану. Трећа целина посматра српско-хрватске политичке, религијске, економске и културне сукобе од 1848. године до краја XIX века, тј. у кључном раздобљу развоја српско-хрватске нетрпељивости. Нагласак ће бити на анализирању великонационалних концепата – српског „светог права историческог“, заснованог на жељи за обновом „Душановог царства“, као и хрватског „државног и повијесног права“, базираног мањим делом на Хрватској краља Томислава, а већим на историјским конструктима, који ће подстаћи србомржњу до степена расизма и збити католичке Јужне Словене у хрватски национални корпус. Посебно се посматра понашање Срба и Хрвата током „Источне кризе“ и борба Срба у Троједници за очување националног идентитета. Разматрају се економске и културне различитости у посматраном времену, као стимулуси или „фобичне жиже“. Четврта целина анализира политичке, религијске, економске и културне сукобе двају народа од почетка XX века до краја Првог светског рата, када долази до оспоравања српског националног имена од стране Сабора тзв. „Троједнице“, све до првих облика насилног понашања током антисрпских демонстрација у Загребу и другим градовима Хрватске и Славоније, као и ратним злочинима хрватских јединица у саставу аустроугарске војске које су починиле у Краљевини Србији. Последња целина је такође посвећена улози моћних субјеката међународних односа у потицању српско-хрватских нетрпељивости од почетка XIX века до Првог светског рата. У том смеру посебна пажња усмерена је на акције Римокатоличке цркве, њеним интересима, као и геополитичким турбуленцијама на Балкану од Наполеонових ратова, тј. ставовима великих сила у погледу „Источног питања“ и њиховој улози у Првом светском рату на овим просторима. Посматрају се и економски и демографски чиниоци србофобије и кроатофобије, а потом се српско-хрватски антагонизми додатно појашњавају психолошким моделом „фобоцентричне петље“, од стимулусних ситуација (узрока међусобних страхова и нетрпељивости), реакција и реакционих тенденција (омоћавања обају народа на друштвено-политичким, војним, економским и културним нивоима), протимичних ефеката (постављања приоритетних националних циљева обају народа), до адаптивног понашања (насиља).

У петом поглављу, сачињеном од пет целина, разматрају се српско-хрватски антагонизми у југословенској монархији, од краја Првог светског рата до почетка Другог светског рата. Први део посвећен је улози Срба и Хрвата у формирању прве заједничке југословенске државе, тј. историји југословенске идеје и процесу југословенског уједињења. Друга целина расправља о српско-хрватским политичким сукобима у југословенској монархији. Окосницу чине два основна питања која су оптерећивала српско-хрватске односе у краљевини – национално и уставно, тј. супротности око националног и државноправног уређења земље, због чега се јављају додатне омразе, које

ће кулминирати атентатима и терористичким актима. Посебно се обраћа пажња на настанак хрватског усташког покрета и његове спреге са следбеницима комунистичке идеологије у земљи. У трећој целини окосница разматрања су српско-хрватски религијски сукоби, који такође добијају на замаху, због страхова римске курије од могућег ширења православља ка западним покрајинама нове државе, традиционално католичким. Српско-хрватске економске размирице у југословенској монархији посматрају се у четвртој целини овог поглавља, с тежиштем на анализи општег привредног стања у земљи и економским антагонизмима, којима је главни узрок лежао у чињеници да је југословенско друштво, изузевши подручја у Панонској низији и Словенији, каснило с индустријским развојем, аграрним реформама и саобраћајем, век и по у поређењу с развијеним европским државама. Посебно се обраћа пажња на анализу економског стања хрватског економисте Рудолфа Бићанића. Пети део поглавља бави се анализом српско-хрватских културних подвојености у монархији, који су били одраз лошег привредног стања државе, али и сукоба два различита културна обрасца. Затим, посматра се и развој културних и образовних институција, као и спортски ривалитети, када долази до насилних одмеравања српских и хрватских навијачких група, као један од индикатора националних затегнутости у земљи. У свим целинама целина разматра се деловање моћних субјеката међународних односа у потицању српско-хрватских сукоба у југословенској монархији. Пре свега дипломатско-политичке и економске акције непријатељски настројених суседа, нарочито Италије, Мађарске, Аустрије и Бугарске, као и великих сила, попут Велике Британије, Немачке, Француске и Совјетског Савеза.

Шесто поглавље, састављено од осам целина, бави се анализом српско-хрватских односа у Другом светском рату, када је нетрпељивост кулминирала до геноцида над Србима и ратних злочина над Хрватима. Посматрање понашања Срба и Хрвата у Априлском рату чини прву целину, у којој ће фокус бити на непосредним узроцима слома Краљевине Југославије и успостави Независне Државе Хрватске. Други део посвећен је разматрању улоге Срба и Хрвата у антифашистичким и колаборационистичким покретима током Другог светског рата, пошто се у хрватској и српској историографској литератури, услед идеолошких предрасуда и стереотипа, јављају конструкти и „петрификована“ историја, а овај период је уједно чести узрок спорова у српско-хрватском научном дискурсу, али и у расправама унутар научних заједница обају народа. У трећој целини разматра се геноцидна политика Независне Државе Хрватске према Србима, што је и данас једна од главних „никада завршених тема“, како у публицистици, тако и у науци. Четврти део обрађује злочине српских устаничких снага (четника и партизана) над Хрватима (и Бошњацима, као „хрватском цвећу“) у Другом светском рату, њиховим узроцима, обиму и методама извршења. Злочини Народноослободилачке војске над Хрватима, Србима и заробљеним окупаторским војницима, тзв. „леве грешке“, тема су петог дела поглавља, као још увек недовољно научно истражени догађаји, који су утицали на српско-хрватску омразу. Шести део посматра религијске односе Срба и Хрвата у Другом светском рату, односно прекрштавање Срба и културоцидну политику Католичке цркве у НДХ. У седмој целини предочена је статистика „југословенског демоцида“ према Рудолфу Рамелу (Rudolph Joseph Rummel), због два битна разлога који ће допринети научној и политичкој објективности дисертације: 1) Рудолф Рамел, амерички универзитетски професор међународних односа и истакнути научник (номинован за Нобелову награду за мир), користио је педесет извора у изради укупне статистике „југословенског демоцида“, чији аутори су били припадници различитих нација и политичких опредељења, што омогућава прегледност и могућност боље анализе представљеног броја жртава; 2) Рудолф Рамел се

залагао за концепт „демоцида“, који надопуњује концепт геноцида, укључујући политичкида и масовних убистава. У последњој, осмој целини, приказан је модел српско-хрватске „фобоцентричне петље“ од 1918. до 1945. године, како би се додатно, из психолошког аспекта, појаснили узроци српско-хрватских нетрпељивости.

У седмом поглављу, подељеном у три целине, посматрају се „неуралгичне тачке“ од завршетка Другог светског рата до савременог доба. Мада ово поглавље превазилази временски оквир предмета истраживања, било је неопходно да се додатно укратко обради због свеобухватнијег сагледавања узрока српско-хрватских нетрпељивости и потребе да се предложи модел успешнијег механизма за српско-хрватско помирење и сарадњу. У првом делу разматрају се стога најбитније српско-хрватске „неуралгичне тачке“ у социјалистичкој Југославији помоћу модела „фобоцентричне петље“: политичке, културне, економске и религијске. Посебна пажња посвећена је креирању граница федералних јединица по свршетку рата („Биласова комисија“), Декларацији о хрватском језику, Масовном покрету у Хрватској, Уставу СФРЈ из 1974. године, политичкој, безбедносној и економској кризи у посттитоистичкој ери, као и сукобу између Хрвата и Срба у Ратовима за југословенско наслеђе. Друга целина представља преглед српско-хрватских колизија од краја Грађанског рата у Хрватској до савременог доба. Посматра се наставак међусобних антагонизама на политичком, економском, религијском и културном пољу, односно обриси нове „фобоцентричне петље“. Последњи, трећи део, бави се условима за успостављање трајнијег српско-хрватског поверења и сарадње. Разматрају се досадашње активности на том пољу и предлаже се институционализација процеса помирења применом психолошког модела „истином до помирења“, односно формирањем Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Хрватске академије наука и уметности, као дела шире стратегије суочавања с прошлошћу. Предлаже се да Међуакадемијска комисија преиспита свеукупну историју српско-хрватских односа и разјасни неуралгичне тачке, како би се на основу добијених резултата креирала заједничка наратива и претворила у политичку праксу на локалним, регионалним и националним нивоима, чиме би се створили услови за трајно помирење двају народа.

У закључном делу дисертације сумирају се постигнути резултати из претходних поглавља, уз појашњење да ли су почетни хипотетички ставови делимично или потпуно потврђени.

1. ОСЕЋАЊЕ НЕТРПЕЉИВОСТИ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

„Мржња проузрокује страх,
а страх мржњу у бескрајном
зачараном кругу зла.“¹³

1.1. Појмовна одређења осећања нетрпељивости

Интелектуални корени претпоставки о **људској природи** тројице класичних реалиста – **Џорџа Кенана** (George F. Kennan), **Волтера Липмана** (Walter Lippmann) и **Едварда Кара** (Edward Hallett Carr), у основи су, како примећују неки савремени теоретичари међународних односа, у различитим степенима били **фрејдовски**.¹⁴ Мисао класичних реалиста заснована је делом на **теорији психоанализе Зигмунда Фројда** (Sigmund Freud) и занемаривањем ове чињенице изостаје целовито разумевање њихове политичке филозофије.¹⁵ Није необично да се теорија родоначелника класичног реализма **Ханса Моргентхауа** (Hans Morgenthau) стога назива и „**реализам људске природе**“.

С друге стране, постоје мишљења да у науци о међународним односима психолошки аргументи имају моћ објашњења тек када су систематски уклопљени у политички оквир који узима у обзир структурне, економске и културне услове у којима креатори политике раде, стајалишта су **Џејмс Голдгајер** (James Goldgeier) и **Филип Тетлок** (Philip E. Tetlock).¹⁶ У сваком случају, психолошка литература о људским осећањима, која је уско везана с идеологијама, концептима правичности и процедуралном правдом, битна је за међународне односе због доношења судова о „правичним расподелама ресурса“ или „праведном решењу сукоба интереса“.¹⁷

Да би се расветлили **узроци србофобије и кроатофобије**, неопходно је да се детектују и анализирају **неуралгичне тачке**, сагледавањем „**тоталне историје**“ српско-хрватских односа. Разматрање хронологије међусобних антагонизама, преиспитивање историографије која нам даје увид у редослед збивања и проницање у узрочно-последичне везе, временски је најзахтевнији задатак, како би добијени подаци били анализирани из више различитих аспеката, пре свега психолошких и реалистичких теорија међународних односа, али и других наука и научних дисциплина. Наглашава се неопходност мултидисциплинарног приступа. Пре више деценија **Војин Димитријевић** и **Радослав Стојановић**, истицали су да **поливалентни карактер међународних односа** захтева, „уз примену '**енциклопедијског**' метода, сарадњу и многих других наука, **готово свих**

¹³ C. Covington, P. Williams, J. Arundale, J. Knox, *Terrorism and War: Unconscious Dynamics of Political Violence*, Karnac Books, London, 2002, стр. 265. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹⁴ Robert Schuett, *Political Realism, Freud, and Human Nature in International Relations: The Resurrection of the Realist Man*, Palgrave Macmillan, 2010, стр. 29-74.

¹⁵ Фрејдов вечни сукоб два исконска нагона, „ероса“ (грч. Έρως) и „танатоса“ (грч. θάνατος), психолошки је концепт вредан пажње за науку о међународним односима. Док танатос, нагон за смрћу и деструкцијом, тежи да човека врати у стање неорганске материје, ерос је конструктиван, почива на либиду и у функцији је очувања живота. Сукоб два принципа, урођен свим живим организмима, преноси се даље на широко поље међународних односа, потичући колективне страхове и нетрпељивости.

¹⁶ James Goldgeier, Philip E. Tetlock, „Psychology and International Relations Theory“, *Annual Review of Political Science*, Vol. 4, Palo Alto, June 2001, стр. 68.

¹⁷ Исто.

постојећих друштвених и низа природних.¹⁸ Синтезом добијених резултата могуће је дубље проникнути у свесне и несвесне колективне пориве који су довели до омразе између двају народа. Важност мултидисциплинарног приступа битан је и због изналажења механизма за **дуготрајније помирење и успешнију сарадњу** Срба и Хрвата.

У овом поглављу битно је појмовно дефинисати и разјаснити споменута осећања и понашања, а потом анализирати њихову улогу у међународним односима из аспекта **реалистичких** и њима сродних **психолошких теорија међународних односа**, као и **теорија опште, социјалне и експерименталне психологије** и **психопатологије**.

Представници **трансакционе анализе**¹⁹, психолошке школе којом ће се додатно (психолошким моделом) појаснити српско-хрватски анимозитети и насиље („спирала сукоба“), дефинишу **осећања (емоције)** као **„реакцију субјекта на стимулус који је оценио као важан, а која висцерално, моторно, мотивационо и ментално припрема субјекат за адаптивну активност.“**²⁰ Осећања су, према томе, **одговори на опажену промену животне ситуације** и служе за **прилагођавање променама у околини**, тако да здрава осећања увек воде логичним одговорима (уверењима, понашањима) на спољне подражаје, а не хаотичним и ирационалним. Пошто субјекат може осећати и на основу неког дела своје личности који логику налази у **„несвесном“**, производ тог узрочно-последичног односа може бити и **ирационално осећање**, које ће изродити нелогично, **дисфункционално понашање** (деструкцију или аутодеструкцију).

Према важности и учесталости емоције се деле на: **примарне** (страх, гнев, радост и жалост) и **остале**, које настају постепеним развојем личности, у чему учествују: наследни фактор, породично васпитање и социјално окружење. Током развоја личности, осећања се врло често јављају уз неки интелектуални доживљај, при чему тада разликујемо **емоције које се односе на сопствену личност** (осећање успеха, неуспеха, поноса, стида, кривице, кајања), **осећања која се односе на друге људе** (осећање љубави, нежности, љубоморе, зависти, мржње) и **естетска осећања** (осећање пријатности или непријатности изазвано оценом субјекта да ли је нешто лепо или није).

Осећања су саставни део сложених диспозиција, које се у психологији називају **сентиментима**. Сентименти представљају стечену сложену диспозицију за емоционално реаговање у вези с неком особом или неким објектом.²¹ Учестали сентимент који прожима већину индивидуалних актера у политичким односима јесте **патриотизам**. Премда, позитивно осећање према свом завичају, домовини, народу и његовој култури и обичајима, без истицања разлика у односу „Ми“ и „Других“, чиме се разликује од национализма или шовинизма и патриотизам може побудити **негативна осећања** (на пример, **гнев према агресору** или субјекту који се перципира опасним по сопствену нацију-државу). Ако је појединац или заједница неког националног субјекта постигла значајан успех, остварила свој циљ у односу на омражени субјекат, из патриотизма (као и из национализма или шовинизма) се буди осећање **поноса**, градивни елеменат **хомогенизације етничке заједнице** (народа, нације).

Нетрпељивост или **антипатија** (грч. ἀντίπαθεια) је осећање чија је перцепција субјективна. За разлику од **аверзије** и **гађења**, које означавају склоност ка негативној

¹⁸ Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 10.

¹⁹ Психолошка школа Ерика Берна (Eric Berne), канадског психоаналитичара који је напустио Фројдов (Sigmund Freud) приступ и фокусирао се на друштвене интеракције, а потом развио и сопствену психотерапијску школу.

²⁰ Зоран Миливојевић, *Емоције: Психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2004, стр. 15.

²¹ Nikola Rot, *Opšta psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Београд, 1987, стр. 185.

реакцији осета према одређеним објектима или стимулацијама, појам нетрпељивости се користи углавном за опис једног **друштвеног, међуљудског односа**. Нетрпељивост је облик **спонтане аверзије, неподношења неке особе или заједнице па тиме и народа, нације или расе**. Ради се о **афирмацији „нељубави“**, пошто субјект у таквом односу не жели да објекту нетрпељивости буде пријатно па се може казати да се антипатија изражава **изостанком саосећајности**.²²

Интензивно осећање нетрпељивости назива се **мржња**. Нетрпељивост степена мржње у фокусу је овог рада, пошто потоња емоција, када достигне одређени емоционални набој, води у деструктивну акцију: **уништење омрзнутог објекта**.²³

За коначну анализу српско-хрватских нетрпељивости и њених последица у овој дисертацији, битно је дефинисати и мржњу индивидуе спрам сопствене етничке заједнице: **аутошовинизам** који води у „**национално самопоништавање**“. „**Расцеп у националном бићу**“ открива се на **индивидуалном плану**, кроз самоспознају **амбивалентног става према властитој етничкој припадности и националним циљевима и вредностима сопственог народа**, а огледа се у „чудној мешавини поноса и самопрезира, пркосне спремности на отпор и склоности ка издаји, наивности и подмукле суровости, месијанског поуздања и нихилистичког неповерења, жудње за аутентичношћу и повлађивања туђим изворима“, како тумачи српски филозоф **Ђорђе Празић**.²⁴

Прва промишљања о осећању мржње записана су у делима античких филозофа. Међу њима јавља се **Аристотел**, који је упоређује с **љутњом**. По њему, она произлази из „преступа који се тичу нас“, док се непријатељски став може осећати „без икаквог личног разлога“, јер „ако само и претпоставимо да је неко оваквог или онаквог карактера, ми га мрзимо“.²⁵ Док је љутња увек уперена против појединца, мржња се може манифестовати према „целом роду“, сматрао је Аристотел. О превазилажењу, циљевима и разликама између две емоције, казао је следеће: „*Љутња се лечи временом, а мржња никако. Циљ љутње је неугодност, а мржње зло, јер љутит настоји да се његова љутња осети, што није случај с оним ко мрзи. (...) Љутит у многим случајевима може да осети сажалење, а онај ко мрзи никада, зато што љутит иде за тим да бол осети и онај ко га је изазвао, док онај ко мрзи жели да (његов непријатељ) нестане.*“²⁶

За **Декарта** (René Descartes) мржња је свесност субјекта да је неко лош, у конекцији с јаком потребом да се од таквог удаљи. За **Спинозу** (Benedict de Spinoza), мржња је „бол који иде руку под руку с опажањем неког спољног узрока“. **Хјум** (David Hume) је мржњу посматрао као осећање које се, као и љубав, уопште не може дефинисати, јер их је немогуће свести на мање целине (несводљиве су) помоћу интроспективне непосредности утисака које добијамо путем чула. **Дарвин** (Charles Darwin) је исто тако у мржњи видео осећање које нема „засебан израз лица“ и испољава се као **бес**.²⁷

Савремени концепти мржње су, баш као и пређашњи, такође непотпуни и проблематични, што говори о комплексности мржње. У „Вебстеровом речнику“ мржња се

²² Зоран Миливојевић, *Емоције: Психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2004, стр. 110.

²³ Психологија је изнедрила мали број теорија које се непосредно баве темама нетрпељивости и мржње, делимично услед непотпуности или непостојања општеприхваћених дефиниција. Такав недостатак јединства чини истраживање ове теме нешто тежим.

²⁴ Александар Празић, *Национално самоубиство*, Пешић и синови, Београд, 2009, стр. 29.

²⁵ Аристотел, *Реторика*, Плато, Београд, 2000, стр. 124.

²⁶ Исто.

²⁷ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 16-18.

дефинише као „снажан осећај одбојности или зле воље према некоме; гађење, презир“, али и као несвиђање, избегавање и зазирање.²⁸

Виљард Гејлин (Willard Gaylin), амерички клинички професор психијатрије, мржњу посматра као „интензивну и ирационалну емоцију“, „поремећај у перцепцији“.²⁹ За многе ауторе ова дефиниција служи као полазна тачка за разумевање мржње, али и да би пружила потпуну слику њене сложености. Зато амерички психолог **Роберт Стернберг** (Robert Sternberg), професор на Универзитету у Кернелу, поставља следећа питања: 1) Да ли је мржња само „јако осећање несвиђања“ или је „квалитативно другачија од несвиђања“?; 2) Зар није честа појава да мрзители желе да нападну па чак и униште предмет своје мржње док „желе да је избегну“ или „зазиру“ од њих?

Према Стернбергу, главне **компоненте мржње су избегавање присности (дистанцирање), страст и посвећеност.**

1) Избегавање присности (дистанцирање) – подразумева **истрајавање на удаљености**, често због тога што омражени објекат буди у човеку **одбојност и гађење**, које могу произаћи из карактеристика објекта (расних, верских) или поступака објекта (издаја, обмана). Присност подразумева везу с другим, а одрицање од ње значи дистанцирање. Такође, може настати због пропаганде која приказује одређене врсте карактеристика и поступака објекта мржње као „нељудске“ или „подљудске“;

2) Страст – изражава се као **интензиван бес или страх** као одговор на претњу. Бес често води до приближавања омраженом објекту без присних намера. Пропаганда може приказати одређене појединце као непосредну претњу друштву и којих би се стога требало плашити. Циљане групе могу бити приказане као грабежљивци, ратници који желе да оскрнавe жене или нападају децу, или пак као монструми који угрожавају само ткиво друштва и индивидуална права његових чланова;

3) Посвећеност – подразумева **презриво обезвређивање** или **умањивање људских особина** појединаца или групе. Осећање **презира** према омраженим објектима (појединцима или групи), одвија се посматрањем истих као „**подљуди**“ (нпр. код нациста „унтерменш“, као стигма за „неаријевске народе“, углавном Јевреје, Роме, Словене, људе афричког и азијског порекла). Циљ подстрекача мржње је да промене мисаоне обрасце сопствене популације, како би њени чланови замишљали циљану групу (омражени објекат) мање вредном. Посвећеност – подразумева презриво обезвређивање или умањивање људских особина појединаца или групе. Осећање презира према омраженим објектима (појединцима или групи), одвија се посматрањем истих као „подљуди“ (нпр. код нациста „унтерменш“, као стигма за „неаријевске народе“, претежно Јевреје, Роме, Словене, људе афричког и азијског порекла). Циљ подстрекача мржње је да промене мисаоне обрасце у сопственој популацији, како би њени чланови доживљавали циљану групу (омражени објекат) мање вредном. Ове промене постижу се кроз неку врсту „образовног програма“, унутар школа и ван њих (Brainwashing).³⁰

Одсуство наведене три компоненте не може се назвати мржњом, јер нема негације присности, страсти или посвећености осећању мржње. На пример, странци на улици спадају у ову категорију, као и чланови породице или пријатељи. Чланови породице могу побудити помешане емоције, тако да може постојати одређени степен мржње у породици,

²⁸ Victoria Neufeldt, David Bernard Guralnik, *Webster's New World College Dictionary*, Macmillan, New York, 1997, стр. 617.

²⁹ Willard Gaylin, *Hatred: The Psychological Descent Into Violence*, Public Affairs, New York, 2003, стр. 17.

³⁰ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 16-18.

чак и заједно с осећањем љубави. У здравом друштву (и здравој особи), већина осећања према другим људима није мржња.

Из наведена три чиниоца психологија препознаје **седам различитих врста мржње**, заснованих на одређеној комбинацији аспеката које је сачињавају:

1. Прихватљива мржња (Accepted hatred) – Мрзитељ мрзи омражени објекат, али не жели да делује против њега;

2. Врућа мржња (Hot hatred) – Подразумева осећање страсти (беса, страха), тј. екстремно осећање мржње према објекту који се сматра претећим. Реакција може бити напад или бекство. Саобраћајни инцидент може бити пример „вруће мржње“;

3. Хладна мржња (Cold hatred) – Подразумева девалуацију или презир. „Нешто није у реду са члановима омражене групе.“ На пример, индоктринација како би се омражена заједница окарактерисала као „осовина зла“, „империја зла“;

4. Горућа мржња (Burning hatred) – Подразумева презир и страст. „Други“ се сматрају подљудским, нељудским и претећим лицима па се нешто мора учинити да се та претња умањи. Омражена група се може с времена на време променити;

5. Киптећа мржња (Simmering hatred) – Подразумева избегавање присности и презриво обезвређивање. Омражени објекат се сматра непожељним и таквим остаје и у будућности. Убиства с предумишљајем су понекад резултат ове мржње.

6. Фуриозна мржња (Furious hatred) – Подразумева страст и презриво обезвређивање, односно потребу за осветом према омраженом објекту. Објекти мржње се сматрају претњом и таквима остају у будућности. Масовно насиље често је побуђено фуриозном мржњом.

7. Свеобухватна мржња (All-embracing hatred) – Постоји избегавање присности, презриво обезвређивање и страст. Резултат је потреба да се уништи омражени објекат.³¹

Амерички психоаналитичар и професор психијатрије **Ото Кернберг** (Otto Friedmann Kernberg) тврди да **мржња није нужно патолошка**. Када се појави као одговор на стварну или објективну опасност, онда је то нормалан облик беса уперен ка уклањању извора опасности. Поред тога, осећања мржње су замењена и интензивираним другим, често несвесним осећањима, као што је **„жудња за осветом“**. Зато је мржња **сложен агресивни афект, хроничан и стабилан**, за разлику од гнева или беса. Њен примарни циљ усмерен је на **уништење** објекта мржње.³²

Пошто **трансакциона анализа**, као теорија личности и комуникације, настоји да обједини искуства других психолошких теорија, у овом раду ће мржња и друге емоције бити посматране и из њеног угла. Теорија **Ерика Берна**, мада се базира на идејама **Сигмунда Фројда** (Sigmund Freud), у одређеној мери разликује се по томе што анализира социјалне интеракције, уместо искључивог фокусирања на терапије разговором. Међу најзначајнијим представницима трансакционе анализе у Србији издваја се **Зоран Миливојевић**, који мржњу дефинише као **„осећање које субјект осећа према некој особи за коју верује да је зла и да угрожава неку његову вредност“**.³³ Да би субјект неког другог проценио злим, мора веровати да та особа испуњава три услова, нужна за појаву осећања мржње, који се називају **когнитивна тријада мржње**:

1. да битно угрожава неку његову високу вредност;

³¹ José I. Navarro, Esperanza Marchena, Inmaculada Menacho, „The Psychology of Hatred“, *The Open Criminology Journal*, Vol. 6, Bentham Open, 2013, Доступно преко: <https://benthamopen.com...>, Приступљено: 11.07.2022, стр. 14-15.

³² Исто, стр. 2.

³³ Зоран Миливојевић, *Емоције: Психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2004, стр. 393.

2. да то чини без одговарајућег повода или оправдања;

3. да то чини свесно и намерно.³⁴

Свака мржња уједно је и „контрамржња“, пошто субјекат доживљава омрзнуту особу као **ирационално деструктивну и злу**; која неким поступком показује да мрзи субјекат, чиме се утврђује **„циркуларна природа мржње“**, због чега настаје **тежња да се нанесе одређена штета објекту мржње**, а сврха тих акција је у томе да се омрзнута особа **натера да пати, да се мучи, да испашта**.

Деструктивност побуђена осећањем мржње, увек је **освета** у очима субјекта нетрпељивости. Крајњи циљ јој је **уништење омрзнуте особе**. Акције према објекту мржње су деструктивне и воде његовом **симболичком или фактичком уништењу**. У бити, степен деструкције може варирати, односно препознају се три степена деструкције:

1) оговарања, трачеви, ситне намештаљке, прављење интрига;

2) уништавање материјалних добара омрзнутом објекту;

3) наношење тешких телесних повреда или убиства омрзнутог објекта, самоубиство онога који мрзи или лудило.

У случају да је деструктивно понашање из неког разлога неприхватљиво, мржња се задовољава **фантазирањем**; субјект се у машти „свети“ за зло које је претрпео, чиме не празни своје пориве, већ их потхрањује, тако да мржња прелази у латентно стање. Надаље, мржња може да се изражава и кроз „магијске чинове“, „бацање проклетства“ и слично. Дубоко религиозне особе одустају и од фантазија, јер верују да ће „виша сила“ (Бог, Космички принцип, Правда) осветити почињено зло.³⁵

Мржња је била предмет истраживања академика **Јована Рашковића**, српског психијатра, универзитетског професора и политичког лидера Срба у Хрватској с почетка 1990-их. Описујући ово осећање, које је „у нама и са нама“, Рашковић вели да с нетрпељивошћу све у људском бићу постаје „затровано и кљенуто“, а комуникација се своди на „примитивну агресију и претњу“. Мржња је, по њему, узајамна, тврдокорна и реципрочна, заслепљује и редукује свест, а храни се „инфериорношћу“: што је објект мржње снажнији, надмоћнији и етичнији, мржња је дубља и страснија. Такође, мржња храни параноидност, а обнавља се сумњичавошћу, чиме се ствара „психолошки и социјални, морбидни круг који разуздано игра у нашим просторима“. Она се не смирује „нити у крви“, већ тражи само и једино „потпуну туђу покорност“; најдражи су јој призори „оптуженичких клупа, кривичних судова, призори туђе патње и кажњавања“. Рашковић је посматрао мржњу као **несрећу мрзитеља и мрженог**; она је „катастрофа великих цивилизација и малих локалних човечанстава“.³⁶

О превазилажењу мржње такође је доста написано, али је нагласак на идеалу, док у стварности људи ретко у потпуности успевају да контролишу негативне емоционалне реакције и замене их позитивним осећањима. **Сидарта Гаутама** (Siddhārtha Gautama), познатији под духовним именом **Буда**, рођен је на североистоку Индије у 6. веку пре наше ере и сматра се утемељивачем филозофског правца и транстеистичке религије – будизма. Размишљајући о пореклу несношљивости, схватио је да се то осећање никада не смирује (не празни) његовим испољавањем, већ једино одсуством. По њему, идеал којем треба стремити јесте живот с умом „ослобођеног од мржње“ (у будизму се мржња сматра једним од највећих животних зала), испуњеног универзалном љубављу (*пали* Mettā-sutta).³⁷

³⁴ Исто.

³⁵ Исто, стр. 393-397.

³⁶ Јован Рашковић, *Душа и слобода*, Славија, Нови Сад, 1995, стр. 47-49.

³⁷ Walpola Rāhula, *What the Buddha Taught*, Grove Press, New York, 1974, стр. 28. и 97.

1.2. Осећања страха и нетрпељивости у теоријама међународних односа: веза између страха, мржње, зла и лажи

Насупрот Моргентауовој класичној теорији, „реализму људске природе“, **структурални** или **дефанзивни реализам Кенета Волца** (Kenneth Waltz) заступа мишљење да **структура међународног система** приморава државе да се надмећу за **моћ**, како би биле **безбедније**. По Волцу, истакнута карактеристика међународне политике је „недостатак реда и организације“. Он поставља питање: *„Како неко уопште може размишљати о међународној политици као о било каквом поретку?“*³⁸ Дакле, док је у „реализму људске природе“ корен безбедносног надметања у човеку, у дефанзивном реализму ту улогу преузима **анархија**. Ако се анархија идентификује с хаосом, уништењем и смрћу, онда нам разлика између анархије и владања не говори много, сматрао је Волц, постављајући питање: *„Шта је несигурније: живот државе међу државама, или владе у односу на њене поданике?“* Употреба силе или **стални страх** од њене употребе нису довољна основа за разликовање међународних од унутрашњих послова, писао је.³⁹ Волцова теорија, названа „**дефанзивном**“, темељи се на ставу да структура међународног система подстиче велике силе да делују дефанзивно и одржавају равнотежу снага, уместо да се понашају агресивно.

За разлику од Волцових стајалишта, **офанзивни реализам Џона Миршајмера** (John J. Mearsheimer) захвата парадигме обе теорије. Попут реализма људске природе, офанзивни реализам заступа становиште да су велике силе у безобзирној потрази за **моћи**, што подразумева **агресивно понашање**. Разлика је у томе што офанзивни реализам спада у структуралну теорију међународне политике, јер се заснива на становишту да међународни систем обликује понашање држава. По Миршајмеру, **структурални фактори, анархија и расподела моћи**, најважнији су појмови у схватању међународне политике. У том смислу, офанзивни реализам подудара се с дефанзивним реализмом, али их разликује став да међународни систем приморава државе да се понашају агресивно. Односно, **структура међународног система** ваби државе у „**борбу за моћ**“, настојећи да је максимизују, односно увећају одбрамбене и друге капацитете због осећања **сопствене безбедности**. Циклуси међународног насиља наставиће се и у будућности, а наде у мир се, вероватно, неће остварити, јер велике силе које обликују међународни систем **страхују једна од друге**. То је стварни разлог такмичења за превласт, тврди Миршајмер и наставља: *„Заиста, њихов крајњи циљ је да стекну позицију доминантне моћи над другима, јер је поседовање доминантне моћи најбоље средство да се обезбеди сопствени опстанак.“*⁴⁰

У књизи „Реализам и страх у међународним односима“, **Араш Хејдаријан Пашакханлоу** (Arash Heydarian Pashakhanlou), професор на Студијама рата при Шведском универзитету одбране, анализирао је 400 радова „главних архитеката реализма“ (**Ханса Моргентауа, Кенета Волца и Џона Миршајмера**), који су се бавили неким од најбитнијих политичких питања модерног доба кроз **призму страха**. Аутор скреће пажњу да су различите интелектуалне традиције (феминизам, постколонијализам, постструктурализам, конструктивизам, либерализам и реализам), користиле разне приступе како би расветлиле улогу страха у међуљудским и међународним односима. Феминизам користи страх у расветљавању родних релација, постколонијалне студије наглашавају

³⁸ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, 1979, стр. 89.

³⁹ Исто, стр. 103.

⁴⁰ John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, W. W. Norton & Company, New York – London, 2001, стр. xi.

асиметричне односе између Запада и осталих, постструктуралисти сугеришу да хришћански свет захтева дискурсе о опасностима како би одржао своју моћ, док конструктивисти као што су **Александер Вендт** (Alexander Wendt) и **Ричард Нед Лебов** расправљају о страховима који карактеришу **непријатељске односе** у којима преовладавају **конкуренција, сукоби и рат**. Односно, различите школе мишљења у међународним односима **користе осећање страха у својим наративима**, а понајвише реализам, што не изненађује, јер су дела класичних претеча реализма прожета емоцијом страха, темељним узроком међународних сукоба. Као што је приметио аутор, реализам је и даље снажно повезан са страхом, што изгледа логично, с обзиром на то да се његов карактеристично **„песимистички поглед на свет наизглед подвргава путањи заснованој на страху“**.⁴¹ Пашакханлоу увиђа да од четири проблематичне области међународних односа, које се у великој мери ослањају на страх (етнички сукоби, тероризам, нуклеарно оружје и литература о безбедносним дилемама), у последње две доминира реалистичко размишљање. **„Нуклеарни мир“** којег претпоставља реализам укореењен је у страху, емоцији кључној за „реалистичко теоретисање о безбедносним дилемама“. У општијем смислу, вели исти аутор, страх се широко сматра **најважнијом емоцијом у реалистичкој анализи међународне политике**. У ствари, он се обично сматра једним од централних покретача у реалистичкој традицији уопште.⁴²

Ричард Нед Лебов (Richard Ned Lebow) заступа став да **страх има апсолутно централно место у реалистичкој парадигми**. У делу „Културна теорија међународних односа“, он најављује коначни долазак **алтернативног теоријског оквира**, који се ослања на старије и савремене увиде у психологију идентитета, представљајући одређени прекид с конвенционалним схватањима динамике међународне политике. У међународним односима, како сматра Лебов, **страх** „покреће жељу за сигурношћу која се може задовољити на много начина“, а у међудржавним односима обично „директним стицањем **војне моћи** (и економског благостања које чини ову моћ) или њеним индиректним стицањем путем савеза.“⁴³ Односно, нације-државе ипак нису пукe „гигантске рачунарске машине“, него „хијерархијски организоване групе емотивних људи“, како тумачи **Жак Химанс** (Jacques Hymans)⁴⁴, које ће и емотивно реаговати на спољне стимулусе, на промене у окружењу, увек с потребом да буду безбедне, а за то им је непходно **омоћавање**.

Араш Хејдаријан Пашакханлоу предлаже да реализам треба користити „ирационалне факторе који су евидентни“, као што је то у „безбедносној дилеми“, или да ажурира свој појам рационалности. Међу политиколозима је распрострањено уверење да су емоције ирационалне, али неуронаучна истраживања доказују да су **емоције императив за рационално понашање**. Без емоција се понашамо самопоражавајуће и контрапродуктивно. Студије су показале да су и когнитивно интелигентни људи који су емоционално отупљени, обично лоши доносиоци одлука. То значи да реалисти (и други који се држе застареле концепције рационалности и емоција) морају ревидирати

⁴¹ Arash Heydarian Pashakhanlou, *Realism and Fear in International Relations: Morgenthau, Waltz and Mearsheimer Reconsidered*, Palgrave Macmillan, London, 2017, стр. 1-2.

⁴² Исто, стр. 2.

⁴³ Richard Ned Lebow, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 89.

⁴⁴ Jacques E. C. Hymans, „The arrival of psychological constructivism“, *International Theory*, Volume 2, Issue 03, Symposium on A Cultural Theory of International Relations, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, стр. 462.

разумевање ове појаве. Ово не само да би реализам ускладило са савременом науком, већ би се створио „простор за страх“ у рационалистичком оквиру, сматра Пашакханлоу.⁴⁵

Табела 1 – Мотиви, емоције, циљеви и средства у међународним односима
(према Ричарду Н. Лебову)

Мотиви или емоције	Циљ	Средство
Апетит	Ситост	Богатство
Дух	Поштовање	Част
Страх	Безбедност	Моћ

Извор: Richard Ned Lebow, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 90.

Ендрју Рос (Andrew A. G. Ross), професор на Међународним студијама Универзитета Џон Хопкинс, у књизи „Помешане емоције: изван страха и мржње у међународном сукобу“ (2013), истиче да **осећања играју централну улогу у светској политици**, сржи реализма, изазивајући **„безбедносне дилеме“**. Упркос томе што заузимају истакнуто место у теоријама међународних односа, проучавање емоција је **маргинализовано** из различитих разлога. Један од њих крије се у дубоко укореном уверењу да емоције представљају „периодична одступања од неке основне 'рационалне' способности“.⁴⁶ У средишту Росове позорности је појам **„кружења афекта“** (енгл. „circulation of affect“), коју дефинише као „свесно или несвесно преношење емоција унутар друштвеног окружења“.⁴⁷ Емоције су стога својства која утичу на појединце, али се такође деле међу њима и између њих. Уместо да размишљамо о емоцијама као о личним искуствима, Рос подстиче размишљања о емоцијама као о **„заразним и креативним силама које укључују групе“**. Појединци „упијају и реплицирају афективне изразе око нас“, али се емоције не односе само на појединце, наглашава овај научник.⁴⁸

Нужно је, дакле, да се наука о међународним односима више посвети резултатима истраживања наука које се баве људским осећањима, извориштима страха и нетрпељивости. Колико су, у суштини, становишта реалиста блиска многим психолошким теоријама, доказују многобројни примери.

Раш Дозије (Rush W. Dozier) био је става да **мржња извире из древног инстинкта опстанка**, а „опстанак држава“ на глобалном политичком пољу и неопходности да се превазиђу међусобна неповерења и нетрпељивости, како између држава које нису „играчи на великој шаховској табли“, тако и великих сила, свакидашње су теме међународних научних и мировних конференција, самита шефова држава и влада итд.

⁴⁵ Исто, стр. 135.

⁴⁶ Andrew A. G. Ross, *Mixed Emotions: Beyond Fear & Hatred in International Conflict*, University of Chicago Press, Chicago, 2014, стр. 151.

⁴⁷ Исто, стр. 21.

⁴⁸ Исто, стр. 23.

Мржња између група подразумевала би **интензивну нетрпељивост, аверзију, бес и осмишљавање стереотипа услед разликовања „нас“ и „њих“**. У том смислу мржња је **агресивни облик несвиђања, подражена егзистенцијалним страхом**. Међутим, у овом случају реакција појединца је таква да се бори, уместо да бежи, што је у принципу реакција на страх. Дозије мржњу дефинише **„врстом фобије од беса“**⁴⁹, која је у древној прошлости помагала човеку да предупреди опасности, али да је непотребна у данашњем друштвеном поретку. Стога он мржњу посматра као поремећај који паралише функционисање друштва у модерном свету и као таква се мора или не мора излечити.

На крају процеса **„развоја мржње“**, омражени објекат губи сваки морални или људски обзир у очима мрзитеља. Интензивирање мржње ствара **„фанатичну обавезу“** да се мрзитељ ослободи особе или мрске групе, тј. да јој нанесе знатну штету па и да је **лиши живота**. На крају, то може довести и до **„преокрета моралног кодекса“**: убијање омражене особе или групе постаје **„право“**. Основа мржње почива на два фактора: **обезвређењу жртве и идеологији мржње**, који врше **дисперзију мржње и смањују емпатију**. Они уклањају препреке које би могле ограничити мржњу према другима, претварајући нека друга осећања у мржњу. Мењају се и **друштвене норме** које усмеравају понашање према објекту мржње, тако да ново понашање на крају постаје прихваћено и нормално, а могу се основати **институције за промовисање и ширење мржње**.⁵⁰

У том процесу развоја мржње која пролази кроз девалвацију, дискриминацију и насиље над другима, **следбеници се поистовећују с вођама и идеологијом коју пропагирају**. Када се то једном догоди, мржња не остаје под контролом вође.⁵¹ Понекад снажно вођство може изазвати степен **горуће мржње**. Такво вођство ствара атмосферу у којој се осећања блискости или љубави сматрају показатељима слабости. У том процесу који пролази кроз **девалуацију других, дискриминацију и насиље над њима**, следбеници се поистовјећују с вођама и идеологијом коју пропагирају. Када се то једном догоди, мржња не остаје под контролом вође, већ се шири с одликама **масовне епидемије**, попут колективне хистерије. Стога је немогуће у потпуности предвидети где се такав процес окончава. Губици у рату који је укорењен у нетрпељивости, подстичу тугу и емпатију унутар заједнице која је претрпела жртве, да би се утеха потражила у освети – тенденцији да се покрене и оправда извршење **геноцида**.

Нетрпељивост међу народима, тј. њен најинтензивнији изражај, мржња, развија се постепено, еволуира „корак по корак“, како наводе поједини истраживачи. Када припадници неке групе нашkode другој (дискриминацијом или злочинима), почиње њен развој.⁵² **Стрепња и нетрпељивост** се прожимају у том процесу који може да буде дуг па и трајан – до нестанка објекта мржње, али и до трајног помирења, што је ретка појава у међународним односима.

Теорија мржње као „приче“ предлаже да мржња произилази из различитих врста „прича“. Неке од најчешћих су: „странци“ (насупротив домицилних), „нечисти“ (насупротив „чистих“), „непријатељи Божији“ (насупротив „слуга Божијих“), „морално руинирани“ (насупротив морално здравих), „варвари“ (насупротив „цивилизованих“), „злочинци“ (насупротив „невиних“), „мучитељи“, „убице“ или „силоватељи“ (насупротив „жртвама“) итд.

⁴⁹ Rush W. Dozier, Jr., *Why We Hate*, McGraw-Hill Professional, New York, 2003, стр. 19.

⁵⁰ José I. Navarro, Esperanza Marchena, Inmaculada Menacho, „The Psychology of Hatred“, *The Open Criminology Journal*, Vol. 6, Bentham Open, 2013, Доступно преко: <https://benthamopen.com...>, Приступљено: 11.07.2022, стр. стр. 11.

⁵¹ Исто, стр. 12.

⁵² Исто, стр. 11.

Подстицање мржње обухвата, према Стернбергу, отприлике **пет корака** према циљаном објекту (појединцу, групи, народу). Није нужно да се прође кроз свих пет да би се подстакнула мржња, јер је и један корак довољан да покрене процес њеног настанка. Кораци су:

- 1) Циљани објекат је откривен као „анатема“ (зао, одвратан, претећи итд);
- 2) Циљани објекат планира акције супротне ужегрупним интересима;
- 3) Циљани објекат чини да се осећа његово присуство;
- 4) Циљани објекат претвара планове у акцију;
- 5) Циљани објекат постиже одређени успех у својим плановима.⁵³

На пример, као што ће бити појашњено у поглављима која следе, бројни теоретичари алтернативних историја, политичари, филозофи, правници, етнографи, антрополози, психолози, често и свештена лица, били су проноситељи **„прича“** и иницијатори **екстремног национализма и шовинизма**. Психоисторијски термини за њих су **„подстрекачи“** (или „омогуђаватељи“), док се будуће жртве називају **„отровним посудама“**.⁵⁴ Први су обично демагози који врше **подстицање и извршење прогона**. Неке политичке вође на овим просторима у 19. и 20. веку, као што су били **Анте Старчевић** или **Анте Павелић**, по правилу су били „подстрекачи“ који су у Србима „препознали“ такозване „отровне посуде“ и потом **рационализовали** њихов прогон. **„Изасланици“** су пак они који **извршавају злочине**, услед демагошких и персуазивних способности „подстрекача“, али и психолошких па и генетских склоности насиљу. Обично се ради о угњетаваној групи људи (слуге, сиромашни сељаци и радници), којој прогон неке друге групе, која има потенцијал „отровне посуде“, а тиме и да буде угњетена, причињава психолошко задовољство.⁵⁵ Пошто „подстрекачи“ изгубе моћ, а нација бива принуђена да се суочи са својим неделима, тада „изасланици“ могу постати „отровне посуде“, а остатак народа их може окривити за све лоше што им се догодило, док „подстрекачи“ често успеју да умакну правди, попут многих нациста и фашиста након Другог светског рата. **„Моћ прича“** је у томе што њихова перцепција постаје, за појединца који их доживљава, стварност. Појединац се обично не пита да ли је дата прича истинита, него је прихвата без двоумљења.

Надаље, еминентни холандски психолози **Нико Фрајда** (Nico H. Frijda), **Петер Кајперс** (Peter Kuipers) и **Елизабет тер Шуре** (Elisabeth ter Schure), износе став да је **бекство** реакција на **страх и нервозу**.⁵⁶ Међутим, бекство је везано и за **мржњу**, што доказују збегови милиона људи током Другог светског рата, који су без отпора напуштали домове пред нацистичким снагама, попут европских Јевреја. Другим речима, мржња и бекство преплићу се у ситуацији када особа схвати да је њен непријатељ **моћнији** од ње. Народ Западног Дарфура бежао је пред моћнијим џангавидима, који су уништавали и њих и њихова насеља, што значи да се код избеглица, сасвим извесно, **страх прожимао с мржњом**. Ова „емоционална легура“ развијала се међу припадницима племена **Тутси** и **Хуту** пре геноцида у Руанди, који је почињен од априла до јула 1994. Учесник стравичних догађаја, припадник племена Хуту, појаснио је једноставним речима своје емоције и природу насиља које је испољавао: *„Наравно да смо их мрзели. План да их поубијемо је био*

⁵³ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 96.

⁵⁴ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 13.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Nico H. Frijda, Peter Kuipers, Elisabeth ter Schure, „Relations among emotion, appraisal, and emotional action readiness“, *Journal of Personality and Social Psychology*, American Psychological Association, Vol. 57(2), Aug. 1989, стр. 212-228.

спреман. То је била готова ствар. Мржња је била дубоко усађена, тако да свако ко би видео припадника племена Тутси би га и убио. То је разлог због чега смо напустили своје домове и отишли из једног дела земље у други.⁵⁷ Стравични злочини у Руанди трајали су само сто дана, а страдало је око милион људи. Мржња између ова два племена потиче из **претходне владавине народа Тутси**, сточара с развијеном војничком аристократијом, над хутуима и народом Тва. У саставу нетрпељивости која ће прерасти у геноцид, обитавале су и **расне предрасуде**, које су, наводно, донели први белачки мисионари. Они су Тутсије због **антрополошких одлика** посматрали расно супериорнијим (Хамити) у односу на друга племена, јер су били високи и светлије пигментације коже (неки немачки антрополог је открио разлику од дванаест центиметара у просечној висини између Хутуа и Тутсија).⁵⁸ Стога су их предодредили за регионалну власт, док су Хутуе због средње и јаче грађе држали бантуидима, а народ Тва делом пигмејске расе, због нижег раста и тамније коже. Занимљиво је да Тутси и Хуту нису живели као одвојене културне заједнице у Руанди, већ су говорили истим језиком, практиковали исту веру и живели на истој територији.⁵⁹ Како наводе неки аутори, порекло насиља у Руанди повезано је у ствари с „начином на који су Хуту и Тутси конструисани као политички идентитети“ од стране колонијалиста.⁶⁰

Планирани геноцид државног врха,⁶¹ захватио је целу популацију; „било је убица на сваком месту — од министара до сељака“. Починиоци злочина из банде „Кибундо“, углавном су били сељаци, за које је процењено да су убили око 50.000, од укупно 59.000 својих комшија из народа Тутси. Живели су сасвим обичним сеоским животом, задовољни оним што чине; нису осећали никакво жаљење или самилост према жртвама, већ су им се подсмевали.⁶²

Отварајући међународну конференцију о геноциду у Кигалију крајем 1995. године, председник земље, **Пастер Бизимунгу** (Pasteur Bizimungu), говорио је о „стотинама хиљада злочинаца“ равномерно распоређених широм земље: „Свако село ове земље погођено је трагедијом, било зато што је цело становништво мобилисано да убија на другом месту, или зато што је један део самоиницијативно кренуо, или је био присиљен да лови и убија своје сусељане.“⁶³ Забележено је **четрдесет осам метода мучења** коришћених широм земље: од сахрањивања живих људи у гробове које су морали себи да ископају, до сечења и отварања материца трудних мајки. Људи су черечени, набијани на колац, печени,

⁵⁷ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 2.

⁵⁸ Mahmood Mamdani, *When Wictims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton, 2011, стр. 44.

⁵⁹ Исто, стр. 50.

⁶⁰ Исто, стр. 34.

⁶¹ Исто, стр. 7.

⁶² Чланови банде „Кибундо“ описивали су касније сопствена осећања у време извршења геноцида: „Урадио сам то без проблема (...) Убијање је лакше од пољопривредних радова (...) Неки починиоци злочина тврде да смо се претворили у дивље звери, да смо били заслепљени окрутношћу (...) то је трик да би се прикрила истина. Могу да кажем да су ван мочвара наши животи изгледали сасвим обично. (...) Ћаскали смо о својој срећи, спирали смо сапуном у лавору кржаве мрље на нашој одећи, а наши носеви су уживали у мирисима пуних лонаца у којима се кувала храна. (...) Облачили смо своја одела за рад на пољима. Размењивали смо гласине у кафанама, кладили се на своје жртве, подсмевали се посеченим девојкама и будаласто се расправљали око опљачканих житарица. Оштрили смо своје алатке на тоцилима. Разговарали смо о ситним триковима очајних Тутсија и исмевали се сваком узвику 'Милост!', који би крикнули они које смо ловили; бројали смо и слагали на гомилу нашу имовину.“ (Видети: Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 123).

⁶³ Исто, стр. 6.

живима су им вађени органи итд. Неке жртве су плаћале велике суме новца убицама за брзу смрт. Сматра се да је бруталност која је карактерисала геноцид била без преседана.⁶⁴

Слични мотиви, планирање и извршење геноцида (уз претходеће расне предрасуде), методи убијања жртава и приближан број страдалника, десили су се и у **Независној Држави Хрватској**. Оружане снаге ове фашистичке марионетске парадржаве убиле су у Другом светском рату огроман број Срба, који су претходно, војно и бројчано надмоћнији, устројили јединствену југословенску државу на челу са својом династијом. Након што су подигли устанак, српске војне формације починиле су сличне **злочине из одмазде** над Хрватима и Муслиманима, али уз одсуство претходног планирања злодела, без „индустријализације терора“ и под тзв. **„траумом издаје“**, о чему ће бити више речи у шестом поглављу. Индикативно је да је постотак Срба у Хрватској 1941. године (око 17%) био еквивалентан постотку Тутсија у Руанди 1994. године (око 14%), што наводи на разматрање и неких **математичких модела** избијања и ескалације насиља.

Мржња није покретач геноцида специфичног само за Руанду. Ово осећање надовезује се на **претходно проживљене трауме везане за страхове и жељу за одмаздом** и налази се у позадини већине светских сукоба. Неки аутори сматрају да **„колективна мржња“**, није „урођена“, већ је **подстичу властодршци**, као и **спољни моћни чиниоци (подстрекачи)**. У питању су елите које учвршћују **моћ** у заједници или појединци који нису на власти, али то чине како би стекли моћ. На пример, у Руанди је радио-станица „РТЛМ“ („Радио телевизија Ослобођења хиљаду брежуљака“), помагана од стране државне радио-станице, јавно упућивала позиве припадницима племена Хуту да убијају своје суседе Тутсије, што је био саставни део стратегије да се обезбеди надмоћ Хутуа у Руанди.

Недовољно објашњено у теоријама које се баве мржњом, јесте подробније психолошко објашњење **потреба елита за неограниченом моћи и безобзирности у подстицању сопствене заједнице да почини ратне злочине или геноцид**. Најпознатији историјски пример у Европи биле су **активности немачких нациста**, који су емитовали осећања мржње и искључивости према Јеврејима, Ромима, Словенима, као и осталим маргинализованим друштвеним групама, да би повратили **осећање моћи** изгубљено поразом у Првом светском рату. Побудили су у немачком народу осећање моћи ирационалних димензија, на рачун других европских и ваневропских народа и држава. Убрзо по **Хитлеровом** (Adolf Hitler) преузимању власти у марту 1933. године, основано је Министарство образовања и пропаганде (нем. Das Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) под вођством **Јозефа Гебелса** (Joseph Goebbels). Последице су се очитовале у строгој контроли медија, музике, позоришног живота, уметности и књижевности. Као и у Руанди, важно средство ширења национал-социјалистичких слогана био је радио, који је Гебелс назвао „најсавременијим и најважнијим средством манипулације масама“.⁶⁵

По Стернебергу, можда постоје аспекти нацистичког ужаса који се неће поновити, али као што нам доказују савремени конфликти који ничу и букте широм света, посебно на истоку Европе, ратни злочини дешаваће се и у будућности. Стернберг подсећа: „У последњој деценији 20. века је забележен рекордан број масакара и геноцида. Овде није реч о насумичним убиствима или наглим изливима неразумног понашања од стране руља. Наиме, то су били пажљиво испланирана и спроведена убиства која су, с времена на време, по својој ефикасности могла да се упореде с нацистичком машином смрти.“⁶⁶

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 3.

⁶⁶ Исто.

Што се тиче „теорија мржње“, или, боље речено, „дефиниција мржње“ психолошких и реалистичких теоретичара међународних односа, оне су, иако помало другачије, у ствари комплементарне. Различите теорије наглашавају и разне аспекте мржње, а већина њих се само периферно баве овом негативном емоцијом и могу се поделити у различите групе, што зависи од теме којом се баве.

Прва група теорија припада **теоријама нагона и инстинкта**, друга група бави се **питањем зла**, а остале **моралним императивом** који се често сматра и „**подлогом мржње**“. Један од главних психолошких представника теорија нагона и инстинкта, **Зигмунд Фројд**, неке од својих најранијих радова о мржњи написао је током психоаналитичких истраживања. Тврдио је да постоји један „урођено подешени уређај“ у организму који стално производи „**агресивне импулсе**“. У том смислу, овакве теорије наглашавају **улогу еволуције** у обликовању агресивног нагона, као **адаптације на животно окружење**. Фројдова дуалистичка теорија нагона („ерос“ и „танатос“) од виталне је важности за разумевање тих „агресивних импулса“. Два принципа, међусобно супротстављена, теже потпуном поништењу набоја који постоји између њих. Танатос може да пружи извесну привлачност па и **фасцинацију смрћу**. Неки људи опчињени су сопственим гашењем живота, док су други фасцинирани смрћу других, а има и оних који поседују обе опсесије. Последња се у екстремним случајевима може претворити у активно подстицање екстремног насиља, као што су – **тероризам, масакри и геноциди**, сматра Стернберг. Осврћући се на нагонске и инстинктивистичке теорије агресије, он појашњава да када мржње дуго трају, постају **извор значења** у животу. На одређеном нивоу читави народи су изградили „значење“ у вези сукоба с другим народима. Тако свака групација може да подлегне веровању како је део „божје праведности“, док супарничка групација симболизује „зло ђаволско дело“. У таквим случајевима нови напади једне групације на другу, обнављају оно што наликује на исконску борбу „ероса против танатоса“ и напослетку „борбу љубави и живота против мржње и смрти“, приближава Стернберг фројдистички приступ проучавања мржње.⁶⁷

За Фројда мржња је стање ега које тежи да се оствари кроз **уништење извора несреће**. Мржња је укорењена у танатосу, али није исто што и танатос. Чини се да танатос садржи мање емоција, али је деструктивнији од мржње. Особа која мрзи емоционално је врло ангажована, али не мора нужно да осећа порив да и дела у складу са својим осећањем. Танатос је поприлично неодређена сила која може учинити да особа не исказује много емоција, али испољава штетно понашање према самом себи, као и према другима. Фројд је о овом нагону промишљао за време Првог светског рата, када је постало јасно да се високо развијене културе и даље могу понашати изузетно нецивилизовано. Стернберг у том правцу даје пример нацистичких чувара затвора, који су током дана убијали затворенике, а потом долазили кући где су релативно мирно проводили вече, неукаљане савести због злочина које су починили током дана. Били су окрутни и бескрупулозни, не зато што су мрзели затворенике, већ зато што су били потпуно равнодушни. Танатос је у овом случају деловао кроз **неосетљивост, незаинтересованост и најсуровије делове људске природе**, али не и кроз мржњу.⁶⁸

Мржња води у агресију, а међу најпознатијим истраживачима насиља сврстава се нобеловац **Конрад Лоренц** (Konrad Lorenz). Констатовао је да људи, као и животиње, морају поседовати урођени агресивни инстинкт, тј. неку врсту еволуционог прилагођавања. Заступао је тзв. **хидраулички модел агресије**, покушавајући да докаже

⁶⁷ Исто, стр. 20.

⁶⁸ Исто.

присуство „агресивне енергије“ која се акумулира у сваком бићу, као код повећане потребе за храном или сексом. По њему, агресија долази изнутра, тако да човек не учи да буде агресиван, већ он то јесте по својој природи. Опмињао је да људи представљају велику опасност за себе саме, јер нису развили заштитни систем ограничавања унутрашње агресивне енергије. Био је песимиста по питању могућности науке да реши проблем агресивности: „Наука ретко када доводи до драматичних промена у току историје осим, природно, у смислу уништења, јер је сувише лако злоупотребити снагу. Употребити знање које се стекне научним истраживањем на креативан и добротворан начин, не изискује ништа мање оштроумности и прецизног обраћања пажње детаљу но што је потребно да се до њега дође.“⁶⁹ Изнео је хипотезу о четири нагона, за разлику од Фројдова два. Претпостављао је да је агресивни нагон као и сваки други и да се не може повезати с нагоном смрти, силом која је супротстављена свим поривима очувања живота. То је, по њему, пре део система задуженог за **очување живота**. Међутим, ови животни нагони подложни су ризику да униште живот, ако престану да функционишу. Стога штетна дела, сматрао је овај научник, проистичу само из **престанка функционисања инстинкта**. Поред тога Лоренцово уверење било је да је агресивни нагон оправдан с „еволуционистичке тачке гледишта“, пошто су нагони животиње да се у свом станишту распореде на такав начин, да се максимално повећају могућности набавке хране, као и да се размножавају доминантни мужјаци. Поврх тога, поредак у чопорима може се успоставити и одржавати искључиво захваљујући постојању агресивног нагона. По Лоренцу, агресија се стално нагомилава и када се довољно акумулише, тежи да се „испразни“, али за разлику од животиња, људи обично немају спремне могућности за смисаону агресију.⁷⁰ Највећа опасност пребива у агресији која се испољава унутар исте врсте, имајући у виду тренутну културно-историјску и технолошку ситуацију у којој различити народи живе у густо насељеним подручјима и користе моћна далекометна оружја. Избор унутар врсте допринео је развијању агресивног нагона у људима, за који не могу да нађу одговарајући „издувни вентил“ у данашњем друштвеном поретку. По Лоренцовом мишљењу, то не значи да се људи рађају зли, већ да једноставно нису „довољно добри“ за захтеве живота у савременом друштву. Пошто су ови нагони неизбежни, они морају да се усмере на друштвено прихватљиве начине и морају се развити нови издувни вентили, као што је спорт. Такви начини давања одушка су нарочито важни пошто савремена оружја повећавају силу извршене агресије много јаче од

⁶⁹ Konrad Lorenc, *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd 1970, стр. 200.

⁷⁰ Биолози су пре неколико деценија учили да мржњу и деструкцију испољавају и животиње, „виши примати“ попут шимпанзи, што их је упутило на закључак да се модели људског понашања и других бића могу поклапати. Пример је тзв. „Рат шимпанзи у Гомбеу“ – организовано и брутално насиље између две заједнице примата у Националном парку Гомбе, у Танзанији. Тај „сукоб“ у којем је истребљена „заједница Кахама“ од стране „заједнице Каскала“, трајао је од 1974. до 1978. године, имао је велике сличности с људским ратовањем, уз елементе „геноцида“, о чему је обавестила Џејн Гудал (Jane Goodall), енглески антрополог и приматолог. Занимљиво је да крволочном убијању припадника супарничке заједнице нису били склони само мужјаци, већ и женке, које су показале канибалистичке склоности према младунцима (канибалистички инфантицид) „заједнице Кахама“, која је настала одвајањем од примарне „заједнице Каскала“. Понашање шимпанзи у том „рату“ запрепастило је Гудалову, као и велики део научне јавности, јер су животиње уживале у уништавању и мучењу јединки друге заједнице, што је наликовало иживљавању над беспомоћним жртвама људских сукоба. Џејн Гудал, која је неколико деценија посматрала ове заједнице, написала је касније да су ти догађаји заувек променили њен „поглед на природу шимпанзи“, пошто је открила да та врста мајмуна може да буде „једнако брутална“ као и људи. (Видети: Jane Goodall, *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*, Mariner Books/Houghton Mifflin Company, Boston/New York, 1990, стр. 108-109).

биолошки подстакнутог степена агресије. У суштини, оружја служе као појачивачи последица агресивних нагона, а савремена оружја представљају појачавање тих нагона до крајњих граница. Ова оружја такође премошћују нормалне механизме инхибиције. Савремена употреба оружја с велике раздаљине не захтева постојање визуелног контакта с непријатељем, што значи да жртва може остати непозната, а за неке руковаоце ових оружја погубљени људи убрзо бивају заборављени.

Има неколико теорија мржње које се преклапају с темом **зла**, односно „**теорије мржње које потичу из злих дела**“. Неки истраживачи, укључујући **Хану Арент** (Hannah Arendt) и **Стенлија Милграма** (Stanley Milgram) наглашавају важност ситуационих фактора када је реч о мржњи, док **Леонард Берковиц** (Leonard Berkowitz) више пажње придаје појединачним факторима. За разлику од њих, **Ервин Штауб** (Ervin Staub) и **Рој Баумајстер** (Roy Baumeister) се баве **коренима зла**.

Хана Арент осмислила је израз „**баналност зла**“ током истраживања личности **Адолфа Ајхмана** (Adolf Eichmann) и његових побуда да учествује у погрому Јевреја током Другог светског рата. У тој књизи, објављеној 1963. године, закључила је да није застрашујуће то колико је Ајхман био чудовишан, већ колико је у суштини био обичан човек. По Арентовој, Ајхман није био нарочито интелигентан, а имао је и веома лоше памћење па и потешкоће да састави граматички исправну реченицу на матерњем немачком језику. Приметила је да он у великој мери није уопште разумео своју улогу у Холокаусту. Напротив, себе је посматрао као „спаситеља“, пошто је организовао бекство неколицине бечких Јевреја. Тврдио је да није имао никаква негативна осећања према жртвама и да се никада није претварао да има таква осећања. Психијатри су потврдили да је био психички уравнотежена личност. Све у свему, било је тешко пронаћи „чудовиште“ у Ајхману. Више је наликовао човеку који није имао „своје ја“, због чега је беспоговорно извршавао наређења виших ауторитета. Односно, Арентова је закључила да једна сасвим обична особа може да се затекне у ситуацији да постане одговорна за хладнокрвна убиства великог броја људи, што значи да **извесне околности** рађају зло понашање.⁷¹ Нека домишљања Арентове која износи у епилогу су онеспокојавајућа, злокобна, а тичу се будућности човечанства. Спознала је да нацистички злочини поседују „потенцијалност“, јер је у самој природи људских односа да сваки чин који се једном десио, који је забележен у историји човечанства, остаје као могућност „дуго након што његова актуелност постане ствар прошлости“. Ниједна казна никада није имала довољно снаге одвраћања да спречи чињење злочина, подсећа Арентова, већ, напротив, каква год да је казна, када се конкретно кривично дело јави по први пут, његово понављање је још вероватније. Она упозорава да ће савремена популациона експлозија, поред открића техничких уређаја, одредити бројно становништво сувишним, а употреба нуклеарне енергије учиниће да нацистичке гасне коморе изгледају „као играчке“.⁷²

Експерименти покорности (Obedience experiments) које је спровео **Стенли Милграм**, један од најутицајнијих социјалних психолога 20. века, донекле су потврдили ставове Арентове. Његови опити сврставају се међу најконтроверзније у историји. Започео их је 1961. године, нетом након почетка суђења Ајхману, у потрази за одговором на питање зашто су „обични Немци“ били толико покорни и због чега су наносили бол и патње другима, када им је било наређено да то ураде. Милграм је сматрао, како је баш **покорност** или **послушност**, тј. спремност да се слушају надређени; да се нормални људи повинују ауторитету и изврше нечовечна дела, допринела злочинима које су починили нацисти.

⁷¹ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 23-24.

⁷² Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on The Banality of Evil*, Penguin Books, London, 1984, стр. 253-280.

Своју психолошку студију усмерио испитивању постојања **заједничке намере** Ајхмана и његових помагача у Холокаусту, односно, да ли постоји заједничко **осећање за морал** међу укљученим особама. У експерименту је суделовало 40 мушкараца, у доби између 20 и 50 година, различитих образовних структура. Учесници нису знали да експеримент треба да истражи у коликој мери су људи спремни да се подвргну неком ауторитету. Дељени су у две групе, „наставнике“ и „ученике“, а извлачење сламчице било је лажирано, пошто су добровољци добили улоге „наставника“, а студенти факултета, тј. сви они који су од почетка били упућени у пројекат, добили су улоге „ученика“. Задатак „ученика“ био је да научи листу асоцијацијских парова, а његов „наставник“ требало је да га испита. Поред тога, учесницима у експерименту је показан „генератор шока“ с инструмент-таблом на којој се налазило тридесет прекидача, различитих вредности, од 15 волти за тобожњи „лаки шок“, до 450 волти за снагу „средњег и тешког шока“. Задатак „наставника“ био је да сваки пут када „ученик“ одговори погрешно, укључе један од прекидача који изазива електрошокове. Након објашњења „наставник“, „водителј опита“ и његов „асистент“, одлазили би у собу у којој се налазила „електрична столица“. „Ученик“ би сео и био би везан, док би се „електроде“ повезале са столицом и генератором. Оно што је било уочљиво у понашању испитаника је да су покушавали **игнорисати** своју „жртву“ и фокусирати се на водитеље пројекта и његове упуте. Ово се дешавало вероватно због тога што су покушавали да ублаже **унутрашњу напетост** која је настајала очитовањем бола жртве: дошло је до покушаја да се **понашање прилагоди ситуацији**. Велика већина испитаника, више од 62%, стигла је до краја скале – 450 волти, мада је неке од испитаника вербалним притиском на то потицао водитељ пројекта. Овај феномен Милграм је назвао **„слагање с ауторитетом“**.

Установио је да се социјална ситуација може дефинисати и по самооцени судионика. То значи да непослух у оваквој перспективи представља социјални револт, с обзиром да није могуће одбити наставак изазивања шокова, а да се истовремено не доведе у питање социјална дефиниција водитеља опита (ауторитета). Након завршетка експеримента с учесницима је обављан разговор, како би им се објаснило да „ученик“ није трпео никакве електрошокове. Свако је имао прилику да обави и разговор „помирења“ са жртвом и да детаљно поразговара с водитељем опита. Непослушним испитаницима је објашњено да је њихов непослух оцењен као позитиван, а послушнима да су њихове реакције и понашање били сасвим нормални. Милграмов експеримент поновљен је више пута (у земљама широм света) и у свим случајевима могао се установити **велики проценат послушности**. Показало се да се жене понашају једнако послушно као и мушкарци. У другој варијанти експеримента Милграм је показао да су испитаници били спремнији да прате наређења водитеља опита, што су били удаљенији од жртве. Ако су могли да гледају своју жртву, само је 40% испитаника било спремно да настави с опитом, а ако је нису могли видети, већ само чути њена запомагања да се престане с експериментом, 62% испитаника било је спремно да иде даље. Исто су се понашали и испитаници у експерименту у којем су морали да ставе руку „ученика“ на плочу којом тече струјаидржати је тако притиснуту (30%) или користити генератор шока.⁷³

Амерички социјални психолог **Леонард Берковиц** (Leonard Berkowitz), који се такође бави истраживањем људске агресивности и њеном месту и **улози у међународним односима**, сматра да истраживачи често придају већу ваљаност Милграмовим

⁷³ Stanley Milgram, „Behavioral Study of Obedience“, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(4), American Psychological Association, 1963, Washington D.C, University of Toledo, Department of Psychology, Доступно преко: <http://homepages.utoledo.edu...> Приступљено: 15.06.2014, стр. 93-100.

експериментима покорности, него што они то заправо заслужују. Става је да услови у којима постоје стварни тероризам, масакри и геноциди не одговарају онима из Милграмових експеримената. По Берковицу, појединачни фактори су много битнији, док су ситуациони фактори од мањег значаја. Истиче да нацизам који је испољен у логорима смрти далеко превазилази оно што је виђено у Милграмовим експериментима. Надаље, Берковиц је запазио да нико није издао наређења да се деца бацају у ваздух, како би служила као „летеће мете“ или да буду жива бацана у ватру.⁷⁴

Стернберг пак на питање да ли се може нешто научити о мржњи и насиљу из Милграмових експеримената, даје потврдан одговор. Образложио је свој став на следећи начин: „Замислимо да се људима каже да некоме науде, чак да ту особу убију или, још горе, претпоставимо да се људима каже да убију много људи, често на грозан начин. У људској природи је да разумеју зашто раде оно што раде. Већина нас је васпитано да не убијамо. Стога, убиство није нешто што би већина нас, изузев психопата, могла да уради без било какве врсте рационализације. Дакле, или ће нам бити потребно да добијемо, или ћемо само да осмислимо објашњење зашто радимо оно што радимо.“⁷⁵

Наравно, не произилази сваки насилни чин из мржње, посебно не у сукобима између држава. Насиље, како између индивидуа, тако и у међународним односима може бити „инструментално“, односно због постизања неког циља, нпр. у сврху постизања **националног интереса**.

У наведеним теоријама и примерима представљени су негативни или неприхватљиви видови људског размишљања и понашања, често као продукти страха или мржње, која се у етици сматрају „злим“. **Филип Џорџ Зимбардо** (Philip George Zimbardo), амерички психолог и професор емеритус на Универзитету Станфорд, **зло је дефинисао као намерно понашање на начин које штети, злоставља, понижава, дехуманизује или уништава другог, или као коришћење нечијег ауторитета и моћи система да охрабри или дозволи другима да то чине у ваше име.**⁷⁶ Зимбардо, надахнут Милграмом, постао је познат по „**Станфордском затворском експерименту**“ („Stanford prison experiment“) из 1971. године, који је често критикован због етичких разлога. Финансирала га је америчка морнарица преко Канцеларије за поморска истраживања, ради проучавања антисоцијалног понашања. Посматрани су односи између „чувара“ и „затвореника“, а глумили су их добро плаћени студенти. Дужност „чувара“ била је да се из позиције вишег ауторитета, тј. из позиције потпуне моћи и контроле, односе грубо према „затвореницима“, чак и да их злостављају или наговарају да то чине другим „затвореницима“. Занимљиво, испрва су сви учесници експеримента радије прихватили улогу „затвореника“, него улогу „чувара“. Многи су пасивно прихватили тортуре, али су два студента раније напустила експеримент, који је убрзо прекинут.

Зимбардо уочава да они који поседују „моћ“ обично не извршавају најпрљавији посао, већ га попут „мафијаша“ препуштају подређенима, чиме се успоставља **„хијерархија доминације“**. Када моћна елита неке нације жели да уништи другу нацију, окреће се стручњацима за пропаганду који **„обликују програм мржње“**. Да би се замрзели грађани другог друштва, до мере да их се сегрегирала, мучи и убије, потребна је **„непријатељска имагинација“** – психолошка конструкција, пропагандом дубоко усађена у умове, која

⁷⁴ Leonard Berkowitz, „Evil is More Than Banal: Situationism and Concept of Evil“, *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 3, No. 3, Society for Personality and Social Psychology, SAGE Publications, Newbury Park, 1999, Доступно преко: <http://studysites.sagepub.com...>, Приступљено: 16.06.2014, стр. 247-249.

⁷⁵ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 26.

⁷⁶ Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*, Random House, New York, 2007, стр. 5.

„другог“ претвара у „Непријатеља“. Кључне емоције којима се манипулише помоћу слике и речи, како би се мотивисао војник да убија друге, су **мржња** и **страх**, наводи Зимбардо. Процес почиње стварањем стереотипних концепција о другој, дехуманизованим перцепцијама другог, другог као „безвредног“, другог као „свемоћног“, другог као „демонског“, другог као „апстрактног чудовишта“, другог као „фундаменталне претње“ за наше битне вредности и уверења.

Стереотипи се у социологији дефинишу као круто и поједностављено уопштавање које људи имају о друштвеном понашању других људи или скупина, обично изграђено на негативним и некада на позитивним **предрасудама**. Односно, стереотипом се може назвати свака мисао или уверење које је широко прихваћено о одређеним типовима појединаца или специфичним начинима понашања, које има за циљ да представи целу групу тих појединаца или понашања као целину. Такве мисли или уверења **могу или не морају тачно одражавати стварност**.⁷⁷ Док предрасуде могу да буду и позитивне, **стигме** би у међународним односима означавале однос између дискредитујућег атрибута и стереотипа, а тичу се особине, понашања или репутације неког народа, нације или расе, које се сматрају друштвено неприхватљивим. Стигматизовани људи или заједнице се врло често посматрају „нељудским“, тако да стигматизација често обухвата и дехуманизацију.

Ервин Штауб (Ervin Staub) и **Рој Баумајстер** (Roy F. Baumeister) промишљали су о природи зла и његовој корелацији с масовним убиствима, попут Холокауста, геноциду над Јерменима, „аутогеноциду“ Кмера у Камбоџи итд. Тако је Штауб, професор психологије на Универзитету Масачусетс, приметио да је случај геноцида којег су починили Турци над Јерменима врло занимљив са стајалишта проучавања корена зла, због тога што Турци никада нису признали геноцид, тврдећи да се радило искључиво о „самоодбрани“.⁷⁸ Мржња је **негативан став према објекту мржње, помешан с интензивним негативним осећањима према том објекту, а састоји се од „емоција и спознаја“**, сматра Штауб. Емоције које су повезане с мржњом су **одбојност, бес, страх и непријатељство**, док спознаје могу подразумевати **обезвређивање и разазнавање претње**. Дао је и пример колика може да буде ирационална, чак и самодеструктивна, мржња према објекту тог негативног осећања: нацисти нису желели да узимају крв заробљених Јевреја, која им је иначе била неопходна за трансфузију, због могуће „контаминације“.⁷⁹

По Штаубу постоји неколико **корена мржње**, који се развијају под одређеним условима, а потом иницирају тероризам, масакре и геноцид. Важан суштински узрок мржње проналази у **разлици између сопствене и туђе групације**. Границе између ових групација се могу повући на многе начине: на основу политичких ставова, етничког порекла, националности или друштвеног слоја. Стварање разлика између нечије сопствене и других групација, често води до тога да се припадници „других“ доживљавају на негативан начин. Они се могу доживети и као опасност за припаднике сопствене групе или се могу **обезвредити** на основу њихове „различитости“. Класичан пример такве врсте непријатељства су обрачуни између две добро познате криминалне банде у САД – „Крвави“ („Bloods“), који се поистовећују с црвеном бојом и „Крипси“ („Crips“), који се поистовећују с плавом бојом, примећује Штауб. Премда не постоји ништа нарочито по чему би се ове две банде разликовале, оне се узајамно доживљавају веома различитим и

⁷⁷ Craig McGarty, Vincent Y. Yzerbyt, Russell Spears, *Stereotypes as Explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, стр. 2-7.

⁷⁸ Ervin Staub, *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, стр. 6-7.

⁷⁹ Исто, стр. 76.

понекада врше насилне упаде на супарничку територију. Наравно, припадници ових банди вреднују себе и своје особине много више него вредности и особине својих непријатеља, који се перципирају као „лењи“, „глупи“, „превртљиви“ итд.⁸⁰ Штауб појашњава да припадност некој групи олакшава људима да се понашају на „начине који нису уобичајени“. Приступање некој групи омогућава људима да се растерете од **оптерећења свог „Ја“** и да усвоје **заједнички и вредновани друштвени идентитет**. У исто време, вели Штауб, они могу одбацити **ограничења индивидуалног идентитета**, већ оформљену структуру себе која је ограничавајућа чак и у најбољим тренуцима, а кудикамо више када је „Ја“ обезвређено. Стога, као чланови групе, они могу да се „емотивно отворе“. Тако лакше доживљавају љубав, повезаност и бригу за себе у оквиру групе. **Бес и мржња** према људима који нису припадници групе може избити у први план, нарочито онда када **веровања** те групе подстичу таква осећања. Они више немају **појединачну одговорност** за своја дела. Нико није одговоран или је одговорна група или пак вођа групе. **Анонимност** може водити до губитка дефинисаног засебног идентитета који је оличен у ограничењима према антидруштвеном понашању. Штауб наводи занимљив пример психолошких истраживања, која су показала да „ношење капуљаче“ подстиче агресију (као што је случај с члановима Кју Клуks Клана).⁸¹

И док једни говоре о „**баналности зла**“, Рој Баумајстер, професор психологије на Државном универзитету Флорида, промишљајући о природи овог понашања, закључио је да **намерно наношење повреда некоме ко је недужан заправо сачињава зло**. Поред **наношења повреда**, у зло спадају и **експлоатисање и угњетавање** људи. За неке, каже Баумајстер, шира дефиниција зла би обухватала дела која су **изричито забрањена од стране неког, наводно, „непобитног ауторитета“**, као што су „виша бића“ и њихови заступници. Примећује, као и Штауб, да већина људи чија се дела осуђују као зла, не сматрају своја дела злим. Примера ради, они могу схватати да наноше повреде другим људима или их експлоатишу, али сматрају да су њихова дела оправдана или да су жртве заслужиле да се према њима тако односе. Баумајстер сматра да ако научници друштвених наука ограниче своје интересовање само на дела за која се сви, укључујући њихове починиоце, слажу да су зла, неће постојати ништа за даље проучавање. Стога је, каже он, неопходно дефинисати зло онако како оно изгледа у очима посматрача, који може бити жртва или посматрач, али вероватно не и починилац. То би значило да **зло није уско повезано с објективном стварношћу**.⁸²

Обезвређивање, као саставни део злог понашања, није само по себи мржња, већ је пре основа на којој се може развијати мржња. Оно пружа основу за искоришћавање и злостављање друге групације па тако и неке етничке заједнице. Експлоатисање постаје оправдано, добија одређени легитимитет услед обезвређивања, јер припадници друге групације тобоже заслужују своју судбину, због неких својих лоших карактеристика, а најчешће стога што су „зли“. Негативни стереотип према мети напада није само присутан код нападача. Шта више, негативни стереотип који је присутан код групације која је мета напада, је можда и јачи него онај који постоји код историјски моћније групације.⁸³

⁸⁰ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 27.

⁸¹ Ervin Staub, *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, стр. 77.

⁸² Roy F. Baumeister, *Human Evil: The Mythical and the True Causes of Violence*, IDC Herzliya, Доступно преко: <http://portal.idc.ac.il...>, Приступљено: 03.05.2014, стр. 2.

⁸³ Judd, Charles M.; Park, Bernadette; Ryan, Carey S.; Brauer, Markus; Kraus, Susan; „Stereotypes and ethnocentrism: Diverging interethnic perceptions of African American and White American youth“, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 69(3), Sep. 1995, стр. 460-481.

Такође, експеримент с луткама („The Doll Test“), који се надограђује на претходне опите, извели су крајем 1930-их и током 1940-их година афро-амерички психолози **Кенет и Мејми Кларк** (Kenneth & Mamie Clark). Један од резултата тестова с црним и белим луткама представили су у раду под називом „Расне идентификације и преферисање код деце црнаца“ (1947). У експерименту су учествовала 253 афро-америчка детета у доби између треће и седме године, из америчке државе Арканзас. Водитељи опита су од деце тражили да им покажу (додају) лутку: 1) с којом би се најрадије играли, 2) која је „лепа“, 3) која је „ружна“, 4) која је „лепе боје“, 5) која изгледа као дете белца, 6) која изгледа као „обојено“ дете, 7) које изгледа као дете црнца те 8) лутку која личи на њих. Показало се да афро-америчка деца имају озбиљних проблема с идентитетом, идентификацијом и преферирањем сопствене групе. Она су се погрешно идентификовала с белом лутком (33%) и преферирали су светлију боју коже (67%).⁸⁴ Интересантно је да су приоритет дале групи која је имала супериоран статус у друштву, односно усвајала су стереотипе средине, без обзира на когнитивне способности сразмерне броју година.

Штавише, мржња може бити детерминисана субјективним **тумачењима историјских догађаја**. Траума из прошлости, било да је групна или лична, трансгенерацијски пренесена, води у неповерење према другима, у својеврсну **колективну параноју**. Израња појачања осетљивост на претње, што води у нетрпељивост према „Другом“. Болна искуства угрожавају **„основне потребе“**, што је увод у мржњу. По Штаубу, „основне потребе“ обухватају: **сигурност, позитивни идентитет, осећај успешности, контролу над важним догађајима у нечијем животу, потребу за самосталношћу и позитивном повезаношћу с другима**. Када су испуњене основне потребе, развија се тежња за превазилажењем која обухвата бригу о другим људима. Међутим, ако се основне потребе не остваре на одговарајући начин, људи покушавају да их задовоље другачије. Ови начини су често **деструктивни** и штетни, како за људе који покушавају да их испуне, тако и за друге. Штауб даје пример Израела, где криза између Јевреја и Палестинаца траје већ деценијама. Палестинцима је често ускраћена могућност пуних економских слобода и приступ образовању на истом нивоу који је доступан Јеврејима. Они су, такође, повремено мете злостављања израелских војника. Истовремено, израелски грађани су мета терористичких бомбашких напада Палестинаца, укључујући самоубилачке нападе, због чега је Јеврејима изузетно тешко да живе нормалним животима. Захваљујући овим негативним искуствима која имају једни с другима, свака од ових група људи, перципира другу као опасну и непредвидљиву.

Баумајстер тврди да се зло рађа када се **„замагле границе између добра и зла помоћу нејасности, несигурности и погрешних информација“**.⁸⁵ Ако нека особа прихвати да се понаша на зао начин, постаје јој изузетно тешко да промени своје понашање, зато што би то значило наглу промену мишљења, а самим тим и признање да је почињена грешка у прошлости. **Карактеристике злих поступака** према Стернбергу су:

1. Намерно наношење штете жртви – израз „зло“ многим људима значи да починилац намерно наноси зло жртви. Заиста, приликом оружаних пљачки често се дешава да жртва буде физички нападнута од стране починиоца злочина, иако без отпора понуди новац.

2. Зло понашање је подстакнуто жељом да се нанесе штета другој особи – зло понашање не наноси штету као успутни производ услед настојања да се стекне нека

⁸⁴ Kenneth B. Clark and Mamie P. Clark, „Racial Identification and Preference in Negro Children“, *Readings In Social Psychology*, Henry Holt and Company, New York, 1947, стр. 169-175.

⁸⁵ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, 2008, стр. 30.

корист, као што је случај код организоване агресије. Напротив, починилац зла жели да нанесе штету жртви и стиче задовољство из самог тог чина.

3. Жртва је недужна и добра – по миту о злу, жртва је недужна и ничим није допринела ономе што јој се догодило. Мит о злу не препознаје да су често зло и агресивно понашање последица дела обеју страна, како будућег починиоца злочина, тако и саме жртве те да често жртва има удела у ономе што јој се догодило. У том миту, починилац зла једини сноси кривицу. Поред тога, жртва се сматра добром и пристојном особом.

4. Други су зли – људе који су нам блиски не сматрамо злима, већ злима сматрамо остале. Људи који су на било који начин другачији, који су чудни или другачији, могу се сматрати злима, без обзира на то да ли су припадници неке друге религије, националности, да ли имају другачију боју коже или су чланови неке политичке странке.

5. Зло је увек било такво – у миту о злу, оно се не мења: зло је одувек исто.

6. Зло је антитеза поретка, мира и стабилности – зло је отелотворење хаоса, рата и нестабилности. Зло нарушава сваку нормалност која се одиграва у свакодневном животу; уништава уређеност људских живота и функционише ирационално. Дела тероризма почињена 11. септембра пореметила су „нормалност дана“ који је до тада био уобичајен. Злочин је променио животе људи у наредним недељама, месецима па и годинама након инцидента. Ти догађаји су изгледали потпуно иреално људима који су сведочили терористичком акту на њујоршким улицама или у становима поред телевизора.

7. Зли људи су често егоистични – према миту о злу, зли људи себе доживљавају надмоћнима у односу на друге и склони су да се поставе супериорно. Велика је вероватноћа да имају висок ниво самопоштовања и самопоуздања. У априлу 1945. године, када се завршавао Други светски рат и када је Црвена армија била на само неколико километара од Берлина, Адолфа Хитлера су неки његови саветници наговарали да напусти престоницу. Било је јасно да ће совјетска војска напасти град и жестоко се осветити ако у њему и даље буде боравио „фирер“. Де факто, знало се да је рат био готов и да би одбијање предаје и останак у престоници изложило огромном ризику два до три милиона људи. Међутим, Хитлер није марио и одбио је да напусти Берлин, радије извршивши самоубиство 30. априла 1945.

8. Зли људи често имају потешкоћа у контролисању сопствених осећања – када зли људи осете бес или гнев, губе способност контроле и делају на основу осећања, односно зло поприма импулсивну природу.⁸⁶

По схватању једног од најеминентнијих психолога 20. века, **Карла Густава Јунга** (Carl Gustav Jung), групни доживљај одвија се на нивоу свести дубљем него што се доживљава индивидуално. Када се људи „уједине“, тада у заједничком стању душе из групе настаје „**укупна душа**“, која стоји испод нивоа појединца, писао је оснивач аналитичке психологије. У великим групама настаје нека врста „заједничке животињске душе“, тако да је морал таквих организација сумњив. Појединац у маси постаје жртва властите сугестибилности и ако цела маса прихвати један предлог, тада га и човек прихвата чак и када је неморалан. Разлог томе је што се у маси „**не осећа никаква одговорност, али такође ни било какав страх**“.⁸⁷

Главни представник **теорије моралног императива**, **Роберт Зајонц** (Robert Bolesław Zajonc), у покољима је препознао карактеристичне обрасце, пре свега **колективно подстрекивање**, током којег се убице међусобно провоцирају и индукују друге на „**колективно лудило**“. Руља, како је назива Зајонц, показује ефикасност која је

⁸⁶ Исто, стр. 30-32.

⁸⁷ Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Atos, Beograd, 2003, стр. 131.

појединцима тешко достижна те јединство и колективни дух, при чему нападачи попримају истоветан изглед и понашање које им омогућава да успешније дејствују као колектив. Руља испољава феномен „изградње вере“ и „вредносног система непријатељства“, као и вођства и организације. Зајонц је тврдио да се испод свих ових чинилаца и њихових доприноса покољима налази вера у **„морални императив“** – осећање да појединац има обавезу да се понаша на одређени начин. Масовна убиства „других“ представљају се као **„морална дужност“** оних од којих се тражи (или им се нареди) да их изврше. Вође и следбеници могу имати одређене сумње по питању „моралног императива“, али он служи као успешан позив на окупљање, без обзира на евентуално постојање сумње. Све док следбеници верују, вође могу бити безбрижне, сматрао је Зајонц.⁸⁸

Један од најистакнутијих америчких стручњака за међународне односе, теоретичар „офанзивног реализма“, **Џон Миршајмер**, промишљајући о **„међународном лагању“**, тј. **зашто и како лидери манипулишу или обмањују јавност** (што неретко води у тријаду страха, мржње и насиља), образлаже да се ради о прихватљивом понашању у међународној политици. Понекад постоје **добри стратешки разлози** да „лидери лажу друге земље, чак и свој народ“.⁸⁹ Миршајмер препознаје у спољној политици **седам различитих врста лажи** које лидери могу да изговоре и од којих сваки тип служи одређеној сврси, премда једна лаж може послужити и у више сврха. Све оне користе **„националном интересу“** и представљају **„универзум међународних лажи“**:

1) Међудржавне лажи (Inter-state lies) су лажи усмерене на друге земље, било у циљу стицања стратешке предности над њима или онемогућавања да оне стекну такву предност, појашњава Миршајмер. Ова врста лажи обично је усмерена на супарничке државе, али се понекада лажу и савезници. Лидери који се баве међудржавним лагањем обично на крају преваре сопствени народ, премда они нису намењена публика, закључује о овој врсти лажи амерички реалиста.

2) Изазивање страха или застрашивање (Fearmongering) је врста лажи коју лидер користи да би обмануо људе о спољнополитичкој претњи и за коју верује да је следбеници не увиђају или не разумеју у потпуности. Циљ је мотивисање јавности да озбиљно схвати претњу и поднесе неопходне жртве у њеном спречавању. Вође не изазивају страх само зато што су „зли“ или зато што теже „личној добити“, већ зато што верују да преувеличавање одређене претње „служи националном интересу“, мишљења је Миршајмер;

3) Стратешко заташкавање (Strategic cover-ups) су, по Миршајмеру, лажи осмишљене да сакрију неку неуспелу или контроверзну политичку активност од јавности или од других држава. На пример, то је лагање јавности о војним неуспесима на фронту, што је важно за одржавање солидарности, објашњава;

4) Националистичко стварање митова (Nationalist mythmaking) је када вође говоре лажне чињенице, углавном свом народу, о прошлости своје земље. Лидери емитују причу у којој смо „ми“ увек у праву, а „они“ нису никада у праву. Примера ради, елите могу порицати да је њихова нација урадила ствари које је заиста урадила или лажно тврдити да је урадила одређене ствари које није урадила. Сврха ових лажи, мишљења је Миршајмер, је стварање снажног осећаја „групног идентитета код шире популације“, што је неопходно за изградњу и одржавање одрживе националне државе, као и за мотивисање људи да ратују за своју домовину.

⁸⁸ Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 40.

⁸⁹ John J. Mearsheimer, *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics*, Oxford University Press, New York, 2011, стр. 6.

5) Либералне лажи (Liberal lies) лидери употребљавају како би прикрили понашање своје државе, када је оно у супротности са широко прихваћеним либералним нормама или међународним правом. Односно, све државе, укључујући и либералне демократије, понашају се „понекада брутално према другим државама“ или склапају савезе с непопуларним или недемократским земљама, када је то у њиховом интересу. Ако се то деси, естаблишмент ће обично измислити причу којом ће покушавати да прикрије нелибералне поступке, вели Миршајмер.

6) Социјални империјализам (Social imperialism) су лажи о другој земљи у сврху промовисања сопствених економских, политичких или интереса одређене друштвене класе (или интересне групе). Циљ је скретање пажње јавности с проблема или контроверзи на домаћој сцени, на начине који ће користити уском делу друштва, а не општем благостању. На пример, лидери би могли покушати да учврсте своју власт преувеличавањем претње и стварањем страха, што ће, заузврат, навести јавност да се окупи око режима, објашњава Миршајмер.

7) Нечасно прикривање (Ignoble cover-ups) је лагање лидера о сопственим грешкама или неуспешној политици из себичних разлога. Њихов главни циљ је лична заштита, заштита својих пријатеља или пак саучесника од заслужене казне. Ова врста лажи није осмишљена да користи заједници, што је главна сврха стратешког заташкавања. Ипак, пошто се стратешким заташкавањем обично штите неспособни, понекад је тешко разликовати ове две врсте прикривања, сматра Миршајмер.⁹⁰

Лидери који лажу грађанство из уверења да се ради о „стратешким разлозима“, ипак могу нанети значајну штету **„неговањем културе непоштења“**. Миршајмер наглашава да су **„изазивање страха и стратешко заташкавање, најопасније врсте лажи које лидери могу изрећи“**.⁹¹ Калеви Холсти у том смеру наводи пример о почетку Рата за југословенско наслеђе. Он пише: *„Тврдња о повлашћеном положају неких република у бившој Југославији била је у Словенији и Хрватској снажан подстицај и аргумент за сецесију у околностима 1990-1991. године, док је током 1960-их било релативно мало приговора. Улога руководства у гајењу осећања неправде и подстицању људи да се лате оружја, кључна је у одбацивању подразумеваног договора.“*⁹²

1.3. Неурофизиолошки и генетски основи повезаности емоција страха, нетрпељивости и насилног понашања

Испрва се стиче утисак да истраживања централног нервнoг система не нуде јасне теорије о политичком понашању, али неуронауке откривају да су велики делови наших емоционалних живота несвесни, да мозак олакшава емоционално препознавање симулирајући осећања других и да су нервни и соматски системи укључени у генерисању емоција, дубоко условљени **социјализацијом**. Неурофизиолошка истраживања су давно показала да је мобилизација агресије реакција на претње и у „служби је одржавања живота“.⁹³ Скенирање централних нервних система појединаца потврђују деценијске слутње социолога: **емоције играју незаменљиву улогу у регулисању друштвене интеракције**. Пошто ове дисциплине откривају дубину и важност утицаја емоција на

⁹⁰ Исто, стр. 21-23.

⁹¹ Исто, стр. 101.

⁹² Kalevi J. Holsti, *The State, War, and The State of War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. 92.

⁹³ Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 51.

људско расуђивање и доношење одлука, политиколози се суочавају с обавезом да озбиљно схвате њихов политички утицај.⁹⁴ Настанак и међузависност страха, нетрпељивости и насиља не могу се прикладно схватити и сагледати, ако се не обрати пажња на резултате истраживања нервног система.

Бавећи се узроцима људске деструктивности, **Ерих Фром** је 1960-их цитирао истакнутог америчко-канадског неурохирурга **Вилдерса Пенфилда** (Wilders Grave Penfield), чувеног по мапирању функција различитих делова мозга и промишљањима о могућности постојања „људске душе“: „Они који се надају решити проблем неурофизиологије духа су као људи на подножју планине. (...) Сигурно је, ако дође дан када ће човек да постигне потпуно разумевање свог властитог мозга и духа, да ће то бити његов највећи успех, његово коначно достигнуће.“⁹⁵

Научници од тада нису далеко одмакли у трагању за „људском душом“, али се данас са сигурношћу може тврдити да физиолошку основу осећања и понашања чини цео људски организам. Нарочиту улогу имају: **вегетативни нервни систем с ендокриним системом, хипоталамус и мождана кора**. Вегетативни систем регулише рад жлезда с унутрашњим лучењем, које утичу на функционисање појединих органа и регулишу њихову активност. Код емоционалних реакција посебан значај има надбубрежна жлезда и хормон којег лучи, адреналин. Тај хормон утиче на повећање шећера у крви, чиме се ствара вишак енергије у организму, обезбеђујући телу могућност бржег бега или снажније одбране. Вегетативни систем не делује самостално, већ повезано с хипоталамусом (центром за регулисање рада вегетативног нервног система) и можданом кором.

До осећајног искуства долази у **лимбичком систему**, прстену нервних структура који је смештен у дубљим деловима мозга. У њему се региструју реакције из **хипоталамуса**, који се налази у средишту тог комплекса и посредством њега човек постаје свестан висцералних промена при осећањима. Хипоталамус окружују друге супкортикалне структуре лимбичког система, које укључују преоптичко подручје, септум, параолфакторно подручје, епиталамус, предње језгре таламуса, делове базалних ганглија, хипокампус и **амигдале**.⁹⁶ Ти делови лимбичког система контролишу, као што је наведено, унутрашње реакције у телу, попут телесне температуре, осмолалности телесних течности, телесне тежине, кардиоваскуларног система, контрактилности материце, навирања млека из дојки итд. Све те функције називају се **аутономне (вегетативне) функције** организма. Хипоталамус је повезан с можданом кором, чија је улога да омогућава опажање ситуације и да их оцењује као важне или неважне, опасне или неопасне. Од ње зависи и да ли ће емоционално стање потрајати или ће престати, чим нестане ситуација која је условила настанак осећања. Научници сматрају да се лимбички систем код сисара развио веома рано, стога што је одговоран за појаву осећања **страха, агресивног понашања, глади и сексуалне жеље**.⁹⁷

Неуробиолози су пре више деценија утврдили „**органско средиште**“ **осећања страха и агресије – амигдале**. Овај бадемолики комплекс језгара, смештен одмах испод медијалне површине мождане коре, у полу сваког темпоралног режња, носи епитет „**централног емоционалног рачунара мозга**“.⁹⁸ Амигдале примају и одашиљу импулсе из свих делова

⁹⁴ Andrew A. G. Ross, *Mixed Emotions: Beyond Fear & Hatred in International Conflict*, University of Chicago Press, Chicago, 2014, стр. 3.

⁹⁵ Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 101.

⁹⁶ Arthur C. Guyton, *Medicinska fiziologija*, Medicinska knjiga, Beograd / Zagreb, 1978, стр. 771.

⁹⁷ Carol Turkington, *The Encyclopedia of the Brain and Brain Disorders*, Facts On File, Inc., New York, 2002, стр. 165.

⁹⁸ Miloš Judaš, Ivica Kostović, *Temelji neuroznanosti*, MD, Zagreb, 1997, стр. 404.

лимбичке коре, а поред тога одашиљу и импулсе у хипокампус и посебно у хипоталамус. У потпуности је доказано да амигдале учествују у неуралној обради података везаних за осећање **страха и агресивног понашања**. Пре неколико година, у цењеном неуролошком оксфордском часопису, група истакнутих стручњака представила је следеће резултате: „Способност преживљавања која је настала услед брзих и одговарајућих реакција на опасност, имала је за последицу еволутивну селекцију нервних механизма који се баве претњама или подражајима изазваних страхом. Све већи број доказа на пољу неуробиологије сугеришу да су амигдале кључни састојак у таквом филогенетски одређеном нервном систему. (...) Стога су, дакле, сва ова проучавања потврда тога да амигдале имају кључну улогу у препознавању и реаговању на претеће ситуације.“⁹⁹ Такође, амигдале су важне за процесуирање учења, памћења и одлучивања. У прилог том схватању говори присутност велике густоће рецептора за психотропне лекове, који мењају **осећање страха, љутње и агресивности**. У одговору на осетилне подражаје, амигдале активирају мрежу неуралних структура у којима је похрањено памћење својстава неког осећајног стања, што је потврда да оне имају битну улогу у формирању концепта **страха, туге и срџбе**.

Резултати експеримената с опитним животињама којима су амигдале одстрањене, доказују битност њиховог испитивања за разумевање насилног понашања. Немачко-амерички пар, психолог **Хајнрих Кливер** (Heinrich Klüver) и неурогирург **Пол Бјуси** (Paul Bucy), извели су још 1934. године опит који је укључио уклањање амигдала резус мајмунима, вучицама, дивљим мачкама и пацовима, што је животиње преобразило до те мере да су изгубиле способност за агресивне и силовите реакције, чак и под снажном провокацијом.¹⁰⁰ Интересантно је да оперисане животиње више нису разумеваале социјално значење „говора тела“ других животиња, понашајући се посве непримерено ситуацији. Изгубиле су способност схватања намера других животиња и њиховог социјалног статуса, тако да су брзо пропадале низ лествицу хијерархијских односа у заједници. Током других опита, електрично стимулисање одређених делова амигдала код мачака подстицало је њихов одбрамбени став (припрему за напад), упркос томе што није постојала реална опасност. Исте манифестације, тзв. „**Кливер-Бјуси синдром**“ (Klüver-Bucy syndrome), јављају се и људима с оштећеним амигдалама услед неке незгоде или болести, или током електричних стимулација при неурохируршким захватима. Уз непрепознавање осећајног израза лица других људи, код њих преовладава одсуство страха и агресије. Потпуни Кливер-Бјуси синдром укључује хипероралност, смиреност, хиперметаморфоза, промене у исхрани, измењено сексуално понашање и визуелну агнозију, а евидентан је у року од 3 недеље након операције. Неке карактеристике (тј. хипероралност, смиреност, хиперметаморфоза) трају на неодређено време, док се друге постепено повлаче током неколико година.¹⁰¹

Електрофизиолошке студије такође показују да амигдале много брже реагују активирањем осећања страха, ако се човеку показују слике лица уплашених људи, пре него што ће реаговати на фотографије с љутим или радосним лицима.¹⁰² Закључци ових

⁹⁹ J. S. Morris, K. J. Friston, C. Büchel, C. D. Frith, A. W. Young, A. J. Calder, R. J. Dolan, „A neuromodulatory role for the human amygdala in processing emotional facial expressions“, *Brain*, No. 121, Oxford University Press, Oxford, 1998, стр. 47.

¹⁰⁰ Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 104.

¹⁰¹ Lanska D. J., „The Klüver-Bucy Syndrome“, *Neurologic-Psychiatric Syndromes in Focus: Part I – From Neurology to Psychiatry*, Edited by J. Bogousslavsky, Vol. 41, Karger, Basel, 2018, стр. 77.

¹⁰² W. Edward Craighead, Charles B. Nemeroff, *The Concise Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2004, стр. 50.

истраживања врло су битни за овај рад, јер донекле појашњавају **трансмисију осећања страха у маси**, омогућавајући даљу надоградњу у осећање **нетрпељивости**, која се изгледа, бар у неким случајевима, јавља преко **беса**.

Зимбардо појашњава како долази до преласка с „аполонског“ на „дионизијски менталитет“, који подразумева процес „**укључивања амигдала**“ у преузимању контроле над понашањем. „Доброј страни људи“ он придаје особине рационалности, реда, кохерентности и мудрости „Аполона“, а „лошој страни“ – хаос, неорганизованост, ирационалност и либидинозно језгро „Диониса“. Аполонова централна црта је ограниченост и инхибиција жеље; она је супротстављена „дионизијској особини“ неспутаности и пожуде. Зимбардо сматра да људи могу постати зли када се нађу у ситуацији у којој су когнитивне контроле, које обично усмеравају њихово понашање на друштвено пожељне и лично прихватљиве начине, блокиране, суспендоване или искривљене. Обустава когнитивне контроле за последицу има **суспензију савести, самосвести, осећаја личне одговорности, обавезе, посвећености, одговорности, морала, кривице, стида, страха и анализе сопствених поступака у обрачуну губитака и користи**. Две опште стратегије за постизање ове трансформације подразумевају: **а) смањење друштвене одговорности актера и б) смањење бриге за самовредновање од стране актера**. Прва искључује бригу за друштвену евалуацију и друштвено одобравање, што води деиндивидуацији. Ефикасна је када неко функционише у окружењу које распршује личну одговорност (анонимност). Друга стратегија зауставља самонадзор и праћење доследности, што се постиже злоупотребом алкохола или дрога. Изазивањем јаких емоција, хиперинтензивних радњи, улази се у проширену оријентацију садашњег времена, где нема бриге за прошлост или будућност, а одговорност се пројектује према споља, на друге. Деиндивидуација подразумева нарочито психолошко стање у којем понашање долази под контролу непосредних ситуационих захтева и биолошких, хормонских порива. Акција замењује мисао, тражење тренутног задовољства доминира над његовим одлагањем, а свесно уздржане одлуке уступају место безумним емоционалним реакцијама. Стање узбуђења је често и претходник и последица деиндивидуације, у којој се поништавају својства карактера, због чега „постаје лако водити љубав као и ратовати, у зависности од тога шта ситуација захтева или изазива“. У крајњем случају, не постоји осећај за исправно и погрешно; одсутно је осећање кривице за незаконита или неморална дела. Оно што је могуће и доступно, доминира оним што је исправно и праведно. Морални компас појединаца и група тада „губи свој поларитет“. Прелазак са аполонског на дионизијски менталитет може бити брз и неочекиван, истиче Зимбардо, због чега добри људи чине лоше ствари, привремено живећи у проширеном садашњем тренутку, без бриге за будуће последице својих поступака. Уобичајена ограничења окрутности и либидиналних импулса топе се тако у ексцесима деиндивидуације. „Као да је дошло до кратког споја у мозгу“, прекидају се функције планирања и доношења одлука фронталног кортекса, док га преузимају примитивнији делови лимбичког система мозга, посебно његов **центар емоција и агресије – амигдале**, појашњава Зимбардо.¹⁰³

Конечно, проучавању агресије посветили су се и стручњаци из области **генетике**, који последњих деценија бележе све значајнија открића, утичући и на развој психологије. Током деценија истраживања представљени су докази да је људско понашање, као и сви остали психолошки и физиолошки процеси, условљено и **генетским фактором**. Класични

¹⁰³ Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*, Random House, New York, 2007, стр. 305-306.

приказ феномена „бори се или бежи“ ослањао се искључиво на претпостављене неравнотеже у „холинергичким и адренергичким механизмима“. Тај „дуалистички оквир“ предлагао је да „серотонергички недостатак“ карактерише особе склоне насиљу, као и да блокада „допаминергичких рецептора“ ефикасно смирује насилне појединце. Међу свим неуротрансмитерима, 5-ХТ је моноамин који је најуже повезан с агресивним понашањем. Како код опитних животиња, тако и код пацијената с историјом насилног и импулсивно-агресивног понашања, уочено је да 5-ХТ испољава снажан инхибиторни ефекат на агресију.¹⁰⁴ На Краљевском колеџу у Лондону објављена је 2002. године студија која повезује низак ниво примарног ензима **МАО-А (моноаминска оксидаза-А)** с антисоцијалним понашањем. МАО-А је 2004. године од стране америчких истраживача, који су утврдили да је стар 25 милиона година, прозван „**ратничким геном**“, због повезаности с повећаним импулсом агресивног понашања, што су објавили многи светски медији.¹⁰⁵ Пажњу научника привукла је ензимска инактивација 5-ХТ преко МАО-А, пошто је недостатак гена који кодира овај ензим, повезан с повећаним импулсивно-агресивним понашањем мушких чланова једне холандске породице. То је подстакло истраживање о интеракције између **малтретирања у раном развојном периоду**, експресије МАО-А и антисоцијалног понашања током адолесценције и млађег одраслог доба. Резултати су показали да појединци с ниском експресијом МАО-А гена имају наглашену вероватноћу да ће развити антисоцијално и агресивно понашање када одрасту, ако су били озбиљно малтретирани у детињству и обрнуто – висока активност МАО-А штитила је од изазивања антисоцијалног понашања одраслих услед малтретирања у ранијем периоду живота.¹⁰⁶

Занимљиво је и то да су субјекти са ниском активношћу МАО-А, посебно субјекти с граничним поремећајем личности, имали и значајно смањени волумен амигдала. Иста студија је потврдила да се агресија јавља када је „погон“ „афективног префронталног одговора посредованог лимбиком на стимулансе који производе бес или провокативне стимулусе недовољно ограничен инхибицијом и каналише се у насилно понашање“. Прекомерна реактивност у амигдали, заједно с неадекватном префронталном регулацијом, служи за повећање вероватноће агресивног понашања. Чини се да улогу у томе играју развојне промене у префронтално-субкортикалним круговима, као и абнормалност неуромодулатора. Серотонин олакшава префронталну инхибицију па према томе недовољна серотонергичка активност може појачати агресију. Агресију повећава и смањена „габаминергична активност“ на ГАБА(А) рецепторима, јер смањује субкортикалну реактивност. Смањење активности окситоцина и повећање активности вазопресина, такође могу послужити за изазивање агресије, наводи исти извор.¹⁰⁷

Једна од студија је имала за циљ истраживање доприноса полиморфизма приказаних у умереном преносу два гена која учествују у серотонергетској неуротрансмисији (преносилац серотонина, 5ХТТ и МАО-А) у развоју насиља, као и да провери интеракције генетског окружења на непријатељско окружење у детињству. У истраживању је учествовала група од 184 одрасла мушка добровољца на које се односила форензичка процена. Сваки појединац је био распоређен у групу насилника и ненасилника. Изведена је

¹⁰⁴ Klaus A. Miczek & Eric W. Fish, „Monoamines, GABA, Glutamate, and Aggression“, *Biology of Aggression*, Edited by Randy J. Nelson, Oxford University Press, Oxford-New York, 2006, стр. 120.

¹⁰⁵ John Joe McFadden, „Warrior Blood“, *The Times*, Saturday, July 10. 2004, Доступно преко: <https://www.thetimes.co.uk...> Приступљено: 22.02.2016.

¹⁰⁶ Исто, стр. 126.

¹⁰⁷ Larry J. Siever, „Neurobiology of Aggression and Violence“, *The American Journal Of Psychiatry*, 165:4, April 2008, стр. 436.

логистичка регресија и најподеснији модел са успешношћу предвиђања од 74%, открио је независне ефекте непријатељског окружења у детињству и MAO-A генотипа. **Висок степен непријатељства у окружењу током детињства био је у значајној мери повезан с насилним понашањем.** Наиме, 45% насилних и 30% ненасилних појединаца имали су кратки MAO-A алел, са смањеном активношћу. Најзанимљивији закључак је да је ефекат интеракције окружења у детињству и 5HTT генотипа на насилно понашање, утврђен у том веома непријатељском окружењу током детињства, утицао на насиље које се испољавало у каснијем раздобљу живота, ако су постојале и кратке алеле.¹⁰⁸ Генетску теорију о агресивности подупиру и модерна ендокринолошка истраживања, која су се бавила односом **тестостерона** и насилног понашања. Ради се о „**атавистичким остацима**“ агресивног понашања детерминисаног тестостероном, ослабљеног и потиснутог „породичним и друштвеним инхибицијама“, али се и даље манифестује различитим интензитетима и облицима – од „**мисли, беса, вербалне агресивности, надметања, доминације до физичког насиља**“. Тестостерон има важну улогу у побуђивању оваквог понашања у центрима повезанима с агresiјом и развојем мишићног система који утиче на њихову реализацију. Научници доказују да су нивои тестостерона повећани код агресивних особа, попут затвореника који су починили насилне криминалне радње. Дејство тестостерона на мозак почиње током ембрионалног развоја, тј. у четвртном или петом месецу трудноће долази до пораста феталног овог хормона достижући нивое као код одраслих особа, што изазива анатомске и организационе промене у мозгу мушких ембриона. Код одраслих мушкараца, тестостерон активира амигдалу повећавајући њену емоционалну активност. Овом ефекту се супротставља деловање кортизола који олакшава когнитивну контролу префронталног подручја над импулсивним тенденцијама побуђеним у субкортикалним структурама, а степен импулсивности регулишу рецептори с улогом инхибирања серотонина.¹⁰⁹

1.4. Међузависност осећања страха, осећања нетрпељивости и насилног понашања у међународним односима: „фобоцентрична петља“

1.4.1. Филозофска, социолошка, психолошка и антрополошка промишљања о међузависности осећања страха, нетрпељивости и насилног понашања човека

Теоретичари окупирани проблемом **насиља** (социолози, психолози, виктимолози, криминолози, правници, биолози, политиколози и други), сагласни су да такав вид деструкције укључује **примену силе, претње или злоупотребу неке врсте моћи.** Са социолошког аспекта најприхватљивија дефиниција гласи да „**насиље обухвата све оне акте и активности који се могу означити као употреба или претња употребом силе од стране субјекта (насилника), у односу на објекат (жртву), без обзира на то о којој**

¹⁰⁸ Reif A., Rosler M., Freitag C.M., Schneider M., Eujen A., Kissling C., Wenzler D., Jacob C.P., Retz-Junginger P., Thome J., Lesch K.P., Retz W., „Nature and nurture predispose to violent behavior: serotonergic genes and adverse childhood environment“, *Neuropsychopharmacology*, No. 32, Clinical and Molecular Psychobiology, Department of Psychiatry and Psychotherapy, University of Würzburg, Würzburg, 2007, стр. 2375.

¹⁰⁹ Menelaos L. Batrinos, „Testosterone and Aggressive Behavior in Man“, *International Journal of Endocrinology and Metabolism*, Vol. 10 (3), Research Institute for Endocrine Sciences, Tehran, 2012, стр. 566-567.

врсти силе се радило, с циљем да се жртви, посредно или непосредно, нанесе бол или код ње изазову страх и патња, како би се њено понашање ставило под контролу извршиоца насиља“.¹¹⁰

Психолози препознају **„вруће“** („Hot violence“) и **„хладно“ или инструментализовано насиље** („Cold violence“). Прво је повезано с епизодом љутње или беса, али нема планирања или припреме. Појединац осећа непријатељство према жртви и то чини насилну реакцију вероватнијом. У многим ситуацијама „врућег“ насиља починитељ и жртва често тај чин сматрају оправданим. Дакле, када појединац или група осећа да је оклеветана, оштећена или је претрпела присилу или превару од стране другог, одговор је импулс да се почини насиље, освета и уништење стимулуса. Уз њих се јављају и уверења која појачавају и додатно оправдавају насилне реакције: „Бог је на нашој страни“, „Они или ми“ итд. Када је појединац демонизован („другачији“, „неверник“, „потчовек“), потреба за насиљем се појачава. Ако је неко „врућ“, тј. љут или бесан, размишљање постаје поларизованије, инхибиције се смањују, а насилни импулси се повећавају. Резултат оваквог стања често води до катастрофичне ситуације. „Хладно“ (инструментализовано) насиље може наликовати рационалном и повезано је са школом мишљења, неком доктрином или идеологијом.¹¹¹ Многи од претходно набројаних фактора су укључени у „хладно“ насиље, а резултат је **припрема и планирање насилног понашања**. Јавља се перцепција, реална или нереална, да смо стално под притиском, оштећени или присиљени на нешто па је жеља за осветом константна. Ум терориста или оних који изврше насилне акте над људима које не познају (укључујући геноцид), показује низ **когнитивних дисторзија**, као што је **претерана генерализација** (мишљење да карактеристике једног члана групе поседују сви остали чланови). Јавља се и дихотомно размишљање: „они су лоши, ми смо добри“ итд.¹¹²

У разумевању **међузависности страха, нетрпељивости и насиља**, у овој дисертацији помажу спознаје новије научне дисциплине, **психоисторије**, чији је творац еклектички мислилац **Лојд де Моз** (Lloyd deMause), чији је постулат дуго био да је **развој бољих начина одгоја деце главна сила политичког и друштвеног напретка**. Ова „психогенска теорија историје“, како ју је он назвао, представљала је изазов марксизму, идеологији у склопу које се друштвени развој приписивао „класној борби“ и „технолошким изумима“. Конвенционална историја, у принципу, не успева да наметне питање „зашто“ се догађаји дешавају на начин на који се дешавају, мишљења је амерички психоисторичар **Ричард Морок** (Richard Morrock).¹¹³ Психоисторију занимају **културолошке одређености**. Култура је „зависна променљива“, проузрокована од стране истих психолошких фактора, као и сама историја, мишљења је Морок. Он заузима став да многи чиниоци, учествујући у интеракцији, производећи насилне догађаје током историје, нарочито у 20. веку. Он у те чиниоце сврстава: **трауму рођења, начин одгоја деце, образовни систем, разне врсте лекова**, као и **политичке, друштвене и економске факторе** с којима су конвенционални историчари већ упознати.¹¹⁴

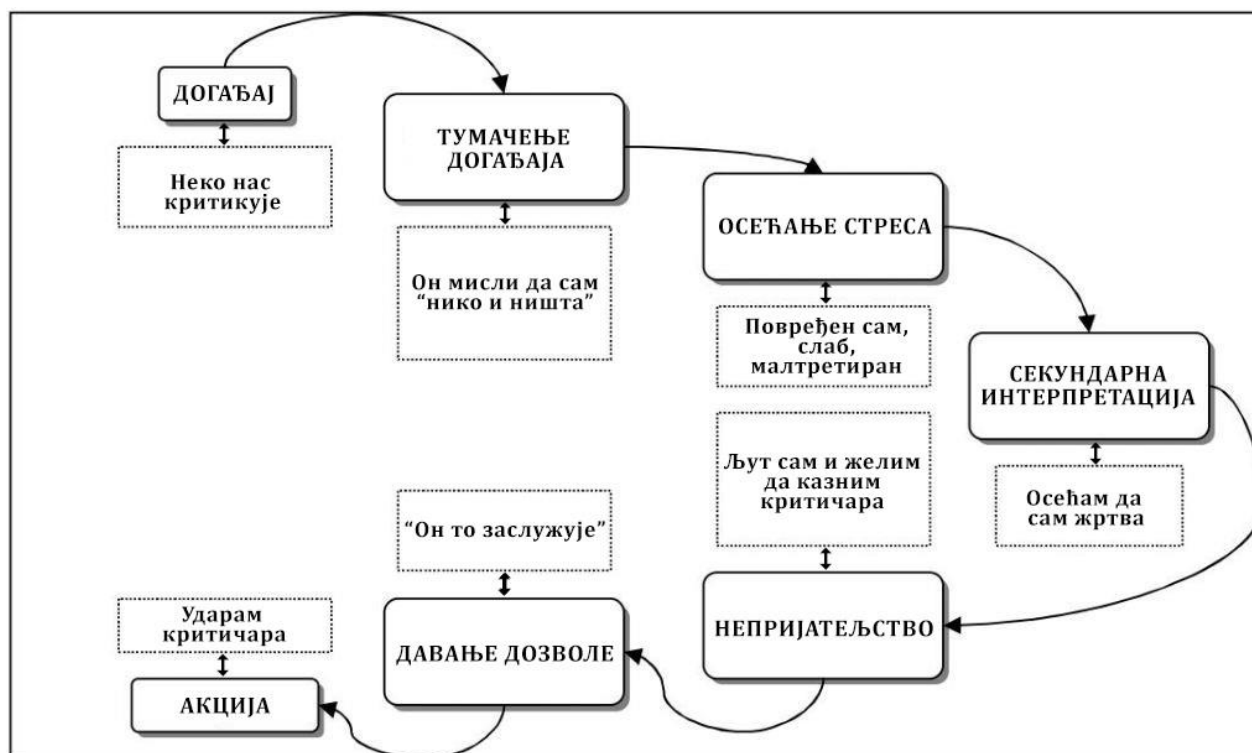
¹¹⁰ Аљоша Мимица, Марија Богдановић, *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 346.

¹¹¹ Michel Wieviorka, *Violence: A New Approach*, SAGE Publications, London, 2009, стр. 89.

¹¹² José I. Navarro, Esperanza Marchena, Inmaculada Menacho, „The Psychology of Hatred“, *The Open Criminology Journal*, Vol. 6, Bentham Open, 2013, Доступно преко: <https://benthamopen.com...>, Приступљено: 11.07.2022, стр. 13-15.

¹¹³ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 7.

¹¹⁴ Исто.

Дијаграм 1 – Редослед „леgitимности“ насилног одговора

Извор: José I. Navarro, Esperanza Marchena, Inmaculada Menacho, „The Psychology of Hatred“, *The Open Criminology Journal*, Vol. 6, Bentham Open, 2013, Доступно преко: <https://benthamopen.com...>, Приступљено: 11.07.2022, стр. 14.

Алфред Адлер (Alfred Adler) је давно тврдио да је „**прастрах**“ прво осећање „прабића“, које се, поставши свесно себе и своје ограничене моћи и пролазности, суочило с претећим светом који га је окруживао. Страх подстиче на размишљање и учи живи свет о **претњи**, њеној природи и условима у којима се појављује, као и одговарајућим стратегијама за њено превазилажење, због чега је саставни и најбитнији део **инстинкта за самоодржање**.¹¹⁵

Аристотел је у делу „Реторика“, промишљајући о страху, мржњи и насиљу, запазио да је „страх осећање удружено с ишчекивањем одређеног страдања“ида „не могу страховати људи који сматрају да немају шта претрпети“. Из тога нужно произлази, сматрао је антички филозоф, „да страхују људи који сматрају да би могли нешто претрпети, верујући да би тако нешто могли доживети било од чега, било од кога и било када.“¹¹⁶

Зигмунд Фројд је закључио да „хладно одмеравање“ сопствених сила у поређењу с величином претње, а потом одабирање или бекства или одбране или напада, јесте једино целисходно понашање када прети опасност.¹¹⁷

Швајцарско-немачки утемељивач психопатологије, **Карл Јасперс** (Karl Theodor Jaspers), сматрао је да егзистенцијални страх доживљавају само они људи који су свесни свог

¹¹⁵ Maria Miceli & Cristiano Castelfranchi, *Expectancy & Emotion*, Oxford University Press, 2015, стр. 131.

¹¹⁶ Аристотел, *Реторика*, Плато, Београд, 2000, стр. 126.

¹¹⁷ Зигмунд Фројд, *Увод у психоанализу*, Космос, Београд, 1961, стр. 322.

најдубљег бића, оног трансцедентног и оног људског, осећајући подједнако одговорност пред оба.¹¹⁸

Дијаграм 2 – Међузависност страха, мржње и насиља

Ерих Фром (Erich Fromm) је тврдио да када би дете могло да мисли у тренутку одвајања од пупчане врпце, искусило би „страх од умирања“.¹¹⁹ Сазнања савремене науке доказују да у добу између првог и трећег месеца свако дете почиње испрва да показује осећање незадовољства. Током наредна три месеца почињу се диференцирати три емоције: **гнев, одвратност и страх**.¹²⁰ Ваља напоменути да психолошке теорије гнев дефинишу као „афект мржње“, која се развија касније те да би прецизније одређење било бес, који је у ствари „афект љутње“. Пошто из одређених осећања произлазе и одређена понашања, тако и љутња и страх, као емоције незадовољства, иницирају насиље, што наводи на закључак да човек од првих месеци свог живота, испољава **урођену агresiју према свету који га окружује**.

У основи, **агресивност је конструктивно изражавање силе**, јер представља облик самоизражавања неког субјекта; покушај да се свет уреди у складу с његовим жељама. С друге стране, деструктивност израста из осећања мржње и њена суштина је разорност, јер води уништењу онога „што не заслужује да постоји“.¹²¹

Према уваженом домаћем палеопсихологу **Војину Матићу**, „агресивност настаје када се људи осете угроженима не само у својим телесним потребама него и у свом традиционалном социјалном понашању.“¹²²

Људска индивидуа пати ако јој је живот редукован; она тражи слободу која је у складу с личним животним вредностима, а ако то није могуће, тада ствара јединствену „**драму деструкције**“.¹²³ Деструкција је повезана с уживањем у самом агресивном чину и по томе се разликује од, како је Ерих Фром назива, „бенигне агresiје“, која је нужна за опстанак неке врсте и биолошки је прилагодљива, односно ишчезава када нестане и њен узрок. Овај

¹¹⁸ Владета Јеротић, *Психоанализа – болест стварања*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 160-162.

¹¹⁹ Ерих Фром, *Здраво друштво*, Рад, Београд, 1983, стр. 50.

¹²⁰ Никола Рот, *Општа психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 172.

¹²¹ Зоран Миливојевић, *Емоције: Психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2000, стр. 403.

¹²² Vojin Matić, *Psihoanaliza mitske prošlosti*, Prosveta, Beograd, 1976, стр. 83.

¹²³ Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 25.

истакнути психолог је тврдио да су људске јединке „**рођене убице**“, по чему се разликују од животиња; човек је „примат који убија и мучи чланове своје врсте без разлога, било биолошких било економских и притом осећа задовољство“.¹²⁴

Фројд је отишао још даље, доказујући да сви људи потичу из **низа генерација убица**, који су у својој крви имали жудњу за убиством, „као што жудимо и ми данас“, тако да ће „наше несвесно (...) убити за ситницу“.¹²⁵

Страх од смрти, који се може назвати „прастрахом“, човеку је помогао да постане овакво биће као што је данас. Да би победио осећање ужаса које га је опседало због физичке слабости у односу на друге животиње и неизвесне будућности, он је у непрестаној „**потрази за моћи**“, којој је крајњи циљ **досезање бесмртности**. **Франсис Бекон** (Francis Bacon), енглески филозоф, државник и есејиста, домислио је врло проницљиво: „Људи се плаше смрти, као што се деца плаше да иду у мрака као што приче појачавају тај урођени страх у деце, тако исто оне то чине и код људи. (...) Природно је умрети, као што је и бити рођен; и можда је за новорођенче долазак на свет исто тако болан као што је за људе смрт.“¹²⁶

О људској преокупацији **страхом од смрти** говоре и древни митови. Најстарији и најпознатији међу њима пронађен је у библиотеци асирског краља **Асурбанипала** (Aššur-bāni-apli) из 7. века пре наше ере. Ради се о епу о **Гилгамешу**, краљу „прве слепопотопске династије“ из града Урука. Овај митски владар, „двема трећинама бог, а трећином човек“, након смрти пријатеља Енкидуа, обузет страхом о неумитне пролазности, креће у потрагу за **бесмртношћу**. На свом путу сусреће чудесна бића и богове који му указују на узалудност подухвата. „Упознао сам страх од смрти и зато сам јурио преко степе; (...) Зар нећу и ја морати да легнем као он и да се не дигнем довека?“, јадикuje Гилгамеш пред Утнапшитимом, јединим бесмртником, који му одговара да не јадикuje и да се не људи, јер су различите судбине богова и човека, а „човеку није одређен вечни живот.“¹²⁷ Гилгамеш у свом трагању исказује лепезу емоција и понашања, попут панике и очаја, које проистичу из страха од смрти. Страх од смрти и данас је у фокусу многих истраживања, на што упућује „**терор-менаџмент теорија**“ (Terror management theory), коју промовише неколицина значајних америчких социолога: **Џеф Гринберг** (Jeff Greenberg), **Соломон Шелдон** (Solomon Sheldon), **Том Пишчински** (Tom Pyszczynski) и други. Током својих експеримената приметили су да **целокупно људско понашање мотивише страх од смрти**, као и да у угрожавајућим ситуацијама људи показују већу тенденцију везивања за групу и групне идентификације.¹²⁸ Њихова теорија надахнута је радом чувеног антрополога и добитника Пулицерове награде, **Ернеста Бекера** (Ernest Becker), који је у књизи „Порицање смрти“ тврдио да су све људске радње у ствари игнорисање и избегавање неминовности смрти.

¹²⁴ Исто, стр. 22.

¹²⁵ Сигмунд Фројд, „Актуелна разматрања о рату и смрти“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво / Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 23.

¹²⁶ Франсис Бекон, *Есеји или савети политички и морални*, Нова Атлантида, Апофтегме, Култура, Београд, 1967, стр. 8-9.

¹²⁷ *The Epic of Gilgamesh: A New Translation*, Penguin Classics, London, 2000, стр. 84-85.

¹²⁸ Greenberg, Jeff; Solomon, Sheldon; Pyszczynski, Tom; Rosenblatt, Abram; Burling, John; Lyon, Deborah; Simon, Linda; Pinel, Elizabeth, „Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function.“, *Journal of Personality and Social Psychology*, American Psychological Association, Vol 63. (6), 1992, стр. 913-922. (Кандидат објавио у „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

Из наведеног произлази да страх од смрти почива на чињеници да су рођени као физички слаби и спори у поређењу с другим бићима, што их је присилило да користе једино оружје које им је преостало – ум. Стога **Алфред Адлер** посматра историју човечанства као „историју осећања мање вредности и покушаја његовог решења“.¹²⁹ Сличног става био је и **Ерих Фром**, по којем је човек изгубио „хармонију с природом“ и рођењем постао „најбеспомоћнији од свих животиња“ па му је неопходна заштита.¹³⁰ **Зигмунд Фројд** је био уверен да је страх од смрти резултат тога што наше „несвесно“, сачињено од нагонских импулса не верује у сопствену смрт, већ се понаша као да је бесмртно, сматрајући да је у том уверењу **тајна јунаштва**. По њему, **агресија је директан изданак „нагона смрти“**. Његов колега, а касније и критичар, **Ото Ранк** (Отто Ранк), закључио је да „**убијање, жртвовање других, смањује страх од смрти ега**“.¹³¹ По њему, особа се откупљује од казне смрти, од сопственог убиства, кроз смрт другог човека.

„Грех је дошао са стрепњом, али грех је и донео стрепњу са собом“,¹³² писао је **Сјерен Кјеркегор** (Søren Kierkegaard). Пошто је зачетник савременог знања о психичким особинама људи, посебно о страху и стрепњи, неки аутори га сврставају у „предфројдовске“ психоаналитичке мислиоце. За њега су „страх и дрхтање“ немир хришћанског живота, а произлазе из схватања апсурда и противречности егзистенције. Водио се мишљу да је освешћивање човека, његово израњање из незнања, донело велику казну – страх, који подстиче негативно деловање, што објашњава трвења у животу људи.¹³³ Уопште, у хришћанској теолошкој мисли којој је Кјеркегор био близак, осећање страха је супротно љубави, а не мржња; страх је грех који се укоренио у човеку „отпалом од Бога“. У Новом Завету, Првој посланици Јовановој (4: 18), пише: „У љубави нема страха, него савршена љубав изгони страх напоље; јер страх има муку. А ко се боји није савршен у љубави.“¹³⁴ **Фридрих Ниче** (Friedrich W. Nietzsche) ће спознати да је страх више допринео сазнању о људима него љубав. За њега је та емоција „**мајка морала**“ и када би човек био кадар да одстрани разлог свога страховања, онда би одстранио и морал.¹³⁵ Приметио је да управо „сметена и страшљива бића лако постају убице“.¹³⁶ Такви људи, тврдио је, не схватају малу и сврсисходну одбрану или освету, јер њихова мржња због недостатка духа и духовне присутности не познаје никакав други излаз до уништавања. Ничеово филозофско промишљање дотицало се предвиђања, јер резултати савремених истраживања хомицидног насиља упућују да убијање потичу **социогени, психогени и биогени фактори**¹³⁷. Када се анализирају клиничке белешке и резултати психолошких тестирања различитих профила убица, примећују се преживљени страхови у разним животним добима или пак живот у непрестаним егзистенцијалним страховима. *Anamnesis familiae* показују да насилници потичу из **хаотичних или разорених породица**, да су у прошлости били изложени физичкој бруталности и психолошкој суровости родитеља или околине. Под таквим околностима избијају на површину најпримитивнији слојеви

¹²⁹ Алфред Адлер, *Смисао живота*, Матица српска, Нови Сад / Просвета, Београд, 1984, стр. 71.

¹³⁰ Ерих Фром, *Здраво друштво*, Рад, Београд, 1983, стр. 48.

¹³¹ Љубомир Ерић, *Страх од смрти*, Просвета, Ниш, 2001, стр. 186.

¹³² Серен Кјеркегор, *Појам стрепње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1970, стр. 51.

¹³³ Søren Kierkegaard, *Strah i drhtanje*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975, стр. 20.

¹³⁴ Библија или Свето Писмо Старога и Новогa Заветa, Превод: Ђура Даничић и Вук С. Караџић, Библијско друштво, Београд, 2004, стр. 247.

¹³⁵ Фридрих Ниче, *С оне стране добра и зла*, Графос, Београд, 1980, стр. 115-116.

¹³⁶ Friedrich W. Nietzsche, *Osvit*, IRO Rad, Beograd, 1982, стр. 105.

¹³⁷ Лепосава Крон, *Кајинов грех – психолошка типологија убиства*, Прометеј / Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1993, стр. 38. .

менталног функционисања, продирући кроз вишемиленијумску кору цивилизованог човечанства и рушећи изграђене табуе.

Рајнхолд Нибур (Reinhold Niebuhr), амерички теолог, етичар и политички филозоф, британским домишљањима међународних односа многе истраживаче убедио је у ваљаност многих поставки **теорије реализма**. У једном од раних радова, из 1930-их, сагледавао је **емоцију страха**, уносећи у своја одређења **хришћанску духовност**. С прекором је посматрао природњаке осамнаестог века, следбенике **Епикура**, у нади да ће човека ослободити „страхова, мржње, амбиција и фанатичног беса, усредсређујући се на спокој и хармонију природе и њену независност од највећих опасности којих се људи највише плаше“, мислећи да је „могуће уништити дубину људске духовности, доказујући да у природи нема дубине“. Нису схватили, вели Нибур, чак и да су духови који настајују свет природе само плод људске уобразиље, ипак би било важно знати зашто се машта човека „на овај начин буну“ и зашто је немогуће да људи уживају у „говећем спокоју животињског света“. Епикур је мислио да може одагнати страх од смрти, доказујући да нема опасности у загробности, јер је људска смрт само распад твари који се ионако дешава у целој природи, подсећа Нибур, али додаје да је славни филозоф превидео „да се човек **неизбежно плаши смрти, док је се животиње не боје**“. Неуништивост човекових амбиција је последица његовог настојања да сакрије своју слабост, да порекне своју зависност и безначајност и да на тај начин **умири своје страхове**, закључује Нибур.¹³⁸ За Нибура несигурност није психолошка дисторзија, већ суштина људске природе: **човек је онтолошки или структурно анксиозан**. Упркос томе што је неизлечива, ова страшљивост или несигурност, која је суштински део нашег бића, не мора да представља проблем, све док постоји вера у Бога. Гордост, према Нибуру, пориче непредвиђене животне околности, претвара себе у бога и тиме ствара **неправедне односе с другима**, што је увек **одбрана и прикривање онтолошке анксиозности**. Човеков пад је отео човеку *donnet superadditum*, али му је оставио чисту природност, која укључује **способност природне правде**, писао је Нибур. Изгубљена је **способност вере, наде и љубави**, односно способност да се **уздигнемо изнад природног поретка**, да спознамо Бога и, у заједници с њим, да се **ослободимо страхова, бриге и грехова** који произилазе из ове одвојености.¹³⁹

Економија природе је предвидела да се **средства одбране могу брзо претворити у средства агресије**, писао је Нибур у једном од својих најпознатијих радова „Морални човек и неморално друштво: студија о етици и политици“. Стога, не постоји могућност да се повуче оштра линија између **воље за животом и воље за моћ**. Поставке одбране и агресије су сложени на тај начин, да **страх може лако довести до храбрости, а победа храброшћу може изродити нове страхове**. Моћ, једном достигнута, ставља појединца или групу у опасност, тако да је сигурност могућа само **проширењем моћи**, сматрао је овај изузетни мислилац.¹⁴⁰ Изузетан допринос проучавању **утицаја страха на насилно понашање** човека, пружио је **Едвард Гловер** (Edward Glover), енглески медицински психолог. Сматрао је да велик део енергије који подстиче организацију мира има потпуно исти извор као и енергија која покреће рат. Гловер се залагао за примену знања индивидуалне психологије на истраживања групе, сматрајући да не постоје „посебни нагони масе“, већ да ће дубље истраживање људске психе осветлити њено понашање у одређеним ситуацијама.

¹³⁸ Reinhold Niebuhr, *The Nature and Destiny of Man: A Christian Interpretation*, Volume 1: Human Nature, Westminster John Knox Press, Louisville – London, 1996, стр. 98-99.

¹³⁹ Reinhold Niebuhr, *Love and Justice: Selections from the Shorter Writings of Reinhold Niebuhr*, Edited by D. B. Robertson, Westminster John Knox Press, Louisville, 1992, стр. 47.

¹⁴⁰ Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society: A Study in Ethics and Politics*, Westminster John Knox Press, Louisville, 2013, стр. 42.

Године 1933. објавио је једно од својих најпознатијих дела – „Рат, садизам и пацифизам“, у којем је тврдио да **„анксиозност рађа мржњу, мржња изазива анксиозност, а заједно наговештавају разарање“**.¹⁴¹ Тезе је поткрепљивао компаративном психологијом, подсећајући да ће и сасвим плашљиве животиње, кад су притеране у угао и суочене с неравноправном борбом, прве напасти. Помагао се и сазнањима из дечије психологије, објашњавајући случај анксиозног детета, које је истовремено склоно да добије напад беса. „Неваљало дете“, сматрао је Гловер, је застрашено дете пуно осећања кривице. Мржња, по њему, не наговештава само постојање агресивних тенденција, већ се може користити и као заштита од унутрашње анксиозности. Казао је: *„Дете се повлачи у угао пред неумољивим непријатељем, наиме, од неподношљиве напетости изазване сопственим примитивним поривима. Не само да ови пориви не могу бити задовољени, већ се хране осујећеношћу; осујећеност изазива анксиозност; анксиозност је непријатељ душевног мира; стога, кад достигне преломну тачку, дете се понаша као плашљива животиња која уједа.“*¹⁴² **Роџер Мони-Керли** (Roger Money-Kirle) тридесетих година XX века домислио је **„паранојачку теорију рата“**, за коју је тврдио да се на извешан начин недопуњује на сексуалне и едиповске тезе. Покушавајући да проникне у људска праискуства и њихове одразе на психичке процесе, проналази да најважнији догађаји у историји индивидуе почињу још у фази одојчета, „када сисање прелази у грицање“. Мони-Керли је тврдио да овај стадијум прате фантазије о једењу или грижењу мајке, како би се задобиле или уништиле неке тајанствене супстанце или предмети за које дете верује да се налазе унутра. Израстањем, појашњавао је Мони-Керли, дете и даље овај свет не види материјалистички, већ га настанују „добри и зли духови“, који могу развити стање депресије или хипохондрије. У следећем ступњу развоја дете реинтројектује своје страхове, овладава њима у својој игри, чиме плашљивост замењује агресивношћу.¹⁴³ Када одрасте, просечни појединац неће без разлога сумњати у своје иностране суседе, али ако му они запрете, може да преувелича опасност и усвоји маничну одбрану. Сматрао је да на такав став човека може утицати пример политичких вођа, који су „очинске фигуре и чувари његове савести“. Овај психоаналитичар, сматрао је да „ненормални појединац“, који је успут ватрени демагог, може бити изабран за вођу, зато што показује ко треба да испашта за латентне сумње својих следбеника. На тај начин, „ненормални појединац“ чини реалним оно што је некада била имагинарна опасност, писао је Мони-Керли, завршавајући с приличном дозом оптимизма: *„Коначно, човекова фундаментална природа не мора бити толико агресивна: оно што је урођено можда је само мали део коначног исхода параноидног одбрамбеног процеса пројекције и интројекције. Ако је тако, човекови удаљени изгледи за мир постају светлији; јер нема разлога зашто образовање не би смањило интензитет или отклонило опасне учинке психотичне фазе кроз коју, како изгледа, пролази свако дете.“*¹⁴⁴

Алфред Адлер, насупрот Фројдовом придавању значаја сексуалним нагонима као покретачима психичких динамизама, истиче **„вољу за моћ“**, сматрајући је свеприсутним несвесним мотивом психичких кретања. Њен темељ је у „осећању мање вредности“ насталој у детињству. Адлер схвата пресудну улогу страха у гомилању моћи, неопходној да се би се

¹⁴¹ Edward Glover, *War, Sadism & Pacifism*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1933, стр. 25. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹⁴² Исто, стр. 26.

¹⁴³ Роџер Мони-Керли, „Развој рата“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 55.

¹⁴⁴ Исто.

негативно осећање пребродило: „Крупно значење у животу људи има страх. (...) Оно што се у њему огледа јесте прастрах свих живих бића. Нарочито у људи има он свој узрок у њиховој општој несигурности према природи. (...) Тако испољавање страха може довести да се прибави привилегован положај, да се избегну захтеви живота и да се други ставе себи у службу. Напоследку, страх се угнезди у све односе дневног живота. Он је човеку постао најмоћније средство да овлада околином или да јој се уклони.“¹⁴⁵

Амерички антрополог **Шервуд Вошбурн** (Sherwood Larned Washburn) у људској психологији препознаје „психологију ловца“, која је у суштини „психологија звери“. Тврдио је да се пре око 300.000 година „тежњи за доминацијом“ човеколиког мајмуна придружила и „зверска знатижеља“ и агресија, а та се психологија формирала у првим плачкањима аустралопитекуса.¹⁴⁶ Истакнути амерички социолог **Чарлс Рајт** (Charles Wright Mills), сматра пак да су првобитни људи били мање деструктивни од данашњих и да ратоборност расте размерно с цивилизацијом,¹⁴⁷ мада се неки наводни археолошки докази, попут геноцида кромањонаца над неандерталцима, не подударају с оваквим стајалиштима. Савремена истраживања воде доказима које је тешко оповргнути: **страх и мржња** према свему новом и непознатом постоји у већини примитивних друштвених заједница.¹⁴⁸

Ценећи напоре психолога и психоисторичара, у овој дисертацији полази се од једноставнијег и прецизнијег става, изнетог у претходном садржају наведених реалистичких и психолошких теоретичара међународних односа. Ово стајалиште поткрепљено је низом доказа других наука и научних области и гласи – насилно понашање углавном има свој прапочетак у **осећању страха**, које се под одређеним условима може трансформисати, или боље речено „надоградити“, у **осећање мржње**, која потом покреће насиље. На питање да ли се страхови (који су саставни део разних других емоција) и мржња могу бољим васпитањем деце сузбити до мере да нестану, негативан одговор дају неуронауке и генетика.

Атрибут 20. и 21. века је **„феномен квантитативног и квалитативног усавршавања облика и средстава ирационалне агресивности“**, чија експанзивна сфера превазилази „строго милитантне оквире“ те „обухвата шире хоризонте технолошког универзума“, у којем је човек све мање корисник, а све више жртва насиља истог универзума, чија перспектива води „апокалиптичним исходиштима, у знаку еколошке катастрофе и ишчезнућа људске врсте“, како је то 1970-их приметио **Драгош Калајић**.¹⁴⁹

1.4.2. Утицај осећања страха и мржње на насилно понашање држава: моћ, рат и геноцид

Емитери страхова у међународним односима често су манипулатори фобичног менталног склопа, с природно форматираним интуитивним и персуазивним даром, који им служи да убеди ширу јавност о рату као оправданој мери одбране против евентуалне безбедносне претње. Међу њима је више оних који то раде смишљено, ради испуњења неких стратешких циљева, националног интереса и сродних разлога, као што то појашњава **Џон Миршајмер** с **„изазивањем страха“** (енгл. Fearmongering). Од таквих појединаца потичу и **„геополитичке концептуализације света“**, сматрају неки аутори,

¹⁴⁵ Алфред Адлер, *Познавање човека*, Матица српска, Нови Сад / Просвета, Београд, 1984, стр. 266-268.

¹⁴⁶ Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 135.

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ Владета Јеротић, *Старо и ново у хришћанству*, Арс Либри, Београд, 2004, стр. 9.

¹⁴⁹ Dragoš Kalajić, *Smak sveta*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979, стр. 13.

попут термина „Исток“ и „Запад“, који би могли да се сврстају и у домен проучавања „меметике“, о којој ће више речи бити у наставку. Родоначелници геополитике, попут **Алфреда Мехена** (Alfred Thayer Mahan) и **Николаса Спајкмана** (Nicholas Spykman) у Сједињеним Државама, **Фридриха Рацела** (Friedrich Ratzel) и **Карла Хаусхофера** (Karl Haushofer) у Немачкој, **Рудолфа Кјелена** (Rudolf Kjellén) у Шведској, **Халфорда Макиндера** (Sir Halford John Mackinder) у Великој Британији или **Николаја Данилевског** (Никола́й Яковлевич Даниле́вский) у Русији, учествовали су у објашњењима „међународних страхова“, али и њиховом обликовању, који се рефлектују и на савремену међународну политику. Извесно је да су их на геополитичка промишљања потицале неке индивидуалне стрепње, али страхови од „могућности губитка животног простора и ресурса“, **клаустрофобије**, као код Кјелена, поборника конзервативне реакције на норвешки националистички покрет, бораца за независност Норвешке. Његова гледишта подржана су од стране интелектуалних кругова који су се бавили светском политиком у Немачкој, где му је књига „Велике силе данашњице“ доживела чак двадесет и два издања од 1914. до 1930. године.¹⁵⁰

Макиндеров „географски стожер историје“ из 1904. године, осветљава и прогнозира историјски модел међународних односа у 20. и 21. веку, нарочито Први светски рат, пад Русије у руке бољшевика 1917. године, Други светски рат, Хладни рат, а можда и Грађански рат у Југославији, као и све будуће ратове. За британског утемељивача геополитике, који је осмислио „**теорију средишње земље**“ („Heartland Theory“), Русија је због „доминантног географског положаја“ практично претња остатку света, јер влада „Светским острвом“. Она је заменила Монголско Царство и „може напасти са свих страна и бити нападнута са свих страна“.¹⁵¹ Његов страх потпирила је извесност политичког обједињавања евроазијског континента, будућег непобедивог освајача остатка света, док би међу пораженима свакако биле и „**силе мора**“ (Велика Британија и Сједињене Америчке Државе). Рат око светских ресурса између „сила мора и сила копна“ у глобализованом свету постао је неминовност, сматрао је Макиндер, тражећи начине како да се спаси британска империја у будућности. Стрепио је од изградње пруге Берлин–Москва–Багдад, пошто би то угрозило британске монополе у Индијском океану. Стога је било неминовно завадити Немачку и Русију, што је и довело до Првог светског рата те успоставити трајну сарадњу Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, чиме би се осигурала англо-америчка поморска хегемонија.

Истакнути теоретичар међународних односа, „меки реалиста“, **Роберт Гилпин** (Robert Gilpin), **основни узрок ратова и промена у међународним системима** проналазио је у **неуједначеном расту моћи међу државама**. Ослањајући се на писце од **Тукидида** и **Макиндера** до модерних времена, динамику међународних односа приписивао је чињеници да се расподела моћи у међународном систему мења током одређеног временског периода. Ова промена, писао је Гилпин, „резултира дубоким променама у односима међу државама и на крају променама у природи самог међународног система“. У основи деловања овог закона и његовог значаја стоји чињеница да је **моћ по својој природи релативна ствар: добитак једне државе је нужно губитак друге**, што доводи до чувене **Херцове** (John Herz) „дилеме безбедности и моћи“, подсећа Гилпин. Свака заједница је забринута да ће бити нападнута или да ће пасти под доминацију других група. Стога свака група тежи да унапреди сопствену безбедност стицањем све више моћи за

¹⁵⁰ Geároid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London, 1996, стр. 34.

¹⁵¹ Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington, 1996, стр. 191.

себе. Упркос томе што никада не може да постигне потпуну безбедност у свету конкурентских група, настојећи да унапреди сопствену моћ и сигурност, нужно повећава **несигурност других и стимулише конкуренцију**, подвлачи овај аутор поставке класичног реализма.¹⁵²

Ернст Нолте (Ernst Nolte), немачки историчар и филозоф, анализирајући карактеристике Хитлерове (Adolf Hitler) личности, проналази „**голи егзистенцијални страх аустријског Свенемца**“; детектује темељне бојазни младог Хитлера: 1) намере Хабзбурговаца да „истребе“ или „избришу“ Немачку и страх од њихове политике која представља „лагано уништење“ и „крај“ немачког народа у Аустрији; 2) године 1914. страх од „непомирљивог непријатеља“, Француске, опасности која је претила да „уништи“ Немачку; 3) „класична немачка клаустрофобија“, уочљива и код Бизмарка, притискала је Хитлера истовремено с напред наведеним страховима; без стицања тла нема никакве егзистенцијалне могућности за растуће становништво; за сто година ће поред Немачке постојати циновске државе, које ће делимично израсти из њене сопствене крви итд.¹⁵³ Нолте у даљој анализи прониче у повезаност Хитлерових страхова и мржњи (антисемитизму): „*Неупоредиво јасније и чешће се поставља питање: страх од чега и шта је предмет његове мржње. За Хитлера је карактеристично да се код њега страх непосредно претвара у мржњу.*“¹⁵⁴ На изградњу Хитлеровог политичког профила утицали су геополитички страхови **Карла Хаусхофера** (Karl Ernst Haushofer),¹⁵⁵ иако је овај немачки пионир и професор геополитике у Минхену подржавао мирољубиве везе Москве и Берлина. Хаусхофер, којег неки аутори називају „**демоном геополитике**“ и „**апостолом социјал-дарвинизма**“,¹⁵⁶ у књизи „Светска политика данашњице“ Хитлера промовише као „оснивача новог немачког Царства“,¹⁵⁷ чија је улога да Немачку врати на место које јој припада у свету. У изузетно утицајном делу „Континентални блок: Централна Европа, Евроазија, Јапан“ (1941), које је и данас актуелно у геополитичком наративу, сматрао је да ће пропаст британске империје уследити са склапањем савезништва између Немачке, Русије и Јапана, што би онеспособило англо-америчку „**стратегију анаконде**“.¹⁵⁸

Савремени амерички теоретичари међународних односа, **Рејмонд Данкан** (W. Raymond Duncan), **Барбара Џанкар-Вебстер** (Barbara Jancar-Webster) и **Боб Свитки** (Bob Switky), на питање зашто долази до рата, констатују да су основни узроци **бројни и дугорочни**. Као пример из прошлости издвајају **страх од ширења комунизма**, који је покренуо интервенцију САД-а у Вијетнаму, док је до **Заливског рата** дошло због **зависности САД-а од иностране нафте**.¹⁵⁹ Ова група аутора дотиче се **психолошких фактора који покрећу ратне тенденције** и скрећу пажњу да се неке анализе фокусирају на индивидуалну психологију, док се друге баве психологијом масе. Као пример психолошких чиниоца

¹⁵² Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 1981, стр. 94.

¹⁵³ Ернст Нолте, *Фашизам у својој епохи*, Просвета, Београд, 1990, стр. 404.

¹⁵⁴ Исто, стр. 406.

¹⁵⁵ Geároid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London, 1996, стр. 146.

¹⁵⁶ Holger H. Herwig, *The Demon of Geopolitics: How Karl Haushofer „Educated“ Hitler and Hess*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2016, стр. 34.

¹⁵⁷ Karl Haushofer, *Weltpolitik von heute*, Zeitgeschichte, Berlin, 1935, стр. 37.

¹⁵⁸ Ирина Ивановна Ковяко, „Карл Хаусхофер и теория континентального блока Берлин-Москва-Токио“, *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI веке*, Сборник научных статей, Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Минск, 2014, стр. 143-145.

¹⁵⁹ W. Raymond Duncan, Barbara Jancar-Webster, Bob Switky, *World Politics in the 21st Century*, Student Choice Edition, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston – New York, 2009, стр. 293.

наводе „**жећ појединог воће за моћи**“, чиме се делимично могу расветлити одлуке **Адолфа Хитлера** које су довеле до Другог светског рата. Занимљиво је да се Данкан, Вебстер и Свитки у том смеру баве личностима и мотивацијама **Фрање Туђмана** и **Слободана Милошевића**, сматрајући их одговорнима за почетак насиља у Југославији 1990-их.¹⁶⁰ Амерички научници сврставају **етнички и верски национализам** у важне окидаче међународних сукоба у савременом светском поретку. Исти научници закључују да **етничке, националне и верске разлике могу довести до међународног насиља**. Верске разлике су на делу у ратовима између Израела и његових исламских суседа; у сржи су многих унутрашњих сукоба, попут оних између католика и протестаната у Северној Ирској или оних између Индуса и муслимана у Индији, Пакистану и другде, подсећају наведени аутори. Као пример етничких разлика које доводе до насилних сукоба, издвајају примере Закавказја, Руанде и Блиског истока.¹⁶¹

Код неких теоретичара међународних односа већ дуго влада мишљење да **страх од нуклеарног наоружања** обезбеђује „глобални мир“ и да ће тако бити и у будућности. Ипак, у енглеским новинама („Гардијан“, 8. и 9. јануар 1985) објављени су документи којима је након 30 година истекао законски рок о тајности. Њихов садржај, некада строго поверљив, доказује да су 1954. године савезници озбиљно разматрали употребу нуклеарног оружја против Кине. У извештају о војној конференцији начелника Генералштаба САД, Велике Британије, Француске, Аустралије и Новог Зеланда пише: „Ако рат с Кином буде изазван кинеском комунистичком агресијом у Југоисточној Азији, одмах треба покренути ваздушне нападе, којима ће мета бити војни циљеви. У избору ових мета треба узети у обзир и политичке факторе. Да би се осигурао максималан и трајан учинак, на самом почетку би требало користити како нуклеарно, тако и конвенционално наоружање.“¹⁶² У још једном познатом документу Америчке националне службе безбедности **NSC 68** из 1950. године, стоји да је једино средство одвраћања које Сједињене Државе могу супротставити Кремљу „доказ да можемо учинити критичном било коју тачку на Земљи коју немамо под својом контролом, зарад глобалног рата уништења.“¹⁶³

За британску психоаналитичарку **Хану Сигал** (Hanna Segal) ратне припреме на обема странама подстичу вероватноћу „**превентивних удара из страха**“, што доводи до тога да равнотежа система узајамног одвраћања постане сасвим нестабилна па наставља: „Ми смо попут хрчака који трче у точку унутар кавеза, несвесни онога што радимо. Психоанализа је веома добро упозната са зачараним кругом мржње и страха. Она нас учи да се појединачни деструктивни и аутодеструктивни нагони једино могу изменити када појединац стекне одређени увид у своје мотиве и визуализује последице које његова дела имају по друге, као и по њега самог.“¹⁶⁴ Иста ауторка приметила је да постоји присутно оклевање да се визуализују стварне последице нуклеарног рата, пошто и владе нуклеарних сила говоре да употреба нуклеарног оружја може бити „стратешка или минимална“. Истовремено, примери и докази за то су цивилни планови одбране. Када је британска влада тражила од Британског медицинског друштва да припреми извештај о цивилној одбрани, у извештају је писало да није могућа сврсисходна припрема, пошто након нуклеарног удара не би

¹⁶⁰ Исто, стр. 296.

¹⁶¹ Исто, стр. 298.

¹⁶² Coline Covington, Paul Williams, Jean Arundale, Jean Knox, *Terrorism and War: Unconscious Dynamics of Political Violence*, Karnac Books, London, 2002, стр. 265.

¹⁶³ NSC 68: *United States Objectives and Programs for National Security*, (April 14, 1950, National Security Council), Federation of American Scientists, Доступно преко: <http://fas.org...> Приступљено: 20.06.2014.

¹⁶⁴ Coline Covington, Paul Williams, Jean Arundale, Jean Knox, *Terrorism and War: Unconscious Dynamics of Political Violence*, Karnac Books, London, 2002, стр. 265.

постојале комуникације, а вероватно ни лекари, као ни медицински техничари нити јестива храна. Британска влада је на овај извештај реаговала тако што је покушала да га прикрије. Након тога, у новембру 1984. године, „Научници против нуклеарног оружја“ (*Scientists Against Nuclear Arms*) су организовали научне семинаре на којима су учествовали угледни истраживачи, који су за тему имали „теорију нуклеарне зиме“. Између осталих, били су позвани представници британског Министарства одбране. Гласоговорник министарства је одговорио да не зна ништа о „теорији нуклеарне зиме“ и да нису заинтересовани да дођу на те семинаре. Тако је Сигалова закључила да владе могу да предвиде појаву нуклеарног рата, али и да поричу стварност у којој би се то и догодило.¹⁶⁵

Исти закључују да сукоби у међународним односима редовно настају када међу актерима избије **спор око непомирљивих интереса**, тако да конфликте не треба посматрати као нешто неприродно, већ пре као **стање** које може да буде изазвано **различитим погледом на верска, идеолошка, етничка, економска, политичка или територијална питања**.¹⁶⁶

Треба имати у виду да су сукоби комплексни феномени; сваки је јединствен и захтева засебно проучавање. Аутори редовно, ради бољег упознавања с њиховом природом, представљају три приступа у анализи социјалних конфликта. Према америчкој социолошкињи **Џеси Шерли Бернард** (Jessie Shirley Bernard) то су: **друштвено-психолошки, социолошки и семантички** (видети табелу 2).

Последице сукоба не морају да буду нужно деструктивне, будући да конфликти често подстичу и друштвену солидарност, стваралачко мишљење, учење и комуникацију. Амерички академик и професор **Хауард Рајфа** (Howard Raiffa), експерт за економију, теорију игара, анализу преговарања и анализу одлучивања, истицао је да, у начелу, није против сукоба. Стварање напетости и сукоба може бити пожељна стратегија организовања, сматрао је Рајфа, као и да су „нека велика друштвена побољшања су резултат сукоба које су решиле деструктивне силе“.¹⁶⁷

Не само што последице ратова не морају бити разарајуће, већ у 21. веку ратови и не морају да отпочну или да се воде оружаним нападом, већ низом непријатељских активности осмишљених у сврху онемоћавања нападнуте државе. Данас рат може отпочети **рачунарским нападом** (Cyber War) или из **другог неидентификованог извора**, али и **пројектованом економском кризом**, чак и **епидемијом**. Како наводе неки хрватски полемолози: „*Народ може бити у рату а да то и не зна. И да не зна точно тко је непријатељ.*“¹⁶⁸

Научници који су рат проучавали квантитативно, из перспективе **бихевиоризма**, утврдили су да се сваког дана на неком простору наше планете воде оружани сукоби. Од 1945. до 2001. године вођено је 225 ратних конфликта, с општом тенденцијом ка растућем нивоу насиља; врхунцем 1992. године (51 сукоб), тј. четвороструким увећањем у односу на број сукоба из педесетих година 20. века, при чему је смртно страдало 50-51 милион људи.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Исто, стр. 266.

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ Howard Raiffa, *The Art and Science of Negotiation*, Harvard University Press, 1982, стр. 7.

¹⁶⁸ Ivica Mandić, „Definiranje rata za 21. stoljeće“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XIX, No. 37, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2016, стр. 80.

¹⁶⁹ Coline Covington, Paul Williams, Jean Arundale, Jean Knox, *Terrorism and War: Unconscious Dynamics of Political Violence*, Karnac Books, London, 2002, стр. 582.

Проничући у међузависности осећања страха, мржње и њиховог утицаја на насиље у међународним односима, није могуће избећи једно од централних питања реалистичких теорија међународних односа – питање „моћи“ и „безбедности“.

Табела 2 – Три приступа у анализи социјалних конфликта (према Џеси Ш. Бернард)

	Друштвено-психолошки	Социолошки	Семантички
1. Основна или почетна тачка конфликта	тензија између појединаца која је иницирана акумулираним фрустрацијама и која се може ослободити једино агресијом, у основи нерационалном	неподударање између циљева или вредности супротних система (појединаца или група), веома често рационална	вербални или концептуални неспоразуми између партија су нерационални, не постоји неподударност вредности и циљева
2. Оријентација према противнику	предрасуде, стереотипи, непријатељство, мржња	мржња и непријатељство не морају постојати	мржња и непријатељство су присутни
3. Модели акције или решавања	жртвовање, агресија, борба, свађа, насиље, напори да се промене ставови или мотиви	раскол, отцепљење, грађански ратови, формирање секти, распарчавање партија, покрети отпора, реформистички покрети, стратегијска разматрања	прекид комуникације, напори семантичком разјашњавању

Извор: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њиховог решења“, *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 58.

Још је **Николо Макијавели** (Niccolo' Machiavelli) просудио да људи „уједају“ за срце „или из страха или из мржње”.¹⁷⁰ Био је **први политички реалиста**, а полазиште му је „побуна против утопизма актуелне политичке мисли“, како је оценио **Едвард Халет Кар** (Edward Hallett Carr).¹⁷¹ Макијавелијева гледишта на људску природу дубоко су песимистичка. Својим учењем, „макијавелизмом“, релативизовао је моралност унутрашње и међународне политике. У „Владаоцу“ је одобравао неморалност зарад достизања политичких циљева. Односно, како мисли Кар, Макијавели је „препознао важност морала,

¹⁷⁰ Николо Макијавели, *Владалац*, Енигма, Панчево, 1998, стр. 35.

¹⁷¹ Edward Hallett Carr, *The twenty years' crisis, 1919-1939: an introduction to the study of international relations*, MacMilan & Co Ltd, London, 1946, стр. 63.

али је сматрао да не може бити ефективног морала тамо где нема делотворног ауторитета“, јер **„морал је производ моћи.“**¹⁷²

Пре готово једног века **Ричард Тавни** (Richard H. Tawney), британски економиста и историчар, моћ дефинише као *„способност једне стране да се приволи друга страна на понашање у жељеном правцу“*.¹⁷³ Родоначелник савремене реалистичке школе **Ханс Моргентау**, одредио је моћ као *„човекову контролу над мишљењем и акцијама других људи“*¹⁷⁴, а међународну политику као **„борбу за моћ“**. Главна покретачка снага у међународној политици јесте **„воља за моћ“**, чији смисао је **„трка за доминацијом“**, резоновао је овај истакнути научник. Близак Ничеовом филозофском концепту моћи, био је мишљења да јој државе немилосрдно теже, пошто је **„воља за моћ“** (нем. „der Wille zur Macht“) од рођења усађена у човеку. Односно, људска природа, не оставља државама превише избора осим да теже превласти. **Калеви Ј. Холсти** (Kalevi Jaakko Holsti), канадски научник из области међународних односа, студија безбедности и спољнополитичке анализе, 1960-их је дефинисао моћ као *„општу способност државе да контролише понашање других“*.¹⁷⁵

За **Рудолфа Рамела** конфликт је, као општа филозофска категорија, **балансирање вектора моћи**, тј. „гурање и повлачење, давање и узимање, процес проналажења равнотеже између моћи“. Друштвени сукоби су стога „конфронтације друштвених моћи“. Конфликт се, по њему, састоји од **нивоа потенцијалности, диспозиција и манифестација**. Као потенцијалност, конфликт је простор могућих сукоба: област супротстављених **„вектора моћи“**. Да би се диспозиције супротставиле, да би постојала структура сукоба, људи морају бити свесни једни других. **Конфликтна ситуација настаје претварањем ставова у интересе**. Рамел је дефинисао **интересе** као **„векторе моћи ка постизању одређеног циља“** и неопходан су услов конфликтне ситуације, која је ограничена очекивањима и могућностима. Понашање у сукобу манифестује радње или праксе укључене у балансирање моћи. Такво понашање није нужно насилно, принудно или антагонистичко. Уместо тога, понашање у конфликту одражава балансирање друштвене моћи у њеним бројним облицима може бити солидарно и уговорно, као и антагонистичко. Сукоб између снага завршава се прилагођавањем – **равнотежом снага**. Равнотежа дефинише структуру очекивања или друштвени поредак – правила, споразуме, уговоре, разумевања, сматрао је Рамел.¹⁷⁶

Развој софистициранијих медија и технологија након Првог светског рата омогућили су појаву новог облика утицања на понашање заједница – **„меку моћ“** („soft power“), како ју је именовао **Џозеф Нај**.¹⁷⁷ По њему, „мека моћ неке земље се пре свега заснива на **трима ресурсима** – **њеној култури** (тамо где је примамљива другим културама), **њеним**

¹⁷² Исто, стр. 64.

¹⁷³ Richard H. Tawney, *Equality*, Unwin, London, 1931/1952, стр. 78.

¹⁷⁴ Hans Morgenthau, *Politics among Nations*, Knopf, New York, 1978, стр. 25.

¹⁷⁵ Kalevi J. Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, 1967, стр. 193.

¹⁷⁶ Rudolph J. Rummel, *Understanding Conflict and War: The Conflict Helix*, Vol. 2, Sage Publications, Beverly Hills, 1976, стр. 13-14.

¹⁷⁷ Велика важност се придаје снажењу „меке моћи“ у светској политици, на што упућују ставови бившег министра спољних послова Сједињених Америчких Држава Колина Пауела (Colin L. Powell). Дана 20. марта 2003. године, на једном отвореном дипломатско-научном форуму, истакнуо је да су информационе и комуникационе технологије идеалне за ширење „америчког обећања“, пошто се глобалним комуникацијама могу преносити и „вредности земље“. Истом приликом је нагласио да је његов циљ да те вредности стави у један рачунар, који има приступ Интернету, „свакој амбасади и унутар зграде Стејт Департмента“. (Видети: *E-Diplomacy: Using Technology to Advance Foreign Relations*, U.S. Department of State, Archive, February 20, 2003, Доступно преко: <https://2001-2009.state.gov...>, Приступљено: 12.03.2016).

политичким вредностима (када је та земља доследна тим вредностима и у домаћој политици и у међународним односима) и **њеној спољној политици** (када је друге земље доживљавају као исправну и с моралним ауторитетом)¹⁷⁸. Упркос томе што се „мека моћ“ различитим методима политичке пропаганде државних власти користи од памтивека, темељно је разрађена и масовно примењена у Другом светском рату у сврху обликовања јавног мњења. Џозеф Нај је касније концептуализовао и „**паметну моћ**“ („smart power“), комбинацију „чврсте моћи“ („hard power“) принуде и плаћања, с „меком моћи“ убеђивања и привлачности,¹⁷⁹ схвативши да „**мека моћ**“ **није довољна** за испуњење виталних националних интереса.

Данас различити видови „**меке моћи**“ имају партикуларну улогу у заштити и остваривању **националних интереса**. Дејвид Роткопф (David Rothkopf) износи став да „реална политика новог доба јесте **сајбер-политика**, у којој више не учествују само државе, а сировој моћи је могуће супротставити се или је пак ојачати „**информационом моћи**“¹⁸⁰, чему смо сведоци и у најновијем добу, током рата у Украјини.

Антонио Грамши (Antonio Gramsci) анализирао је либералне владе које су користиле моћ као **контролу у виду хегемоније**. За **Џефрија Скола** (Geoffrey R. Skoll), професора Универзитета Бафало, за разлику од ауторитарне контроле, хегемонија зависи од очувања **општег консензуса**. Историјски гледано, период између два светска рата је означио раздобље паузе у хегемонијском развоју либералне државе. Тада настају различити ауторитарни режими, који су потицали **страхове** путем медија и школства. Народне масе, услед непрестаног „**спиновања**“, упозоравања о претњама од унутрашњих и спољних непријатеља и данас „дозвољавају“ држави да има изузетну моћ над њима. Скол вели да је у Сједињеним Америчким Државама ова тактика оличена у пропагирању двојаког „страха од злочина и тероризма“, док остале тактике подразумевају коришћење „државне машинерије зарад непосредне физичке контроле“.¹⁸¹ На унутрашњем плану, сматра исти аутор, државе либералне демократије појачавају тактику полицијске државе, док ван градских подручја, гломазни државни апарат врши контролу употребом војне силе. Инвазије на Авганистан и Ирак су, по њему, „дело друге тактике“ – ради се о империјализму у 21. веку, који служи истој сврси као и војне вежбе вршене током раздобља неоколонијализма, када су Британија, Француска и у мањој мери остале капиталистичке државе, шириле своју контролу над тржиштима и ресурсима у Африци, Азији на Пацифику.¹⁸²

„**Страх и сила**“ функционишу заједно у сврху очувања „положаја елите у капиталистичким центрима у САД, као и у њеним англосаксонским партнерским земљама и осталим капиталистичким центрима у Европи и Јапану“, тврди Скол.¹⁸³ У принципу, државе које прибегавају мучењу људи такође доносе законе о терору, често назване антитерористичким. Сједињене Државе су типичан пример овог феномена, сматра Скол. Исти аутор примећује да су од краја Другог светског рата САД постале „прави стручњаци за мучење, обучивши за то велики број својих кадрова“; да су током Хладног рата „извозиле мучење својим савезницима и послушним режимима“; да је „државни

¹⁷⁸ Joseph S. Nye, Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, стр. 11.

¹⁷⁹ Joseph S. Nye, Jr., *The Future of Power*, Public Affairs, New York, 2011, стр. xiii-xiv.

¹⁸⁰ David Rothkopf, „Cyberpolitik: The Changing Nature of Power in the Information Age“, *Journal of International Affairs*, Vol. 51, Iss. 2, School of International and Public Affairs at Columbia University, New York, 1998, стр. 326.

¹⁸¹ Geoffrey R. Skoll, *Social Theory of Fear, Terror, Torture, And Death in a Post Post-Capitalist World*, Palgrave and Macmillan, New York, 2010, стр. 12.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Исто.

репресивни апарат који је све више јачао“, припремио америчко становништво „да прихвате употребу мучења“ итд.¹⁸⁴ Према Сколу „садашњи рат против тероризма“ обједињује „амерички империјализам и расизам, с идеолошки припремљеним становништвом и одговарајућим законима и организацијама, који омогућавају употребу мучења“.¹⁸⁵ Недавна открића неколицине америчких владиних агенција и с њима повезаних приватних организација, доказују прекомерну употребу силе у глобалном рату против тероризма и сугерише се да је мучење заробљеника „нова појава“. Скол стога назива Сједињене Америчке Државе „нацијом мучитеља“,¹⁸⁶ подсећајући да се током колонијалне ере и раног раздобља републике, Америка ослањала на мучење као методу контролисања урођеничког становништва, осуђеника, најамних слуга и робова. Исту праксу наставиле су полицијске снаге, користећи мучење у процесу испитивања заробљеника – такозвани **„трећи степен употребе силе“**. После Другог светског рата америчка војска и обавештајне агенције развиле су технике мучења и **„контроле ума“**, као део тајне тактике током Хладног рата. Сличне методе копирани су и ауторитарни режими у њиховим сателитским земљама, нарочито у Латинској Америци (нпр. путем центра за обуку у Школи Америкâ (School of The Americas)).¹⁸⁷ Скол напомиње да мучење има и остале намене, осим испитивања затвореника, наводећи тзв. превентивно мучење (Deterrent torture), које обесхрабрује (или охрабрује) становништво у погледу одређених активности, а истовремено, тај поступак дехуманизује и мучитеље, тако што их претвара у окупна бића. **„Ништа не мотивише попут страха“**, тврди Скол, „а захвалност се упућује онима који обећају заштиту“ те наставља: *„Ауторитарни режими се ослањају на ову једноставну психологију. Ауторитарни режими не тероришу своје народе, они указују на непријатеље који би их терорисали када их не би штитила држава.“*¹⁸⁸

Новембра 1946. године нобеловац **Албер Каму** (Albert Camus), у некада илегалним новинама „Комбат“ („Combat“), написао је текст под насловом „Век страха“ („The Century of Fear“), у којем вели: *„Седамнаести век био је век математике. Осамнаести век био је век физике, а деветнаести век биологије. Наш 20. век је век страха. (...) Међутим, мој став је да уместо што кривимо наш страх, ми треба да га посматрамо као основни елемент ситуације и да покушамо да га излечимо. Да бисмо схватили страх, треба да разумемо шта он представља и шта одбацује. Он представља и одбацује исту чињеницу – свет у којем је убиство озакоњено а људски живот се сматра узалудним.“*¹⁸⁹

Стајалиште је **Ериха Фрома**, да ако структура карактера одређује дела, осећања и мисли једне особе, онда се ту налази кључни фактор за разумевање културолошких и друштвених феномена који су производ већег броја особа. Основна разлика између појединца и масе, као што је давно уочио **Гистав Л' Бон** (Gustave Le Bon), јесте у томе „да маса познаје само једноставна и претерана осећања, за разлику од сложенијег психолошког склопа људске индивидуе“.¹⁹⁰

Амерички бригадни генерал **Лирој Елтинџ** (LeRoy Eltinge), пионир савремене војне психологије, уочио је да осећања и идеје особа у гомили имају исти смер, али да њихова

¹⁸⁴ Исто, стр. 14.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ Исто.

¹⁸⁸ Исто, стр. 58.

¹⁸⁹ Jacqueline Lévi-Valensi, *Camus at Combat: Writing 1944-1947*, Princetont University Press, Princetont, 2006, стр. 257-259.

¹⁹⁰ Gustave Le Bon, *Psychologie der Massen*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1951, стр. 38.

појединачна свест нестаје и ствара се „колективни ум“, пролазан, али поседује јасно одређене одлике.¹⁹¹

У душевне феномене масе пронице и **Вилфред Тротер** (Wilfred Trotter), један од британских зачетника неурохирургије, познат по делима из области социјалне психологије. Сматрао је да је човеку урођен „**инстинкт стада**“ (Gregariousness), као и код животиња. По њему, „ако се призна да је друштвеност феномен од дубоког биолошког значаја и да је стога вероватно одговорна за важну групу инстинктивних нагона, следећи корак у нашој аргументацији је расправа о питању да ли човека треба сматрати друштвеним у пуном смислу те речи...“.¹⁹² Породицу је сматрао основном ћелијом друштва, из које се развило племе, а преношењем породичног осећаја на племе настао је „**друштвени инстинкт**“.¹⁹³ Тротер класификује четири доминантна инстинкта код човека – **нагон за самоочувањем, исхраном, размножавањем и инстинкт стада**, који не морају да буду узајамно супротстављени, а одлика последњег је да се контрола над јединком врши споља, а не од стране јединке.¹⁹⁴ Промишљајући о „инстинкту стада“ у Првом светском рату, он вели да је прво осећање обичног грађанина био **страх, „огромна, нејасна, болна анксиозност“**, везана за „његову будућност, залихе хране, породицу, посао и тако даље“.¹⁹⁵

Према **теорији конвергенције** (Convergence theory), понашање масе (гомиле) не мора да буде последица саме гомиле, него га индивидуе преносе на масу. Стога је маса скуп индивидуалаца **сличних мишљења и осећања**. У маси ће увек бити појединаца који ће се осећати охрабреним да ураде нешто што иначе не би урадили сами, али тај став би и даље остаје израз њихових ставова и жеља. Као пример узимају се расистички настројене масе у којима учествују индивидуе с расистичким стајалиштима. Ову теорију је први предложио 1960-их професор економије на Берклију, **Кларк Кер** (Clark Kerr), а његову тезу прихватили су и други аутори па и они који тврде да се и **нације спајају на основу идеја истомишљеника**, баш као што људи формирају масу. Главна критика теорије конвергенције у социологији јесте да неке гомиле уистину окупљају истомишљенике, али друге инспиришу људе да врше неке активности које иначе не би радили. Односно, дешавају се промене понашања појединаца у неким гомилама, али не у свима, јер индивидуа покушава да достигне неки ниво **социјалне прихваћености**, а иста потреба уочава се и на нивоу **нације-државе**.

Зигмунд Фројд, дорађујући Тротерова размишљања, извршио је аналогију стадности с вишећеличношћу: она је манифестација „из-либида-проистичуће склоности свих истоврсних живих бића да се здружују у све обухватније јединице“.¹⁹⁶ Фројд је приметио да се појединац осећа непотпуним ако је сâм и да је страх малог детета манифестација инстинкта стада. Супротстављање стаду се бојажљиво избегава, каже Фројд, јер за појединца је супротстављање исто што и одвајање од стада.¹⁹⁷ Репресију је Тротер тражио у инстинкту стада, док је Фројдова психоанализа исту открила у егу.

Савремена студије из социјалне психологије разматрају **афилијативност** или **афилијативни мотив** човека, који се манифестује тежњом да буде заједно с другим

¹⁹¹ LeRoy Eltinge, *Psychology Of War*, Army Serbice School Press, Forth Leavenworth, Kansas, 1918, стр. 18.

¹⁹² Wilfred Trotter, *Instincts Of The Herd In Peace And War*, T. Fisher Unwin, London, 1924, стр. 20.

¹⁹³ Исто, стр. 21.

¹⁹⁴ Исто, стр. 48.

¹⁹⁵ Исто, стр. 139.

¹⁹⁶ Сигмунд Фројд, *Психологија масе и анализа ега: Изабрани списи*, Анима/Федон, Београд, 2006, стр. 182.

¹⁹⁷ Исто.

особама и да се с њима удружује. Афилијативност се повезује са страхом – већи интензитет страха повећава интензитет мотива за удруживањем.¹⁹⁸

Британски социјални психолог **Хенри Таџфел** (Henri Tajfel), аутор који се можда и најчешће помиње у новијој литератури везаној за теме социјалног идентитета, закључио је да се људи идентификују с групама како би наметнули структуру у дотада потпуно **несигурним околностима**.¹⁹⁹

Људске индивидуе, вођене **страхом**, формирају заједнице унутар којих одређују **заједничке норме, интересе и вредности**, на чему даље изграђују **институције** које служе за управљање, координацију и легитимност вршења заједничких акција, што је све подређено једном циљу – **повећању моћи друштва, односно повећању безбедности**.

Безбедност је **смањено присуство или потпуно одсуство претње, а тиме и осећања страха**. Она је **примарна функција суверене државне власти** још од **Вестфалског мира** склопљеног 1648, којим је окончан **Тридесетогодишњи рат**. Овај споразум садржавао је елементе **колективне безбедности**, који је тежио успостављању трајног и универзалног мира у Европи. Према члану 123 споразума, државе потписнице договориле су се да се будући међудржавни спорови решавају мирним путем и правним средствима, а према члану 124, ако стране у спору у року од три године не регулишу спор на миран начин, остале државе потписнице обавезале су се да притекну у помоћ нападнутој страни. Наравно, начела Вестфалског мира ни наредних векова нису поштована у међународној пракси, већ је међународни поредак био заснован на принципу **равнотеже снага**.²⁰⁰

Безбедност је важан предуслов заштите „заједничких вредности“ неке политичке заједнице. Ваљан пример је тзв. **„Бели документ“**, којег је представила сингапурска влада почетком деведесетих година XX века у сврху заштите од спољашњих културних утицаја (пре свега Запада). У њему су заједничке вредности Сингапураца наведене као: нација пре (етничке) заједнице и друштво изнад појединца; породица као основна јединица друштва; обзир и подршка заједнице појединцу; консензус уместо такмичења; расна и религијска хармонија.²⁰¹ Преведено на језик психоисторије, сингапурска политичка врхушка, изабрана да влада државом од стране народа на демократским изборима, у страху од губитка традиционалних азијских представа о моралу, дужностима појединца и друштву уопште, одлучила је да их заштити.

Да би се проникнуло у ова колективна осећања, велики број научника током деценија улагали су труд да спознају разлику између психологије масе и психологије неког народа. Добијени резултати показали су да између њих постоји мноштво подударности. Било је пак аутора који су нагласили разлике између те две категорије, попут **Томаса Ерисмана** (Thomas Erismann), за којег је гомила пролазна, импровизирана творевина, несталног карактера, док то с народом није случај, мада је био схватања да народ може постати гомилом у одређеним околностима (као што је нпр. револуција).²⁰² Управо због тог специфичног понашања масе (која је често случајан скуп људи), у којој се различите психолошке особине људских индивидуа стапају у неку заједничку, темељи се оправданост проучавања психологије народа и држава.

¹⁹⁸ Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989, стр. 240-243.

¹⁹⁹ William Peter Robinson, *Social Groups And Identities: Developing The Legacy Of Henri Tajfel*, Routledge, Oxford, 1996, стр. 73.

²⁰⁰ Filip Ejodus, *Међународна безбедност: Теорије, сектори, нивои*, Службени гласник – Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012, стр. 27.

²⁰¹ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 319.

²⁰² Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд / Ниш, 1990, стр. 140.

Досадашњи резултати истраживања утицаја страха појединца на насилно понашање неке заједнице, потврђују могућност пројектовања те емоције, **преносом информација о угрожености**. Притом, не ради се само о изазивању страхова од стране лидера, као што је претходно напоменуто. Страх може да врло брзо да ескалира, поприми обележја епидемије, тј. „**колективне панике**“. Фројд је приметио да страх у маси може да се распламса до паничних размера услед **индукције** (заразе).²⁰³ Међутим, пројектовани страх једног човека на мноштво људи не мора изазвати само панично понашање, него и агресију и деструкцију, као нужно „празњење“ великог интензитета страха. То се дешава у оном случају, када након пренесене информације о надлазећој угрожавајућој ситуацији, маса изврши процену сопствене немоћи да се она спречи у својој намери, али и процену могућности заштите заједничких вредности којима прети опасност.

Евидентно је да се емоције преносе између појединаца, али и из једног друштвеног окружења у друго, што пружа низ могућих комбинација понашања. Осећања имају склоност да се „померају“ кроз друштвена поља, али и да „**мутирају**“. На пример, „страх од тероризма може да се преобликује у страх од хемијског оружја“, а „економске притужбе лако мутирају у етничке огорчености“, појашњава **Ендрју Рос**. Осећања нису логичке пропозиције, сматра амерички научник; могу изаћи из једног окружења и инсталирати се у друго, на начине који пркосе спознајним категоријама и научним очекивањима. Истраживања у социјалној психологији и теорији културе сугеришу да су емоције флексибилне и променљиве реакције које се укрштају и стапају једна у другу. **Страх**, пише Рос, се „**преноси заразом**“ с објекта на објекат, а емоционални одговори су међусобно повезани, „као када страх појача огорченост или издаја поверења изазове бес“.²⁰⁴

Вероватно најстарији историографски запис у којем је описан **однос моћи, емоције страха и насиља међу народима** јесте **Тукидидово** (Θουκυδίδης) дело „Историја Пелопонеског рата“. Чувени грчки историограф, први „**традиционални реалиста**“, појавио се у историји као стратег на челу атинске морнарице код острва Тасос, осме године Пелопонеског рата. Верујући да светом управљају „природни закони“, помно је посматрао и промишљао о рату између Атине и Спарте. У свом делу уобличава једну од првих реалистичких мисли, везану за психолошке корене сукоба.²⁰⁵

Роберт Гилпин у изванредној студији „Рат и промена у светској политици“ (1981), претпоставља да светску политику карактерише континуитет наслеђен из времена Тукидида. Он сумња да би антички грчки историчар, ако би на неки начин био „стављен у нашу средину“, пратећи одговарајући „кратак курс из географије, економије и модерне технологије“, имао нарочитих проблема у разумевању савремене „**борбе за моћ**“.²⁰⁶

Шарл Монтескје (Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu), чувени француски филозоф и политички теоретичар, људе је сматрао природно злим бићима па и односи између држава наликују међуљудским односима. Истицао је да су све величине, снаге и моћи релативне. У делу „О духу закона“, говори о праву на рат и уништавању других

²⁰³ Сигмунд Фројд, *Психологија масе и анализа ега: Изабрани списи*, Анима/Федон, Београд, 2006, стр. 159.

²⁰⁴ Andrew A. G. Ross, *Mixed Emotions: Beyond Fear & Hatred in International Conflict*, University of Chicago Press, Chicago, 2014, стр. 2-10.

²⁰⁵ Тукидид овако појашњава узрок Пелопонеског рата: „Рат су започели Атињани и Пелопонежани прекршивши тридесетогодишње примирје, које су склопили после заузећа Еубеје. А зашто су га прекршили, на првом сам месту навео узроке и размирице, да не би неко једном запитао, из чега се породило толики рат међу Хеленима. Најистинитијим узроком, али који се најмање помиње, држим то, што су Атињани постајали моћни и задавали страх Лакедемонцима, те их натерали у рат.“ (Видети: Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991, стр. 25).

²⁰⁶ Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 1981, стр. 211.

људских бића: „У случају самоодбране имам право да убијем јер мој живот припада мени баш као што и живот онога који ме напада припада њему: тако и држава води рат зато што је њено одржање правично, баш као и одржање сваког другог бића. (...) Из права на рат извире, као његова последица, и право на освајање које, према томе, треба да следи његов дух. Право које освајач има над освојеним народом ослања се на четири врсте закона: на природни закон, који чини да све тежи одржању врсте; на закон природне разборитости, који налаже да другом чинимо оно што бисмо желели да се и нама чини; на закон који образује политичка друштва, а она су таква да им природа није ограничила трајање; најзад, на закон који произлази из саме ствари“.²⁰⁷

Зигмунд Фројд, је пред Први светски рат (1913) написао своја прва значајна запажања о смрти и **страху од смрти** у студији „Тотем и табу“ и две године касније у делу „Ми и смрт“. У њима је говорио о антрополошком значењу страха од смрти, религијском одређењу, о страху од смрти вољених и других особа, начину како се људи психолошки бране од њега, о односу страха од смрти и уметничког стваралаштва и, оно што је битно за овај рад – о односу страха од смрти и насилног понашања, деструкције, рата. Сматрао је да је агресивност један вид испољавања нагона смрти. У раду „Нагони и њихова судбина“ Фројд повезује садизам и мржњу с нагонима ега, да би у једном од својих последњих радова „Завршена и незавршена анализа“ (1937) дефинитивно потврдио постојања нагона смрти и од њега није одустао до краја живота. Сматрао је да је его средиште страха и да је угрожен троструком опасношћу. Прва опасност је претећа спољашња опасност, друга је опасност која долази од либида и трећа долази од суперега или савести. Почетком Првог светског рата (1915), у својој „Беседи“, први пут је писао о рату и његовој психолошкој условљености, где је покушао да објасни шта је рат променио у односу према смрти. Истицао је да се смрт у рату не може превиђати, већ се у њу мора веровати, због масовног умирања. Пошто, на тај начин, смрт престаје да буде у рату случајност, живот постаје опет интересантније поново добија на садржају. Тада се, пише Фројд, човек понаша у складу са својим нарцизмом, јер у дубини душе не осећа да ће погинути, што је овом психологу послужило за поставку да несвесно не познаје ни смрт ни време. Фројд је сматрао да је рат одређен појмовима права и моћи те да се сукоб интереса од почетка развоја цивилизације међу људима у принципу увек решавао применом силе. Крајњи циљ борбе је да се противничка страна спута и примора да напусти своје захтеве и престане да се противи, а штета која се притом нанесе противнику само томе доприноси. То се најбоље остварује ако се противник убије, каже Фројд, а његова судбина ће застрашивати све оне који би следили његов пример. Овај психолог је такође тврдио како се моћ и сила једино могу победити правом, а пут до права могућ је уједињењем више слабијих у једну заједницу која тако добија моћ и силу, а сила заједнице јесте право. За Фројда рат ипак има и позитивне стране, јер служи као прикладно средство за постизање вечног мира, пошто је у стању да створи велике целине унутар којих једна снажна централна сила онемогућава нове ратове. Сем тога, пише он, рат је и у мери природе, биолошки је заснован и оправдан и практично се не може се избећи.²⁰⁸

Истраживања поменутог **Едварда Гловера**, можда су још значајнија за психологију међународних односа, пошто је уочио да се унутрашњи људски подстицаји пројектују на неке спољашње, тј. да је нагонски непријатељ унутрашњи и непознат, али се пројектује у неког спољашњег. Овај процес је најстарији ментални механизам, који је користан у неодложним ситуацијама, тврдио је Гловер, али пошто посебно снажно делује у већини

²⁰⁷ Монтескје, *О духу закона*, Филип Вишњић, Београд, 1989, стр. 157-158.

²⁰⁸ Љубомир Ерић, *Страх од смрти*, Просвета, Ниш, 2001, стр. 228.

групних односа, веома је опасан за опстанак цивилизације. У најпознатијем делу, „Рат, садизам и пацифизам“, истицао је улогу укорених примитивних страхова у човеку и њихову пројекцију на међународне односе. *„Проучавање ових појава иде толико далеко да указује да у току човековог развоја елемент пројекције игра одсудну улогу у ратовању. Кренимо од тога да нам је из анимистичких система дивљака познато да је он спољашњи свет населио злим духовима, пројекцијом примитивних импулса којима му је веома тешко да овлада: он верује да је у сталној опасности од напада тих опасних и злонамерних бића. (...) Према томе, мали је корак да укажемо да племенски рат углавном није само економска нужност нити настаје само због самоодржања. Он служи да се према споља скрену импулси који су, ако се оставе незадовољени, потенцијални извори породичне или племенске дезинтеграције.“*²⁰⁹

Психоаналитичар из истог раздобља, споменути **Роџер Мони-Керли**, подупирао је **паранојачку теорију рата**, по којој су такође најснажнији подражаји за међународне сукобе били **примитивни страхови**. Но, за разлику од неких других психоаналитичара (нпр. Фројда), сматрао је да међу „вишим животињама“ нема паралеле с људским ратовањем, јер се рат састоји из борбе између чланова исте врсте у сарадњи, док су код животиња испуњене само прве две ставке (борба и чланови исте врсте). За њега је убијање у примитивним заједницама у ствари обредни чин који дивљака спасава од неуротичних страхова. У цивилизованим друштвима рат се морализује, каже Мони-Керли, тако да цивилизоване нације имају много muka да себе убеди у праведан ратни циљ. По њему, нације су паранојачке једна према другој па *„свака у одбрамбеним мерама својих суседа види сигурну потврду својих страхова“*.²¹⁰ У својем делу „Психологија пропаганде“ он описује ток параноје која ескалира у рат: *„Прво се побуди страх, онда мржња која га држи под контролом; но мржња очекује одмазду и тиме повећава страх који мора да се потопи још већом мржњом и тако даље. Систему је потребна ефективна мржња - мржња која може да се задовољи - како би се одржала у животу. Ако би мржња постала немоћна, претворила би се у хистеричну узнемиреност која чини њен несвесни темељ.“*²¹¹

Ерих Фром је сматрао човека рођеним убицом, бићем које мучи чланове своје врсте из простог задовољства. Међутим, на рат је гледао као на институцију и новији изум, до којег је дошло тек око 3000. године пре нове ере. По њему, рат није узрокован психолошким факторима, као што је људска агресија, већ *„уз жељу краљева и бирократије за влашћу и славом“*.²¹² Ипак, тврдио је да је агресивност најбољи начин да се човечанство ослободи ратова. На једном месту каже: *„Када се особа може ослободити пасивног стања страха и почне нападати, нестаје болна природа страха“*.²¹³

Аутор код којег налазимо схватања **класичног реализма**, а којем је близак и психолошко-инстинктивистички приступ, био је и **Џорџ Кенан** (George F. Kennan). Познат је по томе што је почетком Хладног рата охрабрио и усмерио америчку спољну политику (тзв. „политику обуздавања“), вероватно стога што је у исто време био стручњак за Совјетски Савез и аташе у америчкој амбасади у Москви. Дана 22. фебруара 1946. године, послао је извештај у Вашингтон, који ће постати познат под именом „дугачки телеграм“ („The Long Telegram“). У њему је изложио своје мишљење да Сједињене Америчке Државе више не требају осећати кривицу због бескомпромисног држања Совјетског Савеза. По

²⁰⁹ Edward Glover, *War, Sadism & Pacifism*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1933, стр. 28-29.

²¹⁰ Исто, стр. 63.

²¹¹ Исто, стр. 72.

²¹² Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 164.

²¹³ Исто, стр. 24.

њему је спољна политика СССР-а у ствари мешавина комунистичког идеолошког фанатизма и бившег царистичког експанзионизма. Задирући дубоко у психологију руског народа, запазио је да совјетска диктатура почива на „нагонском страху од спољашњег света“ те да „узрок неуротичног погледа Кремља на међународне односе лежи у традиционалном и инстинктивном руском осећању несигурности“²¹⁴. Занимљиво је да је у исто време бивши потпредседник САД-а **Хенри Волас** (Henry A. Wallace), био гледишта да је политика Вашингтона узроковала „совјетску параноју“.

Дејвид Хелд (David Held), професор политичких наука и социологије на Отвореном универзитету у Кембриџу, мишљења је да супарништво између држава одувек покретала не само амбиција владара и унутрашњи или домаћи интереси, већ и сама **структура међународног система**. Државе су морале, како каже Хелд, следећи интерес сопствене безбедности, да се припремају за рат, „процес који је сам по себи производио несигурност код других држава, које су тежиле да одговоре на исти начин.“²¹⁵ Државе су се наоружавале како би обезбедиле сопствену сигурност, али су тиме иницирале страх код других држава, које су се потом такође наоружавале, чиме се сигурност свих држава умањивала. Хелд овај „зачарани круг узајамне несигурности“ назива **„безбедносном дилемом“** (Security Dilemma), термином који је први употребио професор **Џон Херц** (John Herz) 1950. године.

Занимљиво, врло слична **„мандала“** домишљена је у Индији пре више од два миленијума. Наиме, један од првих **реалистичких мислилаца** који је оставио рукопис о управљању државом, државној стратегији, спољној политици и принципима омоћавања ради повећања безбедности државе, био је **Чанакаја** (Cāṇakya), традиционално називан **Каутиља** или **Вишнугупта** (Vishnugupta), индијски полимата из 4. века пре нове ере. Упамћен је као врстан стратег, учитељ, писац, филозоф, економиста, правник и краљевски саветник. Помогao је мауријском цару **Чандрагупти Маурији** (Chandragupta Maurya) у успону на власт и уопште у успостављању Маурја царства, које је објединило готово целу данашњу Индију. Његова књига **„Арташастра“** (санс. „Arthaśāstra“), тј. „Наука о владању“, пионирско је дело из области политичких наука, економије и полемологије. Каутиљин стратешки уџбеник представља логичку анализу разних аспеката **односа међу државама** и његово учење има **универзалну вредност**.²¹⁶ Древни индијски стратег је препознао шест унутрашњих саставних делова неке земље: краља, министре, утврђени град, становништво, ризницу и војску. Практично, он говори језиком реалиста, који ће и у 20. веку слично дефинисати **елементе националне моћи** (војска, економија, бројност становништва, површина територије итд). **Моћ државе** у односу на друге, према Каутиљи, зависи од тога колико су њени саставни делови близу **„идеалног стања“**. Детаљно је теоријски анализирао могуће опште политичке ситуације и препоручио акције за **максимизирање положаја државе**. Најважнија особа у краљевству у Каутиљином добу је краљ, владар доброг карактера и с најбољим одликама суверена. Такав властодржац је **„освајач“** (сан. vijigishu) и Каутиља с њим поистовећује **национални интерес** који се огледа у **експанзији краљевства**, с **освајањем** као примарним средством за остварење тог циља. „Освајач“ се налази у центру **„мандале“**, тј. **кругу групе држава**; система у којем оне успостављају међусобне односе у складу са својим интересима. Ради се о хипотетичком концепту у којем постоје кругови **„пријатеља“** и **„непријатеља“**. „Мандала“

²¹⁴ George Kennan's 'Long Telegram', Wilson Center, Digital Archive, Доступно преко: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org...>, Приступљено: 29.07.2015.

²¹⁵ Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 72.

²¹⁶ Kautilya, *The Arthashastra*, ed. by L. N. Rangarajan, Penguin Books, New Delhi, 1992, стр. 31.

се заснива на географској претпоставци да ће најближи сусед највероватније бити непријатељ, јер ако и није активно ангажован као освајач, планираће да то учини у **повољном тренутку**. Погранична држава је стога увек **непријатељ**, без обзира на тренутне односе. Истом логиком Каутиља установљава да је **непријатељ непријатеља „освајачев“ савезник**. „Посреднички краљ“ је онај који има заједничку границу и са освајачким краљем и његовим непријатељем. Стога је он **потенцијални непријатељ или савезник**. Коначно, „неутрални краљ“ је онај који није директно укључен у ове односе, јер нема заједничку границу ни с освајачком ни с непријатељском државом, али се налази у сфери утицаја освајача. Укупно Каутиља препознаје **„дванаест примарних краљева“**: непријатељ (*сан. ари*), пријатељ и савезник (*сан. mitra*), савезник непријатеља (*сан. ари-mitra*), пријатељ савезника (*сан. mitra-mitra*), непријатељ савезничког пријатеља (*сан. ари-mitra-mitra*), стражњи непријатељ (*сан. parshnigraha*), стражњи савезник (*сан. aakranda*), стражњи савезник непријатеља (*сан. parshnigraha asara*), стражњи пријатељ савезника (*сан. aakranda asara*), слаби посредни краљ (*сан. antardhi*), средишњи краљ (*сан. madhyama*). Каутиља претпоставља и тринаестог, неутралног краља (*сан. udhasina*), који не граничи ни с једним од наведених краљева, а моћан је и способан да помогне освајачу, непријатељу или средишњем краљу, заједно или појединачно.

Дакле, сваки краљ има свој „круг савезника“, укупно четири, пошто су „освајач“, његов непријатељ, „средишњи краљ“ и „неутрални краљ“ независни актери. Круг краљева не може се географски замислити као низ концентричних кругова, иако се они као такви могу симболички представљати. Успех монархових спољнополитичких иницијатива зависи од **моћи**, која се не може мерити искључиво **војном**, јер су **интелектуална моћ и морал** још два аспекта укупне моћи.

Пројектујући своју моћ користећи одговарајућу спољну политику, краљ напредује и доприноси даљем повећању своје моћи. Дакле, постоји **динамичан однос између моћи и напретка**, посредством одговарајуће политике, која се спроводи инструментима круга држава.²¹⁷ Када агресор достигне тачку напада, слабији краљ може **склопити мир** с нападачком страном, покушати спречити напад **дипломатским путем** (*сан. mantrayuddha*) или **водити тајни рат**. Покушајима помирења и поклонима покушаће да придобије за свој интерес наклоњене факторе у агресорском табору и да спречи издају у властитом, сејањем раздора или употребом силе, вели Каутиља.²¹⁸ Пошто се „Арташастра“ бави и безбедносним и спољнополитичким потребама државе која је у интеракцији с бројним другим земљама различитих нивоа моћи, њен концепт би се у модерном добу подударао с међудржавним односима у **„мултиполарном систему“**.

Готово два и по миленијума касније, као један од доказа да се природа међународних односа суштински није променила, јер се није изменила ни људска природа, о неуралгичном језгру безбедносне дилеме размишљаће **Роберт Цервис (Robert Jervis)**, професор спољне политике на Универзитету Колумбија. У анализи под називом „Сарадња под безбедносном дилемом“, он је дефинише као **ситуацију у којој поступци помоћу којих једна држава настоји да повећа сопствену безбедност, умањују безбедност других**. По њему, државе прорачунавају очекиване добитке од међусобне сарадње или несарадње да би одлучиле шта да предузму, а ти прорачуни обухватају процену вероватноће да ли ће друга држава сарађивати или неће.

²¹⁷ Исто, стр. 551-552.

²¹⁸ Исто, стр. 668.

Дијаграм 3 – „Круг држава“ (према Каутиљи)
Извор: Kautilya, *The Arthashastra*, ed. by L. N. Rangarajan, Penguin Books, New Delhi, 1992, стр. 557. и 560.

Табела 3 – Безбедносна дилема

	Напад има предност	Одбрана има предност
Нападачки/одбрамбени став се не могу разликовати	(1) Двострука опасност	(2) Безбедносна дилема, али безбедносне потребе могу бити компатибилне
Нападачки/одбрамбени став се могу разликовати	(3) Нема безбедносне дилеме, али је агресија могућа. <i>Status quo</i> државе могу следити другачије политике од нападача	(4) Двострука стабилност

(Извор: Robert Jervis, „Cooperation Under the Security Dilemma“, *World politics*, John Hopkins University Press, Vol. 30, Issue 2, 1978, стр. 211)

Џервис увиђа да је међународни систем **анархичан** и препознаје две променљиве које утичу на услове одређења стања безбедносне дилеме: 1) да ли предност има одбрана или напад (тј. да ли је лакше уништити војску друге државе и заузети њену територију него што је одбрани сопствену) и 2) да ли је могуће узајамно разликовати оружје за одбрамбена и нападна дејства (тј. да ли одбрамбена оружја такође омогућавају и нападна дејства). У чиниоце који одређују да ли ће напад или одбрана бити у предности, Џервис пре свега укључује технологију и географију. На крају долази до закључка да међународни односи могу закорачити у четири могућа света (видети табелу 3). У **првом** је немогуће избећи безбедносну дилему и Џервис га сматра најгорим за *status quo* држава; у **другом** свету безбедносна дилема постоји, али *status quo* државе могу недвосмислено да изразе своје намере (Џервис сматра да је овај модел најчешћи у историји); у **трећем** свету безбедносна дилема не постоји, али постоји проблем безбедности (могућа је агресија), јер напад има предност; у **четвртном** свету *status quo* државе нису мотивисане да прибаве оружја за нападна дејства и агресори откривају своје намере по ставу који заузму, тако да је овај свет двоструко безбедан.

Понеки представници либералних теорија међународних односа, попут **Френсиса Фукујаме** (Yoshihiro Francis Fukuyama), међународне политичке појаве и процесе објашњавају спознајама индивидуалне и социјалне психологије. У најпознатијем делу „Крај историје и последњи човек“ (1992), подсећа како је нацистичка Немачка задовољавала готово све културне предуслове нужне за стабилну демократију: била је национално интегрисана, економски развијена, добрим делом протестантска, са здравим цивилним друштвом и ништа више друштвено неегалитарна од других земаља Западне Европе. Ипак, у њој су превладали неки колективни психолошки механизми који су је

определили за покретање огромне ратне машинерије намењене насилном покоравању других држава: „**тимотички егоизам**“ и **бес**.²¹⁹

Хенри Кисинџер (Henry Kissinger) је у својим радовима фокусирао пажњу и на психолошке профиле вођа који су усмеравали глобална историјска кретања. По њему, борба из времена аустријског дипломате **Клеменса фон Метерниха** (Klemens Venzel von Metternich) се и даље наставља; сукоб између револуционара и конзервативаца (као што је и он сам био), никада није престао. У књизи „Дипломатија“, разматрајући почетак Хладног рата, истицао је да су „**предрасуде, мржња и страх основни узроци међународних сукоба**“.²²⁰ На примеру Срба и Хрвата, ова тврдња има своје поткрепљење.

Предрасуде, по својој природи, припадају специфичној врсти страхова, који воде до екстремних облика понашања, насиља и рата. Домаћи психолози дефинисали су их као „**историјски променљиве, али прилично стабилне свакодневне категоризације, типизације окружења; међутим, пошто утичу на понашање, оне имају и повратно дејство на стварност, оне могу да утичу на стварност и да је стварају**“.²²¹ Извесно је да такве категоризације воде у разне видове екстремизма, међу њима је најопаснији **екстремизам у политици**, који према **Алберту Бретону** (Albert Breton) поседује следеће елементе:

1. Неке асиметрије политичких моћи, било стварних или потенцијалних (одређене друштвене групе или појединци, услед неког незадовољства, прибегавају **насиљу**, што је последица исфрустрираности која води екстремизму);

2. Политичко вођство (наглашена је улога лидера, којег следи свака екстремистичка група, чија наређења слуша и коме се покорава, што указује на постојање ауторитарног типа личности код екстремиста);

3. Конформизам (хијерархија је битно обележје политичког екстремизма и имплицира беспоговорно прихватање одлука вођа; „двоје људи с различитим позицијама ипак прихватају став вође“);

4. Присуство „друштвене рупе“ или јаза у поверењу између група (што је дубљи друштвени јаз, вођство ће пре одабрати екстремизам уместо умереног курса. Екстремисти себе увек доживљавају као угрожену групу, што је повод за насиље).²²²

Вамик Волкан (Vamik D. Volkan), кипарски психоаналитичар више пута номинован за Нобелову награду за мир, политичку генезу било које велике групе види у жељи да развије, заштити, одржи или побољша оно што сматра својим „**националним или заједничким карактером**“. Он замера политикологији што се бави манифестацијама тог порива искључиво кроз проучавање замршених међуодноса економије, историје, војних наука и владиних процеса, занемаривши психолошке одреднице групе у изолацији или у контакту с другим групама. Психоанализа наглашава да је конфликт нормалан у динамици живота; животни процес укључује конфликт, мишљења је исти аутор.²²³ Од самог почетка људи имају „**осећање припадности**“, а с друге стране су „**странци**“, објашњава **Вамик Волкан** однос „**Ми и Други**“ и зашто је „**страх од Другог**“ иманентан људском бићу, у интервјуу за београдски недељник „Време“. Он тврди да се сви ратови и

²¹⁹ Francis Fukuyama, *The End of History And The Last Man*, The Free Press, New York, 1992, стр. 220.

²²⁰ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Knjiga 2, Verzal press, Beograd, 1999, стр. 415.

²²¹ Клаус Рот, *Слике у главама*, Библиотека XX век, Београд, 2000, стр. 260.

²²² Albert Breton, *Political Extremism and Rationality*, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, 2002, стр. 26.

²²³ Vamik D. Volkan, „The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach“, *Political Psychology*, Vol. 6, No. 2, International Society of Political Psychology, Columbus, 1985, стр. 220.

сукоби заснивају на „**такмичењу између комшија, за свој идентитет**“.²²⁴ Појашњења која нуди Волкан, некадашњи члан „Међународне преговарачке мреже“ (International Negotiation Network), нарочито су **подесне за схватања српско-хрватских антагонизама од краја 19. до 21. века**. Волкан је приметио да у случају анксиозности око идентитета неке групе, њени чланови разматрају како да убију претећег суседа, уместо да превазиђу страх који настаје због губитка психолошких граница и већ споменутих „рупа на платну њиховог етничког шатора“.²²⁵

Много је дефиниција **рата**, као насилног понашања између држава и народа, у разним наукама и научним дисциплинама. Од новијих у међународним односима, користи се дефиниција **Хедлија Була** (Hedley Bull), за којег рат представља „организовано насиље од стране политичких група једне против других“.²²⁶ Функције рата овај енглески теоретичар разматрао је са становишта индивидуалне државе, система држава и друштва држава. Једна од најсвеобухватнијих дефиниција, **Кеглијева** (Charles W. Kegley) и **Виткофова** (Eugene R. Wittkopf), описује рат као „стање које настаје унутар држава (грађански рат) или између држава (међудржавни рат) када актери користе насилна средства да униште своје противнике или да их приморају на потчињени положај“.²²⁷

Калеви Холсти истиче да је рат био у главном фокусу проучавања међународних односа у последња три века, што потврђује обимна и све бројнија литература о овој теми. Без обзира на тврдње о природи „новог светског поретка“, ратови настављају да буду на „насловним страницама медија и на дневном су реду Уједињених нација и регионалних организација“. Морални, правни, хумани и стратешки карактер ових сукоба данас не изазива ништа мање пажње него раније. Ипак, Холсти је мишљења да савремени рат није исти феномен као и у осамнаестом веку, јер има **различите изворе и поприма значајно другачије карактеристике**.²²⁸ Холсти схвата рат као „уобичајени облик интеракције између независних држава, откако су се први пут појавиле у магли историје“,²²⁹ подсећајући да су материјални докази о рату, као „организованом насиљу“, стари више од 10.000 година. Рат је кроз модерну европску историју био један од **главних облика интеракције између држава**, подвлачи исти научник. Од 1648. до 1941. године рат се догодио 117 пута међу чланицама система европских држава, тј. један рат на сваке две и по године. Холсти такође примећује да на простору Организације за европску сарадњу и развој „рат више није институција у смислу да чланови разматрају, планирају и врше акте организованог насиља једни против других“, осим како се изузму ратови у бившој Југославији.²³⁰

Теоретичари рата су претежно извориште насиља проналазили у **биолошкој природи човека**. У њих се убрајају филозофи и научници из доба **Каутиље** (Kautiliya), **Сун Цуа** (Sun Tzu), **Платона** (Πλάτων) или **Тукидида**, преко **Макијавелија** и **Хобса** (Thomas Hobbes), до **Зигмунда Фројда**, **Едварда Гловера**, **Роџера Мони Керлија**, **Вамика Волкана**, **Дејвида Хелда**, **Џорџа Кенана**, **Рејмона Арона**, **Хенрија Кисинџера** и других. Временом су се

²²⁴ Вamik Волкан, „Историја ратовања је борба између комшија“, *Време*, Бр. 1451, Београд, 25.10.2018, Доступно преко: <https://www.vreme.com...>, Приступљено: 27.10.2018.

²²⁵ Вamik Волкан, „Сlike непријатеља – мале разлике и дехуманизација“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр.122.

²²⁶ Hedley Bull, *The Anarchical Society*, Macmillan, London, 1995, стр. 178.

²²⁷ Чарлс В. Кегли, Јр. / Јуџин Р. Виткоф, *Светска политика*, Центар за студије Југоисточне Европе / ФПН / Дипломатска академија, Београд, 2004, стр. 579.

²²⁸ Kalevi J. Holsti, *The State, War, and The State of War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. xi.

²²⁹ Kalevi J. Holsti, *Taming the Sovereigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 275.

²³⁰ Исто, стр. 297.

развијале биолошке и психолошке теорије, али је осећање страха, централне емоције из које произилази већина међународних сукоба, померано у други план. Корене рата тражили су филозофи, теолози и научници и у вољи **трансценденталних сила**, у прекобројном становништву или недовољности географског простора (**демографске и геополитичке теорије**), у тежњама државника и војсковођа (**субјективно-идеалистичке теорије**), у **економским разлозима** (марксизам), у **етици** (Хегел /Georg Wilhelm Friedrich Hegel/ и **Прудон** /Pierre-Joseph Proudhon/) па и у **космичким силама** (**Никола Тесла**).

У антици рат се сматрао природном друштвеном појавом. **Сун Цу**, кинески војсковођа из 5. века пре нове ере, вештином ратовања скренуо је пажњу Хо Луа, краља државе Ву ипотом написао војно дело за све епохе – **„Пинг Фа“** („Вештина ратовања“), појашњавајући важност ратководственог умећа за неку државу: *„Вештина ратовања од животне је важности за државу. Она је ствар живота и смрти, пут ка безбедности или пропасти.(...) Војсковођа који слуша моје савете и управља се по њима, победиће; (...) Читаво се ратоводство заснива на обмани.“*²³¹

Хераклит (Ἡράκλειτος ο' Ἐφέσο), је сматрао да се свет налази истовремено у стању **борбе и хармоније**. Приписује му се идеја **„логоса“** (λόγος), јединственог реда који влада светом, одредивши га као „јединство и борба супротности“. Хераклит је већином живео у изолацији у свом родном месту Ефесу, разочаран у државно уређење, демократију. О рату је рекао: *„Рат је отац свега и свега краљ, једне је показао као богове, друге као људе, једне је учинио робовима, а друге слободнима“*.²³²

Теолошке теорије схватају рат као израз „Божје воље“, као његову срџбу или форму казне за људе због њихове непокорности верским заповестима и моралне посрнулости. Хришћанство, као и друге аврамске религије, човека посматра као грешно биће, које је због „првородног греха“ кривац за општу, васељенску ентропију те стога мора да се мучи, како би се кроз трпљење прочистио. *„Није ли човек на војсци на земљи? а дани његови нијесу ли као дани надничарски?“*,²³³ стоји у Светом Писму (Књига о Јову) препуном епистемолошких питања везаних за страх од пролазности, мржњу, сујету и узроцима свеопштег пропадности. Слична схватања имају све трансценденталне и фаталистичке теорије, које натприродним разлозима објашњавају порекло ове емоције.

Британски економиста и демограф, **Малтус** (Thomas Robert Malthus), видео је рат као средство решења супротности између прекобројног становништва и средстава његове егзистенције. Заступао је тезу да ће становништво увек тежити да у храни прерасте понуду, односно да ће број људи порасти геометријском прогресијом, док ће се средства за опстанак повећавати тек аритметичком прогресијом. На тај начин број становника порастао би до границе голог опстанка, где би се и зауставио због глади, рата и епидемија разних болести. Стога је сматрао да треба ограничити помоћ сиромашнима, јер они теже да подстакну прекобројност становништва. Његово схватање сврстава се у демографска и блиско је биолошким теоријама, јер подразумева да се у сукоб улази због **борбе за опстанак**.

У **биолошке теорије** рата убрајамо и **Николаја** (Georg Friedrich Nicolai), немачког психолога, који у књизи *„Биологија рата“* полази од становишта да се љубав према рату налази у самој крви народа, слично скривеном инстинкту и у извесним случајевима она оживи и појављује се. Закључио је да људи инстинктивно осећају да је *„рат нешто добро и*

²³¹ *Расправе о ратној вештини*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1991, стр. 17.

²³² Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 182.

²³³ *Библија или Свето Писмо Старога и Новог Завјета*, Превод: Ђура Даничић и Вук С. Караџић, Библијско друштво, Београд, 2004, стр. 470.

славно“.²³⁴ Слично је сматрао и **Освалд Шпенглер** (Oswald Arnold Gottfried Spengler), за којег су праузроци рата utkани у људске инстинкте. У систему биолошких теорија налазе се и **расистичке теорије**, с основним постулатима да више и ниже људске расе воде међусобне ратове, у којима способније побеђују и оплемењују свет. Најважнији представници расизма су: **Гобино** (Joseph Arthur comte de Gobineau), **Лапуж** (Georges Vacher de Lapouge), **Чемберлен** (Houston Stewart Chamberlain), **Гриндел** (Ernst Günther Gründel), **Гинтер** (Hans F. K. Günter), **Розенберг** (Alfred Ernst Rosenberg) итд.

Геополитичке теорије у међуодносу су с биолошким, представљајући њихову допуну. Узроке рата налазе у географским чиниоцима, односно у недостатку **„животног простора“** (нем. Lebensraum), што је, према заступницима ове теорије, била историјска преокупација Немачке. Најзначајнији представници овог правца од друге половине XIX века до половине XX, били су **Фридрих Рацел** (Friedrich Ratzel), **Јохан Рудолф Кјелен** (Johan Rudolf Kjellén) и **Карл Хаусхофер** (Karl Ernst Haushofer). Рацел је констатовао да сваки век гради своје судове из просторних величина и стоји пред неодољивошћу закона увећања државних простора, док је америчка географкиња **Елен Черчил Семпл** (Ellen Churchill Semple), под његовим утицајем тврдила да *„борба за постојање значи борбу за простор“*²³⁵. За **Мартина Стимлера** (Martin Staemmler) *„читава светска историја јест борба народа за животни простор.“*²³⁶

Незаобилазан аутор у полемолошком дискурсу, **Карл фон Клаузевиц** (Karl von Clausewitz), пруски војни стратег и војсковођа, отац модерне ратне вештине, који је у свом делу „О рату“, тврдио да већина војних сукоба личе на **обострану љутњу**, *„где се сваки лати оружја да би себе заштитио, а другог застрашио, и – да би га згодном приликом ударио“*.²³⁷

Други велики пруски војсковођа из 19. века, гроф **Хелмут фон Молтке** (Helmuth Karl Bernhard von Moltke), у писму стручњаку за међународно право **Јохану Каспару** (Johann Kaspar Bluntschli), изнео је своје филозофске погледе о неопходности рата. Касније су његове мисли мноштво пута штампане, а и данас се користе у војној литератури под називом „О природи рата“. Дана 11. децембра 1880. написао је, између осталог, Каспару: *„Вечни мир је сан – и то не баш леп сан. Рат је део Божијег светског поретка. У оквиру њега се јављају најплеменитије људске врлине, храброст и самоодрицање, оданост својим обавезама и спремност на жртвовање – по цену сопственог живота. Без рата свет би склизнуо у живи песак материјализма.“*²³⁸

Међу најпознатије теоретичаре рата свакако се мора уврстити и **Фридрих фон Бернхарди** (Friedrich Adolf Julius von Bernhardi), који је закључио је да је **борба универзални закон природе**. Вођен дарвинизмом, за њега управо **инстинкт самоодржања** води борби, која се стога треба прихватити као природно стање ствари. У свом најпознатијем делу „О данашњем ратовању“, каже: *„То значи да је у људском животу борба не само деструктивни, већ и животворни принцип. (...) Закон јачег опстаје свуда. Преживљавају оне врсте које су у стању да себи обезбеде најповољније услове за живот и да се уздигну у универзалном поретку природе. Слабији попушта. Ова борба је регулисана и има своје оквире у потсвесном нагону биолошких закона и прожимању супротстављених сила. (...) Животна дела и животне тежње многих људи су, без сумње, вођени несебичним*

²³⁴ Georg Friedrich Nicolai, *The Biology of War*, The Century Co., New York, 1918, стр. 480.

²³⁵ Stjepan Pulišelić, *Osnove sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1969, стр. 158.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Геца Кон, Београд, 1940, стр. 262.

²³⁸ Harry Pross, *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871-1933*, Fischer Bücherei, Frankfurt, 1959, стр. 29.

идеалистичким мотивима, међутим, у много већој мери су заступљени људи које воде мање племенити мотиви, а то су: похлепа за материјалним добрима, слатким животом и почастима, завишћу и жељом за осветом. То је оно што инспирише људска дела. Међутим, можда још више од тога, присутна је потреба за животом која доводи у арену универзалне борбе и више облике живота, а све зарад одржања живота и уживања у њему.“²³⁹

Субјективно-идеалистичке теорије о узроцима рата стоје на позицијама да су ратови изрази тежњи државника, политичара, војсковођа, краљева или одређених кругова и организација те да су ратови плод њихових грешака. Тако је амерички председник **Вудро Вилсон** (Thomas Woodrow Wilson) писао да су ратови резултат амбиција краљева и царева, који ратовима појачавају земљу и углед.

Од теоретичара који ратове оправдавају разлозима **етичке природе**, препознајемо и **Хегела** (Georg Wilhelm Friedrich Hegel). У „Филозофији права“ он каже да се спор држава које нису успеле да склопе споразум може окончати само ратом, којег дефинише као стање неправде, силе и случајности.²⁴⁰ Но, Хегел је заступао и становиште да је рат средство одржања здравог моралног стања друштва, „најбоље средство“ за лечење, јер чува народе од „труљења“ које би наступило као последица дужег, а тим пре, вечног мира. Слично је размишљао и један од првих анархистичких мислилаца, **Прудон** (Pierre-Joseph Proudhon), који у делу „*Рат и мир*“ подвлачи како је мир неморалан у својој основи, док је рат велика морална школа човечанства, оружје моралне славе.

Марксиста од својих идејних зачетника, **Маркса** (Karl Marx) и **Енгелса** (Friedrich Engels), виде узроке рата у **економским разлозима**, док су политички, религиозни и други чиниоци само њихова попутна појава или застор економских разлога. По њима, читава историја класног друштва потврђује ту чињеницу: робовласничке државе водиле су ратове ради набавке јефтине робовске снаге, ратови средњег века представљали су оружану борбу једне групе феудалаца на рачун друге групе, ради повећања земљишних поседа, а у капиталистичком добу ратови се воде око поделе света, због сукоба империјалистичких интереса, као и због уништења социјалистичких покрета. Сажето, марксиста упорно тврде, да ратови класног друштва имају своје узроке у „приватном власништву над средствима за производњу“. Од марксиста из социјалистичке Југославије, о рату је промишљао **Едвард Кардељ**, један од најутицајнијих комунистичких руководиоца и идеолога социјалистичког самоуправљања, који се бавио и међународним односима. Тврдио је да се „рат може спречити ако снаге мира надвладају снаге рата“, уврштавајући у прве „реакцију и империјалисте“, а у друге „радничку класу и антиимперијалисте“.²⁴¹

Арнолд Тојнби (Arnold Joseph Toynbee), филозоф, историчар и социолог, од 1925. године директор Краљевског института за међународне односе у Лондону, задужио је савремену светску историографију. Његово „Проучавање историје“ објављено је у неколико томова од 1934. до 1961. године. Тојнби се надао да ће 21. век видети установљење глобалног људског друштва, које је социјалистичко на економском, а слободоумно на духовном плану. Закључио је, слично марксистима, да ниједна људска заједница није поседовала вишкове потребне за ратовање, пре исушивања и наводњавања доњих токова Тигра-Еуфрата и Нила (после 3000. године пре н. е.), што је поткрепљивао чињеницом да су најранији сачувани описи рата у сумерској и египатској визуелној

²³⁹ General Friedrich von Bernhardi, *Germany and the Next War (Deutschland und der nächste krieg)*, The World War I Document Archive, Доступно преко: <http://www.gwpda.org>, Приступљено: 11.07.2014.

²⁴⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, стр. 276-277.

²⁴¹ Edvard Kardelj, *Socijalizam i demokratija*, Globus, Zagreb, 1980, стр. 219.

уметности и најранији писани записи о рату, отприлике исте старости. Коловође рата видео је у државним владама, али је сматрао да ипак сва бића на Земљи поседују урођени „агресивни нагон“. У разговорима које је водио с будистичким мислиоцем **Даисаку Икедом** (Daisaku Ikeda), у времену од 1971. до 1973. године, рекао је следеће: „Закључујем да рат није старији од цивилизације и да је, пошто су то двоје вршњаци, рат једна од урођених болести цивилизације. (...) Сваки појединачни живи организам је потенцијално насилан и окрутан. Рат је организовано и институционализовано спровођење окрутног насиља. У рату, људска бића се боре и убијају једно друго о наређењима јавних ауторитета – влада држава или импровизованих влада у грађанским ратовима. Војници се боре без личне нетрпељивости. Већина њих се никада није лично упознала.“²⁴²

Енглески војни историчар **Чарлс-Роберт Кратвел** (Charles-Robert Crutwell), официр из Првог светског рата, покушао је узроке највећег оружаног сукоба до тада да протумачи принципом веровања народа у **моћ државе** и **идентификације с државом**. По њему је „раст несигурности одговарао повећању наоружања“ те наставља: „Стога, иако народи нису прижељкивали рат, нису ни недвосмислено тежили миру; њихова је жеља била пре усмерена ка сигурности, немогућем идеалу, и зато су давали неограничени суверенитет систему држава.“²⁴³

Никола Тесла, научник који је својим изумима осавременио 20. и 21. век, као филозоф и хуманиста покушавао је да расветли узроке међународних конфликта и могућности достизања мира. У јеку Првог светског рата, када су многи истакнути психолози имали прилику да темељније проуче суштину светског сукоба, Тесла се такође бавио тим феноменом. Његово рано стајалиште почивало је на теорији да је рат последица **космичког поремећаја**, тако да у једном чланку из 1915. године пише: „Мада је то наизглед тако, рат никада не може бити изазван самовољним људским поступцима. Рат је, без изузетка, у већој или мањој мери последица космичког поремећаја у којем Сунце игра главну улогу. У многим међународним сукобима током историје који су били изазвани глађу, епидемијама или земаљским катастрофама, утврђена је директна зависност ових појава од Сунца. Али у већини случајева, првобитни разлози су бројни и тешко их је утврдити. У садашњем рату било би нарочито тешко показати да очигледна дела неколико особа нису била проузрокована самовољно. Ако је тако механистичка теорија која је заснована на истини нам то показује у свакодневном искуству, и апсолутно искључује сваку могућност да је такво стање ишта друго осим неизбежна последица космичког поремећаја.“²⁴⁴ Нешто каснија истраживања показују да је Тесла донекле био у праву, пошто одређене промене на Сунцу (сунчеве пеге) утичу на људско понашање, тј. инхибирају агресивност. Међутим, поставља се питање, да ли се ради о узроку или пре о спољном, физичком подражају нагона, који постоје у свим живим бићима. На основу својих промишљања, Тесла је заузео став да је јединствени мир „један диван сан, али је тренутно неостварив“.²⁴⁵ Ипак, годинама је стрпљиво радио на пројекту који је требало да учини рат непрактичним, тако да је фебруара 1937. објавио у медијима, како ће његов изум омогућити стварање „зида начињеног од силе“, који ће спречити коришћење наоружања.²⁴⁶

²⁴² Арнолд Тојнби, Даисаку Икеда (Дијалог), *Изабери живот*, Дерета, Београд, 2005, стр. 215.

²⁴³ Александар Молнар, *Народ, нација, раса*, Београдски клуб и АКАПИТ, Београд, 1997, стр. 249.

²⁴⁴ Nikola Tesla, *How Cosmic Forces Shape Our Destinies* („Did the War Cause the Italian Earthquake“), Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com...>, Приступљено: 20.08.2014

²⁴⁵ Nikola Tesla, *The Problem of Increasing Human Energy* (With Special References to The Harnessing of The Sun's Energy), Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com...>, Приступљено: 20.08.2014.

²⁴⁶ Nikola Tesla, *A machine to End War*, Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com...>, Приступљено: 20.08.2014

Да Тесла није био усамљен у својим претпоставкама о утицају Сунца у потицању међународних сукоба, али и других друштвених поремећаја и промена, довољно говори рад руског биофизиолога **Александра Чижевског** (Алекса́ндр Леони́дович Чиже́вский). На састанку Америчког метеоролошког друштва 1926. године, један од учесника представио је његов реферат под насловом „Утицај космичких фактора на понашање организованих људских маса као и на универзални историјски процес“, који је пропраћен подсмесима присутних научника. Чижевски је тврдио да су појаве великих револуција, ратова и других масовних друштвених кретања у значајној корелацији са сунчевом активношћу, односно с успонима и падовима магнетне турбуленције Сунца. Приметио је да циклуси сунчевих пега утичу на активности човека, а конструисао је и „индекс масовне људске побуђености“ (енгл. Index of Mass Human Excitability), који је обухватио историју 72 државе у раздобљу од 500. г. пре наше ере до 1922. године наше ере. Резултати истраживања су показали да се 80% најбитнијих историјских догађаја дешава редовно током пет година најјаче соларне активности. Његова истраживања деценијама су неправедно исмевана или игнорисана од стране других научника. Ипак, неки цењени историчари, попут **Вилијама Лангера** (William L. Langer), бившег председника Америчког историјског удружења, сугерисали су још 1950-их да смо на прагу нове ере, када ће историчари морати да размишљају „чак и у космичком смислу“.²⁴⁷ У постсовјетској Русији Чижевски је рехабилитован и поштован као научник, а његова запажања све више се уважавају и на Западу. Осим презентованих теорија Тесле и Чижевског, у научним круговима су познате и многе друге статистичке, периодичне и математичке теорије, које и данас заокупљају пажњу полемологије и других наука и научних дисциплина које су у потрази за узроцима међународних сукоба.

Алберт Ајнштајн (Albert Einstein) се већ у познијим годинама такође посветио изучавању узрока рата. Након што га је Друштво народа замолило да покуша употребити свој генијални ум у сврху откривања једначине доласка до међународног мира, обратио се за помоћ другом великану, **Зигмунду Фројду**. Између двојице великих научника отпочела је преписка, коју ће касније Фројд назвати „**јаловом дискусијом**“. У првом писму Ајнштајн је поставио Фројду три питања: 1) има ли начина да се човечанство ослободи од претње рата; 2) како је могуће да „мањинска клика“ вољу већине потчини својим амбицијама; и 3) да ли је могуће менталну еволуцију контролисати у смеру да се човечанство окрене против психозе мржње и разорности.²⁴⁸ Након више од месец дана, Фројд је одговорио писмом у којем одобрава што је као полазиште за истраживање кључних питања рата одабрао однос „права“ и „моћи“. Између осталог, у писму је потврдио да се сукоби интереса међу људима начелно решавају **применом силе**, што је случај с читавим животињском царством, из којег не треба изузети ни човека. У почецима људског рода, у малој људској хорди, већа снага мишића допунила и заменила употреба оружја, сматрао је Фројд, а победник је био онај који је поседовао напредније оружје или га је спретније користио. Увођењем оружја интелектуална надмоћ почиње да замењује грубу мишићну снагу, али је крајњи циљ борбе остао исти – да се друга страна штетом коју трпи и спутавањем снаге примора да одустане од својих захтева. „Ово се“, каже Фројд,

²⁴⁷ Suitbert Ertel, „Space Weather and Revolutions Chizevsky's Heliobiological Claim Scrutinized“, *Studia Psychologica*, International Journal for Research and Theory in Psychological Sciences, Vol. 38, No 1-2, 1996, Institute of Experimental Psychology, Centre of Social and Psychological Sciences Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1996, стр. 3.

²⁴⁸ Albert Einstein, Sigmund Freud, *Warum Krieg?*, Internationales Institut für geistige Zusammenarbeit, Paris, 1933, стр. 11-21.

„најтемељитије постиже када се противник насиљем заувек одстрани, то јест убије“.²⁴⁹ Надаље, расветљава и корене робовласништва у трезвеном ставу да се застрашени непријатељ уколико се остави у животу, како би се употребио за вршење корисних послова. Тада се насиље, мислио је Фројд, уместо убијањем, може задовољити потчињавањем: „То је зачетак идеје да се непријатељу поштеди живот, али и победник од сада мора рачунати с притајеном осветољубивошћу покорених, па тако жртвује један део сопствене сигурности“.²⁵⁰ У наставку истиче да су неки ратови заиста донели зло (алудирајући на монголске и турске најезде), док су други допринели преображавању силе у право. Тако је, по њему, правни поредак изгладио сукобе као што је био *рах готала* или као што је била експанзионистичка грамзивост француских краљева, која је створила уједињену Француску доносећи јој процват. Фројд на једном месту закључује да се мора признати да **рат није сасвим неприкладно средство за успостављање жуђеног „вечитог мира“**, јер може да створи оне велике целине у оквиру којих **снажна централна власт онемогућује даље ратове**.²⁵¹ Даље поставља питање, али и додатно објашњење Ајнштајну о природи и будућности ратова: „Зашто се ви и ја и тако много других бунимо против рата и зашто га не прихватимо као још једну од многих мучних животних недаћа? Коначно, рат изгледа сасвим у складу с природом, има биолошку основу и практично је скоро неизбежан. (...) По мом мишљењу, главни разлог наше побуне против рата је тај што нам ништа друго не преостаје. Ми смо пацифисти јер смо на то приморани из органских разлога. Тада нам није тешко да своје ставове оправдамо аргументима.“²⁵² Ипак, он оставља могућност да **„културни ставови и оправдани страхови од последица будућег рата“**, могу окончати ратове у будућности.²⁵³

У следбенике става да је рат **„природно стање у негативном смислу“** сврставао се и амерички политиколог **Рудолф Рамел** (Rudolph Joseph Rummel), професор међународних односа, номинован за Нобелову награду за мир, познат и по томе што се залагао за концепт тзв. „демоцида“, о чему ће више речи бити у шестом поглављу. Рамел схватао рат као врсту понашања која је релативна на остало међународно понашање између држава икао последицу различитих поља деловања која се одражавају на релативне **друштвене, економске, политичке, културне и географске разлике између држава**.²⁵⁴ По њему, међународно конфликтно понашање је:

а) изазвано супротстављеним интересима и способностима (одређене друштвено-културне разлике и сличности између супротстављених страна), контактом и присутношћу (свесношћу), значајном променом у равнотежи моћи, индивидуалним схватањима и очекивањима, нарушеном структуром очекивања и решеношћу за сукобом;

б) оптерећено друштвено-културном различитошћу, недостатком равнотеже у нивоу спознаје, статусном разликом и државном моћи принуде;

в) спречено друштвено-културном сличношћу, равнотежом у нивоу спознаје, статусном сличношћу, или слабом државном моћи;

г) покренуто схватањем могућности, претње, или неправде; или изненађењем.²⁵⁵

²⁴⁹ Исто, стр. 29.

²⁵⁰ Исто, стр. 30.

²⁵¹ Исто, стр. 33.

²⁵² Исто, стр. 56-58.

²⁵³ Исто, стр. 62.

²⁵⁴ Rudolph J. Rummel, *Understanding Conflict and War: War, Power and Peace*, Vol. 4, Sage Publications, Beverly Hills, 1979, стр. 21.

²⁵⁵ Исто, стр. 241.

Израчунао је да је од битке код Ватерлоа до краја седамдесетих година прошлога века, у 350 ратова погинуло 30.000.000 војника, не рачунајући све оне који су умрли од последица рата. До сада је, од првих забележених сукоба (3600. година пре нове ере), страдало око милијарду људи у 13.600 ратова и та појава је тешко заустављива, сматрао је овај научник.²⁵⁶ Премда је био истакнути борац за мир, у ратовању је препознао и одређену „корист“ за цивилизацију: *„Жеља за искорењивањем сукоба, нада у склад и свеопшту сарадњу, јесте жеља за замрзнутим и окошталом светом у којем се ништа не мења и у којем су сви односи унапред одређени у својим шаблонима и истовремено у равнотежи. То је свет у којем се не можемо надати, нити планирати боље сутра, већ само можемо следити наш унапред зацртан курс, с унапред одређеним успонима и падовима, седећи као беспомоћни посматрачи на дрвеном коњићу карусела.“*²⁵⁷

Промишљања **Рејмона Арона** о међународним конфликтима, врло су цењена у науци о међународним односима. По њему постоје два узрока агресивног понашања држава, или, како их назива – **корени ратних институција: биолошки и социолошки**. Арон полази од стања напетости између и унутар њих, које се по себи разликују. Психоаналитички приступ код Арона огледа се у ставу да се агресивност јавља из фрустрације, односно у ставу да уколико психолошки „нормалан појединац“ не сузбије фрустрацију, он осећа непријатељство према себи сличним, јер не одобрава њихово понашање или се с њима налази у сукобу због неког добра или остварења неких вредности. Арон је приметио да човечанство пати од неурозе анксиозности, која је у директној вези с његовом снагом наоружања и **„комплексом кривице“**.²⁵⁸

Вилфред Тротер, чија су размишљања о „инстинкту стада“ већ споменута, међународне ратове посматрао је као испољавање друштвеног инстинкта, које у другим ситуацијама тешко примећујемо.²⁵⁹ Током Првог светског рата, уочио је у свим слојевима становништва Енглеске преовладавајуће мишљење, да ће катастрофа која долази бити безмало једнака „смаку света“. Био је стајалишта да су томе допринеле године пуне **сумњи и напетости**, које су понекада будиле **велику стрепњу**, а понекада **неверицу**, с врхунцем који је називао **„агонијом неизвесности“**. За њега су то биле околности које су несумњиво довеле до рата, производећи „занимљив низ типичних психолошких реакција“: *„Прво осећање обичног грађанина било је **страх** – огромна, нејасна, болна зебња, можда уобичајено нејасна и неусредсређена, али природно склона томе да се убрзо каналише ка сваком појединцу, чиме је довела до страха за његову будућност, за снабдевање храном, за његову породицу, његов посао итд. Раме уз раме са страхом, дошло је и до повећања нормалне нетрпељивости према изолацији. Усамљеност је постала веома непријатно осећање и појединац је искусио снажну жељу за друштвом, па чак и физичким додиром његових ближњих. У таквом друштву, он би осетио велики прилив поверења, храбрости и моралне снаге“*.²⁶⁰

Углавном, **теорије о рату** могле би да се сведу на две основне групе – прва, која рат дефинише као **„апсолутно зло“** и друга, која га посматра као **„природну појаву“**, понекада и „корисну“. Вековима, а нарочито после Првог светског рата, филозофи и истраживачи су

²⁵⁶ Исто, стр. 15.

²⁵⁷ Rudolph J. Rummel, *Understanding Conflict and War: The Conflict Helix*, Vol. 2, Sage Publications, Beverly Hills, 1976, стр. 237.

²⁵⁸ Raymond Aron, *Peace & War: A Theory of International Relations*, Transaction Publishers, New Brunswick/London, 2003, стр. 365.

²⁵⁹ Wilfred Trotter, *Instincts Of The Herd In Peace And War*, T. Fisher Unwin, London, 1924, стр. 139.

²⁶⁰ Исто.

покушавали да проникну у смисао и узроке ратовања, безуспешно трагајући за методима којима би се међуљудски сукоби превазишли. До сада су установљени биолошки (генетски и неурофизиолошки) центри одговорни за страх и деструктивно понашање човека. Чак и када би се извесне међународне институције више посветиле овој тематици, питање је до чега би активности на заустављању деструкције довеле. Наметнула би се, врло вероватно, нужност вештачке трансформације људског бића, **киборгизације**, за што се залажу неки савремени филозофски покрети, попут **трансхуманизма**. Рат се и даље посматра тек као „**колективни феномен**“, који се разликује од индивидуалне агресивности по „оружаној борби, која има етичко-правни карактер принуде за све индивидуе у групи“.²⁶¹

Потиснути **страхови и мржња**, како показује историја, имају потенцијал да у ратовима кулминирају до најтежег злочина против човечности и међународног права – **геноцида**. Док је „**класични злочин**“ дефинисан као „кривично друштвено-телесно понашање човека, које је због свога друштвено противног дејства правно забрањено и казном угрожено“,²⁶² ратни злочини и геноцид имају нешто другачије обрасце и моралну тежину.

Неки аутори наглашавају да мржња представља „**специфичан мотив**“ за вршење кривичних дела и „преовлађујућу детерминанту у генези најтежих масовних злочина извршених у историји људске цивилизације“ (инквизиција према „јеретицима“, злочини колонизатора према домороцима, апартхејд, геноциди у светским ратовима итд. Ови злочини скупним именом називају се **злочини мржње** (или **злочини из мржње**) и представљају само неке од злочина извршених из мржње према „другима“ или „другачијима“, „било појединцима или колективитетима“.²⁶³

Постоји мноштво дефиниција, а једна од њих гласи да су **злочини из мржње „дела која се врше из мржње, одбојности или негативне настројености извршиоца према групи или колективитету којима жртва, по његовом мишљењу, припада“**.²⁶⁴ Наведено одређење омогућава „дистинкцију између различитих облика кривичних дела почињених из мржње (као што су нпр. **геноцид** или **злочини против човечности**). На пример, злочини мржње могу бити уперени против **живота, телесног интегритета, сигурности, слободе или имовине** припадника специфичних (заштићених) група, чије је извршење мотивисано **предрасудама према вероисповести, раси, националној или етничкој припадности, сексуалној оријентацији жртве, роду, полном идентитету, језику или другом својству припадника колективитета**“.²⁶⁵ Термин је настао у Сједињеним Америчким Државама половином 1980-их година, у сврху појашњења насиља над лицима јеврејског, азијатског и афроамеричког порекла.

Специфичности злочина мржње су: „висок степен друштвене опасности, колективна виктимизованост припадника групе, деперсонализација жртве, стварна или претпостављена припадност жртве одређеној групи, мржња као мотив извршења, предрасуде извршиоца према одређеном колективитету, насилнички карактер дела, агресивност и деструктивност, дискриминација припадника одређене групе и успостављање односа „ми и они“, лично својство жртве као заједничка карактеристика

²⁶¹ Милица Мартиновић, Жарко Мартиновић, „Поговор: Допринос психоанализе проучавању и спречавању рата“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 178.

²⁶² Михајло Аћимовић, *Психологија злочина и суђења (судска психологија)*, Савремена администрација, Београд, 1988, стр. 4.

²⁶³ Здравко В. Грујић, „Злочини мржње као специфичан облик криминалног понашања“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Вг. 85, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2019, стр. 332.

²⁶⁴ Исто, стр. 336.

²⁶⁵ Исто, стр. 337.

групе, постојање стереотипа о припадницима одређених група и креирање модела „културе мржње“ и висока мрачна бројка криминалитета.“²⁶⁶

Етимолошки корен речи „**геноцид**“ налази се у грчкој речи „генос“ (грч. γένος), што значи „народ“ и латинске речи „ацидере“ (lat. *accidere*), што значи „убити“, а осмислио га је **Рафаел Лемкин** (Rafał Lemkin), правник пољско-јеврејског порекла 1944. године. Резолуцијом од 11. децембра 1946. године Генерална скупштина Уједињених нација прогласила је геноцид међународним злочином, без обзира да ли је почињен током рата или у мирнодопском раздобљу.²⁶⁷

Амерички социолог **Џек Портер** (Jack Nusan Porter) дефинисао је геноцид 1982. године као „*намерно уништење, у целости или деломично, неке расне, полне, верске, племенске или политичке мањине од стране владе или њених службеника. То може укључивати не само масовна убиства, већ и изгладњивање, присилну депортацију и политичко, економско и биолошко потчињавање. Геноцид укључује три главне компоненте: идеологију, технологију и бирократију / организацију.*“²⁶⁸

Канадски стручњаци за питања геноцида, професори **Френк Чок** (Frank Chalk) и **Курт Џонасон** (Kurt Jonassohn) дали су 1990. године своје одређење: „*Геноцид је облик једностраног масовног убиства у којем нека држава или нека друга власт намерава да уништи неку групу, пошто је та група и припадност њој дефинисана од стране починилаца тог масовног злочина.*“²⁶⁹

Новија дефиниција америчке професорице **Барбаре Харф** (Barbara Harff) из 2003. године, гласи: „*Геноциди и политциди су пропагирање, извршење и/или подразумевани пристанак на постојећу политику коју спроводе владајући кругови или њихови потчињени - или у случају грађанског рата, била која од сукобљених страна - која намерава да уништи, у целини или делимично, неку заједницу, политичку или политизовану етничку групу.*“²⁷⁰

Углавном, код теоретичара наилазимо на слична одређења, пошто су детерминисана нормативним дефинисањем геноцида у **Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида**. Усвојила ју је Генерална скупштина Уједињених нација **9. децембра 1948.** године као своју 260. резолуцију, у којој је геноцид дефинисан као „убиство чланова групе; тешке повреде физичког или менталног интегритета чланова групе; намерно подвргавање групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног уништења; мере уперене на спречавање рађања у оквиру групе и принудно премештање деце из једне групе у другу“.²⁷¹

Конвенцијом, која је ступила на снагу **12. јануара 1951.** године, предвиђено је кажњавање „државних управљача, функционера или обичних појединаца“, а надлежност за суђење поверено је држави на чијој је територији дело геноцида извршено или Међународном кривичном суду, када дође до његовог формирања. Државе потписнице обавезале су се да ће оптужене изручити другој држави која их кривично гони, док је за спорове који произађу из тумачења, примене или извршења Конвенције, надлежан Међународни суд правде.²⁷²

²⁶⁶ Исто, стр. 347.

²⁶⁷ Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1973, стр. 210.

²⁶⁸ Adam Jones, *Genocide – A Comprehensive Introduction*, Routledge, New York, 2006, стр. 16.

²⁶⁹ Исто, стр. 17.

²⁷⁰ Исто, стр. 18.

²⁷¹ *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect, Доступно преко: <http://www.un.org...>, Приступљено: 11.07.2016.

²⁷² Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1973, стр. 211.

Бавећи се **историјом геноцида**, јужноафрички социолог **Лео Купер** (Leo Kuper) у једном од својих познатијих текстова написао је: „Реч је нова, концепт је древан.“²⁷³ **Омер Бартов** (Omer Bartov), професор Европске историје на Универзитету Браун, мишљења је да су идеја и пракса геноцида на вероватније „старе као и идеја и пракса рата“²⁷⁴, као и да масовна убиства постају геноцид само када је цела етничка група „на мети државе“²⁷⁵. Прве злочине геноцида Бартов веже за **Пелопонески рат** или пак за **Трећи пунски рат**, када су Римљани у потпуности разорили Картагину.²⁷⁶

Амерички психолог с Универзитета у Њу Мексико, **Стивен Баум** (Steven K. Baum) своју књигу о психологији геноцида започиње речима да је „**историја света историја мржње и геноцида**“. Он подсећа да су током 1980-их, антрополози у Белгији пронашли више од 30 рањених, излупаних и перфорираних лобања мушкараца, жена и деце, за које се верује да су старе најмање 7.000 година. И док етнички сукоби и групна мржња можда нису једини мотиви за рат, изгледа да такво непријатељство игра велику улогу у већини оружаних сукоба широм света, тврди Баум.²⁷⁷

Јављају се и мишљења да се о злочину геноцида може причати тек од 20. века, али археолошки и антрополошки налази из слојева старих 30-35,000 година, за сада потврђују да су „први геноцид“ извршили преци савремених Европљана, тј. кромањонци над неандерталцима.²⁷⁸ Пошто је реч о две људске врсте, од којих је једна, кромањонска, дошла из Азије и уништила „**мустијерску културу**“, заиста се може претпоставити да је реч о извршеном геноциду, мада има и другачијих теорија о нестанку домицилних неандерталаца.

Експерти за геноцид претежно га анализирају приступом „одозго надоле“, тј. полазе од утопијских или ауторитарних режима. Насупрот томе, Стивен Баум га разматра „одоздо према горе“; од просечних особа и њихових мисли и понашања у околностима када се мењају нека друштвена правила или у одсуству неких правила. Наравно, Баум прихвата резултате приступа „одозго надоле“, тј. теорије о „**манипулативним елитама**“ које припремају геноцид; да геноциде воде мање или више „**шармантни демагози**“ (уз Стаљина, Хитлера и друге диктаторе сврстава и Слободана Милошевића), али према анализи „одоздо према горе“, до тренутка када се демагог појави на сцени, он проповеда „**преобраћенима**“. Односно, Баум тврди да из те перспективе, Хитлер и њему слични „нису рекли ништа ново, ништа што народ није раније чуо“. Као пример наводи друштвене митове о Јеврејима, које су Немци „држали у позадини својих умова“; рефлектовали су се у бајкама, дечјим песмама, статуама које је спонзорисала држава итд. Хитлер је „као добар популиста“, само поновио оно што су сви Немци већ „знали“, вели Баум.²⁷⁹ У нацистичкој Немачкој антисемитизам је осмишљен као однос „ми“ и „они“. Хитлер је спознао да ако жели контролисати немачки народ, мора га спречити да **размишља лично и независно**. Пошто је спалио јеврејске књиге и угушио било какав вид отпора или неслагања, наставио

²⁷³ Adam Jones, *Genocide – A Comprehensive Introduction*, Routledge, New York, 2006, стр. 3.

²⁷⁴ Omer Bartov, „Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder“, *The Specter of Genocide mass murder in historical perspective*, Edited by Robert Gellately, Ben Kiernan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, стр. 75.

²⁷⁵ Исто, стр. 94.

²⁷⁶ Исто, стр. 5.

²⁷⁷ Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 9.

²⁷⁸ Драгослав Срејовић, *Искусства прошлости*, Арс Либри, Београд, 2001. стр. 182.

²⁷⁹ Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, стр. 6.

је да утиче на „најнижи заједнички именитељ народа“ – **друштвени ум**. Стога Хитлер пише да појединац коначно треба да схвати да његов сопствени его „није од значаја у поређењу са постојањем нације“; да је „положај појединца условљен искључиво интересима нације као целине“, подсећа амерички научник.

Исти психолошки процеси се дешавају и другде, наставља Баум и као следећи пример наводи **српско-хрватски сукоб**, у којем је током рата „колективна или друштвена група заменила сваки осећај индивидуалности“. Елите су наставиле тај процес стварајући „сталну листу непријатеља“, помагали су у оркестрирању позива на освету и послушности ауторитету, а предрасуде су ионако постојале годинама, закључује Баум.²⁸⁰ Нажалост, Баум не посвећује готово никакву пажњу геноциду почињеном над Србима у Другом светском рату, док албанске жртве током Рата на Косову (1998-1999), уврштава у „Делимичну листу почињених геноцида у 20. веку“ (10.000 жртава).²⁸¹

Битно је подвући **разлику између геноцида и других међународних злочина**, јер се често поистовећују у медијима, али и стручним радовима. Тако се код злочина против човечности и код злочина геноцида „радње извршења“ подударају, попут „убијања чланова заштићене групе“. Међутим, према међународном кривичном праву, оно што геноцид чини посебним, јесте **постојање намере**, посебан умишљај (лат. *dolus specialis*), да се потпуно или делимично уништи нека од заштићених група, као издвојен и одређен ентитет, док се за одговорност за злочине против човечности захтева постојање „распрострањеног или системског напада“. Код злочина геноцида је објект напада и крајња жртва заштићена група, а код злочина против човечности жртве су појединци.²⁸² Поставља се питање ко су подстрекачи, планери и непосредни починиоци таквих злочина; какве су њихове менталне и етичке квалитете.

Стивен Баум упозорава да постоји мишљење да они који учествују и одобравају у уништавању других људи нису ментално болесни. Они су такозване „**привремене убице**“ и ни по чему се не морају разликовати од других људи из своје околине. По речима психијатра **Роберта Џ. Лифтона** (Robert J. Lifton) узнемирујућа психолошка истина је да „починиоци масовних убистава не морају да осећају 'екстремне' или 'демонске' емоције, као што се чини логичним за таква злочиначка дела“ и да „обични људи могу да почине демонска дела“. **Ели Визел** (Elie Wiesel), амерички књижевник и нобеловац који је преживео Холокауст, након што је чуо за Лифтонов извештај о нацистима као „нормалним људима“, узвикнуо је: „Демонско је то што они нису били вођени демонским емоцијама!“.²⁸³

Слика 1 приказује „**звонасту криву**“ расподеле емоционалног сазревања, коју нуди **Баум**. На левој страни је мање емоционално развијена група људи („починиоци“), на коју отпада од 15% до 20% становништва, а с десне стране криве је здрав и зрео слој становништва („спасиоци“), на који такође отпада од 15% до 20%. Између њих се налази скупина од 60% до 70% становништва која се састоји од просечних, обичних људи („посматрачи“). Ова крива названа је „звонастом“, због тога што приказ густине њене вероватноће подсећа обликом на звоно.²⁸⁴

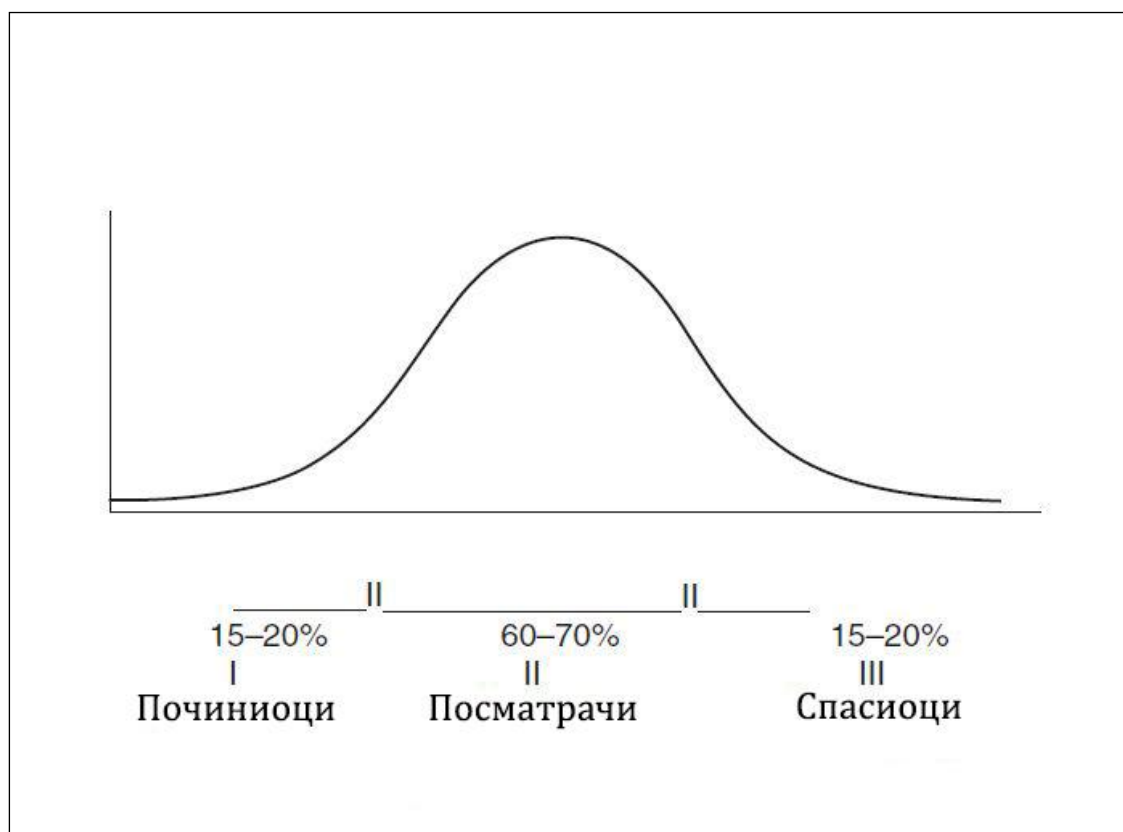
²⁸⁰ Исто, стр. 29-30.

²⁸¹ Исто, стр. 12-13.

²⁸² Садмир Каровић, „Однос између геноцида и злочина против човечности“, *Civitas*, No. 3, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вртакић, Нови Сад, 2012, стр. 92.

²⁸³ Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, New York, 2008, стр. 73.

²⁸⁴ Исто, стр. 105.

Слика 1 – Звонаста крива „починилаца“, „посматрача“ и „спасилаца“
Извор: Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, New York, 2008, стр. 73.

Два идентитета, друштвени и лични, израстају у одређеној култури, што дефинише ко ће постати починилац, посматрач или спасилац. На пример, они који су били најнижи слој друштва (слој 1), када се поставе у културу мржње, најчешће постају починиоци. Исте те особе, постављене у културу посматрача, постају попут посматрача, док у случају да се васпитају у толерантној култури спасавања људских живота, постају налик спасиоцима. Исти образац умереног понашања би се догодио и међу посматрачима, пише Баум. Ако одгајате посматраче у условима посматрача и они и даље буду пасивни, али их потом поставите у културу спасилаца, међу њима ће се појавити понашање које је друштвено активније. Насупрот томе, поставите ли посматраче у културу мржње, они ће постати склони да почине злочине. Одгаја ли се спасилац у култури мржње, подложност помагању ће се свести на најмању могућу меру. Ако се спасилац васпита у култури посматрача, он ће тежити да заузме неутрално гледиште и биће мање склон томе да помаже другима. Деси ли се да се спасилац одгаја у култури помагања, он ће до крајње мере развити своју склоност спасавању и помагати другим људима, тврди Баум.²⁸⁵

По речима историчара **Бена Валентина** (Ben Valentino), број **починилаца злочина** међу просечним становништвом неке земље креће се **између 2% и 15%**. Процене које подржавају такав став су засноване на подацима о „тврдокорним нацистима“. Историчар **Мајкл Ман** (Michael Mann) појаснио је да су за трећину нациста већ постојали кривични досијеи о предатним екстремистичким активностима. Друге процене су више теоретске

²⁸⁵ Исто, стр. 106.

природе, засноване на проценту ауторитарних вођа у оквиру неког народа, истиче Баум. Процене о њиховој бројности крећу се од 15% до 20%. Примера ради, процене о починиоцима злочина унутар муслиманске заједнице, такође указују на бројку од 15%, наводи Баум.²⁸⁶

Тери Мофит (Terrie E. Moffitt), америчка клиничка психолошкиња, позната по пионирском истраживању развоја антисоцијалног понашања, сугерише да се одлике починилаца могу преносити **генетским путем**. Изгледа да починиоци злочина често потичу из породица у којима су почињени злочини или у којима су деца злостављана, као што је већ било речи о „ратничком гену“, чиме се бавила и Мофитова. Познато је да деца која нису злостављана одмах реагују на друге са забринутостју, тугом и емпатијом. Међутим, злостављани малишани и даље не реагују на плач друге деце. Поред тога, није неуобичајено да се злостављана деца лако узнемире, нападају без провокација. Наиме, она је са својим тимом проучавала већи узорак мушке деце од рођења до одраслог доба, да би утврдили зашто нека деца која су малтретирана када одрасту развијају антисоцијално понашање, док друга не. Установило се да малтретирана деца с генотипом који даје високе нивое експресије МАОА имају мање шансе да развију антисоцијалну проблематичност, што делимично објашњава зашто све жртве малтретирања не одрасту да би виктимизирале друге.²⁸⁷

Према америчкој развојној психолошкињи **Џејн Ловингер** (Jane Loevinger Weissman), развој ега је у директној вези с одликама које упућују на закључак да су **мање зрели људи веће социопате**. Ово правило приметио је **Израел Харни** (Israel Charny), који препознаје тај ментални склоп као фашистички, а Стивен Баум га цитира: „(...) заснован је на ранијим или детињастим облицима размишљања у којима су исправно и погрешно, и истина и лаж, уредно одвојени једни од других. То се заснива на потреби ума за логиком и доследношћу. Такође се заснива на људској слабости која има јаку потребу да буде део прихваћеног друштвеног консензуса или „да буде у праву“, чак и када особа треба да одлучи у корист става који се противи сопственим осећањима и логици.“²⁸⁸ Психопатија је поремећај личности који погађа око 3% мушкараца и 1% жена, истиче Баум. **Недостатак гриже савести** које Баум описује на примеру злочинаца из Рата у Руанди, уз остале негативне емоције, представља главну одлику злочинаца. Остале кључне карактеристике обухватају: импулсивност, отупела осећања, „подељеност“, тј. размишљање по принципу „све или ништа“, нетолеранција двосмислености и пројектовање таквих празнина, као и вишеструки недостаци у функционисању ега и карактера.²⁸⁹

Посматрач је особа која сведочи злочину, али се уздржава од уплитања. Посматрачи могу привремено да буду и починиоци злочина, а понекада и спасиоци. Осетљиви су на друштвене норме и делају у складу са ситуацијом. Усклађеност с културним нормама једна је од карактеристика њиховог идентитета. Друштвене улоге и друштвени статус су веома важни посматрачима, чији је превасходни идентитет заправо друштвени. Људи из „слоја број II“, традиционално, али не и екстремно религиозни, политички су конзервативни,

²⁸⁶ Исто, стр. 119.

²⁸⁷ Avshalom Caspi, Joseph McClay, Terrie E. Moffitt, Jonathan Mill, etc, „Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children“, *Science*, Vol. 297, No. 5582, American Association for the Advancement of Science, Washington, D.C., 2002, стр. 851.

²⁸⁸ Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, New York, 2008, стр. 122.

²⁸⁹ Исто, стр. 124.

умерених, понекада и либералних ставова. Постотак посматрача унутар једне популације креће се у распону од 50% до 65%.²⁹⁰

Помагање и спасавање је донекле теже дефинисати, пошто је комплекснији задатак одредити **намеру** која стоји иза спасилачког понашања. Баум упозорава да и починиоци злочина понекада помажу, иако је њихов мотив другачији од подстицаја већине људи. Док се починиоци злочина питају „какву корист имам од тога?“ или „шта би власти рекле о томе?“, посматрачи се питају „шта ће рећи комшије?“, док се спасиоци могу дефинисати мотивацијом која се испољава питањем „шта да кажем?“. Резултати свих постконвенционалних студија о спасавању и помагању показују да спасиоци долазе из ментално здравијих породица и емоционално су развијенији од посматрача. У једној од неколико студија у којима су проучаване обе групе људи, резултати менталног здравља 72 држављанина САД-а указују на огромне разлике између спасилаца и посматрача (83,3% код спасилаца, насупротив 36,8% код посматрача).²⁹¹

Баум истиче да поседовање високог степена интелигенције и формалног образовања изгледа није повезано с моралношћу. На пример, седморица од петнаест учесника Ванзејске конференције, на којој се одлучивало о „коначном решењу јеврејског питања“, били су доктори наука. Од 56 водећих нациста 27% их је имало завршену магистратуру, 27% њих су били адвокати, док су остали били инжењери или професори чији је коефицијент интелигенције био натпросечан. Тестом интелигенције којег је спровео амерички психолог **Гистав Гилберт** (Gustave Mark Gilbert), утврђено је да су сви оптужени у Нирнбершком процесу, изузев једног, **Јулијуса Штрајхера** (Julius Streicher), имали натпросечни ниво интелигенције. Од 21 тестираног, седморица су имали коефицијент интелигенције који је био изнад 130, а код двојице је премашивао 140.²⁹²

1.4.3. Трансгенерацијски пренос трауме и освета као реакција на трауме у међународним сукобима

Известан број психолога, као што је представљено, одавно је показао интересовање за понашање великих група, односе између политичких лидера и њихових следбеника, политичке идеологије па тако и за међународне односе. Након Холокауста почела су испитивања **„групних траума од стране Другог“** и **„трансгенерацијског преноса траума“**, а резултати тих истраживања битни су за ову дисертацију, јер су Срби и Хрвати прошли низ траума током векова потлачености, које су се трансгенерацијски преносиле и свакако оставиле неки свој печат у **„колективним менталним програмима“** обају народа.

Трансгенерацијска трансмисија одвија се кроз несвесне процесе идентификације и пројективне идентификације. Примећено је нпр. да траума Холокауста смањује родитељски капацитет преживелих, што укључује: депресију, лошу контролу афекта, укључујући осећање кривице и агресије, нереална родитељска очекивања, презаштићеност, умањивање значаја индивидуалности итд. Деца нису довољно јака да се носе с искуством родитеља у Холокаусту и стога се идентификују с родитељском фигуром.

²⁹⁰ Исто, стр. 153.

²⁹¹ Исто, стр. 182-187.

²⁹² Исто, стр. 167.

Овакав образац понашања присутан је и код других екстремних облика трауме као што су насиље у породици или сексуално злостављање.

Вамик Волкан кроз концепт „**изабране трауме**“, описује менталне представе догађаја, које могу да изазову групе људи да поново проживе **осећај виктимизације** од стране других група. С обзиром да траума има и свесно и несвесно значење за групу у целини, капацитет групе за туговањем је изузетно важан. Волкан пише: „*Верујем да то одражава несвесни избор групе да свом идентитету дода менталну представу догађаја претходне генерације и чињеницу да, иако су групе можда искусиле било који број траума у својој историји, само одређене преживљавају током векова. Изабрана траума је повезана с неспособношћу претходне генерације да оплакује губитке након заједничког трауматског догађаја и указује на неуспех групе да преокрене нарцисичку повреду и понижење које је нанела друга велика група, обично сусед.*“²⁹³

Премда свака особа у великој групи има свој идентитет и личну реакцију на трауму, сви чланови **деле менталне представе везане за трагедију која се догодила групи као целини**. Повређени ниво сопства, повезан са менталним представама трауматског догађаја, остаје и преноси се на самопредставе деце **друге генерације**. Ако у овој генерацији не дође до оптималног туговања, трауматски елементи се преносе на **трећу генерацију**. У испитивању идентитета великих група Волкан се користи метафором „**двослојне одеће**“, коју људи носе још из детињства. „**Први слој одеће**“ добро пристаје човеку и реч је о **личном идентитету**, који пружа унутрашњи осећај трајног индивидуалног идентитета. „**Други слој одеће**“ је комотни покривач, направљен од „**шаторског платна**“ велике групе и представља **идентитет велике групе**. Особа кроз „други слој“ дели осећај једнакости с осталима у великој групи, што јој пружа **удобност, припадност и заштиту**. Пошто се оба слоја носе сваки дан, појединац их једва примећује у нормалним околностима, али у временима колективног стреса, попут економске кризе, политичких и друштвених превирања или рата, „одећа од шаторског платна“ има крупнији значај. Појединац тада тражи заштиту под својим шатором, којег подиже **вођа групе – „шаторски стуб“**. Метафора „шаторског платна“ није „метапсихолошка психоаналитичка конструкција“, каже Волкан, већ она једноставно илуструје идеју на користан начин. Психоаналитички метапсихолошки концепти су, сматра он, потребни су да би се у потпуности „описала свака од нити које су комбиноване да би се формирао идентитет велике групе“. Он је идентификовао тих „седам нити“, које када се заједно ткају, стварају „шаторско платно“:

1. „Ми“ – свест, успостављена у детињству;
2. Заједничке идентификације деце са родитељима и значајним личностима у групи;
3. Пројекције које дефинишу групу у односу на „друге“;
4. Изабране славе;
5. Изабране трауме;
6. Утицај лидера и идеологије;
7. Символи „који оживљавају“.²⁹⁴

Према неким психоаналитичарима, један од балканских модела је „**концепт изабране трауме**“, што значи да је много људи с ових простора било у „**позицији жртве**“. Пошто се

²⁹³ Vamik D. Volkan, „Transgenerational Transmissions and 'Chosen Trauma': An Element of Large-Group Identity“, *Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas*, Opening Address, XIII International Congress International Association of Group Psychotherapy, August, 1998, Доступно преко: <https://www.academia.edu/>, Приступљено: 23.06.2019.

²⁹⁴ Исто.

трауматично искуство страдалог субјекта трансгенерацијски преноси, оно може потакнути **жељу за осветом**, а по њеном извршењу наставља се **зачарани круг страха, мржње и насиља**.

Ричард Морок износи слична размишљања. Не слажући се у потпуности са „дијагнозом Срба, Хрвата и Муслимана“ коју је у „Лудој земљи“ својевремено поставио **Јован Рашковић**, психијатар и вођа крајишких Срба, уместо **кастрационе анксиозности Хрвата, аналне фрустрације Бошњака и едиповских сукоба Срба**, одлучио се за примену психоисторијског модела „**Два Ја**“: „Док се 'Стварно Ја' једноставно мотивише здравом жељом за миром и напретком, 'Нестварно Ја' реагује на потиснути бол из претходно доживљених траума. У Југославији 'Нестварно Ја' учествује у 'борби да се буде жртва'. Сваки учесник у овој борби – Срби, Хрвати, босански муслимани, Македонци, Албанци – теже томе да преправе историју, да би приказали себе као жртве оних других учесника у тој борби. Добијање статуса жртве ослобађа дотичног од осећања греха и не осећа ништа осим потиснутог бола. Претходно доживљени губици нестају из свести, а та особа чак може починити још нека недела, попут оних из прошлости. Жртве постају миљеници Запада, који преузима улогу њиховог 'родитеља'. Етнички сукоб постаје све мање битка за територију, а све више борба за добијање наклоности западног, нарочито америчког, јавног мњења.“²⁹⁵

Волкан за поновну активацију „изабране трауме“ употребљава израз „**временски колапс**“. Овај термин се односи на „страхове, очекивања, фантазије и одбрану, повезане с одабраном траумом који се поново јављају када се успоставе свесне и несвесне везе између трауме из прошлости и савремене претње“. Процес увећава слику тренутних непријатеља и тренутних сукоба, а **осећај освете** постаје пренаглашен. Ако је велика група у немоћној позицији, тренутни догађај може поново активирати **осећај виктимизације**. „Временски колапс“ може довести до **ирационалног и садистичког или мазохистичког** доношења одлука од стране вођства велике групе и заузврат чланови те групе постају психолошки спремни за **садистичке или мазохистичке радње**, а у најгорем случају, одржавају иначе немисливу **окрутност према другима**, појашњава Волкан.²⁹⁶

Освета је древни принцип, еонима део обичајног права, не само на простору Балкана, где се дуго одржао у Динаридима, него широм света. Касније се ово начело, да злочинци треба да буду кажњени оном повредом и штетом коју су нанели својој жртви, јавља у вавилонском, библијском праву („око за око“; *хебр.* עין תחת עין) и у раном римском праву (*лат.* Lex talionis).

Нико Фрејда (Nico H. Frijda), дански психолог и професор на Универзитету у Амстердаму, нека од својих есеја посветио је **освети**. Жеља за осветом, писао је Фрејда, једна је од **најјачих људских страсти**, због чега је то једна од главних преокупација у светској књижевности (Каиново убиство Авеља, Божје протеривање Адама и Еве из раја, уништење људске расе Потопом, Еурипидова „Медеја“, Есхилова „Орестија“ итд). Тема освете је с времена на време у фокусу историографије, као насилна активност у којој изостаје намера да се исправи почињена неправда. Може и да штети до мере преобразбе у **самодеструкцију**, чега је осветник свестан, али да би задовољио своју страст, спреман је

²⁹⁵ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 47.

²⁹⁶ Vamik D. Volkan, „Transgenerational Transmissions and 'Chosen Trauma': An Element of Large-Group Identity“, *Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas*, Opening Address, XIII International Congress International Association of Group Psychotherapy, August, 1998, Доступно преко: <https://www.academia.edu/>, Приступљено: 23.06.2019.

за страдање или заточеничку агонију.²⁹⁷ **Непосредна сврха освете** јесте **патња објекта освете**. Фрејда се пита чему таква неумереност, степен насиља, ризик, време и труд које људи улажу у осветништво. У рату је освету тешко одвојити од „чистог непријатељства“, али свака мржња у активној борби лако поприма осветничку нијансу. Грађански и герилски ратови, вели аутор, врве од случајева екстремне окрутности и претпоставља се да је то због „бројних рачуна које треба поравнати“. Фрејда наводи низ примера грађанских и других сукоба у којима су извршени страшни примери окрутности, попут колумбијског, вијетнамско-америчког, индонежанско-холандијског, али и **српско-хрватског**.²⁹⁸

Друштвена сврха освете служи „**изједначавању моћи**“, тврди Фрејда. Она је регулатор друштвене моћи у друштву без централне правде. **Освета је „систем дефинисања и контроле сукоба избегавањем било каквог прибегавања трећој страни, тј. држави“**.²⁹⁹ Потом, освета служи као „**одвраћање од наношења штете**“ или као „**казна за нанесену штету**“, с циљем да „**спречи понављање кажњеног понашања**“. Освета стога може имати важну улогу у стабилизацији друштва и, на први поглед, она је **рационална стратегија**, јер има способност принуде супарника да пристане на сарадњу. Према „**затвореничкој дилеми**“, повремена освета показује да је сарадња на крају најисплативија процедура, скреће пажњу Фрејда на овај проблем у склопу „**теорије игара**“.

Освета може пак да буде дестабилизујућа, реметилачка и деструктивна за друштво. Има тенденцију да изазове „освету као одговор, с бесконачном свађом као последицом“, што може довести „до изумирања завађених“. Фрејда је уверења да главна стабилизујућа моћ освете „**извире из страха од њеног појављивања**, а не из њеног стварног извршења“. Друштва, дакле, могу открити освету као средство за **одвраћање и изједначавање моћи**, јер освета нема сврхе у непосредној конфронтацији, али интенција постоји у погледу могућих сукоба у будућности.³⁰⁰

Жеља за осветом је „рационална“ као и свака друга емоција и функционална на исти начин као и све друге емоције, тврди Фрејда, што имплицира да постоји много случајева **нерационалних жеља за осветом**, на исти начин као што постоје ирационални бесови и страхови. Аутор поткрепљује своје ставове садржајем жеље за осветом: обрачун, узврат, где одмазда значи обезбеђивање узврата, јер преступник „треба да плати за оно што је урадио“; не би смео некажњено да побегне, него да добије „**мило за драго**“. Овакви изрази, мишљења је Фрејда, „звуче као да изражавају основно осећање за правду, али питање је шта тај основни осећај правде значи“. Без „Закона Талиона“, жеља за осветом је неумерена, неутажива жеђ, упозорава дански психолог, и истиче да се то мора узети као „основни податак о освети“. Освета тражи **одмазду**, пре него праведну расподелу.³⁰¹

Потреба за осветом је **универзална и једна од основних емоција**, у смислу да је изазвана одређеним условом: нанесена је неоправдана повреда, коју субјект није био у стању да спречи нити да јој се супротстави и која је додатно нанела материјалне или психолошке последице. Постоје, додуше, алтернативни начини реаговања: „тиха патња“, препуштање очају, потчињавање агресору итд.³⁰²

²⁹⁷ Nico H. Frijda, „The Lex Talionis: On Vengeance“, *Emotions: Essays on Emotion Theory*, Psychology Press, New York, 2014, стр. 266.

²⁹⁸ Исто, стр. 267.

²⁹⁹ Исто, стр. 270.

³⁰⁰ Исто, стр. 271.

³⁰¹ Исто, стр. 272.

³⁰² Nico H. Frijda, „The Lex Talionis: On Vengeance“, *Emotions: Essays on Emotion Theory*, Psychology Press, New York, 2014, стр. 284.

Покретац осветничке жеље је **бол**: бол због **увреде, повреде, губитка, омаловажавања, подвргавања нечијој моћи, од хира друге особе или понижења**, истиче Фрејда. Физички као и ментални болови, или „тескобе“, поседују посебан квалитет: њихов нагон, њихов физички квалитет, њихова неизбежност. Бол, **психичка и физичка**, прожима тело, које се услед боли јежи, што је доказ да су обе врсте бола **физиолошки повезане**. Можда су све осветничке радње **покушаји да се избегне бол**, размишља Фрејда. Тиме се објашњава зашто је освета, ако је „ослобођена“, истовремено неумерена; њен директни фокус је да се **ослободи бола**. Бол се не неутралише једнаком количином бола, већ само **уклањањем њених узрока**. То често није могуће, напомиње Фрејда, јер се не може поништити нека штета или избрисати увреда, неповратни губитак или дестабилизовано самопоштовање и осећање идентитета. Оно што човек може да уради јесте да уклони сваки траг, свако сећање на тај догађај, и све што би могло да га подсети на увреду. Највише се постиже ако се потпуно уништи објект који је починио бол; ако се уклони с „лица земље“; избрише из записане историје.³⁰³ Најбољи историјски пример потпуног уклањања сећања на неког била је казна **„протеривања из јавне успомене“** (лат. *Damnatio memoriae*), коју је римски Сенат изрицао против неких убијених или преминулих царева.

Фрејда примећује да освета представља **добитак на пет различитих нивоа**. На највишем је заштита од општег осећаја претње, кроз могућу корекцију будућег штетног понашања. Други ниво је **поновно успостављање равнотеже добитака и губитака**, враћање једнакости задовољства и бола, исправљање профита и славе преступника. Трећи је **рееквилибрација неједнакости моћи**, која је имплицирана тиме што није могао да се спречи прекршај или да се „врати у натури“. Четврта разина је **враћање самопоштовања, самопоуздања и самоефикасности**, када је нпр. нечија група постала немоћна или омаловажена. Пети ниво је **ослобађање од бола**, кроз испољавање елементарне моћи над преступником. Све ово се може добити осветом, тврди дански психолог, а заједно представљају корен онога што се подразумева као задовољење нечијег осећаја за правду. Не достижу све увреде и освете свих пет нивоа, истиче исти аутор.³⁰⁴

Анализа је показала, мисли Фрејда, да се споменутим емоцијама и понашањима може смислено приступити из „перспективе актуелне теорије емоција“. Осветничко насиље може се разумети на основу **обима и дубине прекршаја који је изазвао освету**. Добит од патње преступника кроз освету има везе са нечијим осећајем за друштвени однос; бол од увреде има везе са свешћу о задовољству преступника. Интерперсонални аспект емоција и осећања тек треба да се у потпуности истражи. Један закључак је специфичан за освету: **када је прекршај стваран и неприхватљив, жеља за осветом је прихватљива**. Друштво би било добро да то препозна, и требало би да пронађе начине да се носи са жељом за осветом осим порицања или осуде њеног постојања, закључује Нико Фрејда.³⁰⁵

³⁰³ Исто, стр. 279.

³⁰⁴ Исто, стр. 281-282.

³⁰⁵ Исто, стр. 286.

1.4.4. Могућност примене психолошког модела кружне емоционалне реакције у објашњењу утицаја нетрпеливости и страха на насилно понашање држава: „фобоцентрична петља“

Свако осећање, индивидуално или колективно, део је **сложеног когнитивно-физиолошко-бихејвиоралног склопа**, који се у теорији трансакционе анализе назива **„кружном емоционалном реакцијом“** (надаље: КЕР). Пошто трансакциона анализа, као теорија личности и комуникације, настоји да обједини искуства других психолошких теорија, у овом раду, као што је истакнуто, посебан нагласак је на њеним полазишним идејама. Реч је о реконструкцији догађаја који су довели до самог осећања и који се природно настављају на само осећање. КЕР модел налик је ланцу спојених крајева, а „карике“ му чине следећи догађаји: **стимулусна ситуација → опажање стимулусне ситуације → приписивање значења стимулусу → приписивање значаја стимулусу → обрада значајних података → спремност на деловање → мишљење и бирање понашања → само понашање**, тј. деловање усмерено ка стимулусној ситуацији.³⁰⁶

Атрибут „кружна“ одабран је због тога, што догађаји почињу и завршавају на истом месту, тј. ланац догађаја почиње опажањем стимулусне ситуације, а завршава се неким деловањем усмереним на стимулусну ситуацију. Стимулус је уједно **узрок** (лат. *causa*), промена која доводи до друге објективне промене, **последнице**, што се наставља у даљњем узрочно-последичном низу. „Фобоцентрична петља“ је стога каузални ланац.

Премда је КЕР модел у данашњој психологији и психотерапији прилагођен за појашњавање настајања осећања и њиховог утицаја на понашање појединца, могуће је, уз примерене модификације, применити га и за појашњење „колективног осећања“ и „колективног понашања“ главних субјеката међународних односа. Пошто је у природи групе да испољава **„колективно понашање“**, онда се мора говорити и о **„колективним осећањима“** исте, пошто су осећања у интеракцији с понашањем, као што је већ претходно појашњено. Помоћу модела КЕР, могуће је шематски приказати и разјаснити како **„колективна осећања“** држава одређују њихово „колективно понашање“, пошто је КЕР људске индивидуе саобразан КЕР-у организоване политичке заједнице, што се тиче етапа (карика). У претходном делу рада представили смо мишљења о „заразним емоцијама“, међу којима такву особину нарочито показује примарна емоција – осећање страха, која има способност „метаморфозе“ у неку другу емоцију па и у мржњу, која потиче деструкцију.

Чини се као да становништво држава неким „унутрашњим инструментима“, након што је дошло до промене у систему који окружује земљу, усклађује мишљења индивидуа од којих је сачињено, што резултира „просечном вредношћу“ за адаптивно понашање колектива. Неки аутори објасниће овакве појаве **„концептом идентитета великих група“**, који се формира кроз **поистовећивање појединца с групом**, а има различите аспекте, попут **националности** или **верске припадности**. Други аутори баве се или надограђују наведени концепт терминима као што су **„колективно памћење“** или **„интелигенција роја“** („Swarm Intellingence“), а оба представљају могућу базу за изучавање одабира обрасца понашања држава па и савеза држава у међународном систему. „Интelligenција роја“ представља метафорички назив за слободно структурисане, динамичне накупине „апстрактних честица“ у „апстрактним просторима“, које показују

³⁰⁶ Зоран Миливојевић, *Емоције: психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2000, стр. 37. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Утицај осећања страха на насилно понашање субјеката међународних односа“, *Национални интерес*, Часопис за национална и државна питања, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 23, Бр. 2/2015, стр. 151-178).

одређена колективна својства. Наиме, традиционална психолошка схватања виде појединца као релативно изолованог „процесора информација“, што човека описује као „аутономног мислиоца“ који, зависно од потребе, понекад консултује и друге појединце. Тако ће **Карл Густав Јунг**, када појашњава „архетипове“ и „колективно несвесно“, казати да у маси влада „**несвесни идентитет**“; човек бива понесен општим таласом да се буде исти (с осталима), што буди пријатна осећања, јер ако је гомила „велика и прекрасна целина“, онда и појединац постаје „јунак, уздигнут с групом“. Човек се радије осећа стога припадником народа, него „грађанин ХУ“. Окупљање у групи је повезано, како вели Јунг, с „психичким епидемијама“, наводећи пример Трећег Рајха.³⁰⁷

Последњих деценија јављају се слична, али и другачија размишљања, тј. покушава се овим феноменима прићи и из других аспеката, које немају много везе с индивидуалним осећањима. Научници попут **Вирта Атмара** (Wirt Atmar) или **Дејвида Фогела** (David Fogel), покушавају да докажу како интелигенција није искључиво „људска“ и искључиво „индивидуална“ особина. Према познатом истраживачу вештачке интелигенције, **Милонасу** (Mark Millonas), постоји **пет начела „интелигенције роја“**:

- 1) блискост (рој може да врши једноставне просторне и временске прорачуне),
- 2) могућност одговора (рој може да одговара на различите квалитативне факторе из околине),
- 3) различитост одговора (активности роја нису ограничене само на уске, устаљене „канале деловања“),
- 4) стабилност (рој не мења своје понашање при свакој промени околине),
- 5) адаптивност (рој мора да промени понашање кад је то исплативо).³⁰⁸

Ако се посматра понашање различитих система, укључујући и међународни, приметне су аналогии с „**интелигенцијом роја**“, која врши функцију адаптације система на промене у окружењу, што пак имплицира присутност „**колективног ума**“. Антрополог **Херт Хофштеде** (Geert Hofstede), један од најутицајнијих теоретичара и истраживача културалних комуникација, који националну културу дефинише као „**ментални програм**“, допушта да у неким државама мултиетичност може подразумевати постојање више „**софтвера ума**“, али такође да негде припадници различитих заједница (или региона) унутар једне земље могу да деле исти „**колективни ментални програм**“.³⁰⁹

Чини се да је теоретизовање о „менталним програмима“ аналогно или бар врло блиско „**меметици**“ – дисциплини која се још увек бори за статус научне области, а дели сличност и с Јунговим „**колективним несвесним**“. Један од твораца теорије о мемима је **Ричард Докинс** (Richard Dawkins), британски **еволуционарни психолог**, који овај термин разрађује у научно-популарном бестселеру „Себични ген“ (1976). Дефинисао је меметику као **науку о еволуцији културе преко јединица културне трансмисије – мема**. Докинса, једног од светски познатих филозофа атеизма, називају и „геноцентриком“, пошто је овом студијом научној јавности представио став да људска бића, али и друге живе организме, у активностима покреће механизам базиран на „**себичности гена**“ („The selfish gene“). Односно, комплетно понашање организама у функцији је ширења и опстанка гена, тврди овај научник. Успоредивши гене с „мемима“, дефинисао их је као **успешне репликаторе**,

³⁰⁷ Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Atos, Beograd, 2003, стр. 132.

³⁰⁸ Mark Millonas, *Swarms, phase transitions, and collective intelligence*, Research Gate, Доступно преко: <http://www.researchgate.net...>, Приступљено: 20.06.2015.

³⁰⁹ Зоран Р. Ћирјаковић, „Примена модела димензија националних култура Херта Хофштедеа у истраживању политичког обрасца у Србији: Постоји ли софтвер српског политичког ума?“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2013, стр. 222.

чије селективно размножавање води **еволуцији**. У случају гена, ради се о еволуцији одређене врсте живих бића, а у случају мема о **еволуцији културе**. Мемима су својствени пре свега човеку, али и одређеним животињским врстама, попут неких птица.³¹⁰

Као **примере мема** Докинс наводи **мелодије, идеје, заразне фразе, моду одевања, методе израде различитих предмета** и слично. Упоредљује размножавање гена у генетском фонду који прелазе с тела на тело помоћу сперматозоида и јајних ћелија, с репликацијом мема који скачу „од мозга до мозга“, процесом који се може назвати **опонашањем**. Ако се нека идеја „прими“, онда се може говорити о њеном ширењу, због чега меме треба посматрати као „живе структуре, не само метафорички, већ и технички“.³¹¹ Данас у свету постоји много поборника „меметике“, који слободно и различито схватају и дефинишу „меме“.

Међу њима је и чувени програмер **Ричард Броди (Richard Brodie)**, креатор апликације помоћу које је написана ова дисертација: „Мајкрософт Ворд“. У књизи „Вирус ума“ (2004), описује мем као „**тајни код људског понашања, камен из Розете који нам коначно даје кључ за разумевање религије, политике, психологије и културне еволуције**“, али откључава и Пандорину кутију, утирући пут софистицираним техникама за **масовну манипулацију**.³¹² Броди дефинише меметику као „**проучавање рада мема: како они ступају у интеракцију, како се репликују и еволуирају**“.³¹³ Психолошку дефиницију преузима од **Хенрија Плоткина (Henry Plotkin)**, по којој је мем „**јединица културног наслеђа аналогна гену**“ и „**унутрашња репрезентација знања**“.³¹⁴ Према овим одређењима, мемима су за људско понашање оно што су гени за људска тела.

За филозофа **Данијела Денета (Daniel Dennett)** мем је „идеја, врста сложене идеје која се формира у посебну јединицу која се памти“, а шири се „механизмима који су физичке манифестације мема“.³¹⁵ Према Бродију, као што постоје мемима, тако постоје и „**вируси умова**“ или „**ментални вируси**“, који врше исту функцију као и вируси у живом свету или пак свету рачунарских апликација (Cyberspace). „Вируси умова“ могу бити било који део културе чије постојање дотиче људе и наводе их да промене своје размишљање, а самим тим и понашање, на крају изазивајући ојачавање или умножавање тог истог дела културе.³¹⁶ Меметика пружа нови увид у начин на који функционишу наши умови, друштва и културе, сматра Броди. Уместо да посматрамо развој културе као „низ идеја и открића који се надовезују једни на друге“, он се пита – како би било гледати културу као скуп мема, где идеје у нашим главама обликују и преносе различите силе, укључујући и „вирусе ума“. То намеће мноштво питања, попут: колико је ових вируса већ у нама; да ли нам помажу или штете; можемо ли их контролисати; могу ли наши непријатељи створити нове и заразити нас њима итд.³¹⁷ Броди тумачи да је људе могуће „**заразити**“ на три начина „**менталним вирусима**“:

1) **Условљавањем или понављањем**: ако слушамо нешто што се учестало понавља, та информација постаје део „нашег програма“. Овај начин „ширења заразе“ познат је маркетиншким стручњацима. На пример, Броди подсећа да у „свакој доброј књизи о

³¹⁰ Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, New York, 2006, стр. 189.

³¹¹ Исто, стр. 192.

³¹² Richard Brodie, *Virus of The Mind*, Hay House, London, 2011, стр. 4.

³¹³ Исто, стр. 5.

³¹⁴ Исто, стр. 6.

³¹⁵ Исто, стр. 8.

³¹⁶ Исто, стр. 45.

³¹⁷ Исто, стр. 46.

продаји“ се налази и теза да „већина купаца не купује све док не питају пет до седам пута“, односно потребно је толико понављања да би се купцу усадио мем „купи ме“.

2) **Механизмом „когнитивне дисонанце“**: Реч је о конфликтном менталном стању, када ствари немају смисла па се наши умови боре да их учине смисленим. Односно, ако се два мема о неком или нечему „сукобљавају“, ако су недоследни, „конфликт“ или „дисонанца“ решава се стварањем новог мема, преуређивањем меметичког програмирања, како би нешто поново добило смисао.

3) **„Тројанским коњем“**: Овај начин ослања се на предности наших „генетских дугмади“. Односно, постоје одређене ствари и појаве на које људи обраћају посебно пажњу, као што су „упозорења на опасност“, „плач деце“ или „сексуална привлачност“. Човек је подложен „сноповима мема“ који притискају „генетску дугмад“ и привлаче пажњу, да би се потом стопили с неким другим мемима и с њима заједно ушли у ум. „Ментални вируси“ користе предност једне или свих ових метода да би урадили бар свој почетни продор у наше умове, сматра аутор ове теорије, Ричард Броди.³¹⁸

Ако пратимо **класичну геополитичку мисао Фридриха Рацела** или **Рудолфа Кјелена** према којој је држава **„организам укореењен у тлу“**, онда постоје и начини комуникације унутар и између држава-организама, којима се координишу реакције људских јединки на унутрашње и спољашње стимулусе. Резултат је **колективно адаптивно понашање**, којем претходи **„трансмисија емоција“** с појединца на колектив, до нивоа државе као „организма“, на начине који су напред дати као могући: меметски, колективним несвесним, интелигенцијом роја или неким другим путем. Главни медији емоционалних трансмисија су **говорно и писано општење** између појединаца или појединца и колектива, које је развојем информационих и комуникационих технологија постало вишеструко убрзаније и приступачније, што поспешује одлучивање на колективном нивоу. Може се стога предвидети да ће „понашања држава“ у будућности бити **„динамичнија“**, али ако се у ова психолошко-политичка и геополитичка промишљања укључе и теорије о „менталним програмима“, „мемима“ и „вирусима умова“, будућност држава и читавог међународног система може бити и сасвим **неизвесна**.

Помоћу посуђеног модела КЕР из трансакционе анализе, померања и мутирања емоција на нивоу нација и држава, могла би овако да се појасне: КЕР неке државе (или нације), којем би почетна карика била нека угрожавајућа стимулусна ситуација, изгледао би, отприлике, овако: Држава „Х“, односно народ који је сачињава, због колективног страха од губитка неке вредности, могао би да „изабере“ насилно понашање као начин за уклањање своје забринутости. То ће иницирати појаву масовног осећања страха (који се неретко надогради или трансформише у осећање мржње) и код нападнуте стране „У“, што ће је подстаћи на насилно понашање. Уз одбрамбено агресивно понашање, држава „У“ још може да одабере и „бег“ од предмета угрожавања (државе „Х“), односно потчињавање вољи угрожавајуће силе или да јој народ пред силом избегне, што води нестанку те државе. По том обрасцу, обе стране убрзо се могу наћи у стању рата, чије трајање би зависило од мноштва фактора (пре свега од асиметрије моћи), а завршило би се победом једне од учесница или обостраним исцрпљењем и склапањем мировног споразума. Завршетком сукоба, ланац насилног понашања не мора да буде заувек прекинут, јер поражена страна (или страна која је на било који начин незадовољна претходним исходом сукоба) временом настоји да акумулира своју моћ, све док се не стекну услови за нови војни конфликт или геополитичке промене које ће јој обезбедити победу и задовољење

³¹⁸ Исто, стр. 126-127.

интереса. Истовремено, пратећи понашање поражене државе која може да буде у време мира у привидно добрим односима с победничком страном, победник такође у страху од одмазде покушава да се омоћи. Читав процес наликује некој врсти неуротичног „зачараног круга“ (*лат. circulus vitiosus*), који је у науци међународних односа најсличнији „безбедносној дилеми“.

Њено трајање зависи од мноштва спољних и унутрашњих фактора, али опстаје све док постоје и сукобљени интереси држава у међународном систему. У периоду мира, ситуација може наликовати стању немогућности обнове конфликта, али се препознавањем понашања (константно увећавање моћи држава и повремено фобично оптуживање) може претпоставити да ће поново доћи до конфликта. У међународним односима постоји гледиште названо „теорија дугих циклуса“, које настоји да објасни зашто су се током претходних векова периоди рата смењивали с периодима мира, а најчешће паралелно с променама у релативној моћи великих сила. Током тих циклуса, глобални ратови су увек водили до победе једне од сила која би постала хегемон, способна да диктира правила у међународним политичким и економским односима. Временом се, по правилу, јављају нови супарници који угрожавају премоћ светског лидера. У таквом међународном систему велике силе иницирају страхове код малих држава: мала држава страхује од велике силе, али и од неког угрожавајућег субјекта (друге мање државе) у суседству.

Историјски догађаји којима су повезане две или више држава/нација, од њиховог формирања, појаве стрепњи, гомилања моћи па све до конфликта с другим државама/нацијама, могу да се назову „карикама“ у моделу који представља бар две КЕР спојене у својеврсној петљи. Када се графички представи, петља више наликује „бескочној осмици“ него „зачараном кругу“, у којој сваки народ (држава) има властиту КЕР различитог интензитета и временског трајања. У жижи преплитања КЕР-а двају народа, налази се осећање **страха**, које представља „погонску снагу“ **нетрпељивости или мржње**. Непрестано кружење и прожимање негативних осећања покретач је насилног понашања, због чега се таква петља може назвати „**фобоцентричном петљом**“. Због једноставнијег приказа тока од страха/мржње до насилног понашања између двају народа, она се састоји од мање карика у односу на модел КЕР:

1) Стимулусне ситуације (потцаји или узроци међународних страхова и нетрпељивости). Појам „стимулусна ситуација“ подразумева промену у спољашњем свету, који окружује субјекте. Таква промена у психологији се назива стимулусом или подражајем. Да би субјекат приметио промену, мора постојати разлика између претходног стања у окружењу и стања у времену опажања промене. Стимулусне ситуације могу бити **угрожавајуће** или **афирмишуће**. Угрожавајуће се деле на променљиве и непромењиве. Емоције и понашања која се вежу за променљиве угрожавајуће ситуације су љутња или напад, док се непромењиве деле на избежне и неизбежне. Избежне су повезане с емоцијом страха и повлачењем (бегот), док неизбежне воде у тугу и пасивност. Међутим, страх не води нужно бегу, него може изазвати такође напад као одабир понашања и ова ситуација је у фокусу понашања државе-нације у овој дисертацији. Афирмишући стимулуси пут су ка задовољству, прилажењу, односно помирењу и сарадњи у међународним односима.

2) Реакције и акционе тенденције (омоћавања држава/нација на свим друштвено-политичким, економским и културним нивоима). У психологији се реакција и акциона тенденција објашњава на следећи начин: након што неки субјект процени значење стимулуса значајним, долази до активирања биолошких програма који се доживљавају као осећање. Основна сврха тих програма је да припреме организам за адаптивно понашање. Осећања тако подижу енергетски ниво тела и припремају га за евентуалну акцију. Ако је

субјект проценио да је ситуација ургентна, он из спремности за акцију прелази у акцију. У међународним односима, реакција и акциона тенденција неког субјекта међународних односа, наликовала би повећавању **националних моћи**.

3) Протимичног ефекта (активирања „колективних сећања“ и постављања приоритетних националних циљева народа). Када субјект почне да доживљава неко осећање, то истовремено значи за њега да се „догађа нешто важно“, што доводи до постављања приоритетног циља целокупном менталном апарату те се он реорганизује како би остварио главни циљ. Ова функција осећања над менталним процесима назива се у савременој науци протимија или протимични ефекат. Основни циљ протимије је одабир понашања које би могло да буде најбољи одговор на процењени стимулус, односно које ће јој пружити безбедност. Субјект тада преиспитује себе и свет који га окружује, у сврху проналажења и примене најбоље акције којом ће покушати да заштити неке своје вредности или ће настојати да досегну неке нове вредности. Појављује се и посебно активирање меморије, при чему се призивају сећања која су емоционално специфична, јер се у претходним искуствима траже одговори који могу помоћи у остварењу садашњег циља. Ако упоредимо овакав ментални процес људске индивидуе с „менталним процесом“ неке државе или нације, онда се може уочити сличност између протимичног ефекта и националног интереса. У оба случаја ради се о постављању приоритетног циља субјекта – безбедности, на основу којег се одабере оно понашање којим ће се тај циљ досегнути. О повећању безбедности промишља се већ хиљадама година у седиштима древних цивилизација.

Рејмон Арон (Raymond Arond), је сматрао да **национални интерес** указује на **дугорочне циљеве државе**. Попут Моргентауа, уопштавао је „национални интерес“, мислећи да се он може одредити подједнако за све водеће субјекте међународних односа, односно државе. По Арону, главни национални интереси свих држава су: **безбедност, слава и идеја**.³¹⁹ Већина теоретичара (реалиста) међународних односа, националну безбедност посматра као „**несводиво језгро националног интереса**“.³²⁰

Хрватски политиколог и универзитетски професор **Синиша Таталовић** такође истиче да су национални интерес и национална безбедност „уско повезани“. Он дефинише националне интересе као „вриједности и циљеве усмјерене према развоју националне заједнице“, док националну безбедност одређује као „дјелатност организирана с циљем заштите тих интереса и механизам за њихово остваривање“.³²¹

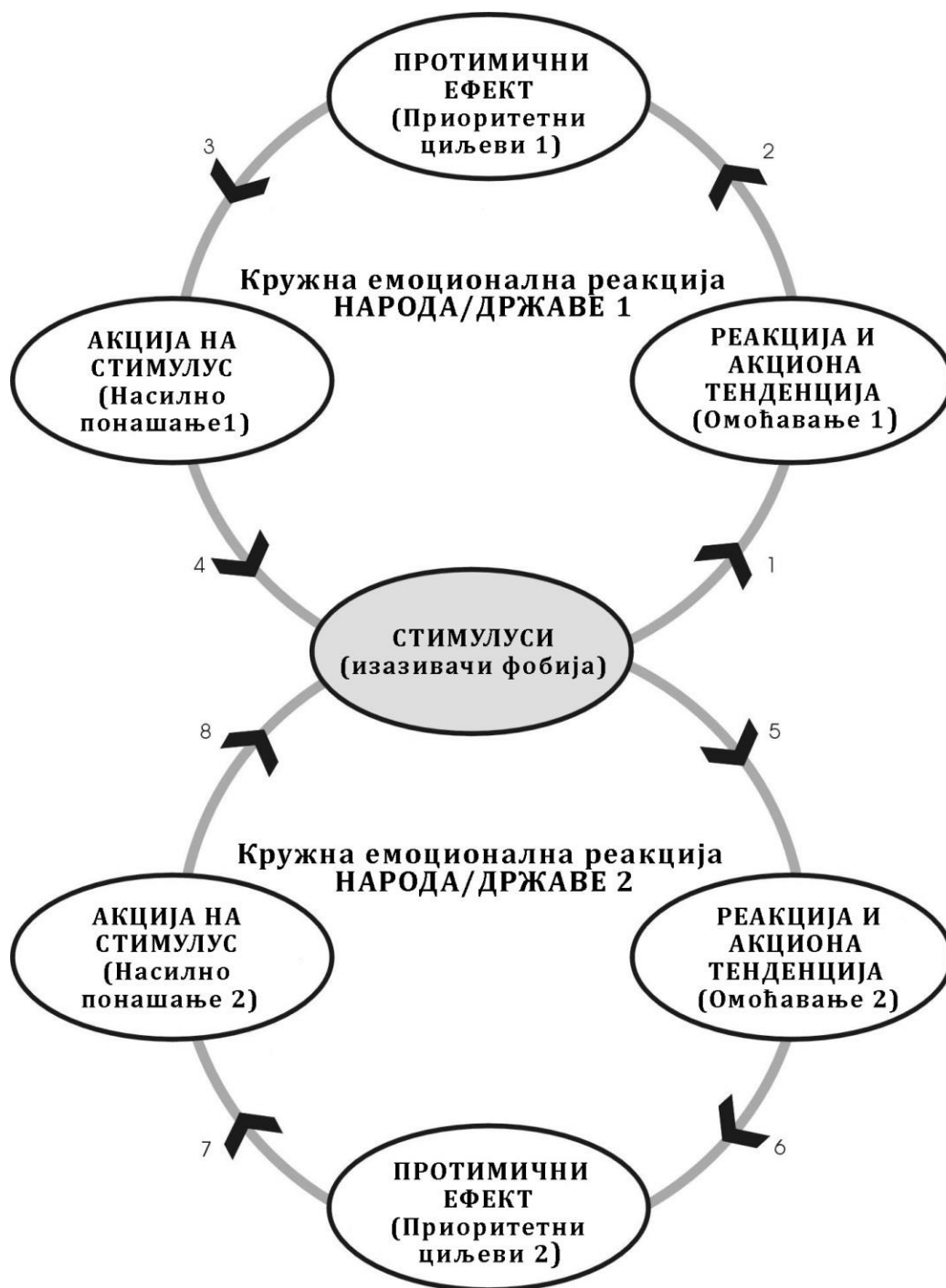
Истиче да на дефинисање националних интереса утичу различити промењиви и непромењиви фактори, попут: односа у међународној заједници, стања у непосредном окружењу, унутрашње ситуације у држави, интереса различитих друштвених скупина, односа политичких снага и слично.³²²

³¹⁹ Иво Висковић, *Спољна политика Југославије – репетиторијум*, Факултет Политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 1991, стр. 24.

³²⁰ Драган Р. Симић, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ / ФПН, Београд, 2002, стр. 32.

³²¹ Siniša Tatalović, „Nacionalni interesi i nacionalna sigurnost Hrvatske“, *Međunarodne studije*, Vol. I, No. 1, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb, 2000, стр. 55.

³²² Исто, стр. 56.

Дијаграм 4 – Модел „фобоцентричне петље“

4) **Акције на стимулус.** Након што је субјект у потпуности одабрао одговор на стимулусну ситуацију, приступа **адаптивном понашању**, то јест акцији која ће му омогућити да се прилагоди новој ситуацији. Ако је стимулусна ситуација била непријатна онда ће циљ субјекта постати њена промена, како би успоставио склад између властитих жеља и вредности и спољашњег света. Уколико субјект успе у својој намери и промени стимулусну ситуацију, тада престају разлози за постојање непријатног осећања и јавља се осећај задовољства. У противном, ако се на стимулусну ситуацију није могло утицати,

једини начин да се непријатна емоција отклони, јесте реадaptација, тако што ће субјект морати да промени значај и значење саме ситуације.

Слично се понашају и организоване политичке заједнице. У случају да је „стимулусна ситуација“ била фрустрирајућа за неку државу или нацију (нпр. пораз у рату), она може наредном акцијом (поновним ступањем у рат) покушати да се врати на *status quo ante* или ако сматра да није довољно моћна да то учини, настојаће да се реадaptира, тј. да се помири са својим тренутним стањем и да прилагоди своје понашање ситуацији (нпр. покуша дипломатским средствима да отклони могућу опасност даљег губљења моћи). Након одређеног времена реадaptације, постоји могућност да држава ревитализује своју националну моћ и процени да међународне околности дозвољавају спровођење нове акције, следеће карике у низу КЕР и спроводи је да би коначно задовољила своје интересе. Прикупљене фрустрације се празне и држава, ако победи у рату, постаје задовољна и поуздана у своје способности, односно њене институције и њен народ.

2. ИСТОРИОГРАФСKE, ЕТНОЛОШКЕ, ЛИНГВИСТИЧКЕ, ЕТИМОЛОШКЕ, ЕТНОПСИХОЛОШКЕ, АНТРОПОЛОШКЕ И ГЕНЕТСКЕ ТЕОРИЈЕ О РАЗЛИКАМА ИЗМЕЂУ СРБА И ХРВАТА

„Све истине су уопштене.(...) Потпуна репродукција искуства је немогућа и неприхватљива.“³²³

2.1. Уводна разматрања: историјски контекст, етничке и културне посебности Срба и Хрвата

Међународне односе није могуће поимати и анализирати без **историјског контекста**. Историографија **подупиरे развој међународних односа као науке**, доприносећи теоријској и практичној нужности да схватимо међународне односе у прошлости и њихову рефлексију на садашњост и будућност. Класични реалисти попут **Ханса Моргентауа**, како подсећају поједини теоретичари међународних односа, никада нису порицали „огроман дуг међународним и дипломатским историчарима“, а и све су бројнији стручњаци обе науке који прихватају „реалност унакрсне оплодње онога што никада није ни требало подвајати – историје и међународних односа“.³²⁴

Догађаји из прошлости, а у том правцу значајна је свака цивилизацијска епоха, обликовали су различите теоријске концепте (држава, моћ, нација, рат, мир) који су предмет разматрања науке о међународним односима.³²⁵ Међутим, да би се одређене појаве и процеси у међународним релацијама прецизније разумели, историја као наука, мада темељна, није довољна да би се стекла нека нова сазнања о „трендовима и трансформацијама“ у светској политици и њеној еволуцији. Нужан је **мултидисциплинарни приступ**; неизоставне су спознаје на пољу **економије, културологије, етнологије, етнопсихологије, психоисторије, психогеографије, антропологије, археологије**, а у овом раду користе се и знања **генетике етноса, лингвистике, митологије, статистике** и других наука и научних дисциплина. Све оне заједно, као и многе друге, помажу развоју међународних односа као науке.

Војин Димитријевић и **Радослав Стојановић**, угледни домаћи стручњаци за међународне односе и међународно право, разматрали су својевремено значај **националне културе**, истакнувши да се у међународним односима државе „не могу одредити само политички и економски“, пошто међу припадницима заједнице постоје „сличности и везе засноване на духовној надградњи, на њиховој култури“.³²⁶ По њима, истраживачи из области међународних односа, ако желе да докуче својства културе неке државе (нације), могу да проучавају понашање самих људи који сачињавају посматрану заједницу, као и да су дужни, пре свега, описати тзв. „објективизирану културу“ у виду „творевина и институција“, а затим „потражити и људски (психолошки) садржај културе у одговарајућем друштву“.³²⁷

³²³ William H. McNeill, „Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians“, *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 1, Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Oxford, 1986, стр. 8.

³²⁴ Andrew J. Williams, Amelia Hadfield and J. Simon Rofe, *International History and International Relations*, Routledge, New York, 2012, стр. 8.

³²⁵ Драган Р. Симић, *Светска политика*, Факултет политичких наука, Београд, 2009, стр. 12; Zoran R. Pešić, *Međunarodni odnosi*, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Београд, 2023, стр. 63.

³²⁶ Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 105.

³²⁷ Исто, стр. 106-107.

У дискурсу о **српско-хрватским антагонизмима**, аутори су углавном компромисни да се корени међусобних фобија јављају и **пре 19. века**, ослањајући се на **културна и религијска сучељавања хришћанског Запада и Истока**. Од „**Велике шизме**“ тињала је религијска несношљивост између православца и католика на балканским просторима, као **рефлексија ривалитета** два велика хришћанска религијска и културна европска центра – **Рима и Цариграда**. **Етничке, религијске, политичке, културне и економске разлике и антагонизми**, мада нису увек били изразити (као и у модерном добу), индуковали су појаву осећања **страха и нетрпељивости**, а могу се поуздано бележити тек од **19. века**, када се јављају **великосрпски и великохрватски национализам**.

Чињеница да су **етногеографске границе Хрвата и пре и после српских сеоба биле другачијег опсега од данашње државне границе Републике Хрватске**, као и да је формирање националног идентитета Хрвата доцнило, редовно се занемарује у хрватском научном штиву. Без обзира на ову историјску неспорност, апсурдно је убеђивати хрватску страну о некаквом **„српском историјском превасходству“** или да значајан број припадника хрватске нације потиче од „похрваћених Срба“. Снажнија прохрватска пропаганда, иста католичка религија, вековна традиција политичког саживота Славонаца и Далматинаца с Хрватима, боља културна и економска развијеност крајева под хаџбуршком круном, имали су **већу привлачну моћ** да народи пописивани до 1870-их као „католички Срби“ прихвате хрватски национални идентитет.

У домаћој литератури почешће се срећу констатације да су Срби, бежећи из угрожених подручја, населили крајеве у којима су претходно већ обитавала друга српска племена, без уважавања елементарне логике да су Хрвати насељавали простор западно од реке Цетине.³²⁸ Пошто је реч о тезама које нису поткрепљене с довољно релевантних историјских извора, оне наилазе на разумљив и аргументовани отпор историографа и етнографа у Хрватској. С друге стране, креатори историјских конструката у Хрватској иницирали су експанзију србофобије пре два века, доводећи у питање вишевековно пребивање српског народа у Хрватској. Тако ће у 19. столећу **Ђиро Трухелка**, хрватски националиста чешког порекла, назвати српске сеобе **„првим чобанским инвазијама грчкоисточних елемената“**,³²⁹ игноришући изворе о присуству Срба на просторима „Троједнице“ и пре освајачких похода Османлија. У једном од текстова с расоналистичком конотацијом, пише о „влашким пастирима“, потомцима „преаријских претповијесних Медитеранаца“, који се пред Јуруцима одселише „јатомице према западу“ те наставља: „Они су чак утицали и на диалекталне промјене, јер су једну типно романску језичну осебину, која се можда оснива на посебној анатомској грађи грла и услијед које избјегавају изговарање гласа х, наметнули и Србима, а у другу руку су у чисто икавско језично подручје

³²⁸ На пример, домаћа аутохтонистичка школа се у доказивању „српских древности“ на Балкану редовно позива на античко насеље „Сербинум“ (*лат. Serbinum, Serbinon*), забележено у Птолемејевој географији у 2. веку. Ово трговачко место се налазило испод планина Библија, Библини или Беби (*лат. Biblia ore, Biblini montes* или *Beby montes*), које су, према схватању већине научника, данашња Козара и Грмеч. Спекулише се и да је Сербинум постојао на подручју данашњег Загреба. Потом, на „Петој карти Европе“ (*Quinta Europa Tabula*) картографа и бечког универзитетског професора Петера Фрајлендера (*Peter Freiländer*) из 1520. године, надахнутој такође Птолемејем, динарски планински масив назван је „планине Срба“ (*лат. Srby montes*), што додатно храни машту домаће мегаломаније. У 16. веку Срби јесу насељавали ове просторе, а део српског народа дошао је и раније, међутим не постоје материјални и писани извори који би потврдили да је тај простор био део неке „древне Србије“. (Видети: *Cartographic and pictorial treasures: Treasures of the National and University Library of Slovenia, Freilaender, Peter: Quinta Europae tabula, around 1520*, Доступно преко: <https://www.dlib.si>, Приступљено: 21.01.2021).

³²⁹ Ćiro Truhelka, *Studije o podrijetlu: Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941, стр. 33.

уносили *ијекавшину*, док то *нарјечје* у *источној* и *јужној Херцеговини* није превладало.“³³⁰ Мада је овакав стил писања и оквир антрополошког размишљања уобичајен у времену настанка текста, данас је опаске једино вредна чињеница да је Трухелка ненамерно, у склопу своје расистичке тезе, **прихватио штокавску ијекавшину као српску језичку својственост**.

Код Срба је пак вековима пре појаве модерне расистичке мисли неговано осећање **„етничке посебности“**, на што упућују поједине повеље с почетка 14. века о забрани женидбе с „Власима“. Док неки аутори износе мишљење да се ради о „социјалном сталежу“ унутар народа, други су убеђени да је назив „Влах“ етничка одредница која се односила на остатке србизованог старобалканског становништва. Традиционална идеја, која је постала и део колективног сећања о „српској древности“, иницирала је србофобичне и расистичке концепте хрватских „очева нације“. Срби су их, природно, као и сваки непријатан стимулус, дочекали с огорчењем, узнемиреношћу, али постепеним буђењем **кroatofобије**.

Подругљиво сврставање Хрвата у народ **„кметова“**, понегде подсмешљиво у тзв. **„винцуљере“** или **„гегаваце“**,³³¹ јавља се међу крајишким Србима на простору Старе славонске крајине (Вараждинског генералата), додуше у времену када домицилни католици нису имали развијену хрватску националну свест. „Словински“ домороци, **похрваћени од 16. до 19. века**, називани су „винцуљерима“, јер су пред суровим властелинским наметима одлазили на крајишко подручје како би живели по „влашким правицама“, где би од Срба добијали уточишта у виноградским кућицама на обронцима Билогоре. „Гегавцом“ би се називао онај католик који се „догегао“, тј. приженио у српску задругу и прихватио православље, а истим именом називани су и припадници било ког другог народа који би се **„посрбио“**, односно прихватио православну веру. Премда се радило о малом броју људи, „посрбице“ су на одређени начин етикетирани због **етничке разлике** па су се исти пејоративи преносили и на њихове потомке. Сем тога, Срби су употребљавали и назив „Шокац“, донесен из бившег завичаја (обично из Босне, Славоније и Срема), а односио се на све католике с којима би делили насеља, без обзира на њихово етничко порекло. Муслимане би српски народ називао као и у претходном завичају – **„Турци“** или **„потурице“**, што је и данас подругљиво име за Бошњаци. Католици и муслимани су пак Србе погрдно звали **„Власима“** (пастирима, сточарима, чобанима; прим. аутор) и **„Ркаћима“** (Гркаћима, тј. Грцима; прим. аутор).

Битну улогу у **трансферу и ширењу нетрпељивости**, с капацитетом **„социјалне заразе“**, имају тзв. **„меми“**, односно јединице културне трансмисије (идеје, фразе, стил одевања и сличне), способне да се **репликују и трансформишу културу**. У овој дисертацији прихваћено је стајалиште да су Хрвати (углавном грађанска класа) „меметски“ наследили **„склоности србомржње“** од католичког свештенства школованог у иностранству, као и од виших аустријских сталежа. То доказују покушаји **забране ћириличног писма** који нису формулисани у Хрватском сабору. Напротив, у Тамишком Банату 1779. године аустријска влада је наредила да се избаци **ћирилица и славеносрпски језик** из српских православних школа и да се уведе латиница „опћега чистога илирскога језика“. Међутим, „немири с поља не дозволише да се ова наредба

³³⁰ Исто, стр. 32.

³³¹ Изрази „винцуљер“ и „гегавац“ забележени су маја 2008. године у разговору с историчаром уметности Савом Шатланом, бившим директором УЛУПУДС-а, пореклом из места Соколовца (општина Копривница, Копривничко-крижевачка жупанија, Република Хрватска), који се бавио историјом и фолклором калничко-билогорских Срба. Овај простор насељаван је Србима од половине 15. века и стога је врло значајан за сагледавање историје српско-хрватских антагонизама.

изврши“,³³² писао је у претпрошлом веку **Ђорђе (Георгије) Магарашевић**. Разлог оваквих интенција био је **страх од ширења руског утицаја**, пошто су српске школе махом користиле уџбенике из Русије. Борба с „ровењем против ћирилице“ наставила се 1781, када се царским решењем налаже епископу темишварском и администратору митрополије српске **Мојсију Путнику**, да се у српске царске и краљевске школе уведу „славонска писмена“, што је он и учинио, мислећи да се ради о ћирилици. Против латинице устала је прво Вуковарска општина, а „ни друге нису мировале“.³³³ Потом се у Пожуну 1782. састала комисија, на којој је српска училишта заступао темишварски школски управник **Теодор Јанковић Миријевски**. Током седнице, школски надзорник за Хрватску и Славонију, бискуп **Антун Мандић**, којег су савременици називали „првим оракулом илирског језика“³³⁴, захтевао је да се латиница uvede у књиге српских и румунских народних школа, изузев у катихизисе. Миријевски је одмах устао против те сугестије бранећи ћирилицу као „словенско писмо“. О предлозима који су се могли чути на седницама слао је митрополиту Путнику подробне извештаје, молећи га да се „свим силама заузме на највишем месту за ћирилицу“.³³⁵ Из сачуваних белешки Миријевског, може се прочитати како је извесном **Шкерлецу**, који се упорно залагао да се Србима наметне латиница, казао „**да Хрвати немају никакву граматику**“ и да је увођење латинице несвојствено словенским језицима.³³⁶ Аустријске власти ипак су на крају повукле одлуку о забрани ћирилице и славеносрпског језика, али су у 19. веку наставиле да форсирају хрватску иначецу правописа и латинично писмо, с циљем реформисања српске културе и удаљавања од политичког и културног утицаја Русије, али и православног света уопште.

Без обзира што многи хрватски челници беху инспирисани токовима Српске револуције, у којој су видели трачак наде и за сопствену слободу, чешће су блискост осећали и изражавали **спрам Беча него Београда**, који је 1840-их и 1850-их мукотрно покушавао да изгради дух модерног европског града. Многи хрватски и славонски интелектуалци одлазили би с одушевљењем да посете Београд и Србију, узоре југословенског слободарства и сензибилитета, али навикнути на урбани склад аустроугарских и других европских градова, одлазили су из српске престонице помало разочарани. У Београду је тада превладавао дух „оријентализма“, с одликама типичне трговачке турске вароши. Стога и њихов описи руиниране младе престонице, премда дозирани и опрезни, дају одређен увид у доживљаје града из којих се често јасно назире одбојност.³³⁷

³³² Ђорђе Магарашевић, „Из прошлости српске школе“, *Летопис Матице српске*, Књига 193, Свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1898, стр. 4.

³³³ Исто.

³³⁴ Marin Srakić, „Biskup Antun Mandić – osnivač Bogoslovnog sjemeništa i filozofsko-teološkog studija u Đakovu. Lik i djelo“, *Diacovensia*, Vol. 14, No. 2, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 2006, стр. 192.

³³⁵ Ђорђе Магарашевић, „Из прошлости српске школе“, *Летопис Матице српске*, Књига 193, Свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1898, стр. 4.

³³⁶ Исто, стр. 6.

³³⁷ На пример, Стјепан Марјановић, славонски „илирац“, католички свештеник, песник и сликар, у „Опису београдске вароши“ из 1842. године („Даница илирска“, бр. 44 и 45), преноси своје објективне импресије. Он схвата да неугледност ондашњег Београда проистиче из вековног разарања, услед изузетно важног геополитичког положаја. Стога у граду пре свега уочава да су „дворови коровом и купином зарасли“; да су посвуда дрвене колибике у којима „човек нити управо стајати не може“, многобројне „кукавне“ радње, сиромашне занатлије и просјаци. Премда пише о Београду који се убрзано гради и има већ модерних здања, он се више бави обиљем припремљене хране испред уџерица у којима се госте измешани многобројни трговци разних етнија и вера (Срби, Грци, Бугари, Турци, Јевреји). Упозорава да ће путника који се „на

Култура сећања коју је неговала Српска православна црква, уз усмену народну предају, православне Србе у одређеној мери је дистанцирала од католика, премда су с њима живели у заједничким насељима, остваривали родбинске везе и заједно одлазили у војне походе по позиву Царства. Овакав однос пречанских Срба према српству, ћирилици као народном писму, штокавици као искључиво српској језичкој особини итд, код Хрвата је изазивао **сумње и несношљивост**. Србе ће од 1880-их називати и „издајницима Хрватске“, након што је бан **Карло Куен Хедервари** (Károly Khuen-Héderváry) показао благонаклоност према „српском питању“ у „Троједници“.

Милорад Екмечић поделио је епоху „југословенских националних покрета“ у четири велика раздобља од 1790. до 1918. године: **1) доба веровања (1790-1830); 2) доба културе (1830-1860); 3) доба политике (1860-1903) и; 4) доба насиља (1903-1918)**. У сваком од ових раздобља уочио је неке заједничке мотиве, али су увек били присутни **борба за језик и националну културу**.³³⁸ Овај водећи стручњак за српско-хрватске односе, истицао је у својим радовима да тадашње **хрватске и српске елите нису имале исто поимање нације**. Дошао је до тог закључка разматрајући однос хрватског племства према националном питању. За заступнике у Хрватском сабору, хрватске више сталеже, модел нације разликовао се од замишљеног плана првака хрватског националног препорода, „илираца“. Вековима изложени латинизацији, мађаризацији и германизацији, племству је био небитан **језички концепт нације**, који се веже уз Србе. Хрватску нацију су, по њима, представљали само они – **владајућа католичка класа у границама њене државе, тј. племство цивилне Хрватске**. Доње класе су, како подвлачи Екмечић, за њих само *miseria plebs contribuens*.³³⁹ Током борби за „хрватска муниципална права“ пред угарском властелом од 1790-их, залагаће се за коришћење **латинског** као службеног језика државне управе. Доњи дом Пожунског сабора чак је предложио 1825. да се мађарски језик уведе у све уреде и школе, што су хрватски нунцији одбили, бранећи се да хрвчиновници „неће моћи научити мађарски језик“.³⁴⁰

Екмечићеве тезе установљене су на мноштву ваљаних индикатора, као што је чињеница да су се Срби већ конституисали у модерну нацију, када је тај процес код Хрвата у зачецима. Просто, у хрватском народу није постојала раширена митолошка представа о етничкој генези и историји државности, која би раније побудила потребу за националном посебношћу, већ су се пар stoleћа том темом бавили фрањевци и друго католичко свештенство. Код Срба је свест о етничкој припадности и историји државности негована кроз **епску поезију** и унутар народне православне цркве **култом средњовековних владара светитеља**. С друге стране, хрватски митови о моћној држави у време „народних

уредан начин живљења привикнуо“, код њега овакво стање побудити гађење „све да и није ништа јео“, јер се осећа смрад од „свакојаке покварене масти“, чађи, сирћета, „плесњивог уља на салати“, што проузрокује „такву одурност, да се често догоди, да ако около подне и ташт покрај ових јелах прође, код куће о ручку сав апетит изгуби“. Иако је Марјановић био „славонски Илир“, близак Србима, могуће је наслутити да је католичка славонска интелигенција, тада још увек национално недефинисана, коју деценију касније пригрлила Загреб и хрватство не само због религијских диференцијација, већ и због културне разумењености. (Видети: Stěpan Marjanović, „Opis beogradske varoši“, *Danica ilirska*, Broj 44, U Subotu 29. Listopada 1842, стр. 174-176; Stěpan Marjanović, „Opis beogradske varoši: (Nadalje i svārha)“, *Danica ilirska*, Broj 45, U Subotu 5. Studenoga 1842, стр. 178-180).

³³⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 12.

³³⁹ Исто, стр.

³⁴⁰ Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarski javnopravni prijevori“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 63, No. 5-6, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013, стр. 1281.

династија“ креација су утицајних унутрашњих и спољних политичких, културних и религијских чинилаца тек од средине 19. века, заинтересованих да се Хрвати оформе као многољудна нација и брана „српским револуцијама“, „свесрпском уједињењу“, ширењу православља, а доцније и успешним југословенским интеграцијама.

Примерице, хрватску војну моћ у 10. веку истиче византијски цар **Константин VII Порфирогенит** (Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος), али се у народу није одржало „колективно сећање“ на тај период најмоћније хрватске државе. Половином 19. века јавља се политичка нужност да се Хрвати „подсете“ на „славу прошлост“, услед потребе да се прикупи више савезника од бунтовних мађарских реформиста, који одржавају **15. марта 1848.** масовне протесте против хабзбуршке власти, тражећи већа грађанска и национална права, као и економску самосталност, да би се напослетку подигли и на оружје против Бечког двора. Аустријску ударну снагу против мађарских револуционара, уз Царску војску, чине Хрвати, Срби, Словаци, Румуни и насељени Немци. Ипак, постоји и непрестана бојазан од ширења нове Српске револуције на Босну и Херцеговину, али и на Војну крајину. Стога на Бечком двору од половине 19. века почиње промовисање хрватства на јужнословенским просторима, уз истовремено подгревање србофобије, по опробаном принципу *divide et impera*. Покренута је широка кампања младих хрватских националиста у областима које претходно нису у израженој мери биле етнички спорне, осмишљавањем „**митова-подупирача**“, с циљем стварања „**Велике Хрватске**“ у склопу Аустријског царства. Јављају се и отворени саборски покушаји да се, поред католичких Срба (Шокаца и Буњеваца), похрвате и православни, што изазива оштре реакције српске политичке, културне и религијске врхушке, чиме „**фобоцентрична петља**“ добија савремене обресе.

До тада, то јест до половине 19. века, искључиво доминира осећање „**дозираног презира**“ према православним дошљацима (пребезима и „ускоцима“ у хабзбуршку империју), испрва код католичког свештенства и племства, док је код домицилног становништва то осећање било мање изражено. Покретац несношљивости код феудалних и црквених сталежа био је **страх од губитка власништва над земљом**. Одбијање Срба да плаћају порезе црквеним властима којима као паства нису припадали и племству које нису признавали, појачавали су интензитет негативних емоција код властеле и свештенства. Сличан презир свакако се појавио и код Срба према домицилном становништву, али на доста мањем нивоу него према католичким прелатима и хрватско-славонским феудалцима. Разлог томе је што домороци нису имали готово никакву војну, економску или било какву другу **моћ**, којом би могли да угрозе Србе. С друге стране, српски крајишници су били наоружани и даровани привилегијама, што је морало утицати на појаву зависти код хрватско-славонског становништва, сачињеног највећим бројем од кметова. Презир Срба према домаћим сталежима посебно се уочава у борбама српског народа против унијаћења у Вараждинском генералату од 17. века, а потом и на другим граничарским просторима на која су се Срби доселили.

Да би се проникло у узроке српско-хрватских нетрпељивости, нужно је детектовати и размотрити главне **неуралгичне тачке** (или „фобичне жиже“) у историји српско-хрватских односа. **Друштвено-политичке, економске, религијске и културне интеракције Срба и Хрвата** могу се поделити на основних осам целина:

- 1) Српско-хрватски односи до продора Османлија (7. до 15. век);
- 2) Српско-хрватски односи у Војној крајини од 16. до почетка 19. века;
- 3) Српско-хрватски односи од почетка 19. века до краја Првог светског рата;
- 4) Српско-хрватски односи у Краљевини СХС и Краљевини Југославији;
- 5) Српско-хрватски односи у Другом светском рату;

6) Српско-хрватски односи у социјалистичкој Југославији;

7) Српско-хрватски односи током Ратова за југословенско наслеђе;

8) Српско-хрватски односи у раздобљу „замрзнутог сукоба“ (од 1995. до данас).

У сваком од периода Срби и Хрвати су се морали прилагодити измењеним друштвено-политичким околностима у Хрватској, Славонији, Далмацији, Војводини и Босни и Херцеговини, које су понекад захтевале и коренито мењање устаљених навика. Такође, модификовали су се у истом смислу и Хрвати, односно католички народи који су себе на просторима данашње Републике Хрватске, Републике Босне и Херцеговине, Републике Црне Горе и Републике Србије, вековима перципирали под различитим етнонимима: **Шокци, Буњевци, Шкутори, Шперци, Словинци, Славонци, Предавци, Безјаци, Далматинци, Илири, католички Рашани или Трачани, католички Срби** итд. Исто тако, историјски документи Србе ће називати именима: **Србљана, Рашана (Расцијана, Раца), Влаха, Морлака, Илира** итд, јер су етнички идентитети били тада **флуидни**, али су **језик, култура и обичаји** остали хомогенији и блискији, него што је то случај с Хрватима.

Као што подсећа **Драган Коковић**, идентитет као извор смисла појединца, групе или народа, полази од следећих питања: „**ко сам?**“, „**где сам?**“ и „**коме припадам?**“. Сви народи базирају свој идентитет на **разликовању „себе од осталих“**. Појам идентитета у социологији се дефинише као „**осећај сопствене припадности која се развија процесом диференцијације**“.³⁴¹ Стога се идентитетска питања сматрају **најкомплекснијим питањима друштвених и хуманистичких наука**, а покушај да се одговори на неке од њих у овом раду, представљају важан напор у проналажењу корена српско-хрватских нетрпељивости.

За овај рад важно је нагласити, као што истиче хрватски историчар **Иван Јурковић**, да социоантрополошка истраживања показују да се у временима дуготрајних процеса друштвеног раслојавања може променити **етничност**, као **самосвест шире заједнице о свом идентитету**. Етнички идентитет утемељен је на **етнодиференцијацијским чиниоцима**, али може бити и резултат прожимања слободног избора (идентификација), развоја свести (образовањем) и „свега онога што су појединци прихватили и усвојили за трајања своје ране социјализације“.³⁴²

Ипак, савремени истраживачи и даље имају проблем у одређењу шта је то „**етногенеза**“ и потешкоће настају већ при дефинисању „**етничности**“, „**етноса**“ (грч. *ἔθνος* = „народ“), „**етничке групе**“ или „**етније**“. Социолошке школе нуде различите интерпретације, а импликације етничности мењале су се кроз историју, изузетно од 19. столећа до данас. Прва тумачења **етније као биолошке, културне, језичке и психолошке јединице** (нем. *Volksseele*: „народне душе“) уступила су место динамичнијим и често релативистичким теоријама, од којих су неке негирале њихово постојање, сматрајући их најобичнијим **друштвеним конструктима**.³⁴³ Стога ће се у овој дисертацији под појмом „**етнија**“ подразумевати **оне заједнице које још нису развиле национални идентитет**:

а) **хорда** као предтрадицијско друштво, биолошки сродно и економски повезано;

б) **род, братство и племе**, као облици који настају у традицијском типу друштва;

³⁴¹ Драган Коковић, „Културни и етнички идентитет“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Бр. 3/2008, Пале, Новембар 2008, стр. 119.

³⁴² Ivan Jurković, „Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet“, *Povijesni prilozi*, Vol. 25, No. 31, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006. стр. 41.

³⁴³ Emil Heršak, Boris Nikšić, „Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje)“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, Vol.23 No.3, Zagreb, 2007, стр. 251.

с) **народ**, као већа етничка групација настала мешањем племена и других етничких целина).

За чувеног немачког историчара и филозофа историје **Освалда Шпенглера** (Oswald Arnold Gottfried Spengler), **народ је „јединство душе“**³⁴⁴. Све велике догађаје историје, схватао је Шпенглер, „нису уствари извели народи, него су ти догађаји изазвали народе“, јер „свако дело мења душу делатника“³⁴⁵. Он објашњава да су се некада људи најпре скупљали „око неког славног имена“ и да не постоји друга садржина речи „народ“. Важан је унутарњи доживљај онога „**ми**“, писао је Шпенглер. Уколико је то осећање дубље, „**животна снага**“ неког народа је јача па стога он народе дели на: **енергичне, млаке, пролазне и неразориве**. Сматрао је да о настанку неког народа не одлучује „ни јединство језика ни јединство телесног порекла“³⁴⁶ те да „народи нису ни језичка, ни зоолошка, ни политичка јединства, већ душевна“³⁴⁷.

Аутори који се баве проблемом етничких и националних идентитета, као што је **Ентони Смит** (Anthony D. Smith), покушавају да под појмом **етнија** или **етничких заједница**, одреде популацију која има шест главних одлика:

1. **заједничко особено име;**
2. **мит о заједничком пореклу;**
3. **заједничко историјско сећање;**
4. **један или више елемената заједничке културе;**
5. **повезаност с одређеном „домовином“;**
6. **осећање солидарности у различитим доменима битнима одређеној популацији.**³⁴⁸

Исти аутор мишљења је да Срби и Хрвати базирају свој етнички идентитет на **религијском критеријуму разликовања**.³⁴⁹ У овом раду такође се полази од становишта да је та *differentia specifica* сигурно била **одлучујући чинилац у обликовању националних идентитета на српско-хрватским етничким подручјима**, након друге половине 19. века. Према **Милораду Екмечићу**, на западнобалканском говорном подручју победио је **сектаријански тип национализма**, који у типологији представља „дугорочан покрет“ те му аутор даје име „**национализам судњег дана**“ (енгл. Domsday Nationalism).³⁵⁰ Екмечић означава **Католичку цркву** као „основну институцију“ која је „створила руку, перо и хартију“ за писање историје хрватске нације. Аналогију проналази у издвајању Низоземске из „њене немачке етничке основе“ и расцепу на фламански и холандски део. Ирци, Украјинци и Немци су „доживели исту националну судбину“, приметио је српски историчар, називајући „овај балкански процес“ копијом немачког националног развоја од краја 18. века.³⁵¹ У „национализму судњег дана“ Екмечић

³⁴⁴ Oswald Špengler, *Propast Zapada*, III, INP Književne novine, Beograd, 1990, стр. 182.

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ Исто, 183.

³⁴⁷ Исто, стр. 187.

³⁴⁸ Anthony D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, Reno, Las Vegas, 1991, стр. 21. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

³⁴⁹ Исто, стр. 7. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, *Институт за политичке студије*, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

³⁵⁰ Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 7.

³⁵¹ Исто.

проналази следећа обележја, која га разликују од осталих европских типова национализма:

„1) повећано присуство ирационалних елемената у идеологији, којима се свакодневно потхрањује вечна разлика мешаних заједница;

2) ултимативни циљеви и миленијумски начин мишљења у политици, када сваким, и најмањим догађајем долази питање може ли се живети у заједничкој држави;

3) склоност да се историја народа замени митом историје. Од свих наука, историјска се најспорије модернизује и оптерећена је емоцијама;

4) у часовима великих историјских криза, верска нетолеранција је подлога политичког и војног окупљања;

5) провинцијализам културе: поистовећивање језика, као основе културе, са верском поделом, наглашено мартирство у духовној делатности, невидљива дидактика да је други крив за своју историју, у сталном су сукобу са отварањем граница културних кругова. Ово је најприсутније у хрватској култури, где неприродан развој књижевног језика увек умањује могућа достигнућа.“³⁵²

Била су потребна два stoleћа „лаганог врења“, наставља Екмечић, како би се „дестилисале драгоцене одлике сектаријанског типа национализма“. У југословенском случају почело је **1790.** године, када су појединци покушали да из западноевропске рационалистичке филозофије пренесу на Балкан идеју о националној ренесанси, у чему је „главни приручник“ националне азбуке представљало дело „оца културног национализма“ **Јохана Готфрида фон Хердера** (Johann Gottfried von Herder), **„Идеје за филозофију повести човечанства“** („Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“) из 1784-1791. године.³⁵³ У овом делу Хердер посматра нацију као органску групу, чија су обележја **посебан језик, култура и дух**, а на домаће препородитеље утицао је одељак посвећен словенским народима („Slawische Völker“), у којима немачки филозоф Словенима признаје врлине и осуђује њихове германске угњетаче.³⁵⁴

Израз **„нација“** (лат. natio) у Старом Риму употребљаван је за означавање „заједнице људи истог порекла чији се припадник постаје рођењем, а не слободном вољом“³⁵⁵. Значење овог израза, као што је случај и са „етносом“, током историје било је промењиво; користило се за „означавање етничких, језичких, територијалних, сталешких и

³⁵² Исто, стр. 7-8.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ У одељку „Словенски народи“, Хердер, између осталог, пише: „Њихове насеобине с ове стране Карната простирале су се од Линебурга преко Мекленбурга, Помераније, Бранденбурга, Саксоније, Лужица, Бохемије, Моравске, Шлеске, Пољске, па све до Русије, а почев од Влашке и Молдавије, које су већ настањивали, ширили су се даље и даље, све док их цар Ираклије није пустио на територију Далмације и док нису основали краљевине Славонију, Босну, Србију и Далмацију. (...) Били су веома дарезљиви, чак расипнички гостољубиви, волели су слободу, али су били послушни и покорни као и противници било какве крађе и отимања. Но то им није помогло против угњетавања, чак је и допринело томе. Баш из разлога што се нису отимали о светску власт и нису имали ратоборне наследне кнежеве, већ би радије плаћали порез уколико им је то омогућавало да у миру живе на својој земљи. О њих су се веома огрешили неки народи и то у првом реду немачки. Већ за време власти Карла Великог су почела освајања словенских земаља и њихово поковавање, што је за узрок имало очигледну корист у области трговине: храбрим Францима свакако је одговарало да од вредног народа, који се бави трговином и земљорадњом, начини кметове, уместо да сам овлада овим вештинама.“ (Видети: Johann Gottfried von Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Vierter Theil, Hartknoch, Riga und Leipzig, 1792, Доступно преко: <https://books.google.rs>, Приступљено: 21.06.2019, стр. 38-39).

³⁵⁵ Саша Недељковић, *Част, крв и сузе: огледи из антропологије етницитета и национализма*, Златни змај, Београд, 2007, стр. 14.

религиозних група“.³⁵⁶ Поимање нације се у овој дисертацији приближава дефиницији **Ентони Смита**, који је одређује као „именовану људску популацију која дели:

- 1) историјску територију, или домовину;
- 2) заједничке митове и историјска сећања;
- 3) заједничку, масовну јавну културу;
- 4) заједничка законска права и дужности свих њених припадника;
- 5) заједничку економију с територијалном мобилношћу њених припадника.“³⁵⁷

Разлог приближавања Смитовом одређењу нације лежи у чињеници да се он обилато користи историјским примерима, упуштајући се у дискусију с академским мејнстрим историчарима, политиколозима и социолозима (модернистима и конструктивистима), покушавајући да отвори „трећи пут“ у проучавањима нације и национализма.³⁵⁸

Према појашњењима хрватског социолога **Вјерана Катунарића**, Смит је помирио два основна приступа нацији и национализму: **примордијализам и модернизам**, поставивши тезу да **свака савремена нација има етничко језгро у прошлости**. „Примордијалистима“ замера што етничко језгро сматрају непроменљивим и што минимизују улогу елита (укључујући и интелектуалце), а „модернистима“ што оспоравају било какву сличност и везу између савременог националног и прединдустријског етничког идентитета.³⁵⁹ За „архимодернисту“ **Ернеста Гелнера** (Ernest André Gellner), британско-чешког филозофа и социјалног антрополога, нације немају „пупак“, а и да га имају – непотребан је, пошто је, по њему, било каква веза нације с прошлошћу небитна.³⁶⁰

У науци око дефиниције нације, њеног утемељења и обухвата, **још не постоји општи консензус**. Научна дела која се баве одређењем нације ослањају се на концепте које су развили теоретичари национализма, а међу њима се, осим Ентони Смита и Ернеста Гелнера истичу још и **Бенедикт Андерсон** (Benedict Anderson) и **Ерик Хобсбаум** (Eric J. Hobsbawm). Тако, примера ради, Андерсон, у „антрополошком духу“, предлаже дефиницију нације као „**замишљене политичке заједнице**“.³⁶¹

Аутори се често споре и око одређења појмова „**народ**“ и „**нација**“: неки их поистовећују, други сматрају да се народ „наставља у нацији“ квалитативно или квантитативно, трећи мисле да су разлике међу њима јасне, квалитативне природе и да их треба тражити у „идеологији и начину функционисања“, док данас највећи број аутора заузима став да је реч о потпуно другачијим категоријама и да се разлике између њих „не могу једноставно објаснити“.³⁶²

Закључак који се намеће у овом истраживању јесте да **нација може изникнути из једног или више народа, да један народ не мора да прерасте у нацију, као и да се из једног народа може формирати једна или више нација**. На пример, према досадашњим генетичким истраживањима, Хрвати су у раном средњем веку врло вероватно делили идентичан или врло близак геном са Србима, који се у последњем миленијуму понешто променио сходно различитим генетским примесама домицилног становништва и

³⁵⁶ Исто.

³⁵⁷ Anthony D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, Reno, Las Vegas, 1991, стр. 14.

³⁵⁸ Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003, стр. 176.

³⁵⁹ Исто, стр. 172.

³⁶⁰ Срђан Шљукић, „Ентони Смит о односу националног идентитета и мита о изабраности“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 139, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 282.

³⁶¹ Бенедикт Андерсон, *Нација: Замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998, стр. 17.

³⁶² Саша Недељковић, *Част, крв и сузе: огледи из антропологије етничитета и национализма*, Златни змај, Београд, 2007, стр. 18.

миграцијама других народа на јужнословенске просторе. Наука још увек чека комплетнија истраживања како би се ова теза потврдила. Оно што је очигледније, део предака модерних Хрвата променили су своје „етничко језгро“ тек у последњих 150 година. У прилог овог стајалишта сведоче многобројни статистички и историјски документи, о којима ће се још расправљати у наставку. Хрватска нација интегрисала се бази религије, али и стога што је Хрватска задржала **одређену политичку аутономију** током векова.

Доцније, хрватске интелектуалне елите контаминирани несловенским мемима постале су и саме „меметски инжењери“. Почетком друге половине 19. века спровеле су својеврсно „**ментално репрограмирање**“ хрватског и других католичких народа на просторима „Троједнице“, креирајући модерну хрватску нацију.

Према моделу чешког историчара **Мирослава Хроха** (Miroslav Hroch) интеграција „малих средњоевропских нација“ које су у средњем веку имале државни субјективитет, али су га изгубиле у неком историјском тренутку пре Француске буржоаске револуције (борбе против апсолутизма), одвијала се у три фазе:

А) Прва фаза, „раздобље научне пропаганде националног развоја“, у процесу изградње неке нације јесте „буђење“, којим се бави мања група углавном интелектуалаца. Преиспитују језик, културу и историју свог народа који је још увек потлачен. Имају „жеђ за знањем о новим и недовољно истраженим феноменима“, али немају шири друштвени утицај. Потакнути су патриотским осећањем, бригом и љубављу према простору на којем живе;

Б) Друга фаза, „раздобље националне агитације“, подразумева планско национално агитовање и постепено (још не масовно) национално освештавање, које предводи skupина родољуба, махом у градовима. На овим просторима, процес се назива и „народним препородом“. Прелаз из прве фазе у другу или трећу, не одвија се „одједном“, већ између њих стоји „жива патриотска агитација“;

Ц) Трећа фаза, „настајање масовног националног покрета“, одвија се када национална идеја продре у најшире народне масе, које се одазивају на „патриотски мотивисане импULSE“. Код неких народа „фаза Ц“ може почети већ у првој етапи развоја малих нација.³⁶³

Разлика између српских и хрватских родољуба, односно „првих националиста“, јесте у томе што хрватски, за разлику од српских, нису имали своје извориште у „народном сентименту“, већ у теоријама интелектуалних елита. Српски родољуби у Српској револуцији иза себе имају већ „етнички свесну масу“; Карађорђеви устаници су Срби напајани на „косовском циклусу“, жељни слободе и обнове самосталне српске државе.

Део домаћих аутора којима је мисаони претеча **Вук Караџић**, износи став да су се Срби објединили у **лингвистички тип нације**. По тој дефиницији, нација је „**заједница језика**“, а језик најуниверзалније друштвено оруђе, обједињавајући и повезујући чинилац неког друштва. Најчешће се у литератури сусреће подела на **етничке и политичке нације**, по којој Срби спадају у прву категорију, јер њене припаднике веже **етницитет**, који означава сродне идентитетске категорије (раса, религија, култура, језик итд.). С друге стране, **политичке нације**, попут хрватске, италијанске, швајцарске, белгијске, македонске, црногорске итд, настају на **политичком или географском принципу**, тј. њене припаднике углавном веже **заједничко држављанство**.

Данкан Вебстер и **Свитки**, разматрајући смернице и изазове светске политике у 21. веку те проблематику етничког и верског национализма, дотичу се и националних

³⁶³ Miroslav Hroch, *Društveni predujveti nacionalnih preporoda u Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2006, стр. 53-55.

идентитета. У Северној, Централној и Јужној Америци национални идентитети су идентитети људи чије породице потичу из Старог света, помешани са домородачким становницима нове земље (нпр. Куба, Мексико). Насупрот овакве врсте, аутори као пример супротстављају **„српски идентитет у Старом свету, који потиче од једне етничке групе, Срба“**.³⁶⁴

Према неким мишљењима, свака нација поседује и неко **„етничко језгро“**. „Етничким нацијама“ претходи **прото-национални идентитет**, осећање колективне припадности пре 19. столећа. У средњем веку, наравно, не може се говорити о „нацији Срба“ у савременом социолошком тумачењу, што не опонира чињеници да су имали **народни идентитет, језички идентитет или религијски идентитет**. Потврде се могу пронаћи у средњовековним титулама владара, световним и црквеним списима и повељама, у разним књигама и државним документима народа који су били суседи Србима, многим путописима итд.

Павле Јулинац, један од првих српских историчара, на темељима рационалистичке филозофије одредио је 1765. српску нацију као **заједницу језика** (видети: „Краткоје введенје в историју происхожденија славено-сербскога народа“), „народом који је проистекао од Словена, говори њиховим језиком и назива га Славено-србским“.³⁶⁵ У истом добу српски аутори, попут **Јована Рајића**, за појам „нације“ употребљавали су старе изразе – **„род и језик“** и **„пород“**. Према Екмечићу, „прву и најтрајнију систематизацију распореда нација према њиховим језицима“ учинила су „два католичка научника“: чешки слависта, свештеник и историчар **Јозеф Добровски** (Josef Dobrovský) и словеначки лингвиста **Јернеј Копитар**.

Добровски је штокавско наречје сводио под **српски језик** (што је Копитар 1811. прихватио), а употребљавало се у Македонији, Србији, Црној Гори, Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији и Јужној Угарској, с тадашњих пет милиона говорника. Делили су га на **„полусрпски“** (српски с турцизмима) и **„прави српски“**, тј. чисти српски језик. Хрватским језиком обојица су сматрали **чакавско наречје**, налазећи га у Истри, Хрватском приморју и Северној Далмацији. На крају је ову поделу довршио **Павел Јозеф Шафарик** (Pavel Josef Šafařík) 1826. године.³⁶⁶ Екмечић још подсећа: *„Сви су српски књижевници заједнички језик доследно називали српским, док се део хрватских опредељује за израз 'илирски језик' и 'Илири' као назив за заједничку нацију. Део хрватских књижевника, такође, није веровао да се овај нови назив може усталиити у култури, па су језик називали српским. То ради Иван Деркос 1832, Станко Враз 1843, Иван Кукуљевић 1842, Људевит Гај 1848. Они који су остајали при илирском називу веровали су у конструктивност имена белгијске нације назване 1830. по једном истоименом германском племену из античких времена.“*³⁶⁷

Франц Миклошич (Franz Miklosich), словеначко-аустријски филолог и лингвиста, каснији члан Српске краљевске академије, својим радом такође је задужио српску науку и културу. Уз откриће старих српских писаних споменика у Дубровачком архиву, додатно је потврдио тезе Копитара и Добровског о „Србима штокавцима“ и „Хрватима чакавцима“. Хрватски интелектуални кругови тога доба жалили су се да је он „Хрватом много шкодио“, постављајући криве хипотезе, а и хрватске кајкавце назвао је „псеудо-Хрватима“ и

³⁶⁴ W. Raymond Duncan, Barbara Jancar-Webster, Bob Switky, *World Politics in the 21st Century*, Student Choice Edition, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston – New York, 2009, стр. 276.

³⁶⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 47.

³⁶⁶ Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 8-9.

³⁶⁷ Исто, стр. 9.

„Словенцима“.³⁶⁸ Хрватски књижевник и оснивач друштва „Браћа хрватског змаја“ **Велимир Дежелић**, изрекао је доста критике на рачун Миклошичевог „србољубља“. Још 1883. године, као млади борац за хрватске националне интересе, он јадикује: *„Отевши нам Дубровник отео је стару књигу, отевши Загреб узео је повиест, једном риечју учинио је исто, што познати Мајков, а мало не исто што онај, који је у свом мађарском патхосу назвао Хрватску фикцијом. (...) Па таква човјека да Хрвати славе!!!“*³⁶⁹ Хрватски историчари и лингвисти, дакле, већ више од једног века не уважавају „српскост штокавице“, истичући да је пашки језуита **Бартол Кашић** још 1604. године објавио на латинском језику „**Устрој илирског језика**“, односно „**прву штокавску граматику**“, за потребе мисионарења по отоманским поседима у Србији, Босни и Славонији, тј. у сврху покатоличавања православног „илирског народа“. Кашић је промовисао „штокавско-икавски“, тзв. „**босански језик**“, као „најраширенији илирски говор“, који би морао да постане „општи књижевни језик“ на поменутих просторима.³⁷⁰

Роберт Ситон Вотсон (Robert William Seton-Watson), британски политички активиста и историчар, уредник недељника „Нова Европа“ и оснивач „Српског потпорног фонда“, тумачио је да су од свих народа на Балканском полуострву, Срби били први међу којима је оживело национално осећање и попримило практичан облик. Вотсон је писао да је ослободилачки покрет међу Србима настао спонтано и да је био увелико успешан „услед јунаштва и истрајности његових припадника“, наглашавајући чињеницу да су Срби имали „много мању помоћ из иностранства, него што је то био случај с устанцима свих суседних народа“.³⁷¹

Еминентни историчари, попут **Ерика Хобсбаума** (Eric J. Hobsbawm), дошли су такође до закључка да Срби, за разлику од Хрвата, рано развијају **протонационални идентитет**, ако не пре, а онда од времена духовног и државно-политичког деловања **Светог Саве**. Хобсбаум у делу „Нације и национализми од 1780“ закључује: *„Нема разлога да се порекну прото-национална осећања Срба пре деветнаестог века, не зато што су они били православни, за разлику од суседних католика и муслимана – што их не би разликовало од Бугара – већ стога што је успомена на некадашњу краљевину коју су поразили Турци, сачувана у песмама и јуначким предањима, а можда и више од тога, у свакодневной литургији српске цркве која је канонизовала већину српских краљева.“*³⁷² Односно, као што су неки аутори у Немцима видели „закашњели народ“ (нем. Spätvolk)³⁷³ у односу на Французе, тако су и Хрвати национално касније конституисани у односу на Србе.

Срби су, као и други европски народи, себе често идентификовали и с регијама у којима су живели па су стога у употреби били следећи називи: **Рашани, Бошњани, Травуњани, Хумљани, Пагани, Неретљани, Дукљани, Далматинци, Буњевци, Шокци, Усорани, Приморјани, Морлаци, Црногорци, Херцеговци, Македонци** па и **Хрвати**. Код неких

³⁶⁸ Velimir Deželić, *Miklošić i Hrvati: odgovor gosp. Matiji Murku, predsjedniku ak. Društva „Slovenija“ u Beču*, Knjigotiskarna i litografija C. Albrechta, Zagreb, 1883, стр. 4.

³⁶⁹ Исто, стр. 6.

³⁷⁰ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 21.

³⁷¹ Robert William Seton-Watson, *The Rise of Nationality In The Balkans*, E. P. Dutton and Company, New York, 1918, стр. 25.

³⁷² Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Sec. edition, 18th printing, Cambridge University Press, 2012, стр. 75-76. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

³⁷³ Sylvia Schroll-Machl, *Die Deutschen - wir Deutsche*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002, стр. 43.

набројаних заједница постојала је свест да су део ширег, српског или „рашког“ народа, све до друге половине 19. века, када највећи део католика постепено прелази у корпус младе хрватске нације.

Хрватски лингвиста аустријског порекла **Рудлоф Алојз Фролих** (Rudolf Alois Fröhlich), у свом историјско-лингвистичком и етнографско-статистичком делу из 1849. године, вели: „Шокац је име оним католицима који су, по језику, српског порекла.“³⁷⁴ Претходно наводи да Срби, Срби или Рашани који су „грчке“, тј. православне вере (нем. griechische Serben) и Шокци, тј. „Срби католици“ (нем. katolische Serben), живе северно од реке Саве, још од 15. века. Наводи и године већих сеоба Срба: 1459, 1481, 1689. и 1690. У његово доба „посебно су бројни“ на подручју Баната, Срема, Вировитице и Славонске Пожеге, тако да су се некада ове жупаније звале Рашка (нем. Rascien), „а од 1746. године називају се Славонија“ те се „сада тамошњи Срби зову и Славонци“.³⁷⁵

Наведене етнице католичке вероисповести **избегавале су да користе српско име**, али не из етничких, него из религијских разлога, иако су им језик и обичаји били готово идентични. На пример, **Вук Караџић** се у једном писму свом учитељу **Лукијану Мушичком** жалио да Шокци не желе да прихвате српско име.³⁷⁶ Премда хрватски аутори редовно користе Караџићеву примедбу као „потврду“ да су Шокци и тада били Хрвати (мада ни о томе нема писаних трагова), одрицање од српства везано је за осећање припадности засебном „католичком народу“, који не прихвата светосавље па се стога одриче и српства. Односно, у преднационалној фази наглашена је **религијска диференцираност**, иако су и „Власи“ и штокавски „Шокци“ и „Буњевци“ углавном делили иста, „српска историјска сећања“, укључујући „**косовски мит**“.

У делима старијих хрватских историчара, налазимо податке о разликовањима Хрвата и Неретљана, што у савременом добу није случај. Оба „народа“, односно тада још увек племена, показују другачије понашање у односима са суседним земљама и у одређеним временским раздобљима, што значи да им власт није била заједничка. Док, на пример, Хрвати у 9. веку прекидају борбе с Млечанима, Неретљани настављају с пљачком млетачких трговачких бродова, због чега им Венеција и даље плаћа данак у 10. веку.³⁷⁷

Српски етнимом, зависно од времена, места, сеоба или порекла хроничара, различито је бележен. Међутим, када би то било нужно, наглашавало се њихово заједничко племенско или народно име: **Срби** (Серби, Сораби, Сурби, Сирби, Серви, Сербљани, Србљани итд), које је, судећи на основу више извора, претходило називу „**Словен**“, попут запажања византијског хроничара **Лаоника Халкокондила** (Λαόνικος Χαλκοκονδύλης). Вековима касније, скоро идентична виђења имали су и најчувенији слависти, што ће у наставку бити додатно размотрано.

Током векова, у српском народу на ширем подручју Западног Балкана јављају се **дијалекталне разлике**, блаже у поређењу с језичким варијацијама код већине других европских нација (Немаца, на пример). Србе, без обзира где би пребивали или се расељавали, везивало је **православље**, али и заједнички **митови и обичаји: Косовско**

³⁷⁴ Rudolf A. Fröhlich, *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- v. Sprachenkarte die österreichischen Kaiserstaates*, Verlag der Buchhandlung von Albert A. Wenedikt, Wien, 1849, стр. 16.

³⁷⁵ Исто, стр. 4.

³⁷⁶ Miodrag Popović, „Ljudevit Gaj i Vuk Karadžić“, *Radovi*, Vol. 3, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973, стр. 97.

³⁷⁷ Vinko Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1940, стр. 26.

предање, сећање на „**Душаново Царство**“, песме и приче о старим **владарима и јунацима, крсне славе** (као остатак предхришћанског наслеђа), **светосавље** итд.

Хрвати су пак израстали у политички народ из веће **етничке шароликости** Аустријског царства и **мултиетничке и мултирасне природе Католичке цркве**. Већина народа који су пре провале Османлија насељавали средњовековно хрватско краљевство, као што је већ појашњено, нису се звали Хрватима, већ су користили обласна имена, опште име своје етно-лингвистичке групе – Словени – или етнониме које би донели са собом у нову домовину. Потом, **рани прекид континуитета хрватске државне независности** од стране мађарских освајача, допринела је **губитку „историјског сећања“**, а тиме и до дефицита заједничких митова и легенди, важних фактора **етничке кохезије** и, касније, **национале консолидације**.

Хрватски рани средњи век има и западна и источна хришћанска изворишта, стога што су црквена средишта дуж јадранске обале чешће била под јурисдикцијом Рима, мада истовремено и под византијском влашћу.³⁷⁸

Генеза хрватске нације проистиче из **амалгама више и мање сродних европских етнија** које су у **18. веку** колонизовале просторе данашње Хрватске, углавном у време **Карла VI**, цара **Светог римског царства немачког народа** те под његовим наследницима – **Маријом Терезијом, Јосипом II и Леополдом II**. У том раздобљу крајеве источне Славоније насељавају Немци, а плански долазе Мађари, Русини, Словаци и Чеси. У историјским изворима наводе се и Словенци (Крањци, Штајерци), Италијани (Венецијанци, Фирентинци, Ломбардијци), Цинцари, Власи па и Шпанци, Французи, Енглези, Грци и други.³⁷⁹ Срби су одувек живели с Хрватима или поред Хрвата, о чему сведоче средњовековни домаћи и страни извори, а велики број њих је постепено **кroatизован**.³⁸⁰ Штавише, поједини хрватски аутори десне оријентације не оспоравају мултиетично порекло хрватске нације, једино услед традиционалне византофобије одричу мешање са Србима, попут **Џона Ивана Прцеле** (John Ivan Prcela), који пише: „*Било у средњем вијеку било у модерно доба, Хрвати су склапали мјешовите бракове са Словенцима, Мађарима и Аустријанцима. Попримили су и неке културне елементе тих народа, који су се били доселили у хрватске земље. Наравно, прилив крви тих похрваћених народа био је попраћен културним размјенама које су се одвијале унутар оквира латинскога кршћанства. Насупрот томе, Хрвати се нису физички мијешали са Србима, нити су пали под утјецај понајвише бизантске или других посуђених култура средњовјековне и модерне Србије. (...) Хрвати и Срби могу бити на неки начин сматрани 'крајишким народима', јер представљају цивилизацију Запада, али и Истока. Међутим, у бити, по својим устаљеним обичајима, погледу на живот, политичким, господарским и културним схваћањима и вредноћама Хрвати су средњоевропски народ, док су Срби 'Балканци'.*“³⁸¹

До процвата хрватског национализма средином 19. века, бројно католичко становништво које је говорило штокавским наречјем и са Србима делило заједничке историјске наративе, колективна сећања, обичаје и културу, у аустријским и мађарским

³⁷⁸ Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004, стр. 221.

³⁷⁹ Ljiljana Dobrovšak, „Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Четврти хрватски симпозиј о настави повјести, Агенција за одгој и образовање, Zagreb, 2014, стр. 30.

³⁸⁰ Појмови „kroatизација“, „хрватизација“ или „похрваћивање“ могу се дефинисати као друштвени процес (или феномен) етничке, културолошке и социјалне асимилације Срба и других етничких заједница које су осећале блискост с припадницима хрватске нације и хрватским институцијама.

³⁸¹ John Ivan Prcela, Dražen Živić, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001, стр. 24.

пописима, статистикама, као и другим страним етнографским делима, редовно је прибранио **„католичким Србима“**. Овој теми у дисертацији је посвећена нарочита пажња, пошто сваки вид конвертитства појачава аверзију према „народу порекла“, како тумаче психоисторичари. Исто тако, историографија располаже и приличним бројем докумената који доказују да се највећи део католика, не рачунајући Хрвате, на овим просторима у етничком смислу **није поистовећивао са Србима**, већ су се изјашњавали у **ширем етничком смислу** („Словени“, „Словини“, „Славокатолици“ итд), **античким именима**, („Илири“, „Латини“, „Далмати“ итд), **именима других народа** („Мађари“), **регионално** („Словинци“, „Бошњани“, „Славонци“, „Далматинци“, „Буњевци“ итд) и **именима чије порекло још увек није у потпуности утврђено** („Шокци“). Ипак, свој језик или писмо којим су писали називали би често **„рашким“** или **„српским“**. Очито је да су прожимања источног и западног хришћанства на тлу средњовековне Србије довеле до **верски подељеног идентитета Срба**. Што су подвајања Рима и Цариграда била већа, растао је и јаз између православних Срба који уз аутохтону цркву успевају да сачувају народно име и свест о заједничком пореклу, док су се католички Срби постепено приближавали Хрватима.

Година 1815. чини се једном од битних за артикулисање будућих националних идентитета. Од тада фрањевачко свештенство Далмације, као и у Босни и Херцеговини, престаје да пише ћирилицом те се католици и културно подвајају од православних Срба. У настанку хрватског националног идентитета, **осим религије**, велику улогу одиграли су, кроз неколико векова, **политички, економски и просветни чиниоци**. Процес **одсрбљавања** на подручју западно од Дрине, дуж јадранске обале па све до реке Цетине, као прве забележене „српско-хрватске границе“, трајао је постепено, око четири века. Наравно, унутар тог „српског етничког простора“ морало је бити и Хрвата, као што је и на подручју Хрватске било Срба, али је питање у чему су се те етнице, вековима пре стварања српске и хрватске нације, суштински разликовале до Велике шизме. Да ли је то било наречје, неки мит који би говорио о генези српског и хрватског племена, повезаност с одређеном прадомовином, или нешто четврто?

Зато један од задатака ове дисертације представља и прецизирање хрватских и српских **„прото-националних елемената“**. Важно је идентификовати корене макар оних етница које су највећим делом учествовале у изградњи две посматране нације, колико год то дозвољавају оскудна писана и наративна историјска врела, пошто су и те разлике морале у некој мери утицати на развој засебних националних идентитета. Што се тиче Срба, проблем се наоко чини нешто лакшим, јер се зачеци српске прото-нације, вежу с просветитељским радом **Светог Саве** и стварањем помесне и аутокефалне српске цркве. Пре осам векова, српска разједињена племена почела су да се окупљају око заједничког религијског центра, истог језика па и неких христијанизованих обичаја у јединствени народ, заједно са већ пословењеним или посрбљеним староседелачким етницама – **Илирима, Трачанима, Грцима, другим мањим словенским племенима** итд. Од тог доба, а нарочито после пада средњовековне српске државе, посрбљавање других народа било је отежаније управо због деловања српске цркве, чувара немањићких традиција и закона у којима се јављају назнаке и расне свести. У исто време Хрвати, који су присилно ушли у државну заједницу с Угарском, с далеко мањом учесталашћу помињу хрватско етничко име у јавним исправама, религијским или књижевним делима. Све до 20. века егзистираће бановина с хрватским називом, али у њој ће се насељавати и расељавати различите етнице разнородних конфесија, премда је „државна вера“ била католичка, по својој природи и данас универзална.

Да би се идентификовале евентуалне „социјализацијске разлике“ које су потпомогле српско-хрватске сукобе, неопходно је удаљити се од субјективности уважавањем теорија које су развијене ван балканског региона. На пример, британско-ирска књижевница **Сесилија Исабел Ферфилд** (Cicely Isabel Fairfield), познатија под псеудонимом **Ребека Вест** (Rebecca West), испољила је много позитивних емоција везаних за Србе. У путопису „Црно јагње и сиви соко“ (1941) користи добро познавање историје Јужних Словена, дотичући се и последица дубоке **психолошке трауме Хрвата** након потпуног политичког потчињавања Угарској, која је узела маха по свршетку **Рата Свете лиге** и ослобођења великих делова Европе од Турака. Приметила је да се међу Хрватима јавља „**једна од најчуднијих страсти у историји: огромна неуништива оданост Хабзбурзима**“: „*Мађарска аристократија изгубила је сваки осећај за законитост и послушност после сто педесет година деморализације под турском влашћу. Марија Терезија поцепала је устав да би им удовољила и дала им је Хрватску, не као *regnum socium*, придружену државу, већ као *partes adnexae*, анектирану територију. Пошто је хрватско племство уништено, није било никог да поведе буну. Увозне велможе осећале су много већу блискост са Мађарима који су им били равни по положају него са сељацима који су насељавали њихове поседе. За Хрвате је XVIII век протекао у знаку подређености Мађарској и непоколебљиве, безумне и страсне љубави према Аустрији.*“³⁸²

Германофилија је карактеристика емоционалног склопа хрватских вођа деценијама уназад, премда су се „очеви нације“ у време **хрватског народног препорода** покушавали одупрети германизацији. Психолошки узроци овог сложеног осећања проистичу из вишевековне **политичке и војне присиле**, као и **економске и културне надмоћи аустријских властодржаца**. Код Хрвата је ова субординација произвела извештан степен „самониподаштавања“ сопственог порекла, а потом и отклон од „варварског словенства“, нагнавши елиту у потрагу за „**готским коренима**“. Ричард Морок појашњава да се **колективна осећања ниже вредности** јављају међу неком групом људи у односу на другу, али и као **осећања ниже вредности које један народ осећа у односу према другом народу**.³⁸³ Као примере Морок наводи национализам Афроамериканаца у САД, на Хаитију и у Јужној Африци, који је био реакција на низак ниво **самопоштовања** који су код њих додатно подстицали бели расисти. Насиље током кинеске Културне револуције проистекло је од извесних друштвених група које су се осећале инфериорнима у односу на остале, мишљења је исти аутор. Немачки антисемитизам је, у одређеној мери, проистекао из немачког осећаја инфериорности према Јеврејима, јер ако су тачне Хитлерове тврдње да су Јевреји „нижа раса“, како су могли да владају светом, поставља питање Морок. Последњи, расистички став, који се јавља с Антом Старчевићем и наставља на усташку идеологију, такође је контрадикторна: с једне стране Срби су нижерасни „балкански накот“, а с друге стране, тобожњи хегемони и пљачкаши, чија „циганска династија“ је окрутно владала Хрватима.

Српски историчар **Иво Вукчевић** за потребу Хрвата да буду (или да су некоћ били) „Готи“ изналази термин „**херенфолк готски синдром**“ (енгл. Herrenvolk Goths' syndrome), настао на тезама **Лудвига Гумпловича** (Ludwig Gumplowicz).³⁸⁴ Није на одмет да се успут истакне, а што је Вукчевић изоставио, да је Гумплович и Србе сврстао у Германе. За

³⁸² Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: Путовање кроз Југославију*, Вулкан, Београд, 2017, стр. 46-47.

³⁸³ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 14.

³⁸⁴ Ivo Vukcević, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012, стр. 12.

разлику од хрватске, домаћа наука је врло ретко сагледавала такву могућност, јер теза није поткрепљена историјским изворима, што се данас доказује и **генетичком генеалогijом**. Сем тога, наметнуло би се и питање ко је пословенио „германске Србе“. Гумплович, пољско-аустријски социолог, пише: „*Па, 'Хрвати' и 'Срби' које је цар Ираклије позвао да помогну у борби против Авара били су, наравно, ратници, господари који су припадали владајућем слоју у Белој Хробатији и Лужици, а потицали су из оних германских војски које су владале у крајевима око Висле и Лабе неколико векова. (...) Око 635. године, цар Ираклије је позвао такве чете против Авара из Хробатије и Лужичке Србије (наводно, такође из земље Бојки у данашњој источној Галицији). Ове скупине, настањене неколико векова у овим земљама и највероватније пореклом од Гота, након некадашње државе Херманрихових Гота, коју су Хуни разбили у 4. веку нове ере, понели су имена из својих земаља, па су се у Хробатији звали Хробати, а у Лужичкој – Лужички Срби или Срби).*“³⁸⁵

Ако се потреба за променом етничких корена, без утемељења у историји, етнологији и генетици, посматра из нешто другачије психолошке визуре, уочава се присутност и **Стокхолмског синдрома**, у овом случају на нивоу шире заједнице. Главни симптом је развој позитивних осећања код талаца према њиховим отмичарима или злостављачима.³⁸⁶ Остали индикатори могу укључивати реципрочна осећања од стране агресора или негативна осећања жртве према спољним утицајима. Реч је о једном од најснажнијих одбрамбених механизма, при којем се злостављани субјекат може поистоветити с нападачем до те мере да почне попримати неке његове карактерне особине, то јест и сам може постати злостављач, како би примирио неуротичне страхове. Њему је подударан концепт „**поистовећивања с нападачем**“ (Identification with the Aggressor), којег је прва описала психоаналитичарка **Ана Фројд** (Anna Freud), ћерка Зигмунда Фројда. Њиме се објашњава како неуротици покушавају да се изборе са њиховим дисфункционалним породицама. Док неки самоокривљавање, као плод беса према себи у таквим околностима, сматрају одбраном од анксиозности, други у томе виде савладавање трауматичног искуства. Надовезујући се на очеву теорију Едиповог комплекса, Ана Фројд говори о идентификацији с нападачем као нормалном делу сазревања, прелиминарном кораку у развоју савести, процесу којим деца интернализују квалитете ауторитета људи који их подижу.³⁸⁷

Исти механизам одвија се и на социјалном нивоу, на степену нације, сматра **Ричард Морок**, када се **потчињене етничке групе поистовете с већинском етничком заједницом**, обично без икаквог стицања једнакости. Он даје пример народа индијанског порекла у Латинској Америци који су угњетавани као припадници потчињеног друштвеног слоја, чак и након што су прихватили језик, религију и идентитет шпанских освајача. Понекад се **цела нација** може на неки начин **поистоветити с агресором**, примећује исти аутор, доказујући ову тезу ратоборним ставом Камбоџе према Вијетнаму после 1975. године. Ради се о последици замене Вијетнама (суседне државе која је такође претрпела америчку агресију) са Сједињеним Джавама, које су током више година бомбардовале и извршиле инвазију на Камбоџу. Нападајући Вијетнам, који је већ био

³⁸⁵ Ludwik Gumpłowicz, „Chorwaci i Serbowie. (Studyum socylogiczne).“, *Prawda*, nr. 44, 1.11.1902, Edycja Ludwik Gumpłowicz, Доступно преко: <https://gams.uni-graz.at...>, Приступљено: 12.07.2022, стр. 524 и 537.

³⁸⁶ Стокхолмски синдром добио је назив по необичном психолошком стању забележеном током пљачке банке у Стокхолму 1973. године, у којој су таоци почели да се идентификују са својим отмичарима. Током овог догађаја, један од талаца верио се за једног од киднапера. Након што су пуштени, таоци су бранили поступке отмичара и нису пристали да сведоче на суду против њих

³⁸⁷ Sharon Lamb, *The Trouble with Blame: Victims, Perpetrators, and Responsibility*, Harvard University Press, Cambridge, 1999, стр. 26.

непријатељ Сједињених Држава, Камбоџа предвођена Полом Потом се **несвесно поистоветила с Америком**, тврди Морок. Као други пример даје сукоб који је 1962. године избио између Индије и Кине око ненасељене области Аксаи Чин, управо у време Кубанске ракетне кризе. Пошто су претходне године Британија и Сједињене Државе оштро протествовале због индијске анексије португалске колоније Гоа, упркос чињеници да је скоро целокупно становништво Гое било индијско, Индија је у обрачуну с Кином желела да поново стекне подршку западних сила, „у великој мери налик детету које само себе повређује да би поново задобило љубав својих родитеља“, закључује Морок.³⁸⁸

Овај психолошки образац примећује се и код хрватске **политичке и клерикалне елите, емитера колективних менталних програма и конструктора хрватског националног идентитета**, чији „**оригинални инжењери**“ су били **аустроугарски властодршци**, по тврдњама неких српских аутора. У младој нацији пронашли су средство за остварење сопствених геополитичких и геоекономских циљева, подстичући хрватско друштво на **србофобију**. **Меметска теорија** Ричарда Докинса донекле може појаснити **промену у начину размишљања Шокаца и Буњеваца** и утицају на **трансформисање њихове традиције**, у року од неколико десетлећа. Компатибилна је и с културним поистовећивањима Хрвата и завојевача, односно потребама да се буде „неко други“.

Хрватски „очеви нације“ почели су да копирају аустроугарске обрасце политичких односа са Србима, народом с којима су до јуче живели као суседи и саборци на подручју Војне Крајине и шире. „Херенфолк готски синдром“ постепено је брисао сећање на реалне догађаје из прошлости; писала се нова историја у митолошкој форми и негирало се постојање српске нације у „Троједници“. Одбијањем православних Срба с подручја Аустроугарске да постану „херенфолк“ и дистанцирају се од „Србијанаца“, крајем 19. века отпочеће насиље које је кулминирало у Другом светском рату. Геноцид над Србима изазвао је „**реакцију на стимулус**“: Срби у оба антифашистичка покрета врше одмазде над хрватским заробљеницима и цивилима. Индукована је **кроатофобија** која своју противтежу гаји на **србољубљу, православољубљу, словенофилији, русофилији, германофобији и оксидентофобији**, као реакцијама на опасне стимулусе **валоризоване историјским искуством**.

2.2. Етимолошке и историографске теорије о разликама између Срба и Хрвата

Нажалост, о првим вековима српског и хрватског народа на простору Балкана постоји мали број релевантних извора, докумената, наративних текстова или натписа па тако и о њиховим могућим сукобима. На основу тих штурих врела проистиче да се и тада радило о врло блиским етничким заједницама, истог генетичко-етничког стабла, можда делећи исту племенску генезу, али се народ у сеобама и током похода освајача поделио, пригрливши два различита етнонима. То би значило да је дошло до **контаминације туђим меметским обрасцима**, намерног или ненамерног **менталног програмирања** од стране освајача, што се десило и прецима данашњих Француза, Галима који су прихватили име мањинске освајачке скупине германских Франака, или Мађарима који деле блиску генетску слику са Словенима, али су прихватили име и језик угрофинских освајача, као и Бугарима, чији преци су углавном трачко-словенских корена, покорени од стране туркијског полуномадског племена **Булгара. Прамађари и Прабугари**, блиски туркијски

³⁸⁸ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 11.

народи централне Азије, чији потомци и данас живе на источној страни Урала (попут Обских Угара), покорили су словенска племена у Подунављу, све до Црног мора, где се јављају као савезници против Византије. Постоје теорије, које прихватају и неки хрватски научници, да су и Хрвати, као део бугарских војних посада населили Далмацију. Поставља се ту низ питања, ако је ова теза тачна, попут следећих: које све народе су тамо затекли и јесу ли већ били пословењени или су усвојили језик покорених Словена? Како је време одмицало, културно, политички и религијски Срби и Хрвати се све више подвајају и понекада међу њима долази до конфликта, али без дубљег укоренавања непријатељстава. Били су то, у суштини, сукоби феудалних господара, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. Такође, врло рано оба народа почињу да говоре другачијим наречјима у оквирима истог словенског језика и да се разилазе у религијској, културној и политичкој традицији.

Из тог разлога су размимоилажења око значења и старости српског и хрватског имена на Балкану и данас учестала у научном и политичком дискурсу, готово као и крајем 19. века. Ради се о **ирационалним потребама, честим код малобројних народа, да се докажу сопствене древности, културни, научни, војни и други доприноси у оквирима европске и светске историје.** Трајно присутна настојања да се умањи цивилизацијски значај и вредност „супарничке нације“, што је случај код Срба и Хрвата, могу се подвести под **„колективне неуро­зе“**, инициране комплексима услед **вековног сужањства** или траумама због **ратних недаћа**. За оба народа карактеристичан је образац понуђен у **психолошкој теорији трансакционе анализе: ниподаштавање других ↔ самовеличање**, а циљ обе стране је **омоћавање**, као **заштита од страхова**.

Генеза етнонима може да буде разноврсна, због чега се међу Србима и Хрватима појавило сијасет теорија. Неке се баве пореклом становништва на простору старог **Илирика**, а у најновије време врло су популарна и генетска истраживања, као допуна и индикатор давно постављених хипотеза. Под Илириком (*лат. Illyricum*) у овом раду се подразумева северозападни део Балканског полуострва, римска провинција насељена **илирским племенима** и другим народима, до сеобе Словена. Пре тога постојало је од 2. до 5. века п. н. е. **Илирско краљевство** (*лат. Illyricum regnum*), чија је историја и дан-данас добрим делом непознаница. Испрва се Илирик протезао од Епира до реке Неретве, заузимајући источну јадранску обалу, да би се касније илирска територија проширила отприлике до данашње источне Србије и северозападне Словеније. Илири, индоевропски народ састављен од мноштва племена (**Мезеји, Далмати, Либурни, Даорси, Мелкумани и др.**), **помешаних с келтским (Скордисци, Диндари, Јаподи и др.) и венетским племенима (Либурни, Хистри, Катари и др.)**, сматрају се, уз сродне источнобалканске **Трачане, Дачане** и друге, **„прастановницима Балкана“**.³⁸⁹

³⁸⁹ Део хрватске интелигенције, традиционално оријентофобан, нерадо прихвата већ одавно у географији устаљени термин „Балкан“ или „Балканско полуострво“, којег је увео 1809. немачки географ Јохан Аугуст Цојне (Johann August Zeune). Ради се о потреби Хрвата, да се као део западне цивилизације, дистанцирају од „културно заосталијих“ Срба и других Балканаца. Историчар и археолог Иво Рендић-Миочевић истицао је да је „нелогични појам“ Балканског полуострва, „неупорабљив за ситуирање српске и хрватске повијести“. Балкан нема „планинску преграду“ која би га делила од остатка континента, па зато „не чини ни природну ни етничку целину“ и потребан је Европи да се „у контексту заосталости, све појаве с тог простора стрпају у исти кош“. Стога је Рендић-Миочевић предлагао да би требало употребљавати назив „Илирик“, због историјског утемељења овог назива. (Видети: Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije“, *Migracijske teme*, Br. 16, Filozofski fakultet, Zadar, 2000, стр. 94). Све више је и српских аутора, првенствено тзв. „аутохтониста“, који за Балкан користе старији назив – „Хелм“ или „Хелмско полуострво“.

Постојале су и **трачко-илирске мешавине народа** на граничним областима, попут **Трибала** и **Дарданаца**, чије насеобине се поклапају с простором данашње Србије, а међу њима је преживљавао и **пелашки слој**, један од најстаријих на Балкану. На простору где ће се појавити хрватски народ, у северној Далмацији, између река Раше и Крке, живели су углавном **Либурни** (грч. Λιβυρνοί) илирско-вентески етникум. Вековима су се Илири мешали с другим досељеницима, нарочито развијенијим **медитеранским цивилизацијама** (Сицилија, Егејско острвље, Мала Азија),³⁹⁰ а доцније и с **римским освајачима** који су махом насељавали утврђене градове. Испрва су против колониста на Јадрану, трговачких народа, већином древних Грка, Илири водили жустре сукобе, а нарочито против Римљана који су сменили грчку доминацију у Средоземљу. Последњи самостални краљ Илира, **Генције** (Gentius), владао је од 181. до 167. год. п. н. е, након чега је у Трећем римско-илирском рату поражен и заробљен, а потом одведен у Рим.³⁹¹

Илири су почели око 156. године пре н. е. да плаћају и данак. Скоро два века трајали су устанци против римских трупа, које су успеле да покоре и унутрашњост Илирика. Последњи велики устанак Илира избио је 6. године нове ере и угушен је након три године, при чему су најтеже герилске борбе вођене по планинским врлетима данашње Босне и шумама Славоније. Римљане је привлачило рудно богатство илирских земаља, јадранске луке погодне за трговину, односно, Западни Балкан је одувек имао важан стратешки и саобраћајни значај, о чему нас обавештава антички хроничар и географ **Страбон** (грч. Στράβων) у првом веку п. н. е. Илири су, као и каснија словенска балканска племена, били познати по неслози; водили међусобне дуге и исцрпљујуће ратове, али и против Трачана, Македонаца и свих других суседа.³⁹²

Илирик је подељен у 1. веку н. е. на неколико провинција, међу којима је својим положајем доминирала Далмација, која је досезала и до Западне Србије, с главним административним центрима у Салони (Солин), као главном административном седишту у којем се налазио легат, Скадрину (Скрадин) и Нарони (Вид код Метковића).

Премда се **илирски језик** сачувао углавном на епитафима и даље је предмет истраживања у теоријама које се баве генезом и распрострањем индоевропских језика, за које је почетком 20. века превладавало уверење да им је илирски био **основни супстрат**.³⁹³

Приликом истраживачких покушаја да се одреде етничке припадности особа које су настањивале посматрани простор, у обзир се често узимају лична имена уклесана на надгробним споменицима, различитим документима, хроникама или књижевним делима. Познато је да су гентилна имена на подручју бившег Илирика стицана, а прва давана, тј. традиционална. Тако се римско гентилно име (или латинизовано домородачко гентилно име) стицало рођењем, ослобађањем из ропства и доделом грађанских права. Током римске превласти на Балкану, услед романизације, иста гентилна имена носили су људи различитих етничких припадности, што отежава утврђивање етноса чији се постхумни остаци проналазе. Идентичан „**гентилицејум**“ могли су да носе и супружници који нису били припадници истога народа. Дешавало се да ослобођени роб или ропкиња којима се поред имена оца додавала реч „либертус“ или „либерта“ (лат. libertus/liberta), ступи у брак с домицилним слободнорођеним становником, који су поред имена оца имали и ознаку „филијус“ или „филија“ (лат. filius/filia). Робови су поседовали само властита

³⁹⁰ Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet: ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989, стр. 22-23.

³⁹¹ John Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishing, Oxford, 1992, стр. 174.

³⁹² Mirko Marković, „Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj geografiji“, *Hrvatski geografski glasnik*, Vol.47. No.1, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 1985, стр. 155-156.

³⁹³ John Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishing, Oxford, 1992, стр. 68.

имена, уз име господара у генитиву са скраћеницом „с.“ или „сер“, што је означавало роба (*лат. servus*). Такође, на натписима се сусрећу још и појмови „сароба“ или „саропкиње“ (*лат. conservus/conserva*) и „роба рођеног у кући“ (*лат. verna*). На основу анализе етничких припадности особа с либурнских ципуса, утврдило се да их је већина могла бити подједнако **староседелачког и досељеничког порекла** (и илирског и италског етноса).³⁹⁴

На неким подручјима латинска имена појављују се чешће, што упућује на одређену локалну традицију у именовању. Сматра се да је један од најсигурнијих начина за одређивање имена неког народа познавање његове територијалне распрострањености. Уколико се дистрибуција имена поклапа с границама дефинисане политичке заједнице (народа), тада је оправдано имена повезати с том заједницом (народом).³⁹⁵ Примећује се да се током времена на тај начин искристалисало неколико именских скупина на подручју римског Илирика: а) севернојадранска, б) средњедалматинска, в) панонска, г) келтска и д) југоисточноилирчка.³⁹⁶ Последња се, како истичу истакнути језикословци, једина може повезати с етничким Илирима, за разлику од јачег романског и венетског антропонимијског уписа у Либурнији или келтскога у Панонији.³⁹⁷ Радослав Катичић, у време када је важио за уваженог лингвисту³⁹⁸, пописао је карактеристична лична имена у Либурнији, учинивши да се у „древној илирској држави“ на југоистоку, тј. у околини Драча, она помало разликују.³⁹⁹

Премда су нека илирска имена имала етимолошке сличности са словенским, не може се на основу пронађених узорака поуздано закључити да су њихови носиоци били словенског порекла. Донекле се тиме афирмише тзв. **алохтона теорија** о словенској прапостојбини, која полази од становишта да се словенски артефакти могу пронаћи на Балкану тек од 5. или 6. века наше ере. У прилог **аутохтонистичких теорија**, тј. да су Словени и пре наведеног периода живели на Западном Балкану (с којег се део народа због борби против Римљана одселио на север и исток Европе), у новије време иду нека генетска, археолошка и антрополошка истраживања, као и легенде о досељавању у средњовековним чешким, пољским и руским хроникама, о чему ће још бити речи у наставку. Међутим, овакве тезе не

³⁹⁴ Од гентилних имена пронађених на подручју бивше Либурније, најчешћа су следећа: Арунтији (*Aruntii*), Јулији (*Iulii*), Опији (*Opii*), Рецији (*Raecii*), Тросији (*Trosii*). (Видети: Anamarija Kurilić, „Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su?“, *Asseria*, Vol. 8, Arheološki muzej Zadar / Muzej antičkog stakla, Zadar, 2010, стр. 132-139).

³⁹⁵ Исто, стр. 135.

³⁹⁶ Исто, стр. 136.

³⁹⁷ Radoslav Katičić, *Ancient Languages Of The Balkans*, Part One, Mouton, The Hague/Paris, 1976, стр. 178-184.

³⁹⁸ Радослав Катичић почетком 1990-их заступа „језички пуританизам“ због веза с хрватским националистичким круговима, што је негативно утицало на вредновање његовог каснијег научног рада, оптерећеног политиком, митологемима и ирационалним приступом језичкој проблематици. Катичићеви ставови доживели су озбиљне критике и наишли на отпор приличног броја уважених хрватских и светских лингвиста, посебно због стајалишта да српски језик „није штокавски“. Његову тезу да Хрвати и Срби не причају истим језиком критиковали су и немачки научници, попут Бернхарда Грешела (*Bernhard Gröschel*), који за Катичића вели да сам себе искључује из стручнонаучног дискурса. (Видети: *Bernhard Gröschel, Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik: mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit*, Lincom Europa, München, 2009, стр. 323-359).

³⁹⁹ На подручју Либурније најчешћа лична имена била су Aetor, Aplus, Ceunus, Darmocus, Oeplus, Oia, Opiavus, Oria, Oplus, Oplica, Raecus итд, а за подручје Драча карактеристична лична имена су Annaeus, Bardylis, Kalas, Cilles, Clevatus, Epicadus, Etleva, Etuta, Ettritrus, Gentius и др. Према томе и тада, као и данас, су постојале одређене културне специфичности између сродних племена. (Видети: Radoslav Katičić, *Ancient Languages Of The Balkans*, Part One, Mouton, The Hague/Paris, 1976, стр. 179-180).

наилазе на шире одобравање српске академске заједнице, у којој већ више од једног века превладавају поборници „**критичке историографије**“.⁴⁰⁰

Што се тиче исходишта **српског** и **хрватског етнонима**, као и **прадомовине** обају народа, установљено је сијасет теза, али домаћа и страна историјска наука последњих век и по углавном се ослања на дело византијског цара **Константина VII Порфирогенита** „О управљању царством“ (лат. „De administrando imperio“) или „Спис о народима“, како га научници још називају. Савремени српски медијевалисти, међу којима се истицао **Тибор Живковић**, приметили су да тумачећи најранију прошлост српских земаља историчар бива суочен с две основне скупине извора који се готово „**непомирљиво разилазе**“:

1) делима византијских писаца чије су хронике писане умећима баштињенима на „најбољим традицијама антике и ране Византије“ и;

2) хроникама латинских писаца из Далмације (Поп Дукљанин, Тома Архиђакон, дубровачки аналести) који „некритички уносе у своја дела све оно што им се учини да би могло да буде од користи и оправда њихове ставове о одређеним битним питањима постављеним у срж њиховог дела“.⁴⁰¹

Византијски извор, „Спис о народима“, састављан је, по свој прилици, 949. и 952. године,⁴⁰² а Порфирогенит га је наменио свом сину и престолонаследнику **Роману II** (Ρωμανός Β΄) као „**спољнополитички приручник**“, поверљиви документ са смерницама и методама спољне политике које један византијски владар мора да користи.⁴⁰³

Иако Порфирогенитово дело истакнути историчари сврставају међу поузданије изворе о раној историји Срба и Хрвата, веродостојност појединих делова књиге покушава се оспорити **физичко-техничком неизводљивошћу сеобе**. Такође, у новије време је до извесне мере доведена у питање и валидност баш оних поглавља која се односе на историју српских земаља, Хрватске и Далмације. Односно, на основу одређених израза који се користе у спису, закључује се да је аутор ових приповести био највероватније припадник највише хијерархије римске цркве.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Зачетник „критичког правца“ у српској историографији био је академик Иларион Руварац, архимандрит и историчар који је у другој половини 19. века повео борбу с тзв. „романтичарима“, псеудоисторичарима који су као историјске изворе користили митове и легенде. Дискусије о историји и превасходству словенског и илирског имена, о њиховој истојзначности или родности, биле су пре Руварца веома живе, подсећајући на савремени научни дискурс који се поново води између „неоромантичара“ и присталица „критичке историографије“. О овим полемикама писао је 1843. године Јевстатије Михајловић у својој историјско-лингвистичкој расправи „Илири и Срби“: „Што се имена тиче, чујемо и читамо, да неки све Јужне Славене Илирима називати желе зато, што доказују, да су староседиоци древног Илирика Славени били; други пак доказателства ова оповергавају, и труде се уверити нас да житељи древног Илирика к славенском корену нигда припадали нису, и зато мисле, да се данашњи Јужни Славени Илирима називати не могу. Из овог разномњенија родила су се различна наименованија наша: тако неки називају нас Илирима, други Србљима, а трећи употребљавају пределна имена место народног, по ком ове називају Хорватима, оне Далматинцима; једне Славонцима, друге Крањцима, или Виндима; неке Бошњацима, а неке Херцеговцима; ове Србијанцима, а оне Црногорцима итд.“ (Евстаџи Михајловић, *Иллури и Србљци, или преглед њ народности старосѣдиоца Иллурика и имена, писмена, и начина писаня данашног Србаля*, Писменџи Катарине Јанковића Вдове, У Новомь Саду, 1843, стр. III-IV).

⁴⁰¹ Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама: рани средњи век*, Историјски институт, Београд, 2004, стр. 23.

⁴⁰² Константин Порфирогенит, *О темама (De thematibus)/ О народима (De administrando imperio)*, Мандала, Београд, 2014, стр. 20.

⁴⁰³ Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source*, Institute of History, Belgrade, 2012, стр. 35.

⁴⁰⁴ Tibor Živković, „Constantine Porphyrogenitus' kastrā oikoumena in the Southern Slavs principalities“, *Историјски часопис*, Историјски институт, Београд, Vol. LVII, 2008, стр. 9-28.

Флорин Курта (Florin Curta), америчко-румунски историчар, годинама оспорава ваљаност Порфиригенитовог дела, сврставајући га у литературу која граничи с „империјалном пропагандом“; чија је сврха да оправда империјалне тежње и стога ова књига није „опис историјског процеса, већ идеолошко огледало византијских стереотипа и политичке агенде“.⁴⁰⁵

Прво издање рукописа штампано је тек 1611. године, према тексту који се налазио у Ватиканској библиотеци, због чега постоје индиције о дописивању или преправљању рада. Ипак, ова књига сматра се у науци још увек као **незаобилазно, најважније и најисцрпније историјско врело** за западни део Балканског полуострва, у којој се налазе неки од најстаријих писаних података о Србима и Хрватима на Балкану.

У глави 31. овог списка стоји да реч „Хрвати“ значи „они који имају много земљишта“⁴⁰⁶, што се у науци објашњава лингвистичком блискошћу с грчком речју „кхора“ (грч. χώρα), тј. „земља“⁴⁰⁷, коју је ромејски цар неисправно протумачио. Што се тиче Срба, Порфиригенит је први у историји формулисао став да назив Срби на грчком значи „робови“,⁴⁰⁸ вероватно стога што је слична појму „себри“, називу за ондашње ниже слојеве у феудалном српском друштву. „Себар“ је у средњовековној Србији представљао све поданике који нису били властелини, свештеници или становници приморских градова. Најбројнији међу њима припадали су претежно сељачком сталезу.⁴⁰⁹ Бројни историчари, лингвисти и други аутори се не слажу око Порфиригенитовог етимолошког тумачења. Један од главних разлога је што византијски цар у истој књизи наводи да су Срби на Балкану потекли од Срба са севера (који су тада још живели у Белој Србији или Бојки), чиме обесмишљава сопствену тврдњу. Баш зато што им Византинци тамо нису били господари, већина научника је одбацила тезу да порекло српског имена има неке везе с појмом „слуга“.⁴¹⁰

У време буђења националне свести Хрвата у 19. веку, овај податак је коришћен у сврху жигосања Срба као недржавотворног и народа „без историје“. У тој работи предњачили су „праваши“, нарочито **Анте Старчевић** и **Еуген Кватерник**, творци хрватске интегралне политике „која је порицала илиризам у сваком његовом облику“⁴¹¹.

Деценијама пре њих, **Матија Петар Катанчић**, којег Хрвати сматрају својим првим археологом, још крајем 18. века оспорио је Порфиригенитову етимологију српског имена.

⁴⁰⁵ Florin Curta, „Emperor Heraclius and the conversion of the Croats and the Serbs“, *Medieval christianitas: different regions, "faces", approaches*, eds. T. Stepanov, G. Kazakov, Mediaevalia Christiana, Sofia, 2010, стр. 134-135.

⁴⁰⁶ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 147. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁴⁰⁷ Alemko Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, *Jezik, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatsko filološko društvo, God. 37, Br. 5, Zagreb, 1990, стр. 129. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁴⁰⁸ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 153.

⁴⁰⁹ Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд, 1999, стр. 659.

⁴¹⁰ Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106.

⁴¹¹ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 89.

По њему, Порфиригенит је написао „глупост“⁴¹², подсећајући да су Срби своје име већ донели из „**земље Бојки**“, то јест „**Беле Србије**“, што сâм Порфиригенит наводи у спису. Сматрао је да се ради о синониму за Бохемију, тј. данашњу Чешку, пошто у њеном западном суседству, као доказ пређашњег пребивања Срба и ван Византије, живе Лужички Срби.⁴¹³

Многи су и за хрватски етноним проналазили више погрдних тумачења. Примера ради, немачки германиста **Рудолф Мух** (Rudolf Much) тврдио је да име „Хрват“ долази од германске речи „хруват“, тј. „рогат“, а **Макс Васмер** (Max Vasmer) да се ради о посуђеници из староиранског „хаурвата“, што значи „пастир“.⁴¹⁴ У новије време хрватски етимолози дају предност иранском придеву „хар-ва(н)т“, који се преводи као „женски; који обилује женама“.⁴¹⁵

Иван Лучић (Joannes Lucius), „отац хрватске повијесне знаности“, у књизи „О краљевству Далмације и Хрватске“ (1666), коментаришући „Спис о народима“, реч „Хрвати“ (Hruati) тумачи као изворно словенску. Ради се о властитом имену народа, без неког нарочитог значења,⁴¹⁶ пише Лучић, **потврђујући реку Цетину границом између Србије и Хрватске у 10. веку**,⁴¹⁷ на што пажњу не обраћају или не желе да обрате каснији хрватски историчари.

О прадомовини Срба и Хрвата, као и њиховим границама пре доласка на Балкан, од Порфиригенита дознајемо следеће:

1) да су Срби и Хрвати били суседи и пре доласка на Балкан, на границама с Францима и „Турцима“⁴¹⁸;

2) да у подручју „Беле Хрватске“ у 10. веку још живе „некрштени Хрвати“, односно „Бели Хрвати“;

2) Да досељени Хрвати живе у Далмацији (до реке Цетине);

3) Да Срби који се нису доселили, тзв. „некрштени Срби“, такође у 10. веку још живе у прадомовини, на граници с Франачком, у земљи „Бојки“ и називају их „Белим Србима“.⁴¹⁹

Што се тиче **античких помена српског имена**, било је више писаца који су га забележили, мада се многи историографи и лингвисти не слажу да та имена имају било какве везе са Србима. Ипак, биће наведени аутори ових дела у дисертацији, пошто се ставови истраживача размимоилазе.

Међу првима био је **Страбон** (Στράβων), грчки географ и историчар, који 20. године пре наше ере, у делу „Географика“ (Γεωγραφικά), на простору Ликије (Месопотамија)

⁴¹² Math. Petro Katancsich Pannonio, *De Istro eiusque adcolis commentatio: in qua autochtones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis Rerumpublicarum temporibus ad nostram usque aetatem praesertim quod originem linguam et literaturam eorumdem spectat deducuntur*, Budaë, Typis regiae Universitatis Pestinensis, 1798, стр. 216.

⁴¹³ Занимљиво је да слависти и историчари који се баве антиком, одавно нису сагласни када су Словени (Срби) населили подручје Лужице. Најчешће се спомиње шести век, али према Адолфу Черном (Adolf Černý), чешком лингвисти с почетка 20. века, то је вероватно било у првом веку нове ере. (Видети: Adolf Černý, *Lužice a Lužičtí Srbové*, J. Otto, Praha, 1912, стр. 31).

⁴¹⁴ Alemko Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, *Jezik, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, God. 37, Br. 5, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1990, стр. 129.

⁴¹⁵ Исто, стр. 132.

⁴¹⁶ Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, VPA, Zagreb, 1986, стр. 295.

⁴¹⁷ Исто, стр. 307.

⁴¹⁸ Византинци су Мађаре у тадашњим списима поистовећивали с Турцима.

⁴¹⁹ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 147-153.

проналази језеро Сирбис, чији назив подсећа на етноним „Срби“. Занимљиво је да се овај податак поклапа с каснијим тврдњама **Стефана Византијског** (Στέφανος Βυζάντιος) о положају старих Срба. Страбон проналази топоним, који многи аутори вежу за српско име, на реци Ксант: „Како су реку Ксант Србица називали раније...“⁴²⁰

Помпоније Мела (Pomponius Mela), римски географ око 40. године старе ере у делу „Хорографија“ („De Chorographia“) набраја народе Закавказја, међу којима, према старијим преписима, помиње Сера (лат. Serri) и Сераке (лат. Serachi), које често историчари повезују са Србима и једном од њихових прадемова. У новијим издањима забележени су под називом Сераси (лат. Seras).⁴²¹

Његове белешке повезују се с нешто каснијим поменом Срба код **Плинија Старијег** (Gaius Plinius Secundus Maior). У монументалном енциклопедијском делу „Историја природе“ из 79. године, набрајајући народе римске провинције Паноније, римски историчар проналази Серете (лат. Serretes) и Серапиле (лат. Serrapilli), а на Закавказју и Србе (лат. Serbi).⁴²² Поједини аутори мисле да се ради о најзначајнијем врелу који се односи на српску претхришћанску историју.

Клаудије Птоlemeј (Κλαύδιος Πτολεμαῖος), грчки географ и астроном, око 175. године старе ере пописује Сербое (грч. Σέρβοι) на Кавказу и сарматску реку Сарбакон (грч. Σαρβακόν)⁴²³. Пописао је и топониме с могућим словенским кореном у северној Индији. У другој књизи спомиње град у Панонији под називом Сербитион (грч. Σερβίτιον) или Сербинум, отприлике на подручју савремене Градишке.⁴²⁴ Птоlemeјеви помени речи које могу имати везу са Србима на Балкану у античко доба, користе се као кључни аргументи у радовима **српских аутохтониста**.

Амијан Марцелин (Ammianus Marcellinus), римски војник и историчар, године 378. део Карпата именује као „планине Серорум“ (лат. montes Serrorum).⁴²⁵ Историчари су се усагласили да се ради о најисточнијем делу Карпата, због чега су неки аутори закључили да се ради о тадашњим „српским планинама“. Наиме, ради се о извору ослоњеном на географско-историјски низ претходне историјске грађе (Плинија и Птоlemeја), с документима о сеоби народа од половине 4. века, као и с каснијим историјским врелима.

Стефан Византијски (Στέφανος Βυζάντιος), цариградски граматичар, у делу „Етника“ (око 500. године) пише о народу Срба с еуфратске аде Сурбан (грч. „Συρβανη, υησοζ ευ τω Ευφρατη“).⁴²⁶ Нажалост, није прецизно наведено у ком делу Еуфрата су забележени ови називи, а непознаница су и историјски извори које је користио Стефан Византијски. Споменута „**Далимилова хроника**“, везујући се уз библијску тематику, такође наводи да

⁴²⁰ У грчком оригиналу: „Εἰθ' ὁ Ξάνθος ποταμός, ὡς Σίρβην ἐκάλουν οἱ προτέρων...“ (Видети: Strabonis, *Geographica*, Volumen II, Prostat in libraria F. Nicolai, Berolini, 1852, стр. 203).

⁴²¹ Pomponius Mela, *De Chorographia*, Liber primus, The Latin Library, Доступно преко: <http://www.thelatinlibrary.com...>, Приступљено: 11.03.2016.

⁴²² Текст на латинском гласи: „A Cimmerio accolunt Maeotici, Vali, Serbi, Serrei, Scizi, Gnissi.“ („Поред Кимерана станују Меотици, Вали, Срби, Сери, Скизи, Гниси.“) У неким издањима пише: „Поред Кимерана станују Меотици, Вати, Срби, Архи, Зинги и Псеси.“ (Видети: Pliny's *Natural History*, Vol. 1, Book VI, Wernerian Club, Printed for the Club by G. Barclay, London, 1847-48, стр. 106).

⁴²³ Пун превод с грчког језика гласи: „Између Кераунског горја и реке Ра (смештени су) Ориније и Вали и Срби.“ (Видети: Gudmund Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe: A Reconstruction of the Prototypes*, H. Hagerup, Copenhagen, 1917, стр. 23).

⁴²⁴ Исто, стр. 86.

⁴²⁵ Constantin Jireček, *Geschichte der Serben*, Erster Band (Bis 1371), Friedrich Andreas Perthes A.-G., Gotha, 1911, стр. 33.

⁴²⁶ Stephani Bizantii, *Εθνικων (Quae supersunt)*, Edidit Antonius Weseternmann, Lipsiae, 1839, стр. 264.

су Срби дошли у Европу из Вавилона.⁴²⁷ У „Карловачком родослову“ с почетка 15. века стоји да су се Срби пре примања хришћанства клањали **Дагону**, месопотамском паганском божанству. Неки аутори повезују Дагона с претхришћанским **Дабогом** или **Даждбогом**, чији култ је код Срба замењен култом Светог Саве. Исти родослов обавештава да српско име потиче од **Сера** (лезгијска реч „сер“=„човек“),⁴²⁸ што би могло значити да је Помпоније Мела заиста оставио запис о Србима, али то остаје у домену претпоставки.

Прокопије из Цезареје (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς), касноантички хроничар, године, у делу „Готски рат“ („De bello Gothico“) око 550. пише да са северне стране Истра (античко име Дунава, оп. Д. К.), крајеве насељавају Словени и Анти, који су се у старо време називали Спори (грч. Σπόροι).⁴²⁹ Прокопијево дело је значајано јер представља наставак низа врела у којима налазимо српске етнониме на простору од Кавказа до Дунава. Сем тога, дело је настало у времену масовнијих продора Словена на Балкан, који је тада углавном био под контролом Византије.

Галоримски хроничар **Вибије Секвестер** (Vibius Sequester) око 550. године проналази место Керветис или Церветис (лат. Cervetiis).⁴³⁰ Претпоставља се да је реч о савременом немачком месту Цербст (Zerbst), на којем су у раном средњем веку обитавали тзв. „Бели Срби“, преци данашњих балканских и лужичких Срба.

Јордан (Iordanis), којег такође сврставају у галоримске хроничаре, у делу „Гетика“ („De origine Actibusque Getarum“) из 551. године, пише да су Готи „у Скитији“ покорили племе Спалорум, (Spalorum).⁴³¹ Назив, као и простор којег описује Јордан, подсећа на Херодотове „Споре“, односно Словене. Неки аутори сматрају да се поново ради о Србима па тиме и Словенима. По мишљењу најугледнијих слависта и историчара, назив „Србин“ претходио је називу „Словен“. Такође, Јордан се неколико реченица даље дотиче и народа Серес (лат. Seres)⁴³² на обалама Каспијског мора, који се, као што је истакнуто, идентификују са Србима.

У српској и хрватској историографији, као и широј академској заједници и школству и даље научну превагу имају теорије о **словенском праизвору Срба и Хрвата** и сеоби на Балкан у првој половини 7. века, отприлике с простора данашње Централне и Источне Европе. Овој преовладавајућој парадигми највише су допринели следећи фактори:

- а) руски културни утицај у Србији,
- б) илирска и југословенска идеја у 19. веку,
- в) идеологија „интегралног југословенства“ у Краљевини СХС/Југославији,
- г) повезаност југословенских комуниста са СССР-ом,
- д) идеологија „братства и јединства“ у СФРЈ,
- ђ) историјски извори који су прихваћени као релевантни и од иностраних научних и образованих институција, међу којима је најзначајније дело Константина Порфиrogenита „О управљању царством“.

⁴²⁷ Dalimilova kronika, Novým jazykem přepsal V. Flajšhans, Jan Laichter V Praze, 1920, стр. 10.

⁴²⁸ „...и сва Србска идола служаше Дагону, от суду и Дагони и Даки именујет се; от Сера же Србље.“ (Видети: Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927, стр. 2).

⁴²⁹ Procopius, *History of The Wars*, Books VI and VII, Book VII – The Gothic War, William Heinemann Ltd./Harvard University Press, London/Cambridge, 1962, стр. 272-273.

⁴³⁰ Vibius Sequester *de Fluminibus fontibus lacubus nemoribus paludibus montibus gentibus quorum apud poetas mentio fit*, Apud Amandum König, Argentorati, 1778, стр. 5.

⁴³¹ *The Gothic History of Jordanes*, Princeton University Press, Princeton, 1915, стр. 58.

⁴³² Исто, стр. 59.

„Словенска теорија“ заступа став да су Срби и Хрвати населили Балкан у 7. веку, то јест да је досељавање отприлике трајало од **626.** године (након пропасти опсаде Цариграда од стране Авара и Словена), до смрти византијског цара **Ираклија** (Ηράκλειος) **641.** године. Хрватски аутори, у сврху аргументовања свог превасодства на западу Балкана, често потезу Порфиригенову напомену да су Хрвати **дошли пре Срба** и потражили заштиту од византијског цара Ираклија.⁴³³ На пут у нову домовину, по тврдњама истог аутора, кренуо је хрватски народ предвођен петорицом браће – **Клукасом, Лобелом, Мухлом, Косјенцем и Хрватом**, а ту бежу и две сестре – **Туга и Буга**.⁴³⁴ По доласку у Далмацију, сусрели су „Аваре као господаре земље“, да би с њима заратили и надвладали их након неколико година. Неке од њих су уништили, а остале су присилили на подложност, тако да у Порфиригеново време још у Хрватској постоје потомци Авара и „препознају се као Авари“.⁴³⁵

Велики број истраживача износи став да је Порфиригенит само записао **мит из тога доба**, а други да се ради о **империјалном памфлету** и у потпуности доводе његово дело под сумњу, као поменути **Флорин Курта**, који се позива и на хрватске изворе (академика Лују Маргетића) те на савременије археолошке налазе. Курта вели да међу историчарима „нагло расте скептицизам“ о старијим тезама које се тичу сеобе Хрвата, истичући да „не постоје археолошки докази о доласку новог становништва у Далмацију почетком 7. века“, пошто је тад ачитав регион „доживео драматичан пад становништва“ и да су преживели само приморски градови. На основу археолошких показатеља (новог начина сахрањивања), **„старохрватска култура“** се може повезати с неком сеобом која се десила тек између 800. и 850. године.⁴³⁶ Тиме се практично појашњава због чега **се српско име јавља пре хрватског на простору Далмације** у писаним изворима. Односно, за разлику од других јужнословенских народа, Срби се у историјским врелима јављају **најраније** под својим садашњим именом, о чему сведоче анали франачког летописца **Ајнхарда** (Einhard) с почетка 9. века, чије ће дело такође бити још у фокусу. Понеки српски, турски па и хрватски аутори, због имена споменутих браће и сестара, тврде да прото-Хрвати нису били словенских корена, што ће у наставку рада бити додатно разматрано.

„Словенска теорија“ за сада не располаже с довољно прецизних података о правцима и току српског досељавања, већ се исто тако ослања на Порфиригенову причу о два неименована брата у **„Белој Србији“** („Северној Србији“ или „Бојки“), од којих је један половину народа повео на Балкан и за насељење, испрва у Солунској теми, измолио **цара Ираклија**.⁴³⁷ Имена браће су непозната, али неки историчари, ослањајући се на тзв. **„Псеудо-Фредегарову хронику“**, мисле да је могуће установити ко је био њихов отац, владар „Беле Србије“. Овај летопис из 7. века, састављен вероватно у Бургундији, сматра се прилично поузданим извором за историју Словена на средњоевропском простору. За Србе је нарочито значајан, јер се у њему налази најстарије записано име неког српског владара, повезано с догађајима из 631. године. Ради се о кнезу **Дервану** (Deruanus)⁴³⁸, могућем оцу

⁴³³ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 148-149.

⁴³⁴ Исто, стр. 143.

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Vol. 1, Brill, Leiden-Boston, 2019, стр. 68.

⁴³⁷ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 153.

⁴³⁸ У хроници пише да је Дерван кнез Срба, „који су словенског порекла“ (лат. „...Deruanus dux gentis Urbiorum, qui ex genere Sclavinorum erant...“). (Видети: Paul Joseph Schafarik, *Slawische Alterthümer*, Zweiter Band, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1844, стр. 513).

двојице синова, од којих је један, наводно, повео половину народа на Балкан. Дерван се у то време удружио с оснивачем прве организоване словенске државе – **Самом** (Samo) и водио ратове против Франака на реци Сали. Беху то прве забележене политичке акције Срба којима су учврстили независност за наредних век и по, због чега се може претпоставити да су жестоки сукоби изазвали сеобе Срба на југ. Цар Франачког царства **Карло Велики** (Charlemagne) успео је да заустави напредовање Словена према западу 805. године, утврдивши војну, економску и етничку „**Границу према Србима**“ (лат. Limes Sorabicus).⁴³⁹

Паралелно с преовлађујућом „словенском теоријом“, у српској **алтернативној историографији**⁴⁴⁰ издиференцирале су се „српскословенска“ и „аутохтонистичка теорија“, док су се у хрватској историографији издвојиле „алтајско-источњачка“, „готско-германска“ и „иранска теорија“. Споменути алтернативни концепти подржавани су и од извесних страних историчара, етнолога, лингвиста и других, а данас су се у тај дискурс укључили и генетичари.

Алтернативна „српскословенска теорија“ темељи се на становишту да су сви Словени старином Срби и да је етноним „Срби“ био првобитни назив за све Словене, што је нарочито популаризовао **Павел Шафарик**. У књизи „Словенске старожитности“, делу рада у којем се бави најстаријим сведочанствима о Србима, српско етничко име оцењује као „врло старо, дубоко укорено у завичају, странцима необично“.⁴⁴¹ Доказе о древности и раширености српског имена он проналази у старим пољским и украјинским изразима за дечака или пасторка: „пасерб“, „пасербица“, „пасербок“ итд.⁴⁴²

Шафарикове тезе уважавају и савременији слависти, попут **Франсиса Конта** (Francis Conte), професора Универзитета у Сорбони, који потврђује да су се сви Словени називали Србима, чије име је „**једно од најстаријих и најархаичнијих**“ у целом словенском свету.⁴⁴³

Неретко се у сличним теоријама полази од повезаности Срба с **Аријевцима**⁴⁴⁴ из епохе писања „Веда“, у којима претеже мисао да су се од „аријевских освајача“, отприлике у

⁴³⁹ Франсис Конт, *Словени: Настанак и развој словенских цивилизација у Европи (VI-XIII век)*, Том I, Филип Вишњић, Београд, 1989, стр. 33.

⁴⁴⁰ Шафариков рад „О пореклу Словена“ („Über die Abkunft der Slawen“, 1828), наводно је настао под утицајем пољског историчара Лоренца Суровјецког (Wawrzyniec Surowiecki), што је мотивисало српску аутохтонистичку теорију. Припадницима „српске школе“, уз Шафарика, сматрају се: Павле Соларић, Милош Милојевић, Сима Лукин Лазић, Лазо М. Костић, Олга Луковић-Пјановић, Јован И. Деретић, Радивоје Пешић, Момир Јовић, Илија Живанчевић, Светислав Билбија, Реља Новаковић, Слободан Јарчевић и многи други. Страни аутори, осим напред поменутих, који подржавају или су за живота допринели развоју ове школе су: Анатолиј Кљосов (Анатолій Алексеевич Клёсов), Казимир Шулц (Kazimir Schulz), Адам Мицкијевић (Adam Mickiewicz), Сипријан Робер (Cyprian Robert), Емил Бирнуф (Émile Burnouf), Адолф Пикте (Adolphe Pictet), Ами Буе (Ami Boué), Франческо Марија Апендини (Francesco Maria Appendini) и други.

⁴⁴¹ Paul Joseph Schafarik, *Slawische Alterthümer*, Erster Band, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1843, стр. 178.

⁴⁴² Исто.

⁴⁴³ Франсис Конт, *Словени: Настанак и развој словенских цивилизација у Европи (VI-XIII век)*, Том I, Филип Вишњић, Београд, 1989, стр. 37.

⁴⁴⁴ Савремени индологисти, попут Аска Парполе (Asko Parpola), истичу чињеницу да су говорници староиндоаријевског и говорници староиранског језика називали себе истим именом „Арија“. Староирански генитив множине „арианам“, тј. „(земља) Арваса“, је током времена скраћен у назив земље Иран. Мада се још увек полемише у научним круговима о значењу овог племенског назива, многи филолози мисле да је првобитно значило „гостољубив, племенит“ или „господар домаћинства, господар“, вели овај фински научник. Индо-арвански и ирански чине „аријевску“ групу језика, иако се данас обично назива „индоиранским“, како би избегла конотација коју придев „аријевски“ веже са расним предрасудама које су кулминирале у нацистичкој Немачкој, подсећа исти аутор. Он претпоставља да индоаријевски и ирански потичу од једног оригиналног језика, прото-индоиранског, с дијалектима који су се удаљили и постали

другом миленијуму пре наше ере, постепено издвојили сви данашњи словенски и многи несловенски народи. Занимљиво је да се „дебата о Аријевцима“ води више од стотину година, када многи истакнути оријенталисти крећу у потрагу за прапостојбином ових племена. Тако је првобитно станиште Аријеваца постао предметом контроверзи, али упркос многим истраживањима није усвојен јединствени научни став. Треба подсетити да су теорије о „аријевској раси“ у Европи у 19. веку имале далекосежне последице по светску историју, пре свега због утицаја на нацистичку идеологију, а тиме и на српско-хрватске односе.

Углавном, присталице тезе о доласку Аријеваца на ове просторе након наводног „освајања Индије“, ослањају се на чешку **„Далимилову хронику“** („Kronika tak řečeného Dalimila“) из прве половине 14. века, као и на неке пољске легенде. „Далимилову хронику“ написао је болеславски каноник **Далимил Мезерицки** (Dalimil Mezeřícký), а спис се сврстава у највредније историјске документе чешког народа, пошто је реч о првом летопису на чешком језику. Хроника започиње библијском причом о Божијој подели народа у Вавилону, међу којима беху и Срби. Временом, тврди летописац, они су се расејали и населили балканску унутрашњост, а потом обалу од Грчке до Рима.⁴⁴⁵ Нарочито занимљив стих хронике односи се на порекло Хрвата и Чеха и често га користе српски историчари и политичари десне провенијенције, у намери да докажу српско порекло Хрвата: **„У српском народу постоји земља, која се зове Хрватска; У тој земљи беше лех** (влах, пастир, прим. Д. К.), **по имену Чех...“**⁴⁴⁶

Мит из чешке хронике потврђује пољски надбискуп **Станислав Бохуш** (Stanisław Jan Siestrzeńcewicz Bohusz), у историјском делу о пореклу Словена и Сармата („Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates“). По Бохушу који је велики значај придавао словенским митовима и старим хроникама, раносредњовековни Срби основали су три европска краљевства: прво 630. године у **Чешкој**, друго на **Балкану** 640. године и треће које су назвали **„Пољска“**. Хрватска је, сматрао је Бохуш, била „планинска земља“ на Карпатима и реци Висли, у којој је живео **српски народ** (фр. „Chrobatie... et où habitait le peuple Serbe“)⁴⁴⁷. Старији историјски извори, што потврђује и пољски надбискуп, наводе да су Срби своју земљу називали **„Србска“**, али су је Грци због лакшег изговора назвали **„Сервија“**.⁴⁴⁸

Наравно, ради се о тезама које су ослоњене на **народну предају** и о којима **не постоје релевантни историјски извори**. Ипак, савремени аутори који се ослањају на наведене хипотезе, као доказ да у „сваком миту има зрнце истине“,⁴⁴⁹ истичу документ из прве

засебни језици, који су се заузврат поделили да би настали модерни индоирански језици. (Видети: Asko Parpola, *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, New York, 2015, стр. 6-7).

⁴⁴⁵ *Dalimilova kronika*, Novým jazykem přepsal V. Flajšhans, Jan Laichter V Praze, 1920, стр. 10.

⁴⁴⁶ На чешком језику: „V srbském národě jest země jížto Charváty jméno je. V té zemi byl lech, jemužto jméno bylo Čech.“, (Видети: *Dalimilova kronika*, Novým jazykem přepsal V. Flajšhans, Jan Laichter V Praze, 1920, стр. 11).

⁴⁴⁷ Stanisław Jan Siestrzeńcewicz Bohusz, *Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates*, Seconde Édition Revue, De l'Imprimerie de l'Academie Russe Imperiale, St. Pétersbourg, 1824, стр. 98-99.

⁴⁴⁸ Исто, стр. 108.

⁴⁴⁹ Америци историчар и академик Вилијам Мекнејл, промишљајући о односу Истине и Мита, пише: „Све истине су уопштене. (...) Тотална репродукција искуства је немогућа и непожељна. То би само продужило конфузију од које желимо да побегнемо. Историографија која тежи да се више приближи документима – свим документима и ничему осим докумената – само се све више приближава некохерентности, хаосу и бесмислености. (...) Са ригорознијом и рефлексивнијом епистемологијом, могли бисмо такође постићи бољу историографску равнотежу између Истине, истина и мита. Вечна и универзална Истина о људском понашању је недостижан циљ, ма колико била привлачна као идеал. Истине су оно што историчари постижу

половине 9. века, под називом „Опис градова и земаља северно од Дунава“ („Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii“), у којем **Баварски Географ** (Geographus Bavarus), пишући о данашњим Лужичким Србима, бележи: „Зервијани, који имају толико краљевство, да су из њега настала остала племена Словена, која тврде да су њиховог порекла“.⁴⁵⁰ Ако је овај запис тачан, а подудара се с наведеном чешком хроником, „великосрпска идеја“ старија је и од прве српске државе на Балкану, али претендује и на историјско утемељење.

Српскословенска теорија компатибилна је донекле с „аутохтонистичком теоријом“, чије је полазиште да су Срби (или Словени) присутни на Балкану још од неолитског доба. При томе се „аутохтонисти“ ослањају и на „винчанско писмо“ (неки га претенциозно зову и „србица“), културу Лепенског Вира, **Несторово** (Нéстор Летописец) дело „Повест минулих лета“ с краја 11. века,⁴⁵¹ чешку „Далимилову хронику“, као и на налазе других научних дисциплина (археологије, антропологије, филологије, етнологије, генетике итд). Према „аутохтонистима“, Срби су забележени под разним именима у историјским врелима: **Етрурци (или Расени), Венети, Сардани, Пелазги, Илири, Трибали, Трачани** итд. Српска алтернативна историографија на тај начин настоји да докаже „**свето историјско право**“ на „**спорне територије**“,⁴⁵² а оне код различитих аутора досежу по обиму другачије границе, понекада изразито мегаломанске.⁴⁵³ Теорије које у Србима буде осећања „нарочитости“ и „превасходства“ често су извиру из радова уважених страних научника.

Словени су, према мишљењу већине истраживача, били носиоци тзв. „**прашко-корчачке културе**“, одакле су приликом сеоба на запад стигли до слива реке Мајне. Српско племе сместило се између Лабe и Сале, док је један део пребивао и на простору Чешке, што произилази и из житија **Свете Људмиле** (Svatá Ludmila), писаног у Чешкој у 10. веку на словенском и латинском језику. Света Људмила, како се наводи у житију, била

када, са што је могуће више критичности и пажљивости, уложи толики ментални напор да свој приказ јавних послова учине веродостојним, као и разумљивим јавности чији су ставови и претпоставке у довољној мери истоветни њиховим, да могу прихватити оно што они кажу. Исход тога би се можда најбоље могао назвати митском историјом (иако не очекујем да ће тај назив бити прихваћен у стручним круговима), јер исте оне речи које су за неке људе истина, другима ће увек бити мит, јер људи наслеђују или прихватају различите претпоставке и појмове организовања света.“ (Видети: William H. McNeill, „Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians“, *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 1, Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Oxford, 1986, стр. 8).

⁴⁵⁰ Реченицу коју су истицали и слависти (попут Шафарика), гласи на латинском оригиналу: „*Zeruiani, quod tantum est regnum, ut ex eo cunclae gentes Sclavorum exortae sint et originem, sicut affirmant, ducant.*“ (Видети: Johann Kaspar Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Bei Ignaz Joseph Lentner, München, 1837, стр. 601).

⁴⁵¹ Нестор, који се у својој хроници често ослањао и на библијске приче, наводи следеће: „Послије много времена сјели су Словени уз Дунав, гдје су данас Угарска земља и Бугарска. Од ових Словена разиђоше се Словени по земљи и назваше се именима својима по мјестима гдје сједоше. Они који дошавши сједоше уз ријеку по имену Морава, и назваше се Морава, а други се Чеси назваше. А ово су још ти исти Словени: Бијели Хрвати, и Срби, и Хорутани.“ (Видети: *Повијест минулих љета или Несторов љетопис*, НКП Никола Пашић, Београд, 2003, стр. 6-7)

⁴⁵² Лазо М. Костић, универзитетски професор, статистичар и правник који се бавио историјом српског народа у егзилу, истицао је да нема ни једне области у Југославији коју су сви велики слависти 19. века признали као „несумњиво хрватску“. (Видети: Лазо М. Костића, *Спорне територије Срба и Хрвата*, АИЗ Досије, Београд, 1990, стр. 20).

⁴⁵³ На пример, Јован И. Деретић, један од наватренијих заговорника аутохтонистичке теорије, произвољно тумачећи античке изворе, писао је да се „српска раса“ јавља око 2000. године п.н.е. као „главни историјски чинилац и као незауставни талас прекрива све земље и народе од Дунава до Инда и од Арала до Нила“. (Видети: Јован И. Деретић, *Срби - Народ и раса (Нова Вулгата)*, Глас српски, Бања Лука, 1998, стр. 87).

је ћерка **српског кнеза Славибора** из племена **Пшована**, а удала се за чешког кнеза **Боривоја** из династије **Пшемисловића**.⁴⁵⁴ Заједно са супругом примила је хришћанску веру од **Светог Методија**, архиепископа Моравске, покрстивши **871.** и чешки народ. Према цењеном руском и белоруском слависти **Александру А. Гугнину** (Александр Александрович Гугнин), предање о Светој Људмили потврђује аутентичност „пута пресељења јужних Срба (Сораба) преко Чешке“.⁴⁵⁵ Исти научник, позивајући се на друга савремена истраживања, попут радова лужичкосрпског универзитетског професора и слависте **Хајнца Шустера-Шевца** (Heinz Schuster-Šewc), закључује да су етноними „Сурб/Сорб“ и „Србин/Сарб“ после седмог века били распрострањени и источно и западно од реке Лабе и да су се односили на Словене. Шустер-Шевц је уочио исту дихотомију етнонима „Србин/Сорб“ у раним споменицима у којима се помињу **балкански Срби** те поставља занимљиву тезу да су носиоци етнонима „Сорбен/Сурбен“ дошли из **северозападне Далмације**.⁴⁵⁶ Изводи који се могу назвати контроверзним, али поткрепљују ову теорију, налазе се у **„Далимиловој хроници“** из 14. века. Судећи по овом чешком летопису, проистеклом из народног мита, десило се више сеоба Срба, од којих су неке претходно кретале с Балкана ка централној Европи, а потом је уследио и повратак дела српског народа на југ од 7. века, а можда и пре. Ова енигма тек мора да се разреши у будућности помоћу археолошких и антрополошких налаза.

Неки српски истраживачи, трагајући за прадедомовином Срба, одлазе много даље у прошлост, све до цивилизације из долине реке **Сарасвати** (Saraswati). Везујући је са српским етнонимом, позивају се на учестало мешање сугласника „б“ и „в“ у индоевропским језицима. У **„Ргведи“** (сан. Rgveda), писаној између 1500. и 1200. године пре н. е. на северозападу индијског потконтинента и једном од четири најсветија хиндуска религијска текста (Веда), наводи се демон по имену **Србинда** (Sṛbinda),⁴⁵⁷ који се бори против божанства **Индре**. Санскритолози су овај налаз сматрали битним, мислећи да назив Србинда означава владарску титулу и да се ради о митском господару народа Срба из епохе аријевских освајања Индије. Тезу о Србинди као „господару, принцу, прваку Срба“, поставио је познати немачки оријенталиста с нацистичком прошлошћу, **Валтер Вуст** (Walther Wüst).⁴⁵⁸ Многи српски „аутохтонисти“ и други алтернативни историчари, углавном псеудонаучници, прихватили су Вустову тезу. Такође, треба се подсетити и на хеленског географа **Клаудија Птоlemeја** из II века наше ере, који се бавио топономастиком северне Индије (лат. India extra Gangem). У свом делу бележи следеће топониме, хидрониме и области: Сиврион (грч. Σιβριον), Сарбана (грч. Σαρβανα), Сарабон

⁴⁵⁴Према чешким изворима, житије Свете мученице Људмиле, коју слави и Српска православна црква 16. септембра по јулијанском календару, започиње следећим подацима: „Blahoslavená Ludmila byla ze země srbské, knížete srbského dcera, a že provdala se za knížete českého...“ (Видети: Nad'a Profantová, *Kněžna Ludmila vládkyně a svěřice, zakladatelka rodu*, Epocha, Praha, 1996, стр. 14).

⁴⁵⁵ Александр Александрович Гугнин, *Введение в историю серболужицкой словесности и литературы от истоков до наших дней*, Научный центр славяно-германских исследований, Москва, 1997, стр. 13.

⁴⁵⁶ Исто, стр. 14.

⁴⁵⁷Извод из „Ргведа“, химна 8.32.2, на санскриту гласи: „yaḥ sṛbindamanarśanīm pipṛum dāsamahīśuvam / vadhīdughro riṇanparaḥ“. У преводу, то би значило: „Снажни бог, он закла Анаршани, Србинду, Пипру и непријатеља Ахишуву, и пусти поплаве.“ (Видети: Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper, *Aryans in The Rigveda*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1991, стр. 40).

⁴⁵⁸ Валтер Вуст пише: „Србинда би, према томе, требало да значи исто што и 'Господин', 'Кнез', 'Први међу Србима', а с даљим развојем значења, који нам је из ведског и пост-ведског времена познат, по њему би требали да се зову сами 'Срби'.“ (Видети: Walther Wüst, „Über das Alter des Rgveda und die Hauptfragen der indoarischen Frühgeschichte“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Department of Oriental Studies, University of Vienna, Vol. 34, 1927, стр. 191-208).

(грч. Σαραβον), Сорба (грч. Σωρβα), Сорбанон (грч. Σορβανον), Сараби (грч. Σαραβι) и Сарбара (грч. Σαρβαρα).⁴⁵⁹ Уочљиво је да наведени називи, из угла етимологије, садрже извесне сличности са српским етнонимом. Ипак, савремени индиолози не проналазе трагове „древних Срба“ у Индији. Напротив, мишљења су да нема довољно доказа ни да су аријевска племена живела било где другде сем у Индији. Помало је стога контрадикторно њихово прихватање чињенице да је „ведски језик“ индо-европске гране и да је вероватно настао у степама Украјине, Русије и Казахстана.⁴⁶⁰

Српска алтернативна историографија користи и многобројне хипотезе које повезују Инде, Венде (или Винде), Венете и Анте са Словенима, односно Србима. При томе се псеудонаука користи уочљивом етнонимском сличношћу, али су то најчешће тврдње базиране на **фрагментима** појединих античких, средњовековних и нововековних извора.

Алтернативна школа, ослоњена на истраживања споменутих слависта, сматра да су **Сармати** прелазна етничка група између Словена и Иранаца и уједно искварен облик имена „Срби“. Пошто антички извори проналазе Србе на простору настањеном сарматском групом народа, многи аутори су их још у средњем веку поистовећивали. Сармати су под својим именом практично нестали с историјске позорнице након продора Хуна, а од племена која су записана као „сарматска“ (Алани, Роксолани, Јазиги, Масагети), остали су само Срби. Ту су и два врела настала у средњем веку која иду у прилог „сарматској теорији“: споменуто Порфирогенитово дело „О управљању царством“ и књига бискупа **Саломона** (Salomonis III), **„Мајка речи“** („Mater Verborum“ или „Glosa Salomonis“), из 1240. године. У том латинском речнику српско име се наводи најмање три пута и у три верзије – „Сирби“, „Зирби“ и „Сарабаите“ (лат. Sirbi, Zirbi, Sarabaite), а бискуп га поистовећује с именом Сармата.⁴⁶¹

Хрватска алтернативна историографија користи исте „сарматске термине“, сматрајући их модификованим хрватским етнонимима. При томе се њихови аутори такође позивају на Плинија, али и на **„Танајске плоче“**, два епиграфска натписа из 3. века, пронађена 1853. године на Криму. На једној од њих, грчким алфабетом записано је лично име „Хороатос“ (грч. Хороάθος), што је многе овдашње па и неке стране истраживаче, попут **Олега Н. Трубачева** (Олэг Николаевич Трубачёв), довело да закључка да су прото-Хрвати били сарматско-иранско племе.⁴⁶² „Иранска теорија“ јесте занимљива у вези Срба и Хрвата, пошто се оба етнонима појављују на просторима који су некада били насељени Сарматима, а и поједини средњовековни извори упућују на ту могућност.

Што се тиче хрватске историографије, уз општеприхваћену **„словенску теорију“**⁴⁶³, у оптицају је исто тако више **алтернативних: „готско-германска“, „алтајско-источњачка“**

⁴⁵⁹ Наведено дело могуће је у оригиналу преузети с веб-странице *Claudii Ptolemei Viri Alexandrini Mathematic[ae] Disciplin[ae] Philosophi Doctissimi Geographi[ae] Opus Nouissima Traductione e Gr[ae]corum Archetypis Castigatissime Pressum, C[ae]teris Ante Lucubratorum Multo Pr[ae]stantius*, Univeristy of Virginia Library, Virgo Catalog Search, Доступно преко: <http://search.lib.virginia.edu...>, Приступљено: 14.07.2016.

⁴⁶⁰ John McLeod, *The History of India*, Greenwood Press, Westport/London, 2002, стр. 14.

⁴⁶¹ Приступ оригиналном (дигитализованом) речнику бискупа Саломона могућ је преко сајта Националне библиотеке Чешке Републике: *Mater verborum (tzv. Glosa Salomonis)*, Manuscriptorium, Digital Library of Written Cultural Heritage, Доступно преко: <http://v2.manuscriptorium.com...>, Приступљено: 21.08.2017, стр. 302, 303 и 471.

⁴⁶² Alemko Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, *Jezik, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatsko filološko društvo, God. 37, Br. 5, Zagreb, 1990, стр. 131. и 133.

⁴⁶³ Међу припаднике славистичке школе о хрватском пореклу сврставају се: Фрањо Рачки, Ватрослав Јагић, Тадија Смичиклас, Вјекослав Клаић, Натко Нодио итд.

и „иранска“.⁴⁶⁴ У хрватској науци јавља се и „аутохтона словенска теорија“⁴⁶⁵, с тезом да античко становништво Далмације и Паноније словенског порекла, што имплицира да су Хрвати свакако били староседеоци у тим римским провинцијама. Утемељитељ „хрватско-словенске“ хипотезе био је хрватски историчар **Фрањо Рачки**. Зачеци су јој у 17. веку, у делу „О краљевству Далмације и Хрватске“ **Ивана Лучића**, који се ослањао на Порфириогенитова сазнања о досељењу Хрвата с простора Пољске, чиме се критички одбацивала „готско-германска“ теорија.⁴⁶⁶

Већина хрватских аутора први поуздани помен имена „Хрват“ проналази у „Трпимировој даровници“ из 852. године, чији је оригинал изгубљен, а најстарији препис је из 1568. године. Најранији натпис у камену пронађен је у Шопоту код Бенковца, у којем се спомиње кнез **Бранимир** и датиран је у 9. век. Страни извори хрватски етноним смештају у 10. столеће, у исправе сплитских црквених сабора. Из истог доба је и споменути „Спис о народима“ Константина Порфириогенита, у којем се разоткрива порекло балканских Хрвата, али је веродостојност овог „политичког памфлета“, како га оцењују одређени историчари, деломично или у потпуности, често оспоравана.

Алтернативна „алтајско-источњачка теорија“ веже се за бугарског кана **Кубрата** (грч. Χουβρατις), чије име се писало и као „Хорват“. Сем тога, ова теза има своје упориште у одређеним историографским и археолошким доказима који упућују на везе између Хрвата и Авара. Назнаке да су ове тврдње могуће налазе се и у „Спису о народима“. У „Зборнику краља Томислава“, који је објављен у време одржавања „тисућгодишњице“ од оснивања „Хрватског краљевства“ (1925. године), истакнути словеначки етнолог, антрополог и историчар **Нико Жупанич**, афирмисао је следећу тезу: „Првобитни Хрвати, мислим, нису били Словени, већ туђе племе из Азијске Сарматije, које је у олуји Сеобе Народа удес бацио у транскарпатску словенску домовину па је себи подвргло неки део пука, а тај се почео називати Хрватима. Такав начин постојања којег народа хисторијски је документован нарочито за Французе, Русе и Бугаре.“⁴⁶⁷ Према Жупаничу, Срби и Хрвати су населили Илирик као „војне дружине“ које су бројиле неколико десетина хиљада саплеменика. Премда малобројни у односу на остала јужнословенска племена, опстали су хрватски и српски етноними, две „кристализацијске тачке“, „две државотворне идеје“, као што се, вели Жупанич, „десило и многим германским и сарматским народима“.⁴⁶⁸

Милан Шуфлај (Milan Šufflay), хрватски историчар и расни теоретичар, био је мишљења да су Хрвати и Срби подједнако „преслојили нешто старије и посве сродно словенско пучанство“, али да нису примили једнаку „натруху инорасне крви“ па даље каже: „Туранска, аварска крв је далеко снажније и трајније утјецала на Хрвате, наполе у крајевима Лике, Гацке и Крбаве. (...) Срби, дубље на континенталном југу, примили су далеко

⁴⁶⁴ У припаднике алтернативних теорија о хрватском пореклу спадају: Јакоб Келемина, Керубин Шегвић, Људмил Хауптман (Ljudmil Hauptmann), Иван Мужих итд.

⁴⁶⁵ Припадници хрватске аутохтоне славистичке теорије били су Матија Петар Катанчић, Људевит Гај, Винко Прибојевић и други.

⁴⁶⁶ Кандидат је поједине делове текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 97.

⁴⁶⁷ Niko Županić, „Prvobitni Hrvati“, *Zbornik kralja Tomislava*, JAZU, Zagreb, 1925, стр. 291.

⁴⁶⁸ Niko Županić, „Bela Srbija: Primedbe Jagićevom shvatanju K. Porfirogenita o dolasku Hrvata i Srba“, *Narodna starina*, Vol. 2, No. 2, J. Matasović (Hrvatski državni arhiv), Zagreb, 1922, стр. 107-118.

више илирско-арбанаске крви. Хрвати уз море ступили су у крвне везе и с Романима далматинских градова, Срби с онима Дукље.“⁴⁶⁹

У новије време ревитализована је **туркијска или алтајско-источњачка теорија** у радовима неколицине хрватских истраживача, међу којима је и уважени академик **Лујо Маргетић**. По свему судећи најближа је одгонетању настанка хрватског етнонима, а можда и порекла **прото-Хрвата**. Она полази од становишта да је кан **Кубрат** (Кроват или Куврат) срушио тридесетих година седмог столећа владајућу династију аварског каганата помоћу својих **„Хровата“**, како их називају у историјским врелима. „Хровати“ или „хроватовци“, представљали су војничке чете супротстављене владајућој аварској династији. По Кубратовом налогу, јединице „хроватоваца“ су прошириле његов утицај над целим аварским каганатом. Пошто не постоје ни специфични археолошки налази који би одвојили Аваре од „прото-Хрвата“, Маргетић коначно претпоставља да су они били **„туркијског подријетла“**.⁴⁷⁰

Историчар **Ненад Моачанин** је мишљења да су „Хрвати као племе-носител хрватског имена“ долазили у „додир с туркијским народима такорећи одувјек“; да „додирима с туркијским народима припада велика улога“; да томе склопу „неизравно и у једном особитом, ширем смислу припадају и хрватско-мађарски односи у најстаријем раздобљу“; да је још „у прахрватско доба (...) морало бити узајамних утјецаја на просторима сјеверно од Црног мора“.⁴⁷¹ Врло блиску теорију промовише годинама турски балканолог **Осман Каратај** (Osman Karatay). У књизи „У потрази за изгубљеним племеном: Порекло и стварање хрватске нације“ (2003), тврди да су турско племе **„Курбате“** (или „Беле Огуре“), Авари протерали у другој половини 6. века из њихове постојбине на северу Каспијског мора, услед чега су пребегли у Галицију, на југ данашње Пољске. Да би овладали бројнијим Словенима међу које су се слили, морали су да поприме њихове обичаје и језик, с циљем да их организују у борби против Авара. Последња етапа тог отпора, према Каратају, био је продор у Далмацију, из које су тада протерали Аваре у заједничкој акцији с Византијом и Францима. То малобројно турско племе Огура с временом се сасвим пословенило, али су традиционално име оставили у наслеђе хрватском народу. Своје тврдње поткрепљује и чињеницом да су актерима идентичних догађаја (долазак у Далмацију и борба с Аварима), описаних у два важна историјска извора („Повест минулих лета“ и „О управљању Царством“), само замењена имена, односно да су Бели Огури и Бели Хрвати исти народ.⁴⁷²

Занимљиво је да „туркијску теорију“ донекле подупире и **„Разговор угодни народа словинскога“**, фрањевца **Андрије Качића Миошића** из 1756. године. Како наводе

⁴⁶⁹ Milan Sufflay, *Izabrani politički spisi*, Priredio Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, стр. 74.

⁴⁷⁰ Лујо Маргетић појашњава своја стајалишта о туркијском пореклу прото-Хрвата, упоређујући их са готово идентичним мађарским митом: „Сматрамо да неки елементи из хрватске народне предаје снажно говоре у прилог стајалишту да су 'Протохрвати' били туркијског подријетла. (...) На њихову су челу били петорица браће (Клукас, Ловелос, Мухло, Козенцис и Хроват) и двије сестре (Туга и Вуга). (...) Не види се прави разлог зашто би народна предаја измислила очито неславенска имена предводника чета. (...) Ријеч је врло вјеројатно о разликовању повлаштених (мушка имена) и неповлаштених (женска имена) чета. Слично се и Мађари по вијестима из 39. и 40. главе ДАИ дијеле на седам 'правих' мађарских племена и на додатну групацију Кабара. Један од петорице браће зове се Хроват, што упућује на то да је чета 'Хроватоваца' имала у хрватској заједници средишњи, најважнији положај, па је због тога њезино име послје прешло на њихову хрватску заједницу – и опет слично Мађарима, код којих међу седам повлаштених, 'главних' чета налазимо и чету Мегери, по којој је послје њихова заједница добила име Мађари.“ (Видети: Lujo Margetić, *Dolazak Hrvata*, Književni krug, Split, 2001, стр. 21).

⁴⁷¹ Nenad Moacanin, *Turska Hrvatska*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, стр. 13.

⁴⁷² Osman Karatay, *In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation*, KaraM Yayıncılık, Çorum, 2003, стр. 80.

хрватски аутори, реч је о једној од највреднијих, најчитанијих и најиздаванијих књига до Хрватског народног препорода. У хроници заострошки калуђер под годином 639. пише да су хрватску земљу населили Авари, који су истерали „старе прибиваоце Словинце“, а исти се прозваше Хрватима „од бана Хорвата који њима владаше“.⁴⁷³

„Готско-германска теорија“ базира се на два врела: „Летопису попа Дукљанина“ (12. век) и „Историји салонитанских и сплитских надбискупа“ (13. век) **Томе Архиђакона** (Thomas Archidiaconus Spalatensis). Популаризована је у време тзв. Независне Државе Хрватске, ослањајући се на произвољне тврдње да су стари Хрвати били „готског порекла“.⁴⁷⁴ Корени настојања фашистичких првака да свој народ дистанцирају од Јужних Словена, узрокован је већим делом међународно-политичком ситуацијом, тј. јачањем немачке моћи у Европи током друге половине 19. века и популаризовањем расистичких теорија, које су настојале да докажу супериорност „нордијске расе“ и Германа. Генетика данас такође јасно побија могућност да су прото-Хрвати били старином Готи. **Адолф Хитлер** (Adolf Hitler) је 29. октобра 1941. године, у једном вечерњем монологу с блиским сарадницима, Клугеом (Günther Adolf Ferdinand von Kluge), Тотом (Fritz Todt), Химлером (Heinrich Luitpold Himmler) и Форстером (Albert Forster), Хрвате назвао лојалним и „поносним народом“, који „желе да их се не сматра Словенима“, појаснивши присутнима: „По њиховим тврдњама, они потичу од Гота. Чињеницу да говоре словенским језиком, сматрају несрећном случајношћу.“⁴⁷⁵

„Иранска теорија“ десетлећима има највише следбеника, уз учестале покушаје да се потисне „словенска теорија“. Уз споменуте „Танајске плоче“, пропагирају се наводне лингвистичке везе имена цивилизације Сарасвати с доцнијим авестијским именом „Харахваити“ (Harahvaitī). Блиске хипотезе износе поједини индијски и амерички санскритолози. Чињеница је да сачувани уломци у остацима писане баштине цивилизације Сарасвати говоре о извесном народу **Харахвати**. Затим, у првом и најстаријем делу **Зенд-Авесте** званом „Видеват“ или „Венидад“ (Vendīdād), бог **Ахура Мазда** (Auramazdā) се обраћа **Заратустри** (Zarathuštra), древном персијском филозофу и пророку из 1200. год. пре н. е, централној личности религије **зороастризма** и поручује му да је створио 16 „перфектних земаља“. Једна од њих је **Харахваити** (Harahvaitī), коју поклоници иранске теорије сматрају прадомовином „прото-Хрвата“. У „Видеваду“ пише: „Десета од добрих земаља и држава које сам ја, Ахура Мазда, створио, била је предивна Харахваити.“⁴⁷⁶

Такође, у одељку „Зенд-Авесте“ званом „Ходад Јашт“ (авест. Hōdad Yasht), једно од шест божанстава здравља и воде које је створио Ахура Мазда, назива се **Хаурватат** (Haurvatāt). Заступници ове тезе покушавају да родоначелника хрватског народа сместе у то дело, пошто се отац Заратустре називао **Аурват** (Aurvat).⁴⁷⁷ Најброније инскрипције потичу из

⁴⁷³ Andrija Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Troškom zaklade za izdavanje pučkih knjigah i pomoćju Matice ilirske, Zagreb, 1862, стр. 13.

⁴⁷⁴ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Central and Eastern Europe, Vol. 4, Brill, Leiden/Boston, 2014, стр. 186-190.

⁴⁷⁵ Hugh R. Trevor-Roper (ed), *Hilter's Table Talk 1941-1944: His Private Conversations*, Enigma Books, New York, 2007, стр. 74.

⁴⁷⁶ *The Zend-Avesta*, Part I, The Vendīdād, Translated by James Darmesteter, At The Clarendon Press, Oxford, 1880, стр. 7. (Поједине делове текста овог пасуса кандидат је објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 99-100).

⁴⁷⁷ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Volume One, The Early Period, E. J. Brill, Leiden/Köln, 1975, стр. 269-270.

доба моћног краља **Дарија I** (Dârayawauš), који је владао у персијској сатрапији **Харауватиш** (Haraувatish), на подручју данашњег Кандахара. Године 29. пре наше ере, македонска војска **Александра III Македонског** заузела је Харауватиш, давши јој име **Арахосија** (грч. Αραχόσια).⁴⁷⁸ Поборници „иранске теорије“, који су истрајно деловали у време Независне Државе Хрватске,⁴⁷⁹ ослањају се и на неке друге, у овом раду већ изложене изворе битне и Србима. Тако **Страбон** око 20. пре нове ере, у споменутој „Географији“, помиње народ **Арахоте** и Арахосији.⁴⁸⁰ Надаље, око 20. године нове ере, римски географ **Исидор Каракс** (Isidorus Charax) у књизи о царству Парта (лат. „Statio Parthiæ“), описујући Арахосију, наводи да народ ту област назива „Бела Индија“, с главним градом Александрополисом, у којем обитавају Грци, док кроз место протиче река **Арахотус** (лат. Arachotus).⁴⁸¹ **Плиније Старији**, 79. године у „Историји природе“, међу народима насељеним у провинцији Панонији проналази и „**Арвијатесе**“ („Arviates“).⁴⁸² Потом и **Клаудије Птоlemeј**, око 175. године, набраја градове споменуте бивше партске сатрапије **Арахосије**.⁴⁸³ Поред наведених, постоји још извештај број врела, која овде нису представљена.

Многи истраживачи деценијама тврде да је порекло етнонима „Србин“ и „Хрват“ у суштини истозначно, попут **Грегора Крека**, словеначког језикословца. Коначно, хрватски историчар **Иво Голдштајн** мисли да се вероватно никада неће сазнати да ли су прото-Хрвати „пословењено иранојезично племе“ или су пак одувек Словени који су „прихватили иранско име“.⁴⁸⁴ Новија генетичка истраживања за сада не повезују Хрвате с древним Персијанцима, већ са Словенима.

Упркос упорном доказивању појединих алтернативних историографских школа о различитом пореклу двају народа (без обзира на њихову научну вредност), извори којима се ови ставови настоје поткрепити воде до закључка да су у тзв. прото-периоду (до 7. века нове ере) Срби и Хрвати били у додиру на великом географско-историјском простору.

2.3. Антрополошке и етнопсихолошке теорије о разликама између Срба и Хрвата: корени расистичких предрасуда

Антрополошка и етнопсихолошка промишљања нису често у фокусу науке о међународним односима, али у овом делу рада настоје се дефинисати евентуалне биолошке и карактерне **разлике** које су допринеле индуковању српско-хрватске нетрпељивост, односно разматрају се **теорије** из наведених научних области које су могле да буду окосница међусобних разилажења. Историја пружа мноштво доказа да су

⁴⁷⁸ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, 2002, стр. 172-173.

⁴⁷⁹ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Central and Eastern Europe, Vol. 4, Brill, Leiden/Boston, 2014, стр. 183-185.

⁴⁸⁰ Strabonis, *Geographica*, Volumen III, Prostat in libraria F. Nicolai, Berolini, 1852, стр. 593.

⁴⁸¹ Wilfred H. Schoff, *Parthian Stations By Isidore Of Charax*, The Commercial Museum, Philadelphia, 1914, стр. 9.

⁴⁸² *Pliny's Natural History*, Vol. 1, Book III, Wernerian Club, Printed for the Club by G. Barclay, London, 1847-48, стр. 196.

⁴⁸³ Horace Hayman Wilson, Charles Masson, *Ariana Antiqua: A Descriptive Account of the Antiquities and Coins of Afghanistan*, East India Company, London, 1841, стр. 156.

⁴⁸⁴ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskof fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, стр. 26. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 100).

подвојености овог типа врло често доводиле до неразумевања и нескладних односа међу народима и државама.

Промишљајући о појму и значају „**националног карактера**“ у међународним односима, **Радослав Стојановић** је пре готово пола века написао: „*Посебно питање које се јавља када се расправља о особеностима националних култура јесте питање националних особености, националног карактера, који по многим схватањима, може имати значајну улогу у међународним односима.*“⁴⁸⁵ Он тада упозорава на тешкоће које се појављују у истраживачком раду када се анализира питање националног или друштвеног карактера и да је „много опаснија употреба ових разматрања у политичке сврхе у међународним односима“, пошто најчешће преовлађују предрасуде створене „избором стереотипа“ који треба да представља опште особине неког друштва или нације.⁴⁸⁶

Већ два века антрополози, археолози, карактеролози и етнопсихолози настоје да укалупе Србе и Хрвате у одређене категорије, трагајући им за „прапостојбином“, „оригиналним пореклом“, везама с другим народима, психолошким и физичким одликама. Стога не чуди што природу српско-хрватског раздора неки истраживачи међународних сукоба проналазе и у антрополошким и етнопсихолошким особеностима. Реч је, како неки контроверзни истраживачи истичу, о антагонизму „два староседелачка антрополошка типа (...) са којима прави Словени немају готово никакве везе“⁴⁸⁷.

Мирослав Крлежа, најистакнутији хрватски књижевник 20. века, пар деценија пре грађанских ратова у Југославији написао је да **менталитети** „раздвајају људе и народе“. Грађански ратови унутар јединственог језичког и блиског етничког подручја јасно доказују ову претпоставку. У једном интервјуу подсетио је да менталитети нису идеалистичке константе; јављају се као одраз друштвених структура или инфраструктура којима су условљени. Стога Крлежа закључује: „*Међутим, хисторија нас учи и то да постоје менталитети који трају по закону духовне тромости вјековима као давне преживјелости, премда се инфраструктура на којој почивају већ давно измијенила у својим елементима.*“⁴⁸⁸ Крлежини „**закони духовне прошлости**“ нису ништа друго до културни обрасци који се „меметски“ преносе и чувају, често уз извесне метаморфозе.

Европска антрополошка наука Србе и Хрвате сврстала је још у 19. веку у истородну „јадранску или динарску“ и „тамну, брахицефалну, високу расу“, попут руско-француског антрополога **Јосифа Деникера** (Иосиф Егорович Деникер).⁴⁸⁹ Ове и сличне одреднице расне припадности Балканаца присутне су и данас. Британски историчар и публициста чија дела о овом поднебљу проналазе широку светску публику, **Ноел Малколм** (Noel Malcolm), мишљења је да гени Босне („микрокосмос Балкана“) показују да не постоји „типично босанско лице“, јер постоје „плавокоси и тамнокоси Босанци, маслинасте пути и пегави, крупних костију и жилавих удова“, стога што су „гени безбројних различитих народа допринели (...) овом људском мозаику“, одосноно да је „индиректни ефекат, у смислу гомилања расних типова“, већи него у низинама Србије.⁴⁹⁰

⁴⁸⁵ Радослав Стојановић, „Нација као чинилац у међународним односима и спољној политици“, *Анали Правног факултета у Београду*, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 25, Бр. 6, Правни факултет у Београду, Београд, Новембар-Децембар 1976, стр. 665, Доступно преко: <https://anali.rs...>, Приступљено: 11.09.2022.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ Милош Богдановић, *Проклетство нације*, Еден, Нови Сад/Београд, 2011, стр. 140.

⁴⁸⁸ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956-1975): Balade o životu koji teče*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 45.

⁴⁸⁹ Joseph Deniker, *The Races of Man: An Outline of Anthropology and Ethnography*, Walter Scott, London, 1900, стр. 334.

⁴⁹⁰ Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York, 1996, стр. 1.

Нико Жупанич, пионир **јужнословенске расне теорије**, шездесет година је покушавао да размрси јужнословенске етнолошке и антрополошке дилеме. Етнографски институт у Љубљани оснива 1921, где проучава најстарије балканске етничке слојеве: „**прото-Балканце**“. Испрва их је бележио математичким изразом „икс“ (X), обухватајући праисторијску (неолитску), алародску, односно јафетитску, хетитску и пелазгијску етничку подлогу. Уочио је да се на Балканском полуострву јавља комбинација **динарских, алпских, нордијских и балтичких (источноевропских) расних компоненти**.⁴⁹¹ Као расни теоретичар вођен политичком идеологијом интегралног југословенства, настојао је да помири побуђене размирице инициране од стране хрватских „праваша“, раних следбеника француске и немачке расистичке теорије, по којима су стари Хрвати, тобожњи „освајалачки живаљ“, морали да буду „славенско аријски народ истог аријског типа: свјетлокож, плавоок, високог узраста и долихокефалне главе“.⁴⁹²

Корен појма „**расизам**“ изводи се из арапске речи „рас“, која је у номадској прошлости Арапа означавала племенску припадност. У српском језику најприближније су му речи „род“ и „сој“. У Европи се испрва термин одомаћио на шпанском тлу у 13. веку, ширећи се преко Француске и у друге земље. У биолошком смислу, тј. у детерминисању велике групе људи нарочитих антрополошких карактеристика, реч „раса“ употребљена је први пут у Француској 1684. године у књизи „Нова подела Земље по различитим врстама или расама које настајују Земљу“, лекара **Франсоа Бернијера** (François Bernier). Путујући светом приметио је да постоји „четири или пет врста или раса људи, чија је разлика толико уочљива, да може пружити праведан темељ за нову поделу земље“.⁴⁹³

У модерном научном дискурсу расизам представља учење о општим, аутохтоним и непроменљивим антрополошким карактеристикама, које деле људски род на **европеиде** или **кавказоиде** (белу расу), **монголоиде** (жуту расу) и **негроиде** (црну расу). Многи савремени научници, посебно психолози и антрополози попут **Сантјага Хеновеза** (Santiago Genovés), уочавају субјективну природу расизма, посматрајући га као једну од „најдубље укореењених предрасуда која омета мирне односе међу људима“.⁴⁹⁴

Класична расна теорија „жељени закон природе“ проналази у спаривању сваке животиње са животињом своје врсте, који се крши само у ванредним околностима (нпр. заробљеништво), што доводи до мешања раса (тзв. „бастардизација“). Природа се, како тврде расисти, касније освећује и одупире свим средствима – „неродношћу бастарда“ или смањењем плодности каснијих потомака. Пошто су „расни страхови“ универзални, расизам се не може искључиво повезати с европском псеудонаучном мишљу, као што то намећу поједини савремени аутори. Корени расизма сежу дубоко у људску историју и археологија их бележи у нестанку неандерталаца пре 30.000 година, за што су, по свему судећи, заслужни кромањонци, који су, као технички супериорнији, дошли из Азије на европски континент, починивши и **први геноцид**. Најстарији историјски извори о

⁴⁹¹ Петар Влаховић, „Етногенеза балканских народа у научном делу професора Нике Жупанича“, *Гласник Етнографског музеја*, Етнографски музеј у Београду, Бр. 70 (70), 2006, стр. 131-134.

⁴⁹² L. v. Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Manz Verlag, Wien, 1918, стр. 31-32.

⁴⁹³ François Bernier, „Nouvelle division de la terre, par les différentes espèces ou races d'homme qui l'habitent“, *Le Journal Des Sçavans*, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1684, стр. 133-144, Доступно преко: <https://archive.org...>, Приступљено: 17.09.2018.

⁴⁹⁴ Jo Groebel, Robert A. Hinde, *Aggression and War: Their Biological and Social Bases*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, стр. 156.

испољавану расизма сежу у доба фараона **Сезостриса III** (Sesostris III), који је владао у 19. веку пре наше ере.⁴⁹⁵

Аристотел, усредоточен на „климатске чиниоце“, веровао је да су **нордијски народи** (они који су од 19. века наглашавали вредност „аријевске крви“) рођени да буду **робови**. Слични концепти у антици проналазе се и код **Витрувија** (Marcus Vitruvius Pollio) и **Цицерона** (Marcus Tullius Cicero), који је веровао да су Келти „глупи и неспособни да постану образовани“, не слутећи да ће једнога дана изнедрити богату француску културу. Доба хуманизма и ренесансе, када су процвала истраживања и контакти с другим народима и културама, донело је са собом обнављање расистичке мисли. Примера ради, **Хуан Хинез де Сепуведа** (Juan Ginés de Sepúlveda), чувени шпански теолог и филозоф, 1550. године је коментарисао наводну „инфериорност и урођену перверзност америчких Индијанаца“, ношен мишљу да они нису „рационална бића“ и да су Индијанци „једнако различити од Шпанаца као (...) мајмуну од људи“. Расне предрасуде су биле често и реципрочне, нагласио је Хеновез, подсећајући како су на Великим Антилима, неколико година након открића Америке, Шпанци слали специјалне комисије да истраже „да ли Индијанци имају душу“, а потоњи су давили придошле белце, како би сазнали, кроз „исцрпно посматрање“, да ли су лешеви белих људи подложни распадању.⁴⁹⁶

Европски расизам ће од 18. века почети да моделира концепцију расе, која ће се више везивати за невидљиву биолошку разлику – крв, све до 20. века, када ће се неки расни теоретичари усредоточити искључиво на психолошке разлике. По њима, ти елементи ће се сматрати носиоцем расних врлина те ће се свако мешање осуђивати као „дегенерација расе“, чак и ако се више неће моћи утврдити никакве физичке разлике између расно „чистих“ и „измешаних“. У оваквом односу несумњиво је укорењено постојање страха од губитка ресурса, што се може потврдити резултатима неких истраживања која у расизму проналазе елемент „историјске артифицијелности“, јер бар једна страна у „расном конфликту“ нема осећај припадности земљи у којој живи.⁴⁹⁷

У 19. веку европски антрополози су тврдили да је „примитивност“ неевропских народа, не само културно, него и биолошки условљена, због, наводно, слабијих умних способности иних раса. Као „научни ослонац“ послужила им је **теорија еволуције**, којом су доказивали и објашњавали разлику у цивилизацијском напретку модерног човека у односу на изумрле човеколике претке. Стога су тамнопутији народи Африке и делова Азије сматрани „расно регресивнима“, а извесни аутори упоређивали су их и с приматима.⁴⁹⁸ Расистичке теорије биле су углавном у служби **европског империјализма** (касније и нацизма), који је почивао на поставци да је међународни „**природни поредак**“ онај у којем Европљани, нарочито тзв. „**нордијска раса**“, влада другим расама у својим колонијама. У таквим ставовима постепено су почели да предњаче немачки антрополози. Осмислили су и нарочиту нордијску расу под именом „Тевтонци“; судбински предодређени народ који ће запосести целу планету и користити природна блага и радну снагу „пасивних раса“, као потчињени елемент свог културног развоја. Себе су прозвали „аристократијом

⁴⁹⁵ Сезострис III је наредио постављање стеле на граници Египта, с натписом да се прелазак границе „копненим или воденим путем, на броду или са стадима, забрањује (...) свим црнцима, изузимајући само оне који желе да је пређу како би у некој трговини нешто продали или купили.“ (Видети: Франсоа де Фонтет, *Расизам*, Плато, Београд, 1999, стр. 19).

⁴⁹⁶ Jo Groebel, Robert A. Hinde, *Aggression and War: Their Biological and Social Bases*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, стр. 156-157.

⁴⁹⁷ Александар Молнар, *Народ, нација, раса*, Београдски круг и АКАПИТ, Београд, 1997, стр. 163.

⁴⁹⁸ J. C. Nott, M. D., George Gliddon, *Indigenous Races of The Earth*, J. P. Lippincot & Co./Trübner & Co., Philadelphia/London, 1857, стр. 548.

човечанства“, за које су и Латини „дегенерисани“, а сви тамнопути људи „ментално заостали“.⁴⁹⁹

Вилхелм Рајх (Wilhelm Reich) у корену фашистичке расне теорије открива **страх од телесне сексуалности**, тврдивши да симбол нацизма, свастика, представља два испреплетена лика у сексуалном односу. По њему, то снажно надражује дубоке подсвесне слојеве душевног, посебно ако је личност која посматра кукасти крст, свесно или несвесно сексуално чезнутљива.⁵⁰⁰ Могуће је да су оваква домишљања цењеног психоаналитичара, који је током холокауста избегао из нацистичке Немачке, такође субјективне. Наиме, свастику, тј. „кукасти крст“ или „коловрат“ научници сматрају неолитским симболом везаним за древне соларне култове, којег археолози проналазе на локалитетима широм света па и на подручју Србије.

Расистичка мисао била је присутна и међу комунистима још у почецима марксистичке мисли. Међутим, у научној грађи ретко се наилази на податке о „научној размени“ шведских и совјетских еугеничара 1920-их година. Шведски истраживачи „науке о расној хигијени“ организовали су конференције, предавања и научне посете из области еугеничких истраживања с колегама из СССР-а. Премда су контакти прекинути 1930. године, остао је трајан утицај на совјетске физичке антропологе, који су неке научне радове цитирали све до 1970-их.⁵⁰¹ Један од светски најпознатијих совјетских еугеничара постао је **Евстафиј Осипович Манојлов** (Евстафий Осипович Манойлов), након што је 1925. године открио „метод за утврђивање расног и националног идентитета појединца“ хемијском реакцијом узорка крви. Тврдио је да је пронашао „расни састојак“ који би другачије обојио крв када би био изложен одређеним хемијским реагенсима.⁵⁰²

У савременом добу раса је и даље културолошки и биолошки појам, тако да антрополози најчешће разликују три људске расе: **кавказоиде** („бела раса“), **монголоиде** („жута раса“) и **негроиде** („црна раса“). Постоји и сијасет другачијих теорија, које настоје доказати како постоји више од десет различитих људских раса. У данашњој глобалистичкој клими **„мултикултуралне осетљивости“** и **„политичке коректности“**, многи научници поричу постојање људских раса или су становишта да не би требало да се том питању посвећује пажња. Међутим, расне разлике и даље остају изузетно важне **форензичким антрополозима**, који одређују расу као „локално становништво које се у мањој или већој мери као засебна групација људи разликује по својим генетски наслеђеним физичким одликама“ или пак као „скупину људи која је уједињена или сврстана у једну целину на основу заједничке историје, националности или географске распоређености“.⁵⁰³ По овој дефиницији заједничка историја, религија и остале културолошке одлике важније су од генетике. Из аспекта **форензике**, коришћење модела „три расе“ и даље има извесну вредност у описивању општих генетских и морфолошких одлика, приликом покушаја да се идентификују људски посмртни остаци (видети табелу бр. 4). Модел којег притом користе помаже им да разумеју извесне разлике у облику одређених делова скелета, нарочито лобање (видети табелу 4). За форензичког антрополога утврђивање расе помоћу лобање значи посматрање облика и релативне

⁴⁹⁹ Arthur L. Frothingham, *Handbook of War Facts and Peace Problems*, National Security League, New York, 1919, стр. 33.

⁵⁰⁰ Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd, 1981, стр. 113-114.

⁵⁰¹ Per Anders Rudling, „Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR: Contacts across the Baltic Sea“, *Canadian Bulletin of Medical History*, Vol. 31, No. 1, University of Toronto Press, Toronto, 2014, стр. 41.

⁵⁰² Исто, стр. 49.

⁵⁰³ Robert B. Pickering, David Bachman, *The Use of Forensic Anthropology*, CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton/London/New York, 2009, стр. 82.

величине неких костију које сачињавају одлике лица и неких одлика које доприносе укупној величини и облику лобање. Међутим, сваки форензички антрополог који има искуства у проучавању лобања зна да постоје изузеци у овом моделу. Важно је знати да је од свих главних биолошких варијабли ова можда најтежа за анализу и најлакше ју је погрешно протумачити.

Расних теорија су се, кроз антрополошку науку, дотакли и српски и хрватски аутори пре Другог светског рата, током покушаја изградње „југословенске нације“, којој је, у духу времена, ваљало утемељити и неке „расне посебности“. Подстрек су налазили у стајалиштима групе француских и немачких расиста, међу којима се издваја **Пол де Лагард** (Paul de Lagarde), који је проповедао о неопходности доминације и експанзије немачког народа и уопште о његовој превасходственој улози у Европи. Сањао је о изградњи огромне немачке империје, којој би биле потчињене остале европске нације. Сматрао је да су сви сем Германа и Јужних Словена „политички безвредни“ и да би било добро за Европу да други њени народи што пре пропадну.⁵⁰⁴

Табела 4 – Расне одлике лобање у савременим антрополошким теоријама

Одлика	Монголоиди	Кавказоиди	Негроиди
Дужина лобање	Дугачка	Кратка	Дугачка
Ширина лобање	Широка	Широка	Уска
Висина лобање	Средња	Висока	Ниска
Сагитална контура	Лучна	Лучна	Равна
Ширина лица	Веоме широка	Широка	Уска
Висина лица	Висока	Висока	Ниска
Отвори очних дупљи	Округли	Округли	Правоугаони
Носни отвор	Узан	Умерено широк	Широк
Носне кости	Широке, равне	Узане, лучне	Узане
Доња граница носа	Оштра	Оштра	Овална
Профил лица	Прав	Прав	Искошен надоле
Облик непца	Умерено широк	Умерено широк	Широк
Секутићи у облику лопате	90%+	<5%	<5%
Општи облик	Велика, глатка	Велика заобљена, заобљена умерено храпава	Глатка, издужена

Извор: Robert B. Pickering, David Bachman, *The Use of Forensic Anthropology*, CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton/London/New York, 2009, стр. 83.

⁵⁰⁴ Руди Супек, *Друштвене предрасуде: социјално-психолошка разматрања*, Радничка штампа, Београд, 1973, стр. 170. (Кандидат више о томе објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 99).

На расистичку мисао дела хрватске интелигенције огроман утицај извршио је споменути аустријски Јеврејин из Кракова **Лудвиг Гумплович**, један од оснивача европске социологије. Сматрао је да је расни сукоб **природан, неопходан и прогресиван**; да је историја у ствари **историја расног сукоба** између „супериорних и инфериорних нација“, на пример, између Немаца (нем. „Herrenvolk“, тј. „господствујућег народа“) и Словена (нем. „Untermensch“, тј. „подљуди“), који су историјски „неквалификовани“ за самосталан национални живот. Његова идеја била је да **Хрвати нису Словени**, него **потомци придошлих Гота**, генетски предодређени да буду непријатељи свих Словена, укључујући и „азијатске руске хорде које се гомилају против Европе“. Овај поглед на хрватску прошлост позитивно је одјекнуо у времену хрватске националне интеграције, која је под свој „етнички шатор“ привукла мноштво католичких Немаца, Чеха, Пољака, Мађара, Италијана, Срба и других народа насељених на просторима Хрватске, Славоније и Далмације. „Највећи Гот у целој Далмацији“, како истиче српско-амерички историчар **Иво Вукчевић**, постао је хрватски теолог и историчар **Керубин Шегвић**. Својој теорији дао је тобожњу „чврсту основу“, ослањајући се на средњовековни спис **Томе Архиђакона**. У његовом имагинаријуму стара хрватска Библија је превод оригиналне готске, а глагољица се заснива на „готској руни“.⁵⁰⁵

Десетлећима пре Шегвића, свој српски род је пак хвалио, поредећи га са Енглезима, један од „очева“ српске нације, **Доситеј Обрадовић**. У писму епископу **Јовану Јовановићу Шакабенти** од 5. јула 1784. из Лајпцига, Доситеј вели да не жели свој род „с ласкањем кадити“, али откако је провео на острву Хиос једанаест месеци с двадесет и шест Енглеза „будући свуда куга“, приметио је да „српске нације карактер ни мало се не разликује од енглескога и саксонскога“. Уздижући јуначка дела храбрих Црногораца у борбама против Турака, закључује да је „уопште карактер српског народа мужеван и херојски, ако има славнијег народа у Европи“, али једино што им је потребно, а „то једно више од пола чини: образовање.“⁵⁰⁶

Хјустон Стјуарт Чемберлен (Houston Stewart Chamberlain), један од најутицајнијих расних теоретичара, који је снажно обележио антрополошку, социолошку и политичку мисао до прве половине 20. века, проучавао је и балканске народе. Премда је био Енглез, син дипломате и адмирала, настанио се у Немачкој, оженивши најмлађу кћерку композитора **Вилхелма Вагнера** (Wilhelm Richard Wagner). Сматра се да је уобличио и усмерио немачку расну идеју па су га теоретичари нацизма често цитирали. Основна порука била му је да се мора очувати „германска крв“ борбом против елемената који су туђи расном германству – **против римокатолицизма и јудаизма**. Чемберлен није сувише пажње обраћао на инкарнат очију, косе и коже, висину тела, долихокефалију и брахицефалију, као критеријуме „расности“, него на психолошке индикаторе: **морал и дух**. Промишљао је о „божанској мисији Немачке“, а у његовим мислима надахнуће је пронашао и **Адолф Хитлер**. За Чемберлена су Словени део германског етничког корпуса: „Славогермани“. Посебно је био задивљен физичким изгледом људи из Босне и Херцеговине и Црне Горе, као и јуначком епском поезијом Срба. За њега су Бошњаци „чисто српског порекла“.⁵⁰⁷ Он пише: „У Босни је упечатљива необична висина мушкараца и учестала је плава коса; на такозвани словенски тип, који личи на монголски, нисам наишао

⁵⁰⁵ Ivo Vukcevic, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012, стр. 41.

⁵⁰⁶ Ђорђе Магарашевић, *Писма Доситеја Обрадовића*, Трошкомъ Матице Србске, У Будиму, 1829.

⁵⁰⁷ Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, Verlagsanstalt von F. Bruckmann A.-G., München, 1912, стр. 49.

ни једном током вишемесечног путовања по овој земљи, нити сам наишао на карактеристично 'кромпирасто лице' чешког фармера; исто важи и за дивно племе Црногораца."⁵⁰⁸ Упоредио је „косовски циклус“ са „Сагом о Нибелунзима“, налазећи „дубоко укорењену породичну сличност с Келтима и Германима у поетском расположењу.“⁵⁰⁹ Колико је био упознат са српском епиком показује и ова реченица: „*Међутим, само стручњак може да одлучи да ли су два гаврана који полете на крају Косовске битке да најаве своју пропаст српском народу у сродству са Водановим гавранима, или је овде у питању општи индогермански мотив, остатак природних митова, позајмљеност, случајност.*“⁵¹⁰

Очигледно је тиме и код домаћих антрополога и етнолога порасло „расно самопоуздање“, осећање ратничког превасходства, односно доказивања да су Срби и Хрвати посебнији у војничком, „кастинском смислу“, од осталих словенских племена и домородаца Балкана (и шире), што је оживело расну теорију на домаћем тлу.

Хитлерова доктрина, уз немачки национализам, укључивала је и **расонализам**. Водио се мегаломанском идејом да је мисија **Германа** (и осталих „Аријеваца“) формирање светског поретка на расној основи. Била је то епоха када су класичне националистичке концепције већ биле измаку. Преживљавале су у свом екстремном виду – **шовинизму**, чије извориште је било у понижењу Немаца након Првог светског рата, односно у садржини Версајског споразума. Расистичке и шовинистичке ставове Хитлер је опсежно настојао да образложи у „Мојој борби“ (1925), не скривајући анимозитет ни према Србима и Хрватима: „*Презирао сам тај амалгам раса који се огледао у главном граду Царства: сва та расна мешавина Чеха, Пољака, Мађара, Русина, Срба, Хрвата, итд, а међу свима њима, као вечна ћелијска деоба гљива човечанства – Јевреји и још Јевреја. Овај велики град наликовао ми је отелотворењу инцеста. (...) Што сам дуже борао у овом граду, све више је у мени расла мржња против мешавине страних народа, која је почела да прождире ово старо станиште немачке културе.*“⁵¹¹ Хитлерово расно гнушање дотакнуло је и сузбијене емоције хрватских националиста, искомплексиране вишевековном потлаченошћу, што је уродило низом новинских чланака, памфлета и књига у којима се покушава доказати „иранско-готско“ порекло Хрвата. Неопходност да се хрватски народ пред европском науком представи у другачијем расном светлу, да се „одсловени“, био је дугорочни циљ хрватске националистичке интелигенције.

Италијански фашисти, свесни да се углавном сврставају у медитерански подрасни тип, али и сигурни у значај античке цивилизације од које су потицали, нису се исувише оптерећивали европским расним разликама. Додуше, неки од њих промишљали су о етнопсихолошким одликама балканских народа, битнима за остваривање италијанских империјалних тежњи. **Алесандро Пирцио Бироли** (Alessandro Pirzio Biroli), командант окупационих трупа у Црној Гори, потом гувернер Црне Горе и Албаније, поднео је августа 1941. Врховној команди три извештаја, у којима, између осталог, домишља етнопсихолошке разлике међу западнобалканским етнијама, наглашавајући супериорност српског народа у односу на остале, што је било нетипично за фашистичку спољну политику тога времена: „*Упркос свом грубом карактеру, од свих балканских народа, по мом*

⁵⁰⁸ Исто, стр. 560.

⁵⁰⁹ Исто, стр. 561.

⁵¹⁰ Исто, стр. 562. (Кандидат је објавио поједине делове овог пасуса у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁵¹¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Reynal & Hitchcock, New York, 1941, стр. 160.

мишљењу, Срби су ипак најбољи. Хрвати су варљиво љубазни и дволични – прави лицемери и у основи кукавице, док се, насупрот томе, Срби и Црногорци одликују ратничким и витешким духом. Ако се занемари политичка грешка коју су Срби направили сврставши се међу противнике Осовине (што се мора приписати неморалним и корумпираним руководиоцима и илузијама о моћи Русије), боље је у националним аспирацијама фаворизовати Србе и Црногорце него Хрвате и Албанце. Сви су они мање или више непоуздани, али најмање непоуздани су ипак Срби. Након пада Русије, по мом мишљењу, политички не би било лоше порадити на придобијање Србије под утицајну сферу Рима.”⁵¹²

Српске и хрватске етнопсихолошке особине, разлике и сличности, пре скоро два века разматрао је **Јохан Георг Кол** (Johann Georg Kohl), немачки географ, историчар и путописац. Године 1850. запутио се с „препоруком аустријског министра трговине у торби”⁵¹³ у поморске крајеве Хабзбуршке монархије, како би боље проучио карактеристике Јужних Словена. У књизи објављеној годину дана касније, под називом „Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору“, детаљно је описао људе, културу, обичаје, као и **„национални карактер (...) велике српске словенске породице”**.⁵¹⁴ Нарочито га је привукло далматинско залеђе, јер је код **„Морлака”**⁵¹⁵ и **„ускока”**, али и у Дубровнику и Црној Гори, препознао и протумачио „националну душу” црногорских и морлачких Словена.⁵¹⁶ Кол је све побројане народе (укључујући и Бокеље) сврстао у **„српска племена”** (нем. „serbischen Stammes”⁵¹⁷), која су, по схватању већине тадашњих историчара и етнографа, расута по **„српским земљама”**. Овај појам се користио до Првог светског рата када је било неопходно да се дефинише цео етно-историјски српски простор. „Изгубио” се стварањем заједничке Краљевине 1918. године, јер се није уклапао у идеју „интегралног југословенства”.⁵¹⁸

Кол убраја Хрвате у **српско племе**, у **„неким детаљима”** ипак **различито од Срба**. За балканску постојбину одредио им је северну Далмацију до реке Крке (стара Либурнија), с „крунисаним градом Биолоградом” (Биоградом на Мору), престоницом хрватских владара до пада под Мађаре.⁵¹⁹ У народу Средње Далмације препознаје српска **племена Бокеља и Дубровчана**, који су „једнородни” с Морлацима и Ускоцима. У каснијим делима бавио се и **Дубровачком Републиком**, називајући је **„српском комуном”** и **„српском Атином”**, чији патрицији проналазе своје порекло у **„планинама и ливадама Босне и Србије”**.⁵²⁰

⁵¹² Pircio Birolji, „Crna Gora u očima Pircija Birolija avgusta 1941.”, ur. Erik Gobeti, prev. Deja Piletić, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Matica crnogorska, br. 48, Cetinje, zima 2011, стр. 450-451.

⁵¹³ Philip Bracher, Florian Hertweck, Stefan Schröder, *Materialität auf Reisen: zur kulturellen Transformation der Dinge*, LIT Verlag Berlin, Münster, 2006, стр. 199.

⁵¹⁴ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 205.

⁵¹⁵ Етничко порекло „Морлака”, „Мавровлаха” или „Црних Влаха”, често представља окосницу српско-хрватских научних спорења те су стога Колова запажања, у то време уваженог географа, врло битна. Углавном, велики број аутора до друге половине 19. века Морлаке сматрају аутохтоним становништвом Далмације, припадницима „илирског племена Далмата”, романизованих током римске владавине. Такође, име „Морлаци” је историјски коришћено и као синоним за далматинске Србе, а понекада и за Хрвате.

⁵¹⁶ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 200.

⁵¹⁷ Исто, стр. 64.

⁵¹⁸ Миломир Степић, „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице”, *Политичка ревија*, Бр. 3/2014, Институт за политичке студије, Београд, стр. 2.

⁵¹⁹ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 63.

⁵²⁰ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidierte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 75.

Морлаке на северу Крке сврстао је у мешавину Срба и Хрвата, у којој превладавају Срби, док су становници око Зрмање и Велебита по њему „**чисти Хрвати**“.⁵²¹ Иако је истакнуо антрополошку и карактерну блискост, уочио је и „**карактеристичне физичке и моралне различитости**“: Срби су, по њему, виши и лепши, боље телесне грађе, храбри слободарски ратници. Србима прибраја **Црногорце, Бокеље, Морлаке, Ускоке, Неретљане, Пољичане** итд и друге.⁵²²

Код полимата као што су били **Балтазар Аке** (Balthasar de la Motte Hacquet) и **Жан-Баптист Бретон** (Jean-Baptiste Joseph Breton de La Martinière), превладавало је уверење да Хрвати воде порекло од Морлака, а да су им хрватско име наденули Грци и Римљани.⁵²³ Срби – Ускоци (нем. „Uskoken oder Skoko (Serbli)“⁵²⁴) који су расејани „по читавој Далмацији, Босни, Србији, Хрватској, све до Крањске“⁵²⁵, сматрали су ови аутори, „долазе из **велике Србије** или земље древних Сармата“.⁵²⁶ Хрвате су окарактерисали као веома добар, правичан, услужан, религиозан, ксенофобичан, флексибилан и понизан народ према онима којих се плаше, али који се односи с „презиром, чак и гневом према онима којих се не плаше“.⁵²⁷ Српске ускоке видели су као непоуздане, грубе, окрутне, вичне пљачки, војничком и пастирском животу, али снажне и лепе телесне грађе, сличне Черкезима.⁵²⁸

Милован Ђилас наводи **ратоборност** као главну одлику Срба „и оних у Србији и оних изван Србије“. По њему, „ратоборност, жртвовање за национални идентитет и националне идеале, као да немају граница“. Срби, по њему, предуго подносе деспотизам и обесправљеност – „да би се исказали ерупцијом гњева и неодмереног жртвовања“.⁵²⁹

Слично Ђиласу, али много исцрпније и презриво (вероватно и под утиском грађанског рата), угледни хрватски историчар **Драгутин Павличевић**, у једном од својих научних радова из 1993. године, описао је мноштво лоших карактеролошких особина Срба. У суштини, доградио је расистичку мисао Анте Старчевића, која се попут мантре понавља 150 година у делима многих хрватских научника и политичара, без сагледавања лоших својстава сопствене нације. За Павличевића, мало је народа који су у новијој историји „започели или дали повода толиким ратовима као Срби“. Пореди их с Прусима, Немцима, Пијемонтом, Французима под Бонапартама, Русима у царском и комунистичком добу. Срби се, вели он, желе упоређивати па и опонашати њихове освајачке тежње, ујединитељску улогу, величину која понекад прелази у „грандоманију или митоманију“. Своју тезу подупиरे чињеницама да су Срби од 1804. изазвали или учествовали у петнаестак европских и светских криза и ратова, а за то време су „од периферног турског пашалука дошли до слободне кнежевине, краљевине и до двије југославенске државе у којима су, заправо, били хегемони“. Напредовали су Срби управо својим ратоборством, тврди

⁵²¹ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dreseden, 1851, стр. 64

⁵²² Исто.

⁵²³ Balthasar de la Motte Hacquet, Jean-Baptiste Joseph Breton de La Martinière, *L'Illyrie et la Dalmatie*, Tome deuxieme, Nepveu, Paris, 1815, стр. 25.

⁵²⁴ Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Erster Theil, Erstes Heft, Industrie Comptoir, Leipzig, 1805, стр. 147.

⁵²⁵ Исто, стр. 148.

⁵²⁶ Balthasar de la Motte Hacquet, Jean-Baptiste Joseph Breton de La Martinière, *L'Illyrie et la Dalmatie*, Tome deuxieme, Nepveu, Paris, 1815, стр. 37.

⁵²⁷ Исто, стр. 26.

⁵²⁸ Исто, стр. 38-44.

⁵²⁹ Алекса Ђилас, *Српско питање*, Политика, Београд, 1991, стр. 81-82.

Павличевић, статусно, политички, територијално, бројношћу, економском моћи и геополитичким утицајем.⁵³⁰ Затим подсећа да су српска агресивност, искључивост, посесивност, ексклузивност, склоност етничком чишћењу, прогонима, паљењима и расним законима стари пуних осам векова. Пре свега, посебност Срба је у чврстој повезаности државе и цркве, које су „заправо, једно“ па зато Срби имају државу у том смислу од времена пада под Турке и где год да је била српска православна црква, ту је живела српска, немањихка традиција, државност, митови, жеља за поправослављивањем свих народа на њиховом подручју или у суседству. Поправослављивање је „највећи добитак за српство“, а затим и „посрбљивање Влаха, а то је отприлике око 30% данашњег српског живља“, писао је Павличевић.⁵³¹ Његов паушални, ненаучни приказ Срба, скреће у овом раду и у апсурд, када покушава „страчевићевизмима“ да докаже средњовековне лоше односе Дубровника и српских склавинија. Наиме, Дубровчани су, вели он, „понајбоље оцијенили посесивни ментални склоп православног, углавном влашког живља“ па им стога нису допуштали да се насељавају у граду, „чак ни да у њему проведу и једну једину ноћ“,⁵³² а неколико страница касније тврди да су се „влашки православци (...) посрбили тек у 19. и 20. столећу“⁵³³. Ту проналази и разлог што је „хрватски град-држава“ био столећима предмет напада династије Немањиха и Петровића, а од 19. века и Руса као „православних заштитника и столећних спонзора“. Само неколико страница после, за Павличевића су Срби „славенски и јужнославенски народ као и Хрвати“.⁵³⁴ Надаље, док на једном месту Црну Гору смешта у тзв. „Црвену Хрватску“⁵³⁵, на другом пак Црногорци „дивљачки мрзе Дубровник“, ту „хрватску Атену“, само зато што је хрватски град, а да је српски, „онда би они имали све што немају: и државни континуитет, и културу, и књижевност и филозофију“.⁵³⁶ Овакви паранаучни „докази“ угледних хрватских историчара нису били реткост и служили су искључиво за распиривање србофобије.

Окрутност, као „негативна особина“ Хрвата, истицана је у више списка и књига до краја 20. века. Прве опширније вести су из **Тридесетогодишњег рата**⁵³⁷, када су хрватске јединице, састављене већином од католичких војника, први пут упућене у борбе на европска ратишта, као плаћеници царске војске 1619. године. Хрватска лака коњица није запамћена од тада само по краватама, тј. марамама које су коњаници носили око врата, што је од тада модни тренд у Европи („Крабати“; нем. *Crabaten*). Памте се и по небројеним злочинима над цивилима и ратним заробљеницима, о чему се писало вековима после у протестантским државама. Зверства су почињена у Мекленбургу, Саксонији и Бранденбургу, где нису поштеђене ни труднице, а заробљеници су спаљивани у црквама. У делу теолога **Филипа Винсента** (Philip B. Vincent) „Јадиковање Немачке“ („*The lamentations of Germany*“) из 1638, описани су као „гнусна врста коњаника који су обичне хуље, а зову се

⁵³⁰ Dragutin Pavličević, „Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793 – 1993.“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 2, No. 2-3 (4-5), Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 1993, стр. 248.

⁵³¹ Исто, стр. 251.

⁵³² Исто, стр. 252.

⁵³³ Исто, стр. 258.

⁵³⁴ Исто, стр. 255.

⁵³⁵ Исто.

⁵³⁶ Исто, стр. 252.

⁵³⁷ Према Калевију Холстију, Тридесетогодишњи рат (1618–1648) карактерише жестина и деструктивност која се више видела у Европи све до Другог светског рата. Према неким проценама, наглашава овај стручњак за међународне односе, становништво Немачке опало је са 13 милиона на 4 милиона, као резултат борби, пљачкања, силовања и болести. Од неких 35.000 села у Бохемији, само 6.000 их је остало до 1648. године. (Видети: Kalevi J. Holsti, *Taming the Sovereigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 276).

Хрвати“; „мешавина разних народа, без Бога, без вере, и само изгледају као људска бића“; „убијају мушкарце или жене, старе или младе па чак и бебе“; „понекад једу децу, када немају ништа друго за храну“; „убијају јадне људе где год стигну, на пољима и путевима, кољу их, пробадају сабљама и секу ножевима, варварски их муче“ итд. У истом делу налази се и цртеж који приказује монструозност ове војске, уз бизаран натпис: „Хрвати једу децу“.⁵³⁸

У књизи немачког историчара **Хајнриха Вилхелма Бенсена** (Heinrich Wilhelm Bensen), „Судбина Магдебурга: прича о великом сукобу немачке нације у 16. и 17. веку“ (1858), могу се пронаћи такође описи нељудскости из Тридесетогодишњег рата. У њима предњаче „Хрвати“ који „уз сирово дивљаштво вежу похлепу и с невероватном лакомошћу гомилају све што имало изгледа вредно“; „ради плена бивају и од сопствених земљака убијани“; уз њих се везују страшна недела „посебно што се тиче прогона женског рода, када ни најнежније доба, ни најплеменитија девица, (...) ни болесна породиља, не бивају поштеђене, тако да им и припадници Католичке лиге са зазором окрећу леђа.“⁵³⁹

Немачки књижевни класик **Фридрих Шилер** (Friedrich Schiller) у „Историји Тридесетогодишњег рата“ описао је магдбуршке сцене ужаса, у којима су зли протагонисти опет хрватски војници: „(...) *страшне хорде Хрвата нагрнуше у несрећни град. Овде се одиграла сцена ужаса за какву историја нема речи, нити поезија пера. Ни невиност деце, ни беспомоћни старци, нити младост, нити пол, нити положај, нити лепота нису могла да ублаже бес завојевача. Жене су злостављане на рукама својих мужева, кћери на ногама својих родитеља; а беспомоћни пол био је изложен двостукој жртви, честитости и живота. Ни једно место, ма колико скривено, ма колико свето, није избегло њиховој лакомоти.*“⁵⁴⁰

Логично се намеће питање да ли су и Срби под именом „Хрвата“, као део крајишке војске одане аустријском цару, учествовали у овим покољима. Историографија их је већ дуже време запоставила. Међутим, сасвим је извесно да се међу Хрватима налазило већи број православних Срба, плаћеника, као што напомиње и **Алекса Ивић** у раду „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа“ (1926).⁵⁴¹ Као пример наводи да је јесени **1644.** године, Славонску војну крајину посетила комисија ради редовне визитације и исплате војника. Тада се аустријској комисији обратио део крајишких официра с различитим молбама, истичући при томе заслуге стечене у борбама против протестаната. Војвода **Радић Пријић** у молби којом тражи граничарску службу, наводи да је прошле, 1643. године, освојио са својих 200 војника једну капију града Брна, а да је ове (1644) рањен копљем у сукобу с Турцима. **Гашпар Станковачки** такође моли комисију да му се исплати провизија неплаћена за раздобље од 1638. до фебруара 1644, када борио у Немачкој као „ритмајстер“, а последњу годину као „заповедник над 1.000 Срба“.⁵⁴² **Вилијам Вотс** (William Watts), енглески свештеник и писац из 17. века, описујући **Битку код Луцена** (1632) и погибију шведског краља **Густава II Адолфа** (Gustav II Adolf), помиње и неког

⁵³⁸ Philip Vincent, *The lamentations of Germany*, Printed by E.G. for Iohn Rothwell, and are to be sold, at the signe of the Sunne in St. Pauls Church-yard, London, 1638, Доступно преко: <https://quod.lib.umich.edu...>, Приступљено: 12.04.2017.

⁵³⁹ Heinrich Wilhelm Bensen, *Das Verhängniß Magdeburgs: eine Geschichte aus dem großen Zwiespalt der deutschen Nation im 16ten und 17ten Jahrhundert*, Verlag der Fr. Hurter'schen Buchhandlung, Schaffhausen, 1858, стр. 484.

⁵⁴⁰ Friedrich Schiller, *Geschichte des Dreyssigjährigen Kriegs*, Georg Joachim Göschen, Leipzig, 1802, стр. 363-364, Доступно преко: <https://books.google.rs...>, Приступљено: 08.02.2018.

⁵⁴¹ Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 57.

⁵⁴² Исто, стр. 77.

одважног хрватског коњаника „Путника, грчког капетана“ (енгл. „Potnick, a Greek Captain“).⁵⁴³ Неупитно је овај официр међу хрватским војницима био **српског порекла**, пошто је тада на Западу било уобичајено да се православни Срби убрајају у „хришћане грчке цркве“ (енгл. „Christians of the Greek Church“).⁵⁴⁴

Што се тиче злочина хрватских војника у Тридесетогодишњем рату, посебно оних што су забележене у књизи Филипа Винсента, симптоматично је да су сличне методе злочињења коришћена над Србима од 1914. до 1945. године, јер су сматрани „узурпаторима слободе хрватског народа“, што је детаљније размотрено у шестом поглављу ове дисертације. Појашњење за овакво понашање, као и код сличних злодела почињених у историји цивилизације (нпр. Немаца над Јеврејима или Турака над Јерменима), проналази се у „идентификацији са групом“, како ју је видео **Карл Густав Јунг, а поступци група често су неморални, јер су лишени страхова.**

Посматрања **етнопсихолошких** и **карактеролошких** особина народа постојала су вековима пре установљавања научних дисциплина којима је предмет истраживања ментални склоп неке расне групе или етничке заједнице. Испрва их налазимо у делима античких филозофа, географа и историчара, а у средњовековној Европи и у **тотемистичким каталозима народа.** У овом раду је већ изнесено слагање с тезом да понашању појединца па тиме и људским заједницама, управљају најдубљи слојеви психе или како је тврдио оснивач аналитичке психологије **Карл Густав Јунг – колективно несвесно.** У том „најмрачнијем простору људске психе“, темељу људске личности, похрањена су духовна искуства низа генерација предака. Динамички елементи и основне јединице колективног несвесног називају се „првобитне слике“, односно „**архетипови**“.⁵⁴⁵ Ради се о „отисцима“ **стално понављаних искустава,** према томе и **древних страхова** и начина како да се превазиђу катастрофичне ситуације. Док су садржај „личног несвесног“ осећајно наглашени комплекси који чине лични интимитет душевног живота, архетипови су садржај „колективно несвесног“. Према Јунгу, добро познати „изрази архетипова“ су **мит и бајка**.⁵⁴⁶ Народи који су живели (или живе и у савременом добу) на „нижем степену цивилизацијског развоја“, сматрају да човек, уз властиту има и „дивљу душу“ или „животињску душу“, а ако дође до њиховог расцепа или дисоцијације, јављају се психичке болести, неурозе.⁵⁴⁷ Како би савладали стрепње од претеће околине, полудивља племена су црпела охрабрење из колективног несвесног, поистовећујући себе с неком животињом (или биљком); сматрајући је својим рођаком или родоначелником – **заштитником.** Идеја тотема, сматрао је Јунг, била је најтешње повезана са стварањем заједнице и водила је до

⁵⁴³ William Watts, *The Swedish Intelligencer*, The Third Part, Butter and Nicholas Bourne, London, 1633, стр. 118, Доступно преко: <https://books.google.rs...>, Приступљено: 13.04.2017.

⁵⁴⁴ Едвард Браун (Edward Browne), британски лекар и путописац, у књизи „Кратак приказ неких путовања по Мађарској, Штајерској, Бугарској, Македонији, Тесалији, Аустрији, Србији, Корушкој, Крањској и Фурланији“, објављеној 1673. године у Лондону, пише како је приметио да су „источни делови Европе препуни хришћана Грчке цркве“. Он набраја следеће земље и области насељене православцима: Грчка и „грчка острва“, „турски делови Далмације и Хрватске“, Рашка, Босна, Србија, Тракија, Загора, Бугарска, Добруџа, Бесарабија, Козачки хетманат, Подоље, Молдавија, Влашка и „огромни доминиони цара Русије“. (Видети: Edward Browne, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Styria, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Serbia, Carylthia, Carniola, and Friuli*, Printed by T. R. for Benj Tooke, London, 1673, стр. 66, Доступно преко: <https://www.google.rs...>, Приступљено: 13.04.2017).

⁵⁴⁵ Карл Г. Јунг, *Динамика несвесног*, Одабрана дела К. Г. Јунга, Књига прва, Матица српска, Нови Сад, 1984, стр. 194.

⁵⁴⁶ Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Atos, Beograd, 2003, стр. 13-14.

⁵⁴⁷ Carl G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987, стр. 24.

„идеје паладијума“, тј. заштитног племенског божанства и „идеје организације“ људског друштва уопште.⁵⁴⁸

Истраживања **Веселина Чајкановића**, најистакнутијег домаћег историчара религије, показују да је претхришћански култ Срба био везан за **Дабога**, споменуто хтонско божанство, господара подземног света и мртвих, једном од најчешћих мотива у словенским легендама.⁵⁴⁹ Понеки атрибути српског врховног божанства прешли су касније на **Светог Саву**, накалемивши се на процес христијанизације, јер се народ тешко одрицао паганског родноверја. Веза између Светог Саве и Дабога извире из народних скаски, где је српски светац „тај који вуцима одређује нафаку“; он је „**заштитник вукова**“.⁵⁵⁰ Чајкановић је дошао до закључка да за то морају постојати нарочити разлози; да је на челу српског паганског пантеона постојало „**вучје божанство**“, а његове одлике пренеле су се временом на Св. Саву.⁵⁵¹ Име предводника српског пантеона, Дабог, услед покрштавања је постало синоним за ђавола, оличено у „хромом Даби“⁵⁵².

Пагански обрасци, у нарочитим околностима, искрсавају кроз „**процепе психичких кора**“, због чега понеки аутори још додељују етнијама карактерне особине древних тотема. У најзначајнијем средњовековном бугарском апокалиптичном спису, „Разумнику-Указу“, налази се тотемистички каталог, у којем су представљене зооморфне особине европских народа. Занимљиво је да су Србима придодате карактеристике „**вука**“ (стсл. „Срѣбинъ влъкъ љ/с/“), док су Хрватима додељена својства „**аспиде**“ (стсл. „Хаватинъ /а/спида љ/с/“).⁵⁵³ Овај средњовековни податак можда не пружа само увид у карактерне праслике Срба и Хрвата, како су нас доживљавали у давнини други народи, већ и у старију етничку подлогу прото-Хрвата и прото-Срба. Док се митологема „вук“ редовно јавља у словенској митологији, „аспида“, врста змије отровнице (лат. *Vipera aspis*), веже се за илирски култ змије описан у **Хомеровој** причи о **Илириосу**, родоначелнику Илира, сину **Кадма** и **Хармоније**. Према легендама које је записао **Херодот**, народ **Неври**, који се често веже с прото-Словенима, имао је способност „метаморфозе“ – сваке године би се преобразили у вукове, а у време персијског краља Дарија напустили су земљу „због змија“.⁵⁵⁴ Ако су Неври заиста били преци Словена, како сматрају многи етнологзи и историчари, онда и њихове „борбе против змија“ могу дати поглед на далеку прошлост Словена, као и на древне антагонизме с другим племенима.⁵⁵⁵

Хрватски историчар и археолог **Иво Рендић-Миочевећ** бавио се **етнопсихологијом** народа бившег Илирика, тј. махом Хрвата, Срба, Црногораца и Бошњака. Анализирао је три историјска модела која су се током векова обликовала на том подручју. Етнопсихолошку анализу изнео је током сусрета српских и хрватских историчара на „**Дијалозима повјесничара – историчара**“, одржанима у Печују 1998. године. Посматрао је „**прастаре архетипове**“ који су се „**инфилтрирали у национализме**“ и обликовали модерне идеологије. По њему, три основна модела су: **1. феудални хрватски панонски и медитерански модел на западу; 2. патријархални модел у средини; 3. српски**

⁵⁴⁸ Volodymyr Walter Odajnyk, *Jung and Politics: The Political and Social Ideas of C. G. Jung*, iUniverse, Lincoln, 2007, стр. 6.

⁵⁴⁹ Веселин Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Партенон, Београд, 1994, стр. 114-116.

⁵⁵⁰ Исто, стр. 33-34.

⁵⁵¹ Исто.

⁵⁵² Исто, стр. 117.

⁵⁵³ Василка Тџикова-Заимова, Анисава Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина во в Византија и в средновековна Бџлгария*, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 1996, стр. 293.

⁵⁵⁴ *Херодотова историја*, Матица српска, Нови Сад, 1988, стр. 314.

⁵⁵⁵ Roman Jakobson, *Selected Writings: Slavic Epic Studies*, IV, Mouton & Co., The Hague / Paris, 1966, стр. 352.

оријентално-деспотски модел на истоку. Сматрао је да западни и источни модел „прелазе у средишњи патријархални“ и идеолошки утичу на њега, истовремено се сами инспиришући његовом идеологијом. Спољни чиниоци (велике силе), вели исти аутор, све до најновијег времена, „уз позитивне културне утицаје“, су истовремено у свом интересу потицали и инструментализовали агресију и сукобе међу „разним скупинама тих модела“. Патријархално друштво се развило на тлу данашње Црне Горе, планинским подручјима Србије, Босне и Херцеговине, Далматинске загоре и Лике, где су родбински односи тог друштва изражавали своју идеологију у **митовима, песмама и причама**. Схватања тог друштва, која су се понајвише очувала у Срба, али и у делу Хрвата и других народа, писао је Рендић-Миочевећ, омогућила су да се, уз помоћ етнопсихолошких истраживања, схвати **структура злочина** правно дефинисаних поткрај 20. века.⁵⁵⁶ Проучавајући вековне сукобе на простору Илирика пропраћене деструкцијом, препознао је етнопсихолошки феномен којег је назвао **„синдромом Краљевића Марка“**. По њему, он је општељудског карактера, а одликују га симптоми попут **пројекција, кастрацијског страха, параноје и нарцизма**. На душевни живот појединаца несвесно су утицале културне и социјалне саставнице друштва и постајале су делом тог живота. Наслеђивањем родитељског „над-Ја“, овај утицај се преносио на децу и постао је „носителј традиције и вредновања“ па су у несвесноме утемељени „многи архетипови који су преживјели од прадавних времена до наших дана“. Стога, сматрао је Рендић-Миочевећ, истраживање национализма не може да буде потпуно ако се не истраже **архетипови**, који су **„темељи идеологије национализма“**.⁵⁵⁷ Такође, претпоставио је да је средњовековна Србија, у којој су биле повезане држава и црква, имала другачији друштвени развој од остатка европског друштва. Тип **„оријенталне деспотије“**, по њему, могуће је пратити од доба Немањића па све до настанка модерне српске државе. У „турском добу“ превладавала је међу Србима **„хомогена народна култура“**, снажно обележена **„динарским наслеђем“**, у чијем је склопу држава, „потпомогнута Српском православном црквом, потицањем параноје и пројекција у становништву“, угрозила суседе **„створивши идеју о Великој Србији“**, закључио је хрватски историчар. С друге стране, Хрвати су се „рано укључили у еуропско-кршћанску цивилизацију“ те су изградили „примајући од других, а задржавајући своје, аутохтону културу“, развијајући разне типове друштва: далматинске комуне, хрватско племство, северни феудализам и краљевске слободне градове. Ипак, хрватски историчар признаје да и „Хрвати имају свој крвави низ утемељен у синдрому Краљевића Марка“, али да се код њих, под утицајем Католичке цркве, мењао „над-Ја“. Развој догађаја у српско-хрватским односима након 1918. године, може се, по Рендићу-Миочевећу, протумачити сукобом **две друштвене и културне традиције** „рабећи при томе и фројдовске теорије (архаична деструктивност хрватских и српских квислинга)“.⁵⁵⁸ Не могу се у потпуности одбацити анализе Иве Рендића-Миочевећа, али му се свакако може замерити што је, бар у овом раду, изоставио анализу великохрватске идеологије и њеном утицају, макар емоционалном, на суседне народе.

Сем тога, Рендић-Миочевећ је форсирао тезу о „оријенталном деспотизму“, не разматрајући старије изворе који сугеришу неке карактерне црте Срба из преднемањићког раздобља, а које би донекле ишле у корист његовим констатацијама о укоренењу суровости. У класичне изворе тога типа спадају дела **арапских**

⁵⁵⁶ Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologija i nacije u Iliriku“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, стр. 95.

⁵⁵⁷ Исто, стр. 96-97.

⁵⁵⁸ Исто, стр. 107.

средњовековних историчара, географа и путописаца, међу којима се истичу **Ал Масуди** (al-Mas'ūdī) и **Ал Бекри** (al-Bakrī) из 10. и 11. столећа. Обојица су, између осталог, описали погребне обичаје Срба, попут спаљивања покојника с коњем. Део домаћих историчара деценијама је одбацивао овај извор, уз констатације да није реч о „балканским Србима“, него о „северним“, тј. Лужичанима, пошто су овдашњи у то време били већ крштени и стога нису могли да упражњавају паганске обреде.⁵⁵⁹

Ипак, истраживањима уваженог српског археолога и професора **Ђорђа Јанковића**, који је на основу грнчарских налаза из рановизантијског доба поставио питање о међусрпским односима у 8. и 9. веку од Полабља до Далмације,⁵⁶⁰ представљени су и докази да су Срби заиста спаљивали своје покојнике, а њихове остатке сахрањивали у „громилама“. Све у свему, Ал Масуди констатује да су Срби словенско племе које је **„страшно својим противницима“** (неки аутори превode Масудијеву синтагму другачије, на пример: „да су страшни другим Словенима“ или „да их се други Словени боје“). Нажалост, арапски путописац ништа подробније није написао о свом виђењу Срба, додајући да би то захтевало „опсежније појашњење“. Истакнуо је и „одсуство закона“ којем би се Срби повиновали. Масуди се овлаш дотиче Хрвата, убрајајући их такође у словенско племе.⁵⁶¹

Суровост балканских Срба описује и бенедиктински монах **Арнолд од Либека** (Arnoldus Lubecensis) у 12. веку. Као настављач **Хелмолдове** (Helmold von Bosau) „Словенске хронике“ у своје дело укључио је извештај о првом сусрету **крсташа са Србима** у пределима тзв. „Бугарске шуме“ (некадашњи назив за простор од Београда до Ниша, прим. Д. К.) 1172. године. Назива их „синовима Белијаловим, без јарма Божјег“, преданих разним гресима, који „зверски живе, чак дивљије од звераци“. Премда су у то време Срби „поданици грчког цара“, оглушили су се о наређење византијског амбасадора да „часно служе“ саксонског војводу, а дошло је и до оружаног сукоба с крсташима.⁵⁶²

Католички надбискуп **Виљем од Тира** у 12. веку важио је за једну од најважнијих личности у влади Јерусалимског краљевства. Окарактерисао је Србе врло слично Арнолду па и тенденциозније, понављајући Порфирогенов тезу о српском етнониму као „ропском“. Међутим, Виљемове белешке у ствари су била сазнања преузета од Византинаца, који су тада у тешким борбама против **Стефана Немање**. То је показатељ варљивости историјских извора, посебно ако потичу од аутора који податке о неком народу сазнаје из посредних, том народу ненаклоњених извора. Надбискуп од Тира пише да је Србија планинска, шумовита, тешко приступачна земља, смештена „између Далмације, Угарске и Илирика“. Они су, по њему, необразовани, не познају земљорадњу и живе у планинама и шумама.⁵⁶³ У приближно време, византијски историограф и државник **Никита Хонијат** (Νικήτας Χωνιάτης) пише да је Немања напао своје сународнике, **освојивши Хрватску и град Котор**.⁵⁶⁴

Антрополошке карактеристике становништва на подручју „бившег Илирика“ разматрао је **Јохан Георг Кол**. Приметио је да је од града Ријеке до речице Зрмање, народ изгледом приближнији севернијим деловима Европе, тј. запазио је белу пут, плаве очи, светлу и светлокестењасту косу и нежнију телесну грађу. Од реке Зрмање до Цетине

⁵⁵⁹ Група аутора, *Византијски извори за историју народа Југославије*, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 3, Том I, Београд, 1955, стр. 166.

⁵⁶⁰ Ђорђе Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. столећа*, Српско археолошко друштво, Београд, 2007, стр. 180.

⁵⁶¹ Авраам Јаковлевич Гаркави, *Сказанія мусульманских писателей о Славянах и Русских. (с половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. Х.)*, Типографія Императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ, 1870, стр. 136.

⁵⁶² Arnoldus Lubecensis, *Arnoldi Chronica Slavorum*, Impensis Bibliopolii Haniani, Hannoverae, 1868, стр. 16.

⁵⁶³ Александар Узелац, *Крсташа и Срби (XI-XII век)*, Утопија, Београд, 2018, стр. 120.

⁵⁶⁴ Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Wayne State University Press, Detroit, 1984, стр. 90.

сусрео се с народом који је имао тамнију („маслинасту“) кожу, кестењасту косу, врло живе тамне очи и издужену физиономију. Становништво јужно од Цетине поседовало је атлетске телесне пропорције, црвенкасту или тамнију кожу, црне очи „борбеног погледа“ и тамну густу косу.⁵⁶⁵ Описане разлике немачки путописац није сматрао резултатом српско-хрватских миграција, већ „нормалном поделом“ између народа који живе „северније и јужније“. По њему, Срби су „ратоборније словенско племе“, док народ који живи на обали и острвима, оцртава као рибаре с више италијанских језичких израза и манира. О потоњима сматра да, уз словенску основу, имају примесе италијанске, „келтско-илирске“ и „венецијанске“ крви (као што препознаје и словенску етничку потку из Далмације која се населила у Венецији) те дели „Далмате“ (предсловенско становништво) од осталих „Далматинаца“.⁵⁶⁶ Битно је истакнути да се Колова опажања добрим делом подударају с резултатима савремених антрополошких и генетских истраживања.

Слично као и Кол, Србе и Хрвате разликује сер **Артур Еванс** (Sir Arthur John Evans), чувени британски археолог, који је у време Босанско-херцеговачког устанка написао да, за разлику од Срба, „Хрвати нису ни тако високи, ни тако финих пропорција“, да су им лица „мање отворена“ и да је лепота код њих „ређа“.⁵⁶⁷

Немачки писац и правник, **Јохан Најгебаур** (Johann Daniel Ferdinand Neigebaur), занимао се половином 19. века за особености Срба и Хрвата у далматинском залеђу и шире. Упитао је једног ученог фрањевца из бивше Пољичке Републике за мишљење о разликама између „Срба односно Илираца и Хрвата“. Овај му је одговорио: „*Ја бих радије био Турчин него Хрват, јер тамо влада незнање и неуредност и тамо стоји као у Хиобу: Где нема никаквог реда, станује вечита језа.*“⁵⁶⁸ Други католички свештеник изнео је мишљење да су „Срби или Илирци“ образованији него Хрвати, да им је књижевност старија; да су одавно објавили ћириличне световне и духовне књиге; да им је дијалекат чишћи него код Хрвата; да су се школовали у Цариграду и грчким манастирима итд. Надаље, истакнуо је да су Срби-Илирци увек били слободнији под својим владарима, док су „Хрвати поданици своје властеле, понајвише робови Мађара“ који нису често смели да напуштају земљу или да студирају ван аустријске монархије. Школовање Хрвата се одвијало на мађарском, немачком и латинском језику, а на словенском готово никада. Католички свештеник је похвалио и илирске жене, нарочито оне које „припадају Источној Цркви“, јер их је одликовала строжа моралност. Истакнуо је да, за разлику од Хрвата, „код Илираца крађе готово никад нема“, што је поткрепио и примером отуђења неког часовника од стране хрватског војника у једној кући на Кварнеру, у којој су одсели и војници других народа.⁵⁶⁹ Ови подаци, свакако субјективни, битнији су за **осветљавање етничке свести једног дела Пољичана и Далматинаца** (међу њима и католичких свештеника) **пре хрватизације** тих крајева, али и као још један од примера који показује већу самосталност у духовном и културном развоју Срба.

Приликом избијања **Миланског устанка** 1848. године, када су италијански националисти покушали да ослободе крајеве који су били под управом Аустрије, бечки

⁵⁶⁵ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 65-66.

⁵⁶⁶ Исто, стр. 70-75.

⁵⁶⁷ Sir Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection August and September 1875: With an Historical Review of Bosnia, and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa*, Second Edition, Longmans, Green, and Co., London, 1877, стр. 37.

⁵⁶⁸ Johann Ferdinand Neigebaur, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble & Remmelmann, Leipzig, 1851, стр. 385.

⁵⁶⁹ Исто, стр. 386.

двор је послао и хрватске трупе на челу с баном **Јосипом Јелачићем** да гуше буну. Јелачићева војска, састављена и од Хрвата и од Срба, извршила је мноштво ратних злочина према заробљеницима и цивилима, што се брзо прочуло међу европским револуционарима. Кроатофобични коментари, претње и погрде **Карла Маркса** (Karl Marx) и **Фридриха Енгелса** (Friedrich Engels), које су јавно упутили том приликом, данас звуче прилично бизарно. Хрвате су назвали „дрском поганијом“, „гладним просјацима“, „чопором бегунаца“, „хуљама“, „пробисветима“, „сељачким слугењарама“ и другим негативним епитетима.⁵⁷⁰

Могуће да су почињена зверства банске војске имала негативан одјек у револуционарним слојевима Европе, згранутих чињеницом да су их починили припадници једног подјармљеног словенског народа, док Србе који су се борили под истом, Јелачићевом банском заставом, нису ни етнички делили. У то време изјашњавати се као Хрват било је чешће везано за географско, а не за етничко порекло. Стога ће многи Срби који су из неког разлога напустили Хрватску добијати и презиме Хорват, које је уобичајеније за Мађаре и Хрвате.⁵⁷¹

Срби који су се тих деценија борили за ослобођење од Турака, а потом и против Мађара у **Српској револуцији 1848-1849**, прославили су се широм Европе и уживали у епитетима храбрих националних ослободилаца и револуционара. У складу с временом ових догађања, Срби су за Мађаре (као и Хрвати за Италијане), били „груби“, „ратоборни“, „брутални“, „фанатични“, „дивљи Рашани“ (мађ. *Vad Rátz*).⁵⁷² Ипак, мађарски генерал **Ђерђ Клапка** (György Klapka) није нарицао над злочинима према заробљеним сународницима, већ је одао велико признање ратоводственом умећу противничке српске војске: *„Срби су развили такву енергичност и активност, која са ратне тачке гледишта заслужује пуно признање. Водили су дефанзивни рат са офанзивним противударима на мајсторски начин. Њихово ратовање из запрежних кола, услед недостатка коњице, јединствено је и непревазиђено. Њихове узде су формално тактички биле тако упрегнуте, да је управљање запрегама развијено до савршенства.“*⁵⁷³

С друге стране, родоначелници марксистичке догме нису скривали свој презир, како према другим Словенима, тако и Србима, са свим одликама **идеолошког расизма**. У „Ноје Рајнише Цајтунгу“ („Neue Rheinische Zeitung“) од 13. јануара 1849. године, Енгелс Јужне Словене, међу које су убројани Срби, Хрвати, Бошњаци, Бугари, „Трачки Словени“ итд, назива **„народним отпадом“** (нем. *Völkerabfälle*), јер су „реакционарни“, „примитивни“, „заостали у економском и друштвеном развоју“ у односу на друге снажне европске народе којима су вековима потчињени и као такви „смитају будућој социјалистичкој револуцији“. Панславистичка идеја, како пише у овом тексту Енгелс, не настаје у Русији, него у „Прагу и Загребу“, а циљ јој је стварање „словенског царства“ до „Црног, Егејског и Јадранског мора под руском влашћу“. Међутим, он се пита – где су предводници за стварање такве империје; где су „Чеси и Срби“ с „националном историјском традицијом која живи у народу“; шта они могу да учине, кад нису успели да створе моћну државу и одбране се у 8. и 9. веку од продора Немаца и Мађара? Стога, тврди Енгелс, овај „народни отпад“ којег је прегазила историја, чије само постојање је „протест против велике историјске револуције“,

⁵⁷⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 5, Dietz Verlag, Berlin, 1973, стр. 454.

⁵⁷¹ Добар пример је Јован Хорват от Куртић, аустријски пуковник и један од предводника масовних сеоба Срба у Русију средином 18. века.

⁵⁷² György Klapka, *Memoirs of The War of Independence in Hungary*, Vol. 1, C. Gilpin, London, 1859, стр. l-li.

⁵⁷³ Franz Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: Aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, IV. Band, Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof. und Staatsdruckerei, Wien, 1875, стр. 245.

који „свој спас види само у преокрету читавог европског поретка“, мора неумитно да нестане, да буде уништен.⁵⁷⁴

Јулијан Ховниц (Julian Chownitz), који се у истом раздобљу бавио етнографијом Западног Балкана, у особинама Срба и Хрвата није видео битне карактерне разлике. Описао их је као „храбре и гостопримљиве“, с тим што Хрвате краси „доброћудност“, али „осветољубивост“ и „злонамерност“, док су Срби „дивљи“ и „сујеверни“.⁵⁷⁵

За разлику од њега, немачки историчар **Антон Х. Шпрингер** (Anton Heinrich Springer), проценио је да су „сјајна својства српског народа, мушку храброст, природни поетски смисао, оригиналност у мислима и схватањима“ Хрвати поседовали „у малом степену“.⁵⁷⁶

Презир према Хрватима примећује се у записима аустријског драмског писца, књижевника и позоришног критичара **Хермана Бара** (Hermann Bahr). У „Путовању Далмацијом“ (1909) изнео је нека сопствена антрополошка и етнопсихолошка виђења хрватског народа, сматрајући их и „велеиздајницима“ и „слугама“.⁵⁷⁷

Јован Цвијић, први српски научник који је мултидисциплинарно пришао проблемима карактерологије сагледавајући и антропогеографију и историју, уз снажан утицај тада преовладавајућег „политичког југославизма“, хвалио је „психичке црте“ Југословена, посебно **динараца**. Он пише: „Прешавши делимце у католичанство и у унијатску вероисповест, Срби су допринели, да се избришу раније разлике и да српско-хрватско становништво постане већма једнолико. Културне разлике између овде две групе знатно су се ублажиле.“⁵⁷⁸

Домаћи антрополози и етнологзи данас пишу о Цвијићевом идеализму и једностраном инсистирању на интегративним факторима. Био је уверен да они воде стапању јужнословенских племена у јединствену југословенску нацију.⁵⁷⁹ Ипак, многи мисле да он под тим није подразумевао губитак српског етничког идентитета, већ је у њему видео стожер југословенске националне свести и „резервоар свежих етнографских одлика на основу којих је требало градити будућу заједницу јужних Словена“.⁵⁸⁰

Поред споменутих аутора, допринос **Бранимира Малеша** антрополошкој науци Краљевине Југославије изнимно је важан, без обзира што му многи замере јавно промовисање расистичких идеја. Код домаћих либералних и левичарски оријентисаних аутора, деценијама се жигаше као „најзначајнији представник домаћег расизма“⁵⁸¹. Ипак,

⁵⁷⁴ Friedrich Engels, „Deutschland“, *Neue Rheinische Zeitung – Organ der Demokratie*, Nr. 194, Köln, Samstag den 13. Januar, 1849, стр. 1031-1032.

⁵⁷⁵ Julian Chownitz, *Handbuch zur Kenntniß von Ungarn*, Verlag der Buchner'schen Buchhandlung, Bamberg, 1851, стр. 137-140.

⁵⁷⁶ Anton Springer, *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, Zweiter Theil, Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865, стр. 30.

⁵⁷⁷ Херман Бар овако описује Хрвате: „Хабитус ових Хрвата је: мека тамна коса, најчешће сасвим кратко ошишана, мали брци, жућкасто тамно-сјајно лице, мали прав нос, бадемасте очи које косо трепћу под спуштеним капцима, умирени и поспани, глас мек и као да тужи. А унутра: стегнути дубоко у срцу једном неодређеном тежњом, једином жељом, да смеју мирно да се покоравају. Ја морам рећи да би ми ти 'велеиздајници' били далеко милији кад не би имали тако јак нагон да буду верне слуге.“ (Видети: Hermann Bahr, *Dalmatinische Reise*, S. Fischer Verlag, Berlin, 1909, стр. 71).

⁵⁷⁸ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 332.

⁵⁷⁹ Марко Пишев, „Ко је ко у Краљевини СХС: Формална анализа Цвијићеве расправе о јединству Јужних Словена“, *Етноантрополошки проблеми*, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Бр. 5 (2), 2010, стр. 58.

⁵⁸⁰ Исто, стр. 77.

⁵⁸¹ Оливера Милосављевић, *Савременици фашизма*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2010, стр. 36.

он је био угледан грађанин Србије: антрополог, лекар и сарадник Југословенског хигијенског завода, доцент на Београдском универзитету, а чињеница је и да су термини „раса“ и „расност“ били легитимни у јавном животу Краљевине Југославије; одраз светских друштвенополитичких токова тога времена.⁵⁸² Политика **интегралног југословенства**, настојања да се југословенски народи културно, политички, економски и религијски зближе, а потом и сједине у нову нацију, захтевали су и подизање заједничке „расне свести“, као што су то неколико деценија раније учинили Немци, а пре њих и Французи. Не улазећи у политичке ставове или расистичку оријентацију Малеша, већ искључиво у његов рад као антрополошког стручњака, чији резултати истраживања су прихватљиви и савременијим научницима из области антропологије и генетике, важно га је споменути у овом делу дисертације.

Малеш код Срба и Хрвата проналази седамнаест „расних типова“, додајући им и „јерменски расни тип“ („Армениде“) и „тип с Висле“ („Вистулиде“), а по основним групама уочава: **нордијску, динарску, медитеранску и источноевропску групу**. По њему, три прве групе раса чине једну велику заједницу скупа с „Арменидима“ и „Индидами“ — **„евроиндијску заједницу“**. С друге стране, „источноевропска група раса“ у заједници с „Туранидима“ и другим „лапоноидним и монголоидним“ европеидним елементима чини — **„евроазијску заједницу“** раса. Највећи број Срба и Хрвата, како уочава Малеш, припада **„динарској групи“** раса. Закључује да се због тога и **динарске психичке одлике** испољавају свуда у Југославији инфилтрирајући се и у нединарске расне облике, образујући „етничке ознаке Хрвата и Срба“, али наглашава и чињеницу „да је раса једно а народ друго“.⁵⁸³ Ова теза била је прихватљива и **Владимиру Дворниковићу**, једном од најуваженијих хрватских и југословенских антрополога и етнопсихолога, који у свом крунском делу „Карактерологија Југословена“ каже да су на „југословенском етничком подручју динарци најјаче заступљена раса“; да „заузимају дугачки западно – балкански кречњачки плато, од Истре и Алпа, се до у Епир и северну Грчку, с јачим или слабијим огранцима у источне планинске и северне панонске пределе Југославије“.⁵⁸⁴

По **Псеудо-Цесарију** (Pseudo-Cesarius), који се сврстава у ране **„климатске теоретичаре“** о антрополошким типовима, Словени су по доласку у Норик, Панонију и Илирик, као дивљи и слободан народ, били високог раста, долихоидни, светле комплексије.⁵⁸⁵

Југословени раног средњег века, потврђује и Дворниковић, показују претежно **нордијски карактер**, пошто су лобање из најстаријих средњовековних гробова већином **долихоидне** (85,7%), **„нордијске“**.⁵⁸⁶ Стајалиште се поклапало са Жупаничевим, тј. да се расно обележје „стarih Југословена“ у главним цртама подударало са спољашношћу келтских и германских племена, који су заступали „прилично чисту аријевску расу (ксантодолихокефалију), како је још и данас налазимо у Шведској и Енглеској“.⁵⁸⁷ Жупанич нам открива и да је брахикефалија у 13. веку већ порасла с 9% на 14.3%. У размаку између

⁵⁸² Илија Маловић, „Еугеника као идеолошки састојак фашизма у Србији 1930-их година XX века“, *Социологија*, Социолошко удружење Србије и Црне Горе/Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Вол. 50, Бр. 1, 2008, стр. 86.

⁵⁸³ Видети: Бранимир Малеш, „Расе којима припадају Срби и Хрвати“, *Социјално-медицински преглед*, Год. IX, Централни хигијенски завод Београд, Октобар/новембар/децембар 1937.

⁵⁸⁴ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд, 2000, стр. 176.

⁵⁸⁵ Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 44-48.

⁵⁸⁶ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд, 2000, стр. 313.

⁵⁸⁷ Нико Жупанич, *Етногенеза Југословена*, Рад ЈАЗУ, Загреб, 1920, стр. 170.

14. и 16. века, дакле након провале Османлија, долази до „динарске хипербрахицефализације“, односно процеса „расног преображења“ код Јужних Словена.⁵⁸⁸

Неретко се међу антрополозима поставља питање – ако су Словени који су населили Балкан били светлији, имали издуженије лице и избоченији потиљак, зашто су они данас тамнопутији и равнијег затиљка? Данас се у онлајн препиркама (Flame War) на различитим порталима могу прочитати увредљиве тезе на рачун тобожње „турске тамнопутости Срба“ и „аварске косоокости Хрвата“.

Турци су пре доласка на просторе Мале Азије били народ већински монголоидне расе па би се на основу теорија о „мешању“ с Турцима или туранским Аварима и на овим просторима чешће морали сусрети људи сличних расних одлика. Истина је да су Јужни Словени мешавина три подрасна европска типа – **динараца (динароида), алпида и медитеранаца**, што упућује на закључак доминантности домицилног балканског становништва. Јован Цвијић је стапање дошавших Словена с домороцима (романизованим Илирима, Власима, Романима, Грцима те Словенима који су дошли пре веће инвазије Срба и Хрвата), појаснио повлачењем римског становништва на острва и утврђене градове, где су се одржали до краја средњег века и звали се **Романима, Латинима и Далматима**. Цвијић даље пише: *„Динарски досељеници су се за време целе млетачке владавине у масама насељавали по градовима, нарочито пред навалом Турака, а и због економских узрока. Услед тога је наступио у једном времену моменат етнографске засићености, кад романско становништво није више могло асимиловати досељене Словене; нови досељеници су се одржали као Словени; стари, у неколико италијазовани, почели су се враћати словенству.“*⁵⁸⁹

Дворниковић је пак поткрепљујући своја промишљања истраживањима других познатих антрополога, закључио да се током средњег века извршила, после мешања са старим становништвом, нека **„расна инкубација“** која је појачана и новим малоазијским приливом услед турске окупације, што је утицало на појаву новог, „не више северњачког лика Југословена“.⁵⁹⁰ Међутим, подсећа Дворниковић, да су и Илири дошли са севера; и они у старијој епохи одају нордијски карактер (халштатска налазишта на Гласинцу). Потом, у бронзаном добу, долази до брахицефализације и као такве „краткоглаве“ затекли су их Словени. Према томе, закључује Дворниковић, морала се и „илирска динаризација“ на Балкану извршити на подлози неког још старијег етничког расног слоја на Балкану, а то су „пелазгијски“, „прахетитски слој“, односно антрополошким речником – предњеазијска, **„староарменидна раса“**.⁵⁹¹

У карактеролошким особинама Срба и Хрвата Дворниковић уочава неке детаље, који се у сличној литератури пре њега не налазе. Пре свега, карактер посматра кроз **подрасне различитости** те се и Хрвати и Срби унутар своје нације могу разликовати сходно томе којој скупини, тј. расном састојку припадају. Тако у вези корена агресивних особина каже: *„Хајдучија с којом се боре већ немањихски организатори државе у средњем веку и која, нарочито у крајевима протканим влашким и старобалканским елементом (н.пр. Хомоље), ни дан данашњи неће да угасне, свакако избија из илирског, старобалканског, а не словенског расног и етнопсихичког слоја. Од Теутиних времена Илири су били злогласни хајдуци и гусари, а знамо да су и Арбанаси том послу наклоњени. Монголоидног порекла могла би*

⁵⁸⁸ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд, 2000, стр. 313-314.

⁵⁸⁹ Јован Цвијић, *Антропогеографски списи*, Књига 4, Том I, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 179.

⁵⁹⁰ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд, 2000, стр. 314.

⁵⁹¹ Исто.

бити садистичка свирепост која каткад, закувана и подјарена у маси — када по старом познатом закону (Ле Бон) сваки појединац атавистички пада на ниже — проваљује из иначе мирног словеноидног кајкавско-хрватског сељака (н.пр. линчовања из мржње или из сујеверја, в. погл. о етосу). Из друге врсте свирепости код неких наших четника и комита (мучење ухваћеног противника) провирује традиција турске епохе, а кадгод можда и директно предњеазиска крв која је и из историје позната као наклоњена свирепству.“⁵⁹²

„Неисцрпну снагу српскога војника“ Дворниковић проналази у „**способности трпљења**“, јер се вековима гинуло „без голема јада“. „Снага трпљења“ је, вели он, најдубља снага српског народа.⁵⁹³

Пре њега, **Јован Цвијић** је динарски тип оценио као „**махом врло импулсиван**“, који је без обзира на даровите људе показао мало резултата. Овај тип обично не разрађује послове, како на делу тако и у мислима па ретко ураде „штогод потпуно“, писао је. Истицао је њихову сентименталност, наивност, осетљивост, које могу да метаморфозирају у слабост или неправичност. Ту је и оданост прецима, коленима уназад, што је посебно карактеристично за Црну Гору.⁵⁹⁴

Истакнути амерички антрополог **Карлтон Стивенс Кун** (Carleton Stevens Coon), харвардски професор и председник Америчке асоцијације физичке антропологије између два светска рата, поделио је човечанство на пет главних раса: **кавказоидну, конгоидну, капоидну, монголоидну и аустралоидну**. У вези расних одлика и историје Балканаца, сматрао је да се више него било где у Европи балканске језичке и етничке границе стално мењају.⁵⁹⁵ Словенци представљају „делимичан прекид у динарском расном континуитету“, а **Хрвати су „прелазни облик између Словенаца и Срба“**⁵⁹⁶, сматрао је Кун. Савремени Срби, попут осталих Југословена, спадају више у динарску расну групу него било који други народ. Просечна висина Срба износи, по Куну око 168 цм, донекле се разликује по регионима и може достићи и 170 цм па и више, посебно у Босни и Црној Гори. Телесна грађа Срба, као и код осталих јужнословенских народа, у оквиру је просечних европских вредности. Уочио је такође нешто занимљиво, што донекле поткрепљује и словенску тезу о досељењу с подручја данашње Источне Немачке: код Срба је наглашена релативна дужина ногу и краткоћа руку. Ове телесне размере се чешће могу пронаћи код становништва јужне Немачке, него код становника северних словенских земаља, тврдио је исти аутор.⁵⁹⁷ Срби имају „мање главе“ од већине алпида и од већине западних групација динараца, а средњи „кефало-индекс“ износи 85 и има пун динарски пресек. Лица су такође мала, али дужа него она код Словенаца и Хрвата, приметио је Кол. Такође, међу Србима

⁵⁹² Исто, стр. 317.

⁵⁹³ Исто, стр. 324-325.

⁵⁹⁴ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 332.

⁵⁹⁵ Кун је овако појаснио своју тезу: „Наиме, на том простору је било многих масовних усељења и исељења. Читава подручја су променила не само своје господаре, већ и кметове током масовних протеривања и масовних колонизација. Балкански народи тешко мењају своје језичке и етничке идентитете, а када се то догоди, то је увек и само након тешког угњетавања. Све у свему, лакше их је преселити него им изменити идентитет. Међутим, једном када промене свој идентитет они постају једнако ватрени браниоци свог новог идентитета као што су некада бранили свој пређашњи. Срби су били изложени овим поремећајима, једнако колико и други народи. Њихов положај доминантног народа у Југославији је извојеван тек након векова љуте борбе и превирања. Њихов покушај да насилно словенизују мањине које живе у оквиру њихове државе је уобичајена појава у историји Балкана.“ (Видети: Carleton Stevens Coon, *The Races of Europe*, The Macmillan Company, New York, 1939, стр. 589).

⁵⁹⁶ Исто, стр. 588.

⁵⁹⁷ Исто, стр. 589.

учава **тамнију пигментацију** него код Словенаца или Хрвата: 45% Срба има чисто смеђе очи, док их 20% има светле или скоро светле очи. Преко 55% имају црну или тамносмеђу косу, док светлосмеђу и плаву косу, као и светлију браду има мање од 10% становништва. Поступком елиминације закључио је да су Срби током свог боравка у северној Македонији у великом броју задобили браонкастију боју коже.⁵⁹⁸ Занимљиво је да су по њему „босански католици“ (данас босански Хрвати) „најстарије становништво у регији“ и најмање погођени страним утицајима, пошто је „католички елемент“ у себи потпуније сачувао и „пресловенску“ и „претурску расну одлику“, него код суседа православне или муслиманске вере, што за сада показују и нека генетска истраживања.⁵⁹⁹

Јован Цвијић је, расправљајући о **Цинцарима**, открива откуда се јавља понешто другачија антрополошка слика Срба у односу на Хрвате или Словенце, што ће касније потврдити и генетика: *„Познато је како су се многи Власи у Србе и Бугаре претопили, а помињао сам, да се тај процес и сада по варошима врши па и по селима, кад се влашки номади настане.“*⁶⁰⁰ Надаље, код Срба, Хрвата и Бошњака некада је постојао **обичај уобличавања дечје лобање**, што је и забележено у домаћим антрополошким истраживањима првих деценија 20. века. У Славонији (околина Дарувара) родитељи су „поправљали“ главу детета, како би била „округла“, о чему постоји вест из 1933. године, док су у Самобору (Загребачка жупанија) стискали нос да „не буде широк“.⁶⁰¹ „Округлост“, односно брахикефалија, била је идеал лепоте у Славонији, Хрватској, него понегде и у Далмацији („умисит главу“ у Пољицама), Босни и Херцеговини – нарочито код католика и муслимана, нешто мање код православних Срба („дотјеривање“ или „догоњење“ главе повезивањем и стезањем), у Србији (Хомољи, Јадар, Копаноник, Косовска Митровица), чак и Македонији (Скопље), где се, као и у Хрватској, исправљао нос. Уобличавање главе забележено је и у Црној Гори и Санџаку, нарочито међу Васојевићима, којима је било битно да дете има округлу главу, („главу ка' јабука“).⁶⁰² Може се претпоставити да су описани обичаји настали тек након учесталијег мешања придошлог словенског и домицилног илирског становништва, односно током најезде Гота, Авара, Татара, као и османлијске најезде. Чини се да је постојао отпор домицилног становништва према изгледу дошљака и других освајача. Тек након Првог светског рата, када су расне теорије оживеле и међу југословенским интелектуалцима, нарочито се код Хрвата јавила тежња да што више личе на „нордијце“. Због снажног утицаја немачке научне пропаганде, али и психолошке тежње за **„отклоном од оријенталаца“**, жеље да се и изгледом припада кругу „културних европских народа“, у Хрватској се од 1860-их бележе појаве расног унижавања Срба, што је понукало и одређене српске интелектуалне кругове да „узврате“ сличном мером. У новијем добу, од српских етнолога и антрополога на пољу истраживања узрока **„динаризације“** Јужних Словена, истакнуо се академик **Петар Влаховић**. Слично својим претходницима, он упућује на чињеницу да се „биофизички хабитус јужнословенског становништва битно променио“, посебно од 15. века до данас: *„Данас у јужнословенском етносу, уместо светле комплексије, за разлику од средњега века, превлађује меланобрахикефалија са тамном бојом косе и очију. Промене се запажају и у другим*

⁵⁹⁸ Исто, стр. 590.

⁵⁹⁹ Исто.

⁶⁰⁰ Јован Цвијић, *Антропогеографски списи*, Књига 4, Том I, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 111.

⁶⁰¹ Миленко С. Филиповић, „Деформисање лобање у Југославији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Књига десета, Београд, 1935, стр. 19-20.

⁶⁰² Исто, стр. 20-23.

биофизичким антрополошким одликама које су за само неколико векова у многоме промениле јужнословенски биофизички изглед који се, пре свега, одразио у брахицефализацији и динаризацији Јужних Словена на балканским просторима.⁶⁰³ Узроке ових антрополошких промена он налази у „прилагођавању новој природно-географској средини“ и „словенизацији старобалканског становништва“, при чему је тамнопутост све више долазила до изражаја и постајала превладавајућом карактеристиком данашњег становништва Западног Балкана.⁶⁰⁴ Процес „динаризације“, који се одвијао преко „брахицефализације и грацилилизације“, појавио се на „некадашњој илирској територији“, с центром у областима **Херцеговине и Црне Горе**, док су се, на пример, код бившег трачког становништва већином јавиле медитеранске одлике.⁶⁰⁵ Најстаријем балканском слоју који се помешао с придошлим Словенима, припадају „Грци, ретко Римљани или Латини, Јаудије, Кричи, Шпањи, Букумире, Мацуре и други“; средњем слоју припадају „Лужани или Стари Зећани који временски одговарају словенском средњевековном становништву Зете“, а најмлађи слој, данашњи, може се пратити „до родоначелника братстава и племена у XVI веку, односно најмање до пада Зете под Турке крајем XV века.“⁶⁰⁶

2.4. Генетске теорије о разликама између Срба и Хрвата и савремени расизам

Развој **генетичке генеалогije** донео је другачија искушења и настало је ново научно поље међународних спорова, премда је парадигма генетике у супротности с парадигмом нације, како истичу поједини генетичари. Међутим, када се етнологска, историјска, археолошка, лингвистичка и антрополошка сазнања повежу с резултатима етногенетичких анализа, добијају се прецизнији резултати у вези миграција, разлика и сродности између модерних нација. На тај начин могуће је потврдити или оповргнути резултате претходних истраживања неких других наука које се баве сличном проблематиком (нпр. миграцијама етничких група у прошлости).⁶⁰⁷ Премда је данас могуће нешто прецизније проучавати порекло етничких заједница, резултати још увек нису коначни, а тешкоће, као и у историографији, јављају се као резултат уплитања политичких и безбедносних структура држава у којима се оваква истраживања спроводе.

Прилог физичкој антропологији и популационој генетици јесте и проучавање заступљености одређених крвних група у некој нацији. Подаци о постотку **крвних група** Срба и Хрвата показују подударане од високих **98,7%**. У **табели 5** представљена је заступљеност крвних група у хрватској и српској популацији готово је идентична, што такође може бити један од показатеља **етничке сродности**. Као примери разликовања могу се узети нпр. суседни Бугари (O=32%, A=44%, B=15%, AB=8%) или пак Немци (O=41%, A=43%, B=11%, AB=5%).⁶⁰⁸

⁶⁰³ Petar Vlahović, „Južni Sloveni u svetlu biofizičke antropologije (prilog brahikefalizaciji i dinarizaciji)“, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije*, Br. 36, Antropološko društvo Jugoslavije, Beograd, 2001, стр. 5.

⁶⁰⁴ Исто, стр. 6.

⁶⁰⁵ Исто, стр. 8.

⁶⁰⁶ Исто, стр. 9-10.

⁶⁰⁷ Ивица Тодоровић, *Етнологија и генетика: Прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Срвије*, Етнографски институт САНУ/Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2015, стр. 17.

⁶⁰⁸ N. N., „Racial & Ethnic Distribution of ABO Blood Types“, *Bloodbook.com*, Доступно преко: <http://www.bloodbook.com...>, Приступљено: 18.06.2015.

Надаље, у овом раду представљена су само нека од многих истраживања која се односе на анализу хаплогрива на „мушком“ **Y хромозому**, којег женски пол не поседује, а помоћу њега је могуће пратити прапорекло индивидуе по мушкој (очевој) линији. Такође, популациона генетика се бави и проучавањима порекла по женској (мајчиној) линији, тзв. изучавањем **митохондријалних хаплогрупа** (MtDNA). Генетичари појашњавају да су народи и њихове етногенезе **политички процеси**, а не генетички. **Табела 6** приказује врсте хаплогрупа којима се одређује порекло појединаца, али и етничка генеза читавих нација у Европи те време и место настанка хаплогрупа, које у одређеном постотку поседују сви народи света. У **табели 7** је приказ присутности хаплогрупа у постоцима (%) код европских нација. Сprovedено је више сличних истраживања у различитим научним институцијама широм света, од којих су овде представљени резултати неких респектабилнијих. Подаци се с времена на време ажурирају и упоређују, а одступања, за сада, нису велика. **Табела 8** приказује хаплогрупе народа/нација с подручја бивше Југославије (СФРЈ). Изузетак чине Херцеговци, који су забележени локалним, географским називом, због њихове специфичности – највећег постотка I хаплогрупе, без обзира на њихово национално опредељење.

Табела 5 – Крвне групе заступљене у хрватској и српској популацији (%)

	Крвне групе (свеукупно – без поделе на Rh факторе)			
	A (+, -)	B (+, -)	AB (+, -)	0 (+, -)
Хрвати ⁶⁰⁹	41%	15%	5%	39%
Срби ⁶¹⁰	42%	15%	5%	38%
Подударање	97,6%	100%	100%	97,4%
Потпуно подударање	98,7%			

Извор: I. Jukic, J. Bingulac-Popovic, V. Dogic, A. Hecimovic, I. Babic, I. Batarilo, C. Maglov, and D. Sturm, „Evaluation of ABO blood groups as a risk factor for myocardial infarction“, *Blood Transfusion*, Italian Society of Transfusion Medicine and Immunohaematology (SIMITI), Vol. 11(3), Rome, Jul 2013, стр. 464; N. N., „Racial & Ethnic Distribution of ABO Blood Types“, *Bloodbook.com*, Доступно преко: <http://www.bloodbook.com>..., Приступљено: 18.06.2015.

На основу до сада добијених резултата, **хаплогрупа I2a** (подгрупа хаплогрупе I) је међу Србима појединачно најзаступљенија, као и код других јужнословенских народа. Само Словенци, где је такође прилично заступљена, поседују примарну **R1a**. Хаплогрупа I заступљена је код Срба (у зависности од величине узорка и места истраживања) у проценту од **37-48%**. Проистекла је из шире **парагрупе II**, чије се главно исходиште пре 30-40.000 година налазило на **Блиском истоку**. Сматра се да хаплогрупа I представља главни маркер палеолитског човека у Европи, тј. **прве људе који су населили европски континент** пре неколико десетина хиљада година и у њој потиснули домицилне неандерталце; односно, хаплогрупу I су највероватније поседовали **кромањонци**.⁶¹¹

⁶⁰⁹ I. Jukic, J. Bingulac-Popovic, V. Dogic, A. Hecimovic, I. Babic, I. Batarilo, C. Maglov, and D. Sturm, „Evaluation of ABO blood groups as a risk factor for myocardial infarction“, *Blood Transfusion*, Italian Society of Transfusion Medicine and Immunohaematology (SIMITI), Vol. 11(3), Rome, Jul 2013, стр. 464.

⁶¹⁰ N. N., „Racial & Ethnic Distribution of ABO Blood Types“, *Bloodbook.com*, Доступно преко: <http://www.bloodbook.com>..., Приступљено: 18.06.2015.

⁶¹¹ Eupedia.com – Genetics, *Haplogroup I1 (Y-DNA)*, Доступно преко: <http://www.eupedia.com>..., Приступљено: 20.12.2015.

Претпоставља се да ову хаплогрупу поседује око **15% данашњег европског становништва**, углавном у Скандинавији, простору бивше Југославије, Украјини и Сардинији, као и да су њени први носиоци говорили неиндоевропским језиком, који се сачувао на **баскијском** говорном подручју.⁶¹²

Табела 6 – Хронолошки развој хаплогрупа пронађених у Европи

Хаплогрупа	Могуће време настанка	Могуће место настанка
K	пре 40,000 год.	Јужна или Западна Азија
T	пре 30,000 год.	Западна Азија
J	пре 30,000 год.	Блиски исток
R	пре 28,000 год.	Централна Азија или Европа
E1b1b-M35	пре 26,000 год.	Источна Африка
I	пре 25,000 год.	Балкан
R1a1	пре 21,000 год.	Јужна Русија
R1b	пре 20,000 год.	Каспијско језеро или Централна Азија
E1b1b-M78	пре 18,000 год.	Египат/Либија
G	пре 17,000 год.	Између Индије и Кавказа
I2	пре 17,000 год.	Балкан
J2	пре 15,000 год.	Месопотамија
I2b	пре 13,000 год.	Централна Европа
N1c1	пре 12,000 год.	Сибир или Монголија
I2a	пре 11,000 год.	Балкан
R1b1b2	пре 10,000 год.	Северни или Јужни Кавказ
J1	пре 10,000 год.	Блиски исток
E1b1b-V13	пре 8,500 год.	Балкан
I2b1	пре 9,000 год.	Немачка
I2a1	пре 8,000 год.	Сардинија
I2a2	пре 2,500 год.	Пољска, Централна Европа
E1b1b-M81	пре 5,500 год.	Магреб
I1	пре 5,000 год.	Скандинавија
R1b-L21	пре 4,000 год.	Централна или Источна Европа
R1b-S28	пре 3,500 год.	Алпи
R1b-S21	пре 3,000 год.	Фризија или Централна Европа
I2b1a	пре 3,000 год.	Британија

Извор: *Distribution maps of Y-chromosomal haplogroups in Europe, the Middle East and North Africa*, Доступно преко: <http://www.eupedia.com>, Приступљено: 17.11.2015.

⁶¹² Порекло, *Y-ДНК хаплогрупа I – најчешћа код Срба*, Доступно преко: <http://www.poreklo.rs...>, Приступљено: 20.12.2017.

Табела 7 – Распоред хаплогрупа у Европи - Y-ДНК (%)

ДРЖАВА ИЛИ РЕГИЈА	ХАПЛОГРУПЕ (%)											
	I1	I2a	I2b	R1a	R1b	G	J2	J1	E1b1b	T	Q	N
Албанија	2	12	1,5	9	16	1,5	19,5	2	27,5	1	0	0
Аустрија	12	7	2,5	19	32	7,5	9	1	8	1	0,5	0,5
Белорусија	5,5	17,5	1	51	5,5	1,5	2,5	1	4	0	0	10
Белгија	12	3	4,5	4	61	4	4	1	5	1	0,5	0
Бугарска	4	20	2	17	11	5	11	3	23,5	1,5	0,5	0,5
Чешка	11	9	4	34	22	5	6	0	6	1	1,5	0,5
Кипар	0	8	0	3	9	9	37	6	20	5	0	0
Данска	34	2	5,5	15	33	2,5	3	0	2,5	0	1	1
Енглеска	14	2,5	4,5	4,5	67	1,5	3,5	0	2	0,5	0,5	0
Естонија	15	3	0,5	32	8	0	1	0	2,5	3,5	0,5	34
Финска	28	0	0,5	5	3,5	0	0	0	0,5	0	0	61,5
Француска	8,5	3	3,5	3	58,5	5,5	6	1,5	7,5	1	0,5	0
Немачка	16	1,5	4,5	16	44,5	5	4,5	0	5,5	1	0,5	1
Грчка	3,5	9,5	1,5	11,5	15,5	6,5	23	3	21	4,5	0	0
Мађарска	8,5	16	2	29,5	18,5	3,5	6,5	3	8	0	0	0,5
Исланд	29	0	4	23	42	0	0	0	0	0	1	1
Ирска	6	1	5	2,5	81	1	1	0	2	0	0	0
Италија	4,5	3	2,5	4	39	9	15,5	3	13,5	2,5	0	0
Сардинија	0	37,5	2	1	18,5	12	9	4	9,5	1,5	0	0
Латвија	6	1	1	40	12	0	0,5	0	0,5	0,5	0,5	38
Литванија	6	6	1	38	5	0	0	0	1	0,5	0,5	42
Малта	1	10	1	3,5	32,5	6,5	21	8	9	4,5	1	0
Молдавија	5	21	3	30,5	16	1	4	4	13	1	0	1,5
Холандија	16,5	1	6,5	4	49	4,5	3,5	0,5	3,5	1	0	0
Норвешка	31,5	0	4,5	25,5	32	1	0,5	0	1	0	1	2,5
Пољска	8,5	5,5	2	57,5	12,5	1,5	2,5	0	3,5	0,5	0,5	4
Португал	2	1,5	3	1,5	56	6,5	9,5	3	14	2,5	0,5	0
Румунија	4,5	26	2,5	17,5	12	5	13,5	1,5	15	0,5	0,5	0,5
Русија	5	10,5	0	46	6	1	3	0	2,5	1,5	1,5	23
Шкотска	9	1	4	8,5	72,5	0,5	2	0	1,5	0,5	0,5	0
Словачка	6,5	16	1,5	41,5	14,5	4	2	1	6,5	0,5	0,5	3
Шпанија	1,5	4,5	1	2	69	3	8	1,5	7	2,5	0	0
Шведска	37	1,5	3,5	16	21,5	1	2,5	0	3	0	2,5	7
Готланд	50	0	5,5	14,5	17,5	0	0	0	1	2	4	7,5
Швајцарска	14	1,5	8	3,5	50	7,5	3	0,5	7,5	0,5	1,5	1
Турска/Анадолија	1	4	0,5	7,5	16	11	24	9	11	2,5	2	4
Украјина	3,5	13	0,5	45	7,5	2,5	7	1	5,5	1	1	7,5
Велс	12	1	3	1	74	2,5	0,5	0	4	1	0	0

Извор: Eupedia – Genetics, *Distribution of European Y-chromosome DNA (Y-DNA) haplogroups by country in percentage*, Доступно преко: <http://www.eupedia.com>, Приступљено: 20.12.2015.

Као и код Срба, у највећем проценту хаплогрупа I заступљена је и код Хрвата (око 37%). Потом следи R1a са 34,3%, R1b са 15,7%, E1b1b са 5,6%, J са 1,9% и G са 0,9%. Ако те резултате поредимо с резултатима добијенима за Србе из истог извора (I=36,3%, E1b1b=21,2%, R1a=15,9%, R1b=10,6%, J=8%), примећују се разлике: поклапање с најзаступљенијом хаплогрупом I износи чак 98,1%, али с E1b1b износи тек 26,4%, R1a 46,3%, R1b 67,5%, а J 23,7%. Наравно, ради се о једном од старијих истраживања из 2005. године, али и новија истраживања не показују већа одступања у хаплогрупама које нису „динарске генезе“. Ипак, оно што је важно, ради се о прилично великој блискости између Хрвата и Срба у односу на друге европске народе, као и о поседовању хаплогрупа које су учествовале у **генези Словена (R1a, R1b и I2a)**.

Генетска блискост изражена је између **Срба и Црногораца**, што показује да две нације имају исто генетичко порекло. Исто тако, приметна је врло висока **генетска блискост између српске и бошњачке нације**, на што упућује истраживање из 2005. године у којем су учествовали стручњаци из шест европских научних институција (Хрватске, Босне и Херцеговине, Италије и Словеније), а резултати су објављени у часопису „Annals of Human Genetics“ Лондонског универзитетског колеџа (енгл. University College London). У истраживњу у којем је учествовало 256 мушкараца (90 Хрвата, 81 Србин, 85 Бошњака), утврђено је да је у Босни и Херцеговини најчешћа хаплогрупа I, с више од 50% заступљености (готово искључиво се ради о под-хаплогрупи I-P37); да код босанских Хрвата поседује највећу фреквенцију (71,1%); да је **генетска дистанца**⁶¹³ (надаље: ГД) највећа између Срба и Хрвата (ГД=0,1234); следи хрватско-бошњачка генетска дистанца (ГД=0,0550); најмања је српско-бошњачка генетска дистанца (ГД=0,0082).⁶¹⁴ Јасно је да резултати ових истраживања наводе на закључак да Порфирогенитове вести из 10. века, у вези положаја и етничког састава балканских склавинаја, имају данас, бар донекле, своју потврду у генетским истраживањима.

Институт за судску медицину у Скопљу спровео је властито шестогодишње истраживање ДНК профила у ратовима настрадалих житеља Балкана. Резултати су објављени 2011. године и показали су **велику генетску сродност испитаних народа** (видети **табелу 9**). Добијени подаци показују да становници Македоније имају најсличнији ДНК профил с Бугарима и Србима, Хрвати с бошњачким и српским становништвом, док Албанци с Косова имају најмање сличности с осталима. Прецизније: македонска популација показује највећу генетску дистанцу према Хрватима (ГД=0,2643), док је најблискија Бугарима (ГД=0,0815), а потом Србима (ГД=0,1157). Срби су, на основу овог истраживања, генетски најблискији Бугарима (ген. дистанца = 0,1128), потом становништву Босне (ген. дистанца = 0,1155), док су им Хрвати удаљенији (ген. дистанца = 0,2160). Босанско становништво блискије је српском и бугарском него хрватском становништву (ген. дистанца = 0,2036). Хрвати и становништво Косова имају највећу „генетску дистанцу“ (0,3291). Македонски научници, који су испитивање узорака гена вршили због својих форензичких истраживања, податке су добили, сем Грчке, од свих балканских земаља.

⁶¹³ Генетска дистанца (Genetic distance) представља разлику у вредности генетских маркера између појединаца или група.

⁶¹⁴ D. Marjanovic, S. Fornarino, S. Montagna, D. Primorac, R. Hadziselimovic, S. Vidovic, N. Pojskic, V. Battaglia, A. Achilli, K. Drobic, S. Andjeljinovic, A. Torroni, A. S. Santachiara-Benerecetti, and O. Semino, „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in the Three Main Ethnic Groups“, *Annals of Human Genetics*, 69 (Pt 6), The Galton Laboratory, University College London, Wiley-Blackwell, Oxford, december 2005, стр. 757-760.

На основу представљених резултата страних и домаћих истраживача, може се закључити да **Срби представљају групацију која је словенског и апсолутно доминантног европског порекла**. Резултати су у складу с досада прихваћеном теоријом о пореклу српског народа. Истраживања Српске академије наука и уметности у сарадњи с другим научним институцијама, за сада потврђују **протословенски карактер српског генома**, као и базични **словенски етнокултурни идентитет**. Такође, добијени резултати поклапају се и с културолошким и антрополошким истраживањима Срба.⁶¹⁵ Идентичан закључак валидан је и за Хрвате, с тим што се уочава једна занимљивост: међу Хрватима распрострањенија је R1a хаплогрупа, коју највише поседују словенски народи, нарочито Лужички Срби, који су пак генетски удаљенији балканским Србима, иако су носиоци истог етнонима.⁶¹⁶

Резултати генетских истраживања све чешће се користе у дневно-политичке сврхе и повремени су **извори кроатофобичних и србофобичних дискурса**, углавном на најпопуларнијем масовном медију – интернету, где је присутно веће одсуство научне провере, професионалне уређивачке политике и праксе. Препирке у вези „старости народа“ и „превасходства на Балкану“ базиране на хаплогрупама које су далеко старије од било ког записаног етнонима, прокључале су 2004. године. Тадашњи хрватски министар просвете и науке **Драган Приморац**, пред јавност је изашао с тезом да су „**Хрвати најстарији народ у Европи**“, након што је обавио извесна генетичка истраживања у Босни и Херцеговини.⁶¹⁷ Овај претенциозан и ненаучан закључак изазвао је негодовања других истраживача, после чега се Приморац оградио изјавом да су његове речи погрешно протумачене. Ипак, Приморчева „ексклузивна вест“ искоришћена је годинама касније и у круговима највишег државног врха Републике Хрватске, када је актуелна председница **Колинда Грабар-Китаровић** 23. марта 2019. године, на Дан отворених врата за Хрвате из Босне и Херцеговине, изјавила да су Хрвати у тој републици „**њен најстарији конститутивни народ**“.⁶¹⁸ Био је то помало неспретан покушај да се генетска истраживања искористе у дневнополитичке сврхе. Циљ је био да се „новим научним доказима“ замагле или анулирају доступни историјски и етнографски извори који показују да данашњи Хрвати у Босни и Херцеговини нису имали изграђену националну свест скоро до краја 19. века. Код босанскохерцеговачких католика ови „докази“ служе да би ревитализовали осећање националног поноса и оснажили утицај Хрватске демократске заједнице. Политизација етоногенетике врло брзо је нашла своје место и у научно-популарној литератури, којој је основни проблем **дисторзија историје**. Тако у књизи **Ивана Јурића**, „Генетичко подријетло Хрвата“, којој је предговор написао управо Драган Приморац, пише следеће: „*Почеци хрватског подријетла почињу од настанка Хомо сапиенса. Недвојбено је да тада почиње подријетло свих појединаца и свих народа. Почетак је у настанку Хомо сапиенса и његову ширењу по Земљи. Али диверсификација људског рода имала је своје*

⁶¹⁵ Ивица Тодоровић, *Етнологија и генетика: Прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Срвије*, Етнографски институт САНУ/Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2015, стр. 214.

⁶¹⁶ K. R. Veeramah, A. Tönjes, P. Kovacs, A. Gross, D. Wegmann, P. Geary, D. Gasperikova, I. Klimes, M. Scholz, J. Novembre and M. Stumvoll, „Genetic variation in the Sorbs of eastern Germany in the context of broader European genetic diversity“, *European Journal of Human Genetics*, The European Society of Human Genetics, No. 19, 2011, стр. 998.

⁶¹⁷ N. N., „Хрвати – најстарији народ у Европи“, Б92, Субота, 18.09.2004, Доступно преко: <http://www.b92.net...> Приступљено: 03.08.2014.

⁶¹⁸ N. N., „Grabar-Kitarović: Hrvati u BiH su najstariji konstitutivni narod“, *Radio slobodna Evropa*, 23. mart/ožujak, 2019, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...> Приступљено: 24.03.2019.

тијекове и ми Хрвати у генетичком смислу имамо особито занимљиво мјесто у тој диверсификацији.⁶¹⁹ У књизи се истиче значај тзв. „хрватског хаплотипа (Eu7)“, којег наводно поседује „45% мушкараца у Хрватској“, а који је настао Eu7 мутацијом хаплотипа Eu10 на Блиском истоку „између 25.000 и 23.000 година прије Христа“.⁶²⁰

Као и код појединих хрватских научника из минулог доба, настављен је покушај **отклона од словенског наслеђа**, што је тековина хрватских националиста, понајвише Старчевићевих „праваша“. Свакако, ради се о манипулацијама с добијеним резултатима истраживања. Данас је општеприхваћена теорија да су Словени специфични по највећем уделу R1a, R1b и I2a халогрупе. Генетске разлике између словенских нација проналазе се у њиховим варијацијама. На пример, код Јужних Словена је највећи постотак I2a хаплогрупе, док је код Источних и Западних Словена најчешћа R1a. Неколико година касније Србима је пак посебну пажњу посветио руски научник **Анатолиј Кљосов** (Анатóлий Алексеевич Клёсов), који је 1990-их био гостујући професор биохемије на Харвардском универзитету. Премда је добитник више значајних награда за научни рад, крајем прве деценије 21. века, у покушају да установи нову научну дисциплину, тзв. „**ДНК генеалогiju**“, синтезу биологије, антропологије, археологије и лингвистике, део истраживача га је стигматизовао као „паранаучника“. Својим тврдњама нарочито је уздрмао ионако врелу политичку ситуацију на Балкану. Кљосов тврди да од Срба потичу „**сви данашњи Словени, али и већина народа Европе**“, као и да је „индијска каста Аријеваца настала доласком Словена с подручја Србије у Индију“, што су испратили и хрватски дневни медији.⁶²¹

Најновијим мултидисциплинарним истраживањем, окончаним крајем 2023. године, под називом „Генетска историја Балкана од границе Рима до сеобе Словена“, Института за еволуциону биологију у Шпанији, Универзитета Западног Онтарија и Универзитета Харвард, у чији рад је укључено више од 70 научника (антрополога, археолога, генетичара и историчара), анализирани су целовити геномски подаци посмртних остатака 136 древних људи с подручја Балкана. Реконструисана је **геномска историја Балканског полуострва** током првог миленијума после нове ере. Наиме, успон и пад Римског царства био је друштвено-политички процес с огромним последицама за историју Европе и света уопште, пошто је Подунавље древна граница и раскрсница кретања народа разног порекла и различитих култура. С подручја Србије прикупљани су подаци из Виминацијума, Лепенског вира, Равна, Костолца итд, а из Хрватске с више античких и средњовековних налазишта (Задар, Сисак, Осијек, Нуштар итд), како би се анализирао древни ДНК. Резултати показују да се без обзира на савремене границе балканских држава становништво обликовало **сличним процесима миграција и промена**. Кључни демографски догађаји укључени у формирање данашњих балканских народа десили су се до 1000. године наше ере, а уочена је „висока хетерогеност предака“.⁶²² Тако, упркос милитаризацији и културном утицају, не уочава се већи број предака народа италског порекла, него масовнији прилив етнија анадолског порекла током периода Римског

⁶¹⁹ Ivan Jurić, *Genetičko podrijetlo Hrvata: Etnogeneza i genetička otkrića*, Vlastita autorska naklada, Zagreb, 2003, стр. 133.

⁶²⁰ Исто, стр. 32-33.

⁶²¹ Jutarnji list, „*Srbi su najstariji narod i potječu od Noinog sina*“: *Znanstvenik s Harvarda šokirao svijet*, 20.09.2013, Доступно преко: <http://www.jutarnji.hr>, Приступљено: 03.11.2014.

⁶²² Iñigo Olalde, Pablo Carrión, Ilija Mikić, ..., Miodrag Grbić, Carles Lalueza-Fox, David Reich, „A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations“, *National Library of Medicine: National Center of Biotechnology Information*, Published in final edited form as: *Cell*, Vol. 186, Issue 25, Cell Press, Cambridge, Dec. 7, 2023, Доступно преко: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov...>, Приступљено: 26.01.2024.

царства. Између 250. и 550. године нове ере, откривају се мигранти који потичу из средње и северне Европе и степа, што потврђује да су „варварске миграције“ покретале етнички различите конфедерације.

Табела 8 – Хаплогрупе на простору бивше Југославије

Популација	Број узорака	R1b	R1a	I	E1b1b	J	G	N	T	Остале хаплогрупе
Бошњаци ⁶²³	69	1,4	24,6	42,0	10,1	0,0	-	-	-	-
Хрвати ⁶²⁴	108	15,7	34,3	37,0	5,6	1,9	0,9	-	-	-
Срби ⁶²⁵	113	10,6	15,9	36,3	21,2	8,0	-	-	-	-
Срби ⁶²⁶	179	4,5	14,5	48,0	17,3	5,6	2,2	3,3	-	L=0,6
Срби ⁶²⁷	103	7,8	20,4	37,9	18,4	7,8	5,8	1,9	-	-
Срби (БиХ) ⁶²⁸	81	6,2	13,6	40,7	22,2	9,9	1,2	6,2	0,0	-
Црногорци ⁶²⁹	404	9,4	7,7	37,9	26,5	9,9	2,2	1,5	-	L=1,2; Q1b- L245 =2
Херцеговци ⁶³⁰	141	3,6	12,1	63,8	8,5	0,7	-	-	-	-
Македонци ⁶³¹	79	5,1	15,2	34,2	24,1	12,7	5,1	-	-	-
Македонци ⁶³²	211	11,4	14,2	31,3	18,0	16,0	3,8	0,5	1,9	L=0,5
Словенци ⁶³³	75	21,3	38,7	30,7	2,7	4,0	2,7	0,0	0,0	-
Албанци ⁶³⁴	114	21,1	4,4	7,9	47,4	16,7	0,0	0,0	0,0	P=1,8

⁶²³ M. Perić, L. B. Lauc, I. M. Klarić, S. Rootsi, B. Janićijević, I. Rudan, R. Terzić, I. Čolak, A. Kvesić, D. Popović, A. Šijački, I. Behluli, D. Đorđević, L. Efremovska, Đ. D. Bajec, B. D. Stefanović, R. Villems, P. Rudan, „High-Resolution Phylogenetic Analysis of Southeastern Europe Traces Major Episodes of Paternal Gene Flow Among Slavic Populations“, *Molecular Biology and Evolution*, The Society for Molecular Biology and Evolution, Vol. 22, No. 10, Oxford University Press, October 2005, стр. 1964–75.

⁶²⁴ Исто.

⁶²⁵ Исто.

⁶²⁶ S. Mirabal, T. Varljen, T. Gayden, M. Regueiro, S. Vujovic, D. Popovic, M. Djuric, O. Stojkovic and R. J. Herrera, „Human Y-chromosome short tandem repeats: A tale of acculturation and migrations as mechanisms for the diffusion of agriculture in the Balkan Peninsula“, *American Journal of Physical Anthropology*, American Association of Physical Anthropologists, Vol. 142, Issue 3, 2010, стр. 380–388.

⁶²⁷ M. Regueiro, L. Rivera, T. Damnjanovic, Lj. Lukovic, J. Milasin, R. J. Herrera, „High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia“, *Gene*, ELSEVIER, Vol. 498, Issue 1, Amsterdam, 2012, стр. 59–67.

⁶²⁸ V. Battaglia, S. Fornarino, N. Al-Zahery, A. Olivieri, M. Pala, N. M. Myres, R. J. King, S. Rootsi, D. Marjanovic, D. Primorac, R. Hadziselimovic, S. Vidovic, K. Drobic, N. Durmishi, A. Torroni, A. S. Santachiara-Benerecetti, P. A. Underhill and O. Semino, „Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe“, *European Journal of Human Genetics*, The European Society of Human Genetics, No. 17, 2009, стр. 820–830.

⁶²⁹ S. Mirabal, *нав. дело*.

⁶³⁰ Узорак чине житељи Херцеговине, без озбира на националну или верску припадност. (Видети: M. Perić, *нав. дело*).

⁶³¹ Исто.

⁶³² P. Noveski, S. Trivodalieva, G. D. Efremov, D. Plaseska-Karanfilska, „Y Chromosome single nucleotide polymorphisms typing by SNaPshot MINISEQUENCING“, *Balkan Journal of Medical Genetics*, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Vol. 13, Issue 1, 2010, Скопје, стр. 13.

⁶³³ V. Battaglia, *нав. дело*.

⁶³⁴ M. Perić, *нав. дело*.

Након престанка римске контроле, читава се велики долазак појединаца који су генетски били **слични модерној источноевропској популацији словенског говорног подручја**, која је допринела **30%-60% порекла балканских народа**, представљајући „једну од највећих сталних демографских промена било где у Европи током периода миграција“.⁶³⁵

Табела 9 – Генетска удаљеност становништва Босне и Херцеговине, Бугарске, Хрватске, Косова, Македоније и Србије

Популација	Босна и Херцеговина	Бугарска	Хрватска	Косово	Македонија	Србија
<i>Босна и Херцеговина</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Бугарска</i>	0,1579	-	-	-	-	-
<i>Хрватска</i>	0,2036	0,2687	-	-	-	-
<i>Косово</i>	0,2321	0,1766	0,3291	-	-	-
<i>Македонија</i>	0,1376	0,0815	0,2643	0,1543	-	-
<i>Србија</i>	0,1155	0,1128	0,2160	0,2064	0,1157	-

Извор: Z. Jakovski, K. Nikolova, R. Jankova-Ajanovska, D. Marjanovic, N. Pojskic, B. Janeska, „Genetic data for 17 Y-chromosomal STR loci in Macedonians in the Republic of Macedonia“, *Forensic Science International: Genetics*, ELSEVIER, Доступно преко: <https://www.researchgate.net>, Приступљено: 21.10.2014, стр. e3.

По свему судећи, већ век и по траје **српско-хрватски информативни конфликт** научним и квазинаучним „доказима“ из области генетике, антропологије и археологије, мада се отпочело с мултидисциплинарним истраживањима лишених политизације. У сукобу „**меких моћи**“, који се манифестује и као **сајбер-рат**, учествују **државни и недржавни актери** Србије и Хрватске, у сврху **поткрепљивања теорија о древностима Срба и Хрвата на простору Балкана**. Супротстављене стране не сустежу се ни од промовисања традиционалних **расних теорија**, због потребе доказивања **супериорности** сопствене нације, као и оправдавања **дискриминације** и **злочина** почињених у 20. веку.

Циљ оваквих активности своди се на одржавање старих и подржавању нових експанзионистичких политика, можда и будућих сукоба, утемељених у деветнаестовековним тезама о „**хрватском повијесном праву**“ Анте Старчевића и српском „**светом праву историческом**“ Илије Гарашанина. Мегаломанске тезе провлаче се углавном по аматерској штампи (енгл. Vanity Press), која због боље продаје презентује бомбастичне садржаје, али се могу сусрести и у националним медијима.

Карл Дојч (Karl Deutsch), чија дела се сврставају у политиколошке класике, још је крајем 1970-их приметио да је „политика ширења сопствене пропаганде у иностранству директно повезана с интересима сваке земље“.⁶³⁶ Пре више четврт века стручњаци за међународне односе **Роберт Киохен** (Robert O. Kiohan) и **Џозеф Нај**, свесни почетка „треће индустријске револуције“ и интензивне примене информационих и комуникационих технологија, схватили су да савремени глобализам одликују јаке међусобне везе између

⁶³⁵ Исто.

⁶³⁶ Karl Deutsch, *The Analysis of International Relations*, Engelwood Clifs, New Jersey, 1988, стр. 87.

мрежа које имају непредвиђене системске последице, промене у брзини функционисања институција, смањење раздаљине и умножавање учесника на светској политичкој сцени, уз редуковање трошкова комуникација. Друштвени и културни глобализам ступа у контакт с другим видовима глобализма; стварају се идеје које се несметано шире преко географских и политичких граница.⁶³⁷

Слика 2 – Балкански геном 1. миленијума нове ере

Извор: Iñigo Olalde, Pablo Carrión, Ilija Mikić, ..., Miodrag Grbić, Carles Lalueza-Fox, David Reich, „A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations“, *National Library of Medicine: National Center of Biotechnology Information*, Published in final edited form as: *Cell*, Vol. 186, Issue 25, Cell Press, Cambridge, Dec. 7, 2023, Доступно преко: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov...>, Приступљено: 26.01.2024.

Џон Аркиља (John Arquilla) и **Дејвид Ронфелд** (David Ronfeld), амерички стручњаци из међународних односа, који су се последњих деценија нарочито бавили **сајбер-ратовањем** (Cyberwarfare), служили су се крајем 1990-их појмовима **ноосфере** (Noosphere) и **ноополитике** (Noopolitik) за потребе Истраживачког института националне одбране (National Defense Research Institute). Ноополитику су дефинисали као „приступ вођењу државне политике, којем прибегавају како недржавни, тако и државни учесници, која наглашава улогу меке моћи у изражавању идеја, вредности, норми и етике путем свих

⁶³⁷ Robert O. Keohane & Joseph S. Nye Jr., „Globalization: What’s New? What’s Not? (And So What?), *Foreign Policy*, Issue 118, Spring 2000, стр. 107, Доступно преко: <https://www.jstor.org...>, Приступљено: 01.08.2020.

врста медија“.⁶³⁸ Аркиља и Ронфелд су врло рано, у почецима ере интернета, представили и одредили нови концепт у међународним сукобима, назвавши га **„нет-ратовање“** (Netwar) везавши га за недржавне, парамилитарне и друге „нерегуларне снаге“, као „сукоб ниског интензитета“, за разлику код „сајбер-ратовања“.⁶³⁹ У „нет-ратовању“ оружје је *ars persuadende*, а објект напада најчешће је **јавно мишљење** па и удар на ставове неке националне елите.⁶⁴⁰ Управо овај вид конфликта специфичан је у српско-хрватском медијском и мрежном надметању.

Данас, када се може констатовати да живимо у **„постглобализму“**, појединци и организоване групе које се баве ширењем псеудонаучних идеја, „подстрекачи“ су **фрагментације**: емитују екстремни национализам, расизам и шовинизам, користећи савремене масовне медије. Интернет је од краја 20. века постао широко поље тзв. **„нетполитике“**, коју одликују огромна брзина протока информација, нови временски притисци које трпи вођење политике, снажнији плурализам у међународној политици и нови изазови моћи националне државе и традиционалне дипломатије.⁶⁴¹

Ричард Грент (Richard Grant), бивши високи комесар Уједињеног Краљевства за Нови Зеланд, тачно је пре две деценије предвидео да ће **„недржавни чиниоци“** имати све већу улогу у вођењу политике, услед приступачности јефтиној технологији која омогућава слободан приступ информацијама.⁶⁴²

Овакве одлике интернета, који је још увек анархичне природе, олакшавају „подстрекачима“, без обзира да ли је њихово седиште у неким државним органима, управама безбедносних служби или приватним становима, да у изузетно кратком временском периоду мисинформацијама и малинформацијама **побуђују нетрпељивости** између циљаних група, нација.

⁶³⁸ John Arquilla, David Ronfeld, *The Emergence of Noopolitik: Toward An American Information Strategy*, RAND, Santa Monica, 1999, стр. 29.

⁶³⁹ John Arquilla, David Ronfeld, *The Advent of Netwar*, RAND, Santa Monica, 1996, стр. 3.

⁶⁴⁰ Кандидат више о овој теми објавио у: Vojkan Vasković, Dario Kršić, *Diplomatija i pregovaranje u informacionom društvu (e-Diplomacy & e-Negotiation)*, Prometej, Beograd, 2009, стр. 93.

⁶⁴¹ David Bollier, *The Rise of Netpolitik*, The Aspen Institute, Washington, 2003, стр. 39.

⁶⁴² Richard Grant, „The Democratisation of Diplomacy: Negotiation with the Internet“, *Discussion Papers in Diplomacy*, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael' and Antwerp University, 2005, стр. 5, Доступно преко: <https://www.clingendael.org...>, Приступљено: 01.08.2020.

3. СРПСКО-ХРВАТСКА ПРОЖИМАЊА ДО ПОЧЕТКА XIX ВЕКА: РАНА ИЗВОРИШТА СРБОФОБИЈЕ И КРОАТОФОБИЈЕ

„Средњовековна историја, било Истока или Запада, углавном је запис о крвопролићу и окрутности; а средњи век је на већем делу Балкана продужен до нашег времена, и у неким деловима још није завршен.“⁶⁴³

3.1. Уводна разматрања о коренима србофобије и кроатофобије пре XIX века

У првом поглављу наглашава се да су уобичајена исходишта нетрпељивости **разлике између сопствене и туђе групације** па се сличан образац међузависности емоција и понашања јавља и у међународним односима. Предуслов за активацију негативних осећања је саживот, тј. **политичке, економске и културне интеракције два или више етника на истом подручју у одређеном времену**. Пошто су рани анимозитети избили између тадашњег „горњег слоја угарског друштва“ („хрватско-славонских сталежа“, тј. феудалаца и свештенства) и **српског „сточарско-војничког сталежа“** (крајишника), изгледно је да су постојали и неки други, пре свега узроци **економске природе**, који ће такође бити разматрани у наставку.

Историјски извори нам говоре о померању Срба према западнијим подручјима Балкана, односно о **збеговима и сеобама** пред турским завојевачима. Такође, селили су се **договорно и отмицама** од стране аустријских, мађарских и млетачких власти, у циљу попуне опустелих подручја, где су вршили граничарску службу. Многи су силом доведени и од стране Османлија, служећи и као крајишници према неосвојеним хришћанским крајевима. Међу њима је било и католика из Босне (Буњеваца, Шокаца), који су бележени још у 15. веку као припадници народа **Срба (или Влаха)**, а од 19. века претопили су се у хрватски национални корпус. Највише босанских католика биће насељено на подручју данашње Славоније, источно од реке Илове, у Барању и Бачку, док је други део (углавном Буњевци) кренуо пут старе Краљевине Хрватске, тј. Лике, Крбаве и Далмације. Католички и православни Срби, који су употребљавали и разна регионална имена, нису се међусобно сукобљавали у том добу.

Богдан Кризман, истакнути хрватски историчар, неколико година пре избијања грађанског рата у Југославији, уважио је став српског академика **Василија Крестића** да исходиште „геноцидних радњи над Србима у Хрватској“ треба тражити у временима када су „православни Власи“, пред најездом Турака у 16. и 17. столећу почели масовно да насељавају „**хрватске земље**“.⁶⁴⁴ Појава „православних шизматика“ на простору насељеном католицима, потакнула је, како Кризман преноси Крестићева гледишта, питања **верског, социјалног и економског карактера**. Након што је аустријска власт населила Србе на поседе славонских и хрватских властелина, дошљаци су силом државних и црквених власти подвргнути **покмећивању и унијаћењу**, што ће их принудити на отпор и борбу да обезбеде и сачувају „статус слободних сељака и статус војника крајишника“.⁶⁴⁵ Ипак, осврћући се на Крестићеве погледе и тумачења улоге хрватске интелектуалне елите

⁶⁴³ Nevil Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Clarendon Press, Oxford, 1915, стр. 6.

⁶⁴⁴ Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989, стр. 5.

⁶⁴⁵ Исто.

у порицању српске националне индивидуалности током 19. века, Кризману су тезе српског историчара „наизглед увијек знанствене и историјски провјерене, али често и дискутабилне, прожете жељом аутора да да свој обол часовитом политичком императиву“.⁶⁴⁶

Крестићева стајалишта нешто оштријој критици подвргнула је хрватска повесничарка **Нада Клаић** у загребачком часопису „Око“, током новембра и децембра 1986. године, под насловом „У Храму божице Клио. Хрватски Срби од IX до XVI столећа“. Задржала се само на опису положаја хрватских Срба до 16. века, чиме је, како каже и Богдан Кризман, „дебело промашила циљ“ полемике, јер се Крестић бавио досељеним Србима у каснијем раздобљу.⁶⁴⁷ Иначе, Нада Клаић је изнела тезу да су Срби који се спомињу код Ајнхарда уствари средњовековна жупанија и племићка општина Срб⁶⁴⁸, премда је франачки летописац децидан, тј. он спомиње искључиво „народ Срба“ неколико пута у аналима.

Према уваженом домаћем историчару **Јеремији Митровићу**, који се бавио **изворима србофобије** код суседних народа, нетрпељивост и непријатељства потичу од „**борбе за исти животни простор**“. По њему, „подстицање народа против народа“ најчешће почива на **лажима и најнижим поривима**.⁶⁴⁹ Зачетке србофобије код Хрвата он проналази у **17. веку**, сматрајући да су јој изворишта **верске и економске природе**.⁶⁵⁰

Иностранци аутори који су из аспеката разних научних дисциплина проучавали узроке конфликта на овом поднебљу, попут психоисторичара **Ричарда Морока**, мишљења су да српско-хрватски антагонизми вуку корене из **19. века**, када су српске и хрватске интелектуалне елите полемисале око питања да ли су „сви Срби Хрвати“, или су пак „сви Хрвати Срби“. Њему је **питање идентитета срж проблема**. С једне стране ова расправа је бесмислена, мисли исти научник, пошто обе стране тврде супротно. Мороков закључак је „фројдовски“: управо је „**сличност која постоји између Срба и Хрвата узрок већег дела непријатељстава међу њима, као што је случај у Алстеру и Руанди**“.⁶⁵¹

Савремени истраживачи скрећу пажњу на важност споразума о вазалском односу српског деспота **Стефана Лазаревића** и цара Светог Римског Царства, **Жигмунда Луксембуршког** (Sigismund von Luxemburg) 1403/1404. и 1411. године. Србија у то време улази у државну заједницу у којој се налази и хрватска краљевина, а српски деспот постаје један од најмоћнијих угарских великаша. Уз турска освајања, ови споразуми су, како вели хрватски историчар **Драго Роксандић**, имали „далекосежне последице“ за будућност српско-хрватских односа,⁶⁵² јер од тада почињу и масовније српске сеобе, што ће променити етничку структуру „хрватског простора“. Роксандић истиче три битна историјска догађаја, током којих је дошло до прожимања и суочавања двају народа:

1) Удају Катарине (Катакузине) Бранковић, кћерке српског деспота Ђурђа Бранковића-Смедеревца, за хрватско-славонског бана Улриха II Целског (Ulrich II von Cilli) 1433. године, која је по смрти грофа покушавала да одржи наследство у Горњој Славонији помоћу војничких посада из Србије;

2) Женидбу српског деспота Вука Гргуревића-Бранковића за хрватску племкињу Барбару Франкопан, који је у угарској служби био од 1465. године, поставши поседником

⁶⁴⁶ Исто, стр. 8.

⁶⁴⁷ Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989, стр. 8.

⁶⁴⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, II izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 211.

⁶⁴⁹ Јеремија Д. Митровић, *Србофобија и њени извори*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 9.

⁶⁵⁰ Исто, стр. 33.

⁶⁵¹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 61.

⁶⁵² Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 7.

града Бијеле Стијене и стотину села у Посављу и доњем Поуњу. У народну епiku ушао је под именом **Змај Огњени Вук**, након предвођења више битака у југоисточној и централној Европи.

3) Именовање хрватско-славонских племића Иваниша и Стефана Бериславића за српске деспоте почетком XVI века. Премда хрватска историографија Бериславиће убраја у хрватско племство, што је од ње преузела и српска историјска школа у периоду две југословенске државе, не постоје историјски извори који би потврдили да је ова славонска породица била хрватског порекла. Како се Славонија постепено политички стапала с Хрватском од првог заједничког Хрватско-славонског сабора, католички житељи ове мађарске круновине у другој половини 19. века тек почињу прихватати хрватски етноним (утицај школских институција са седиштем у Загребу и Загребачке надбискупије), тако да је по принципу *per defaltam* присвојена целокупна славонска историјска баштина. Према доступним врелима, Бериславићи су, како обавештава **Владимир Ђоровић**, „веровали да је њихова старина из Босне“⁶⁵³, тј. да су потомци босанског бана **Борића** (лат. „banus Boricius de Bosna“) рођеног у Грабарју близу Славонског Брода. Били су суседи српским великашима Бранковићима па је након смрти последњег деспота из те лозе, **Јована Бранковића**, краљ **Владислав II Јагелонац Млађи** (Władysław II Jagiellończyk), који је у међувремену постао и угарско-хрватски краљ, прогласио **Иваниша Бериславића** српским деспотом, који је претходно оженио Јованову удовицу **Јелену Јакшић**. Краљ Владислав је испрва понудио деспотско достојанство брату Јована Бранковића, **Максиму**, али се он већ замонашио и одбио титулу. Срби су с подозрењем посматрали новог деспота католичке вере, о чему нас обавештава незнани Максимов биограф: „уви, дође иноплеменик у дом њихов и отачаство и тај их иноплеменик изгна“⁶⁵⁴. Максим Бранковић био је принуђен да с мајком напусти Срем и оде у Влашку, где је био добро примљен. Надаље, ако се осврнемо на ономастику презимена Бериславић, оно је патронимско, словенско, настало од родоначелника по имену Берислав (цсл. Бериславъ), као и лично име Борић (цсл. Борикъ), а оба се јављају у српским средњовековним хрисовуљама.⁶⁵⁵ Оно што би се могло додати тези Драге Роксандића, то је померање важних прожимања у српско-хрватским односима на **12. век**. Реч је о освајачким експедицијама **Стефана Немање**, а извори говоре да је **покорио „Хрвате, Словине и Далматине“**. То је доба када се Захумље поново „враћа“ деломично на западне стране, али не потпуно и на јадранским острвима, што ће се више разматрати у наставку.

Углавном, од 1480-их интензивирале су се борбе против турских освајача на јужним границама Угарске и у Босни. У њима се истицао, као српски погранични заповедник, **Вук Гргуревих** (Змај Огњени Вук), који је у јесен 1481. провалио у Србију до Крушевца, одакле је из његове околине извео преко 60.000 Срба и населио у околину Темишвара. До следеће године у Угарску је пресељено и до 200.000 душа из Србије, како би се ојачале њене јужне границе. Угарски Сабор је донео и „један законски чланак којим се Срби ослобађају од плаћања десетка католичком свештенству“.⁶⁵⁶ Ускоро ће овакве одлуке постати најважнијим стимулусима за настанак србофобије, а пренеће се и међу славонске и хрватске староседеоце.

⁶⁵³ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 371.

⁶⁵⁴ Исто, стр. 372.

⁶⁵⁵ Милица Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1983, стр. 157. и 160.

⁶⁵⁶ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 371, стр. 367.

Размере сеоба у 15. и 16. веку биле су драматичне и одразиле су се на **етнографске и топонимске промене**, о чему сведоче географске карте од почетка 16. столећа те у 17. и 18. веку. Цео Срем, делови Западне Славоније, понекада и Баната на истоку, бележе се на мапама европских картографа као **Расција, Рашка, Рашани** и слично.⁶⁵⁷ Тако, у дневнику грофа **Зигмунда Траутмансдорфа** (Sigmund Joachim Graf von Trauttmansdorff), аустријског војсковође с краја 17. века, бележи се да су дворач и град Илок некада били бискупија и седиште „**кнеза из Србије**“.⁶⁵⁸ Такође, у дипломатском дневнику **Нарсисуса Латрела** (Narcissus Luttrell), енглеског историчара, библиографа и политичара, описују се успешне борбе илочких и вуковарских Срба (он их назива „Radziens“, тј. „Раџи“, „Рашани“) против Турака, марта 1696. године.⁶⁵⁹

Премда је Вуковар данас симбол отпора „југо-србијанске агресије на Хрватску“, хрватски „град херој“ или „хрватски Стаљинград“, у којем живи још увек значајан постотак Срба, на сачуваним картама од 16. до 18. века налазио се у **делу Славоније** који се звао **Рашка**. Тада, али и вековима пре, **Краљевином Славонијом** се обично сматрао простор од реке Сутле до ушћа Саве у Дунав у данашњем Београду. Ова угарска круновина, насељена већински словенским етничким групама (Словинци, Хрвати и Срби с различитим именима – Рашани, Власи, Шокци и Буњевци), поделила се на Горњу (која ће постати „Провинцијална Хрватска“ или „Банска Хрватска“) и Доњу Славонију, након што су потоњу заузеле Османлије па је граница између њих постала речица Илова. Након **Рата Свете лиге и Мира у Сремским Карловцима** (1699), ослобођена је читава круновина. Словинци, као што је већ споменуто, били су домицилно кајкавско становништво данашње северозападне Хрватске, блиско или истоветно Словенцима. Они ће се током хрватских сеоба ка северу помешати с Хрватима и од њих постепено прихватити етнотим, који је промовисан већ од 16. века. Ватрослав Јагић пише 1867. године: „Управо наопако у тако званој провинцијалној Хрватској знадоше негда за своје право народно име 'словенско', касније пако замиенише га државним 'хрватским'“.⁶⁶⁰ У Доњој Славонији, у времену турске окупације, насељавано је становништво из Србије и Босне и Херцеговине, углавном Срби – Рашани, Шокци и Буњевци. Колика је била бројност Срба доказује рашко име на споменутиим географским картама, од реке Илове, а чешће од Пожеге и Славонског Брода.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 7-8.

⁶⁵⁸ Othmar Pickl, „Slavonija godine 1688. (Prema dnevniku grofa Sigmunda Joachima od Trauttmansdorffa)“, *Radovi*, Vol.11, No.1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1978, стр. 133.

⁶⁵⁹ Narcissus Luttrell, *A Brief Historical Relation of State Affairs from September 1678 to April 1714*, Vol. 4, Oxford: At The University Press, 1857, стр. 36. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „О Србима у Хабзбуршкој монархији у делима Јохана Георга Кола“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 45, Бр. 3/2015, стр. 51-76).

⁶⁶⁰ Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Knjiga prva, Staro doba, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1867, стр. 3.

⁶⁶¹ Видети следеће географске карте од 16. до 18. века: 1) Gerard Mercator (Kremer), *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatia Parte*, Duisburg, 1589, Доступно преко: <https://www.antiquarius.it...>, Приступљено: 12.01.2024; 2) Jan Jansson, *Danubius Fluvius Europae Maximus A Fontibus Ad Ostia, Cum omnibus Fluminibus, ab utroque latere in illum defluentibus*, Amsterdam, 1636, Доступно преко: <https://www.raremaps.com...>, Приступљено: 20.04.2023; 3) Willem J. Blaeu, *Danubius, Fluvius Europae Maximus, a Fontibus ad Ostia, Cum omnibus Fluminibus, ab utroque latere in illum defluentibus*, Amsterdam, 1638, Доступно преко: <http://upload.wikimedia.org...>, Приступљено: 20.04.2015; 4) Jodocus Hondius, *Sclavonia, Croatia, Bosnia, cum Dalmatiae cum Dalmatiae Parte*, Amsterdam, 1640, Barry Lawrence Ruderman, Antique Maps Inc., Доступно преко: <https://www.raremaps.com...>, Приступљено: 02.07.2022; 5) William Berry, *The kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it which are now the northern parts of Turkey in Europe*, London, 1680-tih, Доступно преко: <https://www.raremaps.com...>, Приступљено: 20.04.2015; 6) Philip Lea, *A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the States that have been*

Истакнути немачки филозоф и лексикограф, **Карл Гинтер Лудовичи** (Carl Günther Ludovici), у обимном лексикону објављеном 1743. године, каже да су **Винковци** (лат. Cibalis) некоћ били град у Доњој Угарској, а у његово време „село у Рашкој“, на реци Босуту, између Пожеге и Сремске Митровице, удаљени једну миљу од реке Саве.⁶⁶² У истом делу потврђује овај навод тиме што дефинише Рашку као „северни део земље Србије у Угарској“⁶⁶³, док Хрватску омеђује на северу реком Савом, на западу Крањском, на истоку Босном, а на југу Кварнерима, Задарским округом и Обровцем на реци Зрмањи, као граничним градом у Далмацији.⁶⁶⁴

Према мађарском географу и статистичару **Магди Палу** (Magda Pál), 1830-их славонско становништво већински припада Рашанима (нем. „Raitzen“), који су се доселили из Србије, Босне и Далмације (уз нешто Немаца и Мађара), као и да су граничари углавном Словено-Срби („Slaven-Serben“).⁶⁶⁵

Истовремено у **Далмацији и Дубровнику**, с пропашћу Српске деспотовине, коинцидира од краја 15. века промовисање **хрватског етнонима**. Нестанком моћне средњовековне српске државе и Босне, ова чињеница определиће многе католичке интелектуалце и свештенство у добу хуманизма и ренесансе, да свој патриотизам, етнички и културни идентитет, жељу за слободом и сигурношћу пред претећим турским освајачима и Венецијом, искажу и потраже у **Хрватској**, која ипак опстаје као **географски, политички и историјски ентитет**. Напослетку, Хрватска шири своје име на остатке Краљевине Славоније након управног обједињавања две краљевине после 1558. године, тако да у односу на друге бивше државе (вазалне и самосталне), она једина у неку руку – **просперира**.

До 1500. године перцепција Словена, Илира и Хрвата као јединственог народа, како примећује истакнути амерички историчар, византолог и балканолог, **Џон Фајн** (John Van Antwerp Fine, Jr.), долазе из „**прилично ограниченог подручја**“: Сплита, Задра и крајева које држи племићки род **Франкопана**. Од 16. века фигуре које „промићу хрватско име“ још увек користе и термине „илирски“ и „словенски“, пре свега интелектуалци, свештенство и лектори који први осећају важност народног идентитета.

У све њих спадају **Марко Марулић, Тома Нигер Мрчић, Стјепан Поседарски, Шимун Кожић Бења, Фран Транквил Андреис, Бернардин Франкопан** и други.⁶⁶⁶ Неки од њих познати су по чувеним „**противтурским говорима**“, који се у посматраном раздобљу

Subject to it, which are at Present the Northern Parts of Turkey in Europe, Printed for Tho: Terrey at ye Red Lyon without Newgate, and Ric. Palmer in Fullwood Rents, near Grayes Inn Stationer, London, 1695, Доступно преко: <https://collections.leventhalmap.org...>, Приступљено: 20.04.2023; 7) John Bowles, *The kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it which are now the northern parts of Turkey in Europe*, London, 1725, Доступно преко: <http://digitool-b.lib.ucl.ac.uk:1801>, Приступљено: 20.04.2015; 8) Johann Matthias Hase, *Hvngariae ampliori significatu et veteris vel Methodicae, complexae Regna: Hvngariae Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bvlgariae, Cvmaniae, principatvm...*, Curantibus Homannianis Heredibus, Nürnberg, 1744, Доступно преко: <http://brbl-zoom.library.yale.edu...>, Приступљено: 20.04.2015.

⁶⁶² Carl Günther Ludovici, *Fortsetzung der Allgemeinen Schatz-Kammer Der Kauffmannschafft Oder Vollständiges Lexicon Aller Handlungen und Gewerbe So wohl in Deutschland als auswärtigen Königreichen und Ländern*, Verlegts Johann Samuel Heinsius, Leipzig, 1743, стр. 896

⁶⁶³ Исто, стр. 1473.

⁶⁶⁴ Исто, стр. 956. и 1403.

⁶⁶⁵ Paul Magda, *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*, Weygand'sche Buchhandlung, Leipzig, 1832, стр. 467.

⁶⁶⁶ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 191.

упућују Светој Столици и остатку Европе, у облику директних говора, посланица, противтурских молитви или епиграма – углавном молби за помоћ. Хрватску народну свест пробудиће код побројаних „глобална опасност“ од исламских освајача. Наиме, од пада Босне (1463) под Османлије, до **Битке код Сиска** (1593), изузетно важном победом хришћанских снага над **Хасан-пашом Предојевићем**, Хрватска је претрпела **демографски губитак** „за више од 60% староседелачког житељства“,⁶⁶⁷ како тврде хрватски повесничари.

Слика 3 – Положај Рашке у Славонији (17. век)

Извор: Jodocus Hondius, *Sclavonia, Croatia, Bosnia, cum Dalmatiae Parte*, Amsterdam, 1640, Доступно преко: <https://www.raremaps.com...>, Приступљено: 02.07.2022.

Срби се померају испрва северозападније, у стару **Славонску војну крајину**, или испод Саве и Купе, на просторе старе **Краљевине Хрватске**, запосевши места од којих су нека већ деценијама ненастањена, испражњена. Временом постају „страно етничко тело“ међу остацима староседелачког становништва, где ће чинити у неким раздобљима и апсолутну већину, иако су лингвистички, антрополошки па и конфесионално били блиски, на што ће утицати пре свега **социоекономски чиниоци**: **1) сиромаштво хрватских и „словинских“ кметова и; 2) привилегије које српски народ добија од аустријске круне**. Ова два кључна фактора допринела су лакшем **манипулисању фобијама**, односно код староседелаца су генерисала почетни степен **србомржње**. Наиме, властела и свештенство Хрватске и Славоније изгубило је основне приходе од масовног **збега домицилног становништва** пред османлијским пустошењем, **неповољних климатских промена** које

⁶⁶⁷ Ivan Jurković, „Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet“, *Povijesni prilozi*, Vol. 25, No. 31, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006. стр. 39.

су завладале,⁶⁶⁸ да би то погодовало **појави глади и епидемији куге**. Срби који долазе – опиру се **покатоличавању и феудалним наметима**, ослањајући се на царске повластице. Хрватски историчари наглашавају настојања појединих племића да сами финансирају одбрану утврда, јер нису желели да постану део капетанијског система и тиме уђу у службу краља и аустријских сталежа. Неки од њих ушли су у капетанијски систем и сами финансирали одбрану, али Срби („Власи“) нису желели да прихвате власт хрватског племства, јер би се тиме интегрисали у феудални систем угарско-хрватске краљевине. Искључиво су настојали да буду под патронатом цара. На тај начин Срби су имали подршку аустријских војних власти, а оне пак власт над већим бројем људства и новонасељеном територијом. Срби су у војнокрајишким областима добијали имања и ван утврда, због чега ће избити спорови између властеле и војних власти.

Године 1599. јавио се проблем и са загребачким бискупом **Николом Зелницајем Степанићем**, који је покушао подложити Србе у околини Иванића, јер су насељени на његовом имању под заповедништвом крајишких власти, због чега је он практично изгубио свој посед. Иначе, те године је „ускочило много Влаха из Коренице и бихаћких страна“, који су се населили у Гомирју, али и деценијама пре тога, 1530. године, Хрвати који су држали Бихаћ препоручили су генералу **Јохану Кацијанеру** (Johann Katzianer) „да прими Влахе у кршћанство, јер су ваљани и храбри људи“ (лат. „sunt homines de valore“).⁶⁶⁹

Хрватско-славонски сабор се 1613. обратио угарском двору у нади да ће **„влашко питање“** (прво „питање Срба“ на простору Хрватске и Славоније), бити решено у њихову корист. Цар **Матија II** (Matthias II.) основао је **„влашку комисију“** 1615. која није решила „проблем“. Дошао је **Тридесетогодишњи рат**, у којег ће махом отићи хрватско племство и коњица, а и Србе из Вараждинског генералата су непрестано аустријске власти одвлачиле у рат против протестаната, све до Вестфалског мира.⁶⁷⁰ Но, углавном су православни Срби остали брана Турцима на граници, што ће сасвим сигурно допринети доношењу **„Влашког статута“** (лат. Statuta Valachorum) **1630.** године. Хрватски сталеж у потпуности тада губе наду да ће успоставити контролу над Србима, који добијају зајамчену аутономију. Свако српско („влашко“) село добило је свога кнеза и судију, подложног врховном крајишком судији. Уз осам „приседника“ они су чинили „влашку цивилну власт“, бивајући подложни крајишком генералу. О овим догађајима биће још речи у наставку. Ово је, дакле, раздобље покретања **„влашког питања“**, претече каснијег „српског питања“ или „питања Срба у Хрватској“. Све у свему, побројане **друштвено-економске, климатске и здравствене околности**, морале су погодовати настанку **међусобних нетрпељивости**, пре свега појави **србофобије**.

Војна граница, на коју се Срби од 16-18. века масовно насељавају, заснивала се на мрежи војних утврђења дуж хабзбуршко-османлијске размеђе. **Лајош II Јагелонац** (II. Lajos), веома млади краљ Угарске, Чешке, Славоније, Далмације и Хрватске (1516-1526), није могао сопственим снагама да се одупре продорима и пљачкањима Османлија па је уговором у Нирнбергу **1522.** предао Сењску капетанију аустријском надвојводи **Фердинанду I Хабзбуршком** (Ferdinand I.) пре него је он 1527. изабран за хрватског

⁶⁶⁸ Од 14. до половине 19. века свет је захватило захваћење, тзв. „мало ледено доба“, када су температуре пале у просеку за чак 2°C. Највећа захваћења отпочела су око 1560. и потрајала су до 1850. године. Климатолози верују да је узрок ово вишевековног захваћења у комбинацији смањене емисије сунчеве енергије, промене атмосферских струјања изнад Северног Атлантика и појачане вулканске активности.

⁶⁶⁹ Ivan Mužić, *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010, стр. 34-35.

⁶⁷⁰ Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 57.

краља. Фердинанд се обавезао да ће издржавати војску од 1.000 коњаника и 200 пешака ради одбране Хрватске и Централне Европе „од турског копита“ те да ће држати одређени број војника и у Крањској у ту сврху. Током наредних деценија, погранично подручје поделило се на следеће војноорганизациске области:

1) Славонску војну крајину или Вараждински генералат (нем. Slawonische Gränitz; лат. Confinia Slavonica) која се простирала од Драве до Саве, са седиштем у Вараждину, с Иванићком, Копривничком и Крижевачком капетанијом, а од друге половине 17. века и Ђурђевачком капетанијом. Срби су овај простор у црквеним исправама и летописима називали и Вретанија;

2) Хрватску војну крајину или Карловачки генералат (нем. Kroatische Gränitz; лат. Confinia Croatica) на простору од Купе до северног Јадрана, са седиштем у Карловцу (Karlstädter Generalat). У саставу су јој биле капетаније Бихаћка и Храстовичка (Турци их освојили 1592. године) те Жумберачком, Огулинском, Бариловићком, Слуњском, Тоуњском, Турањском и Тржићком капетанијом (основана у другој половини 17. столећа);

3) Приморску војну крајину (нем. Mör Gränitz; лат. Confinia Maritima), такође са седиштем у Карловцу, која је обухватала област Сења и Оточке капетаније. Она спада у зачетке војнокрајинске организације, оснивањем Сењске капетаније 1469. и њеним ширењем на Гацку с Оточцем и на брињски крај. Због велике важности након пада Лике и Крбаве (1528) те Клиса (1537), почиње да се назива Приморском крајином. Почетком 16. века она постаје „модел у оснивању већег броја капетанија на подручју од Јадранског мора до Драве“;

4) Банску војну крајину (нем. Banal Gränitz ili Banalia Confinia), основану 1595. између река Купе, Уне и Саве, тј. од околине Карловца до околине Петриње. Састојала се од две капетаније: Летованић и Средичко. Ово подручје било је под управом хрватског бана као војног заповедника, с банском војском, тзв. харамијама. За издржавање Банске крајине бринуо се Хрватски сабор. Због неслоге хрватских сталежа и помањкања средстава за одржавање границе, Петрињска капетанија је прикључена Вараждинском генералату и остала тамо до 1753. године.⁶⁷¹

Од почетка 18. века, у корак с повлачењем османлијских трупа након **Рата Свете лиге** (1683-1699), Војна крајина је подељена на више административних целина. Уз **Хрватску војну крајину** основане су: **Дунавска војна крајина, Потиска војна крајина, Поморишка војна крајина, Банатска војна крајина, Славонска војна крајина, Шајкашки батаљон и Трансилванијска војна крајина.**

На северозападу данашње Хрватске (стара Славонска војна крајина),⁶⁷² **културне разлике** (језик, обичаји, уређење друштвене заједнице, начин привређивања, менталитет итд) па и **антрополошке одлике** (динарски тип који је превладавао код Срба, у односу на алпидни који је превладавао међу домицилним становништвом), биле су нешто приметније и могу се сматрати довољним разликама да би представљале **додатне чиниоце у инхибицији негативних емоција.**

⁶⁷¹ Lidija Cerić, „Varaždinski generalat u službi apsolutističkih težnji Bečkoga dvora“, *Povijesni prilozi*, Vol. 28, No. 36, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, стр. 110-113.

⁶⁷² У време досељавања Срба у данашњу северозападну Хрватску, све до половине 18. века то подручје се називало Горњом Славонијом (од речице Илове до Сутле), за разлику од Доње Славоније која је била у рукама Османлија. Главни културно-политички центри Горње Славоније били су Сисак, Загреб, Крижевци, Копривница и Вараждин, док су у Доњој Славонији ту улогу имали Вировитица, Пакрац, Пожега, Брод и Осијек.

Динко А. Томашић, угледни хрватски етносоциолог, пре више деценија, у потрази за фундаменталним особеностима између Срба и Хрвата, проналази их у „социјализацијским разликама између сједилачке и номадске културе“. Покушао је помоћу „задружне – племенске типологије“ расветлити нестабилност југословенске заједнице, очекујући крвави распад социјалистичке Југославије. С обзиром на тачну предикцију, Томашићев рад не представља допринос искључиво социолошкој науци, веће даје и одређене методолошке смернице за науку о међународним односима. Реч је о „реалистичном закључку“ који је проистекао из „иреалних премиса“, писао је 1992. модерни хрватски социолог **Александар Штулхофер**.⁶⁷³ Међутим, у тим „задружно-племенским“ конфликтима Срба и Хрвата, који „перзистирају кроз одговорност за све југословенске кризе“, Томашић углавном криви српске („источне“) институције, јер одражавају **византијско-отоманско игнорисање природног права** и одатле изведених људских слобода, док хрватске („западне“) институције, усвојене деловањем католицизма, **чувају либералност колективног духа**. Резултат тога су српско-хрватски сукоби који се не дешавају због „свеже колективне меморије“ на прошле сукобе, већ због „живог задружног односно племенског наслеђа“, сматрао је хрватски социолог.⁶⁷⁴

Томашићева анализа узрока српско-хрватских сукоба има нешто ваљаних, уз више субјективних премиса. Пре свега, није се освртао на чињеницу да су бројни Хрвати потомци „балканских номада“, који су, као и Срби, гајили „сточарски начин живота“, „пљачкашку традицију“ и „круту патријархалну хијерархију“, а у ратовима су исказивали „агресивност и ауторитарност племенског карактера“. Даље, многи Срби вековима су живели у Панонији и били део „мирољубивих сједилачких заједница панонског карактера“, како он пак посматра хрватски народ.⁶⁷⁵ У динарској ратоборности Томашић, за разлику од **Јована Цвијића**, не види напредност, већ искључиво „**предаторски атрибут**“. По њему, „**култ ратника**“ је производ неизвесности, нестабилности и насилног номадског живота, што доводи и до „ригидне хијерархије“. У таквим друштвима истиче се јунаштво, расте важност мушке деце, а патријархална раздељеност мушке и женске сфере резултује „пуном карактерном опреком“. Деца се формирају стога у „пермисивно-репресивној родитељској околини“, писао је Томашић, нагласивши улогу „деспотског оца и емпатичне мајке“, из чега се порађа нестабилна, деструктивном понашању склона „динарска личност“. С друге стране, „задружну културу“, аграрну заједницу, одликује стабилност, кооперативност, мирољубивост и већа равноправност полова егалитарно усмерених „**панонаца**“.⁶⁷⁶ Оно што недостаје овој тези, јесу историјске потврде које се тичу неких специфично цивилизацијских достигнућа, пре свега **државотворство**. Наиме, ако „панонце“ краси кооперативност и стабилност, зашто су се прве српске склавиније па и Хрватска, појавиле у оквиру **динарског планинског масива**, чију популацију би карактерисала „нестабилност“ и „неизвесност“?

Дакле, до 19. века, на основу доступне историјске грађе, уобичајено је **испољавање презира** према српским пребезима и „ускоцима“ углавном код католичких прелата и хрватско-угарског племства. Није препознатљив образац „либералног колективног духа“, који би пре могао да иде уз протестантску етику. Уосталом, управо су протестанти били прве жртве прогона у Хрватској током „**католичке обнове**“ у 17. веку, а документоване су

⁶⁷³ Aleksandar Štulhofer, „Predviđanje rata? – Etnosociologija Dinka Tomašića“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 1, No. 2 (2), 1992, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 1992, стр. 299.

⁶⁷⁴ Исто, стр. 306.

⁶⁷⁵ Исто, стр. 302.

⁶⁷⁶ Исто.

и зађевице Срба с домицилним „словинским“ (данас хрватским) становништвом.⁶⁷⁷ Дакле, ако је нетрпељивост између Срба и Хрвата и постојала, могла би се једино подвести под „хладну“ мржњу (Cold hatred).

3.2. Српско-хрватски односи до продора Османлија: етничка кретања, културне разлике и религијски анимозитети

3.2.1. Најраније забележене границе између Срба и Хрвата на Балканском полуострву

Етничке границе између Хрвата и Срба од 7. до 19. века представљају једно од **најкомплекснијих питања** у српско-хрватском дискурсу и редовно извориште сукоба. Већ деценијама се политичари десне оријентације сукобљавају у мишљењима и аргументима докле су сезале међе двају народа у раном средњем веку, откривајући „скривене елементе националних интереса“, засноване на „историјским правима“.

Аутори који анализирају српско-хрватске конфликте, као што је речено, углавном почетак србофобије и кроатофобије временски повезују с доласком Срба на „**хрватске етничке просторе**“. Чини се да је то прилично нејасно историјско и етногеографско одређење, пошто су две круновине – Краљевина Славонија и Краљевина Хрватска, биле део Краљевине Угарске, у којој су живели различити народи. Искрсавају тешкоће у одгонетању опсега простора на којем живи хрватска етница у посматраном времену, пошто недостају пописи становништва који би могли да пруже веродостојне податке о стварном етницикету тадашњих домородаца. Проблем представља и чињеница да се још почетком шездесетих година 19. века етноним „Хрват“ пре свега сматрао „**покрајинским именом**“ и био је „на истој разини са Славонцима, Далматинцима и Бошњацима“, на што је пре више деценија указивала и хрватска историчарка **Мирјана Грос**.⁶⁷⁸

Историјске границе између првих средњовековних српских и хрватских држава нису биле статичне; мењале су се током векова, а народи су се селили и мешали, јер тада међу њима **није постојала чврста језичка и културна баријера**. Хрватска историографија и културологија, када јој је то у интересу, деценијама настоји што више да дистанцира Хрвате од Срба, протежирајући „**колективни заборав**“ о блискостима и прожимањима, школством и медијима. Из социолошког аспекта, то се може тумачити и као „**национално стасавање**“, премда се заташкавају докази о антрополошкој, етничкој и културној сродности.

Писани извори о Србима на Балкану датирају с почетка 9. века, када се под истим етнонимом бележе на простору бивше римске провинције **Далмације**. Премда овај рад није имао претензије да доказује некакво „српско историјско превасходство у Далмацији“, током вишегодишњег консултовања стручне литературе о овој теми, установљено је да се Хрвати на том простору јављају неколико **деценијама касније** у историјским врелима.

Ајнхард, дворанин **Карла Великог** (Charlemagne) и његовог сина **Лудвига Побожног** (Louis the Pious), оставио је можда и најдрагоценији податак о балканским Србима у

⁶⁷⁷ Под синтагмом „католичка обнова“ подразумева се опоравак Католичке цркве почетком 17. века на ширем подручју Војне крајине (*лат. Triplex Confinium*).

⁶⁷⁸ Mirjana Gross (ur), *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981, стр. 180.

биографији свог господара („Vita Karoli Magni“). У овој хроници, једној од највећих књижевних завештања раног средњег века, франачки летописац смешта Србе (*лат. Sorabi*) на простор око реке Зале⁶⁷⁹ у савременој **Немачкој**. Исто тако, у „Аналима Франачког Краљевства“ („*Annales regni Francorum*“) он их је забележио и у **римској провинцији Далмацији**, у исто време, тј. 822. године, што је од изузетног историјско-политичког значаја за Србе. Тиме се српски народ на Балкану, не само етимолошки, него и историјски повезује с **Лужичким Србима**, да доказује се и његово вишевековно присуство на широком простору Западног Балкана.

Данас историчари сматрају да су „Анали“ настали из пера тројице писаца, што не утиче на аутентичност хронике, јер су писани у посматраном времену и сврставају се стога у **примарне историјске изворе**. У сваком случају, реч је о обимном прегледу франачке прошлости од средине 8. до прве трећине 9. века, у којој се, вероватно, по први пут спомињу Срби на јужнословенским просторима: „[...] *Људевит, оставивши град Сисак, побеже Србима, за који се народ вели, да поседује велики део Далмације (...)*“⁶⁸⁰ Ова реченица у летопису већ скоро два века потиче **српско-хрватска историјска, али и политичка спорења**. Пре тога нико није доводио у питање њено значење, посебно не зачетници хрватске и српске историографије, попут дубровачког бенедиктинца и историчара **Мавра Орбина** (Mauro Orbini), који ревностно препричава Ајнхарда, наводећи да је „Људевит Словен, господар доње Паноније“, због ратних неприлика против силне франачке војске, напустио град Сисцију (Сисак) и отишао „**далматинским Сорабима**“.⁶⁸¹

Иако се у Ајнхардовом делу изричито не спомињу у Далмацији, то нужно не значи их није било у региону. Односно, постоји могућност да племе Хрвата ако је тада и настањивало простор Либурније и Далмације, до друге половине 9. столећа није било доминантно.

Ајнхард хронолошки ниже догађаје између 818. и 823. године, када је моћна франачка држава загосподарила и бившом римском провинцијом Панонијом. Кнез Доње Паноније **Људевит Посавски** (*лат. Liudewitus, dux Pannoniae inferioris*) тада подиже устанак против германских освајача. Кнеза и његове устанике хрватски историчари су у 19. веку прогласили **Хрватима**, на основу неких индиција да су хрватска племена запосела и неутврђене делове Паноније, што су априори прихватили домаћи и страни научници. При томе их није спутала чињеница да Хрвати у то време не постоје у историјским изворима о Далмацији па тако ни у самом Ајнхардовом летопису. Напротив, Ајнхард уз Србе набраја нека друга словенска племена, попут **Гудушчана (Гудускана, Гачана)**, предвођених старешином **Борном**, потоњим кнезом Либурније и Далмације, који је због провале Бугара, заједно с **Тимочанима и Браничевцима**, затражио помоћ од Франака.

Митологизовану хрватску повест прихватила је историографија, деценијама без упечатљивијих покушаја научног оспоравања, што је диктирала **идеологија југославизма**, наилазећи на одобравање, а тек понекада на отпор српске науке. Хрватским „**очевима нације**“ били су нужно потребни овакви **историјски конструкти**, у сврху да до тада национално недефинисане етницитете повежу с темељима прерано изгубљене

⁶⁷⁹ Einhardi, *Vita Karoli Magni*, Editio Sexta, Curavit O. Holder-Egger, Hannoverae, 1927, стр. 18.

⁶⁸⁰ У оригиналу цела реченица гласи: „*Exercitus de Italia propter Lindeviticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Lindevitus, Siscia Civitate relicta, ad Sorabos (quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur) fugiendo se contulit, et uno ex Ducibus eorum, a quo receptus est, per dolum interfecto, Civitatem eius in suam redegit ditionem, missis tamen ad exercitum Imperatoris Legatis suis, ad eius praesentiam se velle venire promisit.*“ (Видети: Einhardus, *Annales*, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1845, стр. 83).

⁶⁸¹ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Golden marketing/Narodne novine, Zagreb, 1999, стр. 105-107.

хрватске државности у Далмацији, односно да **редизајнирају постојеће етничке идентитете и створе нови национални идентитет**, младу хрватску нацију, просторно ширу и бројчано већу.

Званична српска наука пак није у довољној мери користила ово примарно историјско врело да истакне **континуитет политичког организовања Срба на територији римске провинције Далмације**. Извесна настојања неких домаћих научника, често маргинализованих, да се Ајнхардов летопис користи као упориште за стратешке циљеве западно од Дрине, имала су недовољну подршку наше науке и важних политичких одлучилаца. Југославизацијом српске историје кнез Борна је некритички „похрваћен“, можда и „одсрбљен“, али нема релевантних аргумената за такву, помало претенциозну тезу, јер његова титула је **кнез Гудушчана и Тимочана**. Исти конструктори преименовали су **Кнежевениу Далмацију** у тзв. „**Приморску Хрватску**“ (или „Далматинску Хрватску“), с изговором да је на том простору ионако настала прва држава хрватског народа. Успут је и **Људевиту Посавском**, без упоришта у примарним историјским изворима, дат присвојни придев „хрватски“. Доња Панонија добила је фиктивни назив – „**Панонска Хрватска**“, што је паушално прихватила светска историографија, премда је реч о имагинарној државној творевини, која нема утемељење у историјским изворима. На тај начин стекли су се убрзо и „правно-политички“ услови да и Славонија постане у 19. веку сегмент тзв. „**хрватског историјског и државног права**“ и потом буде укључена у „хрватске земље“.

Тадашњи повесничари ушли су због питања средњовековног политичког и правног статуса Славоније и у расправе с мађарским научницима. Од 19. столећа оно је постало једним од „најспорнијих питања хрватске и мађарске хисториографије“,⁶⁸² како наводи **Ладислав Хека** с Института за компаративно право из Сегедина. Јасно је да је Хрватска од 1102. до 1918. била у државној заједници с Угарском па су хрватска историја и право истовремено делови мађарске државно-правне повести, као и обратно. Стручњаци обају народа не слажу се по питању јурисдикције подручја између Драве и Саве у 10. и 11. столећу, на којем је настала Славонија. Од **Ферде Шишића** заступа се мишљење да је краљ Томислав имао власт у тим крајевима, док мађарски писци сматрају да Славонија није припадала ни Хрватској, ни Мађарској, што поткрепљују чињеницом да историјски извори ћуте о том подручју у наведеном раздобљу. Мада су владари Хрватске и Мађарске претендовали на овај део Панонске низије, нису тамо учврстили своју власт до краја 11. века. Хроничари тога доба називају простор између Саве и Драве „**Панонија Савија**“ (лат. Pannonia Savia), а њене становнике као „**Словени Савије**“ (лат. Slavi Savienses). Дакле, и након освајачког похода Мађара у 10. веку и нестанком **Великоморавске кнежевине**, чији јужни делови су захватили данашњу Славонију, на том простору свакако су остали да живе Словени. Историјска врела која би прецизирала ком словенском племену је тај народ припадао, нису пронађена. Својевремено, мађарски историчар **Кришто Ђула** (Kristó Gyula), појашњавао је да да словенске жупаније на том простору несумњиво осветљавају етничку припадност становника, њихов словенски статус, пре него природу суверенитета Славоније, односно њихово хрватство. Ако је и нека од династија двеју држава, било хрватски **Трпимировићи** или мађарски **Арпади** (мађ. Árpádok), ставила у 10. и 11. веку ову област под своју контролу, владавина им је била „краткотрајна и лабава“, пошто није оставила трагове у изворима тога времена. Док су Трпимировићи били заокупљени

⁶⁸² Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtoma na pitanje Slavonije“, *Scrinia Slavonica*, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski institut za povijest, Vol. 8, No. 1, Slavonski Brod, 2008, стр. 152.

проблемима ранофеудалне државности (одбрана од Венеције, папе и византијског цара), дотле су Арпади били окупирани процесом феудализације својих поседа.⁶⁸³

Ако се пажња поново преусмери на бившу римску провинцију Далмацију, више од једног века Срби су хрватским произвољним тумачењима Ајнхардове хронике „помицани“ све до источне обале Дрине, тј. што даље од митологизованих хрватских етничких граница, с несумњивим циљем да се њихов историјски траг избрише у Босни и Херцеговини. Тиме је постепено легитимизовано и насилно потискивање Срба и српске културне баштине од Берлинског конгреса до данас. **Вјекослав Клаић**⁶⁸⁴, осмелио се крајем 19. века да преправи Ајнхардове речи, тврдећи како у „Аналима“ нема помена о „народу Срба“, него о некој „утврди“ или „извору“, премда је франачки летописац недвосмислено споменуо „народ Срба“ више пута, а Хрвате нити једном. Понекада хрватски историчари допуштају могућност да су Срби у раном средњем веку пребивали око реке Уне, Врбаса, Саве па и града Сиска, попут **Ферде Шишића** или **Иве Голдштајна**.⁶⁸⁵ Међутим и код њих превладавају настојања да се Срби бројчано или просторно умање или помере источније, према Бугарској.

Српски медијевалиста **Тибор Живковић** сматрао је бесмисленом претпоставку да је Људевит Посавски побегао Србима који су, тобоже, живели око данашњег градића Срба у Лици. Према тврдњама хрватских аутора, Срб је био „српско острво у хрватској држави“, док Ајнхард пише да народ Срба држи велики део Далмације (*лат. „magnam Dalmatiae partem“*), што не може да буде исто, упозоравао је Живковић. Далмација у Ајнхардовој хроници односи се на Далмацију у римском смислу, која се простирала све до данашњег Чачка. Ако су Срби држали „велики део Далмације“, онда су онај мањи поседовали Хрвати, што је потврђује и Константин Порфирогенит, објаснио је српски историчар. **Иво Голдштајн** је такође био убеђен да је Људевит побегао у Срб, а не код „народа Срба“, оставивши неразјашњено због чега би он дошао у место у оквиру „далматинске Хрватске“, где влада кнез који је франачки савезник и тиме Људевитов непријатељ. Живковић стога предлаже да је логичније допустити могућност да се Људевит низ Саву спустио према Србима који су живели негде у Посавини.⁶⁸⁶

У вези Славоније, Живковић је обратио пажњу и на вишедеценијске **српско-хрватске научне спорове** у вези садржаја писма папе **Јована VIII** (Ioannes VIII), из маја **873.** године словенском кнезу **Мутимиру**. Папа њиме саветује кнеза да се, „следећи обичај својих предака“, врати у Панонску бискупију (седиште у Сирмијуму), пошто је тамо „Богу хвала“

⁶⁸³ Kristó Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, стр. 85.

⁶⁸⁴ Вјекослав Клаић следио је правашки историјски концепт, на чијим конструктима су изникнуле генерације хрватских интелектуалаца. Тако су за њега Славонија, Истра, Далмација, али и Босна и Херцеговина „хрватске земље“, које су спадале некоћ „буди посвема буди диеломице на стару државу хрватску“, у којима Срба упоште нема, већ уз Хрвате живе у мањем броју Италијани, Словенци, Немци, Мађари и Османлије. (Видети: Vjekoslav Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, I. Svezak, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1880, стр. 5-9).

⁶⁸⁵ Иво Голдштајн запис из „Анала“ коментарише чињеницама да се за хрватско име у време Ајнхарда још није „прочуло“ и да је до афирмације хрватског имена дошло читаво столеће после франачког хроничара. По њему, тада још „нама ни Хрвата ни Хрватске“, а постоје Далмација, Славонија, Панонија, Либурија и Илирик. Сматрао је да употреба назива „Приморска Хрватска“ и сличних нема више оправдања и да их ваља одбацити. (Видети: Ivo Goldštajn, „Ponovo o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću“, *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Filozofski fakultet, Zagreb, XXXVII (1), 1984, Доступно преко: <http://www.historiografija.hr...>, Приступљено: 11.09.2015, стр. 238). (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁶⁸⁶ Тибор Живковић, „О северним границама Србије у раном средњем веку“, *Зборник Матице српске за историју*, Вол. 63-64, Матица српска, Нови Сад, 2001, стр. 12-13.

постављен бискуп из седишта Св. апостола Петра и да се препусти његовој „пастирској бризи“. Садржај писма објављен је 1877. у књизи „Документи који описују старо раздобље хрватске историје“ („Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia“) хрватског историчара **Фрање Рачког**.⁶⁸⁷ Углавном, окосница спора је **порекло кнеза Мутимира**, којег српска историографија сматра својим велможом, ослањајући се на запис Порфирогенита, док хрватска страна настоји то да оповргне, а Мутимира сврстава у хрватске раносредњовековне архонте. Хрвати даље тврде да је Панонија у то време „предалеко од Србије“ и да су јој границе на Руднику. Срби пак поричу оваква тумачења, тврдећи да су међе Србије биле дуж Саве па и у Мачви и да је прва суседна епископија која није под бугарском или византијском црквеном јурисдикцијом „управо Панонска дијецеза, а писмо папе Јована VIII потврда о простирању српских граница према северу до реке Саве“. То доказује више историјских извора, од Порфирогенита до „попа Дукљанина“ (погибија кнеза Часлава у борби с Мађарима у Срему у 10. веку).⁶⁸⁸

Хрватски академик **Лујо Маргетић** напомиње да је Славонија од 827. до 833. била под управом Бугара, а да је потом део Хрвата из Далмације населио Славонију, где оснивају „самосталну државу која има врло уске везе с Хрватском“. Маргетић се такође позива на Порфирогенита и његове вести о Хрватима који су завладали Панонијом и Илириком. Оно што Маргетић не може да одгонетне јесте Порфирогенитово смештање Хрвата уз Мађаре „према горју“.⁶⁸⁹ **Иво Голдштајн** пак прихвата да није постојало никакво јединство хрватске државе („панонске“ и „далматинске“), чак ни у 10. веку, јер „за такве тврдње нема довољно аргумената“. Исто тако, не постоје извори који би потврдили да је најмоћнији хрватски владар, краљ Томислав, „освојио“ или „припојио“ „Панонску Хрватску“. Мађарски пак документи показују да су већ у 10. веку освојена стратешка места у Славонији – Загреб, Пожега и „вуковска утврда“. Голдштајн одговара и на питање да ли је у то време читава Славонија била хрватска покрајина: „Сигурно није била мађарска, али да су је наставали искључиво Хрвати-Славени не може се децидирано тврдити. Досадашње антрополошке анализе свједоче о изразитој етничкој хетерогености...“⁶⁹⁰

Нити археологија још увек не може да потврди хрватско државно јединство у том добу. Стога Голдштајн закључује да је део Хрвата живео у Славонији, у некој архонтији, пошто су је Мађари морали од некога освојити, али она није била везана с Хрватском на југу. Као и Маргетића, збуњује га Порфирогенитова граница Мађара и Хрвата „у горама“. Многи су мислили да се ради о Билогори и Калнику, пише он, али то су ниске горе, проходне, тако да преостају као једино изразито горје – Динариди⁶⁹¹, а отвара се и могућност с Петровом гором на Кордуну, где се **1097.** године одиграла **Битка на Гвозду** између Мађара и Хрвата, након чега Хрватска губи самосталност. Вероватни кључ одгонетке треба потражити у сукобу кнеза Борне и кнеза Људевита, који се одиграо 819. године на Купи. По свему

⁶⁸⁷ Оригинални, латински текст, папиног писма кнезу Мутимиру гласи: „*Joannes episcopus Montemero duci Sclauinicae. Admonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad pannoniensium reuerti studeas dioecesim. Et quia iam illic, deo gratias, a sede beati Petri apostoli episcopus ordinatus est, ad ipsius pastorem recurras sollicitudinem.*“ (Видети: *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Volumen septimum, ur. Franjo Rački, Sumtibus academiae scientiarum et artium, Zagrabiae, 1877, стр. 367-368).

⁶⁸⁸ Тибор Живковић, „О северним границама Србије у раном средњем веку“, *Зборник Матице српске за историју*, Вол. 63-64, Матица српска, Нови Сад, 2001, стр. 14-15.

⁶⁸⁹ Lujo Margetić, „Pitanja iz najranije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije“, *Croatica christiana periodica*, Br. 34, Institut za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994, стр. 17.

⁶⁹⁰ Ivo Goldstein, „Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacije Bitke na Gvozdu 1097. godine“, *Radovi*, Vol. 27, Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994, стр. 20-21.

⁶⁹¹ Исто, стр. 21-22.

судећи, ова река била је природна граница између Словена у југозападној Панонији (будућој Славонији) и Словена у северозападној Далмацији (будућој Хрватској). Коначно, Људевит бежи „у Срб“⁶⁹² на извор Уне, мисли Голдштајн, премда Ајнхард недвосмислено извештава о „народу Срба“, а не о некаквом месту по имену Срб.

Пре појаве историјских конструката хрватских „романтичара“, међу научницима није било спорења о животу Срба у Далмацији почетком 9. века. **Андрија Качић Миошић**, заострошки фрањевац, народни песник (код Срба се сматра српским католичким писцем,⁶⁹³ а код Хрвата хрватским „пучким пјесником“), у „Разговору угодном народа словинскога“ (1756), пише да је Људевит (Љутовид) отишао у „српску земљу“.⁶⁹⁴ Премда је Качићева књига секундарни извор о овом историјском догађају, битно је нагласити да у његовим радовима нема помена о „Далматинској“ или „Панонској Хрватској“, већ су у употреби искључиво придеви „**далматински**“, „**словински**“ и „**српски**“. Качић је у своје време користио данас за науку изгубљена историјска врела, у којима се, јамачно, нису јављали топоними „Далматинска Хрватска“ и „Панонска Хрватска“.

Што се тиче домаћих тумачења ове спорне теме, издваја се настојање да се кнез Борна представи као „српски војсковођа“, о чему такође не постоје било какви непосредни докази, већ се закључак изводи на основу претпоставке да су **Гудушчани** пребегли пред Бугарима с простора данашње источне Србије те да су сходно томе требали да буду једно од „српских племена“.

Светислав Првановић је још пре више деценија доказивао да је „тимочко-кучевски кнез Борна“ био Србин и утемељитељ прве хрватске „склавиније“. Тада је расветлио и методу којом је **Фрањо Рачки** утро пут митологему о „Борни као Хрвату“, касније само преписивану у радовима других аутора: „Пошто је установио као неоспорно, из каснијих записа о Гудушчанима, оних после 818. године, да су то били у ствари Гачани, мало племе у Гацкој, северно од Луке, које због географске удаљености није могло имати с Тимочанима ни ближег додира ни заједничког кнеза, Рачки је кориговао Ајнхардов запис. У тексту „(legati) Bornæ, ducis Guduscanorum et Timocianorum ...“ ставио је запез иза речи Guduscanorum, па је тако добио: „(legati) Bornæ, ducis Guduscanorum, et (legati) Timocianorum...“. Он је тако Борну и Гудушчане одвојио не само од Тимочана као њихових суседа, него и од даљег латинског контекста, који је тиме као мисаона целина потпуно ускидан.“⁶⁹⁵ Првановић се запитао како је могло доћи до тога да Ајнхард 818. године

⁶⁹² Исто, стр. 23.

⁶⁹³ Качић је у младости дуже време боравио у фрањевачком манастиру, који се налазио у српском предграђу Будима, Табану. Као што нас обавештава немачки етнограф Јохан Георг Кол половином 19. века, тамошњи католици су себе називали „Рацима“, тј. Рашанима, Србима, а и манастирска црква је одувек називана „рацком“ (српском), у којој су калуђери певали духовне песме на српском језику. Осим тога, Вјекослав Бабукић, хрватски лингвиста и истакнути припадник Илирског покрета, објавио је 1836. године десето издање Качићевих „Разговора угодних народа словинскога“, под насловом „Сербско-далматинске витешке народне пјесме“.

⁶⁹⁴ Андрија Качић Миошић овако осликава дешавања описана у Ајнхардовом летопису: „У то исто врме удари на Љутовида неизбројена војска цесара Лудовика, којој не могући Љутовид одолити, побиге у српску земљу и би примљен од војводе србскога у двор свој; али се Љутовид указа непознан и жестоко нехаран, јер погубивши свога добротасника учини се господар од његова града и свега богатства. Право је речено: 'Не чини добра непознату', да те зло не нађе.“ (Видети: Andrija Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Troškom zaklade za izdavanje pučkih knjigah i pomoću Matice ilirske, Zagreb, 1862, стр. 12-13. и 241-242).

⁶⁹⁵ Svetislav M. Prvanović, „Ko je bio hrvatski knez Borna (Da li je poreklom iz Istočne Srbije)“, *Rad, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke*, Svezak 311, Knjiga 6, Zagreb, 1957, стр. 301-310. (Кандидат је део текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику,

Гудушчане забележи заједно с Тимочанима и Браничевцима, а да су већ идуће године сматрани становницима Гацке. Понудио је решење да се ради о **истом племену**. Од почетка 7. до почетка 9. века Гудушчани или Гачани живели су у данашњој **источној Србији**, а потом се делимично или сасвим иселили у приморску Хрватску, бежећи пред Бугарима и тражећи франачку заштиту. Према тврдњама Првановића, Гудушчани су своје име носили по старом римском граду **Гудускуму** (лат. Gudscum) у Источној Србији,⁶⁹⁶ односно били су пореклом из једног од српских племена. На савременим картама страних историчара које приказују етнографију Европе после смрти Карла Великог, на простору од Истре до Бугарске и даље се често бележи само етноним „Срби“, за народ који тада обитава на том подручју, док се „нестали словенски етноси“, попут Гудушчана, ретко наводе.

Ипак, не може се с поузданошћу тврдити да ли се споменута „**Граница према Србима**“, како тврди француски слависта **Франсис Конт**, пружала са севера ка југу дуж реке **Лаб**, потом **Зале** и **Дунава**, јер се чекају и археолошке потврде. Тада би карте представљене на овим страницама, на којима Србија међи с Баварском, биле донекле тачне. Срби на Балкану представљали би свакако најзначајније племе, које се стога и јавља у Ајнхардовом делу и у Далмацији и на северу, тј. од „**Данске марке**“ до „**Аварске марке**“, што упућује на могућност да су Германи уистину све Словене називали Србима, односно да је тај етноним вероватно био најстарији, заједнички свим Словенима, као што су тврдили многи слависти. Неки научници, иако напомињу да локација „Границе према Србима“ остаје још увек неразјашњена, пратећи језичке додире Словена и Германа, ипак мисле да је ова међа пратила ток реке **Зале**: пружала се дуж данашњих покрајина Баварске, Тирингије и Саксоније-Анхалт.⁶⁹⁷

Извор који би први помен Срба и српске државе на Балкану, могао померити за још један век уназад је исправа папе **Захарија** (Zacharias) дубровачком надбискупу из **743. године**, у којој се Србија назива „**краљевином**“ (лат. „regno Seruulie“). Документ није сачуван у оригиналу, а хрватски истраживачи га називају **фалсификатом**. Овај најстарији „*exemplar privilegii pape Zaharie*“, налази се у исправи папе **Каликста** (Callixtus II) из 1120. године. Прокуратор дубровачког надбискупа је тим списом покушао да одбрани првенство своје цркве пред барском надбискупијом у промеморији од 3. фебруара 1255. године, тврдећи да је оригинал узео **Стефан Немања** када је провалио у Дубровник.⁶⁹⁸

Било је примера да су се археолози у Србији и Хрватској спорили и око **порекла старословенских некропола** у Далмацији. Док су хрватски стручњаци утврђивали да су неке најраније хумке „старохрватске“, иако се на та питања „због недовољне истражености не може дати одређенији одговор“, ⁶⁹⁹ дотле су неки српски истраживачи, попут **Ђорђа Јанковића**, на основу распореда громила, доказивали да су Срби населили „највеће делове римске Далмације“⁷⁰⁰. Према истом истраживачу, у далматинску провинцију доселили су пред крај 4. stoleћа, пошто се другачије „не може објаснити појава Срба инока у 6. stoleћу,

Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144. и Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁶⁹⁶ Исто.

⁶⁹⁷ Saskia Pronk-Tiethoff, *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*, Leiden Studies in Indo-European 20., Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2013, стр. 68.

⁶⁹⁸ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak II, Listine godina 743/1100., JAZU, Zagreb, 1967, стр. 1.

⁶⁹⁹ Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do XIX stoljeća*, SNL, Zagreb, 1980, стр. 19.

⁷⁰⁰ Ђорђе Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. stoleћа*, Српско археолошко друштво, Београд, 2007, стр. 176.

што је у Тврдошу и у манастиру на Превлаци потврђено словенском односно српском грнчаријом нађеном заједно са византијском⁷⁰¹

Слика 4 – Границе Беле Србије, Србије на Балкану, Хрватске на Балкану (као дела Србије) и Беле (Велике) Хрватске, од 565. до 717. године (према Лују-Етјену Дисјеу)

Извор: Louis-Étienne Dussieux, „Carte pour servir a l'histoire de l'Empire Grec de 565 a 717.“, *Atlas général de géographie, physique, politique et historique* nar L. Dussieux, Jacques Lecoffre et Comp., Paris, 1856, стр. 133.

Археологија као помоћна историјска дисциплина, због политичких прилика, на овим просторима још увек није у потпуности потврдила Јанковићеву тезу, али је овај уважени српски археолог и универзитетски професор искористио прилику у време Ратова за југословенско наслеђе да истражује на подручју бивше Републике Српске Крајине и резултате ископавања представио је јавности. У ранијим радовима наговестио је да би археолошки налази могли да потврде историјске изворе, односно да су Срби заиста још у 9. веку на западу граничили с племеном Гудушчана, који су пред најездом Бугара населили

⁷⁰¹ Исто, стр. 217.

Лику, а сасвим извесно и Банију и Кордун.⁷⁰² Неколико година касније, у монографији „Српске громиле“ (1998), првом научном синтезом којом се Срби археолошки идентификују спрам других народа, он исцртава етничке границе Срба у раном средњем веку, које се подударају с римском провинцијом Далмацијом: од Велике и Јужне Мораве на истоку до Поуња, Лике и Крбаве на западу, као и од Посавине на северу до Приморја на југу.⁷⁰³

Слика 5 – Приказ граница Србије и смештај Хрватске од 717. до 911. године (према Лују-Етјену Дисјеу)

Извор: Louis-Étienne Dussieux, „Carte pour servir à l'histoire de l'Empire Grec de 717 à 911.“, *Atlas général de géographie, physique, politique et historique par L. Dussieux, Jacques Lecoq et Comp., Paris, 1856, стр. 133.*

Повеља кнеза Трпимира („Трпимирова даровница“) од 4. марта 852. године представља први документ у којем се појављује етноним „Хrvat“ у Далмацији и Либурнији, односно на Западном Балкану, као што је већ споменуто. У овој исправи он носи титулу „кнез Хрвата“ („Tirpimir dux Croatorum“), а држава назив „Краљевство Хрвата“ („Regnum Croatorum“). Но, истакнути хрватски медијевалисти оспорили су донекле и њену аутентичност. Тако академик Лујо Маргетић, као и Нада Клаић пре њега, критички скреће пажњу на садржај исправе, тврдећи да је „неаутентична“ и „кривотворина“, што се закључује „из њене форме и садржаја“, а сачувана је „само у

⁷⁰² Ђорђе Јанковић, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Књига I, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993, стр. 26.

⁷⁰³ Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Свесловенски савез и НИП „Књижевна реч“, Београд, 1998, стр. 151.

непоузданом пријепису из 1568. године“.⁷⁰⁴ Тиме би се појава хрватског имена на овим просторима морала померити за век или два.

У овој дисертацији често се употребљава дело Константина VII Порфирогенита („О управљању царством“), које и даље важи за круцијални историјски извор о најранијем политичком животу Срба и Хрвата. Границе између двају народа у 10. столећу су у том политичком упутству, с обзиром на период када је упутство написано, прецизно исцртане: **Хрватска је на западу граничила с Истром код Лабина, а на истоку са Србијом, на реци Цетини**, с хрватским жупама – Имота (Имотски), Цетина, Ливно и Плива.⁷⁰⁵ Према Порфирогеновим речима, **Србија се делила на „земљицу Босну“** (грч. χωρίν Βόσωνα) и **Рашку**, док су још три кнежевине, смештене јужније, на Јадрану, биле насељене Србима: **Травунија** (данашњи делови јужне Далмације, Херцеговина и Конавли), **Захумље** (данашњи делови јужне Босне и Далмације) и **Паганија** (неретљанска кнежевина, од Цетине до Неретве), у чији састав су улазили и полуострво Пељешац те острва Хвар, Брач, Корчула и Мљет.⁷⁰⁶

Хрватска је, како истичу домаћи експерти за средњи век, била подељена у **11 жупа: Нин, Цетина, Приморје, Ливно, Брибир, Имотски, Нона, Книн, Сидрага, Песента и Плива**. Под влашћу хрватског бана била је Лика, Гацка и Крбава. На југу, под Велебитом, Хрватска се пружала дуж Јадрана, од Истре до Цетине, што је могуће потврдити називима хрватских градова (Порфирогенит).⁷⁰⁷ У Истри су такође у средњем веку сасвим сигурно живели Хрвати, о чему сведочи низ средњовековних докумената у којима се бележи **„језик хрвацки“** и **„нотар хрвацки“**, као у **„Истарском разводу“** (13. или 14. век), у којем се налази ови **први помени хрватског језика** уопште на **чакавици**. Као што каже хрватски академик **Јосип Братулић**, то указује на „високу свијест о хрватској језичној припадности, а по томе и на живу свијест о етничкој припадности“.⁷⁰⁸

Из раног средњег века сачувани су штурни подаци о Србима и Хрватима. Премда Порфирогенит набраја српске и хрватске градове тога доба, већини није могуће одредити тачан положај, већ се чекају резултати савремених археолошких и историографских истраживања. Неки домаћи аутори, попут географа **Мирка Грчића** и **Љиљане Грчић**, чији је рад базиран на топонимици подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, ослањају се на француског географа и картографа **Гијома де Ли́ла** (Guillaume de L'Isle), члана француске Краљевске академије наука с почетка XVIII века. Његова мапа, први пут објављена 1708. године под називом „Источна империја и суседни региони Константина Порфирогенита“ (лат. „Imperii Orientalis et circumjacentium regionum sub Constantino Porphyrogenito et ejus praedecessoribus Descriptio“). Истраживачки пар Грчић сматра да мапа Гијома де Ли́ла разоткрива мрежу градова и територијлну организацију јужнословенских „склавинија“, пошто је био добро упућен у хидрографију

⁷⁰⁴ Lujо Margetić, „Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara“, *Starine*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga 62, Zagreb, 2004, стр. 2-5. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

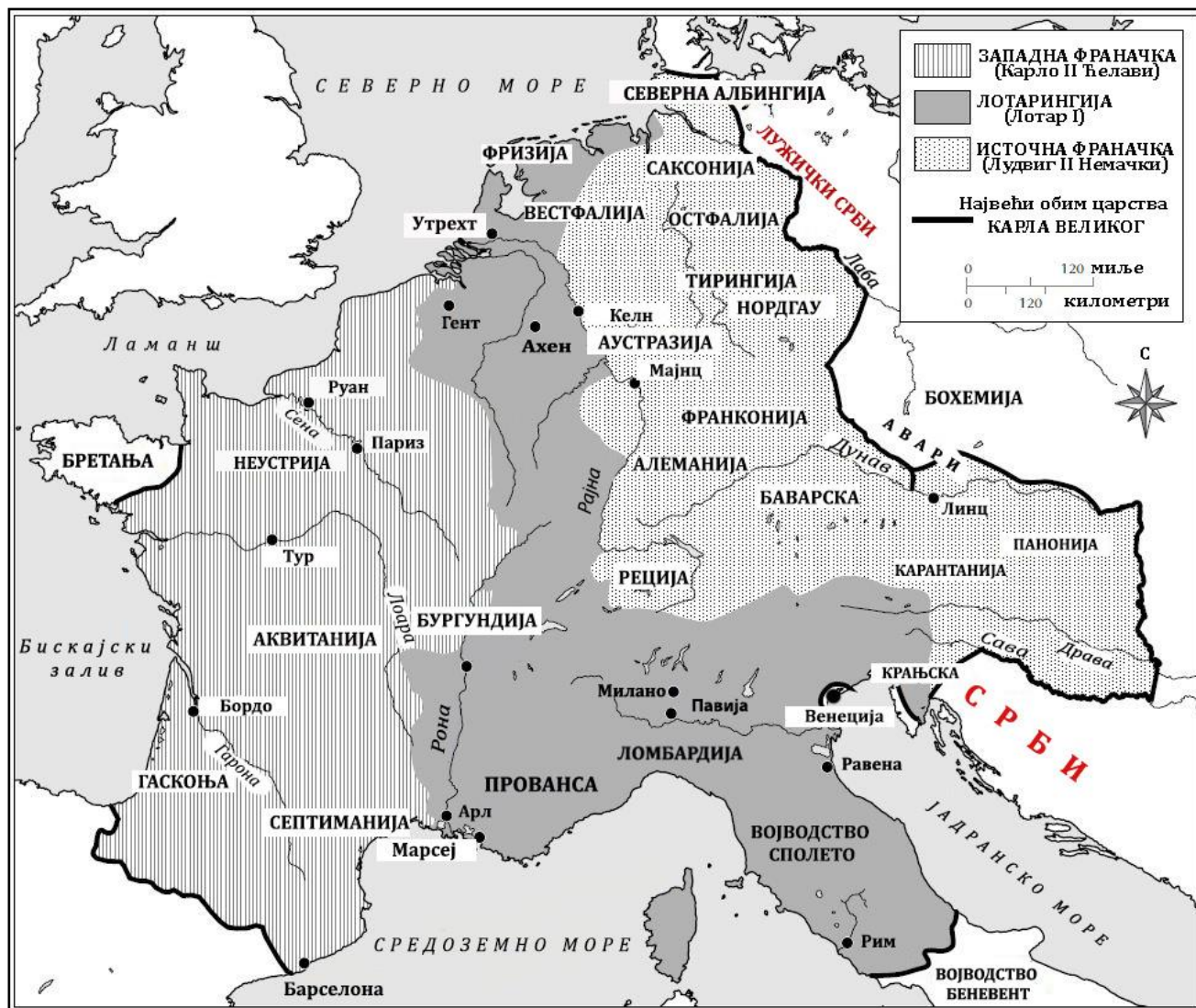
⁷⁰⁵ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 147.

⁷⁰⁶ Исто, стр. 153-163.

⁷⁰⁷ Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Земље и градови Западног Балкана у X веку према делу Константина Порфирогенита, приказани на карти Гијома Делила почетком XVIII века“, *Гласник*, Географско друштво Републике Српске, Свеска 18, Бања Лука, 2014, стр. 29-30.

⁷⁰⁸ Josip Bratulić, *Istarski razvod: studija i tekst*, Čakavski sabor, Pula, 1978, стр. 65.

централних и јужних европских подручја, што помаже одгонетању размештаја градова, владарског ослоња феудалних господара, који се спомињу у Порфирогенитовој књизи и другим изворима.⁷⁰⁹ Исти аутори су уверења да Де Лилова карта има изузетну вредност, јер употпуњава „фрагментарну и мозаичну слику културно-географске и геополитичке слике Западног Балкана“ Порфирогенитовог доба.⁷¹⁰

Слика 6 – Франачке границе и смештај Срба у време Карла Великог (према Ајнхарду)
Извор: Charles Phillips and Alan Axelrod, *Encyclopedia of Wars*, Facts On File, Inc, New York, 2005, стр. 305.

⁷⁰⁹ Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Земље и градови Западног Балкана у X веку према делу Константина Порфирогенита, приказани на карти Гијома Делила почетком XVIII века“, *Гласник, Географско друштво Републике Српске*, Свеска 18, Бања Лука, 2014, стр. 23-24; Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Први насељени градови покрштене Србије X века према К. Порфирогениту, на карти Гијом Делила, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска ХСII- Бр. 2, Српско географско друштво, Београд, 2012, стр. 1-2.

⁷¹⁰ Исто, стр.

3.2.2. Срби на Јадрану: „*Serblia mediterranea*“

На основу представљених извора, Срби су запосели и вековима поседовали значајан део јадранске обале, на што упућују и каснија врела. Као пример у дисертацији истичемо **„Повељу манастиру Свете Богородице на Мљету“** из 13. века (препис је из 14. века), која се чува у Хисторијском архиву у Дубровнику. Рукопис донекле описује простор под влашћу српских владара на југу Далмације и у околини Дубровника за владавине краља **Стефана Уроша II Милутина Немањића**. Српски владар, како стоји у исправи, дарује манастиру острво Мљет и више других поседа на обали. На крају даровнице краљ Милутин се потписује као **„намесни господин све српске земље, Диоклитије и Далмације и Травуније и Хумске земље“**⁷¹¹.

О дужини морске границе под контролом Срба у 14. веку, обавештава нас млетачки географ и државник тога времена **Марино Сануто Старији** (Marin Sanudo il Vecchio), проценивши да је износила око **250 млетачких миља**⁷¹², односно, између **430 и 458 километара**.⁷¹³ Термин **„српска Далмација“** одржао се у неким еповима санџачких Бошњака забележених од 1930-их до 1950-их година, који се чувају на Харварду. У песми „Гољо Серхатлија и од Харвата бане“ извесни муслимански јунак креће у поход на хрватског бана („Харвата пања“), како би спасио своју драгану Златију, при чему пролази кроз „српску Далмацију“.⁷¹⁴

Петар Хекторовић, који се убраја у најзначајније хрватске ренесансне песнике и ерудите, унео је у једно од својих најзначајнијих дела из 1568. године („Рибање и рибарско приговарање“) две **српске бугарштице** („Два ми ста сиромаша дуго врме друговала“ и „Када ми се Радосаве војевода одиљаше“), као и једне лирске песме („И кличе девојка, покличе девојка“). Записао их је **1555.** године, када је пловио између острва **Хвара, Брача и Шолте**, с два рибара који су певали **„српским начином“**, што су, како наводи Хекторовић, вазда чинили „међу дружином“.⁷¹⁵ Иначе, бугарштице се у књижевности сматрају најстаријим слојем усменог епског песништва Срба, који је потом истиснула десетерачка епика.⁷¹⁶ Годину дана касније Хекторовић је спеву додао и писмо за хварског песника **Микшу Пелегриновића**, у којем оставља нотне записе српских бугарштица, које се сматрају најранијим забележеним музичким записом с простора бивше Југославије.⁷¹⁷

⁷¹¹ Franz Miklosich, *Monumenta Serbica: Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Viennae, 1858, стр. 8-10.

⁷¹² У оригиналу: „L' ottavo è il Rè di Servia, che tiene terra a marina del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia circa, che è sotto l' obbidienza della Chiesa Romana...“ (Видети: Carl Hermann Friedrich Johann Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Librairie De Weidmann, Berlin, 1873, стр. 142-143).

⁷¹³ Млетачка миља износила је у 15. веку око 1000 млетачких корачаја, тј. 1738-1748 метара, а по неким другим рачунањима и 1831-1835 метара. (Видети: Mislav Elvis Lukšić, „Pogranični priјepori između mletačkih vlasti i knezova krbavskih u drugoj polovini XV. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 46, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2004, стр. 199).

⁷¹⁴ Mustafa Rebronja, „Goljo Serhatlija i od Harvata bane/Goljo Serhatlija and Ban of Harvat“, Novi Pazar, May 14, 1950, Albert B. Lord Collection, page 19 (seq. 19), *Harvard Library*, Доступно преко: <https://curiosity.lib.harvard.edu...>, Приступљено: 16.08.2021

⁷¹⁵ Оригинални стих гласи: „Malo provozivši, pri ner se umori, riči potočivši, Nikola govori: recimo po jednu, za vrime minuti, bugarščinu srednu, i za trud ne čuti, da Srbskim načinom, moj družje primili, kako meu družinom vasda smo činili...“ (Видети: Petar Hektorović, *Riban'je i ribarsko prigovaranje*, Stari pisci hrvatski, Knjiga šesta, Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, JAZU, Zagreb, 1874, стр. 17).

⁷¹⁶ Sanja Radinović, „Notes on Physiognomy and Identity of Songs from Hektorović's Fishing and Fishermen' Talk“, *Музичке праксе Балкана: етномузиколошке перспективе*, Зборник радова, Књ. CXLII, Књ. 8, Музиколошки институт САНУ, Београд, 2012, стр. 7.

⁷¹⁷ Исто, стр. 2.

Пошто рибари певају српске песме, многи домаћи аутори сматрају да се ради о доказу да су у 16. веку Хварани још увек одржавали одређено сећање на српско порекло или макар блискост са Србима, што донекле потврђује Порфирогенитове наводе старије шест векова.

Свакако, Хварани су већ увелико у то време користили етничко име „Далматинац“, о чему нас обавештава фра **Винко Прибојевић** (Vincentius Priboevius), хварски панслависта из 16. века и претеча Илирског покрета, којег хрватска литература промовише као „ученог хрватског доминиканца“⁷¹⁸, премда се није осећао Хрватом, тј. Хрватску је сврставао у суседну земљу Далмацији.⁷¹⁹ Био је међу првим учењацима који је тврдио да Словени потичу од старих Илира, потомака краља Тира, сина библијског Јафета. Он се, практично, ослања на чешке и пољске легенде, тј. да Чеси, Пољаци и Руси (митска браћа Чех, Лех и Рус) потичу из Далмације, тј. Илирика.⁷²⁰

Слика 7 – Смештај и границе српских склавинија и Хрватске у 10. веку (према Порфирогениту)

Такође, аутор је чувеног „Говора о пореклу и слави Словена“ („Oratio de origine successibusque Slavorum“), којег је и одржао 1525. године на Хвару, у доминиканској цркви,

⁷¹⁸ Vinko Pribojević, *O podrijetlu i slavi Slavena*, Golden marketing, Zagreb, 1997, стр. 9.

⁷¹⁹ Исто, стр. 155.

⁷²⁰ Исто, стр. 144.

изјаснивши се том приликом да је „Далматинац и према томе (...) Илир и коначно (...) Словен“.⁷²¹

У импозантном раду најугледнијих католичких црквених историчара Балкана 18. и 19. века, под називом „**Свети Илирик**“ („*Illyricum sacrum*“), потврђује се снажан српски утицај на јадранској обали у средњем веку. Монументално дело плод је вишедеценијског труда **Филипа Ричепутија** (Filippo Riceputi), **Данијела Фарлатија** (Daniel Farlati) и **Ђованија Колетија** (Giovanni Giacomo Coleti). Написали су га прикупивши огромну архивску грађу којој су имали приступ. У овој осмотомној црквеној историји наилазимо на средњовековну титулу барских надбискупа, „**Примас Србије**“ (лат. Primas Serviae), појам „**Српске цркве**“ (лат. Serblianae Ecclesianae) у **Дукљи** и „**Србе Дукљане**“ или „**дукљанске Србе**“ (лат. Serblos Diocleates; Diocleates Serbiensi).⁷²² У овом незаобилазном делу за проучавање политичке историје Срба и свих осталих Јужних Словена,⁷²³ штампаном од 1751. до 1819. године, аутори средњовековну границу између племена Срба и Хрвата потврђују на реци **Цетини**⁷²⁴. Одатле се обалом према југу простирала тзв. „**медитеранска Србија**“ (лат. Serblia mediterranea), обухватајући историјске жупаније под именима: **Паганија**, **Травунија-Конавле** и **Дукља**. У копненом залеђу у оквиру српске државе биле су **Босна** и **Рашка**⁷²⁵, потврђују раније изворе споменути језуити.

Ернест Дени (Ernest Denis), професор историје с Универзитета у Сорбони, још је током Првог светског рата у књизи „Велика Србија“ наглашавао да су територије које су заузеле Срби током досељавања на Балкан биле: **Далмација** (с главним градом Салоном), **Панонија** (обе обале Саве) са Сирмијумом као главним градом и **Мезија**, позивајући се углавном на Ајнхарда и његове анале.⁷²⁶

Хрватски историчар **Никола Звонимир Бјеловучић**, иначе заговорник мита о тзв. „**Црвеној Хрватској**“, у делу „Повијест полуотока Рата (Пељешца) са дијелом повијести Захумља (Херцеговине) и Дубровачке републике“ (1921), признаје да су мештани Пељешца (и Стона) у 14. веку пореклом Срби, али „досељени“.⁷²⁷

Данас домаћа и светска историографија целу покрајину Далмацију, нарочито обалу и острвље, без обзира на присуство Срба на Јадрану у средњем веку, историјски вежу искључиво за Хрватску, што историјски извори не потврђују. Ради се о диктату религијских центара моћи, рефлектованих из времена пре словенских сеоба на Балкан, када је 394. године последњи римски цар **Теодосије Велики** (Flavius Theodosius) извршио

⁷²¹ Исто, стр. 135-136.

⁷²² Jacobo Coletto, *Illyrici Sacri*, Tomus octavus, Venetiis, 1819, стр. 43. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷²³ Српски историчар Реља Новаковић почетком 1980-их, пре него што ће постати „аутохтониста“, високо је оценио Фарлатијева тумачења историјских извора о Србима: „*Можда смо чак могли рећи да нико ни пре ни после Фарлатија није оставио тако логична и јасна тумачења иначе оскудних података о најстаријој прошлости Срба...*“ (Видети: Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Народна књига/Историјски институт у Београду, Београд, 1981, стр. 182).

⁷²⁴ Daniele Farlato, *Illyrici Sacri*, Tomus Primus, Ecclesia Salonitana, ab ejus exordio usque ad saeculum quastum aerae Christianae, Venetiis, 1751, стр. 120.

⁷²⁵ Исто, стр. 124. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷²⁶ Ernest Denis, *La Grande Serbie*, Librairie Dela Grave, Paris, 1915, стр. 19-23.

⁷²⁷ Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelom povijesti Zahumlja (Hercegovine) i Dubrovačke republike*, Leonova tiskara, Split, 1921, стр. 125.

трећу и коначну поделу Римског царства на два дела, **Западно и Источно**, откада **граница између њих углавном следи ток реке Дрине**. Потом, ту је и хиљадугодишња истрајност Католичке цркве на латинизацији, а од 19. века и **хрватизацији Далмације**, како би се утицај православља потиснуо јужније или у потпуности анулирао.

Све наведено употпуњено је **аустроугарским геополитичким плановима**, произашлим из **страха од могућег руског изласка на Јадран**, да би се тачка на ово питање ставила у Краљевини Југославији, а посебно каснијим деловањем југословенских комуниста („Ђиласова комисија“), када је утицај Србије потиснут с Јадрана, учртавањем Титових граница и стварањем црногорске нације.

Последице пренебрегавања фактографије о српској државној традицији у Босни и Далмацији, претрпео је српски национални интерес, како у демографској, тако и у економској сфери. Надања Србије да ће поново изаћи на морску обалу, део Јадрана којим је пре османлијских продора владала, никада се нису испунила, чак ни када се после Првог светског рата та прилика указала. Овакав след догађаја, сасвим природно, у неким научним, политичким и војним елитама, **подстицао је и подстицаће експанзионистичке тежње Србије**.

3.2.3. Ране верске и културне разлике Срба и Хрвата

Религијске разлике већина аутора сврстава у **примарни узрок међусобних нетрпељивости**, али у почецима српско-хрватских односа нису биле видне и значајне. Пре свега, оба народа су пре християнизације били словенски пагани, с посебним пантеоном. Нешто више је у науци познато о религији Срба, што је дотакнуто у прошлом поглављу („култ Дабога“). Два народа, као и остали Словени, поштовали су **Перуна**, громовника, као врховно божанство, али су постојале и регионалне разлике, култови. Као што је писао српски историчар књижевности **Јован Деретић**, словенска религија се није одржала у књижевности, попут германске, него о њој дознајемо преко страних извора и на основу археографске анализе народних веровања и сујеверја. Међу раносредњовековним изворима издваја се **Прокопије из Цезареје**, који нас обавештава да Словени приносе жртву једном богу, „творцу муње“ (Перуну), док из других врела дознајемо ипак о више других словенских богова (Световиду, Сварогу, Велесу и другима).⁷²⁸

Хрватски теолог, историчар и географ **Натко Нодио** и српски етнолог, филолог, митолог и историчар религије **Веселин Чајкановић**, од краја 19. века до Другог светског рата, највише су допринели покушајима расветљавања религије Хрвата и Срба у претхришћанском добу. Чајкановић пише да је и у старом српском паганизму било „чисто племенских разлика“, а доказ су „многобројне покрајинске разлике у култним обичајима и веровањима“.⁷²⁹ Реконструишући паганску српску религију, али и елементе других религија у српској митологији, пре свега из пословица, епске поезије и народних приповетки, појашњава да се утицај „иранске народне религије“ може замислити „само у преисторијском времену, много пре доласка Срба на Балкан“; утицај келтске, трачанске и илирске религије „само после доласка Срба у данашње крајеве“; утицај германске религије могао је постојати „у свим временима“, док о **засебној српској религији** „може бити говора од онога времена када су се Срби издвојили из словенске заједнице и отпочели свој

⁷²⁸ Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања*, Народна књига / Алфа, Београд, 2005, стр. 25.

⁷²⁹ Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Српска књижевна задруга / БИГЗ / Просвета / Партенон М.А.М, Београд, 1994, стр. 53.

покрет ка југу и истоку”.⁷³⁰ Натко Нодило у својој реконструкцији („Стара вјера Срба и Хрвата“), заузима став да „Срби јесу што и Хрвати, а Хрвати што и Срби“, али изворе тражи у „пјесмама и причама народним, које понајвише од Срба потекоше“.⁷³¹

Столећима је римској курији проблем представљало присуство тзв. „**Методијеве науке**“ (лат. *Methodii doctrina*) у Византијској Далмацији, Хрватској, Захумљу и Дукљи, тј. уопште источној обали Јадрана с наведеним политичким целинама, где је било раширено „**глагољање**“, тј. употреба словенског језика и писма у црквеној служби. У Хрватску је глаголица долазила с југа, преко „старе Дукље, данашње Црне Горе и Херцеговине, у Босну и јужну Далмацију“, где ју је већ у 11. и 12. столећу „почело потискивати ћирилско писмо“, писали су **Бранко Водник** и **Ватрослав Јагић** у „Повијести хрватске књижевности“.⁷³²

Постојао је низ „кастра и каштела од Кварнера до Драча“, који су том подручју дали „чврстоћу и снагу да се могла као земља грчког цара одржати до почетка XII века“.⁷³³ Како подсећа хрватска историчарка **Нада Клаић**, Словени су населили у толикој мери „бизантску грчку земљу“, да су чинили већину становништва (на острву Крку једна црквена општина била је „романска“, а четири словенске), али за ширење „глагољаштва“ најбитније је утицала чињеница да су „далматински бискупи од Јустинијанове обнове суфрагани константинопољског патријарха“.⁷³⁴ За разлику од „његовог супарника на Западу“, како даље вели хрватска медијевисткиња, „патријарх је заједно са својим царем много попустљивији (...) у питањима литургијског језика у Цркви“ па је због тог начела Византија имала „главну реч при покрштавању словенских земаља све до Моравске“.⁷³⁵ Међутим, питање покрштавања Хрвата је замагљено, противречно у различитим изворима, тако да иста ауторка у ранијем раду прихвата „**франачку теорију**“, која се донекле подудара и са Порфиригеновим „О управљању Царством“. Ову тезу поткрепљују извори који говоре да се по хрватском територију проширио **култ франачко-аквилејских светаца**, без обзира што су „романски градови били под Византијском, дакле за Хрвате туђом влашћу“, ⁷³⁶ тако да „нико не може сумњати да су први хрватски владари, који су коначно помоћу Франака створили кнежевину, подржавали католичку цркву“.⁷³⁷ Франци су били веома окрутни и нечовечни према хрватским поданицима, о чему сведочи Порфиригенов податак о својеврсном инфантициду – бацању деце псима.⁷³⁸ Хрвати су, не могавши више то да трпе, покушали да се одвоје од њих, убили су кнезове које су им франачки владари наметнули и „после седам година борбе“, наводно протерали Франке.⁷³⁹

Порфиригенови наводи о покрштавању Јужних Словена нису потпуно јасни и прецизни. У 29. глави „О управљању Царством“, пише да су у време „христољубивога императора Василија“ Словени упутили посланике на двор, молећи га да покрсти непокрштене, „и да они буду, као од самог почетка, под влашћу империје Ромеја“.⁷⁴⁰ Потом,

⁷³⁰ Исто, стр. 57-59.

⁷³¹ Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split, 1981, стр. 44.

⁷³² Branko Vodnik, Vatroslav Jagić, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, Matica hrvatska, Zagreb, 1913, стр. 18.

⁷³³ Nada Klaić, „Kako i kada postaje 'Metodova doktrina' kulturno dobro Hrvata“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 10, No. 17, Institut za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1986, стр. 18.

⁷³⁴ Исто.

⁷³⁵ Исто.

⁷³⁶ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 205.

⁷³⁷ Исто, стр. 206.

⁷³⁸ Константин Порфиригенов, *О темама (De thematibus)/ О народима (De administrando imperio)*, Мандава, Београд, 2014, стр. 147.

⁷³⁹ Исто.

⁷⁴⁰ Исто, стр. 134.

у глави 30. Порфиригенит каже да су Хрвати, пошто су се изборили за независност у рату против Франака, затражили „**свето крштење од (папе) Рима**“, након чега су их крстили епископи „у време кнеза Порина“.⁷⁴¹ Ромејски цар у вези покрштавања Срба наводи да је император Ираклије довео **римске презвитере**, „покрстио их и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложио им је хришћанско вероучење.“⁷⁴² Ово је врло важан извор, пошто решава енигме везане за католичко становништво Далмације и Херцеговине, које има језичке и друге културне блискости са Србима. Хрвати су, дакле, били дуго под политичким и културним утицајем Византије, што је у Риму рађало бојазни да би им се паства могла наћи у окриљу цариградског патријарха. Из тог разлога папа **Иван X** (Ioannes X) сазива 925. године први **Црквени сабор у Сплиту**, с циљем решавања црквених надлежности на подручју Хрватске и Далмације и искорењивања „Методијеве науке“, то јест употребе словенског језика и писма (глагољице) у црквеним обредима и другим дисциплинским питањима. Једно од писама папе Ивана X, упућено је салонитанском (сплитском) надбискупу Ивану и „свим бискупима његовим суфраганима“, а друго „Томиславу краљу Хрвата“, „Михајлу кнезу Хумљана“ (већина историчара па и хрватских, сматра **Михајла Вишевића** српским кнезом, оп. Д. К.), али и истом надбискупу Ивану и „свим свештеницима и пуку у словенској земљи и у далматинским градовима“.⁷⁴³ Ова писма, наводно су први извор о хрватским „глагољашима“, али их и неки хрватски аутори сматрају „слабо поузданима“, јер им је предаја „врло посредна“, односно, преписи тих писама су из 16. до 18. века.⁷⁴⁴ Према **Радославу Катичићу**, хрватском историчару, састављач писама желео је да створи утисак да се ради о „**Методијевом кривоверству**“, што је постигнуто „двоструким супротстављањем“: прво се спомиње „добра наука“ (*лат. bona doctrina*) римске цркве, насупрот којој је „друга наука“ (*лат. alia doctrina*), византијског монаха **Методија** (*грч. Μεθόδιος*), мисионара и првог словенског архиепископа, која узима маха на далматинском црквеном подручју, а нема „никаког ауторитета јер се тај учитељ нигде не спомиње међу светим писцима“.⁷⁴⁵

Три године касније уследио је и други Црквени сабор у Сплиту, али глагољица није строго забрањена, као што је то био услов на првом сабору, јер суштина проблема није била толико у језику и писму богослужења, него о **јурисдикцији**, тј. како је закључио и хрватски језуита и историчар **Никола Маслаћ**: „Главна му је била скрб, да би се уредила црквена управа. (...) јамачно је Иван X. тражио од краља Томислава као протууслугу, што га је помирио с Бугарима, нека призна нови црквени поредак у својој држави“.⁷⁴⁶

Догматски камен спотицања, који ће поделити хришћане на католике и православце, а наговештава се и у односима поменутог папе према „Методијевој науци“, било је у ствари тзв. „**Двоисходно учење**“, уведено у Символ вере на **Толедском сабору 589. године**. Наиме, јавиле су се у средњем веку тврдње западних теолога да Свети Дух не проистиче само „од Оца“, него „и од Сина“ (*лат. „ex Patre Filioque“*), што је потом, неколико векова касније (1014. године), коначно потврђено и прихваћено од Римске цркве. У посматраном времену (9. и 10. век) увелико се водила борба између одлука цариградских црквених великодостојника, који су осудили покушај промене изворног **Никејско-цариградског**

⁷⁴¹ Исто, стр. 147-148.

⁷⁴² Исто, стр. 156-157.

⁷⁴³ Radoslav Katičić, „Methodii doctrina“, *Slovo*, No. 36, Staroslavenski institut, Zagreb, 1986, стр. 11.

⁷⁴⁴ Исто, стр. 12.

⁷⁴⁵ Исто, стр. 13.

⁷⁴⁶ Nikola Maslač, „Splitski sabori godine 925 i 928“, *Život*, Časopis za filozofiju i religijske znanosti, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Vol. 17, No. 2, Zagreb, 1936, стр. 76-77.

символа вере и спорних учења, која су нарочито промовисали франачки бискупи. Хрвати и Срби нашли су се на међама тих догматских сукоба, што је трајно утицало на њихове међусобне политичке односе, културни развој и коначно, столећима касније, на национално опредељивање.

После мноштва спорова и конфликта у вези теолошко-догматских и еклисиолошких питања, **16. јула 1054. године** дошло је до **Црквеног раскола** („Велике шизме“), прекида литургијске заједнице између Римокатоличке и Православне цркве. Милан Шуфлај бурно стање у „преломном“ 11. веку на подручју Хрватске и Далмације, све до Албаније, сажима у неколико реченица: *„А кад напокон (...) пуче вјерски јаз између Рима и Бизанта, читава источна обала Јадрана, политички овисна од поморске велевласти Бизанта, постаје поприште борбе између папа и цара. 'Политичка повијест Хрватске Краљевине заправо није друго већ одсјев борбе средоземног Истока и Запада.' Запад је на хрватском тлу далеко надмоћнији. Осим баштинских јединица романске крви у далматинским варошима, стоји му на расположење свеукупни клер тих градова, а као брахиј норманска сила у јужној Италији. Под покровитељством папа, мало након црквеног раскола (1054.), прелази оружани Запад у норманском руху на балканско тло, најприје у Далмацију (1075.), онда (1081.) у Албанију.“*⁷⁴⁷

Раније српско средњовековље нераздвојиво је пак и од снажног утицаја **западног хришћанства**. Порфирогенит пише да су Србе, по налогу Византије, покрштавали **римски свештеници**, јер су у 9. веку, за време цара **Василија I Македонца** (Βασίλειος ὁ Μακεδών), када је спровођена христјанизација већине паганских Словена на Балкану, царски службеници имали приступ до Србије само преко својих утврда на Јадрану. То је разлог што су на црквеним Саборима у Сплиту почетком 10. века учествовали и представници српског народа. Два века касније, родоначелник **Немањића**, велики жупан **Стефан Немања**, **„обновитељ српскога отачаства“**⁷⁴⁸, како вели његов животописац, по рођењу је крштен по **католичком обреду**. Његови потомци су стога често подељени у духовним оријентацијама: син **Вукан**, владар Дукље, биће привржен католичанству па ће од папе **Иноћентија III** (Innocentius III) добити званично признање Барске надбискупије. Сасвим је реална претпоставка да су Срби, народ уклештен између Рима и Цариграда, већ врло рано почели да се фрагментишу на религијским основама, понајвише на далматинској обали и приобаљу.

Други Немањин син, **Стефан Првовенчани**, претендовао је на круну свих **„Српских земаља“**, како се оне и наводе у житијима српских владара. Било је то у време изузетног јачања Млетачке републике и Краљевине Угарске, што је Стефану Првовенчаном, након победе над братом Вуканом и женидбе ћерком млетачког вицеудужда **Аном Дандоло**, донело политичке поене на западу Европе. Тако је од папе **Хонорија III** (Honorius III) добио прву српску краљевску круну **1217. године**, што тада важи за „међународно признање“. Сасвим је сигурно да се он није одрекао православља, пошто је сахрањен као православни монах у манастиру Жича. Остали Немањићи такође су често отворени према Католичкој цркви па је тако краљ **Стефан Драгутин**, владар Горњег Подриња, потицао фрањевце да дођу у Босну, док је цар **Стефан Душан** имао амбивалентан однос.

Сматра се да је у свом односу према католицима био један од **„најнетрпељивијих Немањића“**, вођен „византијским наслеђем“, због чега у српском царству слаби утицај православља у западнијим крајевима, попут Хума и југа Далмације. У члану 6 **„Душановог законика“** из 1349. године, јасно је исказана „велика нетрпељивост између православне и

⁷⁴⁷ Milan Sufflay, *Izabrani politički spisi*, Priredio Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, стр. 76.

⁷⁴⁸ Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета/Српска књижевна задруга, Београд, 1988, стр. 237.

католике цркве”,⁷⁴⁹ како је писао руски слависта **Александар В. Соловјев** (Александр Васильевич Соловьёв). Док би католици православне у црквеним и државним документима називали **„шизматичима“** (грч. σχίσμα), тј. „расколницима“, Срби и Бугари су католике именовали **„полуверцима“** (израз се користи у чл. 9 „Душановог законика“). Католичка вера се у истом законуку назива још и **„азимство“** и **„латинска јерес“** (чл. 6 и 7).⁷⁵⁰

Слика 8 – Европа у време Црквеног раскола

Верује се да је то стога што у Душаново доба отпочиње **„велика офанзива католицизма“**: јача **прозелитизам** (стгрч. проσηλυτος) фрањеваца у Босни, а папа

⁷⁴⁹ Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Београд, 1980, стр. 174-175.

⁷⁵⁰ Drago Roksanđić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004, стр. 225-226.

Климент III (Clemens III) настоји да потчини себи Свету Гору. „Душанов законик“ прописује и казне за „латинског попа“ који би превео православног у „веру латинску“ (чл. 8), али она није изричито наведена, већ се одредба упућује на „Закон Светих Отаца“.⁷⁵¹ Хрватски историчар **Драго Роксандић** истиче пак да средњовековна Србија никада није била земља „у којој би западно кршћанство било доведено у питање, изопћено“. С друге стране, јачање Рима на Јадрану довешће до потискивања православља у залеђе, а подршка римокатолицима стиже од млетачких власти. Повлачењу православља сведочи помицање средишта Зетске митрополије од краја 14. до краја 15. века, када митрополит напушта Превлаку и одлази у манастир Пречисте Богородице на Скадарском језеру.⁷⁵² Ова вековна духовна преламања српских владара и високог свештенства, **рефлексије су свеукупних католичко-православних односа у Европи**, које ће уобличити смернице српско-хрватских односа у предстојећим вековима.

Срби и Хрвати, ако уважимо историју сеоба двају народа или племена на Балкан, „с гледишта грчко-римске културне традиције“ били су „варвари“, мада су, како показују археолошки налази, са собом донели плуг с колицима „који је био савршенији од римских справа за орање“, као и друга оруђа, посуђа, оружја, украса итд. Такође, познавали су и извесну „властиту форму писања, тј. урезивање знакова да би памтили поједине податке“.⁷⁵³

Хрватски културолози и историчари уметности често истичу да тзв. „Далматинска Хрватска“ већ у 11. веку није више „изолирана барбарска провинција“, већ да је постала „у **култури и умјетности саставни дио западноевропског средњег вијека**“.⁷⁵⁴ Срби су, као што је више пута наглашено, како политички, тако и културно, још од сеобе непрестано бивали подвојени између Рима и Цариграда. У 11. веку већи део Срба припада **источноевропском културном подручју**, док је други део још под римским културним утицајем. Баш у 11. веку доћи ће и до коначне поделе, након Велике шизме, што ће битно утицати и на мењање етничких идентитета. Срби, географски ближи далеко развијенијој Византији у односу за Централну и Западну Европу, с њом су у непрестаном сукобу за што већу независност, али упијају културу и духовност од својих богатих и моћних господара и тлачитеља. Логично је да су стога Срби, нешто пре Хрвата, морали примити и глагољашку писменост и упити нешто више од атмосфере преостале културне баштине античке Европе. Додуше, у првих неколико векова пребивања на Балкану, како истиче и један од највећих историчара културе **Јован Деретић**, не наилази се на изобилно културно стварање, какво је уследило касније, али су ударени темељи на којима ће се развити српска култура: **1) покрштавање; 2) стварање словенске књиге; и 3) почеци уметности**. На темељима византијске културе („македонска ренесанса“) Срби ће развијати своју архитектуру, црквено сликарство, књижевност, црквено појање. Међутим, свој утицај оставиће и западноевропска, тј. „каролиншке ренесансе“. На пример, у цркви Светог Михаила у Стону (11. век), фреске носе **ранороманичке стилске особине**, сродне бенедиктинским самостанима у Италији.⁷⁵⁵ Исти сакрални објекат новија хрватска грађа назива „старохрватском црквом“ или једноставно „захумском“, а као вероватног ктитора кнеза **Михајла Вишевића**, уз избегавање повезивања Захумља са српским народом који је населио овај простор, како је писао Порфиригенит.

⁷⁵¹ Исто, стр. 177.

⁷⁵² Исто, стр. 226.

⁷⁵³ Zvane Črnja, *Kulturna historija Hrvatske: Ideje – ličnosti – djela*, Epoha, Zagreb, 1965, стр. 83-84.

⁷⁵⁴ Исто, стр. 150.

⁷⁵⁵ Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања*, Народна књига/Алфа, Београд, 2005, стр. 50.

Од краја Ратова за југословенско наслеђе често је на мети хрватских националиста било **ћирилично писмо**, које се у хрватској јавности посматра типично српским културним обележјем. Због тога је „неподобна“ ћирилица избачена или уништена унутар образовних институција и библиотека, а ћирилични споменици културе и натписи на зградама локалних органа управе су рушени и разбијани, односно – извршен је **културоцид**.

Између хрватске образовне политике, медија и научних радова влада деценијама неки вид трихотомије. Док се у школама и медијима ћирилица потискује и стигматизује (писмо се изједначава са Србима, а Срби с четницима), у научним часописима суседне државе ипак је могуће прочитати да је у Хрватској од 11. до 18. века, на већем делу хрватског територија, „становништво своје културне потребе изражавало (и) ћирилицом“; да је стигла из српских крајева, тј. како Хрвати кажу – „јужним путем“ (вероватно као и глаголица, прим. Д. К.); да је на нивоу националне хрватске академије (ХАЗУ) „уверљиво показано“ да се ћирилицом још и у 19. столећу комуницирало „на унутархрватској разини, али и у преписци између установа у Хрватској и оних изван земље“; да је ћирилица у средњем веку допирала „до крајњег хрватског северозапада“; да све што је у Славонији писано у време турске окупације, писано је ћирилицом; да посебно место у „хрватској ћириличној писмености“ заузима **„Поваљска листина“** из 13. века (сматра се најстаријим документом на хрватском језику, прим. Д. К.); итд.⁷⁵⁶ Понека ћирилична слова се налазе и на најстаријим глаголичним хрватским каменим споменицима – **Башчанској плочи** (11-12. век) и **Супетарском уломку** (12. век). Има аутора који истичу да је хрватска писана култура „од својега почетка (...) трописмена“; да су у историји хрватске писмености тим писмом „рано штампане књиге, од Дубровачког молитвеника (1512), преко протестантских издања до богате фрањевачке набожне књижевности“.⁷⁵⁷

Исто тако, у радовима хрватских научника можемо пронаћи констатације да се ћирилица у нововековном раздобљу „највише задржала у Дубровнику и на подручју Пољичке Републике код Сплита“; да су „важну деоницу ћириличке писмености (...) оставили босански фрањевци Босне Сребрене“; да је „цео корпус стваралаштва писан босанчицом, тј. босанском или западном ћирилицом, по својим изворима, психологији, атмосфери, садржају, па и по стиху“ нераскидиво везан за муслиманску народну епiku те „временски подударан с њезиним настајањем и стваралачким трајањем“.⁷⁵⁸ Избегава се помисао да је ћирилични брзопис пренесен из Србије, тј. из канцеларије српских владара током прве четвртине 13. века.⁷⁵⁹

Неки научни радови „дипломатичку минускулу“, употребљавану подједнако и у Србији и у Дубровнику,⁷⁶⁰ смештају у оквир имагинарних „хрватских земаља“ тога доба, тј. „дубровачке славенске канцеларије“, а проналазе је и у „низу сусједних јужнославенских земаља“, односно Хуму, Босни, Србији, Дукљи и Зети (sic!).⁷⁶¹ Исти аутори, после оваквих вербализација, даље релативизују „питање приоритета, да ли Србија или Дубровник“, тј.

⁷⁵⁶ Stjepan Damjanović, „Hrvatska ćirilica baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 62, Zagreb, 2014, стр. 2-9.

⁷⁵⁷ Josip Bratulić, „Hrvatska ćirilica kao poslovno pismo“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 63, Zagreb, 2014, стр. 17.

⁷⁵⁸ Fikret Midžić, „Bosančica (zapadna ćirilica) kroz odabrana krajiška pisma“, *MemorabiLika*, Državni arhiv u Gospiću i Sveučilište u Zadru, No. 1, Zadar, 2018, стр. 52.

⁷⁵⁹ Милан Решетар, *Дубровачки зборник од год. 1520*, Српска краљевска академија, Београд, 1933, стр. 112.

⁷⁶⁰ Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964, стр. 235.

⁷⁶¹ Kristian Paskojević, „Načela usporedbenog paleografskog proučavanja dubrovačke i nemanjičke slavenske kancelarije sredine XIV st.“, *Slovo*, No. 69, Staroslavenski institut, Zagreb, 2019, стр. 172.

сматрају га „сувишним“. Односно, прихатају да је Немањићка канцеларија у том контексту врло битна „због јаким утјецаја на ту иначицу ћириличке граfiје“ и да многи истраживачи њен постанак вежу за ту канцеларију, али енигма око приоритета не може да буде решена док се добро не упозна „пракса дубровачке и сусједних зетских и хумских канцеларија“.⁷⁶² Минускули се ипак најчешће придају и следећи називи: „хрватска ћирилица“, „босанчица“ (како су је крстили **Фран Курелац**, **Иван Берчић** и **Ђиро Трухелка**), „западна ћирилица“ (**Ватрослав Јагић**), „босанско-далматинска ћирилица“, „арватица“ или „харвацко писмо“.

Прекраја се историја уз пренебрегавање дела **фра Матије Дивковића**, који се у Хрватској сматра првим издавачем на хрватском језику. Његов „Наук крстјански за народ словински“ из 1611. године) штампан је ћирилицом и у делу нема помена о хрватском народу и хрватском језику. Приближније научној истини је да је књига штампана „српским писмом“, јер Дивковић и за својих „Десет бесиедах“ (1616) наводи да је штампана „**сарбскием словима**“⁷⁶³, која се не разликују од оних у „Науку“.

У ћириличним спорењима око средњовековне културне баштине Дубровника, Босне и Хума, отишло се толико далеко да Хрватска академија наука и уметности покушава „**Мирослављево јеванђеље**“ да сврста у хрватске средњовековне писане споменике, иако је писано за кнеза **Мирослава Завидовића**, брата великог жупана **Стефана Немање**.⁷⁶⁴ Како год било, Хрвати су, уз „угласту глаголицу“ (за разлику од Срба који су употребљавали старију „облу глаголицу“), користили вековима и ћирилицу, којој су у научним круговима од 19. века, неутемељено, али упорно, наметали нарочите морфолошке и ортографске особитости.

Надаље, културне, религијске или неке друге посебности Срба и Хрвата нису истицане ни у Порфиригеновјој политичкој брошури „**О управљању Царством**“, које пружа подробније податке о два народа до 10. века. Наравно, ово дело, како упозоравају неки медијевалисти, треба посматрати с одређеном дистанцом, јер се ради о неколико преписа насталих вековима након описаних догађаја, односно, није примарни историјски извор, чак ни секундарни. Српски медијевалиста **Тибор Живковић**, указао је на велику могућност да је Порфиригенов рад у ствари „осакаћени препис“, којег је у Риму написао **Анастасије библиотекар** 878. године, то јест, читав век пре владавине византијског цара.⁷⁶⁵

3.2.4. Дукља: српска или хрватска склавинија?

Света столица није могла да допусти после Велике шизме даље присуство „православне догме“ на источној обали Јадрана па је послала прелате у Хрватску и Далмацију. Како каже хрватски академик **Лујо Маргетић**, ниједна од посета папиних легата није била рутинска, „с пуким значајкама инспекцијског путовања“. Циљеви посета били су **давање**

⁷⁶² Исто, стр. 172-173.

⁷⁶³ Ivan Augusto Kazačić, „Rukopisi hrvatski koji se nalaze u knjižnici OO. Franceškanah u Dubrovniku“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga 5, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1859, стр. 146.

⁷⁶⁴ Kristijan Kruhar, „Liturgijska pripadnost evanđelistara kneza Miroslava“, *Hrvatska ćirilična baština*, Међународни зnanstveni skup povodom 500. obljetnice tiskanja prve ćirilične knjige, Zagreb, 26. do 29. studenoga 2012, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012, стр. 29.

⁷⁶⁵ Тибор Живковић, „Сами смо одсекли део наше историје“, *Нова српска политичка мисао: Часопис за политичку теорију и друштвена истраживања*, уторак, 13. март 2012, Доступно преко: <http://www.nspm.rs...>, 12.11.2016.

легитимитета освајањима краља Петра Крешимира IV. Ипак, хрватски владар, сасвим вероватно, није контролисао већи део далматинске обале и залеђа, пошто је ширење Хрватске истовремено помагало и „продору римске хијерархије на тло византске Далмације“, тј. стицање власти „*a parte Sancti Petri*“.⁷⁶⁶ Због признатих владарских титула од стране папе, што је тада било еквивалент данашњем међународном признању државе, временом је постало уобичајено да се читава Далмација подразумева хрватском државном територијом, где пребива хрватски етнос. Вековима касније, прокатоличка аустријска спољна политика, сукобљена са српским (и руским) интересима на Јадрану, постала је не само снажан помагач у удаљавању православља од граница интересних сфера Свете Столице, већ је у другој половини 19. века подржала кроатизацију „Славокатолика“ у Херцеговини и Далмацији. У земљама где су живели потомци „српских Пагана“ („Неретљана“), „Захумљана“ и „Конављана“, како их набраја Порфирогенит, већ је пар векова пре отпочео процес десрбизације отклоном од такозване „старе вире“, односно православља.

Што се тиче етничког порекла становништва **Дукље**, Порфирогенит није био експлицитан, али ће српски карактер ове „склавиније“ од 11. до 13. века потврдити неколико важних византијских хроничара, попут **Михаила Глике** (грч. Μιχαήλ Γλυκάς), **Јована Скилице** (грч. Ιωάννης Σκυλίτζης), **Кекавмена** (грч. Κεκαυμένος), **Ане Комнине** (грч. Άννα Κομνηνή) и других. Потом, ту је српски монах **Теодосије Хиландарац** и сплитски патрициј **Тома Архиђакон**.⁷⁶⁷ По овом питању српски историчари имају више потврда из историјских врела о српству Дукље, док се Хрвати углавном ослањају на „Барски родослов“. Приметна је намера да Дукљи придају хрватски карактер или макар посебан, с циљем политичког искључивања Срба из „права на јадранску обалу“, у чему су добили разумљиву подршку западних чиниоца, а у новијем добу и великог дела црногорског народа.

Нажалост, Порфирогенит појашњава порекло назива Дукље, али изоставља податак које словенско племе ју је населило, што ће постати предметом научних трвења између српске, хрватске и црногорске историографије: „*Штавише, и град Диоклеју, коју сада држе Диоклићани, исти цар Диоклецијан подиже, због чега су становници те земље названи Диоклићанима.*“⁷⁶⁸

Јован Скилица у „Краткој историји“ (грч. Σύνοψις ιστοριών) дотиче се приче о кнезу Дукље и првом српском светитељу **Јовану Владимиру** (владао од 1000. до 1016. године). По њему, он је владар „**Трималије**“ и „**оближњих области Србије**“.⁷⁶⁹ Карактеристично за Скилицу је његово настојање да напише нов историјски преглед, ослобођен нетачних, тенденциозних и контрадикторних сведочанстава. У истом делу, које спада у ред царских хроника, описао је и пораз византијског архонта Драча током војне експедиције у Дукљи којом је владао **Стефан Војислав**: „*Скупивши, наиме, снаге како му је било наређено, а тих је било око 60 хиљада, он упаде у земљу Трибала, пролазећи путевима стрмим и кршним и врлетним и тесним тако да упоредо нису могла ни два коњаника да иду. Срби су њима, како*

⁷⁶⁶ Lujо Margetić, „Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara“, *Starine*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga 62, Zagreb, 2004, стр. 34.

⁷⁶⁷ Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 136.

⁷⁶⁸ Gyula Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, стр. 123.

⁷⁶⁹ Група аутора, *Византијски извори за историју народа Југославије*, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 10, Том III, Београд, 1966, стр. 117.

се прича, намерно дозволили и допустили да улазе, док се он (Михаило) није бринуо нити о повратку нити је остављао довољно јаку стражу по теснацима. Проваливши овај је пустошио и палио поља док су Срби заузели и чували теснаце и стрмовита места на путу и чекали на повратак. (...) Паде око 40.000, а изгине и седам стратега.”⁷⁷⁰ Као што Дукљу византијски извори до краја 11. вијека иначе често називају и Србијом, тако и Скилица у описивању прилика у Дукљи и овом устанку Срба против Византије, каже да се „одметнула Србија“, а Стефана Војислава именује „архонтом Срба“.⁷⁷¹

Други византијски хроничар и аристократа из 11. века, **Кекавмен** (грч. Κεκαυμένος), у свом „Стратегикону“ (грч. Στρατηγικόν), такође Стефана Војислава назива „Травуњанином Србином“, који је уништио 40.000 византијских војника.⁷⁷²

Овај страشان пораз Ромеја често се помиње и у каснијим делима, деценијама касније, попут „Алексијаде“ принцезе и хроничарке **Ане Комнине** (грч. Άννα Κομνηνή) из 12. столећа. У њеном делу **Михајло Војислављевић** и син му **Константин Бодин** носе титулу „егзарха Далмата“. Имала је тенденцију да архаизује имена народа, водећи се називима старих римских провинција. Стога је користила имена „Далмати“ и „Далмација“ као синонимима за Србе и Србију.⁷⁷³

Још један византијски писац, **Јован Кинам** (грч. Γωάννης Κίνναμος), у делу „Епитоме“ (12. век), приближава нам због чега је долазило до поистовећивања „Срба“ и „Далмата“. По њему је тврђава Рас и даље у бившој провинцији Далмацији, а Срби су „племе далматско“.⁷⁷⁴

Следећи византијски хроничар, **Михаило Глика** (грч. Μιχαήλ Γλυκάς), у својој „Хроници Света“ (такође из 12. века), прецизнији је од својих претходника. Описујући тај злосрећни византијски поход на Србе, он вели: „Када је устанак избио у Србији, писао је он (...) гувернеру Драча, који је марширао против Срба (...) Под наредбом цара да угуши устанак у Србији, он окупи војску од 60.000 људи и умаршира у земљу Трибала, али нападне на тако неукласан начин да је проузроковао пад 40.000 људи и 7 генерала...”⁷⁷⁵

Важно је нагласити да су називи Трималија, Трибалија и Србија синоними, често коришћени од стране византијских хроничара и владара. Односно, може се рећи да је име „Трибал“ егзоним, одомаћена реч у византијској култури за именовање народа који је вековима живео на простору српских земаља. Византинци га често користе у писаним изворима, како би поистоветили некадашње поданике у Трибалији и Панонији са Србима. Тиме су византијски цареви истицали историјско право господарења над сваким ко живи на том подручју, без обзира када се и под којим условима доселио. С друге стране, оваква врела имају и свој политички значај, јер пружају доказе о вишевековном континуитету бивствовања и државотворности српског народа у Црној Гори.⁷⁷⁶

Византинци су за Србе користили и називе „Далмати“ и „Дачани“, што говори о географском распрострањању српског народа у раном и позном средњем веку. **Константин Јиречек**, врсни чешки историчар, објаснио је да се у наведеним случајевима радило о

⁷⁷⁰ Исто, стр. 161.

⁷⁷¹ Исто, стр. 156-157.

⁷⁷² Исто, стр. 210-211.

⁷⁷³ Исто, стр. 377.

⁷⁷⁴ Исто.

⁷⁷⁵ Michaelis Glycae Annales, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Tom 27, Academiae litterarum regiae Borussicae, Bonnae, 1836, стр. 594.

⁷⁷⁶ Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 136-137.

„моди да се савремени народи називају античким именима, што не беше још познато Константину Порфирогениту“.⁷⁷⁷

С друге стране, домаће средњовековне хронике Дукљу и Далмацију исто тако сврставају у „српске земље“. Хиландарски монах **Теодосије Хиландарац**, духовник краља **Стефана Дечанског**, у „Житију Светог Саве“ из 1292. године, пише: *„Овај беше син великог жупана Немање, владара српског, који самодржавно владаше свим српским земљама што се зову: Диоклитија, Далматија, Травунија, на истоку се Илирији приближавајући, а на западу на Римску област наслоњени.“*⁷⁷⁸

Тома Архиђакон (Тома Сплитски), сплитски патрициј романског порекла из 13. века, оставио је упечатљиве податке о настанку Хрвата и хрватске државе. Ипак, сматра се да је био ненаклоњен Хрватима и Словенима уопште, што се види по његовом опису битке између града Сплита и извесног хрватског кнеза по имену Реља.⁷⁷⁹ У вези Дукље и Срба, у „Историји салонитанске цркве“ из 1266. године, Тома Сплитски потврђује Порфирогенитове наводе; расветљава порекло имена Дукље и под чијом је влашћу била: *„У земљи Гета, која се сада зове Србија или Рашка, дао је поред неке воде саградити град који је по својему имену назвао Диоклеја.“*⁷⁸⁰ Тиме се уједно додатно доказује да је Дукља била уистину српска „склавинија“.

Џон Фајн, на основу доступних извора, такође износи мишљење да су Дукљу, „територију која се данас поклапа с Црном Гором“, населили Срби.⁷⁸¹ Своју тезу поткрепљује тиме што је та вазална државица била окружена другим српским „склавинијама“, а код Порфирогенита се налази у поглављу које се искључиво бави описом првих српских држава на Балкану.

„Летопис Попа Дукљанина“ или „Барски Родослов“ сврстава се међу најстарије писане историјске изворе овог поднебља. Сачуван је у само два рукописа – „Ватиканском“ и „Београдском“. Постоје индиције да се ради о делу барског надбискупа **Гргур**, Латина родом из Задра, написаног између 1170. и 1189. Неки хрватски аутори наводе да је „Гргур, бискуп барски и дукљански“, који се бавио историјом бискупије дукљанско-барске и

⁷⁷⁷ Константин Јиречек, *Историја Срба*, Прва књига до 1537. године: Политичка историја, Научна књига, Београд, 1952, стр. 72.

⁷⁷⁸ Љиљана Јухас-Георгиевска, *Стара српска књижевност: Житија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 90.

⁷⁷⁹ Тома Архиђакон описао је неуспешан покушај оружаног освајања града Сплита, од стране Хрвата у 12. веку. Извесни хрватски ратовођа по имену Реља у време папе Александра III (Alexander III), када је Византија поново ширила своју власт у Далмацији, захтевао је да буде на челу града Сплита, у којем су још увек живели домицилни „Латини“. Реља, „моћан и веома напрасит“ човек, трудио се да га Сплићани прихвате за управитеља, мамећи их обећањима, али и звецкајући оружјем. Но, Сплићанима је била, вели Тома, „мрска помисао да њима влада човек словенског порекла“. Тада војвода Реља подигне велику војску и почне отворено да напада град и „безобзирно да ратује“, пљачка народ у околини, одводи људе у робље, сече винограде и воћке. Сплићани су га молили да прекине са злостављањима, али пошто је био „човек изопачена ума и бахате охолости“, наставио је с претњама и нападима. Након што се приближио градским зидинама, претећи оружјем и позивајући на битку, „у срца Латина уђе неки дух одважности“ и започну бој против Хрвата. Убрзо „охоли војвода први паде погођен копљем“, након чега су се његове чете распале, а Сплићани, извојевавши победу, одсеку главу Рељи и „обесе је на Пистури“. Овај догађај се збио, отприлике, између 1165. и 1167. године, стотињак година након што је Хрватска ушла у персоналну унију с Мађарском. (Видети: Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Central European Medieval Texts, Volume 4, Central European University Press, Budapest/New York, 2006, стр. 115-119).

⁷⁸⁰ Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Central European Medieval Texts, Volume 4, Central European University Press, Budapest/New York, 2006, стр. 20.

⁷⁸¹ John V. A. Fine, Jr, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1991, стр. 202.

солинске, био „много прогањан од српскога жупана Немање“, као и да је могући писац хронике у ствари Гргуров „поузданик“ **Маралдо**.⁷⁸² Овај прилично непоуздани историјски извор позива се на наводни изгубљену књигу из 753. године („Liber Methodus“). Још је **Ватрослав Јагић**, анализирајући овај извор, написао у 19. веку да је „кронику дукљанску (...) већина наших старијих хисторика криво схватала, као голу историјску истину“.⁷⁸³ Летопис говори о митском краљу **Светоплеку**, који је на „Далмском пољу“ наводно поделио јединствену државу Јужних Словена, уз благослов римског папе и цара Византије.⁷⁸⁴

Контроверзни помен „**Црвене Хрватске**“ (лат. Croatia Rubea) у овом миту, често је оружје великохрватске пропаганде током 19. и 20. века и данас је понекада предмет спорења. Иако се у историјским споменицима тога доба не спомиње, временом би неки хроничари из приморских градова (**Мавро Орбини**, **Јаков Лукарић**, **Иван Лучић**, **Марко Марулић** и други), користећи „Барског родослова“, нешто написали о овој митској држави, пошто није постојала старија хроника међу Јужним Словенима.⁷⁸⁵

Премда о „Црвеној Хрватској“ нема достатних и поузданих извора, њено постојање не може се ни потпуно искључити, као и вести о „Црвеној“ и „Црној Србији“, које се такође јављају у историјској литератури. На пример, **Ђорђе Јанковић** је на подручју некадашње теме Далмације проналазио трагове српских средњовековних некропола (громила) и грнчарије, везујући их за **Комани-Кроја културу** и са „Црвеним Хрватима“. По њему, они су заиста могли обитавати између Охрида и Скадра, где су дошли крајем 8. века из Паноније, услед франачких или бугарских војних акција.⁷⁸⁶

Ова култура је потрајала отприлике столеће или два, након што је укључена у Бугарски ханат. Тиме би се могли појаснити могући разлози мешања или поистовећивања Срба и Хрвата од стране неких ранијих византијских хроничара. Но, ова претпоставка, бар за сада, није поткрепљена материјалним изворима, а и не укључује целу Дукљу у „Црвену Хрватску“, већ крај у околини Драча. Надаље, међу страним ауторима који су се послужили „Летописом попа Дукљанина“ најпознатији је **Андрија Дандоло** (Andrea Dandolo), млетачки дужд из 14. века. Премда је родослов писао католички бискуп, занимљиво је да

⁷⁸² Eduard Perićić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog: Ljetopis popa Dukljanina*, Conteko d.o.o, Bar, 1991, стр. 130.

⁷⁸³ Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Knjiga prva, Staro doba, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1867, стр. 8. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁸⁴ Према миту, Светоплек или Будимир је овако поделио земљу Јужних Словена: „Област где се реке сливају са загорја ка југу и уливају у море назвао је Приморска, а земље где се воде са загорја сливају на север и уливају у велику реку Дунав, назвао је Србија. Затим је Приморску поделио на две покрајине: једну, која се протезала од места Далме, где је тада боравио краљ и где је одржан сабор, па све до Валдевина, назвао је Бела Хрватска, која се још зове Доња Далмација. (...) А ону покрајину која се протеже од места Далме све до града Бамбалоне, који се сада зове Драч, назвао је Црвена Хрватска, а она се још зове и Горња Далмација. (...) Србију пак, која се још зове и Загорска, поделио је на две покрајине: једну, која се протеже од велике реке Дрине на запад до Борове планине, и њу је назвао Босна, и другу, која се протеже од исте те реке Дрине на исток све до Липљана и Лаба, и њу је назвао Рашка.“ (Видети: *Gesta Regum Sclavorum*, Том I, Критичко издање и превод / Издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд, Историјски институт, Никшић, Манастир Острог, 2009, стр. 55-59). (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁸⁵ Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144.

⁷⁸⁶ Ђорђе Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. столећа*, Српско археолошко друштво, Београд, 2007, стр. 208-209.

се у другим, званичним документима Католичке цркве, Дукља никада не повезује с „Црвеном Хрватском“, већ са Србијом. Зато се стиче утисак да је барски бискуп у оно време преиначио неку митску причу, која би могла имати своје упориште у споменутој Комани-Кроја култури, као и да је родослов написан вековима доцније или пак „интерполација непознатог писца“.⁷⁸⁷

Споменути византијски помени Дукље од 10. до 13. века, као и бројни домаћи историјски документи и летописи, више него довољно верификују да је ова „склавинија“ насељена српским етносом, што су афирмисали и најугледнији католички црквени историчари („Свети Илирик“), што је такође наведено. Ипак, било је хрватских историчара-романтичара, који су „Барски родослов“ користили као доказ о „хрватству Дукље“, попут дотичног **Николе Звонимира Бјеловучића**, који Хрватску границу протеже „**можда и до Драча**“.⁷⁸⁸

Примећује се да су му ставови уобличени и подстакнути писцима раније генерације „романтичарске школе“ – **Вјекослава Клаића** и **Доминика Мандића**. Клаић је некритички заступао идеју да „Црвену Хрватску“ Светопелек није „из прста исисао, већ је то име несумњиво живило у народу“, а Хрвати су га морали донети „из своје прадомовине на сјеверу Карпата“.⁷⁸⁹ Мандић, црквени историчар и фрањевац, углавном се препуштао ненаучним домишљањима и великохрватском романтизму. Када је напустио Југославију као политички емигрант, његова дела све више додирују псеудонауку, али је због тога био популаран међу националистима. Користећи као базични извор „Барски родослов“, изнео је тезу да је извесни Предимир „војвода хрватске средовјечне Дукље, ослободио (...) од Срба 'цијелу Црвену Хрватску', то јест Травуњу, Захумље и Неретву“ око 960. године,⁷⁹⁰ да би потом границе Хрватске проширио дуж целе обале Јадрана, зауевши и велика подручја Црне Горе и Србије.⁷⁹¹ Сматрао је да „Барски родослов“ има „прворазредну вриједност“ те да попу Дукљанину треба веровати јер је своје дело „написао на молбу и за употребу свећеника у седишту барске бискупије и за своје суграђане световњаке, старе и младе“.⁷⁹²

Ако је „поп Дукљанин“ заиста био „Латин“, како износе и многи хрватски историчари, може се претпоставити да је он међу првим католичким прелатима који су протежирали

⁷⁸⁷ Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144.

⁷⁸⁸ Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1929, стр. 10. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁸⁹ Vjekoslav Klaić, „Crvena Hrvatska i Crvena Rusija“, *Hrvatsko kolo*, Književno-naučni zbornik, Knjiga VIII, Matica hrvatska, Zagreb, 1927, стр. 112. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁹⁰ Dominik Mandić, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti*, 2. izdanje, ZIRAL, Chicago-Rim, 1973, стр. 25-26. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁹¹ Исто, стр. 187. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

⁷⁹² Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, 3. upotpunjeno izdanje, ZIRAL, Chicago-Rim, 1973, стр. 20. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

хрватство због нечијег интереса, пошто је то било доба јачања српске државе и цркве. Тиме његове митолошке представе о Хрватској дуж целе источнојадранске обале имају смисла. Католичка црква је и у будућим вековима настојала да удаљи православље од својих граница, а када то није било могуће, онда је коришћена моћ Римске курије, **Света конгрегација за ширење вере** (лат. *Sacra congregatio de propaganda fide*), с основним циљем да се православни и други некатолички народи ставе под духовну власт папе.

Географски, економски и политички трактат „Опис Источне Европе“ („*Descriptio Europae Orientalis*“) анонимног франачког доминиканца с почетка XIV века, показатељ је историјског континуитета намера Запада да се католичанство прошири на православни исток. Нагађа се да је аутор овог дела вероватно био француског порекла, духовник и путник у служби **Шарла од Валоа** (Charles comte de Valois).⁷⁹³ У опису Рашког краљевства, доминиканац наглашава да је та земља подељена, пошто има два краља, на „главни део“, Рашку (састављену од три провинције – Хума, Дукље и Приморске области) и Србију (састављену такође од три провинције – Босне, Мачве и Марке).⁷⁹⁴

У Приморској области, писао је аутор, „становници су прави католици и скоро као Латини“, док су „остали у овом краљевству, као и краљ, (...) издајнички шизматици и стога преко сваке мере прогоне споменуте католике, веома уништавају и пљачкају латинске цркве, нападају свештенике, заробљавају их и још чине бројна неописива зла и стога су ове цркве сиромашне“, ⁷⁹⁵те на неки начин препоручује Карлу који је на пропутовању кроз ту земљу, да га краљ Рашке (Урош) не превари (пошто је, наводно, „превртљив и лажљив“), већ да му отме Приморје.⁷⁹⁶

Снажан утицај ватиканске, нарочито хрватске клерикалне пропаганде, приметан је у 20. веку код неких црногорских аутора. Популаризатор концепта „Црвене Хрватске“ био је између два светска рата похрваћеник **Савић Марковић Штедимлија**, један од архитеката Хрватске православне цркве у Независној Држави Хрватској. Уз њега је идеолошки био и **Секула Дрљевић**, испрва српски националиста, потом црногорски иредентиста и на концу такође усташки сарадник. Штедимлија, претходно „бјелаш“, а потом симпатизер комуниста, преобразио се у ватреног противника „југословенског централизма“, да би до Другог светског рата постао интимус усташког „поглавника“ **Анте Павелића**. Године 1937. издао је памфлет „Црвена Хрватска“, у којем негира српско порекло Црногораца, тврдећи да је под влашћу средњовековне државе Немањића нестала свест о хрватском пореклу.⁷⁹⁷ И он се ослањао само на један, научно углавном нерелевантан историјски извор, „Летопис попа Дукљанина“, којег су истрајно промовисали представници „хрватске романтичарске школе“.

Код многих истакнутих хрватских аутора могу се прочитати и сасвим другачија мишљења у вези Дукљанинове „Црвене Хрватске“. Примера ради, **Ватрослав Јагић**, један од најзначајнијих слависта друге половине 19. века, пише: „У једноме од оваких манастира западјед се по мојем мишљењу први основ оне словјенске кронике, коју, како наприед рекосмо, безименовић поп дукљански у 12. вијеку преведе са словјенскога на

⁷⁹³ Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, Извори за српску историју, књига 13, Латински извори, књига 2, Историјски институт, Београд, 2013, стр. 16-17.

⁷⁹⁴ Исто, стр. 120-122.

⁷⁹⁵ Исто, стр. 121.

⁷⁹⁶ Исто, стр. 126-127.

⁷⁹⁷ Savić Marković Štedimlija, *Crvena Hrvatska*, Laus, Split, 1991, стр. 11. (Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

латински језик. Знајући ми гдје је лежао стари град Дукља (близу данашње Подгорице); знајући и то, што већ једном истакосмо, да је пред Немањино доба управо по горњој Далмацији, уз јадранско приморје, најбуднијим животом живио народ србски; имајући напослаб пред очима саму садржину дукљанске кронике по латинском преводу, нетребамо ни за час посумњати, да се под оцим словјенским језиком разумјева језик старосрбски. Ову помисао можемо с више страна потврдити: ево умах једне прилике. У манастиру Бањи, близу Котора, има још и данас стари петрахил, извезен на свили златом, сребром и бисером, на којему се чита најстарији до сада познати србски напис од год 1114.”⁷⁹⁸

3.2.5. Митски сукоб Срба и Хрвата

Мит се може схватити и као „прича о природи света и ствари, о значењу појава и њиховом искону и смислу, о почецима и смеровима кретања“ и требало би га увек схватити озбиљно, јер је „био стварност практичног живота“. Митско поседује ауторитет којег црпи из традиције, „из прошлог и ванвременског доба порекла и постојања“, како је то своједобно образложио **Жељко Фајфрић**.⁷⁹⁹

У „Барском родослову“ сачувао се податак о **митском сукобу између Срба и Хрвата**. Помало је запостављен у домаћој историографији, донекле и оправдано, јер истраживању митологизоване прошлости треба приступити опрезно. Премда је мишљење већине еминентних научника да овај извор није сасвим поуздан и да има карактер збирке митова и легенди, не мора значити да неки фрагменти или целине не садрже одређене историјске истине.

Ако се српско-хрватски антагонизми сагледавају синтезом „митског“ и „историјског“, размотре се аналогije између прича и историјских докумената, разазнаје се својеврсан **„историјски рецидив“**. Назире се донекле „шаблон“ с елементима **неповерења, нетрпељивости и насиља**, који би се могао описати као „хрватска тежња за самосталном државом“, а потом и њеним изласком из државне заједнице, што изазива **„агресивну реакцију српског владајућег слоја“**.

Додуше, није могуће било каквим извором поткрепити да се у миту о некаквом српско-хрватском **„архинепријатељству“** крије стварни историјски догађај, који се на јужнословенским просторима уткао у колективно памћење и на тај начин преживљавао неколико векова, да би се коначно сачувао у рукопису Попа Дукљанина. Постоји извесна вероватноћа да су поједини догађаји описани у „Барском родослову“ **меметски пренесена колективна сећања домицилног илирског становништва на словенске освајаче**, који су се временом стопили са староседеоцима. Историја познаје случај да је последњи илирски краљ **Генције** (181. – 167. год. п. н. е) из илирског племена **Лабеата**, успео да у ровитим временима и борбама против Римљана одржава и прошири владавину у Илирији, све док се 180. год. п. н. е. племе **Далмата** није одвојило и прогласило самосталност. Генције, претходно савезник Римљана у рату против Македонаца, напушта коалицију и

⁷⁹⁸ Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga – Staro doba*, Knjiga Prva, JAZU, Zagreb, 1867, стр. 138.

⁷⁹⁹ Жељко Фајфрић, „Мит и право“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, Адвокатска комора Србије, vol. 67, бр. 7-8, Нови Сад, 1995, стр. 286-290.

удружује се с последњим македонским краљем **Персејем** (грч. Περσεύς), али губи **Трећи римско-илирски рат**, бива ухваћен и спроведен у Рим.⁸⁰⁰

Предео на којем су живели Лабрати, одговара североисточним деловима Црне Горе с главним градом Скадром, што донекле одговара и подручју где ће се развијати **средњовековна српска држава**, док су Далмате живеље у крајевима на којима ће се касније стварати прва „**балканска Хрватска**“. Историјски догађаји везани за међуилирска трвења, у којима Римљани, вероватно дипломатским средствима, успевају да убее западнија племена да се одвоје од владајуће „матике“ (која се налазила, још од првих илирских владара источно од Неретве), имају своје аналогике у 20. веку.

Описани догађаји, у митологизованој форми записани и у „**Барском родослову**“, у неком смислу су се, условно речено, заиста „поновили“. Поп Дукљанин обавештава да се у време извесног владара **Хранимира**, против јединственог словенског краљевства побунила „Бела Хрватска“ (или „Доњи Хрвати“, како пише у другачијој верзији летописа). Хранимир је прикупио војску „**Рашке земље**“ и „**Горње Босне**“ (које су, како је речено, заједно чиниле **Србију**) и кренуо у поход на Хрвате. Битка, у којој је краљ погинуо, одиграла се на „Хумском пољу“, а по другој верзији на „Ливањском пољу“.

Даљи текст хронике упућује на закључак да је „Бела Хрватска“ и даље остала у саставу јединствене државе, стога што се догодило и друго „одметање“ у време краља **Радослава** и сина му **Часлава**⁸⁰¹ (или **Сеислава**). Поп Дукљанин спомиње да су њих двојица с две војске кренули на „побуњенике“, опколили их и разоружали. Радослав је своје заробљенике пустио на слободу, док их је Часлав поклатио „као робове својим војницима“. Према другој верзији, ова битка се у ствари догодила између оца и побуњеног сина, Радослава и Сеислава.⁸⁰²

Иван Каталинић, далматински историчар с почетка 19. века у „Историји Далмације“, тврдио је да „**српски краљ Радослав**“ никада није владао подручјима Лике, Крбаве, областима око Задра и селима до реке Цетине. Но, подсећа на сачувану „илирску народну песму“ која описује митски сукоб, „**Писму од Радослава**“, преписану из дела **Андрије Качића Миошића**, „Разговор угодни народа словинскога“. Према стиховима овог епа, од краља Радослава „одбиже (...) Лика и Кербави, Племенита Херватска држава и вас Котар до воде Цетине“ па он наређује свом сину Чаславу да „пред војском пође на Хрвате“ против бана Селимира.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Прослава тријумфа над краљем Генцијем и Илирима одржала се фебруара 167. г. пре нове ере. У тријумфалној поворци налазили су се заробљени илирски војници, краљевски намештај, 27 фунти злата, 19 фунти сребра, 13.000 денара, 120.000 илирских сребрњака, као и сам Генције, његов брат, његова жена и деца и неколико водећих Илира. Свима који су учествовали у кампањи исплаћене су издашне награде. Сенат је наредио да се краљ Генције и његова породица затворе у Сполету, али пошто су се грађани успротивили, пребачени су у Игувијум (данашњи Губио) у Умбрији. (Видети: John Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishing, Oxford, 1992, стр. 175).

⁸⁰¹ Према класичној српској историографској школи ослоњеној на Порфирогенита, кнез Часлав Клонимировић из династије Властимировића (као што се наводи и у „Летопису Попа Дукљанина“), борио се против Мађара у Дринској жупанији.

⁸⁰² *Gesta Regum Sclavorum*, Том I, Критичко издање и превод / Издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд, Историјски институт, Никшић, Манастир Острог, 2009, стр. 74-83.

⁸⁰³ Giovanni Cattalinich, *Storia della Dalmazia*, Tomo Secondo, Libro Quinto, Co' Tipi dei Fratelli Battara, Zara, 1835, стр. 219-220; Andrija Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Troškom zaklade za izdavanje pučkih knjigah i pomoću Matice ilirske, Zagreb, 1862, стр. 36-38.

3.2.6. Узроци даљих религијских и културних подвајања Срба и Хрвата

Ако су у првим stoleћима саживота Срби и Хрвати били етнички и религијски истородан народ с два имена, прва подвајања неки аутори смештају у време владавине кнеза **Бранимира** (879-892), убрзо након покрштавања. Од тада се хрватски владари постепено удаљавају од утицаја **Византије**, а словенска литургија све више бива потискивана мисама на латинском језику.⁸⁰⁴ С друге стране, Порфирогенит нас обавештава да су Хрвати половином 10. века још увек под снажним утицајем Византије. Као и Срби, били су византијски вазали, пошто су дозволом цара Ираклија запосели додељена им подручја. Међутим, неки научници оспоравају стварну моћ Византије у унутрашњости Балканског полуострва у том раздобљу, али не и снажан културно-политички утицај.⁸⁰⁵

Међународни положај и моћ „склавинија“, као и само њихово стварање, зависило је, као и данас, од геополитичких прилика, сукоба ондашњих великих сила, пре свега **Византије** и **Франачке**. Победивши Лангобарде, франачки краљ **Пипин Мали** (Pépin le Bref), предао је византијски Равенски егзархат у руке папи, чиме су постављени темељи **Папској држави**, што Византинци нису могли да прихвате. Потом је 800. године, на Божић, папа **Лав III** (Leo Tertius) за цара Римског царства (лат. Imperator Romanorum) крунисао његовог сина **Карла Великог**, што је био чин захвалности за помоћ коју је проницљиви Карло пружио папи. Убрзо је покушао да се докопа и византијске царске круне, испрва дипломатски, покушавајући да уговори склапање брака с царицом **Ирином** (Ειρήνη), последњим представником Исавријанске династије. Ирина, која се у православљу поштује као светица, није пристала на његову понуду, сматрајући себе јединим законитим царским владарем. Византијски престо у преврату заузима **Нићифор I** (Νικηφόρος Α'), који је заратио с Францима, потом преговарао, али је погинуо у рату против Бугара. На крају је **Михаило I Рангабе** (Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ) наставио преговоре и рат бива завршен **Миром у Ахену 812. године**. Византијски цар признао је франачко Римско царство, а цар Карло суверенитет Византије над Венецијом, Истром, Далмацијом и јужном Италијом. Ове историјске чињенице донекле могу да појасне настанак савремене западноевропске цивилизације, али и културолошке и религијске узроке рађања **византофобије** и **оксидентофобије** с друге стране, које ће се постепено **рефлектовати на српско-хрватску омразу**.

Синови **Лудвига Побожног** након његове смрти започињу међусобни рат за наслеђе, који се окончао **843. године Верденским споразумом**, после чега је франачка држава подељена на три краљевине: будућу **Француску** **Карла II Ђелавог** (Charles le Chauve), будуће **Свето Римско Царство** (источно од Рајне) **Лудвига II Немачког** (Ludwig der Deutsche) и **Лотарингију** **Лотара Првог** (Lothar I), односно Северну Италију и међуречје Роне и Рајне. Примећује се да су ове турбуленције у Централној и Западној Европи дале одушак Хрватима на овим просторима, омогућивши им да подигну организованију и самосталнију државну творевину, али и даље под снажним утицајем, час Византинаца, час Франака. Слабљењем византијске моћи, Хрвати, али и огроман број Срба, улазе поступно у сферу Западне цркве, **римокатоличанства**, а нарочито два века касније, после **Великог раскола (Велике шизме) 1054. године**. Тај догађај, изникао на византофобији и

⁸⁰⁴ Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1980, стр. 24.

⁸⁰⁵ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Novi Liber, Zagreb, 1995, стр. 97.

оксидентофобији, показале се **основом српско-хрватских фобија**. Установљена конфесионална граница Рима и Цариграда пролазила је готово средиштем српских „склавинија“, поставши **пресудним чиниоцем етнодиференцијације Срба**.

Узроке византофобије ваља потражити у **вековној заосталости Западне Европе у односу на Византију**, која ју је до 11. века знатно надмашивала по свом богатству, пространству, војној сили, уметничким, књижевним и научним достигнућима, чега се дотиче и **Семјуел Хантингтон** (Samuel P. Huntington).⁸⁰⁶ Идентично, али опсежније, **ромејско-латинску нетрпељивост** разобличава домаћи византолог и универзитетски професор **Радивој Радић**. Он цитира **Никиту Хонијата**, који овако описује односе Ромеја и Латина у 12. веку: „Њихова прекомерна мржња према нама и наше потпуно неслагање с њима нису допуштале никакво осећање пријатности између њих и нас.“⁸⁰⁷ Византинци су Латине посматрали као варваре, неспособне да у потпуности схвате хришћанску догму и недозреле да разумеју „тајну Свете Тројице“.⁸⁰⁸ **Ана Комнина** ће истицати у 11. веку да је царство Ромеја „господарица народа“ и да не чуди што „робови мрзе своју господарицу“. Радивој Радић појашњава да тада с једне стране царује „**моћ, раскош и охолост Византинаца**“, док је с друге „**задивљени Запад**“ којем ходочасници, трговци и најамници откривају баснословна блага византијске престонице, чији је сјај стварао завист и распаљивао „**деструктивну озлојеђеност**“.⁸⁰⁹ Он подсећа да је „подвојеност хеленског Истока и латинског Запада заправо старија од хришћанства“, односно да је Рим успео војнички да покори грчки свет, али није био у стању да га духовно преиначи. Домаћи византолог цитира римског песника Хорација, стиховима који показују значај „меке моћи“ и у антици: „Освојена Грчка освојила је дивљег победника (Римљане) и унела уметност у сељачки Лацијум.“⁸¹⁰

Но, **византофобија** је постепено ишчезавала слабљењем Цариграда, остављајући за собом **презир** према „шизматичима“. Од тада Ромеји почињу да стрепе од војно јачих Латина који би одлазили у крсташке походе, пролазећи поред Цариграда. Ти страхови су имали реално упориште, а повремено безобзирно понашање Венеције прераста код Византинаца у „**праву мржњу против свега што је западно**“.⁸¹¹ Јавила се отворена **оксидентофобија** у Цариграду изазвавши **априла 1182.** године масакр над венецијанским живљем, скрнављена су католичка гробља, а папином легату одрубљена је глава и везана за псећи реп. Освета је стигла у виду најезде Нормана и заузимања Солуна **1185.** године, да би **1204.** уследио **Четврти крсташки рат**, један од најзначајнијих догађаја средњег века – **пад Цариграда у руке крсташа**. Тог **13. априла 1204.** забележени су незапамћени злочини на улицама византијске престонице које су починили Латини. Учесници из крсташког табора, Французи, говорили су о огромном опљаканом плену који им је пао у руке, богатству које није виђено „ни у време Александра, ни у време Карла Великог“.⁸¹² Створено је **Латинско Царство** на чији трон се попео **Балдуин I Фландријски** (Balduinus I), један од вођа крсташког похода. По његовој смрти царство ће све више слабити и Цариград је враћен у ромејске руке **25. јула 1261.** године, када га осваја никејски војсковођа **Алексије Стратигопул** (Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος). Латини су

⁸⁰⁶ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 50.

⁸⁰⁷ Радивој Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, Књига I, Стубови културе, Београд, 2000, стр. 21.

⁸⁰⁸ Исто, стр. 22.

⁸⁰⁹ Исто, стр. 23.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ Исто, стр. 28.

⁸¹² Исто, стр. 30-31.

избачени, а на престо долази цар **Михаило VIII Палеолог** (Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος), „отац отаџбине“. Но, Византија више никада није заблистала некадашњим сјајем. Важно је напоменути да је српски краљ **Стефан Урош I Немањих** учествовао у борбама против Никејаца, тј. као савезник Епирске деспотовине, Ахајске кнежевине и Сицилије. Године **1258.** године кренуо је у поход на Македонију, али је запоседнуте територије убрзо вратила грчка војска.⁸¹³

Углавном, од папствовања **Гргура VII** (Gregorius VII), постепено латински страхови и нетрпељивости према Ромејима почињу да се смањују и уступају место **русофобији**, која још увек траје, а с русофобијом природно је потицана и **србофобија**. Русија, духовна и културна наследница Византије, привући ће католичко-немачки „продор на исток“. Настојања да се уништи православље системом „штапа и шаргарепе“, видљив је и у политичким превирањима на Балкану истога доба. Срби, религијски подељени након Велике Шизме, „на поклон“ од папе добијају првог краља **Михаила Војисављевића**, док истовремено у Босни јача католички утицај преко мађарске круне, а рашкој владарској породици **Вукановића** пружена је помоћ у борби против Византинаца.

Мржња између Цариграда и Рима, односно католичког Запада и православног Истока, ипак је морала да се рефлектује и на односе између православних и католичких Срба. Потоњи ће српство изједначавати с православљем и постепено мењати свест о припадништву српском етникуму, да би у 19. веку коначно прихватили хрватство. Овај процес, који се јасно може поткрепити историјским изворима, данас је табуизована тема.

Врхунац моћи хрватске државе, према званичној историји, забележен је у време када су власт држали краљ **Томислав** (крунисан 925. године) и **Петар Крешимир IV** (од 1058. до 1074. године). Као што је споменуто, ширила је свој утицај према југу, на делове српских кнежевина – Паганије, Травуније и Захумља. Међутим, хрватска власт није дуго трајала, а набројане „склавиније“ задржале су српски карактер, као што доказује српски историчар **Синиша Мишић** у делу „Хумска земља у средњем веку“.⁸¹⁴ Не постоје примарни историјски извори који би са сигурношћу потврдили наведене претпоставке, штавише ни крунисање Томислава за хрватског краља. Званична историографија углавном је прихватила понуђену хрватску варијанту хумског и босанског средњовековља, мада су подаци који претходе стајалиштима хрватског историјског романтизма често опречни. На пример, према историчару и теологу из 18. века **Фрањи Ксаверу Пејачевићу**, краљ Томислав је био владар „**Загорске Србије**“ и „**целе Србије**“, а уједно и **Хрватске**, који је владао у првој половини 8. века.⁸¹⁵ Исти аутор такође наводи да је извесни **Звонимир** био „**први српски краљ**“⁸¹⁶, мада недостају извори који би потврдили и ову тезу, због чега не би требало овог владара мешати с **Дмитром Звонимиром**. Званична историја, коју су добрим делом „наново откривали“ хрватски романтичари у 19. веку, а српска наука прихватила, још увек није спремна на компромисе, мада велики број истраживача нуди низ доказа о кривотвореним историјским брошурама, средњовековним и нововековним исправама, које су својевремено служиле за различите црквене спорове (јурисдикције бискупија), а од 19. века и за доказивање „историјских права“. Оно што је свакако истина,

⁸¹³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 154-155.

⁸¹⁴ Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Филозофски факултет, DBR International Publishing, Београд, 1996, стр. 46.

⁸¹⁵ Franc. Xav. El. B. De Pejacsevich, *Historia Serviae seu Colloquia XIII. de statu Regni, et Religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV.*, Typis scholarum Piarum, Coloce, 1779, Tabula I, e-book, Digitalna knjižnica Slovenije, Доступно преко: <https://dlib.si/stream...>, Приступљено: 11.08.2019.

⁸¹⁶ Исто, стр. XX.

„Хумска земља“ је од почетака српско-хрватских односа била гранични простор, тако да је морала представљати **неуралгичну тачку, место сучељавања Срба и Хрвата**.

Велики напор учинила је Католичка црква у подвајању српског и хрватског народа западно од реке Неретве. На босанско-херцеговачким странама до 15. века забележени су искључиво етноними „Србин“ и „Влах“, а од реке Цетине до Истре (и у самој Истри) углавном „Хрват“, док су се у пограничним регијама Хрватске сусретали „Срби“ и „Власи“. Света столица је свој прозелитизам започела **потискивањем и забранама прослављања крсних слава**, као пре свега српског обичаја од Западне Бугарске и Македоније, преко Србије и Црне Горе, до Босне и Херцеговине, Далмације и Славоније. Иначе, постоје две теорије о постанку крсне славе или крсног имена: прва да је то сећање на дан када су српске породице примиле хришћанску религију, а друга да је реч о христијанизованом паганском обичају из времена Римског царства.⁸¹⁷ Наука је у начелу прихватила друго објашњење, пошто је познато да су Римљани имали кућне па и државне заштитнике, идоле, зване **лари** и **пенати**. Крсну славу су сачували Срби и Македонци, али и понеки римокатолици у Боки Которској, Конавлима, јужној Херцеговини, Далмацији, Босанској крајини, Албанији, муслимани у Босни и Санџаку, Горанци и Јањевци. Крсна слава је постала **„камен међаш разлика“** између православаца и католика, како наводи Екмечић, тј. Срба и Хрвата на јужнословенском простору. Тако је већ у Дубровнику од 16. века њено обележавање забрањено унутар и ван породичног дома, а избегавало се и давање **имена деци** која су имала везе с грчким свецима. Прешло се и на **разликовања у поздравима** од 18. века (нпр. „Помоз' Бог“ код православаца и „Хваљен Исус“ код католика), а уједначавање унутар конфесија се постепено спроводило. Ипак, нису сви католици одмах прихватили забране. Забележено је да су католички Морлаци у Далмацији славили божићне и друге празнике као и Срби па је „керсно име (...) код Сербљах исто (...) и код Морлаках“.⁸¹⁸ Постепено, православци су добили поспрдно име **„ркаћи“** („Грци“), а католици постадоше **„лацмани“** („Латини“).

3.2.7. Пад Хрватске под угарску круну, улога династије Вукановић у хрватској бановини и питање пограничне „Хумске земље“

Мађарски историчари истичу да је смрћу Звонимира „последњег краља из рода Трпимира“, **1089.** године, хрватски престо остао без наследника. Пошто је Звонимирова жена **Јелена Лепа** (Szép Ilona) била кћерка угарског краља **Беле I** (I. Bajnok or Bölény Béla), та околност је отворила пут „мађарском освајању Хрватске“.⁸¹⁹ Године **1097.** хрватски краљ **Петар** Свачић (или Сначић) погинуо је на Петровој Гори, у **Бици на Гвозду**, борећи се против Мађара предвођених краљем **Коломаном** (Könyves Kálmán). Пораз Хрвата довео је до потпуног расула државе, што су потпомогла и међуплеменска трвења.⁸²⁰ Схватајући да

⁸¹⁷ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 29.

⁸¹⁸ Исто, стр. 30-31.

⁸¹⁹ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, CLIO, Београд, 2002, стр. 43-47.

⁸²⁰ Хрватско племство, према неким средњовековним изворима из 14. века, било је подељено на „дванаест племена“ (лат. Nobiles duodecim generationum regni Croatiae): Шубићи, Чудомирићи, Гусићи, Јамомети, Качићи, Карињани/Лапчани, Кукари, Ласничићи, Могоровићи, Полетчићи, Свачићи, Тугомерићи. (Видети: Ivan Majnarić, „Plemstvo dvanaest plemena Kraljevine Hrvatske u hrvatskoj enciklopedičkoj obradbi od kraja XIX. stoljeća“, *Studia lexicographica, Časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, Vol. 2, No. 2(3), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2008, стр. 7).

неће бити лако да угуши побуне, мађарски краљ је одучио да се нагоди с Хрватима, тако да је године **1102.** потписан **Споразум о персоналној унији (Pacta conventa).** Хрватски политичари, правници и историчари од краја 18. века користили су овај документ као доказ хрватског државног права и континуитета, премда је њиме изгубљена државна самосталност Хрватске. Међутим, аутентичност исправе оспорава се већ у наредном столећу, из бар три разлога: 1) њен најстарији садржај налази се у два века млађој „Историји салонитанске цркве“, као додатак након смрти аутора хронике Томе Архиђакона, а објавио ју је потом и Иван Лучић 1666. године; 2) због евидентних генеалошких нетачности у самом тексту; 3) мађарски извори не помињу нигде постојање тог уговора. Веродостојност су оспоравали испрва мађарски историчари, који су подсећали да је Мађарска освојила Хрватску силом (што и пише на почетку документа – „Како и којим споразумом су се предали Хрвати краљу Угарске“) те да нема речи о „међународном уговору“. С друге стране неки српски и мађарски историчари сматрају да је „без обзира на веродостојност“ ове исправе, „неки споразум између угарског краља и хрватског племства ипак постојао“, тј. да Хрватска није потчињена угарској круни искључиво силом оружја, јер су се до 1918. године „сачували елементи државности и некадашње независности Хрватске, као што су: назив краљевина (regnum), звање бана, сабор, жупаније и племство“.⁸²¹

Мађарски медијавелиста **Кришто Ђула** подвлачи да је хрватско-мађарски Споразум о персоналној унији неаутентичан те да је окупација Хрватске недвојбено угарска оружана експанзија и феудално освајање. Хрватска из доба Трпимировића, подсећа исти аутор, ослабљена је и изгубила је независност комбинованим деловањем неколико спољних и унутрашњих фактора: 1) Утицај Борбе за инвестиру, због чега је појачана контрола над Хрватском од стране Свете столице; 2) Угрожавање територијалног интегритета од стране Светог римског царства; 3) Угрожавање територијалног интегритета од стране Млечана и Византије; 4) Претензија од стране Мађарске на обалу Јадрана; 5) Унутрашње размирице (притисак банова, осипање краљевских поседа итд).⁸²²

Коломан се споразумом обавезује да се неће уплитати у унутрашњу политику, односно на поштовање старих племићких повластица и могућност хрватске властеле да сама бира бана. Заузврат, хрватско племство прихвата Коломана за краља, обавезујући се на војну помоћ у случају потребе, тако да је мађарски владар крунисан у Биограду. Његови наследници вршили су феудализацију земље по угледу на Мађарску, насељавајући успут хрватске крајеве мађарским и немачким породицама, тј. вршећи мађаризацију окупираних територија.⁸²³

Након окупације Хрватске, Коломан наставља поход на Далмацију, о чему има више сачуваних историјских извора. Према натпису на торњу цркве Свете Марије у Задру, мађарски владар је ушао у овај град **1105.**, а затим и у Шибеник, Трогир и Сплит. Далматинским градовима издао је 1108. године **привилегије**, а потврдио их 1111. и оне се „могу сматрати веродостојним“, по мишљењу **Петра Рокаја**. Повељама је далматинским градовима гарантована унутрашња самоуправа (аутономија), али је задржао право на две трећине градских прихода, као и право на потврђивање избора градског кнеза и бискупа. На чело освојених покрајина краљ је поставио намесника, **бана**, обично мађарског племића или члана династије, док се управитељ називао **херцегом**. Потчињавањем Хрватске и нарочито Далмације под угарско жезло, Мађарска постаје „у мањој или већој мери,

⁸²¹ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, CLIO, Београд, 2002, стр. 43-47.

⁸²² Kristó Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, стр. 86.

⁸²³ Милан Владисављевић, *Хрватска аутономија под Аустро-Угарском*, Политика, Београд, 1939, стр. 6-7.

медитеранска сила“ и преко ових круновина се у значајном обиму одвијала спољна трговина краљевине.⁸²⁴

И поред тога што неки истраживачи покушавају да докажу континуитет суверенитета хрватске државе, њена краткотрајна самосталност свршила се након пада „народне династије Трпимировића“. Хрватска ће први пут обновити међународноправни субјективитет 889. година касније, отцепљењем од Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Додуше, у правним и историографским круговима презентује се тзв. „**Хрватска прагматична санкција**“ из **1712.** године, која је истакнута и у преамбули Устава Републике Хрватске као једно од изворишних основа „**тисућљетне националне самобитности и државне опстојности**“.⁸²⁵ Тим документом Хабзбуршкој монархији признато је право наслеђивања хрватско-угарског краљевског престола и женској лози династије, пошто је према претходном закону из 1687. ово право имао само мушки потомак породице, а краљ **Карло VI** (Karl VI. Franz Joseph Wenzel Balthasar Johann Anton Ignaz) није имао наследника. Хрватски сталежи су донели ову саборску одлуку **11. марта 1712,** како би осигурали даљу заштиту Хабзбурговаца од упорних претензија мађарског племства у наметању превласти унутар угарско-хрватске заједнице. Део Хрватског сабора био је „проугарски“, нарочито грофовске породице **Ердеди** (Erdödy) и **Кеглевић** (Keglyewicz), које су дале и неке хрватске банове.⁸²⁶ Три године касније, мађарски сабор је службено признао да Хрватска има право на властито законодавство, али под условима јединства свих Земаља Круне Св. Стефана (Угарске), како је то тражио и сам краљ Карло, чиме је „Хрватска прагматична санкција“ **изгубила правну вредност.**

Други хрватски историчари и правници становишта су да Хрватска од 1527. године има „властито државно уређење“, када је за владара изабран **Фердинанд I Хабзбуршки.** Односно, тврде исти, Краљевство Хрватске и Славоније је представљало у тој заједници засебну државну творевину. Наводно, постоји оригинални спис Хрватског сабора од **26. априла 1527,** у којем стоји „да се не може наћи (забиљежено) да би икоји владар силом завладао Хрватском, јер по смрти нашега посљедњег краља, сретне успомене Звонимира, слободне се воље придружисмо светој круни Краљевства угарскога, а послје тога Вашем Величанству“.⁸²⁷ Реално, Хрватска је била далеко од суверене земље, јер је бечки двор, у зависности од својих интереса, диктирао свеукупан политички живот, мењајући у складу својих потреба и границе провинција.

За успоредбу, Србија је своју самосталност успела да сачува неколико векова дуже, а након успешних устанака против Турака и постепеног стварања независне кнежевине, међународно је призната на **Берлинском конгресу 1878.** године.

Од половине 16. века Хабзбурговци ће организовати Војну крајину подељену на два дела: **Славонску крајину** (између Драве и Купе) и **Хрватску крајину** (између Купе и Јадрана), које су биле изузете од власти хрватско-славонског бана. Потом, од 1670. Хрватска губи и Приморје, о чему коментарише хрватски историчар **Фердо Шишић:** „Хрватска дакле није кроз читав XVIII. вијек, све до године 1776. – кад јој је враћена Ријека и сусједна хрватска обала – посједовала баш ни комадић приморја. (...) Не стојећи ни у каквом

⁸²⁴ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, CLIO, Београд, 2002, стр. 43-47.

⁸²⁵ Odbor za Ustav, Poslovník, „Ustav Republike Hrvatske (prečišćeni tekst)“, *Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske*, NN 8/1998, Доступно преко: <https://narodne-novine.nn.hr...> Приступљено: 08.09.2021.

⁸²⁶ Ivana Jukić, „U sjeni Hrvatske pragmatične sankcije“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, HAZU, Vol. 26, Zagreb, 2008, стр. 152.

⁸²⁷ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravno-povijesne studije*, Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985, стр. 160.

саобраћају са страним образовним свијетом, народ је хрватски још јаче заостајао. Сасвим је престао да буде ма какав самостални политички индивидуалитет и није располагао са собом. Нити је знао тко му је пријатељ, а тко душманин, или с ким је у савезу, а против кога ваља да војује.”⁸²⁸

Такође је важно подсетити да су српски племићи понекада заузимали извесне државне позиције у хрватској средњовековној бановини. У настојању да избори самосталност од Византије, Србија у 12. веку вештом дипломатијом тражи савезнике међу суседима. Рашки велики жупан Урош I удаје **1129.** своју ћерку **Јелену Вукановић** за угарског краља **Белу Слепог** (II. Béla), како би нашао чвршћег и поузданог савезника против **Манојла I Комнина** (Μανουήλ Α' Κομνηνός). Пошто угарски краљ није био довољно способан за вршење државничких дужности, власт у земљи преузима краљица Јелена и њен брат **Белош Вукановић**, који стиче високу дворску титулу **палатина**. У том својству бори се и против царева Светог римског царства, а у два наврата постаје и **хрватски бан** (1142-1158. и 1163. године).⁸²⁹ У време Белошевог бановања, Хрватском практично управља „његов човек“ **Богданац** (Bogdaniz), вероватни родоначелник „брибирских кензова“, **Шубића**.⁸³⁰ Током 19. века, када почиње да се прикрива улога Срба у одбрани и стварању модерне Хрватске, Белош се у радовима „хрватских романтичара“ представља као „славни хрватски бан“, а Богданац „као старешина племена Шубић“.⁸³¹

Судећи по вестима које пружају византијски и мађарски извори, Срби су у 12. веку били у **експанзији** и након борби против Ромеја (Византинаца), а било је успутних покушаја да се **заузму и неки хрватски предели**. Као што је у прошлом поглављу дотакнуто, историограф и државник **Никита Хонијат** (Νικήτας Χωνιάτης), као и други византијски хроничари, био је ненаклоњен Србима, што је разумљиво с обзиром на непрестане војне кампање које су Византинци водили против побуњених српских велможа. Хонијат спомиње како је **Стефан Немања** „незаситног апетита, жељан да прошири своје територије“, напао **„сународнике и прогонио их мачем“** те је „потпуно игноришући властите границе, **покорио Хрватску** и заузео град Декатарои, под византијском управом (Котор, прим. Д. К.)“, због чега је цар послао на њега војску.⁸³²

У „Хиландарској повељи“ из **1198.** године, „Бог је даровао“ Немањиним прадедовима и дедовима „да владају овом Српском земљом“, а према „Пролошком житију“ с краја прве

⁸²⁸ Фердо Шишић, *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао*, Српска књижевна задруга, Београд, 1922, стр. 11-12.

⁸²⁹ Ferdo Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića: 1102-1301*, Prvi dio, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944, стр. 60-64. (Кандидат објавио део текста у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиће хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁸³⁰ Damir Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti*, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol.22, Zagreb, 2005, стр. 4. (Кандидат објавио део текста у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиће хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁸³¹ Vjekoslav Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347.*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1897, стр. 17. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиће хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁸³² Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Wayne State University Press, Detroit, 1984, стр. 90.

половине 13. века, „Бог је створио (...) самодржалањима области српског престола од искона сроднике овог Светог и Преподобног Симеона“, што значи да се крајем 12. и почетком 13. века сматрало да су „Српском земљом“ преци Стефана Немање владали „одувек“, како закључује домаћи византолог **Предраг Коматина**.⁸³³ „Отачаство и рођење, његова истинска дедовина“, била је **српска земља Дукља**, што је забележио његов син **Стефан Првовенчани** у „**Животу Светог Симеона**“. Стефан Немања је, као што је већ споменуто, био крштен као католик у родној Рибници (данас Подгорица), тј. како пише у „Пајсијевог родослову“ (17. век), крстио се „у цркви св. архистратига у латинској јереси“. Као тридесетогодишњак поново се крстио по православном обреду у цркви Светих апостола Петра и Павла у Расу, „коју је сазидао Тит апостол“.⁸³⁴ Претходно је повратио „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ“. Заузео је и порушио утврђене грчке градове на обали, а Котору је утврдио свој двор, како је записао Стефан Првовенчани.⁸³⁵

За овај рад је битно нагласити освајачку кампању коју **Стефан Немања** предводи на „**Хрвате, Словине и Далматине**“ (стсл. „еже соуѣ Хрѣвати, Словинѣ, Дал'матина, и сѣихъ побѣждѣ“), како пише и у „Пејатовићевом родослову“.⁸³⁶ По свему судећи, у Хонијатовим аналима је заиста реч о **једном од првих документованих војних сукоба између Срба и Хрвата**, у којем српска војска покоравала делове хрватско-угарске државе. Но, као што то пише и у Немањиним житијима, он је „**враћао**“ запоседнуте земље, тако да је врло могуће да је након хрватске експанзије према Босни и Захумљу у време краља Томислава и Петра Крешимира, Немањин поход био и на Западу, бар деломично, „ослободилачког карактера“.

Историјска наука користи и дубровачки извор о Немањиним освајањима, пошто је **27. септембра 1186.** године, након више неуспешних покушаја (од 1172. године) да заузме Дубровник, српски властодржац потписао **уговор о миру**. Документ је имао карактер „**међународног мировног уговора**“, састављеног у два примерка, како је то давно оценио **Винко Форетић**. Први су потписали српски велики жупан Стефан Немања и његов брат захумски кнез Мирослав, а чува се и данас у Дубровачком архиву. Други примерак, који није сачуван, потписали су Дубровчани и предали га српском владару. У уговору су истакнуте обавезе обе зараћене стране, за разлику од каснијих споразума Срба и Дубровчана, у којима су посебно биле у једном примерку обавезе једних, а у другом обавезе друге стране. То упућује на закључак да се између Дубровника и Србије заиста водио рат, закључује Форетић.⁸³⁷

Према мировном уговору између Срба и Дубровника, Немања и брат му Мирослав допуштају Дубровчанима да **слободно тргују по целој њиховој земљи**, нарочито у луци **Дријеви на Неретви**. То упућује на могућност да се и у 12. веку српска власт простирала западно од ове реке. Наиме, други Немањин брат, **Страцимир Завидовић**, такође је

⁸³³ Предраг Коматина, „Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века“, *Зборник Матице српске за историју*, Вол. 107, 1/2023, Матица српска, Нови Сад, 2023, стр. 7-17.стр. 10.

⁸³⁴ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927, стр. XXII.

⁸³⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот Светог Симеона*, Пројекат „Растко“, Доступно преко: <https://www.rastko.rs...>, Приступљено: 26.05.2018.

⁸³⁶ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927, стр. 46.

⁸³⁷ Vinko Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, JAZU, Zagreb, 1951, стр. 55.

учествовао у српско-дубровачком рату и бродовљем је, заједно с братом Мирославом, безуспешно опседао град. Након што је потучен у Бици код Пољица, Страцимир креће да заузме Корчулу и Вис, бивша захумска острва, која су почетком 12. века окупирани Млечани. Будући да је Задар збацио власт Венеције **1180**, у истом су успела и наведена острва па је захумски владар мислио да је време за повратак свог суверенства западно од Стонског Рата и на острвима где су пре владали његови преци. Међутим, острвљани су желели да остану слободни и одбили су повратак захумској властели. Страцимир креће у војни поход да их поврати, али не успева у тој намери, јер им помажу Дубровчани својим бродовљем. Био је то у ствари сукоб око сфере утицаја у том делу Јадрана две регионалне силе. Пошто му је експедиција пропала (остао је без флоте на Корчули), морао је признати Корчуланима и Вишанима да их ослобађа сваке подложности према Захумљу. Ускоро су се острва нашла ипак под влашћу **угарско-хрватског краља** и од тада постепено слаби српски утицај на наведеним острвима и приобаљу. Рат против Дубровника се наставио све до наведеног мира 1186. године. Историчари полемишу да ли је Немања успео накратко да завлада градом, што је врло вероватно, јер се то наводи и у једној „променији аргумената“ дубровачког бискупа из **1255**. године, услед спора барске и дубровачке бискупије пред папом.⁸³⁸

Без довољно историјских извора незахвалан је посао реконструисати војне акције српског великог жупана у Хрватској, пре свега омеђити простор на којем су се одвијале и који део Хрватске је Немања успео да покори. Могуће да би се поново морали позвати на Порфириогенита, где он вели да Срби живе до реке Цетине у 10. веку, када да су Брач, Хвар, Корчула и Млет такође насељени Србима, док су се Хрвати пребивали на севернијим острвима. Староседеоци, Латини (или поромањени Илири), ограничили су се на живот у утврђеним градовима. Интервенцијом **цара Василија I Македонца** (Βασίλειος ὁ Μακεδών) дошло је до споразума византијских градова у Далмацији и хрватских владара у којима се договарају око територије и данка у новцу, вину и другим потроштинама. Међутим, јужније од Сплита не спомињу се Хрвати у том контексту, док Дубровчани плаћају Србима „**доходак српски**“. Српска граница према угарско-хрватској краљевини назире се из **Повеље Сплићанима**, писаној око 1190. године, а постоји само у препису хрватског историчара из 17. века, **Ивана Лучића**. Њоме велики жупан Стефан Немања даје слободу трговања Сплићанима у српским земљама (Захумљу, Хумској земљи, односно Хуму).⁸³⁹ Такође, у Лучићевим списима пронађен је и препис уговора српског краља **Стефана Владислава Немањића**, о пријатељству са Сплићанима.⁸⁴⁰ Ако Сплићани слободно могу да „излазе“ у њихове земље, то подразумева да је српска држава морала да граничи са регионом источно од града Сплита. Дубровачки историчар **Јаков Лукаревић** и **Мавро Орбини** тврдили су да граница Хума сеже до **Цетине**. Као хумски градови спомињу се и **Макарска** и **Омиш**. Познато је да је **Живогошће** припадало у време **Стефана Првовенчаног** и **краља Стефана Уроша I** православној хумској епископији са седиштем у Стону.

⁸³⁸ Vinko Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, JAZU, Zagreb, 1951, стр. 57-59.

⁸³⁹ У Лучићевом препису стоји препис оригиналне повеље на латиници: „Az veli xupan Nemana (pustaiu Splechiane da si) izlaze slobodno u moiū (zemgliu i snami rastacha iu) u Humschu zemgliu i snami vlacha u zetu...“. (Видети: Борислав М. Радојковић, „Немањина повеља Сплићанима“, *Историски записи*, књ. XIII, св. 1-2, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1957, стр. 125).

⁸⁴⁰ Исто, стр. 126.

Крај српске владавине Хумом, када ова територија прелази у руке босанских владара, десио се **1326.** године и од тада се у њиховим титулама, почевши од бана **Стефана II Котроманића**, налази и „Хумска земља“ (лат. „terra de Chelmo“). Концем 15. века одређени предели који су некада припадали Хуму (не до Неретве), почињу да припадају Хрватској.⁸⁴¹ Ту се крије, донекле, могући одговор на лакшу **хрватизацију** простора западно од Неретве у наредним вековима. С друге стране, „Хумска земља“ се током столећа, како показују документи, постепено „преселила“ источно од Неретве па све до Дрине.⁸⁴²

Индикативан је извештај о уговору између Стефана Немање и цара Светог римског царства **Фридриха I Барбаросе** (Friedrich I. Barbarossa), који је пошао у **Трећи крсташки рат**, прелазећи преко Србије. Састанак између српског и немачког владара уприличен је **27. јула 1189.** године у Нишу. Након протоколарне размене дарова, Срби су крсташима понудили војну помоћ против цара **Исака II Анђела** (Ισαάκιος Β' Ἀγγελος), што потврђује и **Никита Хонијат**, алудирајући и на раније покушаје да се склопи немачко-српски савез.⁸⁴³ Дипломатски односи са Светим римским царством, како наводе неки аутори, трајали су бар три деценије, тако да је Немања само наставио политику својих претходника и годину дана пре одаслао је своје посланство у Нирнберг, преносећи жеље да угости цара.⁸⁴⁴ Барбароса је учтиво одбио понуду Срба да им буде савезник против Византије, истакавши да не гаји лоше намере према било ком хришћанском владару. Стога је Немања имао додатну молбу – уговорно венчање Мирослављевог сина **Тољена** и ћерке **Бертолда IV од Андекса** (Berthold IV. von Andechs), маркгрофа Истре и „војводе Далмације, такође зване Хрватска или Меранија“. Ова понуда се допала Барбароси и његовим саветницима, а сагласио се и Бертолд. Венчање је требало да се одржи идуће године, 24. априла 1190. на дан Светог Ђорђа у Истри, али се то ипак није десило. Бертолд је поседовао северне далматинске крајеве око Ријеке и Кварнера, био је најближи српским областима, то јест, делила их је угарско-хрватска Далмација.⁸⁴⁵ Да су Срби успели у својој намери, имали би снажног савезника, угледног племића Светог римског царства, уз чију помоћ би се могла освојити обала данашње Хрватске. С обзиром да је Немања покушавао да прошири државу, логично је да би у повољном моменту напао угарско-хрватско-далматинска подручја.

Врло је важно истакнути да је кнез Мирослав, пошто је „завладао Хумом“, како истичу хрватски извори, **протерао католичког бискупа Доната** из старе бискупије, која се ту спомињала од 10. века, а јурисдикцију на његовом простору преузео је **дубровачки надбискуп**.⁸⁴⁶ **Растко Немањић**, који је од оца добио Захумље на управу 1191. године, да би се ускоро замонашио и добио име **Сава**, успоставио је, као архиепископ, након 1220. и Хумску епархију.

Важно је нагласити да је **кнез Андрија**, рођак српског краља **Стефана Владислава Немањића** прешао на страну угарско-хрватског краља па је морао да бежи 1237. и склони се „негде близу Сплита“⁸⁴⁷, што је још једна могућа потврда да се „стара граница“ Срба и Хрвата налазила у близини. Хум се као подручје под контролом Срба спомиње и у 11. веку, под дукљанским архонтом **Стефаном Војиславом**, када је заробио византијског стратега

⁸⁴¹ Вељан Трпковић, „Хумска земља“, *Зборник Филозофског факултета*, VIII/1, Филозофски факултет Универзитета у Београду – Научно дело, Београд, 1964, стр. 230-237.

⁸⁴² Исто, стр. 250.

⁸⁴³ Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Wayne State University Press, Detroit, 1984, стр. 90.

⁸⁴⁴ Александар Узелац, *Крсташу и Срби (XI-XII век)*, Утопија, Београд, 2018, стр. 150.

⁸⁴⁵ Исто, стр. 162-164.

⁸⁴⁶ Milenko Krešić, „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku“, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, No. 2, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Mostar, 2016, стр. 68.

⁸⁴⁷ Исто, стр. 74.

Дубровника **Катакалона од Клазомена** (Katakalon of Klazomenai) и спровео га с породицом у Стон, престоницу Захумља, око 1043. године.⁸⁴⁸ Исто је и стотину и двадесет година касније, када је Захумље под великим жупаном **Десом Вукановићем** (којег су неки аутори, уместо **Завиде**, сматрали оцем Стефана Немање).⁸⁴⁹

Што се тиче Паганије, ова српска „склавинија“, ни након што су Мађари покорили Хрватску, није ушла у састав угарских земаља, премда су њом од 12. века кнезови били из рода **Качића**, с центром у Омишу. Односно, можда су владали и столеће пре тога, када је краљ **Петар Крешимир IV** заузео српску Паганију. Они, према хрватским ауторима, беху једно од „**дванаест хрватских племена**“, пореклом из задарског залеђа, који су прихватили Коломана за краља Хрватске. Качићи ће дуго владати Макарском ривијером и биће подложни византијском цару, али ће одржати одређену политичку самосталност. Забележено је да их је штитио Стефан Немања од сплитског надбискупа након што је освојио Дукљу и Хум.⁸⁵⁰

Намеће се закључак да је **верска нетолеранција** између католика и православца на хумском, паганском и дубровачком подручју (од Омиша до Дубровника), један од главних узрока етничког и касније националног **раслојавања Срба**, то јест „десрбизације“ простора од Неретве до Цетине, те постепеног заузимања обале и унутрашњости од стране племства снажне угарско-хрватске државе.

3.2.8. „Историјско право“ Срба и Хрвата на Босну и Херцеговину

Српско-хрватски антагонизми око „**историјског права**“ на Босну и Херцеговину кључају век и по, распламсавајући полемике и конфликте због територијалних претензија на ово мултиетничко и мултирелигијско подручје. Стога су се на **босанској неуралгичној тачки** десили најбројнији и најмонструознији ратни злочини у 20. веку. Хрватско-српске нетрпељивости дубоко су **психоисторијски** и **психогеографски** детерминисане питањем „права на Босну“, десетлећима табуизованом темом.

На основу прегледа доступне историјске грађе и уз строго придржавање научне објективности, **српска изворност** средњовековне Босне и Херцеговине не би требала да буде упитна. То не искључује валидност података да је некадашња „област“ у Србији, како је назива Порфирогенит, каткада била под влашћу хрватских владара (попут лозе Шубића, а можда и династије Трпимировића). Сем тога, западни део савремене босанскохерцеговачке државе (од реке Цетине) и у Порфирогенитово доба припадао је Хрватској, а и у 14. столећу источне границе угарске круновине Хрватске допирале су до Грмеча, Гламоча и Имотске крајине.⁸⁵¹ У „Летопису попа Дукљанина“, којег поједини аутори представљају доказом да је Босна била „хрватска склавинија“, пише да је краљ **Петар Крешимир** од босанског бана „**заузео целу Босну и завладао њоме**“, ⁸⁵² а да су

⁸⁴⁸ Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Филозофски факултет, DBR International Publishing, Београд, 1996, стр. 45.

⁸⁴⁹ Исто, стр. 47.

⁸⁵⁰ Исто, стр. 48.

⁸⁵¹ Невен Исаиловић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу“, *Грађа о прошлости Босне*, 12/2019, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука, 2019, стр. 33.

⁸⁵² *Gesta Regum Sclavorum*, Том I, Критичко издање и превод / Издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд, Историјски институт, Никшић, Манастир Острог, 2009, стр. 117.

претходно **Босна и Рашка биле део Србије**⁸⁵³. То би значило, као што и историографија показује, да је хрватска властела, повремено, у име Угарске, Свете столице или из неких других интереса, спроводила **експанзивну политику** на подручјима која су населили Срби у 7. веку.

Подразумева се да ови подаци, без обзира да ли је реч о историјским чињеницама или митовима (пошто је „Летопис попа Дукљанина“ углавном непоуздан извор), нису ослонац за правдање територијалних претензија према међународно признатој држави Републици Босни и Херцеговини. Исто тако, наметање српског националног имена и порекла бошњачком или хрватском народу у тој сувереној држави, ослањајући се на податке о средњовековној српскости Босне и Херцеговине, су нецелисходна и апсурдна. **Покушај да се у овој дисертацији преиспитају историјски факти битни за српско-хрватске нетрпељивости, нису спекулације које би водиле у том смеру.** У интересу мирног саживота и помирења народа с простора бивше Југославије није прихватљиво упуштање у преинаке историјских извора или фаворизовање само оних који хране националну сујету, као што је неприкладно и да преживели историјски конструкти обликују будућност региона.

Историјске околности у којима су крајеви западно од Дрине престали да буду саставни део средњовековне српске државе настојао је давно да расветли **Јован Рајић**, пионир савремене српске историографије. У обимној „Историји разних народа, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов“, користећи сијасет историјских извора (чак и строго чуване хрисовуље српских краљева које је пронашао на Светој Гори), образлаже важну политичку акцију **Уроша Вукановића**, која ће у наредним вековима променити границе српског утицаја. Реч је о давању Босне (Раме) „у мираз“ приликом удаје ћерке Јелене за **Белу Слепог** (II. Béla), мађарског краља. Ослањајући се на хронику **Јаноша Туроција** (Thuróczi János), Рајић потврђује да је око 1130. године Угарска стекла онај део Србије којег Грци зову „Босна“, а Угри „Рама“ те да су од тада мађарски краљеви полагали права на Босну и због тога водили многе ратове са српским владарима.⁸⁵⁴ Неколико деценија пре Рајића, то ће споменути и **Фридрих Вилхелм фон Таубе** (Friedrich Wilhelm von Taube): „*Земља Рама или Рашка (Raschiah) обухватала је тада јужни део државе Срба. И кад је Урош (Urosius), краљ Србије удао године 1128. своју принцезу Јелену за Белу II, једанаестог краља Маџарске, дао јој је Раму у мираз.*“⁸⁵⁵

Средњовековна „српскост Босне“, како тумаче други савремени аутори, евидентна је и у упорним борбама босанских велможа против угарског краљевства и ватиканских крсташа, као и њихових настојања да покатоличе босанско племство и народ, али и у блискости и женидбеним везама српских и босанских владара.

Ту је свакако, већ споменута, културна истоветност, пре свега језичка и писана, са српским народним обележјима. То се тиче целог простора између реке Дрине и Цетине па стога и Западне Херцеговине, у којој се већ више од једног века истиче хрватски национални идентитет. **Марко Вего**, познати босанскохерцеговачки и хрватски историчар, археолог и епиграфичар, установљава пре више деценија да „на територију западног дијела Хумске Земље није до данас нађен ниједан латински споменик из средњег

⁸⁵³ Исто, стр. 59. и 59а.

⁸⁵⁴ Јован Рајић, *Историја словенских народа: Немањићи, Мрњавчевићи и Грбљановићи, Бранковићи, Златоусти*, Београд, 2003, стр. 39.

⁸⁵⁵ Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима*, Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 110.

вијека, него, напротив, само ћирилски“; да то „исто вриједи и за остали дио Хумске Земље и Травуније, које касније сачињавају Херцеговину“,⁸⁵⁶ као и да је пре ћирилице „на територији Босне и Херцеговине (...) владала глагољица старога облога типа“. ⁸⁵⁷ Познато је да су облу глаголицу користили сви Срби до 10. века, све док је у Босни и Херцеговини нису заменили ћирилицом, мешајући је испрва с облим глаголичним словима. Хрвати, уз превладавајућу латиницу, наставили су пак да употребљавају тзв. „углату глаголицу“.

Чини се да је Босна присиљена, убрзо након Велике шизме, да раскине религијске, политичке и културне везе с осталим српским земљама. У јеку **Четвртог крсташког рата, 8. априла 1203.** године, неколико месеци након што су крсташи опустошили Задар, босански бан **Кулин** (ожењен сестром Стефана Немање), дубровачки архиђакон **Марин** и поглавари „Цркве босанске“, **дјед Драгич** и „гошти“ **Љубин и Дражета**, потписали су у близини Зенице **Билинопољску изјаву** пред папским нунцијем, одричући се „шизме и јереси“. ⁸⁵⁸ У страху од моћне католичке војске, ова изјава је требала да обезбеди мир у Босни. Ипак, након потписивања, поглавари и верници „Цркве босанске“ (тзв. „крстјани“) наставили су да одржавају своје верске обичаје, који се, према тврдњама неких српских историчара, нису разликовали од православних, али су поседовали неку особеност због црквено-политичких околности у Босни. ⁸⁵⁹ Докази за такву тезу нису безначајни: у богослужењу свештенство (хијерархија: „дјед“, „гост“, „старац“ и „стројници“) је користило старословенски језик, имали су народна, словенска имена, у верским књигама користили су ћирилично писмо, а у сачуваним списима нема чврстих основа из којих би се могло закључити да су били следбеници „манихејског дуализма“ (католички и православни духовни и световни владари називају их „патаренима“, „манихејцима“, „катарима“, „крстјанима“, „бабунима“, „кудугерима“ и „богомилима“). Међутим, на основу других историјских извора, писаних оптужби за „јерес“, бацања клетви и прогона, како од стране Римокатоличке цркве, тако и од стране Православне цркве те хрватске и српске власти, може се доћи до закључка да је „Црква босанска“ морала гајити неку посебност. Потом, забележено је да је „Црква босанска“ пружала уточиште богумилима из Рашке, патаренима из Далмације и катарима из Западне Европе, због чега је Рим организовао више крсташких похода на Босну. У „Законоправилу Светога Саве“ називају их „бабунима“, пошто се исти у српском „Синодику православља“ проклињу као „зли јеретици, проклети бабуни, који се лажно називају хришћанима“ и „сваки бабунин да буде проклет“. ⁸⁶⁰ Ипак, неки српски аутори и даље сматрају да је учење босанских „крстјана“ и православних хришћана било истоветно; да су „крстјане“ штитили „шизматичи“, тј. православни, да су одредницом „крстјани“ правоверни хришћани себе одвајали од католика након Црквеног раскола (чиме је Босна припала папи), о чему сведочи више извора, попут „Житија краља Драгутина“ или писма цариградског патријарха синајским монасима „о православнима у Босни“. ⁸⁶¹

Међу најважније догађаје у српској средњовековној историји може се сврстати крунисање босанског владара **Твртка Котроманића**, које се вероватно десило у

⁸⁵⁶ Marko Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, стр. 104.

⁸⁵⁷ Исто, стр. 120.

⁸⁵⁸ Augustino Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium*, Tomus primus, Typis Vaticanis, Romae, 1863, стр. 20.

⁸⁵⁹ Миодраг Петровић, *Кудугери – богомили у византијским и српским изворима и „Црква босанска“*, Манастир Светог архиђакона Стефана, Београд, 1998, стр. 8.

⁸⁶⁰ Миодраг М. Петровић, *Помен богомила – бабуна у Законоправилу Светога Саве и „Црква босанска“*, Манастир Светог архиђакона Стефана у Сланцима код Београда, Београд, 1995, стр. 20-21.

⁸⁶¹ Исто, стр. 43-49.

манастиру Милешева, о чему обавештава **Мавро Орбин** у „Краљевству Словена“. Било је то време након смрти цара Душана, када долази до опадања државне моћи Србије, а 1371. умире и цар Урош, директни потомак Немањића, што је искористио босански бан, ширећи своју власт преко Дрине и на југ. На основу родбинских веза с династијом Немањића, одлучио је да се крунише **„сугубим венцем“** (двоструком круном), тако што је извршио пренос краљевског дигнитета из Србије у Босну. Ову вест потврђује и **Тврткова повеља Дубровчанима** од **10. априла 1378.** године, сачувана у Државном архиву у Дубровнику (Diplomata et acta, бр. 120, бечки ћир. бр. 1024), у којој своје „прародитеље“ назива **„господом српском“**, а себе **„краљем Срба и Босни и Приморју“**.⁸⁶² Твртко се, дакле, позива на рођаке **Немањиће** те му се зато у краљевској титули, на првом месту, налази њихово династичко име (Стефан), иако није господарио целом Србијом. Очигледно је да се у владарском наслову истиче само **српски етноним**, док су остали називи географског карактера (Босна и Приморје). Важно је нагласити да је повеља прожета емоцијама везаности за српски народ и српско наслеђе, као и жељом за обновом скрхане српске моћи.

Да је српство Босне истрајавало дуго након њеног издвајања из јединствене Србије, поткрепљује још старија повеља босанског бана **Матеја Нинослава**, којом **1234.** године уговара слободну трговину и мир с Дубровчанима, односно потврђује значај претходних повеља бана **Кулина**: *„А се јесте: ако вјерује Србљин Влаха, да се при пред кнезем; ако вјерује Влах Србљина, да се при пред баном, а иному Влаху да не буде изма. Божере ти дај здравије“*.⁸⁶³ Из написаног произилази да босански бан своје поданике назива „Србима“, што је често, али без ваљане аргументације, оспоравано од стране бошњачке и хрватске историографије.

Свакако, пре владавине Котроманића, довољно примарних извора доказује континуитет српског карактера Босне, без обзира што након Велике шизме јача утицај Рима (напоследку, слично се десило и с Дукљом). Осим тога, након пропасти самосталне Хрватске, Босна је окружена и моћном Угарском, која је помоћу хрватских племића потпомагала и „крсташке ратове“, које је папа слао против **босанских богумила**. Упркос освајањима, Босна је, као независна држава, у суштини одржавала своју српску изворност, о чему сведоче и други, страни извори. Тако, дана 28. јуна 1188, папа **Климент III** (Clemens III) дубровачком надбискупу шаље надбискупски плашт и повељу којом потврђује стара права дубровачке цркве, а у њој се спомиње и **„српска краљевина која је Босна“** (лат. „regnum Seruilie, quod est Bosna“).⁸⁶⁴ Битно је нагласити да **Јован Кинам**, такође у 12. веку, напомиње да река Дрина одваја Босну **„од остале Србије“**, што значи да је још увек постојало живо сећање о јединственој српској држави која је некоћ укључивала Рашку и Босну.⁸⁶⁵

⁸⁶² Видети: Љубомир Стојановић, „Старе српске повеље и писма“, Књига I, Дубровник и суседи његови, Први део, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XIX, Српска краљевска академија, Београд/Сремски Карловци, 1929, стр. 76; Dženan Dautović, Enes Dedić, „Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku (Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378)“, *Godišnjak*, Centar za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga 45, Sarajevo, 2016, стр. 231-233.

⁸⁶³ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak III, Listine godina 1201-1235, JAZU, Zagreb, 1905, стр. 427.

⁸⁶⁴ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak II, Listine XII vijeka, JAZU, Zagreb, 1904, стр. 226.

⁸⁶⁵ Ioannis Cinnami Epitome, *Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Ad fidem codicis Vaticani, Recensuit Augustus Meineke, Impensis ed. Webberi, Bonnae, 1836, стр. 104.

У були папе **Грегорија IX** (Gregorius IX) Дубровнику, од 26. марта 1263. године бележи се такође „краљевина Србија, која је Босна“ (*лат. „regnum Seruilie, quod est Bosna“*), чиме врховни католички поглавар у ствари прецизира дубровачком надбискупу да Босна више није саставни део Србије, већ да има посебну епископију.⁸⁶⁶ Препис овог документа штампан је у већем броју старих дипломатских зборника и добро је познат историчарима ових простора.

Век и по након османлијске окупације и четири века од потпуног одвајања Босне од остатка Србије, у страним изворима се и даље становници Босне и Србије описују као истородни, без помена Хрвата. За **Клода Дјуреа** (Claude Duret), француског историографа и лингвисту, који се позива на **Гијома Постела** (Guillaume Postel), такође француског лингвисту и дипломату из 16. века, **Срби и Бошњаци су јединствени народ**, који користи исте „хијеронимске или далматинске знакове“, пошто им је и језик заједнички, као и другим „Панонцима, Илирима, Далматинцима и Мизијцима“.⁸⁶⁷

На тлу босанске бановине забележени су **почетком 14. века сукоби између Срба и Хрвата**. Започео их је хрватски бан **Павле I Шубић Брибирски** у време престоних борби на угарском двору крајем 13. века. Тада он успева да ојача свој положај и утицај, што користи за проширење граница своје бановине. У исто време право на угарску круну стекао је и **Андрија III Млечанин** (III Velencei András), који је тражио подршку брибирских кнезова у доказивању своје баштине. Међутим, **напуљски Анжувинци** такође су претендовали на власт. У жељи да и они придобију Шубиће, поклонили су им 1292. године земљу од Модруше (Гвозда) до Хума (Неретве), с наследним правом. Идуће године широке руке показао се и краљ Андрија III, дарујући им читаву хрватско-далматинску бановину и наследну банску част. Искористивши ова смутна времена, кнезови Брибирски постали су најмоћнији великаши у споменутим крајевима.⁸⁶⁸ Уз повољну међународну ситуацију у регији, Павле I Шубић потом покушава да заузме и остатак Босне. Себе назива „господаром“ већ **1299.** године, иако те титуле нема у документима напуљских Анжувинаца. Сматра се да је средишњу Босну тада још држао зет сремског краља **Драгутина Немањића, Стефан I Котроманић**.⁸⁶⁹ Пролећа 1302. године, **Младен I Шубић**, Павлов брат, повео је војску и успео да заузме већи део Хума и Босне, потиснувши Котроманића до реке Дрине, а постоје и мишљења да се босански бан склонио у двор Драгутина Немањића. Неки хрватски истраживачи сматрају да је повод за ратни поход на Босну Павле Шубић нашао у „невери“ према угарском краљу **Карлу Роберту** (Károly Róbert) или да се у „својој пропаганди“ користио елементима крсташког рата против босанских богумила.⁸⁷⁰ Павле и Младен нису водили рат само против Котроманића, већ и против његових савезника из Србије, пошто су битке вођене и у Хуму, дакле против рашке управе. У тим окршајима трупе брибирских кнезова, потпомогнутих млетачком морнарицом, успеле су да продру до маја месеца у Требиње и Оногошт (данашњи Никшић).⁸⁷¹ Према хрватским изворима, Младен је успео да успостави власт у Хуму, док

⁸⁶⁶ Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Посебна издања, Књига 66, Историјски институт, Београд, 2016, стр. 216.

⁸⁶⁷ Claude Duret, *Thrésor de l'histoire des langues de cest univers*, De l'Imprimerie de la Société helvétique caldoreque, A Yverdon, 1619, e-Book, Доступно преко: <https://books.google.bj...>, Приступљено: 21.01.2020, стр. 734.

⁸⁶⁸ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata: Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526.*, Prvi dio, Marjan tisak d.o.o., Split, 2004, стр. 205-206.

⁸⁶⁹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 164.

⁸⁷⁰ Damir Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti*, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol.22, Zagreb, 2005, стр. 16.

⁸⁷¹ Исто, стр. 17.

српски историчари тврде да је власт у земљи и даље чврсто држао српски краљ **Стефан Урош II Милутин Немањић**, чија управа је претходно сезала све до Омиша. Наиме, извори наводе да је дошло до преговора између њега и бана Павла Шубића у Вруљи, близу Макарске, али одредбе споразума нису познате.⁸⁷² Чињеница је да се краљ Милутин 1308. године, у уговору с титуларним царем Латинског Царства у егзилу, **Шарлом III Валоа** (Charles de Valois), потписао као „**Краљ Далмације, Хрватске, Дукље, Србије и Рашке и читавог поморја**“ (лат. Rex Dalmatiae, Croatiae, Diocliae, Serviae, Rassiae ac totius maritimae)⁸⁷³, што је, врло вероватно, био одговор на Шубићев освајачки поход.

Босанска властела се никако није мирила с хрватско-млетачко-угарском окупацијом, тако да су „непознати кривоверци“ убили Младена Шубића, а Павле је поновио војни поход на Босну.⁸⁷⁴ Његова освајања печатају се 1308. године, када му је краљ **Карло** потврдио босански банат као наследни посед.⁸⁷⁵ Павла је након смрти наследио син **Младен II**, који се 1318. године придружио „крсташком походу“ новог титуларног латинског цара Цариграда, деспота Епира, краља Албаније, ахајског кнеза и господара Драча, **Филипа I Тарентског** (Philip I of Taranto), против српског краља Милутина. Извори говоре да су антагонизме започели Милутинови управници Стона, **Бранивојевићи**, нападајући поседе Шубића, као одговор на војне акције Младена II на подручју Усоре.

Рат против Срба подржао је и папа **Јован XXII** (Ioannes XXII), који је Милутина назвао „шизматичким неверним рашким краљем“, који је „у свему непријатељ хришћанске вере“,⁸⁷⁶ што није била реткост ни у дворским списима католичких владара који су водили ратове против Срба.⁸⁷⁷ У нападу је учествовао и угарски краљ Карло I, као и албанска властела. Младен II је из правца Хума ударио на српску војску, постигавши испрва приметне резултате, али већ идуће, 1319. године, промениле су се ратне околности. Српска војска успева да зароби Младеновог брата **Гргура V Шубића**, због чега је Младен II морао да преговара с краљем Милутином. Српски краљ је предао његовог брата на чување у Дубровник, а хрватски бан Младен II је био приморан на повлачење. Потом, морао је поново да прихвати поделу моћи са сином прогнаног босанског бана, **Стефаном II Котроманићем**. О снази и опсегу тадашње Србије сведочи запис на сребрном олтару из 1319. године у храму Св. Николе у Барију, на којем се Милутин назива господаром земље „од мора све до реке великог Дунава“.⁸⁷⁸

Током владавине Младен II окружио се мноштвом непријатеља; ређали су се устанци и побуне и у Трогиру и Шибенику. На крају је против њега угарски краљ послао војску на челу са славонским баном **Иваном Бабоњићем**, који је требао да га замени. Такође су га у Хуму напали **Бранивојевићи Требињски** у сарадњи с млетачким јединицама, опседајући му и утврду Имотски. Младен II је поражен прво у бици поред Шибеника, а потом и код

⁸⁷² Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 165.

⁸⁷³ Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil, Том 3 *Geschichte von Serwien und Boßnien*, bey Johann Jacob Gebauer, Halle, 1801, стр. 248.

⁸⁷⁴ Damir Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti*, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol.22, Zagreb, 2005, стр. 17.

⁸⁷⁵ Исто.

⁸⁷⁶ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 173.

⁸⁷⁷ Када су Угри ратовали против Уроша неколико година касније, у својим списима о ратним успесима у Мачви, такође ће назвати Уроша „шизматичким краљем Рашке“: „*Preterea cum Vrosius quondam rex Rascie scismaticus...*“, (Видети: György Györffy, „Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez“, *Történelmi szemle*, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője, Vol. 7, 1964, стр. 549).

⁸⁷⁸ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 173.

Клиса, након чега је заточен те убрзо умире под неразјашњеним околностима 1322. године.⁸⁷⁹ Може се констатовати да су ова дводеценијска дешавања помало мењала карактер Босне, која је још од појаве богумила и тзв. „Цркве босанске“, већ стицала засебан идентитет, као што је већ наглашено. Прогнани српски „бабуни“ из Рашке с краја 12. века одселили су се углавном у Босну, а трвења и ратови на религијској основи остала су међу Србима и након провале Шубића.

Неки хрватски племићи, попут **Вукослава Хрватинића**, остали су и после 1322. да господаре деловима поробљене босанске бановине. О томе сведочи повеља бана Стефана II Котроманића из **1326.** године, по којој он дарује кнезу Вукославу жупе Бањицу и Врбању: „И за то дадосмо кнезу Вукославу оне жупе за његову веру, а оне жупе беху неверне и стадоше против нас, а на страну Хрвата.“⁸⁸⁰ Повеља је вишезначајна јер говори о тренуцима када се јавља **хрватски етнос у Босни**, као резултат војних освајања. Ипак, ради се о појединим племићима, а не о народу који се јављају у изворима, тј. Бошњанима, Србима, Рашанима или Власима, између којих, по свему судећи, није било етничких, језичких или неких других разлика, већ се ради искључиво о регионалним етнонимима. Део народа, као што показује ова повеља, стала је ипак на страну славонско-угарског бана Бабоњића и они су учинили „неверу“ према босанском владару. Међутим, прелазак кнеза Вукослава и осталих чланова породице Хрватинић, којима су Шубићи признали господарење над Доњим Крајима, на страну бана **Стефана II Котроманића**, омогућило је брзу смену власти.

Доњи Краји, **предео између Врбаса, Уне, Саве и Грмеча**, помињу се први пут 1244. као саставни део **босанске бановине**,⁸⁸¹ а од стране Угарске запоседнути су 1254. године. У сваком случају, власт Шубића имала је вероватно пресудни учинак у **поступном редуковању српских особености Босне**. Простор западно од Врбаса називаће се и касније у разним документима, књигама па и географским картама „**Турска Хрватска**“, иако је етнички састав тог краја непромењен, што ће у 19. веку потврдити и неки босански фрањевци у својим путописима.

Да је настављен континуитет пребивања Срба у Доњим Крајима види се из повеље војводе **Ђурђа Воисалића**, синовца и наследника херцега **Хрвоја Вукчића Хрватинића**.⁸⁸² У овој исправи, писаној у Поткрешеву **12. августа 1434**, Воисалић потврђује баштинске поседе браћи Ђурђевићима (војводи Павлу, кнезу Николи и кнезу Влатку) и кнезу Вуку Вукићевићу, између ушћа Неретве и Цетине. Повеља, чији се оригинал чува у Државном архиву у Дубровнику, садржи значајне податке о политичкој историји Босне, али и етничкој и верској припадности народа ове области. У документу писаном штокавицом, као становници између Цетине и Неретве спомињу се само **Срби и Власи**, док је вера која

⁸⁷⁹ Damir Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti*, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol. 22, Zagreb, 2005, стр. 23-24.

⁸⁸⁰ Јелена Мргић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању“, *Грађа о прошлости Босне*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, 1/2008, Бања Лука, 2008, стр. 13.

⁸⁸¹ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1902, стр. 3.

⁸⁸² Хрватинићи, хрватско-босанско племство, дуговали су свој успон захваљујући рођацима Шубићима и њиховим војним походима током грађанског рата у Угарској (1290-1310). Поседе у Доњим Крајима потврдио им је напуљски краљ Карло II (Charles II d'Anjou) из династије Анжујаца 1299. године. Хрвоје Вукчић Хрватинић, највећи обласни господар у Босни, испрва је био кнез Доњих Краја, да би досегао и титуле великог војводе босанског и херцега сплитског.

се истиче – **католичка**.⁸⁸³ Ово је изузетно драгоцен историјски извор из 15. века о верским и етничким преплитањима у Босни, који имплицира да се тада **босанско-херцеговачки католици** још увек сврставају у **српски народ**. Етноним „Влах“ јавља се и годину дана касније, на суседној, западној територији коју држе Франкопани, у контексту сточарске касте. Занимљиво је да се тамо пак наводе и Хрвати, што значи да се етничка слика подудара Порфирогенитовим наводима.

Осим сличних врела која олакшавају одгонетање етнографске збиље средњовековне босанске државе, ту су и лингвистички докази који упућују на њену српску својственост. Из времена владања бана **Стефана II Котроманића**, очувана је даровна повеља Дубровнику, писана у Сребренику (документ је од **15. марта 1333.** године), тадашњој престоници босанске бановине, где је записано (у преводу на савремени српски језик): „(...) и зато стављам ја, господин бан Стефан, свој златни печат, да је веровано сваки да зна и види истину. А зато су четири повеље једнаке, две латински, а две српски, а све су печатене златним печатима (...)“.⁸⁸⁴

Исте **1333.** године **Пељешац** почиње такође постепено да губи српски карактер. Наиме, Дубровчани су вековима већ плаћали одређени данак за коришћење земљишта у његовој околини или за слободну трговину српским владарима чије земље су га окруживале. Порфирогенит нас обавештава да је још у 10. веку град плаћао 36 златника требињским и захумским кнезовима. У српским средњовековним повељама се наводе трибути као што су „**могориш**“ (**Стефана Радослава Немањића** из 1234. године), а од краља **Стефана Драгутина** устаљује се „**Светодмитарски доходак**“.⁸⁸⁵ Почетком **1333.**, после преговора окончаних на обострано задовољство, краљ **Стефан Душан** продао је Дубровачкој републици Стон и Пељешац за 8.000 перпера и годишњи трибут од 500 перпера, познат као „**Стонски доходак**“. Да би нови велики посед обезбедили и с босанске стране, Дубровчани су обећали годишњи данак у истом износу и владару Босне, не слутећи да ће бити принуђени да га плаћају Србима „безмало пет stoleћа“⁸⁸⁶. Будући српски цар је уступање Стона условио обавезом да у Дубровнику службује српски православни

⁸⁸³ Аранђел Смиљанић, „Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима“, *Грађа о прошлости Босне*, 4/2011, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука, 2011, стр. 123.

⁸⁸⁴ Franz Miklosich, *Monumenta Serbica: Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud Giulelmum Braumüller, Viennae, 1858, стр. 107.

⁸⁸⁵ У Архиву Дубровника чувају се листине везане за исплату „Светодмитарског дохотка“. Једна од њих, од 14. септембра 1328. године, гласи: „Године Господње 1328, индикције 11, дана 14. мјесеца септембра. Писано у Дубровнику у општинској канцеларији, у присуству Николета Леоне из Венеције, Бенциа дел Боно из Фиренце, магистра Бенедикта ранарника из Фана, општинског бријача, Мартола Тудишевића и Марина Лукаревића, свједока за ово позваних и замољених. Овдје је племенити и мудри човјек Бисте Примути из Котора, гласник и посланик преведрог господина, господина краља Рашке, за дољенаведено и остало од самог господина краља посебно одређен, како из писма самог господина краља, овдје приложеног, произлази, у име и у служби самог господина краља, а за самог господина краља, задовољен је и потврдио је да има и да је примио те да код себе има, од славног и моћног човјека, господина Балдуина Долфина, часног кнеза Дубровника, предате и исплаћене у име и у служби општине и људи Дубровника, а од сопственог новца речене општине, 3.633 перпера у млетачким грошевима, које је тај господин краљ потраживао да има и добије од општине Дубровника као процјену или данак за двије протекле године, на скоро протекли празник Св. Димитрија; остатак до 4.000 перпера, што је 367 перпера, општина Дубровника је задржала за себе због штете њој нанесене од Бранка (?) и његових људи у Жупи, према садржају уговора. (...) Стефан краљ.“ (Видети: Jovan J. Martinović, „Kotorske listine (6)“, *Matica, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, Br. 53, Matica crnogorska, Cetinje, proljeće 2013, 516-519).

⁸⁸⁶ Ђорђе Бубало, „Хиландарски и Стонски доходак у XIX веку“, *Хиландарски зборник/Recueil de Chilandar*, Књига 13, САНУ, Београд, 2011, стр. 83.

свештеник, а трибут је препустио јерусалимским монасима, који су се касније преселили у манастир Хиландар и манастир Светог Павла. Трибут им је исплаћиван, уз мање прекиде, до краја 15. века. Такође, након што је ове старе српске територије 1378. године преузео босански бан Твртко, прогласивши се краљем Срба и Босне, припао му је исти овај приход, којег су наследили наредни босански владари, до пада државе под Османлије **1463.** године. У **Твртковој** повељи од **10. априла 1378.** овај трибут се назива и „**српски доходак**“: „...да дају моме краљевству доходак српски, по закону по којем су давали господи српској. Такође, да (га) дају моме краљевству сваког наредног Митровдана.“⁸⁸⁷

По паду српске државе исплате су постале нередовне, због чега је интервенисао и османски султан **Мехмед II Освајач** (Fatih Sultan Mehmet), а потом и **Ахмет-паша Херцеговић** те је од тада братству манастира Хиландара и светог Павла (додуше, помоћу две фалсификоване повеље цара Стефана Уроша и султаније **Маре Бранковић**⁸⁸⁸), признато наследно право на „Стонски доходак“. Сваке друге године, све до пада Дубровачке републике, монаси су подизали свој трибут.⁸⁸⁹ Временом се природа овог данка променила, тј. католичкој републици „није пристајало да плаћа данак православним монасима“ па је чин давања заоденут у „симболично рухо“, „као повремену ничим обвезујућу милостињу, давану у накнаду за протеривање православних монаха из Стона и са Пељешца“, ⁸⁹⁰ како појашњава српски историчар **Ђорђе Бубало**.

Како је протицало време, свест о српском етничком пореклу постепено се гасила у областима под управом дубровачких „госпара“, од којих су неки ипак сачували сећања на српске корене, што ће у 19. веку подстакнути организовање **дубровачког србokatоличког покрета**. Српски етноним преживљавао је једино међу племством, нарочито у Босни и Захумљу, а користили су га и поглавари других држава, као и католички прелати. Године 1346. папа **Клеменс VI** (Clemens VI, natus Petrus Rogeriu) поставља извесног бискупа **Ивана** и препоручује га сплитском надбискупу, као и бану **Стефану II Котроманићу**, кога назива „**Стефан Бан владалац Рашана (Бошњана)**“⁸⁹¹. Реч је о историјски честом примеру који сведочи да су етнимици „Рашанин“ и „Бошњанин“ некоћ били синоними у босанској држави, као што је случај и са старијим византијским делима.

Како на споменутим границама према Хрватској (Доњи Краји), исто тако и источније, Срби се наводе као народ који обитава босанску земљу. Споменути **Стефан Вукчић Косача**, у почетку „војвода босански“ и један од најмоћнијих босанских велможа свога доба, титулисао се 1449. и као „**херцег од Светога Саве**“. Иако родом од Горажда, Косача је познавао традицију хумске земље, додељене давно пре **Растку Немањићу**, не кријући своју опредељеност православном хришћанству. На пример, своју титулу истицао је и у латинским повељама упућиваним римokatоличким владарима, попут **Повеље Барбари од Лихтенштајна** потписаној у Кључу **1. марта 1455.** године (лат. „Nos Stefanus Dei gracia dux sancti Saue...“). У документу јој обећава да је, као будући супруг, жели „потпуно

⁸⁸⁷ Аполлон Александрович Майков, *История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историею народа*, Въ Университетской Типографіи, Москва, 1857. стр. 87.

⁸⁸⁸ Ђорђе Бубало, „Хиландарски и Стонски доходак у XIX веку“, *Хиландарски зборник/Recueil de Chilandar*, Књига 13, САНУ, Београд, 2011, стр. 84.

⁸⁸⁹ Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд, 1999, стр. 746-748.

⁸⁹⁰ Ђорђе Бубало, „Хиландарски и Стонски доходак у XIX веку“, *Хиландарски зборник/Recueil de Chilandar*, Књига 13, САНУ, Београд, 2011, стр. 85.

⁸⁹¹ У лат. оригиналу: „*Stephano Bano principi Rasciensi (Bosnensi)*“. (Видети: Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Tomus primus, Ab Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. VI. 1216 – 1352, Typis Vaticanis, Romae, 1859, стр. 832).

сачувати у обреду и вјери Свете Римске Цркве, дозволити јој да има уза се свећенике, дјевојке и пратњу доличну своје вјере“.⁸⁹² Када говори о становништву своје земље, као и његови наследници, изричито их назива **Србима** и **Власима**. У уговору о миру с Дубровником 1450. године допушта Дубровчанима да слободно тргују на његовој земљи и у томе их не сме ометати „ни Влах ни Србин“. Исто тако, Стефанов син кнез **Владислав** се идуће године обавезује Дубровчанима неће зауставити своје људе „ни Влахе ни Србе“, да ради трговине слободно иду у Дубровник.⁸⁹³

У **16. веку** јављају се извори који сведоче да је дошло до извесног **етничког подвајања Срба у Босни**. За разлику од ранијих докумената, у којима се јављају Срби, Власи, „добри Бошњани“ и Рашани, између којих се најчешће ставља знак једнакости – „или“ (лат. „seu“), у путопису дипломате Светог римског царства **Бенедикта Курипешиха** (Benedict Curipeschitz von Obernburgиз) из **1530.** године, наилазимо на „три нације и три вере“: **Босанце** (католичке вере), **Србе или Влахе** (православне вере) и **„праве Турке“** (муслимане).⁸⁹⁴ Наравно, нација у 16. веку није исто што и нација три века касније па се појам преводи као „народ“. Важно је што Курипеших и **даље поистовећује Србе и Влахе** те тако отклања претходне недоумице у вези тих етнонима.

Узимајући у обзир најранија историјска врела о Србима на простору Западног Балкана, тј. радове Ајнхарда, Порфирогенита, Кинама и других аутора па преко папских була, мађарских хроника, све до босанских повеља, **српски карактер средњовековне Босне** тешко се може оспорити. Међутим, услед угарско-хрватских освајања, када долази до мисионарења, преобраћања и прозелитизма Католичке цркве, праћених војном силом на подручју Босне, хрватска модерна историографија још увек, под снажним утицајем великонационалне политике, својата средњовековну Босну. То је уједно показатељ да се хрватски интелектуални кругови не одричу концепта **„хрватског повијесног права“**.

Често се као „доказ“ хрватства средњовековне Босне и Херцеговине, али и Славоније и Срема, користи „копијална књига“ бенедиктинскога самостана Св. Петра у Селу (Сумпетар) у Пољицама, под називом **„Супетарски картулар“** из 12. века. Ради се о спису којем су и неки угледни хрватски историчари приписивали „сумњиву аутентичност“,⁸⁹⁵ с око 30 нумерисаних страница и чува се у Архиву каптола у Сплиту. Палеографском анализом утврђено је да се ради о рукопису двојице писара и трећег који је уносио „исправке каролино-готицом“. Наиме, на задњем листу се налазе два записа из каснијих векова (хрв. „припис“). У њима се говори о седам хрватских банова, који су бирали хрватске краљеве, као и о постављању банова из 12 хрватских племена: *„У прошлим временија у краљевству Хрвата био је овакав обичај: било је седам банова, који су бирали краља у Хрватској, када би краљ умро без дјеце, наиме бан Хрватске први, бан босански други, бан Славоније трећи, бан*

⁸⁹² Emir O. Filipović, „Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Lichtensteina (Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. godine)“, *Grada Arhiva Bosne i Hercegovine*, God. V, broj 5, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2013, стр. 10-11.

⁸⁹³ Радослав М. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909, стр. 27.

⁸⁹⁴ Курипеших (неки му презиме превод и као Курипечич), родом Словенац, запутио се 1530. године у Цариград заједно са 37 лица (23 „господина“ аустријског, штајерског, немачког и хрватског племства и 14 слугу), како би покушали да убеди султана да повуче војне посаде из Хрватске и Угарске, која је тамо остала након Мохачке битке (1526). (Видети: Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Svjetlost, Sarajevo, 1950, стр. 26-27).

⁸⁹⁵ Držislav Švob, „Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova“, *Historijski zbornik*, God. IX, Br. 1-4, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1956, стр. 101.

*Посиге четврти, бан Подравије пети, бан Албаније шести, бан Среми (=Хл'ми, Хум) седми“.*⁸⁹⁶

Стога је и **Вјекослав Клаић**, којем српски аутори спочитавају „заслуге“ за хрваћење српске културне баштине, казао да је део картулара „нешто сумљива биљешка из 12. или 13. стољећа“, јер је писац приписа „представљао избор хрватскога бана по узору њемачкога краљевства, гдје је у 13. стољећу бирало краља седам кнезова изборника“.⁸⁹⁷ Другом приликом Клаић је закључио да је писац приписа о бирању хрватског краља пренео немачку уредбу 13. века на Хрватску 11. столећа те да је сам припис „из конца 13., а можда чак из 14. или 15. стољећа.“⁸⁹⁸

Исто тако је хрватски повесничар **Фердо Шишић** изнео мишљење да су „припис“ писала доцније два непозната писца, један из друге половине 14. века, да други с почетка 16. века.⁸⁹⁹ Трећи хрватски историчар, **Држислав Швоб**, закључио је да је „сплитска црква“ дописала текст о старохрватским бановима у Супетарски картулар, како би босанска властела пред напуљским двором „дала босанским жељама подлогу о хисторијском праву“.⁹⁰⁰

Незанемарљив број аутора заступа мишљење да су простори који су данас настањени углавном Хрватима, од христијанизације ових простора били „строго католички“, не обазирјући се на истовремено присуство других конфесија. Међутим, примарни и секундарни извори не иду у прилог овим стајалиштима. Ширећи се вероватно из Македоније од 10. века, не само у Босни, већ и у хрватским крајевима, дошло је до снажења **богумилства** (синоним за патаренство, по мишљењу многих научника), које је своју претечу у Далмацији имало у „глагољашком покрету“ и ћирилометодијској традицији словенског богослужења.

Термин „**патарени**“ или „патерини“, како се у средњовековним документима називају верници Босне, односио се на паству која је учила да Свети Дух (или Дух Свети) исходи само од Оца (*лат. ex Patre*), што је део православног учења, за разлику од римокатоличке догме, према којој исходи и од Оца и од Сина, што је претходно објашњено. Осим тога, већина „богумилских“ повеља почињала је знаком крста и помињањем Свете Тројице, што је у опреци с тврдњама да су „богумили“ наводно презирали тај симбол, који је до данас остао и на већини богумилских стећака. Ваља се дотакнути и мита да „богумили“ нису имали верских објеката, којег оповргавају остаци старих босанских и далматинских богомоља у којима су олтари окренути истоку, тј. по православном црквеном обичају.

Постоји још мноштво супротстављених погледа на изворност Босне, међу којима су и **бошњачке „аутохтонистичке тезе“**, које овде нису представљене. Тиме је ова „спорна територија Срба, Хрвата и Бошњака“, извориште континуираних гложења историчара и политичара у последња два века. По стварању нације Бошњака⁹⁰¹, чију етничку посебност је, на темељу исламске вере и обичаја, подржала аустроугарска влада после окупације 1878. године, а потом и комунистичке власти крајем Другог светског рата, промовисање

⁸⁹⁶ Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina: povjesno-kritička istraživanja*, Vol. 1, Croatian Historical Institute, Chicago, 1960, стр. 19.

⁸⁹⁷ Držislav Švob, „Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova“, *Historijski zbornik*, God. IX, Br. 1-4, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1956, стр. 105.

⁸⁹⁸ Исто, стр. 105-106.

⁸⁹⁹ Исто.

⁹⁰⁰ Исто, стр. 115.

⁹⁰¹ Етноним „Бошњаци“ у званичној је употреби од 1993. године, када је на Првом бошњачком сабору у Сарајеву донета одлука о преименовању дотадашње нације Муслимана у Бошњаке.

историјских факата о изворно српском идентитету средњовековне Босне тумачи се у савременим историјским наративима најчешће као устаљена „великосрпска митоманија“.

3.3. Српско-хрватски односи од XIV до XIX века: сеобе Срба и борба за очување етничког идентитета

3.3.1. Српско-хрватска прожимања до османлијских освајања

Прва масовнија досељавања Срба, који су у мањем броју већ живели на простору Краљевине Хрватске, датирају од владавине босанског **краља Твртка**. „**Власи – шизматици**“, како су почели да их називају католички прелати, све су бројнији након продора Османлија, тако да их извори спомињу од Обровца до Задра и Трогира. Примећује се да сеобе крећу већ од Битке на Марици **1371**, потом Косовског боја **1389**. и после пада Смедерева **1459**, када нестаје средњовековна српска држава. **Јован Цвијић** пише да исељеници крећу из крајева око **Крушевца, Београда и Смедерева** ка **Срему, Босни и Далмацији**. Други, малобројнији део одлази пут **Баната, Бачке, Барање и Славоније**. После sukcesивног освајања Босне (1463), Херцеговине (1482) и Зете (1499) покренуте су велике „динарске сеобе“ у **Срем, Славонију, Хрватску, Далмацију и утврђену Црну Гору**.⁹⁰²

Остаће забележено да су Срби у Хрватској своје прве храмове и имања имали и пре **Косовске битке**. **Манастир Крупа** подигнут је 1317, **манастир Крка** 1345, а **манастир Драговић** 1395. године. Неспорно је да су ти храмови били сметали католичким прелатима, који ће потпиривати општенородну омразу староседелаца према „шизматичким Србима“, што ће јачати након пропасти српске државе. Папа **Иноћентије VI** (Innocentius VI), 17. јула 1355. укорио је млетачког дужда што се здружио с „рашким краљем“ (царем **Стефаном Душаном**), чије је краљевство „отворено јеретичко и шизматичко“ (лат. „rege aliisque Rasensis sismaticis et hereticis manifestis“)⁹⁰³, а против угарског краља и католика **Лудвига I Анжујског** (Anjou Lajos).

Историчари се слажу с оценом да су и српски владари, а међу њима и српски цар Душан, били **несклони католицима и Римокатоличкој цркви** на простору српске државе, где су и **прогоњени**, као што је случај с **Которском бискупијом**. Из тог разлога било је више покушаја да се цар Душан приволи **унији**, нарочито након што у Европу учесталије продиру све јаче османлијске војне посаде. У покушају покатоличавања српске царске породице истакнуо се папа **Климент VI** (Papa Clemens VI), који је свој наум покушао да спроведе у дело преко утицајног Которанина и Душановог протопротојере **Николе Буће**. Према неким изворима, почетком 1347. године папа Климент је обавештен из скадарске бискупије о Душановој вољности да прихвати унију. То је изазвало већу живост код католичких великодостојника у Котору, Бару и Скадру. Трудиле су се да српског цара убеде да што пре предузме кораке око признавања папе као верског поглавара српске државе. Ипак те вести су вероватно биле недовољно проверене, тако да су од 1350. године папски нунцији почели да прете цару Душану. Стога су позвани угарски краљ, Млечани и Јовановци, да ефикаснијим мерама утичу на цара, што је и уродило плодом, пошто је

⁹⁰² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 142.

⁹⁰³ Joannes Schafárik, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium*, I-II, Belgradi, 1860, стр. 156.

српски владар 1354. године „лојално потражио наслон за папску курију“.⁹⁰⁴ У међувремену је за папу изабран поменути **Иноћентије VI**, који је примио которског бискупа **Вартоломеја** с царевим писмом и обећањем да ће прићи Римокатоличкој цркви, али и условима за прелазак. Међутим, иако је папа љубазно одговорио, Душана није назвао царем, него краљем, што је увредило српског самодршца. Притом, угарски краљ **Лудвиг I Анжујски**, један од најмоћнијих владара Европе тога времена, организовао је безуспешни поход на Србију истог лета. Цар Душан није крио свој бес пред римским изасланством које му је стигло следеће године. Забранио је католицима у српској војсци да одлазе на мисе које је служио бискуп **Петар**, папин мисионар на српском двору. Овај црквени великодостојник, пошто је напустио Србију, посетио је угарског краља Лудвига I, наговарајући га да понови војну кампању.⁹⁰⁵ Свакако, та дешавања увелико су утицала, не само на конфесионално опредељење цара Душана, већ и на опстанак српског православља.

Досељавања Срба на простор бивше Краљевине Славоније бележи се и у 13. веку, за време владавине краља **Драгутина Немањића**, иако их је, врло вероватно, било и пре тога. Мада не постоје поуздани подаци, неки аутори претпостављају да се још приликом сеобе Срба на Балкан, део народа населио на тлу Срема и Славоније (домицилни су углавном себе називали „Словенима“). Према неким изворима, многе српске породице су се већ после смрти цара **Уроша V**, а нарочито након Косовског боја 1389. године, селиле у Срем и горњу Угарску. Прва знатнија сеоба забележена је **1404.** године, када су насељени Срби на острву Чепељу код Будима добили од краља Сигисмунда посебне повластице.⁹⁰⁶ Уследиле су и друге за владавине деспота **Стефана Лазаревића** и деспота **Ђурђа Бранковића-Смедеревца**. Потоњи је **1434.** године своју кћерку **Кантакузину Катарину Бранковић** удао за последњег цељског грофа **Улриха Цељског**, политички амбициозног, врло моћног племића, који је дошао и до титуле бана Славоније и краља Далмације и Хрватске. По удаји принцезе Катарине, али и нешто доцније, у тадашњу **Горњу Славонију** (северозападни део савремене Хрватске) долази српска војничка посада, која запоседа више утврда **од Копривнице до Загреба**. Међу војском је било и српског племства, а сви заједно су поступно примили католичанство. Тако **22. новембра 1447.** године угарски краљ **Ладислав V** (László Postumus) пише о **Рашанима** (лат. Rascianos) који су насељени у наведеним градовима. У исто време забележена су **прва српско-хрватска трвења** на северозападу данашње Хрватске, пошто поменути владар моли Србе да „**не узнемирују грађане и сељане разним теретима и кметским работама**“⁹⁰⁷, што довољно говори о одређеној војној моћи досељеника.

Мора се узети у обзир и чињеница да домородачко становништво још увек није имало хрватски идентитет, већ се осећало **Словенцима** или **Словинцима**. Своју домовину називали су „**Словиње**“, тј. како наводе и хрватски истраживачи – на том простору „**није било хрватског имена**“.⁹⁰⁸ Тек читав век касније словинско становништво почиње да се похрваћује, под утицајем такође придошлог хрватског племства и свештенства, које је избегло пред Турцима из тзв. Доње Славоније у остатке незапоседнуте Горње Славоније. Међу Словинцима такође је постојао и приличан број тзв. **Крањаца**, нарочито у

⁹⁰⁴ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 208.

⁹⁰⁵ Исто, стр. 209-210.

⁹⁰⁶ Радослав М. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909, стр. 92.

⁹⁰⁷ Радослав М. Грујић, *Споменица о српском православном Владичанству пакрачком*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996, стр. 17.

⁹⁰⁸ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovekovlje – prostor, ljudi, ideje*, ŠK Zagreb i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1997, стр. 289.

Крижевачкој жупанији и Вараждинском генералату, односно Словенаца из покрајине Крањске, који су насељавали и простор Лике од краја 17. века,⁹⁰⁹ где су такође временом прихватили хрватски идентитет.

Из исправа тога времена, које је сакупио и прокоментарисао **Иван Крститељ Ткалчић**, (од 1882. до 1892. године службеник архива и библиотекар Југославенске академије знаности и умјетности; надаље: ЈАЗУ), могуће је посматрати те прве несугласице па и насиље у српско-хрватским односима на подручју Загребачке надбискупије. Овај хрватски историчар и католички свештеник расветљава време краткотрајног „српског владања“ над Загребом и другим градовима Славоније, Словеније и Хрватске. Ткалчић то чини помало пристрасно, из угла хрватског истраживача с краја 19. века те га из те временске перспективе треба и схватати. Осим тога, ради се о аутентичним догађајима из архивске грађе, који су се, вероватно, неповољно одразили на међусобне односе Срба и Хрвата. Ткалчић проналази да је у време владавине „удове Катарине“, из медведградске утврде над Загребом газдовао капетан, „неки Србин именом **Боговац Милаковић**, који је спрам градске обћине са својими србским пријатељима (*per suos Rascianos*) исту гадну улогу наставио, какову је прије двадесет годинах извађао Ниемац Вилим Штам са својими њемачким разбојници (*per suos theutonicos latrones*)“.⁹¹⁰ Српском капетану се приписују „крађе и отимачине и друга грозна дјела“, која је починио 1457. године, због којих је био тужен градској општини од стране грађана различитих занимања, угледа па и полова (кројача, лекара, обућара итд.).⁹¹¹ На основу докумената које је Ткалчић објавио и у оригиналној преписци, приметна је немоћ славонског бана и загребачке општине да предузму било какве казнене мере против српске војничке посаде. Катарина Бранковић (Џељска) је након смрти свога мужа држала Медведград и друге градове грофова Џељских све до маја 1461. Због разних притисака била је присиљена да остави „земљу хрватску“ и да прода своје градове бану Ивану Витовцу „и његовим сваком Сигисмунду и Балтазару Вајспраху за 62.000 фор. златних...“⁹¹²

Иван Кукуљевић Сакцински расветљава разлоге Катарининог одласка након Улрихове смрти, као и број градова под њеном јурисдикцијом, тј. „кнежевином џељском и загорском“.⁹¹³ Забележена су такође имања која је Катарина продала „у угарском и

⁹⁰⁹ Hrvoje Petrić, „O Kranjcima i 'Slovincima' ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Cris, Povijesno društvo Križevci*, Vol. XI No. 1, 2009. стр. 31.

⁹¹⁰ Ivan Krst. Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, Svezak drugi, Izprave 1400-1499, Zagreb, Štamp. K. Albrecht, 1894, стр. CCVII-CCVIII.

⁹¹¹ Ткалчић, на основу архивске грађе, описује догађаје везане за репресалије које су вршили српске велможе у Загребу: „Туј се инди вели, да је Боговац Милаковић са својом србском дружбом у јесени прошле године украо коње градјанах (...) украо два вола градјанах (...) постолара Николу, бившега у својем трсју у градском подручју, сасвим оплиенила, опсовала и избила (...) постолара Николу дао оковати и у тамницу бацити и туј га више данах мучио (...) да га је на слободу пустио, али му ипак отео лук са стрелицама, мач, два бодезића и један фор. (...) да је две женске, градске поданице, на градском тлу сасвим оплиенио и избио, што оне не би ни за 20 фор. претрпјети хтјеле, толико бо платиле су љечника, који их једва излечио (...) Стјепану Платнару, отео му оружје вриедно 10 фор. Ова сва бездјела Боговца Милаковића утужила је градска обћина бану Ивану Витовцу, па је он на банском суду био осудјен, да плати задовољштину за крадју и друга зла дјела и његова и његове србске дружине, гдје је обрекао, да ће на нову годину на каптолском тргу градјаном све надокнадити; али јербо је слагао, те нити је дошао нити је платио на тај рок, како је обрекао био, тога ради градски изасланици на 3. јануара 1458. пред каптолом загр. просвједовали су проти тому.“ (Видети: Ivan Krst. Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, Svezak drugi, Izprave 1400-1499, Zagreb, Štamp. K. Albrecht, 1894, стр. CCVII-CCVIII).

⁹¹² Исто.

⁹¹³ О последњим временима господарења Катарине Кантакузине Бранковић, Сакцински пише: „Али мало продје времена те силни непријатељи подигну се против слабој жени, захтијевајући оставша имања и градове

млетачком новцу“: град Загреб, Медведград с Раковцем, варош и град Вараждин, град Винуцу, Мали и Велики Калник (Кемлек), Копривницу с остацима порушеног града Кибара, половину имања од Чаковца, Штригова и Св. Ђорђа (Св. Јурја у Међимурју), док је другу половину ових градова већ пре продала.⁹¹⁴ Војно-политичке прилике у **Српској деспотовини** биле су тада турбулентне, све до коначног пада Смедерева у османлијске руке **1459.** године. Јануара 1458. умире Катаринин најмлађи брат **Лазар Бранковић**, а власт преузима **трочлано намесништво**, несложно у вођењу спољне политике. Највећи део српске државе био је већ освојен, а са севера је претила и моћна Угарска с намерама да прикључи остатке остатака Србије. У таквим околностима појавиле су се две струје: прва, на челу с деспотовом удовицом **Јеленом Палеолог** (Ελένη Παλαιολογίνα Μπράνκοβιτς), која је решење видела у оквирима Угарске и друга, предвођена гувернером Рашке и чланом намесништва **Михаилом Анђеловићем**, који се радије приклањао Османлијама.

Михаилов брат **Махмуд Анђеловић**, као дете био је жртва „данка у крви“ и одведен у Једрене, где је исламизован. Поставши угледним јаничаром, уздигнуо се врло високо на турској државној лествици, све до титуле беглербег Румелије. Током српско-турских преговора тих година, једну преговарачку страну водио је Михаило, а другу његов рођени брат Махмуд. Стога и не чуди што се Михаило приклонио турској страни. У таквим околностима владарска позиција Катарине Бранковић све више је слабила, а од 1459. године, када је деспотовина престала да постоји, углед и моћ су јој убрзано опадали.

Од културне оставштине из доба владавине Катарине Бранковић, позната је **најстарија српска рукописна књига у Хрватској** – „**Вараждински апостол**“ (1454). Уједно, ради се и о најстаријем рукопису на простору данашње северозападне Хрватске на неком од словенских језика, пошто је прво дело на кајкавском наречју, „**Декретум**“ („Decretum“), ректора загребачке градске школе **Ивануша Пергошића**, из 1574. године.

Убрзо по одласку српске принцезе, повлачећи се пред Османлијама, у исти крај долази с народом и **Владислав Херцеговић**, син оснивача Херцеговине, **Стефана Вукчића-Косаче**. Као и Катарина, српски племић добија утврде **Велики и Мали Калник** код Крижеваца, населивши их са својом војном посадом. Тако је српско господарење калничко-билогорским крајем потрајало стотину година, односно до 1537, када **Никола Балша Херцеговић Косача** губи поседе, пошто је у **Грађанском рату у Угарској, Славонији и Хрватској (1527-1538)** пристао уз **Јована I Запољу** (Szapolyai János).

Цељске. На челу противниках њезиних стајаше њемачки цар Фридерик, који у вриеме немирах угарских, велику страну краљевине хрватске и угарске на своју страну доби. Рат против Катарине започеше понајприје у штајерској и крањској с отимањем градовах Цељских. У тој нужди узе Катарина у своју службу храброг али непостојаног Чеха Ивана Витовца, којег вјештином и храбростју више својих градовах Фридерик у оте, и остале своје неприатеље обузда. (...) Катарина Бранковићева биваше што ради невиерства Витовчевог, што ради прогањања од краљеве стране присиљена погађат се с царем Фридериком; ова пако погађања трајаху више годинах. (...) и Катарина Бранковићева господовала је још неко вриеме у свих градових Цељских, што су били у краљевини хрватској.“ (Видети: Ivan Kukuljević Sakcinski, „Dogadjaji Medvedgrada“, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, Knjiga III, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1854, стр. 44-45).

⁹¹⁴ Исто, стр. 46.

3.3.2. Последице османлијске инвазије на српско-хрватске односе: сеобе народа, стварање Војне крајине, крајишке привилегије и покушаји унијаћења

Пошто је пала српска деспотовина и Босанско краљевство **1463. године**, остали су незаштитени јужни и централни делови хрватског краљевства. Одбрана земље препуштена је нижем племству с мало војника у утврђеним пограничним областима. У међувремену Турци су освојили **Херцеговину 1482** те почели да упадају у Хрватску, Крањску, све до Млетачке Републике. **Јакуб-паша Хадум** (Dervīš Ya'kūb-Pāšā) је крајем 1493. провалио са лаком коњицом и у Словенију, пустошећи данашње средишње просторе Хрватске и Хрватског Загорја. **Тадија Смичиклас** прокоментарисао је пљачкашке хорде Османлија, које нико у том походу није заустављао „правом срамотом“ и „као да код куће никога није било“.⁹¹⁵

Тадашњи хрватски бан **Имре (Мирко) Деренчин** (Imre Derencsényi), без ваљане процене, одлучио је да се ипак одупре разбојницима, што хрватско племство, процењујући сопствене снаге, није одобрило. Одговорио је локалним господарима који су га из страха од потпуног губитка круновине спречавали да започне борбу: „*Ха, Хрвати, вазда сте били страшљивци!*“⁹¹⁶ Племство, понижено поругом, невољко се одлучило да прихвати бој с Турцима. Дана **9. септембра 1493. године** започела је **Битка на Крбавском пољу**, означивши **почетак и главни узрок распада Хрватског краљевства**. У бици су погинули водећи хрватски племићи, а бан **Деренчин** је заробљен. Настрадало је 70 свештеника и око 10.000 војника, што је био огроман губитак за Хрватску.⁹¹⁷ Према доступним изворима, у бици на турској страни било је, по свему судећи и Срба међу акинцијама (лаким коњаницима). Осим војске из санџака Босне, војници су дошли и из Србије (из Алаџа Хисара, тј. Крушевца), а на челу коњаничког корпуса из Цариграда били су **Ахмед-паша Херцеговић**, крштен као Стефан и син херцега **Стефана Вукчића-Косаче**, као и **Исхак-бег Краљевић**, крштен као Сигисмунд, син убијеног последњег босанског и српског краља **Стефана Томаша Остојића Котроманића**.⁹¹⁸

После пораза, бујице хрватских избеглица сливају се у Мађарску, Аустрију, Словачку, Италију и другде. Простор на којем су Хрвати претходно пребивали постао је након њихова бега **пуста земља** (лат. terra deserta)⁹¹⁹, коју почињу насељавати током наредних деценија углавном Срби, вољни да се боре против Турака. Бечки двор ће седамдесетих

⁹¹⁵ Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, Dio prvi: Od najstarijih vremena do godine 1526., Matica hrvatska, Zagreb, 1882, стр. 650. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹¹⁶ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Kratak ljetopis hrvatski Ivana Tomašića malobraćanina“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga IX, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb, 1868, стр. 23. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹¹⁷ Rudolf Horvat, *Povjest Hrvatske*, Tiskara Dragutina Benka, Petrinja, 1904, стр. 304-305. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹¹⁸ Krešimir Kužić, „Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. godine“, *Historijski zbornik*, Vol. 67, No. 1, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2014, стр. 19.

⁹¹⁹ Крај између река Купе и Коране означаван је као „прва пустиња“ (лат. desertum primum), а од Илове до Крижеваца и Копривнице као „друга пустиња“ (лат. desertum secundum).

година 16. века одлучити да се питању сеобе поклони већа пажња, јер је плаћене војске било све мање, а била је и прескупа за царску благајну. Српски народ почиње да се досељава из „**Мале Влашке**“⁹²⁰, испрва појединачно, а потом колективно у организацији Ратног савета у Грацу који је одређивао земљиште за насељавање.

Изгубивши деспотовину и постепено се исламизујући, православним Србима као нада за очување народног идентитета преостао је једино краљ **Матија Корвин** (Matthias Corvinus). Цену опстанка морали су да плате живим бедемом према Отоманској империји. Фактички, краљ Матија је у намери да од Угарске створи јаку средњоевропску државу, желео да поред Влашке и Молдавије и готово читаве Хрватске, у „земље круне Светог Стефана“ укључи Чешку и Аустрију. Вођен тим циљем уводи бројне реформе, пре свега војне, стварајући стајаћу војску, у којој нико није могао бити изузет од мобилизације нити од обавезног служења војног рока. У својим апсирацијама имао је одређеног успеха, али је ратујући на два фронта ослабио сопствену земљу. Војно исцрпљен, није могао да мобилише довољне снаге за одбрану јужних граница, одакле је Угарској претила највећа опасност. У циљу заштите југа државе, почињу се регрутовати пребегли Срби, насељени махом широм Срема. Краљ Матија је веровао да ће новоформирана „Војна граница“ (будућа Крајина) која се пружала од Београда, дуж Саве и преко Врбаса до Јајца, бити довољна заштита. Истина, током његове власти хришћански бедем није пробијен, али убрзо постаје слаб и пропусан.

Од осамдесетих година 15. века учестале су борбе на јужним границама Угарске у којима се истакао деспот **Вук Бранковић** (Змај Огњени Вук). Успео је јесени 1481. да разбије војску смедеревског заповедника **Скендер-бега** и да допре све до Крушевца. У повратку за Угарску, пратило га је око 6.000 српских породица. Бежу то **први масовнији српски пребези** које је краљ Матија населио у Банату, у околину Темишвара. Намера му је била да ненасељене јужне области насели српским живљем како би оснажио отпор Турцима. Претпоставља се да се до краја 15. века у Јужну Угарску преселило близу **130.000 Срба**. Законски акти из тога периода говоре и о **првим српским привилегијама**. Да би што јаче мотивисао досељене Србе за борбу против Турака, Угарски Сабор је **1481.** године донео законски акт којим се „Раци“ (Срби) изузимају од давања даћа (десетине) свештенству Католичке цркве.

Тако се по паду српске средњовековне државе традиција српских титуларних деспота наставила у Јужној Угарској, под специфичним околностима. Захваљујући и пребеглом српском народу стицао се **ирационални осећај српског државног континуитета**. Присутност Срба у мађарској дунавској флотили, хусарским одредима и краљевској Црној легији постаје од тада значајна. Како би што боље искористио српски ратнички потенцијал, Матија Корвин именује 1471. године **Вука Гргура Бранковића** за првог српског деспота у Угарској. Након његове смрти, исту титулу носили су **Ђорђе** и **Јован Бранковић**, као и **Иваниш** и **Стјепан Бериславић**. Последњи српски деспот био је **Павле Бакић**, који је непосредно након именовања 1537. године, погинуо у боју с Турцима код Ђакова. После њега изгубио се и последњи симбол српке средњовековне државности, а улогу предводника народа две деценије касније (1557) преузима обновљена **Пећка патријаршија**. За „Србе западних страна“ почетком 17. века оснива се **Марчанска епархија**, под чију јурисдикцију су спадали сви Срби у аустријским земљама „од Дунава до Јадранског мора“. Седиште јој је било у **манастиру Марчи**, а епископ је од пећког патријарха добио титулу „**вретанијски**“, док су се владике често потписивале као

⁹²⁰ „Мала Влашка“ (Parva Walachia) пружала се обронцима Папука и Псуња, омеђена границама данашњих општина: Славонска Пожега – Пакрац – Дарувар – Грубишно Поље – Подравска Слатина – Ораховица.

„епископ Рашана“ (лат. „rascianorum episcopus“), „епископ Србљем вретанијским“, „епископ српских синов“ или само „епископ Србљем“.⁹²¹

Када је маса Срба стигла у оквиру војничких посада под вођством поменутог племства, Турци су такође, освајајући делове Далмације и Лике, пресељавали српски народ. Тако је, у периоду од 1523. до 1527. године, из крајева Босне, Херцеговине и Старе Србије, извршена највећа сеоба Срба у Далмацију. У места која су напустили Хрвати, дошли су тзв. „мартолози“ (лат. „Rasciani sive martolozi“), „турски крајишници“, са задатком да чувају западне границе турске империје, док су им са супротне стране били саплеменици, Срби и Хрвати. Убрзо мартолози почињу да представљају већину као пешаци у пограничним формацијама, а уживали су повластице као и крајишки Срби на аустријској страни. Од Турака су добијали плату као коњаници (уместо новца добијали су тимар), ослобођени су даћа, нису били дужни да шаљу људе на галије итд.

Мехмед-паша Соколовић, као везир 1551. године, дозволио је мартолозима да уживају заузето земљиште и обећао им „заштиту од сваке неправде“. Готово цела Славонија и Јужна Угарска ушла је у састав Отоманске империје као турска војна крајина – **Серхат**. Становништво које је живело на том простору, видевши уступке Србима, само је доносило одлуке о предаји места турској војсци те су Турци без борбе заузели већину насеља између Саве и Драве.⁹²² На основу докумената из тог времена види се да су мартолози већином долазили из Рашке, односно поробљене Србије (лат. „ex regno Rasciae“).⁹²³

Пошто су Хабзбурговци 1527. преузели власт, обавезали су се да ће штитити Хрватску, чије племство није могло да скупип довољно пара за одржавање војске. Последица тога била је пад многих утврда и **бег хрватског становништва**. Након погибије задњег српског деспота **Павла Бакића**, српски народ долази на опустошена и напуштена хрватска подручја и **постепено се ставља под заштиту и службу аустријске круне**. Оснивањем града Карловца 1579. почиње организација границе која се с временом поделила на **Хрватску војну крајину** (протезала се од Сења до Саве, са седиштем у Карловцу) и **Славонску војну крајину** (смештена од Саве до Драве, са центром у Вараждину), а временом и на друге крајине (видети табелу 10). Тако ће 1579. бити основан **Карловачки**, а 1595. **Вараждински генералат**.

Током више векова постојања, њена организација, војна администрација и простор који је обухватала, често се мењао. Тек од **7. маја 1850. Основним граничарским законом** (нем. Grenzgrundgesetz), задржала је своје уређење све до распуштања границе. Крајишки Срби неспорно постају **најзначајнији људски фактор одбране**, док су финансијску снагу пружали доњоаустријски сталези. Свакако, ова чињеница **не умањује значај и допринос хрватског народа у одбрани Централне Европе**. Међутим, за овај рад је значајно истакнути да је аустроугарски официр и војни историчар **Адам Перне** (Adam Perné), у спомен-књизи посвећеној четрдесетогодишњици укидања Војне крајине („Warasdiner 1538-1913“), нагласио да је **1538. година**, када се „влашко“ (тј. српско) становништво населило на подручје Жумберка, **рођендан** не само Вараждинске пуковније, **„него цијеле Војне крајине“**.⁹²⁴

⁹²¹ Др Душан Кашић, *Отпор марчанској унији*, Лепавинско-северинска епархија, Православље, Аранђеловац, 1986, стр. 17.

⁹²² Boris Kršev, „Statuta Valachorum – pravna osnova nastanka vojne granice – Krajine“, *Civitas*, 1/2011, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Latar Vrkatić, Novi Sad, стр. 130.

⁹²³ Радослав М. Грујић, „Најстарија српска насеља по Северној Хрватској (до 1597. год)“, *Гласник Српског географског друштва*, Година I, Свеска 2, 1912, стр. 164-165.

⁹²⁴ Željko Karaula, „'Budi odan caru' i što 'Bog dada i sreća junačka': Warasdiner 1538.-1913.“, *Podravina*, Povijesno društvo Koprivnica, Vol. X, br. 19, Koprivnica, 2011, стр. 145.

Године **1540.** врховни заповедник крајишких трупа у Угарској и хрватско-славонској граници постаје **Ханс Унганд** (Hans III Ungnad von Weißenwolff). Он обавештава штајерске сталече да домицилни народ није дорастао за ратовање против Турака, већ да би „неко и њих морао да брани“, пошто су „навикли само да служе око столова својих господара и пуне подруме и кошеве њихове.“⁹²⁵ Унганд је био принуђен да поради на досељењу плаћеничких чета Немаца и Срба, јер су се показали успешни у сузбијању турских продора у Крањској, Жумберку и Сењском приморју. Под утицајем папе европски владари су и даље посматрали Хрватску и Хрвате као „предзиђе хришћанства“ премда су **главни војнички фактор одбране чинили православни Срби.**

Млетачко-турским ратом од 1537. до 1540. године, Далмација је подељена између Млечана и Османлија. У западном делу Славоније, освојеном и укљученом у састав Отоманског царства између 1536. и 1552. године, турске државне власти такође насељавају Србе, дајући им „влашка права“, с обавезом служења војне службе на граници. Као што је напред речено, подручје које је граничило с остатком незапоседнуте Славоније названо је „**Мала Влашка**“.

Многи Срби су одатле бежали на „хришћанску страну“, на којој су се већ налазили српски граничари, примамљени обећањима аустријских власти да ће добити положај слободних сељака – војника, који је био повољнији од њиховог дотадашњег статуса у Турској. Тако је утврђено да се у Вараждински генералат по завршетку **Дугог рата**, у пуне крајеве око градова Крижеваца, Иванића и Копривнице, преселило још 1.218 српских домаћинстава.⁹²⁶

Тек од **1633.** године **из Босне и Србије** пристиже нови талас народа на млетачку територију. Срби се тада насељавају на простор данашње **Буковице**, уз **Задар** и **Шибеник**. Пола века касније, током **Рата Свете лиге** (1683-1699) године, мења се турско-млетачка граница, тј. помера се западније, а све више Срба прилива се у далматинско залеђе. Исто тако царска војска напредује и у Славонији. Из овог раздобља познате су чувене војводе, попут **Стојана Јанковића**, **Луке Ибришимовића**, **Марка Месића** и других, које хрватска и српска историографска грађа подједнако својата.

По **Руско-турском рату** (1768-1774) креће нови талас Срба из Босне у Далмацију, отприлике на иста подручја. Овај период пресудан је за развој **српско-руских односа**, јер долази до **поклапања интереса**: Србима је победоносна, дуго припремана руска офанзива, поговодила због слабљења Отоманске империје, док је Русима сваки устанак на Балкану био значајан из истог разлога. Сем тога, Русија је обезбедила излаз на Црно море и право да штити хришћанске народе у Османском царству.

У 18. веку, услед опште глади и **верске нетолеранције**, према писању архимандрита манастира Крупе **Ферасима Зелића**, иселило се бројни српски народ у Срем и Славонију. Само **1774.** године отишло је преко 1.000 српских породица, тако да се број Срба у Далмацији понешто проредио.

Иначе, један од ранијих писаних помена Срба у далматинском залеђу бележи се у законској исправи бана Далмације и Хрватске **Ивана VI Франкопана**, од **18. марта 1436.** године („Закон за Влахе у Цетинској жупанији“). У том, **ћириличном документу**, Хрвати и Срби разликују се од Влаха који тада још увек чине засебну социјалну категорију: „*И да ни*

⁹²⁵ Радослав М. Грујић, „Најстарија српска насеља по Северној Хрватској (до 1597. год)“, *Гласник Српског географског друштва*, Година I, Свеска 2, 1912, стр. 159.

⁹²⁶ Војин С. Дабић, „Мала Влашка у Славонији. Насеља и становништво од краја XVII до половине XVIII века“, *Српске студије*, Књига 1, Центар за српске студије, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 11-13.

над ними ниедан Хрватин воивода, нер едан измеу них да е воивода над ними, ки ним заповида, с нашим се кнезом договарае. (...) И Срблин да не море отдати на Влаха, ни Влаха на Срблина.”⁹²⁷ Хрватски историчари старије генерације наметали су став, без икаквих ослонаца на друге изворе, да су споменути Срби „без сумње страни људи, ваљда трговци“, како је то домислио **Радослав Лопашећ**.⁹²⁸

Табела 10 – Административне области Војне крајине (15-19. век)

Административни назив области	Оснивање	Подручје које је захватала
Приморска војна крајина	15-16. в.	Од Купе до северног Јадрана.
Банска војна крајина	1530. г.	Између Купе, Уне и Саве.
Славонска војна крајина (стара)	1538. г.	Од Драве до Саве.
Хрватска војна крајина	1553. г.	Од Купе до северног Јадрана.
Дунавска војна крајина	1702. г.	Делови јужне Бачке и северног Срема.
Потиска војна крајина	1702. г.	Делови североисточне Бачке.
Поморишка војна крајина	1702. г.	Поморишје (доњи ток реке Мориш).
Посавска војна крајина	1702. г.	Дуж тока реке Саве.
Банатска војна крајина	1751. г.	Јужни Банат, дуж Дунава.
Славонска војна крајина	1745. г.	Посавином до Земуна и Дунавом до Петроварадина
Трансилванијска војна крајина	1762. г.	Источни и јужни део Трансилваније.
Шајкашки батаљон	1763. г.	Троугао између Дунава, Тисе и Римских шанчева.

Извор: Drago Roksanđić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991; Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993.

На просторе **Лике, Крбаве, Кордуна и Баније**, као што је напоменуто, покренуте су српске сеобе одмах после освајања Босне 1463. године. Пошто су опустела велика подручја,

⁹²⁷ Ivan Mužić, *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010, стр. 27-28.

⁹²⁸ Radoslav Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta - Hrvatski urbari*, JAZU, Zagreb, 1894, стр. 8.

а да би освојене земље задржали и претворили у базе за даља освајања, Турци их насељавају новим српским становништвом. Користили су их као помоћну и посадну војску, **мартологе** или **акинције**, често под командом народних старешина, војвода и кнезова. Овај чин насилног пресељавања Срба, многи хрватски историчари користили су као повод за **ширење нетрпељивости**, оптужујући српски народ да је, служећи Турцима, пљачкао и убијао Хрвате, чиме се систематски занемаривала пресудна улога српских крајишника у одбрани Хрватске, Далмације и Славоније, а тиме и источних граница Европе. О томе довољно сведоче следећи историјски догађаји из прве половине 16. века:

1) Године 1526. у **Мохачкој бици** између Угарског краљевства и Османског царства, у којој се практично одлучивала судбина Мађарске, учествовало је на хришћанској страни око 5.000 Срба;

2) Рашки (српски) капетани и војводе били су ударна снага хабзбуршке офанзиве против Турака у Славонији 1537. године;

3) Српски кнез **Стефан Штиљановић** због војничких доприноса и верности хабзбуршкој круни (од Мохачке битке до чувања граница у Славонији и Барањи), добио је од цара **Фердинанда I Хабзбуршког** имања у Вировитичкој жупанији и град Валпово на управљање итд.⁹²⁹

Турци су приморавали Србе на расељавање, омогућивши прелазак избеглих у незапоседнуте хришћанске крајеве, тако да се народ већ крајем 15. века раздвојио на Србе под хрватско-угарским племићима и аустријским војним заповедницима, као и на оне што остадоше под Турцима у Босни и турском делу Славоније. Од хрватских властелина Србе су међу првима насељавали грофови **Зрински и Франкопани**, пошто су им се поседи нашли под ударом Турака. Већ од 1493. године у Модруши се помиње српска стража са својим војводама, а 1500. године, приликом размеђивања Модруше и Витуња, говори се о насељеним Србима. Пре 1540. Срби се налазе и око Огулина, као страже и као „хришћанске уходе“, на територији под Турцима. Године 1544. има их и као поданика бана **Николе Зринског**, на поседима око Рибника, у Прилишћу и Распојнику на Купи, где су служили разрешени феудалних даћа, али уз обавезу да му предају половину ратног плена.

Аустријска команда у Сењу располагала је с 200 ускока за упаде у турску Лику, с којима је мање групе Срба пресељавала у свој део Лике и у сењску околину. Већи продор у Лику, у два маха, током 1548. године, извео је заповедник Хрватске војне границе, **Андрија Ауершперг** (Andreas von Auersperg), који се нарочито истакао **1593.** године у **Бици код Сиска**, којег је опседао **Хасан-паша Предојевић**, чувени турски војсковођа српског порекла, који је као дете одведен у јаничаре „данком у крви“.⁹³⁰

1600. године уз претходни договор са Србима око Удбине, генерал **Ђорђе Ленковић** их је населио око Огулина, а затим преместио у Гомирје. Међутим, снашле су их велике невоље због намере Франкопана, на чијем земљишту су се населили, да им се наметну као господари и оптерете их дажбинама и кметским обавезама. Спор с њима отезао се годинама и завршен је откупом земљишта од стране Гомираца. Ово је репрезентативни **пример сукоба Срба с хрватским племством**, које је као и касније свештенство, потицало

⁹²⁹ Ivo Vukcevic, *Croatia 2: Ludwig Von Gaj Opposes Croatia's Hungarian Heritage*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2013, стр. 300.

⁹³⁰ Јован Цвијић је овако појаснио утицај „данка у крви“ на сеобе Срба: „Узимање деце у Јаничаре било је узрок расељавању хришћанског становништва. Данак у крви, који је укинут тек 1676. год., био је бич за балканске Хришћане. (...) Даље, ово узимање деце у току два и по века имало је иста дејства коа да је сваке четврте године била по једна миграција.“ (Видети: Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 143).

католичке Хрвате (махом кметове) да из верских, али и економских разлога, на нетрпељивост.

Одређен број хрватских („словинских“) кметова успео је да пребегне Србима, посебно у Вараждинском генералату, захтевајући да живе по „влашким правицама“. Забележени су случајеви тих тзв. „пребега“, који су напуштали католичке феуде, одбијајући да плаћају и десетину Римокатоличкој цркви. Бежање кметова било је толико учестало, да је *colonus fugitivus* постала свакодневна појава, што је изразито љутило црквене великодостојнике, који су узрок томе проналазили у „**проклетом влашком народу**“.⁹³¹ Ипак, декретом цара **Фердинанда II** (Ferdinand II) из 1630. Војна крајина је изузета из банске управе, а Бечки двор преузима надлежност над крајишким посадама, што ће потрајати до 19. века.

У **Рату Свете лиге** (1683-1699), ослобођена су широка подручја централне Европе, а ослабила је и моћ Османлија, чему су придонеле у великој мери трупе аустријске царске војске, банске војске у Хрватској и Славонији те млетачке у Далмацији, углавном састављене од Срба и Хрвата. Према проценама аустријских статистичара, у Лици и Крбави пред Велики бечки рат било је око 9.000 Срба, од којих је трећина устала на борбу и великим делом допринела протеривању турског окупатора.⁹³² Након што је краљ Француске **Луј XIV** (Louis XIV) напао Хабзбурговце, уследило је повлачење хришћанске коалиције из дубине Балканског полуострва, а са њима је уз надчовечанске напоре кренуо и огроман број Срба који су се подигли на устанак. Од тада, Срби ће бити још бројнији међу граничарима, пошто је **Арсеније III Црнојевић** повео **Прву велику сеобу Срба** почетком **1690**, а на позив цара **Леополда I** (Leopold Ignaz Joseph Balthasar Franz Felician). Бежећи пред осветом Османлија народ је у беди напуштао огњишта, док су Турци палили српске манастире и друге светиње, пљачкали, убијали немилице и део ухвећених одводили у робље. Пећки патријарх, који је предводио народ у сеоби, тражио је у Београду **18. јуна 1690**. на великом збору „**од цара слободу вере и јемство**“, да верски вођа Срба може бити само „**от нашега рода и језика србскога**“.⁹³³

Срби који су дошли током сеоба, у хрватској историографији још увек се често називају „**Власима**“ (или „власима“). Тиме се, наочиглед демократске јавности, у држави-чланици Европске уније наставља успешна политика „тихог одсрбљавања“ и асимилације преосталог српског становништва коришћењем пејоративног назива који се користио од 16. до 18. века у различитим званичним документима на подручју Војне крајине, али увек као синоним за Србе. Наиме, Римокатоличка црква у Хрватској је 2012. године обележила 400-годишњицу **унијаћења жумберачког подручја**, прикривајући да јер реч о досељеним Србима. Искључиво су спомињани под именом „ускока“ и „Влаха“, што је у јавности прошло готово незапажено.⁹³⁴ Логично, прослава прекрштавања неког народа није добар пут за враћање поверења међу народима, нарочито ако се тенденциозно сакрива назив народа који је вековима **преобраћан духовно и политички** на одређеном подручју. Етноним „Влах“ се вековима у Хрватској и Босни и Херцеговини користи и као **пејоративни назив за Србе**, што је напред истакнуто, вероватно због тога што се радило о оном делу српског народа који је живео на планинама, стичући нешто другачије животне навике. Најчешће, као пример класичне историјске искључивости и ревизионизма, етнички се ти „Власи“

⁹³¹ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 162-169.

⁹³² Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993, стр. 61.

⁹³³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 450.

⁹³⁴ Никола Живковић, *Жумберак*, Српски лист – Гласник Српског клуба, Април 2013, Доступно преко: <http://www.srpskilst.net...>, Приступљено: 20.05.2015.

повезују с домородачким становништвом Балкана „романског порекла“, тј. поромањеним Илирима, премда примарни историјски извори јасно говоре о досељеним Србима или Рашанима.

Барон **Јохан Христов фон Бартенштајн** (Johann Christoph von Bartenstein), аустријски историчар, правник, државник, дипломата и саветник царице **Марије Терезије** (Maria Theresia Walburga Amalia Christina), написао је „Кратак извештај о природи расуте, многобројне илирске нације у Царско-краљевским наследним земљама“. Он пише да се под именом **„илирског народа“**, у привилегијама добијеним 1691. године подразумевају **Рашани** (Срби), **Власи** и **Русини**, „који су, иако међусобно веома различити у неким аспектима“, сви православни и углавном нису „сједињени“ (католици, прим. Д. К.).⁹³⁵ Из српскоправославних рукописа видљиво је да су Срби у Вараждинском генералату **гајили свест о посебном етничком идентитету**. У „Летопису манастира Марче и Лепавине“ (писали су га шест писара у 18. и 19. веку) спомињу се „национална права или привилегије нашег **такозваног влашког народа** *Statuta Valachorum*, у Вараждинском генералату, дарована од аустријских императора и угарских краљева“ која су била „силом највиших поверљивих наредби у манастиру Марчи закључана строго под стражом чувана и сваке седме године јавно и наглас целом народу искрено прочитана.“⁹³⁶ У истом летопису додатно се појашњава етничка припадност „такозваног влашког народа“: „Срба које Власима називају“⁹³⁷; „на жалост роду српском и пропаст православној нашој цркви“⁹³⁸; „српски народ који сада у Хрватској називају Власима“⁹³⁹ (када се говори о унијаћењу манастира Марче). Срби су сваких седам година, на црквеним зборовима, слушали о свом пореклу и привилегијама, што је индикатор њиховог „протонационалног осећања“, етничке самосвести, по чему су се разликовали од домицилних „Словинаца“, будућих Хрвата. Те повластице могли су чути и католици који нису припадали војничком сталежу, а долазили би на православне саборе, што је било уобичајено у мешовитим срединама. У таквим околностима могуће је да се појаве и **осећања зависти**, због чега су, уосталом, многи Словинци пребегавали међу крајишнике како би живели у нешто бољим економским условима – по **„влашким правицама“**.

„Власима“ су током векова у неким, данас хрватским и босанским подручјима, називани и **Италијани** и **Румуни**, али, најчешће оне друштвене групе које су се бавиле **сточарством**. Сваки дошљак у потрази за пашњацима називан је „Влахом“ од 15. века, без обзира на етничко порекло, али су међу њима највећи број били Срби, као најмногољуднији етнос на пределима до реке Цетине у средњем веку.

Пошто се појам „Влах“ није користио до 10. века, постоје и претпоставке да је некадашњи култ старословенског бога **Волоса**, заштитника сточара, утицао на појаву овог етнонима широм Балкана, али научни консензус око етимолошког корена имена „Влах“ још увек није постигнут. Дакле, осим „домицилног балканског становништва“ које се врло рано пословенило, постојала је и **сточарска каста** која се у средњем веку слободно кретала у оквирима својих **катуна**, распрострањених **од Истре до Епира**. Углавном су ти „Власи“ примањем православља посрбљени, али су већином и претходно били Срби. Влах

⁹³⁵ Johann Christoph von Bartenstein, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in kaiserl. königl. Erblanden*, Frankfurt und Leipzig, 1802, стр. 3.

⁹³⁶ *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 51.

⁹³⁷ Исто, стр. 71.

⁹³⁸ Исто, стр. 43.

⁹³⁹ Исто, стр. 69.

је могао да буде и Хрват у старој Краљевини Хрватској ако је био сточар па су и њих стога сматрали „Власима“ они Хрвати који су живели у приобалним градовима.

У појашњењу етничког порекла „Влаха“ помаже лингвистика, тј. сведочи **језик источнохерцеговачког дијалекта, митологија, имена и презимена, крсне славе** и други **народни обичаји** који су карактеристични за српски народ. „Власи“ ће у Босни и Херцеговини још у 15. веку бити католички Срби који се баве номадским сточарством (живе у планинским пределима), да би након турске окупације почело постепено издвајање у „кршћане“, затим у „Славо-католике“, како ће се називати пре него што прихвате хрватско име у другој половини 19. века, на што ћемо се више пута освртати у овој дисертацији.

Радослав Грујић је у „Апологији српскога народа у Хрватској и Славонији“ у потпуности размрсио ову етнографску „загонетку“ која то у суштини и није. „Десрбизацију“ хрватско-славонских „Влаха“ започеће хрватски „историјски романтичари“ и сви остали који су осмислили и пропагирани овај наратив, покушавајући да сакрију присуство Срба у Хрватској од раног средњег века; да све „Влахе“ искључиво вежу уз неки романски или старобалкански елемент који се пословенио и посрбио; који није ни дошао из Србије и Босне, него је одувек у Хрватској, али је прихватио православље. За разлику од ове подоста наивне приче, мноштво је примера које Грујић нуди у свом делу, међу којима је немогуће издвојити неки с мањом вредношћу аргумента. Он је показао колико постоји документованих примера да се назив „Влах“ временом претворио у својеврсну „етничку погрду“, помињући и митрополита **Стевана Стратимировића** који у једној својој расправи из 1806. године вели да Србе у Хрватској и Славонији тако називају.⁹⁴⁰

Први до сада познати историјски споменик који говори о „Власима“ у Хрватској као о „**Србима или Рашанима**“, носи датум **од 6. новембра 1538. године**. Реч је о писму које цар **Фердинанд I Хабзбуршки** шаље хрватском бану **Петру Кеглевићу**, обавештавајући га да је компактна скупина Срба населила област **Жумберка**. Придошли Срби добили су одређене **привилегије**, а од се очекивало верно служење аустријском цару.⁹⁴¹ У исправи стоји да цар радо прима „**српске или рашке капетане и војводе**“ и њихов народ, додељујући им повластице, ослобађајући их даћа и закупнине земље наредних двадесет година, а „штогод они из руку неверника и сталних непријатеља хришћанске вере, Турака, добију у своју власт и заплене, све има припасти самим тим Рашанима“, као и да је спреман „кад се појави потреба“, да уступи неку другу повластицу или је измени „у прилог и корист самих Срба или Рашана“ итд.⁹⁴²

Навод из двојезичног речника хрватског језикословца и павлинског редовника **Ивана Белостенца** из 17. века, „Газофилацијум или ризница латинско-илирских речи“ који је објављен тек 1740. године, потврђује да је назив „Влах“ у Хрватској и Славонији био синоним за Рашане, тј. Србе – „**Valachus, Rascianus, Trax, Tracus, Thrcis**“⁹⁴³, пошто је Рашка („Rasia“) „српска земља“, „Србија“ („Szërbska zemlya“; „Servia“)⁹⁴⁴.

⁹⁴⁰ Радослав М. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарииа Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909, стр. 83.

⁹⁴¹ Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106.

⁹⁴² Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 20.

⁹⁴³ Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, Typis Joannis Baptistae Weitz, Zagrabiae, 1740, стр. 569, Доступно преко: <https://books.google.rs...>, Приступљено: 06.08.2018

⁹⁴⁴ Исто, стр. 498.

Табела 11 – Значења назива „Влах“ у хрватској етнографији и историографији

Власи	Влах
1. романизовано старобалканско становништво различитих етничких група које се одржало једино у Румунији и као мањина у источној Србији, а у другим је земљама и језички и етнички асимиловано 2. <i>заст.</i> Романи, Италијани 3. православци, Срби	1. сточар из унутрашњости Балкана у средњем веку 2. дошљак за разлику од староседелаца (у Истри) 3. Румун (Цинцар, Мегленорумун, Истрорумун, Дакорумун) за околне Словене 4. православцац (за католике и муслимане)
власи	влај (женски пол <i>влајина</i>)
1. брдски пастири, сточари 2. <i>рег.</i> становници приморског залеђа за приморце	1. онај који је из далматинског залеђа, који је из појаса, који није уз море, онај који је из заосталог краја, који се тешко унапређује (у очима приморца) <i>усп. сиров</i>

Извор: Ivan Botica, „Vlah i vlah – неког и данас“, *Jezik i identiteti: zbornik*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb/Split, 2007, стр. 62.

Један од најутицајнијих хрватских историчара, **Фердо Шишић**, низом извора покушавао је да расветли порекло ових „Влаха“. У обимној фусноти своје „Хрватске повијести“ (1908), исцрпно набраја прве изворе о придошлим „Власима“ који дају јасне потврде да се ради о Србима, како од стране племства и свештенства које их је примило на своје поседе, тако и на основу исказа самих „Влаха“. На крају Шишић закључује: **„Из свега овога јасно слиједи, да досељене Влахе у XVII. и XVIII. вијеку нитко није сматрао православним Хрватима, а нити они сами себе, него Србима (Раџима), чему је коначно најбољи свједок дијалект и тип њихов, различан од аутохтоног хрватског живља. Славонске и сријемске Србе, досељене год. 1600. и 1737., увијек су под тим именом и други звали и они сами себе.“**⁹⁴⁵

⁹⁴⁵ Фердо Шишић подробније појашњава повезаност влашког и српског етнонима: „До тога назива дошло је овако. – Како знамо, у првом почетку (од VII. до XI. вијека) „Влах“ значи човјека романског подријетла, но како су се Власи понајрадије бавили сточарством, а касније и ратарством, то су тада (од XII. до XVI. вијека) стали уопће све сточаре и ратаре, па коначно све сељаке називати Власима! (...) У Босни опет још и данас Мухамедовци зову Влахом свакога кршћана (и католика и грчко-источњака), а нарочито сељака. Из свега се тога јасно види, да Влах значи колико и сељак, а како су досељени припадници цркве грчко-источне од реда били и сељаци, то је Влах стало још и значити досељенога сељачкога припадника цркве грчко-источне. Друго је питање, које су народности Власи, јер нам ријеч сама тога не каже. Међутим за разјашњење тога питања имамо на службу више хисторијских споменика. (...) Год. 1538. радило се о том, да се у Жумберку населе неки дошљаци из Босне, па том приликом издаде им 5. септ. Фердинанд I. повелу, у којој их навише мјеста називље „Serviani seu Rasciani“. (...) Год. 1572. издао је др. Волфганг Ланц у Амстердаму једну карту Угарске и сусједних земаља; у њој се сав крај од Валпова и Дјакова на исток зове Расџа. (...) Калугјер Павле Алепски изјавио је год. 1654., да досељени грчко-источњаци око Марче крај Чазме говоре „сербским јазиком“. (...) Око год. 1060. написао је загребачки бискуп Петар Петретић, који се много трудио око унијаћења, о досељеним Власима читаву расправу, те међу осталим каже: „Valachi sive Rasciani, vel ut verius dicam Serviani, nam ex regno Serviae prodierunt“ (...). Загребачки каноник Крчелић опет у својој хрв. хисторији за досељене Влахе пише: „Hi Vlahos, Vlahos vocant, hi vero Rascianos aut Serblos, quidam Albanenses, Bosnenses“. (...) Год. 1772. написао је један Учки грчко-источни парох Стојан Шобат катекизам, који почиње овако: Питање: Ко си ти? Одгов. Ја јесам чловјек,

Велики број сличних извора забележио је и домаћи историчар и етнограф **Василије Ђерић** у радовима „О српском имену по западнијем крајевима нашег народа“ (1900) и „О српском имену“ (1914). Он своју аргументацију почиње с 822. годином, као релевантном у историографији, када се српско име први пут спомиње на Балкану, на простору бивше римске провинције Далмације (вероватно на подручју данашње Босне), у време устанка посавског кнеза Људевита против Франака. Већ тада франачки летописци не проналазе „Влахе“ на динарском подручју, већ искључиво словенска племена (Србе, Гудушчане, Тимочане, Браничевце, Бодриће), што упућује на закључак да је домородачко становништво већ тада потиснуто и пословењено.⁹⁴⁶

Важно је додати да сем „романтичара“ из 19. века, хрватски историчари 20. и 21. stoleћа често користе појам „влах“ или „Влах“, не дајући му јасну етничку одредницу. На пример, **Нада Клаић**, која се нарочито бавила историјом Срба у Хрватској, вешто је избегавала да „влахе“ у потпуности поистовети са Србима: „*Међутим, како је већина Влаха који у почетку XVII ст. прелазе на териториј Славонске Крајине православне вјере и како од почетка с њима селе 'у кришћанство' и њихови црквени поглавари, те стога добивају и своју црквену организацију – то је позната епископија у Марчи – то се од тог времена употреба назива влах све више сужава и од широког појма странца уопће почиње се употребљавати све више за војнике православне вјероисповијести.*“⁹⁴⁷

Има примера пак да неки хрватски аутори, приклоњенији националистичким наративима, у новије доба ипак прихватају да је још почетком 12. века појам „влах“ био „**економска категорија**“, а не етничка. **Иван Мужич** наводи „Жичку хрисовуљу“, у којој се „власима“, тј. сточарима, супротстављају „ратари“, односно „земаљски људи“.⁹⁴⁸

Свакако има и другачијих погледа. **Хрвоје Петрић**, потврђује претпоставке својих претходника да се назив „Влах“, бар на простору Вараждинског генералата, односио на „**социјални статус**“ придошлог становништва, а што се тиче етноса и вере перципирали су себе као **Рашане** или **Србе**.⁹⁴⁹

Драго Роксандић истиче да је најстарији српски етнички слој у данашњој северозападној Хрватској (у 15. веку још увек је реч о западном делу Краљевине Славоније,

Србин Христијанин“. Онда: Питање: По чему зовеш се Србин? Одгов.: Зовем се по роду или слову или ти језику оних људи, од којих проиходим и који именују се Срби“. (Видети: Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest*, Drugi dio: od godine 1526. do godine 1790., Matica hrvatska, Zagreb, 1908, стр. 162-165).

⁹⁴⁶ Василије Ђерић, *О српском имену по западнијем крајевима нашег народа*, Државна штампарија Краљевине Србије, У Биограду, 1900, стр. 36.

⁹⁴⁷ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 140.

⁹⁴⁸ Ivan Mužić, „Vlasi i starobalkanska prekršćanska simbolika jelena na stećcima“, *Starohrvatska prosvjeta*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Vol. III, No. 36, Split, Prosinac 2009, стр. 315.

⁹⁴⁹ У интервјуу за портал „Новости“ фебруара 2018. године, Хрвоје Петрић објашњава: „Што се тиче називања српског становништва, више се озбиљних истраживача тиме бавило, а међу посљедњима Драго Роксандић. Они су за Србе у Вараждинском генералату утврдили како је примјерице загребачког бискупа интересирао прије свега њихов социјални тј. 'влашки' статус, па у изворима загребачки бискупи најчешће говоре о Власима, али није случајно што у исто вријеме Света Столица устрајно говори о Рашанима. Хабсбурговци ће за исто становништво до давања повластица 1630. чешће говорити о Рашанима него о Власима. Управо су рашко/српске референце биле чешће када је ријеч била о конфесионалним питањима, а влашке када је ријеч била о социјалном и статусном. Као вјерници називани су Рашани или Срби, док им је у социјалном и/или статусном смислу влашка апелација била ближе. Према ономе што сам истраживао за свој докторат, утврдио сам да Никола Пеашиновић у једном документу из 1610. изричито говори о 'vezero vitezow Zerbkzyh zynow', дакле о тисућу витезова српских синова у Вараждинском генералату, што јасно указује да они о себи недвосмислено говоре као о Србима.“ (Видети: Nenad Jovanović, „Hrvoje Petrić: O dolasku Srba u 15. stoljeću svjedoči sačuvana historijska građa“, *Novosti*, 05. veljače 2018, Доступно преко: <https://www.portalnovosti.com...>, Приступљено: 07.03.2018).

тј. Горње Славоније) оставио свој траг у презименима, о чему сведоче савремени „хрватски етници с коријеном *срб*“: Срб, Србак, Србаљ, Србанић, Србељ, Србић, Србијан, Србијановић, Србин, Србинчић, Србиновић, Србиш, Србјан, Србјановић, Срблан, Срблић, Срблин, Срблиновић, Србијан, Србљанец, Србљанић, Србљанин, Србљановић, Србљеновић, Србљин, Србљиновић, Срботњак.⁹⁵⁰ Ова презимена, наводи исти аутор, највећим делом су распрострањени на „простору кајавског дијалекта, али их има и у средњој Истри“, док се „етник Рашан“, налази на подручју бјеловарских, ђурђевачких, копривничких и лудбрешких села.⁹⁵¹

Роксандић, као што је чинио и хрватски повесничар **Федор Моачанин**, име „Влах“ пише исправније, малим почетним словом („влах“), истичући да између 14. и 17. века нема простора за изједначавање етничке и конфесионалне припадности. **Јарослав Шидак**, такође иманентни хрватски историчар, писао је да је „име Влах само (...) синоним етничког имена Србин па нема оправданог разлога да се оно и данас још у озбиљним знанственим расправама пише малим почетним словом“.⁹⁵²

Изузетно су о овој теми вредна дела **Николауса Нилеса** (Nikolaus Nilles). Учени луксембуршки језуита назива **Симеона Вретанијског** (Вретања, Вратанија, Вратања; Simeon Vratanya) епископом свих „Срба унијата“⁹⁵³, а спомиње и насилно покатоличавање „рашке деце“ у Крижевцима.⁹⁵⁴ Данас се у том, историјски врло значајном градићу на северозападу Хрватске, још увек налази катедрала Пресветог Тројства, бискупско седиште гркокатолика.

3.3.3. Крајишке привилегије, верска нетолеранција и покатоличавање Срба: зачеци омразе

Рат Свете лиге (Велики турски рат) окончан је мировним споразумом у Сремским Карловцима **26. јануара 1699.** године („**Карловачки мир**“), између Свете лиге, тј. Аустрије и њених савезника (Светог Римског Царства Немачке Нације, Пољско-литванске Уније, Млетачке Републике и Руског Царства) и Османског царства. Аустрија је добила целу Угарску без Баната, Хрватску с границом на Уни и Славонију са Сремском Митровицом и Земуну, без југоисточног Срема. Босанска, односно османлијска граница, ишла је дуж река Коране, Глине, Уне и Саве.

Делови Херцеговине и залеђе Дубровника којег су освојили Млечани, морали су бити враћени Турској, под притиском Аустрије. Дубровник се тиме избавио из млетачког окружења, али ће век касније, након **Наполеонових ратова**, оваква геополитичка промена омогућити Аустрији да оконча вишевековну самосталност старе Републике. Сплетом околности, Дубровник ће са залеђем припасти прво Далмацији, а потом **Хрватској**, у чему су, иронијом судбине, пресудну улогу одиграли високи српски официри у Наполеоновим ратовима и крајишка војска. Према проценама неких истраживача, само током Велике

⁹⁵⁰ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 8.

⁹⁵¹ Исто.

⁹⁵² Drago Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Stvarnost, Zagreb, 1991, стр. 27.

⁹⁵³ Nicolao Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae Sancti Stephani*, II, Feliciani Rauch, Oeniponte, 1885, стр. 1058.

⁹⁵⁴ Исто, стр. 750. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

сеобе, на подручје под управом Хабзбурговаца прешло је тада око 37.000 српских породица, тј. око 185.000 људи.⁹⁵⁵

Због **ратних заслуга** у борбама против Турака, али и против свих непријатеља аустријске круне која их је слала на ратишта широм Европе, између XIV и XVIII века Срби добијају од Бечког двора и угарских краљева низ **привилегија и повластица**, које су им обезбеђивале религијски живот и друштвено-економски положај у држави. Међу најбитнијима су **пет привилегија**⁹⁵⁶ које је цар Светог римског царства и угарски краљ **Леополд I** дао Србима за стечене ратне заслуге у борби против Турака током Рата Свете лиге, односно после сеобе у угарске земље. Додељене су **1690, 1691. и 1695.** године, а посебну важност имале су у обезбеђивању **црквено-школске аутономије** која је представљала правни домен заштите **политичког, верског и културног живота српског народа**.⁹⁵⁷

Потом, ваља истакнути и потврде Леополдових привилегија Србима од стране **Јосифа I** (Josef Benedikt August Johann Anton Michael Adam), **Карла VI** (Karl VI Franz Joseph Wenzel Balthasar Johann Anton Ignaz) и **Марије Терезије** (Maria Theresia Walburga Amalia Christina). Разлози настанка привилегија и њихових потврда подробно су обрађена и позната тема у домаћој и страној историографији, тако да их није потребно у овом раду шире разматрати и обрађивати. Битно је нагласити да су Леополдове привилегије сачињавале **чврст правни основ положаја и права српског народа у Монархији и темељ његове народно-црквене самоуправе, као и да бан и Хрватски сабор нису управљали Војном крајином**. Привилегије су потврђивали и каснији аустријски цареви и угарски краљеви, додељујући нове или конфирмације.

Историјски извори показују да су Срби у Угарској уживали донекле повлашћен положај и пре Леополдових привилегија. Поред краљевских повластица, у засебним законским чланцима током 15. и 16. века, Срби („Rasciani“) и други православни народи (*лат. „& cæteri hujusmodi Schismatici“*) у угарским земљама **ослобађају се плаћања десетка**

⁹⁵⁵ Несторовић Милош, „Етнодемографски проблеми Косова и Метохије“, *Глобус*, Бр. 33, Српско географско друштво, Београд, 2008, стр. 179.

⁹⁵⁶ Историографи се углавном слажу да су најважније привилегије које су Срби добили у Хабзбуршкој Монархији следеће: 1) Позивни манифест Леополда I балканским хришћанима и земљама („*Litterae invitoriae*“) од 6. априла 1690. г; 2) Привилегија Леополда I од 21. августа 1690; 3) Протекционална диплома Леополда I од 11. децембра 1690; 4) Привилегија Леополда I од 20. августа 1691; 5) Привилегија Леополда I од 4. марта 1695. (Видети: Јован Радонић и Мита Костић, „Инвитуторија цара Леополда I и привилегије српске“, *Пројекат Растко*, Доступно преко: <https://www.rastko.rs...>, Приступљено: 18.07.2024). (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹⁵⁷ У почетку Срби нису потраживали нарочита политичка права, јер су своје присуство у Мађарској сматрали привременим, надајући се да ће ситуација у Србији ускоро бити повољнија за повратак. Следеће године цар им је дао могућност да сами бирају свог вођу, што је и званично потврђено 11. априла 1691. Након закључења Карловачког мира, постало је очигледно да Срби неће моћи да се врате. Додељен им је крај између Дунава и Тисе, где су могли да бораве са додељеним привилегијама. После патријархове смрти, православни поглавар у Угарској и Хрватској узео је титулу митрополита карловачког, формално признајући власт пећког патријарха, али је деловао самостално у оквиру Хабзбуршке монархије. Укидањем Пећке патријаршије 1766. године, митрополит је постао световна власт за све Србе. (Видети: Ласло Л. Хека, „Гроф Карло Кун Хедервари (Karlo Khuen-Héderváry) и Срби у Угарској и Хрватској“, *Зборник радова Правног факултета*, Вол. 51, Бр. 4, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2017, стр. 1718). (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

угарском католичком свештенству.⁹⁵⁸ Све су штампане у многобројним издањима зборника угарског права (*лат. „Corpus Iuris Hungarici“*). Надаље, ту су и **„Ковинске привилегије“** краља **Жигмунда** (1405, 1412. и 1428. године), а потврдили су их и други краљеви: **Владислав Јагелонац** (Władysław III Warneńczyk) 1440, **Ладислав Посмрча** (Ladislaus Postumus) 1455. и **Матија Корвин** 1458. Затим, ту су и привилегије **Срба Вараждинског и Карловачког генералата**, додељене од аустријских сталежа на **Сабору у Бруку на Мури** („Bruker Libell“) 1578. године. Њих ће **15. новембра 1627.** године, преко Угарске дворске канцеларије, проширити и потврдити **Фердинанд II**.

У то време, према аустријским статистикама, Карловачки генералат (Хрватска војна крајина) располагао је с 3.698 граничара, а Вараждински (Славонска војна крајина) с 3.022 граничара.⁹⁵⁹ Исти статистичар, **Карл Бернхард фон Хицингер** (Carl Bernhard von Hietzinger), разматрајући етнички састав крајишника, проналази међу њима и **„римо-католичке Србе у Славонији и Хрватској“** (*нем. „römisch-katholischen Serben in Slawonien und Kroatien“*).⁹⁶⁰

Као што је у уводу поглавља споменуто, **Фердинанд II** је **5. октобра 1630.** године Србима у оба Генералата издао **Влашки статут**, „формалан земаљски устав“ који је гарантовао самоуправу у судским, казним и градским пословима. Српски народ добио је овом нарочитом уредбом права да бира своје кнезове и судије. Статуте је касније потврдио **Фердинанд III (1642)**, а затим и **Леополд I (1659)** и **Карло VI (1717)**.

Да су Срби били **економски привилеговани** у односу на домицилно становништво, види се из Влашког статута, члан 9, који се тицао поседовања имовине: *„Свакоме од Влаха, као и осталим житељима Краљевства, сукладно законитом обичају Краљевства и краљевским одредбама те уз обдржавање онога што ваља обдржавати и извршавање онога што ваља извршавати, нека буде слободно и допуштено по вољи продавати и куповати, увозити и извозити волове, коње, краве, овце, козе, свиње, вино и житарице сваке врсте унутар и изван подручја своје капетаније.“*⁹⁶¹

У **политичком погледу**, зајамчена слобода крајишким Србима била је такође широка, што се може закључити на основу чланова 1-10 Статута којима свако село добија **судију, кнеза или „подесног човека“** за вршење дате службе.⁹⁶² С обзиром на њихову правну природу, у њима неки српски аутори проналазе темељне историјске елементе **конститутивности српског народа у Хрватској**.

Најзначајнији декрети и закони били су од друге половине 18. века **„Војно-граничарска права“** (1754) и **„Крајишки темељни закон“** (1807). Њима су регулисана поседи, обавезе и права граничара, далеко већа од оних које је уживало домицилно становништво.

Крајишки статут били су **слободарски дух** и код потлаченог „словинског“ народа. Већ средином **1630.** загребачки бискуп жалио се на тзв. **Предавце**⁹⁶³ (босанске католике),

⁹⁵⁸ István Werbőczy, *Corpus Iuris Hungarici*, Typis Regiae Universitatis, Budaе, 1779, стр. 230, Доступно преко: <https://books.google.rs...>, Приступљено: 27.06.2019.

⁹⁵⁹ Carl Bernhard von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, Zweiter Theil, Zweite Abtheilung, Verlage bei Carl Gerold, Wien, 1823, стр. 4-5.

⁹⁶⁰ Carl Bernhard von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, Erster Theil, Verlage bei Carl Gerold, Wien, 1817, стр. 207.

⁹⁶¹ Zrinka Blažević, *Statuta Valachorum: prilozi za kritičko izdanje*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1999, стр. V.

⁹⁶² Видети: Zrinka Blažević, *Statuta Valachorum: prilozi za kritičko izdanje*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1999, стр. II-III.

⁹⁶³ Српски аутори Предавце обично сврставају у „католичке Србе“, пошто насељавају истовремено с другим Србима опустела подручја и јер културно нису били диференцирани. Сем тога, нису их етнички разликовали од других Срба ни загребачки бискупи.

јер нису желели да му плаћају десетину. Проблем је изнео пред извесног крајишког капетана **Вехслера** (Wechsler), али се народ ни њему није покорио, сматрајући да су у свему привилеговани као и „**влашки синови**“ (православни Срби). Капетан Вехслер је на крају поручио бискупу да му више ништа не пребацује, јер је „**томе свему узрок проклети влашки народ**“.⁹⁶⁴ Бискуп, схвативши да не може ништа да уради по питању Предаваца, обратио се на крају и српском војводи и судији **Ђурају** (Ђорђу) у иванићком крају, где је био центар отпора. Ђурај му је одговорио молбом која садржи све **кључне показатеље раних узрока хрватско-српских фобија**, али и **доказом братских осећања Срба према домородачком становништву**: „(...) кад нас ваше господство не би узнемиравало, не би било немира у крајини, него би мирно живели и пребивали (...) када не би било влашких синова, крајине би биле пусте, тако да они бране крајине и пружају отпор, и они су као један штит (...) и добро да знате, ваше господство, да смо ми једна браћа, да они не могу без нас да буду живи, као ни ми без њих; стога, немојте, ваше господство, бунити и узнемиравати крајине међу собом.“⁹⁶⁵

Јасно је да су Срби дали подршку и показали толеранцију према „словинском“ (хрватском) угњетеном пуку, пошто су били сасвим свесни да Католичка црква, Бечки двор и њима одана властела толеришу присуство православаца искључиво због војних потреба. Штавише, Срби су имали вековно искуство с покушајима покатоличавања и пре великих сеоба, пружајући отпор и у српским земљама. На пример, у Српској Деспотовини, одакле ће кренути прве сеобе у Јужну Угарску и Славонију, постојало је дубоко неповерење и одлучан отпор према покушајима црквеног сједињења, за разлику од Византије и Цариградске патријаршије које су ипак подлегале притиску Рима, попут **Фирентинске уније 1439.** године. Према овој декларацији, утврђено је да „Света, Римска црква чврсто верује да нико који не припада католичкој цркви, не само незнабошци, него Јудеји ни јеретици, ни шизматици, не могу ући у царство небеско, него ће сви поћи у вечни огањ, који је спремљен за ђаволе и за његове анђеле, ако се пред смрт не обрате к тој Цркви“.⁹⁶⁶ **Драго Роксандић** добро примећује да српскоправославној црквеној хијерархији „нема трага у Фиренци“; Србија је „**борбенија у свом православљу**“.⁹⁶⁷ Вероватно да се овакав однос уобличио у дотицају с католицима који су трговали (Дубровчани, Которани) или радили у богатим рудницима (Саси) Србије. Сви они имали су своје цркве и свештенство у трговачким центрима српских држава, где се редовно јављао **прозелитизам**. Покушаји да се православни Срби вежу за Рим, посебно након сабора у Фиренци, остали су тих година неуспешни. У духу „Душановог законика“, још је деспот Стефан Лазаревић „показивао пуну одлучност“ да се одупре унији и предвиђао казне за „Латине“ који су неког Србина

⁹⁶⁴ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 163. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹⁶⁵ Исто, стр. 163-164. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹⁶⁶ *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 23-24.

⁹⁶⁷ Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004, стр. 227.

покатоличили (глоба и изгнанство), а латински свештеници били су кажњавани и физичким обележавањем („да му се распори нос“).⁹⁶⁸

Покушајима да се истребе православни „шизматичи“, приклонио се у више наврата **Хрватски сабор**. Током **католичке противреформације** у XVI веку доносе се посебни законски чланци (1548, 1550. и 1563. године), којима се Хрватска проглашава **искључиво католичком земљом**. Мада се верска нетолеранција првобитно односила на протестанте, већим приливом православног становништва преусмериће се и против Срба.⁹⁶⁹ **Рудолф Хорват** потврђује да је хрватски народ био „искрено одан папи и римокатоличкој вјероисповјести“, до те мере да је Хрватски сабор **27. октобра 1609.** донео уредбу „да се у Хрватској признаје само католичка вјероисповијест, а све друге се искључују“.⁹⁷⁰

О тешкој борби за очување православља у Вретанији сведоче два лепавинска мученика: **игуман Кодрат** и епископ **Симеон Филиповић**. Први је убијен на манастирском прагу 24. новембра 1715. због опирања унији, а Симеон, епископ Лепавинско-северински, оптужен да је запалио манастир Марчу, спроведен је у ланцима у Копривницу, где је преминуо у тамници марта 1743. године.

Православно монаштво оставило је у „Летопису манастира Марче и Лепавине“ занимљив спомен о такозваних „седам периода“ од доласка Срба на вретанијске просторе. Прва четири трају од „насељавања нашег народа овамо по паду Босанског краљевства 1464. године“, до управе „благочастивих и православних епископа, благословеног Гаврила Аврамовића и других“, тј. од **1590.** до **1669.** године „**као конца срећног периода**“. Пето раздобље настало је „од антихриста“ и трајало је за време „нечастивих непријатеља“ који су започели „злочастиву богомрску јерес звану унија“. Поједини епископи који су признали папу, названи су у летопису као „вукови грабежљиви који разбијају двор Господњу светог Сиона појевши духовно стадо Христово изабрано и часно“. Шести период креће од страдања манастира Марча (1739), до „коначног истребљења побожности“, 2. августа 1753. Седмо, последње раздобље у летопису, „када почиње жалостан и погубан ток“, траје од 1759. до 1770. године, када у манастиру Марчи беху постављени „фратри Пиаристе“ и „на тај начин је Марча коначно до краја пропала“.⁹⁷¹

На основу описаних догађаја издвајају се **три базична изворишта српско-хрватских антагонизама на подручју Војне крајине**:

1) нетолеранција високог католичког свештенства према „шизматичима“, тј. Србима, проистеклог из страха од ширења православног хришћанства на традиционално католичким подручјима;

2) нетрпељивост хрватско-угарске властеле према Србима који су добили царске привилегије, што је индуковало страхове да над Србима неће моћи да остварују потпуну контролу власти; и

3) отпор Срба покатоличавању и стављању православне пастве под духовну јурисдикцију Католичке цркве, што је код прелата будило страхове од ширења православља у традиционално католичкој средини.

⁹⁶⁸ Исто.

⁹⁶⁹ *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 24.

⁹⁷⁰ Радослав М. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарииа Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909, стр. 12.

⁹⁷¹ *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 78-79.

Изражене су биле **економске бојазни** цркве и властеле од губитка верника и кметова, што би подразумевало смањење прихода Цркви и феудалцима, који су ионако осиромашили након провале Османлија и бега народа према северу – у Словачку, Аустрију, Мађарску и друге земље.

Узроци српско-хрватских нетрпељивости, као што се уочава, произлазе из **рационалних и ирационалних страхова Католичке цркве и хрватско-угарске властеле**, као и **отпорничким кретањима и бунама Срба**, који нису били вољни да прихвате јурисдикцију католичке цркве и хрватско-угарске властеле. Како би успоставили духовну контролу над придошлим Србима, односно да би и њих покметили, прибегли су **унијаћењу**. Пошто су Срби већином одбијали да напусте православље, католичко свештенство иницирало је унутар своје пастве нетрпељивост према „бунтовним Власима“. Испрва су, као што се види из напоменутога, православни Срби штитили католике који су заједно с њима пребегли из Босне и Херцеговине (били су им значајна испомоћ на војној граници), као што су и Предавци уважавали православне Србе и тражили да живе по „влашким правима“. Међутим, Католичка црква је силом (и духовном и оружаном) наметнула делу католичких Срба исте намете као и староседеоцима Словинцима. Тако је код „профане светине“ побуђено **осећање зависти**, које ће се постепено **модификовати у осећање нетрпељивости и метастазирати**. Што се тиче **односа православца према домицилним и придошлим католицима**, уочавају се две врло значајне чињенице:

1) Срби су у време сеоба католичке Предавце и даље сматрали **„једном браћом“**, без обзира на професионалну разлику;

2) били су свесни опасности која им је претила од загребачких бискупа. Будући догађаји показује да су те бојазни крајишких вођа биле оправдане.

Након што би Срби добили привилегије, незадовољни кметови подизали би буне, што се оштро кажњавало – смрћу и запленом имовине. Колика је била тежина даћа које су католици морали да извршавају или плаћају Цркви и држави, види се из **ублажених пореза** за које су се изборили грађани Сиска 05.01.1656. године, услед ратног стања. Погодба са загребачким бискупом **Петром Петретићем** је изгледала овако:

1. Сисачки варошани и кметови околних села били су дужни давати седмично по једног тежака или месечно по четири (врста тлаке није прецизирана);

2. Преостали подложници сисачке провинције подељени су на четири скупине, од којих је свака једну недељу месечно морала да врши тлаку (од уторка до суботе), а тлаку је одређивао Каптол, тј. резиденција загребачких бискупа;

3. Сви су споменути кметови били дужни давати десетину жита, свиња, пчела и вина;

4. Уз десетину, која се носила у сисачку утврду, били су дужни да понесу и по једну кокош, а по селишту једног ћурана;

5. Свака кућа била је дужна да пошаље по једног тежака за сечу шума и изградњу насипа против Турака. Таквима се одбијао други намет;

6. Под истим условима морали су ти тежаци да иду на изградњу газова и прелаза на рекама;

7. Дужни су да држе страже на одређеним местима;

8. У време турских навала, били су дужни да ратују. У случају да дођу до одређеног плена током рата, морали су један део да дају Каптолу у Загреб, а заузврат би добили „запитак“ (*лат. honerariolum*);

9. У случају таквог ратног похода Каптол им бира вође и заставнике, тако да под заставом свог властелина иду они, као и други подложници у рат;

10. Каптол је био „дужан“ да пошаље своје људе да „изнова измере селишта“ сисачких подложника. Свако селиште требало је да има 17 јутра добре и 24 јутра лоше земље;

11. Рибњаци су морали да остану, као и до тада, у поседу властелина; 12. Подложници ће главне даће, под називима „дика“ и „краљевица“, плаћати према попису диктатора.⁹⁷²

Српско становништво у Хрватској војној крајини, како пише хрватски историчар **Драго Роксандић**, осећа се „различитима од големе већине подложничког становништва („кметови“) и зато јер имају зајамчене различите врсте повластица сточара-ратника, које редовито уживају с хабсбуршком подршком“; они су **„различити од свију“**.⁹⁷³ Премда ослобођени кметских даћа којима је подвргнуто невојничко хрватско и словинско становништво све до **укидања феудализма 1848.** године, Срби у већем делу Хрватске војне крајине такође су огрезли у **сиромаштву**. Према путопису **Јосифа II** (Joseph II), цара Светог Римског Царства из 1775. године, у госпићком крају „сиромаштво и невоље се могу наћи на највишем степену“, „цела села просјаче“, обртничка делатност није била довољно развијена, недостајала је роба за купњу, а крајишници су се тужили и „на оскудицу новца“.⁹⁷⁴ Да би се побољшао живот на граници, средином фебруара 1787. изашао је тзв. **„Кантонски закон“**, који је одвојио пуковнију од кантона као управног и територијалног подручја. Тако се официрски кадар пуковнија убудуће бавио искључиво војним односима, док су управни официри и подофицири кантона обављали цивилне послове. Сматрало се да ће ново уређење придонети напретку пољопривредних делатности, али су те одлуке о реорганизацији поништене 1800. године.

Сведочанства о **демографским променама** на просторима која током сеоба насељавају Срби, налазе се, углавном, у извештајима католичких мисионара. Године **1622.** папа **Гргур XV** (Gregorius XV) булом „Inscrutabili Divinae“ оснива **Свету конгрегацију за пропаганду вере** (лат. *Sacra congregatio de propaganda fide*)⁹⁷⁵, која ће највише радити на постепеном покатоличавању православца. У литератури се за овај орган Римске курије користе и следећи називи: „Конгрегација за пропаганду вере“, „Света конгрегација за ширење вере“, „Конгрегација за јеванђелизацију народа“, „Конгрегација“ и други. Према оснивачком акту сачињавали су је: 13 кардинала, од којих је један био префект, двојица прелата и секретар. Касније је у овај састав ушао један кармелитанац, протонотар и акцесор Светог уреда. Седнице Конгрегације (лат. *Congregazioni Generali*) одржаване су једном месечно, најчешће у присуству папе, на којима су разматрана нека битна питања, док су сложенија поверавана нарочитим кардиналским комисијама из редова Конгрегације и другим експертима (лат. *Congregazioni Particolari*). Префект Конгрегације са секретаром и минутантима водио је пак свакодневне послове.⁹⁷⁶

У настојању да што више српског народа па и малобројних свештеника, приведе Католичкој цркви, у првој половину 17. века у Војној крајини се истицао љубљански бискуп **Томаж Хрен**. Рођен у словеначкој протестантској породици, а школован у Грацу за католичког свештеника, постао је највећи поборник противреформације на тим просторима. Под његовим бискуповањем лутерани су готово нестали, а ни према православцима није био ништа блажи. Утицао је преко папског нунција у Бечу **1625.**

⁹⁷² Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 242.

⁹⁷³ Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004, стр. 253.

⁹⁷⁴ Alexander Buczynski, „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850.“, *Arhivski vjesnik*, Vol. No. 34-35, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1992, стр. 189-190.

⁹⁷⁵ Конгрегација Римске курије задужена је и данас за мисионарско деловање, а преименована је 1982. године од стране папе Павла Јована II (Ioannes Paulus II) у „Конгрегацију за јеванђелизацију народа“ (лат. *Congregatio pro gentium evangelisatione*).

⁹⁷⁶ Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, САНУ, Београд, 1986, стр. X.

године, да **Ратни савет у Грацу** одреди да љубљански бискуп, жумберачки капетан и ректор загребачког језуитског колегијума, поднесу предлог како да се српски народ на Жумберку покатоличи. На позив је одговорио сâм капетан, гроф **Ернст Парадајзер** (Ernest Ivan Paradeiser). Према његовим наводима, службу на целом простору вршила су свега три православна свештеника, тако да је он настојао да наговори Србе да прихвате католичанство, али без успеха. Пре свега, он се бојао бројних наоружаних Срба (њих око 9.000 укупно од Славоније до Приморја), који би због притиска могли да пребегну Турцима. Стога је предлагао „постепено искорењивање шизме“ и забрану уласка српских калуђера у аустријске земље.⁹⁷⁷

Искористивши урушавање православља у Турској и српске сеобе, католици су послали своје мисионаре на Косово, Метохију, у Македонију и у Бугарску, с циљем да поунијате преостало хришћанско становништво. Извештаји ових визитора се махом налазе у **Архиву Конгрегације за ширење вере у Риму** (лат. Archivio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide) и садрже податке о заступљености католика, православаца и муслимана на наведеним подручјима. У пристиглим рефератима мисионара наглашава се општи процес **исламизације**, тј. **опадање броја католика, али и православних Срба**.

Само годину дана од оснивања Конгрегације, **25. октобра 1623.** забележене су прве активности органа Римске курије у **Скадру**, када је бискуп **Доминик Андријаши** (Domenico Andriassi) превео у римокатоличку веру 305 православаца.⁹⁷⁸ Користећи недостатак свештенства, нарочито школованог, покатоличавање је вршено и „описмењавањем“ помоћу катихизиса. У архиву Конгрегације сачувано је писмо од 27. фебруара 1624. године **Ивана Томка Мрнавића** (1579-1637), каноника из Шибеника, који моли да му се допусти штампање богослужје на „илирском језику“, пошто предаје Србима и Бугарима које „Света апостолска столица издржава у овим школама“.⁹⁷⁹ Исти прелат је пет пута биран за председника Конгрегације Светог Јеронима, да би од 1622. почео да ради и за Свету конгрегацију за ширење вере.⁹⁸⁰ Временом ће постати босански бискуп, као и викар Загребачке бискупије. У писму од 15. фебруара 1625. предлаже курији да би било добро да се устоличи бискупија у Будви, чиме би се остварила унија „јеретичких Срба“ (лат. „heretici Serviani“) са Светом столицом, пошто су православци тамо „многобројни и веома моћни“.⁹⁸¹ Иако се изјашњавао као „Бошњанин“, Мрнавић је себе сматрао потомком Срба, као тада и многи у Далмацији, где још од средњег века постојао култ Светог Саве и међу католичким становништвом. У делу „Живот Магдалене од кнезов Жирова“ из 1626, он на насловној страни штампа илустрацију грба своје породице, који је, хералдички посматрано, идентичан грбу српских Мрњавчевића – с крстом и четири оцила.⁹⁸² Мрнавић у биографији **Петра Бериславића** („Vita Petri Berislavi“), бана краљевина Хрватске и Славоније (од 1513. до 1520. године), бискупа и једног од утемељивача Војне границе, описује као „идеалног католичког хероја који се храбро борио против Османлија“, да је родом такође Мрнавић, од кнезова зворничких, тј. **„рашко племство“**.⁹⁸³ Године 1630.

⁹⁷⁷ Радослав М. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996, стр. 62-63.

⁹⁷⁸ Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, САНУ, Београд, 1986, стр. 4.

⁹⁷⁹ Исто, стр. 22.

⁹⁸⁰ Daniel Premerl, „Ivan Tomko Mrnavić and His Coat of Arms: Self-presentation of an Illyrian Noble“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, No. 42, 2018, стр. 109.

⁹⁸¹ Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, САНУ, Београд, 1986, стр. 37.

⁹⁸² Daniel Premerl, „Ivan Tomko Mrnavić and His Coat of Arms: Self-presentation of an Illyrian Noble“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, No. 42, 2018, стр. 111.

⁹⁸³ Исто, стр. 110.

издао је 22 житија римских светаца „илирске краљевске крви“, украшених цртежима грбова Немањића. Међу њима и „Живот Светог Саве“ („Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemanie Rascie Regis filii“), где потврђује речи Порфирогенита, наводећи да је Захумље насељено Србима.⁹⁸⁴ Култ Светог Саве на том подручју вероватно потиче из времена када је српски светац, још као принц и најмлађи син Стефана Немање под именом Растко, владао Захумљем око 1190. године.

Масовна прекрштавања вршили су и многи католички прелати који су били **пореком Срби** (или су бар тако тврдили), чије успешно мисионарење је забележено дуж читаве јадранске обале па и у Дубровнику, нарочито у време **Кандијског рата**. Тако, дана 5. априла 1659. године, извесни клерик **Лоренцо Веки** (Lorenzo Vecchi) тражи допуштење да може преводити на католичку веру православне који „свакодневно долазе у Дубровник“.⁹⁸⁵ Мноштво је оригиналних списа који сведоче о смишљеном и добро организованом, постепеном покатоличавању Срба, од којих се већина чува у Архиву Конгрегације. Већи број ових извора по први пут су постали приступачни широј јавности, захваљујући марљивом раду професора **Марка Јачова**, који је сакупио више стотина ватиканских докумената о унијаћењу српског народа.

Било је и доба када би због неопходног учешћа Срба у војним операцијама већих размера, попут **Великог бечког рата** (1683-1699) или **Ракоцијевог устанка** (1703-1711), **сплашњавао** унијатски притисак. Чим би опасност по Бечки двор престала, унијатска акција би се поново покретала из Крижеваца, што би изазивало нове буне крајишника.⁹⁸⁶

Проверавање се у 19. веку надоградило у **кroatизацију**. Од тада су неки угледнији Срби католичке вероисповести „**постхумно похрваћени**“. Примерице, **Матија Петар Катанчић**, фрањевачки теолог, професор у Осијеку, Загребу и на пештанском универзитету, уврштава се у „прве хрватске археологе“, премда се за живота недвосмислено оградио од хрватства. Крајем 18. века, бавећи се пореклом Илира, односно Јужних Словена, у једној од својих књига пише о „нашим Илирима“ који себе зову Србима и налазе се у читавом „Илирику“.⁹⁸⁷ Катанчић користи прилику да се осврне и на сопствено етничко порекло: „*Хрвати, ово причам по свом знању, нас илирске Трачане, који се од њих знатно разликујемо по дијалекту, све зову Власима.*“⁹⁸⁸ Надаље, констатује да се и „Срби грчког закона“ неисправно називају „Власима“, а Рашанима одређује трачке корене.⁹⁸⁹ Из свега што је написао о „илирској

⁹⁸⁴ Joanne Tomco Marnavitio, *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemanie Rascie Regis filii*, Apud Setastiano Coleti, Venetiis, 1789, стр. 29.

⁹⁸⁵ Marko Jačov, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645-1669)*, Vol. II, Biblioteca apostolica vaticana, Città del Vaticano, 1992, стр. 38.

⁹⁸⁶ Летопис манастира Марче и Лепавине, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 25.

⁹⁸⁷ Math. Petro Katancsich Pannonio, *De Istro eiusque adcolis commentatio: in qua avtochthones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis rerumpublicarum temporibus ad nostram vsque aetatem*, Budaë, Typis regiae Universitatis Pestinensis, 1798, стр. 217-218. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹⁸⁸ Исто, стр. 128. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

⁹⁸⁹ Исто, стр. 227. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).с

историји“, недвосмислено произлази да је свој етнички идентитет везивао уз трачки, односно рашки народ, то јест Србе. Дакле, Катанчић, као и многи други јужнословенски католици, премда прилично свестан везаности за српску историју и културу, избегавао је употребу етнонима „Србин“ у властитој генеалогiji, пошто се јужнословенско српство поистовећивало с православљем.

Српски аутори често користе пример познатог славонског просветитеља **Матије Антуна Рељковића**. Овај син крајишког официра, католик који је такође изабрао војни позив, уврштава се данас у најзначајније „хрватске прозаике“ 18. века, премда је у врло утицајном сатиричном делу, под називом „Сатир или дивји човик“, у неколико стихова подсетио на културну и етничку блискост Славонаца и Срба. Рељковић песмом подсећа своје Славонце да су им преци **читали и писали српским језиком**, што су већ у његово време млађе генерације занемариле.⁹⁹⁰

Фабриковане биографије Катанчића и Рељковића нису усамљени случајеви накнадне кроатизације. **Јурај Крижанић**, доктор теологије, католички мисионар, панслависта и језикословац из 17. века, у различитој литератури два столећа касније почиње да се сврстава у Хрвате. Међутим, за живота се јавно декларисао као Србин. Истицао је своје порекло и у потписима: „Георгио Сервио“, „Јурко Сербљанин“, „Сербенин Јуриј Билиш“ итд. Крижанић је у Министарству спољних послова царске Русије („Посолски приказ“) 1659. забележен као Србин („Сербенин“), родом из „Српске земље, града Бихаћа“ (рус. „Сербские земли города Бихча“), што се наглашава у неколико наврата.⁹⁹¹ За хрватске историчаре доказ његовог хрватског порекла углавном проистиче из „тврде католичке вере“ те љубави према родном месту у околини Карловца и хрватској домовини. Због пропагирања уније кажњен је и прогнан у Сибир на петнаест година. До 1869. године у руским изворима наводиће се да је „родом Србин, католички свештеник“.⁹⁹² Но, већ 1870. у Москви је штампана његова биографија под називом „Католички свештеник Србин (Хрват) Јурај Крижанић“, **Петра Алексејевича Безсонова** (Петр Алексеевич Безсонов). Био је ово резултат бескрајне упорности хрватских академских и клерикалних кругова. Од тада се све чешће ставља знак једнакости између дела писаних српским језиком, али латиничним писмом, с хрватским књижевним језиком. На тај начин су „србокатолички“ писци који су користили латиницу, врло брзо похрваћени. Безсонов ће стога језик којим је Крижанић писао одредити као **„српску абечеду, то јест хрватски језик“**.⁹⁹³

Наизглед наивна, али за хрватске интересе учинковита нова историјска парадигма, може се приписати, у овом случају, **Ивану Кукуљевићу Сакцинском**. Реч је о једном од најутцајнијих хрватских историчара родом из Вараждина и пореклом из Венеције (ориг. de Sacchi)⁹⁹⁴, који је домислио Крижанићево хрватство: „Он се назва Сербљанином, премда га је захвалност према правој домовини и народу свому хрватском, у свих његових књижевних дјелих увјек потицала на то, да међу јужними Словинци вазда покрај Бугарах и Србах

⁹⁹⁰ Mathie Antuna Relkovicha Satir illiti divji csovic, S dopushtenjem stareshinah, IV. Satir kaxe uzrok, zashto u Slavonii nejma Skulah, U Ossiku, 1822, стр. 29.

⁹⁹¹ Сергей Алексеевич Бёлокуров, Юрий Крижанич в России (по новым документам), Изд. Императорскаго общества истории и древностей российскихъ при Московскомъ Университетѣ, Москва, 1902, стр. 286.

⁹⁹² Александр Иванович Кирпичников, История русской литературы: для учащихся, Типографія Грачева и К., Москва, 1869, стр. 60.

⁹⁹³ Петр Алексеевич Безсонов, Католический священник Серб (Хорват) Юрій Крижанич, Неблюшкій, Явканица, Ревнитель возсоединенія церкви и всего славянства въ XVII вѣкѣ, Въ Университетской типографіи Катковъ, Москва, 1870, стр. 13.

⁹⁹⁴ Ivo Vukcevic, Croatia 3: New Language, New Nationality, and New State, Xlibris, Bloomington, 2013, стр. 269.

напомене и једнакоправно и једнакобројно своје племе хрватско...“⁹⁹⁵ До првих година социјалистичке Југославије увелико је прихваћен став да је Крижанић у ствари давао „нетачне податке“ руским властима, „у жељи да себи осигура останак у Русији“. Тако стоји у предговору његовог дела „Политика или разговори о владалаштву“, штампаном 1947. године, где извесни биограф даље тврди да се Јурај представљао „Сербљанином, прикривајући своје право порекло и занимање из страха, да га као Хрвата и католичког свећеника тадање православном нетрпељивошћу надахнуте државне власти не пребаце одмах преко границе“.⁹⁹⁶

Остаје енигма да ли је Јурај Крижанић похрваћен и стога што је био „ученик“ једног од најпознатијих хрватских мисионара међу Србима и другим православцима, **Рафаела Леваковића** (1597–1649). Овај фрањевац упознао је у Риму споменутог Мрнавића, када су се припремали за дужности унијаћења, а били су заједно и чланови језичке комисије. Обојица су, како наводе и неки хрватски аутори, **кривотворили различите важне списе**, попут папских була и псалтира.⁹⁹⁷ Леваковић је исто тако познат по преписивању и „слободним изменама“ важних историјских дела за Јужне Словене („Летопис Попа Дукљанина“, „Историја Салонитанске цркве“). Када је римска курија одлучила да осигура надзор над штампањем новим богослужбених књига за православце на Балкану, послала је Леваковића у својству апостолског визитатора код влашког војводе **Матије Басарабе** (Matei Basarab), где је требало „да издејствује да се за штампара и помоћнике поставе искусни и верни католици“.⁹⁹⁸ Леваковићево задужење било је наметање латинице уместо ћирилице, свима који су је користили на Балкану. Ипак, вођен неким патриотским осећањима, одлучио је да за православце „Илирика“ припреми глагољски буквар и требник. Бавио се католичком пропагандом међу Бугарима, а аутор је и дела „За уништење шизме и сједињењу шизматика с Римском Црквом“ („Schismatis destructio ad reducendos et uniendo cum Romano Pontifice schismaticos“).

Поступак унијаћења се спроводио тако да се не мења форма православних верских обреда и богослужбеног језика, већ је циљ био да се православни Словени језички и народно стопе те ставе под јурисдикцију Свете столице. Русификацију глагољских црквених књига спроводио је такође Леваковић, који је римске верске књиге прилагођавао словенском богослужењу. На концу живота постао је и титуларни охридски архиепископ католичке вероисповести, али из разумљивих разлога никада није дошао у Охрид.

Хрватска историчарка **Тамара Твртковић**, оцењујући личности Мрнавића и Леваковића, уз ограду да то задире у сферу популарне психологије, изнела је мишљење да су „обојица била врло честохлепна, ташта и поприлично похлепна“, при чему је „Леваковић онај мање паметан“, а Мрнавић „онај мудрији који онога мање мудрога искориштава као помагача да би постигао своје циљеве“.⁹⁹⁹

О историји проверавања Срба у Хрватској објавио је 1875. године вредно дело немачко-мађарски педагог, историчар, етнограф, статистичар и публициста **Јохан Хајнрих Швикер**

⁹⁹⁵ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Juraj Križanić Nebljuški“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Knjiga X, U Zagrebu, U tiskarni Dragutina Albrechta, 1869, стр. 35.

⁹⁹⁶ Juraj Križanić, *Politika ili razgovori o vladalaštvu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1947, стр. 36.

⁹⁹⁷ Tamara Tvrtković, „Zagonetno autorstvo ili zbrka među rukopisima: Prodromon et una generalis Illyrici descriptio“, *Povijesni prilozi*, Vol. 30, No. 41, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, стр. 190-194.

⁹⁹⁸ Владимир Симић, *За љубав отаџбине: Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 2012, стр. 336-337.

⁹⁹⁹ Tamara Tvrtković, „Zagonetno autorstvo ili zbrka među rukopisima: Prodromon et una generalis Illyrici descriptio“, *Povijesni prilozi*, Vol. 30, No. 41, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, стр. 200.

(Johann Heinrich Schwicker), под називом „О историји црквене Уније на хрватској Војној граници“, које је код нас преведено као „Историја унијаћења Срба у Војној крајини“. У том раду Швикер прати сеобе Срба у области војне и цивилне Хрватске, Славоније, Крањске, Корушке и Штајерске од 1463. године, описујући црквено и државно насиље којем су били подвргнути. Углавном се осврће на насилно унијаћење жумберачких Срба, које је достигло врхунац половином 18. века, када се бранила било каква духовна функција православног свештенства, забрањивали мешовити бракови, а повратак у православље строго кажњавао, сматрајући се ометањем унијата и католичке цркве „у њеној делатности“. На тај начин, готово у потпуности је у року од 19 година искорењено православље, а тиме извршена и **„десрбизација“ Жумберка**. Наравно, унијаћење није пролазило без отпора српског народа, предвођеног православним свештенством и војводама. Како наводи Швикер, становништво жумберачког подручја потписало је и једну „вапијућу жалбу“ карловачком владици, која је децембра **1578.** године достављена бечком двору. Уз позивање на додељене им привилегије, Срби су се пожалили на страшно насиље које се врши над њима: *„Сада видимо, да јавно над нама врше садашњи поунијаћени свештеници насиље над нашој религијом, јер они отворено употребљавају насиље против наше вјере и источњачке цркве, те нас покушавају одвратити од наше вјере и цркве, а ми имамо у виду наше претке и саму нашу несаломљиву вјерност у којој желимо да продужимо, и убудуће живјети и умријети...“*¹⁰⁰⁰

У фанатичном деловању бивших Срба према делу народа који не жели да прихвати католичку догму, уочава се **„комплекс конвертитства“**. Односно, може се потврдити да је то време зачетка тзв. **„синдрома изворног народа“** на хрватским просторима, када је **верска идентификација подстакнула подвајање католичких и православних Срба**. Свакако, издвајају се и несрпски појединци и организације који су осмислили и предводили антиправославне кампање. По окружности и ватреном католицизму истицао се командант карловачке војне команде, дивизијски генерал гроф **Беневент фон Петаци** (Benevent von Petazzi). Све православне свештенике који би покушали да врше службу окивао је у ланце и немилосрдно батинао.¹⁰⁰¹ **Страх од казне, изопштења из заједнице и пре свега осиромашења**, морао је оставити неизбрисив „меметски траг“ у психи оних Срба који су променили веру, а потом и осећање етничке повезаности с другим Србима.

Како показује доступна грађа, унијаћење је ишло у корак с новим сеобама, а сеобе с новим сукобима, као што је било током **Аустро-турског рата** (1716-1718), када долази још становништва с турске територије на простор Баније. Рат је окончан **21. јула 1718.** године **Пожаревачким миром**. Банска крајина тада је проширена до подручја иза Козаре, а празне области населили су Срби из дубине Босне.

Што се тиче крајева у Србији које је запосела аустријска војска, били су релативно слободни два десетлећа (1718-1739). Тада је основана и аустријска провинција **Краљевина Србија** (Königreich Servien), а цар Светог римског царства **Карло VI** (Karl VI), из династије Хабзбурга, за себе узима титулу краља нове провинције. Краљевина Србија, чије су границе досезале на југу до Краљева и Чачка, подељена је на петнаест округа (провизората), подељених на **кнежине и села**.

Друга велика сеоба Срба, по обиму знатно мања од претходне, отпочела је после Руско-аустријско-турског рата (1735-1739), након којег су Турци повратили многе ослобођене територије **Београдским миром**. Народ у сеобу је овога пута предводио патријарх **Арсеније IV Јовановић Шакабента 1740.** године. У збег са Србима кренуо је и део

¹⁰⁰⁰ Јохан Хајнрих Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Каирос, Сремски Карловци, 1995, стр. 39.

¹⁰⁰¹ Исто, стр. 40.

католичких **Арнауца**, односно **Клименти**. Срем је 1743. године населило 2.859 српских и албанских породица (села Хртковце и Никинце), од којих ће потоње бити почетком 20. века **похрваћене**, односно након Свехрватског католичког конгреса 1900. године.¹⁰⁰²

Јован Цвијић је овако домислио и поделио главне **узроке метанастазијских кретања**: „**А) Историјски и психолошки узроци**: 1) Сеобе узроковане турском најездом, 2) Утицај јаничара на расељавање, 3) Сеобе проузроковане аустро-турским ратовима, 4) Миграције због буна, 5) Крџалијске хоре као узрок расељавању, 6) Сеобе услед верских гоњења, 7) Утакмица између фрањевачких жупа, 8) Пресељавања као последице ратова за независност; **Б) Економски узроци**: 1) Економске погодбе за стално исељавање, 2) Климатска колебања као узрок сеоба, 3) Етапне миграције, 4) Економски узроци у вези с другим, 5) Кметски режим, 6) Периодске или сезонске сеобе, 7) Случајни узроци.“¹⁰⁰³

Све до последње десетине 16. века Срби се у Горњој Славонији ретко спомињу у документима, пошто су долазиле мање групе, на које аустријске власти нису обраћале нарочиту пажњу, а део је пресељен и у Штајерску. Већина брзо прихвата католичку конфесију и „изгубише се у мору туђинском“, писао је своједобно **Алекса Ивић**.¹⁰⁰⁴ Најбројније миграције одвијају се у време **Дугог рата** (1593-1606), нарочито на просторима Горње Славоније (данас северозападна Хрватска). Досељенике су дочекале нове, сличне потешкоће које су их пратиле и под турском управом, углавном верске и економске природе.

Унијаћење Срба у данашњој северозападној Хрватској (тзв. „калничко-билогорски Срби“ или „вретанијски Срби“)¹⁰⁰⁵ отпочиње с „посвећењем“ споменутог „влашког или рашанског“ унијатског бискупа **Симеона Вретанијског**¹⁰⁰⁶ у Риму **1611.** године. Тада је Симеон именован за архимандрита манастира Св. Архангела Михаила у Марчи, верском центру **Вретаније**, како су пећки патријарси називали нову православну црквено-географску организацију. **Вретанија** или **Вратанија** је већ помало заборављени црквени и географски појам, којег су придошли Срби из Отоманског царства користили у 17. и 18. веку као синоним за део „**Словинске крајине**“, тј. стару Славонску војну крајину (Вараждински генералат), где су као граничари били у служби Аустријске монархије. Хороним „Вретанија“ идентичан је називу Бретанија или Британија, а настао је одлуком канцеларије пећких патријарха да нову црквену организацију православних Срба на тлу Марчанске епархије, назову истим именом које се у западном хришћанству користило за **Велику Британију**, симболом најзападније границе хришћанства у средњем веку. Као име описане области, назив „Вретанија“ најчешће је користило српско свештенство, молдавска

¹⁰⁰² Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку*, Матица српска, Нови Сад/Панчево, 2003, стр. 61.

¹⁰⁰³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 140-153.

¹⁰⁰⁴ Алекса Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију: прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1909, стр. 5.

¹⁰⁰⁵ Услед миграција, ратова и кроатизације, Срба је данас остало у веома малом броју на простору бивше Вретаније, расејаних у двадесетак мањих насеља. Духовни центар малобројних православца и данас је манастир Ваведења Пресвете Богородице из 16. века, који се налази у месту Лепавини, између Копривнице и Крижеваца.

¹⁰⁰⁶ У списима католичких прелата на подручју Загребачке бискупије редовно се изједначавају два етнонима – „Власи или Рашани“, односно „Власи или Срби“, што је битна потврда о њиховом, српском пореклу: „Valachorum siue Raschianorum in dioecesi Zagradiensi (...)“; „(...) origine et natione Valacho sine Seruiano.“ (Видети: Алекса Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију: прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1909, стр. 12-13).

властела и српски иконописци.¹⁰⁰⁷ Руски владари у раздобљу од 1651-1717. године, у препискама са српским црквеним великодостојницима, називали су Вретанију „далматинском“ и „српском земљом“.¹⁰⁰⁸ Исто име користили су понекада и црквени представници Срба у 17. веку, као што се нпр. види из писма лепавинског монаштава упућеног руском цару **Алексеју I Михајловичу** (Алексей Михайлович), од 23. јануара 1653. године (стсл. „Сербские земли града Липова“).¹⁰⁰⁹ Према „Летопису манастира Марче и Лепавине“ (1753), пут од Крижеваца до Вараждина, „узак пролаз“ којег су запосели вретанијски Срби, називан је међу турским освајачима „**Железна врата**“, пошто су им граничари на том простору „велику штету наносили“ и од церничког краја и Калника „Татаре и Турке сасвим прогнали“.¹⁰¹⁰

У Прагу су **16. јануара 1608.** потврђени **закључци Хрватско-славонског Сабора од 5. јула 1604.** године, којима је одређено да **католичка вера постаје једина дозвољена у краљевству**.¹⁰¹¹ Симеон је прихватио унију с Католичком црквом, а папа му додељује епископску власт над српским народом у Угарској, Славонији, Хрватској и Жумберку.¹⁰¹²

Премда је народ који се доселио у Вараждински генералат добио од царских власти земљу за обрађивање (углавном се радило о сточарским задругама), економске прилике биле су веома тешке. Као последица Тридесетогодишњег рата, 1629. избила је велика немаштина и глад у целој Славонији.¹⁰¹³ Тешкоће нису биле само економске природе по српске „пребеге“, него је народ злостављан, како од Турака којима су били такође граничари и „раја“, тако и од домаћих властодржаца. Католичке световне и црквене власти посматрале су их као „шизматике“, које би требало што пре покатоличити и интегрисати у феудални систем Угарске. Када су Немци заузели Будим (2. септембра 1686) и потукли турску војску код Харшања (12. августа 1687), напали су и тамошње Србе, да „побију непобијено и опљачкају још неопљачкано“.¹⁰¹⁴

Сукоби нижег интензитета између Срба и домицилног „словинског“ становништва такође се бележе убрзо по досељењу у Вараждински генералат, а нарочито током „**католичке обнове**“, спроведене превасходно због спречавања ширења реформације. Пример града Копривнице показује како је тај процес отприлике текао и у остатку Славоније. Прогон протестаната у почетку је вршио извесни жупник **Матија Сумер** „с

¹⁰⁰⁷ Радослав М. Грујић, *Споменица о српском православном Владичанству пакрачком*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996, стр. 15.

¹⁰⁰⁸ С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботин-Голубовић, *Москва – Србија, Белград – Русија: Сборник докумената и материјала*, Т. 1: Обществено-политическе везе XVI-XVIII вв., Архив Србије/Главне архивне управлење града Москве/Федерално архивно агенство/Росийски државни архив древних актова, Москва–Белград, 2009, стр. 266, 312, 316, 384. и 387.

¹⁰⁰⁹ Исто, стр. 270.

¹⁰¹⁰ *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013, стр. 71.

¹⁰¹¹ Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. godine: Primjer grada Koprivnice“, *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 30, No. 57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, стр. 56.

¹⁰¹² Zlatko Kudelić, „Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611.-1630)“, *Povijesni prilozi*, Vol.23, No.23, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Ožujak 2003, стр. 145.

¹⁰¹³ О глади свечодчи запис једног лепавинског монаха: „У тмини и мраку сие писак (у манастиру Лепавина, у Славонији): Тогда бист глад в земљи тој на западе.“ (Видети: Милорад Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Јасен, Београд, 2014, стр. 113).

¹⁰¹⁴ У манастиру Пакри, у Славонији, сачуван је запис неименованог монаха који сведочи о истрази и сеобама српског народа: „Уви, нами! И ва та лета бише љутие рати и крвем излитиа и пленения християнскому роду од проклети Турков и Немцов, и расеја се по всеи земљи србски народ...“, Исто, стр. 132.

мисалом у руци“, од 1630. до 1645. године¹⁰¹⁵, док су према православцима поступали нешто блаже, тј. с јасним циљем покатоличавања, јер су им били неопходни као војна посада. Сем тога, Срби су тада још увек били бројнији од католичког становништва у Вараждинском генералату, а и наоружани. Срби су се убрзо „удомаћили“, како је приметио копривнички историчар **Леандер Брозовић**, што се види по судским споровима с домицилним становништвом. У судским архивима назиру се први трагови **етничке нетолеранције**, у којима су записане **увреде на етничкој основи** упућене Србима од стране староседелаца – весници будућих предрасуда и стигматизације.¹⁰¹⁶

Извештај датиран од 20. децембра 1641, наводи да су на простору Копривничке капетаније „Власи живели у девет села с 204 куће“, а у оквиру целе Загребачке бискупије било је већ 74.000 православних „Влаха“¹⁰¹⁷. Према Хрвоју Петрићу и Драги Роксандићу, у посматраном времену трају настојања да се изворно српскоправославна верска заједница **подвргне црквеној унији и прихвати јурисдикцију загребачког бискупа**. Ово је показатељ да савремени хрватски историчари не заобилазе теме везане за покатоличавање Срба на подручју Славоније и Хрватске. Међутим, постоји потреба да се нађу оправдања за **присилну верску конверзију**. Стога се пише о „влашким заједницама“, које након „протестантске опасности“, постају **„највећа брига хрватско-славонских сталежа“**, јер су били „демографски (...) несравњиво моћније од било каквих протестаната“. ¹⁰¹⁸ Био је то **„страх пред великим скупинама колониста“**, који је био толико велики код „хрватско-славонских сталежа“, да нису хтели да чују **„за било каква њихова вјерска права, ако нису били католици“**.¹⁰¹⁹ У свему томе, чини се, одговорност сносе и крајишки генерали и капетани немачког порекла, „од којих су неки били и сами протестанти“, који су насељавали Србе „на тлу Хрватскога Краљевства, тражили за њих повластице на затор католичке цркве и цјелокупности хрватске земље“ па је стога **„разумљиво настојање хрватских сталежа да се на тлу краљевства истријебе сви иновјерци протестанти и да се досељени Власи прикупе под окриље католичке цркве“**.¹⁰²⁰ Примери како страхови узрокују погроме, протеривања или прислина преверавања, ако нису у довољној мери истакнути до сада, изнесени су децидније у реченицама уваженог хрватског историчара. Могуће је на тај начин умањити па и оспорити сваки злочин или геноцид, чак и када народ над којим је терор почињен, попут Срба, није гајио било какве агресивне намере према домицилном становништву, клеру и „сталежима“. Према доступним документима тога доба, дошао је на опустела подручја бежећи пред насиљем османлијских завојевача, у потрази за миром или жељом да се укључи у крајишки систем одбране хришћанске Европе. Исто тако, то не значи да део тог народа и његових кнезова није учествовао у злочинима, пљачкама и похарама Славоније и Хрватске, служећи Османској империји. Судбина Срба и у овом раздобљу била је

¹⁰¹⁵ Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. godine: Primjer grada Koprivnice“, *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 30, No. 57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, стр. 57.

¹⁰¹⁶ Леандер Брозовић наводи пример судских препирки у којима се вређају „Власи“, тј. Срби: „Враг је влашки в тебе, те будеш ти мене в моје хиже шпотал (...) курвин влашки враг ти матере, овде га не, ходи га гледет“. (Видети: Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. godine: Primjer grada Koprivnice“, *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 30, No. 57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, стр. 61).

¹⁰¹⁷ Исто, стр. 58.

¹⁰¹⁸ Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004, стр. 55.

¹⁰¹⁹ Исто, стр. 56.

¹⁰²⁰ Исто.

предодређена да траје „између чекића и наковња“. Решени да се сачувају, било је примера да су често „мењали стране“.

Поново, на примеру града Копривнице, као граничне капетаније према Османској империји, могуће је посматрати како је текао процес католичења Срба који су се затекли у хрватско-славонским градовима. **Хрвоје Петрић** примећује да се од 1630. више не спомињу Срби као грађани Копривнице, пошто се привилегије („Влашки статут“) вероватно нису односиле на градове: „Вјеројатно су тиме 'урбани' копривнички Власи били препуштени сами себи, што је можда убрзало пријелаз на католичку вјеру, што је вјеројатније, или, најмање вјеројатно, исељавање из Копривнице.“¹⁰²¹

Ради се можда и о кључном историјском тренутку за православце Вараждинског генералата који нису пристали на унију, пошто ће таква одлука **онемогућити стварање и развој српског грађанског слоја**, а одлучиће и о њиховој заступљености, која је у то време износила више од 2/3 у односу на католике. Односно, опустеле крајеве Славонске крајине населило је српско становништво, које је почетком 17. века чак и у Вараждинском генералату бележило **67,7% домаћинстава**. Стотину година касније њихов број је пао на **49,9%**,¹⁰²² што је била **последица унијаћења и поновног досељавања различитих етнија католичке конфесије**. Фактички, у Прагу су **16. јануара 1608.** потврђени закључци **Хрватско-славонског Сабора од 5. јула 1604.** године, којима је одређено да **католичка вера постаје једином дозвољеном у краљевству**.¹⁰²³

Подручја на којима ће Срби остати да живе биће, све до данас, углавном рурална, културно неразвијена, а српску интелигенцију представљаће понеко свештено лице, што ће знатно ослабити потенцијал и позицију крајишких Срба у 19. и 20. веку у борби за права аналогна некадашњим царским привилегијама. Срби који су желели да се образују или добију неку дужност у обласној управи, морали су да се покатоличе, што доказују примери појединих „варошких“ војвода и судија. Треба поновити да су важно место у покатоличавању имали већ покатоличени Срби, црквени службеници одани Светој Столици. Хрвоје Петрић нуди пример иванићког жупника **Мартина Добровића**, који је био „православног односно влашког подријетла“, а школовао је напред споменутог свештеника Матију Сумера и наговарао епископа Симеона Вретанијског да прихвати унију.¹⁰²⁴

Неизоставан је и мисионарски рад фанатичног кардинала **Леополда Колонића** (Leopold Karl von Kollonitsch), једног од битнијих црквених великодостојника у Угарској у 17. веку. Његово етничко порекло није до краја разјашњено, али се сматрало да је потомак породице која се појавила у 13. веку у Хрватској.¹⁰²⁵ Осим што се жустро борио против реформације, Колонић није био наклоњен ни православцима. Још 1680-их штампао је ћириличне књиге, како би их лакше поунијатио. Историографи га препознају као једног од

¹⁰²¹ Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. godine: Primjer grada Koprivnice“, *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 30, No. 57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, стр. 60.

¹⁰²² Hrvoje Petrić, „Pokušaj rekonstrukcije ukupnog broja stanovnika Varaždinskog generalata i Križevačke županije od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol.10, No.19, Koprivnica, Lipanj 2011, стр. 51.

¹⁰²³ Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. godine: Primjer grada Koprivnice“, *Croatia Christiana Periodica*, Vol.30, No.57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, стр. 56.

¹⁰²⁴ Исто, стр. 59-60.

¹⁰²⁵ Franz Krones, „Kollonitsch, Leopold“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Sechzehnter Band, Kircher – v. Kotzebue, Duncker & Humblot, Leipzig, 1882, стр. 481.

водећих прелата који се залагао за укидање српских привилегија и повластица. Након што је 1693. постављен сремски унијатски бискуп, печујски суд је донео одлуку да се православни Срби протерају, али им је након жалбе аустријски цар потврдио привилегије. Тада је Колонић тврдио да је успео да покатоличи чак 100.000 „шизматика“, али је савим могуће да се ради о претеривању.

Колонић никада није одустајао од плана унијаћења и 1706. је писао цару **Карлу VI**, покушавајући да га убеди да се **Срби морају покатоличити** и да су дате **привилегије неприхватљиве**, а ако их није могуће поништити или „скратити“, онда би их требало написати **двосмислено**, како би могле на исти начин и да се тумаче. Односно, Колонић је предлагао побуђивање **конфузије** међу Србима, која би могла да послужи у будућности као оружје за унијаћење.¹⁰²⁶

3.3.4. Етничко порекло „католичких Срба“, „влашко питање“, крајишке буне и први позиви на геноцид

Католички Срби се у историјским врелима јављају врло рано, тј. вековима пре прозелитског деловања Римске курије. Како сазнајемо од Порфирогенита, Србе су испрва крстили римски презвитери,¹⁰²⁷ чији утицај је трајао до 732. године.¹⁰²⁸ Наравно, то се десило неколико векова пре Црквеног раскола, али су неке догматске разлике постојале (нпр. „двоисходност“). Западна црква из које ће се развити католицизам ускоро ће крунисањем **Карла Великог** практично обновити и Западно римско царство 800. године. Христијанизација Срба „у духу византијског православља“ извршена је у време цара **Василија I Македонца** (Βασίλειος Α' ο Μακεδών), који је владао од 867. до 886. године. Као способан владар успео је да поврати моћ Цариграда, везавши за себе и Бугаре и Хрвате.¹⁰²⁹ У његово време велики утицај на христијанизацију по грчком обреду, као и на писменост Срба и Хрвата, извршили су многобројни ученици **Св. Ћирила и Методија** (Κύριλλος και Μεθόδιος), који су се склонили на Балкан због протеривања од стране франачких властодржаца у Моравској.

Католичке Србе, тј. српски народ под јурисдикцијом римске цркве, наводе многи историјски извори. Један од најпознатијих средњовековних босанских дипломата **Прибислав Похвалић**, језик који је користио у редовној кореспонденцији називао је **српским**. Овај посланик велможе **Сандаља Хранића**, говорио је штокавским наречјем **икавског рефлекса јата**, што би данас многи лингвисти сврстали у одлике хрватског језичког израза. Међутим, у сачуваним потврдама из 1407. и 1411. године и језик и писмо које користи он назива другачије: „другим листом српским, српски писан“, „записа ере ови лист српски“, „у другом листу српском“, „у првом листу српском“, „ере ови лист српски“, „ере ови листу српски“, „з другим листом српским“.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ Динко Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Галерија Матице српске – Балканолошки институт – Светови, Нови Сад – Београд, 1994, стр. 7.

¹⁰²⁷ Константин Порфирогенит, *О темама (De thematibus)/О народима (De administrando imperio)*, Мандапа, Београд, 2014, стр. 156.

¹⁰²⁸ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010, стр. 87.

¹⁰²⁹ Исто, стр. 91.

¹⁰³⁰ Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Књига I, Први део, Београд/Сремски Карловци, 1929, стр. 337-339. и стр. 346-348.

Нешто западније, у Далмацији, о Србима католичке конфесије недвосмислено сведочи надгробна плоча, која се налази у капели Св. Карла цркве Св. Фрање у Задру из 16. века. Ради се о најстаријем члану угледне племићке породице Зовинића – **Стефану Зовинићу** (Stephano Zivinichio). На плочи, између осталог, стоји уклесано: „*Стефану Зовинићу, Србину, који је избегао од турског насиља, одличном човеку, најдражем оцу и добром сину.*“¹⁰³¹ Међу Зовинићима посебно се истакао његов син, **Јован Зовинић Србин** (Ioannes Iovinus Servianus), добротвор задарских студената, који је као слушацац био ректор Падованског универзитета од 1535. године.¹⁰³²

Загребачки бискуп **Фрањо Ергелски** тврдио је 1635. године, да међу „православним Власима“, који су у 17. веку почели да насељавају Вараждински генералат, има готово „половина католика“. Исти бискуп се уједно жалио како су многи кметови који су побегли међу Влахе, напуштали католичку веру и прелазили у православље. Забележено је да је владика **Максим Предојевић** са својим калуђерима обављао и раставе католичких бракова. Неки су у својим ранијим насељима остављали супруге, а у Војној крајини су се поново женили у православној вери. Догађало се да и жене напуштају своје мужеве те су се у Војној крајини након преласка на православље поново удавале. Такве жене и мужеви су остајали у Војној крајини где су остали и даље православни верници, што значи да је спровођена и **ортодоксизација** одређеног броја католика различитог етноса. Наравно, у знатно мањој мери у односу на покатоличавање. Православни свештеници су, према бискупу Ергелском, крстили католичку децу, а за њих су обављали и друге верске обреде. Међутим, чак се и хрватски историчари слажу с констатацијом да „иако је превјеравања било, чини се да је загребачки бискуп ради ефекта претјерао у њиховој учесталости“.¹⁰³³

Углавном су се католичким Србима сматрали **Буњевци** и **Шокци**, које су аустријске власти у службеним документима редовно називале „**католичким Рацима**“ (лат. „Rasciani catholici“; нем. „die catholischen Rätzen“). Угледни српски историчар и универзитетски професор **Алекса Ивић**, посебно се издваја у проучавању архивске грађе о Србима у Хабзбуршкој монархији. У једном тексту којег је објавио у часопису „Књижевни север“, понукан смишљеном акцијом хрватског клера да се похрвате и Буњевци у околини Суботице, користећи прославу наводне „хиљадугодишњице Хрватског краљевства“ 1925. године, пише: „*Са нарочитим интересом проучавао сам најстарије историске податке о Буњевцима и, примајући као човек који се бави науком пуну одговорност за ове речи, изјављујем, да су праоци данашњих Буњеваца дошли у Бачку под оним истим именом под којим су дошли бачки Срби православне вере: под именом Расцијана. У бечком Ратном Архиву, у регистратурним и експедитним протоколима, налази се читав низ бележака и вести о Буњевцима из седамнаестог века и њиховим вођама Дуји Марковићу и Јури Видаковићу и сви ови најстарији подаци називају их „Rasciani catholici“. У то доба за све Србе био је искључив назив Расцијани (Раџи), а нема нити једног једитог случаја да би историски извори Хрвате звали тим именом. Понављам да сви историски извори прадедове данашњих*

¹⁰³¹ Миленко Пекић, „Најстарији помен ‘Морлака’ у енглеској путописној литератури: прилог проучавању ‘Влаха’ у Далмацији“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 73-100.

¹⁰³² Iacobi Philippi Tomasini, *Gymnasium Patavinum*, Libris V, Utini: Ex Typographia Nicolai Schiratti, 1654, Доступно преко: <https://archive.org...>, Приступљено: 26.09.2017, стр. 405.

¹⁰³³ Hrvoje Petrić, „O preseljavanju ‘odbjeglih kmetova’ u Varaždinski generalat. Prilog poznavanju ranonovovjekovnih migracija na dijelu prostora današnje sjeverozapadne Hrvatske“, *Historia Varasdiensis*, Časopis za varaždinsku povjesnicu, Društvo povjesničara grada Varaždina i Varaždinske županije, Vol. 1, No. 1, Varaždin, 2011, стр. 59.

Буњеваца зову именов српским (Расцијани), а у ниједном једитом извору не називају се именов хрватским.¹⁰³⁴

Истодобно се и у приморским насељима, у различитим врелима, проналазе Срби католици. Осорски бискуп Матија Караман, обраћајући се 1744. године Конгрегацији за ширење вере, а у вези народа у Далмацији, каже: „Пошто се ту налази и извештан број Срба католика, они би хтели за епископа Србина католичке вере...“¹⁰³⁵ Исти бискуп спомиње извесног Пашића, „српског владику католичке вере“ (итал. „vescovo serviano cattolico“).¹⁰³⁶

Према аустријским проценама, у Лици и Крбави пред велики бечки рат налазило се око 9.000 Срба, од којих је трећина била спремна за оружје и знатно допринела протеривању Турака, које је окончано 1689. године. У Лици су 1702. Срби били „пети и највећи народ“, на основу сведочанства бискупа Мартина Брајковића. Живели су у компактним селима, махом са својим црквама и свештенством.¹⁰³⁷

О економском стању Срба на том простору, довољно говоре устанци и немири 1693. и 1696. године, који су избили од Лике и Горског котара, до мора (Котари код Задра), уз непрестане пресије католичког свештенства да народ пређе у унију. Забележено је да су Срби тада одлучили да униште и покатоличене „Турке“ у Перушићу. Буне нису могле да буду угушене због тешких социјално-економских прилика, нарочито због оскудице испаше и обрадивог земљишта, тако да је и 1701. дошло до устанка. Председник Дворског ратног савета у Грацу, известио је да „Морлаци и Власи“ пљачкају на широком простору од Лике до мора те да су многе комисије упућиване у те крајеве „зло прошле“.¹⁰³⁸

Сматра се да је први недвосмислени позив да се изврши геноцид над Србима забележен 13. новембра 1700. године, у извештају управника бискупског поседа Амброза Кузмића. Срби су у околини Топуског пружили жестоки отпор, не пристајући на намете које им намеће Католичка црква, због чега Кузмић предлаже загребачком бискупу Стјепану Селишковићу, да би „Влахе“ (тј. православне Србе) требало „све поклати“. Своју намеру образлаже чињеницом да су Срби увек правили штету „племенитој држави и светлом цару“ и да ће то чинити и у будуће.¹⁰³⁹ Загребачки бискуп потом успева да убеди аустријске власти, да се према српском становништву спроведе репресија. Намера му је била да силом поврати старе црквене поседе, а тиме и приходе с подручја данашње Баније и Кордуна. Пошто су наставили да пружају отпор, страдали су крајишници нарочито у

¹⁰³⁴ Алекса Ивић, „Буњевци, Срби и Хрвати“, *Књижевни север*, Часопис за књижевност, науку и културу, Књига I, Свезак 7, Градска штампарија, Суботица, 1. октобра 1925, стр. 265.

¹⁰³⁵ У оригиналу: „*Trovandosi all' incontro qualche numero de' Serviani cattolici, questi vorrebbero per vescovo un serviano cattolico, e gli scismatici pretenderebbono d'avere u altro vescovo serviano scismatico.*“ (Видети: Никодим Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV до XIX века*, Вол. 1, Типографија С. Артале, Задар, 1899, стр. 264-265).

¹⁰³⁶ Исто.

¹⁰³⁷ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993, стр. 60.

¹⁰³⁸ Исто, стр. 61.

¹⁰³⁹ У оригиналном извештају стоји: „*Polag zapovedi v. m. gospodstva shaliem inquisitiu zprot nevernim nekoim Vlahom pobranu, koi na veksu szu skodu plemenitu orszagu y czesarskoi szvitloszti nego haznu. Bolie bi bilo vsze poklati nego ztaniti. Nih czesarova szvitloszt niti plemeniti orszag snimi nigdar ne bude ztalan niti miran; mnogo im sze propuschaiu na toliko, da szu ogizdavili.*“ (Видети: Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, Банска крајина 1690-1783, САНУ, Београд, 1989, стр. 97). Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106.

Топуском, Перни и Кирина, а погром над Србима је забележио 15. априла 1701. глинен заповедник **Фрањо Делишимуновић**.¹⁰⁴⁰

У србомржњи се можда и највише у посматраном периоду истакнуо барски надбискуп и апостолски визитатор римокатоличке цркве у Србији, Албанији, Македонији и Бугарској **Вићентије Змајевић**, пореклом из српске католичке породице. Завршио је филозофију и теологију на Колеџу Конгрегације за ширење вере у Риму, где је под утицајем католичке догме презрео сопствени народ који је остао у „заблуди шизме“. Овај полиглота и дипломата написао је 1720. апологетичко дело „**Огледало истине**“ („Specchio della verita“), у којем клевеће и оптужује православље, дотичући средњовековну српску прошлост. Разматрајући разлоге пада Босне и Херцеговине под Турке, проналази православље и Србе као главне кривце због њихове искварености. Индиректно, из његовог трактата, сазнајемо да су домаћи католици па и он сам, Босну и Херцеговину тада још увек сматрали српском земљом: „*Ту судбину су доживеле Босна и Херцеговина; прву је освојио Бајазит, другу Мухамед. Религиозна пометња је довела до уништења једне и друге. Будући да их је природа обдарила планинским и јаким утврђењима, оне би, да је у њима владала постојаност и вера, за Србе биле славније од грчких Термопила.*“¹⁰⁴¹ Исто тако, одговорност за пад неких градова у Црној Гори проналази у „шизматичима, црногорским Србима“.¹⁰⁴² Сву заслугу за одбрану остатка хришћанских земаља, односно утврда у Далмацији и Хрватској, придаје католицима и њиховој снажној вери.¹⁰⁴³

Напоменути извори, сведочанства о вишевековној омрази коју су емитовали католички прелати, редовно се наводе у српској историографији која се бави хроником геноцида над Србима у Хрватској. С друге стране, хрватски научници поричу или умањују научну важност оваквих доказа, сматрајући их примером „**уплитања политике у прошлост**“.¹⁰⁴⁴ На пример, Иво Голдштајн, у намери да обезвреди запажања Василија Крестића у вези писма Амброзија Кузмића, констатује да је „смешно на темељу једнога неважног и заборављеног извештаја ефемерне особе градити тезу о кољачким намерама читавог народа за пуна два столећа његове историје“.¹⁰⁴⁵ Међутим, Голдштајн пренебрегава да српски академик не оптужује хрватски народ за геноцидне намере, већ феудални и црквени миље у Хрватској, који је због економске користи и верске нетолеранције предлагао извршење геноцида, као решење „влашког питања“. Нажалост, Голдштајн, као и већина других академских ауторитета у Хрватској, без намере да размотри архитектуру србомржње и њен утицај на србоцид у Другом светском рату, позива на одговорност српско политичко руководство, оцењујући да су такве научне оцене „један од важних чиниоца у коначној припреми освајачких ратова“ Србије и Црне Горе; да су утицале на „осветнички гнев“ према Албанцима, а потом и према другима, посебно Хрватима и

¹⁰⁴⁰ Војин С. Дабић, *Банска крајина (1688-1751)*, Историјски институт у Београду/Просвјета, Београд /Загреб, 1984, стр. 27. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁰⁴¹ Марко Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Епархија далматинска, Шибеник, 1987, стр. 52.

¹⁰⁴² Исто, стр. 53.

¹⁰⁴³ Исто, стр. 54.

¹⁰⁴⁴ Ivo Goldstein, „Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?“, *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, Friedrich Naumann Stiftung, Dijalog, Zagreb, 2005, стр. 124.

¹⁰⁴⁵ Исто, стр. 124-125.

Бошњацима, да је реч о „историцистичкој хистерији“ и „потпуном игнорисању историјских чињеница“.¹⁰⁴⁶

Положај крајишких Срба у Војној крајини зависио је претежно од **односа између две царевине – Турске и Аустрије**. Уколико су били напети, утолико је положај Срба био повољнији; и супротно – у периодима мира тај положај је бивао тежим, оптерећен политичким и економским притисцима, добровољним радом и обавезном војном службом. Историографија је до тада забележила махом **неуспеле покушаје хрватског noblesa да Срби милом или силом прихвате феудалне обавезе**.¹⁰⁴⁷

Буна у Ровишту (код Бјеловара), која је избила међу крајишницима **26. јула 1623.** године, десила се пре свега због наведених феудалних оптерећења, али и због несређених унутрашњих политичких прилика, тј. тлачења народних кнезова и војвода. Углавном, у „тумулту“ упућеном цару, крајишници моле за заштиту, јер не желе да се подјарме феудалцима на чијим поседима су одсели. Забележено је да су на овај скуп дошли крајишки официри и наоружани граничари, подржани од православног свештенства, који су се, „дизући три прста к небу“, једнодушно заклели да ће „сви до једнога радије изгинути, него што ће пристати да постану кметови хрватско-славонске властеле“.¹⁰⁴⁸ Цар Фердинанд је врло брзо одговорио писмом с насловом „Власима Краљевине Славоније“ („*Valachis regni Sclavoniae*“), уверавајући да их нико неће сметати у њиховим седиштима и домовима, али да морају доказати послушност заповестима. Идуће године цар је, узевши у обзир њихову „војничку службу“ (*лат. „militarem eorum operam“*), све Србе у Хрватској и Славонији узео „у своју заштиту“.¹⁰⁴⁹ Наравно, хрватско племство и католички клер никада нису попустили жељама крајишника да буду „свој на своме“. Иако су населили напуштену земљу коју је требало непрестано обрађивати и бранити, наредних векова, све до савременог доба, прогањани су и постепено уништавани.

Од црквених великодостојника истакнуту улогу у виоленцији имали су **загребачки надбискупи**, попут споменутог **Петра Петретића**, рођеног у жумберачкој породици. Као надарени дечак, школован је од стране **загребачких језуита**, а потом је образовање наставио у Бечу. Унапређен је у загребачког каноника 1632. године, а од 1635. до 1639. био је префект загребачког семеништа. Краљ **Фердинанд III** именовао га је за загребачког бискупа **4. фебруара 1648.** у Пожуну (Братислави). У време када је политичка и државничка функција тадашњих бискупа окупљала војску и водила ратове, била је прилика и потреба да Петретић често и стално буде у уској вези с хрватским баном **Петром Зринским**. Посебно се залагао да православне Србе насељене у Вараждинском генералату приведе унији с Римом, а њихови потомци, који нису у потпуности прешли у окриље цркве латинског обреда, данас се национално опредељују као Хрвати (споменута главна унијатска катедрала налази се и данас у Крижевцима, као реликт тих времена).

Бискуп Петретић је на молбу цара Леополда I саставио опширан извештај од гркокатоличкој Марчанској (Свидничкој) бискупији (Марчанској епархији), описујући њену историју од 1661. године и деловање њених бискупа у погледу ширења уније међу

¹⁰⁴⁶ Исто, стр. 125.

¹⁰⁴⁷ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 145. (Кандидат више о тој теми објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁰⁴⁸ Радослав М. Грујић, *Споменица о српском православном Владичанству пакрачком*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996, стр. 64.

¹⁰⁴⁹ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 147-149.

Србима Вараждинског генералата и Војне крајине. Петретићев реферат бечком Двору имао је задатак да пружи подробније обавести о досегу уније православних Срба с Католичком црквом и мишљење о подобности двојице кандидата, **Гаврила Мијакића** и **Симеона Кордића**, за место гркокатоличког марчанског бискупа. Иначе, сам Петретић је у документима називао православне крајишнике **„Власима или Рашанима“** или **„Власима или Србима“**. Њему, уосталом, као и Цркви и Двору, није ни била тада битна етничка припадност „Влаха“, већ њихово прихватање да се прекрсте, како би духовно могли да господаре пребезима, а то би се наравно и финансијски и политички исплатило аустро-угарско-хрватском племству и католичком клеру. Занимљиво је да је и **Бенедикт Винковић**, такође загребачки бискуп, у извештају апостолском нунцију **Каспару Матеју** (Caspar Matthei) 1640. године, чак и **Предавце** називао **„католицима исте влашке нације“**,¹⁰⁵⁰ односно Србима католицима, који ће под тим именом бити пописивани у аустријским статистикама, као што ће бити представљено у наставку рада. Надаље, што се тиче Петретићевог извештаја, он је писан управо због „проблема“, којег су православни Срби чинили католичким мисионарима, пошто нису желели нити Кордића за бискупа, а надбискупија се бојала да „пећки патријарх сам не именује новог бискупа“.¹⁰⁵¹

Крајишници, „између турског чекића и аустријског наковња“, често су тежу битку водили против **унијаћења**, које је интензивно, често и грубо вршено, тако да су православци напослетку запалили Марчу. **Сава Станиславић**, послат у Рим да „исповеди веру“ и постане унијатски владика, након повратка није донео никакву исправу којом би доказао да је постао бискуп, већ искључиво своју тврдњу пред нунцијем. Он није био спреман да католици Србе, већ је кажњавао неке монахе који су били у вези с људима Конгрегације, назвавши их „лутеранима“, тј. кривоверцима, а Симеона Кордића, лепавинског архимандрита постављеног на дужност од стране цара (уз обећање да ће градити католичке школе), проклео је и изопштио из Српске цркве. Петретић га је оценио „припростим“, опомињући да би Станиславић могао Србе да подиже на буне, као што их је раније потицао Максим Предојевић.¹⁰⁵²

Због отпорништва, Србима су повластице час укидане, час враћане, по безбедносној потреби Аустрије. У Петретићевом извештају назиру се **користољубиви мотиви**, пошто се прибојавао да би се католици који су желели да живе по „влашким правима“, могли подвргнути „влашкој јурисдикцији“, а онда би се „моћ и охолост Влаха могле још више повећати ако би се католици преко калуђера и њихових епископа претворили у турске подложнике, који ће Османлијама плаћати порез.“¹⁰⁵³

Дакле, „борба за душе“, коју је водила Света конгрегација за ширење вере међу протестантима, православним Србима, Русима и другим народима, није била само духовног, него и **економског карактера**. Како би се „шизматички народи“ привели Риму, нису биле довољне само претње ненаоружаних и малобројних прелата; било је нужно њено **омасовљење**, потпиривање мржње међу католичким верницима.

Белодана потврда тези о повезаности **„влашког питања“** с прихватањем уније јесте исусовачки извештај насловљен као **„Историјска белешка о испадима влашког народа смештеног у Хрватском краљевству и њему надређеним бискупима грчког обреда описана из рукописа Дружбе Исусове из 1660-1670. године“** („Valachicae gentis in regno

¹⁰⁵⁰ Zlatko Kudelić, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („Biskupije Vlaha“) zagrebačkog biskupa Petra Petretića“, *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 25, No. 25, Zagreb, 2003, стр. 188.

¹⁰⁵¹ Исто, стр. 191.

¹⁰⁵² Исто, стр. 203.

¹⁰⁵³ Исто, стр. 204.

Croatiae illocatae excesuum ac episcoporum ritus graeci eidem praefectorum notitia historica descripta ex manuscripto P. P. Societatis Jesu ab anno 1666-1670“). Оригинал овог списка налази се у Хрватском државном архиву¹⁰⁵⁴ и обухвата раздобље крајишких побуна **између 1658. и 1672. године** те историју Марчанске епархије која је унијаћењем постала гркокатолички викаријат.

Србофобија на простору данашње Хрватске има најснажније корене у упорном **одбијању крајишких Срба да прихвате духовно окриље Католичке цркве**, пошто је и **религијски и етнички идентитет** већ вековима до тада везан за **светосавску цркву**. Ниже племство у Хрватској и Славонији, након масовних миграција становништва, бивало је све сиромашније и постајало је проблематично за аустријске владаре и крупније великаше. У покушају да буду употребљени као војници, нису се показали способнима, закључила је **Нада Клаић**.¹⁰⁵⁵

Претварањем Срба у кметове-војнике, Бечки двор и великаши решили би тиме проблем „племићке сиротиње“ која је настојала да задржи стара феудална права. Постојао је и страх код аустријских сталежа да се осиромашени ситни властелини у бунама „не повежу с Ускоцима“,¹⁰⁵⁶ односно Србима.

Најзначајнији „прото-емитери“ нетрпељивости према „Власима“, потхрањиваној до савременог доба били су, дакле, загребачки бискупи бискупи **Бенедикт Винковић (1637-1642)**, **Петар Петретић (1648-1667)** и **Мартин Борковић (1667-1687)**, који у својим извештајима Бечком двору и Римској курији из свог угла откривају учену превртљивост и претворност марчанских поунијаћених бискупа, односно њихову борбу за опстанак српског православља. У отпорништву су предњачили **Максим Предојевић (1630-1642)**, **Гаврило Предојевић (1642-1644)**, **Сава Станиславић (1648-1661)** и **Гаврило Мијакић (1663-1670)**. Бискупи их оптужују за привидно прихватање уније, очување православља и одржавање веза с пећким патријарсима.

Буне српских крајишника у којима су учествовали и многи Хрвати због наведених потешкоћа, потичу и од непрестаних **покушаја ограничења царских привилегија**, пре свега самоуправе. Аустријске власти намећу централизацију, а граничаре претварају учесталије у редовну војску. Зато се немири шире дуж читаве Војне крајине па и оне под Млецима, током два и по века: 1623, 1631, 1632, 1658, 1660, 1666, 1672, 1693-7, 1700, 1706, 1706, 1714, 1719, 1723, 1728, 1730, 1735, 1736, 1739, 1743, 1748, 1751-8, 1755, 1777, 1870, а последња је подигнута 1883. године.

Буне су биле најчешће локалног карактера, понекада би се рашириле на већу област, но никада нису обухватиле целу границу, у чему је и лежала њихова слабост, а тиме и коначни резултати. Бунама је погодновало што је аустријска држава имала мало редовне војске, лоше саобраћајнице и спору обавештајну службу, због чега се каснило с превентивним гушењима немира. Зато би се превирања завршавала најчешће уважавањем крајишких потреба или ублажавањем нових „регула“.

Након Буне у Ровишту, једна од најпознатијих у 17. веку букнула је **1658. године**, а потом и **1666**, тзв. **Осмокруховићева буна**. Претежно се крајишки отпор јављао у **Вараждинском генералату**, где су Срби били присиљени да се непрестано боре за одржање стечених привилегија. Буна из **1658-1659.** или „устанак“ (*лат. insurrectio*), како су

¹⁰⁵⁴ Zlatko Kudelić, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663.-1670)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 26, No. 32, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007, стр. 125.

¹⁰⁵⁵ Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, стр. 60.

¹⁰⁵⁶ Исто, стр. 61.

је звали крајишници, уједно је тужба „**влашких ребелија**“, тзв. „**потешчице**“ или „**гравамина**“ на војводе који су им наметнули даћу од једног златника по кући за славонског генерала, копање канала око утврда, довоз дрва до каштела, варање при деоби турског плена и друге глобе војвода-судаца. Већина крајишника тада није била ни плаћена, него се живело од одлазака у пљачке на турској страни Славоније, када би то власти дозвољавале. Сматра се да је „потешчице“ састављао и писао крајишки владика, јер су тужбе усмерене на војно-судску управу, пре свих на двојицу војвода, извесне **Гвоздана** (Вуковића) и **Вукосава**. Гвоздан, његов син **Деметрије** и рођаци **Смољан** и **Иван** примљени су као **племићи** (*лат. nobiles*), за чланове Славонског сабора те полажу и свечану заклетву верности цару и краљевини. Нада Клаић примећује да је занимљив случај, јер показује „како се брзо влашки војвода може попети до индигената у краљевини Славонији“.¹⁰⁵⁷ Гвоздан је пријавио претходно и владiku **Саву Станиславића** да буну крајишнике и одговара их да не иду пред комисију. Долази до унутрашњих сукоба, јер је српско-крајишко друштво било све више социјално раслојено, а „крајишник који нередовито добива плаћу, који не смије на пљачкашки поход у Турску и којег 'Нијемац' искориштава на сваком кораку, једва чека да бар на једној страни може дати одушка свом незадовољству“, објашњава ове немире **Нада Клаић**.¹⁰⁵⁸ Војводе су највероватније суспендоване (није познато шта су крајишници учинили с њима), а Срби су успоставили непосредну везу с врховним заповедником Славонске крајине који им је опростио побуну.¹⁰⁵⁹ Алекса Ивић више истиче оптужбу крајишких Срба против „три велика капетана, крижевачког, копривничког и иванићског“, с којом су отишли у Беч 1856. године, али им није уважена. Незадовољство је прерасло у побуну више хиљада наоружаних крајишника у пољима поред Ровишта, који одбијају да се повинују команди граничарских заповедника, на што је морао реаговати и Ратни савет у Грацу. Срби су тада запретили да ће напустити границу, због чега су њихови захтеви уважени и издат је писмени проглас у Крижевцима да ће се убудуће на граници строго управљати према Влашком статуту, а бунтовницима ће бити опроштена побуна.¹⁰⁶⁰

Стефан Осмокруховић, велики судија Крижевачке капетаније, уз потпору копривничког и иванићког великог судије, подиже буну **25. јула 1666.** и немири захватају велики део данашње северозападне Хрватске. Срби се подижу због **кршења и злоупотребе „Влашког статута“**. Осмокруховић захтева да се крајишницима призна право власништва на земљишту између Саве и Драве, тј. селима у којима су обитавали, као и постављање домаћих официра на чело војних посада. Такође, историчари додају и да је побуни граничара придонело унијаћење које је водило даљем покмећивању и изабљивању од стране штајерских сталежа и виших официра.¹⁰⁶¹ Хрватски аутори понегде Стефана Осмокруховића (у радовима се јавља под разним презименима: Осмокруг, Осмокруовић, Осмокруговић, Осмокруч), описују онако како га приказује исусовачки извештај – уображеним и оholим, „што је доказивао својим понашањем према околини“.¹⁰⁶² Уз то, „Власима“ се приписује да су „с Хрватима насељеним међу њима

¹⁰⁵⁷ Исто, стр. 157.

¹⁰⁵⁸ Исто.

¹⁰⁵⁹ Исто, стр. 158.

¹⁰⁶⁰ Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 92-93.

¹⁰⁶¹ Branko Sučević, „Razvitak 'vlaških prava' u Varaždinskom generalatu“, *Historijski zbornik*, Vol. 6, Br.1-4, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1953, стр. 34.

¹⁰⁶² Đuro Škvorc, „Krajiške bune 1658. i 1666. godine“, *Cris*, Vol. XIII, No. 1, Povijesno društvo Križevci, Križevci, 2011, стр. 23.

поступали као с робовима", а сам Осмокруховић је „судио народу како и када је хтио“.¹⁰⁶³ Ради се о произвољним и субјективним ставовима па и замени теза, стога што се Хрвати још не бележе у Вараждинском генералату (сем појединих племића), а намере католичких великодостојника и хрватско-угарских сталежа биле су јасне и нескривене: **проверавање и покмећивање Срба**. Крајишку побуну угушио је аустријски вицегенерал **Јохан Херберштајн** (Johann Joseph Herberstein), заповедник Крижевачке капетаније, а последице су биле погубне по српске граничаре. Херберштајн је окупио око 4.000 војника и борба с побуњеницима је трајала осам дана, завршивши се поразом српских крајишника. Осмокруховић је заједно са шесторицом сарадника погубљен у Вараждину због „велеиздаје“, а српска села која су учествовала у побуни су „сравњена са земљом“, при чему нису биле поштеђене „ни жене ни деца“.¹⁰⁶⁴ Уз то, формално су сужене привилегије из 1630. године у целом Вараждинском генералату – нестало је крајишке управно-судске аутономије и све важне функције преузели су војни заповедници у капетанијама.

Једном од најеминентнијих српских историчара, стручњаку за повест Срба у Аустријском царству, **Алекси Ивићу**, ученику **Ватрослава Јагића** и **Константина Јиречека**, већ читав један век поједини хрватски аутори замерају што је етноним „Влах“ изједначавао с називом „Србин“, мада су, као што је напред представљено и загребачки бискупи тога времена познавали истозначност ових појмова.¹⁰⁶⁵ Ивић наводи да је и пре гушења Осмокруховићеве буне подручје Вараждинског генералата постојала намера насељавања католичког становништва (на захтев барона Херберштајна), како би се мотрило „шта Срби раде и очему снују“.¹⁰⁶⁶ Он напомиње да је Осмокруховићева буна ипак један од важних момената који су одлучили о масовности Срба у Вараждинском генералату. Ту су и велике жртве у борбама против Турака те миграције православаца у новоуспостављену Славонску крајину. Ипак, „најглавнији разлог слабљењу српског становништва“ била је „**католичка пропаганда**“, издашно помагана „**ауторитетом државе**“, подвлачи Ивић.¹⁰⁶⁷

У **Хрватској крајини** избили су немири **1693.** године, када је дошло до спора између Карловачког генералата и огулинског капетана због Срба у Плашком, Отоку, Гомирју и другим селима. Констатовано је да и три године касније тиња буна, царује пљачка и убиства, јер су Срби „одлучили да побију покатоличене Турке у Перушићу“.¹⁰⁶⁸ Морала је да реагује царска војска, али се народ није смирио ни 1701. године, када се буна проширила до мора. Идуће године у буни су учествовали и Хрвати и Срби, а против коморске управе и такво је стање дуже потрајало. Царска Комисија је покушала да уреди ситуацију, дајући обећања да ће доћи до одвајања војне и коморске власти, али се то није догодило па је буна настављена. Тек 1712. Лика и Крбава препуштена је Карловачком генералату, а становништво обе вероисповести добило је статус „**националне милиције**“, тј. крајишника. Но, очекивања Личана и Крбаваца о бољем животу се нису испунила, тако да

¹⁰⁶³ Исто.

¹⁰⁶⁴ Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. stoleћа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 110-111.

¹⁰⁶⁵ Zlatko Kudelić, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. godine i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663.-1670)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 26, No. 32, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007, стр. 146.

¹⁰⁶⁶ Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. stoleћа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 106.

¹⁰⁶⁷ Исто, стр. 180.

¹⁰⁶⁸ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993, стр. 61.

су нереди и одметања појединих села обеју вера настављена, а потом су масе Срба и Хрвата почеле да се иселавају у Среб, Барању и Млетачку Далмацију (Равне Котаре). Напуштена места ускоро су попуњена након новог аустријско-турског рата, када српско становништво Босне сели у Карловачки генералат и Банску крајину.¹⁰⁶⁹

Срби су наставили с бунама и у **18. веку**, међу којима је једна од највећих избила на Банији **1730.** године, у чијем гушењу је морало бити ангажовано 10.000 војника. Тада су Срби Костајничке и Зринске крајине због разних „потешчица“ које нису удовољене, подигли на оружје. Тужбе су биле уперене углавном против команданта Костајничке крајине и његових заменика и секретара, као и понеких кнезова, а због економског искоришћавања и исцрпљивања крајишника разним обавезама и глобама. Настојали су да од граничара створе кметове и да их доведу у ситуацију да одбаце оружје и раде за властелу. Стога се Срби дижу на буну и тада проналазе савезнике у католичким поданицима загребачког бискупа и Каптола. Покрет је предводио ђакон **Симеон Филиповић**, а улогу секретара имао је харамија **Матија Милаковић**. Каптол је затражио помоћ и она је стигла пролећа 1731, када је покренут војни корпус састављен од верних граничара оба генералата и банске војске. Спаљено је седам села, стока опљачкана, а народ је похванат или пребегао Турцима. Подједнако се ударало и по Србима и по Хрватима, а неки од ухваћених су погубљени, Милаковић је кажњен трогодишњим робовањем на галијама, док је ђакон Филиповића спасио митрополит **Вићентије Јовановић**, заложивши се за њега те је овај протеран.¹⁰⁷⁰

Контрибуција, која је постала нови терет од 1722, била је један од главних узрока побуна крајишника, уз рђаво и корумпирано судство, глобе и начине како је Комора убирала приходе, тако да се буна **1728-1731.** ширила и на **Лику**, где су такође уз Србе устали и Хрвати. Слали су и своје депутате у Дворски ратни савет, а чини се да је цео покрет усмеравао прокуратор **Фрањо Мирковић** из Сења. Вође су на концу 1731. похватане и погубљене, а главе су им набијене на коље код Белајског моста. Слична хрватско-српска буна избила је **1732.** доласком немачке војске у Лику и Крбаву, а предводили су је Хрват **Јуре Томљеновић** и Србин **Вук Гаић**, уз друге српске и хрватске бунџије. Том приликом нападнут је и Госпић, а побуњеници су спаљивали куће капетана и других официра и крајишких чиновника. Опет је послата већа немачка војска која је ухватила предводнике покрета, тако да је Томљеновић рашчетворен, а Гаићу, као писару, одсечена је десна рука, а потом и глава.¹⁰⁷¹ Немири су трајали и после „регулација“ Банске крајине **1749.** године, када се јављају нови намети, стражарска служба тежа, војна обавеза крајишких породица много већа (морали су да дају више војника и набављају скупе „мундире“), а ту су биле и друге врсте искоришћавања, од изабљивања и приморавања да уступе земљу новим официрима, да им врше подвоз, обрађују земљу, дају велике дарове итд. Нарочито су православни Срби рашчињени и деградирани, а сеоске самоуправе су окрњене и сасвим погажене.

Побуне против контрибуције трајале су непрестано и у Вараждинском генералату, где се Сабор није мирио с пореским привилегијама Срба. Чак су „власи“ устали и на оружје **1743.** али су сузбијени па је било очигледно да је дошао крај „привилегованим временима“. Године **1751.** избила је велика **Северинска буна**, такође у Вараждинском генералату, услед тешког гажења „стarih крајишких права“. Вођа буне био је капетан **Петар Љубојевић**, најутицајнија личност међу крајишким официрима. Прикључили су му

¹⁰⁶⁹ Исто, стр. 62-64.

¹⁰⁷⁰ Исто, стр. 81-83.

¹⁰⁷¹ Исто, стр. 86-87.

се многи официри и кнезови, угрожени реорганизацијом Крајине, као и део православног свештенства огорченог због унијаћења. Такође, без обзира на верске разлике и овога пута су крајишки Хрвати стали уз побуњенике, истичући да су „ву љубави живели са православнима“, не желећи да унијати, као трећа вероисповест, остану у Крајини („ар ови трејти су само за једну велику конфузију и неслогу“).¹⁰⁷² Ово је још један од показатеља да је хрватски народ, или бар значајан део Хрвата у Вараждинском генералату, већ тада био **свестан прозелитске политике коју су водили загребачки бискупи**. У селу **Ровишту** скупило се 400 наоружаних крајишника, како би одбранили своје привилегије, а ту су довели и ухапшене официре да присуствују јавном читању, како се то иначе обичавало. У бесу су неке од њих колцима и кундацима убили, док су се преживели официри разбежали и склонили у утврде. За неколико дана, у селу **Северину** крај Бјеловара, где су у православној цркви чуване привилегије, окупило се од 17.000 до 20.000 крајишника, приморавши копривничког генерала да ослободи затворенике, посебно поручника **Ђуру Мартиновића**, Хрвата који је постао секретар политичке организације побуњеника под називом „Северинска општина Вараждинског генералата“, на челу с председником Љубојевићем. Подигнути су и хрватски и српски сељаци у суседној Мославини, тежећи ослобађању од феудалне власти и укључивању у Војну крајину, чиме је уздрман поредак на простору од Саве до Драве. Крајишници су са „потешчицама“ у 35 тачака се упутили пред Дворски ратни савет, предвођени Љубојевићем. Међутим, то је оданим официрима Двора, попут потпуковника **Михајла Микашиновића** и изасланицима карловачког митрополита **Павла Ненадовића** оставило простора да умире побуњенике. Дошло је до слабљења покрета, а Петар Љубојевић и Ђуро Мартиновић су ухапшени, осуђени на доживотни затвор у аустријским тврђавама у Италији. Казна је изречена 101 учеснику буне, од којих је 38 било Срба.¹⁰⁷³ Тако су постепено и Срби претварани практично у кметове. Понегде, као у **Топуском** крајишници су одбијали ове промене (немири од 1770. до 1773. године), истичући своје заслуге у ратовима, нарочито од 1740. када су опремали 400 до 700 војника, што их је, уз огромне губитке, осиромашило. Хрватско краљевско веће и царица, постепено насељавајући Хрватима те просторе, претворили су Србе у мањину, тако да је крајишки народ приморан на контрибуцију и **укинут им је повлашћени положај у Хрватској**. Подигнута је и „српска сељачка буна“ на властелинству Јелса, где су Срби имали повлашћенији положај од староседелаца, иако нису били крајишници. Након што је властелинство преузето од друге племићке породице **Борнемиса** (Borzemisza), вишеструко су повећане обавезе поданика и тиранско поступање према њима, због чега су Јелшани на челу са **Георгијем Гершићем** пружили оружани отпор. Тада је нападно то имање Борнемиса, а убијени су и неки затечени службеници. Побуњеници су затражили од Карловачког генералата да их претвори у крајишнике, али без успеха – „сељачки устанак“ је угушен.¹⁰⁷⁴

Последња српско-крајишка буна избила је на Банији **1883. године** (такозвана **Буна у Класнићу**) због грба мађарске круне који је почео да се користи у поштанском саобраћају, а у чему је народ видео покушај мађаризације. Побунила се Прва глинска регимента и Друга петрињска, али је овај покушај, због већ развијеног саобраћаја и телеграфа, брзо угушен с мало жртава.

Што се тиче **досељења и пребивања Хрвата** на простору који је данас део државе Србије, он је готово без историјског значаја за рађање српско-хрватске омразе. Разлог томе

¹⁰⁷² Исто, стр. 117.

¹⁰⁷³ Исто, стр. 117-119.

¹⁰⁷⁴ Исто, стр. 122-123.

је што се у **средњем веку Хрвати не проналазе у домаћим изворима као становници српских земаља**. Искључиво се радило о католичком становништву различитих етнија – првенствено **Срба, Дубровчана, Саса и Албанаца**. Пошто је то било доба **верске искључивости**, српска властела и свештенство, бар у унутрашњости српске државе, нису били наклоњени иноверцима па тиме ни католицима, осим повлашћеним трговачким или рударским слојевима. За тзв. „латинске“ насеобине у Србији је била надлежна **каторска дијецеза**, без обзира што је барски надбискуп носио титулу „**примаса Србије**“. Током турског освајања католички храмови у српским земљама су опустошени, али црквене општине нису угашене. За то су највише заслужни Дубровчани, којима није било у интересу да се преостале жупе вежу уз Котор. Папска курија је већ 1458. године одлучила да католички верници на Косову пређу под барску јурисдикцију. Међутим, каторски бискуп се није мирио с новонасталом ситуацијом, већ је 1497. одредио свог викара за Србију, **Ивана Радељића**, да кроз мисионарење, тј. привољавање Срба да пређу на унију, поврати своје надлежности, што му није пошло за руком. Католика, претежно из трговачког миљеа, осим на Косову, било је и у другим запоседнутим градовима (Новом Пазару, Смедереву, Нишу, Прокупљу), али су представљали незнатан проценат становништва. Махом су то били Дубровчани или Мађари, док се нешто Хрвата спомиње и у Београду у 16. веку.¹⁰⁷⁵ Након што су Османлије запоселе и Босну и Херцеговину те делове Далмације, католичке етничке групе сале се с динарских планина и речних долина на просторе данашње Војводине. Већином то беху Буњевци и Шокци, који су највећим делом похрваћени након **Хрватско-угарске нагодбе** 1868. године.

3.3.5. Културне и економске разлике између Срба и Хрвата од XIV до XIX века

Културне и економске разлике између Срба и Хрвата, као чиниоци интензивирања србофобије и кроатофобије, у раздобљу од 14. до 19. века примећују се углавном на **северозападу тадашње Краљевине Славоније**, који од 16. века подлеже постепеној кроатизацији пребеглог племства. На овом подручју најинтензивнија су **српско-словинска друштвено-културна прожимања**, што је већ дотицано у раду. Пре свега дистинкција тада постоји због уочљивијих језичких варијација, као и начина привређивања. То је, у суштини, **диференцијација штокаваца из сточарско-ратничких задруга и кајкаваца земљорадничко-кметовског социјалног слоја**, које већ вековима раздваја специфичан начин свакодневног живота. Из тога произилази и специфичан начин прехране, одевања, лирског и музичког изражавања итд. Помало је то и сукоб два типа друштвених уређења: српског, који има знатније одлике **динарско-патријархалних односа** и словинског, с наглашенијим својствима **панонско-матријархалног друштвеног концепта**.

Културне разлике између двају народа посматрају се обично као диференцијације између „аутентичне“ и „вештачке“ културе, или „више“ и „ниже“ културне развијености. Српски „подстрекачи“ нетрпељивости наглашаваће аутентичност српске културе и **неоригиналност хрватске**, док ће хрватски истрајавати на **инфериорности православне** или „**бизантске културе**“ Срба, истичући да су Хрвати ипак део „**католичког Запада**“ и тиме **аутентичне европске културе**. Наиме, након што је Хрватска ушла у персоналну унију с Мађарском у 12. веку, долази до јачег културног утицаја Централне Европе на

¹⁰⁷⁵ Богумил Храбак, „Католичко становништво у Србији 1460-1700“, *Наша прошлост*, Број 2, Народни музеј / Историјски архив, Краљево, 1987, стр. 77-79.

културну баштину Хрвата кроз следећих стотину година. Развија се **романичко кипарство**, али се још увек примећује на фрескама утицај Византије, посебно у градовима на севернодалматинској обали. Издваја се рад **мајстора Радована**, вајара и архитекте из 13. века у Далмацији, чувеног по монументалном порталу на катедрали у Трогиру, на којем пише: *„Врата је саградио године 1240. после рођења славне Дјевице Радован, у овом умијећу од свију најодличнији, како се види из самих скулптура и рељефа, а за бискупа Трегуана Тосканца из цветног града.“*¹⁰⁷⁶

У исто време, након пада Цариграда у руке крсташа, када долази до прилива **византијских уметника**, што ће се одразити на српску сакралну уметност. Подижу се величанствени манастири у **византијском стилу**, али и у **романичком**, попут Високих Дечана, чију изградњу надзире фрањевац **фра Вита** из Котора. На порталу јужних врата манастира чија изградња је трајала осам година, стоји да ју је Фра Вита сазидао „краљу Стефану Урошу 3-ему и његовому сину светлomu и превеликомu и преславномu господину краљу Стефану“.¹⁰⁷⁷ У српским земљама за време династије Немањића процват је српске архитектуре и иконосликарства, а у позном средњем веку јављају се и два културна покрета: **исихазам** и **Ресавска школа**. Крајем 14. столећа у долини реке Велике Мораве јавља се и посебан стил црквене архитектуре – **Моравска школа**. У односу на до тада превладавајући **Рашки** и **Српско-византијски стил** (настали под утицајем романике), моравски је сасвим аутентичан српски концепт градње, „изазван и створен унутрашњим импулсима домаће средине“.¹⁰⁷⁸ Након овог периода Српско царство пада под Османлије и **развитак српске културе** се окончава, а многи споменици од културног значаја су уништени.

Хрвати, премда исто тако неслободни, остају унутар круга развијене европске културе. Већ у 14. веку јавља се **готика**, с примерима у Задру, граду Млетачке републике, а у 15. веку позната су два рукописа сплитских свештеника, „Хвалов зборник“ и „Хрвојев мисал“. Хрватско подручје, као што је споменуто, одавно је подељено између Италијана, Аустријанаца и Мађара, великим деловима такође потпада и под Османлије, где се такође почиње одвијати културни застој. Тамо где то није био случај, нарочито у слободним деловима Далмације, продире **италијанска ренесанса**, а истичу се као градитељи **Јурај Далматинац** и **Никола Фирентинац**. Слабљењем и постепеним повлачењем Османлија, почиње процват уметности и урбано планирање у Хрватској и Славонији, под утицајем **барока**.

Кандијски рат и други сукоби који су уследили између Млечана и Турака од 1645. до 1718. године, оставили су дубоке трагове у Далмацији на културном пољу, нарочито у школству. И овде су католици били у нешто бољем положају, јер су имали могућност образовања у бискупским семинаријама, одакле су најбољи одлазили у папске колеџе у Италију. Православни Срби су се школовали у манастиру Крки, али након пљачке богословије од стране Турака нису више имали организовано школовање, него су ретки, имућнији, одлазили у грчке школе у Италију.¹⁰⁷⁹

Књижевност Дубровника и дела **Далмације** је **савременија окосница српско-хрватских спорова**, који ће се јавити тек у 19. веку и о чему ће још бити говора.

¹⁰⁷⁶ Radoslav Bužančić, „Majstor Radovan i nedovršeni romanički portal trogirske katedrale“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. XXI, No. 3-4, Klesarska škola, Pučišća, 2010, стр. 41.

¹⁰⁷⁷ Владимир Р. Петковић, Ђурђе Бошковић, *Манастир Дечани*, Књига I, Задужбина Мих. Пупина, Београд, 1941, стр. 2, 119.

¹⁰⁷⁸ Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања*, Народна књига/Алфа, Београд, 2005, стр. 105.

¹⁰⁷⁹ Марко Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Епархија далматинска, Шибеник, 1987, стр. 117.

Оспоравања или наметања етничких идентитета **Марину Држићу, Ивану Гундулићу, Мавру Вретановићу, Ханибалу Луцићу** и другима, трају и данас, у склопу довршавања **редизајнирања етничких идентитета**. Неспорни књижевници средњег века, за које се може са сигурношћу потврдити да су хрватског порекла или да су имали развијену свест о припадности хрватском народу, су заиста ретки.

Почетком 16. столећа, након побожних драма, јављају се нове књижевне форме под утицајем **хуманизма и ренесансе**, а спроводе их „**хрватски латинисти**“. Међу њима, сем **Марка Марулића**, тешко је наћи познатије писце који ће себе сврставати етнички или језички у Хрвате. Такође, неки од првих латиниста на северу Хрватске (тада још Славоније), писаће кајкавским наречјем, а себе називати „Словинцима“. Ипак, у том добу нема већих анимозитета између Срба и Хрвата који би имали узроке у културним различитостима.

Економске разлике, више него културне, биле су темељ српско-хрватских антагонизама. Осим напоменутих **привилегија** које су добили Срби од мађарских и аустријских власти, што је морала бити и нека врста негативног емоционалног „окидача“ код славонских и хрватских кметова, треба истакнути да су и на простору Лике и Крбаве хрватска села почетком 18. века располагала исподпросечном величином земљишних поседа, што наводи аустријски историчар **Карл Касер** (Karl Kaser) у „Попису Лике и Крбаве 1712. године“.¹⁰⁸⁰ Такође, православни пароси добијали су као додатак земљишном поседу и тзв. „**поповско земљиште**“, чији принос је био одређен за покривање личних потреба, док су црквене потребе требале бити обухваћене приносом од земље добијене за службу. На пример, православни свештеник у Радучу поседовао је 36,3 јутра земље, од чега је 10 јутара било земљиште добијено за службу. Жупник у Пазаришту, где су становали католички Буњевци, поседовао је 43,1 јутра земље, од чега је 29,4 јутра била црквена земља, али католички свештеници обично нису добијали црквену земљу. Касер напомиње да су се земљишни поседи официра и православних пароха убрајали у „веће поседе у селу“ и да су земљишни поседи католичких жупника били „мањи од земљишта њихових православних колега“.¹⁰⁸¹

То значи да богатија српска села нису била специфичност само Вараждинског генералата, где су диспропорције биле наглашеније, већ донекле и у другим крајишким областима. Да су економске диференцијације у руралним крајевима биле и остале чинилац у иницирању нетрпељивости (превасходно србофобије) све до 20. века, нарочито ће се приметити у Другом светском рату на простору Независне Државе Хрватске.

Ако се посматра привреда српског и хрватског друштва још неколико векова уназад, до турског освајања Балкана, зна се да је основно занимање хрватског становништва било **сточарство, ратарство, лов, риболов и пчеларство**. У феудалној Хрватској главни дохоци били су у натури, од кметова с владарских имања. Ту су такође и земљарине, царине, лучки приходи, мостарине, судски приходи те разни данци који су наметани Млечанима за слободну пловидбу Јадраном. Сличан привредни живот одвијао се и у **Србији, тј. српским „склавинијама“**, с тим што је била развијенија тада важна привредна грана – **рударство**, чија експанзија је отпочела с династијом Немањића. Рударско-металуршким значајем истицало се најпре Ново Брдо на Косову и Метохији, што је утицало на развој саобраћајница и других привредних грана, а пре свега на **војну и економску снагу српских земаља**. Најпознатији рудници, који су првенствено отворани на коповима из ранијих, античких времена, били су: Брсково, Кучево, Рудник, Кратово,

¹⁰⁸⁰ Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2003, стр. 39.

¹⁰⁸¹ Исто, стр. 40.

Рудна Глава, Јањево и споменуто Ново Брдо, налазиште злата и сребра, познато широм Европе.

Показатељ тадашње **диспропорције** у политичкој и економској независности и моћи између Србије и Хрватске, јесте **ковање новца**. Хрватска није ковала сопствени новац, него се служила византијским и франачким, све до пада под Мађаре. Разлог томе је рани губитак ионако кратке и крхке независности. Новац је кован у Славонији, која је била засебна круновина, са сопственим сабором и баном. Више пута је наглашено да се славонски или словински народ није етнички идентификовао с Хрватима, тако да се не може говорити о још једној хрватској бановини у склопу Угарске. Тек у 16. веку, услед турске најезде, у Славонију и Истру почињу да долазе племићи који су носиоци хрватског идентитета, „ширећи га на крајеве у којима до тада није било у употреби или се користило сасвим спорадично“, како потврђује и хрватски медијевалиста Невен Будак.¹⁰⁸² С друге стране, Србија почиње да кује сопствени новац у **13. веку**. До тада су у употреби биле, као и у Хрватској, византијске кованице. Према српској класичној историографији, први српски владар који је ковао бакарне и сребрне новчиће био је краљ **Стефан Радослав**, најстарији син краља **Стефана Првовенчаног**. Недавно је археолог **Раша Рамадански** објавио рад у којем помера српско новчарство у 11. век, проналаском кованица извесног архонта Владимира, за којег сматра да је реч о кнезу **Јовану Владимиру**, српском владару Дукље.¹⁰⁸³

О **почецима културног диференцирања** Срба и Хрвата може се говорити тек **након османлијске окупације Србије и Босне**. Тада се Срби који су населили хабзбуршке круновине, насељавају углавном по напуштеним сеоским газдинствима па ће се српско-хрватске културне разлике постепено развијати на **несразмерама између градског становништва, претежно католичког те сеоског, које је мешовито, католичко и православно**. Православцима је било отежано или немогуће живети у градовима, сем ако не прихвате католичку веру, тако да се код Срба није као и код Хрвата (односно разних етнија католичке вере) развијало урбано становништво, што је утицало на **писменост и уопште културни развој српског народа** у наредних неколико векова. Јавиће се стога и **диспропорција интелектуалног слоја** код Срба и Хрвата, што ће оставити велики траг на другим сферама у друштвено-политичком животу двају народа у 19. веку. Све образованије католичко становништво, које ће прихватити у блиској будућности хрватски идентитет, задобиће много већу **интелектуалну моћ** под, ионако, католичком круном Хабзбурговаца.

У другој половини 18. века Славонијом ће пролазити и описати њено становништво већ цитирани **Фридрих Вилхелм фон Таубе**. Овај немачки правник и путописац широког знања (бавио се и међународним правом), рођен је у Лондону, где му је отац био лични лекар британске краљице **Каролине Бранденбуршке** (Caroline of Brandenburg-Ansbach). Обишао је Европу, Африку и Америку, а крајем 1767. године, по налогу цара **Јосифа II Хабзбуршког** (Joseph II), кренуо је у просветитељски рад по Славонији, Ердељу, Банату, у Београд и другде. Присуствовао је и синоду „седам епископа и митрополита илирске нације“ (Срба) у Сремским Карловцима, а решавао је и спорне границе између Сибиња и Брашове у данашњој Румунији. Наведено га сврстава у поуздане историјске изворе, међу

¹⁰⁸² Neven Budak, „Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta“, *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Ur. Neven Budak i Vjeran Katunarić, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010, стр. 4.

¹⁰⁸³ Рашко Рамадански, „Новац Владимира и нови поглед на српско средњовековно новчарство“, *Hereticus*, Часопис за преиспитивање прошлости, Вол. XIX, Бр. 3-4, Досије студио, Београд, 2021, стр. 111.

којима се истиче дело од прворазредног значаја за Србе – „Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема“, објављено у Лајпцигу 1777. године. Таубе прилично концизно у овој књизи расветљава **етничке, културне, политичке и господарске особености православних и католичких Илира-Рашана** који насељавају Срем и Славонију. Он је поуздани извор информација, јер је на споменутом подручју био активан читаву деценију, али за неке хрватске ауторе Таубове констатације „данас звуче чудно, управо невероватно“ те их невољко прихватају, мада признају да „треба узети у обзир како је Таубе био темељити познавалац тадашњег енглеског, немачког, америчког система, привреде и друштва те је многе информације лично проверио, ишчитао извештаје, а до неких је дошао слушајући друге или користећи се локалним подацима“. ¹⁰⁸⁴

Таубе, као и већина историчара до савременог доба, препричава Порфириогенита када говори о насељавању „илирских земаља“, тј. о Србима и Хрватима, који су се, као Сармати и придошлице, измешали с правим Илирима, домороцима. У путопису се осећа и утицај хрватских раних историографа, попут **Балтазара Адама Крчелића и Павла Ритера-Витезовића**. Управо због тога, по његовом мишљењу, од свих словенских народа **„ниједан се није истакао као Хрвати“**, који су „узели ону земљу која се сад дели на Хрватску, Далмацију и Славонију“, док су се Срби „двема рекама, Босном и Рашком, поделили на Босанце (нем. Bosnier) и Рашане (нем. Rassier oder Rascier), од чега је најзад начињено Раци (нем. Raizen)“. ¹⁰⁸⁵ Но, Таубе истиче да се „главно сарматско племе“ називало Србима (нем. Serbier), које је „пре Христова рођења“ прешло из Азије у Малу и Велику Пољску, а потом и у Немачку. Даље наставља у духу због којег његов историјски опис није омиљено штиво у Хрватској, односно примећује се пак утицај чешких и пољских хроника: „Они Срби који су становали у брдском крају Бојерске (Bojer-Land) или данашње Чешке и Моравске, названи су *Horvati (Hrbati), Chorvati или Chrovati, тј. Брђани, од чега је сковано име Хрвати (Croaten)*“. ¹⁰⁸⁶ Немачки путописац даље пише да **Илири у његово време тврде како је Раша била деспотовина „којој су припадале Хрватска, Славонија, Босна и Србија“**. Потврђује и да су „Раци“ у његово време само они Илири који су православни верници, ¹⁰⁸⁷ што још један историјски доказ из посматраног времена да су **православни Срби били етнички и историјски свеснији од католичких житеља Царства**.

Своје посебности православни Срби су обезбедили привилегијама. Таубе вели да у световним споровима и кривичним случајевима стоје непосредно под „ц. к. Илирском дворском депутацијом у Бечу“, ако се ствар тиче вере и „привилегија илирског народа“. Пред Дворску депутацију износили су се и парнице православног свештенства, било да су из војних области, или жупанија. Таубе даље пише: „И ово уређење не односи се само на Славонију, него и на све маџарске земље аустријског дома. Но разумљиво је само по себи да све ствари које се тичу вероисповедања, савести, службе божје и литургије, па се према томе односе на духовне послове, искључиво и једино обављају патријарх и митрополит у Карловцима и грчке владике. Ко није задовољан одлуком Илирске дворске депутације, може ићи пред престо и потужити се самоме владару.“ ¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁴ Stjepan Sršan, „Friedrich Wilhelm von Taube: Opis Slavonije i Srijema 1777./8. godine“, *Medicinski vjesnik*, Vol. 44, No. (1-4), Znanstvena jedinica za kliničko-medicinska istraživanja, Klinička bolnica Osijek, Osijek, 2012, стр. 183-185.

¹⁰⁸⁵ Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема (како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима)*, Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 108.

¹⁰⁸⁶ Исто, стр. 104.

¹⁰⁸⁷ Исто, стр. 108.

¹⁰⁸⁸ Исто, стр. 134-135.

Храброст свих Илира за Таубеа је неупитна. По њему, они су „од природе склони рату“; „одличан бедем против Османа“; „рођени војници и имају здраво жилаво тело коме ратне недаће не шкоде“; „не воле ништа друго сем оружја“; „изврсни војници који с радошћу полазе на бојно поље, без страха улазе у битку“ итд.¹⁰⁸⁹

О **културним особинама „Илира“** католичке и православне вероисповести, Таубе, као и многи путописци и етнографи пре и после њега, нема речи хвале. У земљи коју настанују још није наступило „чак ни праскозорје уметности и науке: незнање је овде подигло свој престо“; „верници латинске и грчке цркве једнаки су у незнању, будући да су њихове духовне старешине, фрањевци, калуђери и попови, и сами незналице“, спознаје аутор. Узрок томе Таубе види у „великим тешкоћама“, себичности и „илирској лењости“, које „плаше владике“, јер „ко малим прстом треба да пробије дебео зид, тај губи храброст и не сме ни да почне“. ¹⁰⁹⁰ Католичко становништво је било у нешто бољем положају, јер су имали „високу школу“ у Пожеги, коју су надзирали језуити, да би се касније она претворила у гимназију на челу с павлинцима. Православци пак једино уче у „манастирима калуђера“, али у њима „нема никакве праве учености“, јер се не предају „никакве друге науке сем теологије“. ¹⁰⁹¹ Немачки путописац уочава одређену вредност у „илирској“ уметности, односно међу њима „нема оскудице у многим песницима и певачима“; сви Илири су „барди и имају природан смисао за песништво“ које није изграђено; „њихове песме звуче мелодично и лепо их је слушати“. ¹⁰⁹² Најчишћи „илирски језик“, вели аутор на основу „сматрања већине“, говори се у Сремском Војводству. ¹⁰⁹³

Главне врлине, приметио је путописац, су им „верност владару, гостољубивост, неустрашива одважност и смелост која не преза ни од какве опасности, склоност рату и ванредна храброст у њему“. Пороци су им: „тромост и лењост“, „склоност разбојништву и пљачки“, „необуздан нагон за жестока пића“, „невиђени нехат за будућност“, „презирање уметности и науке“, „охлађена љубав према ближњем“, „осветољубивост“, „непознавање основних начела религије“, „сујеверје“, „склоност врачању“, „лукавост“, „сплеткарење“ итд. ¹⁰⁹⁴ Такође, Сремце сматра „најбољима од свих“, односно „да су према Хрватима и Далматинцима они анђели“. ¹⁰⁹⁵

Таубе примећује да међу Илирима има и „правих научника“, али они „имају за своју ученост да захвале страним земљама и народима“, а издваја следеће: **Балтазара Адама Крчелића** и **Казимира Бедековића** из Загреба, **Руђера Бошковића** из Дубровика и **Захарија Орфелина**, рођеног у Вуковару.

Додатним правима Срба добијеним од цара **Јосифа II** (Joseph II), уредбом од **25. октобра 1781.** Срби почињу уживати **пуну слободу вероисповедања**, право на несметану **изградњу цркава и приступ свим државним пословима**. Срби од тада напokon почињу поново да се развијају на свим друштвеним пољима. Јавља се српска **интелигенција, грађанска класа и појединци који стичу висок капитал**. То ће потпомоћи не само развој српског језика и писма, него **културу и просвету** уопште. Пошто су уживали од тада посебну заштиту Бечког двора, то је узнемирило Мађаре. Они ће се бунити, сматрајући да Срби сада имају већа права од „домицилног“ становништва. Међутим, како то бива у

¹⁰⁸⁹ Исто, стр. 139-140.

¹⁰⁹⁰ Исто, стр. 83.

¹⁰⁹¹ Исто, стр. 84.

¹⁰⁹² Исто, стр. 85.

¹⁰⁹³ Исто, стр. 50.

¹⁰⁹⁴ Исто, стр. 56.

¹⁰⁹⁵ Исто, стр. 55.

међународним односима, које је и овде могуће приказати „српско-мађарском фобоцентричном петљом“, пораст мађарског национализма, постаће **стимулус јачања националне свести Срба**, а јавиће се и жеља за добијањем територијалне аутономије унутар Угарског Краљевства и за прикључењем јужнословенских крајева Кнежевини Србији.¹⁰⁹⁶

У посматраном раздобљу, што се тиче **економије и трговине**, била је најживља између рударских средишта у унутрашњости и далматинске обале. Временом ће град-држава **Дубровник**, који је преузео улогу од Цавтата, постати једна од ретких територија која је успела да избегне снажнију доминацију царевина и краљевина које су окруживале град, бар већи део раздобља до 1800-их. Када се у дубровачким списима говори о земљи која окружује град, онда је редовно реч о „Славонији“, а господари те земље, с којима Дубровчани склапају разне споразуме и уговоре су господари Србије (Рашке). Као што закључује и врсни амерички балканолог **Џон Фајн**, нико се у то време у окружењу није сматрао Хрватом.¹⁰⁹⁷ Познат као **Рагуса** на латинском, који је био и службени језик државице, призната је као **република** и постала је главна лука за медитеранску трговину с Отоманским царством, све до 16. века.

До тада је већи део југоисточне Европе, а тиме и окупиране српске земље, постао део **централизоване османске привреде**, која је достигла врхунац своје моћи око 1550. године. Као што вели амерички историчар **Џон Лемп** (John R. Lampe), за највећи део империјалне експанзије главне опруге развоја долазиле су са периферије, а не из средишта царевине. Османлије су се уздигле из „нејасног племенског порекла“ на анадолској граници Византијског царства неколико стотина година раније, да би заузели царску престоницу Константинопољ до 1453. Војна снага на коју се ослањала османска власт достигла је свој врхунац 1529. и до тада су њена освајања обухватила већину мађарске територије, а тиме и Хрватску. Постојао је феудални систем у лабавом смислу, тако да је власт тек требала да изврши транзицију с војног на цивилни сектор па се систем више чинио бирократским, него феудалним. Пропадање централне власти, општеприхваћене полазне тачке за европски феудализам у раном средњем веку, не може се приписати и систему под османлијском управом. У привреди, као и у другим друштвеним областима, моћ је долазила „одозго“, тако да локални угледници нису у пуној мери могли да искористе феудална и друга обичајна права.¹⁰⁹⁸

Војна моћ Османског царства почивала је на **тимару**, турском облику феуда који је доносио велики годишњи приход царству. Један од највећих намета био је порез за ослобађање немуслиманске раје од вршења војне службе. Дакле, уместо класичног европског феудализма, ово је био систем војне окупације под контролом централне владе.¹⁰⁹⁹

Неразвијеност османлијске економије била је добрим делом условљена **одсуством банкарске традиције**, забрањене исламским правним закоником. Убрзано је након смрти **Сулејмана Величанственог** (Kanûnî Sultan Süleyman) почела да опада централна моћ

¹⁰⁹⁶ Ласло Л. Хека, „Гроф Карло Кун Хедервари (Karlo Khuen-Héderváry) и Срби у Угарској и Хрватској“, *Зборник радова Правног факултета*, Вол. 51, Бр. 4, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2017, стр. 1718.

¹⁰⁹⁷ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 96.

¹⁰⁹⁸ John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana Univeristy Press, Bloomington, 1982, стр. 24.

¹⁰⁹⁹ Исто, стр. 25.

двора, за разлику од енглеске и француске монархије. Развој артиљерије учинила је постојеће одбрамбене турске утврде рањивијим. Мање ватрено оружје је тада пренело офанзивну предност с коњице на пешадију, што је нарушило значај и положај спахија, чији број је нагло почео да се смањује, а тиме је и тимар све више слабио. Као и у Европи и у Османском царству је током шеснаестог века убрзано расло и рурално и урбаностановништво. Умножило се и у балканском делу империје на 8 милиона житеља. Све бројније урбаније средине врше тада већи притисак на пољопривредни систем, који није обезбеђивао сељацима никакав подстицај или средства да повећају производњу за тржиште. Јаничарима су такве прилике омогућиле да уживају у монополистичким правима и ригидним праксама које су обесхрабриле развој нових индустријских технологија. Главни извор профита остала је трговина између трговачких центара Царства, а најмоћнији трговци били су муслимани. У неким балканским градовима мањинско хришћанско и јеврејско становништво такође се окренуло трговини. Изузеће од исламске етике, уз протеривање европских трговаца, створило је простор за њихову живљу активност. Уместо Истанбула главни трговачки центри Балкана постали су Солун и Смирна. Будућа српска престоница Београд, на овим основама, до 1600. године умножила се до преко 50.000 становника.¹¹⁰⁰

С друге стране Млечани су неуспешно покушавали да монополизују обалску трговину на Јадрану, у исто време када се војно супротстављају напредовању Османлија, што је Дубровнику дало шансу да постане неутрално трговачко средиште. Када је Венеција блокирала приступ Дубровнику и италијанском житу потребном за покривање несташнице хране на обали, њени трговци су отворили мрежу центара широм османске Босне, Србије, Македоније и Бугарске. Османски прописи отежавали су директан увоз житарица, али је профитабилна производња сирове вуне која се увозила преко ове копнене мреже убрзо отворила путеве. Дубровачко наслеђе европске комерцијалне праксе и кредитних инструмената преживело је пропаст трговачке мреже у седамнаестом веку, када је отоманско-хабзбуршки рат пресекао линије комуникација.¹¹⁰¹

Ово наслеђе па и преузимање улоге дубровачког центра, преузело је у одређеној мери **Сарајево**, све до осамнаестог века. Да пад млетачке моћи није отворио пут ка далматинској луци Сплит, Босна и Херцеговина до данас не би имала своју луку, сматра Лемп. Са 50.000 или више становника, Сарајево је, „с Београдом и Скопљем, било један од ретких великих градова на раној модерној територији будуће Југославије“, пише исти аутор. У поређењу, становништво у Дубровнику тада није прелазило 7.000 житеља. Део сарајевске трговине кретао се и на исток и запад, а не само на север и југ у сплитску луку, што није био случај за друге хабзбуршке центре који су такође постали важни до осамнаестог века: **Трст и Ријека** у Истри те **Нови Сад** на Дунаву.¹¹⁰²

Ријека, напомиње Лемп, није имала никакве везе с хрватском економијом све до деветнаестог века. Отоманско-хабзбуршка граница на истоку стабилизована је на Дунаву и Сави **Карловачким миром 1699. године**, што је подстакло раст трговине на северу будуће српске покрајине. Вредност увоза стоке, памука, вуне и дувана преплавила је хабзбуршки извоз пет према један. Из Србије и данашње Македоније стизало је много робе. Међу Србима јавља се све више утицајних трговаца, мада су грчки и цинцарски имали развијенију мрежу. Сви су се кретали преко границе, понекад се насељавајући или подстичући друге да се населе у Хабзбуршком „Нојзацу“, тј. Новом Саду или у Београду на

¹¹⁰⁰ Исто, стр. 26-27.

¹¹⁰¹ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 34.

¹¹⁰² Исто.

османској страни, на ушћу Дунава у Саву. Такав саобраћај је **смањио економску и интелектуалну изолацију** која је од пада под Османлије ограничавала развој Србије, премда је до 19. века било мало политичких промена, појашњава Лемп.¹¹⁰³

Стога, велики делови Хрватске никада нису пали под Османлије или су били краће време у њиховом поседу, што је омогућило, у односу на већину Срба, бржи економски и културни развој хрватског становништва у незаузетим подручјима (око 16.800 км²) и стварање домаћег грађанства. Војна крајина је била дуго времена подручје непрестаних борби, због чега у њој урбанизација никада није посве спроведена, а привредни и културни напредак био је врло спор. Зато крајишки градови нису ни приближно достигли развој далматинских, које су држали Млечани или пак градова Горње Славоније, која ће постати „провинцијалном Хрватском“, под влашћу Мађара и Аустријанаца. Формирање српског грађанства и интелигенције бележи успон, као што је наглашено, тек од Карловачког мира. Следећих деценија, подручје које ће једног дана постати „српском Војводином“ (Војводство Србија и Тамишки Банат), привредно и културно ће се брже развијати од већег дела Хрватске, приближно словеначким покрајинама. Међутим, други простори Западног Балкана који ће још век и по остати под османлијском влашћу, културно и економски биће запуштени и неразвијени, а у њима је живело бројније српско становништво. Ове разлике, пре свега културне природе, постаће препреком за бољу сарадњу и разумевање Срба и Хрвата, чак и у двадесетом веку.

¹¹⁰³ Исто, стр. 35.

4. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: ГЕНЕЗА СРПСКО-ХРВАТСКЕ НЕТРПЕЉИВОСТИ

„Стога, наука мора почети с митовима и с критиком митова...”¹¹⁰⁴

4.1. Национални идентитети и етничка распрострањеност Срба и Хрвата у XIX веку: сукоб историјских чињеница и митологема

4.1.1. Мнемонизам Срба и Хрвата

Извесна научна дела објављена у западнобалканском региону, а која се баве генезом српске и хрватске нације, садржајем су често субјективна, тенденциозна, формулисана под утицајем интернационалних или пак великонационалних идеологија. Истраживачи, премда руковођени методологијом научног истраживања, различито перципирају и вреднују круцијалне историјске догађаје. Изузетно је проблематично, и уз строго придржавање начела ваљане научне праксе, у потпуности извести непристрасне судове о политичким лидерима и околностима у којима су деловали, јер историчари нису само интерпретатори прошлости, него и активни учесници у пројектовању будућности.

Војин Матић, расправљајући у „Психоанализи митске прошлости“ (1979) о људској надмености, појму о којем се домишљало и у старијим научним текстовима, закључио је да остаје још „један неосвојен бункер наше одбране“: схватање да је човек одувек био способан да прави разлику између добра и зла, логичног и нелогичног, стварности и маште, као и да су неки „изузетно поштени и исправни људи долазили до погрешних закључака“. Једноставно, у природи човека је да бира аргументе на начин који је њему својствен и користи их „**субјективно или емоционално условљено**“.¹¹⁰⁵

Матић тиме појашњава **контаминацију историјске науке митологемама**, које су политизацијом премоделоване у **фактоиде**, мада се мора приговорити и мањку критичности у научноистраживачком раду. Историја се безмало два века на овим просторима злоупотребљава и искоришћава за идеолошка обликовања **колективних емоција и насиља**.

У овој дисертацији се за осветљавање „**фобичних жижа**“, из наведених разлога, посебна пажња посвећује једном од **круцијалних раздобља српско-хрватских односа: од 1840-их до 1870-их година**, пазећи на одабир **непристрасних савременика** који су забележили кључне историјске, антрополошке, етнографске и статистичке податке о народима с јужнословенских простора. У тој епохи револуција и израстања нових националних држава на тлу Европе, политичке, религијске, културне и економске разлике су у већој мери утицале на **даљи развој подвојености**, које ће временом прерасти и у **нетрпељивост**.

Према хрватском историчару **Мати Артуковићу**, први национални покрет на Балкану чији циљ је био самостална национална држава, развио се међу Грцима, што је окончано успостављањем независне државе 1830. године. За њима следили су Срби, започевши борбу за самосталну националну државу већ 1804, стичући државност од 1815. до 1878. године. Артуковић даље пише: „*Хрвати који су живели у Аустро-Угарској Монархији свој су*

¹¹⁰⁴ Karl Popper, „Conjectures and Refutations“, *Western Philosophy: An Anthology*, Ed. by John Cottingham, Blackwell Publishing, Malden, 2008, стр. 458.

¹¹⁰⁵ Vojin Matić, *Psihoanaliza mitske prošlosti II*, Prosveta, Beograd, 1979, стр. 10-11.

национални покрет започели нешто касније – тридесетих година 19. stoleћа, а стварање модерне националне државе протекло се дубоко у 20. stoleће”.¹¹⁰⁶

Митологеме, својеврсни „национални наративи“, приче које на себи својствен начин тумаче давне догађаје, играју кључну улогу у националним консолидацијама. Митови о давној прошлости неког народа, без обзира да ли су блиски историјској истини или само плод смишљене политичке акције, темељи су изградње неке нације; најснажнији су **кохезиони фактор** за њено креирање и очување. Према мађарској филозофкињи **Агнес Хелер** (Agnes Heller), за човечанство је „мит најстарији облик озакоњивања путем генезе (...) основна функција мита јесте да генези да **легитимност**“.¹¹⁰⁷

Америчко-румунски културни историчар и аналитичар религије **Мирча Елијаде** (Mircea Eliade) приметио је да митски обреди служе за „**враћање времена уназад**“. То је, по њему, магијски чин којег људи користе да се у извесним подухватима врате на сам почетак „у његов плодни тренутак“,¹¹⁰⁸ **примордијално стање**.

Људским заједницама па тако и нацијама, митови служе за идентичну намену, тј. како закључује хрватски историчар **Хрвоје Грачанин**: митови успостављају **праволинијски континуитет који изравно спаја прошлост са савременошћу** те појашњава: „У тим је предоцбама национална повијест непромјенљива категорија, она је свевременска и безвременска, нуди вјечне и необориве истине с коначним циљем. Потреба за успоставом националне стародревности и утврђивањем хисторијских традиција које као носитељице особите свијести окамењене и неокаљане премношћују вјекове нукала је елите да посежу за повијесним раздобљима у којима се нација налазила, како се поима, у свом примордијалном стању, у (национално митологизираним) херојском добу. У хрватском случају то је без двојбе рано средњовјековље, тзв. доба хрватских народних владара када би био створен политички и национални идентитет, чврсто угнијежђен у хисторијском праву, који непрекинуто живи без обзира на повијесне Сциле и Харибде у дугом трајању.“¹¹⁰⁹

Хрвати у посматраном времену нису имали неговане митове о средњовековној државној традицији, који би етнине у Славонији, провинцијалној Хрватској, Војној Крајини и Далмацији могли да повежу у неку етничку заједницу с „колективним историјским сећањем“, то јест, нису имали развијену **културу сећања**. Митове у 19. веку „откривају“, тј. креирају хрватски просветитељи, „очеве нације“, истовремено и католички клерици и повесничари. Били су у страсној потрази за подацима у историјским врелима којима би потврдили државотворну традицију Хрвата, а успут су на темељима пронађених повесних фрагмената, штурим па и непровереним извештајима, осмишљавали комплетне митове. Трагање је било нужно, јер је након 800-годишњег дисконтинуитета државне независности избрисано сећање на владаре „народних династија“. Јавило се осећање

¹¹⁰⁶ Mato Artuković, „Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 73.

¹¹⁰⁷ Agnes Heller, *Teorija istorije*, Rad, Beograd, 1984, стр. 30. (Кандидат деломично објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020).

¹¹⁰⁸ Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, стр. 30-38. (Кандидат деломично објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020).

¹¹⁰⁹ Hrvoje Gračanin, „Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 119. (Кандидат деломично објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020).

„историјске оскудице“, својеврсни *horror vacui*, што се морало надоместити измаштавањем митова и претварањем истих у фактоиде.

Класичан пример такве митологеме је средњовековна „стожерна прича“ у „великом наративу хрватског националног имагинарија“ – **крунисање кнеза Томислава за краља**, како објашњава **Хрвоје Грачанин**.¹¹¹⁰ Ради се о догађају који није довољно поткрепљен историјским врелма. На темељима претпоставке **Фрање Рачког** коју је **Вјекослав Клаић** промовисао у „Хрватској Липи“, а потом афирмисао **Марин Дринов**, митологема је **еволуирала у „фактоид“**. Рачки је, додуше, још 1871. године појашњавао да не постоје листине које би потврдиле његову тезу, али га то није спречило да на темељу посланице папе **Јована X** (Ioannes X), у којој је Томиславова титула „краљ Хрвата“ (лат. „rex Chroatorum“), закључи да је „у римском двору краљевска част признана била хрватским владоцем у трећој десетини X стољећа.“¹¹¹¹ Овде треба нагласити да није сачуван ни овај оригинални ватикански документ из 925. године, већ само препис у „Историји салонитанске цркве“ (лат. „Historia Salonitana“) Томе Архиђакона из 16. века и чува се у ватиканском архиву **Конгрегације за ширење вере**. Такође је битно истакнути да се у овом делу јављају наслови „владар“ или „кнез“, а не „краљ“ (лат. „Tamislavi ducis“).¹¹¹²

Митологем о краљу Томиславу може се посматрати и као „**део софтвера**“ у процесу **колективног менталног програмирања хрватске нације**, ако се ослањамо на представљене тезе **Херта Хофштедеа**. Митологем је учествовао у промени поимања „Себе“ и „Другога“, а тиме је допринео хомогенизацији младе хрватске нације. Сличним инжењерингом настале су и **експанзионистичке тежње**, непоткрепљене историјским изворима, израсле на претпоставкама о славној прошлости која би могла да се понови. Да би се мегаломански национални циљеви успешно спровели у дело, прибегло се испрва кроатизацији католичког народа унутар Троједнице, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Војводине. Потом су и Словенци захваћени овом митоманском акцијом и постали су „**алпски, карантански или планински Хрвати**“, босански муслимани „**цвијеће хрватског народа**“ и „**непријепорни Хрвати**“, Црногорци „**црвени Хрвати**“, а Срби, једноставно, „**православни Хрвати**“.¹¹¹³

Пројекти националних елита које неки називају „менталним програмирањем“, други ће дефинисати просто као „**лагање**“. Овде се препознаје вештачки подстакнута „национална еволуција“ прихватањем туђих културних образаца (мема), односно осмишљених у извесним интересним круговима. Тако хрватска слависткиња, компаратисткиња и историчарка **Андреја Зорић**, докторском дисертацијом одбрањеном на Универзитету у Регензбургу, под називом „Прављење нације као културе лажи“, на хрватском примеру

¹¹¹⁰ Исто, 120-121.

¹¹¹¹ Franjo Rački, „Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 17, JAZU, Zagreb, 1871, стр. 70-71, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Доступно преко: <https://dizbi.hazu.hr...>, Приступљено: 06.09.2019. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹¹¹² Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Central European Medieval Texts, Volume 4, Central European University Press, Budapest/New York, 2006, стр. 60. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹¹¹³ Василије Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 32.

доказује могућност да се националне идеологије анализирају из „**перспективе лажи**“.¹¹¹⁴ Ауторка не види нације као „природну датост“, у смислу „историјски израслих ентитета“, већ као „**конструисане заједнице**“. По њој, већ сам почетак стварања нације у 19. веку почива на лажима које су осмислили „препородитељи“, позивајући се на „заједничку културу“.¹¹¹⁵ За разлику од „старог“ система у Хабзбуршкој монархији, „**национални иноватори**“, како назива „препородитеље“, пропагирали су нови језичко-културни, а тиме и политички поредак, тобоже „истинитији“ и „природнији“. Тада је национална елита почела да гради „**културу лажи**“ – „**циљану употребу неког културног кода од стране мањине која се не подудара с културном нормом и традицијом колектива**“.¹¹¹⁶ Носиоци ове културе почели су да кривотворе историјске документе и осмишљавају конструкте, у сврху подупирања својих тврдњи заснованих на лажима. Зорићева наводи пример хрватског језика којег су афирмисали као да је одувек обухватао говор који је данас стандардни (штокавски), заједно с територијама које су данас сједињене у Републици Хрватској. У ствари, хрватски језик је лингвистички и територијално имао **уже значење**, подсећа научница, тј. односио се на кајкавско наречје и ограничавао се на Загреб и околину. Речници и граматике од 16. до 18. века који се данас називају „хрватским“, користили су сасвим други назив: **илирски речници**. Данас се та дела убрајају у баштину хрватске културе, уз образложење да је „илирски језик исто што и хрватски“, мада се ради о конструктима, пошто се „илирски користио делом као синоним за влашки, тј. за **православно-српски**, или се користио као заједничка ознака за све Јужне Словене“, додаје Андреја Зорић.¹¹¹⁷ Она такође расветљава улогу Анте Старчевића и Еугена Кватерника у креирању великохрватске идеје. Предводници праваша тражили су „независну, хегемонистичку Велику Хрватску у коју би требало да буду укључене Словенија, Босна и Србија, и били су крајње непријатељски расположени према Србима“.¹¹¹⁸ Ауторка се осврће и на **кривотворену културну историју**, тј. на тврдње да је данашња територија Хрватске у прошлости била повезана заједничком књижевном традицијом, напомињући да се језички и културнонационалистички хрватски идентитет од 70-их година 19. века заснивао на „потискивању истарских и далматинских регионализама и општем прихватању новоштокавско-јекавске варијанте српскохрватског као стандардног хрватског језика“, којим су тада превасходно говорили **Херцеговци, Босанци и Срби**, а као такав је забележен у дубровачкој књижевности.¹¹¹⁹

Чак је и **Мирослав Крлежа**, најистакнутији хрватски књижевник 20. века, често етикетиран као „србофоб“, био експлицитан: „малограђанску историју“ о идеалистичкој константи једнога те истог хрватства, по којој су још „Туга и Буга биле организоване у Друштву Хрватица грофице Катарине Зринске“, назвао је **кривотворином**.¹¹²⁰ Сем тога, неки аутори запажају да су Срби били спремни за политички и сваки други облик сарадње у раздобљима када нису били дискриминисани, док су Хрвати сарадњу прихватили „по

¹¹¹⁴ Andreja Zorić, *Nationsbildung als „kulturelle Lüge“*, Verlag Otto Sagner, München, 2005, стр. 23.

¹¹¹⁵ Исто, стр. 7-12.

¹¹¹⁶ Исто, стр. 27-29.

¹¹¹⁷ Исто, стр. 52.

¹¹¹⁸ Исто, стр. 62-63.

¹¹¹⁹ Исто, стр. 70.

¹¹²⁰ Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zora, Zagreb, 1971, стр. 114. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

правилу (...) у ситуацијама тешких политичких криза које прете негативним последицама по хрватске интересе“.¹¹²¹

Српски историчар **Миодраг Зечевић** пре неколико деценија указао је на многе пропусте југословенске историографије, које су у извесној мери биле смернице и будућег граничног уређења социјалистичке Југославије. Као пример наводи територију на којој је Хрватска имала одређену аутономију у оквиру Хабзбуршке монархије, подсећајући да је обухватала само подручје Загреба с околином (Загорје), уски појас изласка на северни Јадран и део Славоније, без подручја које је било у саставу Војне крајине. Једино ти делови су били под управом хрватског бана и Сабора као представника Бечког двора, док су Далмација, Истра, већи део Славоније и Војна крајина, као посебне географске и војно-политичке целине, биле под непосредним патронатом Бечког или Угарског двора, а Ријека под управом Угарске краљевине. Он скреће пажњу да је хрватска политичка и економска аутономија била „неупоредиво мања од политичке, војне и економске аутономије Војне крајине као српског подручја“.¹¹²²

Никола Жутић, савремени историчар либерално-националне провенијенције, своје радове посветио је разоткривању хрватских митологема, истовремено не штедећи ни српску „научну и ненаучну историографију“ која се изнуривала енигмама „српског фашизма или антифашизма“, док су потпуно запостављена нека есенцијална национално-верска питања. Дотле, истиче Жутић, хрватска историја је израстала „на римокатоличким светим лажима“ (лат. „Pseudo sancti Croatiae“), то јест „систематски конструисаним историјским фалсификатима који су се стварали у ватиканским и бечко-загребачким историографским радионицама и који су се временом из духовног центра хрватства – Загреба, проширивали на југозапад, југ и исток.“¹¹²³ Исти аутор подсећа да су у политичкој клими **аустрославизма**, српски научници били онемогућени да откривају националне истине под владавином „аустрофила“ **Милана Обреновића**. Били су присиљени да пишу по налогу „аустријске историографске школе фалсификата“, која се борила против „српских романтичара“ (**Пантелије Срећковића, Милоша С. Милојевића**) с позиције, у то доба „популарног“, **критичког историографског позитивизма** (**Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Љубомир Ковачевић** итд). Критичка позитивистичка историографија је у свом сагледавању националне историје, понекада српство сводила у „**малосрпске територијалне оквире и кратко временско трајање**“, подвлачи Жутић.¹¹²⁴ Другачијег је мишљења домаћи историчар и универзитетски професор **Радивој Радић**, који говори о „непомирљивим стајалиштима“ оновремене Србије, чији се судар није могао избећи. Тиме Радић у ствари показује да је критичко мишљење присутно у српској историографији већ од 1870-их година (на пример, доказивање Руварца и Ковачевића да Вук Бранковић није био „издајник“ у Боју на Косову или да Лазар Хребелјановић није био цар, него кнез).¹¹²⁵

Док се митологеме код Хрвата конструишу махом у 19. веку, српски историчари су своју прошлост тек **украшавали и домаштавали**, јер „српски митови“, бар они централни, у значајној мери налазе свој ослонац у историјским изворима. Наравно, у њих не треба убрајати Милојевићеве Србе, тј. „Сјамбе“, „Селбе“ и остале, који су, наводно, „од искони“

¹¹²¹ Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 49.

¹¹²² Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јавна*, Просвета, Београд, 1994, стр. 130.

¹¹²³ Никола Жутић, „'Срби сви и свуда' – 'Хрватске земље без Хрвата'“, *Историја 20. века*, 1/2006, Институт за савремену историју, Београд, 2006, стр. 31.

¹¹²⁴ Никола Жутић, *Мато Топаловић: Славонски Илир*, Велика Србија, Београд, 2021, стр. 13.

¹¹²⁵ Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега*, Стубови културе, Београд, 2005, стр. 48-53.

живели на „тако званом Тибету и у тако званој Китајској империји“.¹¹²⁶ Овакве и друге сличне исфантазиране тврдње никада нису нашле своје место у српским уџбеницима. Истина, јављају се у 20. веку истакнути српски историчари, попут професора **Реље Новаковића**, који су у каснијој фази научног рада прихватили аутохтонистичку теорију, налазећи Србе у древној Месопотамији и подупирући неке Милојевићеве тезе, али и радове истакнутих истраживача, као што је академик **Милан Будимир**. Тако ће и Новаковић разматрати месопотамску „реку Србицу“ или „храм Србца бога Дагонског“,¹¹²⁷ трагајући за српским древностима од Индије до Скандинавије. **Сима Лукин Лазих**, ослањајући се на Шафарикова запажања, у „Краткој повјесници Срба од постања Српства до данас“, објављеној у Загребу 1894. године, писаће о Србима као **потомцима Аријеваца**, од којих исходе сви Словени. Посебно је наглашавао и надограђивао **митове о древности и моћи Срба**: „Још од памтивијека, прије неке 3000 година, Срби су били познати као силан и неизбројиво велик народ. Некоји повјесничари називају Србе 'безгранично разграњеним' и 'најмногобројнијим народом' у тадањем свијету, па веле: кад би Срби међу се били сложни – 'морао би им се сав свијет покорити'. (...) Праколијевка Српства била је чак тамо у далекој Азији, у земљи Индији. Мисли се да је ту била прва Србија, која се дијелила на две области: Сарбарску и Пановску Србију. Бог свети зна, колико су наши праоци проборабили у тој својој прадомовини. Било је то врло, врло давно, у незапамћена времена, на хиљаде година прије Христа.“¹¹²⁸

Средишњи мит српске историје, по мишљењу Ричарда Морока, јесте да су Срби „**подвргнути мучеништву попут Христа**“, што је последица „пороза у Боју на Косову 1389. од стране Турака“. Ово страдалништво, у којем су Срби добровољно изабрали „**Небеско царство**“ уместо земаљског, смрт место вазалства освајачима, „подарило је Србима, по њиховој процени, право да предводе остале југословенске народе“, пише исти аутор. Стога су Срби успели након 1918. године да наметну своје митове осталим Југословенима, јер су били најмногљуднији народ у држави. Међутим, Срби су такође имали „**искуство самосталне власти**“, које је Словенцима, Бошњацима и „неким Хрватима“ **недостајало**, истиче Морок, додајући и чињеницу да су Срби „управљали војском новостворене државе“. Амерички психоисторичар овом српском миту супротставља одговарајући **хрватски мит**, о томе како је њихов народ бранио своју независност док су били „**чувари граница Европе**“, као заштитници Западне цивилизације од „**оријенталног варварства**“. И српски и хрватски национални митови се заснивају на **фантазијама**, мишљења је исти аутор те наставља како је дуго „остатку човечанства била мистерија“ зашто су Срби изабрали да славе „пораз“ од Турака као свој национални празник. Познато му је да је „**косовски мит**“, преношен „с колена на колено у песмама и стиховима“, послужио као „надахнуће потоњем устанку против турске власти“ те се стога „сваки Србин (...) осећа попут глумца у једној великој драми која се одвија током векова“. Иронија те ситуације је у томе, тврди Морок, да је у хришћанском савезу који се борио против Турака на Косову Пољу било и Босанаца, Албанаца и осталих балканских народа, док су се неки Срби борили на турској страни те „да све буде још чудније“, изгледа да је у тој бици „хришћански савез извојевао победу“. Иако је српски вођа, кнез Лазар, погинуо, као и турски султан, којег је убио „српски јунак“, који је можда заправо био Албанац или Мађар, ако је уопште и постојао, мишљења је исти

¹¹²⁶ Милош С. Милојевић, *Одломци историје Срба и српских-југославенских-земаља у Турској и Аустрији*, I. Свеска, Државна штампарија, Београд 1872, стр. 76.

¹¹²⁷ Реља Новаковић, *Срби и њихови прадавни сродници*, ИПА „Мирослав“, Београд, 2000, стр. 14-18.

¹¹²⁸ Сима Лукин Лазих, *Кратка повјесница Срба од постања Српства до данас*, Штампарија Карла Албрехта, Загреб, 1894, стр. 9.

аутор, турска војска се повукла, „а Србија није пала у турске руке још много деценија након тога“.¹¹²⁹

„Ментално програмирање“ може да подстакне **мнемонизам**, односно **колективну жељу неког друштва да се врати у исфантазирану прошлост**.¹¹³⁰ Ричард Морок наводи низ мнемонистичких примера у историји цивилизације: чежња Црвених Кмера за временом Ангкорског царства, када је Камбоџа била моћна земља; Мусолинијеве жеље о обнови Римског Царства; нацистичко уздизање паганске Немачке; аргентински националисти који су шпанску колонијалну власт оплакивали као „изгубљени рај“ итд. Подсећа и на српске и хрватске екстремисте, који су обновили своје „дуго времена непостојеће домовине, распарчавши Југославију“.¹¹³¹ Националистички покрети често теже обнављању независности својих земаља после више стотина па чак и хиљада година, али не морају увек да буду „мнемонистички“, напомиње исти психоисторичар. Када једна већ независна земља тежи обнављању времена прошле славе или када је група људи спремна да жртвује своју добробит да би се отцепила од неког бројнијег народа, психоисторичари развој таквог догађаја називају **„политичким лудилом“** („Political madness“), напомиње Морок. Мнемонизам је политички еквивалент регресивног понашања на нивоу појединца. „Баш као што се алкохоличар може вратити у инфантилно стање, када све што му је било потребно јесте да сиса флашицу“, тако и неки народ може да политички и војно функционише у стварном свету, док је психолошко функционисање у свету фантазије делимично сачињено од сећања, а делимично од маштања.¹¹³²

Питање је да ли је мнемонизам подједнако био заступљен и код Срба и код Хрвата. Први су маштали о обнови „Душановог царства“, то јест реконструисању моћи из **прошлости која се одиграла**. То претпоставља присуство споменутог **„политичког лудила“**, пошто су таква настојања била лишена реалних војних и економских способности српског народа. Хрвати су пак били **„прави мнемонисти“**, јер су желели су да „обнове“ државу која, сасвим вероватно, никада није постојала – Велику Хрватску на Балкану, с границама од Дрине до Алпа. И док су домаћи историчари постали робови политичке стабилности Југославије, благосиљајући оптужбе о „великосрпској идеологији и доктрини“, „великосрпској политици“, „великосрпској хегемонији“, које су „омче око врата“ братству и слози с другим Југословенима, дотле је великохрватска мисао крчила свој успешан пут остварењу мегаломанских националних интереса, изниклих на **исфантазираној прошлости**.

4.1.2. Еволуција великосрпске и великохрватске националне идеје

Сукоб великосрпске и великохрватске идеје, делом насталих на митологемама, важан је покретач међусобне нетрпељивости. Мноштво је дефиниција национализма које зависе од идеолошких, филозофских и религијских опредељења аутора, а учесталије се концентришу на доктрину или политички покрет.

Према једном од водећих теоретичара нације и национализма, споменутом **Ернесту Гелнеру, национализам стварају нације**. Ради се првенствено о **политичком принципу**

¹¹²⁹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 48.

¹¹³⁰ Исто, стр. 13-14.

¹¹³¹ Исто.

¹¹³² Исто.

који захтева да политичка и национална заједница морају бити подударне. Као **осећање** или као **покрет**, национализам се може најбоље дефинисати у смислу овог начела. Националистички сентимент осетљив је ако владари политичке заједнице припадају нацији која није већинска, што за националисте представља неподношљиву повреду „политичке исправности“. Ово се дешава након инкорпорације националне територије у већу империју, или кроз локалну доминацију стране заједнице. Укратко, писао је Гелнер, национализам је **теорија политичког легитимитета**, која захтева да етничке границе не буду испресецане с политичким, а посебно да етничке границе унутар неке државе не би требале да одвајају носиоце власти од осталих припадника нације.¹¹³³ Национализам је по њему и **„специфична врста патриотизма“** који постаје свеприсутан и доминантан само под одређеним друштвеним условима, преовлађујућима у савременом свету.¹¹³⁴

Мајкл Билиг (Michael Billig), британски социјални психолог, национализам види као **„најуспешнију идеологију у људској историји“** и док су либерализам и марксизам „територијално ограничени, као хришћански свет и ислам у средњем веку“, национализам је интернационална идеологија, која омогућава државама да постоје. Исти аутор закључује да о томе треба размишљати када се тврди да национална држава одумири с преласком света из система суверених држава у неку врсту глобалног, „постмодерног села“, или када се замишља да се свет креће „од мушких патријархалних држава према неомеђеној женској будућности.“ Истина је да се свет мења под утицајем информационих технологија, да се отварају неке старе границе и да се на први поглед чини да нова политика идентиета доводи у питање „националистичке хегемоније“, међутим, пише Билиг, чак и „амерички председници говоре о новом светском поретку“, што значи да „начело нације није ни у ком случају изгубило“, јер се и нови светски поредак „истиче као национални поредак у којем ће једна нација бити *primus inter pares*, а њена култура ће се доживљавати као општа култура“.¹¹³⁵

Марк Бјондић (Mark Biondich), канадски стручњак за историју Источне Европе, који се бавио и изучавањем настанка хрватског масовног националног покрета, уз индустријску револуцију, национализам сврстава у „силу“ која је обликовала модерно доба, поткопавши „традиционалну лојалност и начела старих режима“.¹¹³⁶

За српског академика леве провенијенције **Михаила Марковића**, национализам као „појам критичког мишљења“ имао је два значења. Прво је **„екстремни, злоћудни национализам или шовинизам“** који пориче постојање појединих нација и испољава агресивно понашање према другим народима с крајњим циљем доминације над њима. Марковић је под овим значењем подразумевао **политику колонијалних сила** („злоћудно националистичка у томе смислу“) и **политику глобализације и стварања новог светског поретка**, која иза плашта борбе против националног суверенитета појединих националних држава крије тежњу „за неограниченом афирмацијом себичних интереса појединих великих сила“. **„Доброћудни национализам“**, сматрао је Марковић, не мора да садржава мржњу и насиље, али је и даље по својој природи **једностран и егоистичан**, јер

¹¹³³ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1993, стр. 1.

¹¹³⁴ Исто, стр. 138.

¹¹³⁵ Majkl Bilig, *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009, стр. 313.

¹¹³⁶ Mark Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London, 2000, стр. 3.

су му приоритетни искључиво интереси свог народа, уместо универзалног људског интереса.¹¹³⁷

Иво Рендић-Миочевић наглашавао је да се проблеми национализма и нација „на просторима старог Илирика“ морају разматрати **интердисциплинарно**, при чему је **етнопсихологији** доделио важну улогу. Упозорио је да се етнопсихолошке анализе не смеју претворити у псеудонауку и приближити расним теоријама, посебно ако се неопрезно користе „застареле карактерологије народа“, на темељу којих се „олако закључује о нечијој колективној одговорности“.¹¹³⁸ Премда је истицао да се више пажње мора посветити анализи менталитета, а „без некоректних поједностављења и извлачења негативних аспеката који одговарају аутору“, закључио је да су идеју о „Великој Србији“ створиле „српска држава и Српска православна црква“. Као тобожњи историјски факт, нагласио је да је српска црква „прешла Дрину тек османлијском навалом“, обједињујући од 16. века „све Србе на подручју Османлијског Царства“, утемељивши и идеју о Великој Србији.¹¹³⁹ Иво Рендић-Миочевић, међутим, изоставља компаративну анализу великохрватске идеологије и њен утицај на бојазни других народа. Премда историчар, уопште се није освртао на чињеницу да је, на пример, манастир Крка, смештен 400 километара западније од Дрине, подигнут још половином 14. века. Ипак, исправно утврђује да **психоисторија** мора постати део методолошког арсенала историчара који ће изучавати „**тоталну историју**“.¹¹⁴⁰

Милорад Екмечић скреће пажњу пак да постоји одређени **дисконтинуитет у односу између српског народа и српске цркве**. Почео је поразом Турака под Бечом 1683. године, када турска влада посвуда укида национална водства посебних цркава и православну заједницу уједињује под грчким вођством. Од тада Српска православна црква више није „народна институција“, пише Екмечић, сем на Цетињу где се црногорски владика одувек сматрао „намесником пећког патријарха кога Васељенска црква није потврдила“.¹¹⁴¹ Додуше, у много бољем положају је Српска православна црква на „хабзбуршкој страни“, где је подељена на осам дијецеза, има бољи друштвени положај и црквену организацију, него српска црква на турској страни. Она постаје „морално водство народа (...) његов политички и друштвени представник“.¹¹⁴²

Осим многих митрополита Српске православне цркве, као инспиратори „**великосрпске митоманије**“, не само у хрватским, него и мноштву других Србима неблагонаклоних извора, анатемисани су **Вук Стефановић Караџић** и **Илија Гарашанин**, који носе и печат креатора планова о спровођењу „**великосрпске идеје**“. Караџићеве мисли о повезаности језика и етнија савремени хрватски историчар **Хрвоје Матковић** назива „**језичким шовинизмом**“ који је изазвао реакцију на хрватској страни, тј. „великосрпској идеји жестоко се одупрла хрватска национална идеја Анте Старчевића и Еугена Кватерника“.¹¹⁴³ Међутим, Вук у чувеној студији „**Срби сви и свуда**“ није упутио нити једну шовинистичку поруку Хрватима или другим народима нити је тврдио и наметао идеје које би се косиле са

¹¹³⁷ Михаило Марковић, „Национални интереси, патриотизам, национализам“, *Социолошки годишњак*, Нације и модерно друштво, 3, Социолошко друштво Републике Српске, Пале, Новембар 2008, стр. 56-57.

¹¹³⁸ Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologija i nacije u Iliriku“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, стр. 106.

¹¹³⁹ Исто, стр. 98.

¹¹⁴⁰ Исто.

¹¹⁴¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 36.

¹¹⁴² Исто.

¹¹⁴³ Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 1995, стр. 14.

ставовима традиционалне европске историографије, лингвистике и етнографије. Вук Караџић, у том смислу, није био историјски иноватор нити је митове „паковао у повесне факте“, а понајмање је призивао ратове зарад стварања Велике Србије, већ се ради о посебној временској димензији, датој епохи у којој се велике европске силе, пре свега Аустрија, још нису бавиле политизацијом и ревизијом историје Јужних Словена. У друштвено-политичкој атмосфери, у којој се Србима називају и под тим етнонимом пописују католички штокавци, како у аустријским, тако и другим европским статистикама, **Вуку се не може приписивати мегаломанија**. Он пише у времену када у хрватску нацију још нису инкорпорисани Буњевци, Шокци, Славонци, босански католици (под називима „Бошњаци“, „Шокци“, „Маџари“, „Славокатолици“) и велики део Далматинаца и наглашава да остали српско име „неће да приме“.¹¹⁴⁴

Хрвоје Матковић подсећа да је на Вуков „Ковчежић“ одлучно реаговао **Анте Старчевић**, оспоравајући тврдњу да су сви штокавци Срби. Он даље пориче Србима „националну посебност“, њихов етноним поистовећује са „сужњима“ и назива их „нечистом пасмином“.¹¹⁴⁵ Ипак, одговорност за иницирање српско-хрватских анимозитета пребацује се Вуку Караџићу, који нити једном речју у свом делу није увредио или понизио хрватски народ. Матковићева теза тешко се може доказати, јер две године након што је штампан „Ковчежић“, Старчевић се изјашњава „Личанином“, а свој језик назива „југословенским“, како пише у молби за посао београдском Лицеју.

Надаље, Гарашаниново **„Начертаније“** често се у историографији представља као преправљени програм пољске и чешке политичке емиграције, некритички се одвајајући из контекста геополитичких прилика на Балкану 1840-их година. У складу с „духом времена“ и националним заносом који је трајао од Српске револуције, Гарашанин се у нацрту залаже за остварење **„светог права историческог“** утемељеног на **„Душановом царству“**, којим би Србија припојила Босну, Херцеговину, Црну Гору, Северну Албанију (с Косовом), Срем, Бачку и Банат. Данас српски историчари одбацују било какве тврдње да се ради о спису који је подржавао тзв. „српски империјализам“, називајући такве тезе „измишљотинама које приличе квазинауци“.¹¹⁴⁶ То је стога што је „Начертаније“ блиско сличним европским програмима који су захтевали национално ослобођење и уједињење у националне државе, тј. сходно сличним процесима у Немачкој или Италији. Исте године објављен је и пројекат „Велике Грчке“, тзв. „Мегали Идеја“ (грч. Μεγάλη Ιδέα). Како српски, тако и грчки програм заснивали су се на принципу „неотуђивог историјског права, у складу са тадашњим националним идеологијама у Европи“. Српске политичке странке су, природно, следиле ову идеологију унутар и ван кнежевине. Народна радикална странка у програму из 1881. прогласила је следећа два циља будућег државног уређења: „изнутра народно благостање и слобода, а споља државна независност, слобода и уједињење преосталих делова српства“. Тек каснија историографија, најчешће хрватска, почиње да оптужује Гарашанинов програм **„екстремним српским национализмом“**, али садржај „Начертанија“ указује на нешто другачију природу овог документа.¹¹⁴⁷

На основу „Плана Словенске политике Србије“ **Франтишека Заха** (František Alexandr Zach), чешког војног теоретичара који је дуго деловао у Србији као агент пољског кнеза

¹¹⁴⁴ Вук Стефановић Караџић, *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, У штампарији јерменскога манастира, У Бечу, 1849, стр. 2.

¹¹⁴⁵ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 24.

¹¹⁴⁶ Никола Б. Поповић, „Недоумице о Начертанију“, *Глас Српске академије наука и уметности*, Одељење историјских наука, Књ. 18, Београд, 2018, стр. 225.

¹¹⁴⁷ Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 72.

Адама Чарториског (Adam Jerzy Czartoryski)¹¹⁴⁸, Гарашанин је саставио „Начертаније“, о чијој природи су настали неспоразуми „тек када је немачка политичка идеологија након 1930. почела оптуживати Србију да је одговорна за рат 1914“, како је то појаснио Милорад Екмечић. Српски академик даље пише: „Под таквим околностима научници су пошли од погрешне претпоставке да је Чарториски 1843. понудио српској влади један пољски пројекат југословенског јединства, а Гарашанин од њега направио један српски. Оно што Чарториски нуди није пољски нацрт, него широки програм српског окупљања, што води ширем југословенском, који је до 1833. створио Милош Обреновић. Од српског програма југословенског јединства Гарашанин је задржао његов смисао, а одбацио пољско поверење у историјску моћ хрватског либералног католицизма, као основе реалне политике једне државе.“¹¹⁴⁹

Заједно с министром унутрашњих дела **Константином Николајевићем**, Гарашанин исте године осмишљава и политички програм о подели Османског царства на „**Азијску Турску**“ и „**Српске сједињене државе**“. У потоњем вицекраљевству ујединили би се Словени европског дела Турске, а од словенских покрајина у Аустријском царству формирала би се „**Јужна Славонија**“. Када би наступиле повољније геополитичке околности, што подразумева расуло Хабзбуршке монархије, од „Српских сједињених држава“ и „Јужне Славоније“ настало би јединствено „**Југословенско царство**“.¹¹⁵⁰ Према томе, основни циљ којем је Гарашанин стремио било је југословенско уједињење, али је сумњао у искрене намере Загреба и ставове независне од политике Бечког двора. Да је био противник југословенске и искључиви заговорник великосрпске политике, израду програма не би поверио Антонију Орешковићу, него неком поборнику великосрпских интереса, како истиче **Василије Крестић**.¹¹⁵¹

Гејл Стоукс (Gale Stokes), амерички научник који се фокусирао на историју Југославије, изнео је мишљење да српски кнез Михаило Обреновић није настојао да створи федерацију „равноправних народа“, прву југословенску државу, већ је тежио да уједини све Србе у независну државу, пратећи спољну политику министра спољних послова Илије Гарашанина. Пошто би уједињење Срба који живе ван кнежевине спречило аустријску експанзију према југу, Гарашанин је тражио „званичну и незваничну подршку главног ривала Аустрије за утицај на Балкану, Русије“, истицао је Стоукс. Кнез Михаило је био спреман да план спроведе и употребом оружане силе те је стога овластио Гарашанина да

¹¹⁴⁸ Чарториски је био пољски политичар, својевремено министар иностраних послова Руског царства, који се након поделе своје земље борио за обнову њене државности, тј. сматра се вођом пољских устаника. Стога се он ослањао на Србију којом је владала страна уставобрањитеља ненаклоњена Русији, како би помоћу њених потенцијала ослободила друге јужнословенске народе и постала будући савезник Пољске. Учешће Пољака пак у српском питању, како наводи модерна историографија, само је епизода „у вишегодишњем и вишестепеном деловању Отела Ламбер на Балкану“. Реч је о Хотелу Ламберт (Hôtel Lambert), којег је купио Чарториски, а осим чувене париске зграде почео је да означава и политичку фракцију пољских изгнаника. (Видети: Антоњи Цетнарович, *Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану: Отел Ламбер и српска криза 1840-1844*, Славистичко друштво Србије, Београд, 2017, стр. 10). Иза Чарториског стајала је британска круна, односно премијер Лорд Палмерстон (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston), а био је подржан и од Француза. Основни задатак ове спреге био је да Кнежевина Србија постане баријера против снажне руске експанзије на Балкану.

¹¹⁴⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 484.

¹¹⁵⁰ Radoš Ljušić, „Serbian, Great-Serbian and Yugoslav State Policies of Serbia (1804-1918)“, *Great Serbia – Truth, Misconceptions, Abuses*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2004, стр. 165-166.

¹¹⁵¹ Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 17.

успостави мрежу тајних агената на Балкану, чим би се ојачала српска војска, која би, ако се укаже прилика, могла да протера Турке с Балкана.¹¹⁵²

Крестић пак даље тврди да је Гарашаниново уверење 1844. као и 1867. године било непромењено, односно да није могуће остварити јужнословенско ослобођење без Хрвата и других Јужних Словена.¹¹⁵³ Он подсећа да су готово сви историчари, страни и домаћи, до Другог светског рата „**Начертаније**“ тумачили као „спис југословенског карактера“ те да је до „заокрета у ставовима дошло (...) у послератној историографији“.¹¹⁵⁴

Тајни програм ђаковачког бискупа, „либералног католика“, предводника Народне Странке, **Јосипа Јураја Штросмајера** (Josip Juraj Strossmayer) и српске владе, темељио се на иницијативи српске стране од **јула 1866.** године, пошто је Аустрија губила рат с Прусом. Постојале су наде да се поражено и ослабљено царство Хабзбурговаца неће моћи супротставити заједничкој српско-хрватско-мађарској оружаном акцији, али Пруска није имала намеру у потпуности да уништи свог ривала. Она се на темељу **реалполитике**, засноване „на процени моћи и националном интересу“, посветила **уједињењу Немачке**,¹¹⁵⁵ што ће кључно утицати на српско-хрватске односе. Пруски канцелар и министар спољних послова **Ото фон Бизмарк** (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen) спречио је подизање „**југословенско-мађарског устанка**“, тиме што је четири године пре аустријском цару предложио да „премести своје тежиште из Беча у Пешту“, што је после рата Аустрија била принуђена и да учини. Пораз је принудио Бечки двор да се од тада шири према Балкану, да тамо потражи своје геополитичке амбиције, што је у себи носило „клицу сукоба с Русијом“,¹¹⁵⁶ како примећује **Хенри Кисинџер**.

Без обзира на неповољне промене у европском поретку, планови између српске стране и Мађара су настављени до септембра исте године, али је Гарашанин увидео да не постоје услови да се уђе у рат против Аустрије. Постојале су бојазни да би и поражена империја могла да нанесе озбиљне штете Србији, тако да су се чекали ставови других великих сила. Једна од основних идеја, која се већ у априлу исте године појавила у београдском часопису „Видов дан“, била је да се Угарска, „Троједница“, Србија, Грчка, Бугарска и Румунија, удруже у „подунавску конфедерацију“. Идеја о „југоисточној“ конфедерацији није наишла на позитиван одговор у Хрватском сабору, због страхова од угарске доминације. Познато је да је први Гарашанинов предлог хрватским народњацима пренео српски трговац грчког порекла **Јован Куманди**, а да Хрвати ни на тај предлог нису одговорили. Гарашанин је крајем јула 1866. поновио предлог о сједињењу Срба и Хрвата у југословенску државну заједницу, која би била политичка јединица подунавске конфедерације, али је позив на буну одбијен. Хрватски „народњаци“ сматрали су да политичке прилике још нису довољно зреле за такве подухвате, да „за сад Хрвати нису сложни ни међу собом ни међу Србима“, да се ваља спремити „за дуги пут“, у нади да ће Србија, помоћу Русије, решити „**источно питање**“¹¹⁵⁷ и да ће управо она бити Пијемонт у сједињењу Јужних Словена.¹¹⁵⁸ Ипак,

¹¹⁵² Gale Stokes, „Yugoslavism in 1860's?“, *Southeastern Europe*, Vol. I, Issue 1, Brill/Schöningh, Leiden, 1974, стр. 127.

¹¹⁵³ Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 17.

¹¹⁵⁴ Исто.

¹¹⁵⁵ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Knjiga 1, Verzal press, Beograd, 1999, стр. 112.

¹¹⁵⁶ Исто, стр. 113.

¹¹⁵⁷ Када је Османлијско царство почело да се претвара у „болесника са Босфора“, европски владари почели су да стварају интересне коалиције, с намером да се једнога дана подели Балкан. „Источно питање“ једно је од најзначајнијих у међународним односима деветнаестог века. У суштини било је састављено од дилеме како задовољити националне тежње народа унутар Османског царства, а да се царство не разбије, а ако је распад неизбежан, како одржати равнотежу снага великих сила без општег рата. Највећи проблем западним европским силама представљала је Русија која је тежила да загосподари православним народима Балкана и

Штросмајер 20. августа 1866. пристаје на заједничку акцију, сумњајући да ће Хрвати унутар Хабзбуршке монархије успети да постигну уједињење „својих покрајина“, тако да решење свог питања морају потражити у будућој југословенској држави. Почетком 1867. српска влада усаглашава „Програм“ југословенског уједињења с хрватском Народном странком. Но, различити српски и хрватски приступи стварања југословенске заједнице, ометали су заједничку акцију: Хрвати су покушали да се Јужни Словени у Монархији сједине у државну заједницу, а Срби су настојали прво да ослободе Босну и Херцеговину. Хрвате је ометао „дуализам“ – с једне стране непрестане наде у федеративно уређење Монархије, у којој би дошло до уједињења Словенаца, Хрвата и Срба, а с друге стране биле су присталице политике српске владе.¹¹⁵⁹ Народна странка је почетком априла 1867. прихватила тајни „Програм“ српске стране, којег је припремио **Антоније Орешковић**, а у Загребу је основан и „Главни одбор“, преко којег се развила разграната делатност на припремама подршке будућег Босанско-херцеговачког устанка. Међутим, српска страна, према тврдњама хрватских аутора, напустила је властити „Програм“ и одлучила да склопи споразум с Мађарима. Ова „издаја“ српске владе, како су заокрет оценили народњаци, приморала је Хрвате да свом националном програму, као и југословенској политици, „одреде други смер“.¹¹⁶⁰

Војислав Шешељ, савремени великосрпски републикански националиста и кроатофоб, стајалишта је да се идеја „**сви Срби у једној држави**“ успешном српско-хрватском револуцијом могла остварити већ у 19. веку. Темелје великосрпске идеологије, слично као и већина хрватских аутора, приписује Српској православној цркви, посебно након 1788. године, када се јављају сумње у аустријску помоћ за „**обнову Душановог царства**“. Срби се од тада више окрећу себи, али и покушајима да подршку нађу у Русији, попут игумана **Арсенија Гаговића**, који је 1803. идеју о креирању „Велике Србије“ представио руском императору. Наредне године сличан предлог поднесен цару **Александру I Павловичу** (Александр I Павлович) и од карловачког митрополита **Стефана Стратимировића**. Шешељ подсећа да је у једном тренутку и бечки двор уз подршку војних кругова „размишљао да територију угашеног српског војводства прогласи Великом Србијом и тако српски национални полет упрегне у кола хабзбуршких династичких амбиција“.¹¹⁶¹

Осим договарања с руском и аустријском страном, било је покушаја да се и друге европске силе искористе за будуће уједињење, које не би укључило само све Србе, него и остале Јужне Словене. Тако је **Сава Текелија** 1804. године покушавао да приволи **Наполеона Бонапартеа** (Napoléon Bonaparte) да потпомогне стварање „**илирског краљевства**“. **Јован Суботић** овако разјашњава причу о Текелијином меморандуму и формирању Илирских провинција: „*И тако заиста напише 1804. године један меморандум, и преда га запечаћена француском посланику у Бечу с молбом, да то писмо цару своме*

напокон изађе на Медитеран. Берлинским споразумом из 1878. године, окончани су балкански ратови који су трајали претходних година, чиме је задржана ослабљена османлијска контрола над Балканом. Најболнија промена за Истанбул била је окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске.

¹¹⁵⁸ Petar Korunić, „Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1968.“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 11, JAZU, Zagreb, 1981, стр. 5-10.

¹¹⁵⁹ Исто, стр. 61.

¹¹⁶⁰ Исто, стр. 71-72.

¹¹⁶¹ Војислав Шешељ, *Идеологија српског национализма: Научно и публицистичко дело проф. др Лазе М. Костића*, Велика Србија, Београд, 2002, стр. 986-987.

пошље, неказујући му ништа, шта се у томе садржи. И тако се јако обрадује, кад Наполеон заиста 1805. Илирско краљевство устрои.“¹¹⁶²

У Црној Гори се због вишедеценијске борбе против „великосрпског хегемонизма“, заташкавају „великосрпски планови“ цетињских власти у посматраном раздобљу. Исто тако, 1807. г. владика **Петар I Петровић** руском цару шаље план о стварању „**Славено-сербског царства**“, чија би централна област била Црна Гора. Заложено се да би његовој државици ваљало припојити Подгорицу, Спуж, Жабљак, Херцеговину, Далмацију и Дубровник (будућу престоницу царства), а титулу српског цара носио би руски император. Ипак, план није подржао званични Петроград, пошто је потписан **Тилзитски мир**.¹¹⁶³

Уплитањем моћних субјеката међународних односа у изградњу савремених балканских нација, факти који доказују да је идеја која је жигосана као „**великосрпска**“, имала своје историјско утемељење, због чега су је подржавали многи водећи европски слависти, историчари и етнографи, у већини случајева су у савременом добу обезвређени и уклоњени из званичне науке. Неки догађаји су подлегли различитим конструкцијама и прилагођени су потребама њихових преправљача, који у модерном времену пишу о **двовековној мегаломанији српских државних врхушки**,¹¹⁶⁴ „**болесној уобразиљи**“, „**српском лудилу**“, „**синдрому Краљевића Марка**“, са симптомима попут „**параноје и нарцизма**“, насталима због дуготрајне „**оријенталне деспотије**“¹¹⁶⁵ или пак „**зачараном кругу лажи и страхова**“¹¹⁶⁶.

Неке од ових „етнопсихолошких дијагноза“ не морају у коначници да буду неистините или ненаучне, али не могу у савременом добу да буду приписане искључиво српској нацији, пре свега због антрополошких, културних, а тиме и етнопсихолошких блискости с Хрватима на простору где доминира **култура динарског типа**, као што је појаснио **Иво Рендић-Миочевећ**.

Потом, ненаучно је занемарити чињеницу да је „великосрпској државној замисли“ претходило исцртавање граница од стране најчувенијих слависта, историчара и географа, попут **Јозефа Добровског, Павела Јозефа Шафарика, Франца Миклошича, Јернеја Копитара, Сипријана Робера** (Сурприен Роберт) и многих других.

Оно што данас неки жигосу „манијом великосрпства“, није била тек пука мегаломанска мисао која се могла наћи 1880-их у часопису „Велика Србија“,¹¹⁶⁷ већ настојање српских политичких елита једног времена, засновано на изводљивим основама, да се оквир животног простора младе српске нације претвори у јединствену државу. Идеја о „Великој Србији“ није била нити је могла да буде само плод експанзионистичких жеља српске интелигенције, него и покушај да се сви Срби национално збију, сходно „духу времена“. Подручја већег дела Западног Балкана била су насељена **Србима православне, римокатоличке и исламске вере**, о чему превасходно сведоче историјски извори, инострани

¹¹⁶² Јован Суботић, *Живот Саве Текелије, безсмртног благодитеља народа србског*, Матица Србска, У Будиму, 1861, стр. 52-53.

¹¹⁶³ Група аутора, *Историја српског народа*, V-1, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, Српска књижевна задруга, 1994, стр. 170-171.

¹¹⁶⁴ Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007, стр. 9.

¹¹⁶⁵ Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije“, *Migracijske teme*, Br. 16, Filozofski fakultet, Zadar, 2000, стр. 141-165.

¹¹⁶⁶ Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York University Press, New York and London, 1999, стр. 99-146.

¹¹⁶⁷ Milorad Ekmečić, „Greater Serbia Against the Background of World Models“, *Great Serbia – Truth, Misconceptions, Abuses*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2004, стр. 35.

статистички подаци, језик, обичаји, као и резултати антрополошких и генетских истраживања у најновијем добу.

Потом, изузетно је важно нагласити да термин **„Велика Србија“** није скован нити од стране **„аустроугарске пропаганде“** нити је то концепт настао на тзв. **„издајничком сабору“** 1903. године, што су склони да тврде неки домаћи историчари. Ради се о помало наивном покушају прикривања мегаломаније српског државног вођства у 19. веку, на што је указивала загребачка историографска школа, а после некритички прихватили и многи други страни аутори. Проблем је што се у отклону од „тоталне историје“, свеукупности променљивих друштвених појава, занемарују старији, генетички извори, у којима је могуће пронаћи овај етногеографски појам.

Понеки историчари **„оца великосрпске идеологије“** проналазе у трансилванијском грофу **Ђорђу Бранковићу**, једном од најобразованијих Срба 17. века. Истина, као зачетник модерне српске историографије, залагао се за обнову српске деспотовине, уз политичку и војну помоћ аустријског цара **Леополда I**. Позивао се на своје, наводно, „деспотско порекло“ те је због својих дипломатских игара, тј. жеље да ослободи народ турске окупације и завлада бившим Илириком, утамничен. Међутим, тек као доживотни затвореник постао је познатији српском народу, бавећи се историјом и политиком из заточеништва. Његове опсежне **„Хронике славеносрпске“** значајно су се одразиле на рад будућих српских историчара, попут **Јована Рајића**. Међутим, у **„Хроници Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије“**, на којој је радио између 1684. и 1688. године, износио своја сазнања о насељавању Балкана, говори о **„словенском Илирику“**,¹¹⁶⁸ а не о **„Великој Србији“**. Амбиција му је била да постане „деспот Илирика“, ослањајући се на раније летописе и родослове („Карловачки родослов“, „Врхобрезнички летопис“), верујући да су српски владари били „од рода Лицинија“, тј. римског цара **Лицинија** (Flavius Galerius Valerius Licinianus Licinius).¹¹⁶⁹ Стога се слободно може казати да су његови стремљења била нешто другачијег карактера у односу на „хрватског пандама“, савременика и познаника, **Павла Ритера Витезовића** (Paul Ritter). Језуита немачког порекла у служби аустријске актуелне политике је од свега неколико реченица из старијих историјских читанки, тј. Порфиригенита и осталих који су се ослањали на хронику византијског цара, скројио **мит о „Великој Хрватској“**, пресудно утичући на мисао хрватских романтичара. „Претеча илиризма“, како га још називају, одомаћио је хрватско име на простору Далмације и Лике, премда су се у тим провинцијама најчешће користили етноними „словински“ или „словенски“. Тако, пре свега његовом заслугом, називи „хрватски“, „словински“ и „илирски“, постају синоними на споменутим подручјима, чему нису опонирали неки старији хрватски истраживачи.¹¹⁷⁰ Брошуром **„Оживљена Хрватска“** („Croatia Rediviva regnante Leopoldo Magno caesare“), штампана у Загребу 1700. године, на латинском језику и тридесет и две странице, Витезовић инсталира основе за идеологију **„хрватског државног права“**. Стога и **Марк Бјондић** сврстава његова дела у **„протонационалистичка“**, утемељена на **„хисторицистичком размишљању“**.¹¹⁷¹ „Оживљена Хрватска“ сматра се и првим историјским радом **„у служби актуелне**

¹¹⁶⁸ Гроф Ђорђе Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, Прометеј, Нови Сад, 1994, стр. 25.

¹¹⁶⁹ Исто, стр. 31.

¹¹⁷⁰ Franjo Fancev, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, Knjiga XII, JAZU, Zagreb, 1933, стр. XLIV.

¹¹⁷¹ Mark Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London, 2000, стр. 5.

политике¹¹⁷², а неки хрватски аутори оцењују га „изнимно значајним делом (...) које је прерасло у политички програм (...) а који ће преко Људевита Гаја извршити голем утицај на носиоце илирског покрета“.¹¹⁷³ Реч је о Витезовићевом сну о панхрватској држави, с митолошким границама од Јадрана до Црног Мора, с инспирацијом у произвољно протумаченим фрагментима из дела Порфириогенита, Томе Сплитског и Ивана Лучића. Витезовић се користио произвољно одабраним реченицама, саставивши причу о „**Великој Хрватској**“, уврстивши Србију у једну од земаљица настањену Хрватима.¹¹⁷⁴ Такође, у књижици „**Поробљена Босна**“ („*Bosna captiva*“) из 1712, придружује и ту бившу средњовековну краљевину негдашњој Хрватској (лат. „*olim Horvathiae pars*“), реку Дрину босанским подручјем у којем живе Трибали, тј. Срби (лат. „*Drinus amnis Bosnam regionem à Tribalibus, qui vulgari nomine Syrbli dicuntur, determinat...*“), а Херцеговину „Војводством Св. Саве“ („*Ducatus S. Savae, vulgo Hercegovina...*“).¹¹⁷⁵ Као што су приметили и неки хрватски истраживачи, користио је цитате и одломке из историјских извора које би издвајао из њиховог контекста, уклапао их „као аргументацију у властито излагање, мењајући њихов смисао у складу са својом идеолошком концепцијом“.¹¹⁷⁶

Витезовић се, по политичком деловању, ипак разликује од српског савременика и историографског пандама грофа **Ђорђа Бранковића**. Дистинкције су очигледне: Бранковић је српског, можда племићког рода, који жели да завлада „Илириком“ због уверености у историјско право које налази у старијим родословима, при чему не својата Хрвате. Због политичких ставова доживотно је био заточен, пошто је ометао амбиције Хабзбурговаца. За разлику од њега, Витезовић је немачко-хрватског порекла и слободно делује уз подршку власти. Својим „раним великохрватством“ сасвим сигурно служи интересима Аустрије, а извесно време службовао је и као државни чиновник, лички поджупан.

Људевит Гај 1830. године иницира **Илирски покрет** који се није заснивао само на историјским изворима **Мавра Орбинија**, **Винка Прибојевића** и **Фауста Вранчића**, већ и на Ритеровој хрватској митоманској традицији, што се првих година активизма вешто прикривало идејама о заједничком пореклу свих „Илира“, тј. Јужних Словена. Гај једном приликом, 1848. године, обећава да је „Витезовићева задаћа свршена“ и да сада „Људевитова преостаје“.¹¹⁷⁷

Већина аутора, чак ни српских, из објективних разлога не замера „великохрватску идеју“ Витезовићу, јер он није могао ни да претпостави да ће његова просветитељска идеја, којој је главни циљ био ослобађање хришћанских земаља од османлијске окупације, бити век и по касније повод за распламсавање србофобије. На концу, епископ **Исаија Ђаковић** је састављање једне репрезентативне српске повеснице, нужне због трагедије

¹¹⁷² Ferdo Šišić, „Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća“, *Jugoslavenski istoriski časopis*, God. 2, Vol. 2, Beograd, 1936, стр. 44.

¹¹⁷³ Zrinka Perković, „Croatia rediviva Pavla Rittera Vitezovića“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Vol. 22, No. 1, Senj, 1995. стр. 236.

¹¹⁷⁴ Pavao Ritter Vitezović, *Croatia rediviva*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Digitalizirana baština, Доступно преко: <https://digitalna.nsk.hr...>, Приступљено: 20.11.2023, стр. 32. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹¹⁷⁵ Paulus Ritter, *Bosna captiva, sive regnum et interitus Stephani ultimi Bosnae regis*, Typis Academicis, Per Joannem Henricum Geich, Tyrnaviae, 1712, D3.

¹¹⁷⁶ Zrinka Perković, „Croatia rediviva Pavla Rittera Vitezovića“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Vol. 22, No. 1, Senj, 1995. стр. 232.

¹¹⁷⁷ Jaroslav Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Školska knjiga, Zagreb, 1981, стр. 145.

која је током Велике сеобе сустигла српски народ, понудио управо Витезовићу. Можда је из савремене историјске перспективе необично што се јенопољски епископ за ову услугу обратио творцу панкроатистичке идејне концепције, али Витезовић је у то доба поборник „**источне оријентације**“. Од 1710. године све више се окретао православној Русији и цару **Петру Великом**, што није остало непримећено у српским црквеним круговима.¹¹⁷⁸ Схвативши калкулантску политику Хабзбурговаца, осетио је да је Русија једина сила способна да „оживљену Хрватску“ ослободи од Османлија. Надаље, његова историја Срба препуна је хвалоспева:¹¹⁷⁹ „српска слава“ уздигла се „изнад Грчког царства“;¹¹⁸⁰ Срби су „народ који воли слободу изнад свега; ударце судбине подноси увек с надом да ће доћи боље“¹¹⁸¹, а Србија на грчком језику значи „круна или венац“.¹¹⁸² Када промишља о етнониму „Србин“, постаје јасније одакле **Анти Старчевићу** надахнуће да реч „**свраб**“ повезује са српским именом у својим памфлетима, док је Витезовић имао на уму нешто сасвим друго.¹¹⁸³

Премда је последњих петнаест година живота био врло везан за Сремске Карловце, као правни саветник Карловачке митрополије, Витезовић је почео да осећа бојазан да би Срби, који у масама населише аустријску царевину, лако могли да потисну Хрвате и онемогуће остварење његове великохрватске идеје. У „Посткарловачком рукопису“, кратком запису под називом „О Валасима или Власима“, пронађеном пре коју деценију, Витезовић више не показује братску наклоност. Народу који је населио Далмацију, Славонију и Хрватску, одриче, осим језичке, било какву сродност са Словенима, камо ли са Србима. По њему, то је „простачки и готово дивљи род који је навикнут на тешки рад и увјете живота, ипак до те мјере охол и обијестан због влашког имена, да себе сматра изврснијим и племенитијим од

¹¹⁷⁸ Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144.

¹¹⁷⁹ Витезовићу се приписују неке од најупечатљивијих реченица о древности Срба: „*Како пак већина родова и народа, градова и породица, жуде за древним пореклом и узвишеним зачетницима, понекад се чак одају измишљању и причама: најволећи себи одличнога места; колико ли је племенитије и дивније штедро показати праве почетке свога нараштаја и то прастарога и слободног, као и успехе постигнуте врлином и оружјем, у потпуности потврђене од сведока достојних поверења. А ово управо вашем роду припада, који је и по временској дугочекности и по својој плодности и по величини подвига, међу свима смртнима досегао врхунац. Стога нипошто неоправдано, Лаоник Халкокондил, Атињанин, тврди да су према његовоме сазнању Тривали (а овако он назива Сирбле) 'на целој свету најстарији и највећи род'. А исто то, по многим предањима страних писаца достојних поверења, како беше некад и сада јесте, што само искуство довољно показује. (...) Како су сами стари Сирбли више били одани оштрењу Марсових копаља неголи Паладиних пера, славнијим они цењаху делање, од збојења или писања.*“ (Видети: Павле Ритер Витезовић, *Откривена Србија: Serbia illustrata*, Албатрос, Београд, 2010, стр. 32). Кандидат објавио делове текста у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144.

¹¹⁸⁰ Павле Ритер Витезовић, *Откривена Србија: Serbia illustrata*, Албатрос, Београд, 2010, стр. 34.

¹¹⁸¹ Исто, стр. 53.

¹¹⁸² Исто, стр. 42.

¹¹⁸³ Витезовић појашњава порекло српског имена: „*Уосталом, првобитно 'Сирб', од којег проистиче 'Сирбал', 'Сирбланин', 'Сирбско' итд. на латинскоме значило би 'свраб' пак се може причинити да, не разликујућ се од осталих сународника, Сирбли баш од те речи надимак добише; они, као год и остали заједничким се именом називају 'Слави', што јесте 'одабрани' или 'славни'; ипак, једни Хирвати или Ервати, по хрвању, што би значило 'борбени', други Хирли или Хрли или Врли ('ваљани'), а неки Вандали ('последњи пристигли'), неки Пазинасе ('чувај себе'), а неки опет другачије, хтедоше себе звати; а (по мојему чврстој уверењу) по 'сврабу' за јуначком славом, стицањем плена и нових станишта, Сирбли се назваше.*“ (Видети: Исто, стр. 41).

свих осталих родова”.¹¹⁸⁴ Мржња је тако била спремна за даљу емисију племићко-интелектуалним круговима.

За разлику од Витезовића, Старчевић је незатајно и страсно испољавао србофобију, постајући највештији демагог хрватских националиста. **Јован Скерлић**, један од ретких југословенски оријентисаних Срба у посматраном времену којем неки аутори пришивају незгодну етикету **„зачетника српског аутошовинизма“**, темељно проучавајући Старчевићеву биографију, морао је да призна: *„Оно што нису могли учинити Турци за четири стотина година, вешањима, давленима, набадањима на колац, Старчевић врши једним потезом пера. Он Србе дави у својој мастионици.“*¹¹⁸⁵

Џон Лемп потврђује ставове домаћих и већине страних историчара, да је Старчевић својом ерудицијом и једноумљем „ставио неизбрисив антисрпски печат на хрватску националну идеју“, премда је рођен у „Војној крајини од оца Хрвата и мајке Српкиње“, а као студент бејаше „ватрени следбеник илирске идеје“. Међутим, привлачио га је централизовани политички режим који је француска власт донела у Илирске провинције. До 1860-их у **Наполеону III Бонапарти** (Charles Louis Napoléon Bonaparte) је видео „политичког хероја“, пошто је подржавао независност северне Италије од хабзбуршке владавине. Амерички историчар сматра да је накнадно разочарење Хрватско-угарском нагодбом навело Старчевића већем противљењу аустријској владавини, подстичући и његове ставове о „чисто хрватском етничком карактеру“ на широкој територији Западног Балкана, „укључујући и српска насеља“.¹¹⁸⁶

У „Имену Серб“ и „Пасмини славосербској по Хрватској“, осим „сврабежа“, Срби су за Старчевића **„свиње“** (алудирајући на вепрову главу с трибалског грба),¹¹⁸⁷ **„сужањска пасмина“**¹¹⁸⁸ или **„разбојници“**¹¹⁸⁹, који се вековима **„клате по Хрватској“**¹¹⁹⁰. Запажања дотадашњих истакнутих историчара, етнографа, географа, антрополога и других научника о Србима, Старчевић је извитоперио и подвргнуо руглу.¹¹⁹¹ Старчевић је, према томе, **кључни творац хрватских расистичких предрасуда** из којих се разбуктала **србофобија**.

Бугарска историчарка, балканолог, **Ирина Огњанова** (Ирина Огнянова) истиче да се корени усташке идеологије могу наћи у хрватском национализму деветнаестог века и да је усташки идеолошки систем био само „реплика традиционалног чистог хрватског национализма Анте Старчевића“.¹¹⁹² Старчевиће тлапње успешно су хомогенизовале хрватски национални покрет и индиректно дале додатни подстрек хрваћењу различитих

¹¹⁸⁴ Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2004, стр. 76-77.

¹¹⁸⁵ Jovan Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Izdanje knjižare G. Trbojević, Rijeka, 1913, стр. 21.

¹¹⁸⁶ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 61.

¹¹⁸⁷ Ante Starčević, *Ime Serb*, Slovi Karla Albrechta, Zagreb, 1868, стр. 23.

¹¹⁸⁸ Исто, стр. 35.

¹¹⁸⁹ Ante Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, Tisak Lav. Hartmána i družbe, Zagreb, 1876, стр. 41.

¹¹⁹⁰ Исто, стр. 28. (Кандидат делове текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹¹⁹¹ Кандидат делове текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106.

¹¹⁹² Irina Ognyanova, „Nationalism and National Policy in Independent State of Croatia (1941–1945)“, *Topics in Feminism, History and Philosophy, IWM Junior Visiting Fellows Conferences*, Vol. 6, Vienna, 2000, Доступно преко: <https://files.iwm.at...>, 01.06.2018, стр. 6.

етничких слојева на широком простору Западног Балкана, тако да он с правом у Хрватској носи епитет **„Оца Домовине“**. Његов биограф **Керубин Шегвић**, такође истакнути хрватски националиста, свештеник, историчар, политичар, књижевни критичар, филолог и расни теоретичар, потврђује 1911. године ово стајалиште: *„Анте Старчевић је створио Хрвате, сада треба да ови створе Хрватску.“*¹¹⁹³

Витезовић, који је надахнуо Старчевића, имао је посве другачији однос према српској историји и Србима уопште. Покушао је да одгонетне и етноним „Трибали“, којег су често користили византијски хроничари као синоним за Србе. Упоредио га је с називом „Тривали“, што изговорено „на илирском, без икакве сумње значе 'три ваља', односно – 'вреди за тројицу'“. ¹¹⁹⁴ Према томе, Витезовић не само што је глорификовао Србе и српске подвиге, него није доводио у питање ни њихово порекло.

Није га својатао попут Старчевића, којем су Витезовићеве идеје биле један од најважнијих историографских и политичких ослонаца. Павле Ритер Витезовић Србе не придодaje племену Хрвата нити је Србија део Хрватске у „Откривеној Србији“, а оба народа говоре **„илирским језиком“**. Његове историје биле су у целости политички срачунате; намера му је била да побуди и Хрвате и Србе на ослобођење од турске окупације, подсећањем на њихову **„стару славу“**. Старчевић је Витезовићеве представе и идеје издвојио из контекста и изопачио их у циљу подстицања великохрватског национализма и србофобије.

4.1.3. Сукоб мита и историје: „Велика Србија“, „Небеска Србија“ и „Велика Хрватска“

Термини које ће у 19. веку почети да користе српски и хрватски „очеви нација“, како би нагласили древну државотворност и моћ својих народа – „Велика Србија“ и „Велика Хрватска“ – забележени су столећима пре. Сукоб „великосрпске“ и „великохрватске“ мисли основна је „погонска снага“ српско-хрватске **„фобоцентричне петље“** већ скоро два века и неопходно је размотрити њена изворишта.

Појам **„Велика Хрватска“** први пут јавља се код Порфириогенита, од којег ће га преузимати сви каснији аутори и реч је, практично, о једином извору који описује њено постојање и географски смештај. С друге стране, још није поуздано утврђено када је настао појам **„Велика Србија“** и на који се географски простор испрва односио, иако га налазимо у више врела. За већину аутора „Велика Србија“ је представљала синоним за **„Белу Србију“**, одакле је, такође према Порфириогениту, српско племе населило Балкан, као што је случај и с „Великом Хрватском“.

Немачки историчар **Карл Готлоб фон Антон** (Karl Gottlob von Anton) бележи у „Историји немачке нације“ (1793) да је Чешка била колонизована народом Хрвата из **„Велике Србије“** (нем. „Groß-Serbien“), који су уједињени с другим **„Велико-Србима“** (нем. „mit einer andern Menge Groß-Serbier“), у седмом веку населили Хрватску и Србију.¹¹⁹⁵ Године 1774. језуита и пештански бискуп **Карољ Ференц Палма** (Károly Ferenc Palma) у делу посвећеном насловима и грбовима Марије Терезије, напомиње да су Краљевина Рама или Рашка део **„Велике Србије“** (нем. „Großservien“) која се простира „од Дунава до

¹¹⁹³ Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb, 1911, стр. 328.

¹¹⁹⁴ Павле Ритер Витезовић, *Откривена Србија: Serbia illustrata*, Албатрос, Београд, 2010, стр. 57.

¹¹⁹⁵ Karl-Gottlob Anton, *Geschichte der deutschen Nation*, Erster Theil, Leipzig, 1793, стр. 388.

мора¹¹⁹⁶, на истом месту појашњавајући да је земља Рама исто што и Босна (нем. „Rama oder Bosnien“)¹¹⁹⁷. Слично Палми, немачки полимат **Ердман Узе** (Erdmann Uhse), у географско-историјском лексикону (1710) одређује Србију као европску земљу смештену између Хрватске и Јадранског мора, на Дунаву и Мезији. Србија, каже он, једним делом („који се зове Херцеговина“), обично лежи на мору, а другим се пружа на копно, обухватајући Рашку и Босну.¹¹⁹⁸ **Џејмс Капер** (James Capper), британски метеоролог, писац и члан Британске источноиндијске компаније, пролазећи кроз Ниш крајем 18. века, назива овај град „**престоницом Велике Србије**.“¹¹⁹⁹

Дакле, о „Великој Србији“ писали су давно пре и после грофа **Ђорђа Бранковића**, потпуно независно од његових идеја, страни писци, од којих су неки већ споменути, попут **Баварског Географа** или **Порфирогенита**. Не користе сви аутори израз „Велика Србија“, али простор који описују понегде сеже од Црног мора до Балтика. Исто тако неки аутори греше проналазећи корен мита о „Великој Србији“ у имагинаријуму српских историчара 19. века, када долази до ревитализације идеје о обнављању „**Душановог царства**“ или „свих Срба у једној држави“.¹²⁰⁰ Замисао о некој великој српској држави на Балкану или неком другом европском подручју није домаћег порекла, али је свакако **утицала** на српске историчаре-романтичаре, остајући и данас присутном у популарним паранаучним теоријама.

На пример, **Балтазар Аке**, споменути словеначки полимата француског порекла, у „Приказу и опису југозападних и источних Венда, Илира и Словена“ (1805), порекло балканских Срба повезује с „Великом Србијом“, а занимљивост је и што „Влахе“ изједначава са Србима: „Пошто себе називају Серблима а неки Ласима или Власима, вероватно је да су у то време, према првом имену, дошли из Велике Србије или из старе Сарматije у римску област.“¹²⁰¹

Још занимљивије податке износи немачки историчар и библиотекар **Лудвиг Албрехт Гебхарди** (Ludwig Albrecht Gebhardi), у „Историји Краљевине Далмације, Хрватске, Славоније, Србије, Рашке, Босне, Раме и Дубровачке Републике“ (1805), објашњава да су у раном средњем веку постојале две Србије: **Бела Србија** (нем. „Weißerwien“) на северу и **Илирска Србија** (нем. „Illyrische Servien“) на југу, која се пак делила на **Лепу или Црвену Србију** (нем. „rote oder schöne Servien“) и најмању – **Црну Србију** (нем. „schwarze oder kleinste Servien“). Прва је обухватала подручја Дакије, читаву Дарданију, велики део бивше римске провинције Далмације (укључујући Босну), а на мору се протезала од „Омиша до Црне Горе“ и од „Албаније до Драча“. Црна Србија, односно Србица (нем. „Serwiza“),

¹¹⁹⁶ Franz Karl von Palm, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Kaiserl. Königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern, Wien, 1774, Доступно преко: <https://www.digitale-sammlungen.de>, Приступљено: 24.03.2024, стр. 28.

¹¹⁹⁷ Исто, стр. 32.

¹¹⁹⁸ Erdmann Uhse, *Universal-geographisch-historisches Lexicon*, (Ser-Ses), Im Verlag Johann Ludewig Gleditsch und Moritz George Weidmanns, Leipzig, 1710, Доступно преко: <https://www.google.rs/books>, Приступљено: 04.03.2016, стр. 383.

¹¹⁹⁹ James Capper, *Observations on the passage to India through Egypt, also by Vienna through Constantinople to Aleppo...*, The Third Edition, W. Faden, J. Robson, and R. Sewell, London, 1785, стр. 86.

¹²⁰⁰ Забележено је да је 1853. аустријска влада забранила политичку карту која је представљала „Велику Србију“ (Видети: Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 2, Просвета, Београд, 1988, стр. 335), иако је бечка државна статистика, деценијама и пре и после, у етнографијама потврђивала такву реалност.

¹²⁰¹ Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Erster Theil, Erstes Heft, Industrie Comptoir, Leipzig, 1805, стр. 147.

захватала је околину Солуна,¹²⁰² о чему је први писан траг оставио Порфирогенит. Осим тога, Гебхарди подсећа да се на северу, у Немачкој, међу Лужичким Србима, налазила „земља Далминаца“ (нем. „Dalminzerland“) те повлачи паралелу с Далмацијом на Јадрану, називајући њено становништво „далматским Србима“ (нем. „dalmatischen Serviern“).¹²⁰³ Позивао се и на споменућу осмотомну црквену историју, „Свети Илирик“, италијанских језуита **Филипа Ричепутија, Данијела Фарлатија и Јакопа Колетија**.

Врло слично је дански географ и историчар **Малте Конрад Брун** (Malthe Conrad Bruun), у књизи „Универзална географија“ (1829), појаснио долазак и положај првих Срба у „**Великој или Белој Србији**“ и на Балкану: „*Народ се делио Црвене и Беле Србе; они су остали неко време у Македонији, где је град Србица и даље споменик њихове инвазије (...) Црвени Срби не само да су запосели територију Србије, чији један део је назван Рашка, већ су у Далмацији основали и кнежевину или жупанију Захумље, ситне државе Травунију и Неретву, и град Дукљу (...) Бели Срби су запосели читаву Босну до обала Врбаса...*“¹²⁰⁴ Према Бруну, у српски језик спадају: „чисти српски“, језик старих Словена и „Руске цркве“, „босанско наречје“, „далматинско наречје, мешано с италијанским“, „наречје Црне Горе“, „ускочко, мешано с турским“, „славонско (чисто)“ и „бугаро-словенско“ наречје.¹²⁰⁵

Француски историчар и географ **Луј-Етјен Дисју** (Louis-Étienne Dussieux) је 1854. године, цртајући карту Ромејског Царства од 6. до 8. века која је приказана у претходном поглављу, утаничио је и границе „**Велике Србије**“ на Балкану, а не у некој „српској прапостојбини“ („Белој Србији“ или Бојки), што је разлика у односу на смештај „**Велике Хрватске**“, коју је такође приказао на истој мапи, као и „**Беле Хрватске**“ и „**Црвене Хрватске**“. По њему, прва српска држава у овом делу Европе, простирала се, отприлике, од граница данашње Баварске до граница данашње Бугарске и од реке Драве до Јадранског мора.¹²⁰⁶ У истом атласу приказана је и Србија сужених граница на северу, након франачких освајања у 9. веку.¹²⁰⁷

Његов земљак, историчар **Гуерин Сонжеон** (Guérin Sonjeon), неколико деценија доцније, у „Историји Бугарске“, разјашњава да је у 12. веку „на западу постојао српски народ, и Хрватска, Босна, Рашка, Херцеговина, Црна Гора и Далмација, нису биле друго до његове покрајине.“¹²⁰⁸

Александар Велтман (Александр Фомич Велтман), цењени руски археолог, картограф и лингвиста, такође је прихватио теорију о српско-словенском изворишту и древности „**Велике Србије**“: „*Вилкина ланд (Vilkina land), Велика земља (Русь) или Велика Србија, Северна Земља (Русь). По такозваном Баварском географу Жеривару (Zerivar); по другим списима Зеривани (Zerviani), 'велико Царство (Русь), одакле, верује се, потичу и долазе словенски народи*“.¹²⁰⁹

¹²⁰² Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama und des Freystaats Ragusa*, bey Joseph Leyrer, Buchhändler, Pesth, 1805, стр. 182-183.

¹²⁰³ Исто, стр. 179.

¹²⁰⁴ Malthe Conrad Bruun, *Universal geography; or a description of all the parts of the world, on a new plan, according to the great natural divisions of the globe; accompanied with analytical, synoptical and elementary tables*, Vol. IV, John Laval and S. F. Bradford, Philadelphia, 1829, стр. 125.

¹²⁰⁵ Исто, стр. 62.

¹²⁰⁶ Louis-Étienne Dussieux, *Atlas général de géographie, physique, politique et historique par L. Dussieux*, Jacques Lecoivre et Comp., Paris, 1856, стр. 133.

¹²⁰⁷ Исто.

¹²⁰⁸ R.P. Guérin Sonjeon, *Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours, 485-1913*, Paris Nouvelle librairie nationale, 1913, стр. 226.

¹²⁰⁹ Александр Фомич Велтман, *Аттила и Русь IV и V вѣка*, Тип. Университетская, Москва, 1858, стр. 79.

Према томе, ако се претходни извори упореде с чак хиљаду година старијим „Описом градова и земаља северно од Дунава“ („Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii“), у којем **Баварски Географ** пише да Срби имају толико краљевство да су од њих настали сви Словени, онда **мит о „Великој Србији“** има **своје историјско утемељење или се ради о неком старијем миту**, који је током векова заборављен. Осим тога, опис њеног граничног опсега не представља реткост у историографским и другим изворима – од Ајнхардовога помена Срба у Далмацији с почетка деветог века, Порфиријеновог описа српских земаља од Цетине до Раса, српске Босне из „Барског родослова“, српске земље Хрватске у „Далимиловој хроници“, српске Босне и Далмације из разних средњовековних повеља и папских була па све до радова историчара, географа, путописаца и статистичара од 16. до 19. века. Тешко се може доказати да су сви наведени аутори, из било каквих политичких амбиција и интереса, „ласкали српској сујети“.

С „Великом Србијом“ уско је скопчан и мит о „духовном царству“, **„Небеској Србији“**, који није само фрагмент **„Косовског мита“**, као што то закључује Ричард Морок и као што се обично у различитој литератури претпоставља. Истина, српски мит о Косову и „цару Лазару“ који прихвата „Царство Небеско“, оставио је дубоке трагове код Срба, али и код других народа у регији. На пример, у „Краљевству Словена“ дубровачког монаха **Мавра Орбинија** из 1601. године, косовска прича уобличена је у „логичку психолошки мотивисану и складну целину“, добијајући потпуно световни карактер у Дубровнику и Приморју.¹²¹⁰ Према томе, „Небеску Србију“ није „измислио“ **Енрико Јосиф** или неки високи званичници Српске православне цркве, попут светитеља **Јустина Поповића**, што најчешће сусрећемо у литератури која се бави настанком и структуром српског национализма. Неки домаћи аутори мишљења су да је реч о „измишљотини из деведесетих година 20. века“, резултату читања конзервативних хришћанских аутора, чега српски народ треба „што пре да се ратосиља“, пошто је Србији циљ добар „живот на земљи“, а не на „небесима“. Углавном, хришћански дискурс о „Небеској Србији“ сасвим сигурно није правилно схваћен; злоупотребљава се у дневнополитичке сврхе од стране и религиозних националиста и атеистичких мондијалиста. Првима импонује снажећи националну гордост, док други не разумеју или не уважавају овакав вид духовништва који буди национализам.

У претходном делу дисретације напоменуто је да **краљ Твртко** у једној од својих повеља, две деценије пре Боја на Косову, користи исту именичку синтагму о својим „прародитељима“, **„господи српској“**, који су у **„небеском царству“**. Босански владар, који ће бити по породичном наследству крунисан у Милешеви за краља Срба, да би истакнуо сопствену благородност, наглашава тиме углед Немањића, који су уживали међу јужнословенским народима¹²¹¹, тако да се идеја о „Небеској Србији“ врло вероватно морала црпсти и из ауторитета те најмоћније јужнословенске владарске породице.

¹²¹⁰ Алекса Ђилас, *Српско питање*, Политика, Београд, 1991, стр. 56.

¹²¹¹ Дobar пример, који уједно поставља питање порекла босанских католика, јесте „Фојнички грбовник“ из 1340. године, фрањевца Станка Рубчића. Радиокарбонским датирањем утврђено да су неки делови документа састављани у различитим периодима, од 15. до 20. века. Овај грбовник, који се и данас чува у самостану Фојница, један је од најпознатијих споменика „илирске хералдике“ и направљен је за „најмлађу грану породице Охмучевић“. „Родословје Босанскога, алити Илиричкога и Серпскога владаниа“, како је насловљен, посвећен је „на славу Стипана Немањића, цара Сербљена и Бошњака“, односно цара Душана. Такође, важно је истаћи да се унутар грба српског цара, у чијем централном делу је двоглави бели орао, осим грба Србије и Рашке, налазе и грбови Хрватске, Славоније, Далмације, Босне, Раме, Македоније, Бугарске и Илирије. Овај „прото-југословенски грб“, унутар којег је редовно заступљена и „хрватска шаховница“, редовно се јавља и у другим „илирским грбовницима“, попут Оловског грбовника, Београдског грбовника и

Током истраживања ове теме није пронађен нити један извор који се бави „**Тихонравовским хронографом**“, рукописом с почетка 16. века, некада у власништву Манастира пресвете Богородице у Свијажску, а затим Катедрале Благовештења у Казану. У овом словенском преводу „Хронографије“ византијског хроничара **Јована Малала** (Ιωάννης Μάλαλας), налази се одломак (књига II) у којем стоји: „*Давно у времену пре првих (за)писаних лета, у племену Јафетову рођен је Србин. Њему припада слава грчког закона који одређује мирослужење, као што писаше Јевсевије Панфил о давним храбрим војводама или другим јунаштвима сазданих од мудрошсти, и њих уважаваху као небеске, бивше људе, одређене да буду бесмртни.*“¹²¹² Види се да ова дорађена библијска прича о „Јафетовом племену“ као исходишту свих европских народа, у старијој историјској и теолошкој литератури иде корак даље – у „јелинску славу“ и људе који су „небески“, „бесмртни“. Није предмет истраживања овог рада да се утврди откуда тачно оваква промишљања о Србима у Русији тога доба, али су вредни помена као јасна потврда да их нису смислили „очеви нације“ и „српски митомани“ 19. и 20. века. По свему судећи, из данас непознатог разлога, који би требало да буде предмет интересовања домаћих медијевалиста, постојале су легенде о Србима и код неких других народа, а ту су и митови о „Великој Србији“ и Србима који су дошли из Вавилона, населивши се од „грчког мора до Рима“, како вели чешки калуђер Далимил, такође пре Боја на Косову.

Међу српским митовима који су често промовисани последњих деценија, нарочито ратних 1990-их, а и данас су актуелни у одређеним националистичким круговима, спада мит о Србима као „**најстаријем народу**“, који се приписује **Олги Луковић-Пјановић**, српско-француској лингвисткињи која је докторирала на Сорбони. Као присталица аутохтонистичких теорија написала је и дело под насловом „Срби... народ најстарији“, одбачено од класичне историографије, која га сврстава у **псеудонауку**. Олга Луковић-Пјановић је за назив књиге узела цитат споменутог византијског историчара **Лаоника Халкокондила**, али га је нетачно цитирала и стога неправилно превела с латинског. Она оригиналној реченици из Халкокондилове књиге додаје српско име и преводи је на следећи начин: „*Род Трибала, Срба, на целој земљи је најстарији и највећи, поуздано знам.*“¹²¹³ У оригиналу, Халкокондил пише: „*Утврдио сам да су Трибали били најстарији и највећи народ на целом свету.*“¹²¹⁴ Истина, овај атински историчар, као и готово сви византијски хроничари, претходно ставља знак једнакости између Срба и Трибала.¹²¹⁵ Контровверзна реченица, ако се издвоји из контекста, како је то урадила српска ауторка, звучи уистину србофилно, „ласка српској сујети“. Но, Халкокондил говори, у ствари, о свим Словенима, јер одмах у наставку прича о сеоби Трибала који су дошли с простора „из Дунава“, „северније од Хрватске и Пруске“, „из Сарматије, која се сада зове Русија“ и

других (Видети: Александар Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, стр. 93; Nada Horvatinčić, Andreja Sironić, Jadranka Barešić and Igor Kozjak, „Radiocarbon Dating of Ahdname, Mantel, and Armorial from the Fojnica Franciscan Monastery, Bosnia and Herzegovina“, *Radiocarbon*, Vol. 59, Special Issue 5: 8th International Symposium, Edinburgh, 27 June – 1 July, 2016, Part 1 of 2, Cambridge University Press, The University of Arizona, October 2017, стр. 1359 - 1368).

¹²¹² В. М. Истринъ, „Хроника Иоанна Малалы въ славянскомъ переводѣ“, *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ*, Том ХСІ, 91, № 2, Типография Императорской Академии наук, Петроградъ, 1914, стр. 49, Доступно преко: <https://www.prilib.ru...>, Приступљено: 15.03.2020.

¹²¹³ Олга Луковић-Пјановић, *Срби... народ најстарији*, Том I, Досије, Београд, 1990, стр. 187.

¹²¹⁴ Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum Libri Decem*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ex Recognitione Immanuelis Bekkeri, Impensis ed. Weberi, Bonnae, 1843, стр. 34.

¹²¹⁵ Исто, стр. 29.

оружјем су покорили области окренуте према Венецији.¹²¹⁶ Из наведеног произлази да се поборница аутохтонистичке школе послужила хроником која оповргава њену темељну тезу.

С друге стране, „**Велику Хрватску**“ на Балкану, која је врло вероватно постојала северно од Дунава, као део бугарских граничних упоришта према Аварима, оспоравали су и неки хрватски научници. За разлику „Небеске Србије“, она нема своју духовну еманацију. „Небеска Хрватска“ није могла да настане у списима старих хришћанских писаца из простог разлога што још увек није била христијанизована. Хрватски лингвиста **Томислав Маретић** написао је крајем 19. столећа да „Велика Хрватска“ никада није постојала и да ју је Порфиригенит „**просто измислио**“.¹²¹⁷ **Иван Мужих**, савремени хрватски историчар, сматра да појам „велика Хрватска“ (лат. „megali Hrovatia“) у „Спису о народима“ не упућује на њено пространство, већ да означава „стару, старију, прву Хрватску“, простор с којег су Хрвати населили Балкан.¹²¹⁸ Готово истог схватања био је и домаћи медијевалиста **Тибор Живковић**, који је појаснио да Порфиригенит у истом делу наводи и појмове „Велике Моравске“ и „Велике Франачке“.¹²¹⁹

4.1.4. Национални идентитети Срба и Хрвата у делима етнографа, историчара, статистичара и слависта у првој половини XIX века

Да би се што објективније расветлиле основе великосрпског и великохрватског национализма, распламсавање србофобије и кроатофобије током хомогенизације Срба и Хрвата, за ову дисертацију је било важно прикупити запажања **респектабилних историчара, етнографа и лингвиста** у раздобљу до 1860-их година. Пошто се хрватска и српска историографија у највећој мери размимоилазе у схватањима политичких, културних, економских и религијских догађаја и процеса у посматраном периоду, увид у историјску истину може, бар донекле, да се употпуни тврдњама неутралних и страних истраживача.

Нажалост, историјски конструкти на овим просторима често су боље позиционирани у односу на историјске факте. Тако је октобра 2009. године, под окриљем ХАЗУ, одржан међународни научни скуп „Хрвати и Илирске покрајине (1809-1813)“, на којем је улога Срба, најмногољуднијег етникума на простору Војне Хрватске у посматраном времену, у излагањима сасвим скрајнута. Пошто су Наполеонов војници окупирали део Светог римског царства немачког народа и оформили **Илирске провинције** (1809-1813), у попису француског маршала и гувернера **Огиста Мармона** (Auguste Frédéric Louis Viesse de

¹²¹⁶ Исто, стр. 34.

¹²¹⁷ Tomislav Maretić, *Slaveni u davnini*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1889, стр. 69. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹²¹⁸ Ivan Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, Naklada Bošković, Split, 2007, стр. 250. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹²¹⁹ Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source*, Institute of History, Belgrade, 2012, стр. 84. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

Marmont, duc de Raguse) замећује се знатни несразмер у „густоћи верника по једној цркви“ између православца и католика, као и разлика између православне већине и католичке мањине (тзв. „**Мармонов попис**“ из **1810.** године). Као што закључује и хрватски историчар **Драго Роксандић**, то потврђује „не само предности које је католичка црква уживала у односу на православну него и католичке притиске у односу на православље“.¹²²⁰ Према Мармоновој табели, Војна Хрватска имала је укупно **27. октобра 1810.** године **279.666 становника**, од чега **православних Срба 160.632 (57,44%)**, а **католика разних етнија** (Буњеваца, Крањаца, Хрвата и других) **119.034 (42,56%)**. Од шест „**прекосавских регименти**“ које су припале Французима, „Хрвата“ (католика, међу којима је било и Срба пореклом, а данас су припадници хрватске нације) је било више само у две регименте – Огулинској (III регименти) и Оточачкој (II регимента).¹²²¹

Табела 12 – Бројност католика (заједно с унијатима) и православца у региментама Војне Хрватске 1810. године (према Огисту Мармону)

Регимента		Католици и унијати	Православци	% Католика и унијата	% Православаца
I	Личка	16.407	35.677	31,50	68,50
II	Оточачка	23.213	21.746	51,63	48,37
III	Огулинска	27.391	18.568	59,60	40,40
IV	Слуњска	21.159	21.853	49,19	50,81
V	1. Банска	16.307	31.178	34,34	65,66
VI	2. Банска	14.557	31.610	31,53	68,47
УКУПНО:		119.034	160.632	42,56	57,44

Извор: Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatiae militaire*, Knjiga 1, Školska knjiga/Stvarnost, Zagreb, 1988, стр. 39

Чини се да хрватска историографија и у овој тематици занемарује начело објективности и критичке анализе историјских извора, уз делимично или непотпуно сагледавање битних етничких и религијских релација, тенденција и специфичности које су карактерисале сложено војнокрајшко подручје у датом времену. На пример, сви граничари па и православни, редовно се поистовећују с **Хрватима**, пошто су војне дужности вршили у такозваним „**хрватским региментама**“. Ратне заслуге српских крајишника па и у време служења Наполеону, придодате су искључиво хрватској војној историји, премда су се под **географским именом „Хорвата“** борили већином Срби, што је егземплар **историјског ревизионизма** и **отуђења историјског наслеђа**. У посматраном времену католичке Буњевце већина ондашњих статистика и етнографија још увек сврставају у „српско племе“,

¹²²⁰ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatiae militaire*, Knjiga 1, Školska knjiga/Stvarnost, Zagreb, 1988, стр. 38.

¹²²¹ Исто, стр. 39. (Кандидат је објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

као што је представљено у више примера у овом раду. Ако се Буњевци прибroje православним крајишницима (Србима, „Рашанима“ или „Власима“), онда је број „етничких Хрвата“ међу граничарима био далеко мањи. Савремени аустријски историчар **Карл Казер** (Karl Kaser), који се бави статистиком Војне крајине, констатује да у историјској науци „проблем порекла и етничке припадности Буњеваца није још увек објашњен на задовољавајући начин“.¹²²²

Табела 13 – *Апсолутни и релативни број Срба у укупној популацији Краљевине Угарске 1846. године (према Рудолфу А. Фролиху)*

	Укупна популација	Срби	% Срба
1. У Мађарској	933.858	298.975	32,0
Бачка жупанија	458.622	95.183	20,7
Торонталска жупанија	322.246	113.660	35,3
Округ Немачко-банатске регименте	125.191	63.411	50,6
Округ Шајкашког батаљона	27.799	26.721	96,1
2. У Славонији	483.978	230.889	47,7
Сремска жупанија	100.562	63.223	62,9
Вировитичка жупанија	146.048	42.495	29,1
Пожешка жупанија	74.470	32.215	43,3
Округ Градишчанске регименте	64.850	17.335	26,7
Округ Петроварадинске регименте	98.048	75.621	77,1
3. У Хрватској	527.752	246.687	46,7
Округ Личке регименте	74.041	50.920	68,8
Округ Оточачке регименте	72.315	39.747	55,0
Округ Огулинске регименте	73.289	38.812	53,0
Округ Слуњске регименте	59.720	10.391	17,4
Округ 1. Банске регименте	48.762	31.551	64,7
Округ 2. Банске регименте	59.428	39.062	65,7
Округ Крижевачке регименте	65.310	16.422	25,1
Округ Ђурђевачке регименте	74.887	19.782	26,4
УКУПНО:	1.945.588	776.551	39,9

Извор: Rudolf A. Fröhlich, *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- v. Sprachenkarte die österreichischen Kaiserstaates*, Verlag der Buchhandlung von Albert A. Wenedikt, Wien, 1849, стр. 28.

¹²²² Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2003, стр. 20. (Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

Исто тако, амерички балканолог **Џон Фајн** (John Fine), анализирајући хрватску историографску грађу, приметио је да име „Хрват“ није било етничког карактера за сваког војника на простору Хрватске, Славоније и Далмације, чак ни крајем 15. и почетком 16. века¹²²³, камо ли након масовнијих сеоба Срба. Маршалу **Огисту Мармону** главни ађутант био је Србин, доцније први војвода Српске Војводине **Стеван Шупљикац**, који је због истакнуте храбрости одликован Орденом легије части током Наполеоновог похода на Русију.¹²²⁴

Драго Роксандић је у оквиру историје Илирских провинција разматрао и „**национално-интеграцијске видове сукоба**“. Описује случај крајишког изасланика и пуковника **Марка Шљиварића** („хрватске народности“), који је током **Париских преговора** 1810. године, у вези питања Војне Хрватске, заступао уједињење с Цивилном Хрватском, док је други изасланик, командант огулинског батаљона **Јосиф Мамула** („српске народности“), био противник уједињења, јер „цела Србија, Босна и Црна Гора држе на оку Војну крајину и гледају што ће се с њима догодити“. ¹²²⁵ Једна од окосница преговора била је да ли ће крајишке јединице бити коришћене као и друге формације у француској војсци или неће. Шљиварићева бојазан била је да би професионализација војске „потресла“ крајишко друштво па се залагао за њено укидање. Мамули су, изгледа, били јаснији „**балкански видови крајишког питања**“, због чега их мајор српског порекла разматра са „**српско-православног становишта**“. Био је под врло снажним утиском Српске револуције и дубоко уверен „у могућност покретања ширег ослободилачког покрета, којему би француска политика у Илирским покрајинама била кристализациона тачка“.¹²²⁶ Ови подаци су изузетно важни и говоре о постојању **српске етничке свести међу крајишницима**, премда је војничко напредовање у аустријској војсци зависило најчешће од спремности да се појединац одрекне православне вере па чак и отуђи од сродника и завичаја, како истиче Роксандић.¹²²⁷

Када су Илирске покрајине „ослобађане“ од француског окупатора, један од главних заповедника аустријских трупа такође је био Србин, подмаршал **Павле Радивојевић**, барон, тајни царски и краљевски саветник, а потом и командант Царско-краљевске војске у Хрватској 1823. године.¹²²⁸ Подједанко је био цењен међу Србима и Хрватима, што се

¹²²³ John V. A. Fine Jr., *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 149. (Кандидат је објавио делове текста у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²²⁴ Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Vierzigster Theil, Verlag K. K. Hof- und Staatsdruckerie, Wien, 1880, стр. 332. (Кандидат је објавио делове текста у овом пасусу у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²²⁵ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatiae militaire*, Knjiga 1, Školska knjiga/Stvarnost, Zagreb, 1988, Golden marketing/Tehnička knjiga, стр. 215.

¹²²⁶ Исто, стр. 221-222. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Далмације, Дубровника и Боке Которске од Наполеонове војске“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 70, Бр. 4/2021, стр. 273-291).

¹²²⁷ Исто, стр. 26. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²²⁸ Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Vierundzwanzigster Theil, Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1872, стр. 201. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција

види по оди **Лукијана Мушицког** („Памятникъ барону Радивоевичу 1823.“) и посмртној песни хрватског писца **Јосипа Марића** („Плач Крајишника по смрти приузвишенога г. Павла барона од Радивојевића“).¹²²⁹ Хрватска историографија се већ скоро два века вешто поиграва и с етничким саставом његових јединица. **Рудолф Хорват** је почетком 20. века описивао како је подмаршал Павле Радивојевић „са 9.000 Хрвата“ ослободио Хрватску „од Саве до мора“.¹²³⁰

Савремени хрватски историчар **Александер Бучински** (Alexander Buczynski) наглашава да је узмицање француских чета у читавој Европи текло постепено, а једини велики територијални помак догодио се између 17. и 19. октобра 1813. на подручју прекоставске Хрватске и Истре. Заслуге за ратни успех придаје „војноме збору којему је заповиједао подмаршал Павао Радивојевић“,¹²³¹ али не дотиче се његовог порекла. Осим Радивојевића, у Наполеонским ратовима истицали су се и други Срби на високим војним дужностима аустријског цара: генерал Јефто Љубибратић, конте де Требиње; генерал Михаило Микашиновић, барон фон Шлегенфелд; генерал Павле Папилу, барон; генерал Самуило Зделаревић и многи други.¹²³²

Посебан значај има **Богдан Тодор пл. Милутиновић** (Theodor Milutinovich von Milovsky, Freiherrn von Weichselburg), који је **28. јануара 1814.** године врсним ратоводственим умећем победио француске окупационе трупе и **ослободио град Дубровник**. За ратне успехе у борбама против француске армије у Словенији, Далмацији, Дубровнику и Боки Которској, овај војсковођа родом из сремског села Сурдука, награђен је генералским чином и племићком титулом барона.¹²³³

Побројани крајишки официри српског порекла нису маргинализовани само у хрватској, него и у српској војно-историјској литератури. То је посебно поразно за домаћу науку, пошто су православни крајишници били свесни свог етничког порекла у првој деценији 19. века и с изузетним родољубљем пратили су устанак Срба у Србији.

Надаље, у прошлом поглављу поменути аустријско-хрватски лингвиста, историчар и етнограф **Рудолф А. Фролих**, који Шокце прибраја „католичким Србима“, не бележи половином 19. века нити једног Хрвата на простору ондашње Српске Војводине. У читавом Царству, које броји тада 37.593.096 житеља, било је **1.614.934 Срба и 1.263.821 Хрвата**.¹²³⁴ На подручју Војне крајине пописује Србе по региментама, ослањајући се на

до краја 1813. године“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²²⁹ Видети: Димитрије Руварац, „Опис ц. к. генерала Србаља од 1759-1810. и ц. к. обрстера Србаља од 1744-1810. од ф.м.л. Саве Продановића“, *Јавор: лист за забаву поуку и књижевност*, Бр. 17, Издаје књижара Луке Јоцића, У Новом Саду, 1888, стр. 265.

¹²³⁰ Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906, стр. 30. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²³¹ Alexander Buczynski, „Tinјajući kraјiški patriotizam i opsada Zadra 1813. godine“, *Povijesni prilozi*, Vol. 29, No. 38, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, стр. 237-238. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216).

¹²³² Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216.

¹²³³ Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Achtzehnter Theil, Verlag K. K. Hof- und Staatsdruckerie, Wien, 1868, стр. 336.

¹²³⁴ Rudolf A. Fröhlich, *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- v. Sprachenkarte die österreichischen Kaiserstaates*, Verlag der Buchhandlung von Albert A. Wenedikt, Wien, 1849, стр. 16.

званичне податке државног статистичара **Елека Фењеша** (Elek Fényes). У Хрватској је тада било 46,7% Срба, а у Славонији 47,7%.¹²³⁵

Споменути **Јохан Георг Кол**, чијем етнографском раду је ретко посвећивана пажња у домаћој литератури, износи сличне податке о етничким заједницама на посматраном простору. О угледу којег је уживао овај немачки научник у прилог говори чињеница да му је амерички историчар **Чарлс Дин** (Charles Deane) доделио 1879. године епитет „неупитно најистакнутијег европског географа“.¹²³⁶ Стога ће у овом делу дисертације његова запажања бити учесталија, али и поткрепљена сазнањима других релевантних страних истраживача, попут званичних статистичара, историчара, лингвиста, географа, етнографа и енциклопедиста тога времена. Наравно, Кол није остао незапажен од стране српске интелектуалне елите, али је врло брзо и запостављен. У „Српском летопису“ изашао је 1852. године осврт на његово „Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору“, где се констатује да с књигом „познатог немачког путника“ српски читалачки аудиторијум није довољно упознат.¹²³⁷

Попут већине историчара, етнографа, географа и филолога посматране епохе, Кол је Србе и Хрвате доживљавао етнички **готово идентичним** словенским народима, с „**малим разликама**“. У једном од својих најзапаженијих радова, „Путовање у унутрашњост Русије и Пољске“, словенска племена у немачким и мађарским земљама је именовао, поделио и побројио на следећи начин:

1. **Чешко племе:** Бохеми у Аустрији (3.000.000), Бохеми у Пруској (2.500), Моравци (1.400.000);
2. **Лешко племе:** Пољаци у Шлеској, Познању и Западној Пруској (2.000.000), Пољаци у Галицији и аустријској Шлеској (3.000.000);
3. **Руско племе:** Русини у Галицији (1.200.000), Русини у Угарској (200.000);
4. **Српско племе:** Славо-Срби у Угарској (400.000), Славонци у Аустрији (500.000), Далматинци у Аустрији (300.000), Хрвати у Аустрији (700.000);
5. **Виндско племе:** у Штајерској (300.000), у Корушкој (150.000), у Крањској (350.000), у Угарској (50.000);
6. **Словачко племе:** Словаци у Угарској и Моравској (1.800.000);
7. **Лужичкосрпско-вендско племе:** Лужички Срби-Венди у Пруској (150.000), Лужички Срби-Венди у Саској (60.000).¹²³⁸

Карактеристично је за Кола да своја стајалишта деценијама није значајно мењао, без обзира на многа политичка превирања која су потресала Европу његовог доба. У ревидираном издању књиге из 1872. године, „Народи Европе: Културне и карактерне скице европских народа“, Бугаре је оценио „другачијима духом“ од **Словена „српског племена“** и назива их „**Илиро-Срби или илирски Словени**“. Дели их на следеће етнице: а) житеље Кнежевине Србије, „који су у новије време низом крвавих ратова изборили своју независност“; б) „храбре Бошњаке“, који су давали најбоље јаничарске регруте; ц) „несаломиве Црногорце“, планинце који су одувек пркосили моћи Османлија; д) Морлаке и Далматинце, „некада страшне гусаре Јадрана“, најбоље морнаре с докова Венеције, који „у

¹²³⁵ Исто, стр. 27-28.

¹²³⁶ Frederic Trautmann, „Johann Georg Kohl, a German traveler in Minnesota Territory“, *Minnesota History Magazine*, Minnesota Historical Society, Vol. 49/4 (Winter 1984), стр. 127.

¹²³⁷ *Географіјско-хисторійскій одрѣвакъ о Далмацији одъ Кола*, Сербскій лѣтописъ за годину 1852, Часть I, Матица сербска, У Будиму, 1852, стр. 1-19.

¹²³⁸ Johann Georg Kohl, *Reisen im Inneren von Russland und Polen*, Dritter Teil, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1841, стр. 510.

потпуности припадају овом словенском племену“; д) Славонце те „не у потпуности српске, али Србима веома блиске“ Хрвате, познате по опасним региментама у страним земљама, где су се борили под мађарском или аустријском заставом. Такође је био уверен, као и други еминентни слависти и историчари, да је „име Србин“ некада било заједничко име свих Словена.¹²³⁹

У истом делу позабавио се укратко и доласком Срба на Балкан, објашњавајући њихово постепено гранање: доселили су се испрва на обале Дунава и „илирске планине“, одакле су продрли на Јадран до Венеције, ширећи се дуж Драве и Саве, границом с Тиролом, Салцбургом и Горњом Аустријом па све до источних алпских долина. Односно, проширили су се од северних граница Македоније и Албаније, све до унутрашњости Немачке, кроз област „велику попут Краљевине Пруске“, њих „6 или 7 милиона“. У оваквим условима и тенденцијама, нагласио је Кол, појавило се „огромно племе и име народа, **илиро-српски Словени**“.¹²⁴⁰ У намери да разбистри конфузну етнографију Балкана, аутор је главне групе „Илиро-Срба“ поделио овако:

1) Срби у ужем смислу, у које се убрајају Славонци, Бошњаци, Црногорци, Далматинци и житељи Кнежевине Србије,

2) Хрвати у Турској и Аустрији,

3) Словенци или Венди у Истри, Штајерској и Крањској.¹²⁴¹

Такође, промишљао је и о етнониму „Илири“, коришћеном тада за све „јужне дунавске Словене“.¹²⁴² Нарочито је фреквентно током и након Наполеонових ратова, а у његово време постаје све „модерније“.¹²⁴³ По њему, то је ново, „камелеонско“ име, које „није ни генетичко, ни географско, ни религијско“.¹²⁴⁴ Немачки путописац обраћа пажњу и на извесну занимљивост: Хрвати су предњачили у настојањима да сами себе сврставају у Илире, „иако су католици“.¹²⁴⁵ У Аустрији су се, расветљава Кол, под Илирима најчешће подразумевали православни народи југоистока монархије, тј. **„Срби, Власи и Славонци“**, а српска црква **„илирском или грчком“** („die illyrische oder griechische Kirche“).¹²⁴⁶ Током сусрета са српским трговцима у Бечу, промишљао је и о два народна назива: „Србин“ и „Рашанин“. Том приликом подсетио је читаоце да Немци и Мађари одвајкада Србе називају Рашанима („Рацима“, „Расцианима“), тј. да се ради о синонимима. Премда није био сасвим сигуран у порекло рашког имена, протумачио је да је изведено из хидронима, јер „постоји речица у Србији која носи сличан назив“.¹²⁴⁷

Иван Кукуљевић Сакцински, испрва официр, потом књижевник, политичар и на концу уважени хрватски повесничар, одушевљено је пригласио идеје „илирства“, пошто је 1837. упознао **Људевита Гаја**. Први је проговорио на народном језику у Сабору **2. маја 1843. године**, пропагирајући борбу за национално ослобођење и захтевајући да се народни језик уведе као службени у школе и уреде, уместо дотадашњег – латинског. У претходном

¹²³⁹ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 72.

¹²⁴⁰ Исто, стр. 73.

¹²⁴¹ Исто.

¹²⁴² Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Dritter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 454.

¹²⁴³ Исто.

¹²⁴⁴ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 163.

¹²⁴⁵ Исто.

¹²⁴⁶ Исто, стр. 164-166.

¹²⁴⁷ Johann Georg Kohl, *Austria – Viena, Prague, etc. etc.*, Carey and Hart, Philadelphia, 1844, стр. 79.

поглављу споменуто је да је Сакцински „похрватио“ славонског просветитеља из 18. века, **Јураја Крижанића**, Жумберчанина који је своју старину проналазио у српству. Ипак, расветлио је историјске везе између хрватског и угарског народа, као и недоумице око одређења појма „хрватског језика“ у средњем веку: „Појам Угрин и Хрват бијаше у оно доба истовестан. Држава угарска билаше узнешена идеја прва; сиромашна краљевина Хрватска текар мисао подчињена; за свој народни језик нису имали ни властити синови правога имена, тер га крстише сад словенским, словинским, сад харватским, херватским и хорватским, сад нашким, далматинским и босанским...“¹²⁴⁸

У претходном делу дисертације споменути су и **Словинци**, домицилно католичко становништво кајкавског наречја с простора некадашње Горње Славоније, који су кроатизовани након пада већег дела Хрватске и Славоније под Турке. Сматра се да је раздобље хрватизације „Словиња“ трајало једно столеће: од половине 16. до краја 17. века. Два века после, хрватски интелектуалци похрватили су и словинске писце и друге значајне културне и политичке личности, које су живеле на простору Горње Славоније. Убрзо се јављају оштре осуде словеначких језикословаца и историчара (нпр. Јернеја Копитара), који су Словинце сврставали у део словеначког народа. Пример је постхумно кроатизовани **Антун Вrameц**, каноник Загребачког каптола, родом Словенац из Орможа. Хрватска научна литература тврди да је он први повесничар који је писао на „хрватском језику, премда у свом најпознатијем делу „**Кроника везда зновицх зправиена кратка сзлоуенским иезиком**“ (1578) сасвим децидно наводи којим је језиком писана књига. Сем тога, ова хроника нема дотицаја с хрватском историјом. Он чак наводи да је кардинал **Јурај II Драшковић** (будући хрватски бан), дошао 1564. у Загребачку бискупију, у „Словенију“.¹²⁴⁹ Антун Вrameц је једино могао да буде сведок првих десетлећа кроатизације овог дела бивше Славоније (или „Словиња“).

Помен словеначког језика на посматраном простору задржао се више од два и по столећа у радовима више аутора, пошто је историјско сећање на „словинско порекло“ још било живо.¹²⁵⁰ **Јохан Северин Фатер** (Johann Severin Vater), уважени немачки лингвиста и теолог, оцењује почетком 19. века да језик „правих Хрвата или Хорвата у југозападној Хрватској, који се зову такође илирци, нагиње српском језику“, док становници Провинцијалне Хрватске, између Саве и Драве, „говоре један дијалекат који припада вендскоме народу“.¹²⁵¹ Вендима или Виндима су углавном називани Словенци, а (нем. Wenden, Winden), а етимолошки корен јавља се и у називу Славоније (нем. Windischland).

У новије време и понеки страни историчари примећују да је словеначки језик сличан „хрватском“ који се користи у Загребу, а „Хрвати који живе у већини осталих делова Хрватске говоре **српским дијалектом**, док они у Истри причају сопственим наречјем“.¹²⁵²

¹²⁴⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Juraj Križanić Nebljuški“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Knjiga X, U Zagrebu, U tiskarni Dragutina Albrechta, 1869, стр. 24.

¹²⁴⁹ У оригиналу: „*Ouo leto Goszp: Draskouich Iurai na Zagrebechku Biskupiu doide na Szlouenie*.“ (Видети: Antun Vramec, *Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom*, Stampane v Lublane po Iuane Manline, 1578, стр. 62, Доступно преко: <https://www.dlib.si...>, Приступљено: 24.05.2020.) Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144.

¹²⁵⁰ Језик Хрвата и Словинаца се разликовао у одређеној мери, као што се и данас разликују кајкавско наречје Загораца и чакавско Далматинаца.

¹²⁵¹ Johann Severin Vater, *Literatur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde*, Zweite, Völlig umgearbeitete Ausgabe von B. Jül, In der Nicolaischen Buchhandlung, Berlin, 1847, стр. 211.

¹²⁵² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 47.

Историјска истина подређена је „политичкој коректности“ (Political correctness); „неистином против дискриминације“.¹²⁵³

Слика 9 – Просторни смештај Хрвата и Словинаца почетком 17. века

Извор: Vjekoslav Klaić, *Hrvatska i Bosanski pašaluk oko g. 1606*, Litografički zavod C. Albrehta, Zagreb, 1888.

Надаље, сједињавању остатака Хрватске и Славоније допринели су, осим пораза у Бици на Мохачком пољу и други војни неуспеси, потпомогнути једанаестогодишњим **Грађанским ратом у Угарској, Славонији и Хрватској (1527-1538)**.¹²⁵⁴ Пошто је **29. августа 1526. године у Бици на Мохачком пољу** погинуо угарски краљ **Лудвиг II Јагелон** (II. Lajos), Хрвати су на **сабору у Цетину 1. јануара 1527.** изабрали за свога краља **Фердинанда I Хабзбуршког** (Ferdinand I), цара Светог римског царства немачке нације, потврдивши одлуке свих угарских сталежа са сабора у Пожуну од 17. децембра 1526. Славонци су пак на свом **сабору у Дубрави крај Врбовца 6. јануара 1527.** изабрали за краља угарско-славонског племића **Јована Запољу**, због обичаја по којем краљ Земаља круне Светог Стефана (*мађ.* Szent István Koronájának Országai) није могао да буде „странац“. Отпочео је једанаестогодишњи грађански рат у којем су победиле присташе цара Фердинанда I, а Јован Запоља је побегао у Трансилванију. Због оданости Хабзбурговцима протежирана је хрватизација „**Горње Славоније**“ или „**Старе Славоније**“, тј. простора од реке Сутле до реке Илове, **сеобом Хрвата** на славонско и крањско подручје, као и племства

¹²⁵³ Домаћи лингвиста Ђорђе Оташевић упозорава да је „важан циљ 'политичке коректности' (...) гушење критичког мишљења“, а она сама представља „систем веровања и образац размишљања, који се путем медија намеће изворним говорницима одређеног језика“. (Видети: Ђорђе Оташевић, „Политичка коректност“ као језичко и национално питање“, *Српски језик: студије српске и словенске*, XXI, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2016, стр. 299).

¹²⁵⁴ До средине 16. века Турци су успели Хрватској да отму Јајачку бановину (1528), Лику до Оточца (1528), Обровац (1527) и Клис (1537), чиме је краљевини остало само подручје уз море од Трсата до Стариграда, Горски котар, Оточац, Бихаћ и Горње Поуње. Славонија је изгубила Срем и остатак територије до линије Сисак – Чазма – Питомача, тако да су јој остале слободне само три жупаније – вараждинска, крижевачка и загребачка, с уским подручјем око Карловца. Огромно смањење граница два краљевства довело је до њиховог спајања 1558. у Краљевину Хрватску и Славонију (лат. Regnum Croatiae et Sclavoniae).

које добија нове кметске поседе. Забележено је да је долазак хрватских избеглица (као што је био случај и са придошлим Србима), пре свега због „економских разлога“ изазвао мање „напетости“.¹²⁵⁵

Табела 14 – Народи у Аустријском Царству 1846. године
(према К. Бернхардију и П. Ј. Шафарику)

ТАБЕЛА НАРОДА			Број душа
А) ИНДО-ЕВРОПЉАНИ	I) Германи и чисти Немци с пет наречја		7.285.000
	II) Словени		17.033.000
	1.	Чеси, Моравци и Словаци	7.224.300
	2.	Пољаци, Пољани или Леси	2.374.600
	3.	Малоруси, Русини, Покути, Рутени	2.822.400
	4.	Илиро-Срби	4.604.600
	а)	Срби (Шокци и Рашани)	2.624.000
	б)	Хрвати	813.300
	в)	Словенци	1.167.300
	5.	Бугари, расејани по немачким и угарским земљама	7.100
	III) Грко-Романи		7.284.000
	1.	Италијани и романизовани Срби	5.183.000
	2.	Власи (Румуни) и Цинцари	2.156.000
	3.	Французи, расејани по немачким и угарским земљама	6.000
	4.	Грци, на сличан начин	6.100
	IV) Албанци – Клименти крај доње Саве		2.500
	V) Јермени – три огранка у Трансилванији и расејању		16.500
	VI) Индуси – расејани Роми		128.000
	Б) ФИНЦИ	VII) Мађари – или Угри, заједно са Секељима	4.810.000
	В) СЕМИТИ	VIII) Јевреји – расејани по читавој Монархији	475.000
	Г) ТУРЦИ	IX) Османлије – расејани по угарским земљама	3.000
УКУПНО СТАНОВНИШТВО У МОНАРХИЈИ:			37.037.400

Извор: „Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie“, Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas oder Sammlung von Karten, Zweiter Band, Verlag von Justus Perthes in Gotha, 1848, стр. 194.

Дана **17. јула 1558.** одржан је **последњи хрватски сабор у Стенићњаку**, након што су Османлије окупирале главнину територије краљевине па се од тада хрватски сталежи почињу окупљати са сталежима Славоније (Загребачке, Крижевачке и Вараждинске

¹²⁵⁵ Géza Pálffy, „Jedan od temeljnih izvora hrvatske povijesti: pozivnica zajedničkog hrvatsko-slavonskog sabora iz 1558. godine“, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol.23, HAZU, Zagreb, 2005, стр. 50.

жупаније). Прве одлуке **Хрватско-славонског сабора** одржаног у Загребу, објављене су **1. септембра 1558.** године. Већ 1533. краљ сазива сталеже и редове оба краљевства да присуствују заједничком сабору у Загребу, али до 1558. одржавали су се одвојено. У документима сабор се називао „**справишће**“ и „**станак**“, а на саборском печату писало је: „*Universitas nobilium regni Sclavoniae*“. Сабор, којег је сазивао бан или краљ, представљао је скупштину сталежа, „у сврху расправљања и законског нормирања оних важних јавних послова државе који се нису могли законито решити без скупштине тих сталежа и редова и без њихове сагласности“. ¹²⁵⁶

Српски историчар **Радош Љушић** сматра да су Срби и Хрвати израсли у нације с једном религијом, с тим што Хрвати и нису имали више алтернатива, будући да су у целини припадали само римокатоличкој вери. Срби, с историјском приликом да постану хомогена нација трију вера, попут Албанаца, или бар двеју, свели су се на једну, православно-српску. Додуше, преживели су малобројни **католички Срби у Скадру** и његовој околини, где су опстали заштићени од утицаја хрватских мисионара, услед албанске изолационистичке политике у времену комунизма.¹²⁵⁷ Успешно спроведена хрватизација католичких и мноштва православних Срба током последњих деценија 19. века и првих десетлећа 20. столећа, закочила је млаке покушаје националне хомогенизације на простору до Жумберка.

Већина угледнијих аутора који су се бавили етнографијом Балкана, **Бошњаке** је у 19. веку још увек прибравала Србима. Јохан Георг Кол је био уверен да се ради о једином „племену Срба“ које су Турци успели да придобију за следбенике Курана, образлажући да је њихово племство испрва прешло на ислам због различитих привилегија.¹²⁵⁸

Слично је о Бошњацима писао и знаменити француски путописац, архитекта и ратни репортер, **Шарл Иријарт** (Charles Yriarte). На више места у делу „Босна и Херцеговина – путопис из времена устанка 1875-1876“, народе Босне и Херцеговине, без обзира на верску припадност, одредио је као Србе: „У тренутку када су покорени, становници обје покрајине, српске расе, налазили су се ту преко осамсто година; они су били хришћани, али их је већ био подвојио раскол између грчке и латинске цркве.“¹²⁵⁹

Европска етнографија је све до **Берлинског конгреса**, Босну и Херцеговину сврставала у централну српску етничку и историјску област.¹²⁶⁰ Стога и не чуди што је за Кола целокупно словенско становништво јужне Угарске (испод Пеште) „претежно српско“, а његова заступљеност у Аустрији, укључујући Славонце, Хрвате и српске житеље Војне крајине и Војводине, почетком 1870-тих прелази број од 3,5 милиона.¹²⁶¹ Помало близак српским „аутохтонистичким теоријама“, Кол је Србе сматрао **дарданским потомцима** и са скепсом се односио према изворима који су говорили о сеобама на Балкан.¹²⁶²

¹²⁵⁶ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnohistorijske studije*, Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985, стр. 190.

¹²⁵⁷ Видети: Бранко Станковић, „Како су Срби постали Албанци“, *Квадратура круга*, Радио-телевизија Србије, 13.11.2010, Доступно преко: <https://www.rts.rs...>, Приступљено: 18.08.2015.

¹²⁵⁸ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidierte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр.75.

¹²⁵⁹ Šarl Iriart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981, стр. 97.

¹²⁶⁰ Момчило Суботић, „Србија и српске земље сто година после Великог рата“, *Политичка ревија*, Вол. 42, Бр. 4, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 29.

¹²⁶¹ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidierte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 76.

¹²⁶² Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung*, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 156.

Овакав став темељио је на културним одликама и начину живота који је забележен на истом простору у доба Страбона и Хомера. Као и Дарданци, писао је Кол, Срби су велики љубитељи музике, свирају на жичаним инструментима, баве се трговином сољу итд. У односу на Чехе, имају мање смисла за производњу, занатство и уметност. У време Колове посете Срби су углавном били војници и трговци.¹²⁶³

Декретом цара Светог римског царства и угарског краља **Рудолфа II** (Rudolf II) из 1577. године, јужни део Загребачке жупаније почиње да се назива „хрватским“, док сједињене „државне шкриње“ Славоније и Хрватске интензивирају кроатизацију. Као што каже савремени мађарски историчар **Геза Палфи**: „Најбитнија промјена изражена је у томе да је бројно досељено хрватско племство, стјечући положаје у разним административним тијелима, име своје претходне домовине 'донијело са собом', испрва у јужне, а потом и сјеверније крајеве Загребачке жупаније.“¹²⁶⁴

Кроатизацију „Горње Славоније“ омогућили су аустријски и мађарски сталежи, пошто су обе краљевине, хрватска и славонска, биле већ вековима под њиховом доминацијом. Процес хрваћења убрзан је у другој половини 19. века, о чему сведочи детаљна етнографска карта Аустријског Царства **Хајнриха Бергхауса** (Heinrich Berghaus) из 1846. године. Мапа је делом израђена на основу истраживања **Карла Бернхардија** (Karl Christian Sigismund Bernhardi) и **Павела Ј. Шафарика**, а потврђује Колове податке о распрострањању и бројности Срба тога времена.

Слика 10 – „Илиро-Срби“ на етнографској карти Аустријске монархије 1846.

Извор: „Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie“, Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas oder Sammlung von Karten, Zweiter Band, Verlag von Justus Perthes in Gotha, Gotha, 1848, стр. 194.

¹²⁶³ Исто, стр. 249.

¹²⁶⁴ Исто.

У „табели народа“ која се налази с доње десне стране карте, међу Словенима који насељавају Аустрију, велику скупину чине **„Илиро-Срби“**, подељени на три подскуине: **Србе (Шокце и Рашане), Хрвате и Словенце (Венде)**. Међу „Илиро-Србима“ најбројнији су Срби (2.624.000), потом следе Словенци (1.167.300) и на концу Хрвати (813.300).

На мапи се налази забележена и једна етничка група под називом „Грко-Романи“, подељена на Италијане и тзв. **„романизоване Србе“**, којих је у царству било укупно **5.183.000**.¹²⁶⁵ Засада није могуће утврдити да ли се ради о Морлацима или о данашњем румунском народу, што је због изнетог броја најлогичније, пошто је црквенословенски, у својству литургијског језика, потискиван у Влашкој и Молдавији тек у 18. веку, а ћирилицом на старорумунском језику су на истом подручју писани званични документи, рукописи и књиге све до друге половине 19. века.

Табела 15 – Размештај Срба 1840-их (према А. Н. Пипину и В. Д. Спасовичу)

Регија	Број Срба
Војводина и Банат	532.000
Славонија и Славонска војна граница	738.000
Хрватска и Хрватска војна граница	629.000
Јужна Крањска	40.000
Истра и Мађарско приморје	254.000
Далмација	391.000
Укупно у Аустрији:	2.584.000

Извор: Aleksandr Nikolaevich Pypin, Vladimir Danilovich Spasovich, *Geschichte der Slavischen Literaturen*, Erster Band, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1880, стр. 19.

Исто тако, изузетна енциклопедија **Аугуста Курцела** (August Kurtzel) из 1853. године, „католичке Словене“ у Истри, Далмацији, Дубровнику и Котору бележи као Србе (нем. „Stammnamen Serbe“).¹²⁶⁶

Деценијама пре, професор дипломатије, угледни аустријски историчар и статистичар из 18. и почетка 19. века, **Мартин Швартнер** (Martin von Schwartzner), у „Статистици Краљевине Угарске“ (1798) наводи да Ускоци који граниче с Крањском, као и Морлаци на Јадранском мору, причају **„матерњим српским или илирским језиком“**.¹²⁶⁷

¹²⁶⁵ „Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie“, Dr. Heinrich Berghaus' *Physikalischer Atlas oder Sammlung von Karten*, Zweiter Band, Verlag von Justus Perthes in Gotha, 1848, стр. 194.

¹²⁶⁶ August Kurtzel, *Die Gegenwart. Eine encyclopädische Darstellung der neuesten Zeitgeschichte für alle Stände*, Achter Band, Brockhaus, Leipzig, 1853, стр. 2.

¹²⁶⁷ Martin von Schwartzner, *Statistik des Königreichs Ungern*, gedruckt bey Matthias Trattner, Pest, 1798, стр. 93-94.

Игнац Де Лука (Ignatz de Luca), такође истакнути аустријски статистичар и државник, професор политичких наука на лицеју у Линцу, у својој статистици (1792) је **илирски језик** поделио на три дијалекта: **хрватски, далматински и рашански**.¹²⁶⁸ У аустријском делу „Илирије“ (Хрватска, Славонија, Далмација)¹²⁶⁹, највећи број житеља исповеда тада **православну вероисповест**, истицао је Де Лука.¹²⁷⁰

Табела 16 – Вероисповести у Краљевини Угарској 1846. године (према Е. Фењешу)

Вероисповест	Бројност
<i>Римокатолици</i>	6.333.108
<i>Грkokатолици</i>	890.945
<i>Лутерани</i>	831.479
<i>Реформисти</i>	1.758.048
<i>Православци</i>	1.822.599
<i>Унитариијанци</i>	70
<i>Јудаисти</i>	259.607
Укупно:	11.895.796

Извор: Elek (Alexius) Fényes, *Ungarn im Vormärz: Nach Grundkräften Verfassung, Verwaltung und Kultur*, Verlag von Friedrich Ludwig Herbig, Leipzig, 1851, стр. 48.

Знаменити руски и пољски историчари књижевности **Александар Н. Пипин** (Александар Николаевич Пыпин) и **Влођимирж Д. Спасович** (Włodzimierz Spasowicz) у делу „Историја словенске литературе“ (1880), на основу Шафарикових белешки, саставили су прецизнији размештај и бројност Срба 1840-их у Хабзбуршкој монархији, израчунавши да их је укупно било 2.584.000.¹²⁷¹ Податке у истом делу упоредили су са бројкама чувеног статистичара **Карла Черниха** (Karl Freiherr von Czoernig-Czernhausen), о чијем раду ће још бити речи у наставку дисертације, као и **Хуга Брахелија** (Hugo Franz Ritter von Brachelli).

Годинама после, аустријски надвојвода **Лудвиг Салватор** (Erzherzog Ludwig Salvator), дуж јадранске обале, од Истре до Црне Горе, слика типове Срба у народним ношњама и представља их у раду под називом „Срби на Јадрану“, не дотичући се Хрвата чак ни на

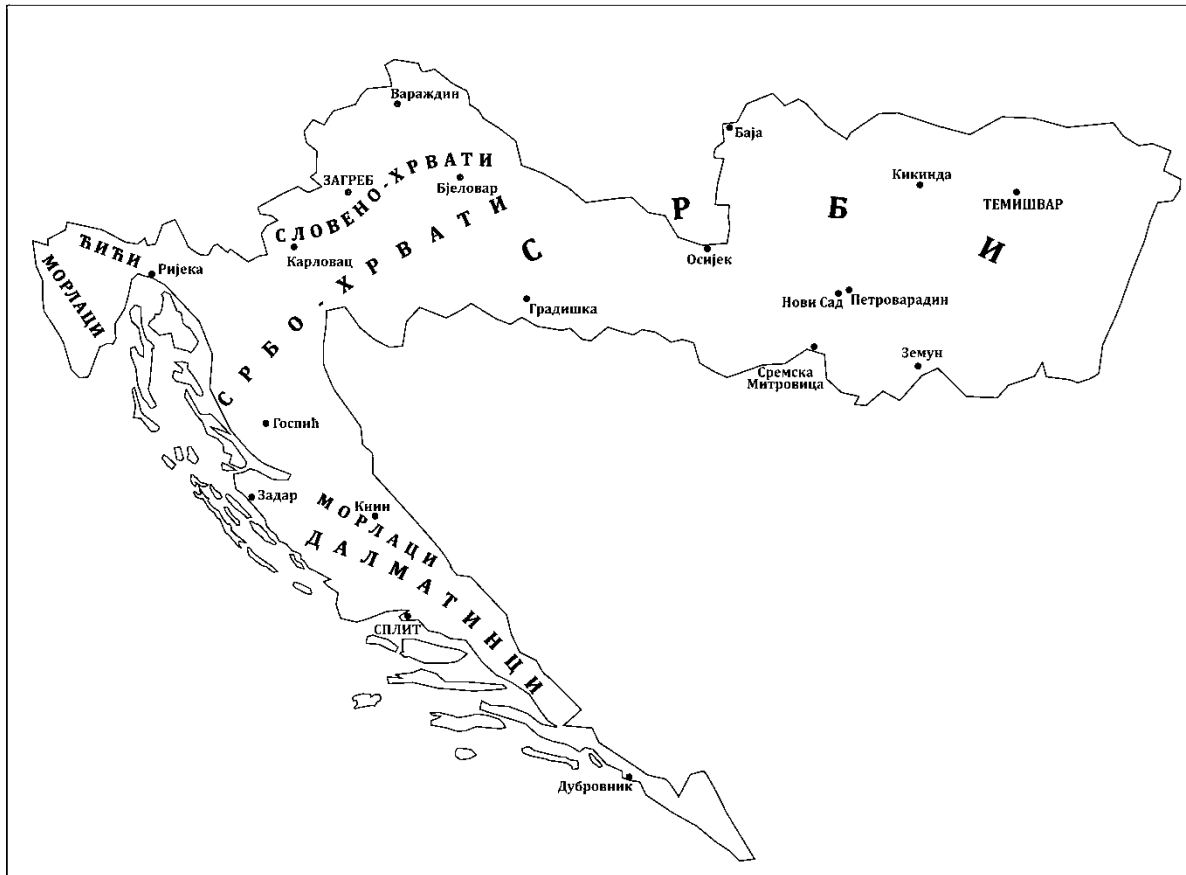
¹²⁶⁸ Ignatz de Luca, *Oestreichische Spezialstatistik*, bey Jos. Vinz. Degen, Wien, 1792, стр. 173.

¹²⁶⁹ „Илирија“ или „Илирик“ се током отоманске окупације често у тадашњој науци делио на „аустријски“ и „турски“. (Видети: Daniel Fenning, Joseph Collye, *A New System of Geography, Or a General Description of the World*, Crowder, 1765, стр. 28)

¹²⁷⁰ Исто, стр. 174.

¹²⁷¹ Aleksandr Nikolaevich Pypin, Vladimir Danilovich Spasovich, *Geschichte der Slavischen Literaturen*, Erster Band, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1880, стр. 19.

острвима.¹²⁷² Српско-хрватски пример потврђује хипотезе неких аутора, да су религија и различита веровања током епоха били кључни чиниоци националних идентитета.¹²⁷³

Слика 11 – Смештај Срба, Србо-Хрвата, Словенцо-Хрвата, Морлака, Далматинаца и Тића (према етнографској карти Карла Черниха из 1856. године)

Извор: Karl Freiherrn von Czoernig, „Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie“, Wien, 1856, Universität Wien, Universitätsbibliothek, Доступно преко: <https://goobi-viewer.univie.ac.at/>, Приступљено: 09.06.2022.

Јохан Георг Кол је у каснијим радовима разликовао „три гране словенских Илира“, истичући да првенство држе **„Срби у ужем смислу“**, који се показују као **„живахан, храбар, поетски и слободољубив народ“**, што су наследили од народа чију су земљу населили – Дарданаца, Трибала и других.¹²⁷⁴ Из његових путописа стиче се утисак да је био прилично збуњен етничким припадностима католичких Јужних Словена; само су православни Срби у том смислу **потпуно дефинисани** и себе најчешће ословљавају српским именом.¹²⁷⁵

Морлаке, Ускоке и Црногорце ће најугледнији страни етнографи, географи, историчари и статистичари 19. века, попут **Карла Черниха**, вероватно најпознатијег аустријског

¹²⁷² Erzherzog Ludwig Salvator, *Die Serben an Der Adria. Ihre Typen Und Trachten*, Heinrich Mercy, Prag, 1878.

¹²⁷³ Ђуро Бодрожић, „Српски национални идентитет: извори и основи“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Бр. 1, Београд, 2012, стр. 111.

¹²⁷⁴ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 74.

¹²⁷⁵ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, Dritter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung*, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 454.

статистичара 19. века, који је до 1865. вршио дужност царског председника Статистичке административне комисије (нем. Statistischen Verwaltungskommission), сврставати увек међу Србе.¹²⁷⁶

Споменути **Елек Фењеш**, члан мађарске академије наука, управник Статистичког одељења угарског министарства унутрашњих послова, најцитиранији статистичар средине 19. века, **1851.** године наводи да становници Угарске „нису једног племена и једног језика, већ припадају различитим народностима“, међу којима „Мађари заузимају прво место и, као владајући, дају име читавој нацији“.¹²⁷⁷

Срби су, после Мађара и Словака, трећи народ по масовности у Угарској и има их тада 1.293.095 (не укључујући Црногорце, којих је 3.025), а четврти народ по заступљености су Хрвати с 943.995 житеља.¹²⁷⁸ Хрвати „углавном заузимају југозападни део“ Угарске и „сви су римокатолици“, док Срби настањују „јужну границу земље, поседују плодна подручја, на којима не раде много марљиво, лепа су и јака раса, 1/3 их припада Римокатоличкој цркви, 2/3 православној цркви, а међу њима има и неколико хиљада гркокатолика и протестаната“.¹²⁷⁹

Табела 17 – Укупна бројност Срба и Хрвата половином 1826. године
(према П. Ј. Шафарику)

Српско племе	Бројност	Хрватско племе	Бројност
Бугари	600.000	Хрвати у Аустрији и западној Угарској	700.000
Срби и Угарској	350.000	Хрвати у Турској	30.000
Срби у Турској	800.000	-	-
Бошњаци	350.000	-	-
Црногорци	60.000	-	-
Славонци	500.000	-	-
Далматинци у аустријској Далмацији	300.000	-	-
Далматинци у Турској	80.000	-	-
Укупно Срба:	3.040.000	Укупно Хрвата:	730.000

Извор: Paul Joseph Šafařík, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Friedrich Tempsky, Prag, 1869, стр. 26.

Ослањајући се на статистичке податке из 1846. године, Фењеш напомиње „да су реформисти, с изузетком 17 немачких, 13 словачких парохијских и 2 српске филијалне цркве, све Мађари, а од лутерана 7/12 Словаци, док су преостали Немци, Мађари и нешто Словенаца; од православца половина су Власи, половина Срби, а Грци су сви православци.

¹²⁷⁶ Черних у својој статистици из 1857. Србима јасно придодaje Морлаке, Ускоке и Црногорце: „...Serben (Uskokten, Morlaken und Montenegriner)...“ (Видети: Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, I. Band, Kaiserl. Koenigl. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857, стр. VIII).

¹²⁷⁷ Elek (Alexius) Fényes, *Ungarn im Vormärz: Nach Grundkräften Verfassung, Verwaltung und Kultur*, Verlag von Friedrich Ludwig Herbig, Leipzig, 1851, стр. 36.

¹²⁷⁸ Исто, стр. 37.

¹²⁷⁹ Исто, стр. 45.

Од римокатолика, скоро половина су Мађари, 1/5 Словаци, 1/8 Немци, 1/8 Хрвати, 1/26 Срби; остали су Венди, Власи, Бугари, Французи и Клименти“.¹²⁸⁰ На основу броја католичких верника у Угарској (6.333.108), које је наводи у табели вероисповести у истом делу, може се отприлике реконструисати и **број католичких Срба 1846.** године: он износи око **243.580** (1/26 од укупног броја становника).

Карл Черних у „Етнографији Аустријске Монархије“ из 1857. године, проналази велики број морлачких Срба у Истри и установљава етничку границу између „Србо-Хрвата“ и Срба на том полуострву. Границу пак између „Војне Хрватске“ и Далмације назива језичком међом „**српско-хрватског и српског језика**“, док се на северу граница између „**Србо-Хрвата**“ и „**Срба у цивилној Славонији**“ подудара с међом тадашње Ђурђевачке и Банијске регименте.¹²⁸¹ Према Черниху, **Хрвата** је, на основу истог пописа, било **1.329.814**, **Срба 1.427.788**, али хрватску већину (1,2 милиона) чине тзв. „**Словенцо-Хрвати**“ („Sloveno-Kroaten“) и „**Србо-Хрвати**“ („Serbo-Kroaten“), тако да остали, односно „чисти Хрвати“, не прелазе 130.000.¹²⁸² Занимљиво је да Черних у Далмацији сумира 378.676 Срба (без истарских Морлака), од чега се на самој обали и острвима налазило 157.342 српска становника.¹²⁸³ Годину дана раније објавио је и детаљну етнографску карту Аустријске монархије, на којој се налази приказ размештаја етнија, као што се описује у наведеној статистици.

Елек Фењеш у географском и статистичком опису Аустријског царства, такође из **1857.** године, даје врло сличне податке као и Черних: „*Срби живе углавном у Војној Крајини, у Српској Војводини и у Далмацији, и деле се на разне подврсте, као што су Шокци и Буњевци, који следе римокатоличку веру, потом на Рашане или православне Србе, Црногорце у Банату, Морлаке у Истри и на Кварнерским острвима; у Далмацији су Дубровчани, Бокељи итд.*“.¹²⁸⁴ Срби, према Фењешевој статистици, укупно броје **1.584.134** житеља у царству, док је Хрвата **1.288.632**.¹²⁸⁵

Из савременог етнографског аспекта статистике у којима су представљени резултати „првог савременог пописа становништва Аустријског Царства“ из 1857. године, могу се чинити контроверзним, јер показују да су Славонија и Далмација, данашње хрватске регије, већински насељене етникумом који се сматрао **Србима**, док су Истра и Хрватска војна крајина (с Вараждинским генералатом до реке Драве) сврставане у „српско-хрватско“ етничко подручје.

Надаље, за разлику од напред представљених **Шафарикових** бројки из 1826. године (видети табелу 17), **руско-српски статистички изворима**, износе податке неколико деценија касније, који показују да је Срба у „европској Турској“ било много више. Према „Војину“, стручном војном часопису из 1864, Срба има око 2.950.000, тј. 38,3% (највише је било Бугара – 4,5 милиона) и да се тај број „има увећати бар за ½ милиона; јер у пределима Манастирским (битољским, обитељ=Манастир), Срби су, а не Бугари“.¹²⁸⁶

¹²⁸⁰ Исто, стр. 48.

¹²⁸¹ Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, I. Band, Kaiserl. Koenigl. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857, стр. 56.

¹²⁸² Исто, стр. 78.

¹²⁸³ Исто.

¹²⁸⁴ Elek Fényes, *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1857, стр. 36.

¹²⁸⁵ Исто, стр. 34.

¹²⁸⁶ Јован Драгашевић, „Штатистичне црте о Европској Турској (Из предавања Драгашевићевих у војничкој академији у Београду, по руским изворима од 1862)“, *Војин*, Лист за војничке науке, вештине и новости, Бр. 1, Година I, Државна печатница, Београд, 1864, стр. 82.

Неке од најоштријих критика Шафарикових тврдњи, произашле су из пера **Фрање Рачког**, који је у часопису „Књижевник“ 1865. написао да се хрватска и српска књижевност почела сматрати за „једну тер исту, раздвојену једино азбуком“. Био је мишљења да Шафарик уноси раздор између хрватства и српства.¹²⁸⁷

Табела 18 – Размештај Срба и Хрвата 1857. године (према Е. Фењешу)

Подручје	Срби	Хрвати
<i>Хрватска</i>	-	631.081
<i>Славонија</i>	244.180	-
<i>Војна крајина</i>	339.176	524.048
<i>Аустрија</i>	-	6.364
<i>Мађарска</i>	69.170	78.179
<i>Банат</i>	402.890	3.000
<i>Моравска</i>	-	663
<i>Украјина</i>	-	17.697
<i>Далмација</i>	395.273	-
<i>Истра и Кварнери</i>	134.445	-

Извор: Elek Fényes, *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leirása*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1857, стр. 35-36.

Ипак, Шафарик није био једини истраживач који је истицао распрострањеност Срба без обзира на конфесију. **Фридрих Шмит** (Friedrich Schmitt), у своје време секретар аустријске царске Статистичке административне комисије, који је сарађивао с Чернихом, **1867.** дели Хрвате на „**Словенцо-Хрвате**“, изнад реке Саве (Вараждинска, Крижевачка и Ђурђевачка регимента) и „**Србо-Хрвате**“, јужно од те линије, у југозападној Истри и Хрватској војној крајини.¹²⁸⁸ Њихови суседи су Срби, за које Шмит каже да живе од 7. века у Истри и Далмацији, док су Славонску војну границу „населили од 14. до 18. века“. Осим Хрвата, њима су суседи Словенци, Мађари и Румуни, а деле се у царевини на „аустријске Србе Морлаке, Далматинце, Дубровчане, Бокеље, Славонце, Шокце, Буњевце и друге“.¹²⁸⁹ Према томе, средином 19. века и даље је постојало јасно сећање на похрваћење тзв. „Горње

¹²⁸⁷ Фрањо Рачки пише: „Ми смо сада, хвала буди напредку језикословја и повиести, хрватску и србску књижевност навикли сматрати за једну тер исту, раздвојену једино азбуком, те ону књигу, која је латиницом писана учвршћујемо у хрватску, кирилицом пако писану књигу рачунамо у србску књижевност. Све пако књиге, које сада излазе писане једним те истим језиком (јер разликости из чегавају под истим филологичким повећалом), а двојом азбуком, бројимо у јединцату хрватско-србску књижевност. (...) Ово бијаше ми прозборити прије него ли примјетнем неколико риечи о II. и III. свезку Шафајикове повиести; јер би се гдјекој Хрват судећ по горе наведеном наслову могћ узгорчати, и ово дјело, кано замет новoga раздора измед Хрватства и Србства, у закутак бацити или недожелити га у своје руке.“ (Видети: Franjo Rački, „II Kritika: Paul J. Šafařík: Geschichte der südslaw. Literatur...“, *Književnik: Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*, Matica ilirska, Zagreb, 1865, стр. 128).

¹²⁸⁸ Friedrich Schmitt, *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Dritte Auflage, Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien, 1867, стр. 88-89.

¹²⁸⁹ Исто, стр. 89.

Славоније“ (од Сутле на западу, до Илове на истоку), које је отпочело средином 16. века, након пропасти средњовековне Хрватске, када хрватско племство и део народа пребегава у Славонију. „Словенцо-Хрвати“ мешавина су домицилних „Словинаца“ (народ кајкавског дијалекта) и избеглих Хрвата.

Још један аустријски статистичар, **Адолф Фикер** (Adolf Ficker), управник царске Административне статистике, године **1869.** ће изнети следеће бројно стање у Царевини: **Срба** је око **1.520.000**, а **Хрвата 1.424.000.**¹²⁹⁰ Ово је значајан податак, јер се ради о годинама када између Срба и Хрвата почињу да јачају анимозитети. Штапају се први правашки расистички памфлети, што имплицира да се у том раздобљу **артикулише осећање српско-хрватских нетрпељивости.** Фикер у **Далмацији** тада још увек не проналази Хрвате, већ пише да Срби чине **88,92%** становништва. У **Барањи** не пописује нити једног Хрвата, док је Срба **18,24%**. Такође, Славонци, без обзира на веру, још увек се углавном убрајају у Србе и чине у **Пожешкој жупанији 82,30%**, али се јављају и Хрвати с **12,35%**. У **Вировитичкој жупанији** Хрвата је тек **0,22%**, а Срба **88,05%**. У **Сремској жупанији** Хрвата још увек нема, а Срба је **80%**. Укупно, према Фикеру, у целој **Краљевини Хрватској и Славонији** живи **62,71%** Хрвата и **31,85%** Срба, пошто Срби у врло малим постоцима насељавају Загребачку жупанију (0,18%), Вараждинску жупанију (0,01%) и Крижевачку жупанију (0,02%).

Табела 19 – Бројност Словенцо- и Србо-Хрвата у Аустрији 1861.
(према Х. Брахелију)

Словенцо-Хрвата у цивилној и војној Хрватској	625.028
Србо-Хрвата на Хрватској војној граници	480.494
Србо-Хрвата у Истри и Кварнеру	88.343
Србо-Хрвата у Крањској	17.583
У Мађарској	71.962
У Војводини	2.860
У Аустрији	6.460
У Моравској	720
У војсци	36.000
Свега:	1.329.850

Извор: Hugo Franz von Brachelli, *Handbuch der Geographie und Statistik des Kaiserthums Oesterreich*, Verlag der J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1861, стр. 107.

Највише их је у Ријечком дистрикту (2,01%), којег је окупирао бан **Јосип Јелачић** 1848. године. **Војна крајина** још није укинута и статистички не улази у разматрање Краљевине Хрватске и Славоније, већ се посматра посебно. У њој пак, Хрватско-славонској војној граници (Kroatisch-slavonische Militärgränze), Србима се сматрају само славонски граничари, док у Српско-банатској војној граници (Serbisch-banatische Militärgränze) нема

¹²⁹⁰ Adolf Ficker, *Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie: Ihre Gebiete, Gränzen und Inseln*, C. Ueberreuter'sche Buchdruckerei, Wien, 1869, стр. 90.

нити једног Хрвата па ни у Петроварадинској регименти. Укупно је у Војној крајини, према оваквом сабирању, Хрвата **80,08%**, а Срба **19,46%**.¹²⁹¹

Овде се, очигледно, прати последњи попис из 1857. године, по којем се тзв. „Србо-Хрвати“ у Хрватској војној крајини прибарају Хрватима, а не Србима. Чак и на основу оваквих података, израчунава се да је на подручју данашње Хрватске 1869. године било приближно **46% Срба** (без „Србо-Хрвата“ у Крајини) и око **52% Хрвата**. Фикер, као и многи пре њега, Морлаке, Дубровчане, Бокеље, Шокце и Буњевце убраја у Србе.¹²⁹²

Хуго Франц фон Брахели (Hugo Franz Ritter von Brachelli), бечки професор статистике и математике, исто тако не даје прецизне податке о „етнички чистим“ Хрватима, пошто их дели на „Словенцо-Хрвате“ и „Србо-Хрвате“. Израчунао је да **1861.** броје у Аустрији **1.329.000**, а Срби **1.427.000**. Он је један од статистичара који бележи **2.860 Хрвата у Војводини**, док се на Србе у „провинцијалној Хрватској“ и не осврће, премда се већ вековима налазе у Вараждинском генералату.¹²⁹³ Сем тога, Х. Ф. Брахели убраја у хрватски народ и „Словенцо-Хрвате“ и „Србо-Хрвате“ у Војној крајини, пошто је број „изворних“ Хрвата био недовољно познат, тј. каснили су с развојем националног идентитета.

Табела 20 – Бројност Срба и Хрвата у Аустрији 1861. (према Х. Брахелију)

Подручје	Срби	Хрвати
У Аустрији	-	6.460
У Моравској	-	720
У Далмацији	378.676	-
У Војводини	384.046	2.860
У Славонији	222.062	-
У цивилној и војној Хрватској	-	625.028
На Војној граници	310.964	480.494
У Крањској		17.583
У Мађарској (ван Војводине)	62.000	71.926
У Истри и Кварнерским острвима	44.000	88.343
У војсци (у целој Аустрији)	25.000	36.400
Укупно:	1.427.788	1.329.814

Извор: Hugo Franz von Brachelli, *Handbuch der Geographie und Statistik des Kaiserthums Oesterreich*, Verlag der J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1861, стр. 107.

Колико је православних Срба придодато у овим статистикама хрватском народу, види се из пописа Аустријског царства **1850/51.** године, који се донедавно сматрао недовољно прецизним, а замерало му се и што је временски дуже трајао. Православних је у Војној крајини било **551.487**, католика **434.916** и унијата **5.354**.¹²⁹⁴ Важно је напоменути да је много ангажованих крајишких војника погинуло током револуције 1848. године (60-

¹²⁹¹ Исто, стр. 94-97.

¹²⁹² Исто, стр. 74.

¹²⁹³ Hugo Franz von Brachelli, *Handbuch der Geographie und Statistik des Kaiserthums Oesterreich*, Verlag der J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1861, стр. 107.

¹²⁹⁴ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k. k. Handels-Ministerium, Erster Jahrgang, I. Heft, Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1852, стр. 3.

70.000). Хрвата у Славонији и Хрватској пописано је тада **591.404**, а Срба **218.493**. Такође, у Војводини (Војводству Србији и Тамишком Банату) је избројано и **2.699** Хрвата.¹²⁹⁵

Због увида у **различитости етничке класификације** тога времена, треба обратити пажњу на Колов рад „Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору“. Немачки географ је Далмацију поделио по дужини, од севера према југу, у три дела: у „**северни део који је више хрватски**“, „**јужни део који је више српски**“ и у „**мешано подручје**“. Од запада према истоку, поделио је провинцију на: 1) острвски архипелаг (Isolario); 2) приморје, приобаље (Littorale); 3) унутрашњост или Горје (Interiore, Montagna).¹²⁹⁶ Двадесетак година касније Кол се бави и српско-хрватским миграцијама с обала Јадрана. Тада истиче да је највећи број морнара и бродских официра аустријске ратне флоте састављен од „**приморских Срба, који себе називају Морлацима (од мора)**“.¹²⁹⁷

Путујући ка југу Далмације, дошао је до **Пељешца**, подсетивши да је полуострво некада припадало српској владарској лози Немањића, који су га „даровали Дубровачкој Републици“.¹²⁹⁸ У Боки примећује „мешавину словенских и албанских племена“,¹²⁹⁹ али Црногорце сврстава у „словенско племе“ које, као и далматински Морлаци и Дубровчани, припада „**великој српској словенској породици**“.¹³⁰⁰ Уочио је да се по обичајима и говору Црногорци врло мало разликују од „српских Босанаца“, Херцеговаца и других Срба, истичући да су некада „били у саставу великог српског краљевства, које је у време свог врхунца обухватало стари Илирик и скоро читаву северну половину грчко-словенског полуострва.“¹³⁰¹

Готово идентична виђења о Црној Гори и њеним становницима, могуће је прочитати у путопису којег су пет година раније у Загребу објавили аустријски официри **Мојсије Паић** и **Фридрих Едлер фон Шерб** (Friedrich Edler von Scherb). У Дубровнику и Боки, како наводе аутори, тада још пребивају „**латински Срби**“.¹³⁰²

¹²⁹⁵ Исто, стр. 4.

¹²⁹⁶ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 69.

¹²⁹⁷ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 76.

¹²⁹⁸ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851, стр. 157.

¹²⁹⁹ Исто, стр. 189.

¹³⁰⁰ Исто, стр. 205.

¹³⁰¹ У наставку немачки путописац говори о заједничкој српској култури и „историјском сећању“: „Према томе, сви заједно имају иста историјска сећања која чувају у својим народним песмама. Поседују потпуно исту, заједничку литературу, у којој опевају исте јунаке, битке и догађаје. (...) Песме о јунацима Косовског боја, итд., у брдима Црне Горе су исто тако познати као и на рубу динарског горја, на обалама Мораве, Дрине, Саве и Драве. Иако се то велико краљевство распало, потпавши прво под Мађаре, па затим под Турке (када је то краљевство и царство сасвим освојено); при чему је касније такође и Венеција присвојила један део (односно, Далмацију и Морлакију) – ипак и даље живи успомена, код свих српских патриота, на некадашњи сјај српског краљевства, чији су се кнежеви понекад називали царевима – како код оних у Аустрији, тако и код оних у Турској и у Србији (која је недавно стекла независност), и наравно, међу њима су многи који сањаре о слободи и стварању велике, моћне Србије.“, Исто, стр. 206. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „О Србима у Хабзбуршкој монархији у делима Јохана Георга Кола“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 45, Бр. 3/2015, стр. 51-76)

¹³⁰² Mojsije Paić, F. E. von Scherb, *Cernagora (von Paić und Scherb)*, Gedruckt bei Franz Suppan, k. k. priv. Buchdrucker und Buchhändler, Agram, 1846, стр. 11. и 216. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „О Србима у Хабзбуршкој монархији у делима Јохана Георга Кола“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 45, Бр. 3/2015, стр. 51-76)

Француски историчар **Абдолоним Јубичини** (Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini) у делу „Срби из Турске: историјске, статистичке и политичке студије од Кнежевине Србији, Црног Гори и суседним земљама“ (1865), потврдио је и двадесет година после: „Сви Срби говоре и пишу истим језиком. Део бошњачких Срба (400.000) су муслимани. Срби из Дубровника, из Котора, Далмације, Истре су католици. Сви остали, којих има скоро 4.000.000, припадају грчкој православној цркви.“¹³⁰³

На основу представљених података уочава се да највећи број путописаца, етнографа и историчара на простору од Истре до Албаније, осим православних Срба, у посматраном времену наилази на народ који се сврстава у **католичке или латинске Србе**. Радови уважених иностраних научника о етносима који су сматрани делом „српског племена“ у 19. веку, њихов просторни, језички и културни опсег, доказују да неке савремене историографске тезе базирани на тврдњама да је термин „католички Србин“ део „митоманског интерпретирања историје“, **немају упориште у историјској истини**.

Да су многи католички Срби, или бар они који су тако пописивани у статистикама 19. столећа, почели да прихватају хрватско национално име и језик, обавештава **Иван Антуновић**. Буњевачки каноник својим запажањима приближава време интензивне **кроатизације Буњеваца**, расветљавајући могуће узроке лакшег одсрбљавања тог етникума: „Баш зато сам ја ово име ‘Рац’ за свег мог виека и пред Ниємцом и пред Мајјаром изговарао, знајућ, да је ово вазда једному и другому на језику и у обичају, акопрем сам опазио: да се то ни Србину ни Буњевцу недопада, зашто? то ни данас неznam. У оно вриеме, када сам у Аљмашу жупником био, гдје је риеч божја у три језика навиешћивана била, те се на једној над проповиједаоницом стојећој табли означивао језик: на оној буњевачкој бијаше великим писмени написано ‘рацки’, што се није допадало тадањему кнезу, иначе веома поштену и богату мужу, Буњевцу, Андрију Јагићу, па ме умолио да тај надпис с оним ‘буњевачки’ измиенити дадем. У то ја нисам ради тога приволио, што сам знао, да и Буњевац о навадну свом говору вели: ‘диванили смо рацки’.“¹³⁰⁴

Да су осим Буњеваца, „**рацко име**“ користили и **славонски католици** (под разним етнонимима: „Шокци“, „Илири“, „Славонци“) још 1863. године, потврђује у „Аркиву за повјестницу југославенску“ у једном тексту о наречјима лоњског краја и **Блаж Модрушић**: „Упиташ ли пако ком приликом старб или младо, осим војаках, који су ето у најновије доба по војнах, заповједих и т. д. од поглаварох хрватском привикли, којим језиком говори, одрећи ће ти: рацким или славонским. А покрстиш ли га сáм оним, надне те с истим и истоименога му земљишта изсмјехавати и гласу на ругло изметати. Тај зао обичај завладао је још горје по Славонији, – што ако за обћим и бољим називом и језика и народа неухајемо, тежко ћемо се икада ојудјена циља докопати.“¹³⁰⁵

Формирање савремене хрватске нације отпочиње **прихватањем штокавског наречја** за стандардни књижевни језик од стране хрватских „илираца“, што је убрзало процес постепеног претапања Буњеваца и Шокаца у Хрвате. Многи Хрвати „провинцијалне Хрватске“, потомци кајкавских „Словинаца“, доживљавали су штокавицу као српски језик „у танком илирском оделу“. Сумњали су да је то оса „империјалне шеме“ **посрбљавања Хрватске**, а у сврху уједињења и мобилисања обају народа „против Мађарске уопште, а

¹³⁰³ Abdolonyme Ubicini, *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, E. Dentu, Paris, 1865, стр. 26.

¹³⁰⁴ Ivan Antunović, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*, Izdaje i razdieljiva Pisac, Tiskom Friedrika Jasper-a, U Beču, 1882, стр. 119.

¹³⁰⁵ B. Modrušić (Lonjanac), „Odgovori na njeka pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga VII, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb, 1863, стр. 310.

посебно аутентичних Мађаро-Хрвата“, како подсећа **Иво Вукчевић**. Били су мишљења да илирски покрет није афирмација стварне хрватске националности, већ њена негација, „погребно звоно којим се обиљежава смрт и сахрана Хрватске“. „Имаду изнас Влахе начинити“, говорили су у бојазнима од „илирског покрета“.¹³⁰⁶ Реч је о једном у низу аргумената да су и Хрвати 1830-их штокавски језик и његове говорнике махом сматрали **Србима**. Додуше, хрватски научници новијег доба прихватају чињеницу да историја до 19. века Шокце и Буњевце не познаје под хрватским именом, већ као католичке Рашане, Далматинце, Илире или Бошњаке,¹³⁰⁷ али презентација тих факата пажљиво остаје у домету научних структура, без учешћа мас-медија.

Низ информација пружају и познати босански фрањевци, као што је био путописац и етнограф, **Иван Фрањо Јукић** (алиас Славољуб Бошњак). Овај илирац који је прве текстове о Шокцима у бањалучкој жупи објављивао у „Србско-далматинском магазину“, посведочио је да они „од Хрватах незнају нит имена“, већ себе зову „ка̀рштјани“, а у приједорској, старомајданској и бихаћкој нахији „Маџарима“.¹³⁰⁸

Његов савременик и пријатељ **Грга Мартић** (алиас Љубомир Мартић Херцеговац), такође фрањевац и просветитељ, слови за „**српско-хрватску амфибију**“. Тако се 18. октобра 1842. године бунио у „Скоротечи“ против употребе црквенословенских речи, подржавајући рад Вука Караџића: „*Прођимо се којекаквих мјешарија, него Србљи Србљима србски србствујмо!*“.¹³⁰⁹ Након петнаест година ублажио је своју србофилију, постао је „Југословен“, али је и даље сматрао да се у Босни и Србији говори истим језиком: „*Језик је пак један, кои се говори у Сѣрбији, Босни и Херцеговини, окром једиту ћеш разлику наћи, да мехко сѣрбљанско ије у Херцеговини и крајини самим гласником и или је замијењује се...*“¹³¹⁰

Сматра се да је национална политика Хрвата до 1867. године, тј. до Аустро-угарске нагодбе, имала атрибуте „**либералног католицизма**“, с главним представником **Јосипом Јурајем Штросмајером**, ђаковачким надбискупом немачког¹³¹¹, односно аустријског порекла¹³¹². После тога долази до великог заокрета, „**социјалног католицизма**“, унутар којег су се нашли бивши представници либералне католичке струје, илирци, а међу њима и многи Србокатолици. Упоредо је текао и процес поступног и темељитог трансформисања типологије хрватског национализма (али и српског): из **лингвистичког типа у религиозни**. За обе форме, код Хрвата, карактеристична је потреба за **језичким или религијским пуританизмом**, а заједничке су им одлике **оријентофобија и**

¹³⁰⁶ Ivo Vukcević, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012, стр. 25.

¹³⁰⁷ Slaven Bačić, „Hrvati u južnougarskim slobodnim kraljevskim gradovima“, *Anali*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, No.26, Studeni 2010, стр. 89.

¹³⁰⁸ 380. Ivan Franjo Jukić, „Putovanje po Bosni“, *Kolo*, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život, Knjiga V, Troškom nar. Matice ilirske, U Zagrebu, 1847, стр. 20-22.

¹³⁰⁹ „*Прођимосе коекакѡи мѣшаріја, Него Србљи Србљима србски србствујмо!!!*“ (Видети: Любомир Мартић Херцеговац, „Проговоръ на Одговоръ Господину У.“, *Пештанско-Будимскій Скоротеча*, Год. I, Теч. I, Число 32, Издае Димитрій Јовановичъ, Неделя, 18. Октоб. 1842, стр. 198)

¹³¹⁰ *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, Skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac (Fr. G. Martić), Izdao O. Filip Kunić Kupriješanin, Svezak pèrvi, Pjesme junačke, Tiskarna Drag. Lehmanna i drugara, U Osijeku, 1858, стр. XI.

¹³¹¹ О Штросмајеровом немачком пореклу писао је Фердо Шишић: „*Јер као Руси Хилфердинг и Корш, Пољаци Бандтке и Линде, Чеси Ригер и Јунгман, Словенци Блајвајс и Ајншпилер, и наш је Штросмајер Хрват њемачкога подријетла.*“ (Видети: Ferdo Šišić, *Josip Juraj Strossmayer: Dokumenti i korespondencija*, Knjiga prva, Od god. 1815. do god. 1859., JAZU, Zagreb, 1933, стр. 451).

¹³¹² Према Иви Банцу, Штросмајер је рођен „у обитељи трговца коњима подријетлом из Горње Аустрије“. (Видети: Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 31).

византофобија, на које ће се, у политичком смислу, надовезати **русофобија** и **србофобија**, као логичан след.

Ове емоционалне струје подстакнуте религијским разликама, захватиће србокатоличко свештенство и приближаваће га све снажније хрватским националним интеграцијама, што је приметно код **фра Грге Мартића** или нешто касније **дон Миховила Павлиновића**. Милорад Екмечић увиђа јединствени случај у „историји национализма у целом свету“: 1869. године херцеговачки фрањевац **Петар Бакула** осмишљава теорију „да људи националност морају мењати, као што паметни људи остављају стара и облаче нова одела“.¹³¹³

Павлиновић, бивши присташа илиризма, почетком педесетих година 19. века близак српском националном покрету, изјашњавао се као Србин и проглашавао како је **„борба за победу српске националне идеје у Далмацији завршена“**,¹³¹⁴ да би се, као и Старчевић, постепено трансформисао у србомрца. Био је испрва одушевљен ослободилачком и ујединитељском улогом Србије на словенском југу, заједно с другим задарским семеништарцима, међу којима су се истицали **Натко Нодило** и **Лука Ботић**. С њима је 1849. био укључен у ученичку дружину „Не бој се“, а хрватски аутори њихово србољубље објашњавају деловањем **„српске националне пропаганде“**.¹³¹⁵

Евидентно, након Аустро-угарске и Хрватско-угарске нагодбе, Далмација се припаја аустријском делу заједничког царства, остајући „периферна, друштвено-економски, политички и културно најзаосталија покрајина“ монархије – Краљевина Далмација.¹³¹⁶ У таквом окружењу, где је већ вековима владала фаворизована италијанска мањина и поромањено илиро-словенско становништво, постојале су велике разлике између имућнијих обалних градова, у којима се још није развила национална свест и национално пробужене сиромашне Загоре. Више од пола века постојао је **Далматински сабор**, у којем су политички живот водиле само две опције – **Народна странка** и **Аутономашка странка**, а од 1883 па до 1918. године, тј. до краја постојања овог предстаничког тела, своје посланике имала је и **Српска странка**. Борба између далматинских **„аутономаша“** на челу са сплитским градоначелником **Антонијом Бајамонтијем**, који су се залагали за политичко и културно удаљавање од Хрватске и Славоније, уз паролу „Словени јесмо, Срби можда, Хрвати никада!“ (*итал.* „Slavi siamo, Serbi forse, Croati mai!“) и **„народњака“**, тј. „национално свесних“ Хрвата и Срба, поборника „народног јединства, сједињења три круновине (Хрватске, Славоније и Далмације), распламсала се 1860-их. Народна странка је на концу однела две кључне победе: на изборима за Далматински сабор 1870. и на општинским изборима у Сплиту 1882. године, што представља „прекретницу у политичком животу Далмације“.¹³¹⁷ Испочетка је национална свест Далматинаца нагињала југословенству (до 1868. године), да би се постепено приближавала хрватској националној мисли, у чему је главни прегалац био споменути **Миховил Павлиновић**, истакнути првак Народне странке и „прва личност хрватског народног препорода“ у Далмацији.¹³¹⁸ Након што је постао национално свесни Хрват 1866. године, почео је

¹³¹³ Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 12.

¹³¹⁴ Исто.

¹³¹⁵ Tihomir Rajčić, „Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 33, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, стр. 130.

¹³¹⁶ Marjan Diklić, „Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, HAZU, Vol. No. 31, Zagreb-Zadar, 1989, стр. 15.

¹³¹⁷ Исто, стр. 16.

¹³¹⁸ Исто.

отворено да истиче „хрватство, хрватско државно право и потребу за јединственом Хрватском од Драве до Дунава“.¹³¹⁹ Како се ширио утицај србофобичног праваштва у Далмацији, тако су се и Срби постепено удаљавали од Народне странке, приближавајући се постепено аутономашима, нарочито од 1879. године (први српски политички иступ имали су исте године на изборима за Царевинско веће), остваривши с њима и победу на локалним изборима у Дубровнику 1890. Аутономаша су претходно већ подупирали оне Србе који су били против сједињења Далмације и банске Хрватске. Потпуном заоштравању српско-хрватских односа придонела је аустријска окупација Босне и Херцеговине, као простора на којем су почеле да се сукобљавају две државне идеје – српске и хрватске. Тада се у Народној странци јављају три различита погледа: први, којег је заступао Павлиновић, тј. „да на основу хрватског државног права Босну и Херцеговину треба прикључити Аустро-Угарској, а затим и уједињеној Хрватској“; други, **Миховила Клаића**, који се залагао за прикључење обе земље Србији и Црној Гори „као темељу будућег југословенског уједињења“ и; трећи, српски, који се противио сваком решењу „које није водило припајању тих покрајина Србији односно Црној Гори“.¹³²⁰ Хрватски аутори најчешће наводе да је разлог „истицања хрватства“ у Далмацији и ослањања на хрватско државно право, „реакција на већ раније пробуђену српску националну свест, на српство и ширење великосрпских државних идеја“, мада „не треба занемарити ни утицај праваштва из Хрватске“.¹³²¹ Тако, за Павлиновића, разлика између српства и хрватства „није пука разлика риечи“, већ су то „двие повиести, двие државе, двие изуке, два уљудства, па напослава два задружно-државна састава“,¹³²² а што се размеђа тиче, Истра, Далмација, Хрватска, Славонија и Босна су земље у којима живи „народ исти“, „славни хрватски народ“.¹³²³

Инкорпорација босанских Шокаца у хрватску нацију, вршена је активним мисионарењем католичког клера, у чему се истицало **Ђаковачко семениште**, где су се образовали свештеници пореклом из Босне. У Сарајеву се 1867. године оснива хрватско друштво са задатком **искорењивања** етнонима „Шокац“, које се требало заменити именом „Хрват“. На челу друштва био је драгоман пруског конзулата, **Клемент Божић** из Задра и група младих фрањеваца, а акцију су вршили у стрепњи „да ће Босну Срби освојити“.¹³²⁴ Резултат успешног рада ове организације огледа се и у модерној хрватској историографији, којој је припадност католичкој конфесији Шокаца и Буњеваца несумњиви доказ хрватских етничких корена. Национално израстање ове две етнице у Хрвате, трајало је деценијама, а тумачи у хрватској науци тек као „закасниели рефлекс у односу на друге хрватске регионалне препороде“.¹³²⁵

Не може се заобићи чињеница да би успех овакве прохрватске пропаганде био далеко слабији да у свим југословенским подручјима, осим у Срему, католичко свештенство није било бројније и писменије од православног, како је то приметио Милорад Екмечић. Он

¹³¹⁹ Исто, стр. 17.

¹³²⁰ Tihomir Rajčić, „Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. No. 43, Zagreb-Zadar, 2001, стр. 378.

¹³²¹ Marjan Diklić, „Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, HAZU, Vol. No. 31, Zagreb-Zadar, 1989, стр. 19.

¹³²² Mihovio Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Narodni List, Zadar, 1877, стр. 186.

¹³²³ Исто, стр. 28.

¹³²⁴ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Muslimanska naklada Putokaz, Zagreb, 1990, стр. 49.

¹³²⁵ Tomislav Žigmanov, „Šokački Hrvati u Vojvodini na prijelazu tisućljeća – osnovne značajke društvenoga položaja“, *Migracijske i etničke teme*, Vol.25, No.4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Prosinac 2009, стр. 390.

подсећа да је по броју свештеника Далмација почетком прошлог века држала „светски рекорд“ (13,7 *per milla* црквених људи у народу), а у Хрватској је на хиљаду верника долазило 1,46 католичких свештеника, за разлику од Србије у којој је било 0,91 свештеника на хиљаду православаца. Оно што је било битније од бројки, јесте **писменост свештенства**, тј. на просторима Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака, где су Срби чинили 43% становништва, постојао је 341 свештеник, од којих је само 30 било образованих, а сви остали беху неписмени сељаци који су боље познавали црквене обреде.¹³²⁶

Данас српска наука чешће скреће пажњу на многобројне изворе о српском етничком пореклу Буњеваца и Шокаца, не би ли се јавност упознала са скорашњом инкорпорацијом двају етникума у хрватску нацију. Током овог истраживања консултован је знатан број радова најуваженијих аустријских, мађарских, немачких и енглеских етнографа, географа, историчара и статистичара, баш због преиспитивања тврдњи српских историјских ауторитета. У овом раду често цитирани **Елек Фењеш**, у „Статистици Краљевине Угарске“ из 1843. године, био је недвосмислен: **„Шокци или католички Срби“** (нем. „Schokzen oder katolische Serbler“).¹³²⁷

У „Годишњаку Чешког музеја за природу, географију, историју, уметност и књижевност“ (1830), наводи се да су Срби делом „грчког“, делом „латинског обреда“, а ови потоњи се зову Шокци који живе у Далмацији, Босни, Славонији, Војној крајини, Угарској итд.¹³²⁸

Познати немачки професор историје и статистике из Халеа **Јохан С. Ерш** (Johann Samuel Ersch), у једној од својих енциклопедија коју је уредио с **Јоханом Г. Грубером** (Јоханн Готтфриед Грубер), истиче да у Угарској, поред других народа, обитавају „Срби грчког и римокатоличког обреда (такозвани Шокци)“.¹³²⁹

За **Јулијана Ховница** (Julius Chownitz), официра и професора историје и географије у Кадетској школи у Грацу половином 19. века, Шокци и Буњевци су „католички Рашани“, који се од православних разликују тек по томе што су „нежнији“.¹³³⁰

У бечком „Архиву за историју, статистику, књижевност и уметност“ (1826), стоји да у Босни живе „турски“ (муслимански) и „шокачки“, тј. римо-католички Срби (нем. „schokzische (von Schokzen) d. i. römisch-katolischen Serben“).¹³³¹

У другој деценији 19. века забележена је можда и прва јавна дискусија о српско-хрватским стигмама и предрасудама: расправа о етнониму „Шокац“, између **Томе Љубибратића** и извесног **Др. Румија** (Dr. Rumi). Љубибратић подсећа да се ради о пејоративном изразу којим православни Срби називају католичке Србе, с кореном у италијанској речи „глупан“ (итал. „sciocco“), док је Руми сматрао да назив проистиче од речи „скочити“ (као и „ускок“), зато што су Шокци „скочили“, тј. прешли с „грчког“ на

¹³²⁶ Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 13.

¹³²⁷ Фењеш их броји 416.150. (Видети: Elek Fényes, *Statistik des Königreichs Ungarn*, I. Teil, Pesth, 1843, стр. 103).

¹³²⁸ Исти извор обавештава да укупан број Срба износи 4.2 милиона, док је Хрвата 800.000. (Видети: *Jahrbücher des Böhmischen Museums für Natur und Länderkunde, Geschichte, Kunst und Literatur*, Ersters Band, I.G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1830, стр. 87-93).

¹³²⁹ Johann Samuel Ersch, Johann Gottfried Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge*, Siebenter Theil, B-Barzelletten, Verlag von Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig, 1821, стр. 454.

¹³³⁰ Julian Chownitz, *Handbuch zur Kenntniß von Ungarn*, Bamberg, 1851, стр. 140.

¹³³¹ *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, Siebzehnter Jahrgang, Wien, Mittwoch den 6. und Freytag den 11. August, 1826, стр. 509.

„римски“ закон.¹³³² Иван Фрањо Јукић у књизи „Земљопис и повиестница Босне“ (1851), у једној фусноти пише: „По Босни и Славонији људи источне цркве, католике за спёрдњу и наругат им се хотиући, Шокцима називљу.“¹³³³

Потом, врло занимљив рад који се бави историјом Сењско-модрушке бискупије написао је 1856. **Манојло Сладовић**, католички свештеник и професор, који се изјашњавао Хрватом у политичком смислу, али не потпуно и у етничком. Наиме, пишући о древностима Лике и Крбаве, истиче да је „наш народ“ становао на том подручју „хиљаду година пре доласка Хрвата“.¹³³⁴ Када у наставку расправља о бројним Србима у Сењско-модрушкој бискупији, осветљава порекло и конфесију **личких Буњеваца**, подсећајући да су били Срби православне вере.¹³³⁵ С тим у вези су и две историјско-политичке занимљивости које још чекају научну потврду, а нису необичне услед српско-хрватских вековних етничких померања и прожимања. Прва се тиче порекла усташког „поглавника“ **Анте Павелића**, чије презиме је, наводно, први пут забележено након **Битке код Ангоре** (1402) у попису српске војне посаде предвођене деспотом **Стефаном Лазаревићем**, **Бајазитовим** (Beyazıt Yıldırım) вазалом у борби против монголског владара **Тимура** (Tamerlan). Овај податак објављен је први пут у сарајевском листу „Нови Бехар“ 1927. године, у путопису „Из долине Кашка-дарје у Самарканд“ **Косте Мандића**. Захваљујући управнику библиотеке и старина у Маузолеју Гур-е Амир, Мандић је протумачио деломично сачуван попис заробљених српских ратника у тој бици¹³³⁶, међу којима се налазио и извесни „Радота Павелић из Србања“¹³³⁷. На основу ове белешке, постоје индиције да је вођа усташког покрета **Анте Павелић** старином био српског порекла, пошто је родом из села Криви Пут, насељеног у 17. веку **Буњевцима из Херцеговине**, који се у аустријским пописима редовно називају „**Србима католичке вере**“¹³³⁸.

Друга, готово идентична особитост, скопчана је с оснивачем Странке права, рукотворцем романтичарских историјских наратија у Хрватској, **Антон Старчевићем**.

¹³³² Видети део расправе у: *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, Verlage bey Anton Strauß, Wien, 26. Februar 1820, стр. 66-67.

¹³³³ Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Bèrзotiskом narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851, стр. 14.

¹³³⁴ Manoil Sladović, *Povèsti Biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske*, Tiskом Austrianskoga Lloyda, Trst, 1856, стр. 1.

¹³³⁵ Сладовић дословно пише: „Иза краља Сигмунда (1387-1437) налазимо многе србе у странах крбавских именуто уз уну у садашњој србској сатнији од тромедје па уз босанску границу а и по лици паче и око сења. (...) Прешавши ови срби полазили су наше цркве и бијаху настојани већином од наших поповах, кано што је тај обичај и данас видан, гдè срби к нашим жупником за благослов дојду а и маше плаћају, наше цркве особито на младу нèдељу или кој год похадјају. Тием начином предју буњевци крнпотски сасма у крило наше цркве прем се до 18. вèка од хришћанах замèнито жењаху паче им је одèло исто биск. ћолић 1746 под педенсу незакопања у св. земљу; медјусобну женитбу оно малко измèнио а ову забранио.“ (Видети исто, стр. 435).

¹³³⁶ Након победе у Бици код Ангоре, наређено је погубљење великог броја заробљеника, али „нико да се не посијече од Срба“, јер Тамерлан „није видео бољих јунака ни у Могулистану, ни у Норезму, ни у Перзији, ни у Арменији, ни у Руској земљи на Волги, ни у Индији ни под Багдадом“ те је заповедио да се „Срби одмах пусте у свој крај“. (Видети: Kosta Mandić, „Iz doline Kaška-darje u Samarkand“, *Novi Behar*, Tom 1, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1928, стр. 402).

¹³³⁷ Исто.

¹³³⁸ Буњевци и Шокци се у делима европских статистичара, етнографа, географа, историографа, енциклопедиста и других, до друге половине 19. века, као што је у дисертацији претходно спомињано, готово по правилу сврставају у „Србе католике“, „католичке Рашане“, „српско племе“ „Илиро-Србе“ итд. Међу њима су: Фењеш (Elek Fényes), Ерш (Johann Samuel Ersch), Грубер (Johann Gottfried Gruber), Хофман (Wilhelm Hoffmann), Швикер (Johann Heinrich Schwicker), Мареј (John Murray), Курцел (August Kurtzel), Шите (Anton Schütte), Вецер (Heinrich Joseph Wetzer), Велте (Benedikt Welte), Шредер (E. H. Schröder), Кол (Johann Georg Kohl), Гебхарди (Ludwig Albrecht Gebhardi), Гиљфердинг (Александр Фёдорович Гиљфердинг), Сартори (Franz Sartori) и многи други.

Овај теолог и доктор филозофије, користећи психоисторијске појмове, може се назвати **„примарним подстрекачем мржње према Србима“**, мада он није први детектовао Србе као „отровне посуде“, али је покренуо **рационализацију њиховог прогона**. Пре него што је постао вектор србофобије, у молби (писаној ћирилицом) од 20. августа 1851. године, обратио се српском „Високом кнежевском попечитељству“ за „столицу математичких знаности на Београдском лицеју“, изјаснивши се регионално – као **„Личанин“**, а не као Хрват.¹³³⁹ Пошто је на конкурс одбијен, отпочео је оштру антисрпску реторику фокусирану на политичку историју, културу па чак и расне одлике Срба. Мада је за анализу комплексног Старчевићевог психолошког профила нужно посебно истраживање, могуће је, из психоисторијског аспекта, оквирно проценити да његова омраза има свој окидач у личним разлозима (повређеној сујети), образовању, као и у тзв. **„комплексу конвертитства“**.¹³⁴⁰ Поједини лидери чије је етничко порекло „замагљено“, нејасно или прикривено, у посебним историјским околностима бивају обузети **„инстинктом за моћ“** или **„жудњом за славом“**.¹³⁴¹ Нарочити политички и/или верски прваци, укалупљени у интересе великих сила, обузети споменутим синдромом **„поистовећивања с нападачем“**, умели су да побуде **етно-националну или религијску конверзију**, након чега се код **„преобраћеника“** јављао посебан вид аутошовинизма, мржње према **„изворном народу“**, тј. **„народу порекла“**.¹³⁴² Зато не чуди што српски аутори и данас често стављају под знак питања Старчевићеве хрватске корене, како због православне мајке **Милице Богдан**¹³⁴³, тако и због оца Јакова, чији су преци, према неким историјским изворима, били католички Срби. Старчевић је рођен 1823. године у засеоку Житник код Пазаришта у Лици, које се у попису војника из 1712. године наводи као командно крајишко место насељено **„католичким Србима-Буњевцима“** (нем. „Kath. Serben /Bunjevce/“), за разлику од других насеља, у којима су Хрвати, Крањци и „грчко-источни Срби“ засебно истакнути.¹³⁴⁴ Да су следбеници Старчевићеве идеологије били упознати с овим фактима, потврђује нам његов биограф **Керубин Шегвић** 1911. године, као и један послератни текст објављен у **„Личком Хрвату“**. У броју 17 овог листа, који је изашао маја 1923. у издању Хрватске републиканске сељачке странке поводом прославе стогодишњице рођења „оца Домовине“¹³⁴⁵, аутори подсећају да је био „старином из Херцеговине“, потомак

¹³³⁹ Молбеница Анте Старчевића, Архив Србије, Фонд МПС – П (1838-1918), 1851, II, 365, Старчевић.

¹³⁴⁰ Српски публициста Ратко Дмитровић, промишљајући о историји српског конвертитства и ослањајући се на мисли Меше Селимовића, изнео је вредна запажања, која се у извесној мери подударају и с гледиштима неких психоисторичара у вези појединих узрока српско-хрватских анимозитета и уопште међународних конфликта: *„Човек који промени веру, а потом и нацију, као у овом случају Хрвата и Срба, избрисао је све што је било до тада. Он више не може да говори о својој породици, прецима, свом роду. Он је неко ко почиње од нуле, ништа, човек без биографије, младица тек засађена на ледини. Такав човек је свестан свега а нарочито презира своје околине, родбине, пријатеља, кумова, својих дојучерашњих сународника и у њему се рађа мржња. (...) Готово да нема ни једног усташе, кољача, без српских корена.“* (Видети: Владимир Димитријевић, *Светосавље и србоцид: Разговори у вртлогу глобализације*, Лио, Горњи Милановац, 2014, стр. 38-39).

¹³⁴¹ Као добар пример оваквим тврдњама може послужити политичко ангажовање британског конзервативног премијера јеврејског порекла Бенцамина Дизраелија (Benjamin Disraeli). (Видети: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Clio, Београд, 2007, стр. 113).

¹³⁴² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 11.

¹³⁴³ Dubravko Jelčić, *Politika i sudbine: eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, стр. 11.

¹³⁴⁴ Franz Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: Aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, I. Band, Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875, стр. 156.

¹³⁴⁵ Убрзо пошто је одбијен на конкурс за професора у Београду, Анте Старчевић у Вуковом тобожњем „умањивању Хрвата“ проналази повод за страствену србофобију. Побудивши и омасовивши великохрватски национализам на темељу мржње према српском народу, још за живота је прозван „Оцем домовине“. Овим

крајишког диздара **Милоша Старчевића**, као и да му је мајка била „од православне куће Богдана из Куле“.¹³⁴⁶

Шегвић пак открива занимљивости из живота **„хрватског Катона“**¹³⁴⁷, које из угла индивидуалне психологије можда могу донекле расветлити раније корене Старчевићевих фобија. Прво, његово образовање и, уопште, израстање у србомрсца, подржао је рођак **Шиме Старчевић**, „каноник столне цркве сењско-модрушке“, у којој је, како је подсетио Сладовић, одавно покатоличено доста буњевачких Срба. „Поп Шиме“, како су га звали савременици, лингвиста и сарадник „Зоре далматинске“, није био наклоњен Србима, али ни Аустрији. Вероватно су се његови политички ставови уобличио током **Наполеонових ратова**, када га је маршал **Огист Мармон** у Љубљани поставио за уредника издања службеног листа Илирских провинција (франц. „Télégraphe officiel des Provinces Illyriennes“) на народном језику.¹³⁴⁸

Утемељитељ нетрпељивости према Србима прошао је тако пут од етнички недефинисаног „Личанина“, пореклом Србина, до водећег идеолога **„хрватског повијесног и државног права“**, често користећи крилатицу **„Бог и Хрвати“**, претећи егзистенцији Срба на тзв. „хрватским повијесним просторима“.¹³⁴⁹ Национално пробуђен, Старчевић се устремиио на српску културну баштину, одричући и српскост народним песмама које је сакупио Вук Караџић. Односно, све што би евентуално могло да засмета оживотворењу **„Велике Хрватске“**, страствено је нападао провокацијама и поругама, подстичући омасовљење србофобије у Хрватској. Старчевићево србомрство, иако га је тешко оправдати, могуће је схватити и посматрати као релативно логичну социјално-психолошку појаву у „духу времена“, када долази до зенита фрагментације српског етникума. Тада сви католички Буњевци и Шокци постепено почињу да се претапају у хрватски национални корпус, паралелно негујући блиске културне вредности као и православни Срби. Докази нехрватске етничке подлоге Буњеваца и Шокаца нису само сеобе с простора Босне и Херцеговине, већ и њихово историјско памћење, исказано кроз епске песме српског карактера („косовски и покосовски циклус“). Осим што су штокавци, користили су и „српско писмо“, на што подсећају Антун Матија Релковић и Матија Петар Катанчић. Старчевић је одрастао у миљеу никада потпуно афирмисаног „католичког српства“, у којем је религијски чинилац, изједначен с хрватством, засенио етничку сродност. Стога он у својим демагошким памфлетима покушава да докаже чак и хрватско порекло Немањића, инспиришући идеолошке следбенике све до савременог доба.

епитетом (у оригиналу „Отац отачбине“) поласкао га је књижевник Еуген Кумичић (Видети: Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb, 1911, стр. 2).

¹³⁴⁶ Marko D. Došen, „Ante Starčević: 1823.-1923.“, *Lički Hrvat*, Glasilo Ličko-krbav. organ. Hrvatske republikanske seljačke stranke, Br. 17, 17. svibnja 1923, Gospić, стр. 1; Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb, 1911, стр. 4.

¹³⁴⁷ Јован Скерлић Старчевића назива „хрватским Катonom“, стављајући га 1913. године у помалу необичну раван са Светозаром Милетићем, пошто су обојица били „оличење потпуног и борбеног национализма“ и „нека врста националног месије“. (Видети: Jovan Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Izdanje knjižare G. Trbojević, Rijeka, 1913, стр. 8).

¹³⁴⁸ Хрватски аутори сматрају да је у питању искључиво хрватски језик, односно да је Шиме Старчевић написао неколико речника и граматика („ричословица“) намењених „хрватским часницима и војницима за учење француског језика“ (Видети: Branka Tafra, „Jezikoslovac Šime Starčević“, *Shime Starčević, Nova ricsoslovica iliriska*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002, стр. 129-130). Радило се, у ствари, о крајишкој војсци, од стране француских завојевача називана „хрватским региментама“ (франц. Les régiments Croates) и сачињених више од половине православних Срба (57%).

¹³⁴⁹ Srdja Trifkovic, *The Krajina Chronicle: A History of Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, Chicago-Ottawa-London, 2010, стр. 73.

Хрваћење покатоличавањем, вишедеценијски је процес паралелизованог културолошког и менталног репрограмирања, које се и данас наставља упорним радом римске курије у Републици Хрватској. Ипак, маса конвертованог народа, као и бивши католички Срби, од половине 19. века до модерног доба нису сасвим кроатизовани; није дошло до потпуне адопције несрпских обичаја. Службене статистике Аустријског Царства показују да је више стотина хиљада Срба католичке вере асимиловано тек у последња два-три десетлећа 19. века.

Године 1853. при аустријском министарству унутрашњих послова састављено је нарочито поверенство које је годинама расправљало о разним питањима у вези пописа становништва монархије, да би се тек царским патентом бр. 67 од 23. марта 1857. одлучило његово спровођење. Тако је отпочео **први општи попис становништва Аустријског Царства**, који није имао неку специфичну намену и био је везан за одређени дан („критични тренутак“ била је поноћ 31.10.1857. године). Међутим, чак и у „првом савременом попису“, Шокци и Буњевци су етнички прибројани Србима.

Због вишедеценијске политизације историје, данас аутори који се баве етногенезом Хрвата ретко наводе да је чак и један од најеминентнијих статистичара Аустрије, овде често цитирани **Карл Черних**, у делу „Етнографија Аустријске Монархије“ (1857), католичке Славонце, Шокце и Буњевце сврстао у Србе.¹³⁵⁰ Исто је потврдио тада најцењенији и највише цитирани мађарски статистичар 19. века, такође споменути **Елек Фењеш**, с тим што је Србима приписао већу заступљеност.¹³⁵¹ Његови радови и данас се сматрају драгоценим изворима за привредну и културну историју ових простора.¹³⁵²

Исто тако, у „Приручнику за путнике у јужну Немачку“ (1857) **Џона Мареја** (John Murray), римокатолички Срби насељени у Мађарској називају се Шокцима, а Срби грчке цркве Рашанима.¹³⁵³ Двадесет година касније, **Јохан Х. Швикер** у „Политичкој историји Срба у Мађарској“, о Буњевцима који су дошли у 17. веку у Сегедин и Суботицу каже: „Војно способни међу тим дошљацима борили су се тада под својим капетаном Петровићем у царској војсци. Већ наредне године (1687), 5-6,000 католичких Срба (Буњеваца) добили су дозволу да се слободно населе у Сегедину, Суботици (Марија-Терезијанопоље) и Боњи; морали су да бране три најближе паланке од Турака.“¹³⁵⁴

Крајња северозападна тачка у којој су путописци сусретали тзв. „илирске Србе“ половином 19. века био је Беч, док се на истоку тада и даље проналазе и у Русији, тј. на делу данашње Украјине, који је током српских сеоба добио назив **Нова Србија** (нем. „in das sogenannte Neuserbien“). Хрвати се у исто време могу пронаћи у близини Беча, где су се бавили продајом лука или су били торбари и власници ситних радњи.¹³⁵⁵ Мале групе пребивале су у селу Драсбургу (Распорак), данашњем градићу у аустријској савезној држави Градишће, где су од стране аустријских војних заповедника, феудалаца и свештенства, насељавани као кметови (нем. „Leibeigener“) за време османлијске

¹³⁵⁰ Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, I. Band, Kaiserl. Koenigl. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857, стр. 78.

¹³⁵¹ Elek Fényes, *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1857, стр. 36.

¹³⁵² Антал Хегедиш, Катарина Чобановић, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767-1867*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Пољопривредни факултет у Новом Саду, Институт за економику пољопривреде и социологију села, Нови Сад, 1991, стр. 11.

¹³⁵³ John Murray, *A handbook for travellers in southern Germany*, London, 1857, стр. 493.

¹³⁵⁴ Johann Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Ludwig Aigner, Budapest, 1880, стр. 4.

¹³⁵⁵ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 250.

инвазије.¹³⁵⁶ Опустеле крајеве населило је српско становништво и већ почетком 17. века и у Вараждинском генералату, на простору Горње Славоније, сачињавало је више од 2/3 од укупног становништва, што је појашњено у претходном делу рада.

Такође, у овом поглављу је већ било речи о српским сеобама од 14. до 18. века. У европским путописима, енциклопедијским делима, документима, државним исправама па и географским картама, на простору данашње Војводине, Славоније, јужне Мађарске и западне Румуније, бележи се „**земља Рашка**“ (лат. и енгл. Rascia; мађ. Ráczság, Rácország; нем. Ratzenland, Rezenland), коју већином насељавају Рашани, тј. Расцијани или Раци (мађ. Rácok; нем. Ratzen, Raizen; енгл. Ratzians, Rasciani, Natio Rasciana...), досељени углавном током сеоба, након пада српских земаља под Османлије. Иако су Мађари у 10. веку практично освојили словенску земљу (Блатенску кнежевину и делове Великоморавске кнежевине), а затекле Словене потчинили и стопили у мађарски народ, Срби су поново у већем броју почели да насељавају Банат, Поморишје, Срем и Бачку у време владавине краља Сигисмунда (1368-1437) и Матије Корвина (1458-1490), склањајући се испред турске најезде. Деспот **Вук Гргуровић-Бранковић** с избеглим је Србима ступио у службу угарског краља Матије Корвина, који му даје поседе Сланкамен и Купиник у Срему, а 1471. и титулу „Деспота Краљевине Србије“. Колика множина Срба је тада долазила на наведене просторе, говори извештај споменутог угарског краља из 1483. године, у којем је поменуо 200.000 српских придошлица током претходне четири године, а слично се поновило и 1502.¹³⁵⁷

Досељеним Србима, смештеним у Ђур, Коморан, Будим, Варадин и Ковин, споменути угарски краљ поверио је један део дунавске флоте, а њихову лојалност придобио је привилегијама, на основу којих ће настати будуће српске црквене општине.¹³⁵⁸ Раскошну палату у будимској тврђави имали су деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, о чему сведоче средњовековни артефакти, откривени након Другог светског рата. На обновљеном здању је 1987. године постављена спомен-плоча с ликом деспота Стефана Лазаревића. Будим је пао у турске руке 1541. године, а ослобођен је током Аустријско-турског рата 1686.

Српско предграђе формирало се у Пешти унутар градских зидина, око цркве, док су се у Будиму Срби настанили на падинама **Табана**, у „долњој вароши“, која се простирала између Гелертовог брда, будимске тврђаве и брда Напхеђ (Орловац), уз Дунав, Ђавољи поток, до будимских брда. Било је то најстарије предграђе Будима, које се још почетком прошлог столећа називало „Српска варош“, за Мађаре „Рацварош“, а за Немце „Раценштат“. У раздобљу од Сеобе 1690. године, до ослобођења Београда 1718. године, та српска варош у Будиму сматрана је „**својеврсним центром Срба**“.¹³⁵⁹

Аустријски цар **Леополд I** је већ 1696. године дозволио Србима стицање грађанских права, док се одсељавања српског народа из Будима бележе половином 19. века, отприлике у време када га је посетио и Јохан Георг Кол 1842. године. Премда распрострањени широм Мађарске, већина их се населила у Банату, Бачкој и Срему. У мањем броју насељени су и на северу Мађарске, где су тада већином живели Словаци и

¹³⁵⁶ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Dritter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 5.

¹³⁵⁷ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993, стр. 12.

¹³⁵⁸ Вера Филиповић, Александар Рафаиловић, *Срби у Будимској доњој вароши Табан према пописима из 18. века*, Архив Србије, Београд, 2014, стр. 13.

¹³⁵⁹ Исто, стр. 18.

Русини, зарађујући као скелеџије и успешни трговци. Рашани и Немци су крајем 17. века доведени у Пешту, која је тек била преузета од Турака под **Карлом Лотариншким** (Karl Alexander von Lothringen und Bar). Немци су временом постали бројнији те се цео град половином 19. века сматрао њиховим, пошто су и сами Срби већ „напола постали Немци“.¹³⁶⁰

Православни народи који су пребегли у хришћанску Европу пред османлијском најездом, од домицилног католичког становништва нису благонаклоно прихваћени. Донекле је извесна србофобија разумљива, пошто је велики број Срба почео све више да развија трговинске односе од Дунава до Јадрана, а били су од пре познати по борбености, војничком духу и напраситости: „*Рашани су у целој Мађарској на јако лошем гласу и каже се пословично: 'Из једног Рашанина могу настати најмање 4 Јевреја и 5 Цигана препуних лукавости, неваљалости и смицалица.'* Та погрда приписује се и савременим Грцима, Македонцима или Цинцарима, који су такође настањени у свим мађарским градовима и који осим религије немају са Србима ништа заједничко, што је, свакако, доста; желим на неки начин да кажем да је то све што им је заједничко.“¹³⁶¹

Стереотипи о Србима, приметио је Кол, кружили су и међу Венецијанцима и Ђеновљанима, с којима су имали трговачке односе, а и Римљани су имали изреку „**грчка вера – никаква вера**“ (лат. „Graeca fides, nulla fides“).¹³⁶² Срби су пак имали своје пословице и своје стереотипе везане за католике, које је забележио Вук С. Караџић, попут: „*Латини су старе варалице.*“¹³⁶³

Главни узрок ненаклоности, снажнији од **економског фактора**, била је **конфесионална разлика**, која се једино могла отклонити протеривањем или унијаћењем. Принуђени да се снађу, многи избегли Срби врло брзо су прешли у окриље католичанства, не само због претњи, већ и добровољно, како би се успешније социјализовали у новој домовини, у којој је католичанство била државна вера. Највећи број њих брзо је изгубио српски идентитет, али то није био случај и с католичким Србима у Раценштату, о чему нас обавештава Кол у својим путописима: „*Овде се, наиме, мора напоменути, што је доста чудно, да је у ранија времена већи део пештанских Срба, од стране фрањеваца, био преобраћен и прешао је у католичку цркву; не у грко-унијатску, већ како је речено – у римокатоличку. Неки други пример преобраћања ми није познат; чак и један Србин који је много пропутовао јамчио ми је да је то једина римокатоличка црквена заједница Срба.*“¹³⁶⁴

Истичући историјски значај Срема, још од помена Скордијаца и Дачана, преко Римљана, Византинаца, до турске окупације, Кол бележи да од 17. века тај крај поново поприма словенски карактер. Становништво чине **Славонци и Срби**, који су дошли на челу са „својим патријархом“ и населили се под аустријском заштитом. Од тада већи део становништва припада православцима, тј. „**грчкој цркви**“.¹³⁶⁵ Немачки путописац не наилази на хрватске становнике Срема, што потврђује дотадашње етнографске и историјске изворе источног дела Славоније.

¹³⁶⁰ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 258.

¹³⁶¹ Исто.

¹³⁶² Исто, стр. 260.

¹³⁶³ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне приповијетке, загонетке и пословице*, Књига друга, Пословице и у обичај узете ријечи, Српска краљевска државна штампарија, Биоград, 1900, стр. 205.

¹³⁶⁴ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 263.

¹³⁶⁵ Исто.

Сипријен Робер (Cyprien Robert), француски слависта, писао је 1840-их да Срби заузимају трећину „европске стране Турске и половину Мађарске“: „У Турској су њене провинције Босна, Херцеговина, један део Македоније, североисток Албаније, Црна Гора и кнежевина посебно названа Србијом; у Аустријском царству Србин заузима Далмацију, Хрватску, Славонију и један део Истре, војне границе, Банат, Срем и обалу Дунава од Бачке до Сент Андреје...“.¹³⁶⁶

Џон Фајн, на основу проучених примарних извора, утврдио је да се хрватско народно име у средњем веку „понекада користило“ на подручју Хрватске и Далмације, а житељи ових провинција су себе називали најчешће „Словенима“. Ни он није пронашао хрватски етноним у историјским врелима која се баве Славонијом.¹³⁶⁷

Еминентни хрватски повесничар **Невен Будак**, иако мишљења да је етничка граница Хрвата у прошлости захватала Босну и Славонију, такође исто тако је прихватио чињеницу да средњовековну Славонију насељава староседелачко становништво које се назива „Словенцима“, а не „Хрватима“.¹³⁶⁸ Сличног мишљење дели и хрватски историчар и редовни универзитетски професор **Хрвоје Петрић**, који упозорава да се при истраживању славонског становништва мора обратити пажња да је највећи део племства у Кривежачкој жупанији Славонско Краљевство сматрао својом домовином. У истом раду он даље пише: „Било је примјера да су неки од њих само Славонско Краљевство (а не Хрватско-славонско краљевство у цјелини) сматрали, у неку руку, својом домовином још крајем 16. стољећа. У 15. стољећу је „*regnum Sclavoniae*“ обухваћао простор Загребачке, Вараждинске, Кривежачке, Дубичке, Санске, а чини се и Вировитичке жупаније.“¹³⁶⁹

Петрић упућује на радове мађарског историчара **Геза Палфија** (Géza Palffy), који је показао како су се многе нижеплемићке славонске породице почетком раног новог века сматрале „Славонцима“. Процес интеграције Хрватске и Славоније потврдио је и процес удруживања хрватског и славонског сабора 1558. године, као што је више пута констатовано у дисертацији, што је допринело стапању хрватског и славонског племићког друштва. Палфи је скренуо пажњу и на рановековни „славонски патриотизам“ на примеру племића **Ивана Будора**, који је средином 1580-их година искључиво Славонију сматрао својом домовином.¹³⁷⁰ Приметно је код савремених хрватских историчара да се ретко или штуро баве националним идентитетом Славонаца у 19. веку.

Мноштво је доказа да се хрватство Славоније и Срема постепено развијало тек након друге половине 19. века. Хрватска идеја на овим просторима плод је политичко-верских трвења и три рата у 20. веку, повезаних с геополитичким турбуленцијама на европском континенту. „Хрватство“ Славоније и Срема попримило је временом и одлике **митоманије**, чиме се такође позабавио **Џон Фајн**, понукан и „Беспућима повијесних збиљности“ **Фрање Туђмана**. Пошто је прочитао књигу, уочио је „бесмислице“ о „1000-годишњој хрватској државности“ или „Хрватима у Анадолији 1,800 година пре Христа“, скрећући пажњу на чињеницу да већина предака данашњих хрватских националиста себе нису ни сматрали

¹³⁶⁶ Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, Том I, L. Passard/Jules Labitte, Paris, 1844, стр. 210.

¹³⁶⁷ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 172.

¹³⁶⁸ Neven Budak, *Izazovi i zamke historijske sinteze. Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Sv. 1, Leykam International, Zagreb, 2007, стр. 209.

¹³⁶⁹ Hrvoje Petrić, „O Kranjcima i „Slovencima“ ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, Vol.XI, No.1, Veljača 2010, стр. 36.

¹³⁷⁰ Исто.

Хрватима.¹³⁷¹ На основу вишегодишњих истраживања историје балканских народа, цењени амерички научник закључује: „Рана средњовековна хрватска историја се уклапа у смисао старе изреке: што више учиш, све мање знаш. Док сам био на основним студијама историје Балкана, мислио сам да знам доста тога о Хрватској. Међутим, како сам даље проучавао Хрватску, испоставило се да су једна по једна 'чињеница', које сам раније знао, заправо сумњиве, засноване на спорним или непостојећим изворима. (...) Већина постојеће литературе на западњачким језицима о средњовековној Хрватској је изузетно оскудна, и често умрљана националистичким предрасудама.“¹³⁷²

Прекрајање историје средњовековне Хрватске последњих деценија 19. века, видљиво је из Колових осврта на прошлост Западног Балкана. У једној од својих познијих књига („Народи Европе: културне и карактерне скице европских народа“), обратио је пажњу на процват хрватске средњовековне државе у 10. веку, самосталним владарима и „не тако малој држави“, чија слава је трајала **„краће но правим Србима“**.¹³⁷³ Подсетио је да су 1091. године Хрвати потпали под Мађаре и да им је од тада земља постала „мађарском провинцијом“. Мањи део остао је под Турцима, а назив њиховог краљевства вековима само је „фигурирао“ у насловима аустријских царева и краљева Мађарске, објашњава овај немачки научник.¹³⁷⁴ Практично све што је Кол објавио до своје смрти 1878. године, опонира миту о тзв. **„државном праву Хрватске“**.

Никола Жутић, на основу сијасета сличних извора, образлаже у једном од својих радова како је дошло до „импортовања хрватства у српским земљама“; о претходној фази у којој се хрватство креирало и ширло **„у митолошкој форми“**, а главни креатори митологема били су политичари, историчари, свештена лица и друге апологете хрватства, углавном страног порекла.¹³⁷⁵

Не чуди да су деценијама касније, у другој половини 20. века, најчувенији хрватски интелектуалци постављали сијасет теза о генези своје културно и језички шаролике нације. Међу њима је и **Мирослав Крлежа**, који је овако доживљавао те противречности: „И онда имате парадоксе кад рецимо узмете Словенце и Хрвате кајкавце. То је један језик а два народа, а код Хрвата имате три језика-нарјечја и један народ, Хрвати су један народ без обзира јесу ли чакавци или кајкавци. Што је потребно за народ? Потребан је простор у којем живи, хисторија коју је доживио као искуство и језик који га спаја. То је код Срба и Хрвата овдје на граници турској сасвим тако. Простор је један, језик је један, хисторија коју су доживјели је једна, један владар, једна војска кроз вјекове, али двије цркве и онда наједанпут почне диференцијација националне свијести и наједанпут се то распадне на два дијела. Код Хрвата, између чакаваца и кајкаваца, заиста су могла бити два језика и двије нације, али их спаја треће са штокавцима. Што спаја штокавце и кајкавце Хрвате?

¹³⁷¹ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 17-18.

¹³⁷² John V. A. Fine Jr, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991, стр. 248.

¹³⁷³ Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872, стр. 76.

¹³⁷⁴ Исто.

¹³⁷⁵ Никола Жутић, „Срби сви и свуда – 'Хрватске земље без Хрвата'“, *Историја 20. века*, 1/2006, Институт за савремену историју, Београд, 2006, стр. 33. (Кандидат објавио опширније у: Дарио О. Кршић, „О Србима у Хабзбуршкој монархији у делима Јохана Георга Кола“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комунологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 45, Бр. 3/2015, стр. 51-76).

*Католицизам не, него јединствена свијест народа, и тако се и догодило, а због којих разлога, враг би га знао.*¹³⁷⁶

Ваљан пример како се стварао мит о изузетној војничкој моћи средњовековних Хрвата, прича је о **Бици на Гробничком пољу**. По наводном предању, 1242. године Хрвати су поразили татарске хорде, које су намеравале да покоре Европу под вођством **Бату-кана** (Batu Khan). Наравно, до сада нису пронађени историографски или археолошки докази који би поткрепили тврдње да се битка уопште догодила, камо ли пораз Татара од хрватске војске. Зна се да су се освајачи повукли због смрти кана **Оготаја** (Ögedei Khan), **Џингис-кановог** (Genghis Khan) трећег сина. Митоклепци о Бици на Гробничком пољу били су често књижевници и уметници, попут **Димитрија Деметера** (раноромантичка поема „Гробничко поље“ из 1842) и **Целестина Медовића** (слика „Бој на Гробничком пољу“ из 1894. године), који су обогатили хрватски историјски наратив, нужен за успостављање народне кохезије. На њих пак су вероватно утицала дела првих хрватских историчара-романтичара, попут **Павла Ритера Витезовића**. Додуше, угарски краљ **Бела IV** (IV. Béla), под чијом круном је била и Хрватска, јесте водио борбе против Бату-кана, али је после пораза побегао у добро утврђени Трогир, одакле се вратио на престо маја 1242. године, када су се Татари по властитој вољи повукли из Далмације.¹³⁷⁷

Охрабрује чињеница да у најновије време неки хрватски аутори, нарочито стручњаци из помоћних историјских научних дисциплина, откривају „старе заблуде“ хрватске науке, које су по својој суштини – митологеме. Један од врских археолога и историчара, **Никола Јакшић**, професор емеритус Свеучилишта у Задру, у студији из 2015. године („Клесарство у служби евангелизације“), потврдио је деценијске сумње српских научника – да извесни кнез **Вишеслав** није био Хрват, као и да Хрвати нису на Балкан стигли „у стољећу седмом“. Водећи хрватски медији објавили су тврдње професора Јакшића, да је крстионица кнеза Вишеслава (која је у школске уџбенике ушла под називом „крсног зденца Хрвата“, тј. као артефакт из времена покрштавања Хрвата), пореклом из Венеције и да је била намењена једној од словенских кнежевина на источној обали Јадрана – Хуму, Захумљу или Травунији, али никада није испоручена. Угледни научник је подсетио јавност да је крстионица доспела из Венеције у Хрватску први пут у Другом светском рату, према „споразуму између Павелића и Мусолинија“.¹³⁷⁸

4.2. Српско-хрватски антагонизми до средине XIX века

Вукове народне песме, косовски мит и религиозна филозофија **Петра Петровића Његошева**, подстакле су размишљања о **српском националном карактеру**. Из разлога што је читав концепт културног и просветног идентитета и модернизације српске нације био заснован на идеји да **нацију дефинише језик**, до 1913. године у Србији није издат уџбеник који Хрвате препознаје као неки „одвојени народ“. У исто време је хрватска политичка и културна елита трагала за историјом сопствене државности и идентитета.¹³⁷⁹

Милорад Екмечић је сматрао да су српски и југословенски национални покрети уопште, тешко упоредиви с остатком Европе, јер Југословени нису израсли у јединствени

¹³⁷⁶ Enes Čengiћ, *S Krležom iz dana u dan (1978-1979): Ples na vulkanima*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 151.

¹³⁷⁷ Peter F. Sugar, *A History of Hungary*, Indiana University Press, Bloomington, 1990, стр. 27.

¹³⁷⁸ Ivica Neveščanin, „Knez Višeslav nije bio Hrvat, niti su Hrvati stigli u stoljeću sedmom“, *Slobodna Dalmacija*, 04.07.2016, Доступно преко: <https://www.slobodnadalmacija.hr...> Приступљено: 19.07.2016.

¹³⁷⁹ Чедомир Антић, „Српско-хрватски односи“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 99.

народ. **Религија** је постала **вододелница** међу Јужним Словенима, а верска нетолеранција постала је подлога за политичко и војно окупљање.¹³⁸⁰

У време **Наполеонових ратова**, када су од јужних делова Аустрије створене Илирске провинције, Срби су махом били „аустријске патриоте“, одани цару (мада је забележен и велики број пребега у француске редове).¹³⁸¹ Наполеон је изузетно ценио крајишке војнике, а образложио је и зашто је створио, по многим ауторима, „прву скраћену верзију јужнословенске државе“ у историји. Први разлог био је да обезбеди контролу могућег расула Османлијског царства, потом стварање „равнотеже моћи на Медитерану“, али и спречавање експанзије српске моћи, тј. да омете стварање проширене српске или југословенске државе под контролом Срба.¹³⁸²

С друге стране, од 1809. аустријску спољну политику је водио у том периоду канцелар **Клеменс Метерних**, који није био наклоњен јачању Србије, као ни каснији аустријски и аустроугарски политички прваци, пошто је моћна и експанзивна српска држава представљала опасност за опстанак хабзбуршке империје, што се 1918. испоставило тачном претпоставком и оправданим страхом.

Истовремено, у Србији је увелико трајала **Српска револуција (1804-1815)**, којом се утирала стаза према коначном ослобођењу не само Срба, него свих Јужних Словена. Према Милораду Екмечићу, историјске последице Српске револуције су биле далекосежне и трајне:

- 1) стварање језгра државе националног суверенитета;
- 2) подрезивање корена исламском државном феудализму;
- 3) заустављање процеса исламизације;
- 4) отварање епохе сукоба интереса великих и малих народа.¹³⁸³

Екмечић такође истиче да је у раздобљу између 1804. и 1815. године „пропала идеја стварања мултирелигиозних заједница“, а **„победио је принцип религије као вододелнице нација“**. Године 1817, енцикликом папе Пија VII („Nihil Romani Pontifices“), аустријски цар стиче „право наименовања бискупа у бившој венецијанској Далмацији и деловима Истре“, док се **„католицима Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније забрањује (...) употреба српске ћирилице“**, што је узроковало, како каже наш историчар, **„тектонску напрслину у култури католика и православних, у смислу њиховог раздвајања на свим подручјима друштвене делатности“**.¹³⁸⁴

Наравно, хрватска историографија има другачија тумачења догађаја који су утицали на раслојеност Срба и Хрвата, придајући важност неким ранијим историјским дешавањима, која претходе „националној фази“. Тако је још **Фрањо Рачки** 1873. појашњавао: *„Што се у хрватској земљи ни је појавила странка, која би пошла било за ужом свезом са сродном србском земљом, тому се не ће нитко чудити, кој помисли на оне тако оштро изражене племенске осебине и осјетљивост њихову, пак на стање у којем је тада србски народ живио. Обзиром на ону прву запрјеку вања овдје само то приметити, да течајем целогa XI виека ни је се измедју Хрватске и Србије заметнула ни какова свеза, ни државна ни у владалачких обитељих, дочим је измедју Хрватске и Угарске обоје бивало.“*¹³⁸⁵

¹³⁸⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989, стр. 15.

¹³⁸¹ Drago Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Stvarnost, Zagreb, 1991, стр. 62.

¹³⁸² Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 192.

¹³⁸³ Исто, стр. 199-201.

¹³⁸⁴ Исто.

¹³⁸⁵ Franjo Rački, „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. veku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XXXI, JAZU, Zagreb, 1875, стр. 237-238.

Унутар српског и хрватског народа под аустријском круном, најважније друштвене промене настају у време **Пролећа народа**; низа европских револуција од **1848. до 1849.** године, када су пољуљани темељи европског феудализма. Од тада сви народи у Монархији прихватају основе модерног друштва и уносе их у националне програме. Тада, под утицајем **хрватског либералног политичког покрета**, створене су „хрватске националне вредности“ и „трајне националне институције“. Представљене су у „**хрватском национално-политичком програму**“, насталом током **илирског или Хрватског народног препорода од 1835. до 1847.** јачајући у време револуционарних превирања **1848-1850.** године. Стварали су га „хрватски политичари-националисти“, који су настојали да претворе „све хомогене етничке заједнице у целовите национално-политичке заједнице“, у „народне државе“, које би се међусобно удружиле путем нових међународних уговора унутар „**средњоевропске аустријске конфедерације**“.¹³⁸⁶

Програм је промовисан хрватско-славонској јавности помоћу политичких брошура и часописа, као и преко нових грађанских/цивилних и политичких институција. Заступала га је **Народна странка** и политичко друштво „**Славенска липа на славенском југу**“, а потом је прихваћен и у Хрватском Сабору. Изражавао је следеће најважније захтеве:

1) захтев за сједињењем „свих хрватских покрајина у целовиту политичку заједницу“, у територијално целовиту „**Троједну Краљевину**“ (Хрватску, Славонију и Далмацију);

2) захтев за формирање и организацију Троједне Краљевине као самосталне државе хрватског народа која би имала, у складу с начелом националног суверенитета, независни парламент (Хрватски Сабор), владу и министарства, као и самосталност у подручјима управе, судства, привреде, образовања итд. Троједна Краљевина, као самостална политичка заједница и држава, била би федерална јединица у склопу (кон)федералне Монархије, која би се организовала као модерна демократска европска држава.

Од свега тога, како је познато, 1848-1849. ништа није остварено, јер је победила **контрареволуција** и уследио је **неоапсолутизам („Бахов апсолутизам“)**¹³⁸⁷ од 1850. до 1860. године. Но, након слома апсолутизма, поткрај 1860. године, сви народи у Монархији поновно су прихватили националне програме донете 1848. Изнова су се јавиле наде да се може и мора постићи самосталност појединих народа унутар њихових самосталних политичких заједница и засебних држава. Ту је могућност најавила и тзв. „**Листопадска диплома**“ из 1860. године, а нарочито поновно покретање уставног раздобља, без обзира

¹³⁸⁶ Petar Korunić, „О порijeklu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću: Teorija o narodnoj zajednici (naciji) u djelu M. Pavlinovića“, *Povijesni prilozi*, Vol. 12 No. 12, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1993, стр. 134.

¹³⁸⁷ Појам „неоапсолутизам“ (или „Бахов апсолутизам“) веже се уз политички режим у Хабзбуршкој Монархији, уведен након слома револуције 1848/49. године. Његово главно обележје било је укидање аутономије свих „историјских хабзбуршких покрајина и земаља“, као и тековина револуције. Основни разлог успостављања неоапсолутизма било је настојање да се ојача положај Хабзбуршке монархије у односу на друге европске силе – Пруске, Француске, Велике Британије и Русије. Отворени апсолутизам уведен је 31.12.1851. укидањем Октроисаног устава из 1849. Главни печат овом раздобљу, које је трајало до 1860. године (до пораза аустријске војске у борбама с Италијанима и Французима 1859. године и тзв. „Октобарске дипломе“ аустријског цара из 1860) дао је аустријски министар унутрашњих послова Александер Бах (Alexander Freiherr von Bach). Тих година појачана је унутрашња контрола у држави и укинута су сви државни сабори. Уведена је жандармерија, јединствен бирократски сустав, јединствен порезни и царински систем. Сprovedена је реформа школства, али је појачан утицај Цркве у друштву (Загребачка бискупија подигнута је на ранг надбискупије). Спровођена је германизација у словенским земљама, али су укинута феудални друштвени односи, Општи грађански законик и модернизовано је судство. Хрватска је подељена на пет округа, но призната јој је повезаност с Војном Крајином, прикључено јој је Међимурје, али је забрањено коришћење хрватске заставе, штампање опозиционе штампе, а у школе и управу уведен је немачки језик. Задржана је банска част, али је стварна власт била у рукама аустријског режима.

што су **1861.** распуштени национални парламенти у Монархији. Ти друштвени и политички покрети до краја 19. века дефинисали су темељне националне вредности, посебно у политичком систему, судству, култури, привреди, образовању и заувек дали основе за развој засебних нација и националних идентитета. Тада је и **хрватски народ утврдио посебности хрватске нације и национални идентитет**, а јавило се и „**српско питање**“. У управи и школству немачки језик замењен је хрватским, који је од тада постао службени језик на простору Бановине. Односно, напоменуте промене односиле су се на тзв. „**Провинцијал**“ (Провинцијалну Хрватску), тј. део који је остао под банском управом, док је Војна крајина задржала сопствено уређење, иако је **Основни крајишки закон од 7. маја 1850.** године **начелно утврдио њену припадност Хрватској**. Далмација и Истра добиле су 1861. године први пут у својој историји властите „земаљске саборе“, али је управни језик у њима био италијански.¹³⁸⁸

Формира се више партија, попут **Народне странке** (Јосип Ј. Штросмајер и Фрањо Рачки) и **Странке права** (Анте Старчевић и Еуген Кватерник). Народна странка утемељена је под јаким католичким утицајем на националном хрватству, али и југословенству, као широј наднационалној концепцији. То се читовало посебно на културном плану; основане су – Југославенска академија знаности и умјетности, Свеучилиште у Загребу, Народно казалиште, Народни музеј, Глазбени завод, Земаљски архив и друге институције. На политичком пољу ова странка је показивала попуштање под притисцима владајућих центара моћи у Бечу и Пешти. Штавише, неки хрватски аутори сматрају да је „издала борбу за слободу и самосталност Хрватске“¹³⁸⁹, иако је остварила успех на изборима, што је странци омогућило да оствари саборску већину. Но, нова аутономна хрватска власт била је условљавана од Пеште одрицањем од свих главних принципа опозицијске народне борбе за слободу и независност. Након тога је наступила владавина бана **Ивана Мажуранића** (бановао од 1873. до 1880. године), који се као владар представио у сасвим другачијем светлу у односу на пређашње раздобље, када је сматран једним од најзначајнијих хрватских и југословенских родољубних песника, „илирцем“ који се залагао за заједничке интересе, међусобно уважавање, братство и слогу Срба и Хрвата. Као бан почео је да се оштро залаже за ограничавање права Срба у Хрватској и Славонији, истовремено потпомажући аустроугарску експанзију у Босни и Херцеговини. За разлику од њега, Штросмајер и Рачки, бар јавно, нису одобравали такву политику, а нарочито му се супротстављао **Милан Маканац**, тражећи слогу са српским народом и борбу за слободу и независност. Странка је временом претворена у „послушно оруђе бечких и пештанских управљача у Хрватској“.¹³⁹⁰

Два велика баука за аустријски империјализам, као и за клерикализам ватиканских прелата, **панславизам и југославизам**, који нису могли бити спроведени без зближавања католика и православаца, затиру се споменутим „Баховим апсолутизмом“, као и залагањима кардинала **Хаулика Јураја**, који је, иако заслужан за јачање илирског покрета, био поузданик бечког двора.

Већ од 1870-их хрватски политички, културни и религијски прваци усаглашавају се у ставу да их са Србима, у суштини, много тога историјски и културно не повезује. Бар не у оној мери колико је тврдила дотадашња научна, како домаћа, тако и страна, посебно

¹³⁸⁸ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda: 1860-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1968, стр. 3.

¹³⁸⁹ Ivan Perić, „Hrvatski nacionalizam“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 137.

¹³⁹⁰ Исто.

илирци. Од тада јача отпор према свему што је носило српски предзнак; пориче се етничко српско порекло Срба у Аустроугарској, као и њихове заслуге у одбрани Царства (тима и Хрватске, Славоније и Далмације) током османлијских најезди. Наравно, такви ставови имали су своје упориште не само у загребачким, већ и у бечким, пештанским и ватиканским политичко-религијским центрима моћи.

Велики утицај на **обликовање националног идентитета у Хрватској** имали су:

1) хрватски народни препород (Илирски покрет; илиризам) од 1835. до почетка 1848. године;

2) хрватски политички и либерални покрет у време револуције 1848-1849. године;

3) хрватски политички и друштвени покрет од краја 1860. до распада Хабзбуршке монархије 1918.

Пошто формирање хрватског националног идентитета није окончано у 19. веку, настављено је кроз читав 20. век:

4) од 1919. до 1941. године унутар Краљевине Југославије;

5) од 1941. до 1945. унутар Независне Државе Хрватске;

6) од 1945. до 1991. унутар Социјалистичке Федеративне Републике Југославије;

7) од стварања самосталне хрватске државе 1991/1992. године надаље (може се казати да и даље траје, пошто се националне мањине под снажним утицајем десних политичких струја у Хрватској претапају у хрватски политички народ, нарочито Срби).

Културне различитости Срба и Хрвата током прве половине 19. века почеле су битно да се смањују у односу на период османлијске окупације српских земаља, када је део имућнијих католика имао повољније прилике за школовање и различита политичка права. Наравно, о културним разликама од 15. до 19. века врло је тешко расправљати из угла данашњих државних, етничких и лингвистичких граница. У посматраном раздобљу, као што је више пута наглашено, још су постојали Срби католичке вере, који су одрастали с повољнијим могућностима за школовање у односу на православце или муслимане. Ради се, додуше, о занемаривом делу српског народа, пошто ће они већински прихватити хрватску националну идеју. Потом, било је Срба настањених у Хабзбуршкој монархији већ неколико векова, као и Срба који су обитавали у Османском царству и пре пада Деспотовине. Најзад, било је и Хрвата који су све до 1878. живели под турском управом, такође од пада Босне. Стога се може расправљати само о **културној хетерогености** обају народа.

Битно је истакнути да је крајем 18. века, на простору Хабзбуршке монархије, уз **интензивирање образовања**, почео и међу православним Србима да се ствара **грађански слој**. Прве констатације о „духовној заосталости“ и неопходности просвећења Срба, потичу од **Јована Рајића**, **Доситеја Обрадовића** и **Вука Стефановића Караџића**, који под утицајем **немачког романтизма** прихвата схватање нације као „духовне породице“.¹³⁹¹ У хрватској историографији Вук се најчешће одређује као предводник **„српског језичког национализма“**¹³⁹².

Важно је усмерити посебну пажњу на **Јернеја Копитара**, којег поједини кроатисти сматрају „стратегом књижевне и језичке реформе“ Вука Караџића. Као што наводи **Марио Грчевић**, Копитар је сматрао славеносрпски књижевни језик „изразито негативном појавом“, верујући да спречава асимилацију „штокавских православца у католиком

¹³⁹¹ Саша Марковић, „Национални идентитет српског друштва у 19. и почетком 20. века – Спознаја улоге културног одређења“, *Зборник радова XIII научног скупа „Технологија, култура и развој“*, Палић, 4-7. септембар 2006, Ур. Властимир Матејић, Удружење „Технологија и друштво“, Економски факултет Суботица, Институт „Михајло Пупин“, Центар за истраживање развоја науке и технологије, Београд, 2006, стр. 158-159.

¹³⁹² Ivo Banas, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 89.

окружју“, служећи као „медиј преко којег се на аустријском територију шири руски утјецај, културни и политички“. ¹³⁹³ Стога је реформа морала да постигне два циља: **1) сузбијање руског утицаја на православне Србе и; 2) књижевно и језички ујединити Србе с Хрватима.** Тиме би се остварио први корак у стварању „**новога српскога етничкога средишта**“, који би био прозападни и добрим делом католички, како то констатује Грчевић. Године 1814. Копитар пише: *„Добро дошла, прва српска граматика са ћириличким словима! И двоструко добро дошла што си написана верно по говору простора народа! (...) Да свакога правога Србина срце и душу мора очајна туга обузети и срамота његову главу к црној земљи оборити кад се опомене да су до сада четири учена Србина граматике туђих језика написали и Србима који не знају свога матерњег језика пут к туђим језицима отворили.“* ¹³⁹⁴

Илирски покрет почео је као културно-просветни, потом политички, „илирски“, односно јужнословенски, да би се временом искристалисао у хрватски национални покрет, подстакнут притиском **мађаризације**. Одлуком Сабора у **Пожуну** 1805. године, мађарски постаје службени језик у Хрватској и Славонији, а 1827. и обавезан наставни предмет. Хрватско племство штитило је **латински језик** као официјелни, покушавајући да тако сачува друштвени положај. Пошто Хрватски сабор попушта пред мађарским политичким активистима и мађаризацијом, у таквим друштвено-историјским околностима јавља се „**илиризам**“, као отпор вођен **духом просветитељства и Француске буржоаске револуције.**

Можда и кључни човек који је иницирао ова кретања, „најстарији препородитељ“, био је гроф **Јанко Драшковић**. Друге вође беху углавном нехрватског порекла, попут **Људевита Гаја**, заступника у Хрватском Сабору, лингвисте, идеолога, новинара и књижевника, француско-немачких корена. Драшковић, који је говорио за образованијег Хрвата свога доба, потицао је из изузетно цењене племићке и официрске породице која је изнедрила четири бана. Био је човек снажних родољубивих осећања, тако да је поткрај 1832. године у Карловцу издао политички спис писан штокавским наречјем, под називом „Дисертација или илити разговор дарован господи поклизаром законским и будућем законотворцем краљевинах наших“. Хрватска наука посматра га као креатора првог „**целовитог националног програма**“ у хрватској културној и политичкој историји. Његова „Дисертација“ је, у суштини, политичко упутство за будуће посланике које је Хрватски Сабор требало да изабере за заједнички Угарско-хрватски Сабор у Пожуну (Братислави). Драшковић у свом програму саветује будуће посланике да се заложе за уједињење свих хрватских земаља у једну политичку целину под називом „**Велика Илирија**“, која би обухватала тадашњу „провинцијалну Хрватску“, Славонију, Далмацију, Војну крајину, Ријеку и Босну, као и словеначке покрајине – Крањску, Штајерску и Корушку. По њему су сви који живе на простору „наших краљевинах“, односно „Славонац, крајишни Хрват, Приморац, Прикупник, Далматинац, Босанац и Црногорац и они Хрвати који се Васер-Кроатен (нем. Wasser-Kroaten) зову“, редом „Славо-Хрвати“. ¹³⁹⁵ У његовим идејама примећује се приметан утицај неких ранијих хрватских историчара, првих идеолога великохрватства, посебно **Витезовића**. Драшковић „Дисертацију“ пише на штокавском

¹³⁹³ Mario Grčević, „Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme“, *Filologija*, No. 53, HAZU, Zagreb, 2009, стр. 4.

¹³⁹⁴ *Копитар и Вук*, Вуков сабор – Тршић, Рад, Београд, 1980, стр. 18-19.

¹³⁹⁵ Grof Janko Drašković, „Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših“, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga XII, Zagreb, 1933, стр. 297.

наречју, што је тада била новина, јер се хрватским језиком сматрало искључиво **кајавско наречје**, као и код других „раних илираца“. ¹³⁹⁶

Илирци, чији узор су понајвише били **чешки и српски просветитељи**, имали су два „програма“: **„минималистички“** и **„максималистички“**. Први се тицао стицања **националне независности**, а други је био **панславистичке природе**. Поред **Људевита Гаја, Ивана Мажуранића, Станка Враза, Антуна Мажуранића** и других, у покрету се налазио и понеки **Србин**, попут **Петра Прерадовића**, који се током војног школовања покатоличио. Имао је изузетну војничку каријеру, тако да је доспео до чина генерала, а био је и ађутант бана **Јосипа Јелачића**. Године 1871. постојали су изгледи да и он буде постављен за бана Хрватске, али је већ идуће године, због нарушеног здравља умро. Иако је као аустријски официр понемчен, на њега је утицао **Иван Кукуљевић Сакцински**, побудивши му осећање припадништва словенству. Био је свестан српског порекла, али је остао до краја веран искључиво пансловенским идејама. Услед тога, неки хрватски аутори прогласиће га **„највећим хрватским песником XIX столећа“**. ¹³⁹⁷

Вођа покрета, Људевит Гај, испрва покреће лист **„Новине хорватске“** (од 1836. **„Новине илирске“**) уз недељни књижевни прилог **„Даница хорватска, славонска и далматинска“** (од 1836. **„Даница илирска“**). Дана **5. децембра 1835.** Гај проглашава **напуштање кајавског дијалекта и „хорватског правописа“**. Прихвата се **штокавица** и нови правопис, што је у ствари била свакако **политичка акција** с великим последицама на **будуће културне односе Срба и Хрвата**. С друге стране, хрватски повесничари, као што је био **Рудолф Хорват**, сматрају да разлог „штокавизације“ лежи у томе што су у „Даници“ текстове објављивали српски и славонски књижевници, који су сви писали штокавицом, што је „испрва било врло тешко многим хрватским писцима, јер су познавали само кајавштину, у школи учили латински језик, а у породици говорили већином немачки“ ¹³⁹⁸.

Мађарски властодршци су врло брзо различитим акцијама отпочели да сламају Илирски покрет, што због стрепње да ће мађаризација бити заустављена, што због опасности од националног буђења великог броја подређених Словена. Примењивали су полицијски притисак на илирце, прогоне, затворе и строгу цензуру њихових радова. У Бечу је покрет такође приказиван као „бунтовнички“, а потом и **забрањен 1843.**

Највећи успех „илираца“ био је у прихватању језичког стандарда заснованог на **новоштокавском дијалекту** и одбацивању **кајавског књижевног језика**, али и **буђење националне свести Хрвата** па се зато чешће говори о **„хрватском народном препороду“**. Пробуђени хрватски интелектуалци, прихвативши штокавски дијалекат за књижевни, почели су постепено да присвајају и друга нематеријална добра из **српске културне баштине**. Испрва су културно-историјску заоставштину с ових простора покушали да „илиризују“, придају јој некакав заједнички јужнословенски карактер, да би временом све преузето настојали да сведу под **„аутентично хрватско“**.

Ами Буе (Ami Boué), истакнути аустроугарски геолог, географ и путописац немачког порекла, бавећи се етнографијом Балкана, у чувеној студији **„Европска Турска“** („La Turquie d'Europe“) из **1840.** године, оквалификовао је намере хрватских илираца да

¹³⁹⁶ На пример Нађ Антун (Nagy Antun), у „Предговору“ из „Новог и старог календара хорватског“, каже: „Доиста с туробним срцем (ак гдо истину поведати не крати) валувати морамо, да скором ниједан народ ву поболшању правописања, ву зеснажењу и окинчењу материнскога језика, как такај ву вундавању книг и рукописов ни так далко заостал, как Хорватски, Славонски и Далматински“. (Видети: Nagy Antun, „Novi i stari kalendar horvatski za prosto leto 1818.“, *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga XII, Zagreb, 1933, стр. 125).

¹³⁹⁷ Šime Balen, *Pavelić*, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, Zagreb, 1952, стр. 10-11.

¹³⁹⁸ Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906, стр. 52.

наметну илирско име и Србима, „**подмуклим предлогом**“, којег су осмислили због „**сиромаштва своје литературе и неправилности свог језика**“, услед чега нису могли да створе „**посебну књижевност**“.¹³⁹⁹

Србија након **Српске револуције** и три **Хатишерифа**, односно стицања **независне унутрашње управе**, постаје 1830-их **Пијемонт потлачених Јужних Словена**, али и **сметња аустријској елити** и њеним империјалистичким тежњама на Балкану. Снажење вазалне српске кнежевине значило је истовремено и слабљење јужних аустријских покрајина. Оружјем и вештом дипломатијом рађала се савремена, европска Србија, коју су с дивљењем посматрали и хрватски илирци. То је побудило **оправдане страхове** међу аустријском и мађарском властелом, као и католичким прелатима, јер је револуција могла закуцати и на њихова врата. Од 1807. до 1811. у Србију је прешао најистакнутији српски интелектуалац тога доба, **Доситеј Обрадовић**. Његова будница „**Востани Србије**“ из 1804, постала је и прва химна Кнежевине Србије, која није распламсавала само национална осећања Срба у Србији, већ и у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Војној крајини. Остало је забележено да су га приликом искрцавања на тло слободне српске државе поздравиле салве топова с београдских утврђења, тако да је Доситеј у извештајима аустријских агената оцењен као „главни аустријски непријатељ“. Било је већ познато да се његово просветитељство дотицало „опасних политичких питања“. Доситејево рад на образовању и подизању националне свести народа који је био вичан борби, а митовима о својим јунацима и несрећно пропалом царству напајао се с гусала, није била наивна работа у очима великих сила.

Колики утицај су имали српски устаници из Србије на Србе „пречане“, видљиво је по догађајима везанима за „**Тицанову буну**“ у Срему, априла 1807. године. Одслужени војник **Теодор Аврамовић Тицан** подигао је тог пролећа устанак у више сремачких села, кренувши у поход с намером да заузме Илок, као и да се убади у Бачку и Мађарску, не би ли изазвао сељачку буну. Аустријска полиција у својим извештајима из тога времена наводи да је у очима сељака био вођа, пророк и ослободилац. **Бењамин Калај** (Kállay Béni), који се сматра активним сузбијачем експанзије младе српске државе у име интереса аустријског двора, деценијама касније, у делу „Историја српског народа“ признавао је Србима изузетну храброст и пожртвованост у борби за слободу свог народног бића, пример „коме равнога не може показати историја света“.¹⁴⁰⁰

Питање да ли су хрватски илирци присвојили „**српски језички стандард**“, постало је орбитом полемика између српских и хрватских интелектуалаца. Вербални сукоби око питања језика и културне оставштине све су се више заоштравала, утирући пут омрази, испрва међу ученим слојем друштва. Касније је и прилично пристрасни хрватски историчар **Вјекослав Клаић**, у својој „Повијести Хрвата“, признао да су „на почетку илирског покрета Хрвати врло слабо знали писати народним језиком“.¹⁴⁰¹

Уважени аустријски историчар **Јохан Кристијан фон Енгел** (Johann Christian von Engel) језик Далмације („далматинско-илирски“) сврставао је у српски језик па и „руски црквени језик“ изједначавао са „старосрпским“. Српски је делио на две гране: „**неискварени старосрпски**“ (лат. „serbica antiqua incorrupta“), тј. црквенословенски и „**савремени искварени српски**“ (лат. „serbica hodierna corrupta“), тј. који се говори од Бугарске,

¹³⁹⁹ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome Deuxième, Chez Arthus Bertrand, Paris, 1840, стр. 40.

¹⁴⁰⁰ Бенијамин Калаји, *Историја српскога народа*, Део Први, Од сеобе Срба до пропасти српске државе, Књијар издавач Петар Ђурчић, Београд, 1882, стр. XI-XII).

¹⁴⁰¹ Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Svezak prvi, Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1899, стр. 7.

Србије, Босне, Славоније и Далмације до Истре, вероватно развијајући теорију коју је начео Добровски.¹⁴⁰² На ставове аустријског историчара можда се најбоље надовезује мишљење **Амија Буеа**, који је у делу „Европска Турска“ закључио да је српски језик „отприлике, за словенске језике оно што је латински за језике који су из њега произишли.“¹⁴⁰³ Енгел се чудило што је **Доминко Златарић** у свом преводу „Електре“ из 1597. уопште поменуо „харвацки језик“, појашњавајући да је узрок томе свакако **политичка повезаност Златарића с Хрватском**.¹⁴⁰⁴ Хрватски научници често користе овај Златарићев спомен „харвацког“ као доказ „хрватства“ старог Дубровника, занемарујући чињеницу да му је брат Михо био у служби хрватског кнеза, касније и бана, **Јурја Зринског**. Хрватски бан је претходно угостио Доминка те је овај, по мишљењу **Џона Фајна**, изабрао да језик назове „харвацки“, како би угодил бану и захвалио му се на гостопримству. Познато је да је његов најранији превод „Аминте“ уређен у „језик словински“, такође подсећа **Фајн**. Други Дубровчани, попут **Серафина Цријевића**, историчара из 18. века, називају Златарићев језик „илирским“. Осим тога, Зрински, пошто је добио књигу на дар, у сачуваном писму захваљује се Златарићу на делу одштампаном на „далматинском“. Према тумачењу Фајна, Зрински је закључио да превод не личи на језик који се користио на његовом територију „уже Хрватске“ па се и не може назвати „хрватским“. Стога он у одговору назива језик преведене књиге „далматинским“, јер Златарић долази из Далмације.¹⁴⁰⁵ Занимљиво је и да у посвети књиге дубровачки писац поручује Зринском да му „овај дар“ неће бити мање драг него „великом Лехсандру краљу сарбском, имат у рукама Омера“ па ће и њему бити пријатно „пригледат кадгоди спијевања од вриједнијех Латина, али Грка, који вам у **ваш харвацки** језик говоре“.¹⁴⁰⁶ Ова синтагма је кључна у разумевању „Златарићевог харвацког“ и потврђује исправност Фајнове тезе, као и многих других аутора који познају историју Дубровника.

Уважени француски лингвиста **Фредерик Ајшоф** (Frédéric Gustave Eichhoff), утврдио је да се српски језик, којим у његово време (1830-их) „говори неколико народа различитог порекла“, простире у Србији, Босни, Далмацији и једном делу Хрватске те да броји три до четири милиона говорника. Бугаре и Бошњаке сматрао је својеврсним „Источним Србима“, а Хрвате и Далматинце „Западним Србима“.¹⁴⁰⁷ Запазио је да су се Хрвати оформили у посебан народ, али и да су се толико често „делили и стапали с другим словенским племенима да су били далеко од тога да формирају сопствену књижевност и њихов језик је изгубио свој карактер и асимиловао се с једне стране са српским и с друге с крањским“.¹⁴⁰⁸

У „Великом универзалном речнику XIX века“ најпознатијег француског лексикографа и енциклопедисте **Пјера Ларуса** (Pierre Larousse), под одредницом „**српски језик**“, пише: „Српски језик је флексибилан, mekan и складан попут италијанског (...) Српски се говори у кнежевинама Србији и Црној Гори, у турским покрајинама Босни и Херцеговини, у

¹⁴⁰² Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil, Том 3 Geschichte von Serwien und Boßnien, bey Johann Jacob Gebauer, Halle, 1801, стр. 154-155.

¹⁴⁰³ Ami Boué, *La Turquie D'Europe*, Tome Deuxième, Chez Arthus Bertrand, Paris, 1840, стр. 34.

¹⁴⁰⁴ Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil, Том 3 Geschichte von Serwien und Boßnien, bey Johann Jacob Gebauer, Halle, 1801, стр. 155.

¹⁴⁰⁵ John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, стр. 201.

¹⁴⁰⁶ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Diela Dominka Zlatarića*, Troškom knjigotiskarne Franje Župana, U Zagrebu, 1852, стр. III-IV.

¹⁴⁰⁷ Frédéric Gustave Eichhoff, *Histoire de la langue et de la littérature des Slaves*, Cherbuliez, Genève, 1839, стр. 208.

¹⁴⁰⁸ Исто, стр. 212.

аустријским провинцијама Далмацији, Хрватској, Славонији и Банату. Становници ових територија, раздвојени хиром судбине, само су делићи једног истог народа и могу да се наведу под општим именом Срба. Српски се говори такође и у делу Угарске и у половини Истре. Шлајхер сматра хрватски и словеначки, поред српског, субдивизијама фиктивног језика, којег назива илирски. У ствари, српски и словеначки су различити језици. Што се тиче хрватског језика, он није ништа друго до дијалекат српског. Главна наречја српског језика су: херцеговачки, рашки, сремски и хрватски.¹⁴⁰⁹

Великан италијанске књижевности, рођени Шибенчанин, **Николо Томазео** (Niccolò Tommaseo), у „Речнику италијанског језика“ („Dizionario della lingua italiana“) објављеном 1872. године, написао је да је српски језик, у лингвистичком смислу, уз чешки, пољски и руски, „један од четири идиома, а не дијалекта, словенских народа“, а говори се у Босни и Херцеговини, загорској Далмацији и у Србији. С друге стране, „хрватски дијалекат“ и „расу“, сматрао је „изобличенима“ (итал. „La parlata della Bossina e della Erzegovina e della Dalmazia montana e la Serbica: il dialetto croato, come la razza, e una degenerazione.“),¹⁴¹⁰ имплицирајући на „чистоћу“ српског језика и етноса. Као италијански националиста и политичар, истицао се и као далматински „аутономаш“ па и „Србин римокатолик“. Залагао се за уједињење Далмације и Србије, а противио се далматинско-хрватској државној заједници,¹⁴¹¹ због чега је уништен његов споменик у Шибенику 1945. године.

Селеста Курјер (Céleste Courrière), француски слависта, расветљава судбоносне године у српско-хрватским односима, када се ломила битка око културне оставштине Дубровника и Далмације: „Хрвати и Срби, да се подсетимо, имају заједничко порекло и заједнички језик. Хрвати су, као и Срби, покатоличени по налогу цара Ираклија. Почетком IX века судбина је раздвојила ова два братска народа.¹⁴¹²(...) Видели смо да сâм хрватски дијалекат није развио књижевност и није могао да има будућност, пошто није заступао никакав витални интерес. Од 1830. године у Хрватској се поново рађа нов књижевни живот који је препородио ову земљу, па и друге околне Словене, на темељу националног и заједничког интереса. До препорода је дошло усвајањем српског језика, који је изнедрио тако лепу класичну књижевност. Ово усвајање извело је Хрвате из изолације на коју их је осудила употреба слабо развијеног локалног идиома и ставила их у идејно заједништво са Србима Далмације, који су се с правом могли похвалити богатом књижевношћу. Она им је истовремено помогла против деспотских претензија Мађара, који су хтели латински језик да замене мађарским у политичким односима између две земље. На челу те политичке и књижевне обнове био је доктор Гај. Данас је мање-више доказано да Гај није био вођен само својим патриотизмом, него се повиновао Метерниховим надахнућем, жељом да порази претензије Мађара. У сваком случају, Гај се жарко посветио овој политичкој и националној пропаганди. Употребио је нови чешки алфавет и прилагодио га новом књижевном језику којег су Хрвати усвојили, што објашњава зашто Хрвати, који имају исти језик као и њихова браћа Срби, користе латинично писмо.“¹⁴¹³

У истом смеру размишљао је и руски словенофил, члан Руске академије наука и дипломата **Александар Гиљфердинг** (Александр Фёдорович Гиљфердинг), који је 1868.

¹⁴⁰⁹ Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Tome quatorzième, S, Paris, 1875, стр. 583, Доступно преко: <https://www.google.rs...>, Приступљено: 02.05.2024.

¹⁴¹⁰ Niccolò Tommaseo, Bernardino Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, Volume quarto, Unione tipografico-editrice Torinese, Torino, 1872, стр. 817.

¹⁴¹¹ Ivan Katušić, *Vječno progonstvo Nikole Tomassea*, Liber/Otokar Keršovani, Zagreb/Rijeka, 1975, стр. 103.

¹⁴¹² Céleste Courrière, *Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves*, G. Charpentier, Paris, 1879, стр. 135.

¹⁴¹³ Исто, стр. 139-140.

године окарактерисао Гаја и његову „загребачку књижевну школу“, као „једно од најспретнијих оруђа **аустријске политике**“.¹⁴¹⁴ Према, темељније податке о почецима савремених српско-хрватских културних сукоба, налазимо управо у једном чланку **Људевита Гаја** под називом „**Чије је Коло?**“, штампаног у „Даници хрватској, славонској и далматинској“ августа 1846. године. Потакнут текстом једног „илирца-Хрвата“ из „Прашких новина“, који се тицао „деобног проблема културног наслеђа“ – да ли је коло српски, хрватски или „општеилирски“, тј. југословенски плес – Гај је изнео своје мишљење, одговоривши истовремено и на нека друга питања, која су и данас предмет српско-хрватских спорова из домена културе, али се цео текст може свести на само једну његову синтагму: „**У сваком одговору наћи ћете Србље и Србство.**“¹⁴¹⁵ Речи Људевита Гаја кључ су за неке хрватске историјске парадигме, које су код савремених Хрвата створиле специфичне „менталне филтере“, као што их имају и други народи. Стога, мноштво предрасуда превладава и данас међу славонским и далматинским Хрватима, који услед „кратког историјског памћења“, живе у уобразиљи да су пореклом они исти „Хрвати од стољећа седмог“, као што већина Срба машта да су „народ најстарији“. Историјска истина је ипак другачија: Славонци и Далматинци су тек нешто више од једног столећа учесници „балканског историјског дискурса“ под хрватским именом. С друге стране, Срби су србизовали одређен број несрба, балканско становништво старијег слоја (Цинцаре и Влахе), из различитих разлога, а пре свега због прожимања српске националне свести и српске народне цркве.

Регионализми у Славонији и Далмацији били су још врло снажни у времену док је објављен Гајев текст. Томе сведоче славонски национални просветитељи и борци против хрватизације Славоније. **Мато Топаловић**, католички свештеник и члан Илирског покрета који је докторирао филозофију заједно са Штросмајером, у делу „Одзив родољубног срца“ (1842) пише: „Много занимивија је ова ствар, кад се обазremo на наша домаћа одношења. Хеј! ви високомудри Хорвати, који нећете ништа да чујете о имену илирском! Којим правом можете ви и помислити само, да се наш народ јужни, наш језик, наша литература именов хрватским овенча? Кажите ми молим вас, одкад вам се рачуна главни ваш град ЗАГРЕБ да спада на Хорватску? Ја у старини само славонско име тамо налазим. (...) Живило дакле име Славонско кано име свеобће великог народа, живио у том смислу опет Панславизмус уперкос некојима мудрашима!“¹⁴¹⁶ Топаловић, као крајишки капелан, посветио је оду митрополиту **Стефану Стратимировићу**, а 18. јануара 1845. писао је **Андрији Торквату Брлићу**, још активнијем противнику хрватизације Славоније: „Ми овдје сви смо Илири, живили Илири“.¹⁴¹⁷ **Брлић** је био потомак угледне србokatolicke породице из Славонског Брода, којој „Срби несумњиво дугују достојно поштовање“.¹⁴¹⁸ Полиглота и политичар, аутор „Извора српске повјестнице из турскијех споменика“, у којем се 1857. декларише као Србин. Остао је упамћен и као обавештајац **Илије Гарашанина**, који се бавио припремама

¹⁴¹⁴ Jaroslav Šidak, „Ljudevit Gaj kao historiografski problem“, *Radovi* 3, Institut za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu, 1973, стр. 8.

¹⁴¹⁵ Ljudevit Gaj, „Čije je Kolo?“, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, Течај XII, Br. 31, Zagreb, 1. avgust 1846, стр. 124.

¹⁴¹⁶ Mato Topalović, *Odziv rodoljubnog serca*, Tiskom Martina Alojs. Diwalda, U Osěku, 1842, стр. 128-131.

¹⁴¹⁷ Никола Жутић, *Мато Топаловић: Славонски Илир*, Велика Србија, Београд, 2021, стр. 92.

¹⁴¹⁸ Љиљана Чолић, „Андрија Торквато Брлић као издавач турских извора за српску историју“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 80, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 102.

за могућу српску војну интервенцију у Босни и Херцеговини. По њему је „Славонија скоро изкључиво напучена Сербством римске и герчке цркве“.¹⁴¹⁹

Претеча славонских националиста и србофилства, био је споменути **Антун Матија Рељковић**, о чему сведоче напред изнети стихови из „Сатира“, који су били (и још су), предмет покушаја модификације од стране фалсификатора из хрватског националистичког миљеа, како би се, што је разумљиво, прикрио претежно српски карактер Славоније тога доба. Ради се о покушајима да се стихови у којима се спомиње српски језик Славонаца преправи, чиме би и смисао његових стихова донекле био измењен, на што је упозоравао 1942. године и **Јован Дучић**.¹⁴²⁰

Помало заборављени **Андрија Стипић**, „Илир из Хорватске“, преводилац мемоара крајишког пуковника **Михаила Ћуића** с немачког језика, у уводној речи пише: *„Ако анда некто у овом смислу илирски говорити али писати хоће, наравско се мора сербскога наречја придржавати; славонски бо језик грана је сербскога наречја.“*¹⁴²¹

Ипак, временом су славонски и далматински народни покрети слабили због снажног деловања хрватске националистичке интелигенције и клера, које су током деценија успеле да ускладе властите интересе с интересима аустријског државног врха. Потом, како су Срби пружали већи отпор кроатизацији сопствене културне баштине, тако се паралелно славонској и далматинској интелектуалној елити, која се нашла између „два чекића и два наковња“, чинило да Срби својом непопустљивошћу утичу на хрватско-српску омразу. Жалили су се да то „иде на руку заједничким непријатељима“, како је често истицано у неким листовима 1860-их. Тако је уредних и власник „забавно-поучног“ часописа „Славонац“ **Мирослав Краљевић**, позивајући на „народно и књижевно јединство јужних Славена“,¹⁴²² наивно оповргавао српске листове који су упозоравали на започето хрваћење Славонаца: *„Ја само то знам, гледе садашњости, да се ми зовемо Славонци, а да нам Хрвати некрате тога имена; а ако би тко и кратио морали би се таквом насмехати јер фактум, јел он сад хисторичан или не, кад обстоји неможе нитко на свиету тајити; да Славонија с Хрватском стоји од памтивиека у нераздруживој политичкој задрузи, утемељеној на заједничком стародавном уставу, за који заједнички устав и политичку свезу ми смо приправни сваки час и живот жртвовати, тер да нас ниједна моћ неможе омразити или одружити од хрватске нам браће, с којом ће сва неспоразумљења, ако би се када случајно догодила, путем љубави у договору разправити, а србске листове свјетујемо и братински молимо, да престану наваљивати, па ће се јамачно и хрватски листови престати бранити.“*¹⁴²³

Занимљиво, само две странице пре ових реченица, Краљевић оплакује јужнословенску братску неслогу, али и судбину Славоније: *„Славоније већ немамо, Далмацију и незнамо, За те земље и незате, Већ за Србе и Хрвате; Кад сте земље те срушили, Гдје сте међу учинили?“*¹⁴²⁴

¹⁴¹⁹ Vlasta Švoger, *Ideali, strast i politika: Život i djelo Andrije Torkvata Brlića*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012, стр. 52.

¹⁴²⁰ Видети: Никола Жутић, *Мато Топаловић: Славонски Илир*, Велика Србија, Београд, 2021, стр. 103-104.

¹⁴²¹ Andrija Stipić, *Dika i kod neprijatelja ili: kratko opisanje pripetjenjah u početku tretjega, kasnie pervoga horvatskoga Puka (Regimenta) od njegova predanja Francesom u god. 1809. do sretnjoga povratka pod žezlo Austriansko u god. 1814*, prenešeno iz němačkoga rukopisa Andriom Stipićem, Ilirom iz Horvatske, Pritiskano kod Franje Župana, Zagreb, 1838, стр. IX.

¹⁴²² Miroslav Kraljević, „Poziv na predplatu“, *Slavonac*, Br. 35, U Požegi, 20. prosinca 1863, стр. 545.

¹⁴²³ Miroslav Kraljević, „Očitovanje“, *Slavonac*, Br. 11, U Požegi, 20. travnja 1863, стр. 174.

¹⁴²⁴ Miroslav Kraljević, „Čija?“, *Slavonac*, Br. 11, U Požegi, 20. travnja 1863, стр. 172.

„Славонац“ је био врло утицајан часопис; читао се широм Славоније, „цивилне Хрватске“ и нешто мање у Срему. Краљевићу је у уређивању часописа помагала утицајна загребачка свита, попут **Аугуста Шеное**, **Петра Прерадовића**, **Мирка Боговића** и других.¹⁴²⁵ Постепено је овај лист придонео да се славонско грађанство почне политички све више приближавати Загребу. Осим заједничке католичке вере и вишевековних политичких веза под јединственом угарском круном, „шокачки“ и „буњевачки“ интелектуалци су од 1860. и под утицајем хрватског школства. Развојем саобраћајне мреже (пре тога се од Осијека до Загреба путовало преко Будимпеште), житељи Славоније се још више повезују с Хрватском. Иако су на аустријским пописима сматрани делом српског националног корпуса, српско-славонске политичке и културне везе убрзано слабе. Местимице се буди славонска национална мисао, али с недовољно напора. Након што је Србија пропустила да испуни своју историјску улогу „јужнословенског Пијемонта“ 1862. године, славонски национални покрет све више је тонуо у летаргију, уз снажно политичко деловање интелектуалних првака из „цивилне Хрватске“.

Ако се изнова осврнемо на Гајев текст „Чије је коло?“, онда српски отпор према хрватском националном експанзионизму, који је јачао хранећи се присвајањем историје и културе Срба, бива много јаснији. Срби су, како каже Гај, сачували све народно што је могло да се сачува, а Хрвати тек треба да се „подсете“ и „науче“ од Срба и „мајке Србије“ шта је „илирско културно наслеђе“. Гај је врло спретно написао тај чланак, опомињући друге „младохрватске“ интелектуалце да ублаже свој набујали национални набој; битније је било да се, пригодно духу времена, донекле приклоне Србима и признају им улогу чувара заједничке народне културе. Може се рећи да овај новински текст Људевита Гаја прилично расветљава суштину **српско-хрватског културног сукоба** (језик, књижевност, обичаји), који се проносио кроз остатак читавог 19. века те преживео и јачао до савременог доба.

Гај је јавно истицао да етнониме Срби, Хрвати и Словенци сматра обласним именима једног те истог народа. Усвојио је, за извесно време, назив „Илири“, наметнут у време француске окупације и стварања Илирских провинција, да би то име било замењено именом „Југословени“, које су промовисали **Штросмајер** и **Фрањо Рачки**, као оснивачи **Југословенске академије знаности и умјетности** (1867).

Да се испод маске Гајевог „илиризма“ и „свесловенства“ (што је случај с већином других хрватских „илираца“ и „југословена“) заиста крила идеја **великохрватства**, са задатком да се мудро и благовремено отуђи српско народно културно благо, потврђују посредно и савремени хрватски извори. Тако **Никша Станчић**, „Предстојник Катедре за хрватску повијест“ Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, подсећа о „правим коријенима и интенцијама хрватског препородног покрета“. О њима сведоче стајалишта „препородног првака“ Људевита Гаја, тврди овај научник, из раздобља пре почетка и на самом почетку препородног покрета (тј. из времена пре 1835. и током 1835. године): „У својим тисканим и необјављеним рукописним списима из тог времена Гај је заступао хрватску националну идеју, идеју о засебном хрватском књижевном језику и јединственом писму (графији) за читав хрватски простор. У својим необјављеним рукописима износио је предоцбу о хрватској етници која обухвата становништво 'троједне краљевине' Хрватске, Славоније и Далмације, а такођер Истре те Корушке, Крањске и Штајерске (дакле словенских земаља) и Босне. Ту предоцбу са свехрватским елементима унио је Гај у своју пјесму 'Још Хорватска ни пропала' насталу 1832.-33. год., (у верзију рукописног 'првописа' и дијела накладе 'Данице'

¹⁴²⁵ Iskra Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu 'Slavonac'“, *Historijski zbornik*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Br. 40, god. XL (1), Zagreb, 1987, стр. 140.

1835.). У пјесми је Гај изнио визију о уједињеној Хрватској. На почетку је изнио алегоријску предоцбу у којој 'Крајнци' и 'Горотанци' (тј. Крањци и Корушци) долазе брачи 'Хорватима' и изјављују: 'стари смо и ми Хорвати, нисмо забили', а пјесму закључује описом 'кола' у којем су се окупили становници свих повијесних хрватских територија ('вси Хорвати старе државе'), а то су: 'старој слави верни свати с Лике Крбаве, Крајнци, Стајер, Горотанци тер Славонија, скуп Бошњаци, Истријанци тер Далмација'.¹⁴²⁶

Преко илирског покрета дошло се у Хрватској до релативизовања српске и хрватске прошлости и културе, идеологије „неразликовања Срба и Хрвата“, замку у коју су упали многи Срби народњачких уверења. Нису видели да се на тим стубовима гради мост ка присвајању српске народне баштине. Наравно, многи знаменити илирци и касније „народњаци“ имали су искрене ујединитељске намере те су несвесно потпомогли искључиво хрватском националном интересу. Тако код **Натка Нодила**, хрватског историчара, политичара, теолога и публицисте, једног од вођа Народне странке у Далмацији, истакнутог борца против аутономаша, читамо следеће: „Него, било што му драго, били, из прва, Хрвати и Срби два народа, или били они народ цигли, уз два сузначна имена, и уз своју старију чакавштину, а новију органично поодраслу штокавштину, хрваство и српство, већ поизодавна, тако се преплело и срасло те поизједначило, да је науци сад претешко у етничком погледу лучити, што је хрватско, што ли српско.“¹⁴²⁷

Иза будућег великохрватског пројекта, на основу многих показатеља, стајала је **аустријска круна**, с чим се слажу и неки хрватски научници, попут **Јарослава Шидака**, утемељитеља хрватске историографије након Другог светског рата. Као стручњак за 19. век, солидно је осветлио односе између Гаја и Метерниха, подсећајући да је хрватски илирац подносио аустријском дипломати извештаје о политичким приликама у Србији, коју је с његовим одобрењем посетио 1846. и 1847. године. О циљевима тих посета и односу с кнезом **Александром Карађорђевићем**, Шидак се послужио наводима **Велимира Дежелића**, Гајевог биографа, који их је оценио као „национално-интимне“. Гајев главни задатак био је да спријатељи Аустрију са Србијом, због савезништва против Мађара.¹⁴²⁸

Тадија Смичиклас, један од најистакнутијих хрватских историчара, али и креатора савремене хрватске нације, није својевремено допустио да се објави Гајев извештај о путовању по Србији, јер „ко би могао поднети историјску истину: да Гај није као идеални Илирац путовао по Србији, већ да је подузео тај политички пут са знањем кнеза Метерниха и да је за то био плаћен?“¹⁴²⁹. Позадина аустријског настојања да преко утицајног Гаја обезбеди аустријски утицај у Србији, није имала само „анти-мађарски“ карактер, него и шири геополитички – потреба да се руска заштита над Србијом замени аустријском.¹⁴³⁰ Тиме је Метерних покушао да заштити територијалну целовитост Аустријског Царства, плашећи се будућности – растуће моћи ослобођене Србије и њеног утицаја на друге словенске народе који су били аустријски поданици.

По свему судећи, **Илија Гарашанин** је био или одлично обавештен или је добро прозрео улогу Гаја. У једном његовом писму из новембра 1852. године, у вези почетака унижавања Срба од стране Анте Старчевића у „Народним новинама“, Гарашанин вели: „Ономаде је

¹⁴²⁶ Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod – Ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, Vol. X, Br. 1, Veljača 2009, Križevci, стр. 10.

¹⁴²⁷ Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Zagreb, 1981, стр. 44.

¹⁴²⁸ Jaroslav Šidak, „Tajna politika' Lj. Gaja i postanak njegovih 'memoranduma' knezu Metternichu 1846-47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji)“, *Arhivski vjesnik*, XIII, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1970, стр. 397.

¹⁴²⁹ Исто, стр. 398.

¹⁴³⁰ Исто.

долазио овамо Гај из Загреба, онај познати апостол хрватски. Он је дошао да нам се правда због оног артикула у његовм Новинама, но рђаво се оправдао при свему томе што је писао у истим Новинама један артикул, којим је оно оповргао. Нико му више овде не верује а г. Херкаловић највише. Отишао је одавде одма пошто се је само један дан задржавао. Лаже овај човек много.“¹⁴³¹ **Василије Крестић** подсећа да овако оштар суд о Гају није настао на пречац, већ да је Гарашанин сумњао у његове искрене намере још 1848. слутећи да је Гај „у споразумљенију с Русима“ и да „ради с њима и по њиховом плану“.¹⁴³²

У **културном погледу**, за Србе је **1847. година** била врло важна, пошто су објављена изузетна књижевна дела: „Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша, „Песме“ Бранка Радичевића те „Рат за српски језик и правопис“ Ђура Даничића. Еп, лирика и граматика су те године код Срба тиме доживеле потпуни процват, будући временом, код других јужнословенских елита, посебно хрватских, **бојазни и од српске културне експанзије**. С друге стране, још од краја 1830-их Гај је, наводно, био прилично спреман, да након штокавског наречја прихвати и **ћирилично писмо**. Сматрао је да сваки ученик „наше добе илирскога изображења“, мора да зна „азбуку ћирилску, као нашу праву старинску властитост, којом су се у старо доба наши од једне и друге цркве прадеди служили, и коју су Илири источне цркве под славним посебним именом **сербским** не само за се, веће и за нас неосквѣрњену сачували“.¹⁴³³ Свој став опет је изразио врло јасно 1846. године, а 1847. покушавао је да од српске владе добије ћирилична слова, намеравајући да своје листове почне штампати и ћирилицом. Но, постоје и опречна мишљења о Гајевим искреним намерама да и Хрвати усвоје ћирилицу, која су изнета још у 19. веку, а у литератури се често и даље појављују. Пример су мемоари аустријског подмаршала **Нојштетера** (Joseph Neustädter), који је тврдио да су Гајева настојања у вези ћирилице, као и путовања у Србију заиста плод тајне мисије кнеза Метерниха,¹⁴³⁴ односно да је Гај једноставно био „аустријски човек“ и служио се разним средствима како би остварио зацртане аустријске циљеве.

Иако се ова дисертација не бави српско-хрватском сарадњом кроз историју, него српско-хрватским сукобима који су узроковали србофобију и кроатофобију, вредно је ипак дотаћи се **„Бечког књижевног договора“**, којег многи хрватски интелектуалци сматрају „највећим културним поразом“, пошто су били убеђени да им је силом наметнут „србојекавски“ језички стандард Источне Херцеговине. На овим темељима настао је „заједнички“, тзв. **„српскохрватски језик“**, а у најновије доба, по принципу „чијој нацији припадаш, тим језиком говориш“, настали су и **бошњачки и црногорски језик**. Као основа послужио је говор народа у Босни и Херцеговини и Дубровнику, о чијем изворишту ће **Натко Нодило** написати реченице које српски лингвисти често истичу: „У Дубровнику, ако и не од првога почетка, а то од памтивијека, говорило се српски; говорило, како од пучана, тако од властеле, како код куће, тако и у јавноме животу.“¹⁴³⁵

Дана **28. марта 1850.** године постигнут је договор у Бечу између осморице књижевника, држављана Аустријског Царства, од којих су петорица били Хрвати, двојица Срби, те један Словенац (**Иван Мажуранић, Иван Кукуљевић, Димитрије Деметер,**

¹⁴³¹ Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 19.

¹⁴³² Исто.

¹⁴³³ Jaroslav Šidak, „Tajna politika' Lj. Gaja i postanak njegovih 'memoranduma' knezu Metternichu 1846-47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji)“, *Arhivski vjesnik*, XIII, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1970, стр. 405.

¹⁴³⁴ Joseph baron Neustaedter, *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, Tome I, Institut Français de Zagreb, 1939, стр. 38-39.

¹⁴³⁵ Natko Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, sveska 65, JAZU, Zagreb, 1883, стр. 117.

Винко Пацел Стефан Пејаковић, Вук Стефановић Караџић, Ђуро Даничић и Франц Миклошич, иницијатор договора). Куриозитет је да се споразум догодио само три године након што су Хрвати, као последњи европски народ, напустили употребу латинског језика као службеног језика државе¹⁴³⁶. Договором су књижевни језици требали што више терминолошки и граматички да се приближе, због административних потреба Аустрије. Поједини савремени српски историчари сматрају да су Бечким књижевним договором „васпитаници језуитског понашања и културе“ **обманули и изиграли Вука Караџића и Ђуру Даничића**.¹⁴³⁷

Хрватски народ у крајевима где се говорило кајкавским дијалектом, јасно је разликовао свој „хорвацки“ од штокавског, српског, тј. „влашког“, како су га звали у народу. Професор старије хрватске књижевности **Фрањо Фанцев** писао је још 1907. године о народу и кајкавском дијалекту Копривнице (Подравина): „*Народ се зове Хорват, Харват, Хрват, а језик хорвацки, харвацки и хрвацки језик. Но, писани језик или штокавско наречје, разликује се од кајкавског: ако човек говори штокавски, каже да је причао 'по госпоцки' или 'влашки', с друге стране за кајкавски дијалект вели 'по просто, простачки, богечки'.*“¹⁴³⁸

Драго Роксандић у књизи „Срби у Хрватској од 15. стољећа до наших дана“ (1991) ослања се на „претпоставке“ **Бранимира Гушића**, хрватског антропогеографа и етнолога: „*Можда су овдје, особито у Поуњу, носиоци штокавштине били Србљани. Они су још, како се чини, код сеобе запосјели велики дио западне Босне све до Врбаса. То су свакако они 'Сораби', код којих се био најприје склонио год 882. Људевит Посавски...*“¹⁴³⁹ Индикативно је да Гушић користи архаични назив за Србе – „Србљани“, вероватно у покушају да мимоиђе директну везу са савременим Србима, пошто их, промишљајући о пореклу штокавице, радије веже с још старијим народним именом – Ајнхардовим „Сорабима“.

Да су илирци **позајмили српски народни језик** као језичку подлогу будућем хрватском језику, они и нису крили, као и неки њихови баштеници. Временом ће такав српски језик бити модификован и прилагођен културном духу и политичким потребама загребачког интелектуалног миљеа. Прво **нормирање хрватског књижевног језика** извршио је **Томислав Маретић** у својој „Граматици и стилистици хрватскога или српскога књижевног језика“ (1899), користећи се српском епиком, причама и пословицама, руковођен Караџићевим приступом. Премда ову тврдњу оспоравају повремено хрватски лингвисти, Маретић је врло јасан у уводу своје књиге: „*Сви људи, који о тој ствари могу право судити, слажу се у томе, да је Вук Стефановић Караџић до данас први наш писац, што се тиче правилна и добра језика, да је он за књижевни наш језик оно, што је Цицерон био и јест за књижевни латински језик. Будући да о Вуку ово и ја мислим, за то је требало да из његових дјела саберем што потпунију грађу за ову моју књигу. Вуку се од свих других писаца у правилности књижевнога језика највише приближио Даничић; зато сам ја обилно употребио и она Даничићева дјела, која су за тај посао најзгоднија. Напокон сам употребио народне умотворине, што их је на свијет издао Вук познатом својом вјештином, у којој га нитко није достигао. Другијех извора нијесам хтио хтио употребити, јер не би доста било*

¹⁴³⁶ Ante Bičanić, Anđela Frančić, Lana Hudeček, Milica Mihaljević, *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, Zagreb, 2013, стр. 16.

¹⁴³⁷ Никола Жутић, „Ватикан и српски језик и књижевност од 17. до 20. века“, *Српско питање и србистика*, Зборник радова 1, приредили Петар Милосављевић и Момчило Суботић, Логос – Бачка Паланка / Књиготворница Логос – Ваљево, 2007, стр. 116–149.

¹⁴³⁸ Franjo Fancev, „Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Der kaj-Dialekt von Virje, mit Berücksichtigung der Dialekte Podravina's (Koprivnica – Pitomača)“, *Archiv für slavische Philologie*, Neunundzwanzigster Band, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1907, стр. 308.

¹⁴³⁹ Драго Роксандић, *Срби у Хрватској од 15. стољећа до наших дана*, Вјесник, Загреб, 1991, стр. 17.

узети само још два или три писца, већ много више, а онда би у књизи мојој било одвише цитата и она би морала бити знатно већа.”¹⁴⁴⁰

Иван Броз, хрватски језикословац и књижевни историчар, написао је 1892. године у „Хрватском правопису”: „Кад се говори о правопису, онда се понајвише мисле само онака правила, као што су у I. дијелу ове књижице (...) Што се првога дијела тиче, ја сам израдио правила у главном према начелима, којих се државо Вук и Даничић, а само гдјешто одступио сам од њихова писања (...).”¹⁴⁴¹ Разумљиво је да данас Броза називају „**Вуковим апостолом**“ хрватски лингвисти и посматрају његов рад као чин „културне издаје“ или као да је имао бољу језикословну алтернативу.

Граматичке основе хрватског књижевног језика су, како потврђују представљени индикатори, створене на основама српског књижевног језика Вука Стефановића Караџића и Ђуре Даничића. То је неке хрватске националисте, привело „**језичком пуританизму**“, у циљу чишћења хрватског језика од србизама, оријентализама и других туђица, чиме би се довољно дистанцирао од српског језика и тиме добио на посебности. Биле су то деценије труда у потрази за неологизмима, тобожњим „чистим и древним“ хрватским речима и изразима. Младограматичарски покушаји „хрватских вуковаца“ пропали су под утицајем „загребачке филолошке школе“, познате по новотвореницама, временом прихваћених кроз медије и школство. Као творац нових речи истакнуо се **Богослав Шулек**, родом Словак из Собоштишта,¹⁴⁴² који се игром судбине повезао с Људевитом Гајем и Илирским покретом. Био је уредник мноштва хрватских часописа, члан и секретар ЈАЗУ, али је свој највећи печат оставио у хрватском књижевном језику, измисливши приличан фонд нових речи и „очистивши“ језик од посуђеница. Речи је позајмљивао из матерњег словачког, али и чешког, руског, словеначког и других словенских језика, због чега је дошао у сукоб с „вуковцима“, који су његове језичке домишљаје и вратоломије с подсмехом називали „**шулекизми**“. Ипак, одржао се као најистакнутији хрватски лингвиста у историји, оставивши неизбрисив траг у научној терминологији. Истакнути представници „загребачке филолошке школе“ били су још **Вјекослав Бабукић**, **Антун Мажуранић**, **Адолфо Вебер Ткалчић** и други. На обликовање данашњег хрватског језика утицали су и великани хрватске књижевности, попут **Тина Ујевића** и **Мирослава Крлеже**. Покушаји „хрватских вуковаца“ (**Томислав Маретић**, **Иван Броз**) да већ тада, у 19. веку, смање вештачки створене различитости између хрватског и српског књижевног језика, били су повремено и привремено успешни. Напоследку, није помогао ни лабави притисак комунистичких власти у 20. веку у виду „**Новосадског договора**“ од **10. децембра 1954.**, који је био кратког даха.

Део хрватских интелектуалаца, отворених и прикривених националиста, одржавали су континуитет са зацртаном идејом илираца и праваша о подвајању језика: **преузети српску језичку основу и надоградити је „новоријеком**“. Успели су да присвоје позамашно културно благо написано на штокавском дијалекту, истовремено задржавајући и оно на чакавском и кајкавском. Под изликом да се „језик треба развијати“, број измишљених речи сваке године се увећава и ствара све дубљи јаз између хрватског и

¹⁴⁴⁰ Tomislav Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, L. Hartman (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1899, стр. I-II.

¹⁴⁴¹ Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Troškom i nakladom Kr. Hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1892, стр. III.

¹⁴⁴² Године 1844, у раду штампаном у Београду под насловом „Шта намеравају Илири?“, Шулек пише: „*Ja niti sam Horvat, ili Slavonac, niti Ilir, ja ovdi niti mogu šta dobiti, niti izgubiti, neće mi dakle nitko moći pristranost prebaciti.*“ (Видети: Bogoslav Šulek, *Šta naměravaju Iliri?*, Pečatano u pravitelstvenoi knjigopečatnji, U Biogradu, 1844, стр. II, e-book, Google Books, Доступно преко: <https://books.google.rs>, Приступљено: 04.12.2017).

српског књижевног језика. Хрватско филолошко друштво из Загреба на годишњем нивоу спроводи **конкурс за творбу нових речи**, у којем може учествовати било који грађанин Хрватске. Тако се године 2019. творби нових речи придружио и амбасадор Хрватске у Израелу **Драго Штамбук**, дипломата и песник, по образовању лекар специјалиста, који је за енглеску реч „бренд“ (*енгл.* brand) довитљиво осмислио хрватску иначицу – „ознак“.¹⁴⁴³ Најбољи творци кованица добијају награду „Др Иван Шретеџ“.

Дакле, језички пуританизам Хрвата темељи се на **оријентофобији**, наслеђеној из централноевропског културног и политичког круга, али и на **сробофобији**, због идентитетских бојазни. Страх од поистовећивања хрватског и српског језика огледа се у измишљању нових речи, а могуће га је детектовати и у савременијим текстовима хрватских лингвиста. **Радослав Катичић**, хрватски палеослависта, у часопису „Језик“ написаће пре петнаестак година да се у свету лако прихвата предоџба, „било да се изриче или само подразумејева, како је доста знати српски, па да се самим тиме зна и хрватски“, што је за хрватски језик у свету „дакако врло неповољно“.¹⁴⁴⁴

Страх и нетрпељивост према било чему што би могло хрватску културу, нарочито језик, прожети османлијским или српским културним елементима, појашњава **Ричард Морок** из **психолошког аспекта**: *„Деценијама касније, 1971. године, хрватско културно удружење Матица хрватска, критиковала је један хрватски часопис због тога што је у њему коришћен 'нечист језик', што је био показатељ анксиозности услед загађености, која потиче од сећања на отрове који улазе у новорођенчетов крвоток кроз мајчину плаценту током чина рођења.“*¹⁴⁴⁵ **Семјуел Хантингтон** у „Сукобу цивилизација и преобликовању светског поретка“, такође уочава језички пуританизам Хрвата, али из аспекта геополитике, не улазећи дубље у психолошке пориве језичког чистунства: *„Хрвати сада свој језик зову хрватским и настоје га очистити од турских и других страних речи, док се исте те 'турске и арапске посуђенице, језичке наслаге које су остале након 450 година присутности Отоманског царства на Балкану, враћају у моду' у Босни. Језик се преслагује и обнавља да би се слагао с идентитетима и облицима цивилизација. Док се моћ расипа, вавилонизација се шири.“*¹⁴⁴⁶

Српска пак **оксидентофобија** и **оријентофобија** нису имале одлике језичког пуританизма, већ **религијску тековину**. Неприхватање појединих „западних вредности“ и „новотарија“ има своје извориште у неповерењу Српске православне цркве, хришћански традиционалнијој и конзервативнијој од католичке. Покушајима потчињавања догматама из Рима, вековима је пружала отпор у настојању да сачува духовну самобитност, одбијајући да дели „путир и дискос“ с Ватиканом. Такође, **русофилија** код Срба, темељи се на релативно добрим религијским и политичким везама током неколико векова руско-српских односа те има приличан утицај на отклон од Запада, што неминовно утиче и на лоше односе с Хрватима. **Оријентофобија** је усредсређена претежно према исламу (у

¹⁴⁴³ N. N., „Nove hrvatske riječi: zatipak, oznak, uspornik...“, *Al Jazeera*, Balkan, 18. mart 2019, Доступно преко: <https://balkans.aljazeera.net...>, Приступљено: 10.03.2023.

¹⁴⁴⁴ Radoslav Katičić, „Deklaracija i jezikoslovlje“, *Jezik, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Br. 1, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2008, стр. 4.

¹⁴⁴⁵ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 60.

¹⁴⁴⁶ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 64.

мањој мери присутна је и **русофобија**¹⁴⁴⁷), након вековног сужањства под Османлијама, који су урушили српску средњовековну државу.

Оријентофобија и оксидентофобија настале су као последице **страха од промене**, појашњава **Ричард Морок**. Оријентофоби попут **Адолфа Хитлера** или **Невила Чемберлена** (Neville Chamberlain), уочавају промене до којих долази путем **насилне револуције с Истока**. Оксидентофоби пак виде да промена долази са Запада у виду **„културолошког загађења“**, истиче исти аутор.¹⁴⁴⁸

Надаље, у овом раду је већ увелико начета тема о **„Србима католицима“**, чијем списку се може придружити и споменути фратар **Матија Дивковић** („Наук крстјански за народ словински“) који се користио „србским словима“. Његова биографија и целокупно стваралаштво покушаји су отуђења српског културног блага, процеса који се наставља и у савременом добу. Према томе, тврдње да се у 17. веку у Босни писало „хрватским језиком“, немају научних темеља, као што су непримерене и помало трагикомичне савремене преправке српског књижевног језика у сврху стварања неког новог, „црногорског“, у Црној Гори. Занимљиво је да у лингвистичкој десрбизацији Црногораца свој „научни допринос“ и подршку даје званични Загреб, упркос чињеници да назив језика не мора (и не треба) да утиче на било чија национална осећања. Дobar пример у том смеру пружају два стара европска народа, Аустријанци и Швајцарци, којима је службени језик немачки.

Виктор Новак године 1967. у делу „Вук и Хрвати“ подвргнуо је горљивој критици намерне преинаке српског језика. Приговарао је да се творци „хрватског новогговора“ нису враћали изворном хрватском језику који је, истина, био нешто различит од српског, већ су постојећи српски, којег су илирци прихватили како би се „приближили браћи Србима“, преобликовали у новогговор, тј. уграђивали у српску језичку подлогу непримерене па и наказне лингвистичке елементе.¹⁴⁴⁹ Уистину, први писани споменици у Хрватској на народном језику („Истарски развод“ из 1275. и „Винодолски законик“ из 1288. године) нису написани штокавским наречјем, него **мешавином чакавског дијалекта и црквенословенског језика**. Произлази да се српски језик може сматрати суперстратом из лингвистичког аспекта. Као лингвистички елемент наметнуо се аутохтоном хрватском језику, који се свео на чакавско и кајкавско наречје и постао супстрат савременог хрватског књижевног језика. Супстрати су језици који имају „мању моћ“ експанзије; могу готово потпуно да нестану, али донекле и да утичу на новостворени језик. Очигледно да је српски језик („штокавско наречје“) као интрузиван, резултат бројних миграција, потиснуо „оригинални хрватски језик“. Лингвистичка наука познаје сличне примере на простору Европе, где су локални језици постепено нестајали, а интрузивни опстали и развили се у савремене књижевне језике. То се најчешће дешавало када би придошло становништво мигрирало у великом броју или када би заузело позиције политичке елите, наметнувши свој језик већинском становништву (нпр. утицај Римског Царства и латинског језика на стварање других романских језика, потискивањем галског, дачког и других). Међутим, дешава се да домаћи говорници постепено напуштају сопствени језик и усвајају језик миграната, верујући да ће им то помоћи у остварењу одређених друштвених циљева.

¹⁴⁴⁷ Фјодор Достојевски (Фёдор Михайлович Достоевский) је писао о „две Србије“, како је приметио Дејан Мировић: првој, народној, русофилној, која Русију посматра као „мајку“ и „будућег ослободитеља“, и другој, русофобној, својственој српској интелигенцији, елити и министрима, за коју је Русија „поковарена“, незаинтересована за српске проблеме, у домишљањима како да покори Србију. (Видети: Дејан Мировић, *Русофобија код Срба 1878-2017.*, Catena Mundi, Београд, 2017, стр. 38).

¹⁴⁴⁸ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 16.

¹⁴⁴⁹ Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, САНУ/Научно дело, Београд, 1967, стр. 561.

Чињеница је да су прваци хрватског народног препорода усвојили основе српског језика, његов граматички образац пре свега, а мотиви су били политичке природе. У суштини, много труда је уложено да се на темељима српског народног језика створи савремени хрватски књижевни језик, који је напослетку морао у нечему и да се разликује од „суперстрата“, нарочитим залагањем напоменутих представника „загребачке филолошке школе“.

Позитивно је што се у Хрватској јављају лингвисти, попут **Сњежане Кордић**, који указују на **политичке, а не лингвистичке мотиве** промена које су спроведене у хрватском језику, нарочито у време Независне Државе Хрватске и након „демократских промена“ 1990-их година. Модерни „**хрватски пуристи**“, опседнути питањем „која је реч више хрватска или само хрватска“, по њеном мишљењу, али и схватању и неких других хрватских стручњака (као што је био **Владимир Анић**), уназадила је лингвистичку науку у Хрватској.¹⁴⁵⁰ Сњежана Кордић доказује да су српски и хрватски варијанте једног језика, што је из неких лингвистичких кругова оспоравано и у Србији. Нижући мишљења страних лингвиста који су приметили политички мотивисану „десрбизацију“ савременог хрватског језика па и отпор Хрвата тим вештачким променама, Сњежана Кордић вели: *„Форсиране промјене наилазе на неодобравање унутар Хрватске, али и изван ње: у иноземству су се 'много исељеници из Хрватске тужили како не разумију нови хрватски језик и да осјећају одбојност према инзистирању из Загреба да се језик чисти од србизама'. Опћепознато је да 'су се у Хрватској након 1991. интернационализми попут авион, аеродром гледали као србизми и замјењивали' (...) 'Нови аксиом гласи: хрватски и српски су различити језици, а ако та разлика није видљива, треба је направити'.*“¹⁴⁵¹

Важно је што иста ауторка подсећа да хрватски језик у прошлости уопште није обухватао крајеве у којима данас живи нација Хрвата. Односно, на подручју савремене Хрватске до друге половине 19. века штокавско наречје називано је најчешће „илирским“, „славонским“ или „словинским“ језиком. Пошто се не уклапају у „националну меру“, у Хрватској се посеже за „преправљањем тих назива, како би настала илузија поклапања“¹⁴⁵², сматра Кордићева. Позивајући се и на **Виктора Фридмана** (Victor A. Friedman), уваженог америчког лингвисту, она мисли да је „иронија садашње ситуације“ у Хрватској то што је ијекавицу у 19. веку изабрао и заступао Вук Стефановић Караџић и што се она тада „више идентификовала са српским него с хрватским интелектуалним кретањима, а данас је обрнуто“.¹⁴⁵³ Ослањајући се и на друге угледне стручњаке, штокавском дијалекту признаје српске корене. Односно, Кордићева подсећа да се за штокавицу користио и назив „српски“, тј. да су у другој четвртини 19. века „илирски“ и „српски“ били уобичајена имена за штокавско наречје и то не само у 19. веку, него и у ранијим столећима. При томе цитира савременог немачког слависту **Вернера Лехфелта** (Werner Lehfeldt), који је уочио да су Дубровчани у безбројним документима од 15. до 18. века користили израз „лингва сервиана“ (лат. „lingua seruiana“), као ознаку за сопствени језик.¹⁴⁵⁴ Као заговорник назива „српскохрватски“ за књижевне језике у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Србији, Кордићева и логично појашњава српско порекло заједничког језика: *„Зашто је најпроширенији назив у свијету српскохрватски а не хрватскосрпски, може се објаснити тиме што је број српских говорника двоструко већи од хрватских, а осим тога (...)*

¹⁴⁵⁰ Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb, 2010, стр. 38.

¹⁴⁵¹ Исто, стр. 37-47.

¹⁴⁵² Исто, стр. 267.

¹⁴⁵³ Исто, стр. 91.

¹⁴⁵⁴ Исто, стр. 273.

штокавски који је постао стандардним језиком матерински је свим Србима, док је код Хрвата матерински само онима који нису кајкавци или чакавци.”¹⁴⁵⁵

У лингвистичкој науци на просторима Западног Балкана, заобилази се историјски факт да је и Јурај Крижанић скретао пажњу на разлику између српског и хрватског језика још у 17. веку. У првом тому дела „Едип Египћанин“ („Oedipus Aegyptiacus“) немачког језуита и научника **Атанасија Кирхера** (Athanasius Kircher), налази се и краћи Крижанићев осврт („Georgius Crisanius accinuit“) о језицима који се у том добу користе на простору старог Илирика. На почетку тог рада је посвета **Фердинанду III** (Ferdinand Ernst), цару Светог римског царства, прво исписана ћирилицом. Ипак, много је важнији помен хрватског („harvački“) и српског („sarbski“) језика. Први је у појашњењу представљен као „савремени илирски“ („Illyricè modernè“),¹⁴⁵⁶ а за пример је узета песма која има све карактеристике чакавско-икавског наречја. С друге стране, српски језик је у појашњењу „херојски еп српског начина и стила“ („Epos heroicum; Modi & styli Sarbiaci“),¹⁴⁵⁷ тј. даворија с карактеристикама штокавско-икавског наречја, блиска савременом и српском и хрватском књижевном језику.

Економска димензија србофобије скрајнута је тема у делима већине истраживача српско-хрватских сукоба. Уз недовољну истраженост, збуњујуће су и постојеће хипотезе о позадини српско-хрватских економских размирица из раздобља пре 20. века. Економске разлике, као један од узрочника нетрпељивости, могуће је пратити од првих „влашких“ привилегија и повластица, као што је то у прошлом поглављу споменуто.

У првој половини 19. века позамашну развојну улогу, као и у читавој Европи, имала је изградња саобраћајница. Такозвани „Наполеонов пут“ од Љубљане до Дубровника, значајно је допринео повезивању југа Далмације с Хрватском, а грађен је крајем прве деценије 19. столећа. Године 1811. окончана је и „Лујзијана“ или „Лујзинска цеста“, друмска веза дуга 141 км, која спаја Карловац с Ријеком, тј. копнени део Хрватске с Јадраном, што је отварало могућност за бољи развој трговине.

Кол је оставио у једном од својих путописа битан податак везан за **економске разлике** између Срба и Хрвата у посматраном времену. Срби су тада са својим колонијама у Пешти, Бечу и другим градовима, посматрајући укупну робну размену и речну пловидбу, **најважнији регионални трговински чинилац**: постају „главни господари пловила на Дунаву“, а тек потом следе „турско-шпански Јевреји“ (Сефарди), Јермени, Грци и остали. Српске трговце је сусретао на свим јавним местима у Бечу, „заједно са својим супругама (...) одевене у чудну мешавину оријенталне и европске ношње“.¹⁴⁵⁸

Сасвим другачије Кол доживљава Хрвате у аустријској престоници, сликовито дочаравајући њихову изразиту беду. Тако дознајемо да су сиромашни хрватски досељеници највише продавали ротквице и лук па су због тога неке Бечлије мислиле да се у Хрватској „ништа друго и не производи“. Описујући изглед трошних приградских насеља, тзв. „хрватских четврти“, у која се уморни народ враћао „када и гаврани с поља ка кули Св. Стефана“, Кол пише да су животарили „попут стоке“, у изузетно скромним домовима без кревета, покривени само гуњевима под којима су дању радили у свим временским

¹⁴⁵⁵ Исто, стр. 128.

¹⁴⁵⁶ Athanasii Kircheri, *Oedipus Aegyptiacus*, Tomus I, Romae, 1652, Доступно преко: <https://books.google.rs...> Приступљено: 14.10.2015, PDF, стр. 52.

¹⁴⁵⁷ Исто, стр. 53.

¹⁴⁵⁸ Johann Georg Kohl, *Austria – Viena, Prague, etc. etc.*, Carey and Hart, Philadelphia, 1844, стр. 79.

условима, а „сваке ноћи и празницима спавали на својим стомацима, неспособни за било шта, осим да продају лук“.¹⁴⁵⁹

Такође, Кол је истицао економски и верски значај Фрушке горе за Србе у Угарској, назвавши је „кичмом Срема“, пуном „врло познатих винограда“, „омиљеним местом римских царева“; од Мађара названа „рајем“, док „за православне Србе и Славонце представља другу Свету Гору“.¹⁴⁶⁰

У вези послова којима су се Срби бавили у Пешти, њиховог сталежа и изгледа, Кол вели да су били пре свега заокупљени сточном трговином, нарочито продајом свиња. Шетајући околином мађарског велеграда, на обронку Блоксберга сусрео је једног пастира („Србин или Србијанац или Рашанин – то је све исто...“¹⁴⁶¹), који беше врло задовољан уносним свињарским послом. Сличних запажања био је и **Александар Гиљфердинг** петнаестак година касније. У путопису „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији“ он православне Србе оцењује најактивнијим и најпредузимљивијим елементом.¹⁴⁶²

У доколици Срби су имали обичај да уживају у топлим купалиштима (бањама) те је немачки путописац сматрао да су они баш због тога и населили део Пеште у којем се налазе три од пет топлих сумпорних извора из времена старих Римљана – Блоксбад, Брикбад и Рајценбад (нем. Blocksbad, Brückbad und Raizenbad).¹⁴⁶³ Највећи део купалишних зграда остао је непромењен откако су их доградили Турци, а Брикбад је била највећа бања у Раценштату. Да би се истински упознао живот српског народа, вели Кол, треба посетити бање, у које су у великом броју долазили и отмени људи. Потанко је описивао магловиту атмосферу у њима кроз коју су промицали и стари и млади, мушкарци са женама и децом, купајући, клижући и шалећи се, наги и одевени. Чуо је да овде долазе сликари, како би изблиза изучавали људску анатомију, а он лично се чудио како се под овим необичним околностима понаша српски народ, за којег каже да је поседовао дубоко укоревљено **осећање стида**. Међутим, није видео било кога снуженог и један је од ретких странаца који се купао са Србима, приметивши како из неких посетилаца испливава истовремено и радост и сиромаштво. Пошто су купатила радила, како лети, тако и зими, многи сиромашнији долазили су у њих да се греју. Атмосферу је испуњавала и музика ромских и мађарских свирача, а мода је била „и српска и бечка“.¹⁴⁶⁴

Међу босанским католицима (до 16. века Србима или „Власима“), био је проминентан и удомаћен „косовски циклус“. Због поистовећивања Срба и „српске вире“ (или „старе вире“, тј. православља), престали су да користе етноним „Србин“, али је у 19. веку још увек било очувано у народу сећање о етничком пореклу. На пример, дана **22. јануара 1858**, забележен је у загребачким „Царско-краљевским службеним Народним новинама“ податак пренесен из пера руског конзула у Сарајеву **Александра Гилфердинга**, који донекле разјашњава замршеност етничких идентитета у Босни и Херцеговини тога доба. Текст је написан „по мишљењу Бошњака и по службеном казивању“, а спомиње **„три народа“** који живе у Босни, **„сви сèрбскога колиена и говоре једним језиком“**: „Турци“, тј. „мусломани“, „Латини“ (иначе „кèршћани, Шокци“), тј. римокатолици и „Сèрби“ („иначе хришћани, Власи“). У истом тексту, из фусноте се сазнаје и да католици православне

¹⁴⁵⁹ Исто, стр. 87.

¹⁴⁶⁰ Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung*, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842, стр. 451.

¹⁴⁶¹ Исто, стр. 253.

¹⁴⁶² Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1972, стр. 318.

¹⁴⁶³ Исто.

¹⁴⁶⁴ Исто, стр. 269.

називају „Власима“, а „Мусломани тако и једне и друге, тек чини се, нарочито православне“, док у Херцеговини католици називају православце „Кудровима“.¹⁴⁶⁵ Углавном, популарност српске епике подједнако је била заступљена код сва три „народа“, из чега се изродила жеља да „Краљевић Марко“ не буде само „српски јунак“. О овој чињеници нас обавештава анегдота овјављена у истим новинама два дана касније, **24. јануара 1858.** године: „*Тако је једанпут у једном сарајевском хану пиевао један католик уз гусле о Краљевићу Марку као да је био Латин. Мусломан га дуго слуша, али напоследку не неиздржа, него скочи, изтерже пиевачу гусле из рукух, па измахнувши њима рече: 'Мучи, болан! Четири стотине годинах турчили смо Марка и немогосмо га потурчити, а ти хоћеш за час да га полатиниш!'*“¹⁴⁶⁶

Занимљив текст који потврђује Колова и Гиљфердиногова запажања, може се прочитати у једном памфлету из 1853, штампаном у Дубровнику. У њему свештеник из Херцеговине „реда С. О. Фрање“, оштро одговара на „потворе и лажи“ из **„Српско-далматинског магазина“**. По њему, Срби су спретни у трговини и „они туте неће ни жидовим покорит се“.¹⁴⁶⁷ Што се тиче ношње, особито свечане, као и оружја док се могло носити, „доисто било је свиетлије и богатије у сербах, него у католицима“, јер се тобоже више воле украшавати него католици („пригнути на китју, и нијеки западн него католици“).¹⁴⁶⁸ У фратровој критици херцеговачки католици се нити једном речју не доводе у било какву везу с Хрватима и хрватском имену нема помена у књижици. Истина, кроз конфесионално разликовање, одриче се и припадност Србима, а фратар своју паству назива **„Славо-католицима“**. Ипак, Срби су за писца текста **„један народ са нама“, „једнојезични народ“, „једноплемена братја“, „домородници“** те да католици не завиде „братји сербима мноштво особах“, пошто **„један бо сами народ чинимо“**.¹⁴⁶⁹

У наведеном памфлету разоткрива се, донекле, **економска димензија србофобије у Херцеговини**, пошто Срби и тамо постају значајан фактор у развоју трговине, због чега их фратар пореди с Јеврејима. Сем тога, Срби све више учествују у политичком, економском и културном животу на простору данашње Хрватске, Славоније и Далмације. У Загребу уче великани, попут **Доситеја Обрадовића** и **Саве Мркаља**. Но, тек након проглашења **Патента о толеранцији** цара **Јосифа II Хабзбуршког** од 29. октобра 1781. године, бележе се Срби као **стални грађани Загреба**. Наравно, Срби се у Загребу, као што је напоменуто, појављују још у 15. веку, али тек је овај царски патент омогућио равноправност и могућност да постану део хрватског грађанства. Први српски свештеник у Загребу, сабрат манастира Лепавина **Герасим Марковић**, службује од 18. априла 1784. године на данашњем Тргу бана Јелачића, у једној кући бр. 2 „на Хармици“, коју је купио **Јаков Сужњевећ**. Појава православних Срба у Загребу изазвала је протест загребачких трговаца црквеним и градским властима већ 1780. године, јер је се родила бојазан да ће се заувек доселити. Ново српско грађанство временом заиста стиче значајан утицај у политичким и привредним пословима хрватских градова, посебно током Илирског покрета.¹⁴⁷⁰ Богати

¹⁴⁶⁵ N. N., „Bosna u početku 1858. godine (Nadalje)“, *Carsko-kr. službene Narodne novine*, God. XXV., U Zagrebu, U subotu, Dana 22. siečnja 1859., Broj 17, стр. 43.

¹⁴⁶⁶ N. N., „Bosna u početku 1858. godine (Nadalje)“, *Carsko-kr. službene Narodne novine*, God. XXV., U Zagrebu, U ponedjeljak, Dana 24. siečnja 1859., Broj 18, стр. 47.

¹⁴⁶⁷ *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj suprot potvoram i lažima, koje im se nabacuju u Magazinu sèrbsko-dalmatinskom izdatu 1851, sastavljena po jednome svešteniku iz Hercegovine reda S. O. Franje*, Dubrovnik, 1853, стр. 33.

¹⁴⁶⁸ Исто, стр. 38.

¹⁴⁶⁹ Исто, стр. 9-10.

¹⁴⁷⁰ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 88.

српски предузетници купују у самом центру града, тадашњем Иличком тргу и простор за своје гробље (тзв. „Иличко гробље“), на којем су сахрањивани све до 1877. године. Председник српске црквене општине **Јован Штова**, купује 1794. године за 4.000 форинти капелу Св. Маргарете, која ускоро добија име храм Преображења Господњег, служећи за духовне потребе Срба до 1866, када је освештана нова црква. Током читавог 19. века Срби активно делају на стварању заједничких хрватско-српских институција. Тако **Василије Николић**, бележник при Банском столу прикупља средства за Матицу илирску, док се други загребачки Срби придружују акцији за прикупљање средстава за изградњу **Народног музеја**. **Ђуро Поповић**, угледни трговац, постаје један од оснивача првог **Глазбеног друштва у Загребу**.

Христофор Станковић, такође трговац и присталица Илирског покрета, купује 1833. зграду у којој ће се одржавати прве хрватске позоришне представе. Ради се о тзв. „**кући Станковић**“ или „**палачи Станковић**“, која се и данас налази на Тргу бана Јелачића број 1 (Илица бр. 2). Христофор је купљену зграду доградио и она је најстарија сачувана зграда на главном градском тргу те једна од најстаријих у целом загребачком Доњем граду.¹⁴⁷¹

Међу истакнутим припадницима српске заједнице у Загребу био је још један трговац, **Анастас Поповић**, члан управе **Илирске читаонице**, председник **Прве хрватске штедионице**, утемељитељ **Народног дома у Загребу** и човек који је увео народни језик у пословни живот свог града и читаве Хрватске. Ту су и многи други знаменити Срби, који су учествовали у **друштвено-политичкој, економској, културној изградњи и промовисању Хрватске**, попут: **Николе Тесле, Јосифа Панчића, Николе Крстића, Димитрија Деметра, Мојсија Балтића, Павла Соларића, Огњеслава Утјешиновића Острожинског, Јована Субодића, Бранка Радичевића, Меде Пуцића, Максимилијана Прице, споменутог Петра Прерадовића, Валтазара Богишића, Јована Живковића Фрушкогорског** и многих других.

Међу истакнутим Србима рођенима на простору тадашње Хрватске, Славоније и Далмације, као што се види, стицајем политичких околности било је и приклоњених **хрватској правашкој идеологији**, што је само показатељ да је у тровековној стешњености, нелагоди у окружењу које стиматизује „шизматике“, било врло лако постати Хрватом. Но, с друге стране, јављају се и национално свесни Срби католици, као и они који су били здушни заговорници „једноплемености“ – Југословени или „илирци“. Потоњи, не схватајући да је „илиризам“ био сам пут ка стварању „Велике Хрватске“, пришао је из племенитих намера овом покрету. О ванредном доприносу и успешности „илиризма“ у зацртавању хрватских националних интереса, промишља истакнути хрватски научник **Никша Станчић**: „Доба препорода је, надовезујући на елементе хрватске културне традиције и надмашујући је, створио јединствени хрватски стандардни језик и јединствено хрватско латиничко писмо те положило темеље сувременој хрватској књижевности и опћенито сувременој хрватској култури. Обликовало је политички програм самосталности и цјеловитости Хрватске у склопу Хабсбуршке Монархије који је покрет 1848. год. дијелом и остварио, а остао је темељем политике националног покрета у другој половини 19. ст. У доба препорода успјешно је проведена одлучујућа етапа у процесу обликовања модерне хрватске нације и афирмиран је хрватски национални идентитет. Препородна илирска идеја одиграла је улогу у неутрализирању кајкавског покрајинског партикуларизма и сузбијању претензија националних покрета код сусједних јужнославенских према хрватском националном интеграцијском простору. Препород је

¹⁴⁷¹ Zlatko Karač, „Kuća Stanković u Zagrebu: Studija arhitektonskog razvoja“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Архитектонски факултет, Свеучилиште у Загребу, Vol. 15, No. 1(33), 2007, стр. 58-60.

успјешно ријешио проблеме који су се постављали у вријеме кључно за обликовање савременог хрватског националног идентитета. Отпочете процесе наставит ће и коначно дефинирати каснија раздобља градећи на темељима које је поставило препородно доба.¹⁴⁷² Исти аутор констатује Гајево прихватање **Коларове** (Ján Kollár) класификације и идеје о јужнословенском језику, али му није било прихватљиво српско име које је Колар на почетку користио за јужне Словене те га је заменио илирским, „из хрватске културне традиције“.¹⁴⁷³ Гају је, вели даље Станчић, био драгоцен Коларов ауторитет у славенском свету, на који се могао позвати у побијању схватања Копитара, Караџића и Шафарика. Тако је „илирским језиком“ пребрисао границу коју су преко „хрватског националног интеграцијског простора“ они повлачили и делили га између словеначког и српског језика и народа. То ће отворити пут „уједињавању Хрвата у стандардном језику“, премда је водио преко замишљеног уједињења свих јужних Словена „у једном стандардном језику“.¹⁴⁷⁴ Одлучујући се за штокавицу, као стандардни језик, Гај се придржавао својих дотадашњих начела која су произишла из „раније праксе у хрватској књижевној и лексикографској продукцији“, истиче исти аутор, али Гај није поступио произвољно, него се приклонио превладавајућој тенденцији „коју је истодобно констатовао гроф Јанко Драшковић“ те је стога 1832. год. своју „Дисертацију“ написао на штокавштини успркос томе што је сам био „рођени кајкавац“.¹⁴⁷⁵

Станчић, често цитирани хрватски историчар (посебно се бавио генезом хрватске нације), запажањима у овом раду верификује потврду да је Гај, вештим манипулисањем на релацији „језик-илиризам-хрватство“, утврдио темеље на којима је интегрисана хрватска нација. Судећи на основу ауторових закључака, Гај и други илирци, деловали су **на уштрб културне, језичке и историјске баштине Срба и Словенаца**.

4.3. Српско-хрватски политички, религијски, економски и културни антагонизми од 1848. године до краја XIX века

4.3.1. Срби и Хрвати у време „Пролећа народа“

„Пролеће народа“, с темељима у енглеској индустријској револуцији, убрзало је привредни развој европског континента, али се друштвени односи нису променили: дошло је до привредног напретка, али и стагнације друштва. Без националних држава, бројни народи чекали су тренутак да их оформе, тако да су неке револуције из 1848/49. године биле социјалне или пак национално-ослободилачке, а понегде су се те особености прожимале. Талас револуције се исте године пренео из Француске на просторе истока и југоистока Европе, захвативши Мађаре, Србе и Хрвате.

Неки српски историчари, попут академика **Василија Крестића**, сматрају да је **мржња** између Срба и Хрвата почела да се јавља **револуционарне 1848. године**. Тада су Срби на подручју Аустријског Царства достигли врхунац националног узлета под вођством **Светозара Милетића**, а „цветно доба“ овог покрета трајало је до слома **Велике источне**

¹⁴⁷² Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod - Ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, Vol. X, Br. 1, Veljača 2009, Križevci, стр. 17.

¹⁴⁷³ Исто, стр. 12.

¹⁴⁷⁴ Исто.

¹⁴⁷⁵ Исто.

кризе 1878. године. Од тада почиње опадање политичке снаге, воље и улоге Срба у Угарској и омоћавање Хрвата.

Цењени српски историчар **Срђа Трифковић** србомржњу проналази у „**опсесивној аристократској огорчености на крајишке привилегије**“, која сеже у 17. век. Преносила се са једне генерације на другу, а демократизовала се по слому феудализма 1848. године. Православни грађани-војници Војне границе постају од тада „непожељни странци“, пише Трифковић, који инсистирају на задржавању различитог имена и аутономног правног статуса у односу на грађанску Хрватску, као и на православној вери. У историјском корену усташког злочинства, вели исти аутор, лежи „вековна тежња хрватске феудалне и црквене елите да наметне правну и верску хомогеност и наметне политичку покорност“, а таква културно хомогена национална држава „**није могла бити створена без етничког чишћења**“. Да би се будући усташки пројекат учинио могућим, „емоционално атрактивним и културно одрживим за потенцијалне следбенике“, неопходно је било осмислити **расну различитост**.¹⁴⁷⁶

Неповерење према Хрватима, зачеци **кроатофобије**, назиру се пак у Гарашаниновом „**Начертанију**“; у изостављању читавог поглавља који се тицао односа Србије и Хрватске. Према **Василију Крестићу**, одељак о Хрватима изостављен је стога што Франтишек Зах „у Хрвате, као поданике Аустрије, није имао довољно поверења“; у њима је видео „продужену руку суседне Монархије“; али и стога што је код Хрвата „национална свест била (...) у повоју и то само у једном танком слоју грађанства, претежно интелектуалаца, док је већина хрватског становништва била још далеко од свих националних и политичких токова“.¹⁴⁷⁷

Гарашанин није желео да ослонац и сарадњу тражи код Хрвата, јер они до тада „ничим још нису показали“ да су спремни да изиђу из оквира Аустрије нити су у „друштвеном и економском погледу националне и политичке свести достигли онај степен који би их чинио способним и вољним за ослободилачку и ујединитељску акцију које је предвиђало „Начертаније“.¹⁴⁷⁸ Крестић упућује на пажљивије читање „Одношенија Србије према Хорватској“, како би се схватило да је Франтишек Зах имао „готово идеализовану“ представу о илирцима, тврдећи наивно да њихов предводник Људевит Гај не жели илирско краљевство, „него управо србско царство у фамилији Карађорђевићевој“ и да је на то „цело његово тежење управљено“.¹⁴⁷⁹ Гарашанин је, по гледишту истог аутора, био мишљења да се уједињење мора обавити у етапама па је прву јасно означио у „Начертанију“, а другу је изоставио, „не зато што није желео њено остварење, већ стога што ју је препустио будућим генерацијама, баш онако како ју је историја режирала“.¹⁴⁸⁰

Дешавања те године на политичком и војном пољу на простору Угарске, разјашњавају „великосрпске ставове“ Илије Гарашанина, као и **прве озбиљне турбуленције у српско-хрватским односима**. Наиме, духовни вођа Срба у Аустрији **Јосиф Рајачић**, тада још митрополит, формирао је савез с Хрватима и Аустријом и постао вођа **Српског народног покрета (Српска револуција 1848-1849)**. Он је **13. маја 1848.** сазвао **Мајску скупштину** у Сремским Карловцима, где је установљена **Српска Војводина**. На овом највећем народном сабору још од пропасти средњовековне српске државе, састале су се делегације

¹⁴⁷⁶ Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: toward a rational debate“, *Istorija 20. veka*, 1/2020, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2020, стр. 207-208.

¹⁴⁷⁷ Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 12-13.

¹⁴⁷⁸ Исто, 13.

¹⁴⁷⁹ Исто.

¹⁴⁸⁰ Исто.

из аустријских провинција и Кнежевине Србије. Рајачић је проглашен за патријарха, **Ђорђе Стратимировић** за вођу војске, а **Стеван Шупљикац** за војводу. Донесени су и други важни закључци, смернице **српских интереса** на простору Аустријске царевине, дотичући се политичких слобода у царству, граница Српске Војводине, политичког савеза с „Троједном краљевином Хрватске, Славоније и Далмације на темељу слободе и савршене једнакости“ итд.¹⁴⁸¹ У борбама које су уследиле против Мађара, учествовале су и добровољачке јединице из Кнежевине Србије, а када је Мађарска револуција угушена, формирана је **1849.** нова круновина – **Војводство Србија и Тамишки Банат**. Рајачића су поставили за комесара, што је крајњи исход Српске револуције из 1848. године. Запажену улогу српског родољуба имао је **Константин Пеичић**, лекар и књижевник, челник Главног одбора и „духовни вођа“ Српског народног покрета, „страх и трепет свима онима који су према Покрету били непријатељски расположени“.¹⁴⁸²

За овај рад важан је извештај Пеичићеве поверљиве мисије, у којој је као вођа депутације био задужен од стране Главног одбора, да жеље Мајске скупштине пренесе цару **Фердинанду I** (Ferdinand I. Karl Leopold Joseph Franz Marcellin) и Хрватском сабору. Паробродом се упутио 26. маја 1848. из Земуна у Загреб, претходно се видевши потпуковником **Фердинандом Мајерхофером** (Ferdinand Franz Xaver Johann Freiherr Mayerhofer von Grünbühel) и патријархом Рајачићем, који је кочијом кренуо пут Загреба. Мајерхофер је био аустријски генерални конзул у Београду и улога му је била да потчини Српски народни покрет интересима бечког двора. Пеичић се успут заустављао на паробродским станицама и окупљеном народу објашњавао циљ колективног путовања, а редовно је одржавао састанке с депутирцима, како од Земуна до Загреба, тако и од Загреба до Инзбрука. Дана 29. маја депутација је стигла у хрватску престоницу, свечано прихваћена од „грађанства и академске омладине“. Но, из неких других извора, дознаје се да српска свита и није „сјајно дочекана“ или да је „дочек могао бити бољи“, што је **Димитрије Матић**, члан Главног одбора, приписао „неискреном држању Хрвата према Српској Војводини“.¹⁴⁸³ Хрвати нису с одушевљењем прихватили проглашење бана Јелачића за „српског војводу“, од стране војвођанских Срба, те су током честих здравица с депутирцима редовно изостављали ово звање. **Атанас Поповић**, угледни загребачки Србин, известио је изасланике да је у граду, након што се дознало за избор војводе, ситуација била до те мере усијана, да је постојао план да сви Срби буду побијени. Пеичић је појаснио и намеру „сережана Шокаца“, који су припремали „Вартоломејску ноћ“ представницима Срба, наводећи да су се бојали да ће им „шизматички патријарх“ бана Јелачића „повлаштити“.¹⁴⁸⁴

Овај податак јасно указује на два битна историјска факта, недовољно историографски обрађена: 1) „сережани Шокци“, тј. **хрватски „пандури“**, органи јавног реда и мира у Загребу, настали су од пређашњих граничарских војних „бандерија“. Имали су важну улогу у креирању политичке климе на посматраним подручјима, а тиме и приличан утицај на самог бана; 2) бојазан да би се бан Јелачић могао „повлаштити“ (прећи у православље), упућује на **националну неконзистентност славонских Шокаца** (у које је спадао и сам хрватски бан). Шокци, премда католици, тада се још увек у статистикама и етнографијама

¹⁴⁸¹ Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 11-13.

¹⁴⁸² Миховил Томандл, „Улога Д-ра Константина Пеичића у Српском покрету 1848-1849 године“, *Зборник за друштвене радове*, Бр. 18, Матица српска, Нови Сад, 1957, стр. 58.

¹⁴⁸³ Исто, стр. 62.

¹⁴⁸⁴ Исто.

прибрајају „српском племену“, како због штокавског језика којег користе, тако и због других културних блискости с православним Србима („Рацима“, „Рашанима“). За њих су Хрвати, као што је читљиво у више писаних извора, близак католички народ, али који говори кајкавским дијалектом. Лингвистички им је удаљенији од Срба, а и обичаји су понешто другачији с друге стране речице Илове, природне границе Славонаца и Хрвата. Ове околности увелико ће променити **илирци**, који ће прихватити штокавско наречје као основу хрватског књижевног језика, чиме ће постепено, током неколико десетлећа, осмишљеним митологемама и активностима прелата, привући Шокце и Буњевце у табор хрватске нације. Оно што их је, сем вере, додатно зближавало, свакако су вишевековне државно-правне везе под угарском круном Св. Стефана.

Надаље, пошто су Хрвати у Загребу умирени да се бан Јелачић неће „повлаштити“, одржана је заједничка конференција Срба и Хрвата, на којој су од домаћина учествовали барон **Фрањо Кулмер**, **Метел Ожеговић**, **Људевит Гај** и **Иван Кукуљевић Сакцински**. Договорено је да српска и хрватска делегација заједно оду код цара и пред њим заступају „српску ствар исто тако као и своју и да ће Србима, за остварење њихових тежња, пружити увек своју физичку и моралну помоћ“. Све то усвојио је и Хрватски сабор на седницама од 5. јуна и као своје закључке унео у Зборник закона Троједне краљевине.¹⁴⁸⁵ Људевит Гај је на крају замолио патријарха **Јосифа Рајачића** да „**инсталира бана**“, чему се он испрва успротивио, изјавивши да би тиме можда повредио права католичког клира и хрватског народа.¹⁴⁸⁶ Ипак, попустио је пред упорним молбама и извршио је свечани чин устоличења тог **5. јуна 1848.** године у цркви Светог Преображења у Загребу. Односно, како је забележио **Рудолф Хорват**, „замоле Хрвати патријарку Рајачића, нека он инсталира бана“, чему се он одазвао, тако да „никада још није било толиког одушевљења пригодом инсталације банове“.¹⁴⁸⁷ **Јосип Јелачић**, родом из хрватске официрске породице (поједини српски аутори називају га „Србином католиком“), рођен је у Петроварадину. Године 1848. бечки двор именовао га је за тајног саветника, генерала, команданта банских регименти, подмаршала и врховног заповедника војске у Хрватској и Војној крајини, а потом и за бана Хрватске и Славоније, без знања угарске владе. По „старом обичају“ и „краљевској одредби“ бана је требало да прогласи загребачки бискуп **Јурај Хаулик**, који је избегао ту дужност и отишао из Загреба.

Исте године код Срба се јављају сумње и срџба због неспремности бана Јелачића да на време, по савезничком договору, војно помогне у борбама против Мађара. Католичко становништво Војводине послушало је наређења бана и није се одазвало српским позивима, што је код патријарха Рајачића изазвало разочарење и гнев. Наиме, бан не само да је још након Мајске скупштине обећао у једном писму „Правителству српском у Београду“, да ће „у предстојећим нам опасностима српски свеједно као и хрватски Народ заступати и против сваког нападања инородни народа бранити до посљедње капи крви“, него је прихватио и захтеве српског народног сабора у вези наизменичног бирања банова, чиме је гарантовао **равноправност Хрвата и Срба у заједничкој држави**: „А жеље њиове, да Банови хрватски буду бирани наизменице из западне и источне вјере, а тако исто и војводе српског народа да се једанпут из једног и други пут из другог вјероисповједања узимљу, најпосље и Министри да буду једнаким дјелом Хрвати и Србљи — јесу посве

¹⁴⁸⁵ Исто, стр. 63.

¹⁴⁸⁶ Исто, стр. 64.

¹⁴⁸⁷ Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906, стр. 124.

праведне — и ми се овђе при постављању званичника по таквим основам, које свим жељама одговарају, већ и владамо.“¹⁴⁸⁸

Стајалишта Срба из Србије према хрватским вођама била су идентична, што је већ напоменуто: **Илија Гарашанин**, сагледавајући ситуацију преко границе, схватио је да бан Јелачић није наклоњен ни Србима ни Мађарима па га је у једном писму назвао „лажљивцем“.¹⁴⁸⁹ Речи упућене **Авраму Петронијевићу 15. августа 1848.** године, делују помало визионарски: „Бан и Мајерхофер са двором врло су ми подозрителни. Могу они Маџаре тући, али ни Србима бољег добра не желе него Маџарима. Све се бојим најпре ће Маџаре, па после и Србе и зато ми је врло жао што ова два народа не умједоше да певају за душу нашој комшиници“.¹⁴⁹⁰

Пар недеља пре тога, на Видовдан, командант српских добровољаца, војвода **Стеван Петровић Книћанин** жали се у писму будућем државнику и генералу **Миливоју Петровићу Блазнавцу**, да Хрвати ништа не предузимају, док се Срби боре и гину против Мађара.¹⁴⁹¹ Патријарх Рајачић, огорчен на хрватског бана, писао је тих дана: „На мојој совјести тешки камен лежи, а тај је камен савез са Хрватском. (...) Једна је из целе ове заплетене трагедије истина, и то је истина велика, света, чиста: да кад Србин нестане, то неће ни Хрвата поред Мађара бити. Само ће та разлика у падању бити: Срби кад падну пашће због поштења; али кад у овој игри падну Хрвати, шта ће на њином гробу остати?“¹⁴⁹²

Ипак, српски народ се и даље уздао у бана Јелачића. У „Позорнику Војводства Србије“, под насловом „Чувства народа србског при доласку Јелачића Бана у Војводовину Србију месеца маја т. г.“, адвокат Петар Јовановић, који је с баном уговарао војни савез, пише: „Светли Бане, Ти и онда; кад си од нас далеко удаљен био, на твоје, као што ју свагда омиљено именујеш, „Браћу Србе“ заборавио ниси: но и по среди ужасне грмљавине рикајући' топова, и стра'овите звуке севајући' оружја, о срећи Срба, за коју смо се ми онда сами у пределима нашим борили, свагда си се својски побринуо, и старао. Зна то народ србски, и пред светом исповедајући братински признаје...“.¹⁴⁹³

У исто време угледни Срби Славоније, Хрватске и Далмације, устају у одбрану својих „старих права и повластица“, али траже и зајамчене уставне слободе, у духу Пролећа народа. Из Дубровника априла 1848. године стижу захтеви у којима се тражи слобода за православно вероисповедање, школство, плаћање српских свештеника из државне касе, постављање истакнутих Срба на битнија административна места итд.¹⁴⁹⁴ Од тада српски народ полако и значајније улази у политички живот аустријских покрајина, тако да његови представници 1848. чине готово „половину саборских заступника“ и то у оној скупини која инсистира „на радикалним решењима отворених питања“.¹⁴⁹⁵ Крајишки првак из Огулинске регименте **Петар Матић**, пише Људевиту Гају: „Не крпеж, него нов Устав за сву троједну краљевину без разлике њених становника води нас к циљу! (...) Што се пак Крајине тиче, то и она нек буде савршена учасница тога Устава, нека и на њу сија

¹⁴⁸⁸ Ђуро Шурмин, „Бан Јелачић и Србија 1848 године“, Политика, бр. 7229, Београд, 17. јуни 1928, стр. 4.

¹⁴⁸⁹ Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке Монархије*, Српска књижевна задруга, Београд, 2010, стр. 370.

¹⁴⁹⁰ Василије Ђ. Крстић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 19.

¹⁴⁹¹ Ivo Vukcević, *Croatia 3: New Language, New nationality, and New State*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2013, стр. 188.

¹⁴⁹² Славко Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке Монархије*, Српска књижевна задруга, Београд, 2010, стр. 373.

¹⁴⁹³ Петар Јовановић, „Чувства Народа Србског при доласку Јелачића Бана у Војводину Србију мјесеца Мая т. г.“, *Позорник Војводства Србије*, Брзотискомъ Дра Дан. Медаковића, У Земуну 19. Јулија 1849, стр. 21.

¹⁴⁹⁴ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991, стр. 88.

¹⁴⁹⁵ Исто.

сунце једнакости, правде и слободе, као и на осталу браћу. Јарам војничтва нека не убија само њен цват. (...) Ко, браћо незна граничарски јарам, граничарске ране, граничарско зло или ко душе и срца према њему нема, тај им није кадар ни помоћи; тај боље нека ћути.“¹⁴⁹⁶

Осим огорчења изазваног млаким реаговањем Хрвата током рата, код Срба се **кроатофобија**, бар у политичким круговима, јавља и као одговор на **великохрватске претензије на Војводину**. Конфликтна ситуација иницирана је „питањем Срема“, које је већ било решено одлукама Мајске скупштине и Хрватског сабора: Срем улази у састав Војводине, а она је заједно с Хрватском требала да ступи у „равноправну државноправну везу“, што је било компромисно решење. Но, чим се **1849.** приступило решавању територијалног питања, хрватска страна истицала је да је Срем саставни део Троједне краљевине, позивајући се на „државно и историјско право“. С друге стране Срби су истицали и „историјско“, али и „национално-етничко право“, позивајући се и на чињеницу да је одлуке Мајске скупштине, по којима је Срем у саставу Војводине, прихватио Сабор Хрватске. Да би се питање Срема и Војводине некако решило, хрватска и српска делегација састала се на разговорима у Бечу. Хрвати су захтевали да се Војводина уједини с Хрватском и заједно да постану „једно неразделиво тело“ с баном на челу, који би истовремено постао српски војвода. Срби су одбацили овакве захтеве уз сагласност с председником владе Аустрије, кнезом **Феликсом Шварценбергом** (Felix Ludwig Johann Friedrich Prinz zu Schwarzenberg), који је такође прихватио чињеницу да у Срему претежно живе Срби, као и да се без Срема област не би ни могла назвати Српском војводином. Од тада, како закључује Василије Крестић, **српско-хрватски односи постали су „дубоко поремећени“**.¹⁴⁹⁷

Започео је и „**новинарски рат**“ између српског листа „Позорник Војводства Србије“ и хрватских листова: „Славјанског југа“, „Зидславише Цајтунга“ (нем. „Südslawische Zeitung“) и Гајевих „Народних новина“. И док су Хрвати упозоравали да Срби неће имати користи од самосталности Војводине „због премоћи Мађара, Румуна и Немаца“, Срби су се пак позивали одлуку о равноправности свих народа Војводине усвојеној на Мајској скупштини. Посебно се стапању Хрватске и Војводине противио патријарх Рајачић, који се прибојавао хрватске супремације у таквој политичкој заједници. Ваљан пример је чланак у „Позорнику“ од 18. октобра 1849, у којем се разматрају одлуке Банског већа у погледу јавног образовања у Хрватској и Славонији, које су биле неповољне по Србе. Веће је одлучивало и о отварању гимназија и богословија на подручју Срема, који је, по претходној одлуци Сабора, припао „војводству српском“ па се на крају текста огорчено закључује: „Хрвати браћо! Овај поступак не води к добру; то неће срца наша свезати, но јошћ ће већма раздор и неслогу међу народ наш једнородни посејати! Разсудите, шта радите. Размислите да тим и себи јаму копате! Србину, ако дирнеш у цркву, дирнуо си му у очи у главу; а без Србина, Хрвати, шта сте?“¹⁴⁹⁸

Уважени аустријски историчар **Хајнрих Фридјунг** (Heinrich Friedjung) такође је фобичну жижу установио за тај период српско-хрватских односа, закључивши да су Срби постали огорчени на Хрвате након одбацивања предлога да српски крајеви Славоније и Срем потпадну под Војводину. Одређујући **час рађања кроатофобије**, он вели: „Ми можемо тврдити да откад је изашао Патент од 18. новембра 1849. тако су Срби омрзнули

¹⁴⁹⁶ Исто.

¹⁴⁹⁷ Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Београд, 2012, стр. 8-9.

¹⁴⁹⁸ Беогр. С. Н., „Хрватска и Славонија“, *Позорникъ Войводства Србіє*, Брзотискомъ Дра Дан. Медаковића, У Земуну 18. Октобра 1849, стр. 185.

*Хрвате да никад ни Маџаре нису тако мрзели.*¹⁴⁹⁹ Обзнаном Патента цара Фрање Јосифа, Срем је ушао у састав Војводства Србије и Тамишког Баната, након чега су „привремено (...) обустављене све дотадашње хрватско-српске расправе око припадности те области“, сматра пак Крестић.¹⁵⁰⁰

По свему судећи, „српско-хрватски гранични спор“ има свој корен у **Карловачком миру** (1699), када Славонија и део Срема одлазе из састава Османлијског царства и прикључују се Хабзбуршкој монархији. **Пожаревачким миром** (1718), у посед бечког двора доспео је и остатак Срема. Унутар аустријске монархије Срем је поново прикључен ослобођеној Краљевини Славонији, с источном границом на Дунаву, као и Војној крајини која се протезала дуж реке Саве. **Краљевина Славонија** постаје саставни део **Краљевине Хрватске и Славоније** након **Хрватско-угарске нагодбе (1868)**, док је **Славонска војна крајина** припојена **1881. године Троједној Краљевини Хрватске, Славоније и Далмације**, премда је Далмација била административно одвојена.

Краљевина Хрватска и Славонија постала је круновина са **широком аутономијом** унутар угарског дела Аустроугарске монархије, дефинисана као „**политички народ**“, али је у порезним и војним питањима њен надзор био минималан. На тај начин, опет историјским сплетом околности, „потезима пера“ великих сила, посебно Аустрије, Хрватска је од 17. века и стварања заједничког Хрватско-славонског сабора ширила политички и културни утицај на Славонију, да би је на концу у потпуности похрватила, као и читаву Далмацију. Овде се ваља поново подсетити да се први заједнички сабор Славоније и Хрватске састао у Загребу 1533. године под хабзбуршком круном, у нарочитим околностима, када је се појавила **нужност заједничке одбране од турских освајања**, пошто је Угарска практично била освојена. Потом се тек од 1681. усталио пуни назив установе – **Сабор Краљевине Хрватске, Далмације и Славоније** (Congregatio Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae), који се одржао до 1918. Исто тако, споменуто је да је хрватизација Славоније и Далмације, овим саборским „премештањима“, добила своју „правну и историјску снагу“. Срби, који су неколико векова чинили кључну војну структуру у одбрани и ослобађању Славоније, Далмације па и старе краљевине Хрватске, скрајнути су на политичке маргине царства, остајући ускраћени у националним правима и немоћни пред мешетарењима хрватских „праваша“ и других „очева нације“, помаганих свесрдно од Бечког двора и Католичке цркве.

4.3.2. Рефлексије покрета католичких Срба на српско-хрватске нетрпељивости

На југословенском југу католички Далматинци, пре свих Дубровчани, у посматраној епохи нису имали развијену нити хрватску нити српску националну свест. Како тврде неки историчари, сећање да су старином потомци српског народа је потискивано је и пре 14. века, уступајући место **регионалној** или **религијској идентификацији**. Највероватнији узроци леже у засебном економском и политичком развоју дубровачког града-републике и његовој етничкој и културној шароликости, уз снажно учествовање Католичке цркве у свакодневном животу. У град-републику, најзначајнији трговачки центар источног Јадрана, настањивале су се породице различитог етничког порекла, због пословних потреба или политичких разлога. У таквом окружењу неретко су се јављале

¹⁴⁹⁹ Heinrich Friedjung, *Österreich von 1848 bis 1860*, Band I, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1908, стр. 422.

¹⁵⁰⁰ Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Београд, 2012, стр. 11-12.

етнокултурне дуалности, што је временом довело до **декомпозиције српског етничког идентитета** и метаморфозе у један нови, регионални, **дубровачки идентитет**.

Ипак, захваљујући Српској револуцији и коначном ослобођењу српског народа од Османлија у 19. веку, „на крилима српске славе“ процветао је и покрет **Срба католика**, премда је дубровачка властела вековима била религијски искључива и спроводила снажну дискриминаторску политику према православцима. Многи Дубровчани, као и добар део далматинске интелигенције, познавали су и бавили се историјом Срба. Међу племством је било и оних који су очували сећање на српске корене, али до постепеног националног буђења долази тек након пада Наполеонове власти у Далмацији. **Медо Пуцић**, цењени књижевник, научник и политичар, један од најпознатијих представника дубровачких Срба католика. Да су и старији дубровачки патрицији, вековима пре, били надахнути историјом Срба, сведоче дела **Мавра Орбинија**, **Динка Рањине** или **Ивана Џиве Гундулића**. Аутори који Дубровник посматрају делом српског културног миљеа, посебно „аутохтонисти“, цитирају један од Гундулићевих стихова из „Османа“: *„Од Лесандра Сарбљанина, Варх свиех царах цара славна“*¹⁵⁰¹. Истовремено, њиме настоје да српство повежу и с античком Македонијом, што понајбоље показује углед којег је имала српска држава на далматинском југу. Гундулић је сврстан 1993. године међу „100 најзнаменитијих Срба“ одлуком стручног одбора, којег су чинили српски академици и други истакнути научници, због чега се и данас негодује у највишим хрватским академским круговима. За разлику од чврстог хрватског става, српски је нешто помирљивији и домаћа наука настоји дубровачку књижевност да подели с Хрватима. Према Закону о културном наслеђу из 2021. године, у члану 23. стоји „да стару и ретку библиотечку грађу чине старе српске књиге“, у које су сврстане и „издања дубровачке књижевности, која припадају и српској и хрватској култури, закључно са 1867. годином“.¹⁵⁰² Да су српско-дубровачке **културне везе** заиста неговане вековима, доказују активности Џивиног потомка **Тројана Гундулића** „од великог града Дубровника“, који је 1552. године организовао штампање **„Четвороблаговјестија“**, прве србуље штампане у Београду.¹⁵⁰³

Половином 16. столећа племић и песник **Динко Рањина**, у књизи „Плесни разлике“, историји српског народа поклања изнимну пажњу, угледајући се на неке „староставне изворе“, који су изједначавали просторе античке Македоније с митском Србијом на Егеју: *„Краљ Лехсандро велики, од Сàрбљи господар, кои свит доби вас, подступивши с војскоме Тебу град гàрчки, ки му се биеше одвàргао, узамши га напoкoн, посиече шeст тисућах душах, а тридесети тисућах заробивши пака прода, војсци давши слободу, да вас град поплиене, и пака развàргу мире му на земљу...“*¹⁵⁰⁴

Међу најутицајнијим католичким Србима 19. и 20. века био је **Лујо Бакотић**, правник, лексикограф, дипломата и публициста, родом из Сења. Извесно време био је у **Далматинском Сабору** представник **Српске странке**, као и члан комисије српске владе за **израду пројекта конкордата** између Краљевине Србије и Ватикана. Својим радом утицао је на многе далматинске католике у 19. и почетком 20. века, који су прихватили српски национални идентитет. У делу „Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до

¹⁵⁰¹ Ivan Gundulić, *Osman*, Tiskom Ljudevita Gaja, Zagreb, 1844, стр. 30.

¹⁵⁰² *Закон о културном наслеђу*, Народна скупштина Републике Србије, Четвртак, 23. децембар 2021, <http://www.parlament.gov.rs...> Приступљено: 11.04.2023.

¹⁵⁰³ Ради се о четворојебанђелу, чији текст је удесио извесни монах Макарије из манастира Мркшине Цркве, док се за слова побринуо Радиша Дмитровић, тадашњи београдски кнез. (Видети: Никола Тасић, *Историја Београда*, Балканолошки институт САНУ/Издавачка кућа „Драганић“, Београд, 1995, стр. 107).

¹⁵⁰⁴ *Dinka Ranjine, vlastelina dubrovačkoga, Pjesni razlike, pisane 1550-1563*, Na novo preštampane nastojanjem i troškom Dra. Ljudevita Gaja, U Zagrebu, 1850, стр. VIII.

уједињења“, покушао је да појасни неодлучним католицима на просторима Хрватске, Далмације, Славоније, Војводине, Босне и Херцеговине, зашто би требало да се национално одреде као Срби: „У чисто народном погледу ми смо водили рачуна о чињеници да су Срби били Срби и још пре него су примили хришћанску веру.“¹⁵⁰⁵ Уосталом, Срби католици су током више деценија чинили **есенцију српске интелектуалне елите на Приморју**. Важно је истаћи да су се борили за национални интерес без присиле и користољубља те да су у томе били упорни и непоколебљиви све до југословенског уједињења, а неки и до краја Другог светског рата.

Светозар Борак поделио је **Србе католике** на „три типа“:

1) оне који су били верни свом српском националном осећању и конфесионалном католичком припадању;

2) оне који су због разних околности напустили православље и приступили католицизму, након чега су похрваћени;

3) најновији „одступници од српске националне припадности и од православне вере под притиском најогољеније силе“.¹⁵⁰⁶

Први „тип“, који се национално изјашњавао као „Срби католичке вере“, имао је властите културне, привредне и политичке установе, понекада врло утицајне. Тако Дубровчани **1892.** године подижу споменик **Ивану Гундулићу** залагањем **Српске дубровачке омладине**.¹⁵⁰⁷ Радило се о прослави тристагодишњице песниковог рођења, а прилози су стизали из разних крајева, највише из Србије.¹⁵⁰⁸ У Одбор за Гундулићев споменик ушли су угледни Срби католици: **Луко Зоре, Иво Казанчић, Перо Будмани, Медо Пуцић и Мато Водопић**. Србokatoliчки одбор упутио је **15. августа 1892.** и надахнуто писмо **Јовану Ристићу**, тада у својству намесника краља **Александра Обреновића**, у којем се истиче вековно српство и слава Дубровника.¹⁵⁰⁹

На прослави се ненадано појавио аустријски цензор, који је из припремљених говора избацивао све што је алудирало на српство Дубровника и српске династије. Помагали су му „праваши“ који су ометали прославу, што додатно скреће пажњу на спрегу аустријских државних власти и хрватских националиста на целом простору Троједнице. Праваши чак ни у сопственим памфлетима, углавном у издању управе недељника „Црвена Хрватска“, расправљајући о етничком карактеру Дубровника, нису оспоравали да се хрватско име „у

¹⁵⁰⁵ Лазо М. Костић, *Католички Срби: Политичко-историска расправа*, Српски културни клуб „Свети Сава“, Торонто, 1963, стр. 11.

¹⁵⁰⁶ Светозар Борак, *Срби католици*, Прометеј, Нови Сад, 1998, стр. 6.

¹⁵⁰⁷ У покрету католичких Срба у Дубровнику, био је и потомак Ивана Гундулића, Франо Геталдић-Гундулић, дубровачки градоначелник.

¹⁵⁰⁸ „Српске новине“ позивале су грађане да и они, осим одбора основаног и у Београду, помогну својим прилозима: „У мају месецу откриће се споменик српскоме песнику Гундулићу, у месту његова рођења, Дубровнику. (...) Грађанству препоручујемо да обилатим прилозима посведочи своје велико уважење према успомени нашег великог песника у Приморју.“ (Видети: *Српске новине*, Бр. 205, Год. LIX, У Београду у суботу, 19. септембра 1892, стр. 1036).

¹⁵⁰⁹ Писмо дубровачких католика је било надахнуто емоцијама према српству, што се види из следећих делова текста: „Нама Србима понос испуњава груди, кад год поменемо наш стари и толиком славом овенчани Дубровник. (...) Читаво коло песника даде нам тај наш прослављени град; њихова имена светле светлошћу јарком, која се не тули и која се неће угасити, док је у животу и једнога Србина. Прва звезда на овом светлом небу јесте Гундулић, који угледа света пре триста година, и чију тристагодишњицу свечано прослависмо и ми у Београду, при крају 1887. Рођен од Србина властелина, однегован у слободи и богатству, Гундулић се посвети науци. (...) У првом слави слободу свог милог Дубровника; у 'Осману' пева победну песму крста над полумесецом и прориче бољу будућност свом српском народу.“ (Видети: Јеремија Д. Митровић, „Српство Дубровника и великохрватски поход 'до Дрине' и Црне Горе“, *Catena Mundi*, Ибарске новости/Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 1992, стр. 322).

простога пука слабо чује“, откривајући да „туђинци“ који су настањени у Дубровнику „припадају већином хрватској странци“.¹⁵¹⁰

Овај часопис којег је покренуо **Франо Супило** на иницијативу „праваша“ и „народњака“, а у циљу анулирања „србијанске пропаганде“, узео је „себи задаћу, да бистри помућене умове и буди родољубље хрватско“. Ослањајући се на „Летопис попа Дукљанина“, „Црвена Хрватска“ је успешно пропагирала правашке идеје међу католичким Србима, упозоравајући их на „тројство које чини од вајкада српски Ја“: **православну веру, Душаново царство и ћирилицу**.¹⁵¹¹ Плашећи католичке Србе од могућег поправослављивања, праваша су уз свесрдну потпору Католичке цркве и Бечког двора успели да суспрегну србokatoliчки покрет на југу Далмације и Боки, исто као што су похрватили Шокце и Буњевце у Славонији, Војној крајини и Босни и Херцеговини.

Без обзира на етнодемографске промене које су уследиле од друге половине 19. века на посматраном подручју, историјска врела бележе да су Срби били важан фактор у подизању и очувању Дубровника, његовог трговачког и дипломатског снажења па све до ослобођења од Наполеонове Велике армије (*франц.* Grande Armée). То доказују и заслуге многих крајишких високих официра, попут споменутог аустријског подмаршала **Богдана Тодора пл. Милутиновића**.

Похрваћивање Дубровника олакшано је религијским поделама и вековном религијском несношљивошћу у Далмацији, а нарочито граду-републици. Иако не постоје поуздани подаци, могуће да је до католичко-православних размирица дошло убрзо након оснивања **Латинског Царства**, можда и пре. Дубровачка република је 1205. године, уместо дотадашње врховне византијске власти, примила млетачку, чиме је ојачао утицај Римске курије. До које мере је у Дубровнику узгајан антагонизам католика према православцима, сведочи писмо проте дубровачког **Ђорђа Николајевића**, од **22. марта 1848**, упућено далматинском владици **Јеротеју Мутибарићу**: „Овом приликом само укратко усуђујем се саопштити, како смо ми овдје у Дубровнику, одкако је конституција проглашена, умјесто весела величајшиј страх поднијели, будући су нам јавно и у очи пријетили, да ће нас на најмање комадиће исјећи. (...) Глас овај стигне у Котор, гдје су православни Срби много претежнији. Которски Срби поруче Дубровчанима, да не тичу тамошњу браћу, јер ако такну и једнога, они ни једног католика у животу оставити неће. Но и ова претња разјарене Дубровчане није могла укротити, док им не стигне другиј глас, који у случају обистињена не би имао шале, да се под градом Будвом укрцало у брод десет иљада Црногораца, који долазе Дубровчанима у походе, и да их питају, шта ће они са Србима.“¹⁵¹²

Ветар у леђа хрватски прелати добили су енцикликом „**Гранде Мунус**“ (*лат.* Grande Munus) **Лава XIII** (Leo PP. XIII, Gioacchino Vincenzo Raffaele Luigi Pecci) од **30. септембра 1880.** године, којом овај папа признаје изнимну важност деловања двојице словенских апостола Ћирила и Методија. Пошто је тиме одобрена употреба старословенског језика у богослужењу, за што се деценијама нарочито залагао бискуп Штросмајер,¹⁵¹³ ојачане су и

¹⁵¹⁰ N. N., *Dubrovčani, jesu li Hrvati?*, Preštampano uz njeke promjene i dodatke iz „Crvene Hrvatske“, Nakladom Uprave „Crvene Hrvatske“, Dubrovnik, 1892, стр. 109-110.

¹⁵¹¹ Исто, стр. 114.

¹⁵¹² Василије Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 5.

¹⁵¹³ Штросмајер је, из црквено-политичке визуре, у глагољашењу видео „инструмент за приближивање православљу“, тј. Србима, што је требало да доведе до јачања „јужнословенског блока“ у Хабзбуршкој монархији, оријентисаног против угарских националних интереса. (Видети: Andreas Gottsmann, „Ludwig von Thallóczy und die österreichisch-ungarischen Interessen im Adriaraum“, *Lajos Thallóczy, historičar i političar: Otkriće prošlosti Bosne i Hercegovine i moderna istorijska nauka*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine –

наде да ће Света столица подржати национално-еманципаторске напоре јужнословенских католика. Примећује се да је то подстакло рађање „новог глагољашког духа у Далмацији“, поставши „чврстим бедемом хрватског народа од свих врста страних претњи“, чиме је обеснажена тзв. „славо-далматинска идеологија“¹⁵¹⁴, тада још блиска српству. Истовремено, то је требало бити „јамство и охрабрење православним црквама да се у сједињењу с Католичком не требају бојати да ће изгубити своје обреде и језик“, а на крају енциклике упућује им се и позив на уједињење.¹⁵¹⁵ Већ **5. јуна 1881.** године, на празник Св. Ћирила и Методија, уприличене су прославе широм Далмације. Уз служење миса на црквено-словенском, „прваци народног препорода“ истакли су хрватске тробојке и запуцали из пушака „као на Божић“.¹⁵¹⁶ Далмација, која се дуго опирала партикуларистичком свешћу Славо-Далмата и Итало-Далмата, била је тако припремљена за завршну фазу хрваћења. Главни циљ Павлиновићевих следбеника био је развијање „хрватске националне свести“, „понорођење“ Далматинаца, увођењем хрватског језика у управу, школе и судове, пошто је то питање „нужно за собом повлачило и сва друга питања, културна и политичка“. О **језику** је најпре овисила и „национална припадност земље“.¹⁵¹⁷ Схватајући да су Јужни Словени католички језички разнородни, што није могло да иде у прилог хрватству, Павлиновић доводи у питање став да је језик суштинско обележје неке нације. По њему, он не може да буде довољан за стварање националне заједнице па пренебрегавајући различите историје других етноса, своју тезу поткрепљује и примерима: „У Америци и Швајцарској државна је заједница вањско обилежје народности, по којој људи, говорећи различитим језицима, који њемачким, који француским, који шпанолским, који инхлишким сви се ипак признају народности, једни америкаanske, други швајцарске.“¹⁵¹⁸ На концу, хрватски националисти су уз свесрдну подршку Свете столице, аустријске политичке врхушке и образовних институција, успешно инкорпорисали католичке Славонце и Далматинце у хрватску нацију, чиме је „**католичко српство**“ практично нестало као покрет.

Додуше, нису сви прелати Дубровника и околине били проноситељи антисрпских и прохрватских идеја. Било је бројних, попут **дум Ивана Стојановића**, који је истицао српске корене, оштро се супротстављајући хрватизацији дубровачких католика. Овај каноник у новинским чланцима јавно је осуђивао аустријско потпомагање великохрватске идеје и затирање сећања на дубровачко српство. У часопису „Срђ“, који је излазио уз мање прекиде од 1902. до 1908. године, написао је: „Дубровник и његова околица чисто је српски крај; ту су још, хвала Богу, живи српски обичаји, гусле и народна српска пјесма, ношња, говор, па и сујевјерје српско. (...) У осталом наши архиви и политични и судбени пуни су обилежја српскога, и то се не да затајат; ту имена и презимена откривају истину свакоме незаблијештену оку.“¹⁵¹⁹

Поједини аутори, попут **Светозара Борака**, кривицу за нестанак католичких Срба, њихово претапање у Хрвате, пребацују и **београдској интелигенцији** 19. столећа, њеној недораслости и неспремности за борбу против интереса Римске курије и Бечког двора,

Mađarska akademija nauka, Institut za istoriju, Odjeljenje humanističkih nauka, Knjiga 40, Sarajevo – Budimpešta, 2010, стр. 132-133).

¹⁵¹⁴ Mario Reljanović, „Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. No. 43, HAZU, Zagreb-Zadar, 2001, стр. 355-357.

¹⁵¹⁵ Исто, стр. 361.

¹⁵¹⁶ Исто, стр. 362.

¹⁵¹⁷ Исто, стр. 358.

¹⁵¹⁸ Mihovio Pavlinović, *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu*, Narodni list, Zadar, 1876, стр. 21.

¹⁵¹⁹ Дум Иван Стојановић, „Биљешке“, *Срђ*, Бр. 1, Дубровник, 15. јануара 1902, стр. 36.

поткупљивости, политичкој неписмености, недостатку елементарног патриотизма и равнодушности према осипању српског народа преко Дрине.¹⁵²⁰ Ишчезавање католичких Срба после Другог светског рата трагичан је и апсурдан процес с елементима **аутошовинизма**, пошто је у потпиривању ирационалне србофобије свој допринос дала и католичка интелигенција српских корена.

Историја Срба католика још увек је маргинализована, без обзира што је више значајних интелектуалаца у 20. веку покушало да скрене пажњу на ту проблематику, попут **Косте Милутиновића, Лује Бакотића, Николе Тоље, Лазе М. Костића** и других. Тако је 2015. године у Хрватском сабору дошло до жучне расправе о **Злати Бојовић**, историчарки уметности и универзитетском професору, Секретару Одељења језика и књижевности у Српској академији наука и уметности, због садржаја књиге „Историја Дубровачке књижевности“. У том раду, руководећи се методологијом историјске науке, дотиче се и српског карактера Дубровника у средњем веку. На пример, Бојовићева подсећа да су прве штампане књиге за Дубровчане објављене на ћириличном писму, а штампарије су још 1502. године поседовали католички свештеници, попут **Луке Радовановића**. Потом, документован је 1510. и неуспели покушај **Франа Ратковог Мацаловића** да „Разговоре са самим собом“ Светог Августина штампа „**српским словима и језиком**“ (лат. „in littera et idiomate serviano“), уз опаску да ће се књиге продавати у Дубровнику и делу Србије (лат. „hic Ragusii et in partibus Servie“).¹⁵²¹ Пошто је у Хрватској протумачено да је Злата Бојовић дубровачку књижевност и њене писце „прогласила српским“, замољен је и тадашњи хрватски премијер **Зоран Милановић** да се изјасни поводом „империјалистичких тежњи српске научнице“, што је и учинио, потцењујући њен рад. У расправу се преко узаврелих медија укључио хрватски повесничар **Иво Банац**, рекавши да цењеној ауторки не приличе овакве квалификације, пошто се ради о стручњаку за дубровачку књижевност. Не желећи да коментарише примедбе хрватских политичара и медија, српска научница је изјавила „да је њена књига (...) резултат озбиљног научног рада и да без читања никако не може да се пресликава на садашњу ситуацију“.¹⁵²² Време је најважнија категорија којом оперише историјска наука, а познавање и правилно разумевање контекста времена у којем су се неки догађаји десили, још увек су под снажним утицајем политике.

4.3.3. Хрватско-српски анимозитети и „источно питање“

Сваки поредак је „**сенка односа моћи, њен алтер его**“,¹⁵²³ приметио је професор **Драган Симић**. Тако је и међународни поредак последње четвртине 19. века био сенка односа националних моћи великих сила и оних које су се тек „осиљавале“. Трка за

¹⁵²⁰ Светозар Борак пише у књизи „Срби католици“: „Те Србе је сатро непосредан додир са србијанским политичарима, који нису били никад дорасли, изузев можда обреновићевске епизоде, изазову који је пред њих стављала Римска курија и германски продор на Исток. Поткупљиви, политички неписмени и са великим недостатком елементарног патриотизма, као и већина српске интелигенције, српски политичари и интелектуалци из Београда су, прије као и сада, гледала на осипање српског народа преко Дрине са неподношљивом равнодушношћу. Тако су нестали Срби католици из Дубровника, из осталог дијела Далмације и из Босне и Херцеговине. Београд није тада видео, ако што не види ни сада, да се преко Хрвата организује поход и на њега, једнако на Ваљево, Ужице и Чачак, као што се некад организовао на Дубровник.“ (Видети: Светозар Борак, *Срби католици*, Прометеј, Нови Сад, 1998, стр. 6-7).

¹⁵²¹ Злата Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 10-11.

¹⁵²² Марина Вулићевић, „Српска књига која је узнемирила Хрватски сабор“, *Политика*, Недеља, 01.02.2015, Доступно преко: <https://www.politika.rs...>, Приступљено: 01.08.2024.

¹⁵²³ Dragan R. Simić, *Poredak sveta, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Београд, 1999, стр. 223.

увећавањем националних моћи европских држава, као и САД-а, испољавала се у колонијалним конфликтима у Африци, Азији и Јужној Америци, али и у ослободилачким покретима малих народа, које су тежиле стварању сопствених држава. Ово је доба наглог развоја индустрије, технологије, средстава за комуникацију, изградње саобраћајница и иновација на пољу војне технологије. На афричком континенту су до 1912. само Либериа и Етиопија биле изузете од колонијалиста. Уместо капитализма заснованог на слободној конкуренцији јавља се нови империјализам, успостављен на монополу. Грозничаво распарчавање света довело је до сукоба интереса и неповерења између младих и старих светских сила, пропорционалан ојачавању њихових националних моћи. Немци, млада нација у привредном успону након „војне револуције“ 1860-их година и убедљиве победе у Француско-пруском рату 1871, руковођени виспреним **Бизмарком**, ускоро су почели да доминирају системом великих сила. Државници су опрезно деловали под новим поретком, тако да се дипломатска историја у деценији после 1871. назива и „**историјом трагања за стабилношћу**“.¹⁵²⁴

Распламсавање српско-хрватских анимозитета настављено је 1860-их, у време када је Аустрију оптеретила политичка криза. Наиме, након пораза у тзв. „**Рату браће**“ (нем. Bruderkrieg), Бечки двор је трагао за надокнадом губитка места у Немачкој и Италији, надајући се да ће га наћи на Балкану. Испрва су успостављени блиски односи између Србије и Хрвата у Монархији, због заједничких јужнословенских интереса, али је аустријска политика брзо помутила развој бољих односа двају народа. Посматрајући колективне емоције Срба и Хрвата тих година чини се да се у том, једном од преломних тренутака, јавља „**емоционална амбиваленција**“. Политичке вође у Загребу и Београду биле су свесне слабости и лаког расула мултинационалне империје па су у конфузној атмосфери тражили најбоља могућа решења за сопствене народе. Хрвати су, природно, настојали да се изборе за независност, али свесни недовољне снаге да то и остваре, опцију су тражили и у „**Дунавској конфедерацији**“. Проблематично је било што би се у таквој држави, сасвим извесно, опет Мађари наметнули као снажнији политички и економски актер, због чега су хрватске вође, а нарочито бискуп **Штросмајер**, пригрлили „југословенство“, покушавајући таквим идеолошким склопом да остваре хрватске националне циљеве.

Данас није тајна ни у хрватској науци, да је овај бискуп амбициозно планирао „враћање“ православних Срба „у заједницу с Римом“¹⁵²⁵, мирним хрваћењем, без потребе југославизације. Штросмајер је био један од најмоћнијих проносилаца идеје „хрватског државног права“.¹⁵²⁶ Управљао је католичким прелатима и теолозима, успут историчарима и конструкторима нових хрватских нарација, попут **Фрање Рачког** и **Јосипа Штадлера** (Josip Stadler). Не може се пак порећи уверљивост Штросмајеровог залагања за стварање југословенске заједнице. Судаћи према доступним изворима, заиста се радило о „**хрватској верзији југословенства**“; погледу на будућу државу у којој би Хрватска била

¹⁵²⁴ Pol Kenedi, *Usporična i pad velikih sila*, CID/Službeni list SRJ, Podgorica/Beograd, 1999, стр. 217.

¹⁵²⁵ William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj, Dom i svijet*, 2001, Zagreb, стр. 274.

¹⁵²⁶ Штросмајер је умео да проноси идеје „хрватског повијесног права“ и на саборским седницама. Дана 27. априла 1861, на осмој седници Сабора, изјавио је следеће: „Ја кажем, ако се узме хисторично право у чистом смислу тада је толика јасно као сунце, да је Риека вавјек била и да ће вавјек остати цјеловити дио државе наше. Истина је, да град Риека по њеко вриеме није био фактично спојен са хрватском; али одтуд несљеди, да је одцепљен од хрватске; њеки људи кажу, да се неуживано право губи; ја то нијећем, јербо има народних права, која нигда не изумиру.“ (Видети: Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1862, стр. 59).

темељ и узор остатку будуће заједнице. Између њега и праваша разлика је била у стратегији, а не у циљу, што је виђење већине српских аутора. Када је јесени 1860. године било јасно да ће под притиском Мађара Војводство Србија бити угашено, бискуп Штросмајер у својим „променијама“ поново истиче „историјско право Хрватске над Сремом“, залажући се за припајање Војводине Троједној краљевини, а не Угарској.¹⁵²⁷ Појаснио је своје ставове стратешким значајем Петроварадинске регименте за читаву Војну крајину. По њему, „то је животно питање за Хрватску“, имајући у виду „**источно питање**“.¹⁵²⁸

Када је **царским декретом 27. децембра 1860.** укинута Војводина, Угарској је припао већи део њене територије, док је Срем постао саставни део Троједне краљевине, што је донекле умирило хрватске апетите. То је у потпуности пореметило ионако ровите српско-хрватске односе. Беч је с намером убацио „јабуку раздора“ овом одлуком, због које је дошло до жучних новинарских „полемика, узајамних пребацивања и оптуживања“, у чему су се посебно истицали новосадски „Србски дневник“ и загребачки „Позор“. У расправу се укључио и Фрањо Рачки, који је наступао такође са позиција „повијесног и државног права“. Жупан Сремске жупаније **Светозар Кушевић** упутио је фебруара **1863.** године **Ивану Кукуљевићу Сакцинском**, тада великом жупану Загребачке жупаније и истакнутом креатору хрватских митологема, следећу опаску: *„Што се пако Сриема тиче, ту ви наводите хисторична дата, но увијерен буди да таквих имаду и Серби довољно, да је у Сриему била деспотовина сербска, да су овдије сербског народа и народње и церковне светиње, које никаква сила овог свиета не може учинити да их нејма, нити ће итко икада доказати, да је у Сриему живећи народ порекла хорватског и да је језик ког овај говори хорватски, и да ће се по тому и само на тому темељу са запостављањем сербског живља и имена овде основати држава хорватска; (...) Јесу ли хисторична права свију народа вишје вриедна него сербска, јесу ли Сабори хорватски од 1848. и 1861. више уставни него Сабори сербски од 1848. и 1861? Је ли Хорвати држе, да је право да се обећања и дипломе сербског народа пак и краве заслуге не признају?“*¹⁵²⁹

Острашћене расправе због Срема настављене су у годинама које су следиле, али су и постепено сплашњавале, пре свега због потребе за заједничком југословенском акцијом, која би задовољила обостране националне интересе. Утисак и страних и домаћих савременика био је да је Србија једина способна да покрене општу ослободилачку кампању којом би се створила независна јужнословенска држава. За такву заједничку творевину, **Штросмајер** и политичари који окруживали загребачког прелата, били су у то доба још увек спремни да вежу будућност Хрвата.¹⁵³⁰

Србија је пак тежила да ослободи Србе и ван својих граница; да се прошири на Босну и Херцеговину, данашњу Војвдину итд, а у томе је тражила и добила подршку Црне Горе, Бугарског националног комитета, Румуније и Грчке. Претходе томе и планови **Илије Гарашанина** из 1858. године о политичкој акцији у Босни и Херцеговини. Углавном, сарадња с Хрватима измешаних са „Србима пречанима“ на широкој територији, била је неопходна. Услови су били повољни након слома апсолутизма у Аустрији, обарања уставобранитељског режима у Србији и довођењем Обреновића на трон, уместо

¹⁵²⁷ Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војвдину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Београд, 2012, стр. 12-13.

¹⁵²⁸ Исто.

¹⁵²⁹ Исто, стр. 16-17.

¹⁵³⁰ Василије Ђ. Крестић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја: 1860-1873*, Народна књига, Београд, стр. 13-14.

Карађорђевића. Но, Србија и даље није била довољно „примамљива“ већини хрватских вођа, који су сматрали да политичко вођство треба припасти Загребу. С друге стране, кнез **Михаило Обреновић** је у општој друштвено-политичкој кризи Турске и Аустрије видео искључиво Србе у центру општег устанка. Они су, по њему, били позвани да буду језгро окупљања балканских Словена.¹⁵³¹ Било је и Хрвата који су благонаклоно гледали на српско преваходство, као што је био **Имбро Игњатовић Ткалац**, чији погледи су били готово идентични ставовима кнеза Михаила. За њега је српски народ „позван да постане средиште јужног славенства и језгра велике државе која ће у себи окупити све Јужне Славене у Турској.“¹⁵³²

Као што иначе бива у међународним односима, унутрашње потресе Аустрије и Турске пратиле су, у жељи да их искористе и друге велике силе и национални покрети, попут Русије, Пруске, Француске, италијанским државицама итд. Чак су и Мађари очекивали да Србија, у време француско-италијанских ратова против Аустрије подржи Мађарску револуцију у позадини аустријске војске. Тако, Василије Крестић указује на чињеницу да је највећи противник српске независности у посматраном раздобљу била Аустрија, али и да Србија тога времена није крила своје намере да се разбије Аустријско Царство, као што је то уочљиво приликом састанка кнеза **Михаила Обреновића** и једног од најистакнутијих предводника Мађарске револуције **Лајоша Кошута** (Kossuth Lajos) у Лондону 1859. године.¹⁵³³

Успостављена је и веза Србије с Русијом преко **Матије Бана**, чувеног дубровачког дипломате и предводника српско-католичког покрета. Жеља Русије је била да поврати изгубљене позиције на Балкану те је помоћу Бана оснивала своје агитаторске агенције, „словенске комитете“. Кнез Михаило је 1861. године поставио **Илију Гарашанина** за председника владе и министра спољних послова, који је почео рад на **националној пропаганди** у Босни и Херцеговини и другим крајевима где живе Срби. Ницали су нарочити агитаторски одбори од Загреба до Земуна, посебно на простору Војне крајине, чији је задатак био да врбују граничарске официре и војнике те да их пребацују у Србију, одакле би се припремао упад у Босну и Херцеговину, како би се потпуно сломила турска војна снага на том простору. Углавном, то је било време када је штампа у Хрватској и Србији била засићена хвалоспевима о јединству Јужних Словена. Но, крај таквом романтизму уследио је онога часа када је хрватски Сабор затражио од бечког двора, у посебној представи о територијалној целокупности, да у тренутку урушавања Отоманског царства Босну и Херцеговину припоји Хрватској.¹⁵³⁴ Практично, на „**босанском питању**“, које је и данас актуелно, сломиле су се наде у неко стабилно српско-хрватско јединство. Било је и даље покушаја да се изгледе супротности и неспоразуми, попут необичне поруке коју је Србима упутио **Фрањо Рачки** поводом турског бомбардовања Београда 1862. године (**Инцидент на Чукур чесми**): „Хрвати искрено кажу Србима: нама није до хегемоније, јер међу двома племенима једнога народа не може бити праве хегемоније, па ако можете што извести, изведите; сви ћемо се прихватити у ваше коло. Ево вам Дрине 'воде хладне', Бог вам благословио стијегове, које би преко ње пренијели. Али ако ви закасните, па се околности промијене, не биједите нас, будемо ли ми оживјели своја државна права.“¹⁵³⁵

¹⁵³¹ Исто, стр. 16.

¹⁵³² Исто, стр. 19.

¹⁵³³ Исто, стр. 11.

¹⁵³⁴ Исто, стр. 26.

¹⁵³⁵ Исто, стр. 27.

Мирко Боговић, угледни хрватски песник и политичар, плашећи се да се велике силе не умешају у српско-турски сукоб, а Аустрија не заузме Београд, охрабривао је вође речима охрабрења да се прихвате оружја „србски соколови“.¹⁵³⁶

Био је то јединствени, можда и **непоновљиви час**, у којем је хрватска интелектуална елита, у уверењу да је Турска сасвим ослабљена, прижељкивала да Срби ослободе Босну и Херцеговину и запале искру општег устанка. Претпостављали су да ће се у том случају на оружје подићи сви Јужни Словени, као и да ће Русија, Француска и Италија помоћи подјармљеним Балканцима. Када је било јасно да српска влада није спремна да то учини, хрватски листови, посебно „Народне новине“ и „Ост унд Вест“, оштро су се обрушиле на српску владу, а народ се сасвим разочарао и поколебао. Србија је, сматрају неки аутори, након ових дешавања потпуно **изгубила углед и поверење**; савременици су сматрали да она није дорасла улози челника ослободилачке акције, већ то морају учинити Хрвати.¹⁵³⁷ Стиче се утисак да су догађаји који су уследили након случаја на Чукур-чесми, **увелико одредили даљи ток српско-хрватских односа**.

Године 1869. грађанство предвођено **Светозаром Милетићем**, прихватило је **Бечкеречки програм**, с прокламованим главним начелима српског националног покрета у Јужној Угарској. Милетићева политика грађена је на претпоставци да је аустроугарски дуалистички систем, саздан на компромису између владајућих слојева Аустрије и Мађарске фебруара 1867. године, слаб и да би ускоро могао да пропадне. Српски народ стао је уз Милетића, ступио у „државноправну опозицију“ према дуализму и супротставио се Немцима и Мађарима. Милетићева **Српска народна слободоумна странка** кренула је у политичку борбу заједно с хрватском **Народном Странком**. Ипак, сагласност је трајала кратко, тј. до ревизије **Хрватско-угарске нагодбе** 1873. године. Након што је аустроугарска политичка врхушка схватила да Србе и Хрвате зближава премоћ на јужнословенском простору, почиње се тражити начини да разбију „новоисковано јединство“. Стога су Мађари поменутом ревизијом Нагодбе, „више формално него стварно“, дали Хрватској одређене уступке: Народној странци је предата управа над земљом, чиме је разбијено српско-хрватско јединство, као и до пада снаге и угледа српског покрета у Угарској.¹⁵³⁸

Но, јавила се нада да ће **Босанско-херцеговачким устанком** (1875-1878) бити решено и српско-хрватско питање, односно да је могуће југословенско уједињење под српским вођством. Велики део хрватске интелектуалне јавности и грађанства подржавали су устанак, али је било и много противника. Пошто је покрет у Босни и Херцеговини тежио за државним сједињењем с Црном Гором и Србијом, уз политичку и материјалну помоћ далматинске Народне странке, јавили су се приговори да су тиме „**интереси Хрватске оштећени**“. Овакве примедбе одбацио је 1877. и **Фрањо Рачки**, креатор круцијалних хрватских митологема: „Ево други резултат мојих хисторичких студија: Хрватска није умјела никада постати језгром и привлачилом за веће државне творевине, али била је увијек доста чврста полуа Угарској, да она кроз Хрватску пријечи консолидовању Балканског полуотока.“¹⁵³⁹

¹⁵³⁶ Исто, стр. 30.

¹⁵³⁷ Исто, стр. 32-33.

¹⁵³⁸ Василије Ђ. Крстић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа – студије, чланци, расправе и есеји*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1994, стр. 185-187.

¹⁵³⁹ Vasilj Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1965, стр. X.

Устанички пламен букнуо је с оружјем и добровољцима из Србије и Црне Горе, због чега је избио **Српско-турски рат** и отпочела тзв. **Велика источна криза**. Побуњени босанско-херцеговачки Срби, којима су се придружили и католици, називали су себе „**усташама**“ – именом које ће деценијама касније преузети вођа хрватских терориста **Анте Павелић**, што ће касније потврдити у својим мемоарима („Доживљаји“), а нешто више о тој теми расправља се у наредном поглављу.

Повод избијању устанка били су порези, тј. стални пораст „закупа десетине“, којег хришћански сељаци више нису могли да плаћају, али и жеља Срба да коначно збаце османлијску власт у Босни и Херцеговини. У устанку је учествовало скоро читаво српско становништво Херцеговине и велики број Босанаца (трећина цивила је избегла у Аустроугарску и у планине). Да је реч о српском карактеру устанка, доказује мноштво историјских извора, а радило се и о сукобу којег су пратиле европске новине и часописи. На пример, сер **Артур Еванс** (Sir Arthur John Evans), као младић је обишао ратом захваћену Босну и Херцеговину, да би већ 1876. о свом путовању написао драгоцену књигу о српском устанку („Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection“). По њему, Босна је још у време цара Ираклија насељена Србима и у њој се говори „српским дијалектом“¹⁵⁴⁰, а политика турских освајача била је да „фаворизује римску цркву“, као „противтежу православним Србима“ који по броју надмашују муслимане и који су, „за разлику од Латина, прожети националним тежњама“¹⁵⁴¹. Такође, на југу, за Еванса је Дубровник град у некадашњем Српском Приморју („Primorie, or Serbia-on-the-Sea“).¹⁵⁴²

Премда су се и „Латини“, тј. босански католици¹⁵⁴³ подигли на устанак, истакнуте вође су били редом православни Срби, а сам устанак је имао српски карактер. Међу чувеним вођама „усташа“ били су **Мићо Љубибратић**, **Трипко Вукаловић**, **Лазар Сочица**, **Максим Баћовић** и други. Од католика се изразито истицао војвода **Иван Мусић**, мостарски бискуп и вођа устанка у неретванском крају, који тада још није имао хрватску националну свест те га неки аутори сврставају у католичке Србе, а остатак живота провео је у Београду. Борцима се придружио са својом четом и будући краљ Србије, **Петар I Карађорђевић**, под псеудонимом **Петар Мркоњић**. Против његовог учествовања у

¹⁵⁴⁰ Sir Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection August and September 1875: With an Historical Review of Bosnia, and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa*, Second Edition, Longmans, Green, and Co., London, 1877, стр. xxiv-xci.

¹⁵⁴¹ Исто, стр. 180.

¹⁵⁴² Исто, стр. 218-219.

¹⁵⁴³ Међу вођама „Латина“, тј. босанских католика, који ће се касније претопити у хрватски национални корпус, било је и оних који су се изјашњавали као Срби (Видети: Лазо М. Костић, *Католички Срби: Политичко-историска расправа*, Српски културни клуб „Свети Сава“, Торонто, 1963, стр. 17). Ипак, највећи број „Латина“ није имао свест о српској етничкој припадности. Тако су у Јајцу 1859. године, руском дипломати Александру Гиљфердингу, католици казали: „Код нас нема ни једног Србина (...) ми смо сви латини.“ (Видети: Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1972, стр. 119). Гиљфердинг, велики познавалац историје и културе Јужних Словена, овако је то појаснио: „Истина, обичан Србин зна да одвоји себе од Грка и Бугарина, али осјећање којим је он прожет и које га чини чланом људског друштва није осјећање народности, него религиозна свијест. Према томе да ли исповједа православну или католичку конфесију или ислам, он се сматра припадником православног, латинског или турског народа. (...) Упитајте кога му драго Босанца, Србина, или Херцеговца којој нацији припада, и он ће вам одговорити које је вјероисповијести. Велика заслуга православне цркве у српским земљама је у томе што је умјела да се сроди са народношћу, док је, истовремено, католицизам и ислам, сваки са своје стране, искорјењивао народност. Србин значи православац, а православац – за прости свијет – значи Србин.“ (Видети: Исто).

устанку била је званична Аустроугарска, али и Србија, Русија, Црна Гора, као и већина устаничких старешина.¹⁵⁴⁴

Од почетка рата у Херцеговини нису постојали само социјални, већ и политички мотиви борбе па у њој устанак није имао прекида и криза, као што је био случај у Босни. У „Правилима за усташе“, која је пренео новосадски лист „Застава“ јула 1876, речено је да ће старешине уписати у војни списак „сваког Херцеговца, који је способан за ратовање“.¹⁵⁴⁵ Неколико месеци раније написан је „Устрој привремене земаљске управе за Херцеговину“ **Валтазара Богишића**, а за усташе су предвиђене следеће одредбе о вероисповести и годинама за војну обавезу: „Сваки Херцеговац христјанин од 18 до 50 године који је тјелесно и душевно способан за војничку службу (...) обавезан је док год се земља не ослободи служити у војсци. (...) Људи од 15 до 18-те и од 50 до 60 год. сматрају се као резерва и тек када је потреба могу бити и они позвани под барјаке. (...) Херцеговци мухамедове вјере ако не желе са својом хришћанском браћом заједно војевати против општега непријатеља, треба да даде тако јамство које се од њега искало буде, да се неће бити против народне војске. Иначе проглашен је за непријатеља и што му се услијед тога догоди нека сам себе криви.“¹⁵⁴⁶

Аустрија, која се плашила српске експанзије, деценијама је надзирала делатност тајних организација ствараних у Србији, које су радиле на подизању народне револуције у Босни и Херцеговини. За њено сузбијање је само 1854. издвојила суму од чак 100 хиљада форинти.¹⁵⁴⁷ По избијању „Невесињске пушке“, у Београду је створен нарочити одбор са задатком да помаже ширење устанка у Босни и Старој Србији, као и у другим областима које нису биле захваћене устаничким пламеном. Српско јавно мњење с одушевљењем је прихватило вест о његовом избијању, а српска влада је одмах заузела став да треба помагати устанике, како слањем добровољаца, тако и онемогућавањем транспорта војних трупа и материјала из Турске. Српска влада послала је и своје представника код бискупа **Штросмајера**, с врло занимљивом понудом – ако би Хрвати узели учешћа у устанку, по „старом праву“ припала би јој Босанска крајнина до Врбаса (тзв. „Турска Хрватска“). О свему томе бискуп је обавестио бана **Ивана Мажуранића**, али аустријски цар је запретио да ће распустити Хрватски Сабор, ако су у њему буде расправљало о питању Босне и Херцеговине. Управо хрватски бискуп, присталица „хрватског државног права“, бавио се активно питањем статуса Босне, сматрајући је некадашњом хрватском земљом. Међутим, овога пута изузетно се заузео за успех српског устанка, осуђујући све оне који су држали проаустријске позиције (нпр. Миховил Павлиновић или фра Грга Мартић), желећи „из свег срца и из све душе да српско оружје победи и Турчин из Европе протјеран буде“.¹⁵⁴⁸ Септембра 1876. године Штросмајер је руској влади предао један од својих најзначајнијих политичких аката: „Споменицу о конвенцији са Светом столицом“, у којој се дивио Србији која је „лила крв“ да би све подстакла „новом бесмртном животу“ (лат. „et nos omnes ad

¹⁵⁴⁴ Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о Босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године*, НИРО Трибина, Београд, 1983, стр. 12.

¹⁵⁴⁵ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975, стр. 56.

¹⁵⁴⁶ Александар Соловјев, „Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе“, *Споменик ХСГ*, Други разред, Филозофско-филолошке, друштвене и историјске науке, 70/4, Српска краљевска академија, Београд, 1939, стр. 146-147.

¹⁵⁴⁷ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975, стр. 63.

¹⁵⁴⁸ Исто, стр. 68.

novae immortalis vitae vigorem suscitavit").¹⁵⁴⁹ Штросмајеру се придружио и његов саветник и пријатељ **Фрањо Рачки**, који је огорчен изјавио против свих антисрпски расположених елемената, нарочито фрањеваца: „Тако су босански фратри или бар један њих дио, одгојили своје католике! Кукавни католицизам, који се против православља ослања на куран!“¹⁵⁵⁰

Дубровачки архитекта и политичар, један од оснивача Матице Далматинске, **Михо Клаић**, осуђујући србофобичне и проаустријске иступе неких утицајних Хрвата, марта 1877. године је написао: „Ево други резултат мојих хисторичких студија. Хрватска није умјела никада постати језгром и привлачилом за веће државне творевине, али била је увијек доста чврста полуга Угарској, да она кроз Хрватску пријечи консолидовању балканског полуострва.“¹⁵⁵¹

Аустроугарска је, као што је наглашено, имала велики интерес за Босну и Херцеговину, тако да није могла да буде равнодушна према исходу устанка. Водио ју је „страх од стварања јаче југословенске државе на њеним јужним границама, традиција, политички интереси и изгледи побољшања њених економских позиција на југоистоку Европе“.¹⁵⁵² Пораз у **Аустријско-пруском рату** 1866. ослабио је њену моћ у Централној Европи, која је ионако већ била све слабија; нација је била у огромним дуговима. Својом монетом доминирала је у Босни и Херцеговини од 1848. године, тако да је било природно да се Хабзбурзи окрену ка југоистоку и спрече Србију у њеним настојањима. Неколико месеци пре избијања устанка, аустроугарска влада је одлучила да у случају успешне буне, изврши окупацију територија до реке Дрине и Лима, а потом да учини неки мањи територијални уступак Србији и Црној Гори. Аустријски војно-политички врх је сматрао да је заузимање Босне и Херцеговине од пресудног значаја за останак Хрватске, Далмације и Славоније под Бечом па чак и за опстанак читаве Монархије, пошто би таква југословенска творевина природно била везана у будућности за Русију. Такав сценарио, мислили су у Бечу, био би неповољан чак и за остатак Европе. Године 1878. издата је брошура о аустријским економским интересима на Балкану, од стране бечког „Индустријског клуба“, у којој стоји: „Земље које су до сада посредно или непосредно биле под турским скиптром припадају најлепшим, најплоднијим и за развој напороднијим на целој кугли земаљској. (...) Аустрија на оријенту, захваљујући свом географском положају и хиљадугодишњој историји, треба да штити велике и оправдане интересе. У суштини, они су економске природе.“¹⁵⁵³

Стога се влада у Бечу почела ослањати на ону струју у хрватској политици која је била против српске ослободилачке улоге у устанку. Све више протежирају католичко свештенство и интересе Свете столице, тако да и Иван Мусић у устанку не представља никакву посебну политичку струју, већ „тајног сарадника једне стране владе“.¹⁵⁵⁴ Напред су већ представљене неке анализе **Александра Гиљфердинга** о националном идентитету католика у Босни и Херцеговини, које помажу да разумемо њихово понашање, стремљења и очекивања од устанка. За разлику од православних Срба, вели Гиљфердинг, овај део „српског племена“ примивши католицизам, изгубио је народност; „Латини“ немају јасно дефинисано национално осећање и једина права отаџбина им је Римокатоличка црква.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁴⁹ Исто, стр. 70.

¹⁵⁵⁰ Исто.

¹⁵⁵¹ Исто, стр. 69.

¹⁵⁵² Исто, стр. 73.

¹⁵⁵³ Исто, стр. 74-75.

¹⁵⁵⁴ Исто, стр. 75.

¹⁵⁵⁵ Руски дипломата у неколико реченица је појаснио размеђа националних идентитета у Босни и Херцеговини половином 19. века: „Примивши ислам, припадници српског племена уврстили су се у редове стране завојевачке нације. Примивши католицизам, они су потпуно изгубили народност. (...) Сем уже

Званична руска политика према Босанско-херцеговачком устанку, с данашњег становишта, може се чинити суздржаном, „млаком“. Међутим, изузетно заинтересована је била нижа класа руског народа, нарочито сељаштво, које је саосећало с патњама српског народа па је у људству и материјално помагала његову ослободилачку борбу.¹⁵⁵⁶ Хрвати су, природно, били противни било каквом јачању Русије на Балкану. Снажење Русије представљало је њиховим традиционалним католичким сталежима и свештенству опасност од ширења православља, а тиме и српства. Ваљан пример су геополитичка промишљања **Миховила Павлиновића**, у којима је јасно уочљива оријентофобија и русофобија. У неким делима јасно је артикулисао став ондашњих хрватских националиста, готово идентичан савременој хрватској спољнополитичкој оријентацији: *„Хрвати раде и радиће без Русије. (...) Ми славимо државну моћ Русије; али не желимо да се куша на нами, ни сад, ни до виека. Ми Хрвати припадамо западу, Русија је за источне стране.“*¹⁵⁵⁷

Успешне борбе Црногораца (**Битка на Фундини**, **Битка код Вучјег дола**), који су прогласом позвали и „браћу Мухамеданце“ да се придруже устанку, јер и у њиховим жилама „тече српска крв“,¹⁵⁵⁸ нису биле довољне. Истовремени неуспеси српске војске (**Битка на Ђунису**), која је била присиљена да тражи примирје, запечатила је судбину „Невесињске пушке“, као и „развој целог источног питања на Балкану“.¹⁵⁵⁹ Крах устанка у којем је страдало, за оно време огроман број људи (150,000)¹⁵⁶⁰, уследио је две године након његовог успешног почетка. Један од узрока пропасти лежао је и у томе што циљеви ослобођења нису усаглашени с „перспективом верске и националне хармоније“ на овим просторима.¹⁵⁶¹ Дана 4. августа 1877. године, Турци су војно сломили устанике, а вође борбе за ослобођење су или пребегли или похапшени (неки су интернирани из Аустроугарске). **Голуб Бабић** покушава да обнови буну, али остаје усамљен, без помоћи Србије и Русије. Формира се привремена народна влада, али су њени чланови ускоро и похапшени.

Сантефанским споразумом између Русије и Турске, потписаним **3. марта 1878.** године, руска страна успела је да испослуже независност за дотадашње вазалне кнежевине – Србију, Црну Гору и Румунију, а за Босну и Херцеговину – аутономију. Међутим, **Берлински конгрес** (од 13. јуна до 13. јула 1878. године у Берлину), сазван због Санстефанског мира, којим је председавао **Ото фон Бизмарк**, а присуствовали изасланици Немачке, Аустроугарске, Француске, Велике Британије, Италије, Русије и Турске. Према **Хенрију Кисинџеру**, Бизмарк је своју улогу „одиграо најбоље што је могао“, јер је Русији пружио подршку по питању „анексије Бесарабије“, а Аустрији „**окупацијом Босне и Херцеговине**“.¹⁵⁶² Сасвим разумљиво, он руску политику тог времена назива

покрајине, за њега постоји само једна отаџбина – римокатоличка црква. (...) Србина католика повезује с овом интернационалном домовином свештенство – хијерархија, која, према организацији западне цркве, има на вјернике много већи утицај него што је то случај у православној цркви.“ (Видети: Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1972, стр. 120).

¹⁵⁵⁶ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975, стр. 75.

¹⁵⁵⁷ Mihovio Pavlinović, *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu*, Brzotiskom Narodnoga Lista, Zadar, 1876, стр. 112.

¹⁵⁵⁸ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975, стр. 80.

¹⁵⁵⁹ Исто, стр. 81.

¹⁵⁶⁰ Исто, стр. 88.

¹⁵⁶¹ Исто, стр. 64.

¹⁵⁶² Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Knjiga 2, Verzal press, Beograd, 1999, стр. 128.

„преамбициозном“, сматрајући да је Бизмарково дипломатско манверисање предупредило „општи сукоб у Европи“. ¹⁵⁶³

На преговорима о територијалном преуређењу Балкана Србију је представљао **Јован Ристић**, један од кључних људи српске политике 19. века, тада дипломатски изасланик кнеза **Милана Обреновића**. Српски циљеви су били јасни, праведни, али настојање да се избегне аустријска анексија Босне и Херцеговине, једноставно није могло да се оствари. Русофобична политика европских сила потврдила је неограничену аустријску окупацију Босне и Херцеговине. Био је то само „**почетак дугог пута до избијања Првог светског рата**“¹⁵⁶⁴ и велики историјски неуспех за Србију и све Србе западно од Дрине, чије последице су се осећале у обе Југославије па све до најновијег доба. Примећује се да од тада почиње, бар што се Срба тиче и **промена дотадашње парадигме у историјској науци**.

С друге стране, хрватска национална политика утаборена на „хрватском повијесном и државном праву“ добила је готово једногласну подршку аустроугарских властодржаца. Тако је већ у инструкцији генералу **Јосипу Филиповићу**, барону хрватског порекла и заповеднику окупационих трупа у Босни и Херцеговини, стајало следеће упутство: „Препоручује Вам се најтоплије нарочита обазривост у верским питањима при чему има да код становништва поклоните своју пажњу брижљивом његовању католичког елемента који се показао поуздан и настојањима монархије пријатељски расположен.“¹⁵⁶⁵ Хабзбурговци и њихова политичка елита протежирањем Хрвата настојала је да заштити царевину од претећег расула.

Уосталом, немогуће је посматрати српско-хрватске односе без истовремене анализе односа с „**концертом великих сила**“, јер су иза политичких превирања нација на Балкану стајале Француска, Русија, Прусија, Аустроугарска, а после 1871. уједињена Немачка. Након **Бечког конгреса**, француски властодршци покушавају да пониште последице новог исцртавања политичких мапа у Европи, да минимализују пораз после **Наполеонових ратова** те стога подржавају националне покрете широм Европе. Нарочито је такву стратегију пригрлио председник Друге француске републике и цар Другог француског царства **Наполеон III Бонапарта**.¹⁵⁶⁶ Овај француски владар почео је постепено да се припрема за сукоб с Аустријом, која је показивала знаке слабости и рањивости, нарочито након 1866. године. Циљ му је био да потпомогне уједињење Италије, а на Балкану му је савезник постала Русија, која је кроз подршку балканским народима прижељкивала поништавање одлука **Париског мировног споразума** (1856), којим је окончан **Кримски рат**. На територији Отоманског царства, које је се све више осипало, Француска је била традиционална заштитница римокатолика, док је православце штитила Русија. Због немогућности да се православци сложе са Светом столицом у вези полагања права на Цркву Рођења Христовог и Цркву Васкрсења Христовог у Палестини, пресудио је турски султан у корист католика, тј. Француза. Након неуспешних преговора руских дипломата с Портом да се одлуке измене, руске трупе умарширале су у православне „дунавске кнежевине“ – Молдавију и Влашку. Руски цар **Николај I Павлович** (Николай I Павлович), мислећи да ће се остале европске силе с овом анексијом, као и на улогу Русије у гушењу европских револуционара 1848. године, потакнули су страхове у Аустрији од устанака

¹⁵⁶³ Исто.

¹⁵⁶⁴ Denis Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia & Ottoman Christians, 1856-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2016, стр. 204.

¹⁵⁶⁵ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975, стр. 87.

¹⁵⁶⁶ Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Clio, Београд, 2007, стр. 108.

балканских народа. Стога источна политика Бечког двора сконцентрисала на одбрану **статуса кво** на Балкану, тј. **очување интегритета Отоманског царства**. Русија је пак имала потпуно супротне интересе – циљ јој је био да издејствује верско-политички протекторат над хришћанима у Отоманском царству. Пошто се ни Британија није сложила с присуством Русије на Балкану и шире, отпочео је Кримски рат, највећи европски конфликт од 1815. до 1914. године. Пораз Русије од стране коалиције западних савезника и Османлија у том рату и те како се одразио на српско-хрватске односе, јер од 1856. ојачава католички утицај у балканским земљама, што је побудило **хрватски експанзионизам**.

Од индивидуалних чинилаца, круцијалну улогу у подгревању српско-хрватског сукоба имао је **Бењамин Калај**. Бивши конзул у Београду, аустроугарски министар финансија, а касније и управитељ Босне и Херцеговине, здушно се бавио подривањем српско-хрватске сарадње. Сматра се да је највећи преокрет у односу према Србији изазван путовањем кнеза Милана Обреновића у Русију, у чему је он видео почетак нове, „проруске линије српске политике“, што је доживео као лични дипломатски неуспех. Премда испрва наклонен српским интересима у Босни, заузео је стога дијаметрално супротне ставове, залажући се за коришћење Хрватске у акцијама против Србије.¹⁵⁶⁷ У свом дневнику, дана **19. новембра 1868.** године, Калај појашњава свој политички концепт: *„Био би то стварно леп резултат кад бих Хрвате и Србе могао да отуђим једне од других. (...) Босанско питање је, дакле, она Еридина јабука, која, благовремено и вешто убачена међу њих, може коначно отуђити једне од других.“*¹⁵⁶⁸

Пошто је одлично познавао историју и политичке прилике на овим просторима, било му је јасно да су великохрватска и великосрпска идеја непомирљиво супротстављене, што је спретно користио. У једном писму од **20. јануара 1872.** године изнео је **идејни пројекат будућег српско-хрватског сукоба** грофу **Ђули Андрашију** (Gyula Andrássy), министру спољних послова Аустроугарске. Предвидео је да Срби и Хрвати неће одустати од зацртаних циљева и да би због њих могли „да воде и крваве борбе“.¹⁵⁶⁹ Осмишљавајући како да спречи и привремене српско-хрватске савезе, који би, потпомогнути руском интервенцијом, довели до слома Аустроугарске, схватио је да су **кључ јужнословенског питања** хрватско-аустријски односи. Полазио је од чињенице да су Хрвати интегративни део Монархије, док Срби већ имају суверену државу. Било је битно да се склопи нова нагодба с Хрватском, што би резултовало „нестанком српског елемента у Бачкој и Банату“.¹⁵⁷⁰ Калај је рачунао да би с „одрешеним рукама“ Хрватска могла да започне с тајном агитацијом у Босни, што би ујединило католике и муслимане, истиснуло Србију с Балкана и сасвим истопило српску моћ. Калај у писму Андрашију појашњава и због чега је великохрватским аспирацијама нужно обезбедити „ветар у леђа“: *„Хрватско снажење пак обзиром на нас, чим се оно дешава на штету Срба, не може бити опасно по нас, јер границе*

¹⁵⁶⁷ Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја: 1868-1875*, Историјски институт у Београду – Институт за историју Војводине, Београд – Нови Сад, 1976, стр. стр. XXVIII.

¹⁵⁶⁸ Исто, стр. 116.

¹⁵⁶⁹ Василије Ђ. Крстић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја: 1860-1873*, Народна књига, Београд, 1983, стр. 182. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹⁵⁷⁰ Исто, стр. 183. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

њиховог ширења услед етничких прилика уско су скучене, ал и иначе, пошто буду са нама уједињени, све оно што би ишло у корист Хрватске и за нас би било добро.“¹⁵⁷¹

Након ступања на дужност управитеља Босне и Херцеговине, после пропалог српско-муслиманског устанка од **11. јануара 1882. године** (тзв. „**Друга невесињска пушка**“), Калај упражњава све упорнију антисрпску политику. Разлози овог устанка огледају се и у повлашћеном положају Католичке цркве, предвођене језуитима, над православцима и муслиманима, а отпочела је убрзано и аустроугарска експлоатација босанскохерцеговачког рудног и шумског богатства. Тада су Срби предвођени хајдуком **Стојаном Ковачевићем** и **Пером Тунгузом** и муслимани које су предводили **Салко Форта** и **Ибрахим бег Ченгић**, успели да однесу победе над аустроугарском војском у биткама на Неретви и Главатичеву. С око 3.000 устаника кренули су и према Сарајеву, ометајући комуникације окупатора, а устанак је захватио области од црногорске границе ка Херцеговини и јужној Босни. Иако су Срби и Бошњаци успели да изаберу врховно вођство („меџлис“), организација устаника је била слаба и застарела, тако да је устанак угушен до **22. априла 1882.** Овакав однос Срба према новој Земаљској влади Босне и Херцеговине свакако је утицао и на промену Калајевог пређашњег афинитета према Србима. Наставио је с упорнијим формулисањем концепта „**интегралне босанске нације**“ и „**босанског језика**“, успоставио стриктну стражу на српској и црногорској граници с 35 војних торњева, забранио више српских листова, чак и сопствену „Историју Срба“.¹⁵⁷²

Конституисања бошњачке нације прихватио се и мађарски политичар и историчар **Лајош Талоци** (Lajos Thallóczy). Савремени мађарски аутори пишу да је он „засадио семе националног идентитета Албанаца“ и да није случајно што је један мађарски историчар био потребан за формирање модерне нације од муслиманског народа на Балкану.¹⁵⁷³ Због геополитичких и геоекономских разлога Аустроугарска улаже значајне напоре у подизању модерне Албаније, тако да се од 1895. године развијају тзв. „албански акциони планови“, који се договарају на састанцима између представника различитих министарстава и албанских народних представника.¹⁵⁷⁴ Талоцију у мисији помаже споменути хрватски историчар **Милан Шуфлај**. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Шуфлај ће бити ухапшен и осуђен због велеиздаје заједно с родоначелником хрватске геополитике **Ивом Пиларом** и тринаест других хрватских оптуженика, због субверзивних делатности уперених против младе југословенске државе.¹⁵⁷⁵

Постепеном припајању Босне и Херцеговине Аустроугарској, чиме је освежен хрватски експанзионизам, допринео је такође уговор између аустријског, руског и немачког двора од **18. јуна 1881.** Силе потписнице договориле су се да Аустроугарска задржи **право анексије Босне и Херцеговине** у тренутку „када она то нађе за опортуно“. Неки домаћи

¹⁵⁷¹ Исто. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144).

¹⁵⁷² Sabrina P. Ramet, *Nihil Obstat: Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*, Duke University Press, Durham, 1998, стр. 369.

¹⁵⁷³ Csaplár-Degovics Krisztián, „Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről“, *Levéltári Közlemények*, 81, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2010, стр. 167.

¹⁵⁷⁴ Исто, стр. 169.

¹⁵⁷⁵ Милан Шуфлај је на суђењу изјавио: „Одузео сам Хрватима један фалсификат, али хрватска повијест није зато постала мање славна. За ту мртву листину краља Крешимира дајем ево живи документ, ову оптужницу, која ме тужи да хоћу ускрисити Томиславово краљевство.“ (Видети: Milan Sufflay, *Izabrani politički spisi*, Priredio Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, стр. 28).

аутори су становишта да се ради о „лицемерном држању Русије“, пошто је она истовремено подстрекивала Србију против Хабзбуршке монархије.¹⁵⁷⁶

Мишљења већине предратних историчара, попут **Васиља Поповића**, полазе од става да је овакво решење, у склопу „источног питања“, било врло неповољно за Србе. Он разбистрава врло занимљиву дипломатску игру Велике Британије, која је убацила „јабуку раздора“ између Русије и Аустроугарске, онемогућивши **Тројецарски савез** да стане иза експанзионистичких тежњи Русије на Блиском Истоку. Аустроугарска је рачунала да ће јој у дипломатском отимању Босне и Херцеговине свакако помоћи Велика Британија и Немачка, док јој Русија неће сметати, као ни ослабљена Француска или Италија. Поповић наводи чињеницу да је већ раније аустријска дипломатија убедила друге европске силе да „не може допустити да Србија заузме (босанско-херцеговачку) енклаву између Далмације, Хрватске и Славоније.“¹⁵⁷⁷ У Великој Британији је, у ствари и раније постојала струја **Вилијама Гледстона** (William Ewart Gladstone), која је подржавала српско уједињење и одобравала оружани устанак у Босни, али без руског уплива. Ипак, Гледстон је био у то време министар у влади премијера **Хенрија Џ. Т. Палмерстона** (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston), која је била за очување стабилне турске империје, што је подразумевало да се Руси држе подаље од Балкана. **Бенџамин Дизраели**, Гледстонов ривал, члан Доњег дома Британског парламента током четрдесет година и премијер у два наврата, није делио у потпуности исте ставове. Српске устанке 1863. године назвао је „вештачким“, тврдећи да су их „подигли страни агенти“, алудирајући на Русе и не кријући задовољство што их је Porta „брзо и ефектно угушила“.¹⁵⁷⁸

Британци су српски двор годинама условљавали и тзв. „**јеврејским питањем**“. Позивајући се на начела „**верске толеранције и хуманости**“, **Френсис Голдсмид** (Sir Francis Henry Goldsmid), потомак знамените банкарске породице, адвокат и политичар јеврејског порекла, 29. марта 1867. године упозорио је британску владу на „ограничења у насељавању и трговини“, која су на основу једног закона из 1861. погађала Јевреје у Кнежевини Србији. Називајући православне Србе „**полуварварима**“, приписао им је и верску нетолеранцију, што су прихватили и **Мозес Монтефјоре** (Sir Moses Haim Montefiore), банкар и политички активиста, **Остин Хенри Лејард** (Sir Austen Henry Layard), чувени археолог, историчар и дипломата, као и **Лорд Стенли** (Edward Henry Stanley), истакнути државник и у два наврата министар спољних послова. Потоњи је предложио да се објаве документи о ограничавању слобода Јеврејима у Србији, пошто су „получивилизоване заједнице као што је Србија увек необично осетљиве према мишљењу које о њима има Европа“.¹⁵⁷⁹ Српски кнез **Михаило Обреновић** одбацивао је оптужбе, пребацујући да је и Велика Британија до новијег времена оклевала да пусти Јевреје у парламент те да им је и положај у Аустрији угрожен, док су им у Србији све јавне службе сасвим доступне.¹⁵⁸⁰ На основу Дизраелијевог иступа о положају Јевреја у Србији из 1877, притисци су настављени и на Берлинском конгресу, када се условљава признање независности Србије и Румуније укидањем ограничења за „јеврејске поданике“.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁶ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија: (1814-1894)*, Српска краљевска академија наука и уметности, Београд, 1924, стр. 49.

¹⁵⁷⁷ Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804-1918)*, Геца Кон А. Д., Београд, 1940, стр. 119.

¹⁵⁷⁸ Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Clio, Београд, 2007, стр. 111.

¹⁵⁷⁹ Исто, стр. 117-118.

¹⁵⁸⁰ Исто, стр. 120.

¹⁵⁸¹ Исто, стр. 121.

Србофобија британског естаблишмента не темељи се на традиционалном англосаксонском човекољубљу и бригом за националне мањине у „варварској Србији“, већ на **вишевековној византофобији**, која се јавља на Западу током владавине франачке династије Каролинга. Временом је еволуирала у **русофобију**, што се до савременог доба испољава опструисањем националних интереса православних хришћана, посебно Срба. Присутна на Бечком двору, у коначници се „меметски“ пренела и на хрватску интелектуалну елиту. Русофобија је постепено индуковала појаву србофобије, што је увелико потпомогло великохрватску идеју. Швајцарски демохришћански политичар **Ги Метан** (Guy Mettan) дефинише русофобију као „стање духа“ и „културни расизам“,¹⁵⁸² која ће и у 19. веку бујати широм Европе, проношена испрва француском дипломатијом, а потом и неуспешним војним походом Наполеона против „Московита“, „азијске претње“ итд.

Британски историчар **Џон Глисон** (John Howe Gleason) русофобију је окарактерисао као „парадокс у историји Велике Британије“¹⁵⁸³, који се јавља тек од 1791. године, када је британски Парламент руску експанзију оценио опасном по Империју.¹⁵⁸⁴ Првих деценија 19. века антипатија према Русији све више јача, као противречни наставак тровековних пријатељских односа, а врхунац непријатељства десио се током **Кримског рата**. Разлог томе Глисон види у сукобу империјалистичких амбиција двају царстава, која су у 19. веку, захваљујући запоседању нових колонија, постала суседи, тако да је антагонизам постао нормално стање, а повремено савезништво изузетак од тог правила. Само онда када би ривалитет двају царстава пао у други план услед заједничке претње, дуготрајни међусовни сукоб био би остављен по страни.¹⁵⁸⁵ Главно поприште ривалства током кључне треће и четврте деценије 19. века био је **Блиски исток**. Глисон наводи да је почетак распада Отоманског царства изазвало „**узнемиреност услед страха**“ да би руски цар могао да буде главни наследник умируће турске империје, што би омогућило руску контролу над Босфором, чиме би била угрожена трговина Британије с Левантом, њена поморска снага на Медитерану, као и њен положај у Индији.¹⁵⁸⁶ Глисон признаје да је током већег дела овог раздобља политика Велике Британије била „провокативнија него руска“, тј. да су Британци „много успешније од својих руских колега деловали на Балкану, Кавказу, Авганистану и Персији, као и у Цариграду, Сирији и Египту“, што је допринело ширењу британске сфере утицаја на уштрб руске.¹⁵⁸⁷

Што се тиче Србије, она је у очима Запада била пре век и по, као и данас, „**природни политички партнер Русије**“ и „**балкански експонент руских интереса**“; њен југозападни искорак на топла мора Средоземља,¹⁵⁸⁸ због чега ће бити спотицано српско национално и државно уједињење, а етничке територије силом сужаване и дефрагментисане.

Ипак, спољна политика Русије није се у потпуности поклапала са српским националним интересима у Босни и Херцеговини, што је претежно зависило од политичких ставова

¹⁵⁸² Дејан Мировић, *Русофобија код Срба 1878-2017.*, Catena Mundi, Београд, 2017, стр. 13-14.

¹⁵⁸³ John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain; a study of the interaction of policy and opinion*, Harvard University Press, Cambridge, 1950, стр. 1.

¹⁵⁸⁴ Исто, стр. 9.

¹⁵⁸⁵ Исто, стр. 1.

¹⁵⁸⁶ Исто, стр. 2.

¹⁵⁸⁷ Исто, стр. 3.

¹⁵⁸⁸ Љубиша Деспотовић, „Обележја геополитичког положаја Србије и српских земаља у контексту актуелних питања балканизације“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Београд, Vol. XLIV, октобар-децембар 2010, no. 4, стр. 553.

владајуће династије или намесништва, али и конкретним договорима с другим великим силама о прерасподели моћи на Балкану током слабљења Османског царства. На пример, пошто је **10. јуна 1868.** извршен атентат на **Михаила Обреновића**, српски престо преузима малолетни **Милан Обреновић**. У његово име државом је до 22. августа 1872. управљало трочлано **Друго намесништво**, које су сачињавали **Јован Ристић**, **Миливоје Петровић Блазнавац** и **Јован Гавриловић**. Услед доминантнијег положаја Русима ненаклоњеног намесника Блазнавца, генерални конзул и будући министар спољних послова Русије **Николај Павлович Шишкин** (Николай Павлович Шишкин), са жаљењем је констатовао да се „руска странка налази у стању растројства“, увидевши да су преговори с владом Мађарске око уступања Босне и Херцеговине Србији увелико у току. Србији је понуђена територија Босне и Херцеговине до Врбаса, али уз обавезу да се из земље **„потпуно и заувек одстрани руски утицај“**, као и да се српски двор приклони Пешти, никако Бечу. На Блазнавца се одражавао рад кључног човека иностраних послова Русије, канцелара **Александра Михайловича Горчакова** (Александр Михайлович Горчаков), који се 1860-их залагао да Босна и Херцеговина, као турска провинција, мора да остане у компетенцији Хабзбуршке монархије, услед њеног геостратешког положаја и „недовољне зрелости српског народа да управља њоме“. Стога неки српски историчари закључују да је званична руска политика тог времена била **„двострана и парадоксална“**, пошто је подржавала антиосманску борбу, а истовремено се оштро противила присаједињењу Босне и Херцеговине Србији. Руски став није се променио ни после 1867. године, када је наступила нова етапа политике Романових на Балкану, придржавајући се начела немешања у османско унутрашње питање, „чак и по цену отуђења хришћана и њиховог потпадања под утицај непријатељског Запада“.¹⁵⁸⁹ Геополитичка и геоекономска стремљења Беча и Берлина била су опречнија руским него британским интересима на Балкану, што је током 19. века кључно штетило националној кохезији Срба, а ишло је у корист хомогенизације Хрвата. Аустро-немачке намере да се настави с **„продором на исток“** (нем. Drang nach Osten) преко Босне и Србије, видне су нарочито од 1870-их.

На Видовдан, **28. јуна 1881.** године, министар спољних послова Кнежевине Србије **Милутин Гарашанин** и министар финансија **Чедомиљ Мијатовић** потписују **Тајну конвенцију** с Аустроугарском, понижавајући документ који и данас изазива бројне контроверзе. Разочарана руском политиком која је настојала да од Бугарске створи доминантну државу на Балкану (руског чувара Босфора), Србија се обратила Бечком двору као савезнику и привремено одбацила претензије на Босну и Херцеговину. **Стојан Протић** је тридесетак година касније писао да је конвенцију понудила и наметнула Аустрија, желећи Србију да веже за себе и обезбеди „нови посед у Босни и Херцеговини (...) од незгода и опасности које би могле с ове стране да дођу“.¹⁵⁹⁰ Аустрија је сматрала да Србија нема „правну титулу да се интересује за Босну и Херцеговину“, а искористила је и кнеза **Милана Обреновића**, који је „резултатима рата и Берлинским конгресом већ био сломљен“. Овим чином Србија је стављена у **готово колонијалан положај** према Двојној монархији (као „Тунис према Француској“), само три године након међународног признања. Уговором, за којег је до 1893. знало „само неколико људи“¹⁵⁹¹, одређено је да Србија неће моћи да закључује било какве уговоре с другим земљама, без претходног

¹⁵⁸⁹ Сузана Рајић, „Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године“, *Историјски часопис*, књ. LXII, Историјски институт, Београд, 2013, стр. 332-333.

¹⁵⁹⁰ Стојан М. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (Један лист из новије историје Србије)*, Књижара Геце Кона, Београд, 1909, стр. 8.

¹⁵⁹¹ Исто, стр. 4.

одобрења Бечког двога, а мораће да одржава и пријатељску политику према хабзбуршкој царевини. Пре потписивања Конвенције закључен је **Трговински уговор**, на основу којег је Србија могла да извози своју робу само у Аустроугарску, тако да је и привреда била потчињена интересима Беча. Потписивање је договорено још пре Берлинског конгреса. Кнез **Милан Обреновић** у Беч је послао дипломату **Јована Ристића**, где је обезбеђено потписивање уговора, изградња српске железнице за интересе Монархије и одустајање од Новопазарског санџака, а у замену за заступање српских интереса на Берлинском конгресу, што је аустроугарска дипломатија ревносно испунила. Заступала је савесно српске интересе, тако да је Србија, одлукама Конгреса, стекла међународно признање и одбранила територијалне добитке након рата с Турцима. Избегнуто је и успостављање Велике Бугарске и створена је кнежевина са широком аутономијом у оквиру Отоманске империје. Тајном конвенцијом аустроугарска страна је обећала да ће признати титулу краља кнезу Милану „кад он нађе за потребно да се за Краља прогласи“, ¹⁵⁹² тако да се у том смеру може размишљати и о личним користима Обреновића. Другим чланом конвенције Аустроугарска се обавезала да ће „оружаном руком бранити династију од свакога који би дошао од стране Црне Горе, из Новопазарског Санџака и из Турске“. ¹⁵⁹³

Овакве геополитичке прилике и политичко стање у Србији, одговарале су хрватским правашима и хрватским интересима. Србија се због „бугарског питања“ морала привремено отклонити од својих интереса у Босни и Херцеговини, што је отворило пут убрзанијем промовисању хрватства. Могуће да је ово био један од кључних тренутака у историји прекодринских Срба, односно свих „Срба на ободу“, који је увелико одредио њихову будућу судбину. Правашки вођа **Јосип Франк** храбрио је своје следбенике да је „хрватство мост преко кога ће Аустрија даље продирати на Балкан“. Истакнути католички Србин **Дон Јаков Групковић**, духовито је парафразирао ово Франково промишљање: „По Франку, хрватство је кљусе, на коме Швабо по Босни шета.“ ¹⁵⁹⁴

Ипак, време је показало да су се наде Јосипа Франка добрим делом испуниле: настављачи србомржње, кроатоцентризма и хрватског експанзионизма и даље имају своје значајно место у хрватској политици, а подршку им пружају и данас западни центри моћи, док су од Групковићевих католичких Срба и његових симпатичних досетки остала само слова на папиру. Каткада се деси да поједини западни историчар или дипломата неопрезно изустути понеку историјску истину, као што се 1995. десило специјалном изасланику УН-а **Торвалду Столтенбергу** (Thorvald Stoltenberg), пред камерама шведске телевизије: „Етнички рат? Не бих рекао. Сви су они Срби. (...) Постоје Срби који себе називају Србима, и то је јасно. Потом, постоје муслимани. Они су Срби који су прихватили исламску веру. А многи од оних који сада називају себе Хрватима и облаче се попут Хрвата, такође су Срби.“ ¹⁵⁹⁵

4.3.4. Борба Срба за потврду националног идентитета у Троједници и почеци правашког расизма

Две доминантне партије у Хрватској у посматраном времеу биле су **Унионистичка странка** (тзв. „мађарони“) и **Народна странка**. Док се прва залагала за ближе односе с

¹⁵⁹² Исто, стр. 9.

¹⁵⁹³ Исто, стр. 11.

¹⁵⁹⁴ Светозар Борак, *Срби католици*, Прометеј, Нови Сад, 1998, стр. 7.

¹⁵⁹⁵ Tony Barber, *Outrage at Stoltenberg's 'Serb' gaffe*, The Independent, Tuesday 27 June 1995, Доступно преко: <https://www.independent.co.uk...>, Приступљено: 10.12.2016.

Мађарима, друга је видела спас Хрвата од мађаризације у зближавању с Бечким двором. Трећи концепт, суверенистички, антиаустријски, антијугословенски и србофобични, који је током наредних деценија јачао, нудила је **Странка права**.

Њени архитекти били су **Еуген Кватерник**, „осећајни луталица, задубљен у хрватску хисторицистичку теорију“,¹⁵⁹⁶ и **Анте Старчевић**. Кватерник у својим „Политичким разматрањима“ (1861), анализирајући „источно питање“ и могућности ослобођења хрватског народа, подсећа да су Хрвати „садашње слободније стање једино услед спољних, европских покрета постигли“ те упућује да „само и искључиво“ у таквим сукобима морају тражити „могуће јамство будуће народне среће“.¹⁵⁹⁷ Исте године предложио је да се успостави „**синод или патријархат православне хрватске цркве**“. Хрватска великонационална идеја, с емоционалном потком „**страха од стратешке дубине**“, оживљавала и постепено остваривала зацртане циљеве правашких идеолога, баш у време **великих светских криза**: након Првог светског рата, током и након Другог светског рата и на крају Хладног рата.

Када је Прусија, која се почела припремати за обрачун с Аустријом, од 1862. унела немир у међународне односе у Европи, Кватерник је покушао да искористи повољнију међународнополитичку ситуацију, делајући да заинтересује друге европске силе и покрете за „хрватско питање“: француску круну, руске анархисте, чешке, пољске, италијанске и мађарске револуционаре итд. У свом дневнику записао је 18. марта 1864: „Ставих си ове циљеве: све силе употребити проти опћем непријатељу (тј. Аустрији, прим. Д. К.). Сва унутарња спорна питања између нас, Мађара, Румуња и Талијана за сад ставити на страну, док се главни непријатељ не утуче. Напокон прогласит независност хрватске круне и државе.“¹⁵⁹⁸ Таква великохрватска државна творевина, тзв. „**Краљевина Хрватска**“, обухватила би, према замисли Кватерника, хрватске и словеначке земље, а потом би се временом проширила „до Дрине, Косова поља и Скадарског језера“.¹⁵⁹⁹ За пољску револуционарну владу 20. маја исте године написао је Кватерник „Промеморију“, у којој је разрадио мисао о француско-пољско-хрватском савезу, који би осигурао слободан развој Хрватске, одлучан утицај Француске у Европи те мисију Пољске на окупљању католичких Словена, „апсорбирајући политички Србе“. У случају да се такав савез не би могао склопити, осмислио је и „хрватски систем за случај резерве“: „Ну ако не можемо постићи ту сврху, настојимо да останемо бар Славени, па да се прогласимо, ако буде нужда, и Србима, да тако спасимо руску политику, подупирући уистину ово деспотично славјанство на тај начин, да оно коначно промијени правац своје политике...“¹⁶⁰⁰

Тих година постао је, уз Старчевића, **главни емитер антисрпске несношљивости**. У препискама с **Миховилом Павлиновићем**, настојао је да у предводнику Народне странке у Далмацији распламса већ зачету србомржњу; да га убеди у **неопходност истребљења** оних Срба који не желе да се похрвате, називајући их „**сербезом**“, „**Бизантинцима**“ и „**накотом вјере**“.¹⁶⁰¹ Године 1869. године, дон Миховилу Павлиновићу износи свој мегаломански план, убеђујући га да ако се буде следила политика Странке права, биће

¹⁵⁹⁶ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 89.

¹⁵⁹⁷ Eugen Kvaternik, *Politička razmatranja: na raskrižju hrvatskoga naroda*, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1861, стр. 7.

¹⁵⁹⁸ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1968, стр. 32.

¹⁵⁹⁹ Исто.

¹⁶⁰⁰ Исто, стр. 33.

¹⁶⁰¹ Ante Palavršić, Benedikta Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Svezak 4, Historijski arhiv, Split, 1962, стр. 121.

омогућено стварање државе којом ће бити остварено хрватско историјско и државно право „од Драве до мора и од Алпа до Косова и Албаније“.¹⁶⁰²

Кватерниково писмо узорак је суштине **правашке србофобије, тј. упарених страхова и мржње од и према Србима**, који се редовно од тада испољавају покушајима **стигматизовања и дехуманизације српског народа** („сербез“ је реч која служи да српски етноним изједначи са сврабљивом болешћу, прим. Д. К.), као и позиву да се Срби **физички уклоне** унутар имагинарних хрватских граница („накот вере“ којег треба уништити). Оваквим и сличним емоционално набијеним идејама деценијама су индуковане нетрпељивости код других хрватских интелектуалаца на просторима Троједнице и Босне и Херцеговине.

Павлиновић пак у делу „Мисао хрватска и мисао србска у Далмацији“ (1882), кривицу за побуђене шовинистичке страсти приписује Србима¹⁶⁰³, потичући **психогеографске страхове**. Он подсећа да Хрвати одавно имају подршку највиших аустријских политичких вођа, који увиђају да „тко у Монархији неће цјелокупну Хрватску уз земље њој старином припадајуће, тај ће гледати даље и даље проширење Србије на уштрб саме монархије; или ће доживити једнодушну тежњу свих југословинских народа на уједињење под руским покровитељством“.¹⁶⁰⁴ Као и Кватерник, тако и Павлиновић, прихвата верске и културне посебности Срба, али од њих тражи да буду „политички Хрвати“, који ће се „заједно Хрватима борити за права Хрватске“.¹⁶⁰⁵

У Кватерниковом писму Павлиновићу још увек се осећа старија **византофобија**. Праваштво се заснивало на друкчијој идеолошко-политичкој концепцији и културним стремљењима него Илирски покрет. За праваше Срби нису „истородна браћа“, него сметња у остваривању великохрватских интереса, народ „византијске културе“.

Убрзо, јавља се међу „национално свесним“ Хрватима и **аустрофобија**. Кватерников покушај оружаног устанка против аустријског завојевача завршиће се неуспешном **Раковичком буном 1871.** године. Он сâм гине због издаје и неучествовања већине руководства Странке права па и Старчевића. Насупрот њима, устанку се одазивају крајишки Срби, који су прихватили циљеве буне: **независну Хрватску, отклон од германизације и мађаризације, једнакост пред законом, општинску самоуправу, конституисање слободних жупанија и укидање војне управе у Војној крајини**. Осим Кватерника, живот су изгубили и други важни устаници – **Анте Ракијаш и Вјекослав Бах**, док је војни заповедник побуњеника **Раде Чуић**, иначе лички Србин, пребегао у Србију.

Кватерник и Старчевић, мада србормсци, понајмање су се либили да користе српске крајишнике у остварењу зацртаних идеја и циљева. Као што каже хрватски геополитичар **Петар Вучић**: „А Срба је у Хрватској живјело толико да се без њих, у контексту већ изнијетих околности расцјепканости Хрватске, није могао постићи становит политички циљ. Напосе не ако би и Срби били против тог циља.“¹⁶⁰⁶ Кватерник је, на пример, одржао устанички говор пред четири стотине „скоро све самих Срба Крајишника, све двојица по двојица наоружани у реду, а пред њима војвода Ракијаш и Раде Чуић, обучени у свечано народно одијело, заогрнути у црвендоламе, са извученим сабљама, ханџарима, и кубурама

¹⁶⁰² Исто, стр. 122.

¹⁶⁰³ Mihovio Pavlinović, *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, Narodni list, Zadar, 1882, стр. 4-17.

¹⁶⁰⁴ Исто, стр. 22.

¹⁶⁰⁵ Tihomir Rajčić, „Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 33, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, стр. 131.

¹⁶⁰⁶ Petar Vučić, *Jugoslavija izmišljena država: Plaidoyer za konfederaciju*, Azur Journal, Zagreb, 1991.

под појасевима“.¹⁶⁰⁷ Потом је позвао устанике („усташе“) у православну цркву, да се помоле Богу и да им се благослови оружје. Пошто је владика био болестан, „Молбеноје молбеније“ читао је прота плашчански и професор богословије **Самуило Поповић** „праћен од усташке депутације“, а за време читања „Кватерник и његови доглавници клечаше, а кад на савршетку молитве прото часним крстом благосиљаше, дигоше се, приступивши царским дверима пољубивши крст и проту у руку, што учинише остале усташе и сав народ.“¹⁶⁰⁸

Као и деценијама после, у Другом светском рату, одлучност и спремност да се прихвати борба за народно ослобођење, није се могла потражити у „провинцијалној Хрватској“, већ искључиво међу Србима. Међутим, чим би се указала прилика, српски народ постао би предметом различитих погрда, оптужби и понижавања, јер није имао довољну политичку моћ и интелектуалну моћ у католичкој царевини. Зато није било изненађење што се већ исте 1871. године, у првом броју правашког листа **„Херватска“**, ширила бескрупулозна митоманска кампања, ношена страховима од „србијанске експанзије“. Овакав амбивалентан однос према „Србима-Крајишницима“ и „Србима-Србијанцима“, у неку руку упућује на осећање **зависти према Србији**, која је врло брзо побудила дубље шовинистичке страсти и према крајишким Србима, свесних свога порекла, због чега су одбијали да прихвате наметано хрватско име. Посебно је занимљив однос праваша према „Вукојвој ијекавици“, која се доживљавала српским наречјем. Из тог разлога правашке вође су настојале хрватски језик „екавизирати“, али екавица се говорила и међу Србима преко Дрине. У лутањима за сопственим идентитетом, за што су правашима биле нужне и „разлике у односу на Другога“, бујала је све већа србофобија, потпиривана историјским конструктима, измишљотинама романтичара-шовиниста: *„Старинска Трибалиа, права Сербиа, Рашиа, вазда биаше најнезнатниа покрајина херватска. У ту земљу настанило се јако мало Херватах, Цинцарах, пучанства клатежна. (...) Код нас, на гробу народнога, пребогатога, најугладјениега језика и књијства диже се барбарство. Тко то ради? Славосерби. Зашто то раде Славосерби? Зато, јер и у тому, како и у свему смерају проти Херватом. (...) Служимо се екавштином, јер опазисмо да њу икавци боље него екавци икавштину разуме.“*¹⁶⁰⁹

Пробранијих речи и мудријег штива у односу на Старчевића, био је **Вјекослав Клаић**, којег многи сматрају водећим националним историчарем и великохрватским идеологом. Бивши семеништарац, од изузетног утицаја на хрватску интелигенцију, покушавао је у научним радовима од 1873. године да докаже како је некоћ „право национално име“ за све народе с подручја Западног Балкана било „Хрват“. Српски етноним по је њему тек „племенски“ назив па ће казати да „сваки Србин јесте Хрват“, али да „Хрват није Србин“.¹⁶¹⁰

Током 1870-их и 1880-их Странка права умножавала је своје чланство и политички утицај, а потпору добија од ауторитарног режима бана Карла Куена Хедерварија, који је компромитовао Народну странку, владајући пуних двадесет година. Дана **22. октобра 1895.** долази до раскола међу правашима, када на врх отцепљене **Чисте странке права**, уз помоћ остарелог и болесног **Анте Старчевића**, испливава **Јосип Франк** (Joshua Frank),

¹⁶⁰⁷ Boško S., „Bilješke. Kvaternik svečano ulazi u Plaški i bijeg prema Rakovici“, *Savremenik*, Ljetopis Društva hrvatskih književnika, Knjiga I, Godina I, Zagreb, 1906, стр. 312.

¹⁶⁰⁸ Исто.

¹⁶⁰⁹ Ante Starčević, „Listak: jezik i pismo Hervatah“, *Hervatska*, Br. 1, 1. сеčња 1871, Zagreb, стр. 2.

¹⁶¹⁰ Vjekoslav Klaić, „Hrvati i Srbi“, *Vienac*, Теčај 2, Zagreb, 1893, стр. 25. (Кандидат више објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

представник прагматичније струје, уз прихватање става да Хрватска своју државност може ипак остварити ослањањем на хабзбуршки двор. Већ 2. новембра почео је да излази и страначки лист „**франковаца**“, „Хрватско право“. **Анте Старчевић**, недвојбени ауторитет свих праваша, прилази Чистој странци права и изјављује да дневник „Хрватска“ више не заступа његове мисли.¹⁶¹¹ Остаци Странке права ујединили су се с **Неодвисном народном странком** у режимску **Хрватску странку права** 1903. године.

Година **1895.** иначе представља, као што истичу неки хрватски писци, почетак „**новог одсека хрватске историје**“, јер је те године 16. октобра у Загребу, из протеста према бану Куену Хедерварију, спаљена јавно мађарска застава и дошло је до расцепа Хрватске странке права. Уништавање мађарских државних обележја имало је за последицу одлазак већег броја студената у Праг, што је преоријентисало млађе генерације „према фикцији хрватско-српског јединства“, како је писао у емиграцији хрватско-амерички историчар **Јере Јареб**.¹⁶¹²

Франк се тих година борио пак за **тријалистичко уређење Аустроугарске**, односно да Хрватска буде трећа федерална јединица Монархије. Дана **23. априла 1908.** долази до раскола и унутар Чисте странке права, отцепљењем фракције на челу с **Милом Старчевићем** и **Антом Павелићем** старијим, због Франковог настојања да Хрватску што више веже за Беч, што је нова **Старчевићева странка права** (тзв. „**милиновци**“) окарактерисала као издају начела Анте Старчевића. Као верни поданици Хабзбурговаца прогањани су од стране југословенског режима и бачени на маргине политичког живота, а хрватски народ приклонио се **Хрватској сељачкој странци**. Од 1929. године највећи број преосталих франковаца придружио се **ушташком покрету**.

Великохрватство, као идеја израсла у клерикалним правашким круговима, нагли успон отпочиње **1860-их**. У Загребу је штампана 1862. штампана географска карта насловљена као „**Земљовид старе цјелокупне Краљевине Хрватске: са означањем граница сада обстојећих покрајинах**“, која је обухватала делове данашње Словеније, целу Славонију с данашњим Сремом, Хрватску, Далмацију, Војну Крајину, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Санџак. Мапу је приредио **Јосип Парташ** према нацрту **Фрање Кружића**, а штампана је у чувеној загребачкој штампарији **Драгутина Албрехта**.¹⁶¹³

Године 1871, у часопису „**Хрватска**“, изнесена је мегаломанска идеја о **Хрватској од Немачке до Македоније**, која би обухватала Јужну Штајерску, Корушку, Крањску, Горицу, Истру, Хрватску, Славонију, Крајину, Далмацију, Горњу Албанију, Црну Гору, Херцеговину, Босну, Рашку и Србију, с осам милиона душа. Осим што се пропагирала експанзија, у истом броју листа изнесена је оваква тврдња: „*Понајприје, на чему се оснивају ове три краљевине? У историји им нема темеља ни трага. Јер, када биаше напосе та Далмација или Хрватска или Славонија, краљевином? Никада. Ни та Далмација, ни Славонија, ни Хрватска, која је ту означена са четири жупаније, ниједна та 'краљевина' никада није имала посебна краља. Него историја зна: да цела просторија међу Драчем, Сочом, Рабицом и Дунајем, биаше кроз*

¹⁶¹¹ Nevio Šetić, „Odnos istarskih pravaša prema raskolu u Stranci prava Banske Hrvatske 1895.“, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, No. 12, Pula, 2014, стр. 239.

¹⁶¹² Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995, стр. 113.

¹⁶¹³ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 51; Видети: *Zemljovid stare cjelokupne Kraljevine Hrvatske: sa označenjem granica sada obstojećih pokrajinah / priredio Josip Partaš; narisao Franjo Kružić*, Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Доступно преко: <https://digitalna.nsk.hr...>, Приступљено: 02.08.2024.

векове, једна држава. Једна краљевина Херватска. Све ове земље биаху под једном круном херватском, под једним суверенством народа херватскога.“¹⁶¹⁴

Против историографских фалсификата хрватских интелектуалних и духовних вођа, бискупа **Штросмајера**, **Фрање Рачког** и **Миховила Павлиновића**, устали су далматински Срби окупљени око „Српског листа“ – **Сава Бјелановић**, **Лазар Томановић** и други. Супротставили су се хрватској романтичарској митоманији, пре свега због тога што су били сведоци стварања новог етничког и политичког хрватства, које у већем обиму никада није постојало. На основу религијских, вештачки су врло брзо стваране и тобожње „цивилизацијске разлике“ између православних и католичких Срба. Последице такве антисрпске политике биле су веома тешке: потомци Срба католичке вероисповести постали су најдоследнији заговорници великохрватске идеје, идеолози великохрватства, који су наставили с погубним распиривањима верско-националних сукоба до савременог доба и насилног свођења православних Срба у Хрватској на „прихватљиве бројке“.

Антун Радић, један од пионира хрватске етнографије, у листу „Дом“, којег је покренуо с циљем просвећивања сељаштва и ширих народних слојева, међу којима је још било национално неопредељених католика, постанак хрватске нације овако појашњава: „Осим оно њешто загребачких загораца, па комадић горње Посавине и Подравине – Хрватâ боме није ни било прије Старчевића. (...) Циели наш народ није једнако ни говорио – како ни данас не говори – нити се једним именом звао, него је ту било Хрвата, Србаља, Неретљана, Захумаца, послуге Бошњака, Славонаца, и т. д.“¹⁶¹⁵

По свему судећи, **антисрпска хистерича** и „новинско дообразовање“ српских католика, имала је исходиште у главама хрватских праваша, али и других националистичких вођа који, према доступним изворима, нису били етнички Хрвати – **Анте Старчевић**, **Еуген Кватерник**, **Миховил Павлиновић**, **Јосип Франк**, **Иво Продан**, **Миле Старчевић**, **Стјепан Радић** и други. Међу њима јавља се већи број Срба католика, Немаца, „Словинаца“, Чеха, Јевреја и других народа. У националној акцији покретала их је **патриотска љубав и брига према хрватској домовини**, којој је највећу запреку у осамостаљењу, како су они осећали, представљало српство („Славосрби“). Старчевић и Кватерник били су уверени да су њихове мисли „**синтеза духа хрватског народа**“¹⁶¹⁶ па су потицали у народу вољу за кореним променом, супротстављајући услове у којима су живели „тешкој али славној прошлости“ и „светлој и срећној будућности“, одбијајући да признају „историјску оправданост стварног стања“, писала је Мирјана Грос.¹⁶¹⁷

Национализам праваша био је толико изражен да су добили надимак „**стеклиши**“, што је изведено из кајкавског израза „стекли“, то јест „**бесни**“. Тако је правашка омладина већ 1876. године јавно испољавала велике симпатије према Турцима у рату против Србије. Чак је и **Фрањо Рачки**, „главни идеолог југословенства“,¹⁶¹⁸ а истовремено и „бранитељ

¹⁶¹⁴ Ante Starčević, „Uredjenje sabora i izborni red god. 1870“, *Hrvatska*, Br. 6, 5. veljače 1871, Zagreb, стр. 3.

¹⁶¹⁵ Antun Radić, „Dom i rod“, *Dom: List hrvatskomu seljaku za razgovor i nauk*, Br. 19. i 20, U Zagrebu 10. studenoga 1904, Sabrana djela, VI, Seljačka sloga/Dr Vladko Maček i Rudolf Herceg, Zagreb, 1937, стр. 306.

¹⁶¹⁶ Mirjana Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 4, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1972, стр. 27.

¹⁶¹⁷ Исто, стр. 41.

¹⁶¹⁸ Иво Голдштајн, хрватски историчар, мишљења је да промовисање „хрватских интереса“ и „југославенства“ није било нужно опречно, већ се могло састати „у некој форми федеративно уређене заједнице“. (Видети: Ivo Goldstein, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji: Suprotstavljanje centralizmu“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2017, стр. 115-116). Међутим, самом чињеницом да је Фрањо Рачки подупирао и „хрватско државно право“, такав вид федерације, у којој би се задовољили хрватски мегаломански апетити на границама Дрине, Срби не би могли да прихвате. Односно, ако би се

хрватског државног права“, у „Обзору“ од 9. фебруара 1881. упозоравао на димензије мржње коју су начели праваши предвођени Старчевићем и Кватерником.¹⁶¹⁹

Следећи важан узрок србофобије која ће се јавити код хрватских народних вођа био је правно-политичке природе, који се постепено развијао у комплекс ниже вредности. **Разлика у суверенитету** између тадашње Србије и Хрватске, био је својеврсан доказ способности српских националних вођа и устаника у борби против турског окупатора; нешто што је хрватским родољубима недостајало. Приметно је да је разлика у „зрењу нација“ пресудно обликовала **„емоционално расположење“** хрватске политичке елите према српском народу. Као индикатор ове тезе може да послужи саборско излагање хрватског заступника **Александера Фодроција** (Aleksander Fodrocy), од **17. јуна 1861.** године: *„Срби бијаху све поред турскога јарма увјек своји – а ми Хрвати, одкад нас морална снага у XI. вјеку остави, увјек више мање туђи. Можемо ли сада опет постати сасвим своји? Неможемо. А зашто не? Зато, јер будућност сваког народа утемељује се или у његовој прошлости или зависи од политичких обстојатељстава садашњости, - а нити једно нити друго неповладјује нас к нади о каквој самосталности.“*¹⁶²⁰

Хрвати улазе већ тада и у проблем с **улогом и значајем српских крајишника** у одбрани „реликвије реликвијарум“ (лат. „reliquiae reliquiarum olim magni et incltyti regni Croatiae“), како су неосвојене делове Хрватске пред Турцима називали саборски сталежи. Као што је више пута истицано, Хрватску, Славонију у Далмацију бранили су бројни српски граничари, од успостављања Војне границе, током неколико векова.

Да је свест о историјски важној улози Срба за одбрану остатака Хрватске и других земаља постојала међу крајишницима, доказ је латински спис под називом **„Расправа о српском народу“** (лат. „Dissertatio de gente serbica“), објављен у Будиму **1790.** године. Премда је ауторство ове књижице (везане за рад Темишварског сабора) спорно, угледни научници мисле да ју је написао **Стефан Новаковић**, српски књижевник и секретар карловачког митрополита **Мојсија Путника**. Понуђени су касније још неки могући писци, попут дворског агента **Јосифа Керестурија** и **Саве Текелије**. Можда се стваралац овог дела, који се потписао као „угарски патриота“, никада неће утврдити, али за ову дисертацију релевантне су следеће реченице које се налазе и у немачкој верзији списка (додуше нешто скраћене): *„Ко се бринуо за безбедност Хрватске? Ко је издржао толику муку за спас грађана који су дрхтали у тврђавама и градовима? Ко је морао стајати под оружјем дању и ноћу у нашој Угарској, из године у годину? Ко се супротставио Турцима на*

могла пронаћи нека „српска аналогија“, онда би најприближнија била Велика Србија унутар Југославије, тј. „Хомогена Србија“ Стевана Мољевића.

¹⁶¹⁹ Рачки је том приликом написао: *„Препород хрватског народа иза 1835. успио је, јер се је прислонио на славенску узајамност. Али ниједно племе славенско није странци тако мрско, кано што је Хрватима најсродније српско. Ову мржњу уцијепио је странци сам Старчевић, од којег је покојни Кватерник у том погледу и сношљивији и умјеренији био (!). Та се мржња протеже на све, што по историјском развоју чини неку засебност српскога рода. Мрзи се недужно име, прем је оно тако старо као свако друго међу Славенима. Мрзи се источно-православна вјера, прем се овдје ни до западно-римске много не држи. Мрзи се писмо ћирилско, прем је оно и међу Хрватима у пораби било.“* (Видети: Viktor Novak, *Franjo Rački u govorima i raspravama 1828-1894*, Hrvatski štamparski завод D. D., Zagreb, 1925, стр. 76-77; Vladimir Koščak, *Politički spisi: Rasprave. Članci. Govori. Memorandumi*, Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Znanje, Zagreb, 1971, стр. 426).

¹⁶²⁰ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861., Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1862, стр. 177.*

границама Бачке, Чанадске и Арадске жупаније, када је Банат стењао под турским ропством? Зар није Рашанин?“¹⁶²¹

Међутим, након што је опасност од османске царевине прошла, уместо јавног признања за вишевековне ратне заслуге, Срби су наишли на бедем растућег великохрватског национализма, с циљем брисања српског идентитета у Троједници. **Хрватско-угарском нагодбом** (1868) Хрватска улази у државну заједницу с Угарском и с њом регулише односе у дуалистичкој монархији, а битка за територијалну аутономију Срба трансформира се у **борбу за признање српског имена и националне индивидуалности**. Тако се у основи распламсало „српско питање у Краљевини Хрватској и Славонији“ и отпочео огорчени хрватско-српски сукоб у Монархији, којег је каснија поступна и половична интеграција Војне крајине с Краљевином Хрватском и Славонијом само продубила. Нагодба је представљала оживотворење једне државне идеје под примарно хрватским именом и обележјем, али је уз њу ишло и јачање једне националне идеје – **искључиво хрватске**.

Односно, почеци мукотрпне борбе Срба за политичко признање у Троједници померају се неколико година уназад. На двадесетој саборској седници **15. јуна 1861.** први пут се поставља „српско питање“ у писму патријарха Јосифа Рајачића, којег ће читати пред заступницима **Максимилијан Прица**. Патријарх је оштро напао стајалиште **Ивана Кукуљевића Сакцинског**¹⁶²² од 29. априла исте године, којег су подржали неки саборски посланици, да у Војној крајини живе „искључиво Хрвати“ као политички народ.¹⁶²³ Чим је

¹⁶²¹ Stefan Novaković, *Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nation, in dem Königreiche Ungarn: mit einem Anhang der derselben verliehenen Privilegien*, bei Emanuel Jankovits, Neusatz und Belgrad, 1791, стр. 20.

¹⁶²² Иван Кукуљевић Сакцински често се у саборским наступима позивао на хрватско „хисторично право“ па се може сматрати прегоацем у стварању хрватских митологема, које су временом постале „фактоиди“ и ослонци за великохрватску идеологију. У својству великог жупана, на седници Сабора Краљевина Далмације, Хрватске и Славоније, 29. априла 1861. године, оспорио је постојање српског народа у овим круновинама, тако што је причао искључиво о Хрватима и хрватском „хисторичном праву“, омеђивши границе митске „Велике Хрватске“, што се „његда протезала од Дунава и Муре до арбанаске Бојане, те од босанске Дрине до истарске Раше и крањске Сане“ (Видети: *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.*, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1862, стр. 66). Иначе, што се тиче развоја националне мисли Сакцинског, али и динамичности националне интеграције Хрвата од почетка 1840-их до 1860-их, ваља се подсетити да је он први, како је својевремено писао хрватски историчар Рудолф Хорват, „након толико вијекова“ проговорио „хрватским језиком“ у Хрватском сабору 3. маја 1843. године, обративши се саборским заступницима овим речима: „Ми смо мало Латини, мало Нијемци, мало Мађари и мало Славени, а искрено говорећи нијесмо укупно ништа. Мртви језик римски, а живи језици: мађарски, њемачки и талијански, – то су наши тutoryи!“ (Видети: Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906, стр. 77).

¹⁶²³ Између осталог, патријарх Рајачић је написао: „Високо-славном сабору краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, у Загребу. (...) Кад читам у јавним листовима, како се господин велики жупан от Кукуљевић у сједници 29. травња изволео изразити, да је војничке Крајине у Хрватској житељство чисто хрватско, и видим, да то високо-славни сабор са одобравањем прима; принудјен сам мојој тузи риечи дати, према непријазној оној тежњи, која вири из овакога тврђења једног веле важног и многопоштованог члана сабора, и историописца југославенског. (...) Србљи и Хрвати најближа су браћа међу собом, али је опет сваки народ имао своје особито име од онога времена, кад су у прво доба историје они заједно или у најближем сусједству, један са другим живили, пак једнако до данас. Србљи имају своју, а Хрвати своју особиту историју; Србљи имају своју, источну, а Хрвати своју, западну, цркву; Србљи граничари, имају свој, а Хрвати, н. пр. из загорја, испод Окића, од Самобора, из Драганића, Турова Поља и т. д. свој језик; Србљи имају своју славенску, а Хрвати своју латинску писменицу. Ако дакле Србљи и Хрвати и јесу најближа браћа, ипак нису они један и исти народ; и неможе се рећи, да је житељство Крајине хрватске чисто хрватско. Житељство крајине било је у почетку чисто овејано србско; и тек од онога времена, како је граница на полкове раздиелена ушло је у њу нешто од хрватског народа.“ (Видети: *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.*, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1862, стр. 161).

патријархово писмо прочитано, спремни Сакцински се бранио да је на тој седници изнео став да је „ова наша земља краљевине и круне наше насељена чистим народом нашим“,¹⁶²⁴ али да „сви етнографи, који су у Аустрији ишта писали, спомињају управо земљу хрватску, као једину у Аустрији, гдје један чисти народ пребива“; да је Крајина „одкад су се Хрвати овамо населили, увјек хрватским народом напучена“, као и да „Србљима у Хрватској краљевини као политичком народу неима успомене, ни писмена трага, нити у закону иједном, нити у хисторији критичној“. ¹⁶²⁵ Надаље, Сакцински се чуди патријарху, којег назива „хрватским земљаком“ и „сином нашим поноситим из Бриња“, где „чисти хрватски народ пребива“, што брани Србе ради „своје свете вјере“. Потом, виртуозном реториком одашиље братску љубав Србима који су с Хрватима један народ, нагласивши да само „из слоге Хрватах и Србаљах произтећи може срећа и благостање читавога нашега народа на југу“. ¹⁶²⁶ Међутим, уследио је кључни део говора, који је одушевио друге саборске заступнике, а односи се на Крајину, која још увек није била саставни део Троједнице. Говор који се може оценити историјским, јер један политички званичник и уважени научник скицира њиме будућу деобу између Срба и Хрвата и прети прогоном Срба (тада још увек без геноцидних намера): *„Али нека нитко од нас не тражи, да ми поради користи појединих људих или племенах, поради којекакових тежњах и опасних намјерах и најмање парче свога народнога блага, камо ли частно наше име, и нека нитко не мисли, да ћемо га подупирати клето сјеме неслоге у народ утемељити и учврстити и да ми за такове тежње жртвовали будемо дио земље наше хрватске, хрватске Крајине јуначке! То нека нитко не захтјева од нас. Ово пако говорим господи свештеником, ако мисли ткогод од црквењаках да има као таков буди какову намишљену политичну власт, над буди којом страном земље и народа нашега, да смо ми приправни са свом силом ову власт одбити и утаманити...“* ¹⁶²⁷

Занимљив саборски наступ забележио је и заступник **Александар Фодроци** (Aleksandar Fodrosy). Тужалкама о „Крајини – крвавој хаљини“, несрећној Мохачкој бици, „паду хрватског народа“, „интересу свих народах Паноније“ да живе у једној федеративној држави итд, покушава да „оправда“ хрваћење Срба. Његов говор оставља утисак намере да се ублаже страсти које је подгрејао Сакцински; настојања да се оповргну дискриминаторске тежње према Србима па им на неки начин и подилази. Фодорци држи стога реч о неком лошем историјском усуду самих Хрвата, који ни сами не знају или не смеју да знају „ко су и шта су“, па, између осталог, изјављује: *„(...) а како је опет то, да наша браћа Срби сада опет самостално живу, дочим су више вијековах под силним и окрутним турским јармом стењали? Тлачење народах на физичној сили утемељено није за ове никако толи погибелно, као тлачење, које се на моралној моћи оснива. Срби бијаху све поред турског јарма увјек своји – а ми Хрвати, одкад нас морална снага у XI. вијеку остави, увјек више мање тудји.“* ¹⁶²⁸

Наоко привремени конфликт решен је саборском одлуком на двадесет и другој седници **18. јуна 1861**, у којој се „дапаче припознаје, да у троједној краљевини **има и народа србскога** и он (мисли се на Сабор, прим. Д. К.) подобно изразу њ. светости г. патриарха од свег сцра жели: да Срби и Хрвати као најближа и једнородна браћа један другог има и

¹⁶²⁴ Исто, стр. 164.

¹⁶²⁵ Исто.

¹⁶²⁶ Исто.

¹⁶²⁷ Исто, стр. 165.

¹⁶²⁸ Исто, стр. 177.

племе као народње светиње љуби и почитује као и као досад, тако и унапредак у братској слогѣ остану.“¹⁶²⁹

На захтев сремске жупаније, хрватски Сабор је **11. маја 1867. године** изнова и једногласно свечано изјавио „да Троједна Краљевина признаје србски народ који у њој живи истовјетним и равноправним с хрватским народом“. Тако су саборским одлукама Срби и правно признати као **политички, конститутивни народ у Хрватској и Славонији**.¹⁶³⁰

Премда је хрватски сабор 1861. године „обновио постојање“ српског народа, дубоко уврежена идеја политичке народности, која је нужно произлазила из „основне замисли државног права, заједничке свим хрватским политичким странкама“, није се лако мирила с тим чином. Постојала је „опасност“, како је својевремено сматрала група хрватских историчара, да се признањем српског народа као „**дипломатичкога**“ на тлу Хрватске „угрози државноправна подлога хрватског отпора против мађарске премоћи у целини.“¹⁶³¹ У суштини, ово је показатељ избијања нарочитих **осећања страха** код хрватских националних вођа 19. века, који је постепено почео да се трансформише у **осећање мржње**, а тиме и у жељу да Срби заувек нестану с политичких говорница у Сабору, али и материјално и духовно из „хрватских земаља“. Срби, с којима су вековима заједно ратовали не само на границама Војне крајине, него и широм Европе, све до Русије, постали су одједном „сувишни“ и „претња“ по национални интерес Хрвата.

Пошто је Хрватима као нацији у експанзији **недостајала масовност**, пре но што се нетрпељивост проширила, да би се заступљеност Срба некако смањила, покушало се с **негирањем њиховог постојања у Хрватској**. На пример, у каталогу „Прве изложбе далматинско-хрватско-славонске“, одржаној у Загребу од августа до октобра 1864. године, у статистичким подацима о „народностима у Хрватској“ наводе се чак и малобројни Роми и Јермени, а Срби се изостављају. Становници „Троједнице“, како стоји у каталогу „јесу по народности **сами** Хрвати који обсижу приеко 95 постотака од укупнога пучанства“ и од којих једна четвртина отпада на „**грчко-несједињено вјероизповиједање**“.¹⁶³²

Без обзира на ове историјске факте, хрватски историчари кривицу за суноврат српско-хрватских односа пребацују Србима, тј. да су „**агенти Књажевства Србије**“ вршили пропагандне акције на простору Војне крајине, с циљем да придобију народ за идеју припајања јужнословенских земаља Србији. Таква, у суштини ослободилачка идеја, коју су и поједини Хрвати заступали, забринула је Бечки двор. Ипак се у Крајини „бранила јужна граница Хабзбуршке монархије“ те им се хрватско-угарска нагодба чинила „прихватљивијим решењем“.¹⁶³³ Наиме, од краја 18. века, тј. од мађарског националног покрета, јавља се и питање државно-правног положаја Хрватске према Угарској, које је иницирано 1790. године на Угарском Сабору, када је покренуто питање мађарског језика као службеног, уместо дотадашњег латинског. У вези „језичког питања“ трајао је спор између мађарских и хрватских заступника све до 1848. године (до међусобног војног сукоба), који се преобличио у питање међусобних односа, јер нити један закон није дефинисао на чему се темељи државноправни однос Хрватске и Угарске. Мађари су

¹⁶²⁹ Исто, стр. 181.

¹⁶³⁰ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999, стр. 28-32.

¹⁶³¹ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1968, стр. 34.

¹⁶³² Исто, стр. 34-35.

¹⁶³³ Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Vol. 28 No. 2, 2007, стр. 941.

тврдили да је Хрватска освојена оружјем за време **Битке на Гвозду**, која је тиме изгубила државност и постала „освојени део“ (*лат. pars subjectae*) Угарске, што је већ спомињано у претходном делу рада. Хрвати су пак тврдили да „*Pacta conventa*“ представља споразум склопљен између хрватског племства и угарског краља, којим се Хрватска и Угарска налазе у „персоналној унији“, чиме је Хрватска „сачувла своју државну и националну самобитност“¹⁶³⁴, а у расправу су укључене и други државно-правни акти који су настајали током векова, из којих се може различито тумачити српско-мађарски државни однос. Све у свему, пошто је Нагодба склопљена, у Угарској се одомаћио израз „удружене државе“ (*лат. „sociā regna“*), с тим што су Мађари избегавали да користе термин „Троједна Краљевина“, као и да Хрватску уопште нису називали „краљевином“.¹⁶³⁵

Приликом усклађивања текста Нагодбе, која је проглашена **19. новембра 1868.** године, дошло је до несугласица око статуса Ријеке, која је на концу припала Мађарима. Члан I Нагодбе наводи да Угарска, Хрватска, Славонија и Далмација чине државну заједницу, „њихов краљ се круни једном круном“ и „једним крунидбеним актом“.¹⁶³⁶ Темељем одредби, Троједна Краљевина јесте добила статус какав није имала нити једна земља унутар Монархије, али ипак није била држава, „јер се њезин субјективитет манифестовао само у односу према Мађарској“, док је у односу према Аустрији, нарочито иностранству, **„Хрватска била саставни део Угарске, односно Аустро-Угарске“**.¹⁶³⁷ Иако је Нагодба временом изазвала велико противљење и незадовољство код хрватског народа, посебно због неповољних подела државних прихода, штампа је писала о „помирењу Мађара и Хрвата“, чиме су Срби стављени у сасвим други план. Чак ни предлог о заједничком „хрватско-српском језику“ у Троједници није прошао. Хрватски преговарачи убедили су мађарску страну да се може говорити само о „хрватском језику“, што је угарска страна и подржала, сматрајући да ће тиме придобити Хрвате да се окрену од сарадње са Србима,¹⁶³⁸ што се испоставило тачним.

Већ следеће 1869. године, новоизабрани хрватски бан **Левин Раух** (Levin barun Rauch de Nyek), **забрањује употребу ћириличног писма у Срему**, а ранија одлука да је службени језик Троједнице „хрватски или српски“, поништен је и службеним постаје само **хрватски језик**, „толи у законодавству, коли у судству и управи“.¹⁶³⁹ **Светозар Милетић** у „Застави“ је реаговао оштрим и подругљивим текстом против бана и његовог сабора, због чега је одлежао више месеци у затвору.

Већина српских аутора, међу којима и **Василије Крстић**, истичу **антисрпство „бана пучанина“ Ивана Мажуранића**. За време његовог бановања (1873-1880) дошло је до бруталних обрачуна са Србима који нису крили своја национална осећања, посебно у **Уједињеној омладини српској**. Аутор подсећа да су крајишки Срби сарађивали с новосадском „Заставом“, да су „у Пакрацу основали **Задругу Срба** занатлија“, у „пригодним приликама користили српски грб и српску заставу“, а „у **Српској учитељској школи** у Пакрацу као наставни предмет имали српски језик“. У тим активностима хрватски бан је препознао идеје експанзионистичког српства, чиме су унети мржња и раздор „између католичкога и грчко-источнога житељства“. Бан је дошао до закључка да су Срби

¹⁶³⁴ Исто, стр. 934.

¹⁶³⁵ Исто, стр. 936.

¹⁶³⁶ Исто, стр. 959.

¹⁶³⁷ Исто, стр. 960.

¹⁶³⁸ Исто, стр. 966-967.

¹⁶³⁹ *Zakonski članci sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, od godina 1868., 1869., i 1870.,* Nakladom knjižare Lava Hartmána, U Zagrebu, 1871, стр. 13.

споменутим делима покушали „да се србском елементу прибави нека, с државно-правног гледишта, неоправдана премоћ и политичка превага у Хрватској и Славонији“. Наредио је стога хапшења осумњичених у Осијеку, Карловцу, Пакрацу и Дарувару, а државни службеници су отпуштени. Крестић учува да је Мажуранићева „противсрпска акција“ јасно наговестила правце којима ће се кретати хрватска политика ослоњена на „хрватско државно и повијесно право“ и установу „политичког“ народа. Врло брзо се испоставило да је и српско име у Хрватској постало „политички преступ“, односно све што је српско требало је искорењивати не би ли се створила етнички чиста, верски јединствена, „Велика Хрватска“.¹⁶⁴⁰

Како закључује **Гордана Јовић-Кривокапић**, интеграција Војне крајине с Краљевином Хрватском и Славонијом (1873-1881) јачала је једну државну идеју, али је доводила у питање реализацију хрватске националне идеје, пошто се организација **српске црквено-школске аутономије** простирала по Војној граници пре но што је она у потпуности интегрисана с Краљевином Хрватском и Славонијом. Од 1868. до 1874. аутономија делује на простору Војне границе, а од 1873. до 1881. поклопила се с процесом интеграције тог простора с Краљевином Хрватском и Славонијом. Модернизација Хрватске под баном Мажуранићем је показала „мање смисла за верска осећања православног и српског народа од мађарских либерала из 1868. године“.¹⁶⁴¹

Против **Мажуранићевог школског закона** од 14. октобра 1874, гласали су готово сви српски заступници у Сабору, пошто је у члану 11. Закона напоменуто да се у народним и грађанским школама у настави може употребљавати **само хрватски језик**. Занимљиво је да барон **Јован Живковић**, који је тада био **подбан**, премда вршилац високе државне дужности, није показао интерес да стане у заштиту културних и политичких права свога народа. Примећује се да и тада, као и у раздобљу после Другог светског рата, неки утицајнији припадници Срба у Хрватској нису придоносили одбрани српског националног интереса.

Водећа партија Срба у Троједници, али и целој Аустроугарској, од **1881.** године постаје **Српска народна самостална странка**. Заступала је **националне интересе српског народа**, пре свега у циљу признања идентитета и равноправности с Хрватима. Активности и других српских партија, попут **Српске радикалне странке** (програм донет у Окупацији 1903. године), биле су усмерене на **заштиту од кроатизације, озакоњење српског имена, аутономију српске православне цркве**, да назив службеног језика буде „**хрватски и српски језик**“ и **равноправност ћирилице и латинице** у школским установама и администрацији.

Због тешко подношљивог притиска на Србе и отворене нетрпељивости, националног порицања и егзистенцијалног угрожавања, виђенији људи су, већ средином седамдесетих година 19. века, били спремни да напусте Хрватску. Међу њима се тако нашао и познати педагог **Војислав Бакић**, који почетком 1875. одлучује да пређе у Београд.

Анте Старчевић неколико година пре, само у два памфлета-књижице, потпуно **расистичког садржаја**, исказује своју нетрпељивост према Србима: **негира им историју и права на просторе које насељавају, уз омаловажавање српског етнонима. „Име Срб“** штампа 1868. и њој „домишља“ корене српског етнонима. Налази га у „болести“ из древних времена када су Срби, тобоже, били „сербиви“ тј. „сврабљиви“, односно „губавци“.

¹⁶⁴⁰ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 18.

¹⁶⁴¹ Гордана Јовић-Кривокапић, „Срби у Хрватској према хрватској државној идеји на прелому 19. и 20. столећа“, *Дијалог повјесничара-историчара* 5, Херцег Нови 2-4. ожујка 2001, Загреб 2002, стр. 173-191.

Хрватима, према Старчевићу, проблеме у држави праве народи, који суштински нису Срби, већ мешавина србизованих Влаха, Рома, Шиптара и других „инфериорних народа“.¹⁶⁴²

Попут Јевреја који су за немачке нацисте били „реметиљачки фактор“ и елемент народне дезинтеграције, тако су „Власи“, односно Срби, у очима тадашњих присталица Старчевићевих теза, извор свих недаћа који погађају Хрватску. У мноштву конструисаних митова, стигми и предрасуда тога доба, своја надахнућа налазили су деценијама касније угледни хрватски научници, који су и у самом освиту грађанског рата у Југославији проносили идеје **„филтрираног расизма“**. Као и њихови узорци, некритички су наставили с прекрајањем историјских чињеница, позивајући се на памфлете правашких и других национално-романтичарских претходника. Примера ради, **Драго Роксандић** почетком 1990-их, посматрајући демографске осцилације на крајишком простору у прошлости, наводи како је просечно трајање људског века, особито мушкараца, морало бити знатно краће него „у провинцијалу“, као и да су крајишке власти биле присиљене потицати рану женидбу те наставља: *„Додуше, посљедице су умногоме морале бити контрапродуктивне. Женидба психофизички недовољно зрелих особа морала је имати за посљедицу смањивање психофизичких способности наследица, повећање броја различитих обољења, а тиме и пораст смртности из нових узрока.“*¹⁶⁴³ Пошто аутор није навео референце, није познат извор информација који би потврдио овај исказ о „смањеним психофизичким способностима“ крајишке популације. Подаци који се налазе у „Статистичком атласу Краљевине Хрватске и Славоније 1875-1915“ воде до сасвим другачијег закључка. Године 1910. највећи број душевно оболелих лица (у атласу се користи реч „умоболних“, прим. Д. К.) забележен је у **Загребачкој жупанији** (13-14 лица на 10.000 житеља); највећи број слабоумних био је у **Вараждинској жупанији** (25-26 лица на 10.000 житеља); највећи број глувонемих такође у **Вараждинској жупанији** (25-26 лица на 10.000 житеља); и највећи број слепих у **Вировитичкој жупанији** (преко 15 лица на 10.000 житеља).¹⁶⁴⁴

Додуше, овакве и сличне потворе, које имају за циљ редукцију некадашње масовности и историјског значаја српског становништва на простору Крајине, врло је лако оспорити оригиналним изворима: аустроугарским (и хрватским) статистичким годишњацима, као и мноштвом историјских и етнографских дела уважених аутора тога доба. Проблем је што српска научна јавност на такве апсурдности споро или неприметно реагује, остављајући широк замах различитим манипулацијама.

На концу, треба нагласити да извори српско-хрватских сукоба нису проистихали само од стране праваша, католичких прелата или аустријских агената у посматраном времену, већ и од српских народних вођа и свештенства, које је прихватило и даље проносило идеју да је заиста **„прави Србин само онај православан“**. Има аутора који сматрају да је то био и остао став Српске православне цркве, што је допринело да се католички и исламски Срби дистанцирају од матице.¹⁶⁴⁵ На тај начин су и наведени српски чиниоци олакшали процес **десрбизације** Буњеваца, Шокаца и муслимана у Србији и Босни и Херцеговини, што је

¹⁶⁴² Ante Starčević, *Ime Serb*, Slovi Karla Albrechta, Zagreb, 1868, стр. 18-20. (Кандидат је делове пасуса опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁶⁴³ Drago Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Stvarnost, Zagreb, 1991, стр. 25.

¹⁶⁴⁴ *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915*, Priredio Dr. R. Signjar, Ravnatelj Kr. Zemaljskoga statističkoga ureda, Tisak i Litografija Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915, стр. 28.

¹⁶⁴⁵ Радош Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, *Анали Правног факултета у Београду*, Часопис за правне и друштвене науке, Правни факултет Универзитета у Београду, Бр. 2, Београд, 2012, стр. 53.

придонело стварању и снажењу других нација, што је увелико отежало српске интеграцијске напоре.

4.3.5. Буђење кроатофобије, српски расизам и насилно понашање Хрвата

Српски стереотипи о Хрватима и католичким Србима познати су од раније и дотакнути у поменутој преписци „Доктора Румија“ и Томе Љубибратића, где се етноним Шокац тумачи као „глупан“. Елементи у којима је уочљив и специфичан вид српског, односно **динарског расизма** с примесам **кроатофобије**, појавили су се нешто доцније. Најупечатљивије су карикатуре у утицајном српском сатиричко-политичком часопису **„Врачу погађачу“**, који је излазио у Загребу од 1896. до 1903. године, годинама под уредништвом **Симе Лукина Лазића**, споменутог конструктора митова о древности и моћи Срба. Према мишљењу неких хрватских истраживача, овај лист је „сугестивно обликовао јавно мњење доброг дела урбане српске елите у Хрватској“.¹⁶⁴⁶ „Врач погађач“ осликава припадника српског народа с атрибутима типичног сеоског крајишког војника, **динарске грађе**: Србин је робусан, плећат, густе косе и бркова, у народној ношњи са шубаром на глави, одважан, сталожен, с лулом у устима и штапом у руци. Појављује се и негативни аутостереотип „српског издајника“ – стилизовани **„Ђура пл. Ђурковић“**, који носи фрак, наочари, „мађарску капу“ и трегере. Наиме, **Ђурковић**, као вођа провладиног Српског клуба, повлашћени политичар у време Хедерварија, био је један од најомраженијих политичара и српске и хрватске опозиције.

Хрвати су представљени ликом **„Јурека Загорца“**, онижег и слабашног сељака алпидног типа, који на глави носи загорски „клобук“ с цветом, док га за уши вуче феминизирани Мађар „Пишта-бачи“. Положај „Јурека Загорца“, кмета из северозападне Хрватске, алегорија је на вековно подложништво Мађарима, као и даљу везаност Хрватско-угарском нагодбом. У часопису су такође стигматизовани Мађари, Јевреји, Католичка црква, као и цела западна цивилизација. „Јурек Загорац“ има све одлике **подљудске физиономије**; он је **„инфериорна фигура без народне свести“**, по тумачењу хрватских аутора.¹⁶⁴⁷

Примећује се да **кроатофобија** међу Србима почиње да се распламсава после **укидања Војне крајине 1881. године**, када истовремено кроатизација почиње да захвата све сегменте друштвеног, културног и политичког живота. Јачање идеологије „хрватског државног права“ у **Народној странци**, односно деловањем **Павлиновића** у Далмацији, доводи до подела у партији по националној основи. Срби све више пристају уз **аутономаше**, што изазива огорчење хрватских присталица у тој покрајини.

Српски прваци одлучју да организују сопствену партију и покрену часопис који ће заступати српске националне и политичке интересе. Напред споменути **„Српски лист“** појавио се у Задру јануара 1880, а уредник му је био **Сава Бјелановић**. У уводнику првог броја објавио је програм који је прихваћен као национални и политички програм **Српске странке на Приморју**, а важио је до 15. августа 1903. године, кад је замењен новим. Иначе, „Српски лист“ (од половине 1888. излазио је, због забране, под називом „Српски глас“) је оспоравао континуитет хрватске државности и „хрватско повијесно право“, још тада упирући прстом на конструкте „романтичара“ који су историјски утемељени колико и „митолошки бојеви (...) око града Троје“. Већ тада су аутори текстова у „Српском листу“

¹⁶⁴⁶ Nives Rumenjak, „Manjinski identitet i stereotipi: srpska karikatura u Hrvatskoj 1896.-1902.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 38 No. 2, Zagreb, 2006, стр. 550.

¹⁶⁴⁷ Исто, 560.

оцењивали појаву српско-хрватске нетрпељивости као борбу између римокатолицизма и српства, с убеђењем да Католичка црква систематски ради на кроатизацији Срба.¹⁶⁴⁸

Почетком XX века политичке околности су се почеле мењати: хрватске политичке странке привремено су напустиле идеологију хрватског државног права као полазну основу својих активности, а самим тим престале су да поричу Србима националну и политичку посебност. Тада је и Српска народна странка на приморју је у свом програму из 1903, односно, из 1906. године, нагласила да ће се борити „за сједињење краљевине Далмације с краљевинама Хрватском и Славонијом.“¹⁶⁴⁹

Само неколико година пре, уследили су **први масовни физички напади на Србе, 1892, 1895. и 1899. године, у антисрпским демонстрацијама.** Националисти на улицама почињу тада да узвикују претеће па и **геноцидне паролe**, међу којима српски историчари наводе следеће: „Удри, удри, ин дер штат, Србом штрик за врат“, „Србе о врбе“ и „Србом сјекиром за врат“.¹⁶⁵⁰

Децембра 1892. године дошло је до споразума „праваша“ и „обзораша“ (Неовисна народна странка), чиме је створена **Уједињена опозиција**. Под утицајем „праваша“, она се усмерила на борбу против српских чинилаца који су истицали **етничку посебност** свог народа у Хрватској и Славонији. Уједињена опозиција је поставила себи као главни задатак борбу за стварање јединственог хрватског политичког народа па се у том циљу оборила на Србе из владајуће Народне странке **Куена Хедерварија**, као и на оне који су били окупљени око листа **Српске народне самосталне странке – „Србобрана“**. Као разлог тих напада, неки аутори наводе чињеницу да Уједињена опозиција није могла да прихвати да се Срби из Хрватске осећају саставним делом српства. Свакако, хрватско-српске односе погоршало је поновно покретање питања „права“ на Босну и Херцеговину. У то време **Стјепан Радић** је био неслужбени представник хрватске универзитетске омладине, који није крио одушевљење постигнутим јединством „праваша“ и „обзораша“. Износећи своје ставове у „Узничким успоменама“, осуђивао је „Србство као политичку опреку Хрватству у Сриему и Дубровнику... у далматинској Буковици, пак у Лици и у Крбави“, тврдећи „да је право народно злочинство пустити православне у тим крајевима на неку политичку србску мисао“.¹⁶⁵¹

Србофобично окружење иницира и веће напетости међу хрватском националистичком омладином. Супротстављајући се мађаризацији, хушкана и даље превасходно од стране „праваша“, хрватска интелектуална младеж Србе почиње да доживљава као сметњу у остваривању националних циљева, на чему ће коју деценију касније настати усташки покрет.

У време када је Војна крајина присаједињена „Цивилној Хрватској“, број Срба у Хрватској износио је око **26,3%** (подаци се односе за Троједницу) тако да су по изборном закону Срби имали 28 посланика у Сабору. Загреб је због тога постепено почео да

¹⁶⁴⁸ Никола Жутић, „'Срби сви и свуда' – 'Хрватске земље без Хрвата'“, *Историја 20. века*, 1/2006, Институт за савремену историју, Београд, 2006, стр. 41.

¹⁶⁴⁹ Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 100.

¹⁶⁵⁰ Василије Крстић, „Дуго жигосање српског имена (први део)“, *Печат*, 21.03.2014, Доступно преко: <http://www.pecat.co.rs...>, Приступљено: 14.08.2014.

¹⁶⁵¹ Дарко Гавриловић, *У вртлогу национализма*, Stylos, Нови Сад, 2007, стр. 27.

преузима примат од Новог Сада, бар што се тиче политичких и културних активности Срба у Аустроугарској.¹⁶⁵²

Српски политички прваци све више 1880-их **одступају од борбе против дуализма**, политиком која се назива **„нотабилитетском“**, чији резултат је био доношење тзв. **„Српског закона“** 1887. и корекције **Школског закона** из 1888. године. Срби све више успостављају сарадњу с баном Хедерваријем (оснива се **Српски клуб**), настојећи да поправе положај црквено-школске аутономије, што им доноси нови негативни епитет – **„Куенови Срби“**, који **„нарушавају интегритет и државно-правни положај Хрватске“**. Услед тога били су изложени огорченој критици политичке опозиције, иако је у промађарској власти учествовала и хрватска **Народна странка**. Поједини хрватски националисти почели су од тада још више да користе политичка неслагања за даље распиривање мржње, оптужујући Србе да чине све што им је на располагању како би уништили хрватски народ.¹⁶⁵³

Надаље, **Срби све више економски јачају у Троједници**, што почиње да узнемирава праваше и хрватску опозицију. Године **1895.** оснива се у Загребу снажна финансијска институција, која показује организованост српских предузетника – „Српска банка“. Јавља се сумња међу хрватским политичарима и уопште хрватском јавношћу да су Срби такође кривци за лоше стање хрватске привреде. Овај економски моменат, довешће до наглог јачања србомржње, што ће се манифестовати и физичким нападима приликом посете цара **Фрање I Јосифа** (Franz Joseph) Загребу **14-16. октобра 1895.** године. Први пут био је цар у Загребу 1852. године, неколико месеци после проглашења централизације; други пут године 1869, тј. кратко време после Хрватско-угарске нагодбе, да би године 1895, дошао у Загреб „не зато да се порадује успесима Хрвата под Куеном, него успесима Куена у Хрватској“.¹⁶⁵⁴ Сматрају неки аутори да Фрања Словене није никада волео и да их се увек бојао, што употпуњује слику о аустријској политици подривања српско-хрватског поверења током деценија његове владавине. Ипак, све опозиционе групе његов долазак у Загреб поздравиле су „демонстративном лојалношћу“.¹⁶⁵⁵

У то време питање застава било је „централно питање хрватске политике“, пошто се хрватском тробојком требало манифестовати „народни карактер Загреба“, према геслу „Хрватска Хрватима“, а с друге стране у „симболу мађарске заставе, као државне заставе Угарске, хтео је режим показати да је Хрватска ипак само део Угарске“.¹⁶⁵⁶ У тој „психози застава и због те осетљивости Хрвата за симболе“, у разним деловима Загреба дошло је до испада против мађарске и српске заставе, које су извешане на јавним зградама и српској црквеној општини. Мађарске заставе на зградама неаутономних, „заједничких“ угарско-хрватских институција, чувала је полиција, али је националистичка омладина успела неке да скине са славолука. Известан број демонстраната опколио је патријархову кочију, узвикујући погрде и звиждући, све док се патријарх **Георгије Бранковић** није одвезао.¹⁶⁵⁷

Следећи дан посете, 15. октобра, цар је посетио православну цркву Св. Преображења, где га је дочекао на вратима цркве га је дочекао патријарх, захваљујући се цару на посети и

¹⁶⁵² Горан Васин, „Патријарх Георгије Бранковић и противсрпске демонстрације у Загребу 1895. године“, *Истраживања*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Бр. 23, Нови Сад, 2012, стр. 361-363.

¹⁶⁵³ Василије Ђ. Крестић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа – студије, чланци, расправе и есеји*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1994. стр. 184.

¹⁶⁵⁴ Милан Марјановић, *Стјепан Радић*, Југо-исток, Београд, 1937, стр. 30.

¹⁶⁵⁵ Исто.

¹⁶⁵⁶ Исто.

¹⁶⁵⁷ Горан Васин, „Патријарх Георгије Бранковић и противсрпске демонстрације у Загребу 1895. године“, *Истраживања*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Бр. 23, Нови Сад, 2012, стр. 364.

тражећи да се заузме за српски народ. Убрзо су уследили нови немири – напад студената (праваша и правашких присталица) на српску цркву, скидање српске заставе, гађање присутних Срба циглама итд, тако да је жандармерија била принуђена да интервенише. У нападу су учествовали и људи с оближњих тераса, заједно с једним католичким жупником. Чак се и патријарх нашао у опасној ситуацији, али је кочијаш успео да избегне разјарену гомилу. Ове нереде пропратили су мађарски и српски листови („Застава“), негативно оцењујући догађаје које су изазвали „хрватски шовинисти“.

Посета аустријског цара Загребу послужила је као „издувни вентил“ напетостима које су у Хрватској биле велике, због тога што су националисти и опозиционари тешко прихватили чињеницу да су српски народни посланици већ десет година бирани у свим српским срезовима као посланици мађаронске странке бана Куена Хедерварија, као што је већ наглашено. Године 1895. било је у Хрватском Сабору 79 провладиних заступника, међу којима чак 26 Срба, док је међу преосталих 9 опозиционара био само 1 Србин. Такође, Хрвате је тиштило и што су Срби у Далмацији на општинским и саборским изборима били у коалицији с Италијанима. Наравно, Срби су се тако определили, пошто нису заборављали да се након Хрватско-угарске нагодбе штошта променило у односима Хрвата према уважавању српских интереса: прво је забрањивана ћирилица, потом су затваране српске школе, а почео је у Троједници да преовладава и дух шовинистичког праваштва. „Стеклиши“ су пропагирали да у „Хрватској може бити само Хрвата“ и да су „Срби само у Србији, а у Хрватској само православни Хрвати“, тако да се сукоб проширио и на **„босанско питање“**.¹⁶⁵⁸

Земунски прота **Димитрије Руварац** написао је исте, 1895. године, књигу **„Ево шта сте нам криви“** и посветио је србофобичним испадима **„Обзора“** (гласник Хрватске странке права). Ради се о критичком осврту на чланак који је изашао под насловом **„Што смо криви?“** („Обзор“ бр. 219. из 1894. године), с темом о српско-хрватским односима у светлу хрватске одговорности за међусобне анимозитете. Руварац је систематски настојао да докаже противсрпске намере извесних хрватских интелектуалних кругова, који су фалсификовањем историје настојали да изврше десрбизацију ширег западнобалканског простора. У тексту се нижу примери и учесници у овим работама, попут **Армина Павића** и **Вјекослава Клаића**, који су износили артифицијелне бројке Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, кривотворећи чак и српске народне песме. Посебно се критички осврнуо на кроатоцентрично деловање **Рачког, Штросмајера, Старчевића, Константина Војновића, Франка и католичког клера**.¹⁶⁵⁹ Евидентно је да су србомржњу десетак година пре почели да испољавају и „југословенски“ прваци из хрватских интелектуалних кругова, што се уочава у преписци Штросмајера и Рачког из 1884. године, у којој хрватски бискуп страхује од српског претворништва: *„Народ нам је у врло опасном положају. Срби су нам крвави непријатељи. Добро је рекао, мислим Марковић, да дочим се ми љуто боримо прот Маџара, Србин брат иза леђа на нас наваљује.“*¹⁶⁶⁰

До које мере је кулминирала мржња према Србима, појашњава **Перо Гавранић** у „Политичкој повијести хрватског народа“ (1895), критикујући Србе и мегаломанску замисао о обнови „Душановог царства“, истовремено вршећи дисторзију прошлости и

¹⁶⁵⁸ Милан Марјановић, *Стјепан Радић*, Југо-исток, Београд, 1937, стр. 31.

¹⁶⁵⁹ Горан Васин, „Патријарх Георгије Бранковић и противсрпске демонстрације у Загребу 1895. године“, *Истраживања*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Бр. 23, Нови Сад, 2012, стр. 365-369.

¹⁶⁶⁰ Grgo Grbešić, „Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Vol. 21, No. 1, Đakovo, 2013, стр. 91.

дограђујући хрватске митологеме. Пошто би се нова српска империја, по њему, „морала помакнути западније“, према Босни, Хрватској и Далмацији, закључује: *„Одатле утакмица међу разноименим диеловима истог и истојезичног народа, одатле мржња, која хвата све дубљи кориен, која рује све дубљи јаз тако, да данас за цело нема нигдје у Европи међу разнојезичним народима веће мржње, него што овдје у нас обстоји међу истојезичним Хрватима и Србима. Та је мржња додуше неугодна, али је врло разумљива. Тежња хрватска и тежња српска не бори се додуше оружјем у руци, јер таке нам борбе не би дозволили наши садашњи господари, али за то борба и тако обстоји, и то подмукла, потајна, гадна борба једне ексистенције против друге, једног појединца против другог, без починка, без краја и конца. Да би ми Хрвати имали своју независну државицу као Срби, и да се не би требало ни од кога бојати, букнуо би за цело рат између Хрвата и Срба, и тај би свакако био најпопуларнији.“*¹⁶⁶¹

Страхови и побуђена мржња, прерасли су изнова у нападе на српске симболе и институције у Загребу четири године касније, приликом прославе педесетогодишњице књижевног рада **Јована Јовановића Змаја**. Српски књижевник је 1899. већ живео у Загребу, дошавши по препоруци српске владе са задатком да потпомогне помирењу Срба и Хрвата, али и да загребачки Срби добију једну ауторитативнију личност. На дан прославе франковци су организовали демонстрације, а објекти њихових напада били су **српска црква, парохијални дом и основна школа**. Очевидац догађаја био је српски композитор **Јован Пачу**, који је записао 26. јуна 1899. године, како је хрватска руља (заједно с католичким свештеником) бацала покварена јаја и каменице на Србе, довикујући им да су **„влашки накот“** и друге увреде.¹⁶⁶²

Како би спречио веће инциденте против Срба, **Хедервари** је за сваки случај обезбедио, уз редовне полицијске снаге, још две чете војника. Изгреди су тиме били заустављени, али су нови избили у фебруару 1900, после окончаних расправа у Сабору о српским захтевима. Тада су демонстрације предводили млади франковци, махом студенти, који су на загребачким улицама узвикивали погрдне и претеће пароле Србима.¹⁶⁶³

Почетком 20. века **хрватство** је тако коначно успело да се наметне као **битна ставка хабзбуршке државотворне и ватиканске мисионарске стратегије**, која га је до тада „дозирала“ по потреби, углавном у сврху потискивања „православне шизме“ и спречавања Срба трију вера да се уједине на свом етничком простору.

Појавом савремене српске и хрватске нације, од којих је потоња знатно увећана приливом католичких Срба и других католичких мањина (Чеха, Немаца, Мађара, Италијана), курс хабзбуршког двора се понешто променио. Хрватство је постала једна од најважнијих ставки у стварању „нове војне границе“ према православним Србима, „зид“ за спречавање експанзије српске краљевине према Западу, за шта су послужили и **муслимани** у Босни, као и **Албанци** на југу, на Јадрану. Све су то биле постепене припреме за гушење Србије и српског народа, које је требало да буде довршено у неком будућем балканском сукобу или неком глобалном, који је и уследио 15-ак година касније.

¹⁶⁶¹ Pero Gavrančić, *Politička povjest hrvatskog naroda: Od prvog početka do danas*, Štamparija i litografica C. Albrechta, Zagreb, 1895, стр. 325-326.

¹⁶⁶² Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 351-352. (Кандидат опширније објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁶⁶³ Василије Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 40.

Хрватизација српске етнице текла је постепено и у географском смислу неравномерно, а једним делом није успела (превасходно код православног и муслиманског становништва).

Аутори који су истраживали процесе обликовања савремених нација на простору **Далмације**, установили да се у тој покрајини, на релативно малом подручју, у **другој половини 19. века** могу разликовати чак **пет идентитетских концепција**, које су једно време коегзистирале: „Илири“, далматински Хрвати, далматински Срби те словенски и италијански Далматинци.¹⁶⁶⁴

Александар Јакир, хрватски историчар и слависта, подсећа да су истраживачи који су се бавили Далмацијом, препознавали истовремено постојање бар „**две Далмације**“, које су се разликовале по животним условима и културним обележјима (градићи и села приморја и залеђа, острва итд.). Многи су учили, каже Јакир, да су границе некадашње Краљевине Далмације обједињавали два територија, „сваки са својом прошлошћу и својом традицијом, у простор повезан миграцијом, економским и цивилизацијским везама“ те да је с том датошћу Далмација ушла и у 20. столеће.¹⁶⁶⁵ Јакир упућује на чињеницу да је још 1880. године **неписмено** било чак **87,4% житеља Далмације**, а тај је постотак 1910. пао на „само“ **62,91%**. Из тог угла посматрано, он закључује да је због тога била и спорија интеграција Далматинаца у хрватску нацију, иако је претходно већ дуго била захваћена таласом националних идеологија.¹⁶⁶⁶ Јакир у свом раду подсећа да је у **Далмацији хрватски језик уведен као службени тек 1912. године**. Мада описује одушевљење Далматинаца српским победама у Балканским ратовима, као и самим чином уједињења са Србијом (за разлику од севера Хрватске), он „србијанско југословенство“ ипак посматра као „резервну идеолошку варијанту у ствари великосрпског пројекта“ и наставља у већ познатом маниру хрватских историчара: „У име југославенства проводила се експанзионистичка политика, а касније је формула троименог народа и југославенство Карађорђевића послужила као унитаристичка кринка за провођење Београдског хегемонистичког централизма.“¹⁶⁶⁷

Надаље, измаштавање Велике Хрватске на непостојећој историјској бази има своје „психоисторијско“ појашњење. Ричард Морок пише да, понекада, људи који претрпе злостављање у детињству имају следећи став: „**Пошто сам био ускраћен, сад имам право на све што желим.**“ Ради се о тзв. „**фантазији о праву**“ (енгл. Entitlement Fantasies). Тако је **Адолф Хитлер** био уверен да, пошто Немачка има бројно становништво које треба прехранити, уједно има право да колонизује земље које се налазе источно од ње; да истреби или пороби „инфериорне“ становнике и искористи њихову земљу и остале ресурсе за своје потребе. Морок наводи и друге сличне случајеве, попут енглеских и француских „аргумената“, који су коришћени током колонизације Африке, уз изliku да ваља „цивилизovati домороце“. Затим, ту су и амерички робовласници у 19. веку, који су сматрали да имају право да линчују Афроамериканце који би „нарушили друштвене норме“ или пак исламски фундаменталисти који су уверени да имају Богом дато право да убијају припаднике осталих религија итд.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶⁴ Aleksandar Jakir, „Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Четврти хрватски симпозиј о настави повјести, Агенција за одгој и образовање, Загреб, 2014, стр. 139.

¹⁶⁶⁵ Исто, стр. 140.

¹⁶⁶⁶ Исто.

¹⁶⁶⁷ Исто, стр. 151.

¹⁶⁶⁸ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 13.

Исто тако, хрватски националисти у другој половини 19. века нису само похрваћивали Србе у Хрватској и Славонији, него су припремали терен и за будуће мисионарење код исељених католичких Срба у другим деловима Европе, пребеглим након отоманске најезде. Премда, наизглед, нема ничег злонамерног у таквим одлукама, посебно ако се та настојања посматрају унутар контекста времена у којем се јављају, када су хрватски препородитељи настојали да умноже национални корпус и можда ојачају утицај у земљама где пребива „њихова“ национална мањина, Срби су тиме данас демографски и културно оштећени. У часопису „**Драгољуб**“, којег је уређивао хрватски публициста и књижевник **Буро Дежелић**, Срби насељени у Италији преименовани су у Хрвате, иако се тада у Италији о њима још увек расправљало као о „далматинским Србима“. Италијански публициста и дипломата **Ђовенале Веђеци Рускала** (Giovenale Vegezzi Ruscalla) написао је етнографску студију о Молижанима, посветивши је српском кнезу **Михаилу Обреновићу**. Све то потврђује и напред наведени и помало контрадикторни чланак „Драгољуба“ од 13.04.1867. године, под називом „Хрватске населине у јужној Италији“, у којем пише: „О славенској населини у Швајцарској, у кантону валишком проговори Дав. Трстењак, а о хрватских у јужној Италији изда учени Ђовенале Веђеци Рускала (Giovenale Vegezzi Ruscalla) у Турину 1864. посебно дјелце. 'Le colonie serbo-dalmate del circondario di Larino, provincia di Molise', (у вел. 8-ни стр. 38) посветив га српском кнезу Михајлу Обреновићу...“¹⁶⁶⁹ Очигледно, писац текста је схватао да се Молижани сматрају делом српске етнице у Италији, али он их једноставно назива Хрватима. Данас ће, наравно, највећи број историчара и етнографа подсетити да у том раздобљу још увек није био довршен процес националне интеграције Хрвата, тако да је „дух илиризма“ који је поистовећивао Хрвате и Србе, још увек био доста присутан међу многим јужнословенским католицима. Но, Ђовенале Веђеци Рускала је био велики познавалац историје Срба, тако да се његов рад тешко може довести у питање, а у „Драгољубу“ се он и не покушава оповргнути. У напред напоменутој етнографској студији из 1864. Рускала се дотиче и Срба у **Истри и Горици**, којих је тада било више десетина хиљада, премда их се „чак петнаест хиљада италијанизовало“.¹⁶⁷⁰ Такође, у једној захвалници Српском ученом друштву из 1866. године, истиче да има „већ пола века како воли Србе“, који су „Италијани велике Славије“ и да му је жеља да види „васкрс Душановог царства“.¹⁶⁷¹

У скорије време, пошто су католичке вероисповести, некадашњи Молишки Срби прихватили су хрватски етноним и постали су **Молишки Хрвати**, иако ни до 1980-их година нису имали изражен хрватски идентитет. Током 20. века то су доказала истраживања познатих филолога, попут **Милана Решетара**, **Далибора Брозовића** и **Петра Шимуновића**.¹⁶⁷² Не ради се о усамљеном примеру, а ревносно мисионарење хрватских свештеника и других душебрижника, временом је уродило плодом. Похрваћивање Молишких Срба настављено је несметано, без нарочитог отпора у српској политичкој и научној јавности, све до краја 20. века. Иако припадници ове етничке заједнице потичу од српског народа који је избегао из Херцеговине и Далмације (њихов језик лингвистика је убрајала у дијалекат српског језика), Италија их је, на основу

¹⁶⁶⁹ N. N., „Hrvatske naseline u južnoj Italiji“, *Dragoljub – zabavan i poučan tjednik*, Prvi tečaj, God. I, Br. 15, Zagreb, 13.04.1867, стр. 237.

¹⁶⁷⁰ Giovenale Vegezzi Ruscalla, *Le colonie serbo-dalmate del circondario di Larino, provincia di Molise: studio etnografico*, E. Botta, Torino, 1864, стр. 14.

¹⁶⁷¹ Никша Стипчевић, *Два препорода: Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, Просвета, Београд, 1979, стр. 85.

¹⁶⁷² Tihomir Telišman, „Neke odrednice identiteta Moliških Hrvata u Južnoj Italiji“, *Migracijske teme*, Vol.3 No.2, Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1987, стр. 188.

споразума с Хрватском из 1990-их, признала делом хрватске националне мањине. И у овом случају религија је однела превагу над етничким пореклом, а процес одсрбљавања потпомогнут је већ традиционалном неодлучношћу и индолентношћу српске академске елите. Хрватска мисионари, потпомогнути националистичком владом у Загребу, препознали су и погодан политички тренутак, јер је Србија 1990-их била под међународним санкцијама. Без обзира што је ова етничка заједница малобројна, њено похрваћивање може имати далекосежније „историјске последице“. Наиме, садашње национално опредељење може послужити у будућности и као тобожњи доказ вишевековног хрватског карактера Херцеговине и јужне Далмације. У геополитици Западног Балкана не би био преседан да овакви „аргументи“, у некој наредној епохи, могу послужити као „*corpus delicti*“ за „*casus belli*“, тј. зацртану „границу на Дрини“. Колико су озбиљно хрватски политички и научни прваци пришли решавању питања молишке словенске етничке заједнице, види се из усвајања Закона о заштити језичних и културноисторијских мањина у Италији из 1999. године, који се брине о очувању, описивању и стандардизовању „молишкохрватског језика“. Ускоро су издата два речника молишкохрватских говора Круча и Мундимитра (оба 2000. године) те граматика „молишкохрватског језика“ (2004. године). Потакнуто је истовремено и организовање језичких семинара, а неким молишким „Хрватима“ омогућено је да студирају хрватски језик и књижевност у Хрватској.¹⁶⁷³

Кроатизација српских католика Далмације, Славоније, Босне и Војводине, током векова била је различитог интензитета, тако да се у народу прилично дуго одржавала и свест о блискости са Србима. У Далмацији су многи Буњевци памтили да су напустили православље након бегу с турског простора у XVI и XVII веку. **Анте Кузманић**, далматински лекар и новинар, писао је 1865. године: „(...) *једна страна у нас од старине непрестанце показује љубав к својој народности, и дилом је показује. То су Далматинци вуре грчкоисточне. Они су јекавци. Ја им то својство незамирам, него нашим икавцима замирам што се дају заносити са оним језиком*“.¹⁶⁷⁴

Често се у хрватским научним круговима тврди да је било и случајева **посрбљавања хрватског становништва**, међутим такви догађаји не само што нису били масовни, него готово да нису ни забележени. Католици који би у неким случајевима прелазили на православље у подручју Далмације и Лике, сећали су се, како свог порекла, тако и „**старе вуре**“, што нпр. помиње **Симо Матавуљ** у делу „Бакоња фра Брне“. Тако је у задарском „**Српском листу**“ с краја 1880. године записано „да омладина у једном селу на Брачу“ узвикује „Српска су права наша права, Српска мајка, наша је мајка, Српска народност, наша је народност“, као и да се „на лађама, уз обавезни државни аустроугарски вије (...) и наш народни српски посвећени стијег“.¹⁶⁷⁵

О ортодоксизацији домицилног несрпског становништва може се наћи мали број докумената на северу данашње Хрватске, где постоје индиције да су поједини католички Словинци у Вараждинском генералату, због стицања „влашких права“, прелазили на православље. С друге стране, пописи становништва Аустријског Царства, као и многобројни ранији извештаји Конгрегације, о којима је већ било речи у овом раду,

¹⁶⁷³ Ana Perinić, „Moliški Hrvati: Rekonstrukcija kreiranja i reprezentacije jednog etničkog identiteta“, *Etnološka tribina*, Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, Vol. 36, No.29, Zagreb, Prosinac 2006, стр. 97-98.

¹⁶⁷⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 370.

¹⁶⁷⁵ Исто.

сведоче само о масовном покатоличавању православаца од Драве до Јадранског мора, чиме је уједно вршен **процес десрбизације и хрваћења**.

Кроатизација преосталог католичког становништва ван граница Аустроугарске (и оних остатака католичких Срба унутар ње) отпочела је с **Првим хрватским католичким састанком** (у литератури се назива и „Свехрватским католичким конгресом“), који се одржао у загребачком дому „Хрватског сокола“ **од 3. до 5. септембра 1900. године**. Присутствовала му је главнина хрватских црквених великодостојника, а скуп су предводили загребачки надбискуп **Јурај Посиловић**, врхбосански надбискуп **Јосип Штадлер**, „душа тога конгреса“¹⁶⁷⁶, као и ђаковачки бискуп **Јосип Јурај Штросмајер**. Штадлеров говор је **Иван Шарић**, уредник сарајевске „Врхбосне“, назвао „наш – клерикални – програм за нови двадесети вијек“¹⁶⁷⁷. Састанку је председавао гроф **Мирослав Кулмер**, а угледници су били и **Шандор пл. Бершћенски** (Aleksandar Bresztyenszky), **Тадија Смичиклас**, **Фран Врбанић** и други, уз благослов папе **Лава XIII**, заштитника „вјерских и домовинских права свега хрватскога народа“,¹⁶⁷⁸ како га је назвао бискуп Штадлер. Загреб је тако дочекао 1.200 представника из **Словеније, Истре, Далмације и Босне и Херцеговине**, а уз друге угледне хрватске званице, окупило се око 5.000 судионика. Био је то, први, али уједно и једини католички конгрес у оквиру хрватског католицизма. Ова прозелитска свита донела је нови римокатолички клеронационални програм за наступајући 20. век, који је откривао освежену платформу Ватикана – да након „илирске“ и „југословенске мисије“ отпочне с коришћењем **хрватског имена у прозелитским наступањима на Балкану**. Превасходни задатак састанка био је да упозори и одвоји римокатолике од „либералномасонских“ грађанских идеја, које су све више јачале у Европи и Америци ношене ветром индустријске револуције, али и да формулише римокатолички **клеронационални програм** за наредну епоху.

Односно, овакав пример **„политичког католицизма“**, према мишљењу самих клерикалаца, условљен је секуларизацијом европских друштава која се убрзано одвијала у 19. веку, а била је саставни део процеса изградње модерног грађанског друштва инспирисаног либерализмом као друштвеном идеологијом. Настојање да се изравним политичким ангажманом Католичке цркве у име заштите **интереса католицизма**, који се нашао на удару секуларизацијских настојања либерала и либералних влада, верска начела и вредносни систем који је на њима почивао, афирмишу као оквир унутар којег ће се одвијати укупни друштвени живот. С тим у вези, у оквиру европских католицизама, развили су се католички покрети и католичке политичке странке које су биле под надзором Католичке цркве.¹⁶⁷⁹

Свехрватски католички конгрес није био одређен само за римокатолике Загребачке надбискупије, него и за паству **„свих хрватских земаља“**, које су обухватале територије испрва омеђене пером **Павла Ритера Витезовића**, а потом његовог настављача **Људевита Гаја**, бискупа **Штросмајера**, **Старчевића**, **Кватерника** и **Франка**. На састанку се кројила дугорочна стратегија, с коначним циљем да у догледној будућности сви јужнословенски римокатолици прихвате **хрватско име**. Важност скупа огледала се и у томе што је постао идејним темељом **Хрватског католичког покрета**, уз нарочиту иницијативу крчког

¹⁶⁷⁶ Виктор Новак, „Натко Нодило: Проповедник слободне мисли“, *Летопис Матице српске*, Књ. 343, Св. 2, Нови Сад, Јул-Август, 1935, стр. 211.

¹⁶⁷⁷ Исто.

¹⁶⁷⁸ Исто.

¹⁶⁷⁹ Mario Strecha, „Mi smo Hrvati i katolici...“: *Prvi hrvatski katolički kongres 1900*, Golden-marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, стр. 8-9.

бискупа **Антуна Махњића**. Гроф Кулмер, природни конзервативац, у једном свом надахнутом говору поистоветио је хрватство и католичку веру: „Био сам увјерен да народу нашем нема спаса, док се не окупи око начела цркве католичке, док се не окупи под једним геслом: бранимо свету вјеру хрватску (...), јер ја као Хрват идентификујем католичанство с хрватством. (...) Само у католичкој вјери лежи могуће остварење народа хрватскога.“¹⁶⁸⁰

На конгресу су установљене даље смернице **похрваћивања Шокаца и Буњеваца**, које су у наредних неколико десетлећа у потпуности испуњене. Чак се и у савременом добу Буњевци у Хрватској сматрају искључиво Хрватима, чиме се оспорава право на њихово национално самоодређење.

Била је то свакако акција тзв. „**фуртимаша**“, чије ће основно средство борбе за оваплоћење идејних циљева бити „фуртим“, тј. неистина и фалсификат. Ускоро ће се зближити с франковцима, од чега ће настати „**франкофуртимаша**“, од многих окарактерисани као клерофашисти.

Коментаришући Први хрватски католички састанак, прота **Михаило Медаковић** исте године изводи закључак у београдском часопису „**Хришћански весник**“, „да језгро хрватскоримског свештенства вишег и нижег реда споразумно са одличним Хрватским свјетовњацима топло жели да види остварену и папину свјетску државу и Великохрватску државу“, као и да „сви посјетиоци Загребачког конгреса желе, да сви поданици будуће уображене 'Велике Хрватске' буду католички пук“.¹⁶⁸¹

4.4. Српско-хрватски политички, религијски, економски и културни антагонизми од почетка XX века до краја Првог светског рата

4.4.1. Својатање Завода Светог Јеронима и антисрпске демонстрације

Благо је пребацити немудрост, неопрезност и нехај српској интелектуалној и политичкој елити с краја 19. и почетка 20. века, која је хрватску националну идеју посматрала уз извесну дозу подсмеха; пре свега кроз призму њихове „немоћи“ да самостално реше проблем вишевековне потлачености и намере да изграде суверену државу. Као пример се може навести **Никола Стојановић**, доктор права, мостарски политичар и новинар, један од оснивача **Југословенског одбора**. У брошури под називом „Срби и Хрвати“ из 1902. године, формулисао је неке своје погледе о српском националном питању. Покушао је да растумачи разлике у развоју националне свести двају народа, као и да укаже на последице подељености. Србе је политички ујединила одбрана Косова, тврдио је, као и каснија „заједничка судбина робовања једној власти“. Темеље културном јединству поставио је Свети Сава, као и стапање српске аристократије с демократијом у „једну нераздељиву, дивну саставину – демократију с аристократским поносом“, писао је Стојановић. Претпостављао је да Хрвати у време самосталности, као ни по уједињењу с Мађарском имали развијену „националну свест“, као ни схватања „заједнице интереса свих Хрвата“. Корене таквом друштвено-политичком стању проналази још у 10. веку, у време Сплитског сабора (924. године), када су „одбацили словенску, а примили латинску

¹⁶⁸⁰ Виктор Новак, *Натко Нодило: Родољуб – Научник – Проповедник слободне мисли*, Штамп. Јовановић и Богданов, Нови Сад, 1935, стр. 212.

¹⁶⁸¹ Вељко Ђурић Мишина, *Варнава, патријарх српски*, Епархија сремска/Парохија Храма Светог Саве у Београду, Београд, 2009, стр. 166.

литургију“.¹⁶⁸² Између осталог, сматрао је да Хрвати, негирајући мађарство, италијанство и српство, показују да су обична маса у „моменту узбуђености“. Хрватски национализам Стојановићу је „шаљив“¹⁶⁸³, што поткрепљује примером тзв. „Штадлерове афере“¹⁶⁸⁴. По њему, Хрвати без икакве основе истичу „културну надмоћност“ над Србима, пошто немају специфично своје погледе на свет, уметност и књижевност, а у Загребу воде главну реч странци. Он пише: *„Док Срби одбијају туђинце (често пута и домаће људе), јер сматрају особитом части – бити Србин, дотле Хрвати примају сваког раширених руку; док туђинци постају код нас већ у другом кољену не само именом, него и културом Срби, код Хрвата неће чак ни језика да промијене. (...) Управо ради те особене снаге, ради особене српске културе и српског опирања против туђинских утицаја у економском и политичком погледу, и постоји за Европу српско питање, а за хрватско не постоји.“*¹⁶⁸⁵

Часопис „Србобран“ из Загреба преузео је и објавио овај интригантни чланак, који ће покренути најмасовније противсрпске демонстрације у хрватској престоници до тада, преносећи буру нерасположења и на остале градове Троједнице. Била је то тачка у којој **српско-хрватска фобоцентрична петља прокључала**, добила нову погонску снагу: **испољена је отворена мржња с деструкцијом према свему што је српско**. Чини се да је Стојановић раздражио темељне комплексе хрватског националног покрета. Дотакнуо се „паладинске културе“, **културне неаутентичности и етничке разнородности младе хрватске нације**, што је била „кап која је прелила чашу“.

Након уводних протеста у „правашком Загребу“, у прва три дана септембра 1902. године распирен је други талас инцидената, који су ескалирали у такозвану „**Загребачку вартоломејску ноћ**“. Руља предвођена франковцима, под окриљем провинцијалних власти, уништавала је три дана српску имовину: радње, установе и домове. Нереди су донели и **стотињак лакше и теже рањених лица**. Демонстрације су се прошириле на Карловац и Славонски Брод, мада слабијег интензитета, али је вербална доза србомржње

¹⁶⁸² Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Српска штампарија Дра Светозара Милетића, Нови Сад, 1902, стр. 7.

¹⁶⁸³ Исто, стр. 12.

¹⁶⁸⁴ Штадлерову аферу обележили су протести 1901. и 1902. године, изазвани променом назива Завода Св. Јеронима. Зачеци завода сежу у 13. век с придевом „словенски“, који се у 15. веку мења у „илирски“, да би 1. августа 1901. године, по бревеу папе Лава XIII, постао „хрватски завод“. У првом члану закона колегијума стоји да се оснива за хрватски народ и да се у њега примају искључиво питомци који су родом и језиком Хрвати. Кнежевина Црна Гора улаже протест Ватикану, зато што су и католички Срби из Барске надбискупије одувек полагали право на ту институцију, односно због чињенице да су и даље Срби католици утицајан фактор и ван Барске надбискупије. Жалба је и уважена, тако да је након неколико месеци придев „хрватски“ избрисан из имена завода. Хрватско високо свештенство одговорило је великим протестима (Јосип Ј. Штросмајер и Јосип Штадлер), али не успевајући да било шта промене, а претили су и преласком Хрвата на православну веру. Тек 1971. године, на молбу хрватских бискупа, користећи инерцију „Маспока“ и чињеницу да су „католички Срби“ већ претопљени у Хрвате, Ватикан је изнова усвојио назив „Хрватски завод Св. Јеронима“. Била је то велика победа „Цркве у Хрвата“ након 70 година истрајне борбе да се католички Срби у целости похрвате. Тријумфу хрватских националиста придонели су и пројугословенски оријентисани интелектуалци, родом Срби, који, по свему судећи, томе нису придавали нарочити значај. Из данашње перспективе, кад нам је познат след историјских догађаја, ово „попуштање Београда“ може да се протумачи као млакост или нехајност у борби за националне интересе. Изузетном упорношћу и виспреношћу, загребачки креатори историјских конструката, Фердо Шишић и Виктор Новак, успели су по доласку са Загребачког свеучилишта у Београд, своју догму о „прекодринском старохрватском простору“ и „истозначности илирског и хрватског имена“ да наметну овдашњој интелектуалној елити, истиче српски историчар Никола Жутић. Убедили су низ београдских угледних професора у „старину хрватства и бројност хрватског народа“, као и о „хрватском“ заводу Св. Јеронима у Риму, премда је до тада носио илирско име, наводи исти аутор. (Видети: Никола Жутић, „Завод Св. Јеронима – илирски, српски, југославенски или хрватски 1453-1901“, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Бр. 3, Београд, 2010, стр. 25).

¹⁶⁸⁵ Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Српска штампарија Дра Светозара Милетића, Нови Сад, 1902, стр. 13-15.

исказана у погрдама и претњама геноцидом, била сразмерна. Како би се зауставили немири који су очигледно водили у братоубилачки рат, новосадски „**Браник**“, заступник слоге и сарадње Хрвата и Срба, упозоравао је узнемирене Србе из Лике, Баније и Срема да се не свете својим суграђанима Хрватима. Од српских свештеника, учитеља и образованијих људи „Браник“ је захтевао да умире народ и инспиришу да како да „достојанствено и са самопрегором поднесе и ову тешку увреду“, како би се спречило злостављање Хрвата.¹⁶⁸⁶

Напад на Србе и њихову имовину осудили су многи словенски угледници у Аустрији, али и бројни хрватски јавни радници па и политичари, међу којима и **Стјепан Радић**. Додуше, ставови Радића могу се објаснити и неком врстом „одуживања“, пошто је током ране младости материјално помаган од стране Срба,¹⁶⁸⁷ премда следбеник националног покрета који се ослањао на „повијесно право“. Само три године након „Загребачке вартоломејске ноћи“, Стјепан Радић је и у време стварања Хрватско-српске коалиције, у „Хрватској мисли“, нагласио да „Срием има остати хрватски или постати угарски“, али да никако не може бити српски.¹⁶⁸⁸

Франко Поточњак, Михаило Полит-Десанчић и други политичари „југословенског опредељења“, за разлику од хрватских шовиниста под вођством Јосипа Франка који су у Сабору похвалили нападаче, истицали су да иза кулиса загребачких септембарских демонстрација стоји империјалистичка тежња Аустроугарске, која уз помоћ одређених друштвених и политичких кругова у Хрватској, а с ослоном на **Ватикан и католичку цркву**, припрема **терен за анексију Босне и Херцеговине** и даље прошири своје границе на Балкану.¹⁶⁸⁹

Дивљање праваша и њихових присталица током ових изгреда, описао је и **Јован Пачу**: „Данас је четврти дан од како је проглашен преки суд у Загребу. Од 1848. г. није било преког суда у Загребу, али и није било никада таквог дивљаштва и пустошења против Срба као у

¹⁶⁸⁶ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 40-41. (Кандидат објавио делове пасуса у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁶⁸⁷ Стјепан Радић је у лето 1886. године пошао из Загреба до Копривнице „на своје прво ђачко путовање“ Подравином и Подунављем, све до Земуна и Београда, чега се касније присећао: „Из Загреба сам отишао са 86 новчића, а вратио сам се са 32 форинта, премда нисам нигде новаца молио. Директор београдске Велике школе дао ми је насилу 10 динара, а православни свећеници у Сријему примали су ме једнако гостољубиво као и католички свећеници.“ Када се после шестог разреда гимназије упутио у Русију, преко Мославине је пешице отишао у Ђаково, где је молио бискупа Штросмајера да му напише препоруку. Бискуп му је одговорио да би му препоручено писмо у оном часу више шкодило него користило, упутивши даље га на српског митрополита Михајла, који га је срдечно примио, написао му препоруку за „*председника Славенског добротворног друштва Рахмањинова и – од своје сиротиње десет динара на пут.*“ У Загребу је Радић дошао до Фрање Рачког, молећи и њега за подршку, али га је овај одбио речима: „Новаца Вам не могу дати, а препоруке нећу. Нећу зато, јер ми Хрвати нисмо за велики свет, ми смо само зато да један друге у лонац гледамо и да се кољемо док се не покољемо. Особито нисмо за Русију, о њој ништа не знамо, па зато у њој ништа и не разумијемо. Једни из ње утекну са мржњом, други се онде издају за Србе, а ко дуже у Русији остане, поруси се, као да Руса није, хвала Богу, доста. И ви ћете из Русије утећи, или боље, нећете тамо ни доћи, јер ето немате новаца. А то је и добро, с Богом“. (Видети: Милан Марјановић, *Стјепан Радић*, Југо-исток, Београд, 1937, стр. 16-19).

¹⁶⁸⁸ Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Београд, 2012. стр. 17.

¹⁶⁸⁹ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 41.

прошла четири дана и четири ноћи. И дању и ноћу је наваљивала разуздана руља, проваљујући сикирама и гвозденим моткама српске дућане уништавајући и пљачкајући робу. Главна попришта била су Илица и Прилаз, а нападано је вандалски осим на српске куће и на све српске установе као: Српска банка, Српска Штампарија итд. Српски дућани су опустошени. (...) У среду после подне дошао је још један пук војске, проглашен је преки суд и тако је учињен крај разбојништву. За време бунтовног стања није било за Србе ни одбране ни заштите.“¹⁶⁹⁰

Српски новинар **Константин Брадваровић** тумачио је дешавања у Загребу широј читалачкој публици, констатујући да се ради о појави која траје већ годинама, налазећи кривце распирене србомржње у **школству и медијима**, који су подучавали младеж великохрватству, Србима као „влашком намоту“, „грчко-источњачком одроду“, „изродима који ометају остварење свих хрватских жеља“ и „хрватским највећим непријатељима“.¹⁶⁹¹ Брадваровић дотиче и **економску димензију србофобије**: хрватска мржња уперена је у првом реду против српских установа и трговина, а разлог је у томе што српске привредне и новчане институције „цветају“, док се хрватске, осим „јединог друштва св. Јеронима не мичу корака даље“; „трговине српске у Загребу су прве па тек онда чивутске, а хрватских скоро и нема“.¹⁶⁹² Преноси Брадваровић и део чланка „Вартоломејска ноћ“ из „Заставе“: „Далеко иду конци овој покори, а још даље њихов крај! Тим крајевима управља небратска рука. Хрватски политички фанатизам запаљен је, да послужи другима, док сам себе не сагоре. А политичком фанатизму придружио се језуитски фанатизам и 'трговачки рачун', те све скупа створи вартоломејску ноћ у Загребу.“¹⁶⁹³

Погром у Загребу врло пажљиво су пратиле највише државне институције Краљевине Србије. Ондашњем министру иностраних послова **Михаилу Вујићу** стигао је службени извештај из конзулата у Будимпешти, у којем се описују догађаји у Загребу као „огромне уличне демонстрације хрватске противу тамошњих Срба“. Повод демонстрацијама „дао је бајаги 'Србобран' који је прештампао чланак 'Дневников', у коме се протестује противу похрваћивања Босне и Херцеговине“, а и „рањених има много“, пише у обавештењу.¹⁶⁹⁴

Хрватска савремена историографија сасвим другачије тумачи овај чин насиља над Србима у Троједници. Лист „Србобран“, који је заступао програм **Српске самосталне странке** и био „најтиражнија и најчитанија књига Срба у Хрватској намењена сељаштву“, оцењена је као средство којим се ширила „**великосрпска идеологија**“, у сврху уједињења „**свих српских земаља**“.¹⁶⁹⁵ У суштини, тај лист и јесте био „великосрпски“ из перспективе југославистичке историографије и хрватских националних струја од 1860-их година. Но, у време када је штампан, био је само вид борбе против нарушених националних права Срба у Аустроугарској, где је, уосталом, **забрањиван**. Влада **Бењамина Калаја** ставила је

¹⁶⁹⁰ Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 353.

¹⁶⁹¹ Константин Брадваровић, *Арнаутлук у Загребу*, Прештампано из „Заставе“, Српска штампарија Дра Св. Милетића, Нови Сад, 1902, стр. 4. (Кандидат објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁶⁹² Исто, стр. 7.

¹⁶⁹³ Исто, стр. 8.

¹⁶⁹⁴ Службени извештај министру иностраних послова Михаилу Вујићу из конзулата у Будимпешти, Архив Србије, Фонд МИД КС (1871-1918), I/1, ПО, Фасц. V, 1902, X, Ролна 252, III/3

¹⁶⁹⁵ Mato Artuković, „Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 73/75.

„Србобран“ у Босни и Херцеговини изван закона, а и Куен Хедервари је тражио прилику да спречи његово издавање.¹⁶⁹⁶

Осим тога, у претходном тексту истакнуте су датости које говоре у прилог да „великосрпство“, у смислу неспремности да се призна политички народ Хрвата, није могло да постоји у времену када су још увек, бар статистички, постојали „Срби три верозакона“, уз нарочито живу активност Срба католика. Нехрватски католички демографи и даље су паству у Босни и Херцеговини перципирали као потомке „Срба католичке вере“, као што јасно доказују подаци из **„Католичке енциклопедије“** (The Catholic Encyclopedia), издате 1907. године у Њујорку. Према овом извору, на основу пописа **становништва 22. априла 1895**, Босна има 1.361.868 становника и Херцеговина 229.168, „што даје укупан број становника од 1.591.036“ те ако се искључе Албанци, Јевреји и нешто мало Османлија и припадници аустријских трупа, „остатак становништва (око 98 %) припада јужнословенском народу, **Србима**“, који, иако је „истог порекла (...) оштро подељен у три религијске групе: Мухамеданце, око 550.000 становника (35 %), Грчке Шизматике, око 674,000 (43 %) и Католике, око 334.000 становника (21.3 %).“¹⁶⁹⁷ Потом, **Лујо Бакотић**, католички Србин, тврдио је да је пред крај Првог светског рата у Далмацији било „на 120,000 православних Срба православне вере (...) 20 до 25 хиљада Срба католичке вере“.¹⁶⁹⁸

4.4.2. Одлазак Хедерварија, „Велеиздајнички процес“ и Анексиона криза

Одласком **Хедерварија** с власти 1903. године, долази до поступног смиривања политичких сукоба између Срба и Хрвата у Аустроугарској. Залагањима **Анте Трумбића** и **Франа Супила** постижу се важни договори 1905. године за српско-хрватске односе, у року од само четрнаест дана: **„Ријечка резолуција“** и **„Задарска резолуција“**, када се **српском народу признаје статус политичког народа у „Троједној краљевини“**. У два дана, **16. и 17. октобра 1905**, донесена је од стране двадесет и шест представника свих српских странака посебно важна „Задарска резолуција“, којом се прихватају одредбе „Ријечке резолуције“ (хрватских политичких представника) од 3. октобра 1905. У њој се истиче жеља за побољшањем државно-правног положаја Хрватске, уједињење са Далмацијом, уз услов да се **призна равноправност српског с хрватским народом у свим сферама политичког и културног живота у круновинама**. Био је ово највиши домет српско-хрватских односа, пут ка међусобном уважавању и сарадњи: политика **„новог курса“**, а демократско-либерални садржај резолуције прихваћен је од свих напредних српских и хрватских интелектуалних кругова.

Ипак, историчари се размимоилазе у гледиштима око **„новог курса“** хрватских политичара према Србима и српском националном питању. Неки тврде да се није радило о нарочитом „братољубљу“, већ о наставку Штросмајерове „пројугословенске“ политике, која је у коначници требала помоћу Срба да осигура самосталност Хрватске у њеним „историјским границама“. Тобожњи разлог договора, који је Србима такође донекле

¹⁶⁹⁶ Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 298.

¹⁶⁹⁷ „Bosnia and Herzegovina“, Catholic Encyclopedia, New Advent, Доступно преко: <http://www.newadvent.org...> Приступљено: 29.04.2015.

¹⁶⁹⁸ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења*, Апололон Ко., Београд, 1991, стр. 5.

одговарао, била је спознаја да раздор иде на корист мађарским, аустријским и италијанским интересима. Ипак, неке странке, попут **Чисте странке права те Хрватске пучке сељачке странке** и даље нису биле ни за какве блиске аранжмане са Србима. **Дон Иво Продан**, франковац, уредник задарске ултраклерикалне „Католичке Далмације“, никада се није мирио са било каквим српско-хрватским споразумом, негирајући српску једнакост и сматрајући их „**политичким Хрватима**“.¹⁶⁹⁹

Након партијских договора између хрватских и српских политичких првака, у Далматинском сабору **14. новембра 1905.** године потписана је **Хрватско-српска коалиција**, која ће остати на власти у Далмацији све до распада Аустроугарске. Манифестом од 12. децембра 1905. Коалиција је, с **Франом Супилом** на челу, објавила програм који је обухватао политичке, социјалне и економске реформе. Била је састављена од Хрватске пучке напредне странке, Српске самосталне странке и Хрватске странке права. Након оснивања придружио се савезу и Самостални клуб, а неко време деловале су у њој Социјалдемократска странка и Српска радикална странка. Бечки двор је овај савез сматрао опасним по Монархију, а с друге стране, Хабзбурговцима је добро дошла као изговор за **анексију Босне и Херцеговине**, играјући на „теорију завере“, тј. на тобожње антиаустроугарске намере Краљевине Србије.

Након прекида бечких преговора, **12. јануара 1906.** уследио је **Српско-аустроугарски царински рат**. Аустроугарски економски стручњаци су претпостављали да ће Србију довести до привредног колапса, након чега би она и политички „капитулирала“ и практично постала њен протекторат. Међутим, тзв. „**Свињски рат**“ завршио се ванредно повољно по Србију, која је до тада била зависна од аустроугарског тржишта.

Након тога, монтира се у Загребу **1908. и 1909.** године „**Велеиздајнички процес**“. Том приликом ухапшена су 53 члана **Српске самосталне странке**, под оптужбом да кују планове с Краљевином Србијом у вези стварања самосталне јужнословенске државе, односно да се спремају револуционарну заверу с циљем угрожавања територијалног интегритета Аустроугарске. Дана **18. августа 1908.** када је Бечки двор донео одлуку да анектира Босну и Херцеговину, почела су хапшења Срба. Тужилаштво је поднело слабе доказе, тако да је оптужница изазивала саблазни и подсмехе у југословенским крајевима и шире. Никоме није било јасно због чега су Срби ухапшени, пошто промовисање српског имена законом није било кажњиво, српска застава није била забрањена, као ни истицање симпатија према Србији.¹⁷⁰⁰

„Обтужницом“ је изнова негирана српска нација у Аустроугарској, њено порекло и словенство, а тиме и све што иде уз придев „српски“. Практично, ослањала се на магловите историјске конструкте, што је додатно апострофирало трагикомичност целог процеса. Тако се у њој препознају одреднице правашке доктрине, осмишљавање деценијама: *„Повјешћу је неопориво установљено, да сав народ грчко-источне вјере у краљевинама Хрватској и Славонији, није на то подручје (...) дошао из Србије и да није србског поријекла, већ да је тај народ у добром дијелу аутохтони живаљ од памтивијека, од кад је примио кршћанство, у компактној маси грчко-источне вјере, у добром дијелу поријекла романског, по народну 'влашког', нарочито у жупанији бјеловарко-крижевачкој, горском котару код Гомирја и коморских Моравица, те сјеверном дијелу личко-крбавске жупаније, што најбоље свједоче посебна обитељска имена тог народа, какових у србском народу нема, нити гледом*

¹⁶⁹⁹ Војин Д. Калинић, „Задарска резолуција (У спомен сто десет година од њеног доношења)“, *Национални интерес*, вол. 23, бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 222.

¹⁷⁰⁰ Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 505.

на нарав српског језика може имати.”¹⁷⁰¹ Најгласнији у антисрпским иступима био је, очекивано, **Јосип Франк** и његови следбеници, али су се њима овога пута придружили и друге истакнуте личности, чак и **Антун Густав Матош**, који је у правашким листовима истицао да би Срби морали да се изјашњавају као „**Хрвати православне вјере**“.¹⁷⁰²

Ребека Вест појаснила је, тридесет година касније, турбуленције у Хрватској и **изворе акумулисања србофобије**. У први план истакнула је окрутну власт бана **Куена-Хедерварија**, који је Србима дао извесне **привилегије** како би побудио **завист Хрвата**. Тиме је отклонио опасност да се Срби и Хрвати удруже против Мађара, пише ауторка те наставља: „*Какве је то менталне последице изазвало код становништва може се видети на примеру једног од многобројних суђења којима се Аустроугарска осрамотила у свом односу према Хрватској почетком XX века. Реч је о познатом Загребачком процесу на коме је суђено педесет тројици Срба из Хрватске, осумњиченим да су са слободним Србима из Србије ковали заверу против Аустроугарске. Ту бесмислену оптужницу саставили су бан барон Раух, један сирови глупак, и гроф Ерентал, аустријски министар спољних послова, човек чије је право место уз Јуду и Фушеа; но што се тиче сведока, нису их морали тражити међу Аустријанцима и Мађарима. Готово сви од 270 људи позваних да сведоче у корист оптужбе, били су Хрвати, кривоклетници спремни да властима које су и сами мрзели предају своју браћу Словене, Србе од којих се осим по вери нису ни у чему разликовали. Антисрпска мржња била је погонска снага Хрватске клерикалне странке, а њен предмет се нудио принудно.*”¹⁷⁰³

Према белешкама које је оставио **Иван Рибар**, тада члан Хрватско-српске коалиције, бан **Куен Хедервари** добио је **инструкције** да се у Хрватској организује **међусобно клање хрватског и српског народа**.¹⁷⁰⁴ Вођа Хрватско-српске коалиције **Фран Супило** такође бива оптужен за велеиздају у тзв. „**Фридјунговом процесу**“, исто тако лажираном, с фалсификованим документима и оптужбом за просрпске субверзивне радње. Након завршетка процеса, Супило излази из **Хрватско-српске коалиције**, која касније под челништвом **Светозара Прибићевића** склапа споразум с мађарским властима, након чега су сви осуђеници помиловани. Тиме је Коалиција **престала да делује као „уједињавајућа сила“ Срба и Хрвата у Аустроугарској монархији**.

Ћирилица је, као што је истакнуто више пута, у Хрватској била под повременим ударима власти већ 120 година па су сви национално-политички програми Срба захтевали **равноправност два писма**. Академик **Василије Крстић** у једном интервјуу за часопис „Печат“, овако појашњава однос према ћирилици у време Анексионе кризе и „Велеиздајничког процеса“: „*Ћирилица је тада означена као пропагандно средство увезено из Србије, којом је ширена српска државна и политичка мисао. Због тога је с више страна захтевано да се она забрани. Том захтеву изашао је у сусрет хрватски бан Павао барон Раух, син већ поменутог бана Левина Рауха. Његова влада је 8. децембра 1908. године 'ставила изван промета пучко школске тисканице штампане ћирилицом' и наредила да се убудуће у свима школама, па и у српским вероисповедним, употребљавају „само тисканице штампане латиницом“. У складу с тим, ни печати нису смели да буду исписани ћирилицом. Према наредби владе од 5. јануара 1909. године, ћирилица је избачена из јавне*

¹⁷⁰¹ Радослав М. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909, стр. 7.

¹⁷⁰² Радослав Гађиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, *Strani pravni život*, 1/2014, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2014, стр. 125.

¹⁷⁰³ Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: Путовање кроз Југославију*, Вулкан, Београд, 2017, стр. 77-78.

¹⁷⁰⁴ Ivan Ribar, *Politički zapisi*, Knjiga 1, Prosveta, Beograd, 1948, стр. 64.

употребе. Њу су могли користити само родитељи ученика у саобраћају с вероисповедним и школским одборима приликом писања појединих приватних молби, пријава, оправдања и сличних поднесака.¹⁷⁰⁵

Годину дана касније, у „Попису житељства од 31. просинца 1910. у Краљевинама Хрватској и Славонији“, што се тиче језика у службеној употреби на подручју Хрватске и Славоније, ипак се наводи следеће: *„Већ је у првом дијелу ове расправе истакнуто, да се пригодом пописа године 1.910. имао означити онај језик као матерински језик, што га особа држи својим и којим најрадије говори. Прама одговорима на то питање било је житеља, који су изјавили, да им је **матерински језик хрватски или српски 2,283.309...**“*¹⁷⁰⁶ Назив „хрватски или српски“ биће поново у службеној употреби од 1972. до почетка Ратова за југословенско наслеђе. Најзад, у Првом светском рату, одлуком Хрватског сабора од **13. октобра 1914. забрањује се употреба ћирилице у Хрватској**, а потом ју забрањује и **Босански сабор 11. новембра 1915.** године. Дећирилизација је, у суштини, била део **процеса десрбизације** простора западно од Дрине.

У Далмацији је искоришћена висока стопа неписмености народа, који је под утицајем снажне пропаганде из Загреба, школством и радом верских институција, прогресивно прихватао хрватство, што је и зацртано на Првом хрватском католичком састанку. Иако је хрватизација Далмације испрва текла прилично споро, вишедеценијски, време Анексионе кризе и „велеиздајничког процеса“ послужило је да се **26. априла 1909.** године **хрватски језик** прогласи службеним језиком покрајине, а сама одлука ступила је на снагу **1. јануара 1912.** године. До тада, службени језик **Далматинског сабора** од 1861. године био је италијански, а борбе да се исто право додели и хрватском, вођене су између „народњака“ и „аутономаша“ све до **26. априла 1909.** године.

У Сплиту је 1911. основана **Хрватско-српска Радикална омладина**, претеча **Југословенске националистичке омладине**. Српско заузимање Скадра у балканским изазвало је свечане манифестације у главном граду Далмације, на којима је учествовала маса грађанства с представницима сплитске општине. Тадашњи градоначелник **Винко Каталинић** нагласио је том приликом да Хрвати „с усхитом поздрављају глас народног ускрснућа те с поуздањем гледају у будућност с балканским савезницима“.¹⁷⁰⁷ Аустријска власт је због тога распустила сплитско општинско веће, сматрајући да се такве манифестације косе с њеним интересима. Према речима хрватског историчара **Тонђија Шитина**, успех Србије у балканским ратовима изазвао је провалу „култа свега што је србијанско“ и вјеру у могућу „заједничку побједу над Аустро-Угарском ношену првенствено делиријем омладине коју посвуда изазива антиаустријске инциденте, пали њезине државне заставе, прикупља помоћ српској војсци и организира одлазак добровољаца“.¹⁷⁰⁸

Током Анексионе кризе и „Велеиздајничког процеса“, **Стјепан Радић** упозорио је на **злочиначке намере франковаца према Србима**: *„На посљедњем виећу Франк-Старчевићеве странке права прихваћен је чудан закључак, о којем новине много пишу. (...) Устројила се наиме 'Хрватска народна легија', тј. оружана чета за обрану хрватске*

¹⁷⁰⁵ Љиљана Богдановић, „АКАДЕМИК ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ: Историја се немилосрдно поиграва са Србима“, *Печат*, 27/12/2013, Доступно преко: <https://www.pecat.co.rs...>, Приступљено: 20.07.2024.

¹⁷⁰⁶ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Demografske prilike i zgrade za stanovanje sa dva kartograma, Kr. Zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914, стр. 50.

¹⁷⁰⁷ Aleksandar Jakir, „Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Четврти хрватски симпозиј о настави повјести, Агенција за одгој и образовање, Zagreb, 2014, стр. 149.

¹⁷⁰⁸ Исто.

домовине. (...) Но најстрашније је ово: Ово што хоће легија, то је не само мржња, то је готово **клање Срба**. И онда они који су за легију, говоре, да ће се Босна, у којој има око 700.000 Срба, сјединити с Хрватском да те Србе жедне хрватске крви или ми покољемо или они збиља попију нашу крв.“¹⁷⁰⁹

О постојању „**злочиначке намере**“ хрватских банских власти и Чисте странке права Павла Рауха, сведочи споразум из времена Анексионе кризе, с одобрењем војног врха у Бечу, „**да се у случају рата са Србијом изврши покољ и исељавање свих Срба из Хрватске**“.¹⁷¹⁰

Несумњиво, десрбизација географског подручја у сагласју с „хрватским повијесним правом“, подразумевала је **геноцидне намере** према Србима. Односно, могло би се констатовати да је геноцид постао одредница „хрватског националног интереса“, осмишљеног у правашким политичким структурама, деценијама пре формирања Павелићеве усташке емиграције. Концепт „обрачуна са Србима“ уобличен је у правашкој/франковачкој идеологији до **Првог светског рата 1914**.

4.4.3. Срби и Хрвати у Првом светском рату: почеци злочинења

Увертира у светски сукоб на овим просторима отпочела је **Балканским ратовима (1912-1913)**, у којима су Срби, Грци, Бугари и Румуни довршавали дуготрајну ослободилачку борбу од вековног османског завојевача. Србија и Црна Гора, две српске краљевине, напokon су стекле заједничку границу и створиле опште услове за уједињење. У последњем војевању против Османског царства, остварене су велике победе и **територијална проширења**, што је храбрило и покретало још увек неслободне Србе у Босни и Херцеговини и Хрватској, грађане непријатељске Аустроугарске. Српски успеси у рату против Турске, а потом и Бугарске, у многим Хрватима и Словенцима будио је наде о могућностима коначног ослобођења и југословенског уједињења. Аустроугарска врхушка, међу којом су српски успеси распирили ионако деценијама присутне страхове од снажења и утицаја Краљевине Србије, схватила је да се ближи час када да би се могла испунити њена најмрачнија прибојавања. Србија је константно била у **врло неповољном геостратешком положају**: читавих 600 километара границе са севера и запада делила је с непријатељском Царевином, а најближи савезници, Француска и Русија, били су удаљени од 600 до 2.200 километара. Срби су ратни план усмерен против Аустроугарске почели студиозно да разрађују још од времена окупације Босне и Херцеговине, 1878. године, да би га коначно израдили 1908. С друге стране, Аустроугари су ратни план против Србије припремили 1907, уочи анексије Босне и Херцеговине. У намери да заштити територијалну целовитост своје вишенационалне државе и трајно обезбеди преимућство на Балкану, Аустроугарска почиње убрзано да се припрема за рат и да на различитим нивоима претећи иступа према Србији. Тог кобног јуна 1914. стара аустријска царевина отпочела је велике војне маневре у Босни и Херцеговини, уносећи неспокојство међу Србе.

Околности у којима су сазрели услови за избијање Великог рата и након више од стотину година предмет су бројних расправа широм света. Мишљења историчара, социолога, политиколога и других научника, о узроцима првог светског сукоба, његовом

¹⁷⁰⁹ Василије Крестић, „О геноцидности хрватске политике“, *Институт за истраживање српских страдања у XX веку*, 07.02.2015, Доступно преко: <http://www.serb-victims.org>, Приступљено: 05.07.2015.

¹⁷¹⁰ Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 53.

току и последицама које је изазвао и данас су изразито подељена. **Ричард Холбрук** (Richard Holbrooke), један од кључних америчких дипломата ненаклоњених Србима током Ратова за југословенско наслеђе и један од креатора Дејтонског споразума, у прологу својих мемоара („Завршити рат“), написао је да је **Гаврило Принцип** „гурнуо Европу у два светска врата и придонео појави комунизма и фашизма“, питајући се: „*Како је ико то могао поздравити као херојски чин?*“¹⁷¹¹ Но, изгледа да је Видовдан **1914**, када је у **сарајевском атентату** од руке двадесетогодишњег припадника револуционарне организације „**Млада Босна**“¹⁷¹² убијен надвојвода **Франц Фердинанд** (Franz Ferdinand von Österreich-Este) и његова супруга, у хрватским националистичким круговима дочекан с одушевљењем. Наравно, не због југословенско-патриотских и слободарских порива као код Срба, већ је атентат посматран као чин који отвара **могућност спровођења етничког чишћења „хрватског етничког простора“**. Франковачки лист „Хрватска“, већ сутрадан је позвао на отворено **истребљење и прогон Срба**: „*С њима се морамо једном заувјек обрачунати и уништити их. (...) Убојицо, име ти је Србин! И јеси Србин, проклето ти сјеме и племе, што га је вјетар натрунио по нашем хрватском тлу, да рађа злочин и злобу, сије неслогу и разбојнички пролиева крв. Срби су љуте змије од којих си тек сигуран онда, када им сатареш главу. (...) Народ навиешћује Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине.*“¹⁷¹³

Немачки медији одмах су известили свет да се ради о „великосрпском недељу“, распирујући начету србофобију. Историјски је неоспорно да се у позадини атентата заиста крила тајна српска организација „**Уједињење или смрт**“ (познате и под именом „**Црна рука**“), док званични Београд није био уплетен у атентат.¹⁷¹⁴ Међутим, није било основних разлика, што се тиче зацртаних националних циљева на „спорним територијама“ Западног Балкана, између „црнорукаца“ и српске владе. Организација је основана с мотивом да се тајним и насилним средствима, под сваку цену, створи „**Велика Србија**“, што се морало спровести одузимањем Македоније од Турске, припајањем Босне и Херцеговине, али и делова Далмације и Славоније од Аустроугарске. Српска влада је свакако имала исте намере, али је водила рачуна о спољнополитичком окружењу, чекајући погодан тренутак за остварење српских интереса.

У историјској литератури се понекада разматра и умешаност „тајних друштава“ у атентат, пошто је на судском саслушању Принцип потврдио да су неки од комита, који су вршили обуку атентатора, били „**слободни зидари**“.¹⁷¹⁵ Међу истраживачима ове теме постоји двојба, да ли су неки младобосанци били заиста повезани с неким масонским ложама или се радило о изнуђеним признањима.

¹⁷¹¹ Richard Holbrooke, *To End a War*, Random House, New York, 1999, стр. xix.

¹⁷¹² Познато је да је Гаврило Принцип, као југословенски националиста, радио на српско-хрватском зближавању у оквиру ђачких друштава. Учествовао је и на хрватским демонстрацијама у Сарајеву које је организовао Лука Јукић, босански католик, „пробуђени Хрват“, против мађарске власти у Босни и Херцеговини. Приликом напада полицијске коњице на демонстранте, Принцип је био и лакше повређен полицијском сабљом. (Видети: Željko Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 43, No. 1, Zagreb, 2011, стр. 262).

¹⁷¹³ Željko Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 43, No. 1, Zagreb, 2011, стр. 269-270.

¹⁷¹⁴ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 37.

¹⁷¹⁵ Војислав Божићевић, *Сарајевски атентат: Стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова*, Државни архив Народне Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1954, стр. 74.

Лео Пфефер (Leo Pfeffer), истражитељ-судија у Сарајевском процесу, две деценије касније, у књизи посвећеној том догађају, расветљава улогу спољних чинилаца у потпиривању српско-хрватско-муслиманске омразе: *„Становници Босне и Херцеговине сматрали су стање провизорним; Срби и Хрвати својатали су је за себе, док су Муслимани држали и даље Султана својим главаром. Властодршци, Нијемци и Маџари, подупирали су сад једне сад друге и тако међу народ уносили и распиривали мржњу.“*¹⁷¹⁶

Аустроугарска се током времена окружила мноштвом непријатеља, но „највећу опасност за јединство Царевине“ представљали су Јужни Словени, односно „највише једа“, како вели **Пол Кенеди** (Paul Kennedy), привлачила је Србија која је с Црном Гором „изгледала као магнет за Јужне Словене“¹⁷¹⁷, тако да је атентат дочекан као оправдање за оружани напад. С друге стране, чешке и мађарске регименте биле су све мање поуздане па је чак и „традиционална оданост Хрвата“ била поткопана „мађарским прогањањем“.¹⁷¹⁸

Ипак, оружје којим је располагала „другоразредна сила“ Аустроугарска, Хрватима је било неопходно за остварење националних циљева, превасходно решења „српског питања“ у Хрватској и Славонији и одагнавања страхова од стварања „Велике Србије“. Као што је већ у раду објашњено, појам „Велике Србије“ није једнако перципиран од стране аустријских и немачких етнографа и историчара током 18. и доброг дела 19. века. Односно, његово тумачење се почело мењати чим је слободна Србија стала на пут аустро-немачким империјалистичким циљевима на Балкану. После успешно окончаних Балканских ратова, **Мировни уговор у Букурешту** од 30. јула 1913. године, Србији и Црној Гори обезбедио је значајна територијална проширења. Србија добија Вардарску Македонију, Косово и део Санџака, (окрузи: битољски, брегалнички, звечански, косовски, кумановски, охридски, призренски, пријепољски, рашки и скопски, тетовски, тиквешки), с 39.309 км² укупне површине, чиме је Краљевина ушла у Први светски рат с територијом од 87.611,6 км².¹⁷¹⁹

Највећи аустроугарски страхови почели су се остваривати – експанзија Србије била је довршена на истоку, чиме је Србима остао још увек нерешени „западни проблем“, односно српски народ у Босни и Херцеговини, Војводини и на просторима бивше Војне крајине. Рат против Србије морао је да се догоди. Аустрији је био потребан погодан тренутак, као што га је чекао и остатак света, односно друге велике силе, а нарочито Велика Британија којој је проблем представљала нагла експанзија Немачког Царства. Сарајевским атентатом, који је и данас предмет научних дебата, упаљен је фитиљ првог светског сукоба, али барутана је одавно била припремљена у европским центрима моћи.

Одмах по извршеном атентату, већ истога дана поподне, Срби су постали мета масовног излива беса у Сарајеву, а талас рушилачких демонстрација прелио се истовремено на остале босанске градове, али и Загреб и Хрватску. Дојучерашњим суграђанима, Хрвати и муслимани рушили су и пљачкали привредне, школске, културне, верске и стамбене објекте, а било је насртаја и на живот Срба. Угледни историчари ове „спонтане демонстрације“ оценили су као „**погром над Србима**“.¹⁷²⁰

Београдски лист „Пијемонт“, медиј под контролом „црнорукца“ **Драгутина Димитријевића Аписа**, известио је о рушилачки антисрпским демонстрацијама у Загребу:

¹⁷¹⁶ Leo Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Izdanje „Nove Evrope“, Zagreb, 1938, стр. 7.

¹⁷¹⁷ Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД/Службени лист СРЈ, Подгорица/Београд, 1999, стр. 248-249.

¹⁷¹⁸ Исто, стр. 248.

¹⁷¹⁹ Момчило Исић, „Од Србије до Србије“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 14.

¹⁷²⁰ Јелена Божић, „Демолирање зграда у антисрпским демонстрацијама у Сарајеву након атентата 28. јуна 1914.“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Vol. 5, No. 12, Удружење архивских радника Републике Српске, Бања Лука, 2020, стр. 131.

„Синоћ су приређене опет велике демонстрације против Срба. Огромна гомила Франковаца сакупила се пред 'Старчевићевим Домом', одакле је пошла са развијаним хрватским тробојкама, обавијеним црним флором, и са сликом покојног престолонаследника Фердинанда, пред Јелачићев споменик, где је Народна Кафана, у коју долазе вође и политичари српско-хрватске коалиције. Пред том кафаном дошло је тада до бурних манифестација против Срба. Демонстранти су са узвицима 'Доле Срби! Осветимо хрватског престолонаследника! Доле Убице! Напоље из Загреба! Идите у Београд! Доле краљ Петар!' – јурнули у кафану, где су разлупали цео кафански намештај, све столове, столице, чаше и лампе.“¹⁷²¹ У истом тексту детаљно се описује катастрофално стање српског народа широм монархије, у којој „шовинистичка омладина наше миле сестре Хрватске“ прети Србији и разбија прозоре на српским кућама и „хрватским коалиционим редакцијама“; о опсадном стању у Сарајеву где се прође и по двадесет српских кућа које је „гомила просто порушила“. Имовина је уништена или опљачкана посвуда од стране хрватских и муслиманских демонстраната: у Ливну, Столцу, Коњицу и другим градовима. У Опличићу је тада нападнута српска црква и српска школа, а слично је било и у Зеници, Босанском Броду, Тешњу, Давидовцу и другим местима. Само у Бањој Луци је организована велика и тужна поворка у којој су учествовала „сва српска народна друштва“.¹⁷²²

О дешавањима у Сарајеву и читавој Босни где се на Србе обрушила још већа мржња него у Хрватској, која је однела и животе, писао је и мађарски „**Мађарорсаг**“, чији текст је пренео „**Трговински гласник**“. У њему стоји да су **удружени сарајевски Хрвати, Муслимани и Јевреји** девастирали већ првог дана демонстрација отприлике **хиљаду српских трговина и приватних станова**. Штета процењена на чак десет милиона круна почињена је **у присуству војске и полиције**. Руља је у „необузданом бесу могла да руши и разорава“, а полиција и војска нису реаговале, због чега су су отпочела разбојништва над Србима и српском имовином, чак и након што је запређено „преким судом“. Разуларена маса је, не само из трговина, него и из многих приватних станова покрала све ствари од вредности, а разорено је и „Српско сиротиште“ и „Српски клуб“, услед чега је српско становништво почело да бежи из Сарајева.¹⁷²³ Дописник бечког „Ној фрај пресе“ („Neue Frei Presse“) у извештају из Сарајева описује порушени град пун срце од полупаних прозора и стакларије из кућа, улице у којима читавих редова кућа више нема, већ стоје само голи зидови. Видео је целокупну робу српских продавница која је лежала поломљена и разбацана по улицама па чак и полупане мртвачке сандуке.¹⁷²⁴ Почетна мета напада биле су зграде српских просветних, верских и културних институција и установа, да би Бошњаци и Хрвати проваљивали у домове Срба, продавнице и друге занатске радње, показујући „на најеклатантнији начин етничку нетрпељивост према својим суграђанима Србима“, ¹⁷²⁵ како закључује **Јелена Божић**. Полиција је своје неблаговременно и благо реаговање бранила недовољном снагом да се бори против масе, а у ствари су касније пристизали извештаји о помагању изгредника, којима су полицијски службеници доносили чекиће за разбијање. Београдска „Политика“ известила је 3. јуна: „Руља

¹⁷²¹ N. N., „Хајка на Србе: Убиства, паљевине, пљачке“, *Пијемонт*, бр. 166, Београд, 19. јун 1914, стр. 1-2.

¹⁷²² Исто.

¹⁷²³ N. N., „Шта пише 'Мађарорсаг'“, *Трговински гласник*, бр. 133, Београд, 20. јун 1914, стр. 2.

¹⁷²⁴ Јелена Божић, „Демолирање зграда у антисрпским демонстрацијама у Сарајеву након атентата 28. јуна 1914.“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Vol. 5, No. 12, Удружење архивских радника Републике Српске, Бања Лука, 2020, стр. 166.

¹⁷²⁵ Исто, стр. 172.

састављена од пропалих мухамеданаца и похрваћених Јевреја кидисала је на све што се српски зове у Сарајеву и свима варошима Босне и Херцеговине и пошто је упропастила и разнела сву имовину тамошњих Срба, онда је проглашено опсадно стање да би се сачувао ред!"¹⁷²⁶ Извори наводе различите процене штете, а једна од њих наводи око десет милиона круна.¹⁷²⁷

Прокључала је инструисана, потпуно ирационална србофобија, кроз коју су Хрвати и Бошњаци тражили одмазду за туђинског господара. У ствари, кроз „процепе психичких кора“, прокуљали су векови стешњености народа који није успео да сачува своју слободу нити је покушао оружјем да је поново придобије. Кривац је пронађен унутар етничких сродника, који су већ деценијама имали две слободне сопствене државе, краљевине, Србију и Црну Гору.

Након припремне агресије – **бруталних излива мржње и беса** изманипулисане хрватско-бошњачке гомиле над пречанским Србима – уследио је **аустроугарски ултиматум Србији** са захтевима у десет тачака. Српска влада, потпуно свесна да је исцрпљена након **Балканских ратова** и да се тешко може супротставити великој сили, условно је прихватила све захтеве ултиматума. Проблем је представљала **тачка број шест**, јер је задржала у **суверенитет** државе, косећи се с њеним уставом. Бечки двор није сматрао задовољавајућим одговоре на своје захтеве па је одмах **објавио рат Србији**.

Света Столица је издала упутства католичким новинама широм света да се аустријски ултиматум мора приказати оправданим, а одбијање Србије ваљало је тумачити као доказ саучесништва српске владе у организовању атентата. Тако се Католичка црква придружила Аустроугарској и Немачкој у рату, вероватно знајући и за њихов тајни договор о нападу на Француску и Русију. Познато је да су католичке везе служиле и у обавештајне сврхе. Језуитски супериор-генерал **Влодимир Ледоховски** (Włodimir Ledóchowski) слао је агитаторе у Русију, Француску, Велику Британију и њене колоније, Сједињене Америчке Државе и Кину, да организују побуне у тим земљама.¹⁷²⁸

Агресија Двојне монархије помно је припремана више од деценије. Један од највећих експерата савремене светске политике, харвардски професор и либерални теоретичар међународних односа **Џозеф Нај**, становишта је да се мултиетничка Аустроугарска, након што је Србија преузела вођство међу балканским државама, почела **плашити дезинтеграције** и ушла је у рат, „не зато што је Србин извршио атентат на њеног надвојводу, Франца Фердинанда (1863-1914), него зато што је хтела да ослаби Србију и спречи је да постане магнет национализма међу балканским Словенима“.¹⁷²⁹

Сарајевски атентат послужио је тек као *casus belli* за напад. Припремљена је казнена експедиција под командом генерала **Оскара Поћорека** (Oskar Potiorek), германизованог Словенца, с циљем уништења српске државе. По привременом запоседању дела територије (Подриње, Мачва, Поцерица), припадници аустроугарске војне силе тог лета 1914. нису се обазирали на **Хашку конвенцију**. Централноевропска сила, симбол европских манира, прекршила је **одредбе међународног ратног права** у чијој кодификацији је и сама учествовала. Редовна војска, подстакнута не само командама врховних ратовођа, него и интелектуалном елитом, починила је **"тешке ратне злочине користећи следеће методе:**

¹⁷²⁶ Исто, стр. 169.

¹⁷²⁷ Исто, стр. 170.

¹⁷²⁸ Милан И. Миљевић, Драган М. Суботић, *Српско-хрватски односи у XX веку: непрекидан ланац геноцида Хрвата над Србима 1914-1941-1991*, Књига прва, ЗМ, Београд, 1997, стр. 262-263.

¹⁷²⁹ Joseph S. Nye, Jr., *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*, Longman, New York, 2006, стр. 75.

- 1) покољ српског цивилног становништва на привремено окупираним територијама;
- 2) депортације у концентрационе логоре српског цивилног становништва;
- 3) свирепо убијање ратних заробљеника и рањеника Српске војске;
- 4) уништавање, паљење и пљачкање приватне и државне имовине;
- 5) рушење и скрнављење српско-православних светиња, цркава и богомоља;
- 6) коришћење забрањене распрскавајуће муниције.¹⁷³⁰

Аустроугарска војска кренула је с две армије на Србију. С територије Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине и Чешке, кренула је прва армија, коју су чинили: **13. загребачки корпус** (с елитном **42. домобранском дивизијом**, познатом по најмонструознијим злочинима, прозваном и као „вражја“), **8. прашки корпус** (састављен од Чеха), **15. сарајевски** (састављен од Бошњака) и **16. дубровачки корпус** (Србо-Хрвати). Те јединице су прешле Дрину и напредовале кроз Мачву, Јадар и Рађевину. Саву код Шапца прешла је **Друга армија**, мобилисана на простору Угарске (претежно састављена од Мађара). Чете 13. загребачког корпуса бориле су се против Срба на североисточним обронцима Црног Врха, где су се, како наводе хрватски аутори, „**посебно истакнуле**“ четири пуковније – 16., 53., 78. и 79.¹⁷³¹ Годину дана касније, у **Колубарској бици** учествовала је хрватска дивизија под називом 7. „пјешачка“, којој се придружила 9. дивизија, као и 36. „пјешачка“ и 42. домобранска, које су такође показале потпуну оданост Хрвата аустријском цару. „Балканска војска“, сачињена од 12 аустроугарских дивизија, крајем новембра бројала је око 399.000 људи, што је чинило скоро трећину укупне војне силе Царства. Циљ је био да се Србија заузме у што краћем року, како би се Бугарска што пре одлучила да уђе у рат на страни Централних сила.

С друге стране, краљ **Петар I Карађорђевић**, врховни командант Српске војске, пренео је услед старости краљевска овлашћења на престолонаследника **Александра I Карађорђевића**. Мачву је грчевито бранила армија под вођством **Степе Степановића**, одбијајући силовите нападе аустроугарског агресора на Дрини и Сави, где је зауставила генерала Поћорека, који је потценио српску и црногорску војску у уверењу „да ће се рат на Балкану завршити за две до три недеље“.¹⁷³²

Приликом продора аустроугарске војске и током привремене окупације Србије, агресор се служио бруталним мучењима рањеника, заробљеника и ненаоружаних цивила. Београд је први пут пао у руке непријатеља 2. децембра 1914. године. Загребачке „Новости“ два дана касније прослављале су пад престонице под насловом „**Карловачки усташе унишли први у Београд**“. Заповедник 26. карловачке пучко-усташке пјешачке пуковније, пуковник **Адолф витез Курелец**, послао је баруну Ивану Скерлецу, хрватском бану, телеграм следећег садржаја: „*Сматрам си особитом чашћу, дојавити Вашој преузвишености, да је од балканских сила 26. карловачка пучко-усташка пјешачка пуковнија као прва запосјела главни град краљевине Србије Београд.*“ Хрватски бан одговорио је овим речима: „*Захваљујући Вам најсрдачније на љубезној брзојавној обавијести, честитам Вама и цијелој јуначкој пуковнији од срдца на прекрасном и часном успјеху. Цијели хрватски народ*

¹⁷³⁰ Брана Димитријевић, Лука Николић, „Војска убица – Злочини аустроугарске војне силе у Мачви, Поцерини и Подрињу 1914. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник радова, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010, стр. 314.

¹⁷³¹ Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Nakladničko trgovačko društvo Mato Lovrak, Zagreb, 1998, стр. 273-284.

¹⁷³² Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, БИГЗ, Београд, 1981, стр. 320.

бит ће поносан на то, да је баш хрватска пуковнија као прва запосјела Београд, те тиме окрунила побједоносне операције наше храбре војске у Србији.“¹⁷³³ Новине на истој страни извештавају о сарајевској прослави одржаној у име освајања српске престонице, два дана раније; о окићености улица, о црквеној миси у католичкој катедрали, свечаним службама у евангеличкој цркви и синагоги па чак и литургији у православној цркви.¹⁷³⁴

После Церске битке, гонећи аустроугарску војску, Срби су у ослобођеним селима Мачве наилазили на жртве уморене грозоморним методима: цивили су стрељани, вешани, клани, пребијани до смрти, живи сахрањивани, мучени до смрти глађу и жеђу, живи спаљивани, набијани на колчеве, вађена им је утроба и комадана су им тела. Жене су силоване наочиглед укућана и у црквама, лица су им унаказивана бајонетима, одсецане су им дојке, а деца су набијана на колчеве, сабље или убијана на различите друге начине.¹⁷³⁵ Забележено је и у хрватској војној историји да је командант батаљона у 3. босанскохерцеговачкој бригади, извесни **Перо Блашковић**, издао овакво наређење војницима: „Наређујем вам да према тој банди немате милости. Сваког ко српски говори, без даљег, стрељајте“.¹⁷³⁶

Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss), швајцарски форензичар, криминолог, доктор хемије и универзитетски професор, који је допутовао на позив српске владе, већ током септембра, октобра и новембра 1914. приступа истраживањима на 19 локација. Извештај који је упутио Влади Србије априла 1915. био је од кључне важности, експертизни. Међу многобројним злочинима, забележио је и случај где је тромесечна беба бачена изгладнелим свињама.¹⁷³⁷ Набрајајући различите узроке смрти и околности под којима је она могла да наступи, у једном од својих реферата он наводи да је „стрељано 345 мушкараца и 64 жене, убијено ножем 113 мушкараца и 27 жена, обешено 7 мушкараца и 6 жена, измасакурирано или смртно претучено 8 мушкараца и 20 жена, живо спаљено 35 мушкараца и 96 жена, извађена утроба код 2 мушкарца и 4 жене, одсечени носеви код 28 мушкараца и 6 жена, одсечене уши код 31 мушкарца и 7 жена, ископане очи код 30 мушкараца и 38 жена, одсечени полни органи код 3 мушкарца и 3 жене, исечена кожа на каишеве код 15 мушкараца и 3 жене, одсечене дојке код 2 жене, исечено на комаде 17 мушкараца и 16 жена.“¹⁷³⁸

Највеће жртве поднели су: Подриње, Мачва и Поцерина, Београд, Посавина, Срем и српски народ у источној Босни. Злочини које су починили аустроугарски агресори били су **противни Одредбама члана 28. Правилника уз Четврту Хашку конвенцију из 1907. године.**¹⁷³⁹

Извесни припадник аустроугарске војске с иницијалима „Д. М.“, сведочио је терору над грађанима Београда 1914. године, током прве окупације. Годину дана после свршетка Првог светског рата, објавио је у Загребу брошуру „**Страхоте у Србији**“, у којој описује дивљања његових сабораца: „Када је ова мала али храбра посада након дводневних бојева

¹⁷³³ N. N., „Karlovački ustaše unišli prvi u Beograd“, *Novosti*, Br. 331, Zagreb, petak 4. prosinca 1914, стр. 1.

¹⁷³⁴ Исто.

¹⁷³⁵ Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Nakladničko trgovačko društvo Mato Lovrak, Zagreb, 1998, стр. 316.

¹⁷³⁶ Исто, стр. 313.

¹⁷³⁷ Васа Казимировић, „Нема платна за црне барјаке“, *Српско наслеђе*, Бр. 11, Новембар 1998, Доступно преко: <http://www.srpsko-nasledje.rs...>, Приступљено: 10.01.2014.

¹⁷³⁸ Брана Димитријевић, Лука Николић, „Војска убица – Злочини аустроугарске војне силе у Мачви, Поцерини и Подрињу 1914. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник радова, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010, стр. 316-317.

¹⁷³⁹ Исто, стр. 318-319.

подлегла големој надмоћној сили аустро-швапске војске, кренуше читаве руље пијаних војника кроз горући град, проваљујући у јавне зграде и музеје, приватне куће и станове градјана, који из страха пред бомбардовањем оставише град и своје домове. Вриједније ствари, које би могли понијети собом, однијеше, док су покућство и остале ствари једноставно поразбијали и запалили. Ако би им се тко од укућана успротивио, без икаква би га суда усмртили. (...) И тако, док су поједине руље војника пљачкале, робиле и убијале – јаке војничке опходње, жандармерија и редарство, умјесто да заштити мирно градјанство од подивљалих војника, пролазиле су кроз град и хватале голоруке градјане, које су у групама тјерале у тврдјаву, да их касније интернирају у Маџарску. (...) Стотине и стотине недужних људи и дјеце пало је онда жртвом пијаних војника. (...) И тако су Срби били препуштени самовољи којекакових бахатих маџарембера, који су се на све могуће начине освећивали на недужномучанству у Србији. (...) За сваки, ма и најмањи преступак без милосрђа би кажњавао мужеве, жене и дјецу. Ако би се ткогод дошао притужити на поступак подређених му органа, дочекао би га тај помаџарени јунак са уобичајеним поздравом: 'Што хоћеш овдје ти, српска свињо!'"¹⁷⁴⁰

Недела аустроугарских јединица, посебно оних које беху састављене од Јужних Словена, чак и „пречанских Срба“, **последница су дугогодишње кампање**, пошто су „Србијанци“ кроз тадашње медије представљани дивљим, некултурним, крволочним народом и „краљоубицама“. Понекада се и међу хрватским интелектуалцима тих година, који су показивали позитивне емоције према Србима и Србији, осећало присуство **предрасуда**, проистеклих не само због вишедеценијске стигматизације, него и због чињенице да је Краљевина Србија уистину и била економски сиромашнија и на нижем културном степену од аустроугарских провинција.¹⁷⁴¹ Негативна пропаганда да се Српска војска нечовечно

¹⁷⁴⁰ D. M., *Strahote u Srbiji*, Jugoslavenski nakladni zavod Venus, Zagreb, 1919, стр. 7-15.

¹⁷⁴¹ Неки од најпознатијих хрватских уметника, који су радо долазили и проналазили надахунћа у кафанам српске престонице, проналазили би редовно у Београду и Србији нешто „оријентално“, што би их истовремено и привлачило и одбијало те би и њихова писања и емоције често биле амбивалентне према Србима уопште. Ова опаска се можда не може односити и на Антуна Густава Матоша, хрватског модернисту, који је у Србију и бежао (дезертирао из аустроугарске војске). За Јанка Веселиновића је написао да му „бијаше често и отац и мајка“, књижевник који га је „и преко гроба задужио“. Стога његове речи из 1907. године, можда најсажетије и најискреније приказују виђење разлика између тадашње Србије и Хрватске, очима једног хрватског књижевног великана (пореклом Буњевца): „Али која разлика између српског и хрватског ладања! Тамо турови, ту гаће; тамо превисе, ту премало слободе. Тамо хајдуци, ту жандари. Тамо цркве празне, ту – пуне као кошнице. Тамо племству ни трага ни гласа, ту племство још увијек господује. (...) У Србији су сељаци господа, код нас су још увијек раја. Наша је умјетност – нарочито приповијетка – модерна и грађанска (или аристократска), њихова је демократска и традиционална. (...) Нас још увијек тишти спахилук, латифундиј; у Србији га нема, и аграрно питање је тамо најрјешеније у Еуропи. Шумадија је рај сељачки као Радићеве – само њему корисне – утопије; Загорје је одвајкада сељачки пакао. Али цесте су ту као столови, а у Србији – да поломите вратове. Народ је углавном ту здрав и уљудан, тамо суров и сифилитичан на простору од три наше жупаније. Овадашњи људи су богомољци, али су честити и поштени, док је Србија и лане добила свјетско првенство у убијању и тешким злочинима. Тамошњи домаћин и добар газда не зна за говедску јуху, бијелу кафу и кревет, спава на 'миндерлуку' и не умије људски живјети, док имућнији Загорац живи и носи се као грађанин. Тамо Цинцари, ту Жидови. Овдје чиновници, свећеници и племићи, тамо оргије страначких административних анархија. Тамо слобода апсолутне демагогије, ту слобода апсолутистичне управе. Тамо ексцеси неинтелигентне слободе, ту ексцеси учене сервилности. Тамо тиранија лажних патриота, овдје тиранија лажни и туђинских измеђара. Тамо милитаристички завјерници и крвави 29. мај, ту цивилни нагодбењаци и сухе одгоде Сабора. Тамо активна, ту пасивна опозиција. Тамо одвише политичког нереда, ту одвише реда. Тамо револуције, код нас демонстрације. Тамо више благостања, прозе и новаца, код нас више комфора, поезије и старе културе. Они су богати сељаци, ми смо сиромашни племениташи. Они – бизантинци, ми – језуите. Они нас обично потијењују, ми њих обично прецењујемо. Они су изврсни, ми смо врло слаби трговци. Они имају слободу, али немају правог друштва; ми немамо слободе, али имамо социјалних лијепих

односи према заробљеницима и непосредна упутства аустроугарских команди да због тога не треба имати милости према Србима, имала су снажан психолошки учинак и на православне „пречане“, који су до тада и сами били предметом унижавања и прогона. У необјављеном ратном дневнику **Михаила Мике Петровића** који се налази у Архиву САНУ, може се прочитати да је било ухапшених аустроугарских војника српске националности који су учествовали у злочинима над Србима из Србије¹⁷⁴², што би такође могло да се сведе под „Стокхолмски синдром“. Препознају се и **елементи примитивизма, грубости, оданости „аустријском цару“ национално несвесних крајишких Срба**, али и **аутошовинизму**, који је узео маха касније и у Црној Гори, све до савременог доба. Забележено је да су током борби на Мачковом Камену неки лички војници одбијали да се предају Српској војсци, узвикујући да се „Србин не предаје“.¹⁷⁴³

Најокрутније злочине починила је **42. домобранска пјешачка дивизија**, названа и **„Вражја“**, састављена од **2/3 Хрвата и великог броја Срба**. Њен командант био је осведочени србомрзац, подмаршал **Стјепан Саркотић** (Stefan Sarkotic Freiherr von Lovcen), родом из Оточца, где су разлике између Срба и Хрвата вековима биле искључиво конфесионалне. Током агресије на Црну Гору 1916. године, овај лички Хрват командовао је западним крилом аустроугарске војске. Својим трупима заузео је Ловћен, а потом је наређено рушење Његошове задужбине, како би се подигао споменик цару **Фрањи I Јосифу**. Саркотић је за војне заслуге добио највиша аустроугарска одликовања и титулу барона, примивши племићки додатак имену „од Ловћена“ (нем. „von Lovcen“). И док у хрватској историографији Саркотић заузима врло позитивно место, за српске ауторе он је личност врло лоших атрибута, јер су под његовом командом извршени многобројни ратни злочини над цивилима и ратним заробљеницима, а оскрнављен је и Његошев гроб. Посмртни остаци црногорског владике ноћу су пренесени у цетињски манастир, због чега су неке мошти једноставно остављене, а Његошева родна кућа претворена је у коњушницу¹⁷⁴⁴, то јест почињена су недела с елементима **културоцида**. Србомрзачки пут Саркотић је започео као млади официр у борбама против Срба и Бошњака током **Друге невесињске пушке**, 1882. године. Три деценије касније, у својству заповедника „Вражје дивизије“, издавао је наређења за погубљења по „преком поступку“ цивила у Босни и Србији, који су помагали или подржавали српску герилу. У Босни и Херецеговини руководио је хапшењима и депортацијама виђенијих Срба, укључујући и православно

средишта, имамо друштво. Они су parvenuti, ми смо gentlemen. Они су социјалисте, ми смо социјални. Њихове су жене обично жене од дужности; наше жене су жене од љубави, и зато наш приватни живот има више поезије. Они су реалисте, ми – идеалисте: највећи онда кад мислимо да то нијесмо. Они имају вјештије народне политичаре, наши политичари имају више значаја, и модерна Србија нема једног Старчевића и једног Строссмауера. Они су бољи новинари и критичари; ми смо врснији умјетници. Они су народски, ми смо народни. Они сматрају често и Хрватску српском земљом, док ми Србије не сматрамо земљом хрватском. Ако су они прама нама Америка, ми смо спрам њих Енглеска. Србија је скоројевић, чезнући за свим аристократијама – нарочито за Паризом и Дубровником; Хрватска је пропали племић, толико демократ да му каткада импонује и Србија. А да завршим то нагло успоређивање закључком Тенове паралеле између Француске и Енглеске: они су слободнији, ми – срећнији.“ (Видети: Antun Gustav Matoš, Vidici i putovi: Naši ljudi i krajevi, JAZU/Liber/Mladost, Zagreb, 1973, стр. 88-89).

¹⁷⁴² Брана Димитријевић, Лука Николић, „Војска убица – Злочини аустроугарске војне силе у Мачви, Поцерини и Подрињу 1914. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник радова, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010, стр. 320.

¹⁷⁴³ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, Први том, Од југословенске идеје до југословенске државе, Српска књижевна задруга, Београд, 2019, стр. 136.

¹⁷⁴⁴ Крунослав Спасић, *Његош и Французи*, Кристал, Зајечар, 1988, стр. 259-261.

свештенство. Одговоран је за интернацију око **5.000** Срба у логоре, као и за протеривање близу **50.000** Срба из својих домова у долини Дрине, што наводи и споменути амерички балканолог **Џон Лемп**.¹⁷⁴⁵ Под његовом војном управом у Босни и Херцеговини, на „ревијалним суђењима“ у Бањој Луци 1916-1917. изречене су смртне пресуде и наређене депортације Срба. Број протераних из својих домова или затворених у концентрационе логоре до средине 1917. године процењује се на око **100.000**. Регрутовао је мноштво Бошњака и Хрвата у „**заштитне војне одреде**“, тзв. „**Шуцкоре**“ (нем. Schutzkorps), који су нарасли до 20.000 „бојовника“. У „антибандитским операцијама“ у Србији, а нарочито у Подрињу и Херцеговини, ови одреди ревносно су извршавали масакре и депортације Срба. Ове акције и у страној историографији сматрају се „**првим случајевима активног етничког чишћења у Босни и Херцеговини**“, што је за последицу имало умножавање броја српских герилаца и дезертера. Почетком 1918. и сам Саркотић је њихов број проценио на око 50.000. Угарска опозиција спречила је хрватског подмаршала да спроведе у дело свој план о административном уједињењу Босне и Херцеговине с Хрватском, Славонијом и Далмацијом.¹⁷⁴⁶

С друге стране, познато је да српска војска, упркос злоделима које би затекла на ослобођеној територији, није спроводила осветничке активности над пораженим непријатељем. Стручну и опсежну документацију о злочинима сакупило је више комисија, међу којима је најпознатија предвођена др Арчибалдом Рајсом. Приликом саслушавања заробљеника нису вршене тортуре, а према рањеним припадницима агресора поступало се у складу с Хашком конвенцијом. Докази о почињеним злочинима аустроугарске војне силе, утицали су на одлуку руске владе да оснује **Прву српску добровољачку дивизију и Српски добровољачки корпус**, у које су регрутовани аустроугарски држављани словенског порекла. Слични злочини поновили су се и за време **друге окупације Србије**, с тим што су извршиоци недела били и **Бугари**. Агресорске трупе ни тада нису поштовале одредбе међународног ратног права закључене **Женевском конвенцијом** (1907) за заштиту рањеника, болесника, ратних заробљеника и цивилног становништва. Исто тако, није се поштовала ни **Хашка декларација** (1899), то јест забрана употребе бојних отрова и недозвољене муниције, а обешено је 11.000 грађана Србије (регистрованих).¹⁷⁴⁷

Први гувернер Србије који је започео окупаторску страховладу, био је гроф **Јохан Салис-Севис** (Johann Graf Salis-Seewis), генерал-фелдмаршал, пореклом Швајцарац, али се изјашњавао као Хрват. На дужност је постављен 7. јануара 1916. године и три дана касније издао је проглас грађанству Србије, којим је позвао на сарадњу с новим властима, упозоравајући да ће свака побуна бити кажњена најстрожим мерама те да ће нова управа бити боља и да ће „српски заведени народ довести у боље околности“. ¹⁷⁴⁸ Његов задатак је био да уништавањем „слојева који политизирају“ (интелигенција, свештенство) створи „народ без политичких права и без сопственог културног живота“. ¹⁷⁴⁹ Претио је присилним реквизицијама ако становништво не осигура пољопривредне вишкове, у српске школе увео образовање на немачком језику итд, а од њега је дужност преузео

¹⁷⁴⁵ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 108.

¹⁷⁴⁶ Исто, стр. 108-109.

¹⁷⁴⁷ Васа Казимировић, „Нема платна за црне барјаке“, *Српско наслеђе*, Бр. 11, Новембар 1998, Доступно преко: <http://www.srpsko-nasledje.rs...>, Приступљено: 10.01.2014.

¹⁷⁴⁸ N. N., „Der Weltkrieg am 10. Januar 1916: Die Verwaltung Serbiens“, *Das Archiv zum 1. Weltkrieg*, Доступно преко: <http://www.stahlgewitter.com...>, Приступљено: 10.01.2014.

¹⁷⁴⁹ Васа Казимировић, „Нема платна за црне барјаке“, *Српско наслеђе*, Бр. 11, Новембар 1998, Доступно преко: <http://www.srpsko-nasledje.rs...>, Приступљено: 10.01.2014.

крајем јула генерал **Адолф Баренсфелд** (Adolf Freiherr von Rhemen zu Barensfeld), који се истакао исцрпљивањем српских природних богатстава до краја окупације.

Истовремено, у Хрватској је владала искључиво хрватска државна идеја. На једној од седница Хрватског сабора јула 1917. године, чланови „Југославенског клуба“, који су били критични и према **Стјепану Радићу**, износили су захтеве о успостави хрватске државе са „становишта хрватскога државнога права“, у којој би Хрвати, Срби и Словенци „били равноправни“, под жезлом Хабзбурговаца. Било је то јавно залагање за „**Велику Хрватску**“ састављену од земаља које су „припојене монархији“.¹⁷⁵⁰ Том приликом је **Срђан Будисављевић**, дисидент Хрватско-српске коалиције, подсетио на пролећне захтеве овог савезништва да Краљевини Хрватској буде припојена Далмација и Босна и Херцеговина, „све у оквиру унионизма“. Након што је покушао доказати да су се Срби и „после Нагодбе често у Сабору залагали и устајали у обрану краљевине Хрватске“, правашки заступник **Иван Затлука** узвикнуо је: „*То су крвници наши!*“¹⁷⁵¹ Будисављевић је даље наставио с покушајима да умири антисрпску атмосферу, аргументованом реминисценцијом на догађаје који су претходили нагодби с Куеном Хедерваријем, јер су Срби на то били принуђени, пошто је праваштво стајало на **негацији српскога имена и народа**. Надахнутим говором подсетио је на следеће факте: да су 1913. „потезом пера“ уништена српска народно-црквена аутономија, која је загарантована темељним уставним законима краљевине Хрватске; јер су у миру напуњене тамнице Србима „од Земуна до Зрмање“; да су Срби „насилно одстрањивани“ са својих огњишта која су опустела; да су похарана и поробљена српска села у источном Срема и да у „праведном гневу“ осећа дужност да против прогона и злочина почињених над српским народом дигне глас протеста у Хрватском сабору.¹⁷⁵² Посматрајући саборска заседања усред Првог светског рата очигледне су аналогije са седницама после првих парламентарних избора 1990. године, када су Срби и након 80 година огорчено понављали исте мучне реченице о запостављености и погромима; о недостојној судбини народа који је бранио и градио Хрватску.

По завршетку рата, политичким одлукама, ради мира у новоствореној Краљевини СХС, сви злочини су одгурнути у заборав, а „**подстрекачи**“ и **многи починиоци злочина су аболирани**. Више од 2.000 бивших аустроугарских официра Хрвата, Муслимана, Словенаца и „пречанских“ Срба примило је опроштај од краља **Александра Карађорђевића**. Многи од њих примљени су у југословенску војску, а неким су додељена и унапређења. **Марко Натлачен**, у историји познат као стихоклепац србомрзачке песме „**Бојни гром**“¹⁷⁵³, коју је објавио у љубљанском дневном листу „Словенец“ 27. јула 1914. године, постављен је за **бана Дравске бановине**. Чувену римовану синтагму „**Србе на врбе**“ из једног од његових стихова, у наредним ратним и међуратним периодима присвојиће хрватски шовинисти. **Тугомир Алауповић**, сарајевски интелектуалац и политичар југословенске оријентације, пред извршење злочиначких похода благосиљао је

¹⁷⁵⁰ Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989. стр. 119.

¹⁷⁵¹ Исто, стр. 124.

¹⁷⁵² Исто, стр. 125.

¹⁷⁵³ Изворни текст песме „Бојни гром“, у којем Наталачен позива на вешање Срба, гласи: „*Крвава песем до небес упије; Кри Фердинова је в мес Зофије. Звали сте нас долго дни на клања... Из долге встали смо ноци ин спања. С канони вас поздравимо, ви Срби; Дом хладен вам поставимо об врби... В имену Божјем приде к вам армада, Погледат, кај се свети там з Белграда. Очистимо вам свети криж од праха, За нас је бојни гром ин пиш без страха. Ножницам мач издеремо блискави, Да престола вам оперемо крвави. З зелено вам оденемо одејо: На веке вам заклемемо всо мејо. Правично старе плачамо долгове; Змагалци спет се врачамо в домове.*“ (Видети: Marko Natlečen, „Bojni гром“, *Slovenec*, Štev. 168, V Ljubljani, V ponedeljek, 27. julija 1914, стр. 1).

хрватске пукове, а у Краљевини СХС постао је **министар вера**.¹⁷⁵⁴ Бивши аустроугарски „гувернер Србије“, **Јохан Салис-Севис**, пензионисан је 1. јануара 1919. године и остао је да живи у Загребу, где је примао пензију од 16.000 круна. Неосуђен, умро је у Краљевини Југославији октобра 1940. године.¹⁷⁵⁵

Очигледно Срби нису научили историјску лекцију, већ су с приличном мером политичке наивности ушли у југословенску авантуру. Уместо да се злочинци казне, а Србија пре свега обрати пажњу на властите националне интересе, повесница погрома над српским народом прихваћена је с пуним „разумевањем“ за несрећну, давно подјармљену „југословенску браћу“. Кривица за злочине им је опроштена, а разлози дубоке србофобије објашњавани су вековним хушкањем од стране Аустрије и Ватикана или је пак кривица тражена у „неправедном Берлинском конгресу“, као што се може прочитати у војноисторијским уџбеницима који су издати неколико година по завршетку Великог рата.¹⁷⁵⁶

Што се тиче **религијских односа** у времену до краја Првог светског рата, тј. трвења између Римокатоличке цркве и православне српске краљевине, они су, као и у претходном периоду, посебно након осамостаљења Србије, били изузетно затегнути. Већ је споменут рад Конгрегације за ширење вере, али напетости су посебно почеле да расту с приближавањем Првог светског рата. Могућност избијања глобалног сукоба изазивао је узнемиреност католичке Курије; био је то страх за судбину католика на просторима Србије, али и због будућег положаја Аустроугарске, традиционалног штићеника Ватикана, али и држава која је чувала безбедност Ватикана. Пред почетак Првог балканског рата, у Србији је живело око десет хиљада католика, најчешће страних држављана, али се након

¹⁷⁵⁴ Брана Димитријевић, Лука Николић, „Војска убица – Злочини аустроугарске војне силе у Мачви, Поцерини и Подрињу 1914. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник радова, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010, стр. 324.

¹⁷⁵⁵ Glenn Jewison & Jörg C. Steiner, *Johann Graf Salis-Seewis, Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918*, Доступно преко: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk...>, Приступљено: 10.01.2014.

¹⁷⁵⁶ У издању Главног ђенералштаба изашла је 1924. године књига о Великом рату и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, у којој се кривица за исказану мржњу према Србима искључиво објашњава деловањем моћних спољних чинилаца: „Као што је познато, Аустроугарска је вековима владала над великим делом српског племена и над целим хрватским и словеначким племеном, те је стално, свима могућим средствима на једној страни ометала и кочила снажење слободне Србије, да не би постала Пијемонт поменутих племена у њеној држави; а на другој страни, на разне начине, онемогућавала је слогу између тих племена, развијајући у исто време код свију њих што јачу мржњу према Србима у слободној Србији. Ово није било непознато Србима у слободној Србији, а тако исто ни Србима, Хрватима и Словенцима у Аустроугарској монархији. Услед овога, разумљива је била мржња Срба према Аустро-Маџарима. За Хрвате и Словенце пак, може се рећи, да су сношљиво трпели Аустро-Маџаре и њихову управу, с једне стране, из просте навике вековног живота у заједници са њима, а са друге стране, што су били фаворизирани на рачун српског племена, те се нису осећали у овој заједници тако незгодно као Срби. Сем тога, они су мање, него Срби у Аустроугарској, рачунали да ће слободна Србија икада моћи донети и њима слободу. (...) На берлинском конгресу, 1878. године, Аустроугарска добија право окупације Босне и Херцеговине, да би, тобож, завела ред и поредак у овим, тада турским провинцијама. Окупација је изведена и имала је трајати 30 година. Ова окупација распламтила је још већу мржњу Срба у слободној Србији против Аустрије. Србија је тада била слаба да протестује на други начин, сем оплакивањем Босне поносне у својим песмама, које су будиле у сваком Србину наду на њено ослобођење. За време ове окупације, Аустроугарска монархија предузима сва могућа средства, да српско племе у Босни и Херцеговини угуши. Настало је верско фаворизирање муслимана и католика на рачун православних, који су у већини Срби. Предузета је изада стратешких друмова и железница ка границама Србије. Појавил се и идеја о тако званој „Санџачкој железници“, која је имала да веже босанске железнице преко Новог Пазара и Митровице са тадањим турским железницама у циљу, да се Србија економски изолује и стратешки добро стегне.“ (Видети: Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, Књига прва, 1914. година, Издање Главног ђенералштаба, Београд, 1924, стр. 1-2).

окончања рата и ширења границе српске краљевине, број повећао за око двадесет хиљада нових католичких верника.¹⁷⁵⁷ Проблем између српске стране и Католичке цркве био је у непризнавању нових српских власти од стране скопске надбискупије, са седиштем у Призрену, пошто је иста до тада признавала искључиво заштиту Аустроугарске. Истовремено, био је то и сукоб између Срба и Албанаца, који су чинили највећи број католика на ослобођеним просторима данашњег Косова и Метохије, као и Македоније. Деценијама у хладним односима са Србијом, Аустроугарска је опкољавала младу краљевину, прво окупацијом Босне, а потом и утицајем на католичке Албанце, који су требали да представљају други део „клевшта“ којима би се притискала Србија.

Тако, папа **Пије X** (Giuseppe Melchiorre Sarto), изјављује крајем маја 1913. године да „балкански догађаји представљају почетак великог сукоба који је он немоћан да избегне и да му се супротстави“.¹⁷⁵⁸ С великим симпатијама гледао је према Бугарској и Румунији (због владајућих немачких династија), док је Србија и за њега, као и за друге западне силе, била тек „претходница Русије на Балкану“. Из геополитичког аспекта, продор Русије преко оснажене Србије у Средоземље, представљао је директну претњу моћи Ватикана (а тиме и католичанства у целости), латинству и италијанству обе јадранске обале.¹⁷⁵⁹ Папа се надао да ће се Бугарска ослободити утицаја Петрограда, и да ће временом моћи да „пређе у унију са Римом“ те је отворено саветовао бечку владу да се тесно повеже са те две земље.¹⁷⁶⁰ Пораз Бугарске у Другом балканском рату дочекан је се великом жалошћу и бесом у Римокатоличкој цркви, а победа Србије и њених савезника окарактерисана је као „разбојнички рат“.¹⁷⁶¹

Папа Пије X наставио је да подржава антисрпску политику Беча, надајући се у моћ аустријског оружја и полажући наде да „Албанци неће никад допустити да у тим подручјима Срби остану газде“.¹⁷⁶² Католички часописи у Италији, Француској и Аустрији, писали су да је Србија у верском погледу најнетолерантнија држава у Европи, што је Одељење за вере у Министарству просвете Србије покушало да оповргне пред светским новинарима, тврдећи да се основна начела верске политике Краљевине налазе у „слободоумном Уставу“ те да српска влада жели у будућим преговорима са Св. Столицом да потврди верску толеранцију и потпуну слободу вршења обреда, организацију надбискупије у Београду и бискупије у Скопљу, као и да осигура пуну независност римокатоличке управе у Србији, ослобођене контроле појединих конгрегација у Риму и аустроугарских бискупа.¹⁷⁶³

Света Столица била је приморана да се приближи Србији, како би решила „**католичко питање**“, не верујући у способност Аустроугарске да може заштити права католика на том делу Балкана, тј. да задржи „протекторат над католицима у Србији“.

Србија је покушала преко знаменитог Србина католика Лује Бакотића из Шибеника и барског надбискупа, „примаса српског“, Николе Добречића, да отпочну припреме за преговоре око закључења **конкордата**. Након што је Србија обезбедила подршку Русије, **конкордат између Ватикана и Србије** потписан је у Риму **24. јуна 1914. године**, тек

¹⁷⁵⁷ Драгољуб Р. Живојиновић, Дејан В. Лучић, *Варварство у име Христово: Прилози за Magnum Crimen*, Нова књига, Београд, 1988, стр. 18.

¹⁷⁵⁸ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу*, Албатрос плус, Београд, 2012, стр. 36.

¹⁷⁵⁹ Драгољуб Р. Живојиновић, Дејан В. Лучић, *Варварство у име Христово: Прилози за Magnum Crimen*, Нова књига, Београд, 1988, стр. 18.

¹⁷⁶⁰ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу*, Албатрос плус, Београд, 2012, стр. 37.

¹⁷⁶¹ Исто.

¹⁷⁶² Исто, стр. 39.

¹⁷⁶³ Исто, стр. 40.

неколико дана пред Сарајевски атентат. Садржај конкордата био је повољан по Католичку цркву, али је Ватикан покушао посебном нотом да заштити некадашња права Аустроугарске у Србији и пределима које је заузела ратом, што је српска страна одбила.

Према Члану 2. „**Закона о Конкордату између Србије и Свете столице у Риму**“, с којим су се сагласили пуномоћници краља Србије и римског папе, установљена је једна црквена покрајина, „која се састоји из Архиепископије Београдске, са седиштем у престоници (...) и из суфраганске Скопске Епископије, са седиштем у Скопљу, која обухвата новоослобођене крајеве“.¹⁷⁶⁴ Према Члану 7. истог Закона, београдски надбискуп и скопски бискуп морали су у присуству једног владиног изасланика да полажу заклетву верности, „пред Богом и Св. Еванђељима“ да ће бити „послушни и верни Његовом Величанству Краљу Србије“.¹⁷⁶⁵

Сарајевски атентат и одбијање српске владе да прихвати захтев Курије, одложило је ратификовање конкордата, а врхови католичке хијерархије у Хрватској, Словенији, Угарској и Чешкој придружили су се антисрпској агитацији. Загребачки надбискуп др **Антун Бауер**, изјавиће да су надвојвода Фердинанд и његова супруга, пали као „жртве злочиначке руке“, док је **Франц Барац**, професор Теолошког факултета у Загребу, изјавио да се атентат догодио „**на хрватском тлу**“.¹⁷⁶⁶ Све оштрије осуде долазиле су од стране католичког клера из Сарајева, Мостара, Сплита, Сења и других места, подгревајући несношљивост и нападе на Србе и њихову имовину, оштрећи Хрвате и муслимане за рат који је био увелико припремљен.

4.4.4. Економски и демографски чиниоци србофобије и кроатофобије од половине XIX века до Првог светског рата

О **економским разликама**, као чиниоцима србофобије и кроатофобије, већ је понешто споменуто у претходном делу рада. Стога ће се овде додатно појаснити економске и демографске прилике у Хрватској, Славонији и Србији до Првог светског рата.

Живот просечног граничара у раздобљу до развојачења Војне крајине и даље је био врло тежак, пошто је тај део монархије, због сурових ратних околности и изабљивачке политике Беча, вековима културно и економски запостављан. У прединдустријској ери, када је пољопривреда била главна привредна грана, Срби су имали довољно земље, у неким крајевима и врло имућна сеоска имања (Вараждински генералат, Славонска крајина), за разлику од домородаца, већинских Словинаца и Хрвата, посебно у Провинцијалној Хрватској. Нови друштвено-економски систем који се буди грађанским револуцијама и индустријализацијом, оставља временом велики број Срба на маргинама друштвеног напретка. Навикнути вековима на сточарство и ратарство, као сигурност преживљавања у ратним околностима, највећи број Срба који није почео да се бави трговачким пословима, у Троједници наставља да живи од плодова својих газдинстава, која су се постепено уситњавала.

О све лошијим животним условима, осим службених статистика, говоре и Срби на вишим државним функцијама тога времена, попут **Огњеслава Утјешеновића Острожинског**, који у политичко-економској анализи „Војна граница и Устав“ (1861) пише о преоптерећењима у Крајини: „*Крајишко је становништво, дакле, фактички још везано за*

¹⁷⁶⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, Дејан В. Лучић, *Варварство у име Христово: Прилози за Magnum Crimen*, Нова књига, Београд, 1988, стр. 37.

¹⁷⁶⁵ Исто, стр. 38.

¹⁷⁶⁶ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу*, Албатрос плус, Београд, 2012, стр. стр. 51.

земљу (и) за њега нема земљишног растерећења, јер је према чл. 12. Основног крајишког закона из године 1850. уз поседовање непокретних добара у Војној крајини везана дужност која, по чл. 54. истог закона, почиње с 20. годином живота, а како не постоји капитулација, свршава само са смрћу или с настанком телесне неспособности за вршење војне службе. Какву ли је повластицу стекло крајишко становништво укидањем користовног власништва, јер је крајишник и до године 1848. био потпуни кориснички власник земљишта, и то уз ограничења која још и сада постоје? А будући да однос ленског врховног власништва није начелно укинут и обавезе власника стварно постоје, то укидање користовног власништва није ни од какве практичне вредности.¹⁷⁶⁷

Острожински се осврнуо и на **неправедну мобилизацијску политику**, упућујући на чињеницу да је Војна крајина била „топовско месо“ у одбрани Аустрије. Док у Крајини у мирнодопско време на девет становника долази један војник, а у рату на шест до седам житеља, дотле у осталим провинцијама Царства је тај однос вишеструко већи – у миру на 145 становника долази један војник, а у рату на 64 становника. „Према томе“, наглашава Острожински, „Војна крајина даје у миру шест пута више војника него што би морала према начелу равноправности свих држављана пред законом.“¹⁷⁶⁸ Што се тиче трошкова улагања у крајишку војску, ту је рачуница била још гора: „По поузданим подацима, само 80 линијских регименти аустријске војске, при мирнодопском бројном стању од 128.900 момака, стоји годишње 20,823.000 форинти, 14 крајишких регименти и Тителски батаљон стоје годишње 2,464.000 форинти. Према томе, линијски војник стоји 161 и 1/2 форинту, а крајишки војник само 40 и 1/2 форинти. То даје, при израчунатом ефективном бројном стању крајишких трупа од само 40.000 момака и, према томе, од издатака за прехрану од 62 форинте по крајишком војнику, годишњу уштеду од 3,960.000 форинти у односу према истом броју линијских војника. Но ту нису урачунати трошкови уконачивања линијских трупа, који терет у Крајини сnose крајишке куће. То значи да оно што уштеди министар финансија или, још боље, што становништво целокупне државе доприноси мање пореза државној благајни, то плаћају јадни крајишници за део царско-краљевске аустријске државне армије која је, уместо у касарни, смештена код крајишког становништва, врши кордонску и унутрашњу сигурносну службу и увек је спремна, кад забубња, ступати камо год се жели.“¹⁷⁶⁹

Срби и Хрвати који су живели на простору Војне крајине, може се подвући, нису се економски видљиво подвајали у 19. веку. Односно, те разлике су временом бивале све не приметније. С друге стране, као што је већ речено, Срби у Јужној Угарској почели су да представљају врло битан фактор у **трговини** на простору до Беча. У таквом окружењу рађала се на темељима сељачко-војничке класе једна нова, грађанска и обртничка, с приличним утицајем на развој културе и економије Хрватске и Славоније. Међу најистакнутијим и најутицајнијим српским трговцима и банкарима у Загребу у 19. веку истиче се **Анастас Поповић**, члан Матице илирске. С групом тада моћних привредника и уз сарадњу с илирцима (Људевит Гај, Димитрије Деметер, Антун Мажуранић), отворио је марта 1846. године „**Прву хрватску штедионицу**“, која је до Другог светског рата прерасла у највећу хрватску и југословенску банку.¹⁷⁷⁰ Остао је упамћен и по томе што је 14. фебруара 1848. године, први проговорио „**народним језиком**“ на састанку скупштине штедионице. До тада је званични пословни језик био немачки, тако да је Поповић **увео**

¹⁷⁶⁷ Og. M. Utiešenović, *Die Militärgränze und die Verfassung*, F. Manz & Comp., Wien, 1861, стр. 65.

¹⁷⁶⁸ Исто, стр. 66-67.

¹⁷⁶⁹ Исто, стр. 68-69.

¹⁷⁷⁰ Alan Fogelquist, *Politics and Economic Policy in Yugoslavia, 1918-1929*, Lulu.com, Raleigh, 2011, стр. 38.

српско-хрватски језик у пословне кругове. Постао је и први председник „Трговачко-занатске коморе“ (данас „Хрватска обртничка комора“), на чијем челу је остао до 1866. године.¹⁷⁷¹ Истицао се и као дугогодишњи председник православне црквене општине у Загребу, дајући велики допринос очувању српске православне заједнице.

Што се тиче **Кнежевине и Краљевине Србије**, становништво и привреда значајно су порасли од првих година аутономије под Турском. Међутим, структурне промене потребне да се раст претвори у одрживи развој кроз растућу продуктивност и модерну технологију једва да су почеле, подсећа стручњак за економску историју овог поднебља, амерички историчар **Џон Лемп**.¹⁷⁷² Ниједна српска влада, подвлачи исти аутор, није се бавила овим питањем, осим што је пружила ограничену подршку техничком образовању и низу европских зајмова за изградњу српске деонице „**Оријент експреса**“, железничке линије до Цариграда. Први од ових зајмова пропао је 1881. године смрћу француског финансијера **Ежена Бонтуа** (Paul Eugène Bontoux). Дугови су премашили једну трећину растућег државног буџета до 1887, али је више зајмова помогло да се тај буџет поново удвостручи до 1898. године. Ипак, није изграђена нити једна миља пута нити је остварен било који други економски пројекат од француских зајмова. Упркос свему, значајан економски раст је био евидентан, због чега је државна подршка изгледала мање важном.

Екстензивна култивација житарица на новоочишћеној земљи удвостручила је површину засејане пшенице по глави становника између 1862-66. и 1896-1900. Производња по глави становника је такође расла, све док је недостатак савремене технологије и мали сеоски поседи нису приморали да опадне 1900. године, наводи исти аутор. Главни извозни садржај и главни подстицај урбаном развоју није било жито већ стока. Свиње и говеда су се пешке одвозили у Београд или друге градове на Дунаву и Сави одакле су се транспортовала даље на аустроугарско тржиште. Србија је била у великој зависности од аустроугарског тржишта, која се одржавала од 1830-их до 1890-их. Вредност српског извоза стоке се утростручила од 1835. до 1860, а затим готово учтивостручила. Усмереност укупног извоза у Аустроугарску, који је износио 85-90%, српски политичари су доживљавали као политички проблем.

Таква прекомерна зависност омогућила је Двојној монархији довољну економску моћ, којом је 1881. године издејствовала тајни споразум о праћењу спољне политике Србије. Од 1900. Србија све више почиње да се ослања на Русију, напуштајући аустрофилску политику, што ће побудити страхове у аустроугарској политичкој врхушци, који ће кулминирати Царинским ратом. Међутим, српски трговци су почели да траже друга тржишта и успели да се ратосиљају економске зависности од Беча. На остале земље будуће Југославије обраћали су мало пажње јер су имали исте примарне производе за извоз, примећује Лемп. Српска продаја на овим територијама никада није износила више од 2% од њене извозне вредности пре 1914. године.¹⁷⁷³ Ако се наведено узме у обзир, примећује се да економски односи између Срба из Србије и Хрвата нису могли, или бар не у већој мери, подстицати међусобне анимозитете, јер Хрватска, која је била у дуалном односу с Угарском, није самостално одлучивала о својој спољној и економској политици.

Статистички подаци посматраног раздобља и даље су **предмет спорења српске и хрватске етнографије и историје**. Окосницу расправа представљају **промењене**

¹⁷⁷¹ Vlatko Čakširan, Predrag Fleš, *Obrtnička komora Zagreb: Monografija u povodu 25. godišnjice osnutka*, Hrvatska obrtnička komora – Obrtnička komora Zagreb, Zagreb, 2020, стр. 20.

¹⁷⁷² John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 56.

¹⁷⁷³ Исто, стр. 57.

границе, бројност Срба и етничка припадност славонског, крајишког и далматинског католичког становништва, које се до 1870-их, као што је више пута наглашено, прибравало готово редовно Србима у аустријским статистикама.

Табела 21 – Бројност православног и католичког становништва у Краљевству Хрватској и Славонији од 1869. до 1910. године

Година	Православци		Католици	
	Број	%	Број	%
1869.	511.802	27,9	1.286.749	70,0
1880.	497.746	26,3	1.346.476	71,2
1890.	567.443	25,9	1.553.075	71,0
1900.	612.604	25,5	1.710.425	71,3
1910.	649.453	24,9	1.863.847	71,6

Извор: *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Priredio Dr. R. Signjar, Ravnatelj Kr. Zemaljskoga statističkoga ureda, Tisak i Litografija Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915, стр. 7; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914, стр. 47.

Показатељ сиромаштва хрватског сељака пред Први светски рат (1910. године) је **густина становништва на ратарској површини** (оранице, вртови, виногради и ливаде). У Краљевству Хрватске и Славоније, у Загребачкој и Вараждинској жупанији (Хрватско Загорје) била је прилично висока: преко 200 житеља на 1 км².¹⁷⁷⁴ Запажа се да је простор којег су насељавали углавном Хрвати, у ратарском смислу, био најсиромашнији, што су последице остатака феудализма. Наравно, ако се изузму Срби из бившег Вараждинског генералата и Славонске крајине, крајишници у другим деловима Хрватске су били такође погођени сиромаштвом, али је већи проблем представљало неразвијено школство, здравство и саобраћајнице у односу на остатак Хрватске и Славоније.

Истина, Крајина је још од њеног установљавања била поприште битака, али је и с намером економски и културно запостављана, како би се на том подручју спречиле миграције и задржало сеоско становништво вично оружаном борби. Стога је број **неписмених** 1910. године забележен у највећем постотку на простору **Личко-крбавске жупаније** (74,9%), где је насељено бројно становништво српског порекла. Ипак, изнад просека Краљевства Хрватске и Славоније (47,4%), неписменост је била заступљена и у **Загребачкој жупанији** (60,2%), **Модруш-Ријеци** (56,8%) и **Вараждину** (52,3%), с

¹⁷⁷⁴ *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Priredio Dr. R. Signjar, Ravnatelj Kr. Zemaljskoga statističkoga ureda, Tisak i Litografija Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915, стр. 32.

хрватском (католичком) већином, што је такође заоставштина феудалних односа. Насупрот томе, **најмања неписменост** забележена је у **Сремској жупанији** (33,4%), где су већину чинили Срби.¹⁷⁷⁵

**Табела 22 – Бројност становништва у Краљевини Србији
према вери 1900. године**

Вероисповест	Бројност	%
<i>Православци</i>	2,460.515	98,70
<i>Католици</i>	10.423	0,42
<i>Протестанти</i>	1.399	0,06
<i>Јевреји</i>	5.729	0,23
<i>Муслимани /Турци/</i>	3.056	0,12
<i>Муслимани /Роми/</i>	11.689	0,47
<i>Друге вере</i>	71	-
Укупно:	2.492.882	100,00

Извор: Статистички годишњак Краљевине Србије, Пета књига, Управа државне статистике, Београд, 1904, стр. 71.

Према истим статистичким изворима, 1912. године из **Краљевине Србије** се у Краљевину Хрватску и Славонију највише извозила **маст** (у вредности од 0,3 милиона круна)¹⁷⁷⁶, док се у Србију увозило највише **дрво** у истом износу.¹⁷⁷⁷

Број православних житеља (готово сви су били Срби) порастао је за 40 година (1869-1910) с 511.802 на 649.453, док је број католика (различитих националности, али претежно Хрвата, Срба католика, Немаца, Мађара) порастао с 1.286.749 на 1.863.847 становника. Бројност становника осталих верских заједница укупно није прелазио 100.000 Краљевства Хрватске и Славоније 1910. године.¹⁷⁷⁸

Становништво Србије се између 1834. и 1859. удвостручило и достигло 1 милион, а потом скочило на **2,5 милиона до 1899. године**, укључујући 330.000 житеља, добијених „нишким троуглом“ након Берлинског споразума. За овај нагли скок примарно је заслужан висок наталитет на селу и континуирано досељавање Срба из Босне и Херцеговине и Македоније. Људи у градовима с преко 2.000 становника су до краја 19. века сачињавали

¹⁷⁷⁵ Исто, стр. 57.

¹⁷⁷⁶ Исто, стр. 48.

¹⁷⁷⁷ Исто, стр. 49.

¹⁷⁷⁸ Исто, стр. 7.

тек 14% становништва Србије, мање него у било којој другој балканској држави, а више од Далмације међу будућим југословенским земљама.¹⁷⁷⁹

Табела 23 – Писменост становништва Краљевине Србије „по језику“ и „по вери“ 1900. године

Писмених „по језику“			Писмених „по вери“		
Језик	Бројност	%	Вера	Бројност	%
<i>Српски</i>	393.574	17,12	<i>Православци</i>	412.240	16,75
<i>Румунски</i>	15.232	12,44	<i>Католици</i>	6.335	60,78
<i>Јеврејски</i>	3.266	57,01	<i>Јевреји</i>	3.266	57,01
<i>Ромски</i>	1.301	2,82	<i>Муслимани</i>	428	2,71
<i>Остали</i>	10.060	50,23	<i>Остали</i>	1.164	81,02
Укупно:	423.433	16,98	Укупно:	423.433	16,99

Извор: Статистички годишњак Краљевине Србије, Пета књига, Управа државне статистике, Београд, 1904, стр. 80-85.

Укупан број становника Краљевина Хрватске и Славоније износио је 1910. године **2.602.544 становника**, од чега **1.863.847 католика**, а **649.453 православаца**.¹⁷⁸⁰ Највећи **природни прираштај** између 1901. и 1910. године забележен је у Вараждинској жупанији (16,99%), где је и данас највећи проценат Хрвата, а најмањи у Сремској (10,38%), где је број Срба (46,2%), у односу на остатак Краљевина Хрватске и Славоније, био одмах после Жупаније Лика-Крбава (50,9%).¹⁷⁸¹ Наравно, примећује се да се хрватска статистика тих година још није усудила писати о „Србима“ и „Хрватима“, пошто је трансформација католичких Срба у Хрвате још трајала, тако да ти изрази нису идентични с онима из аустријских статистика па су и бројке прерасподељене искључиво према вероисповести. Чак се и на основу језичког опредељења не може установити тачан број Срба и Хрвата, пошто се **2.283.309** грађана изјаснило да им је „**матерински језик хрватски или српски**“.¹⁷⁸²

У „Попису житељства од 31. просинца 1910. у Краљевинама Хрватској и Славонији“ (1914) наводи се да „постотни размер“ показује „непрестани прираст“ становништва у последњих четрдесет година (1,6%), док „грчко-источни“ (православни) пада „од пописа до пописа и то за укупно 3 постотка“.¹⁷⁸³ Ове промене се у истој статистици приписују „размјерно већем исељивању грчко-источних, на које долази просјеком у задњем деценију 27.6% свих исељених (прама 24.9% грчко-источних житеља) док римо-католика запада просјек од 69.6% (прама 71.6% римо-католичких житеља)“.¹⁷⁸⁴ Примећује се поклапање

¹⁷⁷⁹ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 56.

¹⁷⁸⁰ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914, стр. 51.

¹⁷⁸¹ Исто, стр. 50.

¹⁷⁸² Исто, стр. 51.

¹⁷⁸³ Исто, стр. 47.

¹⁷⁸⁴ Исто.

исељавања Срба из Хрватске и Славоније с раздобљем од **Хрватско-угарске нагодбе** надаље, тј. од времена када долази до отворених напада на Србе; негирања српског националног идентитета, религије и културе *sub auspiciis regis*.

Процес кроатизације католичких штокаваца од овог раздобља постепено окончава и завршава се 1945. године, тј. када је и законски изједначена вера с нацијом. Код муслиманског становништва од Босне до Македоније, масовни тип национализма јавља се тек после 1960. године, када је „југословенски комунизам отворио вентиле стварања муслиманске нације, издвајања муслимана из оних етничких оквира у којима су од XV века настали.“¹⁷⁸⁵ У **Босни** је Србима православне вере, који су вековима били **већинско становништво**, током 19. и 20. века постепено опадала бројност (1910. године било је 43,5% Срба, 32,3% муслимана, 22,9% католика, 0,6% Јевреја, 0,4% унијата и 0,3% евангелиста).¹⁷⁸⁶

У **Краљевини Србији** број католика био је **1900.** године свега **0,42%**, у односу на број православних који је износио **98,7%**, од укупно **2.492.882** становника.¹⁷⁸⁷ Односно, број католика, међу којима је било сасвим вероватно и нешто Хрвата, никада у Краљевини Србији није прелазио 1%. Према истом попису, писмених становника Србије било је **423.433**, односно **16.98%**, од чега је међу православним становништвом било **16,75%** писмених (**Срба 17,12%**), а међу католичким чак **60,78%**.¹⁷⁸⁸ У исто време, тј. 1900. године, у **Краљевинама Хрватској и Славонији** писмених је било такође више него двоструко више, тј. **44,2%**.¹⁷⁸⁹ Национална опредељеност католичког становништва Краљевине Србије није наведена у посматраном попису.

4.5. Модел српско-хрватске „фобоцентричне петље“ од 1848. до 1918. године

У посматраном периоду, од почетка 19. века до краја Првог светског рата, Срби и Хрвати су прошли кроз више „емоционалних фаза“. Хрватски „подстрекачи“, које налазимо међу правашима, пре свих код Старчевића и Кватерника, јавља се испрва **„хладна мржња“** (Cold hatred), **девалуација или презир**. У Србима препознају нешто „зло“; субјекта који угрожава сам опстанак младе хрватске нације. Потом ову негативну емоцију насталу на подлози „страха од смрти“ (страха од нестанка Хрвата) преносе и на друге младе интелектуалце, пре свих „стеклише“ па и шире. Проналазећи своје „оправдање“ у одбијању Срба у Аустроугарској да прихвате хрватско име, хладна нетрпељивост прелази у **„горућу мржњу“** (Burning hatred), страсни презир. Старчевић покреће хрватски расизам, тј. Србима придаје подљудске и нељудске карактеристике, предлажући њихово уништење како би се претња умањила. Да се у памфлетима и јавним наступима Анте Старчевића подстиче србомржња, јасно је на основу два корака која предузима против Срба у својим изјавама: 1) приказује их злима, одвратнима (расно инфериорнима) и претњом по опстанак Хрвата и; 2) предлаже њихову ликвидацију.

¹⁷⁸⁵ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 204.

¹⁷⁸⁶ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914, стр. 48.

¹⁷⁸⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, Пета књига, Управа државне статистике, Београд, 1904, стр. 71.

¹⁷⁸⁸ Исто, стр. 80-85.

¹⁷⁸⁹ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914, стр. 60.

Крајем 19. и почетком 20. века мржња је дотакла димензију **„фуриозне мржње“** (Furious hatred), односно Србима који се оптужују за „издају“, тј. „шуровање с Мађарима“, франковци припремају и врше освету, чиме започиње масовно насиље према Србима, од уличних напада до ратних злочина у окупираној Србији. Код Срба у Аустроугарској јавља се по први пут **кроатофобија** степена **„хладне мржње“** од 1870-их, као реакција на србофобију, а код појединих Срба нетрпељивост кулминира и до **„горуће мржње“** (посматрање Хрвата као нижерасног етноса). Кроатофобија углавном остаје на истом нивоу до краја Првог светског рата (нема порива за осветом нити се спроводи од стране Српске војске на крају рата). Историјски догађаји кроз које су прошли Срби и Хрвати током формирања у савремене нације, од појаве међусобних стрепњи и првих нетрпељивости, гомилања националних моћи и постављања приоритетних националних циљева па све до појаве насилног понашања крајем 19. и у првим деценијама 20. века, могу се представити као карики психолошког модела **српско-хрватске „фобоцентричне петље“** до 1918. године. У свакој карици постављена је година или краћи временски период, који се односи на кључне догађаје (**„фобичне жиже“**) у настанку и циркулисању емоција страха и нетрпељивости, које су доводиле до насилног понашања између Срба и Хрвата.

Карики овог раздобља су:

1) Стимулусне ситуације (узроци међусобних страхова и нетрпељивости): За стимулусну ситуацију одабрана је као почетна, 1848. година, у којој Срби и Хрвати, према мишљењима многих аутора, први пут испољавају изразитије антагонизме, улазећи у „фобичне односе“. Од тада се чешће сусрећемо у историјским изворима с терминима и конкретним политичким акцијама, у којима се могу препознати снажније изражена фобична осећања (неповерење, страх, нетрпељивост, завист, мржња). Уследиле су и друге „фобичне жиже“, које су се односиле на битне историјске тренутке током политичких, културних, економских и религијских промена (омоћавања у државном смислу, оснивања политичких партија и економских институција, различитих акција на религијском плану). Такође, стимулусне ситуације биле су и оне године у којима је, након завршеног круга „фобоцентричне петље“, долазило до насилног понашања једног или обају народа. Нарочито „фобично раздобље“, као што се види из модела, односно, раздобље у којима су србофобија и кроатофобија попримиле своје „савремено лице“, протеже се од 1868-1883. године. Изразиту србофобију и кроатофобију које су се тада распламсале, појашњава Фројдов осврт о **„нарцизму малих разлика“** (нем. „der Narzißmus der kleinen Differenzen“)¹⁷⁹⁰, тезу коју је позајмио од енглеског антрополога **Ернеста Кролија** (Ernest Crawley). Ради се о понашању које је препознатљиво и код других изузетно блиских народа, попут Руса и Украјинаца. Историјско искуство доказује да се најдубља мржња јавља међу народима с минималним језичким и антрополошким разликама.

2) Реакције и реакционе тенденције (омоћавања народа на друштвено-политичким, војним, економским и културним нивоима): Након што би се десила нека стимулусна ситуација, осећање страха (у виду „угрожености“) или нетрпељивости покренуло би неку врсту „реакције“ на колективном нивоу код Срба и Хрвата, којом би се настојала акумулисати већа моћ нације, односно настојање да се утиче на „стимулусну ситуацију“, како би се превазишла, што би створило осећање безбедности. Као пример, у овом случају то би био покушај хрватских политичких елита да од почетка бановања Ивана Мажуранића, Србима на простору Краљевина Хрватске и Славоније ускрате права на „национални идентитет“. С друге стране, Срби покрећу различите врсте политичких и

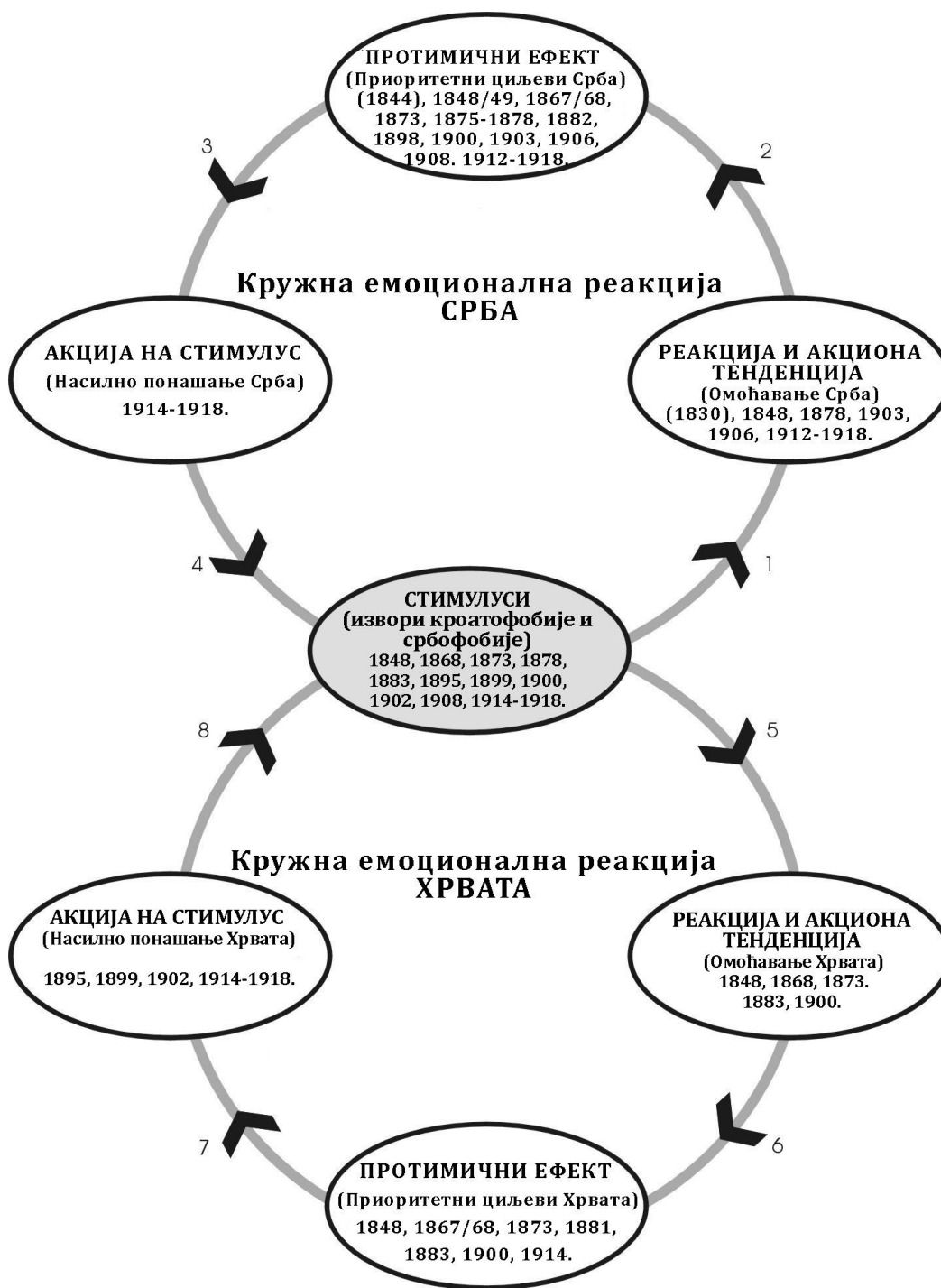
¹⁷⁹⁰ Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Internationaler psychoanalytischer Verlag, Wien, 1930, стр. 85.

културних акција којима су то покушавали да спрече, када се ситуација понешто поправља у времену бановања Куена Хедерварија. Међутим, његово бановање и ублажавање става према „српском националном питању“, довешће до ширења осећања нетрпељивости код Хрвата. Такође, од аутономије Кнежевине Србије (Хатишериф) 1830. године, до међународног признања на Берлинском конгресу 1878, Србија настоји да пронађе своје место у европским и светским оквирима, економски ослоњена на Аустроугарску, све до Царинског рата.

3) Протимични ефекти (постављања приоритетних националних циљева народа): У случају неких битнијих дешавања, на које би најчешће утицали и спољни чиниоци (велике силе, религијски центри, геополитичке промене итд), приступило би се „протимичном ефекту“, односно постављању или преправљању приоритетних националних циљева народа. Код Срба је то била 1844. година („Начертаније“ Илије Гарашанина), с намером стављена у заграду, јер се Хрвати и даље нису нити државно нити национално конституисали у оној мери у којој су то учинили Срби (у Србији). Што се тиче Срба, то је могла да буде и година везана за Српску револуцију или доношење Сретењског устава. Међутим, иако су код Хрвата ти догађаји пропраћени у јавности и утицали су на њихово национално збијање, не проналазе се „фобичне жиже“ које би се могле представити као кључне у међусобним односима. Хрвати тих деценија још нису национално дефинисани, а национално свесни појединци (интелектуалци, уметници, свештеници, ситно племство и други), у Србима виде неку врсту узора. Међутим, након 1862. године (Инцидент на Чукур-чесми и Конференција у Калинци) и посебно после **Хрватско-угарске нагодбе 1868. године**, политички односи поприлично се мењају – Хрвати постављају своје „приоритетне националне интересе“, можда и бескомпромисно.

Увидевши неке слабости у спољној политици Србије; неспремности српског политичког и војног врха да организује и покрене општу балканску револуцију за ослобођење Јужних Словена, Хрвати су закључили да је неопходно да сами припреме терен за будуће ослобођење од Аустроугарске или да се макар обезбеди што шира аутономија с проширеном Хрватском. За такву акцију, у којој се размишљало и о потпуном преузимању места „пијемонта Јужних Словена“ од Србије, недостајала им је маса, бројност национално опредељених Хрвата. Стога су почеле шире припреме за хрваћење Срба: прво католичких, а потом и православних. Прекида се шира српско-хрватска политичка сарадња, тако да унутар Троједнице више није било места за постојање „српске националне мањине“, камо ли за неку заједничку хрватско-српску аутономију унутар Аустроугарске.

Пошто су Срби пружили различите видове отпора према дискриминационој политици, Хрвати су свој циљ преусмерили на потпуно уништење и протеривање српског народа с простора Хрватске (време Анексионе кризе). Српски интерес био је ширење западних граница Србије, преношењем устанка на Босну и Херцеговину, али су та настојања осујећена Берлинским конгресом 1878, тј. уплитањем великих сила, надасве Аустроугарске.

Дијаграм 5 – Српско-хрватска „фобоцентрична петља“ од 1848. до 1918. године

4) **Акције на стимулус** (адаптивно понашање; насиље): Када би се негативна осећања страхова и мржње довољно акумулисала, Хрвати или Срби прибегли би насиљу. Први су то учинили Хрвати током демонстрација 1895. када су бес према „Куеновим Србима“ исказали **деструкцијом**, односно уништавањем српске имовине, народних симбола и физичким нападима на грађане српске националности. Године 1899. године поновио се сличан сценарио, а нарочито 1902, када је физички повређен велик број Срба и значајно уништена српска имовина. Неочекивану **окрутност** показали су хрватски и муслимански

(бошњачки) припадници оружаних снага Аустроугарске током напада на Србију 1914. године, када су почињени небројени ратни злочини над српским цивилима, заробљеницима и рањеницима. Срби су узвратили одбрамбеном агресијом: њихово насилно понашање имало је самозаштитни карактер, а и према заробљеницима и рањеним Хрватима (као и другим агресорским војницима) понашали су се углавном у складу с прописаним нормама тадашњег међународног ратног права. Период од 1878. до 1918. године, у геополитичком смислу, био је кључан за почетак фрагментације српских земаља и уситњавања српског народа на Западном Балкану.

5. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ: АНТАГОНИЗМИ УЈЕДИЊЕНИХ СУПРОТНОСТИ

„Хрватска је била попут сиромашне сеоске девојке, одгојене у богатој грађанској породици, која је сада оклевала да се уда за човека из свога села.“¹⁷⁹¹

5.1. Конституисање југословенске државе

5.1.1. Место и улога Срба и Хрвата у уједињењу

Роберта Каплана (Robert D. Kaplan) светска јавност је упознала по бестселеру „Балкански духови“, у којем артикулише идеју да је **„историја двадесетог века поникла на Балкану“**. Амерички геополитичар **мржњу** јужнословенских народа проналази у подвојеностима **сиромаштвом** и **етничким анимозитетима**. Политика на западнобалканским просторима сведена је, по њему, на „ниво анархије“ која је током историје, с времена на време, „Дунавом дотицала у средњу Европу“. Зато и нацизам „може да потражи своје порекло на Балкану“, односно „у јефтиним бечким свратиштима, леглу етничких трвења блиских јужнословенском свету“, где је чак и Хитлер научио како да мрзи „на тако заразан начин“, спекулисао је Каплан.¹⁷⁹² Пратећи ову мисао дозираног расизма из пера човека који је Србе стигматизовао као балкански „фактор нестабилности“, а Србију као „полупропалу државу“, може се погрешно закључити да је мржња, која је у два наврата током 20. века интоксиковала свет, настала као уникатни, од спољних утицаја изоловани „емоционални вирус“, унутар зидова балканских уцерица.

Као што смо покушали да презентујемо у досадашњем садржају дисертације, Срби, а поготово Хрвати, беху лишени потпуне комодије у одлучивању о унутарполитичком и спољнополитичком животу током четрнаест векова опстајања на овим просторима. Изворишта негативних емоција и насиља вишеслојнија су од обичне фрустрираности сиромаштвом, док српско-хрватска, српско-албанска и српско-бошњачка етничка трвења немају вишевековну традицију. У сепареима међусобних сукоба, крију се и **спољни потпиривачи** и њихови интереси – **велике силе и моћни религијски центри**. Срби и Хрвати су покушали да изграде заједничку, не само српско-хрватску, већ југословенску државу, у којој би живели слободније и безбедније, што опет не би могло да се оствари без интервенције моћних субјеката међународних односа.

Многи аутори претпостављају да је стварање Југославије, бар делом, био **геостратешки потез Британије и Француске**, како би се обуздало будуће снажење Немачке.¹⁷⁹³ Да се радило о тачном прорачуну, показује и чињеница да је немачки естаблишмент од 1980-их година, дипломатским, обавештајним и пропагандним средствима вршио активности на пољу дестабилизације СФР Југославије. Крхкост југословенске уније, дакле, није лежала само у закашњелом уједињењу, лицемерју хрватских националних вођа, српској доминацији, непремостивим културним и економским разликама, већ, пре свега, у

¹⁷⁹¹ Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Carroll & Graf Publishers, Inc., New York, 1995, стр. 54.

¹⁷⁹² Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, First eBook edition, Picador, New York, 2014, стр. 46.

¹⁷⁹³ Phil Butler, „How Yugoslavia was Syrianized 25 years ago“, *Modern Diplomacy*, March 4, 2016, Доступно преко: <https://moderndiplomacy.eu...>, Приступљено: 28.01.2019.

одлукама великих сила којима је Југославија представљала или препреку или средство за остварење империјалистичких тежњи.

У покушајима да се, колико је малим народима могуће, одупру хегемонији европског концерта, у 19. веку рађа се **„југословенска идеја“** која поприма хетерогена обличја: од захтева за културним препородом и јединственим језиком, аутономијом у саставу Аустрије или Аустроугарске, унијом југословенских народа, интегралним југословенством у саставу Аустроугарске, до различитих панславистичких програма. У Хрватској и Словенији развијала се као вид **„националног препорода“**, док је у Србији егзистирала у две варијанте: **источној**, као визија уједињења Срба и Бугара, те **западној**, као тежња изражена у Гарашаниновом **„Начертанију“**, тј. заједничком државом јужних Словена под супремацијом Србије. Постојале су и алтернативе југословенској идеји, попут **„револуционарне замисли“** **Светозара Марковића** о **„балканској федерацији“**, која је имала дуготрајно и снажно упориште међу левичарима, све до модерног доба.¹⁷⁹⁴ Артикулисан је и **програм Уједињене Словеније** (сл. Zedinjena Slovenija) из 1848, као први словеначки народнополитички програм и почетак словеначког политичког препорода¹⁷⁹⁵, оивичен захтевима да се у оквиру Аустријског Царства оформи **Краљевина Словенија**, сачињена од Крањске, Штајерске, Приморске и Корушке. **Петер Козлеј** представио је **1851. идеју „Велике Словеније“**, а **1870. у Љубљани** је одржан Југословенски конгрес који је заговарао **„тријалистичко преуређење“** Аустроугарске. Југословенска идеја развијала се паралелно с другим програмима, укључујући сукобљене **пансрпске и великохрватске**. Иако су ове великонационалне идеје биле искључиве, понекада су се прикривале под „југословенством“.

Хрватска историографија форсира тезу да је идеја о заједничкој југословенској држави **плод хрватске интелигенције и свештенства** и пре 19. века. Српска идеја југословенства, мишљења су други аутори, старија је од хрватске и јавила се из отпора према **илирском покрету**, који није на време и успешно разобличен. Илирци су били мишљења да су сви балкански Словени јединствени „илирски народ“ који говори „илирским језиком“. Челни људи Матице српске 1830-их **Теодор Павловић** и **Јован Суботић**, одбацивали су идеју илирства као „унитаристичку“; „брисала је разлике између јужнословенских народа и оспоравала њихову посебност“. Стога су конкретизовали **идеју југословенства** у „Српском народном листу“ 1837. године, где се моле „браћа наша“ Хрвати, „нека се илиризма ману“, пошто то само води неслози, јер је „сваком своје најмилије“ па „Крањци нек буду Крањци; Хорвати Хорвати, а Србљи Србљи по особ“, а када је о свима заједно реч, нека се „по природи“ зову **„једноплемена, мила браћа Југославјани“**.¹⁷⁹⁶

Скоро идентичне погледе, нешто концизније, изнео је **Јован Суботић** у тексту „Неке мисли о сојузу Књижевном Словена на југу и тога сојуза имену“, објављеног у „Летопису Матице српске“ 1839. године: *„При имену ‘Илир’ нестaje имена Србин, Хорват, Бугарин, и при имену ‘Југо-Славен’ није тако; у овом имену већ је по природи и Србин, и Хорват, и Бугарин, и свакиј онај Славенскиј народ, који на Југу живи. Како се назовемо у сојузу Илирима нисмо више Србљи нити смо Хорвати; ако се назовемо ‘Југославенима’ остајемо заједно онога имена, које за себе имамо.“*¹⁷⁹⁷ У Суботићево време католичке и православне Србе

¹⁷⁹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 3-5.

¹⁷⁹⁵ Jera Vodušek-Starič, „Program zedinjene Slovenije in leto 1848“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Letnik XXV, Številka 1-2, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1985, стр. 3.

¹⁷⁹⁶ Петар Милосављевић, *Идеје југословенства и српска мисао*, Књиготворница Логос, Ваљево, 2007, стр. 12.

¹⁷⁹⁷ Исто.

аустријски званичници и научници често су називали „Илирима“, а њихов језик „илирски“, што се у домаћој историјској литератури углавном занемарује. Стога се често сусреће како су аустријски цареви привилегије давали „илирском народу“, као и да је у 18. веку постојала „Илирска дворска канцеларија“ и „Илирска депутација“, које су се бавиле државно-административним питањима положаја Срба у Монархији.¹⁷⁹⁸ Срби, ипак, никада нису у потпуности прихватили илирско, „ненародно име“, као што је писао у 18. веку **Матија Петар Катанчић**.

Хрватски националисти су наредних деценија сваку југословенску мисао пониклу међу Србима анатемисали као „великосрпство“, јер је била **унитаристичка**, а не **федералистичка**, како је осмишљена у Загребу. Неки, већином српски аутори, сматрају да је то „силовање историје“, јер се борбама између „унитариста“ и „федералиста“ оправдавају сви потези који су довели до дисолуције Југославије. Ако је то био основни проблем, неки аутори постављају занимљиво питање: **Зашто је и СФРЈ разбијена насиљем**, иако је била федерација с две аутономне покрајине у оквиру Србије и када је гарантовала сва права својим „народима и народностима“?¹⁷⁹⁹ Идеја да Срби изједначавају југословенство са српством поникла је међу хрватским „очевима нације“ деценијама пре уједињења. **Миховил Павлиновић** у књизи „Разговор о Славенству, Југославенству, Србо-Хрватству“, промиче ову идеју кроз форму разговора четворице ликова „пред каваном старога Томаса“ у Трсту: „Петар: Југославија!? Што је то, здравља ти?; Стева: Ех, смокве, што је то!? То је Душаново царство! Од Дунава до Приморја, све земље српске уједињене. То је Србија препорођена; то је нова феникс слободе и просвете славенске. Живило свецело Српство! Живила уједињена Србадија!“¹⁸⁰⁰

Иво Банац, премда се сврстава у либералније хрватске ауторе, износи став аналоган Павлиновићевом, то јест да је **српска доминација** происходила из мишљења српског естаблишмента да су Хрвати због изложености „**декадентном Западу**“ национално и динамички „**слабији од Срба**“, што су прихватили и „**хрватски унитаристи**“. Стога је Београд постао „Мека младих хрватских уметника и визионара“, попут **Ивана Мештровића** или **Ива Војновића**.¹⁸⁰¹ Исто тако, Банац рекапитулира хрватске националистичке погледе, истородне тезама југословенских комуниста, да је „**идеологија великосрпског национализма**“, коју подржава Српска православна црква, главни узрок пропасти југословенске краљевине. Оштријих стајалишта било је много више у остатку хрватске науке. Као пример из бурних 1960-их година, може се навести историчар у емиграцији **Јере Јареб**. По њему, југословенство је „**највећа политичка заблуда деветнаестог и двадесетог стољећа**“, коју су хрватске националне вође, за разлику од српских, тврдоглаво заступали од 1848. до 1918. године. Међутим, Јареб открива наводну искреност југословенских побуда загребачког бискупа, који у једном писму Фрањи Рачком каже: „Срби су нам кржави непријатељи.“¹⁸⁰²

Највећи део западних историчара ослањају се, посебно од 1990-их, на хрватску, бошњачку и албанску историографију, што се не разликује од смерница аустроугарске спољне политике. Намеће се утисак да су у тим повесницама процеси конституисања хрватске и српске нације, а тиме и етнографије Балкана до 1850-их година, с намером банализовани и инструментализовани. Реинтерпретирају се устаљени погледи, мантре о

¹⁷⁹⁸ Исто.

¹⁷⁹⁹ Владимир Првуловић, *Српски национални интерес*, Прометеј, Нови Сад, 2018, стр. 32.

¹⁸⁰⁰ Mihovio Pavlinović, *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu*, Narodni list, Zadar, 1876, стр. 10-11.

¹⁸⁰¹ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 104-105.

¹⁸⁰² Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995, стр. IV.

Југославији као српском „остварењу сна из 19. века“; изласку Србије на Јадран и Великој Србији коју је „замислио Илија Гарашанин у свом Начертанију из 1844. године“ те о његовом подстицању „експанзије на Босну и Херцеговину, Црну Гору, Македонију, Косово и подручје које данас чини северну Албанију“.¹⁸⁰³ Срби су баш с овим намерама, апстрахује америчка историчарка **Сабрина Рамет** (Sabrina Petra Ramet), ушли као победници у Југославију, тежећи **политичкој, економској и културној хегемонији** у новој држави, чувајући „строги централизам као логично решење“.¹⁸⁰⁴ Срби нису поштовали, наводи се даље, **„аутономистичке тежње“** Хрвата и босанских Муслимана нити су на приближно равноправној основи делили водеће политичке функције. Закључке да је „једнакост била незамислива“, поткрепљује следећим чињеницама: посао премијера припадао је Србима 264 од 268 месеци, колико је трајала југословенска краљевина; Министарство војске и морнарице свих 268 месеци; Министарство унутрашњих дела 240 месеци; Министарство правде 237 месеци. На основу ових података она долази до закључка да је политика монополизације највиших функција у земљи била кратковида, пошто Срби нису увидели да ће то испровоцирати друге народе, тако да су изгледи за опстанак Краљевине СХС и Краљевине Југославије постали суморни.¹⁸⁰⁵ Раметова занемарује такође културну историју народа на овим поднебљима, попут вековне употребе ћириличног писма на простору Босне и Херцеговине и јужне Хрватске. Она пише да су Срби у новој држави наметнули ћирилицу Хрватима „мимо њихове воље“, не улазећи у српско-хрватске културне односе 19. века, када се о питању писма нашироко расправљало, а ћирилица била забрањивана у Аустроугарској. Такође, иста ауторка ослања се искључиво на несрпске изворе о опорезивању Хрвата и Словенаца „по стопама далеко вишим од осталих народа у међуратној Југославији“, као и о деградацији њихових старешина по преласку у нову југословенску војску.¹⁸⁰⁶ Испоставља се да су бивши непријатељски официри „заслужили“ нарочито повољан третман од стране победничке Српске војске.

Српски историчари пак, а међу њима изразито академик **Милорад Екмечић**, начелно оптужују **Католичку цркву** као подривачку „државу у држави“.¹⁸⁰⁷ **Михаило Станишић**, када пореди утицај моћних спољних фактора, на првом месту истиче **Ватикан**. Борбу против југословенске државе Света столица оформила је као идеологију коју су прихватили „његови римокатолички краци у Словенији и Хрватској“.¹⁸⁰⁸ Док српски аутори глорификују огромне људске и материјалне жртве уграђене у темеље прве заједничке домовине, дотле хрватски упозоравају да Срби нису једини народ који је трпео страхоте Првог светског рата. Срби су, оптужују исти, прогонили и на сваки начин држали „подчињенима Хрвате“ и из тог разлога „Хрвати – католици и муслимани – нису никаква 'заблудјела браћа' нити што дугују Србима.“¹⁸⁰⁹

Српска страна је с мање вештине раскринкавала и презентовала **великохрватске тежње**, чак и када су биле очигледне. **Љубомир Тадић** је приметио да су изрази „великосрпски хегемонизам“, „великосрпство“ и „велика Србија“ заживели првенствено „у

¹⁸⁰³ Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press – Indiana University Press, Washington, D. C – Bloomington, 2006, стр. 37.

¹⁸⁰⁴ Исто.

¹⁸⁰⁵ Исто, стр. 38-39.

¹⁸⁰⁶ Sabrina Petra Ramet, *Social Currents In Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Duke Univeristy Press, Durham and London, 1995, стр. 401.

¹⁸⁰⁷ Вјекослав Перица, *Балкански идоли*, Књ. 1, Библиотека XX век, Београд, 2006, стр. 22- 23.

¹⁸⁰⁸ Михаило Станишић, *Експанзионизам Хрвата и расстројство Срба*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 325.

¹⁸⁰⁹ Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska, 1941.-1945*, Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 1998, стр. 228.

борбеној пропаганди хрватског национализма“ који се од средине 19. века, у настојању да афирмише националну свест и национално биће хрватства, „осетио угрожен од српске превласти на заједничком или суседном географском и политичком простору.“¹⁸¹⁰

Срби су хрватске интегративне покрете с камуфлираним великохрватством, попут илиризма и Штросмајеровог „југославизма“, уз одређене резерве, поимали „искрено југословенским“. Било је међу њима и истакнутих интелектуалаца: **Јован Скерлић**, југослависта којем је на сахрани венац с посветом носио **Гаврило Принцип**, чак је и **Анту Старчевића** прогласио Југословеном.¹⁸¹¹ Међутим, стварност Првог светског рата је била другачија и далека од прокламованог „југословенског братства“: затварања, малтретирања, депортације и погроми српског живља оптуженог за антиаустријску делатност, нису примери којима би се могао поткрепити југословенски занос Хрвата и Бошњака тога доба. Верске и националне омразе прошириле су метастазе у свим слојевима друштва и постаће „отворене ране“ будуће југословенске државе.

Прогони започети у лето 1914. године настављени су у скоро свим босанским градовима. Били су усмерени махом на Србе, али и Хрвате и Бошњаке (Муслимане). Током великог процеса у Бањалуци 1918. године, 159 Срба оптужено је за велеиздају због пропагирања уједињења Босне са Србијом. Неки су осуђени на смрт, други на затвор, али су протести међународне јавности довели до ублажавања казни. Укупно је током рата одржано **седамнаест судских процеса** у Босни и Херцеговини, с циљем **неутралисања српских снага и југословенског покрета**. Последице ових сукоба остале су дубоко укорењене у народној свести и злоупотребљаване су у послератним политичким конфронтацијама.¹⁸¹²

Аустроугарска је била, уз подршку **немачког империјализма** који је вековима тежио продору на словенски исток (нем. „Drang nach Osten“), главни противник југословенске идеје и у стрепњи од омоћавања Србије након победа у Балканским ратовима. Србија, иако исцрпљена, успела је да прошири своју територију и умножи становништво, што је забрињавало бечки естаблишмент. Хабзбуршка монархија је успела да спречи Србију да изађе на Јадран, али је и даље страховала од могућности интеграције Србије с Црном Гором и њеног повезивања с другим силама Антанте, посебно с Русијом.

Прва држава која је у Великом рату објавила ратне циљеве била је Краљевина Србија, што је у форми Владине изјаве учињено **7. децембра 1914.** године у Нишу. Народна скупштина прихватила је ову одлуку, одомаћену под називом **Нишка декларација**. Сматра се да је један од основних разлога њеног доношења лежао у „идеолошко-пропагандном“ слабљењу Аустроугарске изнутра, због тога што је ударну војну силу агресора чинила армија састављена од Хрвата и других Јужних Словена, који су показали

¹⁸¹⁰ Љубомир Тадић, *Криза и „великосрпски хегемонизам“*, Завод за уџбенике/Службени гласник, Београд, 2008, стр. 8.

¹⁸¹¹ Јован Скерлић, приликом једне забележене расправе, тврдио је следеће: „*Јесте, јесте, пријатељу, Анте Старчевић је био највећи Југословен. Ви се томе чудите, а ипак је тако. Пратите само ред мисли. Шта је то Југословенство? Тврдња, да су Срби и Хрвати један народ, једна цјелина, једно. Анте Старчевић није познавао Србе, нијекао им је право име, тврдио, да су они православни Хрвати. Али тиме је поставио тврдњу, да су Срби исто што и Хрвати, дакле да су једно. Логично је он био за народно јединство, тек што је у питању имена био племенски ускогрудан. Превише је волио своје племе, хрватско, и хтио је наметнути хрватско име Србину. Дакле, стварно је био Југословен, иако је формално презао од тога имена. Наша је највећа несрећа, да немамо једно име, али га онда морамо створити. Ето ту је и зато је Југословенство...*“ (Видети: Илија М. Радуловић, „Кроз југословенску прошлост“, *Народна одбрана*, Бр. 7, Београд, 20. фебруар 1938, стр. 99).

¹⁸¹² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 51.

изузетну окрутност према Србима из нападнуте Србије. Српски државни врх сматрао је да ће се овом изјавом ублажити Хрвати, пошто им је обећано јединство и ослобођење од вековног ропства под Аустријом.¹⁸¹³

Богдан Кризман, истакнути хрватски историчар и стручњак за српско-хрватске спорове, открива да су се унутар српске владе током рата искристалисала два решења: „велико“ и „мало“. Прво је обухватало, уз Босну и Херцеговину, све остале, „етнички наше“, југословенске крајеве Аустроугарске, док је „мало“ садржавало проширену, „Велику Србију“, која би се ограничила на српске етничке делове јужнословенских земаља. Кризман даље пише да је српска влада пред Народном скупштином у Нишу изјавила да сматра као свој **„најглавнији и једини задатак“** да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је у тренуцима кад је започето, постало уједно борбом за **ослобођење и уједињење све наше браће Срба, Хрвата и Словенаца**.¹⁸¹⁴ Ипак, хрватски историчар наглашава да је Никола Пашић при прелазу у 1918. годину све више нагињао „малом“ решењу, „Великој Србији“, као једином могућем. Међутим, **Крфска декларација од 20. јула 1917.** предвиђа оснивање заједничке југословенске државе, но Кризманова теза је да ју је Пашић држао више као „програм и манифестацију него за програм и обавезу“.¹⁸¹⁵ Ово су јасни показатељи да су хрватски повесничари и у социјалистичкој Југославији, користећи погодан политички тренутак владавине титоиста, истакнутих бораца против „великосрпског хегемонизма“, у први ред истицали сумње у искрене „југословенске намере“ српске Владе. Пренебрегавао се поново „дух времена“, историјски контекст у којима су Срби осмишљавали послератни државни концепт, реално сагледавајући **улогу Хрвата и других народа под Аустроугарском у борбама против Срба**, одмеривши њихов вишедеценијски антагонизам према Србији.

У октобру 1914. године, председник српске владе **Никола Пашић** иницирао је оснивање **„одбора југословенског у Лондону“** као реакцију на могућу предају Краљевине Далмације Италији. Овај одбор, састављен углавном од хрватских представника, имао је за циљ да заступа „југословенске интересе“ и информише европску јавност. **Љубомир Михаиловић** је раније организовао хрватске емигранте, укључујући уметника **Ивана Мештровића** и политичаре **Анту Трумбића** и **Франа Супила**, који су великохрватске ставове заменили пројугословенским. Прво окупљање одбора одржано је у Фиренци, а формално оснивање било је **30. априла 1915.** у Лондону. Чланови одбора одбили су финансијску помоћ српске владе како би сачували независан статус. Готово две године након повлачења Српске војске из Србије, Југословенски одбор (Анте Трумбић) је **20. јула 1917.** године потписао **Крфску декларацију** с Краљевином Србијом, утврђујући основна начела будуће заједничке државе. Но, у лето 1915. године, Супило после двосатног разговора с Пашићем није био задовољан његовим идејама у погледу уједињења, сматрајући да српски премијер не схвата **„прави смисао хрватских тежњи за**

¹⁸¹³ Део текста декларације који је служио у „пропагандне сврхе“, гласи: „Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођења и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. (...) У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице.“ (Видети: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената*, Рад, Београд, 1988, стр. 14).

¹⁸¹⁴ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 6.

¹⁸¹⁵ Исто.

самосталношћу".¹⁸¹⁶ Док су за Супила Хрвати „свој народ, потпуно одвојен и засебан од Срба“, који са Србима „имају заједнички језик (...) и то је све“, Пашић је сматрао да ће Хрвати тек „у јединству са Србима остварити своју независност“; да „Србија није Аустрија ни Мађарска да се са њом праве уговори и нагодбе о уједињењу, него је Србија братска земља, са којом се Хрвати налазе у задрузи широј, јужнословенској, и то по пореклу, по крви и по језику свом“.¹⁸¹⁷ Супило и Трумбић напустиће Одобр, разочарани у политику коју је водила српска влада и жалећи због пропасти Аустроугарске.

Оливер Антић у једном од својих радова писао је да су чланови Југословенског одбора настојали да Србе из Србије „уклоне у потпуности из политичког вођства југословенске уније“.¹⁸¹⁸ У прилог тој тези он прилаже чињеницу да је априла 1918. Одбор организовао **Конгрес потлачених народа Аустроугарске у Риму**, а један од услова којег је поставио Трумбић, био је да на конгресу не присуствују **ни као чланови, ни као учесници, Срби из Србије**. „Ово лицемерје и анимозитет ишли су тако далеко, да је Анте Трумбић успео да из специјалног вагона, који је француска влада дала учесницима Конгреса, избаца српске политичаре (нпр. др Косту Куманудија!)“¹⁸¹⁹, писао је исти аутор.

Југословенски одбор није располагао оружаним формацијама, иако је покушавао да их створи од добровољаца из САД-а и других земаља, као и од ратних заробљеника (**Јадранска легија, Југословенска легија**). Што се тиче заступљености Хрвата и Словенаца који су се борили у добровољачким јединицама, учествовало их је око 32.000 током читавог рата. О разлозима њиховог слабог одазива, говори се нпр. у извештају генерала **Божидара Терзића** министру **Стојану Протићу**, од априла 1918. године, у којем вели: „До краја фебруара ове године прикупљено је око 3,000 добровољаца, великом већином Срба из свију крајева Аустро-Угарске; Хрвата мало – до 200, а Словенаца још мање. (...) Међу Југословенима најбоље се одазивају Срби, а међу овима Личани, Војвођани, а за тим Босанци. Генерал Рашић мисли, да се не треба узнемиравати због мањих резултата код Хрвата и Словенаца. До уласка Сједињених Држава у рат, аустриски конзули и разни агенти, међу којима нарочито католичко свештенство, вршило је па и сад врши јак утицај на католике у смислу аустриском.“¹⁸²⁰

Период Првог светског рата и злочини које су починили хрватски војници у служби Аустроугарске над српским становништвом, као што је представљено, имали су **геноцидни карактер**, што је документовано од стране комисије **Арчибалда Рајса**. Калкулишући, хрватска емиграција већ од 1915. године, процењује да би хрватски народ могао постати „губитнички“ након рата те почиње да заснива своју политику на уједињењу са Србијом, односно залагала се за стварање Југославије. Хрвати су, на тај начин, присуствовали **Мировној конференцији у Паризу** (18. јануар 1919 – 21. јануар 1919) те су као део „победничке коалиције“ саслушани у вези „мирнодопских услова“.¹⁸²¹ Југословенска држава је на истом месту „отпочела свој међународни политички живот, истакла политичке ставове и националне аспирације, коначно задобила географско-политички идентитет, уградиле себе у међународне дипломатске токове, декларисала се

¹⁸¹⁶ Лазар Марковић, *Срби и Хрвати 1914-1944*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993, стр. 164.

¹⁸¹⁷ Исто, стр. 164-165.

¹⁸¹⁸ Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 54.

¹⁸¹⁹ Исто.

¹⁸²⁰ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената*, Рад, Београд, 1988, стр. 51.

¹⁸²¹ Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 53.

као држава права и грађанских слобода и постала чинилац међународног права“, како констатује угледни српски историчар **Љубодраг Димић**.¹⁸²² Но, на почетку конференције било је одбијања да се призна Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, уз образложење да је присутна само „делегација Краљевине Србије“.¹⁸²³

У својим настојањима да уједине југословенске народе, **нису имали подршку Католичке цркве**, чију је политику подржавао национално аморфни епископат. За Свету столицу, тадашњи рат је угрожавао основу „најкатоличкије државе“, а формирање југословенске државе претило је да донесе превагу православља на ивицама Подунавља и Средње Европе. Ватикан је страховао да би преко нове државе и улоге Србије у њој могло доћи до утицаја **руске политике**, што би омогућило даље ширење православља и **пансловенске моћи**. Дипломатија Свете столице током Првог светског рата настојала је да спречи распад Монархије, противећи се ширењу Србије на Македонију и Косово, њеном приступу мору и генерално је подозриво посматрала јачање угледа Србије међу Словенима Аустроугарске. Српски политички врх у Народној скупштини дефинисао је **југословенски програм** у правцу остваривања српске државне идеје током рата. Представљен је као политика која произилази из основних **српских националних интереса**. Политичке снаге српског грађанства, уједињене у коалиционој влади радикала, самосталних радикала и напредњака, подржале су ову политику. Улога Србије као Пијемонта у процесу уједињења и концепција народног јединства носила је у себи опасност од будућих дубоких сукоба и неспоразума између југословенских народа око карактера државног уређења, што је постајало све израженије с приближавањем краја Аустроугарске, упркос томе што су се погледи српске владе и Југословенског одбора неко време поклапали. Према Петрановићу, Сипило је, за разлику од Пашића, неуспешно покушавао да представи „хрватски програм стварања југословенске државе, заснован на федерализму“. Његов план предвиђао је историјске покрајине као федеративне јединице: **Србију из 1913. године (с Македонијом и Војводином), Хрватску са Славонијом и Далмацијом, Словенију, Босну и Херцеговину и Црну Гору**.¹⁸²⁴

Према историографији из времена социјалистичке Југославије, српска влада никада није признала Југословенски одбор као равноправног учесника у процесу уједињења, иако су представници обе стране сматрали да су Срби, Хрвати и Словенци у суштини један народ. Српска влада је прихватила концепт уједињења југословенских народа у независну државу на основу народног самоопредељења, док је Југословенски одбор већ претпостављао монархистичко уређење будуће државе и владавину династије Карађорђевића. Крфска декларација је предвиђала да се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца организује као **уставна, демократска и парламентарна монархија под српском династијом**. Преговарачи на Крфу нису чврсто инсистирали на националном унитаризму, што се огледа у називу државе – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, иако концепт „троименог народа“ није био напуштен.¹⁸²⁵

¹⁸²² Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 45.

¹⁸²³ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 65.

¹⁸²⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 15.

¹⁸²⁵ Исто, стр. 17.

Име државе означавало је и Пашићеве резерве према називима „Југославија“ и „југословенски“, јер их је аустроугарска пропаганда изједначавала с „великосрпством“.¹⁸²⁶ На Крфу је предвиђено да држава има један државни грб, једну државну заставу и једну круну, с тим што су државни симболи морали бити састављени из посебних ознака. Српски, хрватски и словеначки језик проглашени су равноправнима, као и оба писма (ћирилица и латиница); све признате вероисповести имале су се вршити слободно и јавно; православна, римокатоличка и мухамеданска вероисповест биле су једнаке и равноправне. Иступајући против федерације, Пашић је сматрао да она не би могла обезбедити довољно јаку државу, а на другој страни да Срби и Хрвати живе измешани. Председник Југословенског одбора Анте Трумбић иступао је такође против федеративног уређења, из бојазни да Србија у југословенској федерацији не постане најмоћнији део државе. **Милан П. Ђорђевић** написаће да нико није тако често говорио о Србији као Пијемонту нашег народа, али исто тако „нико није више од Д-р Трумбића бегао од тога да прими и конзеквенце Пијемонтске улоге Србијине“.¹⁸²⁷

Црногорски одбор је пак тражио уједињење Црне Горе са Србијом и осталим југословенским народима у јединствену независну државу. **Мајска декларација**, коју су пре Крфске декларације два месеца раније донела 33 народна заступника Југословенског клуба у бечком Парламенту, изјаснила се за уједињење Словенаца, Хрвата и Срба „под жезлом хабзбуршко-лоренске династије“, што јој је дало, како пише Петрановић, „католички и хабзбуршки карактер“.¹⁸²⁸ Прочитао ју је у бечком Царском већу **30. маја 1917.** председник **Антон Корошец**. Темелила се на „народном начелу“, али и „хрватском државном праву“, због чега је с одобравањем примљена у хрватском сабору.¹⁸²⁹

Заједничка карактеристика обе декларације била је истицање **принципа националног самоопредељења**, којег је заступао амерички председник **Вудро Вилсон** у чувених „**Четрнаест тачака**“, објављених **8. јануара 1918.** године, унутар којих је наглашено и да „**Србији треба дати слободан и сигуран приступ мору**“.¹⁸³⁰

Председник Југословенског одбора Трумбић је настојао да обезбеди признање тог тела од српске владе и сила Антанте. У јануару 1918. предложио је организовање „југословенске скупштине“ у Лондону или Паризу, али је тај предлог одбијен од стране Пашића, који је захтевао да се без резерви призна Крфска декларација. Србија није желела да се изједначи с осталим субјектима уједињења, што је након рата, у којем су против Србије учествовали народи Словеније, Хрватске, Војводине и Босне и Херцеговине, био разумљив став. Кључни

¹⁸²⁶ У мемоарима усташког „поглавника“ Анте Павелића, описује се сусрет између њега и Пашића у Београду 1925. године. Том приликом Павелић је Пашићу, којег је окарактерисао као „великог србског човјека и политичара“, појаснио да у Хрватској не постоји нико ко искрено одобрава државно јединство са Србима, а они Хрвати који се тобоже залажу за југословенску идеју, желе само „за себе извући неку корист“. Пошто је био поклоник готске теорије о прото-хрватским коренима, истакнуо је и да се „Хрват (...) није никада осјећао Славеном“ те да му је тим пре југословенско име неприхватљиво. Наводно да се Пашић сложио с њим, одговоривши му да је још на Крфу, када се одлучивало о јединственом југословенском имену, казао да се нација „не може назвати по меридијану“. (Видети: Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998, стр. 127-128).

¹⁸²⁷ Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Прометеј/Радио-телевизија Србије, Нови Сад/Београд, 2020, стр. 184.

¹⁸²⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 18.

¹⁸²⁹ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 48.

¹⁸³⁰ *President Woodrow Wilson's Fourteen Points*, The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy, Yale Law School, Доступно преко: <http://avalon.law.yale.edu...>, Приступљено: 23.10.2014.

моменти за југословенско уједињење десили су се половином 1918. године, када су савезници **одобрили рушење Аустроугарске**, што је делом био и резултат напредовања Српске војске и француских дивизија на Солунском фронту.

У Загребу је **6. октобра 1918.** образовано **Народно вијеће за народ Словенаца, Хрвата и Срба**, као политичко представништво свих Словенаца, Хрвата и Срба који живе у Хрватској, Словенији, Далмацији, Босни и Херцеговини, Истри, Трсту, Крањској, Горичкој, Штајерској, Корушкој, Бачкој, Банату, Барањи, Међумурју и другим подручјима југозападне Угарске. Као заједнички програм Народног вијећа прокламовано је уједињење трију народа у слободну, независну и демократску државу Словенаца, Хрвата и Срба. Народно вијеће СХС, у коме је одлучујућа улога припала **српско-хрватској коалицији са Светозаром Прибићевићем**, објавило је 19. октобра 1918. да преузима у своје руке вођење „народне политике“. Тренутак уласка Коалиције у заједничко представничко тело Јужних Словена у Монархији смишљено је одабрано, јер је судбина Хабзбуршке монархије била запечаћена. Како је Хрватско-српска коалиција била најјача странка у Хрватском сабору, убрзо је добила превагу у Народном вијећу, а Прибићевић постаје његова главна политичка фигура.¹⁸³¹

Царски манифест од 16. октобра 1918. је одбијен, а затражено је уједињење Словенаца, Хрвата и Срба на њиховом етнографском простору. Председништво **Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба** чинили су: председник **Антон Корошец**, потпредседници **Светозар Прибићевић** и **Анте Павелић (старији)**, као и секретари **Срђан Будисављевић**, **Мате Дринковић** и **Иван Лорковић**. Претходно је Хрватски сабор **29. октобра** раскинуо државноправне односе са Краљевином Угарском и Царевиним Аустријом, прогласивши Хрватско-угарску нагодбу ништавном. Тиме је сабор **„сам себе развластио“**, преносећи ингеренције на Народно вијеће.¹⁸³²

Аустроугарска је **капитулирала 4. новембра 1918.** године, а Народно вијеће, као врховни орган државне управе Јужних Словена у Аустроугарској, прогласило је стварање **Државе Словенаца, Хрвата и Срба**, чиме је, правно посматрано, настала **заједница три равноправна народа** на подручју бивше Монархије. На тај начин, неоспориво је да су три народа, а не само Словенци и Хрвати, унели у нову државу **заједничку територију**.¹⁸³³

На **Женевској конференцији (6-9. новембар 1918)** председник српске владе имао је сусрет с представницима Југословенског одбора и Народног вијећа на челу с **Антоном Корошцем** и српском опозицијом. Женевска декларација изјаснила се за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у јединствену државну целину, а у том прелазном периоду функционисале су практично две владе: влада Краљевине Србије и влада Народног вијећа. Пашић је одбио да призна Државу СХС, али је признао њено представништво у Женеви, међутим, представници Државе СХС су принудили Пашића на узмак.¹⁸³⁴ Према хрватским историчарима, Пашић није могао да прихвати да ће у новој држави Срби бити „једнаки с другим народима“, одлучивши да се уједињењ заврши преговорима српске владе и Народног вијећа, које је под утицајем Прибићевића, „било ближе српској него југословенској идеји“.¹⁸³⁵

¹⁸³¹ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 49.

¹⁸³² Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 22.

¹⁸³³ Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јава*, Просвета, Београд, 1994, стр. 33.

¹⁸³⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 27.

¹⁸³⁵ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 24.

Држава СХС није имала довољну оружану силу за одбрану границе од Италијана, који су пак настојали да запоседну подручја обећана Лондонским тајним уговором. Истовремено је **„зелени кадар“** уносио додатне немире, после чега су, **на позив Народног вијећа, српске трупе „допрле до крајњих северозападних тачака југословенске територије“**.¹⁸³⁶

Регент Александар, незадовољан положајем династије и Женевском конференцијом, преузео је улогу **ујединитеља**. **Пашић је дезавуисан** због недостатка подршке политичара из Државе СХС, а **Антун Михаловић** је разрешен дужности бана и ова функција у хрватској покрајинској влади угашена је после усвајања Видовданског устава 1921. године. Дана **23. новембра** започела је **седница Средишњег одбора Народног вијећа** у Загребу, на којој се испрва расправљало о шест предлога у вези уједињења Државе СХС са Србијом. За разлику од Хрватско-српске Коалиције (вођена **Светозаром Прибићевићем**) или пак Земаљске владе за Далмацију (на челу с **Јосипом Смодлаком**), која је поднела најподробнији предлог да се хитно спроведе тај чин због опасности од италијанске окупације, **Хрватска пучка сељачка странка (ХПСС)** на челу са **Стјепаном Радићем** била је против исхитреног уједињења. Радић је убрзо постао национални вођа Хрвата у будућој краљевини, борећи се за **федерално устројство** државе и сматрајући да се уједињење мора темељити на идеологији тзв. **„хрватског државног права и на праву народа на самоопредељење“**.¹⁸³⁷ Највише се прибојавао „српске хегемоније“, а у јавним обраћањима је често био противречан, посебно када се то односило на дефинисање „троплеменог народа“ Срба, Хрвата и Словенаца: понекада би истицао њихову етничку јединственост, а понекада би их сводио само на „три брата“. У суштини, био је искрено посвећен испуњењу хрватских националних интереса, док је југословенство стављао у други план. Није се противио уједињењу јер је схватао да је то једини пут којим може да спаси хрватске територије од претензија суседних земаља. Ипак, своје незадовољство исказао је у свом историјском говору на истој седници, када је делегатима изрекао чувену опомену да не срљају „као гуске у маглу“.¹⁸³⁸

Заобилазећи Народно вијеће, у Новом Саду је **25. новембра 1918.** донесена **Резолуција о прикључењу Војводине Србији**, уз подршку Буњеваца, Шокаца и других Словена покрајине. Оружаном силом **5. децембра 1918.** године угушена је антијугословенска и антисрпска побуна припадника **25. и 53. пуковније Хрватско-славонског домобранства** (у Хрватској познати као **„Просиначке жртве“**). Акцију против демонстраната наредио је комесар загребачке полиције **Грга Будислав Ангјелиновић**, историчар и правник с Хвара, који је прешао пут од праваша до сарадника четничког покрета. Инцидент се догодио на Тргу бана Јелачића, када је по заповести Ангјелиновића, идејног зачетника Народног вијећа СХС и повереника за „јавни ред и сигурност“ у Загребу, група полицајаца, далматинских морнара и „соколаша“, из „славосрпских стројопушки“¹⁸³⁹ заупуцала по бившим домобранима, који су протествовали против уједињења са Србијом. Погинуло је тринаест, а рањено седамнаест људи, међу којима је било и цивила. Војници су овако објаснили разлоге побуне: *„У узорном реду ступаху постројбе у правцу Јелачићевог трга уз огромну пратњу родољубнога грађанства. Наша је намјера била прогласити слободну*

¹⁸³⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 22.

¹⁸³⁷ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 54.

¹⁸³⁸ Исто, стр. 57.

¹⁸³⁹ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942, стр. 53.

хрватску републику. Уз то се путем изражавало велико народно огорчење против Срба повицима: Доље српска династија! Доље краљ Петар! Доље српски милитаризам!“¹⁸⁴⁰

Сасвим другачија политичка атмосфера осећала се у Далмацији, где србофобично хрватство још није било у потпуности пробуђено, иако је процес хрватизације католика био готово сасвим окончан. Слом Аустроугарске је 1918. године дочекан с приличним одушевљењем дуж читаве јадранске обале. У далматинским градовима је још у октобру долазило до демонстрација, на којима се исказана огромна подршка јужнословенском уједињењу. Сплит већ уочи Првог светског рата стиче разне пројугословенске титуле: „средиште националистичког и револуционарног омладинског покрета“, „Пијемонт национализма и југословенства“, „најјугословенскији град“, „национално најосвешћенији и најбунтовнији град на Југу Словена“ итд.¹⁸⁴¹ Главни догађај у престоници Далмације тог новембра био је долазак **српске војске**. Часопис **„Ново доба“** срдачно је дочекало ослободиоце насловом „Добро дошли браћо“, испод којег је наглашено да Срби долазе „довршити до краја своје свето дјело ослобођења заједничком обраном нашег приморја“.¹⁸⁴² Под заповедништвом мајора **Стојана Трнокоповића**, јединице су свечано дочекане у Сплиту пред двадесет хиљада људи (Сплит је тада бројао близу 30,000 грађана). **Јосип Смодлака**, члан Земаљске владе за Далмацију, у поздравном говору поручио је ослободиоцима да је **„све ово ваша Србија“**.¹⁸⁴³ Неки аутори сматрају да је такво расположење далматинских Хрвата било условљено националистичком атмосфером у Италији уочи њеног уласка у рат. Страх Далматинаца од могућности да буду прикључени Италији након окончања Првог светског рата, доводио је до очаја многе интелектуалце, који су стога спас видели у припајању Далмације Србији и стварању Југославије.¹⁸⁴⁴

Хрватски историчар **Тонћи Шитин** подсећа да је „у том трауматизираним контексту“ уследио ултимативни захтев далматинске владе Председништву Народног већа СХС у Загребу да изврши неодложно уједињење Државе СХС с Краљевином Србијом, јер ће у супротном „Далмација сама прогласити **сједињење са Србијом**, следећи пример Црне Горе и Војводине.“¹⁸⁴⁵

Дана **26. новембра 1918. Подгоричка Велика народна скупштина** одлучује да се збаци с престола краљ **Никола I Петровић Његош**, „да се Црна Гора уједини са Србијом под династијом Карађорђевића и ступи у заједничку државу троплеменог народа Срба, Хрвата и Словенаца“.¹⁸⁴⁶ **„Бјелашима“**, који су били заговорници уједињења, супротставили су се присталице династије Петровића, такозвани **„зеленаши“**. Представљајући мањину у Црној Гори, они су се ослонили на Италијане, који су једва дочекали да нађу још један ослонац за своје империјалистичке тежње према новој држави. Јануара **1919.** дошло је до **„божићне побуне“**; сепаратистичке снаге су биле поражене, а сукоб са „зеленашима“ постао је окидач стварања будуће **црногорске нације** и сепарације од остатка српства – процес који траје до савременог доба. Дошло је до радикалног

¹⁸⁴⁰ Исто.

¹⁸⁴¹ Aleksandar Jakir, „Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 139-162.

¹⁸⁴² Исто.

¹⁸⁴³ Исто.

¹⁸⁴⁴ Андрија Раденић, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији: Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914-1918.*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 283.

¹⁸⁴⁵ Tonći Šitin, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No.42, Zadar, 2000, стр. 434.

¹⁸⁴⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 28.

прелома: конфедеративно уређење утврђено у Женеви, регент Александар је одбацио. Црна Гора и Војводина су већ биле уједињене са Србијом, док су из Босне потицали захтеви да се и њени представници поведу за примером Војводине и Црне Горе. Политичко-психолошки разлози притискали су народ Далмације, вековну жртву италијанског империјализма, да се уједињење што пре оствари. Захтеви за федеративном формом, аутономним статусима и другим условима подобним за друкчију, мирнију ситуацију, губили су се у драматичној опасности и појачаним апелима представника угрожених југословенских народа да се предупреди италијанско освајање.¹⁸⁴⁷

Током ових дешавања Римокатоличка црква посматрала је с негодовањем уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, пошто је тај чин представљао уједно и нестанак велике католичке земље, а излазак младе југословенске државе на Јадран отежавало је и остварење италијанских амбиција. Подржавајући Аустроугарску, Света столица се удаљавала од народних хтења, пошто се католички клер у Далмацији, Истри, Ријеци, Кварнеру, на острвима и у Трсту супротстављао италијанским освајачким плановима. Истакнути католички прваци: **Јурај Царић, Антон Јеглич, Антун Махнич, Андреј Карлин и Антун Бауер**, тражили су не само од мировне конференције, већ и од папе, праведно решење територијалних питања између Италије и нове државе. Загребачки надбискуп **Антун Бауер** позвао је **30. октобра 1918.** свештенство загребачке митрополије да подржи Народно вијеће, а уједињење је поздравила и Бискупска конференција. Папа је **8. новембра 1918.** изразио спремност да подржи стабилизацију нових држава, али је задржан дотадашњи политички курс. У односу према Краљевству СХС курија је одбијала да сарађује с владом око наименовања бискупа, одвојила је Ријеку од сењске бискупије и подстицала **прозелитизам**. Такође, Света столица је дуго одбијала да успостави односе с новом државом и призна њено стварање, пошто је Србија имала битну улогу у пропасти Аустроугарске монархије, која је неговала „најсрдачније односе са РКЦ и била један од њених најјачих ослонаца, како у питањима међународног значаја, тако и у материјалној субвенцији Цркве“.¹⁸⁴⁸

„**Напутак**“, то јест упутства делегације Народног вијећа, крајем новембра 1918. стигла су у Београд, представљајући својеврсан *conditio sine qua non* уједињења. Упутства су предвиђала да организацију нове државе одреди „свеопшта народна скупштина“ Срба, Хрвата и Словенаца, квалификованом, односно „двотрећинском већином гласова“. Ипак, делегација Државе СХС није се држала „Напутка“ због италијанске експанзије, тако да је притиснута неповољним развојем догађаја признала монархијски облик владавине и српску династију.¹⁸⁴⁹

Дана **1. децембра 1918.** српски регент Александар Карађорђевић примио је у Београду делегацију Народног вијећа. Том приликом **Анте Павелић** (старији) прочитао је „**Адресу**“ којом је делегација **замолила регента да сједини Државу Словенаца, Хрвата и Срба с Краљевином Србијом**.¹⁸⁵⁰ У свом одговору регент је прихватио молбу делегације и

¹⁸⁴⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 24.

¹⁸⁴⁸ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992, стр. 24.

¹⁸⁴⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 28.

¹⁸⁵⁰ У „Адреси“ је изложен основни спољнополитички проблем с којим се суочила Држава СХС: „Посебно упозоравамо Ваше Краљевско Височанство да италијанска окупациона управа прелази границе и области одређене и самим увјетима примирја, склопљеним с главним заповједником бивше аустро-угарске војске послје него што се тај териториј прогласио независним и интегралним делом државе Срба, Хрвата и Словенаца, о чему ћемо влади Вашег Краљевског Височанства поднети потребне доказе. А с пуним уверењем

прогласио уједињење у јединствено **Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца**.¹⁸⁵¹ У име краља **Петра I**, Александар Карађорђевић именовао је **20. децембра 1918.** заједничку **владу** Краљевине СХС. Од укупно 20 министара, чак тринаесторица су били Срби, само два Словенца, један Муслиман и четири Хрвата, истичу често хрватски аутори.

Председник прве владе био је **Стојан Протић**, министар унутрашњих послова **Светозар Прибићевић**, а министар спољних послова **Анте Трумбић**, који се тада налазио у Паризу, где је учествовао у раду мировне конференције. Од двадесет министара тринаесторица су били Срби, четворица Хрвати, двојица Словенци и један Муслиман. Хрватски аутори редовно негативно оцењују оштар курс **централизације земље**, нарочито неограничену арбитражу Прибићевића у управним и политичким питањима, као и укидање регионалних управних повереништава, подизање делова „старог србијанског устава“ на ниво „опште важности“, због чега су овлашћења будуће уставотворне скупштине „биле предодређиване“.¹⁸⁵²

У оквиру Краљевине СХС нашли су се готово сви Срби, сем оних који су остали у Румунији и Мађарској. Иста етногеографска погодност задесила је већину Словенаца и Хрвата, тако да је бар један национални циљ – интеграција „**троплеменог народа**“ у једној држави – био испуњен. Но, као што је писао **Бранко Петрановић**, на јединственом државном подручју затекли су се народи који су имали у блиској прошлости „**различите државне системе и установе**“¹⁸⁵³, што ће у будућности допринети **не само политичком, него и културном подвајању**. Србија је, у поређењу са осталим деловима нове Краљевине, већ деценијама имала **најдемократскији живот**. Уставни систем Србије од 1889. до 1893. године ограничио је краљеву власт у корист Народне скупштине, а парламентаризам, након убиства краља Александра Обреновића, уз слободу штампе и скупштинску опозицију, није имао демократског пандама међу осталим југословенским народима.

Неки аутори тврде да је Хрватска по уједињењу са Србијом „изгубила своју државност“, коју је, наводно, чувала у споразуму с Мађарском од 1102. године („**Pacta Conventa**“) па и након припајања Аустријском царству 1527. године. Међутим, чак и када би то била историјска истина, хрватски Сабор распуштен је месец дана пре уједињења **сопственом вољом**.¹⁸⁵⁴ У сваком случају, Србија и Црна Гора су, као међународно признате државе, жртвовале свој суверенитет у корист уједињења, а што се тиче Хрватске, тешко је говорити о „губитку вишевековног суверенитета“, о чему се већ говорило у дисертацији. Наиме, Аустроугарска је била сложена држава чије је уставно уређење почивало на тзв. „дуалистичкој основи“: у међународним односима јавља се као целина, док се у унутрашњим иста делила. Радило се о **хегемонији** двају народа над осталима. Аустроугарски споразум из 1867. године тицао се поделе власти између владаоца, односно Аустрије с једне стране и Мађара с друге стране, који су били поново унапређени на ниво владајуће нације. Сви други народи те државе били су директно подељени између Беча и

дајемо израза својој нади: да ће се Ваше Краљевско Височанство заједно с целим нашим народом заузети да се дефинитивне границе наше државе означе тако, да буду у складу са етнографским нашим границама, а применом начела народног самоодређења прокламованог од председника Сједињених Америчких Држава Вилсона и од свију Сила Споразума.“ (Видети: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената*, Рад, Београд, 1988, стр. 136).

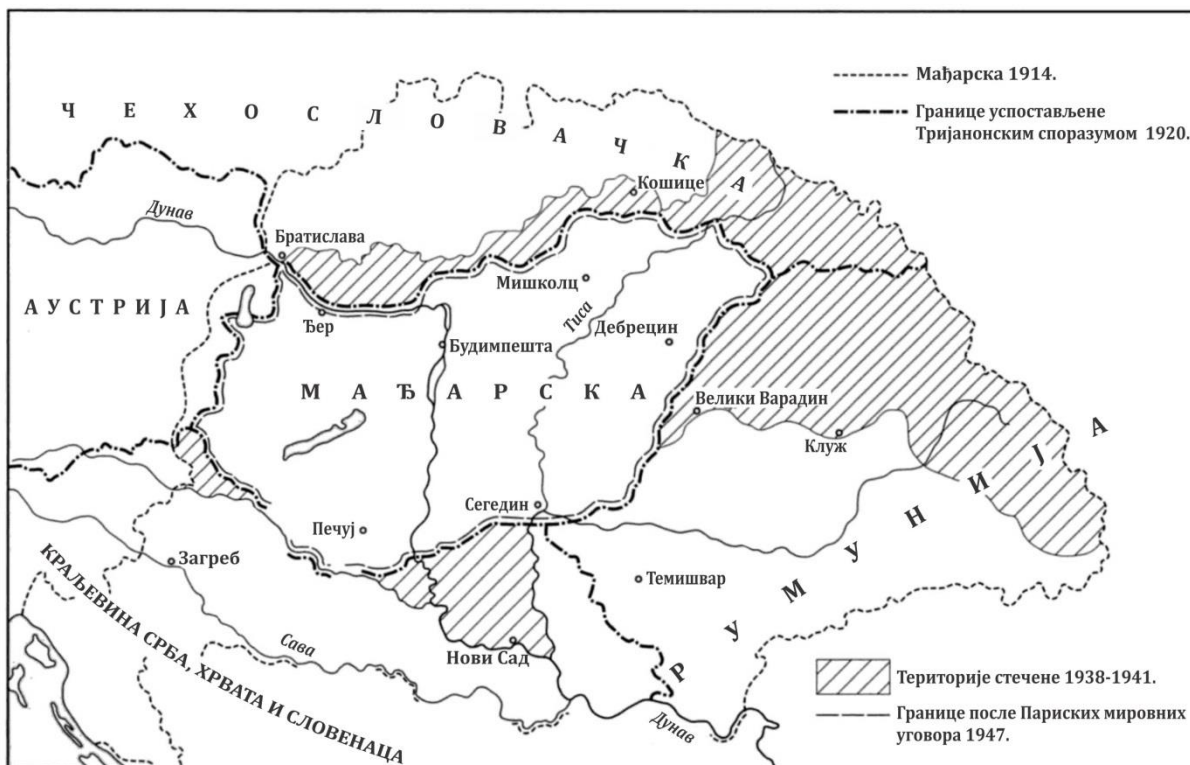
¹⁸⁵¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 28.

¹⁸⁵² Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 208.

¹⁸⁵³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980, стр. 30.

¹⁸⁵⁴ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 50.

Пеште, прикључени владајућим народима као „њихови саставни делови“.¹⁸⁵⁵ Чак и након Хрватско-угарске нагодбе, Хрватска је остала везана заједничким финансијама с Угарском, тако да није била у стању да задовољи своје националне интересе. Мађари су истрајавали у покушајима да прикажу како „финансирају Хрватску“ и да су им Хрвати непрестано „дужни“. Хрватска је тако остала под финансијском зависношћу Угарске све до пропасти Хабзбуршке монархије.¹⁸⁵⁶

Слика 12 – Границе Мађарске после Тријанонског споразума и Париских мировних уговора

Извор: Molnár Miklós, *A Concise History of Hungary*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. 247.

Краљевина СХС, од свог оснивања, суочавала се непрестано с великим спољним и унутрашњим политичким, економским и културолошким неслагањима. Као међународно непризната држава, с око 3.000 км дугим границама на којима су се често дешавали инциденти, посебно током Париске мировне конференције, имала је значајне проблеме. Југословенска делегација званично је деловала као делегација Краљевине Србије све до формалног признања Краљевине СХС у јуну 1919. године. Млада држава успевала је да одржи адекватне односе само с Грчком и Румунијом. Спорови око Албаније, као и питања јадранске обале, били су стални извор спољнополитичких нестабилности од самог уједињења. Британски дипломати упоређивали су ситуацију у Албанији, коју су изазивале италијанске претензије и спољна политика Краљевине СХС, са сличном у Босни и Херцеговини 1908. године. Бугарска је остала трајни непријатељ због пораза и неиспуњених аспирација према Македонији. Мађарска је, након **Тријанонског споразума** закљученог **4. јуна 1920.** у Версају с државама Антанте, територијално сужена за чак 72%

¹⁸⁵⁵ Др. Милан Владисављевић, *Хрватска аутономија под Аустро-Угарском*, Политика, Београд, 1939, стр. 5.

¹⁸⁵⁶ Исто, стр. 62.

и касније оправдано сумњичена за **неискорењиве реваншистичке тежње**. Овај северни сусед, изгубивши аутономне круновине Славонију и Хрватску, након више стотина година није успео да задржи ни излаз на море. Око 31% Мађара остало је ван матичне земље, чиме је окончано постојање тзв. „**историјске Мађарске**“.¹⁸⁵⁷ Чак и пре него што су Тријанонским уговором формално утврђени услови мира, Мађарска је изгубила **две трећине своје територије и три петине становника**. Наследничке државе су заузеле неке од најзначајнијих делова краљевства: на северу је то била Горња Угарска, односно цела Словачка и источни делови Чешке; на истоку, Трансилванија је припојена Румунији, док су на југу Срби оружјем формирали јужнословенску краљевину.

Аустрија и Угарска су „редуковане на немачке и мађарске окрајке“, док се, како пише **Ерик Хобсбаум**, Србија „проширила у велику нову Југославију“ спојивши се са „(бившом аустријском Словенијом и (бившом угарском) Хрватском“, као и с претходно независним „малим племенским краљевством сточара и ратника, Црном Гором, туробном масом планина чији су становници реаговали на нечувен губитак независности преобраћањем на комунизам, који је, како су осећали, поштовао њихове херојске врлине“, а комунизам се поистовећивао с „Православном Русијом, чију веру су непокорени људи Црне Планине кроз много векова бранили од турских неверника“.¹⁸⁵⁸

По мишљењу **Бранка Петрановића**, „ривалство и борба за утицај између Француске и Италије на Балкану подсећало је на супарништво Русије и Аустроугарске пре Првог светског рата“. Југословенска краљевина постала је кључни партнер Француске, настојећи да спречи јачање Италије и очува мировне уговоре. Јавно мњење било је наклоњено Француској, која је имала директнији утицај на југословенску политику од британског естаблишмента, чији су ставови били усмерени на **геополитичке интересе** и „**принцип равнотеже**“.¹⁸⁵⁹

5.1.2. Лондонски тајни уговор и хрватска геополитичка промишљања

Непомирљиви противник стварања југословенске државе, уз Аустрију, била је **Италија**, с отвореним претензијама на источну обалу Јадранског мора и њено залеђе. Италијанске власти су се, након вишемесечних преговора, **Лондонским тајним уговором** (Лондонски пакт) од **26. априла 1915.** године између **Британије, Француске и Русије**, обавезале да ће ступити у рат на страни Антанте, уз савезничко обећање да ће јој по свршетку рата уступити Трст, Истру, Горицу, кварнерска острва и Далмацију од Хрватског приморја до рта Планке, као и неке делове Анадолије, док је **Ријека „резервисана за Србију“**¹⁸⁶⁰. Овај „најпознатији и најкомплекснији тајни уговор“, ¹⁸⁶¹како су га оценили неки дипломатски стручњаци, састојао се од три документа – италијанског меморандума, који је Антанта прихватила, изјаве потписника да неће склапати сепаратни мир и обавезе да ће уговор остати тајан.

¹⁸⁵⁷ Molnár Miklós, *A Concise History of Hungary*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. 250.

¹⁸⁵⁸ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1999*, Dereta, Beograd 2002, стр. 31.

¹⁸⁵⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 35.

¹⁸⁶⁰ Herbert Hoover, *The Ordeal of Woodrow Wilson*, Woodrow Wilson Center Press, Washington D. C., 1992, стр. 78.

¹⁸⁶¹ Živorad Kovačević, *Međunarodno pregovaranje*, Filip Višnjić, Diplomatska akademija MSP SCG, Beograd, 2004, стр. 219.

Након потписа пуномоћника постао је и правомаћан, али су му правоваљаност касније порекли большевици у име Русије. Амерички председник **Вудро Вилсон** (Thomas Woodrow Wilson) му такође **23. априла 1919.** пориче правну снагу, тврдећи да као приватни споразум Италије с Енглеском и Француском не спада у ред дипломатских исправа, јер на њему нема потписа државних поглавара и није био ратификован. Сем тога, Италија није у року од месец дана објавила рат Немачкој, као што се уговором обавезала. Међутим, правну валидност документа потврдили су истог месеца француски председник владе **Жорж Бенжамен Клемансо** (Georges Benjamin Clemenceau) и британски премијер **Дејвид Лојд Џорџ** (David Lloyd George).¹⁸⁶²

Што се тиче српских просторних проширења, у делу Уговора који се тиче границе на Јадрану, пише: „*А на јужном Јадрану (у области, која интересира Србију и Црну Гору) читава обала од рта Планка до ријеке Дрима, са важним лукама Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улцињ и Св. Иван Медовански, и са отоцима Велики Дрвеник, Мали Дрвеник, Чиово, Шолта, Брач, Јакљан и Колочеп.*“¹⁸⁶³ Из уговора је избачена ставка о забрани уједињења Србије и Црне Горе и остављена је могућност стварања „Велике Србије“, али не и савеза с Хрватском. Неки сматрају да је погрешно веровање да су савезници 1915. исцртали границе „Велике Србије“, већ да је то била само „**исправка одлуке с Берлинског конгреса 1878**“, где би Србији била дата Босна, Херцеговина и природан излаз на море.¹⁸⁶⁴ Обећаваним границама проширене Италије и „Велике Србије“ као основа је послужио нацрт **Едварда Греја** (Sir Edward Grey), британског министра спољних послова.¹⁸⁶⁵ Премда, дакле, потпуно усаглашавање споразума није никада довршено нити су дата чврста обећања, границе повучене на штету Хрватске, а у корист Италије и Србије. У заједничкој савезничкој изјави Пашићу од 16. августа, **Србији је обећана Далмација од рта Плоча, до десет километара јужније од Цавтата.** Остатак Конавља и Бока Которска припали би **Црној Гори.** Уз то, Србија би добила **Босну и Херцеговину, Славонију, Срем са Земуним и Бачку.**¹⁸⁶⁶

Савезници су били спремни да уступе Србији веће подручје јужнословенских провинција под аустроугарском влашћу, али би један њихов део остао и даље у Аустроугарској. Стога су чланови Југословенског одбора радили на уверавању савезничких држава о потреби уништења Двојне Монархије.¹⁸⁶⁷ Лондонски уговор обезбедио је стварање „Велике Србије“, што се ипак није догодило, пошто је Никола Пашић **заговарао државу Јужних Словена** те успео у ту идеју да убеди и регента Александра I Карађорђевића. Задоцнивши, када је видео да су Хрвати уједињењу пришли са сасвим другачијим циљевима, намеравао је 1928. да повуче српске трупе иза линије тајног уговора. Напослетку је и од те идеје одустао, а разлози таквог поступка би требали да буду предмет посебног истраживања.

¹⁸⁶² Nikola Žic, „Postanak Londonskog ugovora“, *Hrvatska prosvjeta*, Vol. 23, Kolo hrvatskih književnika, Zagreb, 1936, стр. 361.

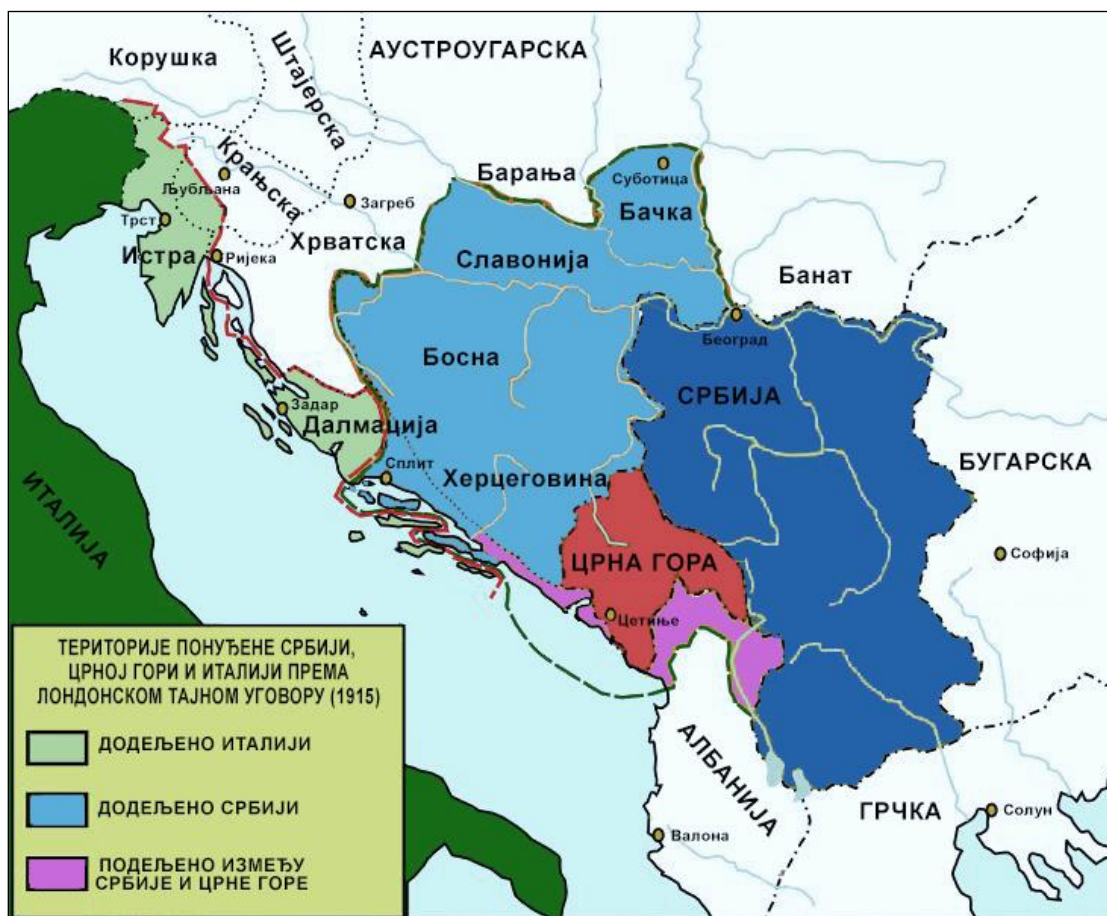
¹⁸⁶³ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената*, Рад, Београд, 1988, стр. 54.

¹⁸⁶⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 358.

¹⁸⁶⁵ Исто.

¹⁸⁶⁶ Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zbirka dokumenata Povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora, JAZU, Zagreb, 1956, стр. 191.

¹⁸⁶⁷ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 34.

Слика 13 – Границе Краљевине Србије према Лондонском тајном уговору

Хрватска страна, иако у незавидној ситуацији пред крај рата, такође је зацртавала на географским мапама своје националне прохтеве. Ове геополитичке идеје утемељене су на представљеним тврдњама Павла Ритера Витезовића и не мењају се до савременог доба. Централне преокупације базиране су на снажним фрустрацијама **величином и обликом Хрватске**, што је утицало и на изградњу политичког менталитета и државне идеологије.

Утемељитељ хрватске модерне геополитике **Иво Pilar**, који је писао под псеудонимима „Зидланд“ (L. v. Südland), „Лихттрегер“ (Florian Lichttraeger) и „др. Јуричић“, одабрао је **Тузлу** за развијање хрватске активности, где је остао до 1920. године. Закупљен приликама у Босни и користећи одрешене руке од стране аустроугарских власти, активно се укључио у политички живот, агитујући за „хрватску ствар“ и уверавајући босанске католике да су пореклом Хрвати. Стога је писао да, геополитички посматрајући, „троједница без Босне и Херцеговине нема никаквог изгледа да се народнополитички као ни господарско-политички одржи“, као и да „Хрватска и Славонија, одијељене од Босне и Далмације, својих природних саставних дијелова, јест уобће торзо неспособан за живот.“¹⁸⁶⁸ Његова књига **„Јужнословенско питање и Светски рат“**, која је у року од неколико деценија више пута штампана на немачком и хрватском језику, еклатантан је пример **мешавине хрватске геополитике, расизма и германофилије**, а

¹⁸⁶⁸ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 50.

уједно и показатељ **„херенфолк готског синдрома“**. У овом делу Србе је стигматизовао као разбојнички народ, с „опортуним политичким колебањем“, „политиком женидбе“ и „заваравања“.¹⁸⁶⁹ Босна је некоћ нужно морала бити хрватска земља, никако српска, тврдио је Пилар, јер како је могуће да је „у једној земљи облика изпруженог шестара настао један народ, а у земљи која се налази унутар тог шестара, да је пребивао један други народ“.¹⁸⁷⁰ Овакво историјски неутемељено промишљање било је у времену писања тог дела врло логично за просечно образованог читаоца, неупућеног у српску и хрватску политичку историју претходног века. Он се у суштини и не бави превише историјским фактима; смишља их успутно. Важни су му искључиво интереси будуће хрватске државе, која се већ проширила на Славонију и Далмацију те сада мора да „затвори уста“ и „прогута Босну и Херцеговину“ у којој живи тада мањински хрватски народ, донедавно „Славо-католици“, „Мађари“ или „Шокци“. Тако ће Пилар споменути и мађарског краља Белу Слепог и времена у којем угарски краљеви први пут носе наслов „краљ Раме“, закључујући да је Босна била „свакако у различитом обсегу саставни дио хрватске државе“.¹⁸⁷¹ Наравно, реч је о митологему, историјском конструкту, појашњеном у претходном делу дисертације, када се говори о рашкој династији Вукановића и Босни као „миразу“ (удаја Јелене Вукановић за Белу Слепог) за угарске савезничке противуслуге, ради ефикасније заштите од Византије. Тада, у 12. веку, што је такође наглашено, Јеленин брат Белош Вукановић је два пута био бан Хрватске. „Отац хрватске геополитике“ чак и не разматра Порфиригенита или Ајнхарда тамо где то не одговара хрватском виђењу средњовековних „склавинија“. Без референци разглаба о „Белој“ и „Црвеној Хрватској“, а логику по којој је и Босна насељена хрватским племеном већ током досељења, поткрепљује тада савременим статистичким изворима у Славонији и Далмацији, у времену када су Шокци и Буњевци углавном кроатизовани: „То су неоспорно хрватске земље, јер још данас чине Хрвати у Хрватској и Славонији 62,5%, а Срби 24,6%, а у Далмацији чак Хрвати 82,5%, а Срби 16,3% према попису од године 1910.“¹⁸⁷² Пилар је ипак морао да прихвати „реалност“ да су Хрвати производ разних „етничких и расних компоненти“, већином саткани од „готско-иранско-словенских елемената“, док су Срби пљачкашко-трговачка „славенско-балканско-романска мешавина“.¹⁸⁷³

Током Првог светског рата Пилар се у једној брошури изнова вратио вероватно најдубљем **геопсихолошком комплексу** хрватских националиста, који и данас испливава буђен **„осећањем узаности“** Хрватске, њеним обликом који је **„као кифла, неприродан и неодржив“**, како подсећа **Јуре Кришто** на научном скупу у Великом Трговишту 2008. године.¹⁸⁷⁴ Иво Пилар је закључио да Хрватска и хрватски народ, због узаности територије и мале дубине, „нема будућности“, односно да се „елементарни услови живота“ могући

¹⁸⁶⁹ L. v. Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Manz Verlag, Wien, 1918, стр. 119. (Кандидат део текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁸⁷⁰ Исто, стр. 151.

¹⁸⁷¹ Исто, стр. 30.

¹⁸⁷² Исто, стр. 151.

¹⁸⁷³ Исто, стр. 345. (Кандидат део текста објавио у: Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као „Власи“, *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106).

¹⁸⁷⁴ Јуре Кришто, „Bosna i Hercegovina i Tuđmanovo geopolitičko osmišljavanje Hrvatske“, *Dani dr. Franje Tuđmana: Hrvati kroz stoljeća*, Zbornik radova, Stručno-znanstveni skup, Veliko Trgovišće, 16. svibnja 2008, Godište I., Veliko Trgovišće, 2008, стр. 91.

само с поседовањем Босне и Херцеговине.¹⁸⁷⁵ Његове оцене, утемељене на Старчевићевом „хрватском повијесном праву“, додатно су избистриле будуће „хрватске стратешке циљеве“. Хрватска, Славонија и Далмација за њега су чиниле тек „љуску“, а Босна и Херцеговина право „језгро Хрватске“.¹⁸⁷⁶

Мегаломанске тежње које су укључивале границу на Дрини, потврђује и етнографска карта из 1934. године, објављена у Дубровнику, коју је израдио **Никола Звонимир Бјеловучић**. Унутар етнографских граница Хрвата померио је целу Босну и Херцеговину и готово читаву црногорску обалу, Срем, Бачку, делове савремене Мађарске, и друге ободне крајеве савремене Хрватске.¹⁸⁷⁷

5.1.3. Етнички идентитети у југословенској краљевини: статистика

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца на дан уједињења 1918. године имала је **11.694.059** становника¹⁸⁷⁸ и простирала се на површини од **248.666 км²** (према извору из 1929. године површина је износила **247.542 км²**).¹⁸⁷⁹ Заузимала је централни део Балканског полуострва, пружајући се од јужних обронака Алпа до Јадранског мора и близу обала Егејског мора преко Македоније. Због свог географског положаја, представљала је природни мост између Европе и Азије, повезујући средњоевропски, малоазијски и блискоисточни простор, отварајући се Јадраном према Медитерану и остварујући везу с Црним морем преко Дунава. Овакав подунавски, централноевропски, медитерански и балкански смештај, саобраћајно повољан и богат различитим природним богатствима и сировинама, али стога и онеспокојавајући, претворио ју је у земљу „**укрштања стратешких интереса великих сила**“.¹⁸⁸⁰

Религијски састав становништва младе Краљевине био је разнолик. **Православци** су чинили **5.593.057** становника, **римокатолици 4.708.657**; **гркокатолици 40.338**; **евангелисти 229.517**; **муслимани 1.345.271**; **јудаисти („израелићани“) 64.746** и **остали 1.944**.¹⁸⁸¹ На основу ових података тешко је реконструисати тачан број Срба, Хрвата, Словенаца и других народа у заједничкој држави 1918. године, али било је истраживача који су предложили неке своје бројке, представљене у наставку дисертације. **Иво Банац**, хрватски историчар, понудио је следеће апсолутне и релативне бројеве: **Срби – 4.655.851 (38,83%)**; **Хрвати – 2.856.551 (23,77%)**; **Словенци – 1.024.761 (8,53%)**; **Босански Муслимани – 727.650 (6,05%)**; **Македонци или Бугари – 585.558 (4,87%)**; **Остали словенски житељи – 174.466 (1,45%)**; **Немци – 513.472 (4,27%)**; **Мађари – 472.409 (3,93%)**; **Албанци – 441.740 (3,68%)**; **Румуни, Власи и Цинцари – 229.398**

¹⁸⁷⁵ Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска/Архив Србије, Нови Сад/Београд, 1998, стр. 51.

¹⁸⁷⁶ Исто.

¹⁸⁷⁷ Исто, стр. 51-52.

¹⁸⁷⁸ *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1931*, Књига III, Општа државна статистика, Београд, 1934, стр. 57.

¹⁸⁷⁹ *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1929*, Књига I, Општа државна статистика, Београд, 1932, стр. 22.

¹⁸⁸⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 31.

¹⁸⁸¹ *Краљевина Југославија – Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1921. године*, Општа државна статистика, Сарајево, 1932, стр. 2.

(1,91%); Турци - 168.404 (1,40%); Јевреји - 64.159 (0,53%); Италијани - 12.825 (0,11%); Остали - 80.079 (0,67%); Укупно - 12.017.323 (100,0%).¹⁸⁸²

Тринаест година касније, 31. јануара 1921. године, на простору Хрватске, Славоније, Међумурја, острва Крка с општином Кастав, било је 2.739.888 становника, од чега 658.769 православних, 1.992.519 римо-католика, 16.226 грко-католика, 47.990 евангелика, 2.537 муслимана, 20.562 Израелићана, 1.096 других, 189 без конфесије и непознато.¹⁸⁸³ У Далмацији - било је укупно 620.432 становника, од чега 106.132 православних, 513.268 католика, а грко-католика 37.000.¹⁸⁸⁴ Верски састав становништва на подручју Босне и Херцеговине био је следећи: од укупно 1.890.440 житеља, било је 829.360 православних, 444.309 римо-католика, 588.173 муслимана, 12.031 Израелићана, грко-католика 9.308.¹⁸⁸⁵

Анализа статистичких података из истог времена показује да је на простору Србије живело 4.133.478 становника: православних 3.351.574; римокатолика 37.720; гркокатолика 1.025; евангелика 2.749; муслимана 728.476; израелићана 11.814; других 21 и 99 без верског и непознатог опредељења.¹⁸⁸⁶ Није могуће израчунати колико је Хрвата било међу католицима, сем можда на основу изјашњавања по питању матерњег језика.

Краљевина Југославија (преименована 3. октобра 1929. године) административно је била подељена на нове управне јединице - **бановине**. Пошто границе бановина нису биле омеђене по етничком или верском принципу, није могуће сасвим прецизно одредити колико је било Срба, а колико Хрвата, мада аутори нуде разне бројеве.

Према попису становништва од **31. марта 1931.** године, у Краљевини Југославији било је **13.934.038** становника, од чега је, према вероисповести, било у: **Дравској бановини** - православаца 0,59%, римокатолика 96,76%; **Дринској бановини** - православаца 64,70%, римокатолика 11,05%, муслимана 23,23%; **Дунавској бановини** - православаца 58,36%, римокатолика 32,45%; **Моравској бановини** - православаца 95,05%, римокатолика 0,77%, муслимана 4,10%; **Приморској бановини** - православаца 15,35%, римокатолика 76,80%, муслимана 7,69%; **Савској бановини** - православаца 19,12%, римокатолика 78,49%; **Вардарској бановини** - 66,45%, римокатолика 1,17%, муслимана 31,72%; **Врбавској бановини** - православаца 57,89%, римокатолика 16,66%, муслимана 24,13%; **Зетској бановини** - православаца 55,81%, римокатолика 9,96%, муслимана 34,11%. **Укупно**, у читавој Југославији било је 1931. године: православаца **48,70%**, римокатолика **37,45%**, муслимана **11,20%**, евангелиста **1,26%**, Јевреја **0,49%** итд.¹⁸⁸⁷

Предратна статистика показује и **неравномерност** броја становника одређене бановине према срезовима. Било је срезова с преко 100.000 становника, али и оних који нису достизали број од 20.000. Управа града Београда имала је 288.938 становника (православних 209.449, римокатолика 56.776, евангелиста 7.355, осталих хришћана 2.041, муслимана 3.821, израелићана 8.936 и 520 лица непознате вероисповести).¹⁸⁸⁸ У односу на

¹⁸⁸² Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984, стр. 64.

¹⁸⁸³ *Краљевина Југославија - Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1921. године*, Општа државна статистика, Сарајево, 1932, стр. 2.

¹⁸⁸⁴ Исто.

¹⁸⁸⁵ Исто.

¹⁸⁸⁶ Исто.

¹⁸⁸⁷ *Краљевина Југославија - Статистички годишњак 1931*, Књига III, Општа државна статистика, Београд, 1934, стр. 50-51.

¹⁸⁸⁸ *Краљевина Југославија - Статистички годишњак 1940*, Књига X, Државна статистика, Београд, 1941, стр. 80.

Загреб, примећује се **већа религијско-национална хетерогеност**, што ће и касније остати етнографска карактеристика престонице.

Према статистичком годишњаку Краљевине Југославије објављеном **1941. године**, становништво се од 1918. до 1940. године повећавало природним прираштајем, који по годинама изгледа овако: на дан 31. децембра 1918. године број становника је износио 11.701.303; 1919. године – 11.787.983; 1920. године – 11.969.948; 1921. године – 12.168.801; 1922. године – 12.350.607; 1923. године – 12.536.223; 1924. године – 12.725.071; 1925. године – 12.925.632; 1926. године – 13.142.101; 1927. године – 13.324.411; 1928. године – 13.490.597; 1929. године – 13.655.040; 1930. године – 13.879.808; 1931. године – 14.080.937; 1932. године – 14.271.000; 1933. године – 14.468.000; 1934. године – 14.660.000; 1935. године – 14.868.000; 1936. године – 15.073. 000; 1937. године – 15.280.000; 1938. године – 15.490.000; 1939. године – 15.703.000; на дан 31. децембар 1940. године – 15.919.000.¹⁸⁸⁹

Светлана Радовановић сматра да је **реконструкција распрострањености и броја Срба, Хрвата и муслимана југословенског порекла, донекле могућа** на основу **опредељења у вези вероисповести и матерњег језика**, „под условом да се православци српско-хрватског језика идентификују са Србима, а католици српско-хрватског језика са Хрватима, док се муслимани, у складу с датом методологијом, могу сврстати једино у Југословене.“¹⁸⁹⁰

Уз пуно уважавање црногорске државне традиције, до 1918. године није било могуће довести у питање „српство Црногораца“, како у говорима и прокламацијама тадашњих црногорских државних власти, пре свега краља Николе, тако и од других народних главара, све до победе комуниста у Другом светском рату. Црногорски краљ Никола I је и у прокламацији „Мом драгом народу“, објављеној „на Госпођин-дан 1910. године“ на Цетињу, нагласио да је Црна Гора „дала Српству прву моћну и признату Краљевину“, коју он сада обнавља.¹⁸⁹¹

Након што се прогласио наследним краљем, у појединој црногорској штампи добиће епитет и „презаслужног Великог Србина“.¹⁸⁹² Македонски Словени столећима су били на попршту политичких, културних, економских и религијских аспирација Бугара, Срба и Грка. Борба за афирмацију сопствене националне индивидуалности отпочела је првих деценија 19. века, да би 1860-их година изашли први школски уџбеници на македонском народном језику, као показатељ да је започео процес формирања националне свести Северних Македонаца.

Хрватство Шокаца и Буњеваца у периоду Краљевине почео је да пропагира хрватски историчар чешког порекла **Јарослав Шидак**. У својим радовима, без озбиљнијих извора којима би потврдио своју тезу, дошао је до закључка да је Бачка крајњи североисточни руб хрватског етничког простора. Крајем тридесетих година 20. века пропагирање хрватства Буњеваца бива све снажније на простору Војводине. На пример, буњевачки књижевник и публициста **Петар Пекић**, премда вођен идеологијом интегралног југословенства („*Ми смо дакле сви један народ, синови мајке Југовића...*“¹⁸⁹³), више је прилазио хрватству, што се

¹⁸⁸⁹ Краљевина Југославија - Статистички годишњак 1931, Књига III, Општа државна статистика, Београд, 1934, стр. 57; Краљевина Југославија - Статистички годишњак 1940, Књига X, Државна статистика, Београд, 1941, стр. 84.

¹⁸⁹⁰ Светлана Радовановић, „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства“, *Демографија*, Географски факултет Универзитета у Београду, Књ. IV, 2007, стр. 132.

¹⁸⁹¹ Никола I Петровић Његош, *Политички списи*, Обод, Цетиње, 1989, стр. 387.

¹⁸⁹² N. N., „Нова српска краљевина“, *Бока*, Велики илустровани календар за годину 1911, Ур. и изд. Дионисије Миковић, Бокешка штампарија, Котор, 1910, стр. 23.

¹⁸⁹³ Petar Pečić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Štamparija „Grafika“, Subotica, 1939, стр. 178.

нарочито види из његових запажања о сеобама „Хрвата-Буњеваца“ у Панонску низију.¹⁸⁹⁴ Истовремено, Пекић се сматра и једним од зачетника стварања такозваног „војвођанског идентитета“.

Табела 24 – Становништво Краљевине СХС по матерњем језику 1921. године

	Укупно	Српски или хрватски или словеначки	Остали словенски језици	Немачки	Мађарски	Румунски и цинцарски	Арнаутски	Остали језици
Краљевина СХС	12.017.323	9.971.645	174.466	513.472	472.409	229.398	441.740	214.193
%	100,0	83,0	1,4	4,3	3,9	1,9	3,7	1,8
Србија укупно	4.129.638	3.359.174	6.353	5.286	2.165	151.829	422.489	182.360
%	100,0	81,3	0,2	0,1	0,1	3,7	10,2	4,4
Северна Србија	2.655.078	2.478.880	5.589	5.110	2.056	142.773	3.552	17.118
%	100,0	93,4	0,2	0,2	0,1	5,4	0,1	0,6
Јужна Србија	1.474.560	880.249	746	176	109	9.056	418.937	165.242
%	100,0	59,7	0,1	0,0	0,0	0,6	28,4	11,2
Црна Гора	199.857	182.743	87	29	13	6	16.826	153
%	100,0	91,4	0,0	0,0	0,0	0,0	8,4	0,1
Босна и Херцеговина	1.889.929	1.830.855	27.857	16.461	2.638	1.333	623	10.144
%	100,0	96,9	1,5	0,9	0,1	0,1	0,0	0,5
Далмација	621.429	613.648	1.036	1.056	71	100	185	5.333
%	100,0	98,7	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,9
Хрватска, Славонија, Крк, Кастав	2.739.593	2.467.276	67.051	122.836	70.555	1.992	660	9.223
%	100,0	90,1	2,4	4,5	2,6	0,1	0,0	0,3
Словенија с Прекомурјем	1.056.464	995.876	4.196	39.631	14.897	39	126	1.699
%	100,0	94,3	0,4	3,8	1,4	0,0	0,0	0,2
Банат, Бачка и Барања	1.380.413	522.073	67.886	328.173	382.070	74.099	831	5.281
%	100,0	37,8	4,9	23,8	27,7	5,4	0,1	0,4

Извор: Светлана Радовановић, „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства“, *Демографија*, Географски факултет Универзитета у Београду, Књ. IV, 2007, стр. 135.

Испрва су буњевачку засебност у односу на Србе, без обзира на аустријске пописе у којима су препознати као католички Срби, деценијама полако развијали сомборски

¹⁸⁹⁴ Исто, стр. 23.

фрањевци – **Гргур Пешталић** и **Иван Антуновић**. Наследио их је **Мијо Мандић**, покретач листа „Невен“, католички свештеници **Пајо Кујунџић** и **Блашко Рајић** те политичар **Стипан Војнић-Тунић**, који су се постепено приближавали хрватству. Посебна заслуга за промицање хрватског имена међу Буњевцима припада „оцу буњевачког покрета“, суботичком књижевнику **Амброзију Шарчевићу**. Када су дошли мајски избори 1935. године, дугогодишњи напори католичких прелата и великохрватске пропаганде из Загреба били су готово окончани. Од Буњеваца се тражило да своје „часно и поштено име“ задрже у срцу, али да хрватско прихвате „као народносно име“. Истовремено су и државни органи несвесно потпомагали кроатизацију, сматрајући да је од „словенског хрватства“ опаснија „мађарска национална линија“. Идентична методологија хрваћења католичких Словена примењена је и над **Крашованима** у Румунији, који су се тамо доселили у 15. веку из југоисточне Србије и Босне, а говорно припадају косовско-ресавском наречју, уз примесе тимочко-шопског изговора.¹⁸⁹⁵

5.2. Српско-хрватски политички сукоби у југословенској монархији: кулминација несношљивости и спољнополитички притисци

5.2.1. „Супериорност динараца“, питање српске хегемоније и југославизација Срба

Два примарна политичка питања која су оптерећивала српско-хрватске односе у Краљевини била су **национално** и **уставно**, тј. радило се о опречним погледима на национално и државноправно уређење земље.¹⁸⁹⁶ На јединственом државном подручју започињали су заједнички живот народи који су се до тада развијали унутар **различитих државних система и институција**. Наиме, уставни поредак Србије од 1889. до 1893. године ограничио је краљеву власт у корист Народне скупштине, што је довело до **развоја парламентаризма**, како је приметио Бранко Петрановић. Након убиства Александра Обреновића, Србија је имала ограничену краљеву власт, слободу штампе и скупштинску опозицију, што је представљало јединствену појаву у југословенским земљама.¹⁸⁹⁷

Разнородност српског и хрватског националног и политичког духа, анализирао је у „Карактерологији Југословена“ **Владимир Дворниковић**, истичући да **хрватском формализму насупрот стоји српски реализам**. Срби нису могли мирно да преговарају с Турцима „који језик пергамента“ нису разумели, већ се комуникација сводила на силу оружја, „пушком и ханџаром“. Разлог што је национални и политички дух Срба и Хрвата хетероген условљен је „историским условима свог постанка“, а у тој разлици, „давно пре буђења модерног национализма, крије се дубљи узрок целог па и данашњег, српско-хрватског политичког антагонизма“, приметио је Дворниковић. Недостатак формалног смисла у Срба, оно је што „раздражује хрватски формалистички дух“. Дворниковић наглашава да су Хрвати остали у политици правници, народ нагодбе, споразума, „вечити тужиоци и парничари“. Тако су се 1527. Хрвати позивали на 1102, 1712. на 1527, 1848. на 1712, а у Југославији, „коју су сами хтели“, они траже 1939. враћање на 1918, истицао је

¹⁸⁹⁵ Никола Жутић, „'Срби сви и свуда' – 'Хрватске земље без Хрвата'“, *Историја 20. века*, 1/2006, Институт за савремену историју, Београд, 2006, стр. 47-48.

¹⁸⁹⁶ Момчило Диклић, *Европска унија и српско-хрватски односи*, Институт за европске студије, Београд, 2010, стр. 9.

¹⁸⁹⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 36.

чувени југословенски етнопсихолог. Хрватска правашко-правничка политика, попут правника који тражи „ревизију процеса или уговора“, тежила је да „обрне историски ток“, тражећи спас у „враћању на старије историске датуме“. Дворниковић у „правашима“ и „праваштву“, у којима је изражен одређени психолошки тип тог политизирања, види разлику у политичкој осетљивости, тактици и самом темпераменту у односу на Србе.¹⁸⁹⁸

Оно што је Дворниковић, као Хрват и југословенски интегралиста, рекао о Србима и Хрватима, подударно је наведеној **Цвијићевој** теорији о „**супериорности динараца**“. **Динко Томашић** имао је, као што је такође истицано, мање позитивне погледе на динарски подрасни тип. Писао је да су многи покушали искористити Цвијићеву теорију у политичке сврхе у Краљевини Југославији. Била им је потребна као **оправдање централистичког уређења државе и хегемоније једног дела јужних Словена над осталима**; јер „ако је Динарски тип заиста супериоран, онда том типу припада и културно и политичко водство на Балкану“.¹⁸⁹⁹ Томашић је алудирао на Србе, мада је и њему било јасно да Цвијић у „динарски тип“ једнако убраја и Милоша Обреновића, Фрању Рачкога и Франца Прешерна.¹⁹⁰⁰

Једна од важних окосница српско-хрватских спорова којом се аутори баве и данас, односи се на питање да ли је заиста постојала хегемонија Срба у Краљевини, која се може назвати и „**хегемонијом динарског типа**“. Јавила се и теза да је „српску хегемонију“ предводила „варошка господа цинцарског порекла“, која је дошла у Србију „као у обећану земљу“.¹⁹⁰¹

Последице Првог светског рата осетиле су се пре свега у српском националном покрету, који се прилично исцрпео у стварању заједничке државе, прешавши у **период дефанзивности**. Разлог томе био је губитак „**биолошке основе српског народа**“, тј. према неким изворима и до **43%** укупног становништва из раздобља пре Балканских ратова.¹⁹⁰² Према службеној процени владе Краљевине СХС, људски губици Србије у Првом светском рату износили су чак **1.247.435**. Службену процену краљевска влада је презентовала на Конференцији мира у Паризу почетком 1919. године. Од наведеног укупног броја губитака, **402.435** чинили су **војни губици**, а **845.000** **цивилни**. Потом, било је **264.000** **инвалида**, од чега војних 114.000, а цивилних 150.000. Према **Мемоару Владе Краљевине СХС** спремљеном за Конференцију мира у Паризу, **војни губици** Србије у Првом светском рату износили су **369.620** војника, односно, мањи су за 32.815 од претходно представљених. Процену ратних губитака Србије изложиле су и окупационе **аустроугарске власти**, које су 10. јула 1916. године извршиле попис становништва на окупираној територији. Пописом је обухваћено девет округа из 1912. године (београдски, чачански, крагујевачки, крушевачки, милановачки, шабачки, смедеревски, ужички и ваљевски) и три округа ослобођена после рата с Турцима 1912. године (митровачки, новопазарски и пријепољски). Поређењем података с претходног пописа из 1910. године (1.568.048 становника) и нових података (1.218.027 становника) за првих девет округа, утврђен је пад од **350.021** становника, од чега мушких 309.911 и женских 40.110. Ова разлика представља **22,3%** броја становника у 1910. години. Мањак становника у остала

¹⁸⁹⁸ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд / Ниш, 1990, стр. 873.

¹⁸⁹⁹ Dinko Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, Hrvatska književna naklada neovisnih književnika, Zagreb, 1938, стр. 180.

¹⁹⁰⁰ Исто, стр. 19.

¹⁹⁰¹ „Како србијански сељак мисли“, Архив Југославије, Фонд 74: Краљев Двор 1918-1945 (1908-1948), Ф-10, Ј-18-19, Слободни дом, главне новине Хрватске републиканске сељачке странке, У Загребу, У сриједу дне 5. студенога 1924, бр. 45, стр. 3.

¹⁹⁰² Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић: биографија*, Институт за савремену историју, Београд, 2004, стр. 49.

три округа износио је **56.688**. Према овој процени, укупан дефицит становништва Србије у Првом светском рату до 10. јуна 1916. године, на делу територије окупираном од стране Аустроугарске, износио је **406.709**. Реч је о губицима 1/3 територије Србије (према границама из 1914. године), док су се преостале 2/3 Србије налазиле под окупацијом бугарских власти.¹⁹⁰³

Тачан број страдалих **Хрвата** у Првом светском рату је тешко утврдити, како због тадашње недовољне заинтересованости за таквим истраживањима, тако и због вишенационалног састава војних јединица у које су мобилисани припадници хрватске националности. Сматра се да је међу 1.000.000 мушкараца с подручја Краљевине Хрватске и Славоније, Истре, Далмације и Босне и Херцеговине, било **496.000** „етничких Хрвата“. Од наведеног броја, с ратишта се никада није вратило око **180.000** мобилисаних, а највећи број страдао је на Источном фронту. Хрватски аутори наводе да се „скоро на сваком сеоском или градском гробљу у Галицији, Буковини и на Закарпатју“ налазе покопани хрватски војници који су „погинули или умрли од смрзавања, рањавања или болести“.¹⁹⁰⁴ Не наводи се да је међу палим „хрватским војницима“, свакако био и приличан број „пречанских“ Срба. Према другом хрватском историчару, **Иви Голдштајну**, страдало је од 1914. до 1918. године **137.000** војника из Хрватске, а око **109.000**, углавном цивила, умрло је од разних епидемија и глади. Укупни губици Хрватске, како наводи овај аутор, износе у Првом светском рату око **299.000** хрватских грађана различитих националности.¹⁹⁰⁵

Иако је врло тешко утврдити тачан број страдалог становништва на просторима бивше Југославије, примећује се да је био изузетно висок, нарочито међу Србима. Стога је Србија била принуђена да мења своју **историјску стратегију**. Показало се врло скоро да је процес уједињења био далеко бржи од сазревања и дубљег прихватања југословенске идеје, што је већ унапред стварало **претпоставке будућих сукоба**.¹⁹⁰⁶

Срби (и Црногорци, који су тада још увек били део српског националног корпуса) изборили су се за независне државе у 19. веку, док су Хрвати и Словенци национално сазревали, тежећи самосталним државама. Тако се заједничка краљевина од првог дана ухватила у коштац са **шест горућих унутрашњих проблема**:

1. **последицама ратних разарања;**
2. **великим људским губицима;**
3. **дезорганизованом саобраћајном мрежом;**
4. **недовољном повезаношћу свих делова државе;**
5. **потребом прилагођавања различитим културама на којима су почивали њени саставни делови;**
6. **супротним погледима разнородних политичких снага на унутрашње уређење.**¹⁹⁰⁷

¹⁹⁰³ Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007, стр. 88-90.

¹⁹⁰⁴ Boris Graljuk, „Bojišnice i grobišta hrvatskih vojnika na karpatskom ratištu u Prvom svjetskom ratu“, *Riječi: Časopis za književnost, kulturu i znanost*, Ogranak Matice hrvatske, Sisak, 1-3, 2013, стр. 25.

¹⁹⁰⁵ Filip Đukić, Marko Pavelić, Silvijo Šaur, „Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Filozofski fakultet u Osijeku, Vol. 7, No. 7, Osijek, 2015, стр. 85-86.

¹⁹⁰⁶ Коста Николић, „Српски 20. век – век 'изгубљене историје'“, *Историја 20. века*, 2/2008, Институт за савремену историју, Београд, 2008, стр. 476.

¹⁹⁰⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 36.

Потешкоће су, пре свих, почели да користе хрватски националисти, показујући потребу за **оспорувањем пресудне улоге Србије у процесу југословенског уједињења**. Код Срба се пак, природно, побудио отпор према овом односу, што је допринело ширењу уверења о потискивању њихове **„мученичке историје“**. На површину је испливала чињеница, коју су ретки приметили: народи који су се нашли у заједничкој држави ипак нису довољно добро познавали једни друге. Јужни Словени провели су векове под туђинском доминацијом, борећи се с мање или више успеха да очувају своје посебности. Политички и економски подређени моћнијим европским народима и њиховој властели, увек су се налазили на периферијама великих царстава, где су због страних интереса дељени и супротстављани. Срби и Црногорци живели су у раније стеченим независним државама, али су били привредно и културно неразвијени, настојећи да се одрже, територијално прошире и у тежњама да апсолутизам својих вођа (световних и црквених) замене демократским политичким системом.

Поимање **„троименог народа“**, састављеног од **три блиска етноса и три равноправна језичка варијетета**, преузето је из времена револуције 1848. године, што значи да та врста унитаризма није настала стварањем заједничке краљевине. Радило се о дословној копији југословенског јединства у хабзбуршким законима; о праву на употребу националних језика у револуцији 1848. и непосредно после ње.¹⁹⁰⁸ Већина суседа нове државе постали су јој непријатељи, сматрајући и 1934. године да је 61% југословенске територије под српском окупацијом (делови Мађарске, Аустрије, Бугарске и Италије), а Југославије је постепено губила и неке савезнике који су је помагали њен настанак (на пример, Француска после 1925. губи интерес за њу).

Велики проблем који је у читавој агонији уједињења још више ослабио српску националну позицију, био је **„југославизам“**, опуштајућа идеологија која је захватила и изнурену српску војску и државно чиновништво. Многи српски политичари исто тако су се поистоветили с новом државом и новим националним идентитетом. Нешто слично, с још више заноса, задесиће српско друштво и у другој, социјалистичкој Југославији, пошто је народ претрпео поновни погром и биолошки изнурен **„сакрио се“ у Југославији**.

Истина, југословенство Срба у Краљевини било је под великим утицајем традиционалних српских вредности, а већина Срба прихватила је нову државу јер је у њој видела **српску државну творевину**, са српском монархијом на челу и оно што је можда и најбитније – видели су земљу у којој су Срби коначно уједињени, чиме је окончана **вишевековна мисија ослобођења**. Готово у потпуности су испуњена **„два српска завета“** која су ушла у српску митологију, бодрећи дух Срба у борбама за слободу и обнову државности: **„Косовски“** и **„Душанов“**. Вишестолетна стремљења спроведена су у дело: испуњен је мит о обнови древног великог и изгубљеног царства, које ће се једнога дана борбом вратити и који је држао вековима расејане Србе на окупу, од Македоније до Пеште и Беча. Срби су углавном сматрали да је **„велико дело уједињења“** заувек окончано и да сви **„братски народи“** такође осећају срећу и сигурност у новој и слободној држави.

Међутим, оно што је Србима наликовало на **„коначно решење“** (не само свог националног питања), на другој страни нити издалека није дочекано истим усхићењем. Процес југословенског уједињења увелико је каснио. Читава друга половина 19. века прошла је у српско-хрватским трвењима, док је сарадња била присутна само на папиру и под условом да су обе стране задовољиле националне апетите. Све малобројнији католички Срби увелико су већ били захваћени процесом кроатизације уз подршку Свете

¹⁹⁰⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Просвета, Београд, 1989, стр. 832-833.

столице и аустријског политичког естаблишмента. Старчевићева митоманија, потпомогнута митологемима скованим у Загребу од стране романтичарски расположених хрватских историчара, изнедрила је генерације млађе хрватске интелигенције, која свој национални интерес види у даљем ширењу на исток и стварању **алтернативе српској државној творевини** – независну „**Велику Хрватску**“. Срби, ако су већ од других народа и препознати као „југословенски Пијемонт“, градитељи јединствене јужнословенске државе и младе „југословенске нације“, нису после Првог светског рата имали довољно снаге да ту мисију испуне у потпуности. Већина Хрвата у новој краљевини не проналази своју националну задовољштину, не осећа се слободно, тако да су све важније политичке групе готово на рођењу заједнице почеле да захтевају или аутономију или независност. Из наведених разлога, хрватски историчари, како некада, тако и данас, углавном замерају да је Југославија носила „**српски печат**“.¹⁹⁰⁹ Намеће се логично питање: чији печат је након Првог светског рата, из којег је Србија изашла као победник, могла да носи?

Страни аутори углавном су преузели сличне, неубедљиве ставове, у погледу односа националних моћи у Краљевини, наводећи различите „показатеље великосрпске хегемоније“, који се углавном свode на два главна: **1) Београд, главни град Краљевине Србије, постао је и главним градом нове државе; 2) Срби су заузели доминантне политичке и војне позиције у новој држави.**¹⁹¹⁰ Односно, преузимају се некритички „хрватске јадиковке“ о „неправдама у војсци“, без освртања на чињеницу да су хрватски војници учествовали у погромима против Срба у Првом светском рату. Многи и данас уважавају промишљања **Рудолфа Хорвата**, који у књизи „Хрватска на мучилишту“, издату у Независној Држави Хрватској 1942. године, пише да је Хрватима 1938. године припадало „једва 10 постотака свих часника“, премда су чинили трећину становништва Краљевине. Он наводи податак да су од 165 активних генерала само двојица били Хрвати и двојица Словенци, а сви остали „сами Срби“.¹⁹¹¹

Испуњење српског победоносног мита етикетиран је као „**митоманија**“, а не као остварена вековна тежња ослобођења од страних завојевача. Тај „митомански“ пејоратив ће се најчешће провлачити кроз антисрпске, али и домаће неолибералне, левичарске, анархистичке и друге медије, особито након пропасти социјалистичке Југославије, када ће Срби бити медијски сатанизовани.

Краљевина Југославија, по свом облику владавине и унутрашњем уређењу, највише је подсећала на Краљевину Србију, што јој је давало „**српски карактер**“. Ово је могло бити неприхватљиво за народе који су живели у различитим друштвеним системима и под утицајем западне културе. Међутим, неки аутори оспоравају ова стајалишта, сматрајући их **артефактима комунистичке историографије** која је фаворизовала Хрвате у име народног јединства. Корени „**комунистичке србофобије**“ бележе се у архивској грађи још почетком 1920-их, када се под утицајем совјетских комуниста, непомирљивих противника династије Карађорђевића и југословенски комунисти окрећу против режима у Београду, називајући га подругљиво „**србијанским ослободитељима**“¹⁹¹², уз редовно истицање „**хегемоније Српства**“¹⁹¹³.

¹⁹⁰⁹ Исто, стр. 477.

¹⁹¹⁰ Janusz Bugajski, *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations and Parties*, The Center for Strategic and International Studies, Routledge, Armonk, New York, 1995, стр. 134.

¹⁹¹¹ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942, стр. 592.

¹⁹¹² Лични фонд Моша Пијаде, Архив Југославије, 513-3-8, „Борба“, бр. 3, октобар 1923.

¹⁹¹³ Лични фонд Моша Пијаде, Архив Југославије, 513-3-17, „Борба“, бр. 6, јуни 1924.

Очигледно је да су Срби следили принцип **етничког унитаризма** („троимени народ“), који је одражавао тежње српске елите за успостављањем једне државе с једним народом, **југословенским**, а не искључиво српским. Међутим, чињеница да је српска династија, уз подршку српске војске и политичких лидера, предводила процес уједињења, логично указује на то да је нова држава морала наследити бирократско устројство Краљевине Србије. Ипак, Карађорђевићи су се сматрали „народном династијом“, а „чувари“ народне традиције Јужних Словена већином су били Срби, што потврђују и водећи представници хрватског народног препорода. Активност српске стране у спровођењу „југославизације“ оставила је утисак да у будућности неће бити „српског питања“ на Балкану. Ова заблуда имала је две значајне последице: **ширење хрватског сепаратизма услед наводне опасности од „српског централизма“ и пасиван став Срба према кључним променама у међународним односима.**

Такво понашање било је узроковано и појавом која ће добити значајну улогу: српска политика није била свесна „миленијумског преврата“ који се десио стварањем Југославије. Овај преврат подразумевао је прекорачење граница различитих цивилизација, вера, традиција и менталитета. С друге стране, већина хрватских странака од самог почетка поткопавала је нову државу, не мирећи се с њеним постојањем, или бар не у унитаристичкој форми. Под маском пројугословенских „антицентралиста“, наставили су да инсистирају на **„хрватском државном праву“**, спроводили различите методе опструкције и бојкота и отпремали емисаре у иностранство ради добијања подршке. На тај начин, српска политика уплела се у замку „хрватског питања“, иако је, у суштини, постојало само српско питање.

Срби, као што примећују неки аутори, више се старају о општем, југословенском питању, него о сопственим унутрашњим потребама, то јест о **„властитом духовномcroђавању после векова раздвојеног живљења“** у више држава.¹⁹¹⁴ У новој краљевини Срби неће имати политичку странку која би превладала међу осталима, као што ће Хрвати имати Хрватску сељачку странку. Срби се, у неку руку, користе преимућством у власти, али немају индустрију и капитал посредством којих би могли остварити предност у производњи и трговини, а тиме и богаћењу на рачун других народа. Хрвати су индустријски развијенији и с том позицијом имају јак политички утицај. Стога они нову државу посматрају као **оквир за прилику државноправног обликовања засебне хрватске суверености.**¹⁹¹⁵

Дилеме око карактера националних односа у новој држави разјединиле су српске политичке странке већ првих година Краљевине. Поларизација је имала трајан карактер и за последицу је произвела **недефинисаност српске националне политике.** Југословенску струју, која је због хомогености јединствене државне заједнице негирала српску националну индивидуалност, окупила је **Демократска странка**; српску струју, која је инсистирала на српском националном интересу али у оквиру југословенске државе, организовала је **Радикална странка.** Најслабија је била групација која се залагала за јединствену српску државу.¹⁹¹⁶

Хрвати су у Југославији постигли започели националну мобилизацију и борбу за независност, уз подршку готово свих политичких снага. Уведена је идеја о хрватској

¹⁹¹⁴ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945., Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, стр. XIII-XVII

¹⁹¹⁵ Исто.

¹⁹¹⁶ Бранислав Глигоријевић, „Политичке странке и државно уређење Југославије 1918-1929“, *Војно-историјски гласник*, Институт за стратегијска истраживања, Бр. 3, Београд, 1991, стр. 84.

држави у границама које су, наводно, Хабзбурзи предвидели „југословенско уједињење“. То је допринело рађању доминантне идеје о дуалистичком уређењу Југославије, конфедерацији са Србијом, „**држави унутар државе**“,¹⁹¹⁷ а крајњи циљ била је **независна Хрватска**.¹⁹¹⁸

Стога, ако се сагледају комплетне активности хрватских политичких првака током периода постојања прве југословенске државе, уочава се да су велики труд уложили у **слабљењу Југославије**, покушавајући на тај начин да постигну независност и прошире границе Хрватске. У Загребу су хрватски прваци (неки аутори сматрају да се ради о Стјепану Радићу) одлучили већ **3. фебруара 1919. године** да се упути „Меморандум“ **Вудроу Вилсону** и западним силама „да помогну до остварења и признања Миротворне сељачке неутралне човјечанске републике Хрватске“.¹⁹¹⁹ Пролећа 1922. **Хрватски блок**, којег су подржали и „франковци“, шаље на Међународну конференцију у Ђенови делегате како би интернационализовали „хрватско питање“. Јула 1923. Стјепан Радић бежи из земље, како би у Бечу, Берлину, Паризу и Лондону потакнуо велике силе да се лате решавања „хрватског питања“, да би доласком у Москву укључио своју странку у **Сељачку интернационалу**. По повратку у земљу 1925. године је ухапшен, да би после пуштања из затвора и одрицања од републиканског програма ушао у Пашићеву владу. Након атентата у Скупштини јуна 1928. вођство ХСС-а поново одлучује да „хрватско питање“ представи као међународни проблем, због чега крајем 1928. у иностранство крећу Анте Трумбић, Влатко Мачек, Јурај Крњевић и Анте Павелић. Почињу мисије широм Европе: Паризу, Лондону, Бечу, Прагу, Риму и другим политичким центрима Европе. Званични Београд оштро је реаговао на политичке акције Хрвата, њихове контакте са страним представницима у земљи и иностранству, као и с хрватском антијугословенском емиграцијом. Завођење диктатуре краља Александра само је погоршало српско-хрватске односе и још више усложнило „хрватско питање“ пред међународном заједницом.

Због тога поједини аутори који се баве политичком историјом овог поднебља, изводе закључак да је до политичких турбуленција у међуратној Југославији дошло због **националних, културних и историјских разлика „комбинованих са спољашњим притиском“**, као и да је стабилност земље зависила „**нарочито од српско-хрватских односа**“.¹⁹²⁰

5.2.2. Вишестраначје у Краљевини: српски централизам и хрватски федерализам

Привремено народно представништво, које је функционисало од 1919. до 1920. године, **први је наименовани парламент Краљевине СХС**. Од 296 посланика, Хрватска и Славонија су имале 62, Далмација 12, а Истра 4, док је северна Србија имала 84, а Војводина 24 посланика. Основни задатак Представништва односио се на припрему законских аката

¹⁹¹⁷ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 25.

¹⁹¹⁸ Бранислав Глигоријевић, „Политичке странке и државно уређење Југославије 1918-1929“, *Војно-историјски гласник*, Институт за стратегијска истраживања, Бр. 3, Београд, 1991, стр. 93.

¹⁹¹⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Knjiga 1, Narodna knjiga/Partizanska knjiga/Pobjeda, Beograd/Ljubljana/Titograd, 1982, стр. 27.

¹⁹²⁰ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 64.

за изборе Уставотворне скупштине, уз увођење општег бирачког права за мушкарце. Гласање је било тајно, а на изборима 1920. највише мандата добиле су Демократска и Радикална странка, које су формирале коалициону владу. **Комунистичка партија Југославије** (надаље: КПЈ) и Радићева **Хрватска пучка сељачка странка** (надаље: ХПСС) су такође освојиле значајан број мандата, али су посланици КПЈ избачени из Скупштине након проглашења „Обзнане“, а касније су је напустили и представници Хрватске заједнице, Хрватске пучке странке и Словенске људске странке. Радић и његова странка израдили су документ под називом **„Државно уређење или Устав неутралне сељачке републике Хрватске“** који почиње с описом територија и резултатима избора за Уставотворну скупштину: *„Државни териториј Неутралне сељачке републике Хрватске опсеже свих осам жупанија банске Хрватске (Хрватске-Славоније с Међимурјем)...*“¹⁹²¹

Пре избора за Уставотворну скупштину који су одржани **28. новембра 1920.** године, главне дебате тицале су се питања **централизма-унитаризма**. Позиви на регионалну аутономију и федерализам, који су углавном стизали с хрватске стране (било је и мањих српских странака, попут социјалиста и републиканаца, који су подржавали децентрализацију државе), препознати су као „сепаратистички“. Због тога су крајем 1919. године нове власти притвориле **Стјепана Радића и Хинка Хинковића**, некадашњег члана Југословенског одбора, а забрањене су и неке хрватске публикације. Након договора на линији радикала и демократа, новембарски збори донели су следеће резултате: Народна радикална странка освојила је 284. 375 гласова (91 мандат), Хрватска Пучка Сељачка странка 230.590 (50 мандата), Југословенска демократска странка 319.448 (92 мандата), а КПЈ 198.736 гласова (58 мандата). Радикално-демократска коалиција формирала је и коалициону владу, тако да је централистички устав могао да буде изгласан. Иначе, у светској политици је на основу искуства из Првог светског рата, у посматраном времену преовлађивало мишљење да су централизоване, компактне и етнички хомогене националне државе способније за опстанак од мултинационалних империја.¹⁹²²

Из тог разлога је **1921.** године нови **Видовдански устав**, заснован на старом српском уставу, уредио нову државу као **централизовану монархију**, подељену на 33 административне области, под управом политичког центра у Београду. Победу централиста обезбедили су гласови Југословенске муслиманске организације и бојкот Хрватске сељачке странке: 223 посланика гласала су за устав, 35 је било против, а 161 посланик није гласао.¹⁹²³ Уставом краљ није био обавезан да именује министре из редова Народне скупштине или да поштује вољу скупштинске већине. Ова решења су довела до слабљења парламентаризма и институција, што је резултирало у томе да се период од оснивања до краљеве диктатуре 1929. године сматра у хрватској и југословенској социјалистичкој историографији привидним или **„псеудопарламентаризмом“**.¹⁹²⁴

Хрватска сељачка странка је потом прокламовала **„неутралну сељачку републику Хрватску“**, чије међе су се поклапале с границама тзв. Банске Хрватске (Хрватске и Славоније с Међимурјем). Ни данас истраживачи ових догађаја нису сигурни да ли је Стјепан Радић замислио ту творевину као независну или пак конфедералну јединицу

¹⁹²¹ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 28.

¹⁹²² Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 72.

¹⁹²³ Исто.

¹⁹²⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 132.

унутар Југославије.¹⁹²⁵ Као што каже **Филип Лонгворт** (Philip Longworth), демократија у Краљевини била је од њеног почетка угрожена „**бескомпромисношћу Хрватске сељачке странке**“.¹⁹²⁶

Партије у Хрватској од 1918. до 1929. године имале су двојако обележје: неке су биле хрватске националне странке са седиштем у Хрватској, док су друге биле општејугословенске, које су оснивале организације у Хрватској како би обухватиле цело државно подручје. Југословенско државно вођство страховало је у таквом унутрашњем, српско-хрватском дискурсу, од могуће лакше **спољне агресије** – аустријског, мађарског, италијанског или бугарског војног напада у будућности. Била је присутна бојазан од могуће „освете за пораз“ у Првом светском рату и покушаја да се врате територије које су те државе поседовале у Аустроугарској монархији, Бугарска пре пораза. Стога је већ **14. августа 1920.** године основана **Мала Антанта**, војни савез између Краљевине СХС и Чехословачке.¹⁹²⁷ Слабљење овог пакта почело је с новим председником владе **Миланом Стојадиновићем**, а распад је уследио **1938.** године, након што је важна чланица овог пакта, Чехословачка, подељена **Минхенским споразумом**, односно присиљена је да Судете уступи Немачкој.

Повлачењем Русије с међународне сцене после **Октобарске револуције** и уласком Сједињених Америчких Држава у рат, јавио се огроман проблем за српску политичку елиту и амбицију да се прошире границе Србије. Срби су изгубили моћног савезника који је био сумњичав према југословенском уједињењу, а амерички председник **Вудро Вилсон**, као што је речено, залагао се за право малих нација на самоопредељење.

Хрватске вође заирале су од „југославизације“, мада и данас њихови историчари истичу да је „југословенска идеја“ рођена у Хрватској, као и да је „илирски покрет“ или пак Штросмајеров рад, имао истински „југословенски карактер“. Наравно, било је Хрвата, утицајних интелектуалаца, који су гајили искрена југословенска осећања, наслеђена још из времена Аустроугарске и показивали одлучност у стварању југословенске нације. Познато је њихово значајно присуство у **Организацији југословенских националиста (ОРЈУНА)**, која се залагала за идеју унитаризма и стварања нове и јединствене југословенске нације. ОРЈУНА је основана **25. јануара 1921. у Сплиту** под именом **Југословенска напредна националистичка омладина**, а укинута по увођењу **Шестојануарске диктатуре** па су неки њени бивши чланови ступили у **Јадранску стражу** и **Југословенску акцију**. „Орјунаши“ су током 1920-их на улицама водили сукобе са свим антијугословенски и антимонархистички организацијама и покретима: комунистима, припадницима **Српске националистичке омладине** (надаље: СРНАО), **Хрватске националне организације** (надаље: ХАНАО), а нападали су и скупове Хрватске сељачке странке и радикала у Војводини.¹⁹²⁸ Најснажнију подршку југословенски национализам имао је у **Далмацији** и **Словенији**, односно крајевима који су се сматрали најугроженијим од италијанског иредентизма. Орјунаши су се позивали на идеолошко наслеђе **Националистичке омладине**, а међу истакнутим вођама било је бројних Хрвата, попут **Ника Бартуловића**, **Берислава** и **Грге Анђелиновића**, **Јура Врцана**, **Еда Булата**, **Љуба Леонтића**, **Звонка**

¹⁹²⁵ Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010, стр. 77.

¹⁹²⁶ Филип Лонгворт, *Стварање Источне Европе (од преисторије до посткомунизма)*, Clío, Београд, 2002, стр. 148.

¹⁹²⁷ Споразум је ратификован идуће године, 10. фебруара. Потом су уследили и споразуми с Румунијом, а и Француска је отпочела блиску сарадњу са тим савезом. Сматрало се да је према броју становника и војном силом којом је располагала, Мала Антанта била „пета сила“ у Европи.

¹⁹²⁸ Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 43, No. 1, Zagreb, Svibanj 2011, стр. 238.

Јеласке, Ива Петковића, Мирка Королије, Влада Матошића, Ива Барбиере, Ђура Виловића, Силивија Алфиревића па чак и најпознатијих хрватских интелектуалаца 20. века, попут **Тина Ујевића** и **Ивана Мештровића**, као и каснијих првака комунистичког покрета у Хрватској, браће **Ђура** и **Стјепана Цвијића**, **Аугуста Цесарца** и **Камила Хрватина**.¹⁹²⁹ Неки од њих, попут плодних књижевника **Ђуре Виловића** или **Ника Бартуловића**, чији рад је по политичком кључу забрављен и заборављен у време СФРЈ, били су касније истакнути припадници **Југословенске војске у отаџбини**. Ђуро Виловић, бивши великохрватски праваш и католички жупник, преобратио се не само у југословенског унитаристу, него је током рата радио при штабу Драже Михаиловића на челу Пропагандног одсека од 1944. године,¹⁹³⁰ због чега му је и суђено¹⁹³¹. Нико Бартуловић је убијен 1945. од стране партизана на путу за Загреб, током премештања из задарског затвора.

Политички живот Краљевине био је, дакле, изузетно буран, испуњен антагонизмима, који су однели и многе људске жртве, што је напослетку довело земљу **1941.** године до **економске, политичке и војне пропасти.**

Хрватска републиканска сељачка странка (надаље: ХРСС) заузимала је најзначајније место у политичко-страначком животу Хрватске, а до 1920. носила је назив **Хрватска пучка сељачка странка**. Страначки живот започела је **1904.** под вођством браће **Антуна** и **Стјепана Радића**, а након промене назива њена је програмска основа „да хрватско сељаштво постане темељ политичке активности и главни носитељ националне борбе.“¹⁹³² После избора за Уставотворну скупштину 1920. партија мења име, а Стјепан Радић политички програм окреће **југославизму**, али одбацујући монархистичко уређење и тражећи „хрватску сељачку миротворну републику у границама међународно признатог територија нове југословенске државе“.¹⁹³³ Федерализам Хрватске сељачке странке (ХРСС) привукао је хрватско грађанство и пружио отпор економском притиску **„великосрпских кругова“**, тумаче хрватски аутори. Странка је, под вођством Стјепана Радића 1924. године приступила **Сељачкој интернационали** ради јачања и вршења притиска на владајуће кругове у Београду. Пошто је оптужен за комунистичко деловање, Радић је признао монархију и Видовдански устав. Године 1925. ХРСС је променила име у **Хрватску сељачку странку** (ХСС) и ушла у владу, али ју је 1927. године напустила и прешла у опозицију.

¹⁹²⁹ Исто, стр. 229.

¹⁹³⁰ Никола Жутић, *Ђуро Виловић: Од жупника до четника*, Институт за савремену историју, Београд, 2012, стр. 191.

¹⁹³¹ На саслушању 17. јуна 1946. године, током суђења Дражи Михаиловићу, Ђуро Виловић је изјавио да се у почетку у Сплиту бавио пропагандним радом, писањем текстова на задату тему. Пред комунистичким судом искористио је прилику, као бивши католички жупник, да подсети на покатоличавање Срба у Далмацији: „*Ја сам у тој теми почео са историјским датумима, јер Срби, као што је познато, уселили су се у огромном броју у Далмацију пре 520 година и држали целу загорску Далмацију скоро искључиво у својим рукама 180 година, али католичка црква са широко развијеном акцијом покатоличила их је. О томе сам нашао врло много докумената, а између осталих и тај да фратри - фрањевци, обавештавају Конгрегацио де пропаганда фиде 1875. године да су те године у самој Сињској Крајини имали обилну жетву, да су превели у крило једино спасавајући цркве 10.000 расколника (тако се зову у тим документима Срби православне вере). И онда сам изложио ту акцију католичке цркве у прошлости и сад ево, понавља се поново.*“ (Видети: Миодраг Зечевић, *Документа са суђења Равногорском покрету*, 10. јуни – 15. јули 1946. године: *Национални и међународни прописи, интегрални стенограм, пресуде, молбе за помиловање, скраћенице, шифре, псеудоними, списак коришћених докумената, најзначајнија документа, библиографија и регистар*, Прва књига, СУБНОР Југославије, Београд, 2001, стр. 679-680).

¹⁹³² Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 1995, стр. 87; Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 25-26.

¹⁹³³ Исто, стр. 88.

Након скупштинских избора те године, где је забележила пад, ХСС се повезала с Прибићевићевом **Самосталном демократском странком**, формирајући **Сељачкодемократску коалицију**.¹⁹³⁴

Хрватска заједница је основана спајањем **Старчевићеве странке права** и **Напредне демократске странке**. На челу јој беху **Анте Павелић (старији)**, **Мате Дринковић** и **Матко Лагиња**, док је Напредну странку водио **Иван Лорковић**. Заједно су после Првог светског рата иницирали акцију националног окупљања и подржавали стварање југословенске државе, прихватајући монархизам и централизам. Међутим, незадовољство поступцима Прибићевића довело је до напуштања владе и супротстављања политици Београда. До првих парламентарних избора 1920. године, Хрватска заједница је била главни представник Хрвата, али је на изборима за Уставотворну скупштину освојила само четири мандата. По прихватању Видовданског устава, придружила се првом Хрватском блоку под Радићевим вођством.¹⁹³⁵

Ситно католичко грађанство и католички клер формирали су **Хрватску пучку странку**, која је у свом програму истицала хришћанска начела, хрватски национализам и борбу против централизације, мада се декларисала за југословенску заједницу.¹⁹³⁶

Најдеснију хрватску политичку опцију предводила је **Хрватска странка права** (надаље: ХСП). Потицала је од предратне правашке партије на челу с екстремним националистом **Јосипом Франком**. Октобра 1918. године ХСП је најавила своје распуштање, али је само месец дана после њен пословни одбор на седници одржаној 28. новембра 1918. године, прихватио закључак о наставку рада странке. Циљ који је прокламовала ова партија, био је да се „очува хрватска држава“ и да се тако „спаси национални и државни индивидуалитет хрватског народа од посвемашње пропасти која му пријети“. Након уједињења, на челу странке био је **Владимир Пребег**, а затим **Анте Павелић (млађи)**, будући усташки „поглавник“. Одмах су изразили своје неслагање с начином уједињења, одлучно одбијајући да Хрватском влада династија Карађорђевића. Странка је посебно истицала верност учењу **Анте Старчевића** и идејном концепту „**хрватског државног права**“, као најснажнијем аргументу у борби за самосталну хрватску државу. Оцртавајући територију будуће земље, правашки су у свом програму нагласили неопходност уједињења „свих хрватских земаља“, укључујући и Босну и Херцеговину. Ипак, као маргинална странка, на изборима за Скупштину до 1927. освојила је тек три посланичка мандата. Ослањала се на мали број присталица, највише међу ситним грађанством у Загребу.¹⁹³⁷ Правашки су повремено сарађивали с Радићем и то у **Хрватском блоку** (сачињавале су га ХРСС, Хрватска заједница, Хрватска странка права и Хрватски раднички савез), а понекада и с **Комунистичком партијом Југославије**. **Основу усташког покрета**, који ће ускоро изникнути на политичким темељима ХСП-а, чинила је синтеза Старчевићевог учења о „**хрватском државном и историјском праву**“ и „**сељачке идеологије**“ Стјепана Радића.¹⁹³⁸ Јавила се и идеја о трансформацији у **Хрватску радикалну странку**, која би сарађивала са српским радикалима на решавању „хрватског питања“. Међутим, овај план је прекинут споразумом Радића с радикалима. Након распуштања Хрватске заједнице,

¹⁹³⁴ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 26.

¹⁹³⁵ Исто.

¹⁹³⁶ Исто, стр. 27.

¹⁹³⁷ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P. I. P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 14.

¹⁹³⁸ Љубодраг Д. Димић, „Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (1941-1945)“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Фондација за српски народ и државу, Vol. III / No. 2, Београд, 2022, стр. 45.

основана је **Хрватска федералистичка сељачка странка**, која је сарађивала с франковцима. Године 1927. формиран је други Хрватски блок, усмерен против Радића, који није постигао значајне политичке успехе. Утицај идеологије Хрватске странке права на хрватски народ био је изузетно значајан, тако да **негативно расположење Хрвата према Југославији и Србима** није адекватно представљено у тадашњој цензурисаној штампи, али га је могуће реконструисати из бројних службених докумената (посебно војних и полицијских) Краљевине¹⁹³⁹, што прихватају и савремени хрватски историчари.¹⁹⁴⁰ У психолошкој потки усташке идеологије, коју ће проносити праваши, било је супротстављање осећању **ниског самопоштовања**, а такви покрети склони су да постану још ирационалнији када стекну моћ и утицај, сматра Ричард Морок,¹⁹⁴¹ што се испоставља тачним ако се сагледају мотиви и деструкција којом ће се усташе обрушити на нехрватско становништво НДХ.

Самостална демократска странка (надаље: СДС) основана је 1924. године после раскола у Демократској странци **Љубе Давидовића**, а на челу партије је био **Светозар Прибићевић**. Иако је имала седиште у Загребу, СДС је углавном представљала **српске интересе**. У почетку је била опозиција српским радикалима, али је склопила политички савез с радикалима, познат као **„Национални блок“**, што је довело до формирања тзв. „П-

¹⁹³⁹ На пример, 9. јула 1936. године, министар војске и морнарице, под ознаком „строга поверљиво“, шаље следећи извештај председнику владе Милану Стојадиновићу: „6. и 7. јуна ове године одржан је у Госпићу еухаристички конгрес. Све куће су биле искићене хрватским заставама, а сељаци из околних села дошли су у варош у групама, на чијем су се челу вијале хрватске заставе. У поворкама, које су се обављале, на дан 6. јуна, чули су се поклици: *‘ЖИВЕО МАЧЕК, ЖИВЕО АРТУКОВИЋ’*, а затим су певане и песме где се спомињала слободна Хрватска. Претседник општине, у своме говору је истакао борбу свештенства против Турака, а за сада је напоменуо да хрватство има много већег душманина, него што је био Турчин, а да је тај душманин хришћанин. После говора претседника општине чули су се повици: *‘ЖИВЕЛЕ УСТАШЕ’*. На дан 7. јуна ове године одржана је смотра хрватских сељачких певачких друштава у Загребу. У главном прослава је протекла у реду. (...) Мештани, који су на својим кућама били истакли државне заставе, под пресијом жупника Антуновића исте су морали скинути. На дан 11. јуна ове године сељаци села Бушетине, среза Вировитичког, изнели су на пољану столове, између истих поболи хрватске заставе, затим пијанчили. За време пијанке, чули су се разни повици између осталих и клицање хрватским вођама, хрватској републици, противу Краља и Срба. Клицало се Маџарској и Аустрији. (...) На дан 14. јуна ове године за време прославе Тијелова у Загребу, организација скаута, на дизање руке у знак поздрава старешине: *‘За дом?’* скаути су одговорили: *‘ЖАП’*, што значи: *‘Живео Анте Павелић’*. На дан 15. јуна ове године студенти загребачког универзитета одржали су збор и донели резолуцију, захтевајући амнестију политичких криваца. Чули су се повици: *‘Живео Павелић, живео Мачек, живеле комунисте, живела трећа интернационала.’* (...) На дан 19. јуна ове године у близини логора *‘Шубићевац’* код Шибеника, били су нападнути од стране цивилних лица пешадиски капетан I. класе г. Шумахер Јаков и поручник г. Љубић Иван од стране 8-10 људи, који су пре напада намерно приметили кавгу. Овом приликом рањен је по глави поручник Љубић ударцем једног камена. Исте вечери, једна друга повећа група цивилних лица организовала је напад на официре, близу цркве *‘Госпа ван града’* и то на пешадиског поручника г. Видаковића Радоја и поручника г. Илића Божићара. Како је један од официра узвиком узбуне опалио један револверски метак, то је дошла полиција и ухапсила нападаче. На дан 21. јуна ове године око 22 часа у Крагујевцу, редови 19. пешадиског пука Жертуш Јосип и Сукалец Јосип, као и каплар Јерковић Стјепан напали су и изболи једног државног мајстора и викали: *‘Живела Хрватска’*, док је редов Сукалец рекао: *‘Где ја дођох да служим војску у Шумадији’*. Ноћу 21/22. јуна у Загребу, код Максимира, група грађана певала је анационалне песме, као: *‘Ура нек се ори, кад Хрвати говоре’* и *‘Александар се у гробу хлади, Краљу Петру нов се гради.’* (Видети: Извештај Љубомира Марића, мин. војске и морнарице, предс. владе Милану Стојадиновићу, од 9. јула 1936, у вези догађаја уперених против државног и народног јединства, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-9, Ј-48, Фол-249).

¹⁹⁴⁰ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 27.

¹⁹⁴¹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 14.

П владе“ („влада Пашића и Прибићевића“). Прибићевић је веровао да ће централизам ујединити југословенске народе, али након споразума Пашића с Радићем, прешао је у опозицију, сматрајући да такво устројство неће довести до југословенског националног јединства. Након раскида савеза радикала и ХСС-а, приближио се **Стјепану Радићу** и заједно су формирали **Сељачко-демократску коалицију**.¹⁹⁴²

Што се тиче српских странака, односно „српског грађанског фронта“, како је писао Бранко Петрановић, најважније су биле **Народна радикална странка** (надаље: НРС) и **Југословенска демократска странка** (надаље: ЈДС). НРС је под вођством **Николе Пашића** била хомогена, али се после његове смрти 1926. године почела распадати и постала је подложнија утицајима Двора. Била је оптерећена корупцијом и унутрашњим сукобима. Народна радикална странка је у почетку промовисала социјализам, али се касније приближила демократским опцијама. У Краљевини, НРС је наставила да влада у коалицијама, али је забрањена 1929. године, за време Шестојануарске диктатуре. Део радикала је учествовао у владама под новим Уставом 1931. године, захтевајући укидање диктатуре. Југословенска демократска странка, иако се сматрала југословенском, све више је добијала **српско обележје** и често улазила у конфликте с радикалима за утицај у Србији, особито током избора. Основана 1919. године, била је центристичка и либерално демократска партија, а њени најистакнутији чланови били су **Светозар Прибићевић** и **Љубомир Давидовић**. Забрањена је 1929. године, али је обновљена 1931. и поново се вратила у парламент 1935. године. Након Другог светског рата, странка се противила комунистичком режиму и фактички је престала с радом 1948. године, настављајући рад у емиграцији до 1990.

Потом, **Савез земљорадника**, касније познат као Земљорадничка странка, била је политичка странка која је окупљала **сељаштво** у Краљевини. Иако је у почетку деловала на целој територији, у крајевима с хрватском већином потиснула ју је Хрватска сељачка странка. Из Савеза се касније издвојила **Народна сељачка странка** под вођством **Драгољуба Јовановића**. Рад Земљорадничке странке престао је с формирањем комунистичке Југославије, када је забрањена.

Југословенски конзервативни националистички покрет представљао је **Југословенски народни покрет „Збор“**, којег је у Љубљани 1935. основао **Димитрије Љотић**. Под Љотићевим вођством заступало се интегрално југословенство, ауторитарност, корпоративизам, монархизам, антикомунизам, антимасонство, антидемократске ставове, српску православну етику, српски сељачки патернализам и антисемитизам.

Српска радикална странка је основана новембра 1940. године, а њен оснивач и први председник био је **Милан Стојадиновић**. Настала је из **Југословенске радикалне заједнице**, чији је председник био Стојадиновић и Народне радикалне странке Николе Пашића, чији је тадашњи председник био **Аца Станојевић**.

Југословенска радикална сељачка демократија (надаље: ЈРСД), под вођством премијера **Петра Живковића** формирана је у мају 1932. као режимска странка у земљи. Саставни делови ЈРСД су били прорежимски кадрови Народне радикалне странке, Демократске странке и десно католичко крило Словеначке народне странке. У јуну 1933, ЈРСД мења име у **Југословенска национална странка** (надаље: ЈНС) и постаје заступник централизма и југословенског национализма. Од 1932. до 1935, генерал **Петар Живковић**, **Милан Сршкић** и **Никола Узуновић** су били премијери док је ЈНС била на власти. Смрт краља Александра и расписивање нових избора нанели су озбиљан ударац ЈНС-у и њеном

¹⁹⁴² Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 27.

лидеру **Богољубу Јевтићу**. После избора на којима је победила, **Милан Стојадиновић** формирао је нову странку, под називом **Југословенска радикална заједница** (надаље: ЈРЗ), заједно са **Словеначком народном странком** (Словенска људска странка) и **Југословенском муслиманском организацијом** (надаље: ЈМО) и постао премијер, избацивши ЈНС с политичке сцене.

Историјски (и писхоисторијски), посебно је занимљива улога краља **Александра I Карађорђевића** у политичком животу прве јужнословенске државе. Он је, према социјалистичкој историографији, настојао да задржи сву власт у својим рукама, противећи се јаким политичким странкама и вођама. Док је био регент, одбацио је чак и кандидатуру Николе Пашића за председника владе и активно се мешао у рад свих партија, формирајући подршку међу **радикалима и демократама**. Ослонио се на тајну организацију „**Бела рука**“ и, у контексту политичких борби и социјалних сукоба, концентрисао је власт у својим рукама, како у складу са уставом, тако и мимо њега. Такође, користио је утицај страних сила, попут **Француске и Чехословачке** и домаћих и страних финансијских кругова. Након уједињења, подржао је Светозара Прибићевића, **спречавајући формирање јединственог српског политичког фронта**, који би могао да угрози његову моћ.¹⁹⁴³ Домаћи историчар Бранко Петрановић, сходно времену и држави у којој је писао, сматрао је да је понашање краља било под утицајем „**интереса српске буржоазије**“, која је представљала врх политичке моћи. Највиша власт била је резервисана за буржоазију, док су несрпски функционери служили за „легитимацију југословенске државности“. Он то поткрепљује чињеницом да су од 39 влада, 30 образовали **радикали**, на које се краљ највише ослањао.¹⁹⁴⁴ Исти аутор државну управу Краљевине назива „тромим и бирократским апаратом“, који је подржавао монархију и подлегао **моралној дегенерацији**. Овакво стање довело је до **непотизма, нерада и корупције**, а владајуће странке су злоупотребљавале су јавну власт и користиле **физичку и психолошку принуду**, посебно током избора.¹⁹⁴⁵ Петрановић је упозорио да је погрешно сматрати српску хегемонију у Краљевини Југославији „фикцијом“ и „измишљотином вековних непријатеља српског народа“, али и да је неоправдано сву кривицу за проблеме у међуратном периоду приписивати искључиво српској грађанској класи, указујући на сложеност ситуације и различите факторе који су утицали на догађаје тог времена.¹⁹⁴⁶

С друге стране, ослонац у својим сепаратистичким и мегаломанским циљевима, хрватске националистичке партије тражиле су пре свега у **фашистичким државама: Италији, Мађарској и Немачкој**. Екстремна левица добијала је подршку Совјета, с истим циљем: **распарчавања заједничке државе**.

После победе нацизма у Немачкој **1933. године**, **Совјетски Савез** је променио свој став према Краљевини Југославији. Уместо да и даље подржава њено рушење, СССР је одлучио да је важно подржати **опстанак Југославије**, како не би дошло до њеног распада на мале државе које би биле лак плен за империјалистичке силе. У исто време, **Велика Британија** је 1936. године преузела важну улогу у реорганизацији Југославије на **националном принципу**, верујући да ће тако допринети унутрашњем стабилизацији државе пред предстојећом глобалном кризом. Први намесник, кнез Павле Карађорђевић, који је у

¹⁹⁴³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 133.

¹⁹⁴⁴ Исто, стр. 134.

¹⁹⁴⁵ Исто, стр. 135.

¹⁹⁴⁶ Исто, стр. 172.

енглеским изворима називан „Пријатељ“, био је главни човек који је спроводио ову политику.¹⁹⁴⁷

5.2.3. Комунистичка партија Југославије и „хрватско национално питање“

Хрватско национално питање представљало је **стални извор политичких напетости, криза и сукоба у Југославији**, угрожавајући опстанак државе. Однос према овом питању постао је кључни проблем за различите политичке идеологије и режиме. Након доношења Уредбе о подели земље на области 1922. године, која је имала за циљ увођење централизма, хрватско питање је постало још актуелније. Као што је наглашено, хрватске грађанске политичке странке, посебно водећи ХСС, залагале су се за реорганизацију државе која би Хрватској омогућила већу аутономију, а **блиских ставова били су хрватски и други југословенски комунисти.**

Комунистичка партија Југославије (надаље: КПЈ) основана је 1919. године у Београду, првобитно као **Социјалистичка радничка партија Југославије (Комуниста)**, а име је променила 1920. на Другом конгресу у Вуковару. Окупљала је радништво, социјално угрожене и леву интелигенцију, али је сарађивала и с хрватским националистима. Након забране КПЈ 1919. године и хапшења многих активиста, странка је 1921. прешла у илегалу због **Закона о заштити државе**. Предвиђене су оштре законске мере за комунистичку делатност, јер се КПЈ залагала за стварање **Совјетске Републике Југославије**. Иако је у почетку заступала идеју јединственог југословенског народа, од **1924.** године прихватила је ставове о неопходности вишенационалности Југославије и тражила **право на самоодређење** за све јужнословенске народе.¹⁹⁴⁸

Наиме, гледиште усвојено на **Трећој земаљској конференцији КПЈ** (1-4. јануар 1924. у Београду) у вези националног програма, полазило је од стајалишта Коминтерне да се „парола самоопредељења мора изразити у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије“ те да је Југославија „творевина западноевропског империјализма“ и да је „треба разбити“.¹⁹⁴⁹ Од „**Дрезденског конгреса**“ (Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије), одржаног **од 3. до 15. новембра 1928.** године, **дезинтеграција Југославије** постала је један од циљева КПЈ.¹⁹⁵⁰

Као секција Комунистичке интернационале, пет година након стварања југословенске монархије, КПЈ национално питање поставља као средишње у целокупној партијској политици, тако да се у њеним резолуцијама проналази „да комунисти нису и не могу бити равнодушни према националним осећањима“.¹⁹⁵¹ Вођени тим циљем комунисти су се договорили да подрже разне националистичке организације које су се бориле против „великосрпске хегемоније“, укључујући **Косовски комитет, Унутрашњу македонску револуционарну организацију (надаље: ВМРО) и усташе.** Исте године одлучено је да

¹⁹⁴⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 26.

¹⁹⁴⁸ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 27-28.

¹⁹⁴⁹ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, стр. 117.

¹⁹⁵⁰ Veselin Đuretić, *Demolition of Serbs in the 20th Century: Background of the Current dram in Dismembered Yugoslavia*, Matica Srba i iseljenika Srbije, Beograd, 1993, стр. 345.

¹⁹⁵¹ Љубомир Тадић, *Криза и „великосрпски хегемонизам“*, Завод за уџбенике/Службени гласник, Београд, 2008, стр. 15.

секретар КПЈ „не може да буде Србин ни интелектуалац“,¹⁹⁵² а заузет је и став да КП, без икаквих резерви, потпомогне независност Хрватске, Црне Горе, Македоније и Словеније, пружајући и пуну подршку циљевима ВМРО-а. Истовремено, изражена је солидарност с албанским национално-револуционарним покретом. Радничка класа је позвана да подржи „борбу албанског народа за независну и уједињену Албанију“, а мађарској националној мањини у северној Војводини признато је право на отцепљење.¹⁹⁵³ У складу с тим одредбама, у следећој деценији отпочело се са стварањем будућих републичких комунистичких партија, као и покрајинских и обласних комитета. Неки чланови највишег комунистичког вођства постали су касније припадници или присталице усташке идеологије, попут **Анте Цилига**, члана Политбироа ЦК КПЈ 1924, који је побегао из земље 1945, да би после радио у „Круговалној постаји Хрватског ослободилачког покрета“ у Мадриду. Након победе **Хрватске демократске заједнице** на првим вишестраначким изборима у Хрватској 1990. године, вратио се у Загреб.¹⁹⁵⁴

Више аутора истиче да је став према „великосрпству“ југословенских комуниста наслеђе **српских социјалдемократа**, који су пак ту идеју преузели од аустријске левнице. То би значило да су домаћи комунисти од свог оснивања подржавали историјски ревизионизам, некритички прихватајући научна гледишта страних сила, подривајући остварење националних интереса сопственог народа.¹⁹⁵⁵ Свако настојање да Срби створе јединствену државу на свом етничком и културном простору, с којих су протерани углавном због верске нетолеранције, сматрали су опасним „великосрпским империјализмом“. Такви ставови били су надахнути делима **Светозара Марковића** („Србија на Истоку“) и **Димитрија Туцовића** („Србија и Арбанија: Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије“), пошто су српске војне формације заиста починиле ратне злочине над Албанцима (и заробљеним војницима и цивилима) током Балканских ратова, о чему сведочи доста иностраних извора. У издању из 1946. године, у којем је упечатљив предговор написао **Милован Ђилас**, Туцовићева мисао дата је у наслеђе будућим генерацијама левичара и либералних демократа: „Својом завојевачком политиком Србија, Грчка и Црна Гора нису успеле да Арбанију поделе, али су успеле да је смање и очерупају.“¹⁹⁵⁶

Комунисти су с усташама, такође политичким револуционарима, делили исту судбину. Због терористичких активности били су прогањани од стране југословенског режима па их је то и зближавало, односно због заједничке борбе против „великосрпског хегемонизма“. Фашисти, нацисти и комунисти делили су неке заједничке погледе на уређење друштва после Првог светског рага. Пре свега залагали су се за тоталитарну једностраначку државу с наглашеним социјалним моментом, антиконзервативизмом, социјалдарвинизмом, слављењем „младости“ („култа тела“), а и заједнички корени су им у

¹⁹⁵² Павле Јакшић, *Над успоменама*, Књига 1, Рад, Београд, 1990, стр. 71.

¹⁹⁵³ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, стр. 107.

¹⁹⁵⁴ Ђуро Аралица, „Политика шовинизма и сепаратизма дела вођства КПЈ“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 20.

¹⁹⁵⁵ На веб-страницама различитих комунистичких партија, организација и удружења, попут Савеза комунистичке омладине Југославије, могу се и даље преузимати дигитализоване књиге из тих времена, које су деценијама градиле и учвршћивале идеолошко и политичко мишљење радничке омладине. Несклоност југословенских комуниста праведнијем решењу „српског питања“ на Балкану, истрајава и с маргина политичког живота у Србији. У духу модерног космополитизма, глобализма, политичке коректности и наводне научне објективности, српска левица следи постулате Франкфуртске школе или како је десничари данас чешће зову – „културног марксизма“.

¹⁹⁵⁶ Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија: Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Култура, Београд/Загреб, 1946, стр. 62.

радничким покретима. За разлику од комуниста, усташе су били већином из руралнијих и културно заосталијих делова државе, сиромашних сеоских породица, због чега су се и прикључили усташкој емиграцији у италијанским камповима. На основу писма од 30. јануара 1938, упућеног **Одељењу за државну заштиту** Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије од **Владете Н. Милићевића**, истакнутог српског криминолога и сталног представника Краљевине у Међународној полицијској организацији (Интерпол), сазнаје се да се у Италији налазило „463 конфинираних усташа, који су припадали ранијој усташкој организацији“, са женама и децом укупно 493 лица. У главном логору било је 202 усташа, „који су из босанских крајева“, док их је на Сардинији било 210, „већином из Далмације, нарочито из Имотског краја“.¹⁹⁵⁷

У Југославији је до прогона комуниста најчешће долазило након политичких атентата, као што је убиство министра унутрашњих послова **Милорада Драшковића** у Делницама, 21.07.1921. године. Починитељ је био **Алија Алијагић**, припадник терористичке комунистичке организације „**Црвена правда**“, који је ухапшен и осуђен на смрт.

Раних 1930-их, званични партијски гласник „Пролетер“ агитовао је против српских чиновника, жандармерије и полиције на врло сличан начин као и екстремистички гласник „Усташа“. Комунисти захтевају „хрватску националну слободу“ и залажу се против сваког облика националног угњетавања од стране „српских зулумћара“. Примера ради, након поменутог „Велебитског устанка“, „Пролетер“ ће писати: *„У последње вријеме почиње да се шири особито у Лици и сјеверној Далмацији усташки покрет против српских окупаторских власти. Било је више сукоба између наоружаних усташа и жандара. (...) Али значење националног момента такођер је велико, јер је покрет највише развијен у хрватским дијеловима Лике и сјев. Далмације. Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну. Дужност је свих комунистичких организација да тај покрет потпомогну, организирају и предводе.“*¹⁹⁵⁸

Слични текстови појављиваће се и у другим бројевима „Пролетера“ те ће КПЈ дуго лутати по тим питањима, све до **Пленарне седнице ЦК КПЈ** у Сплиту јуна 1935. године, када је претресла свој национални програм и „одлучно се изјаснила за онај став у погледу Југославије као заједничке државе“.¹⁹⁵⁹

Фрањо Туђман, први председник Републике Хрватске, бивши припадник партизанског покрета, генерал ЈНА, комунистички дисидент и историчар који је искључен из СКЈ због националистичких иступа, написаће у делу „Велике идеје и мали народи“: *„Највиши израз ангажирања Комунистичке партије Југославије око рјешавања хрватског националног питања био је покушај стварања Хрватског националног револуционарног покрета у доба шестосијечањске диктатуре. ЦК КПЈ је поткрај 1932. покренуо и издавање гласила тог покрета под именом Хрватски пут, које је тискано у иностранству а било је намијењено претежито хрватском селу.“*¹⁹⁶⁰

Усташко-комунистичка сарадња у Југославији била је условљена политичком ситуацијом у Европи, тј. рефлексом комунистичко-фашистичких антагонизама и сукоба, који су кулминирали у Шпанском грађанском рату. Евидентно је пак да тежње и сличности

¹⁹⁵⁷ Владета Н. Милићевић, *Усташа: Хрватска револуционарна организација*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2018, стр. 27-28.

¹⁹⁵⁸ N. N., „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima“, *Proleter*, Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Seksija Komunističke Internacionale), God. VIII, Br. 28, Decembar 1932, стр. 2-3.

¹⁹⁵⁹ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, стр. 117.

¹⁹⁶⁰ Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Drugo prošireno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, стр. 265.

између фашиста и нациста с једне стране и комуниста с друге, нису безначајне. У Југославији, како подсећа **Александар Вучо**, није била реткост да „најзадртији комунисти“ лако промене страну, „напусте космополитизам да би га заменили национализмом“.¹⁹⁶¹ Исти психоаналитичар подсећа да је један од најоданијих **Хитлерових** (Adolf Hitler) следбеника, **Јозеф Гебелс** (Paul Joseph Goebbels), министар пропаганде Трећег Рајха, једном приликом изјавио: „...дајте ми комунисту и од њега ћу лако направити националсоцијалисту. То ми са грађанином никада неће успети.“¹⁹⁶²

Како у свету, тако и у Краљевини Југославији, тридесетих година је дошло до сукоба комуниста с усташама и два покрета постала су готово непомирљива у наредном раздобљу. На **Седмом конгресу Коминтерне** (27. јул до 21. август 1935) напуштен је став о разбијању Југославије, за разлику од усташа који су остали доследни. Деценијама касније, крајем 1968. године, у Загребу је под покровитељством ЈАЗУ организован велики научни скуп поводом педесетогодишњице стварања прве југословенске државе, на којем су се „сви учесници (...) сложили да је неодржива концепција о Југославији као вештачкој версајској творевини“. На састанку је ипак истакнуто да се КПЈ до 1935. залагала за „разбијање Краљевине Југославије као типичне версајске творевине и тамнице народа“, заузимајући другачији правац искључиво стога што би „свако разбијање Југославије ишло само у корист фашистичким агресорима“.¹⁹⁶³ По свему судећи, комунистима је концепт „јединствене Југославије“, био само параван за испуњавање револуционарних циљева.

Као што је подсетио у време СФРЈ и **Велимир Терзић**, Политбиро ЦК КПЈ је 1935. изашао са следећим „захтевима Партије“: „Ми настављамо свом снагом борбу против режима српског угњетавања за слободу и права угњетених народа (...) право самоопредељења, све до права на одцепљење ми не мењамо. Али не смемо поставити тежиште на отцепљење, него потцртавати да сваки народ има право и треба да сам одлучи о својој судбини. Тежиште се, дакле, поставља на право самоопредељења...“¹⁹⁶⁴

Југословенски комунисти следили су наређења претпостављених из Коминтерне, саобразно међународним, посебно европским односима, средином 1930-их. Додуше, њихов „пројугословенски курс“ био је недоследан, пошто се отпочело с оснивањем **националних комунистичких партија**. Тако је „**Пролетер**“ **1. јануара 1937.** године писао: „Хрватски комуниста није неки 'интернационалиста', који виси у зраку, него је он комуниста – Хрват, тј. комуниста који се свим снагама залаже за побједу хрватског народа. За српског комунисту интернационализам значи, у првом реду, досљедну борбу против великосрпске политике србијанских владајућих класа. А за хрватског комунисту интернационализам значи у првом реду најактивније учествовање у ослободилачкој борби хрватског народа и братски савез између хрватских радника и сељака и братски споразум са српским радним народом.“¹⁹⁶⁵ Овакви ставови доказују да су хрватски комунисти задржали **антијугословенску линију**, јер су Југославију, као и хрватски националисти, жигосали као „проширену Србију“. Унутар својих идеолошких стремљења, у којима се не оптерећују „великохрватском буржоазијом“, бринули су о хрватском националном интересу. Они, за

¹⁹⁶¹ Збирка психоаналитичких есеја – *Психоанализа и рат*, Норвешко лекарско друштво / Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 155.

¹⁹⁶² Исто.

¹⁹⁶³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Knjiga 1, Narodna knjiga/Partizanska knjiga/Pobjeda, Beograd/Ljubljana/Titograd, 1982, стр. 11.

¹⁹⁶⁴ Исто.

¹⁹⁶⁵ Ivan Jelić, *Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1987, стр. 32-33; Ђуро Аралица, „Политика шовинизма и сепаратизма дела вођства КПЈ“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 21.

разлику од српских комуниста, „не висе у ваздуху“, него јасно траже „споразум“ са Србима у будућности, далеко од било каквог државног јединства „братских народа“.

Аутори из времена социјалистичке Југославије конструисали су сопствену историју партије. По њима, **Пета земаљска конференција КПЈ**, одржана 19-23. октобра 1940. године у Дубрави крај Загреба, показала је да је Партија изашла сасвим стабилизована и с јасним опредељењима у односу на национално питање и фашистичку претњу из иностранства, одлучна да се бори „за истинску одбрану независности“ Југославије.¹⁹⁶⁶ Писали су да је **Комунистичка партија Хрватске**, као део **Комунистичке партије Југославије**, тражила решење „хрватског питања“ кроз **федерално преуређење државе**, залажући се за „равноправност хрватског народа“. Чин **„неравноправног и изнуђеног уједињења“**, без изјашњавања Хрватског сабора, довео је многе политичке странке и прваке у Хрватској у опозицију према владајућем режиму и устроју нове државне заједнице. **Национална неравноправност, централизам и Видовдански устав**, повезани су с борбом за **„реафирмацију националне посебности и аутономности појединих народа“** у Југославији, сматрају савремени хрватски историчари.¹⁹⁶⁷ Најдаље у том правцу отишла је Радићева **Хрватска пучка сељачка странка**, која је устала против **„српског монархизма“** и државног централизма, залажући се за републику и федерацију или конфедерацију.

Српски аутори најчешће истичу да је хрватско национално питање постало **узроком константне политичке кризе**. Оно није било решено **ни Видовданским ни Октобарским уставом**, никада прихваћених од представника хрватског народа. Хрватско питање стајало је отворено и чекало повољан моменат решења, а назирало се у антисрпским позицијама Италије, Немачке, Мађарске, Бугарске и Албаније, земаља које су у битној мери подржале геноцид над Србима у Другом светском рату.¹⁹⁶⁸

5.2.4. Хрватски национални циљеви и атентат на посланике ХСС-а

Група хрватских хабзбуршких легитимиста, регрутована међу припадницима најобразованијег дела политичке и интелектуалне елите, незадовољна одлукама Хрватског сабора које су се тицале отцепљења од Хабзбуршке монархије, образовала је оперативно језгро за спровођење програма независне Хрватске. Иницијативу су дали саборски заступник **Иван Першић** и католички клерикалац **Керубин Шегвић**. Први **тајни састанак** одржан је још 12. новембра 1918. у Загребу.¹⁹⁶⁹

У наредна два месеца, када нова држава практично није ни заживела, формулисана је стратегија хрватског сепаратизма: требало се истицати како је југословенска држава заснована на **насиљу**, без пристанка хрватског народа и под притиском „српских плаћеника и залуђених Југословена“. **Стјепан Радић** је одређен да се стави на чело бунтовном и анархичном сељаштву, **Керубин Шегвић** клерикалним круговима, **Ладислав Полић** либералној интелигенцији, а **Вјекослав Клаић** научној елити. Једини крајњи циљ је био: по сваку цену пружити **отпор југословенској идеји и политици**, рушећи морални

¹⁹⁶⁶ Fabijan Trgo, „Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje“, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, Zbornik radova, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1972, стр. 28.

¹⁹⁶⁷ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 153.

¹⁹⁶⁸ Михаило Станишић, *Слом, геноцид, одмазда*, Службени лист СРЈ, стр. 319.

¹⁹⁶⁹ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, БИГЗ, Београд 1995, стр. 27.

и сваки други кредибилитет Србије као победника у рату, а учвршћивати „хрватско државно право и хрватство“.¹⁹⁷⁰

У следећих пет година дефинитивно је формулисан хрватски национални програм у Југославији:

а) морално и политичко дискредитовање Срба,

б) политичко сламање разједињеног српског политичког фронта,

ц) хомогенизација хрватског народа.

Српска владајућа елита поступила је према Хрватима сталожено; не као према пораженем непријатељу, већ спроводећи политику националног помирења, можда и без примера у европској историји. На тај начин српски народ је ушао у вишедеценијско раздобље **националне демобилизације**.¹⁹⁷¹

Заштита „угрожених“ нација од наднационалног југословенства, захтеви за враћање старих племенских симбола и аутономни национални живот, били су главна покретачка снага која је код Словенаца и Хрвата стварала аверзију према свему југословенском. Током избора **1925.** године, Влада Пашић-Прибићевић очекивала је победу, али је опозиција добила 151 посланичко место, док је ХРСС апстинирао. Павле Радић је у Народној скупштини изнео ставове ХРСС-а, који су укључивали признање монархије и противљење националном унитаризму, као и захтев за **ревизију Видовданског Устава**. Овај став није се допао ни краљу ни влади, а Радић је из затвора објаснио своје промене у ставу према монархији, истичући борбу против бољшевизма и потребу за хрватско-српским јединством. Делегати Народне радикалне странке и Хрватске сељачке странке су констатовали да обе стране деле сличне погледе на темеље државе, а ХРСС је признао јединство државе и династију Карађорђевића, што је имало значајан утицај на политичку сцену у Хрватској. Након споразума, формирана је нова радикално-радићевска влада, а Радић је, краљевим указом, пуштен из затвора. Хрватска сељачка странка је добила четири министарска места, након чега Радић мења тактику и у позитивном тону представља краља, називајући га **„председником народног суверенитета“**. Једном приликом изјавио је новинарима: *„Наш краљ је наш човјек. Са њим се разговара као с председником народног суверенитета. Наравно, да је највише ријечи било о сељачком народу. За све наше проблеме нисмо нашли такво схваћање ни код најизграђенијих наших људи. Нема народа као што је наш, а срећом нема ни краља као што је наш...“*¹⁹⁷²

Током разговора у Београду краљ Александар је предложио Радићу да уђе у владу као **министар просвете**, што је он и прихватио. Међутим, неки Радићеви министарски потези примљени су с негодовањем. Нападали су га да је скренуо у корупцију, а наводно да је обезбеђивао извесне повољне позиције члановима своје породице. Радићево суделовање у влади и напади од стране противника, било Прибићевића, било франковаца, није умањило његов углед. Бирачи нису напуштали Радића нити су се опредељивали за неке друге странке.¹⁹⁷³

Након доношења **„Обзнане“ и Закона о заштити државе**, уочи избора 1925. године, у Радићу се буде сумње у неке његове следбенике. Павле Радић износи прорежимске ставове у Скупштини, што изазива противљење других политичких кругова, укључујући **Анту Павелића** и његове присташе, који су се определили за великохрватски, сепаратистички

¹⁹⁷⁰ Исто, стр. 28.

¹⁹⁷¹ Исто, стр. 32-33.

¹⁹⁷² Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 32.

¹⁹⁷³ Исто.

програм. У Народној скупштини долази до оптужби и сукоба, посебно између Трумбића и Радића. Стиче се утисак да је још 1923. године, будући „поглавник“, као ретко ко међу хрватским државницима и интелектуалцима обе Југославије, сасвим искрено, сажето и пророчки казао **Војиславу Јањићу**, тада министру вера, током Еухаристичког конгреса у Загребу, истину о осећањима хрватске интелигенције спрема Срба, Југославије, али и долазећем хрватско-српском сукобу и мржњи: „*Господине министре! Истина је слиедећа: Читао је хрватски народ абсоутно противан унији са Србијом; он не жели ништа друго него да се што прије одциепи те чека прву прилику да то и оствари. Тако мисле они који то говоре, па и они који шуте, па чак и они, који противно говоре. Истина је, надале, да је 'ослободјење' лаж. Нити сте нас ви ослободили нити је хрватски народ желио бити ослободјен. Напротив, никада се није осјећао толико подјармљен и изкориштаван од тудјинца као данас. Друго, неистина је тако звано 'јединство' хрватског и србског народа. Свака част србском народу и дивимо се многим његовим способностима и врлинама, али ми нисмо јединствени народ, нисмо то никада били и исто тако не ћемо то никада бити. Сваки од ових двају народа има своју властиту предају, свој властити менталитет, подпуно различити један другоме. Два смо народа, штовише, два смо свиета.(...) Хрватски ће народ живјети, бранити ће се и ослободити се од вас, али ће та борба стајати вас и нас много труда, много жртава и несрећа, које ће посљедице осјетити и снашати више генерација с обију страна.*“¹⁹⁷⁴

Стиче се утисак да је српска политичка елита у Краљевини наивно схватала поруке националистичких лидера и суштину хрватског националног интереса, не прозревши стога ни будуће методе достизања хрватских националних циљева.

Године 1925. одржана је и **кључна манифестација хрватског народа**, која се може сматрати једном од важнијих „**неуралгичних тачки**“ у српско-хрватским односима: **прослава „Тисућгодишњице Хрватског Краљевства“**. Њен циљ био је коначно **национална хомогенизација Хрвата**, снажење националне свести и осећања народног јединства, у чему је замашну улогу одиграла **Католичка црква**. Савремени хрватски историчар Александар Јакир овако оцењује њен утицај: „*Службена Црква, а у томе су је слиједили и организовани и неорганизовани дијелови лаиката, одлучно се ставила на страну обране хрватских националних и државних права. Половицом 30их година 20. ст. то је резултирало масовним приклањањем католика политици ХСС-а.*“¹⁹⁷⁵

„Тисућгодишњица“ је искоришћена и у дневнополитичке сврхе, наговештавајући заокрет у дотадашњем деловању хрватске и српске политичке елите, чиме се привидно стварао утисак међусобног прихватања и кохезије државне заједнице. Митологема о „краљу Томиславу“ и хиљадугодишњој традицији хрватске државности, искоришћена је као симбол мирољубиве и плодотворне сарадње између Хрвата и Срба, али, како наводи хрватски историчар **Хрвоје Грачанин** и „неуралгична тачка око које се могу окупити различите хрватске политичке струје“.¹⁹⁷⁶ Ова митологема, већ спомињана у дисертацији, заснива се на неутврђеном податку о крунисању краља Томислава, коју је у науку унела хрватска романтичарска историографија 19. века: **Фрањо Рачки** (закључио је да се

¹⁹⁷⁴ Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998, стр. 111-113.

¹⁹⁷⁵ Aleksandar Jakir, „Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Четврти хрватски симпозиј о настави повјести, Агенција за одгој и образовање, Загреб, 2014, стр. 146-147.

¹⁹⁷⁶ Hrvoje Gračanin, „Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Четврти хрватски симпозиј о настави повјести, Агенција за одгој и образовање, Загреб, 2014, стр. 121-122.

Томислав окунио сâм или да му је ту част дао папа), **Вјекослав Клаић** (надовезао се на Рачког и уклопио Хрватску тога доба у политичке и друштвене токове ондашње Европе), **Иван Кукуљевић Сакцински** (одредио да је „година крунисања“ била 925, након „славне победе над Бугарима“, а сам чин се тобоже догодио „на Дувањском или Ливањском пољу“, при чему се ослањао на „Барски родослов“). Већином на основу произвољних закључака, без утемељења у историјским документима, тројица хрватских „митотвораца“ створили су „фактоид“, како га дефинише Грачанин. Врло брзо ове тезе прихваћене су и од стране других хрватских историчара, попут **Рудолфа Хорвата** и **Тадије Смичикласа**. Вјекослав Клаић је у свој историјски наратив унео још један изузетно важан елеменат, извучен из помињаног Порфирогенитовог дела („О управљању царством“), а који се односи на наводно пружање уточишта српским избеглицама који су бежали пред бугарским освајачима, од стране Хрвата. Установљена као „**топос националног имагинаријума**“, како је одређује Грачанин, Томиславова крунидба постала је „средством културно-повијесне идентификације и манифестирања политичке, вјерске и националне идеологије“.¹⁹⁷⁷ Већ 1906. године, тј. врло брзо пошто су хрватски историчари „утврдили“ годину крунисања, „**Дружба Браће хрватскога змаја**“ изнела је замисао о свечаном обележавању хиљадугодишњице Хрватског Краљевства.

Користећи ратне прилике, хрватски националисти, на челу с дувањским наджупником фра **Мијом Чуићем**, изнели су предлог да би се поводом прославе хиљадугодишњице Хрватског Краљевства у Дувну требала изградити спомен-црква (базилика) и „Томиславов дом“. Ускоро је утемељено и „Друштво за 'Спомен-цркву с хоспицијем у Дувну', на успомену 1000 годишњице крунисања I. хрватског краља на Дувањском пољу“. Председник друштва постао је фра Чуић, а покровитељства читавог потхвата прихватио се загребачки надбискуп **Антун Бауер**. Марта 1924. године изравно се дувањски наджупник обратио и краљу Александру Карађорђевићу, који је за изградњу спомен-цркве одобрио новчани дар у износу од 600.000 динара. Ускоро је у Загребу утемељен „Одбор за подизање споменика краљу Томиславу“ и септембра 1925. године добио је дозволу да делује на простору читаве Краљевине СХС. Верска потка била је још изразитија у окружности хрватског католичког епископата, одасланој с бискупске конференције одржане у Такову, августа 1924. године: *„Нека славље наше тисућгодишњице буде славље католичкога хрватскога народа! Нека година 1925. године, спомен-година тисућгодишњице краљевства хрватскога буде света година хрватскога народа! Нека Томиславово славље буде један велики завјет и вјечна посвета читавога хрватскога рода Богу својих отаца!“*¹⁹⁷⁸

„Хиљадугодишњица“ је носила изузетан политички потенцијал, којег је препознао и најавио **Вјекослав Клаић** 1923. године у пригодном тексту. Наговештавајући јубилеј, написао је и кратак преглед хрватске историје. Истакнуо је како ће „хрватски народ тешко икад прихватити првопросиначки чин којим је створена државна заједница Срба, Хрвата и Словенаца јер да се дијаметрално противи темељној идеји тисућљетног развитка самосвојне хрватске државе“.¹⁹⁷⁹ Био је то, практично, отворени позив хрватском народу да настави путем **сепаратизма**, користећи „замајац“ значаја прославе, која је требала да доврши хомогенизацију хрватске нације. Осим тога, загребачки епископат је отворено пренео црквену католичку прославу на национално поље, дотичући се и смерница идеологије „хрватског повијесног права“. Дана **21. јуна 1925.** године одржана је црквена прослава којој је присуствовало око 20.000 људи. После свечане мисе у загребачкој

¹⁹⁷⁷ Исто, стр. 122.

¹⁹⁷⁸ Исто.

¹⁹⁷⁹ Исто.

катедрали, надбискуп Бауер је нагласио верски моменат целе манифестације, али се у његовим речима сасвим јасно разазнаје правац хрватске националне политике: *„И доиста ми католички Хрвати, који вјерујемо у свети, свезнајући и свемогући Промисао Божји, (...) ми знадемо и вјерујемо, да је тисућгодишњи наш народни опстанак дјело и дар добротивог Промисла Божјега“. Поред средишње загребачке прославе, било је предвиђено да се тисућљетница обиљежи и у католичким црквама 'по свим хрватским земљама'.*¹⁹⁸⁰

Надбискупов став био је јасан: постојали су и неки „други Хрвати“, као и више „хрватских земаља“, што јасно показује да се великохрватство дубоко укоренило у високом католичком клеру, одакле је, уосталом, изникнуло. Након црквене манифестације уследила је почетком јуна и цивилна свечаност, предвођено „Дружбом Браће хрватскога змаја“. Главна прослава била је у Загребу од 4. до 6. јуна, када је на главном градском тргу одржан велики збор од око 70.000 људи, којем се обратио и **Рудолф Хорват**, истакавши у свом говору потребу за „националном слогом као залогом опстојности хрватског народа“.¹⁹⁸¹ Прославе су се одржале и у Осијеку, Сарајеву, поново у Загребу па и у Сремској Митровици, 11. октобра исте године.

Нову загребачку манифестацију том пригодом је приредио **Југословенски соколски савез**, а за разлику од других, била је прожета **југословенским идеолошким дискурсом**. У поздравном телеграму краљу Александру то је било сасвим очигледно: *„Југословенско соколство, славећи тисућгодишњицу хрватског краљевства, са свог свечаног збора једнодушно поздравља Ваше Величанство, краља свих Срба, Хрвата и Словенаца, који је хисторијским дјелом државног и народног уједињења оживио сјај круне Томислава. Југословенско соколство славећи тај велики историјски моменат осјећа остварење тежња Томислава и Немањића, а које су тежње остварене и крвљу и културним настојањем дјеце свију југословенских племена. Југословенско соколство славећи тај моменат заједничке нам повијести, поздравља Ваше Величанство громким соколским: Здраво!“*¹⁹⁸²

Прослава „Тисућгодишњице Хрватског Краљевства“ успела је да оствари један од кључних циљева – хомогенизацију хрватске нације и етаблирање „Старчевићевог завета“ у широким народним масама, уз свесрдну помоћ католичке цркве. Користећи „југословенски значај“ манифестације, уз подсећање на наводну сарадњу Хрвата и Срба пре једног миленијума, у хрватску колективну свест усађене су углавном историјски неутемељене идеје, које ће се деценијама злоупотребљавати:

1) ако су Срби помогли Хрватима да се ослободе аустроугарског јарма 1918. године, онда је то ништа више до „отплате дуга“ старог хиљаду година, када су Хрвати помогли Србима у рату против Бугара;

2) хрватски народ не чине само католици, већ и муслимани, а граница са Србима је река Дрина;

3) Хрватска треба да тежи својој самосталности у њеним „повијесним границама“.

На изборима 1927. године, Стјепан Радић је променио назив своје партије у **Народна сељачка странка** како би привукао подршку и у нехрватским крајевима. Ова странка се повезала с **Црногорском федералистичком** и **Словенском кметијском странком**. Радић и ХСС су активирали све своје следбенике, што је довело до тога да ХСС постане најјача политичка опција у некадашњим аустроугарским крајевима. Иако Радић на овим изборима није успео да окупи нехрватске бираче, нарочито Србе, остао је упоран у својим настојањима. Своју идеју остварио је донекле споразумом са **Самосталном демократском**

¹⁹⁸⁰ Исто.

¹⁹⁸¹ Исто.

¹⁹⁸² Исто.

странком. Након договора с Прибићевићем, Радић је изјавио пред новинарима да је ово „тек увертира“ и да следи „оперета“; да су се састали „стари пријатељи, а нови сурадници“ те да између њега и Прибићевића „нема никакве разлике.“¹⁹⁸³ Усвојена је резолуција СДС-а и ХСС-а и у њој се истиче да се ове две странке удружују у делатну заједницу под називом **Сељачко-демократска коалиција (СДК)** којој је циљ ујединити целу демократију у један клуб. Ова је коалиција одекнула широм државе, а највише се изненадио владајући режим. Сељачко-демократска коалиција сложено је деловала у Скупштини.

Даљња борба Радића и Прибићевића против „великосрпске хегемоније“ онеспокојавала је радикале и наговештавала јачање антагонизама. Дана **20. јуна 1928.** десила се кобна седница у Народној Скупштини: смењивале су се увреде, а ситуација је узаврела након помињања радикала и њихове улоге у Првом светском рату. Страсти је распламсао **Павле Радић** запитавши „колико кошта српска крв“, „колико кошта Кајмакчалан“, односно колико би Хрвати требали да плате свој „мир“. Расправа је ескалирала појавом **Томе Поповића**, који је вербално напао **Стјепана Радића**, пошто је овај одбијао да се укључи у дискусију. Упркос опомену председника Скупштине, Поповић је запретио убиством хрватског вође, на што је кажњен писменим укором. За говорницима га је заменио **Пуниша Рачић** на тзв. „лично објашњење“, пошто је био поменут од стране претходног говорника, **Љубомира Маштровића**.¹⁹⁸⁴ Пуниша је био радикалски посланик из Црне Горе, бивши прекаљени борац, обавештајац и четник из балканских и Првог светског рата. Пошто је поздравио држање посланика Поповића и он је запретио „као Србин и народни посланик према својој нацији“, да ће заштитити интересе српства. Почео је да прича о издајству „једног дела народа“ током Првог светског рата, алудирајући на Хрвате и све који су учествовали у крвавом пиру против Србије. Изреволтиран, посланик ХСС-а, **Иван Пернар**, пришао је Рачићу који је силазио с говорнице и довикнуо му: „*Опљачкали сте бегове!*“.¹⁹⁸⁵ Рачић је тражио од председавајућег да казни провокатора, јер ће у супротном он сам извршити казну. Председник Народне скупштине, **Нинко Перић**, уместо да укори Пернара, напустио је дворану, након чега је Рачић пиштољем усмртио **браћу Радић и Ђуру Басаричека** (Стјепан Радић је од последица рањавања преминуо касније), а **Ивана Пернара и Ивана Гранђу** ранио. Пуниша Рачић је након суђења које је започело 27. маја 1929. године, кажњен с 33 године робије, а претила му је и смртна казна. Након укупно 13 година затвора у Пожаревцу, пуштен је на слободу за време пуча 27. марта 1941. Убијен је по ослобођењу Београда од стране комунистичког режима.

Премда је председник **Велимир Вукићевић** у име Владе уручио писмо жаљења због почињеног злочина, клуб ХСС-а је вратио „сажалницу“, дописавши на њу: „*Клуб не прима. Повратити натраг!*“¹⁹⁸⁶

Смакнуће посланика ХСС-а потресло је целу земљу и **разбуктало хрватски национализам и сепаратизам**. Одржани су антирежимски протести, а немири у Загребу трајали су две недеље. Краљ Александар је посетио рањеног Стјепана Радића и предложио му да састави нову концентрациону владу. Прибићевић је сазнао за краљев предлог па је Радић у договору с њим одлучио да не прихвати мандат. Рањени **Стјепан Радић** одмах је после атентата изјавио да „сада постоји само краљ и народ“. Написао је и поруку коју је 23. јуна, на погребу жртава атентата, у његово име прочитао **Светозар Прибићевић**. Радић је

¹⁹⁸³ Ivo Perić, *Stjepan Radić, 1871-1928*, Dom i svijet, Zagreb, 2003, стр. 423.

¹⁹⁸⁴ Александар Р. Милетић, „Др Нинко Перић о злочину у Народној скупштини 20. јуна 1928. године“, *Токови историје*, Бр. 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд, 2003, стр. 9-10.

¹⁹⁸⁵ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942, стр. 389.

¹⁹⁸⁶ Исто, стр. 391.

нагласио да ХСС има поверења у краља и да верује да ће 'српско-хрватско-словеначки народ' и краљ донети решење тешком питању које је проузроковано злочином у Скупштини. Међутим, само месец дана касније дао је изјаву дописнику новинарске агенције „Телеграф Унион“ из Берлина, у којој, практично пред смрт, врло отворено износи истинско мишљење о судбини „троплеменог народа“: „Хрвати и Срби два су разнолика народа, разнолике природе и разноликих традиција. Они (мисли на Хрвате, прим. Д. К.) су једном крви, једном историјом и културом везани са Западом, док су Срби везани са Истоком. Хрвати су народ европске културе, Срби источно-византијске. Ако се узму у обзир стални напори Срба за апсолутном хегемонијом у држави, која се у томе састоји да сва друга племена Краљевине С.Х.С. потчине у категорију политички подређених елемената Београду под нижи ниво српске администрације, онда ће се разумети зашто Хрвати и зашто Срби у Хрватској који су били свикнути једној другој државној администрацији и другим условима за државни и јавни поредак, да се они не могу стопити са Србима у Србији и зашто југословенска држава у данашњем свом облику као јединствена државна заједница не може постојати и зашто је она осуђена да се распадне.“¹⁹⁸⁷

У Радићевим речима приметан је утицај „старчевићевизама“ који су десетлећима хранили хрватски *élan vital*, дајући нову форму хрватству и васпитајући га у духу србомржње. У овом процесу препознатљиве су „папиларне линије“ и великих европских сила којима је помисао о „Русији на топлим морима“ и пансловенству будила неспокој. Хрватски вођа ипак умире од последица атентата **8. августа 1928. године**, а 13. августа **Владимир „Влатко“ Мачек** изабран је за председника ХСС-а, чиме постаје и један од двојице председника СДК. Одмах је затражио промену државног уређења, успостављањем државне и „културно-историјске посебности“ хрватског и других ентитета, са својим саборима и владама, односно **прелаз на федеративно уређење**. Радикали су предлоге одбили, уз напомену да на тој основи разговори нису могући. Разлике у гледиштима шефова политичких странака постале су превелике, непремостиве.

ХСС потом отпочиње активније мисије у главним политичким центрима Европе, шаљући Трумбића у Беч, Париз и Лондон, Крњевића у Берлин, Мачека у Беч и Праг, Павелића у Беч и Рим. Циљ је био да се тамошњи политички кругови ангажују против „српске хегемоније“. Било је и састанака с хрватском емиграцијом, пребеглим аустроугарским официрима хрватске националности, противницима Југославије (генерал **Стјепан Саркотић**, потпуковник **Иван Перчевић** и други).

5.2.5. Атенат на краља Александра I Карађорђевића, „решење хрватског питања“ и однос великих сила према Краљевини Југославији

Супротстављајући се федералистичком концепту, краљ је **6. јануара 1929. године** објавио прокламацију којом се укида парламентарни систем и уводи диктатура, која се у историографији назива **Шестојануарском диктатуром**. Између народа и краља више није могло и није смело да буде посредника, сматрао је сам Александар суспендујући Устав, чиме је у држави успостављен **апсолутизам**. Забрањен је рад политичких странака и удружења која су носила национално и верско обележје, уведена је цензура штампе и

¹⁹⁸⁷ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Narodna knjiga/Partizanska knjiga/Pobjeda, Beograd/Ljubljana/Titograd, 1982, стр. 35.

заоштрене су одредбе **Закон о заштити државе**. Нови закони су се отад доносили само краљевим указима. У краљевој Прокламацији народу државни удар је оправдан „највишим народним и државним интересима и њиховом будућношћу“.¹⁹⁸⁸

Део Хрвата, попут познатог публицисте и преводиоца **Антуна Креспија**, који се писмом обратио Двору, прихватио је срдечно овај чин југословенског монарха и оценио га као „најповољнији излаз из очајног стања“. Занимљиво је што Креспи упозорава да се „стање духова код хрватских маса из дана у дан погоршава“, али да се не треба плашити „експлозија“, јер је парола „шутња“, али да се гомилају извесне „одбојне силе, које никако не могу да уроде добрим плодом“. Он, у извесној мери, наводи и психолошки узрок оваквог стања у хрватском народу: *„Одавна су хрватске масе организоване у беспримјерно строгој дисциплини, која обухваћа како рад, тако и начин мишљења. Оне су се навикле не мислити својом главом, већ главом вође, који им сервира и сугерира готову идеју и готову критику. Никакво чудо дакле, што те масе криво схваћају и криво тумаче данашње стање и све што је с њим у вези.“*¹⁹⁸⁹ Исто тако је и Мачек у почетку рачунао да диктатура даје могућност да се „хрватски проблем“ реши разговорима између Круне и хрватских представника, без посредовања српских грађанских странака. Прибићевић је много реалније и без оптимизма оценио диктатуру, обзнањујући да остаје веран Мачеку. Краљ је распустио Народну скупштину, поверивши мандат за састав политичке неутралне владе генералу **Петру Живковићу**, команданту краљевске гарде и шефу „Беле руке“. Тим чином југословенски монарх добио је подршку војних кругова.

Поједини хрватски аутори у модерном добу Александрову диктатуру оцењују „прагматичном“, идеолошки усмереном у правцу стварања југословенске нације, али да је „**племенско српство**“ оспоравала тек у незнатној мери.¹⁹⁹⁰

Национални састав нове владе чинили су: једанаест Срба, пет Хрвата и један Словенац, а програм јој се темељио се на захтеву даљњег учвршћивања националног и државног унитаризма у апсолутистичкој монархији. Почетком октобра 1929. године, краљ је донео **Закон о називу и подели Краљевине СХС на управна подручја**. Држава је добила назив **Краљевина Југославија** и била је подељена на девет бановина. **Ребека Вест** је осам година касније, када су се политичка превирања у Југославији у довољној мери искристалисала, написала: *„Била је срамота да Србија, са својим славним устанком против Турака, престане да постоји као ентитет, и да српски пукови који су задивили свет својим хероизмом, ставе своје стегове у музеје и корачају под новом заставом Југославије која им није значила ништа. Нема никакве сумње да је у том тренутку, да би задовољио Хрвате, краљ отишао предалеко. Такође је учинио корак који не само да је врећао Србе већ и здрав разум, када је у српским областима покушао да укине ћирилицу и замени је латиницом коју су користили Хрвати и западна Европа.“*¹⁹⁹¹

Краљеве мере продубиле су јаз између престола и народа, а екстремни Хрвати нису имали намеру да му пруже политичку или било какву другу подршку. Напротив, овај чин био је окидач јачања отпора хрватских сепаратиста. Дан по завођењу диктатуре, у Загребу **7. јануара, Анте Павелић** тајно оснива „Усташа – Хрватску револуционарну

¹⁹⁸⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 176.

¹⁹⁸⁹ Писмо Антуна Креспија краљу Александру I Карађорђевићу, Сарајево, 28. јануара 1929, Архив Југославије, Фонд 74: Краљев двор 1918-1945 (1908-1948), Ф-10, Ј-19-491 и 492.

¹⁹⁹⁰ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 62.

¹⁹⁹¹ Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: Путовање кроз Југославију*, Вулкан, Београд, 2017, стр. 437.

организацију“ (надаље: УХРО), ради борбе против „тираније краља Александра Карађорђевића и Југославије“ и за стварање „самосталне хрватске државе“. У својим мемоарима описује атмосферу у хрватском народу, која је после атентата у Скупштини, поговорила оснивању усташког покрета, што је он годинама чекао: „У читавој Хрватској владао је револуционарни дух. Сви друштвени сталежи: сељаци, радници, грађанство и интелектуални сталеж, сви су изражавали жељу да се предје у акцију! Свеучилиште, скоро сва дјачка младеж, била је од неког времена уз нашу странку, а сада се и младеж Сељачке Странке ујединила с нама у револуционарном духу. (...) Усташа ће бити организација хрватских бораца против диктатуре и туђинског јарма за ослободјење хрватског народа и поновну успоставу независне државе Хрватске.“¹⁹⁹²

Физиономију усташког покрета током година чиниле су различите струје. Један део ће се више оријентисати према Хитлеровој идеологији (хрватски нацисти), други Мусолинијевом фашизму, трећи су били присталице радикалне струје, сачињене од емиграната, махом србомрзаца склоних терору, док су четврти, „умеренији“, били припадници конзервативног грађанства, пропале аристократије и дела бивших аустроугарских официра (носталгичара). Сам покрет раздирале су супротности социјалног и регионалног карактера, као и борбе за престиж. Све њих уједињавало је **сепаратистичко антијугословенство и великохрватство**.

Помоћу усташа Италија је искористила прилику да нађе упориште у хрватском народу и програмира исту субверзивну акцију као и у Македонији. Стога италијански фашисти прихватају сарадњу с Павелићем и неким његовим сарадницима, попут **Бранка Јелића, Диде Кватерника, Вилка Печникара, Јосипа Милковића** и других, који одмах добијају задатак да изазивају немире и несигурност народа у Југославији, вршећи различите саботаже и диверзије, како би се ослабио отпор пред будућу агресију. Усташе ће пронаћи савезника и у Мађарској, која је жудела за осветом због изгубљених територија након Тријанонског споразума. Италијански обавештајци издаће Павелићу лажни пасош на име **Антонија Сердара**, након чега га упућују у Верону где га повезују с фашистичким руководиоцима. Како би прикрили субверзивни рад против Југославије, осмишљени су тајни канали, контакти и друга помоћ, чиме се бавила фашистичка обавештајна служба – ОВРА (*итал.* Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo). За непосредног наредбодавца Павелићу одређен је сенатор **Артуро Бочини** (Arturo Bochini). Пошта и пакети који су прослеђивани Павелићу ишли су преко Швајцарске, одакле би из Лугана биле послате у Милано посредством „Хрватске емигрантске канцеларије“, којом је руководио новинар **Станко Храниловић**. Усташки терористи смештени су у више логора, где им је осигуран стручни кадар за војну обуку и друге неопходне потрепштине, о чему се старао један од главних инспектора министарства унутрашњих послова Италије **Ерколе Конти** (Ercole Conti). Од других важних фашистичких сарадника, усташама је на располагању био пропагандист **Итало Цингарели** (Italo Zingarelli) па чак и Мусолинијев брат **Арналдо Мусолини** (Arnaldo Mussolini), главни уредник фашистичког листа „Пополо д'Италиа“, с улогом популаризације усташа и њиховог програма. Павелић је на једногодишњи курс у терористичку ВМРО код **Ванча Михајлова** (Иван-Ванче Михайлов), послао свог шефа обавештајне службе **Мију Бабића**.¹⁹⁹³

После годину дана рада с терористима, организација једва да је прикупила тридесетак чланова. Логори за обуку у Мађарској и Италији били су празни. Чак ни агенти који су послати по земљама с хрватском економском емиграцијом (Француска, Белгија, Јужна

¹⁹⁹² Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998, стр. 185. и 201.

¹⁹⁹³ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 22-23.

Америка, Сједињене Америчке Државе), нису успели у намери да измишљотинама о српском терору над хрватским цивилима, окупе значајан број регрута.

У Болоњи лета 1929. године састају се усташки представници, Павелић и **Густав Перчец**, с припадницима ВМРО-а, **Иваном Хацовим** и **Георгијем Кондовим**. Склапа се договор да се приступи акцији прикупљања што већег броја људи, нарочито међу домаћим економским емигрантима, као и оснивању спремнијих терористичких логора, у циљу организовања атентата и диверзија у Југославији. Усташки дужносник **Бранко Јелић**, оснивач испрва легалне омладинске спортске организације „**Хрватски домобран**“ 1928. године, а у сврху припрема терористичких активности, обилази Јужну и Северну Америку, како би окупио хрватске исељенике шокиране убиством Стјепана Радића у Скупштини.¹⁹⁹⁴

Након почетних организацијски неуспеха, како је време одмицало, различите новине и памфлети националиста („Хрватски домобран“, „Независна држава Хрватска“) обмањивали су јавност, измишљајући масивно насиље над Хрватима. Убедљивим и добро сроченим полуистинама и лажима, успели су да утичу на хрватско, али и на европско јавно мњење, док су истовремено припремали терористе за оружане нападе. Пропагандни успех остварују постављањем експлозивних направа у међународне возове, где су страдавали најчешће странци, који су кривили југословенску полицију због недовољног степена безбедности.¹⁹⁹⁵ Таквим методима усташе напokon успевају да за релативно кратко оформе или учврсте већ постојеће центре у иностранству: у Италији (у Бовењу, са испоставама у Милану и Лугану); у Бечу за подручје Аустрије; у Будимпешти за подручје Мађарске; центар у Берлину за подручје Немачке; у Серену за подручје Белгије и Холандије; у Буенос Ајресу за подручје Јужне Америке; и у Питсбургу за подручје САД.

Велика пажња иностране јавности и службених кругова, уследила је након одласка представника ХСС-а, **Аугуста Кошутића** и **Јурја Крњевића**, у емиграцију. Вођство странке одлучило је да на свој начин упозна европске силе о тежини „хрватског питања“ и привуче међународну јавност на расправу о њему. Политичка тактика вођства ХСС-а ишла је за тим да се не избегавају ни додири с Павелићем. У том погледу догодио се и сусрет Мачека с Павелићем у време боравка на лечењу у Чехословачкој, октобра 1930. Односно, радило се о састанку с Крњевићем и Кошутићем у Салзбургу, а на истом састанку присуствовао је и Павелић. Према неким подацима, тада је расправљано о даљњој **заједничкој акцији** упознавања спољњих фактора с „хрватским питањем“ у Краљевини. На састанку је договорено да „Павелић води политику с Италијанима, Кошутић између Италије и Енглеске, Крњевић држи се Енглеца а Кежман нека се држи легално и у вези с Французима“.¹⁹⁹⁶

Кошутић и Крњевић саставили су **25. јануара 1930.** године меморандум у вези „хрватског питања“ и проследили га на адресу **Лиге народа**. У њему су изложили све тешкоће које су, као Хрвати, осећали под „апсолутистичким режимом српског краља“. Био је то вапај због наводне раздробљености „хрватских земаља“ (укључујући Босну), „кривотворене повијести“, забрањене и отуђене хрватске културе и језика, спреченог напретка хрватског народа и његове самоодбране, укинутих грађанских слобода и многочега другога, тако да инострана реакција није изостала.¹⁹⁹⁷ Двојица енглеских

¹⁹⁹⁴ Исто, стр. 24.

¹⁹⁹⁵ Ребека Вест, *Црно јазње и сиви соко: Путовање кроз Југославију*, Вулкан, Београд, 2017, стр. 438.

¹⁹⁹⁶ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 18-19.

¹⁹⁹⁷ У писму Кошутића и Крњевића, између осталог, пише: „На цијелом хрватском државном територију уведен је апсолутистички режим српског краља, који хрватском народу ускраћује примарна народна права, која су иначе осигурана сваком народу. Тако је забрањена употреба имена хрватског народа, који је признат у

политичара, **Рајли** (Ben Riley) и **Дејвис** (Rhys J. Davies), чланови британског парламента, посетили су септембра 1932. Београд и Загреб, где су разговарали с више лица упућених у политичка трвења. У листу „Манчестер Гардијан“ од 30. септембра 1932, без потписа су објавили чланак у којем су изнели разговоре с Мачеком и Трумбићем, на основу извештаја под називом „Хрвати под Југословенском влашћу“. У чланку су обојица подржали отцепљење Хрватске, а наведени су и „разлози“, попут жеља југословенске владе да „ампутира“ велике делове простора на којем живе Хрвати и слично. Тако је јавност „упозната“ с тобожњим „историјским истинама“: да су Срби населили Балкан источно од Дрине и јужно од Саве, а на северу и западу су им суседи били Хрвати (омеђивање по принципу „хрватског повијесног права“). Истакнули су и „**културну супериорност“ Хрвата**, насталу услед вековног утицаја западне цивилизације, који сада трпе „диктатуру Краља Александра“. У наставку се прети „гадним последицама“ ако Хрвати не добију самосталност.¹⁹⁹⁸

Међутим, нису само хрватски сепаратисти користили сваку могућу прилику да ставе под знак питања кредибилитет југословенске власти. **Антон Корошец**, Стојадиновићев коалициони партнер, обрачунавао се с југословенским националистима, обнављајући истовремено рад клерикалних организација. Његов политички рад био је у ствари усмерен ка **одвајању словеначког римокатоличког становништва** из југословенске заједнице, како би се бивше хабзбуршке земље повезале у својеврсну **подунавску католичку конфедерацију**.¹⁹⁹⁹

Током две године „Александрове диктатуре“, унутрашње стање у држави се погоршало, а међународни положај земље постао неповољнији, што је краља приморало да ублажи спроведене мере. Хрватски аутори посматрају краљеву аутократију као раздобље изражене „великосрпске хегемоније“, увек подсећајући да је југословенски режим тада ликвидирао „велики број хрватских првака“ (Милана Шуфлаја, Јосипа Предавца и друге). **Иво Банац** ипак додаје да је „ментална слика диктатуре краља Александра у нескладу (...) са стварношћу“ и да „термин 'монархо-фашистичка диктатура', који су рабили комунисти, у потпуности не одговара истини.“²⁰⁰⁰ Сем тога, подсећа исти аутор, диктатура је уведена **десет месеци пре краха њујоршке берзе и почетка велике светске економске кризе**, што је пресудно утицало и на јачање опозиције шестојануарском режиму.²⁰⁰¹

међународним уговорима као међународни фактор, те који се није одрекао нити својег имена нити своје егзистенције у заједници народа. Забрањени су хрватски грб и застава хрватска. Распуштена су и дапаче забрањена хрватска културна и знанствена друштва. Истиснут је хрватски језик из школа и јавних служби. Кривотворена је и брисана повијест у школским књигама. Настоји се зауставити културни напредак хрватског народа, да се народу отуђе хрватске генерације, па да им се отуђи цјелокупна хрватска писана литература. Запоставља се хрватска вјера, а оштећују се гробови (нпр. у Загребу 1. студенога 1929). Самовољно су хрватске земље раздробљене и истодобно подвргнуте српској превласти. Забрањени су хисторијски државни називи, н. пр. Хрватска и Босна. (...) 4. Хрватском је народу одузета свака могућност законите самообране, јер је укинута слобода штампе, одузето је право држања скупштине, забрањена је критика поступања владиних органа, уклоњена је неовисност судаца, а основан је изванредни суд за политичке деликте (...)“ (Видети: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената*, Рад, Београд, 1988, стр. 317-320).

¹⁹⁹⁸ Ben Riley, Rhys J. Davies, *The Croats Under Yugo-Slavian Rule: A Visit of Investigation*, Inkubator грађанске иновације, Доступно преко: <http://domovod.info...>, Приступљено: 16.09.2015.

¹⁹⁹⁹ Никола Жутић, *Соколи*, Ангротраде, Београд, 1991, стр. 139, 142-143, 145.

²⁰⁰⁰ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 65.

²⁰⁰¹ Исто, стр. 67.

Под притиском француског капитала, краљ је **3. септембра 1931.** године прогласио нови „**Октроисани устав**“, легитимизовао „диктаторску политику“ и заменио „отворени апсолутизам прикривеним“, како тумаче хрватски историчари. Устав је краљу омогућавао да у изванредним ситуацијама делује ван уставних прописа, уз накнадну потврду Народне скупштине. Уведен је дводомни систем народног представништва, који се састојао од **Народне скупштине** и **Сената Краљевине Југославије**. Највиши правни акт државе (познат и као „**мали устав**“) допуштао је да краљ у изванредним ситуацијама поступа мимо уставних и законских прописа, уз накнадну потврду од стране Народне скупштине. Устав из 1931. године санкционисао је следећа основна начела:

- а) централистички систем државе,
- б) интегрално југословенство у националном питању,
- в) начело формалне деобе власти уз њезино фактично јединство,
- г) владарев апсолутизам прикривен формалном уставношћу и
- д) ограничена права грађана.

Односно, законодавну власт вршио је краљ и Народно представништво, заједнички; управну власт вршио је краљ „преко одговорних министара“ по одредбама Устава; судску власт вршили су судови.²⁰⁰² Краљ је „заточник народног јединства и државне целине“; он потврђује и проглашава законе, поставља државне чиновнике, даје војне чинове, даје ордене и друга одликовања и заповедник је „све војне силе“. Такође, краљ „представља државу у свима њеним односима са туђим државама“; проглашава рат и закључује мир.²⁰⁰³

По новом изборном закону из 1931. године, кандидатске листе су се постављале на нивоу целе државе, што је блокирало регионалне политичке странке. Носитељ листе био је генерал **Петар Живковић**, а гласање је било јавно, што је влади обезбедило контролу над бирачима. Народна скупштина, као изборно представничко тело, бирала се општим, непосредним и јавним гласањем, а странка која добије релативну већину аутоматски добија 2/3 мандата. Сенат се састојао од 46 бираних и именованих сенатора, при чему краљ није могао именовати више сенатора од броја бираних. Сенат је постао дом који је заступао краљеве интересе и имао је исте законодавне овласти као Народна скупштина, али у случају несагласности, коначну одлуку доносио је краљ. Влада је била одговорна само краљу, а Народна скупштина није имала контролу над њеним радом. Мачек, председник ХСС-а није предузимао политичке акције против диктатуре, већ је чекао краљев позив за сарадњу у остварењу савеза Срба и Хрвата, сматрајући укидање Видовданског устава позитивним коракком. С друге стране, Прибићевић је био активнији и, упркос забрани политичких странака, предузимао је кораке за повезивање СДК са српским странкама ради рушења диктатуре. Он је истакнуо да ХСС жели федерацију засновану на „**културно-повијесним индивидуалитетима**“, формирањем јединица с посебним скупштинама и извршним органима.²⁰⁰⁴

Објављивање **Октроисаног устава** довело је до активности вођства СДК, које је организовало састанак у Загребу с представницима других опозиционих странака (Анте Трумбић из Федералистичке странке и Миле Будак из ХСП-а). На састанку је усвојена резолуција „**Загребачке пунктације**“, којом је истакнут народни суверенитет као извор политичког ауторитета и захтевало се враћање на 1918. годину. „Пунктације“ су осудиле апсолутизам и „српску хегемонију“, тражећи „укидање сваке мајоризације и остваривање

²⁰⁰² Устав Краљевине Југославије, *Државна штампарија Краљевине Југославије*, Београд, 1931, стр. 9.

²⁰⁰³ Исто, стр. 10.

²⁰⁰⁴ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 36.

потпуне равноправности појединих индивидуалитета у сложеној држави“. Иако конкретно нису предложиле државно уређење, наглашавале су важност слободне воље чланова заједнице. Крајем јануара 1933. године, Мачек је ухапшен због учешћа на састанку и осуђен на три године затвора због прикривених сепаратистичких намера.²⁰⁰⁵

Хрватска усташка емиграција убрзала је припреме **атентата** на краља Александра, тражећи освету за хрватске жртве у Народној скупштини, а уједно се надајући да ће уклањањем диктатора бити ублажен облик владања у којем су „Хрвати угњетавани“. Први неуспели покушај организован је крајем 1933. у Загребу, с атентатором **Петром Оребом**, корчуланским рибаром, који се предао полицији. У другом атентату идуће године у Марсеју, **Александар I Карађорђевић** усмрћен је хицима из револвера. Наиме, Александар је настојао, без обзира на италијанско помагање хрватским националистима, да успостави добре односе с **Бенитон Мусолинијем** (Benito Mussolini), али „Дуче“ није прихватао било какве нагодбе. Италијански вођа имао је сасвим јасне циљеве; пре свега **заузимање Далмације и растурање Југославије**. Заносио се идејом подизања устанка у Хрватској помоћу Павелићевих усташа. Најважнији документи италијанске дипломатије о југословенском питању прошли су Мусолинијеву рецензију и верификацију. Његове основне преокупације и деловања сажео је хрватски историчар **Богдан Кризман**: „*Мађарски и бугарски ревизионизам, хрватски сепаратизам (франковци, односно усташе), албанско прижељкивање Косова и Метохије, све су то биле у рукама Мусолинија полуге за евентуално рушење бедема који му је сметао за његово продирање на Балкан и Подунавље.*“²⁰⁰⁶

Стога је долазак Хитлера на власт у Немачкој понукао краља да преиспита и односе с том земљом у циљу међусобног приближавања. Дана **9. фебруара 1934.** у Атини је свечано потписан **Балкански пакт** (Балканска антанта), војно-политички одбрамбени савез којег су **чинили Југославија, Грчка, Румунија и Турска**, такође услед бугарских и италијанских аспирација. Потписивању пакта су се успротивиле Краљевина Албанија, Бугарска, Италија, Мађарска и Совјетски Савез. Овај пакт се може оценити „слабим“, због супротних ставова земаља-чланица према омоћавању нацистичке Немачке и фашистичке Италије, а када су Румунија и Југославија приступиле Тројном пакту, Балканска антанта се распала. Француска је покушавала да обузда експанзију Немачке организовањем нових међународних односа у Европи (пре свега се то односи на сарадњу са Совјетским Савезом и осмишљавањем Средоземног пакта). Зато је француска дипломатија била узнемирена вестима да се краљ намерава приближити Немачкој те је то био разлог посете француског министра спољних послова **Луја Бартуа** (Jean Louis Barthou) Београду јуна 1934. године, када је заказана и узвратна посета краља Александра Француској.²⁰⁰⁷

Анте Павелић је сазнао за одлазак краља у Француску и одлучио је да предузме акцију у циљу извршења атентата. Организовање је препустио **Еугену Диди Кватернику**, а терористи су се припремали на Јанкапусти у Мађарској, одакле су лажним пасошима отпутовали на извршење задатка. Краљ је на разарачу „Дубровник“ стигао у луку Марсеј **9. октобра 1934.** Отуда је требало да настави пут према престоници, али по искрцавању, када се поворка аутомобила неуобичајено споро кретала према градској већници кроз масу народа, из непосредне близине усмртио га је **Величко Димитров Керин**, инструктор укључен у редове усташке емиграције и члан **ВМРО**. Смртно је страдао такође и француски

²⁰⁰⁵ Исто, стр. 36-37.

²⁰⁰⁶ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 60-61.

²⁰⁰⁷ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 184.

министар **Луј Барту**. Сахрани краља Александра I присуствовао је велики број страних званичника, међу којима и представници нацистичке Немачке на челу с **Херманом Герингом** (Hermann Wilhelm Göring), који су положили венац с натписом: „*Свом негдашњем херојском противнику, у знак бола и жалости – Војска и Морнарица Немачког Рајха.*“²⁰⁰⁸

Југословенска влада одлучила је да Савету Друштва Народа уложи жалбу, како би се потврдила одговорност Италије и Мађарске у атентату. Међутим, француска страна одбила је дипломатску подршку тој иницијативи, тражећи да се оптужба ограничи само на Мађарску. Тако су југословенска настојања да се кривци за убиство краља приведу међународној правди, остали без успеха, чиме је уједно доказана и „**неспособност Друштва народа да очува мир**“.²⁰⁰⁹

Уморство краља Александра Карађорђевића озбиљно је нарушило наставак спровођења његове политике и угрозило југословенску идеју. Унутрашњи односи су се променили, а интегралистичка линија је одбачена. Југославија, суочена с италијанском доминацијом над источном обалом Јадрана, одговорила је савезом с Француском 1927. године, која је видела Југославију као противтежу немачкој моћи. Француска је, у складу с „**Ришељеовом доктрином**“, настојала да спречи обнову Немачке, а пад Југославије нарушио би европски *status quo* и угрозио Малу антанту, јер би Мађарска, Румунија и Бугарска могле да се прикључе италијанско-југословенском блоку, закључио је Бранко Петрановић.²⁰¹⁰

Убрзо се десио заокрет у југословенској унутрашњој и спољној политици, односно нови режим **Милана Стојадиновића** постиже два споразума с **Италијом** и **Ватиканом**. Први се тикао могућности **легалног повратка усташа** у земљу, а други је био **конкордат**, који је требао да уреди и поправи положај Католичке цркве у Југославији. Постављено је **Краљевско намесништво** од три члана, на чијем је челу био кнез **Павле Карађорђевић**, а чланови **Раденко Станковић**, сенатор и **Иво Перовић**, бан Савске бановине. Кнез Павле, као нови поглавар државе, састав владе поверио је **Богољубу Јевтићу**. Требала је то да буде „влада помирљивости и новог духа“, због чега је на слободу пуштен Влатко Мачек, а кнез је иницирао и расписивање нових превремених скупштинских избора.

Избори од **5. маја 1935.** године (тзв. **Петوماјски избори**) за народне посланике Народне скупштине Краљевине Југославије, означили су **прекретницу у међуратној југословенској историји**. Били су то **први демократски избори** по укидању Шестојануарске диктатуре, а главна изборна трка вођена је између Владине листе (Југословенска национална странка: ЈНС) **Богољуба Јевтића** и листе **Уједињене опозиције** (званично: Земаљска опозициона листа Блока народног споразума) **Влатка Мачека**. Уједињену опозицију чиниле су Сељачко-демократска коалиција, Југословенска муслиманска организација, Давидовићево крило Демократске странке и део Земљорадничке странке, док су радикали и Словеначка народна странка остале ван коалиције. Мачекова листа заступала је идеју федералистичког државног уређења, за разлику од Јевтићевих југословенских интегралиста. Већина страних аутора оцењује да се водила прљава предизборна кампања од стране ЈНС-а, потпомогнуте Владином медијима, како би се урушило руководство Уједињене опозиције. Мачекови следбеници такође су прибегли незаконитим методама, прибегавајући и физичким нападима на гласаче ЈНС-а.

²⁰⁰⁸ Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт – Југославија између два рата*, Ел Економиста, Буенос Ајрес, 1963, стр. 321.

²⁰⁰⁹ Константин Фотић, *Рат који смо изгубили: Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Вајат, 1995, стр. 12.

²⁰¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 255.

Пријављен је терор над Јевтићевим следбеницима у Славонској Пожеги и посебно „високог интензитета“ у Вуковару, где су мештани били у страху да гласају против Мачека. Хрвати су током кампање уверавани да ће, ако Мачек победи, Хрватска постати независна или да ће Мачек након 5. маја променити цео бирократски апарат, а да ће Хрватска бити стављена под „међународну заштиту“. Кружиле су гласине да ће Трећи Рајх и Енглеска потпомоћи успоставу независне Хрватске, као и да Срби подржавају „Мачеково право“ да успостави хрватску независност.²⁰¹¹

Од регистрованих 3.908.313 бирача, гласало је њих 2.880.964 (73,7%), а према одредбама изборног закона од 24. марта 1933. Владаина листа је и пре сабирања гласова освојила 40% мандата, док су се преостала места додељивала на основу резултата гласања. Службени резултати избора били су следећи: од укупно 370 посланичких места Владаина листа освојила је 303 (60,6% гласова), док је Уједињена опозиција добила 67 мандата (37,4% гласова). Мада је било кршења изборних правила с обе стране, страни посматрачи су закључили да су објављени резултати вероватно умањили стварне гласове које је добила опозиција.²⁰¹²

Због оптужби да је дошло до изборне преваре, 30. маја опозиција је решила да бојкотује рад Скупштине, а Јевтићева власт је окарактерисана као „наставак некадашњег диктаторског режима“. Пошто је његовој Влади недостајао кредибилитет, кнез Павле је затражио да Јевтић поднесе оставку, поверивши мандат радикалу **Милану Стојадиновићу**.²⁰¹³ Нови премијер, претходно министар финансија, формирао је нову владу уз подршку три странке: Народне радикалне странке, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. У Стојадиновићеву владу укључени су и лидери других странака: **Антон Корошец** и **Мехмед Спахо**. Убрзо је дошло до спајања ових партија у једну нову, **Југословенску радикалну заједницу**. Нова политичка опција је у свом програму усвојила девизу „с народом и за народ“ и дефинисала четири основна начела: **јединство државе и народа, монархију и подршку династији Карађорђевића**. Успостављен је пакт Београд-Сарајево-Љубљана, искључивши сепаратистички Загреб и његове присталице.²⁰¹⁴

Влатко Мачек и ХСС пратили су нове политичке околности, обновили активности странке и покренули нови страначки орган под називом **Хрватски дневник**. Покушаји постизања споразума између Мачека и Стојадиновића у Брежицама нису уродили плодом. Влада није прихватила Мачекове услове да преговори буду засновани на „Загребачким пунктуацијама“, што је подразумевало укидање Октроисаног устава и расписивање избора. У настојању да принуди владу на уступке, Мачек се опет окреће српској Удруженој опозицији. Као резултат преговора, октобра 1937. године у Фаркашићу код Петриње закључен је „Народни споразум“, којим је постигнут је консензус о основним питањима будућег устава, укључујући заједничку државу, монархију, грађанске и политичке слободе, као и превенцију мајоризације. Основу споразума чинили су захтеви за **решавање „хрватског питања“, укидање Октроисаног устава и усвајање привременог основног закона којим би у Југославији били загарантовани народни суверенитет и демократски принципи**. Узвратни Мачеков посет опозицији Србије уследио је августа

²⁰¹¹ Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press – Indiana University Press, Washington, D. C – Bloomington, 2006, стр. 93.

²⁰¹² Исто.

²⁰¹³ Исто, стр. 94.

²⁰¹⁴ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 37-38.

1938. године, а хрватски вођа ХСС-а одржао је том приликом говор пред чак 100.000 људи.²⁰¹⁵

Током претходне 1936. јачају **сукоби ХСС и усташке емиграције око утицаја на ставове исељеника**, тј. око питања ко представља хрватски народ пред спољним политичким чиниоцима. ХСС наставља да контактира Берлин и Рим, тако да Мусолини јула 1936. прима **Аугуста Кошутића** на разговоре. На питање Мусолинија какав је програм ХСС-а, Кошутић је одговорио: „1) Хрватска као независна држава; 2) ако се то не може постићи онда образовање федерације у Подунављу у коју би ушле Аустрија, Мађарска и Хрватска барем са Славонијом и; 3) ако би се морало остати у Југославији, онда аутономна Хрватска, али свакако с обалом Јадранског мора. Хрватска свакако мора добити свој индивидуалитет. Који би облик имала Подунавска федерација, да ли само економски, то је питање споразума. У сваком случају Хрватској има да остане море...”²⁰¹⁶

Покренуто је и питање усташке емиграције, током којег је Мусолини казао да су усташе „нервозни и немирни“, да се међусобно свађају и траже посао или повратак у Хрватску. Кошутић га је замолио да их никако не преда Београду, „јер би то била издаја“.²⁰¹⁷

Рудолф Бићанић, утицајни универзитетски професор, економиста, привредни историчар, социолог села, политичар и демограф, због својих јавних наступа, чланака и књига на тему „хрватског питања“, био је осуђиван на вишегодишње затворске казне, пре свега због „**статистичких доказа**“ о „**србијанској хегемонији**“. Његова најпознатија књига, „**Економска подлога хрватског питања**“ из 1938. године, забрањена је одмах по објављивању, што јесте индикативно. У њој се Бићанић бави утврђивањем демографске структуре прве Југославије, економским производом појединих делова земље, ситуацијом која је затечена после слома Аустроугарске, економском политиком новонастале државе, анализом метода којима се вршио „трансфер економског производа у Београд и ужу Србију“, државним инвестицијама и порезном политиком, државном железницом, државним банкама, државним монополом, војним питањима, будућем положају Хрвата у Краљевини, али и многим политичким питањима, везанима за парламентаризам и демократију у Југославији. Очигледна је његова **оптерећеност демографским разликама**, „бољком“ која је тиштила хрватске националисте од друге половине 19. века. Бићанићево настојање, које ће касније користити и комунистичке власти, било је да се бројност Срба на разне начине умањи, посебно „Србијанаца“. Србе супротставља свим осталим народима по принципу „Они“ и „Ми сви заједно против њих“: „*Уопће Срби чине апсолутну мањину становништва у држави. Они су тек релативна већина, не с више од 42,7%. (...) Посебно је значајан омјер Србијанаца према другима. На 100 Србијанаца долази 104 Хрвата, 93 Србина из пречанских крајева и 153 других народности (свега 350).*”²⁰¹⁸

Сви народи „**плаћају данак српском централизму**“, истицао је Бићанић, пре свих Македонци, као „најпотиштенији дио становништва“, док су Словенци донекле „заштићени од србијанске хегемоније својим посебним језиком“.²⁰¹⁹ Бићанић упозорава да слободног парламентаризма у Југославији никада није било, пошто је земља преузела од „старе Србије“ тешку баштину уставних борби. Стога сама политичка структура државе „није здрава“, за што Бићанић наводи следеће чињенице:

²⁰¹⁵ Исто, стр. 38.

²⁰¹⁶ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Narodna knjiga/Partizanska knjiga/Pobjeda, Beograd/Ljubljana/Titograd, 1982, стр. 53.

²⁰¹⁷ Исто.

²⁰¹⁸ Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač: Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 6.

²⁰¹⁹ Исто, стр. 8.

- а) ниједни избори нису били слободни;
 б) сваки изборни закон до сада је доношен и спровођен у неједнакоправности и фаворизовању „србијанских владајућих слојева“;
 ц) ниједна изборна влада није још изгубила на изборима, него је „победила“, макар у њој били били непознати и људи и њезин програм и макар био народ против ње;
 д) ниједна од 35 влада кроз пуних деветнаест година опстанка Југославије није пала отворено у парламенту, на основу гласања, него је свака уклоњена „закулисним путем“.²⁰²⁰

Табела 25 – Мандати „Србијанаца“ у разним покрајинама (према Р. Бићанићу)

Година	Србија	Маке- донија и Санџак	Црна Гора	Хрват- ска	Босна	Војво- дина	Свега „Србија- наца“ изван Србије
1927	65	14	2	1	6	5	28
1931	82	15	2	3	3	6	29
1935	84	26	1	1	6	6	46

Извор: Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač: Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 61.

„Страх од Хрвата постао је главни покретач политике“, наглашава Бићанић, јер се од „оснутка државе није поступало демократском методом, по вољи народа“. Због тога је сва политика владајућих гарнитура одређивана с обзиром на опасност од незадовољних Хрвата. Владајуће „србијанске политичке странке“ шириле су сферу свог утицаја на српске пречане, служивши се „сентименталном наивношћу романтичких националиста“ у Војводини или „несношљивом занесеношћу“ у Босни. На тај начин, вели Бићанић, „Србијанци“ су успели у централном парламенту да буду далеко више заступљени него што би то требало да буде, ако се узме број „Србијанаца у држави и подједнаком кључу за све“. Штавише, „Србијанци“ су користили пописе становништва из 1910. године и на основу њих организовали изборе, на којима су гласали људи „који су већ 17 година били мртви“, само зато јер је то ишло „у прилог Србији“.²⁰²¹ Србија је од изборних злоупотреба начинила систем, истиче Бићанић, проглашавајући резултате избора с „највећим цинизмом“. Као доказ да се утицај „владајућих Србијанаца“ тиме проширио, Бићанић подноси следећи резултат: број „Србијанаца“ који су изабрани, „или боље рећи постављени у парламент од владе“, далеко премашује укупни број мандата у самој Србији, што поткрепљује изборном статистиком. Србија је 1927. године имала 28 заступника више, године 1931. свега 29 више, а године 1935. чак 46 заступника (или 55%) више, него ли има свега мандата, могућих у Србији, што је прочити „доказ о порасту србијанске хегемоније за диктатуре“: „Србијанаца има у држави 23%, а у парламенту 37% од свих заступника“, закључује Бићанић.

²⁰²⁰ Исто, стр. 59.

²⁰²¹ Исто, стр. 60

Табела 26 – Број министара према пореклу у Краљевини Југославији до 1938. године (према Р. Бићанићу)

Министри	Министарства			
	Укупно:	Велика	Привредна	Мала
Србијанци	399	208	133	58
Пречански Срби	53	23	19	11
Хрвати народних странака	26	2	19	5
Хрвати по пореклу	111	14	56	41
Словенци	49	5	58	6
Босански муслимани	18	-	14	4
Укупно:	656	252	279	125

Извор: Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač: Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 64.

Осуђивао је да се врши „посрбљивање“ хрватских и осталих несрпских крајева, што се види по напред наведеним бројевима заступника.²⁰²² Затим, истиче да су Хрвати, представници хрватских народних странака, били „свега у два маха у влади“: током владе Стојана Протића 1920. године и за време коалиције ХСС и Радикалне странке од 18. јула 1925. до 1. фебруара 1927. Укупно, кроз 19 година, 558 дана, за које време је у Југославији било 35 влада, 656 министара, од чега Хрвата, представника хрватских народних странака 26 или 4%. Ипак, признаје да је за сво то време било много Хрвата министара, од којих су неки били присташе „централистичких странака“, због чега нису имали успеха у народу, „јер је народ ту политику одбацио“, а други су били „тзв. стручњаци за решавање хрватског питања“, а они су „служили владајућим Србијанцима за штафажу“.²⁰²³ Трећи су пак, у време диктатуре, „непосредно служили народним угњетавачима, без икаквог другог циља, него да себе обогате“.²⁰²⁴

Бићанићева табела важна је за схватање националне расподеле власти у Југославији, јер показује, сматра исти аутор, како су „владајући Србијанци сконцентрисали у својим рукама велика министарства, која заправо значе стварну власт у држави“. Тако, „Србијанаца“ је било у Краљевини „по броју колико и Хрвата“, али на стотину Србијанаца министара долази 1 министар Хрват, а 10 министара „пречанских Срба“.²⁰²⁵ Још већу снагу у држави од министара и парламента, имао је „бирокуратски апарат“, с „војском од 350.000

²⁰²² Исто, стр. 62.

²⁰²³ Исто, стр. 63.

²⁰²⁴ Исто, стр. 64.

²⁰²⁵ Исто, стр. 65.

чиновника и службеника“, који је носио **„континуитет политике србијанске хегемоније“**, тврдио је Бићанић,²⁰²⁶ као и да **„србијанска бирократија влада неповјерењем, насиљем и корупцијом“**.²⁰²⁷ Сем наведенога, проблеми и замерке су, по писању Бићанића, били и следећи: „чиновништво без школа и без стручне спреме“, које није познавало ни своје законске прописе; несигурност бирократије, која је осећала да је **снага Србије „премала подлога за њезину проширену војничку и политичку моћ“**; менталитет „чуvara државе, жандара у цивилу и четника“; то није био државни систем, већ **„професија чаршијског Београда“** итд.²⁰²⁸

Потом, обрушио се и на војску као „економски фактор“; јер се кроз деловање војске **„исказује протухрватски карактер“**. Бићанић наводи да је од 10.000 официра неких 1.000 Хрвата, тј. 10%, мада Хрвати чине трећину становништва државе и да се тај постотак постепено смањује, јер се „отежава њихово примање у војну академију“. Надање, он скреће пажњу да од 162 активна генерала само су двојица Хрвата и двојица Словенаца, док су све остало – Срби. Исто тако, министар војске никада није био ниједан Хrvat па ни његови помоћници. Тако је и са командантима армије и њиховим помоћницима, док је од команданата дивизија само један Словенац, а све остало Срби.²⁰²⁹

Бићанић је државни апарат Краљевине Југославије описао као „један гломазни, трoми, лијени, индиферентни, до очаја формалистички, неекспедитивни, непрактични, нерационални и игнорантски, а страшно скупи бирократски апарат с оријенталним традицијама, методама и моралом, који се само мазивом може да покреће“, који се одржава искључио „личним протекцијама или пак страда од личних и партијских освета, а који још уз то држи у својим рукама читаву моћ и власт у држави, од најкрупнијих државних послова, радова и лиферација, до најситнијих багатела намјештања и премјештања државних намјештеника или малих обртних дозвола“. Хрватски аутор **Јошко Павковић** овако коментарише ову Бићанићеву анализу: *„Ако сте можда на тренутак помислили како се овај подужи цитат односи на транзицијске проблеме хрватског друштва и државне управе, погријешили сте. Та је дијагноза дана тридесетих година прошлог стољећа из пера угледнога хрватског економиста и полихистора Рудолфа Бићанића (1905-1968) у књизи 'Економска подлога хрватског питања'.*²⁰³⁰

Августа исте године када је објављена (и забрањена) Бићанићева књига, Мачек је узвратио посету српској опозицији и тада је пред око 100.000 људи држао говор у Београду. Удружена опозиција је пред Мачеков долазак упутила проглас у којем, између осталог, пише да први пута, после једне тешке деценије, у којој су и Срби и Хрвати преживели много патњи и искушења, долази у Београд представник Хрвата „на братски састанак с представницима Срба“.²⁰³¹

Последњи избори у Краљевини Југославији одржани су крајем **1938.** године. Главни ривали у изборној борби били су владина листа под вођством Стојадиновића и опозициона листа коју је предводио Влатко Мачек. Владина листа је освојила 54,09% гласова и добила 306 мандата, док је Мачекова листа освојила 44,90% гласова и 67 мандата. Према резултатима, владина листа је добила три петине свих мандата, а

²⁰²⁶ Исто, стр. 67.

²⁰²⁷ Исто, стр. 68.

²⁰²⁸ Исто, стр. 69-70.

²⁰²⁹ Исто, стр. 120-121.

²⁰³⁰ Joško Pavković, „Ekonomska podloga hrvatskog pitanja“, (Prikaz knjige Rudolfa Bićanića), *Financijska teorija i praksa*, Vol. 30, No. 4, Institut za javne financije, Zagreb, 2006, стр. 413.

²⁰³¹ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928-1941*, Knjiga I, Liber, Zagreb, 1974, стр. 356.

преостали су распоређени пропорционално. Иако је победила на изборима, Стојадиновићева позиција је била угрожена, посебно од стране његових бивших савезника, Корошца и Спахе. Кнез Павле је желео да пронађе новог председника владе који ће **коначно решити „хрватско питање“**. Мачек је захтевао да Стојадиновић буде уклоњен као услов за преговоре. Пре него што је Стојадиновић изгубио власт, остало је нерешено хрватско питање, што ће ускоро имати далекосежне последице по српско-хрватске односе. Министар социјалне политике Драгиша Цветковић и још четири министра поднели су оставке, тврдећи да је неопходно брзо склопити споразум с Хрватима, што је Стојадиновић спречавао. Након пуча 27. марта 1941. године, Недићева Комисија за испитивање одговорности, потврдила је да је Стојадиновићу одузета власт због нерешеног „хрватског питања“.²⁰³²

Према изјави **Драгише Цветковића**, бивши премијер је настојао да у Хрватској „устпостави режим јаке руке и зато је довео **Милана Аћимовића** на положај министра унутрашњих послова“, чему су се успротивили сâм Цветковић, Антон Корошец, Мехмед Спахо и Миха Крек. Цветковић појашњава њихово противљење следећим речима: *„Ми смо били обавештени да су др Мачек и његови ужи сарадници спремни да се споразумеју с Београдом на бази широке аутономије, па смо сматрали да би тој жељи Хрвата требало изаћи у сусрет, како се не би хрватско питање претворило у једно међународно питање, и тако дало повода страним силама да се умешају у наше унутрашње ствари. Кнез се са овим нашим гледиштем сложио па смо ми изазвали кризу Стојадиновићевог кабинета и његов пад са власти. Ја сам, као што је то познато образовао владу са задатком да се покуша споразум са Хрватима, у чему се и успело.“*²⁰³³

Кнез је стога поверио мандат за састав нове владе Цветковићу, а као њен примарни задатак постављено је **коначно решавање „хрватског питања“**. Према очекивањима власти, то је требало да произведе политички мир у држави и спољнополитичко самопоуздање. И на седници Народне скупштине Цветковић обзнањује да је решавање „хрватског питања“ најбитнији циљ у програму нове владе.

Међународна ситуација наводила је поједине факторе хрватске и српске грађанске политике на помирљивост. **Динко Томашић** је 1938. писао о интересима Велике Британије и Италије за источну обалу Јадрана, који није настао само због њиховог надметања око утицаја на Медитерану, него и због тежње за контролом Балкана, односно стога што се обе земље осећају угрожене од могућности да Совјетски Савез „помоћу пријатељских уговора избије на Јадран“, исто онако, као што постоји могућност, „да се појави у Егејском мору“. Вековни страх од Руског присуства на морима Европе само се повећао и због комунистичке идеологије која је владала већ другу деценију у Москви. Исто тако интересне сфере на Балкану косиле су се и између других савезника, Сила Осовине – Немачке и Италије. За потоњу је од одлучне важности било сигурно залеђе на источној обали Јадрана, у Подунављу и Балкану. Борба за промену равнотеже на Средоземљу између великих сила била је у „уској вези с тежњом Немачке да избије на Јадран“ и да преко Балкана осигура себи даљи продор на исток, писао је Томашић.²⁰³⁴

Смена Милана Стојадиновића изазвала је **негодовање у Риму и Берлину**, због сумњи да су у питање доведени интереси Осовине Рим-Берлин у Југославији. Кнез Павле настојао је уверити фашистичке и нацистичке вође да су измене извршене искључиво због

²⁰³² Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 39.

²⁰³³ Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, Una Press, Београд, 2007, стр. 233.

²⁰³⁴ Dinko Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, Hrvatska književna naklada neovisnih književnika, Zagreb, 1938, стр. 14.

унутрашњих политичких разлога, што се неће одразити на аспекте југословенске спољне политике. Ова уверења допринела су стишавању неповерења Рима и Берлина.²⁰³⁵ Но, већ првих месеци 1939. године поново се јављају спољнополитички проблеми за Југославију, тј. **Хитлерова окупација Чехословачке 15. марта**. Јавили су се и бојазни у Влади управо у вези споразумевања Срба и Хрвата и могуће окупације Југославије, пошто је Хитлер прогласио „независну Словачку“. Сматрало се да би сепаратистичке тежње Хрвата могле бити подржане као и усташки покрет, за који се знало да ужива помоћ **Осовине**, оформљене **25.10.1936.** године.²⁰³⁶

Окупација Чехословачке био је још један **пораз западних демократија**, што је погоршало положај малих земаља које су се нашле на удару немачке експанзије. Нестанком Чехословачке Југославија губи великог привредног партнера и савезника, што је повећало овисност о немачкој економији. Немачки главни дипломата **Георг фон Херен** (Georg Maximilian Viktor „Vicky“ von Heeren) обавештавао је Берлин да је тренутна ситуација изазвала узнемиреност у Београду и ако се такво расположење настави, „југословенска политика према Осовини све више ће бити детерминисана страховањем, а све мање симпатијама“.²⁰³⁷ Италијанска окупација Албаније почетком априла имала је значајан утицај на стратешки положај Југославије. Мусолини је проценио да Велика Британија, због својих интереса на Медитерану и Блиском Истоку, неће превише реаговати на италијанску акцију на Балкану. Италијански вођа је више пажње посветио контролисању југословенских власти, али није очекивао значајније војне реакције с њихове стране, јер је Југославија била географски између Немачке и Италије. Док је у време Стојадиновића постојала могућност решавања албанског питања у договору с Југославијом, Италија је сада извршила окупацију Албаније без консултација са званичним Београдом. Ова акција омогућила је Италији да повећа притисак на Југославију, подржавајући иредентистичке и сепаратистичке покрете. Југославија је, иако је имала потребу да војно интервенише како би заштитила своје интересе, била онемогућена због потенцијалног укључивања Немачке у конфликт. Поред тога, Југославија је била изложена сталној опасности од других суседа – Бугарске и Мађарске. На једном састанку с

²⁰³⁵ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Zagreb, 1965, стр. 90.

²⁰³⁶ Дана 27. фебруара 1939. године дописник „Времена“ из Загреба известио је следеће о писању загребачког „Политичког вјесника“: „У Загребу се осећа последњих дана необична живост у свима политичким круговима. Неко чудно расположење је овладало. Има се утисак да се очекују неки крупни догађаји. Ово расплођење се огледа и у вечерашњем „Политичком Вјеснику“ (бр. 10) у коме се први пут пише похвално о г. Хитлеру и о Немачкој, за коју се на неколико места вели да има разумевања и схватања за потребе и проблеме својих суседа. Затим се цитирају поједина места из говора г. Хитлера у којима он говори о праву самоопредељења народа. Овај покрет у стању хрватског вођства према Немачкој веома ме је изненадио с обзиром да је до недавно врло рђаво писано о тоталитарним земљама. С тога сам посетио г. Вилдера, који је био забрнут и врло песимистички расположен. Баш је држао у рукама „Политикин Вјесник“ и на моје питање шта треба да значи ово (к)ађење Хитлеру, он ми рече: - Не знам. Има нечег што ме забрињава. Сад се баш спремам код др. Мачека у вези са овим питањем. Од других политичара сазнао сам да Хрвати очекују да ће се њихово питање решити ван Југославије. Отуда стално писање хрватске штампе, нарочито оне која се не цензурише, да је хрватски проблем постао међународни. Изгледа ми да су од др. Крњевића добили извештај да ће г. Хитлер омогућити стварање федеративне Југославије, ако не и самосталне хрватске државе. Сазнао сам да ће ускоро доћи у Загреб председник немачког студентског удружења да би ступио у везу са хрватским студентима. Исто тако очекује се у Загребу посета словачких министара. Услед свега овога у Загребу се врло мало интересују шта се догађа у Београду. Решење хрватског питања са те стране као да их више у опште не интересује...“ (Видети: Стражичић, дописник „Времена“ извештава 27. фебруара 1939. г. о писању загребачког „Политичког вјесника“ бр. 10, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-9, Ј-54, Фол. 980).

²⁰³⁷ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Zagreb, 1965, стр. 91.

Мусолинијем, Геринг је изразио забринутост да би, ако би се Југославија превише ослањала на Лондон и Париз, Осовина могла подстаћи сепаратистичке тежње Хрвата, што би могло парализовати југословенску државу. Након дводневних разговора, Мусолини и Геринг су у погледу Југославије донели следећу формулу: *„Пријатељско држање очекујући даљи развој у унутрашњој политици ове земље и уз услов да Југославија прихвати чисто проосвинску политику.“*²⁰³⁸

Током 25. и 26. априла 1939. године, министар спољних послова Краљевине Југославије, **Александар Цинцар-Марковић**, разговарао је с **Адолфом Хитлером** и **Јоахимом фон Рибентропом** (Ulrich Friedrich Wilhelm Joachim von Ribbentrop). Немачки канцелар се трудио да увери југословенског дипломату о неопходности тешњих односа Југославије с Италијом. Истакнуо је и да је јака Југославија у немачком интересу, као што ће бити и став Италије, која радије види Југославију на Јадрану, него Мађарску. Упозорио је да ако Југославија не буде давала повода Италији да промени своје држање, Мусолини ће осигурати њен интегритет. Исто тако, уверавао је Цинцар-Марковића да „Немачка нема територијални претензија у југоисточној Европи“.²⁰³⁹

Дана **1. јуна 1939.** године, кнез-намесник Павле Карађорђевић отпочео је **осмодневну посету Немачкој**. Током посете, Хитлер је кнезу Павлу изложио предности које би Југославија могла да оствари ако се одлучи за сарадњу с Осовинским силама. Немачки вођа је истакао да би таква сарадња могла да допринесе консолидацији унутрашње ситуације у Југославији, јер би хрватски и словеначки сепаратисти увидели да осовинске силе желе да одрже тренутни *status quo* у Југославији, што би могло довести до одустајања од сепаратистичких тежњи. Такође, Хитлер је нагласио да би спољнополитичке користи проистекле из промене италијанског става према територијалној целовитости Југославије могле укључивати одбијање подршке обнови Велике Мађарске и њених претензија на Јадран.²⁰⁴⁰ Према изјави Цинцар-Марковића, кнез Павле се трудио да успостави добре односе с Осовином, нарочито с Немачком, али није хтео ни да проигра своје пријатељство с Енглезима те наставља: *„Ми смо се у почетку некако сналазили прогласивши се неутралнима. Међутим, када је морало да се бира између Енглеске и Немачке, Кнез је отпочео да се колеба. Губило се драгоцено време. Кнез се до последњег тренутка надао да ћемо неким чудом избећи прилажење Пакту. Али, када је видео приликом саветовања у Крунском Савету да се нема куд, почео је озбиљно да размишља о оставци на положај Првог намесника, изајвивши да он увиђа да сем прилажењу Пакту нема другог, мудријег решења, али да он по својим интимним осећањима не може да учествује у том чину. Морао сам да га ухватим за капут, да не оде са седница, и једва сам га убедио да он не сме у тим судбоносним тренуцима да нас напусти и да отвара кризу Намесништва, која би по земљу била фатална.“*²⁰⁴¹

Изразито компликована ситуација у којој се званични Београд нашао, располажући између притисака и обећања сила Осовине с једне стране и обавеза и наклоности према савезницима из Првог светског рата с друге стране, убрзала је напоре ка решавању „хрватског питања“. На првом сусрету у Загребу, Цветковић је прихватио Мачекову основну платформу споразума, која се односила на територијални опсег Хрватске и надлежности њених управних тела. Међутим, нису постигнути споразуми о територији у Босни и Херцеговини, али је на другом сусрету прихваћен текст који дефинише опсег

²⁰³⁸ Исто, стр. 92-93.

²⁰³⁹ Исто, стр. 94.

²⁰⁴⁰ Исто, стр. 97.

²⁰⁴¹ Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, Una Press, Београд, 2007, стр. 229.

Бановине. Цветковић је предложио да се Бановина Хрватска формира од Савске и Приморске бановине с градом и котаром Дубровник, док је Мачек захтевао укључивање области с већинским хрватским становништвом у суседним бановинама. Тражио је укључивање подручја познатог у историји као „Турска Хрватска“ (Врбаска бановина) и део Срема, Бачке, Боку Которску итд. Разматрано је и питање народног плебисцита у спорним покрајинама. Током трећег сусрета, коначан текст споразума је израђен, али је кнез Павле одбио усвајање споразума због клаузула о плебисциту. Такође, војни врх је био против федерализације, тврдећи да би она ослабила одбрамбену способност земље. Споразум су одбили да прихвате и бројни српски политичари, како они који су били у опозицији, тако и они на власти. Нови преговори су започети у контексту извештаја из Лондона о могућем избијању рата, што је убрзало преговарачки процес. Коначни текст споразума је израђен, а Цветковић и Мачек су примљени на аудијенцију код кнеза Павла. Кнез је, на Брду код Крања, прихватио предложени текст и споразум је потписан **26. августа 1939. године**. Цветковић је постао мандатар нове владе, у којој је Мачек постављен за потпредседника. У новој влади било је шест представника СДК, укључујући пет чланова ХСС-а и једног представника СДС-а. Споразум између Цветковића и Мачека био је само политички договор, који није имао правну снагу. Истог дана када је постигнут, објављена је **Уредба о Бановини Хрватској**, која је правно уредила одредбе из политичког споразума.

Хрватски левичари мишљења су да споразум није решио хрватско национално питање, већ да је довео до „прерасподеле власти између хрватске и српске буржоазије“, уз наставак националистичких конфликта. Многи представници грађанске политике, укључујући српски део опозиционог Блока народног договора, критиковали су споразум, сматрајући га неповољним. Лидер блока, Мачек, био је оптужен за издају заједничких начела, а нова влада осмишљавала је тријалистичку монархистичку федерацију састављену од Хрватске, Србије и Словеније.²⁰⁴²

Петрановић нову бановину назива „ембрионалном формом федералне јединице (...) док се не формирају друге две: Србија и Словенија“, али је због распада дотадашњег система међународних односа ометен процес „који је ишао у правцу стварања југословенске федерације“.²⁰⁴³

Иво Банац пише да је Хрватска јавност била „одушевљена“ добијањем „широке аутономије“, а радост није крио ни Алојзије Степинац, који је у срдачном духу поздравио кнеза Павла приликом његове посете Загребу, јануара 1940. године.²⁰⁴⁴

Бановина Хрватска обухватила је ранију **Савску и Приморску бановину те делове (срезове) Дринске, Дунавске, Врбаске и Зетске бановине**, с највећом укупном површином у Југославији од 65.456 км² те с највећим бројем становника (4.024.601 или 28,88%),²⁰⁴⁵ била је готово двоструко већа од следеће по величини – Дунавске бановине.

Оцењујући политички споразум између Цветковића и Мачека, који је представљао политички уговор између председника југословенске владе и председника Удружене опозиције, односно између ХСС-а и СДК, хрватски левичарски аутори га посматрају као **покушај постизања компромиса између Двора и хрватских политичких првака**. Међутим, обећања о демократизацији режима остала су неизвршена: нису предузете мере

²⁰⁴² Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 39-40.

²⁰⁴³ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 33.

²⁰⁴⁴ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 83.

²⁰⁴⁵ *Краљевина Југославија - Статистички годишњак 1940*, Књига X, Државна статистика, Београд, 1941, стр. 458.

за амнестију политичких затвореника, нису обновљене политичке слободе, није укинута цензура и изборни систем није демократизован, како наводи **Бранко Дубравица**. Споразум су критиковали различите политичке опције. Хрватски националисти су га сматрали „издајом идеје о стварању независне хрватске државе“, док су великосрпски националисти захтевали окупљање Срба и формирање српских земаља од пет бановина са српском већином, укључујући Вардарску бановину. Комунисти су пак гледали на Споразум као на класну нагодбу две буржоазије у оквиру власти.²⁰⁴⁶

Чак и неки најближи Цветковићеви сарадници и министри, попут **Бранка Миљуша**, тумачили су установљење Бановине као „историјски преокрет и крај идеологије интегралног југословенства“, чиме је „пут аутономистичким и федералистичким тенденцијама био слободан“.²⁰⁴⁷

Споразум о „**решењу хрватског питања**“ између председника југословенске владе Драгише Цветковића и председника СДК и ХСС-а Влатка Мачека завршена је владавина ЈРЗ и уследио је почетак поделе власти између ЈРЗ-е и СДК. На основу овог споразума број бановина у земљи смањен је са девет на осам. Од Приморске (Сплитске) и Савске (Загребачке) бановине формирана је Бановина Хрватска, као и осам округа: Дубровачки, Травнички, Фојнички, Дервентски, Градачачки, Брчко, Шидски и Илочки, који су до тада припадали Зетској, Дринској и Дунавској бановини. У Приморској бановини је од 1929. године било већ осам срезова Босне и Херцеговине, а сада је Бановини додато још пет: два у средњој Босни и три у Посавини, што је укупно било 13 срезова. За бана је **именован Иван Шубашић**, посланик у Народној скупштини и пристаха ХСС-а. Такође, формирана је нова југословенска влада на челу са Цветковићем као председником и Мачеком као потпредседником (**Влада Цветковић-Мачек**). У Владу је ушло шест представника СДК: Влатко Мачек, потпредседник Владе, Иван Андрес, министар трговине и индустрије, Јурај Шутеј, министар финансија, Јосип Торбар, министар поште и телеграфа, Бариша Смољан, министар без портфеља и Срђан Будисављевић, Министар социјалне политике. Кнез Павле, намесник и носилац краљевске власти, био је против доношења новог Устава до пунолетства краља па је Бановина Хрватска успостављена на основу постојећег Устава, односно члана 116. који се односи на овлашћења краља у ванредним околностима. У надлежност Бановине Хрватске прешли су послови који се односе на: **пољопривреду, трговину, индустрију, шуме, руднике, грађевинске радове, социјалну политику, здравство, физичко васпитање, правосуђе, просвету и унутрашње послове**. Спољни послови, финансије, одбрана, пошта, саобраћај и слично, остали су у надлежности централне власти.²⁰⁴⁸

Бановина Хрватска добила је тако **законодавну, управну и судску аутономију**, чиме је нарушено „начело централизма“, кичма југословенске државе.²⁰⁴⁹ Законодавну власт из бановинске надлежности обављали су **краљ и Хрватски сабор**. Бан је добио овлашћење да „наредбама са законском снагом“ регулише **сва питања у вези јавне безбедности, мира и поретка**.²⁰⁵⁰

²⁰⁴⁶ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 40-41.

²⁰⁴⁷ Михаило Станишић, *Експанзионизам Хрвата и расстројство Срба*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 23.

²⁰⁴⁸ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 41-42.

²⁰⁴⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P. I. P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 25-26.

²⁰⁵⁰ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Zagreb, 1965, стр. 428.

Промене нису утицале само измениле функционисање земље, већ су угрожена и начела **државног и националног унитаризма** предвиђених **Октроисаним уставом**. Уредба о Бановини Хрватској је поставила основе **сложене државе**, претварајући Бановину Хрватску у фактички **федералну јединицу** унутар централизоване монархије. Споразум је предвиђао увођење устава који би гарантовао да надлежности Бановине не могу бити одузете или смањене без њеног пристанка. Према новом уставном уређењу, постојало је двојако законодавство: једно за аутономна питања унутар Бановине Хрватске и друго за заједничке послове који су били у надлежности централне власти. Управна и судска власт у Бановини Хрватској биле су независне од централне власти. Хрватски сабор је постао врховно законодавно и представничко тело Бановине Хрватске, организован на принципима парламентаризма. Посланици су морали да буду бирани општим, једнаким и непосредним тајним гласањем. Краљ је имао право да сазива и распушта Сабор, као и да потврђује његове закључке уз сагласност бана. Банска власт била је подељена на једанаест одељења, чије предстојнике је именовао бан из редова чиновника Бановине. Бан је био врховни орган Бановине, одговоран Сабору и имао је овлашћење да именује чиновнике. Организација власти у Бановини није била заснована на уставним одредбама, већ је била утврђена Уредбом, што је представљало одступање од претходне уставне структуре и показивало разлике у односу на остале бановине у држави. Споразум је вођство ХСС-а сматрало **првом етапом у решавању хрватског питања**.²⁰⁵¹

Како наводе неки хрватски аутори, ово питање било је „врло комплексан проблем“, састављен од **унутрашњеполитичког** (националног, државноправног, економског, социјалног, класног) и **спољнополитичког аспекта**. Потом, сва наведена питања имају историјат, развојне етапе, политичке и друштвене снаге које су их носиле и постављале.²⁰⁵² Пре свега, од првих дана стварања Југославије „хрватско питање“ манифестовало се као **питање организације заједничке државе**, а потом и као **питање државноправног положаја Хрватске**. Било је више политичких групација које су покушавале да постављају „хрватско питање“ на разне начине и у различитим временима имале су другачију снагу. Што се тиче раздобља од 1918. до 1929. важно је поново подсетити да је Стјепан Радић и пре акта о уједињењу супротставио концепцију сложене државе, да би потом овом захтеву додао и захтев за републиком.²⁰⁵³ Ове чињенице биле су, наравно, у потпуности познате српској страни и нису сасвим разумљиве њене амбиције да у таквој атмосфери приђу стварању југословенске централистичке државе, а да „хрватском питању“ одмах не супротставе „српско питање“. Истина, познато је да је **Никола Пашић** прозрео у ком правцу ће се кретати хрватска политика. Једном енглеском часопису дао је изјаву о намерама званичне Србије да уједини Србе у јединствену и увећану државу, као и да исто треба да учине Хрвати и Словенци. Одмах је био нападнут од хрватске стране, а потом и од неких српских политичара да је **„издао југословенство“**. Услед политичких притисака одустао је од свог става, што неки аутори сматрају **„првом победом хрватства над српством“**.²⁰⁵⁴

Надаље, вођство ХСС-а инсистирало је на парламентарним изборима, али они никад нису били расписани, јер то није било у плану нити принца Павла, нити Цветковића. Ипак,

²⁰⁵¹ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 42.

²⁰⁵² Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Zagreb, 1965, стр. 3.

²⁰⁵³ Исто, стр. 9.

²⁰⁵⁴ Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 55.

1940. године, проведени су општински избори јавним гласањем који су показали опадање моћи ХСС-а и **снажење левих и десних фракција**.

ХСС је остваривањем Бановине Хрватске олакшао хрватску борбу, чиме је још више политизовао хрватски народ. Улога ове странке би била још већа да је радила на преласку у следећу фазу – „остварење пуног суверенитета“, сматра Бранко Дубравица. ХСС и њено руководство, након споразума са монархијом, нису се залагали за даље решавање националног питања у Југославији, јер је стање створено Споразумом тренутно одговарало „интересима хрватске буржоазије“, наводи исти аутор. Руководство ХСС-а није показало никакав искрени интерес за стварање истински демократске државе у којој би се доследно успостављала национална равноправност. Владајућа партија је постала веома моћна, ширила свој утицај, раслојавала се, организовала у месне, општинске и окружне одборе. Централно тело било је Председништво, а партија је имала огранке широм Хрватске. Режим Бановине Хрватске водио је оштар курс у борби против хрватске деснице (усташе) и левице (комуниста), мишљења је Дубравица. У данима распада Југославије, а тиме и Бановине Хрватске, Шубашићев режим није ослобађао политичке затворенике, већ их је предао новом усташком режиму, који се до лета 1941. обрачунао са хрватском левом интелигенцијом.²⁰⁵⁵

Стога треба више пажње обратити природи и организацији **усташког покрета**, који је убрзо створио **Независну Државу Хрватску** и починио геноцид над Србима, Јеврејима, Ромима, нелојалним Хрватима и другим народима. Такође, важно је разјаснити недоумице око политичких ставова краља и југословенске владе у односу на „хрватско питање“. Након извршених недеља усташа **кратофобија** је попримила другачији карактер, виши ниво мржње, нарочито код „пречанских“ Срба, који су прошли, помало ненадано, кроз изузетно трауматично искуство, врло блиско јеврејском **Холокаусту**. Биће то отрежњујуће и закашњело откривање истине: екстремним Хрватима нису само „хегемонистички Србијанци“ представљали стимулус, него је дубока нетрпељивост метастазирала према целом српском народу, православљу и словенству.

Потиснути страхови и омразе након усташке масовне кланице, као и четничких и партизанских одмазди које су уследиле, тињаће касније у социјалистичкој Југославији, која такође није нашла формулу за решење ни хрватског, ни српског националног питања. О обиму почињених злочина морало се више-мање ћутати, због очувања наслеђене девизе о „братству и јединству“, као што је било и након Првог светског рата с „једним троплеменим народом“. Осим тога, геноцид над Србима оставио је толико тежак печат, да су Срби врло бурно реаговали на сваки наговештај хрватског национализма, а посебно након доласка хрватске деснице на власт 1990. године, због чега ће отпочети и треће оружано српско-хрватско сучељавање у 20. веку.

Почетак терора којег су почели да спроводе усташе, не веже се само за атентат на краља Александра, иако је тај чин закомпликовао „хрватско питање“. Мачек и ХСС и даље су начелно прихватили југословенски оквир, а Павелићев ХСП је решење тражио изван Југославије. Народно незадовољство покушали су искористити различити антијугословенски елементи, од екстремне деснице, до интернационалистичке левице, тражећи спољну подршку за разбијање Југославије и реализацију својих националних или социјалних идеологија.

Хрватска странка права у свом програму акценат ставља на принципе **републиканизма и лојалност идејама Анте Старчевића**, као и на потребу уједињења свих хрватских

²⁰⁵⁵ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 43.

земаља у **самосталну и независну хрватску државу**. Лидерство у ХСП-у постепено преузима **Анте Павелић**, који је у различитим приликама износио планове за стварање самосталне Хрватске. Поред иступа у Народној скупштини и јавних изјава у штампи, Павелић предузима и конкретније политичке акције, за које је добио подршку припадника **Хрватске правашке републиканске омладине** (надаље: ХПРО). Следећи корак био је организовање тзв. **Другог сабора ХПРО**, који је одржан **2. септембра 1928.** године у Загребу, где је усвојена резолуција са захтевом **успоставе независне хрватске државе**. Убрзо, започет је рад на оснивању и организовању **омладинских терористичких група**.

Павелић се већ **1927.** повезао с **италијанском фашистичком владом**, најистакнутијим непријатељем југословенског уједињења. Италија, која после Првог светског рата није успела да реализује своје претензије на источну Јадранску обалу, настављала је да тежи њиховом остварењу. У том контексту, Италија је била спремна да подржи сваку акцију која би довела до распада Југославије, јер је у томе видела могућност за **присвајање Далмације и учвршћивање својих позиција на Балкану**. Стога је Мусолини пружио уточиште хрватској емиграцији и материјално је подржао. Павелић је на скупштинским изборима исте 1927. године изабран за народног посланика на листи **Другог хрватског блока**, коју су чиниле **Хрватска федералистичка сељачка странка и ХСП**. Правашка група од тада све више радикализује своје ставове, припремајући се за организовање **илегалних терористичких група**. Павелић у својим скупштинским говорима у Београду јавно почиње да изражава захтеве за хрватском независношћу. У Италији он окупља и организује већином хрватске економске емигранте из појединих европских земаља и дела Јужне Америке. За одређено време, у Италији се окупило између 400 и 500 емиграната. Питање тачног датума и године оснивања усташког покрета остаје недовољно истражено, пошто је деловање **„Усташе“**²⁰⁵⁶ било тајно, док је рад **„Хрватског домобрана“** био јаван.

²⁰⁵⁶ Што се тиче назива „усташа“, „химне усташке војнице“ или пак усташке елитне јединице, „Црне легије“, постоји низ контроверзи. Анте Павелић у својим „Доживљајима“ појашњава прилике у којима је осмислио назив своје револуционарне организације, тј. да „риеч усташа означаје устаника“, и да су „последњи усташе били (...) муслимани Босне против окупацији Босне од стране Аустро-Угарског царства године 1878.“ (Видети: Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998, стр. 186). Павелић изоставља чињеницу да су, уз муслимане, тада у устанку учествовали и Срби, такође „усташе“. Пре појаве хрватских усташа у југословенској краљевини, реч није имала фашистичку конотацију и није се повезивала с Хрватима. „Усташама“ се у српском тајном „Програму“ из 1867. године називају будући устаници у Босни и Херцеговини, без обзира на веру и нацију (Видети: Petar Korunić, „Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1968“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 11, JAZU, Zagreb, 1981, стр. 83). Потом, усташама су се сматрали углавном српски устаници у Раковичком устанку 1871, као и у Босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године, о чему постоји низ сведочанстава, попут „Нацрта закона за херцеговачке усташе“ Валтазара Богишића, или дневника краља Петра I Карађорђевића (у устанку под псеудонимом Петар Мркоњић), који је штампан као „Дневни записи једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године“. На сачуваним разгледницама из периода пре Првог светског рата, које приказују краља Петра као босанско-херцеговачког устаника, пише да се ради о Петру Мркоњићу и „његовим усташама“. Израз се употребљавао и у другим српским крајевима, а користио га је и Вук Караџић када пише о устаницима током Српске револуције. Милош С. Милојевић у време српско-турских ратова 1876-1878. године основао је и повео у рат добровољачке јединице под називима: Моравско-добричко-добровољачки усташки кор, Добровољачко-усташки рашко-ибарски кор и Дежевско-ибарско-усташки кор. „Химна усташке војнице“ или „Усташке пјесме“, јесте пак преправљена песма српског песника Ђура Јанковића, оригиналног назива „Рањеник“, која се певала такође у Босанско-херцеговачком устанку, али и у Балканским ратовима. У оригиналу је сачувана на плочи из 1912. године, у извођењу Марка Нешића и његовог тамбурашког оркестра из Новог Сада. (Видети: Ђорђе Периф, „Рањеник популарна песма 'уклетог песника' Ђуре Јанковића“, *Даница*, Вукова задужбина, Год. 15, Београд, 2008, стр. 377-387). Анте Павелић је признао у „Доживљајима“ да је „Усташку пјесму“ посудио, тј. да се ради о песми босанских устаника, који су се звали „усташе“. Композиција у хрватској верзији је остала непромењена. (Máté Lajos, „Ustaška pjesma“ као

Међутим, подаци о усташкој организацији датирају из **јануара 1929.** године, а од 1933. године ова организација је носила назив „**Усташа - хрватски револуционарни покрет**“.²⁰⁵⁷

Дана **10. јануара 1929.** године, педесет правашких омладинаца је положило усташку заклетву и основан је први „усташки рој“. Међу окупљенима су били: **Густав Перчец, Миле Будак, Бранимир Јелић, Младен Лорковић, Стипе Јавор, Иван Перчевић** и други. Након одласка у емиграцију, Павелић је ступио у ближи контакт с **Хрватским комитетом**, а стиче и подршку фашистичких и националистичких кругова у Италији, Аустрији, Мађарској и Бугарској, односно од свих који су били незадовољни одредбама Версајске мировне конференције. Усташку организацију пратила је обавештајна служба Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, **Одељење за државну заштиту** (надаље: ОДЗ). Редовно су са терена стизали извештаји агената о саставу и активностима усташа те њиховој повезаности с италијанским и мађарским властима.²⁰⁵⁸

Први терористички акт, атентат извршен пуцњем у леђа, усташе су извршиле **22. марта 1929.** када су **Мијо Бабић и Матија Солдина** убили у Загребу главног уредника „Новости“ и директора „Југоштампе“, **Тонија Шлегела**. Дневни лист „Политика“ известиће о том терористичком чину 24. марта, цитирајући и Шлегелове речи, након што је месецима добијао претећа писма: *„Видите, прете ми да ће ме убити! Та млађарија не зна шта се ради ни ко шта ради! Они не знају да ми радимо за добро Хрватске баш као Југословени.“*²⁰⁵⁹ Овај атентат је важан као пример застрашивања југословенски оријентисаних Хрвата од стране сепаратиста, који су добијали инструкције и подршку из иностранства, пре свега из Италије. Пар месеци након одласка из земље, 19. априла 1929. године, Павелић се у потрази за савезницима обрео у Софији. Срдачно је дочекан од стране бугарске штампе и националиста, на челу с **Констатнином Димитревим Станишевим**, представником **Македонског националног комитета**. Дан касније у његову част приређен је свечани банкет, на којем је у обраћању домаћинима покушао да појасни у чему је спор између Хрвата и Срба: *„Кроз стољећа живио је хрватски народ свој самостални државоправни живот, имајући своје самосталне институције. Ну када су у нашу земљу дошли Срби, тобожњи ослободитељи, све је то уништено. Већ првих дана почеше Хрватску пљачкати. (...) Хрватска је имала свега. Хрватски је народ имао и жита и блага, и када дођоше ти тобожњи ослободитељи, ослободише га свега тога и данас је господарски потпуно уништен. А ето кроз ових 10 година хрватски народ плаћа и шест пута већи порез, него ли га плаћају Србијанци у Србији. Опљачкавши тако Хрватску господарски, пођоше да бришу и хрватско име. Заведоше у школе књиге, у којима је избрисана и свака спомен о хрватској прошлости, а уведоше, да дјеца уче само српску прошлост.“*²⁰⁶⁰

ustaška himna“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2022, стр. 140). Потом, злогласна усташка бригада под називом „Црна легија“, чији заповедници су били Јуре Францетић и Рафаел Бобан, преузела је такође име једне од начувенијих српских коњичких формација из 15. века у Срему. Оформљена је за специјалне борбе против Турака у служби мађарског краља Матије Корвина, а коњаници су носили црне одоре, по чему је јединица добила име. (Видети: Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, II. Band, Kaiserl. Koenigl. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857, стр. 154).

²⁰⁵⁷ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 43-44.

²⁰⁵⁸ Видети: Извештај о стању организације „Хрватског Домобрана“ односно организације Др. А. Павелића у 1933. год, Архив Југославије, Фонд 14: Министарство унутрашњих послова 1918-1941 (1915-1941), Ф-27, Ј-72-191-192.

²⁰⁵⁹ Бора Продановић, „Убица Тони Шлегла уцењен са 200.000 динара“, *Политика*, Бр. 7506, 24. март 1929, стр. 2.

²⁰⁶⁰ Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978. стр. 56.

Иако је ОДЗ био добро обавештен, усташе су током наредних година успеле да изврше низ терористичких акција усмерених против дипломатских представника Краљевине, цивила који би путовали међународним возовима кроз Југославију (постављањем „паклених машина“) па чак и према све учесталијим туристима у Приморју, а у сврху изазивања страха и компромитовања југословенских безбедносних органа.²⁰⁶¹

Усташку елиту с упориштем у Италији, окупљеном око Павелића, чинили су: **Еуген Дидо Кватерник, Мијо Бабић, Андрија Артуковић, Миле Будак, Ерих Лисак, Јожа Милковић, Иво Херенчић, Вилко Печникар, Звонимир Поспишил, Анте Мошков, Јуре Францетић, Вјекослав Серватзу, Станко Храниловић, Мијо Бзик, Томислав Сертић, Јеролим Катић, Анте Пејковић, Иван, Круно Девчић** и други. Исто тако, тамо се налазио и главни пропагандни центар, који је антијугословенску и србофобичну делатност живо развијао до атентата на краља Александра. Из Италије је водио и главни канал за преношење пропагандног материјала и оружја у земљу, а из те земље су инициране и организоване две највеће усташке терористичке акције: тзв. **„Велебитски устанак“** („Лички устанак“) и **атентат у Марсеју**.

Током 1931. године у земљу се убацила група усташа из Италије и Мађарске са задатком да изврши диверзантске акције, али и да пренесе разни пропагандни материјал. Главне усташке базе на граници према Југославији биле су у Мађарској **Јанка Пуста** поред Нађкањиже, а у Италији **Ријека** и **Задар**. Материјални покровитељ акција била је италијанска Мусолинијева влада, првенствено због сукоба интереса у Албанији, али, наравно и због посезања за Далмацијом. Почетком септембра **1932.** године отпочела је опсежнија усташка акција у Лици, од усташа крштена називом „Велебитски устанак“. Пошто су се десеторица усташа пребацила из Италије преко Задра на Велебит, с циљем да се удруже с тамошњим организаторима у Госпићу (**Андрија Артуковић** као организатор, **Јуцо Рукавина, Марко Дошен**), дошло је до мањих локалних сукоба са жандармеријом и до диверзија на неке службене објекте. Највећи потхват био је напад на жандармеријску станицу у **Брушанима, ноћу 6-7. септембра 1932. године**. Размена ватре трајала је око пола сата, након чега су се усташе повукле. Већина учесника те акције била је ухваћена, међу њима Јуцо Рукавина, док су усташе емигранти успели да се пребаце преко границе, а заједно с њима отишли су Артуковић и Дошен.²⁰⁶² Упад у Задар и напад на жандармеријску касарну у Брушанима представљени су у италијанској и мађарској штампи као знаци почетка „грађанског рата“ у Југославији и да Хрвати „у борби против режимског врха у Београду прелазе с политичке борбе на изразито оружану“.²⁰⁶³

Главни организацијско-програмски документи усташког покрета били су **Устав и Начела хрватског усташког покрета**,²⁰⁶⁴ која је поставио **7. јануара 1929.** године Анте

²⁰⁶¹ „Тajне emigrantskih zločinaca – Ispovijest Jelke Pogorelec o Gustavu Perčecu i drugovima, koji u tudjoj službi rade protiv vlastite domovine – Grozote na Janka Pusztii“, Tisak jugoslovenske štampe d.d., u Zagrebu, Preštampano iz „Novosti“, 1933, Архив Југославије, Фонд 14: Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, Ф-27, Ј-72, 203-212.

²⁰⁶² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 30.

²⁰⁶³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 272.

²⁰⁶⁴ Начела усташког покрета у целисти су објављена 1. јуна 1933. у Главном усташком стану. Премда су усташе оспоравале аутентичност српског и словеначког народа, у свом програму су контрадикторни по том питању, пошто су сматрали да се Хрвати могу ослободити само рушењем Југославије и збацивањем „српског сужањства“. Основна усташка начела била су овако дефинисана: „Хрватски народ имаде право своју врховничку (суверену) власт у својој властитој Држави Хрватској на цијелом своме народном и повијесном подручју оживотворити, тј. своју потпуну самосталну и Независну Хрватску Државу опет успоставити. Ту успоставу имаде право извршити свим средствима, па и силом оружја. (...) Хрватски народ има своје

Павелић. У уставу организације истиче се циљ ослобађања Хрватске од „туђинског јарма“ и стварање самосталне и независне државе на целокупном „народном и повијесном подручју“. Главни орган организације, **Главни усташки стан**, предводио је „поглавник“ Анте Павелић. У истом документу наглашавао се територијални опсег будуће хрватске државе, укључујући Босну и Херцеговину, с посебним акцентом на значај реке Дрине као **границе између западног и источног света**. У Берлину је основан **Усташки пропагандни центар**, а покренути су листови „Кроација прес“ и „Независна Држава Хрватска“. Међутим, немачке нацистичке власти нису се позитивно односиле према усташком покрету те су почетком 1934. године усташке публикације забрањене и онемогућено је деловање усташких активиста. Око 260 усташа, укључујући **Милу Будака** и **Младена Лорковића**, враћени су у земљу. Усташки покрет је остварио и значајан утицај на две организације: **Хрватског радишу** и **Матицу Хрватску**. Године 1939, Будак је покренуо „Хрватски народ“, легални гласник усташког покрета. На Загребачком свеучилишту студенти су били организовани у три удружења: „Матија Губец“, који су подржавали ХСС, „Аугуст Шеноа“, чији су чланови били привржени усташком покрету и који су основали **Усташки свеучилишни стожер** те „Светлост“, усмерено левичарским идејама.²⁰⁶⁵

Владета Миличевић, агент југословенске полиције, играо је кључну улогу у припреми повратка усташког вође Будака у Југославију, како наводи Хрвоје Матковић. Они су се први пут састали у марту 1938. године, када је Будак тврдио да није знао за припреме атентата, јер је био у Берлину. Миличевић је, уз одобрење београдске владе, организовао Будаков повратак, сматрајући да ће он бити под надзором и мање опасан у домовини. Влада је веровала да ће Будаково деловање у усташкој групи ослабити ХСС, главног противника режима. Такође, Миличевић је организовао и Будаков сусрет са тадашњим премијером Стојадиновићем. У јулу 1938. Будак је већ био у Загребу. Активности усташа, која је тада била знатно смањена, зависила је од будућег развоја међународних односа, пре свега од развоја југословенско-италијанских односа.²⁰⁶⁶ Усташки покрет у Југославији јавно је изражавао симпатије према Италији и Немачкој, рачунао на њихову подршку у будућности и подржавао Хитлеров „нови европски поредак“. Уследили су напади на ХСС и Мачека, оптужујући их за „спасавање Југославије“ и противили су се споразуму са Београдом. Ови напади су се спроводили кроз јавну критику и дистрибуцију летака, што је довело до

врховничко право (суверенитет) по коме он једини има владати у својој држави и управљати са свим својим државним и народним пословима. У хрватским народним и државним пословима у самосталној и Независној Држави Хрватској не смије одлучивати нитко, тко није по кољенима и по крви члан Хрватскога народа, те исто тако не смије о судбини хрватскога народа и Хрватске Државе одлучивали ни један страни народ, ни држава. (...) Нитко не може имати никаквих посебних права, него само дужност према народу и држави, које једино дају свакоме право на осигурани живот. (...) Тежиште ђудоредне (моралне) снаге хрватског народа лежи у уредном и вјерском обитељском животу, његове господарске снаге у сељачком господарству, задружном животу и природном богатству и прокушаним војним врлинама. Просвјетни и културни напредак хрватског народа темељи се на природној народној даровитости и прокушаној способности на пољу науке, знаности и просвјете. На овим начелима темељи Хрватски усташки покрет свој рад и борбу, те крочи отворено и одважно напријед к циљу, тј. к потпуном ослобођењу хрватскога народа и успостави самосталне и Независне Државе Хрватске. Дано у Главном усташком стану дана 1. липња године 1933. Усташки Поглавник: др Анте Павелић в.р.“ (Видети: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југославија 1918-1988 – Тематска збирка докумената, Рад, Београд, 1988, стр. 320-321).

²⁰⁶⁵ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 44-45.

²⁰⁶⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 47.

забране штампања „Хрватског народа“ од стране бановинских власти у марту 1940. године.²⁰⁶⁷

Главни „васпитачи“ усташа, како наводе многи аутори, били су припадници раније македонске терористичке организације – **ВМРО**, али је усташама „недостајало храбрости какву су имали њихови инструктори“, који су извршили атентат на краља Александра Карађорђевића, што се сматра „највећом светском провокацијом“ тога доба.²⁰⁶⁸

Узор усташама били су такође разни расни теоретичари и италијански фашисти, од којих су преузели идеју „вође као носиоца власти коме сви дугују послушност“ (личност „поглавника“), а заступао се „национални ексклузивизам“, односно, усташе нису признавале постојање хрватског и словеначког народа. Активности су им биле утемељене **на терору, атентатима, диверзијама, покушајима подизања устанка и ултранационалистичкој пропаганди**, како наводи Бранко Петрановић.²⁰⁶⁹

Стога се југословенски режим оштро супротстављао усташким терористима и најчешће им након хапшења изрицао најоштрије казнене мере, укључујући и егзекуције, што је још више распламсавало усташки покрет. Тако су због усташке делатности обешени: **Иван Росић** из Првче код Нове Градишке (11. августа 1931), **Марко Храниловић** и **Матија Солдин** из Загреба (25. септембра 1931), **Фрањо Зрињски** из Горњег Ладанга код Вараждина (21. априла 1934), **Петар Ореб** из Веле Луке на Корчули и **Јосип Беговић** из Сухог Поља код Вировитице (12. маја 1934). **Стјепан Девчић** из Лукова Шугарја код Госпића, погинуо је у Велебитском устанку 14. септембра 1932, а **Иван Габај** из Хлебина код Копривнице, који је превозио усташе у Мађарску, на Јанка Пусту, стрељан је 4. априла 1933. Према неким хрватским националистичким статистикама, жандармеријске и војне снаге су од 1925. до 1932. године, у околици Нина, убили 63 „хрватска сељака“, с образложењем да се радило о „кријумчарима“, а у ствари се радило о усташама. Број политичких убистава хрватских ултранационалиста у Краљевини прелази, према истим изворима, четири стотине. Убијани су и интелектуалци који су били осведочени непријатељи југословенског режима, наводе старији извори, попут Рудолфа Хорвата, који спомиње да је револвером 1933. лишен живота и **Иво Пилар**, „обљубљен због родољубног рада у Босни“, премда је службени извештај гласио да се радило о самоубиству.²⁰⁷⁰

Након убиства краља Александра, започињу унутрашњи обрачуни, осипање и застој у регрутовању усташког покрета. Павелића затварају у Торину до 1936. године, а Мусолини бива све више заузет ратом у Абисинији. Стога што је Подунавље почело убрзано да пада под сферу утицаја Трећег Рајха, Италија је покушавала умирити односе с Југославијом, што пак није ишло на руку усташкој организацији. Након потписивања југословенско-италијанског **Мартовског пакта** 1937. године, делатности усташа су скоро у потпуности сузбијене, тако да их је већи део враћен у Југославију (272 од 535 припадника покрета), заједно **Милом Будаком**. Мада је Стојадиновић мислио да ће моћи да их стави под контролу, ипак су се успешно инфилтрирали у различите организације и институције па су све до марта 1940. године издавали и часопис „Хрватски народ“.²⁰⁷¹

²⁰⁶⁷ Исто, стр. 48-49.

²⁰⁶⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 186.

²⁰⁶⁹ Исто, стр. 272.

²⁰⁷⁰ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942, стр. 529.

²⁰⁷¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 273.

Српски утицај слабио је временом и у Босни и Херцеговини, у којој су припадници **Југословенске муслиманске организације**, чланови Стојадиновићеве владе, такође учествовали у дезинтеграцији земље. Краљевина Југославија крајем 1930-их година тако незванично бива подељена на четири целине: на Словенију којом је суверено управљао Корошец, Босну у којој је исту улогу играо Мехмед Спахо, хрватска подручја која су представљала ионако засебну одредницу. Закони југословенске државе важили су само у српским крајевима.

Влада Милана Стојадиновића саставила је следеће елементе за расуло државе:

- а) политичко подвајање на националној основи,**
- б) одрицање од политике интегралног југословенства и**
- ц) спровођење (кон)федерализације земље.**

Политика попуштања Хрватима, који су непрестано тражили све већу аутономију те на крају добили и бановину, угрозила је државно јединство. Процес дезинтеграције земље добио је нове импулсе образовањем владе Драгише Цветковића.

Уласком Србије у Југославију као да је престала брига за српски национални развој, посебно српског народа на југу и северозападу државе, због „виших циљева“: уједињења и стварања јединствене југословенске нације. Организованија акција у правцу српске националне интеграције готово да није постојала, бар не у оној мери у којој су је спроводили Хрвати. Ништа није учињено на територијалном заокруживању економског, културног и духовног српског простора. Иницијативе су биле појединачне, јер се матица исцрпљивала у преговорима с Хрватима. Тако су Срби 1941. годину дочекали разбијени на различите идеологије и фракције, што је довело до **поделе и расцепканости покрета отпора у Другом светском рату**, а на концу и до српско-српских сукоба између Југословенске војске у отаџбини (четници), Народноослободилачке војске Југославије (партизани), Српске државне страже („недићевци“) и Српског добровољачког корпуса („љотићевци“).

Србија у Краљевини Југославији није представљала ни административну ни политичку целину нити је имала било какву посебност. Од 1929. њена територија била је подељена на пет бановина. Тако подељен српски народ свој суверенитет остваривао је кроз Југославију, у непрестаном сукобу с племенским традицијама, аутономизмом и сепаратизмом других народа. Иако се нашао у једној држави, српски народ није имао утврђене унутрашње границе па је био **полицентричан и разуђен**.²⁰⁷²

Српска национална успаваност може се објаснити с више фактора. Владајућа политичка филозофија о државном и националном јединству створила је уверење о Југославији као **„српској држави“**, иако су Хрвати били први народ који је добио формалну аутономију. Бановина Хрватска имала је већу аутономију и од хрватских територија у Хабзбуршком царству и од Републике Хрватске у комунистичкој Југославији до 1974. Насупрот томе, хрватске вође које су се залагале за федерализацију Југославије никада нису размишљале о давању аутономије бројној српској и муслиманској мањини на својој територији.

Превласт Срба у влади, војсци, државном апарату и дипломатији формирала је привид о стварној моћи у држави, што је била погубна **илузија**. У војску Краљевине примљено је око **2.500 бивших аустроугарских официра**, од којих су многи ратовали против Србије, а појединци починили ратне злочине против цивилног становништва, највише 1914. у Мачви. Примљено је и око **500 црногорских официра**. Српска елита јесте имала

²⁰⁷² Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист, Београд, 1993, стр. 15.

несумњиву политичку превласт, али су то у већини били Срби из бивших аустроугарских земаља („пречани“).

У 24 владе (од 1918. до 1929) српске странке имале су највише представника и најважнија министарска места. На челу 23 владе били су Срби. Само у једном случају владу је образовао Словенац (Антон Корошец). Сва кључна министарства заузимали су српски политичари само у првим владама Министарство иностраних послова држао је Хрват (Анте Трумбић) а у последњој, министар унутрашњих дела био је Словенац (Антон Корошец). Српски политичари имали су бројчану превласт у свим органима државне управе.²⁰⁷³

Питање српске националне интеграције није покретано из страха да се тиме не отворе сва друга спорна питања. Српска владајућа елита била је у дегенеративној фази, а демографска катастрофа у Првом светском рату успорила је стварање новог квалитетног владајућег слоја. Стара елита (школовани војни кадар, велики политичари и научници с почетка века), која је изнела терет ослободилачких ратова, никада није у Краљевини дошла до изражаја својим државнополитичким стваралаштвом. Једина институција која се бавила српским националним питањем у бурним временима уочи Другог светског рата био је **Српски културни клуб** (СКК), основан јануара 1937. Пошто је деценијама остављено по страни, из страха да њиме не буду иницирана и друга горућа питања (национална, мањинска, политичка, традиционално државна итд), српско питање је, у другој половини тридесетих година прилично запуштено. Неки аутори сматрају да је до тада „**национална демобилизација**“, коју је српско грађанство напоскон почело да примећује, попримила забрињавајуће размере.²⁰⁷⁴

Зато је, као приоритетни задатак српског народа, Клуб истакао очување државног јединства и решавање националног питања, на начин који неће ускратити ниједно право Хрватима и Словенцима. На другој страни, челници Клуба истицали су да се не сме закинути ниједно право Србима. Према Љубодрагу Димићу, програмска опредељења СКК-а најпрецизније је дефинисао његов председник, **Слободан Јовановић**, на Првој јавној скупштини 4. фебруара 1937. године: „*Српски културни клуб, по замисли својих оснивача, треба да буде место састанака и разговора за све оне који се интересују питањима српске националне културе.*“²⁰⁷⁵

Челници СКК-а сматрали су да само српски етнички простор у Југославији није омеђен и да је крајње време да се то уради, када то већ није урађено 1918. године. Српски простор који би том приликом био омеђен имао би границе сличне тзв. „**Великој Србији**“. Осим председника Јовановића, врховници СКК-а били су потпредседник **Никола Стојановић** и академик **Драгиша Васић**. Секретари су били: млади учесник атентата на Франца Фердинанда, **Васа Чубриловић**, **Слободан Драшковић** и **Драгослав Страњаковић**. Инсистирало се и на решавању питања националних мањина: предвиђали су се колонизација и пресељавање, попут плана **Стевана Мољевића** („Хомогена Србија“ од 30. јуна 1941). Због тог аутори из времена социјалистичке Југославије, као и хрватски аутори, наглашавају да се СКК „**налазио у служби великосрпског националног програма**“, који

²⁰⁷³ Бранислав Глигоријевић, „Југословенство између два рата“, *Југословенски историјски часопис, Savez društava istoričara Srbije*, Београд, Бр. 1-4, 1986, стр. 84.

²⁰⁷⁴ Љубодраг Димић, „Српски културни клуб и преуређење југословенске државе“, *Дијалог повјесничара-историчара* 4, Печуј 20-22. октобра, 2000, Загреб 2001, стр. 360.

²⁰⁷⁵ Исто.

је Крајину желео да претвори у „западну предстражу Београда“, центром којим би се **„паралисао утицај Загреба и Сарајева“**.²⁰⁷⁶

Најгорљивији заговорник праведног решавања српског националног питања била је економска, културна, политичка, научна и војна елита окупљена око Клуба. Од 70 оснивача 22 је радило на Београдском универзитету и осталим факултетима у земљи, шест је чинило сами врх државне бирократије (министри, помоћници министара, опуномоћени министри), осам је заузимало челна места у асоцијацијама банкара и индустријалаца, седам се бавило адвокатском и судском делатношћу, два су припадала војној елити, а више њих је било из редова архитеката, инжењера, лекара, писаца и трговаца.²⁰⁷⁷

Једини пут до југословенства СКК је видео у развоју **српских, хрватских и словеначких националних идеологија**. Етнички принцип био је основни принцип у дефинисању српског програма, пре свега у национално мешовитим крајевима. Писало се о постојању чистог српског етноса на тим територијама („Где год је Срба, ту је и Србија“). У свакој прилици наглашавана је морална чистота српског народа па је у складу с тим критикован хедонистички дух српских политичара.²⁰⁷⁸

Споразум Цветковић-Мачек оштро је нападан, а критици су били изложени сви творци Споразума, његове одредбе и спровођење. Посебно су тежак ударац српским интересима, по мишљењу првака Клуба, задале границе Бановине Хрватске, јер је у оквиру ње остало **милион Срба**. Стеван Мољевић је писао о тзв. „српском Минхену“; говорено је да су Срби извршили политичко самоубиство јер су Хрватима, на миран начин, препуштене српске земље; **Драгиша Васић** је био против приношења српских жртава за ствар заједничког живота.²⁰⁷⁹

Пошто су и сами хрватски политичари отворено изјављивали да границе Бановине нису дефинитивно одређене, као једину сигурну заштиту за српски народ Клуб је видео у што хитнијем образовању посебне српске јединице. Тако је током 1940. изнет пројекат **„Српске земље“**. Према њему, Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска бановина спојиле би се у једну целину, под називом „Српске земље“, са седиштем у **Скопљу**. Такође, у „Српске земље“ вратили би се срезови Брчко, Травник и Фојница из Бановине Хрватске. У Босанској крајини Мољевић је видео истакнуту српску тачку према Хрватској, али и „бошњаклуку“ из Сарајева.²⁰⁸⁰

Друштво „Крајина“ залагало се за Крајину као територијално-политичку јединицу, која би обухватала 25 срезова бившег бихаћког и бањалучког округа, с центром у Бихаћу. Простор с обе стране Уне укључивао би, према плановима из 1940. године, срезове из Савске, Врбаске и Приморске бановине: Костајницу, Глину, Војнић, Вргинмост, Удбину, Грачац, Дубицу, Двор, Цазин, Бихаћ, Босански Петровац, Книн, Бенковац и други. Према попису из 1931. године, у тим срезовима живело је 940.296 становника, од чега **Срба 586.379, Хрвата 250.618 и Муслимана 102.410**.²⁰⁸¹ **Јосип Смодлака**, хрватски политичар

²⁰⁷⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 305.

²⁰⁷⁷ Љубодраг Димић, „Српски културни клуб и преуређење југословенске државе“, *Дијалог повјесничара-историчара* 4, Печуј 20-22. октобра, 2000, Загреб 2001, стр. 362.

²⁰⁷⁸ Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Књижевност*, Просвета, Бр. 9-10, Београд, 1993, стр. 858-903.

²⁰⁷⁹ Небојша Поповић, „Српски културни клуб 1937-1941“, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Београд, Бр. 1-2, 1989, стр. 120-121, 126.

²⁰⁸⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 299.

²⁰⁸¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 35.

југословенске оријентације, предлагао је 1939. да се образују четири аутономне области: **српска, хрватска, словеначка и динарска**.²⁰⁸²

Што се тиче **комуниста**, који ће након Другог светског рата преузети власт, треба казати да су од проглашења „Обзнане“, дакле од 1920. године, деловали илегално, а раздирале су их и унутарње фракцијске борбе. У Бечу је од 17. маја до 22. маја 1926. одржан Трећи конгрес КПЈ, на којем је дошло до привидног измирења између леве и десне фракције, а за секретара је изабран **Сима Марковић**. Ипак, размимоилажења су трајала и после конгреса. **Фебруара 1928.** године, на Осмој конференцији загребачких комуниста успостављено је јединство залагањем Јосипа Броза, **„хрватског механичара“**,²⁰⁸³ како га назива **Ерик Хобсбаум**. Међутим, већ у новембру 1928. године на тзв. **„Бомбашком процесу“**, суд за заштиту државе осудио је Броза, бившег ратног заробљеника који се из Совјетског Савеза вратио као „убеђени бољшевик“, на пет година робије, због организовања протеста поводом убиства Стјепана Радића.

Табела 27 – Осуђена лица према вероисповести у окружним и првостепеним судовима од 1930. до 1939. године (%)

Вероисповест	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Православна	54,9	42,8	48,4	47,2	46,8	46,1	50,4	50,1	48,2	47,1
Католичка	35,9	48,7	40,6	39,2	39,3	42,4	39,8	39,9	42,3	42,5
Муслиманска	7,5	6,3	8,2	9,8	12,0	9,8	8,0	7,9	7,2	8,8
Остала	1,7	2,2	2,8	3,8	1,9	2,7	1,8	2,1	2,3	1,6
Укупно	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Извор: Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Вол. XXXVII, Бр. 3-4, Социолошко друштво Србије (Институт друштвених наука, Институт за криминолошка и социолошка истраживања), Београд, 2003, стр. 203.

Као што је споменуто, на **Четвртном конгресу КПЈ** одржаном у **Дрездену** од **6. до 12. новембра 1928.** године, истакнуто је да се Југославија налази пред **револуционарним расплетима**. За политичког секретара изабран је **Јован Малишић**, а **Ђуро Ђаковић** за организационог секретара Партије. Важно за овај рад је што су донесене **одлуке о стварању независних држава: Србије, Косова и Метохије, Македоније, Хрватске, Босне, Словеније, Војводине и Црне Горе**, по чему се тај план није суштински разликовао од намера хрватске екстремне деснице. Према тврдњама **Борисава Јовића**, деценијског комунистичког лидера, бившег председника Председништва СФРЈ у време њене дисолуције и следбеника Слободана Милошевића, основни задаци комуниста Југославије на поменутом конгресу били су:

1. растурање Југославије на више мањих националних држава;
2. онемогућити да српски народ, као већински, врши наводну експлоатацију других југословенских народа;
3. Албанцима и Мађарима помоћи да се прикључе својим матичним државама.²⁰⁸⁴

²⁰⁸² Исто.

²⁰⁸³ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1999*, Dereta, Beograd 2002, стр. 55.

²⁰⁸⁴ Borisav Jović, *Na ivici provalije*, Službeni glasnik, Beograd, 2021, стр. 312.

Обнова КПЈ почиње од **1932.** године посредством Коминтерне, која поставља на чело **Милана Горкића** (Јосипа Чижинског), да би га пет година касније оптужила да је британски шпијун и казнила смрћу. Ипак, убразнији развој организације странке креће после **Четврте земаљске конференције 1934.** Од тада југословенски комунисти, пред успоном фашизма, почињу да се залажу за одбрану независности земље, против уласка у сферу немачког утицаја, као и за решење националног и социјалног питања. Године 1937. на њено чело долази **Јосип Броз Тито**, који иступа као предводник борбе **„против великосрпске хегемоније“**.²⁰⁸⁵

Наведена флоскула (и њој сличне, попут „централистичког Београда“) не изостаје од првих година уједињења и прати сваки вид међуетничких интеракција у Краљевини. Да ли је било речи о „националном угњетавању“, показује **политика судског кажњавања**. Статистички подаци показују да је учешће православних у укупном броју кажњених лица, за десетогодишњи просек, износило 48,2% (од 48,5% православаца у Југославији), католика између 35,9% и 48,7% (од 37,4% католика у Југославији) и осталих вероисповести између 8,5% и 13,9% (од 14,1% осталих вероисповести у Југославији).²⁰⁸⁶

КПХ је настојала да потисне ХСС, „који је националним програмом у својим редовима окупио већину хрватског становништва и претворио се у снажан покрет“, али се вођство ХСС-а „злагало за решење хрватског питања на основама постојећег друштвеног поретка, а тај је поредак КПХ настојала да сруши“, како пише Бранко Дубравица.²⁰⁸⁷

Пошто су 1939. године преговори између Совјетског Савеза, Велике Британије и Француске запали у кризу, **23. августа** је склопљен **Споразум Рибентроп-Молотов**, којим је Хитлер био посебно задовољан. Југословенски комунисти су прихватили тумачење из Москве да је овај пакт нужност како би СССР-а да остао изван ратног сукоба. У условима приближавања рата границама Југославије, ЦК КПЈ у октобру 1940. године у Загребу одржава **Пету земаљску конференцију**, на којој је осуђена „ненародна влада“ Цветковић-Мачек и разматране су политичке и организацијске мере за одбрану земље.²⁰⁸⁸

Што се тиче делатности усташа, већ почетком 1940. предузети су конкретни кораци око Павелићевог ангажовања у операцији сецесије Хрватске, уз инструкције и помоћ Мусолинија, а која је требала да има, отприлике, овакав след: **усташки устанак у Хрватској → заузимање Загреба → повратак Павелића → молба за италијанску интервенцију → успостава „хрватског краљевства“ → понуда круне италијанском краљу**.²⁰⁸⁹

Према записима **Јосипа Бомбела** (Josip Bombelles), југословенског дипломате који је 23. јануара посредовао између усташког „поглавника“ и министра спољних послова Италије грофа **Галеаца Ћана** (Galeazzo Ciano), договорано је да се, осим спорних српско-хрватских територија, будућој Великој Хрватској прикључе још и Словенија, Црна Гора, као и део Војводине. Из истог извора дознаје се да је било говора и о прецизирању статуса тих земаља. Црна Гора је требала да се ослања на Хрватску или Албанију у италијанској утицајној сфери, док се за Словенију предвиђало припајање хрватској држави, уз добијање

²⁰⁸⁵ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 46.

²⁰⁸⁶ Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Вол. XXXVII, Бр. 3-4, Социолошко друштво Србије (Институт друштвених наука, Институт за криминолошка и социолошка истраживања), Београд, 2003, стр. 203.

²⁰⁸⁷ Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 47.

²⁰⁸⁸ Исто.

²⁰⁸⁹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 38.

извесне самосталности „према властитој жељи“. Ако би део Војводине био укључен у хрватску државу, управа покрајином уредила би се према приликама и потребама.²⁰⁹⁰

Остваривање зацртаних планова заостајало је за динамиком немачке експанзије, пошто се Мусолини припремао за рат против Југославије до краја 1942. године. Муњевити Хитлеров напад на Пољску **1. септембра 1939.** године, чиме је званично отпочео **Други светски рат**, није довео до интервенције Велике Британије и Француске, премда су два дана касније објавиле рат Немачкој. Мусолини се ипак прибојавао да би у случају италијанског продора у Југославију западне силе вероватно интервенисале. Врховна команда антинацистичке коалиције закључила је да се не требају спровести офанзивне акције, него да се „**поморском блокадом**“ и ограниченим операцијама спречи Немачка у задобијању стратешких ресурса неутралних земаља. Зато је Италија остала посматрач догађаја који су уследили након напада на Гдањск. Мусолинија није напуштала мисао о окупацији и припајању Хрватске Италији, а потицај је долазио и од немачких савезника. Још у време потписивања „**Челичног пакта**“ (нем. *Stahlpakt*), Хитлер је одобравао могућност интервенције Италије у Југославији и анексије Хрватске.²⁰⁹¹

Истовремено, Британци су подстицали јаку антифашистичку струју у оружаним снагама и грађанству. Покушавали су да ослабе немачки притисак на Југославију која се приближавала Тројном пакту, користећи разна пропагандно-психолошка средства. Настојали су да убеди југословенску политичку врхушку да се Југославија мора супротставити Немачкој и онемогућити јој овладавање моравско-вардарском долином, али у Југословенској војсци почеле су се све више јављати сепаратистичке и пронемачке тенденције. С друге стране, непосредни притисак Немачке почео је **27. новембра 1940.** године, када је **Јоаким фон Рибентроп** (Ulrich Friedrich Wilhelm Joachim von Ribbentrop) ставио до знања **Драгиши Цветковићу** и **Александру Цинцар-Марковићу** да Југославија мора приступити **Тројном пакту**.²⁰⁹² Хитлер је тражио од југословенских власти да хитно и јасно одреде своје позиције у „Нојорднунгу“, представљајући своје амбициозне планове о тзв. „**Новој Европи**“ и „**Новом европском поретку**“. Разматрајући спољнополитичке могућности које се отварају пред Немачком, искристалисао је две основне: савез са СССР-ом против Запада, или савез са западним капиталистичким силама против СССР-а.

Приклонио се другој опцији, јер су немачки стратешки циљеви налагали неопходност заузимања плодне земље за насељавање и „преживљавање“ долазећих поколења, а погодна се налазила на истоку Европе. Осим тога, констатовао је и друге разлоге свог „западног опредељења“: „*Чисто војно посматрано би односи у случају рата Немачка – Русија против запада Европе, а вероватно и против целог осталог света, било управо катастрофални. Борба се не би одвијала на руском већ на немачком тлу, а да Немачка не би могла да доживи од Русије ни најмању ефикасну подршку. (...) У случају рата Немачка – Русија против запада Европе, Русија би најпре морала да обори Пољску, да би првог војника довела на немачки фронт. (...) а резултат би био неизбежан пораз.*“²⁰⁹³

Склапањем **Тројног пакта** (или „Антикоминтерна пакт“) између Немачке, Италије и Јапана **27. септембра 1940.** створени су предуслови за поделу света на „**три велика**

²⁰⁹⁰ Исто.

²⁰⁹¹ Исто, стр. 39.

²⁰⁹² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 368-369.

²⁰⁹³ Ненад Ж. Петровић, „Европска заједница народа у идејама Адолфа Хитлера и националсоцијалистичкој пракси“, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, Институт за упоредно право, Вол. 53, Бр. 2, Београд, 2010, стр. 349.

простора", чиме се желело ставити до знања Сједињеним Државама колика је одлучност те три силе да спроведу своју концепцију новог светског поретка. У преамбули уговора општом говорило се о „трајном миру и напретку“ народа различитих подручја, као и о потреби да свака нација света добије простор „који јој припада“. Пакт је предвиђао право и силама које су остале ван њега на свој део света. Тако би САД имале „велики простор“, тј. Северну и Јужну Америку, док би Велика Британија задржала своје умањено колонијално царство, а привремено би и СССР могао да под својом доминацијом задржи источне делове средње Европе и централну Азију. Јапану је гарантована доминација на Далеком Истоку, Италији у басену Средоземља, а Немачкој у Европи. Немачка и Италијанска сфера утицаја разграничења нису биле јасно одређене, тј. овим двема силама на Југоистоку Европе укрштали су се интереси, што је довело до несугласица када је Италија октобра 1940, без знања свог савезника, почела ратне операције из Албаније према Грчкој. Према замисли сила Тројног пакта, сваки од ових „великих простора“ био би политички и привредно самодовољан, док би стожерне силе у сваком од њих биле „фактори реда и стабилности“, које практично одлучују о свим питањима. У Немачкој су такво устројство домишљали теоретичари међународног права **Карл Шмит** (Karl Schmitt) и утемељивач **геополитике** као научне дисциплине **Карл Хаусхофер**.²⁰⁹⁴ Потоњи, иначе оснивач и директор Минхенске школе и утицајног часописа „Часопис за геополитику“ („Zeitschrift für Geopolitik“), био је и доктринарни инспиратор експанзионизма Трећег Рајха. Плод таквих осмишљавања била су Хитлерова програмска иступања у којима је стављан знак једнакости између појмова „европско“ и „германско“. Уједињена Европа у нацистичким плановима била је у ствари **„Велика Немачка“**, на коју су требале да се ослоне и негерманске нације, уколико би биле послушне и предане овом поретку.

Немачку политику према Југославији 1939-1941. године, карактеризовали су покушаји укључења у немачку сферу интереса мирним путем, политичко-дипломатским средствима. Нацистичке власти у Југославији ослањале су се, пре свега, на јаку националну мањину – пола милиона југословенских, тј. **„Дунавских Шваба“** (нем. Donauschwaben), које су од 18. века живеле на просторима тзв. **Транслајтаније**, односно у источним деловима Аустроугарске монархије. Омоћавање Немачке оснажило је и друштвени положај ове економски најснажније мањине у Југославији, која је постала још сигурнија у свој привредни и културни просперитет, као и политички утицај.

Културна организација југословенских Немаца, **„Културбунд“** (нем. „Schwäbisch-Deutscher Kulturbund“) коректно је годинама сарађивала с југословенским властима, показујући лојалност. Ипак, победом „национал-социјалистичке струје“ створена је најорганизованија „пета колона“, која је својим политичким и обавештајним радом постала главно упориште немачке политике у Југославији.²⁰⁹⁵ Омладина организована и у **„Хитлерјугенд“**, престала је да крије експанзионистичка стремљења, због чега је између Немаца и Срба у многим местима Војводине долазило до разних инцидената. Но, Немачка у суштини није била заинтересована да квари односе између Југославије и припадника немачке мањине, пошто је спољнополитички интерес Трећег рајха био да Југославију мирним путем укључи у свој пакт. Зато су из Немачке стизала упутства да се спречи јавно декларисање за Трећи рајх, али да се настави тајна делатност у складу с добијеним задацима од немачких власти и обавештајних центара. Јануара 1941. председник Културбунда и вођа немачке мањине у Југославији, **Сеп Јанко** (Josef „Sepp“ Janko) захтевао је од припадника организације да обуставе ношење и употребу нацистичких и немачких

²⁰⁹⁴ Исто, стр. 352-353.

²⁰⁹⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 35.

обележја и униформи, тражећи да се посвете искључиво културном и националном раду.²⁰⁹⁶

Нарочиту пажњу треба придати и убрзаном **економском зближавању Југославије с Немачком од 1934. године**. Хитлер је економску политику у вези олакшица увоза робе из балканских земаља систематски спроводио до почетка рата. Стога, ако се балканске земље посматрају као целина, Немачка је већ 1936. године преузимала више њиховог извоза него све остале велесиле заједно. Лондон је покушавао да поправи тај дисбаланс, али су позиције Немачке биле толико чврсте, да их Велика Британија није могла угрозити. Хитлер је такође у руци држао јако средство: извоз наоружања и ратног материјала, што су његови преговарачи у току рата сјајно користили, односно, такав положај Немачке одражавао се и на политичке односе с балканским земљама.²⁰⁹⁷

Како се приближавао „расплет“ у Краљевини, која није могла више оклевати снажном немачком притиску, агресивност Културбунда и његовог водства постала је све изразитија. Врховно водство Културбунда почетком марта 1941. позивало је своје чланове у Југословенској војсци, као и Словенце у које су имали поверење, да служе Трећем Рајху, односно да раде у интересу Немачке. Практично су спроводили обавештајни рад у Југословенској војсци, достављајући све вредне податке одређеним повереницима Културбунда. Како би њихов обавештајни рад био што успешнији, од њих се тражило да буду савесни и дисциплиновани како би лакше добили места у штабовима, постали писари, курири, ордонанси те тако долазили до што вреднијих података. Уместо националсоцијалистичке пропаганде, која се забрањивала, од чланова Културбунда у јединицама Југословенске војске се захтевало да се праве што већи **„родољуби“**, не би ли стекли углед у војсци и међу грађанством.²⁰⁹⁸

Међу нацистима у Краљевини који су јавно иступали са својим антијугословенским ставовима, истицала се **Хрватска националсоцијалистичка странка (ХНСС)**, коју је предводио правник **Стјепан Бућ**, претходно члан ХРСС-а па ХСП-а, да би од 1940. предводио ХНСС. Ова партија представљала је, у суштини, агентуру немачког конзулата у Загребу. Истицала се пропагандом немачког националсоцијализма и политике Трећег Рајха, нападима на масоне, солунаше („солунције“) те „издајничке кретене“ из редова хрватског народа који служе „робијашком загрљају Београда“.²⁰⁹⁹

Идеја о „једном, али троименом народу“, као основа званичне државне политике, постепено се напуштала, а од почетка Другог светског рата, тај процес је знатно убрзан. Изразитији националистички и шовинистички наступи проистицали су од стране хрватских политичких чинилаца, који су се јавно залагали за сепаратизам. Национално, страначки, политички и друштвено, на сличним основама су се организовали и Словенци, као и својатани Македонци (од стране Срба и Бугара), док су се муслимани већином изјашњавали као Срби и мањином као Хрвати, али су се заједно организовали на верској основи. Преостали заступници југословенске идеје свели су се на српски Двор, део српских капиталиста и неколицина муслиманских бегова. Национализам и шовинизам захватили су све народе, тако да је теза о јединственој југословенској држави и југословенској нацији губила на својој реалности.²¹⁰⁰

²⁰⁹⁶ Исто, стр. 58.

²⁰⁹⁷ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 87.

²⁰⁹⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 59.

²⁰⁹⁹ Исто, стр. 60.

²¹⁰⁰ Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јавна*, Просвета, Београд, 1994, стр. 74.

Напад на Југославију у случају њеног неприступања Тројном пакту био је, према Зечевићу, очигледан још од 1938. године,²¹⁰¹ док, по другим изворима, Хитлер није намеравао да уђе у кампању на Балкану, ако се изузме помоћ Италији чија је армија заглибила у рату с Грчком (план „**Марита**“).²¹⁰² Вођа Трећег Рајха прибојавао се војне акције против Југославије, сматрајући да би неповољно утицала на зацртане „више циљеве“, попут плана „**Барбароса**“, тј. напада на Совјете. Хитлер је калкулисао с очувањем југословенске привреде као делом будуће немачке ратне економије те је **Драгиши Цетковићу** нудио луку Солун, после окупације Грчке.

Румунија је пришла Тројном пакту 23. новембра 1940, мада су се немачке војне снаге већ налазиле на њеном тлу. Вермахт је прешао и у Бугарску крајем фебруара 1941, преузимајући најважније саобраћајнице и изграђујући систем противваздушне одбране. Формално приступање Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941. протекло је у знаку великих ревизионистичких манифестација против Југославије, која је тако постала изложена нападу с најосетљивије стране. Велика Британија је од краја 1940. године почела да напушта своју политику одржања мира на Балкану, подржавањем стварања „**балканског фронта**“ који би чиниле **Грчка, Бугарска, Југославија и Турска**. Иасланик америчког председника **Рузвелта** (Franklin Delano Roosevelt), пуковник **Вилијам Донован** (William Joseph Donovan), који је почетком 1941. обишао балканске земље, подржавао је ту идеју, али не и југословенски кнез Павле. Доновану се приликом обиласка Београда у јануару 1941. године, урезала у свест само борбена антифашистичка перспектива **Душана Симовића**, команданта ваздухопловства југословенске краљевске војске.²¹⁰³

Несумњиво је енглеска пропаганда имала снажан учинак међу српским становништвом, у којем је већински владало традиционално расположење против Немачке. Наиме, све најзначајније организације и институције српског друштва биле су за пружање отпора непријатељу и окупатору из Првог светског рата. Ту су били прваци демократских странака и војске, као и представници Српске православне цркве, који су већ у време Конкордата 1937. били стожер отпора против владе Милана Стојадиновића. Нарочито су у том правцу били активни патријарх Српске православне цркве **Гаврило Дожих** и утицајни епископи **Валеријан Прибићевић** и **Николај Велимировић**.²¹⁰⁴

Међу антифашистичким снагама које су се оштро противиле приступу Југославије силама Осовине нашли су се и комунисти на челу с **Јосипом Брозом-Титом**. На **Петој земаљској конференцији КПЈ**, одржаној у Дубрави код Загреба октобра 1940. године, оцењено је да је одбрана земље **дужност комуниста**. Наравно, радило се о непосредном идеолошко-политичком утицају **Коминтерне**, која је одбацила Брозову ову идеју да се заведе „диктатура пролетаријата“ уколико југословенска влада приђе фашистима, сматрајући да југословенски комунисти прецењују своју снагу и да се предложеном акционом паролем „може изазвати опасност од изоловања партије“, што би био повод за реакцију „страних империјалиста“. Коминтерна је од КПЈ тражила да у народу, грађанству и војсци подржи организовање отпора против „капитулантских тенденција владајућег режима“.²¹⁰⁵

²¹⁰¹ Исто, стр. 69.

²¹⁰² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 63.

²¹⁰³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 369.

²¹⁰⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 67-68.

²¹⁰⁵ Исто, стр. 69-70.

Што се тиче српских политичких снага које су сматрале да спас земље лежи у сарадњи с Немачком, главно место припада **Димитрију Љотићу**. Велики број аутора, нарочито леве оријентације, осуђују вођу „Збора“ за идеолошку блискост с националсоцијализмом. Он је био уверен да ће Немачка у будућности постати водећа светска сила, исказујући неверицу у могућност одбране Краљевине Југославије. Гајио је аверзију према Британцима, большевизма и Јеврејима, оптужујући их за провоцирање ратова и планове да након светских сукоба завладају светом.²¹⁰⁶ Међународне односе Љотић је посматрао кроз призму борбе између два блока: на једној страни налазиле су се државе либералне демократије и комунизма, које је, како је сматрао, требало уништити због антихришћанских активности, а на другој страни фашистичке силе Осовине, као основни „катализатори новог европског поретка“.²¹⁰⁷ У свом тзв. „**Другом писму**“ кнезу Павлу од 30. августа 1940. године, упозоравао је на очајно морално стање војске, етикетајући Хрвате као сигурне **издајнике** у случају спољне агресије. Између осталог, написао је: *„Хрватска иде својој самосталности. Мачек то не може зауставити. Ако хоће да се задржи, он мора хранити хидру која га је на власт и довела. И он то чини, лично и насупрот 'споразуму'. А, ипак, то ништа не помаже: масе се окрећу од њега разочаране и одлазе Павелићу и Стаљину. (...) Срби су по правилу бољи квалитет. Уђемо ли у рат са војском данашњег састава, ми нећемо бити тучени, ми ћемо бити расути. (...) Хрвати су главни елемент расула у војсци. Никакви палијативи за заваривање, за самообману. Војска која не сме да бојево муницију војницима показује најбоље своју вредност.“*²¹⁰⁸

Међу главним Љотићевим пропагандистима био је **Данило Грегорић**, председник омладине „Збора“, поклоник немачке војне и економске моћи. Такође, сличних гледишта били су и публицисти **Ђорђе Перих**, **Милан Банић** и други, који су свако друго решење сем пристајања на страну сила Осовине сматрали „националним самоубиством“. По њима, требало је искористити прилику која се нудила Југославији, док су с друге стране стајали „завереници“, „егоистичка енглеска политика, масонски кругови и јудејско-комунистичко-капиталистичке снаге, које су ишле на жртвовање српског народа“.²¹⁰⁹

Мађарска је приступила Тројном пакту 20. новембра 1940, Румунија 23. истог месеца, Словачка дан касније, а Бугарска 1. марта 1941. године. Посредством Грегорића, југословенска политичка врхушка је због таквог развоја ситуације у окружењу тражила преговоре с највишим представницима Трећег Рајха. Дана **14. фебруара 1941.** године у **Бергофу** су се састали Цветковић и Цинцар-Марковић с Хитлером. Југословенски представници су тражили да се што пре успостави мир на Балкану, али је била упозорена да Немачка не може да заузме став у погледу италијанско-грчког сукоба, као ни да не може допустити било какво учвршћивање Велике Британије на Балканском полуострву. Такође, немачка страна, с италијанским одобравањем, била је вољна да приликом успостављања „новог европског поретка“ воде рачуна о жељама Југославије у вези изласка на Егејско море (Солун), али и да од југословенске стране очекују подршку силама Осовине и што брже прикључење Тројном пакту.²¹¹⁰

Дана **4. марта 1941.** године, такође у Бергхофу, дошло је до састанка **Хитлера** и **кнеза Павла**. Хитлер је истицао важност Југославије у приступању немачком партнерству, чиме

²¹⁰⁶ Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1939-1945*, Књига 7, Задруга, Нови Сад/Београд, 2001, стр. 127.

²¹⁰⁷ Исто, стр. 68.

²¹⁰⁸ Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, Una Press, Београд, 2007, стр. 77-78.

²¹⁰⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Београд, 1992, стр. 69.

²¹¹⁰ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 123.

би се Краљевина „осигурала од свих евентуалности“, а ту је било и јамство за „садашњу и будућу територију“. Пошто се слом Грчке очекивао врло скоро, Хитлер је поновио понуде у вези југословенског излаза на Егеј, а пошто се у будућности није рачунало с постојањем грчке државе, Немци су обећали војно повлачење с Балкана. Кнезу је ипак таква ситуација изгледала врло незгодна, нарочито због тога што му је супруга, кнегиња **Олга Карађорђевић**, била ћерка грчког краља те је стога тражио даљу неутралност Југославије. Хитлеру је објаснио да никако не може да пружи руку Мусолинију, због сумњи у његову умешаност у атентат на краља Александра, као и пружања услуга војне обуке усташких терориста, али да ће ипак продужити преговоре с италијанском владом, као даљи корак у вези захтева немачке стране.²¹¹¹

Хитлер је обећао и да Осовина неће тражити од Југославије прелаз немачких трупа преко њене територије. Кнез се оградао да је присиљен да се посаветује с југословенском владом и неодлучан се вратио у Београд 5. марта. Дан касније сазвао је седницу Крунског савета, упознавши присутне о току разговора с Хитлером. Генерал **Петар Пешић**, министар војни, реактивиран из пензије неколико месеци пре, био је заговорник приступања Југославије Тројном пакту, пошто је било очигледно да је ситуација у војсци, бар што се тиче морала, изузетно лоша. На крају су се сви чланови Крунског савета појединачним гласовима сложили да је нужно приступање хитлеровској коалицији, али су закључци седнице задржани у строгој тајности. Пре коначног закључка, југословенска страна је тражила писмену изјаву Немачке и Италије да ће се: 1) поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије; 2) да се неће од Југославије тражити никаква војна помоћ, а ни пролаз ни транспорт трупа за време рата; 3) да ће се приликом стварања „новог европског поретка“ узети у обзир интереси Југославије за слободан излаз на Егејско море преко Солуна. Рибентроп је сматрао да се кнез почео колебати и да би Југославија кроз још један разговор (предложен је Блед као место састанка), могла ускоро у потпуности да приступи Тројном пакту. Истовремено, дипломатски представници Сједињених Америчких Држава и Велике Британије покушали су да употребе сва расположива средства да кнеза и друге југословенске представнике присиле да одбију Хитлерове понуде.²¹¹² Према **Бранку Петрановићу**, оно што су Немци понудили могло би се назвати „**формулом тзв. принудне неутралности**“, односно војне неутралности Краљевине и задовољавању српских претензија према Солуну.²¹¹³

У седишту британског посланства у Атини одржана је конференција 9. марта на којој су присуствовали високи грчки и британски официри у друштву југословенског војног изасланика, мајора **Милисав Перишића**. Он је изнео војну ситуацију у којој се нашла југословенска краљевина, тражећи од бивших савезника да у најкраћем времену одговоре у вези следећих питања: 1) ако се југословенска војска нађе у положају да буде присиљена на одступање пред немачким агресором, треба јој бити омогућено повлачење ка Егејском мору преко грчког територија те да ту мора постојати и фронт који би омогућио такво повлачење; 2) крило ове позиције мора бити заштићено положајем који иде од залива Орфанс до Дорјанског језера; 3) то покривање мора бити сигурно кроз све време које је потребно за реорганизацију оних југословенских трупа које би биле присиљене да се повуку јужно и све до часа док оне буду спремне да поново предузму операције; 4) мора бити осигурана опскрба и одржавање војске материјалом сваке врсте; 5) југословенска војска која би се одупирала на положајима дуж линије повлачења у правцу запада, према

²¹¹¹ Исто, стр. 124-125.

²¹¹² Исто, стр. 126.

²¹¹³ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 73.

јадранској обали, треба да добија сав потребан ратни материјал и издржавање; 6) евакуација овог дела војске мора бити осигурана у погледу укрцавања и превоза у случају да се у борби повлачи све до обале; 7) у којем би се по прилици привремено могло очекивати да ће бити успостављена фронта, како би се осигурало покривање према захтеву у тачкама 1 и 2. Последње питање/захтев било је посебно наглашено. Већање је настављено следећа три дана, пошто се чекао одговор из Лондона, а у одговору су се савезници оградиле да би требали да знају бар обресе југословенског војног плана, уколико би Југославија ушла у рат на страни Савезника. На основу површних обећања и предлога, југословенски генералштаб могао се уверити да се од Савезника, у првом реду од Енглеске, не може очекивати имало озбиљнија помоћ. Због тога је на састанку Крунског савета **20. марта 1941.** године донесена једногласна одлука да се **приступи Тројном пакту**, након чега је сазвана истога дана (у 21 час) седница владе у пуном саставу, само с једном тачком дневног реда. Само тројица министара били су против, док су се сви остали изјаснили у прилог приступу, након чега су тројица противних поднели оставке.²¹¹⁴

Домаћа историјска наука још није у потпуности усаглашена у вези става да ли су југословенски државници били правилно обавештени која би алтернатива била повољнија: потписати или одбити Тројни пакт с нацистичком Немачком. На пример, југословенски посланик у Москви **Милан Гавриловић**, у разговору с немачким дипломатама, добио је потпуно другачију представу у вези Хитлерових обећања. Дана 17. фебруара 1941. известио је своје надређене (обавештен је и кнез Павле), да му је том приликом речено: „Примила Југославија захтеве фирера или не, њена је судбина запечаћена. Ако прими, она још може спасти за Србију статус Словачке, а ако не прими, биће потпуно уништена. Босна иде Хрватској и тако постаје саставни део италијанског царства са статусом протектората. Словенија иде нама. Остало се дели између Мађара, Бугара и опет Италијана.“²¹¹⁵

Према томе, алтернатива одбијању приступања Тројном пакту, по Југославију је имала исту судбину – распарчавање. Разлика би била у **статусу Србије**, која би добила одређену независност, док би Хрватска, иако проширена, постала протекторат. Италија би повратила извесну државну самосталност Црној Гори и себи прикључила Космет, а Македонија би била подељена између Бугарске и Италије. Србија би, према тврдњама историчара Милорада Екмечића, добила „статусну независност“ с прикључењем дела земље до реке Босне, мали део Космета и део прерогатива у управљању Банатом.²¹¹⁶

У таквој ситуацији, краљевска влада, након вишемесечних преговора и колебања, **25. марта у Бечу** потписала је **Споразум о приступању Југославије Тројном пакту**. Тиме је Немачка постигла обезбеђење „јужног бока“, значајног за планирано ангажовање трупа у нападу на Совјете.

Потписивање савеза, иако он није предвиђао окупацију југословенске територије, изазвало је општи револт српског народа. Антиратне демонстрације, које су се претвориле у пуч, отпочеле су **27. марта 1941.** предвођене официрима повезанима с британским обавештајцима, а уз њих су биле и четничке добровољачке формације. Демонстрацијама су се прикључили такође и комунисти, као и друге антифашистички настројене патриоте. У ноћи пре тога извршен је **државни удар**, а нову владу формирао је ваздухопловни генерал

²¹¹⁴ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, стр. 127-128.

²¹¹⁵ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 443.

²¹¹⁶ Исто.

Душан Симовић. Принц Павле је био збачен, враћен у Београд с пута за Блед и интерниран у Кенију, а малолетни краљ **Петар II Карађорђевић** проглашен је пунолетним, чиме је престало да постоји тројно намесништво. Иако комунисти нису знали за датум државног удара, својим антифашистичким ставом утицали су на стварање борбеног расположења и пружање отпора, а демонстрирали су 25/26. марта 1941. у Београду, Сплиту, Цетињу, Подгорици, Скопљу, Краљеву, Крагујевцу, Чачку и другим местима.

Хрватски вођа Мачек се придружио влади и у кризи је подржавао кнеза Павла, заједно с Цветковићем, који је био франкофилски оријентисан. Мачеково држање било је ипак неодлучно: није био за Осовину, али ни за рат. Бројни историчари сматрају да је од закључења споразума о стварању Бановине Хрватске, почео да губи ореол неприкосновеног првака националног покрета, пошто је у ХСС-у дошло до поларизације на десничарски део, центар око Мачека и лево крило партије. Између десничара и чланства верног Мачеку оцртавале су се поделе, али су оне све више бледеле како се ближио рат. Према тврдњама Милана Стојадиновића, Мачек и није био хрватског порекла, већ словеначког, а по мајци аустријског и пољског.²¹¹⁷

Британска обавештајна служба, као што је већ речено, користила је многе политичаре који су били на њеном платном списку: **Вјећеслава Вилдера** из Самосталне демократске странке, који је уочи приступања Југославије **Протоколу Тројног пакта** пребегао у Грчку; **Милоша Тупањанина**, вођу Савеза земљорадника; војводе **Илије Трифуновића Бирчанина**, председника „Народне одбране“ и друге. Преко Савеза земљорадника Британци су у Југославију увозили оружје из Грчке, као и радио-станице. Оствариване су и везе с низом официра, нарочито из ваздухопловства, међу којима је Британцима био најблискији бригадни генерал **Боривоје Мирковић**, оперативни извршилац преврата у ноћи **26/27. марта 1941.** године. Такође, обавештајци Велике Британије у Југославији су припремали и изводили диверзије на железницама у Словенији, бродовима у Далмацији па чак и на рушењу Ђердапа, не би ли се прекинуо транспорт немачких оружаних снага из балканских земаља, пре свега нафте из Румуније. Комунисти су пак примали финансијску помоћ Москве и Коминтерне, помоћу које су успели да оснују у Загребу „обавештајни пункт за Југославију, друге балканске и средњеевропске земље“.²¹¹⁸ Већина савремених аутора закључује да је утицај Британаца и Сједињених Америчких Држава на догађаје тих година у Југославији – „ван спора“ и да је „убедљиво поткрепљен веродостојним и аутентичним изворима“.²¹¹⁹

Љотићевац **Данило Грегорић**, годину дана по капитулацији, написао је у књизи „Самоубиство Југославије“ да је до мартовских и априлских догађаја и до распада државе од 15 милиона становника дошло „не само услед акције оне мале шаке завереника, но и услед грешака и заблуда, колебљивости и слабости, погрешних схватања и пропуштених прилика југословенске прошлости“, као и да је та акција доказала да је стање у Југославији било такво, „да је неколико амбициозних генерала, неколико новцем плаћених душа, неколико слепо странцима и страној политици подвргнутих политичких професионалаца и минимални број бесвесних извршилаца могло да учини то, што се извргнуло у неминовну националну катастрофу.“²¹²⁰

²¹¹⁷ Милан М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт – Југославија између два рата*, Ел Економиста, Буенос Ајрес, 1963, стр. 513.

²¹¹⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 64-66.

²¹¹⁹ Исто, стр. 66-67.

²¹²⁰ Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије*, Југоисток, Београд, 1942, стр. 6.

Љотићевска литература често је за ове догађаје, који ће се показати „судбоносним по српски народ“, оптуживала тзв. „**јудео-масонерију**“, уско везану за британску и француску владу. Масони („Слободни зидари“) су, као тајно друштво, због прикривеног деловања и утицајног чланства, углавном били на мети националистичких и профашистичких удружења (како код Хрвата, тако и код Срба). Често су повезивани с изградњом Југославије, тзв. „масонском творевином“, али и с њеном разградњом. Неки аутори придају им важност у развоју југословенског друштва чак и у време социјализма, али упућују и на тешкоће приликом истраживања њихове стварне улоге и снаге.²¹²¹ Националистичке публикације још пре рата су упозоравале на њихово „погубно дејство“, тако да се и Грегорић често у својој књизи осврће на улогу масона у мартовским демонстрацијама 1941. године, покушавајући да докаже њихову повезаност са западним савезницима. Тврдио је да су југословенски масони „слепа оруђа париског Великог Оријента, а самим тим и дипломатије“ те да су добили спољна наређења да потпомажу атмосферу која би усмерила Југославију у рат на страни западних савезника.²¹²² Тврдио је да су скоро сви универзитетски професори били масони који су се увукли у национална друштва („од 25 соколских жупа 21 је била у рукама масона“). Такође, управљали су и целокупном државном привредом и финансијама; било их је прилично у војсци, политици и међу свештенством.²¹²³ Генералу Симовићу исто тако је приписао чланство у масонерији, сматрајући да је на њега утицао извесни **Ђорђе Радин** приликом зимовања у Планици, када је „коначно успостављена веза између Симовића и америчко-британске пропаганде“.²¹²⁴

Без обзира на снажну персуазивну моћ Запада, у српском народу се ионако укоренило слободарско, антигерманско и русофилско расположење. Једноставно, код многих политичара, официра и највећег дела народа, сећања на борбе с аустроугарским, немачким и бугарским окупаторима у Првом светском рату, њихове злочине и огромне жртве које је поднео српски народ, било је веома живо. Идејна водиља у политичком одлучивању српског војног врха била је оптерећена германофобијом, која је довела до домишљања која су српски народ поново увукла у велика ратна страдања, како би га на крају рата поставила у ред победника, у битан фактор антифашистичке коалиције.

Показатељ расположења Срба јесте и однос Српске православне цркве према мартовским демонстрацијама. Свети архијерејски сабор СПЦ, одржан у Патријаршијском двору под старешинством патријарха **Гаврила**, поздравио је догађаје везане за смену на врху власти и краља Петра II. Изражавајући уверење да ће он успешно повести у будућност „наш брод“ и да ће се на њему високо лепршати „застава славе“, пожелео је слогу народа под „славним жезлом Карађорђевића“. Преко радија објавио је свештенству и народу поруку Сабора, која је полазила од тога да се народ 27. марта 1941. „приволео царству небеском, то јест царству Божије истине и правде, народне слоге и слободе“.²¹²⁵

Одушевљење народа је било огромно – више десетина хиљада грађана изашло је на улице Београда скандирајући младом краљу и југословенској војсци, као и савезницима из Првог светског рата, а слично се дешавало и у другим градовима широм Краљевине. Војска је чак срдечно поздрављена и у Сплиту те је увече 27. марта приређена и војничка

²¹²¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 413-414.

²¹²² Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије*, Југоисток, Београд, 1942, стр. 84.

²¹²³ Исто, стр. 84-85.

²¹²⁴ Исто, стр. 93.

²¹²⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 81.

бакљада. С друге стране, у Загребу није било никаквих манифестација, него тек следећи дан од стране групе левичара.²¹²⁶

Хрватски политички прваци бојали су се да одлучно иступање војске не угрози **Споразум о Бановини Хрватској**, а фашистичко-сепаратистичке струје биле су уплашене и разочаране развојем ситуације у земљи. Надбискуп загребачки **Алојзије Степинац**, осудио је државни удар, оцењујући га чином који потврђује став да су Срби и Хрвати два света који се никада неће ујединити, док је један од њих у животу. Изјавио је да 27. марта 1941. на улицама Београда није било „ниједног поштеносног човека“, већ је деловала „само разуларена маса жељна крви, ужитака и пара“. О „**духу византизма**“ казао је следеће: „Дух византизма је нешто тако грозно да је Свемогући, а Свезнајући Бог у стању парирати интригама и подвалама тих људи. За нас је то нешто непојмљиво, да се уговори и обавезе кидају без икаквих скрупула. (...) Све у свему Хрвати и Срби два су свијета, сјеверни и јужни пол који се никада неће приближити, осим чудом божјим. Схизма је највеће проклетство Европе, скоро веће него протестантизам. Ту нема морала, нема начела, нема истине, нема правде, нема поштења.“²¹²⁷

Због мира и стабилности у земљи, одлучено је да у новој влади сви министри хрватског порекла задрже своје ресоре, као и Словенци и Муслимани. Представници ХСС нису желели да дођу у престоницу пре испуњења одредби Споразума Цветковић-Мачек, покушавајући да добију неке нове уступке, а Немци су им предлагали да **издвоје Хрватску** из састава Краљевине. Но, Мачек, чим је издејствовао уступке, стигао је у Београд, а генерал Симовић је кренуо да образује „**владу народног спаса**“. Било је предвиђено да се у влади нађу епископ **Николај Велимировић** и римокатолички бискуп **Антун Акшамовић**. За члана владе предложен је и **Љотић**, под условом да осуди пакт, али је он одбио ову понуду.

Новом владом, састављеном од свих политичких струја, председавао је **Душан Симовић**, а потпредседници су били **Влатко Мачек** и **Слободан Јовановић**. Чланови су били следећи: Богољубом Јевтићем, Франом Куловцем, Момчилом Нинчићем, Милошем Трифуновићем, Миланом Гролом, Михом Креком, Џафером Куленовићем, Баришом Смољаном, Јурајем Сутејом, Иваном Андресом, Јосипом Торбаром, Срђаном Будисављевићем, Бранком Чубриловићем, Милан Гавриловићем, Богољубом Илићем, Јованом Бањанином, Марком Даковићем, Савом Косановићем и Божидаром Марковићем. Оваква влада је суштински била састављена по „националном кључу“, од Срба, Хрвата и Словенаца.²¹²⁸

Западне вође, **Винстон Черчил** (Sir Winston Leonard Spencer Churchill) и **Френклин Делано Рузвелт** (Franklin Delano Roosevelt), поздравили су београдски преврат, патетично поручујући да је Југославија „поново нашла своју душу“. Светска штампа неутралних земаља и антифашистичке коалиције, писала је хвалоспеве о преврату у Београду, „београдском пролећу“, „београдској револуцији“; да се Београд отресао министара који су ставили на коцку част Југославије; да је Хитлер доживео највећи дипломатски неуспех, а „југословенски народ“ показао се достојним своје прошлости. Истицала се нарочита вредност промена које су се тим чином десиле у Југославији, односно да је 27. март један од најзначајнијих дана „у историји слободних људи“, а да су Срби они који су покренули таласе незадовољства; радило се о народу који се није дао уплашити нити подлегнути Хитлеровим триковима.²¹²⁹

²¹²⁶ Исто, стр. 84.

²¹²⁷ Исто, стр. 85.

²¹²⁸ Исто, стр. 86.

²¹²⁹ Исто, стр. 84.

Вест да је у Југославији извршен државни удар, Хитлера је веома разбеснела и сместа је отпочео пропагандни рат, у сврху припрема за удар на Југославију.²¹³⁰ Након што је сазвао ратни савет, договорено је да се, поред планираног напада на Грчку, симултано изведе и напад на Југославију, како би се спречило евентуално повлачење југословенске војске према Грчкој. Наиме, Хитлер је без обзира на Међународни уговор о пријатељству и сарадњи почео припреме за напад на Совјетски Савез, рачунајући с приступањем Југославије Тројном Пакту. Војни пуч у Београду омео је Хитлерове планове, као и стабилизовање грчко-италијанског фронта на подручју Албаније те искрцавање Британског експедиционог корпуса у Грчкој, што је све заједно променило однос снага. Многи историчари сматрају да је, без обзира на слаб отпор југословенске војске, петонедељно одлагање напада на Совјете (предвиђен 15. маја 1941) било изузетно важно за даљи ток рата.²¹³¹

Добро обавештен о „резервним варијантама“ које је југословенска војска претходно припремала и договарала с Британцима, Хитлер је слутио други Солунски фронт, као и у Првом светском рату. План напада на Југославију имао је шифровано име **„Операција 25“** („Директива број 25“, „Упутство број 25“ или „План 25“). Данас је познато да је сачињен заједно с поменути планом **„Марита“**, који је предвиђао немачко-италијански напад на Грчку. Иако се годинама спекулисало да ли је преврат у Београду имао југословенски или српски карактер, познато је да га је Берлин доживео као заверенички чин српских официра и акт српског народа. То је посебно уочљиво из свих накнадних реакција Хитлера и других немачких установа и команди. Тако је и операција бомбардовања Београда добила симболичну шифру **„Казна“**, јер се сводила на Хитлерову освету српском народу и Београду. Због свега тога Немци су заступали начело да треба дати подршку сепаратистичким тенденцијама у Хрватској, што је такође истакнуто и у „Директиви број 25“, у којој стоји да ће се поштрити унутрашњо-политичка напетост у Југославији **„помоћу обећања Хрватима“**. Такође, 28. марта слично је наведено и у смерницама за немачку пропаганду против Југославије, у којима је формулисана пропагандна теза да „немачка војска не долази као непријатељ Хрватима, Босанцима и Македонцима“, него као њихов ослободилац од „српске диктатуре“.²¹³²

Адолф Хитлер је заступао становиште да би формирање „самосталне Хрватске“ или успостављање одређене „хрватске аутономије“ могло значајно допринети разбијању Југославије, уз претпоставку да ће у томе бити од помоћи и Мађарска. Ово је допринело оживљавању територијалних аспирација Мађара, који су под руководством профашистичког регента **Миклоша Хортија** (Витез Нагубануаи Хортху Миклós) усмерили своје интересе према северним деловима Југославије, на основу „историјског права“ (Бачка, Барања, Банат, Прекомурје, Међимурје). Хитлер је разматрао питање „хрватске аутономије“ у контексту стратешких интереса под патронатом Мађарске, при чему је вероватно у оваквом решењу видео и могућност сузбијања италијанске експанзије. Мађарска је имала додатне мотиве за проглашење „самосталне Хрватске“. Према уговору о „вечном пријатељству“, потписаном с Југославијом у децембру 1940. године, мађарска влада је, прихватајући Хитлерову понуду, тражила „морално оправдање“ за укључивање

²¹³⁰ Лично Хитлерово гласило, лист „Фолкишер Беобахтер“, објавио је 1. априла: „Срби ударају на сваког ко говори немачки, немачка пословна представништва уништена су и опљачкана, а домови сељака Немаца спаљују се на очиглед локалних власти.“ (Видети: Константин Фотић, *Рат који смо изгубили: Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Вајат, 1995.стр. 70).

²¹³¹ Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јава*, Просвета, Београд, 1994, стр. 69.

²¹³² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 63.

Мађарске у напад на Југославију. У том контексту, прихватање идеје о формирању самосталне хрватске државе представљало је стратегијски потез који би довео до распада југословенске државе и поништио уговор о пријатељству, чиме би се добио формални разлог за војну акцију.

У **Загребу, 31. марта**, дан након што је Београд напустио немачки изасланик у Југославији **Виктор фон Херен** (Georg Maximilian Viktor von Heeren),²¹³³ на састанку бројних народних заступника и представника банске владе, културних и привредних институција, заступника различитих слојева народа итд, расправљало се детаљно о политичкој ситуацији и положају Хрвата у Југославији након државног удара. Према телеграму који Рибентроп послао у Берлин, хрватски народни представници су закључили да „хрватски народ, након тог догађаја и таквог поступка, не може више веровати да му је у Југославији могућ миран живот, национално ширење и развитак“; да „код српског народа постоји чврста воља, да Југославија уђе у рат против Немачке, док хрватски народ жели мир и сарадњу с немачким народом“; да је српски народ „против новог поретка у Европи, док хрватски народ има разумевања за нови и праведнији поредак у Европи и тај поредак жели“; да „представници српског народа стоје у служби енглеске политике, која из властитог интереса свим силама ради на томе, да изазове на Балкану немир, неред и рат, док хрватски народ не жели да служи интересима Енглеске која је увијек помагала хегемонију Срба над Хрватима“; да „хрватски народ већ столећима поседује јаку политичку, културну и привредну везу с немачким народом“; да је „хрватски народ столећима живео свој властити државни живот и да српска маса у хрватским крајевима — наметнута и помогнута од стране западних демократија — није никада била призната“; да „читав хрватски народ једнодушно жели да изнова подигне своју народну државу“; да „у хрватском народу живе чврста вера и нада да може при стварању слободне и независне хрватске државе рачунати с пуном подршком Немачке, која је објавила као ратни циљ да ће сваком народу у Европи омогућити слободни национални развитак и ширење“.²¹³⁴ На основу претходно изнетих „чињеница“, хрватски народни заступници изнели су следеће саопштење: „*I. Југославија је престала постојати. Ствара се слободна независна хрватска држава и она обухваћа хисторијске и у националном погледу хрватске крајеве: Хрватску укључујући и Међимурје, Славонију и Далмацију, Босну и Херцеговину као и хрватски дио Војводине. II. До доношења устава односно закона о државној власти врши законодавну власт нова хрватска народна влада у Загребу. III. Доставља се тај закључак влади Рајха и уједно се моли да добију признање хрватске државе од стране осовинских држава. IV. У циљу заштите самосталности и независности ново настале хрватске државе представници хрватског народа у име цјелокупног хрватског народа моле владу њемачког Рајха за безодвлачну заштиту и помоћ. У главном граду Загребу, 31. ожујка 1941.*“²¹³⁵

Коста Николић, српски историчар с Института за савремену историју у Београду, у књизи „Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку“, проналази да у српској интелектуалној јавности и даље превладава уверење о унапред смишљеном плану званичног Берлина да раздружи Југославију, већ од јесени 1940. године. Сугерише се да би свођење Србије на границе пре Балканских ратова и стварање Независне Државе Хрватске, уследило без обзира на то да ли би Југославија приступила Тројном пакту или не би.

²¹³³Виктор фон Херен отишао је из Београда пошто су евакуисани и немачки грађани, што је недвосмислено потврдило Хитлерове претње да ће напасти Југославију. (Видети: Константин Фотић, *Рат који смо изгубили: Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Вајат, 1995, стр. 70).

²¹³⁴Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše, Delo/Globus, Zagreb, 1978, стр. 375.*

²¹³⁵ Исто.

Овакав став, увиђа Николић, „не нуди одговор на два кључна питања: у ком тренутку би Немачка напала Југославију (посебно у ситуацији када је припреман напад на Совјетски Савез) и зашто је Берлин од новембра 1940. до марта 1941. уложио много дипломатске енергије да постигне споразум са Београдом?“²¹³⁶ Напомиње да је дискусија о овом питању једна од најдуготрајнијих и најкомпликованијих у српској науци, након чега излаже поставке европске и југословенске политике које су довеле до потписивања Протокола 25. марта 1941. године: 1) ревизија послератног поретка у којем је Немачка „као превише велика да би била мирна и превише мала да достигне хегемонију“, искључена из европског система понижавајућим Версајским споразумом; 2) безбедносно везивање Југославије за Француску и њезину немоћ да одржи версајски поредак; 3) раскорак између британске и француске спољне политике; 4) југословенско зближавање с Немачком и Италијом које је започео краљ Александар, наставили Милан Стојадиновић и кнез Павле, да би њихова уверавања о пријатељству била изневерена пучем 27. марта.²¹³⁷

5.3. Српско-хрватски религијски сукоби у југословенској монархији: наставак традиционалног неслагања

Нерасположење Ватикана према Краљевини Србији повећало се након што Срби из Првог светског рата излазе на страни победника, успевајући да прошире свој утицај до граница католичке Аустрије. **Страх Ватикана** подгревала је **традиционална српска русофилија**, премда је царска Русија урушена, а власт приграбили бољшевици, којима је православље представљало већег непријатеља него Римокатоличкој цркви. Те стрепње су биле и остале природне, јер су током столећа намере Рима биле да и Русију поунијате или бар руску цркву да ставе под неки вид контроле, што се завршавало великим ратовима између Пољске и Русије још од 11. столећа па све до **Споразума Молотов-Рибентроп**. У тим борбама Пољаци су успевали да освоје Москву као и Руси Варшаву. Када се саберу резултати ових сукоба Пољска је више пута поражена, а Русија је на концу успела да увећа своју територију. Досегнувши крајње границе Далеког истока, руска империја је чезнутљиво упирала поглед према Европи, тражећи **излаз на топла мора**. Савезнице је могла одувек да нађе на Балкану, нарочито Србе и Бугаре, што је увек значило да се приближавају обалама Јадрана, надомак Свете столице. Стога је Ватикан и у Првом светском рату одушевљено стао на страну Аустроугарске, као и у време анексије Босне и Херцеговине 1908. године, сматрајући то великим ударцем и поразом Краљевине Србије, односно њеној политици уједињења Срба у једну државу, а пре свега и поразом Русије. У време балканских ратова (1912-1913) Ватикан се опет потресао, пошто је владало уверење да је расуло Отоманске империје истовремена претња „чуварици католичанства“ – Аустријском царству. Папа **Пије X** (Pius X) ће стога, након атентата, Србе стигматизовати као „варваре“, изражавајући уверење да би Аустроугарска морала да притекне у помоћ католицима на тим просторима.²¹³⁸

Не чуди стога што је у Првом светском рату Ватикан отворено подржао Аустроугарску, заговарајући идеју о „ограниченом рату“ против Србије, а подржавала га је и сва европска католичка хијерархија, укључујући хрватску и словеначку. Када су српска влада и

²¹³⁶ Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Службени гласник, Београд, 2017, стр. 85.

²¹³⁷ Исто, 86-88.

²¹³⁸ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу: студије и расправе*, Албатрос плус, Београд, 2012, стр. 172.

Југословенски одбор потписали Крфску декларацију о уједињењу југословенских народа, ватикански званичници су били огорчени. Чак и у мировној ноти папе **Бенедикта XV** (Benedictus XV; Giacomo della Chiesa), објављеној **1. августа 1917.** захтевало се очување Аустроугарске, као и да се Балкан, у територијалном смислу, врати на стање пре балканских ратова, тј. *status quo ante bellum*. Крај Првог светског рата донео је Католичкој цркви „осећање пораза“, што потврђује и чињеница да је Света столица предлагала у пролеће 1919, да се уместо Краљевине СХС створи република. Православна династија која би водила државу што граничи више стотина километара с Италијом, никако није ишла у прилог Риму, јер ништа слично није догодило већ вековима уназад. Вероватно је и то разлог што је новембра 1919. године Ватикан последњи признао новонасталу Краљевину.²¹³⁹

Угледни историчари наводе да се прекорет у ставу Ватикана према стварању југословенске државе десио ипак након потписивања примирја **3. новембра 1918.** Папа **Бенедикт XV** тада даје инструкције нунцију у Бечу да успостави пријатељске односе са народима аустроугарске империје, „који су пре кратког времена стекли независност“.²¹⁴⁰ Наиме, католичка врхушка била је свесна и великих могућности за **прозелитски рад**, што је било изазов који једна мисионарска црква није могла да занемари. Постепено, уз помоћ спољних и унутрашњих снага, Католичка црква у Југославији полако је враћала оно што је сматрала „изгубљеним“. Премда је покушај да се закључи конкордат (1937. године) имао неочекивани исход, делатност Католичке цркве и утицај Ватикана у југословенским споровима и сукобима добијали су све шире и видљивије обресе. Током следеће две деценије Рим је подржавао све већи хрватски сепаратизам и национализам, с јасним циљем – растурањем Краљевине Југославије и стварањем независне хрватске државе.

Координисан с противсрпским акцијама Католичке цркве, хрватски политички естаблишмент напредовао је с **кроатизацијом** преосталог нехрватског католичког становништва на српско-хрватским подручјима.²¹⁴¹ Сматра се да управо тада и почиње снажење **Католичке акције**, што је везано с деловањем **Хрватског католичког сениората**, чија је мисија била покатоличавање других вера и модернизација властите верске заједнице.²¹⁴² Једну од главних улога у тим пословима водио је идеолог социјалног католицизма, **Антун Махњић**, бискуп Крчке бискупије, Словенац хрватског порекла, који се, стигавши у Крк, потпуно определио за хрватске народне и верске интересе, као и за заједнички наступ хрватског и словеначког народа. Био је оснивач **Хрватског католичког покрета** (надаље: ХКП), глагољаш, критичар либерализма и либералног католицизма. Због оштрих ставова и наступа, противници су га прозвали „невихта с Краса“ („олуја с Краса“). Учествовао је, између осталог, на поменутом **Првом хрватском католичком састанку** у Загребу 1900. године, а покренуо је и неколико познатих католичких часописа, као што су: „Римски католик“, „Хрватска стража за кршћанску просвјету“ и „Луч“. Под његовим вођством, **Хрватски католички покрет** истицао је три темељне идеје на којима је почивало његово деловање:

- а) верску** (заснивала се на радикализму у вери и хришћанском животу),
- б) народну** (укључивање ХКП-а у „напоре и интересе“ хрватског народа) и

²¹³⁹ Исто.

²¹⁴⁰ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992, стр. 24.

²¹⁴¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Просвета, Београд, 1989, стр. 833.

²¹⁴² Исто.

ц) демократску (мисаоно надахнуту на појму „хришћанске демократије“, која идеале једнакости и слободе „схвата као остварење Јеванђеља“).²¹⁴³

Бискуп **Антун Махњић** је 1918. поздравио уједињење српског и хрватског народа, али је наглашавао да се пропашћу царске Русије, заштитнице православља, политички акценат почео „селити са запада на исток“ те да је тиме хрватски народ добио свој нарочити задатак, тј. мисију да „**српски народ врати католичкој цркви**“. Његове речи из 1918. године остале су забележене у часопису „Хрватска стража“: „(...) балкански су народи слободни, да постану оно, што су и прије били – католици. Хрвати су у IX вијеку покрстили Србе, пак је згодно да им и сада донесу католичанство.“²¹⁴⁴

Колико је **прозелитизам** био снажан и успешан у процесу кроатизације католичког становништва у Босни и Херцеговини, сведочи анегдота похрваћеног књижевника **Тугомира Алауповића**, министра вера у влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Када се пред мајком изјаснио као Хрват, она му је зачуђено одговорила: „Немој, сине, вјеру мијењати! Какви Хрвати, ми смо католици!“²¹⁴⁵ Други познати хрватски политичар, **Јурај Крњевић**, један од вођа ХСС-а, пошто се кандидовао 1920. године за заступника у Уставотворној скупштини, имао је великих проблема с босанским католицима, код којих још увек није била развијена хрватска национална свест. Према писању бошњачког лидера из 1990-их, **Адила Зулфикарпашића**, који је познавао Крњевића, народ му се у Тузли зачуђено обраћао: „Какви Хрвати, човјече? Шта ти ту нама причаш, ми смо католици, босански Шокци!“²¹⁴⁶ Само двадесет година касније, ти исти Шокци масовно су се одазвали у редове Павелићевих усташа, чврсто бранећи недавно стечено хрватство, као да су му одувек припадали.

Становништво се у Краљевини налазило под различитим режимима духовне јурисдикције, као што је претходно наведено у пописима статистичких годишњака. Тако су по **Видовданском уставу** из 1921, верске заједнице биле јавне установе с посебним положајем и привилегијама. Најутицајније, не само бројем, већ традицијом, организацијски, распрострањеношћу, стеченим историјским положајем, материјалном основом итд. биле су **Српска православна црква, Католичка црква и Исламска верска заједница**, уз којих је постојало још десетак мањих верских заједница. Положај католичке цркве у Краљевини Србији уређен је, као што је у претходном поглављу појашњено, у освиту Првог светског рата, конкордатом Србије и Ватикана, о чему је већ било речи у дисертацији. Кнежевина **Црна Гора** је још ранијим конкордатом **1886.** године, уредила положај католичке цркве на свом простору. Поред ових државних цркви постојале су и признате верске заједнице: Евангеличка (лутеранска и реформатска), Јеврејска и Исламска верска заједница.

У Ватикану је постојало, као што је већ наглашено, изражено неповерење према Краљевини Србији због тесних односа с православном Русијом. На Србију се у Ватикану гледало као на мост преко којег је Русија могла да шири „шизматичко православље“. По мишљењу југословенског посланика у Ватикану, **Јеврема Симића**, после слома Русије 1917, та страховања код Ватикана требала су да нестану, али „она су и данас остала“. У наставку каже: „Ватикан сматра да српски православни елемент и данас има превласт у земљи и да би та превласт могла постати још већа опасност за католичку цркву у случају

²¹⁴³ Anton Bozanić, „Biskup Antun Mahnić i Hrvatski katolički pokret – Inicijative i ostvarenja u javnom životu“, *Riječki teološki časopis*, Vol. 36, No. 2, Siječanj 2011, стр. 522.

²¹⁴⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Просвета, Београд, 1989, стр. 837.

²¹⁴⁵ Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich, 1994, стр. 109.

²¹⁴⁶ Исто, стр. 200-201.

обнове Русије и православља у њој. Ватикану су увек пред очима успомене верског утицаја предратне Русије и њена верска политика код словенских народа, која нарочито у Пољској није носила либерално обележје према РКЦ“.²¹⁴⁷

Ватикан је оцењивао да је Србија добрим делом проузроковала пропаст Аустроугарске монархије, која је неговала најсрдачније односе с РКЦ и била један од њених најјачих ослонаца, како у питањима међународног значаја, тако и у материјалној субвенцији Цркве. Папа **Бенедикт XV** отворено је приговарао што су Словенци и Хрвати брзо заборавили Хабзбурговце и Аустрију те ушли у нову државу. Такође, Ватикан је показивао своје противљење према свим политичким и државним актима који су ишли у прилог југословенског уједињења (Крфска декларација, Женевска декларација, одлуке Хрватског сабора од 29. октобра 1918). Исклањао је и велику жалост кад је хрватски сабор изгласао одлуку о прекиду свих веза с Аустријом и њеном династијом. Иако је постало очигледно да ће Монархија доживети скори крај, у Ватикану су гајили наду да све није готово. Почетком новембра 1918. сматрало се у ватиканским круговима да је најбоље решење „у интересу цивилизације и њих самих, нека врста уније између народа средње Европе“.²¹⁴⁸

За југословенску римокатоличку хијерархију 1918. године била је пожељна једна југословенска држава и, између осталог, због ширења **римокатоличких пансловенских идеја међу православцима**. Утицајни католички клер је очекивао да ће југословенско уједињење пружити прилику римокатолицима и за **прозелитски рад**, а уместо Монархије, чија је судбина била неизвесна, нова држава би постала центар за превођење правој вери. Очекивали су да ће југословенска држава бити мост за продор у широка просторства источне Европе, пре свега Русије, као што је то чињено давно пре, нпр. преко **Јураја Крижанића**, што је већ наведено у дисертацији.

Положај католичке цркве у Словенији, Хрватској, Војводини, Босни и Херцеговини уређиван је конкордатом, конвенцијом и посебним законским актима за поједина подручја (Међимурје, Далмација и Војводина). Православна црква је деловала у оквиру аутокефалне карловачке и буковинско-далматинске митрополије.

По стварању заједничке Краљевине, наметнула се потреба (остварење „Душановог завета“) за **уједињењем покрајинских православних цркава**. На конференцији епископа одржаној у **Сремским Карловцима од 18. до 31. децембра 1918. године**, под председништвом архиепископа београдског и митрополита Србије **Димитрија** (Павловића), донета начелна одлука о проглашењу уједињења. Друга конференција епископа, одржана у **Београду од 24. до 28. маја 1919. године**, којом је председавао митрополит Црне Горе **Митрофан Бан**, донела је одлуку о проглашењу **духовног, моралног и административног јединства** свих српских православних црквених области. Буковинска и Цариградска црква су дале канонски пристанак за уједињење и обнову патријаршије. Васељенска патријаршија, после почетног одлагања, одобрила је споразум између Синода Цариградске патријаршије и владе Краљевине СХС тек у **мају 1920. године**. Синод је признао проглашење уједињених аутокефалних цркава: **Српске, Црногорске и Карловачке, као и две далматинске епархије те образовање Свете Аутокефалне уједињене српске цркве, коју је прихватио као „Христову сестру“**. Краљевским указом од 17. јуна 1920. године, краљевска влада је потврдила одлуку из маја 1919. године, којом је проглашено уједињење свих православних области у Краљевству СХС у једну

²¹⁴⁷ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992, стр. 24.

²¹⁴⁸ Драгољуб Живојиновић, *Света Столица и стварање југословенске државе*, Политички живот Југославије, Зборник радова, Београд, 1973, стр. 265-266.

Аутокефалну уједињену српску православну цркву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.²¹⁴⁹

Регент Александар Карађорђевић је **1920.** године потврдио да се поглавар Српске патријаршије, као „пријемник трона Светог Саве, првог Архиепископа и просветитеља Српског, Арсенија, Данила I, Јанићија, Макарија, Гаврила, Арсенија Чарнојевића и осталих великих патријараха“, зове **„Српски Патријарх православне цркве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“**. Потом је 12. новембра 1920. године, архиепископ београдски и митрополит Србије **Димитрије**, у Београду изабран за врховног поглавара уједињене **Српске православне цркве и патријарха српског**, што је потврдио и краљ **13. новембра 1920.** На посвети патријарха Димитрија, свечано устоличеног у београдској Саборној цркви, није присуствовао због здравствених проблема надбискуп загребачки **Антун Бауер**, док је љубљански бискуп **Антон Јеглић** упутио честитке.²¹⁵⁰ Димитрије је основао епархију у Чехословачкој и хиротонисао **Горазда Чешког** за епископа чешко-моравског **25. септембра 1921.** године, којег су стрељали Немци 4. септембра 1942, због помагања чешком покрету отпора.

Проглашење Српске патријаршије извршено је **30. августа 1920.** године у **Сремским Карловцима**, на Патријаршијском сабору. Регент је том приликом прочитао „Прокламацију православним хришћанима Краљевине“, истакнувши важност српске цркве у животу народа. Свети архијерејски сабор одлучио је да само епископи у Скопљу, Цетињу и Сарајеву могу да носе титулу митрополита. Цариградска патријаршија је **1922.** године **признала уједињење српске цркве и њено подизање на ниво патријаршије**, а обнова је завршена **1924.** године у **Пећи**. Овај црквени чин имао је и државно-политички значај, представљајући прву канонску визитацију патријарха у историјски важним крајевима по српски народ (Пећ и Дечане).²¹⁵¹

После уједињења, српске православне колоније у Бечу и Трсту наставиле су да функционишу као црквене општине. Православни Срби у Мађарској имали су будимску епархију, док су Срби у Румунији задржали темишварску. Свети архијерејски сабор Српске православне цркве 1922. године одлучио је да се оснује српска православна епархија америчко-канадска. Крајем 1929. године усвојен је **Закон о Српској православној цркви**, која је постала „заштитница државе“ и добила подршку за свој **„клерикални легитимизам“**. Од 1932. године, односи са Католичком црквом су се погоршали, што је кулминирало **противљењем прихватања конкордата 1937.** године, када је постојала **опасност од верског рата**. Католичка црква је у неким написима описивана као „инквизиторска организација“ и „антипод јеванђеља“, а православље је у Београду сматрано за једино истинско, писао је Петрановић.²¹⁵²

Варнава Росић је постао епископ у тридесетој години живота, митрополит у четрдесетој, а **12. априла 1930.** године изабран је за **патријарха** у педесетој години. На челу Српске православне цркве био је само седам година, од 1930. до 1937. године, када је преминуо под „мистериозним околностима“. Неки аутори и данас наводе могућност тровања као узрок његове смрти. Истодобно, хрватски клеронационалисти се наоружавају како би остварили независност, док је југословенска Влада потписивала, а Скупштина одобравала конкордат с Ватиканом. Овај међународни уговор, бар се тако сматрало у

²¹⁴⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 42.

²¹⁵⁰ Исто, стр. 42-43.

²¹⁵¹ Исто, стр. 43.

²¹⁵² Исто, стр. 44.

државном врху, требао је позитивно да утиче на расположење Хрвата према Југославији. Влада Милана Стојадиновића, формирана јуна 1935. године, затекла је текст конкордата који је припремила претходна влада **Бошка Јевтића**. Југословенски министар правде, римокатолик **Људевит Ауер** и кардинал **Еуђенио Пачели** (Eugenio Pacelli), касније римски папа, потписали су конкордат у Риму **25. јула 1935. године**, али је његова ратификација одложена.

Црквени Сабор је **24. новембра 1936. године** изразио своје противљење према стављању Српске православне цркве у подређени положај и признавању права другим верским организацијама која СПЦ није имала, што је довело до такозване **Конкордатске кризе**. Хрватски аутори пак тврде да је СПЦ „у сваком погледу“ према Католичкој цркви била **повлашћена** и да се стога успротивила парафирању, тврдећи да влада жели привилеговати католике.²¹⁵³

Напослетку, Сабор је донео одлуку да ће сви посланици из редова Српске цркве бити искључени из њеног чланства уколико гласају за конкордат, док ће свештеници који га подрже бити лишени свештеничког чина. Манифестације попут освећења домова, пуковских и соколских застава, коришћене су за демонстрирање оданости „Краљу и Отаџбини“. У напуштању „клерикалног легитимизма“ из доба Шестојануарске диктатуре, Српска православна црква је све више усвајала опозициони став према владиној верској политици, коју је сматрала преференцијалном према исламу и нарочито католицизму.

Када је Народна скупштина 19. јула 1937. године започела расправу о конкордату, Црква је организовала литију која је била забрањена од стране министра унутрашњих послова, **Антуна Корошца**. Овај догашђај упамћен је као „**Крвава литија**“ због бруталног поступка жандармерије према њеним учесницима, када су епископи и свештеници били претучени. Патријарх Варнава се свим доступним средствима грађанског протеста супротставио плану југословенског прозелитизма, а значајно сведочанство о томе је његов говор на дочеку православне нове 1937. године. Председник Владе је забранио објављивање његовог говора, а из скраћене верзије текста штампаног у „Политици“ није се могло јасно закључити да ли је патријарх био против конкордата.

Наиме, Католичка црква у Краљевини је била део универзалне и **централизоване организације Ватикана**, која је уживала међународну подршку светске католичке организације с преко пола милијарде верника широм света, а на другој страни поседовала велика материјална богатства, имала под својим утицајем развијен систем верских и других школа, здравствених установа, добротворних организација, штампарија, организација физичке културе. Бискупске конференције биле су „јединствен репрезентант католичке цркве“ у Краљевини. Што се тиче именовања надбискупа, бискупа и осталог католичког ординаријата, држава је задржавала за себе последња и највиша овлашћења у погледу именовања надбискупа. Највиши орган католичке цркве у Краљевини СХС била је **Бискупска конференција** којој је председавао **надбискуп загребачки**, као руководећа глава католичке цркве. Други по титулатури био је **примас српски и надбискуп барски**, али с безначајним утицајем, одражавајући само, како је то навео **Бранко Петрановић**, „анахрони остатак прошлости“, у којој су некада многи католици били Срби, као што је мноштво пута истицано у овој дисертацији.²¹⁵⁴

²¹⁵³ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 82.

²¹⁵⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 45-46.

Током постојања Краљевине забележени су чести **напади и скрнављења православних верских објеката** од стране хрватско-католичких религијских фанатика, као и напади на свештенство, предузетнике и све што је српско.²¹⁵⁵ Хрватски историчари, попут **Иве Банца**, готово да се не дотичу ових догађаја, истичући пак „**бројне изазове**“ с којима се суочила Католичка црква у заједничкој краљевини и превалдавајући „**православни прозелитизам**“: „С државне стране радило се понајвише о покушајима искључивања Цркве и црквених службеника из школства, увођења уставних одредби које би духовницима запријечиле свако јављање 'у партијске сврхе', а заправо о државним и политичким питањима, привилегирања протукатоличког соколства у школској тјеловјежби те другим акцијама што су ишле за слабљењем црквеног утицаја. Као и други велепосједници, Црква је била под ударом аграрне реформе. Поред тога, Црква је подносила уобичајене 'антиклерикалне' жаоке унитаристичког тиска (...), а државни су службеници поступно били изложени православном прозелитизму.“²¹⁵⁶

Католичка црква, писао је пре више деценија Петрановић, није могла да прихвати начело слободе и равноправности вероисповести, јер је у суштини **тежила доминацији** над другим религијама и исказивала **крајњу искључивост** која је била несагласна са истовременим постојањем других верских заједница. Није јој одговарала нова држава уколико у њој није могла да обезбеди превласт ради реализације своје мисије. Расла је забринутост за положај Католичке цркве и њен утицај у новој историјској ситуацији, услед распада католичке Аустроугарске. Ватикан је, природно и традиционално, био против сваког покушаја ширења православља и јачања његовог утицаја у западним деловима државе. Католичка црква се нарочито противила мерама либерализације у јавном и културном животу, као и увођењу лаичких установа те аграрној реформи. Уставом уведени систем признатих вероисповести није јој одговарао, а протестовала је и против државне подршке соколству и утицају соколских организација у васпитним установама.

²¹⁵⁵ Дубровачки парох Божидар Митровић жалио се 1938. године Милану Стојадиновићу, због угрожености српског православног народа у Дубровнику: „Пре рата православни Срби са Србима католицима представљали смо једну велику цјелину, тако да се на општинској згради увијек вијала и српска застава и главну ријеч водили су Срби са националним Хрватима. Што се пак специјално православних Срба тиче пре рата били су национално врло јаки. Имали су доста богату православну Цркву; имали су српске школе у којима се одгајао српски православни дух; имали су Српску Матицу са јаким капиталом којим се ширила писменост и српска књижа; имали су Српску Зору која је просвјетно и национално подизала наш подмладак и помагала све наше трговце и привредне установе; имали смо и Савез привредних задруга на Приморју за привредно и економско подизање нашег елемента. Од свега наведеног остала је сада само Православна црквена општина. Овога је свега настало јер се увијек говорило и поручивало одозго да се укину племенске установе, а да се ради на заједници. Пре рата наш трговачки сталеж економски је стајао врло добро. Скоро сва текстилна и колонијална трговина била је у српским рукама. За вријеме рата скоро сви наши трговци били су затворени или интернирани. Сва је њихова имовина пропала. А кроз то вријеме подигао се и ојачао противнички трговачки елемент. Послије рата наши су се повратили и обновили своје радње. Чак су и многи са стране били дошли. Нијесу се могли одржати услед наступа тешке кризе а и услед политичких прилика које су у овом граду скоро од почетка настале врло тешке за нас Србе. Од 1920 године до данас нестало је у овом граду најмање 40 наших радња. Ако овако стање и даље се продужи кроз даљних 10 година неће бити ни 10 наших трговачких фирми. Не само што се прогоне наши трговци из овог града но се прогоне и наши чиновници. (...) Србе се називају: лупежима, пљачкашима, крволоцима и другим погрдним називима. Опстанак националног елемента у овом граду је урожен. Стање је за националистe данас теже него што је било за вријеме Аустрије, јер је власт нејака или се таквом представља да нас може заштитити. (...) Дубровник 28. јула 1938. Парох дубровачки.“ (Видети: Извештај пароха из Дубровника (12. септембар 1938) о положају Срба у том граду, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-24, Ј-191, Фол-321-323).

²¹⁵⁶ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 57.

Држава је критиковала црквене институције због расправљања о политичким питањима, док је католички епископат захтевао слободу верског учења и несметану везу са Светом столицом. Ова расправа је открила сукоб између државне власти и католичке цркве, која је оптуживала државу за прогон и мешање у верске ствари, сматрајући да је регент Александар **изневерио обећање о заштити слободе вере**.²¹⁵⁷ Римокатоличка црква је своја неслагања с државним одлукама ширила на своје вернике, углавном Хрвате, који су Југославију све више перципирали као „**србизовану државу**“, а јачали су и страхови од „православизације“ католика.

Рудолф Бићанић се у „Економској подлози хрватског питања“ дотиче и „Католичке цркве у државном прорачуну“. Наравно, његово мишљење било је да, пошто државом „владају Србијанци, дакле православни“, онда се и православна црква сматра привилегованом, „што доиста и јест и у материјалном и у политичком погледу“.²¹⁵⁸ Свој став покушавао је да истакне поређењем како је провођена аграрна реформа према католичкој, а како према православној цркви, тј. да је потоња далеко боље прошла, јер јој је одузето у сврхе аграрне реформе „много мање црквених добара, него ли католичкој цркви“.²¹⁵⁹ Потом се осврће на државну потпору верским заједницама, која би се морала вршити „размерно према броју становништва, које припада односној вјероисповијести“, али у Југославији, наводи Бићанић, „католици добивају пет милијуна динара мање, а православни 1 милијун динара више него ли је њихов проценат становништва“.²¹⁶⁰ Исто тако, држава у великој мери помаже и православне установе, за разлику од католичке, истиче Бићанић, дајући пример изградње нове патријаршије у Београду, за коју је држава у завршним прорачунима 1936/1937. издвојила 16 милиона динара изван државног прорачуна, „а да није назначено у коју сврху“.²¹⁶¹

Сем што је приговарала држави због мешања у унутрашње послове Католичке цркве, посебна критика била је усмерена, као што је напоменуто, спрам соколске организације, која је у суштини имала **либерални и „антикатолички“ став**. Као покрет, „соколство“ је настало још у другој половини 19. века у Чешкој, као отпор германизацији друштва, да би убрзо прерасло у гимнастичке и патриотске организације широм словенског света: у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији и другим словенским покрајинама и државама. Организација **Соко Краљевине Југославије**, основана је почетком децембра **1929.** године и представљала је јединствену „витешку организацију“ с циљем „**физичког и моралног васпитања југословенских држављана**“. Често би долазило до сукоба између „сокола“ и њихових противника („орлова“), посебно када су „соколи“ деловали у областима с већинским хрватским становништвом. На пример, хронике терористичких напада на припаднике „сокола“ у Самоборском срезу између 1929. и 1936. године, упућене Милану Стојадиновићу са захтевом за реаговање, сведоче о интензивним сукобима.²¹⁶²

²¹⁵⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 46-47.

²¹⁵⁸ Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 92.

²¹⁵⁹ Исто, стр. 93.

²¹⁶⁰ Исто.

²¹⁶¹ Исто.

²¹⁶² У хроникама напада на „соколе“, издвајају се селедећи догађаји: „16. XII 1929. Милан Шварић – Прима претеће писмо којим га се упозорава на погибљи којим се извргава ако се придружи поклонствено депутацији града Загреба покојног Витешког Краља Александра И Ујединитеља. (...) 17. V 1933. Милан Шварић – Као старешина соколског друштва Самобор упозорава, да су чланови његовога друштва нападнути 14. V пригодном посвећења кипа Мајке Божије краљице Хрвата, погрдним изразима као 'Југовићу', 'Издајице', 'Шпицли'. 6. IX 1933. Милан Шварић – Извештава среско начелство у Самобору, да је за време поворке која је одржана 5.

Незадовољство католичке цркве је нарочито порасло упоредо с дебатом о Нацрту устава у Уставотворној скупштини и доношењем **Видовданског устава**. Посебно је нападан члан 12 Нацрта, назван „Канцелпараграф“, пошто је предвиђао да се духовна власт не може користити у партијске сврхе.²¹⁶³

У новим државним условима, Католичка црква се одрекла формалног ангажовања у страначком животу, али је од 1922. године активно користила **Католичку акцију**, организацију католичких лаика, за утицање на државне, привредне, културне и политичке сфере. Мисију Католичке акције у Хрватској и Босни и Херцеговини предводио је споменути **Хрватски католички покрет**. Католички епископат је 1924. године подржао **Хрватски орловски савез**, на челу с **Иваном Протулипцем**, као организацију која се бави васпитањем католичке омладине у складу с хришћанским религијским начелима, а настојао је да подреди остале католичке омладинске организације (Сениорат, Академски клуб „Домагој“). Ову политику су подржавали министри-клерикалци, супротстављајући се антиклерикалним ставовима Стјепана Радића и забранама Стјепана Прибићевића, који је онемогућио рад **Маријиних конгрегација** у школама. Док је Српска православна црква тражила заштиту државе, католичка црква је настојала да осигура независност своје организације од државног надзора, писао је Петрановић.²¹⁶⁴

„Орлови“ и „соколи“ су постали конкуренти, а физичка култура још једна окосница сукобљавања супротстављених политичких опција у животу Краљевине. Наиме, „орлови“ су попримили обележје **хрватског ауторитарног покрета**, оптужујући чак и Сениорат и „домагојевце“ због наводног „југословенства“.²¹⁶⁵ Након Шестојануарске диктатуре, када је забрањен Хрватски орловски савез, како каже Иво Банац, долази до **„пресвлачења орлова у крижаре“**, тј. прелазе из „тјеловјежбене“ у црквену организацију, надмећући се с „домагојевцима“ у „хрватском национализму и антикомунизму“.²¹⁶⁶ Крижари ће масовно касније приступити усташком покрету.

Упориште клерикализма у Словенији се налазило у **Словенској људској странци**, насупрот Хрватској у којој је Стјепан Радић уважавао религиозност хрватског народа, али је са ХРСС иступао **против клерикализма** у свим облицима. Радића су клерикалци

септембра у част 10-годишњице родјења Његовог Величанства Краља Петра утрнула сва јавна расвета, те је читаво мјесто остало у тами. Индиција су показала пут који је то учинио, али према обавештењима обуставио је срески начелник др. Јурај Михалић сваку истрагу о тој ствари. Соколско друштво Самобор почима да сумња у националну исправност среског начелника др. Јурај Михалића. (...) 19. III 1935. – Мијо Разум Начелник чете Св. Мартин изјављује да је оружничка опходња док је пролазила селом Конишчица изазивана повицима 'Живио Перчец, живио Павелић.' (...) 3. VIII 1935. Јован Бута – жали се што му је посечен кукуруз и упозорава срез у Самобору да није ни часка сигуран ни он, ни његова обитељ од творних нападаја. 3. VIII 1935. Иван Иванец – начелник чете Св. Недеља пријављује Банској Управи – Загреб – нападај из бусије када је ловачком пушком настрељен Вуковић Стјепан. (...) 5. VIII 1935. Мато Пауковац – изјављује да постоји намера да га се истјера из куће у којој је у три четвртине власник, да му је избацан намештај у двориште и да се га тјера у Србију. (...) 15. III 1936. Јован Бута – жали се Банској Управи што је изведен на њега атентат и што му је пуцано из двију пушака кроз прозор у намјери да га (се) убије.“ (Видети: Хроника терористичких дела у Самоборском срезу против припадника „Сокола“ (1929-1936), Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-67, Ј-400, Фол-67-278).

²¹⁶³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 47.

²¹⁶⁴ Исто, стр. 35.

²¹⁶⁵ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 69.

²¹⁶⁶ Исто, стр. 69-70.

представљали као „антихриста“, а између њега и Корошца јавила се због тога видна несношљивост, истиче Петрановић.²¹⁶⁷

Табела 28 – Потпора православној и католичкој цркви из државног прорачуна Краљевине Југославије 1936/37. у милионима динара (према Р. Бићанићу)

Вероисповест	% становништва	Морала добити динара	Стварно добила динара	Разлика
Православна	48,7	44,8	45,9	+ 1,1
Католичка	37,8	37,9	32,6	- 5,3

Извор: Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 93.

Омладински зборови одржавани су под називом „просветни табори“ и „**табори словенских фантов и деклет**“, без ознаке припадности „Јерези“, како наглашава Петрановић. Теловежбена клерикална организација словеначких „фантов“ основана је **1935.** године, као нови облик физичке културе, ослањајући се на **традицију „орлова“**. „Фантовски одсеци“ добијали су државну помоћ и постојали су у школама, а по мишљењу **Николе Жутића**, радило се о зачецима **словеначке војске**. У 1937. години, „Звеза фантофских одсека“ имала је 25.000 чланова, а у Љубљани је 1938. изграђен стадион за „фантове“, најмодернији у Краљевини. „Соколи“ су изражавали незадовољство због клерикалног организовања у физичкој култури, сматрајући га антиуставним, али су „фантови“ истицали своју „динамичност“ и љубав према краљу и кнезу.²¹⁶⁸

Крунослав Драгановић, професор на загребачком Богословском факултету који је на високе студије у Рим послат од стране надбискупа **Ивана Шарића**, истакнутог припадника усташког покрета, објавио је 1937. године пропагандну књижицу под називом „Масовни пријелази католика на православље“. Ова књига, која представља свеобухватну студију на 155 страница, фокусира се на проблем наводне православизације и србизације хрватског становништва током османлијске владавине. Рад је постао „научни ослонац“ за будуће истраживаче и следбенике Драгановића, који је био блиски сарадник бискупа **Алојзија Степинца** и организатор „**пацовских канала**“, којима је у Јужну Америку пребегао велики број усташа и нациста.

Књига је први пут објављена у Риму на немачком језику под насловом „Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft“ уочи Другог светског рата, у периоду када је процес хрваћења католичких Срба био у завршној фази. Такође, није изненађујуће што је предговор хрватском издању, које је објављено 1991. године, написао дон **Ивица Пуљић**, у време када је Грађански рат у Југославији био у јеку. Студија представља покушај „ватиканског одговора“ на бројне књиге које су архивском грађом поткрепљивале истину о покатоличавању и доцнијем хрваћењу Срба, делујући као „одбрана и контранапад“, у циљу оправдања вишевековног деловања Римске курије. За Драгановића је унијаћење Срба у ствари **испуњење „апостолског послања“ Свете столице**, тј. њених „посланика и вјеровјесника“, чији успеси понекад „нису нажалост били трајни“.²¹⁶⁹ Највећу корист од турске окупације Балкана,

²¹⁶⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 49.

²¹⁶⁸ Исто, стр. 267-268.

²¹⁶⁹ Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje (hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka)*, Biskupijski ordinarijat, Mostar, 1991, стр. 7-8.

„може звучати чудновато“, вели он, „извукла је Православна црква, на штету католичкога пучанства“, иако нико православцима „не нијече како је и она под турском владавином морала пити горку чашу прогона и понижености“.²¹⁷⁰ Оно на шта упозорава Драгановић, јесте „узмак и ишчезнуће католика с једне“, као и „појава и брзи пораст православног пучанства с друге стране“.²¹⁷¹ Наравно, он се не обазире на историјске факте с почетка 13. века, када је Света столица покренула крсташке ратове против „босанске јереси“, настављајући с присилним покатоличавањем Босне и Приморја након 1054. године. Такође, наставља с митологизацијом хрватске прошлости, ослањајући се на причу о „Црвеној Хрватској“ и сличнима, које немају своје упориште у историјској истини, што је већ појашњено у претходном делу рада. Углавном, пише о тобожњој „католичкој прошлости земље Црних гора“, у којој је становништво постепено прелазило у православље, а потом наводи црногорска племена у унутрашњости, која су још „у 1610. години“ била католичке вероисповести: Бјелопавлићи, Пипери и Братоножићи, а Кучи „само половина“.²¹⁷² Наравно, у том штуром раду од 150-ак страница, ничим не доказује да се ради о Хрватима, камо ли да је било ко од поправослављеника био „Србин католик“. Пошто је грађа о **ортодоксизацији** католика иначе из објективних разлога скромна, Драганић се бавио пре свега митологизирањима и ширењем србомржње, као и тумачењем „несретне српске повијести“ и хрватским обрачунима с „турским мартолозима“, тј. Србима који су били присиљени да ратују на турској страни.

Напоследку, уочава се да је Драгановић само потврдио одсуство хрватске народне свести у Босни, Херцеговини и Приморју, избегавајући да напише било шта о осећању српскости, које је у Далмацији и Босни и Херцеговини, посебно Црној Гори, било вековима присутно од првих помена Срба на Балкану, о чему сведоче до данас сачувани историјски извори, који су спомињани у претходном делу рада. Уз писане докуменате и друге материјалне доказе, од којих је огроман број и уништен током ратова, о српском карактеру већине „спорних територија“, сведочи усмена народна предаја и епска поезија, која је живела кроз гуслање и православаца и католика, посебно о „Косовском циклусу“.

5.4. Српско-хрватске економске разлике и размирице у југословенској монархији

Српско-хрватски економски односи, као, уосталом, сви остали односи двају народа у време Краљевине, обележени су антагонизмима, ривалствима и непомирљивостима. Кључни проблем ових сукоба лежао је у чињеници да су целу државу пратили **економски проблеми недовољно развијених привреда**, али снажан конфликтни потицај вршио је и фактор наслеђа недавне ратне прошлости. Краљевина, премда богата стратешким сировинама (боксит, олово, хром, антимон, жива, цинк молибден, хидроенергија, шуме итд), била је **неравномерно развијена**. Услед тога, држава је и пре потицала **миграције** из сиромашнијих делова земље у богатије. На простор савремене Србије и Црне Горе трајно или привремено пресељен је велики број Срба пореклом из данашње Републике Хрватске за време Аустроугарске монархије, Краљевине СХС/Југославије и нарочито у социјалистичкој Југославији. Исељавања с хрватског територија била су непрестана, али је

²¹⁷⁰ Исто, стр. 11-12.

²¹⁷¹ Исто, стр. 12.

²¹⁷² Исто, стр. 30-33.

20. век обележило неколико већих таласа миграција, за која је карактеристично померање великог броја српског становништва. Према расположивим подацима, из српских крајева у Хрватској је због тешких економских, али и политичких прилика, у периоду **од 1909. до 1914. године одселило 230.000 Срба**.²¹⁷³ Пресељавање се наставило и после Првог светског рата, а убрзо по завршетку Другог светског рата, комунистичке власти су преселиле тзв. „**планском колонизацијом**“ већи број житеља Далмације и Лике у поједина села у Војводини, као и на Косово.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца формирала је интегрисано економско тржиште и јединствено царинско подручје, што је омогућило слободан проток робе, капитала и људи, као и развој пословних веза и стварање економских целина. Уједињење је такође подразумевало ликвидацију великих поседа у северним крајевима, које су поседовали странци. О економској моћи ових велепоседа, којих је било 369, сведочи податак да су њихови власници располагали са 592.000 хектара земље. Оваквим мерама прекинуто је одливање колонијалне ренте у иностранство. Од 369 власника велепоседа, 310 су били странци: 112 из Аустрије, 126 из Мађарске, 10 из Италије, 8 из Чехословачке, 4 из Румуније, 3 из Немачког Рајха и 17 из других држава.²¹⁷⁴

Критичари југословенске Краљевине, нарочито хрватски аутори и левичари, истичу да је Југославија била **аграрна земља** те да је стање пољопривреде обележавало целокупни друштвени и политички живот, иако је у систему економске политике заузимала последње место. Систематска пољопривредна политика, по њима, није постојала, а ништа није урађено ни за побољшање ни за повећање приноса пољопривреде, а ни за узгој нових култура. Због непосредног притиска маса 1919. године израђен је програм аграрне реформе и донесене одредбе које су служиле као програм до 1931. године. Оне су одређивале: раскидање свих кметских веза; свих колонизаторских односа; експропријацију великих поседа; одштету дотадашњим власницима; одузимање, без одштете, имања хабзбуршке и друге непријатељске династије; прелаз у власништво државе свих већих шумских комплекса. Такође, сви породични поседи који се не могу отуђити, јер прелазе на најстаријег сина, као и сви поседи који обухватају „бар 100 до 500 јутара“, стављени су под секвестар. Ова привремена мера трајала је до 1931. године, када је донесен и Закон о ликвидацији аграрне реформе. Секвестрирана земља је дана сељацима у закуп.²¹⁷⁵

Петрановић истиче да је Краљевина узимала **зајмове од Француске, САД и других земаља**, али они нису коришћени за индустријализацију и саобраћај, већ за опште потребе државе, као што су **наоружање војске и покриће расхода управе**. Зајам из 1922. године, познат као **Блеров зајам**, није утрошен у саобраћајне сврхе, а инвестициони зајам из 1921. служио је за покриће дефицита. Краљевина је 1932. године прогласила мораторијум због неспособности да отплаћује стране зајмове. У 1925. години, јавни дуг износио је 25 милијарди динара, а до 1937. године порастао је на 45 милијарди динара, чиме је Краљевина СХС постала **друга најзадуженија земља у Европи**.²¹⁷⁶

²¹⁷³ Андреј Вујновић, *Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској – Кратак преглед историје Срба на подручју данашње Републике Хрватске*, Каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 2000, стр. 23.

²¹⁷⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 28-29.

²¹⁷⁵ Anđelko Runjić, Tomislav Badovinac, „Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 216.

²¹⁷⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 61.

Такође, Краљевина СХС преузела је три категорије дугова: дугове државе из времена Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, дугове настале по основу мировних уговора као наследница Аустроугарске, као и дугове покрајина које су се 1918. године интегрисале у Краљевину, а који су настали пре 1914. године. На територији Краљевине СХС током 1918. године владала је **валутна конфузија**. У оптицају су биле пет валута: аустријска круна, бугарски лев, немачка марка, српски динар и црногорски перпер. Повлачењем и заменом ових валута, прешло се на јединствену новчану јединицу – динар Краљевине СХС.²¹⁷⁷

Југословенско друштво, изузевши извесна подручја у Панонској низији и Словенији, каснило је с индустријским развојем **век и по** у поређењу с развијеним европским државама. Најнапреднији делови заједничке државе, који су вековима били под аустријском, мађарском или италијанском доминацијом, 1918. налазили су се у процесу **друге индустријске револуције**, то јест увођења електричне енергије као погонске снаге у индустријску производњу, док су руралнији делови земље, који су били вековима под османлијском управом, још увек осветљавали куће лучом или, у бољем случају, петролејом.²¹⁷⁸

На почетку 20. века, од југословенских територија које су биле дуго под турском администрацијом, једино је Србија показивала одређени напредак у индустријализацији, док јој је пољопривреда била још увек екстензивна у поређењу с Војводином, Славонијом, Хрватском и Словенијом. Свој лагани искорак могла је захвалити извесном искуству у индустријском развоју и томе што је поседовала савремену **„банкарску буржоазију“**.²¹⁷⁹ Словенија је била **индустријски најразвијенија** покрајина у новој држави, док је Војводина предњачила у **пољопривредној производњи**.²¹⁸⁰

Обрнут процес интеграције, од политичког ка економском, представљао је значајну препреку основној замисли уједињења. Министар трговине и индустрије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, **Стојан Рибарац**, марта 1919. године изразио је забринутост да би политичко јединство, постигнуто по високој цени, било илузорно ако у новој држави једна покрајина буде од других одвојена разним препрекама. Нагласио је да би било какве преграде, услови и погодбе који утичу на промет између покрајина могли довести до економске подвојености, која би, у последици, могла створити основу за политичку раздвојеност. Рибарац је упозорио да ће југословенски народи, уколико се суоче са таквим нескладом, остати подељени и неће се осећати као један народ. Економски либерализам у Краљевини довео је до тога да се оне југословенске покрајине које су већ биле развијене (Хрватска и Словенија) **још брже развијају**, а економски заосталије (српске земље) **спорије**. Привредни развој Хрватске био је **осам пута већи него пре уједињења**; од укупног приватног капитала у земљи (2,5 милијарди динара године 1928) у загребачким банкама било је преко две милијарде.²¹⁸¹

Ипак, Хрвати су, као и касније у СФРЈ, протестовали због „искоришћавања“ њихове привреде од стране званичног Београда, као и да су „несразмерно опорезовани“ у односу на српске крајеве. У чланку **Иве Белина**, под називом **„Економски моменат хрватског питања“**, који је објављен у загребачком часопису „Нова Европа“, октобра 1935. године,

²¹⁷⁷ Исто, стр. 53.

²¹⁷⁸ Исто, стр. 30.

²¹⁷⁹ Alan Fogelquist, *Politics and Economic Policy in Yugoslavia, 1918-1929*, Lulu.com, Raleigh, 2011, стр. 16.

²¹⁸⁰ Исто, стр. 17.

²¹⁸¹ Бранислав Глигоријевић, „Југословенство између два рата“, *Југословенски историјски часопис*, Savez društava istoričara Srbije, Београд, Бр. 1-4, 1986, стр. 87.

види се изузетна битност привредних размирица за српско-хрватско јединство, а тиме и за опстанак Југославије. Белин се осврће на уверење Хрвата, као уосталом и „огромног дела осталих пречана“, да за државну заједницу доприносе „у материјалном погледу“ далеко више него што „од државне добијају“; да држава у овим крајевима „несразмерно више добија него што даје“, то јест да власт неке крајеве фаворизује, и да то протежирање врши „по извесним политичким мотивима“. ²¹⁸²

Табела 29 – Процена индекса дохотка по глави становника 1923. године и приближан број година под турском и/или хабзбуршком администрацијом

Регија	Године под отоманском управом	Године под хабзбуршком управом	Индекс дохотка по глави становника
Црна Гора	382	0	32.6
Македонија и Косово	525	0	50.0
Босна и Херцеговина	412	40	69.9
Србија (ужа)	357	21	76.2
Далмација	0	103	99.8
Хрватска-Славонија	157	235	132.4
Војводина	175	235	148.4
Словенија	0	600	160.3
Југословенски просек	251	154	100.0

Извор: Alan Fogelquist, *Politics and Economic Policy in Yugoslavia, 1918-1929*, Lulu.com, Raleigh, 2011, стр. 16.

²¹⁸² Иво Белин пише: „Нарочито се истиче, да неки пречански, а међу њима и хрватски крајеви, у виду разних директних и индиректних пореза, далеко више плаћају за покриће државних издатака него што би по праву на њих спадало. Тако се замјера, што државне инвестиције у највећем дјелу хрватских крајева не стоје ни у каквој сразмјери с инвестицијама које држава врши, на пример, у србијанском крајевима. Постављајући у неку руку проблем Загреб према Београду, износи се, да за ово 17 година заједничког живота ни из далека није толико инвестирано у подизање Загреба колико је учињено за подизање Београда, јер док све државне инвестиције /нарочито грађевинске/ у Загребу једва износе неколико десетака милиона динара, а можда ни толико, у Београду су за то вријеме уложене не стотине него милијарде динара. Већ и само изједначавање пораза извршено је у нашој држави тек почетком године 1929; све до тога били су пречански крајеви порезом несразмерно јаче оптерећени него Србија. Поред пореза који су убирани у Србији, у пречанским крајевима убирало се је још и порез на иметак; а нарочито се је осјећао порез на укупни доходак, који је грађанско становништво пречанских крајева /осим Босне/ имало да плаћа се до конца 1928 године. Неједнакост у оваквим пореским теретима много је допринела стварању и ширењу незадовољства код Хрвата и осталих пречана, па је она играла важну улогу већ код формирања тако званог „пречанског фронта“ /у годинама 1927 до 1928/. Јасно је да порески терети не могу бити исти и једнаки у свима дјеловима једне државе, јер није једнака ни њихова економска структура.“ (Видети: Чланак Иве Белина у „Новој Европи“ о „економском моменту у хрватском питању“ од октобра 1935, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-10, Ј-59, Фол. 93).

Вероватно најистакнутији хрватски економски стручњак у међуратном раздобљу, који је анализом државних статистичких података оптуживао југословенске власти за „**економско израбљивање Хрвата и других пречана**“, био је споменути **Рудолф Бићанић**. Окосницу његових теза чине упозоравања на **искоришћавање „пречанских крајева“** помоћу државног апарата (нпр. само 53,4% пореза убраног у Савској бановини трошио се на подручју Савске бановине). Ратом разрушену Србију, поставља Бићанић тезу, савезници нису обнављали, јер је Србија, односно Краљевина СХС земља „с најслабијим вањским кредитом на свијету“ па су „србијански државници“ нашли за сходно да обнову Србије изведу „на рачун пречанских крајева“.²¹⁸³

Односно, Србија је обновљена, по Бићанићу, „**највећим дијелом хрватским и пречанским новцем**“, што је учињено следећим финансијским средствима: „1) Одузимањем 20% од имаоца крунских новчаница; 2) Неповољном размјеном 1 динар за 4 круне; 3) Великим оптерећењем увоза и нарочито извоза фискалним царинама, које су плаћали највише пречански крајеви, као највећи извозници и уједно највећи увозници (потрошачи); 4) Порезном неједнакошћу, која је постојала и формално до године 1928. (дакле десет година након постанка државе) а фактично постоји још и данас на штету Хрватске и пречанских крајева; 5) Изванредним задужењем државе код Народне банке које плаћају порезом највише опет Хрвати и пречански крајеви; 6) Ратним репарацијама и ратном штетом.“²¹⁸⁴

Потом, Бићанић замера што већину чиновничких положаја у државним банкама, монополина и осталим подuzeћима, државној администрацији, војсци и жандармерији, чине лица српске националности, с трендом повећавања њиховог удела. Образлагао је да се економско искоришћавање врши у корист београдске политичке и привредне елите из централне Србије, у којој популација чини укупно 23% у односу на остатак Југославије. Сматрао је да су жртве такве економске политике и сами „пречански Срби“, иако им државна власт даје одрађене олакшице. Посебно је истицао **порезне терете**, који су на хрватским подручјима прилично увећани у односу на време аустроугарске власти.

Хрвати су, по Бићанићу, „**некада имали добро уређену управу**“, а сада се уз нестручне „србијанске кадрове“, оштећује држава на сваком кораку. У државним привредним предузећима, тврдио је, намештају се „све више и више Срби, а Хрвате се настоји на сваком кораку ускратити и по смишљеном плану уклонити из посла под најразличитијим изликама“. Храна је ужасна и за војску и посебно затворенике, који не осећају ситост.²¹⁸⁵ Замерка је и да „никада ниједан Хрват није могао постати министар у министарству, које располаже диспозиционим фондом“.²¹⁸⁶ Држава, пише Бићанић, систематски руши сваки и најмањи траг „самосталности и неовисности“; све је сконцентрисано у Београду, сва власт и сва средства читаве државе; највећи самоуправни терети су на Словенији, ужој Хрватској и Војводини.²¹⁸⁷ Инвестициона политика „најзначајнија је појава хегемонистичке политике београдске владе“, истиче он.²¹⁸⁸

Критиковао је занемаривање улагања у саобраћајнице у Хрватској, попут инвестирања у градњу железница у Србији. Владе су увек, пише Бићанић, наводиле велике стратешке разлоге, као аргументе које нико није смео критиковати, док су стратешки разлози

²¹⁸³ Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač: Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 37.

²¹⁸⁴ Исто, стр. 38.

²¹⁸⁵ Исто, стр. 88.

²¹⁸⁶ Исто, стр. 89.

²¹⁸⁷ Исто, стр. 93.

²¹⁸⁸ Исто, стр. 101.

занемарени када је реч о хрватским крајевима, Словенији и Војводини.²¹⁸⁹ Бићанић се обрушава редом и на уништавање хрватског сточарства, политику државних дуванских монопола, приходе пошта и национални састав поштанске службе, приходе од речне пловидбе која је „искључива домена Србијанаца“ итд, сматрајући да постојећа ситуација у земљи није одржива. Он закључује своје дело поглављем под називом „Посљедице и перспективе или покушаји србијанског империјализма“, у којем успоређује стање 1938. с предратним. Један од закључака је да се стање у Југославији за Хрвате погоршало и да је жалосна чињеница да они, „који си својатају назив ослободитеља троше на жандаре и полицију двапут више него ли се трошило за Аустро-Угарске“.²¹⁹⁰

Током издржавања казне у митровачком затвору Бићанић је упознао Мачека, тадашњег вођу ХСС-а, после чега се, одушевљен уверењима хрватског политичког лидера, учланио у његову странку. Ускоро постаје водећи поборник аграрног синдикализма и један од најутицајнијих интелектуалаца који су критиковали „хегемонистички карактер“ и „примитивизам“ врха српске политике.²¹⁹¹ Након Споразума Цветковић-Мачек добија место начелника Дирекције за спољну политику у Београду. По отпочињању Другог светског рата, повукао се заједно с Владом Краљевине Југославије у избеглиштво, где је обављао дужност првог вицегувернера Народне банке у емиграцији. Сматра се заслужним за повратак златних резерви у Југославију и добављање помоћи од стране Организације за добробит и рехабилитацију при Уједињеним нацијама (UNRRA) 1945. године. Претходно, Национални комитет ослобођења Југославије опуномоћио га је 1944. године да заступа његове интересе у Лондону, а 1945. преузео је предратну дужност начелника Дирекције за спољну трговину. У послератном периоду био је професор на Правном факултету у Загребу, где је предавао Економику ФНРЈ, Економску политику Југославије, Планску привреду, Економску историју Хрватске и Економику спољне трговине.

У индустријском погледу **северозападни крајеви Краљевине СХС, насељени већинском словеначким и хрватским житељима, били су у приличној мери развијенији од осталих региона државе, али такође слабије развијени у односу на средњоевропске земље.**

У Србији, ратом опустошеној, нешто напреднији били су север с Београдом и Поморавље, чији су се центри истицали као својеврсне индустријске оазе, док су западна и источна Србија, с изузетком Бора, као и југ, сем Лесковца, живели од ситне трговине, занатства, домаће радиности и пољопривреде. У тим су оазама, уз патријархални начин живота, нагрижен робно-новчаном привредом, продирале прве грађанске навике уског слоја становништва, које је било далеко од начина живљења развијенијих страних грађанских средина. Турска владавина на Косову и у Метохији, у Македонији и Санџаку оставила је неизбрисиве трагове заосталости у друштвеним односима, животним и радним навикама, привреди, култури и здравству.

Удео **хрватске индустрије** у Југославији био је већи од **37%**, а број запослених био је око **30%**, односно, како истичу хрватски аутори, продуктивност рада је била већа од југословенског просека.²¹⁹² Уз велику неравномерност у индустријској развијености,

²¹⁸⁹ Исто, стр. 117.

²¹⁹⁰ Исто, стр. 206-211.

²¹⁹¹ Alex N. Dragnich, *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, 1983, стр. 137.

²¹⁹² Anđelko Runjić, Tomislav Badovinac, „Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 218.

народи Краљевине ушли су 1918. у заједничку државу с **различитим аграрним режимима**.

Банкарство се развијало **брзим темпом**, нарочито у годинама коњунктуре, а врхунац је постигло средином 1931. године, опет у **Хрватској**, у Загребу.²¹⁹³ Висок ниво депозита и смањење потражње због утицаја Велике економске кризе, потакнули су банке да, због вишка новца, уђу у ризичне инвестиције у индустрији.

У периоду крајем 19. века, велики поседи су постојали у Војводини, Хрватској и Словенији, док је Србија била земља **ситних парцела**. У Хрватској и Славонији било је 209 поседника са више од 500 хектара и 380 поседника с 100 до 500 хектара. Далмација је имала колонате, док је у Босни и Херцеговини, Санџаку, на Косову и Метохији забележено постојање чивчија. Села су била неприступачна и неповерљива према спољним утицајима, а у неким областима, попут Црне Горе, очували су се племенски обичаји. Недостатак модерне технологије за обраду земље довео је до коришћења дрвених алата и сточне запреге. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је **пет различитих рударских закона**, наслеђених из 19. века, који су се заснивали на принципу концесија и плаћања такси.²¹⁹⁴

Као што је приметио и **Слободан Ђ. Керкез**, Србија је уочи Другог светског рата **и даље била индустријски неразвијенија од Војводине, Хрватске и Словеније**: „Моравска бановина је 1938. године имала следеће фабрике у облику фирми: инокосних 52, фабрика јавног ортаклука 42, командитних 3, акционарских друштава 50, 1 задружну творницу, 2 државне, 1 бановинску, 13 општинских, 4 остале и једну без података (укупно 327).“²¹⁹⁵

Хрватска је, исто тако, имала и највећу дужину железничких пруга (2.788,3 км).²¹⁹⁶ Неки аутори наглашавају пак да је Југославија 1918. године наследила неколико разнородних система железничких мрежа. Хрватска није имала железничке везе с Далмацијом, а с Босном само претоваром на уски колосек. Од 1918. до краја 1938. саграђено је укупно 1.374 км нових железничких пруга, тако је у двадесет година дужина пруга повећана за 15%. Размерно већи саобраћај на подручју Хрватске и Словеније био је последица размерно већег степена привредног развоја, али и недостатка пловних вода у Словенији. За речни је саобраћај постојала знатна мрежа међународних водених путова, пре свега по Дунаву. Поморска привреда, посебно Хрватске, развијала је вађење соли, риболов и поморску пловидбу, обрт и бродоградњу. Ако се размотри развој **здравства**, уочава се да је на једног **лекара** у Краљевини долазило око **3.000** људи, а на зубара око **700**. На један кревет у болницама 1930. године долази око 12 болесних грађана, а један лекар опслуживао је око 35 болесника. Број кревета у болницама остао је исти до 1939. године, али се број болесника повећао за 50%. Тако да се погоршао и омјер болесника и кревета па је 18 болесника полагало наду на један кревет у болници. Посебан облик социјалне бриге односио се према пензионерима и инвалидима, али је мали број имао могућност да се користи се том привилегијом: свега око **150.000** грађана, који су уживали државну помоћ.²¹⁹⁷

²¹⁹³ Исто, стр. 220.

²¹⁹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 40-52.

²¹⁹⁵ Слободан Ђ. Керкез, „Србија уочи Априлског рата 1941. године у језику статистичке анализе“, *Пешчаник*, Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, Историјски архив, Ниш, 2003, стр. 166.

²¹⁹⁶ Исто, стр. 167.

²¹⁹⁷ Anđelko Runjić, Tomislav Badovinac, „Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 225-226.

На основу доступних статистичких података, неки аутори, попут **Слободана Вуковића**, који је користио исцрпне податке различитих предратних аутора, закључују да су **Словенија и Хрватска** свакако биле развијеније пре уједињења, али су уласком у југословенску заједницу практично и **профитирале**, како **економски**, тако и **културно**. У новије време та признања долазе и из словеначких извора (**Љубо Сирц**), који истичу да је за ту републику „улазак у Југославију донео велико благостање“.²¹⁹⁸ Исти истраживач примећује да су **Словенија и Војводина** 1921. године биле „врло блиске“ по степену развијености, односно далеко су премашивале југословенски просек. **Хрватска и Славонија**, су биле нешто изнад просека, док су најнеразвијеније покрајине биле **Црна Гора и Далмација**. Словенија је унела у Југославију 1.325 милиона динара капитала, инвестираног у прерађивачку индустрију, Хрватска са Славонијом и Далмацијом с 0.727 милиона, а Србија с Војводином без Срема с 0.620 милиона динара.²¹⁹⁹ Занимљиво је да су Централна Србија и Војводина имале **развијенију пољопривреду** него западније покрајине нове државе. Словенија и Војводина су 1931. године биле на сличној разини привредног развоја. Вуковић истиче да је у периоду од 1918. до 1938. године, у Словенији подигнуто је 18,4% индустријско-прерађивачких капацитета (удео становништва 8,2%), а на подручју Хрватске 29% (с уделом становништва 23,3%). У истом времену на простору Словеније, Хрватске и Војводине било је 65,1% подигнутих индустријских погона (удео становништва 44,8%), док је на подручју Македоније, Босне и Херцеговине, Горе Црне и Косова и Метохије отпадало 15,3% новоподигнутих погона (удео становништва 31%). На Централну Србију отпало је 18,5% новоподигнутих индустријских постројења (удео становништва 24,1%). На крају аутор истиче врло битан економски показатељ, који потврђује убрзанији развој Словеније и Хрватске у односу на Србију: **„Инвестиције на 1.000 становника показују да се Словенија у две деценије између два светска рата развијала 2,5 пута брже од Србије и Војводине узетих заједно, а 2,6 пута брже од Војводине и 2,8 пута брже од централне Србије. Истовремено развој индустрије у Хрватској ишао је 1,7 пута брже него у Србији и Војводини заједно, односно 1,9 и 1,7 пута брже него појединачно у Србији и Војводини.“**²²⁰⁰

Вуковић даље наглашава да је Србија током Првог светског рата била масовно **опљачкана**, односно – изгубила је 13 националних доходака равнајући се по ценама из 1911. године. Надаље, конфискацијом и одвођењем у непријатељске земље сточни фонд је уништен за око 70%, а пољопривредне алатке и машине оштећене за 44% у односу на предратну вредност. Надаље, Србија је од 1914. до 1918. изгубила 62% мушког радног становништва од 18-55 година (53% погинулих и 9% трајних инвалида). Такође, због прикључења ослобођених бивших аустроугарских провинција Србији, односно због уједињења јужнословенских земаља, Србија није добила ратну одштету од Аустрије. Сељаци у Србији су пореским разрезом 1921/22. (6,5 ха) били оптерећени за 14% више него у Хрватској и Славонији а за 3,16 пута више него у Словенији. На подручју Војводине било је највеће оптерећење сељаштва у апсолутним вредностима, потом у Хрватској и Славонији, а најмање у Далмацији и Босни и Херцеговини.²²⁰¹

²¹⁹⁸ Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Вол. XXXVII, Бр. 3-4, Социолошко друштво Србије (Институт друштвених наука, Институт за криминолошка и социолошка истраживања), Београд, 2003, стр. 164.

²¹⁹⁹ Исто.

²²⁰⁰ Исто, стр. 164-165.

²²⁰¹ Исто, стр. 165-170.

Сви привредни показатељи говоре да мере економске политике након уједињења нису ишле у смеру обнављања готово уништене српске привреде, већ у правцу задовољавања потреба чиновништва, с једне, као и плаћања „цеха уједињења“, с друге стране, пише Вуковић.²²⁰²

Услед непрестаних критика из покрајина које су биле претходно под аустроугарском влашћу, влада је ради смањења тензија и мира у држави, попустила и удовољавала њиховим, најчешће **економским захтевима**. Наиме, учешће Хрватске и Словеније 1939. године у индустријској производњи Југославије износио је 52,9% (становништво 32,2%), у време када хрватски и словеначки припадници националних странака, потпомогнути комунистима и усташама, широм пропагирају да су поробљени и искоришћени од стране „угњетачке нације“, „великосрпске буржоазије“ или „хегемонистичког и централистичког Београда“.²²⁰³

Стјепан Радић се из данашњег угла може посматрати као један од „потпиривача“ српско-хрватских сукоба у економски запостављеним хрватским крајевима. Његови истакнути политички наступи везани су за „гранична подручја“, где се хрватско национално име тек одскора усталило: у Дубровнику, Херцеговини и Далматинској Загори. Радило се о традиционално сиромашним пределима, изразито екстензивне пољопривреде, одакле су многи лако одлазили у емиграцију због близине приморских лука. Посетивши једном приликом Чапљину, Љубушки, Ловреч, Дугопоље и Имотски, правдао се пред окупљенима да је ХСС закључио споразум с радикалима како би се уредили темељи заједничке државе. Ипак, искористио је прилику да оптужи министра финансија Милана Стојадиновића, да својом политиком запоставља сељаке и не пружа им потребну помоћ и да су му важнији руски емигранти од њих. У Чапљини је Радић рекао и следеће: *„Хрвати су дошли у Владу зато, да нека господа не раде што хоће у овој држави. Сами радикали су мислили да могу радити што хоће. Не смијете и не можете, јер је држава и наша и четири милијуна Хрвата је ту. Споразум не значи радити што се хоће, него контролу. Ми вама, а ви нама и то највише контролу над новцима. Треба дати посла народу па не треба Америке. Треба зидати путове и жељезнице, треба подићи 4000 школа у држави.“*²²⁰⁴

Како би донекле ублажио оштре критике власти, Радић је говорио завршавао апелом да се побољшају одбрамбене способности земље, величањем народног споразума и „улози Србије у Првome светском рату“.²²⁰⁵ У Љубушком су га дочекали коњаници и барјактари, где је пред око 5000 људи одржао говор у којем није било оштрих напада на постојећу власт, изузев на монополску управу и њезину организацију, тражећи њену смену. Као и у већини својих говора мудро је величао краља и предлагао да му се са скупа пошаље телеграм.

Радићеви говори у Дубровнику, дубровачком крају, Херцеговини и загорској Далмацији изазвали су оштру реакцију радикала. Дана 2. фебруара 1926. године одржана је седница **Радикалског клуба** на којој је нападнут Радићево путовање у Сарајево и Дубровник, а присутни су констатовали да су Радићеви говори били у духу **хрватског национализма**. Том приликом је радикал **Марко Ђуричић** дао изјаву да Влада не одобрава Радићеве говори, а ни његове поступке. Иступио је и министар Симоновић, упозоривши да је Стјепан

²²⁰² Исто.

²²⁰³ Исто.

²²⁰⁴ Franko Mirošević, „Radićevi govori u Dalmaciji 1926. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 50, Zadar/Zagreb, 2008, стр. 294-295.

²²⁰⁵ Исто.

Радић одступио од изјаве Павла Радића коју је дао у Народној скупштини 27. марта 1925. године, у којој се изјаснио за државно јединство и чување Устава.²²⁰⁶

Табела 30 – Инвестирани капитал и запослени радници у индустрији (1918-1938)

Бановине	Инвестирани капитал (индекси)	Запослени радници (индекси)	Инвестирани капитал у % према бановинама		Запослени радници у % према бановинама	
			1918.	1938.	1918.	1938.
<i>Београд</i>	105,6	134,4	11,3	11,9	7,4	10,2
<i>Дравска</i>	101,8	106,3	17,9	18,2	19,4	20,6
<i>Савска</i>	113,7	113,8	19,4	22,0	21,6	24,6
<i>Врбаска</i>	76,6	95,1	6,0	4,6	3,6	3,4
<i>Приморска</i>	97,3	107,9	8,6	7,7	3,0	3,2
<i>Дринска</i>	98,4	69,4	9,1	7,8	15,1	10,5
<i>Зетска</i>	140,6	133,8	0,6	1,4	0,6	0,7
<i>Дунавска</i>	93,2	89,4	17,9	16,7	21,2	19,0
<i>Моравска</i>	89,0	88,8	7,9	7,0	6,0	5,4
<i>Вардарска</i>	187,7	115,2	1,4	2,7	2,1	2,4
Југославија	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Социолошко друштво Србије / Институт друштвених наука / Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Вол. XXXVII, Бр. 3-4, Београд, 2003, стр. 202.

Наравно, Радић, као и други хрватски националисти, имали су своје далекосежне циљеве. Припремали су сценарио у којем су Хрватима доделили улогу „жртве“, коју је некоћ „пљачкао туђин“, а од уједињења „браћа Срби“. Но, ако се осмотре неки статистички подаци, тешко се може закључити да се дешавало угњетавање несрпског живља. На пример, Слободан Вуковић наводи следеће: „Од свих судија Хрвати чине 28% (удео у становништву 23%), односно касационих судија 40%, судија управних судова 34% и државних саветника 24%. Такође, у 'читавом низу виших државних служби, ... Хрвати учествују са 29,74%, док их у држави има 23% од укупног становништва'. Учешће Хрвата међу наставницима народних, основних и виших школа је 26,1%, наставницима грађанских школа 41,4%, наставницима гимназија 27,1% и наставницима учитељских школа 28,1%. У поштанскотелеграфској служби о укупно запослених чиновника и чиновника приправника православни су чинили 46,6% (учешће у становништву 48,7%), католици 50,7% (учешће у становништву 37,4%) и муслимана и осталих 2,7% (учешће у становништву 13,8%).“²²⁰⁷

Приметно је да је недостатак јасне стратегије економског развоја онемогућио уједињавање становништва Југославије, нарочито у контексту повезивања Срба и Хрвата у јединствену и просперитетну економску целину. Првобитно, привредна заосталост региона погођених ратом представљала је значајну препреку, а касније су хрватске тежње

²²⁰⁶ Исто, стр. 296.

²²⁰⁷ Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Вол. XXXVII, Бр. 3-4, Социолошко друштво Србије (Институт друштвених наука, Институт за криминолошка и социолошка истраживања), Београд, 2003, стр. 172.

за самосталном државом додатно компликовале ситуацију. Заостала економија није могла служити као фактор интеграције, поготово у условима када је више од 78% породица зависило од екстензивне пољопривреде. Потом, страхови хрватских интелектуалаца од српског економског искоришћавања били су појачани од стране политичара с изразитим сепаратистичким и великохрватским амбицијама.

5.5. Српско-хрватске културне разлике и сукоби у југословенској монархији: „култура јунака“ и „паладинска култура“

Мада представљени подаци показују да је већина Хрвата живела у **бољим економским условима** који су им обезбедили и **динамичнији културни напредак**, њихова политичка, економска, религијска и културна елита, настојала је да представи „Србијанце“ и „београдске бонвиване“ као **хегемоне**, који смишљено онемогућавају даљи развој њихове нације. Истина, у односу на подручја насељена већином Хрватима, српски крајеви били су, у просветном и културном погледу, десетлећима у заостатку, осим Бачке, Барање, Баната, Срема, делова Славоније и Београда. **Рудолф Бићанић**, професор на Правном факултету у Загребу, рећи ће да су стога израсли **„оштро обиљежени менталитети хисторичких покрајина“** па је „велика различност пречанских: Хрватске, Словеније, Босне, Црне Горе, Војводине покрајина према Србији“.²²⁰⁸ Његов савременик, професор Правног факултета у Београду **Лазар Марковић**, такође говори о „дубоким разликама у менталитету православних Срба и Хрвата католичке вере, као и у политичким, културним и моралним стремљењима у њиховим животима“.²²⁰⁹

Усташки „поглавник“ **Анте Павелић** написаће у својим „Доживљајима“ да је Српска војска, од почетка заједничке државе, „постала симбол србијанске доминације, србског тлачења те досљедно томе и **предметом мржње сваког Хрвата**“, због којег је главни град Хрватске, Загреб, којим се „сваки Хрват поносио“, ускоро добио изглед „неуредне и нецивилизоване касабе“.²²¹⁰ У њу и у друге делове Хрватске нова власт слала је „србијанске частнике“, понекада и за месне заповеднике, који су били „неписмени“ и као такви су пред хрватским грађанством показивали своју „голотину, душевно сиромаштво и биеду“.²²¹¹ Хрватски војници пак морали су сада служити војску са „Србијанцима“, тако да су „млади хрватски синови“, одрасли у „цивилизованој земљи, били послани у балкански, назадни, нецивилизовани амбиент“,²²¹² писао је Павелић, који се и сам родио у сиромашним врлетима Балкана, у Босанском пашалуку, већински православном селу Брадина, на Иван Планини.

Споменути „влашки накот“ старчевићеваца или „грчкоисточни чобани“ **Ђире Трухелке**, остали су десетлећима синоним за Србе у Хрватској и Босни и Херцеговини, али и за Србе у другим западнобалканским крајевима, док су „Србијанци“ у загребачким кулоарима посматрани и као расно инфериорни „геџе“, „крвопије“ са својом „циганском династијом“, како је у својим говорима узвикивао усташки „стожерник“ **Виктор Гутић**.²²¹³

²²⁰⁸ Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač: Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 9.

²²⁰⁹ Лазар Марковић, *Срби и Хрвати 1914-1944*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993, стр. 7.

²²¹⁰ Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998, стр. 47.

²²¹¹ Исто.

²²¹² Исто, стр. 46.

²²¹³ Бивши политичар (члан предратне ХРСС, оснивач Хрватске националистичке омладине, а потом и следбеник Павелића), адвокат и високи усташки функционер др Виктор Гутић, у једном од говора у Санском

Део хрватске интелигенције више је пак промовисао, него стварно гајио изузетно високо мишљење о сопственом народу. За повесничара и академика **Мату Суића**, Хрвати су „сачували континуитет урбане цивилизације што нема ниједан јужнословенски народ“²²¹⁴, а према геополитичару, историчару и правашу, те председнику Матице хрватске до 1945. године, **Филипу Лукасу**, „Хрвати у својој расној грађи имају источних особина, али су примивши западну културу постали више западним народом“²²¹⁵.

Евидентно је да су постојале и да још увек постоје извесне **разлике у менталитету**, не само између народа у „историјским покрајинама“, него и ако би се размотриле одређене етнопсихолошке одлике српског и хрватског народа у целини. Неке разлике развиле су се последњих век и по, што се може поткрепити и **„меметском теоријом“**. Етнопсихолошки склоп неког Славонца, био он католички „Шокац“ или православни „Влах“, до прве половине 19. века није био уочљив, као што је случај и између крајишких Срба и Буњеваца. Готово да није било приметних менталитетских разлика између католичког и православног становништва Босне и Херцеговине, где ће из „психолошких нијанси“, постепено ствараних од 1878. године у околностима аустроугарске окупације и наметања западноевропских цивилизацијских вредности, доћи до подвајања. Прихватањем хрватства, католичко становништво је апсорбовало и нешто другачије **„меметске обрасце“**, а културне разлике су неопходни елемент за изградњу **националног идентитета и национално самопотврђивање**.

Нове освајачке културе не морају генетски изменити становништво, али својим **„мемима“**, јединицама **„културне трансмисије“**, могу изменити **начин размишљања и доживљавање света који их окружује**, што је увод у **промену идентитета**. Срби су, као православци снажне народне традиције, били нешто „отпорнији“ на „западњачке менталне вирусе“. Висока **„вирулентност западних вредности“**, део **„меке моћи“** Запада, проиходи из високе технолошке и културне развијености западне цивилизације, чинећи њену **„примамљивост“**. О повољним и неповољним ефектима процеса вестернизације света на развој људске цивилизације уопште, још није могуће дати коначан суд, посебно услед све снажнијег развоја Истока. Што се тиче Срба, њихови „чврсти филтери“, нешто јача имуност на оксидентализацију, показали су се и **сметњом за остварење зацртаних националних циљева у 19. и 20. веку**. Премда се Србија налази у веома тешкој политичкој ситуацији након пораза у Ратовима за југословенско наслеђе, с угроженим виталним националним интересима, то не мора значити и нестанак идентитета и културе Срба у скорој будућности. „Смрт нација“ највише зависи од неповољних геополитичких прекомпозиција и промена у међународном поретку, а за мање нације и од регионалних војно-политичких савеза. Срби су данас, више него између два светска рата, још увек у несугласју, прилично подељени по питањ усвајања „западних европских вредности“. Превагу ће однети онај део народа који ће идеолошки бити ближи „победницима“ у ери тренутних **„глобалних прекомпозиција“**.

У претходним поглављима посвећена је пажња етнографским и етнопсихолошким посматрањима, тј. распрострањању, карактерним сличностима и разликама између

Мосту, након успоставе Независне Државе Хрватске, казао је: *„Нема више српске војске! Нема више Србије! Нестало је циганске династије Карађорђевића, па и код нас – ускоро – друмови ће пожељети Србаља, ал' Србаља више неће бити!“*, (Видети: Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi* 41-45, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988, стр. 17).

²²¹⁴ Ivo Rendić-Miočević, *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Književni krug, Zagreb, 1996, стр. 39.

²²¹⁵ Исто, стр. 211.

тадашњих Срба и Хрвата у 19. веку. Но, хрватски народ, што је више пута поновљено, још увек није био конституисан од етних које данас сачињавају хрватску нацију (пре свега то нису били Шокци и Буњевци), док су код Срба, у већој мери, етнички слојеви остали неизмењени. Тада су се „мале разлике“ између Срба и Хрвата могле схватити вековном раздвојеношћу и животом у друштвено-политички другачијим околностима, а могу се узети у обзир и неки психогеографски и религијски фактори. Амерички психоисторичар **Ричард Морок** их објашњава културним специфичностима. Срби су, по њему, подлегли **„култури јунака“** која води порекло од античких Грка, док су Хрвати прихватили **„паладинску културу“**, засновану на **„апсолутној оданости владару, ко год он био“**, што су усвојили „од својих немачких и мађарских властодржаца“.²²¹⁶ У наставку, примећује: *„Југословенска трагедија, како у време династије Карађорђевића (1918-1941), тако и за време Титове савезне социјалистичке државе, састојала се у томе да су ауторитарне политичке структуре, које су створене да би одржале јединство земље, суочене са сепаратистичким притиском, довеле до нестанка 'српске културе јунака'“*.²²¹⁷

Уважени хрватски историчар **Хрвоје Класић** у интервјуу за српски недељник „НИН“ септембра 2023. године, разматрајући добробити које доноси улазак балканских држава у Европску унију, дотакнуо се ових менталитетских разлика, без намере да потврди Морокове закључке: *„Сад не знам колико ће ме људи погрешно схватити, да можда генерализујем. Али, знате, ви кад Хрватској кажете из Брисела или Вашингтона, то мора тако бити, Хрватска ће то тако направити, кад Србији кажете, она каже - е, баш сад нећемо тако.“*²²¹⁸

Психоисторијски посматрано, Срби нису били у довољној мери „владари“, бар не толико сурови или толико моћни и богати, да би им хрватске вође показале безрезервну оданост. Један од најпознатијих српских књижевника и најутуцајнијих политичких лидера **Добрица Ћосић**, расветљава у трилогији „Време зла“ (роман „Грешник“), **психолошку позадину српско-хрватских сукоба у југословенској краљевини**. У дијалозима између фиктивних ликова, Вукашина и Драгише, кристалише се спознаја да се српски народ уистину несебично жртвовао за заједничку државу у Првом светском рату и поднео огромне жртве, али Хрвати су их ипак доживљавали као „окупаторе“, јер „народ није слободан док се не ослободи и свог ослободиоца“, а Срби беху „бахати и сироти (...) А бахат и сиромашан ослободилац, може више да увреди од окрутног и моћног победника“.²²¹⁹ Хрвате који су постали дубоко носталгични за временима аустроугарске власти, ову **„српску беду“**, како економску, тако и културну, која их „успут и поткрада“, просто нису желели да толеришу.

Рудолф Бићанић ће се жалити да су се последице **„запостављања хрватских крајева кроз државни прорачун“**, осећале и на просветном пољу. Своју тезу настојао је да докаже падом неписмених од 1910. до 1921. за „читавих 15%“, док је у раздобљу **„београдске политичке ере“**, од 1921. до 1931, „број неписмених смањен само за 5 постотака“. Такође, ту су и замерке у вези одобрених кредита од 1926. до 1938. универзитетима у Југославији: београдском је одобрено 441 милион динара, загребачком 375 милиона динара, а

²²¹⁶ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 48.

²²¹⁷ Исто.

²²¹⁸ Светлана Јанићијевић, „Класић за НИН: Кад из Брисела и Вашингтона кажу да нешто мора Хрватска тако и уради, а Србија каже - е, баш сад нећемо“, *НИН*, 23. децембар 2023, Доступно преко: <https://www.nin.rs...> Приступљено: 24.12.2023.

²²¹⁹ Добрица Ћосић, *Грешник*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985, стр. 333-334.

љубљанском 128 милиона динара. Потом, ту су и изванредни додаци (за инвестиције или за плаћање анuitета за учињене инвестиције) у време Стојадиновићеве владе, када је за београдско свеучилиште издвојено 18 милиона динара, за љубљанско 2,8 милиона динара, а за загребачко само 1,9 милиона динара. Услед тих прилика, истиче Бићанић, „налази се данас загребачко свеучилиште у тежим приликама него ли прије свјетскога рата“.²²²⁰

Висок степен **неразвијености просвете** имао је за последицу **масовну неписменост** у Босни, Македонији, Санџаку, на Косову и у Метохији, деловима централне Србије и Црне Горе. Укупан број неписмених у Краљевини СХС износио је **1921. године 51,5%**, а највећа је била међу **албанским** становништвом, где је износила чак **97%**.²²²¹

Године **1931. највећи број писмених** био је у **Дравској бановини** (99,4%), односно међу Словенцима, **Управи града Београда** (89,1%), с апсолутном већином Срба, **Савској бановини** (72,3%), с апсолутном већином Хрвата и у **Дунавској** (71,1%), с релативном већином Срба. **Неписменост** је била највећа у **Врбаској** (27,4%), с највећим бројем Срба, Вардарској (29,1%), Зетској (34%), Дринској (37,9%), Моравској (38,0%), односно бановинама с највећим бројем Срба и Приморској бановини (42,6%), с највећим бројем Хрвата. Неписменост је била већа међу женама: Моравска бановина имала је 16,3% писмених жена, Дринска 19%, Зетска 17,1%, Вардарска 14,5%, Врбаска 14,2%, Приморска 30,2%, Дунавска 60,5%, Савска 64,9%, Управа града Београда 84,7% и Дравска бановина 94,2%. Повећање процента писменог становништва за десет година, између два пописа становништва у Краљевини, износило је 5,9%.²²²² Тешко је утврдити тачан однос писмених и неписмених Хрвата и Срба у посматраном времену, али се на основу процентуалних разлика између бановина може претпоставити да је **број писмених Хрвата и даље био свакако већи од броја писмених Срба**.

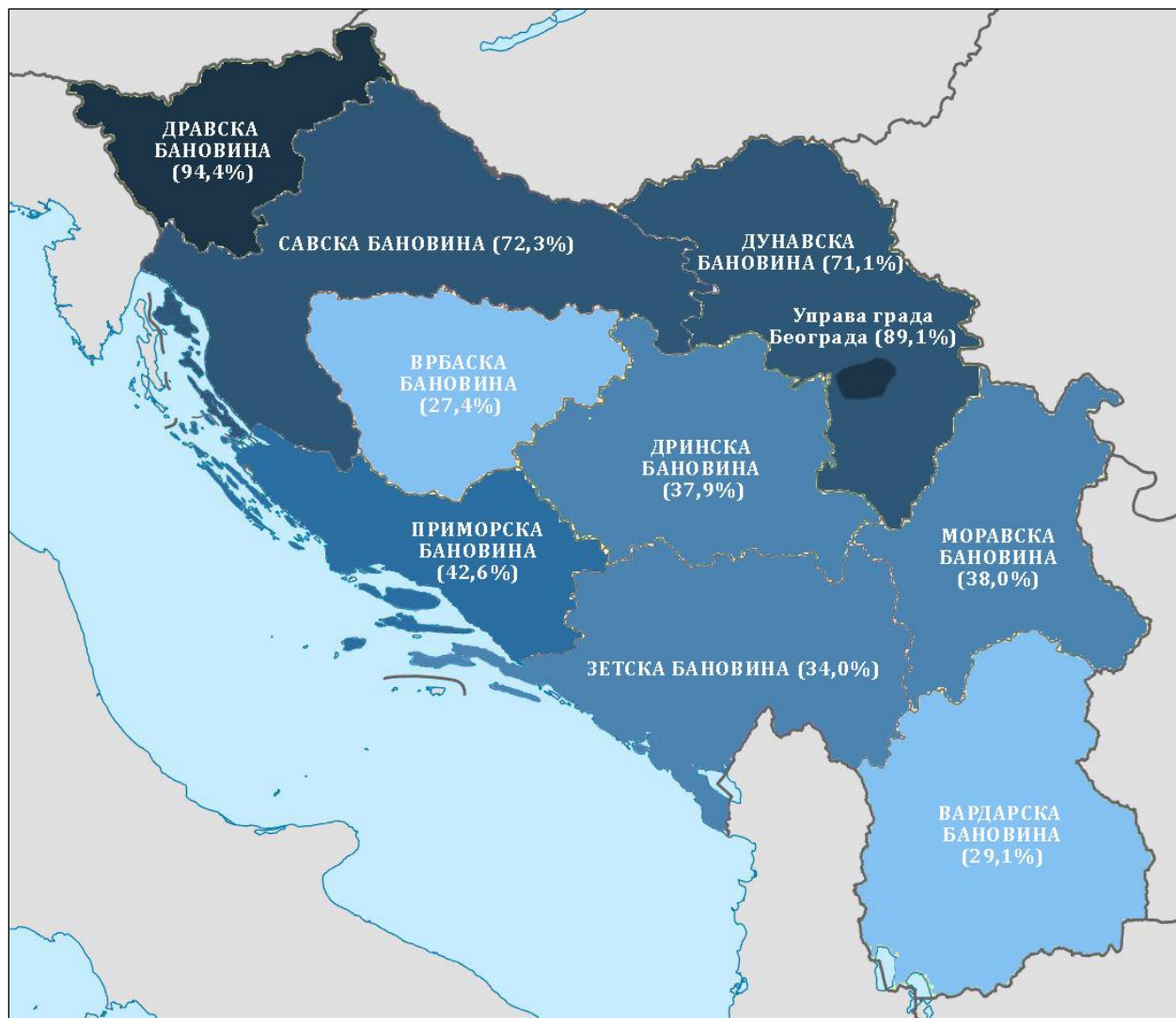
Бранко Петрановић подсећа да је у оквирима заосталог аграрног друштва и руралног окружења постојала **„глад за факултетски образованим кадровима“**, али и да је дипломираним студентима било изузетно тешко да нађу одговарајуће радне позиције. Током међуратног периода, сваке године у просеку је дипломирало око 2.500 студената. Социолози разликују три генерације стваралачке интелигенције тога времена: старију, средњу и млађу. Средња генерација, која је уочи рата била у фази стваралачког узлета, назива се „централном генерацијом“, док се млађа генерација описује као „периферно покољење“. Старије генерације, с друге стране, нису могле да се ослободе схватања, навика и предрасуда стечених у претходним државним и друштвеним формацијама. Највећи део стваралачке интелигенције долазио је из **Србије, Хрватске и Словеније**, али је у периоду између два рата број интелектуалаца из Македоније, Црне Горе, Далмације и Босне такође растао.²²²³

²²²⁰ Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938, стр. 92.

²²²¹ *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1929*, Књига I, Општа државна статистика, Београд, 1932, стр. 80.

²²²² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 324.

²²²³ Исто, стр. 39.

Слика 14 – Писменост становништва по бановинама у Краљевини Југославији 1931. године

Извор: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 324.

Интелектуалци су се школовали **углавном у Београду и Загребу**, као и у различитим европским центрима, у зависности од порекла, афинитета и претходних оријентација, како примећује Петрановић. Хрватска интелигенција пре 1918. године школовала се на аустријским и немачким универзитетима, али и у Чешкој и Мађарској. Северозападни део Хрватске био је дубоко укључен у **„аустро-немачки културни круг“**, што је представљало један од **кључних фактора културног јаза између Срба и Хрвата**. Наиме, на основу испитивања **„друштвене генеалогичке српске интелигенције“**, установљено је да је приближно две трећине **српских интелектуалаца** крајем 19. и почетком 20. века потекло из градских чиновничко-трговачких породица, односно из **„чаршијских породица“** или из **„византијско-цинцарског културног круга“**, како је то формулисао Јован Цвијић. Словенацка интелигенција је пак већином потицала из **сеоског окружења**, док је **хрватска интелигенција** имала претежно **„грађанско интелектуално порекло“**.

Католички теолози су студирали у Ватикану, Италији, Аустрији и другим католичким земљама, док су православни интелектуалци школовани у Русији. Интелектуална елита Србије, пре 1918. године, студирала је не само у Београду већ и на универзитетима у Немачкој, Аустроугарској, Француској и Русији. Париз је у међуратном раздобљу био центар уметничког живота Југославије, што је показатељ снажне франкофилске струје међу Србима у Краљевини.²²²⁴

Љубомир Петровић је изнео мишљење да су „склоности ка некритичком подражавању западних узора“ одиграле битну улогу у формирању општег укуса у Југославији.²²²⁵ **Загорка Мићић**, теоретичар културне политике у Краљевини, резигнирано је крајем 30-их година прошлог века забележила да су југословенски културни центри били „мање више провинцијски акумулатори великих европских културних струјања“. ²²²⁶

Темељи научноистраживачког рада постављени су у Србији и Хрватској оснивањем **Југославенске академије знаности и умјетности** (1866) и **Српске краљевске академије наука** (1886). **Свеучилиште у Загребу** основано је 1874. године, с Филозофским, Правним и Богословним факултетом, а од 1917/1918. и медицинским факултетом. **Универзитет у Београду** добија тај статус 1905. године.²²²⁷

Пораст вишег школства у Србији (у Моравској бановини) интензивирао се у годинама пред рат. На Београдском универзитету, како наводи **Слободан Ђ. Керкез** „уписало се школске 1938/1939. године 9.016 студената“, а број студената посебно је растао на Медицинском, Правном, Филозофском и Техничком факултету.²²²⁸ Према Бранку Петрановићу, „национална структура Универзитета у Београду у школској 1939/1940. години показује да је Срба било 2.707; Црногораца – 1.297; Босанаца – 1.077; Хрвата – 842; Македонаца – 779; Бугара – 569; Руса – 43 ; Словенаца – 144 и Мађара – 87.“²²²⁹ Срби, примећује се према статистикама Краљевине, **све више почињу тих година да сустижу Хрвате у продукцији образованих кадрова.**

Љубодраг Димић закључује да су издаци за подизање школских зграда несумњиво показатељ окренутости културне политике Краљевине према просветно најзапуштенијим областима земље. Анализа коју је извршио показује да се 82.58% средстава намењених у државном буџету подизању школских зграда улагало у успостављање школске мреже на територији Србије, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Таква расподела средстава изазивала је **протесте** посебно код **клерикалних кругова Римокатоличке цркве** и стварала утисак о **развијању етнички српских области** на рачун пореских претплатника католичке вероисповести.²²³⁰

²²²⁴ Исто.

²²²⁵ Љубомир Ж. Петровић, *Југословенско међуратно друштво у мрежи власти*, Институт за савремену историју, Београд, 2009, стр. 101.

²²²⁶ Загорка Мићић, *Наша културна политика*, Књига 1, Задруга политика и друштво, Београд, 1939, стр. 20-21.

²²²⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 331.

²²²⁸ Слободан Ђ. Керкез, „Србија уочи Априлског рата 1941. године у језику статистичке анализе“, *Пешчаник*, Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, Историјски архив, Ниш, 2003, стр. 168.

²²²⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 327.

²²³⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Први део, Друштво и држава, Стубови културе, Београд, 1996., стр. 98.

Табела 31 – Издаци за подизање школских зграда по покрајинама (1921- 1930)

Покрајина	Сума	%
<i>Србија с Војводином и Сремом</i>	14.699.000	15,17%
<i>Јужна Србија и Црна Гора</i>	41.434.000	42,75%
<i>Далмација</i>	6.520.555	6,73%
<i>Хрватска и Славонија</i>	8.106.000	8,36%
<i>Босна и Херцеговина</i>	23.908.000	24,66%
<i>Словенија и Македонија</i>	2.260.000	2,33%
Укупно:	96,972.955	100,00%

Извор: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Први део, Друштво и држава, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 98.

Домаћи историчари закључују да је немаран однос државе према изградњи школских зграда често доводио до **сумњи и злоупотреба у политичке сврхе**, користећи културну заосталост као оправдање за своје поступке. Анализа бановинских буџета показује сличан степен немара, што је јасан знак **опште запуштености и занемаривања овог питања**. Износи који су се из банских самоуправа уплаћивали као помоћ сиромашним општинама били су недовољни за иницирање значајнијих културних промена.

Табела 32 – Издаци државе за подизање школских зграда по бановинама (1930/31 – 1937/38)

Бановина	Сума	%	Динара по становнику	Динара по 1 км ²
Дравска	800.000	4,06%	0,70	49,47
Савска	930.000	4,72%	0,34	23,86
Врбаска	1,945.000	9,87%	1,87	92,27
Приморска	1,000.000	5,08%	1,11	50,96
Дринска	2,155.000	10,94%	1,40	78,16
Зетска	2,665.000	13,53%	2,88	88,00
Дунавска	2,610.000	13,25%	1,09	82,91
Моравска	2,425.000	12,31%	1,69	93,85
Вардарска	5,170.000	26,24%	3,38	138,28
Укупно:	19.700.000	100,00%	1,41	79,22

Извор: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Први део, Друштво и држава, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 130.

Средства намењена народном просвећивању недвосмислено указују на то да држава током година диктатуре краља Александра није имала могућности да утиче, а камоли да пресудно утиче на културне и цивилизацијске промене у југословенском друштву. Иако је просвећивање народа имало и изразити идеолошки значај за државне власти, инвестиције у ову врсту просветног рада биле су толико скромне да нису могле да се носе са културном заосталошћу коју су требало да превазиђу. Средства која су чинила само неколико

хиљадитих делова буџета Министарства просвете, ускраћивала су било какву шансу за значајне промене у начину производње и животу.

Према подацима које је представио Бранко Петрановић, Југославија је крајем 1938. имала **41 стално и путујуће позориште и 370 биоскопа**. Почели су да се снимају и филмови, а посебно се у том раздобљу истакнуо **Октавијан Милетић**, који је од 1927. године снимио „већи број документарних, експерименталних и играних филмова“, освајајући и међународне награде у Берлину, Паризу и Венецији.²²³¹ По свему судећи, Хрвати су и на том културном пољу били ипак нешто активнији, што се види и по броју кинематографа којих је највише било у Словенији и Хрватској (у односу на број становника).²²³² Слично је пред Други светски рат било и са **позориштима**, којих је највише било у Дравској бановини (4 професионална и 6 аматерских), док је Моравска бановина имала само једно професионално позориште.²²³³

Петрановић наводи податак и да је **радио-станица** у Загребу почела се емитовањем 1926. године, а у Београду 1929, односно три године касније.²²³⁴ Најтиражнији лист била је београдска „**Политика**“.²²³⁵

Табела 33 – Дотације државе музејима исказане у процентима у односу на буџет Министарства просвете (1919-1929)

Година	Сума	% у буџету	Година	Сума	% у буџету
1919/20.	410.005	0,10%	1924/25	5.054.481	0,09%
1920/21.	1.228.224	0,16%	1925/26	5.054.482	0,09%
1921/22.	1.432.928	0,16%	1926/27	8.069.394	0,10%
1922/23.	2.382.189	0,09%	1927/28	6.047.130	0,07%
1923/24.	1.949.064	0,09%	1928/29	6.247.732	0,08%

Извор: Љубодраг Димић. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*. Први део. Друштво и држава. Стубови културе. Београд. 1996, стр. 99.

Место које су **музеји, архиви и библиотеке** као установе које прикупљају и чувају национално уметничко и књишко благо имале у буџету Министарства просвете (мање од хиљадитог дела буџета), како истиче Љубодраг Димић, на својеврстан начин је осликавало **опште културне прилике у земљи**. Дотације су биле једва довољне да се подмирују материјални трошкови постојања ових установа (плате, струја, поправке зграда), док су за откуп уметнина, организацију изложби, коришћење књига, скупе конзерваторске радове средства увек мањкала и тешко се набављала. Установе задужбинарства, донације и

²²³¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 328.

²²³² Слободан Ђ. Керкез, „Србија уочи Априлског рата 1941. године у језику статистичке анализе“, *Пешчаник*, Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, Историјски архив, Ниш, 2003, стр. 169.

²²³³ Исто.

²²³⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 329.

²²³⁵ Исто.

меценарства пресудније су од државне материјалне помоћи утицале на живот установа ове врсте.²²³⁶

У сваком случају, хрватски и словеначки народ имао је, без обзира на овако слабе услове у Краљевини, већ деценијама, ако не и вековима економску и културну супрематију у односу на Србе с простора Србије (Моравске бановине, као матицом Срба), како истиче **Слободан Ђ. Керкез**, који такође наглашава и да су те разлике пред рат бивале све мање, односно да је Србија почела све више „да сустиже своје ривале“.²²³⁷

Табела 34 – Дотације библиотекама исказане у процентима у односу на буџет Министарства просвете (1919-1924)

Година	Сума	% у буџету	Година	Сума	% у буџету
1919/20.	437.019	0,11%	1924/25	770.399	0,01%
1920/21.	662.783	0,09%	1925/26	770.399	0,01%
1921/22.	773.248	0,09%	1926/27	1.266.178	0,01%
1922/23.	311.681	0,01%	1927/28	1.319.577	0,01%
1923/24.	255.015	0,01%	1928/29	981.756	0,01%

Извор: Љубодраг Димић. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*. Први део. Друштво и држава. Стубови културе. Београд. 1996. стр. 99.

Исти аутор претходно наводи разлике у броју штампарија међу бановинама: „Бановина Хрватска и Дунавска бановина имале су највећи број штампарија (најразвијенију графичку индустрију), више од Моравске бановине, која је 1939. године имала свега 27 штампарија у којима је радило до 5 запослених.“²²³⁸

Потом, листови као што су: „Политика“, „Правда“ и „Време“, могли су се, по мишљењу Петрановића, „мерити опремом, садржајем и свестраношћу с листовима других европских престоница“. У Хрватској пак истицао се „Обзор“, као најстарији лист, као и „Слободни дом“, „Хрват“ и „Јутарњи лист“.²²³⁹

Српско-хрватски ривалитет пренео се у новој држави на **спортске терене**, у доброј мери реалне **показатеље међуетничких и политичких односа**. Насиље у спорту подразумева „сваку реч или поступак спортисте, тренера, судије, родитеља, гледаоца или другог учесника у спортској приредби, којим наноси повреду онима који су укључени у спортски догађај“.²²⁴⁰ Под утицајем „соколских“, „орловских“ и других друштава, иако у развоју, спорт је био популаран у Краљевини, тако да ни на међународној сцени нису изостали и неки запаженији резултати, нарочито у атлетици и фудбалу. Стога ћемо у овом делу дисертације обратити пажњу и на овај сегмент изазивања нетрпељивости и насиља,

²²³⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Први део, Друштво и држава, Стубови културе, Београд, 1996., стр. 99.

²²³⁷ Слободан Ђ. Керкез, „Србија уочи Априлског рата 1941. године у језику статистичке анализе“, *Пешчаник*, Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, Историјски архив, Ниш, 2003, стр. 171.

²²³⁸ Слободан Ђ. Керкез, „Србија уочи Априлског рата 1941. године у језику статистичке анализе“, *Пешчаник*, Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, Историјски архив, Ниш, 2003, стр. 170.

²²³⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 329.

²²⁴⁰ Саша Милојевић, Бранислав Симоновић, Бојан Јанковић, Божидар Оташевић, Вељко Турањанин, *Млади и хулиганизам на спортским приредбама*, ОЕБС – Мисија у Србији, Београд, 2014, стр. 4.

нарочито и фудбалским надметањима између два рата. Такве манифестације постале су **легална окупљалишта националиста**, здружених у групе навијача које су представљале своје националне тимове. Жељни имагинарне победе „над Другима“, долазили су на спортска игралишта да би празнили потиснуте деструктивне пориве. Стога је неретко долазило до острашћених сукоба навијачких група српских и хрватских клубова, што се „меметски“ пренело и у епоху социјалистичке Југославије.

Фудбал је у Србију стигао поткрај 19. века, али је први клуб основан на почетку двадесетог столећа. Још увек постоји недоумица коме припада част „првог српског клуба“, пошто је у Суботици **3. маја 1901.** основан Спортски атлетски клуб „**Бачка**“, али је тада Суботица била у саставу Аустроугарске и с мањинским српским становништвом. Више од две године касније, **14. септембра 1903.** у Крагујевцу је основана „**Шумадија**“, тако да постоји „центлментски договор“ да „Бачка“ носи епитет „најстаријег клуба у Србији“, а „Шумадија“ пак „**најстаријег српског клуба**“.²²⁴¹ У Хрватској се фудбал такође играо крајем 19. века и био је нешто развијенији, али је исто тако први клуб основан тек 1903. године у Загребу, под називом „**Први ногометни и шпортски клуб**“ (ПНИШК).²²⁴² Ускоро су у Србији основани „БАСК“, „Српски мач“, „Соко“ и „**Душан Силни**“, а у Хрватској „ХАШК“, „Грађански“, „Хајдук“ итд. „Грађански“ је од клуба који је био представник „свих грађана“ постао „**понос свих хрватских крајева**“, везујући се за „**политичко хрватство**“.²²⁴³

Прва утакмица између неког српског и хрватског фудбалског клуба одиграла се између „Српског мача“ и „ХАШК“-а, **19. маја 1911.** године. Управа „Српског мача“ није одобрила ову утакмицу, али играчи су својевољно отпутовали у Загреб, уз одлуку да не играју под именом клуба већ као „репрезентација Краљевине Србије“, тако да се тај сусрет, иако незваничан, може ипак назвати првим дуелом две репрезентације, јер је „ХАШК“ био репрезентативни хрватски клуб. У то време Загреб је био много развијенија фудбалска средина од Београда, како по броју активних клубова и играча, тако и по броју навијача.²²⁴⁴

Прву утакмицу репрезентација Србије **изгубила** је с **8:0**, а већ следећег дана одиграла је и други меч против истог противника и поражена је са **6:0**. Тада су загребачке новине извештавале о овим утакмицама уз доста похвала за труд српских фудбалера, који су се одважили да се такмиче с много бољим противником, док су новине у Србији показале већ тада да „српска јавност поразе не прихвата лако“, односно и тадашњи сусрети били су „више од игре“. Да је пораз тешко пао српској страни, види се по реакцији управе „Српског мача“, која је искључила непослушне фудбалере из клуба.²²⁴⁵ Дисиденти „Српског мача“ су основали „Београдски средњошколски тим“ из којег је настао чувени „БСК“, тј. „**Београдски спортски клуб**“. Главни ривал пред Први светски рат, 1913. године, постао је тим контроверзног имена – **Лоптачки клуб „Велика Србија“**. Број навијача у Србији се годинама повећавао, а пред рат, 1914. године, дерби утакмицама је знало да присуствује и до 2.000 људи и до тада без забележених ексcesa.

²²⁴¹ N. N., „Историја Фудбалског савеза Србије“, *Фудбалски савез Србије*, Доступно преко: <http://www.fss.rs...>, Приступљено: 26.08.2015.

²²⁴² N. N., „Hrvatski nogometni savez osnovan je 13. lipnja 1912. godine“, *Hrvatski nogometni savez*, Доступно преко: <http://hns-cff.hr...>, Приступљено: 26.08.2015.

²²⁴³ Дејан Зеџ, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2016, стр. 223-224.

²²⁴⁴ Исто, стр. 222.

²²⁴⁵ N. N., „Историја Фудбалског савеза Србије“, *Фудбалски савез Србије*, Доступно преко: <http://www.fss.rs...>, Приступљено: 26.08.2015.

Први инцидент у историји српског спортског навијања десио се **1924.** године, када је увелико заживела српско-хрватска политичка борба у Краљевини СХС. Дошло је до сукоба између навијача **ФК „Југославија“** и државних органа реда, након финалне утакмице државног првенства за ту годину, између **„Југославије“** и **„Хајдука“**. Утакмица је одиграна у Загребу **12. октобра**, а београдски тим је тријумфовао резултатом 2:1. У Загребу су на трибинама у Максимиру били смештени једни до других, окружени „не баш пријатељском загребачком публиком“. Ипак, до инцидента није дошло у Загребу, него дан касније у Београду, када се на дочеку шампиона на железничкој станици окупило 10.000 људи, славећи што је „прекинута фудбалска доминација хрватских клубова“. После поздравних говора, здравица и овација, мања група навијача фијакерима се упутила ка центру града, где их је пресрела и напала група жандарма, брутално претукавши 50 навијача, али и неке од фудбалера и функционера ФК „Југославије“. Према тадашњим изворима, касно увече, пролазећи близу Двора, навијачи су узвикивали парољу: *„Живела република!“*.²²⁴⁶ Историчари спорта тврде да су навијачи ФК „Југославија“ први **организовани навијачи** у Србији.

Забележено је у тадашњим медијима, да су стотине навијача „Југославије“ возом одлазиле из Београда у Загреб, када је овај клуб играо против **НК „ХШК Грађански“**.²²⁴⁷ Од 1920-их овај загребачки клуб почео је да одржава везе с **Хрватском сељачком странком**, постајући инструментом „политичког притиска на југословенске државне спортске органе“.²²⁴⁸ Јак утицај на неке радничке клубове имала је и **Комунистичка партија Југославије**, а у Србији, односно у Београду уплив је имала **Југословенска радикална заједница**. За разлику од „Грађанског“, други загребачки тимови, попут „ХАШК-а“ и „Конкордије“, нису гајили изразито национални карактер и уживали су већу подршку нехрвата у Загребу.²²⁴⁹

У српском и хрватском спортском миљеу у почетку је владала и **другачија култура фудбалског навијања**. Док се српска фудбалска публика задовољавала посматрањем утакмице и повременим аплаудирањем, навијачи у западном делу земље утакмицама су приступали с много више страсти, што се називало „друковањем“, а подразумевало је викање, певање песама, звиждање и аплаудирање. Такође, публика се разликовала и на визуелном плану. Навијачи „Грађанског“ на утакмице су долазили истичући боје свога клуба – плавим шаловима, капама и розетама, клупским заставама и транспарентима на којима су биле исписане пароле подршке. Најватренији навијачи загребачког клуба, који су се окупљали на источној трибини стадиона, добили су надимак „Пургери“. Још 1920-их српски аутори који су се бавили спортским темама осуђивали су приступ фудбалском навијању у Загребу, тј. „протестовање, вику, ларму, звиждање, лупање, скакање и френетично одобравање свега што њихова симпатија уради“, а такав начин навијања пренео се тада и на Београд, мада још не у толикој мери.²²⁵⁰

²²⁴⁶ Дејан Зеџ, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2016, стр. 229.

²²⁴⁷ Саша Милојевић, Бранислав Симоновић, Бојан Јанковић, Божидар Оташевић, Вељко Турањанин, *Млади и хулиганизам на спортским приредбама*, ОЕБС – Мисија у Србији, Београд, 2014, стр. 27.

²²⁴⁸ Дејан Зеџ, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2016, стр. 224.

²²⁴⁹ Исто.

²²⁵⁰ Исто, стр. 226.

Од тада почињу и **сукоби хрватских и српских навијача**, испреплетени лошом организацијом, али и с несређеним односима и ривалствима између руководства фудбалских и других спортских клубова. Социо-економска и политичка криза, која је потпаљивала етничку несношљивост, пренела се не само на фудбалске трибине, него и на играче па и управе клубова.

До инцидента на националној основи долазило је већином када су успешни српски фудбалски тимови („БСК“, „Југославија“, „Соко“ („БАСК“) и „Јединство“) путовали у Загреб, Сплит или Осијек. Приликом утакмице коју су у Сплиту у **јулу 1928.** године одиграли домаћи „Хајдук“ и тим београдске „Југославије“, која је завршена резултатом 2:2, навијачи домаћег тима су физички напали судију и фудбалере из Београда. Судија је скоро убијен каменицама на терену, а фудбалери „Југославије“, су шутирани и шиканирани, успели су некако да побегну и да се сакрију у свлачионици. Могуће да је на овај инцидент такође утицао атентат на посланике ХСС-а у Народној скупштини, који се десио месец дана пре. Тада је дошло до радикализације великог броја Хрвата у Краљевини СХС и отпочели учесталији насилни испади против Срба и носилаца државне власти.²²⁵¹

Српско-хрватски ривалитет пренео се и на „Сарајевски ногометни подсавез“, у којем је постојала подела клубова по националном кључу: „Ђерзелез“ је био муслимански клуб, „Баркохба“ јеврејски, „САШК“ хрватски и „Славија“ српски. Најуспешнији и најквалитетнији били су „Славија“ и „САШК“, због чега је долазило до честих вербалних и физичких обрачуна између навијача. Тензија је била толика да је претила да у потпуности паралише рад Сарајевског ногометног подсавеза.²²⁵²

Током 1930-их, политички антагонизми готово у потпуности су се преселили на фудбалске терене па су се победе српских клубова славиле и као „српске победе“, а хрватских као „хрватске победе“. Политичка инструментализација спорта огледала се нарочито на утакмицама загребачког „Грађанског“ против српских клубова, које су личиле више на политичке и националне демонстрације, него на фудбалске мечеве, сматрају неки аутори који се баве овом темом, попут **Дејана Зеца**. Хрватски Срби, од којих је велик број стварао хрватски фудбалски спорт, су се због тога окренули београдским клубовима, пре свих „БСК“-у и „Југославији“, наводи исти аутор, који примећује и да су се ривалитети из тог периода преместили и у савремено доба и нису били само националног карактера, већ и географског (пример сплитског „Хајдука“ и загребачког „Грађанског“ чији настављач је Н. К. „Динамо“).²²⁵³

Немоћ спортских и политичких институција у Краљевини доказују и догађаји уочи и током **Првог светског првенства у фудбалу**, које се одржало од **13. до 30. јула 1930.** године у **Уругвају**. Репрезентација Југославије остварила је неочекивано висок успех на овом првенству, освојивши **треће место**, иако је била састављена **само од играча српских клубова**, о чему је 2012. снимљена популарна домаћа телевизијска играна серија („Монтевидео, Бог те видео!“). Проблем је започео пресељењем седишта фудбалског савеза из Загреба у Београд, што узроковало **раскол** фудбалског савеза на **етничкој бази**. Хрватски и словеначки фудбалери одбили су да учествују у активностима репрезентације, што је довело у питање учествовање југословенског тима на првенству, али када је тај проблем био превазиђен, онда су наступили финансијски проблеми. Краљ Александар условио је своју помоћ репрезентацији тиме да она треба да одслика етничку разноврсност Краљевине, што је у том тренутку било немогуће испунити.

²²⁵¹ Исто, стр. 230.

²²⁵² Исто, стр. 231.

²²⁵³ Исто, стр. 233.

На крају су окупљени играчи „вечитих ривала“, српских клубова – „БСК“ и „Југославија“, а навијачи југословенске репрезентације покренули су властиту иницијативу прикупљања новца за пут. На крају, до данас је то остао највећи успех српског репрезентативног фудбала, тако да, као што закључују неки наши аутори, то није било само освојено треће место на првенству, „већ слика спорта у својој честитости и очуваности његових вредности, слика која се приближава идеалу спорта као институционализоване игре“.²²⁵⁴

Дневни лист „Политика“ обавештаваће тих дана читаоце широм Југославије о неочекиваном великом успеху фудбалске репрезентације, неправедном суђењу у корист домаћина Уругваја у полуфиналу (што су пренеле и друге светске новинске агенције), али и о томе да се и у Загребу славило и „подизао глас“ због некоректног држања судије.²²⁵⁵

Из наведеног се изводи закључак да је Краљевина од уједињења, осим националне и верске хетерогености, била суочена и с **културним диференцијацијама** те је логична последица таквог стања било њихово **претакање на политичке несугласице и конфликте**, посебно у српско-хрватским релацијама. Срби, који су делили државни, а тиме и културни миље с Хрватима током векова под Хабзбурговцима, ипак су с много више одушевљења и уважавања пригрлили југословенство под династијом Карађорђевића. Културне разлике које су постојале између „пречанских Срба“ из Војводине, Славоније и Хрватске с једне стране и Срба из Босне, Херцеговине, Далмације, Црне Горе и Србије с друге, биле су посматране као **народна шароликост или фолклорно богатство**. Срби су вековима чекали и борили се за уједињење и ослобођење свих покрајина у којима су живели, тако да су у Југославији осетили потпуно остварење **„косовског завета“**, стуба српског националног идентитета, док је Хрватима иста земља била **„тамница народа“**.

²²⁵⁴ Саша Милојевић, Бранислав Симоновић, Бојан Јанковић, Божидар Оташевић, Вељко Турањанин, *Млади и хулиганизам на спортским приредбама*, ОЕБС – Мисија у Србији, Београд, 2014, стр. 26.

²²⁵⁵ N. N., „И Загреб подиже глас“, *Политика*, Бр. 7985, Београд, 31.07.1930, стр. 9.

6. СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ: ИЗДАЈА, ЗЛОЧИН И ОСВЕТА

*„И такав је био став њихових умова:
неколицина се усудила да почини
најгнуснији злочин, многи су желели,
а сви су одобравали.“²²⁵⁶*

6.1. Место и улога Срба и Хрвата у Априлском рату

6.1.1. Слом, окупација и „траума издаје“

Догађаји који су обележили Априлски рат и прву годину окупације Краљевине Југославије детерминисали су српско-хрватске односе до модерног доба. **Колективна нетрпељивост**, превладавајуће осећање у Другом светском рату, каналисано је кроз три обрасца понашања: **издајом, злочином и осветом**.

Акумулисани антагонизми током двадесет месеци постојања Бановине Хрватске нису успели да буду превазиђени нити се хрватска страна трудила да то постигне, док су српски политичари, по обичају, били подељених ставова. Унитаристички и великосрпски оријентисане странке и организације затечене су стварањем Бановине, а од августа 1939. до априла 1941. нове власти предузимају низ мера којима Србе потискују из државне службе, просветних и културних организација. Створена је целокупна инфраструктура коју наслеђује усташки покрет и испуњава **„вековни сан хрватског народа“**, користећи **„популарну културу“** и **„идеје националне регенерације“** за легитимизацију своје владавине и кампање масовног убијања **Срба, Јевреја и Рома**, како закључује британски експерт за историју Другог светског рата на простору бивше Југославије, **Рори Јоманс** (Rory Yeomans).²²⁵⁷

Мусолини је позвао Павелића на састанак, **29. марта**, одмах после пуча у Београду, у приватну резиденцију. Током првог изравног сусрета након дванаестогодишњег Павелићевог боравка у Италији,²²⁵⁸ Мусолини је обећао помоћ у преузимању власти, а заузврат захтевао територијална проширења у Далмацији. Павелић је потврдио према Италији раније преузете обавезе и гаранције. Био је то почетак убрзане обуке 250 усташких емиграната пребачених у Пистоју, где су добили оружје и униформе.²²⁵⁹

²²⁵⁶ Cornelius Tacitus, *C. Cornelii Taciti Historiarum*, Libri quinque, Impensis E. Dudycinck, et How & Deforest, Novi Portus, 1815, Доступно преко: <https://books.google.rs/books>, Приступљено: 21.04.2019.

²²⁵⁷ Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2013, стр. VII.

²²⁵⁸ Савремени италијански истраживачи усташког покрета Пино Адријано (Pino Adriano) и Ђорџо Ђинголани (Giorgio Cingolani), скрећу пажњу да се први тајни састанак „дучеа“ и „поглавника“ вероватно догодио већ јуна 1929. године, „иако је Мусолини то увек порицао“. Такође је одбио да призна одржавање и другог састанка 1932. године у Палати „Венеција“, када су разговарали о издавању хрватског пропагандног часописа у Женеви. Тада су се бавили и важнијим стварима, тј. Мусолини је овластио Павелића да успостави „војно језгро“. Реализација усташке војне базе на италијанском тлу није била неважна одлука, како због трошкова операције, које је сносио италијански апарат, тако и због „ризика од непријатних међународних реперкусија, уколико би такав план био разоткривен“, истичу аутори. (Видети: Pino Adriano, Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror: Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, Central European University Press, Budapest, 2018, стр. 73).

²²⁵⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 56-57.

Југословенски државници неодговорно су се односили према садржају информација које су добијали од агената из Берлина и Букурешта. Све је указивало на предстојећу немачку агресију, али Краљевина Југославија дочекала је рат усамљена, иако је на северу Грчке постојао британски експедициони корпус од око 50.000 људи. Додуше, неки генерали су предлагали да се прогласи општа мобилизација, свесни да се војска мора наћи у стратешки повољнијој ситуацији. Дивизијски генерал у пензији **Милутин Николић**, тада први помоћник начелника Генералштаба, јасно је ставио до знања **Душану Симовићу** и генералу **Богољубу Илићу**, министру војске и морнарице, да је Југославија опкољена и да Немци могу из Темишвара стићи у Београд за само седам часова. Један од крупнијих пропуста Министарства војске био је у томе што није издато наређене за општу мобилизацију.²²⁶⁰

Истина, Југословенска ратна команда претходно је осмислила план одбране под шифрованим именом „**Р-41**“, по утицајем француске ратне доктрине, у којем се рачунало на присутност немачких трупа у Мађарској и Румунији и вероватношћу њиховог уласка у Бугарску. Предвиђено је стварање одбрамбеног појаса дуж целокупне југословенске копнене границе (3.000 км), с изузетком државне линије раздвајања према Албанији, где се очекивала комбинована грчко-југословенска офанзивна акција с циљем елиминације италијанских трупа у Албанији, што би олакшало југословенској војсци повлачење према Грчкој.

За врховног заповедника југословенских оружаних снага одређен је армијски генерал **Душан Симовић**, а из пензије је враћен војвода **Петар Бојовић** и постављен за помоћника врховног команданта – краља **Петра II**.²²⁶¹ Предвиђено је да југословенски фронт бране 7 група армија: 1. армија под командом генерала **Милорада Петровића** (одбрана Македоније и јужне Србије), којој је у испомоћи требало да буде 3. армија генерала **Милана Недића**; 7. армија генерала **Душана Трифуновића** на северу према Мађарској, док су према Хрватској и Словенији биле распоређене 6. независна армија генерала **Димитрија Живковића** и 2. армија генерала **Милутина Недића**; Косово и Санџак бранила је 4. армија генерала **Петра Недељковића**, са задатком да у случају пропасти армија од својих војника оформи **четничку групу**, која је требала да настави с герилским начином ратовања. Њој је као ослонац била подређена и 5. независна армија генерала **Владимира Чукавца**. Генералштаб је још 1940. донео одлуку о формирању јуришних четничких батаљона, али помињање четника нису дозвољавали хрватски представници у влади. Стога је успостављена **Врховна јуришна команда**, под заповедништвом старешина редовних трупа. По један јуришни батаљон оформљен је при седиштима армијских области у Новом Саду, Сарајеву, Скопљу, Карловцу, Нишу и Мостару. Ипак, Генералштаб је 1. априла преименовао ову команду у **Врховну четничку команду** првог априла 1941. и наложио њено премештање из Новог Сада у Краљево, где су четници започели специјалну обуку. Јединице су активиране **30. марта 1941**, „с тим да први дан активирања буде 3. април“.²²⁶² Сам Хитлер се прибојавао герилског рата (четника) па је послао изасланика да

²²⁶⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 91.

²²⁶¹ Југословенска краљевска војска била је у следећем организацијском саставу: Штаб Врховне команде, три штаба групе армија, седам штабова армија, 28 пешадијских дивизија, три коњичке дивизије, једна гардијска коњичка бригада, два планинска одреда, 16 здружених одреда, 16 граничних посадних пукова, две тврђавске команде (у Боки Которској у Шибенику). Самосталне команде биле су Ваздухопловство и Морнарица, са свим пратећим установама. Постојала је команда за специјалне јединице, у оквиру које је била и „четничка команда“. Од самосталних јединица војска је имала четири пука тешке моторизоване артиљерије, један батаљон за везу, два тенковска батаљона, шест аутомобилских батаљона и три железничка пука.

²²⁶² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 91.

се унапред састане с **Костом Пећанцем** и покуша да га придобије. На крају је ипак цела четничка команда пала у немачко заробљеништво.²²⁶³

Југословенска војска (надаље: ЈВ) поседовала је застарело наоружање, нарочито у поређењу с немачким агресором. Основни разлог лежао је у **неразвијеној државној економији**, односно, ниски доходак по глави становника и сиромашан државни буџет ограничавао је набавку и куповину бољег наоружања.²²⁶⁴ Назирао се сукоб између модерног наоружања и војне доктрине муњевитог рата, с једне стране и застареле војне организације и неприпремљене војске, с друге. Поред техничких аспеката, акценат је на друштвеним и политичким проблемима у Краљевини Југославији, укључујући незадовољство, морално расуло и социјалне конфронтације. Југославија је у рат ушла без савезника, након што је годинама водила неутралну политику, што се на крају показало фаталним.²²⁶⁵

Међу вишим официрима владале су подвојености, тако да су се око појединих генерала организовале политички супротстављене групе (око генерала **Петра Живковића** или пак око генерала **Душана Симовића**). Заоштравање **међунационалног неповерења**, како међу официрима тако и међу другим војним службеницима, додатно је оптерећивало и продубљивало кризу у војсци. Као и касније у социјалистичкој Југославији, велики број високих официра српске националности налазио се на кључним командним положајима, што је међу српске офицере уносило сумње које ће се показати оправданим већ у првим данима немачке агресије. Национална структура кључног командног кадра није била ни пропорционална ни уједначена. Од двадесет четири одсека у Генералштабу само један је био под контролом официра српске националности, а остали у рукама Хрвата и бивших аустроугарских официра. Краљевина је била подељена у шест бановина и оне су се поклапале с армијским областима. Само у једној од њих командант је био српске националности (пуковник **Мирко Богићевић**), два су била хрватске (потпуковници **Ромуалд Манола** и **Еуген Курелец**)²²⁶⁶, а три словенацке националности (потпуковници **Бранко Томиншек**, **Данило Транпуш** и **Игњац Фурлан**). Краљевско ваздухопловство било је састављено од четири бригаде, од којих су у две команданти били хрватске националности (пуковници **Драгутин Рупчић** и **Никола Обуљен**, који су приступили у усташки покрет). Од укупно осам ваздухопловних пукова, команданти шест били су Словенци и Хрвати и сви су, сем пуковника **Ферда Градишника**, прешли у усташку или немачку војску. Гарда је имала два коњичка пука и оба су била под командом бивших аустроугарских официра, који су прешли у усташку војску. Команданти свих шест инжењерских пукова били су хрватске националности, а слично стање било је и у другим родовима војске.²²⁶⁷

²²⁶³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 445.

²²⁶⁴ О наоружању Југословенске војске видети: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 394; Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада и одузимање чиновних официра 1941-1944.“, *Војноисторијски гласник*, Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, Бр. 1-2, Београд, 2007, стр. 115., 399).

²²⁶⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 393-394.

²²⁶⁶ Наведеним хрватским официрима, пребеглима у усташе као „частници“, као и другима из истих редова, који су осуђени на смрт након хапшења од стране НОВЈ 1945. године, служе се у Републици Хрватској редовно „свете мисе задушнице“. (Видети: *Sveta misa zadušnica za častnike Hrvatske vojske NDH*, Хрватски одбранбени ред (ХОП), 20.09.2012, Доступно преко: <http://hor.hr/?p=278>, Приступљено: 11.03.2015).

²²⁶⁷ Бранко Јевтић, „Стање у Југословенској краљевској војсци уочи Другог светског рата“, *Нова српска политичка мисао*, 12. фебруар 2013, Доступно преко: <http://www.nspm.rs...>, Приступљено: 31.05.2015.

Напад на Југославију започео је ударима немачких снага из правца Мађарске и Бугарске, као и италијанских јединица из Албаније и преко Далмације. Укупно, непријатељ је покренуо 24 немачке дивизије, 23 италијанске дивизије, значајне поморске снаге и пет мађарских дивизија. Укупно су на Југославију кренуле 52 дивизије, са 484 бомбардера и 250 ловаца, наспрам југословенских 309 летелица. Две петине ових снага чиниле су оклопно-механизоване дивизије огромне ватрене моћи и покретљивости, предвођене увежбаним, поузданим и способним војним кадровима, ветеранима „Блицкрига“ на Пољску, Норвешку и Француску. Насупрот ових снага, стајала је југословенска одбрана, коју је сачињавало око 30 дивизија, од којих нити једна није била сасвим попуњена људством. Јединице нису на време запоселе положаје предвиђене планом, биле су лоше увежбане, борбено неискусне, а у њима је владао дефетизам и код највишег официрског кадра.²²⁶⁸ Стратегија немачког напада састојала се од три главна задатка: 1) нанети психолошки ударац становништву ваздушним нападима на престоницу; одсећи евентуални правац повлачења ЈВ према Грчкој; онеспособити аеродроме и инсталације; 2) разорити главне комуникације из ваздуха и напасти копнене војску ЈВ с много јачим снагама; испресецати Југославију снажним фронталним и обухватним операцијама на делове како би се предухитрио отпор слабе предвођене ЈВ; 3) појединачно уништити армије ЈВ и елиминисати их као организоване борбене јединице.²²⁶⁹

Немци су ноћу **5/6. априла** заузели Сип на Дунаву, а Београд је бомбардован већ у раним јутарњим часовима. Нападом на престоницу командовао је немачки генерал-лајтнант **Александер фон Лер** (Alexander von Löhner), чија је 3. ваздухопловна флота бомбардовала задате циљеве. Агресорска авијација извршила је разарања и других градских насеља, попут Ниша, Лесковца, Крагујевца, Новог Сада, Сарајева, Мостара, Бања Луке. Ратним походом командовао је Хитлер из воза, који је дању био у тунелу, а ноћу напољу, непосредно уз југословенско-аустријску границу. Лично је одређивао циљеве уништења, посебно виталних центара југословенске престонице. Сматрао је да ће уништење Народне библиотеке преусмерити српске културно-историјске узоре и ставове од француских ка немачким, чиме је почињен један од највећих **културоцида** на простору Балкана. Народна библиотека потпуно је изгорела, с око 850.000 различитих књига и докумената од непроцењивог значаја за српску историју и културу. Пале су и недужне жртве, при чему је само у Београду смртно страдало 2.271 становника, с огромним бројем рањених.²²⁷⁰

Премда је дошло до општег слома војске, посебно због издаје хрватске „пете колоне“, многе јединице, укључујући Шумадијску, Брегалничку, Моравску и друге дивизије, пружиле су снажан отпор непријатељу. Јединице Косовске и Зетске дивизије, као и Комски одред, бориле су се у Албанији, а организованији отпор су пружиле и поједине граничне и посадне јединице на југословенским границама.²²⁷¹

Дана **13. априла** немачке трупе пробиле су последњу линију одбране код Коњарника и умарширале у Београд, да би испред Народне скупштине уследио победнички парадни дефиле. Вест о томе уручена је на Палама генералу Душану Симовићу, где се сместио Генерелаштаб. Одатле је хитно затражена помоћ од Енглеза, али стигао је одговор не

²²⁶⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 71.

²²⁶⁹ Исто, стр. 74-75.

²²⁷⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 445.

²²⁷¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 398.

постоји могућност организовања евакуације Југословенске војске преко морнаричке базе у Боки. С војним сломом јавила се и криза владе; дошло је до међусобних препирки и преиспитивања кривице за муњевити пораз, при чему су неки министри, међу којима и **Слободан Јовановић**, **Богољуб Илић** и **Марко Даковић**, оптужили Хрвате за издају.

Табела 35 – Подела окупиране Краљевине Југославије након Априлског рата

Окупиране територије	Површина у км ²	Приближан број становника
Словенија, део окупиран од стране Немачке	9.620	775.000
Словенија, део припојен Италији	5.242	380.000
Друге територије припојене Италији	5.381	380.000
Црна Гора и подручја припојена Албанији	28.000	1.230.000
Подручја припојена Бугарској	28.250	1.260.000
Србија, део окупиран од стране Немачке	51.100	3.810.000
Банат, окупиран од стране Немачке	9.776	640.000
Подручја припојена Мађарској	11.601	1,145.000
Независна Држава Хрватска	98.572	6.300.000

Извор: Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 95.

Опкољена са свих страна и разједана унутрашњим супротностима, Краљевина Југославија није успела да се одупре надмоћнијем противнику. Држава, која је марта 1941. године заузимала површину од 247.542 км² и имала око 15,970.000 становника²²⁷², разбијена је и разоружана за непуних 12 дана.

Акт о капитулацији потписан је **17. априла** у условима општег расула војске и владе. Потписали су га опуномоћеници Врховне команде владе Краљевине Југославије, шеф дипломатије **Александар Цинцар-Марковић** и генерал **Радивоје Јанковић**, у згради чехословачког посланства у Београду. Целокупно наоружање и опрема војске постало је непријатељски ратни плен, заједно с 300.000 – 370.000 заробљеника, који су транспортовани у Немачку и Италију.²²⁷³

Избегличка Влада се најпре повукла на Пале код Сарајева, а затим преко Никшића у Грчку, где се авионом пребацио и краљ **Петар II Карађорђевић** (14. априла). Касније је успела да се стационира испрва у **Јерусалиму** (манастир Тантура), потом у **Лондону** (део Министара отишао је у САД, а Министар војни остао је у Каиру), док је крајем рата боравила у **Каиру**. Влада је на последњој седници констатовала да „не капитулира Краљевина Југославија као држава, већ њена војска, док краљ и влада одлазе у Грчку ради настављања отпора“.²²⁷⁴

²²⁷² Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 94.

²²⁷³ Милан Борковић, *Квислиншка управа у Србији 1941-1944*, Прва књига, Просвета, Београд, 1979, стр. 13; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 446.

²²⁷⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988, стр. 402.

Бан Дравске бановине **Марко Натлечен**, већ је **6. априла** прогласио „**Словенски свет**“, владу независне државе, а четири дана потом наредио је повлачење југословенске војске са словеначке територије. Као што је у претходном поглављу речено, на темељу његових стихова настао је слоган „**Србе на Врбе**“, којег је касније оживео хрватски књижевник, политичар и један од оснивача усташког покрета **Миле Будак**, у време док је био министар образовања и вера у НДХ.

Често се у домаћој научној грађи осуђују хрватске политичке вође и анализира „**хрватска издаја**“ током агресије на Југославију. Влада опште убеђење да одговорност не сноси вођа главне националне странке **Влатко Мачек**, него извори воде до структура **Католичке цркве**. Спомину се активности педесет и тројице свештеника који су предводили нападе на југословенску војску у почецима немачког војног удара. Познато је да је сплитски бискуп већ 6. априла послао поруку Мусолинију да ће подржати окупацију Далмације и да би „у том случају Италија могла да учини чисто упутство бискупу и његовом клеру дијецезе, за сваку евентуалност и сваки утицај на становништво“.²²⁷⁵

Срби су, из **психоисторијског аспекта**, већ у првим данима рата искусили тзв. „**трауму издаје**“, без обзира што Хрвати другачије поимају и интерпретирају чин напуштања одбрамбених снага Краљевине Југославије и стављање на располагање окупатору (искључиво из аспекта **хрватског националног интереса и освете**). На пример, хрватски историчар **Рудолф Хорват**, написао је у више пута споменутој књизи „Хрватска на мучилишту“, следеће: „*Хрватски се војници нису одазвали позиву малодобнога краља Петра II. Они су без икакова договора одлучили, да се у томе рату не ће борити за опстанак Југославије, коју су сматрали тамницом хрватског народа. Гдјегод је било могуће, хрватски су војници ускратили послух српским часницима, који су их имали водити у борбу против Нијемаца. (...) Сутрадан (10. травња) нешто прије поднева уђоше у Бјеловар први њемачки танкови, који су дошли преко Барча, Вировитице и Питомаче. То су они исти танкови, који су 10. травња послје подне први стигли преко Чазме и Божјаковине у Загреб, гдје су – као у Бјеловару – били одушевљено поздрављени.*“²²⁷⁶

Жеља за „независном“ државом, етнички и религијски хомогеном, ослобођеној од „великосрпског хегемонизма“, имала је снажнију привлачну силу од било каквих патриотских осећања према Југославији, коју су Срби доживљавали као својеврсну „инвестицију“. Уз то, многи Хрвати током 19. и првих десетлећа 20. века су били идеолошки креатори и проносиоци југославизма, што је код Срба учвршћивало веру да је могуће изградити јединствену државу-нацију, унаточ извесним религијским, културним, политичким и економским разликама и углавном територијалним спорењима.

„**Траума издаје**“, коју ће доживети Срби у првим месецима рата, може се дефинисати као **емоционални ударац којег субјекат доживљава након што јој се наруши поверење или благостање, било од стране људи или институција које су значајне у његовом животу**. Издаја је **облик преваре**, у којем се изневерава нечије поверење или се наруше интереси групе којој субјект припада и изазива **осећање повређености намерним радњама или пропустима особе од поверења**. Најчешћи облици издаје су: **штетно одавање поверљивих информација, нелојалност, неверство и непоштење**.

²²⁷⁵ Милан Борковић, *Квислиншка управа у Србији 1941-1944*, Прва књига, Просвета, Београд, 1979, стр. 13; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 446.

²²⁷⁶ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942, 622-623.

Последице издаје могу бити трауматичне и укључују **шок, осећање губитка, тугу, морбидну преокупацију, нарушено самопоштовање, сумњу у себе и бес.**²²⁷⁷

Срби у својој народној традицији, митовима и легендама, „косовском циклусу“ пре свега, већ вековима познају **„концепт издаје“**, живећи непрестано у опрезу, **параноји од закулисних радњи**, које би се повремено и обистињавале (или би је Срби тако доживљавали), без обзира што је касна 19-вековна историографија оповргла издају Вука Бранковића у Бици на Косову. У српским предањима и писаним текстовима, више векова је присутан мотив **„кнежеве вечере“**, у којима се „цар Лазар“ приволева „Царству Небеском“, а Вук Бранковић постаје библијски Јуда. Митолошка Бранковићева „издаја“ се у почетку наговештавала као могући земаљски разлог српског пораза у косовској бици, мада се није знало да ли је био издан или није, као што пише у „Пећком летопису“ (15. век): „...не знам шта право да кажем о кнезу, да ли га издаде неко од његове страже, или се зби суд Божји...“.²²⁷⁸ Чин издаје није одмах нашао извршиоца, чак ни у биографији **Константина Филозофа**, биографа деспота **Стефана Лазаревића** па је лутао од једне историјске личности до друге, да би се до краја 16. века усталио уз лик Лазаревог зета, Вука Бранковића.²²⁷⁹ Срби ће у еповима опевати губитак свога царства „које се не би десило да није било издаје“, а она им се поновила у југословенској монархији, можда територијално и већој од Душановог царства и поновиће се опет 1991. године у социјалистичкој Југославији.

Хрватски националисти, колаборационисти и фашисти су, као и доцнији национално оријентисани историчари и политиколози, понудили своју верзију догађаја. По њима, Хрвати су искористили расуло Југославије за покретање **„Хрватске народне револуције“**, односно, одабран је погодан историјски тренутак да се ослободе **„великосрпских угњетача“**, док су усташе биле спремне и на **„освету“**. Извори јасно говоре да су хрватске народне вође, као и у Првом светском рату, играле „двоструку игру“: док је хрватски бан отишао с краљевском владом у британски егзил, шеф његовог кабинета кренуо је 20 километара од Загреба, у сусрет немачкој војсци.²²⁸⁰

Према тврдњама учесника НОБ-а, чланова Среског комитета КП Хрватске за Грачац, који су одржали састанак 8. априла поводом Хитлеровог напада на Југославију, став дела руководства Хрватске сељачке странке био је идентичан усташким одлукама: 1) Хрвати који нису мобилисани, не требају се одазивати на војне позиве, а они који су се одазвали да врше саботаже или да дезертирају; 2) окупаторска војска неће нападати хрватска насеља и неће заробљавати Хрвате, тј. ко од ухапшених докаже да је Хрват биће пуштен кући; 3) за време трајања рата Хрватска ће остати неутрална, што је, наводно, гарантовано Мачеку од стране Хитлера и Мусолинија.²²⁸¹

Агитације да се дезертира из југословенских војних јединица и ступи у редове нове хрватске војске вршили су Немци преко усташке радио станице **„Велебит“**, већ на дан објаве рата. Апелима се одазвао велики број хрватских официра, подофицира и војника. Тако је већ 8-9. априла у бјеловарском крају дошло до побуне 108. пешадијског и 40. допунског пука. Војници хрватске националности отказали су послушност официрима и

²²⁷⁷ Stanley Rachman, „Betrayal: A psychological analysis“, *Behaviour Research and Therapy*, Elsevier, Volume 48, Issue 4, Amsterdam, April 2010, Pages 304.

²²⁷⁸ Алекса Ђилас, *Српско питање*, Политика, Београд, 1991, стр. 56.

²²⁷⁹ Исто.

²²⁸⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 446.

²²⁸¹ *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik 3, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971, стр. 772.

уз помоћ јединица **Хрватске сељачке заштите** заузели жандармеријску станицу.²²⁸² Ову полувојну формацију звали су и „**Мачекова заштита**“, док се у градовима називала **Хрватска грађанска заштита**, а служила је за одбрану становништва од тобожњег „жандарског насиља“. Од 1940. године вршила је дужност „помоћног редарства“ и бројала је око 140.000 људи. По проглашењу НДХ главна задаћа била јој је разоружавање југословенске војске и чување војних складишта па је због заслуга прикључена **Хрватском домобранству** 19. априла 1941.²²⁸³

На југу Бановине, херцеговачки проушташки елементи убрзали су слом операцијског фронта Приморске армијске области, нападајући Југословенску војску, заузимајући жандармеријске станице, убијајући и српске цивиле. Својим диверзијама отворили су тзв. „неретвљанска врата“ италијанској моторизованој дивизији „Литорија“, која је 17. априла ушла у Мостар и сусрела се са немачком 14. оклопном дивизијом. Хрватски националисти су у свим херцеговачким варошицама дочекали окупаторе свечано: са заставама, цвећем и пригодним поздравним говорима.²²⁸⁴ С посебним одушевљењем немачка војска дочекана је у главном граду Хрватске, о чему сведоче и документарни филмски снимци.

6.1.2. Успостављање Независне Државе Хрватске

Славко Кватерник, бивши ађутант фелдмаршала **Светозара Боројевића**, супруг Олге Франк, ћерке вође Хрватске странке права Јосипа (Јошуе) Франка и отац усташког дужносника **Еугена Диде Кватерника**, постављен је на дужност „доглавника“ Независне Државе Хрватске. Захтевао је од Мачека да прогласи самосталност 10. априла 1941, али је бивши председник југословенске краљевске владе одбио, правдајући се да не ужива немачко поверење. Ипак, када је „доглавник“ консултовао немачког изасланика **Едмунда Фезенмајера** (Edmund Veesenmayer), официра СС (нем. Schutzstaffel; SS) и специјалног опуномоћеника министра иностраних послова Трећег Рајха **Јоакима Рибентропа**, Мачек је попустио. У име „поглавника“ **Павелића** и уз Фезенмајерову асистенцију, након уласка немачке војске у Загреб **10. априла 1941**, око 17 сати и 45 минута, из просторија Радио Загреба, Кватерник је прогласио **Независну Државу Хрватску**.²²⁸⁵ Потом је упутио и

²²⁸² Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 61.

²²⁸³ Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge, Zagreb, 1999, стр. 41.

²²⁸⁴ Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991, стр. 9-17.

²²⁸⁵ Том приликом Кватерник је радио-таласима одаслао следећу поруку „хрватском пучанству“: „Хрвати! Божја провидност и воља нашег савезника, као и тешка вишестолетна борба хрватског народа и силни напори нашег Поглавника, др. Анте Павелића, и усташког покрета, како код куће, тако и у иноземству, омогућили су да данас, дан уочи Ускрса, настане наша независна хрватска држава. Позивам све Хрвате, гдје год се налазили, а особито све часнике, дочаснике и војнике у свим дијеловима оружаних снага и службама јавне сигурности, да одржавају потпуни ред, да се потчине заповједнику оружаних снага у Загребу или у мјесту у којем су стационирани, те да присегну на оданост НДХ и њезину поглавнику. Као Поглавников опуномоћеник, данас сам преузео надзор над цјелокупном владом и заповједништво над свим оружаним снагама.“ Извештач Радија Загреб прочитао је и Мачекову изјаву: „Пуковник Славко Кватерник, вођа хрватских националиста у земљи, данас је прогласио слободну и независну хрватску државу на цјелокупном повијесном и етничком хрватском простору, те је преузео власт. Позивам читав хрватски народ да слуша налоге нове владе, а све присташе ХСС-а који су на разним управним положајима, затим све жупанијске заступнике, све градоначелнике и начелнике опћина, као и чланове локалних вијећа и тако даље, да остану на својим функцијама и да одано сурађују с новом владом.“ (Видети: Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge, Zagreb, 1999, стр. 41).

телеграм Адолфу Хитлеру, молећи га да призна новонасталу државу, захваливши му се на заштити коју је хрватском народу пружила немачка војска. Сутрадан, 11. априла, исто је учинио и Павелић из Рима, исказујући вођи Рајха захвалност и оданост.²²⁸⁶

Кватерник одмах приступа организовању привремене владе („Хрватског државног водства“), коју је комплетирао 13. априла. Овим органом власти председавао је **Миле Будак**, а уз њега су били **Мирко Пук** (заменик председника), **Андрија Артуковић**, **Бранко Бензон**, **Јозо Думанцић**, **Младен Лорковић**, **Исмет еф. Муфтић**, **Марко Вершић**, **Јуре Вранешкић** и **Милован Жанић**. Истог дана, на Ускрс, у два сата по поноћи, Павелић је са својом групом усташа прешао мост на Рјечини и запутио се преко Делница и Карловца ка Загребу. Задржао се успут у неколико места (Врбовском, Огулину, Оштарију, Горњој и Доњој Дубрави и Дугој Реси). У Карловцу је свратио у касарну некадашње аустријске кадетске школе, где су били окупљени њемачки, италијански и усташки официри, међу којима и Славко Кватерник.²²⁸⁷

Вест о проглашењу хрватске независне државе изазвала је еуфорију у хрватским крајевима. Празновање се погодило с католичким Ускрсом 13. априла, тако да су свештеници позивали на оданост хрватској држави, школе су распуштене, ученицима су додељена сведочанства о успешно завршеним разредима, а у „знак радости се пило, пјевало и пуцало“.²²⁸⁸

По повратку у Загреб, 16. априла, Анте Павелић је именовао **прву хрватску владу**, која је у Банским дворима положила заклетву пред католичким жупником, загребачким муфтијом и евангелистичким бискупским викаром. „Поглавник“ је први „присегнуо“, уз уводну жалопојку, не кријући комплексе на којима је израстао и развијао се **хрватски шовинизам**: „Од 1102. године хрватски народ није никада имао своје самосталне, неовисне државе. И ето, након пуних 839 година дошао је час да се успостави одговорна хрватска влада.“²²⁸⁹ Састав прве владајуће гарнитуре у НДХ био је следећи: шеф државе („поглавник“), председник владе и министар спољних послова – **Анте Павелић**; потпредседник владе **Осман Куленовић**; министар хрватског домобранства и заповедник војске **Славко Кватерник** (уједно је постао „доглавник“ с чином „крилника“, тј. бригадног генерала); министар правосуђа **Мирко Пук**; министар унутрашњих послова **Андрија Артуковић**; министар здравства **Иван Петрић**; министар народног господарства **Ловро Сушић**; министар „богоштовља и наставе“ **Миле Будак**; министар шума и руда **Ивица Фрковић**; министар „удружбе“ **Јозо Думанцић**; председник законодавног поверенства **Милован Жанић**. Именовано је и неколико важних државних функционера: „равнатељ Равнатељства за јавни ред и сигурност“ постао је **Еуген Дидо Кватерник**; заповедника Усташке војнице **Јуцо Рукавина**; помоћник министра спољних послова др **Младен Лорковић**; повереник за Босну **Јуре Францетић**; повереници за Херцеговину **Иво Херенчић** и **Мијо Бабић**; повереник за Лику **Иван Девчић-Пивац**.²²⁹⁰

Уз помоћ **Мила Будака** и скупине бивших официра аустроугарске и југословенске војске, организоване су оружане снаге НДХ. Први усташки војни одред формиран је у Загребу већ **11. априла**, а тек неколико дана после, како је већ наведено, с Павелићем у Хрватску долази више од две хиљаде усташа у 50 камиона. Неки аутори су становишта да формални почетак стварања и организовања оружаних снага НДХ представља

²²⁸⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 69.

²²⁸⁷ Исто, стр. 64.

²²⁸⁸ Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991, стр. 15.

²²⁸⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 66.

²²⁹⁰ Исто, стр. 68.

Кватерникова одредба „о оснутку војске и морнарице Државе Хрватске“, од 10. априла 1941. До Павелићевог доласка у Загреб, Кватерник се сматрао „заповједником цјелокупне војне снаге“ Хрватске. У првој влади НДХ добио је, као што је речено и функцију „заповједника војске и уједно Министра Хрватског домобранства“. Тај министарски ресор, према Павелићевој одредби, састојао се „од копнене, зрачне и поморске војске те оружништва и цјелокупног промета“.²²⁹¹

„Поглавник“ се одмах прихватио најважнијег питања које је оптерећивало читав век хрватске националисте – **границама будуће Хрватске**. Разграничење с Трећим Рајхом отпочело је утврђивањем државне међе према делу припојених словеначких територија. Преговори су вођени у Загребу и завршени су потписивањем посебног уговора 13. маја, којим Немци прихватају границу према Штајерској и Крањској из 1918. године, док је НДХ морала да уважи измену на дравској тремеђи. Истога дана, у пратњи амбасадора **Зигфрида Кашеа** (Siegfried Kasche), Павелића је посетио војни заповедник Србије, генерал **Хелмут Ферстер** (Helmuth Förster). Разговор се водио о разграничењу између НДХ и Србије, о чему је Каше известио немачко министарство спољних послова, напоменувши да су „сачувани сви политички обзири према НДХ“.²²⁹²

Хитлер је примио „поглавника“ **6. јуна 1941. у Берхтесгадену**, где се разговарало о граничним и политичким питањима (приступу НДХ Тројном пакту и преузимању 175.000 Словенаца исељених из Доње Штајерске), економским односима и хрватско-италијанским релацијама.²²⁹³

Од 17. јуна 1941, граница се протезала од тремеђе НДХ, Италије и Немачке на обронцима Жумберачког горја (Пљешевица) па реком Сутлом до новостворене тремеђе између НДХ, Немачке и Мађарске, која се налазила на Драви, источно од Орможа. У договору с Хитлером, посебном Законском одредбом од **7. јуна 1941.** године утврђена је и „**источна граница**“ НДХ, тј. с окупираном Србијом. Протезала се од ушћа Саве у Дунав узводним током Саве до ушћа Дрине у Саву, потом узводно Дрином до ушћа Бруснице у њу, а одатле источно од Дрине, међом Босне и Србије. Претходно обавестивши немачку страну, оружане снаге НДХ запоселе су део линије разграничења који је у Санџаку одвајао италијански од немачког окупацијског подручја, како би приликом преговора с италијанском владом о граници с Црном Гором преузела италијански део настањен „Хрватима муслиманима“.²²⁹⁴

Почетком октобра исте године, Немци су Павелићу предали и Источни Срем са Земуном, где су хрватске оружане снаге одмах приступиле пљачкању, протеривању и убијању српског становништва, које је у страху већ почело да се пресељава у Србију.²²⁹⁵ Том чину претходила је разаслана „окружница“ Министарства вањских послова НДХ, под ознаком „врло тајно 54/41.“, у којој је било упутство заменика министра **Вјекослава Вранчића** – да се избегава сваки могући публицитет преласка управе Срема са Земуном у руке НДХ на дан 10.10.1941. године.²²⁹⁶

Границе марионетске хрватске државе с Италијом озваничене су 18. маја 1941. године **Римским уговорима**. Потписани су између хрватског „поглавника“ и Мусолинија, а састављени од три основна документа, уговора, којима се одређују границе између

²²⁹¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 113.

²²⁹² Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995, стр. 25.

²²⁹³ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 64-65.

²²⁹⁴ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995, стр. 28.

²²⁹⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 85-86.

²²⁹⁶ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995, стр. 67.

Италије и НДХ на Јадрану. Формулација њиховог садржаја, како је подвукла Фикрета Јелић-Бутић, јасно указује „на потпуно подређени положај НДХ“, пошто се у потписаним документима изричито говори о „саставним диеловима Краљевине Италије“. Италија је себи овим уговорима обезбедила стратешки и економски најразвијенији део источне јадранске обале, док је хрватској страни препуштен излаз на море у подвелебитском делу Приморја (бивши котареви Цриквеница, Нови, Сењ те општине Карлобаг и Краљевица) и на простору од Омиша до Дубровника. Од острва НДХ су остављени Брач, Хвар, Паг, Шипан, Шћедро, Маон, Локрум, Лопуд и Колочеп, а од лука Метковић и Груж.²²⁹⁷

Донесена је и одлука да НДХ постане краљевина на челу с принцем **Ајмонеом** (Aimone Roberto Margherita Maria Giuseppe Torino di Savoia) из италијанске династије Савоја који је као краљ Хрватске носио име и **Томислав II**, све до капитулације Италије. Мусолини је на тај начин обезбедио политички утицај у Хрватској која је практично постала италијански протекторат. Томислав II, који је испрва требало да буде крунисан у Томиславграду, никада није ступио на тло „своје“ краљевине, а церемонију је прокоментарисао речима: „Шта ја уопште знам о Хрватима?“²²⁹⁸

Након капитулације Италије, пружила се прилика и да се НДХ прошири на уштрб значајних делова словеначких територија. Хитлер је у вечерњим часовима 8. септембра 1943, телефонским позивом, захтевао од Павелића да заузме Љубљанску покрајину и Истру с острвима. Међутим, „поглавник“ се прибојавао војног неуспеха, пошто је био обавештен да генерал Рупник припрема одбрану у Белој крајини, тако да су те делове заузеле немачке јединице.²²⁹⁹

Дипломатске активности нове фашистичке државе постале су прилично живе од самих почетака. Сем главних окупационих сила, **Немачке** и **Италије**, **Мађарска** је одмах 10. априла признала НДХ. Током истог месеца уследила су признања **Словачке** и **Бугарске**, а у мају **Румуније**. Месеца јуна Павелићеву државу признаће **Јапан** и **Шпанија**, у јулу **Национална Кина**, **Финска** и **Данска**, а у августу **Манџурија**. Министарство спољних послова НДХ покушало је да развије живу дипломатску активност: у Немачкој је отворено посланство у Берлину, генерални конзулат у Бечу и конзулати у Минхену, Грацу и окупираном Марибору. У је Италији отворено посланство у Риму, генерални конзулат у Милану те конзулати у Ријеци, Задру, Љубљани и Трсту. Посланства су отворена у главним градовима Финске, Чешке, Словачке, Мађарске, Румуније, Бугарске, Румуније, Шпаније и Јапана. Напослетку, **конзулат је отворен и у Србији**, у Београду, а намера је била да се отвори и у окупираној Суботици, на што Мађари нису пристали. Швајцарска је поставила свог конзула у Загребу, премда није признала НДХ, одржавајући претежно трговинске односе, тј. потписала је уговоре о робном и платном промету. Независну Државу Хрватску није признала нити једна од држава изван споменутог круга око сила Осовине, иако је она показивала заинтересованост у том правцу.²³⁰⁰

²²⁹⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 89.

²²⁹⁸ Златоје Мартинов, *НДХ и Недићева Србија: Сличности и разлике*, Савез антифашиста Србије, Орион/Арт, Београд, стр. 18.

²²⁹⁹ Dušan Željeznov, *Rupnikov proces*, Cankarjeva založba, 1980, стр. 100.

²³⁰⁰ У окружници усташког министарства спољних послова од 27. маја 1943. године упућеној појединим посланствима НДХ у иностранству, стоји: „У дипломатским односима налази се наша држава са слидећем државама које су нас признале де цуре: 1. Маџарска, 10. травња 1941., изјава Њ.К.В Регента Хортија објављена хрватској државној влади; 2. Њемачка, 15. травња 1941., брзојав Фирера Поглавнику; 3. Италија, 15. травња 1941., брзојав Дучеа Поглавнику; 4. Словачка, 15. травња 1941., одлука словачке владе потврђена брзојавом председника Словачке Републике управљеног на Поглавника; 5. Бугарска, 21. травња 1941., брзојав Њ.В. Краља Бориса Поглавнику; 6. Румуњска, 8. свибња 1941., брзојав генерала Антонескуа Поглавнику; 7. Шпањолска, 27. липња 1941.,

У стручној литератури посвећена је скромна пажња **дипломатским односима Србије и НДХ**, јер јој се „одрицала свака важност, а њено представништво у Београду сматрало се пуким уредом за промицбу и мрском успоменом на ратне хрватско-српске односе“, појашњавају аутори који су се бавили овим питањем.²³⁰¹ Премда се у српској престоници и остатку окупиране земље од првих дана окупације знало да се над Србима у НДХ спроводи терор, једини познати инцидент усмерен против хрватског Конзуларног представништва у Београду (испрва са седиштем у близини Народне скупштине, а потом поред Народног позоришта, улица Добрачина), био је сасвим безазлен. Непознато лице је на вратима конзулата окачило Павелићеву слику с доцртаним „четничким знаком“, написавши оловком „Смрт сваком Хрвату!“. О „инциденту“ је обавештено Министарство вањских послова НДХ у Загребу новембра 1942.²³⁰² Овај извештај звучи невероватније ако се узме у обзир да су усташе из Земуна долазиле у српску престоницу одевени у немачке униформе, где су убијали грађане Србије или их одводили на подручје под хрватском контролом, да би их потом погубили.²³⁰³ Започело се са „Хрватским клубом – Уредом за путовнице“, где су се издавале различите пропуснице за Србе који су били приморани да напусте своје домове у НДХ, као и папири за Хрвате који су одлазили из Србије. Генерални конзул НДХ у Србији постао је **Анте Никшић**, доктор права, предратни члан усташке организације.

Усташке власти су тежиле да развију што боље односе с **Ватиканом**, али се то, формално, није десило. Света столица јесте показала вољу да одржава службене контакте, али јој није било у интересу да прекине дипломатске везе с краљевском владом у Лондону. Лета 1941. дошло је до размене сталних представника: у Загреб је упућен папински легат, а НДХ је у Риму успоставила тзв. „Уред изванредног опуномоћеника“. Између НДХ и Ватикана било је и чешћих контаката политичке нарави, тако да је већ маја 1941. папу **Пија XII** (Pius XII; Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli) посетио и Павелић.²³⁰⁴

Тиме су привидно испуњени извесни **„међународно-правни критеријуми“** и окончано је формирање наизглед суверене државе, с уставноправног погледа – заокружена је територија са становништвом, на челу с квислиншком владом и војском. Према извештају „Хрватског државног бројидбеног уреда“ из 1941. године, површина територије НДХ износила је 115.133 км². У оквиру нових државних граница живело је укупно 6.966.729 становника, од чега 4.817.000 Хрвата, 1.848.000 Срба, 145.000 Немаца, 70.000 Мађара, 37.000 Словенаца, 44.267 Чеха и Словака. Изван НДХ остало је 1.727.548 Хрвата.²³⁰⁵ Неки извори пак наводе другачије бројке: од укупно 6.3 милиона становника било је свега 3.4 милиона Хрвата, док су преостали већином били Срби (1.9 милиона), Муслимани

брзојав министра вањских послова Шпањолске министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 8. Финска, 2. септембра 1941., нота финског министра вањских послова Хрватској државној влади, 9. Данска, 10. септембра 1941., писмо министра вањских послова Данске министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 10. Јапан, 7. липња 1941., брзојав министра вањских послова Јапана Поглавнику; 11. Национална влада у Нанкингу, 5. септембра 1941., писмо министра вањских послова Нанкинга министру вањских послова Независне Државе Хрватске; 12. Манџују, 2. колдовоза 1941., брзојав министра-председника Поглавнику и 13. Тајланд, 27. травња 1943., брзојав министра вањских послова Тајланда министру вањских послова Независне Државе Хрватске.“ (Златоје Мартинов, *НДХ и Недићева Србија: Сличности и разлике*, Савез антифашиста Србије, Орион/Арт, Београд, 2018, стр. 16).

²³⁰¹ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995, стр. 7.

²³⁰² Исто, стр. 7.

²³⁰³ Исто, стр. 10.

²³⁰⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 95.

²³⁰⁵ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P. I. P. Pavičić, Zagreb, 2002, стр. 31.

(700.000), Немци (150.000) и Јевреји (37.000). Због масовности, Срби су постали „стратешка мета“ Павелићевог режима.²³⁰⁶

Више од седам деценија од нестанка тог **парадржавног ентитета**, стручњаци још нису нашли одговор на питање о **природи њеног правног поретка**, тј. да ли је НДХ имала атрибуте државе. Неки аутори опомињу да „државна власт НДХ није била сасвим дефинисана правом нити је тим правом била ограничена“, пошто је „монопол физичке потребан“, али „не и довољан услов“, већ му се мора додати и „услов легалитета – услов да власт мора бити правом одређена и ограничена“, а тај критеријум НДХ није испуњавала, због чега се „у правнотеоријском смислу“ та творевина ипак **„не може назвати државом“**.²³⁰⁷

Према **Иви Банцу** усташе су изградиле **„фашистички модел тоталитарне државе“**, уз све њене деривате: **„начело једног вође“** (нем. Führerprinzip), **корпоративизам, противљење парламентаризму, демократији, либерализму и комунизму**. Једину разлику усташке власти у односу на италијански фашизам и немачки нацизам овај аутор види у личности Павелића, који се „представљао побожним и практичним католиком“.²³⁰⁸

Насупрот оваквим погледима, у хрватским националистичким круговима и даље влада мишљење, како наводи повесничар **Трпимир Мацан**, да НДХ „није никаква фашистичка или националсоцијалистичка творевина, ни идеолошко дјело Њемачке и Италије“, већ држава створена **вољом хрватског народа** „који се 1941. убацио у догађаје, а у борби за државу требало је искористити ама баш сваку прилику“; да је усташтво као концентрација државотворне воље народа „мобилизовало све Хрвате“ и да је усташку војску „као борце за државу“ прихватила **голема већина народа**.²³⁰⁹

Хрватска револуција **није само у злочину**, наглашавају модерни следбеници усташког покрета. По њима, за жртве пале од терора оружаних снага НДХ нису криве хрватска државна идеја ни државотворна борба, „него протуслободарско југославенство, протухрватска политика у Краљевини Југославији и појединци садистичко-злочиначких нагона, без одговорности, каријеристи, људи без морала“.²³¹⁰

Из аспекта **психолошких теорија**, **„нестварно Ја“** хрватског народа постало је вишедеценијска жртва демагога који су имали природну способност симболичког изражавања потиснутих емоција и сећања на трауме. Као што је у разговору с Даисаку Икедом казао **Арнолд Тојнби**: „Људским бићем се може манипулисати уколико се оно успешно дехуманизује. (...) Установљено је да се помоћу дрילה људско биће може хипнотисати и убедити да ризикује властити живот у покушају да убије друга људска бића, с којима није у свађи.“²³¹¹ Усташки пропагандиста **Фрањо Бубанић**, у једном од приручника намењених подизању борбеног морала нације након одласка Хрвата на Источни фронт, изложиће их врло јасно, нижући националне комплексе и трауме: „*Слабо су нас познавали. Ни знало се за нас није. Разна господа су нас поистовећивала с Чесима, Словацима, Словенцима, Србима и Бугарима, а ако су нас када споменули и поименце, то је*

²³⁰⁶ Dinah L. Shelton (ed), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, T-Z, Vol. 3, Macmillan Library Reference, Detroit, 2005, стр. 1169.

²³⁰⁷ Милош Здравковић, „Правност“ поретка Независне Државе Хрватске“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Зборник, Универзитет у Београду - Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2018, стр. 12-13.

²³⁰⁸ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 85-86.

²³⁰⁹ Z. Dizdār, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, стр. VIII.

²³¹⁰ Исто, стр. IX.

²³¹¹ Арнолд Тојнби, Даисаку Икеда, *Изабери живот (дијалог)*, Дерета, Београд, 2005, стр. 93.

била реч о фосилу, о предмету, 'о народу, који је некада битисао' а данас га више нема. Избрисали су нас, живе су нас покопали! Нитко нас није знао. А ми смо чамили у робству проклетства, ми смо патили снагом мученика, ми смо вјеровали вјером бораца, ми смо чекали. Чекали смо згрчених пести и стиснутих зубију. И када је жуђени час наше вјере дошао стварношћу садашњице, упознала нас је јавност. Упознали су нас као јунаке, као учењаке, као умјетнике, упознали су нас као људе јаке духом, мишицом и поштењем. У том упознавању хрватског народа са свјетском јавношћу највише су придонели хрватски легионари.²³¹²

Хрватско „задобијање љубави“ од „својих родитеља“, односно „признање одраслости“ од вековних страховладара, који су их васпитавали следствено духу германско-романске културе и у складу с догамама Католичке цркве, морало је да буде манифестовано пражњењем **потиснутог беса** потлаченог словенског народа, кроз уништавање свега што би представљало опасност њиховој „уникатности“ и „непрепознавању“.

Овакав психолошко објашњење понудио је **Артур Цанов** (Artur Janov), амерички психолог, креатор „**прималне терапије**“, који је приметио да у људима постоји „**двоструко Ја**“: једно је „**стварно Ја**“, тј. оно што заправо јесмо, а друго је „**нестварно Ја**“, које смо морали да створимо како бисмо задобили љубав и били прихваћени од стране родитеља који су нас у највећем броју случајева и одгојили. Модел „**двоструког Ја**“ примењив је и у психоисторији, пошто народи, попут људи, могу функционисати на стваран или нестваран, ирационалан начин. На друштвеном нивоу психоисторичари посматрају последице **потиснутог беса, страха, бола, потребе и туге**.

Потиснути бес је уобичајена појава у земљама где **религија** наглашава потребу да се у свакој прилици остане смирен, да се не исказују емоције, или као што је случај у већем делу Европе, где деци није било дозвољено да исказују љутњу према родитељима.²³¹³ Строго католичко и патријархално васпитање, нарочито у динарским областима бивше Југославије, створило је појединце погодне да у високом степену испоље свој бес, који је свој израз нашао и у **бизарним злочинима**, чији узроци ће бити разматрани и у наставку.

Психоисторијски посматрано, премда се природа усташког режима темељила на **биолошком редуccionизму** (пратећи свој узор у нацизму), у обзир не могу само да се узму редуccionистичке парадигме, већ и васпитање Хрвата, утицај економије, културе, страног фактора итд. **Ерик Хобсбаум** оцениће, попут психоисторијских теоретичара, да су усташе показале највиши степен оданости Хитлеру и нацистима: „*Што се тиче држава и покрета који су очекивали подршку од Немачке и Италије, посебно у Другом светском рату, када је изгледало као да силе Осовине добијају, идеологија није била њихов главни мотив, мада су се неки од мањих националистичких режима у Европи, чији је положај био потпуно завистан од немачке подршке, спремно себе проглашавали већим нацистима од СС-а, што је нарочито радила хрватска усташка држава.*“²³¹⁴

²³¹² Franjo Bubanić, *Hrvati – junaci izтока*, Tiskara „Ustaše“, Zagreb, 1943, стр. 6-7.

²³¹³ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 9-10.

²³¹⁴ Erik Hobsbaum, *Доба екстрема: Историја Кратког двадесетог века 1914-1999*, Dereta, Београд 2002, стр. 104-105.

6.2. Срби и Хрвати у антифашистичким и колаборационистичким покретима: допринос борби против окупатора и српско-хрватски односи у НОП-у

6.2.1. Српски колаборационисти: „недићевци“ и „љотићевци“

Домаћа и страна историографија углавном је сагласна да је **Милан Недић**, док је још био у својству министра војске и морнарице, успостављао врло блиске контакте с појединим званичницима владе Трећег Рајха. При томе се исти ослањају на немачке документе, тј. на саопштења нацистичких челника у окупираној Србији, као и на послератне мемоаре и дневнике нациста. У оптужбама користе изјаве Недићевих најближих сарадника, попут **Драгог Јовановића**, **Танасија Динића**, **Цинцар-Марковића** и других, изнесених 1946. године у истражном затвору Управе државне безбедности (надаље: УДБ-а). Сви су били јединствени у стајалишту да су Недићеви ранији контакти били пресудни да га Немци изаберу на чело **Владе народног спаса 29. августа 1941.** У послератним саслушањима комунистичких безбедносних органа, Недић није порицао да је у годинама које су претходиле избијању рата настојао да с Немцима одржава блиске односе. Међутим, као главни разлог томе истицао је своје виђење комуниста, као главних српских народних непријатеља. Плашио се да ће „црвена аждаја“ (како је називао Совјетски Савез) „покорити“ Европу, а то значи и Југославију.²³¹⁵

Немци су промишљено поставили генерала Недића на чело српске марионетске владе. У домаћој јавности он је служио за једног од најспособнијих официра Главног штаба српске војске пре 1918. године, али и југословенске војске у међуратном раздобљу; сматрали су га човеком високог професионалног угледа и ауторитета.²³¹⁶ Као истакнути официр из Балканских ратова и Првог светског рата, не може се порећи да су његови поступци, као и многих његових следбеника, били мотивисани бригом за опстанак српског народа. Као што су Недићеву владу партизански и четнички команданти и следбеници сматрали „издајницима“, тако су и „недићевци“ упирали прстом на те „шумске људе“, „малу групу политичких авантуриста и поткупљених енглеских агената“, како су звали устанике и њихове вође, оптужујући их да су увукли српски народ у „такву несрећу какву не памтимо за хиљаду година наше историје“.²³¹⁷

Према неким изворима, Немци су запретили Недићу, да ако не прихвати место премијера, **Србију ће поделити на четири дела**, тј. ставити је под окупацију бугарских, албанских, мађарских и хрватских усташко-домобранских јединица, при чему би Београд заузели Бугари, а генерал лично био би одведен у немачко заробљеништво.²³¹⁸

Три дана након прихватања положаја марионетског премијера, у драматичном говору 1. септембра 1941. године, Недић је обзнанио разлоге због којих је прихватио ту незахвалну функцију, која ће га после рата стајати живота и губитка свих грађанских права: *„Дошао сам за владу да спасавам народ, да се међусобно не истреби, да завлада ред и мир, рад и братство, да сачекамо свршетак рата здружени под барјаком ‘Само слога Србина спасава’.* Шта ми можемо сад да учинимо? Ништа. Само себи зло. Ми смо зрно песка у узбурканом светском мору. Данас се врше обрачуни највећих сила света. Ту ми нити можемо помоћи,

²³¹⁵ Милан Борковић, *Квислиншка управа у Србији 1941-1944*, Прва књига, Просвета, Београд, 1979, стр. 402.

²³¹⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 204.

²³¹⁷ Милорад Недељковић, *Ко је прави Србин, а ко издајница?*, Београд, 1943, стр. 3-5.

²³¹⁸ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 204.

нити одмоћи. Немој да се мешамо у туђе, јер ко се меша у туђе ствари, извуче обично дебљи крај“.²³¹⁹

Његова намера била је, пре свега, да спречи погром Срба који је отпочео у свим крајевима Југославије, а могао се донекле и предвидети последњих година њеног постојања. Када је дошло до слома југословенске војске и државе, желео је да обезбеди уточиште за прогнане, али и да спречи победу комуниста у рату. Недић је, како тврде и неки страни аутори, био искрен у чврстој одлуци да следи политику која би жртве српског народа свела на минимум. Пример је и **Наредба бр. 1** од 5. септембра 1941. године свим владиним запосленицима и свим оружаним формацијама под његовим заповедништвом, да се одупру антифашистичком устанку који се све више ширио: „Све националне снаге, и државна жандармерија и полиција, као и одани Срби у прогонству, у ово време могу имати само један циљ, тј. спасити српски народ од новог крвопролића и жртви елиминисујући без поговора све оне елементе у њиховој средини који би желели гурнути народ у потпуну пропаст. У овим околностима, сви морају без оклевања проводити моја наређења која су прошла кроз одговарајуће државне органе.“²³²⁰

Србију под немачком окупацијом историчари најчешће називају „**Недићевом Србијом**“, иако се у званичним документима звала само – Србија. Та творевина била је практично протекторат под управом војске Трећег Рајха од 1941. до 1944. године, када је ослобођена од стране Народноослободилачке војске и Црвене Армије. Врховну власт представљала је немачка војна управа, позната као **Војна Управа у Србији** (нем. Militärverwaltung in Serbien), док су квислиншке органе власти чиниле две сукцесивне владе: **Комесарска влада Милана Аћимовића** (1941) и **Влада народног спаса** Милана Недића (1941-1944). Подручје Недићеве Србије обухватало је већи део територије данашње Централне Србије, северни део Косова (околина Косовске Митровице) и Банат (с нарочитом аутономијом, али дефакто под цивилном управом „фолксдојчера“). Идеологија Милана Недића, која је прожимала сваки аспект живота тадашње Србије, како наводи академик **Љубодраг Димић**, „митологизовала је српску прошлост, идеализовала дух и карактер српског народа, уздизала морална и стваралачка својства српског националног бића, глорификовала особине српског домаћина, величала значај породице, чистоту цркве и вере, снагу и разум српског човека“.²³²¹ Колаборационистичка влада промовисала је стишавање страсти, престанак свих врста подела међу народом, окретање обнови разрушене земље, окупљање око два симбола – круне и Српске православне цркве.

Главни и најбројнији део Недићевих оружаних снага чинила је **Српска државна стража** (надаље: СДС) – полицијско-војна јединица Министарства унутрашњих дела Владе народног спаса, која је деловала на територији окупиране Србије од октобра 1941. до октобра 1944, а званично је формирана 3. марта 1942. То је била нека врста стајаће војске Србије под немачким патронатом. Колаборационистичким формацијама припадали су и четници **Косте Пећанца** и **Српски добровољачки корпус** (нем. Serbische Freiwilligenkorps), до 1943. под именом **Српска добровољачка команда** или у народу – „**Љотићевци**“ или „**добровољци**“. **Љотићев покрет** израстао је из националистичког, конзервативног и монархистичког покрета „**Збор**“ (Југословенски народни покрет „Збор“), који је пред избијање рата одбацио југословенску концепцију и у потпуности пригрлио

²³¹⁹ Јован Алексић, „Генерал Милан Недић: између издајника и „српске мајке“, *Српски академски круг*, 11.02.2016, Доступно преко: <http://akademskikrug.rs...>, Приступљено: 21.02.2016.

²³²⁰ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 206.

²³²¹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 246.

српство. Нову, ауторитарну државу, „збораши“ су видели као монархију, уређену на корпоративним основама и уклопљену у Хитлеров „Нови европски поредак“. Окренут традиционалним вредностима, сељачком патернализму, Љотић је заговарао **антикомунизам, антилиберализам, антикапитализам, антииндивидуализам, антимасонство и антисемитизам**, глорификујући **„светосавско српство“**. Водио је истовремено отворену **прогерманску политику**, али презајући од „западних новотарија“. У страним енциклопедијама и виктимолошкој литератури Љотић се понекада назива и **„Павелићевим еквивалентом“**²³²², мада се ради о битним разликама између усташких и „зборашких“ етичких вредности и норми понашања, што захтева посебна разматрања. **Српски добровољачки корпус** (надаље: СДК) постао је током рата елитна војна формација коришћена за операције против четника Драже Михаиловића и партизана. Ова Љотићева партијска војска (сачињена од припадника „Збора“ и омладинске организације „Бели орлови“), бројала је до 4.000 добровољаца.²³²³ Установљена је **15. септембра 1941.** године, а за команданта је постављен инжињеријски пуковник **Коста Мушицки**. Сваки одред је најчешће имао по три чете, чета по четири вода, а у формацију су могле да ступе само особе које су биле „идеолошки свесне, национално и морално исправне и физички способне“.²³²⁴ Оружје, муницију, униформе и храну обезбеђивала је окупаторска војска, а финансијски покривала Влада народног спаса. СДК се формално налазио под командом Недићеве жандармерије, али је фактички био подређен немачкој окупационој војсци. Јануара 1943. добровољачки одреди су реорганизовани у **Српски добровољачки корпус** с пет батаљона и око 500 војника,²³²⁵ који су били под заповедништвом српске владе, односно, под непосредним заповедништвом генерала **Паула Бадера** (Paul Bader), врховног немачког заповедника Србије. Немци су почетком јуна 1941. године довели Врховно заповедништво за специјалне потребе, под јурисдикцијом Друге армије и Бадеровом командом, који је претходно командовао у ратним походима на Пољску и Француску.²³²⁶

Такође, специјалну формацију представљао је **Руски заштитни корпус** (нем. Russisches Schutzkorps), формиран **12. септембра 1941.** године и састављен од ветерана руске царске војске, тј. емиграната који су се затекли у Србији. Српска државна стража регулисана је уредбом Недићеве владе од **3. марта 1942.** године, а осигуравала је полицијску и граничну службу. СДС се делила на: **Градску државну стражу**, која је вршила службу у Београду, у другим градовима и у седиштима окружних начелстава; **Пољску државну стражу** на територији целе Србије, изузев подручја градских полиција и на **Граничну државну стражу**, као јединицу граничара. Постојала је и **Српска гарда**, малобројна војна формација која је обезбеђивала Владу и Милана Недића. СДС је имала од 15 до 20.000 људи и око 1.000 официра.²³²⁷

Времешни **Коста Пећанац**, прослављени четнички војвода из балканских ратова и Првог светског рата располагао је до априла 1942. године с око 8.745 људи, који су се могли употребити само у Србији. Њима су, као колаборационисти, придодати и четници који су раније били под Михаиловићевом командом, тако да је укупно људство под

²³²² Dinah L. Shelton (ed), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, T-Z, Vol. 3, Macmillan Library Reference, Detroit, 2005, стр. 1169.

²³²³ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 248.

²³²⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 415.

²³²⁵ Nigel Tomas, *Axis Forces in Yugoslavia 1941-45*, Osprey Publishing, Botley, 1995, стр. 21.

²³²⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 72-73.

²³²⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 415.

заповедништвом Недића и немачких снага износило 15. маја 1942. око 13.400 бораца. Немци нису имали поверење у ове четнике, сумњајући да ће, када дође погодан тренутак, Пећанчеве снаге и бивши Михаиловићеви војници окренути оружје против Вермахта. Стога су лета 1942. донели одлуку о разоружању обе формације, а оне које су оценили поузданима, придружили су „љотићевцима“.²³²⁸

Србија је од 1944. почела да представља „**кључ одбране Балкана**“. Тако је рођена иницијатива за „**разумно третирање Србије**“, коју је подржавао **Херман Нојбахер**. У склопу ње разматрао се и предлог Милана Недића о **интеграцији Србије и Црне Горе у јединствену државну заједницу**, које би потом спровеле заједничку антикомунистичку акцију. Нојбахер је доставио нацистичкој власти у Берлину овај план о „**Српској федерацији**“ већ октобра 1943. Њиме је предвиђено да будућа српска марионетска држава добије већу самосталност у поређењу с дотада окупираним Србијом и Црном Гором: размишљало се о заједничкој привредној валути, федеративна влада би доносила неопходне одлуке о егzekутиви, националне културне установе биле би ослобођене туторства органа војне управе, отворио би се поново Београдски универзитет, апарат немачке војне управе значајно би се редуковао и ограничио би се само на управну контролу. План је одбио лично Хитлер, који је сматрао да не треба дозволити Србима, као народу с „великом државотворном способношћу“, да осете надмоћност и своју „политичку мисију“.²³²⁹

Недић и Љотић, као и неки други интелектуални и војни кругови тадашње Србије, били су у уверењу да би сваки отпор Срба према окупатору био погубан за нацију. Борба је требала да се води против „главног непријатеља“ српског народа – **комунизма, јеврејства и масонства**, како би се изградила ројалистичка „**трећа Србија**“. Стога су комунистичкој идеји супротстављали „**светосавски дух**“ и „**светосавски идеализам**“.²³³⁰ Недић је, према неким изворима, постао изразити антикомуниста након погибије сина јединца и трудне снахе за време диверзије на Смедеревској тврђави 5. јуна 1941, коју су, наводно, извели комунистички диверзанти – **Мустафа Голубић и Мато Видаковић**.²³³¹

Недић није успео да спречи дубоке поделе српског друштва нити да заштити у потпуности српски народ и грађане других националности (нарочито Јевреје и Роме) од репресалија окупаторске војске. Историографија, домаћа и страна, његову владу оцењују као **изразито антисемитску и ромофобску**; пошто је убрзо по окупацији постала инструмент бруталног угњетавања Јевреја и Рома. Милан Недић тражио је од немачке команде да предузме мере против јеврејских официра бивше југословенске војске, због ширења „злогласне комунистичке пропаганде“. Начелник Војне управе у Србији **Харалд Турнер** (Harald Turner) **29. априла 1941.** године издао је прву формалну наредбу о

²³²⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 109.

²³²⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 279-280.

²³³⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992, стр. 415.

²³³¹ Под нерасветљеним околностима, дана петог јуна 1941. године, у 14 часова и 14 минута, разорено је складиште експлозива у средњовековној смедеревској тврђави. Животе је изгубило између 2.500 и 4.000 грађана Смедерева и окупаторске војске, а око 5.000 је рањено. Од 2.400 кућа, само 25 су остале неоштећене, док су стамбени објекти у пречнику од десетак километара потпуно девастирани. Међу погинулима био је син Милана Недића и његова трудна супруга, као и седамнаест глумаца Српског народног позоришта из Новог Сада. Због изузетних последица разарања постојали су и предлози о напуштању рушевина града. Од 1981. године, у знак сећања на трагедију, тај дан се обележава као „Дан незаборава“, а у време „Недићеве Србије“ звао се „Заветни дан“. (Видети: Монахиња Атанасија, „Српска Хирошима“, *Геополитика*, Бр. 64, јун-јул 2013, Доступно преко: <http://www.geopolitika.rs...>, Приступљено: 07.02.2015).

регистрацији свих Јевреја и Рома широм Србије. Наредба је наметнула строга ограничења у свакодневном животу пописаних – морали су да носе жуте траке, уведен им је принудни рад, ограничен приступ основним животним намирницама и забрањено им је коришћење јавног превоза. Када је почело истребљење, Немци су улогу помоћних инструмената доделили домаћим цивилним и војним колаборационистичким властима, које су биле одговорне за регистровање Јевреја и Рома, њихово **хапшење и затварање, тражење бегунаца и помоћ у вођењу логора Бањица у Београду**.²³³²

Премда у Србији није заживела геноцидна идеологија, нацистички механизми су ефикасно функционисали и ситуација за Јевреје и Роме није била ништа повољнија него у НДХ. Разлика је у томе што су егзекуције Јевреја, за разлику од Европе, где је то чинио Гестапо и Хрватске где су то чиниле усташе, у Србији те злочине чинио **Вермахт**.²³³³ Дана **29. маја 1942.** године, представник немачког министарства спољних послова у Србији **Франц Радемахер** (Franz Rademacher), поносно је изјавио да „јеврејско питање“ више не постоји у Србији и да је остало само да се среди питање њихове имовине. Ускоро, новопостављени командант Безбедносне полиције и Безбедносне службе (нем. Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes) **Емануел Шефер** (Emanuel Paul Viktor Schäfer), изјавио је: „Београд је једини велики град у Европи који се ослободио Јевреја.“²³³⁴ У августу 1942. Харалд Турнер је званично известио Берлин да је „јеврејско питање“ коначно решено у Србији, тј. да је српски простор „**јуденфрај**“ (нем. Judenfrei), односно „**јуденрајн**“ (нем. Judenrein).²³³⁵

Милан Недић, према наводима неких аутора, није се супротстављао овим прогонима нити је жалио због њих, изјавивши на крају чистки да су се Срби „захваљујући окупатору ослободили“ Јевреја и да је још преостало да се народ ратосиља „других неморалних елемената који стоје на путу духовног и националног јединства Србије“.²³³⁶ Израелски историчар **Рафаел Израели** (Raphael Israeli) са жаљењем констатује да у операцијама српских државних органа „није забележен ниједан храбар покушај да се саботирају, успоравају или на други начин поремете несметано и злокобно функционисање ових оруђа немачких планова истребљења“, али да њихове активности ипак нису биле сличне „ономе што су чиниле усташе“.²³³⁷ Но, исти научник такође замера да Срби не само да су сарађивали с Немцима у спровођењу њихове очигледне антијеврејске политике, већ су били свесни и логора смрти који су подигнути на српској територији, не улажући много напора да ометају немачке планове или да нападну логоре „како би ослободили логораше или показали љубазност према затвореницима, не би ли им олакшали патњу док су живи“.²³³⁸

Недићева позитивна улога за српски народ у Другом светском рату, односи се на **спасавање српских избеглица** које су у десетинама хиљада долазиле у Србију из свих крајева бивше Краљевине. Чак и у комунистичкој историографији не поричу се његова

²³³² Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013, стр. 31.

²³³³ Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираним Београду: 1941-1944*, Српска школска књига, Београд, 2004, стр. 16.

²³³⁴ Исто, стр. 82.

²³³⁵ Исто, стр. 308.

²³³⁶ Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013, стр. 31.

²³³⁷ Исто, стр. 32.

²³³⁸ Исто.

настојања да пружи уточиште прогнанима из Независне Државе Хрватске, док му се успут замера што се залагао искључиво за „праве Србе“, у које није укључивао комунисте.²³³⁹

Још једна олакшавајућа околност по питању Недића, био је и његов покушај подношења оставке на место председника владе, када је схватио да не поседује било какву моћ у вршењу власти у Србији и да није у стању да пружи помоћ српском становништву пред репресијама агресора. Генерал Вермахта **Едмунд Глез фон Хорстенау** (Edmund Glaise von Horstenau) посланик за везу између окупационих снага и хрватске владе, у мемоарима „Између Хитлера и Павелића“, пише да је немачко министарство спољних послова имало великих мука због Недића, што је била последица усташког режима „који је огрезао у крви“. Због тога и низа других околности, Недић и чланови Владе народног спаса **20. септембра 1942.** предали су немачким војним властима „меморандум“ и понудили оставке. У „меморандуму“ су набројани разлози који су их навели да предузму тај корак: 1) прекомерна експлоатација Србије од стране Немачке; 2) закон о одмазди над српским цивилним становништвом; 3) окупација дела Србије од стране бугарских трупа; 4) команду над српском полицијом имају виши чиновници СС јединица и немачке полиције. Међу њима се истицао **Аугуст Мејснер** (August Meyszner), аустријски СС официр који се терети за масовна убиства српског и јеврејског народа у Србији. Наравно, Недићева оставка је одбијена и он је морао да остане председник „српске владе“ с незнатним уступцима, што је било једино решење да се колико-толико покуша спасавање биолошке масе народа.

6.2.2. Југословенска војска у отаџбини (четници): устанак, организација и етнички састав војске

Послератне историографије, хрватска, српска и инострана, размимоилазиле су се око неколико важних питања устанка и борбе против окупатора, због чега су деценијама вођене полемике:

- 1) Да ли су устанак против нациста „први у поробљеној Европи“ подигли четници (ЈВуО), српски или хрватски партизани?
- 2) Да ли су партизански устанак подигли Срби или Хрвати?
- 3) Да ли су у Народноослободилачкој војсци Југославије били бројнији Срби или Хрвати?
- 4) Да ли су веће жртве у антифашистичкој борби поднели Срби или Хрвати?

У социјалистичкој Југославији историчари Народноослободилачког рата, Југословенску војску у отаџбини (надаље: ЈВуО) сврставали су у колаборационисте, а њеног вођу **Драгољуба Михаиловића – Дражу** у „крвнике и домаће издајнике“. Тек понеки писац би се дотакао и теме о раним заједничким акцијама четника и партизана против немачког окупатора. Изузетно ретко, увек уз опаску Дражине „издаје“, напоменуло би се да су **четници први подигли устанак**, ограђујући се једним Титовим пропагандним памфлетом из 1944. Још ређе се у социјалистичкој Југославији могло чути да је вођа четника одликован орденом Ратног крста (*франц.* Croix de guerre) од стране генерала **Шарла де Гола** (Charles André Joseph Marie de Gaulle), док му је амерички председник **Хари Труман** (Harry S. Truman) доделио орден Легије за заслуге првог степена (*енгл.* Legion of Merit).

²³³⁹ Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: Memoari kontroverznog generala*, Nolit, Beograd, 2007, стр. 71.

Намера комуниста је била да се војно-политичка улога врховног команданта ЈВуО **изједначи** с колаборационистичким и расоналистичким ставовима и активностима **Анте Павелића** током окупације земље, а четнички циљеви с идеолошким концептом усташког покрета и других сличних формација муслиманског, словеначког, албанског и црногорског народа. Премда су у оружане снаге НДХ пребегле 3.592 старешине из Југословенске војске,²³⁴⁰ то на било који начин не може утицати на карактер **Равногорског покрета**.

Јосип Броз Тито у свом пропагандном памфлету „Борба народа поробљене Југославије“ из 1944, намењеном „светској јавности, која је толико варана с разних страна“, подсећа да је још у Београду Главни штаб Партизанских одреда сазнао „да се негде у брдима на Равној Гори скрива пуковник Дража Михаиловић с једном групом официра с којима је успео да се склони, и да не буде одведен у ропство.“²³⁴¹ Исто тако, **Милован Ђилас** у књизи „Револуционарни рат“, признаје да су Михаиловићеви четници „први одбегли у шуме“, као и да су имали „штавише и један или два сукоба, одбрамбена, с Немцима“, али да су због репресалија и става чекања своје избегле владе били против оружане борбе, осим „противу хрватских фашиста усташа“. Ђилас тврди да су оружане акције комуниста „натерале“ четнике да се одреде, мада су и сами били „противокупаторски расположени“, да такође ступају у борбу и „местимично координирају операције с комунистима.“²³⁴²

Такође, Југословенска краљевска влада (председници Министарског савета – **Душан Симовић** и **Слободан Јовановић**), након што би примила информације о дезертерима, доносила би решења о одузимању чинова војним лицима због преласка у „редове непријатеља“, што би потом било обнародовано у службеном листу. На пример, 26. септембра 1941. године, у решењу с потписом председника Југословенске краљевске владе генерала Душана Симовића, констатује се да официри који су ступили у „оружану силу нелегалне и непријатељске Независне Државе Хрватске“, губе чин и оглашавају се „за војне бегунце“, на основу члана бр. 120 Закона о устројству војске и морнарице. Такође, Слободан Јовановић је 28. маја 1942. донео решење којим се одузимају чинови и проглашавају се бегунцима 140 официра југословенске морнарице.²³⁴³

Подаци о држању официра у окупираној Југославији изазивале су расправу у владиним круговима. **Миха Крек**, потпредседник југословенске владе, предлагао је 1. јуна 1942. **Слободану Јовановићу** да се официрима који су ступили у хрватску војску не одузимају чинови, због индиција да су оформили тајне организације и да су већином југословенски опредељени. Јовановић је о томе тражио мишљење шефа Војног кабинета, који је 5. јуна 1942. године доставио информације о активној сарадњи хрватских официра с Немцима у борбама против четника; да је у Хрватској убијено већ 400.000 Срба; да је Михаиловић наредио да се Срби који чак и само административно сарађују с Немцима стављају у евиденцију за **примену слова „З“**,²³⁴⁴ а да они официри Павелићеве војске који буду

²³⁴⁰ Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада и одузимање чинова официрима 1941-1944.“, *Војноисторијски гласник*, Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, Бр. 1-2, Београд, 2007, стр. 116.

²³⁴¹ Јосип Броз – Тито, *Борба народа поробљене Југославије*, Издање Нове Југославије, Београд, 1944, стр. 11.

²³⁴² Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 122.

²³⁴³ Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада и одузимање чинова официрима 1941-1944.“, *Војноисторијски гласник*, Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, Бр. 1-2, Београд, 2007, стр. 119.

²³⁴⁴ Дана 7. маја 1942. године, Дража Михаиловић издао је наређење да се отпочне „с радом на слову З“, а 30. јула исте године упутио је распис четничким командатима за образовање тзв. „Црних тројки“. Реч је о посебним трочланим формацијама са задатком застрашивања или ликвидације сарадника окупатора и комуниста

сарађивали с Михаиловићем могу бити рехабилитовани. Слободан Јовановић је, на основу извештаја и прикупљених података штаба Врховне команде, потписао акт којим се одузимају чинови и проглашавају се војним бегунцима 48 официра југословенске морнарице који су прешли у оружане снаге НДХ. Потом је 3. јуна 1942. године, на основу прикупљених података за пет југословенских ваздухопловних официра који су ступили у војску НДХ, донео декрет о губитку чинова и проглашени су за војне бегунце.²³⁴⁵ Решења о одузимању чинова дезертерима сусрећу се и у 1944. години. Тако се од преко 700 директива о рашчињавању скоро 90% односило на официре који су прешли у оружане формације НДХ, затим 8% до 9% на присталице Недићевог и Љотићевог покрета, као и око 2% на оне који су пришли Народноослободилачком покрету.²³⁴⁶

Према већини послератних извора, партизанске снаге почињу да се стварају од **22. јуна 1941.** године, месец дана након **Југословенске војске у отаџбини** (основана **11. маја 1941.** на **Равној Гори**). Стога ЈВуО многи аутори из западних земаља и данас сматрају традиционалном герилом која је прва подигла устанак у окупираној земљи.²³⁴⁷ По формирању **Главног штаба**, 27. јуна на челу с **Јосипом Брозом – Титом**, који је по националности био Хрват²³⁴⁸, донета су упутства за стварање партизанских одреда („Задаци народноослободилачких партизанских одреда“). На саветовању у Столицама 26. новембра 1941. наређено је да се одреди деле у 3-4 батаљона, а батаљон у 3-4 чете. Поред команданта и заменика, сваки одред је требало да има и политичког комесара и заменика. Чињеница је да су партизанске бригаде биле мобилније од четничких у целом току рата, предузимајући дуге и исцрпљујуће маневре и маршеве од западне Србије до реке Уне.²³⁴⁹ На обе антифашистичке стране – и међу четницима и међу партизанима, главно питање у војној организацији односило се на **снабдевање и исхрану**. Само су Србија и Славонија производеле вишак хране, док је у другим крајевима владала тешка оскудица.²³⁵⁰

заведених под словом „З“. Према тумачењу Михаиловића, била је то скраћеница за реч „заплашити“, а не „заклати“, као што су тврдили комунисти на суђењу команданту ЈВуО. (Видети: Миодраг Зечевић, *Документа са суђења Равногорском покрету*, 10. јуни – 15. јули 1946. године: Национални и међународни прописи, интегрални стенограм, пресуде, молбе за помиловање, скраћенице, шифре, псеудоними, списак коришћених докумената, најзначајнија документа, библиографија и регистар, Прва књига, СУБНОР Југославије, Београд, 2001, стр. 562-564). Међутим, у документу који комунистичка историографија приписује четничкој Команди оперативних јединица Источне Босне и Херцеговине од 6. августа 1942. године, командант-мајор Петар Баховић даје ипак другачије објашњење ове шифре: „Командант бригаде по пријему наређења да се извесно лице стави под слово „З“ дужан је у року од 24 сата помоћу тројки истог ликвидирати – убити. Ово ликвидирање има бити искључиво клање камом“. (Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 515).

²³⁴⁵ Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада и одузимање чинова официрима 1941-1944.“, *Војноисторијски гласник*, Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју Министарства одбране Републике Србије, Бр. 1-2, Београд, 2007, стр. 119-120.

²³⁴⁶ Исто, стр. 123.

²³⁴⁷ Joseph Rothschild, Nancy M. Wingfield, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*, Oxford University Press, New York/Oxford, 2000, стр. 50.

²³⁴⁸ Савезницима је Титова личност била енигматична до краја Другог светског рата. У једној поруци свом министру спољних послова (Public Record Office FO 371/44273 R 10470/11/92), Черчил пише да је Тито „тигар којег треба ухватити“. За време Тршћанске кризе 1945. године, британском премијеру је Брозово порекло и даље било контроверзно, због чега је наредио да се припреми целовитија биографија комунистичког вође. Радио станице и часописи у Европи и САД су током рата извештавале да се ради о човеку руских корена, док су совјетски медији и у послератним годинама објављивали сличне податке. (Видети: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Књига 1, Mladost/Liburnija/Spektar, Zagreb/Rijeka, 1980, стр. 17-18).

²³⁴⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 443.

²³⁵⁰ Исто, стр. 444.

Устанак против окупаторских снага није избио на једном месту, већ се поделио на више самосталних или слабо повезаних целина, али је чињеница да је у првој години рата главно оружаном поприште била **Шумадија**, која је и у наредном раздобљу остала стратешки одлучно војиште, где се одлучивао победник. Према историјским подацима, Хрвати и Македонци се нису масовно одазвали устанку, као и многе националне мањине, посебно Немци, Мађари и Албанци, који су углавном водили борбу против устаника.²³⁵¹

Све до децембра 1941. ради се о општем устанку народа, у коме сарађују четничке и партизанске формације и њихове команде. На тада најширем простору ослобођеном од немачких окупационих снага у целој Европи, формирале су се главне војне јединице обе стране; оба штаба била су на истој територији. У ту област, створеној у **Западној Србији**, улазила су следећа ослобођена места: Ужице, Чачак, Горњи Милановац, Лозница, Богатић, Крупањ, Бајина Башта, Ковиљача, Ивањица, Ариље, Ужичка Пожега. Партизани су у својим јединицама на том простору имали око 15.000 војника, организованих у 12 одреда, успевајући да успоставе своју прву „државу у држави“. Сличне слободне зоне, мањег значаја, створене су у источној и јужној Србији.

Било је настојања да се створе успешно организоване заједничке, четничко-партизанске војне формације, али су супротстављене идеологије и национални циљеви, како равнаторских вођа, тако и комунистичких, на крају довели до братоубилачких обрачуна, који су убрзо попримили све одлике типичног грађанског **међусрпског рата** – тзв. **Грађанског рата у Југославији (1941-1945)**. Покушаји сарадње пропадали су све до коначног раскида у децембру 1941. године.

Неспоразуми су отпочели **око питања командовања партизанским јединицама**, као што се дешавало на састанцима Тита и Драже у **Струганику** код Ваљева 19. септембра 1941, или 26. октобра исте године у **Брајићима**. Осим војних и терористичких акција усмерених према усташама, католичком и муслиманском становништву, немачком окупатору, љотићевцима, недићевцима и црногорским сепаратистима, познато је да су најопсежније операције четника биле уперене **против партизана, њихових породица и помагача**, без обзира на веру и нацију. За извођење ових акција организоване су специјално обучене **„црне тројке“**. Смакнућа су извршавана „најуобичајенијом методом“ – клањем – пошто су, како наводи историографија ненаклоњена покрету Драже Михаиловића, четници, као и усташе, били следбеници **„култа ножа“**.²³⁵²

Узроци и последице политичко-војног сукоба између четника и партизана у овој дисертацији неће бити посебно анализирани, пошто су део споменутог унутарсрпског грађанског рата, што излази из оквира предмета истраживања. Но, познато је да су партизанске јединице у прве три године рата већински биле попуњене Србима, чије породице су страдавале од четника, као што су и партизанске формације, нарочито у Црној Гори и Србији, уништавале четничку родбину и помагаче.

Док су вође ЈВуО повезивали НОП с усташким режимом, дотле су следбеници Јосипа Броза четнике изједначавали с фашистима и колаборационистима. Чињеница је да су поједине војводе ЈВуО (или команданти самосталних четничких формација) и неки припадници НОП-а, у одређеним фазама рата, сарађивали с оружаном снагом НДХ и Вермахтом. С четничке стране, процес сарадње отпочео је пролећа 1942. године, писменим

²³⁵¹ Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јава*, Просвета, Београд, 1994, стр. 102-103.

²³⁵² Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 234.

и усменим договорима и уговорима, након потпуног разлаза с партизанима.²³⁵³ У документу (објашњењу) команданта 718. пешадијске дивизије Вермахта од **13. октобра 1942. године о четништву на подручју НДХ**, стоји да „нема сумње да четнички одреди који су се организовали у хрватској држави представљају у целини значајан фактор“.²³⁵⁴ Објашњење високог немачког официра историографски је врло битно, јер представља аналитички поглед на ЈВуО из позиције најмоћнијег окупатора Југославије. У документу се четници сагледавају врло прецизно, од њиховог војничког понашања, до интереса и циљева (оснивање „велике самосталне краљевине Србије“, привремено пријатељство с Италијанима, привидно испољавање лојалности Немцима како их они не би ометали у организовању, привидни преговори с хрватским властима да би дошли до муниције). Појашњава се да су „настали од Срба из бивше југословенске војске и од добровољаца из српског становништва“ који су им се придружили делом због усташког прогона, делом из властитих побуда и жеље да буду „комите“. Затим, важна је и оцена четничких снага у односу на оружану силу НДХ: *„Четници уопште нису за озбиљне противнике узимали хрватске домобране, него су их делимично чак и трпели на својој територији. Насупрот томе, настављали су свим средствима огорчену борбу против усташа. Њихова организација је заснована на војним принципима и већ је чврста. Наоружање је веома различито. Већином се састоји од оружја бивше југословенске војске, а не малим делом од оружја које је одузето партизанима или хрватским домобранима, као и од нешто оружја које је избачено из страних авиона. Муниција представља највеће тешкоће. Четници морају штедљиво да економишу залихама муниције које су остале од Југославије, односно да с времена на време попуњавају своје резерве муниције разоружавањем хрватских посада. Командовање је веома добро за ограничени герилски рат. За борбена дејства већих размера немају ни средстава ни довољно обучених старешина. Може се рећи да су они далеко надмоћнији од хрватских домобранских и усташких јединица исте јачине.“*²³⁵⁵ У наставку немачки командант, **„познајући менталитет Срба“**, уопште не верује четницима и договорима које повремено склапају с Немцима. Сумња да они желе да „добiju на времену“ и претпоставља да раде на организацији и јачању уз италијанску помоћ, као и лажним

²³⁵³ Војно-политичке структуре НДХ биле су присиљене да легализују четничке одреде у замену за потписивање лојалности, а услед заједничке претње - нарастајуће снаге НОП-а. Притешњени између усташких и партизанских снага, а превасходно у циљу заштите српског народа од усташког погрома на подручјима која су контролисали, неки четнички команданти у Босни и Херцеговини, међу којима је било и бивших партизана и вођа устанка, пристали су на ограничену четничко-усташку сарадњу. Први најформалнији и најопсежнији споразум између представника НДХ и босанских четника склопљен је 28. маја 1942. године у селу Липац, којег је потписао Цвијетин Тодић, командант Озренског корпуса. Међутим и нешто пре и после било је уговора које су склопили: Урош Дреновић (командант Четничког батаљона „Кочић“, потписао споразум у Мркоњић Граду, 27. априла 1942), Вукашин Марчетић (командант Војно-четничког одреда „Мањача“, споразумео се с усташама у Бањој Луци, 15. маја 1942), Лазар Тешановић (испрва командант Четничког одреда „Обилић“, а потом командант Средњобосанског четничког корпуса, потписао је сарадњу с усташама у Бањој Луци, 23. маја 1942), Радивој Керовић (командант позадине Мајевичко-посавске бригаде, склопио споразум с представницима НДХ у селу Лопаре, 30. маја 1942) и Радослав-Раде Радић (командант Четничког одреда „Борје“, споразумео се с усташама у Бањој Луци, 9. јуна 1942). Дана 30. јуна 1942. Поглавниког Главни стан послао је Министарству удружбе извештај у којем се сумирају одредбе ових уговора. (Видети: Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 206-207).

²³⁵⁴ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том XII, Књ. 2, Документи Немачког Рајха 1942., Војноисторијски институт, Београд, 1976, стр. 788.

²³⁵⁵ Исто, стр. 788-789.

споразумима с хрватским властима и Немцима, спремајући се за дан „општег српског устанка“. Зато предлаже да се изврши потпуно „разоружање и разбијање четника“.²³⁵⁶

Предлоге немачки официр поткрепљује чињеницама да четници уопште не крију да се „њихова борба односи у првом реду на усташку Хрватску“ и да су 19. августа 1942. напали и разбили усташку посаду у Фочи, наочиглед Италијана. Исто тако, четници врше оружане препаде на прузи Сарајево – Мостар, а без обзира на споразуме с хрватским властима, четници настављају с „малим препадима на истурена хрватска упоришта и посаде и у њиховом разоружавању“. Стога им немачка команда до сада није испоручила „ни један метак“, истиче немачки командант, уз опаску да четници наглашавају да је „њихова борба усмерена само на обезбеђење српских села и да ће се борити само против усташа, муслиманске милиције и партизана.“²³⁵⁷

Разлог ове „привидне колаборације“, касније изузетно искоришћене од стране комунистичких власти и историографа, био је у томе што су устаници престали да верују комунистима и део њих ће се придружити четницима. Тако се на подручју Лике народ снажно опирао политици КП Хрватске, уверивши се да та линија **не штити Србе од усташких покоља**, већ их користи за остваривање својих револуционарних циљева. Посебно их је забрињавало присуство већег броја Хрвата у комунистичком покрету, који су се слободно кретали широм НДХ, а слали су српски народ у борбу против Италијана, да би потом окупаторска војска спаљивала њихова села за одмазду. Увукла се сумња, народ је почео да се колеба и на Кордуну и у Далмацији, сматрајући да их руководство КПХ жртвује. Додуше, било је доста „Срба послушника“ који се нису обазирали на народна хтења, већ су извршавали наредбе хрватских комунистичких челника, тако да се ускоро отпочело с ликвидацијама непослушника.²³⁵⁸

Почетна сарадња четничког и партизанског вођства није дуго трајала. Четници су имали сасвим **другачију концепцију борбе против окупатора**, на коју је утицала **бојазан од одмазди немачког окупатора** након герилских акција, а следили су и инструкције избегличке владе која се надала пресудној улози Савезника у ослобођењу Југославије.

За разлику од партизанског, идеал Михаиловићевог **Равногорског покрета** била је, првих година, **национална држава српског народа**, али уређена начелима **демократије и социјалне правде**. Устанак којег је организовао пуковник Дража Михаиловић и група југословенских официра на Равној Гори **13. маја 1941. године** имао је за циљ *status quo ante bellum* – успостављање стања пре 6. априла. Идеолози покрета су истицали ратне године као битну политичку, моралну, духовну и националну прекретницу која захтева јасно одређење према будућем политичком и државном положају српског народа. За српски народ то је значило:

- а) преиспитивање наслеђа југословенске државе,
- б) одбацивање свих заблуда прошлости,
- в) окретање сопственим духовним традицијама и
- г) отпочињање националног и моралног препорода.

Национални критеријум био је основ идеологије коју је преузео четнички покрет; на тај начин вреднована је прошлост (државно-правно уређење Краљевине Југославије), одређивана будућност (заштита монархије, поштовање приватне својине, кажњавање издајника отаџбине и кажњавање криваца за геноцид), заузимањем је став према

²³⁵⁶ Исто, стр. 791-792.

²³⁵⁷ Исто, стр. 788-790.

²³⁵⁸ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 92-97.

политичким покретима, регулисани односи према суседима и мерена лојалност становништва. Били су то нацрти програма који су израђивани од стране истакнутих идеолога покрета, али нити један од њих није званично усвојен све до 1944. године.²³⁵⁹ Међу најистакнутије идеологе Равногорског покрета спада **Стеван Мољевић**, који се у хрватској, бошњачкој и комунистичкој историографији представља као великосрпски апологета. У меморандуму „**Хомогена Србија**“ од **30. јуна 1941.** године, истичу исти аутори, залагао се за етничко чишћење муслиманског и хрватског живља на простору будуће „Велике Србије“. У наставку, везаном за мотиве злочина Срба над Хрватима, подробније ће се размотрити ове тврдње.

Западни савезници су три године пружали како моралну, тако и извесну материјалну помоћ ЈВуО, сматрајући их јединим легитимним представницима антифашистичког отпора у поробљеној Југославији. Многи часописи извештавали су о борбама четника против Немаца, ретко помињући партизанае до 1943. године. Примера ради, амерички часопис „**Лајф**“ од **24. новембра 1941.** објавио је чланак о „**лидеру невидљиве српске армије**“,²³⁶⁰ пуковнику **Дражи Михаиловићу**, који пружа отпор немачким окупаторима у поробљеној Европи. На истом месту помињу се преговори између Немаца и Дражиних четника, у којима Немци негодују због отпора, пошто је Југословенска војска капитулирала. Међутим, Дража је одговорио да је тачно да је капитулирала Југословенска војска, али не и српска те да ће се борити до капитулације Немачке.²³⁶¹ Избегличка краљевска влада је калкулисала, чекајући да савезничке силе однесу „превагу“ у рату, сматрајући да се народ и држава могу поштедети избегавањем снажнијег отпора према окупатору, а након пораза Хитлера, Запад би обновио Краљевину и бивши политички режим.²³⁶²

Током напада сила Осовине на Краљевину Југославију, Михаиловић се налазио у Кисељаку код Сарајева, на положају начелника Оперативног одељења Друге армије Југословенске војске. Потом је прешао у Славонију где је организовао пребацивање јединица преко реке Саве, услед муњевитог продора немачких снага у дубину југословенске територије. Дана 9. априла наредио је рушење моста на Сави код Брчког, ради заустављања непријатељског напредовања. Неколико дана касније постао је командант Брзог одреда, да би се већ 14. априла борио против хрватских усташа у Дервенти и Босанском Броду. По капитулацији Југословенске војске, одбио је да се преда. Дана 20. априла преименовао је Брзи одред у **Горски одред**, након чега се с групом официра, подофицира и војника, с планина Источне Босне пребацио преко реке Дрине у Западну Србију, с намером да продужи отпор. Дана **11. маја 1941.** стигао је на Равну гору, где је основао **Команду четничких одреда Југословенске војске**.²³⁶³

Неки савремени истраживачи, попут **Бранка Јевтића**, сматрају да је „вештом злоупотребом историјских извора“ развијана теза да су припадници **Равногорског покрета и Југословенске војске у отаџбини** (ЈВуО) били искључиво српски националисти.²³⁶⁴ Срби, као најбројнији народ у Краљевини и традиционално наклоњен

²³⁵⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 251-252.

²³⁶⁰ Harry Zinder & George Maranz, „Invisible War in Yugoslavia“, *Life*, 24.11.1943, стр. 16.

²³⁶¹ Исто, стр. 18.

²³⁶² Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јавна*, Просвета, Београд, 1994, стр. 101.

²³⁶³ Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2007, стр. 54.

²³⁶⁴ Бранко М. Јевтић, „Национални састав Југословенске Војске у Отаџбини“, *Српски културни клуб*, Културни образац за 21. век, 02.09.2013, Доступно преко <http://www.nspm.rs...>, Приступљено: 29.08.2015.

монархији, био је најзаступљенији у редовима ЈВуО, али су саставе њених јединица чинили и припадници других националности, од штабских официра до војника. ЈВуО није признала капитулацију, наставивши герилски оружани отпор (отуда назив „четници“)²³⁶⁵ по старим војним законима и важећим уредбама, на основу којих су њени припадници, без обзира на националну или верску припадност, имали иста права и обавезе. Наравно, нису сви народи с истим одушевљењем стали у одбрану окупиране Југославије. Хрвати, већином, нису гајили симпатије према Југославији, него су капитулацију војске и окупацију земље искористили као прилику за коначно остварење сепаратистичких и мегаломанских замисли, односно за свој начин решења „хрватског питања“.

Малобројнији Хрвати, као и други јужнословенски народи (Словенци, Бошњаци), остали су верни југословенској идеји и краљу, због чега су пришли редовима Југословенске војске у отаџбини. Декларација са **Светосавског конгреса** (одржан 27. јануара 1944. године) доказује јасне тежње за очувањем Краљевине Југославије, док је вишенационални састав Централног Националног Комитета, према неким ауторима, доказ да ЈВуО и политичке странке које су подржавале монархију нису били носиоци класичне „великосрпске идеје“, како су то приказивали историчари из комунистичког периода, а данас хрватски, бошњачки, македонски, албански и, у новије доба, црногорски историчари. Тако су, на пример, састав председништва Централног Националног Комитета, састављеног од представника различитих политичких странака антифашистичке и антикомунистичке оријентације, чинили: председник Живко Топаловић (Србин), потпредседници – Радомир Јанковић (Србин), Антон Крејчи (Словенац), Владимир Предавец (Хрват), Мустафа Мулалић (Муслиман), Велимир Јојић (Србин из Црне Горе) и Димитрије Лазаревић (Србин).

Што се тиче **Хрвата у ЈВуО**, у самом Сплиту, одмах након Првог светског рата, основана је организација „Југословенска национално-напредна омладина“, чији је главни циљ била бескомпромисна борба против хрватског национализма и сепаратизма. Такође, у Сплиту је 1921. формирана поменута „Организација југословенских националиста“ (ОРЈУНА), која се залагала за интегрално југословенство и монархију, супротстављајући се сваком облику хрватског сепаратизма, а касније и против комунистичке идеологије. Организација је одржавала тесне везе с Љотићевим „Збором“, а њихове подружнице формиране су у неколико далматинских градова, с прилично бројним чланством. У новије време и хрватски аутори се баве овом „табу темом“, не само у научним дискурсима, него се повремено појављује и у медијима. Неки од њих тврде да је у Далмацији деловало чак 50

²³⁶⁵ Као и назив „усташа“, који је појашњен у претходном поглављу, појам „четник“ има своје утемељење и у српској и у хрватској војној историји. Домаћа историографија обично наводи да је реч „четник“ сковао Матија Бан 1848. године, дајући назив борцима из Грбаљске буне. У његовим „Правилима о четничкој војни“, пише да је та књижица, упутство за герилску борбу, „преведена с пољског, с другим променама, изменама и додацима“ те да „Четник мора да буде трезвен, отресит и смео.“ (Видети: Матија Бан, *Правила о четничкој војни*, У Књигопечатњи Кнежевине Србске, У Београду, 1848, стр. 6). Ипак, четници се на овим просторима спомињу и пре, као нпр. у делу словачког етнографа Јана Чапловича (Ján Čaplovič de Jeszenova) „Славонија и део Хрватске“ (1819). Чаплович појашњава улогу оружане формације која се назива „четници“ (Csetnici), а служи за сузбијање криминалитета у Срему почетком друге деценије 19. века: „Они су окружни пандури и зову се четници; од турске речи „cseta“, која значи компанија. Њихова је улога тражење и праћење грабежљиваца и лопова по шумама. Колико год ова професија била опасна, они су изненађујуће храбри и одважни. Сваки четник носи својеврсну оклопљену кошуљу и гвоздену кацигу, а опремљен је пушком и муницијом. Оне који се не дају ухапсити, без околишања убију.“ (Johann v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Zweiter Theil, Hartleben's Verlag, Pesth, 1819, стр. 351). Фран Курелац, хрватски језикословац, расправљајући о „влашким“ (латинским) туђицама, реч мајор (maggiore) преводи са „четник“, али такође се осврће на сремачке жандаре. (Видети: Fran Kurelac, „Vlaške речи u jeziku našem“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XX, JAZU, Zagreb, 1872, стр.).

орјунашких огранака, чије чланство су чинили „југославенски националисти хрватског племена“, док је у Сплиту излазио и орјунашки лист „Победа“.²³⁶⁶

Доласком војводе **Илије Трифуновића Бирчанина** у Сплит започело је организовање „орјунаша“ у новим условима, под италијанском окупацијом. Формиране су прве четничке групе састављене углавном од југословенски опредељених Хрвата: Каштелански четнички одред, Сплитско-шибенски одред и Одред Илије Бирчанина, као и илегални четнички одбори у Сплиту, Трогиру, Шибенику, Макарској те острвима Корчули и Крку. Сви далматински четници стављени су под јединствену команду Динарске дивизије на челу с војводом **Момчилом Ђујићем**. Рад четничке организације у Приморју подупирао је читав низ далматинских књижевника, старих орјунаша, **Мирка Королије, Ника Бартуловића, Ђуре Виловића, Ђире-Чичин Шаина, Сибе Миличића** и других. Нико Бартуловић касније је постао хрватски представник на Светосавском конгресу, а Ђуро Виловић саветник у штабу Драже Михаиловића и председник Пропагандног одбора.

Међу најистакнутијим припадницима ЈВуО хрватске националности био је војвода **Звонимир Звонко Вучковић**, командант Првог равногорског корпуса и један од најближих Дражиних сарадника. У време устаничких борби 1941, обављао је дужност команданта Таковског одреда, који је ускоро прерастао у бригаду, а касније је унапређен у команданта корпуса и одликован Карађорђевог Звездом IV реда од избегличке владе у Лондону, на краљев рођендан, 6. септембра 1942. године. Организовао је и обезбедио одржавање **Светосавског конгреса** јануара 1944, као и **Операцију „Ваздушни мост“** (енгл. Operation Halyard), једну од најзначајнијих акција спасавања савезничких снага иза непријатељских линија у Другом светском рату, лета 1944.²³⁶⁷

Затим, истицали су се и мајор **Марин Студе**, начелник штаба Динарске дивизије, близак сарадник војводе Ђујића, као и интендант, морнарички поручник **Мате Алат**. Потом, капетан **Крешимир Вранић**, командант самосталне групе од око 2.500 људи, махом састављене од бораца хрватске националности, међу којима поручник **Антон Шустер** и потпоручник **Нико Лазарић**. Након што је Италија септембра 1943. прогласила капитулацију, острва Крк, Мали и Велики Лошињ, Црес, Силбу и Олиб ослободили су од Италијана „хрватски четници“, припадници 243. батаљона ЈВуО. Тамо су их пак дочекали локални хрватски четници из Александра (како се у Краљевини Југославији називао Пунат). Због опасности да ће Немци преузети ова важна стратешка острва далматински партизани су понудили заједничку акцију, да би потом заробили четнике и ликвидирали читаву групу, заједно с командантом Крешимиром Вранићем. Хрватски орјунаши, монархисти и припадници четничког покрета тешко су страдали након победе партизана 1945, а број ликвидираних никада није до краја утврђен. Било је и херојских подвига међу хрватским четницима. Тако је забележено да је приликом одступања Динарске дивизије на крају рата, ради заустављања партизана требало уништити мост на раци Сочи, при чему је себе жртвовао Милан Билић, по националности Хрват. После пробијања Пађенског фронта и одступања преко Словеније, припадници ЈВуО су помоћу западних савезника пребачени у неколико привремених логора и коначно сви су сабрани у велики логор Еболи код Напуља. Међу њима било је преживелих Хрвата, који су у логору формирали **„Команду**

²³⁶⁶ Draško Celing, „U četnicima se borilo i dvije tisuće Hrvata!“, *Glas Slavonije*, 01.04.2012, Доступно преко: <http://www.glas-slavonije.hr...>, Приступљено: 11.01.2015.

²³⁶⁷ Милош Тимотијевић, „Звонимир Звонко Вучковић (1916-2004): Биографија, документа, сећања“, *Зборник радова Народнoг музеја*, XLV, Народни музеј Чачак, Чачак, 2015, стр. 173-181.

хрватских трупа“ под командом генерала **Матије Парца**.²³⁶⁸ Да су многи Хрвати били искрено одани југословенској монархији, доказују и примери њихове војничке храбрости. Далматински четнички војвода **Момчило Ђујић**, деценијама после рата, у својим мемоарима забележио је и један ванредно храбар чин четника хрватског порекла, **Милана Билића**, који је по преласку јединица, бранећи одступницу, експлозивом срушио мост на Сочи, свесно жртвујући свој живот „за Краља и Отаџбину“.²³⁶⁹

Добар део **Муслимана**, чији национални идентитет је био недовршен, тј. у зачецима од времена аустријске окупације Босне и Херцеговине, из различитих политичких, психолошких и економских разлога (наде да ће успети да се сачувају од уништења, традиционалне србофобије, али и због материјалне користи), прихватили су нови „хрватски идентитет“, о чему ће више речи бити у делу рада у којем се разматрају узроци четничких злочина. Тако је НДХ и њен поредак прихватило вођство Ел-Хидаје, Илмије (муслиманско свештенство), а реис-ул-улема **Фехим Спахо** поздравио је Анту Павелића у Гази-Хусреф-беговој џамији **11. маја 1941. године**. Отпор хрватизацији босанских муслимана пружили су аутономистички прваци: Узеир-ага Хаџихасановић, Неџад-бег Сулејманпашевић, Мустафа Софтић и Суљага Салихагић. Ова скупина предала је Немцима тзв. „**Априлску петицију**“ наклоњену немачком старатељству, а новембра 1942. послали су Адолфу Хитлеру свој „Меморандум“, тражећи независну бошњачку државу. Попут усташких идеолога, који су се упирали пред нацистима у доказивању „готског порекла“ Хрвата, босански аутономисти су као „аргумент у прилог аријевског порекла босанских муслимана“, истакнули **антрополошке разлике** у њиховом изгледу у односу на Србе и Хрвате, тврдећи да „90 одсто Бошњака има танку, плаву косу, плаве очи и свијетлу боју коже“, док „80 одсто Срба и Хрвата имају густу црну косу, црне очи и тамну боју коже“.²³⁷⁰

За хрватску страну је недвосмислено присутан механизам о којем је више пута било речи, тј. о концепту „**поистовећивања с нападачем**“ (Ана Фројд), али слично се десило и делу Муслимана, којима то није било први пут (мада се у прошлости нису везивали с „Аријевцима“), пошто су већински у време отоманске окупације себе називали **Турцима**, а етничке Турке – „Туркушима“.²³⁷¹ Ричард Морок такође је приметио да су се „као по правилу“, босански муслимани „поистовећивали са свима који би владали њима“ те наставља: „У отоманска времена, они су себе сматрали Турцима. У раздобљу између два светска рата сматрали су себе Србима. Током нацистичке окупације, када је Босна била део марионетске хрватске државе, муслимани су се изјашњавали као Хрвати. У време Титове власти они су понекад себе називали Југословенима, а понекад само муслиманима. Данас себе називају Бошњацима. Међутим, муслимани никада нису представљали већинско становништво у Босни.“²³⁷²

Немачком агресору биле су потпуно јасне етничке прилике на Балкану. Стога је, наравно, амбасадор Трећег Рајха у Загребу, Зигфриф Каше, оспоравао постојање „босанске

²³⁶⁸ Бранко М. Јевтић, „Национални састав Југословенске Војске у Отаџбини“, *Српски културни клуб*, Културни образац за 21. век, 02.09.2013, Доступно преко: <http://www.nspm.rs...>, Приступљено 29.08.2015.

²³⁶⁹ Момчило Ђујић, *Споменица Динарске четничке дивизије 1941 - 1945*, Књига прва, Покрет српских четника у слободном свету, Кливленд, 1995, стр. 492.

²³⁷⁰ Милош Богдановић, *Проклетство нације*, Еден, Нови Сад / Београд, 2011, стр. 65.

²³⁷¹ Mark Pinson, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Harvard CMES, Cambridge, 1996, стр. 133.

²³⁷² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 49.

народности“, предложивши да се Меморандуму аутономистичког круга не придаје значај.²³⁷³

Познато је да је одређени број Бошњака пришао већ почетком рата партизанима, али историографија наслеђена из времена СФРЈ и данас најчешће запоставља муслиманске борце и сараднике ЈВуО. Рецимо, у почетној фази **„Мостарско-јабланичке операције“ (Битка на Неретви или тзв. „Четврта непријатељска офанзива“)**, у саставу Коњичке групе ЈВуО дејствовао је **Бјелимићки муслимански батаљон**. Муслимани су формирали разгранату равнаторску организацију у свим већим местима Босне и Херцеговине,²³⁷⁴ па и у Београду, где је радио илегални муслимански равнаторски центар.²³⁷⁵ У политичком раду равнаторске организације најистакнутији муслимански лидери били су **Мустафа Мулалић** (члан Централног Националног комитета) и муфтија **Дервиш Шећеркадић** (потпредседник Националног одбора Црне Горе). Мајор **Фехим Мусакадић** постављен је за команданта свих муслиманских војника у ЈВуО, међу којима су били многи активни војни официри.²³⁷⁶ **Мустафа Мулалић** се нарочито истицао, путујући, агитујући и обнављајући „старе југословенске везе“ по Босни и Херцеговини. У својим мемоарима појашњава зашто је пришао Дражи Михаиловићу. Под годином 1941-ом, пише: *„Тек сам видео његов лик на плакату о расписаној ујени од 100.000 марака и потјерници за њим и Титом. Читајући тај плакат свакако да сам вршио извјесна упоређења настојећи да створим о њима одређен појам. (...) Пропању Југославије, српски народ, чијом сам се јединком и ја објективно сматрао и субјективно осјећао, био је дубоко ожалостан и повријеђен у националном поносу, а и тешко разочаран због издаје. У души српског народа гомилао се револт и прву одушку отворио је Дража Михаиловић, једини официр који није признао Калафатовићеву капитулацију. Нарочито српски народ у Босни и Херцеговини бачен је у тешку невољу биолошког истребљења. Мене, као муслимана, та невоља није захватала, али као српски националиста нисам имао другог начина да у невољи моје*

²³⁷³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Друга knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija, Nolit, Beograd, 1988, стр. 45-46.

²³⁷⁴ Међу истакнутим организаторима били су: др Исмет Поповац, Мујо и Абид Мехмедбашић, Омер Калајић, правник Мустафа Капић, Мујо Каџић, имам Џемо Кршлаковић, Хивлија Зупчевић, Ариф Беговић, Мустај Бег Хаџихусеиновић, мајор Хасан Дедић, судија Мустафа Пашић, Спајо Ђемаловић, Авдо Пргуда, Ђамил Хасанагић, Суљага Салихагић, Есад Вехабовић, Мустафа Лехо, хафиза и члан меџлиса Мухамед Панцо и други.

²³⁷⁵ У илегалном муслиманском равнаторском центру деловали су: Мехмед Беговић (професор београдског универзитета), Алија Коњхоџић (новинар „Политике“, а у емиграцији уредник листа „Братство“), Абдулах Кемуре шеф муслиманске равнаторске организације, Мухамед Софћури, Мухамед Ђемаловић (управник Гајретовог дома у Београду), београдски имам Абдулах Хоџић и други.

²³⁷⁶ Од официра ЈВуО најистакнутији су били: Мухамед-бег Прељубовић (командант групе муслиманских корпуса), Абдулграфар Накичевић (командант Прве бригае Шестог муслиманског корпуса), Нурија Хасанбеговић (командант Треће бригае Шестог муслиманског корпуса), Хато Карић (командант Шесте бригае Шестог муслиманског корпуса), Прељо Вејсиљ (командант муслиманског батаљона Невесињске бригаде), Мустафа Берберовић (предратни председник Благаја, командант батаљона), Мулас Абдулах Рамановић (начелник штаба Шестог муслиманског корпуса), капетан Хусеин Ровчанин (командант Коморанског муслиманског четничког одреда), наредник Јусуф Узуновић (командант четничког одреда код Коњица), мајор Шефкет Хасандедић, поручник Омер-бег Ченгић и потпоручник Хамдија Ченгић (организатори јединица у околини Мостара), капетан Ђамил Прашовић (вођа муслимана у Сјеници) и други. Бошњаци су били активни у јединицама ЈВуО и на другим пољима, попут управника болнице Другог равнаторског корпуса, хирурга Мехмеда Хоџића или Наифа Амзића, личног пратиоца капетана Драгослава Рачића (команданта Церско-мајевичке групе корпуса) и Гица Сулејмана, ађутанта капетана Јездимира Дангића. Јабланички корпус, једини у Србији, имао је једнонационалне јединице – албанску бригаду „Хоџа Зејнели“ и Гајтанску бригаду. (Видети: Бранко М. Јевтић, „Национални састав Југословенске Војске у Отаџбини“, *Нова српска политичка мисао: часопис за политичку теорију и друштвена истраживања*, 15.09.2013, Доступно преко: <http://www.nspm.rs...>, Приступљено: 29.08.2015).

*истокрвне браће покажем видан знак своје солидарности, него да пребјегнем у Србију, вјерујући да ће се у слободарској Шумадији јавити покрет отпора и да ће се повести борба за ослобођење. Сматрао сам, дакле, за часно и поштено да са православним Србима поднесем заједничку судбину, кад сам са њима братски дијелио благодати слободе.“*²³⁷⁷

Међу **Словенцима**, као и за време Краљевине, био је приличан број пројугословенски расположеног становништва, пре свега због незадовољених националних циљева и **страха од потпуне германизације**. Стога су многи пришли партизанском (Освободилна фронта), а мали део и четничком покрету (Словенски четници, тзв. „Плава гарда“). Оданост словеначког народа југословенској идеји, није променила ни снажна антисрпска и антијугословенска пропаганда католичког клера. Дравска бановина је после капитулације Југославије подељена на две области, а граница је пратила ток реке Саве. Северни део је припојен Немачкој и из те области вршена су масовна исељавања Словенаца у јужни део под италијанском окупацијом, а бројно становништво, као што је већ поменуто, исељено је и у Србију. Стога и не изненађује извесни број старешина у ЈВуО словеначког порекла, међу којима се посебно издваја генералштабни мајор **Иван Фрегл**, као један од најближих сарадника Драже Михаиловића и организатора Равногорског покрета у Србији. Поред ове дужности, мајор Фрегл је на Равној гори основао официрску школу, у којој је предавао стратегију ратовања. У немачком препаду на Врховну Команду заштитио је Дражу од заробљавања и том приликом жртвовао свој живот. На тлу Србије били су активни „равногорци“ из породице **Шуштерич**, која је интернирана из Словеније. До 2018. године **Урош Шуштерич** био је једини преживели словеначки старешина ЈВуО. Словеначки официри Југословенске војске, који се нису мирили с окупацијом, после одласка мајора Фрегла на Равну гору по налогу Драже Михаиловића, ступили су под команду мајора **Карла Новака** почетком септембра 1941. године. Новак је претходно био начелник штаба, када је главни заповедник словеначких четника био пуковник **Јака Авшич**. Словеначки четници, често називани и „**плавогардејци**“, ширили су постепено круг својих присташа, али нису израсли у бројнију војну силу, пошто их је велики број прешао у партизане, али и квислиншке словеначке домобране на челу с **Леоном Рупником**. Плавогардејци су су покренули и свој недељни лист под називом „Слобода или Смрт“, штампан у око 3.000 примерака. За време рата било је неколико словеначких четничких одреда: Штајерски, Долењски, Љубљански, Нотрањски, Горењски, Приморски (Сошки) и други. Такође, међу главним организаторима четничких јединица био је поручник **Јоже Мелакер Змагослав**, а ту су се налазили и многи познати људи тога доба, попут чувеног гимнастичара **Леона Штукеља** и **Александра Бајта**, послератног словеначког академика.²³⁷⁸

Осим набројаних, у четничким јединицама налазили су се на значајним позицијама и други народи из Краљевине Југославије. Тако се Дражином покрету прикључио значајан број **Јевреја**, који су били у изузетно тешком положају на тлу читаве поробљене Европе, у којој је цвао антисемитизам. Јевреји, који се сматрају највећим ратним страдалницима, постали су стога „нека врста мерила којим се доказује и открива присуство фашизма у некој средини или покрету“.²³⁷⁹ Иако их је највише приступило комунистичком, партизанском покрету, познато је да је већ у првој групи од 24 официра и подофицира која

²³⁷⁷ Мустафа Мулалић, *Хроника Другог свјетског рата из аспекта мојих доживљаја и расуђивања*, Књига II, Велика Србија, Београд, 2022, стр. 147.

²³⁷⁸ Бранко М. Јевтић, „Национални састав Југословенске Војске у Отаџбини“, *Нова српска политичка мисао: часопис за политичку теорију и друштвена истраживања*, 15.09.2013, Доступно преко: <http://www.nspm.rs...>, Приступљено: 29.08.2015.

²³⁷⁹ Исто.

је почетком маја 1941. стигла на Равну Гору био и један Јеврејин – **Самоковлија Бењамин**. Познати су и многи други официри и активисти у ЈВуО: резервни поручник **Јосиф Анаф**, економ у Врховној команди, поручник **Егон Гец**, начелник штаба Нишавске групе корпуса **Ладислав Дајч**, лични лекар Драже Михаиловића и санитетски референт **Тибор Голдвајн** и многи други. Због учињених недела према Јеврејима, београдски илегалци ЈВуО су маја 1944. извршили атентат и убили **Цветана Ђорђевића Цеку**, помоћника министра унутрашњих послова, истакнутог у извршавању антијеврејских мера. Но, мора се казати да су у условима грађанског рата између Срба комуниста и антикомуниста, Јевреји често идентификовани као најопаснији политички противници, комунистички сарадници. Стога је и у ЈВуО било спорадичних антисемитских исплива, који би се провукли кроз нека четничка гласила. Дража Михајловић је на такве изгреде енергично реаговао, а издао је и априла 1944. „Распис“ свим јединицама ЈВуО у којем је оштро осудио и забранио такву пропаганду.²³⁸⁰

Надаље, у Крајинском корпусу је поред **Руса** и **Јевреја**, било и нешто **Пољака**, **Бугара**, **Холанђана**, **Грка**, **Румуна**, **Италијана** па чак и неколико **Немаца** дезертера. Тако се од преко 300 одбеглих Пољака из радног логора формирала посебна **Пољска бригада**. Њом су до 1943, када је расформирана, командовали пољски официри који су спуштени падобранима, а послати су од стране пољске избегличке владе која се налазила у Лондону. У разне корпусе ЈВуО широм земље после капитулације Италије приступио је један број италијанских војника.²³⁸¹

Након „**британско-четничког разлаза**“ од јесени 1943. почињу масовни преласци четника у партизанске јединице. Мора се нагласити да су неки британски утицајни новинари исказивали подозривост према Србима, истовремено благонаклоно „схватајући“ хрватско питање. Позната ратна дописница **Клер Холингворт** (Clare Hollingworth), која се 6. априла 1941. „случајно“ обрела у Београду, писала је у књизи „Иза мене ето једног Немца“ (1942) да Павелић јесте „диктатор“ и „квислинг“,²³⁸² али су Хрвати поносни на „вековну традицију њиховог великог Универзитета у Загребу“, док су Срби „скоро дивљачки народ“²³⁸³, а Београд „одвратан“²³⁸⁴.

Дража Михаиловић показује све веће неповерење према политици Лондона на југословенским просторима, након што Британци нису наредили италијанским трупам, да се предају четничким јединицама.²³⁸⁵ И пре тога, од лета 1943, када је четничку акцију у Вишеграду „Би-Би-Си“ приписао партизанима, Михаиловић је обавестио избегличку владу да „народ сматра да је Радио-Лондон комунистичко-ушашки“.²³⁸⁶ Британци су, како су схватили у штабу ЈВуО превише тражили, а премало давали, док је британска страна била незадовољна Михаиловићевим „екстремистичким ставовима“, не видећи у њему више „никакве војне вредности“ за Савезнике, чак га сматрајући „сталном препреком“ било каквом будућем „југословенском јединству“.²³⁸⁷ Потом, у јануару 1944, стижу извештаји британских обавештајних официра, да неки четнички команданти већ дуго сарађују са силама Осовине, као и да Михаиловић то не чини, али оправдава у појединим случајевима

²³⁸⁰ Исто.

²³⁸¹ Исто.

²³⁸² Clare Hollingworth, *There's a German Just Behind Me*, Secker and Warburg, London, 1942, стр. 26. и 258.

²³⁸³ Исто, стр. 18.

²³⁸⁴ Исто, стр. 20.

²³⁸⁵ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 321.

²³⁸⁶ Исто, стр. 322.

²³⁸⁷ Исто, стр. 326.

дела својих потчињених. Успут су подсетили да је лидер ЈВуО лично руководио операцијама против партизанских снага у долини Неретве, марта 1943.

Четнички покрет није почео да пропада на бојном пољу, колико за британско-руским „зеленим столом“, посебно након **Черчилове** посете Москви **9. октобра 1944.** године, како би са **Стаљином** расправио питања послератних сфера интереса у Европи. Пре тога, можда још тежи ударац четницима је задао сâм краљ **Петар II Карађорђевић**, који у јуну 1944. године сменио **Божидара Пурића** с места председника владе и поставио **Ивана Шубашића**. Потом је уследио **Краљев декрет од 25. августа 1944. којим је укинута Врховна команда Југословенске војске у отаџбини**, након чега је Јосип Броз Тито **30. августа** упутио **позив домобранима и четницима да пређу у партизанске јединице**. Краљ је преко британског радија **12. септембра** позвао четнике да се прикључе Титовој НОВЈ, што су неке јединице послушале. Михаиловић је добијао од споредних, мање утицајних пријатеља из Велике Британије и САД-а упутства да ипак настави с борбом против комуниста, јер ако би успео да их победи, сматрало се да ће Савезници променити свој став.²³⁸⁸ Но, ЈВуО је срљала у војничко растројство и све већи број четника прилазио је Титовим партизанима, који су успешно, уз помоћ ваздушних снага западних савезника почели да заузимају стратешка места у Србији.

Да се припадници ЈВуО („Равногорци“) још увек у неким западним земљама перципирају као битан антифашистички покрет у Европи, доказује њихово присуство на паради ратних ветерана савезника из два светска рата у Сиднеју током прославе **Дана Анзака** (енгл. Anzac Day), празника који се обележава сваке године **25. априла** у Аустралији и Новом Зеланду. Све до 1992. године четници су парадирали испред представника партизанских јединица (Југословенске народне армије), када су потоњи престали да постоје. Данас уз Грке, Пољаке, Италијане и друге аустралијске савезнике, дефилију само четници, пошто „про-Титови партизани не би марширали поред њих“.²³⁸⁹ Према **Владимиру Жерјавићу**, у четничким формацијама на простору Хрватске погинуло је **3.500 четника**, а у формацијама усташа и домобрана **45.000**.²³⁹⁰

6.2.3. Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије: устанак, етнички састав и српско-хрватски анимозитети

Што се тиче **партизанског покрета**, ЦК КПЈ се састао петог дана од почетка агресије, а први ратни проглас народима Југославије упутио два дана пре капитулације. Политбиро ЦК КПЈ одржао је седницу у Загребу **10. априла**, на којој формира војни комитет на челу с Титом, истог дана када је проглашена и Независна Држава Хрватска. Од комуниста се тражило да очувају организацијско јединство, да се припазе хапшења и прикупљају оружје које ће остати после слома југословенске војске. У Загребу је одржано и мајско саветовање с циљем да се Партија организацијски прилагоди новим задацима у условима окупације. У закључцима се посебно наглашавало да КП не признаје комадање Југославије и да комунисти морају бити покретачи и предводници одбране. Одлучено је да све партијске организације формирају војне комитете који ће проводити припреме за оружану борбу. Дана **4. јула 1941.** одлучено је да се са саботажа и диверзија пређе у оружану борбу, тј. да

²³⁸⁸ Исто, стр. 327.

²³⁸⁹ Alistair Thomson, *Anzac Memories: Living with the Legend*, Oxford University Press, Oxford, 1994, стр. 198.

²³⁹⁰ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 198.

већ формиране партизанске јединице отпочну оружане акције. Овај дан славио се од 1956. године као „празник устанка народа Југославије“, односно као **„Дан борца“** (код нас укинут је 2001. године одлуком Владе Србије).

Према дневнику једног од највиших ратних и послератних Титових руководиоца, али и најпознатијег дисидента, **Милована Ђиласа**, тог 4. јула било је речи о организационим облицима борбе, али још нису употребљени изрази „партизан“ или „партизански одред“, који су уведени касније „по угледу на Русе, јер дотад нису ни постојали у нашем народу“. Према томе, писао је Ђилас, „на састанку ЦК 4. јула, још није могло бити говора – као што се наводи у неким документима – о 'развијању плана' партизанских операција у Србији и стварању слободне територије у западној Србији (...) Партизанских акција још није ни било (...) Тада још није било речи ни о устанку, него о диверзантским и герилским дејствима“. Напротив, према Ђиласовим тврдњама, Тито је тражио од чланова ЦК КПЈ да пазе да не изазову „општи устанак“, јер су „Италијани (...) још јаки и организовани па ће вас разбити.“²³⁹¹

Потом, у пораћу је установљен и празник под називом **Дан устанка**, који се прослављао посебно у свакој републици одређеног датума: у Србији 7. јула, када је 1941. извршена оружана акција Рађевачке партизанске чете, под командом **Жикице Јовановића Шпанца** у Белој Цркви; у Црној Гори 13. јула, почетак тзв. „Тринаестојулског устанка“; у Словенији 22. јула, када је 1941. извршена оружана акција Рашичке партизанске чете код Тацена; у Босни и Херцеговини 27. јула, када је 1941. отпочео напад герилских одреда Босанске крајине на Дрвар, Босанско Грахово и Оштрељ; у Хрватској такође 27. јула, када је извршен напад герилских одреда из околине Доњег Лапца на Срб; у Македонији 11. октобра, када је извршена оружана акција Прилепског партизанског одреда у Прилепу.

На Ђиласов предлог, током подизања устанка у Црној Гори, будући да су у њему учествовали различити слојеви грађана, требало је за устанике да буде усвојен назив **„национална војска“**. Војне заставе су могле бити једино националне, југословенске и црногорске, док краљевске ознаке нису употребљаване, мада нису ни забрањене, него је преко комитета и војних команди избегавано њихово истицање. Било је официра, пише Ђилас, који су још увек носили еполете и краљевске кокарде, а да им то нико није забрањивао.²³⁹² Исти аутор наводи да је био против „преношења русизма“ и да му се више свиђао интернационални назив „герилац“ од речи „партизан“, мада ни он није био одомаћен, али овдашњи називи су или били неподобни, или су их већ биле усвојиле друге, супротне организације (четник и усташа). Да се за Титове устанике прихвати термин **„партизан“**, утицали су добровољци из шпанског грађанског рата. Тито је тек **12. септембра 1942.** године захтевао од хрватских бораца да назив „герилац“ замене именом „партизан“, подсећа Ђилас.²³⁹³

Историографија наклонjena четничком покрету настоји да и НОП-у пришије етикету колаборације с усташама и Немцима, што је логични наставак сумњи с почетка устанка, усмерених нарочито према комунистима хрватске националности, која се надограђује на евидентну **предратну сарадњу усташког и комунистичког покрета**, као што је наглашено у претходном поглављу.

Владимир Дедијер, академик, историчар, „Титов Гебелс“ задужен за агитационо-пропагандни рад при Врховном штабу и његов биограф, у једној од књига евоцира успомене из времена „пре конгреса Коминтерне 1935. године“, када су затвореници

²³⁹¹ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 38.

²³⁹² Исто, стр. 57.

²³⁹³ Исто, стр. 85.

комунисти, уз сагласност Централног комитета, склопили споразум „са Хрватима о здруженој акцији против затворских власти“. У југословенским архивама Дедијер је пронашао неколико докумената који обелодањују да су **Андрија Хебранг** и **Владимир Бакарић** **17. априла 1941.** склопили **тајни споразум с Антом Павелићем** о формирању **комунистичке партије у Независној Држави Хрватској**. Заузврат, Хебранг и Бакарић су обећали да неће предузимати никакве акције против НДХ. Када буду отворене архиве у Москви, пише Дедијер, ти документи ће разјаснити Хебрангове активности. Његова хипотеза је била да је Хебранг „сlediо пакт Рибентроп – Молотов из 1939. године и на основу тога склопио сопствени споразум са Павелићем 17. априла 1941. године.“²³⁹⁴ Познати су и преласци с усташке на комунистичку страну, попут политичких комесара и инструктора **Шиме Балена** и **Николе Рубчића**.

У вези старих усташко-комунистичких спона, битно је подвући да су се **10. априла 1941. Владимир Бакарић**, члан најужег руководства КПХ и усташки злочинац **Миле Будак** цео дан дружили и возили Загребом у ауто бана **Ивана Шубашића**, о чему је Бакарић дао изјаву загребачком „Глобусу“.²³⁹⁵ Након рата владао је готово 40 година социјалистичком Хрватском, а према документима „Викиликса“, у очима Тита био је наследник југословенског трона. Још контроверзнија чињеница је да концентрациони логор Јасеновац никада није нападнут од стране **Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије** (надаље: НОВ и ПОЈ) премда су то захтевали ретки српски руководиоци, попут **Душана Бркића** и **Станка Опачића Ћанице**. Неки аутори истичу да је **Андрија Хебранг** на седници ЦК КПХ јула 1941. године изјавио да је НДХ „вековни сан хрватског народа“.²³⁹⁶

Затим, као доказ наставка **комунистичко-усташке**, али и **комунистичко-нацистичке сарадње**, литература несклона послератном југословенском режиму подсећа на интригантне **„Мартовске преговоре“**, започете током **Битке на Неретви**, између представника НОВЈ и Вермахта. Комунистички историчари поричу било какву колаборацију, наводећи да се радило о покушају одлагања напада немачких снага да би партизани одморни форсирали Неретву, а потом се сконцентрисали на уништење четника. Повод за преговоре било је заробљавање немачког мајора **Артура Штрекера** (Arthur Strecker), 4. марта 1943. године.²³⁹⁷ Врховни штаб је одмах обавештен о заробљавању команданта 3. батаљона 738. гренадирског пука 718. пешадијске дивизије, што је прихваћено с великим задовољством, јер се радило о првом заробљеном вишем официру Вермахта. Осим тога, указала се прилика да се понудом заробљеног мајора обнове преговори о размени заробљеника који су прекинути два месеца раније, близу Ливна (17. новембра 1942), када су партизански преговарачи (**Владимир Велебит Влатко** и **Миховил Тартаља Миша**) захтевали да се НОВЈ призна за зараћену страну.²³⁹⁸ Историчари из времена СФРЈ називају преговарачке захтеве партизана „заваравањем“ и давањем „привидних уступака“, пошто је Врховни штаб уверавао немачку страну да неће дејствовати северно од демаркационе линије, у немачкој окупационој зони, већ само у италијанској, како би разбили четнике „који се припремају да се прикључе

²³⁹⁴ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991, стр. 346.

²³⁹⁵ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 394-395.

²³⁹⁶ Исто, стр. 197.

²³⁹⁷ Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943.*, Народна књига, Београд, 1985, стр. 43.

²³⁹⁸ Исто, стр. 48-49.

англоамеричким трупима, уколико се оне буду искрцале на јадранску обалу“.²³⁹⁹ Делегацију за преговоре одредили су **Јосип Броз, Александар Ранковић и Милован Ђилас**, а потоњи је, уз **Владимира Велебита и Кочу Поповића**, постао главни партизански делегат на преговорима који су уследили у Горњем Вакуфу и Загребу. У прелиминарној фази преговора, под тачком три „меморандума“, Велебит је немачкој страни изнео предлоге Врховног штаба „да у датој ситуацији не постоји никакав разлог да немачки Вермахт води ратна дејства против НОВЈ с обзиром на ситуацију, противника и интересе једне и друге стране“ па би према томе било „у обостраном интересу ако би непријатељства била обустављена“, као и да „НОВЈ сматра четнике главним непријатељима“.²⁴⁰⁰ Такође, у забелешци штапског официра немачког опуномоћеног официра у Загребу, наведено је да тројица партизанских „парламентараца“ на капама не носе „совјетске звезде“, већ ознаку „М“, која вероватно треба да значи „Мачек“. Они су изјавили „да се не боре противу хрватске државе, и ни у ком случају против Немаца, већ искључиво против четника“ те да су спремни „да са оружјем у руци иступе против сваког непријатеља на којег ми укажемо па исто тако и против Енглеза приликом искрцавања“.²⁴⁰¹ Осим наведеног, спомињу се и неки бизарни тренуци током преговора, као што су честитке немачких официра Кочи Поповићу поводом рођендана²⁴⁰², несметана посета Владимира Велебита својој породици у Загребу и одлазак Милована Ђиласа у биоскоп с немачким официром.²⁴⁰³ Разлози отпочињању Мартовских преговора називају се и у личним интересима Јосипа Броза Тита, да из заробљеништва врати супругу **Херту Хас**. Како наводи Милован Ђилас у својим сећањима, Тито се у припремним разговорима три-четири пута враћао на њено ослобађање.²⁴⁰⁴

Након преговора, примирје је трајало шест недеља, а НОВЈ је успела да у потпуности изненади и разбије четничке снаге, које од тада више нису представљале респектабилну војну силу, бивајући потпуно неутралисане западно од Дрине. Ново стање омогућило је партизанима да прерасту у снажан војно-политички фактор, због чега су на **Техеранској конференцији** званично признати као део савезничке антифашистичке коалиције. Тада су, **28. новембра 1943**, дан уочи заседања **Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије** (надаље: АВНОЈ), Стаљин, Рузвелт и Черчил донели заједничку одлуку да се обнови југословенска држава пружањем помоћи Титу.

На основу оригиналних докумената, како савезничких, тако и непријатељских, на простору читаве бивше Југославије Срби су имали одлучујућу улогу – од подизања устанка против окупатора, до ослобођења земље. Нарочито су Срби из Хрватске дали **кључни допринос антифашистичкој борби у Хрватској**, а тиме и поновном очувању и стварању савремене хрватске државе. Додуше, устанак српског народа у Србу и Дрвару **27. јула**

²³⁹⁹ И пре ових преговора, Врховни штаб НОВЈ упутио је Маријана Стилиновића генералу Хорстенау (Edmund Glaise von Horstenau) августа 1942. године, такође због размене заробљеника. Том приликом понуђена је партизанској страни и нека врста слободне територије, а заузврат би Немци неометано користили и износили руде и друге сировине. (Видети: Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943.*, Народна књига, Београд, 1985, стр. 50).

²⁴⁰⁰ Исто, стр. 90.

²⁴⁰¹ Исто, стр. 93.

²⁴⁰² Исто, стр. 97.

²⁴⁰³ Милован Ђилас у својој биографији „Револуционарни рат“, потврђује: „Немци су нас сместили у неку своју установу – на Зрињевцу или близу Зрињевца, у собу хотелског типа. У тој згради су и вођени преговори – треба да су отпочели 26. марта, сутрадан по нашем доласку. Будући да смо се досађивали – понудили су нам да идемо у биоскоп, па смо једном ишли, дакако с немачким пратиоцем. А Велебит и пошао у посету родитељима.“ (Видети: Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 256).

²⁴⁰⁴ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 254.

1941. године, био је узрокован, у највећој мери, терором оружаних снага НДХ, без јасно дефинисаних идеолошко-политичких циљева, што ће бити појашњено у наставку дисертације. Првоборци српске националности чинили су чак **85% укупног састава партизанских снага** на простору Хрватске и представљали су већину у хрватским партизанским јединицама, све до капитулације фашистичке Италије. Након тога, од јесени 1943, Хрвати се у све већем броју прикључују **Народноослободилачком покрету** (надаље: НОП), да би у децембру исте године чинили 49% од укупног броја бораца у хрватским партизанским јединицама, а 1945. и 61% у односу на 28% Срба. Ако занемаримо преостали број Срба у Хрватској након геноцида и протеривања, а ослонимо се само на предратне демографске податке, Срби су, у односу на број житеља, били двоструко заступљенији у НОП-у од Хрвата, све до капитулације сила Осовине. Посебно је важно напоменути да је током трајања НОБ-а, број Хрвата у усташама и другим фашистичким и колаборационистичким формацијама, понекада и вишеструко премашивао број Хрвата у партизанским снагама. Чак и последње године рата Хрвати су у већем броју учествовали на страни окупатора, у усташким, домобранским и немачким оружаним формацијама. Према речима **Јосипа Броза Тита** (лист „Пролетер“, бр. 16, од месеца децембра 1942. године), **од почетка устанка Срби чине ударну снагу НОВ и ПОЈ**, али се и даље намеће „главни кривац“ за трагедију југословенских народа – **„великосрпски хегемонизам“**.²⁴⁰⁵

У време **Прогласа** с Првог заседања АВНОЈ-а народима Југославије, Хрвати су још увек малобројни у партизанским јединицама па се позивају на устанак „у братској заједници са Србима“, који се већ увећало боре против окупатора: *„Хрвати! Позивамо вас да се у братској заједници са Србима, преко своје Народноослободилачке фронте, окупите око Антифашистичког вијећа народног ослобођења, да устанете против четника, усташа и окупатора.“*²⁴⁰⁶

Надаље, у циљу подизања војничког морала у НОП-у, за истицање у биткама установљен је **„Орден народног хероја“**, Указом Врховног команданта НОВ и ПОЈ од **15. августа 1943.** године. Тако је ово одликовање додељивано оним борцима који су испојили „осведочени хероизам“ на бојном пољу или у држању пред непријатељем. Свеукупно, Орденом народног хероја Југославије одликовано је **1.322** учесника оружане револуције (1.231 мушкарац и 91 жена), 19 страних држављана (16 грађана СССР и по један Чех, Пољак,

²⁴⁰⁵ Део текста којег је написао Јосип Броз Тито између 10. и 19. децембра 1942. године у Босанском Петровцу, гласи: *„Морам овдје истаћи чињеницу да се у редовима наше Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, од самог почетка па до данас, налазе у огромној већини баш Срби (...) Баш српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде које су биле састављене готово искључиво од Срба водили су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора већ и против четника Драже Михаиловића и осталих непријатеља угњетених народа. Шта то доказује? То доказује да сви народи Југославије који су у прошлости били угњетавани од великосрпских хегемониста имају свог најбољег и најдоследнијег савезника у српском народу. Српски је народ дао и још увијек даје највећи допринос у крви у борби против окупатора и његових издајничких слугу, не само Павелића, Недића, Пећанца него и против Драже Михаиловића и његових четника, за пуну слободу и независност свих народа Југославије. Српски народ не жели да се поврати оно старо, као што то не желе ни Хрвати, ни Словенци, ни Македонци, ни Црногорци, ни Муслимани. Српски народ врло добро зна због чега је дошло до националне трагедије, тко је главни кривац, и зато се он тако херојски бори и презире своје домаће издајнике. Стога је света дужност свих осталих народа Југославије да бар исто толико, ако не и више, учествују заједно са српским народом у овом великом ослободилачком рату против окупатора и свих његових слугу.“* (Видети: Josip Broz Tito – Sabrana djela, Tom trinaesti, 14. novembar 1942 – 20. januar 1943., „Komunist“/BIGZ/„Naprijed“, Beograd, 1982, стр. 100).

²⁴⁰⁶ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963, стр. 67.

Италијан), 32 јединице и установе НОВЈ, 4 друштвено-политичке организације и 8 југословенских градова.²⁴⁰⁷

Према политичкој припадности, већина народних хероја били су, наравно, **комунисти**, односно око 97% погинулих и стрељаних народних хероја били су чланови КПЈ (1.284 хероја) и СКОЈ-а (18 хероја), као и сви који су преживели оружану револуцију. Народних хероја непознате политичке припадности било је свега 29. Половина их је отишла у рат с мање од 25 година, а само њих 325 је имало више од 30 година. Од укупног броја погинулих и умрлих, 42% су били млади између 16 и 26 година, а 38% су имали од 27 до 34 године. Три четвртине народних хероја били су млађи од 34 године: 25 међу њима нису имали ни 20 година у тренутку погибије, а троје су били млађи од 17 година. Први народни херој, каменорезац **Петар Лековић**, Србин из Сврачкова код Пожеге, војник Српске војске у Првом светском рату, одликован је овим орденом 1942. године. Петнаестогодишња Српкиња, **Милка Боснић**, последњи је проглашени народни херој Југославије, 1974. године.

Табела 36 – Преглед учешћа Срба и Хрвата у НОБ на територији Хрватске у Другом светском рату

Народ:	1941. децембар (%)	1942. децембар (%)	1943.		1944.		1945. (%)
			август (%)	децембар (%)	март (%)	децембар (%)	
Срби	5.400 (85%)	15.100 (75%)	19.500 (64%)	28.800 (48%)	29.164 (39%)	36.635 (27%)	63.710 (28%)
Хрвати	800 (12.5%)	5.280 (25%)	10.500 (34%)	29.300 (49%)	30.718 (42%)	85.953 (62%)	140.124 (61%)
Укупно	6.450	20.380	30.000	60.000	74.500	120.796	228.474

Извор: Ђорђе Пражић, „Јаме наших страдања и заблуда“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 177.

Највише их је проглашено 1953, затим 1951. и 1952. године, а само је Јосип Броз Тито добио овај орден више пута: једном у новембру 1944. године и два пута после рата.²⁴⁰⁸ Од 955 палих хероја, 77% изгубило је живот у непосредној оружаној борби с непријатељем, 15% их је стрељано или настрадало у затворима и логорима, а око 7% је умрло после рата од последица рањавања или мучења у затворима. Према години рата, највише народних хероја је погинуло 1943. године – готово 30%, затим 1942 – 27,5%. Непосредно после рата погинуло је 9 народних хероја, махом у обрачуну с остацима непријатељских јединица, а неки и несрећним случајем, док је 55 народних хероја извршило самоубиство да не би пали непријатељу у руке. Највећи број народних хероја рођен је у **Хрватској** – 21,9%, затим у Босни и Херцеговини – 20,6%, У Црној Гори – 18,7%, у Србији без покрајина 15%, у Словенији 11,05%. Највише погинулих и стрељаних народних хероја је из Босне и Херцеговине – 23,1%, Србије – 21%, Хрватске и Црне Горе – по 20%. Највише народних

²⁴⁰⁷ *Народни хероји Југославије*, Институт за савремену историју, Партизанска књига, Народна књига, Побједа, Београд/Титоград, 1982, стр. 593.

²⁴⁰⁸ Исто.

хероја је погинуло у Босни и Херцеговини – 32 %, у ужој Србији – 19%, Хрватској 18%, Словенији 12%, Црној Гори 8%, Македонији 5%, Војводини 2% и на Косову 1%. Од укупног броја народних хероја, релативно је највише погинулих с Косова (85%), то јест 11 од 13 проглашених. Тај проценат у ужој Србији износи 78%, у Босни и Херцеговини 77%, а код осталих се креће од 73% у Црној Гори до 65%, у Хрватској.²⁴⁰⁹

Најоданији кадрови у НОВ и ПОЈ, идеолошки најфанатичнији, били су **Црногорци и Срби**. Од 79 ратних генерала било је 30 Црногораца, 29 Срба (17 Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине), пет Словенаца, један Македонац и један Рус.²⁴¹⁰

У говору на **Другом заседању АВНОЈ-а**, председник **Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Хрватске** (надаље: ЗАВНОХ) **Владимир Бакарић** изговориће реченицу која се често понавља у домаћој литератури о Другом светском рату, сем у подсећањима његове сарадње с представницима НДХ: „*На првом засједању ми смо били више представници српског народног отпора у Хрватској него представници Народноослободилачког покрета Хрватске. Данас се та ситуација измијенила. Данас хрватске масе у читавој Хрватској судјелују у народноослободилачком покрету.*“²⁴¹¹ Само осам година касније, баш те српске првоборце, као и руководство које је сам формирао, Бакарић ће послати на Голи Оток.²⁴¹²

Народна влада Хрватске, формирана у Сплиту, у Декларацији од **22. априла 1945.** године „сматра својом дужношћу нагласити оно огромно учешће Срба из Хрватске у заједничкој борби против окупатора и њихових слугу, и истакнути њихову улогу првобораца као и помоћ, коју су код дизања хрватског народа указали; Народна влада Хрватске ће о томе водити рачуна и брижно остварити прву тачку Декларације о основним правима народа и грађана демократске Хрватске земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске о равноправности Хрвата и Срба.“²⁴¹³ Управо због огромне улоге у антифашистичком устанку и жртава које је поднео током Другог светског рата, влада Народне Републике Хрватске Србима је Уставом загарантовала **право конститутивног народа**, док неки аутори тумаче да се радило и о **праву на самоопредељење**²⁴¹⁴.

Од демократских промена у Хрватској 1990. године, када су власт преузели националисти, до данас се у хрватској научној јавности покушава **потценити улога Срба у Народноослободилачком рату** (надаље: НОР). Умањује се број српских цивилних жртава и палих бораца, као и значај њиховог отпора окупатору до краја рата. Тезе неких хрватских историографа да су Хрвати „први дигли устанак у поробљеној Европи“; да су били већина у народноослободилачкој војсци Хрватске и руководили антифашистичком борбом у Југославији (што су хрватски званичници 1995. године, при обележавању 50-годишњице победе над фашизмом, у једном документу послали Генералном секретаријату ОУН), не одговарају историјској истини.

²⁴⁰⁹ Исто, стр. 593-594.

²⁴¹⁰ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991.

²⁴¹¹ Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма: Између националних и идеолошких изазова*, САНУ / Балканолошки институт, Књига 23, Београд, 1985, стр. 86.

²⁴¹² Čedomir Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi, 1951.-1971.*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2017, стр. 12.

²⁴¹³ Момчило Диклић, „Антифашизам у Хрватској“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 108.

²⁴¹⁴ Велимир Иветић, „Срби из Хрватске – носиоци антифашистичке борбе у Хрватској 1941-1945. године“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 119.

Дан устанка народа Хрватске, који се у СР Хрватској прослављао сваке године **27. јула** на основу одлуке ЗАВНОХ-а од августа 1945, престао је да се слави одлукама нових хрватских власти 1991. Од тада се устанком против окупатора и колаборациониста у Хрватској сматра и обележава **22. јуна**, као **Дан антифашистичке борбе**. Први празник обележавао је годишњицу оружане акције на Срб, када су 27. јула 1941. године српски герилски одреди из околине Доњег Лапца напали и заузели усташко-жандармеријску станицу у Србу, разрушили железничку пругу Книн-Дрвар и уништили усташки одред код Српског кланца. Након те акције дошло је до ширења устанка на остатак Лике и Кордуна, а потом и на друге делове Независне Државе Хрватске. Празновањем које су утврдиле хрватске националистичке власти 1991. године, обележава се сећање на 22. јун 1941. године, када је у околини Сиска формиран Сисачки партизански одред. Чињеница је да су Срби подигли устанак против усташког режима у Србу и Дрвару, премда устаничка маса тада још није имала „дубљу политичку визију“, како наводе неки аутори.²⁴¹⁵ Но, ове оружане акције одјекнуле су и на другим подручјима НДХ, у којима је српски народ одлучио да пружи отпор хрватским фашистима и немачком окупатору. Дакле, за разлику од формалног чина оснивања **Сисачког партизанског одреда**, герилске акције српског народа од 27. јула, имале су **аутентичан и реалан устанички карактер**. Потом, међу герилским одредима, налазили су се и припадници комунистичког покрета српске националности, преко којих су челни комунисти Хрватске и КПЈ убрзо успели да овладају српским устаницима.

Хрватски комунистички руководиоци, одлично организовани, навикли на илегалне и терористичке начине деловања, вештом агитацијом убедили су Србе да је „заједничка борба с хрватским народом“ против окупатора и домаћих издајника једина праведна и неопходна. Сходно политичким циљевима КП Хрватске, акције које су испрва извођене превасходно против усташа, прерасле су у општи оружани сукоб с Немцима и Италијанима, што је иницирало бесомучне одмазде према српском народу. На пример, возови којима су Срби и други народи транспортовани у злогласни концентрациони логор у Госпићу, нису били мете партизанских акција, што показује да комунистичком руководству није био приоритетан циљ заштита српског народа од погрома,²⁴¹⁶ него припрема за општенародну социјалистичку револуцију. Хрвати су примани углавном на руководећа места (посебно у Народноослободилачким одборима), како би их се потакнуло на већи одазив у партизанске јединице. Створена је таква клима прохрватске толеранције, да су у тела ЗАВНОХ-а примани бивши сарадници усташа и представници Сабора НДХ. У целини сагледано, окружне партизанске власти биле су развијене само у српским крајевима, док су у претежно хрватским (Мославина, Подравина, Хрватско Загорје, деловима Славоније, Баније и Лике) седишта **Народноослободилачких одбора** (надаље: НОО) били мете оружаних препада, а одборници ликвидирани. Констатација **Ивана Скубића**, представника Загребачког округа у мају 1944. године, била је да је народ уверен „да су Срби првоборци, да су Срби народ који сноси данас највећи део тегоба борбе“.²⁴¹⁷

Пошто се борба против окупатора одвијала претежно у српским подручјима „завноховске Хрватске“, сходно томе су ти крајеви и народ највише страдали у рату, не само услед ратних дејстава, него и од болести које су све више харале – тифуса, маларије, дизентерије итд. Српски војници масовно су попуњавали партизанске јединице разасуте

²⁴¹⁵ Момчило Диклић, „Антифашизам у Хрватској“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 97.

²⁴¹⁶ Исто.

²⁴¹⁷ Исто, стр. 102-103.

диљем Југославије, тако да су цивили у њиховим завичајима најчешће били незаштићени и лак плен усташама. У извештају **Јакова Блажевића** Председништву ЗАВНОХ-а о политичкој ситуацији и организационом стању и раду Народноослободилачких одбора у Лици, од 5. јануара 1945. године, пише: „Усташе свакодневно појачавају терор, а приликом продора на ослобођене територије скоро свагдје покољу све што им дође до руке. (...) У вези теме намеће се проблем организације заштите народа, (...) а на неким местима и привремене евакуације.“²⁴¹⁸

Симптоматично је да ни у јануару 1945. године, када се већ очекивао пораз Хитлерове коалиције, није било масовнијег одзива Хрвата у партизане, осим у ослобођеним местима, најчешће принудно. Документи из тога времена нуде различита оправдавања и образложења зашто се то још увек не дешава, а да би се таква ситуација превазишла, дата је амнестија свима који се до 15. јануара прикључе Народноослободилачкој војсци.

Према извештајима из фебруара исте године, одазив Хрвата био је слабији од очекиваног, а српски крајеви су и даље били у незавидном положају, јер су снабдевали највећи део партизанске војске. Срби су били толико изнурени да се у марту 1945. године наводи како је стање у тим подручјима хаотично и да војска мора да храни народ, који је био потпуно исцрпљен и опљачкан.²⁴¹⁹

Толеранција према припадницима фашистичких оружаних формација НДХ настављена је и у пораћу. Службеници марионетске парадржавне творевине примљени су масовно у нове структуре власти па чак и они с ратним одликовањима, о чему су известиле „Народне новине“, у броју 3. од августа 1945. године.²⁴²⁰

Наведени подаци упућују на закључак да су од почетка партизанског устанка постојали евидентни **српско-хрватски антагонизми унутар НОП-а**, који су у себи носили **семе будућег грађанског рата у Југославији**, пошто део утицајних руководилаца КПХ нису видели решење „хрватског питања“ унутар заједничке државе са Србима. Према позном признању Титовог биографа **Владимира Дедијера**, који ће уочи незаустављивог распада југословенске федерације открити или потврдити многе тајне из живота и међусобних односа највиших државних функционера, не би требало потценити утицај **Андрије Хебранга**, чак ни после његове смрти, на једно крило Комунистичке партије Хрватске. Потом, народни херој **Иван Стево Крајачић**, један од најважнијих Титових обавештајаца, али и вођа ове „хрватске фракције“. Ту је свакако и **Владимир Бакарић**, о којем је било речи у вези с тајним споразумима с властима НДХ. По многим знацима и **Јосип Врховец** је наставио „**стару линију Коминтерне, укључујући и резервисан став према Србима**“.²⁴²¹

Према томе, хрватски национализам, већ од првих година ослобођења, проношен је или тихо подржан од стране највиших хрватских руководилаца. Чак и чувени писац **Владимир Назор**, тада већ временшни председник ЗАВНОХ-а и први шеф Народне Републике Хрватске, није могао да сакрије србофобију – и као страх од „великосрпске хегемоније“ и као нетрпељивост према српским културним обележјима у Хрватској. Премда познат по песми „**Мајка православна**“, коју је написао почетком 1943, пошто је побегао у партизане и суочио се са злочинима над српским становништвом Кордуна, као председник Федералне Државе Хрватске забранио је употребу српског језика у вишејезичном комунистичком билтену. Назвао га је језиком „**београдске чаршије**“, а Србе

²⁴¹⁸ Исто, стр. 106.

²⁴¹⁹ Исто, стр. 107.

²⁴²⁰ Исто.

²⁴²¹ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991, стр. 347.

народом који се „ушуњају свугде“ па и у хрватске медије, али да Хрватима више неће наметати своје жеље.²⁴²²

Сматра се да је до првих трвења дошло већ првих дана НОР-а, из више разлога. Прво, Срби који су били затечени злочиначким нападом усташа, нису се слагали око односа с окупаторским италијанским снагама, које су пружиле одређену заштиту српском народу. То ће, на крају крајева, бити главни разлог поделе међу устаницима на „четнике“ и „партизане“. Друго, распадом краљевине, дошло је и до привременог расула међу југословенским комунистима, тако да су неки чланови отишли из различитих разлога, пре свега безбедности, чак и у усташе и домобране. Хрватски партијски руководиоци нису имали подршку хрватског народа прве три године рата, тако да су се придружили српским устаницима, лако им се наметнувши својим организацијским способностима, искуством, а нарочито персуазијом, користећи међу Србима, који су изгубили ионако малобројно грађанство, популарне паролe – „народноослободилачка борба“, „помоћ братској Русији“ и сличне. Као опробани партијски кадар долазе српским устаницима у „помоћ“ следећи хрватски комунисти: **Марко Орешковић, Јаков Блажевић, Стипе Угарковић Палента, Већеслав Хољевац, др Иво Маринковић, Драган Петровић, Шиме Бален, Грга Рупчић, Карло Мразовић, Иван Рукавина** и други. Испуњавајући директиве Јосипа Броза Тита, ова свита форсира прве акције лета 1941, у којима „навелико жртвују српски народ“, како

²⁴²² Владимир Дедијер о овом случају наводи „поверљиву доставу“ Првослава Васиљевића Миловану Ђиласу против Владимира Назора, као и Ђиласову поруку Александру Ранковићу: „Драги друже Ђидо, Данас ме је позвао друг Назор на разговор. Када сам отишао тамо, рекао ми је он да хоће да одговори са мном као председник Федералне државе Хрватске о неким питањима, која њега као таквог интересују. Како је пред собом држао билтен иностране штампе који ми издајемо, с неким подвученим местима, схватио сам одмах о чему ће се водити разговор, па сам му рекао: - Друже председниче, ја могу само да Вам пружим потребна објашњења о питањима која вас интересују, али не могу да дискутујем о њима, пошто за то нисам овлашћен, јер је Пресбиро само установа Повереништва информација којим руководи друг Рибникар. (...) Питао ме је затим ко уређује Билтен, ко врши избор материјала итд. Рекао сам му да то чинимо ја и Вук Драговић који је на путу. (...) Записујући имена особља интересовао се и за националну припадност. Кад је завршио са тим општим питањима, почео је да говори: - Ја сам те позвао да разговарамо о једном веома важном питању, преко кога ја као Хрват и председник хрватске државе не могу да пређем ћутке. Ви сте у Билтену завели језик београдске царшије, ви га намећете и поред тога што се налазите на територији Хрватске државе. Нас Хрвате то вређа и ми нећемо језик београдске царшије. Док сте овде на нашој територији имате да пишете хрватски, а кад одете у Србију пишете и говорите како год хоћете, мене се то ништа не тиче. Затим је говорио дуго о хрватском и српском језику, о Вуку Караџићу итд. и напоменуо да ми њима Хрватима само правимо сметње и политичке потешкоће оваквим својим радом. (...) Ја сам му рекао: - Ми смо водили рачуна о језику, јер то сматрамо веома важним питањем. И дискутујући принципијелно о томе, другови Рибникар и Ђилас рекли су нам да језик у свим нашим издањима има да буде и хрватски и српски. Наиме, преводиоци Хрвати преводиће текстове хрватским језиком, а Срби српским језиком. Тај принцип равноправности српског и хрватског језика брижљиво спроводимо у раду, а колико водимо рачуна о томе, нека послужи као доказ то што имамо и посебног лектора за хрватски језик. (...) Не можемо да тражимо од Срба да пишу хрватски између осталог и због тога, јер они тај језик не знају. На то је он рекао одлучно: - Не може тако више да буде. Док сте овде на територији Хрватске имате да пишете хрватски. Све што из Хрватске излази и у њу улази има да буде на хрватском језику. Ко не зна хрватски, не може ни да ради код вас. (...) Питао ме је затим којим се језиком пише радио-билтен. Рекао сам му да то зависи од емисија, оне емисије које се дају на хрватском ми их тако и бележимо, а оне на српском дајемо исто тако на српском. (...) - Па тамо су сви спикери Срби. По свом старом обичају Срби су се и тамо ушуњали, као што већ умеју да се ушуњају свугде. Ја ћу да протестујем против тога. Нећемо ми више да трпимо да нам ви намећете оно што хоћете. (...) Првослав Васиљевић. Другу А. Ранковићу, начелнику ОЗНЕ НКОВ-а. Учинити крај овим испадима и пронаћи инспиратора – то је моје мишљење. Ђидо.“ (Видети: Владимир Дедијер, Велики бунтовник Милован Ђилас, Просвета, Београд, 1991, стр. 248-249).

истиче српски историчар **Момчило Диклић**.²⁴²³ Одмазде усташа услед исхитрених партизанских акција крајем јула и почетком августа, биле су монструозне, попут покоља над Србима 31. јула 1941. у селу Калати, где су децу „живу набијали на коље и виле“, жене силовали, а потом клали.²⁴²⁴ Србе који су схватили да се ради о гурању српског народа у гору пропаст и нису се слагали с одређеним директивама КПХ, стигматизовали су и осуђивали их као „националисте“ или „четнике“, а за ликвидације непослушних формиран су и тзв. „летећи одреди“. Чинили су то, пре свих, послушници хрватских руководилаца – **српски комунисти из Хрватске**, поспрдно названи **„Титиним Србима“** или касније **„Бакарићевим Србима“**, који ће у социјалистичкој Југославији добити многе бенефиције, али без реалних полуга моћи у потпуности ће занемарити српске националне интересе.

Италијани су користили српско-хрватску омразу, преузимајући ослобођена српска насеља, тобоже штитећи српски народ, чему је допринела и неуспешна усташка офанзива 17-20. августа 1941. Хрватски комунисти тешко су због тога налазили Србе који су били спремни за борбу против италијанске војске, али су успели да до 30. септембра окупе потребне снаге за вршење одлучнијих акција. Тога дана, одлуку за напад донео је хрватски народни херој Марко Орешковић, а извршење напада поверио је Срђану Брујићу, Србину, који је ангажовао борце одреда „Огњен Прица“ и „Шкарачки одред“. Приликом акције, изманипулисани борци, које су комунисти убедили да је то у српском националном интересу, уништили су један камион и убили неколико војника, након чега су Италијани за одмазду спалили српско село Врело и неколико кућа села Хомољца.²⁴²⁵ Извршено је више оваквих напада с циљем заваде Италијана и Срба, који су до тада трговали прехрамбеним производима, одећом и другим у рату тешко доступним потрепштинама. Поларизација међу устаницима трајала је дуго, али први међусобни обрачуни устаничких маса јављају се пролећа 1942, када је убијен Бићо Кесић, комунистички комесар, као и током „Шкарачког процеса“, када се стрељају „прочетнички елементи“, међу којима и девет српских гимназијалаца.

Неки аутори износе податке да су **страдавали и хрватски комунисти**, који нису били истомишљеници вођа КПХ. Један од њих био је и **Иво Лола Рибар**, који се није слагао с Хебранговом линијом, а сазнало се и да је требало да наследи Јосипа Броза Тита, што је сметало националистима унутар хрватске комунистичке врхушке. Комисија ЦК КПЈ и АВНОЈ-а чак је и потврдила да је Лола погинуо непосредно пред пут на дипломатску војну мисију у Каиро, због издаје. Главни актери у тој акцији, наводно, били су Хебрангови сарадници, међу којима је био усташки шифрант **Лудвиг Чачић**, убачен у Главни штаб Хрватске.²⁴²⁶

Између хрватских и српских комуниста дошло је до несугласица и у вези **будућих граница федералних јединица**, што ће касније, у освиту грађанског рата у Југославији допринети ескалацији сукоба. Наиме, на **Другом заседању АВНОЈ-а** 29. новембра 1943. године, постављени су принципи за оснивање федеративне државе југословенских народа. Вођство КПЈ предвидело је да да нова Југославија, за разлику од Краљевине, буде федеративна република са шест социјалистичких јединица: Словенијом, Хрватском,

²⁴²³ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 62.

²⁴²⁴ Исто, стр. 63.

²⁴²⁵ Исто, стр. 78-79.

²⁴²⁶ Ђуро Аралица, „Политика шовинизма и сепаратизма дела вођства КПЈ“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, Бр. 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 35.

Босном и Херцеговином, Србијом, Црном Гором и Македонијом. Реорганизација југословенске државе на федеративном принципу, коју су комунисти већ давно заговарали, била је под директним утицајем **Коминтерне**. Као што је већ речено, комунистички став био је да ту „**версајску творевину**“ треба разбити подржавањем сепаратистичких покрета „угњетених нација“, у циљу формирања независних држава – Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, као и „ради ослобађања Албанаца“.²⁴²⁷ Преломна дешавања, током којих комунисти одустају од разбијања југословенске државе, биле су **Четврта земаљска конференција** (1934) и **Сплитски пленум ЦК КПЈ** (јун 1935). Од средине 1936. КПЈ је, **вероватно под утицајем Хрватске сељачке странке**, предлагала заједнички државни оквир уређен на **федеративном принципу**, са **седам федералних јединица** (седма би била Војводина). Био је то покушај успостављања „**нове националне равнотеже**“, која би у савезу с „националном периферијом Срба, померала тежиште односа у држави на Хрватску“.²⁴²⁸ Политички хетерогена група, међу којима је било чланова ХСС-а и КПЈ, окупила се у аутономашком покрету – **Војвођанском фронту**, настојећи да у преуређењу државе Војводина добије статус равноправан другим федералним јединицама, а разлози таквим тежњама били су економске и социјалне природе.²⁴²⁹ Под притиском јавног мњења **Влатко Мачек** није био у стању да умањи хрватске сепаратистичке захтеве, тражећи границу од Словеније до линије која се од Дунава протеже до Дубровника, укључујући део Војводине, Босне и Западне Херцеговине.²⁴³⁰

Британски аналитичари, дипломате и новинари, приметили су да је „**хрватски покрет постао јачи и сложенији него икад**“, док је „**српски политички и партијски живот доживео тотално расуло**“. Британска спољна политика прилагођавала се новом расподелом политичке моћи, имајући више разумевања за Мачекова настојања да Војводина постане засебна федерална јединица, сматрајући да чак 90% војвођанских Срба подржава аутономашки покрет, желећи да се ратосиља „хорди неспособних српских чиновника“. Стога се у послератном раздобљу обликовање федеративне Југославије одвијало под снажним утицајем међународног окружења, тј. ставова савезника, нарочито **Британаца**. Изузетан значај за повлачење међурепубличких граница био је и даље преовладавајући став комуниста о „опасности од великосрпског хегемонизма“, како подвлачи **Љубодраг Димић**.²⁴³¹

Нарочито осетљиво питање у српско-хрватским спорењима тичало се **Срема**, тако да су се на тој регији могли тестирати српско хрватски односи.²⁴³² Хрватски комунистичко руководство, као и хрватски националисти, заступали су идеју о Срему као „**покрајини Хрватске**“ још током рата, истичући да је та област у саставу НДХ те да је тамо вршена колонизација хрватског народа. Ослањали су се такође и на историјску чињеницу да је Срем за време аустроугарске владавине био у саставу Краљевина Хрватске и Славоније. С друге стране, војвођански комунисти били су одлучни у ставу да су Срем, Банат, Бачка и Барања део Војводине, као и да треба обновити рад **Покрајинског комитета КПЈ за Војводину**, јер би се припајањем војвођанске организације хрватској организацији,

²⁴²⁷ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ (Огранак)/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 173.

²⁴²⁸ Исто.

²⁴²⁹ Исто.

²⁴³⁰ Исто, стр. 175.

²⁴³¹ Исто.

²⁴³² Исто, 271.

практично признало војно разбијање Југославије. Примећује се да се стајалиште ЦК КП Хрватске, по том питању, није битно разликовало од стремљења великохрватских идеолога. Напротив, мишљење да границе НДХ испуњавају историјско и државно право Хрвата, подржавао је чак и **Јосип Броз** од јануара 1942. године.²⁴³³

У овој „хрватској мисији“, за чије спровођење је био одговоран **Јосип Хрнчевић**, политички комесар Фрушкогорског партизанског одреда, учествовао је и **Иво Лола Рибар**. Августа 1942. покушали су да повежу Окружни комитет Срема с Поверенством КП Хрватске за Славонију, што је крајем децембра исте године одбачено на саветовању сремских комуниста у Сасама. Стога је марта 1943. ЦК КПЈ представио свој закључак партијском руководству Хрватске о неуласку Срема у оквиру деловања хрватске партијске организације. Покрајински комитет Војводине преузео је постепено и Земун, а крајем августа 1943. остварена је идеја о формирању Покрајинског НОО за Војводину, чиме је учињен корак ка **институционализацији аутономије**. Став врховних органа НОВ био је да се питање разграничења будућих федералних јединица треба ускладити с развојем НОБ-а. Српско-хрватски сукоб или пак, боље речено, хрватски национални интерес унутар комунистичке партије, био је нарочито видљив када Обласни комитет за Славонију није био спреман да изврши директиву ЦК КПЈ, којом су партијске организације у винковачком и вуковарском срезу требале да припадну Покрајинском комитету КПЈ за Војводину. Интервенција ЦК КПЈ која је уследила марта 1944. године, утицала је на Обласни комитет КПХ за Славонију, који је предао делове западног Срема, али је задржан знатан део територија с градовима Винковци и Вуковар, с образложењем да тамо живи хрватска већина.²⁴³⁴

Истовремено, од стране ЦК КП Албаније спроводила се идеја стварања **Велике Албаније**, која је и данас актуелна. Ставови албанских комуниста дефинисани су на **Конференцији у Бујану** (31. децембар 1943 – 2. јануар 1944), када је донета резолуција којом је доведен у питање територијални интегритет Југославије и **национална права Срба**. Две **великонационалне идеје, хрватска и албанска**, преживеле су у оквиру комунистичких покрета, међусобно се морално и дипломатски надопуњујући и потпомажући, а потом и оружано током Рата за југословенско наслеђе, све до савременог доба. Што се тиче Бујанске резолуције, укинута је од стране Политбироа ЦК КПЈ, када је марта 1944. директивним писмом косовским комунистима наложено да поштују одлуке АВНОЈ-а, чиме обезбеђују „равноправност свим народима“, укључујући и „право на самоопредељење“, чиме се стаје на пут свим „хегемонистима који хоће да стварају разне великонационалне државе (великосрба, великохрвата, великоалбанаца)“. Став КПЈ био је да не треба формирати Покрајински комитет за Космет, јер та територија „није компактна област“.²⁴³⁵

Комунисти су, делајући даље на распарчавању српских крајева, формирали и **Земаљско антифашистичко веће Санџака** (20. новембра 1943), чиме је предвиђена будућа територијална, политичка, војна и економска целовитост те области. Почетком 1944. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору био је убеђења да ће Санџак припасти Црној Гори, због чега су чланови Обласног комитета КПЈ за Санџак оштро протествовали. Наиме, историјска чињеница је да се Србија формирала као последња федерална јединица у социјалистичкој Југославији. Одлуку о одржавању „конгреса за Србију“ донео је ЦК КПЈ (односно Јосип Броз Тито), пошто је тежиште ратних операција против окупатора пренето

²⁴³³ Исто.

²⁴³⁴ Исто, стр. 273.

²⁴³⁵ Исто, стр. 275.

на територију која се отприлике поклапа с границама Краљевине Србије пре Балканских ратова. Тако да у тренутку сазивања **Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије**, одржане од 9. до 12. новембра 1944. године у Београду, Војводина, Санџак и Косово и Метохија нису били у саставу Србије. Говори комунистичких функционера на том скупу били су засићени одлучним позивима на обрачун са српским грађанским опцијама, које су сматране носиоцима „великосрпског шовинизма“ и „реакционарном великосрпском кликом“, која тежи „освајању туђих територија, успостављању своје хегемоније, денационализације других народа, спутавању њиховог културног развоја и економског просперитета“, што је све заједно оцењено као основни „узрочник несреће која је задесила српски народ“ током Другог светског рата.²⁴³⁶ Афирмисани су ставови о постојању засебне црногорске и македонске нације, с правом да конституишу посебне федералне јединице, уз мото „**братства и јединства**“ свих народа и народности у новој „демократској федерацији“.

Великој антифашистичкој скупштини Србије, обратио се „Србијанцима“ и **Андрија Хебранг**, један од оснивача ЗАВНОХ-а, с очекивањем да ће „Хрвати у новој ДФЈ бити равноправни и слободни људи“, упозоравајући делегате на опрез да се на српску политичку позорницу не би вратили они који су „некада управљали Југославијом и који су је упропастили“.²⁴³⁷ Ускоро је Хебранг смењен с функције секретара ЦК КПЈ због „фракционаштва“, тј. промовисања веће аутономије КПХ наспрам КПЈ, да би 7. маја 1948. био и ухапшен и изведен на саслушање пред партијску комисију, под оптужбом сарадње с усташком влашћу током његовог заточеништва, као и због подршке **Резолуцији Информбироа**, након чега је, наводно, извршио самоубиство. Оцена југословенских комуниста била је да се у Хебранговом случају ради о „очитој издаји“, пошто су обавештајне службе доставиле доказе о његовој сарадњи с усташком влашћу из више извора, чак и руских.²⁴³⁸ Ипак, Хебранг ништа није признао пред детаљним испитивањем партијске комисије, која га је оценила као „шпијуна у Главном штабу Хрватске“, мада „материјала није било довољно“.²⁴³⁹ Хебрангов политички профил до данас није потпуно расветљен, као ни његова коначна судбина, иако је званично објављено да је извршио самоубиство.²⁴⁴⁰

На дужности секретара ЦК КПХ заменио га је **Владимир Бакарић**, од децембра 1941. године политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Хрватске. Од почетка 1960-их о Хебрангу и емигрантски усташки листови износе позитивно мишљење, пишући да „већ ни Владимир Бакарић не даје вридности пишљива боба славенству – а још мање југославенству“.²⁴⁴¹ У одбрани Бакарићевог „лика и дела“, као доследног „титоисте“ и југословенског комунисте, неки су такве квалификације назвали осмишљеном пропагандном, у циљу уношења дестабилизације и неповерења међу комунистичким руководством. Сматра се да је Бакарић, уз подршку **Мирослава Крлеже**, мењао формулацију о језику у Уставу СР Хрватске из 1974. године, о чему је на Седници

²⁴³⁶ Исто, стр. 285.

²⁴³⁷ Исто, стр. 286.

²⁴³⁸ Миле Милатовић, *Случај Андрије Хебранга*, Култура, Београд, 1952, стр. 7-8.

²⁴³⁹ Исто, стр. 9-11.

²⁴⁴⁰ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991, стр. 345.

²⁴⁴¹ Pero Tutavac Bilić, *Hrvatski jezik nad ponorom : (srbijske po emigrantskom tisku)*, Napridkovo izdanje, Buenos Aires, 1963, стр. 28.

проширеног Председништва Друштва књижевника Хрватске, одржане 17. новембра 1987. године, говорио књижевник **Мирко Божић**.²⁴⁴²

Добра организација и флексибилно политичко деловање хрватских комуниста донело је успешне резултате међу Србима, тако да је на већем простору јужне Хрватске народ увучен у рат против Италијана. Када је дошло до стварања прве веће ослобођене партизанске територије на подручју Хрватске, захваћена су била и нека већински хрватска насеља, попут Оточца, града „изразито усташке оријентације“, у којем је део Срба већ био ликвидиран, а део побегао.²⁴⁴³ Након што је успостављена команда и партизанска болница, већ ноћу 13/14. септембра усташе су упале „неопажено“ у град и поклале 27 рањеника, тако што су их часне сестре „неговатељице“ водиле од кревета до кревета, одавајући кољачима ко је српске националности.²⁴⁴⁴ Ситуација око организованих издаја трајала је сво време рата, нарочито након што су у партизане масовно мобилисани Хрвати по капитулацији Италије, који би редовно бежали и успут, неретко, чинили злочине.²⁴⁴⁵ Међунационална ситуација била је заоштрена унутар партизанског покрета, што је кумовало продору Немаца, који су лако загосподарили Хрватским приморјем и Горским котаром. Вермахт је довео усташе са собом, услед чега су почињена страшна злодела над српским цивилима преосталима на бившој „слободној територији“. Још већи злочини десили су се након активације 10.000 усташа стационираних око Госпића, формираних у злогласне „усташке бојне“, док су, истовремено, борци из тих српских крајева ратовали у Босни и Србији.

Када се јавила иницијатива за стварање ЗАВНОХ-а једно од централних питања тицало се **националног састава већника**, пошто су у НОП-у Хрватске 90% били Срби. Одлучено је да се ипак води рачуна о „пропорционалном односу становништва између Срба и Хрвата на дотичном подручју“, мада је испрва била битна активност у НОР-у, „без обзира на ранију партијску припадност и без обзира на националност и вјеру“. Тако су у овом телу представљени углавном Хрвати, иако их је 80% прихватило НДХ и борили су се против партизана.²⁴⁴⁶ Како би придобили што више Срба, Иницијативни одбор ЗАВНОХ-а и Главни штаб НОВ и ПОХ је заједнички формулисао изјаву о циљевима и начелима НОБ-а, а под тачком 3 гарантовало се да ће, након ослобођења, хрватски и српски народ Хрватске, самостално, на темељу „најшире народне демократије и права народног самоодређења, одлучити како о свом унутрашњем уређењу, тако и о односима с осталим народима и земљама“. Ова изјава имала је запажену улогу међу српским партизанима, јер је признавала Србе у Хрватској као равноправне носиоце суверених права, решавајући тиме и социјално и национално питање српског народа у Хрватској.²⁴⁴⁷ Пропагандно одељење ЗАВНОХ-а покренуло је и лист „**Српска ријеч**“, штампан ћирилицом у Горском котару, која је међу Србима „разобличила издајнике и кољаче, демаскирала све непријатеље народа, избијала четницима из руке адут да говоре и дјелују у име српског народа (...) мобилисала нове снаге за борбу против непријатеља, подизала морал и борбени дух, а изнад свега објашњавала хрватском и српском народу да њихова највећа снага почива у чврстости

²⁴⁴² „Jezik i ustavne promjene“, Izlaganja sa Sjednice proširenog Predsjedništva Društva književnika Hrvatske održane 17. studenoga 1987. godine u prostorijama DKH, *Republika*, god. XLIV., br. 1-2, Zagreb, siječanj - veljača 1988, стр. 273.

²⁴⁴³ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 145.

²⁴⁴⁴ Исто, стр. 146.

²⁴⁴⁵ Исто, стр. 147.

²⁴⁴⁶ Исто, стр. 150-151.

²⁴⁴⁷ Исто, стр. 151.

братства и јединства, слободе народа различите националности“.²⁴⁴⁸ Такође, на Другом заседању ЗАВНОХ-а у Плашком 15. октобра 1943, за већнике је изабран већи број чланова ХСС-а и СДС (Самосталне демократске странке), који су приступили НОП-у. Српски већници су говорили о борби и положају српског народа у Хрватској, „осуђујући рад емигрантске владе и четничке злочине“. У институције и тела ЗАВНОХ-а, на концу, ушли су углавном хрватски интелектуалци, међу којима 80% долази у НОП крајем 1943. и током 1944. године. Велики број таквих, који су увидели да се ближи крах НДХ, није изменио своје претходне политичке ставове, тако да се „десио апсурд да је део Хрвата у наведеним институцијама спроводио антисрпство, а Срби су се борили у партизанским редовима“, како закључује српски историчар **Момчило Диклић**.²⁴⁴⁹ КПХ је, дакле, поред екстремно лоше економске и здравствене ситуације у ратом опустошеним и исцрпљеним српским подручјима, успела да сузбије четнички покрет и створи привид могућности просперитетније, демократскије и мирније будућности Срба у Хрватској и зајамчи им пуну равноправност и једнакост с хрватским народом.

Индоктринација Срба настављала се помоћу **културно-просветне политике ЗАВНОХ-а**. На ослобођеним територијама организовани су различити курсеви, али и основне школе и гимназије, у којима су кадровски доминирали хрватски наставници, без основних услова за рад, чак и књига, нарочито штампаних ћирилицом. Ученици, махом српске националности, били су изложени правопису установљеном у НДХ, а ни постављени учитељи нису рашчистили с претходним политичким ставовима и усташком влашћу, на што указује један од извештаја Просветног одељења ЗАВНОХ-а из фебруара 1944. године.²⁴⁵⁰ Стога, не чуди да српским ученицима наставно градиво није било прихватљиво па је често одазив у школе био слаб. Пропаганда КПХ вршила се и преко културно-уметничких друштава, као што је била позоришна дружина „Аугуст Цесарец“, основана 25. јуна 1942. у Дољанима, котар Доњи Лапац, у којој су, од управника до глумаца, сви редом били припадници хрватске и словеначке нације, без иједног Србина. Односно, у готово чистим српско-партизанским јединицама, Хрвати су у потпуности доминирали и у сфери културе.

Последице таквог „националног немара“, за којег одговорност сnose и српски комунисти из Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, биле су девастирајуће по српски народ и његову вековну културну баштину у Хрватској. Већ након 1950. године замрзнуте су све српске институције, само је централна културна, просветна и научна установа Срба у Хрватској, **СКД „Просвјета“**, основана **18. новембра 1944.** у Глини, преживљавала до 1971. године, када је забрањена. Наиме, већ крајем 1960-их на јавним трибинама у Загребу иступа се са тезама да су „Срби из Хрватске предестинирани унитаристи“, а негира се и свака прогресивна улога и прилог Срба у историји Хрватске.²⁴⁵¹ Оснивање пододбора „Просвјете“ по Далмацији схваћено је као нарочита „опасност“; алармирани су хрватски руководиоци да је време да се Србима одузме и оно што су, тобоже, имали. Савез комуниста Хрватске је довршио **културоцид** над Србима у Хрватској, пошто је задатак „Просвјете“ био да, осим „ширења политичке образованости у духу братства и јединства“, гаји успомене из српске народне прошлости, подиже споменике и спомен-плоче народним херојима, организује стручна предавања и научне скупове, организује уметничке изложбе,

²⁴⁴⁸ Исто, стр. 156.

²⁴⁴⁹ Исто, стр. 169.

²⁴⁵⁰ Исто, стр. 167.

²⁴⁵¹ Čedomir Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi, 1951.-1971.*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2017, стр. 372.

оснива фолклорна удружења, издаје различите публикације, помаже ученике и студенте, унапређује културне везе са Србима изван Хрватске итд. Године 1980. „Просвјета“ је и формално угашена, да би васкрснула 1992, усред грађанског рата, опет за потребе хрватског државног руководства, којем су били потребни аргументи пред међународном заједницом да је Хрватска сазрела као демократско друштво.

Наравно, разлог **неодређености државно-правног статуса Срба у Хрватској**, што је олакшало пропаст и српских културних институција, крије се и у масовној **неписмености** народа који је преживео геноцид. Ионако малобројна српска интелигенција махом је побијена или избегла, док је преостали сеоски народ животарио у запуштеним селима традиционално заосталијих крајева Хрватске – на подручју већ давно распуштене Војне крајине. Преживели српски *profanum vulgus* у Хрватској уклопио је наметнуту комунистичку идеологију у њему разумљивији амалгам с југословенством, што га је, за разлику од Хрвата, удаљило и од сопствене цркве, још једног чувара традиције и културе.²⁴⁵²

Надаље, у ратом захваћеној Хрватској у **пропагандним одељењима** Срби уопште нису заступљени, иако су чинили апсолутну већину у партизанима, док су на подручју Лике, Кордуна, Хрватског приморја, острвима, Горском Котару, Хрвати и почетком 1944. масовно одлазили или бежали у усташе, о чему сведоче извештаји окружних НОО. Половином исте године челни људи КПХ, попут **Андрије Хебранга**, истицаће страдање Хрвата од усташке и четничке репресије, ретко или уопште не спомињући Србе у својим говорима. Незадовољство Срба због неравноправног третмана пролећа 1944. довешће „међунационалну кризу до кулминације“, приближава нам ове догађаје Момчило Диклић. Под руковођењем Хебранга повешће се тзв. **„Кордунски процес“**, тј. суђење српским борцима и интелектуалцима који су се супротставили жртвовању српског народа и ликвидирани су као „прочетнички елементи“.²⁴⁵³

Према хрватском историчару **Филипу Шкиљану**, „озрачје српског националног незадовољства појавило се 1943. године, након пада Италије“, јер су Срби, наводно, осећали како је Хрватска „ојачана припајањем Истре, а како се од Србије отцјењује Црна Гора и Македонија“²⁴⁵⁴, што је прилично натегнута теза, с обзиром да се, логично,

²⁴⁵² Југославизовани и отправослављени Срби, готово у потпуности су изгубили национални идентитет. Према историчару Чедомиру Вишњићу, овај однос према Српској православној цркви у Хрватској последица је и пређашњег сукоба Светозара Прибићевића, заговорника српско-хрватске коалиције, с плашчанским епископом Михајлом Грујићем, присталицом политике мађарског грофа Куена Хедерварија. У Хрватској, опустошеној од српске интелектуалне и грађанске елите, нестало је свештеника, а цркве и манастири потпуно су запуштени. Вишњић издваја историјски значај и труд владике горњокарловачког Симеона Злоковића, који је педесетих и шездесетих година 20. века, изнимним трудом почео да цркву крајем шездесетих година да подиже „дословно из пепела“. Ипак, многи храмови, девастирани током Другог светског рата, никада нису ни обновљени, а бројни који су некако успели да се сачувају, спаљени су у последњем Рату за југословенско наслеђе. Неславан пример таквог односа хрватске државе, чланице Европске уније, али и саме Српске православне цркве према културном и духовном благу свога народа, је и црква Светих 318 богоносних отаца у подравском селу Мала Трешњевица, у којој је крштен Петар Прерадовић, чије зидине чаме урушене још од 1991. године. У овом селу одавно више нема Срба; готово да их није било ни у предратном попису становништва, тако да оно метафорички осликава судбину српског народа у Хрватској – без Срба и без православних цркава у којима је крштено сиљство српских крајишника, врсних бораца за слободу Хрватске од 16. века.

²⁴⁵³ Исто, стр. 179-180.

²⁴⁵⁴ Filip Škiljan, „Kongres Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. godine“, Izveštaj sa međunarodnog naučnog skupa *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Fakultet za evropske pravno-političke studije (Sremska Kamenica), Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje (Novi Sad), Institute for Historical Justice and Reconciliation (Haag),

незадовољство јавило одмах по немачкој окупацији и с првим злочинима над српским народом, а до 1943, као што смо видели и у самом НОП-у. Према тврдњама истог научника, председник АВНОЈ-а, **Иван Рибар** „осетио је то незадовољство у време (...) боравка у Хрватској 1943. године“, закључивши како хрватски партизани „мало превише истичу ЗАВНОХ, а премало спомињу АВНОЈ“. Сем тога, приметио је и „хладноћу и незаинтересираност за борбу код Срба“, држећи да је то „посљедица српског замора и жртава, али и силног замаха који су у покрет тренутачно уносили Хрвати“.²⁴⁵⁵ „Српски замор“ је свакако морао постојати, што због огромне људске патње, тако и услед глади и немаштине, проузроковане усташко-немачким терором, али и чињеницом да су се до маја 1944. године партизани снабдевали неопходним намирницама из већински српских крајева, што се истиче у циркуларном писму Економског одељења ЗАВНОХ-а од 26. априла исте године, прослеђеном обласним и окружним НОО.²⁴⁵⁶ Према подацима представљеним на Трећем заседању ЗАВНОХ-а, по страдању су неупоредиве разлике између српских и хрватских регија (видети табелу 37).

Табела 37 – Подаци са Трећег заседања ЗАВНОХ-а о уништеним објектима на подручју Хрватске

Подручје	Стамбене зграде	Економски објекти	Јавне установе
Лика	11.072	14.361	339
Кордун	12.138	20.989	163
Банија	7.043	6.096	115
Покупље	346	636	60
Загреб	49	121	6
Крапина	121	223	16
Бјеловар	-	249	-
Славонија	5.798	10.834	137
Далмација	16.856	-	-
УКУПНО:	53.403	53.536	836

Извор: Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 164.

Потом, приметно је да Иван Рибар није спомињао Истру, Црну Гору и Македонију, али је на основу његових процена ЦК КПЈ одлучио да при ЗАВНОХ-у оснује **Српски клуб**, што је формализовано у Оточцу **12. јануара 1944. године**. За председника клуба постављен је

Sekretarijat za nauku i tehnologiju AP Vojvodine (Novi Sad), Sremska Kamenica, 29. i 30. oktobar 2009, Доступно преко: <https://chdr-ns.com...>, Приступљено: 02.04.2017.

²⁴⁵⁵ Исто.

²⁴⁵⁶ Економско одељење ЗАВНОХ-а у циркуларном писму обласним и окружним НОО од 26. априла 1944, наводи следеће: „Треба да терет прехране преузму они крајеви који су много богатији, а сигурно је, за њих то неће представљати такав терет какви су поднијели Лика, Кордун и Банија, који већ 3 године подносе све терете ослободилачког рата. Ти су крајеви цјелокупно своје господарство подвргли потребама снабдјевања наше војске, без обзира што је окупатор уништио готово цијелу народну имовину, па и привреду тога краја“. (Видети: Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 162).

Раде Прибићевић, за секретара **Душан Бркић**, уз још 41 члана, махом комуниста.²⁴⁵⁷ Овим политичком маневром покушала се превазићи „међунационална криза“ у НОП Хрватске, као и „Декларацијом о основним правима народа и грађана демократске Хрватске“, донесеној на **Трећем заседању ЗАВНОХ-а 8. и 9. маја 1944.** У члану 1 Декларације истиче се да су „хрватски и српски народ потпуно (...) равноправни“.²⁴⁵⁸ Србима је уједно **признато право конститутивног народа Хрватске**, што је поновила и народна влада Хрватске на првој седници **22. априла 1945,** у којој комунистички врх истиче „огромно учешће Срба из Хрватске у заједничкој борби против окупатора и његових слугу“, као и „улогу првоборца, (...) и помоћ, коју су код дизања хрватског народа у борби указали“.²⁴⁵⁹

Табела 38 – Преглед учешћа Срба и Хрвата у осталим оружаним формацијама на територији Хрватске у Другом светском рату

Године	СРБИ	ХРВАТИ				
	Четници	Усташе	Домобрани	Легионари „Вермахт“	Оружници	Укупно:
1941.	-	106.000		8.100	-	114.100
1942.	4.500	42.000	110.000	-	10.000	162.000
1943.	7.000	55.000	133.000	30.000	12.000	230.000
1944.	5.000	160.000		30.000	-	190.000
1945.	4.000	130.000		15.000	-	145.000

Извор: Ђорђе Пражић, „Јаме наших страдања и заблуда“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 179.

У Прогласу Српског клуба објашњава се да је основан с циљем саветовања о „будућности српског народа“. Спомиње се тешка и крвава историја, од Косова, преко робовања Турцима, Добруће и Кајмакчалана, након чега је редовно „српски народ био преварен“. За раздор и мржњу унутар српског народа, али и **мржње између српског и хрватског народа** окривљује се **монархија, „све бивше грађанске странке“ и „сви великосрпски режими“.** Хрватски народ, према Прогласу, осудио је „гнусна дјела изрода и Хитлеровог плаћеника Павелића, презрео шпекулантску политику Мачека и његове клике, стао уз раме са својом браћом Србима и крену о свети бој за заједничку слободу“. Оснивање Српског клуба већника ЗАВНОХ-а оцењује се као „још један знак пуне равноправности Срба и Хрвата“; осуђују се сви народни издајници, како српски, тако и хрватски, тражи се слободна, демократска, федеративна Југославија, заједница слободних и равноправних

²⁴⁵⁷ Filip Škiljan, „Kongres Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. godine“, Izveštaj sa međunarodnog naučnog skupa *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Fakultet za evropske pravno-političke studije (Sremska Kamenica), Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje (Novi Sad), Institute for Historical Justice and Reconciliation (Haag), Sekretarijat za nauku i tehnologiju AP Vojvodine (Novi Sad), Sremska Kamenica, 29. i 30. oktobar 2009, Доступно преко: <https://chdr-ns.com...> Приступљено: 02.04.2017.

²⁴⁵⁸ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 180.

²⁴⁵⁹ Велимир Иветић, „Срби из Хрватске – Носиоци антифашистичке борбе у Хрватској 1941-1945. године“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, Бр. 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 118.

народа, „у којој ће и (...) ужа отаџбина Хрватска имати истинску слободу и независност“.²⁴⁶⁰

Филип Шкиљан процењује да се до почетка 1945. године Српски клуб све више понашао као „српска квазипарламентарна инстанца с тежњом да рјешава проблеме Срба у Хрватској“. Пошто су неки чланови сматрали да је клуб „премален и по облику преузак да би представљао српски народ у Хрватској“, планирало се оснивање веће организације Срба. Иницијативни одбор, изабран на саветовању у Шибенику марта 1945. године, прихватио се задатка сазивања **Првог конгреса Срба у Хрватској**, на којем би делегати изабрали **Главни одбор Срба**, који би заменио Српски клуб. Конгрес је и одржан 30. септембра 1945. у Загребу, као „највеће и највеличанственије саборавање српског народа у Хрватској у четири стољећа“, уз учествовање 30.000 делегата, представника Срба из свих крајева Хрватске.

Табела 39 – Страдали Хрвати и Срби у партизанима према годинама рата

ХРВАТСКА	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Срби	927	4.202	12.507	6.839	3.741
%.	80,1	70,5	56,1	34,7	32,2
Хрвати	231	1.759	9.770	12.868	7.869
%	19,9	29,5	43,9	65,3	67,8
Укупно	1.158	5.961	22.277	19.707	11.610
%	1,9	9,6	36,0	31,9	18,8

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 60.

Иницијативни одбор састављен од 18 истакнутих Срба, позвао је српски народ да створе Главни одбор Срба, али и да гласају за Тита на предстојећим изборима, а не за „старе реакционарне преживеле политичаре“, којих нигде није било „када се српски народ борио за свој опстанак и слободу“.²⁴⁶¹ Очигледно, била је ово још једна изванредно планирана акција пропагандних одељења КПЈ и КПХ, с циљем да српски народ осуди и дисквалификује могуће борце за српски национални интерес у ослобођеној Југославији.

²⁴⁶⁰ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 191-193.

²⁴⁶¹ Filip Škiljan, „Kongres Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. godine“, Izveštaj sa međunarodnog naučnog skupa *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Fakultet za evropske pravno-političke studije (Sremska Kamenica), Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje (Novi Sad), Institute for Historical Justice and Reconciliation (Haag), Sekretarijat za nauku i tehnologiju AP Vojvodine (Novi Sad), Sremska Kamenica, 29. i 30. oktobar 2009, Доступно преко: <https://chdr-ns.com...>, Приступљено: 02.04.2017.

Наставак обезглављивања и затамњавања утицаја Српске православне цркве, био је један од главних циљева денацификованих српских комуниста и њихових, суштински антисрпских наредбодаваца, који су им „омогућили“ да се састану под маском Главног одбора Срба.

Табела 40 – Погинули и умрли Срби и Хрвати с подручја СР Хрватске као жртве рата, у партизанима, усташко-домобранским формацијама и четницима (према В. Жерјавићу)

ПОГИНУЛИ И УМРЛИ	СРБИ	ХРВАТИ
Као борци и жртве рата	126.000	58.100
У четничким јединицама	3.500	-
У усташама и домобранима	-	45.000
УКУПНО:	129.500	103.100

Извор: Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 198.

Најважније је било да Срби, који су изнели највећи терет НОР-а, гласају за листу Народног фронта Југославије у новембру исте године и тиме сахране готово све што су 1914-1918. уложили у заједничку државу; да у име имагинарног „братства и јединства“ збаце сопствену династију и уруше своју народну цркву. Срби ће, у највећем броју у односу на друге народе, током 1945-1947. у једној од највећих планских пресељења становништва, бити упућени да колонизују Војводину, на имања протераних Немаца и Мађара, чиме се само наставио одређени вид етничког чишћења Хрватске. Пресељено је око 60.000 Срба из Лике, Горског котара, Кордуна, Баније и Далмације.²⁴⁶² Од аграрних реформи до исцртавања међурепубличких граница, све је било подређено хрватском националном интересу.

Десрбизацију су аминовали сами Срби, како у Хрватској, тако и у другим републикама, исте јесени 1945. године, што ће их у освиту **Ратова за југословенско наслеђе** дочекати политички разједињенима и национално дезоријентисанима. Од стране антифашистичких савезничких сила, тј. њихових војно-политичких руководица, Југославија је предвиђена за „**тампон зону**“, у којој би у будућности и Исток и Запад имали подједнаке интересе. О томе се расправљало 9. октобра 1944, током поменуте посете британског премијера

²⁴⁶² Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 255.

Винстона Черчила Москви, где је с **Јосифом В. Стаљином** тајно преговарао у вези питања уређења Европе након рата – тзв. „**Договор о процентима**“. Иако се о Балкану кратко разговарало, Стаљин је потписао Черчилов предлог по којем би Совјети и Велика Британија (уз договор са САД) имале у Југославији по 50% утицаја.²⁴⁶³

Такође, Черчил је покушавао да Србији у будућој југословенској федерацији обезбеди одређену посебност и субјективитет, чиме би њене демократске снаге супротставио комунистичком Народноослободилачком покрету, у функцији ојачавања британских геополитичких позиција на Балкану. Од Броза је тражио да прекине грађански рат, договоривши се са Совјетима да у Југославији воде заједничку политику у циљу збијања свих снага за борбу против Немачке. Сличног става био је и совјетски вођа **Јосиф Висарионович Стаљин**, који јој је, исто тако, Србији придавао централни значај у антифашистичкој борби.

Табела 41 – *Страдали припадници НОВЈ према хрватским регијама и годинама страдања*

ХРВАТСКА	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Банија	141	986	3.593	1.325	788	6.833
%	12.2	16.5	16.1	6.7	6.8	11.1
Кордун	265	1.118	3.115	1.309	781	6.588
%	22.9	18.8	14.0	6.6	6.7	10.7
Лика	363	1.197	2.646	1.817	953	7.006
%	31.3	20.1	11.9	9.2	8.2	11.3
Славонија	88	688	2.520	2.851	2.067	8.214
%	7.6	11.5	11.3	14.5	17.8	13.3
Северозападна Хрватска	52	278	1.331	3.190	2.199	7.050
%	4.5	4.7	6.0	16.2	18.9	11.4
Горски котар с хрватским приморјем	77	478	1.671	1.748	967	4.941
%	6.6	8.0	7.5	8.9	8.3	8.0
Далмација	245	1.195	6.813	6.099	3.155	17.428
%	21.2	20.0	30.6	30.9	27.2	28.2

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 117.

²⁴⁶³ Albert Resis, „The Churchill-Stalin Secret 'Percentages' Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944“, *The American Historical Review*, Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Vol. 83, No. 2, 1978, стр. 368-370.

Табела 42 – Страдали припадници НОВЈ: национална структура према годинама страдања

ХРВАТСКА	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.
Срби	927	4.202	12.507	6.839	3.741
% у Хрв.	78.0	69.1	55.1	34.1	31.6
Хрвати	231	1.759	9.770	12.868	7.869
% у Хрв.	19.4	28.9	43.1	64.1	66.6
остали и непознато	30	116	410	355	209
% у Хрв.	2.5	1.9	1.8	1.7	1.8
Укупно	1.188	6.077	22.687	20.062	11.818
% у Хрв.	1.9	9.8	36.7	32.4	19.1

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 119.

Табела 43 – Страдале припаднице НОВЈ-а (Српкиње и Хрватице) према годинама страдања

НОВЈ	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%	Укупно	%
Српкиње	103	91	365	77.3	2.017	76	610	51	279	54.3	3.374	63.8
Хрватице	10	8.8	107	26.7	607	23	587	49	235	45.7	1.546	31.1

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 126.

По њему, Тито није дозволио у читавом периоду ослободилачке борбе да српски народ има било какву институцију која би разматрала предлоге одлука донесених на Другом заседању АВНОЈ-а нити је дозволио да оне на било који начин подсећају на одлуке из Дрездена. У својим мемоарима истиче да су сви други конститутивни народи будуће Југославије могли да пошаљу своје делегате у Јајце, док је појединце који су представљали Србију одређивао Тито, који није дозволио да оснују своју КП ни ратну скупштину АВНОС-а. Јовић наглашава да су „све донете одлуке на Другом заседању АВНОЈ-а нелегитимне“.²⁴⁶⁴ Наиме, пошто је заседање сазвано потпуно изненадно, у јеку огорчених борби, без довољно припрема и „демократске оцене предлога одлука које треба донети“, нису стигли сви делегати. Није било кворума за одлучивање чак и просте већине од 50% изабраних делегата. Тито је предложио, а присутни су подржали, да се кворум за одлучивање „створи“ тако што ће се делегати из Македоније, Косова и Санџака прогласити „присутнима“.²⁴⁶⁵

²⁴⁶⁴ Исто, стр. 242.

²⁴⁶⁵ Исто, стр. 311.

Табела 44 – Упоредба губитака становништва Југославије 1941-1945. по нацијама, према В. Жерјавићу и Б. Кочовићу (у хиљадама)

НАЦИЈА	Б. Кочовић	В. Жерјавић		
		у земљи	у иностранству	укупно
Срби	487	497	33	530
Хрвати	207	178	14	192
Словенци	32	36	6	42
Црногорци	50	20	-	20
Бошњаци	86	100	3	103
Македонци	7	6	-	6
Остали Словени	12	7	-	7
Албанци	6	18	-	18
Јевреји	60	33	24	57
Роми	27	18	-	18
Немци	26	28	-	28
Остали	14	6	-	6

Извор: Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 150.

Табела 45 – Стварни југословенски губици према В. Жерјавићу, по категоријама (у хиљадама)

Републике и покрајине у СФРЈ	Укупно	Пали борци	Укупно жртава	Од тога		Квислинзи
				у насељима	у логорима	
Босна и Херцеговина	316	72	174	89	85	70
Црна Гора	37	15	15	14	1	7
Хрватска	271	66	153	105	46	52
Македонија	17	14	2	2	-	1
Словенија	33	12	11	8	3	10
Србија	273	58	146	67	79	69
Србија ужа	167	42	92	39	53	33
Војводина	83	10	46	20	26	27
Косово	23	6	8	8	-	9
Свеукупно:	947	237	501	216	216	209

Извор: Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 160.

6.2.4. Срби у оружаним снагама Независне Државе Хрватске

О Независној Држави Хрватској, њеном настанку, идеологији и активностима усташког покрета, већ је било и биће још речи у наставку рада. Довољно је о природи те парадржавне творевине навести стајалиште најпознатијих светских викиммолога и других стручњака за геноцид, који је сматрају **„најкрвавијим режимом у Европи после саме Немачке“**.²⁴⁶⁶ Одмах по проглашењу хрватске квислиншке творевине, уследило је време у којем се сабита несрећа подјармљеног народа испојила у пуној деструкцији над Србима, потхрањена делимично **комплексом верског и етничког конвертитства**.

Премда су Срби били главна саблазан ендехазијских апаратчика, било је и таквих који су због разочарења у Југославију, личне користи, уцене или страха, пришли Павелићевим војним трупам. По окупацији државе ускоро је организовано **Хрватско домобранство**, као редовна војска НДХ.²⁴⁶⁷ Обвезници су углавном били војно способни **Хрвати** и **„Хрвати муслиманске вере“**, али је недостајало официрског кадра, који је попуњаван бившим аустроугарским и југословенским кадровима, при чему је примљен и одређен број **„подобних Срба“**. У самом почетку, у домобранском официрском кору служили су и припадници других вера и националних мањина – **Јевреји, Чеси, Русини, Пољаци па и мањи број Рома**. Додуше, Кватерник је још 30. априла 1941. нагласио да се официри и подофицири српске националности не могу примити у Домобранство, већ само они који се изјашњавају као **„Хрвати православне вере“**.

Наиме, једна од првих великих задаћа Домобрана било је гушење устанка српског становништва на простору НДХ, за што је био задужен Павелићев генерал-поручник **Владимир Лакса**.²⁴⁶⁸ У таквим условима примљени су 1942. године испрва они Срби који су прешли на католичку веру, чиме су постали „пуноправни Хрвати“. Како је рат одмицао, понајвише из пропагандних разлога, тј. да се смире устаничке групације српских партизана и четника те да се НДХ пред светом афирмише као тобожња „демократска држава“, Срби су активније примани у војску. Стога је основана хрватска противваздушна **„ФЛАК легија“** (нем. Kroatische FLAK Legion), у коју су посебно регрутовани православни Срби. Осим војних јединица, Павелић је извесном броју Срба дозволио да се укључе и у рад Сабора. Међу њима је најзначајнији био **др Саво Бесаровић**, предратни сарајевски адвокат и члан Југославенске радикалне заједнице, који се почетком рата представљао као „представник Срба Босне и Херцеговине“. Анте Павелић је био његов предратни пријатељ, који га је позвао да учествује у раду Председништва Сабора НДХ те је постао и члан Владе НДХ. Његова улога била је да ради на пацификацији Срба, као и да преговара крајем рата с извесним четничким јединицама у вези борбе против комуниста. После рата осуђен је на смрт стрељањем, а пре извршења казне узвикивао је: *„Имао сам част да сам био министар у Влади НДХ. Умирем као Хрват за своју домовину Хрватску. Живио др Анте Павелић! Живио хрватски народ!“*²⁴⁶⁹

²⁴⁶⁶ Dinah L. Shelton (ed), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, T-Z, Vol. 3, Macmillan Library Reference, Detroit, 2005, стр. 1169.

²⁴⁶⁷ Домобранство се делило на копнену војску, ваздухопловство, морнарицу и оружништво, док је усташка војска (тзв. „Усташка војница“) била војска усташке организације, „поглавникова“ страначка војска.

²⁴⁶⁸ Побуна херцеговачких Срба избила је након масовних убистава српског становништва од стране усташа, при чему нису поштеђене ни жене, ни деца. (Видети: Darko Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, стр. 231-232).

²⁴⁶⁹ Марко П. Атлагић, Далибор М. Елезовић, „Срби у политичком и војном врху усташке Независне Државе Хрватске“, *Зборник радова филозофског факултета у Приштини*, Универзитет у Приштини (Косовска Митровица), Бр. 44-1, 2014, стр. 359.

У високе дужноснике НДХ сврстао се и бивши аустроугарски генерал **Ђуро Драгичевић**, Србин из Калесије, који је у Првом светском рату одликован највећим одликовањем за храброст – Витешким крстом Реда Марије Терезије. Обављао је дужност надзорника артиљерије („топништва“) Заповедника копнене војске МИНОРС-а, као и прочелника Уреда за војне добаве у Берлину, где је и ухапшен 1945. од стране совјетских јединица. Био је заточен девет година у Немачкој и Русији, да би се 1954. године настанио у Аустрији. Надаље, генерал-пуковник **Федор Драгојлов**, који је Први светски рат завршио као потпуковник служећи у Главном генералштабу Аустроугарске војске, самоиницијативно је приступио Домобранству, где је одмах постављен за начелника Оперативног одељења Главног штаба („стожера“). Постављен је за главног стожерника оружаних снага НДХ новембра 1943. године, након чега је руководио војним операцијама током којих су почињени ратни злочини над Србима, Јеврејима и Ромима. Познат је и као заступник интереса НДХ у односима с Недићевом Србијом.

Пошто су британске власти одбиле да га изруче Југославији, помогао се Аргентине. Међу усташким генералима српског порекла обрео се и **Ђуро Грујић**, који је Први светски рат завршио у чину аустроугарског капетана при Заповедништву Четвртог корпуса. Служио је потом и у Војсци Краљевине СХС/Југославије, тако да је Други светски рат дочекао у чину бригадног генерала, генералштабног заповедника позадине. Као дивизијски генерал ступа у редове Домобранства 1942. године, обављајући дужност прочелника Устројног одјела у Главном стожеру, да би рат завршио на челу Главног стожера Оружаних снага НДХ те Главног стана Павелића. Заробљен је у Аустрији, изручен Југославији, где је осуђен на смрт и стрељан 1945. године. Затим, генерал **Милан Десовић**, бивши официр Војске Краљевине Југославије, који се прикључио Домобранству 1941. Током рата био је заповедник Треће бојне 369. пуковније на Источном фронту, заповедник Петрињског здруга те изасланик при посланствима НДХ у Берлину и Братислави. Осуђен је на дугогодишњу робију и због лошег здравља је пуштен кући у Загреб, где је 1960. умро. Такође, домобрански генерал српског порекла био је и **Михајло Лукић**, бивши аустроугарски, а потом југословенски официр, који је предавао војну стратегију на Војној академији у Београду. Након проглашења НДХ, пријавио се у Домобранство, где је именован за заповедника Осјечног дивизијског подручја, потом за надзорника за пешадију у Заповедништву копнене војске, затим заповедник Личког здруга па официр за везу Хрватског домобранства при заповедништву италијанске војске, да би крајем 1941. био постављен за заповедника Трећег домобранског збора у Сарајеву. Пошто је био противан слању војске на Источни фронт, пензионисан је, а након рата је осуђен на десет година затвора. Загребачки Србин **Душан Палчић**, бивши официр аустроугарске војске и Војске Краљевине Југославије, из које је изашао 1921. године, по проглашењу НДХ приступио је Домобранству, где је постављен на дужност државног секретара НДХ, а потом за начелника Државне радне службе. Умро је као пензионер у Загребу 1963. године. **Мирослав Опачић**, кордунашки Србин, бивши аустроугарски и југословенски официр, ступио је такође у редове оружаних снага НДХ као надзорник техничких трупа Стожера копнене војске. До краја рата обављао је функцију надзорника у Државној јавној служби НДХ, а његова послератна судбина није позната. Надаље, српског порекла био је и генерал **Јован Искрић** из Банатских Карловаца, бивши официр аустроугарске и југословенске војске, који се прикључио Домобранству, где је до децембра 1944. обнашао дужност начелника Првог одјела, као и извешатеља и причелника у Основном одјелу Министарства оружаних снага НДХ. Умро је у Загребу 1961. године. Генерал **Звонимир Стиваковић**, такође загребачки Србин, био је у својој каријери аустроугарски и

југословенски официр, да би по оснивању НДХ пришао Домобранству, где је постављен за заповедника Четврте новачке (регрутне) пуковније. У својој домобранској каријери био је и на дужности прочелника Главностожерног одјела другог зборног подручја, заповедника коњице и Друге хрватске легије те заповедник Четвртог ловачког здруга. После рата је ухапшен и осуђен на 20 година робије. Судски капетан Југословенске војске, **Милош Обркнежевић**, рођени Београђанин, пред почетак Другог светског рата био је службеник Српске православне цркве у Сремским Карловцима, где је и ухапшен. Посредовањем неких „хрватских пријатеља“ пуштен је из затвора те је као стручњак из области црквеног права учествовао у формирању тзв. „Хрватске православне цркве“ и писању црквеног устава. Као секретар митрополита „Хрватске православне цркве“, Гермогена, ухапшен је крајем рата и осуђен на вишегодишњу казну затвора. Још један Србин, генерал **Лавослав Милић**, бивши аустроугарски и југословенски официр, обрео се у Хрватском домобранству почетком рата. Одмах је именован за члана Главног стожера Министарства домобранства, а обављао је и дужност прочелника Господарског и управног одјела, као и начелника Управног уреда у Министарству оружаних снага НДХ. Заробљен је од стране Енглеза, који су га предали југословенским властима. Кажњен је с двадесет година робије, али је због болести пуштен након само пет година. Апотекар српског порекла из Бијељине, **Љубомир Пантић**, био је министар у Влади Независне Државе Хрватске и на крају рата је заједно с усташким снагама напустио Југославију. Према неким историјским изворима, ступио је у везу с високим комунистичким руководиоцем, **Родољубом Чолаковићем**, такође Бијељинцем из богате грађанске породице, који је омогућио Пантићу да се преда и одслужи казну од само три и по месеца, након чега је пуштен и живео је као пензионер у Београду.²⁴⁷⁰

Један од најпознатијих Срба у Хрватском домобранству био је **Милан Узелац**, изузетно цењени командант Ратног ваздухопловства Аустроугарске војске од 1912. године, заслужан за развој аустроугарске ваздухопловне војне силе и индустрије. После Првог светског је реактивиран и постављен је 1920. за начелника новоформираног Одељења за ваздухопловство при Министарству војске и морнарице Краљевине СХС, пошто су младој држави били потребни искусни војни кадрови. Он се успешно прихватио посла реорганизације ратног ваздухопловства, тако да је током година изузетно допринео у изради нове ваздухопловне доктрине и подстакао развој домаће авио-индустрије. Потом је и усташки режим понудио Узелцу посао око организовања ваздухопловства НДХ, што је он и прихватио, наводно због сопствене безбедности, а помоћ у томе пристигла је и од његовог познаника, мађарског фашистичког вође **Миклоша Хортија** (Vitéz Nagybányai Horthy Miklós). После ослобођења суђено му је као ратном злочинцу, али је пуштен из затвора након неколико година.²⁴⁷¹

6.2.5. Ослобођење земље од окупатора: завршне операције

Септембра месеца НОВЈ је успела да ослободи Горњи Милановац, Ваљево и Аранђеловац, успостављајући повољније позиције за предстојећи напад на Београд. Након што је Црвена армија успешно дејствовала на украјинском фронту, дошло је до преврата у Румунији, која је објавила рат Немачкој, а када су Совјети избили на бугарску границу, сличан развој догађаја десио се и у Бугарској од 5. до 9. септембра 1944. Тиме су немачке снаге постале изложене удару удружених совјетско-бугарских јединица и отпочеле су евакуацију

²⁴⁷⁰ Исто, стр. 359-364.

²⁴⁷¹ Z. Dizdar, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, стр. 410.

окупацијске војске из Грчке. Међутим, НОВЈ је у успешној операцији „Ратвик“ успела да пресече виталне немачке комуникације и онемогућила спајање армија Вермахта, што је био предуслов за извођење „Београдске операције“. Уследио је **27/28. септембра** општи напад **57. армије Црвене армије** с бугарске границе и снажне оклопно-пешадијске совјетско-партизанске снаге ослободиле су Београд у борбама **од 14. до 20. октобра**. Потом је НОВЈ наставила гоњење северне немачке групације кроз Срем, уз подршку снага Црвене армије, а након тога самостално. Немци су успели да успоставе равнотежу западно од Шида, где је образован **Сремски фронт**, како би се обезбедило повлачење окупацијских трупа с подручја Албаније и Грчке. Борбе на Сремском фронту трајале су чак 172 дана и сматрају се најтежим биткама НОВЈ у целом НОБ-у, у којем је погинуо „цвет српске младости“, како се често наводи у медијима. Совјетски маршал **Фјодор Иванович Толбухин** (рус. Фёдор Иванович Толбухин), је након ослобађања Београда, предложио врховном команданту НОВЈ наставак операције према западу (Загреб – Љубљана) заједничким снагама, што је Броз је глатко одбио, с главним мотивом да „нашу земљу треба да ослободи наша армија, и да је она за то сада способна“. Као и око осталих бројева погинулих на подручју Југославије, тако се и овде деценијама лицитира бројевима: од 13.400 до преко 120.000 бораца, **претежно Срба**.²⁴⁷²

Коначно, фронт је пробијен **12. априла**,²⁴⁷³ а заузимањем Винковаца и Жупање **13/14. априла 1945.** завршен је **пробој Солунског фронта**, што је отворило пут према Славонском Броду и Загребу.²⁴⁷⁴ Свакако је важно напоменути да су одступници немачких трупа, осим усташко-домобранских јединица, помагали и припадници Недићевих и Љотићевих снага. Примера ради, дивизија „Бранденбург“, која је била стационирана у Барањи, а штитила леви бок немачких снага у Срему, била је састављена од 31. „есесовске“ добровољачке дивизије, делова 13. „есесовске“ Ханџар дивизије, усташке пуковније „Барања“, две мађарске граничне бригаде ојачане с 20 тенкова, 92. мото-механизоване бригаде, више артиљеријских дивизиона, а учествовао је и „пук недићеваца“.²⁴⁷⁵

Прва армија ЈА (до реорганизације НОВ и ПОЈ у ЈА дошло је 1. марта 1945) на челу с **Пеком Дапчевићем**, која је пробила Сремски фронт, наставила је продор према главном граду НДХ. Славонски Брод ослобођен је 20. априла, Славонска Пожега 21. априла, Липик 22. априла, Нова Градишка 23. априла, Пакрац 24. априла и Окучани 25. априла, након чега су јединице Прве армије избиле на реку Илову, некадашњу границу између Хрватске војне границе, тј. Вараждинског генералата (међу Србима се ово подручје, као што смо рекли, звало „Вретанија“) и Славоније. После огорчених борби Прва армија је од 1. до 4. маја прешла Илову и гонећи немачке и усташко-домобранске снаге у правцу Чазме и Кутине, ослободила 3. маја Гарешницу, 5. маја Чазму, 6. маја Иванић-Град, настављајући наступање у правцу Загреба и Хрватског загорја. У Босни је наступала **Друга армија ЈА**, под командом **Коче Поповића**, која је ослободила Бању Луку 22. априла, а Босанску и Стару Градишку 24. априла. Од 27. априла до 2. маја разбијене су снаге немачког 15. брдског армијског корпуса и ослобођена је Хрватска и Босанска Дубицу, Костајница, Добрљин, Двор на Уни и Нови

²⁴⁷² Видети списак палих бораца: Милорад Гончин, *У рововима Срема*, НИРО Експорт-прес, Београд, 1981, стр. 231-267.

²⁴⁷³ У међувремену, после преговора Јосипа Броза Тита и британског премијера Винстона Черчила, дошло је до формирања привремене владе Демократске Федеративне Југославије 7. марта 1945. у Београду. Владу су признали СССР, Уједињено Краљевство, САД и друге савезничке земље. Већину министра чинили су припадници НОП-а, а Југословенску владу у избеглиштву представљали су Иван Шубашић, др Јурај Шутеј, Милан Грол и Сава Косановић.

²⁴⁷⁴ Милорад Гончин, *У рововима Срема*, НИРО Експорт-прес, Београд, 1981, стр. 228.

²⁴⁷⁵ Исто, стр. 33.

Град, а затим продужила преко Сиска и Петриње ка Загребу. Приступило се гоњењу непријатеља правцем Метлика – Ново Место – Крањ и Кршко – Зидани Мост. Делови 28. славонске и **45. српске дивизије**, одбацивши 7. СС дивизију „Принц Еуген“, ушли су ујутро, **8. маја 1945. у Загреб**, у садејству са снагама Прве армије. Друга армија је од 10. до 15. маја принудила на капитулацију и разоружала немачку 7. СС дивизију „Принц Еуген“ и 373. легионарску дивизију те бројне усташко-домобранске, више формација четничка, козака и других, на простору до аустријске границе, а у садејству са јединицама Прве и **Треће армије** којом је командовао **Коста Нађ**.

Хрватски и српски историчари повремено су водили полемике у вези тога чије јединице су прве ушле у главни град Хрватске – да ли је то била **45. српска дивизија** или **Посавски партизански одред**. У „Сјећањима“ **Ивана Шибла**, политичког комесара Десетог загребачког корпуса, његове јединице су у Загреб умарширале тек сутрадан, 9. маја. Биле су удаљене чак 60 километара, стациониране „у Св. Петру Ореховцу, на сјеверозападним обронцима калничкога горја“, ²⁴⁷⁶ тако да тај „улазак Посавског одреда у Загреб чак ни хисториографија не узима у обзир. Неважан је и једва спомена вриједан“. ²⁴⁷⁷ **Дарко Худелист**, угледни хрватски публициста, након седмогодишњег истраживања поверљивих докумената из Другог светског рата у неколико државних и војних архива, потврдио је 2013. године у загребачком политичком недељнику „Глобус“, да су у Загреб 8. маја око 10.30-10.45 сати, прве ушле јединице **45. српске дивизије**, тачније **2. и 3. батаљон 20. српске бригаде** из њеног састава, у којој су били и тројица чувених Београђана – Добрица Ћосић, Живорад Жика Стојковић и Миодраг Мића Поповић, што је била дуго чувана тајна. Иста бригада, уз помоћ 24. српске бригаде, заузела је у 13.25 сати загребачку радио-станицу – „Хрватски круговал“. Убрзо је у Загреб продрла и „претежно српска“ **28. славонска дивизија**, тј. њена **21. бригада** састављена махом од бораца из српске Посавине, Поцерине и Мачве, у којој је било и око 300 бивших четника. ²⁴⁷⁸ Командант 20. бригаде, мајор **Војин Видовић**, обавестио је преко заузетог загребачког радија „народе Југославије“ да је Загреб ослобођен. Иван Шибл, удаљен и разочаран, на тај начин је дознао да су Загреб заузеле друге партизанске јединице, што наводи такође у својим „Сјећањима“: „*Дај да чујемо хрватски круговал, предложи Јерковић. (...) Круговал се почео чудно владати. (...) 'Овдје командант батаљона... Грађани Загреба! Послије четиригодишњег ропства Загреб је ослобођен!' Не знам како сам остао при свијести. Био сам дирнут, али истодобно и радостан и тужан. Радостан што је мој град слободан, тужан што је мој корпус закаснио, што су га претекли! Глас непознатог команданта батаљона остат ће ми увијек у уху. И његове ријечи увијек ћу памтити.*“ ²⁴⁷⁹

Јосип Броз Тито је у својој похвали, која је пригодом ослобођења града штампана у „Вјеснику“ („Маршал Тито похвалио јединице које су ослободиле Загреб“, бр. 19, стр. 2, од 12. маја), именовао седам команданата Прве и Друге армије ЈА, међу којима су тројица били Срби (Коча Поповић, Милутин Морача и Мијалко Тодоровић), а четворица Црногорци (Пеко Дапчевић, Радован Вукановић, Љубо Вучковић, Блаж Лампар), тј. нити један Хрват. Иако 45. српска дивизија није имала задатак да уђе прва у Загреб и мада се стиче утисак да се то догодило спонтано, Худелист наводи да у документу „Војна релација за борбе вођене у времену 7-12 маја 1945 год.“, којег су потписали команданти Штаба 45. српске дивизије,

²⁴⁷⁶ Ivan Šibl, *Sjećanja: Poslijeratni dnevnik*, Knjiga III, Globus, Zagreb, 1986, стр. 420.

²⁴⁷⁷ Исто, стр. 13.

²⁴⁷⁸ Darko Hudelist, „Zagreb je oslobođen! Živjela 45. srpska divizija! Živjela Srbija!“, *Globus*, Nacionalni tjednik, Br. 1169, Zagreb, 10.05.2013, стр. 80-83.

²⁴⁷⁹ Ivan Šibl, *Sjećanja: Poslijeratni dnevnik*, Knjiga III, Globus, Zagreb, 1986, стр. 421.

пише да су борци од Добоја до Загреба прешли 250 километара за двадесет дана под тешким борбама, али да физички напор нису осетили, „односно нису хтели да осете, јер крајњи циљ им је био Загреб“.²⁴⁸⁰ Био је то, нагласио је Худелист, „**први корак у еволуцији великог српско-хрватског (или хрватско-српског) сукоба**, еволуцији која се, са свим својим фазама и драматичним преокретима, протегнула на 45 година“.²⁴⁸¹

С друге стране, од јесени 1944. године у ослобађању Србије учествовали су делови бивше Павелићеве **369. легионарске пуковније**, зване и „вражја“, која је поражена 1943. код Стаљинграда. Совјети су опростили заробљеним хрватским војницима, „прекаљеној усташкој јединици“ и њиховом команданту **Марку Месићу**, бившем артиљеријском официру Југословенске војске, предложивши им да, уз Титову сагласност, учествују у завршним операцијама у Југославији.²⁴⁸² Тако је од 1. јуна 1944. потпуковник Месић постао командант национално шаролике **Прве југословенске бригаде**, која је 10. октобра исте године стигла на подручје Источне Србије и ушла у састав **23. српске дивизије 14. корпуса НОВЈ**. Месићеви војници борили су се у тешким биткама против Немаца у околини Чачка, на Сремском фронту и у Босни, где је Прва југословенске бригада ушла у састав **Једанаесте крајишке дивизије**. Прва југословенска бригада на челу с Месићем, по наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, требала је да дејствује „узводно Дунавом ка Београду“,²⁴⁸³ а **18. новембра 1944.** године ушла је у престоницу.²⁴⁸⁴ Тиме нису само бивши четници учествовали у „ослобађању Југославије“, него и заробљени војници елитних усташких јединица. Месић је након рата пензионисан као пуковник Југословенске Армије.²⁴⁸⁵

Надаље, Павелић је већ **7. априла 1945.** наредио да се у извештајима за јавност назив „партизани“ замени с називом „бољшевици“, тј. за непријатеља у Срему, на Дрини и Источној Босни – „**србски бољшевици**“, који су месец дана касније ушли у Загреб. Усташка влада је већ **6. маја** наступила у повлачење према Корушкој, застајући у Рогашкој Слатини, где је Павелић од генерал-пуковника Лера примио обавештење да је Трећи Рајх капитулирао. Донесена је одлука да се војска с избеглицама повуче даље према Корушкој и да се тамо с оружјем преда Енглезима, никако партизанима. „Поглавник“ је **Вјекославу „Максу“ Лубурићу** поверио заповедништво над хрватским оружаним снагама, а он сâм је побегао у „припремљено склониште у покрајини Салцбург под америчко окриље“²⁴⁸⁶, одакле је утекао у Рим, а потом тзв. „пацовским каналима“ Ватикана, у Аргентину.

Дана **9. маја 1945.** године, нацистичка Немачка је потписала **безусловну капитулацију** и тим чином завршен је Други светски рат, али су на југословенским просторима борбе још трајале. **Хрватске оружане снаге** (надаље: ХОС) праћене мноштвом цивила, (бројке се крећу, од аутора до аутора, до преко 200.000), у колони дугачкој више десетина километара, често у паничном бегу, **15. маја 1945.** стигле су до **Блајбурга**. Истога дана одржани су преговори између Британаца, Југословенске армије и ХОС-а. Енглези су наложили представницима ХОС-а да се предају партизанским јединицама, што су Хрвати

²⁴⁸⁰ Darko Hudelist, „Zagreb je oslobođen! Živjela 45. srpska divizija! Živjela Srbija!“, *Globus*, Nacionalni tjednik, Br. 1169, Zagreb, 10.05.2013, стр. 87.

²⁴⁸¹ Исто, стр. 80.

²⁴⁸² Pero Simić, *Srbija zemlja neobjašnjiva: Svedočanstva o lomovima i samosatiranju*, Filip Višnjić, 2003, стр. 98.

²⁴⁸³ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том II, Књига 14, Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 67.

²⁴⁸⁴ Исто, стр. 375.

²⁴⁸⁵ Ivo Vukcević, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012, стр. 120-121.

²⁴⁸⁶ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Други сvezak, Globus, Zagreb, 1983, стр. 366.

одбијали. У завршним преговорима, преговарач Југословенске армије, генерал-мајор **Милан Баста**, затражио је у име команде 51. војвођанске дивизије Треће југословенске армије безусловну капитулацију. Рок за предају био је један сат од повратка усташких официра у њихове јединице, а уколико би одбили ултиматум, били би третирани као одметници, које не би штитило међународно право и запређено им је ликвидацијом.²⁴⁸⁷ Усташки преговарачи били су узнемирени одлуком да буду предати комунистима, пребацујући енглеском команданту, бригадном генералу **Патрику Скоту** (Patrick Scott), да му „хисторија никада неће опростити ако дозволи да 300.000 Хрвата падне у руке непријатеља који ће их уништити“.²⁴⁸⁸ Партизанска страна је потом одлучила да напусти преговоре, а хрватски официри су, у страху, ипак предложили да „сравне сатове“ с Миланом Бастом и прихватили су ултиматум.²⁴⁸⁹

Део четника (Динарска дивизија **Момчила Ђујића**), Недићевих и Љотићевих снага, повукао се такође према Словенији. **Димитрије Љотић** погинуо је у Ајдовшчини у аутомобилској несрећи 23. априла 1945. године, али је пре тога успео да издејствује од стране немачких власти да из логора Дахау пуне патријарха **Гаврила Дожића** и епископа жичког др **Николаја Велимировића**.²⁴⁹⁰ Повлачење су покушали и четници **Павла Ђуришића**, **Петра Баћовића** и **Драгише Васића**, након раскола с Дражом Михаиловићем, али су их у тој намери спречиле снаге ХОС-а. У **Бици на Лијевча пољу** (4-6. април 1945), у замци припремљеној од стране **Секуле Дрљевића**, усташе су потукле четнике, а потом ухватили и убили четничке вође у логору Јасеновац. Три пуковније Љотићевих јединица које су послате у испомоћ Ђуришићевим јединицама нису успеле да се пробију, јер су их пресрели партизани (**IV армија ЈА** под командом **Петра Драпшина**) и присилили их на повлачење према Љубљани, где су се придружили словеначким домобранима у борби против словеначких партизана.²⁴⁹¹

Ђуришићеви четници који су се предали усташама, приспели су под Дрљевићеву команду. Од њих је, под надзором ХОС-а, формирана **Црногорска народна војска**, чији припадници су се током повлачења предали партизанима и углавном су крајем маја 1945. стрељани на **Зиданом мосту** и **Кочевском рогу** (тзв. „**Масакр на Кочевском Рогу**“) с остацима љотићевско-недићевих снага, словеначким домобранима и многобројним избеглицама.

Истодобно, Михаиловић је с преосталом војском остао „заробљен“ у Босни, час у намери да се и он повуче, час да настави борбу, у нади да ће га српски народ подржати. Тако је у новој Југославији настављен немилосрдни обрачун с преосталим припадницима побеђене краљевске војске; отпочела је коначна битка с главним идеолошким противницима комунизма. Последња битка у којој је сломљен четнички отпор, одиграла се на **Зеленгори 12. и 13. маја 1945.** године. Начелник Врховне команде ЈВуО, Драгољуб Михаиловић – Дража, извукао се с малим бројем снага, успевајући да се крије све до **12/13. марта 1946.** када је ноћу ухапшен у селу Добрунска Ријека у околини Вишеграда, од стране **Одељења за заштиту народа** (надаље: ОЗНА). Осуђен је **15. јула 1946.** на смрт стрељањем, трајним

²⁴⁸⁷ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 360-361.

²⁴⁸⁸ Исто, стр. 162.

²⁴⁸⁹ Исто.

²⁴⁹⁰ Боровоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Друштво Хиландар, Ваљево, 2010, стр. 367-368.

²⁴⁹¹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 868-869.

губитком политичких и грађанских права као и одузимањем целокупне имовине, а потом убијен на још увек непознатој локацији, **17. јула 1946.** године.²⁴⁹²

Недићева Влада народног спаса распуштена је **4. октобра 1944.**, а он је два дана касније с већином министара пребачен преко Будимпеште у Беч, а касније у Кицбил, где су биле смештене друге владе чије су земље Немци окупирали. Недић се 25. маја 1945. обратио за помоћ команданту савезничких снага у Западној Европи, генералу **Двајту Ајзенхауеру** (Dwight David „Ike“ Eisenhower), позивајући се на тајни савез са Дражом Михаиловићем. Међутим, америчке снаге су предале Недића југословенским властима **1. јануара 1946.** године. Пошто је затворен у Београду, саслушаван је од стране Озне, да би комунистички медији објавили **5. фебруара** да је Недић извршио самоубиство, скочивши кроз затворски прозор.

Српска либерална странка, Удружење књижевника Србије, Удружење „Двери“, Удружење Срба из Хрватске и Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, затражили су 2008. године **рехабилитацију Милана Недића**. Решењем Вишег суда у Београду из 2014. **одбачен је овај захтев**. У јулу 2015. поново је почео поступак на захтев прауника Милана Недића, али је Виши суд у Београду дана 11. јула 2018. године, донео решење којим је одбио као „неоснован захтев предлагача за рехабилитацију сада покојног Милана Недића“.²⁴⁹³ Потом је и **Апелациони суд у Београду 23. априла 2019.** године правоснажно одлучио да српски председник владе из времена окупације у Другом светском рату Милан Недић, **не може да буде рехабилитован**.²⁴⁹⁴

Хајка у социјалистичкој Југославији настављена је деценијама према остацима и српске и хрватске „реакције“, све до издисаја заједничке федерације, у свим друштвеним, политичким и културним круговима па и научном. Тако су послератни режимски историчари интелектуалне капацитете највише трошили у доказивању непријатељског, колаборационистичког и фашистичког деловања ЈВуО. Комунисти су национално питање, нарочито српско-хрватска трвења, покушавали да ублаже **изједначавањем улоге и активности усташких и четничких формација** у Другом светском рату, пришивајући свим српским монархистима исту „издајничко-злочиначку“ етикету, као и припадницима ХОС-а, отвореним нацистичким колаборационистима. Разлог томе је што се историјска наука у читавом послератном периоду прошлости бавила парцијално, диригована државном политиком комунистичких власти. Стуб идеологије „братства и јединства“ представљало је учење да су се сви народи Југославије заједнички и подједнаким снагама борили против окупатора па сразмерно томе и страдали, а после грађанских ратова 1990-

²⁴⁹² На саслушању 11. јуна 1946. пред комунистичким судом, пошто је изјавио да се не осећа кривим, Дража Михаиловић је упитан да ли је организовао четничку организацију, на што је одговорио: „*Ја сам у окупираној Југославији остао једини војник са војничком јединицом. Ја сам први побуњеник у Европи против Хитлерове Немачке. (У дворани смех) Ја сам основао Југословенску војску у Отаџбини. (...) Ја сам основао Југословенску војску у Отаџбини од првих дана, у најтежем времену и расправљао сам са својим официрима о томе како треба да се назове наша војска коју је требало формирати ни из чега. После издаје од стране Павелића у Хрватској, нама је било јасно да морамо остати у Југославији као Југословенска војска.*“ (Миодраг Зечевић, Документа са суђења Равногорском покрету, 10. јуни – 15. јули 1946. године: Национални и међународни прописи, интегрални стенограм, пресуде, молбе за помиловање, скраћенице, шифре, псеудоними, списак коришћених докумената, најзначајнија документа, библиографија и регистар, Прва књига, СУБНОР Југославије, Београд, 2001, стр. 235-236).

²⁴⁹³ Одбијен захтев за рехабилитацију Милана Недића, Виши суд у Београду, Република Србија, 26.07.2018, Доступно преко: <https://www.bg.vi.sud.rs/...>, Приступљено: 29.07.2018.

²⁴⁹⁴ Н. Н. „Суд одбио рехабилитацију Милана Недића“, Политика, Уторак, 23.04.2019, Доступно преко: <https://www.politika.rs/...>, Приступљено: 25.04.2019.

их овај „тренд лажи“ је настављен услед „демократизације посткомунистичких друштава“ и „етничког помирења на Западном Балкану“.

Дана **14. маја 2015. године Одлуком Вишег суда у Београду**, Драгољуб Дража Михаиловић је **рехабилитован**.²⁴⁹⁵ Истога дана вест је обишла регион, а у Републици Хрватској и Федерацији Босне и Херцеговине, где су фашистима одавно додељени називи улица и институција, наишла је на огорчење и неверицу. То је само један од показатеља да недостаје политичке воље да се делимично недоумице **петрификоване историје**, наслеђене од комунистичког режима, разреши и ускладе у републикама бивше Југославије. Замагљивање историјских истина и поигравање бројевима жртава у Другом светском рату, један су од фактора који снаже шовинистичке страсти. Већ су дали свој обол распламсавању Ратова за југословенско наслеђе 1990-их, тако да даљње прикривање историјских истина нису ваљана подлога за процес српско-хрватског помирења.

Укупна штета причињена привреди Југославије у Другом светском рату била је огромна. Државна комисија је после детаљне процене утврдила да је **реална ратна штета** (укупна директна и индиректна) износила **46,9 милијарди америчких долара**, према ценама из 1938. године и обрачунском курсу 44 динара за 1 долар. Само директна материјална штета износила је 9,1 милијарди долара или 17% укупних губитака свих савезничких земаља, осим СССР-а и Пољске, односно 1,4 пута је била већа од губитака Велике Британије, 2 пута од губитака Холандије и 7,2 пута губитака од Сједињених америчких држава.²⁴⁹⁶

Порушено је 20% стамбених објеката, сточни фонд смањен је за преко 10 милиона грла, индустрија и рударство оштећено за преко 2/3, девастирана је саобраћајна мрежа, јавне установе итд. **Ратна штета начињена индустрији Србије чинила је око 58% укупне ратне штете нанете индустрији Југославије**, што значи да је од свих република далеко највише страдала. Током рата потпуно су уништена или опљачкана многа предузећа одношењем машина и друге опреме у Немачку, Италију, Мађарску и Бугарску. Индустрија Србије 1939. године чинила је 38% целокупне индустрије Југославије. То значи да је индустрија Србије 53% више страдала од просека земље. Југославија је укупно примила 36 милиона долара немачких ратних репарација, што је тек ¼ вредности бакра однесеног за време окупације из Бора. Средства из репарација и помоћи УНЗПР знатније су распоређена северозападним републикама, истиче **Слободан Вуковић**. Према истом аутору, **Јосип Броз** је „опростио“ 25 милиона долара репарација „братској Бугарској Републици“, мада је директна штета коју су Бугарска и Мађарска начиниле Југославији износила 575 милиона долара а укупна (директна и индиректна) 1,19 милијарди америчких долара. Репарације су претежно припадале Србији, сматра Вуковић, а кад је реч о штети коју је учинила Бугарска, делимично и Македонији. Уништавање и пљачка културног блага, односно пљачка разне имовине и вредних предмета за време окупације, такође је „опроштена“.²⁴⁹⁷ Штета коју је починила НДХ над српском имовином, као и штета

²⁴⁹⁵ Пресуда Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије у случају Драгољуба Михаиловића – Драже, проглашена је „ништавном од тренутка њеног доношења“, као и све њене правне последице, укључујући и казну конфискације имовине. Сходно Закону о рехабилитацији, не постоји право жалбе, тако да је пресуда о рехабилитацији и враћању грађанских права, одузетих му у политичко-идеолошком процесу, коначна. (Видети: *Рехабилитован Драгољуб Михаиловић – Дража*, Виши суд у Београду, Република Србија, Доступно преко: <https://www.bg.vi.sud.rs...>, Приступљено: 14.05.2020).

²⁴⁹⁶ *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, стр. 192.

²⁴⁹⁷ Слободан Вуковић, „Заузимање стартних позиција (Економски односи између република непосредно након Другог светског рата)“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXX (2006), No. 4, Српско социолошко друштво (Институт за политичке студије), Београд, 2006, стр. 520-521.

коју су починиле устаничке снаге партизана и четника над хрватском имовином, никада није у потпуности израчуната.

6.3. Геноцидна политика Независне Државе Хрватске: узроци и обим геноцида

Уважени српски академик **Љубодраг Димић** износи своје виђење о „**стратегiji ћутања о геноциду**“, која је „пресудно утицала да годинама, у име братства и јединства југословенских народа, ова тема није имала своје место у наставним плановима и програмима за основну и средњу школу; да злочин геноцида почињен над српским народом није обрађиван у уџбеницима историје; да то деценијама није била тема у књижевности и да историчари злочин геноцида нису истраживали нити су о томе у већој мери писали.“²⁴⁹⁸ Димић истиче: „*Проговорити о геноциду над српским народом у XX веку, пре свега значи писати критички о прошлим временима, без страсти, рационално и на основу историјских извора, 'онако како је уистину било'*.“²⁴⁹⁹

Према цењеној историчарки и такође академисткињи **Мири Радојевић**, Јасеновац је „најстрашнија српска реч, симбол толико великог, непојамног зла да се онима који су га видели, слушали и читали о њему чинило да потиче из неког другог света, који не припада овоземаљском и људском“.²⁵⁰⁰ Иста ауторка подсећа на мишљење енглеског посланика при емигрантској влади, Џорџа Вилијама Рендела (Sir George William Rendel) да након таквог злочина Хрвата над Србима „Југославија не може поново да постоји“.²⁵⁰¹

О узроцима и обиму геноцида над Србима у НДХ објављивани су упечатљиви радови након Другог светског рата, међу којима се издваја дело „**Магнум Кримен**“ („Magnum Crimen“)²⁵⁰², академика хрватског порекла **Виктора Новака**, објављено 1948. године. У новије време пажњу научне јавности привукла је обимна студија израелског академика, историчара и стручњака за Холокауст, **Гидеона Грајфа** (Gideon Greif), „**Јасеновац, Аушвиц Балкана**“.²⁵⁰³ Виктор Новак, у књизи коју су цензурисале комунистичке власти, бавио се

²⁴⁹⁸ Љубодраг Д. Димић, „Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (1941-1945)“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Фондација за српски народ и државу, Vol. III / No. 2, Београд, 2022, стр. 41.

²⁴⁹⁹ Исто.

²⁵⁰⁰ Мира Радојевић, „Јасеновац, логор смрти (1941-2016)“, *Јасеновац*, Ур. академик Марко Анђелковић, Посебна издања, Књига DCLXXXVI, Председништво, Књига 7, Српска академија наука и уметности, Београд, 2017, стр. 51.

²⁵⁰¹ Исто, стр. 53.

²⁵⁰² Године 1985, у предговору репринта књиге, Јаков Блажевић, бивши председник Председништва СР Хрватске и главни тужилац на суђењу против Алојзија Степинца, потврдиће послератни став хрватских комуниста у вези улоге католичког клера у подривању јужнословенског јединства: „*Повијест учи онога тко је зна, да су цезаропапистички политички интереси, углавном у пуној посредној или непосредној хармонији са политичким плановима и акцијама свих вјековних непријатеља Јужних Славена. Са свима њима римски Апостоликуси улазе у савезе да би покорили 'поморске бандите', 'преступнике и насилнике', 'зао пород', 'противнике кршћанства', 'земљу шизматика, херетика и осталих завјереника'. То је колекција 'epitea ornantia' Vicarius Christi од Ивана VIII преко Бонифација VII и Климента VI до Грегорија XI кад говоре о Хрватима и осталим Славенима. И тако стољећима: Нормани, Франци, Арпадовци, Млечани, Хабзбурговци, Германи.*“ (Видети: Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Reprint izdanje, Nova knjiga, Београд, 1986, стр. VIII).

²⁵⁰³ Професор Гидеон Грајф је након представљања ове књиге, а потом и извештаја Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији од 1992. до 1995, коју је предводио, постао од 2020. године мета оштрих осуда хрватских и бошњачких власти, као и покушаја да се дискредитује његов научни рад.

злочиначком спрегом усташког режима и римске курије, због чега се нашла на ватиканском списку забрањених књига. Гидеон Грајф је погрому Срба посветио мултидисциплинарну студију и прву компаративну анализу концентрационих логора за масовно уништење становништва, Јасеновца и Аушвица, уз консултацију с историчарима, форензичарима, универзитетским професорима и истраживачима мировних студија из Израела, Јапана, Норвешке, Италије и других земаља. Јануара 2018. године Грајф је био организатор изложбе **„Јасеновац – право на незаборав“**, у просторијама Уједињених нација у Њујорку. Министарство спољних и европских послова Републике Хрватске протестовало је због „србијанске изложбе“ и наводне „манипулације и пласирања лажних података“, али није могло да спречи њено одржавање, пошто ју је одобрио Генерални секретар УН **Антонио Гутереш** (António Manuel de Oliveira Guterres).²⁵⁰⁴

У хрватском друштву никада у потпуности није дошло до катарзе након **намерног, планираног и систематског истребљивања српског становништва**, као и због **екстерминације Јевреја**²⁵⁰⁵ и **Рома**²⁵⁰⁶ на територији НДХ. Узрок томе, приметио је Ричард Морок, су **„несвесни фактори“** који **„делују на историјске догађаје, искривљујући њихов нормалан ток, док нације почињу да се понашају као поремећени појединци“**.²⁵⁰⁷ Исто тако, одговорност носе и комунистичке власти, које су настојале да, колико год могу, ублаже или прикрију геноцид усташких власти, сходно државној политици „братства и јединства“. Доказ томе је вишедеценијско одлагање подизања меморијалних комплекса у спомен на жртве усташке страховладе и уједначавање обима, намера и метода извршења усташких и четничких злочина.

О **намери** која се изродила и развијала у крилу правашке идеологије, већ је довољно речено, како би се стекао увид у монструозност усташких циљева. Сâм пројекат занемариван је дуго времена, премда је историчарима био познат као **„план из Сијене“**. Заснован је на проученим и **дорађеним методима турског геноцида над Јерменима**, почињеног у Првом светском рату.²⁵⁰⁸ Идеју о уништењу Срба у будућем светском сукобу осмислио је, како пишу поједини аутори, лично **Анте Павелић**. Наводно, с геноцидним

²⁵⁰⁴ Sandra Veljković, „Lažima o Jasenovcu nije mjesto u UN-u, tražili smo da se maknu falsifikati“, *Večernji list*, 25. siječnja 2018, Доступно преко: <https://www.vecernji.hr...>, Приступљено: 27.01.2018.

²⁵⁰⁵ Међу првим државама које су биле извршиоци тзв. „Коначног решења“, била је марионетска Независна Држава Хрватска, али и „Недићева Србија“, с разликом што су у Србији геноцид предводили Немци. Павелићева влада, како је писала Хана Арент, „врло услужно је увела антијеврејско законодавство три недеље након оснивања“. Министар унутрашњих послова Рајха захтевао је од усташких власти да земља буде „чиста од Јевреја“ (нем. „judenrein“) до фебруара 1942. У ту сврху Адолф Ајхман (Adolf Otto Eichmann), високи руководилац у Главној безбедносној канцеларији Рајха (нем. Reichssicherheitshauptamt), послао је хауптштурмфирера Франца Абромајта (Franz Abromeit) да сарађује с полицијским аташеом у Загребу. Депортације Јевреја су вршили „сами Хрвати, посебно припадници снажног фашистичког покрета, усташе“, а плаћали су нацистима „тридесет марака за сваког депортованог Јеврејина“, подсећа Арентова у својој студији о Адолфу Ајхману (Видети: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on The Banality of Evil*, Penguin Books, London, 1984, стр. 181-194).

²⁵⁰⁶ Усташка влада је током Порајмоса, „ромског Холокауста“, једина од Хитлерових савезница, извршила готово потпуну екстерминацију ромског становништва на простору под својом контролом. Хрватске оружане снаге починиле су „пропорционално гледајући“, највећи геноцид над ромским становништвом у Другом светском рату, решавајући тзв. „циганско питање“, како су га у хрватским медијима називали. Није познат тачан број убијених, али аутори најчешће наводе бројке између 15.000 и 60.000 жртава. (Видети: Danijel Vojak, „Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945.“, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“*, Savez Roma u Republici Hrvatskoj „KALI SARA“ / Spomen-područje Jasenovac / Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2018, стр. 74-76).

²⁵⁰⁷ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 18.

²⁵⁰⁸ Михаило Станишић, *Слом, геноцид, одмазда*, Службени лист СРЈ, стр. 309.

пројектом био је упознат од краја 1940. године и **Влатко Мачек**, потпредседник краљевске владе, али никога у југословенском политичком вођству о тим намерама није обавестио. Академик **Михаило Станишић** наглашава да је Мачек усташки план представио и загребачком надбискупу **Алојзију Степинцу**. У прилог тези о удруженом злочиначком пројекту постоје докази од првих дана успоставе НДХ, када у геноциду учествују припадници **Хрватске сељачке заштите** и **Хрватске грађанске заштите**, испрва полувојних, а касније војних организација **Хрватске сељачке странке**. О припремању екстерминације Срба сазнале су и југословенске тајне службе из немачких обавештајних извора. То подразумева да су нацисти унапред били упућени у пројекат и да су сарађивали с усташама у планирању етничког чишћења, уколико Срби не прихвате приступање Југославије **Тројном пакту**.²⁵⁰⁹

Докази да је најуже руководство НДХ припремало и спроводило затирање Срба у циљу стварања етнички чисте хрватске државе, представљени су у обимној историјској грађи од 1940-их година до савременог доба. Усташе нису у почетку рата криле своје геноцидне намере, као што доказује садржај говора министра полиције **Милована Жанића** у Новој Градишци **2. јуна 1941. године**, којег је пренео лист „**Хрватски народ**“: „*Ово има бити земља Хрвата и никога другог, и нема те методе коју ми нећемо као усташе употребити да учинимо ову земљу збиља Хрватском и да је очистимо од Срба. Ми то не тајимо, то је политика ове државе и то кад извршимо, извршићемо оно што пише у Усташким начелима.*“²⁵¹⁰

Премда је било покушаја да се хрватско друштво боље упозна и суочи с почињеним геноцидом, немали број ревизионистичких радова на ту тему одгађа овај процес, као неопходан корак за помирење двају народа. Постоји непрестана потреба у хрватској јавности да се „аргументованим памфлетима“ **злочини релативизују, умање, па чак и оповргну**. У читаније радове такве врсте спада и књига „**Беспућа повијесне збиљности: Расправа о повијести и филозофији злосиља**“, првог „демократског председника Републике Хрватске“ **Фрање Туђмана**, чије име се нашло и у једној од оптужница Међународног кривичног суда за бившу Југославију. У том контроверзном делу настављача Павелићевог плана, бизарношћу одише релативизујући став о „**геноцидним променама**“ које доносе „**двостране посљетке**“. Туђман у „Беспућима“ домишља да извесни фактори продубљују историјске раздоре, разјарују међунационалну мржњу и потичу осветничке пориве, чиме придонесе одржавању међународне затегнутости и избијању нових сукоба, али то пак води и до „етничке хомогенизације појединих народа, до већег склада националног састава пучанства и државних граница појединих земаља па то може имати позитивне учинке на кретања у будућности у смислу смањивања разлога за нова насиља и повода за нове сукобе и међународне потресе.“²⁵¹¹ За Туђмана, коме је „у повијесној стварности све релативно“²⁵¹², размери усташког злочина део су „**пропаганде ужаса**“²⁵¹³. Легитимизацијом геноцида, којег је касније и сâм спровео у дело, протеравши више стотина хиљада Срба из Републике Хрватске, отворио је простор за снажење кроатофобије и у Србији, која је до тада била минорна. Политичко понашање

²⁵⁰⁹ Исто, стр. 310.

²⁵¹⁰ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп (1934-1941)*, ИК Филип Вишњић, Београд, 2017, стр. 403.

²⁵¹¹ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, стр. 164.

²⁵¹² Исто.

²⁵¹³ Исто, стр. 85.

Туђмана одавало је утисак фашистоидне личности, пошто је рационализовао начине искоришћавања мржње, тежећи културној и националној регенерацији, без уважавања интереса других народа. У психоисторијском смислу, био је „емитер страхова“ и „подстрекач“, који је као и Павелић, јасно означио „отровне посуде“: Србе.

Усташки режим, који је по речима и Павелића и Туђмана испунио „вековну тежњу хрватског народа за стварањем сопствене државе“, у Другом светском рату, како наглашава британски историчар **Рори Јоманс**, сматрао је кампању истребљења Срба **„виталним предусловом за опстанак хрватског народа“**, постављајући себи за циљ **„стварање Велике Хрватске очишћене од свих „инвазивних група“**.²⁵¹⁴ До 1945. године, хрватски и похрваћени муслимански елитни одреди смрти убили су стотине хиљада цивила, укључујући велики број деце, подсећа исти аутор, са жаљењем констатујући да је релативно мало написано о овом **„самовољном Холокаусту“** на енглеском језику.²⁵¹⁵

Табела 46 – Страдања према годинама рата у хрватским регијама

ХРВАТСКА	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Славонија,	5.922	23.446	6.600	8.570	5.856	50.394
% у Хрватској	16,6	42,1	14,1	20,0	23,0	24.4
Северозап. Хрватска	5.212	6.024	3.950	7.498	7.548	30.232
% у Хрватској	14,6	10,8	8,5	17,5	29,7	14,6
Банија,	4.225	7.263	7.352	4.315	2.036	25.191
% у Хрватској	11,8	13,1	15,6	10,0	8,0	12,2
Кордун,	7.948	9.838	7.607	2.131	1.565	29.089
% у Хрватској	22,2	17,7	16,1	5,0	6,2	14,0
Лика,	9.184	3.728	6.196	4.882	2.174	26.164
% у Хрватској	25,7	6,7	13,1	11,4	8,4	12,7
Горски котар,	1.750	2.017	3.541	3.578	2.113	12.999
% у Хрватској	4,9	3,6	7,5	8,3	8,3	6,3
Далмација,	1.420	3.293	11.906	11.964	4.168	32.751
% у Хрватској	4,2	6,0	25,1	27,8	16,4	15,8

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 59.

Сличног погледа је и ванредни професор Одсека за историју на Универзитету Конкордија у Монтреалу, **Макс Бергхолц** (Max Bergholz), који подвлачи да су хрватске

²⁵¹⁴ Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2013, стр. VII.

²⁵¹⁵ Исто.

власти, поред оних народа дефинисаних расним категоријама (Јевреји и Роми), Србе доживљавали као главну популацијску групу која представља препреку на путу стварања **етнички чисте националне државе**.²⁵¹⁶ Понајвише је усташком режиму сметала етничка структура Крајине, због бројног српског живља, због чега су настојали да је хитно „очисте“ од „нехрватског утицаја“.²⁵¹⁷ Један од кључних људи за спровођење етничког чишћења био је бивши судија и резервни капетан Југословенске војске, политички ангажован у усташком покрету од средине 1930-их, **Виктор Гутих**.

Бергхолц његов национализам карактеризује као „посебно отрован“ те као пример „тврдолинијашког усташког става“ издваја део изјаве коју је дао групи српских православних свештеника у северозападној Босни, половином маја 1941. године: *„Нема више Срба. Ја више не признајем Србе. Идите одавде. Ово је срце Хрватске, а срце мора бити очишћено од отрова. Ви сте тај отров.“*²⁵¹⁸

Годину дана по окончању рата, **Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача**, описујући у свом извештају начин систематског затирања српског народа, Јевреја, Рома, хрватских левичара и других противника Павелићевог режима, наводи у закључку: *„Овако планско, окрутно мучење и убијање људи сигурно још историја није забиљежила.“*²⁵¹⁹ Истраживање Комисије потписали су секретар и председник Комисије **др Анте Штокић** и **др Венцеслав Целигој**.

Сличан став делио је и израелски историчар при Јад Вашему, **Менахем Шелак** (Menachem Shelah), који је у књизи посвећеној Холокаусту у Југославији написао да злочини почињени у Јасеновцу спадају у **„најстрашније злочине у читавој историји човечанства“**.²⁵²⁰ Чувени јеврејски „ловац на нацисте“, **Симон Визентал** (Simon Wiesenthal), имаће саобразно стајалиште: *„Истина о злочинима који су почињени од стране фашистичких усташа над Србима у злогласном логору Јасеновац мора се обелоданити – ови злочини спадају међу најгоре злочине, заједно са онима који су почињени над Јеврејима у холокаусту.“*²⁵²¹

Напоследку, високи нацистички официр **Херман Нојбахер** (Hermann Neubacher), специјални Хитлеров изасланик за Балкан, у три реченице сажима досег усташког геноцида над Србима у НДХ: *„Након што се Југославија распала, уследио је хрватски осветнички поход уништавања православних Срба. Овај догађај спада у најужаснија масовна убиства током целе светске историје. У питању је балканска освета против омрзнутог Балкана.“*²⁵²²

Истакнути хрватски историчар **Иво Банац** апострофира **размере, бруталност, самоиницијативност и антисрпство** које је одређивало усташку идеологију. У књизи „Хрвати и Црква“, пише: *„Концентрацијски логори, који су постојали у Хрватској и Румуњској за вријеме рата, били су једини примјери логора за ликвидацију циљаних скупина изван искључиве ингеренције њемачких нациста. Усташе су се на посебан начин окомили на православље и тако створили беспримјерну кушњу за Католичку цркву. (...) Згражање домаћих и страних чимбеника према усташкој репресији одредило је другу фазу усташке*

²⁵¹⁶ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buubook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 80.

²⁵¹⁷ Исто, стр. 81.

²⁵¹⁸ Исто.

²⁵¹⁹ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipsko izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013, стр. 83.

²⁵²⁰ Гидеон Грајф, *Јасеновац – Аушвиц Балкана*, Књига комерц, Београд, 2018, стр. 17.

²⁵²¹ Исто, стр. 19.

²⁵²² Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004, стр. 40.

политике према Србима, с нагласком на брзу асимилацију српског становништва путем пријелаза на католичанство – државни пројект који се у комунистичком раздобљу обично називао 'прекрштавањем'²⁵²³

Вишеслав Аралица, млађи хрватски повесничар, у документарној серији Хрватске радио телевизије под називом „НДХ“, епизода „Епилог“, емитованој **6. децембра 2021.** године, полазећи од **несразмерне освете** усташа, говори о **срамоти** као основном обележју „прве националне државе Хрвата“.²⁵²⁴

Већ првих дана окупације отпочео је **организовани терор** против становништва, обухватајући све елементе геноцида, којег су у почетку вршиле тзв. „**дивље усташе**“. Ради се о формацији која је проистекла из различитих хрватских католичких организација, пре свих споменуте **Католичке акције**, коју је потакнуо папа **Пије XI** (Pius XI) енцикликом *Ubi arcano Dei* (1922). **Фикрета Јелић-Бутић**, југословенска историчарка која је докторирала на теми „Усташе у НДХ“, главни талас пропаганде против Срба смешта у мај и јун 1941, када се организују многобројни политички скупови, на којима иступају високи усташки функционери, тумачећи циљеве усташтва, хвалећи Павелића. Најпроминентнији у тој кампањи били су: **Миле Будак**, **Младен Лорковић**, **Александар Зајц**, **Андрија Артуковић**, **Јозо Думанцић**, **Матија Ковачић**, **Виктор Гутић**, **Милован Жанић**, **Мате Фрковић** и **Мирко Пук**. У њиховим иступањима, Јелић-Бутић приметила је три битна момента:

1. Наглашавала се теза да Србима и Јеврејима „нема места у Хрватској“, јер су се они на тај простор накнадно доселили па он није њихова права домовина;

2. Посебно се тежило оптужити Србе да су константна опасност за „егзистенцију хрватског народа“ и за „његове тежње за националним ослобођењем“; Срби су сматрани „страним елементом“ који је увек био противник „сваке ослободилачке борбе хрватског народа“;

3. Јасно се указивало на конкретне мере које треба предузети против Срба, тј. које треба да доведу до „рјешења српског питања у НДХ“; то питање приказивано је као „врло акутно и од животног значења за даљњи опстанак НДХ“; политичка кампања била је „јавни позив за провођење конкретне политике према српском становништву, а у исто време потврда и

²⁵²³ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 86.

²⁵²⁴ Вишеслав Аралица разјашњава „несразмер осветничког чина и разлога за освету“ хрватских усташа и „срамоту НДХ“: „Пример је Анте Врбан који је сам признао да је убио неких 600-тињак, односно да је судјеловао у убојству 600-тињак Жидова и да је погушио 63 дјеце. Он тврди 63, други кажу више стотина српске дјеце с Козаре. То је учинио зато што се друге године након Велебитског устанка морао пријављивати жандарима неколико ноћи заредом, трп пут по ноћи, да је ето био малтретиран гадно. Ја имам разумијевања за освету. Ако су Хрвати мислили да се морају осветити Србима због нечега, на примјер, због убојства посланика у београдској Скупштини, због убојства Стјепана Радића, због кундачења и понижавања, због исмијавања зато што су говорили да су Хрватску на сабљи добили. Због тога што су их тукли, малтретирани, затварали, кидали нокте, убијали људе као у Сењу или код Сибиња... Ако они мисле да се треба осветити, онда је то у реду. Медутим, освета, ако је права, мора услједити одмах након чина. (...) Кад Нијемци долазе, Нијемци руше ту српску државу, српску власт над Хрватима. Нијемци руше, Талијани руше. Е сад ћемо се ми осветити. То је срамота. Срамота је кад се почнете освећивати на слабима. Жене и дјеца су били убијани. Срамота је такођер кад се људи којима то радите дигну, побуне и побиједо вас. И покажу да им ви уствари не можете ништа. И онда опет трчите новим господарима, Нијемцима, и молите их да среде ситуацију. То је нешто што је Хитлер стално приговарао Анти Павелићу.“ (Видети: Boris Rašeta, „Sramota od NDH“, *Novosti*, 19.12.2021, Доступно преко: <https://www.portalnovosti.com...>, Приступљено: 21.03.2022).

оправдање терора“, који је већ „испољио своја најмонструознија обележја“; тим путем терор над Србима у НДХ претварао се у „прави систем геноцида“.²⁵²⁵

У готово свим српским, али и иностраним делима, која се баве геноцидом у НДХ, неизбежан је мотив који у једној реченици расветљава намере усташког покрета према Србима, које су требале бити остварене до краја рата. Решење „српског питања“ изнео је министар и ратни злочинац **Миле Будак** маја 1941. у Вараждину током разговора с **фра Модестом Мартинчићем**, откривајући да ће усташке власти „**трећину православаца поклати, трећину прекрстити, а трећину раселити**“.²⁵²⁶

Насиље над Србима трајало је до краја рата и у овом делу рада није могуће описати све примере злостављања усташке солдатеске нити је то предмет истраживања ове дисертације. Како би се остало у фокусу узрока српско-хрватских нетрпељивости, биће поменута само нека злодела, која могу, али и не морају да буду кључна у распламсавању међусобне омразе, али су на неки начин репрезентативни примери злочинења.

Први масовни усташки злочин над Србима почињен у селу **Гудовац** поред Бјеловара, 28. априла 1941. године. Радило се, наводно, о **одмазди због убиства два хрватска „заштитара“** од стране припадника југословенске војске, који су се након капитулације Краљевине Југославије још увек крили у шумама Билогоре. Такође, према хрватским истраживачима који побуну против регуларне југословенске војске у Бјеловару називају „**Бјеловарским устанком**“, након проглашења НДХ убијено је 11 хрватских сељака који су тражили од југословенских војника да предају оружје и крену пут Србије. Инцидент је изазвао један од сељака, **Јосип Ковачић**, испаливши неколико пушчаних хитаца с црквеног торња на војнике II коњичког пука „Цар Душан Силни“, након чега су војници кренули у хватање мештана који су покренули инцидент, да би их потом стрељали.²⁵²⁷ Срби су у краљевској војсци углавном били опредељени за наставак борбе против Немаца, док су Хрвати масовно дезертирали, успут вршећи различите субверзије и оружане нападе на бивше саборце.²⁵²⁸ Вођа „Бјеловарског устанка“ **Иван Чвек**, појашњава понашање хрватских војника током Априлског рата у чланку којег је објавио лист „Хрватски домобран“: „Ја сам онда био наредник стројно-пушчане сатније. Дао сам преко мојих највернијих и најближих сурадника Хрватима војницима 6000 набоја и заповједио им, да те набоје сакрију под кошуљу. Одлучили смо: „Чим се приближе Нијемци одмах поубијати све српске часнике, узети све стрељиво и стројнице, те се вратити натраг.“²⁵²⁹

Није до краја расветљена улога југословенског пуковника хрватског порекла **Фрање Николића**, начелника Штаба 1. групе армија те Четврте и Седме армије, које су немачку агресију дочекале на простору Словеније и северне Хрватске. Истраживања показују да је пуковник Николић из Загреба управљао успешном побуну сународника у Бјеловару, омогућивши неометано проглашење НДХ у договору с Кватерником, због чега је већ 12.

²⁵²⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 28-29.

²⁵²⁶ Jakov Blažević, *Mač, a ne mir – Za pravnu sigurnost građana*, Mladost, Zagreb, 1980, стр. 72.

²⁵²⁷ Zdravko Dizdar, „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 39, No. 3, Zagreb, 2007, стр. 602.

²⁵²⁸ Чланови и симпатизери ХСС-а били су главни носиоци побуне против југословенске војске и избегавања мобилизације. Тако у „Записнику пристаха ХСС-а насеља Вукосављевице против мобилизације у војску Краљевине Југославије од 1. травња 1941. године“ стоји: „1. травњ 1941. Закључак створен на састанку пристаха ХСС који су позвани под оружје. Састанак одржан у селу Вукосављевици у 11 сати на вечер. Присутни су потписани: одлучили смо једногласно да се не одазовемо позивима, јер сматрамо ово проти својој савјести. (...) Почетак образовања I. Хрватска (усташка) Билогорска сатнија.“ (Видети: Željko Karaula, *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja u povijesnim izvorima: Dokumenti*, Viatoni d.o.o, Bjelovar, 2012, стр. 26-27).

²⁵²⁹ Željko Karaula, *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja u povijesnim izvorima: Dokumenti*, Viatoni d.o.o, Bjelovar, 2012, стр. 93.

априла, за награду, примљен у нови генералштаб хрватског домобранства.²⁵³⁰ Изложени подаци доказују да је злочиначкој акцији „заштитара“ и усташа, у којој је ухапшено и побијено између 187 и 201. мушкарца српске националности²⁵³¹ из Гудовца и околних села, под непосредним заповедништвом **Вјекослава „Макса“ Лубурића**, претходио низ догађаја у којима су пале жртве на обе стране, а међуетничка мржња још више распирена. Масовном погубљењу присуствовао је и **Еуген Дидо Кватерник**, који је специјално за ту прилику дошао из Загреба. Према сведочењима и послератним саслушавањима лица повезаних са злочиним (нпр. саслушавање 1952. године Славе Срнак, жене Рудолфа Срнака, усташког таборника), „доглавник“ је истом приликом изјавио да се „за једног Хрвата мора убити 100 Срба“.²⁵³² У жртве, постројене у четири реда, испрва је пуцано једним плотуном, а потом су усташе и „заштитари“ клали преживеле који су лежали на земљи. Након тога бацили су их у јаму (коју су настрадали претходно били присиљени да ископају) те их залили кречом и танким слојем земље. Није било покушаја да се овај злочин прикрије, пошто је намера усташке власти била да зверствима застраши све „непријатеље НДХ“.²⁵³³ Након два дана дошла је немачка комисија и наредила ексхумацију жртава, при чему је установљено да су неки Срби били живи закопани, а извађен је и један преживели мушкарац.²⁵³⁴ У Гудовцу је 1955. године подигнуто спомен-подручје убијенима. Споменик под називом „Пред стрељање“ (или „Гудовчан“), израдио је један од најпознатијих српских скулптора, **Војин Бакић**. Хрвати су 1992. године демолирали спомен-костурницу и већ се годинама покреће иницијатива од стране **Српског народног већа** и **Савеза антифашистичких бораца и антифашиста Републике Хрватске**, да се она обнови.

Један од **психолошких узрока** екстремног насилног понашања хрватских оружаних снага у Гудовцу, чији припадници су били углавном суседи побијених Срба, могао би се појаснити, из угла трансакционе анализе, **реакцијом на стимулус: пражњењем акумулисане агресивности услед претрпљених страхова од четничких удружења** која су постојала у Бјеловару између два светска рата. Као непосредни повод неупитна је **освета** због стрељаних једанаест сељака и погибије неколицине хрватских побуњеника. Додатни узрок злочинења има своје корене и у **економским разликама**. У релативно богати бјеловарски крај је након 1918. године досељавано сиромашно хрватско становништво с подручја Загорја, које је током велике привредне кризе крајем 1920-их било присиљено да служи имућнијим српским породицама.²⁵³⁵ На основу овог „микрорегионалног узорка“ могуће је, донекле, сагледати и **ширу слику србомржње**, карактеристичне бар за северозапад Хрватске.

Злочином у Гудовцу почео је **масовни прогон Срба у НДХ**, планиран од стране припадника локалних усташких власти у Бјеловару. **Алојз Чукман**, шеф градске полиције, издао је наредбу да православци на левој надлактици морају истакнути црвену траку с двојезичним натписом, на хрватском и немачком језику, „Србин“ – „Сербе“ (нем. Serbe). **Павле Грегорић**, члан ЦК КП Хрватске који је 15. травња по партијском задатку допутовао у Бјеловар, записао је: „*Пролазећи Бјеловаром од станице према Шеноиној улици, примјетио*

²⁵³⁰ Исто, стр. 22-23.

²⁵³¹ Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, Br. 3, Ogranak Matice hrvatske Daruvar, Daruvar, 2018. стр. 409.

²⁵³² Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941.“, *Radovi*, Vol. 39, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007. стр. 104.

²⁵³³ Исто, стр. 205.

²⁵³⁴ Исто.

²⁵³⁵ Исто, стр. 199.

сам међу становништвом прилично велики број људи који су носили ако се не варам, на лијевој рукави изнад надлактице црвену траку на којој је било одштампано црним словима 'Србин', а испод тога на њемачком 'Сербе'. Био је сајмени дан и Бјеловар је био пун сељака, међу којима доста са црвеним тракама. У парку сам срео двије младе сељанке с истим ознакама. Храбро, Српкиње! – рекао сам им у пролазу. Ми се господине и не бојимо – гласио је одговор.²⁵³⁶

Злочини су чињени и **без формалног повода**, с чим се отпочело маја месеца 1941, попут жртава из Грачаца које су бачене у **Мацолину јаму**, јавних смакнућа виђенијих сељака на Банији па и првих злочина усред Загреба и Карловца, 5. и 6. маја. Земаљска комисија Хрватске у пораћу је потврдила да су четири године стизали у Јасеновац, централни концентрациони логор у НДХ, бројни транспорти логораша. Довођени су возовима, камионима или су спровођени пешице. За време пута до логора, како се наводи у извештају комунистичких власти, заточеници су били подвргнути мукама од глади и различитим другим злостављањима.²⁵³⁷ Режим НДХ помоћу **Усташке надзорне службе**, на овај начин лишио је живота огроман број људи, углавном Срба, чији тачан број до данас није установљен, мада је било мноштво различитих истраживања везаних за ову контроверзну тему.

Анте Павелић је 25. новембра 1941. издао „**Законску одредбу**“ бр. CDXXIX-2101-Z-1941, коју је потписао министар „правосуђа и богоштовља“ **др Мирко Пук**, о упућивању „непоћудних и погибелних“ особа на присилни боравак у сабирне радне логоре: „§ 1. *Непоћудне особе које су погибелне за јавни ред и сигурност, или које би могле угрозити мир и спокојност хрватског народа или тековине ослободилачке борбе хрватског усташког покрета, могу се упутити на присилни боравак у сабирне радне логоре. Ове логоре овлаштена је оснивати у појединим мјестима НДХ усташка надзорна служба.* § 2. *Трајање боравака у сабирним и радним логорима не може бити краће од 3 мјесеца ни дуже од 3 године.*“²⁵³⁸

Компетенције Усташке надзорне службе (скр. УНС) након 21. јануара 1943. када је укинута, прешле су на **Главно равнатељство за јавни ред и сигурност**.²⁵³⁹

Систем концентрационих логора НДХ успостављен је и пре овог „озакоњења“, а најпознатији од 1941. до 1945. године су били: „**Даница**“ у **Копривници, Керестинец, Лепоглава, Госпић, Крушчица, Цапраг, Лоборград, Сисак, Јастребарско, Тење, Слано, Ђаково** те као највећи – **Јасеновац и Стара Градишка**, с низом **стратишта (Јадовно, Градина, Јабланац, Уштице, Млака** и друга). Први формиран логор била је „**Даница**“

²⁵³⁶ Pavle Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. godine: Sjećanja*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969, стр. 44.

²⁵³⁷ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipско izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013, стр. 17.

²⁵³⁸ Исто, стр. 7-8.

²⁵³⁹ На челу система за уништавање мушкараца, жена и деце на расној, верској и политичкој основи, били су заповедници и функционери споменутих служби: Еуген Дидо Кватерник, Драгутин Јилек, Филип Црвенковић, Лисак Ерих, Ћубеловић, Виђали и Фулановић, Мирко Вутуц, др Томо Вукосав, Вјекослав Павер, Иван Сабан, Мијо Голубовић, Љубо Ореб, Александар Бенак, Јосип Хајдаревић, Мијо Бабић, Вјекослав Лубурић, Станко Шарац, Јакоб Џал, Љубомир Милош, Даница Херцег, Нада Томас, Бранко Слипчевић и многи други. Као заповедници логора и чланови управа и њихови заменици, помињу се: Иван Рако, Ивица Бркљачић, Антун Мајић, Јожа Моравец, Стипе Прпић, Јосип Судар, Иван Макс, Ивица Макс, Ивица Матковић, Љубомир Милош, Петар Брзица, Мирослав Филиповић-Мајсторовић, Хаџија Јосип Матаја, Мирко Слишковић, Динко Шакић, Доминик Хинко Пичили, Миле Орешковић, Анте Врбан, Стјепан Босак, Јосо Матијевић, Мато Мандушић, Никола Гаџић и други. Антун Милетић, (Видети: *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, Документа, Књига I, Народна књига / СП Јасеновац, Београд, 1986, стр. 17).

код Копривнице, **29. априла 1941**, а укинут у јесен 1942. Кроз њега је прошло 3.000 заточеника. У Керестинец код Загреба први затвореници доведени су 22. маја 1941. Након неуспешног пробоја логораша у ноћи између 13. и 14. јула 1941. логор је угашен. Јадовно је био први логор намењен за **масовну ликвидацију**, а је у мају 1941, а затворен августа исте године. У њему је на најстрашније начине скончало до 35.000 људи. Логор Лоборград отворен је септембра 1941, а укинут крајем октобра 1942. У њему је умрло око 200 Јеврејки, а преживеле (1.100) су одведене у Аушвиц. Српкиње које су биле способне за рад депортоване су у Немачку, а остале у Србију. Логор у Ђакову отворен је почетком децембра 1941, а у њему је смештено око 2.000 Јеврејки и педесеторо српске деце. Јуна и јула 1942. затвореници су пребачени у Јасеновац и ликвидирани, док је у Ђакову покопано 516 Јеврејки. Логор на острву Пагу основан је јуна 1941, а ликвидирао 20. августа исте године. У њега су допремани Срби и Јевреји из Госпића, од којих је један број убијен на острву, а 3.000 Срба отпремљено је на губилиште у Јадовну. Од преосталих 450 Јевреја, мушкарци су отпремљени у Јадовно и Јасеновац, а жене у Крушћицу. Лепоглава је наслеђена од бившег југословенског режима (затвор Лепоглава) и у њој је убијено или умрло око 1.000 људи. Логор Јастребарско био је први и једини логор за децу у читавој Европи, а отворен је за српску децу с Козаре и из Хрватске. У логору живот изгубило 1.018 деце. Дана 26. 8. 1942. партизани су успели да ослободе 700 деце. У логор Тење код Осијека довођени су Јевреји из Славоније (око 3.000). Група од 1.000 отпремљена 15. августа 1942. у Аушвиц, друга група 18. августа 1942. у Јасеновац, а задња 22. августа 1942. у Аушвиц, преко Лоборграда. Казнени завод у Старој Градишкој претворен је 1941. у логор повезан с логором Јасеновац. У њима је убијен за сада неутврђени број људи, тј. аутори наводе бројке мање од 100.000, до преко 1.000.000 жртава. Логор Кампор на Рабу основали су Италијани почетком 1942, а ликвидирао је по капитулацији Италије, септембра 1943. Кроз логор је прошло око 13.000 људи, претежно Јевреја, Хрвата и Словенаца, а у њему је умрло, према италијанским подацима, 1.267 заточеника с обележених 1.079 гробова. По подацима Комисије за утврђивање злочина за Хрватско приморје, број убијених и умрлих износи 4.641. Осим наведених било је још затвора и логора на простору НДХ, међу којима су: Госпић, Сисак, Пожега, Загреб, Сремска Митровица, Петроварадин, Крушћица те Краљевица, Бакар, Зларин, Лопуд и други у италијанској зони.²⁵⁴⁰

Усташка надзорна служба разврставала је све заточенике у **две главне категорије**:

1) **Прву категорију** чинили су они заточеници који су били осуђени на казну упућивања у радни логор трајању краћем од три године, а у другу групу они који су кажњени на три године логоровања. Прва група је била одређена за крајње исцрпљивање (глад, болест), а потом уклањање, тако да је тек мали број таквих пуштен кућама након издржавања казне;

2) **Друга категорија** логораша је врло брзо по доласку ликвидирана. Заточеници обе категорије оптуживани су на темељу индивидуалних пресуда усташког „редарства“.²⁵⁴¹

Као што је већ напомињано, српски и хрватски историчари до данас нису усагласили број убијених Срба од стране усташких власти, а демографски губици на подручју Југославије током Другог светског рата сматрају се једном од **најконтроверзнијих истраживачких тема**. Истакнути српски историчар **Срђа Трифковић** напомиње да постоји широка сагласност о бројкама српских страдалника међу стручним историчарима,

²⁵⁴⁰ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 269-270.

²⁵⁴¹ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipsko izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013, стр. 8-9.

али да је питање замагљено од стране аутора „који игноришу канон научног открића“. Усташки терор је био довољно ужасан, упозорава исти научник, а **„искривљене бројке банализују дебату и деградирају жртве“**.²⁵⁴²

Према хрватском демографу, бившем саветнику Уједињених нација, **Владимиру Жерјавићу** и српском статистичару **Богољубу Кочовићу**, чији радови на ову тему се у светским научним круговима сматрају најприближнијима (или најприхватљивијима) научној истини, постоје два мита којима се преувеличавају бројке жртава у Другом светском рату: српски **„јасеновачки мит“** о близу или преко милион убијених Срба у Јасеновцу и хрватски **„блајбуршки мит“** о „крижном путу“, на којем је изгубило живот „најмање 300.000 Хрвата“.²⁵⁴³

Проблем представља чињеница да су се разна **идеолошки обојена истраживања** поигравала бројем страдалника, а и обимна документација је уништена, тако да тачни губици свих Југословена можда никада неће бити поуздано утврђени, иако је до 2000. године објављено само о концентрационом логору Јасеновац чак 1.106 књига, 1.482 мемоарска записа и студијских чланака те 108 збирки докумената.²⁵⁴⁴

Српски историчар хрватског порекла **Антун Милетић**, члан Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у XX веку, деценијама истиче да је концентрациони логор Јасеновац – Стара Градишка, био „најстрашнији нацистички логор и стратиште у окупираној Југославији, а трећи у окупираној Европи“.²⁵⁴⁵ У вези броја побијених Срба на простору НДХ, Милетић цитира фра **Мирослава Филиповића-Мајсторовића**, једног од усташких команданата јасеновачког стратишта, који је пред комунистичким властима током саслушавања изјавио: „По причању Макса Лубурића који је вјероватно водио евиденцију о убијеним Србима, убијано је у НДХ кроз ове 4 године око пола милијуна Срба.“²⁵⁴⁶ О броју жртава у логору Јасеновац, изјаву је такође дао један од ухваћених заповедника масовног стратишта, **Љубомир „Љубо“ Милош**, наводећи да се ради о „неколико стотина тисућа људи“. **Фрањо Туђман**, који је поседовао фотокопије стенографских записника Главне расправе против оптужених из 1948. године, покушао је у својој књизи „Беспућа повијесних збиљности“ да обезвреди изјаву усташког официра и ратног злочинца. Тврдио је да је Милошева реченица „два пута (...) вјероватно накнадно – тинтом преправљана“, а да је прва исправка гласила „пар сто тисућа“, али се „јамачно тражила јача формулација“.²⁵⁴⁷

Генерал **Едмунд Глез фон Хорстенау**, сведочио је и коментарисао, често с дубоким гађењем, о усташким злочинима над Србима. У извештајима о стању у Хрватској које је подносио непосредно Хитлеру, истицао је да би у Загребу сви желели да носе немачке униформе, да према немачком вођи осећају „управо мистично обожавање“ и да би најрадије да им држава „постане немачки протекторат“.²⁵⁴⁸ У писму немачког посланства од **21. фебруара 1942.** године Министарству спољних послова у Берлину, наводи се

²⁵⁴² Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: toward a rational debate“, *Istorija 20. veka*, 1/2020, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2020, стр. 203.

²⁵⁴³ Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 149.

²⁵⁴⁴ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001, стр. 302.

²⁵⁴⁵ Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, Документа, Књига I, Народна књига / СП Јасеновац, Београд, 1986, стр. 38.

²⁵⁴⁶ Исто, стр. 37-38.

²⁵⁴⁷ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, стр. 325.

²⁵⁴⁸ Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: Memoari kontroverznog generala*, Nolit, Beograd, 2007, стр. 27-74.

Хорстенауова процена о **300.000 убијених Срба у НДХ**.²⁵⁴⁹ **Александер фон Лер** приговарао је због проблема које усташе чине својим беспримерним злочинима, али је Хитлер одбацивао његове примедбе. Фирер је схватао да му је Павелићев режим у Хрватској одан те да нема никаквих разлога да не подржи усташке власти, пошто Немачка „нема превише добрих пријатеља“. Стога је Хитлер закључио да „добри Хрвати“ нека се „слободно и живе“, мислећи на убијање Срба.²⁵⁵⁰

Савремени истраживачи који се баве учинком терора усташких власти, износе редом сличне статистичке податке. Британски историчар **Рори Јеоманс** (Rory Yeomans) сумира да су већ у првих дванаест месеци оружане снаге НДХ „депортовале или ликвидирале“ око **250.000 Срба, Јевреја и „унутрашњих непријатеља“**, а до септембра 1942. на овај број може се додати још **15.000 Рома**.²⁵⁵¹

Ако је могуће морално диференцирати усташки геноцид од геноцида немачких нациста, онда су то **логори за децу** до четрнаест година старости, организованих у **Старој Градишци, Сиску, Јastreбарском, Горњој Ријеци, Новској, Приједору и другде**. Кроз њих је, према неким изворима, прошло 70.000 деце, од чега их је **55.000 страдало**, углавном српске националности.²⁵⁵² Последњих година врло је читан дневник којег је водила **Диана Будисављевић** (рођ. Obexer), хуманитарка аустријског порекла, која је успела да спаси **15.336 српске деце** из усташких логора смрти. Њене активности које се могу прочитати у дневнику, само су један од многобројних подсетника о **инфантициду** почињеном од стране власти НДХ. Диана је описала страдања деце, махом из устаничких крајева, чији родитељи су убијени на различите начине или су се налазили у заробљеничким логорима. Деца која нису спашена најчешће су умирала у великим мукама од дизентерије, тифуса и изгладњивања, док су нешто старија деца „и у Загребу била јако тражена, нарочито дјевојке, јер су у многим домаћинствима могле радити као бесплатне помоћнице“.²⁵⁵³

О дечјим жртвама, осим још увек живих сведока, сведоче гробови у Јastreбарском, где је уз католичко гробље, у сандуцима за превоз шећера, сахрањено 468 тела српских дечака и девојчица, гробље у Сиску где је сахрањено 1.631 српско дете, гробље на Мирогоју у Загребу с 862 сахрањена тела, као и гробља у Лобору, Доњој Ријеци код Јastreбарског, Горњој Ријеци код Крижеваца, Старој Градишки, Феричанцима и другим местима.²⁵⁵⁴ Заменик заповедника логора **Стара Градишка**, „бојник“ Усташке војнице **Анте Врбан**, који је после рата ухваћен, осуђен и smakнут од стране комунистичког режима, признао је да је отровао 63 деце плином „Циклон Б“, а наређење за овај монструозни злочин, издао је управитељ логора **Миле Орешковић**.²⁵⁵⁵

Леслие Алан Хорвиц (Leslie Alan Horvitz) и **Кристофер Катервуд** (Christopher Catherwood) у „Енциклопедији ратних злочина и геноцида“ наводе да је „нацистички

²⁵⁴⁹ Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, Документа, Књига I, Народна књига / СП Јасеновац, Београд, 1986, стр. 163.

²⁵⁵⁰ Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: Memoari kontroverznog generala*, Nolit, Beograd, 2007, стр. 70-71.

²⁵⁵¹ Rory Yeomans, „Introduction: Utopia, Terror, and Everyday Experience in the Ustasha State“, *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, Rochester Studies in East and Central Europe, Edited by Rory Yeomans, University of Rochester Press and Boydell & Brewer Limited, Rochester/Suffolk, 2015, стр. 2.

²⁵⁵² Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 49.

²⁵⁵³ „Dnevnik Dijane Budisavljević“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 08, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2002, стр. 138.

²⁵⁵⁴ Ivan Fumić, *Djeca – žrtve ustaškog režima*, Narodne novine, Zagreb, 2011, стр. 22.

²⁵⁵⁵ Šime Balen, *Pavelić*, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, Zagreb, 1952, стр. 94.

сарадник“, „поглавник“ **Анте Павелић**, познат као „**балкански месар**“, одговоран за подстицање масовног убиства 80.000 Јевреја, 30.000 Рома и преко 500.000 Срба. Иако у Другом светском рату није постојала законска дефиниција геноцида, Павелић се може оптужити да је починио геноцид над Србима, пошто су истребљени, протерани или пак присиљени да пређу у католичанство, сматрају исти аутори.²⁵⁵⁶

Волтер Лакер (Walter Laqueur), некада професор савремене историје на Џорџтаун универзитету у Вашингтону и директор Института за савремену историју у Лондону, у „Историји Европе 1945-1992“, дао је познате податке – да су Пољска и Југославија биле највише погођене ратним разарањима у Другом светском рату. Његови бројеви су прилично непрецизни, али велики: шест милиона Пољака, од чега три милиона Јевреја и два милиона Југословена.²⁵⁵⁷

У пораћу су обављена три пописа људских губитака на подручју бивше Краљевине: од 1944. до 1947, 1950. и 1964. године. Пописи су се односили на жртве које су узроковале окупаторске снаге и њихови помагачи у земљи. Први попис људских губитака саставила је **Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ)**. У Хрватској је први попис од 1944. до 1947. године вршила **Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача**. Други попис људских губитака Југославије извршен је 1950. од стране **Главног одбора Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије (СУБНОР)**. Трећи попис из 1964. обављен је на темељу **одлуке Владе СФРЈ**, а спроводила га је **Комисија за попис жртава рата Савезног извршног већа СФРЈ (СИВ)**, у организацији **Савезног завода за статистику и републичких завода за статистику**.

Циљ последњег пописа био је прибављање поименичног пописа страдалих и жртава **због преговора са Савезном Републиком Немачком**, која је мировним уговором била обавезна да исплати **одштету Југославији** за нанесене људске губитке и ратна пустошења.²⁵⁵⁸ У овом попису жртава Другог светског рата у Југославији наводи се бројка од **597.323 жртава свих националности**, иако су званичне процене објављене 26. маја 1945. године износиле **1.685.000 људи**, односно **1.706.000** према каснијем извештају, колико је влада ФНР Југославије службено пријавила **Међународној репарацијској комисији у Паризу 1946. године**.²⁵⁵⁹ Међутим, тај број био је само процена, пошто је већ **маја 1947.** Савезном заводу за статистику упућен захтев да се „статистичко-документацијским методом“ утврде губици становништва у Другом светском рату. Један од запослених статистичара, **Владета Вучковић**, изјавио је 1985. како је тада, још као студент математике, добио задатак да израчуна демографске губитке, уз упутство „да број треба да буде значајан, али научно-статистички фундиран“. Велики бројеви били су, наводно, потребни **Едварду Кардељу** „да тим подацима поткрепи захтеве Југославије за

²⁵⁵⁶ Leslie Alan Horvitz, Christopher Catherwood, *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, Facts On File, New York, 2006, стр. 343.

²⁵⁵⁷ Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, CLIO, Београд, 1999, стр. 102.

²⁵⁵⁸ Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 43, No. 3, Hrvatski institut za Povijest, Zagreb, 2011, стр. 700-702.

²⁵⁵⁹ Barry M. Lituchy, *Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies*, Jasenovac Research Institute, New York, 2006, стр. 3.

репарацијама на конференцији у Паризу“.²⁵⁶⁰ Стварни губици, према „свим испитивањима научног карактера“ били су „нешто више од једног милиона“.²⁵⁶¹

Табела 47 – Број убијених Срба у логору Јасеновац према подручјима из којих су интернисани (према В. Жерјавићу)

ПОДРУЧЈЕ	Број убијених
Банија, Кордун и Лика	3.000
Славонија	5.500
Горски котар и Далмација	1.500
Северозападна Хрватска	5.500
<i>Укупно из Хрватске</i>	15.500
Срем	2.000
Козара	18.000
Остали делови Босне и Херцеговине	13.000
<i>Свеукупно из НДХ</i>	48.500

Извор: Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 72.

Демограф **Долфе Вогелник** представио је 1952. године у „Статистичкој ревији“ претерану бројку демографских губитака Југославије у Другом светском рату од око **3.250.000**, с доњом границом од **2.290.000** (укључујући новоприпојена подручја). Већ у следећем броју истог часописа оповргнуо га је статистичар **Иво Лах**, тврдећи да просечни природни прираштај у Југославији (према Вогелнику износио је 1,86-2,13%) никада није био и никада неће ни бити толико висок.²⁵⁶²

На инсистирање преживелих логораша и бораца који су остали у животу, истраживања на подручју система логора Јасеновца отпочела су **1964.** године. Наручилац је помало остао замагљен, али се у литератури наводи **Савез удружења бораца НОР Југославије**, којем је подршку пружио Завод за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине. Две екипе стручњака истраживале су стратишта у Доњој Градини, предвођене **Миодрагом Бућићем** (професор и експерт судске медицине) и **Алојзом Шерцељем** (доктор биологије). Трећа екипа истраживала је ово подручје два дана (24. и 25. јун), а извештај су потписали **Миодраг Бућић** и **Касим Прокић**. Четврта екипа такође је истраживала у Доњој Градини, а потом у Јасеновцу, а сачињавали су је **Вида Бродар** (дипломирани биолог, стручни сарадник Института за биологију Универзитета у Љубљани), **Антон Погачник** (дипломирани антрополог, асистент Антрополошког одсека Биотехничког

²⁵⁶⁰ Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 150.

²⁵⁶¹ Исто.

²⁵⁶² Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 17.

факултета Универзитета у Љубљани) и **Србољуб Живановић** (асистент Завода за анатомију Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду). Према неким изворима, само је Живановић у четвртој екипи имао звање доктора наука, док су Бродарова и Погачник докторирали касније и никада нису у својим радовима спомињали ово истраживање.²⁵⁶³ Записник са истраживања налази се у Историјском архиву Београда, као што се и „Извештај антрополога о истраживању у Јасеновцу 1964. године“ чува у Хрватском државном архиву. Постоји још архивске грађе, која би требала да се налази у Архиву Босне и Херцеговине.

Од хрватских научника, према тврдњама Живановића, нико није желео да учествује у раду комисије. Само је професор судске медицине на Медицинском факултету у Загребу **Анте Премеру** дао одређене инструкције. Према неким информацијама, које су непоткрепљене, тј. ради се о претпоставкама, одбили су то „вероватно из страха“.²⁵⁶⁴ Као хрватски комуниста и логораш у Јасеновцу, Премеру је био присиљен да од 1943. године ископава и спаљује лешеве из масовних гробница, како би се уништили трагови злочина. Истраживање је отпочело у јуну, али већ септембра исте године нагло је прекинуто, од стране комунистичких власти, које, наводно, нису пружале ни довољну помоћ екипи на терену. Снимање је било забрањено, откопавању нису смели да присуствују новинари, „а извештај је одмах склоњен тако да нико није могао да га види“, наводи Србољуб Живановић, против којег је покренута хајка, због чега је после мање од шест месеци емигрирао из Југославије. До тада, комисија је успела да утврди „**преко 40 метода убијања у Јасеновачким логорима**“.²⁵⁶⁵ Бројка јасеновачких жртава коју је представио Живановић, премашује **700.000**, што је писменом изјавом оповргла **Вида Бродар**, истакнувши да екипа с којом је радила „није расправљала ни израчунавала укупан број жртава бившег логора Градина односно Јасеновац“.²⁵⁶⁶

Литература, домаћа и страна, која се бави југословенским демографским губицима 1941-1945, као што је речено, углавном се ослања на истраживања **Богољуба Кочовића** (српски емигрант, правник и статистичар), **Владимира Жерјавића** (хрватски демограф), а донекле и **Милана Булајића** (бивши директор Музеја геноцида у Београду). На битно другачије цифре до којих су истраживачи долазили, утицале су различите методе пописивања, тако да се нпр. могу разликовати бројеви жртава процењени од стране окупатора и њихових помагача, од бројева укупних демографских губитака (услед болести, глади и других фактора). По, Жерјавићу, Милан Булајић је такође настојао да манипулише ратним губицима, јер „сваки број испод службених 1,7 милијуна (...) он третира као непостојећи“.²⁵⁶⁷

Српски историчар **Вељко Ђурић Мишина**, бивши в. д. директора Музеја жртава геноцида у Београду, тврди да изјаве Србољуба Живановића које он у разним формама износи у јавност као једини живи сведок ископавања, „обилују полуистинама и манипулацијама бројевима и тврдњама“, као и да је „квазичињенички приступ

²⁵⁶³ Вељко Ђурић Мишина, *Ископавања у Јасеновцу 1964. године: Студија случаја сведочења др Србољуба Живановића*, Издање аутора, Београд, 2021, стр. 12.

²⁵⁶⁴ Исто.

²⁵⁶⁵ Србољуб Живановић, *Хрватски геноцид против Срба, Јевреја и Рома*, Пешић и синови, Београд, 2018, стр. 148-149.

²⁵⁶⁶ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 31.

²⁵⁶⁷ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 37.

Живановића тој проблематици већ нанео поприличну штету у области која би требало да допринесе обликовању националне свести о прошлости“.²⁵⁶⁸

Табела 48 – Жртве Рома, Јевреја, Срба и Хрвата према пописима, прорачунима и проценама

Нација	Комисија за попис жртава рата СИБ-а СФРЈ, попис 1964.	Владимир Жерјавић, обрачун	Музеј жртава геноцида, попис 1997.	Спомен подручје Јасеновац, попис 2007.	Музеј жртава геноцида, обрачун, процена	Антун Милетић, поименични попис и процена 2010/2011.
Роми	1.471	10.000	5.836	14.750	18.000 до 20.000	26.268 до 26.535
Јевреји	8.121	13.000	10.521	11.723	18.000 до 19.000	15.759 до 15.707
Срби	26.170	45.000 до 52.000	47.123	40.251	77.000 до 81.000	98.252 до 97.972
Хрвати	5.900	10.000	6.281	3.563	7.000 до 7.500; 6.000 до 6.400	3.637 до 3.668

Извор: Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 43, No. 3, Hrvatski institut za Povijest, Zagreb, 2011, стр. 725.

Оба истраживача користили су исту статистичку методу, али различите релативне бројеве за природни прираштај у одређеним регионима Југославије па им се резултати размимоилазе у неколико десетина хиљада. Кључни фактор за израчунавање демографских губитака било би **утврђивање стопе раста становништва у раздобљу од 31. марта 1941. и 15. марта 1948**, када је извршен први послератни попис, истиче Жерјавић те наставља: „*Да бисмо могли доћи до задовољавајућег одговора, потребно је размотрити кретање регистраних стопа природног прираштаја непосредно прије рата, као и након рата.*“²⁵⁶⁹

Према, како се наводи, више стотина извора који су успели да буду сакупљени, стручни делатници Спомен подручја Јасеновац, успели су да поименично попишу **47.627 Срба** убијених од августа 1941. до 22. априла 1945. године у систему јасеновачких стратишта

²⁵⁶⁸ Вељко Ђурић Мишина, *Ископавања у Јасеновцу 1964. године: Студија случаја сведочења др Србољуба Живановића*, Издање аутора, Београд, 2021, стр. 193.

²⁵⁶⁹ Исто, стр. 116.

(пет главних кампова и неколико мањих кампова и губилишта који су покривали укупно око 210 км² близу ушћа Уне у Саву), од укупно **83.145 жртава разних националности**, међу којима и **20.101 дете до четрнаест година старости**.²⁵⁷⁰

Табела 49 – Губици Срба на територији Независне Државе Хрватске (према В. Жерјавићу)

Начин страдања Срба	Број страдалих Срба
Као борци НОВЈ	82.000
Као квислинзи и колаборационисти	23.000
Убијени у немачком логору Земун	20.000
Умрло од тифуса	25.000
Убијено од стране Немаца	45.000
Убијено од стране Италијана	15.000
У борбама са усташама, четницима и партизанима	34.000
Убијено у јамама, затворима и другим логорима	28.000
Убијено у логору Јасеновац	50.000
УКУПНО ПОГИНУЛИХ, УБИЈЕНИХ И УМРЛИХ:	322.000

Извор: Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 161.

Кочовић је након четворогодишњег истраживања дошао до прорачуна да су **стварни губици у Југославији** износили **1.014.000**, а **демографски 1.985.000**, од чега су више од половине чинили Срби (**487.000**). Сличне резултате представио је и Жерјавић 1986. године: **стварни губици** износили су **1.027.000**, а **демографски 2.022.000**, од чега Срба **530.000** (од тог броја у НДХ **335.000**).

По Жерјавићу, у Јасеновцу је убијено око стотину хиљада људи,²⁵⁷¹ а „великих убијања било је и у Србији (логори Сајмиште, Бањица и други, посебно ликвидација заточеника у Јајинцима – око 70 тисућа), али нису забиљежена мучења слична онима у Јасеновцу па стога ти злочини нису толико наглашавани“.²⁵⁷²

²⁵⁷⁰ *Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941-1945.*, Spomen područje Jasenovac, Memorial Site, Доступно преко: <http://www.jusp-jasenovac.hr...>, Приступљено: 20.04.2019.

²⁵⁷¹ Исто, стр. 43.

²⁵⁷² Исто, стр. 53.

**Табела 50 – Национална структура страдалих цивила
према годинама рата у Хрватској**

Хрватска	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	24.854	31.037	15.289	11.127	4.186	86.493
% у Хрв.	72,0	62,5	57,9	43,6	27,9	57,2
Хрвати	3.414	6.018	9.469	12.802	8.061	39.764
% у Хрв.	9,9	12,1	35,8	50,1	53,6	26,3
Јевреји	2.301	5.731	707	761	1.997	11.497
% у Хрв.	6,7	11,5	2,7	3,0	13,3	7,6

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 61.

Табела 51 – Полна структура страдалих цивилних жртава према националностима

ХРВАТСКА	Срби	%	Хрвати	%	Јевреји	%
Мушкарци	53.469	61,8	28.954	72,8	5.410	47,1
Жене	32.986	38,2	10.806	27,2	6.069	52,9

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 66.

**Табела 52 – Национална структура страдалих цивила у Јасеновцу
према годинама страдања жртвава**

Јасеновац	Срби	Хрвати	Јевреји	Роми
1941.	1.622	850	1.005	1.880
%	22.7	11.9	14.1	26.4
1942.	14.108	1.956	2.358	3.630
%	56.5	7.8	9.4	14.5
1943.	1.441	461	252	106
%	60.4	19.3	10.6	4.4
1944.	2.829	896	169	22
%	68.7	21.7	4.1	0,5
1945.	926	1384	222	-
%	32.2	48.1	7.7	-
Укупно	20.926	5.547	4.006	5.638
%	50.5	13.4	9.7	13.6

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 73.

Табела 53 – Национална структура жртвава према годинама страдања у Аушвицу

Аушвиц	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	8	22	24	24	21	99
%	6.29	1.14	8.57	4.12	10.50	3.17
Хрвати	48	167	104	95	110	524
%	37.80	8.62	37.14	16.32	55.00	16.75
Јевреји	67	1.725	130	431	57	2.410
%	52.76	89.01	46.43	74.05	28.50	77.07
остали	4	24	22	32	12	94
%	3.15	1.24	7.86	5.50	6.00	3.01
Укупно	127	1.938	280	582	200	3.127
%	4.06	61.98	18.61	18.61	6.40	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 79.

Табела 54 – Логор Дахау: национална структура жртава према годинама страдања

Дахау	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	2	16	28	49	40	135
%	6.45	29.09	27.45	9.40	4.63	8.58
Хрвати	16	13	64	433	762	1.288
%	51.61	23.64	62.75	83.11	88.19	81.88
Јевереји	13	24	6	4	5	52
%	41.54	43.64	5.88	0.77	0.58	3.31
Остали	-	2	4	35	57	98
%	//	3.64	3.92	6.72	6.60	6.23
Укупно	31	55	102	521	864	1.573
%	1.97	3.50	6.48	33.12	54.93	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 81.

Табела 55 – Логор Маутхаузен: национална структура жртава према годинама страдања

Маутхаузен	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	2	19	114	78	55	268
%	28.57	46.34	79.72	50.00	33.95	52.65
Хрвати	2	12	22	70	90	196
%	28.57	29.27	15.38	44.87	55.56	38.51
Јевереји	3	9	5	2	2	21
%	42.86	21.95	3.50	1.28	1.23	4.13
остали и непознати	-	1	2	6	15	24
%	//	2.44	1.40	1.84	9.26	4.72
Укупно	7	41	143	156	162	509
%	1.38	8.06	28.09	30.65	31.83	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 83.

Табела 56 – Бухенвалд: национална структура жртава према годинама страдања

Бухенвалд	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	1	15	21	17	17	71
%	50.00	62.50	60.00	23.94	16.35	30.08
Хрвати	-	3	9	51	73	136
%	//	12.50	25.71	71.83	70.19	57.63
Јевреји	1	6	3	-	2	12
%	50.00	25.00	8.57	//	1.92	5.08
остали и неп.	-	-	2	3	12	17
%	//	//	5.71	4.22	11.54	7.20
Укупно	2	24	35	71	104	236
%	0.85	10.17	14.83	30.08	44.07	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 85.

Табела 57 – Немачки логори у Норвешкој: национална структура жртава према годинама страдања

Логори у Норвешкој	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	2	238	117	23	12	392
%	100.00	95.20	95.90	88.46	63.16	93.56
Хрвати	-	11	5	1	7	24
%	//	4.40	4.10	3.85	36.84	5.73
Јевреји	-	-	-	-	-	-
%	//	//	//	//	//	//
остали и непознати	-	1	-	2	-	3
%	//	0.40	//	7.70	//	0.72
Укупно	2	250	122	26	19	419
%	0.48	59.67	29.12	6.21	4.53	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 87.

Табела 58 – Преостали/неутврђени логори у Немачкој: национална структура жртава према годинама страдања

Логори у Немачкој	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	23	66	81	76	71	317
%	22.77	21.85	35.37	20.32	16.99	22.26
Хрвати	28	90	100	253	288	759
%	27.72	29.80	43.67	67.64	68.90	53.30
Јевреји	45	143	42	28	30	288
%	44.55	47.35	18.34	7.49	7.18	20.22
остали и непознати	5	3	6	17	29	60
%	4.95	0.99	2.62	4.55	6.94	4.21
Укупно	101	302	229	374	418	1.424
%	7.09	21.21	16.08	26.26	29.35	100.00

Извор: Ivan Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. године: Pitanja, primjeri, rezultati...*, Zajednica istraživača Dijalog / Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2005, стр. 90.

С обзиром на различите ненаучне лицитације бројевима страдалника од 1945. до данас, изгледа да за сада није могуће, а можда неће у потпуности никада ни бити, да се израчуна приближан број жртава усташког терора. Историја, а уз њу и демографија и многе друге научне дисциплине, оптерећене су политизацијом под контролом националних елита, али и моћни страних фактора. **Гидеон Грајф** претпоставља да се никада неће прецизно установити број јасеновачких жртава, због тога што је немогуће установити имена убијених:

„1. који су нестали у дубинама Саве, а било их је толико да су тела динамитом дизана у ваздух како би се прокрчио пут нацистичким ратним мониторима;

2. који су спаљени у Пичилијевој пећи;²⁵⁷³

3. који се никада нису родили јер су живи извађени из утроби својих мајки;

4. који су скувани за сапун у казанима;

5. који су разапети и ексерима заковани на тополу ужаса у Доњој Градини да полако умру и да им тела комадају животиње;

²⁵⁷³ Крематоријум у Јасеновцу добио је име по свом „изумитељу“ Доминику Хинку Пичилију (Dominik Hinko Piccili). Површине дванаест квадратних метара с подом од металних решетки, састојао се од две просторије. Усташе би доводиле голе заточенике у горњу просторију, омамљивали би их ударцима у главу, а потом бацали у доњу просторију, у ужарено гротло, како појашњава Грајф (Видети: Гидеон Грајф, *Јасеновац – Аушвиц Балкана*, Књига комерц, Београд, 2018, стр. 250). Према сазнањима Земаљске комисије Хрватске, Пичили је након изградње ове пећи погубио све зидаре, а сведоци Дезумлић Милан, Брејер Ото (Breyer Oto) и Бергер Егон, описали су како је вршено спаљивање људи, које је трајало од краја фебруара до маја 1942. године. Усташе су у „Пичилијевој пећи“ спаљивали испрва жене и децу из логора Стара Градишка и других, а потом и старе и болесне из јасеновачког логора. Број спаљених жртава, према истом извору, износи преко 15.000. (Видети: *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipsko izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013, стр. 51-52).

6. којима су 1945. усташе ископали гробове, те бензином спалили посмртне остатке да би уклонили трагове свог злочина;

7. којима су кречом уништени посмртни остаци у масовним гробницама.”²⁵⁷⁴

С друге стране, упоређивањем различитих историјских извора, долази се до закључка да неки страдалници који се налазе на попису јасеновачких жртава, нису убијени или умрли у том логору. Током овог истраживања извршена је делимична провера поименичног пописа **Јавне установе спомен-подручја Јасеновац**, доступног на званичном сајту институције. Случајним одабиром жртве хрватске националности, партизанског обавештајца **др Томислава Бардека**, рођеног 1896. у Хлебинама поред Копривнице, који се у „валидној историјској литератури“ води као страдалник у копривничком логору 1944. године (вероватно се мисли на логор „Даница“ у Копривници),²⁵⁷⁵ испоставило се да је лице уврштено у жртве логора Јасеновац, тј. да је убијен 1945. од стране усташа.²⁵⁷⁶ У овом случају намеће се неколико питања: 1) Да ли су истраживачи/статистичари грешком уврстили ову жртву логора „Данице“ међу жртве логора „Јасеновац“?; 2) Да ли је накнадно утврђено да је жртва заиста ликвидирана у Јасеновцу); 3) Да ли је постојала намера истраживача/статистичара да због недостатка података уврсти ово лице у јасеновачке логораше и повећа бројност страдалника?; 4) Да ли је постојала намера истраживача/статистичара да сврставањем овог лица међу јасеновачке жртве повећа проценат страдалих Хрвата у том логору?

Ипак, од броја убијених жртава, који је по сваком систему израчунавања огроман па и у радовима историјских ревизиониста, много важнији су **мотив и методи извршења злочина**. О начинима злостављања и убијања у усташким логорима сведоче многобројни мемоарски записи, аудио и видео снимци преживелих. Још постоје живи сведоци, пре свега деца-логораша, који су успели да преживе тортуре које „превазилазе сваку људску фантазију“, како је посведочио 1945. југословенски дипломата хрватског порекла, бивши преживели заточеник логора Јасеновац, **Младен Ивековић**.²⁵⁷⁷

Такозвано „**мртво коло у Машвини**“ може се сврстати у један од **најстрашнијих примера инфантицида** у Другом светском рату, у којем је испољена **ирационална окрутност и патолошка злоба**. Овај злочин, с побудом у најмрачнијим дубинама људске психе, почињен је **21. јула 1942.** године у шуми званој Машвини, општина Раковица, околина Слуња. Забележен је у више књига о геноциду над Србима, а први га је описао један од очевидаца, командант 4. батаљона Кордунашког одреда **Никола Басара**. Усташе су, дан пре него што су наишли партизани, поклале у кућама и збеговима око 420 цивила, међу којима 10 девојчица и 10 дечака. Убијена деца пронађена су обнажена. Девојчице су у круг постављене на леђа, са спојеним рукама и раширеним ногама, а на њих су положени голи заклани дечаки.²⁵⁷⁸

²⁵⁷⁴ Гидеон Грајф, *Јасеновац – Аушвиц Балкана*, Књига комерц, Београд, 2018, стр. 23.

²⁵⁷⁵ Ante Dobrila Pepo, *Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja*, Centar za kulturu Koprivnica/OOUR Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 1983. стр. 127.

²⁵⁷⁶ *Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941.-1945.*, Spomen-područje Jasenovac, Доступно преко: <https://www.jusp-jasenovac.hr...>, Приступљено: 07.09.2022.

²⁵⁷⁷ Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945, стр. 16.

²⁵⁷⁸ Никола Басара, очевидац „мртваг кола“, описује оно што је видео са својом групом партизана: „Када смо се враћали кроз шуму у правцу попаљеног села Брезовац, наш челни партизан наишао је на један пропланак величине 50x50 метара и застао. Застао је и други и тако редом до посљедњег правећи круг око 'мртваг кола'. Терен на овом пропланку покривен је зеленом травом на којој је лежало 20 дјеце старости једне године. Од ових 20 дјеце, 10 је женских а 10 мушких. На њима и око њих нема ни једног комада њихове одјеће или пелена. Дјеца су поредана у коло - ножице према унутра, а главе према вани на размјерном растојању. Дјевојчице су на

Стручњак за Холокауст, Гидеон Грајф, анализирајући „начине испољавања зла“, потврдио је да усташки злочини имају одлике „психопатског стања ума“; да су „гори од нацистичких злочина“; да има „много примера злочина усташких злих умова који бацају у засенак нацистичке убице“; да су „технике убијања усташа биле (...) бруталније, крволочније и много безочније“; да су „усташе превазишли и саме нацисте у својој бесрамности и жеђу за крвљу“; да се чини да су „у потпуности били изгубили човечност“ те је стога оправдано „дефинисати Јасеновац као Аушвиц Балкана“.²⁵⁷⁹ Исти научник примећује да су усташе, за разлику од нациста који су развијали „Химлеров метод чистих руку“, односно „масовно индустријско убијање“, **„биле срећне да упрљају своје руке и што су им руке биле крвавије, то су били срећнији.“**²⁵⁸⁰ У својој књизи о Јасеновцу Грајф набраја чак **„57 усташких метода понижавања, убијања и мучења до смрти“**, које је анализирао Израел Хершковиц (Israel HersHKovitz), професор анатомије и антропологије, форензички истраживач и консултант **Међународне експертске групе ГХ7** из Израела (International Expert Group GH7):

„а) Директни начини убијања – давлeње у реци, тровање цијанидом, убијање чекићем, убијање маљем, убијање секиром, убијање српом, вешање, одсецање главе, масовно убијање тзв. „србосјеком“, гушење рукама, пререзивање грклана, пробадање ножем до смрти, вађење срца из жртве, устрелjивање, премлаћивање на смрт гвозденим шипкама, убијање трудница струјом;

б) Мучење жртва које у већини случајева доводи до смрти – бацање живих жртва у јаме²⁵⁸¹, спаљивање живе жртве (поливање бензином), масовно спаљивање у пећима, набијање на колац, кување живих у казанима за сапун, вађење органа из живих жртва, бацање жртва псима и свињама, бичевање до смрти, драње коже жртва, гажење до смрти, укуцавање ексера у главу, комадање тела жртва, копање очију, разапинање (са закуцавањем ексера), одсецање тестиса, ломљење костију, премлаћивање, набијање ексера под нокте, везивање жртве и њено ваљање по дасци са ексерима, вешање за ноге, организовање гладијаторских борби (брат на брата), засецање ради пијења крви, окивање ногу логораша букагијама (гвозденим ланцима), тровање хране каустичном содом, прогоревање жртве лемилицом;

в) Посебни начини убијања и мучења жена – вађење фетуса из стомака трудних жена, силовање и набијање на колац, силовање и одсецање дојки, силовање и стављање живих пацова у гениталије, силовање и стављање опушака у гениталије;

трави раширених ножица и ручица, а дјечаци на дјевојчицама, трбух на трбух. Свако дијете је заклано тј. пререзано ножем испод врата али се не види да су ту на лицу мјеста клана. Не виде се ни трагови крви што значи да је тај злочин учињен негдје на другом мјесту па су их овдје зликовци донијели и поредали у коло. Код ове дјеце уста су отворена а рана клања осушена тако да читави ројеви муха праве свој лет на уста и грло. Ми смо нијемо стајали око ове дјеце читавих 15 минута, док се један присјетио у оном шоку да погледа у лице сваког дјетета не би ли препознао да неко није његово. Био сам најмлађи, командант 4. батаљона Кордунашког одреда. Нисам био ожењен нити имао још дјеце, а сви моји борци били су ожењени и родом из тих кордунашких мјеста из околице Слуња, Раковице и Цетинграда. Имали су дјецу. Било нас је у кругу око 'мртвог кола' 14. Сваки од њих је почео загледати и тражити своје дијете. Сада више нисам могао одолети па су ми сузе неконтролирано текле низ образ а брада почела да дрхти. То је био мој први плач након једне године ратовања и виђења свакојакх трагедија. Нисам само ја плакао већ су сви плакали.“ (Видети: Đuro Zatezalo, „Radio sam svoj seljački i kovački posao“: Svjedočanstva genocida, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, стр. 184-185).

²⁵⁷⁹ Гидеон Грајф, Јасеновац – Аушвиц Балкана, Књига комерц, Београд, 2018, стр. 246.

²⁵⁸⁰ Исто, стр. 248.

²⁵⁸¹ Само на подручју Баније, Кордуна и Лике, познато је 337 јама „бездануша“ и масовних гробница. (Видети: Đuro Zatezalo, „Radio sam svoj seljački i kovački posao“: Svjedočanstva genocida, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, стр. 333).

г) **Посебни начини убијања и мучења деце** – разбијање дечије главе о зид, разбијање дечије главе маљем, набијање деце на бајонет, ослепљивање деце тако што су терана да гледају сунце;

д) **Стављање жртава у услове који несумњиво узрокују тешке болести или смрт** – изгладњивање²⁵⁸², држање затвореника без воде, недостатак тоалета, потпуно нехигијенски услови који директно доводе до заразних болести, стимулсање на канибализам у условима крајњег изгладњивања, робовски рад до смрти, смрзавање.²⁵⁸³

Мајкл Фројнд (Michael Freund), својевремени саветник бившег израелског премијера **Бењамин Нетањахуа** (Benjamin Netanyahu), сматра да Јасеновац „отелотворује и симболизује суровост за коју су људи способни и служи као опомена будућим генерацијама о опасностима проистеклим из безосећајне мржње“. Он је недавно подсетио на речи покојног **Јаше Алмулија**, председника Јеврејске општине Београд, који је описивао како су у Јасеновцу „убиства претежно била извршавана ручно“ и да су усташе „веома ретко користили метке (...) зато што су веровали да жртве то не заслужују.“²⁵⁸⁴

Систем јасеновачких логора, у којем је вршена „**рутинизација масовних убистава**“,²⁵⁸⁵ како усташки метод злочинења назива израелски историчар **Рафаел Израели**, функционисао је **од августа 1941. до априла 1945.** По приближавању Црвене армије и југословенских партизана маја 1945. године, логорске власти су планирале евакуацију и покренуле масовне егзекуције преосталих логораша. Дана **22. априла** побунило се 600 затвореника, од чега је само неколико десетина успело да побегне и преживи. Када су у логор ушли партизани, био је испражњен, а сва архива уништена.²⁵⁸⁶

О убиствима у другим усташким логорима и затворима, такође постоје многи искази сведока различитих нација и вера. Један од оснивача Странке демократске акције, **Адил Зулфикарпашић**, каснији лидер Муслиманске бошњачке организације, подсећа се тамновања у **Сремској Митровици**: „Једно вријеме, кад се чистила Фрушка Гора, командант Јасеновца Лубурић, усташки крвник, дошао је са својим јединицама и преузео је и ову казнионицу, доводећи тамо заробљене партизане с Фрушке Горе и српско становништво. Ту је он кратко вријеме боравио и завео један невјероватан режим, који сам ја доживио, гдје смо се морали свако јутро постројити у један ред и онда би он наишао и говорио сам: да, не, да, не. Онога за кога би рекао да, усташе су иза леђа ухватили за рамена и одмах на лицу мјеста заклали ножем. То су били стравични доживљаји, кад вас испрска врућа крв и уши заглуше од смртонога крика.“²⁵⁸⁷

²⁵⁸² Према извештају Земаљске комисије Хрватске за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, логораша су добијали јело два до три пута на дан: ујутро топлу воду, у којој је пливало кукурузно брашно, у подне супу од купуса, пасуља или кромпира, у којој је било нешто поврћа, по који кромпир или зрно пасуља, а за вечеру опет сличан оброк, којег су заточени називали „пура“. Прошло би и по неколико месеци да нису добили хлеб, а када би га добили, био је црн, са примесом посија и није га никад било више од једне осмине килограма дневно. У храни, коју су усташе давали заточеницима, није било уопште масти, док је соли било врло мало. (Видети: *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipско izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013, стр. 19).

²⁵⁸³ Гидеон Грајф, *Јасеновац – Аушвиц Балкана*, Књига комерц, Београд, 2018, стр. 264-265.

²⁵⁸⁴ Мајкл Фројнд, „Хрватско порицање права на сећање на Јасеновац“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Фондација за српски народ и државу, Vol. III / No. 2, Београд, 2022, стр. 53-68.

²⁵⁸⁵ Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013, стр. 127.

²⁵⁸⁶ Pål Kolstø, „The Serbian-Croatian Controversy over Jasenovac“, *Serbia and the Serbs in World War Two*, Edited by Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug, Palgrave Macmillan, London, 2011, стр. 227.

²⁵⁸⁷ Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich, 1994, стр. 227.

Да би се убрзао процес истребљења Срба, Јевреја, Рома и других „непоћудних“, усташки режим прогласио је све оне које је желео да уништи „комунистима“ или „сумњивима“. Тако је већ 30. јула 1941. **Мирко Вутуц**, „надстојник“ тзв. „Уреда I“, политичког одсека **Равнатељства за јавни ред и сигурност** (РАВИСГУР), свим великим жупама и „редарственим равнатељствима“ у Загребу, Бања Луци и Сарајеву послао допис следећег садржаја: „У интересу јавне сигурности имају се сви Жидови (покрштени или не) и Срби (прешли на католицизам или не) затворити под сумњом ради комунизма, а против којих иначе не подлежи никакав доказни материјал, да би се могли ставити пред пријеки суд, отпремити у сабирни логор Жупног редарственог равнатељства Госпић. У вези с овим налогом обавијестити и упутити све подложне власти.“²⁵⁸⁸ Убрзо је почело пристизање бројних транспорта „осумњичених“, који су из госпићког сабирног логора упућивани на Велебит, у Јадовно, на острво Паг у Слану и Метајну, где су ликвидирани логораши без обзира на пол и године старости.²⁵⁸⁹

Занимљиво је да је **Мирко Вутуц** (стрељан од стране комунистичких власти 1946. године), којег су још августа 1942. заробили славонски партизани (заједно с **Карлом Вагнером**, управитељем Жупске редарствене области у Новој Градишци), размењен већ следећег месеца у близини Окучана за 30 јасеновачких заточеника, међу којима су били **Младен Ивековић**, **Андрија Хебранг** и његова будућа супруга **Олга Кон**. Укупно је размењено, од те прве усташко-партизанске размене па све до априла 1945, према партизанским подацима око 800, а према немачким око 2.000 заробљеника.²⁵⁹⁰

Стога се у дискурсу о страдањима у систему усташких логора често поставља питање разлога због којих партизанске јединице нису ослободиле Јасеновац до конца рата. Истраживачи попут **Славка Комарице** и **Славка Одића**, покушали су да утврде да ли су уопште постојали стратешки и други услови за ослобађање логораша; да ли је постојала могућност самоорганизовања заточених и какви су били њихови напори у смеру да у координисаној акцији с партизанима изведу ослободилачку акцију. Закључци до којих су дошли су прилично необични и драматични, јер упућују на могућност да војни врх НОП-а није имало воље то да уради, чак и поред повољних услова и војне надмоћи првих месеци 1945. године. У историјским изворима нису пронађени трагови о евентуалним плановима или намерама да се логор ослободи. Чак је и понеки напад савезничког или партизанског ваздухопловства на логор био резултат личне иницијативе пилота, без наређења или садејства с другим оружаним снагама, што је усташама пружио довољно времена да униште највећи број материјалних доказа о масовним злочинима.²⁵⁹¹

На основу прикупљених података стиче се утисак да је извесна група високопозиционираних југословенских комуниста, из недовољно познатих разлога, настојала спречити или одгодити ослобађање јасеновачких заточеника, а после рата ублажити или заташкати усташки геноцид на простору НДХ. Наиме, споменик јасеновачким жртвама подигнут је тек 1966. године, уз противљење највиших хрватских руководиоца. Неспречавање или покушај прикривања било ког злочина, тумачи се и као својеврсно саучесништво. Стога се извесни функционери КПЈ, без обзира на мотиве, могу сврстати у факторе **одговорне за јасеновачко стратиште**. Мада, за коначну потврду ових претпоставки било би неопходно спровести посебно истраживање, пошто малобројна архивска грађа и изјаве високих официра ЈНА, бивших учесника НОБ-а, говоре о

²⁵⁸⁸ Slavko Komarica, Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Meditor, Zagreb, 2008, стр. 35.

²⁵⁸⁹ Исто.

²⁵⁹⁰ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011, стр. 62.

²⁵⁹¹ Slavko Komarica, Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Meditor, Zagreb, 2008, стр. 4.

немогућности било каквог подухвата, услед **недовољних партизанских снага, стратешког положаја и циља да се сачувају животи логораша**. Један од најчешће презентованих докумената од стране комунистичких историографа јесте наређење „Врховног команданта Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије друга Тита“ од 31. марта 1942. године Оперативном штабу НОП и ДО за Босанску Крајину, у којем се на крају садржаја, у постскриптуму, налаже следеће: *„Испитајте могућност евентуалног напада на концентрациони логор у Јасеновцу, гдје је било око 10.000 наших затвореника а сада је остало свега још око 1.500 живих другова. Све остало су поубијали усташки бандити. Тај напад требало би организовати заједно са штабом из Хрватске, али тако да сигурно успије.“*²⁵⁹² Дакле, можда се разматрала могућност напада на јасеновачки логор, о чему нема других писаних трагова, али не због ослобађања српских, јеврејских и ромских цивила, него се искључиво мислило на заробљене „другове“, комунисте и партизане.

Рафаел Израели уочио је током своје посете 2011. године, као и многи други, да данас постоје „два Јасеновца“, један с босанске стране и други, главни, с хрватске. У последњих тридесет година створена су „два сећања, два наратива, два света, оба пуна суровости и нехуманости; оба се претварају да обележавају истребљење невиних цивила, углавном Срба, Рома и Јевреја, а у ствари увећавају сопствену невољу, умањују сопствене неправде и демонизују своје ривале“, сматра овај израелски историчар. И у једном и у другом, за разлику од Аушвица, Треблинке, Дахауа, Маутхаузена и њима сличних, где се чувају остаци касарни, гасних комора и крематоријума као сведочанства будућим генерацијама, читав простор Јасеновца сравњен је са земљом, а једине постојеће структуре које стоје, подигнуте су као део нових меморијалних поставки подигнутих последњих година „с циљем да се опере историја, да се ослободи кривица и оптуже други“, приметио је истакнути научник.²⁵⁹³

Од **спољних чинилаца** који деле одговорност за геноцид над Србима, Јеврејима, Ромима и политичким неистомишљеницима тадашњег режима у Загребу, издвајају се **Немачка и Италија**, које су признале Независну Државу Хрватску одмах по проглашењу. Од моћних појединаца који су пружали снажну подршку усташкој власти у злочинењима, истицао је амбасадор Трећег Рајха у НДХ (од 15. априла 1941. године), генерал **Зигфрид Каше**. Хитлер га је назвао „већим Хрватом од Павелића“, тако да не чуде његове „заслуге“ у стварању тзв. „Хрватске православне цркве“, „Хрватског државног сабора“, сламању **пуча Лорковић-Вокић**²⁵⁹⁴, као и чињеница да је 7. маја 1945. године, међу последњима, напустио Загреб.²⁵⁹⁵

Подразумева се да акције етничког чишћења које су предузеле усташке власти не би биле могуће (бар не у том обиму), да НДХ није била потпомогнута и заштићена од стране

²⁵⁹² *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, Том II, Књига 3, Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1942, Војноисториски институт Југословенске народне армије – Војно дело, Београд, 1955, стр. 300.

²⁵⁹³ Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013, стр. 130.

²⁵⁹⁴ Министар унутрашњих послова Младен Лорковић (још од 1930-их задужен у усташком покрету за немачке односе) и министар оружаних снага Анте Вокић налазили су се од краја јуна 1944. на челу неуспелог пуча, којим је требао бити свргнут Анте Павелић. Главни циљ ове уроте био је напуштање Сила Осовине и приступање НДХ Савезницима, како би се спречила могућност да Хрватску заузму партизани, четници или Црвена Армија. (Видети: Z. Dizdar, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, стр. 238-239 и 417-418).

²⁵⁹⁵ Z. Dizdar, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, стр. 183.

немачких оружаних снага. Одмах након окупације, Немци су отпочели с масовним премештањем становништва, предузимајући следеће кампање:

1. **помоћ у протеривању Срба** из НДХ у Србију;
2. **пресељавање Словенаца** у Хрватску, Србију и Немачку, због ослобођења простора за насељавање немачког народа;
3. **депортација Јевреја** у логоре ради потпуног уништења.

Избеглице су пристизале у Србију на два начина:

а) неорганизовано – без икаквог плана већ у току априла 1941, готово из целе Југославије. Претежно српско становништво, због опасности да буде физички уништено, оставља сву покретну и непокретну имовину и досељава се у Србију;

б) организовано – плански иницијатори били су немачки окупатори, а први су на удару били Словенци. Они су депортовани из оних области Словеније које су припале Немачкој приликом поделе југословенске територије: Штајерска и Горењска. План је био да се германизује део словеначког становништва, потом око 260.000 да их се пресели у Србију и Хрватску, а на анектираном подручју да се насели немачко становништво.²⁵⁹⁶ Међутим, одустало се од тако крупног подухвата, пошто су се многи интернирани Словенци почели прикључивати покрету отпора у местима где су премештени. Ипак, само током 1941. године, у Србију је силом премештено око 15.000 Словенаца.²⁵⁹⁷ Број протераних Срба никада није у потпуности утврђен, али према хрватским изворима, само до краја септембра 1941. године, у четири етапе и 32 транспорта, депортовано је 15.256 Срба из Независне Државе Хрватске.²⁵⁹⁸

Из свих делова Југославије 1942. приспело је у Србију око **60.000** избеглица и до краја исте године било их је укупно око **400.000**, од чега чак **86.000** деце без родитеља. У погледу смештаја и исхране избеглица, Недићеве власти су се током 1942. сукобљавале с новим проблемима. Година није била родна, подбациле су пољопривредне културе, а немачки и бугарски окупатори су немилице пљачкали привредна добра. Српска влада је 13. јануара донела правилник о организацији и раду окружних, среских и општинских одбора за избеглице и пресељенике. У уводном делу овог документа стајала је одлука да ће се ради правилног и успешног прихватања, распореда, размештаја, упослења и збрињавања избеглица у унутрашњости Србије, основати окружни, срески и општински одбори за избеглице и пресељенике. Прогнани нису пристизали у Србију само из Словеније и НДХ, већ и из других подручја, већином заузетих од стране бугарских, италијанских и мађарских окупатора. Нема довољно валидних података о броју избеглих из наведених крајева, али је могућ приближан увид у размере прогона.²⁵⁹⁹

Као што је речено, у Копривници је отворен први усташки логор „Даница“, с 516 заточеника, Срба из околине Грубишног Поља. Ти људи пребијани и мучени од тренутка хапшења, дочекани су на Западном колодвору у Загребу повицима „долазе четници“. Потом су мучени и пребијани у просторијама Загребачког велесајма, где су одсели пре даље интернације у Копривницу **28. априла 1941.** године. Након три дана први пут су заточеници добили храну, под оптужбом да су ухваћени „у шуми с оружјем у руци као

²⁵⁹⁶ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији: Квислиншка управа 1941-1944*, Књига прва, Слобода, Београд, 1979, стр. 195-196.

²⁵⁹⁷ Исто, стр. 198.

²⁵⁹⁸ Andrija-Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.“, *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske, Godina IX., Broj 1-4, Školska knjiga, Zagreb, 1956, стр. 145.

²⁵⁹⁹ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији: Квислиншка управа 1941-1944*, Књига прва, Слобода, Београд, 1979, стр. 341.

четници“ и стога су их непрестано тукли. Касније су им се оброци састојали од, супе с мало кромпира, коју су добијали једном дневно, а пакете с храном и одећом које су им слале породице нису добијали, већ су их усташе делиле међу собом. Потом су почели да пристижу и други логораши, међу којима је, сем Срба, било Хрвата, Чеха и муслимана из Босне, углавном интелектуалаца. Сваку ноћ усташе би одводиле 40 до 50 логораша ван логора, који су присиљени да сами себи ископају јаме, а потом би били убијени.²⁶⁰⁰

Дана **13. маја 1941**, усташки повереник за град и котар Копривницу, **Мартин Немец**, обнародовао је почетак прогона Срба староседелаца, у којем се истиче **економска димензија србофобије у НДХ**: *„Обћина Соколовац имаде око 7.500 Хрвата и 5.500 Срба. Срби су већином сви богати, а наши Хрвати сиромашни са много дјеце. Манастир у Соколовцу (мисли се на манастир Лепавину, који је на подручју општине Соколовац; прим. Д. К.) имаде посјед од 600 јутара најбоље земље, гдје живе три влашка попа. Имаду око 300 оваца, велико свињогојство и све најљепше господарство. На имањима српским у обћини Соколовац може се населити око 10.000 Хрвата, који ће моћи добро живјети“*.²⁶⁰¹ Немецов наследник **Никола Херман** наредио је штампање прогласа Заповједништва војске и Министарства домобранства од 24. јуна 1941, којим се позивају сиромашни Хрвати „муслиманске и католичке вјере“ да се пријаве за двогодишњу службу „Хрватских граничара“, након чега ће добити 15-20 јутара земље и кућу прогнаних Срба.²⁶⁰²

Протеривање и сваки други облик погрома нехрватских нација – Срба, Јевреја и Рома – по узору на Трећи Рајх, регулисано је законским „одредбама и наредбама“, које су ступиле на снагу већ 11. априла до 26. маја 1941. године, а потписали су их **Анте Павелић** и **Милован Жанић**, „Председник законодавног повјереништва при Поглавнику“. **„Законском одредбом о држављанству“**, у тачкама 1-3. стоји да је „државни припадник особа која стоји под заштитом Независне Државе Хрватске“; да је „држављанин државни припадник аријског поријетла, који је својим држањем доказао, да није радио против ослободилачких тежњи хрватског народа и који је вољан спремно и вјерно служити хрватском народу и Независној Држави Хрватској“, као и да је „држављанин (...) носилац политичких права према одредбама закона.“²⁶⁰³

Према **„Законској одредби о расној припадности“**, тачкама 1-6 прописује се: да је „аријског поријетла (...) особа, која потјече од предака, који су припадници еуропске расне заједнице“; да се „аријско поријетло“ доказује „крсним (родним) и вјенчаним листом предака првог и другог кољена“; да је код „припадника исламске вјерске заједнице, потребно писмено посвједочење вјеродостојних свједока, који су познавали њихове предке“; да у „двојбеним случајевима доноси одлуку министарство унутарњих послова на приједлог раснополитичког повјеренства“; да се „особе, које поред аријских предака имају једног предка другог кољена Жидова или другог еуропског неаријца по раси изједначају (...) обзиром на стицање држављанства с особама аријског поријетла“; да „особама, које су се прије 10. травња 1941. исказале заслужнима за Хрватски народ, напосе за његово ослобођење, као и њиховим брачним друговима, с којима су склопиле брак прије ступања на снагу ове законске одредбе и потомцима из таквог брака, у колико би се на те особе

²⁶⁰⁰ *Prilog građi za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1965, стр. 36-37.

²⁶⁰¹ Ante Dobrila Pepo, *Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja*, Centar za kultura Koprivnica/OOUR Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 1983, стр. 23.

²⁶⁰² Исто.

²⁶⁰³ *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni – Zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.*, Uređuje A. Mataić – Vijećnik Stola sedmorice, Knjiga I., (Svezak 1.-10), St. Kugli, Zagreb, 1941, стр. 107.

могла односити ова наредба, може поглавар државе изван прописа ове наредбе признати сва права, која припадају особама аријског поријетла.”²⁶⁰⁴

Пошто усташка власт у решавању „**српског питања**“ није имала основа да се позове на расне законе, чинила је то ослањајући се на оптужбе о политичкој неподобности, на стигми „**непријатељског народа**“, а о томе су одлучивали и „Изванредни народни судови“ основани 17. априла 1941, који су могли да суде према „законској одредби о пријеким судовима“.²⁶⁰⁵ Укидање основних људских права и слобода, уз искорењивање културне баштине Срба на подручју НДХ, подупрто је и „**Законском одредбом о забрани ћирилице**“, донесеној у Загребу **25. априла 1941.** године, која је гласила: „§ 1. На подручју Независне Државе Хрватске забрањује се употреба ћирилице. § 2. Ова законска одредба ступа на снагу даном проглашења у 'Народним новинама', а provedeње повјерава се министарству унутарњих послова.“²⁶⁰⁶

Како би усташки идеолози („Хрватска извјештајна служба“) хомогенизовали нову хрватску нацију сачињену од католика и муслимана, настојали су да ублаже религијске и културне дистинкције. Било је неопходно „дехуманизовати“ Србе, издвојити их од „чистог хрватства“ па су се послужили опробаним **старчевићевским расизмом**,²⁶⁰⁷ „користећи комбинацију историјских, лингвистичких, антрополошких и квазирасних аргумената о томе како су босанскохерцеговачки муслимани и Хрвати католици били једна кохерентна јединица, коју је уједињавало хрватство“, како учава канадски историчар **Макс Бергхолц**, који набраја и кључне елементе „тог осећања припадности групи“:

а) српски прогон муслимана и Хрвата у прошлости, поготово у међуратном периоду;

б) наводну тамнију пут Срба насупрот светлопутим карактеристикама Хрвата и муслимана;

в) идеја да се муслимани и Хрвати баве пољопривредом, док Срби узгајају стоку;

г) наводне разлике у говорном и писаном језику.²⁶⁰⁸

Расистичка мржња испољена је и законским одредбама од дана **3. јуна 1941**, када су укинуте све српске школе, сиротишта и друге установе за децу. Потом су Срби принуђени да у градовима НДХ носе око руке **плаву траку**, на којој којој се морало налазити латинично **слово „П“**, то јест „**православац**“.²⁶⁰⁹ Српски народ тим поступком је жигосан и дехуманизован попут Јевреја у Трећем Рајху. У ту сврху треба издвојити и одломак из једног од пропагандних говора министра правосуђа НДХ **Мирка Пука**: „*Поред Жидова и комуниста у нашој домовини, ту је још један непријатељ, а то су Срби, који нас двадесет*

²⁶⁰⁴ Исто, стр. 109-111.

²⁶⁰⁵ Исто, стр. 322.

²⁶⁰⁶ Исто, стр. 60.

²⁶⁰⁷ Колико је усташки расизам уперен против Срба био на стакленим ногама, служећи углавном у пропагандне сврхе, види се и по томе што је Виктор Гутић већ јуна 1941. расправљао о конверзији „грко-источњака“ (установљени усташки назив за српског православца): „Српска националистичка пропаганда, која се вјешто и неуморно води из Београда, посебно од стране православних свећеника и учитеља у вјерским школама, и кроз све државне органе и институције (Краљевине) Југославије, успјела је до фанатичне мјере посрбити готово све грко-источњаке. Ако су ти појединци схватили да су отуђени и збуњени и сад се желе асимилирати у хрватски народ, и ако први корак у том смјеру желе напустити ту (православну) Цркву, у којој се може бити само Србин и ништа више, и ако се одрекну српства и оних који га промичу, нема разлога да такви људи не буду признати као пуни припадници хрватског народа са свим правима и одговорностима које уз то иду, уколико то желе.“ (Видети: Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 97).

²⁶⁰⁸ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 79.

²⁶⁰⁹ Hervé Laurière, *Assassins au nom de Dieu, L'Age d'Homme, Lausanne*, 1993, стр. 39.

година уништавају (тј. у међуратној Краљевини Југославији), која је с правом названа тамницом хрватског народа. Срби су дошли у наше земље са турским одредима као лопови, као талог и као балканско смеће. Не можемо дозволити да два народа воде нашу националну државу. Један је Бог и један је народ који води, а то је хрватски народ. Нека се они који су дошли у нашу домовину прије 200-300 година врате тамо откуд су дошли. Нека напусте нашу домовину вољом, или ћемо их ми силом отјерати.”²⁶¹⁰ У Пакрацу 20. јула 1941, један од главних усташких идеолога и оснивача усташког покрета, нови министар „богоштовља и наставе“ **Миле Будак**, казаће пред окупљеним грађанима: „С Влахом једи само до пола здјеле, а од пола здјеле убиј га здјелом по глави, јер ће иначе он тебе.”²⁶¹¹

Пропагандна делатност усташког покрета уродила је плодом, посебно новински чланци о **прогањању муслиманског становништва од стране Срба у прошлости**, као и теме везане за **аграрну реформу** (разбијање крупних земљишних поседа, тј. нестајање „беглука“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца). Тако се пружила прилика муслиманима да се освете, испоље гнев против православне српске заједнице,²⁶¹² а хрватским усташама оваква ситуација ишла била је од интереса због брзог умножавања хрватске нације.

Представници немачких окупационих власти у више наврата су изражавали забринутост због огромног броја убијених, протераних и опљачканих Срба из НДХ, бојећи се да то не буде повод новом оружаном устанку. Извештај немачког војноуправног команданта у Србији од 7. фебруара 1942. године, говори о геноцидним намерама хрватских власти, а описане су и патње кроз које су прошли прогнани: „Хрвати, несумњиво, теже за тим да униште целокупно српско становништво. У ком се облику то збива, познато је. Неборачко српско становништво, жене и деца, као и мушкарци неспособни за борбу, избегавају ту судбину бекством преко Дрине на српску територију. То не може да се спречи. Лишени свег што су имали, разбијени и измучени, ти бегунци непрестано доносе нове немуре у српски простор. Они морају постати плен комуниста. Сада се налази најмање 40.000 таквих бегунаца у крају око Косовске Митровице. Они умиру од глади, смрзавају се или подлежу болештинама, међу којима су најтеже пегавица и тифус. Јужно од Зворника, налази се отприлике 40.000 избеглица у истом положају. Хиљаде и хиљаде, број је немогуће установити, налазе се у покрету, да би избегли зверства Хрвата.”²⁶¹³

Такође, посебан анимозитет усташке власти показивале су према Србима с подручја Србије, „**Србијанцима**“, који су се затекли у време првих дана окупације на подручју НДХ. Реч је, пре свега, о различитим државним службеницима, који су доживљавани као апаратници великосрпског хегемонизма, део противхрватског пројекта сачињеног у Београду, посебна опасност по „опстојност“ хрватског народа. Они беху уједно и подсетници на пораз у Првом светском рату; на час када је „оријенталац ниже културе“ протерао културно супериорније, по свему драже, вишевековне германске господаре и завладао „еуропском Хрватском“. Некадашњи ослободиоци постадоше у младој хрватској држави „непоћудни елементи“, који су наредбом „војсковође Славка Кватерника“ од **7. јула 1941.** године били дужни да се пријаве „у року од десет дана“ општинским, односно градским поглаварствима. „Србијанац“ који се наредби не повинује, „сматрат ће се ратним

²⁶¹⁰ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Vuubook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 81.

²⁶¹¹ Владимир Дедијер, *Ватикан и Јасеновац: Документи*, Рад, Београд, 1987, стр. 185.

²⁶¹² Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Vuubook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 80.

²⁶¹³ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији: Квислиншка управа 1941-1944*, Књига прва, Слобода, Београд, 1979, стр. 344-345.

заробљеником и бит ће одведен у заробљенички логор“, а исто тако поступаће се са „сваким, за кога се докаже да је знао за Србијанца, који се не пријављен крије, а не буде то власти пријавио“.²⁶¹⁴

О **културоциду** почињеном над Србима стручна литература још није дала у потпуности прецизне податке, а недостају и примарни историјски извори. Вредност конфисковане и опљачкане имовине од културне важности за српски народ, која се налазила у поседу српских грађана, као и других објеката и предмета од културног и историјског значаја на подручју НДХ, није могуће утврдити. Тешко да се може извршити чак и приближна процена. У вези уништења и пљачкања цркава и манастира Српске православне цркве, пажња ће бити посвећена у наставку, у делу који се бави српско-хрватским религијским сукобима.

На питање какви би били изгледи усташке НДХ у хипотетичкој победи сила Осовине, чиме се бави углавном контрафактуелна историја, истраживач хрватског порекла **Јозо Томашевић**, подсећа да је та квазидржавна творевина била смештена у „геополитички недефинисаном делу Европе“ и да је била „једна од оних малих држава“ које је Хитлер звао „**државама од балеге**“ (нем. *kleine Dreckstaaten*),²⁶¹⁵ које су постојале само стога што се велике силе нису успеле договорити како да их поделе.²⁶¹⁶ Да је немачко-италијански савез опстао, Италија би, вероватно, припојила временом још већи део Хрватске, одсекавши је од Јадрана, чиме би добила копнену везу с Црном Гором и Албанијом, претпостављао је Томашевић. Потом, с обзиром на Хитлерову „незаситну склоност према територијалном освајању“, након евентуалне победе Осовине у Другом светском рату, уследило би немачко подјармљивање Италије, а тиме и НДХ, као „формалног италијанског сателита“.²⁶¹⁷ Осим тога, настао би, вероватно, *Rax Germanica*, поредак у којем би сви негермански народи Европе, у првом реду Словени, били поробљени и стављени под немачко туторство наредних хиљаду година, без простора деловања које би им омогућило даље одржање, развој политичких, културних и економских индивидуалности, мишљење је истог аутора. Положај НДХ у оваквој Европи, разазнаје се из „снажног презира“ које су испољавали многи Немци према оружаним снагама НДХ, али и „према целој хрватској нацији“. Тај презир, према генералу Хорстенау, био је „широко распрострањен чак и међу најниже ранжиранима, обичним немачким војницима и подофицирима“. Сем тога, закључује Томашевић, многи Немци „укључујући и Хитлера“, сматрали су да су „Хрвати неспособни сами стећи, одржати и развити властиту државу“.²⁶¹⁸ Немци се према Хрватима нису односили нити их посматрали, као према некаквом „херенфолку“ или „Готима“, што је сасвим разумљиво. То је била уобразиља дела хрватске националистичке интелигенције, жељени одраз у менталној „дворани кривих огледала“.

Хрватска данас, премда чланица Европске уније, није се одрекла многих реликата из фашистичке НДХ. Улице и тргови у свим насељима носе имена расистичких теоретичара и емитера србофобије. У хрватским градовима улице су носиле називе и неких усташких

²⁶¹⁴ Антун Милетић, Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945, Документа, Књига III, Народна књига/СП Јасеновац, Београд, 1987, стр. 19-20.

²⁶¹⁵ Хитлер је овим називом, на пример, крстио Швајцарску и Шведску, сматрајући да оне немају права на „самосталну егзистенцију“, премда је признао њихову привремену корист за немачку ратну економију. (Видети: Klaus Urner, *Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation*, Lexington Books, Boston, 2002, стр. 8).

²⁶¹⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 870.

²⁶¹⁷ Исто.

²⁶¹⁸ Исто, стр. 871.

дужносника. **Историјски ревизионизам**, посебно изједначавање недужних жртава Другог светског рата и њихових на смрт осуђених целата у пораћу, чест је у јавним наступима хрватских политичара. Највећи део хрватске интелектуалне елите и даље понавља мантру да је геноцид над Србима (неки и не признају да се десило), узрокован „великосрпским хегемонизмом“. Један од најпознатијих словеначких историчара **Јанко Плетиерски**, који се бавио положајем српског народа у НДХ сматрао је да је најстрашнији специфични проблем у Хрватској, као и у Босни и Херцеговини, „усташки геноцид над српским народом“. Оценио је крајем 1980-их да **„усташтво није могло бити последица прилика у Краљевини Југославији нити је органски никло из хрватског националног питања“**.²⁶¹⁹

Ако се **узроци геноцидних акција** хрватских оружаних снага, а и саме усташке идеологије, не могу пронаћи у предратном централизму и тобожњој економској политици југословенских власти, која је ишла на наводну штету хрватског народа, онда се они морају потражити у дубљим, **колективним психичким слојевима**, месту сазревања ових идеја. Јасно је да су **трауме из Првог светског рата** морале да изазову одређене психичке последице, не само код Срба и Хрвата, него и другим земљама које су прошле кроз страхоте Великог рата. Искуства ратника, међу којима су многи поново били у рововима или за командним местима и двадесетак година касније, нису само била од користи војсци, јер су се отвориле могућности и за пражњење негативних емоција сасвим ирационалним понашањем, нарочито међу оним нацијама које су осетиле пораз у прошлом рату, попут Хрвата. Нагомилани страхови и мржње наслеђе су Првог светског рата, с тежњом „пражњења“ у Другом светском рату, да би се новостворене трауме трансгенерацијски пренеле на генерације које ће учествовати и у Ратовима за југословенско наслеђе.

Према **Вамику Волкану**, ирационалне радње неке групе су често други израз **„масовне анксиозности“**,²⁶²⁰ а очигледан пример су ирационални злочини које су починиле ХОС над Србима, што доказује ову тезу. Уплашеност Хрвата, која се активирала у 19. веку, током израстања савремене хрватске нације, може се детектовати у низу претећих говора „очева нације“, али у понашању хрватског народа, као што је у овој дисертацији више пута истакнуто. Важно је само установити чега су се све Хрвати плашили. Свакако сопственог нестанка пред тзв. „Славосрбима“, на што их је још Анте Старчевић „упозоравао“, а та могућност се пружила баш када је Србија изашла као победник из Првог светског рата. Но, ако је тај нестанак и био предвиђен утапањем у „Југословене“, у којем пројекту су учествовали и многи „рационални Хрвати“, нестали би с њима и Срби, тј. стопили би се у јединствену нацију, попут Италијана или Немаца неколико деценија пре. Покушај опште југославизације, чиме би нестао и њихов „најстрашнији непријатељ“ – „Србијанац“, није одагнао унутрашње тескобе и анксиозност. Међу израженијима били су страхови од **„оријентализације“** и присилног прихватања неких „српских културних вредности“, које су њима током векова **постале стране**, премда су их Срби „очували у њиховој изворности“, како је давно подсећао Људевит Гај. Такође, ту је и страх од могуће **православизације**, којег је подстицало католичко свештенство. Ако тумачимо ове догађаје следећи Волканову мисао, у „југословенској атмосфери“ реактивирале су се „одабране трауме и одабране славе, тешкоће жаљења и осећање права на освету“ па је Хрватима рат против Срба постао „лековит“, покушај да себе прочисте од **„екстернализованих и пројектованих рђавих**

²⁶¹⁹ Janko Pleterski, *Srbi u političkoj strukturi NOB-a u Hrvatskoj*, Naše teme, Zagreb, 1988, стр. 787-788.

²⁶²⁰ Вamik Волкан, „Сlike непријатеља – мале разлике и дехуманизација“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр.122.

елемената који прете да се врате и загаде групни, а тиме и појединачни идентитет“.²⁶²¹

Психоисторија познаје синдром „народа порекла“ или „изворног народа“ („Origin Folk“), подесан за појашњење **узрока геноцида** над Србима у Другом светском рату. Наиме, нека **прогоњена етничка група**, по правилу бројна национална мањина **од које води порекло доминантна етничка заједница** у некој држави, назива се „изворним народом“. Ричард Морок нуди неколико примера овог синдрома, попут Африканаца у Јужном Судану, који имају блиско биолошко порекло као и наводни „Арапи“ на истом подручју, против којих су ратовали четрдесет година. Обе етничке заједнице су афричког порекла. Односно, С судански „Арапи“ су муслимански пастири с врло мало или без арапских биолошких спона. Други случај представљају Индијанци у Гватемали. Њих су на стотине хиљада побили „Ладиноси“, који су такође Гватемалци очигледног индијанског порекла, али говоре шпанским језиком и поричу везе с домицилним становништвом. Трећи пример којег наводи Морок су Тамили, дравидски народ у Шри Ланци, од којих воде порекло већински Синхалези, премда то њихови историчари поричу. Но, археолошка, генетска и лингвистичка истраживања доказују нешто супротно: некада се тамилским језиком говорило на читавом острву. До подвајања је дошло након што су Синхалези прихватили будизам, а потом су усвојили и нови језик заснован на будистичким списима. Колективна неуроza, истиче Морок, често подразумева **порицање нечије прошлости**. Стога, Синхалези, прихватавши запажања неких западних историчара, тврде да су се доселили у Шри Ланку из Северне Индије и покорили локално тамилско становништво, иако је немогуће уочити било какве физичке разлике између припадника двеју заједница. Аргентинци себе посматрају Европљанима, јер 97% становништва има европско порекло, док се истовремено негира постојање значајног удела становништва индијанског порекла. Надаље, у Северној Ирској алстерски католици су „изворни народ“, од којих потичу тамошњи протестанти (унионисти, лојалисти), који су прихватили идентитет британских освајача. Измислили су теорију да су у ствари потомци Пикта, иако је тај одавно изумрли народ насељавао врло мали део данашње Северне Ирске, одакле су га у време пада Римског Царства протерали Гали, преци данашњих католичких и протестантских Ираца, подсећа Морок.²⁶²² Однос између преовлађујуће етничке заједнице и „народа порекла“ или „изворног народа“ је **изоморфан**, попут оног између „**нестварног и стварног Ја**“. Као што неуротици теже да сузбију своје „**стварно Ја**“ да би придобили љубав својих родитеља, а потом и да би били прихваћени од **ауторитарних фигура**, слично се читави народи односе према „изворном народу“, што доводи до **грађанског рата и геноцида**.²⁶²³ Морок не тврди да су Срби „народ порекла“ или „изворни народ“ у односу на Хрвате, јер то и не одговара у потпуности историјској истини. Међутим, у овој дисертацији представљено је више индикатора који упућују на закључак да је велики број савремених Хрвата српских корена, а међу њима и неке истакнуте личности. „Херенфолк готски синдром“ повлачи са собом и словенофобију, одбија било какво крвно сродство са словенством па тако и са „Славосрбима“. Колико је Гумпловичева „готска теорија“ утицала на „десловенизацију Хрвата“, показују речи **Анте Павелића** у памфлету „**Хрватско питање**“: „У широким слојевима хрватског народа никада није постојала нека обћа славенска свиест, која би се могла озбиљно супротставити хрватској народној свиести.

²⁶²¹ Исто, стр. 122-123.

²⁶²² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 11-12.

²⁶²³ Исто, стр. 12.

Ови слојеви не осјећаху се никада као припадници Славенства, те су одклонили, по своје осјећају, као нешто туђе и опасно, славенску и југославенску промичбу, коју су у задњем стољећу вршили Праг, Москва и Београд. Ова необорива чињеница пружа нам даљњи доказ, да Хрвати уобће и нису славенског, него готског подријетла, тврдња која је већ озбиљно разправљена.²⁶²⁴

Психоисторичари, као што је истакнуто, користе изразе „**подстрекачи**“ и „**изасланици**“, за лица која врше подстицање прогона и извршење прогона. Неки вођа, који је уједно и демагог, као што је био **Анте Павелић**, по правилу служи као подстрекач који бира тзв. „**спремнике отрова**“ (енгл. „Poison Containers“), у овом случају Србе, како би **рационализовао њихов прогон**. „Поглавник“ није био једини „подстрекач“, већ је разаслао више демагога широм НДХ, с циљем да подигну ниво негативних емоција на виши степен, како би Срби постали легалне мете геноцида. Изасланици изравно учествују у прогону. У прошлости се обично ради о угњетаваној или злостављаној групи људи, којој прогон над другом заједницом доноси психолошко задовољство. У НДХ су усташе махом потицале из сиромашних слојева сељака и пастира, који су за свој оскудан живот оптужили суседе с којима су живели, мада су жртве биле истог социјалног статуса.

Ретко се поставља питање **менталног склопа „усташког злочинца“**. Комунистички аутори који су их у рату и пораћу заробљавали и кажњавали, након испитивања и утврђивања предратног социјалног порекла и криминалне прошлости, карактеризују их као бивше „пробисвете“, „нераднике“, „коцкаре“, „хохштаплере“, „пљачкаше“, „силедије“, „џепароше“, „незреле и незадовољне људе“, „слабиће“, „кукавице“, „инфериорне и заостале особе“, „деласиране и друштвено отуђене људе“.²⁶²⁵ Ова једноставна запажања у приличној мери су сагласна с истраживањима неких аутора који се баве непосредним извршитељима злочина геноцида, попут споменутог америчког психолога **Стивена Баума**, али и других научника. **Садизам, социопатија и склоност насиљу** укључени су у профил непосредног починиоца злочина (посебно ако се ради о хладном оружју, убијању деце или касапљењу цивила). Такође, неки истраживачи уочили су **ауторитарне тенденције** (нпр. у првом поглављу представљена Милграмова истраживања) у личности и вишеструке „**дефиците ега**“.

Према исповестима логораша, најпознатији усташки злочинци у Јасеновцу били су: Вјекослав „Макс“ Лубурић, Ивица Матковић, Љубо Милош, Мирослав Филиповић-Мајсторовић, Јеролим Маричић, Драго Гашпаровић, Динко Шакић, Маринко Полић, Алага Зулкић, Анте Зринушић, Славко Лисац, Хинко Доминик Пичили и Никола Хиршбергер. Ако се преиспита њихово социјално порекло и животни пут, долази се до закључка да су потицали углавном из сиромашнијих слојева сељака и радника. Већина усташких злочинаца били су с **динарских простора** (Херцеговина, Далмација, Босна и Лика). Потом, било их је такође из Славоније, која је током турске окупације насељена великим бројем становништва из Босне и Херцеговине. Из уже Хрватске, где се налази и главни град Загреб, било их је најмање.

О природи злочина много говори **метод извршења**, чији стравични списак је претходно наведен. О тој теми више пута цитирани **Иво Рендић-Миочевећ** у књизи „Зло велике јетре: повијест и неповијест Црногораца, Хрвата, Муслимана и Срба“ дубоко промишља те, између осталог, подсећа: „*Одсијецање глава, копање очију и откидање носова и ушију*

²⁶²⁴ Ivo Vukcevic, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012, стр. 42.

²⁶²⁵ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 419-421.

психоанализа повезује са симболичким кастрирањем, што нас, дакако, води на подручје Едипова комплекса.“²⁶²⁶

Претходно су споменути концепти **Артура Цанова**, о „двоструком Ја“, тј. „стварном Ја“, оно што заправо јесмо и „**нестварном Ја**“, које сами креирамо да бисмо задобили љубав и били прихваћени од стране родитеља. Као и код истраживања које је спровела **Хана Арент** с нацистима, тако се и за усташке злочинце примећује да су се у свакодневици која не подразумева однос са жртвама, понашали сасвим „нормално“, не разликујући се од других људи. Тешко је утврдити да ли су сви они у детињству злостављани и то би захтевало посебно истраживање. Оно што код људи не мора да буде споља изражено, али остаје трајан део људске психе, то је „ускраћеност љубави“ у детињству. Овакав однос ствара „психичку бол“, неподношљиву детету чији живот зависи од бриге старатеља, појашњава Ричард Морок. „Ускраћена љубав“ може се одредити као **емоционално и физичко запостављање**, али и **сексуално злостављање**, наглашава исти аутор.

Сексуално злостављање деце од стране католичког свештенства, по свему судећи је нешто учесталије него у другим хришћанским религијама, у којима не постоји институција целибата. О целибату, као узроку многих случајева педофилије у Католичкој цркви²⁶²⁷ вођено је више теолошких и психолошких дебата, а вршена су и детаљнија истраживања. Поједини аутори изнели су мишљење да је **институција целибата** створила статус „**морално супериорних**“ људи, што свештеници-силоватељи злоупотребљавају. Према конзервативном ирском листу „Вестерн Пипл“, из 2005. године, нема изгледа за опоравак Ирске цркве, све док бискупи настављају слепо да се придржавају ватиканске линије. Тадашњи папа **Бенедикт XVI** (Benedictus XVI), тврдио је да је мушко свештенство у целибату „морално супериорно“ у односу на остатак друштва. Статистика је ипак показала нешто сасвим супротно, тј. да су од 1940. године поднесене тужбе против 27 ирских католичких свештеника, од којих је 19 било из епархије Туам (8.000 становника), која је морала да исплати скоро пола милиона евра судских трошкова.²⁶²⁸

Неки ирски медији, након што је скандал обелодањен, назвали су бивши Дом за мајке и дојенчад „Света Марија“ у Туаму „кућом суза“ и „наш мали холокауст“. У овом прихватилишту су деца из ванбрачних веза (називана „ђавољим семеном“) злостављана различитим методима, а многа су и убијена.²⁶²⁹ Бечки надбискуп **Кристоф Шенборн** (Christoph Schönborn) и познати швајцарски теолог **Ханс Кунг** (Hans Küng), који је 1960. довео у питање „доктрину о непогрешивости папе“, такође су изнели мишљење да би **целибат могао бити један од узрока сексуалног злостављања унутар Католичке цркве**.²⁶³⁰ За сада је тешко потврдити да ли су усташки кољачи и наредбодавци били жртве сексуалног злостављања у детињству од стране својих жупника. Као и у Ирској, тако

²⁶²⁶ Ivo Rendić-Miočević, *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Književni krug, Zagreb, 1996, стр. 16.

²⁶²⁷ *Crkva i seksualno zlostavljanje: Francuski sveštenici zlostavljali 216.000 dece duže od 70 godina, pokazala istraga*, BBC News (на српском), 04. Октобар 2021, Доступно преко: <https://www.bbc.com...>, Приступљено: 17.09.2022.

²⁶²⁸ N. N. „A 'clerical hell' is unveiled in Tuam“, *Western People*, Wednesday, November 02, 2005, Internet Archive, Wayback Machine, Доступно преко: <https://web.archive.org>, Приступљено: 01.03.2017.

²⁶²⁹ Sarah Hampson, „Ireland's 'house of tears': Why Tuam's survivors want justice for lost and abused children“, *The Globe and Mail*, September 29, 2017, Доступно преко: <https://www.theglobeandmail.com...>, Приступљено: 11.03.2020.

²⁶³⁰ N. N. „Archbishop links priestly celibacy and Catholic sex abuse scandals“, *The Guardian*, Thursday, 11.03.2010, Доступно преко: <https://www.theguardian.com...>, Приступљено: 01.03.2017.

и широм католичког света, истина о силовањима се крила; користила се и реч „омерта“, мафијашки кодекс ћутања, којим се описивала завера сакривања починилаца.²⁶³¹

Надаље, **„Нестварно Ја“** жртва је демагога који **симболички изражавају потиснута осећања која потичу од траума из детињства**, укључујући и сам чин рођења, пише Морок. На друштвеном нивоу људи пре свега испољавају **последике потиснутог беса, страха, бола, потребе и туге**. **Потиснути бес** је уобичајена појава у земљама попут Камбоџе, где будистичка религија наглашава потребу да се у свакој прилици остане смирен и да се не исказују емоције, али је такође присутан и у Европи, где деци није било дозвољено да исказују љутњу према родитељима, појашњава исти аутор. **Потиснути страх** се чешће појављује у милитаристичким земљама, у којима није дозвољено ни деци да искусе легитиман страх или у државама које су доживеле неочекиване поразе у рату. **Потиснута потреба** је најприсутнија у земљама где су деца одгајана у условима **крајње економске беде**, али је такође била присутна и у Немачкој где је беда била превасходно емоционалне природе, подсећа Морок. Иранци су, тврди исти аутор, потискивали своју **тугу** током Иранско-ирачког рата, да би је свом силом избацили из себе када су Сједињене Државе 1988. године обориле ирански путнички авион. Немачка реакција на клаузулу о ратној кривици у Версајском споразуму била је **потиснути бол**, пише Морок. Према овом психоисторичару, у осећања која су довела до **„политичког лудилау 20. веку“** спадају: **„Љут сам на тату и маму“**, **„Љут сам на себе“**, **„Бојим се неког слабог“** (или јаког), **„Бојим се понижења“**, **„Бојим се уништења“** (осећај приликом рођења), **„Трују ме“** (осећај приликом рођења), **„Бојим се хаоса“** (осећај приликом рођења), **„Треба ми храна“** (физичка или интелектуална), **„Морам да се ослободим ограничења“** (осећање приликом рођења). Све неурозе које захватају, како индивидуе, тако и народе, заснивају се на **сузбијеним осећајима**, а не на инстинкту, условним рефлексима или погрешним информацијама, као што се то тврди у неким теоријама, мишљења је Морок. Ово је једнако тачно и када је реч о **ирационалности** која се јављала **протеклих стотину година у политици**. Дакле, неки су тврдили да је **„покорност властима“** кључни чинилац у геноцидним испадима, други пак да етнички погроми произлазе превасходно **из жеље убица да украду имовину жртава**. Оба ова чиниоца су тачна, пише Морок, али безумна покорност и похлепа су релативне **константе** људских бића, док су инцидентна дешавања попут Холокауста, геноцида у Руанди, аргентинског „прљавог рата“ или сукоба у бившој Југославији – **епизодни**. Покреће их нешто на колективној разини; обично **неки догађај из даље или блиске прошлости** тих земаља, који проузрокује **одложену реакцију**.²⁶³²

Ричард Морок појашњава како рад **амигдала** потиснути страх претварају у **псеудо-бес**. Деца одрасла у домовима у којима су била у константном страху, чешће могу постати криминалци или терористи, преносећи свој псеудо-страх на друштво. Један од најуспешнијих начина помоћу којих се људи могу ухватити у коштац с потиснутим страхом је да учине **да се други плаше њих**.²⁶³³ Психоисторичари стога закључују да је **прогон етничких или верских мањина последица потиснутог страха** који функционише на друштвеном нивоу и који је понекада **удружен с потиснутим бесом**.²⁶³⁴

Стремљења да се фашистичка творевина НДХ обнови у неком виду надживела су крај рата. Износе се за говорницама скупова хрватских екстремистичких странака или на

²⁶³¹ Исто.

²⁶³² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 10.

²⁶³³ Исто.

²⁶³⁴ Исто, стр. 11.

националистичким интернет порталима и подкастима, заштићених правом „на слободу говора и изражавања“ (посебно Европском конвенцијом о људским правима). Геополитичка промишљања **Иве Пилара** и даље су у центру интересовања многих хрватских истраживача. Јављају се с времена на време „између редова“ у делима појединих бивших војно-политичких дужносника Републике Хрватске, савремених емитера фобија, као индикатори **потиснутих страхова, беса и туге**, још увек присутних у хрватском друштву.

6.4. Злочини српских оружаних формација над Хрватима и Бошњацима: *Lex talionis*

У овом делу дисертације такође ће бити наведени тек поједини примери почињених злочина, не само због њихове бројности, већ и неопходности да се остане у оквирима предмета истраживања – појашњењу узрока српско-хрватске нетрпељивости.

У циљу јасније слике недела које су починиле српске оружане формације над Хрватима и Бошњацима у Другом светском рату, пре свега историјског контекста у којима су се догодили, важно је подсетити се да је домаћа и страна јавност од првих дана рата била упозната о организованом геноциду над Србима у НДХ и покушају Срба да се одупру масовном затирању. О томе сведочи заиста обиље података, од којих ћемо овде истакнути само неке, попут документа италијанске војнообавештајне службе из септембра 1941. године, који говори о **„расној борби“** усташа **„против Срба-православаца у Лици и Босни“**. Након што су тзв. **„дивље усташе“**²⁶³⁵ извршиле масовне покоље, Павелић је 9. августа 1941. издао наредбу о престанку насиља које је својом бруталношћу **„изазивало мржњу“** и реакцију Срба. Већ крајем власти НДХ губе контролу над провођењем политике прогона у северозападној Босни, пошто није дошло до жељеног исељавања Срба, него се десило супротно: локалне усташке власти почеле су с пљачком комшија, што је довело до опште анархије која је почела угрожавати Хрвате. Већ крајем јула српска побуна захватила је делове Лике и Босне, попримајући **„карактер правог устанка“**²⁶³⁶, током којег су извршени злочини над Хрватима и Бошњацима (Муслиманима), **мотивисани осветом**. Међутим, усташама је то послужило као изговор за наставак још окрутнијих недела, тако да су „ексцеси појединих вођа“ замењени масовним стрељањима Срба у концентрационим логорима; систематски су уништавана напуштена села прогнанника, који су у бегу видели једини спас, а преживели логораши премештени су у унутрашњост, како би се спречила могућност да их преузму Италијани.²⁶³⁷ Спомињу се петиције којима појединци и читаве заједнице Срба позивају Италијане да интервенишу како би се масакри окончали.²⁶³⁸ Исти

²⁶³⁵ „Дивље усташе“ или „Усташка милиција“, биле су паравојне усташке формације, организоване углавном самоиницијативно и без чврсте контроле тзв. Главног стожера Усташке војнице.

²⁶³⁶ Oddone Talpo, *Dalmazia: Una cronaca per la storia (1941)*, Parte 2, Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio storico, Roma, 1995, стр. 615.

²⁶³⁷ Исто, стр 615-616.

²⁶³⁸ Осим италијанске сарадње с четницима у Далмацији и њихове помоћи српском народу који се нашао у немилости усташке власти, позната је и пропагандна брошура под називом „Хрвати“, у којој се Италијани залажу за српско-хрватско разграничење линијом Госпић – Оточац – Огулин – Купа – Илова, тј. за реализацију неке врсте „Велике Србије“ предвиђене још Лондонским споразумом. Поред тога, у тој публикацији из 1942. године, дозвољена је и могућност српске одмазде над Хрватима: „Пружа се рука (...) само оним (...) честитим Хрватима који су било поделили судбину српског мучеништва, било да су душевно патили у својој немоћи да то спрече“. Наравно, италијански окупатор чини је то из сопствених интереса, јер

извор износи податке који одражавају „слепоу страст“ којом су усташе водиле борбу против Срба, с „јасном сврхом да их се једном заувек елиминише истребљењем“, у чему подршку добијају и од католичких свештеника. „Што се тиче Срба православаца, циљ којем се тежи је један: елиминација“, наводи се у истом извештају.²⁶³⁹ Срби, нарочито они организовани у четничким одредима, покренули су тада и **масовније одмазде**, чиме је отпочела **српско-хрватско-бошњачка спирала сукоба у Другом светском рату**.

До готово идентичних закључака који олакшавају разумевање „потонућа мултиетничке заједнице“ у Босни и Херцеговини током Другом светског рата, дошао је након опсежних истраживања **Макс Бергхолц**, представивши их у књизи **„Насиље као генеративна сила: идентитет, национализам и сјећање у једној балканској заједници“**. Пошто се појавила на енглеском језику 2016. године, истраживање је оцењено несвакидашњим, јер руши бројне стереотипе и нуди алтернативну слику односа између насиља и национализма на простору Балкана.²⁶⁴⁰ О томе сведочи и шест престижних признања које је ова непристрасна анализа добила до сада, међу којима је и награда Америчког историјског друштва 2017, које је књигу прогласило најбољим првенцем из европске историје од 1815. године до краја 20. века. Домаћа историчарка **Наташа Милићевић** запазила је да се ово ванредно дело, у којем је аутор користио обимну архивску грађу, разликује од досадашњих студија о насиљу на простору Независне Државе Хрватске, које су углавном етнички селективне, описују искључиво злодела над својим народом и писане су често без контекста и адекватног објашњења о разлозима и ефектима одређених злочина. Бергхолц, насупрот томе, испитује узроке, динамику и последице локалног насиља у **Кулен Вакуфу** и околини, у периоду **од априла до септембра 1941.** године, када је убијено **2.000 људи** – мушкараца, жена и деце, муслимана и католика, од стране неке „аморфне масе“,²⁶⁴¹ како је испрва изгледало на основу извештаја које је проучавао у сарајевском Архиву Босне и Херцеговине. „Куленвакуфску мистерију“, како ју назива испочетка аутор, закомпликовало је сазнање да су починиоци покоља „Срби православци“, који су „први (...) постали жртве „ушташких“ милиција у чијем су саставу били њихове комшије, муслимани и католици“.²⁶⁴² Изненађен колики ниво „етницизоване селективности“ поседује литература коју је претходно консултовао, схватио је да те историје нуде „дивергентно и узајамно некомпатибилно виђење прошлости, чак и када се баве истим местима и истим временским периодима“²⁶⁴³, а као пример наводи и студију хрватских научника Здравка Диздара и Михаела Соболевског на тему четничке идеологије и злочина у НДХ („Прешућивани четнички злочини у Хрватској и Босни и Херцеговини 1941.-1945.“), која се користи и при изради ове дисертације.

Бергхолц се фокусирао на дубинску анализу насиља у руралној средини, приметивши да су злочини били најчешћи у сеоским мултиетничким заједницама. Стога је он применио **микроприступ**, уместо досадашњег макроприступа, који „замагљује истину о узроцима насиља“, тако да су у центар његове анализе дошли обични људи и њихови међусобни

док је фаворизовао Србе у НДХ, дотле је подрстрекивао Албанце да прогоне Србе, Црногорце и Македонце. (Видети: Михаило Станишић, *Слом, геноцид, одмазда*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 199-200).

²⁶³⁹ Исто.

²⁶⁴⁰ Наташа Милићевић, „Прикази: Max Bergholz. Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici. Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2018.“, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2/2020, стр. 336-337.

²⁶⁴¹ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 21.

²⁶⁴² Исто, стр. 22.

²⁶⁴³ Исто, стр. 25.

односи. Бавећи се предратном историјом криминалитета на посматраном подручју, аутор је схватио да су починиоци номинално били исте етничке припадности и вели: „Ниједан од ових примјера не би изненадио криминологе, који дуго указују на то да се највише насилног криминала дешава управо између људи у малим заједницама или уским друштвеним круговима. Често се починиоци и жртве међусобно добро познају.“²⁶⁴⁴ Што се тиче **економске димензије сукоба**, канадски историчар примећује да аграрна реформа јесте имала одређени, премда не и пресудан утицај на социјалне фрустрације дела муслиманског становништва, као окидач који је „погурао“ бошњачки народ у усташки покрет. Мотив проналази и у **користољубљу**, пре него у идеолошким или националистичким мотивима, а конкретне извршиоце злочина у људима с друштвене маргине, који злочине користе и као начин повећања своје друштвене моћи.

Бергхолцово истраживање усмерено је само на део масовних ликвидација хрватских оружаних снага (усташа, домобрана и „оружника“), у којима су учествовали и припадници муслиманског народа, у једном од најмасовнијих покоља над Србима на простору Босанске Крајине и Херцеговине. Извршени су крајем јула и почетком августа 1941, а називају се **„Илиндански покољи“**²⁶⁴⁵. Они ће изазвати осветничке пориве због којих ће српске оружане формације узвратити злочинима над хрватским и муслиманским становништвом.

Хрватска, бошњачка и комунистичка историјска литература, први геноцидни план да се униште Хрвати и Бошњаци приписују члану Централног националног комитета **Стевану Мољевићу**, изнетог у меморандуму **„Хомогена Србија“** од **30. јуна 1941.** године у Никшићу. На тај начин покушавало се, а и даље се настоји у одређеним научним круговима, изједначити усташки покрет и геноцидна намера хрватских клерофашиста, са злочинима четника и других српских војних формација. Међутим, у политичком документу овог бањалучког адвоката, говори се о „искушењима српског народа у овом рату“ која су изазвана „губитком државе и слободе“ и која су га нагнала на „непоколебљива уверења“, због којих Срби морају **„да створе и организују хомогену Србију која има да обухвати цело етничко подручје на коме Срби живе“**, с циљем **„да се не би више понављала тешка страдања која Србима наносе њихови суседи чим се пружи прилика“**.²⁶⁴⁶ Треба имати у виду да Стеван Мољевић овај памфлет пише у време геноцида над Србима и распарчавања Србије између фашистичких марионета, њених суседа. У меморандуму ипак **не позива на одмазду**, тј. извршење злочина над другим народима, већ предлаже **реторзију становништва**²⁶⁴⁷, како би се успоставили бољи односи између Срба и Хрвата: *„Пресељавање и измена житељства, нарочито Хрвата са српског и Срба са хрватског подручја, једини је пут да се изврши разграничење и створе бољи односи између њих, а тиме отклони могућност да се понове страшни злочини који су се дешавали и у прошлом рату, а нарочито у овом садањем, на свему подручју на коме су*

²⁶⁴⁴ Исто, стр. 66.

²⁶⁴⁵ Бојан Арбутина, Марина Љубичић-Богуновић, Борис Радаковић, *Козара 1942. године: Одабрана сведочанства и документа*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2022, стр. 6.

²⁶⁴⁶ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 1-2.

²⁶⁴⁷ Пример реторзије, тј. споразумне размене становништва на балканском подручју, десила се између Бугарске, Грчке и Турске након Првог светског рата и након Грчко-турског рата. Реторзији између Грчке и Турске претходило је потписивање Конвенције о размени становништва у Лозани 30. јануара 1923, од стране влада тих земаља. Размењено је 1,2 милиона Грка из Мале Азије, Источне Тракије, Трабзона, Кавказа и Понтијских планина, за око 400.000 муслимана из Грчке. (Видети: Stephen P. Ladas, *The Exchange Of Minorities Bulgaria, Greece And Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1932, стр. 335-352).

*Срби и Хрвати били измешани, и где су Хрвати и Муслимани с планом ишли за истребљење Срба.*²⁶⁴⁸

Мољевић налази да је „основна грешка у нашем државном уређењу“ била што 1918. године, нису биле установљене границе Србије и да се оне морају исправити „данас или никад“, тако да обухвате цело етничко подручје на коме Срби живе „са слободним излазима на море за све српске области које су на домак мора“²⁶⁴⁹, тј. „од Плоча па до Шибеника“²⁶⁵⁰. Остала подручја која би чинила такву државу су: Србија, Јужна Србија, Црна Гора, Херцеговина, Дубровник (с посебним статусом), северни део Албаније (уколико Албанија не би добила аутономију), Врбаска бановина, Северна Далмација, српски део Лике, Кордун и део Славоније, Дунавска и Дринска бановина с окупираним општинама и градовима.²⁶⁵¹ Након уоквиравања српских граница, биле би проширене и међе **будуће Југославије**, установљене на федеративној основи с три федералне јединице: **Србијом, Словенијом и Хрватском**, а размишља се и о могућем „**зближењу с Бугарима**“.²⁶⁵² Таква југословенска држава била би либерално-демократског друштвеног уређења с наглашеном слободом личности, мишљења, вере, штампе и социјалне правде.²⁶⁵³

Ако би се „Хомогена Србија“ и могла назвати „**великосрпским планом**“, у тексту нема назнака да се планира било какав вид насиља нити се примећује геноцидна намера према Хрватима, Бошњацима (Муслиманима) или неком другом нацијом. Важно је истакнути да четничке организације у југословенској монархији нису биле искључиво српског карактера. Историчарка Фикрета Јелић-Бутић правилно подсећа у својим радовима, да је Удружење четника за слободу и част Отаџбине, својим програмом унитарног југословенства, „тежило да окупи и припаднике других националности, а то значи и Хрвата“.²⁶⁵⁴

Психоисторичар **Ричард Морок** пише да је Стеван Мољевић 1943. године отворено позвао на „**чишћење земље од свих несрпских елемената**“ путем масовних депортација Хрвата из Босне и осталих предела с мешовитим становништвом, као и расељавањем словенских муслимана у Турску. „Имајући у виду усташка зверства, оваква реакција може бити разумљива, иако је њено објашњење апсурдно“, сматра Морок. Четнички погроми над Хрватима, Бошњацима и Албанцима током трајања окупације **били су распрострањени и били су противтежа злочинима које су починиле усташе**, закључује он у наставку.²⁶⁵⁵

Услед „момента освете“, идеали усташког покрета и четничких организација не могу се изједначавати, као што је то случај у комунистичкој научној грађи. У једном од четничких приручника из децембра 1942. године постојао је одељак под називом „**Проблем освете**“, у којем се о њој расправља као о „**светој дужности српског народа**“ према свакоме ко се о њега огреши током рата и окупације. Приручник се противио несистематској и недопуштеној одмазди појединаца и група, заговарајући колективну, „**државну одмазду**“,

²⁶⁴⁸ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 1-2.

²⁶⁴⁹ Исто.

²⁶⁵⁰ Исто, стр. 4.

²⁶⁵¹ Исто, стр. 3-4.

²⁶⁵² Исто, стр. 5.

²⁶⁵³ Исто, стр. 6.

²⁶⁵⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 14.

²⁶⁵⁵ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 53.

засновану на „закону“, коју би у складу с пресудама посебних народних судова спроводиле специјалне групе. Главне мете одмазде били би: **комунисти, усташе, њихови следбеници и помагачи и део хрватске интелигенције**, што би било, по мишљењу аутора приручника, „у интересу хрватског, као и српског народа те да би ојачало њихово јединство“.²⁶⁵⁶

Четнички масовни терор, како је сажео хрватско-амерички војни историчар **Јозо Томашевић** (Jozo Tomasevich), био је усмерен првенствено против три групе људи:

1) према Хрватима на подручјима где су Срби и Хрвати живели помешани и где су усташе примењивале масовни терор према Србима, а потом Срби према Хрватима. Тако су „терор и контратерор налазили су своје идеолошке аспекте у хиљадугодишњем антагонизму православља и католицизма“;

2) према муслиманском становништву Босне и Херцеговине и Санџака, које је било најмасовнија жртва четничког терора, стога то је након априла 1941, „становит број Муслимана пришао (...) усташама и суделовао у зверствима против Срба“. Тек од средине 1943. године, кад је четницима постала важна „потенцијална политичка вредност муслиманског становништва“, четници су обуставили терор против Муслимана.

3) према партизанима, који су постали „њихов главни непријатељ“, без обзира на националност или верску припадност.²⁶⁵⁷

Програмом ЈВуО од септембра 1941, предвиђа се искључиво **самоодбрана „српског елемента“** у НДХ и онемогућавање грађанског рата међу Србима. Непријатељски став заузима се тада нарочито против муслиманског становништва, **с намером прогона и исељавања у Турску и Хрватску**²⁶⁵⁸, што је подстакнуто жељом за одмаздом, за што до тада не постоје планови, јер су Муслимани били углавном одани југословенској власти.

Пошто је Босна и Херцеговина јуна 1941. постала део НДХ,²⁶⁵⁹ тј. немачко-италијански кондоминијум којим су владале усташе, муслиманско становништво које је бројило око 700.000 душа, инкорпорисано је у хрватску нацију и проглашено исламским Хрватима, **„цвијећем хрватског народа“**, а Босна и Херцеговина **„срцем Хрватске“**.²⁶⁶⁰ **Миле Будак** дефинисао је хрватски народ као „мултиконфесионалан“: „*Ми (Хрвати) смо народ*

²⁶⁵⁶ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 235.

²⁶⁵⁷ Исто, стр. 232.

²⁶⁵⁸ Мољевић у ту сврху предлаже: „Припремати да би у данима слома могли извршити ове акције: а: да казни све оне који су на злочиначки начин служили непријатељу и који су свесно радили на истребљењу српског народа; б: омеђити 'дефакто' српске земље и учинити да у њима остане само српски живаљ; в: посебно имати у виду брзо и радикално чишћење градова и њихово попуњење свежим српским елементом; г: изградити план за чишћење или померање сеоског становништва са циљем хомогености српске државне заједнице; д: у српској јединици као нарочито тежак проблем узети питање муслимана и по могућности решити га у овој фази, и е: унапред одредити које и какве јединице треба да проводе извршење програмских тачака под б, в. г. д.“, Исто, стр. 28-29.

²⁶⁵⁹ НДХ је у јуну 1941. подељена на двадесет и две „Велике жупе“, на чијем је челу био „Велики жупан“. Седам жупа имало је центре унутар Босне и Херцеговине: Врхбосна (Сарајево); Усора и Соли (Тузла); Сана и Лука (Бања Лука); Плива и Рама (Јајце); Лашва и Глаж (Травник); Крбава и Псат (БихаЕ); и Хум (Мостар). Последња два обухватала су територију ван Босне и Херцеговине, док је пет Великих жупа обухватало босанску територију, али је имало центре ван Босне и Херцеговине: Брибир и Сидрага (Книн); Дубрава (Дубровник); Гора (Петриња); Ливац и Запоље (Нова Градишка); и Посавје (Славонски Брод). Ова подела је смишљена да избрише границу између Хрватске и Босне и Херцеговине, како административно, тако и у свести људи. Да би убрзао асимилацију Босне и Херцеговине, Павелић је користио истакнуте босанске Муслимане „као украс за свој режим“. Прва влада НДХ, формално именована 15. априла, укључивала је Османа Куленовића, као потпредседника владе. (Видети: Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, New York, 2013, стр. 15).

²⁶⁶⁰ Ivo Goldstein, *Croatia: A History*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2001, стр. 135.

католичке и исламске вјероисповијести.”²⁶⁶¹ Део бошњачке елите прихватио је нову друштвено-политичку реалност и укључио се у усташки покрет. Други, малобројнији, супротставили су се асимилацији, не желећи да учествују у геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима, „не само из етичких разлога, већ и зато што је то претило катастрофом за саме муслимане, које су усташе с извесним успехом покушавале да увуку у свој рат против Срба“,²⁶⁶² како образлаже британски историчар **Марко Атила Хор** (Marko Attila Hoare). Од лета 1941. године широм Хрватске и Босне и Херцеговине избијају устанци „претежно српских сељака против усташког режима“, након чега је уследила „**масовна и крвава одмазда**“ над муслиманским народом²⁶⁶³, док у Хрватској долази већ 24. јула до напада на железничку станицу Бански Грабовац, општинску зграду у истом месту, убистава и отмица неких усташких функционера.²⁶⁶⁴ Тачније, прошло је више од два месеца рата до првих **спонтаних одмазди Срба над Хрватима и муслиманима** (Бошњацима), а усташе су узвратиле стрељањем преко 900 Срба и клањем око 800 Срба у познатом злоделу – **покољу у глинској Цркви**²⁶⁶⁵, који ће још више распирити кроатофобију међу Србима на Банији и распламсати устанак.

Ваља се подсетити да је у источној Херцеговини, „због смртне претње“, формирана муслиманска милиција у настојању да се бошњачки народ прилагоди „италијанско-четничком поретку“. Ова просрпска формација, усмерена против усташа и партизана, била је позната под називом **Муслиманска национална војна организација**, а најистакнутије вође били су **Алија Коњхоџић** и **Исмет Поповац**. Као што подсећа Хор, део херцеговачког муслиманског политичког света традиционално је био српски оријентисан, „још од српско-муслиманске сарадње против Аустро-Угарске“, а њен „најречитији и најрадикалнији муслимански портпарол“ био је песник **Осман Дикић**.²⁶⁶⁶ Ипак, већински део Бошњака учествовао је или прећутно одобравао погром Срба, због чега су почеле осветнички походи четничких јединица.

Хрватски извори потом говоре о **покољу у Босанском Грахову и жупи Дрвар 27. јула 1941.**, након што су српски герилски одреди из Лике заузели жандармеријску станицу у Србу, онеспособили железничку пругу Книн-Дрвар и уништили одред усташа код Српског кланца, што ће се у СФРЈ славити као **Дан устанка народа Хрватске**. Према хрватским подацима, извршен је и организовани напад под командом **Бранка Богуновића**, „вође босанскограховских четника“, на подручје римокатоличке жупе Босанско Грахово и Дрвар, с циљем истребљења Хрвата, тако да су обе жупе истог дана биле „затрте“. У Босанском Грахову убијено је том приликом преко 200 Хрвата, док су остали протерани у Книн, а у Дрвару побијено је око 300 Хрвата и изванредан број Муслимана.²⁶⁶⁷ Паљене су том приликом католичке цркве и пљачкана је имовина грађана, а међу највећим злочинима спомиње се мучење граховског жупника **Јурја Господнетића**, којег су устаници „набили на

²⁶⁶¹ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018, стр. 79.

²⁶⁶² Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, New York, 2013, стр. 9.

²⁶⁶³ Исто.

²⁶⁶⁴ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том V, Књига 32, Борбе у Хрватској 1941-1942. године, Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр. 10-11.

²⁶⁶⁵ Исто, стр. 13.

²⁶⁶⁶ Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, New York, 2013, стр. 46-47.

²⁶⁶⁷ Zdravko Dizdarević, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 114-115.

ражањ и живог га испекли пред његовом мајком“.²⁶⁶⁸ Дана 9. и 10. августа извршен је **погром у Крњеуши**, која је уочи рата била седиште истоимене жупе, с око 2.500 житеља. Четници којима је на челу био **Мане Роквић**, спалили су тада око 20 села и убили 240 сељана, међу којима су били и жене и деца.²⁶⁶⁹

Почетком септембра 1941. херцеговачки и црногорски четници извршиће **злочин у Берковићима и Трусини**. Убијено је 526 муслиманских цивила из оближњих села свих старосних доби, од чега је 365 бачено у јаму. Повод су били претходни **„видовдански покољи“** од стране усташа у столачким општинама (Столац, Аладинићи, Берковићи, Бурмази, Чапљина и Хутово), где су православци представљали мањину (око 25%), а трајали су до Илиндана, када је побијено око 4.000 Срба свих животних узраста.²⁶⁷⁰ Према исказу преживелог Десимира Мухића, бившег жандарског стражара на мосту на реци Брегави (близу села Клепаца), у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду 19. марта 1943. године, усташама „све живо што (...) је пало шака, поубијали су“ па наставља о отпору преживелог српског народа: *„Сељаци осталих села општине Берковићи побјегли су у шуму и, са сељацима невесињског и билећког среза, пружили отпор усташама. Дошло је до крвавих борби у којима су погинули злогласни Мијо Бабић (Мијо Краљ) и Антун Погорелац, атентатор на поч. краља Александра, официри усташке милиције.“*²⁶⁷¹ Треба нагласити да је **Мијо Бабић** био предратни терориста, један од два главна заменика Анте Павелића, члан Главног усташког стана, први заповедник концентрационих логора у НДХ и челник 3. огранка Усташке надзорне службе, због чије погибије је „поглавник“ наредио осмодневну жалост за припаднике његове „Тјелесне бојне“.²⁶⁷² Погибија високог усташког дужносника и злочинца широко је одјекнула међу Србима, свакако утичући још више на морал и распламсавање устанка.

Након масовних августовских покоља у Стоцу, Чапљини, Љубушком, Љубињу, Требињу, Мостару и Коњицу, српски народ у Херцеговини је схватио да не постоји могућност било каквог компромиса с усташком влашћу. У очајању одлучено је да се подигне устанак, који је захватио целу источну Херцеговину и „довео усташку власт на ивицу потпуног слома“.²⁶⁷³

После војних успеха херцеговачких четника против оружаних снага НДХ, у којима су током августа и септембра погинули и неки високи усташки дужносници, уследила је и **нечасна одмазда: масовни покољ муслиманског становништва** из Дабра, Фатнице и Плане на Берковићима и Трусини. Комунистичка историографија тумачи да су то били „људи помрачене свести, који су недужном крвљу муслиманског становништва упрљали устаничко оружје“, тј. у Билтену Штаба НОП одреда за Херцеговину од 20. септембра 1941. године, покоље су извршиле **„Црногорске комитске чете“**, мада се неки историчари не слажу с овом оценом, без обзира што су наведене формације учествовале па и подстицале да се ти злочини изврше.²⁶⁷⁴ Сви докази показују да су масакре над заробљеним усташама, домобранима, али и цивилима, починиле и најближе комшије пострадалих. Међу оним Србима који су урадили зверства, ради се у великом броју о преживелим страдалницима, тј. којима су усташе претходно поубијале блиску родбину, као и оних који су успели да

²⁶⁶⁸ Исто, стр. 114.

²⁶⁶⁹ Исто, стр. 116.

²⁶⁷⁰ Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991, стр. 377.

²⁶⁷¹ Исто, стр. 375.

²⁶⁷² Nevenka Bajić, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine“, *Prilozi*, Br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966, стр. 225.

²⁶⁷³ Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991, стр. 285.

²⁶⁷⁴ Исто, стр. 291.

умакну с губилишта. У извештају **Угљеше Даниловића** наводи се да је „општи покољ у селу Берковићима извршила чета наредника бивше југословенске војске **Вјекослава (Владе) Ђурића**, састављена углавном од људи којима су побијене породице“, што никако не умањује обим и метод извршења злочина над муслиманским становништвом. Тако је само током покоља у Берковићима страдало 185 лица, махом жена, деце и стараца. Наступио је погром муслиманског становништва и у ширем рејону, где су многи од ухваћених мучени, имовина им је опљачкана, нарочито стока, а куће су им запаљене.²⁶⁷⁵ Покушај јединица НОП-а да спаси око 400 Муслимана евакуацијом према Билећи је пропао, пошто су их пресреле јединице предвођене осветницима и преузели народ у своје руке. Затворили су муслимански живаљ у жандармеријску станицу у Берковићима, као што су усташе заточили српске жене и децу у Пребиловцима. Уследило је пљачкање, пребијање и мучење народа, а потом и силовање младих девојака. Сутрадан су их, такође на идентичан начин, као усташе у Пребиловцима, одвели испред јаме зване „Чавкарица“ у Трусини, где су их убили или живе сурвали у бездан. Разлика у начину извршења злочина између ових српских формација и усташких јединица, био је само у називу јаме; Срби су бачени у „Голубинку“.²⁶⁷⁶ У савременој хрватској историографији такође се често наводе и злочини у Подрињу, нарочито злочин над часним сестрама Дружбе Кћери Божје љубави у Горажду (тзв. „**дринске мученице**“), које су четници пред католички Божић 1941. „поклали и бацили у Дрину“.²⁶⁷⁷ Жртве су проглашене „блаженима“ 24. септембра 2011. године у Сарајеву, а чин беатификације предводио је префект Конгрегације за проглашење светих и папин изасланик кардинал **Анђело Амато** (Angelo Amato).²⁶⁷⁸

Ови покољи-одмазде омогућени су због потпуног слома усташке управе и повлачења партизана на запад, као и услед остварене четничке сарадње с Италијанима, што их је претворило у „господаре источне Херцеговине“ и доброг дела источне Босне. Четнички тријумфализам, који се изражавао нападима на муслиманске и хрватске цивиле, најављивали су још лошију будућност по несрпско становништво, пошто су колале гласине да су „Италијани Србима обећали да ће цела Босна и Херцеговина бити припојена Црној Гори“. Осим тога, било је доказа да су италијанске власти помагале четничким јединицама да врше осветничке акције.²⁶⁷⁹

Почеци **планираних злочина** над несрпским живљем назиру се октобра 1941, што показује телеграм упућен из Дражиног штаба Влади Краљевине Југославије у егзилу. У овом документу истиче се да су усташе „чуда направили од Срба“, да им ни „зверови (...) нису равни, али отпочели смо да им враћамо“.²⁶⁸⁰ Тек децембруа 1941. године, након масовних усташких погрома над Србима и у сумњи да словеначки и хрватски емигранти у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији агитују за стварање „Велике Словеније“ и „Велике Хрватске“, **Мољевић** предлаже **Драгиши Васићу** да би ЈВуО хитно

²⁶⁷⁵ Исто, стр. 292.

²⁶⁷⁶ Исто, стр. 293.

²⁶⁷⁷ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 148.

²⁶⁷⁸ *Drinske mučenice proglašene blaženima*, Katolička tiskovna agencija Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Subota, 24. rujan 2011, Доступно преко: <https://www.ktabkbih.net...>, Приступљено: 20.12.2022

²⁶⁷⁹ Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, New York, 2013, стр. 47.

²⁶⁸⁰ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 33.

морала јаким снагама извести запоседање главних чворишта – Осијека, Винковаца, Славонског Брода, Суње, Карловца, Книна, Шибеника, Мостара и Метковића, а онда „изнутра приступити **чишћењу земље од свих неспрских елемената**“. Кривци би на месту били кажњавани, а „осталима би ваљало отворити пут – Хрватима у Хрватску, а муслиманима у Турску (или Албанију)“.²⁶⁸¹

Услед терора четничких јединица, али свакако и акција партизана, број хрватских избеглица, према неких хрватским ауторима, попео се пролећа 1942. године у НДХ на „близу 100.000“. Исти извор наводи да је долазак партизанских јединица спречио даље четничке злочине у источној Босни, али је омогућио многим четницима „прелазак у партизане, без казни за почињене злочине“.²⁶⁸²

У исцрпном извештају четничког капетана **Милорада Момчиловића** мајору **Петру Баћовићу** од 7. јуна 1942. године, описују се догађаји у источној Босни у протеклих годину дана, како би се објаснио неуспех четничке акције на том подручју. Овај документ сведочи о почетку устанка, подигнутом због отварања усташких логора, као и о осветничким злочинима и другим неделима српских устаника. Момчиловић пише да су на челу логора били они „који су Србе највише мрзили“; да су усташе „сачињавали сви Хрвати и највећи део турског олоша“; да су Хрвати у усташе отишли пре свега због „мржње према Србима“ док је код муслимана разлог био „обећање беглука и српске земље“, као и да је по „инструкцијама из Загреба“ створен план за „потпуно уништење Срба“. Усташе су отпочеле покоље разоружавањем српског народа, да би се наставило с хапшењима и егзекуцијама градске и сеоске интелигенције, а потом и имућнијих сељака, углавном ноћу. Отпор Срба је каснио, све док се нису појавили људи који су успели да побегну с губилишта и сведоче шта се заиста дешава, тако да „устанак није подигнут ни из каквих других разлога него једино у циљу спасавања живота“.²⁶⁸³

Већ првих дана отпора, „на сам глас о постојању четника“ и гласина да су дошли из Србије и Црне Горе, „међу Хрватима и Турцима“ завладао је велики страх, што је убрзало пад Сребренице, а „хрватска војска иако много надмоћнија“, напустила је Власеницу и Хан Пијесак, ограничивши се на одбрану Зворника, Романије, Рогатице и Вишеграда, а остала места препустила је муслиманима. Четнички устаници, без великих борби, завладали су до септембра територијом „од Романије до Дрине и од Вишеграда до Зворника изузев неколико турских села“.²⁶⁸⁴ Након тог „**херојског доба**“, како га назива Момчиловић, у којем је народ „кочевима и косама“ јуришао на непријатеља, део устаничке војске, због недостатка дисциплине и погибије вођа, преобразио се у **пљачкашке батаљоне**, који су робили „и Србе и Турке“. У почетку устанка није било масовних одмазди, већ су убијане „само усташе и они који су стварно наносили зла“, док су Срби чували „своје Турке комшије“, неки из традиције, а неки за новац. Међутим, у пљачку и злочињења одлазило се у друге крајеве, где их Муслимани нису познавали и тамо су убијали „Турке на буљук“, што је довело до „**општег истребљења**“.²⁶⁸⁵ На простору **Фоче** убијено је током децембра 1941. и јануара 1942. око **две хиљаде Муслимана**.²⁶⁸⁶ Како би се завела дисциплина, из

²⁶⁸¹ Исто, стр. 102.

²⁶⁸² Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 127.

²⁶⁸³ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 318-319.

²⁶⁸⁴ Исто, стр. 320.

²⁶⁸⁵ Исто, стр. 322-324.

²⁶⁸⁶ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 233.

Србије је послато неколико одреда, који су се „показали (...) испод сваке критике“, уносећи само панику међу остале јединице, што је проузроковало „опадање морала“, тако да је у марту месецу било „доста и кукавичлука“.²⁶⁸⁷

Отпочела је у априлу и тзв. „Трећа непријатељска офанзива“, под шифрованим називом **„Операција Трио“** (што је симболизовало координацију немачке, италијанске и усташке војске), с циљем сламања четничко-партизанског устанка у источној Босни. У тој, по непријатеља успешној операцији, посебно се истакнула злогласна **„Црна легија“**, коју је предводио пуковник „усташке војнице“ **Јуре Францетић**. Током офанзиве усташе су вршиле масовне покоље српског становништва, због чега ће касније уследити поновне четничке одмазде. Капетан Момчиловић у наведеном документу изражава и своје чуђење да устаничка акција није раније пропала, што захваљује „напорима неколицине, а још више инертности Турака и апсолутној неспособности и никаквој вредности тзв. Хрватског домобранства.“²⁶⁸⁸

Јула 1942. године, заповедник оперативних јединица у источној Босни и Херцеговини, мајор **Петар Баћовић**, уз италијанску помоћ у храни и оружју и с обзиром на „добру организацију четника у овом крају“, планира да спречи успостављање хрватске власти у Херцеговини, нарочито у делу у којем живе Срби, предлажући истовремени напад на хрватске јединице и у Босни. У свом плану истиче: *„Хрватима не смео и не можемо дозволити да стабилизују своју државу и очисте од српских четника.“*²⁶⁸⁹ Баћовић је, у координацији с Италијанима, усмеравао своје акције нарочито према партизанским јединицама током октобарске **„Операције Алфа“**, а успут је спаљивао хрватска и муслиманска села, вршећи покоље цивила, нарочито на подручју Прозора, када је масакрирано око 500 Хрвата и Муслимана.²⁶⁹⁰

Већ августа месеца, јединице војводе Баћовића, приликом **заузимања Фоче**, убили су у граду и околним селима око 1.000 лица муслиманске вероисповести, међу којима је било око 300 жена, деце и стараца.²⁶⁹¹ О поновном запоседању овог града Баћовић је известио и Дражу Михаиловића, споменувши да је акција трајала два сата, да су пресретнуте комунистичко-усташке везе, али и да је „300 жена и деце платило главом“, премда је издато наређење да се цивили не дирају.²⁶⁹² Комунистички извори потврђују да су четнички покољи у Фочи и околини „садржавали у себи **одмазде и огорчења**“, код оних којима су усташе побиле родбину. Партизани, још увек бројчано слаби, али ужаснути покољима Срба, у почетку су сарађивали с таквим четницима, „настојећи да их одврате од кажњавања муслимана и Хрвата“.

Милован Ђилас описује редослед догађаја **„зачараног круга“ насиља**: *„У самој Фочи усташе су одабрале 12 јединаца из угледних српских породица и поубијале их, а у селу Миљевини су клали Србе над бадњем – ваљда да га напуне људском крвљу уместо џибре. А четници су везане групе муслимана клали на дринском мосту па цео ланац бацили у реку:*

²⁶⁸⁷ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 324.

²⁶⁸⁸ Исто, стр. 325.

²⁶⁸⁹ Исто, стр. 430-431.

²⁶⁹⁰ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 234.

²⁶⁹¹ Zdravko Dizdār, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 685.

²⁶⁹² Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 591-592.

много други су видели такве групе како се, закачене за камен или дрво, њишу у вировима, а породице побијених су чак и препознавале своје. Говорило се да је убијено 400 Срба и 3000 муслимана у фочанском крају. Али убијених Срба – судећи по опустошености великог броја села – изгледа да је било више.”²⁶⁹³ Ђилас даље разјашњава да су усташе за „нас комунисте“ били сасвим туђа, непријатељска сила, док су у четницима видели „конгломерат“ – од српских либералних националиста и избежумљених сељачких маса до српских шовиниста и фашиста.²⁶⁹⁴

Паралелно с одмаздом над муслиманским народом, организују се четничке јединице сачињене од **муслиманских војника**, о чему Михаиловића обавештава **др Иسمет Поповац** у неколико извештаја. У једном од њих, од 21. јула 1942, наглашава да „Муслимани никада нису као цјелина и путем неког квалификованог форума признали хрватску државу“; да је „пропаганда Хрвата и комуниста“ створила међу Муслиманима „доста мучну ситуацију и неповјерење према Србима (четницима)“; да исправни Муслимани признају „с болом у души и гнушањем“ да су се многи од њихових одрекли „не само својих братских него и човечанских обзира“, а последица су били злочини над Србима.²⁶⁹⁵ Извештајем Михаиловићу од 3. новембра Поповац пак истиче „присну сарадњу Муслимана и православних у срезу Столачкоме“, из које је „заједничком борбом Муслимана и православних **избачен вас хрватски живаљ**, који је добрим дијелом био усташки расположен“ па је на тај начин „од Габеле до Мостара очишћена цијела лијева обала Неретве“ с 12.000 протераних, у чему су се „више истакли Муслимани него православни“.²⁶⁹⁶

Табела 59 – Учешће у популацији и учешће у губицима цивила према националној припадности у НДХ

Националност	% учешће у популацији НДХ	% међу страдалим цивилима
Хрвати	47,58	10,20
Срби	32,02	66,48
Муслимани	13,00	7,77
Јевреји	0,57	5,83
Роми	0,50	4,86
Остали/непознати	6,33	4,86

Извор: Драган Цветковић, „Геостатичка анализа људских губитака у концентрационом логору Јасеновац“, *Историја 20. века*, 1/2019, Институт за савремену историју, Београд, 2019, стр. 99.

Покољ у Забиоковљу догодио се 29. августа 1942. године током завршних акција у склопу италијанско-четничке операције „**Албиа**“ против биоковских партизана (батаљон „Јосип Јурчевић“), а извршили су га већином четници из источне Херцеговине. Тада је страдао 141 хрватски цивил у селима Рашћане, Козица, Драгљане и Жупа само на подручју

²⁶⁹³ Милован Ђилас, *Революционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 163-164.

²⁶⁹⁴ Исто, стр. 164.

²⁶⁹⁵ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981, стр. 456.

²⁶⁹⁶ Исто, стр. 685-686.

Вргорца, међу којима и три католичка свештеника. Четнички мајор **Петар Баћовић** у извештају од 5. септембра, вели: „Накнадно додајем, у вези одласка наше казнене експедиције у Љубушки и Имотски, да су наши четници... између Љубиња (треба Љубушког — прим, ред.) и Вргорца одерали жива три католичка свештеника. Наши четници убијали су све мушкарце од 15 година на више. Жене и деца испод 15 година нису убијана. 17 села је потпуно спаљено.“²⁶⁹⁷

Потом, издваја се по својој окрутности и **Покољ у Гатима** извршен 1. октобра 1942., од стране припадника **Динарске четничке дивизије** војводе **Момчила Ђујића**, предвођени **Маном Роквићем**. Италијански фашисти камионима су пребацили припаднике четничких снага из Омиша у пољичко село Гата, где су убили (клањем и стрељањем) 79 хрватских сељана и 16 житеља околних засеока (према другим изворима било је око 200 жртава), у „знак одмазде (...) због разарања неких путева на том подручју“.²⁶⁹⁸ У селима Гата, Наклице, Числа, Острвице, Звечање, Дугопоље, Котленице, Сријане и Долаце Горњи, према италијанском извештају поклане су „већином старије особе, жене и деца, које нису имале никакве везе с партизанима“. Најмлађа убијена жртва имала је тек 9 месеци, а најстарија 87 година. Четничке јединице наставиле су читавог дана с паљењем кућа, а успут су певали: „*Нама Петар из Лондона пише, ој, Хрвати, нема вас више*“.²⁶⁹⁹

На подручју Врлике, крајем јануара 1943, четници су подузели низ терористичких акција према католицима. Почињена су убиства и пљачке у селима око **Триља** и појединим насељима **имотског котара** (Грабовац, Загвозд, Локвичићи, град Имотски, Главина Горња, Проложац Горњи, Ричице, Проложац Горњи, Вињани Горњи, Вињани Доњи, Грубине, Црногорци). Четнички покољи у Далмацији изазвали су огорчење католичког становништва, на што су утицали и различити комунистички прогласи Народноослободилачког одбора у Сплиту и Покрајинског комитета КПХ за Далмацију, у циљу „разоткривања стварне улоге четника“, као „слуга италијанског окупатора“.²⁷⁰⁰

Јозо Томашевић наводи да се **највећи четнички терор против Муслимана** десио на Санџаку и југоисточној Босни јануара и фебруара 1943. Према једном од извештаја четничке Врховне команде од 24. фебруара 1943, биле су то казнене противмере „услед агресивног држања муслимана који су палили српска села и убијали српски живаљ.“²⁷⁰¹ Четничке јединице које су децембра 1942. мобилисане у Црној Гори и спремале се за планирани „марш на Босну“, почетком јануара и почетком фебруара предузеле су „акцију чишћења“ против Муслимана, на подручју Санџака, Фоче и Чајнича. Четнички губици били су минимални, док се муслимански процењују на 10.000 лица. Према извештају мајора **Павла Ђуришића** од 10. јануара 1943, спаљена су 33 муслиманска села, убијено је 400 муслиманских бораца, око 1.000 жена и деце, насупрот 14 мртвих и 26 рањених четника. У Ђуришићевом извештају у вези акције од 13. фебруара, наводи се да су четници убили око 1.200 муслиманских бораца и око 8.000 стараца, жена и деце, док су четнички губици у тој акцији били 22 мртва и 32 рањена. Четници су уништавали сву имовину осим стоке, жита и сена, које су пленили.²⁷⁰²

²⁶⁹⁷ Исто, стр. 615.

²⁶⁹⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979, стр. 233-234.

²⁶⁹⁹ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 136.

²⁷⁰⁰ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 163.

²⁷⁰¹ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999, стр. 233.

²⁷⁰² Исто.

**Табела 60 – Ратни и поратни губици Хрвата и Бошњака (Муслимана)
од 1941. до 1947. године (према В. Жерјавићу)**

ПОГИНУЛИ И УБИЈЕНИ	ХРВАТИ	БОШЊАЦИ
Као борци НОБ-а	43.000	14.000
Као жртве НОБ-а	22.000	8.000
Као жртве четника	18.000	29.000
Као жртве партизана	33.000	13.000
У усташким логорима и затворима	13.000	7.000
Око Блајбурга и на „крижном путу“	45.000	4.000
Појединачна „чишћења“ 1945/47.	4.000	2.000
УКУПНО:	178.000	77.000

Извор: Vladimir Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, стр. 556-557.

Препричани су неки од најважнијих четничких злочина почињених над католицима и муслиманима на подручју Независне Државе Хрватске, који ће се у мањој или већој мери понављати и од пролећа 1943. године, с нарочитом мотивацијом против партизана и њихових помагача, а посебно у време тзв. „четврте и пете непријатељске офанзиве“ („Бајс“ и „Шварц“).²⁷⁰³

Важно је посебно издвојити **методе извршења четничких злочина**, међу којима су следеће:

а) Директни начини убијања – стрељање, клање, пробадање хладним оружјем, вешање, давлeње рукама, премлаћивање на смрт;

б) Мучење жртава које у већини случајева доводи до смрти – бацање живих жртава у јаме, спаљивање живе жртве, набијање на колац, бичевање до смрти, драње коже жртава, гажење до смрти, копање очију и одсецање других екстремитета, ломљење костију, премлаћивање, вешање за ноге итд;

в) Посебни начини убијања и мучења жена – силовање, убијање ватреним оружјем, клање итд;

г) Посебни начини убијања и мучења деце – клање, убијање ватреним оружјем итд.

Запажа се да методе које су користили четници у уништавању хрватске и муслиманске популације подударају с усташким, али их има мање, јер четници, као герилска војска, нису имали сталне логоре у којима би спроводили масовне ликвидације неспског становништва. Није постојала тзв. **„индустрија смрти“** – концепт који је од Немаца преузела усташка власт. Уз то, историја не бележи у четничком или неком другом великосрпском покрету вишедеценијску идеју или план затирања других народа нити се може говорити о идентичном „набоју негативних емоција“, степену мржње пре свега, што је видљиво по начину и масовности извршења злочина.

Ипак, неки хрватски аутори покушавају да изједначе хрватске логоре смрти с неколико привремених четничких логора на простору НДХ. Истичу да је већ у августу 1942. формиран „концентрациони логор“ за подручје Борјанског војно-четничког одреда у

²⁷⁰³ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 163-164.

Карачкој школи, потом „концентрациони логор“ у **Јошавици**, где се налазила команда босанских четничких одреда, као и „централни логор“ на **Косову код Книна**. Затвореници у овим логорима, Хрвати, Срби и комунисти, су махом ликвидирани, а „мањи део предат Немцима“. Међутим, не износе се ни провизорне бројке убијених, пошто их је „тешко (...) утврдити, јер четници уопште нису водили евиденцију својих жртава“.²⁷⁰⁴

Судбини малобројног становништва хрватске националности на територији **окупиране Србије** није посвећена довољна научна пажња. Понеки аутори подсећају да су Хрвати били погођени „**оштрим репресалијама**“ Недићеве војске; да су отпуштани из државне управе и војне службе, протеривани у НДХ, а многи хапшени уз квалификацију „усташких агената“ или „припадника НОП-а“.²⁷⁰⁵ До сада није утврђен број хрватских жртава страдалих у злочинима Недићевог режима, али се може претпоставити да се не ради о великим бројкама. Наводи се да је у Србији, већ до пролећа 1942. године, под немачким протекторатом убијено **14.000 Јевреја**, углавном у **Логору Сајмиште** и у **Јајинцима**, а успут у покретним гасним коморама, тзв. „**душегупкама**“. Но и у логору **Сајмиште**, у којем је убијено **47.000** људи под немачким заповедништвом, а на подручју под контролом НДХ, најбројније жртве били су **Срби (и комунисти и четници)**, а било је Хрвата, Бошњака (Муслимана) и Грка. У логору **Бањица** убијено је **10.000** људи, а у **Јајинцима 69.400**.²⁷⁰⁶ Преко две трећине ухапшеника у логор Бањицу депортовале су **немачке оружане формације**, док су око 9.000 хиљада спровели у логор **полицијски и војни органи Србије**. Главну улогу у вођењу истраге имали су **Гестапо и Специјална полиција Управе града Београда**.²⁷⁰⁷

Коначно, број жртава међу Хрватима и Бошњацима (Муслиманима), које су убили припадници четничких војних формација никада није поуздано утврђен. Као и у вези усташких жртава, нуде се различите цифре које се разликују од аутора до аутора. На пример, Министарство вањских послова НДХ у „Унутрашњополитичком прегледу“ бр. 11, од 11. септембра 1944. године, у одељку „Четници против Н. Д. Х.“, пише: „*Већ се види да је данас главна четничка дјелатност уперена против Н. Д. Х. Под кринком тобожње борбе против партизана заправо раде против хрватске државе, те то уједно искоришћују за изстребљење хрватског пучанства. Под изликом тобожње заштите православног пучанства исто тако желе послужити великосрбским циљевима, да се разни хрватски крајеви одтргну од Н. Д. Х. и припоје Србији. Сву своју борбену дјелатност, као и борбе с партизанима настоје пребацити на хрватско подручје. (...) Знаде се да су четници разорили око 30.000 хрватских домова, и поубијали најмање око 150.000 хрватског пучанства.*“²⁷⁰⁸ Ове бројке које је изнело усташко министарство, према Владимиру Жерјавићу, су предимензиониране. На основу његових прорачуна, стандардним статистичким методама, четници су током читавог Другог светског рата **убили око 18.000 Хрвата и 29.000 Бошњака (Муслимана)**.²⁷⁰⁹

²⁷⁰⁴ Ivan Fumić, „Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 83.

²⁷⁰⁵ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995, стр. 10.

²⁷⁰⁶ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 209-210.

²⁷⁰⁷ Сима Беговић, *Логор Бањица 1941-1944.*, Институт за савремену историју, Београд, 1989, стр. 36.

²⁷⁰⁸ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Drugi svezak, Globus, Zagreb, 1983, стр. 147.

²⁷⁰⁹ Vladimir Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, стр. 556.

6.5. Злочини Народноослободилачке војске над Хрватима, Србима и заробљеним окупаторским војницима: „леве грешке“ и одмазде

Злочини припадника партизанских снага над Србима и Хрватима, као и другим народима бивше Југославије, сврставају се у „контроверзну тему“, недовољно истражену, јер након победе Титових комуниста у Другом светском рату није неговано саосећање према жртвама, које су, без суђења или „преким судовима“, оквалификоване као „фашисти“, „колаборационисти“, „петоколонаши“, „шпијуни“, „непријатељи револуције“, „кулаци“ и слично. Сматра се да су се **„леве грешке“**, како историчари зову овај период „радикализације“ НОП-а, јавиле испрва на подручју Црне Горе и Херцеговине у другој половини 1941. и почетком 1942. Биле су **резултат догматског схватања револуције** водећих комунистичких функционера, попут **Милована Ђиласа**.²⁷¹⁰

Док хрватски историографи чешће приписују партизанска злодела Србима, који су већином попуњавали партизанске јединице, дотле српски аутори истичу одговорност Јосипа Броза Тита и других водећих хрватских комуниста, као и предратну комунистичко-усташку сарадњу настављену и у рату, што се одразило на српска страдања.

Премда је НОВЈ и ПОЈ била вишенационална војска, већински је била састављена од Срба, нарочито до капитулације фашистичке Италије, што је претходно размотрено. Усташке власти су сматрале да партизани не воде озбиљну борбу против четника, као и да „поготово православни партизани прелазе из партизанских у четничке одреде и обратно“.²⁷¹¹ Први погроми хрватског и муслиманског становништва почињени су од стране устаника, што је такође истакнуто. Међу њима је било и партизана, који су касније прешли у четнике, док су крајем 1944. четници масовно почели да прелазе у јединице НОВ и ПОЈ. Многима од њих страдали су чланови породица, што је био **додатни мотив за освету** према хрватском и бошњачком становништву. Слично је било и у партизанским јединицама, сачињених махом од Срба, с тим што су се евентуални осветнички експеси у НОВ и ПОЈ често строго кажњавали, тако да су неки партизани сачекали крај рата. Током повлачења и предаје припадника оружаних снага НДХ, понегде су извршавали **егзекуције без суђења**. Тих последњих дана рата почињени су најбројнији злочини над хрватским и српским заробљеницима и цивилима који су се с њима повлачили пред **Југословенском армијом**.

„Стимулусна ситуација“ за овакво понашање одређених припадника НОВ и ПОЈ, јавља се с доласком првих избеглица у Србију. Врло брзо се земљом проносе вести да српско становништво у НДХ проживљава најтеже дане у својој историји, изложено неометаном геноциду којег врше колаборационистички режими у Срему, Бачкој, Славонији, Босни, Херцеговини, Лици, Кордуну, Далмацији, Космету и другим крајевима. Стање у којем су дошли и приче о мукама које су проживели, иницирале су презир и огорчење маса у самој Србији, не само према окупаторима, него и колаборационистима. Нема довољно података о томе колики је број избеглица приступио партизанском, а колики четничком покрету. Познато је да их је било и на једној и на другој страни, а многи су пришли и Недићевим и Љотићевим формацијама. Крајем рата велики број четника прешао је у партизане и хрватски историчари често овим формацијама приписују злочине над заробљеним усташама, домобранима и њиховим породицама.

²⁷¹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006, стр. 412.

²⁷¹¹ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Drugi svezak, Globus, Zagreb, 1983, стр. 147.

У претходном делу овог поглавља описани су укратко продори Југословенске армије према граници Аустрије маја 1945. године и предаја хрватских, српских и словеначких колаборациониста и четника, над којима су противно међународном праву и споразуму са Западним савезницима, извршене егзекуције, међу којима су најпознатије тзв. **„Блајбуршки масакр“** и **„Масакр на Кочевском рогу“**. Према **Владимиру Жерјавићу** десила се **одмазда за усташке злочине**, спроведена одмах након службеног завршетка рата, **„једним непримјереним масакром“** код Блајбурга и дуж читавог тзв. **„крижног пута“**, у којем су страдали и „многи невини, међу њима и имућни људи који нису видјели своју перспективу у комунистичком систему“.²⁷¹²

Млади потпуковник и политички комесар **Милан Баста**, споменути партизански преговарач с Британцима и припадницима ХОС-а код Блајбурга, наводи да је предаја хрватских јединица текла „вртоглавом брзином“; да су се непријатељски војници утркивали ко ће се први предати. Од заробљених највиших официра сазнали су да војника ХОС-а има око 100.000 и „још много цивила“.²⁷¹³ На основу његових мемоара, стиче се утисак као да партизанско руководство „није знало“ шта ће с толиким бројем људи и како их уопште вратити у Југославију. Са становитим жаљењем бивши партизански официр описује **„мрачну колону“** заробљеника дугу „готово 60 километара“, која се отегла од Марибора до Дравограда. Посматрао је гомилу „уморних, неспокојних и апатичних заробљеника“, углавном младих људи, али наглашавајући да су исти „већином сачињавали елитне јединице Павелићеве војске, која је нашем народу нанијела незапамћено зло“.²⁷¹⁴

Баста не образлаже масакр над заробљеном војском и цивилима, већ у одељку „Злочин и казна“ пише о **пресуди Војног суда Друге армије од 6. јуна 1945.** године, након расправе одржане у Загребу, против оптужених високих дужносника НДХ, због почињеног „дела велеиздаје и ратног злочинства“. Осуђени су: „доглавник“ **Миле Будак**, пуковник **Јуцо Рукавина** и председник преког суда **Иван Вигњевећ**, на казну смрти вешањем, трајни губитак грађанске части и конфискацију имовине; председник усташке владе **Никола Мандић**, као и министри **Јулије Маканец**, **Никола Штајфел** и **Павао Цанки**, на казну смрти стрељањем, губитак грађанске части и конфискацију имовине; „доглавник“ **Адемага Мешић** на казну доживотне робије; домобрански интендантски генерал-поручник **Лавослав Милић** на казну робије у трајању од 20 година; усташки гувернер Далмације **Бруно Нардели** на казну робије у трајању од 20 година. Мешићу, Милићу и Нарделију је, поред тога, пресуђен трајан губитак грађанске части и конфискација имовине. Судски процес протекао је у „кукавном оправдавању“, а оптужени се „појединих недела нису сећали и за све су кривили Поглавника“, подсећа Милан Баста.²⁷¹⁵

Владимир Жерјавић нуди 1992. године бројку од **99.000 људских губитака** „квислинга и колаборациониста“ у околини Блајбурга крајем рата и у пораћу, али да је тешко оценити колики је постотак убијених.²⁷¹⁶ Процене од 300.000 или чак 550.000 убијених Хрвата (300 хиљада војника и 200 хиљада цивила), колико су наводили у својим проценама неки емигрантски кругови, као што је био **Иво Омрчанин**²⁷¹⁷, сматрао је

²⁷¹² Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, стр. 163.

²⁷¹³ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 364-365.

²⁷¹⁴ Исто, стр. 418.

²⁷¹⁵ Исто, стр. 427-429.

²⁷¹⁶ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 77.

²⁷¹⁷ Подаци које износи Иво Омрчанин, бивши чиновник Министарства вањских послова НДХ, утолико су непоуздани, као и његова тврдња: „За покољ Срба у глињској цркви криви су Жидови“. (Видети: Vladimir

предимензионираним. Жерјавић, ослањајући се на извештаје **Косте Нађа**, спомиње и следеће могуће бројке везане за „Блајбуршки масакр“: **убијених 25.000**; рањених 4.000; заробљено немачких војника 40.000; заробљено усташа и домобрана 40.000; заробљено четника 5.000; заробљено цивила 20.000; свеукупно 134.000²⁷¹⁸, да би неколико година касније повећао број убијених на **45.000 Хрвата и 4.000 Муслимана**.

Партизанске егзекуције у завршним операцијама извршене су и над Србима, тј. четницима, Љотићевим и Недићевим трупима, као **одмазда** за злочине „српских колаборациониста“. **Боривоје Карапанџић**, бивши припадник Српског добровољачког корпуса и историчар књижевности, о овој проблематици писао је доста у емиграцији. Он износи податак да су партизани у Кочевју убили око **12.000 бораца Словеначког домобранства, 3.000 војника Српског добровољачког корпуса, 2.000 хрватских домобрана и 1.000 црногорских четника**.²⁷¹⁹ **Џон Иван Прцела** и **Станко Гулдеску** (Stanko Guldescu), хрватски историчари и емигранти, који су се бавили тзв. „хрватским холокаустом“, желећи да посебно апострофирају злочин, израчунали су да је у Кочевју „**поклано 20.000 Хрвата и 10.000 Срба и Словенаца**“.²⁷²⁰

Владимир Дедијер се у својим радовима дотакао и **погрома у Кочевју**. Титов биограф наводи да је Британска армија предала партизанима око **10.000 „југословенских квислинга“**, углавном из **Словеније и Србије** и да су сви убијени у близини Кочевја у Словенији, као и да је „у Србији (...) **дошло до масовних егзекуција**“.²⁷²¹ Потом наводи број о изручених „12.000 квислиншких војника“, међу којима је било „близу 9.000 словеначких квислинга, већином младих сељака регрутованих крајем рата“, као и „између 3.000 и 4.000 српских квислинга“. Сви они су „стрељани по наређењу из Београда“, признаје Дедијер, као и да је „сасвим сигурно да се овај масовни масакр **није могао обавити без Титове сагласности**“.²⁷²² Као најодговорнијег за све „**претеране реторзије које су вршили партизани, нарочито на самом крају рата и првих дана после ослобођења**“, сматра **Александра Ранковића**, организационог секретара ЦК КПЈ и првог шефа Озне.²⁷²³

На основу више извора и биографије **Симе Дубајића** („Живот, грех и кајање: од Кистања до Кочевског рога“, 2006), крајишког Србина познатог по командовању ликвидацијама заробљених квислиншких јединица око Кочевја, до 5. јуна 1945. убијено је најмање 13.000 ратних заробљеника, од којих су многи убијани хладним оружјем, а тела им побачена у јаме. Као официр XI далматинске бригаде, командант Мотомеханизованог одреда 4. армије Југословенске армије, преговарао је с Британцима о предаји више хиљада колаборациониста, да би потом добио наређење од штаба 26. дивизије да се ликвидирају заробљеници. Симо Дубајић је стога у хрватској јавности деценијама био симбол „**српског партизанског злочинца**“, иако су у погромима учествовали (издавали наређења) и Хрвати и Словенци. Тек 2009. године против Дубајића је поднесен истражни захтев Жупанијском суду у Загребу и затражено да се за њим распише међународна потерница,

Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 82).

²⁷¹⁸ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, стр. 80.

²⁷¹⁹ Borivoje M. Karapandžić, *Kočevje, Tito's Bloodiest Crime: 1945-1965*, Iskra, Cleveland, 1965, стр. 80.

²⁷²⁰ *Operation Slaughterhouse*, Edited by John Prcela, Stanko Guldescu, Dorrance Publishing Company, Pittsburgh, 1995, стр. 113.

²⁷²¹ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991, стр. 259-260.

²⁷²² Исто, стр. 260.

²⁷²³ Исто, стр. 262.

али је осумњичени преминуо неколико месеци касније.²⁷²⁴ Прва оптужница „за тероризам“ подигнута је против Дубајића још 1993. године, када се теретио за окупљање групе која је поставила барикаде на путу Обровац-Грачац и организовала наоружане страже током Грађанског рата у Хрватској 1991-1995.

Уместо уговорене репатријације „југословенских држављана“, на којој су инсистирали Британци, пре свега због геополитичких околности, тј. могућности ширења руског утицаја на области Корушке и Јулијске крајине, убијен је велики, до сада неутврђени број колаборациониста, али на основу података које је објавио Дубајић у својој биографији, лоциране су и пронађене многе жртве тог погрома. Британцима је био дугорочнији циљ, осим спречавања могућности да се Југославија територијално прошири на делове аустријских и италијанских покрајина, да југословенски комунисти, збрињавањем и суђењем колаборационистима, у будућности имају проблем са снажном антикомунистичком опозицијом. Слабљењем Југославије, слабио би се и Совјетски Савез. С друге стране, новим комунистичким властима није одговарала бројчано и интелектуално јака антијугословенска емиграција. Осим тога, што је секундарни узрок масовних егзекуција, није било ни довољно основних потрепштина за збрињавање заробљеника, посебно смештаја, прехране и медицинске помоћи.²⁷²⁵

Познато је и да партизани нису све злочине према Хрватима, Србима и другим народима које су „бранили од окупатора“ починили само крајем рата и у пораћу, него су злодела вршили током све четири године ратовања, како борци, тако и високи војни заповедници. **Милован Ђилас** је у књизи „Револуционарни рат“ препричао злочин (Ђилас је овај случај оценио као „занимљивост“), неког предратног комунисте, Хрвата, цитирајући његову морбидну причу: *„Нијесам веровао да је тачно оно из народних пјесама како су древни јунаци сјекли главе. Кад смо заробили неке усташе, ја набрусим некакву коњаничку сабљетину – да пробам, усташе ионако чека смрт. Махнем по врату једноме – оде глава као тиква...“*²⁷²⁶ Владимир Дедијер се пак присећао да је пролећа 1943. у Калиновику **Моша Пијаде** „направио један чин због кога се после горко кајао“: *„Тада сам био с њим, па смо једно јутро зачули кукњаву једне старије жене испод наших прозора да јој је један партизан силовао ћерку. Моша Пијаде је зграбио своју машинку и слетео на улицу, тешећи мајку. Она му је показала прстом на једног борца Прве пролетерске бригаде, а Моша га је у наступу љутње одвукао до православне цркве у Калиновику и изрешетао га мецима своје машинке.“*²⁷²⁷

Према изјавама ретких преживелих „љотићеваца“, било је примера да су на крају рата, у Кочевју, високи војни официри Југословенске армије претходно тукли и мучили заробљенике. Као пример може се описати сурово понашање пуковника **Слободана Пенезића Крцуна**, начелника Озне за Србију, каснијег министра унутрашњих послова НР Србије, који је током испитивања у Кочевју испребијао заробљеног српског добровољца (СДК), чији одговори му се нису свидели. Дотични „љотићевац“ био је учитељ по занимању, родом из Ћуприје, који је на питање „шта ради овде“, одговорио да се борио за своје идеје, као што се и Крцун борио за своје. Бесан због овако „дрског одговора“,

²⁷²⁴ D. Ма., „За nekoliko dana odluka o istrazi protiv Sime Dubajića“, *Dnevnik.hr*, 31. оžujka 2009, Доступно преко: <https://dnevnik.hr...>, Приступљено: 20.06.2019.

²⁷²⁵ Martina Grahek Ravančić, „Izručenja i sudbine zarobljenika smještenih u savezničkim logorima u svibnju 1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 41 No. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, стр. 414.

²⁷²⁶ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 330.

²⁷²⁷ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991, стр. 269.

партизански пуковник га је премлатио, псујући „мртве и живе чланове учитељеве породице“.²⁷²⁸

Ментални склоп „**идеолошког злочинца**“, без обзира на идеологију, као што је изложено у првом поглављу, у суштини се не разликује. У извесној мери психологију злочинца могу донекле да приближе препричани догађаји самих наредбодаваца и извршилаца егзекуција. На пример, у ратним мемоарима **Милован Ђилас** промишља о смртној казни над ухваћеним „црногорским колаборационистом“: „Убијање је функција рата и револуције. Или је, можда, обрнуто? И тада се, а поготову после, увиђају претераности – оне које су „нанеле штету“ покрету. Али ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи, бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника, па и пријатеља, братственика. (...) И свакако је био поштен у грађанском, у људском смислу, тј. изван наших идеолошких схема и револуционарних потреба. И није схватио своју смрт – као што је она за нас била „природна“ и „логична“... Треба ли се кајати? Свакако. Али за шта? За зле идеје и још горе стварности? Или за себе – за свој занос злим идејама, за своје немирење злим стварностима?“²⁷²⁹

Осим психолошких типова који се могу идентификовати као „**идеолошки фанатици**“, било је и партизанских бораца који су учествовали у егзекуцијама из неких личних или породичних разлога, пре свега због жеље за **осветом**, као што је био случај и с претходним четничким примерима. Стиче се утисак да је и **Милан Баста**, у овде више пута цитираној књизи „Рат је завршен 7 дана касније“, на неки начин „прао“ своју савест за своје учешће у масакру, јер му након описа огромне „мрачне колоне“ заробљеника „навиру сећања“ на убијену браћу, сестре, родитеље и рођаке од стране усташа и четника.²⁷³⁰

Можда најмучнији злочин извршен од стране НОВ и ПОЈ десио се на православни **Бадњи дан 1942.** године, када су црногорски партизани код Колашина, на десној обали реке Таре, опљачкали, убили и масакрирали више од 300 људи. У односу на друге злочине, он се не истиче масовношћу, већ изнимном окрутношћу над сународницима другачијих политичких ставова. Страдалници су били махом присташе или чланови четничких породица, над чијим несахрањеним телима су комунисти разапели лешину пса на крсту и оставили натпис „**Пасје гробље**“. Злочин је извршен **ватреним оружјем, ножевима, маљевима и другим тупим предметима**, а неке жртве су посмртно касапљене, уз вађење златних круница у вилицама. Четничке јединице предвођене **Павлом Ђуришићем**, успеле су 23. фебруара 1942. године да потисну партизанске снаге из Колашина, након чега је

²⁷²⁸ Borivoje M. Karapandžić, *Kočevje, Tito's Bloodiest Crime: 1945-1965*, Iskra, Cleveland, 1965, стр. 62.

²⁷²⁹ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 102.

²⁷³⁰ Милан Баста, после описа „мрачне колоне“ која се кретала према Марибору, присећа се страдања сопствене породице и рођака: „У покољу у Доњој Суваји, гдје су у једном дану, 1. јула 1941. године, побили 300 људи, жена, стараца и дјеце, заклали су ми очеву сестру Анђелију, њеног мужа и четворо мале дјеце. Једно једино дијете, мала Јела, остала је жива. Њу је један старији учесник ове казнене експедиције гурнуо под јасле у штали и сакрио од домаћаја разбјешњелих кољача. Док су други палили шталу, тај непознати човјек, у којем се човјечност пробудила у том понору крви и убијања, под скутима свог шињела криомице је однио дијете из већ запаљене штале и спустио га у један грм близу куће. Касније су малу нашли њени преживјели сељани на повратку из збјега у запаљено и потпуно опустошено село. Старог оца су ми заклали мјесец дана прије ослобођења Лике у кући ујака у Громачима, недалеко од села Горње Плоче. Кућу су запалили и у њој су ти нељуди спалили четворо живе ујакове дјеце заједно с њиховом мајком. Ту је жива изгорјела сестра ми Јелица, дјевојка од 18 година. Остало су била дјеца од 4 до 11 година. Душан, једини брат, партизански водник, погинуо је од четничке руке. Колико је Јела и Душана нестало под ударцима мрачне усташке и четничке руље!“ (Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 421-422).

оформљена комисија са задатком да се изврши ексхумација жртава. Утврђено је да су убијене **373 особе, оба пола, свих узраста и разних занимања**.²⁷³¹

Током заузимања **Ливна 4-5. августа 1942.** године, партизани су заробили читав батаљон домобрана, њих око 700. Чим су се партизани примакли положајима хрватске војске, домобрани су побацали оружје, међу којима су се неки хвалили „да је то трећа пушка коју предају партизанима“. Ђилас појашњава да су то били махом „сељаци из северне Хрватске: мирољубиви, радени – доратна основа и гласачка војска Хрватске сељачке странке“, „најдоброћуднији војници и најслабија војска“ с којом се сукобио. Међутим, усташе, су се понашале другачије: најчешће се нису предавали, него би радије извршили самоубиство. Стога су, наводно, сви „усташе осуђени на смрт, али нико није мучен“, док су цивили „махом ослобођени“. Погубљење је „препуштено Црногорцима“, који су се „сами понудили“, да „освете“ побијене другове. Ђилас описује како су их одводили ноћу, „по двадесетак“ са жицама на рукама, стрељајући их у некој оближњој јарузи, не потрудивши се „да их ваљано закопају па су им стршале ноге и руке“, јер „грађански рат не толерише гробове, сахране, опела“²⁷³² „А што се тиче Немаца заробљених у Ливну“, вели исти аутор, „само по себи се разумевало да ће бити стрељани.“²⁷³³

Током тзв. Четврте непријатељске офанзиве, када је Тито наредио „да Прозор мора пасти“, партизани су **17. фебруара 1943.** године успели да савладају отпор Италијана. Како би „искалили огорчење ратника“, побили су читав 3. батаљон 259. пука дивизије „Мурге“, а лешеве су побацали у реку Раму, уз „злобну радост при замишљању италијанских официра, згранутих на мостовима и подзидама у Мостару над Неретвом зајеженом лешевима њихових војника.“²⁷³⁴ Од истог аутора сазнајемо да је у Јабланици стрељан италијански командант, виши официр, који се „држао гордо и признао да се борио у Шпанији на Франковој страни“, што му „Шпанци“ из партизанских редова нису могли опростити, „па је наређено куририма да га стрељају, у инат његовој молби да то уради неко од добровољаца на страни шпанске републике.“²⁷³⁵

Такође, партизани су, попут усташа и четника, своје жртве **бацали у јаме** широм бивше Југославије. Само на простору Црне Горе познате су Грижа код Берана, Шахотичка јама у Церову код Бијелог Поља, Шавничка јама, јама на Радовчу, јама код Ријеке Црнојевића и Которска јама код Никшића.

Партизани су били познати и по томе што су „пресуђивали“ властитој браћи или рођацима, ако би ови били ухваћени као припадници „колаборациониста“. Ђилас наводи пример како је током борби око Јабланице спречио неког Црногорца, који је водио ухваћеног рођеног брата четника „да га утуче у некој поточини“.²⁷³⁶ У сваком случају, видљив је један **универзални злочиначки образац понашања**, којег су испојили и партизани, без обзира на наводно бољу војну организацију и дисциплину. Ипак, за разлику од неких партизанских руководилаца који су, премда без посебног покајања, макар признали извршене ратне злочине, преживеле усташке убице и њихови наредбодавци порицали су геноцидну природу својих недела.

Осим наведених статистичара и демографа, у државама региона, бившим републикама СФР Југославије, оформљене су и владине комисије за утврђивање ратних и поратних

²⁷³¹ Вучета Реџић, „Пасје гробље“ у Колашину, ЕВРО, Београд, 1999, стр. 135-136.

²⁷³² Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 214-216.

²⁷³³ Исто, стр. 217.

²⁷³⁴ Исто, стр. 236.

²⁷³⁵ Исто, стр. 239.

²⁷³⁶ Исто, стр. 243.

злочина које су починиле комунистичке власти. У Републици Хрватској је **Комисија за утврђивање ратних и поратних жртава Републике Хрватске** од 1992. до 1999. године прикупљала податке о људским губицима на простору Хрватске и Босне и Херцеговине током Другог свјетског рата и у пораћу. У евидентирању страдалих и погинулих углавном је посвећена пажња Хрватима, нарочито онима који нису евидентирани у претходним пописима, док су остали „само успутно евидентирани“. Оваквим, „селективним приступом“, како оцењује хрватски историчар **Владимир Гајгер** (Vladimir Geiger), Комисија је евидентирала укупно **261.415 погинулих и страдалих, од којих је 153.700 особа са подручја Хрватске, а 99.228 са подручја БиХ**. Према овим подацима, са територије Хрватске живот је изгубило **31.855 особа као припадници ХОС; 38.732 као припадници партизанских јединица и Југословенске армије; 38.000 цивила**. На територији Босне и Херцеговине **12.924** лица изгубило је живот као припадници ХОС, **5.259** као припадници партизанских снага и Југословенске армије, а живот је изгубило **44.027 цивила**. Према подацима Комисије за утврђивање ратних и поратних жртава Републике Хрватске, током Другог светског рата и непосредно после рата, животе је изгубило **79.318 Хрвата** са подручја Хрватске, како војника тако и цивила. Према овим подацима, на територији Хрватске **четници (ЈВуО)** одговорни су за животе **4.203 особе**, од којих **1.628 цивила**, док су партизани и Југословенска армија одговорне за смрт **37.881 особе**, од којих су **7.404 цивила**.²⁷³⁷ Комисија је распуштена маја 2002. године, а евидентирање људских губитака Хрватске у Другом светском рату још није завршено. Данашњи „хрватски антифашисти“, грађани Републике Хрватске који нису никада одбацили комунистички светоназор; већином чланови Савеза антифашистичких ветерана и антифашиста Републике Хрватске, бивши чланови СУБНОР-а и заговорници „левог светоназора“, унаточ својим декларацијама у којима се осуђују сви злочини, у омаловажавају истраживања Блајбурга и „крижног пута“, минимизирају злочине, а хрватски медији им служе као „канал за управо такве напоре“, сматра Владимир Гајгер.²⁷³⁸

У Србији је, као део процеса тзв. „**декомунизације**“, тек 12.09.2009. године, по угледу на слична тела у Републици Словенији и Републици Хрватској, оформљена **Државна комисија за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944. године**, под надлештвом Министарства правде Републике Србије, са следећим циљевима:

1. Да истражи, пронађе и обележи све тајне гробнице у којима се налазе остаци стрељаних од септембра 1944. године;
2. Да преузме посао лоцирања и обележавања свих гробних места као и да утврди тачан број стрељаних лица од септембра 1944. године;
3. Да припреми и достави посебан извештај о свом раду Влади Републике Србије.²⁷³⁹

До 15. априла 2014. у регистру Државне комисије евидентирано је **55.372** страдалих на тлу Републике Србије након 12. септембра 1944. Највећи број жртава забележен је на територији Војводине - 38.301 (69,17%), махом лица немачке и мађарске националности. На подручју централне Србије, без Косова, регистровано је 15.215 (27,47%) страдалих,

²⁷³⁷ Vladimir Geiger, „Human losses of Croats in World War II and the immediate post-war period caused by the Chetniks (Yugoslav Army in the Fatherland) and the Partizans (People's Liberation Army and the partizan detachment of Yugoslavia/Yugoslav Army) and the Yugoslav Communist authorities. Numerical indicators“, *Review of Croatian History*, Vol. VIII, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012, стр. 80.

²⁷³⁸ Исто, стр. 96.

²⁷³⁹ Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944., Министарство правде Републике Србије, Доступно преко: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs...>, Приступљено: 24.01.2021.

претежно српске националности, док је на подручју Косова регистровано 1.856 (3,35%) страдалих, претежно албанске националности. Треба нагласити да, као и у Хрватској, многи појединци, интелектуалци, удружења, политичке странке и други, имају замерке у вези изнесених бројки и методологије пописа жртава комунистичког терора. Представљене бројке страдалих неки домаћи историчари сматрају преувеличавањем и изједначавањем истинских жртава и целата, тј. „ревизијом прошлости“, као битном карактеристиком постсоцијалистичког друштва.²⁷⁴⁰

Неки страни виктимолози и историчари скрећу пажњу да је убијање у Југославији настављено и након рата, пошто су се „Титове победничке снаге осветиле својим стварним и наводним непријатељима“, а процене се крећу од **30.000** до **55.000 убијених** само у периоду пролећа, лета и јесени 1945. године. Потом, комунистичком режиму се пребацује „брутално третирање“ па и „етничко чишћење“, немачких и мађарских староседелца, оптужених да су били саучесници у окупацији земље. Услед тога „фолксдојчерска насеља“ у Војводини и Славонији углавном су нестала, а на њихова имања насељени су јужнословенски народи из сиромашнијих крајева. Ради се о приближно 100.000 људи, тј. половини етничке немачке популације у Југославији, која је побегла током 1945. године, а многи који су одлучили да остану, убијени су, као и Мађари којих је у одмазди страдало око 20.000. Такође, процењује се да је 170.000 етничких Италијана побегло у Италију касних 1940-их и 1950-их.²⁷⁴¹

6.6. Религијски односи Срба и Хрвата у Другом светском рату: прекрштавање и културоцид

Религијски односи Срба и Хрвата у Другом светском рату, као и претходних деценија, били су умрежени с политичким односима, пре свега интересима великих сила (Италије, Немачке, Велике Британије, Совјетског Савеза) и „духовних центара моћи“ (Ватикана и Српске православне цркве). Непријатељски став Свете столице према стварању југословенске државе био је неупитан, првенствено због страха од могућег ширења православља на традиционално католичке земље. Према домаћем историчару **Михаилу Станишићу**, **циљ Ватикана** био је **потискивање Срба, „макар путем истребљења“**,²⁷⁴² што се пак поклапало с геополитичким циљевима Немачке.

О спрези **Свете столице и фашиста** доста се писало и у публицистици и у науци. Овде ћемо из мноштва доказа који су разматрани, издвојити податак да је **11. фебруара 1929.** закључен **Латерански споразум** о нормализацији односа и пријатељству Свете столице и Мусолинијеве Италије, чиме је признат суверенитет Ватикана. Папа **Пије XI** два дана касније, у присутности професора и студената католичког универзитета у Милану, изјавио је да је Мусолини „човек кога нам је упутила Провидност“.²⁷⁴³ Потом, године 1938, на прослави фашистичког режима у палати „Венеција“, дефиловало је 80 највиших римских црквених великодостојника, узвикујући фашистичке паролe и поздраве „Дучеу“. Тада је на

²⁷⁴⁰ Милан Радановић, „Како су целати постали жртве: Анализа 'регистра жртава' Државне комисије за тајне гробнице (1)“, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Доступно преко: <https://www.helsinki.org.rs...>, Приступљено: 19.11.2022.

²⁷⁴¹ Dinah L. Shelton (ed), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, T-Z, Vol. 3, Macmillan Library Reference, Detroit, 2005, стр. 1170.

²⁷⁴² Михаило Станишић, *Експанзионизам Хрвата и расстројство Срба*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 327.

²⁷⁴³ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 138.

заједничкој вечери донесена резолуција у којој се Католичка црква обавезује да ће помоћи јачању војне моћи фашистичке Италије.²⁷⁴⁴

Природно је било за очекивати да ће се та сарадња проширити и на друге клерофашистичке државе. Уз то, римокатолички прелати у Југославији, у поразу Краљевине Југославије тражили су прилику за експанзију католичанства и коначни излазак балканског полуострва из „вековне шизме“. Под таквим околностима била би олакшана рестаурација велике католичке државе, која би, на неки начин, попунила „вакуум“ настао дезинтеграцијом Аустроугарске, проширујући и обезбеђујући обод Италије, а тиме и Ватикана. Мада је нису формално признали, црквени великодостојници су срдечно поздравили стварање НДХ, трудећи се да јој помогну свим расположивим дипломатским и материјалним средствима, како би клерофашистичка држава учврстила државни апарат и успоставила правни поредак на својој територији.

За „визитатора“ Ватикана у Загребу послат је у то име опат **Ђузепе Марконе** (Giuseppe Ramiro Marcone), а изванредни опуномоћеник НДХ при Светој столици постао је **Никола Рушиновић**, доктор медицине. Осим тога, **Пије XII** (Pius XII) примио је усташку делегацију на челу с Павелићем, а водећи кардинали око њега надали су се да ће нова држава бити брана и „непрелазни кордон“ надирању православља и болшевизма.²⁷⁴⁵ Стога је логично да је према хрватским и другим фашистима на подручју окупиране Југославије Ватикан био нескривено благонаклон. С друге стране, усташке вође су се Католичкој цркви одужиле, доделивши јој истакнуто место у структурама марионетске државе.

Као што је приметио **Виктор Новак**, целокупни клер у екстази је поздравио „усташки успех“, приказујући га као „дјело божије и као божију награду за муке и невоље Хрвата чије су молитве услишали и Мати божја и сам Крист“. Павелић је постао „божји човјек“, „његов изабраник“; на ускршњим мисама постао је „главна личност Ускрснућа“. Од жупника до бискупа, где год је допирао клерофашизам, превладавало је уверење да је све што се у Хрватској догађало „дјело Божје Провидности“.²⁷⁴⁶ Новак, који је нарочиту пажњу посветио сложеним односима Ватикана, хрватских клерикалаца и хрватских националиста, потрудио се да их спретно уобличи у неколико реченица: „*Од пријема Павелића 18. маја 1941. год. до Степинчевих акција у Ватикану 1942., 1943. па и 1945., како ће се касније видјети, постоји један ванредан сплет свеобухватних и међусобних интересних акција, да НДХ постане и остане једна међународна, првенствено католичко-ватиканска стварност. Довољно је подсјетити на план о католичењу Срба у НДХ – који је у Ватикану одобрен као и у Степинчевој курији.*“²⁷⁴⁷

Слично запажање изнела је и **Фикрета Јелић-Бутић**: да је усташка организација најважнији ослонац имала у **клерикалним круговима**, масовним политичким организацијама и културним установама.²⁷⁴⁸ **Ричард Морок** ће написати да је Хрватска католичка црква, „позната као најконзервативнија у Европи“, имала блиске односе са усташким режимом и искористила је усташки геноцид над Србима, да би „безмало четврт милиона Срба превела у католичанство“.²⁷⁴⁹

Фрањевац и историчар **Иво Губерина**, један од предводника хрватске **Католичке**

²⁷⁴⁴ Исто, стр. 139.

²⁷⁴⁵ Исто, стр. 141.

²⁷⁴⁶ Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Reprint izdanje, Nova knjiga, Beograd, 1986, стр. 808.

²⁷⁴⁷ Исто, стр. 896.

²⁷⁴⁸ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977, стр. 43.

²⁷⁴⁹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 52.

акције, „сатник Поглавникове тјелесне бојне“, ухваћен током повлачења ХОС 1945. године и осуђен на смрт, био је убеђења да је ватиканска критика усташких злочина (одређених кардинала) и захтеви за смењивањем вођства хрватске државе, противна учењу Цркве, „појаснивши“ свој став овим речима: *„Независна Држава Хрватска је једина држава с католичком већином на Балкану. Она је данас бедем средње Еуропе против болшевизма. Хрватски је католицизам дужан за много шта захвалност Усташком покрету. То више што се он својим радом (Покрет, не појединци) ни својим начелима није нигдје огриешо о католичка начела. Његов револуционарни рад у највећој је хармонији с католичким моралом.“*²⁷⁵⁰

Да се мотивација помоћи католичких прелата нацистима и фашистима (чак и самог папе **Пија XII**) крије у **„страху од комунизма“**, уверења су многи савремени истраживачи. Овим питањем бавио се и амерички историчар **Мајкл Фејер** (Michael Phayer), по којем је „страх од комунизма“ била „нит која се провлачило кроз папство“. Папа Пије XII био је забринут због могућности ширења марксистичке идеологије у Централну Европу и успесима совјетске армије током рата. Да би ослабио **„црвену претњу“**, папа је дозволио одбеглим фашистима да се укључе у борбу против комунизма, тако што је организовао помоћ бегунцима.²⁷⁵¹

Надбискуп **Алојзије Степинац** у јеку Априлског рата, **11. априла 1941**, посећује новог министра полиције **Милована Жанића**, а потом и „војсковођу“ **Славка Кватерника**, преносећи „своја честитања за објављивање Независне Државе Хрватске“. Ове посете, како наводе **Димић** и **Жутић**, представљале су „узор како према усташкој власти треба да се понаша клер“.²⁷⁵² Југословенска држава за бившег „солунског борца“ постаје прошлост, Југословенска војска непријатељска и окупаторска армија, а издаја земље у функцији помоћи новој „хрватској власт“.²⁷⁵³

Савремени хрватски историчар **Јуре Кришто** потврђује у једном од својих радова, да је проглашење усташке државе побудило „неописиву радост“ у хрватском народу, тј. да је тешко рећи „је ли већа радост била због нестанка Југославије, у којој је хрватски народ толико претрпио, или због успоставе суверене хрватске државе“, тако да је срећа „по свему судећи, била потпуна“.²⁷⁵⁴

Веселење није крио ни надбискуп Степинац, којег истакнути хрватски аутори називају **„аполитичним прелатом“**.²⁷⁵⁵ Дана **28. априла** обратио се клеру Окружницом, следећим речима: *„Часна браћо! Нема никога меду вама, који у ово последње вријеме није био свједоком најзамашнијих догађаја у животу хрватског народа, међу којима судјелујемо као гласници Кристова еванђеља. Догађаји су ово, који су народ наш донијели усусрет давно сањаном и жељкованом идеалу. Часови су ово, у којима више не говори језик, него крв својом тајанственом повезаношћу са земљом, у којој смо угледали свијетло Божје и с народом из којег смо никли. Је ли потребно истицати, да је и у нашим жилама живље заколала крв, да*

²⁷⁵⁰ Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 31-32.

²⁷⁵¹ Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, стр. xii.

²⁷⁵² Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп (1934-1941)*, ИК Филип Вишњић, Београд, 2017, стр. 403.

²⁷⁵³ Исто.

²⁷⁵⁴ Jure Krišto, „Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, стр. 461.

²⁷⁵⁵ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 80.

је и у нашим грудима живље закуцало срце? Нитко паметан тога осудити не може, јер је љубав према властитом народу Божјим прстом уписана у људско биће и Божја заповијед!²⁷⁵⁶ Толико је података о спрези Католичке цркве с усташким режимом, да није могуће оповргнути тезе многих аутора о **римокатоличком клерикализму као једном од главних генератора србофобије**.

Ипак, изузетно је важно нагласити да **нису сви католички прелати у Европи подржавали клерофашисте**. Међу таквима многи су били на истакнутим црквеним положајима, попут надбискупа **Евжена Тисерана** (Eugen Tisserant), опуномоћеника Ватикана за Балкан. Овај секретар **Конгрегације за Источну цркву**, председавајући Папске библиотечке комисије и декан Кардиналског колегијума, био је **изразито критичан према политици НДХ** и саблажњавао се над усташким злочинима. **Никола Рушиновић** поднео је усташком министру иностраних послова **Младену Лорковићу** извештај о разговору с Тисераном. Током овог сусрета **16. марта 1942**, надбискуп је изразио **дубок презир и гађење на рачун усташке квазидржавне творевине и њених властодржаца**.²⁷⁵⁷ Прогону Срба успротивила се и **Врховна управа фрањевачког реда у Риму 24. јула 1941**, позивајући хрватске фрањевце да се не учлањују у усташки покрет; да се баве само духовним пословима; да не суделују у прогонима и пљачкама Срба и Јевреја, као и да не смеју учествовати у насилном и масовном прекрштавању православаца. У супротном, предвиђено је кажњавање оних који се огреше о толеранцију према иновернима, из чега произилази да је Генерална управа била упозната с учешћем хрватских фрањеваца у погрому Срба.²⁷⁵⁸ Католичка црква у Хрватској реаговала је на геноцид тек на састанку **Бискупске конференције (17-20. новембар 1941)**. Бискупи су том приликом, како подсећа Кришто (не наводи о којим бискупима је реч, већ податак преузима из „Службеног весника загребачке надбискупије“, од 19. новембра 1945), упутили Павелићу „представку којом се заузимају за прогоњене Србе“, у којој пише: „*Нека им (Србима у Хрватској, прим. Д. К.) се не само зајамче него и даду сва грађанска права и особито право особне слободе и право власности... Црква мора са становишта Еванђеља*

²⁷⁵⁶ Jure Krišto, „Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, стр. 461-462.

²⁷⁵⁷ Евжен Тисеран у разговору изнео више доказа о злочиначкој природи хрватске државе, као и о синергији усташа и хрватског католичког клера у злочини: „Разумијем што је хрватски народ, у најповољнијем часу, устао противу Срба. Али драги господине, ваши пријатељи, фашисти, смију се вашој самосталности и слободи и егзистенцији хрватске државе. То ја чујем од њихових политичких глава. То што о вама говоре талијански часници, који се налазе у обалном појасу, управо је страшно. По њима, никад у Хрватској није било толико звјерстава као данас, кад су у тим крајевима на дневном реду убијања, палежи, разбојства, пљачке и крвави обрачуни. (...) Узалуд се браните, господине. Још за вријеме тридесетогодишњег рата, Хрвати су били познати као дивљаци, па су и у моме родном крају, Лорени, попалили неколико мјеста и тамо су опћенито сматрани злим људима. (...) Света столица је примила осам тисућа фотографија о злочинствима над православним пучанством. Знам позитивно, господине, да су и сами фрањевци, као на примјер отац Симић у Книну, узели учешћа у нападајима на српски живаљ, те су рушили православне цркве. Отац Симић је, са оружјем у руци, предводио скупину људи који су срушили православну цркву у Книну. Исто тако, порушили сте православну цркву у Бањој Луци. Поуздано знам да су се фрањевци у Босни и Херцеговини опћенито јадно понијели. То ме боли. Такве ствари не може чинити одгојен, културан и цивилизиран човјек, поготову свећеник. (...) Усташе су поклале највећи број православних свећеника. Након капитулације Југославије, у Хрватској је нестало 350.000 Срба. Зар то није жалосно? (...) **АНТЕМУРАЛЕ КРИСТИАНИТАТИС** добили су Хрвати, јер су били католици, мада су и Срби, премда припадају православној вјери, дали за Запад и католицизам исто толико колико и Хрвати, борећи се у кришћанским војскама...” (Видети: Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 183-185).

²⁷⁵⁸ Milan Koljanin, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, prosinac, 2019, стр. 32.

осудити злочинства и испаде неодговорних елемената и незрелих младића те захтијевати пуно поштовање човјечје личности без обзира на добу, спол, вјеру, народност или расу, јер су сви људи дјеца Божја и за све је умро Крист.“²⁷⁵⁹ Познато је да су неки фрањевци учествовали и на Другом заседању АВНОЈ-а, попут **фра Јосипа Маркушића** и **фра Боне Остојића**. **Ћирил Петешић** у књизи „Католичко свећенство у НОБ-у 1941-1945“ наводи поименично 75 католичких свештеника који су сарађивали с партизанима на подручју Југославије, без подршке своје цркве. Фра Маркушића овај аутор сврстава међу најзначајније личности босанско-херцеговачких фрањеваца за време Другог светског рата.²⁷⁶⁰

С друге стране, чињеница је да је у НДХ, како истиче **Рафаел Израели**, прогону нарочито била изложена **Српска православна црква**. Убиствима епископа и свештеника, усташе су настојале да обезглаве њено руководство, из чега произилази да Католичка црква није била само умешана у усташке страхоте, већ је била и њихов директан подстрекач преко разних католичких организација.²⁷⁶¹

Осим испланираног и почињеног физичког уништавања Срба, хрватске оружане формације **подржане Католичком црквом у Хрватској**, починиле су и **културоцид**, с намером **затирања или присвајања историјских споменика** који би указивали на историјско присуство Срба западно од реке Дрине и северно од реке Саве. На простору НДХ **спаљено је, срушено, оштећено и оскрнављено** више од **450 православних храмова заједно с иконостасима, неутврђеним бројем икона, црквених обредних предмета, рукописних и ретких књига, архивском грађом**, као и **књигама рођених, венчаних и умрлих**.²⁷⁶²

Већ **30. априла 1941.** године, повереник усташке владе за источну Славонију издао је наређење којим се постављају комесари Епархијском управном одбору у Сремским Карловцима, са задатком да преузму управу над свим православним црквеним општинама и манастирима на државној територији. За главног комесара постављен је **Андрија Лудвиг**, шеф порезног уреда у Сремским Карловцима, који је дао следеће инструкције свим управитељима манастира: „Имају се предати у три примерка, инвентари читаве манастирске имовине, покретне и непокретне, са свим детаљима, нарочито у погледу стоке и осталог живог инвентара, означити приходе и приносе који се очекују, дати инвентар свих животних намирница, нарочито масти, мяса, пшенице, кукуруза, вина, ракије итд., затим инвентар ризнице, стање манастирске касе, попис готовине, драгоцености и вредносних папира. (...) Ни у преписци званичној ни незваничној, ни у манастиру ни изван манастира, не сме се више употребити ћирилица, иначе сваки манастир добиће још и посебног комесара, који ће становати и хранити се у манастиру и добијати плату на терет манастира, дочим ће се на манастирском иметку населити муслимани и Хрвати из Босне.“²⁷⁶³

²⁷⁵⁹ Jure Krišto, „Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, стр. 465.

²⁷⁶⁰ Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945*, OOUR Vjesnikova Press agencija, Zagreb, 1982, стр. 201.

²⁷⁶¹ Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013, стр. 150.

²⁷⁶² Тачан број спаљених, срушених, уништених или заузетих цркава СПЦ од стране Римокатоличке цркве, никада није утврђен, пошто су многе претрпеле оштећења или уништења током борби у каснијој фази рата. Југословенска Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових сарадника направила је неколико процена, од којих је најчешћа – 450 порушених и 800 оштећених православних храмова.

²⁷⁶³ Душан Вулетић, „Усташка војска у Шишатовцу – Девастација“, *Манастир Шишатовац*, Зборник радова, Посебна издања 38, Ур. Динко Давидов, Балканолошки институт, САНУ, Београд, 1989, стр. 439.

Ускоро, српско културно и духовно благо Срема, Босне и Херцеговине, Славоније, Подравине, Билогоре, Лике, Кордуна, Баније, Горског котара и Далмације, **од непроцењиве вредности**, нетрагом је нестало у пљачки и безочном уништавању хрватских фашистичких власти.

Према тврдњама историчара уметности и српског академика **Динка Давидова**, који је усташко антицивизацијско дивљање назвао „**тоталним геноцидом**“, од укупно девастираних српских историјских знаменитости, усташе су уништиле 90%, а немачке окупаторске јединице 10%, с тим што снаге Вермахта нису рушиле српске православне цркве, као што то није чинила италијанска окупациона војска у Далмацији и Црној Гори нити мађарски фашисти у окупираној Бачкој. Разарање сакралних објеката масовних размера било је интензивно током јесени и зиме 1941, чиме је управљао **Уред за рушење православних цркава**, са седиштем у Загребу, Прашкој улици бр. 2, на чијем челу је био лекар **Драган Дујмовић**, повереник у Главном усташком стану.

По оснивању тзв. **Хрватске православне цркве**, Организаторни уред Главног усташког стана **18. априла 1942.** упутио је свим усташким стожерима обавештење да је Дујмовић разрешен дужности управника Уреда – **једином институцијом овакве намене у Европи током Другог светског рата**. Девастирање, које се одвијало у неколико фаза, почев од првих дана НДХ, трајало је до последњих недеља рата. Бројним уредбама и наредбама државних и локалних органа власти захтевало се одузимање свих предмета пронађених у црквама. Од нарочитог интереса за хрватске власти била су **црквена звона**. Одузимана су да би била претопљена за употребу у ратној индустрији или у неке друге сврхе, а нека су коришћена за замену или побољшање звоника у римокатоличким црквама и самостанима. Није утврђен укупан број опљачканих црквених звона, али се према налазима Државне комисије процењује на више од 700. У већини случајева, имовину СПЦ су конфисковале и складиштиле локалне власти, о чему су сачињене званичне потврде. Највреднији предмети завршавали су у **Музеју за умјетност и обрт у Загребу**.²⁷⁶⁴ Многе објекте СПЦ присвојила је Римокатоличка црква (углавном за богослужење преобраћених Срба), или хрватске цивилне власти и војска, у ком случају су стављене у профану употребу (ергеле, магацини, касарне, житнице).

На основу званичних процена, број порушених цркава, по регионима, је следећи: Банија – 70; Кордун – 44; Лика – 56 (с укљученим Горским котаром и Огулинско-плашчанском долином – 94); Славонија – 54; Далмација – 19 (17 црква и два манастира; плус 18 порушених парохијских кућа и 23 оштећене цркве); Срем – 28 (од којих су многе биле манастирске цркве, уз 62 оштећене цркве); Босанска Крајина – 64; централна Босна – 29; источна Босна – 46; Херцеговина – 1 (18 оштећених цркава). Највећа штета, уз губитак живота свештених лица, претрпела је **Епархија горњокарловачка**: порушено је 188 од 220 цркава, а убијено је 65 од 157 свештеника, међу којима и владика **Сава Трлајић**.²⁷⁶⁵ Документована су бројна зверства у православним црквама и манастирима; од силовања и премлаћивања до убистава, паљења и масовних убистава, попут клања у православној цркви у Глини. Међу боље документованим ратним злоделима су злочини почињени у **Кусоњама, Коларићу, Зборишту (код Босанске Крупе), Садиловцу (Слуњу) и Добром**

²⁷⁶⁴ Динко Давидов, *Тотални геноцид: Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2013, стр. 187–190.

²⁷⁶⁵ Aleksandar Stojanović, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balkanica*, XLVIII, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade, 2017, стр. 276.

Селу, где су цркве пуне цивила спаљене до темеља, што је резултовало стотинама мртвих и потпуним уништењем објеката.²⁷⁶⁶

Усташе су, сем наведеног, чинили **пљачке, скрнављење и уништавање светих моштију** које би затекли у православним храмовима. Страдале су у тим безумним акцијама и поједине мошти српских и других хришћанских светитеља. Документоване су пљачке и оскврнућа светих моштију у манастирима на Фрушкој гори, које су заузимале истакнуто место у српској култури, традицији, вери и очувању националног идентитета Срба под Отоманским царством, мађарском круном и Хабзбурговцима. Министарство просвете и вера Владе националног спаса Милана Недића, сазнавши да су српске светиње на Фрушкој гори угрожене од усташког режима, формирало је комисију којом је председавао **Радослав Грујић**, истакнути црквени историчар и професор Богословског факултета у Београду, са задатком преузимања светих моштију и премештања у Србију. У овом великом подухвату, позитивну улогу одиграо је високи функционер немачких окупационих снага, историчар уметности, филозоф, биолог, лекар и психолог **др Јохан Албрехт фон Рајсвиц** (Johann Albrecht Freiherr von Reischwitz), који је пружио заштиту и помоћ Грујићу и његовој екипи. Тим за спасавање преосталог културног блага отишао је најпре у **манастир Шишатовца**, где су пронађене опљачкане мошти **Св. Стевана Штиљановића**. Украден је прстен с руке свеца, сребрна круна и накит, при чему су мошти оштећене и остављене незаштићене, изван кивота. Драгоцености су по налогу хрватских власти одвезене у Загреб. Немачки повереник за манастир обавестио је Грујића да је опљачкане предмете у Загреб однела посебна комисија предвођена **Владимиром Ткалчићем**, директором Музеја за уметност и обрт. Потом је комисија отишла у **манастир Јазак**, где су се чувале мошти последњег српског цара династије Немањића, **Стефана Уроша V**. Установљено је да је украден драгоцен покров, као и да су премештане мошти, али без већих оштећења. Из истог манастира је касније, током рата, опљачкано више од хиљаду ретких и вредних књига, верских предмета од племенитих метала, вредних икона и слика, што је све такође однето у Загреб. Последња станица Грујићеве комисије био је **манастир Бешенево**, у којег су непосредно пре немачког напада на Југославију донете мошти српског светитеља и мученика **кнеза Лазара Хребелановића**. Мошти су биле неоштећене, али су опљачкане све пратеће драгоцености, као и сва вреднија покретна имовина манастира. У **Крушедолу**, једном од најзначајнијих српских манастира на Фрушкој гори, хрватске власти опљачкале су ризницу, ноћу, између 24. и 25. маја 1942. После рата установљено је да је саркофаг српског патријарха **Арсенија IV Јовановића Шакабенте** насилно отворен, а посмртни остаци избачени и замењени главама локалних усташких жртава. Потом, украден је део моштију **преподобне мати Ангелине**, а у једном саркофагу пронађене су кости непознатог порекла.²⁷⁶⁷

Мноштво научних и публицистичких радова објављено је и на тему **присилног прекрштавања** у НДХ. У такозваном „Државном равнатељству за понову“ у Загребу, основан је специјални „**Вјерски одсјек**“ са задатком организовања ликвидације православних црквених општина и цркава, као и прекрштавањем Срба који су преостали у Хрватској. На челу уреда био је **фра Дионизије Јуричев**, Степинчев миљеник, „поглавников“ блиски сарадник, „дворски капелан“ и васпитач његове деце.

Дијана Будисављевић се у споменутом дневнику, уз описе српске голготе, дотакла и покатоличавања, што је српском народу представљало несигурни, али једину опцију спасења од потпуног нестанка. У њеним записима видљива је замашна улога највиших

²⁷⁶⁶ Исто, стр. 277.

²⁷⁶⁷ Исто, стр. 280-281.

црквених великодостојника, попут надбискупа **Алојзија Степинца**, од којег је покатоличнени народ тражио благослов за опстанак: „2. липња 1942. (...) Послијеподне долазе у канцеларију 2 сељака из Слуња. Приповиједају о страшним прогонима у сусједним предјелима. Из њиховог мјеста жели делегација отићи надбискупу и тражити да се заузме за њих. Сви су прешли на католичку вјеру и обећано им је да неће бити прогањани. Желе бити мирни сељаци. Не захтијевају ништа друго него да их се остави код куће, да им се дозволи радити, желе обрађивати своју земљу. Моле да им исхodium аудијенцију код надбискупа.“²⁷⁶⁸ Трагично је што ни сви прекрштени нису доживели бољу судбину од осталих Срба. Извесни **дон Марко Зовко**, казаће „новим верницима“ које је прекрстио у околини Столца, након мисе: „*Варате се ако мислите да је наша намјера била да вашим превођењем у католичку вјеру мислимо да спашавамо ваша имања, пензије или плате. Није нам била намјера ни да спашавамо ваше животе. Хисторија нас учи да је и прије било народа који су нестали, па ће нестати и српског народа. Превodeћи вас у католичку вјеру имали смо намјеру да спасемо ваше душе.*“²⁷⁶⁹

Ипак, постоје и примери „добре воље“ високих католичких дужносника, да се поштеде животи Срба. У писму Павелићу од **6. марта 1942.** године, надбискуп **Степинац** бунио се због незаконитих радњи почињених против Јевреја и Срба, нарочито оних који су прешли у католичанство. Сматрајући да „поглавник“ није толико одговоран за недела као други усташки моћници, вођени „страшћу и похлепом“, обратио му се упозорењем: „*Поглавниче! Немојте допустити овим неодговорним и недобродошлим елементима да наруше истинску добробит нашег народа. Нарушавање закона природе у име народа и државе потакнут ће освету према народу па чак и према држави. Унутар граница ове земље родило се огорчење које ће проширити дух освете, док извана непријатељ напада наше моралне вриједности.*“²⁷⁷⁰ Степинац, примећује се, не ставља у први план питање моралне одговорности за почињени геноцид над Србима и другим нехрватским народима, већ **страхује од српске освете**. Сличним упозорењима придружио се београдски надбискуп **Јосип Ујчић**, који је до 1936. године био професор моралне теологије на љубљанској богословији, фрањевац и историчар **Доминик Мандић**, као и разрешени усташки министар спољних послова **Младен Лорковић**, који је касније, 1945. у Лепоглави, погубљен од стране Павелићеве полиције као завереник. У писму Павелићу од 5. септембра 1944. године написао је да ће „без обзира на то како рат на крају завршио, доћи до ужасног осветничког похода у Хрватској.“²⁷⁷¹ **Страх од освете**, дакле, а не морални принципи па ни хришћанска љубав, био је главни мотив молби усташким властима да се заустави покољ Срба.

Да није било ирационалних недела почињеним и од појединаца који су припадали католичком клеру, постојале су процене да би на католицизам прешло 500.000 до 600.000 православаца, што се пак неким ауторима, попут Јози Томашевићу, чини претераним. Колико је тачно Срба покатоличено, нису сасвим сигурни ни српски ни хрватски историчари, као и други који су се бавили овим питањем. На темељу доступних информација могуће је тек донекле установити број, јер прецизна евиденција није вођена; већина докумената накнадно је уништена како их југословенске власти не би употребиле као компромитујући материјал, а део оних који су прекрштени, страдали су. Преобраћених

²⁷⁶⁸ Diana Budisavljević, „Dnevnik Diane Budisavljević“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 08, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2002, стр. 56.

²⁷⁶⁹ Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991, стр. 377.

²⁷⁷⁰ Исто, стр. 874.

²⁷⁷¹ Исто.

је сигурно било мање него што су се Анте Павелић и многи други надали, сматра Томашевић.²⁷⁷²

Према извештају надбискупа **Алојзија Степинца** папи од **18. свибња 1943.** године, на католицизам је до тада преведено око **240.000 Срба у НДХ**, што значи, да је до краја рата прекрштено око **250.000 људи**, закључује Томашевић. Овај податак опширно је цитирао државни тужилац пред Већем Врховног суда НР Хрватске током суђења надбискупу, које је трајало од 9. септембра до 11. октобра 1946. године. Двадесет година касније, Томашевић је замолио **Владимира Бакарића**, који је у време суђења био председник владе НР Хрватске, његову процену броја покатоличених православаца, на што је он одговорио: „Врло је тешко дати чак и приближно прецизан одговор о броју присилних пријелаза на римокатоличку вјеру у НДХ. Суздржане процјене упућују на бројку од око 300.000 људи.“²⁷⁷³

На основу истраживања домаћег историчара **Вељка Ђ. Ђурића**, који се систематично посветио овој тематици, подаци се крећу од **100.000 до 240.000** прекрштених Срба, а потоњу бројку прихватила је својевремено и **Српска православна црква**.²⁷⁷⁴

Такође, 1974. је презентован и документ, наводна Степинчева директива дијецези, без потписа и датума, на основу којег би се могло закључити да је надбискуп, у жељи да спаси животе Срба и Јевреја, **предлагао привремено прекрштавање**. Међутим, на основу Томашевићевог истраживања, не постоје формални докази да су преобраћења сматрана привременима у било којој бискупији или надбискупији НДХ, јер би то Католичку цркву довело у сукоб с усташком владом. Такође, у извештају папи маја 1943, Степинац је „изразио бојазан да би у случају установљења Велике Србије (...) не само 240.000 нових обраћеника било изгубљено, него да би и остатак католичког становништва био обраћен на православље“, што сугерише да је преобраћене сматрао „трајним добитком за Католичку цркву“, под условом да НДХ опстане.²⁷⁷⁵

Исто тако, постојао је и проблем за Србе и Јевреје који су покушали да пређу на ислам па чак и на протестантизам у крајевима где су живели помешани с немачком националном мањином. Све то јасно показује да су подржавани само прелази на римокатолицизам и да су „усташке власти у томе имале пуну подршку Католичке цркве у Хрватској“, закључио је Томашевић.²⁷⁷⁶

Немачки војни и дипломатски представници у НДХ, Хорстенау и Каше, увидевши негативне ефекте усташке политике према православцима, који нису били у складу с немачким интересима на Балкану, почињу да се заузимају за Србе. Августа и септембра 1941. сугерисано је Павелићу и Лорковићу да би, у пакету мера које би могле придонети смиривању ситуације у земљи, требало организовати оснивање **Хрватске православне цркве** (надаље: ХПЦ), што испрва није наишло на одобравање усташке врхушке. Но, када су схватили да масовно покатоличавање неће успети, ХПЦ је основана законским декретом. Један од главних циљева стварања ове неканонске црквене творевине, било је настојање да се **прогон Срба прикрије**; да је измишљен или преувеличан, као и да се онемогући утицај Српске православне цркве у НДХ.

Јере Јареб америчко-хрватски историчар који је као хрватски националиста емигрирао маја 1945, пре него што су партизанске јединице ушле у Загреб, излаже једну врло

²⁷⁷² Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 599.

²⁷⁷³ Исто, 599-600.

²⁷⁷⁴ Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској: Прилози за историју верског геноцида*, Алфа, Земун, 1991, стр. 127.

²⁷⁷⁵ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 600.

²⁷⁷⁶ Исто, стр. 601.

занимљиву информацију. Реч је о спознаји чланова владе НДХ већ првих месеци 1942. године, да су односи са Србима „дошли у ћорсокак“, осећајући „озбиљност положаја и неминовност катастрофе“ Хрватске, ако не наступи битна промена у „побијању комунистичког устанка“. С овим извештајем, којег је креирао Главни Стан Поглавника, Павелић је био, наоко, импресиониран. Потом су се сви присутни чланови владе сложили да је дошао „прикладан час“ да се „изглади сукоб са Србима“. Као „прво средство пацификације“ Павелић је предложио успостављање Православне цркве. Међутим, успостављена **Хрватска православна црква** имала је чисто католичку тенденцију, на челу с руским свештеником, који није могао привући Србе.²⁷⁷⁷

Почело је законском одредбом од **3. априла 1942**, објављеној у „Народним новинама“ 7. априла 1942. У њој хрватски „поглавник“ Анте Павелић **5. јуна 1942.** године потписује „**Статут ХПЦ**“, а **7. јуна 1942.** устоличује **Гермогена** (Георгиј Иванович Максимов), бившег архиепископа јекатеринославског и митрополита новомосковског, избеглицу из Русије и члана Руске православне заграничне цркве, за патријарха у цркви **Светог Преображења** у Загребу. Гермоген је уједно носио и наслов „**митрополит загребачки и цијеле Хрватске**“, а у „Статуту“ су наведене следеће одредбе:

- 1) ХПЦ је аутокефална и једина те за њу не важе догматска и канонска начела СПЦ;
- 2) Грб ХПЦ је 25 наизменичних белих и црвених поља у пет редова, а почетно поље је бело, док је у средини полуштит с крстом плаве боје у средини;
- 3) Застава је црвено-бело-плава тробојка с једнокраким златним крстом на белом делу;
- 4) Службени језик је хрватски, а слова су хрватска;
- 5) Уз загребачку митрополију основане су и бродска, сарајевска и петровачка епархија, где су упућени млади православни свештеници из Срема, тада окупираног од стране НДХ.²⁷⁷⁸

Током постојања ХПЦ именован је још један високи црквени достојанственик, **Спиридон Мифка**, „рукоположен“ за епископа Сарајевске епископије августа 1944. Покренут је и часопис „Хрватска Православна црква“ чији је главни уредник био црногорски националиста **Савић Марковић Штедимлија**. Павелић је имао потпуну контролу над радом неканонске цркве, која је постала једна од главних агентура усташког покрета. Нове хрватске власти промениле су и назив „српска православна вера“ у „**грчко-источна вјера**“, који се употребљавао још у царској Аустрији. Истовремено, акција присилног прекрштавања Срба у римокатолике и даље је трајала. Након низа мање-више успешних покушаја током историје, ово је био најамбициознији подухват да Срби, национално и духовно, нестану у Хрватској.

Синод Српске православне цркве заседао је од 10. до 17. априла 1942. године. Дана **17. априла 1942, осуђено је оснивање ХПЦ** и да се ради о незаконитом и неканонском акту, који не може да се призна из следећих разлога: 1) за проглашење аутокефалности ХПЦ није надлежна ни компетентна државна власт, утолико пре што је црква божанска установа и што „поглавник“ Независне Хрватске, који је објавио акт, не припада православној вери; 2) што ова аутокефалност није израз воље тамошњег православног народа нити његове

²⁷⁷⁷ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995, стр. 140.

²⁷⁷⁸ Хијерархија ХПЦ, почевши од највишег ка најнижем рангираном елементу у црквеном поретку, постављена је као и у свакој православној цркви: Патријарх, Свети архијерејски сабор и Велики црквени суд; Епископ и Епархијски суд; Наджупник (архијерејски намесник); Жупник (парох); Црквено-општински управни одбор. Патријарха би бирали епископи, тако што би изборни сабор (којег сазива „поглавник“ Павелић), одредио три кандидата, од којих Министарство правосуђа предлаже „поглавнику“ једнога за именовање.

јерархије, која је уништена, а православно становништво присиљавано да пређе у римокатоличанство; 3) што не постоје ни остали канонски услови за оснивање Хрватске православне цркве.²⁷⁷⁹ Међутим, СПЦ свој суд, због противљења немачких окупацијских власти, није могла да објави и саопшти црквама у иностранству. Током јула месеца неколико свештеника и лаика, припадника ХПЦ у формирању, било је у контакту с представницима СПЦ у Београду, попут **Милоша Обркнежевића**, адвоката и бившег службеника СПЦ у Сремским Карловцима, Гермогеновог секретара. Обркнежевић је пренео жељу владе НДХ да се неки прогнани православни епископи и свештеници врате у НДХ, како би помогли организацији ХПЦ, а безбедност им је јамчио „Павелић особно“. Осим тога, била би им враћена и конфискована имовина. Приложен је и потпис 20 руских и 42 српска православна свештеника који су пристали на сарадњу с властима НДХ. Притисак да се прихвати молба ХПЦ у формирању, вршили су и представници Гестапоа у Београду, на што се СПЦ оглушила, као што је и митрополит Руске православне заграничне цркве позвао Гермогена пред црквени суд, забранивши му обављање верске службе.²⁷⁸⁰ Православни свештеници који су били у партизанима такође су негативно реаговали на стварање ХПЦ. Новембра 1942. године донели су Посланицу у којој истичу: *„Кроз све векове ропства није српски народ доживео такве злочине, паљења и покоље стотина хиљада српског живља, као што су носиоци 'Нове Европе' – фашисти, учинили за ових двадесет месеци и окупације Југославије. Исто тако одбацујемо белогардејског избеглицу, самозваног митрополита Гермогена, Павелићевог „Поглавара православне хрватске цркве“, који је саблазан и понижење за православље. Овај став наше скупштине једино одговара традицији Светосавске цркве.“*²⁷⁸¹

Без обзира на немачки покушај да оснивањем ХПЦ смири узаврелу ситуацију у НДХ и побољша положај Срба, „хрватски православци“ нису били изједначени у правима и дужностима с осталим грађанима, а прогони и злочини су настављени, премда је усташка пропаганда настојала да их прикрије. Настављено је и прекрштавање Срба, о чему је био упознат и Гермоген, добијајући окружнице од усташких власти, али „никада и ни на који начин он није урадио ништа како би то макар вербално спречавао“.²⁷⁸² Колико Гермоген марио за судбину верника своје неканонске творевине, довољно говори једна бизарна чињеница: приликом тобожње редовне посете православних Великој жупи Вука са седиштем у Вуковару, није наишао нити на једног верника; једноставно, није их више било.²⁷⁸³

На основу извештаја хрватских представника у Ватикану, Света столица је била задовољна оснивањем ХПЦ, сматрајући да је то пут „према савезу између цркава и нестајању верског раскола у НДХ“. Ипак, нису сви кардинали били истог мишљења, попут **Тисерана**, који је Рушиновићевом наследнику децембра 1942. јасно поручио да „Хрватска православна црква не значи ништа, да ју је основао Павелић, и да је он може и укинути“.²⁷⁸⁴ На концу, неканонска ХПЦ нестала је с пропашћу Независне Државе Хрватске, а њен

²⁷⁷⁹ Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004, стр. 58.

²⁷⁸⁰ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 602-603.

²⁷⁸¹ Гојо Ристе Дакина, *Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској: Буди католик или умри*, Институт за савремену историју, Београд, 1994, стр. 321.

²⁷⁸² Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској: Прилози за историју верског геноцида*, Алфа, Земун, 1991, стр. 121.

²⁷⁸³ Исто, стр. 128.

²⁷⁸⁴ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 604.

поглавар **Гермоген** осуђен је на смрт и погубљен од стране комунистичких власти, као и епископ **Спиридон**.²⁷⁸⁵

Током четири ратне године убијено је много православних свештеника, као што је наведено, али и католичких клерика. Неки од њих били су невинне **жртве усташког, четничког или партизанског терора**, али је одређен број био укључен у политичке, војне и шпијунске делатности, као што је било и ратних злочинаца у духовничким одорама. У усташкој организацији учествовало је и пре рата католичко свештенство, а у рату их је било међу вођама усташких јединица, на положајима председника котара, у организацији усташког државног апарата и међу колаборационистичким и окупаторским доушницима. Ипак, како истиче Томашевић, највише су били ангажовани „у пропагандном раду за усташку државу“.²⁷⁸⁶

Забележен је немали број католичких свештеника који су огрезли у ратним злочинима, мада неки хрватски историчари пишу да су такви представљали „изразиту мањину међу католичким свећенством“ и да се ради о „ријетким неоспорним злочинцима“.²⁷⁸⁷ У литератури се најчешће спомињу зверства **фра Мирослава Филиповића-Мајсторовића**, тзв. „**фра Сотоне**“, неко време заповедника логора Јасеновац и Стара Градишка. Премда је због злодела службено искључен 1942. из фрањевачког реда, остаје чињеница да је његова личност израстала у миљеу католичке духовности. Завршио је фрањевачку гимназију у Високом, студирао теологију у Сарајеву, а саучесник је и извршилац више злочина, о чему су после рата сведочили преживели различитих нација. **Егон Бергер**, бивши логораш и партизан, у књизи о мучним годинама проведеним у Јасеновцу, описује како је „фра Сотона“ бацао и дочекивао децу на бодеж пред њиховим мајкама.²⁷⁸⁸ Његов презимењак, **фра Вјекослав Филиповић** током масовног масакра у селу Раковац, 7. фебруара 1942. године, поздравио је усташе покликом: „Убијајте, а ја ћу вас разријешити гријеха!“ Потом је лично убијао децу, издвајајући муслиманску и католичку од православне пред преживелим сведоком, њиховом учитељицом, у засеоку Криваја поред Бања Луке.²⁷⁸⁹ Споменути фратар и усташки дужносник **Дионизије Јуричев**, који је погинуо септембра 1943. у борбама против партизана код Сиња, када је прекрштавао Србе око Суње, одржао је говор који се често цитира у литератури: „У овој земљи не може више да живи нитко осим Хрвата, јер ово је земља хрватска, а тко се неће покрстити, ми знамо куда ћемо с њим. Ја са у овим горе крајевима дао очистити све од пилета до старца, а ако буде потреба учинит ћу то и овдје, јер данас није гријех убити ни мало дијете од 7 година ако смета нашем усташком покрету... Немојте мислити што са ја у свећеничкој одори али да знате, ја, када

²⁷⁸⁵ Исто, стр. 625.

²⁷⁸⁶ Исто, стр. 621-622.

²⁷⁸⁷ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 90-91.

²⁷⁸⁸ Егон Бергер овако описује крвави пир фра Мајсторовића: „Свећеничко лице фра Мајсторовића, обученог у елегантно одијело, нашминкано и напудраног, у зеленом ловачком шеширу, са насладом је проматрало своје жртве. Пришао је дјеци, чак их је и помиловао по глави. Друштву се прикључио Љубо Милош и Ивица Матковић. Фра Мајсторовић рече мајкама да ће сада бити крштење њихове дјеце. Одузели су мајкама дјецу, а дијете које је носио фра Мајсторовић у својој дјечјој невиности миловало је нашминкано лице свога убојице. (...) Двоје дјеце су метнули на земљу, док је треће бачено као лопта у зрак а фра Мајсторовић, држећи у руци бодеж окренут према горе, три пута је промашио, док је четврти пут уз шалу и смијех дијете остало натакнуто на бодеж.“ (Видети: Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966, стр. 57-58).

²⁷⁸⁹ Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Reprint izdanje, Nova knjiga, Beograd, 1986, стр. 647-648.

је потребно, узмем стројницу у свој руке и таманим све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти.“²⁷⁹⁰

Било је примера хрватских прелата који су јавно осуђивали геноцид над Србима, али не и корист од покатоличавања. Иво Банац даје пример мостарског бискупа фра **Алојзије Мишић**, који је у својим писмима бискупској конференцији и надбискупу Степинцу, изјавио следеће: „Од Мостара и Чапљине одвезла је жељезница шест пуних вагона мајка, дјевојака, дјеце испод десет година, до станице Шурманци, гдје су извагонирани, одведени у брда, живе матере с дјецом бацали у дубоке пропунте (...) Божјом милости сада ко нигда прво згода је, да помогнемо хрватству, спасимо безбројне душе, људе добре воље, а то су доброћудни сељаци, који живу помијешано с католицима. Познају католике, а католици њих. Пријелаз врло згодан и лаган.“²⁷⁹¹

Исто тако, било је православних свештеника који заповедали и борили се у четничким јединицама или беху борци НОП-а. Трећи су пак, као следбеници Недића и Љотића, сарађивали с Немцима. Генерално посматрајући, **мањи број католичких и већи број православних свештеника уско су сарађивали с партизанима**, закључује хрватски историчар Томашевић.²⁷⁹² Овај хрватски историчар, као и већина српских, хрватских и иностраних научника који су се бавили Другим светским ратом на подручју Југославије, најчешће се не баве злоделима православног свештенства над католицима или муслиманима. Историографија је иначе сиромашна примерима злочина или саучесништва у злоделима српских свештеника, јер су били изнимни, док се монаштво, бар у литератури која је коришћена у овој дисертацији, никада не повезује с било каквим злочинима током Другог светског рата. У том контексту, спомиње се најчешће војвода **Момчило Ђујић**, свештеник, предратни четник и организатор четничких удружења у околини Книна, командант **Динарске четничке дивизије**, основане новембра 1941. године у Црним Потоцима, с циљем одбране српског народа од масовних покоља усташког режима. Из исте јединице на одговорност се позива и **Никанор Калик**, члан преког суда Динарске дивизије. Ђујић је уско сарађивао с италијанском окупационом војском и може му се приписати командна одговорност за све злочине које је починила његова војна формација током рата, а које су претходно споменуте. Осим различитих злодела над хрватским цивилима, за које се Динарска четничка дивизија терети, ту су и убиства српских грађана, сарадника НОП-а. На основу мемоара неких партизанских команданата, четничке јединице „попа Ђујића“, по својој „организацији, борбености и закрвљености“ су једине веће четничке формације које су се могле озбиљније борити против партизанских јединица.²⁷⁹³ Надаље, као „**попови кољачи**“ у литератури, такође реткој, углавном левичарској или црногорских националиста, спомињу се имена **Милорада Вукојичића** и **Слободана Шиљка**, стрељаних од стране партизана, који су наводно вршили злочине у околини Пљеваља. Но, нити један од ових свештеника не налази се на списку ратних злочинаца Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата, а СПЦ их је прогласила **свештеномученицима**.²⁷⁹⁴

²⁷⁹⁰ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 147.

²⁷⁹¹ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013, стр. 92.

²⁷⁹² Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 622.

²⁷⁹³ Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980, стр. 387.

²⁷⁹⁴ N. N., „Politika ili vjera“, *Radio Slobodna Evropa*, 23. avgust/kolovoz 2005, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...>, Приступљено: 11.03.2016.

У католичком недељнику „Глас концила“, фебруара 2007. године, објављена су два повезана чланка о рехабилитацији четништва у Србији, у којима су именована 53 свештеника („организатори, заповједници, војводе“)²⁷⁹⁵, припадника четничког покрета из Хрватске или који су деловали у Хрватској. Аутор текста, **Томислав Вуковић**, наводи да би се о том проблему морала огласити хрватска власт, научници, Католичка црква, Српска православна црква и политички представници Срба у Хрватској. Но, осим пописа, субјективно описане улоге четника у Хрватској, о чему је у силеству литературе писано из различитих идеолошких аспеката, одликовањима четничких свештеника и формацијама у којима су били, није наведен нити један злочин који су пописана свештена лица, евентуално, починила. На крају текста се само резимира да је четничка идеологија „нанијела пуно зла хрватскоме народу и у Другом свјетском рату и у недавном Домовинском рату, те нико од представника хрватског народа (...) нема моралнога права занијекати их или прећутјети због било којих виших циљева, што се, нажалост, често чини.“²⁷⁹⁶

Табела 61 – Убијено српско православно и хрватско римокатоличко свештенство од 1941. до 1945. и у пораћу

Година	Српски православни		Хрватски римокатолички	
	Епископи	Свештеници	Бискупи	Свештеници
1941.	3	206	0	6
1942.	1	64	0	22
1943.	1	49	0	41
1944.	0	36	0	60
1945.	3	83	1	204
Непознати датум	0	47	0	20
Укупно	8	485	1	353
После рата	0	5	1	30
УКУПНО:	8	490	2	2

Извор: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 624.

Ликвидација свештеника током Другог светског рата на простору бивше Краљевине Југославије одвијала се у **три фазе**: у првој фази, по проглашењу НДХ, убијани су свештеници СПЦ-а од стране регуларних и нерегуларних усташких формација; у другој свештена лица свих верских заједница широм Југославије били су жртве свих војних формација; у трећој фази, у осветничким акцијама, католичке и православне клерике убијали су партизани.²⁷⁹⁷ За време првог таласа убијања православних свештеника, врх хијерархије СПЦ-а поднео је јула 1941. меморандум генералу **Лудвигу фон Шредеру**

²⁷⁹⁵ Tomislav Vuković, „Pitanja uz srbijansku rehabilitaciju četništva (1): Šokantan povijesni podatak o svećenicima – četnicima“, *Glas Koncila*, Broj 7, Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 18. veljače 2007, стр. 25.

²⁷⁹⁶ Tomislav Vuković, „Pitanja uz srbijansku rehabilitaciju četništva (2): Dijalogom do istine zbog sadašnjosti i budućnosti“, *Glas Koncila*, Broj 7, Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 25. veljače 2007, стр. 25.

²⁷⁹⁷ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 622.

(Ludwig von Schröder), захтевајући од немачких власти у Берлину да интервенишу у Загребу. Потом је поднесен у августу сличан меморандум Шредеровом наследнику, генералу **Хајнриху Данкелману** (Heinrich Danckelmann), али не постоје докази да су апели навели немачке власти да се заинтересују за проблем. Ипак, познато је, што је већ напоменуто, да су немачки дипломатски и војни изасланици интервенисали у неколико наврата код усташке владе у корист Срба. Копије меморандума с пописима жртава прокријумчарени су у Лондон, достављени британској влади и Англиканској цркви, да би били објављени и у српским листовима у САД-у. Српски чланови југословенске избегличке владе употребљавали су их као пропагандни материјал против хрватских чланова владе, што је **погоршало међусобне односе**, сматра Томашевић.

Табела 62 – Убијено српско православно и хрватско римокатоличко свештенство у Другом светском рату (према починитељима)

Починитељи	Српски православни		Хрватски римокатолички	
	Епископи	Свештеници	Бискупи	Свештеници
Албанци	1	21	0	0
Савезничко бомбардовање	0	6	0	0
Бугари	0	7	0	0
Четници	0	14	0	24
Немци	1	70	0	3
Мађари	0	16	0	0
Италијани	0	12	0	0
Љотићевци	0	2	0	0
Партизани	1	152	2	353
Усташе	5	183	0	1
Експлозија у Смедереву	0	3	0	0
Други	0	4	0	2
УКУПНО:	8	490	2	383

Извор: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, EPH Liber, Zagreb, 2010, стр. 624.

Према „службеним и полуслужбеним југословенским изворима“, животе је изгубило око 370 православних свештеника на различитим стратиштима у НДХ и као припадника НОП-а, не укључујући оне који су погинули у борбама против партизана или су пали као жртве партизанске одмазде. Службено стајалиште СПЦ је да је за време рата живот изгубило укупно 515 православних свештеника. **Урош Зоњић**, православни свештеник, објавио је најпотпунији попис убијених у Сједињеним Америчким Државама 1974. године, наводећи да је за време рата страдало **8 епископа и 490 свештеника**.²⁷⁹⁸

²⁷⁹⁸ Исто, стр. 622-623.

Марта 1945. објављен је и први попис хрватских католичких свештеника који су изгубили живот у Другом светском рату, када се наводи 149 имена, да би у Пасторалном писму југословенских католичких бискупија од 29. септембра 1945. године изнесен податак о 243 убијена, 89 несталих и 169 ухапшених клерика (у затворима и логорима). На основу каснијих хрватских емигрантских извора, услед рата, одмазди, болест и злостављања за време и након рата, страдала су 2 бискупа и 383 свештеника. Овај попис садржи име сваке жртве, бискупију или ред којем је припадао, положај на којем је био и околност смрти за већину случајева. Највише је пострадало фрањевачких калуђера, пошто је тај ред био најоданији усташком режиму, закључује Томашевић.²⁷⁹⁹

Мада су ватикански прелати били упознати са готово свим акцијама антисрпског и антиправославног карактера, папа **Пије XII** није показивао спремност да се заложи за хитно обустављање терора у Хрватској. Пред крај рата, кад је постало очигледно да ће Осовина бити поражена, надбискуп загребачки **Алојзије Степинац** издејствовао је да Рим подржи усташке напоре у очувању Хрватске као независне државе, као и да се обезбеди њен прелазак на страну савезника. Почетком 1944. године, предлог о очувању самосталне Хрватске однео је у Ватикан Степинчев лични секретар **Стјепан Лацковић**, а његовим промовисањем у кардиналским круговима бавио се и споменути **Крунослав Драгановић**, организатор тзв. „**пацовских канала**“, мреже за бекства и сакривање усташких емиграната. Против настојања РКЦ да излобира независност Хрватске, биле су велике силе – САД, Велика Британија и СССР, које су биле добро обавештене о геноциду над Србима и покушају уништења Српске православне цркве. Такође, комунисти, као победници у рату, одбацили су сваку могућност очувања самосталне хрватске државе.²⁸⁰⁰ Спољна политика Ватикана доживели је тиме још један пораз у првој половини 20. века, отежан чињеницом да је СССР, наследник царске Русије, проширио и ојачао своје присуство на средњоевропским просторима и Балкану. Страх Свете столице био је толики да је било и позива западним силама на „крсташки рат“ против „атеизма“, али без жељеног одазива. Римска курија је сејала страх да тријумф СССР-а угрожава темеље западноевропске цивилизације, али лидери демократског света нису били спремни за изравни обрачун са Стаљином, премда су се увелико припремали за Хладни рат.²⁸⁰¹

На концу, према чувеној тези о „сукобу цивилизација“ **Семјуела Хантингтона**, узроке српско-хрватских нетрпељивости ваљало би потражити у **општем сукобу православља и католичанства**, који траје од Велике шизме, надовезујући се на **византофобију** каролиншке Европе. Истина, до краја 19. века конфесионалне разлике, као што је у дисертацији више пута наглашено, постале су главна вододелница између српске и хрватске нације, али нису могле да буду и једини узрок нетрпељивости који се претворио у овакав „крвави расплет“ у Другом светском рату.

Напоследку, највећи део Хрвата и Срба нити у једној епохи па ни у савременом добу, не би умео да објасни основне догматске разлике између две хришћанске религије: **свесни су разлика, али их не познају или не разумеју**. Потом, Срби и Хрвати су живели измешани на просторима готово целе Хрватске, Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине, делећи сличне обичаје, језик и друга културна обележја. Напоследку, неки други православни народи, попут Бугара, били су савезници НДХ.

Закључује се да су религијски односи, прожети сукобима и злочинима у којима су

²⁷⁹⁹ Исто, стр. 623.

²⁸⁰⁰ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу: студије и расправе*, Албатрос плус, Београд, 2012, стр. 173.

²⁸⁰¹ Исто.

учествовала и свештена лица, били вођени страстима, акумулисаним негативним емоцијама, а не догматским разликама или културним разнородностима.

6.7. Статистика „југословенског демоцида“ према Рудолфу Рамелу

Резултати често публикованих историографских, демографских и виктимолошких истраживања која су се бавила питањем српских и хрватских губитака у Другом светском рату и порађу, изложени су у претходном делу овог поглавља. Многа од њих и данас су предмет спорења, што и не чуди, јер представљају **један од најконтроверзнијих истраживачких задатака и једну од најосетљивијих политичких тема**, како уочава хрватски историчар **Владимир Гајгер**.²⁸⁰²

Презентовано је сијасет процена масовности жртава, често збуњујућих, који стога нису од знатне помоћи при дефинисању узрока српско-хрватске нетрпељивости, односно њених последица. Важно је, стога, да се прикажу подаци аутора који су се трудили да користе статистичку методологију, без паушалних претпоставки. Такође, неопходно је да представљени подаци буду сажети и прегледни, објективни и непристрасни. Да би ови услови били донекле испуњени, важно је да презентовано истраживање буде плод рада истраживача који није пореклом с простора Западног Балкана. Тиме се смањује вероватност поигравања бројевима страдалника у обе Југославије.

Стога ће у овом делу рада бити представљени резултати истраживања **Рудолфа Рамела**, примерена за ову дисертацију, пошто је реч о **стручњаку за међународне односе** који се бавио полемолошким и виктимолошким питањима, посебно историјом геноцида, проучавајући и „демоцид“ у бившој Југославији. Такође, важно је било уважити све жртве рата, без обзира коју идеологију су заступали, што доприноси опуштању политичких тензија, а истовремено се не нарушава принцип научне објективности. Битно је нагласити да поједини научници с простора Западног Балкана, нарочито они леве провенијенције из Републике Хрватске, као што су **Иво Голдштајн** (Ivo Goldstein) и **Горан Хутинец**, оспоравају научну вредност Рамеловог. По њиховом мишљењу, које поткрепљују с неколико заиста објективних опаски, Рамелове процене су „низ неаргументираних и неметодички донесених закључака без икаква покрића“, нарочито оне које се тичу жртава Титовог режима, тј. ради се, сматрају исти научници, о „дилетантзму и тенденциозности“.²⁸⁰³ Примећује се да разлог њихове оштре критике лежи и у чињеници да Рамел „као позитивне оцењује само Михаиловићеве четнике“.²⁸⁰⁴ Ипак, хрватски историчари не нуде прецизне резултате сопствених истраживања на исту тему, тако да њихова интерпретација Рамела као „четничког симпатизера“ нема своју завршну поткрепу. Исто тако, важно је нагласити да Рудолф Рамел, бивши професор међународних односа на Универзитету у Индијани, Универзитету Јејл и Хавајском универзитету, у књизи **„Статистика демоцида: геноцид и масовна убиства од 1900“**, у поглављу **„Титова кланица“**, користи чак **педесет извора** за израду статистике **„југословенског**

²⁸⁰² Vladimir Geiger, „Human losses of Croats in World War II and the immediate post-war period caused by the Chetniks (Yugoslav Army in the Fatherland) and the Partizans (People's Liberation Army and the partizan detachment of Yugoslavia/Yugoslav Army) and the Yugoslav Communist authorities. Numerical indicators“, *Review of Croatian History*, Vol. VIII, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012, стр. 78.

²⁸⁰³ Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Kako raskrinkati tvrdnje povijesnih revizionista – pet primjera“, *Zbornik Janković*, Vol. V, No. 5-6, Ogranak Matice hrvatske u Daruvaru, Daruvar, 2021, стр. 195.

²⁸⁰⁴ Исто, стр. 192.

демоцида“.²⁸⁰⁵ Ослањајући се на **принцип варијације**, Рамел износи правилан став да се не можемо ослонити на мали број извора и да треба користити оне који имају **разуман ауторитет**.

²⁸⁰⁵ Рудолф Рамел је за израду статистике „југословенског демоцида“ користио следеће изворе: „Albania Accuses Tito of Genocide in Kossowo“, Central Europe Journal, 14, December 1966, стр. 399-400; „The current death toll of international communism“, Paper, Foreign Affairs Research Institute, London, 1979; „1939-1945 War Loses in Poland“, Zachodnia Agencja Prasowa, 1960; Bailey, Ronald H., *Partisans and Guerrillas*, Alexandria, Virginia, Time-Life Books, 1978; Baxter, David M., „The Serbo-Croatian Antagonism“, *Operation Slaughterhouse: Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia*, [edited] by John Prcela and Stanko Guldescu, Philadelphia, Dorrance & Co., 1970, стр. 27-42; Beloff, Nora, *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia & The West Since 1939*, Boulder, Colorado, Westview Press, 1985; Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, Volumes 1-2, New York, Columbia University Press, 1981; Browning, Christopher R., „Germans and Serbs: The Emergence of Nazi Antipartisan Policies in 1941.“, *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, [edited] by Michael Berenbaum, New York, New York University Press, 1990, стр. 64-73; Carlton, Richard K. (ed), *Forced Labor in the „People's Democracies“*, New York, Praeger, 1955; Deak, Istvan, „Holocaust Heroes“, New York Review, 39, November 5, 1992, стр. 22-26; Dedijer, Vladimir, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican: The Croatian Massacre of the Serbs During World War II*, Buffalo, New York, Prometheus Books, 1992; *Demographic Yearbook* [various years], New York, Statistical Office of the United Nations, Department of Economic Affairs [various years]; Djilas, Milovan, *Tito: The Story from Inside*, Translated by Vasilije Kojić and Richard Hayes, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1980; Elliot, Gil, *Twentieth Century Book of the Dead*, London, Allen Lane The Penguin Press, 1972; Fotitch, Constantin, *The War Lost: Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*, New York, The Viking Press, 1948; Gilbert, Martin, *The Macmillan Atlas of the Holocaust*, New York, Macmillan Publishing Co., 1982; Gluckstein, Ygael, *Stalin's Satellites in Europe*, Boston, The Beacon Press, 1952; Gross, Feliks, *World Politics and Tension Areas*, World Politics and Tension Areas, New York University Press, 1966; Helen Fein, *Accounting for Genocide: National Response and Jewish Victimization During the Holocaust*, University of Chicago Press, 1984; Heller, Mikhail, *Cogs in the Wheel: The Formation of Soviet Man*, New York, Knopf, 1988; Heller, Mikhail and Aleksandr, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, New York, Summit Books, 1986; Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, New York: Harper & Row, 1961; Hunczak, Taras, „The Ukrainian Losses during World War II“, *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, [edited] by Michael Berenbaum, New York, New York University Press, 1990, стр. 116-127; Jukic, Ilija, *The Fall of Yugoslavia*, translated by Dorian Cooke, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1974; Kosyk, Volodymyr, *Concentration Camps in the USSR*, London, Ukrainian Publishers, 1962; Kulischer, Eugene M., *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-47*, New York, Columbia University Press, 1948.; Markham, Reuben H., *Rumania Under The Soviet Yoke*, Boston, Meador Publishing Co., 1949; Markovski, Venko, *Goli Otok: The Island of Death*, New York, Columbia University Press, 1984; Martin, David, *Rebecca West, Ally Betrayed: The Uncensored Story Of Tito And Mihailovich*, New York: Prentice-Hall, 1946; Martin, David, *Patriot or Traitor: The Case of General Mihailovich—Proceedings and Report of the Commission of Inquiry of the Committee for a Fair Trial for Draja Mihailovich*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1978, стр. 1-179; Mestrovic, Matthew, Introduction in Venko Markovski, *Goli Otok: The Island of Death*, New York, Columbia University Press, 1984, стр. vii-xviii; Mihajlov, Mihajlo, „Did Krushchev lie about Soviet war casualties?“, *Human Events*, September 5, 1987, стр. 13,16; Okey, Robin, *Eastern Europe 1740-1980: Feudalism to Communism*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982; Omrcanin, Ivo, *Diplomatic and Political History of Croatia*, Philadelphia, Dorrance & Co., 1972; Paris, Edmond, *Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945: A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*, Translated by Lois Perkins, Chicago, Illinois, The American Institute for Balkan Affairs, 1961; Poliakov, Léon, *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1971; Ramaer, J. C., *Soviet Communism: The Essentials*, Second Edition, Translated by G. E. Luton, Stichting Vrijheid, Vrede, Verdediging Belgium, 1986; Seton-Watson, Hugh, *The East European Revolution*, Third Edition, New York, Praeger, 1961; Shelah, Menachem, „Genocide in satellite Croatia during the Second World War“, *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, [edited] by Michael Berenbaum, New York, New York University Press, 1990, стр. 74-79; Simons, Gerald, *Victory in Europe*, Alexandria, Virginia, Time-Life Books, 1982; Singleton, Fred, *A Short History of the Yugoslav Peoples*, New York, Cambridge University Press, 1985; Sivard, Ruth Leger, *World Military and Social Expenditures 1985*, Leesburg, Virginia, WMSE Publications, 1985; Small, M., and Singer, J. David. „The war-proneness of democratic regimes, 1816-1965“, *Jerusalem Journal International Relations* 1, Summer 1976, стр. 50-69; Sulc, Lawrence, „Communists coming clean about their past atrocities“, *Human Events*, October 13, 1990, стр. 12.

У првом поглављу дисертације већ су представљене неке дефиниције и историјат геноцида. Рамел нуди четири своја одређења, везана за следеће појмове: **геноцид**, **политицид**, **масовна убиства** и **„демоцид“**. **Геноцид** одређује као убијање народа од стране владе због њихове припадности (раси, народу, религији, језику). **Политицид** уврштава у убиство било које особе или људи од стране владе због њихове политике или из политичких разлога. **Масовна убиства** су, по Рамелу, насумична убиства једне или више особа од стране владе. Осмислио је и појам **„демоцид“**, дефинишући га као **убиство једне или више особа од стране владе, укључујући геноцид, политицид и масовна убиства**.²⁸⁰⁶

Према Рамелу, нацисти, четници, хрватске усташе, партизани и „Титов режим“, починили су **„масовни демоцид“** у Другом светском рату, као и деценијама након рата: *„Само су Хрвати убили отприлике 655.000 људи, од тога велика већина су били Срби. Титов режим је хладнокрвно убио неких 500.000 људи, углавном 'колаборациониста', 'антикомуниста', супарничких герилских покрета, усташа, као и критички настројених људи. Након рата, Титов режим је, вероватно, побио још више људи, а овај пут су страдали и богаташи, земљопоседници, припадници буржоазије, свештенство, а крајем 40-их година 20. века, чак и просовјетски комунисти.“*²⁸⁰⁷

Рудолф Рамел убројио је **Јосипа Броза Тита** међу девет „најкрвавијих мегаубица“ 20. века, приписујући му кривицу за смрт 1.172.000 грађана Југославије.²⁸⁰⁸ Иначе, Тито је пре десетак година сврстан међу највеће масовне убице 20. века, а његово име нашло се на листи објављеној у британском дневном листу **„Дејли мејл“**. Терети се за 570.000 жртава, што га поставља на тринаесто место, иза **Садама Хусеина** (Ṣaddām Ḥusayn ‘Abd al-Mağīd al-Tikrītī), а испред **Бенита Мусолинија**.²⁸⁰⁹

У опсежној табели која следи у наставку, Рамел износи **процене, прорачуне и изворе „југословенског демоцида“**. Анализе броја погинулих доступне у изворима поделио је по следећим категоријама: **убијени војници** (од 4. до 9. реда), **убијени партизани** (12. и 13. ред), **убијени цивили** (редови 23-26), **убијени у грађанском рату**, тј. у рату између разних оружаних формација југословенских народа од 1941. до 1945. године (30. и 31. ред) и **укупан број убијених у рату** (редови 34-48).

Примећује да су извори нејасни у погледу подела између југословенских војника који су се борили против нацистичке инвазије (изузетак је ред бр. 4) и партизана, четника, усташа и словеначких домобрана, погинулих у међусобним борбама. Имајући у виду 12 дана, колико је нацистима било потребно да окупирају Југославију и претпоставку о 5.000 убијених југословенских војника (ред бр. 4), осталим проценама страдалих војника (редови 5-9) обухваћене су жртве из битака у грађанском рату, као и погинули у борби против окупаторских трупа. Подаци о најмањем броју погинулих на основу ових рачуница (10. ред) износе **300.000**. Рамел закључује да је ово **најмања могућа бројка**, на основу поређења с обједињеном проценом најмањег броја мртвих партизана (14. ред). Међутим, средња вредност, као и горња граница броја мртвих војника износе **додатних 52.000 и 105.000**. Вероватно да сви ови погинули нису били само припадници југословенске војске, партизани и четници, који су изгубили живот борећи се против немачких, италијанских, мађарских, бугарских и румунских окупационих снага, већ и они који су погинули у

²⁸⁰⁶ Rudolph J. Rummel, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*, LIT Verlag, Münster, 1998, стр. vi.

²⁸⁰⁷ Исто, стр. 164.

²⁸⁰⁸ Rudolph J. Rummel, *Death By Government*, Transaction Publishers, New Brunswick – London, 2009, стр. 8.

²⁸⁰⁹ Nigel Jones, „From Stalin to Hitler, the most murderous regimes in the world“, *Daily Mail*, 7. october 2014, Доступно преко: <https://www.dailymail.co.uk...>, Приступљено: 11.04.2018.

борбама између партизана, четника, усташа и словеначких домобрана, било је стајалиште овог америчког научника.

Анализе у вези броја погинулих цивила Рамел назива „оскудним и проблематичним“, због процена броја погинулих у грађанском рату (редови 30. и 31.), а без назнака да ли су тим бројкама обухваћене **колатералне жртве битака** или су пак обухваћене и **жртве покоља**. Виша од датих бројки (31. ред) је званична бројка страдалих у хрватско-партизанско-четничком сукобу (грађанском рату). Ова процена се не разликује од многих процена о укупном броју погинулих војника и цивила страдалих током свих ратних година (редови 36 и 37).²⁸¹⁰

Анализе о укупном броју погинулих у рату (редови 34-48) обухватају погинуле војнике и цивиле у биткама, а вероватно и демоцид, нарочито онај који су починили **нацисти**. Рамел није успео да нађе извор који даје целокупан преглед ових процена. Најдоследнијом бројком (близу **1.700.000 страдалих**) и која је у складу са званичним бројем укупно погинулих, Рамел сматра ону коју је објавила послератна Титова влада (ред 44). Такође, амерички научник је уважио мишљење **Милована Ђиласа**, који је тврдио да стварна бројка износи између **1.700.000** и **1.800.000 погинулих**, у које спадају и страдалници у окупаторским логорима, покољима, антикомунистичким сукобима, као и погубљењима од стране комуниста (ред 48). Свођење ових процена наводи Рамела на закључак о могућој бројци у распону **од 1.600.000 до 2.000.000** (ред 45), као прелиминарној процени укупног броја страдалих у рату.

Рамел се потом посветио бројем страдалих у **демоциду**: прва од ових ставки (редови 51 и 52) односи се на партизана све до њиховог преображаја у јуну 1944. у легалну војску југословенске владе. У изворима постоје многе назнаке о њиховим зверствима, покољима, погубљењима антикомуниста и убиствима заробљеника. Након што је узео у обзир све различите појединачне процене, његова лична (53. ред) је да су **партизани** убили између 50.000 и 150.000 људи, а вероватно око **100.000**. Приметио је да неки статистичари негодују због тога што је ова бројка иста као и кад је реч о жртвама које су побили четници (ред 185), али је покушао да буде објективан по том питању и прихвати рачунице различитих извора. Потом, објаснио је да се тај број односи само на раздобље **до јула 1944.**, након чега су партизани, де факто, признати као „легална владина формација“. Од јула 1944. године до краја рата, они су убили још **500.000** људи (ред 280), наглашава Рамел. Процена од **100.000** убијених у демоциду од стране **четника** односи се на целокупно трајање рата.²⁸¹¹

За раздобље након доласка на власт „**Титове владе**“ (редови од 57 до 164) Рамел уочава покушаје да се израчуна број жртава демоцида. Поделио их је на различите категорије и објединио њихове бројке. Ове процене обично се преклапају (на пример редови 83 и 96) и ово се мора имати у виду када се рачуна укупан број страдалника, упозорава аутор „југословенског демоцида“. Уместо да сабере све обједињене бројке, а да потом од њих одузме одређену бројку преклапања у броју жртава, он их је сабрао и прилагодио онако како су обједињаване бројке по ставкама.

Прва збирна бројка (ред 72) једноставно додаје број жртава које су убили партизани (ред 71) **након ослобођења Београда** обједињеној бројци убијених антикомуниста, противника режима и колаборациониста, који су убијени 1945. и касније (ред 66), пошто је демоцид у Београду извршен пре свођења ових бројки. Слично томе, процена броја

²⁸¹⁰ Rudolph J. Rummel, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*, LIT Verlag, Münster, 1998, стр. 164-165.

²⁸¹¹ Исто, стр. 165.

погинулих следбеника Коминтерне чини јединствену категорију и само је додата осталим бројкама (ред 76).

Процене о броју убијених у **Блајбургу и другим масакрима** (подаци сакупљени у реду 83) су вероватно пребачене у друге категорије, посебно оне које се односе на убијене „антикомунисте“ и „колаборационисте“ (ред 66) и убијене Хрвате (ред 96), због чега их је Рамел игнорисао (ред 84).²⁸¹²

Рачунице о броју **убијених Хрвата** (редови 87-95) вероватно садрже бројке независних истраживача, али део или већина процењеног броја убијених се преклапају с подацима о убијеним противницима из редова „комуниста“ и „колаборациониста“. Рамел је претпоставио да ово преклапање износи 75%, 50% и 25% за најнижу, средњу и највишу процену броја убијених (ред 96) и у складу с тим додао је ове пропорционалне бројке убијених укупном броју убијених (ред 97).

Такође, Рамел је у табели приказао и претпоставке о броју **утамничених од стране комунистичких власти** и оних који су били у **логорима за принудни рад** (редови 101-111). Њих укључује у годишњи прираштај броја становника у раздобљу 1945-1955. (ред 112), као и од 1956. до 1965. Постоје само две процене колико је од ових људи умрло или убијено (редови 115 и 116). Имајући у виду окрутност која се може упоређивати с нацистичким логорима, Рамел је израчунао да је број умрлих неприродном смрћу у току једне године износио 1%, 2,5% и 5% у затворима и логорима за принудни рад у раздобљима 1945-1955. године; као и 0,5%, 1,25/ и 2,5% у наредној деценији од 1956-65. године, када је режим био „мање стаљинистички“. Ако се саберу ове процене добије се распон од **17.000-206.000 који су умрли у логорима или затворима у раздобљу од 1945. до 1965.** године (редови 117-118), истиче Рамел. Пошто се овај број умрлих и даље може преклапати с онима из претходних категорија, као што су „антикомунисти, противници режима“ и „колаборационисти“, Рамел је с „великом сигурношћу“ закључио да је процена преклапања 75%, 50%, 25%, за најнижу средњу и највишу вредност и додао је ове пропорционалне бројке броја умрлих које се односе на логоре за принудни рад, обичне логоре и затворе, укупној бројци (ред 119).²⁸¹³

Рамел је навео и могуће бројке **убијених Немаца** након рата, од стране комунистичког режима (ред 125), као и **немачких ратних заробљеника** (редови 131-135), које је објединио (ред 136). Свеукупни најнижи број израчунат је као „нижа процена броја оних који су се предали“ (најмања бројка у реду 130) помножена с „индексом обухваћене највише или више процене броја немачких војника који су се предали“ (ред 129). Нема сумње, сматрао је Рамел, да има извесног преклапања с укупним бројем убијених из реда 66 (тј. ред 60), за који је претпоставио да чине 20%, 10% и 5% за најнижу, средњу и највишу претпоставку броја убијених. Резултат одузимања овог преклапања додао је сабраној бројци (ред 137).

Рамел подсећа да су неретко лишавани живота **италијански ратни заробљеници и цивили**, пошто су Титове војне снаге прелазиле југословенско-италијанску границу и заузеле део Италије током и одмах након рата. Захваљујући једној процени (ред 140), претпоставио је да је број убијених (невезано с окупацијом Трста и околине – редови 157-159) износио **5.000** и ту бројку је додао свеукупном износу (ред 142). Овоме је такође додао (ред 150) процењени распон **убијених муслимана и Албанаца** (ред 149), као и **четника** (редови 153, 154). Иако извори често спомињу убијање само неколицине свих заробљених четника током грађанског рата и погубљења ухваћених четника након рата,

²⁸¹² Исто, стр. 166.

²⁸¹³ Исто.

није успео да пронађе ни једну укупну бројку из ове категорије. Проценио је да је неvezано с осталим укупним бројкама (као што су оне из реда 66) **убијено најмање 10.000 четника**. Овој бројци (редови 161-166) додао је свеукупни опсег **убијених Италијана** и осталих током краткотрајног заузимања Трста с околином (160), а такође и друге разне процене (ред 165).²⁸¹⁴

Анализе **укупног броја убијених од стране „Титовог режима“** такође се налазе у табели (редови 169-171). Рамел је навео сабране бројеве из свих претходних процена (ред 172). Две од ових процена (редови 170 и 171) покривају само део убијених, а преостала процена (ред 169) не даје никакав основ. У сваком случају све ове бројке су мање чак и од најниже сабране процењене бројке убијених, која износи **585.000 људи**.

Служећи се проценама убијених антикомуниста, противника режима и колаборациониста (редови од 57-65а), погубљених углавном током рата, као и побијених у Београду (редови 69 и 70), амерички истраживач оцењује да је у демоциду од стране Титовог режима страдало у распону **од 585.000 до 2.130.000**.²⁸¹⁵

Четници су извршили **покоље над хрватским и муслиманским цивилима**, убијали су **заробљене усташе и партизане**, као и **њихове присталице**, али нису доступне укупне бројке, истиче Рамел. У табели наводи различите прорачуне у вези одређених покоља (редови 177-184), нудећи и своју претпоставку коју сматра „разумним распоном четничког демоцида“ (ред 185). Многе четничке јединице су извршавале осветничке акције над усташама, а у неким случајевима убили би и сваког Хрвата на којег би наишли. Међутим, Рамел се не слаже с тврдњом **Иве Омрчанина** (ред 181а) да је ликвидирано **500.000 Хрвата**, јер је ничим не оправдава нити објашњава, а аутор није могао дође до бројки које су бар приближне. Имајући у виду подстакнуту мржњу и порив за осветом према Хрватима, Рамел сматра да је та рачуница могућа, али је мало вероватна. Стога, ову бројку сматра највишом могућом, док средњу вредност поставља на 20%.²⁸¹⁶

Немогуће је разматрати размере демоцида почињеног током овог раздобља, а да се не узму у обзир **покољи почињени од „нацистичке марионетске Независне Државе Хрватске“**, нагласио је Рамел. Процене убијених у овим злочинима су подељене у табели и обједињене су бројке за Јевреје (редови 189-193), Роме (редови 196-201), као и Србе, за које је аутор изнео засебно делимичне процене (редови 205-219) од укупног броја убијених (редови 222-237), иако се може видети да нема великих одступања. Наведене су и неке рачунице броја убијених у хрватским концентрационим логорима (редови 240-242). Рамел закључује да је укупно у демоциду који су починили Хрвати убијено **од 242.000 до 1.088.000 људи** (ред 245).²⁸¹⁷

Најзад, ту су и претпоставке о размеру демоцида почињеног од стране **окупационих војски**. На другим местима Рамел износи прорачуне о броју убијених у нацистичком демоциду, а овде наводи укупну бројку (ред 248) по изворима. Аутор даје и минималну процену броја **убијених Бугара** од стране Југословена, која износи **10.000**. Различите рачунице броја убијених Срба у покољима од стране Мађара су доступне и обједињене (редови 255-261), као и убијених Јевреја (редови 266-269) и наведена је укупна цифра (ред 272). Напослетку, наведене су претпоставке и демоцида којег су починили **Италијани**, које се крећу до најмање **5.000 људи** (ред 275).²⁸¹⁸

²⁸¹⁴ Исто, стр. 167.

²⁸¹⁵ Исто.

²⁸¹⁶ Исто, стр. 168.

²⁸¹⁷ Исто.

²⁸¹⁸ Исто.

У табели Рамел износи заједнички број страдалих четника, партизана и других у демоциду (редови 278-286), поделивши их на убијене од стране Титових снага током и након рата (редови 280-281). Испоставља се да је **укупан број убијених у демоциду у Југославији на свим странама од 1.515.000 до 4.805.000, од којих је од 1.230.000 до 3.425.000 убијено током рата** (редови 287 и 288).²⁸¹⁹

Да би се процениле ове укупне бројке, аутор је приказао укупне бројеве погинулих у биткама (ред 289) од почетка табеле, а потом додао овај распон онеме који се односи на демоцид током рата (ред 290). Ова бројка се сада може упоредити с бројем жртава у целом рату (ред 291). Као што се може видети, док је најнижи број погинулих у биткама сабран с укупним бројем погинулих у демоциду, унутар распона укупног броја погинулих у рату, средње и више процене броја погинулих су много веће.

Како би извршио додатне процене погинулих у биткама, заједно с укупним бројем страдалих у демоциду, Рамел је израчунао **губитак броја становника за раздобље од 1941-1950.** (редови 292 и 327) **и од 1941. до 1965. године** (редови 293а и 328) на основу прорачуна броја становника и стопа прираштаја. Примећује се да је смањење броја становника у већем складу с бројем погинулих у биткама и током ратног демоцида, али се подаци односе на 1950. годину, а многа убиства су се догодила у послератном раздобљу. Стога, број жртава у ратном и послератном демоциду, као и број погинулих у биткама током рата је обједињен (ред 293), да би се упоредио са смањењем броја становника у раздобљу од 1941. до 1965. године, када су се таква убиства окончала. Као што се може видети, овај интервал броја погинулих је далеко испод броја који представља депопулацију и у складу је с том бројком, имајући у виду губитак који обухвата и нерођене.²⁸²⁰

Рамел износи и **прорачун губитка броја становника, а израчунава и стопу демоцида.** Зато је приказао разне процене и стопе прираштаја становништва (редови од 296 до 321). На основу ових варијабли израчунава број житеља који су 1941. године живели у Хрватској (ред 322). Посебно је занимљив проценат стопе прираштаја југословенског становништва, приметио је Рамел. У раздобљу од 1929. до 1931. године, као и од 1931. до 1941. године, та стопа је износила 1,3% на годишњем нивоу (редови 305 и 310). Овде је амерички научник користио следећу формулу за све сличне прорачуне:²⁸²¹

Стопа прираштаја=(потоње становништво/пређашње становништво) године - 1

Ради поређења, Рамел приказује стопе прираштаја за послератна раздобља (редови 314, 316 и 320), које су се током периода од 1962. до 1966. године зауставиле на око **1,1%**. Из свих ових стопа, одређен је распон прираштаја броја становника у раздобљу од 1941. до 1950. (ред 323) и до 1965. године (ред 324). Ове бројке су омогућиле да се изврши процена броја становника Југославије до 1950. и 1965. године, заснивајући се на подацима о броју становника из 1941. године, а потом одузимањем ове процене броја становника од процене стварног броја становника (редови 311 и 317), да би се одредио губитак броја становника који је раније употребљен (редови 327 и 328).

Рамел је израчунао бројеве за **три врсте демоцида.** Први се односе на **Независну Државу Хрватску** (редови 332 и 333), други на „**Титову владу**“ (током рата, све до 1965. године, када је демоцид окончан те), а трећи се вежу за **целокупно време трајања**

²⁸¹⁹ Исто.

²⁸²⁰ Исто, стр. 169.

²⁸²¹ Исто.

„Титове владе“, све до 1987. године, с којом аутор окончава податке за ову компаративну студију. На крају Рамел признаје да није био у могућности да одреди бројке демоцида којег су починили партизани или Титова власт за време рата, јер није могао да пронађе процене броја становника на територијама које су биле под њиховом влашћу.²⁸²²

**Табела 63 – Југословенски демоцид: процене, извори и прорачуни
(према Р. Рамелу)**

Бр.	Државе	Почело		Окон- чано		Процењени број мртвих у хиљадама			Извор и страница	Напомене
1	Погинули у рату	Година	Месец	Година	Месец	Најмањи	Средњи	Највећи		
2	Погинули војници/герилци									
3	Војници									
4	Погинули у биткама	1941.	4	1941.	4		5		Small & Singer, 82,91	
5	Мртви	1941.		1945.			400		Sivard, 85, 11	
6	Мртви	1941.	4	1945.	5		300		Heller & Nekrich, 86,443	
7	Убијени/Умрли	1941.	4	1945.	5		410		Wright, 65, 1542	Укључујући умрле рањенике
8	Губици	1941.	4	1945.	5		305		Kulischer, 48, 280n23	Предато на Конференцији за ратне репарације 1945. у Паризу
9	Губици	1941.	4	1945.	5		300		Hunczak, 90, 124	Од Володимира Косика (Wolodymyr Kosyk)
10	Обједињене бројке	1941.	4	1945.	5	300	355	410	(Средња вредност је просек односа између најмање и највеће бројке)	
11	Погинули партизани									
12	Погинули	1941.	6	1945.		300			Bailey, 78, 100	
13	Погинули	1941.	6	1945.	5		305		Djilas, 77, 443	Погинули у рату
14	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	6	1945.	5	300	303	305	(Средња вредност је просек односа између најмање и највеће бројке)	
15										
16	Укупан број погинулих у биткама									
17	Обједињени број војника ЈВуО	1941.	4	1945.	5	300	355	410	(Из реда бр. 10)	
18	Обједињени број партизана	1941.	6	1945.	5	300	303	305	(Из реда бр. 14)	
19	Погинули нецивили	1941.	4	1945.	5	600	600	700	(Ред 49 минус ред 27)	
20	Погинули војници/герилци	1941.	4	1945.	5	410	555	700	(Најмања вредност из реда 17, највиша вредност из реда 19, средња вредност је просек најмање и највише)	

²⁸²² Исто.

									бројке; намењена да обухвати ЈВуО, партизане, четнике, Хрвате и словеначке домобране погинуле у биткама)	
21										
22	Погинули цивили									
23	Погинули	1941.	4	1945.			1.300		Heller & Nekrich, 86, 443	
24	Губици	1941.		1945.			1.100		Hunczak, 90, 124	Од Володимира Косика
25	Погинули у рату	1941.		1945.			1.000		Sivard, 85, 11	Од Вилијама Екарта (William Eckhardt)
26	Погинули у рату	1941.		1945.			1.275		Wright, 65, 1542	
27	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	1.000	1.100	1.300		
28										
29	Цивили погинули у рату									
30	Убијени	1941.		1945.			1.000		Singleton, 85, 206	У братоубилачкој борби
31	Убијени	1941.	4	1945.			1.700		Baxter, 70, 40	Бројка коју је објавила Титова влада о усташко-партизанско-четничком сукобу
32	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	1.000	1.350	1.700	(Средња вредност је просек односа између најмање и највеће бројке)	
33	Укупан број погинулих у рату									
34	Мртви	1941		1945			1.500		Browning, 90, 64	
35	Мртви	1941	4	1945			1.400		Sivard, 85, 11	
36	Мртви	?		1945			1.700		Gluckstein, 52, 193	Током немачке окупације
37	Мртви	?		1945			1.700		Elliot, 72, 83	
38	Мртви	1941.		1945.			2.000		Seton-Watson, 61, 232	
39	Губици	1941.	4	1945.	5		1.685		Wright, 65, 1542	
40	Губици	1941.	4	1945.	5		1.400		Hunczak, 90, 124	Од Володомира Косика
41	Срби погинули у рату	1941.	4	1941.	12	600			Markham, 47, 80	По многим Србима у земљи
42	Погинули у рату	?		1945.			1.706		1939-1945 War..., 108	
43	Ратни губици	1941.	4	1945.	5		1.700		Okey, 82, 191	
44	Жртве у Другом св. рату	1941.	4	1945.	5		1.706		Jukić, 74, 7	Објављено 1948. на Конференцији о међусавезничким репарацијама у Паризу
45	Погинули у Другом св. рату	1941.	4	1945.	5		1.700		Elliot, 72, 83	
46	Губици у Другом св. рату	1941.	4	1945.	5		1.600		Heller & Nekrich, 86,	

								443	
47	Погинули у Другом св. рату	1941.	4	1945.	5		1.700	Singleton, 85, 206	Од Денисона Русинова (Denison Rusinow); засновано на подацима Управе Уједињених нација за помоћ и обнову (UNRRA) и званичним југословенским изворима
48	Погинули у Другом св. рату	1941.	4	1945.	5	1.700		1.800 Djilas, 77, 443	Обухвата мртве у логорима, покољима, бомбардовањима, борбама против комуниста и погубљењима од стране комуниста
49	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	1.600	1.700	2.000	
50	Партизански демоцид (од априла 1941. до јуна 1944.)								
51	Руски емигранти	1941.				0.2		Tolstoy, 86, 17	„Неколико стотина“ убијених
52	Словенци	1943.	9				7	Tolstoy, 86, 21	„Издајници из Беле гарде“, у току седам дана; од члана Политбироа Едварда Кардеља
53	Демоцид	1941.	6	1944.	6	50	100	150	(Процена; обухвата покоље, зверства, и убиства заробљеника)
54									
55	Демоцид од стране Титове владе (после јула 1944.)								
56	Убијени „антикомунисти“, противници режима и „колаборационисти“								
57	Антикомунисти	1945.	?			24		Prcela & Guldescu, 70, 121	Обухвата најмање 12.000 Словенаца
58	Колаборационисти	1945.					20	Bailey, 78, 106	
59	Ликвидирани	1945.		1946.			200	Time, 14.09.1946., 28	
60	Разно	1945.	?			20		30 Djilas, 77, 447	Немачки ратни заробљеници, колаборационисти (четници, усташе, хрв. домобрани, слов. домобрани), које су им у Аустрији предали Британци
61	Разно	1945.		1946.			300	Prcela & Guldescu, 70, 121	Обухвата „колаборационисте“ и вероватно домаће Немце; од Љуба Сирца
62	Противници режима	1945.	?				150	Tolstoy, 86, 409n8	Од партизанског генерала Косте Нађа, од оних противника

									који су му пали шака
63	Противници режима	1945.				150			„The Current...“, 5
64	Противници режима	1946.	?				300		„The Current...“, 5
65	Одметници	1945.	?					40	Djilas, 80, 77
65	Убијени на суров начин	1945.	?				30		Prcela & Guldescu, 70, 113
66	ОБЈЕДИЊЕНО	1945.		1987.		300	500	700	
67									
68	Убијени у Београду								
69	Убијени у Београду	1944.	10			100			Markham, 47, 265
70	Нестали у Београду	1944.	10			50		60	Martin, 90, 271
71	ОБЈЕДИЊЕНО	1944.	10			50	70	100	
72	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		350	570	800	(Збир редова 66 и 71)
73									
74	„Ибеовци“								
75	Убијени	1948.		1950.		2			(Процена, не рачунајући убијене у логорима)
76	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		352	572	802	(Збир редова 72 и 75)
77									
78	Блајбург и слични покољи								
79	Убијени у Блајбургу	1945.	5	?		100			Tolstoy, 86, 387-8
80	Покољ у Блајбургу	1945.	5				114		Jukić, 74, 283
81	Покољ у Блајбургу – Марибору	1945.	5			300			Willoughby, 1970, ix
82	Остали покољи	1945.					26		Martin, 90, 273
83	ОБЈЕДИЊЕНО	1945.	5	1945.	12	100	150	300	
84	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		352	572	802	Од реда 76; за ред 83 се претпоставља да се преклапа с редовима

										66, 96 и 153
85										
86	Хрвати									
87	Нестали	?		1945.	8		150		Beloff, 85, 136	Према црквеним документима; од надбискупа Степинца
88	Ликвидирани	1945.		?		1.200		1.300	Prcela & Guldescu, 70, 121	20% становништва Хрватске; од немачког адвоката Вилијама Шотлера (William Schottler)
89	Покољ	1945.						5	Jukić, 74, 284	У троуглу између планине Вучјак и ушћа реке Босне у Саву
90	Поклани	1945.		?		200			Prcela & Guldescu, 70, 122	„Неколико стотина хиљада“ војника и цивила, од Масуђија (G. Massucci), секретара ватиканског изасланика у Хрватској надбискупији
91	Убијени	1945.	5	?			600		Prcela & Guldescu, 70, 121	Од окончања борби; израчунали Отон Кнезовић и Џон Прцела
92	Убијени на суров начин	1945.	5			200			Baxter, 70,41	„Неколико стотина хиљада... разоружаних... војника и цивила...“
93	Убијени на суров начин	1945.					1,718		Prcela & Guldescu, 70, 107n.4	У Вировитици
93	Убијени на суров а начин	1945.					500		Omrcanin, 72, 181	
94	Убијени војници	1945.		?		150		180	Prcela & Guldescu, 70, 122	Током четири месеца, укључујући и покољ у Блајбургу
95	Убијени у Загребу	1945.	5				100		Markham, 47, 265	Приликом ослобођења Загреба и околине; на овој бројци инсистирају многи Хрвати; Маркам мисли да је бројка претерана
96	ОБЈЕДИЊЕНО	1945.		1946.		400	600	1.300		(Средња вредност из реда 91)
97	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		452	872	1.777		За најниже, средње и највише бројке из реда 96 преклапање с редом 66 се претпоставља да је 75, 50 и 25%
98										За бројке у реду 66 се претпоставља

								да су 75, 50 и 25%		
99	Затвореници и									
100	логораши у									
	логорима за									
	принудни рад									
101	Ухапшени	1948. ?		1953.	8		172		Markovski, 84, 7	Од председника Народне скупштине
102	Логори	1947.				100			Markham, 47, 264	Од Тита, у записима упућеним Влади САД
103	Суђења „злочинцима“	1947.					260		Beloff, 85, 135	„Огромна већина“ су изгледа били политички оптуђеници; из комунистичких новица „Борба“
104	Суђења „злочинцима“	1948.					220		Beloff, 85, 135	„Огромна већина“ су изгледа били политички оптуђеници; из комунистичких новица „Борба“
105	Суђења „злочинцима“	1949.					160		Beloff, 85, 135	„Огромна већина“ су изгледа били политички оптуђеници; из комунистичких новица „Борба“
106	„Ибеовци“	1948.		?			15		Djilas, 80, 87	Чланови Партије и симпатизери који су били у логорима
107	„Ибеовци“	1948. ?		?			30		Markovski, 84, 7	У логорима на јадранским острвима
108	„Ибеовци“	1948.		1951.			13,7		Mestrovic, 84, xi	Од шефа Титове тајне полиције
109	„Ибеовци“	1948.		?			250		Mestrovic, 84, xi	По београдским изворима; од Кристине фон Кол (Christine von Kohl)
110	„Ибеовци“	1948.		1963.			56		Mestrovic, 84, xi	Од историчара др Радована Радоњића; засновано на званичним документима
110 a	„Ибеовци“	1951.					8		Carlton, 55, 227	Принудни рад
110 b	„Ибеовци“	1948.		?		50			Beloff, 85, 146	На Голом Отоку
110c	Принудна радна снага	око 1950.				100		200	Gluckstein, 52, 97	Процене од већине посматрача; већина на принудном раду
110 d	Затвореници	1945.	6	?			1.000		Beloff, 85, 135	Прошли су кроз затворе тајне полиције; од бившег политичког затвореника Љуба Ширца

110	Затвореници	1946.				100		Time, 14.09.1946., 28	
111	Затвореници Словенци	1945.	?		20		30	Beloff, 85, 134	Од 1.2 милиона становника; од Френка Водамса (Frank Waddams)
112	ОБЈЕДИЊЕНО	1945.	1955.		100	172	300	(Просечан годишњи прираштај становништва; средња вредност из реда 101)	
113	ПРОЦЕНА	1956.	1965.		50	100	150	(процена)	
114	Мртви								
115	Ликвидирани	1945.	?		200			Willoughby, 70, xii	„Стотине хиљада... затворених, мучених и на послетку ликвидираних.“
116	Убијени „ибеовци“	1948. ?	?		1			Markovski, 84, 7	Од 30.000 затвореника на јадранским острвима
117	УКУПНО	1945.	1955.		11	47	165	(Делимично засновано на Beloff, 85, 134; претпоставка од 1, 2.5 и 5% умрлих/убијених из реда 112 по години за најнижу, средњу и највишу вредност)	
118	УКУПНО	1956.	1965.		3	14	41	(Претпоставка од 0.5, 1.25 и 2.5% умрлих/убијених из реда 113 по години за најнижу, средњу и највишу вредност)	
119	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.	455	903	1.932	(За најниже, средње и највише вредности из реда 117 + ред 118, сматра се да је преклапање с претходним категоријама 75, 50, 25%)	
120	Немачко становништво								
125	ДЕМОЦИД	1945.	1948.		55	75	85	(Из табеле 7.1, ред 528)	Табела се налази на стр. 140. Рамелове књиге.
126	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.	510	978	2.017	(Збир бројки из редова 118 и 125)	
127									
128	Немачки ратни заробљеници								
129	Предати	1945.	5	?			175	Simons, 82, 187	
130	Предати	1945.	5	?			130	Djilas, 77, 446	Процењени број војника који су се предали на крају рата
131	Погинули/Нестали	1945.	5	?			80	Simons, 82, 187	Од 175.000 колико их се предало; 10.000 је умрло приликом марша у логор
132	Убијени немачки ратни заробљеници	1945.	>5				15	V. F., 70, 232	Недалеко од Нове Горице

133	Убијени	1945.	5	1945.	6		1,10		Prcela & Guldescu, 70, 90	У Трсту
134	Убијени	1945.					0,8		Prcela & Guldescu, 70, 90	Близу Базовице у Италији
135	Убијени	1945.					0		Prcela & Guldescu, 70, 90	Близу Опчине
136	ОБЈЕДИЊЕНО	1944.	7	1945.	6	59	70	80	(Најнижа вредност је узета из реда 130 и помножена с индексом највише вредности до реда 129; средња вредност је просек између најниже и највише вредности)	
137	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		558	1.041	2.093	(За најниже, средње и највише вредности из реда 136 – 20, 10 и 5%; претпоставка да се поклапа с бројком из реда 136)	
138										
139	Убијени Италијани									
140	Убијени Италијани	1945.					4		Prcela & Guldescu, 70, 90	Близу Базовице у Италији
141	ПРОЦЕНА	1944.	7	1945.		5			(Процена)	
142	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		563	1.046	2.098	(Збир бројки из редова 137 и 141)	
143										
144	Убијени Муслимани/Албанци									
145	Покољ у Дреници	1944.					0,03		Albania..., 66, 399-40	Албанци
146	Убијени	1945.		?		2			„The Current...“, 6	„хиљаде“
147	Убијени косовски Албанци	1955.		?		2			Qira, 70, 135	(Рамелова процена заснована на извору и контексту)
148	Убијени Шиптари	1944.	ок о 11			1			Albania..., 66, 399-40	У Тетову
149	ПРОЦЕНА	1944.	7	1960.		3	4	5	(Процена)	
150	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		566	1.050	2.103	(Збир бројки из редова 142 и 149)	
151										
152	Убијени четници									
153	ПРОЦЕНА	1944.	7	1945.		10			(Умрли ван битак – процена)	
154	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		576	1.060	2.113	(Збир бројки из редова 150 и 153)	
156	Убијени приликом окупације Трста и околине									

157	Погубљени	1945.	5	1945.	6	1			Beloff, 85, 123	Од 6.000 ухапшених
157 _a	Погубљени	1945.	5	1945.	6		2,1		Gross, 78, 152, 154	
158	Убијени	1945.	5	1945.	6	7			Prcela & Guldescu, 70, 90	Локално становништво
158 _a	Жртве	1945.	5	1945.	6	10		15	Gross, 78, 107	По локалном предању
159	Жртве	1945.	5	1945.	6	10		12	Gross, 78, 102, 107	Нејасно је да ли су ухапшени или убијени/умрли; од Силвије Шприге (Silvia Sprigge)
160	ОБЈЕДИЊЕНО	1945.	5	1945.	6	7	10	15	(Укључујући околину)	
161	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		583	1.070	2.128	(Збир бројки из редова 154 и 160)	
162	Разно									
163	Ликвидирани партизани	1944.				2			Albania..., 66, 399-40	„Хиљаде“ бивших партизана; у Митровици, Гњилану и Бару
164	Погубљени свештеници/монахиње	1945.	5	?		0			Singleton, 85, 215	
165	ОБЈЕДИЊЕНО	1944.		?		2,2				
166	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		585	1.072	2.130	(Збир бројки из редова 160 и 165)	
167										
168	Укупно									
169	Ликвидирани	1945.		?			450		Ramaer, 86, 21	
170	Убијени	1945.	5	1945.	6		100		Sulc, 90, 12	Хрвати, Срби и Словенци у току неколико недеља по завршетку рата; процене историчара
171	Елиминисани	1945.	5	1946.			500		Prcela & Guldescu, 70, 121	Ухапшени, нестали или убијени после „ослобођења“; од бившег Титовог шефа за односе с јавношћу Богдана Родића
172	УКУПНА БРОЈКА	1944.	7	1987.		585	1.072	2.130	(Из реда 166)	
173	Демоцид	1944.	7	1987.		585	1.072	2.130	(Из реда 172)	
174	Демоцид током рата	1944.	7	1945.	5	300	500	750	(Процена заснована из редова од 57 до 65а и 71)	
175										
176	Четнички демоцид									
177	Албанске жртве	1941.	4	?			8		Gross, 66, 345n10	У Пљевљима (Санџак); углавном од стране четника
178	Покољи у Босни	1941.	12	1942.	1	2			Tomasevich,	Муслимани у

									75, 258	југоисточној Босни, укључујући и област око Фоче
179	Покољи у Босни	1943.	1	1943.	2		10		Tomasevich, 75, 258	Муслимани у југоисточној Босни, укључујући Санџак
180	Покољи над Хрватима/муслиманима	1941.	4	?			?		Martin, 46, 62	Из освете због усташких покоља; Михаиловић их није одобрио
181	Убијени Хрвати	1942.	10				0,1		Tomasevich, 75, 259	Убијени у селу Гата, Далмација
181 _a	Побијени Хрвати	1941.	4	1945.			500		Omrcanin, 72, 181	Убијени од стране српских четника
182	Хрвати/муслимани	1942.	10			0,5			Tomasevich, 75, 259	Убијени у области Прозора
183	Покољ над муслиманима	?					9		Bailey, 78, 106	У санџачкој области на граници Босне и Србије
184	Усташе	1941.	4	?			?		Gross, 66, 345n10	Четници су истребљивали усташе где год су на њих наишли; од генерала Михаиловића
185	Демоцид	1941.	4	1945.	5	50	100	500	(Процена)	
186										
187	Хрватски (усташки) демоцид									
188	Јевреји убијени од стране Хрвата									
189	Убијени	1941.		?				24	Fein, 79, 105	„Велика већина“ убијена од стране Хрвата
190	Убијени	1941.	4	1945.		28			Gilbert, 82, 78	
191	Убијени	1941.					60		Bailey, 78, 106	
191 _a	Мучеништво	Током целог рата					60		Dedijer, 92, 30	
192	Страдали	1941.		1945.			60		Paris, 61, 9, 80	
193	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	16	28	60	(Најнижа бројка је 2/3 од бројке из реда 365)	
194										
195	Роми убијени од стране Хрвата									
196	Роми	1941.		?			28		Poliakov, 71, 266	Од Истражне комисије југословенске Владе; усташе... главни покретачи
197	Роми	1941.		?				29	Fein, 79, 105	„Буквално сви... су поклани“
198	Роми	1941.		1945.	5	26			Shelah, 90, 78	
198 _a	Циганско мучеништво	Током целог рата					26		Dedijer, 92, 30	
199	Убијени Роми	1941.					26		Bailey, 78, 106	

200	Страдали Роми	1941.		1945.			26		Paris, 61, 9	
201	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.		1945.	5	26	27	28		
202										
203	Убијени Срби									
204	Делимичне процене									
205	Истребљени	1941.	4	1944.		500			Gross, 72, 65	
206	Истребљени	1941.	4	1941.	7	500			Martin, 46, 50	Нацисти су то урадили уз помоћ усташа; од Тита
207	Убијени	1941.	4	1942.	11			600	Gross, 66, 345n10	Из телеграма генерала Михаиловића од 22. децембра 1942. године
208	Убијени	1941.	4	1943.		200		600	Martin, 46, 50	Српске бројке
209	Убијени	1941.	4	1942.	3	500			Paris, 63, 103	„Православни“; од нацистичког генерала Лотара Рендулића (Lothar Rendulic) који је био у том крају
210	Убијени	1941.	4	1943.	8			200	Paris, 63, 103	„Православни“; од високог функционера хрватске владе
211	Убијени	1941.	4	1942.	3			200	Shelah, 90, 75	Током прве године рата; 10% српског становништва у Хрватској
212	Убијени	1941.	4	?		600		800	Tomasevich, 75, 261	Четничке процене
213	Масакрирани	1941.	4	?		500		600	Martin, 46, 47	Каснији извештаји о покољу; у ранијим извештајима бројке су од 150.000 до 300.000
214	Масакрирани	1941.	4	?		150		300	Martin, 46, 50	Првобитна процена у Меморандуму Српске православне цркве; то је, „у најмању руку озбиљно смањивање броја жртава.“
215	Масакрирани	1941.	4	1942. ?		500		600	Martin, 90, 44	Из извештаја ван Хрватске
216	Масакрирани	1941.	4	1941.	ок о 8	500			Martin, 90, xxiii	Током првих неколико месеци рата
218	Заклани	1941.	4	1943.	12			700	Martin, 46, 64	Од Предавеца, хрватског инжењера и сина првог потпредседника Хрватске сељачке странке
219	Убијени на суров начин	1941.	4	1943.	4			700	Fein, 79, 375n35	Од Фалконија (Carlo Falconi) и процене југословенске владе у егзилу из маја 1943.

221	Укупно									
222	Уништени	1941.	4	1945.	5	600			Fotitch, 48,123	
223	Убијени	1941.	4	1945.	5	350			Fein, 79, 375n35	Од Јоза Томовића
224	Убијени	1941.	4	1945.	5	200		600	Fein, 79, 375n35	Од Владимира Дедијера
225	Убијени	1941.	4	1945.			750		Paris, 61, 4, 9, 211	
226	Убијени	1941.	4	1945.	5		750		Paris, 61, 9	Од Хитлеровог човека за решавање проблема на Балкану, Хермана Нојбахера
227	Убијени	1941.	4	1945.	5		1.000		Paris, 61, 9, 215	Процене извршилаца злочина, каже Хитлеров човек за решавање проблема на Балкану, Херман Нојбахер
228	Убијени	1941.	4	1945.			200		Poliakov, 71, 158	Укључујући Јевреје; „По одређеним статистикама“
229	Убијени	1941.	4	1945.	5	350		750	Singleton, 85, 177	Најнижа бројка је процена од стране нациста, а највиша од стране Срба
230	Масакрирани	1941.	4				750		Bailey, 78, 106	
231	Масакрирани	1941.	4	1945.	5	350		750	Bailey, 78, 84	Разне процене
232	Масакрирани	1941.	4	1945.	5		500		Paris, 61, 9	Уобичајена процена француских аутора
233	Масакрирани	1941.	4	1945.	5		700		Paris, 61, 9	Уобичајена процена енглеских аутора
234	Убијени	1941.	4	1945.	5		810		Gluckstein, 52, 151	
234a	Мучеништво	Током целог рата					750		Dedijer, 92, 30	
235	Убијени на суров начин	1941.	4	1945.	5		570		Fein, 79, 105	Засновано на смањеном броју становника
236	Жртве	1941.	4	1945.	5		500		Beloff, 85, 74	„У принципу се сматра“
237	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	200	600	1.000		
238										
239	Концентрациони логори									
239a	Убијени затвореници	1941.		1945.		60		80	Deak, 92	„Разумна претпоставка“
240	Искасапљени затвореници	1941.		1945.			350		Paris, 61, 189	У Срему
241	Срби/Противници режима	1941.	4	1945.	5		100		Mihajlov, 87b	Убијени у јасеновачком логорору; од стране усташа; по угледним историчарима
242	Срби/Противници режима	1941.	4	1945.	5		700		Mihajlov, 87b	Убијени у јасеновачком логору; од стране усташа; од

										југословенске владе
243	Истребљени Срби	1941.	4	1945.	5	200		750	Dedijer, 92, 11, 23	У јасеновачком логору
244	Укупно									
244a	Умрли	Током целог рата					800		Dedijer, 92, 426	
245	Демоцид	1941.	4	1945.	5	242	655	1.088	(Збир бројки из редова 193, 201 и 237)	
246										
247	Демоцид током нацистичке окупације									
248	Демоцид	1941.	4	1945.	5	507	625	831	Rummel, 92, табела А, ред 1187	
249										
250	Демоцид током бугарске окупације									
251	Демоцид	1941.	4	1945.	5	10			(Процена заснована углавном на Фотићу /Fotitch/, 48, 137-9)	
252										
253	Демоцид током мађарске окупације									
254	Срби									
255	Погубљени	1942.	1					?	Fotitch, 48, 137	Целокупно српско становништво из великих села Жабаљ и Чуруг
256	Убијени	1942.	1					6	Hilberg, 61, 521	У Новом Саду; према оптужници против мађарског генерала који је за то одговоран
257	Убијени	1942.	1			15			Fotitch, 48, 138	У Новом Саду; укључујући Јевреје
258	Покољ	1942.	1					2,609	Braham, 81, 211	У Делвидеку (мађ. Délvidék)
259	Масакрирани	1942.	1					20	Jukic, 74, 123	Након истраге коју је потом спровела мађарска администрација, пет генерала је осуђено на смрт
260	Жртве	1942.	1					35	Paris, 61, 119	Од стране војске у Војводини; укључујући Нови Сад
261	ОБЈЕДИЊЕНО	1941.	4	1945.	5	50	60	70		
263										
264	Јевреји									
266	Убијени	1942.	1					4	Hilberg, 61, 521	У Новом Саду; према оптужници против мађарског генерала који је за то одговоран
267	Јевреји/остали убијени	1942.	1			10			Braham, 81, 208	У Шајкашу и околини, Југославија (Рамелова процена се заснива на контексту – 3.200

									убијених у две од седам области које су наведене; укључујући Јевреје)
268	Покољ	1942.	1			0,7		Braham, 81, 211	У Делвидеку
268 a	Убијени Срби/Јевреји	1941.				3		Fein, 79, 107	Нови Сад с околином; одговорна је војска
269	ПРОЦЕНА	1941.	4	1945.	5	16	18	21	(процена)
270									
271	Укупно								
272	Демоцид	1941.	4	1945.	5	66	78	91	(збир бројки наведених у редовима 261 и 269)
273									
274	Демоцид током италијанске окупације								
275	Демоцид	1941.	4	1943.	8	5			(процена)
276									
277	Укупни демоцид								
278	Четници	1941.	4	1945.	5	50	100	500	(из реда 185)
279	Партизани	1941.	6	1944.	6	50	100	150	(из реда 53)
280	Титова влада	1944.	7	1945.	5	300	500	750	(током рата; из реда 174)
281	Титова влада	1945.	6	1987.		285	572	1.380	(после рата; ред 173 минус ред 174)
282	Хрвати	1941.	4	1944.	5	242	655	1.088	(из реда 245)
283	Нацистички окупатори	1941.	4	1944.	5	507	625	831	(из реда 248)
284	Бугарски окупатори	1941.	4	1945.	5	10			(из реда 251)
285	Мађарски окупатори	1941.	4	1944.	5	66	78	91	(из реда 272)
286	Италијански окупатори	1941.	4	1943.	8	5			(из реда 275)
287	Укупни демоцид	1941.	4	1987.		1.515	2.645	4.805	(збир бројки из редова од 278 до 286)
288	Демоцид током рата	1941.	4	1945.	5	1.230	2.073	3.425	(ред 287 минус ред 281)
288a	Титов демоцид над домаћим становништвом	1944.	7	1987.		514	987	2.030	(ред 173 минус ред 288б)
288b	Титов демоцид над страним становништвом	1944.	7	1987.		71	85	100	(збир бројки из редова 136, 141 и 160)
288c	Укупни Титов демоцид	1944.	7	1987.		585	1.072	2.130	(збир бројки из редова 288а и 288б)
289	Погинули у биткама	1941.	4	1945.	5	410	555	700	(из реда 20)
290	Демоцид + погинули у биткама	1941.	4	1945.	5	1.640	2.628	4.125	(демоцид и погинули у

									биткама; редови 288 + 289)	
291	Упоредити с обједињеним бројем погинулих током рата	1941.	4	1945.	5	1.600	1.700	2.000	(из реда 49)	
292	Упореди с губитком броја становника	1941.		1950.		1.681	1.860	2.041	(из реда 327)	
293	Демоцид + погинули у биткама	1941.	4	1987.		1.925	3.200	5.505	(демоцид + погинули у биткама; збир бројки из редова 287 и 289)	
293	Упореди с губитком а броја становника	1941.		1965.		5.033	5.559	6.098	(из реда 328)	
294	Стопа демоцида									
295	Становништво									
296	Хрватска	1941. ?					6,500		Bailey, 78, 84	НДХ
296 a	Хрватска	1941.					6,500		Shelah, 90, 74	НДХ
296 b	Хрватска	1941.					6,000		Martin, 90, 44	
296c	Хрватска	1941. ?					7,150		Dedijer, 92, 129	
297	Хрватска	1941.					6,000		Martin, 46, 47	НДХ
298	Хрватска	1941.					3,300		Shelah, 90, 74	НДХ
299	Муслимани	1941.					0,7		Shelah, 90, 74	НДХ
300	Срби из Хрватске	1941.					2,000		Shelah, 90, 74	НДХ
301	Срби из Хрватске	1941.					2,200		Paris, 61, 49n7	НДХ
302	Срби из Хрватске	1941.						2,400	Martin, 46, 47	НДХ
303	Југославија	1921.					11.90 0		Kulischer, 48, 151	
304	Југославија	1931.					13.90 0		Kulischer, 48, 151	
305	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1921.		1931.			0.014		[[((ред 304/ред 303)^(1/11))- 1]	
308	Југославија	1941.	3				16.00 0		Kulischer, 48, 151	
309	Југославија	1941.					16.00 0		Djilas, 77, 443	
310	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1931.		1941.			0.013		[[((ред 309/ред 304)^(1/11))- 1]	
311	Југославија	1950.					16.34 6		Демографски годишњак, 61	
312	Југославија	1962.					18.82 0		Демографски годишњак, 72, 136	
313	Југославија	1963.					19.03 0		Demographic Yearbook, 72, 136	
314	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1962.		1963.			0.011		[(ред 313/ред	

									312)- 1]	
315	Југославија	1964.					19.22 0		Demographic Yearbook, 72, 136	
316	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1963.		1964.			0.01		[(ред 315/ред 313)- 1]	
317	Југославија	1965.					19.43 0		Demographic Yearbook, 72, 136	
318	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1964.		1965.			0.011		[(ред 317/ред 315)- 1]	
319	Југославија	1966.					19.64 0		Демографски годишњак, 72, 136	
320	СТОПА ПРИРАШТАЈА	1965.		1966.			0.011		[(ред 319/ред 317)- 1]	
321	Југославија	1967.					19.84 0		Demographic Yearbook, 72, 136	
322	ХРВАТСКО СТАНОВНИШТВО	1941.				6.000	6.250	6.500	(средња бројка је просек најниже и највише бројке)	
323	ПРОЦЕНАТ ПРИРАШТАЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	1941.		1950.		0.012	0.013	0.014	(од стопе прираштаја становништва ; најнижа бројка из реда 314, највиша бројка из реда 305, средња бројка је просек најниже и највише бројке)	
324	ПРОЦЕНАТ ПРИРАШТАЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	1941.		1965.		0.011	0.012	0.013	(од стопе прираштаја становништва ; засновано на бројкама из редова од 310 до 320 је просек најниже и највише бројке)	
325	ПРОЈЕКТОВАНИ БРОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	1950.				18.02 7	18.20 6	18.38 7	[(ред 309) x (1+ред 323)^10]	
326	ПРОЈЕКТОВАНИ БРОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	1965.				21.03 3	21.55 9	22.09 8	[(ред 309) x (1+ред 324)^25]	
327	ГУБИТАК БРОЈА	1941.		1950.		1.681	1.860	2.041	(ред 325	

	ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА							минус ред 311)	
328	ГУБИТАК БРОЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	1941.		1965.		5.033	5.559	6.098	(ред 326 минус ред 317)
329									
330	Стопе демоцида домаћег становништва								
331	НДХ								
332	Укупни проценат	1941.	4	1945.	5	4,03	10,48	16,74	[(ред 245/ред 322) x 100]
333	Годишњи проценат	1941.	4	1945.	5	0,97	2,51	4,01	[ред 332/4,17 година]
334									
339	Југославија (Титова влада до 1987. године)								
340	Укупни проценат	1944.	7	1987.		2,67	5,13	10,56	(засновано на броју становника из 1964. године – [(ред 288а/ред 315) x 100]
341	Укупни проценат	1944.	7	1987.		0,06	0,12	0,24	(ред 340/43,5 година)

Извор: Rudolph J. Rummel, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*, LIT Verlag, Münster, 1998, стр. 171-177.

6.8. Модел српско-хрватске „фобоцентричне петље“ од 1918. до 1945. године

Сматра се да је уједињење Јужних Словена извршено на идејним основама **рационалистичке филозофије** с краја 18. века, по којој **језик** сачињава основу нације,²⁸²³ али се испоставило да није постигнут задовољавајући степен националне интеграције. Религијска припадност постала је **основа етничке идентификације и разделница југословенских народа**.

Иако су „југословенску идеју“ током претходних деценија разрађивали више Хрвати („хрватски југославизам“), 1918. нашли су се на губитничкој страни. Као несамоствална аустроугарска круновина, Хрватска није имала политичке снаге нити су њене вође имале воље и интереса, да јавно осуде агресију на Краљевину Србију. Многи Хрвати, из различитих друштвено-политичких сфера и социјалних слојева и из појашњених разлога, учествовали су у покушају да се Срби као народ ослабе, понизе па и униште. Мањина их је подржавала Краљевину Србију помажући је оружаном или политички, а за остварење југословенске идеје.

Италијанска војска, чланица Антанте, окупирала је Ријеку, Задар, Хвар, Корчулу, Мљет, Ластово и Вис, што је основни разлог због којег су хрватски саборски заступници одлучили да се удруже с Краљевином Србијом. Хрватска би можда и преживела као

²⁸²³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Просвета, Београд, 1989, стр. 832.

некакав државни ентитет, али скучена унутар граница попут оних након Аустријско-турског рата (1529-1533). Присутна је била и претња да остане без изласка на море па би можда била приморана да оформи федералну заједницу са Словенијом. Сусед би јој била Краљевина Србија, која би добила или заузела највећи део Далмације, целу Босну и Славонију. Овакав контрафактуелни сценарио сажето и јасно изнео је историчар и универзитетски професор **Твртко Јаковина** на хрватској националној телевизији, 12. маја 2013. године: *„Италија је победила у Првом свјетском рату. И Србија је победила у Првом свјетском рату. Могли су узети оно што им је било дато, као што су узели од, рецимо, Мађарске. Погледајте што се догодило. Хрватска је имала ту опцију да остане без онога што би побједница Србија добила и што би побједница Италија добила или је могла настати земља у којој смо, захваљујући различитим другим опцијама, између осталог и председнику Вудроу Вилсону, рекли – 'Створићемо јужнословенску државу'. У њој су хрватски крајеви били окупљени. И ако нетко мисли да би било лакше од Италије узимати једног дана, од Србије узимати једног дана, и оног малог дијела што би остао у незнатном положају било Мађарске, било са Словенцима у неком облику, стварати изнова земљу од свих тих земаља или постати други по величини и јачини фактор у некаквој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, па дајте се запитајте, мислим... Па, то су врло ноторне, логичне ствари. Ако размишљате логично и ако не политизирате.“*²⁸²⁴

Уједињење није био израз воље већине Хрвата, ако се изузму Далматинци који су пак били изразито пројугословенски оријентисани. Ући у државну заједницу са Србијом била је **нужност**. Хрватски државници показали су изузетну дипломатску и политичку виспреност у борби за хрватски национални интерес, а стратегија је налагала да процес осамостаљења „хрватских земаља“ (у опсегу у којем су их они замишљали), мора да прође опажено, али неагресивно, све док се не стекну међународни политички услови за независност. Стога један од узрока српско-хрватских јачања нетрпељивости између два светска рата треба потражити и у **неоствареној хрватској концепцији југословенског уједињења**.

Џорџ Фридман (George Friedman), директор америчке приватне обавештајне компаније **СТРАТФОР** (енгл. Strategic Forecasting, Inc.), чије извештаје и анализе цитирају водећи западни медији, у футуролошко-геополитичкој књизи „Следећих 100 година: Прогноза за 21. век“, као и многи други аутори пре њега, Југославију назива **„потпуно вештачком творевином“**. Дефинише је као регион међусобно непријатељско настројених и различитих народа, националности које су припадале различитим религијама, а креирали су је победници у Првом светском рату. Југославију Фридман назива „кавезом у који су били смештени неки од најљућих непријатеља у Европи“. Југославија је, такође и „археолошка ископина фосилизованих народа преосталих од древних освајача, који су се и даље чврсто држали својих разнородних идентитета“. С историјске тачке гледишта, Балкан је одувек био **„буре барута“** у Европи, пише Фридман, подсећајући да је туда пролазио римски пут ка Блиском истоку, као и турски пут ка Европи. Први светски рат је започео на Балкану, сваки освајач је за собом оставио неки народ или религију као своје завештање, а сваки од тих народа је **презирао оне друге**. На крају, свака зараћена групација је починила **злочине ужасних размера против оних других**, а сваки од тих злочина се **памти као да се јуче догодио**, вели Фридман.²⁸²⁵

²⁸²⁴ Nedjeljom u 2 – Tvrtko Jakovina (12. svibnja 2013), Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 12.05.2013, Доступно преко: <https://www.dailymotion.com...>, Приступљено: 12.05.2021.

²⁸²⁵ George Friedman, *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century*, Doubleday, New York, 2009, стр. 33.

Доба Краљевине СХС/Југославије раздобље је и неуспешних покушаја у превазилажењу политичких, економских, културних и религијских разлика између јужнословенских нација, које су се већ формирале или које су тек биле у процесу уобличавања, како би се под идеологијом „интегралног југословенства“ стопиле у јединствени национални корпус. Међутим, чиниоци дезинтеграције су били много снажнији. Одвијао се непрестани процес акумулације нерешених политичких, националних, економских, верских и културних проблема. Конфликти нису успешно решавани од стране југословенски оријентисане интелектуалне елите. Књижевник и активни политичар у Краљевини **Милан Грол**, протумачио је укратко пропаст прве југословенске државе овим речима: *„Поткопавање темеља југословенске државне заједнице почело је од првог дана државног живота Југославије, од када је животна мисао на коју је та заједница постављена постала предмет ситне дневне политике, у рукама једне политичке генерације проређене, уморне, бескрвне и безидејне, са скученим видицима и бригом о дану и комаду...“*²⁸²⁶

Српско-хрватска омраза у заједничкој држави сазрела је кроз **политичко насиље**. Србија није успешно одиграла улогу „југословенског пијемонта“, а Хрватској се пружила прилика да организованим пропагандним и терористичким акцијама националиста, уз подршку спољних чинилаца, постепено увећа националну моћ. Успела је да прошири опсег будуће државне границе и скоро у потпуности да доврши националну интеграцију. Преостао је само проблем бројности Срба у Бановини Хрватској, који су посматрани као могући „реметилачки фактор“, тј. „продужена рука Београда“. Степен међусобних фобија сликовито дочаравају тада популарне интерпретације скраћенице назива државе („СХС“): Хрватима је значила **„Срби Хоће Све“**, а Србима **„Само Хрвати Сметају“**.²⁸²⁷ Чувени британски публициста **Ричард Вест** (Richard West), стручњак за историјско-политичке прилике у Југославији и, по некима, „један од најбољих страних дописника 20. века“²⁸²⁸, закључио је да су оба тумачења била истинита. Посматрајући позадину југословенских сукоба, тврдио је да су Срби из Првог светског рата изашли „агресивнији, хвалисавији и поноснији на своју војничку храброст него икада пре“, али се испод самопоуздања и независног духа крио **„постојани страх да је свет против њих“**.²⁸²⁹ Та бојазан, према мишљењу истог аутора, опстала је још од 1389. године и пораза у Косовском боју, када се добар део Срба борио и на страни Турака. Током наредних пет векова угњетавања, Срби су сањали о освети над „отпалим“ Србима на Косову, Црној Гори, Санџаку и Босни и Херцеговини, убедивши себе да су ови људи заиста по етничком пореклу Турци, који су „научили српски језик“. Патња под Отоманским Царством, а потом и претње и напади којима су били изложени од стране Аустријанаца и Немаца, развили су међу Србима, како схата Вест, **„манију гоњења“**.²⁸³⁰ Како у појединцу, тако и на нивоу целог народа, манија гоњења је страх који „сам себе храни“, а Срби често воле да упореде себе и Јевреје као **„жртве Европе“**,²⁸³¹ тумачи исти аутор, готово на исти начин анализирајући Србе као и Ричард Морок. Пошто верују да их цео свет мрзи, Срби се често понашају на начин који управо „изазива такву мржњу“, пише Вест у занимливој психоанализи српског народа.

²⁸²⁶ Милан Грол, *Искушења демократије*, Научна књига, Београд, 1991, стр. 37.

²⁸²⁷ Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, e-book edition, Faber and Faber Ltd, Bloomsbury House, London, 2012, стр. 60.

²⁸²⁸ Damian Thompson, „The passing of a magnificent contrarian“, *The Spectator*, 26 April 2015, Доступно преко: <https://www.spectator.co.uk...>, Приступљено: 02.03.2017.

²⁸²⁹ Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, e-book edition, Faber and Faber Ltd, Bloomsbury House, London, 2012, стр. 60.

²⁸³⁰ Исто.

²⁸³¹ Исто.

Као што сматра већина страних историчара, тако и вест закључује да су у првој Југославији Срби били **доминантан народ** захваљујући бројности, владајућој династији, претходној државној независности, као и чињеници да су се борили на страни победника у Првом светском рату. Срби су сачињавали већину официрског кадра у војсци, државној администрацији и полицији и то не само у ужој Србији, већ и у Босни и Херцеговини, где нису чинили већинско становништво. Иако су се Словенци релативно добро слагали са Србима, остатак земље је био незадовољан централизованом влашћу. Тактичност и стрпљење који су били неопходни за вођење земље, биле су две особине које су Србима недостајале. У области старе Војне границе, тј. Крајине, а у мањој мери и у остатку Хрватске, потомци српских граничара били су у великом броју заступљени у редовима полиције и имали су веома мало поштовања за хрватска национална осећања, објашњава енглески аутор.

Што се тиче Хрвата, Вест је приметио да се Радић обраћао пре свега сељацима, али је хрватска црква и средњи сталеж подржавао агресивније националисте, следбенике Старчевићеве идеологије, као и његовог следбеника Франка. Вест такође нуди и „етнопсихолошку дијагнозу“ Хрвата, готово исту као и Ричард Морок, излажући њене историјске узроке: *„Ако Срби пате од маније гоњења, Хрвати су пример **комплекса ниже вредности**. Наиме, Хрватима су вековима владали напреднији Немци, Мађари и Италијани. Ипак, пошто су сматрали да припадају 'западној' Европи, Хрвати су сматрали себе надмоћнима у односу на 'источњаке', 'Византинце' и 'примитивне' Србе, одбијајући чак и да их прихвате као себи сродан народ. Што су више Хрвати морали да прихвате чињеницу да су им Срби сродан народ, толико су их више мрзели, попут Калибана који је мрзео свој одраз у огледалу. Да би се удаљили од 'Славо-Срба', Хрвати попут Страчевића су покушали да осмисле засебну етнографију, књижевни језик и историју. Међутим, иако су се Хрвати хвалили да је Загреб био цивилизованији и напреднији град од Београда, они су у дубини душе знали да је то била само обична јужнословенска копија Будимпеште и Беча. Хрватска је била попут сиромашне девојке са села која је одгојена у породици богате грађанке, и која је сада оклевала да се уда за човека из свог села.“*²⁸³²

Ричард Морок истиче да су Срби народ који је одбио да се покори исламским освајачима. Стапање националне борбе с хришћанском традицијом дубоко се угнездило у српском народу па је СПЦ неке од својих краљева прогласила свецима. Хрвати након 1918. године, сасвим разумљиво, одбијају да прихвате битне српске историјске личности као „државне свеце“. Поред тога, оно што ће нагласити и многи други аутори, Хрвати су доживљавали Србију **„донекле назадном и нецивилизованом земљом“**. Оба народа сматрали су себе важнијим партнером у том односу – Срби због своје **прошлости**, а Хрвати због **вишег степена модернизације**, мишљења је Морок. Потом, Срби и Хрвати су се у Првом светском рату борили на супротним странама (сем „пречанских Срба“, регрутованих такође у аустроугарску војску). Хрватске и муслиманске паравојне јединице, које је организовао хабзбуршки режим, вршиле су покоље над српским народом у Босни, подсећа Морок, на што су Срби одговорили герилском борбом. Последица отпора била је око 100.000 утамничених или депортованих Срба из Босне и Херцеговине, такође истиче амерички психоисторичар, упозоравајући на „зачарани круг“ у којем је доминантно неповерење Срба према окружењу: *„Концентрациони логори у којима су они били смештени били су отворени у Мађарској, а многи од логораша се никада нису вратили кући.*

²⁸³² Исто, стр. 62.

Слично томе, опхођење према становништву окупиране Србије током Првог светског рата буди сећања на догађаје који се увек повезују са наредним великим светским сукобом.²⁸³³

Потиснути страх и потиснути бес²⁸³⁴ у делу хрватског друштва, из којих је израсла отворена мржња, побудили су прогон Срба у НДХ, као што је презентовано мноштвом индикатора у виду података о геноцидним намерама, мотивима и геноциду од 1941. до 1945. године. Покољ над Србима био је део колективног подстицања током којег су се припадници хрватских оружаних снага међусобно такмичили у „**колективном лудилу**“, као што је то појаснио **Роберт Зајонц**.

„**Групна траума од стране Другог**“ („траума издаје“ и „траума од злочина“), која је настала као последица оваквог насиља, индуковала је код Срба **жељу за осветом**, пошто су у раздобљу од само 2-3 месеца осетили све битне факторе који покрећу ову „универзалну емоцију“, као што је појашњено у првом поглављу: **бол од увреде, бол од омаловажавања, бол од повреде, бол од губитка, бол од подвргавања нечијој моћи, бол од хира друге особе и бол од понижења**. Целокупни период Другог светског рата могао би се назвати и „**адаптивним понашањем**“, пошто је насиље кулминирало до степена **геноцида**.

Година 1941. представља епилог саживота у југословенској краљевини, у којој су негативне емоције, нарочито нетрпељивост, напokon могле код великог броја Хрвата да се испоје (или „испразне“) у виду насиља. Освета за „великосрпску хегемонију“, односно зацртани план „франковаца“ и пре уједињења, била је толико страшна, да се Срби нису и неће демографски и територијално опоравити до најновијег доба. Хрвате је у мржњу повукла „емоционална инерција“ поринута **страховима од нестанка**. У свега неколико деценија векове релативно мирног саживота обрисали су „стеклиши“, империјалистички планови Бечког двора и римокатолички прозелитизам, што је снажило великохрватску идеју. У југословенској „тамници народа“, у коју су Хрвати ушли као „гуске у маглу“, сазрели су услови за најкрвавији обрачун између Срба и Хрвата. Велики српски песник и дипломата **Јован Дучић** написаће о Југославији да су „Хрвати (...) све чинили да је упропасте, а Срби нису ништа чинили да је спасу“, него су издали и свога краља, човека „од којег је дрхтало и старо и младо“, који је већ од почетка нове државе оптуживан од дела београдског друштва и „нечасно проглашен кривцем и зликовачки просуђен“.²⁸³⁵

Током две деценије југословенске краљевине било је неколико битних фобичних жаришта, у којима је српско-хрватска „фобоцентрична петља“ добијала своју инерцију за **геноцид** над Србима у Другом светском рату, али и за **освету** коју ће покренути преживели устаници (четници и партизани). Пут који је утрт у 19. веку од стране Анте Старчевића и његових следбеника, хрватски националисти су активно следили у овом

²⁸³³ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 49.

²⁸³⁴ Да су између Срба и Хрвата постојале дубље узајамне стрепње које су из Краљевине, а нарочито из Другог светског рата, пренесене у социјалистичку Југославију, показује анегдота везана за дијалог Мирослава Крлеже с Вељком Петровићем, одмах по ослобођењу Београда. Најзначајнији хрватски књижевник 20. века у интервјуу свом биографу Енесу Ченгић, препричао је разговор са српским писцем, у којем се један другом жале о међусобним страховима: „*Каже мени књижевник Вељко Петровић – кад смо се састали 1945, кад смо се први пут после рата састали у Београду, како је за вријеме окупације имао грозно језив сан, како је сањао да су Хрвати ушли у Београд једне ноћи и како је од страха пред Хрватима побјегао у Гестапо, а ја, дакако, иронично кажем: 'А замисли, Вељко, како су се Хрвати бојали Срба, они су већ 1941. побјегли у Гестапо пред Вама и пред Вашом окупацијом.'*“ (Видети: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan: Ples na vulkanima*, Globus, Zagreb, 1986, стр. 193-194).

²⁸³⁵ Јован Дучић, *Стаза поред пута*, Дерета, Београд, 1999, стр. 32-35.

релативно кратком раздобљу, а циљеви које је пред њих поставио „отац домовине“, већином су испуњени током четири године светског рата. С друге стране, било је великосрпских покрета који су настојали да опораве народ од биолошке катастрофе у Првом светском рату. Сматрали су да је то могуће ако се сви Срби окупе око идеје стварања југословенске државе. Крајњи резултат показује да нису били ни изблиза толико организовани и одлучни као хрватски националисти. Срби су у наредни светски рат ушли разједињенији него икада у последњих 150 година, с мноштвом наслеђених непријатеља из Великог рата. Карике овог раздобља су:

1) Стимулусне ситуације (узроци међусобних страхова и нетрпељивости): За стимулусну ситуацију одабрана је, као почетна, **1918.** (година уједињења), када Срби из рата излазе као „јалови победници“. „Фобични односи“, конфликти различитих разина и интензитета, између Срба и Хрвата настављени су од рађања Краљевине, а „Просиначке жртве“ обележиле су спремност остатака хрватског домобранства и правашких струја, да не признају уједињење са Србијом. Самосталност Хрватске у њеним „повијесним границама“, уобличенима у миту о „хрватском државном и историјском праву“, остаће главни циљ готово свих хрватских политичких и религијских чинилаца. Додуше, велики број Хрвата, углавном интелигенције, прихватио је нову државу и српску династију као народну, југословенску, због „вишег циља“ – уједињења и стварања „југословенске нације“. Ипак, тај број је у значајној мери био мањи у односу на сепаратисте, а свесрдна подршка из Италије или пак помоћ бугарских комита у нарушавању стабилности државе, велика. Радићева борба однела је и њега као жртву идеје о хрватској самосталности **1928.** године, али и Витешког краља Александра Ујединитеља **1934.** као заштитника јединствене државе. Била су то два најбитнија „фобична жаришта“ – први за Хрвате, а други махом за Србе.

Јавља се и низ других „фобичних жаришта“, попут „Велебитског устанка“ и других терористичких акција усташа. Ту су и ранији покушаји отцепљења Македоније и Хрватске (**1923.** године), због чега је Радић емигрирао у Мађарску, а конфликтна атмосфера потрајала је све до проглашења Бановине Хрватске, када је део српских врховника сматрао да је „хрватско питање“ решено. Стога се као нарочито „**фобично раздобље**“ може означити време **од 1928. до 1941.** када ће се акумулисане негативне емоције испољити и деструктивним понашањем у Другом светском рату. За стимулусну ситуацију одабрана је и **1941.** година, у којој „Срби губе све, а Хрвати добијају све“; година слома Краљевине Југославије и стварања **Независне Државе Хрватске.** Односно, стимулусна ситуација за оба народа је цео период **од 1941. до 1945. године.**

2) Реакције и реакционе тенденције (омоћавања народа на различитим друштвено-политичким, војним, економским и културним нивоима): У овом случају може се говорити о омоћавању Срба до **1934.** године на свим нивоима (од политичког, војног, религијског, до економског и културног), односно до атентата на краља Александра I. Тада почиње нестабилније раздобље с кулминацијом **1939.** а српска врхушка, због мира у земљи, омогућава стварање Бановине Хрватске. Омоћавање Хрвата започиње **1925.** и нарочито **1939.** године, али се може говорити и о времену припремања усташких терориста у иностранству, стуба будућих оружаних снага НДХ (одмах након атентата у Скупштини).

Интегрисање и омоћавање Хрвата отпочело је успоставом Независне Државе Хрватске на војном, политичком и економском пољу. Нова усташка власт од **априла 1941.** регрутује трупе, наоружава се и присваја територију силом оружја, уз помоћ нацистичких и фашистичких савезника. Као пример, у овом случају може се говорити код Срба о омоћавању **од маја до јула 1941.** када се и Срби организују и наоружавају, што ће

прерасти у општенородни четничко-партизански устанак. Потом, реакција и акциона тенденција код Срба настаје и од **јесени 1944**, након ослобођења Београда. Масовно се регрутују снаге, што од младих из Србије, што од четника, који су послушали позив Југословенске владе у избеглиштву и крећу у ослобађање и гоњење окупатора и колаборациониста у правцу западних делова земље, наоружавани и помагани од СССР-а и западних савезника. Ове фазе битне су и за хрватске борце и даље хрватско омоћавање након пада Италије **септембра 1943**, када Хрвати у све већем броју прилазе НОВ и ПОЈ, што ће пресудно оснажити њихове позиције у будућој југословенској држави. С друге стране, моћ хрватских фашиста у НДХ постепено опада од **1943**. године.

3) Протимичног ефекта (постављања приоритетних националних циљева народа): Приоритетне националне циљеве Хрвати су поставили у 19. веку, а извесне преинаке, додатни концепти „хрватском државном праву“, вршени су касније, нарочито од 1900. године. У Краљевини су Хрвати морали да се прилагоде новонасталим околностима па је и главну реч водила углавном Радићева струја, балансирајући између „федерације“ и независне републике, првенствено тражећи право на већу самосталност у оквиру Југославије. Међутим, била су то више „изнуђена решења“, прилагођавање власти коју су ипак надзирали српски монархисти и војска. Стога је хрватска политичка елита чекала погодан тренутак у којем би у потпуности задовољила свој средишњи интерес – државну независност. С друге стране, Срби су у највећем броју били присталице унитаризма и „интегралног југословенства“, подржавајући владајућу династију Карађорђевића. Осећали су да је њихово национално питање решено унутар заједничке државе Јужних Словена.

Године постављања „приоритетних циљева“ код Хрвата су биле следеће: **1918**. година (покушај стварања Државе Словенаца, Хрвата и Срба, а потом уједињење са Србијом); **1925**. година и прослава „Тисућгодишњице хрватског краљевства“, када је дошло до хапшења Стјепана Радића и дуго припремане хрватске „националне хомогенизације“; **1933**. година, када се усташе у потпуности организују и усаглашавају Начела усташког покрета, која ће постати основна национална смерница; **1939**. година, када се ствара Бановина Хрватска и врши припрема за коначно отцепљење, уз помоћ сила Осовине.

Срби своје националне циљеве постављају такође по уједињењу, **1918**. (може се, наравно и код Срба и код Хрвата говорити о конференцијама и декларацијама којима је одлучено стварање заједничке државе, али тек након чина уједињења почео је нов живот за оба народа); **1937**. Српски културни клуб покушава да реши српско национално питање у оквиру Југославије, сматрајући себе позванима да одреди „општи путоказ за националну политику“.²⁸³⁶

Приоритетни национални циљеви Хрвата унутар НДХ постављени су такође у **прва два месеца рата**, када се доноси 15 законских одредби којима се, по нацистичком моделу, озакоњује **екскмуникација, концентрација и екстерминација Срба, Јевреја и Рома**.

Приоритетни циљеви хрватских комуниста зацртавају се на првом заседању ЗАВНОХ-а, **13-14. јун 1943**, који је формално преузео функцију највишег политичког органа Народноослободилачког покрета Хрватске, али је де факто обављао и функцију највишег органа власти Хрватске. Постављање приоритетних циљева Хрвата и Срба припадника НОВ и ПОЈ, отпочињу током Другог заседања АВНОЈ-а, **новембра 1943**, на којем су положени темељи будуће заједничке федеративне државе. Срби своје националне циљеве постављају и унутар снага ЈВуО, од **лета 1941**. („Хомогена Србија“), усмерених на одмазду и етничко чишћење будуће Велике Србије унутар Југославије. Такође, као пандан АВНОЈ-у,

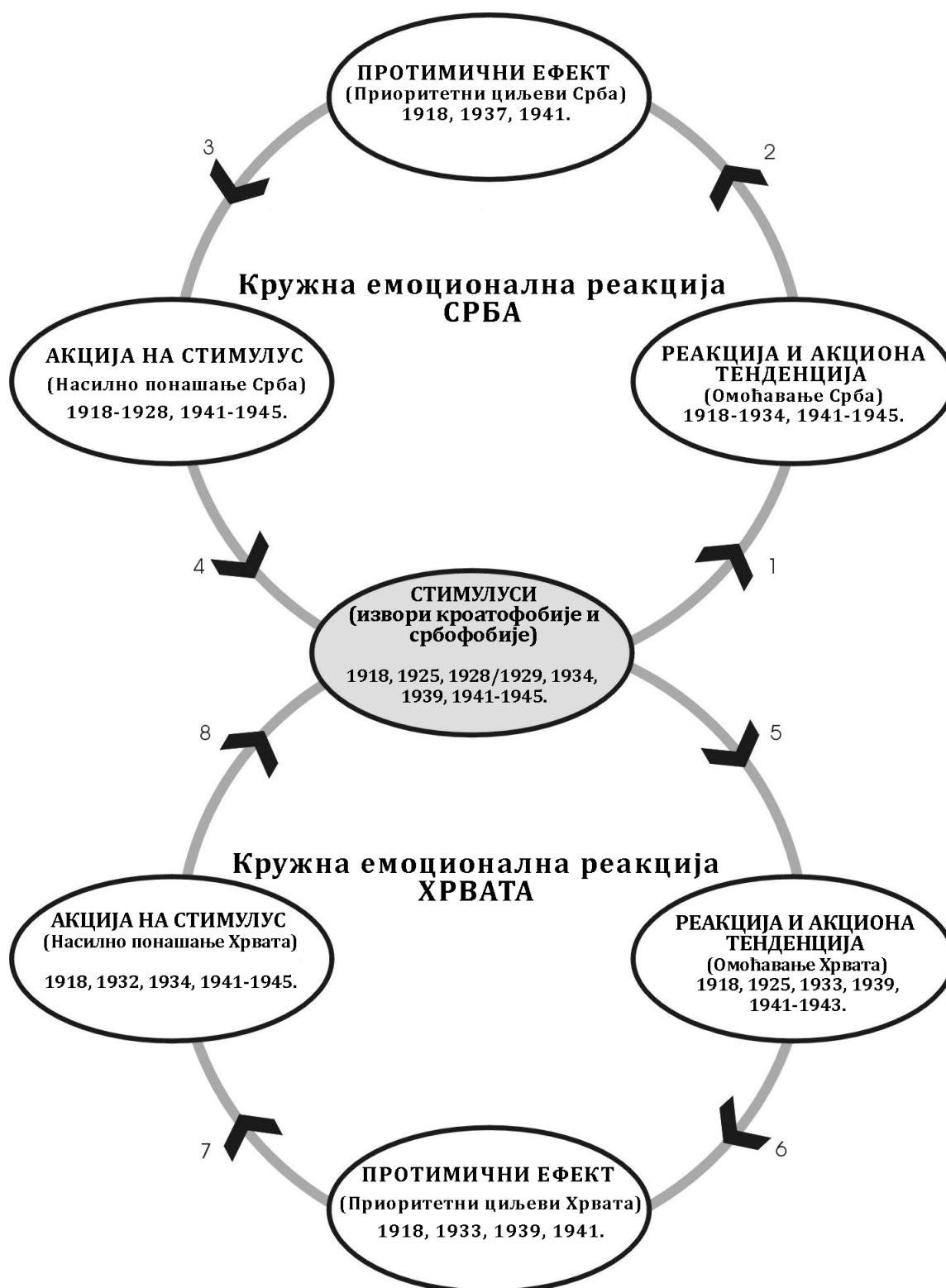
²⁸³⁶ Љубодраг Димић, „Српски културни клуб и преуређење југословенске државе“, *Дијалог повјесничара-историчара* 4, Печуј 20-22. октобра, 2000, Загреб 2001, стр. 361.

Михаиловићева ЈВуО **јануара 1944.** одржава Светосавски конгрес, на којем учествују све партије бивше краљевине, осим КПЈ и ХСС-а и доносе се темељне одлуке о проширењу Југославије, њеној подели на српски, хрватски и словеначки ентитет, као и постављање граница по етничком принципу.

4) Акције на стимулус (адаптивно понашање; насиље): Хрвати и Срби су у овом раздобљу почели да празне нагомилана негативна осећања. Страхови давно прерасли у нетрпељивости, били су покретачка снага насилног понашања у којима је било жртава, међу којима су страдале и народне вође. Срби су први починили отворени акт насиља убиством браће Радић **1928.** године, да би до освете дошло **1934.** године, атентатом на краља Александра I Карађорђевића. Такође, извршено је и више терористичких акција од стране усташке организације, а одговор на њих било је насилно понашање југословенске војске и жандармерије, што се не може у потпуности назвати „српском одмаздом“, пошто је и међу полицијским и војним службеницима било припадника хрватске нације с високим чиновима, а противтерористичке акције подржавали су и Хрвати који су припадали југословенским националистичким организацијама. Хрвати и Срби су током свих година Другог светског рата осећање нетрпељивости (на нивоу мржње) испољавали уз **беспримерну деструкцију**, коју су започеле и озакониле власти НДХ. Страхови побуђени код Срба узроковали су кроатофобију, коју је амортизовао комунистички устанак, чиме је спречена масовна одмазда српског народа према Хрватима, Муслиманима, Албанцима и другим народима бивше Краљевине. Срби нису у потпуности „испразнили“ акумулисане страхове и бес из „групне трауме од стране Другог“, али су у завршим операцијама успели да код Хрвата изазову „групну трауму од стране Другог“, што ће трансгенерацијским трансмисијама код обају народа побудити базична негативна емоционална стања, страхове, нетрпељивости (понекада и у виду „маскираних емоција“), све до постепеног увода у будуће насиље – Грађански рат у Хрватској (1991-1995) и Грађански рат у Босни и Херцеговини (1992-1995).

Што се тиче **степенa мржње**, у раздобљу између два рата нетрпељивости су варирале између „**хладне мржње**“ (Cold hatred) и „**горуће мржње**“ (Burning hatred). Од презира који ће исказивати и емитовати политичке снаге вођене ХСС-ом, до „горуће мржње“ Павелићевих усташа, који су унели и „**киптећу мржњу**“ (Simmering hatred), **расни презир и оружанo насиље**. Срби су гајили и даље „умерену кроатофобију“, **подозривост**, да би се током 1920-их јавила и „**врућа мржња**“ (Hot hatred), праћена насилним чиновима, попут убиства хрватских посланика у Народној скупштини. Степени или врсте мржње које се јављају у четири ратне године, препознају се код Хрвата као „**фуриозна мржња**“ (Furious hatred), у виду обезвређивања Срба у НДХ, али и потребе за осветом према народу чија династија је владала 22 године над Хрватима. Срби су перципирани као претња по „опстојност хрватске државе и народа“ и над њима отпочиње масовно насиље. Јавља се убрзо **свеобухватна мржња (All-embracing hatred)**, у виду избегавања присности и дехуманизације, с потребом да се омражени Срби у потпуности униште, што је и покушано **геноцидом, прекрштавањем и прогоном**. Код Срба се јавља испрва „**горућа мржња**“ (Burning hatred), јер се Хрвати након првих злочина почињу перципирати као **претња за опстанак**, због чега се подижу спонтани устанци. Следећи степен био је „**киптећа мржња**“ (Simmering hatred), када на територијама коју су контролисали Срби омражене Хрвате сматрају непожељнима и дешавају се спорадична убиства из освете. На крају се јавља и „**фуриозна мржња**“ (Furious hatred), када Срби врше масовну освету над хрватским и муслиманским становништвом. Овај вид насиља подразумева злочиначке акције углавном четничких јединица, а на крају рата свете се и српски припадници НОВ и ПОЈ, мада у

егзекуцијама над заробљеним војницима хрватских оружаних снага учествују и друге југословенске нације.

Дијаграм 6 – Српско-хрватска „фобоцентрична петља“ од 1918. до 1945. године

7. УСЛОВИ ЗА СРПСКО-ХРВАТСКУ САРАДЊУ И ПОМИРЕЊЕ

„Они који не памте прошлост,
осуђени су да је понављају.“²⁸³⁷

7.1. Српско-хрватски антагонизми од 1945. до 1995. године

Аргументованија експланација узрока српско-хрватских нетрпељивости на основу које би се извели конкретнији закључци о условима за сарадњу и евентуалним механизмима за помирење, **није могућа без краће анализе српско-хрватских антагонизама после 1945. године.** Прекорачење зацртаног временског оквира предмета истраживања последица је неопходности мултидисциплинарног и историографски свеобухватнијег истраживачког приступа („тоталне историје“). Ради се о комплексној појави, **емоцији нетрпељивости између двају народа,** чије узроке није могуће адекватније размотрити без сагледавања целовите историје српско-хрватских односа и установљевања свих важних неуралгичних тачака, као и „меметског транспортовања“ и мимикрије овог осећања у периоду СФР Југославије. Истраживање узрока мржње између Срба и Хрвата у омеђеном историјском раздобљу било би партикуларно, а тиме недовољно за реализацију још једног циља истраживања: **испитивања услова за успостављање трајнијег помирења и интензивније српско-хрватске сарадње.**

Ставови који узрокују нетрпељивост преносе се, као и други културни обрасци, **трансгенерацијски** и репликују имитацијом, **мемима.** Конкретна улога мема је опстанак и репликација, слично као и код гена, ако се формално уважи теорија **Ричарда Докинса.** Други научници па и аутори из области међународних односа, попут **Стјуарта Кауфмана** (Stuart J. Kaufman) долазе до аналогног закључка, тек термилошки преформулисаног: Хрвати и Срби, као „милитаристички народи“, остају поносни на „борбене врлине“ које су испољавали њихови преци и „покушавају да се угледају на њих“. Као антипод Кауфман наводи Чехе, који су „поноснији на своју уметничку културу и историју ненасилног отпора“.²⁸³⁸ Происходи да Кауфман уочава исто што и Докинс, који мем назива **„јединицом имитације“**, а све што се у људској култури преноси имитирањем, као што је већ истакнуто, јесте „мем“.

Нетрпељивост између Срба и Хрвата у социјалистичкој заједници последица је **трансгенерацијске трансмисије.** Све до насилног распада социјалистичке Југославије, **национално питање** се решавало на основама које је утврдила КПЈ пред Други светски рат. Епоха у којој је израстала претходна заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца, друштвено-политички, економски и културни услови у којима се она остваривала, а нарочито њена краткотрајност, нису омогућили потпуну реализацију југословенске националне идеје. КПЈ је већ на Петој земаљској конференцији октобра 1940. године установила федералне јединице од којих ће бити састављена социјалистичка Југославија (Хрватска, Словенија, Србија, Македонија, Црна Гора, Метохија и Косово и Војводина).

²⁸³⁷ George Santayana, *The Life of Reason or The Phases of Human Progress*, Charles Scribner's Sons, New York, 1920, стр. 284.

²⁸³⁸ Stuart J. Kaufman, „An 'International' Theory of Inter-Ethnic War“, *Review of International Studies*, Vol. 22, No. 2, Cambridge University Press, April 1996, стр. 153.

Договорено је да будућа Србија мора бити сведена на „предкумановску“, „ужу Србију“,²⁸³⁹ налазећи да је то „најбоље решење“ националног питања. Данас је јасно да територијално сужавање Србије није помогло опстанку југословенске федерације, већ је њено смишљено слабљење потпомогло распаду савезне државе. Одлукама АВНОЈ-а 1943. године прокламована је **„равноправност народа“**, а мањинама су гарантована национална права. Међутим, упоредо с изградњом Југославије, јачале су постепено националне идеје у односу на свест о југословенској припадности, што ће постепено прерастати у **сепаратизам**.

Док Србија из рата излази сужена у односу на 1918. годину, с две аутономне покрајине, Хрватска се просторно шири на Истру и Барању, како би се донекле ублажиле „емоционалне последице“ нестанка НДХ. Као што подсећа **Јелена Гускова** (Елена Јурьевна Гуськова), специјалиста за историју јужнословенских народа и инострани члан САНУ, Далмација је дошла под контролу Загреба тек 1939. године, а Барања и Истра 1945. и 1946. Срби су на делимично компактном подручју заузимали готово **трећину територије** целе хрватске републике. Иста научница сматра да су ови односи **у основи схватања сукоба**, а потом и рата на територији Хрватске.²⁸⁴⁰ Под **Комисијом Председништва АВНОЈ-а за израду предлога разграничења територије између Војводине и Хрватске**, односно тзв. **„Ћиласовом комисијом“**, која је своју активност започела „игнорисањем и међународних и националних закона“, српски етнички простор је испарцелисан у неколико република. Већ на Другом заседању АВНОЈ-а креиране су будуће републичке границе, осим међа Србије. Замишљене су и две аутономне покрајине, Војводина и Космет па и трећа – Санџак, од које се на крају ипак одустало. С друге стране, „аутономију Далмације унутар Хрватске“, помињали су **Вицко Крстуловић** и **Милош Жанко**, због чега су оштро критиковани.²⁸⁴¹ Одлучено је да се разграничење нужно мора обавити по формули **„спречити великосрпску хегемонију“**. У процесу десрбизације Црне Горе истакнуту улогу имао је **Милован Ћилас**. Он је уложио „много теоријског труда да своје племе издвоји из Српства“, како је својевремено писао српски историчар **Веселин Ђуретић**.²⁸⁴² Од тада се с великим проблемима сусреће Српска православна црква у Црној Гори и Македонији. Режим је подстицао Црногорце „да развију посебну националност“, после чега су се „етнички Црногорци отуђивали од својих етничких рођака, Срба, с којима су некада делили исте краљеве и црквене вође“,²⁸⁴³ објашњава и хрватски историчар **Вјекослав Перица**.

Да би се решио вештачки српско-хрватски спор око делова Војводине, државна комисија је формирана већ **19. јуна 1945.** године, са задатком да испита стање на терену и припреми предлог решења. На челу комисије био је **Милован Ћилас**, а чланови **Вицко Крстуловић** (министар унутрашњих послова Хрватске), **Милентије Поповић** (министар унутрашњих послова Србије), **Јован Веселинов** (секретар Јединственог народноослободилачког фронта Југославије за Војводину) и **Јерко Златарић** (председник Окружног суда у Сомбору, члан ХСС-а). Током Другог светског рата настале су на више места насилне етничке промене услед геноцида над Србима. У куће убијених Срба из

²⁸³⁹ Коста Чавошки, „Како су комунисти уништили државу српског народа“, *Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине*, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 302.

²⁸⁴⁰ Елена Јурьевна Гуськова, *История югославского кризиса (1990-2000)*, Русское право/Русский национальный фонд: Соловьев Анатолий Васильевич, Москва, 2001, стр. 132.

²⁸⁴¹ Веселин Ђуретић, Никола Тасић, *Разарање српства у XX веку: (идеолошка употреба историје)*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 82.

²⁸⁴² Исто, стр. 85-86.

²⁸⁴³ Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, New York, 2002, стр. 49.

Срема, као и протераних Немаца у Бачкој, досељено је више хиљада Хрвата од новембра 1944. до маја 1945. Хрватски комунисти тенденциозно су вршили или одобрили претходна пресељења, у настојању да промене етничку слику и помере границу Хрватске источније.²⁸⁴⁴ Одлука да се Војводина прикључи Србији донета је **6. априла 1945. на седници Главног НОО Војводине**, када је покренуто и питање Барање, која је напоследку припала Хрватској, у чему је за хрватски национални интерес велику улогу одиграо **Јерко Златарић**. Истовремено је и на седмој Покрајинској конференцији КПЈ за Војводину 5. и 6. априла 1945. одлучено да Војводина уђе у састав Србије, што је потврдио и АВНОЈ на трећем заседању 7.-26. августа 1945. Хрватска страна била је брза и ажурна. Правник **Божидар Фиршт** израдио је 19. јуна елаборат под називом „**Разграничење Федералне државе Хрватске према Федералној држави Србији**“, у којем анализира резултате општинских избора од 19. маја 1940. године, за котаре Осијек, Вуковар, Илок, Винковци и Жупања. Наглашава да изборни резултати показују да се већина Срба западног Срема опредељивала „према странкама које су чиниле Хрватско-Српски блок (СДК) и имале сједиште у Хрватској“. Сматрао да је да се при решавању граничног питања морају имати у виду Срем и Бачка и да уступак Хрвата на једној страни тражи аналогни потез Срба, односно да би се могла извршити „сремско-бачка компензација“.²⁸⁴⁵ Хрватски руководиоци нису уважили насилне промене у етничкој структури на подручјима који су били под контролом оружаних снага НДХ, трудећи се да што повољније зацртају границе своје федералне јединице. Није било нарочитих примедби са српске стране или су биле толико не приметне да их историографија готово и не бележи. Хрватски стручњак за међународно право **Јурај Андраши** (Juraj Andrassy), сарадник комисије за северну границу, израдио је такође опсежан елаборат под називом „**Хрвати Бачке и Барање у свјетлу статистике**“, сажето представљајући приказ становништва на спорном подручју у 19. и 20. веку, „према подацима мађарске и југославенске статистике“, где каже да се из тадашњих резултата јасно може разабрати, „да средња па сјеверозападна Бачка са Бајским трокутом те Барања са своја два котара Батина и Дарда те подручјем мађарске Барање између Печуха, Мохача и Драве сачињавају по претежном броју Хрвата према Србима и Мађарима – хрватско етничко подручје“, тако да би ови крајеви због „етничког, геополитичког и привредног разлога“ требали да дођу у састав Хрватске. Комисија за разграничење је у врло кратком раздобљу (19-26. јуна) утврдила основне проблеме и донела смерницу за разграничење – **затечену националну структуру становништва**. Спорна подручја била су: Барања, Северна Бачка и сремски котари Вуковар, Илок и Шид. Одлука о уласку Барање у Хрватску образложена је етничким саставом становништва, а такође су узети у обзир и привредни разлози. За разлику од Барање опширно је образложена одлука да северозападна Бачка остане унутар Војводине да би се сачувала њезина територијална целовитост, без обзира на националну структуру регије.²⁸⁴⁶ У министарском савету који је прихватио наведени предлог комисије, налазили су се уз **Милована Ђиласа** још и **Андрија Хебранг** и **Павле Грегорић**. Хрватским ауторима који су се бавили овом тематиком, није познато да ли су они уложили неки приговор, али

²⁸⁴⁴ На пример, само у току рата је било насељено у Вуковару 1.000 Хрвата, а на територији среза још толико, док су у селима Срби протеривани, а насељавани Хрвати из Загорја. (Видети: Веселин Ђуретић, Никола Тасић, *Разарање српства у XX веку: (идеолошка употреба историје)*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 82).

²⁸⁴⁵ Marina Štambuk-Škalić, „Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945-1947“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 01, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1995, стр. 163-164.

²⁸⁴⁶ Исто, стр. 164.

сматрају да је „Хрватска била њоме оштећена највише на подручју Сријема ако се гледа граница Хрватске из 1918. године“.²⁸⁴⁷ И док је Србија подељена на „ужу“ и две аутономне покрајине, предлог **Моше Пијаде** да област са српском већином у Хрватској добије статус регионалне аутономије, Тито је глатко одбио.²⁸⁴⁸ Српски историчар **Миодраг Зечевић** упозорио је да податак о предлогу да се територије бивше Војне Крајине организују као посебна аутономна јединица – **није проверен**.²⁸⁴⁹

Индолентност српских комуниста у погледу националног питања, наивна претпоставка да ће оно бити решено у социјалистичкој Југославији, олакшало је и спољним и унутрашњим факторима дезинтеграције да задовоље своје апетите на уштрб српских интереса. Комунисти, углавном домаћи, погрешно су претпостављали да ће у социјализму доћи до **„нестанка национализма“**. Ослањали су се на марксистичке прогнозе с почетка 20. века, уверени да ће предстојећи „пад капитализма“ најавити „свет опште класне свести, која ће објединити припаднике радничке класе из разних држава“. Међутим, марксистичке револуције прилагодили су се националним границама, а и у самом Совјетском Савезу болшевички режим постао је „национална држава међу националним државама“.²⁸⁵⁰ О **„ћутњи српских комуниста“**, допуштању да се кривотворе или прикривају историјске истине зарад „братства и јединства“, писао је тзв. „отац нације“ **Добрица Ћосић**, који је као комунистички идеолог 1960-их дошао у сукоб с „титоистима“. Грађански рат у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године сматрао је **последницом** такве политике.²⁸⁵¹ Део аутора који су истраживали ову тему, сматра да су домаћи комунисти, уместо да искористе пропаст НДХ и пораде на хомогенизацији и ревитализацији народа и државе, сопствени народ претворили у „расадник“ нових нација и држава, а да до српско-хрватског помирења није дошло. Свели су сопствене границе готово на територију „предкумановске Србије“. Оваква промашена политика започела је приликом утврђивања партијских организација пре Другог светског рата, када се попуштало захтевима Коминтерне. Другим народима и националним мањинама, уставним реформама, аминовано је право на отцепљење од Србије, што геополитика препознаје као **„просторни нихилизам“**. Кривац за ратове и друштвено сиромаштво проналази се од тада превасходно у „српској буржоазији“, штавише и у „српском пролетаријату“ и нарочито у Српској православној цркви. С друге стране Словенци и Хрвати, отпорнији на интернационалистичке идеологије, у Југославији су видели тек **„прелазно решење“**, тежећи независности и проширењу државне територије.

²⁸⁴⁷ Исто, стр. 172.

²⁸⁴⁸ John R. Lampe, „Nationalism in Former Yugoslavia“, *Contemporary Nationalism in East Centrale Europe*, ed. Paul Latawski, St. Martin Press, New York, 1995, стр. 159.

²⁸⁴⁹ Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Građevinska knjiga, Beograd, 1991, стр. 23.

²⁸⁵⁰ Majkl Bilig, *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009, стр. 49.

²⁸⁵¹ У делу „Босански рат“, Ћосић овако коментарише заташкане усташке злочине: „Од заснивања Републике Босне и Херцеговине комунистичка власт учинила је све да се усташки злочини Муслимана и Хрвата над српским народом прикрију пропагандом и 'забораве', па их је стављала у симетричне односе са четничким осветама над Муслиманима и Хрватима. А ту симетрије у истини није било, нити је може бити. (...) Срби комунисти, по Коминтерниној, болшевичкој идеологији, носили су „прародитељски грех“ за стварање „версајске“ Југославије у којој су били „тлачитељи“ других нација. Са тим идеолошким печатом на свом идентитету, комунистички функционери – Срби понашали су се мазохистички; за Србе комунисте, Срби су увек били највећи непријатељи новог поретка и његови дежурни кривци. То је била идеолошка догма, нека врста, модерним језиком речено, политичке „коректности“ у социјалистичкој Југославији.“ (Видети: Добрица Ћосић, *Босански рат*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 236-237).

У књизи „Светска политика у 21. веку“, споменути Рејмонд Данкан, Барбара Џанкар-Вебстер и Боб Свитки, дали су свој осврт на психолошке узроке етничких и верских сукоба на Западном Балкану. Посматрајући природу и ток грађанских ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини, закључили су да кључ војног успеха **Фрање Туђмана** почива на буђењу **хрватског национализма**. У уставу Хрватске из 1990, бивши „окорели комуниста“, како га називају аутори, инсистирао је да она буде национална држава хрватске нације „упркос присуству 600.000 Срба“ који су чинили 12% становништва републике. Резултат Туђмановог **етничког национализма** било је „масовно отпуштање Срба из државних служби, након чега су Срби у Хрватској почели да се наоружавају“. Избио је грађански рат, а „Срби из Србије притекли су у помоћ хрватским Србима“.²⁸⁵² **Слободан Милошевић**, према оцени истих аутора, такође је био политички лидер који је користио **националистичке страсти** у промовисању властите агенде. Као и Туђман, он је „посвећени комуниста током Хладног рата“, који се временом приближио идеологији српског национализма и тако легитимисао своју моћ и контролу над мобилисањем српских маса. Милошевић је покренуо „секуларни, али моралистички **националистички крсташки рат**“, пишу исти аутори, с намером да прошири српску територију и етнички очисти „стране елементе“: Хрвате, „муслиманске Србе у Босни“ и „Косоваре“. Резултат сукоба хрватског и српског национализма, којег су распиривали Туђман и Милошевић, била су четири грађанска рата – у Словенији, Хрватској, Босни и на Косову, „уз запањујућу цену живота и инфраструктуре“.²⁸⁵³

Више замерки се може упутити овом погледу америчких аутора. Пре свега недостаје аналитичнији приступ комплексном проблему етничких сукоба у бившој Југославији. Пре свега, не обухвата се целовитија историја српско-хрватских односа. Занемарена је и општа друштвено-економска и политичка криза у СФРЈ након смрти Јосипа Броза Тита. Замагљена је пресудна појава албанског иредентизма на САП Косову и Метохији 1981. године, која је код српског народа откључала „**нестварно ја**“ – реакцију на потиснути бол из претходно доживљених траума. Српско „нестварно ја“ суштински је „**Србин с Косовским заветом**“, пробуђен активностима САНУ, „подстрекача“ тадашњих фобија, не улазећи у евентуалну неопходност њене интервенције у посматраном времену. „Отровне посуде“ Србима испрва постају Албанци. Словеначко, а потом и хрватско партијско руководство, уплашено нарастањем српског национализма, користе погодан геополитички моменат за дизајнирање сецесионистичке атмосфере. Активирали су се страхови од могуће централизације друштва уз подршку савезних безбедносних органа и оружаних снага, што је у Љубљани и Загребу био знак за узбуну од старе ирационалне претње: „**србизације Југославије**“. Србија је била економски преслаба и без сопствене војске да би угрозила интересе ове две привредно развијеније републике, с боље организованом територијалном одбраном.

Срби и Хрвати, ако се узме у обзир теорија **Вамика Волкана**, поново су активирали „**изабране трауме**“, изазивајући „**временски колапс**“, односно страхове, очекивања, фантазије и одбрану, који су се јавили због **свесне и несвесне везе између трауме из прошлости и савремене претње**. Овај процес још више је увећао слику међусобног непријатељства, а жеља за осветом, посебно код Срба, постала је наглашена. Пошто се у сукоб умешала међународна заједница, углавном САД и земље Европске уније, које су стале на страну сецесионистичких република, Срби су „**осујећени у освети**“ за нанесене

²⁸⁵² W. Raymond Duncan, Barbara Jancar-Webster, Bob Switky, *World Politics in the 21st Century*, Student Choice Edition, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston – New York, 2009, стр. 283.

²⁸⁵³ Исто.

трауме из Другог светског рата, тако да се акумулисани агресивни пориви нису „испразнили“. Сем тога, дошло је и до **„надоградње траума“**, превасходно у „колективном свесном и несвесном“ крајишких и босанскокрајишких Срба, избеглих или прогнаних са својих огњишта пред Хрватском војском и Армијом Босне и Херцеговине. Ови трауматични догађаји оснажили су **кроатофобију**, преносећи је „меметски“, постепено, на део Срба у Републици Србији, где је као појава била изнимна.

Да би се заштитили интереси западних савезника који су пасивно и активно потпомагали сецесионистичке републике, сукоб је америчкој јавности приказан као геноцидни напад **„нацистичко-стаљинистичких српских агресора“** на мирољубиве и демократски настројене Хрвате, Бошњаке и Албанце, али ово је у најмању руку било једнострано виђење тих догађаја, закључује амерички психоисторичар **Ричард Морок**.²⁸⁵⁴

Мајкл Браун (Michael E. Brown), професор међународних односа на Универзитету Џорџ Вашингтон, гледишта је да је етничке сукобе у бившој Југославији омогућио **„колапс ауторитарне власти“**, чиме је скинут **„поклопац с древног супарништва“**.²⁸⁵⁵ Оно што је помало замагљено у Брауновој тези, недостатак је одговора на питање откада постоји и шта подразумева „дрвно супарништво“ Срба и Хрвата. Да ли Браун мисли на српско-хрватске друштвене противречности у Краљевини Југославији или Аустроугарској, није посве јасно.

Ричард Холбрук у мемоарима Југославију назива **„неуспехом историјских димензија“**, који се десио баш у тренутку великог тријумфа Запада над комунизмом, а конфликт између њених народа „највећим колективним безбедносним неуспехом Запада после 1930.“ Холбрук препознаје пет „великих фактора“ којима би се могла објаснити ова трагедија: 1) погрешно читање историје („лоша историја или фактор Ребеке Вест“); 2) крај Хладног рата; 3) понашање самих југословенских лидера („унутрашња југословенска драма“); 4) неадекватан амерички одговор на кризу („амерички замор након Ирака“); и 5) погрешно веровање Европљана да сами могу разрешити свој први постхладноратовски изазов („атлантска конфузија и европска пасивност“).²⁸⁵⁶

Напоследку, као и у претходним „фобоцентричним петљама“, важно је одредити **неуралгичне тачке** у раздобљу **од 1945. до 1995.** како би се сагледао след негативних емоција, њихово преплитање, међуоднос и индукција деструктивног понашања Срба и Хрвата у Ратовима за југословенско наслеђе. „Фобичних жижа“ је током тих педесет година било много, али неке беху пресудне за ток хрватско-српских односа, „спиралу сукоба“ с великим бројем жртава и прогнаних. Карике у ланцу КЕР Хрвата и Срба чине:

1) Стимулусне ситуације (узроци међусобних страхова и нетрпељивости): За стимулусну ситуацију одабрана је почетна **1945.** година, у којој су комунисти реализовали „пролетерску револуцију“ и створили другу, социјалистичку Југославију, предвођену Јосипом Брозом Титом и његовим саборцима. Србија је подељена на три једнакоправна дела, историјске круновине Славонија и Далмација не добијају аутономни статус, док је о аутономији српског народа у Крајини било само неколико јалових расправа. Хрватска је испунила зацртане националне циљеве – **централизацију републике и националну хомогенизацију**. Јединство хрватског народа остварено је у грађанском рату и превазиђене су последње поделе и регионалне разлике, како их је пре више десетлећа описивао Мирослав Крлежа, тј. разлике између „далматинског Загорца који живи бједније

²⁸⁵⁴ Исто, стр. 57.

²⁸⁵⁵ Michael E. Brown (ed), *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton University Press, New Jersey, 1993, стр. vii.

²⁸⁵⁶ Richard Holbrooke, *To End a War*, Random House, New York, 1999, стр. 21-27.

од своје козе и загребачког просјечног носиоца националне свијести феудалног хрватства“.²⁸⁵⁷

Обнављањем црногорске републике и стварањем црногорске нације Србији је изнова спречен излазак на Јадран. Елиминисано је много „непријатеља режима“, посебно у НР Србији, јер је „великосрпски хегемонизам“ и даље оцењен као највећа препрека слободним и равноправним међунационалним односима. Хрвати и Срби су поднели и велике жртве током повлачења оружаних снага НДХ, различитих четничких формација, СДК и других, због којих су оптуживали међусобно једни друге: док је усташама и домобранима победа НОВ значила окупацију од стране „Србо-комуниста“, четницима су комунисти представљали антисрпски покрет опаснији од усташког. Преживели хрватски и српски антикомунисти повлаче се у земље Запада и оснивају различите антијугословенске организације, од којих су неке биле терористичке. Понекада међу њима долази и до обрачуна, а најпознатији је атентат на Анту Павелића **1957.** године, што је свакако стимулусна ситуација за хрватску усташку емиграцију, која оптужује Удбу, али и Србе уопште. Несугласице око прерасподеле и сељења индустрије из Србије у друге републике изродиће после Седмог конгреса СКЈ у Љубљани **1958.** важну неуралгичну тачку, када се први пут јављају либералне и конфедералистичке тенденције у словеначком и хрватском руководству.

Економски стимулуси могу се уочити крајем рата, када на чело **Привредног савета** долази **Андрија Хебранг**. Према његовој одлуци, у Хрватску су до 1. новембра 1945. године, војвођанске власти морале да отпреме 8.000 вагона пшенице и кукуруза, у Босну и Херцеговину 9.000, у Словенију 5.000, у Македонију 5.000 и у Црну Гору 4.000 вагона. Поред пшенице и кукуруза одаслати су и други пољопривредни и сточарски производи, који углавном нису евидентирани. Привредни савет руководио је и Фондом за обнову земље, а после Савезна планска комисија, у којој су претежно били заступљени Словенци и Хрвати, тако да је настављено искоришћавање српске привреде за рачун других република. Србија је сиромашена и одлуком о „нивелацији цена пшенице и брашна“ из 1946. Уплате из Србије одлазиле су у Савезни фонд који је средства пак дотирао Словенији, Црној Гори и „Зони Б“ (словеначко приморје).²⁸⁵⁸

Словенци су издали „више карата за снабдевање него што је Словенија имала становника“, чиме је брашно бесправно добијало 175.000 становника, а масноћа 335.000, о чему је писао и **Борис Кидрич** у реферату „О питању снабдевања у Словенији“ од 23. децембра 1945, припреман за седницу ЦК КП Словеније. Словеначки руководиоца је наглашавао да сувише велики број издатих карата изражава „федерално-егиотистички и националистички однос према ФНРЈ“.²⁸⁵⁹ Такође, споменуо је да се у Војводини „храни за Словенију 2.300 свиња“, од чега се очекивало бар 150 тона сланине.²⁸⁶⁰

Србију је највише од свих република погодио **„обавезан откуп“**, како би се прехранили остали делови државе. Србија је у укупној производњи житарица, у раздобљу од 1945. до 1951, учествовала са око 60%, а давала је, „зависно од године“, 70-80% укупно „откупљених количина у Југославији“. „Откуп“ је, како подсећа Вуковић, више личио на **„освету“**, тј. „послератну реквизицију“, пошто је кроз Казнено поправни дом Забелу до

²⁸⁵⁷ Ivan Cvitković, *Krleža, Hrvati i Srbi*, Oslobođenje public, Sarajevo, 1991, стр. 14.

²⁸⁵⁸ Словодан Вуковић, „Заузимање стартних позиција (Економски односи између република непосредно након Другог светског рата)“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXX (2006), No. 4, Српско социолошко друштво (Институт за политичке студије), Београд, 2006, стр. 523.

²⁸⁵⁹ Boris Kidrič, *Sabrana dela*, IV, Izdavački centar „Komunist“, Beograd, 1985, стр. 479.

²⁸⁶⁰ Исто, стр. 474.

средине 1951. године прошло 86.000 српских „житара“, који су покушавали да заштите свој урод од пустошења. Следећа пошаст по Србију, нарочито аутономну покрајину Војводину, била је **„колективизација“**, која није равномерно погодила све регионе. Односно, у Војводини је била знатно већа него у северној Хрватској и Славонији, такође плодним панонским подручјима. Колективизација је десетковала пољопривредну производњу у целој земљи, што је изазвало несташицу пољопривредних производа и глад (стоке и људи) чак и у житородним и традиционално пољопривредним крајевима, наглашава Вуковић. Такође, у пошастима које су спровеле југословенске власти спада и **„депресија цена пољопривредних производа“**, због чега је српски сељак само 1953. изгубио 36 милијарди динара, за разлику од словеначког, који је изгубио и 40 пута мање. Затим, ту је и **„аграрна реформа“**: од 1.544.770 ха захваћених реформом, на Србију је отпало 47,4%, Хрватску 25,2%, Словенију 16% итд. За Србију су, у односу на друге републике, биле неповољније и **цене стратешких производа, енергената и сировина** или **„први петогодишњи план“**, којим је Србији била наметнута најнижа стопа привредног раста. Исто тако, Србија је била закинута од **помоћи** коју је пружила **Управа Уједињених нација за помоћ и рехабилитацију** (надаље: УУНЗПР) и **расподелом увезене робе. Забрана промета пољопривредног земљишта** успорила је развој српског села, док је **„издвајање за неразвијене“** додатно осиромашило ионако изнурену и слабије развијену централну Србију. Можда је од свих побројаних штета нанесених Србији, највећа била – **пресељење индустријских постројења**, извршено због Титовог **„страха од совјетске опасности“** након Резолуције Информбироа. Из централне Србије, а посебно из Војводине и Београда, тада су демонтиране и **читаве фабрике** па потом премештене у Хрватску, Словенију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Албанију. Према непотпуним подацима, из Србије је од почетка 1948. до половине 1952. године одвезено 44,2% више машина, него што је у њу било допремљено. Заједно с постројењима селила се и **висококвалификована радна снага и стручњаци**.²⁸⁶¹ **Америчка централна обавештајна агенција** (надаље: ЦИА) поставила је на интернет више милиона страница с којих је скинута ознака тајности, а међу њима је и извештај (документ **RDP80 – 00810A008600430009 – 4**) од **13. маја 1955.** о трансферу фабрика из Србије у Словенију. У њему се извештава о сукобу унутар ЦК СКЈ између српских и црногорских руководилаца с једне стране и хрватских и словеначких руководилаца с друге стране, како у вези премештања производних погона, тако и промена трасе железничке пруге Београд – Бар.²⁸⁶²

Сасвим извесно, ове несугласице довеле су у периоду након **Седмог конгреса СКЈ** у Љубљани **1958.** године до расцепа унутар врха Савеза комуниста Југославије по питању будућности југословенске федерације. Један део, предвођен српско-црногорским комунистима, залагаће се за јачање савезне власти, док ће други, у Словенији и Хрватској, постепено прилазити идеји конфедерације. Етаблиран је нови сукоб две старе концепције и преточен у врх комунистичког државног апарата, на релацији **Едвард Кардељ** (либерализација и децентрализација) и **Александар Ранковић** (централизација), а због неслагања у вези економске помоћи неразвијеним крајевима Југославије.

²⁸⁶¹ Словодан Вуковић, „Заузимање стартних позиција (Економски односи између република непосредно након Другог светског рата)“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXX (2006), No. 4, Српско социолошко друштво (Институт за политичке студије), Београд, 2006, стр. 525-536.

²⁸⁶² N.N., „Transfer of Industries from Serbia to Slovenia“, *Freedom of Information Act*, Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency, Document Creation Date: December 21, 2016, Document Release Date: November 7, 2008, Доступно преко: <https://www.cia.gov...>, Приступљено: 29.11.2018, стр. 1.

Хрватски национализам васкрсава у часу када део хрватске интелигенције, нарочито књижевници и лингвисти, почињу замерати због „унитаристичке атмосфере“, што сличи политичким превирањима између два светска рата. Буде се **„страхови од губитка националног идентитета“** и утапања Хрвата у „нацију Југословена“. Истрајава борба Загреба против „сила централизма и унитаризма“, а пре свега против „београдизације“ и „србизације“ хрватске културе. С друге стране, Срби су постепено „југославизовани“ и без значајнијих отпорничких кретања све више губе свој идентитет, нарочито у Хрватској и Црној Гори. Кључна неуралгична тачка била је **Осми конгрес Савеза комуниста Југославије 1964.** године, када се први пут отвара национално питање. Срби, потакнути нарастањем хрватског национализма, захтевају истрагу **„истине о Јасеновцу“**, што код неких хрватских руководилаца изазива негодовање. У најкомплекснија и најосетљивија питања из историје српско-хрватских односа сврставају се управо **мотиви, масовност и методе извршења злочина над Србима у НДХ.** Колико су теме о јасеновачким страдалницима оптерећивале разнородну хрватску и српску интелектуалну свиту, нарочито књижевнике с политичким утицајем, види се из дијалога **Мирослава Крлеже** и **Добрице Ћосића.** У једном од њихових „последњих разговора“, дотакли су се броја српских жртава у Јасеновцу, током којег је Крлежа беснео због **„српске мегаломаније“**.²⁸⁶³ Деценију пре, **Иван Стево Крајачић,** вршилац дужности председника Сабора СР Хрватске, поручио је из Загреба да не може бити никаквог обележавања Јасеновца, али му се енергично супротставио генерал **Иван Гошњак,** државни секретар за послове народне одбране СФРЈ. С подизањем споменика сагласио се и Јосип Броз Тито. Дана **4. јула 1966.** године, након откривања „Каменог цвета“, Крајачић је, према тврдњи **Владимира Дедијера,** пред делегатима Савеза бораца Србије изговорио претећу реченицу која се садржајем не разликује од погрда и претњи усташких дужносника двадесет година пре: *„Мало смо вас овде побили!“* Овај инцидент први је Титу пренео **Ђуро Пуцар Стари,** а после су то учинили и делегати из Србије.²⁸⁶⁴ Наравно, *verba volant, scripta manent,* тако да је Крајачићев морбидни иступ немогуће проверити и потврдити. Без обзира да ли се у овом случају ради о мисинформацији или малинформацији, сам догађај је **показатељ емоционалног стања и односа између високих српских и хрватских руководилаца,** тиме вероватно и републичких безбедносних служби, а напослетку и затомљених колективних осећања неповерења и нетрпељивости међу Србима и Хрватима уопште. **Страхови** да ће бити покренут посебан дискурс о масовности и мотивима геноцида над Србима, као и методама егзекуција, био је међу хрватским интелектуалним првацима вероватно повезан са **страхом од освете,** а у дубљим психичким слојевима и **страхом од нестанка хрватске нације.** Након осветничких акција четника од јула 1941. и „Блајбуршког масакра“ над хрватским војницима, у лепези рационалних и ирационалних страхова присутних и код хрватских комуниста, измаштан је „српски план“ да се Хрвати униште или посрбе. Овакве бојазни карактеристичне су за идеологију Анте Старчевића, затим усташтво Анте Павелића, али и за стајалишта хрватског комунисте Андрије Хебранга. Цењени хрватски политиколог и универзитетски професор **Дејан Јовић** примећује: *„Страх од распада нације и нестајања идентитета произлази и из искуства неких народа у близини, или чак и у самој Хрватској. (...) Све је то послало сигнал и Хрватима – да народи могу нестати, да могу изгубити битна својства властитог идентитета, да могу постати „нешто друго“*.²⁸⁶⁵ Мада професор Јовић промишља о

²⁸⁶³ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*, Филип Вишњић, Београд, 2000, стр. 231-232.

²⁸⁶⁴ Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac: Dokumenti*, Rad, Beograd, 1987, стр. 668.

²⁸⁶⁵ Dejan Jović, *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017, стр. 346.

страховима савремених хрватских националиста, битно је нагласити да се ова емоција јавља деценијама пре, што је већ изложено у дисертацији.

Стимулусна ситуација за Србе је и **1965.** година, услед интензивнијег исељавања с Космета, као увод у будућу „**косовску кризу**“ и дисолуцију Југославије. Отворени хрватски национализам јавља се већ идуће **1966. године**, после Брионског пленума, када је с државних и партијских функција смењен **Александар Ранковић**, потпредседник СФРЈ и секретар ЦК СК Југославије. Ова чистка индикатор је нагомиланих страхова од „српске доминације“ и у безбедносним органима савезне државе, који ће дохранити хрватски и словеначки сепаратизам.

Већ следеће **1967.** у Матици хрватској конципирају **Декларацију о положају и називу хрватскога књижевног језика**, противну **Новосадском договору**,²⁸⁶⁶ који се у хрватској науци тумачи „отпором језичној агресији“. Као доказ наводи се употреба „српске варијанте“ језика у ЈНА и у службеном дописивању савезних државних органа, савезне новинске агенције, радија и телевизије.²⁸⁶⁷ Садржај Декларације обликован је и прихваћен на седници Управног одбора Матице хрватске **9. марта 1967.**, а једногласно је усвојен током заједничког састанка Управног одбора, Надзорног одбора и Актива Савеза комуниста Матице хрватске **13. марта 1967.** Као што примећују неки страни аутори, Декларација је била „катализатор све дубљег отуђења међу републикама“. Хрватски интелектуалци из осамнаест културних организација, били су „изричито у одбијању Новосадског договора“, у којем су видели тренд „србизације“, без показивања интереса за чињеницу да се такође језичке специфичности могу пронаћи у Босни и Херцеговини и Црној Гори, тј. да се српски и хрватски језик разликује у истој мери као што се разликује енглески језик у Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама и Аустралији.²⁸⁶⁸ У Београду је **19. марта**, као одговор на Декларацију, одржан пленум **Удружења књижевника Србије**, одакле је упућен неформални „**Предлог за размишљање**“ четрдесеторице књижевника на челу с **Антонијем Исаковићем**. Предлог је претендовао да ревитализује „српско питање у Хрватској“, до тада у потпуности занемарено. Постојала је суштинска разлика између Декларације и Предлога, јер је потоњи документ ипак реакција српских писаца на растући хрватски национализам. Међутим, Предлог није добио институционалну подршку у Србији и зато није имао исту тежину као Декларација у Хрватској. Иако је Декларација претходила Предлогу и мада је подржана од највиших културних институција, оба документа су изједначена и „**кривица је равномерно распоређена**“.²⁸⁶⁹

У Хрватској „**лингвистички национализам**“ доводи до размимоилажења унутар Савеза комуниста. Спор око Декларације пренео се на остале републичке институције, а јануара 1970. одржана је Десета седница ЦК СКХ, која је представљала „увертиру за националистички покрет“.²⁸⁷⁰ Створено је језгро хрватских националиста унутар СКХ, што је подстакнуло страхове и међу латентним српским националистима. У овом тренутку

²⁸⁶⁶ Према Новосадском договору од 10. децембра 1954. године, првом таквог типа после Бечког књижевног договора из 1850, извршена је стандардизација заједничког језика, склопљеног између хрватских, српских, босанскохерцеговачких и црногорских лингвиста.

²⁸⁶⁷ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, стр. 354.

²⁸⁶⁸ Marie Janine-Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München, 2010, стр. 249.

²⁸⁶⁹ Вељко Ж. Брборић, „Језички спорови после Новосадског књижевног договора: од декларације до предлога“, *Српски језик: студије српске и словенске*, Vol. 26 (2021), No. 1, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Београд, 2021, стр. 225.

²⁸⁷⁰ Саша Д. Мишић, „Политички односи Југославије и Италије у периоду од 1968. до 1975. године“, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2012, стр. 92.

приметно је испливање „**трансгенерацијски пренесених траума**“ међу Србима, али и Хрватима чији очеви су погинули у формацијама оружаних снага НДХ.

Истовремено, економско стање у СФРЈ се погоршава, тј. долази до стагнације индустријске производње. По мишљењу неких аутора, разлог томе био је самоуправни систем, као неефикасан, бирократизован и корумпиран. Јављају се тешкоће у спровођењу привредних реформи, повећању броја незапослених, а долази и до социјалне поларизације, општеномодног незадовољства и коначно – отвореног револта у виду обустава рада и студентских демонстрација које су започеле спонтано **2. јуна 1968.** (тзв. „Јунска гибања“) на Београдском универзитету, али и универзитетима у Загребу и Љубљани. Нарочито у Србији приметан је разлаз између интелигенције и Партије. Након **Деветог конгреса СКЈ** (11-19. март 1969) почињу оштрије конфронтације између републичких руководства у вези с политиком помоћи неразвијеним републикама, што наговештава сигурне надолазеће промене. Док ће у Хрватској део руководеће комунистичке гарнитуре подржати националистички **Масовни покрет** (надаље: Маспок) или тзв. „**Хрватско прољеће**“ **1971.** године, у Србији ће се у ужем руководству ЦК Србије родити **либералистичке идеје**. Ова превирања била су дијаметрално супротна по својим циљевима. У Србији акценат је на **либералнијем економском моделу**, који се отворено супротставио неефикасном социјалистичком самоуправљању, а у Хрватској се наставило правцем зацртаним у Декларацији: од хрватског као „независног књижевног језика“, све до **сецесије републике** и стварања искључиво **националне државе Хрвата**. Односно, како пише **Ана Трбовић**, Маспок је представљао „највећу опасност по интегритет Југославије од 1941. године“, добио је широку подршку међу Хрватима, а признање посебног хрватског језика „није био једини циљ хрватских националиста“.²⁸⁷¹ До краја 1971, уместо најављиване „Хрватске јесени“, Маспок је **насилно угушен**, након што је Јосип Броз Тито „са свом оштрином указао да се ради о класном непријатељу који за своју основу узима национал-шовинизам“.²⁸⁷² Хрватски историчар **Иво Голдштајн** сматра да су у том кратком времену до изражаја дошле „**различите идеолошке, националне и социјалне тежње**“, али су у покрету доминирале две основне идеје – **национална и либерално-демократска**. Код неких учесника збивања и у неким приликама, истицала се више једна него друга, али су се „најчешће јављале помијешане, углавном с доминацијом националне“.²⁸⁷³ „Маспоковци“, нису имали намеру да се дистанцирају од националистичке и сепаратистичке политике којом су се повели. Под притиском, **30. новембра и 1. децембра 1971.** године у **Карађорђеву**, оставке подносе: **Савка Дабчевић-Кучар, Мико Трипало, Перо Пикер, Марко Копртл и Јанко Бобетко**. На седници ЦК СКЈ, одржаној **1. и 2. децембра 1971.** године, одлучено је да се са дотадашњих дужности смене председник и потпредседник Градског комитета СК Загреба **Срећко Бијелић и Драгутин Харамиджа**, а за новог председника ЦК СКХ изабрана је **Милка Планинц**. На **XXIII седници ЦК СКХ 12. децембра 1971,** прочитане су и прихваћене оставке **Савке Дабчевић-Кучар и Пере Пиркера**, а примљена је и информација о оставци **Мике Трипала** на чланство у Извршном бироу Председништва СКЈ коју је упутио Титу, као и на чланство у Председништву СФРЈ упућену председнику Сабора СР Хрватске **Јакову Блажевићу**.²⁸⁷⁴

²⁸⁷¹ Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 162.

²⁸⁷² N. N., „Milka Planinc: SK Hrvatske ima snage da prevlada teškoće“, *Večerenji list*, Br. 3813, Zagreb, Ponedjeljak, 13. XII 1971, стр. 2.

²⁸⁷³ Ivo Goldstein, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji: Suprotstavljanje centralizmu“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2017, стр. 140.

²⁸⁷⁴ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1989, стр. 198.

Током „Хрватског прољећа“, **7. априла 1971**, извршен је и атентат на југословенског амбасадора **Владимира Роловића**, који је преминуо од последица рањавања 15. априла исте године. Евидентне су везе с усташком емиграцијом, што је јавности представио и **Стане Доланц**,²⁸⁷⁵ тада секретар Извршног бироа Председништва ЦК СКЈ и главни организатор гушења Маспока, али и обрачуна са „српским либералима“ 1972. године. Неизоставно је споменути и интересе Ватикана и неких западних земаља, пре свега Савезне Републике Немачке, који су потпомагали сепаратисте преко усташке емиграције, а не може се искључити ни улога СССР-а и САД-а у целој ситуацији. Вековима потлачени хрватски народ било је лако поново уверити у причу о искоришћавању Хрватске од стране Србије и других република и увести га у нову националистичку еуфорију. Хрватска национална осетљивост била је дубока услед широко распрострањеног осећања да су хиљаду година друге и „мање напредне нације“ лишавале Хрвате независности.²⁸⁷⁶

С друге стране, српски „либерали“ су помало **симплификовали и минимизовали хрватски национализам**, упирући прстом истрајно према појавама национализма у српским редовима. Како пише српски историчар књижевности и универзитетски професор **Мило Ломпар**, последице њихове политике биле су безначајне по комунистичку идеологију, али „судбоносне по српски народ и државу“.²⁸⁷⁷ **Марко Никезић**, бивши савезни министар спољних послова, смењен **26. октобра 1972.** као анархо-либерал, критиковао је **Добрицу Ћосића** и његова стајалишта о „незахвалности Албанаца“. Посебно су га сметале претње о „уједињењу свих Срба“, јер је то „стара формула која нас је довела до 1941“ и што се то посебно тицало стабилности не само СР Србије, него и „јединства Југославије“.²⁸⁷⁸ С друге стране, Никезић је напоскон прозборио о **српско-хрватском сукобу** који се одвијао у сенци. На састанку код Тита **14. марта 1971.** отворено је говорио о подривању Србије од стране хрватског руководства, након поверљивих информација које је добио од **Жарка Булајића**, председника Извршног већа Црне Горе. Годинама касније, Никезић је признао да је Србија сметала хрватском руководству и тадашњој Титовој линији.²⁸⁷⁹ Међу „српским либералима“ на појаву сепаратизма у Хрватској и Косову, по „националистичким реакцијама“, издвајао се академик **Михаило Ђурић**. Као угледни професор удаљен је с Правног факултета у Београду, судски гоњен и осуђен на две године затвора јула 1972. године, због „националистичког говора“²⁸⁸⁰ одржаног **18. марта 1971.** у вези са споменутим **уставним амандманима**. Ђурићево излагање објављено је у „Аналима Правног факултета“, под називом **„Смишљене смутње“**.²⁸⁸¹ Као утицајни филозоф и социолог, Ђурић је том приликом упозорио да је Југославија фактички

²⁸⁷⁵ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, стр. 476.

²⁸⁷⁶ Richard J. Crampton, *The Balkans Since the Second World War*, Routledge, New York, 2014, стр. 131.

²⁸⁷⁷ Мило Ломпар, *Полухисторска истраживања*, Catena Mundi, Београд, 2017, стр. 171.

²⁸⁷⁸ Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003, стр. 113.

²⁸⁷⁹ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, стр. 58.

²⁸⁸⁰ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969-1980)*, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 89.

²⁸⁸¹ У „Смишљеним смутњама“, академик Михаило Ђурић пише: „У СР Хрватској и СР Македонији српски народ нема никаквих посебних Уставом загарантованих права на национални живот. (...) У СР Босни и Херцеговини, иако чини већину становништва, српски народ фактички нема могућности ни да се служи својим ћириличким писмом, што је само један од спољних знакова његове издвојености из целине националне културе којој припада. А у СР Црној Гори српски народ нема право ни на властито национално име, или се бар то право оспорава оним, никако малобројним, Црногорцима који се осећају Србима.“ (Видети: Михаило Ђурић, „Смишљене смутње“, *Анали Правног факултета у Београду*, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 19, Бр. 3, Правни факултет у Београду, Мај-јун 1971, стр. 230-233, Доступно преко: <https://anali.rs...>, Приступљено: 11.09.2022).

разбијена уставним амандманима; да се свела на „географски појам“ и да је земљу захватио национализам, због чега највише могу да изгубе Срби који су обесправљени у другим републикама.

Усташка емиграција шаље **1972.** у СФРЈ терористичку скупину сачињену од чланова „Хрватског револуционарног братства“, с циљем устанка због Титовог гушења Маспока 1972. године (операција „Феникс“), али није наишла на очекивани одговор народа. Акцијом „Радуша 72“ терористи су ликвидирани, а овај чин побудио је страхове Срба, који су већ претходне године, током Маспока, почели превентивно да се **наоружавају на простору Северне Далмације**. Код Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини ови догађаји буде **трансгенерацијски пренесене трауме** и прикривени страхови постепено поново прелазе у **неповерење према суседним етнијама**. У ужим партијским круговима СК Србије буди се делимично и српски национализам, али неупоредиво слабији, по својој природи ближи „југословенском патриотизму“. Да би умирио набујали хрватски национализам након гушења Маспока, Јосип Броз Тито је неке захтеве „маспоковаца“ имплементирао у савезни **Устав 1974. године** и практично испунио део захтева који су донекле задовољили апетите конфедералиста и сепаратиста. Дозволио је и промену службеног назива језика у Хрватској, који је добио име **„хрватски или српски језик“**. Тако су **уставни амандмани из 1971. године, правне полуге рушења федеративне Југославије**, додатно оснажили нови **Устав СФРЈ из 1974.** Њиме су уведене битне **промене у државном и друштвено-економском уређењу земље**, али су одредбе о држаном устројству касније коришћене као правни темељ за процес расула савезне државе. Створен је неки вид **„асиметричне федерације“**, с правом народа на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење као „камен темељац“ будуће кризе. Републике су добиле могућност да се дефинишу као **националне државе** перфидним²⁸⁸² формулацијама у уставним текстовима. Јосип Броз Тито проглашен је за доживотног председника Југославије па је и његово име ушло у садржај Устава, дајући печат **диктатури**.

У другим југословенским републикама српска интелигенција већином је била слабије организована, денацификована, „југославизована“. Речником психоисторије – престала је да буде **„каталитичка заједница“** у Хрватској и Босни и Херцеговини, пошто су комунисти остали на линији борбе против „великосрпског национализма“. Истовремено, то није значило да од стране хрватских националиста Срби нису и даље посматрани као тзв. **„отровне посуде“**. Пре свега, Србима се тада пребацује њихова масовност у безбедносним органима СР Хрватске, што код Хрвата изазива бојазан да су поново у „тамници народа“ и да нису „свој на своме“. Међутим, Срби су у Хрватској већином насељавали сеоска домаћинства, што је уобичајено још од њиховог доласка на хрватски етнички простор. **Луис Сел (Louis Sell)**, пензионисани амерички дипломата, специјалиста за совјетске и балканске послове, у књизи „Слободан Милошевић и уништење Југославије“, пише да је средином 1970-их пролазио кроз Лику и Кордун, пределе у којима су још могла

²⁸⁸² Милан Шаховић, један од наших најугледнијих стручњака за међународно право, писао је након коначног расула СФРЈ: „Све је доведено у сумњу. Од суштине правне природе права на самоопредељење до његових субјеката и поступка спровођења. (...) Створено је ново стање које је још једанпут указало на релативну вредност не само међународноправних него унутрашњеправних димензија права на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење, из устава од 1974. (...) Било је очевидно да су творци последњег, као и ранијих устава федеративне Југославије, сматрали да истицање овог права има само декларативни значај те нису ни предвиђали могућност покретања питања отцепљења у стварности.“ (Milan Šahović, „Raspad SFRJ i stvaranje novih država“, *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*, Zbornik radova, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1996, стр. 18-19).

да се виде напуштена села и цркве, у којима су Срби изложени једном од најжешћих погрома у Другом светском рату. До 1981. Срби су чинили око 12% становништва Хрватске, а подручја у којима су концентрисани била су међу најсиромашнијим у републици, констатује исти аутор. Срби су такође били уверени да су платили високу политичку цену за „етничку равнотежу“, што је представљало „срце Титове националне политике“. Многи су веровали да Титова смена Ранковића 1966. није оставила нити једног Србина у врху југословенске политичке хијерархије, као и да је Броз 1972. покренуо реконструкцију тадашњег либералног српског руководства како би избалансирао смену хрватских националистичких лидера годину дана раније, пише Сел, објашњавајући долазак **Слободана Милошевића** на чело Србије и **јачање српског национализма**.²⁸⁸³

Неуралгичне тачке умножавају се након смрти Јосипа Броза Тита, а условљени су и надолazeћим променама у међународном систему, тј. блиским окончањем Хладног рата и преласку из биполарног у униполарни свет. Југословенска економска криза убрзаће процес дисолуције, као и појаву иреденте на **Косову и Метохији 1981.** године, најбитнијој „фобичној жижи“ која ће иницирати **српски национализам**. Хрватски савремени историчари, попут **Вјекослава Перице**, у **Српској православној цркви** виде **носиоца српског етнонационализма** који јача од 1981, када су на Косову избиле масовне демонстрације Албанаца, са захтевима да покрајина добије статус савезне републике.²⁸⁸⁴ О немоћи СПЦ у комунизму довољно говори изградња Његошевог маузолеја на месту православне капеле, као и проглашење аутокефалности Македонске православне цркве, која је од 1967. до 2022. године била у расколу са СПЦ. За израду маузолеја одабран је **Иван Мештровић**, док су неки бивши хрватски комунистички функционери подсећали на његову сарадњу с антијугословенском емиграцијом и подршку „новим националним гигањима“ у Хрватској.²⁸⁸⁵ Према српским ауторима, улога Католичке цркве имала је најзначајнију улогу у промовисању **антијугословенства**. На **Другом ватиканском концилу** (21. васељенски сабор Католичке Цркве), који је трајао од 1962. до 1965. године, духовно је стасавала нова генерација бискупа предвођена **Фрањом Кухарићем**, која ће покренути црквену акцију за осамостаљење Хрватске.

Аналитичари Ције у **Специјалној националној обавештајној процени** под називом „Југославија: криза која се ближи?“ (SNIE 15-83, Yugoslavia: An Approaching Crisis?), од 1. јануара 1983. године, изражавали су сумње у способност Југославије да превлада унутрашње политичке размирице и ривалства. Ова процена бавила се природом југословенских проблема, као и тренутним, могућим и будућим реакцијама руководства земље у „ери после Тита“. У поднаслову „Кључне процене“, наглашава се да је југословенски комунистички режим ступио у један од најтежих периода откада се 1948. одвојио од совјетског блока. Наводе се следећи разлози: **лоша економска политика, све тежа ситуација по питању кредитног задужења у иностранству, дубоко укоренење етничке напетости и политичка неспособност власти**. Као главни проблем Југославије истиче се **слабост државног руководства након Титове смрти**, што ће повећати ризик од немира због економске ситуације, као и поновну појаву етничких размирица које би могле довести до насиља и сукоба. У процени су поновљени ставови претходних извештаја, да након Титове смрти ни један његов наследник нема углед којим би се могли спречити сукоби између етничких и националних заједница. Примећен је постепени, али

²⁸⁸³ Louis Sell, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*, Duke University Press, London, 2003, стр. 42.

²⁸⁸⁴ Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, New York, 2002, стр. 6-9.

²⁸⁸⁵ Jure Bilić, '71: *koja je to godina*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990, стр. 148.

стални пораст етничке самосвести босанских муслимана, као и спорадични изливи насиља „међу младим српским и хрватским националистима“. **Хрватско-српско ривалство** је тада било далеко од онога из времена Маспока, али ако се неповољни трендови наставе, упозоравали су исти стручњаци, у перспективи су „озбиљни сукоби између две највеће етничке заједнице“.²⁸⁸⁶ Без обзира на овакве прогнозе, Сједињене Америчке Државе ће још у неколико наредних година подржавати, бар декларативно, суверенитет и територијални интегритет СФРЈ, као што се наводи у **Директиви националне безбедности 133** (NSDD 133), под називом „Политика САД према Југославији“, од **19. марта 1984.** У овом документу председник **Роналд Реган** (Ronald Reagan) извештава да војно способна СФРЈ „служи западним и америчким интересима“, као „важна препрека совјетском експанзионизму и хегемонији у Јужној Европи“. Југославија је тиме користан пример европским комунистичким земљама у вези предности независности од Москве и користима од „пријатељских односа са Западом“.²⁸⁸⁷ Време је показало да су спољнополитички стручњаци Централне обавештајне агенције готово без грешке прогнозирали след догађаја у СФРЈ, који је водио до Ратова за југословенско наслеђе. Оно што је врло важно, јесте да се тада уопште не спомиње „великосрпски национализам“ као претња опстанку Југославије, јер се таква политичка синтагма још увек није користила на Западу.

Новембра **1984.** ЦК СК Србије изнела страховања да ситуација на Косову прети дезинтеграцији Србије, али и Југославије. Партијски врх био је незадовољан резултатима постигнутима у последње три године па су започети преговори о ревизији Устава с руководством других република, али су резултати изостали. Посебно су ове иницијативе погађале покрајинска руководства у Приштини и Новом Саду, где су посматране као „угрожавање аутономије и наметање законодавне дисциплине етатистичко-централистичким методом, што није у складу са уставним решењима“.²⁸⁸⁸ **Српски национализам** добио је своју упоришну тачку баш због ових нерешених питања, која су будила страхове од понављања геноцида, протеривања и комадања Србије.

Године **1986.** САНУ представља **Меморандум** као израз побуђених страхова од убрзаног економског и демографског уништења Србије и Срба. Ово је једна од **кључних стимулусних ситуација** за све народе у бившој СФРЈ, а тиме и за Хрвате, код којих јача осећање непосредне претње од „великосрпске хегемоније“. Осма ванредна седница ЦК СК Србије **1987.** године и долазак струје **Слободана Милошевића** на власт у Србији ојачава националистичке снаге, што утиче на даље јачање србофобије, посебно код Албанаца, али и Хрвата и Словенаца. Од тада почињу и „**догађања народа**“, низ митинга које дају подршку Милошевићевим реформама. Посебно место као стимулуси заузимају два митинга: први из фебруара **1989.** у **Книну** (подршка Срба из Хрватске Србима на Косову) и други четири месеца касније поводом прославе 600 година Боја на Косову на **Газиместану**, којег ће посредством Југословенске радио-телевизије моћи да прате грађани целе земље, што ће унети додатни немир.

²⁸⁸⁶ CIA, *Special National Intelligence Estimate 15-83 (SNIE 15-83) – Yugoslavia: An Approaching Crisis?*, Washington, January 31, 1983, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency, Доступно преко: <https://www.cia.gov/>, Приступљено: 22.04.2022.

²⁸⁸⁷ Ronald Reagan, „U.S. Policy toward Yugoslavia“, *National Security Decision Directive 133 (NSDD-133)*, The White House, Washington, March 14, 1984, Ronald Reagan – Presidential Library & Museum, Доступно преко: <https://www.reaganlibrary.gov/>, Приступљено: 23.04.2022.

²⁸⁸⁸ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, Knjiga 2, 1943-1986, Prosveta, Beograd, 1987, стр. 702.

Према тврдњама **Бранка Мамуле**, крајем октобра 1987. армији су биле познате констатације округлог стола који се одржао у Љубљани на тему „Словенија у Југославији“. Словеначко руководство поставило је задатак да се држава трансформише у конфедерацију с одговарајућим статусом Словеније; да је остали део Југославије „испод цивилизацијског нивоа Европе“; да највећи део тог „назадног света“ жели да живи на рачун развијених, посебно Словеније итд. Процењено је да ће Србија покушати да промени свој статус „подељености и понижења“ наметнутог од стране Тита, Кардеља и Бакарића и да ће будући догађаји „представљати најсложенији проблем Југославије“.²⁸⁸⁹ Дакле, све стране у овом унутрашњем сукобу писале су своја сценарија, што је Југославију увлачило у дубљу политичку и економску кризу. Институције федерације нашле су се неспремне у оштром сукобу око промене Устава, косовске кризе, словеначког „ултимативног понашања“, а уследила је и оставка **Хамдије Поздерца** у Председништву СФРЈ, због банкарске афере „Агрокомерц“, што утицати на раст инфлације и политичку дестабилизацију у СР Босни и Херцеговини.

Модерна историографија прећуткује улогу **Међународног монетарног фонда** (надаље: ММФ) у инсистирању на уставним променама, као предусловом реформама финансија и тржишта; нарочито да се **укине право вета покрајина унутар Србије**. **Сузан Вудворд** (Susan L. Woodward), угледна америчка политолошкиња, подсећа да је промоцију Милошевића подстакло држање западних банака и владе Сједињених Држава, које су га препознале као економског либерала и политичког конзервативца, с могућим ауторитетом у имплементирању захтеваних реформи.²⁸⁹⁰ Друга америчка спољнополитичка аналитичарка, **Дајана Џонстон** (Diana Johnstone), у књизи „Сулуди крсташи“, скреће пажњу да је „**дужничка клопка**“, као и потоњи захтеви ММФ-а који су подразумевали неопходне уставне промене као предуслов привредне реформе, посебно ускраћивање права вета, парализовало савезну владу, али и Србију. Иста ауторка схвата да је једна од реакција Југословена на економски стрес 1980-их била окривљавање других националних група, посебно Срба, ширењем увреженог стереотипа из прве Југославије – да Срби воде владу, што није одговарало истини „већ више од једне генерације“. Титова Југославија је изграђена на политици свесног смањења српског утицаја, пише Џонстонова, а систем „кључа“ националних квота је обезбедио равномерну расподелу јавних функција између различитих националности. „Српска доминација Југославијом после Другог светског рата била је мит“, наглашава иста ауторка, истичући да је деведесетих година 20. века ова прича добила додатну димензију коју су у иностранству ширили Словенци, Хрвати и Албанци како би придобили симпатије Запада: **између Срба и комуниста стављен је знак једнакости** да би се створио утисак како је жеља за бегом из Југославије идентична тежњи да се побегне од комунизма. Реч је о добро смишљеној „обмањујућој једначини“, за подстицање србофобичних предрасуда западних медија и политичара. Тврдња да је Србија под Милошевићем била „последњи бастион комунистичке диктатуре у Европи“, била је посебно иронична јер је Милошевић дошао на власт „подршком западних банака и владе САД, управо зато што је био економски либерал и политички конзервативац“ с ауторитетом да спроведе на Западу жељене реформе, наглашава Џонстонова. Да би се то постигло, морале су бити извршене одређене политичке промене, посебно ревизија југословенског Устава из 1974. која је паралисала Савезну владу и онемогућила промене. Дајући ефективно право вета српским аутономним покрајинама

²⁸⁸⁹ Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 2. dopunjeno izdanje, Dan Graf i Club Plus, Beograd, 2014, стр. 126-127.

²⁸⁹⁰ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, The Brookings Institution, Washington D. C., 1995, стр. 106-107.

Војводини и Косову, Устав из 1974. онемогућио је Србију да спроведе озбиљне реформе, а локални лидери, посебно албански, били су најневољнији да их прихвате. Дакле, закључује америчка аналитичарка, „схватили они то или не“, западни банкари и дипломате који су захтевали од Београда да предузме велике либералне реформе, позивали су и на укидање аутономије Косова дефинисане Уставом из 1974, што је Запад накнадно прогласио неприхватљивом „српском агресијом на 'Косоваре'“.²⁸⁹¹

Надаље, као стимулусна ситуација издваја се **XIV Конгрес СКЈ** јануара **1990.** године, током којег долази до сукоба између српских „централиста“ и словеначких „конфедералиста“, што убрзава урушавање СКЈ и СФРЈ. Србима је изразити стимулус била победа националистичке **Хрватске демократске заједнице** (надаље: ХДЗ) маја **1990.** године на првим вишестраначким изборима, након чега је уследила дискриминација Срба. **Ричард Морок** скреће пажњу да је **ширење хрватског националистичког симболизма узбунило српску мањину**, која је сачињавала око ¼ становништва Хрватске: црвено-бела „шаховница“, посвуда истакнута као и у време НДХ, забрана ћириличног писма, наметнути „хрватски дијалект српско-хрватског језика, иако је већина становништва ове државе, како Срби, тако и Хрвати, говорила српским наречјем“, увођење „нове“ хрватске монете куне (као и у време Павелића), мењање назива образовних установа, од којих су неке добиле имена појединих усташких вођа, минимизирање усташких злочина из Другог светског рата и окривљавање јеврејских логораша за почињене злочине у логору Јасеновац.²⁸⁹²

Наговештај да ће доћи до профашистичких иступа новог државног врха десио се током изгласавања **Божјићног устава**, у којем је Србима **укинут статус конститутивног народа**, што је Србе већ определило за пружање отпора. За Хрвате ће посебан стимулус бити бунтовни одговор Срба: подизање **„Балван револуције“** августа **1990.** и проглашавање САО Крајине **21. децембра 1991.** Све битке у грађанским ратовима између Срба и Хрвата **од 1991. до 1995.** биће стимулуси, пре свега услед жртава на обе стране, **повећавајући нивое на скали мржње.**

Сагледавајући догађаје у Југославији с почетка 1990-их, психијатар и бивши лидер Срба из Хрватске и **Српске демократске странке** (надаље: СДС) **Јован Рашковић** у књизи „**Душа и слобода**“ запажа да се друштво налази у стању „високих и незајажљивих нетрпељивости, опште нетолеранције и неповерења“, као и да животима људи доминира **„мржња и параноидност“**. Психијатар, универзитетски професор и вођа крајишких Срба у почецима новог српско-хрватског конфликта, пише: „*Мржња хара исцрпљеном, збуњеном и обезљуђеном Југославијом. Југославија постаје простор и свих наших параноја, наше нетрпељивости. Тешко је набројити све наше параноје.*“²⁸⁹³

2) Реакције и реакционе тенденције (омоћавања народа на различитим друштвено-политичким, војним, економским и културним нивоима): Омоћавање Хрвата, тј. национално интегрисање отпочиње крајем 1960-их година, након пада Александра Ранковића. Први корак свакако би било стварање **Територијалне одбране СР Хрватске 1969.** године, као републичке војне силе. Хрватски и бивши генерал ЈНА **Мартин Шпегел** у својим мемоарима присећа се концепције Општенородне одбране и формирања Територијалне одбране у републикама СФРЈ. Државни врх покренуо је нову концепцију због страха од Совјета, након војне интервенције у Чехословачкој. Шпегел подсећа да је

²⁸⁹¹ Diana Johnstone, *Fools' Crusade: Yugoslavia, NATO, and Western Delusions*, Monthly Review Press, New York, 2003, стр. 22.

²⁸⁹² Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 57-58.

²⁸⁹³ Јован Рашковић, *Душа и слобода*, Славија, Нови Сад, 1995, стр. 49.

1969. године први заповедник Територијалне одбране СР Хрватске (надаље: ТОСРХ) био генерал **Срећко Манола**, који је поставио њене организацијске основе, одупирући се разним покушајима неких савезних органа да спречи стварање републичких војски. Манола је већ 1971. активно подржавао Маспок, због чега је следеће године морао да напусти војну службу, али успевајући да очува самосталност ТО у складу с републичким уставом. Заменио га је генерал **Мате Билобрк**, под чијим водством ТОСРХ добива прави облик војске за територијално и герилско ратовање. Шпегел је на исту дужност дошао након **Аугустина Јукића**, његовог пријатеља, који је од 1976. развио све институције ТО у СР Хрватској, оставивши у наследство „одличне међусобне односе и врло способне кадрове на свим организацијским ралинама“.²⁸⁹⁴ Потом долази до Маспока **1971.** године и дух национализма захвата различите друштвено-политичке и културне нивое целе нације, а остварује се и зближавање с хрватском политичком емиграцијом. Католичка Црква у Хрватској чинила се тада слабо активном, наоко готово незаинтересованом за политичке акције „маспоковаца“. Међутим, одмах по насилном окончању „Хрватског прољећа“, покренут је пројекат назван „**Тринаест стољећа кршћанства у Хрвата**“, који ће 1980-их имати изузетно важну ролу у новој националној хомогенизацији Хрвата.

Године **1974.** Устав СР Хрватске показује све назнаке веће децентрализације, а Хрвати враћају химну и хрватски језик у употребу. У иностранству, међу усташком емиграцијом, већ од **1945.** формирају се нове организације и припремају оружане формације за терористичка дејства. Слично је и са четничким удружењима, која се наоружавају и припремају акције против представника комунистичке Југославије. Након два десетлећа „хрватске шутње“, године **1989.** оснива се ХДЗ, популистичка странка с програмом хрватског народног окупљања и борбе за независност, која ће победити на првим вишестраначким изборима **1990.** и скинути с власти реформисани Савез комуниста Хрватске – Странку демократских промена (надаље: СКХ-СДП). Додатно наоружавање Хрватске које траје од октобра **1990.** наставља се и **1991.** године, када се Хрватска проглашава сувереном државом и добија подршку међународне заједнице. Већ у замаху Грађанског рата, јануара **1992.** Република Хрватска постаје међународно призната. То јој омогућава даље омоћавање на војном плану, што и чини, прикупљајући наоружање и вршећи обуку помоћу америчке компаније „Војни професионални ресурси“ (Military Professional Resources: MPRI)²⁸⁹⁵, НАТО-а и земаља Западне Европе, нарочито **1994.** године. Срби, премда реагују на сељење индустрије из Србије у друге републике **1957.** године, крећу с омоћавањем тек од **1986.** и Меморандумом САНУ, а потом сменом партијског руководства и доласком **Слободана Милошевића** на чело републике. Започиње „антибирокаратска револуција“ и „дешавања народа“ **1987, 1988. и 1989.** године, као израз растуће моћи и националног препорода Срба, с циљем да се поништи „конфедерални устав“. Стога је ово период борбе српских реформиста против словеначко-хрватских „уставобранитеља“. Године **1989. и 1990.** долази до масовног националног буђења Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини, посебно након оснивања Српске демократске странке на

²⁸⁹⁴ Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001, стр. 73.

²⁸⁹⁵ Што се тиче споменуте америчке војне фирме „Војни професионални ресурси“, ради се о, врло вероватно, одлучујућем спољном фактору у развоју хрватских оружаних снага, што је допринело брзим и ефикасним победама у акцијама „Бљесак“ и „Олуја“. Ова специјализована компанија за приватне војне и владине услуге, пре свега за реформу и развој сектора безбедности, има дугу историју добро плаћених државних уговора, како са Сједињеним Државама, тако и са страним владама. Марта 1994. хрватски министар одбране затражио је војну помоћ од америчке владе, наводећи да је циљ Хрватске војске да следи модел армије САД. Добио је дозволу да преговара са МПРИ о пружању обуке. (Molly Dunigan, *Victory for Hire: Private Security Companies' Impact on Military Effectiveness*, Stanford University Press, Stanford, 2011, стр. 92).

челу с **Јованом Рашковићем**, када јача и антикомунистичко расположење, посебно у Србији, са својим апогејом – **Мартовским демонстрацијама**. Омоћавање Срба на војном и политичком плану тече од **1991**, када се народ масовно наоружава уз помоћ ЈНА и Србије. Проглашена је и независна држава Република Српска Крајина децембра исте године, док је Република Српска објавила независност августа **1992**. То је доба највеће војне моћи Срба и неуспешни покушај националне збијања под геслом „Сви Срби у једној држави“.

Хрватски аутори који се баве узроцима српско-хрватског конфликта, најчешће занемарују улогу сопственог „дешавања народа“, подстицаног од стране хрватске интелигенције **1960-их**, с кулминацијом током **Маспока 1971**. године. Активности хрватских националних покрета унутар СКХ и шире, кључно су се одразиле на доношење **Устава 1974**. који ће пак изазвати политичка превирања у наредној деценији. У први план постављају националну хомогенизацију у Србији 1980-их, прво кроз активности интелигенције, а од доласка Милошевића на власт и политичке елите. По њима, овај процес је укључивао реинтерпретацију улоге Срба у Југославији, преобликовање националних митова и симбола, потенцирање дискурса о непријатељском окружењу, односно непосредној опасности по нацију. Сличан процес, пишу исти, захватио је „нешто касније“ Хрватску, у „контексту распада Југославије и политичке транзиције“. Национална хомогенизација у Хрватској темељила се на етничком принципу, а уз коришћење историје, митова и симбола, главну улогу у хомогенизацији Хрвата одиграла је **„непосредна опасност од српског национализма“**.²⁸⁹⁶

3) Протимични ефекти (постављање приоритетних националних циљева народа): Приоритетни национални циљеви Хрвата разазнају се већ **1967**. у „Декларацији о положају и називу хрватског књижевног језика“, јер у њеном креирању учествује крем хрватске интелигенције. Истрајава се на језичком пуританизму, тражи се изbacивање „србизама“, а службени језик морао се искључиво звати „хрватски“, како би се заштитила „културна посебност“ Хрвата. Надаље, током Маспока **1971**. године, олигархија СКХ напада федерални систем и расподелу националног дохотка оствареног туризмом у Хрватској те суме новца коју Хрватска издваја у фонд неразвијених република и покрајина. Наставља се и са захтевима за признање хрватског језика као званичног у Хрватској (уз потискивање српскохрватског), тражи се оснивање националне хрватске банке, монете, хрватске војске, посебног представништва у УН итд. Под мимикријом „економских реформи“, у први план избијају многи други национални циљеви, аналогни сепаратистичким стремљењима из доба Краљевине Југославије. Након двадесет година тзв. „хрватске шутње“ приоритетне националне циљеве саставља хрватска опозиција на челу с Фрањом Туђманом, уз помоћ хрватске емиграције **1989**. године. Потоњи, донедавни терористи, надају се успостављању самосталне хрватске државе, уз етничко чишћење Срба с простора Хрватске и Босне и Херцеговине, као „реметиљачког фактора“. Током низа састанака хрватских и српских руководилаца **1991**. године, припрема се, као део **пројекта прекрајања граница СФРЈ, подела Босне и Херцеговине**. Неки аутори сматрају да се српски приоритетни национални циљеви називу још **1968**. године, током студентских демонстрација. Но, оне нису имале национално, већ пројугословенско обележје: питања социјалне неједнакости, незапослености, бирократизације друштва и положаја Универзитета. Витални национални циљеви Срба зацртавају се тек од **1986**. с Меморандумом САНУ, у којем се тражи поправљање општег положаја српског народа у СФРЈ. **Антибирократском**

²⁸⁹⁶ Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, стр. 28.

револуцијом (или „Јогурт револуцијом“) руше се покрајинске власти у СР Србији, а циљ је ограничење њихове аутономије и превласт Србије у савезним органима власти. Овај циљ се и остварује **1989**, али то је за Хрвате и друге народе тек једна од стимулусних ситуација. Потом, стварањем антикомунистичког друштва „Сава“ у Новој Пазови ствара се јануара **1989**. прва националистичка странка – **Српска народна обнова** с великосрпским програмом, која ће изнедрити низ других партија са сличним програмима (нпр. Српски покрет обнове и Српска радикална странка). Што се тиче српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини, од **1989**. године стварају се такође антикомунистички покрети, попут **Српске демократске странке**, с циљем **свесрпског уједињења**, тј. припајању делова СР Хрватске и СР Босне и Хрватске матици. Циљеви српског руководства у Србији мењаће се сходно стању на ратиштима и притисцима међународне заједнице од **1990. до 1995**. године, тако да већ 1993. долази до потпуне поларизације циљева српских руководства.

4) Акције на стимулус (адаптивно понашање; насиље): Хрвати и Срби отпочињу с колективним насилним понашањем **1990.** и **1991.** године, испрва на спортским дешавањима („Максимирски нереди“), да би од марта 1991. ушли у међусобне оружане обрачунае који су ескалирали у Грађански рат у Хрватској (или Домовински рат, како га називају у Хрватској). Сукоб Хрвата и Срба пренео се и на Босну и Херцеговину, покушавајући да освоје што више њене територије. **Етничко чишћење** као „техника страха“ представља важну карактеристику српско-хрватског конфликта, сматра **Ендрју Рос**.²⁸⁹⁷ Срби су имали за циљ потискивање Хрвата с територија на којима су чинили већину (уз жељу да их припоје Србији), док су Хрвати настојали да успоставе етнички чисту хрватску државу, без или са што мање Срба. Сукоб је трајао од **1991. до 1995**. године и завршио је **победом Хрватске војске**, уз помоћ савезника: Хрватског вијећа обране, Армије Босне и Херцеговине и НАТО-а). Конфликт је такође пропраћен масовним егзодусом српског народа из Републике Српске Крајине и остатка Хрватске, као и великих делова Републике Српске. Амерички амбасадор у СФРЈ **Ворен Цимерман** у мемоарима наводи да је у једној од **депеша 20. маја 1991.** изнео виђење Милошевићевих циљева: протеривање Словенаца из Југославије (како би се лакше изборио с Хрватском лишеном савезника); прикривање економске катастрофе Србије изазивањем „Месићевог дебакла“ и других политичких криза и одбацивање напора да се очува Југославија у „лабавом аранжману“ с циљем стварања „Велике Србије“.²⁸⁹⁸ Амерички државни секретар **Џејмс Бејкер** (James Addison Baker) је десет година након Ратова за југословенско наслеђе, у интервјуу за љубљанску „Младину“, признао да је независност Словеније и Хрватске постигнута **употребом силе и једностраним актима**, од којих су „неки представљали директно кршење Хелсиншког споразума“.²⁸⁹⁹

Већи део историчара сагласни су да се први отворени сукоб између српских и хрватских оружаних формација, када су пале и прве жртве, десио на **Плитвичким језерима 31. марта 1991**. Тада је по налогу хрватске владе, тј. премијера **Јосипа Манוליћа**, 400 полицајаца МУП-а Републике Хрватске добило задатак да запоседну милицијску станицу у Кореници, пошто су српски службеници отказали послушност републичкој влади у Загребу. У размени ватре погинуо је један припадник хрватске полиције (Јосип Јовић) и

²⁸⁹⁷ Andrew A. G. Ross, *Mixed Emotions: Beyond Fear & Hatred in International Conflict*, University of Chicago Press, Chicago, 2014, стр. 100.

²⁸⁹⁸ Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers*, Times Books, New York, 1999, стр. 125.

²⁸⁹⁹ Matjaž Klemenčič, „James Baker, nekdanji državni sekretar“, *Mladina*, št. 14, 10.04.2005, Доступно преко: <https://www.mladina.si...>, Приступљено: 27.07.2023.

један припадник српске милиције (Рајко Вукадиновић). Обојица се у модерној историографији бележе и као прве жртве Грађанског рата у Хрватској, а тиме и Ратова за југословенско наслеђе (или Југословенских ратова), мада је неколико месеци раније у заседи убијен Горан Алавања, хрватски полицајац српске националности из Бенковца.²⁹⁰⁰ Обрачун у Плитвицама назива се и „**Крвавим Васкрсом**“, а српски аутори често га означавају **почетком српско-хрватског рата**.²⁹⁰¹ Уследио је и већи оружани окршај у **Боровом Селу 2. маја 1991**, када је у сукобу мештана и српских паравојних формација с једне стране и припадника хрватског МУП-а с друге, погинуло дванаест хрватских полицајаца и тројица Срба. Повод за напад било је рањавање и заробљавање два припадника МУП-а претходног дана, који су силом покушали да уклоне заставу СФРЈ изнад просторија месне заједнице и уместо ње поставе хрватско знамење. Реаговале су снаге ЈНА са седам оклопних транспортера из Осијека, како би се створила тампон зона између српске ТО и хрватске полиције. Обустављена је ватра и након преговора су припадници хрватске полиције евакуисани возилима ЈНА, заједно с телима погинулих. Хрватски аутори називају овај оружани инцидент „српском заседом“ у којој је „брутално (...) убијено 12 хрватских полицајаца“.²⁹⁰² Сем хрватских, највећи број западних политичара и медија су одговорност за овај инцидент, а тиме и стварни почетак рата, приписали Србима. Тадашњи министар унутрашњих послова Републике Хрватске **Јосип Бољковац**, годинама после рата изјавиће да је напад хрватске полиције на Борово Село извршен без његовог одобрења, односно да је наређење издао заменик **Славко Дегориција**, као и да су инцидент осмислиле хрватске власти у Загребу, с циљем да уплаше Србе у источној Славонији и **започну српско-хрватски рат**. Бивши Туђманов министар је признао ову строго чувану тајну тек када је отворен „случај Бољковац“, покренут од стране Државне комисије за утврђивање ратних и поратних жртава 1998. године. Као бивши шеф карловачке Озне оптужен је за злочине над хрватским колаборационистима у Другом светском рату на подручју Дуге Ресе (гробница Виданка-Ђурак) па је на овај начин одлучио да се „освети“ ХДЗ-у. У интервјуу за франкфуртски дневник „Вести“, намењен српској дијаспори, што је пренела и сплитска „Слободна Далмација“ 2009. године, обелоданио је да је Хрватска 1991. плански напала Србе у Хрватској и да су Туђман и Милошевић сво време рата договорно доносили битне одлуке. На питање ко је заиста почео рат, Бољковац је одговорио: „*Тада, 1991. године, први су нападнути Срби, нападнута је Југославија, а не Хрватска! Гојко Шушак, Бранимир Главаш и Вице Вукојевић протутенковским оружјем, 'армбурстима' су напали Борово Село да би испровоцирали рат.*“²⁹⁰³

²⁹⁰⁰ Под термином Ратови за југословенско наслеђе или Југословенски ратови (називају се у литератури још и Грађанским ратом у Југославији, Трећим балканским ратом, Ратовима на Балкану и Конфликтима у Југославији) у овој дисертацији подразумева се низ политички повезаних међуетничких оружаних сукоба на простору бивше СФРЈ између 1991. и 2001. године: 1) Рат у Словенији или „Десетодневни рат“ (27. јун – 7. јул 1991); 2) Рат у Хрватској или Грађански рат у Хрватској (31. март 1991 – 12. новембар 1995); 3) Рат у Босни и Херцеговини или Грађански рат у Босни и Херцеговини (1. март 1992. – 14. децембар 1995); 4) Рат на Косову и Метохији (22. април 1996. – 10. јун 1999); 5) Сукоби на југу Србије (10. јун 1999 – 31. август 2001) и; 6) Сукоби у Републици Македонији (22. јануар – 12. новембар 2001).

²⁹⁰¹ Миле С. Дакић, „Хроника Републике Српске Крајине“, *Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине*, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 410.

²⁹⁰² Ozren Žunec, „Rat u Hrvatskoj 1991.-1995. Prvi dio: Uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. I, No. 1, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1998, стр. 68.

²⁹⁰³ N. N., „Josip Boljkovac: Hrvatska je namjerno izazvala rat“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 13.02.2009, Доступно преко: <https://www.slobodnadalmacija.hr...>, Приступљено: 15.09.2020.

Србима се десило оно чега су се и прибојавали – након побуне против наведених промена и дискриминације, протерани су из Хрватске у више акција хрватске војске и полиције, извршених од јесени 1991. до лета 1995. године (пре свега у „Откосу“, „Бљеску“ и „Олуји“). Подржани војно, обавештајно и логистички од дела „међународне заједнице“, Хрвати су извршили напад на **УНПА зону** (енгл. United Nations Protected Areas: UNPAs), тј. регију заштићену мировним снагама Уједињених нација од фебруара 1992. године (**Резолуција 743** и **Резолуција 981 Савета безбедности УН**), без међународноправних последица. Мандат Заштитних снага Уједињених нација (енгл. United Nations Protection Force; UNPROFOR) трајао је од фебруара 1992. до марта 1995. године, након чега је уследила мисија **Операције Уједињених нација за враћање поверења у Хрватској** (енгл. United Nations Confidence Restoration Operation in Croatia; UNCRO), која је окончана 15. јануара 1996, на темељима **Ердутског споразума** од 12. новембра 1995. Канадски генерал-мајор **Алан Форан** (Alain Forand), командант снага УН у зони Сектор Југ током операције „Олуја“ констатовао је „да то нису урадили сами Хрвати“, додајући да сумња на МПРИ.²⁹⁰⁴ Наведене податке у вези сарадње МПРИ и хрватске владе представила је **Моли Даниген** (Molly Dunigan), виши политиколошки истраживач у РАНД корпорацији (RAND Corporation) и виши предавач у Институту за политику и стратегију Универзитета Карнеги Мелон, у књизи „Победа на изнајмљивање: Утицај приватних безбедносних компанија на војну ефикасност“. Она упозорава да је помоћ МПРИ допринела **масакрима Хрватске војске над недужним српским цивилима у току и након „Олује“**. Позивајући се на интерне извештаје Хашког трибунала у вези кршења међународног хуманитарног права, Моли Даниген напомиње да су хрватске оружане снаге учествовале **„у одвратној кампањи етничког чишћења Срба у региону Крајине“**; да је та акција представљала **„највеће појединачно присилно расељавање људи у Европи од Другог светског рата“**. Спомине и да је Хрватска војска напала пут којим су прогнаници бежали у суседну Босну и Херцеговину (вероватно се мисли на ракетирање избегличке колоне на Петровачкој цести 7. и 8. августа 1995. од стране Хрватског ратног ваздухопловства; прим. Д. К.). Такође, ауторка подсећа да су избеглице које су се повлачиле кроз хрватске градове биле каменоване; да су Хрвати спалили и опљачкали преко 20.000 кућа у власништву Срба и да су убијани старији људи који нису успели да се евакуишу. Данигенова извештава и да је фирма МПРИ „изразила жаљење због ових инцидената“, указујући на „потребу Хрватске војске за демократском помоћи“.²⁹⁰⁵ Закључује да је неуспех МПРИ у томе што хрватске оружане снаге није оспособила за **придржавање међународног хуманитарног права**.²⁹⁰⁶ Врло битан податак за ову дисертацију, а тиче се мешања спољних чинилаца у српско-хрватски сукоб, представљају одредбе **уговора МПРИ и хрватског руководства**. Уговорено је да се подршка Хрватима пружи „без директног учешћа америчке владе у сукобу“, истиче Данигенова. Односно, МПРИ постоји како би „САД могле да имају утицај, у оквиру своје националне стратегије на друге нације, без употребе сопствених средстава.“²⁹⁰⁷

Америчко уплитање у југословенску кризу допринело је закључењу **Ердутског и Дејтонског мировног споразума**, чиме је, уз пораз и национално понижење, *summa summarum*, **озакоњено етничко чишћење српског народа у Хрватској и деловима**

²⁹⁰⁴ Molly Dunigan, *Victory for Hire: Private Security Companies' Impact on Military Effectiveness*, Stanford University Press, Stanford, 2011, стр. 95-96.

²⁹⁰⁵ Исто, стр. 97.

²⁹⁰⁶ Исто, стр. 98.

²⁹⁰⁷ Исто, стр. 99.

Босне и Херцеговине, а Кумановским споразумом 1999. године и на простору Косова и Метохије. Ердутски споразум (пун назив: **Темељни споразум о подручју источне Славоније, Барање и западног Срема**), припремили су поново Питер Галбрајт и Торвалд Столтенберг, потписан је од српске стране у Ердуту, а од хрватске у Загребу **12. новембра 1995.** године. На његовим основама завршен је процес „мирне реинтеграције“ Источне Славоније, Барање и Западног Срема, као остатака РСК, у уставно-правни поредак Републике Хрватске. Дејтонски мировни споразум (пун назив: **Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини**) званично је потписан у Паризу **14. децембра 1995,** а преговори су се водили у америчкој ваздухопловној војној бази **Рајт-Патерсон**. Њиме је окончан рат у Босни и Херцеговини, а нова држава подељена је на два дела, кантона – **Републику Српску** (49% територије) и **Федерацију Босне и Херцеговине** (51% територије). Преговорима је руководио амерички државни секретар **Ворен М. Кристофер** (Warren Minor Christopher). Дејтонским споразумом Срби су нестали из 155 насеља Федерације Босне и Херцеговине, која су, према попису становништва из 1991. године, имала од неколико стотина до неколико хиљада становника. Укупно је изгубљено око 10.000 км² територије која је била под контролом ВРС. Рачунајући и Републику Српску Крајину, ван српске контроле нашло се око 25.000 км².

Осим **САД-а и Немачке**, као водећих субјеката међународних односа који су усмеравали токове српско-хрватских сукоба, традиционално је био присутан и **Ватикан**, као миленијумска глобална религијска и политичка сила. Света столица је прва признала независност Хрватске и Словеније, што је дало додатни погон спирали сукоба од 1992. до 1995. године. Природно, **Српска православна црква** одговорила је ограниченим, неупоредиво слабијим полугама моћи на догађаје који су уследили, стајући у одбрану српских националних интереса. СПЦ, која је незванично подржала великосрпски пројекат током рата, није претходно учествовала у припремама за урушавање југословенске заједнице или о томе не постоји довољно валидних података.

Оснажена је кроатофобија код Срба и у Републици Српској, али и у Србији. Србофобија код Хрвата није нестала, премда је насилни акт био успешан, а остварен је и битан прикривени сегмент националног интереса – вишеструко смањење бројности српске нације у Хрватској и у западним деловима Босне и Херцеговине. **Мишел Чосудовски** (Michel Chossudovsky), професор емеритус на Универзитету у Отави, геополитичар и аутор књиге „Агресија САД и НАТО на Југославију“, изнео је у интервјуу за београдске „Новости“ да је одлуку да се уништи Југославија донео званични Вашингтон **1974.** године, у време председавања **Ричарда Никсона** (Richard Nixon), „из економских разлога“. Индикативно је што се ради о години доношења новог југословенског Устава, којим су републике стекле извесне атрибуте државности, остављајући тиме простор лакшем маневрисању спољних фактора дестабилизације. Срби су, наглашава Чосудовски (на Западу жигосан као „теоретичар завере“), „највећи и једини државотворни народ Балкана који зна шта је држава“ (што је пре неколико година истакнуо и хрватски историчар Вишеслав Аралица). Такозвани „победници“ не би требали да се хвале, „јер нису они војно тријумфовали“, мишљења је Чосудовски те појашњава: „У Хрватској, од 'Медачког џепа' до 'Олује', командовали су амерички генерали, окупљени око приватне војне компаније МПРИ, а са хрватском војском је садејствовао НАТО. У БиХ је Западна војна алијанса имала огромну помоћ обавештајних служби исламских држава, богатих нафтом. На Косову је већину прљавог посла одрадио НАТО, а исламисти нешто мање.“²⁹⁰⁸ Улазећи дубље у историју

²⁹⁰⁸ Драган Вујичић, „Проф. Мајкл Чосудовски: Југославију је Вашингтон разорио 1974.“, *Новости*, Вести, Политика, 07. 04. 2019., Доступно преко: <https://www.novosti.rs...>, Приступљено: 07.05.2019.

анимозитета, **Ричард Вест** у епилогу књиге „Тито и успон и пад Југославије“, проналази **три најважније неуралгичне тачке** које су поступно довеле до **Ратова за југословенско наслеђе**, укључујући оружане сукобе између Срба и Хрвата на простору Хрватске и Босне и Херцеговине: 1) босанскохерцеговачка криза 1875-1878; 2) Први светски рат који је отпочео Сарајевским атентатом; 3) покољ током Другог светског рата у НДХ. Вест цитира сер **Артура Еванса**, који је 1877. године казао да се у то време у Војној крајини налазе „најратоборнији, али не и најнецивилизованији део становништва“, која је „насељена оним што је фактички део засебног и чисто српског народа“.²⁹⁰⁹ Он даље подсећа да су усташе 1941. године покренуле кампању уклањања православних Срба из Хрватске, тако што су трећину прекрстили, трећину протерали, а трећину убили. Истиче и чињеницу да су комунистички лидери 1943. године, када су расправљали о уставу послератне Југославије, одбацили предлог **Моше Пијаде** за формирање низа делимично аутономних српских енклава у Хрватској. На тим подручјима, око Книна, у западној и источној Славонији, Срби су се наоружали 1991, као што су претили и 1971. године, подсећа Вест. Разарање Вуковара и гранатирање Дубровника изазвало је негодовање светског јавног мњења против Срба, што је ишло у прилог међународном признању Словеније и Хрватске, наглашава исти аутор. Такође, Вест је тврдио да је подршка коју су Немачка и Аустрија дале „свом ратном савезнику Хрватској“, подстакла страх код Срба од могућности нове немачке експанзије, тј. **„Продора на исток“** (нем. „Drang nach Osten“).²⁹¹⁰

О **избеглицама, људским и материјалним губицима** на подручју Републике Хрватске и Републике Босне и Херцеговине од 1991. до 1995, аутори наводе различите податке, али с мањим одступањима него што је то случај са жртвама Другог светског рата. До 1995. године из Хрватске је протерано **276.453** лица српске националности, разрушено је око 40.000 српских кућа и спаљено 380 српских села. Генерални секретар УН **Бутрос Гали** (Boutros Boutros-Ghaliy) у извештају Савету безбедности 15. маја 1993. године наводи да је до тада, из већих градова Хрватске (Загреб, Осијека, Сплита, Ријека), протерано **251.000** Срба. Није познат тачан број оних Срба који су избегли из свих урбаних и руралних средина које нису биле у саставу Републике Српске Крајине, а релативни бројеви иду и до **80% свих Срба који су живели у Хрватској до 1990. године**.²⁹¹¹ Процењује се да вредност опљачкане или уништене српске имовине прогнаних Срба достиже **тридесет милијарди евра**. Срушена су 35, а оштећено 95 православних храмова, две капеле и један манастир. Уништено је 28 парохијских домова, оштећена су 22, а оскрнављена су и два праовславна гробља.²⁹¹²

Највећи прилив прогнаних и избеглих стиже у лето 1995. године, у време хрватске војно-полицијске акције „Олуја“ (193.359 лица). Из Босне и Херцеговине избегло је 232.974 лица. Укупан број избеглих и прогнаних у Србију и износи 537.937 лица, од којих је 496.356 српске националности. То значи да је на избегле Србе из Хрватске долазило 55,69%, из Босне и Херцеговине 42,36%, а у мањем броју из Словеније и Македоније.²⁹¹³ Тачан број Срба који су напустили Хрватску још увек није прецизан, пошто су многи отишли у државе Европске уније, Сједињене Америчке Државе, Канаду, Аустралију и друге земље.

²⁹⁰⁹ Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, e-book edition, Faber and Faber Ltd, Bloomsbury House, London, 2012, стр. 382.

²⁹¹⁰ Исто.

²⁹¹¹ Момчило Суботић, „Савремени хрватско-српски односи: тужба и противтужба за геноцид“, *Политичка ревија*, Вол. 24, Бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 308.

²⁹¹² Јован Илић, „Срби у Хрватској пре и после распада Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 120/2006, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 265.

²⁹¹³ Исто, стр. 266.

Према подацима домаћих социолога, Срби у Хрватској су подвргнути **руралоциду и културоциду**. Уништено је 24.000 стамбених и 13.000 господарских објеката, са целокупном инфраструктуром. Из градова је протерано око 124.000 Срба, а отето је око 60.000 објеката.²⁹¹⁴ У **културоциду** је уништена готово комплетна **литература на ћирилицу**. Иста судбина задесила је и књиге на латиници, ако је аутор био Србин или ако су на било који начин књижевна дела асоцирала на Србе. Уклоњено је из библиотека, школа и других институција око 2.800.000 књига или 13,33% укупног књижног фонда Хрватске. Око 40.000 комплета енциклопедија Југословенског лексикографског завода послужила су за рециклажу, а у контејнерима се нашла и дечја литература штампана ћирилицом, издата у Србији или је аутор био српског порекла. Уништена су и дела светских класика ако су објављена на ћирилицу. Литература чија је судбина била да буде уклоњена, означена је као „застарела“, „технички неупотребљива“ или „идеолошки превазиђена лектира“. Посебно забрињава што је уништавање библиотечке грађе трајало до 2010. године, односно и 15 година после рата.²⁹¹⁵ Наведени подаци су показатељ степена **„свеобухватне мржње“**, јер је спроведено скоро потпуно уништење омрзнутог објекта, с одликама **„ритуалног очишћења“**. Брисао се сваки чинилац који би могао да докаже или подсети на некадашњу бројност и значај Срба у Хрватској.

Подаци о погинулима и несталима нису ажурно вођени у Републици Српској Крајини, због чега можда никада неће бити прецизно установљен њихов број. Према генералу **Милисаву Секулићу**, који нуди опширнију статистику, просечна старост погинулих војника у РСК била је око 43 године, од чега је активних војних лица било око 2%. До 1993. највише страдалих било је у општинама Бенковац и Вуковар. Живот је до тада изгубило 81 цивилно лице у зони борбених дејстава. Године 1994. погинуло је 261 војника и старешина СВК, а 67% страдало је ван зоне борбених дејстава. У раздобљу од јануара 1995. до пада РСК у августу исте године, погинуло је 356 војника и старешина, заробљено 450, нестало 726, а дезертирало 1169.²⁹¹⁶ Што се тиче цивилних лица, али и војника, вероватно најпрецизније бројке представља и ажурира невладина организација **„Веритас“**, коју су крајем 1993. основали грађани с подручја Републике Српске Крајине. Међутим, хрватски извори упозоравају да се ради о претераним бројкама, нарочито о цивилним страдалницима.²⁹¹⁷

С друге стране, према хрватским изворима, број избеглица услед етничких чишћења од стране српских војних формација, достигао је 1992. године бројку од готово **700.000 Хрвата**. У Републици Српској Крајини, након формирања УНПА зона, остало је да живи око 16.000 припадника хрватске нације, од којих је и поред „плавих шлемова“, до краја 1992. протерано око 8.000 цивила, а 600 лица је убијено.²⁹¹⁸ Уочи акција „Бљесак“ и „Олуја“ у Републици Хрватској је регистровано 210.592 прогнаника (83.683 прогнаника из Подунавља и 126.909 прогнаника из других области РСК), као и 188.672 избеглица из Босне и Херцеговине и Савезне Републике Југославије, што укупно износи 399.264

²⁹¹⁴ Светозар Ливада, „Задржавања наслијеђа прогнаних Срба“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 15.

²⁹¹⁵ Јелена Н. Арсенијевић Митрић, „Културоцид над Србима у Хрватској у контексту ратова деведесетих“, *Култура*, Завод за проучавање културног развоја, Бр. 172, Београд, 2021, стр. 154-155.

²⁹¹⁶ Milisav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, Nidra Verlag GmbH, Bad Vilbel, 2000, стр. 249-252.

²⁹¹⁷ Davor Marijan, *Oluja*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2007, стр. 23.

²⁹¹⁸ Albert Bing, „Put do Erduta: Položaj Hrvatske u međunarodnoj zajednici 1994.-1995. i reintegracija hrvatskog Podunavlja“, *Scrinia Slavonica*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Vol. 7, No. 1, Slavonski Brod, 2007, стр. 378-379.

прогнаника и избеглица.²⁹¹⁹ Према подацима **Демократског савеза Хрвата у Војводини (ДСХВ)**, извршено је **етничко чишћење хрватског народа и у Републици Србији**, понајвише у Срему и југозападној Бачкој. Исти извор наводи да је убијено 25 лица и покрајину је напустило 35-40.000 Хрвата.²⁹²⁰ У Грађанском рату у Хрватској, према подацима **Давора Пауковића**, укупно је погинуло, убијено или нестало око 16.000 хрватских војника и цивила и до око 4.000 Срба (војника и цивила) само на подручју РСК.²⁹²¹ Изравна ратна штета у Хрватској у раздобљу 1990-1999, према подацима Државне ревизије за попис и процјену ратне штете из Загреба, износи више од **65 милијарди немачких марака**.²⁹²²

Укупно је у **Ратовима за југословенско наслеђе** до 1995. године, по проценама с почетка 21. века које још нису коначне, **живот изгубило око 150.000 војника и цивила свих југословенских нација**, а рањено је око 175.000 бивших грађана СФР Југославије.²⁹²³

Србија је **од 1991. до 1995. изгубила контролу над око 25.000 км² територија насељеног већински Србима** у Хрватској. Под ингеренцијом Београда била је, фактички, и Република Српска, тако да се у губитак убраја додатних **25.053 км²**. Кумановским споразумом, ван утицаја Београда од јуна 1999. остала је АП Косово и Метохија, тј. простор од **10.887 км²**. Тесном победом **Мила Ђукановића** на председничким изборима 1997. године над партијским колегом **Момиром Булатовићем**, почела је убрзо да клизи из сфере утицаја званичног Београда и Република Црна Гора, површине **13.812 км²**. Проглашењем црногорске независности **3. јуна 2006. године**, Република Србија нашла се у границама мањим од оних које је задобила у Балканским ратовима (87.000 км²), чиме су све победе и жртве покушаја обједињавања Срба обесмислене. **Свеукупно, Србија је од 1991. до 2006. године изгубила утицај над скоро 75.000 км²**, тј. над приближно истом површином коју заузима 2024. године као независна држава. Уз то, одбачена је далеко од обале Јадрана. **Момчило Суботић**, научни саветник с Института за политичке студије у Београду, са забринутостју коментарише положај остатака српских земаља и српског народа данас, закључујући да све изгледа као да су Срби „**преспавали цео један век**“, тако да је геополитички положај Србије умногоме сличан статусу после Берлинског конгреса.²⁹²⁴

Период од 1945. до 1995. године прошао је кроз низ негативних емоционалних фаза, међу којима је могуће препознати шест врста мржње. Прву препознајемо као „**прихватљиву мржњу**“ (Accepted hatred), када су Хрвати и Срби мрзели једни друге, али нису активно деловали једни против других. Потом се јавља „**врућа мржња**“ (Hot hatred), екстремно осећање мржње према Србима који се сматрају претећим јавља се и пре 1971.

²⁹¹⁹ N. N., „Izvjешće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba“, *Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske*, 92/1998, Zastupnički dom Hrvatskoga državnog Sabora, Zagreb, 26. lipnja 1998, Доступно преко: <https://narodne-novine.nn.hr...>, Приступљено: 06.08.2020.

²⁹²⁰ N. N., „Tri decenije od zločina proterivanja Hrvata u Vojvodini“, *Radio Slobodna Evropa*, 5. maj/svibanj 2021, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...>, Приступљено: 28.12.2021.

²⁹²¹ Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 12.

²⁹²² Marijan Perković, Vlado Puljiz, „Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj“, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 8, No. 2, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada, Zagreb, 2001, Доступно преко: <https://hrcak.srce.hr...>, Приступљено: 12.12.2022.

²⁹²³ Edita Stojić-Karanović, „Susedne zemlje i raspad SFRJ“, *Postbipolarni svet i Jugoslavija*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2000, стр. 110.

²⁹²⁴ Момчило Суботић, „Србија и српске земље сто година после Великог рата“, *Политичка ревија*, Вол. 42, Бр. 4, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 28.

године код неких група, који одлазе из Југославије и придружују се усташкој емиграцији. „**Хладну мржњу**“ (Cold hatred), осећали су и Срби и Хрвати током година које смо препознали као „фобичне жиже“, нарочито у време Маспока, када једни друге сматрају претњом. Хладна би прелазила у „**горућу мржњу**“ (Burning hatred) код појединих Хрвата, а индикатори су терористички напади на цивиле, као и покушај дизања усташког устанка у Босни и Херцеговини крајем седме и почетком осме деценије 20. века. Овај степен мржње карактеристичан је и за почетак Грађанског рата у Хрватској код обају народа, када се јавља и „**киптећа мржња**“ (Simmering hatred). Срби обезвређују Хрвате, Хрвати Србе, међусобно се протерују са заузетих подручја, а дешавају се и спорадична убиства припадника друге нације. „**Фуриозна мржња**“ (Furious hatred) јавља се као последњи степен негативне емоције обају народа, када се врше одмазде и масовно насиље над „непријатељском страном“, ратни злочини и прогони.

7.2. Српско-хрватски односи од 1996. године до 2020-их: „замрзнути сукоб“

Након грађанског рата наступило је раздобље релативног мира или „**замрзнутог сукоба**“, најприближније дефиниције стања у којем се налазе две суседне државе у последње три деценије. Хрватска и СР Југославија потписале су **23. августа 1996.** године **Споразум о нормализацији односа** у Београду, који је укључивао узајамно признање у међународно признатим границама. У тексту Споразума којег су потписали министри спољних послова Хрватске **Мате Гранић** и СР Југославије **Милан Милутиновић**, не користи се реч „признање“, већ две земље „поштују једна другу као независне, суверене и равноправне државе у оквиру својих међународних граница“.²⁹²⁵

После међусобног признања уследило је негодовање хрватске правашке опозиције. За **Анту Ђапића** из Хрватске странке, истинска нормализација односа била би „политичка раздјелница“ па је Споразум сматран ништавним све док „хрватски војник не буде стајао на хрватским границама, док се не врате заточени и заробљени Хрвати, док Србија не преузме одговорност за агресију и одустане од помагања Срба у побуни, рату и насиљу против Хрватске и БиХ те док не изручи ратне злочинце и надокнади ратну штету. Све остало био би наставак „Дејтонске капитулације Хрватске и међународне заједнице пред српским фашизмом“.²⁹²⁶ **Марко Веселица**, посланик Хрватске кршћанско-демократске уније оштро је наступио у вези Споразума, српском народу и Србији, која је по њему „главни реметилачки фактор већ 200 година“, а њене елите назвао је „фашистичким, расистичким и злочиначким“. Такође, поручио је да српски народ мора да се ослободи „мистике костију кнеза Лазара, пораза на Косову“ и док се то не деси и даље ће се јављати „великосрпски снови и интереси“. „Србија је смртни непријатељ Хрватске који јој и даље ради о глави, а Хрватска му је допустила да се стабилизира“, казао је истом приликом Веселица.²⁹²⁷

Понеки српски аутори такође с огорчењем пишу о „**наивно потписаном споразуму**“, којим се занемарује да је у оквиру Хрватске остала „окупирана историјска и етничка територија српског народа“; да је Хрватска неуставним одлукама Сабора прогласила Србе

²⁹²⁵ Tihomir Ponoš, „Kako smo se normalizirali – 25 godina od Sporazuma o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Vol. 4, No. 2, Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb, 2021, стр. 122.

²⁹²⁶ Исто, стр. 135.

²⁹²⁷ Исто, стр. 141.

националном мањином, а затим „окупирала његову на праву засновану државу“. Уз то, српска уговорна страна није захтевала „никакав облик аутономије за Србе Крајишнике“. Тиме је ово „**поклон-споразум**“ за Хрватску, која неће испоштовати ни оно што је потписала, а што се показало „активним учешћем у НАТО-америчком територијалном распарчавању Србије, признавањем независности Косова и грубим мешањем у аутономију Војводине“, подвлачи **Момчило Суботић**.²⁹²⁸

Упркос противљењу више хрватских, углавном десно оријентисаних партија, **успостављање дипломатских односа** уследило је **9. септембра 1996.** године разменом дипломатских нота. Тих година политичка стварност личила је помало на „краљевство искривљених огледала“, у којем су жртве представљене злочинцима, а злочинци мученицима и херојима. Тако су и лидери отворено проушташких странака у Хрватској оптуживали Србе за фашизам, премда су редовно учествовали на прославама годишњице проглашења Независне Државе Хрватске. Усташки покрет називали су јавно „бисером хрватске повијести“, поздрављали се нацистичким поздравима, о чему извештава и „Њујорк Тајмс“ априла 1997. године,²⁹²⁹ а у Сабору маја 2002. **Анто Ђапић** изјављује да је „вијест о смањењу броја Срба једна од бољих у последње вријеме, која показује и то да су хрватски Срби и Југославени прихватили Хрватску за своју домовину и почели се изјашњавати као политички Хрвати“²⁹³⁰.

У наредних неколико поратних година, власт под Фрањом Туђманом, по оцени већине аутора, није ни изблиза била оличење демократских вредности, баш као ни владавина Слободана Милошевића у Србији. Обе ће потрајати до последње године 20. века, али с различитим свршетком и успехом. Туђман, најмлађи партизански генерал током Другог светског рата, својевремено је изјавио да се каје због своје партизанске прошлости и да је био „на погрешној страни.“²⁹³¹

Хрватски политички естаблишмент је подржао НАТО агресију на Савезну Републику Југославију, извршену без одобрења Савета безбедности Уједињених нација, с кодним именом „**Савезничка сила**“ (енгл. Operation Allied Force) или „**Племенити наковањ**“ (енгл. Operation Noble Anvil), од **24. марта до 10. јуна 1999.** године. Америчке војне снаге, у координацији са седамнаест земаља-чланица НАТО-а, извеле су даноноћне ваздушне нападе на СР Југославију и бациле око двадесет хиљада тона бомби. Није до сада тачно утврђен број смртно страдалих, али се наводе бројке од неколико стотина до четири хиљаде војника и цивила. **Мајкл Паренти** (Michael Parenti), амерички политиколог, иронично пише да је све то урађено „из хуманитарне бриге према Албанцима на Косову“. У периоду од неколико месеци, председник Клинтон је одобрио бомбардовање четири земље: Судана, Авганистана, Ирака (више пута) и Југославије (масовно), док су безбедносне америчке службе биле истовремено умешане у прокси-ратове у Анголи, Мексику (Чијапас), Колумбији и Источном Тимору, истиче Паренти.²⁹³²

²⁹²⁸ Момчило Суботић, „Савремени хрватско-српски односи: тужба и противтужба за геноцид“, *Политичка ревија*, Вол. 24, Бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 312.

²⁹²⁹ Chris Hedges, „Fascist Reborn as Croatia's Founding Fathers“, *The New York Times*, April 12, 1997, Доступно преко: <https://www.nytimes.com...>, Приступљено: 09.10.2018.

²⁹³⁰ Mladenka Šarić, „Stazić: Mnogi su se Srbi izjasnili drukčije“, *Večernji list*, 24.05.2002, Доступно преко: <https://www.vecernji.hr...>, Приступљено: 09.10.2018.

²⁹³¹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 57.

²⁹³² Michael Parenti, *To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia, Contrary Notions, Against Empire*, Verso, New York – London, 2000, стр. 9.

Први председник Хрватског сабора, члан ХДЗ-а, **Жарко Домљан**, не кријући одушевљење, изјавио је да је коначно ударено „оно зло које је са истока заплускивало Хрватску 70 и више година“. Генерал ХВ-а **Јанко Бобетко** прокоментарисао је да војна операција НАТО-а означава „ликвидацију задње оазе стаљинизма и да је коначно дошао крај Гарашаниновој Великој Србији“.²⁹³³ Хрватски званичници изражавали су своје задовољство у свим државним и приватним медијима па и регионалним новинама. Тако је **Дражен Будиша**, председник Хрватске социјал-либералне странке, за „Глас Подравине и Пригорја“ поносно истакнуо 14. маја 1999. да је држање Хрватске позитивно оцењено од „релевантних међународних чимбеника“, тако да нови положај у којем се нашла хрватска држава „треба искористити“ како би се „оснажио међународни положај Хрватске“.²⁹³⁴ Један од ретких хрватских политичара који је осудио бомбардовање СР Југославије био је **Стипе Шувар**, предратни високопозиционирани комунистички функционер, у то време политички повратник и оснивач Социјалистичке радничке партије Хрватске.

Највећи правни српско-хрватски спор започео је неколико дана пре завршетка војне агресије на Србију, **2. јула 1999.** године, **подношењем тужбе Међународном суду правде у Хагу** од стране Републике Хрватске. Предвођена председником **Фрањом Туђманом**, хрватска страна покренула је судски поступак против Савезне Републике Југославије, због наводног кршења **Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида** током оружаних сукоба на територији те републике, од 1991. до 1995. године. Пошто је Република Србија (као наследница СРЈ) оптужена за **агресију и геноцид**, од ње се тражило следеће: **исплата ратне одштете** у износу који утврди Суд, **кажњавање починиоца ратних злочина, пружање информација о несталим лицима и враћање заплених културних добара**. Захтеве је хрватска страна заснивала на тврдњи да су војне, полицијске и паравојне снаге под контролом СРЈ починиле „етничко чишћење“ као „облик геноцида“, нападајући и протерујући хрватске грађане с подручја Книна, источне и западне Славоније и Далмације.²⁹³⁵

Србија је одговорила **контратужбом** десет година касније, **4. јануара 2009**, која се темељила на истом чињеничном и правном основу на коме је поднета и хрватска тужба, односно на Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Србија је теретила Хрватску за **геноцидне акције и етничко чишћење преко 400.000 Срба**. Српска страна тражила је да Суд прогласи Хрватску кривом за кршење Конвенције, зато што је у току и после операције „Олуја“ 1995. године, намеравала да уништи српску националну и етничку групу на подручју Крајине, односно секторима Север и Југ под заштитом мировних снага УН. Ова намера је спровођена, како је истицано, убијањем припадника српске заједнице, наношењем озбиљних телесних и менталних повреда њеним припадницима и намерним подвргавањем животним условима, који су требали да допринесу њиховом делимичном физичком уништењу. Тужба против Хрватске садржавала је и опширан додатак о злочинима који су над Србима починили хрватски фашисти у Независној Држави Хрватској за време Другог светског рата. Српска страна тражила је следеће: **1) да Хрватска предузме све неопходне кораке којима би се казнили кривци за злочине; 2)**

²⁹³³ Стеван Костић, „Бомбардовање СРЈ у очима грађана Хрватске“, *Радио-телевизија Србије*, Уторак, 26.03.2019, Доступно преко: <https://www.rts.rs...>, Приступљено: 27.03.2019.

²⁹³⁴ S. Omrčen Čeko, „Predsjednik HSLD Dražen Budiša: Koprivnički slučaj teško će opteretiti odnose šestorice“, *Glas Podravine i Prigorja*, Br. 19, Koprivnica, Petak, 14. svibnja, 1999, стр. 3.

²⁹³⁵ *Application Instituting Proceedings Filed in the Registry of the Court on 2 July 1999: Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia)*, International Court of Justice, The Hague, 2 July 1999, стр. 2, Доступно преко: <https://www.icj-cij.org...>, Приступљено: 01.12.2015.

да се Србима из Крајине у потпуности надокнади сва претрпљена штета и губици настали као последица геноцида; 3) да установи и обезбеди правне и животне услове за безбедан повратак Срба у њихове домове; 4) да Хрватска измени свој закон о државном празнику који се слави 5. августа сваке године, као дан тријумфа у геноцидној операцији „Олуја“, тј. да престане са слављењем двоструког државног празника, „Дана побједе и Домовинске захвалности“ и „Дана бранитеља“.²⁹³⁶

Важно је нагласити да је Србија у неколико наврата исказала спремност на узајамно повлачење тужби и вансудско поравнање спора, али није наишла на позитиван одговор хрватске стране. Председници Србије и Хрватске, **Борис Тадић** и **Иво Јосиповић**, су приликом разговора у Бачком Моноштору, половином априла 2010. године, изразили спремност да и лично допринесу повлачењу узајамних тужби, уз ограду да је то, преваходно, задатак влада две земље. До повлачења тужби ипак није дошло.

Готово 16 година након отпочињања спора, **3. фебруара 2015.** године, председник Међународног суда правде у Хагу, **Петер Томка** из Словачке, објавио је пресуду Међународног суда правде о тужби Хрватске и контратужби Србије, коју је донело укупно 17 судија: 15 сталних и двоје *ad hoc* судија из Србије и Хрватске. У потпуности је одбачена тужба Хрватске против Србије за геноцид, као и контратужба Србије. Како стоји у пресуди, Србија није одговорна за дела почињена пре 27. априла 1992. године, када је СРЈ постала чланица УН и потписница Конвенције УН о спречавању геноцида. Држава која је постала потписница Конвенције не може се сматрати одговорном ретроактивно за геноцид по члану 9 Конвенције, навео је председник суда током читања пресуде. Иако је Суд утврдио да су током рата (1991-1995) постојала нека дела која упућују на геноцид (на више локација у источној Славонији, западној Славонији, Кордуну, Лици, Банији и Далмацији) те да је постојао одређени образац ратовања српских снага и ЈНА који указује на могућност постојања интенције геноцида, суд је закључио да тежња српских снага није била уништење Хрвата, него да их се силом натера да напусте то подручје. Правним језиком речено – **није постојала „посебна намера“** (*лат. dolus specialis*) да се уништи „заштићена група“ потпуно или делимично. Стога је Суд закључио да Хрватска није доказала постојање геноцида.²⁹³⁷

По мишљењу Суда, контратужба Србије била је утемељена, пошто је Хрватска постала потписница Конвенције 8. октобра 1991, тако да су дела почињена током акције „Олуја“ ушла у Конвенцију. Но, у потпуности је одбачена и противтужба Србије, с образложењем да Суд није нашао ништа, за време или након операције „Олуја“, што би указивало на „посебну намеру“ геноцида. Иако се у разматрању српске контратужбе судија Томка позвао на „Брионске транскрипте“, на основу којих се може закључити да је хрватским челницима било јасно да ће операција „Олуја“ довести до масовног прогона, **нису пронађени докази да је постојала намера потпуног физичког уништења српског становништва.** Суд се ослонио и на коначну ослобађајућу судску одлуку Хашког трибунала хрватском генералу Анту Готовини, када је пресуђено да власти и оружане снаге Хрватске нису имале геноцидну намеру да униште крајишке Србе као етничку групу.²⁹³⁸

²⁹³⁶ *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*, International Court of Justice, The Hague, 3 February 2015, стр. 23-27, Доступно преко: <https://www.icj-cij.org...> Приступљено: 01.12.2015.

²⁹³⁷ Исто, стр. 120.

²⁹³⁸ Исто, стр. 144.

Преостала је само чињеница да службени подаци о етничкој структури становништва, на основу пописа обављеног у Хрватској од 1. до 15. априла 2001. године, показују **битно смањење припадника српске националне мањине** и то са **581.663** (1991. године) на **201.681** становника (2001. године).²⁹³⁹ Суд је, као што је већ речено, само један чин прогласио геноцидом током грађанског рата – масакр у Сребреници 1995. године, када су српске снаге погубиле око 8.000 муслиманских младића и мушкараца.

Други, још увек **актуелни спор између Хрватске и Србије**, јавио се одмах након Другог светског рата, када је „Ћиласова комисија“ 1945. године **начелно дефинисала границу између Хрватске и Србије** (Војводине) средином тока реке Дунав. Но, то је само отворило проблем који није решен ни у СФРЈ, пошто нису узете у обзир или ревидиране граничне линије катастарских општина које су пратиле стари ток Дунава, измењеног антропогеним и природним променама његовог тока.²⁹⁴⁰ Од међународног признања Хрватске **15. јануара 1992.** јавио се проблем **недефинисане међудржавне границе**, што се тиче међународно признатих граница бивших југословенских република. Односно, после свршетка процеса „мирне реинтеграције хрватског Подунавља“ **15. јануара 1998.** тј. предаје остатка Републике Српске Крајине на темељу Ердутског споразума (Источне Славоније, Барање и Западног Срема) из руку Прелазне управе УН-а (UN Transitional Authority in Eastern Slavonia: UNTAES) под уставно-правни поредак Републике Хрватске, новонастала граница постала је предметом и новог спора Србије и Хрватске. Дана **1. јула 2013.** гранична линија попримила је улогу **неутврђене спољне границе Европске уније**, а од **1. јануара 2023.** и **непрецизиране међе са „шенгенским простором“**. Укупна дужина ове апроксимативне границе у правцу север – југ, од тромеђе Србије, Хрватске и Мађарске, до тромеђе Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине, износи **261.71 км**, од чега на копнени део отпада 111.09 км, а на водени 150.62 км. Граница на Дунаву износи 138.38 км, на Студви 8.99 км и на Смогви 3.25 км.²⁹⁴¹ Дакле, на описаном подручју суседне земље различито дефинишу разграничење: Србија у складу с **током Дунава**, а Хрватска с **међама старих катастарских општина**. Односно, хрватски аутори тврде да чврсто стоје на међународноправном начелу ***uti possidetis***, према којем се реално стање поседовања територије преноси на новонасталу државу.²⁹⁴² Српска страна, за сада аргументацију темељи на међународноправној пракси о разграничењу на рекама, према којој се за границу користи средина речног тока, тј. код пловних река **„црта талвега“**, као и на Закону о установљењу и устројству Аутономне покрајине Војводине из 1945. Што се тиче померања тока Дунава према западу, Србија заузима став да поступне и еволутивне промене тока река мењају и државну границу.²⁹⁴³

У првој деценији 21. века српско-хрватски односи забележили су **привидно опуштање** после пада Слободана Милошевића у тзв. **Петооктобарској револуцији** и доласка

²⁹³⁹ Синиша Таталовић, „Анализа положаја националних мањина у Републици Хрватској“, *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи*, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003, стр. 291.

²⁹⁴⁰ Branimir Vukosav, Zvonimir Matijević, „Prilog poznavanju hrvatsko-srbijanskoga graničnog spora u hrvatskom Podunavlju – historijsko-geografski i suvremeni aspekti“, *Geoadria*, Vol. 25, No. 2, Hrvatsko geografsko društvo - Zadar, Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020, стр. 180.

²⁹⁴¹ Стеван Караћ, „Спор Републике Србије и Републике Хрватске око дела апроксимативне државне границе на реци Дунав“, *Безбедност*, Вол. 60, Бр. 1, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2018, стр. 128.

²⁹⁴² Branimir Vukosav, Zvonimir Matijević, „Prilog poznavanju hrvatsko-srbijanskoga graničnog spora u hrvatskom Podunavlju – historijsko-geografski i suvremeni aspekti“, *Geoadria*, Vol. 25, No. 2, Hrvatsko geografsko društvo - Zadar, Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020, стр. 198.

²⁹⁴³ Исто, стр. 202.

демократске опозиције на власт. И пре и након атентата на премијера **Зорана Ђинђића**, хрватска страна није показала спремност да се обрачуна са својом ултрадесницом, тако да су праваши, који су јавно славили годишњице НДХ у фашистичким униформама, били и даље заступљени у Сабору. Хрватске безбедносне службе више су се ангажовале у унутрашњој политици Србије. Настављена је сарадња између хрватских оружаних снага и албанских паравојних формација на Косову, која траје од Ратова за југословенско наслеђе. Званични Загреб признао је независност Косова 19. марта 2008. године, месец дана након самопроглашења, о чему је јавност обавестио тадашњи премијер **Иво Санадер**.

Као „**трећи комплекс српско-хрватских односа**“, у хрватској литератури се наводи укупно територијално разграничење између Хрвата и Срба. Ради се о српским аспирацијама према територији Босне и Херцеговине и деловима Хрватске где су живели Срби, док хрватски националисти гаје амбиције такође спрам читаве Босне и Херцеговине, Срема, Санџака, Боке Которске и Црногорског приморја до Будве.²⁹⁴⁴

Инциденти који се могу окарактерисати као **историјски ревизионизам, говор мржње и насиље према Србима**, повећали су се од **2014.** до **2019.** године за скоро пет пута, према истраживањима Српског националног вијећа и Вијећа српске националне мањине града Загреба. Посебан раст тада бележе:

- **говор мржње и етничка нетрпељивост у медијима;**
- **говор мржње и етничка нетрпељивост на друштвеним мрежама;**
- **јавне акције које имају обележја нетрпељивости према Србима;**
- **говор мржње и етничка нетрпељивост у изјавама јавних личности; и**
- **вређање и претње упућене Србима и српским институцијама у Хрватској.**²⁹⁴⁵

У **историјском ревизионизму** новијег доба истичу се неки хрватски историчари, с тврдњама да су у Независној Држави Хрватској српски четници починили геноцид над Хрватима, а не усташе над Србима. Реагују пак други истакнути хрватски научници, попут **Хрвоја Класића**, који у медијима такве тезе назива „потпуном бесмислицом и измишљотином“.²⁹⁴⁶ **Саво Штрбац**, директор **Документационо-информативног центра „Веритас“**, упозорава на процес планиране **десрбизације** Хрватске, која траје од 1990-их година, масовније у урбаним срединама. Најбројнији примери забележени су у Задру и Госпићу, где се српска деца, уз одобрење родитеља, прво покатоличавају, а затим и уписују као Хрвати. Ови случајеви су изазвани положајем Срба као стигматизованог народа, који се боре да на тај начин задрже своја радна места и уопште да се социјализују и постану пуноправни грађани хрватског друштва (афилијативни мотив). Свештенство Српске православне цркве у Задру износи податке о честим случајевима потраживања крштеница, како би ти Срби потом отишли код католичког свештеника да их венча, што је пример „етничке мимикрије“. Ове тврдње поткрепљује и хрватски историчар **Филип Шкиљан**, који наводи да број Срба у Хрватској опада услед **асимилације, етномимикрије, акултурације и етноцентризма**.²⁹⁴⁷ До 2024. године није познат тачан број избеглих и

²⁹⁴⁴ Ivan Perić, „Hrvatski nacionalizam“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 145.

²⁹⁴⁵ Tamara Opačić, „Historijski revizionizam, govor mržnje i nasilje prema Srbima u 2016“, *SNV Bulletin #10*, Srpsko narodno vijeće i Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb, 2017, стр. 8.

²⁹⁴⁶ Damir Pilić, „Poznati povjesničar žestoko odgovara splitskom kolegi Lozi: Svi studenti povijesti morali bi ga se sramiti! Apsolutna je laž da su Srbi u NDH počinili genocid nad Hrvatima“, *Slobodna Dalmacija*, 11. studenog 2018, Доступно преко: <https://slobodnadalmacija.hr...> Приступљено: 27.04.2019.

²⁹⁴⁷ Filip Škiljan, „Kako je sačuvan mir u posljednjem ratu između Hrvata i Srba u Podravini, na Kalničkom prigorju i u Gorskom kotaru“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 33. 29-46.

прогнаних Срба, али је на основу пописа становништва 1991. и 2022. године, видљив **пад с 12,2% на 3,2%** од укупног броја свих грађана Републике Хрватске. Пописи становништва на подручју Хрватске **од 1840. до 2021.** године, јасно говоре о **великим етнодемографским променама**, као **последиви кроатизације, жртвама у два светска рата и Ратовима за југословенско наслеђе, присилних и добровољних миграција грађана српске националности током СФРЈ, као и пада природног прираштаја.** На подручју Банске Хрватске, Хрватско-славонске војне крајине и Далмације било је **1840. око 31,41% православних Срба**,²⁹⁴⁸ не рачунајући остале, тј. пописиване као „Срби католици“. Ако би се том броју додали Шокци, Буњевци, Дубровчани, католички Срби у Далмацији и католички Бокељи, релативни бројеви, према статистикама из 1857. и 1869. године, прелазили би **45%**. Затим, од 1900. до 1910. године из Хрватске, Славоније и Далмације иселило се у прекоморске земље 40.607 православних Срба, тј. чак **6,07%**.²⁹⁴⁹ Премда Филип Шкиљан наглашава да су **идентитети субјективне и тиме променљиве категорије** које не трају заувек²⁹⁵⁰, Срби у Хрватској нису мењали идентитет услед „субјективних разлога“, културних и социјалних околности, него и због **страха и објективних потреба** (нпр. збацивања стигми или лакшег запошљавања). Додуше, примећује да се део Срба, након Грађанског рата, вратио православљу које им је постало „чврсто упориште идентитета“²⁹⁵¹. Но, истовремено се много њих исписује из Српске православне цркве, скривају своје порекло и прелазе у католичанство. У закључку рада Шкиљан потцртава: „Нема сумње да су Срби у Хрватској пред изумирањем.“²⁹⁵²

С друге стране, **Томислав Жигманов**, председник **Демократског савеза Хрвата у Војводини** (надаље: ДСХВ) и министар за људска и мањинска права и друштвени дијалог у Влади Републике Србије, 2019. године сигнализовао је медијима да је број Хрвата **од 1961. до 2011.** године „**пао за две трећине**“, тј. од **186.000** преостало их је **57.900**. Представник хрватског народа мисли да је то последица „асимилаторске политике и чињенице да су Хрвати у Србији деведесетих година били изложени етнички мотивираном насиљу с елементима етничког чишћења“.²⁹⁵³

Домаћи и хрватски аутори који се баве решавањем отворених питања у српско-хрватским односима у склопу сарадње Центра за историју, демократију и поверење из Новог Сада и Удруге за повијест, сурадњу и помирење из Голубића, тврде да је ревитализација етничког идентитета Буњеваца **наставак етничког уништења хрватске националне мањине у Србији**. Њихове тезе су да је од грађанских ратова у Југославији постојао притисак на Хрвате у Војводини, а вршио се политичком, културном и образовном нивоу. Детектовани проблеми тичу се хрватске књижевности, уџбеника историје и подупирања обнове буњевачког идентитета од стране српских власти, уз издавање буњевачких мањинских листова и научних часописа. Ту је и распад села у којима је хрватска мањина имала „базу у Војводини“, а због лоше спроведене транзиције у Србији. Према истим ауторима још се 1980-их повећавала **етничка дистанца** између Хрвата и Срба, а тадашња истраживања показивала су да 85% Срба изражава етничку дистанцу

²⁹⁴⁸ Mato Artuković, „Srbi u Hrvatskoj: Statistički pokazatelji (1883.-1903)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 32, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2000, стр. 130.

²⁹⁴⁹ Исто, стр. 133.

²⁹⁵⁰ Filip Škiljan, „Identitet Srba u Hrvatskoj“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 51, No. 2, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2014, стр. 111.

²⁹⁵¹ Исто, стр. 117.

²⁹⁵² Исто, стр. 133.

²⁹⁵³ Omer Karabeg, „Most: Da li je gore biti Srbin u Hrvatskoj ili Hrvat u Srbiji?“, *Radio Slobodna Evropa*, 22. septembar/rujan, 2019, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...>, Приступљено: 12.07.2020.

према Хрватима, док је само 15% Хрвата прихватало брак с припадницима српске етничке мањине. Исти су мишљења да су многи буњевачки Хрвати „из страха од физичке и економске репресије“ у време Слободана Милошевића, „али и због могуће политичке користи“ почели да се изјашњавају као Буњевци или Југословени.

Табела 64 – Процене броја Срба и Хрвата на простору Републике Хрватске од 1840. до 2021. године

Година	Хрвати (апсол. бр.)	Срби (апсол. бр.)	Хрвати (%)	Срби (%)
1840.	-	-	67,0	31,4
1880.	-	-	71,2	26,3
1890.	-	-	62,2	25,7
1900.	-	-	61,6	25,5
1910.	-	-	62,5	24,6
1921.	-	-	72,8	22,2
1931.	-	-	70,3	16,7
1948.	2.975.399	545.039	78,7	14,4
1953.	3.116.625	589.511	79,2	15,0
1961.	3.339.890	624.932	80,3	15,0
1971.	3.513.647	626.789	79,4	14,2
1981.	3.454.661	531.502	75,1	11,6
1991.	3.736.356	581.663	78,1	12,2
2001.	3.977.171	201.631	89,6	4,5
2011.	3.874.321	186.633	90,4	4,4
2021.	3.547.614	123.892	91,6	3,2

Извор: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, Zagreb, 1979, стр. XII, *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Priredio Dr. R. Signjar, Ravnatelj Kr. Zemaljskoga statističkoga ureda, Tisak i Litografija Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915, стр. 7; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914, стр. 47; Светлана Радовановић, „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства“, *Демографија*, Географски факултет Универзитета у Београду, Књ. IV, 2007, стр. 135; Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, Simon Publications LLC, 2001, стр. 171; Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe Between The Wars 1918-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1945, стр. 434; *Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. године*, Републички завод за статистику, Београд, стр. 1, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs...>, Приступљено: 05.01.2024; *Попис становништва 1953. године у ФНРЈ*, стр. 35, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs...>, Приступљено: 28.11.2017; *Population, households and dwellings census in 1961*, National structure of population in FNR Yugoslavia, data on localities and communes, Vol. III, стр. 12, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs...>, Приступљено: 28.11.2017; *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, Knjiga 1, Podaci po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1991; *Popis 2011: Jer zemlju čine ljudi, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011*, 1469 – Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013, стр. 11, Доступно преко: <https://www.dzs.hr...>, Приступљено: 28.11.2017; *Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021.*, Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, 22.09.2022, Доступно преко: <https://dzs.gov.hr...>, Приступљено: 09.03.2023.

Ипак, постављају питање зашто се и данас „када репресије више нема, када се престало са етничким насиљем Буњевци и даље изјашњавају као Буњевци, а не као Хрвати“.²⁹⁵⁴

Табела 65 – Бројност Срба и Хрвата у Републици Србији од 1948. до 2022. године²⁹⁵⁵

Година	Срби (апсол. бр.)	Хрвати (апсол. бр.)	Срби (%)	Хрвати (%)
1948.	4.823.730	169.864	73,9	2,6
1953.	5.152.939	173.246	73,8	2,5
1961.	5.704.686	196.409	74,6	2,6
1971.	6.016.811	184.913	71,2	2,2
1981.	6.182.155	149.368	66,4	1,6
1991.	6.446.595	105.406	65,9	1,1
2002.	6.212.838	70.602	82,9	0,9
2011.	5.988.093	57.900	83,3	0,8
2022.	5.360.239	39.107	80,6	0,6

Извор: *Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. године*, Републички завод за статистику, Београд, стр. 1, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs...>, Приступљено: 05.01.2024; *Попис становништва 1953. године у ФНРЈ*, стр. 35, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs...>, Приступљено: 28.11.2017; *Population, households and dwellings census in 1961*, National structure of population in FNR Yugoslavia, data on localities and communes, Vol. III, стр. 12, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs...>, Приступљено: 28.11.2017; *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, Knjiga 1, Podaci po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1991; *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002: Национална или етничка припадност (Подаци по насељима)*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2003, стр. 13, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs...>, Приступљено: 05.01.2024; *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2014, стр. 98, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs...>, Приступљено: 05.01.2024; *Србија – Попис 2022, Коначни резултати – Национална припадност*, Република Србија, Републички завод за статистику, Доступно преко: <https://popis2022.stat.gov.rs...>, Приступљено: 05.01.2024.

По њима и данас постоје неосноване предрасуде и нетрпељивости према Хрватима те да због тога „не треба да чуде идентитетске раслојености на Хрвате и Буњевце на простору Војводине“.²⁹⁵⁶

²⁹⁵⁴ Darko Gavrilović, Nemanja Dukić, „Problemi tranzicije u Srbiji i položaj hrvatske nacionalne manjine u Vojvodini“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2012, стр. 125.

²⁹⁵⁵ Од 1999. године, након окупације АП Косова и Метохије, Срби и Хрвати нису обухваћени пописима становништва.

²⁹⁵⁶ Исто, стр. 127.

Економски антагонизми као узроци српско-хрватских нетрпељивости често су у прошлости били важан фактор којем се посвећивало нешто мање пажње него политичким, религијским и културним супротностима и супарништвима. Премда је вековима постојао економски јаз између Срба и Хрвата, понекада у корист Срба (на простору Аустријског Царства), а од друге половине 19. века у корист Хрвата, данас он и није толико у „емоционалном фокусу“. Њиме су више заокупљене политичке и економске елите две државе. Након рата привредни и финансијски односи су заживели пратећи и престижући побољшања политичких релација. Прво што се примећује, то је стартни **несразмер у инвестицијама**. До 2012. године из Хрватске је у Србију инвестирано преко 530 милиона евра, а из Србије у Хрватску свега 20 милиона.²⁹⁵⁷ У 2020. години извоз из Србије износио је 574 милијарде евра, а увоз 495 милијарди, али је део пласиране робе пореклом из хрватских предузећа која послују у Србији где запошљавају око 10.000 радника. Хрватска је инвестирала 900 милиона евра за своје пословање у Србији, док су укупне српске инвестиције до 2020. године износиле 350 милиона евра.²⁹⁵⁸ **Асиметрија економских односа** Србије и Хрватске настављена је, дакле, у наредном десетогодишњем раздобљу, због чега су неки домаћи аналитичари 2021. предлагали да Влада Републике Србије не би требала да уводи било какве баријере за инострана улагања, али де се мора изборити за исте услове српским предузетницима који желе проширити посао у Хрватској. Уколико ови напори не би уродили плодом и ако би се наставили несразмерни економски односи, за будућу инвестициону сарадњу предлагао се **„принцип реципроцитета“**, то јест да хрватска капитална улагања у Србији морају бити једнака српским инвестицијама у Хрватској.

Хрватско-српски религијски односи су и након више векова далеко од тога да би се могли назвати релаксирајућима. И даље су један од главних покретача нетрпељивости, а иницијативу по том питању још увек имају хрватски политички клерикалци. Као један од индикатора може се навести оснивање **„Хрватске православне заједнице“** (надаље: ХПЗ), удружење које је у Задру **12. марта 2010.** године започело обнављање тзв. **„Хрватске православне цркве“** (надаље: ХПЦ). Том приликом је председник ХПЗ-а, црногорски „православни свештеник“ **Јелисеј**, изјавио за хрватске медије да велики број православаца у Хрватској не жели да их се поистовећује са Србима: *„Они су Хрвати и ми им морамо омогућити слободу вјере, а њиховој дјеци несметано похађање православног вјеронаука.“*²⁹⁵⁹ Иницијатива за обнову тзв. ХПЦ изазвала је огорчење верника и осуде великодостојника СПЦ, што је потакнуло Председника владине комисије за односе с верским заједницама да осуде овакве покушаје реминисценције догађаја из Другог светског рата.

Сем посете поглавара Римокатоличке цркве Србији, ставка која годинама оптерећује религијске односе Срба и Хрвата јесте намера хрватских прелата да **канонизују** кардинала **Алојзија Степинца**. На иницијативу папе **Фрање** (Franciscus) формирана је **2016.** године **Мешовита комисија Хрватске бискупске конференције и Српске православне цркве**, која је према плану требала да ради 12 месеци и за то време да одржи шест састанака, на којима би се утврдило да ли Степинац може да буде канонизован, унаточ супротстављених

²⁹⁵⁷ Слободан Комазец, „Трауматски период после грађанског рата и економски односи између Срба и Хрвата“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 118-119.

²⁹⁵⁸ Срђан Печеничић, „Асиметрија економских односа између Србије и Хрватске“, *Политика*, Недеља, 04.04.2021, Доступно преко: <https://www.politika.rs...>, Приступљено: 02.04.2023.

²⁹⁵⁹ N. N., „Povijest se ponavlja: Nakon 65 godina 'uskrsnuli' hrvatski pravoslavci“, *Slobodna Dalmacija*, 12.03.2010, Доступно преко: <http://www.slobodnadalmacija.hr...>, Приступљено: 30.07.2023.

ставова двеју цркава о лику и делу загребачког кардинала. На састанцима су стране имале задатак да укрсте историјске аргументе и расветле улогу и одговорност Степинца за злочине НДХ током Другог светског рата, чиме је заустављен процес канонизације до окончања дијалога. Осим највиших црквених великодостојника, хрватских бискупа и српских митрополита, састанцима су присуствовали и угледни историчари, експерти за разматрано раздобље, попут **Радмиле Радић** и **Љубодрага Димића** са српске стране те **Јуре Кришта** и **Марија Јареба** с хрватске. Чланови комисије обавезали су се на ћутање, што се поштовало у јавности, тако да су информације о дијализима биле врло штуре. Последњи, шести састанак Мешовите комисије, одржан је јула 2017. у Ватикану, где је папа добио закључке обе стране, које је прикупљао модератор рада Комисије **Бернар Ардир** (Bernard Ardura), француски свештеник и историчар, председник Папског већа за историјске науке. На основу закључака Ватикан је требао одлучити да ли ће прогласити кардинала Алојзија Степица светим. Истог лета 2017. године издато је Заједничко саопштење Мешовите комисије Српске православне цркве и Хрватске бискупске конференције, које је само начело дилеме. У делу јавности документ је протумачен као попустљивост представника СПЦ, пошто су изостале формулације из којих би се видело због чега је за српску страну неприхватљива канонизација Степинца. Потом, најконтроверзнији детаљ јесте Заједничко саопштење које се појавило у две верзије. Октобра 2023. године, модератор Бернар Ардир изјавио је за хрватски католички недељник „Глас концила“, да су сусрети од пре неколико година били „братски“. Такође, мишљења је да није предочен „ни један једини документ“ који би на било који начин могао да буде препрека канонизацији. Будући да постоји „начелно противљење“ српске стране, Комисија се разишла, закључивши „да хрватска и србијанска страна другачије врједнују различите догађаје и различита раздобља блаженикова живота“ па Ардир мисли да би било корисно наставити проучавање на строго историјском плану.²⁹⁶⁰ Ипак, истакнуо је да су канонизација и сви други процеси везани за канонизацију и беатификацију, под надлежношћу Католичке цркве те да коначну одлуку доноси папа, који је одлучио да је „у овом часу боље причекати, надајући се позитивном развоју односа“.²⁹⁶¹ Став представника СПЦ је да су изнети аргументи, историјски, теолошки и други, „више него довољни“, али они још не смеју да се представљају јавности и медијима, јер би то било контрапродуктивно, зато што се поштује договор о неизношењу садржаја разговора, а сем тога, процес још увек траје. Епископ бачки **Иринеј**, још је 2017. истакнуо да у Европи и свету постоје и римокатолици, „па и један број хрватских католика, који се из начелних моралних разлога противе тој канонизацији, што се код нас, углавном, не зна“. Српска страна, рекао је исти великодостојник СПЦ, уверена је да ће дијалог бити настављен у некој форми, а чека се отварање „свих до сада затворених ватиканских и неких других архива“.²⁹⁶²

Билатерални односи Србије и Хрватске, уласком потоње у ЕУ, уместо да су постали приснији, повремено се додатно погоршавају. То јест, више нису само билатерални, регионални и мултилатерални, већ су добили и нову димензију, јер је Хрватска у позицији да „равноправно одлучује о приступању Србије ЕУ, одређује мерила за отварање и

²⁹⁶⁰ Darko Grden, „Donedavni predsjednik Papinskoga odbora za povijesne znanosti ddr. o. Benard Ardura: Nije predocen ni jedan jedini dokument koji bi mogao biti zaprjeka Stepinčevoj kanonizaciji“, *Glas Koncila*, Katoličke tjedne novine, 3. listopada 2023, Доступно преко: <https://www.glas-koncila.hr...>, Приступљено: 11.01.2024.

²⁹⁶¹ Исто.

²⁹⁶² Александар Апостоловски, „Уверен сам да ће дијалог о Степинцу бити настављен“, *Политика*, 20.07.2017, Доступно преко: <https://www.politika.rs...>, Приступљено: 11.01.2024.

затварање преговарачких поглавља“.²⁹⁶³ Додатно заоштравање доказ је да две државе нису успеле ни након три и по деценије од дисолуције СФРЈ да поврате међусобно поверење и реше основне проблеме који оптерећују међудржавну сарадњу. Од мноштва **оптерећујућих питања**, могу се издвојити следећа:

1. Решавање питања лица хрватске и српске националности несталих у ратним сукобима 1991-1995;
2. Питање повратка избеглица и прогнаних у своје домове;
3. Решавање питања обнове уништених и оштећених станова Срба;
4. Питање власничких и станарских права Срба у Хрватској;
5. Поштовање људских и мањинских права Срба у Хрватској и Хрвата у Србији;
6. Враћање отуђених културних добара Срба у Хрватској;
7. Рефундирање имовине српских предузећа у Хрватској;
8. Слободан проток роба и услуга;
9. Повратак узајамног поверења;
10. Питање нових основа српско-хрватских односа у заједничком развојном интересу;
11. Процесуирање осумњичених за ратне злочине.

Комесарка Савета Европе за људска права **Дуња Мијатовић** у извештају од 23. новембра 2023. године, бавећи се суочавањем с ратном прошлошћу у региону, истиче да више од 3.000 осумњичених за ратне злочине у земљама бивше Југославије тек треба да буду кривично гоњени и да истиче време за досезање правде. Констатовала је да постоји **недостатак политичке воље** да се проблеми с осумњиченим починиоцима ратних злочина, злочина против човечности и геноцида током ратова 1990-их реше. Судски поступци се континуирано одлажу, тако да је видљиво назадовање у овом процесу. Комесарка наводи да је „примећена политизација овог питања у контексту политичких тензија између Србије и Косова и између Србије и Хрватске“, што доводи до ометања и занемаривања аспекта потраге за несталим лицима, који се води укупно 9.876, према подацима Међународног комитета Црвеног крста из 2022. године. У извештају се закључује да у земљама бивше Југославије преовладава **„етнонационалистички наратив“**, с чим долази „алармантно величање осуђених ратних злочинаца, негирање зверстава (...), порицање и релативизација злочина (...) и историјски ревизионизам“ који промовишу „националистички политичари на највишем политичком нивоу“.²⁹⁶⁴

На концу, регион је додатно постао изложен **нестабилностима** које није сам генерисао, већ их упија из свог окружења. Између осталог, проблем чини **извоз економске кризе и несугласица чланица ЕУ, уз успоравање процеса њеног даљег проширења на Западни Балкан. Ратовима у Украјини и на Блиском истоку увећала се избегличка криза и терористичке претње**, што утиче на јачање **екстремне деснице** у Европи, отежавајући и српско-хрватском помирење. Опште незадовољство присутно је већ неколико година и због **пандемије ковида**, коју неки аутори уврштавају у **хибридно ратовање великих сила**, као фазе **процеса ресетовања постојећег светског поретка**.

²⁹⁶³ Milan Simurdić, „Region između geografije i geopolitike – pogled iz Srbije“, Zapadni Balkan između geografije i politike, *Spoljnopolitičke sveske*, 01/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji-Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016, стр. 5.

²⁹⁶⁴ N. N., „Ističe vreme za kažnjavanje zločina u bivšoj Jugoslaviji, upozorila komesarka Saveta Evrope“, *Radio Slobodna Evropa*, 23. novembar/studen, 2023, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...>, Приступљено: 24.11.2023.

Једна од темељних теза ове дисертације гласи да страхови, сем „бега од објекта опасности“, могу побудити агресивно понашање како би субјекат изменио понашање стимулуса којег доживљава као претњу. Код Срба, без обзира на тренутно колективно емоционално стање, општу клонулоост и дефетизам, који се могу подвести под „бег од стварности“, могу у будућности да се јаве агресивни пориви па и потреба за деструкцијом, као врста **„политичког лудила“** потакнутог услед губитка територије. **Ричард Морок** повезује овакав вид „одговора на стимулус“ с **„пренаталним сећањима на грчења у мајчиној утроби“**, која буде **страхове од уништења и загађења** („од отрова који улазе у крвоток новорођенчета кроз пупчану врпцу док се мајка порађа“). Наведене емоционалне реакције могу довести до **„подршке диктаторима“** или у мирнијим временима придруживању „култовима“. Амерички психоисторичар наводи као пример **страх Турака** током Првог светског рата од могућности да их уништи царска Русија, што се рефлектовало на извршење **геноцида над Јерменима**. Плашећи се јерменског удруживања с православним Русима у тренутку територијалног расула претрпљеног на Балкану и у Северној Африци, што је територијално преполовило империју, турске власти су реаговале ирационално и деструктивно. Исто тако, Морок сматра да је немачки **„насилни антисемитизам“** који је утро пут доласку Хитлера на власт, делимично узрокован крахом неколико провинција којима су Немци владали до Првог светског рата у Пољској, Француској и Данској, као и губитком колонијалних поседа у Африци и Тихом океану. **Територијални експанзионизам** последица је **„синдрома сужавања граница“**, као у случају Немачке или Мађарске у раздобљу од 1919-1944. Обе земље су, после претрпљених територијалних губитака, анектирале велике делове територија суседних земаља, почевши од 1938. године. Иако катализатор територијалног проширења на „историјском нивоу“ није био исти и у случају Мусолинијеве Италије, „психолошки“ узроци у сва три о случаја производ су **трауме рођења**, када новорођенче мора да се суочи с осећајем који гласи **„морам да изађем одавде“**, појашњава Морок.²⁹⁶⁵ Исти аутор на основу симптома које је уочио анализирајући српску и хрватску историју, испоставља и неку врсту **„колективне дијагнозе“** обају народа. По њему, **преовлађујући одбрамбени механизам међу Србима је параноја**, симптоматична за **потиснути бес**. Срби осећају да су **„окупирани непријатељима“**, што је у већини случајева тачно, примећује амерички психоисторичар. Њихово удаљавање од стварности почиње у тренутку када почну размишљати како су се непријатељи удружили против њих. „Ми смо сигурни да је Тито био продужена рука Ватикана“, рекао је извесни службеник српске Владе једном америчком новинару. „Све што је он овде урадио Србима било је у потпуности у складу с вековима старом ватиканском стратегијом“, поновио је неименовани политичар. Овај став о невероватном савезу између комуниста и Ватикана одражава стање ума које је довело до подршке Слободану Милошевићу, домишља Морок.²⁹⁶⁶ **Хрвате** пак одликују **гранични одбрамбени механизми поремећаја личности** – нарочито порицање, пројекција, губитак провере стварности и страх од уништења, пише Морок. Амерички психоисторичар подсећа како је 1939. године једна десничарска хрватска студентска група заступала став да се цела Босна и Херцеговина треба припојити новооформљеној аутономној Бановини Хрватској, тврдећи да би без Босне и Херцеговине, која је **„између двеју раскречених ногу Хрватске“**, зјапио **„амбис пропасти“**. Ово је очигледно „прикривена референца на силовање из детињства“, пошто су границе ове регије служиле као „нека врста Роршаховог

²⁹⁶⁵ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 15.

²⁹⁶⁶ Исто, стр. 59.

теста“, закључио је Морок.²⁹⁶⁷ Дијагнозе Ричарда Морока, ако су и ваљано постављене, нажалост не нуде и „**терапију**“, што је донекле и недостатак његовог психоисторијског приступа.

Ако се уваже представљени индикатори, изгледно је да између Срба и Хрвата у догледној будућности избије **оружани конфликт**. То ће, пре свега, зависити од геополитичких и геоекономских турбуленција, а судбину једних и других ће одредити поново интереси и резултати сукоба великих сила. Евентуални српско-хрватски конфликт може спречити или одложити нека **заједничка спољна опасност или пак реализација договора о подели Босне и Херцеговине** (о чему су вођени преговори између Анте Павелића и Милана Стојадиновића 1950-их или пак између Фрање Туђмана и Слободана Милошевића 1990-их). За сада је таква опција, која нарушава основна начела међународног права, **тешко остварљива**, али промене у светском поретку које би то олакшале, су такође тешко предвидиве.

О **будућности српско-хрватских односа**, али и остатка јужнословенског простора, промишљао је и **Џорџ Фридман** (George Friedman). Бившу Југославију, као и многи до сада, амерички стратег посматра као „вештачку творевину“ и подсећа да се распала током Другог светског рата, пошто су се Хрвати сврстали на страну Немачке, а Срби на страну савезника. Књига „**Следећих 100 година: Прогноза за 21. век**“ (2009) глобална је футуролошка студија, у којој Фридман упозорава да ако Русија успе да „усиса“ балтичке државе и стекне значајне савезнике на Балкану, попут Србије, Бугарске и Грчке, или међу средњоевропским државама, попут Словачке, надметање између САД и Русије постаће интензивније.²⁹⁶⁸ Да ово упозорење није било без основе, види се и на основу **Руско-украјинског рата**. Фридман наговештава да ће 2020-их доћи до „општег хаоса“, у којем ће Турска напредовати и бити прилично стабилна економска и војна сила. Русији је прогнозирао мању моћ него што је имала пре и најавио њено суочење с непријатељски настројеном Мађарском и Румунијом, коју ће Москва покушати да обузда помоћу Бугарске, Србије и Хрватске. Додатним увлачењем Грчке, Македоније, Босне и Црне Горе у балкански конфликт, „**овај регион ће још једном постати кланица**“, сматра Фридман.²⁹⁶⁹

Насупрот тмурним прогнозама, домаћи социолог **Стефан Јанковић** који се ослања на геополитичку теорију **Рендала Колинса** (Randall Collins), тврди да су балканске државе **дугорочно искључене из могућности стицања кумулативних предности, предуслова њихових даљих експанзија**.²⁹⁷⁰ Јанковић се усредсређује на **историјско-релациони приступ и конструкцију индекса геополитичке позиције државе**, чиме оцртава „структуре и процесуалност геополитичких односа“. Као три кључна фактора која одређују позицију неке државе у структури геополитичких односа јављају се **географски (Гф), економски (Еф) и војни чинилац (Мф)**. Геометријски просек ова три фактора изведених из Колинсове теорије, као кључни у одређивању геополитичког положаја државе, назива се **индексом геополитичке позиције** (надаље: ИГП). Једначина којом се израчунава ИГП гласи:

²⁹⁶⁷ Исто, стр. 60.

²⁹⁶⁸ Исто, стр. 119.

²⁹⁶⁹ Исто, стр. 145-146.

²⁹⁷⁰ Стефан Јанковић, „Будући геополитички обрасци и балканске државе – предвиђање из перспективе Колинсове геополитичке теорије“, *Национални интерес*, Вол. 18, Бр. 3, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 185-186.

$$\sqrt[3]{\Gamma_{\phi} \cdot E_{\phi} \cdot M_{\phi}}$$

Јанковић разјашњава да је главни циљ овог индекса да се утврди „објективна дистрибуција моћи која происходи из територијално концентрисаног капитала и ресурса (или фактора), који се показују као релевантни у геополитичким односима“.²⁹⁷¹ ИГП обавља функцију делинеације и експликације историјски успостављених геополитичких односа кроз варијације кључних фактора и има посредну улогу у тестирању валидности претпоставки геополитичке теорије кроз њихову геометријску репрезентацију, појашњава исти аутор. Претпоставку да је потенцијал стицања иницијалне геопозиционалне предности балканских држава релативно низак, испитује укључивањем ИГП у анализу. Изведене вредности ИГП за балканске државе показују се ниским када се упореде с вредностима за простор који укључује Русију, европске државе и Турску. Позиција Србије и Хрватске у структури геополитичких односа даје им карактер „унутрашњих држава“ које, ако нису нису подређене експанзивној сили (ЕУ, Русији, Турској), покрећу низ конфронтација и фрагментација на мање јединице. Премда је Србија четврта на Балкану према ИГП-у, она је ипак осетљива због „лоших микро-односа“ са бившим југословенским републикама, вуче са собом „војвођанску аутономију“ и има могући проблем са „санџачким сепаратистима“. Косово је класичан пример процеса фрагментације, као последице директног војног и бирократског ангажмана експанзивних сила, након чега су локалне структуре успоставиле контролу над територијом и ресурсима, подсећа Јанковић.²⁹⁷²

Србија и Хрватска, да би задовољиле своје економске и политичке интересе, тражиле су и тражиће у будућности **омоћавање у склапању савеза с регионалним и светским силама**, уласцима у **регионалне економске интеграције** и слично. Хрватска је остварила, што се тих аспеката тиче, већи напредак, уз реалност да поседује велику акваторију у односу на укупну површину, а и стратешки је нешто боље позиционирана. Поново је постала **„капија“** (Gateway) југоистока Европе и као таква, с одличним туристичким потенцијалом, поморском трговином и саобраћајем, поседује „добре услове за остваривање економских, друштвених и политичких веза“.²⁹⁷³ Што се тиче глобалних политичких структура, Хрватска је такође у предности – чланица је **НАТО-а** од 2009. и **Европске уније** од 2013. године, док је Србија **војно неутрална** и статус кандидата за чланство у ЕУ добила је тек 2012. године. Као део тзв. **„демократског мостобрана“** према „нестабилнијем делу Балкана“, Хрватска се добро прилагодила изазовима које је донела глобализација, Нови светски поредак и претњама националној безбедности глобалног карактера, што јој је био циљ од стицања независности.²⁹⁷⁴ Хрватски геополитичари посматрају након грађанских ратова Србију, Босну и Херцеговину и Црну Гору као **„неповољно политичко окружење“**, одакле долазе **„могуће војне претње националној сигурности Хрватске“**.²⁹⁷⁵ Брину је политичка нестабилност и територијални спорови у суседним државама, нарочито „криза на Косову“, уз чињеницу да је са Србијом „водила рат на својој источној граници“. Уз то, односи између две земље непрестано су заоштрени, без

²⁹⁷¹ Исто, стр. 167.

²⁹⁷² Исто.

²⁹⁷³ Petar Kurečić, „Geopolitika i suvremeni geopolitički položaj Hrvatske“, *Međunarodne studije*, Vol. I No. 4, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb, 2001, стр. 122.

²⁹⁷⁴ Исто, стр. 123.

²⁹⁷⁵ Исто, стр. 124.

обзира на економску сарадњу и покушаје културног зближавања, закључују хрватски геополитичари.

На крају овог дела рада важно је истакнути да је за потпунију слику политичких, економских, религијских и културних односа две државе, унутар које би се боље сагледали феномени везани за еволуцију српско-хрватских нетрпељивости од краха Југославије до модерног доба, потребна ипак **већа историјска дистанца**. Стога се квалитетнији радови на ову тему, који ће прецизније и објективније растумачити српско-хрватске сразове овог раздобља, могу очекивати тек у наредним годинама.

7.3. Услови за успостављање поверења и сарадње између Срба и Хрвата: „истином до помирења“

Период „**просперитетних односа**“ између Срба и Хрвата многи аутори, углавном продемократских и проевропских оријентација, проналазе у времену **од 2004. до 2012.** Прво јавно извињење хрватској страни од стране неког званичника бивше СР Југославије, изнуђено је од хрватског председника **Стјепана Месића** и четири године пре. Упутио га је црногорски председник **Мило Ђукановић** јуна 2000. године, „за сву бол, сва страдања и све материјалне губитке које им је нанео било који представник Црне Горе у саставу ЈНА у тим трагичним догађајима“.²⁹⁷⁶ Након пада Милошевићевог режима 5. октобра 2000. године, министар спољних послова Републике Хрватске **Тонино Пицула** исказао је очекивање да би сличан гест требао да уследи и од стране југословенског председника **Војислава Коштунице**, приликом доласка на самит **Европска унија – Западни Балкан**, али до извињења није дошло. Председник Владе Републике Србије **Зоран Ђинђић** одбио је колективно извињење, нагласивши да је неопходна лична одговорност за све који су починили злочине, што важи и за Албанце, Муслимане и Хрвате. Критике хрватској страни, која је извињењима условљавала даљу нормализацију односа, упутили су и потпредседник српске владе **Момчило Перишић**, а касније у истој функцији и **Жарко Кораћ**. Јесени 2001. године, приликом прве званичне посете Загребу, министар иностраних послова СРЈ **Горан Свилановић** изразио је „искрено жаљење“ због страдања свих грађана Хрватске и СР Југославије (и Хрвата и Срба). Што се тиче Вуковара, изразио је разумевање за овај симбол хрватског страдања, али је подсетио да су Јасеновац и друга стратишта такође у срцима Срба.²⁹⁷⁷ Хрватска извињења су тада изостала, јер је званични Загреб наставаљао с пропагандним ратом, односно да представља Србе и Србију као искључиве кривце за грађанске ратове на просторима бивше Југославије 1990-их. Прва **размена извињења** српске и хрватске стране уследила је тек септембра **2003. године**, приликом посете хрватског председника **Стјепана Месића** Београду. Тада се „за сва зла“ почињена хрватским грађанима извинио прво **Светозар Маровић**, председник Државне Заједнице Србије и Црне Горе. Прихвативши „симболичку исприку“, хрватски председник је нагласио да је кривица индивидуална, а не колективна, узвративши потом извињењем за „бол и штету“ коју су хрватски грађани нанели „у било које вријеме и било када“.²⁹⁷⁸

²⁹⁷⁶ Milan Krstić, „Međusobna izvinjenja Srbije i Hrvatske: uzroci, efekti izvinjenja i razlozi njihovog ograničenog uticaja“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Vol. 4, No. 2, Zagreb, 2021, стр. 148.

²⁹⁷⁷ Исто, стр. 149.

²⁹⁷⁸ Исто, стр. 150.

У име српског народа председник Србије **Борис Тадић** се **6. децембра 2004. извинио за злочине почињене над несрпским становништвом у Босни и Херцеговини, а 2007. године, приликом гостовања на Хрватској телевизији (у емисији „Недјељом у два“), преузимајући на себе одговорност, затражио је опроштај за српске злочине извршене на просторима Републике Хрватске. Године 2010. у прву службену посету Републици Србији дошао је хрватски председник **Иво Јосиповић**. Том приликом је констатовао да нас оптерећују проблеми из прошлости за које нису криве нове власти, уз поруку да се више гледа у будућност и да ће проблеми из прошлости бити решени.²⁹⁷⁹ У јуну исте године Јосиповић је положио венац српским цивилима страдалима од стране Хрватске војске у месту Сијековцу, Република Српска. Пет месеци касније српски председник је током договорене посете Вуковару упутио „експлицитно извињење породицама хрватских ратних заробљеника и цивила убијених на Овчари од стране припадника ЈНА и српских добровољаца“. Истога дана хрватски председник је на месту страдања српских цивила у Паулин Двору истакнуо да „они који су остали иза жртава тог злочина заслужују нашу исприку“ те да ће „Хрватска прогонити сваки злочин без обзира тко га је починио“.²⁹⁸⁰ Размене извињења 2010. године професор **Милан Крстић**, стручњак за међународне односе који се бавио овом проблематиком, сматра кључним.²⁹⁸¹ Уважени српски политиколог закључује да извињења која су разменили српски и хрватски државни званичници нису значајно и дуготрајно допринела превазилажењу проблема из прошлости и стабилном напретку у билатералним односима двеју држава.²⁹⁸²**

Последњих десет година приметно је поновно захлађење ионако турбулентних односа Србије и Хрватске, који варирају од „хладних“ до „отворено непријатељских“. Неки аутори сматрају да је то искључиво повезано с преузимањем власти од стране „популистичке и националистичке Српске напредне странке“ у Србији и јачањем деснијег крила Хрватске демократске заједнице у Хрватској. Потом, наследници КПХ, политичке вође СДП-а, попут **Зорана Милановића**, „својим начином комуникације“ нису допринели побољшању односа.²⁹⁸³

Пре више од два миленијума, у духу „протореализма“, **Каутиља** је установио четири стандардне методе решавања конфликтних ситуација: **помирењем, умирењем поклонима, сејањем раздора и употребом силе**. Уочио је да је лакше применити ранији метод у овом редоследу него каснији. Тако је умирење даровима двоструко теже од помирења, сејање раздора три пута, а употреба силе четири пута. Каутиља је домислио „**шест врста помирења**“:

1) Хваљење особина неког ко је опасан по нас или од кога прети непријатељство: уважавање његовог порекла, личних квалитета, занимања, добре нарави, знања или просперитета итд;

²⁹⁷⁹ Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 8.

²⁹⁸⁰ Nikola Patković, Tomislav Prusina, „Tadić se ispričao na Ovčari, Josipović u Paulin Dvoru: Zločin zasluhuje osudu, žrtve naš pijetet“, *Jutarnji*, 4. studeni 2010, Доступно преко: <https://www.jutarnji.hr...>, Приступљено: 27.05.2024.

²⁹⁸¹ Milan Krstić, „Međusobna izvinjenja Srbije i Hrvatske: uzroci, efekti izvinjenja i razlozi njihovog ograničenog uticaja“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Vol. 4, No. 2, Zagreb, 2021, стр. 154.

²⁹⁸² Исто, стр. 169.

²⁹⁸³ Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 9.

2) Узајамне везе: величање узајамних односа (крвног сродства, сродства по браку, заједничког учитеља, заједничког ритуалног система, заједничких пријатељских или породичних веза);

3) Узајамне користи: објашњавање које би се предности могле стећи за сваку од две сукобљене стране;

4) Подстицање: побуђивање наде другоме указивањем на корисне резултате који ће се остварити за обе стране ако се прихвати одређени правац активности;

5) Препознавање интереса: постиже се стављањем себе на располагање другоме (казујући: „Оно што сам ја, и ти си, моје је богатство и твоје, користи га како ти је воља.“);

6) Награде и почести: додељивање високог чина или одликовања је такође метод помирења с потенцијалним (унутрашњим) непријатељем.²⁹⁸⁴

Набројане врсте (или њихове комбинације) индијског филозофа и данас се користе у сличној или идентичној форми у дипломатском општењу, мировним преговорима и успостављању међународне сарадње и помирења.

На Западном Балкану, након деценије Ратова за југословенско наслеђе, покренуте су различите иницијативе за помирење и интензивнију политичку, економску и културну сарадњу између држава које су се налазиле на сукобљеним странама. Значајно је истакнути да су земље региона биле **подстакнуте од спољних моћних чинилаца** (пре свега ЕУ и САД) да запону мултилатералне видове сарадње.²⁹⁸⁵ Једна од најважнијих иницијатива од 1999. до 2008. године, покренута с циљем јачања мира, демократије, људских права и привреде у региону, био је **Пакт за стабилност југоисточне Европе** (Stability Pact for South Eastern Europe), замењен нешто политички независнијим **Регионалним саветом за сарадњу** (Regional Cooperation Council). Још старији вид мултилатералне сарадње у регији је **Процес сарадње у Југоисточној Европи** (South-East European Cooperation Process), покренут 1996. с циљем да се ови простори трансформишу у регион стабилности, безбедности и сарадње. Међу остале важније видове мултилатералне сарадње сврставају се још и следећи: **Иницијатива за сарадњу у Југоисточној Европи** (Southeast European Cooperative Initiative), **Централноевропска зона слободне трговине** (Central European Free Trade Agreement), **Организација за црноморску економску сарадњу** (Organization of the Black Sea Economic Cooperation), **Јадранско-јонска иницијатива** (Adriatic and Ionian Initiative), **Централно-европска иницијатива** (Central European Initiative), **Стратегије ЕУ за Подунавље** (EU Strategy for the Danube Region) и **Енергетска заједница Југоисточне Европе** (Energy Community for South East Europe).

Све ове иницијативе имају задатак да Србију и остатак Западног Балкана који није још приступио чланству ЕУ, регионалном сарадњом приближе овом циљу. Мада је протеклих деценија учињен приметан искорак у успостављању нових видова међународне сарадње, регион је још увек оптерећен ратовима с краја прошлог века. Након низа година активности наведених иницијатива и даље постоји бојазан од избијања етничких немира па и оружаних сукоба, посебно на Косову и Метохији, где у окршајима локалних Срба и КФОР-а (Kosovo Force) и даље има погинулих, рањених, повређених, претучених и ухапшених.

Помирењу Срба и Хрвата нису суштински допринеле регионалне иницијативе покренуте од моћних спољних чинилаца, као ни међународне владине и невладине

²⁹⁸⁴ Kautilya, *The Arthashastra*, ed. by L. N. Rangarajan, Penguin Books, 1992, стр. 114.

²⁹⁸⁵ Dragan Đukanović, „Transformacija Pakta za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi: Novi podsticaji regionalnoj saradnji“, *Međudržavni forumi za saradnju u Evropi: Uporedni modeli*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2007, стр. 174.

организације, филантропски и миротворни покрети, институти, регионалне мреже, фондациије, центри и удружења, док су их пресуде **Међународног кривичног суда за бившу Југославију** чак помало и удаљиле. Процеси пред Хашким трибуналом **различито су перципирани** међу Хрватима, Србима, Бошњацима и Албанцима. У Србији и Републици Српској у највећем броју извора оцењени су више **политичким** него судским **процесима**, с **улогом да се одговорност за ратове припише Србима**, односно да се српски народ декларише као агресор на Хрватску, Босну и Херцеговину и Косово и Метохију. Симптоматично је и што су на **доживотне казне** осуђени **само српски оптуженици**: први председник Републике Српске **Радован Караџић**, генерал и начелник Главног штаба ВРС **Ратко Младић**, пуковник и начелник безбедности Главног штаба ВРС **Љубиша Беара**, вођа паравојне формације „Бели орлови“ **Милан Лукић**, командант Сарајевско-романијског корпуса **Станислав Галић**, начелник Генералштаба ВРС **Здравко Толимир** и начелник безбедности Дринског корпуса **Вујадин Поповић**. Више од половине проглашених кривима били су **Срби**, с казном од укупно **1.347** година затвора. Осуђено је шездесет и седам Срба, осамнаест Хрвата, пет Бошњака, двојица Албанаца и један Македонац. Односно, међу оптуженицима су после Срба следе Хрвати, али је оних који су проглашени кривима међу потоњима двоструко мање. Већина оптужених Албанаца, Бошњака и нарочито Албанаца, упркос бројним доказима о почињеним ратним злочинима над српским становништвом, ослобођени су свих оптужби. Није осуђен нити један бошњачки политичар. Пре окончања судског процеса, до 2019. године, преминуло је 14 Срба, међу којима и **Слободан Милошевић**, бивши председник Републике Србије и СР Југославије и **Горан Хаџић**, бивши председник Републике Српске Крајине, који је себи одузео живот под недовољно разјашњеним околностима, што изазива различите контроверзне теорије и неповерење Срба према међународним институцијама.

Пресуде МКСЈ одају утисак да се **првенствено судило Србима**, не би ли се **правно и морално оправдало НАТО ангажовање у Ратовима за југословенско наслеђе**, што је стајалиште многих домаћих и страних политиколога, правника, историчара и других аутора. Тиме је „начелно племенита идеја“ да се спречи злоупотреба права рата и мира, практично инфицирана карактеристикама политичке институције коју победник користи као средство борбе, односно „заstraшивање противника најавом покретања судског поступка против њега постаје тако средство рата“, закључује српски историчар **Жељко Вујадиновић**.²⁹⁸⁶

С друге стране, овај суд је и основан, као и слични у Нирнбергу и Токију после Другог светског рата, с **ограниченом географском и временском јурисдикцијом**: могао је да суди само осумњиченима за које се верује да су починили злочине против хуманитарног и ратног права на подручју бивше Југославије, тј. искључиво лицима из бивших југословенских република. Избегао је надлежност суђења свим учесницима Рата за југословенском наслеђе, тј. припадницима НАТО-а и других страних оружаних формација и организација умешаних у сукобе, иако је било јасних индиција да је НАТО починио озбиљне прекршаје међународног ратног права намерним бобмардовањем цивилних циљева. Упркос томе, главна тужитељица Хашког трибунала **Карла дел Понте** (Carla Del

²⁹⁸⁶ Вујадиновић Жељко, „Међународни кривични суд за бившу Југославију као израз свог времена“, *Политеиа*, вол. 1, бр. 1, Универзитет у Бањој Луци – Факултет политичких наука, Бања Лука, Институт за политичке студије, Београд, 2011, стр. 228.

Ponte), закључила је да „нема довољно основа ни за покретање озбиљне истраге у погледу тих дела“. ²⁹⁸⁷

Међународна заједница користила је још један аргумент да би оправдала оснивање Хашког трибунала. Изнесена је тврдња да би међународно и непристрасно суђење починиоцима ратних злочина битно индивидуализовало одговорност за злочине. Тако би се аболирале националне заједнице од **„колективне кривице“** за злочине почињене декларативно у њихово име. МКСЈ је тиме требао да допринесе **„међунационалном помирењу“** на подручју бивше Југославије, али се то ипак није догодило. Аутори који се баве овом тематиком оцењују да је недовољно квалитетан рад, „уз сувише политичких компромиса традиционалним принципима кривичног суда“, допринео да се „резерве у погледу сарадње с њим не само одрже, већ и додатно учврсте у практично свим националним заједницама које су учествовале у ратовима бивше Југославије“. ²⁹⁸⁸

У **економској сфери**, у којој владају **асиметрични односи** потенцирани због страхова од српског омоћавања, као што је већ наведено, неопходно је решити многа питања из области имовинско-правних односа предузећа и физичких лица, створити услове за обимнији пласман капитала српских фирми у Хрватској, отклонити нецаринске и друге препреке у међусобној трговини итд, што ће поспешити и културну сарадњу, а тиме и помирење двају народа. Србија има простора за повећање размене с Хрватском, што показује „гравитациони модел“, који мери разлику између потенцијалне и стварне трговине. Због културолошких сличности, наслеђених не само из бивше југословенске заједнице, старих привредних веза и препознавања робних марки од стране потрошача, трговинска размена између Србије и Хрватске може бити кудикамо олакшана.

Искусствено, **регионална економска интеграција** је добра солуција за земље мање и средње величине (попут Србије и Хрватске), које су високо зависне од међународне трговине. На дужи рок, користи су веће од трошкова. Укупни ефекти регионалних интеграција су значајнији од мерљивих економских величина и они се могу схватити као проширење могућности и развојних потенцијала. **Помирењу** и те како може водити **заједничка будућност у Европској унији**, услед побољшања продуктивности привреда обе земље, али и политичког јединства, односно **усклађивања супротстављених интереса**. ²⁹⁸⁹ Инвестиције, трговина, кретања људи и капитала, као и други аспекти економске сарадње Србије и Хрватске, морају се темељити на равноправним односима, потпуном реципроцитету, заштити националних интереса и међусобног уважавања, да би се анулирало или знатније смањило међусобно неповерење.

Индикативно је да је **Фрањо Туђман**, један од главних протагониста Ратова за југословенско наслеђе, у „Беспућима повијесних збиљности“ одредио **„основне претпоставке за излаз из повијеснога беспућа хрватско-српских односа“**, две године пре но што је рат почео. По њему, супротности и неразумевања којима нису довољне страхоте истинске ратне стварности, него се потхрањују уздизањем „до наказности“ јасеновачког и блајбуршког мита па и до геноцидних теорија, једноставне су за решавање. Зато је предложио следеће кораке: разборито промишљање узрочности потпуног историјског збивања, прихватање националне самобитности хрватског и српског народа онако како је обликована током историјског развоја, признавање сваком од народа право

²⁹⁸⁷ Aleksandar Fatić, „Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju u savremenoj diplomatiji“, *Međunarodni problemi*, Vol. 54, Br. 1-2, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2002, 48-72 стр. 50.

²⁹⁸⁸ Исто, стр. 54-55.

²⁹⁸⁹ Горан Николић, „Економска сарадња Србије и Хрватске у првој деценији 21. века“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 131.

на самоодређење и своју државност („неокрњени суверенитет“) и договорно решавање спорних питања ради складног саживота у заједници једнакоправних народа у СФРЈ и Европе.²⁹⁹⁰ Ипак, Туђман се већ 1990. године припрема озбиљно за рат, Србима одузима статус конститутивног народа, покреће етничко чишћење Хрватске и проглашава њену независност уз подршку западних сила, као што је објашњено у претходном делу дисертације.

Историја међународног права још од краја Првог светског рата познаје формирање „**комисија за истину**“, када су истраживани ратни злочини војске Немачког Царства и Турске. До сада је у свету формирано више од 40 комисија за истину широм света, као један од најчешће коришћених механизма за транзициону правду, са задатком да истраже и поднесу извештај о кршењима људских права у једној земљи или у неком сукобу који се догодио у одређеном временском периоду у прошлости. Неке од најпознатијих су формиране у Јужној Африци, Чилеу, Гватемали и Ел Салвадору, након пада војних хунти. Међу комисијама за истину и помирење истиче се **Међународна комисија за утврђивање чињеничног стања** (The International Humanitarian Fact-Finding Commission), као експертско тело основано на темељу члана 90. Првог допунског протокола уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних сукоба, која се састоји „до 15 чланова високог моралног угледа и признате непристрасности“.²⁹⁹¹ Комисија је накнадно основана 1991, са сврхом да допринесе имплементацији и осигуравању поштовања међународног хуманитарног права у ситуацијама оружаних сукоба. Мањкавост комисије је што има надлежност само у међународним сукобима, а ограничена је и неопходношћу да државе пристану на деловање Комисије.

У низу покушаја да се анимозитети на простору бивше СФРЈ реше и да се јасно искаже вредносни дисконтинуитет с претходним режимом, издваја се одлука бившег председника Савезне Републике Југославије **Војислава Коштунице** од **29. марта 2001.** године, да се формира **Комисија за истину и помирење** (надаље: Комисија). Припреме су трајале безмало годину дана, да би фебруара 2002. почео рад по секцијама. Комисија је започела рад с 19 чланова,²⁹⁹² међу којима је за координатора изабран **Александар Лојпур**, за извешатељу **Мирјана Васовић**, а стручни саветник постао је **Алекс Борејн** (Alex Boraine), бивши потпредседник Јужноафричке комисије за истину и помирење, борац против апартејда. Комисију је пратила „сенка неповерења“ дела јавности који се бавио људским правима, пре свега у погледу искрених намера да допринесу процесу истине и помирења у Србији и Црној Гори те су убрзо уследиле и оставке (Војин Димитријевић и Латинка Перовић иступили су из рада Комисије већ у априлу исте године). Комисија је требала да истражи узроке и токове сукоба због којих је дошло до дисолуције СФРЈ, као и да испита кршења ратног и хуманитарног права, а требала је да сарађује са сличним комисијама у другим земљама. Законом о спровођењу Уставне повеље Србије и Црне Горе од фебруара 2003. године Комисија није више била на списку институција које настављају

²⁹⁹⁰ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zločinja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989, стр. 477-478.

²⁹⁹¹ *Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба*, Република Србија, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Доступно преко: <https://www.minrzs.gov.rs...>, Приступљено: 11.02.2019.

²⁹⁹² Састав Комисије објављен у медијима тог времена, био је следећи: Радован Биговић, Мирјана Васовић, Тибор Варади, Светлана Велмар-Јанковић, Михајло Војводић, Ђорђије Вуковић, владика Сава (Вуковић), Војин Димитријевић, Љубодраг Димић, Славољуб Ђукић, Александар Лојпур, Бошко Мијатовић, Радмила Накарада, Предраг Палавестра, Латинка Перовић, Зоран Станковић, Светозар Стојановић, Дарко Танасковић и Сулејман Хрњица.

рад након редеофинисање односа у заједничкој држави, али није ни укинута, тако да је питање њеног опстанка и рада остављено за касније. Пред члановима Комисије су стајала четири задатка:

1) суочавање с прошлошћу (масовна кршења људских права током Ратова за југословенско наслеђе од стране војних, паравојних и полицијских снага свих нација у сукобу);

2) анализа узрока Ратова за југословенско наслеђе (од стварања Краљевине СХС, преко Другог светског рата и кршења људских права у социјалистичкој Југославији, до грађанских ратова 1990-их итд);

3) извештај о наслеђу режима Слободана Милошевића (уз препоруке о реформама система); и

4) наставак регионалне иницијативе за истину и помирење.

Уз наведено, будући извештај Комисије обухватио би и отпужнице и пресуде Хашког трибунала, медијске извештаје тог периода, презентацију књига о сукобима и сведочења жртава и/или очевидаца те хронологију догађаја од 1. јануара 1991. до савременог доба, са списком жртава, затвореника, логораша итд). Извештај је требао да буде представљен јавности у ТВ серијалу „Суочавање с прошлошћу“, а био би емитован на свим станицама које покрива национална мрежа и праћен панел дискусијама.²⁹⁹³

Рад Комисије кочила је трајућа **поларизованост српског друштва**. Анализа јавног дискурса о ратним злочинима и суочавању с прошлошћу у Србији показала је да су на српској јавној сцени два дијаметрално супротна и сукобљена, истовремено негативна дискурса: **екстремни националистички** (прихватају се само сопствене жртве, а злочинци проглашавају народним херојима) и **екстремни антинационалистички дискурс** (признају само несрпске жртве и траже кажњавање само српских злочинаца), како је то још 2004. писала **Весна Николић-Ристановић**, прва председница **Виктимолошког друштва Србије**. По њеном мишљењу, оно што је тада паралисало процес истине и помирења у Србији су следеће сличности два екстремна дискурса: искључивост, односно неспремност да се слушају други, оптуживање неистомишљеника као основни вид комуникације, прављење хијерархије међу жртвама, искључујући и појам жртве (признавање једних жртава уз истовремено игнорисање других), као и апстрактно бављење жртвама и прихватање само једног дела истине.²⁹⁹⁴

Важну улогу у процесу помирења имала је и регионална иницијатива коју је покренула **Иницијатива за РЕКОМ** (пун назив: Иницијатива за оснивање Регионалне комисије за утврђивање чињеница о ратним злочинима и другим тешким повредама људских права почињеним на територији бивше СФР Југославије од 1. јануара 1991. до 31. децембра 2001. године), мрежа од преко 2.000 организација цивилног друштва и појединаца, чија координаторка је била **Наташа Кандић**. Оснивање РЕКОМ-а започето је маја **2006.** на Првом регионалном форуму за транзициону правду који је одржан у Сарајеву, а организовали су га **Фонд за хуманитарно право из Београда, Истраживачко-документациони центар из Сарајева и Documenta – Центар за суочавање с прошлошћу из Загреба**, с подршком од преко 300 невладиних организација из региона.

²⁹⁹³ Slobodanka Ast, „Komisija za istinu i pomirenje: Teško suočavanje“, *Vreme*, 12. aprila 2001, Доступно преко: <https://vreme.com...>, Приступљено: 17.09.2023; Vera Didanović, „Komisija za istinu i pomirenje: Na čekanju“, *Vreme*, 06. juna 2003, Доступно преко: <https://vreme.com...>, Приступљено: 17.09.2023.

²⁹⁹⁴ Vesna Nikolić-Ristanović, „Istina i pomirenje u Srbiji“, *Temida*, Vol. 7, Issue 4, Viktimološko društvo Srbije, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2004, стр. 11-12.

Дана **28. октобра 2008.** у Приштини је формирана **Коалиција за Реком** (пун назив: Коалиција за оснивање Регионалне комисије за утврђивање чињеница о ратним злочинима и другим тешким кршењима људских права на подручју некадашње СФРЈ од 1. јануара 1991. до 31. децембра 2001. године), у оквиру Четвртог форума за транзициону правду у постјугословенским земљама, одлуком стотину организација и удружења, невладиних организација које се баве људским правима, организација младих, удружења породица несталих и удружења бивших логораша. Иницијатива за оснивање РЕКОМ-а постала је тиме власништво Коалиције за РЕКОМ. Истраживачко-документациони центар из Сарајева је након овог форума иступио из Координацијског већа и одустао од даљег ангажовања и заступања Иницијативе о оснивању РЕКОМ-а.

На разним округлим столовима учесници су износили своје сугестије и ставове о мандату овог међудржавног тела с циљем откривања и ширења чињеница о ратним злочинима и другим тешким кршењима људских права, како о жртвама тако и о починиоцима. Одржано је 128 локалних и регионалних састанака, као и осам међународних Форума за транзициону правду. Иницијатива за РЕКОМ позвала је све постјугословенске земље да оснују заједничку комисију и утврде чињенице важне за историју и будућност читавог региона, подједнако прихватљиве за све бивше зараћене стране.

Европски парламент подржао је РЕКОМ, као иницијативу за помирење сукобљених народа Западног Балкана, резолуцијом усвојеном јануара 2011, позивајући државе региона да пруже одговарајућу подршку овом активизму. Коалиција је затим започела другу фазу процеса – институционализацију Иницијативе за РЕКОМ с цивилног на политички ниво, петицијом маја и јуна 2011. године. До краја **2014.** године иницијативу за оснивање РЕКОМ-а својим потписима подржало је више од 580.000 људи из бивше Југославије. Подршку су потврдили председници Србије, Црне горе, Косова, Северне Македоније и бошњачки члан Председништва Босне и Херцеговине. Подржали су и стратегију да се питање оснивања РЕКОМ-а разматра у оквиру **Берлинског процеса**, међувладине иницијативе сарадње која има циљ да ревитализује мултилатералне везе између Западног Балкана и одређеним земљама ЕУ, као и да побољша регионалну сарадњу земаља Западног Балкана у области инфраструктурног и економског развоја.²⁹⁹⁵

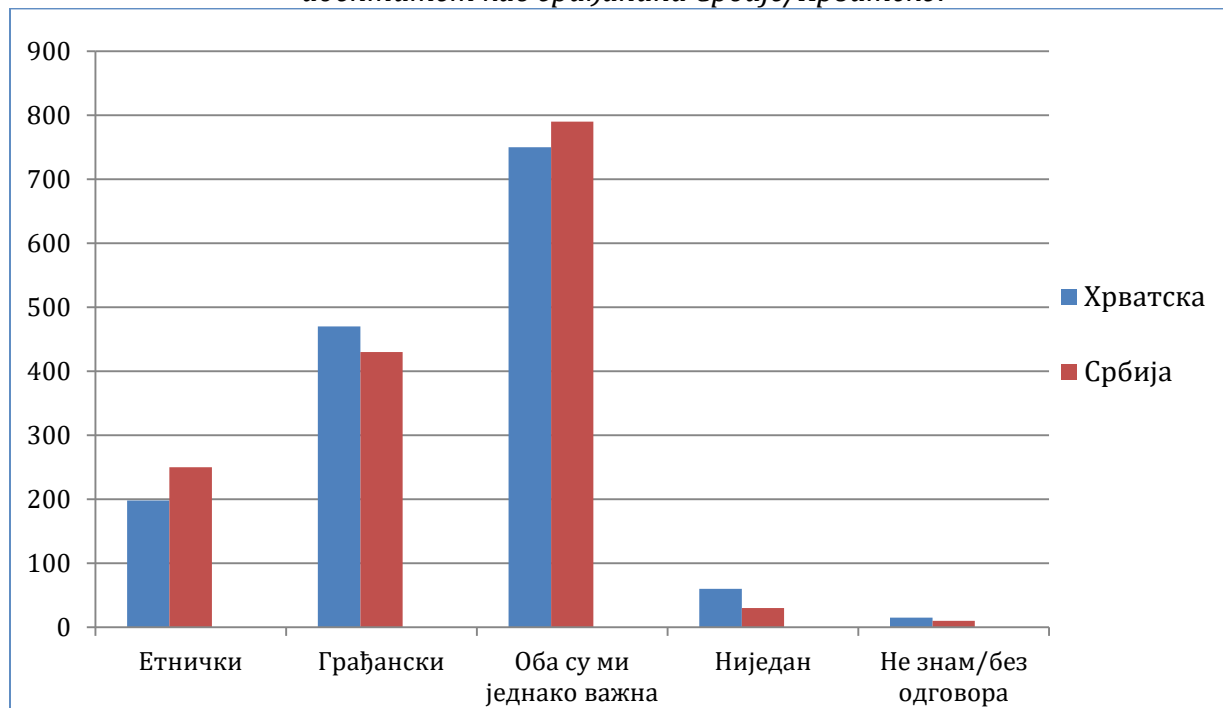
На седници Скупштине Коалиције за РЕКОМ **15. децембра 2019.** у Загребу, донета је одлука о реконструисању Иницијативе за РЕКОМ и промени имена Коалиције за РЕКОМ у **РЕКОМ мрежа помирења**. Статут РЕКОМ-а, усаглашен заједничким радом изасланика председника Хрватске, Србије, два члана Председништва Босне и Херцеговине, Црне Горе, Косова и Метохије, Северне Македоније и експерата Коалиције за РЕКОМ 2014. године, престао је да важи и симболизује политичку вољу лидера постјугословенских држава да заједнички оснују РЕКОМ. Не постоји подршка Хрватске, помирење и оснивање РЕКОМ-а нису више приоритети политике бошњачког и хрватског члана Председништва Босне и Херцеговине, Република Српска не прихвата пресуде Хашког трибунала као основ за утврђивање чињеница о жртвама и Словенија сматра да у тој земљи нема ратних жртава, а тиме ни основа да учествује у њиховом попису. Коалиција за РЕКОМ је стога одустала од даљњег инсистирања према државама наследницама СФРЈ на оснивању **међувладине**

²⁹⁹⁵ *RECOM Reconciliation Network*, About RECOM, <https://www.recom.link/en/sta-je-rekom/>, Приступљено: 18.09.2023.

комисије, преузевши одговорност да сама изради поименични попис жртава Ратова за југословенско наслеђе.²⁹⁹⁶

Резултати истраживања јавног мњења на Западном Балкану, према хрватском комуникологу **Давору Пауковићу**, показују да постоји значајна разлика између Хрватске и Србије у **перцепцији међуетничких односа**. Двоструко више испитаника у Србији сматрало је да су међуетнички односи **веома лоши или донекле лоши**, чему, наводно, највише придоноси **питање Косова**. Срби су мишљења да су се релације додатно нарушиле до 2012. године, за разлику од Хрватске где већина испитаника сматра да су се побољшале. Пауковић закључује да је то неуспех Србије у односу на релативни успех у Хрватској, по питању „**стратегије националне и државне изградње**“ која промовише етничку равноправност и толеранцију. С друге стране, занимљиво је да нешто више испитаника у Србији сматра да државне власти једнако третирају све етничке заједнице, пише исти аутор.²⁹⁹⁷

Графикон 1 – Који идентитет Вам је важнији: Ваш етнички идентитет или Ваш идентитет као грађанина Србије/Хрватске?

Извор: Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, стр. 38.

У склопу истог пројекта показало се да у Србији нешто више испитаника преферира **етнички**, а **мање грађански идентитет** у односу на Хрватску. Пауковић је мишљења да би

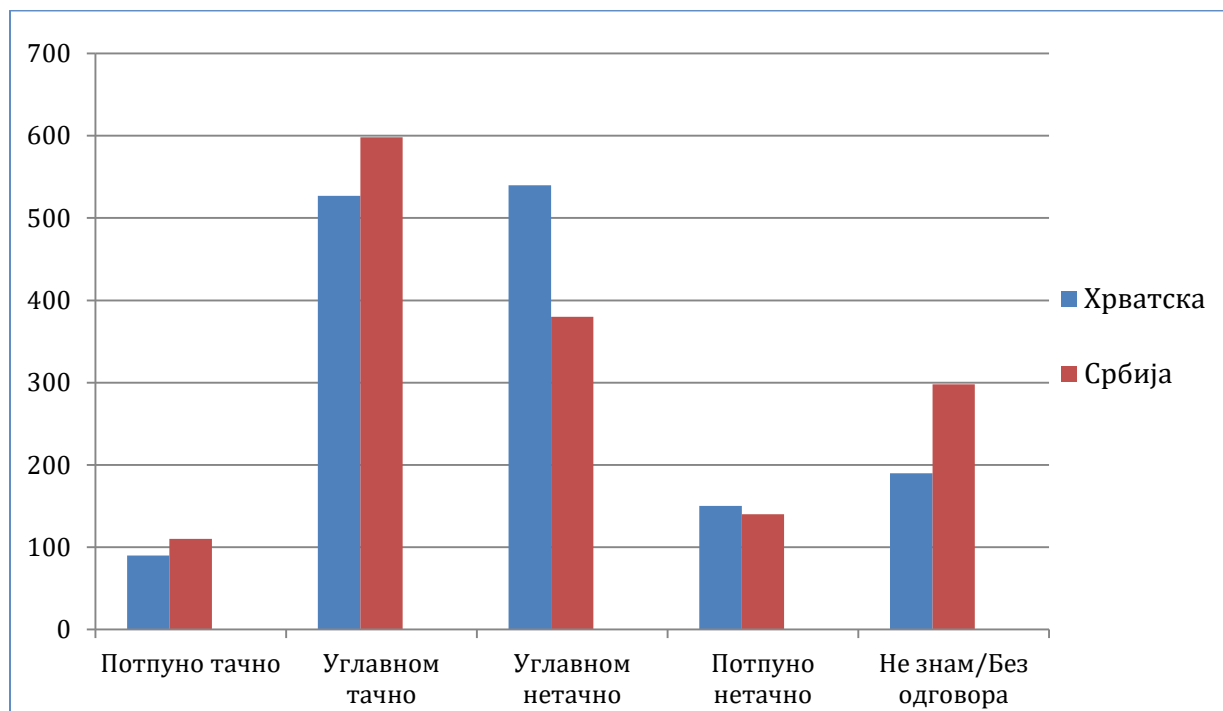
²⁹⁹⁶ Skupština Koalicije za REKOM, „Koalicija za REKOM preuzima brigu za izradu regionalnog popisa žrtava u vezi sa ratovima devedesetih na području bivše Jugoslavije“, *Udruženje mreža za izgradnju mira*, 30.12.2019, Доступно преко: <https://www.mreza-mira.net...>, Приступљено: 18.09.2023.

²⁹⁹⁷ Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, стр. 36.

ови подаци почетком деведесетих, у контексту етничких хомогенизација и сукобљавања, били много неповољнији по грађански идентитет па је констатовао да обе државе иду у смеру изградње **доминантно грађанских држава**.²⁹⁹⁸

У претходним поглављима дисертације било је речи о **митологемама**, као „меким облицима“ у националној изградњи Срба и Хрвата. Док је мит о **крунисању краља Томислава** на Дувањском пољу, као темељни мит, имао за циљ хомогенизацију хрватске нације, **Домовински рат** представља **завршни хрватски мит**. У преамбули Устава Републике Хрватске наводи се да је победом у Домовинском рату хрватски народ исказао своју одлучност и спремност за успоставу и очување Републике Хрватске као самосталне и независне, суверене и демократске државе. Потом је Хрватски сабор 2000. године донео Декларацију о Домовинском рату у којој се Грађански рат представља праведним, легитимним, одбрамбеним и ослободилачким од „великосрпске агресије унутар међународно признатих граница“.²⁹⁹⁹

Графикон 2 – *Сматрате ли да државне власти Хрватске/Србије представљају историју државе на тачан начин?*

Извор: Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, стр. 39.

Давор Пауковић у склопу презентовања резултата споменутог истраживања јавног мњења на Западном Балкану, приказује врло занимљиве одговоре на питање о **презентацији историје од стране државне власти**. Резултати су слични у обе републике,

²⁹⁹⁸ Исто, стр. 38

²⁹⁹⁹ Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 14-15.

с тим да у Србији нешто више испитаника верује у службену презентацију историје, док у Хрватској већи број испитаника сматра да је представљена углавном или потпуно нетачно. Пауковић наглашава да је врло индикативан податак да се око 15% испитаника у Хрватској и 20% у Србији није изјаснило или није знало одговор на ово питање, што је индикатор оптерећености и једног и другог друштва „рецентном прошлости“. Исто тако, ови резултати показују, заједно с медијским и политичким дискурсом присутним од распада Југославије, да суочавање с прошлосту није завршено и да се **историја користи у политичке сврхе**.³⁰⁰⁰

Последњих тридесетак година објављено је мноштво књига и научних радова домаћих и страних историчара, политиколошких, правних и војних стручњака, новинара, дипломата и других сведока и учесника оружаних сукоба на подручју Југославије, у покушајима да се анализирају сви узроци и систематизују све последице **српско-хрватских сукоба**. Међу њима бројнији су радови који одражавају субјективне ставове аутора. Политички, дипломатски и војни стручњаци, актери грађанских ратова у бившој Југославији, покушавају у својим мемоарима да оправдају или релативизују значај сопствених активности, с обзиром да је сукоб окончан војном присилом, а не успешном мултилатералном дипломатијом, арбитарима или посредницима међународних организација. Забрињавајуће је да недостају радови који доприносе процесу **хрватско-српског помирења**, а многа су, напротив, изазвала жучне дискурсе у којима се учесници надмећу у искључивостима.³⁰⁰¹

Модерна српска историјска наука другачије посматра Грађански рат у Хрватској, као што га различито перципирају грађани Републике Србије. Оптужбе о „великосрпској агресији“ често се проглашавају **хипокризијом**, пошто су Срби у два наврата протеривани из Хрватске током 20 века. Има и српских интелектуалаца којима је блиско хрватско тумачење Милошевићеве „ратнохушкаче“, „великосрпске“ и „геноцидне“ политике. Док Хрвати готово једнодушно намећу одговорност Србији за грађански рат, српско друштво је дубоко **поларизовано** не само по питањима савремене историје, него и у вези догађаја који сежу дубље у прошлост. Широка је лепеза профила српских научника – од аутошовиниста до историјских мегаломана, поборника **Милоша С. Милојевића**, који је Србе у 19. веку проналазио и у древним ратовима „са своим угњетаоцима и насилницима Китајцима, Монголима и Манџурима“³⁰⁰².

Хрвати пак, помало несигурни у властиту прошлост, с огорчењем одбацују ниподаштавања историје хрватске државности, етничких и културних посебности, што преко савремених медија уноси **додатни немир у међусобне односе** (различити интернет портали и подкасти на „Јутјубу“). Наиме, бројни српски истраживачи-ентузијаста, псеудоисторичари, претежно националистичке провенијенције (има и угледних научника), у средњем веку не проналазе Хрвате у историјским врелима. Настоји се порећи прошлост хрватског народа, уз искључиво снажење претпоставке о „вештачкој нацији“, створеној „углавном од Срба“ или „с намером“ у дворским одајама Беча и Ватикана. Премда у овим тезама, као што је у претходним поглављима анализирано, има у

³⁰⁰⁰ Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, стр. 39.

³⁰⁰¹ Mile Bjelajac and Ozren Žunec, „The War in Croatia 1991-1995“, *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Edited by Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, United States Institute of Peace Press / Purdue University Press, Washington D. C. / West Lafayette, 2010, стр. 231.

³⁰⁰² Милош С. Милојевић, *Одломци историје Срба и српских-југославенских-земаља у Турској и Аустрији*, I. Свеска, Државна штампарија, Београд 1872, стр. 77.

одређеној мери историјских истина (на пример, подршка Бечког двора великохрватској идеји), потпуно негирање хрватског средњовековља је апсурдно и политички контрапродуктивно.³⁰⁰³

Иако их одвајају деценије, овакве „теорије завера“ хрватских и српских истраживача носиле су сличну тежину и колико год биле близу или далеко од историјских истина, у умовима њихових аутора претендовале су да понизе „Другог“, зарад уздизања „Себе“. У времену развијених информационих и комуникационих технологија фобичне представе доступне су свим слојевима друштва па тако и неупућенима у развој етничких идентитета на балканским просторима. **Алтернативни дискурси**, попут емотивно набијених **сајбер-препирки** („Flame Wars“) које захватају поље историје и политике, заузимају у модерном добу посебно место, „сајбер-простор“, за распиривање међусобне нетрпељивости.

У раду су дотакнуте **„нове комеморативне праксе“**, односно обележавање Дана побједе и Домовинске захвалности и Дана бранитеља у Хрватској те Дана сећања на жртве холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату и Дана сећања на страдале и прогнане у хрватској злочиначкој акцији „Олуја“ у Србији. Србија комеморацију својим жртвама одржава тек од 2015. године, чиме је отворена нова „фобоцентрична жижа“, пошто хрватске власти и даље одржавају сличне манифестације установљене 1990-их, у којима се Срби и Србија представљају као искључиви кривци за рат, агресори и злочинци. Тако су „дани сећања“ постали поприште различитих историјских наратива, на којима се **манипулише симболима, сећањима и осећањима**. Сваке године Хрвати и Срби изнова проживљавају своје трауме записане у њиховом колективном памћењу. Због тога је, како примећује Давор Пауковић, **историја у сталној интеракцији са садашњошћу**. Основни проблем уочава у **реинтерпретацији историјских епизода**, што овиси о друштвеним и политичким потребама и циљевима. У операцији „Олуја“ види важан *lieu de mémoire* и у хрватском и у српском колективном сећању: у Хрватској се слави као „највећа побједа и крај Домовинског рата“, а у Србији је то важна драма „у конструкцији виктимизације Срба у 20. стољећу“.³⁰⁰⁴

Део српских историчара и политичара упозоравају да се „ушашка идеологија“ трајно укалупила у хрватску националну мисао. Примерице, геополитичар **Петар Вучић**, у књизи „Политичка судбина Хрватске“ (1995), пише да је НДХ по капитулацији Италије и поништавања римских уговора, **„територијално била сасвим уобличена“**. Хрватска, сматра аутор, по величини, облику и смештају, као и другим геополитичким и геостратешким ознакама, остварила је тих година свој **геополитички и геостратешки идеал** и „проблем“ је био само што је у тој **„идеалној држави“** било **„превише нехрватског становништва“**.³⁰⁰⁵

³⁰⁰³ На пример, Слободан Јарчевић, српски дипломата, књижевник и заговорник аутохтонистичке школе, покушавао је својевремено да докаже како Хрватска уопште није постојала до новог века: „Слика о хрватској средњовековној држави је измишљена! То су учинили (у првом реду) Ватикан и Аустрија у 19. стољећу. Реч је о њиховом давном плану, да се онемогући стварање српске државе на подручјима насељеним српским народом.“ (Видети: Слободан Јарчевић, „Хрватске у средњем веку није било“, Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 304).

³⁰⁰⁴ Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, стр. 11.

³⁰⁰⁵ Petar Vučić, *Politička sudbina Hrvatske: Geopolitičke i geostrateške karakteristike Hrvatske*, Mladost, Zagreb, 1995, стр. 221.

О парадржавној фашистичкој творевини Вучић, без сустезања, вели: „Иако је умногоме остала само неостварени идеал, она је свеједно остала трајним свједоком високог државотворног хтијења и морала усташког револуционарног покрета, који је таквим државотворним нацртом (иако непотпуно оствареним) постао истински баштиник хрватског повијесног државотворног идеала и мисли.“³⁰⁰⁶

Исте године, Институт за савремену повијест у Загребу, прештампао је књигу „Пола стољећа хрватске политике“ споменутог **Јере Јареба**. Хрватски дисидент Србе оптужује за „насиље, безакоње, подвале и кривотворине“ на штету хрватског народа, од 1918. до 1960. године, када је ова књига први пут објављена у Буенос Ајресу. Премда покушава да се ограда од непојмљиве политике НДХ према Србима „с моралног становишта“, Јареб усташко насиље оцењује „**психолошки разумљивим**“, тј. одговором на „српске зулуме и бесправну владавину у Хрватској“.³⁰⁰⁷ На крају овако сагледава постојање НДХ: „Успркос заблуда, погрјешака и неспособности режима, на које сам углавном указао на предходним страницама, четиригодишње постојање Независне Државе Хрватске свијетла је појава у хрватској повијести. Хрватски народ хтио је своју државу. Напором и учешћем огромне већине хрватског народа држава је била остварена 10. травња 1941. Хрватски народ мучио се је, борио и жртвовоа кроз све четири ратне године, да би државу очувао.“³⁰⁰⁸

Од оружаних сукоба између ЈНА и хрватских паравојних формација непрестано траје **пропагандни рат**, у којем је Хрватска победила већ крајем 1991. године, уз значајну помоћ немачких медија. У тим активностима посебно су се истакле баварска телевизија и баварска католичка црква, што **Семјуел Хантингтон** наводи пресудним у „развијању немачког јавног осећаја“.³⁰⁰⁹ На пример, преувеличаване су бројке погинулих војника и уништене ратне технике током опсаде Вуковара, што ће хрватска страна користити у стварању „**вуковарског мита**“ о „граду хероју“ и „хрватском Стаљинграду“. Међу креаторима митологеме бивши је командант РВ и ПВО ЈНА, генерал-пуковник **Антун Тус**, који је маја 1991. дезертирао у Хрватску војску, где је до 1992. вршио функцију првог начелника генералштаба хрватских оружаних снага (хрв. Главни стожер Оружаних снага Републике Хрватске). По његовим тврдњама, Срби су током 87-дневне опсаде Вуковара, све до запоседања града 18. новембра 1991, изгубили 10.000 војника, 600 оклопних возила и 23 авиона, док је српски војни новинар **Мирослав Лазански** презентовао 1997. године податке о укупно 1.103 погинула војника, 100 уништених оклопних возила и два авиона.³⁰¹⁰ Након рата, ученици хрватских школа, у склопу едукативних екскурзија, посећују Вуковар, где уче да су Срби први напали слабо наоружане „бранитеље“ и да је тада извршен највећи злочин у грађанском рату над заробљеним Хрватима („Масакр на Овчари“, када је стрељано између 255 и 264 заробљена хрватска војника и цивила). Не помињу се злочини хрватских паравојних формација који су трајали месецима пре опсаде Вуковара, током пролећа и лета 1991. године па све до заузимања града од стране ЈНА, до када је убијено око 350 грађана српске националности, међу којима жене и деца, што је и био један од повода за опсаду. Сваке године у Хрватској се обележава **Дан сећања на жртву Вуковара**, а у **Колони сећања**, која се традиционално креће од градске болнице до

³⁰⁰⁶ Исто.

³⁰⁰⁷ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995, стр. 76.

³⁰⁰⁸ Исто, стр. 95.

³⁰⁰⁹ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 282.

³⁰¹⁰ Kosta Christitch, *La résistance serbe: chroniques*, L'Agge d'Homme, Lausanne, 1999, стр. 35.

Меморијалног центра, где се полажу венци, учествује увек велики број грађана, хрватских „бранитеља“ и представника државног врха, али још увек без представника Срба.³⁰¹¹

„Култ жртве“ типичан је за патријархална друштва и саставни је део колективног менталног склопа свих балканских народа. Жртва, нарочито она која је свој живот „положила на олтар отаџбине“, саставни је део култа и „захтева“ одређене „привилегије и обештећења“, углавном кроз освету. „Култ жртве“ појединце **лишава одговорности** према догађајима из прошлости, који се дешавају у садашњости или се планирају за будућност, како према другим нацијама, тако и према сопственој. Стога политичке елите могу лако манипулисати култом, као што је с хрватске стране потврдио **Винко Николић**, један од архитеката НДХ, појаснивши како се „Блајбуршка трагедија“ претварала у култ. Он обавештава да је хрватска емиграција „већ у јуну 1946. започела с култом Блајбурга из потребе да жртве мученика претвори у нову снагу“.³⁰¹²

Да су Хрвати у очигледној успешној „пропагандној офанзиви“ што се тиче историјских конструката, доказује постпродукцијски врло скуп пројекат Хрватске телевизије под називом „**Дванаест хрватских краљева**“, снимљен у седам педесетоминутних епизода. Премијера серије почела је децембра 2012. године и од тада је емитована у тридесет европских земаља и више пута је репризирана. Права на приказивање откупила је и глобално популарна шведска медијска кућа „Виасат Хистори“ (Viasat History). Серија је снимана као национални пројекат с великим бројем стручних сарадника. Главни циљ серије био је подизање историјског самопоуздања Хрвата, који су услед наглог развоја информационих и комуникационих технологија почели по први пут да се суочавају с алтернативним верзијама српске историје, до тада деценијама фабрикованом, прилагођеном испрва југославистичкој унитарној идеологији, а касније адаптираној у СФРЈ за социјално југословенство. Хрватима, збуњенима новим сазнањима о нешто реалнијој прошлости, ваљало је потврдити митологеме које су препуниле хрватске школске уџбенике задњих век и по, а исто је било неопходно учинити и пред светском јавношћу, неупућеном у лавиринте балканске историографије. Хрватска телевизија је у серији стога поново умешно и модерно фризира хрватску средњовековну историју, у којој, као стручни консултант, учествује и споменути хрватски историчар **Невен Будак**. Бивши декан Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу годинама је трагао за доказима о постојању краља Томислава и закључио да се ради о миту, док је о хрватском идентитету у средњем веку, само годину-две пре емитовања серије, написао следеће: „Када је ријеч о раноме средњем вијеку, оно што бисмо назвали хрватским идентитетом остаје готово неухватљиво, јер је саткано од ријетких и лако кидивих нити непоузданих и тешко протумачивих врела.“³⁰¹³

Набројани су само неки уочљиви примери како на бази митологема и исконструисане прошлости настају **народне традиције**. Неке од њих заиста могу имати своје зачетке у далекој прошлости, док неке само одају утисак древности, а новијег су порекла. Јављају се и потпуно фиктивне, „**измишљене традиције**“ (енгл. „invented tradition“), како их назива **Ерик Хобсбаум**, дефинишући их као „скуп пракси управљаних јавним или прећутним прихватањем правила ритуалне или симболичке природе, које настоје уградити одређене

³⁰¹¹ Подаци се односе на раздобље до новембра 2022. године.

³⁰¹² Petar Strčić, „Bleiburg' – Mit i stvarnost“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 99.

³⁰¹³ Neven Budak, „Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta“, *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Ur. Neven Budak i Vjeran Katunarić, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010, стр. 3-4.

вредности и норме понашања понављањем, што имплицира континуитет с прошлошћу“.³⁰¹⁴ У таквом духу године 2025. најављује се обележавање наводне **1100-годишњице Хрватског краљевства**, премда је, као што је већ о томе било речи, овај мит осмислио **Фрањо Рачки**.

С друге стране, један од најпознатијих домаћих „мистификатора“ народних песама, „који се није либио да фалсификује и поједине натписе и друге историјске изворе“, био је споменути **Милош С. Милојевић**, чији су списатељски опус критиковали још у 19. веку **Стојан Новаковић** и **Милан Кујунџић**.³⁰¹⁵ Током 1990-их па све до данас, његове митологеме поново су у центру пажње алтернативних историчара и псеудонаучника. Премда се прилично популаризују, не налазе свој простор у српском образовању.

Сабрина Рамет, америчка специјалисткиња за источноевропску историју и политику, сматра неопходним за **дугорочну стабилност** неке мултиетничке државе, да „историјске наратије“ саставних народа буду „очишћене од узајамне мржње, узајамног оптуживања и узајамног окривљавања“, чиме би супротстављени народи престали да усвајају наратије у којој се међусобно дефинишу као непријатељи.³⁰¹⁶ Додуше, овакви предлози помало подсећају на **петрификовану историју** из времена СФРЈ која са сличним, помирљивим наративом, уз заташкавања фундаменталних историјских истина, није допринела српско-хрватском помирењу. Истина, домаћа историографија је била под контролом и егзекутивом политичких елита и пре стварања прве југословенске државе, што спутава слободу и развој историјске науке на овим просторима већ више од једног века. Интерпретација историјских догађаја и избор предмета истраживања зависили су од ставова и потреба идеолога. Наметнути су тенденциозни приступи у изучавању историјских чињеница, што је ограничавало историјска истраживања, чији крајњи резултат је био **дисторзија прошлости**.³⁰¹⁷

Схватајући да се пут ка решењу српско-хрватске омразе мора темељити на **усаглашавању историјског наратива**, у организацији немачке либералне **Фондације Фридрих Науман** (Friedrich Naumann Stiftung) одржано је **од 1998. до 2005.** године десет скупова историчара из Хрватске и Савезне Републике Југославије, под називом **„Дијалог повјесничара/историчара“**. Иста фондација издала је десет зборника радова, већином пленарних излагања, изјава и саопштења поднесених на тим скуповима у Печују (20-22. новембар 1998, 19-21. новембар 1999 те 12-14. мај и 20-22. октобар 2000), Херцег Новом (2-4. марта 2001), Загребу (5-7. октобар 2001), Београду (20-22. септембар 2002), Задру (26-28. септембар 2003), Вршцу (5-7. новембар 2004) и Осијеку (22-25. септембар 2005). Ови скупови еминентних историчара изазвали су пажњу стручне и шире јавности, не само у региону, него и у другим државама (Мађарској, Пољској, Немачкој и САД). Крајем 1997. немачка фондација покренула је дијалог српских и хрватских историчара сматрајући да је нужно покренути разговоре због раније заједничке историје, да би се поново покренуле расправе о контроверзним питањима од интереса за обе стране. Пре свега теме су требале

³⁰¹⁴ Eric Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, стр. 1.

³⁰¹⁵ Љубинко Раденковић, „Кривотворење фолклора и митологије: Неки словенски примери“, *Зборник Матице српске за језик и књижевност*, Бр. 53, Матица српска, Нови Сад, 2005, стр. 34-35.

³⁰¹⁶ Sabrina P. Ramet, „Srpska i hrvatska povijesna naracija“, *Analiza Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol.3, No.1, Hrvatsko politološko društvo, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007, стр. 302.

³⁰¹⁷ Душан Р. Бајагић, Александар Стојановић, „Југословенске кризе (1918-1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, тематски зборник радова, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику РАН, Београд, 2014, стр. 559.

да буду сконцентрисане на питања и спорове у вези Другог светског рата и касније, ради „уклањања слика непријатеља и свладавања властитих прошлости“.³⁰¹⁸

Дијалоге нису пратили само проблеми политичке нарави и противљења, него су још увек биле присутне ратне трауме, а ту су била и разликовања самих историчара унутар националних историја. Наиме, учесници су изражавали само сопствене ставове произашле из властитих истраживања, а не стајалишта држава или институција којима су припадали. Једино се хрватска страна на првом сусрету представила у заједничком наступу службених историчара, с наглашенијим националним схватањима хрватске прошлости, док је српска страна готово искључиво била представљена „опозицијским историчарима“. Одлучено је да се не отвара одмах дискусија о новијој прошлости, како би се избегле „размене удараца на тему кривње и покоре“, што би већ у почетку осудило расправу на пропаст.

Табела 66 – Фазни модел раста сукоба (према Г. Бекету)

Одреднице фазе	Комуникација међу сукобљеним странама	Представе супарника	Однос супарника	Питања сукоба	Могући исходи које признају супарници	Метода управљања сукобом коју признају супарници
Разговор	Разговор и расправа	Релативно тачно, безопасно	Поверење, поштовање и преданост	Битни интереси и позиције	Победа – победа	Заједничко доношење одлука
Поларизација	Ослањање на тумачења, умањена непосредна међуразмена	Круто поједностављени негативни стереотипи	Друга се страна још увек држи важном у тражењу својих права	Забринутост због односа	Међусобни компромис	Преговори
Сегрегација	Употреба претње	Негативни стереотипи обавијени изразима доброг и лошег	Неповерење и непоштовање	Кључне потребе/ средишње вредности, идентитет/ сигурност	Победа – пораз	Дефанзивно такмичење
Разарање	Недостатак непосредне комуникације и напади на непријатеља	Друга се страна сматра нехуманом	Потпуно незнање за било какво побољшање	Крајње преживљавање једне или друге стране	Пораз – пораз	Директни покушаји уништења

Извор: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њиховог решења“, *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 64.

³⁰¹⁸ Igor Graovac, „Deset skupova (1998.-2005) i knjiga/zbornika radova (2000.-2008) Dijaloga povjesničara/istoričara“, *Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005, стр. 13-16.

Стога је дијалог замишљен као „процес изградње поверења“ које је, на каснијим скуповима, успостављено до те мере, да више није било „табу тема“. Од другог скупа успостављена је својеврсна равнотежа међу службеним и опозиционим научницима.³⁰¹⁹ **Теме пленарних седница и радионица** су биле разне: начелне теме (пријатељства и непријатељства у Југоисточној Европи, стереотипи, наслеђа прошлости и будућности односа јужнословенских народа и држава, историјски неспоразуми, могућности српско-хрватског помирења у историографији итд); теоријско-методолошка питања и проблеми, као и нови методолошки приступи у историјским истраживањима, могућности примене оралне историје и компаративних истраживања, еманципација науке од политике и слободи историчара; узроци распада СФРЈ (различите подтеме); проблематика ревизије уџбеника историје; национални идентитети Срба и Хрвата (од Илирика до краја 20. века); положај Хрвата у Србији и Срба у Хрватској; Католичкој цркви и Српској православној цркви у Хрватској и Србији у 19. и 20. веку; елитама и модернизацији (нпр. улози Цинцара у српском друштву и развоју италијанског национализма у Далмацији); лингвистички антагонизми у 20. веку; Краљевини СХС и Краљевини Југославији (нпр. хрватски и српски погледи на крају 20. века); Друга или социјалистичка Југославија (нпр. дилеме између демократије и комунизма, хрватска и српска политичка емиграција, политички процеси, личностима итд); људским губицима Србије и Хрватске у 20. веку итд. Због овако свеобухватних тематских целина неки аутори одређују ове Дијалоге „својеврсним хрватско-српским те хрватско-србијанским повијесним конгресом“.³⁰²⁰

„Дијалози повјесничара/историчара“ представљају један од концепата помирења близак предлогу психолошког модела **„истином до помирења“** у овој дисертацији, али да би били успешнији и постепено приближили не само српску и хрватску историјску науку, него и поспешили будућу коегзистенцију, стабилан мир и сарадњу двају народа, морају бити **институционализовани**.

Теорија мировних студија нуди сијасет дефиниција помирења, углавном комплементарних. Према Луису Крајсбергу (Louis Kriesberg), професору емеритусу социологије с Универзитета у Сиракузи, једном од најзначајнијих теоретичара мира, помирење је „релативно пријатељски однос, који се обично успоставља након прекида односа, услед једностраног или обостраног нааношења екстремне штете.“³⁰²¹

Помирење у међународним односима могло би се дефинисати као **дугорочни процес превазилажења непријатељстава и неповерења у којег ступају припадници супротстављених субјеката међународних односа, након што су били укључени у међусобне деструктивне сукобе**. Чин помирења представља последњу фазу у процесу деескалације конфликта, а у потпуности настаје нестанком осећања **неповерења, мржње и гнушања**, тј. престанком перцепције „Другога“ као опасног или нижеразредног, укључујући и **одрицање од одмазде**.

Аутори који се баве процесом помирења предлажу мноштво различитих индикатора, попут **Џона Ледераха** (John Paul Lederach) америчког теоретичара мира с Универзитета Нотр Дам, који износи мишљење да су за помирење потребна четири елемента: **истина, милосрђе, правда и ново друштвено реструктурирање**. Међутим, сви приступи

³⁰¹⁹ Исто, стр. 16-19.

³⁰²⁰ Исто, стр. 32.

³⁰²¹ Louis Kriesberg, „Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts“, *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ed. Eugene Weiner, Continuum Publishing, New York, 1998, стр. 184.

подразумевају да је за помирење неопходна **психолошка промена – прелаз на уверења и ставове који подржавају мирољубиве односе међу некадашњим непријатељима**.³⁰²²

Између Срба и Хрвата, **теоретски**, постоји могућност помирења, пошто су створени услови за стабилнији и трајнији мир. Одавно је прошао период директног оружаног сукоба и наступило је раздобље **„негативног мира“** или **„замрзнутог сукоба“**. Помирење ће се приближити с **„позитивним миром“**, тј. **одсуством структурног или културног насиља** које је још донекле присутно, углавном у Републици Хрватској, што је већ појашњено у дисертацији, а нужна је и стабилизација светског поретка.

Да би се ово стајалиште проверило, важно је размотрити какви су односи двају народа и државе у овом тренутку, да би се уједно могао сврсисходније испланирати процес заустављања конфликта и процес помирења. Помоћу **„фазног модела раста сукоба“** **Гавина Бекета** (Gavin Beckett) с Универзитета у Брадфорду, утврђује се фаза у којој се неки међународни конфликт налази. Није нужно да сукоб буде оружаног карактера. Након што се сагледа стање раздора, могуће је повољније деловати у циљу његовог разрешавања, пошто свака фаза поседује карактеристике које је потребно одредити пре било каквог деловања. Циљ ангажовања је да се конфликт умањи за једну фазу у одређеном временском тренутку.³⁰²³

На темељу Бекетове табеле може се закључити да је комуникација државних власти Србије и Хрватске ослоњена на произвољна тумачења претходних догађаја и односа. Умањена је непосредна међуразмена података важна за решавање битних спорних питања у вези грађанског рата. Срби и Хрвати, што се тиче међусобних представа, гаје круто поједностављене негативне наративе, с примесама стереотипа **„обавијених изразима доброг и лошег“**. У релацијама свака страна потражује искључиво своја права и влада међусобно неповерење и неуважавање. Истовремено, обе стране забринуте су због односа, живе у притајеним или отвореним страховима од будућих сукоба, који би се најпре могли догодити на простору Републике Босне и Херцеговине. Исход оваквих релација обе стране виде у међусобном **компромису**, али неки политички кругови у обема државама сматрају да је неопходно победити супротну страну, понизити је или онеспособити како више не би представљала претњу. Пратећи ове кораке, долази се до закључка да се као методе управљања сукобом намећу две: **преговори** и **дефанзивно такмичење** (које је у току). Произилази да се Срби и Хрвати налазе у међуфазу **поларизације** и **сегрегације**. Да би се односи померили за фазу уназад, према **разговору и помирењу**, важно је усредоточити се на **преговарање**, процес у којем се „јавно износе отворени предлози у циљу постизања договора путем размене или остваривања заједничког интереса, тамо где су они супротстављени“,³⁰²⁴ како их је дефинисао **Фред Чарлс Икле** (Fred Charles Iklé)³⁰²⁵.

Ако се савремени српско-хрватски односи размотре „моделом фобоцентричне петље“, фаза **„замрзнутог сукоба“** налази се данас између карике **„реакције и реакционе тенденције“** и **„протимичног ефекта“**, односно Хрвати и Срби се политички, војно и економски омоћавају везивањем за светске силе и војне организације (НАТО, ЕУ, САД, Русија, Кина, Турска, Немачка). Две државе су у својеврсном „регионалном Хладном рату“,

³⁰²² Nebojša Petrović, „Психолошки аспекти процеса помirenja у Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji“, *Temida*, Vol. 5, Issue 4, Viktimološko društvo Srbije, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002, стр. 55.

³⁰²³ Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њиховог решења“, *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 74-75.

³⁰²⁴ Fred Charles Iklé, *How Nation Negotiate*, Frederick A. Praeger, New York - Washington - London, 1968, стр. 4.

³⁰²⁵ Фред Чарлс Икле (1924-2011) био је швајцарско-амерички социолог, стручњак за одбрану и националну безбедност, спољну политику, нуклеарну стратегију и улогу технологије у међународном поретку.

у којем Хрватска има одређену економску, понекада и војну предност, а њену безбедност јамчи и НАТО савез, чија је чланица. Србија као војно неутрална, а опет у тежњи за европским интеграцијама, под снажним је утицајем Русије и у овим временима снажних геополитичких турбуленција, не може се искључити могућност да Србија и Хрватска буду увучене у међусобни сукоб. Да би се такав сценарио у будућности анулирао, важно је да се процес помирења институционализује, да се уђе у процес преговарања на нивоу **академија наука две државе**.

Услед психоисторијских усложњености српско-хрватских односа, у том процесу би било пожељно да учествује и **трећа страна, посредничка**, као помоћ у анализи сукоба. Арбитража или медијација силом (принуда у облику награде или казне, „штапа и шаргарепе“) би поново могла изазвати незадовољство због наметнутих решења једној преговарачкој страни и могућих нових историјских конструката који би произашли из таквог приступа. **Консултације** (или решење проблема) би биле најповољнији метод, јер укључују „вешту и добро образовану трећу страну која покушава да олакша креативно решавање проблема помоћу комуникације користећи научна проучавања социјалних конфликта“.³⁰²⁶

Као **садржај преговора** и први корак помирењу српске и хрватске стране намећу се **историјски спорна питања**, пре свега ради анализе **узрока нетрпељивости** и **последица** које су произашле из оваквих колективних осећања. Стога се у овој дисертацији предлаже примена **психолошког модела „истином до помирења“**, а у сврху изградње услова за трајније српско-хрватско помирење, поверење и сарадњу. Разрешавање конфликта **сарадњом** претпоставља **сагледавање и уважавање интереса и могућности супротстављених страна**, како би будућа кооперација била успешнија.³⁰²⁷

Из аспекта трансакционе анализе, односно српско-хрватске „фобоцентричне петље“, да би се то остварило, будуће стимулусне ситуације морале би да буду **афирмишуће**, а не **угрожавајуће**. Обе стране би морале друштвено-политичке активности „Другога“ да не препознавају као претњу по сопствену безбедност.

Психолошки модел „истином до помирења“ темељи се на методологији коју је предложио холандски **Институт за историјску правду и помирење** (Institute for Historical Justice and Reconciliation, IHJR; надаље: ИИПП). Иначе, ИИПП ангажује угледне научнике, стручњаке за људска права, јавно мњење и разне друге експерте, а специфичан је и по томе што обједињује академски свет и адвокатуру. Од оснивања 2004. године посвећен је заступању **помирења, толеранције и разумевања у историјски подељеним друштвима**, користећи иновативну и успешну **методологију заједничких наратива**. Промовисањем помирења, толеранције и разумевања доприноси се постављању темеља стабилном миру и складном функционисању међунационалних односа, али је за то потребно **заједничко разумевање сукоба из прошлости и одбацивање митова**, који оптерећују **спорна историјска наслеђа**. У том циљу, ИИПП сазива конференције, семинаре и радне групе, промовишући резултате у различитим публикацијама, на јавним трибинама и преко других облика информисања. ИИПП, чији рад нагледа Међународни саветодавни комитет, спроводио је вишегодишње пројекте у Азији, Африци, Европи и Америци, који су били фокусирани на сукобе у државама наследницама бивше Југославије, између Турске и Јерменије, Израела и Палестине, Кине и Јапана и друге. ИИПП сарађује с

³⁰²⁶ Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њиховог решења“, *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 66.

³⁰²⁷ Исто, стр. 69.

бројним међународним институцијама, пре свега са Универзитетом Харвард, Универзитетом у Оксфорду и Међународном адвокатском комором.³⁰²⁸

Оцењујући подручје бивше Југославије као „подложно манипулацији услед узајамне етно-религијске сумњичавости и непријатељства“, ИИПП је спровео **пројекат о бившој Југославији**, с циљем да ангажује историчаре, политикологе, разне друге истраживаче, студенте, као и шире слојеве цивилног друштва, у једном мултинационалном, мултиетничком, непартијском и из више углова сагледаном заједничком наративу. Пројекат је требао да послужи као **противтежа ксенофобичним националним митовима** и да скрене пажњу на сличности и заједничка искуства и идентитете међу заједницама у овом региону, у културном, верском, друштвеном и политичком животу. Нова фаза истраживачког пројекта „Суочавање с прошлошћу – Потрага за будућношћу“, покренута је 2010. године. У склопу пројекта објављен је „заједнички наратив“ о политичким митовима у бившој Југославији, снимљен документарни филм и организовано је надметање у есејима младих научника. Суорганизатор пројекта био је **Центар за историју, демократију и помирење**, организација која је 2007. године установљена уз помоћ ИИПП-а и Управљачког одбора, којег сачињавају чланови из република бивше Југославије, са седиштем у Новом Саду.

Као што је напоменуто, митологизацијом прошлости, суочавањем с прошлошћу, утицајем етнонационализма на историјску науку и сличним темама и пројектима, бавили су се и баве се још увек многе невладине организације, институти, центри и удружења у региону, од којих многи уживају подршку међународних организација. Но, сваки покушај да се напише „заједнички наратив“, прихватљив свим странама у бившој Југославији, који би допринео помирењу народа на овим просторима, за сада није показао веће помаке. Ипак, методологија предложена од ИИПП-а има капацитет да буде учинковита па и у случају српско-хрватских историјских размимоилажења, ако би се, уз неке евентуалне модификације, практиковала „**теорија промене**“, која садржи седам корака:

1. Корак: Историчари и други стручњаци из међусобно супротстављених заједница заједно разматрају и граде заједнички историјски наратив;

2. Корак: Историчари и други стручњаци из међусобно супротстављених заједница користе проверене информације помоћу којих тумаче неки сукоб;

3. Корак: Историчари и други стручњаци стварају информације које показују заједнички историјски наратив из углова свих страна у сукобу;

4. Корак: Национални и локални фактори шире информације о заједничком наративу на националном нивоу, да би створили разумевање других заједница на степену целог друштва;

5. Корак: Постојеће мреже ангажованих грађана из редова академске заједнице, цивилног друштва и медија, користе рад ИИПП-а да се супротставе и да спрече злоупотребу спорних историјских наслеђа;

6. Корак: Локалне, регионалне и националне владе претварају рад ИИПП-а у своју политику;

7. Корак: Политика помирења се примењује од стране локалних, регионалних и националних влада и подржава се помирење између група из међусобно супротстављених заједница.³⁰²⁹

³⁰²⁸ *Institute for Historical Justice and Reconciliation*, EuroClio, Доступно преко: <https://euroclio.eu/ihjr/>, Приступљено: 06.02.2024.

³⁰²⁹ *Institute for Historical Justice and Reconciliation*, IHJR in Brief, Доступно преко: <http://historyandreconciliation.org...>, Приступљено: 09.02.2016.

Како би процес српско-хрватског помирења отпочео с перспективом повољних резултата, битна је институционализација процеса помирења, утемељеног на **психолошком моделу „истином до помирења“**. Предлаже се формирање **Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Хрватске академије знаности и умјетности**, који би у наведених „седам корака“, преиспитали свеукупну историју међусобних односа, разјаснила „неуралгичне тачке“ или „фобичне жиже“, створила заједничку наратију и претворила је у политичку праксу на локалним, регионалним и националним нивоима. Тиме би била створена стварна основа за трајно помирење двају народа.

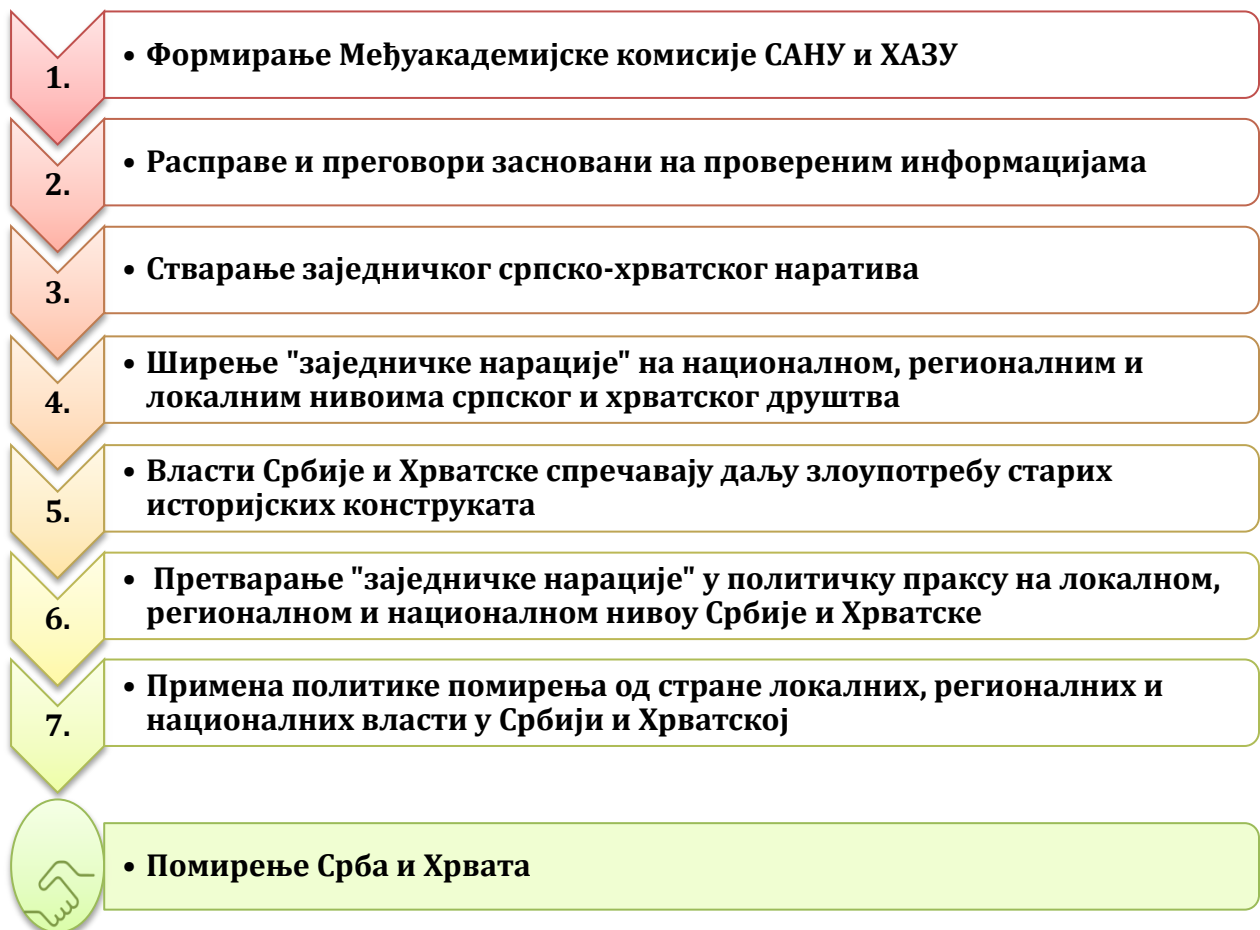
Сем **историчара**, у раду Међуакадемијске комисије, слично као и у „Дијалозима повјесничара/историчара“, морали би да учествују и стручњаци других наука и научних дисциплина важних за процес помирења: **политиколози, виктимолози, етнолози, антрополози, археолози, демографи, статистичари, правници, економисти, социолози, културолози, лингвисти, филозофи, теолози (свештена лица), математичари, стручњаци за безбедност, медије и информационе технологије, представници међународне заједнице и други**. Међуакадемијска комисија би требала да одабере и непристрасне стране експерте, такође из различитих научних области, који би представљали неку врсту „одбора за медијацију“, у случају да неки спор не би могао да буде компромисно решен. Могла би у исту сврху да се ангажује и нека међународна организација или невладина организација, попут Међународног комитета историјских наука (International Committee of Historical Sciences) и сличних.

Међуакадемијска комисија, као део **шире стратегије суочавања с прошлошћу**, морала би да има следеће одлике:

1. Чланове комисије треба да одреди свака од држава, у договору с академијама наука;
2. Комисија мора да се фокусира на све три временске димензије српско-хрватских односа. „Неуралгичне тачке“ је неопходно потражити и у даљој прошлости, како би се потпуније схватили узроци нетрпељивости;
3. Током истраживања узрока српско-хрватских антагонизама и изналажења метода доласка до помирења, пажња би требало да се посвети обрасцима у којима се јављају негативна осећања и насилно понашање као последица;
4. Комисија би морала да ограничи и „филтрира“ утицај спољних сарадника у читавом процесу. Премда би сазнања иностраних фактора била неопходна, чланови Комисије би се морали обезбедити од могућих тензија и лобирања, које би спољни чиниоци могли да користе због неких сопствених циљева;
5. У већини тема Комисија треба да усагласи три нивоа доказа: необориве доказе, битне доказе и довољне доказе (докази који би више поткрепљивали неку тезу, него што би је оповргавали);
6. Нужно је да Комисија има приступ свим државним архивима па и архивима оружаних и других безбедносних снага (искуства говоре да су сличне комисије формиране у Јужној Америци имале проблема с приступом овим институцијама);
7. Комисија не би смела временски да ограничава свој рад, али би могла да постави одређене рокове за неке тематске целине;
8. Комисија мора свој рад да оконча коначним извештајем у којем би били представљени налази стручњака, заједно с предлогом имплементације „заједничког наратива“ у хрватском и српском друштву;
9. Било би пожељно да Комисија ради „иза затворених врата“, без присуства медија, који ће тек по завршетку рада Комисије имати важну улогу у представљању резултата.

Неке од **основних тема** које би Међуакадемијска комисија морала да апсолвира и на основу добијених резултата осмисли заједнички наратив, биле би следеће:

1. Историја српско-хрватских односа од средњег века до савременог доба;
2. Утицај светског поретка и спољних чинилаца на српско-хрватске односе током историје;
3. Политизација историографије у Хрватској и Србији од 19. века до савременог доба;
4. Митологизација српске и хрватске прошлости;
5. Етнички идентитети Срба и Хрвата од првих помена двају народа на Балкану до савременог доба;
6. Стереотипи и историја културе Срба и Хрвата;
7. Стереотипи и антрополошке особености Срба и Хрвата;
8. Стереотипи и етнопсихолошке особености Срба и Хрвата;
9. Економска историја Срба и Хрвата;
10. Утицај религије на српско-хрватске односе током историје;
11. Историја српског и хрватског језика;
12. Решавања питања несталих лица, повратка избеглих лица, уништене или отуђене имовине избеглих и прогнаних у Грађанском рату у Хрватској и мањинских права;
13. Усклађивање националних интереса Србије и Хрватске;
14. Будућност српско-хрватских политичких, економских, културних, религијских и других односа.

Дијаграм 7 – Модел „истином до помирења“ Срба и Хрвата

Да је психоисторијски приступ „истином до помирења“ **применљив у међународним односима** и да даје реалне резултате, тј. да мења перцепције становништва и зближава народе који су у сукобу готово два века, доказује **процес помирења између Срба и Мађара**. Од **2011.** године када је покренут, може се оценити као један од најуспешнијих примера измирења и унапређења сарадње међу народима у региону, али и шире. Процес је започео установљењем **Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука за утврђивање цивилних жртава у Војводини током и после Другог светског рата (1941-1948).**

Током саживота од 10. века, Срби и Мађари су били чешће у борбама против заједничког непријатеља, махом Османлија, но у последњих 200 година историјске околности поставиле су их више пута на супротстављене стране, што је за последицу имало велике жртве и избеглиштва. „Фобоцентричне жиже“ с трагичним последицама десиле су се током **Српског народног покрета 1848-1849, Аустро-угарске нагодбе, Хрватско-угарске нагодбе, Аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Првог светског рата, Тријанонског споразума и Другог светског рата.** Нити „Уговор о вечитом пријатељству“ од 12. децембра 1940, којег су потписали **Александар Цинцар-Марковић** и мађарски министар иностраних послова гроф **Иштван Чаки** (Csáky István), није био довољан гарант помирења, пошто је Хонвед умарширао у Бачку под вођством **Миклоша Хортија**. Непријатељства из минулих времена испољена су **убијањем недужних цивила, злочинима над заробљеницима, мучењима затвореника, отимањем територија, уништавањем и пљачком приватне и јавне имовине, као и уништавањем културне баштине.** Негативне емоције тињале су због тога под комунистичким властима у обе државе, одајући привид релативно добрих односа. У време Мађарске револуције 1956. године, Југославија је пружала подршку мађарским револуционарима, али пре свега због антисовјетског режима Јосипа Броза Тита. Антагонизми су поново почели да испливавају почетком 1990-их, када избегли Срби из Хрватске и Босне и Херцеговине врше различите врсте притисака и на мађарско домицилно становништво, сматрајући их „хрватским пријатељима“, саучесницима у наоружавању Хрвата, а и због католичке вероисповести. Јуна 1993. мађарофобија у Србији је у наглom порасту након масовних убистава у касарнама у Врању и Шапцу. Починиоци су били двојица Мађара, српски држављани на одслужењу војног рока у Војсци Југославије. Потом, јављају се територијалне аспирације десничарских мађарских странака и покрета (нпр. „Покрет 64 жупаније“), чије присталице се не мире с Тријанонским споразумом. Неповерење је расло с обе стране: Мађари су оптуживали да су Срби намерно насељавани у Војводину из Хрватске и Босне и Херцеговине, како би се Мађари свели на безначајну мањину, а Срби су у сваком слободарском мађарском иступању видели иредентизам. Све је то указивало да **трауматска искуства** нису заборављена након више од пола века, а оба народа искусила су губитке вековних огњишта.

На иницијативу мађарских странака из АП Војводине, пре свега **Иштвана Пастора** (István Pásztor), председника Савеза војвођанских Мађара те уз подршку тадашњег председника Републике Србије **Бориса Тадића**, с радом је **2011.** отпочела наведена међуакадемијска комисија. Две државе су у оквирима Српске академије наука и Мађарске академије наука одредиле тимове истраживача да **тачно, објективно и непристрасно** истраже све жртве у Војводини од 1941. до 1948. године, без обзира на националну припадност те да својим радом **унапреде пријатељске односе и интензивирају сарадњу** Мађара и Срба. Мађарски и српски истраживачи и чланови Комисије имали су приступ регионалним историјским архивима и музејима, где им је омогућен несметан рад.

Иштван Пастор је **18. фебруара 2012.** године, на отварању међународне конференције, на којој су учествовали и чланови Међуакадемијске комисије, под називом „Простор и време након 1918. године – Могућност мањинске политике“, казао следеће: *„Убеђени смо да је немогуће објаснити данашњицу и планирати сутрашњицу ако се не суочимо са оним траумама и чињеницама које свако од нас носи у себи и као појединац и као део друштва.“*³⁰³⁰ Копретседник комисије с мађарске стране, историчар **Ференц Глац** (Ferenc Glatz), истакнуо је да ће Међуакадемијска комисија „употребити сва расположива средства, ако треба и политичка, како би се створили услови за историјско српско-мађарско помирење“. Комисија се у случају Закона о реституцији обратила председницима обе државе и да су спорне одредбе исправљене у Закону о рехабилитацији. Тада, 2012. године, за рад српске комисије одобрено је из буџета Републике Србије 10 милиона динара, док је Мађарска свој део комисије финансира са 100.000 евра.³⁰³¹

Идуће године, **21. јуна 2013.** Народна скупштина Републике Србије одржала је ванредно заседање на којем је донела Декларацију о осуди аката против цивилног мађарског становништва у Војводини почињених 1944-1945, из националних разлога.³⁰³² Мађарске жртве су тада лишене живота, слободе и других права, без судске или административне одлуке. Најоштрије је осуђена и одлука Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, да се на основу националне припадности поједини Мађари општине Чуруг и Мошорин од јануара до марта 1945. прогласе ратним злочинцима, без доказане кривице. Најоштрије су осуђени и акти државних органа по основу националне припадности према становницима општине Жабал, донете аналогном применом одлуке од 22. јануара 1945, која се односила и на Мађаре општине Чуруг. Народна скупштина Републике Србије изразила је и своје уверење да је ослобађање од колективне одговорности наметнуте после Другог светског рата појединим националним заједницама у Војводини, у интересу развоја духа толеранције и међусобног уважавања националних заједница и свих грађана који живе у Републици Србији. Највише представничко тело у Декларацији је истакла да се залаже за „пуну рехабилитацију свих невинно оптужених и невинно страдалих, не доводећи у питање индивидуално утврђену одговорност оних лица чија кривица је доказана или се докаже пред независним судовима и у законито спроведеном поступку“.³⁰³³

Дана **26. јуна 2013.** пошту жртвама српске и мађарске националности у Другом светском рату одали су нови председници Мађарске и Србије, **Јанош Адер** (Áder János) и **Томислав Николић**. Пошту српским цивилним жртвама страдалима у рацији мађарских фашиста **21. до 23. јануара 1942.** („Новосадска рација“) оба председника одала су у музеју „Топалов магацин“, а мађарским страдалницима у **одмазди 1944. и 1945.** године,

³⁰³⁰ N. N., „Свим средствима до српско-мађарског помирења“, *Радио-телевизија Војводине*, 18. фебруар 2012, Доступно преко: <https://rtv.rs...>, Приступљено: 13.06.2019.

³⁰³¹ Исто.

³⁰³² Након ослобођења Војводине јесени 1944, партизанске јединице почеле су да спроводе масовни терор према немачкој мањини, а потом и према Мађарима, посебно у Чуругу, Жабљу и Мошорину, где је Хонвед 1942. лишио живота више хиљада људи, махом Срба. Премда и неки мађарски истраживачи истичу да није реч искључиво о етнички мотивисаној освети, почела су хапшења по селима и градовима, а многи Мађари су интернирани или стрељани. Крајем 1944. дошло је до постепеног попуштања, тј. донета је одлука да према Мађарима треба применити диференцирано поступање. (Видети: Judit Pihurik, „Ili oni ili mi: Trideset godina posle od radije u Čurugu“, *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice*, Tematski zbornik radova, Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Istorijски институт, Budimpešta, 2016, стр. 110-111).

³⁰³³ Декларација Народне скупштине Републике Србије о осуди аката против цивилног мађарског становништва у Војводини почињених 1944–1945. године, Народна скупштина Републике Србије, 21. јун 2013, Доступно преко: <http://www.parlament.gov.rs...>, Приступљено: 14.06.2019.

положени су венци на Споменику мађарским жртвама. Председник Мађарске, на посебној седници у Народној скупштини Србије обратио се посланицима следећим речима: *"Ја, као председник Мађарске, молим за опроштај за злочине које су, у име Мађарске, у Другом светском рату Мађари починили против невиних Срба."*³⁰³⁴ Српски председник је у Чуругу, током заједничког обраћања с Јаношом Адером, позвао да догађај посвећен невино страдалим прецима с обе стране, потомци упамте као симбол истинског помирења обају народа и залог обостраних искрених настојања да, као суседи, још више допринесемо међусобном зближавању, сарадњи и пријатељству. Председник Николић је рекао и кључну реченицу, толико важну свим историчарима на овим просторима који се баве сукобима и пошастима које су из њих проистекле: *"Стекли су се услови да нашу прошлост препустимо критичкој историографији, а надасве стручњацима окупљеним у Међуакадемијској комисији Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука. Наша заједничка подршка њиховом раду представља најзначајнији допринос даљем грађењу пријатељства и добросуседских односа Мађарске и Србије."*³⁰³⁵

Само две-три године касније медији су писали да су односи две суседне државе **„на историјском максимуму“**, како је то оценио мађарски министар спољних послова **Петер Сијарто** (Péter Sziijártó).³⁰³⁶ Позитивно су оцењени и од стране неких невладиних организација и центара који се залажу за регионално помирење и европске интеграције. **Александар Попов** из **Центра за регионализам** (Нови Сад)³⁰³⁷ у интервјуу за „Дојче Веле“ констатовао је да с Мађарском, за разлику од неких других суседних држава насталих распадом бивше Југославије, Србија нема граничних спорова, проблема сукцесије или процесуирања ратних злочина, да премијери и председници две државе имају добре личне односе, као и да се не назиру проблеми који би указивали да би Мађарска условљавала Србију на њеном путу у Европску унију.³⁰³⁸ Сем тога, одржавају се заједничке седнице влада две земље, а **20. јуна 2023.** године одржана је и прва седница **Стратешког савета за сарадњу Републике Србије и Мађарске.**

Наведени пример јасно доказује да међуакадемијска сарадња може да изнедри боље међунационалне односе у релативно кратком временском раздобљу. Ипак, неки истраживачи не очекују успешно помирење и сарадњу у српско-хрватском случају, уз упозорење да докле год власт у две државе чине „наследници политике из 90-их година прошлог века“,³⁰³⁹ односно коалиције на челу са Српском напредном странком и Хрватском демократском заједницом.

Српски социолог **Ђуро Шушњић** разматрајући **константе менталитета** које се показују као **сметња разумевању, поверењу и помирењу** између народа бивше

³⁰³⁴ N. N., „Srpsko-mađarsko pomirenje“, *Vreme*, 27. jun 2013, Доступно преко: <https://vreme.com...>, Приступљено: 14.06.2019.

³⁰³⁵ Исто.

³⁰³⁶ N. N., „Sijarto: Odnosi Mađarske i Srbije na istorijskom maksimumu“, *Subotica.com*, 05.04.2016, Доступно преко: <https://www.subotica.com...>, Приступљено: 14.06.2019.

³⁰³⁷ Из Центра за регионализам настале су и друге регионалне иницијативе с циљем нормализације међунационалних односа и помирења на просторима бивше Југославије, попут „Дивилног дијалога Косово-Србија“, „Игманске иницијативе“ и „Асоцијације мултиетничких градова југоисточне Европе – PHILIA“.

³⁰³⁸ Ivica Petrović, „Koliko se razumeju Srbija i Mađarska?“, *Deutsche Welle*, 18.03.2015, Доступно преко: <https://www.dw.com...>, Приступљено: 14.06.2019.

³⁰³⁹ Janko P. Veselinović, „Rešavanje otvorenih pitanja između Srbije i Hrvatske u novonastalim političkim okolnostima“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2012, стр. 48.

Југославије, истиче да се ради о **вери** и **култури**. Он упућује на следеће националне, политичке и културне обрасце мишљења, веровања и понашања балканских народа:

1) Традиционализам – идеологију која потомцима намеће идеје, веровања, вредности и норме њихових предака да их безпоговорно следе, не обазирајући се на промене у спољашњој средини или унутрашњем искуству. Традиционализам је „затворена свест“, вели Шушњић и „непремостива тешкоћа у покушају комуникације између других народа и њихових култура“. Иако традицију, као битан део културе сваког народа, ваља гајити и чувати, мора постојати отвореност и према новим искуствима, да традиционализам не прерасте у препреку за сарадњу између народа. С друге стране, „мртви су они којих се нико не сећа и они који се ничег не сећају“, а модернизација је наше народе „у извесној мери одвукла од сећања на нашу традицију“, закључује Шушњић.

2) Ауторитарни менталитет – ауторитарна атмосфера одрастања народа на овим просторима, како у породици, тако и у држави као политичкој организацији друштва, представља препреку за међународну сарадњу. Да би се ова баријера отклонила, неопходан је „демократски услов“ који је остварљив и народ зрео за дијалошки начин мишљења, веровања и понашања. За сада, писао је Шушњић пре 20-ак година, „ми још увек имамо вишак поданика и мањак грађана“.

3) Политичка некултура – јесте „трећи зид о који се разбија сваки покушај разумевања, поверења и помирења“, сматра исти научник. Начин размишљања југословенских народа оцењује изузетно искључивим, то јест, „за нас постоји само за и против“, а недостаје „оно између“. „Теза-антитеза“, као облик мишљења, производи сталне међусобне „простачке спорове и сукобе“, а друштвени односи су доста сложенији од овакво поједностављеног начина размишљања. Последица политичке некултуре је стварност у којој доминирају „глупост и лаж“, вели Шушњић, али истовремено истиче да „нема слободе без граница слободе“, тј. морају постојати правила игре и у демократији, јер „ваљана ограничења чине људе слободним“.

4) Антиинтелектуализам – уобичајен је однос друштва према индивидуалцима чије идеје су биле покретачке снаге исте заједнице. Такви појединци остали су најчешће скрајнути, док су медиокритети „величали сами себе“. То је стога што мотиви поступака и избора маса „не леже у равни свесног него несвесног па је свесно пропитивање тих несвесних наслага осуђено на неуспех“, истиче Шушњић.

5) Предрасуде – као врсте страхова су унеколико размотрене у претходном делу дисертације, а Шушњић их дефинише као „позитиван или негативан став појединаца или групе према другом појединцу или групи, који се не темељи на познавању чињеница и рационалних разлога“. Манифестују се на мноштво различитих начина: према полу, вери, нацији, раси итд. Једном укорене, тешко их је искоренити и могу бити врло опасне, пошто и мање провокације могу ескалирати у насилне сукобе. Предрасуда према „другом и друкчијем“, односно разлика, је „елемент отпоран на промену“ и „претходи сваком расуђивању“.

6) Непостојање критичког јавног мњења – Шушњић упозорава да постоји само 10-15% критичке јавности, тако да структуре које владају креирају јавно мњење, онакво какво им одговара. Тако настаје идеологија у служби владајућих гарнитура. Стога стварност „не дефинишу они који је најбоље познају, већ они који њоме владају“. Појединце без развијеног критичког мишљења, индоктринисане неком идеологијом, „ликом и делом“ неког владара, Шушњић сматра нездравим, јер врше „издају своје личности“. Он препоручује да, иако је то веома тешко, никада не треба одустати од покушаја да се исправе одређене дубоко укорене идеје, веровања, вредности, навике,

склоности и успомене које је народ створио о себи и другим народима током векова, „колективно свесно и несвесно једног народа, дубинске структуре као својеврсне мреже у које су уловљени појединци, групе, па и читава друштва“.³⁰⁴⁰

Нетрпељивост Срба и Хрвата укоренила се дубоко у колективно свесно и несвесно обају народа. Ричард Морок је у покушају да детектује **психолошку есенцију српско-хрватских анимозитета** и одговори на питање **шта је то што Срби не трпе код Хрвата, а Хрвати код Срба**, дошао до следећег закључка: „Срби презиру код Хрвата покорност коју се плаше да виде у себи, док Хрвати мрзе Србе због њиховог бунтовничког карактера, иако су најфанатичнији Хрвати себе назвали побуњеницима (усташе). Оба ова народа испољавају симптоме оријентофобије, Хрвати тако што виде себе као браниоце Запада од источњачког панславизма, док Срби виде свој народ као браниоце хришћанске цивилизације од упада милитантног ислама“.³⁰⁴¹

Да ово запажање о карактеролошким разликама Срба и Хрвата (посебно њихових политичких врхушки) има реалне основе, показују преломни догађаји у 19. и 20. веку. „Херенфолк готски синдром“, потреба за „променом етничких корена“ и „поистовећивање с нападачем“, обележја су већине хрватских вођа до модерног доба. Српско „бунтовништво“ је одраз динарског карактера и у својој суштини јесте „комплекс супериорности“, уз пословично преувеличавање сопствених достигнућа и значаја за светску историју, културу и науку. Ово осећање настало је из потребе да се компензује осећање инфериорности које прати Србе, ако не од времена сукоба с Францима, онда по доласку на Балкан и подаништва према Византији, које се покушавало разрешити честим устанцима, све док није успостављено краткотрајно Српско царство. Потом ће се комплекс генерацијски преносити током турске вишевековне окупације, у Првом светском рату и Другом светском рату па и подизањем оружаног устанка у Грађанском рату у Хрватској. Хрвати пак позивањем на уговоре и „историјско право“ најчешће настоје да реше своја спорна питања, чекајући сигурне сигнале неке веће савезничке силе, ако морају да се упуштају у ратне авантуре. Оваква „српска култура јунака“, како је назива Морок, има своје унутрашње психолошке мотиве. Према Рендићу-Миочевећу, „борба за слободу“ хајдука и ускока део је племенске идеологије динараца, исказане у рушилаштву, пљачки и убијањима и на тој идеологији ће бити „утемељен четнички и усташки покрет“. У патријархалном друштву, какво је динарско, а које се поделило на Србе и Хрвате током 19. века, отац има ауторитарну власт и „право на казну“. Према психоаналитичарима, мушка деца у таквим породицама/задругама желе уништити лик „омраженог оца“, стога убијају окрутно своје противнике који су „замена за оца“. Рендић-Миочевећ, који је сагледавао „етнопсихологијски оквир“ српске и хрватске нације, подржао је тезу **Алфреда Адлера о „жељи за моћи“**, која произлази из осећања мање вредности у детињству. По њему, Црногорац је типични „патријархалац динарских простора“; инфериоран у детињству са страхом да га други „не кастрирају“ па он то чини „симболичким одсецањем главе“. Убиством оца он преузима његов положај, а немогућност стварног оцеубиства „резултира убијањем противника“. Миочевећ је тврдио да је народна поезија, препуна одрубљивања

³⁰⁴⁰ Đuro Šušnjić, „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, 21 priča o demokratiji, Zbornik radova, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005, стр. 9-12.

³⁰⁴¹ Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010, стр. 60-61.

главе, мучења, обљуба, пљачки, паљења и рушења „дубоко ушла у психу српског народа“.³⁰⁴²

Миочевићева запажања имају извесну дозу субјективности. Исте карактеристике не придаје у подједнакој мери и динарским Хрватима (Хрвати Босне и Херцеговине, Славоније, Лице, Кордуна, Баније и Далмације) или босанским Муслиманима, који би, логично, требали да буду врло блиског етнопсихолошког склопа. Стога он, анализирајући агресију народа овог региона, ипак дели Хрвате и Србе на два психичка модела – **источни, српски и западни, хрватски**. Први се развио као **деспотски**, под Византијом, а други је антички, **„урбанији“**, настао деловањем западних културних струјања „од предроманике до ренесансе“, на „либурнским темељима“, Винодолском закону, који је за разлику од Душановог, „неагресиван“. Код Хрвата на северу он уочава и „задружни тип друштва у којем је највећа вредноћа људска рад, а човјек се поштује као људско биће“.³⁰⁴³

Намеће се питање карактера и порекла „патријархалаца“ васпитаних у строгом католичком или исламском окружењу, сиромаштву неплодних динарских предела, који су у једном историјском тренутку, током проверавања, одбацили своје народно (или регионално) име, обичаје и културу уопште, усвајајући историјске конструкте и митологеме као факте. Није ли управо на панонском северу, у којем су превладавали крајње нехумани услови феудалног система, у суочавању с придошлим „слободарским Србима“, који су одлучно одбијали плаћање феудалних пореза загребачким бискупима и хрватско-угарским великашима, иницирана српско-хрватска омраза? Одговор на ово питање можда и не мора да буде искључиво потврдно, али се њиме, као и другим конкретним питањима порекла српско-хрватских анимозитета, мора бавити нека будућа међуакадемијска комисија. Важно је да научници двају народа уложе вољу и напоре да одговоре и разреше енигму узрока погрома над српским народом и мотиве бизарних усташких злочина. Ту је за посматрање и „српски осветнички порив“ и подсмешљиво посматрање Хрвата и њихових интереса до Другог светског рата. Дакле, пут до решења српско-хрватских нетрпељивости нужно би морао да прође кроз психоисторијске филтере, како би се у првом кораку макар извршила правилна класификација и типологизација узрока нетрпељивости. У раду се стога презентују историјска запажања, која се могу оценити конструктивним и од помоћи да се српско-хрватски односи психолошки дубље сагледају. Остаје питање колико конкретно спознавање осебујности сопствених националних карактера, развијаних вековима у специфичним историјским околностима, може помоћи у процесу помирења, односно, колика је вероватност да би интелектуална елита неког народа прихватила „психоисторијску дијагнозу“ и подвргнула се „излечењу од нетрпељивости“, занемарујући националне интересе.

³⁰⁴² Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije“, *Migracijske teme*, Br. 16, Filozofski fakultet, Zadar, 2000, стр. 146-147.

³⁰⁴³ Исто, стр. 154.

ЗАКЉУЧАК

„Страх је одиграо главну улогу
у историји Балкана.“³⁰⁴⁴

Констатацијом **Роберта Гилпина** (Robert Gilpin), да се природа међународних односа није суштински променила током више миленијума, да прошлост није само пролог и да садашњост нема монопол на истину, могао би да започне закључак ове дисертације.³⁰⁴⁵

Понашање субјеката међународних односа није могуће схватити без познавања људске природе, што су темељне мисли класичних реалиста и суштински фројдовске. Анализе радова **Ханса Моргентауа** (Hans Morgentau), **Кенета Волца** (Kenneth N. Waltz) и **Џона Миршајмера** (John J. Mearsheimer), показују да су нека од најбитнијих политичких питања модерног доба заснована на изучавању **емоције страха**, негативног осећања с централним местом у реалистичкој парадигми. Друге интелектуалне традиције (феминизам, постколонијализам, постструктурализам, конструктивизам, либерализам), настоје такође да расветле улогу страха у међународним односима, у којима превладавају конкуренција, сукоби и рат.

Резултати истраживања савремених социолога пак потврђују да је „страх од смрти“ мотиватор целокупног људског понашања („терор-менаџмент теорија“), што имплицира да су све друштвене структуре, државе, системи па и међународни поредак, конструисани и контролисани овом примарном емоцијом.

Нације, као облици друштва које настају из потребе за стварањем државе које би то друштво обухватило³⁰⁴⁶, вођене су „несвесним идентитетом“. Човек настоји да буде „исти с осталима“, да се осећа припадником народа („афилијативни мотив“), што је везано с психичким епидемијама страха од претњи. Стога су и државе паранојачке једна према другој и у одбрамбеним мерама својих суседа виде сигурну потврду свог неповерења, чиме улазе у зачарани круг узајамне несигурности („безбедносну дилему“). Из тог разлога се у овој дисертацији, чије тезе су блиске реалистичким, психолошко-инстинктивистичким и савременим психолошко-конструктивистичким теоријама, државе посматрају и као хијерархијски организоване групе емотивних људи које емотивно реагују на спољне стимулусе (промене у међународном окружењу), увек с потребом да буду моћније и безбедније.

Биолошке и природне науке данас потврђују промишљања претеча реализма, **Рајнхолда Нибура** (Reinhold Niebuhr), да је човек онтолошки анксиозан и **Едварда Гловера** (Edward Glover), да анксиозност рађа мржњу, мржња рађа анксиозност, а заједно наговештавају деструкцију. Неурофизиологија је пре више деценија доказала каузалну везу између страха, нетрпељивости и насиља, с утврђеним органским средиштем у централном нервном систему човека, амигдалама („средишњем емоционалном рачунару мозга“). Након исцрпних истраживања представљени су и докази да је људско понашање, као и сви остали психолошки и физиолошки процеси, условљено генетским фактором.

³⁰⁴⁴ Jacques Semelin, „Analysis of a Mass Crime Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia, 1991–1999“, *The Specter of Genocide mass murder in historical perspective*, Edited by Robert Gellately, Ben Kiernan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, стр. 357.

³⁰⁴⁵ Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 1981, стр. 211.

³⁰⁴⁶ Радослав Стојановић, „Нација као чинилац у међународним односима и спољној политици“, *Анали Правног факултета у Београду*, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 25, Бр. 6, Правни факултет у Београду, Београд, Новембар-Децембар 1976, стр. 662, Доступно преко: <https://anali.rs...>, Приступљено: 11.09.2022.

Почетком овог века уочено је да примарни ензим МАО-А (моноаминска оксидаза-А) има везу с повећаним импулсом агресивног понашања човека, због чега је прозван „ратничким геном“. Његово „откључавање“ условљено је високим степеном непријатељства у окружењу током детињства и претрпљеног насиља. Тиме је тријада страхова, мржњи и деструкције, која је у фокусу ове дисертације, установљена и на генетском нивоу.

Нетрпељивост у међународним односима може се одредити као изостанак саосећајности према некој етничкој заједници (народу, нацији) и раси или пак несношљивост према овим социолошким и биолошким категоријама. Интензивно осећање нетрпељивости назива се **мржња**, која се може дефинисати као тежња (не нужно патолошка, али у већој мери ирационална) да се уништи одређена етничка заједница или раса која се сматра „злом“, а састоји се од три компоненте: избегавања присности (дистанцирања од неке заједнице), страсти (интензивни бес према заједници или страх од заједнице) и посвећености (презриво обезвређивање или умањивање људских особина заједнице). Може се претпоставити да једну од главних улога у трансферу и ширењу нетрпељивости имају меми, јединице културне трансмисије који имају способност репликације и подстичу „еволуцију културе“.

Вођени постулатима реалистичких и психолошких теорија међународних односа, проницање у основне узроке нетрпељивости између Срба и Хрвата (србофобије и кроатофобије) подразумевало је сагледавање **„тоталне историје“** српско-хрватских односа. У овом раду покушано је избегавање ипсидикситизама, тако да су готово сви значајни извори за историју Срба и Хрвата, а пре свега они који су често окосница међусобних научних спорења, проверавани у примарним (архивска грађа) и релевантним секундарним изворима. Српско-хрватски односи у овом раду посматрани су и анализирани првенствено по критеријуму садржине кроз које су реализовани: политичком, економском, културном и религијском. Аграрни, индустријски и техничко-технолошки односи посматрани су у оквиру економских односа, национални у склопу политичких односа, а неполитички углавном у саставу културних односа.

Разматрање анамнезе, рационалних и ирационалних извора антагонизама, захтевало је **мултидисциплинарни приступ**. Била су нужна сазнања политикологије, политичке психологије, економије, културологије, етнологије, етнопсихологије, психоисторије, психогеографије, виктимологије, антропологије, археологије, генетике етноса, лингвистике, митологије, статистике и других наука и научних дисциплина.

Друштвено-политичке, економске, религијске и културне интеракције Срба и Хрвата посматране су кроз осам историјских целина, током којих су два народа одржавали политичке, економске и културне односе као суверене државе (Хрвати у раном и почетком позног средњег века, а Срби углавном у позном средњем веку), под ограниченим суверенитетом (као вазалне државе), под изгубљеним суверенитетом (Хрвати од 12. до 20. века; Срби од 15. до 19. века), обновљеним државним суверенитетом (Срби у 19. веку), у двама заједничким југословенским државама и с поново обновљеним сувереним државама крајем 20. века:

- 1) Српско-хрватски односи до продора Османлија (7. до 15. век);
- 2) Српско-хрватски односи у Војној крајини од 16. до почетка 19. века;
- 3) Српско-хрватски односи од почетка 19. века до краја Првог светског рата;
- 4) Српско-хрватски односи у Краљевини СХС и Краљевини Југославији;
- 5) Српско-хрватски односи у Другом светском рату;
- 6) Српско-хрватски односи у социјалистичкој Југославији;
- 7) Српско-хрватски односи током Ратова за југословенско наслеђе;

8) Српско-хрватски односи у добу „замрзнутог сукоба“ (од 1995. до данас).

Истраживање узрока нетрпељивости између Срба и Хрвата у ограниченом историјском раздобљу било би партикуларно и недовољно за реализацију још једног циља истраживања – **испитивања услова за успостављање трајнијег помирења и интензивније српско-хрватске сарадње**. Стога је **прекорачење зацртаног временског оквира предмета истраживања (до 1945. године) последица неопходности мултидисциплинарног и историографски свеобухватног приступа истраживању**.

Разматрајући српско-хрватске односе на бази доступних историјских извора од средњег века до савремености, уочавају се изражене флуктуације, успони и падови, договори и компромиси, сарадње и сукоби. Примећује се да између Срба и Хрвата не постоји континуитет нетрпељивости. Негативно осећање несношљивости јавља се учесталије од 1848. године, када Хрвати на простору Троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације крећу с развојем националног идентитета, односно инкорпорацијом дела субетничких скупина углавном католичке вероисповести (српско-католичке, мађарске, чешке, словачке, аустријско-немачке, италијанске, јеврејске, русинске, ромске и других) у хрватску нацију. Од тада се јавља србофобија у ширим слојевима хрватског грађанства и досеже највише интензитета нетрпељивости, што ће због „страха од нестанка“ индуковати кроатофобију, претежно међу Србима Троједне Краљевине.

Експлицитније, Срби и Хрвати се од друге половине 19. века међусобно доживљавају „злима“, пошто су испуњени сви услови **„когнитивне тријаде мржње“**:

- 1) уверење да омрзнати народ угрожава битне националне вредности и интересе,
- 2) уверење да омрзнати народ то чини без одговарајућег повода или оправдања,
- 3) уверење да омрзнати народ ради то „свесно и намерно“.

Детектовани су следећи **степени или врсте мржње између Срба и Хрвата** према одредницама савремене психологије, који су осцилирали у посматраном времену:

1) „Прихватљива мржња“ (Accepted hatred) – Подразумева очигледну нетрпељивост између Срба и Хрвата, али не постоји општа жеља да се делује против омрзнутог народа. Као пример се може узети раздобље од 1848. до антисрпских демонстрација у Троједној краљевини, посебно у време када се Срби боре за статус конститутивног народа;

2) „Врућа мржња“ (Hot hatred) – Осећање мржње између Срба и Хрвата постаје екстремније, јер се други народ сматра претњом по национални интерес. Долази до деструктивних акција, како би се претећи народ заплашио и променио ставове или понашање. Пример су антисрпске демонстрације 1902. године, када су гомиле хрватских националиста примениле физичко насиље над Србима у Загребу, уз уништавање њихове приватне имовине;

3) „Хладна мржња“ (Cold hatred) – Подразумева девалуацију или презир између Срба и Хрвата. Пример за овакво емоционално стање је србофобија и кроатофобија у периоду од 1918. до 1941. године. Углавном „хладну мржњу“ испољавају Хрвати, посматрајући заједничку краљевину на челу са српском династијом као „империју зла“;

4) „Горућа мржња“ (Burning hatred) – Карактеристика ове мржње је дубоки презир, при чему се други народ сматра подљудским, нељудским и претећим. Предузимају се и противзаконске мере да се претња умањи. На пример, то су била хапшења и прогон Срба у НДХ, као и у неким деловима Републике Хрватске током Грађанског рата, где се Срби сматрају претњом по државни поредак. Сличне акције предузимају понегде Срби према Хрватима на подручју Републике Српске Крајине и Републике Српске;

5) „Киптећа мржња“ (Simmering hatred) – Избегава се било каква присност с другим народом, који се презриво обезвређује. Стигматизовани народ се сматра непожељним и

таквим остаје и у будућности. Пример за овај степен емоције такође је општа србофобија у НДХ, као и у великом делу Републике Хрватске за време Грађанског рата. Истодобно, овај степен нетрпељивости (кроатофобије) бележи се и у Републици Српској Крајини и Републици Српској за време Грађанског рата. Уз прогоне, дешавају се „неразјашњена убиства“ политички сумњивих појединаца, интелектуалаца, свештенства и других угледника омрзнутог народа;

6) „Фуриозна мржња“ (Furious hatred) – Ова врста мржње је страсна, уз презриво обезвређивање и потребу за осветом према омрзнутом народу, који се сматра претњом по опстанак и таква стигма остаје и у будућности. Масовно насиље често је побуђено фуриозном мржњом па се и у овом случају може говорити о србофобији и кроатофобији у НДХ, Републици Хрватској, Републици Српској Крајини и Републици Српској током грађанских ратова 1990-их. Свете се и Срби и Хрвати, вршећи масовне прогоне, егзекуције и ратне злочине;

7) „Свеобухватна мржња“ (All-embracing hatred) – Јавља се потпуно избегавање присности, презриво обезвређивање, односно дубока страсна мржња и дехуманизација омрзнутог народа. Негативна емоција захвата подједнако све слојеве. Резултат овакве емоције је настанак потребе да се у потпуности уништи омражени народ, а као пример се може навести највиши степен србофобије у НДХ, када геноцид над Србима прераста у државни пројекат.

Након исцрпног истраживања историје антагонизама у српско-хрватским односима, закључује се да нетрпељивост између Срба и Хрвата има мноштво **рационалних и ирационалних узрока** и немогуће их је у потпуности сагледати.

Одговор на питање да ли је прво дошло до експанзије кроатофобије или србофобије не представља историјску енигму, јер постоји сијасет извора који потврђују да су ирационални пориви с извориштима у „хрватском државном и повијесном праву“, покренули анимозитете. Односно, први позив да се изврши геноцид над Србима („Власима“), забележен је још у 18. веку. Ипак, нетрпељивости степена „прихватљиве мржње“, јављају се међу хрватским грађанским слојем 1850-их и 1860-их година, ширењем бојазни од сужавања митског хрватског животног простора. Покушаји неких хрватских аутора да рађање негативних емоција код хрватске интелигенције повежу с такозваним „Карацићевим шовинизмом“, што је, наводно, узбуркало патриотске сензибилитете хрватских „очева нације“, немају упориште у историјској грађи тога времена. Односно, тврдња Вука Карацића да су „сви штокавци Срби“ су била стајалишта и других тадашњих виђених слависта, лингвиста, етнографа и статистичара.

Узроци српско-хрватских нетрпељивости, исходишта појаве или интензивирања нетрпељивости између Срба и Хрвата, могу се класификовати у четири основне врсте или категорије, унутар којих се препознају специфичне неуралгичне тачке, стимулуси или „фобичне жиже“: политички узроци, економски узроци, религијски узроци и културни узроци.

1) Политички узроци (Исходишни политички стимулуси, односно разлике, супротности, антагонизми и друге неуралгичне тачке или „фобичне жиже“ које побуђују нетрпељивост између Срба и Хрвата):

– *Рана историја оружаних сукоба* – Средњовековни конфликти између Срба и Хрвата имају свој основни узрок у тежњама владара и властелина да прошире територије којима владају, али се могу назвати „неуралгичним тачкама“ у српско-хрватским односима. Митски сукоб двају народа, забележен у „Летопису Попа Дукљанина“ и више векова касније у „Писми од Радослава“, нема узрочно појашњење нити за последицу има

нетрпељивост, али помало симптоматично наговештава историјски шаблон: Хрватска напушта заједничку државу, што изазива агресивну реакцију Срба који настоје да их врате у „тетрархију“ те долази до одсудне битке. Између Срба и Хрвата било је више сукоба у средњем веку (као што је било више унутаретничких сукоба, тј. између „склавинија“ којима би владали сродници из неке династије). Не бележи се етничка нетрпељивост, мада је незахвално разматрати „етничка осећања“ у том времену. Ипак, треба истакнути да византијски и дубровачки извори спомињу ратни поход Стефана Немање који је напао „сународнике и прогонио их мачем“ те „потпуно игноришући властите границе, покорио Хрватску“. Није познато које хрватске крајеве је освојио у 12. веку нити какве је то последице оставило по тадашње српско-хрватске односе, али је у колективном сећању вероватно преостало нешто анимозитета према „агресору“. Нешто боље су забележени сукоби на тлу босанске бановине између босанско-српских и хрватских великаша. Започео их је хрватски бан Павле I Шубић Брибирски у време престоних борби на угарском двору крајем 13. века. У тим окршајима трупе брибирских кнезова, потпомогнуте млетачком морнарицом, успеле су да продру у Требиње и Оногшт (данашњи Никшић). Извори наводе да је дошло до српско-хрватских преговора у Вруљи, близу Макарске, али одредбе споразума нису познате. Чињеница је да се краљ Милутин 1308. године, у уговору с титуларним царем Латинског Царства у егзилу, Шарлом III Валоа (Charles de Valois), потписао као „Краљ Далмације, Хрватске, Дукље, Србије и Рашке и читавог поморја“ (*лат. Rex Dalmatiae, Croatiae, Diocliae, Serviae, Rassiae ac totius maritimae*), што је, врло вероватно, био одговор на Шубићев освајачки поход. Године 1319. промениле су се ратне околности и српска војска је заробила Гргура V Шубића, због чега је Младен II Шубић морао да преговара с краљем Милутином. Српски краљ је предао Гргура на чување у Дубровник, а хрватски бан Младен II је био приморан на повлачење. Потом, морао је поново да прихвати поделу моћи са сином прогнаног босанског бана, Стефаном II Котроманићем. Ови сукоби су вероватно утицали на међусобне анимозитете, пошто су трајали годинама и били су верског карактера. Тешко је одредити степен негативних емоција и опсег, јер су тада етницитети и конфесионалне разлике на посматраном простору биле сложеније (у Босни се спомињу католички Срби, Власи, Бошњани; међу православним Србима постојала је „протонационална свест“; највећи број Хрвата сматрао се просто „Словенима“ или се регионално изјашњавао);

– *Српске привилегије у Војној крајини и крајишке буне* – Истакнути хрватски историчар Богдан Кризман и српски академик Василије Крестић, који су настојали да проникну у суштину српско-хрватских антагонизама, сагласни су у ставу да исходиште „геноцидних радњи над Србима у Хрватској“ треба тражити у временима када су „православни Власи“, тј. Срби, под притиском Турака у 16. и 17. столећу почели масовно да насељавају „хрватске земље“. Срби насељени на простор Хрватске, Славоније и Далмације силом државних и црквених власти подвргавају се покмећивању и унијаћењу, што ће их принудити и на оружани отпор, како би обезбедили статус слободних сељака и привилегованих војника крајишника. Зато се немири и буне шире дуж читаве Војне крајине па и оне под Млецима, током два и по века, међу којима су најзначајније избијале следећих година: 1623, 1631, 1632, 1658, 1660, 1666, 1672, 1693-1697, 1700, 1706, 1706, 1714, 1719, 1723, 1728, 1730, 1735, 1736, 1739, 1743, 1748, 1751-1758, 1755, 1777, 1870 и 1883. године. Отпорничка кретања побуђују србофобију код католичких црквених власти и угарско-хрватске властеле. Презир ће се временом преносити и на домицилно становништво, жељно да ужива исте привилегије као и крајишници српског порекла, што се односи на самоуправу у

градским, судским и казним пословима, односно с кнезовима и судијама које је бирао народ (Влашки статут као „формалан земаљски устав“);

– *Стварање независне Србије и њена улога „Пијемонта Јужних Словена“* – Србија ужива све већи углед у Европи након Српске револуције. Хрватске националне вође суочавају се с Кнежевином Србијом, главним претендентом за предвођење заједничке устаничке акције и стварања југословенске државе. „Очеви нације“ сумњају да Хрвати унутар Хабзбуршке монархије могу успешно да постигну уједињење „својих покрајина“, схватајући да је само уз помоћ Срба могуће постизање хрватских интереса. Јављају се и објективни страхови од стварања Велике Србије, тј. ширења српских устанака на Босну и Херцеговину и Војну крајину, што се коси с хрватским интересима и побуђује ирационалне „страхове од нестанка“. Стога, под плаштом „илиризма“ и „југословенства“ буја великохрватски национализам и умерена србофобија;

– *Питање конститутивности српског народа у Хрватској* – Ово питање може се сматрати једним од најважнијих за распламсавање међусобне нетрпељивости. Неки српски аутори износе став да су Срби конститутивни народ од стицања привилегија у 17. веку, када су крајишници били под непосредном влашћу аустријског цара и краља Хрватске Фердинанда II, што је тема за посебна научна истраживања. Године 1848. у Хрватски сабор улазе представници Срба и чине готово половину саборских заступника. Срби у Далмацији истодобно траже потпуну слободу Цркве, слободан прелаз с католичке на православну веру, државне плате за свештенике и аутономију српских школа. Тада хрватске националне вође оспоравају постојање српског народа у Хрватској и Славонији. Називање Срба „православним Хрватима“ буди отпор и кроатофобију. Борба за признање Срба као политичког народа траје до 11. маја 1867. године, када им Сабор у Загребу признаје постојање и равноправност с Хрватима. Оспоравања ће се ипак наставити и у будућности међу истакнутим историчарима и другим интелектуалцима (углавном правашима). Код Хрвата се јављају бојазни да ће признањем српског народа као „дипломатичкога“ бити угрожена „државноправна подлога хрватског отпора против мађарске премоћи у целини“. Борбе Срба за једнакоправност и признање иницирале су осећање дубоке србофобије, испрва међу хрватском интелигенцијом, која их је емитовала на грађанске слојеве, а потом и шире. Конститутивност Срба у Хрватској потврђена је у републичким уставима социјалистичке Хрватске након Другог светског рата. Међутим, ове одредбе српски и хрватски уставноправни стручњаци сасвим другачије тумаче, што је још један у низу међусобних трајних спорова. Након доношења Божићног Устава, 21. децембра 1990, Србима у Хрватској је укинут статус конститутивног народа и сведени су на националну мањину. Овај догађај један је од кључних за побуну Срба и отпочињање Грађанског рата у Хрватској;

– *Сукоб великосрпске и великохрватске идеологије* – Почети великосрпске и великохрватске идеје сежу у 17. век. Сматра се да је Ђорђе Бранковић зачетник „великосрпске“, а Павле Ритер Витезовић „великохрватске“ идеје. Најбитнија су „неуралгична тачка“ у српско-хрватским односима и тиме константни узрочник међусобне несношљивости и оружаних конфликта. Две идеологије долазе у сукоб током југословенских националних покрета, а базиране су на правно-историјској фикцији о „хрватском државном и повијесном праву“ и „српском историјском праву“. Потоња је великонационална идеја с историјским утемељењем, подржана од историјских, етнографских и лингвистичких ауторитета у 19. веку. Историјски извори (уз археолошке налазе) доказују да је народ Срба насељавао почетком 9. века подручје римске провинције Далмације, у време када се етноним Хрват још увек не јавља у изворима (Ајнхардови

„Анали Франачког краљевства“). Баварски географ (Geographus Bavarus) пише такође у 9. веку да Срби поседују толико краљевство „да су од њих потекли сви словенски народи“. Према „Далимиловој хроници“ из 14. века, заснованој на чешким легендама, Срби су родоначелници свих Словена, а Хрватска земља „српског народа“. Подаци које износе неки пољски и немачки хроничари у 18. и 19. веку иду и даље у опису значаја и величине „митске Србије“. Према је тешко потврдити ове податке из минулих векова, не може се ни свако предање у потпуности одбацити као плод фантазије, посебно ако се митски мотиви понављају у више независних извора. Односно, многи митови имају своје „историјско језгро“. Током векова и миленијума огроман број врела који би могли потврдити одређене претпоставке су, једноставно, стицајем различитих околности, нестали, али је ипак остао неки помен о њима. На пример, није познато која дела или чије легенде је користио пољски надбискуп Станислав Бохуш (Stanisław Jan Siestrzeńcewicz Bohusz), написавши у књизи „О пореклу Словена и Сармата“ (1812) да су Срби основали три европска краљевства: прво 630. године у Чешкој, друго на Балкану 640. године и треће које су назвали „Пољска“. Бохуш исто тако Хрватску назива „планинском земљом“ на Карпатима и реци Висли, у којој је живео „српски народ“. Надаље, мора се признати да појмове „Велика Хрватска“ и „Велика Србија“ нису измислили хрватски и српски „романтичари“ у 19. веку, него се бележе у делима средњовековних хроничара. Окосница сукоба великонационалних идеја је у претендовању на следеће „спорне територије“: Босну и Херцеговину, Славонију, Војводину, Крајину, Далмацију и Санцак. Прве размирице у вези контроле над одређеним територијем, проистичу из идеје о „хрватском државном праву“. Године 1848. војвођански Срби постају испрва огорчени на Хрвате због неиспуњавања договорене помоћи у борбама против Мађара, а потом 1849. након одбацивања предлога да под Војводину потпадне српски крајеви Славоније и Срема. Већ деценијама се најугледнији хрватски медијевалисти слажу с чињеницом да се на тим подручјима није користио етноним „Хрват“, него „Словинац“, као и да су Срби живели у раном средњем веку поред реке Уне или бар око Цетине. Хрватско име преноси северније властела и део народа који се склања пред најездом Турака и насељава подручје од реке Сутле до речице Илове, где пребива домицилно кајкавско становништво, које се назива „Словинцима“. На исту територију и у отприлике у исто време дошли су и Срби, крајишници Вараждинског генералата. Било их је и пре, у 15. веку, у својству војничких посада принцезе Катарине Кантакузине Бранковић, на простору од Копривнице до Загреба. Источније, Славонија је насељена католичким и православним Србима (Рашанима и Шокцима), већином досељених из Босне и Херцеговине, Јужне Угарске и Србије. Стога се на мапама европских картографа тај простор (од Славонске Пожеге до Земуна) бележи и под називом „Рашка“ (лат. Rascia). Босна се први пут спомиње као део Србије у 10. веку, која се граничи с Хрватском на реци Цетини (Порфиروجенит). Санцак је територија с историјским називом „Рашка“, насељена Србима такође од првих спомена на Балкану. Хрватска историографија, мада користи неке од наведених извора, настоји средњовековну српско-хрватску границу да помери што источније, обично на реку Дрину. Међусобна оспоравања етничких посебности и историје државности још увек буде нетрпељивости виших интензитета;

– *Победа Краљевине Србије у Првом светском рату* – Победом Краљевине Србије у Првом светском рату побуђене су бојазни, не само код појединих хрватских политичких првака, него и у широј заједници која је учествовала у агресији на Србију, од неизбежног стварања Велике Србије. Треба имати у виду да су међусобне нетрпељивости већ постојале, с тим што је србофобија била далеко масовнија и већег интензитета. Важно је нагласити да су хрватски војници у саставу Оружаних снага Аустроугарске (42.

домобранска пешадијска дивизија или „Вражја дивизија“) починили масовне ратне злочине и зверства над српским народом у Краљевини Србији, вођени највишим степенима мржње („фуриозна мржња“). Ипак на подручју јужно од Саве и источно од Дрине интензивирана је германофобија, а не кроатофобија. Разлози су вишеслојни. Српски народ у Краљевини Србији није имао претходна антагонистичка искуства с Хрватима, а под идеологијом југословенског интегрализма створена је државна заједница с Хрватима, као братским делом „троплеменог народа“;

– *Питање различитих политичких система* – Два примарна политичка питања која су оптерећивала српско-хрватске односе у Краљевини СХС и Краљевини Југославији, била су национално и уставно, тј. радило се о опречним погледима на национално и државноправно уређење земље. Хрвати и Срби у Србији су у блиској прошлости живели у различитим политичким системима, у којима су два народа развили другачији национални и политички дух. У тој разлици, насталој пре буђења модерног национализма, крије се један од дубљих разлога српско-хрватских политичких антагонизама, као што је тада приметио карактеролог Владимир Дворниковић;

– *Сукоб хрватског федерализма и српског унитаризма* – Хрватски народ (интелигенција и свештенство), није ушао с истим циљевима у југословенску заједницу 1918. (као и 1945. године). Тежња за стварањем самосталне Хрватске имала је снажније упориште у колективној свести Хрвата, док су Срби већински подлегли „југославизацији“. Хрватски федерализам и српски унитаризам ће стога бити у непрестаној колизији још од састављања Крфске декларације, што ће изазивати страхове од „српске већине“ у Југославији и потхрањивати сепаратизам, док ће Срби тумачити хрватски федерализам „издајом“ (било идеологије „троплеменог народа“, било „братства и јединства“). Страх од великонационалних пројеката с обе стране будио је „страхове од нестанка“ и тиме нетрпељивост;

– *„Српски карактер“ југословенске монархије и последице* – Разговори између Николе Пашића и Фране Супила на Крфу не указују само на сасвим другачије погледе у вези будућег устројства југословенске државе, него и на однос према јужнословенском „братству“ и „истоплемености“. Срби из Србије били су носиоци „народне културе“ (бар у нешто већој мери), како је то давно пре описао Људевит Гај, док су Хрвати „меметски“ променили свој изворни културни код. Културне различитости између победничких „Србијанаца“ и Хрвата (у том смислу „пречански Срби“, културолошки подвојени, су на средокраћу), имаће један од пресудних утицаја на отварање „хрватског питања“ и интензитет србофобије. „Тирилизација“, српска династија, Српска војска, четничка удружења, официри и жандарми, екавско наречје, снажење Српске православне цркве, Београд као престоница итд, не само што су будили носталгију код Хрвата за њиховом аутономијом унутар Аустроугарске, него и страхове од прерастања нове државе у Велику Србију. Борба против унитаризма довешће 1928. године до атентата у Народној скупштини и убиства најистакнутијих хрватских политичара, Стјепана и Павла Радића. Шестојануарску диктатуру која је потом уследила како би се смириле националистичке страсти (посебно нагли пораст србофобије), искористиће франковачка струја. Анте Павелић ће основати Усташе – Хрватску револуционарну организацију. Починиће више терористичких аката широм земље и учествовати у атентату на краља Александра I Карађорђевића, што ће иницирати снажење кроатофобије;

– *„Траума издаје“ и геноцид над Србима у НДХ* – „Траума издаје“ је назив за емоционални колапс којег доживљавају „југославизовани Срби“ у Априлском рату, као и у Ратовима за југословенско наслеђе. Концепт „издаје“ је дубоко усађен у српску колективну

свест као део „косовског мита“ и преноси се „меметски“. У случају репликације сличних догађаја, у којима неки „издајник“ свесно помаже „губитак царства“, код Срба се буди „параноја од закулиских радњи“, као и осветнички пориви. Хрвати током Априлског рата постају оличење „Вука Бранковића“, што југославизоване Србе, неспремне за такав след догађаја, доводи у стање дубоког шока, осећања трајног губитка, туге, морбидне преокупације, нарушеног самопоштовања, сумње у себе, али и беса, којег ће искалити чином освете над Хрватима и Бошњацима. Геноцид у НДХ припреман је годинама пре и извршен масовно и монструозно, није само потврдио „хрватску издају“, већ и дубоку патолошку мржњу (степен „свеобухватне мржње“). Ради се о најбитнијој „неуралгичној тачки“ у српско-хрватским односима. Геноцид над српским цивилима, посебно инфантицид, нестанак читавих насеља, девастација имовине, културних споменика, сакралних објеката итд, изазвали су „групну трауму“ и њен „трансгенерацијски пренос“, обликујући трајно неповерење и кроатофобију код Срба (углавном с простора НДХ), што ће се 1990-их одразити на разбуктавање Грађанског рата у Хрватској. Сем тога, „несугласице унутар спора“ чине великим делом и лицитације бројевима жртава, које до данас нису поуздано утврђене. Резултати историографских, демографских и виктимолошких истраживања која су се бавила питањем српских и хрватских губитака у Другом светском рату и пораћу, представљају један од најконтроверзнијих истраживачких задатака и једну од најосетљивијих политичких тема. Према америчком политикологу Рудолфу Рамелу (Rudolph J. Rummel) који се деценијама бавио историјом геноцида и увео појам „демоцид“ (усмрћење једне или више особа од стране владе, укључујући геноцид, политичид и масовна убиства), нацисти, четници, хрватске усташе, партизани и „Титов режим“, починили су „масовни демоцид“ током Другог светског рата. Хрватске снаге усмртиле су, отприлике, 655.000 људи, од чега су велика већина били Срби;

– *Устанак Срба и освета над Хрватима* – Срби из Хрватске дали су кључни допринос антифашистичкој борби у Хрватској, а тиме и поновном очувању и стварању савремене хрватске државе. Устанак српског народа у Србу и Дрвару 27. јула 1941. године, подстакнут је терором оружаних снага НДХ, без јасно дефинисаних идеолошко-политичких циљева. Првоборци српске националности чинили су око 85% укупног састава партизанских снага на простору Хрватске и представљали су већину у хрватским партизанским јединицама, све до капитулације фашистичке Италије. Срби одлазе у два антифашистичка покрета на простору НДХ, вршећи одмазде над хрватским и бошњачким становништвом и ратним заробљеницима, услед „трауме издаје“ и геноцида којег је почела да спроводи усташко-хрватска власт. Док су српски партизани одмазде починили на почетку и у завршним операцијама рата, четници су спроводили константан осветнички терор, али се њихови ратни злочини ипак не могу по мотивима, масовности и окрутности упоредити с усташким геноцидом (или „демоцидом“). Кроатофобија је у Другом светском рату попримила димензије „фуриозне мржње“ те отуда и многи брутални злочини који су почињени над католичким и муслиманским народом Хрватске и Босне и Херцеговине. Према Рудолфу Рамелу, четници су убили око 100.000 Хрвата, а ратни злочини допринели су даљем развоју србомржње и „трансгенерацијском преносу траума“ код Хрвата и нарочито Бошњака;

– *„Хрватско прољеће“ (Маспок)* – Масовни покрет или „Хрватско прољеће“ био је националистички и делом сецесионистички покрет 1971. године, с презентованом економском подлогом, који је код Срба изазвао реминисценције на геноцид из времена НДХ. Фобијама су придонеле и демонстрације Хрвата у градовима и сукоби с органима јавне безбедности. Прошло је две и по деценије од светског рата и многи преживели Срби

сећали су се погрома и прогона. Маспок је подстицао кроатофобију, али не масовну. Разлог томе била је вера у моћ Јосипа Броза Тита („култ личности“), снаге ЈНА и СР Србију, као гаранте да се геноцид неће поновити. Наоружавање српског народа у делу Крајине, немогућност да се Хрватска отцепи без грађанског рата, хапшења појединих „маспоковаца“ и конфликт с органима јавне и државне безбедности, иницирали су пак хрватске страхове од „србизације друштва“ и ојачали нетрпељивост према Србима;

– *Меморандум САНУ и „догађање народа“* – Меморандум САНУ из 1986. оцењује се и данас у већини западних студија, али и радовима бројних српских интелектуалаца, „великосрпским пројектом“ и правим почетком растакања СФРЈ. Други део домаћих аутора истиче да је нужно уважити друштвено-политички контекст у којем је документ настао, тј. да је Меморандум био израз дубоких страхова српских академика због неправедног растакања СР Србије и Срба, „косовске кризе“, као и додатног политичког и економског оптерећења СР Србије у СФРЈ. Ипак, изазвао је стрепњу и нетрпељивост у остатку Југославије, посебно међу Албанцима, Словенцима и Хрватима. Уследила су „догађања народа“, серија митинга присталица националне политике Слободана Милошевића, почетак „антибирокартске револуције“, тзв. „митинзи истине“ и „митинзи солидарности“ на којима се стварао нови „култ личности“, уз покушај да се Срби „национално освесте“ и мобилишу за спречавање предстојеће дисолуције савезне државе. Посебну узнемиреност међу несрпским народима СФРЈ изазвао је митинг на Газиместану поводом прославе 600 година од Косовске битке. Србофобија је захватила од тада све неправославне југословенске народе па и хрватску нацију. Одговор Срба који су почели да се национално збијају, био је такође изразито фобичан. Нетрпељивост између Срба и Хрвата је поново достигла степен „хладне мржње“ и ово стање увешће два народа у нови грађански рат;

– *Грађански рат у Хрватској (1991-1995) и Грађански рат у Босни и Херцеговини (1992-1995)* – Сви антагонизми, проистекли из предратних реалних и имагинарних разлика и супротности, националне, идеолошко-политичке, верске, економске и културне природе, у рату су испојили своје екстремне концепте, максимизирајући српско-хрватску нетрпељивост, чиме су створени услови за опште деструктивно понашање, потпомогнуто спољним моћним факторима, што је проузрочило масовна страдања становништва. Грађански рат између Срба и Хрвата додатно је инициран победом хрватске националне деснице на првим демократским изборима у СР Хрватској 1990. године. Долазак на власт бивших дисидената и кроатоцентриста, подржаних од стране усташке емиграције, најављивање отцепљења Хрватске, иконографија из времена НДХ, јавни антисрпски наступи нових политичких вођа, најаве уставних измена којима Срби постају национална мањина, отпуштања Срба с посла, вређања и учестали напади на Србе, покренули су српску „Балван револуцију“ лета исте године. Завладао је степен „горуће мржње“ и почело је свенародно наоружавање. Срби, предвођени Српском демократском странком (надаље: СДС), у међувремену ће прогласити аутономију, запретити отцепљењем Крајине и останком у Југославији, због чега је реаговало хрватско Министарство унутрашњих послова и паравојне формације (Збор народне гарде, будућа Хрватска војска). Дана 31. марта 1991. године пале су прве жртве с обе стране и почео је четворогодишњи рат којег су Срби, помогнути ЈНА и СР Србијом, али изоловани од стране међународне заједнице и медијски демонизовани, изгубили августа 1995. Из Хрватске је прогнано, избегло или отишло више стотина хиљада Срба (тачан број још није утврђен), масовно након војно-полицијске операције „Олуја“. С обе стране извршени су ратни злочини, силовања, девастације приватне и државне имовине, културних споменика, сакралних објеката итд. Срби у Босни и Херцеговини, такође руковођени СДС-ом, прегласани су од стране Хрвата

(Хрватска демократска заједница) и Бошњака (Странка демократске акције) у вези суверености Босне и Херцеговине, тј. останка у Југославији. Рат је избио 1. марта 1992. у Сарајеву и отпочео је исцрпљујући сукоб с великим бројем жртава на свим странама. Сем српско-бошњачког и српско-хрватског оружаног сукоба, десио се и хрватско-бошњачки конфликт. Република Српска изгубила је рат 1995, у којем су учествовале и војне снаге НАТО-а на страни Хрвата и Бошњака. Дејтонским споразумом сачуван је српски ентитет у Републици Босни и Херцеговини. Извршени су многобројни ратни злочини на свим странама (српска страна оптужена је и за геноцид над Бошњацима у Сребреници), уз огромну девастацију државне и приватне имовине. Степен нетрпељивости између Срба и Хрвата током ових грађанских ратова достигао је „фуриозну мржњу“ и пренесене су трауме и фобије на наредне генерације;

– *Демографске промене од 1840. до савременог доба, као последица сукоба, насилних и ненасилних миграција и етничког редизајнирања* – Пописи становништва на подручју Хрватске од 1840. до 2021. године, показују да су се десиле значајне етнодемографске промене на простору који данас обухвата Република Хрватска, као последица кроатизације католичких Срба, жртава у два светска рата и Ратовима за југословенско наслеђе, као и присилних и добровољних миграција грађана српске националности током СФРЈ. Постоји више важних царских статистичара, етнографа, енциклопедиста и других, који су оставили важне податке о броју Срба и Хрвата на посматраном простору. До прве половине 19. века, али и коју деценију касније, наилази се на низ различитих етнонима који упућују на бројност и размештај Срба католичке вере који ће бити кроатизовани до 1945. Тако, забележени су помени „католичких Срба“, „католичких Рашана“, „Срба католика“, „Србо-Хрвата“, или Хрвата „српског племена“ у делима најцењенијих аустријских, немачких, мађарских и других статистичара, етнографа, историчара, географа, енциклопедиста и теолога, попут Фењеша (Elek Fényes), Ерша (Johann Samuel Ersch), Грубера (Johann Gottfried Gruber), Хофмана (Wilhelm Hoffmann), Швикера (Johann Heinrich Schwicker), Мареја (John Murray), Курцела (August Kurtzel), Шитеа (Anton Schütte), Вецера (Heinrich Joseph Wetzer), Белтеа (Benedikt Welte), Шредера (E. H. Schröder), Кола (Johann Georg Kohl), Гебхардија (Ludwig Albrecht Gebhardi), Гиљфердинга (Александар Фёдорович Гиљфердинг), Сарторија (Franz Sartori) и других. На основу тих података стиче се увид у једну сасвим другачију етничку слику од пре 150 до 200 година и у обим десрбизације провинција Славоније, Хрватске и Далмације. У закључку узимамо најниже процене, засноване на хрватским изворима о етницитетима на подручју Банске Хрватске, Хрватско-славонске војне крајине и Далмације. Према тим врелима, живело је 1840. у тим провинцијама најмање 31,41% православних Срба. Ако би том броју додали етничке групе које су у аустријским пописима приписиване Србима (Шокци, Буњевци, Дубровчани, католички Срби у Далмацији и католички Бокељи), релативни бројеви, према статистикама из 1857. и 1869. године, прелазили би 45%. Према оценама хрватског историчара Филипа Шкиљана, број Срба у Хрватској опада услед „асимилације, етномикрије, акултурације и етноцентризма“. До данас (2024. године) није познат тачан број избеглих и прогнаних Срба, као што је већ наглашено, али је на основу пописа становништва 1991. и 2021. године, видљив пад с 12,2% на 3,2% од укупног броја свих грађана Републике Хрватске. Односно, „недостаје“ бар 460.000 Срба, а у последњих 180 година бројност српског народа је чак петнаест пута мања. Број католика непознатог националног идентитета крајем 19. века износио је око 1% у Краљевини Србији. До 1961. бројност Хрвата (припајањем Војводине) увећао се на 2,6%, али је од тада у константном паду и износио је 2022. године 0,6%. То јест, пад хрватског становништва резултат је ниског наталитета у читавој Србији, а планска

асимилација или истребљење Хрвата никада није спровођено. Укупно је у Ратовима за југословенско наслеђе до 1995. године, по проценама с почетка 21. века, које још нису коначне, живот изгубило око 150.000 војника и цивила свих нација, а рањено је око 175.000 бивших грађана СФР Југославије. „Култ жртве“, типичан за патријархална друштва, саставни је део колективног менталног склопа свих балканских народа. Жртва, нарочито она која је свој живот „положила на олтар отаџбине“, саставни је део култа и „захтева“ одређене „привилегије и обештећења“, углавном кроз освету. Услед многобројних жртава којима се сваке године одржавају пијетети, како у Хрватској, тако и у Србији и Републици Српској, прећутно се негује „жеља за одмаздом“, а негативне емоције хране се и из сијасета других узрока. Страх од дезинтеграције хрватске нације због бројности српског народа у Хрватској, након војно-полицијских акција „Бљесак“ и „Олуја“ и прогона Срба из Републике Српске Крајине, трансформисао се у „страх од српске освете“, тако да су се спољнополитичке активности хрватских националних вођа и безбедносних служби природно сконцентрисале на покушаје елиминисања или редуковања војног, економског и сваког другог фактора моћи Републике Србије;

– *Хрватски и српски групни и индивидуални чиниоци („подстрекачи“ фобија)* – Први „емитери“ српско-хрватске нетрпељивости јављају се у 17. веку међу хрватско-славонским свештенством и племством, које већ значајно учествује у покрету Противреформације (Католичке обнове). „Влашко питање“ (прво питање Срба у Хрватској) на дневном реду Хрватско-славонског сабора је увелико разматрано до 1613. године, када кулминира због великог броја досељеника. Подстрекачи“ србомржње јављају се унутар хрватских интелектуалних и црквених кругова половином 19. века, а код Срба крајем истог столећа. Као групни чиниоци, могу се у почетку идентификовати „праваши“ (Странка права), а као индивидуални се истичу Анте Старчевић и Еуген Кватерник. Касније ће их наследити мноштво других, идеолога великохрватства, попут Јосипа Франка и Анте Павелића. Многи аутори у ранијим српским „подстрекачима“ проналазе Вука Караџића, Илију Гарашанина, чак и Јована Цвијића, али нема историјских извора који би упућивали на њихову кроатофобију. Ставови су им утемељени на сазнањима тадашње историографије, лингвистике, филологије, етнографије, статистике и другим наукама те подржане од највећег броја чувених научника из наведених области, посебно слависта. Ипак, њихове тезе и активности потакнуле су хрватске националисте на нетрпељивост, која се проширила и у остатку хрватског народа. Специфичан вид српског (или „динарског расизма“) с примесама кроатофобије, појавио се нешто доцније, испровоциран расизмом хрватских националиста. У том контексту упечатљиве су карикатуре Хрвата у утицајном српском сатиричко-политичком часопису „Врач погађач“, који је излазио у Загребу од 1896. до 1903. година под уредништвом Симе Лукина Лазића, једног од конструктора митова о древности и моћи Срба. Српски националиста Никола Стојановић у делу „Срби и Хрвати“ (1902), понижавајући хрватски менталитет и културу, дао је повод за избијање антисрпских демонстрација и општег насиља према Србима. Ипак, великосрпска мисао с елементима кроатофобије и планираним етничким чишћењем, јавља се тек у Другом светском рату, када услед геноцида над српским народом настаје пројекат Стевана Мољевића, под називом „Хомогена Србија“. Великонационалне идеје привидно мигрирају заједно с пораженим снагама ХОС-а и ЈВуО, остајући маскиране и у социјалистичкој Југославији, унутар комунистичке елите. Јачају почетком 1970-их у Хрватској и од средине 1980-их у Србији. Пред Ратове за југословенско наслеђе захватају целу Југославију, када већи број политичких странака, организација и лидера прокламује великонационалне идеје. Више партија с великосрпским и великохрватским програмима добијају гласове

народа и улазе у парламенте две земље. Међу партијским вођама у подстрекивању србофобије и кроатофобије истакли су се представници готово свих идеолошких опредељења у Хрватској, Србији и Босни и Херцеговини. Неки лидери ублажили су националистичке ставове након Ратова за југословенско наслеђе или после суђења у Хагу, до мере да су им стајалишта попримила помирљиве и либерално-демократске обресе. Значајну улогу у подстрекивању различитих врста антагонизама па и терористичких акција, имали су вође емигрантских организација, усташких и четничких покрета, попут Анте Павелића, Бранимира Јелића, Доброслава Јевђевића, Момчила Ђујића и других. Србофобија је (за разлику од кроатофобије у Србији) постала део консензуса хрватских интелектуалних елита. Примећује се да су скоро сви хрватски политичари десне и леве провенијенције, који су се речју или делом ослањали на идеју хрватског државног и историјског права, били у основи великохрватски националисти (Анте Старчевић, Еуген Кватерник, Миховил Павлиновић, Јосип Јурај Штросмајер, Јосип Штадлер, Јосип Франк, Франо Супило, Исо Кршњави, Стјепан Радић, Влатко Мачек, Иван Пилар, Анте Павелић, Младен Лорковић, фра Доминик Мандић, Мико Трипало, Савка Дабчевић-Кучар, Иван Стево Крајачић, Фрањо Туђман и многи други), а неки од њих шовинисти па и расисти. Углавном, различитим стратегијама и из различитих позиција, домишљали су концепт проширене и етнички чисте Хрватске, јавно подстрекујући србофобију. С друге стране, српски национализам и шовинизам био је већином подстакнут „хрватском издајом“ у Другом светском рату или освиту Ратова за југословенско наслеђе, а неки лидери и војни команданти који су емитовали кроатофобију били су претходно југословенски националисти (Стеван Мољевић, Доброслав Јевђевић, Димитрије Љотић и други). На концу, српска и хрватска интелектуална елита (САНУ, ХАЗУ, Матица хрватска, Матица српска), међу којима истакнути академици, уметници, књижевници и научници, учествовали су деценијама у потицању нетрпељивости, стајући у одбрану сопствених националних интереса;

– *Спољни групни и индивидуални чиниоци: интереси моћних субјеката међународних односа и геополитичке прекомпозиције* – Сукоби великих сила вековима су се рефлектовали на Балкан и одређивали судбину Хрвата и Срба. Због своје улоге у стварању и развоју југословенске идеје, бројности, геополитичког положаја, политичке и војне моћи итд, Срби и Хрвати су били кључ југословенског јединства. Међутим, оба народа постали су пиони у сучељавању геополитичких орбита великих сила, тако да аутори који сматрају да Југославија није била осуђена на пропаст и пре њеног стварања, већ тај проблем искључиво посматрају као резултат лоших одлука политичког вођства након уједињења, у приличној мери греше. Интереси и активности великих сила диктирали су геополитичке прекомпозиције, а тиме и укупан друштвено-политички живот два јужнословенска народа. У почетку важни моћни чиниоци били су Византија и Франачка, непријатељска царства којима су Хрватска и српске „склавиније“ биле вазалне државице. Јављају се, такође као регионални господари, Угарска и Бугарска. Успешни и неуспешни покушаји да се Срби и Хрвати оружјем одупру подложништву забележени су у средњовековној историјској грађи. Није сасвим разјашњено да ли су Византинци, Франци, Мађари и Бугари подстицали српско-хрватске антагонизме, али њихов културни и религијски утицај свакако их је снажио. Моћни субјекти међународних односа који су манипулисали Србима и Хрватима временом би се мењали, сходно геополитичким поделама. Србија је у једној епохи, нарочито у 14. веку и сама постала регионални лидер с међународним угледом, успевајући да заузме велике територије Византије и Бугарске. Османлијско царство, након окупације готово читавог Балкана, круцијално је одредило српско-хрватске односе од 15.

до 19. века. Сеобе Срба с окупираних подручја, кретале су се према Хрватској, Славонији и Далмацији, где би народ насељавао деценијама опустела места (*лат. terra deserta*). Пореклом од Македоније и Старе Србије, Рашке, Јужне Угарске, Црне Горе и Босне и Херцеговине, масе народа населиле су будућу Војну крајину. Често би Србе селили и сами Турци. Додир с преосталим домицилним становништвом, славонско-угарском и хрватско-угарском властелом те католичким свештенством, постепено је прерастао у анимозитете. Аустријско царство, касније Аустроугарска монархија, јавља се као европска сила с највећим упливом у српско-хрватске несношљивости. Користила је људске и материјалне ресурсе двају народа у империјалним ратовима четири века широм Европе. Када би наступио *interbellum*, Бечки двор се трудио да односи међу њима буду нестабилни. Давање и одузимање привилегија крајишницима потицало је српску оксидентофобију (претечу кроатофобије), а код Хрвата србомржњу. У 19. веку Аустроугарска ће у Србима препознати претњу за опстанак царства и помагаће великохрватску идеју, што је било очигледно након окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Ту ће се од појединаца нарочито истакнути Бењамин Калај (Béni Kállay de Nagy-Kálló), који је припремао и пројекат „босанске нације“. Исто тако, бан Куен Хедервари (Károly Khuen-Héderváry), изгласавањем тзв. „српских закона“ и сарадњом са Србима, потпирује међу Хрватима србофобију. Сагледавајући период од Хрватско-угарске нагодбе, уочава се протежирање великохрватства и антисловенства. У међувремену је забрањивана и ћирилица. Срби су процесуирани у „Велеиздајничком процесу“, а Србија је постала политички и економски зависна од Хабзбурговаца. Сви ти фактори довешће до српског отпора и атентата на аустроугарског престолонаследника, што постаје повод за Први светски рат. Загребачка политичка врхушка, међу којима и Стјепан Радић, здушно поздравља напад на Краљевину Србију. Аустроугари ће Хрвате регрутовати као део елитних снага 1914. године. Индоктринисани, починили су масовне ратне злочине над српским цивилима и заробљеницима. Немачко царство као аустроугарски савезник, војно је најзначајније допринело слому Краљевине Србије, њеном демографском и материјалном девастирању, што се подударало са жељама „франковаца“. У Другом светском рату Трећи Рајх је такође пресудно дејствовао на српско-хрватску нетрпељивост, односно, омогућио је успоставу НДХ у којој је извршен геноцид над Србима. Такође, и у Ратовима за југословенско наслеђе, демохришћанско руководство нетом уједињене СР Немачке пружило је највећу дипломатску, медијску, обавештајну и војнотехничку помоћ Републици Хрватској, приморавајући остатак ЕЗ да прати њену политику рушења СФРЈ. Германофобија је, из наведених разлога, присутнија од кроатофобије у већем делу Србије. Што се тиче Италије, односно италијанских државица пре уједињења, забележено је да су Млечани подржали Шубиће у потискивању Котроманића у борбама против Немањића 1302. године, називајући српске владаре „шизматичима“. Србофобија на Апенинима, мада још у зачецима, назире се у „Божанственој комедији“ Дантеа Алигијерија (Dante Alighieri), који смешта Уроша II Милутина Немањића („рашког краља“) у осми круг пакла. После Првог светског рата, Краљевина Италија почиње да иступа као отворени непријатељ младе југословенске државе и да води експанзионистичку политику према Балкану и Подунављу. Покушаји да се Краљевина СХС међународно изолује отпочињу већ доласком фашиста на власт 1922. У наредним годинама стварају се политички блокови с Грчком, Турском, Мађарском и Аустријом, а Мусолини учвршћује своје позиције и у Албанији. Постојали су непрестани страхови да би Италија могла да изврши агресију на југословенску монархију. Мусолини ће помоћи усташким терористима оружјем и обуком у специјалним камповима, где су се припремали за рушење Југославије. Када је почео рат,

Италија је учествовала с великим снагама у Априлском рату, доводећи Анту Павелића и усташе у поробљену земљу. Према је непосредно радила на организовању НДХ, фашистичка Италија је помагала српске антикомунистичке милиције у Далмацији, пре свега оружјем, храном и информативно, како би се српски народ заштитио од потпуног истребљења. Да ли су те намере биле искрене или прорачунате, односно, да ли су служиле за контролисање српско-хрватског конфликта, питање је на које историчари пружају различите одговоре. Француска је током своје историје имала нешто мање утицаја на србофобију и кроатофобију, али је на многе начине и у различитим раздобљима учествовала као изузетно важан војно-политички, културни и економски фактор на овим просторима. У време Наполеонових ратова није била наклоњена Српској револуцији, а присуство Велике армије у Боки након Тилзитског мира (1807) анулирала је планове Петра I Петровића о формирању тзв. „Славено-сербскога царства“ (Црна Гора с Подгорицом, Спужом и Жабљаком, Босна и Херцеговина, Дубровник и Далмација), што су и Руси претходно одбили. Судбина Срба зависила је од територијалних апетита европских сила према балканским деловима Турског царства („болесника на Босфору“), тј. од „источног питања“. Спречити излазак Русије на топло море, подразумевало се као још битнији задатак, у континуитету до савременог доба, а србофобија је изданак страхова од Русије. Да би се зацртани циљеви испунили, православне државе, нарочито Србија, нису могле да очекују велике дарове ни од Француске. Сходно динамици међународних односа, до Првог светског рата Французи постају изузетно вредан српски савезник и захвални Срби постају велики франкофили између два рата. Пријатељство, храњено заједничким интересима и германофобијом, задржало се и у Другом светском рату. Изузетно србољубље исказивао је Шарл де Гол (Charles André Joseph Marie de Gaulle), који је остао заувек пријатељски наклоњен Србима, а Дражи Михаиловићу је уручио орден Ратног крста (*франц.* Croix de guerre). Но, у Ратовима за југословенско наслеђе Француска, као чланица ЕЗ и НАТО-а, пратила је смернице заједничке европске, односно немачке и америчке спољне политике, дајући важну подршку Републици Хрватској. Слично Француској, понашале су се и Велика Британија и Сједињене Америчке Државе. Британска струја Вилијама Гледстона (William Ewart Gladstone), министра у Палмерстоновој (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston) влади, подржавала је у 19. веку уједињење Срба и оружани устанак у Босни, али не под руским патронатом. Бенџамин Дизраели (Benjamin Disraeli), Гледстонов ривал, премијер у два наврата, имао је нешто другачије ставове. Српске устанке 1863. године назвао је „вештачким“, тј. да су их „подигли страни агенти“ (алудирајући на Русе), не кријући задовољство што их је Порта „брзо и ефектно угушила“. Британци су српски двор годинама условљавали и тзв. „јеврејским питањем“. Позивајући се на начела „верске толеранције и хуманости“, Френсис Голдсמיד (Sir Francis Henry Goldsmid), потомак знамените банкарске породице, политичар јеврејског порекла, 29. марта 1867. године упозорио је британску владу на „ограничења у насељавању и трговини“, која су на основу једног закона из 1861. погађала Јевреје у Кнежевини Србији. Називајући православне Србе „полуварварима“, приписао им је верску нетолеранцију, што су прихватили и Мозес Монтефиоре (Sir Moses Haim Montefiore), банкар и политички активиста, Остин Хенри Лејард (Sir Austen Henry Layard), историчар и дипломата, као и Лорд Стенли (Edward Henry Stanley), истакнути државник и у два наврата министар спољних послова. На основу Дизраелијевог иступа о положају Јевреја у Србији из 1877, притисци су настављени и на Берлинском конгресу, када се условљава признање независности Србије и Румуније укидањем ограничења за „јеврејске поданике“. Србофобија британског естаблишмента не темељи се на традиционалном

англосаксонском човекољубљу и бригом за националне мањине у „варварској Србији“, већ на вишевековној византофобији, која се јавља на Западу у доба владавине франачке династије Каролинга. Русофобија је на тај начин, током друге половине 19. века, подгревала и србомржњу, што је снажило великохрватске интенције. Британци у Првом и Другом светском рату постају варљиви српски савезници, непосредним деловањем својих тајних служби, у ствари увлачећи Србе у оба светска рата зарад сопствених интереса. Најбољи предлог за Србе у којем су учествовали Британци, који је пак код Хрвата изазивао страхове од уништења (и данас изазива сумње и англофобију), био је тајни Лондонски уговор из 1915, који предвиђа границе „Велике Србије“, да би те исте границе неколико деценија касније постале егземплар „српске мегаломаније“ и у Великој Британији. Године 1943. „перфидни Албион“ оставља ЈВуО на цедилу, окренувши помоћ искључиво Титовој НОВ и ПОЈ. На крају рата Британци допуштају партизанима да изврше масовна убиства над заробљеним припадницима ХОС-а, што је додатно распирило србофобију у хрватском народу, пошто се партизанским покрет сматрао углавном „српским“, као и четнички. Британска влада даје безрезервну подршку Јосипу Брозу Титу и 1948. након разлаза са Стаљином, без обзира на идеолошке разлике. Почетком 1990-их Британци су пружали извесне наде Србима да ће потпомоћи опстанак Југославије (нпр. Мировна конференција о Југославији у Хагу), чиме би били донекле испуњени српски интереси, као и мир у држави. Међутим, након усаглашавања ставова с Немачком, која постаје европски лидер, те због економских интереса унутар ЕУ, Велика Британија је признала независност Републике Хрватске 15. јануара 1992, заједно с Француском и другим земљама ЕЗ. На концу, Немачка, Француска, Италија и Велика Британија учествовале су 1999. с више десетина борбених летелица, носача авиона и другим наоружањем у бомбардовању СР Југославије. У помоћи Хрватима, од највећег значаја, биле су Сједињене Америчке Државе, такође бивши српски савезник из два светска рата и држава која је током југословенске кризе дуго подржавала интегритет федерације. Председник Вудро Вилсон (Thomas Woodrow Wilson) у чувених „Четрнаест тачака“ наводи да „Србији треба дати слободан и сигуран приступ мору“, а исте 1918. године српска заставица вијорила се изнад Беле Куће и на свим зградама јавних институција у Вашингтону. ЈВуО је организовала 1944. спасавање око 500 оборених америчких пилота („Операција Ваздушни мост“). Стога ће у САД-у бити основан Комитет за праведно суђење генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу, којег ће постхумно одликовати председник Хари Труман (Harry S. Truman) Легијом за заслуге првог степена (енгл. Legion of Merit). Ове чињенице додатно подгревају анимозитете лево оријентисаних хрватских аутора, који се држе петрификоване историје из времена СФРЈ, али придоносе и српско-српским спорењима између либерално-левих и десних политичких опција. Амерички естаблишмент убрзо након Резолуције Информбироа постаје главни партнер југословенских комуниста и Јосипа Броза Тита, потпомажући војно, материјално и новчано нове власти. Упоредо, као водећа антикомунистичка светска сила, САД су „демократски“ потпомагале готово све емигрантске антифитоистичке организације па и четничку и усташку. Избегле усташе су добиле подршку Роналда Регана (Ronald Reagan) који је, још као гувернер Калифорније, прокламацијом од 14. марта 1968. прогласио 10. април „Даном независности Хрватске“ у тој америчкој држави. У Директиви националне безбедности 133 (NSDD 133), под називом „Политика САД према Југославији“, од 19. марта 1984, Реган извештава да војно способна СФРЈ „служи западним и америчким интересима“, као важна препрека совјетском експанзионизму и хегемонији у Јужној Европи. Међутим, крај Хладног рата обеснажио је битност Југославије као прозападне „тампон зоне“, а америчким властима је било важно да се и у њој комунисти па и они „реформисани“, оборе с власти.

Предност је дата националистима који су захтевали интензивирање сарадње са Западом, тј. укључење у процес европских и евроатлантских интеграција. Иако се пред Ратове за југословенско наслеђе САД јавно залажу за целовитост Југославије, након победе Слободана Милошевића на првим вишестраначким изборима у Србији, Хрвати добијају дипломатску, материјалну, војно-обавештајну, медијску и сваку другу подршку. Русофобија је мутирала у општу србофобију и Хрватска је брзо и лако добила прву фазу сукоба – пропагандни рат. Под лидерством САД-а, Хрватској војсци је обезбеђена војна обука, наоружање, логистичка помоћ, обавештајна и дипломатска подршка, као и ограничени удари авијацијом на српске положаје. Према Џорџу Фридману (George Friedman), циљ САД-а био је спречити настанак „српске хегемоније на Балкану“. Уништењем Републике Српске Крајине и поразом Републике Српске, није се умањила србофобија у Хрватској, док је мржња према Хрватима у Србији, коју су пренели прогнаници, досегла више степене. Надаље, улога Русије у потицању србофобије и кроатофобије чини се наоко маргиналном, али није безначајна. Срби и Руси гаје вишевековне односе „црквеном дипломатијом“, а од свршетка Руско-турског рата (1768-1774), Србија добија и војно-политичког савезника. Но, то је утицало на однос западних сила према Србији и од тада, без обзира на покушаје српске дипломатије да пронађе заједничке интересе с Великом Британијом, Аустријом, Немачком, Италијом и Француском, она постаје тек „мала Русија на Балкану“. Руси војно помажу Србе у Српској револуцији, Букурешким миром обезбеђују Србији одређену самоуправу, што је довело до аутономије 1829. и коначне независности Србије 1878. Но, након Сан-Стефанског мира Русија се посвећује стварању Велике Бугарске, што је приморало Србију да се окрене Аустроугарској. Склапањем Тајне конвенције Србија је принуђена да се одрекне полагања права на Босну и Херцеговину, која остаје ван сфере утицаја Београда све до 1918. У тих четрдесет година Бечки двор је протежирао хрватство и градио бошњаштво у окупираној Босни и Херцеговини, трајно променивши етничку свест становништва, уз ширење србомржње. Српско-руски односи се обнављају у време Царинског рата. Током Јулске кризе, руски цар Николај II Александрович Романов (Nikolai Alexandrovich Romanov) мобилише руску армију и постаје први српски савезник након агресије Аустроугарске монархије. Ипак, Октобарска револуција 1917. идеолошки мења Русију, тако да југословенска краљевина према Совјетима исказује отклон, прихвата огроман број руских избеглица, а СССР признаје тек 1940. У ових двадесет година, Совјети инструишу комунисте у подривању Југославије и помажу хрватске сепаратисте, индучујући јачање српско-хрватске нетрпељивости. Септембра 1944. Црвена армија пружа директну војну помоћ комунистима у заузимању Србије, а тиме и Југославије. Према недовољно провереним изворима, Совјети су марта 1945. успоставили везу и с Павелићем, тражећи пролаз од Мађарске до обале Јадрана и слободан рад „комунистичке странке“, а заузврат су му нудили хрватску државу „већу од НДХ“, што је „поглавник“ одбио. С обзиром на геополитичке законитости, односно „тежње Хартланда“ (била то Русија или СССР) да изађе на „топло море“, не може се занемарити могућност ових контаката. Већ 1948. долази до Резолуције Информбироа и разлаза са СССР-ом, а сви „проруски“ комунисти завршили су на Голом Отоку, у највећем броју Срби и Црногорци. Током Ратова за југословенско наслеђе много се руских добровољаца борило на страни Срба, а руски државни врх залагао се за мирно решење конфликта, без заузимања одлучнијег става по овом питању. У медијима су се последњих година појавиле информације да је Русија продавала Хрватској оружје (чак и С-300), што је демантовало Министарство спољних послова Руске Федерације. Међутим, чињенице су да је Руска Федерација признала независност

Републике Хрватске 17. фебруара 1992 те успоставила дипломатске односе 25. маја исте године. Сем тога, руски председник Борис Јељцин примио је Фрању Туђмана као госта на прослави годишњице победе над фашизмом, само неколико дана од акције „Бљесак“, 9. маја 1995. године. Што се тиче утицаја међународних организација и органа које су формирале за решавање југословенске кризе, за српско-хрватске нетрпељивости и ескалацију сукоба највећу тежину имале су одлуке ЕЗ-а, Бадентерове комисије и Хашког трибунала, а од међувладиних војних савеза то је био НАТО. У односима према бившим социјалистичким земљама ЕЗ (касније ЕУ) се користила „класичним дипломатским наступом“, што подразумева асиметрију моћи са земљом с којом се преговарало. У Југославији је дошло до сукоба интереса и позиција: одбијање Србије да прихвати мировни план лорда Карингтона (Peter Alexander Rupert Carington), тако да је однос ЕЗ еволуирао ка политици силе. Отказан је Уговор о сарадњи, а ЕЗ одлучује да сарађује с „кооперативним републикама“, што доводи до одлуке да се призна отцепљење оних федералних јединица које то желе, док је према Србији и Црној гори уведен ембарго. За време постојања КЕБС-а (од 1995. ОЕБС-а), Савезна Република Југославија је једина била суспендована због рата у бившој Југославији. Бивше границе југословенских република постају границе заштићене међународним правом, одлуком Бадентерове комисије. Ова радна група била је састављена од председника уставних судова држава оснивача Европске уније, угледних правних стручњака, који су до јула 1992. дали 10 одговора на питања у форми свеобухватног правног документа. Комисија је имала саветодавни карактер, тј. њена мишљења нису била правно обавезујуће арбитражне пресуде, али су поседовала значајну политичку тежину и важност за ратна дешавања која су уследила. На питање да ли, као један од конститутивних народа Југославије, Срби имају право на самоопредељење, комисија је закључила да им припадају права везана за мањине и етничке групе и да би им требало омогућити право да бирају држављанство. Помирењу Срба и Хрвата такође нису суштински допринеле регионалне иницијативе покренуте од моћних спољних чинилаца, као ни међународне владине и невладине организације, филантропски и миротворни покрети, институти, регионалне мреже, фондације, центри и удружења, а пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију само су удаљиле два народа. У Србији и Републици Српској у највећем броју извора суђења су перципирани као политички процеси, с улогом да се одговорност за ратове припише Србима, односно да се српски народ декларише као агресор на Хрватску, Босну и Херцеговину и Косово и Метохију. Симптоматично је и што су на доживотне казне осуђени само српски оптуженици. Пресуде МКСЈ оставиле су утисак да се првенствено судило Србима, како би се правно и морално оправдало ангажовање НАТО-а у Југославији, што је стајалиште многих домаћих и страних политиколога, правника, историчара и других аутора. НАТО је учествовао у безбедносним операцијама али и у оружанима акцијама против Срба током грађанских ратова, потпомажући Хрвате, Бошњаке и Албанце, чиме није допринео стишавању међусобних нетрпељивости.

– *Сукоб националних интереса и трка у наоружању (борба за позицију регионалног лидера)* – На основу представљених индикатора о српско-хрватским антагонизмима у дисертацији, подразумева се да су српски и хрватски национални интереси сукобљени скоро два века, односно од почетака консолидације савремених нација. Национални интереси су усаглашени ставови о циљевима развоја неког народа у ближој и даљој будућности, о средствима којима би се ти циљеви остваривали и о користима које би од тако осмишљеног развоја имао сваки појединац и нација у целини. Универзални национални интереси су углавном: заштита независности, суверенитета и територијалног

интегритета државе, очување унутрашње безбедности, владавина права, економски просперитет, здравље и благостање грађана у миру, слободи и здравој животној средини, мирно и стабилно међународно окружење и успешна регионална сарадња, заштита и промовисање традиције и културне баштине, очување људских и материјалних ресурса и природних богатстава, повољан демографски развој итд. Разумљиво је да нити једна страна неће јавно презентовати све своје националне интересе, јер неки циљеви, иако су трајни, морају остати тајни, али их је могуће донекле препознати на основу понашања државних и војних руководстава, спољнополитичке оријентације, рада научних и образовних институција и медија, као и одређених геополитичких и геоекономских законитости. Неки „сакривени национални интереси“ Хрватске и Србије могу се прозрети на основу понашања у прошлим сукобима. Хрватска би свакако могла да има претензије на територију Босне и Херцеговине, пре свега због психогеографских разлога (облика државе), али и практичних (скраћење пута од Источне Славоније до Дубровника). Србија би такође могла да има претензије према територији Босне и Херцеговине, јер тамо живи бројно српско становништво, као и на територију Црне Горе, пре свега због коначног изласка на море. Да би заштитиле и испуниле своје националне интересе, Република Србија и Република Хрватска ушле су у „утрку у наоружању“, гомилању војне моћи, а тиме и у „безбедносну дилему“. То је показатељ међусобног неповерења и могући наговештај да се не одричу од великонационалних циљева и интереса. Геополитички аналитичари сматрају да су страхови на овим просторима условљени „поносом Хрватске“ након победе у Ратовима за југословенско наслеђе и „срамотом Србије“ услед низа пораза од 1991. до 1999. године. Оваква ситуација „замрзнутог сукоба“ доприноси увећању страхова, а тиме и снажењу кроатофобије и србофобије.

– *Оптерећујућа питања у савременим српско-хрватским односима* – Сложене односе тридесетак година после рата оптерећују следећа питања: информације о лицима несталим у ратним сукобима 1991-1995; повратак избеглица и прогнаних у своје домове; решавање питања обнове уништених и оштећених станова Срба; питање власничких и станарских права Срба у Хрватској; поштовање људских и мањинских права Срба у Хрватској и Хрвата у Србији; враћање отуђених културних добара Срба у Хрватској; рефундирање имовине српских предузећа у Хрватској; слободан проток роба и услуга; повратак узајамног поверења; питање нових основа српско-хрватских односа у заједничком развојном интересу; спор око границе на Дунаву, неодговарајућа интегрисаност мањинских заједница и група у друштвено окружење. Потом, изражен национални, верски и политички екстремизам, као и уништавање културног наслеђа, поред постојећих економских и социјалних проблема, отежавају процес брже и успешније демократске транзиције држава у региону. Хрватска је у прилици да може да успори и европске интеграције Републике Србије, што такође увећава опасност од обнављања кризе. Признање самозване Републике Косово и војно-обавештајна сарадња Хрватске с фактичким органима власти српске аутономне покрајине, додатно компликују српско-хрватске односе.

2) Економски узроци (Исходишни економски стимулуси, односно разлике, супротности, антагонизми и друге неуралгичне тачке или „фобичне жиже“ које побуђују нетрпељивост између Срба и Хрвата):

– *Српске привилегије у Војној крајини* – Привилегије Срба („Влаха“, „Рашана“) добијене од Бечког двора имају, сем политичке, своју економску димензију, с већим потицајем међусобних омраза, пре свега у Вараждинском генералату. Основа им је страх од губитка власништва над земљом који се јавља код угарско-хрватске властеле и католичког

свештенства. Неприхватање Срба да плаћају даће Римокатоличкој цркви и угарско-хрватској властели, изазваће нетрпељивости интензитета између „прихватљиве“ и „вруће мржње“. Крајишки Срби су им били неопходни за борбе против османлијске претње, а у временима када би та опасност јењавала, сабијена негативна осећања би се претварала понекада и у погроме. Први недвосмислени позив да се изврши геноцид над Србима забележен је у извештају Амброза Кузмића, управника бискупског поседа, 13. новембра 1700. године. Због упорног отпора српског становништва у околини Топуског, које није пристајало да им се наметну бискупске дажбине, Кузмић предлаже загребачком бискупу Стјепану Селишковићу, да би „Влахе“ (тј. православне Србе) требало „све поклати“. Своју намеру образлаже чињеницом да су Срби увек правили штету „племенитом орагу и царевој светлости“ те да од њих нити цар, нити држава, никада неће бити мирна. Овде се види очигледни пример „подстрекача“, који у Србима препознаје „отровне посуде“ и потребни су још „изасланици“, односно извршитељи злочина. То је знак да је већ тада код неких појединаца у хрватском народу постојала нетрпељивост степена „горуће“ и „киптеће мржње“;

– *Снажење српске трговине на подручју Аустријског царства* – Карловачким миром 1699. године подстакнут је раст трговине на северу данашње Војводине. Међу Србима се јавља све више утицајних трговаца, тиме и грађанске класе, мада су грчки и цинцарски послодавци у то време имали развијенију мрежу. Неколико деценија касније, Јохан Георг Кол (Johann Georg Kohl) описује економске разлике између Срба и Хрвата и примећује снажење српских трговаца. Срби 1840-их са својим колонијама у Пешти, Бечу и другим градовима, посматрајући укупну робну размену и речну пловидбу, постају најважнији регионални трговински чинилац, „главни господари пловила на Дунаву“, а тек потом следе Јевреји, Јермени, Грци и остали. У хрватским колонијама у Бечу пак примећује изразиту беду; баве се продајом поврћа и живе у трошним четвртима. Срби и у Загребу почињу да подижу своју грађанску класу након проглашења Патента о толеранцији цара Јосифа II Хабзбуршког (Joseph II), од 29. октобра 1781. године. Мада се „Рашани“ јављају још у 15. веку у Загребу, овај патент им је као „иноверцима“ напакон обезбедио „равноправност“ с католицима. Долазак већег броја Срба изазвао је протест загребачких трговаца црквеним и градским властима годину дана пре, због бојазни да ће се „заувек доселити“, што показује да су међу Хрватима заиста постојале предрасуде и нетрпељивости степена „хладне мржње“, изазване економским страховима. Срби су се заиста показали врло способнима, пошто у наредним деценијама купују имања у самом центру будуће хрватске престонице. Активно делају на стварању заједничких хрватско-српских институција, прикупљају средства за Матицу илирску, изградњу Народног музеја, оснивају прво „Глазбено друштво“, купују зграду у којој ће се одржавати прве хрватске позоришне представе („палача Станковић“ на данашњем Тргу бана Јелачића бр. 1), председници су Прве хрватске штедионице, утемељитељи Народног дома у Загребу, уводе народни језик у пословни живот града и остатку круновине (Анастас Поповић) итд. Нагли успон и богаћење српског грађанства доведоће до пораста србофобије у хрватској престоници, одакле ће се експоненцијално ширити на друге делове Хрватске, Славоније и Далмације;

– *Већи степен економске развијености Хрватске* – Јачање српске трговине у Хабзбуршкој монархији није видно утицало на привредни развој српске кнежевине, где је вишевековно газдовање Турака оставило погубни данак у виду културне, привредне, инфраструктурне и сваке друге стагнације. Премда се млада српска држава трудила да од османлијских махала створи европске градове, сагради мрежу саобраћајница, покрене

индустријски развој и ојача грађанску класу, и мада је у том смеру остварен значајан напредак у 19. веку, Хрватска је била и остала до модерног доба подручје успешније економије, снажније индустрије и интензивније пољопривреде. Премда је културни и економски јаз у великој мери смањен, овај несразмер условио је међу неким српским политичарима и привредницима извесну дозу зависти, али се она није јавно испољавала, све док Хрватска није почела да откупљује српска предузећа и пољопривредна земљишта, а да при томе онемогућује значајнији продор српског капитала на домаће тржиште. Мада се још не уочава пораст анимозитета српског народа према Хрватима због несразмера у инвестицијама, важно је поменути да постоји асиметрија економских односа између Србије и Хрватске. Домаћи аналитичари изнели су мишљење 2021. године да Влада Републике Србије не би требала да уводи било какве баријере за инострана улагања, али да се мора изборити за исте услове српским предузетницима који желе да прошире посао у Хрватској. Предлаже се „принцип реципроцитета“, то јест да хрватска капитална улагања у Србији морају бити једнака српским инвестицијама у Хрватској. Овакви економски односи већ дуго доприносе све већем неповерењу, уз потенцијал да додатно оснаже кроатофобију, што ће зависити пре свега од српске политичке врхушке и „подстрекача“ негативних емоција. Попут трке у наоружању, исто тако постоји и економски ривалитет између двају народа;

– *Питање „србијанске хегемоније“ у Краљевини Југославији* – У Краљевини Југославији јавиле су се тешко установљиве тврдње хрватских економиста и политичких првака о „србијанској хегемонији“ и у економској политици. Србијанци су оптужени за привредно пустошење хрватских крајева, а поједини стручњаци бавили су се анализом метода којима се вршио „трансфер економског производа у Београд и ужу Србију“, у чему се нарочито истицао Рудолф Бићанић („Економска подлога хрватскога питања“ из 1938). Иако хрватски привредни развој није стагнирао и премда је више фабрика подигнуто у индустријски развијенијој Хрватској него у Србији, „хрватско економско питање“ је политизовано и употребљено за снажење србофобије;

– *Пљачка српске имовине у НДХ* – Уз геноцид и културоцид, над Србима у НДХ извршена је масовна пљачка и уништавање приватних добара. Срби који су протерани у Србију могли су да понесу одређени износ новца, који им је успут био отиман, а целокупна имовина коју су оставили је заплењена. Власници радњи и већих предузећа су углавном ликвидирани, а произвођачки погони су добили усташке намештенике. До сада није израчуната укупна штета која је нанета српском народу, али је свакако огромна и имала је важну улогу у подстицању кроатофобије;

– *Питање „великосрпске хегемоније“ у СФРЈ* – Готово идентична прича о „пљачки Хрватске“ наставила се и у СФР Југославији, с кулминацијом за време „Маспока“. Савка Дабчевић-Кучар, Мико Трипало и други функционери СКХ, тражили су кривца за лоше стање хрватске привреде у Београду. Позадина је била политичке природе, јер се уз хрватску националну банку и дипломатска представништва, тражило и формирање хрватске војске. Изазивани су страхови међу Хрватима и Србима, Југославија је поново називана „тамницом народа“, а кривци су се опет налазили међу „централистима и унитаристима“, тј. Србима у Београду. Резултат је био јачање србомржње, што је пак побудило кроатофобију и реминисценцију на НДХ, као што је већ речено у вези тог раздобља. Чини се да је главни разлог оваквог понашања био страх од убрзаног развоја српске индустрије, премда је Хрватска, како онда, тако и данас, привредно била развијенија република од Србије. Пошто је Маспок морао да буде принудно угушен, јер је водио ка неоусташизацији хрватског друштва, морала се по титоистичком „кључу“

успоставити „равнотежа криваца“, такође је чистка почињена и са „српским либералима“ (Марко Никезић, Латинка Перовић и други), који су пре свега захтевали либералнији економски модел и нису имали било какве антихрватске побуде;

– *Сељење индустрије из Србије* – Након Резолуције Информбироа демонтиране су читаве фабрике у Србији (посебно у Војводини, централној Србији и Београду) и премештене у Хрватску, Словенију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Албанију. Из Србије је од почетка 1948. до половине 1952. године отпремљено око 44,2% више машина, него што је у њу било допремљено. Заједно с постројењима селила се и висококвалификована радна снага и стручњаци. Након што је „совјетска опасност“ престала, постројења нису враћена нити је ова штета надокнађена, него је настављено сељење „перспективних грана привреде“, попут авиоиндустрије. Предузећа која су радила за потребе војске, као и њихови програми с дугом традицијом, брисана су са списка и додељивани новоподигнутим фабрикама у „сигурним крајевима земље“, што је повећавало незапосленост у Србији и сељење стручне радне снаге. Претпоставља се да је премештено више од 70 фабрика из Србије, од којих су неке завршиле у Хрватској, индустријски снажнијој републици. Ови подаци презентовани су јавности тек крајем 1980-их, у време „догађања народа“, што ће, уз антититоизам, будити параноју и теорије завере међу Србима те додатно индуковати кроатофобију;

– *Питање српске и хрватске имовине након Грађанског рата у Хрватској и Грађанског рата у Босни и Херцеговини* – Ово питање сврстава се под „оптерећујућа“ у односима две државе након Ратова за југословенско наслеђе. Од 1991. до 1995. разорено је 40.000 српских кућа и спаљено 380 српских села. Процењује се да вредност опљачкане и уништене српске имовине прогнаних Срба достиже 30 милијарди евра. Споро решавање обештећења нужно буди виши степен нетрпељивости према Хрватима. У Републици Српској од око 150.000 Хрвата, колико их је живело пре грађанског рата, преостало је нешто више од 9.000. Од порушених објеката обновљена је тек четвртина у власништву Хрвата, односно око 6.000;

3) Религијски узроци (Исходишни религијски стимулуси, односно разлике, супротности, антагонизми и друге неуралгичне тачке или „фобичне жиже“ које побуђују нетрпељивост између Срба и Хрвата):

– *Црквени раскол и догматске разлике* – Већина аутора религијске разлике сврстава у примарни узрок српско-хрватских нетрпељивости. У почецима, пре христијанизације, нису постојали анимозитети, јер су оба народа били словенски пагани, с посебним пантеоном. После мноштва спорова и конфликта у вези теолошко-догматских и еклисиолошких питања, 16. јула 1054. године дошло је до Црквеног раскола („Велике шизме“), прекида литургијске заједнице између Римокатоличке и Православне цркве. Срби су посебно погођени расколом, јер је линија раздвајања православног Истока и католичког Запада зацртана на рекама Дунаву и Дрини, што ће утицати на етничко раслојавање српског народа. Тако барски надбискуп у изворима из 12. века носи титулу „надбискупа словенског“ (*лат. archiepiscopus sclavensis*), а од 1475. године се јавља и титула „примас целе Србије“ (*лат. totius Serviae primas*). Исто тако, јављају се у католичким изворима и појмови „Српска црква“ у Дукљи те „Срби Дукљани“ (*лат. Serblos Diocleates, Diocleates Serbiensi, Serblinae Ecclesianae*), односно православни Срби и дукљански Срби (данашњи Црногорци). Догматски камен спотицања, који ће поделити хришћане на католике и православце било је тзв. „Двоисходно учење“, уведено у Символ вере на Толедском сабору 589. године. Током раног средњег века неки западни теолози су почели да тврде како Свети Дух не исходи само „од Оца“, као што стоји у Новом завету, већ „и од Сина“ (*лат.*

Filioque), што је потом, неколико векова касније (1014. године), коначно потврђено и прихваћено од Римске цркве. У 9. и 10. столећу увелико су избијале зађевице између цариградских црквених великодостојника и франачких бискупа који су мењали изворни Никејско-цариградски символ вере и наметали спорна учења. Хрвати и Срби нашли су се на међама тих догматских сукоба, што је трајно утицало на њихове политичке односе, културни развој и коначно, столећима касније, на национално опредељивање, а тиме и на нетрпељивост. У томе су посебну улогу имали „подстрекачи“, односно црквене старешине једне и друге стране;

– *Анимозитети према католицима од средњовековне Србије до најновијег доба* – Немањићи до цара Душана су били отворенији према Католичкој цркви. Док би католици православце у црквеним и државним документима називали „шизматичима“ и „расколницима“, православни Срби су католике именовали „полуверцима“, а католичка вера се у „Душановом законику“ назива још и „азимство“ и „латинска јерес“. „Душанов законик“ прописује и казне за „латинског попа“ који би превео православног у „веру латинску“, али она није изричито наведена, већ се одредба упућује на „Закон Светих Отаца“. Ипак, средњовековна Србија није била земља „у којој би западно кршћанство било доведено у питање, изопћено“, како наводи хрватски историчар Драго Роксандић. Да је отклон од католичанства постојао у народу, показује снажан отпор унијаћењу православних Срба у Војној крајини. Око 1% католика живело је крајем 19. века у Кнежевини Србији, без података у којима би се препознала нетрпељивост већинских православца према њима. У 20. веку такође није забележена нетрпељивост међу православним становништвом према католицима у Србији, чак и када се број католика присаједињењем Војводине повећао или када су Буњевци и Шокци били од 1945. принуђени да се национално изјашњавају као Хрвати. Део Срба исказаће нетрпељивост на подручју Срема и Бачке током Ратова за југословенско наслеђе, али ће то углавном бити избегла лица из Хрватске и Босне и Херцеговине, као и чланови ултрадесних странака. Степен негативних емоција досезао би „хладну мржњу“;

– *Анимозитети према православцима у Хрватској, Славонији, већем делу Далмације и Босне и Херцеговине у средњем веку* – Слабљењем Византије и јачањем Рима, на јадранској обали долази до потискивања православља у залеђе, а подршка католицима стиже и од млетачких власти. Зетска митрополија се повлачи источније од краја 14. до краја 15. века, када православни митрополит напушта Превлаку. У походима Шубића на Босну и Србе почетком 14. века, папа Јован XXII (Ioannes XXII) српског краља Милутина назива „шизматичким неверним рашким краљем“, који је „у свему непријатељ хришћанске вере“. Овакве квалификације нису биле реткост у дворским списима католичких владара који су водили ратове против Срба. Истовремено, историјски извори упућују на вероватност да су због религијских разлика започеле српско-хрватске несношљивости, ако католике на југу Далмације и Босни и Херцеговини посматрамо као будуће Хрвате, пошто су, према историјским изворима, припадали углавном српској етници;

– *Анимозитети Католичке цркве према крајишким Србима* – У покушајима да крајишке Србе ставе под своју црквену јурисдикцију, као што је већ наглашено, истицали су се загребачки, сењски и љубљански бискупи, попут Николе Зелницаја Степанића, Петра Домитровића, Бенедикта Винковића, Петра Петретића, Мартина Брајковића, Томажа Хрена и других. Ипак, с почецима планираног унијаћења и покатоличавања Срба и других православца (оснивањем Конгрегације за пропаганду вере 1622. године) рађају се и отпори, а тиме и снажење међусобних несношљивости. Повезаност „влашког питања“ с прихватањем уније види се из исусовачког извештаја, насловљеног као „Историјска

белешка о испадима влашког народа смештеног у Хрватском краљевству и њему надређеним бискупима грчког обреда описана из рукописа Дружбе Исусове из 1660-1670. године“ („*Valachicae gentis in regno Croatiae illocatae excrescentium ac episcoporum ritus graeci eidem praefectorum notitia historica descripta ex manuscripto P. P. Societatis Jesu ab anno 1666-1670*“). Спис обухвата раздобље крајишких побуна између 1658. и 1672. године те историју Марчанске епархије која је унијаћењем постала гркокатолички викаријат. Србофобија на простору Хрватске и Славоније има, дакле, корене у упорном одбијању крајишких Срба да прихвате духовно окриље Католичке цркве, пошто је и религијски и етнички идентитет већ вековима до тада везан за светосавску цркву. Прве позиве на геноцид, као једини начин решења „влашког питања“, као што је такође наглашено, упутили су католички прелати у 18. веку (случај Амброза Кузмића);

– *Антисрпска пропаганда и десрбизација католичких Срба у Приморју* – Утемељитељи модерне хрватске историје, великим делом митологизоване, углавном су били католички теолози, бивши семеништарци или истраживачи блиски Католичкој цркви (Фрањо Рачки, Рудолф Хорват, Вјекослав Клаић, Тадија Смичиклас и др.). Религијско разликовање, католичка и православна *differentia specifica*, постаје одлучујући чинилац у обликовању националних идентитета на српско-хрватским етничким подручјима, након друге половине 19. века па тако и на јадранској обали. Премда је у хрватској историографији ова проблематика разјашњена, пренебрегава се или минимизује школству и медијима, због политичких разлога (национална хомогенизација и национални интерес). „Подстрекачи“ србофобије на Јадрану и у приобаљу били су многобројни, због вековног утицаја католичке Венеције. Међу њима се истиче Вићентије Змајевић, апостолски визитатор римокатоличке цркве у Србији, Албанији, Македонији и Бугарској, пореклом католички Србин. Као ученик Конгрегације за пропаганду вере презрео је сопствени народ који је остао у „заблуди шизме“. Године 1720. у апологетичким трактату под називом „Огледало истине“, изнео је низ увреда на рачун Срба и православља, уздижући католике и католичке земље, Далмацију и Хрватску, за допринос у заустављању продора Турака. Изједначавајући Србе с православљем и пребацујући кривицу на неморалну православну „шизму“ за пораз од Турака, Змајевић је, можда и несвесно, расрбљавао сопствени народ, мада у његовом памфлету индиректно расправља о српском становништву средњовековне Босне, Херцеговине и Црне Горе, одакле је и сам потицао. На основу његових активности могуће је посматрати какве су пропагандне мере коришћене у процесу десрбизације и србофобије од Црне Горе до Жумберка;

– *Спрега католичких прелата с идеолозима „хрватског државног и повијесног права“ у 19. и 20. веку* – У другој половини 19. века и почетком 20. века Конгрегација је успела да католичке Србе похрвати, промовишући историјске конструкте, попут Фрање Рачког или Јосипа Штадлера, осмишљавајући успут стереотипе о православцима. Штавише и угледни проноситељи југословенске идеје, попут Јосипа Јураја Штросмајера, залагали су се истовремено и за идеологију „хрватског државног права“. Тачка на католичко српство стављена је на Првом хрватском католичком састанку („Свехрватски католички конгрес“), који се одржао у Загребу од 3. до 5. септембра 1900. Прозелитски скуп је за циљ поставио хрватизацију свих католика на јужнословенском југу. У овом „политичким католицизму“ највећу улогу имала је Света Столица, која се тешко мирила с пропашћу Аустроугарске и стварањем већински православне Југославије. Највећи сукоб са Српском православном црквом имала је током тзв. Конкордатске кризе, која избија крајем 1936. године. СПЦ се противила потписивању конкордата с Ватиканом, сматрајући да је то од „смртне опасности за православље“, јер се „конкордатом угрожавају начела државног

суверенитета“, а српска црква и друге верске заједнице да се стављају у подређен положај према Римокатоличкој цркви. Тада СПЦ показује страхове, који се могу тумачити и рационалним и ирационалним стимулусима, посебно због тога што је српски патријарх Варнава преминуо у неразјашњеним околностима;

– *Спрега католичких прелата с властима НДХ* – Религијске нетрпељивости у Краљевини досегле су максимум у Другом светском рату, када се хрватски католички прелати стављају у службу фашистичке НДХ. Анте Павелић већ на ускршњим мисама, одмах по успостави хрватске марионетске државе, постаје „главна личност Ускрснућа“, а све што се у Хрватској догађа тумачи се као „дело Божје Провидности“. Као што наводи амерички психоисторичар Ричард Морок, Хрватска католичка црква, „као најконзервативнија у Европи“, имала је блиске односе са усташким режимом и искористила је усташки геноцид над Србима, да би „безмало четврт милиона Срба превела у католичанство“. Већи број католичких свештеника учествовао је у насилном прекрштавању Срба па и загребачки надбискуп Алојзије Степинац. Мноштво је података о спрези Католичке цркве с усташким режимом, од Свете Столице која формално није признала НДХ, али је срдечно поздравила њену успоставу и имала је своје „визитаторе“ у Загребу, до жупника у појединим местима који су активно учествовали у погромима. Римокатоличка црква помагала је у сакривању и избављању усташких функционера након рата, међу њима и Анте Павелића, тзв. „пацовским каналима“. Забележена су учешћа католичког свештенства и у извршењу злочина над Србима, тако да није могуће оповргнути тезе о римокатоличком клерикализму као једном од главних генератора србофобије;

– *Оснивање такозване Хрватске православне цркве* – Када су челници НДХ схватили да „српско питање“ неће бити решено на начин како су га планирали те да би смирили српске устанке широм марионетске државе, покушали су с оснивањем неканонске Хрватске православне цркве. Прикривање прогона и прекрштавање Срба били су важни зацртани задаци. На основу Законске одредбе од 3. априла 1942, хрватски „поглавник“ Анте Павелић 5. јуна потписује „Статут ХПЦ“, а 7. јуна устоличује Гермогена (Георгий Иванович Максимов), бившег архиепископа јекатеринославског и митрополита новомосковског, избеглицу из Русије и члана Руске православне заграничне цркве, за патријарха у цркви Светог Преображења у Загребу. Акција присилног прекрштавања Срба у римокатолике и даље је трајала. Оснивање ХПЦ један је од најамбициознијих покушаја националног и духовног уништења Срба у Хрватској. Дана 17. априла 1942, СПЦ је на заседању Светог синода осудила оснивање ХПЦ, нагласивши да тај чин представља опасност за православље и да се ради о незаконитом и неканонском акту. Ватикан је подржао оснивање ХПЦ, која је nestала с падом НДХ, а лажни патријарх Гермоген је погубљен од стране НОВЈ. С обновом ХПЦ започело се поново у самосталној Републици Хрватској. Године 2017. скупина хрватских десничара успела је да региструје ХПЦ као удружење грађана с циљем њене ревитализације, што је наишло на осуду СПЦ и српске јавности. Пошто је СПЦ духовна вертикала српског народа већ више од осам векова, а истовремено и чувар српске историје, традиције и културе, покушаји оснивања ХПЦ подстичу кроатофобију и не доприносе смиривању тензија између двају народа;

– *Обнова католичког клерикализма у СФРЈ* – СПЦ и Католичка црква у социјалистичкој Југославији биле су у немилости атеистичког режима. Католички великодостојници су испрва настојали да развију бољу сарадњу са СПЦ, како би ојачали позиције верских заједница. Тадашњи патријарх Гаврило одбија заједничко деловање, због претходне подршке Католичке цркве усташама, прибојавајући се да би у супротном изгубио ионако

слабу подршку верника. Након Другог ватиканског сабора нормализовани су односи Ватикана и СФРЈ, али истовремено сазрева нова генерација хрватских свештеника и верника под вођством надбискупа Фрање Кухарића, који ће духовно припремати народ за осамостаљење Хрватске;

4) Културни узроци (Исходишни културни стимулуси, односно разлике, супротности, антагонизми и друге неуралгичне тачке или „фобичне жиже“ које побуђују нетрпељивост између Срба и Хрвата):

– *Колизација западњачке и византијске културе* – Хрватски културолози и историчари уметности често истичу да тзв. „Далматинска Хрватска“ већ у 11. веку није више изолована варварска провинција, већ да је постала у култури и уметности саставни део западноевропског средњег века. Срби су, као што је више пута наглашено, како политички, тако и културно, још од сеобе на Балкан подвојени између Рима и Цариграда. У 11. веку већи део Срба припада источноевропском културном подручју, док је други део под римским културним утицајем. Након Велике шизме долази до коначне поделе, што ће битно утицати и на модификације етничких идентитета. Срби, географски ближи далеко развијенијој Византији у односу за Централну и Западну Европу, с њом су у непрестаном сукобу за што већу независност, али упијају културу и духовност од својих богатих и моћних господара и тлачитеља. Логично је да су стога Срби, нешто пре Хрвата, морали примити и глагољашку писменост и упити нешто више од атмосфере преостале културне баштине античке Европе. Додуше, у првих неколико векова пребивања на Балкану, како истиче и један од најпознатијих српских историчара културе Јован Деретић, не наилази се на изобилно културно стварање, какво је уследило касније, али су ударени темељи на којима ће се развити српска култура: 1) покрштавање; 2) стварање словенске књиге; и 3) почеци уметности. На темељима византијске културе („македонска ренесанса“) Срби ће развијати сопствену архитектуру, црквено сликарство, књижевност, црквено појање. Свој уплив оставиће и западноевропска култура, тј. „каролиншка ренесанса“. На пример, у цркви Св. Михаила у Стону (око 1080. године), фреске носе ранороманичке стилске особине, сродне бенедиктинским самостанима у Италији. Исту цркву новија хрватска грађа назива „старохрватском црквом“ или једноставно „захумском“, а као вероватног ктитора кнеза Михајла Вишевића, уз избегавање повезивања Захумља са српским народом који је населио овај простор, како је писао Порфириогенит. Углавном, ове разлике обликоваће предрасуде и међусобне стигматизације;

– *Културна стагнација Срба у односу на Хрвате* – Трговачки саобраћај после Карловачког мира смањено је економску и културну изолацију која је од пада под Османлије ограничавала развој Србије, премда је до 19. века било мало политичких промена. Срби се најслободније културно развијају на подручју Јужне Угарске, док крајишници, без обзира којој етничкој заједници припадали, традиционално остају културно и економски неразвијени. Снажан развој наставља се у деловима Хрватске, који нису били под окупацијом Османлија или су били краће време. То је омогућило хрватском становништву бржи економски и културни напредак у неокупираним подручјима и олакшало формирање домаћег грађанства. Немогућност православних Срба да раније створе грађанску класу, био је условљен верском припадношћу. Преверавање је било често, као једини начин да се Срби школују, све до отварања првих српских школа у 18. веку. Борба за црквено-школску аутономију била је дуготрајна и подстицала је анимозитете између Срба и аустријских и хрватских сталежа, који су настојали да угуше српско национално осећање у Троједној Краљевини, што је уједно подстицало кроатофобију;

– *Културоцид над Србима у НДХ* – Осим планираног физичког уништавања Срба, хрватске оружане формације подржане Католичком црквом у Хрватској, починиле су и културоцид, с намером затирања или присвајања историјских споменика који доказују историјско присуство Срба западно од реке Дрине и северно од реке Саве. На простору НДХ спаљено је, срушено, оштећено, опљачкано или оскрнављено више од 450 православних храмова заједно с иконостасима, неутврђеним бројем икона, црквених обредних предмета, рукописних и ретких књига, архивском грађом, као и књигама рођених, венчаних и умрлих. Вредност уништених или опљачканих дела духовне, историјске и уметничке вредности која су била у власништву Срба, није могуће у целости утврдити;

– *Сукоб „паладинске културе“ Хрвата и „културе јунака“ Срба* – Према америчком психоисторичару Ричарду Мороку, Срби су подлегли „култури јунака“ која води порекло од античких Грка, док су Хрвати прихватили „паладинску културу“, засновану на „апсолутној оданости владару, ко год он био“, што су усвојили од немачких и мађарских властодржаца. Из културних разлика произлазе анимозитети, односно Срби презиру „послушништво којег се Хрвати боје да виде сами у себи“, закључио је Морок, док Хрвати мрзе Србе „због њиховог бунтовништва“;

– *Спорови око језика, књижевности и употребе ћириличног писма: „култура лажи“* – Свесно избегавање историјских истина је природно. Као што објашњава уважени домаћи социолог Ђуро Шушњић, искуство и живот указују на тренутак када не треба рећи истину, јер лаж је „природна потреба, у служби одржања живота“.³⁰⁴⁷ „Национални иноватори“, како хрватска историчарка и компаратисткиња Андреја Зорић назива „очеве хрватске нације“, пропагирали су нови језичко-културни, а тиме и политички поредак. Изградили су „културу лажи“, тј. „циљану употребу неког културног кода од стране мањине која се не подудара с културном нормом и традицијом колектива“. Почело се са кривотворењем историјских докумената и осмишљавањем конструката, како би се подупрле измишљене тврдње. Пример је хрватски језик којег су афирмисали као да је одувек обухватао говор који је данас стандардни (штокавски). У ствари, хрватски језик је лингвистички и територијално имао уже значење, тј. односио се на кајкавско наречје. Речници и граматике од 16. до 18. века који се данас називају „хрватским“, користили су назив „илирски речници“. Данас се та дела убрајају у хрватску културну историју, уз образложење да је илирски језик исто што и хрватски, мада то не одговара историјским фактима, пошто се појам „илирски“ користио као синоним за „влашки“, тј. српски језик, или језике свих Јужних Словена. Људевит Гај 1835. године објављује проглас о напуштању кајкавског дијалекта и старог правописа, прихватавши штокавштину, након чега почињу српско-хрватски језички спорови. Вук Караџић је пак сматрао да је чакавско наречје изворни хрватски језик, што су хрватски филолози оценили као „великосрпски национализам“, премда су најпознатији слависти још почетком 19. века изнели своја запажања о распрострању и особинама српског језика (Јернеј Копитар, Павле Шафарик и други). Присвајањем штокавштине поставило се питање богатог књижевног наслеђа Дубровника, као и остале књижевности на том дијалекту, што је и данас предмет полемика српских и хрватских научника. „Бечки књижевни договор“ од 28. марта 1850. неки хрватски интелектуалци сматрали су „највећим културним поразом“, пошто су били убеђени да им је силом наметнут „србојекавски“ језички стандард Источне Херцеговине. Данас је поглед на историју хрватског књижевног језика сасвим другачији, јер је делом базиран на „култури лажи“, како је назива Андреја Зорић. Надаље, покушај латинизације Срба отпочео

³⁰⁴⁷ Ђуро Шушњић, „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, 21 priča o demokratiji, Zbornik radova, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005, стр. 11.

је још у време Марије Терезије и Фрање Јосифа I, али су та настојања одбијена одлучношћу српских епископа. Године 1815. фрањевачко свештенство Далмације и Босне и Херцеговине престаје да користи ћирилицу, што узрокује даље подвајање католичких и православних Срба. Након енциклике папе Пија VII („Nihil Romani Pontifices“) из 1817, хабзбуршки цар добија право наименовања бискупа у бившој венецијанској Далмацији и деловима Истре. Католицима Далмације, Босне, Херцеговине и Славоније од тада се брани употреба ћирилице, што је произвело „тектонску напрслину у култури католика и православних, у смислу њиховог раздвајања на свим подручјима друштвене делатности“, како је писао Милорад Екмечић. Неки фрањевци, попут Грге Мартића, настављају још неко време да користе ћирилицу и да се представљају Србима католицима. Јавља се и покрет католичких Срба у Дубровнику, у склопу којег се ревитализује ћирилица, уз окупљање и свештених лица Католичке цркве који су предњачили у промовисању српства (нпр. дум Иван Стојановић). Дубровачки србokatолички покрет владао је Дубровником, у коалицији с аутономашима, скоро читаву деценију. Развој покрета спречавали су цензори Бечког двора и Свете Столице, помажући праваше и хрватске националне интеграције. Један од последњих потомака породице Гундулић, градоначелник Дубровника Франо Геталдић-Гундулић, учествовао је такође у покрету католичких Срба. Расправе у вези „етничког порекла“ Ивана (Џиве) Гундулића ипак трају и даље, премда је у Србији уврштен у „антологију српске књижевности“, што код хрватских интелектуалаца изазива негодовања. Спорења око дубровачке књижевности хуманизма и ренесансе додатно заоштравају српско-хрватске односе већ скоро два века. Када би долазило до кулминације анимозитета (Први светски рат, Други светски рат, Грађански рат у Хрватској), на мети хрватских националиста било би ћирилично писмо, које се у хрватској јавности и данас перципира као типично српско културно обележје, мада су неки од најстаријих сачуваних хрватских докумената писани ћирилицом. Ћирилица је након 1817. и даље забрањивана. Године 1869. Хрватски сабор је донео одлуку о забрани употребе ћирилице у Срему. Потом је 1909. одлуком аустроугарске владе избачена из јавне употребе, пошто је на „Велеиздајничком процесу“ жигосана као „пропагандно средство увезено из Србије“. У Првом светском рату, одлуком Хрватског сабора од 13. октобра 1914, забрањује се употреба ћирилице на простору Хрватске, а затим исту одлуку доноси и Босански сабор 11. новембра 1915. године. Усташка власт забрањује ћирилицу 25. априла 1941. године „Законском одредбом о забрани ћирилице“. Чак и у СФРЈ ће се стечени анимозитет према ћирилици спроводити њеним потискивањем у школама Хрватске. Ипак, постоји у хрватским (и бошњачким) научним круговима дихотомија по питању ћирилице, претежно када је реч о вредној културној баштини писаној ћирилицом. Отишло се толико далеко да Хрватска академија знаности и умјетности покушава „Мирослављево јеванђеље“ да сврста у хрватске средњовековне писане споменике, иако је дело писано за кнеза Мирослава Завидовића, брата великог жупана Стефана Немање. Истовремено, „неподобно“ писмо избачено је од 1990-их до 2010. из образовних институција и библиотека, а ћирилични споменици културе и натписи на зградама локалних органа управе су рушени и разбијани до најновијег доба. У културоциду је уништена готово комплетна литература на ћирилици. Иста судбина задесила је и књиге на латиници, ако је аутор био Србин или ако су на било који начин књижевна дела асоцирала на Србе. Из библиотека, школа и других институција уклоњено је око 2.800.000 оваквих књига или 13,33% укупног књижног фонда Хрватске;

– *Историјски конструкти и митологеме у школству и медијима као покретачи идентитетских и психогеографских питања и фобија* – Нажалост, о првим вековима

српског и хрватског народа на простору Балкана постоји мали број релевантних извора, докумената, наративних текстова или натписа па тако и о њиховим могућим нетрпељивостима и сукобима. На основу тих штурних врела проистиче да се и тада радило о врло блиским етничким заједницама, можда и идентичним, које су прихватиле два различита етнонима. Споменути „национални иноватори“, „илирци“, вође Хрватског народног препорода, међу којима нарочито историчари, попут Ивана Кукуљевића-Сакцинског, Фрање Рачког и касније Вјекослава Клаића, домишљају поједине историјске догађаје (нпр. крунисање краља Томислава на Дувањском пољу или Далматинску и Панонску Хрватску). Њихове новостворене митологеме „меметски“ ће се преносити на шире народне слојеве, да би убрзо постале „фактоиди“. Овакви „ментални програми“ подстакли су мнемонизам, односно колективну жељу неког друштва да се врати у исфантазирану прошлост. Код Хрвата је то успостављање државе у наводним границама краља Томислава или краља Крешимира, док Срби теже обнови Душановог царства. Школство и медији одиграли су кључну улогу у етаблирању историјских конструката и митологема, а тиме и несношљивости између Хрвата и Срба од друге половине 19. века. Митологеме и историјски конструкти нашли су своје место пре свега у хрватским образовним институцијама, од основних школа до универзитета. С друге стране, српске алтернативне историјске тезе никада нису ушле у школске уџбенике. Потом, у наставним садржајима хрватских образовних институција у потпуности се запоставља место и улога Срба у одбрани и изградњи Хрватске од 16. до 20. века, док се у лектирама за основну школу налазе дела дечјих писаца која потичу на србомржњу и расизам. Политизација српске и нарочито хрватске историографије траје два века и један је од најважнијих фактора српско-хрватских несугласица и анимозитета. Историја је постала оружјем политичко-пропагандног рата, борбе за народ и територију. У сукоб су укључене и друге науке и научне дисциплине, попут етнологије, етнопсихологије, археологије и лингвистике, којима се настоји доказати исфантазирана прошлост. На пример, почетком шездесетих година 19. века етноним „Хрват“ се углавном сматрао „покрајинским именом“ и био је у истој равни са Славонцима, Далматинцима и Бошњацима, на што је пре више деценија указивала хрватска историчарка Мирјана Грос. На основу историјске грађе и усаглашених ставова већине српских и хрватских стручњака, као и еминентних страних историчара и социолога, попут Ерика Хобсбаума (Eric J. Hobsbawm), Срби, за разлику од Хрвата, рано развијају протонационални идентитет, ако не пре, а онда од доба духовног и државно-политичког деловања Светог Саве. У протонационалној фази Срби се често идентификују с регијама у којима живе или према социјалном сталежу па су забележени следећи називи: Власи, Рашани, Бошњани, Травуњани, Хумљани, Пагани, Неретљани, Дукљани, Далматинци, Буњевци, Шокци, Усорани, Приморјани, Морлаци, Црногорци, Херцеговци, Македонци итд. Код неких набројаних заједница постојала је свест да су део ширег, српског или „рашког“ народа, све до друге половине 19. века, када се највећи део јужнословенских католика постепено претапа у младу хрватску нацију. Хрватски идентитет у протонационалној фази легитимизује се кроз регионалну припадност у северној Далмацији (Далматинци) и кроз етничку припадност (Словени и Илири). Носиоци хрватског етнонима до тог времена потицали су већином из средњег и нижег племства с подручја јужно од реке Купе (Северна Далмација, Лика, Крбава, итд). Након сеоба у Славонију и Истру, пред најездом Османлија, преноси се постепено и хрватско име у наведена подручја. Агитацијом и ширењем хрватског етнонима, интеграцијом Шокаца и Буњеваца у хрватску нацију, митологемама о Крешимировој „Хрватској до Дрине“ или „Црвеној Хрватској“, потпирени су „психогеографски страхови“ и „страхови од сужавања

граница“, из којих је изникнула идеја и о „повијесном праву“ Хрвата на Босну и Херцеговину;

– *Предрасуде и стереотипи између Срба и Хрвата (верски, етнички, антрополошки, етнопсихолошки и генетски)* – Предрасуде у међународним односима су негативни ставови појединаца или етничке заједнице према другим и друкчијим појединцима или етничким заједницама. Нису утемељене на познавању чињеница и рационалних разлога, тешко су искорењиве и могу ескалирати у нетрпељивост и насилно понашање. Док предрасуде могу да буду и позитивне, стигме су негативни ставови који се односе на друштвено неприхватљиву особину, понашање или репутацију неког народа, нације или расе. Стигматизовани људи или заједнице се стога често посматрају као „нељудске“, тако да стигматизација обухвата и дехуманизацију. У таквом односу постоји бар један елемент мржње, тзв. „посвећеност“ (презриво обезвређивање или умањивање људских особина појединаца или групе). Циљ „подстрекача мржње“ је да промене дотадашње мисаоне обрасце и ставове сопствене популације, како би њени чланови окарактерисали циљану групу мање вредном. Стереотипи о Србима кружили су међу Венецијанцима и Ђеновљанима, с којима су имали трговачке односе, а темељили су се на већ устаљеној византофобији („Грчка вера – никаква вера.“). Срби су пак имали своје погрдне пословице везане за католике („Латини су старе варалице.“). Вероватно су слични стереотипи након Велике шизме постојали између православних Срба и Хрвата, али и унутар српског етничког шатора који се верски поделио. У Херцеговини су католици православне Србе називали „Ркаћима“ (погрдан назив за Грке), а православци католике „Шокцима“. Омаловажавање Хрвата јавља се испрва међу крајишким Србима на простору Старе славонске крајине (Вараждинског генералата), у време када домицилни католици нису имали развијену свест о припадности хрватском народу, називајући себе „Словинцима“. Углавном кметови, огрезли у беди, бежали су на крајишко подручје како би живели по „влашким правицама“, а Срби су их звали „винцуљерима“ (сиромаси који пребивају у виноградским кућицама) или „гегавцима“ (сиротани који су се приженили). У другој деценији 19. века забележена је можда и прва јавна дискусија о етнониму „Шокац“, између Томе Љубибратића и извесног Др. Румија (Dr. Rumi). Љубибратић тада подсећа да је реч о погрдном изразу којим се православни Срби подсмевају „католичким Србима“, с кореном у италијанској речи „глупан“ (*итал.* „sciocco“), док је Руми сматрао да назив проистиче од речи „скочити“ (као и „ускок“), зато што су Шокци „скочили“, тј. прешли с „грчког“ на „римски“ закон. Неколико деценија касније Иван Фрањо Јукић у књизи „Земљопис и повиестница Босне“ потврђује да у Босни и Славонији православци називају католике Шокцима, како би им се наругали. Истовремено, Хрвати су Србе почели погрдно да називају „Власима“. Овај пејоратив (некада коришћен међу Србима као ознака за статус припадника сточарско-војничке касте, социјално дистанциране од кметова) искористили су и многи хрватски историографи и политичари, који су покушали да докажу како у Хрватској и није било Срба, него да се ради о прасловенском, илиро-романском становништву православне и католичке вере. Читав век раније Павле Ритер Витезовић, претеча великохрватске мисли, који је често мењао мишљење о Србима, назвао их је „простацима“ навиклим на тешке услове живота, али охолом и обесним „због влашког имена, да себе сматра изврснијим и племенитијим од свих осталих родова“. Овде се препознаје и могућа одгонетка зачетка србофобије пре 19. века. Срби, потребни и хваљени због својих војничких врлина, истовремено привилегованији од домицилних „Словина“, на простору Славоније и Хрватске, могли су изазивати завист, не искључујући и њихово охоло понашање према домицилним кметовима. На бахатост српске посаде упућују документи

из половине 15. века, када Срби први пут с Катариним Кантакузином Бранковић долазе у Горњу Славонију (Вараждин, Копривницу, Крижевце, Врбовец и Загреб). Витезовићева дела имала су снажан утицај на вође Хрватског народног препорода, посебно на Људевита Гаја, а нешто касније и на „оца Домовине“ Анту Старчевића, главног „подстрекача“ и емитера србофобије. Старчевић није маргинални политичар, већ вођа једне од две доминантне политичке партије у Хрватској, посланик у Сабору. Премда антиклерикалан, био је веома утицајан демагог. Домишљао је предрасуде, црпећи их из контекста старијих историјских списа и некритички их користио, с намером да у хрватском народу распири мржњу према „Славосрбима“. Амерички историчар Џон Лемп (John R. Lampe) закључио је да је Старчевић својом ерудицијом и једноумљем „ставио неизбрисив антисрпски печат на хрватску националну идеју“, премда је рођен у „Војној крајини од оца Хрвата и мајке Српкиње“. Старчевић ће се бавити значењем и историјом хрватског и српског етнонима, придајући првом најбоље епитете, док у српском проналази наводне „болести“ из неких давних времена, када су Срби, били „робови“, „сврабљиви“ или „губави“. Домишља термин „Славосрби“, који су „увек само зло“, расно инфериорна „пасмина“, коју треба уништити, јер смета слободном развоју Хрвата. Уз њега, Еуген Кватерник постаје главни емитер антисрпске несношљивости у препискама с хрватским политичким првацима и интелектуалцима. На пример, настојао је да у Миховилу Павлиновићу, предводнику Народне странке у Далмацији распламса ионако већ зачету србомржњу; да га убеди у неопходност истребљења оних Срба који не желе да се похрвате, називајући их „сербежом“ (сврабљивом болешћу) и „накотом вере“. Године 1869. године, износи дон Миховилу Павлиновићу свој мегаломански план, убеђујући га да ако се буде следила политика Странке права, биће омогућено стварање државе којом ће бити остварено хрватско историјско и државно право од Алпа до Косова. Кватерниково писмо најбољи је пример суштине правашке србофобије, упарених страхова и мржње, који се редовно од тада испољавају стигматизовањем и дехуманизацијом Срба, уз позив да се физички уклоне унутар имагинарних хрватских граница. Оваквим емоционалним набојима деценијама су индукована иста негативна осећања других хрватских интелектуалаца у Троједници и Босни и Херцеговини. Ћиро Трухелка, хрватски националиста чешког порекла, крајем 19. века ће назвати српске сеобе „првим чобанским инвазијама грчкоисточних елемената“, без уважавања извора о присуству Срба на просторима Хрватске и пре освајачких похода Османлија. У једном од текстова с расоналистичком конотацијом, пише о „влашким пастирима“, потомцима „предаријевских праисторијских Медитеранаца“, који су утицали и на „дијалекталне промене“, заснованих на „посебној анатомској грађи грла“, због чега избегавају изговор гласа „х“. Код Срба је пак вековима пре појаве модерне расистичке мисли неговано осећање „етничке посебности“, на што упућују поједине повеље с почетка 14. века о забрани женидбе с „Власима“. Док неки аутори износе мишљење да се ради о „социјалном сталежу“ унутар народа, други су убеђени да је назив „Влах“ етничка одредница која се односила на остатке србизованог старобалканског становништва. Традиционална идеја, која је постала и део колективног сећања о „српској древности“, иницирала је србофобичне и расистичке концепте хрватских „очева нације“. Срби су их, природно, као и сваки непријатан стимулус, дочекали с огорчењем, узнемиреношћу, али и постепеним буђењем кроатофобије. Међутим, ако је и постојао, српски расизам није био агресивне природе. Као прилично благ одговор на појаву хрватске расистичке мисли, јавља се у утицајном сатиричко-политичком часопису „Врачу погађачу“, који је излазио у Загребу од 1896. до 1903. године. Према мишљењу хрватских аутора, овај лист је „сугестивно обликовао јавно мњење доброг дела урбане српске елите у Хрватској“. „Врач

погађач“ осликава припадника српског народа с атрибутима типичног сеоског крајишког војника, динарске грађе. Србин је робусан, плећат, густе косе и бркова, у народној ношњи са шубаром на глави, одважан, сталожен, с лулом у устима и штапом у руци. Хрвати су алегорично представљени ликом „Јурека Загорца“, онижег и слабашног сељака алпидног типа, који на глави носи загорски шешир с цветом („клобук“), док га за уши вуче Мађар. Карикатура „Јурека Загорца“ требала је да дочара вековно подложништво и политичку везаност за Мађарску. Он има одлике подљудске, мајмунске физиономије, као „инфериорна фигура без народне свести“, по тумачењу хрватских аутора. У часопису су стигматизовани и Мађари, Јевреји, Католичка црква, као и цела западна цивилизација. Хрватски расизам пак превазилази шаљиве предрасуде и позива на геноцид, који се и десио у Другом светском рату, премда усташка власт у решавању „српског питања“ није имала основа да се позове на расне законе. Стога се ослањала на оптужбе о политичкој неподобности, на стигму „непријатељског народа“. Један од извора хрватског расизма крије се у синдрому којег психоисторичари називају „изворни народ“ или „народ порекла“ („Origin Folk“). „Изворни народ“ је обично прогоњена етничка група, по правилу бројна национална мањина, од које води порекло доминантна етничка заједница у некој држави. Као пример могу се навести Тамили у Шри Ланци, од којих води порекло већински народ, Синхалези, премда њихови историчари то поричу. До подвајања је дошло када су Синхалези примили будизам и усвојили „нови језик“, заснован на будистичким списима. Сличне природе је нетрпељивост у Северној Ирској, између ирских католика и тамошњих протестаната (унионисти и лојалисти), који су временом прихватили идентитет британских освајача. Труде се да докажу како су у ствари потомци Пикта, давно изумрлог етникума. Однос између преовлађујуће етничке заједнице и „изворног народа“ је изоморфан, попут „нестварног и стварног Ја“. Неуротици теже да сузбију „стварно Ја“, како би задобили љубав родитеља и били прихваћени од „ауторитарних фигура“. На нивоу „колективне свести“ слично се дешава с народима и нацијама. У дисертацији су представљени веродостојни подаци о непрекидном унијаћењу, покатоличавању и кроатизацији Срба од 17. века до савременог доба и потребе виших хрватских сталежа да буду прихваћени као несловени и добри католици. Утврђивање прецизнијег броја асимилованих Срба захтева засебно и исцрпно истраживање, али на основу података из првих савремених пописа становништва у Аустријском царству, тај број је огроман. Сем Католичке цркве и деловања њених прелата у заштити пастве од могућности поправослављивања, хрватска интелигенција 19. века, често племићког порекла, контаминирана је туђим „меметским обрасцима“, које је пренела на шире народне масе. Десило се делом спонтано, а делом циљано „ментално програмирање“, под инжењерингом доминирајућих Аустријанаца и Мађара. Премда се током 1830-их установљава Илирски покрет (Хрватски народни препород), с циљем „обнове Илирика“ и борбе против германизације и мађаризације, вековна субординација изазвала је код дела интелигенције отклон од „варварског словенства“, доносећи умишљај о „готским коренима“ Хрвата, тј. до „херенфолк готског синдрома“ (Herrenvolk Goths' syndrome). Потреба за променом етничког порекла (без утемељења у историјским изворима, етнологији и генетици), упућује и на присутност „Стокхолмског синдрома“, ако се уважи вишевековна потлаченост германским владарима и њихова окрутност и ниподаштавање Хрвата од првих спомена на балканским просторима, на што упућује и Порфирогенит („Франци су (...) одојчад Хрвата бацали псима“). Њима је подударан концепт „поистовећивања с нападачем“ („Identification with the Aggressor“), описан у психоанализи. Психоисторија такође препознаје примере поистовећивања потчињених етничких група с доминирајућом етничком заједницом или

читавих нација које се поистовећују с агресором. Проистекли из комплекса ниже вредности, ови синдроми довешће до стигматизације Срба („Славосрба“) и предрасуда међу свештенством и интелигенцијом, које ће се меметском трансмисијом пренети на друге утицајне Хрвате, а потом и на шире народне слојеве. Настала је модерна расистичка парадигма коју ће од друге половине 19. века проносити индивидуални подстрекачи и емитери, попут Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Јосипа Франка, Иве Пилара и других. Нетрпељивости ће досегнути више нивое мржње, а затим потакнути насиље према Србима у „антисрпским демонстрацијама“, ратним злочинима у Првом светском рату, усташком геноциду у Другом светском рату, као и злочинима Хрватске војске у Ратовима за југословенско наслеђе. С друге стране, код Срба (али и данашњих динарских Хрвата) уочен је „синдром Краљевића Марка“, којег одликују симптоми попут пројекција, кастрацијског страха, параноје и нарцизма. Синдром се развио под утицајем патријархалних друштвених односа на планинским просторима данашње Црне Горе, Босне и Херцеговине и Србије и део је тзв. „динарског наслеђа“. Из ових миљеа потичу и тежње за стварањем великонационалних пројеката, не само код Срба, него и код Хрвата. Виртуелне заједнице, као савремени вид комуникације и удруживања појединаца преко интернета, омогућиле су несметано расистичко препирање и вређање („Flame War“) Срба и Хрвата. Антрополошка и генетска истраживања пак показују изузетну блискост, ако се пореде с другим суседним народима. Ипак, постоје „мале разлике“, које су уочили и забележили етнографи и антрополози од 19. до прве половине 20. века. Јужни Словени мешавина су три подрасна европска типа – динараца, алпида и медитеранаца, што упућује да у региону и даље доминира домицилно балканско становништво. Пре Другог светског рата, када су таква истраживања још увек била популарна, утицајни амерички антрополог Карлтон Стивенс Кун (Carleton Stevens Coon) објаснио је да је на балканском простору било многих усељења и исељења; читава подручја су променила и господаре и кметове током масовних протеривања и нових колонизација. По њему, Словенци представљају „делимичан прекид у динарском расном континуитету“, док су Хрвати „прелазни облик између Словенаца и Срба“. Срби имају нешто тамнију пигментацију, виши су, а неке друге телесне пропорције које их издвајају, проналазе се у Јужној Немачкој. У односу на Словенце и Хрвате имају ситнија, али „издуженија лица“. Јохан Георг Кол (Johann Georg Kohl), познати немачки географ, историчар и путописац, забележио је половином 19. века прве подробније антрополошке и етнопсихолошке особености двају народа. Хрвате је такође убрајао у „српско племе“, али у „неким детаљима“ ипак различито. Срби се сматрају, у то време, племенитијим и лепшим; вишег су раста и изврсније грађе тела, познатији по храбрости и као борци за слободу. Углавном се оба народа карактерно негативно оцењују међу страним путописцима и историографима, што је опсежније представљено у дисертацији. Мада, након Српске револуције и после Првог светског рата, Срби добијају мноштво позитивнијих епитета на Западу. Иако су генетска истраживања још у зачецима, за сада се и на том пољу доказује изузетна сродност двају народа. Повремено се води и медијски рат о „старости гена“, што се користило и у политичке сврхе (на пример, изјава бивше хрватске председнице Колинде Грабар-Китаровић на Дан отворених врата за Хрвате из Босне и Херцеговине, која је 2019. изјавила да су Хрвати у тој републици њен „најстарији конститутивни народ“). Потврђена су и нека наведена антрополошка запажања, тј. да међу Хрватима и Србима заиста доминирају динароиди. Србофобију и кроатофобију можда најбоље појашњава осврт Зигмунда Фројда о „нарцизму малих разлика“ (нем. „der Narzißmus der kleinen Differenzen“), тезу коју је позајмио од енглеског антрополога Ернеста Кролија (Ernest Crawley). Препознаје се парадигма која се јавља у савременом добу и код

других врло блиских, а сукобљених народа, попут Руса и Украјинаца. Српско-хрватски антагонизми потврђују тезу да су виши нивои мржње чешћи међу народима с минималним језичким и антрополошким разликама.

Када се сагледају сви наведени узроци нетрпељивости, уочава се **каузалност**. Међуусловљени су, надопуњују се, а свима им је основни супстрат емоција егзистенцијалног страха, с фобичном осом „*cuius region, eius religio; cuius regio, eius natio*“. Исто тако, важно је обратити пажњу на чињеницу да извори српско-хрватских сукоба нису происходили само од стране католичких прелата, хрватско-угарског племства, Старчевићевих праваша, Бечког двора или других страних моћника у посматраном времену, већ и од српских народних вођа и свештенства, које је прихватило и даље проносило идеју да је заиста „прави Србин само онај православан“. Има аутора који сматрају да је то био и остао став Српске православне цркве, што је определило католичке и муслиманске Србе да се политички дистанцирају од матице. На тај начин су и наведени српски чиниоци увелико олакшали процес десрбизације, придоносећи стварању и јачању мањих нација, супротстављених српским интеграцијским напорима.

У дисертацији је коришћен **модел „фобоцентричне петље“**, базиран на психолошком моделу кружне емоционалне реакције (надаље: КЕР) из трансакционе анализе, који се показао применљивим за сагледавање фобичног понашања нација и држава па тиме и Срба и Хрвата, односно рационалних и ирационалних фактора у „српско-хрватској безбедносној дилеми“. Догађаји („неуралгичне тачке“) у историјским односима две или више држава-нација, од појаве неповерења (страхова), увећавања моћи па све до међусобних конфликта, карике су у овом моделу, представљеном с две кружне емоционалне реакције, спојене у својеврсну петљу. У жижи преплитања КЕР-а Срба и Хрвата налази се осећање страха, „погонске снаге“ нетрпељивости (или мржње). Циркулисање и прожимање негативних осећања страха и нетрпељивости иницира насиље, због чега се ова петља може назвати „фобоцентричном“. Састављена је од следећих „карика“: 1) Стимулусних ситуација, тј. промена у спољашњем свету који окружује субјекте (потичаји или узроци међународних страхова и нетрпељивости); 2) Реакција и акционих тенденција (омоћавања држава-нација на различитим друштвеним нивоима, нарочито безбедносног апарата), тј. процена значења и значаја стимулуса те припрема за евентуалну акцију на стимулус, што је аналогно увећању националних моћи; 3) Протимичног ефекта (активирања „колективних сећања“ и постављања приоритетних националних циљева народа), односно одабир понашања које ће бити најбољи одговор на процењену стимулусну ситуацију и које ће пружити безбедност нацији-држави. Конфликтне ситуације настају претварањем ставова у интересе, тј. векторе моћи ка постизању одређеног циља. У дисертацији су стога представљене три „фобоцентричне петље“, које појашњавају токове од стимулусних ситуација („неуралгичних тачки“ или „фобичних жига“) до насиља, у четири раздобља:

- 1) од јављања међусобне омразе средином 19. века до краја Првог светског рата;
- 2) у раздобљу југословенске монархије, тј. у времену између два светска рата, до краја Другог светског рата;
- 3) у социјалистичкој Југославији, до краја Ратова за југословенско наслеђе.

Бележе се следеће године у којима се јављају стимулусне ситуације које ће индуковати кроатофобију и србофобију: 1848, 1868, 1873, 1875-1878, 1883, 1895, 1899, 1900, 1902, 1908, 1914-1918, 1925, 1928-1929, 1934, 1939, 1941-1945, 1957-1958, 1964-1967, 1969-1971, 1974, 1981, 1984, 1986, 1987, 1989, 1990, 1991-1995.

Кључне године у српско-хрватским односима, од рађања савремене кроатофобије и србофобије, до насилног понашања, биле су: **1848.** („Пролеће народа“ и зачеци савремене кроатофобије и србофобије. Створене су „хрватске националне вредности“ и „трајне националне институције“, представљене у „хрватском национално-политичком програму“. Срби на подручју Аустријског Царства достижу кулминацију националног узлета под вођством Светозара Милетића. После Мајске скупштине установљава се Српска Војводина. Срби и Хрвати, премда у заједничкој борби против Мађара, долазе у спор због „војвођанског питања“. Јавила се и сумња код Срба да Хрвати под вођством бана Јосипа Јелачића нису вољни да помажу у борби против Мађара, односно да крше савезнички договор. Према извештајима српске депутације у Загребу, где је бана Јелачића устоличио српски патријарх Рајачић, припремало се убиство српских представника, пошто се код Хрвата побудила бојазан да ће бана превести у православље.); **1902.** („Загребачка вартоломејска ноћ“. Први тродневни насилни напад на Србе од стране Хрвата предвођених „франковцима“, када је било више десетина повређених; **1914-1918.** (Први светски рат. Након атентата на аустроугарског престолонаследника, буди се свеопшта србомржња и позиви на геноцид широм Хрватске. Хрватски војници у саставу тзв. „Вражје дивизије“ учествују у масовним злочинима над српским цивилима и заробљеницима у нападнутој Краљевини Србији.); **1928.** (Атентат у Народној скупштини. Изазван вербалним антисрпским провокацијама посланика ХСС-а, представник српских радикала Пуниша Рачић усмрћује хрватске политичке вође – Стјепана и Павла Радића и Ђуру Басаричека. Атентат изазива експанзију хрватског национализма и србомржње, а Анте Павелић оснива већ 7. јануара 1929. „Усташа – Хрватску револуционарну организацију“.); **1934.** (Атентат у Марсеју. Усташе учествују у убиству југословенског краља Александра I Карађорђевића.); **1941-1945.** (Други светски рат. Успостављање НДХ и геноцид над Србима. Срби узвраћају устанком два антифашистичка покрета и свете се ратним злочинима над Хрватима.); **1971.** („Хрватско пролеће“. Део руководиоца ЦК СКХ буди хрватски национализам и сепаратизам, иницирајући страхове од обнављања НДХ.); **1974.** (Нови, тзв. „конфедерални Устав“ доноси промене у државном и друштвено-економском уређењу земље, које ће постепено довести до дисолуције СФРЈ.); **1986.** (Меморандум САНУ. Српски академици осмишљавају и подстичу механизме националне регенерације Срба. Слободан Милошевић постаје председник Председништва ЦК СКС и члан Председништва ЦК СКЈ, а идуће године национални лидер Срба и предводник „антибирокупске револуције“.); **1990.** (Слободним демократским изборима у Хрватској на власт долазе националисти, Хрватска демократска заједница предвођена Фрањом Туђманом. Србима је укинут статус конститутивног народа у Републици Хрватској и постају национална мањина те подижу буну.); **1991-1995.** (Грађански рат у Хрватској и Грађански рат у Босни и Херцеговини. Срби и Хрвати поново врше „акцију на стимулус“, настављају „спиралу сукоба“ и отпочињу масовни прогони и злочини. Рат се завршава поразом Срба, што ојачава степен кроатофобије, не умирује србофобију те Србе и Хрвате уводи у нову „фобоцентричну петљу“.).

Од краја Ратова за југословенско наслеђе комуникација државних власти Србије и Хрватске ослоњена је на произвољна тумачења претходних догађаја и односа. Умањена је непосредна међуразмена података важна за решавање битних спорних питања, последица грађанског рата. Срби и Хрвати, што се тиче међусобних представа, гаје круто поједностављене негативне наративе, с примесама стереотипа „обавијених изразима доброг и лошег“. У релацијама свака страна потражује искључиво своја права и превладава међусобно неповерење и неуважавање.

Психоисторичар Ричард Морок, на основу симптома које је уочио анализирајући српску и хрватску историју, испоставља и неку врсту „колективне дијагнозе“ Србима и Хрватима. По њему, преовлађујући одбрамбени механизам међу Србима је **параноја**, симптоматична за потиснути бес; осећају се окружени непријатељима, што је пак у већини случајева било тачно, примећује овај психоисторичар. Хрвате пак одликују гранични одбрамбени механизми **поремећаја личности**, нарочито порицање, пројекција, губитак провере стварности и страх од уништења, закључује Морок.

Ако се савремени српско-хрватски односи размотре помоћу „модела фобоцентричне петље“, фаза „замрзнутог сукоба“ налази се данас између карике „реакције и реакционе тенденције“ и „протимичног ефекта“, односно Хрвати и Срби се **политички, војно и економски омоћавају** везујући се за различите светске силе и војне организације (НАТО, ЕУ, САД, Русија, Кина, Немачка). Хрватска има одређену економску и војну предност, пошто њену безбедност јамчи НАТО савез, чија је чланица. Србија је војно неутрална, посвећена европским интеграцијама, али под значајним утицајем Руске Федерације и „православног цивилизацијског круга“, што због традиционалних односа и религије, али и стога што „колективни Запад“ није показао довољно спремности да препозна и уважи есенцијалне српске националне интересе. У овим временима снажних геополитичких турбуленција није искључена могућност да Србија и Хрватска буду увучене у сукоб на супротстављеним странама.

Што се тиче **будућности српско-хрватских односа**, домаћи аутори, академици, универзитетски професори и други научници, предвиђају да једновековна нехајност, нестручност и одсутност патриотизма, аутошовинизам српских политичких елита, „дубоко укорењени колективни самоубилачки порив“, наговештава општи национални суноврат, којег ће искористити Хрвати за даљу експанзију. Упозоравају, ако ће Срби поново бити неспремни и обманути неким „новим југославизмом“, платиће скуп своју „наивност, кратковидост, површност, неукост и плиткоумност“, након чега више неће бити простора за опоравак. Однос снага битно би могао бити измењен у корист Хрвата, а Србија може и да нестане као субјекат међународних односа. Страхови које осећају делови српске интелектуалне елите помало наликују хрватским стрепњама „праваша“ у 19. веку или пак на концу Првог светског рата. Сем тога, ту су и претње хрватских водећих политичких личности и генерала, упућене средином 1990-их, о скором крвавом грађанском рату у Србији, српско-хрватској граници код Земуна, а потом и установљење хрватско-бугарске границе, без Србије, у следећој генерацији Хрвата. Дакле, као што бива између суседних народа и држава већ миленијумима, још откако је Каутиља (Kautilya), један од првих реалиста, осмислио логичку анализу разних аспеката односа међу државама, Срби и Хрвати неминовно ће се једном наћи увучени у „спиралу сукоба“, осим ако их у међувремену не покори нека већа сила. Може их и ујединити, бар привремено, нека спољна опасност, као што предвиђа Џорџ Фридман (George Friedman) у књизи „Следећих 100 година: Прогноза за 21. век“. Он пише да ће овај регион „још једном постати кланица“ крајем прве половине овог столећа, када ће Турска, као „стратешки играч“, поново кренути у војни поход на Европу.

С друге стране, **постоји теоретска могућност помирења између Срба и Хрвата**, пошто су створени услови за стабилнији и трајнији мир, након што је прошао период оружаног сукоба и наступило раздобље „негативног мира“ или „замрзнутог сукоба“. Као што је наведено, по окончању Ратова за југословенско наслеђе покренуте су различите иницијативе, регионалне мреже, комисије, основане су разне миротворне владине и невладине организације, центри, удружења, филантропски и други покрети за помирење

и интензивнију сарадњу, али до помирења се још није стигло. Помирење, као дугорочни процес превазилажења непријатељстава и неповерења, приближиће се с „позитивним миром“, тј. одсуством сваког вида структурног или културног насиља које је још донекле присутно у Републици Хрватској, уз нужну стабилизацију светског поретка. Да би се „ратни сценарио“ између Срба и Хрвата у будућности анулирао, битна је институционализација процеса помирења, утемељеног на психолошком моделу „истином до помирења“.

Пут ка решењу српско-хрватских анимозитета морао би да се базира **на усаглашавању историјског наратива**, пошто је историја у сталној интеракцији са садашњошћу. Ревизионизам, петрификација и дисторзија историје, митоманија, некритичка историографија и идеологизована култура сећања, проблеми су који се морају решити, како би се реинсталирали стари „ментални програми“, парадигме унутар којих пребивају предрасуде и стереотипи. Нови наратив мора да буде заснован, пре свега, на историјским истинама, тј. одбацивању историјских конструката и митологема, како би се решила спорна питања између Срба и Хрвата на праведан начин, што је једини пут ка трајнијем измирењу, међусобном уважавању и будућој успешној сарадњи.

Стога се у дисертацији **предлаже формирање Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Хрватске академије знаности и умјетности**, која би у неколико фаза преиспитала „тоталну историју“ односа двају народа, разјаснила „неуралгичне тачке“, створила заједничку наратију и претворила је у политичку праксу на локалним, регионалним и националним нивоима. У раду Међуакадемијске комисије, сем историчара, морали би активно да учествују и експерти из других наука и научних дисциплина битних за процес помирења: политиколози, виктимолози, етнологзи, антрополози, археолози, демографи, статистичари, правници, економисти, социолози, културолози, лингвисти, филозофи, теолози, статистичари, стручњаци за безбедност, медије и информационе технологије, представници међународне заједнице и други. Међуакадемијска комисија би требала да одабере и непристрасне стране експерте, такође из различитих научних области, који би представљали неку врсту „одбора за медијацију“, у случају да неки спор не би могао да буде компромисно решен. С истом сврхом могла би да се ангажује и нека међународна организација или невладина организација, попут Међународног комитета историјских наука (International Committee of Historical Sciences) и сличних.

Цео процес рада Међуакадемијске комисије САНУ и ХАЗУ, уз садејство хрватских и српских органа власти, одвијао би се у седам корака:

- 1) Формирање Међуакадемијске комисије САНУ и ХАЗУ;
- 2) Расправе и преговори чланова Комисије, засновани на поузданим информацијама;
- 3) Стварање заједничког српско-хрватског наратива;
- 4) Ширење „заједничке наратије“ на националним, регионалним и локалним нивоима друштва;
- 5) Власти Републике Србије и Републике Хрватске спречавају даљу злоупотребу историјских конструката;
- 6) Претварање „заједничке наратије“ у политичку праксу на националном, регионалном и локалном нивоу друштва;
- 7) Примена политике помирења од стране локалних, регионалних и националних органа власти у двома државама.

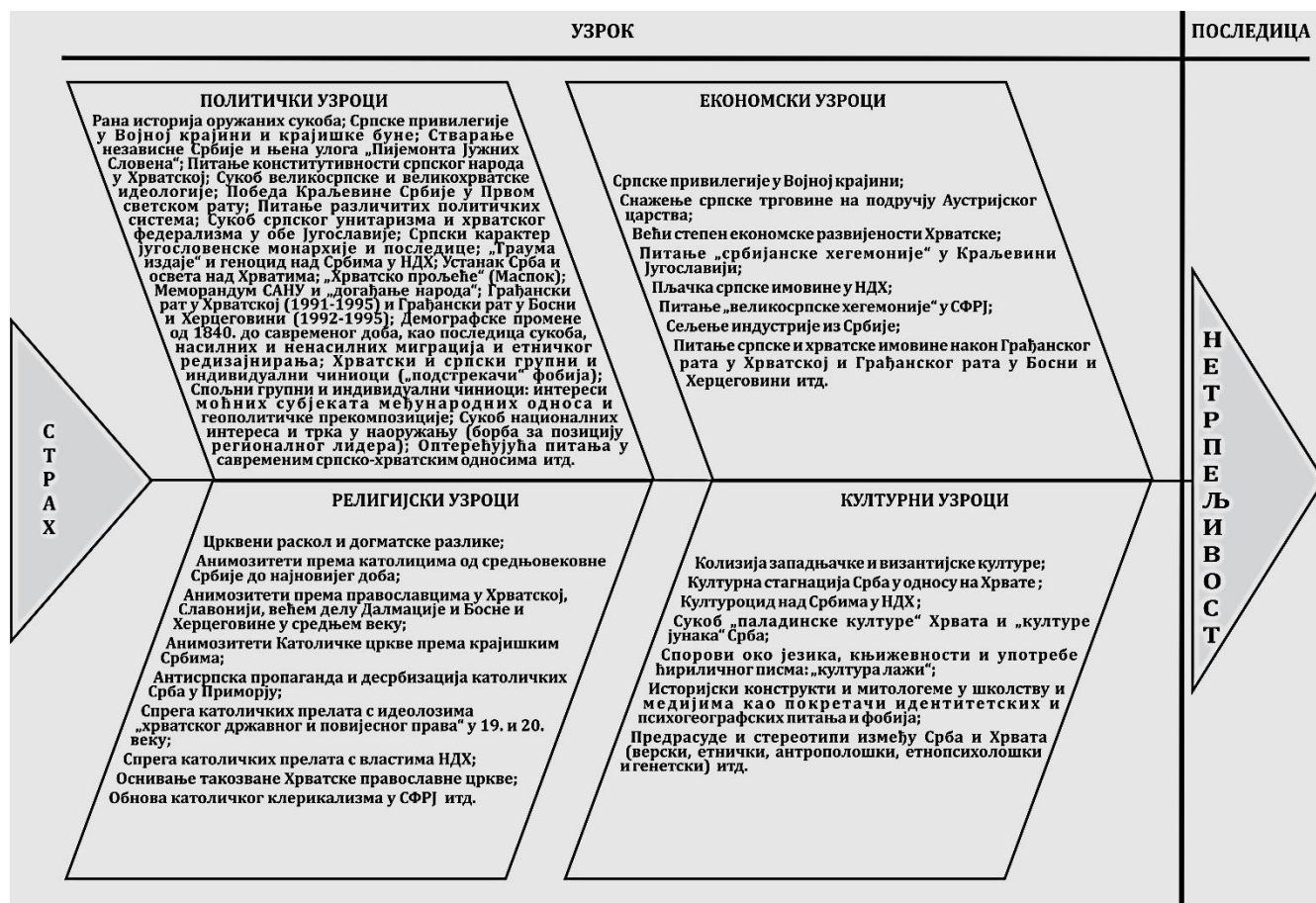
Међуакадемијска комисија, као део шире стратегије суочавања с прошлошћу, морала би да има следеће атрибуте: 1. Чланове комисије треба да одреди свака од држава, у договору

с академијама наука; 2. Комисија мора да се фокусира на све димензије српско-хрватских односа. „Неуралгичне тачке“ је неопходно потражити и у даљој прошлости, како би се потпуније схватили узроци нетрпељивости; 3. Током истраживања узрока српско-хрватских антагонизама и изналагања метода доласка до помирења, пажња би требало да се посвети обрасцима у којима се јављају негативна осећања и насилно понашање као последица; 4. Комисија би морала да ограничи и „филтрира“ утицај спољних сарадника у читавом процесу. Премда би сазнања иностраних фактора била неопходна, чланови Комисије би требали да се обезбеде од могућих тензија и лобирања, које би спољни чиниоци могли да користе због неких сопствених циљева; 5. Комисија би морала у већини тема да усагласи три нивоа доказа: неопориве доказе, битне доказе и довољне доказе (докази који би више поткрепљивали неку тезу, него је оповргавали); 6. Нужно је да Комисија има приступ свим државним архивима па и архивима оружаних и других безбедносних снага (искуства говоре да су сличне комисије формиране у Јужној Америци имале проблема с приступом овим институцијама); 7. Комисија не би требала свој рад временски да ограничава, али би могла да постави одређене рокове за неке тематске целине; 8. Комисија мора свој рад да оконча финалним извештајем у којем би били представљени налази стручњака, заједно с предлогом имплементације „заједничког наратива“ у хрватском и српском друштву; 9. Комисија би требала да ради „иза затворених врата“, без присуства медија, који ће тек по завршетку рада Комисије имати важну улогу у представљању резултата.

Да је предложени психоисторијски приступ применљив у међународним односима и да даје конкретне резултате, односно да мења перцепције становништва и зближава народе који су у сукобу готово два века, доказује процес помирења између Срба и Мађара. Од 2011. године, када је покренут, може се оценити као један од најуспешнијих примера измирења и унапређења сарадње међу народима у региону. Процес је почео установљењем Међуакадемијске комисије Српске академије наука и уметности и Мађарске академије наука за утврђивање цивилних жртава у Војводини током и после Другог светског рата (1941-1948), на иницијативу мађарских странака у Војводини и уз подршку власти Републике Србије. Две државе су у оквирима академија наука одредиле тимове истраживача да тачно, објективно и непристрасно истраже све жртве у Војводини од 1941. до 1948. године, без обзира на националну припадност те да својим радом унапреде пријатељске односе и интензивирају сарадњу Мађара и Срба. Сви истраживачи и чланови Комисије имали су приступ регионалним историјским архивима и музејима, где им је омогућен несметан рад. Само неколико година касније односи двеју суседних држава постигли су „историјски максимум“, како је то оценио мађарски министар спољних послова **Петер Сијарто** (Péter Szijjártó). Позитивно су оцењени и од стране више невладиних организација и центара који се залажу за регионално помирење и европске интеграције. Констатовано је да између Србије и Мађарске више нема граничних спорова, проблема сукцесије или процесуирања ратних злочина, да премијери и председници двеју држава имају добре личне односе, као и да се не називају проблеми који би указивали на то да би Мађарска условљавала Србију на њеном путу у Европску унију.

Неки истраживачи међународних односа не очекују успешно помирење и сарадњу у случају Срба и Хрвата, наглашавајући да то није могуће докле год власт у два државама чине „наследници политике из 90-их година прошлог века“. Српски социолог **Ђуро Шушњић**, разматрајући константе менталитета које се показују као сметња разумевању, поверењу и помирењу између народа бивше Југославије, упућује на следеће националне, политичке и културне обрасце мишљења, веровања и понашања балканских народа: 1)

традиционализам; 2) ауторитарни менталитет; 3) политичка некултура; 4) антиинтелектуализам; 5) предрасуде; и 6) непостојање критичког јавног мњења.

Дијаграм 8 – Ишикава дијаграм: узроци српско-хрватске нетрпељивости

Истраживање је доказало и потврдило генералну хипотезу и готово све постављене посебне и појединачне хипотезе. Делимично је потврђена хипотеза о израстању Срба и Хрвата у ауторитарним друштвеним односима, како у патријархалним породицама као елементарним заједницама, тако и у аутократским државама. Чињеница је да су оба народа у последњим деценијама 19. века ипак имала развијен парламентарни живот и модерно образоване политичке странке. Од 1903. до почетка Првог светског рата Краљевина Србија је имала напредну демократију, једну од развијенијих у светским оквирима. Такође, делимично је потврђена и хипотеза о развоју кроатофобије након Првог светског рата, иницирана злочинима хрватских војника у саставу Оружаних снага Аустроугарске над цивилима и ратним заробљеницима у Краљевини Србији. Идеологија југословенског интегрализма наишла је на снажан отпор хрватских федералиста. Изразито поларизован политички амбијент у заједничкој краљевини више је поговдао развоју кроатофобије, него српске жртве у Великом рату.

Такође, ако се узму у обзир све српско-хрватске диференцијације и психолошке баријере произашле из антагонистичких искустава, предложени приступи и механизми који би водили трајнијем помирењу и сарадњи двају народа за сада се чине тешко остварљивим решењима. Као добра алтернатива преостаје да се утаничи што успешнији

modus vivendi Срба и Хрвата, уз неизбежно преговарање и руковођење процесом помирења на нивоу академија наука обеју држава, све док не сазру повољни услови у међународном окружењу, чиме би се анулирале најбитније унутрашње и спољне силе које удаљавају оба народа од трајнијег мира и сарадње.

CONCLUSION

*„Fear has played a fundamental role
in the history of the Balkans.“³⁰⁴⁸*

The conclusion of this dissertation could begin with **Robert Gilpin's** statement that the nature of international relations has not fundamentally changed over several millennia, that the past is not just a prologue and that the present does not have a monopoly on the truth.³⁰⁴⁹

The behavior of factors of international relations cannot be understood without knowledge of human nature, which are the fundamental thoughts of classical realists and are essentially Freudian. Analyzes of the works of **Hans Morgentau**, **Kenneth N. Waltz** and **John J. Mearsheimer**, show that some of the most important political questions of the modern age are based on the study of the **emotion of fear**, a negative feeling that has a central place in realistic paradigm. Other intellectual traditions (feminism, postcolonialism, poststructuralism, constructivism, liberalism) also try to shed light on the role of fear in international relations, in which competition, conflicts and war prevail.

The results of research by modern sociologists confirm that „fear of death“ is the motivator of all human behavior („terror-management theory“), which implies that all social structures, states, systems, and even the international order, are constructed and controlled by this primary emotion.

Nations, as forms of society that arise from the need to create a state that would include that society³⁰⁵⁰, are guided by „unconscious identity“. A human being strives to be „the same as others“, to feel as a member of a nation („affiliative motive“), which is connected with psychological epidemics of fear of threats. Therefore, the countries are also paranoid towards each other, and in the defense measures of the neighboring countries they see a sure confirmation of their mistrust, thereby entering a vicious circle of mutual insecurity („security dilemma“). For this reason, in this dissertation, whose theses are close to realist, psychological-instinctivist and modern psychological-constructivist theories, countries are viewed as hierarchically organized groups of emotional people who react emotionally to external stimuli (changes in the international environment), that always have the need to be more powerful and safer.

Biological and natural sciences today confirm the reflections of the forerunners of realism, **Reinhold Niebuhr**, that human being is ontologically anxious and **Edward Glover**, that anxiety breeds hatred, hatred breeds anxiety, and together they foreshadow destruction. Neurophysiology decades ago proved the cause-and-effect relationship between fear, bigotry and violence, and established an organic hub in the human central nervous system, the amygdala („central emotional computer of the brain“). After extensive research, evidence was presented that human behavior, like all other psychological and physiological processes, is conditioned by genetic factors. At the beginning of this century, it was observed that the primary enzyme MAO-A

³⁰⁴⁸ Jacques Semelin, „Analysis of a Mass Crime Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia, 1991–1999“, *The Specter of Genocide mass murder in historical perspective*, Edited by Robert Gellately, Ben Kiernan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 357.

³⁰⁴⁹ Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 1981, p. 211.

³⁰⁵⁰ Радослав Стојановић, „Нација као чинилац у међународним односима и спољној политици“, *Анали Правног факултета у Београду*, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 25, Бр. 6, Правни факултет у Београду, Београд, Новембар-Децембар 1976, стр. 662, Доступно преко: <https://anali.rs...>, Приступљено: 11.09.2022.

(monoamine oxidase-A) has a connection with the increased impulse of aggressive behavior in humans, which is why it was called the „warrior gene“. Its „unlocking“ is conditioned by the high degree of hostility in people's environment during childhood and the violence they suffered. Thus, the trinity of fear, hatred and destruction, which is the focus of this dissertation, was established at the genetic level.

Intolerance in international relations can be defined as a lack of compassion towards an ethnic community (people, nation) and race, or as intolerance towards these sociological and biological categories. The intense feeling of bigotry is called **hatred**, which can be defined as a desire (not necessarily pathological, but to a greater extent irrational) to destroy a certain ethnic community or race that is considered „evil“, and this feeling consists of three components: avoidance of intimacy (distancing oneself from a community), passions (intense anger towards or fear of the community) and commitment (despicable devaluing or belittling of the community's human qualities). It can be assumed that one of the main roles in the transfer and spread of intolerance is played by memes, units of cultural transmission, which have the ability to replicate, as well as the „evolution of culture“.

Guided by the postulates of realist and psychological theories of international relations, insight into the basic causes of intolerance between Serbs and Croats (Serbophobia and Croatophobia) entailed looking at the „**total history**“ of Serbian-Croatian relations. In this paper, an attempt was made to avoid ipse dixitism, so that almost all significant sources for the history of Serbs and Croats, and above all those that are often the backbone of mutual scientific disputes, were checked in primary (archival material) and relevant secondary sources. Serbo-Croatian relations in this study were observed and analyzed primarily according to the criteria of content through which they were realized – political, economic, cultural and religious. Agrarian, industrial and technical-technological relations were observed as part of economic relations, national relations as part of political relations, and non-political relations mainly as part of cultural relations.

Consideration of the anamnesis, rational and irrational sources of antagonisms, required a **multidisciplinary approach**. Knowledge of political science, political psychology, economics, cultural science, ethnology, ethnopsychology, psychohistory, psychogeography, victimology, anthropology, archeology, ethnic genetics, linguistics, mythology, statistics and other sciences and scientific disciplines was necessary.

The socio-political, economic, religious and cultural interactions of Serbs and Croats are observed through eight historical units, during which these two peoples maintained political, economic and cultural relations as sovereign states (Croats in the early and early late Middle Ages, and Serbs mainly in the late Middle Ages), under limited sovereignty (as vassal states), under lost sovereignty (Croats from the 12th to the 20th century; Serbs from the 15th to the 19th century), restored state sovereignty (Serbs in the 19th century), in two joint Yugoslav states and with the newly restored sovereign states at the end of the 20th century:

- 1) Serbo-Croatian relations before the invasion of the Ottomans (7th to 15th century);
- 2) Serbo-Croatian relations in the Military Frontier from the 16th to the beginning of the 19th century;
- 3) Serbo-Croatian relations from the beginning of the 19th century to the end of the First World War;
- 4) Serbo-Croatian relations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia;
- 5) Serbo-Croatian relations in the Second World War;
- 6) Serbo-Croatian relations in socialist Yugoslavia;
- 7) Serbo-Croatian relations during the Wars of Yugoslav Succession;

8) Serbo-Croatian relations in the period of „frozen conflict“ (from 1995 to the present).

Researching the causes of intolerance between Serbs and Croats within a limited historical period would be specific and insufficient for achieving yet another research goal - **examining the conditions for establishing more lasting reconciliation and intensifying Serbian-Croatian cooperation**. Therefore, **exceeding the defined timeframe of research (until 1945) is a consequence of the necessity of a multidisciplinary and historiographically comprehensive approach to research**. Considering the Serbo-Croatian relations on the basis of available historical sources from the Middle Ages to the modern era, strong amplitudes, ups and downs, agreements and compromises, collaborations and conflicts can be observed. It is noted that there is no continuity of intolerance between Serbs and Croats. The negative feeling of intolerance appears more frequently since 1848, when the Croats in the area of the Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia began to develop a national identity, i.e. the incorporation of parts of sub-ethnic groups mainly of the Catholic religion (Serbian-Catholic, Hungarian, Czech, Slovak, Austrian-German, Italian, Jewish, Ruthenian, Roma and others) into the Croatian nation. Since then, Serbophobia has appeared in the wider strata of the Croatian citizenry and has reached the highest intensity of intolerance, which will induce Croatophobia due to the „fear of disappearance“, but mainly among the Serbs of the Triune Kingdom.

More explicitly, since the second half of the 19th century, Serbs and Croats have perceived each other as „evil“, since all the conditions of the „cognitive trinity of hatred“ have been met:

- 1) the belief that the hated people threaten important national values and interests,
- 2) the belief that the hated people do it without proper reason or justification,
- 3) the belief that the hated people do it „consciously and deliberately“.

The following degrees or types of hatred between Serbs and Croats were detected according to the determinants of contemporary psychology, which fluctuated during the observed time:

1) „Accepted hatred“ – It implies obvious intolerance between Serbs and Croats, but there is no general desire to act against the hated people. As an example, the period from 1848 to the anti-Serb demonstrations in the Triune Kingdom can be taken, especially at the time when the Serbs are fighting for the status of a constituent people;

2) „Hot hatred“ – The feeling of hatred between Serbs and Croats becomes more extreme, because the other nation is considered a threat to the national interest. Destructive actions take place in order to scare the people who were perceived as a threat and change their attitudes or behavior. An example is the anti-Serb demonstrations in 1902, when crowds of Croatian nationalists used physical violence against Serbs in Zagreb, destroying their private property;

3) „Cold hatred“ – It implies devaluation or contempt between Serbs and Croats. An example of this emotional state is Serbophobia and Croatophobia in the period from 1918 to 1941. „Cold hatred“ is mainly expressed by the Croats who perceived the joint kingdom headed by the Serbian dynasty as an „evil empire“;

4) „Burning hatred“ – The feature of this hatred is deep contempt, whereby the other people are considered subhuman, inhuman and threatening. Illegal measures are being taken to reduce this threat. For example, these were the arrests and persecution of Serbs in the Independent State of Croatia, as well as in some parts of the Republic of Croatia during the Civil War, where Serbs are considered a threat to state order. Similar actions are undertaken by Serbs towards Croats in the territory of the Republic of Serbian Krajina and the Republic of Srpska;

5) „Simmering hatred“ – Any intimacy with other people is avoided, which is contemptuously devalued. Stigmatized people are considered undesirable and will remain so in the future. An example of this level of emotion is also the general Serbophobia in the Independent State of Croatia, as well as in a large part of the Republic of Croatia during the Civil War. At the

same time, this level of intolerance (Croatophobia) was recorded in the Republic of Serbian Krajina and the Republic of Srpska during the Civil War. Along with the persecutions, there are „unsolved murders“ of politically suspicious individuals, intellectuals, clergy and other dignitaries of the hated people;

6) „Furious hatred“ – This kind of hatred is passionate, with contemptuous devaluation and the need for revenge against the hated people, which is considered a threat to survival, and such a stigma remains in the future. Mass violence is often provoked by furious hatred, so in this case too we can talk about Serbophobia and Croatophobia in the Independent State of Croatia, the Republic of Croatia, the Republic of Serbian Krajina and the Republic of Srpska during the civil wars of the 1990s. Both Serbs and Croats resort to revenge, carrying out mass persecutions, executions and war crimes;

7) „All-embracing hatred“ – There is complete avoidance of intimacy, contemptuous devaluation, i.e. deep passionate hatred and dehumanization of the hated people. Negative emotion affects all layers equally. This kind of emotion resulted in the emergence of the need to completely destroy the hated people, and the highest level of Serbophobia in the Independent State of Croatia can be cited as an example, when the genocide of Serbs became a part of the state project.

After an exhaustive research of the history of antagonisms in Serbo-Croatian relations, it is concluded that the intolerance between Serbs and Croats has many **rational and irrational causes** and it is not possible to perceive them completely.

The answer to the question of whether the expansion of Croatophobia or Serbophobia came first does not represent a historical enigma, because there are hundreds of sources that confirm that irrational urges with origins in „Croatian state and historical law“ triggered animosities. That is, the first call to commit genocide against the Serbs („Vlachs“) was recorded as early as the 18th century. Nevertheless, bigotry at the level of „accepted hatred“ appeared among the Croatian middle class in the 1850s and 1860s, spreading fears of the narrowing of the mythical Croatian living space. The attempts of some Croatian authors to connect the emergence of negative emotions among the Croatian intelligentsia with the so-called „Karadžić's chauvinism“, which supposedly stirred the patriotic sensibilities of the Croatian "fathers of the nation", have no basis in the historical structure of that time. That is, Vuk Karadžić's claim that „all Shtokavian dialect speaking people are Serbs“ was also the opinion of other prominent Slavists of the time and other linguists, ethnographers and statisticians.

The causes of Serb-Croat intolerance, the origins of the emergence or intensification of intolerance between Serbs and Croats, can be classified into four basic types or categories, within which specific neuralgic points, stimuli or „phobic focal points“ can be recognized: political causes, economic causes, religious causes and cultural causes.

1) Political causes (Resulting political stimuli, i.e. differences, opposites, antagonisms and other neuralgic points or „phobic focal points“ that arouse intolerance between Serbs and Croats):

– *Early history of armed conflicts* – Medieval conflicts between Serbs and Croats have their root cause in the aspirations of rulers and lords to expand the territories they rule, but they can be called „neuralgic points“ in Serbo-Croatian relations. The mythical conflict between the two peoples, recorded in the „Chronicle of the Priest of Duklja“ („Letopis popa Dukljanina“) and several centuries later in „The Song of Radoslav“ („Pisma od Radoslava“), does not have a cause-and-effect explanation, nor does it result in intolerance, but somewhat symptomatically hints at a historical pattern – Croatia leaves the joint country, which provokes an aggressive reaction from the Serbs who strive to return them to the „tetrarchy“, and a decisive battle ensues. There were

more conflicts between Serbs and Croats in the Middle Ages (as there were more intra-ethnic conflicts, i.e. between „Sclavinies“ ruled by relatives from a certain dynasty). There is no record of ethnic intolerance, although it is ungrateful to consider „ethnic feelings“ at that time. However, it should be pointed out that Byzantine and Dubrovnik sources mention the war campaign of Stefan Nemanja, who attacked „compatriots and pursued them with the sword“, and „completely ignoring his own borders, conquered Croatia“. It is not known which Croatian regions he conquered in the 12th century, nor what consequences it left for Serbo-Croatian relations at the time, but some animosity towards the „aggressor“ probably remained in the collective memory. Conflicts on the soil of the Bosnian Banovina between Bosnian-Serb and Croatian nobles are somewhat better recorded. They were started by the Croatian ban Paul I Šubić of Bribir during the throne struggles at the Hungarian court at the end of the 13th century. In those skirmishes, the troops of the princes of Bribir, supported by the Venetian navy, managed to penetrate into Trebinje and Onogošt (modern Nikšić). Sources state that Serbo-Croatian negotiations took place in Vrulja, near Makarska, but the terms of the agreement are not known. It is a fact that in 1308, King Milutin, in the contract with the titular emperor of the Latin Empire in exile, Charles III Valois, signed as „King of Dalmatia, Croatia, Duklja, Serbia and Raška and the entire littoral“ (*lat. Rex Dalmatiae, Croatiae, Diocliae, Serviae, Rassiae ac totius maritimae*), which was most likely a response to Šubić's conquest campaign. In 1319, the circumstances of the war changed and the Serbian army captured Grgur V prince of Šibenik, which is why Mladen II Šubić of Bribir had to negotiate with King Milutin. The Serbian king handed Gregory over to Dubrovnik for safekeeping, and the Croatian Ban Mladen II was forced to retreat. Then, he had to once again accept the sharing of power with the son of the exiled Bosnian ban, Stephen II Kotromanić of Bosnia. These conflicts probably influenced mutual animosities, since they lasted for years and were of a religious nature. It is difficult to determine the degree and range of negative emotions, because then ethnicities and confessional differences in the observed area were more complex (in Bosnia, Catholic Serbs, Vlachs, Bosniaks are mentioned; among Orthodox Serbs there was a „proto-national consciousness“; the largest number of Croats were considered simply „the Slavs“ or they declared themselves regionally);

- *Serbian privileges in Military Frontier and the Military Frontiersmen rebellion* – Prominent Croatian historian Bogdan Krizman and Serbian academic Vasilije Krestić, who tried to penetrate into the essence of Serbo-Croatian antagonisms, agree that the origins of „genocidal acts against Serbs in Croatia“ should be sought in the times when the „Orthodox Vlachs“, i.e. Serbs, under the pressure of the Turks in the 16th and 17th centuries, began to settle „Croatian lands“ en masse. Serbs settled in the territory of Croatia, Slavonia and Dalmatia are subjected to subjugation and unification by the force of the state and church authorities, which will force them to armed resistance, in order to secure the status of free peasants and privileged Military Frontiersmen. That is why riots and revolts spread along the entire Military Frontier, including those under the Venetians, during two and a half centuries, among which the most significant ones broke out in the following years: 1623, 1631, 1632, 1658, 1660, 1666, 1672, 1693-1697, 1700, 1706, 1706, 1714, 1719, 1723, 1728, 1730, 1735, 1736, 1739, 1743, 1748, 1751-1758, 1755, 1777, 1870 and 1883. Resistance movements arouse Serbophobia in the Catholic church authorities and the Hungarian-Croatian rulers. Contempt will eventually be transmitted to the domicile population, eager to enjoy the same privileges as the Military Frontiersmen of Serbian origin, which refers to self-government in city, judicial and penal affairs, i.e. with princes and judges elected by the people (the Wallachian Law as a „formal constitution of the country“);

- *The creation of independent Serbia and its role as the „Piedmont of the South Slavs“* – Serbia enjoys a growing reputation in Europe after the Serbian revolution. Croatian national leaders face

the Principality of Serbia as the main contender for leading a joint insurgent action and the creation of a Yugoslav state. The „Fathers of the Nation“ doubt that the Croats within the Habsburg Monarchy can successfully achieve the unification of „their provinces“, realizing that only with the help of the Serbs is a solution of Croatian interests possible. There are also objective fears about the creation of Greater Serbia, i.e. the spread of Serbian uprisings to Bosnia and Herzegovina and the Military Frontier, which conflicts with Croatian interests and arouses irrational „fears of national extinction“. Therefore, under the guise of „Illyrianism“ and „Yugoslavism“, Greater Croatian nationalism and moderate Serbophobia flourish;

– *The issue of the constitutionality of the Serbian people in Croatia* – This issue can be considered as one of the most important for igniting mutual intolerance. Some Serbian authors state that the Serbs are a constitutive people since the acquisition of privileges in the 17th century, when the Frontiersmen were under the direct rule of the Austrian Emperor and King of Croatia Ferdinand II, Holy Roman Emperor, which is a topic for special scientific research. In 1848, national representatives of the Serbs became members of the Croatian Parliament and made up almost half of the parliament's members. At the same time, Serbs in Dalmatia are demanding complete freedom of the Church, free conversion from the Catholic to the Orthodox faith, state salaries for priests and the autonomy of Serbian schools. Then the Croatian national leaders dispute the existence of the Serbian people in Croatia and Slavonia. Their calling Serbs „Orthodox Croats“ arouses resistance and Croatophobia among Serbs. The struggle for the recognition of the Serbs as a political people lasted until May 11, 1867, when the Parliament in Zagreb recognized their existence and equality with the Croats. However, disputes will continue in the future among prominent historians and other intellectuals (mostly right-wing). There are fears among Croats that the recognition of the Serbian people as „diplomatic“ will threaten the „state-legal basis of Croatian resistance against Hungarian supremacy as a whole.“ The Serbs' struggles for equality and recognition initiated a feeling of deep Serbophobia, at first among the Croatian intelligentsia, which spread it to the civil strata, and then beyond. The constitutionality of Serbs in Croatia was confirmed in the republican constitutions of socialist Croatia after the Second World War. However, Serbian and Croatian constitutional law experts interpret these provisions quite differently, which is another in a series of permanent mutual disputes. After the adoption of the Christmas Constitution, on December 21, 1990, the status of the constituent people of the Serbs in Croatia was revoked and they were reduced to a national minority. This event is one of the key events for the Serb rebellion and the start of the Civil War in Croatia;

– *Clash of Great Serbian and Great Croatian ideologies* – The beginnings of the Great Serbian and Great Croatian idea go back to the 17th century. Đorđe Branković is considered to be the originator of the „Great Serbian“ idea, and Pavle Ritter Vitezović of the „Great Croatian“ idea. They are the most important „neuralgic point“ in Serbo-Croatian relations and thus a constant cause of mutual intolerance and armed conflicts. Two ideologies come into conflict during the Yugoslav national movements, and they are based on the legal-historical fiction of „Croatian state and historical law“ and „Serbian historical law“. The latter is an idea of a greater nation with a historical foundation, supported by historical, ethnographic and linguistic authorities in the 19th century. Historical sources (along with archaeological findings) prove that the Serb people inhabited the area of the Roman province of Dalmatia at the beginning of the 9th century, at a time when the ethnonym Croat still does not appear in the sources such as Einhard's „Annals of the Frankish Kingdom“ („Anali Franačkog kraljevstva“). The Bavarian geographer (Geographus Bavarus) also wrote in the 9th century that the Serbs possessed such a large kingdom „that all the Slavic peoples came from them“. According to „Dalimil's Chronicle“ from the 14th century, based on Czech legends, Serbs are the ancestors of all Slavs, and Croatia is the land of the „Serbian

people“. Data presented by some Polish and German chroniclers in the 18th and 19th centuries go further in describing the importance and size of the „mythical Serbia“. Although it is difficult to confirm these data from past centuries, not every tradition can be completely dismissed as a figment of fantasy, especially if mythical motifs are repeated in several independent sources. That is, many myths have their own „historical core“. Over the centuries and millennia, a huge number of sources that could confirm certain assumptions simply disappeared due to various circumstances, but some memory of them still remains. For example, it is not known which works or whose legends the Polish Archbishop Stanisław Jan Siestrzeńcewicz Bohusz used, writing in the book „On the origin of the Slavs, and Sarmatians“ (1812) that the Serbs founded three European kingdoms: the first in 630 in Bohemia, the second in the Balkans in 640, and the third which they called „Poland“. Bohusz also calls Croatia a „mountain country“ on the Carpathians and the Vistula River, where the „Serbian people“ lived. Furthermore, it must be admitted that the terms „Greater Croatia“ and „Greater Serbia“ were not invented by Croatian and Serbian „romanticists“ in the 19th century, but were recorded in the works of medieval chroniclers. The backbone of the conflict of greater national ideas lies in the claim to the following „disputed territories“: Bosnia and Herzegovina, Slavonia, Vojvodina, Krajina, Dalmatia and Sandžak. The first disagreements regarding control over a certain territory were based on „Croatian state law“. In 1848, the Serbs of Vojvodina first became angry with the Croats for not fulfilling the agreed aid in the fight against the Hungarians, and then in 1849, after rejecting the proposal that the Serbian regions of Slavonia and Srem fall under Vojvodina. For decades, the most respected Croatian medievalists have agreed with the fact that the ethnonym „Croat“ was not used in those areas, but „Slovinian“ or „Slavonian“, as well as that Serbs lived in the early Middle Ages next to the river Una or at least around the river Cetina. The Croatian name further north conveys the nobles and part of the people who took shelter from the invasion of the Turks and inhabited the area from the Sutla River to the Ilova River, where the domiciled Kajkavian population, called „Slovinians“, lives. The Serbs, the inhabitants of the Varaždin Generalate, came to the same territory and at about the same time. There were them before, in the 15th century, in the capacity of military crews of Countess of Celje Katarina Kantakuzina Branković, in the area from Koprivnica to Zagreb. Further east, Slavonia is inhabited by Catholic and Orthodox Serbs (Rascians and Šokci), most of whom immigrated from Bosnia and Herzegovina, Southern Hungary and Serbia. Therefore, on the maps of European cartographers, that area (from Slavonska Požega to Zemun) is recorded under the name „Raška“ (*lat.* Rascia). Bosnia was first mentioned as part of Serbia in the 10th century, which borders Croatia on the Cetina River (Porphyrogenitus). Sandžak is a territory with the historical name „Raška“ (Rascia), inhabited by Serbs also its first mentioning in the Balkans. Croatian historiography, although it uses some of the aforementioned sources, tries to move the medieval Serbo-Croatian border as far east as possible, usually to the Drina river. The mutual contestation of ethnic peculiarities and the history of statehood still gives rise to intolerance of higher intensity;

– *The victory of the Kingdom of Serbia in the First World War* – The victory of the Kingdom of Serbia in the First World War raised fears, not only among individual Croatian political leaders, but also in the wider community that participated in the aggression against Serbia, about the inevitable creation of Greater Serbia. It should be borne in mind that mutual intolerance already existed, with the fact that Serbophobia was far more massive and of greater intensity. It is important to emphasize that Croatian soldiers in the Armed Forces of Austria-Hungary (The 42nd Home Guard Infantry Division, also known as the „Devil's Division“) committed mass war crimes and atrocities against the Serbian people in the Kingdom of Serbia, driven by the highest degrees of hatred („Furious hatred“). However, Germanophobia, not Croatophobia, intensified in

the area south of the Sava River and east of the Drina River. The reasons are multi-layered. The Serbian people in the Kingdom of Serbia had no previous antagonistic experiences with the Croats, and under the ideology of Yugoslav integralism, a state union was created with the Croats, as a brotherly part of „three tribes of the same people“;

– *The issue of different political systems* – The two primary political issues that burdened Serbo-Croatian relations in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia were national and constitutional, i.e. it was about conflicting views on the national and state-legal organization of the country. In the recent past, Croats and Serbs in Serbia lived in different political systems, in which the two peoples developed a different national and political spirit. In that difference, which arose before the awakening of modern nationalism, lies one of the deeper reasons for Serbo-Croatian political antagonisms, as ethno-psychologist Vladimir Dvorniković noted at the time;

– *Clash of Croatian federalism and Serbian unitarism* – The Croatian people (the intelligentsia and the clergy) did not enter the Yugoslav community in 1918 (as well as in 1945) with the same goals. The aspiration to create an independent Croatia had a stronger foothold in the collective consciousness of Croats, while the majority of Serbs succumbed to „Yugoslavization“. Croatian federalism and Serbian unitarism will therefore be in constant collision ever since the creation of the Corfu Declaration, which will cause fears of a „Serbian majority“ in Yugoslavia and fuel separatism, while the Serbs will interpret Croatian federalism as „treason“ (either the ideology of the „three tribes of the same people“, or „fraternity and unity“). The fear of large national projects on both sides aroused „fears of national extinction“ and thus intolerance;

– *The „Serbian character“ of the Yugoslav monarchy and its consequences* – The conversations between Nikola Pašić and Frano Supilo in Corfu indicate not only completely different views regarding the future structure of the Yugoslav state, but also the attitude towards South Slavic „brotherhood“ and „sameness“. Serbs from Serbia were the leaders of „folk culture“ (at least to a somewhat greater extent), as Ljudevit Gaj described it a long time ago, while Croats „memetically“ changed their original cultural code. The cultural differences between the victorious „Serbians“ (Serbs from central Serbia) and the Croats (in this sense, the „Serbs from the Austrian Empire“ (*serb.* „prečanski Srbi“), culturally divided, are halfway), will have one of the decisive influences on the opening of the „Croatian question“ and the intensity of Serbophobia. „Cyrilization“, the Serbian dynasty, the Serbian army, Chetnik associations, officers and gendarmes, the Ekavian dialect, the strengthening of the Serbian Orthodox Church, Belgrade as the capital, etc., not only aroused nostalgia in Croats for their autonomy within Austria-Hungary, but also fears of overgrowing new states to Greater Serbia. In 1928, the fight against unitarism led to the assassination of the National Assembly and the murder of the most prominent Croatian politicians, Stjepan and Pavle Radić. The 6 January Dictatorship that followed in order to calm nationalist passions (especially the sudden increase in Serbophobia) will be used by Frankists (followers of a political ideology that bases positions and lines around the thought of Josip Frank – born as Joshua Frank). Ante Pavelić later on founded the Ustaše – Croatian revolutionary organization. He committed several terrorist acts throughout the country and participate in the assassination of King Alexander I Karađorđević, which will initiate the strengthening of Croatophobia;

– *„Betrayal trauma“ and genocide against Serbs in the Independent State of Croatia* – „Betrayal trauma“ is the name given to the emotional collapse experienced by „Yugoslavianized Serbs“ in the April War, as well as in the War of Yugoslav Succession. The concept of „betrayal“ is deeply embedded in the Serbian collective consciousness as part of the „Kosovo myth“ and is

transmitted „memetically“. In the case of the replication of similar events, in which some „traitor“ knowingly helps the „loss of the empire“, the Serbs awaken „paranoia of behind-the-scenes actions“, as well as the urge for revenge. Croats during the April War become the embodiment of „Vuk Branković“, which puts the Yugoslavianized Serbs, unprepared for such a sequence of events, into a state of deep shock, feelings of permanent loss, sadness, morbid preoccupation, damaged self-esteem, self-doubt, but also anger, which they will vent by an act of revenge against Croats and Bosniaks. The genocide in the Independent State of Croatia was prepared years before and carried out massively and monstrosly, not only confirming „Croatian betrayal“, but also deep pathological hatred (the degree of „All-embracing hatred“). This is the most important „neuralgic point“ in Serbo-Croatian relations. The genocide of Serbian civilians, especially infanticide, the disappearance of entire settlements, the devastation of property, cultural monuments, sacred buildings, etc., caused „collective trauma“ and its „transgenerational transmission“, forming permanent mistrust and Croatophobia among Serbs (mainly from the area of the Independent State of Croatia), which in the 1990s will be reflected in the flare-up of the Civil War in Croatia. In addition, „disagreements within the dispute“ make a large part of bidding on the numbers of victims, which have not been reliably determined to date. The results of historiographical, demographic and victimological research that dealt with the issue of Serbian and Croatian losses in the Second World War and its aftermath represent one of the most controversial research tasks and one of the most sensitive political topics. According to the American political scientist Rudolph J. Rummel, who for decades dealt with the history of genocide and introduced the term „democide“ (the killing of one or more persons by the government, including genocide, politicide and mass murder), Nazis, Chetniks, Croatian Ustashi, Partisans and „Tito's regime“, they committed „mass democide“ during World War II. Croatian forces killed approximately 655,000 people, the vast majority of whom were Serbs;

– *Uprising of the Serbs and revenge against the Croats* – Serbs from Croatia made a key contribution to the anti-fascist struggle in Croatia, and thus to the re-preservation and creation of the modern Croatian state. The uprising of the Serbian people in Srbi and Drvar on July 27, 1941, was fueled by the terror of the armed forces of the Independent State of Croatia, without clearly defined ideological and political goals. First-time fighters of Serbian nationality made up as much as 85% of the total composition of partisan troops in Croatia and represented the majority in Croatian partisan units, until the capitulation of fascist Italy. Serbs join two anti-fascist movements in the territory of the Independent State of Croatia, carrying out reprisals against the Croat and Bosniak population and prisoners of war, due to the „betrayal trauma“ and the genocide that the Ustasha Croatian government began to implement. While the Serbian partisans carried out reprisals at the beginning and in the final operations of the war, the Chetniks carried out constant vengeful terror, but their war crimes cannot be compared to the genocide (or „democide“) committed by Ustashi in their terms of motives, scope and cruelty. Croatophobia took on the dimensions of „Furious hatred“ during the Second World War, and hence the many brutal crimes committed against the Catholic and Muslim people of Croatia and Bosnia and Herzegovina. According to Rudolf Ramel, the Chetniks killed around 100,000 Croats, and the war crimes contributed to the further development of Serb hatred and the „transgenerational transmission of trauma“ among Croats and especially Bosniaks;

– *The „Croatian Spring“ (Maspok)* – The mass movement or „Croatian Spring“ was a nationalist and partly secessionist movement in 1971, which was presented to the public as having an economic basis, which caused reminiscences among Serbs of the genocide at the time of the Independent State of Croatia. Demonstrations by Croats in cities and conflicts with public security authorities also contributed to phobias. Two and a half decades have passed since the

World War and many surviving Serbs remembered pogroms and persecutions. Maspok encouraged Croatophobia, but not massively. The reason for this was the belief in the power of Josip Broz Tito („cult of personality“), the forces of The Yugoslav People's Army and the Socialist Republic of Serbia, as guarantors that the genocide would not be repeated. The arming of the Serbian people in the Krajina region, the impossibility of Croatia seceding without a civil war, the arrests of certain „Maspok movement members“ and the conflict with public and state security authorities, in turn, initiated Croatian fears of the „Serbization of society“ and strengthened intolerance towards Serbs;

– *The Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts and „the Anti-Bureaucratic Revolution“* – The Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts from 1986 is considered even today in most Western studies, but also by the works of numerous Serbian intellectuals, as the „Greater Serbian project“ and the real beginning of the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Other local authors point out that it is necessary to take into account the socio-political context in which the document was created, i.e. that the Memorandum was an expression of the deep fears of Serbian academics to the unjust disintegration of the Socialist Republic of Serbia and the Serbs, the „Kosovo crisis“, as well as the additional political and economic burden of the Socialist Republic of Serbia in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Nevertheless, the Memorandum caused anxiety and intolerance in the rest of Yugoslavia, especially among Albanians, Slovenes and Croats. What followed were the „populist happenings“, a series of rallies by supporters of Slobodan Milošević's national policy, the beginning of the „Anti-Bureaucratic Revolution“, the so-called „truth rallies“ and „solidarity rallies“ where a new „personality cult“ was created, with an attempt to „raise national consciousness“ of the Serbs and mobilize to prevent the impending dissolution of the federal state. A rally in Gazimestan on the occasion of the celebration of the 600th anniversary of the Battle of Kosovo caused particular anxiety among the non-Serb peoples of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Since then, Serbophobia has gripped all non-Orthodox Yugoslav nations, including the Croatian nation. The response of the Serbs, who began to unite nationally, was also extremely phobic. Intolerance between Serbs and Croats has again reached the level of „Cold hatred“ and this situation will lead the two peoples into a new civil war;

– *Civil War in Croatia (1991-1995) and Civil War in Bosnia and Herzegovina (1992-1995)* – All antagonisms, stemming from pre-war real and imaginary differences and opposites, of a national, ideological-political, religious, economic and cultural nature, manifested their extreme concepts in the war, maximizing Serbo-Croatian animosity, which created the conditions for general destructive behavior, supported by external powerful factors, which caused mass suffering of the population. The civil war between Serbs and Croats was additionally initiated by the victory of the Croatian national right in the first democratic elections in the Socialist Republic of Croatia in 1990. The coming to power of former dissidents and Croatocentrists, supported by Ustasha emigration, the announcement of the secession of Croatia, iconography from the time of the Independent State of Croatia, public anti-Serb appearances by new political leaders, the announcement of the secession of Croatia, iconography from the time of the Independent State of Croatia, public anti-Serb statements by new political leaders, announcements of constitutional changes that make Serbs a national minority, dismissals of Serbs from their jobs, insults and frequent attacks on Serbs, launched the „Log Revolution“ by the Serbs in the summer of the same year. A degree of „Burning hatred“ prevailed and national arming began. The Serbs, led by The Serb Democratic Party, will meanwhile declare autonomy, threaten the secession of Krajina and stay in Yugoslavia, which is why the Croatian Police and paramilitary formations (Croatian National Guard, renamed the Croatian Army in November 1991) reacted. On March 31, 1991, the

first victims fell on both sides and a four-year war began, which the Serbs, helped by the Yugoslav People's Army and the Socialist Republic of Serbia, but isolated by the international community and demonized by the media, lost in August 1995. hundreds of thousands of Serbs were exiled, fled or left (the exact number has not yet been determined), en masse, after the military-police operation „Storm“. War crimes, rapes, devastation of private and state property, cultural monuments, sacred buildings, etc. were committed on both sides. Serbs in Bosnia and Herzegovina, also led by The Serb Democratic Party, were outvoted by Croats (The Croatian Democratic Union) and Bosniaks (The Party of Democratic Action) regarding the sovereignty of Bosnia and Herzegovina, i.e. staying in Yugoslavia. The war broke out on March 1, 1992 in Sarajevo and began an exhausting conflict with a large number of victims on all sides. Apart from the Serb-Bosniak and Serbo-Croat armed conflict, there was also a Croat-Bosniak conflict. The Republic of Srpska lost the war in 1995, in which NATO military forces participated on the side of Croats and Bosniaks. The Dayton Accords preserved the Serbian entity in the Republic of Bosnia and Herzegovina. Numerous war crimes were committed on all sides (the Serbian side was also accused of genocide against Bosniaks in Srebrenica), with massive devastation of state and private property. The degree of intolerance between Serbs and Croats during these civil wars reached „Furious hatred“ and traumas and phobias were passed on to subsequent generations;

– *Demographic changes from 1840 to modern times, as a consequence of conflict, violent and non-violent migration and ethnic redesign* – Population censuses in Croatia from 1840 to 2021 show that significant ethno-demographic changes took place in the area that today includes the Republic of Croatia, as a result of the Croatization of Catholic Serbs, victims of two world wars and the Wars of Yugoslav Succession, as well as forced and of voluntary migrations of citizens of Serbian nationality during the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. There are several important imperial statisticians, ethnographers, encyclopedists and others, who left important data on the number of Serbs and Croats in the observed area. Until the first half of the 19th century, but also a few decades later, one comes across a number of different ethnonyms that refer to the number and distribution of Serbs of the Catholic faith who will be Croatized by 1945. Thus, there are mentions of „Catholic Serbs“, „Catholic Rascians“, „Catholic Serbs“, „Serbo-Croats“, or Croats of the „Serbian tribe“ in the works of the most respected Austrian, German, Hungarian and other statisticians, ethnographers, historians, geographers, encyclopedists and theologians, such as Elek Fényes, Johann Samuel Ersch, Johann Gottfried Gruber, Wilhelm Hoffmann, Johann Heinrich Schwicker, John Murray, August Kurtzel, Anton Schütte, Heinrich Joseph Wetzer, Benedikt Welte, E. H. Schröder, Johann Georg Kohl, Ludwig Albrecht Gebhardi, Aleksandr Fedorovich Gilferding, Franz Sartori, and others. On the basis of these data, an insight is gained into a completely different ethnic picture from 150 to 200 years ago and into the extent of de-Serbization of the provinces of Slavonia, Croatia and Dalmatia. In conclusion, we take the lowest estimates, based on Croatian sources about ethnicities in the area of Banate of Croatia, Croatian-Slavonic Military Frontier and Dalmatia. According to those sources, at least 31.41% of Orthodox Serbs lived in those provinces in 1840. If the ethnic groups attributed to Serbs in Austrian censuses (Šokci, Bunjevci, Dubrovnik, Catholic Serbs in Dalmatia and Catholic Bocchesi) were added to that number, the relative numbers, according to statistics from 1857 and 1869, would exceed 45%. According to Croatian historian Filip Škiljan, the number of Serbs in Croatia is decreasing due to „assimilation, ethnomimicry, acculturation and ethnocentrism“. To date (in 2024), the exact number of refugees and exiled Serbs is not known, as already emphasized, but based on the 1991 and 2021 censuses, a visible decrease from 12.2% to 3.2% of the total number of all citizens of the Republic of Croatia. That is, at least 460,000 Serbs are "missing". That is, in the last 180 years, the number of the Serbian people has decreased by as much as fifteen times.

The number of Catholics of unknown national identity at the end of the 19th century was about 1% in the Kingdom of Serbia. By 1961, the number of Croats (with the annexation of Vojvodina) increased to 2.6%, but since then it has been in constant decline and amounted to 0.6% in 2022. That is, the decline in the percentage of the Croat population is the result of a low birth rate throughout Serbia, and the planned assimilation or extermination of the Croats was never carried out. In total, about 150,000 soldiers and civilians of all nations lost their lives in the Wars for the Yugoslav Succession until 1995, according to estimates from the beginning of the 21st century, which are not yet final, and about 175,000 former citizens of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were wounded. The "cult of the victim", typical of patriarchal societies, is an integral part of the collective mentality of all Balkan peoples. The victim, especially the one who "laid his life on the altar of the fatherland", is an integral part of the cult and „demands“ certain „privileges and compensation“, mainly through revenge. Due to the numerous victims for whom memorial services are held every year, both in Croatia and in Serbia and Republic of Srpska, the „desire for revenge“ is tacitly nurtured, and negative emotions are fueled by a host of other causes. The fear of the disintegration of the Croatian nation due to the large number of Serbian people in Croatia, after the military-police operations „Bljesak“ and „Storm“ and the persecution of Serbs from the Republic of Serbian Krajina, transformed into „fear of Serbian revenge“, so that the foreign policy activities of the Croatian national leaders and security services naturally concentrated on attempts to eliminate or reduce the military, economic and every other factor of power of the Republic of Serbia;

– *Croatian and Serbian group and individual factors („enablers“ of phobias)* – The first „emitters“ of Serbo-Croatian intolerance appeared in the 17th century among the Croatian-Slavonian clergy and nobility, who were already heavily involved in the Counter-Reformation (Catholic Renewal) movement. The „Vlach question“ (the first question of the Serbs in Croatia) on the agenda of the Croatian-Slavonic Parliament was widely discussed until 1613, when it culminated due to the large number of immigrants. „Enablers“ of hatred against Serbs appeared within Croatian intellectual and clerical social strata in the middle of the 19th century, and among Serbs at the end of the same century. As group factors, one can initially identify the „rightists“ (Party of Rights), while Ante Starčević and Eugen Kvaternik stand out as individuals. Later, they will be succeeded by many others, ideologues of Greater Croatia, such as Josip Frank and Ante Pavelić. Many authors find Vuk Karadžić, Ilija Garašanin, even Jovan Cvijić among the earlier Serbian „enablers“, but there are no historical sources that would point to their Croatophobia. Their views are based on the knowledge of the historiography, linguistics, philology, ethnography, statistics and other sciences of the time, and supported by the largest number of famous scientists from the aforementioned fields, especially Slavists. Nevertheless, their theses and activities encouraged Croatian nationalists to intolerance, which spread to the rest of the Croatian people. A specific form of Serbian or Dinaric racism with elements of Croatophobia, emerged somewhat later, provoked by the racism of Croatian nationalists. In this context, the caricatures of Croats in the influential Serbian satirical-political magazine „Vrač pogađač“ are striking. This publication was issued in Zagreb from 1896 to 1903, for years under the editorship of Sime Lukin Lazić, one of the creators of myths about the antiquity and power of Serbs. Serbian nationalist Nikola Stojanović in his work „Serbs and Croats“ (1902), humiliating the Croatian mentality and culture, gave rise to the outbreak of anti-Serb demonstrations and general violence against Serbs. However, the Greater Serbian thought, with elements of Croatophobia and planned ethnic cleansing, appeared only in the Second World War, when, due to the genocide of the Serbian people, the project of Stevan Moljević, called „Homogeneous Serbia“, was born. Great national ideas seem to migrate together with the defeated forces of the

Croatian Defense Forces and the Yugoslav Army in the Homeland, remaining masked even in socialist Yugoslavia, within the communist elite. They became stronger in the early 1970s in Croatia and from the mid-1980s in Serbia. In the aftermath of the Wars of Yugoslav Succession, they engulfed the whole area of former Yugoslavia, when a large number of political parties, organizations and leaders proclaimed great national ideas. Several parties with Greater Serbian and Greater Croatian programs win the votes of the people and enter the parliaments of the two countries. Among the party leaders in inciting Serbophobia and Croatophobia, representatives of almost all ideological orientations in Croatia, Serbia and Bosnia and Herzegovina stood out. Some leaders softened their nationalist views after the Wars of Yugoslav Succession or after the trials in The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in Hague, to the extent that their positions took on conciliatory and liberal-democratic outlines. Leaders of emigrant organizations, Ustasha and Chetnik movements, such as Ante Pavelić, Banimir Jelić, Dobroslav Jevđević, Momčilo Đujić and others, played a significant role in inciting various types of antagonisms, even terrorist actions. Serbophobia (unlike Croatophobia in Serbia) has become part of the consensus of Croatian intellectual elites. It is noted that almost all Croatian politicians from both the right and left wing of the political scene, who in their words or actions relied on the idea of Croatian state and historical law, were basically Greater Croatian nationalists (Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Mihovil Pavlinović, Josip Juraj Štrosmajer, Josip Štadler, Josip Frank, Frano Supilo, Iso Kršnjavi, Stjepan Radić, Vlatko Maček, Ivan Pilar, Ante Pavelić, Mladen Lorković, Franciscan priest Dominik Mandić, Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Ivan Stevo Krajačić, Franjo Tuđman and many others), and some of them were chauvinists and even racists. Mostly, with different strategies and from different positions, they came up with the concept of an expanded and ethnically pure Croatia, publicly inciting Serbophobia. On the other hand, Serbian nationalism and chauvinism was mostly fueled by "Croatian betrayal" in the Second World War or the dawn of the Wars of Yugoslav Succession, and some leaders and military commanders who broadcast Croatophobia were previously Yugoslav nationalists (Stevan Moljević, Dobroslav Jevđević, Dimitrije Ljotić and others). Finally, the Serbian and Croatian intellectual elites (Serbian Academy of Sciences and Arts, Croatian Academy of Sciences and Arts, Matica hrvatska, Matica srpska), among which prominent academics, artists, writers and scientists, participated for decades in encouraging intolerance, defending their own national interests;

– *External collective and individual factors: interests of powerful factors of international relations and geopolitical recomposition* – For centuries, the conflicts of the great powers reflected on the Balkans and determined the fate of Croats and Serbs. Because of their role in the creation and development of the Yugoslav idea, their numbers, geopolitical position, political and military power, etc., Serbs and Croats were the key to Yugoslav unity. However, both peoples became pawns in the confrontation between the geopolitical orbits of the great powers, so authors who believe that Yugoslavia was not doomed even before its creation, but only see the problem as a result of bad decisions by the political leadership after unification, are quite wrong. The interests and activities of the great powers dictated geopolitical recompositions, and thus the overall socio-political life of the two South Slavic peoples. In the beginning, the important powerful factors were Byzantium and the Franks, enemy empires to which Croatia and the Serbian „Sclavinies“ were vassal states. Hungary and Bulgaria also appear as regional leaders. Successful and unsuccessful attempts by Serbs and Croats to resist subjugation with weapons are recorded in medieval historical literature. It is not entirely clear whether the Byzantines, Franks, Hungarians and Bulgarians encouraged Serbo-Croatian antagonisms, but their cultural and religious influences certainly strengthened them. The powerful factors of international relations that manipulated Serbs and Croats changed over time, according to geopolitical divisions. In one

era, especially in the 14th century, Serbia itself became a regional leader with an international reputation, and conquered large territories of Byzantium and Bulgaria. The Ottoman Empire, after conquering almost the entire Balkans, crucially determined Serbo-Croatian relations between the 15th and 19th century. The migrations of Serbs from the territories conquered by the Ottomans were towards Croatia, Slavonia and Dalmatia, where the Serbian people settled in places that had been deserted for decades (*lat. terra deserta*). Originally from Macedonia and Old Serbia, Rascia, Southern Hungary, Montenegro and Bosnia and Herzegovina, masses of people settled the future Military Frontier. Often the Serbs were moved by the Turks themselves. Contact with the remaining domiciled population, the Slavonic-Hungarian and Croatian-Hungarian nobility, and the Catholic clergy gradually turned into animosity. The Austrian Empire, later the Austro-Hungarian Monarchy, emerged as the European power with the greatest influence on Serbo-Croatian intolerance. It used the human and material resources of the two nations in the imperial wars of four centuries across Europe. When the *interbellum* came, the leaders of the Austrian Empire tried to make the relations between the two nations unstable. The giving and taking away of Military Frontiersmen privileges encouraged Serbian Occidentophobia (a precursor to Croatophobia), and among Croats, Anti-Serb hatred. In the 19th century, Austria-Hungary recognized the Serbs as a threat to the survival of the empire and supported the Greater Croatian idea, which was evident after the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1878. Béni Kállay de Nagy-Kálló, who also conceived the „Bosnian nation“ project, stood out in this regard. Likewise, ban of the Kingdom of Croatia-Slavonia Károly Khuen-Héderváry, by passing the so-called of „Serbian laws“ and cooperation with the Serbs, fuels Serbophobia among Croats. Looking back at the period since the Croatian-Hungarian Settlement, one can see the expansion of ideology of Greater Croatia and anti-Slavism. In the meantime, the Cyrillic alphabet was also banned. Serbs were prosecuted in the „Agram Trial“ also known as „High Treason Trial“, and Serbia became politically and economically dependent on the Habsburgs. All these factors led to Serbian resistance and the assassination of the Austro-Hungarian heir to the throne, which sparked the start of the First World War. Zagreb's political elite, including Stjepan Radić, wholeheartedly welcomed the attack on the Kingdom of Serbia. The Austro-Hungarians then recruited Croats as part of the elite troops of their army in 1914. Indoctrinated with hatred towards Serbs, they committed massive war crimes against Serbian civilians and prisoners. The German Empire, as an Austro-Hungarian ally, most significantly contributed militarily to the collapse of the Kingdom of Serbia, its demographic and material devastation, which coincided with the wishes of the Frankists. In the Second World War, the Third Reich also had a decisive effect on Serbo-Croatian intolerance, i.e., it enabled the establishment of the Independent State of Croatia, which committed genocide against the Serbs. Also, in the Wars of Yugoslav Succession, the Christian Democratic Party leadership of the newly unified Federal Republic of Germany provided the greatest diplomatic, media, intelligence and military-technical assistance to the Republic of Croatia, forcing the rest of the European Community to follow its policy of disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. For the above reasons, Germanophobia is more present than Croatophobia in most of Serbia. As for Italy, that is, the Italian city-states before their unification, it is recorded that the Venetians supported the Šubićs in suppressing the Kotromanićs in the battles against Nemanjić dynasty in 1302, calling the Serbian rulers „schismatics“. Serbophobia in the Apennines, although still in its infancy, can be seen in Dante Alighieri's „Divine Comedy“, which places Uroš II Milutin Nemanjić (*ital. „quel di Rascia“*) in the eighth circle of hell. After the First World War, the Kingdom of Italy began to appear as an outright enemy of the young Yugoslav country and to lead an expansionist policy towards the Balkans and the Danube basin. Attempts to isolate the Kingdom of Serbs, Croats, and

Slovenes internationally began as early as the rise of the fascists to power in 1922. In the following years, political blocs were created with Greece, Turkey, Hungary, and Austria, and Mussolini consolidated his positions in Albania as well. There were constant fears that Italy might attack the Yugoslav monarchy. Mussolini helped Ustashi terrorists with weapons and military training in special camps, where they were preparing for the destruction of Yugoslavia. When World War II began, Italy participated with large number of troops in the April War, bringing Ante Pavelić and the Ustasha movement to crushed Yugoslavia. Although it directly participated in the creation of the Independent State of Croatia, fascist Italy helped the Serbian anti-communist militia in Dalmatia, primarily with weapons, food and information, in order to protect the Serbian people from complete extermination by Ustashi. Whether these intentions were sincere or premeditated, that is, whether they served to control the Serbo-Croatian conflict, is a question to which historians give different answers. During its history, France had somewhat less influence on Serbophobia and Croatophobia, but it participated in many ways and in different periods as an extremely important military-political, cultural and economic factor in these areas. During the Napoleonic wars, France was not in favor of the Serbian revolution, and the presence of the French troops in The Bay of Kotor after the Treaties of Tilsit (1807) ruined the plans of Petar I Petrović on the formation of the so-called „Slavic-Serbian Empire“ (Montenegro with Podgorica, Spuž and Žabljak, Bosnia and Herzegovina, Dubrovnik and Dalmatia), and the Russians previously also refused to support the realization of that plan. The fate of the Serbs depended on the territorial appetites of the European powers towards the Balkan parts of the Turkish Empire („sick man of the Bosphorus“), i.e. on the „Eastern Question“. Preventing Russia's exit to the warm sea was understood as an even more important task, continuously until modern times, and Serbophobia is an offshoot of fears of Russia. In order to fulfill the set goals, the Orthodox countries, especially Serbia, could not expect large gifts from France either. According to the dynamics of international relations, by the First World War the French became an extremely valuable Serbian ally and the grateful Serbs became great Francophiles between the two wars. Friendship, nourished by common interests and Germanophobia, persisted even in the Second World War. Charles André Joseph Marie de Gaulle showed exceptional love for Serbs, who remained forever friendly to Serbs, and he presented Draža Mihailović with the War Cross (*fr.* Croix de guerre). However, in the Wars of Yugoslav Succession, France, as a member of the European Community and NATO, followed the guidelines of common European, that is, German and American foreign policy, giving important support to the Republic of Croatia. Great Britain and the United States behaved similarly to France. The British current of William Ewart Gladstone, a minister in Palmerston's (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston) government, supported in the 19th century the unification of Serbs and an armed uprising in Bosnia, but not under Russian patronage. Benjamin Disraeli, Gladstone's rival, a two-time prime minister, had somewhat different views. In 1863, he called the Serbian uprisings „artificial“, i.e. that they were „raised by foreign agents“ (alluding to the Russians), not hiding his satisfaction that The Porte „quickly and effectively put them down“. The British conditioned the Serbian rulers for years and the so-called the „Jewish Question“. Referring to the principles of „religious tolerance and humanity“, Sir Francis Henry Goldsmid, a descendant of a famous banking family, a politician of Jewish origin, on March 29, 1867, warned the British government about „restrictions on settlement and trade“, which are based on a law from 1861 and which affected Jews in the Principality of Serbia. Calling the Orthodox Serbs „semi-barbarians“, he attributed to them religious intolerance, which was also accepted by Sir Moses Haim Montefiore, banker and political activist, Sir Austen Henry Layard, historian and diplomat, as well as Edward Henry Stanley, prominent statesman and two-time foreign minister. Based on Disraeli's statement on

the position of Jews in Serbia from 1877, the pressure continued at the Congress of Berlin, when the recognition of the independence of Serbia and Romania was conditioned by the abolition of restrictions on „Jewish subjects“. The Serbophobia of the British establishment is not based on traditional Anglo-Saxon philanthropy and concern for national minorities in „barbaric Serbia“, but on centuries-old Byzantophobia, which arose in the West during the reign of the Frankish Carolingian dynasty. In this way, during the second half of the 19th century, Russophobia fueled the anti-Serb hatred, which whetted the appetites of Greater Croatia proponents. In the First and Second World Wars, the British became deceptive Serbian allies, through the direct action of their secret services, in fact dragging the Serbs into both world wars for the sake of their own interests. The best proposal for the Serbs in which the British participated, which in turn caused fears of national destruction among the Croats (still causes doubts and Anglophobia among the Croats today), was the secret London Treaty of 1915, which foresees the borders of „Greater Serbia“, so that the same borders a few decades later became an example of „Serbian megalomania“ in Great Britain itself. In 1943, „Perfidious Albion“ leaves the Yugoslav Army in the Homeland in the lurch, turning its help exclusively to Tito's National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia. At the end of the war, the British allowed the Partisans to carry out mass murders of captured members of the Croatian Defense Forces, which further fueled Serbophobia in the Croatian people, since the Partisan movement was considered mainly „Serbian“, as was the Chetnik movement. The British government gave unreserved support to Josip Broz Tito even in 1948 after the split with Stalin, regardless of ideological differences. At the beginning of the 1990s, the British offered certain hopes to the Serbs that they would support the survival of Yugoslavia (e.g. the Peace Conference on Yugoslavia in The Hague), which would somewhat fulfill Serbian interests, as well as peace in the country. However, after reconciling positions with Germany, which became the European leader, and due to economic interests within the European Union, Great Britain recognized the independence of the Republic of Croatia on January 15, 1992, together with France and other countries of the European Community. In the end, Germany, France, Italy and Great Britain participated in 1999 with dozens of combat aircraft, aircraft carriers and other weapons in the bombing of the Federal Republic of Yugoslavia. By helping the Croats, the United States of America played a key role. The USA were also a former Serbian ally from two world wars and a country that during the Yugoslav crisis supported the integrity of the Yugoslav federation for a long time. President Thomas Woodrow Wilson stated in the famous declaration „Fourteen Points“ that „Serbia should be given free and safe access to the sea“, and also in 1918, the Serbian flag flew over the White House and on all public institution buildings in Washington. In 1944, the Yugoslav Army in the Homeland organized the rescue of about 500 downed American pilots („Operation Halyard“). Therefore, the Committee for the Fair Trial of General Dragoljub Draža Mihailović will be established in the USA, who will be posthumously awarded the Legion of Merit of the first degree by President Harry S. Truman. These facts further fuel the animosities of left-oriented Croatian authors, who cling to petrified history from the time of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, but also contribute to intra-Serbian disputes between liberal-left and right-wing political options. Shortly after the Informbureau Resolution, the American establishment became the main partner of the Yugoslav communists and Josip Broz Tito, supporting the new government militarily, materially and financially. At the same time, as the leading anti-communist world power, the USA „democratically“ supported almost all emigrant anti-Titoist organizations, including the Chetniks and Ustashi. The fugitive Ustashi were supported by Ronald Reagan, who, while still governor of California, proclaimed April 10 „Croatian Independence Day“ in that American state with a proclamation dated March 14, 1968. In National Security Directive 133 (NSDD 133), titled „U.S.

Policy toward Yugoslavia“, dated March 19, 1984, now President Reagan reports that a militarily capable Socialist Federal Republic of Yugoslavia „serves Western and American interests“ as an important deterrent to Soviet expansionism and hegemony in Southern Europe. However, the end of the Cold War diminished the importance of Yugoslavia as a pro-Western „buffer zone“, and it was important to the American authorities that the communists, even the „reformed“ ones, be overthrown from power in that country as well. Preference was given to nationalists who demanded intensification of cooperation with the West, i.e. inclusion in the process of European and Euro-Atlantic integration. Although before the Wars of Yugoslav Succession the USA publicly advocated for the integrity of Yugoslavia, after the victory of Slobodan Milošević in the first multi-party elections in Serbia, the Croats received diplomatic, material, military-intelligence, media and other support from the USA. Russophobia mutated into general Serbophobia and Croatia quickly and easily won the first phase of the conflict – the propaganda war. Under the leadership of the USA, the Croatian army was provided with military training, weapons, logistical assistance, intelligence and diplomatic support, as well as limited air strikes on Serbian positions. According to George Friedman, the goal of the USA was to prevent the emergence of „Serbian hegemony in the Balkans“. The destruction of the Republic of Serbian Krajina and the defeat of the Republic of Srpska did not reduce Serbophobia in Croatia, while the anti-Croat hatred in Serbia, which was transferred by the exiles, reached higher levels. Furthermore, Russia's role in encouraging Serbophobia and Croatophobia seems to be marginal, but not insignificant. Serbs and Russians cultivate centuries-old relations through „church diplomacy“, and since the end of the Russo-Turkish War (1768-1774), Serbia has also gained a military-political ally. However, this affected the attitude of the Western powers towards Serbia and since then, regardless of the attempts of Serbian diplomacy to find common interests with Great Britain, Austria, Germany, Italy and France, for them Serbia has become nothing more than „little Russia in the Balkans“. The Russians militarily helped the Serbs in the Serbian revolution, and the Treaty of Bucharest provided Serbia with some self-government, which led to autonomy in 1829 and the final independence of Serbia in 1878. However, after the Treaty of San Stefano, Russia became committed to the creation of Greater Bulgaria, which forced Serbia to turn their allegiance to Austria-Hungary. By concluding the Austro-Serbian Convention, Serbia was forced to renounce its claim to Bosnia and Herzegovina, which remained outside the sphere of influence of Belgrade until 1918. In those forty years, the Austro-Hungarian leadership fueled the process of Croatization and constructed Bosniakism in the annexed Bosnia and Herzegovina, permanently changing the ethnic consciousness of the population, while spreading hatred towards Serbs. Serbian-Russian relations are restored during the Customs War. During the July Crisis, the Russian Emperor Nicholas II mobilizes the Russian army and becomes the first Serbian ally after the Austria-Hungary Monarchy's aggression. Nevertheless, the October Revolution of 1917 changed Russia ideologically, so that the Yugoslav kingdom turned away from the Soviets, accepted a huge number of Russian refugees, and recognized the USSR only in 1940. In these twenty years, the Soviets instructed the communists in undermining Yugoslavia and helped the Croatian separatists, further encouraging the Serbo-Croatian intolerance. In September 1944, the Red Army provided direct military assistance to the communists in the military occupation of Serbia, and thus Yugoslavia. According to insufficiently verified sources, in March 1945 the Soviets also established a contact with Pavelić, seeking a passage from Hungary to the Adriatic coast and the unhindered work of the „communist party“, and in return they offered him a Croatian state „bigger than the Independent State of Croatia“, but Pavelić refused it. Given the geopolitical tendencies, that is, the „aspirations of the Heartland“ (be it Russia or the USSR) to have access to the „warm sea“, the possibility of these contacts cannot be ignored. Already in

1948, the Informbureau Resolution and the split with the USSR was reached, and all „pro-Russian“ communists, mostly Serbs and Montenegrins, ended up on Goli Otok. During the Wars of Yugoslav Succession, many Russian volunteers fought on the side of the Serbs, and the Russian leadership advocated a peaceful solution to the conflict, without taking a more decisive position on this issue. In recent years, information appeared in the media that Russia sold arms to Croatia (even the S-300 anti-ballistic missile system), which was denied by the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. However, the facts are that the Russian Federation recognized the independence of the Republic of Croatia on February 17, 1992, and established diplomatic relations on May 25 of the same year. In addition, Russian President Boris Yeltsin received Franjo Tudjman as a guest at the celebration of the anniversary of the victory over fascism, just a few days after Operation Flash on May 9, 1995. As for the influence of international organizations and bodies that were formed to solve the Yugoslav crisis, the decisions of the European Community, the Badenter Commission and the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia had the greatest weight for Serbo-Croatian intolerance and the escalation of the conflict, and when it comes to international military alliances, it was NATO. In its relations with former socialist countries, the European Community (later the EU) used „classic diplomatic behavior“, which implies an asymmetry of power with the country with which it was negotiating. In Yugoslavia, there was a conflict of interests and positions – Serbia's refusal to accept Lord Carrington's (Peter Alexander Rupert Carrington) peace plan, In Yugoslavia, there was a conflict of interests and positions – Serbia's refusal to accept Lord Carrington's (Peter Alexander Rupert Carrington) peace plan, so the stance of the European Community evolved towards power politics. The Treaty on Cooperation was cancelled, and the European Community decided to cooperate with the „cooperative republics“, which led to the decision to recognize the secession of those federal units that wanted it, while an embargo was introduced against Serbia and Montenegro. During the existence of the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE), (since 1995 the Organization for Security and Co-operation in Europe or OSCE), the Federal Republic of Yugoslavia was the only one suspended from membership in that organization due to the war in the former Yugoslavia. The former borders of the Yugoslav republics became borders protected by international law by the decision of the Badenter Commission. This working group was composed of the presidents of the constitutional courts of the founding countries of the European Union, distinguished legal experts, who by July 1992 had given 10 answers to the questions in the form of a comprehensive legal document. The commission had an advisory character, i.e. its opinions were not legally binding arbitral awards, but they carried considerable political weight and relevance to the subsequent wartime events. When asked whether, as one of the constituent nations of Yugoslavia, Serbs have the right to self-determination, the commission concluded that they have the rights related to minorities and ethnic groups, and that they should be given the right to choose citizenship. Reconciliation of Serbs and Croats was also not substantially contributed by regional initiatives launched by powerful external factors, as well as by international governmental and non-governmental organizations, philanthropic and peace-making movements, institutes, regional networks, foundations, centers and associations, and the judgments of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia only achieved to broaden the antagonisms between the two nations. In Serbia and the Republic of Srpska, in most sources, the trials are perceived as political processes, with the role of assigning responsibility for the wars to the Serbs, that is, declaring the Serbian people as the aggressor of Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo and Metohija. It is also symptomatic that only Serbian defendants were sentenced to life sentences. The judgments of the ICTY left the impression that the Serbs were tried primarily in order to legally and morally justify NATO's involvement in Yugoslavia,

which is the opinion of many domestic and foreign political scientists, lawyers, historians and other authors. NATO participated in security operations but also in military operations against the Serbs during the civil wars, helping the Croats, Bosniaks and Albanians, which did not contribute to calming mutual intolerance.

– *Conflict of national interests and arms race (struggle for the position of regional leader)* – Based on the presented indicators of Serbo-Croatian antagonisms in the dissertation, it is understood that Serbian and Croatian national interests have been in conflict for almost two centuries, that is, since the beginning of the consolidation of modern nations. National interests are agreed positions on the development goals of a nation in the near and distant future, on the means by which those goals would be achieved, and on the benefits that each individual and the nation as a whole would have from such designed development. Universal national interests are mainly the following – protection of independence, sovereignty and territorial integrity of the state, preservation of internal security, rule of law, economic prosperity, health and well-being of citizens in peace, freedom and healthy environment, peaceful and stable international environment and successful regional cooperation, protection and promotion of tradition and cultural heritage, preservation of human and material resources and natural wealth, favorable demographic development, etc. It is understandable that none of the parties will publicly present all their national interests, because some goals, although permanent, must remain secret, but it is possible to recognize them to some extent based on the behavior of state and military leaders, foreign policy orientation, the work of scientific and educational institutions and the media, as well as certain geopolitical and geoeconomic laws. Some „hidden national interests“ of Croatia and Serbia can be discerned based on their behavior in past conflicts. Croatia could certainly have aspirations towards the territory of Bosnia and Herzegovina, primarily due to psychogeographical reasons (the shape of the country), but also practical reasons (shortening the connection between Eastern Slavonia and Dubrovnik). Serbia could also have aspirations towards the territory of Bosnia and Herzegovina, because there is a large Serbian population living there, as well as in the territory of Montenegro, primarily because of the access to the sea. In order to protect and fulfill their national interests, the Republic of Serbia and the Republic of Croatia entered into an „arms race“, the accumulation of military power, and thus into a „security dilemma“. It is an indicator of mutual mistrust and a possible hint that they do not renounce their national goals and interests. Geopolitical analysts believe that the fears in these areas are due to the „pride of Croatia“ after the victory in the Wars of Yugoslav Succession and the „shame of Serbia“ due to a series of defeats from 1991 to 1999. This situation of „frozen conflict“ contributes to the increase of fears, and thus to the strengthening of Croatophobia and Serbophobia.

– *Burdensome issues in contemporary Serbo-Croatian relations* – Complex relations thirty years after the war are burdened by the following issues – information on persons missing in the war conflicts of 1991-1995; return of refugees and exiles to their homes; solving the issue of rebuilding the destroyed and damaged apartments of Serbs; the issue of ownership and tenancy rights of Serbs in Croatia; respect for human and minority rights of Serbs in Croatia and Croats in Serbia; return of alienated cultural property of Serbs in Croatia; refunding property of Serbian companies in Croatia; free flow of goods and services; return of mutual trust; the issue of new basis of Serbo-Croatian relations in the common development interest; dispute over the border in the area of the Danube, inadequate integration of minority communities and groups into the social environment. Furthermore, emphasized national, religious and political extremism, as well as the destruction of cultural heritage, in addition to existing economic and social problems, complicate the process of a faster and more successful democratic transition of states in the

region. Croatia has the opportunity to slow down the European integration process of the Republic of Serbia, which also increases the danger of a renewal of the crisis. The recognition of the self-proclaimed Republic of Kosovo and Croatia's military-intelligence cooperation with the de facto authorities of the Serbian autonomous province further complicate Serbo-Croatian relations.

2) Economic causes (Resulting economic stimuli, i.e. differences, opposites, antagonisms and other neuralgic points or „phobic focal points“ that arouse intolerance between Serbs and Croats):

Serbian privileges in Military Frontier – The privileges of the Serbs („Vlachs“, „Rascians“) received from the Austrian Empire have, apart from the political, their economic dimension, with a greater incentive of mutual hatred, above all in the Varaždin Generalate. Their basis is the fear of losing ownership of the land, which appears among the Hungarian-Croatian rulers and the Catholic clergy. The non-acceptance of the Serbs to pay will give the Roman Catholic Church and the Hungarian-Croatian nobility, cause intolerance of intensity between „acceptable“ and „Hot hatred“. The Serbs of Krajina were necessary for them in the fight against the Ottoman threat, and in times when that danger would subside, suppressed negative feelings would sometimes turn into pogroms. The first unequivocal call to commit genocide against the Serbs was recorded in the report of Ambroz Kuzmić, the administrator of the bishop estate, on November 13, 1700. Due to the fierce resistance of the Serbian population in the area of Topuski, who did not agree to the imposition of episcopal duties on them, Kuzmić suggested to the Bishop of Zagreb, Stjepan Selišković, that the „Vlachs“ (i.e. Orthodox Serbs) should be „all butchered“. He explains his intention by the fact that the Serbs have always harmed the „noble family and the emperor's light“, and that neither the emperor nor the country will ever be peaceful because of them. Here we can see an obvious example of „enablers“, who recognize Serbs as „poison containers“ and the only missing factor to commit the crimes are „delegates“, i.e. perpetrators of crimes. This is an indication that already at that time some individuals in the Croatian people had intolerance of the „Burning hatred“ and „Simmering hatred“ levels;

– *The strengthening of Serbian trade in the territory of the Austrian Empire* – The Karlovac Peace Treaty in 1699 encouraged the growth of trade in the north of today's Vojvodina. Among the Serbs, there are more and more influential merchants, and thus the bourgeois class, although Greek and Cincan employers had a more developed network at that time. A few decades later, Johann Georg Kohl describes the economic differences between Serbs and Croats and notes the strengthening of Serbian traders. In the 1840s, the Serbs with their colonies in Pest, Vienna and other cities, looking at the overall trade and river navigation, became the most important regional trade factor, „the main owners of vessels on the Danube“, followed only by Jews, Armenians, Greeks and others. In the Croatian colonies in Vienna, however, he notices marked misery; they sell vegetables and live in dilapidated neighborhoods. Serbs in Zagreb also began to raise their civil class after the proclamation of the Patent of Toleration by Emperor Joseph II on October 29, 1781. Although „Rascians“ appeared in Zagreb as early as the 15th century, this patent finally provided them as „heterodox persons“ with „equality“ with Catholics. The arrival of a large number of Serbs caused a protest by Zagreb merchants against the church and city authorities a year before, due to the fear that they would „move in forever“, which shows that prejudice and intolerance of the degree of „Cold hatred“ caused by economic fears really existed among the Croats. The Serbs really proved to be very capable, since in the following decades they bought properties in the very center of the future Croatian capital. They actively work on the creation of joint Croatian-Serbian institutions, collect funds for Matica Ilirska, the construction of the National Museum, establish the first „Croatian Music Institute“, buy the building where the

first Croatian theater performances will be held („Stanković House“ on today's Ban Jelačić Square) , are the presidents of the First Croatian Savings Bank, the founders of the National Home Palace, they introduce the national language into the business life of the city and the rest of the crown (Anastas Popović), etc. The sudden rise and enrichment of the Serbian citizenry will lead to an increase in Serbophobia in the Croatian capital, from where it will spread exponentially to other parts of Croatia, Slavonia and Dalmatia;

– *Greater degree of economic development of Croatia* – The strengthening of Serbian trade in the Habsburg Monarchy did not visibly affect the economic development of the Serbian principality, where centuries of Turkish rule left a devastating toll in the form of cultural, economic, infrastructural and any other stagnation. Although the young Serbian state tried to build European cities from the Ottoman slums, build a network of roads, initiate industrial development and strengthen the civil class, and although significant progress was made in this sense in the 19th century, Croatia was and remained until modern times a more successful area economically speaking, with stronger industry and more intensive agriculture. Although the cultural and economic gap has been reduced to a great extent, this disproportion caused a certain amount of envy among some Serbian politicians and businessmen, but it was not publicly manifested, until Croatia started buying up Serbian companies and agricultural lands, making it impossible for Serbian capital to make significant penetration into the Croatian market. Although the animosity of the Serbian people towards the Croats has not yet been perceived due to the disparity in investments, it is important to mention that there is an asymmetry in the economic relations between Serbia and Croatia. Serbian analysts stated in 2021 that the Government of the Republic of Serbia should not introduce any barriers for foreign investments, but that it must fight for the same conditions for Serbian businessmen who want to expand their business in Croatia. The „principle of reciprocity“ was proposed, that is, that Croatian capital investments in Serbia must be equal to Serbian investments in Croatia. Such economic relations have long contributed to growing mistrust, with the potential to further strengthen Croatophobia, which will depend above all on the Serbian political elite and „enablers“ of negative emotions. Like the arms race, there is also an economic rivalry between the two nations;

– *The issue of „Central Serbia hegemony“ in the Kingdom of Yugoslavia* – In the Kingdom of Yugoslavia, the difficult-to-verify claims of Croatian economists and political leaders about „Central Serbia hegemony“ appeared in economic policy as well. The Serbs from Central Serbia were accused of the economic devastation of the Croatian regions, and some experts analyzed the methods used to „transfer the economic product to Belgrade and Central Serbia“, in which Rudolf Bićanić stood out in particular („Economic Basis of the Croatian Question“ from 1938). Although Croatian economic development did not stagnate and although more factories were built in more industrially developed Croatia than in Serbia, the „Croatian economic question“ was politicized and used to strengthen Serbophobia;

– *Looting of Serbian property in the Independent State of Croatia* – In addition to genocide and culturicide, Serbs in the Independent State of Croatia were subjected to massive looting and destruction of private property. Serbs who were expelled to Serbia could take a certain amount of money with them, which was taken from them along the way, and all the property they left behind was confiscated. The owners of shops and larger companies were mostly liquidated, and the production facilities managers were appointed by Ustashi. So far, the total amount of damage caused to the Serbian people is not known, but it is certainly huge and played an important role in encouraging Croatophobia;

– *The issue of „Greater Serbian hegemony“ in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia* – An almost identical narrative about the „robbing of Croatia“ continued in the Socialist Federal

Republic of Yugoslavia, culminating during the „Maspok“ period. Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo and other officials of the League of Communists of Croatia were looking for someone to blame in Belgrade for the poor state of the Croatian economy. The background was of a political nature, because in addition to the Croatian national bank and diplomatic missions, the formation of the Croatian army was also sought. Fears were created among Croats and Serbs, Yugoslavia was once again called the „dungeon of the people“, and the culprits were once again among the „centralists and unitarians“, i.e. Serbs in Belgrade. The result was the strengthening of anti-Serb hatred, which in turn aroused Croatophobia and reminiscence of the Independent State of Croatia, as already mentioned in relation to that period. It seems that the main reason for this behavior was the fear of the accelerated development of Serbian industry, although Croatia, both then and today, was economically a more developed republic than Serbia. Since Maspok had to be forcibly suppressed, since he led the neo-Ustashaization of Croatian society, a „guilt equilibrium“ had to be established according to the Titoist „key“, so the purge of „Serbian liberals“ (Marko Nikezić, Latinka Perović and others), who primarily demanded a more liberal economic model, and did not have any anti-Croatian motivations was also carried out;

- *Relocation of industry from Serbia* – After the Informbureau Resolution, entire factories in Serbia (especially in Vojvodina, central Serbia and Belgrade) were dismantled and moved to Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Albania. From the beginning of 1948 to the middle of 1952, about 44.2% more machines were shipped from Serbia than there were delivered to Serbia. Along with the plants, highly qualified workforce and experts moved. After the „Soviet danger“ ended, the plants were not returned to Serbia, nor was this damage compensated, but the relocation of „promising branches of the economy“, such as the aviation industry, continued. Enterprises that worked for the army, as well as their long standing programs, were deleted from the list and assigned to newly built factories in „safe parts of the country“, which increased unemployment in Serbia and the migration of skilled labor. It is assumed that more than 70 factories were moved from Serbia, some of which ended up in Croatia, an industrially stronger republic than Serbia. These data were presented to the public only at the end of the 1980s, at the time of „populist happenings“, which, along with anti-Titoism, aroused paranoia and conspiracy theories among Serbs, and additionally induced Croatophobia;

- *The issue of Serbian and Croatian property after the Civil War in Croatia and the Civil War in Bosnia and Herzegovina* – This issue is classified as „burdensome“ in the relations between the two states after the Wars of Yugoslav Succession. From 1991 to 1995, 40,000 Serbian houses were destroyed and 380 Serbian villages were burned. It is estimated that the value of the looted and destroyed Serbian property of persecuted Serbs reaches 30 billion euros. The slow settlement of compensation necessarily raises a higher degree of intolerance towards Croats. In the Republic of Srpska, of the approximately 150,000 Croats who lived before the civil war, slightly more than 9,000 remained. Only a quarter of the destroyed buildings owned by Croats, or about 6,000, were rebuilt;

3) Religious causes (Resulting religious stimuli, i.e. differences, opposites, antagonisms and other neuralgic points or „phobic focal points“ that arouse intolerance between Serbs and Croats):

- *Church schism and dogmatic differences* – Most authors consider religious differences to be the primary cause of Serbo-Croatian intolerance. In the beginning, before Christianization, there were no animosities, because both nations were Slavic pagans, with separate pantheons. After many disputes and conflicts regarding theological-dogmatic and ecclesiological issues, on July 16, 1054, there was a Church Schism ("Great Schism"), a break in the liturgical union between the Roman Catholic and Orthodox Churches. The Serbs were particularly affected by the schism,

because the dividing line between the Orthodox East and the Catholic West was drawn at the Danube and Drina rivers, which will affect the ethnic stratification of the Serbian people. Thus, in sources from the 12th century, the archbishop of Bar bears the title „archbishop of Slavs“ (*lat.* *archiepiscopus sclavensis*), and from 1475 the title „primas of all Serbia“ (*lat.* *totius Serviae primas*) appears. Likewise, the terms „Serbian Church“ in Duklja and „Serbs of Duklja“ (*lat.* *Serblos Diocleates, Diocleates Serbiensi, Serblinae Ecclesianae*), i.e. Orthodox Serbs and Serbs from Duklja (today's Montenegrins), also appear in Catholic sources. The dogmatic stumbling block, which will divide Christians into Catholics and Orthodox, was the so-called „Filioque“, introduced into the Creed at the Council of Toledo in 589. During the early Middle Ages, some Western theologians began to assert that the Holy Spirit proceeds not only „from the Father“, as it says in the New Testament, but „also from the Son“ (*lat.* *Filioque*), which was a few centuries later (1014), finally confirmed and accepted by the Roman Church. In the 9th and 10th centuries, quarrels broke out between Constantinople church dignitaries and Frankish bishops who changed the original Nicaea-Constantinople symbol of faith and imposed controversial teachings. Croats and Serbs were on the border of these dogmatic conflicts, which permanently affected their political relations, cultural development and finally, centuries later, national determination, and thus intolerance. „Enablers“ played a special role in this, i.e. the church elders of both sides;

– *Animosities towards Catholics from medieval Serbia to the modern era* – Nemanjić dynasty were more open towards the Catholic Church until the reign of Emperor Dušan. While Catholics would call Orthodox Christians „schismatics“ and „heretics“ in church and state documents, Orthodox Serbs called Catholics „half-believers“, and the Catholic faith was also called „Azymitism“ and „Latin heresy“ in „Dušan's Code“. „Dušan's Code“ also prescribes punishments for a „Latin priest“ who would convert an Orthodox to the „Latin faith“, but it is not explicitly stated, and the provision refers to the „Law of the Holy Fathers“. However, medieval Serbia was not a country „where Western Christianity would be questioned and ostracized“, as stated by Croatian historian Drago Roksandić. That the deviation from Catholicism existed in the people is shown by the strong resistance to the uniatization of the Orthodox Serbs in the Military Frontier. About 1% of Catholics lived in the Principality of Serbia at the end of the 19th century, with no data showing the intolerance of the majority Orthodox population towards them. In the 20th century, there was also no intolerance among the Orthodox population towards Catholics in Serbia, even when the number of Catholics increased due to the unification with Vojvodina, or when the Bunjevci and Šokci were forced from 1945 to declare themselves as Croats. Some Serbs expressed intolerance towards Catholics in the area of Srem and Bačka during the Wars of Yugoslav Succession, but they were mostly refugees from Croatia and Bosnia and Herzegovina, as well as members of ultra-right political parties. The degree of negative emotions would reach „Cold hatred“;

– *Animosities towards the Orthodox in Croatia, Slavonia, most of Dalmatia and Bosnia and Herzegovina in the Middle Ages* – With the weakening of Byzantium and the strengthening of Rome, Orthodoxy was pushed to the hinterland on the Adriatic coast, and support for Catholics also came from the Venetian authorities. The Zeta Metropolitanate retreated further east from the end of the 14th to the end of the 15th century, when the Orthodox Metropolitan left Prevlaka. In the war campaigns of Šubić family against Bosnia and the Serbs at the beginning of the 14th century, Pope Ioannes XXII calls the Serbian king Milutin the „schismatic infidel King of Rascia“, who is „an enemy of the Christian faith in everything“. Such qualifications were not rare in the court records of the Catholic rulers who waged wars against the Serbs. At the same time, historical sources point to the possibility that Serbo-Croatian intolerance started due to religious differences, if we consider the Catholics in the south of Dalmatia and Bosnia and Herzegovina as

future Croats, since, according to historical sources, they belonged mainly to the Serbian ethnic group;

– *The animosities of the Catholic Church towards the Krajina Serbs* – In the attempts to bring the Krajina Serbs under their ecclesiastical jurisdiction, as already emphasized, the bishops of Zagreb, Senj and Ljubljana stood out, such as Nikola Zelnicaj Stepanić, Petar Domitrović, Benedikt Vinković, Petar Petretić, Martin Brajković, Tomaž Hren and others. However, with the beginnings of the planned Unitization and Catholicization of Serbs and other Orthodox (with the founding of the Congregation for the Propaganda of Faith in 1622), resistance also arose, and thus the increase of mutual intolerance. The connection of the „Vlach issue“ with the acceptance of the uniatization can be seen from the Jesuit report, entitled „Historical note on the outbursts of the Vlach people located in the Croatian kingdom and its superior bishops of the Greek rite described from the manuscripts of the Society of Jesus from 1660-1670“ („Valachicae gentis in regno Croatiae illocatae excesuum ac episcoporum ritus graeci eidem praefectorum notitia historica descripta ex manuscripto P. P. Societatis Jesu ab anno 1666-1670“). The file covers the period of the Krajina Serb rebellions between 1658 and 1672, and the history of the Eparchy of Marča, which became a Greek Catholic vicariate after uniatization. Serbophobia in the area of Croatia and Slavonia has its roots in the persistent refusal of the Krajina Serbs to accept being under the spiritual auspices of the Catholic Church, since both their religious and ethnic identity had been tied to the teaching of Saint Sava for centuries. The first calls for genocide, as the only way to solve the „Vlach question“, as it was already emphasized, were made by Catholic prelates in the 18th century (the case of Ambroz Kuzmić);

– *Anti-Serb propaganda and de-Serbization of Catholic Serbs in Primorje* – The founders of modern Croatian history, largely mythologized, were mostly Catholic theologians, former seminarians or researchers close to the Catholic Church (Franjo Rački, Rudolf Horvat, Vjekoslav Klaić, Tadija Smičiklas, etc.). Religious distinction, the Catholic and Orthodox *differentia specifica*, became a decisive factor in the shaping of national identities in the Serbo-Croat ethnic areas, after the second half of the 19th century, including on the Adriatic coast. Although this issue has been clarified in Croatian historiography, it is neglected or minimized in education and the media, due to political reasons (national homogenization and national interest). „Enablers“ of Serbophobia on the Adriatic and in the coastal areas were numerous, due to the centuries-old influence of Catholic Venice. Among them, Vićentije Zmajević, apostolic visitor of the Roman Catholic Church in Serbia, Albania, Macedonia and Bulgaria, a Catholic Serb by origin, stands out. As a disciple of the Congregation for the Propagation of the Faith, he despised his own people who remained in the „delusion of schism“. In 1720, in an apologetic treatise called „Mirror of Truth“, he made a series of insults against the Serbs and Orthodoxy, extolling the Catholics and the Catholic countries, Dalmatia and Croatia, for their contribution in stopping the Turkish invasion. By equating the Serbs with Orthodoxy and shifting the blame to the immoral Orthodox „schism“ for the defeat by the Turks, Zmajević, perhaps unconsciously, de-Serbized his own people, although in his pamphlet he indirectly discusses the Serbian population of medieval Bosnia, Herzegovina and Montenegro, where he himself is from. encouraged. Based on his activities, it is possible to observe what kind of propaganda measures were used in the process of de-Serbization and Serbophobia in the area from Montenegro to Žumberak;

– *The connection between Catholic prelates and ideologues of „Croatian state and historical law“ in the 19th and 20th centuries* – In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the Congregation managed to Croatize the Catholic Serbs, promoting historical constructs, such as Franjo Rački or Josip Stadler, creating stereotypes about Orthodox Christians along the way. Even prominent exponents of the Yugoslav idea, such as Josip Juraj Štrosmajer,

advocated the ideology of „Croatian state law“ at the same time. The focus on Catholic Serbia was put at the First Croatian Catholic Meeting, which took place in Zagreb from September 3 to 5, 1900. The goal of the proselytizing meeting was the Croatization of all Catholics in the South Slavic south. The greatest role in this „political Catholicism“ was played by the Holy See, which had a hard time coming to terms with the collapse of Austria-Hungary and the creation of a predominantly Orthodox Yugoslavia. She had the biggest conflict with the Serbian Orthodox Church during the so-called The Concordat crisis, which broke out at the end of 1936. The Serbian Orthodox Church opposed the signing of the concordat with the Vatican, considering it a „mortal danger for Orthodoxy“, because „the concordat threatens the principles of state sovereignty“, and the Serbian Church and other religious communities are placed in a subordinate position to the Roman Catholic Church. Then the Serbian Orthodox Church shows fears, which can be interpreted by both rational and irrational stimuli, especially because the Serbian patriarch Varnava died in unexplained circumstances;

– *Connection of Catholic prelates with the authorities of the Independent State of Croatia* – Religious intolerance in the Kingdom of Yugoslavia reached its peak in the Second World War, when Croatian Catholic prelates were placed in the service of the fascist Independent State of Croatia. Ante Pavelić already at the Easter masses, right after the establishment of the Croatian puppet state, becomes „the main figure of the Resurrection“, and everything that happens in Croatia is interpreted as „a work of God's Providence“. As the American psycho-historian Richard Morrock states, the Croatian Catholic Church, „as the most conservative in Europe“, had close relations with the Ustasha regime and used the Ustasha genocide against the Serbs to „convert almost a quarter of a million Serbs to Catholicism“. A large number of Catholic priests took part in the violent conversion of Serbs, including Zagreb Archbishop Alojzije Stepinac. There is a lot of information about the connection of the Catholic Church with the Ustasha regime, starting from the Holy See, which did not formally recognize the Independent State of Croatia, but warmly welcomed its establishment and had its „visitors“ in Zagreb, to parsons in certain places who actively participated in pogroms. The Roman Catholic Church helped in hiding and rescuing Ustasha officials after the war, among them Ante Pavelić, the so-called „ratlines“. The participation of the Catholic clergy in the commission of crimes against Serbs has been recorded, so it is not possible to refute the thesis about Roman Catholic clericalism as one of the main generators of Serbophobia;

– *The founding of the so-called Croatian Orthodox Church* – When the leaders of the Independent State of Croatia realized that the „Serbian question“ would not be resolved in the way they had planned, and in order to calm the Serbian uprisings throughout the puppet state, they tried to establish a non-canonical Croatian Orthodox Church. One of the planned tasks was to cover up the persecution and conversion of Serbs. On the basis of the legal provision of April 3, 1942, the Croatian leader Ante Pavelić signs the „Statute of the Croatian Orthodox Church“ on June 5, and on June 7 he enthrone Germogen (Georgy Ivanovich Maximov), former archbishop of Yekaterinoslav and metropolitan of New Moscow, a refugee from Russia and a member of the Russian Orthodox Church Outside of Russia, for the Patriarch in the Cathedral of the Transfiguration of the Lord (Serbian Orthodox Cathedral in Zagreb). The campaign of forced conversion of Serbs into Roman Catholics continued. The establishment of the Croatian Orthodox Church is one of the most ambitious attempts to nationally and spiritually destroy the Serbs in Croatia. On April 17, 1942, the Serbian Orthodox Church, at the session of the Holy Synod, condemned the establishment of the Croatian Orthodox Church, stressing that this act represents a danger to Orthodoxy, and that it is an illegal and non-canonical act. The Vatican supported the establishment of the Croatian Orthodox Church, which disappeared with the fall of the

Independent State of Croatia, and the false patriarch Germogen was executed by the National Liberation Army. The restoration of the Croatian Orthodox Church began again in the independent Republic of Croatia. In 2017, a group of Croatian right-wingers managed to register the Croatian Orthodox Church as a citizens' association with the aim of its revitalization, which was condemned by the Serbian Orthodox Church and the Serbian public. Since the Serbian Orthodox Church has been the spiritual vertical of the Serbian people for more than eight centuries, and at the same time the custodian of Serbian history, tradition and culture, the attempts to establish the Croatian Orthodox Church encourage Croatophobia and do not contribute to calming the tensions between the two peoples;

– *Restoration of Catholic clericalism in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia* – The Serbian Orthodox Church and the Catholic Church in socialist Yugoslavia were out of favor with the atheistic regime. Catholic dignitaries initially sought to develop better cooperation with the Serbian Orthodox Church, in order to strengthen the positions of religious communities. The then patriarch Gavriilo refused joint action, due to the previous support of the Catholic Church to the Ustashas, fearing that otherwise he would lose the already weak support of the faithful. After the Second Vatican Council, relations between the Vatican and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were normalized, but at the same time, a new generation of Croatian priests and believers was maturing under the leadership of Archbishop Franjo Kuharić, who would spiritually prepare the people for Croatia's independence;

4) Cultural causes (Resulting cultural stimuli, i.e. differences, opposites, antagonisms and other neuralgic points or „phobic focal points“ that arouse intolerance between Serbs and Croats):

– *The collision of Western and Byzantine culture* – Croatian culturologists and art historians often point out that already in the 11th century, the so-called „Dalmatian Croatia“ was no longer an isolated barbarian province, but became an integral part of the Western European Middle Ages in terms of culture and art. Serbs, as it has been emphasized many times, both politically and culturally, have been divided between Rome and Constantinople since the migration. In the 11th century, most of the Serbs belonged to the Eastern European cultural area, while the other part was under Roman cultural influence. After the Great Schism, there will be a final division, which will significantly affect the modification of ethnic identities. The Serbs, geographically closer to the far more developed Byzantium in relation to Central and Western Europe, are in constant conflict with it for as much independence as possible, but they absorb culture and spirituality from their rich and powerful masters and oppressors. It is logical that the Serbs, a little before the Croats, had to receive Glagolitic literacy and absorb something more from the atmosphere of the remaining cultural heritage of ancient Europe. Admittedly, in the first few centuries of residence in the Balkans, as Jovan Deretić, one of the greatest Serbian historians of culture, points out, there was no abundant cultural creation, such as followed later, but the foundations on which Serbian culture would develop were laid: 1) Christianization; 2) creating a Slavic book; and 3) the beginnings of art. On the foundations of Byzantine culture („Macedonian renaissance“), the Serbs will develop their own architecture, church painting, literature, and church singing. Western European culture will also leave its influence, i.e. „Carolingian Renaissance“. For example, in the Church of Saint Michael in Ston (c. 1080), the frescoes have early Romanesque stylistic features, similar to Benedictine monasteries in Italy. The same church is called the „old Croatian church“ or simply „Zachlumiya“ (Zahumlje) by the newer Croatian population, and as the probable founder of Prince Mihajlo Višević, while avoiding the association of Zachlumiya with the Serbian people who inhabited this area, as Porfirogenit wrote. Mostly, these differences will shape prejudices and mutual stigmatizations;

– *Cultural stagnation of Serbs compared to Croats* – Trade traffic after the Karlovac Peace Treaty reduced the economic and cultural isolation that had limited the development of Serbia since the fall to the Ottomans, although there were few political changes until the 19th century. Serbs develop most freely culturally in the area of Southern Hungary, while Military Frontiersmen, regardless of which ethnic community they belong to, traditionally remain culturally and economically underdeveloped. Strong development continues in parts of Croatia, which were not under Ottoman occupation or were for a shorter time. This enabled the Croatian population to make faster economic and cultural progress in the unoccupied areas and facilitated the formation of a domestic citizenship. The impossibility of the Orthodox Serbs to create a civil class earlier was conditioned by their religious affiliation. Religious conversion was often the only way for Serbs to get an education, until the opening of the first Serbian schools in the 18th century. The struggle for church-school autonomy was long-lasting and gave rise to animosity between the Serbs and the Austrian and Croatian classes, who tried to suppress the Serbian national feeling in the Triune Kingdom, which at the same time encouraged Croatophobia;

– *Cultural genocide against Serbs in the Independent State of Croatia* – In addition to the planned physical destruction of Serbs, Croatian armed forces supported by the Catholic Church in Croatia also committed culturocide, with the intention of erasing or appropriating historical monuments that prove the historical presence of Serbs west of the Drina River and north of the Sava River. On the territory of the Independent State of Croatia, more than 450 Orthodox churches were burned, demolished, damaged, looted or desecrated, along with iconostases, an unspecified number of icons, church ritual objects, handwritten and rare books, archival materials, as well as birth, marriage and death records. The value of destroyed or looted works of spiritual, historical and artistic value that were owned by Serbs cannot be fully determined;

– *The conflict between the „paladin culture“ of the Croats and the „hero culture“ of the Serbs* – According to the American psychohistorian Richard Morrock, the Serbs succumbed to a „hero culture“ originating from the ancient Greeks, while the Croats adopted a „paladin culture“, based on „absolute loyalty to the ruler, whoever he may be“, which they adopted from their German and Hungarian rulers. Animosity arises from cultural differences, that is, the Serbs despise in the Croats „the servility they fear to see in themselves“, Morrock concluded, while the Croats hate the Serbs „for their rebelliousness“;

– *Disputes over language, literature and the use of the Cyrillic alphabet: the „culture of lies“* – Conscious avoidance of historical truths is natural. As the respected local sociologist Đuro Šušnjić explains, experience and life point to a moment when the truth should not be told, because a lie is „a natural necessity, in the service of maintaining life.“ „National innovators“, as the Croatian historian and comparatist Andreja Zorić calls the „fathers of the Croatian nation“, propagated a new linguistic and cultural, and thus political, order. They created a „culture of lies“, i.e. „targeted use of a cultural code by a minority that does not match the cultural norm and tradition of the collective“. It began with the falsification of historical documents and the creation of constructs to support fabricated claims. An example is the Croatian language, which they affirmed as having always included the speech that is today standard (Štokavian). In fact, the Croatian language linguistically and territorially had a narrower meaning, i.e. referred to the Kajkavian dialect. Dictionaries and grammars from the 16th to the 18th century, which today are called „Croatian“, used the name „Illyrian dictionaries“. Today, these works are included in Croatian cultural history, with the explanation that the Illyrian language is the same as Croatian, although this does not correspond to historical facts, since the term „Illyrian“ was used as a synonym for „Vlach“, i.e. Serbian language, or the languages of all South Slavs. In 1835, Ljudevit Gaj published a proclamation about abandoning the Kajkavian dialect and the old spelling, accepting Štokavian,

after which Serbo-Croatian language disputes began. Vuk Karadžić, on the other hand, believed that the Čakavian dialect was the original Croatian language, which Croatian philologists assessed his notion as „Greater Serbian nationalism“, although the most famous Slavists made their observations about the spread and characteristics of the Serbian language as early as the beginning of the 19th century (Jernej Kopitar, Pavle Šafarik and others). The appropriation of the Štokavian language raised the question of the rich literary heritage of Dubrovnik, as well as other literature in that dialect, which is still the subject of polemics among Serbian and Croatian scholars. The „Vienna Literary Agreement“ of March 28, 1850 was considered by some Croatian intellectuals to be the „greatest cultural defeat“, as they were convinced that the „Serbojekavian“ language standard of Eastern Herzegovina was imposed on them by force. Today, the view of the history of the Croatian literary language is quite different, because it is partly based on the „culture of lies“, as Andreja Zorić calls it. Furthermore, the attempt to Latinize the Serbs began during the time of Maria Theresa and Francis Joseph I, but these efforts were rejected by the determination of the Serbian bishops. In 1815, the Franciscan clergy of Dalmatia and Bosnia and Herzegovina stopped using the Cyrillic alphabet, which caused further division of Catholic and Orthodox Serbs. After the encyclical of Pope Pius VII („Nihil Romani Pontifices“) from 1817, the Habsburg emperor received the right to appoint bishops in the former Venetian Dalmatia and parts of Istria. Since then, the Catholics of Dalmatia, Bosnia, Herzegovina and Slavonia have been forbidden to use the Cyrillic alphabet, which produced a „tectonic crack in the culture of Catholics and Orthodox, in terms of their separation in all areas of social activity“, as Milorad Ekmečić wrote. Some Franciscans, such as Grga Martić, continued to use the Cyrillic alphabet for some time to introduce themselves to Catholic Serbs. There is also a movement of Catholic Serbs in Dubrovnik, as part of which the Cyrillic alphabet is being revitalized, with the gathering of clergymen of the Catholic Church who were at the forefront of promoting Serbianness (e.g. Ivan Stojanović). The Dubrovnik Serbian Catholic movement ruled Dubrovnik, in coalition with the autonomists, for almost a decade. The development of the movement was prevented by censors from Vienna and the Holy See, helping the right-wing and Croatian national integration. One of the last descendants of the Gundulić family, the mayor of Dubrovnik, Frano Getaldić-Gundulić, also participated in the Catholic Serb movement. Debates regarding the „ethnic origin“ of Ivan Dživo Gundulić still continue, although in Serbia he is included in the „anthology of Serbian literature“, which causes resentment among Croatian intellectuals. Disputes over the Dubrovnik literature of humanism and renaissance have further aggravated Serbo-Croatian relations for almost two centuries. When the animosity reached its climax (World War I, World War II, Civil War in Croatia), the target of Croatian nationalists would be the Cyrillic alphabet, which is still perceived by the Croatian public as a typical Serbian cultural feature, although some of the oldest preserved Croatian documents were written in Cyrillic alphabet. Cyrillic alphabet was still banned after 1817. In 1869, the Croatian Parliament passed a decision banning the use of the Cyrillic alphabet in Srem. Then in 1909, by the decision of the Austro-Hungarian government, it was banned for public use, since it was branded as a „propaganda tool imported from Serbia“ during the „High Treason Trial“. In the First World War, by the decision of the Croatian Parliament of October 13, 1914, the use of the Cyrillic alphabet was prohibited on the territory of Croatia, and then the Bosnian Parliament made the same decision on November 11, 1915. The Ustasha government banned the Cyrillic alphabet on April 25, 1941 with the „Law on the Prohibition of the Cyrillic Alphabet“. Even in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the acquired animosity towards the Cyrillic alphabet will be enforced by its suppression in Croatian schools. Nevertheless, there is a dichotomy in Croatian (and Bosniak) scientific circles regarding the Cyrillic alphabet, mainly when it comes to valuable cultural heritage written in Cyrillic

alphabet. It has gone so far that the Croatian Academy of Sciences and Arts is trying to classify „Miroslav's Gospel“ as a Croatian medieval written monument, even though the work was written for Prince Miroslav Zavidović, brother of the Grand Prince Stefan Nemanja. At the same time, the „inappropriate“ alphabet was removed from 1990 to 2010 from educational institutions and libraries, and Cyrillic cultural monuments and inscriptions on the buildings of local administrative bodies were demolished and broken to the present day. Almost the entire literature written in Cyrillic alphabet was destroyed in the culturocide. The same fate befell books in Latin script, if the author was a Serb or if the literary works were in any way associated with Serbs. About 2,800,000 such books or 13.33% of the total book fund in Croatia were removed from libraries, schools and other institutions;

– *Historical constructs and mythologemes in education and the media as drivers of identity and psychogeographic issues and phobias* – Unfortunately, there are few relevant sources, documents, narrative texts or inscriptions about the first centuries of the Serbian and Croatian people in the Balkans, including about their possible intolerances and conflicts. Based on these meager sources, it follows that even then it was a matter of very close ethnic communities, perhaps even identical, that accepted two different ethnonyms. The aforementioned „national innovators“, „representatives of the Illyrian Movement“, leaders of the Croatian National Revival, among whom especially historians, such as Ivan Kukuljević-Sakcinski, Franjo Rački and later Vjekoslav Klaić, invent certain historical events (e.g. the coronation of King Tomislav on Duvanjsko polje or the Dalmatian and Pannonian Croatia). Their newly created mythologemes will be „memetically“ transmitted to wider popular layers, to soon become „factoids“. Such „mental programs“ encouraged mnemonism, that is, the collective desire of a society to return to a fantasized past. For the Croats, it is the establishment of a state within the alleged borders of King Tomislav or King Krešimir, while the Serbs strive to restore Dušan's empire. Education and the media played a key role in establishing historical constructs and mythologemes, and thus intolerance between Croats and Serbs since the second half of the 19th century. Mythologemes and historical constructs found their place above all in Croatian educational institutions, from elementary schools to universities. On the other hand, Serbian alternative historical theses never made it into school textbooks. Then, in the teaching content of Croatian educational institutions, the place and role of Serbs in the defense and construction of Croatia from the 16th to the 20th century is completely neglected, while in the reading materials for primary schools there are works by children's writers that promote Serb hatred and racism. The politicization of Serbian and especially Croatian historiography has lasted for two centuries and is one of the most important factors in Serbian-Croatian disagreements and animosity. History has become a weapon of the political-propaganda war, the fight for the people and the territory. Other sciences and scientific disciplines are involved in the conflict, such as ethnology, ethnopsychology, archeology and linguistics, which try to prove a fantasized past. For example, at the beginning of the sixties of the 19th century, the ethnonym „Croat“ was generally considered a "provincial name" and was on the same level as Slavonians, Dalmatians and Bosniaks, as Croatian historian Mirjana Gross pointed out decades ago. Based on the historical structure and the agreed views of the majority of Serbian and Croatian experts, as well as eminent foreign historians and sociologists, such as Eric J. Hobsbawm, Serbs, unlike Croats, develop a proto-national identity early, if not before, then from the age of spiritual and state – the political activity of Saint Sava. In the proto-national phase, Serbs are often identified with the regions in which they live or according to their social status, so the following names are recorded: Vlachs, Rašani/Rascians, Bosniaks, Travunjani, Humljani, Pagani, Neretljani, Dukljani/Diocelans, Dalmatians, Bunjevci, Šokci, Usorani, Primorjani, Morlacs, Montenegrins, Herzegovinians, Macedonians, etc. Some of the

listed communities were aware that they were part of the wider, Serbian or „Rascian“ people, until the second half of the 19th century, when the majority of South Slavic Catholics gradually merged into the young Croatian nation. Croatian identity in the proto-national phase is legitimized through regional affiliation in northern Dalmatia (Dalmatians) and through ethnic affiliation (Slavs and Illyrians). The holders of Croatian ethnonyms until that time were mostly middle and lower nobility from the area south of the Kupa River (Northern Dalmatia, Lika, Krbava, etc.). After the migration to Slavonia and Istria, before the invasion of the Ottomans, the Croatian name was gradually transferred to the above-mentioned areas. Agitation and the spread of Croatian ethnonyms, the integration of Šokci and Bunjevci into the Croatian nation, mythologemes about Krešimir's „Croatia to the Drina River“ or „Red Croatia“, fueled „psychogeographical fears“ and „fears of narrowing borders“, from which the idea of „historical right“ of Croats to Bosnia and Herzegovina;

– *Prejudices and stereotypes between Serbs and Croats (religious, ethnic, anthropological, ethnopsychological and genetic)* – Prejudices in international relations are negative attitudes of individuals or ethnic communities towards other and different individuals or ethnic communities. They are not based on knowledge of facts and rational reasons, are difficult to eradicate and can escalate into intolerance and violent behavior. While prejudices can be positive, stigmas are negative attitudes that refer to a socially unacceptable trait, behavior or reputation of a people, nation or race. Stigmatized people or communities are therefore often seen as „non-human“, so stigmatization also includes dehumanization. In such a relationship there is at least one element of hatred, the so-called. „dedication“ (contemptuous devaluing or belittling of the human qualities of individuals or a group). The goal of „enablers of hatred“ is to change the previous thought patterns and attitudes of their own population, so that its members characterize the target group as less valuable. Stereotypes about Serbs circulated among the Venetians and Genoese, with whom they had trade relations, and were based on already established Byzantophobia („Greek faith – no faith.“). Serbs, on the other hand, had their own derogatory proverbs related to Catholics („Latins are old tricksters.“). Similar stereotypes probably existed after the Great Schism between Orthodox Serbs and Croats, but also within the Serbian ethnic tent, which was divided religiously. In Herzegovina, the Catholics called the Orthodox Serbs „Rkaći“ (a derogatory name for the Greeks), and the Orthodox called the Catholics „Šokci“. The disparagement of Croats first appeared among Krajina Serbs in the area of the Old Slavonian Military Frontier (Krajina) (Varaždin Generalate), at a time when local Catholic population did not have a developed awareness of belonging to the Croatian people, calling themselves „Slovinians“. Mostly serfs, mired in misery, fled to the Krajina region in order to live according to „Vlach rights“, and the Serbs called them „vinculjeri“ (poor people who live in vineyard huts) or „gegavci“ (poor men who married and live at their wives houses). In the second decade of the 19th century, perhaps the first public discussion about the ethnonym „Šokac“ was recorded, between Toma Ljubibratić and a certain Dr. Rumi. Ljubibratić then recalls that it is a derogatory term used by Orthodox Serbs to make fun of „Catholic Serbs“, with its roots in the Italian word for „stupid“ (*ital.* „sciocco“), while Rumi believed that the name derives from the word „jump“ (as well as „uskok“), because the Šokci „jumped“, i.e. passed from „Greek“ to „Roman“ religion. A few decades later, Ivan Franjo Jukić in the book „Geography and History of Bosnia“ confirms that in Bosnia and Slavonia the Orthodox call the Catholics Šokci, in order to make fun of them. At the same time, Croats began to derogatorily call Serbs „Vlachs“. This pejorative (once used among Serbs as a designation for the status of members of the pastoral-soldier caste, socially distanced from serfs) was also used by many Croatian historians and politicians, who tried to prove that there were no Serbs in Croatia, but rather a pre-Slavic,

Illyrian-Romanian population of Orthodox and Catholic faith. A whole century earlier, Pavle Ritter Vitezović, the forerunner of Greater Croatian thought, who often changed his opinion about the Serbs, called them „simpletons“ accustomed to difficult living conditions, but arrogant and hung up „because of the Vlach name, to consider themselves more excellent and noble than all other races“. A possible clue to the beginning of Serbophobia before the 19th century is recognized here. Serbs, needed and praised for their military virtues, at the same time more privileged than domiciled „Slovinians“, in the territory of Slavonia and Croatia, could cause envy, not excluding their arrogant behavior towards domiciled serfs. Documents from the middle of the 15th century point to the arrogance of the Serbian crew, when the Serbs first came to Upper Slavonia (Varaždin, Koprivnica, Križevci, Vrbovec and Zagreb) with Countess of Celje Katarina Kantakuzina Branković. Vitezović's works had a strong influence on the leaders of the Croatian National Revival, especially on Ljudevit Gaj, and a little later on the „father of the Homeland“ Anta Starčević, the main „enabler“ and broadcaster of Serbophobia. Starčević is not a marginal politician, but the leader of one of the two dominant political parties in Croatia, a member of Parliament. Although anticlerical, he was a very influential demagogue. He invented prejudices, drawing them from the context of older historical writings and using them uncritically, with the intention of inciting hatred towards the „Slavo-Serbs“ in the Croatian people. American historian John R. Lampe concluded that Starčević, with his erudition and single-mindedness, „put an indelible anti-Serb stamp on the Croatian national idea“, although he was born in the „Military Frontier to a Croat father and a Serbian mother“. Starčević dealt with the meaning and history of Croatian and Serbian ethnonyms, giving the first the best epithets, while in Serbian he found alleged „diseases“ from some ancient times, when Serbs were „slaves“, „itchy“ or „lepers“. He coined the term „Slavoserbs“, who are „always only evil“, a racially inferior „breed“, which should be destroyed, because it interferes with the unhindered development of Croats. Along with him, Eugen Kvaternik became the main broadcaster of anti-Serb intolerance in his correspondence with Croatian political leaders and intellectuals. For example, he tried to inflame already-conceived Serb hatred in Mihovil Pavlinović, the leader of the People's Party in Dalmatia, to convince him of the necessity of exterminating those Serbs who do not want to become Croats, calling them „itch“ (a disorder also known as *pruritus*) and „the filth of faith“. In 1869, he presented his megalomaniacal plan to him, convincing him that if the policy of the Party of Rights was adhered to, it would be possible to create a state that would realize Croatian historical and state rights from the Alps to Kosovo. Kvaternik's letter is the best example of the essence of the Croatian Party of Rights' Serbophobia, entwined fears and hatred, which have been regularly manifested since then by stigmatizing and dehumanizing Serbs, with a call to physically remove them within the imaginary Croatian borders. Such emotional charges induced the same negative feelings of other Croatian intellectuals in the Triune Kingdom and Bosnia and Herzegovina for decades. Ćiro Truhelka, a Croatian nationalist of Czech origin, at the end of the 19th century called the Serbian migrations „the first shepherd invasions of Greek-Oriental elements“, without respecting the sources about the presence of Serbs in Croatia before the conquests of the Ottomans. In one of the texts with a racial nationalist connotation, he writes about „Vlach shepherds“, descendants of „pre-Darius prehistoric Mediterraneans“, who also influenced „dialectal changes“, based on the „special anatomical structure of their throat“, which is why they avoid pronouncing the sound „h“. Among the Serbs, centuries before the emergence of modern racist thought, the feeling of „ethnic uniqueness“ was nurtured, which is indicated by certain charters from the beginning of the 14th century on the prohibition of marriage with „Vlachs“. While some authors express the opinion that it is a „social class“ within the people, others are convinced that the name „Vlach“ is an ethnic designation that referred to the remnants of the

Serbianized ancient Balkan population. The traditional idea, which became part of the collective memory of „Serbian antiquity“, initiated the Serbophobic and racist concepts of the Croatian „fathers of the nation“. The Serbs, naturally, like any unpleasant stimulus, greeted them with indignation, anxiety, but also with a gradual awakening of Croatophobia. However, even if it did exist, Serbian racism was not of an aggressive nature. A fairly mild response to the emergence of Croatian racist thought appeared in the influential satirical-political magazine „Vrač pogodač“, which was published in Zagreb from 1896 to 1903. According to Croatian authors, this paper „suggestively shaped the public opinion of a good part of the urban Serbian elite in Croatia“. „Vrač pogodač“ depicted a Serb with the attributes of a typical rural Krajina soldier, with a Dinaric build. The Serb is robust, shouldered, with thick hair and a moustache, in national costume with a turban on his head, courageous, calm, with a pipe in his mouth and a stick in his hand. Croats are allegorically represented by the figure of „Jurek Zagorac“, a short and weak peasant of the Alpine type, who wears a Zagorje hat with a flower („pileus“) on his head, while a Hungarian pulls him by the ears. The caricature of „Jurek Zagorac“ was meant to convey centuries of subjection and political attachment to Hungary. He has the features of a subhuman, ape-like physiognomy, as „an inferior figure without national consciousness“, according to the interpretation of Croatian authors. Hungarians, Jews, the Catholic Church, as well as the entire Western civilization were stigmatized in the magazine. Croatian racism, on the other hand, goes beyond humorous prejudices and calls for genocide against Serbs, which happened in the Second World War, although the Ustasha government had no basis to invoke racial laws in solving the „Serbian question“. Therefore, they relied on accusations of political ineptitude, on the stigma of „enemy people“. One of the sources of Croatian racism is hidden in the syndrome that psychohistorians call „Origin Folk“. The „Origin Folk“ is usually a persecuted ethnic group, usually a large national minority, from which the dominant ethnic community in a country originates. As an example, we can cite the Tamils in Sri Lanka, from whom the majority people, the Sinhalese, are descended, although their historians deny this. The split occurred when the Sinhalese embraced Buddhism and adopted a „new language“, based on Buddhist scriptures. Intolerance in Northern Ireland, between Irish Catholics and local Protestants (Unionists and Loyalists), who eventually accepted the identity of the British conquerors, is of a similar nature. They are trying to prove that they are in fact descendants of the Picts, a long extinct ethnic group. The relationship between the prevailing ethnic community and the „original people“ is isomorphic, like the „unreal and the real self“. Neurotics tend to suppress the „real self“ in order to win the love of their parents and be accepted by „authority figures“. At the level of „collective consciousness“ the same thing happens with peoples and nations. The dissertation presents reliable data on the continuous Uniatization, Catholicization and Croatization of Serbs from the 17th century to the present day and the need of the higher Croatian classes to be accepted as non-Slavic and good Catholics. Determining a more precise number of assimilated Serbs requires separate and exhaustive research, but based on data from the first modern censuses in the Austrian Empire, that number is huge. Apart from the Catholic Church and the actions of its prelates in protecting the flock from the possibility of orthodoxization, the Croatian intelligentsia of the 19th century, often of noble origin, was contaminated by other people's „memetic patterns“, which they transferred to the wider masses. It happened partly spontaneously and partly by targeted „mental programming“, under the engineering of the dominating Austrians and Hungarians. Although the Illyrian Movement (Croatian National Revival) was established in the 1830s, with the aim of „restoring Illyricum“ and fighting against Germanization and Hungarianization, centuries of subordination caused a part of the intelligentsia to move away from „barbaric Slavism“, bringing the idea of the „Gothic roots“ of Croats, that is to Herrenvolk Goths syndrome. The need to change the ethnic origin

(without foundation in historical sources, ethnology and genetics) points to the presence of the „Stockholm syndrome“, if one takes into account centuries of oppression by the Germanic rulers and their cruelty and neglect of the Croats from the first mentions in the Balkans, which is also pointed to Porphyrogenit („The French (...) threw Croat babies to the dogs“). The concept of „Identification with the Aggressor“, described in psychoanalysis, corresponds to them. Psychohistory also recognizes examples of subjugated ethnic groups identifying with the dominant ethnic community or entire nations identifying with the aggressor. Derived from the inferior value complex, these syndromes will lead to the stigmatization of Serbs („Slavo-Serbs“) and prejudices among the clergy and intelligentsia, which will be transmitted by memetic transmission to other influential Croats, and then to the wider population. A modern racist paradigm was born, which from the second half of the 19th century onward was carried by individual instigators and broadcasters, such as Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Josip Franko, Ivo Pilar and others. Bigotry will reach higher levels of hatred and then incite violence against Serbs in „anti-Serb demonstrations“, war crimes in World War I, Ustasha genocide against Serbs in World War II, as well as crimes by the Croatian Army in the Wars of Yugoslav Succession. On the other hand, among Serbs (but also today's Dinaric Croats), the „Kraljević Marko syndrome“ was observed, which is characterized by symptoms such as projections, castration fear, paranoia and narcissism. The syndrome developed under the influence of patriarchal social relations in the mountainous areas of today's Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Serbia, and is part of the so-called of „Dinaric heritage“. The aspirations to create large-scale national projects originate from these milieus, not only among Serbs, but also among Croats. Virtual communities, as a modern form of communication and association of individuals via the Internet, enabled unhindered racist arguing and insulting („Flame War“) of Serbs and Croats. Anthropological and genetic research, on the other hand, shows an extraordinary closeness, if compared with other neighboring peoples. Nevertheless, there are „small differences“, which were observed and recorded by ethnographers and anthropologists from the 19th to the first half of the 20th century. The Southern Slavs are a mixture of three sub-racial European types – Dinaroids, Alpids and Mediterraneans, which indicates that the native Balkan population is still prevalent in the region. Before World War II, when such research was still popular, the influential American anthropologist Carleton Stevens Coon explained that there were many immigrations and emigrations in the Balkans; whole areas changed both masters and serfs during mass expulsions and new colonizations. According to him, Slovenes represent „a partial break in the Dinaric racial continuity“, while Croats are „a transitional form between Slovenes and Serbs“. Serbs have slightly darker pigmentation, are taller, and some other body proportions that set them apart are found in Southern Germany. Compared to Slovenes and Croats, they have smaller, but „longer faces“. Johann Georg Kohl, a famous German geographer, historian and travel writer, recorded the first detailed anthropological and ethnopsychological characteristics of the two peoples in the middle of the 19th century. He also included the Croats in the „Serbian tribe“, but in „some details“ still different. At that time, Serbs were considered nobler and more beautiful; they are taller and better built, better known for their courage and as freedom fighters. Mostly, both peoples are characterized negatively among foreign travel writers and historiographers, which is more extensively presented in the dissertation. Although, after the Serbian revolution and after the First World War, Serbs received many more positive epithets in the West. Although genetic research is still in its infancy, for now the exceptional kinship of the two peoples is proven in this field as well. From time to time, there is also a media war about the „age of genes“, which was also used for political purposes (for example, the statement of former Croatian president Kolinda Grabar-Kitarović on the Open Door Day for Croats from Bosnia and Herzegovina, who stated in

2019 that Croats in that republic are its „oldest constituent nation“). Some previously mentioned anthropological observations were also confirmed, i.e. that among Croats and Serbs the Dinaroids really prevail. Serbophobia and Croatophobia are perhaps best explained by Sigmund Freud's discussion of the „narcissism of small differences“ (*germ.* „der Narzissmus der kleinen Differenzen“), a thesis he took over from the English anthropologist Ernest Crawley. The paradigm that appears in the modern age is also recognized among other very close but conflicting peoples, such as Russians and Ukrainians. Serbo-Croatian antagonisms confirm the thesis that higher levels of hatred are more common among peoples with minimal linguistic and anthropological differences.

When all the listed causes of intolerance are considered, causality is observed. They are mutually conditioned, they complement each other, and the basic substrate for all of them is the emotion of existential fear, with the phobic axis „*cuius region, eius religio; cuius regio, eius natio*“. Likewise, it is important to pay attention to the fact that the sources of Serbo-Croatian conflicts did not originate only from the Catholic prelates, Croatian-Hungarian nobility, Starčević's followers, the Viennese Court or other foreign powers in the observed period, but also from Serbian national leaders and clergy, which accepted and continued to spread the idea that „only an Orthodox Serb is a real Serb“. There are authors who believe that this was and remains the position of the Serbian Orthodox Church, which is why Catholic and Muslim Serbs distanced themselves politically from their motherland. In this way, the aforementioned Serbian factors greatly facilitated the process of de-Serbization, contributing to the creation and strengthening of smaller nations opposed to Serb integration efforts.

In the dissertation, the „**phobocentric loop**“ model was used, based on the psychological model of Circular Emotional Reaction (hereafter: CER model) from transactional analysis, which proved to be applicable for observing the phobic behavior of nations and states, and thus also Serbs and Croats, i.e. rational and irrational factor in the „Serbo-Croatian security dilemma“. Events („neuralgic points“) in the historical relations of two or more states-nations, from the appearance of mistrust (fear), increase of power, up to mutual conflicts, the links in this model, represented by two circular emotional reactions, are connected in a kind of loop. At the heart of the interweaving of the CER model of Serbs and Croats, there is a feeling of fear, the „driving force“ of intolerance (or hatred). Circulating and permeating negative feelings of fear and intolerance initiates violence, which is why this loop can be called „phobocentric.“ It is composed of the following „links“: 1) Stimulus situations, i.e. change in the external world surrounding the subjects (incentives or causes of international fears and intolerance); 2) Reaction and action tendencies (empowerment of nation-states at different social levels, especially the security apparatus), i.e. assessment of the meaning and significance of the stimulus, and preparation for eventual action on the stimulus, which is analogous to the increase of national powers; 3) Prothymic (activating „collective memories“ and setting priority national goals of the people), that is, choosing the behavior that will be the best response to the estimated stimulus situation and that will provide security to the nation-state. Conflict situations arise by turning attitudes into interests, i.e. vectors of power towards achieving a certain goal. The dissertation therefore presents four „phobocentric loops“, which clarify the flow from stimulus situations („neuralgic points“ or „phobic loops“) to violence, in four periods:

- 1) from the emergence of mutual hatred in the middle of the 19th century until the end of the First World War;

- 2) in the period of the Yugoslav monarchy, i.e. in the time between the two world wars, until the end of the Second World War;

- 3) in socialist Yugoslavia, until the end of the Wars of Yugoslav Succession.

In the following years, the emergence of a stimulus situation that will induce Croatophobia and Serbophobia was recorded: 1848, 1868, 1873, 1875-1878, 1883, 1895, 1899, 1900, 1902, 1908, 1914-1918, 1925, 1928-1929, 1934, 1939, 1941-1945, 1957-1958, 1964-1967, 1969-1971, 1974, 1981, 1984, 1986, 1987, 1989, 1990, 1991-1995.

The key years in Serbian-Croatian relations, from the birth of modern Croatophobia and Serbophobia, to violent behavior, were the following: **1848** („European People's Spring“ and the beginnings of modern Croatophobia and Serbophobia. „Croatian national values“ and „permanent national institutions“ were created), presented in the „Croatian national-political program“. The Serbs in the territory of the Austrian Empire reach the culmination of the national rise under the leadership of Svetozar Miletić. After the May Assembly, Serbian Vojvodina was established. Serbs and Croats, although fighting together against the Hungarians, came to a dispute over the „Vojvodina Question“. Serbs also suspected that the Croats under the leadership of Ban Josip Jelačić were not willing to help in the fight against the Hungarians, that is, that they were violating the alliance agreement. According to the reports of the Serbian deputation in Zagreb, where Ban Jelačić was enthroned by the Serbian patriarch Rajačić, the murder of Serbian representatives was being prepared, as the Croats were afraid that the Ban would be converted to Orthodoxy.); **1902** („Bartholomew's Night in Zagreb“. The first three-day violent attack on Serbs by Croats led by the „Frankists“. About a hundred people were seriously and lightly wounded in the riots, and the riots spread to Karlovac and Slavonski Brod.); **1914-1918** (The First World War. After the assassination of the Austro-Hungarian heir to the throne, general hatred of Serbs and calls for genocide arise throughout Croatia. Croatian soldiers in the so-called „Devil's Division“ participate in mass crimes against Serbian civilians and prisoners in the attacked Kingdom of Serbia.); **1928** (Assassination in the National Assembly. Provoked by the verbal anti-Serb provocations of Croatian Peasant Party deputies, the deputy from the Serbian radicals party, Puniša Račić, kills the Croatian political leaders – Stjepan and Pavle Radić and Đuro Basariček. The assassination causes the expansion of Croatian nationalism and anti-Serb hatred, and already on January 7, 1929 Ante Pavelić founded „Ustasha – Croatian revolutionary organization“. **1934** (Assassination in Marseille. Ustashi participated in the murder of the Yugoslav king Alexander I Karađorđević.); **1941-1945** (Second World War. The establishment of the Independent State of Croatia and the genocide of the Serbs. Serbs retaliate with the uprising of two anti-fascist movements and commit war crimes against Croats.); **1971** („Croatian Spring“. Part of the leadership of the Central Committee League of Communists of Croatia awakens Croatian nationalism and separatism, initiating fears of the restoration of the Independent State of Croatia.); **1974** (The new, so-called „confederal Constitution“ brings changes in the state and socio-economic organization of the country, which will gradually lead to the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia.); **1986** (The Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Serbian academics devise and encourage mechanisms of national regeneration of the Serbs. Slobodan Milošević becomes president of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Serbia and a member of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, and the following year, the national leader of the Serbs and the leader of the „Anti-Bureaucratic Revolution“.); **1990** (The nationalists came to power in free democratic elections in Croatia, the Croatian Democratic Union led by Franjo Tuđman. The status of the constituent people of the Republic of Croatia was revoked for the Serbs and they became a national minority, and they raised a revolt.); **1991-1995** (Civil War in Croatia and Civil War in Bosnia and Herzegovina. Serbs and Croats once again „act on the stimulus“, continue the „spiral of conflict“ and mass persecutions and crimes begin. The war ends with the defeat of the

Serbs, which strengthens the level of Croatophobia, does not calm Serbophobia, and introduces Serbs and Croats into a new „phobocentric loop“).

Since the end of the Wars of Yugoslav Succession, communication between the state authorities of Serbia and Croatia has been based on arbitrary interpretations of previous events and relations. The direct exchange of data, important for solving important disputed issues, as a result of the civil war, has been reduced. Serbs and Croats, as far as mutual representations are concerned, cultivate rigidly simplified negative narratives, with a touch of stereotypes „wrapped in expressions of good and bad“. In relations, each party claims exclusively its rights and mutual distrust and disrespect prevails.

Psychohistorian Richard Morrock, on the basis of the symptoms he observed while analyzing Serbian and Croatian history, reveals a kind of „collective diagnosis“ for Serbs and Croats. According to him, the prevailing defense mechanism among Serbs is **paranoia**, symptomatic of repressed anger; they feel surrounded by enemies, which was true in most cases, notes this psychohistorian. Croats, on the other hand, are characterized by borderline defense mechanisms of **personality disorders**, especially denial, projection, loss of reality check and fear of destruction, concludes Morrock.

If contemporary Serbo-Croatian relations are considered using the „phobocentric loop model“, the phase of „frozen conflict“ is today between the link of „reaction and reactionary tendency“ and „prothymic effect“, i.e. Croats and Serbs are **getting stronger politically, militarily and economically** by linking to various world powers and military organizations (NATO, EU, USA, Russia, China, Germany). Croatia has a certain economic and military advantage, since its security is guaranteed by the NATO alliance, of which it is a member. Serbia is militarily neutral, committed to European integration, but under the significant influence of the Russian Federation and the „Orthodox civilizational circle“, which is due to traditional relations and religion, but also because the „collective West“ has not shown sufficient readiness to recognize and respect essential Serbian national interests. In these times of strong geopolitical turbulence, the possibility of Serbia and Croatia being dragged into conflict on opposing sides is not excluded.

As for the **future of Serbo-Croatian relations**, domestic authors, academics, university professors and other scientists predict that centuries of carelessness, incompetence and absence of patriotism, auto-chauvinism of Serbian political elites, „a deep-rooted collective suicidal urge“, foreshadows a general national collapse, which will use the Croats for further expansion. They warn that if the Serbs are again unprepared and deceived by some „new Yugoslavism“, they will pay dearly for their „naivety, short-sightedness, superficiality, inflexibility and shallow-mindedness“, after which there will be no room for recovery. The balance of power could be significantly changed in favor of the Croats, and Serbia could disappear as a subject of international relations. The fears felt by parts of the Serbian intellectual elite somewhat resemble the Croatian fears of the „Croatian Party of Rights“ in the 19th century or at the end of the First World War. In addition, there are threats by Croatian leading political figures and generals, made in the mid-1990s, about an imminent bloody civil war in Serbia, the Serbian-Croatian border near Zemun, and then the establishment of the Croatian-Bulgarian border, without Serbia, in the next generation. Croats. Therefore, as has been the case between neighboring nations and states for millennia, ever since Kautilya, one of the first realists, devised a logical analysis of various aspects of relations between states, Serbs and Croats will inevitably find themselves drawn into a „spiral of conflict“ unless they in the meantime, don't be subdued by a greater force. They can also be united, at least temporarily, by some external danger, as predicted by George Friedman in the book „The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century“. He writes that this region „will once

again become a slaughterhouse“ at the end of the first half of this century, when Turkey, as a „strategic player“, will once again embark on a military campaign against Europe.

On the other hand, at least **theoretically, there is a possibility of reconciliation between Serbs and Croats**, since conditions have been created for a more stable and lasting peace, after the period of armed conflict has passed and the period of „negative peace“ or „frozen conflict“ has begun. As stated, after the end of the Wars of Yugoslav Succession, various initiatives, regional networks, commissions were launched, various peace-making governmental and non-governmental organizations, centers, associations, philanthropic and other movements for reconciliation and more intensive cooperation were founded, but reconciliation has not yet been achieved. Reconciliation, as a long-term process of overcoming hostilities and mistrust, will come closer to „positive peace“, i.e. the absence of any kind of structural or cultural violence that is still somewhat present in the Republic of Croatia, along with the necessary stabilization of the world order. In order to nullify the „war scenario“ between Serbs and Croats in the future, it is important to institutionalize the reconciliation process, based on the psychological model of „truth to reconciliation.“

The path to the solution of Serbo-Croatian animosities must be based **on the reconciliation of the historical narrative**, since history is in constant interaction with the present. Revisionism, petrification and distortion of history, mythomania, uncritical historiography and ideologized culture of memory, are problems that must be solved, in order to reinstall the old „mental programs“, paradigms within which prejudices and stereotypes reside. The new narrative must be based, above all, on historical truths, i.e. rejection of historical constructs and mythologems, in order to resolve disputed issues between Serbs and Croats in a just way, which is the only way to a more permanent reconciliation, mutual respect and future successful cooperation.

Therefore, the dissertation proposes the **formation of an Interacademic Commission of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Croatian Academy of Sciences and Arts**, which would review the „total history“ of the relationship between the two nations in several stages, clarify the „neuralgic points“, create a common narrative and turn it into a political practice on local, regional and national levels. In the work of the Interacademic Commission, apart from historians, experts from other sciences and scientific disciplines important for the process of reconciliation should also actively participate – political scientists, victimologists, ethnologists, anthropologists, archaeologists, demographers, statisticians, lawyers, economists, sociologists, culturalists, linguists, philosophers, theologians, statisticians, security, media and information technology experts, representatives of the international community and others. The interacademic commission should also select impartial foreign experts, also from different scientific fields, who would represent a kind of „committee for mediation“, in the event that a dispute could not be resolved by compromise. An international organization or non-governmental organization, such as the International Committee of Historical Sciences and the like, could be engaged with the same purpose.

The entire work process of the Interacademic Commission of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Croatian Academy of Sciences and Arts, with the cooperation of Croatian and Serbian authorities, would take place in seven steps:

- 8) Formation of an Interacademic Commission of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Croatian Academy of Sciences and Arts;
- 9) Discussions and negotiations of Commission members, based on reliable information;
- 10) Creating a joint Serbo-Croatian narrative;
- 11) Spreading the „common narrative“ at the national, regional and local levels of society;

12) The authorities of the Republic of Serbia and the Republic of Croatia prevent further abuse of historical structures;

13) Turning the „common narrative“ into political practice at the national, regional and local levels of society;

14) Implementation of reconciliation policies by local, regional and national authorities in both countries.

The interacademic commission, as part of a broader strategy for dealing with the past, should have the following attributes: 1. The members of the commission should be determined by each of the states, in agreement with the academies of sciences; 2. The Commission must focus on all three temporal dimensions of Serbo-Croatian relations. It is necessary to look for „neuralgic points“ in the distant past, in order to more fully understand the causes of intolerance; 3. During the investigation of the causes of Serbo-Croatian antagonisms and finding methods of reaching reconciliation, attention should be paid to patterns in which negative feelings and violent behavior appear as a consequence; 4. The Commission would have to limit and „filter“ the influence of external collaborators in the entire process. Although the knowledge of foreign factors would be necessary, the members of the Commission should protect themselves from possible tensions and lobbying, which could be used by external factors for some of their own goals; 5. In most topics, the commission would have to agree on three levels of evidence: irrefutable evidence, essential evidence and sufficient evidence (evidence that would support a thesis rather than disprove it); 6. It is necessary for the Commission to have access to all state archives, including the archives of the armed and other security forces (experience shows that similar commissions formed in South America had problems with access to these institutions); 7. The commission should not limit its work in time, but it could set certain deadlines for some thematic entities; 8. The commission must end its work with a final report in which the findings of the experts would be presented, together with a proposal for the implementation of a „common narrative“ in Croatian and Serbian society; 9. The Commission should work „behind closed doors“, without the presence of the media, which will play an important role in presenting the results only after the Commission's work is completed.

The process of reconciliation between Serbs and Hungarians proves that the proposed psychohistorical approach is **applicable in international relations** and that it gives concrete results, i.e. that it changes the perceptions of the population and brings together peoples who have been in conflict for almost two centuries. Since 2011, when it was launched, it can be regarded as one of the most successful examples of reconciliation and improvement of cooperation between peoples in the region. The process began with the establishment of the **Interacademic Commission of the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Hungarian Academy of Sciences for the determination of civilian victims in Vojvodina during and after the Second World War (1941-1948)**, at the initiative of the Hungarian political parties in Vojvodina and with the support of the authorities of the Republic of Serbia. The two countries, within the framework of the academies of sciences, appointed teams of researchers to accurately, objectively and impartially investigate all victims in Vojvodina from 1941 to 1948, regardless of nationality, and to improve friendly relations and intensify cooperation between Hungarians and Serbs through their work. All researchers and members of the Commission had access to regional historical archives and museums, where they were enabled to work unhindered. Just a few years later, the relations between the two neighboring countries reached a „historical maximum“, as Hungarian Foreign Minister **Péter Szijjártó** put it. They have also been positively evaluated by several non-governmental organizations and centers that advocate for regional reconciliation and European integration. It was established that

between Serbia and Hungary there are no more border disputes, problems of succession or the prosecution of war crimes, that the prime ministers and presidents of the two countries have good personal relations, and that there are no visible problems that would indicate that Hungary would condition Serbia on its way to Europe Union.

Some researchers of international relations do not expect successful reconciliation and cooperation in the case of Serbs and Croats, stressing that this is not possible as long as the government in two countries is made up of „continuators of the politics of the 1990s". Serbian sociologist **Đuro Šušnjić**, considering the constants of mentality that prove to be an obstacle to understanding, trust and reconciliation between the peoples of the former Yugoslavia, refers to the following national, political and cultural patterns of thinking, beliefs and behavior of the Balkan peoples: 1) traditionalism; 2) authoritarian mentality; 3) political non-culture; 4) anti-intellectualism; 5) prejudices; and 6) the absence of critical public opinion.

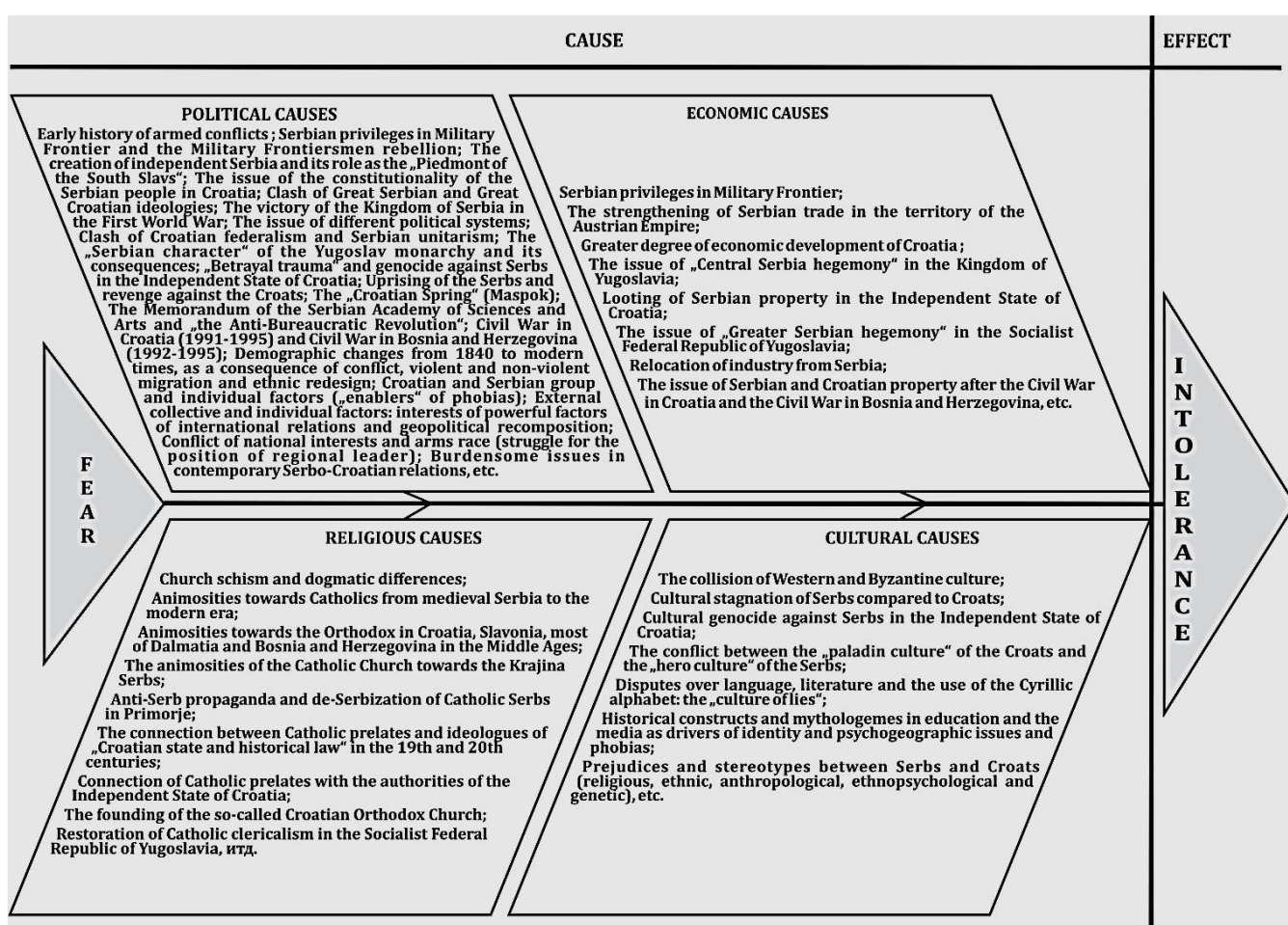

Diagram 9 – Ishikawa Diagram: Causes of Serbo-Croatian Intolerance

The research proved and confirmed the general hypothesis and almost all the specific and individual hypotheses set. The hypothesis about the growth of Serbs and Croats in authoritarian social relations, both in patriarchal families and elementary communities, as well as in autocratic states, was partially confirmed. The fact is that both nations in the last decades of the 19th century still had a developed parliamentary life and modernly educated political parties. From

1903 until the beginning of the First World War, the Kingdom of Serbia had an advanced democracy, one of the most developed in the world. Also, the hypothesis about the development of Croatophobia after the First World War, initiated by the crimes of Croatian soldiers in the Armed Forces of Austria-Hungary against civilians and prisoners of war in the Kingdom of Serbia, was partially confirmed. The ideology of Yugoslav integralism encountered strong resistance from Croatian federalists. The highly polarized political environment in the joint kingdom was more conducive to the development of Croatophobia than the Serbian victims in the Great War.

Also, if all Serbian-Croatian differentiations and psychological barriers resulting from antagonistic experiences are taken into account, the proposed approaches and mechanisms that would lead to a more permanent reconciliation and cooperation between the two peoples seem to be solutions that are hard to achieve for the time being. As a good alternative, it remains to determine **the most successful *modus vivendi* of Serbs and Croats**, with the inevitable negotiation and management of the process of reconciliation at the level of the academies of sciences of both countries, until favorable conditions in the international environment mature, which would nullify the most important internal and external forces that drag two nations of lasting peace and cooperation.

ЛИТЕРАТУРА

1. Монографије, уџбеници, приручници, остале наставне публикације и књижевна дела

1.1. Издања на латиници

1. Abdolonyme Ubicini, *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, E. Dentu, Paris, 1865.
2. Adam Jones, *Genocide – A Comprehensive Introduction*, Routledge, New York, 2006.
3. Adolf Černý, *Lužice a Lužičtí Srbové*, J. Otto, Praha, 1912.
4. Adolf Ficker, *Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie: Ihre Gebiete, Grenzen und Inseln*, C. Ueberreuter'sche Buchdruckerei, Wien, 1869.
5. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Reynal & Hitchcock, New York, 1941.
6. Agnes Heler, *Teorija istorije*, Rad, Beograd, 1984.
7. Alan Fogelquist, *Politics and Economic Policy in Yugoslavia, 1918-1929*, Lulu.com, Raleigh, 2011.
8. Albert Breton, *Political Extremism and Rationality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
9. Albert Einstein, Sigmund Freud, *Warum Krieg?*, Internationales Institut für geistige Zusammenarbeit, Paris, 1933.
10. Aleksa Ivić, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju: prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1909.
11. Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
12. Aleksandar Palavestra, *Ilirski grbovnici i drugi heraldički radovi*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010.
13. Aleksandar Uzelac, *Krstaši i Srbi (XI-XII vek)*, Utopija, Beograd, 2018.
14. Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1995.
15. Aleksandr Nikolaevich Pypin, Vladimir Danilovich Spasovich, *Geschichte der Slavischen Literaturen*, Erster Band, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1880.
16. Alex N. Dragnich, *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, 1983.
17. Alfred Adler, *Poznavanje čoveka*, Matica srpska, Novi Sad / Prosveta, Beograd, 1984.
18. Alistair Thomson, *Anzac Memories: Living with the Legend*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
19. Ami Boué, *La Turquie D'Europe*, Tome Deuxième, Chez Arthus Bertrand, Paris, 1840.
20. Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press, New York, 2008.
21. Andreja Zorić, *Nationsbildung als „kulturelle Lüge“*, Verlag Otto Sagner, München, 2005.
22. Andrew A. G. Ross, *Mixed Emotions: Beyond Fear & Hatred in International Conflict*, University of Chicago Press, Chicago, 2014.

23. Andrew J. Williams, Amelia Hadfield and J. Simon Rofo, *International History and International Relations*, Routledge, New York, 2012.
24. Andria Stipić, *Dika i kod neprijatelja ili: kratko opisanje pripetjenjah u početku tretjega, kasnie pervoga horvatskoga Puka (Regimenta) od njegova predanja Francesom u god. 1809. do sretnjoga povratka pod žezlo Austrijsko u god. 1814, prenešeno iz němačkoga rukopisa Andriom Stipićem, Ilirom iz Horvatske*, Pritiskano kod Franje Župana, Zagreb, 1838.
25. Ante Bičanić, Anđela Frančić, Lana Hudeček, Milica Mihaljević, *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti 'Croatica', Zagreb, 2013.
26. Ante Dobrila Pepo, *Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja*, Centar za kulturu Koprivnica/OOUR Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 1983.
27. Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zbirka dokumenata Povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora, JAZU, Zagreb, 1956.
28. Ante Palavršić, Benedikta Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Svezak 4, Historijski arhiv, Split, 1962.
29. Ante Pavelić, *Doživljaji*, II, NIZ „Domovina“, Madrid, 1998.
30. Ante Starčević, *Ime Serb*, Slovi Karla Albrechta, Zagreb, 1868.
31. Ante Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, Tisak Lav. Hartmána i družbe, Zagreb, 1876.
32. Anthony D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, Reno, Las Vegas, 1991.
33. Anton Springer, *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, Zweiter Theil, Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1865.
34. Antun Gustav Matoš, *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, JAZU/Liber/Mladost, Zagreb, 1973.
35. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, Siebzehter Jahrgang, Wien, Mittwoch den 9. uns Freytag den 11. August, 1826.
36. Arnoldus Lubecensis, *Arnoldi Chronica Slavorum*, Impensis Bibliopolii Haniani, Hannoverae, 1868.
37. Arthur L. Frothingham, *Handbook of War Facts and Peace Problems*, National Security League, New York, 1919.
38. Arthur Schopenhauer, *The Art of Controversy*, Swan Sonneschein & Co., MacMillan & Co, London – New York, 1896.
39. Asko Parpola, *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, New York, 2015.
40. August Kurtzel, *Die Gegenwart. Eine encyclopädische Darstellung der neuesten Zeitgeschichte für alle Stände*, Achter Band, Brockhaus, Leipzig, 1853.
41. Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Tomus primus, Ab Honorio PP. III. usque ad Clementum PP. VI. 1216 – 1352, Typis Vaticanis, Romae, 1859.
42. Augustino Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium*, Tomus primus, Typis Vaticanis, Romae, 1863.

43. Balthasar de la Motte Hacquet, Jean-Baptiste Joseph Breton de La Martinière, *L'Illyrie et la Dalmatie*, Tome deuxieme, Nepveu, Paris, 1815.
44. Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Erster Theil, Erstes Heft, Industrie Comptoir, Leipzig, 1805.
45. Barry M. Lituchy, *Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies*, Jasenovac Research Institute, New York, 2006.
46. Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Svjetlost, Sarajevo, 1950.
47. Bernhard Gröschel, *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik: mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit*, Lincom Europa, München, 2009.
48. Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989.
49. Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.
50. Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Drugi svezak, Globus, Zagreb, 1983.
51. Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941: Diplomatsko-historijski pregled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.
52. Bogdan Radica, *Živjeti-nedoživjeti: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, Vol. 2, Knjižnica Hrvatske revije, München/Barcelona, 1984.
53. Bogoslav Šulek, *Šta naměravaju Iliri?*, Pečatano u pravitelstvenoi knjigopečatnji, U Biogradu, 1844.
54. Boris Kidrič, *Sabrana dela*, IV, Izdavački centar „Komunist“, Beograd, 1985.
55. Borisav Jović, *Na ivici provalije*, Službeni glasnik, Beograd, 2021.
56. Borivoje M. Karapandžić, *Kočevje, Tito's Bloodiest Crime: 1945-1965*, Iskra, Cleveland, 1965.
57. Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York University Press, New York and London, 1999.
58. Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, 2. dopunjeno izdanje, Dan Graf i Club Plus, Beograd, 2014.
59. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd, 1980.
60. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Nolit, Beograd, 1988.
61. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija, Nolit, Beograd, 1988.
62. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, Druga knjiga, 1943-1986, Prosveta, Beograd, 1987.
63. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački centar, Beograd, 1992.
64. Branko Vodnik, Vatroslav Jagić, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, Matica hrvatska, Zagreb, 1913.
65. Carl Bernhard von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, Zweiter Theil, Zweite Abtheilung, Verlage bei Carl Gerold, Wien, 1823.

66. Carl G. Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987.
67. Carleton Stevens Coon, *The Races of Europe*, The Macmillan Company, New York, 1939.
68. Carole Rogel, *The breakup of Yugoslavia and its aftermath*, Greenwood Press, Westport/London, 2004.
69. Čedomir Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi, 1951.-1971.*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2017.
70. Céleste Courrière, *Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves*, G. Charpentier, Paris, 1879.
71. Charles Phillips, Alan Axelrod, *Encyclopedia of Wars*, Facts On File, New York, 2005.
72. Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945*, OOUR Vjesnikova Press agencija, Zagreb, 1982.
73. Ćiro Truhelka, *Studije o podrijetlu: Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine*, Matica hrvatska, Zagreb, 1941.
74. Clare Hollingworth, *There's a German Just Behind Me*, Secker and Warburg, London, 1942.
75. Coline Covington, Paul Williams, Jean Arundale, Jean Knox, *Terrorism and War: Unconscious Dynamics of Political Violence*, Karnac Books, London, 2002.
76. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Achtzehnter Theil, Verlag K. K. Hof - und Staatsdruckerie, Wien, 1868.
77. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Vierundzwanzigster Theil, Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1872.
78. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, Vierzigster Theil, Verlag K. K. Hof - und Staatsdruckerie, Wien, 1880.
79. Craig McGarty, Vincent Y. Yzerbyt, Russell Spears, *Stereotypes as Explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
80. Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, Tom I, L. Passard/Jules Labitte, Paris, 1844.
81. D. M., *Strahote u Srbiji*, Jugoslavenski nakladni zavod Venus, Zagreb, 1919.
82. *Dalimilova kronika*, Novým jazykem přepsal V. Flajšhans, Jan Laichter V Praze, 1920.
83. David Bollier, *The Rise of Netpolitik*, The Aspen Institute, Washington, 2003.
84. Dejan Jović, *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017.
85. Denis Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia & Ottoman Christians, 1856-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
86. Diana Johnstone, *Fools' Crusade: Yugoslavia, NATO, and Western Delusions*, Monthly Review Press, New York, 2003.
87. Dinah L. Shelton (ed.), *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, T-Z, Vol. 3, Macmillan Library Reference, Detroit, 2005.
88. *Dinka Ranjine, vlastelina dubrovačkoga, Pjesni razlike, pisane 1550-1563*, Na novo preštampane nastojanjem i troškom Dra. Ljudevita Gaja, U Zagrebu, 1850.

89. Dinko Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, Hrvatska književna naklada neovisnih književnika, Zagreb, 1938.
90. Dobroslav Paraga, Ante Paradžik, *Borba za hrvatsku državnu nezavisnost: od obnove do Lipanjske povelje Hrvatske stranke prava*, Hrvatska stranka prava, Zagreb, 1991.
91. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Volumen septimum, ed. Franjo Rački, Sumptibus academiae scientiarum et artium, Zagrabiae, 1877.
92. Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina: povjesno-kritička istraživanja*, Vol. 1, Croatian Historical Institute, Chicago, 1960.
93. Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, 3. upotpunjeno izdanje, ZIRAL, Chicago-Rim, 1973.
94. Dominik Mandić, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti*, 2. izdanje, ZIRAL, Chicago-Rim, 1973.
95. Dragan R. Simić, *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
96. Drago Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004.
97. Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb, 1991.
98. Drago Roksandić, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Stvarnost, Zagreb, 1991.
99. Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska – La Croatiae militaire*, Knjiga 1, Školska knjiga/Stvarnost, Zagreb, 1988.
100. Dragoš Kalajić, *Smak sveta*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979.
101. Dubravko Jelčić, *Politika i sudbine: eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
102. Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet: ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989.
103. Đuro Zatezalo, *„Radio sam svoj seljački i kovački posao“: Svjedočanstva genocida*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2005.
104. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
105. Dušan Željeznov, *Rupnikov proces*, Cankarjeva založba, 1980.
106. Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog: Ljetopis popa Dukljanina*, Conteko d.o.o, Bar, 1991.
107. Edvard Kardelj, *Socijalizam i demokracija*, Globus, Zagreb, 1980.
108. Edward Glover, *War, Sadism & Pacifism*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1933.
109. Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.
110. Einhardi, *Vita Karoli Magni*, Editio Sexta, Curavit O. Holder-Egger, Hannoverae, 1927.
111. Einhardus, *Annales*, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1845.
112. Elek Fényes (Alexius Fényes), *Ungarn im Vormärz: Nach Grundkräften Verfassung, Verwaltung und Kultur*, Verlag von Friedrich Ludwig Herbig, Leipzig, 1851.
113. Elek Fényes, *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leirása*, Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1857.
114. Elek Fényes, *Statistik des Königreichs Ungarn*, I. Teil, Pesth, 1843.

115. *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Urednik: Igor Karaman, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
116. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956-1975): Balade o životu koji teče*, Globus, Zagreb, 1986.
117. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1978-1979): Ples na vulkanima*, Globus, Zagreb, 1986.
118. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Sec. edition, 18th printing, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
119. Eric Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
120. Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1975.
121. Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1999*, Dereta, Beograd 2002.
122. Ernest Denis, *La Grande Serbie*, Librairie Dela Grave, Paris, 1915.
123. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1993.
124. *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, Verlage bey Anton Strauß, Wien, 26. Februar 1820.
125. Ervin Staub, *The Roots of Evil*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
126. Erzherzog Ludwig Salvator, *Die Serben an Der Adria. Ihre Typen Und Trachten*, Heinrich Mercy, Prag, 1878.
127. Eugen Kvaternik, *Politička razmatranja: na raskrižju hrvatskoga naroda*, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1861.
128. Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest*, Drugi dio: od године 1526. do године 1790., Matica hrvatska, Zagreb, 1908.
129. Ferdo Šišić, *Josip Juraj Strossmayer: Dokumenti i korespondencija*, Knjiga prva, Од god. 1815. do god. 1859., JAZU, Zagreb, 1933.
130. Ferdo Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića: 1102-1301*, Prvi dio, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944.
131. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata: Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526.*, Prvi dio, Marjan tisak d.o.o., Split, 2004.
132. Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1902.
133. Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Globus, Zagreb, 1986.
134. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977.
135. Filip Ejodus, *Međunarodna bezbednost: Teorije, sektori, nivoi*, Službeni glasnik – Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012.
136. Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Vol. 1, Brill, Leiden-Boston, 2019.
137. Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
138. Francis Fukuyama, *The End of History And The Last Man*, The Free Press, New York, 1992.

139. Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper, *Aryans in The Rigveda*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1991.
140. Franjo Bubanić, *Hrvati – junaci izтока*, Tiskara „Ustaše“, Zagreb, 1943.
141. Franjo Fancev, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Knjiga XII, JAZU, Zagreb, 1933.
142. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
143. Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Drugo prošireno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
144. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica: Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud Giulelmum Braumüller, Vienna, 1858.
145. Franz Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: Aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, I. Band, Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof. und Staatsdruckerei, Wien, 1875.
146. Franz Vaníček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: Aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, IV. Band, Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof. und Staatsdruckerei, Wien, 1875.
147. Fred Charles Iklé, *How Nation Negotiate*, Frederick A. Praeger, New York - Washington - London, 1968.
148. Frédéric Gustave Eichhoff, *Histoire de la langue et de la littérature des Slaves*, Cherbuliez, Genève, 1839.
149. Friedrich Schmitt, *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Dritte Auflage, Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien, 1867.
150. Friedrich W. Nietzsche, *Osvit*, IRO Rad, Beograd, 1982.
151. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967.
152. Géaóroid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London, 1996.
153. Geoffrey R. Skoll, *Social Theory of Fear, Terror, Torture, And Death in a Post Post-Capitalist World*, Palgrave and Macmillan, New York, 2010.
154. Georg Friedrich Nicolai, *The Biology of War*, The Century Co., New York, 1918.
155. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
156. George Santayana, *The Life of Reason or The Phases of Human Progress*, Charles Scribner's Sons, New York, 1920.
157. *Gesta Regum Sclavorum*, Tom I, Kritičko izdanje i prevod / Izdanje priredila i tekst prevela Dragana Kunčer, Beograd, Istorijски institut, Nikšić, Manastir Ostrog, 2009.
158. Giovanni Cattalinich, *Storia della Dalmazia*, Tomo Secondo, Libro Quinto, Co'Tipi dei Fratelli Battara, Zara, 1835.
159. Giovenale Vegezzi Ruscalla, *Le colonie serbo-dalmate del circondario di Larino, provincia di Molise: studio etnografico*, E. Botta, Torino, 1864.
160. Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: Memoari kontroverznog generala*, Nolit, Beograd, 2007.
161. Gudmund Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe: A Reconstruction of the Prototypes*, H. Hagerup, Copenhagen, 1917.

162. Gustave Le Bon, *Psychologie der Massen*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1951.
163. György Klapka, *Memoirs of The War of Independence in Hungary*, Vol. 1, C. Gilpin, London, 1859.
164. Hagen Šulce, *Pregled nemačke Istorije*, Narodna knjiga, Beograd, 2001.
165. Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington, 1996.
166. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on The Banality of Evil*, Penguin Books, London, 1984.
167. Hans Morgenthau, *Politics among Nations*, Knopf, New York, 1978.
168. Harry Pross, *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871-1933*, Fischer Bücherei, Frankfurt, 1959.
169. Hedley Bull, *The Anarchical Society*, Macmillan, London, 1995.
170. Heinrich Berghaus, „Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie“, *Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas oder Sammlung von Karten*, Zweiter Band, Verlag von Justus Perthes in Gotha, 1848.
171. Heinrich Friedjung, *Österreich von 1848 bis 1860*, Band I, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1908.
172. Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Knjiga 1, Verzal press, Beograd, 1999.
173. Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Knjiga 2, Verzal press, Beograd, 1999.
174. Herbert Hoover, *The Ordeal of Woodrow Wilson*, Woodrow Wilson Center Press, Washington D. C., 1992.
175. Hermann Bahr, *Dalmatinische Reise*, S. Fischer Verlag, Berlin, 1909.
176. Hervé Laurière, *Assassins au nom de Dieu*, L'Age d'Homme, Lausanne, 1993.
177. Holger H. Herwig, *The Demon of Geopolitics: How Karl Haushofer „Educated“ Hitler and Hess*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2016.
178. Horace Hayman Wilson, Charles Masson, *Ariana Antiqua: A Descriptive Account of the Antiquities and Coins of Afghanistan*, East India Company, London, 1841.
179. Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, Verlag von F. Bruckmann, München, 1912.
180. Howard Raiffa, *The Art and Science of Negotiation*, Harvard University Press, 1982.
181. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
182. Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P. I. P. Pavičić, Zagreb, 2002.
183. Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.
184. Hugh R. Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-1944: His Private Conversations*, Enigma Books, New York, 2007.
185. Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe Between The Wars 1918-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1945.
186. Ignatz de Luca, *Oestreichische Spezialstatistik*, bey Jos. Vinz. Degen, Wien, 1792.

187. Immanuel Bekker, *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem*, Impensis ed. Weberi, Bonnae, 1843.
188. Ioannis Cinnami Epitome, *Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Ad fidem codicis Vaticanus, Recensuit Augustus Meineke, Impensis ed. Webberi, Bonnae, 1836.
189. Ivan Antunović, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*, Izdaje i razdieljiva Pisac, Tiskom Friedrika Jasper-a, U Beču, 1882.
190. Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnopovijesne studije*, Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985.
191. Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Troškom i nakladom Kr. Hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1892.
192. Ivan Cvitković, *Krleža, Hrvati i Srbi*, Oslobođenje public, Sarajevo, 1991.
193. Ivan Fumić, *Djeca – žrtve ustaškog režima*, Narodne novine, Zagreb, 2011.
194. Ivan Fumić, „Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, str. 72-86.
195. Ivan Gundulić, *Osman*, Tiskom Ljudevita Gaja, Zagreb, 1844.
196. Ivan Jelić, *Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1987.
197. Ivan Jurić, *Genetičko podrijetlo Hrvata: Etnogeneza i genetička otkrića*, Vlastita autorska naklada, Zagreb, 2003.
198. Ivan Katušić, *Vječno progonstvo Nikole Tomassea*, Liber/Otokar Keršovani, Zagreb/Rijeka, 1975.
199. Ivan Krst. Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, Svezak drugi, Izprave 1400-1499, Zagreb, Štamp. K. Albrecht, 1894.
200. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Diela Dominka Zlatarića*, Troškom knjigotiskarne Franje Župana, U Zagrebu, 1852.
201. Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, VPA, Zagreb, 1986.
202. Ivan Mužić, *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, Naklada Bošković, Split, 2007.
203. Ivan Mužić, *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.
204. *Ivan Pavao II. i Hrvati*, Priredili: Božidar Petrač i Franjo Šanjek, Alfa, Zagreb, 1995.
205. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, Knjiga 1, Prosveta, Beograd, 1948.
206. Ivan Šibl, *Sjećanja: Poslijeratni dnevnik*, Knjiga III, Globus, Zagreb, 1986.
207. Ivica Kostović, Miloš Judaš, *Mass Killing and Genocide in Croatia 1991/92: A Book of Evidence*, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 1992.
208. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1984.
209. Ivo Banac, *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga - Svjetlo riječi, Zagreb - Sarajevo, 2013.

210. Ivo Goldstein, *Croatia: A History*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2001.
211. Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001.
212. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Novi Liber, Zagreb, 1995.
213. Ivo Perić, *Stjepan Radić, 1871-1928*, Dom i svijet, Zagreb, 2003.
214. Ivo Rendić-Miočević, *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Književni krug, Zagreb, 1996.
215. Ivo Vukcevič, *Croatia 2: Ludwig Von Gaj Opposes Croatia's Hungarian Heritage*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2013.
216. Ivo Vukcevič, *Croatia 3: New Language, New nationality, and New State*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2013.
217. Ivo Vukcevič, *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goths Syndrome*, Xlibris Corporation, Bloomington, 2012.
218. J. C. Nott, M. D., George Gliddon, *Indigenous Races of The Earth*, J. P. Lippincot & Co./Trübner & Co., Philadelphia/London, 1857.
219. Jacobo Coletto, *Illyrici Sacri*, Tomus octavus, Venetiis, 1819.
220. Jacqueline Lévi-Valensi, *Camus at Combat: Writing 1944-1947*, Princenton University Press, Princeton, 2006.
221. Jakov Blažević, *Mač, a ne mir – Za pravnu sigurnost građana*, Mladost, Zagreb, 1980.
222. James Capper, *Observations on the passage to India through Egypt, also by Vienna through Constantinople to Aleppo...*, The Third Eiditon, W. Faden, J. Robson, and R. Sewell, London, 1785.
223. Jane Goodall, *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*, Mariner Books/Houghton Mifflin Company, Boston/New York, 1990.
224. Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do XIX stoljeća*, SNL, Zagreb, 1980.
225. Janko Pleterski, *Srbi u političkoj strukturi NOB-a u Hrvatskoj*, Naše teme, Zagreb, 1988.
226. Janusz Bugajski, *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations and Parties*, The Center for Strategic and International Studies, Routledge, Armonk, New York, 1995.
227. Jaroslav Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
228. Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
229. Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.
230. Jo Groebel, Robert A. Hinde, *Aggression and War: Their Biological and Social Bases*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
231. Joannes Schafárik, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium*, I-II, Belgradi, 1860.
232. Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, Dritter Theil, Tom 3, Geschichte von Serwien und Boßnien, bey Johann Jacob Gebauer, Halle, 1801.

233. Johann Christoph von Bartenstein, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in kaiserl. königl. Erblanden*, Frankfurt und Leipzig, 1802.
234. Johann Ferdinand Neugebauer, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble & Rummelmann, Leipzig, 1851.
235. Johann Georg Kohl, *Austria – Viena, Prague, etc. etc.*, Carey and Hart, Philadelphia, 1844.
236. Johann Georg Kohl, *Die Völker Europa's: Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Berendsohn, Hamburg, 1872.
237. Johann Georg Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, Vierter Theil, Reise in Ungarn, Erste Abtheilung, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1842.
238. Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Erster Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851.
239. Johann Georg Kohl, *Reisen im Inneren von Russland und Polen*, Dritter Teil, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1841.
240. Johann Heinrich Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Ludwig Aigner, Budapest, 1880.
241. Johann Kaspar Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Bei Ignaz Joseph Lentner, München, 1837.
242. Johann Samuel Ersch, Johann Gottfried Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge*, Siebenter Theil, B-Barzelletten, Verlag von Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig, 1821.
243. Johann Severin Vater, *Literatur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde*, Zweite, Völlig umgearbeitete Ausgabe von B. Jülg, In der Nicolaischen Buchhandlung, Berlin, 1847.
244. Johann v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Zweiter Theil, Hartleben's Verlag, Pesth, 1819.
245. John Arquilla, David Ronfeld, *The Advent of Netwar*, RAND, Santa Monica, 1996.
246. John Arquilla, David Ronfeld, *The Emergence of Noopolitik*, RAND, Santa Monica, 1999.
247. John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain; a study of the interaction of policy and opinion*, Harvard University Press, Cambridge, 1950.
248. John Ivan Prćela, Dražen Živić, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001.
249. John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, W. W. Norton & Company, New York – London, 2001.
250. John J. Mearsheimer, *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics*, Oxford University Press, New York, 2011.
251. John McLeod, *The History of India*, Greenwood Press, Westport/London, 2002.
252. John Murray, *A handbook for travellers in southern Germany*, London, 1857.
253. John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, 1982.

254. John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
255. John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1991.
256. John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.
257. John Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishing, Oxford, 1992.
258. Joseph baron Neustaedter, *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, Tome I, Institut Français de Zagreb, 1939.
259. Joseph Deniker, *The Races of Man: An Outline of Anthropology and Ethnography*, Walter Scott, London, 1900.
260. Joseph Rothschild, Nancy M. Wingfield, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
261. Joseph S. Nye, Jr, *The Future of Power*, Public Affairs, New York, 2011.
262. Joseph S. Nye, Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004.
263. Joseph S. Nye, Jr., *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*, Longman, New York, 2006.
264. Josip Bratulić, *Istarski razvod: studija i tekst*, Čakavski sabor, Pula, 1978.
265. Josip Broz Tito – *Sabrana djela*, Tom trinaesti, 14. novembar 1942 – 20. januar 1943., „Komunist“/BIGZ/„Naprijed“, Beograd, 1982.
266. Jovan Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Izdanje knjižare G. Trbojević, Rijeka, 1913.
267. Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.
268. *Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989.
269. Julian Chownitz, *Handbuch zur Kenntniß von Ungarn*, Verlag der Buchner'schen Buchhandlung, Bamberg, 1851.
270. Juraj Križanić, *Politika ili razgovori o vladalaštvu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1947.
271. Jure Bilić, *'71: koja je to godina*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990.
272. Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska, 1941.-1945*, Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 1998.
273. Kalevi J. Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, 1967.
274. Kalevi J. Holsti, *Taming the Sovereigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
275. Karl Deutsch, *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1988.
276. Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, Band I, Wien, 1857.
277. Karl Freiherr von Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, II. Band, Kaiserl. Koenigl. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857.
278. Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Atos, Beograd, 2003.
279. Karl Haushofer, *Weltpolitik von heute*, Zeitgeschichte, Berlin, 1935.

280. Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. године*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2003.
281. Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 5, Dietz Verlag, Berlin, 1973.
282. Karl-Gottlob Anton, *Geschichte der teutschen Nazion*, Erster Theil, Leipzig, 1793.
283. Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, Simon Publications LLC, 2001.
284. Kautilya, *The Arthashastra*, ed. by L. N. Rangarajan, Penguin Books, New Delhi, 1992.
285. Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, 1979.
286. Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević: Njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb, 1911.
287. Klaus Urner, *Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation*, Lexington Books, Boston, 2002.
288. Kosta Christitch, *La résistance serbe: chroniques*, L'Agge d'Homme, Lausanne, 1999.
289. Kristó Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
290. Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge, Zagreb, 1999.
291. Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje (hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka)*, Biskupijski ordinarijat, Mostar, 1991.
292. L. v. Südländ, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Manz Verlag, Wien, 1918.
293. Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum Libri Decem*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ex Recognitione Immanuelis Bekkeri, Impensis ed. Weberi, Bonnae, 1843.
294. Leo Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Izdanje „Nove Evrope“, Zagreb, 1938.
295. LeRoy Eltinge, *Psychology Of War*, Army Serbice School Press, Forth Leavenworth, Kansas, 1918.
296. Leslie Alan Horvitz, Christopher Catherwood, *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, Facts On File, New York, 2006.
297. Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988.
298. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928-1941*, Knjiga I, Liber, Zagreb, 1974.
299. Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Zagreb, 1965.
300. Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi – Ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007.
301. Louis Sell, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*, Duke University Press, London, 2003.
302. Louis-Étienne Dussieux, *Atlas général de géographie, physique, politique et historique par L. Dussieux*, Jacques Lecoivre et Comp., Paris, 1856.
303. Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama und des Freystaats Ragusa*, bey Joseph Leyrer, Buchhändler, Pesth, 1805.

304. Lujo Margetić, *Dolazak Hrvata*, Književni krug, Split, 2001.
305. Mahmood Mamdani, *When Wictims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton, 2011.
306. Majkl Bilig, *Banalni nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
307. Manoil Sladović, *Povēsti Biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske*, Tiskom Austrianskoga Lloyd, Trst, 1856.
308. Marie Janine-Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München, 2010.
309. Mario Reljanović, „Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. No. 43, HAZU, Zagreb-Zadar, 2001.
310. Mario Strecha, „Mi smo Hrvati i katolici...“: *Prvi hrvatski katolički kongres 1900*, Golden-marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
311. Mark Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London, 2000.
312. Mark Pinson, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Harvard CMES, Cambridge, 1996.
313. Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, Oxford University Press, New York, 2013.
314. Marko Jačov, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645-1669)*, Vol. II, Biblioteca apostolica vaticana, Città del Vaticano, 1992.
315. Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003.
316. Marko Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
317. Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001.
318. Martin von Schwartzner, *Statistik des Königreichs Ungern*, gedruckt bey Matthias Trattner, Pest, 1798.
319. Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Volume One, The Early Period, E. J. Brill, Leiden/Köln, 1975.
320. Math. Petro Katancsich Pannonio, *De Istro eiusque adcolis commentatio: in qua avtochthones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis rerumpublicarum temporibus ad nostram vsque aetatem*, Typis regiae Universitatis Pestinensis, Budae, 1798.
321. *Mathie Antuna Relkovicha Satir illiti divji csovik*, S dopushtenjem stareshinah, IV. Satir kaxe uzrok, zashto u Slavonii nejma Skulah, U Ossiku, 1822.
322. Mato Topalović, *Odziv rodoljubnog serca*, Tiskom Martina Alojs. Diwalda, U Osēku, 1842.
323. Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Golden marketing/Narodne novine, Zagreb, 1999.
324. Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018.
325. Michael E. Brown (ed.), *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.
326. Michael Parenti, *To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia, Contrary Notions, Against Empire*, Verso, New York – London, 2000.

327. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.
328. Michel Wieviorka, *Violence: A New Approach*, SAGE Publications, London, 2009.
329. *Michaelis Glycae Annales*, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Tom 27, Academiae litterarum regiae Borussicae, Bonnae, 1836.
330. Mihovio Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Narodni List, Zadar, 1877.
331. Mihovio Pavlinović, *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, Narodni list, Zadar, 1882.
332. Mihovio Pavlinović, *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu*, Narodni list, Zadar, 1876.
333. Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1989.
334. Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Spektar, Zagreb, 1980.
335. Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Knjiga I, Rad, Beograd, 1988.
336. Milan Sufflay, *Izabrani politički spisi*, Priredio Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
337. Milisav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, Nidda Verlag GmbH, Bad Vilbel, 2000.
338. Milovan Đilas, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich, 1994.
339. Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Građevinska knjiga, Beograd, 1991.
340. Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
341. Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, Zagreb, 1979.
342. Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.
343. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k. k. Handels-Ministerium, Erster Jahrgang, I. Heft, Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1852.
344. Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945.
345. Mojsije Paić, F. E. von Scherb, *Cèrnagora*, Gedruckt bei Franz Suppan, k. k. priv. Buchdrucker und Buchhändler, Agram, 1846.
346. Molly Dunigan, *Victory for Hire: Private Security Companies' Impact on Military Effectiveness*, Stanford University Press, Stanford, 2011.
347. Molnár Miklós, *A Concise History of Hungary*, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, 1996.
348. Muhamed Hadžijahić, *Ođ tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Muslimanska naklada Putokaz, Zagreb, 1990.
349. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, Knjiga 1, Podaci po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1991.
350. Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976.
351. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.
352. Naďa Profantová, *Kněžna Ludmila vládkyně a světice, zakladatelka rodu*, Epocha, Praha, 1996.

353. Narcissus Luttrell, *A Brief Historical Relation of State Affairs from September 1678 to April 1714*, Vol. 4, Oxford: At The University Press, 1857.
354. *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, Skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac (Fr. G. Martić), Izdao O. Filip Kunić Kupriješanin, Svezak pèrvi, Pjesme junačke, Tiskarna Drag. Lehmannna i drugara, U Osieku, 1858.
355. Natko Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, sveska 65, JAZU, Zagreb, 1883.
356. Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split, 1981.
357. Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
358. Neven Budak, *Izazovi i zamke historijske sinteze. Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Sv. 1, Leykam International, Zagreb, 2007.
359. Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Central and Eastern Europe, Vol. 4, Brill, Leiden/Boston, 2014.
360. Nevil Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Clarendon Press, Oxford, 1915.
361. Nevio Šetić, *Ostvarenje suvremene hrvatske države: Od pojave višestranačja 1989. do nastanka samostalne, međunarodno priznate i teritorijalno cjelovite Republike Hrvatske*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Geaidea, Pula, 2013.
362. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni – Zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.*, Uređuje A. Mataić – Vijećnik Stola sedmorice, Knjiga I., (Svezak 1.-10.), St. Kugli, Zagreb, 1941.
363. Niccolò Tommaseo, Bernardno Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, Volume quarto, Unione tipografico-editrice Torinese, Torino, 1872.
364. Nicolao Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae Sancti Stephani*, II, Feliciani Rauch, Oeniponte, 1885.
365. Niketas Choniātēs, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniātēs*, Wayne State University Press, Detroit, 1984.
366. Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1929.
367. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York University Press, New York, 1996.
368. *Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga iliti rimo-katoličkoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj suprot potvoram i lažima, koje im se nabacuju u Magazinu sérbsko-dalmatinskom izdatu 1851, sastavljena po jednome svešteniku iz Hercegovine reda S. O. Franje*, Dubrovnik, 1853.
369. Oddone Talpo, *Dalmazia: Una cronaca per la storia (1941)*, Parte 2, Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio storico, Roma, 1995.
370. Og. M. Utiešenović, *Die Militärgränze und die Verfassung*, F. Manz & Comp., Wien, 1861.
371. *Operation Slaughterhouse*, Edited by John Prcela, Stanko Guldescu, Dorrance Publishing Company, Pittsburgh, 1995.
372. *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina*, Aemtliche Ausgabe, K. u. k. Regierungsdruckerei, Sarajevo, 1880.

373. *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885.*, Aemtliche Ausgabe, K. u. k. Regierungsdruckerei, Sarajevo, 1886.
374. Osman Karatay, *In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation*, KaraM Yayıncılık, Çorum, 2003.
375. Osvald Špengler, *Propast Zapada*, III, INP Književne novine, Beograd, 1990.
376. Paul Joseph Šafařík, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Friedrich Tempsky, Prag, 1869.
377. Paul Joseph Schafarik, *Slawische Alterthümer*, Erster Band, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1843.
378. Paul Joseph Schafarik, *Slawische Alterthümer*, Zweiter Band, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1844.
379. Paul Magda, *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*, Weygand'sche Buchhandlung, Leipzig, 1832.
380. Pavle Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. године: Sjećanja*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969.
381. Per Anders Rudling, „Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR: Contacts across the Baltic Sea“, *Canadian Bulletin of Medical History*, Vol. 31, No. 1, University of Toronto Press, Toronto, 2014.
382. Pero Gavrančić, *Politička povjest hrvatskog naroda: Od prvog početka do danas*, Štamparija i litografica C. Albrechta, Zagreb, 1895.
383. Pero Simić, *Srbija zemlja neobjašnjiva: Svedočanstva o lomovima i samosatiranju*, Filip Višnjić, 2003.
384. Pero Tutavac Bilić, *Hrvatski jezik nad ponorom: (srbijanštine po emigrantskom tisku)*, Napridkovo izdanje, Buenos Aires, 1963.
385. Petar Hektorović, *Riban'je i ribarsko prigovaranje*, Stari pisci hrvatski, Knjiga šesta, Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, JAZU, Zagreb, 1874.
386. Petar Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Štamparija „Grafika“, Subotica, 1939.
387. Petar Vučić, *Jugoslavija izmišljena država: Plaidoyer za konfederaciju*, Azur Journal, Zagreb, 1991.
388. Petar Vučić, *Politička sudbina Hrvatske: Geopolitičke i geostrateške karakteristike Hrvatske*, Mladost, Zagreb, 1995.
389. Peter F. Sugar, *A History of Hungary*, Indiana University Press, Bloomington, 1990.
390. Philip Bracher, Florian Hertweck, Stefan Schröder, *Materialität auf Reisen: zur kulturellen Transformation der Dinge*, LIT Verlag Berlin, Münster, 2006.
391. Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*, Random House, New York, 2007.
392. Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake, 2002.
393. Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Tome quatorzième, S, Paris, 1875.

394. Pino Adriano, Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror: Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, Central European University Press, Budapest, 2018.
395. *Pliny's Natural History*, Vol. 1, Wernerian Club, Printed for the Club by G. Barclay, London, 1847-48.
396. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji: Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured, Zagreb, 1914.
397. *Prilog građi za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. године*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1965.
398. Procopius, *History of The Wars*, Books VI and VII, Book VII – The Gothic War, William Heinemann Ltd./Harvard University Press, London/Cambridge, 1962.
399. *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Stvarnost, Zagreb, 1963.
400. R. P. Guérin Songeon, *Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours, 485-1913*, Paris Nouvelle librairie nationale, Paris, 1913.
401. Radoslav Katičić, *Ancient Languages Of The Balkans*, Part One, Mouton, The Hague/Paris, 1976.
402. Radoslav Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta - Hrvatski urbari.*, JAZU, Zagreb, 1894.
403. Radovan Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2004.
404. Raif Dizdarević, *Ođ smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, OKO, Sarajevo, 1999.
405. Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2013.
406. Raymond Aron, *Peace & War: A Theory of International Relations*, Transaction Publishers, New Brunswick/London, 2003.
407. Reinhold Niebuhr, *Love and Justice: Selections from the Shorter Writings of Reinhold Niebuhr*, Edited by D. B. Robertson, Westminster John Knox Press, Louisville, 1992.
408. Reinhold Niebuhr, *The Nature and Destiny of Man: A Christian Interpretation*, Volume 1: Human Nature, Westminster John Knox Press, Louisville – London, 1996.
409. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan War*, The Endowment, Washington, D.C., 1914.
410. Richard Brodie, *Virus of The Mind*, Hay House, London, 2011.
411. Richard C. S. Trahair, Robert L. Miller, *Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies and Secret Operations*, Enigma Books, New York, 2004.
412. Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, New York, 2006.
413. Richard H. Tawney, *Equality*, Unwin, London, 1931/1952.
414. Richard Holbrooke, *To End a War*, Random House, New York, 1999.
415. Richard J. Crampton, *The Balkans Since the Second World War*, Routledge, New York, 2014.
416. Richard Morrock, *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda*, McFarland & Co., Jefferson, 2010.
417. Richard Ned Lebow, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

418. Robert B. Pickering, David Bachman, *The Use of Forensic Anthropology*, CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton/London/New York, 2009.
419. Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, 1981.
420. Robert J. Sternberg, Karin Sternberg, *The Nature of Hate*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
421. Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, e-book edition, Faber and Faber Ltd, Bloomsbury House, London, 2012.
422. Robert William Seton-Watson, *The Rise of Nationality In The Balkans*, E. P. Dutton and Company, New York, 1918.
423. Roman Jakobson, *Selected Writings: Slavic Epic Studies*, IV, Mouton & Co., The Hague / Paris, 1966.
424. Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2013.
425. Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Izdavač Dr. Vladko Maček, Zagreb, 1938.
426. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo „Hrvatski rodoljub“, Zagreb, 1942.
427. Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1906.
428. Rudolf Horvat, *Povjest Hrvatske*, Tiskara Dragutina Benka, Petrinja, 1904.
429. Rudolf A. Fröhlich, *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- v. Sprachenkarte die österreichischen Kaiserstaates*, Verlag der Buchhandlung von Albert A. Wenedikt, Wien, 1849.
430. Rudolph J. Rummel, *Death By Government*, Transaction Publishers, New Brunswick – London, 2009.
431. Rudolph J. Rummel, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*, LIT Verlag, Münster, 1998.
432. Rudolph J. Rummel, *Understanding Conflict and War: The Conflict Helix*, Vol. 2, Sage Publications, Beverly Hills, 1976.
433. Rudolph J. Rummel, *Understanding Conflict and War: War, Power and Peace*, Vol. 4, Sage Publications, Beverly Hills, 1979.
434. Rush W. Dozier, Jr., *Why We Hate*, McGraw-Hill Professional, New York, 2003.
435. Sabrina P. Ramet, *Nihil Obstat: Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*, Duke University Press, Durham, 1998.
436. Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press – Indiana University Press, Washington, D. C – Bloomington, 2006.
437. Sabrina Petra Ramet, *Social Currents In Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*, Duke University Press, Durham and London, 1995.
438. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.
439. Šarl Iriart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

440. Saskia Pronk-Tiethoff, *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*, Leiden Studies in Indo-European 20., Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2013.
441. Savić Marković Štedimlija, *Crvena Hrvatska*, Laus, Split, 1991.
442. Sharon Lamb, *The Trouble with Blame: Victims, Perpetrators, and Responsibility*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.
443. Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Internationaler psychoanalytischer Verlag, Wien, 1930.
444. Šime Balen, *Pavelić*, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, Zagreb, 1952.
445. Sir Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection August and September 1875: With an Historical Review of Bosnia, and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa*, Second Edition, Longmans, Green, and Co., London, 1877.
446. Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011.
447. Slavko Komarica, Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Meditor, Zagreb, 2008.
448. Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Nakladničko trgovačko društvo Mato Lovrak, Zagreb, 1998.
449. Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Bèrztiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851.
450. Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Filip Višnjić, Beograd, 1990.
451. Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb, 2010.
452. Søren Kierkegaard, *Strah i drhtanje*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975.
453. Srdja Trifkovic, *The Krajina Chronicle: A History of Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, Chicago-Ottawa-London, 2010.
454. Stanisław Jan Siestrzeńcewicz Bohusz, *Precis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates*, Seconde Édition Revue, De l'Imprimerie de l'Academie Russe Imperiale, St. Pétersbourg, 1824.
455. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915*, Priredio Dr. R. Signjar, Ravnatelj Kr. Zemaljskoga statističkoga ureda, Tisak i Litografija Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915.
456. Stefan Novaković, *Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nazion, in dem Königreiche Hungarn: mit einem Anhang der derselben verliehenen Privilegien*, bei Emanuel Jankovits, Neusatz und Belgrad, 1791.
457. Stephani Bizantii, *Εθνικων (Quae supersunt)*, Edidit Antonius Wesettermann, Lipsiae (Leipzig), 1839.
458. Stephen P. Ladas, *The Exchange Of Minorities Bulgaria, Greece And Turkey*, The Macmillan Company, New York, 1932.
459. Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge Univeristy Press, New York, 2008.
460. Stjepan Pulišelić, *Osnove sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1969.
461. Strabonis, *Geographica*, Volumen II, Prostat in libraria F. Nicolai, Berolini, 1852.

462. Strabonis, *Geographica*, Volumen III, Prostat in libraria F. Nicolai, Berolini, 1852.
463. Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, The Brookings Institution, Washington D. C., 1995.
464. Sylvia Schroll-Machl, *Die Deutschen - wir Deutsche*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002.
465. Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, Dio prvi: Од најстаријих времена до године 1526., Matica hrvatska, Zagreb, 1882.
466. Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak I, Listine godina 743/1100., JAZU, Zagreb, 1967.
467. Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak II, Listine XII vijeka, JAZU, Zagreb, 1904.
468. Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak III, Listine godina 1201-1235, JAZU, Zagreb, 1905.
469. *The Epic of Gilgamesh: A New Translation*, Penguin Classics, London, 2000.
470. *The Gothic History of Jordanes*, Princeton University Press, Princeton, 1915.
471. *The Zend-Avesta*, Part I, The Vendîdâd, Translated by James Darmesteter, At The Clarendon Press, Oxford, 1880.
472. Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Central European Medieval Texts, Volume 4, Central European University Press, Budapest/New York, 2006.
473. Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source*, Institute of History, Belgrade, 2012.
474. Tomislav Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, L. Hartman (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1899.
475. Tomislav Maretić, *Slaveni u davnini*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1889.
476. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi ideje*, ŠK Zagreb i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1997.
477. Vasilj Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1965.
478. Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Knjiga prva, Staro doba, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1867.
479. Velimir Deželić, *Miklošić i Hrvati: odgovor gosp. Matiji Murku, predsjedniku ak. Društva „Slovenija“ u Beču*, Knjigotiskarna i litografija C. Albrechta, Zagreb, 1883.
480. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, Narodna knjiga/Partizanska knjiga/Pobjeda, Beograd/Ljubljana/Titograd, 1982.
481. Veselin Đuretić, *Demolition of Serbs in the 20th Century: Background of the Current dram in Dismembered Yugoslavia*, Matica Srba i iseljenika Srbije, Beograd, 1993.
482. Viktor Novak, *Franjo Rački u govorima i raspravama: 1828-1894*, Hrvatski štamparski zavod D. D., Zagreb, 1925.
483. Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Reprint izdanje, Nova knjiga, Beograd, 1986.

484. Vinko Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1940.
485. Vinko Foretić, *Ugovor Dubrovnik sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, JAZU, Zagreb, 1951.
486. Vinko Pribojević, *O podrijetlu i slavi Slavena*, Golden marketing, Zagreb, 1997.
487. Vjekoslav Klaić, „Hrvati i Srbi“, *Vienac*, Tečaj 2, Zagreb, 1893.
488. Vjekoslav Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1897.
489. Vjekoslav Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, I. Svezak, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1880.
490. Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Svezak prvi, Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1899.
491. Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford University Press, New York, 2002.
492. Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003.
493. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Knjiga 1, Mladost/Liburnija/Spektar, Zagreb/Rijeka, 1980.
494. Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac: Dokumenti*, Rad, Beograd, 1987.
495. Vladimir Koščak, *Politički spisi: Rasprave. Članci. Govori. Memorandumi. Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački*, Znanje, Zagreb, 1971.
496. Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992.
497. Vlasta Švoger, *Ideali, strast i politika: Život i djelo Andrije Torkvata Brlića*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
498. Vlatko Čakširan, Predrag Fleš, *Obrtnička komora Zagreb: Monografija u povodu 25. godišnjice osnutka*, Hrvatska obrtnička komora – Obrtnička komora Zagreb, Zagreb, 2020.
499. Vojin Matić, *Psihoanaliza mitske prošlosti*, Prosveta, Beograd, 1976.
500. Vojin Matić, *Psihoanaliza mitske prošlosti II*, Prosveta, Beograd, 1979.
501. Vojkan Vasković, Dario Kršić, *Diplomatija i pregovaranje u informacionom društvu (e-Diplomacy & e-Negotiation)*, Prometej, Beograd, 2009.
502. Volodymyr Walter Odajnyk, *Jung and Politics: The Political and Social Ideas of C. G. Jung*, iUniverse, Lincoln, 2007.
503. W. Raymond Duncan, Barbara Jancar-Webster, Bob Switky, *World Politics in the 21st Century*, Student Choice Edition, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston – New York, 2009.
504. Walpola Rāhula, *What the Buddha Taught*, Grove Press, New York, 1974.
505. Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers*, Times Books, New York, 1999.
506. Wilfred H. Schoff, *Parthian Stations By Isidore Of Charax*, The Commercial Museum, Philadelphia, 1914.

507. Wilfred Trotter, *Instincts Of The Herd In Peace And War*, T. Fisher Unwin, London, 1924.
508. Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd, 1981.
509. Willard Gaylin, *Hatred: The Psychological Descent Into Violence*, Public Affairs, New York, 2003.
510. William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, 2001, Zagreb.
511. William Peter Robinson, *Social Groups And Identities: Developing The Legacy Of Henri Tajfel*, Routledge, Oxford, 1996.
512. Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1980.
513. Z. Dizdar, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, Minerva, Zagreb, 1997.
514. Zdravko Dizdar, *Mihael Sobolevski, Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999
515. Željko Karaula, *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja u povijesnim izvorima: Dokumenti*, Viatoni d.o.o, Bjelovar, 2012.
516. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
517. Živorad Kovačević, *Međunarodno pregovaranje*, Filip Višnjić, Diplomatska akademija MSP SCG, Beograd, 2004.
518. Zoran R. Pešić, *Međunarodni odnosi*, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd, 2023.
519. *Zakonski članci sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, od godina 1868., 1869., i 1870.*, Nakladom knjižare Lava Hartmána, U Zagrebu, 1871.
520. Zrinka Blažević, *Statuta Valachorum: prilozi za kritičko izdanje*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1999.
521. Zvane Črnja, *Kulturna historija Hrvatske: Ideje – ličnosti – djela*, Epoha, Zagreb, 1965.

1.2. Издања на ћирилици

522. Авраам Яковлевич Гаркави, *Сказанія мусульманских писателей о Славянах и Русских. (с половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. X.)*, Типографія Императорской академіи наукъ, Санктпетербургъ, 1870.
523. Александр Александрович Гугнин, *Введение в историю серболужицкой словесности и литературы от истоков до наших дней*, Научный центр славяно-германских исследований, Москва, 1997.
524. Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Београд, 1980.
525. Александр Иванович Кирпичников, *Исторія русской литературы: для учащихся*, Типографія Грачева и К., Москва, 1869.
526. Александр Фёдорович Гильфердинг, *Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Императорская Санкт-Петербургская академия наук, Петербург, 1859.

527. Александр Фомич Вельтман, *Аттила и Русь IV и V вѣка*, Тип. Университетская, Москва, 1858.
528. Андреј Вујновић, *Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској – Кратак преглед историје Срба на подручју данашње Републике Хрватске*, Каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 2000.
529. Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја: 1868-1875*, Историјски институт у Београду – Институт за историју Војводине, Београд – Нови Сад, 1976.
530. Андрија Раденић, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији: Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914-1918.*, Службени гласник, Београд, 2006.
531. Антал Хегедиш, Катарина Чобановић, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767-1867*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Пољопривредни факултет у Новом Саду, Институт за економику пољопривреде и социологију села, Нови Сад, 1991.
532. Антоњи Цетнарович, *Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану: Отел Ламбер и српска криза 1840-1844*, Славистичко друштво Србије, Београд, 2017.
533. Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, Документа, Књига I, Народна књига/СП Јасеновац, Београд, 1986.
534. Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, Документа, Књига III, Народна књига/СП Јасеновац, Београд, 1987.
535. Аполлон Александрович Майков, *История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историею народа*, Въ Университетской Типографіи, Москва, 1857.
536. Аристотел, *Реторика*, Плато, Београд, 2000.
537. Арнолд Тојнби, Даисаку Икеда (Дијалог), *Изабери живот*, Дерета, Београд, 2005.
538. Бенедикт Андерсон, *Нација: Замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.
539. Бенијамин Калаји, *Историја српског народа*, Део Први, Од сеобе Срба до пропасти српске државе, Књижар издавач Петар Ђурчић, Београд, 1882.
540. *Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета*, Превод: Ђура Даничић и Вук С. Карацић, Библијско друштво, Београд, 2004.
541. Бојан Арбутина, Марина Љубичић-Богуновић, Борис Радаковић, *Козара 1942. године: Одабрана сведочанства и документа*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2022.
542. Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић: биографија*, Институт за савремену историју, Београд, 2004.
543. Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Друштво Хиландар, Ваљево, 2010.
544. Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку*, Матица српска, Нови Сад/Панчево, 2003.
545. Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду: 1941-1944*, Српска школска књига, Београд, 2004.

546. Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист, Београд, 1993.
547. Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988*, Тематска збирка докумената, Рад, Београд, 1988.
548. Василије Ђ. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Прометеј, Нови Сад, 1999.
549. Василије Ђ. Крестић, *Из историје Срба и српско-хрватских односа – студије, чланци, расправе и есеји*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1994.
550. Василије Ђерић, *О српском имену по западнијем крајевима нашег народа*, Државна штампарија Краљевине Србије, У Биограду, 1900.
551. Василије Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска, Архив Србије, Нови Сад – Београд, 1998.
552. Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
553. Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991.
554. Василије Крестић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја: 1860-1873*, Народна књига, Београд, 1983.
555. Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, ИП Београд, Београд, 2012.
556. Василка Тъпкова-Заимова, Анисава Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византија и в средновековна Българија*, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 1996.
557. Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења (1804-1918)*, Геца Кон А. Д., Београд, 1940.
558. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, Књига прва, 1914. година, Издање Главног ђенералштаба, Београд, 1924.
559. Вељан Трпковић, „Хумска земља“, *Зборник Филозофског факултета*, VIII/1, Филозофски факултет Универзитета у Београду – Научно дело, Београд, 1964, стр. 225-260.
560. Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској: Прилози за историју верског геноцида*, Алфа, Земун, 1991.
561. Вељко Ђурић Мишина, *Варнава, патријарх српски*, Епархија сремска/Парохија Храма Светог Саве у Београду, Београд, 2009.
562. Вељко Ђурић Мишина, *Ископавања у Јасеновцу 1964. године: Студија случаја сведочења др Србољуба Живановића*, Издање аутора, Београд, 2021.
563. Вера Филиповић, Александар Рафаиловић, *Срби у Будимској доњој вароши Табан према пописима из 18. века*, Архив Србије, Београд, 2014.
564. Веселин Ђуретић, Никола Тасић, *Разарање српства у XX веку: (идеолошка употреба историје)*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992.
565. Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма: Између националних и идеолошких изазова*, САНУ / Балканолошки институт, Књига 23, Београд, 1985.

566. Веселин Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Партенон, Београд, 1994.
567. Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Српска књижевна задруга / БИГЗ / Просвета / Партенон М.А.М, Београд, 1994.
568. Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, САНУ/Научно дело, Београд, 1967.
569. Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија: (1814-1894)*, Српска краљевска академија наука и уметности, Београд, 1924.
570. Владета Јеротић, *Психоанализа – болест стварања*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
571. Владета Јеротић, *Старо и ново у хришћанству*, Арс Либри, Београд, 2004.
572. Владета Н. Милићевић, *Усташа: Хрватска револуционарна организација*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2018.
573. Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд / Ниш, 1990.
574. Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Просвета, Београд, 1991.
575. Владимир Првуловић, *Српски национални интерес*, Прометеј, Нови Сад, 2018.
576. Владимир Р. Петковић, Ђурђе Бошковић, *Манастир Дечани*, Књига I, Задужбина Мих. Пупина, Београд, 1941.
577. Владимир Симић, *За љубав отаџбине: Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 2012.
578. Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Едиција, Београд, 2010.
579. Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
580. Војин С. Дабић, *Банска крајина (1688-1751)*, Историјски институт у Београду – Просвјета, Београд – Загреб, 1984.
581. Војислав Богичевић, *Сарајевски атентат: Стенограм главне расправе против Гаврила Принципа и другова*, Државни архив Народне Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1954.
582. Војислав Шешел, *Идеологија српског национализма: Научно и публицистичко дело проф. др Лазе М. Костића*, Велика Србија, Београд, 2002.
583. Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, СЛЮ, Београд, 1999.
584. Вук Стефановић Караџић, *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, У штампарији јерменскога манастира, У Бечу, 1849.
585. Вук Стефановић Караџић, *Српске народне приповијетке, загонетке и пословице*, Књига друга, Пословице и у обичај узете ријечи, Српска краљевска државна штампарија, Биоград, 1900.
586. Вучета Реџић, *„Пасје гробље“ у Колашину*, ЕВРО, Београд, 1999.
587. *Географійско-хисторійскій одрѣвакъ о Далмаціи одъ Кола*, Сербскій лѣтописъ за годину 1852, Часть I, Матица сербска, У Будиму, 1852.
588. Гидеон Грајф, *Јасеновац – Аушвиц Балкана*, Књига комерц, Београд, 2018.
589. Гојо Ристе Дакина, *Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској: Буди католик или умри*, Институт за савремену историју, Београд, 1994.

590. Група аутора, *Византијски извори за историју народа Југославије*, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 3, Том I, Београд, 1955.
591. Група аутора, *Историја српског народа*, V-1, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
592. Група аутора, *Византијски извори за историју народа Југославије*, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, Књига 10, Том III, Београд, 1966.
593. Дарко Гавриловић, *У вртлогу национализма*, Stylos, Нови Сад, 2007.
594. Дејан Ђокић, *Недостижни компромис: Српско-хрватско питање у међуратној Југославији*, Фабрика књига, Београд, 2010.
595. Дејан Мирковић, *Русофобија код Срба 1878-2017.*, Catena Mundi, Београд, 2017.
596. Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
597. Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1939-1945*, Књига 7, Задруга, Нови Сад/Београд, 2001.
598. Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија: Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Култура, Београд/Загреб, 1946.
599. Динко Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Галерија Матице српске – Балканолошки институт – Светови, Нови Сад – Београд, 1994.
600. Динко Давидов, *Тотални геноцид: Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2013.
601. Добрица Ђосић, *Босански рат*, Службени гласник, Београд, 2012.
602. Добрица Ђосић, *Грешник*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985.
603. Добрица Ђосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*, Филип Вишњић, Беорад, 2000.
604. Добрица Ђосић, *Пишчеви записи (1969-1980)*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
605. Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета/Српска књижевна задруга, Београд, 1988.
606. Драган Р. Симић, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ/ФПН, Београд, 2002.
607. Драган Р. Симић, *Светска политика*, Факултет политичких наука, Београд, 2009.
608. Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу: студије и расправе*, Албатрос плус, Београд, 2012.
609. Драгољуб Р. Живојиновић, Дејан В. Лучић, *Варварство у име Христово: Прилози за Magnum Crimen*, Нова књига, Београд, 1988.
610. Драгољуб Р. Живојиновић, *Света Столица и стварање југословенске државе*, Политички живот Југославије, Зборник радова, Београд, 1973.
611. Драгослав Срејовић, *Искусва прошлости*, Арс Либри, Београд, 2001.
612. Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007.
613. Душан Кашић, *Отпор марчанској унији*, Лепавинско-северинска епархија, Православље, Аранђеловац, 1986.

614. Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, БИГЗ, Београд 1995.
615. Ђорђе Јанковић, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Књига I, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993.
616. Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, Свесловенски савез и НИП „Књижевна реч“, Београд, 1998.
617. Ђорђе Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. столећа*, Српско археолошко друштво, Београд, 2007.
618. Ђорђе Магарашевић, *Писма Досићеа Обрадовича*, Трошкомъ Матице Србске, У Будиму, 1829.
619. Елена Юрьевна Гуськова, *История югославского кризиса (1990-2000)*, Русское право/Русский национальный фонд: Соловьев Анатолий Васильевич, Москва, 2001.
620. Ерих Фром, *Здраво друштво*, Рад, Београд, 1983.
621. Ернст Нолте, *Фашизам у својој епохи*, Просвета, Београд, 1990.
622. Евстаѳі Михаіловйч, *Иллѳри и Србљѳи, или прегледъ народности старосѳдіюца Иллѳрика и имена, писмена, и начина писаня данашнои Србаля*, Писменѳ Катарине Јанковића Вдове, У Новомъ Саду, 1843.
623. Загорка Мићић, *Наша културна политика*, Књига 1, Задрѳга политика и друштво, Београд, 1939.
624. Зигмунд Фројд, *Увод у психоанализу*, Космос, Београд, 1961.
625. Злата Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Српска књижевна задрѳга, Београд, 2014.
626. Златоје Мартинов, *НДХ и Недићева Србија: Сличности и разлике*, Савез антифашиста Србије, Орион/Арт, Београд, 2018.
627. Зоран Миливојевић, *Емоције: Психотерапија и разумевање емоција*, Прометеј, Нови Сад, 2000.
628. Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Посебна издања, Књига 66, Историјски институт, Београд, 2016.
629. Ивица Тодоровић, *Етнологија и генетика: Прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Србије*, Етнографски институт САНУ/Друштво српских родословаца „Порекло“, Београд, 2015.
630. Иво Висковић, *Спољна политика Југославије – репетиторијум*, Факултет Политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 1991.
631. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, ЕРН Liber, Zagreb, 2010.
632. Јован Деретић, *Културна историја Срба: предавања*, Народна књига/Алфа, Београд, 2005.
633. Јован И. Деретић, *Срби - Народ и раса (Нова Вулгата)*, Глас српски, Бања Лука, 1998.
634. Јован Рајић, *Историја словенских народа: Немањићи, Мрњавчевићи и Грбљановићи, Бранковићи*, Златоусти, Београд, 2003.
635. Јован Рашковић, *Душа и слобода*, Славија, Нови Сад, 1995.

636. Јован Суботић, *Живот Саве Текелије, безсмртног благодјтеља народа србског*, Матица Србска, У Будиму, 1861.
637. Јован Цвијић, *Антропогеографски списи*, Књига 4, Том I, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.
638. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, Књига 2, САНУ/Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.
639. Јосип Броз – Тито, *Борба народа поробљене Југославије*, Издање Нове Југославије, Београд, 1944.
640. Јохан Хајнрих Швикер, *Историја унијаћења Срба у Војној крајини*, Каирос, Сремски Карловци, 1995.
641. Карл Густав Јунг, *Динамика несвесног*, Одабрана дела К. Г. Јунга, Књига прва, Матица српска, Нови Сад, 1984.
642. Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Геца Кон, Београд, 1940.
643. Конрад Лоренц, *О агресивности*, Вук Караџић, Београд 1970.
644. Константин Брадваровић, *Арнаутлук у Загребу*, Прештампано из „Заставе“, Српска штампарија Дра Св. Милетића, Нови Сад, 1902.
645. Константин Јиречек, *Историја Срба*, Прва књига до 1537. године: Политичка историја, Научна књига, Београд, 1952.
646. Константин Порфирогенит, *О темама (De thematibus)/ О народима (De administrando imperio)*, Мандала, Београд, 2014.
647. Константин Фотић, *Рат који смо изгубили: Трагедија Југославије и погрешка Запада*, Вајат, 1995.
648. *Копитар и Вук*, Приредио Др Голуб Добрашиновић, Вуков сабор – Тршић, Рад, Београд, 1980.
649. Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, Службени гласник, Београд, 2017.
650. *Краљевина Југославија – Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1921. године*, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.
651. *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1931*, Књига III, Општа државна статистика, Београд, 1934.
652. *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1940*, Књига X, Државна статистика, Београд, 1941.
653. Крунослав Спасић, *Његош и Французи*, Кристал, Зајечар, 1988.
654. Лазар Марковић, *Срби и Хрвати 1914-1944*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.
655. Лазо М. Костић, *Католички Срби: Политичко-историска расправа*, Српски културни клуб „Свети Сава“, Торонто, 1963.
656. Лазо М. Костић, *Спорне територије Срба и Хрвата*, АИЗ Досије, Београд, 1990.
657. Лепосава Крон, *Кајинов грех – психолошка типологија убиства*, Прометеј / Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1993. .

658. *Летопис манастира Марче и Лепавине*, прир. Томислав Јовановић, Музеј Српске православне цркве у Београду – Музеј Српске православне цркве Епархије Загребачко-љубљанске у Загребу, Београд, 2013.
659. Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до Уједињења*, Апололон Ко., Београд, 1991.
660. Љиљана Јухас-Георгиевска, *Стара српска књижевност: Житија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
661. Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Књига III, Србија у Југославији, САНУ/Беседа/Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
662. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Први део, Друштво и држава, Стубови културе, Београд, 1996.
663. Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп (1934-1941)*, ИК Филип Вишњић, Београд, 2017.
664. Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992.
665. Љубомир Ерић, *Страх од смрти*, Просвета, Ниш, 2001.
666. Љубомир Ж. Петровић, *Југословенско међуратно друштво у мрежи власти*, Институт за савремену историју, Београд, 2009.
667. Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XVI, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927.
668. Љубомир Тадић, *Криза и „великосрпски хегемонизам“*, Завод за уџбенике/Службени гласник, Београд, 2008.
669. Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
670. Марко Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Епархија далматинска, Шибеник, 1987.
671. Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, САНУ, Београд, 1986.
672. Матія Бань, *Правила о четничкој войни*, У Књигопечатњи Кнежевине Србске, У Београду, 1848.
673. Милан Владисављевић, *Хрватска аутономија под Аустро-Угарском*, Политика, Београд, 1939.
674. Милан Грол, *Искушења демократије*, Научна књига, Београд, 1991.
675. Милан И. Миљевић, Драган М. Суботић, *Српско-хрватски односи у XX веку: непрекидан ланац геноцида Хрвата над Србима 1914-1941-1991*, Књига прва, ЗМ, Београд, 1997.
676. Милан Марјановић, *Стјепан Радић*, Југо-исток, Београд, 1937.
677. Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Прометеј/Радио-телевизија Србије, Нови Сад/Београд, 2020.

678. Милан Решетар, *Дубровачки зборник од год. 1520*, Српска краљевска академија, Београд, 1933.
679. Миле Милатовић, *Случај Андрије Хебранга*, Култура, Београд, 1952.
680. Милица Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1983.
681. Мило Ломпар, *Полихисторска истраживања*, Catena Mundi, Београд, 2017.
682. Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Књижевне новине, Београд, 1990.
683. Милорад Гончин, *У рововима Срема*, НИРО Експорт-прес, Београд, 1981.
684. Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
685. Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Посебна издања, Књига XXX, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975.
686. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Књига 1, Просвета, Београд, 1989.
687. Милорад Недељковић, *Ко је прави Србин, а ко издајица?*, Београд, 1943.
688. Милорад Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Јасен, Београд, 2014.
689. Милош Богдановић, *Проклетство нације*, Еден, Нови Сад / Београд, 2011.
690. Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Clio, Београд, 2007.
691. Милош С. Милојевић, *Одломци историје Срба и српских-југославенских-земаља у Турској и Аустрији*, I. Свеска, Државна штампарија, Београд 1872.
692. Миодраг Зечевић, *Југославија 1918-1992: Јужнословенски државни сан и јава*, Просвета, Београд, 1994.
693. Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, Una Press, Београд, 2007.
694. Миодраг М. Петровић, *Кудугери – богомили у византијским и српским изворима и „Црква босанска“*, Манастир Светог архиђакона Стефана у Сланцима код Београда, Београд, 1998.
695. Миодраг М. Петровић, *Помен богомила – бабуна у Законоправилу Светога Саве и „Црква босанска“*, Манастир Светог архиђакона Стефана у Сланцима код Београда, Београд, 1995.
696. Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, Први том, Од југословенске идеје до југословенске државе, Српска књижевна задруга, Београд, 2019.
697. Михаило Станишић, *Експанзионизам Хрвата и растројство Срба*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.
698. Михаило Станишић, *Слом, геноцид, одмазда*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.
699. Михајло Аћимовић, *Психологија злочина и суђења (судска психологија)*, Савремена администрација, Београд, 1988.
700. Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943.*, Народна књига, Београд, 1985.

701. Момчило Диклић, *Европска унија и српско-хрватски односи*, Институт за европске студије, Београд, 2010.
702. Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941-1950.*, Удружење Срба из Хрватске – Београд / Српско културно друштво „Зора“ Книн-Београд, Београд, 2004.
703. Монтескје, *О духу закона*, Филип Вишњић, Београд, 1989.
704. Мустафа Мулалић, *Хроника Другог свјетског рата из аспекта мојих доживљаја и расуђивања*, Књига II, Велика Србија, Београд, 2022.
705. Нико Жупанич, *Етногенеза Југословена*, Рад ЈАЗУ, Загреб, 1920.
706. Никодим Милаш, *Списи о историји православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV до XIX века*, Вол. 1, Типографија С. Артале, Задар, 1899.
707. Никола I Петровић Његош, *Политички списи*, Обод, Цетиње, 1989.
708. Никола Жутић, *Ђуро Виловић: Од жупника до четника*, Институт за савремену историју, Београд, 2012.
709. Никола Жутић, *Мато Топаловић: Славонски Илир*, Велика Србија, Београд, 2021.
710. Никола Жутић, *Соколи*, Ангротраде, Београд, 1991.
711. Никола Рот, *Општа психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
712. Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989.
713. Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Српска штампарија Дра Светозара Милетића, Нови Сад, 1902.
714. Никола Тасић, *Историја Београда*, Балканолошки институт САНУ/Издавачка кућа „Драганић“, Београд, 1995.
715. Николо Макијавели, *Владалац*, Енигма, Панчево, 1998.
716. Никша Стипчевић, *Два препорода: Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, Просвета, Београд, 1979.
717. О. Andrije Kačića-Miošića, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Troškom zaklade za izdavanje pučkih knjigah i pomoćju Matice ilirske, Zagreb, 1862.
718. Олга Луковић-Пјановић, *Срби... народ најстарији*, Том I, Досије, Београд, 1990.
719. Олег Валецкий, *Падение Республики Сербская Краина*, Центр стратегической конъюнктуры, Пушкино, 2014.
720. Оливера Милосављевић, *Савременици фашизма*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2010.
721. Павле Јакшић, *Над успоменама*, Књига 1, Рад, Београд, 1990.
722. Павле Ритер Витезовић, *Откривена Србија: Serbia illustrata*, Албатрос, Београд, 2010.
723. Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о Босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године*, НИРО Трибина, Београд, 1983.
724. Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, СЛИО, Београд, 2002.

725. Петр Алексеевич Безсонов, *Католический священник Серб (Хорват) Юрій Крижанич, Неблюшскій, Явканица, Ревнитель возсоединенія церквы и всего славянства въ XVII вѣкѣ*, Въ Университетской типографіи Катковъ, Москва, 1870.
726. *Повијест минулих љета или Несторов љетопис*, НКП Никола Пашић, Београд, 2003.
727. Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД/Службени лист СРЈ, Подгорица/Београд, 1999.
728. *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963.
729. Радивој Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, Књига I, Стубови културе, Београд, 2000.
730. Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега*, Стубови културе, Београд, 2005.
731. Радослав М. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996.
732. Радослав М. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, Нови Сад, 1909.
733. *Расправе о ратној вештини*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1991.
734. Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: Путовање кроз Југославију*, Вулкан, Београд, 2017.
735. Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Народна књига/Историјски институт у Београду, Београд, 1981.
736. Реља Новаковић, *Срби и њихови прадавни сродници*, ИПА „Мирослав“, Београд, 2000.
737. Руди Супек, *Друштвене предрасуде: социјално-психолошка разматрања*, Радничка штампа, Београд, 1973.
738. Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба '41*, Стручна књига, Београд, 1991.
739. Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*, БИГЗ, Београд, 1981.
740. Саша Милојевић, Бранислав Симоновић, Бојан Јанковић, Божидар Оташевић, Вељко Турањанин, *Млади и хулиганизам на спортским приредбама*, ОЕБС – Мисија у Србији, Београд, 2014.
741. Саша Недељковић, *Част, крв и сузе: огледи из антропологије етницитета и национализма*, Златни змај, Београд, 2007.
742. Светозар Борак, *Срби католици*, Прометеј, Нови Сад, 1998.
743. Сергей Алексеевич Бѣлокуров, *Юрий Крижанич в России (по новым документам)*, Изд. Императорскаго общества истории и древностей російскихъ при Московскомъ Университетѣ, Москва, 1902.
744. Серен Кјеркегор, *Појам стрепње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1970.
745. Сигмунд Фројд, *Психологија масе и анализа ега: Изабрани списи*, Анима/Федон, Београд, 2006.
746. Сима Беговић, *Логор Бањица 1941-1944.*, Институт за савремену историју, Београд, 1989.

747. Сима Лукин Лазић, *Кратка повјесница Срба од постања Српства до данас*, Штампарија Карла Албрехта, Загреб, 1894.
748. Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1964.
749. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд, 1999.
750. Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Филозофски факултет, DBR International Publishing, Београд, 1996.
751. Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, Банска крајина 1690-1783, САНУ, Београд, 1989.
752. Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993.
753. Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000.
754. Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1973.
755. Србољуб Живановић, *Хрватски геноцид против Срба, Јевреја и Рома*, Пешић и синови, Београд, 2018.
756. Стојан М. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (Један лист из новије историје Србије)*, Књижара Геце Кона, Београд, 1909.
757. Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама: рани средњи век*, Историјски институт, Београд, 2004.
758. Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, Извори за српску историју, књига 13, Латински извори, књига 2, Историјски институт, Београд, 2013.
759. Тукидид, *Повијест Пелопонеског рата*, Дерета, Београд, 1991.
760. *Устав Краљевине Југославије*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1931.
761. Фердо Шишић, *Бискуп Штротсмајер и јужнословенска мисао*, Српска књижевна задруга, Београд, 1922.
762. Филип Лонгворт, *Стварање Источне Европе*, Цлио, Београд, 2002.
763. Франсис Бекон, *Есеји или савети политички и морални*, Нова Атлантида, Апофтегме, Култура, Београд, 1967.
764. Франсис Конт, *Словени: Настанак и развој словенских цивилизација у Европи (VI-XIII век)*, Том I, Филип Вишњић, Београд, 1989.
765. Франсоа де Фонтет, *Расизам*, Плато, Београд, 1999.
766. Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима*, Матица српска, Нови Сад, 1998.
767. Фридрих Ниче, *С оне стране добра и зла*, Графос, Београд, 1980.
768. *Херодотова историја*, Матица српска, Нови Сад, 1988.

769. Чарлс В. Кегли, Јр., Јудин Р. Виткоф, *Светска*, Центар за студије Југоисточне Европе/ФПН/Дипломатска академија, Београд, 2004.

2. Научни часописи, зборници, архивска грађа и друге стручне публикације

2.1. Издања на латиници

1. Albert Bing, „Put do Erduta: Položaj Hrvatske u međunarodnoj zajednici 1994.-1995. i reintegracija hrvatskog Podunavlja“, *Scrinia Slavonica*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Vol. 7, No. 1, Slavonski Brod, 2007, стр. 371-404.
2. Albert Resis, „The Churchill-Stalin Secret 'Percentages' Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944“, *The American Historical Review*, Vol. 83, No. 2, Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Oxford, 1978, стр. 368-387.
3. Aleksandar Fatić, „Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju u savremenoj diplomatiji“, *Međunarodni problemi*, Vol. 54, Br. 1-2, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2002, стр. 48-72.
4. Aleksandar Jakir, „Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 139-162.
5. Aleksandar Stojanović, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balkanica*, XLVIII, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade, 2017, стр. 269-287.
6. Aleksandar Štulhofer, „Predviđanje rata? – Etnosociologija Dinka Tomašića“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 1, No. 2 (2), 1992, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 1992, стр. 299-313.
7. Alemko Gluhak, „Podrijetlo imena Hrvat“, *Jezik*, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Vol. 37, Br. 5, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1990, стр. 129-138.
8. Alexander Buczynski, „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850.“, *Arhivski vjesnik*, Vol. No. 34-35, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1992, стр. 185-194.
9. Alexander Buczynski, „Tinjajući krajiški patriotizam i opsada Zadra 1813. године“, *Povijesni prilozi*, Vol. 29, No. 38, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, стр. 235-282.
10. Ana Perinić, „Moliški Hrvati: Rekonstrukcija kreiranja i reprezentacije jednog etničkog identiteta“, *Etnološka tribina*, Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, Vol. 36, No.29, Zagreb, Prosinac 2006, стр. 91-106.
11. Anamarija Kurilić, „Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su?“, *Asseria*, Arheološki muzej Zadar / Muzej antičkog stakla, Vol. 8, april 2010, стр. 131-274.
12. Anđelko Runjić, Tomislav Badovinac, „Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 209-230.

13. Andreas Gottsmann, „Ludwig von Thallóczy und die österreichisch-ungarischen Interessen im Adriaraum“, *Lajos Thallóczy, historičar i političar: Otkriće prošlosti Bosne i Hercegovine i moderna istorijska nauka*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Mađarska akademija nauka, Institut za istoriju, Odjeljenje humanističkih nauka, Knjiga 40, Sarajevo – Budimpešta, 2010, crp. 129-139.
14. Andrija-Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.“, *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske, Godina IX, Broj 1-4, Školska knjiga, Zagreb, 1956, crp. 125-145.
15. Anton Bozanić, „Biskup Antun Mahnić i Hrvatski katolički pokret – Inicijative i ostvarenja u javnom životu“, *Riječki teološki časopis*, Vol. 36, No. 2, Siječanj 2011, crp. 511-532.
16. Antun Radić, „Dom i rod“, *Dom: List hrvatskomu seljaku za razgovor i nauk*, Br. 19. i 20, U Zagrebu 10. studenoga 1904, Sabrana djela, VI, Seljačka sloga/Dr Vladko Maček i Rudolf Herceg, Zagreb, 1937, crp. 306-307.
17. Avshalom Caspi, Joseph McClay, Terrie E. Moffitt, Jonathan Mill, etc, „Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children“, *Science*, Vol. 297, No. 5582, American Association for the Advancement of Science, Washington, D.C., 2002, crp. 851-854.
18. B. Modrušić (Lonjanac), „Odgovori na njeka pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga VII, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb, 1863, crp. 260-311.
19. Boris Graljuk, „Bojišnice i grobišta hrvatskih vojnika na karpatskom ratištu u Prvom svjetskom ratu“, *Riječi: Časopis za književnost, kulturu i znanost*, Ogranak Matice hrvatske, Sisak, 1-3, 2013, crp. 4-26.
20. Boris N. Kršev, „Statuta Valachorum – pravna osnova nastanka vojne granice – Krajine“, *Civitas*, 1/2011, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, crp. 129-148.
21. Boško S., „Bilješke. Kvaternik svečano ulazi u Plaški i bijeg prema Rakovici“, *Savremenik*, Ljetopis Društva hrvatskih književnika, Knjiga I, Godina I, Zagreb, 1906, crp. 311-313.
22. Branimir Vukosav, Zvonimir Matijević, „Prilog poznavanju hrvatsko-srbijanskoga graničnog spora u hrvatskom Podunavlju – historijsko-geografski i suvremeni aspekti“, *Geoadria*, Vol. 25, No. 2, Hrvatsko geografsko društvo - Zadar, Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020, crp. 177-208.
23. Branka Tafra, „Jezikoslovac Šime Starčević“, *Shime Starcsevich, Nova ricsoslovica iliriska*, ur. Marija Znika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002, crp. 127-177.
24. Branko Dubravica, „Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, crp. 21-52.
25. Branko Sučević, „Razvitak 'vlaških prava' u Varaždinskom generalatu“, *Historijski zbornik*, Vol. 6, Br.1-4, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1953, crp. 33-69.
26. Csaplár-Degovics Krisztián, „Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről“, *Levéltári Közlemények*, 81, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2010, crp. 167-189.
27. D. Marjanovic, S. Fornarino, S. Montagna, D. Primorac, R. Hadziselimovic, S. Vidovic, N. Pojskic, V. Battaglia, A. Achilli, K. Drobic, S. Andjelinovic, A. Torroni, A. S. Santachiara-Benerecetti, and O. Semino, „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome

- Haplogroups in the Three Main Ethnic Groups“, *Annals of Human Genetics*, 69 (Pt 6), The Galton Laboratory, University College London, Wiley-Blackwel, Oxford, December 2005, crp. 757-763.
28. Damir Karbić, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti*, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol.22, Zagreb, 2005, crp. 1-26.
 29. Danica Fink-Hafner, Sabrina P. Ramet, „Slovenia since 1988: Building Democracy and Liberalism“, *Democratic Transition in Slovenia: Value Transformation, Education and Media*, Texas A&M University Press, College Station, 2006, crp. 30 -51.
 30. Daniel Premerl, „Ivan Tomko Mrnavić and His Coat of Arms: Self-presentation of an Illyrian Noble“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, No. 42, 2018, crp. 109-124.
 31. Danijel Vojak, „Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945.“, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“*, Savez Roma u Republici Hrvatskoj „KALI SARA“ / Spomen-područje Jasenovac / Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2018, crp. 373-376.
 32. Darko Gavrilović, Nemanja Dukić, „Problemi tranzicije u Srbiji i položaj hrvatske nacionalne manjine u Vojvodini“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2012, crp. 115-132.
 33. David Rothkopf, „Cyberpolitik: The Changing Nature of Power in the Information Age“, *Journal of International Affairs*, Vol. 51, Iss. 2, School of International and Public Affairs at Columbia University, New York, 1998, crp. 325-359.
 34. Davor Marijan, *Oluja*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2007.
 35. Davor Pauković, „Hrvatsko-srpski odnosi u sjeni trauma 20. stoljeća: Sjećanja na operaciju 'Oluja'“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, crp. 7-28.
 36. Davor Pauković, „Komparativna usporedba lojalnosti prema procesu nacionalne izgradnje u Hrvatskoj i Srbiji“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2021, crp. 27-44.
 37. Diana Budisavljević, „Dnevnik Diane Budisavljević“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 08, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2002, crp. 13-171.
 38. *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.*, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1862.
 39. Dragan Đukanović, „Transformacija Pakta za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi: Novi podsticaji regionalnoj saradnji“, *Međudržavni forumi za saradnju u Evropi: Uporedni modeli*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2007, crp. 173-190.
 40. Dragutin Pavličević, „Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793 – 1993.“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 2, No. 2-3 (4-5), Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 1993, crp. 247-283.

41. Držislav Švob, „Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova“, *Historijski zbornik*, God. IX, Br. 1-4, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1956, str. 101-117.
42. Đuro Škvorc, „Krajiške bune 1658. i 1666. године“, *Cris*, Vol. XIII, No. 1, Povijesno društvo Križevci, Križevci, 2011, str. 19-26.
43. Đuro Šušnjić, „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, *21 priča o demokratiji*, Zbornik radova, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005, str. 9-13.
44. Dženan Dautović, Enes Dedić, „Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku (Žrnovnice, 10. april 1378 – Trstivnica, 17. juni 1378)“, *Godišnjak*, Centar za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga 45, Sarajevo, 2016, str. 225-246.
45. Edita Stojić-Karanović, „Susedne zemlje i raspad SFRJ“, *Postbipolarni svet i Jugoslavija*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2000, str. 110-134.
46. Emil Heršak, Boris Nikšić, „Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje)“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, Vol.23, No.3, Zagreb, 2007, str. 251-268.
47. Emir O. Filipović, „Povelja hercega Stjepana Vukčić Kosače Barbari od Lichtensteina (Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. године)“, *Grada Arhiva Bosne i Hercegovine*, God. V, broj 5, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2013, str. 7-19.
48. Fabijan Trgo, „Peta zemaljska konferencija KPJ i pitanje obrane zemlje“, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, Zbornik radova, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1972, str. 19-32.
49. Ferdo Šišić, „Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća“, *Jugoslovenski istoriski časopis*, God. 2, Vol. 2, Beograd, 1936, str. 16-48.
50. Fikret Midžić, „Bosančica (zapadna ćirilica) kroz odabrana krajiška pisma“, *MemorabiLika*, Državni arhiv u Gospiću i Sveučilište u Zadru, No. 1, Zadar, 2018, str. 47-62.
51. Filip Đukić, Marko Pavelić, Silvijo Šaur, „Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Filozofski fakultet u Osijeku, Vol. 7, No. 7, Osijek, 2015, str. 81-86.
52. Filip Škiljan, „Identitet Srba u Hrvatskoj“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 51, No. 2, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2014, str. 111-134.
53. Filip Škiljan, „Kako je sačuvan mir u posljednjem ratu između Hrvata i Srba u Podravini, na Kalničkom prigorju i u Gorskom kotaru“, *Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić, Novi Sad, 2021, str. 29-46.
54. Florin Curta, „Emperor Heraclius and the conversion of the Croats and the Serbs“, *Medieval christianitas: different regions, "faces", approaches*, eds. T. Stepanov, G. Kazakov, Mediaevalia Christiana, Sofia, 2010, str. 121-138.
55. Fran Kurelac, „Vlaške речи u jeziku našem“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga XX, JAZU, Zagreb, 1872, str. 93-137.
56. Franjo Fancev, „Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Der kaj-Dialekt von Virje, mit Berücksichtigung der Dialekte Podravina's (Koprivnica – Pitomača)“, *Archiv für slavische*

Philologie, Neunundzwanzigster Band, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1907, стр. 305–390.

57. Franko Mirošević, „Radićevi govori u Dalmaciji 1926. године“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 50, Zadar/Zagreb, 2008, стр. 289-307.
58. Franjo Rački, „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanonsti i umjetnosti*, Knjiga XXXI, JAZU, Zagreb, 1875, стр. 196-239.
59. Franjo Rački, „II Kritika: Paul J. Šafaříks: Geschichte der südslaw. Literatur...“, *Književnik: Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*, Matica ilirska, Zagreb, 1865, стр. 128-142.
60. Franz Krones, „Kollonitsch, Leopold“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Sechzehnter Band, Kircher – v. Kotzebue, Duncker & Humblot, Leipzig, 1882, стр. 481-484.
61. Frederic Trautmann (prev. i edit.), „Johann Georg Kohl, a German traveler in Minnesota Territory“, *Minnesota History Magazine*, Minnesota Historical Society, Vol. 49/4, Winter 1984, стр. 126-139.
62. Friedrich Engels, „Deutschland“, *Neue Rheinische Zeitung – Organ der Demokratie*, Nr. 194, Köln, Samstag den 13. Januar, 1849, стр. 1031-1032.
63. Gale Stokes, „Yugoslavism in 1860's?“, *Southeastern Europe*, Vol. I, Issue 1, Brill/Schöningh, Leiden, 1974, стр. 126–135.
64. Géza Pálffy, „Jedan od temeljnih izvora hrvatske povijesti: pozivnica zajedničkog hrvatsko-slavonskog sabora iz 1558. године“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol.23, HAZU, Zagreb, 2005.
65. Greenberg, Jeff; Solomon, Sheldon; Pyszczynski, Tom; Rosenblatt, Abram; Burling, John; Lyon, Deborah; Simon, Linda; Pinel, Elizabeth, „Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function.“, *Journal of Personality and Social Psychology*, American Psychological Association, Vol 63. (6), Washington, 1992, стр. 913-922.
66. Grgo Grbešić, „Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Vol. 21, No. 1, Đakovo, 2013, стр. 85-107.
67. Grof Janko Drašković, „Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših“, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, Jugoslavenska akademija znanonsti i umjetnosti, Knjiga XII, Zagreb, 1933.
68. György Györffy, „Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez“, *Történelmi szemle*, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője, vol. 7, 1964, стр. 1-25.
69. Hrvoje Gračanin, „Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. године“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti*, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 119-138.
70. Hrvoje Petrić, „Katolička obnova i konfesionalne tolerancije/netolerancije na širem prostoru Triplexa Confiniuma do oko 1630. године: Primjer grada Koprivnice“, *Croatica*

Christiana Periodica, Vol.30, No.57, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, Lipanj 2006, strp. 55-63.

71. Hrvoje Petrić, „O Kranjcima i “Slovincima” ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, Vol.XI, No.1, Veljača 2010, strp. 30-47.
72. Hrvoje Petrić, „O preseljavanju ‘odbjeglih kmetova’ u Varaždinski generalat. Prilog poznavanju ranonovovjekovnih migracija na dijelu prostora današnje sjeverozapadne Hrvatske“, *Historia Varasdiensis*, Časopis za varaždinsku povjesnicu, Društvo povjesničara grada Varaždina i Varaždinske županije, Vol. 1, No. 1, Varaždin, 2011, strp. 55-86.
73. Hrvoje Petrić, „Pokušaj rekonstrukcije ukupnog broja stanovnika Varaždinskog generalata i Križevačke županije od kraja 16. do početka 18. stoljeća“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol.10, No.19, Povijesno društvo Koprivnica, Meridijani, Koprivnica, Lipanj 2011, 45-57.
74. Igor Graovac, „Deset skupova (1998.-2005.) i knjiga/zbornika radova (2000.-2008.) Dijaloga povjesničara/istoričara“, Čemu Dijalog povjesničara/istoričara?, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005, strp. 13-49.
75. Iskra Iveljić, „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu ‘Slavonac’“, *Historijski zbornik*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Br. 40, god. XL (1), Zagreb, 1987, strp. 139-156.
76. Ivan Augusto Kazačić, „Rukopisi hrvatski koji se nalaze u knjižnici OO. Franceškanah u Dubrovniku“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga 5, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1859, strp. 139-163.
77. Ivan Botica, „Vlah i vlah – nekoć i danas“, *Jezik i identiteti: zbornik*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb/Split, 2007, strp. 61-69.
78. Ivan Franjo Jukić, „Putovanje po Bosni“, *Kolo*, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život, Knjiga V, Troškom nar. Matice ilirske, U Zagrebu, 1847, strp. 3-23.
79. Ivan Jurković, „Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet“, *Povijesni prilozi*, Vol. 25, No. 31, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006. strp. 39-69.
80. Ivan Kukuljević Sakcinski, „Dogadjaji Medvedgrada“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga III, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1854, strp. 31-76.
81. Ivan Kukuljević Sakcinski, „Juraj Križanić Nebljuški“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Knjiga X, U Zagrebu, U tiskarni Dragutina Albrechta, 1869, strp. 11-75.
82. Ivan Kukuljević Sakcinski, „Kratak ljetopis hrvatski Ivana Tomašića malobraćanina“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Knjiga IX, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb, 1868, strp. 3-12.
83. Ivan Majnarić, „Plemstvo dvanaest plemena Kraljevine Hrvatske u hrvatskoj enciklopedičkoj obradbi od kraja XIX. stoljeća“, *Studia lexicographica: Časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, Vol. 2, No. 2(3), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2008, strp. 5-25.
84. Ivan Mužić, „Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima“, *Starohrvatska prosvjeta*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Vol. III, No. 36, Split, Prosinac 2009, strp. 315-349.

85. Ivan Perić, „Hrvatski nacionalizam“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, str. 136-146.
86. Ivana Jukić, „U sjeni Hrvatske pragmatične sankcije“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, HAZU, Vol. 26, Zagreb, 2008, str. 143-163.
87. Ivica Mandić, „Definiranje rata za 21. stoljeće“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XIX No. 37, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2016, str. 77-87.
88. Ivo Goldstein, „Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji: Suprotstavljanje centralizmu“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, *Helsinški odbor za ljudska prava*, Beograd, 2017, str. 115-148.
89. Ivo Goldstein, „Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?“, *Čemu dijalog povjesničara/istoričara?*, Friedrich Naumann Stiftung, Dijalog, Zagreb, 2005, str. 119-140.
90. Ivo Goldstein, „Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacije Bitke na Gvozdu 1097. године“, *Radovi*, Vol. 27, Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994, str. 17-28.
91. Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Kako raskrinkati tvrdnje povijesnih revizionista – pet primjera“, *Zbornik Janković*, Vol. V, No. 5-6, Ogranak Matice hrvatske u Daruvaru, Daruvar, 2021, str. 170-199.
92. Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologija i nacije u Iliriku“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, str. 93-107.
93. Ivo Rendić-Miočević, „Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije“, *Migracijske teme*, Br. 16, Filozofski fakultet, Zadar, 2000, str. 93-108.
94. Jacques Semelin, „Analysis of a Mass Crime Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia, 1991–1999“, *The Specter of Genocide mass murder in historical perspective*, Edited by Robert Gellately, Ben Kiernan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, str. 353-370.
95. James Goldgeier, Philip E. Tetlock, „Psychology and International Relations Theory“, *Annual Review of Political Science*, Vol. 4, Palo Alto, June 2001, str. 67-92.
96. Janko P. Veselinović, „Rešavanje otvorenih pitanja između Srbije i Hrvatske u novonastalim političkim okolnostima“, *Srpsko-hrvatski odnosi: rešavanje otvorenih pitanja*, Centar za istoriju, demokratiju i poverenje, Novi Sad – Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Petrovaradin, 2012, str. 45-60.
97. Jaroslav Šidak, „'Tajna politika' Lj. Gaja i postanak njegovih 'memoranduma' knezu Metternichu 1846-47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji)“, *Arhivski vjesnik*, XIII, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1970, str. 397-434.
98. Jaroslav Šidak, „Ljudevit Gaj kao historiografski problem“, *Radovi*, 3, Institut za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu, 1973, str. 7-34.
99. *Jezik i ustavne promjene*, Izlaganja sa Sjednice proširenog Predsjedništva Društva književnika Hrvatske održane 17. studenoga 1987. године u prostorijama DKH, *Republika*, god. XLIV., br. 1-2, Zagreb, siječanj - veljača 1988.
100. John R. Lampe, „Nationalism in Former Yugoslavia“, *Contemporary Nationalism in East Centrale Europe*, ed. Paul Latawski, St. Martin Press, New York, 1995, str. 143-164.

101. Josip Bratulić, „Hrvatska ćirilica kao poslovno pismo“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 63, Zagreb, 2014, strp. 17-32.
102. Joško Pavković, „Ekonomska podloga hrvatskoga pitanja“, (Prikaz knjige Rudolfa Bićanića), *Financijska teorija i praksa*, Vol. 30, No. 4, Institut za javne financije, Zagreb, 2006, 413-416.
103. Jovan J. Martinović, „Kotorske listine (6)“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Br. 53, Matica crnogorska, Cetinje, proljeće 2013, strp. 499-554.
104. Judd, Charles M.; Park, Bernadette; Ryan, Carey S.; Brauer, Markus; Kraus, Susan; „Stereotypes and ethnocentrism: Diverging interethnic perceptions of African American and White American youth“, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 69(3), Sep. 1995, strp. 460-481.
105. Judit Pihurik, „Ili oni ili mi: Trideset godina posle od radije u Ćurugu“, *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice*, Tematski zbornik radova, Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Istorijski institut, Budimpešta, 2016, strp. 93-114.
106. Jukic, J. Bingulac-Popovic, V. Dogic, A. Hecimovic, I. Babic, I. Batarilo, C. Maglov, and D. Sturm, „Evaluation of ABO blood groups as a risk factor for myocardial infarction“, *Blood Transfusion*, Italian Society of Transfusion Medicine and Immunohaematology (SIMTI), Vol. 11(3), Rome, Jul 2013, strp. 464-465.
107. Jure Krišto, „Bosna i Hercegovina i Tuđmanovo geopolitičko osmišljavanje Hrvatske“, *Dani dr. Franje Tuđmana: Hrvati kroz stoljeća*, Zbornik radova, Stručno-znanstveni skup, Veliko Trgovišće, 16. svibnja 2008, Godište I., Veliko Trgovišće, 2008, strp. 89-115.
108. Jure Krišto, „Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, strp. 461-473.
109. K. R. Veeramah, A. Tönjes, P. Kovacs, A. Gross, D. Wegmann, P. Geary, D. Gasperikova, I. Klimes, M. Scholz, J. Novembre and M. Stumvoll, „Genetic variation in the Sorbs of eastern Germany in the context of broader European genetic diversity“, *European Journal of Human Genetics*, The European Society of Human Genetics, No. 19, 2011, strp. 995-1001.
110. Karl Popper, „Conjectures and Refutations“, *Western Philosophy: An Anthology*, Ed. by John Cottingham, Balckwell Publishing, Malden, 2008, strp. 453-459.
111. Kenneth B. Clark and Mamie P. Clark, „Racial Identification and Preference in Negro Children“, *Readings In Social Psychology*, Henry Holt and Company, New York, 1947, strp. 169-178.
112. Klaus A. Miczek & Eric W. Fish, „Monoamines, GABA, Glutamate, and Aggression“, *Biology of Aggression*, Edited by Randy J. Nelson, Oxford University Press, Oxford, 2006, strp. 114-149.
113. „Kako srbiјanski seљak misli“, Arhiv Југославије, Фонд 74: Краљев Двор 1918-1945 (1908-1948), Ф-10, Ј-19, Слободни дом, главне новине Хрватске републиканске сељачке странке, У Загребу, У сриједу дне 5. студенога 1924, бр. 45, стр. 3.
114. Kosta Mandić, „Iz doline Kaška-darje u Samarkand“, *Novi Behar*, Br. 24, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1928, strp. 400-404.
115. Krešimir Kužić, „Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. године“, *Historijski zbornik*, Vol. 67, No. 1, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2014, strp. 11-63.

116. Kristian Paskojević, „Načela usporedbenog paleografskog proučavanja dubrovačke i nemanjičke slavenske kancelarije sredine XIV st.“, *Slovo*, No. 69, Staroslavenski institut, Zagreb, 2019, стр. 171-209.
117. Kristijan Kruhar, „Liturgijska pripadnost evanđelistara kneza Miroslava“, *Hrvatska ćirilična baština*, Međunarodni znanstveni skup povodom 500. obljetnice tiskanja prve ćirilične knjige, Zagreb, 26. do 29. studenoga 2012, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012, стр. 29.
118. Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Vol. 28 No. 2, Rijeka, 2007, стр. 931-971.
119. Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarski javnopravni prijeponi“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 63, No. 5-6, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013, стр. 1257-1292.
120. Ladislav Heka, „Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanje Slavonije“, *Scrinia Slavonica*, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski institut za povijest, Vol. 8, No. 1, Slavonski Brod, 2008, стр. 152-173.
121. Lanska D. J., „The Klüver-Bucy Syndrome“, *Neurologic-Psychiatric Syndromes in Focus: Part I – From Neurology to Psychiatry*, Edited by J. Bogousslavsky, Vol. 41, Karger, Basel, 2018, стр. 77-89.
122. Larry J. Siever, „Neurobiology of Aggression and Violence“, *The American Journal Of Psychiatry*, No. 165 (4), April 2008, стр. 429-442.
123. Lidija Cerić, „Varaždinski generalat u službi apsolutističkih težnji Bečkoga dvora“, *Povijesni prilozi*, Vol. 28, No. 36, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, стр. 109-126.
124. Ljiljana Dobrovšak, „Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. године“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, стр. 23-53.
125. Ljudevit Gaj, „Čije je Kolo?“, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, Tečaj XII, Br. 31, Zagreb, 1. avgust 1846, стр. 123-125.
126. Louis Kriesberg, „Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts“, *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ed. Eugene Weiner, Continuum Publishing, New York, 1998, стр. 182-198.
127. Lujo Margetić, „Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara“, *Starine*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga 62, Zagreb, 2004, стр. 1-40.
128. Lujo Margetić, „Pitanja iz najranije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije“, *Croatica christiana periodica*, Br. 34, Institut za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994, стр. 1-50.
129. M. Peričić, L. B. Lauc, I. M. Klarić, S. Rootsi, B. Janićijević, I. Rudan, R. Terzić, I. Čolak, A. Kvesić, D. Popović, A. Šijački, I. Behluli, D. Đorđević, L. Efremovska, Đ. D. Bajec, B. D. Stefanović, R. Villems, P. Rudan, „High-Resolution Phylogenetic Analysis of Southeastern Europe Traces Major Episodes of Paternal Gene Flow Among Slavic Populations“, *Molecular Biology and Evolution*, The Society for Molecular Biology and Evolution, Vol. 22, No. 10, Oxford University Press, Oxford, October 2005, стр. 1964–1975.

130. M. Regueiro, L. Rivera, T. Damjanovic, Lj. Lukovic, J. Milasin, R. J. Herrera, „High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia“, *Gene*, Elsevier, Vol. 498, Issue 1, Amsterdam, 2012, strp. 59-67.
131. Marin Srakić, „Biskup Antun Mandić – osnivač Bogoslovnog sjemeništa i filozofsko-teološkog studija u Đakovu. Lik i djelo“, *Diacovensia*, Vol. 14, No. 2, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 2006, strp. 191-213.
132. Marina Štambuk-Škalić, „Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945-1947“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 01, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1995, strp. 153-329.
133. Mario Grčević, „Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme“, *Filologija*, No. 53, HAZU, Zagreb, 2009, strp. 1-53.
134. Marjan Diklić, „Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, HAZU, Vol. No. 31, Zagreb-Zadar, 1989, strp. 15-43.
135. Martina Grahek Ravančić, „Izručenja i sudbine zarobljenika smještenih u savezničkim logorima u svibnju 1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 41 No. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, strp. 391-416.
136. Máté Lajos, „'Ustaška pjesma' kao ustaška himna“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2022, strp. 139-168.
137. Mato Artuković, „Srbi u Hrvatskoj: Statistički pokazatelji (1883.-1903.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 32, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2000, strp. 129-152.
138. Menelaos L. Batrinos, „Testosterone and Aggressive Behavior in Man“, *International Journal of Endocrinology and Metabolism*, Vol. 10 (3), Research Institute for Endocrine Sciences, Tehran, 2012, strp. 566-567.
139. Milan Koljanin, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, prosinac, 2019, strp. 13-100.
140. Milan Krstić, „Međusobna izvinjenja Srbije i Hrvatske: uzroci, efekti izvinjenja i razlozi njihovog ograničenog uticaja“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Vol. 4, No. 2, Zagreb, 2021, strp. 146-173.
141. Milan Šahović, „Raspad SFRJ i stvaranje novih država“, *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*, Zbornik radova, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1996, strp. 14-47.
142. Milan Simurdić, „Region između geografije i geopolitike – pogled iz Srbije“, Zapadni Balkan između geografije i politike, *Spoljnopolitičke sveske*, 01/2016, Fondacija Fridrih Ebert, Evropski pokret u Srbiji-Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016, strp. 3-5.
143. Mile Bjelajac and Ozren Žunec, „The War in Croatia 1991-1995“, *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Edited by Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, United States Institute of Peace Press / Purdue University Press, Washington D. C. / West Lafayette, 2010, strp. 230-271.
144. Milenko Krešić, „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku“, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, No. 2, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Mostar, 2016, strp. 65-94.

145. Milorad Ekmečić, „Greater Serbia Against the Background of World Models“, *Great Serbia – Truth, Misconceptions, Abuses*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2004, стр. 11-36.
146. Miodrag Popović, „Ljudevit Gaj i Vuk Karadžić“, *Radovi*, Vol. 3, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973, стр. 93-110.
147. Mirjana Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 4, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1972, стр. 25-46.
148. Mirko Marković, „Opis Panonije i Ilirika u Strabonovoj geografiji“, *Hrvatski geografski glasnik*, Vol.47. No.1, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 1985, стр. 153-161.
149. Mislav Elvis Lukšić, „Pogranični prijevori između mletačkih vlasti i knezova krbavskih u drugoj polovini XV. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 46, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2004, стр. 195-226.
150. N. N., „Bosna u početku 1858. године (Nadalje.)“, *Carsko-kr. službene Narodne novine*, God. XXV., U Zagrebu, U subotu, Dana 22. siečnja 1859., Broj 17, стр. 43.
151. N. N., „Bosna u početku 1858. године (Nadalje.)“, *Carsko-kr. službene Narodne novine*, God. XXV., U Zagrebu, U ponedjeljak, Dana 24. siečnja 1859, Broj 18, стр. 47.
152. Nada Horvatinčić, Andreja Sironić, Jadranka Barešić and Igor Kozjak, „Radiocarbon Dating of Ahnname, Mantel, and Armorial from the Fojnica Franciscan Monastery, Bosnia and Herzegovina“, *Radiocarbon*, Vol. 59, Special Issue 5: 8th International Symposium, Edinburgh, 27 June – 1 July, 2016, Part 1 of 2, Cambridge University Press, The University of Arizona, October 2017, стр. 1359-1368.
153. Nada Klaić, „Kako i kada postaje 'Metodova doktrina' kulturno dobro Hrvata“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 10, No. 17, Institut za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1986, стр. 17-39.
154. Nagy Antun, „Novi i stari kalendar horvatski za prosto leto 1818.“, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Knjiga XII, Zagreb, 1933, стр. 124-129.
155. Nebojša Petrović, „Psihološki aspekti procesa pomirenja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji“, *Temida*, Vol. 5, Issue 4, Viktimološko društvo Srbije, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002, стр. 53-57.
156. Neven Budak, „Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta“, *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Ur. Neven Budak i Vjeran Katunarić, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010, стр. 3-12.
157. Nevenka Bajić, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. године“, *Prilozi*, Br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966, стр. 193-260.
158. Nevio Šetić, „Odnos istarskih pravaša prema raskolu u Stranci prava Banske Hrvatske 1895.“, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, No. 12, Pula, 2014, стр. 233-244.
159. Nico H. Frijda, „The Lex Talionis: On Vengeance“, *Emotions: Essays on Emotion Theory*, Psychology Press, New York, 2014, стр. 263-289.

160. Nico H. Frijda, Peter Kuipers, Elisabeth ter Schure, „Relations among emotion, appraisal, and emotional action readiness“, *Journal of Personality and Social Psychology*, American Psychological Association, Vol. 57(2), Aug. 1989, стр. 212-228.
161. Niko Županić, „Bela Srbija: Primedbe Jagićevom shvatanju K. Porfirogenita o dolasku Hrvata i Srba“, *Narodna starina*, Vol. 2, No. 2, J. Matasović (Hrvatski državni arhiv), Zagreb, 1922, стр. 107-118.
162. Niko Županić, „Prvobitni Hrvati“, *Zbornik kralja Tomislava*, JAZU, Zagreb, 1925, стр. 291.
163. Nikola Maslač, „Splitski sabori године 925 i 928“, *Život*, Časopis za filozofiju i religijske znanosti, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Vol. 17, No. 2, Zagreb, 1936, стр. 70-78.
164. Nikola Žic, „Postanak Londonskog ugovora“, *Hrvatska prosvjeta*, Vol. 23, Kolo hrvatskih književnika, Zagreb, 1936, стр. 350-362.
165. Nikša Stančić, „Hrvatski narodni preporod - Ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, Vol. X, Br. 1, Povijesno društvo Križevci, Križevci, 2009, стр. 6-17.
166. Nives Rumenjak, „Manjinski identitet i stereotipi: srpska karikatura u Hrvatskoj 1896.-1902.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 38 No. 2, Zagreb, 2006, стр. 549-567.
167. Omer Bartov, „Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder“, *The Specter of Genocide mass murder in historical perspective*, Edited by Robert Gellately, Ben Kiernan, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, стр. 75-96.
168. Othmar Pickl, „Slavonija године 1688. (Prema dnevniku grofa Sigmunda Joachima od Trauttmansdorffa)“, *Radovi*, Vol. 11, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1978, стр. 131-145.
169. Ozren Žunec, „Rat u Hrvatskoj 1991.-1995. Prvi dio: Uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. I, No. 1, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1998, стр. 57-87.
170. P. Noveski, S. Trivodalieva, G. D. Efremov, D. Plaseska-Karanfilska, „Y Chromosome single nucleotide polymorphisms typing by SNaPshot MINISEQUENCING“, *Balkan Journal of Medical Genetics*, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Vol. 13, Issue 1, Skopje, 2010, стр. 3-10.
171. Pål Kolstø, „The Serbian-Croatian Controversy over Jasenovac“, *Serbia and the Serbs in World War Two*, Edited by Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug, Palgrave Macmillan, London, 2011, стр. 225-246.
172. Petar Korunić, „Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1968.“, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 11, JAZU, Zagreb, 1981, стр. 1-107.
173. Petar Korunić, „O porijeklu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću: Teorija o narodnoj zajednici (naciji) u djelu M. Pavlinovića“, *Povijesni prilozi*, Vol. 12 No. 12, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1993, стр. 133-227.
174. Petar Kurečić, „Geopolitika i suvremeni geopolitički položaj Hrvatske“, *Međunarodne studije*, Vol. I, No. 4, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb, 2001, стр. 115-127.

175. Petar Vlahović, „Južni Sloveni u svetlu biofizičke antropologije (prilog brahikefalizaciji i dinarizaciji)“, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije*, Br. 36, Antropološko društvo Jugoslavije, Beograd, 2001, стр. 5-12.
176. Petar Strčić, „'Bleiburg' – Mit i stvarnost“, *Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije*, Zbornik radova, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008, стр. 87-102.
177. Pircio Birolji, „Crna Gora u očima Pircija Biroljija avgusta 1941.“, ur. Erik Gobeti, prev. Deja Piletić, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Matica crnogorska, br. 48, Cetinje, zima 2011, стр. 429-464.
178. *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka*, Zbornik 3, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971.
179. Radoš Ljušić, „Serbian, Great-Serbian and Yugoslav State Policies of Serbia (1804-1918)“, *Great Serbia – Truth, Misconceptions, Abuses*, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2004, стр. 155-180.
180. Radoslav Bužančić, „Majstor Radovan i nedovršeni romanički portal trogirске katedrale“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. XXI, No. 3-4, Klesarska škola, Pučišća, 2010, стр. 39-63.
181. Radoslav Katičić, „Deklaracija i jezikoslovlje“, *Jezik*, Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Br. 1, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2008, 1-11.
182. Radoslav Katičić, „Methodii doctrina“, *Slovo*, No. 36, Staroslavenski institut, Zagreb, 1986, стр. 11-44.
183. Reif A., Rosler M., Freitag C.M., Schneider M., Eujen A., Kissling C., Wenzler D., Jacob C.P., Retz-Junginger P., Thome J., Lesch K.P., Retz W., „Nature and nurture predispose to violent behavior: serotonergic genes and adverse childhood environment“, *Neuropsychopharmacology*, No. 32, Clinical and Molecular Psychobiology, Department of Psychiatry and Psychotherapy, University of Würzburg, Würzburg, 2007, стр. 2375–2383.
184. Rory Yeomans, „Introduction: Utopia, Terror, and Everyday Experience in the Ustasha State“, *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, *Rochester Studies in East and Central Europe*, Edited by Rory Yeomans, University of Rochester Press and Boydell & Brewer Limited, Rochester/Suffolk, 2015, 1-40.
185. S. Mirabal, T. Varljen, T. Gayden, M. Regueiro, S. Vujovic, D. Popovic, M. Djuric, O. Stojkovic and R. J. Herrera, „Human Y-chromosome short tandem repeats: A tale of acculturation and migrations as mechanisms for the diffusion of agriculture in the Balkan Peninsula“, *American Journal of Physical Anthropology*, American Association of Physical Anthropologists, Vol. 142, Issue 3, 2010, стр. 380-390.
186. Sabrina P. Ramet, „Srpska i hrvatska povijesna naracija“, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol.3, No.1, Hrvatsko politološko društvo, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007, стр. 299-324.
187. Sanja Radinović, „Notes on Physiognomy and Identity of Songs from Hektorović's Fishing and Fishermen' Talk“, *Музичке праксе Балкана: етномузиколошке перспективе*, Зборник радова, Књ. CXLII, Књ. 8, Музиколошки институт САНУ, Београд, 2012, стр. 203-220.
188. Siniša Tatalović, „Nacionalni interesi i nacionalna sigurnost Hrvatske“, *Međunarodne studije*, Vol. I, No. 1, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb, 2000, стр. 53-64.

189. Slaven Bačić, „Hrvati u južnougarskim slobodnim kraljevskim gradovima“, *Anali*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, No.26, Studeni 2010.
190. Срђан Шљукић, „Ентони Смит о односу националног идентитета и мита о изабраности“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 139, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 283-293.
191. Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: toward a rational debate“, *Istorija 20. veka*, 1/2020, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2020, стр. 203-222.
192. Stanley Rachman, „Betrayal: A psychological analysis“, *Behaviour Research and Therapy*, Elsevier, Volume 48, Issue 4, Amsterdam, April 2010, стр. 304-311.
193. Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za savremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 43, No. 1, Zagreb, 2011, стр. 225-247.
194. Stjepan Marjanović, „Opis београдске вароши“, *Danica ilirska*, Broj 44, U Subotu 29. Listopada 1842, стр. 174-176.
195. Stjepan Marjanović, „Opis београдске вароши: (Nadalje i svàrha)“, *Danica ilirska*, Broj 45, U Subotu 5. Studenoga 1842, стр. 178-180.
196. Stjepan Damjanović, „Hrvatska ćirilčna baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji“, *Filologija*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No. 62, Zagreb, 2014, стр. 1-16.
197. Stjepan Sršan, „Friedrich Wilhelm von Taube: Opis Slavonije i Srijema 1777./8. године“, *Medicinski vjesnik*, Vol. 44, No. (1-4), Znanstvena jedinica za kliničko-medicinska istraživanja, Klinička bolnica Osijek, Osijek, 2012, стр. 183-195.
198. Stuart J. Kaufman, „An 'International' Theory of Inter-Ethnic War“, *Review of International Studies*, Vol. 22, No. 2, Cambridge University Press, April 1996, стр. 149-171.
199. Suitbert Ertel, „Space Weather and Revolutions Chizevsky's Heliobiological Claim Scrutinized“, *Studia Psychologica*, International Journal for Research and Theory in Psychological Sciences, Vol. 38, No 1-2, 1996, Institute of Experimental Psychology, Centre of Social and Psychological Sciences Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1996, стр. 3-22.
200. Svetislav M. Prvanović, „Ko je bio hrvatski knez Borna (Da li je poreklom iz Istočne Srbije)“, *Rad*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Svezak 311, Knjiga 6, Zagreb, 1957, стр. 301-310.
201. „Tajne emigrantskih zločinaca – Ispovijest Jelke Pogorelec o Gustavu Perčecu i drugovima, koji u tuđoj službi rade protiv vlastite domovine – Grozote na Janka Pusztí“, Tisak jugoslovenske štampe d.d., u Zagrebu, Preštampano iz „Novosti“, 1933, Архив Југославије, Фонд 14: Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, Ф-27, Ј-72, 203-212.
202. Tamara Opačić, „Historijski revizionizam, govor mržnje i nasilje prema Srbima u 2016“, *SNV Bulletin*, #10, Srpsko narodno vijeće i Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb, 2017, стр. 5-111.
203. Tamara Tvrtković, „Zagonetno autorstvo ili zbrka među rukopisima: Prodrromon et una generalis Illyrici descriptio“, *Povijesni prilozi*, Vol. 30, No. 41, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, стр. 189-201.

204. Tihomir Ponoš, „Kako smo se normalizirali – 25 godina od Sporazuma o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Vol. 4, No. 2, Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb, 2021, crp. 122-145.
205. Tihomir Rajčić, „Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. No. 43, Zagreb-Zadar, 2001, crp. 375-388.
206. Tihomir Telišman, „Neke odrednice identiteta Moliških Hrvata u Južnoj Italiji“, *Migracijske teme*, Vol.3 No.2, Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb, 1987, crp. 187-192.
207. Tomislav Žigmanov, „Šokački Hrvati u Vojvodini na prijelazu tisućljeća – osnovne značajke društvenoga položaja“, *Migracijske i etničke teme*, Vol.25, No.4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Prosinac 2009, crp. 387-409.
208. Tonći Šitin, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928.)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, No.42, Zadar, 2000, crp. 431-478.
209. V. Battaglia, S. Fornarino, N. Al-Zahery, A. Olivieri, M. Pala, N. M. Myres, R. J. King, S. Rootsi, D. Marjanovic, D. Primorac, R. Hadziselimovic, S. Vidovic, K. Drobic, N. Durmishi, A. Torroni, A. S. Santachiara-Benerecetti, P. A. Underhill and O. Semino, „Y-chromosomal evidence of the cultural diffusion of agriculture in southeast Europe“, *European Journal of Human Genetics*, The European Society of Human Genetics, No. 17, 2009, crp. 820-830.
210. Vesna Nikolić-Ristanović, „Istina i pomirenje u Srbiji“, *Temida*, Vol. 7, Issue 4, Viktimološko društvo Srbije, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2004, crp. 11-16.
211. Vjekoslav Klaić, „Crvena Hrvatska i Crvena Rusija“, *Hrvatsko kolo*, Književno-naučni zbornik, Knjiga VIII, Matica hrvatska, Zagreb, 1927, crp. 112-134.
212. Vladimir Geiger, „Human losses of Croats in World War II and the immediate post-war period caused by the Chetniks (Yugoslav Army in the Fatherland) and the Partizans (People's Liberation Army and the partizan detachment of Yugoslavia/Yugoslav Army) and the Yugoslav Communist authorities. Numerical indicators“, *Review of Croatian History*, Vol. VIII, No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012, crp. 77-121.
213. Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 43, No. 3, Hrvatski institut za Povijest, Zagreb, 2011, crp. 699-749.
214. Vladimir Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995, crp. 543-559.
215. Vladimir Žerjavić, „Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941.-1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1992, crp. 149-163.
216. Walther Wüst, „Über das Alter des Rgveda und die Hauptfragen der indoarischen Frühgeschichte“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Department of Oriental Studies, University of Vienna, Vol. 34, 1927, crp. 165-215.
217. William H. McNeill, „Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians“, *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 1, Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Oxford, 1986, crp. 1-10.

218. Zdravko Dizdar, „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Vol. 39, No. 3, Zagreb, 2007, стр. 581-609.
219. Željko Karaula, „'Budi odan caru' i što 'Bog daje i sreća junačka': Warasdiner 1538.-1913.“, *Podravina*, Vol. X, Br. 19, Povijesno društvo Koprivnica, Koprivnica, 2011, стр. 143-160.
220. Željko Karaula, „Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanća o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu“, *Arhivski vjesnik*, Vol. 55, No. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012, стр. 205-219.
221. Željko Karaula, „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. za vrijeme NDH“, *Zbornik Janković*, Br. 3, Ogranak Matice hrvatske Daruvar, Daruvar, 2018, стр. 408-413.
222. Željko Karaula, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi*, Vol. 43, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011, стр. 255-291.
223. Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941.“, *Radovi*, Vol. 39, No. 1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007, стр. 197-208.
224. Zlatko Karač, „Kuća Stanković u Zagrebu: Studija arhitektonskog razvoja“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Arhitektonski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Vol. 15, No. 1(33), 2007, стр. 56-65.
225. Zlatko Kudelić, „Isusovačko izvješće o krajiškim nemirima 1658. i 1666. године i o marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću (1663.-1670.)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 26, No. 32, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007, стр. 119-180.
226. Zlatko Kudelić, „Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („Biskupije Vlaha“) zagrebačkog biskupa Petra Petretića“, *Povijesni prilozi*, Vol. 25, No. 25, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003, стр. 187-215.
227. Zlatko Kudelić, „Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611.-1630.)“, *Povijesni prilozi*, Vol. 23, No. 23, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003, стр. 145-191.
228. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945., Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.
229. *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946, Fototipsko izdanje, JU Spomen područje Donja Gradina, Banja Luka, 2013.
230. Zrinka Perković, „Croatia rediviva Pavla Rittera Vitezovića“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Vol. 22, No. 1, Senj, 1995, стр. 225-236.

2.2. Издања на ћирици

231. Алекса Ивић, „Буњевци, Срби и Хрвати“, *Књижевни север*, Часопис за књижевност, науку и културу, Књига I, Свезак 7, Градска штампарија, Суботица, 1. октобра 1925, стр. 264-265.

232. Алекса Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа“, *Српски етнографски зборник*, Књига XXXVI, Српска краљевска академија, Суботица, 1926, стр. 3-199.
233. Александар Р. Милетић, „Др Нинко Перић о злочину у Народној скупштини 20. јуна 1928. године“, *Токови историје*, Бр. 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд, 2003, стр. 7-16.
234. Александар Соловјев, „Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе“, *Споменик ХСГ*, Други разред, Философско-филолошке, друштвене и историјске науке, 70/4, Српска краљевска академија, Београд, 1939, стр. 137-152.
235. Аранђел Смиљанић, „Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима“, *Грађа о прошлости Босне*, 4/2011, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука 2011, стр. 117-135.
236. Службени извештај министру иностраних послова Михаилу Вујићу из конзулата у Будимпешти, Архив Србије, Фонд МИД КС (1871-1918), I/1, ПО, Фасц. V, 1902, X, Ролна 252, III/3
237. Молбеница Анте Старчевића, Архив Србије, Фонд МПс – П (1838-1918), 1851, II, 365, Старчевић
238. Беогр. С. Н., „Хрватска и Славонија“, *Позорникъ Войводства Србіє*, Брзотискомъ Дра Дан. Медаковића, У Земуну 18. Октобра 1849, стр. 185.
239. Богумил Храбак, „Католичко становништво у Србији 1460-1700“, *Наша прошлост*, Број 2, Народни музеј / Историјски архив, Краљево, 1987, стр. 77-124.
240. Борислав М. Радојковић, „Немањина повеља Сплићанима“, *Историски записи*, књ. XIII, св. 1-2, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1957, стр. 125-142.
241. Брана Димитријевић, Лука Николић, „Војска убица – Злочини аустроугарске војне силе у Мачви, Поцерини и Подрињу 1914. године“, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник радова, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010, стр. 307-326.
242. Бранислав Аранђеловић-Живковић, „Анкета Матице српске, Новосадски договор и његови закључци о питањима српскохрватског језика“, *Јужнословенски филолог: повремени спис за словенску филологију*, XXI, Књ. 1-4, Српска академија наука, Институт за српски језик, Београд, 1955-1956, стр. 257-264.
243. Бранислав Глигоријевић, „Југословенство између два рата“, *Југословенски историјски часопис*, Савез друштава историчара Србије, Београд, Бр. 1-4, 1986, стр. 71–97.
244. Бранислав Глигоријевић, „Политичке странке и државно уређење Југославије 1918-1929“, *Војно-историјски гласник*, Институт за стратегијска истраживања, Бр. 3, Београд, 1991, стр. 84-93.
245. Вамик Волкан, „Слике непријатеља – мале разлике и дехуманизација“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 113-123.

246. Василије Ђ. Крестић, „Геноцид у служби великохрватске идеје“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Фондација за српски народ и државу, Vol. III / No. 2, Београд, 2022, стр. 53-68.
247. Велимир Иветић, „Срби из Хрватске – Носиоци антифашистичке борбе у Хрватској 1941-1945. године“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, Бр. 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 118-121.
248. Вељко Ж. Брборић, „Језички спорови после Новосадског књижевног договора: од декларације до предлога“, *Српски језик: студије српске и словенске*, Vol. 26 (2021), No. 1, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Београд, 2021, стр. 219-236.
249. Виктор Новак, „Натко Нодило: Проповедник слободне мисли“, *Летопис Матице српске*, Књ. 343, Св. 2, Нови Сад, Јул-Август, 1935, стр. 193-260.
250. Војин Д. Калинић, „Задарска резолуција (У спомен сто десет година од њеног доношења)“, *Национални интерес*, Вол. 23, бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 219-233.
251. Војин С. Дабић, „Мала Влашка у Славонији. Насеља и становништво од краја XVII до половине XVIII века“, *Српске студије*, Књига 1, Центар за српске студије, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 11-38.
252. Вујадиновић Жељко, „Међународни кривични суд за бившу Југославију као израз свог времена“, *Политеиа*, вол. 1, бр. 1, Универзитет у Бањој Луци – Факултет политичких наука, Бања Лука, Институт за политичке студије, Београд, 2011, стр. 225-23.
253. Горан Васин, „Патријарх Георгије Бранковић и противсрпске демонстрације у Загребу 1895. године“, *Истраживања*, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Бр. 23, Нови Сад, 2012, стр. 361-374.
254. Гордана Јовић-Кривокапић, „Срби у Хрватској према хрватској државној идеји на прелому 19. и 20. столећа“, *Дијалог повјесничара-историчара* 5, Херцег Нови 2-4. ожујка 2001, Загреб, 2002, 173-191.
255. Дејан Зеџ, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2016, стр. 217-238.
256. Димитрије Руварац, „Опис ц. к. генерала Србаља од 1759-1810. и ц. к. обрстера Србаља од 1744-1810. од фмл. Саве Продановића“, *Јавор: лист за забаву поуку и књижевност*, Бр. 17, Издаје књижара Луке Јоцића, У Новом Саду, 1888, стр. 265-267.
257. Драган Коковић, „Културни и етнички идентитет“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Бр. 3/2008, Пале, Новембар 2008, стр. 119-130.
258. Драган Цветковић, „Геостатичка анализа људских губитака у концентрационом логору Јасеновац“, *Историја 20. века*, 1/2019, Институт за савремену историју, Београд, 2019, стр. 93-120.
259. Душан Вулетић, „Усташка војска у Шишатовцу – Девастација“, *Манастир Шишатовац*, Зборник радова, Посебна издања 38, Ур. Динко Давидов, Балканолошки институт, САНУ, Београд, 1989, стр. 439-442.

260. Душан Р. Бајагић, Александар Стојановић, „Југословенске кризе (1918-1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт за славистику РАН, Београд, 2014, стр. 559-631.
261. Ђорђе Бубало, „Хиландарски и Стонски доходак у XIX веку“, *Хиландарски зборник/Хиландарски зборник/Recueil de Chilandar*, Књига 13, САНУ, Београд, 2011, стр. 83-103.
262. Ђорђе Магарашевић, „Из прошлости српске школе“, *Летопис Матице српске*, Књига 193, Свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1898, стр. 1-27.
263. Ђорђе Оташевић, „'Политичка коректност' као језичко и национално питање“, *Српски језик: студије српске и словенске, XXI, Научно друштво за неговоње и проучавање српског језика*, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2016, стр. 291-310.
264. Ђорђе Перић, „Рањеник“ популарна песма 'уклетог песника' Ђуре Јанковића“, *Даница*, Вукова задужбина, Год. 15, Београд, 2008, стр. 377-387.
265. Ђуро Аралица, „Политика шовинизма и сепаратизма дела вођства КПЈ“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, Бр. 8, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 18-53.
266. Ђуро Бодрожић, „Српски национални идентитет: извори и основи“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, Бр. 1/2012, стр. 111-129.
267. Жељко Фајфрић, „Мит и право“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, Адвокатска комора Србије, vol. 67, br. 7-8, Нови Сад, 1995, стр. 286-294.
268. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, Том II, Књига 3, Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1942, Војноисторијски институт Југословенске народне армије – Војно дело, Београд, 1955.
269. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том II, Књига 14, Војноисторијски институт, Београд, 1981.
270. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том V, Књига 32, Борбе у Хрватској 1941-1942. године, Војноисторијски институт, Београд, 1964.
271. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том IX, Књига 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942., Војноисторијски институт, Београд, 1981.
272. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Том XII, Књ. 2, Документи Немачког Рајха 1942., Војноисторијски институт, Београд, 1976.
273. Здравко В. Грујић, „Злочини мржње као специфичан облик криминалног понашања“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Бр. 85, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2019, 331-349.
274. Зигмунд Фројд, „Актуелна разматрања о рату и смрти“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 9-25.

275. Зоран Р. Ђирјаковић, „Примена модела димензија националних култура Херта Хофштедеа у истраживању политичког обрасца у Србији: Постоји ли софтвер српског политичког ума?“, *Национални интерес*, бр. 3/2013, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 219-245.
276. Извештај Љубомира Марића, мин. војске и морнарице, предс. владе Милану Стојадиновићу, од 9. јула 1936, у вези догађаја уперених против државног и народног јединства, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-9, Ј-48, Фол-249 Илија М. Радуловић, „Кроз југословенску прошлост“, Народна одбрана, Бр. 7, Београд, 20. фебруар 1938.
277. Извештај о стању организације „Хрватског Домобрана“ односно организације Др. А. Павелића у 1933. год, Архив Југославије, Фонд 14: Министарство унутрашњих послова 1918-1941 (1915-1941), Ф-27, Ј-72-191-192.
278. Илија Маловић, „Еугеника као идеолошки састојак фашизма у Србији 1930-их година XX века“, *Социологија*, Социолошко удружење Србије и Црне Горе / Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Вол. 50, Бр. 1, 2008, стр. 79-96.
279. Ирина Ивановна Ковяко, „Карл Хаусхофер и теорија континенталног блока Берлин-Москва-Токио“, *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI веке*, Сборник научных статей, Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Минск, 2014, стр. 143-146.
280. Јелена Божић, „Демолирање зграда у антисрпским демонстрацијама у Сарајеву након атентата 28. јуна 1914.“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Vol. 5, No. 12, Удружење архивских радника Републике Српске, Бања Лука, 2020, стр. 131-173.
281. Јелена Мргић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању“, *Грађа о прошлости Босне*, 1/2008, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука, 2008.
282. Јелена Н. Арсенијевић Митрић, „Културоцид над Србима у Хрватској у контексту ратова деведесетих“, *Култура*, Завод за проучавање културног развитака, Бр. 172, Београд, 2021, стр. 151-166.
283. Јеремија Д. Митровић, „Српство Дубровника и великохрватски поход 'до Дрине' и Црне Горе“, *Catena Mundi*, Приређивач: Предраг Р. Драгић Кијук, Ибарске новости/Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 1992, стр. 316-325.
284. Јован Драгашевић, „Штатистичне црте о Европској Турској (Из предавања Драгашевићевих у војничкој академији у Београду, по руским изворима од 1862.)“, *Војин*, Лист за војничке науке, вештине и новости, Бр. 1, Година I, Државна печатница, Београд, 1864, стр. 81-96.
285. Јован Илић, „Срби у Хрватској пре и после распада Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 120/2006, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 253-270.
286. Коста Николић, „Српски 20. век – век 'изгубљене историје'“, *Историја 20. века*, 2/2008, Институт за савремену историју, Београд, 2008, стр. 479-539.
287. Коста Чавошки, „Како су комунисти уништили државу српског народа“, *Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине*, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 300-303.

288. *Краљевина Југославија – Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1921. године*, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.
289. *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1929*, Књига I, Општа државна статистика, Београд, 1932.
290. *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1931*, Књига III, Општа државна статистика, Београд, 1934.
291. *Краљевина Југославија – Статистички годишњак 1940*, Књига X, Државна статистика, Београд, 1941.
292. Ласло Л. Хека, „Гроф Карло Кун Хедервари (Karlo Khuen-Héderváry) и Срби у Угарској и Хрватској“, *Зборник радова Правног факултета*, Вол. 51, Бр. 4, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад, 2017, стр. 1715-1737.
293. Лични фонд Моша Пијаде, Архив Југославије, 513-3-8, „Борба“, бр. 3, октобар 1923.
294. Лични фонд Моша Пијаде, Архив Југославије, 513-3-17, „Борба“, бр. 6, јуни 1924.
295. Љиљана Чолић, „Андрија Торквато Брлић као издавач турских извора за српску историју“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 80, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 101-111.
296. Љубинко Раденковић, „Кривотворење фолклора и митологије: Неки словенски примери“, *Зборник Матице српске за језик и књижевност*, Бр. 53, Матица српска, Нови Сад, 2005, стр. 29-44.
297. Љубиша Деспотовић, „Обележја геополитичког положаја Србије и српских земаља у контексту актуелних питања балканизације“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Београд, Vol. XLIV, по. 4, октобар-децембар 2010, стр. 541-566.
298. Љубодраг Д. Димић, „Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (1941-1945)“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Фондација за српски народ и државу, Vol. III / No. 2, Београд, 2022, стр. 41-52.
299. Љубодраг Димић, „Српски културни клуб и преуређење југословенске државе“, *Дијалог повјесничара-историчара* 4, Печуј 20-22. октобра, 2000, Загреб 2001, стр. 359-375.
300. Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Књижевност*, Просвета, Бр. 9-10, Београд, 1993, стр. 858-903.
301. Любомир Мартић Херцеговац, „Проговоръ на Одговоръ Господину У.“, *Пештанско-Будимскій Скоротеча*, Год. I, Теч. I, Число 32, Издае Димитрій Јовановичъ, Недеља, 18. Октоб. 1842, стр. 197-198.
302. Любомир Стојановић, „Старе српске повеље и писма“, Књига I, Дубровник и суседи његови, Први део, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Прво одељење, Споменици на српском језику, Књига XIX, Српска краљевска академија, Београд/Сремски Карловци, 1929, стр. 1-644.
303. Мајкл Фројнд, „Хрватско порицање права на сећање на Јасеновац“, *Напредак*, Часопис за политичку теорију и праксу, Vol. III / No. 2, Фондација за српски народ и државу, Београд, 2022, стр. 5-8.
304. Марко Пишев, „Ко је ко у Краљевини СХС: Формална анализа Цвијићеве расправе о јединству Јужних Словена“, *Етноантрополошки проблеми*, Одељење за етнологију и

антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Бр. 5 (2), Београд, 2010, стр. 55-79.

305. Миле С. Дакић, „Хроника Републике Српске Крајине“, *Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине*, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 398-444.
306. Миленко Пекић, „Најстарији помен ‘Морлака’ у енглеској путописној литератури: прилог проучавању ‘Влаха’ у Далмацији“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 73-100.
307. Миленко С. Филиповић, „Деформисање лубање у Југославији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Књига десета, Београд, 1935, стр. 18-32.
308. Милица Мартиновић, Жарко Мартиновић, „Поговор: Допринос психоанализе проучавању и спречавању рата“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 167-187.
309. Миломир Степић, „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, Бр. 3/2014, Институт за политичке студије, Београд, стр. 1-23.
310. Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, Књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд, 1999, стр. 7-36.
311. Милош Здравковић, „Правност“ поретка Независне Државе Хрватске“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Зборник, Универзитет у Београду - Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2018, стр. 21-44.
312. Милош Тимотијевић, „Звонимир Звонко Вучковић (1916-2004): Биографија, документа, сећања“, *Зборник радова Народног музеја*, XLV, Народни музеј Чачак, Чачак, 2015, стр. 173-205.
313. Миодраг Зечевић, *Документа са суђења Равногорском покрету, 10. јуни – 15. јули 1946. године: Национални и међународни прописи, интегрални стенограм, пресуде, молбе за помиловање, скраћенице, шифре, псеудоними, списак коришћених докумената, најзначајнија документа, библиографија и регистар*, Прва књига, СУБНОР Југославије, Београд, 2001.
314. Мира Радојевић, „Јасеновац, логор смрти (1941-2016)“, *Јасеновац*, Ур. академик Марко Анђелковић, Посебна издања, Књига DCLXXXVI, Председништво, Књига 7, Српска академија наука и уметности, Београд, 2017, стр. 51.
315. Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Земље и градови Западног Балкана у Х веку према делу Константина Порфирогенита, приказани на карти Гијома Делила почетком XVIII века“, *Гласник*, Географско друштво Републике Српске, Свеска 18, Бања Лука, 2014, стр. 17-52.
316. Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Први насељени градови покрштене Србије Х века према К. Порфирогениту, на карти Гијом Делила“, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска XCII- Бр. 2, Српско географско друштво, Београд, 2012, стр. 1-22.
317. Михаило Марковић, „Национални интереси, патриотизам, национализам“, *Социолошки годишњак*, Нације и модерно друштво, 3, Социолошко друштво Републике Српске, Пале, Новембар 2008, стр. 49-60.
318. Миховил Томандл, „Улога Д-ра Константина Пеичића у Српском покрету 1848-1849 године“, *Зборник за друштвене радове*, Бр. 18, Матица Српска, Нови Сад, 1957, стр. 57-77.

319. Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њиховог решења“, *Политичка ревија*, 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 57-80.
320. Момчило Диклић, „Антифашизам у Хрватској“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 95-117.
321. Момчило Исић, „Од Србије до Србије“, *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика*, Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 13-44.
322. Момчило Суботић, „Савремени хрватско-српски односи: тужба и противтужба за геноцид“, *Политичка ревија*, Вол. 24, Бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 305-334.
323. Момчило Суботић, „Србија и српске земље сто година после Великог рата“, *Политичка ревија*, Вол. 42, Бр. 4, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 27-41.
324. Наташа Милићевић, „Прикази: Max Bergholz. Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici. Sarajevo–Zagreb: Buybook, 2018.“, *Токови историје*, 2/2020, Институт за новију историју Србије, Београд, 2020, стр. 336-340.
325. Невен Исаиловић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу“, *Грађа о прошлости Босне*, 12/2019, Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, Бања Лука, 2019, стр. 9-39.
326. Несторовић Милош, „Етнодемографски проблеми Косова и Метохије“, *Глобус*, Српско географско друштво, Бр. 33, Београд, 2008, 175-188.
327. Никола Б. Поповић, „Недоумице о Начертанију“, *Глас Српске академије наука и уметности*, Одељење историјских наука, Књ. 18, Београд, 2018, 225-251.
328. Никола Жутић, „Завод Св. Јеронима – илирски, српски, југославенски или хрватски 1453-1901“, 3/2010, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Београд, 2010, стр. 23-44.
329. Никола Жутић, „'Срби сви и свуда' – 'Хрватске земље без Хрвата'“, *Историја 20. века*, 1/2006, Институт за савремену историју, Београд, 2006, стр. 31-50.
330. Оливер Антић, „Српско-хрватски односи сто педесет година и последњих петнаест година: сарадња и сукоби“, *Србија и Хрватска петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 43-68.
331. Петар Влаховић, „Етногенеза балканских народа у научном делу професора Нике Жупанича“, *Гласник Етнографског музеја*, Бр. 70, Етнографски музеј у Београду, 2006, стр. 131-140.
332. Писмо Антуна Кресија краљу Александру I Карађорђевићу, Сарајево, 28. јануара 1929, Архив Југославије, Фонд 74: Краљев Двор 1918-1945 (1908-1948), Ф-10, Ј-19-491 и 492.
333. Предраг Коматина, „Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века“, *Зборник Матице српске за историју*, Вол. 107, 1/2023, Матица српска, Нови Сад, 2023, стр. 7-17.
334. Радослав Гађиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, *Strani pravni život*, 1/2014, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2014, стр. 123-141.

335. Радослав М. Грујић, „Најстарија српска насеља по Северној Хрватској (до 1597. год.)“, *Гласник Српског географског друштва*, Година I, Свеска 2, 1912, стр. 153-167.
336. Радош Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша)“, *Анали Правног факултета у Београду*, Часопис за правне и друштвене науке, Правни факултет Универзитета у Београду, Бр. 2, Београд, 2012, стр. 26-55.
337. Рашко Рамадански, „Новац Владимира и нови поглед на српско средњовековно новчарство“, *Hereticus*, Часопис за преиспитивање прошлости, Вол. XIX, Бр. 3-4, Досије студио, Београд, 2021, стр. 111-117.
338. Роџер Мони-Керли, „Развој рата“, *Психоанализа и рат*, Збирка психоаналитичких есеја, Норвешко лекарско друштво – Комитет за људска права, Београд, 2001, стр. 51-64.
339. С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботин-Голубовић, *Москва – Србија, Белград – Русија: Сборник докумената и материјала*, Т. 1: Обществено-политичке везе XVI-XVIII вв., Архив Србије/Главне архивне управе града Москве/Федералне архивне агенције/Русијски државни архив древних аката, Москва–Белград, 2009.
340. Садмир Каровић, „Однос између геноцида и злочина против човјечности“, *Civitas*, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вртакић, Нови Сад, No. 3, 2012, стр. 88-99.
341. Саша Д. Мишић, „Политички односи Југославије и Италије у периоду од 1968. до 1975. године“, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2012, стр. 92.
342. Саша Марковић, „Национални идентитет српског друштва у 19. и почетком 20. века – Спознаја улоге културног одређења“, *Зборник радова XIII научног скупа „Технологија, култура и развој“*, Палић, 4-7. септембар 2006, Ур. Властимир Матејић, Удружење „Технологија и друштво“, Економски факултет Суботица, Институт „Михајло Пупин“, Центар за истраживање развоја науке и технологије, Београд, 2006, стр. 158-159.
343. Саша Стефановић, „О јавној употреби језика и писма“, *Векови*, бр. 2, Андрићев Институт, Одјелјење за историју, За издавача: Емир Кустурица, Зворник, 2016, стр. 109-138.
344. Светлана Радовановић, „Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства“, *Демографија*, Географски факултет Универзитета у Београду, Књ. IV, 2007, стр. 129-140.
345. Светозар Ливада, „Задржавања наслијеђа прогнаних Срба“, *Грађански рат у Хрватској 1991-1995*, Зборник радова, VIII, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2012, стр. 13-17.
346. Синиша Таталовић, „Анализа положаја националних мањина у Републици Хрватској“, *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи*, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003, стр. 287-322.
347. Слободан Вуковић, „Заузимање стартних позиција (Економски односи између република непосредно након Другог светског рата)“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXX (2006), No. 4, Српско социолошко друштво (Институт за политичке студије), Београд, 2006, стр. 517-548.
348. Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXVII, No. 3-4, Социолошко друштво Србије/Институт

друштвених наука/Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2003, стр. 163-207.

349. Слободан Јарчевић, „Хрватске у средњем веку није било“, *Срби у Хрватској од конститутивног народа до националне мањине*, Зборник радова, Удружење Срба из Хрватске, Београд, 2015, стр. 304-319.
350. Слободан Комазец, „Трауматски период после грађанског рата и економски односи између Срба и Хрвата“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 115-124.
351. Стеван Караћ, „Спор Републике Србије и Републике Хрватске око дела апроксимативне државне границе на реци Дунав“, *Безбедност*, Вол. 60, Бр. 1, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2018, стр. 127-144.
352. Стефан Јанковић, „Будући геополитички обрасци и балканске државе – предвиђање из перспективе Колинсове геополитичке теорије“, *Национални интерес*, Вол. 18, Бр. 3, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 157-190.
353. Стражичић, дописник „Времена“ извештава 27. фебруара 1939. г. о писању загребачког „Политичког вјесника“ бр. 10, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-9, Ј-54, Фол. 980.
354. Сузана Рајић, „Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године“, *Историјски часопис*, књ. LXII, Историјски институт, Београд, 2013, стр. 331-344.
355. Тибор Живковић, „Constantine Porphyrogenitus' kstra oikoumena in the Southern Slavs principalities“, *Историјски часопис*, Вол. LVII, Историјски институт, Београд, 2008, стр. 9-28.
356. Тибор Живковић, „О северним границама Србије у раном средњем веку“, *Зборник Матице српске за историју*, Вол. 63-64, Матица српска, Нови Сад, 2001, стр. 7-17.
357. Хроника терористичких дела у Самоборском срезу против припадника „Сокола“ (1929-1936), Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-67, Ј-400, Фол. 67-278.
358. Чедомир Антић, „Српско-хрватски односи“, *Србија и Хрватска: Петнаест година касније*, Институт за европске студије, Београд, 2012, стр. 99-112.
359. Чланак Иве Белина у „Новој Европи“ о „економском моменту у хрватском питању“ од октобра 1935, Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића (37), Ф-10, Ј-59, Фол. 93.

3. Новински чланци и остале публикације

3.1. Издања на латиници

1. Ante Starčević, „Listak: jezik i pismo Hervatah“, *Hervatska*, Br. 1, Zagreb, 1. sečnja 1871, стр. 1-2.
2. Ante Starčević, „Uredjenje sabora i izborni red god. 1870“, *Hervatska*, Br. 6, Zagreb, 5. veljače 1871, стр. 3.
3. Darko Hudelist, „Zagreb je oslobođen! Živjela 45. srpska divizija! Živjela Srbija!“, *Globus, Nacionalni tjednik*, Br. 1169, Zagreb, 10.05.2013, стр. 79-87.

4. Marko D. Došen, „Ante Starčević: 1823.-1923.“, *Lički Hrvat*, Glasilo Ličko-krbav. organ. Hrvatske republikanske seljačke stranke, Br. 17, Gospić, 17. svibnja 1923, стр. 1-2.
5. Miroslav Kraljević, „Poziv na predplatu“, *Slavonac*, Br. 35, Požega, 20. prosinca 1863, стр. 545.
6. N. N., „Hrvatska inteligencija ne može prihvatiti Deklaraciju i njen duh“, *Večernji list*, Br. 2374, Zagreb, Subota, 25.03.1967, стр. 5.
7. N. N., „Hrvatske naseline u južnoj Italiji“, *Dragoljub – zabavan i poučan tjednik*, Prvi tečaj, God. I, Br. 15, Zagreb, 13.04.1867, стр. 236-239.
8. N. N., „Karlovački ustaše unišili prvi u Beograd“, *Novosti*, Br. 331, Zagreb, petak 4. prosinca 1914, стр. 1.
9. N. N., „Milka Planinc: SK Hrvatske ima snage da prevlada teškoće“, *Večerenji list*, Br. 3813, Zagreb, Ponedjeljak, 13. XII 1971, стр. 2.
10. N. N., „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima“, *Proleter*, Organ Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionale), God. VIII, Br. 28, Decembar 1932, стр. 2-3.
11. N. N., *Dubrovnici, jesu li Hrvati?*, Preštampano uz njeke promjene i dodatke iz „Crvene Hrvatske“, Nakladom Uprave „Crvene Hrvatske“, Dubrovnik, 1892.
12. Nikola Tesla „Serbs Did the Fighting“, *The New York Times*, New York, October 21, 1934, стр. 5.
13. Петар Јовановић, „Чувства Народа Србскогъ при долазку Ђлачића Бана у Войводину Србију мѣца Мая т. г.“, *Позорникъ Войводства Србије*, Брзотискомъ Дра Дан. Медаковића, У Земуну 19. Јулія 1849, стр. 21.
14. S. Omrčen Čeko, „Predsjednik HSLS Dražen Budiša: Koprivnički slučaj teško će opteretiti odnose šestorice“, *Glas Podravine i Prigorja*, Br. 19, Koprivnica, Petak, 14. svibnja, 1999, стр. 3.
15. Tomislav Vuković, „Pitanja uz srbijansku rehabilitaciju četništva (2): Dijalogom do istine zbog sadašnjosti i budućnosti“, *Glas Koncila*, Broj 7, Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 25. veljače 2007, стр. 25.
16. Tomislav Vuković, „Pitanja uz srbijansku rehabilitaciju četništva (1): Šokantan povijesni podatak o svećenicima – četnicima“, *Glas Koncila*, Broj 7, Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 18. veljače 2007, стр. 25.

3.2. Издања на ћирици

17. N. N., „Нова српска краљевина“, *Бока*, Велики илустровани календар за годину 1911, Ур. и изд. Дионисије Миковић, Бокешка штампарија, Котор, 1910, стр. 23.
18. N. N., „Хајка на Србе: Убиства, паљевине, пљачке“, *Пијемонт*, бр. 166, Београд, 19. јун 1914, стр. 1-2.
19. N. N., „Шта пише 'Мађарорсаг'“, *Трговински гласник*, бр. 133, Београд, 20. јун 1914, стр. 2.
20. Бора Продановић, „Убица Тони Шлегла уцењен са 200.000 динара“, *Политика*, Бр. 7506, 24. март 1929.
21. Дум Иван Стојановић, „Биљешке“, *Срђ*, Бр. 1, Дубровник, 15. јануара 1902, стр. 33-38.

22. Ђуро Шурмин, „Бан Јелачић и Србија 1848 године“, *Политика*, бр. 7229, Београд, 17. јуни 1928, стр. 4.

4. Електронске публикације: е-књиге, научни радови, портали, часописи, новине, телевизијске емисије и остало

4.1. Издања на латиници

1. Antun Vramec, *Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom, Stampane v Lublane po Iuane Manline, 1578*, Доступно преко: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NYMNIJYD>, Приступљено: 24.05.2020.
2. *Application Instituting Proceedings Filed in the Registry of the Court on 2 July 1999: Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia)*, International Court of Justice, The Hague, 2 July 1999, стр. 2, Доступно преко: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/7125.pdf>, Приступљено: 01.12.2015.
3. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*, International Court of Justice, The Hague, 3 February 2015, стр. 23-27, Доступно преко: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf>, Приступљено: 01.12.2015.
4. Athanasii Kircheri, *Oedipus Aegyptiacus*, Tomus I, Romae, 1652, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=UKJ-xXSDJ7wC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 14.05.2019.
5. Ben Riley, Rhys J. Davies, „The Croats Under Yugo-Slavian Rule: A Visit of Investigation“, Inkubator грађанске иновације, Доступно преко: <http://domovod.info/zzfiles/CroatsUnderYugoSlavianRule.pdf>, Приступљено: 16.09.2015.
6. Boris Rašeta, „Sramota od NDH“, *Novosti*, 19.12.2021, Доступно преко: <https://www.portalnovosti.com/sramota-od-ndh>, Приступљено: 21.03.2022.
7. Carl Günther Ludovici, *Fortsetzung der Allgemeinen Schatz-Kammer Der Kauffmannschaft Oder Vollständiges Lexicon Aller Handlungen und Gewerbe So wohl in Deutschland als auswärtigen Königreichen und Ländern*, Verlegts Johann Samuel Heinsius, Leipzig, 1743, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=PLNDAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 06.07.2020.
8. Cartographic and pictorial treasures: Treasures of the National and University Library of Slovenia, *Freilaender, Peter: Quinta Europae tabula, around 1520*, Доступно преко: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-H6A7NQXB>, Приступљено: 21.01.2021.
9. Chris Hedges, „Fascist Reborn as Croatia’s Founding Fathers“, *The New York Times*, April 12, 1997, Доступно преко: <https://www.nytimes.com/1997/04/12/world/fascists-reborn-as-croatia-s-founding-fathers.html>, Приступљено: 09.10.2018.
10. CIA, *Special National Intelligence Estimate 15-83 (SNIE 15-83) – Yugoslavia: An Approaching Crisis?*, Washington, January 31, 1983, Central Intelligence Agency, Freedom of Information

Act Electronic Reading Room, Доступно преко:

https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf, Приступљено: 22.04.2022.

11. Claude Duret, *Thrésor de l'histoire des langues de cest univers, De l'Imprimerie de la Société helvétiale caldoreque*, A Yverdon, 1619, e-Book, Доступно преко: <https://books.google.bj/books?id=yjwUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 21.01.2020.
12. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect, Доступно преко: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf, Приступљено: 11.07.2016.
13. Cornelius Tacitus, *C. Cornelii Taciti Historiarum*, Libri quinque, Impensis E. Dudycinck, et How & Deforest, Novi Portus, 1815, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=6BwMAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 21.04.2019.
14. D. Ма., „Za nekoliko dana odluka o istrazi protiv Sime Dubajića“, *Dnevnik.hr*, 31. ožujka 2009, Доступно преко: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/za-nekoliko-dana-odluka-o-istrazi-protiv-sime-dubajica.html>, Приступљено: 20.06.2019.
15. Damir Pilić, „Poznati povjesničar žestoko odgovara splitskom kolegi Lozi: Svi studenti povijesti morali bi ga se sramiti! Apsolutna je laž da su Srbi u NDH počinili genocid nad Hrvatima“, *Slobodna Dalmacija*, 11. studenog 2018, Доступно преко: <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/poznati-povjesnicar-zestoko-odgovara-splitskom-kolegi-lozi-svi-studenti-povijesti-morali-bi-ga-se-sramiti-apsolutna-je-laz-da-su-srbi-u-ndh-pocinili-genocid-nad-hrvatima-574514>, Приступљено: 27.04.2019.
16. Daniel Fenning, Joseph Collye, *A New System of Geography, Or a General Description of the World*, Crowder, 1766, Доступно преко: https://www.google.rs/books/edition/A_New_System_of_Geography_Or_a_General_D/N5JOAAAAcAAJ?hl=en&gbpv=1&dq=A+New+System+of+Geography,+Or+a+General+Description+of+the+World,&printsec=frontcover, Приступљено: 18.04.2016.
17. Daniele Farlato, *Illyrici Sacri*, Tomus Primus, Ecclesia Salonitana, ab ejus exordio usque ad saeculum quatum aerae Christianae, Venetiis, 1751, Доступно преко: https://www.google.rs/books/edition/Illyrici_sacri_tomus_primus_octavus_Eccl/VKaDwRDd-3UC?hl=en&gbpv=1&dq=1.%09Daniele+Farlato,+Illyrici+Sacri,+Tomus+Primus,+Ecclesia+Salonitana&printsec=frontcover, Приступљено: 23.02.2015.
18. Darko Grden, „Donedavni predsjednik Papinskoga odbora za povijesne znanosti ddr. o. Benard Ardura: Nije predocen ni jedan jedini dokument koji bi mogao biti zaprjeka Stepinčevoj kanonizaciji“, *Glas Koncila*, Katoličke tjedne novine, 3. listopada 2023, Доступно преко: <https://www.glas-koncila.hr/donedavni-predsjednik-papinskoga-odbora-za-povijesne-znanosti-ddr-o-bernard-ardura-nije-predocen-ni-jedan-jedini-dokument-koji-bi-mogao-biti-zaprjeka-stepincevoj-kanonizaciji/>, Приступљено: 11.01.2024.

19. *Drinske mučenice proglašene blaženima*, Katolička tiskovna agencija Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Subota, 24. rujan 2011, Доступно преко: <https://www.ktabkbih.net/hr/izdvajamo/drinske-muenice-proglasene-blazenima/30539>, Приступљено: 20.12.2022.
20. *E-Diplomacy: Using Technology to Advance Foreign Relations*, U.S. Department of State, Archive, February 20, 2003, Доступно преко: <https://2001-2009.state.gov/s/p/of/proc/17914.htm>, Приступљено: 12.03.2016.
21. Edward Browne, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Styria, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Serbia, Carynthia, Carniola, and Friuli*, Printed by T. R. for Benj Tooke, London, 1673, Доступно преко: [https://www.google.rs/books/edition/A brief account of some travels in Hunga/A3e EAQAQBAI?hl=en&gbpv=1](https://www.google.rs/books/edition/A%20brief%20account%20of%20some%20travels%20in%20Hunga/A3eEAQAQBAI?hl=en&gbpv=1), Приступљено: 13.04.2017.
22. Erdmann Uhse, *Universal-geographisch-historisches Lexicon*, (Ser-Ses), Im Verlag Johann Ludewig Gleditsch und Moritz George Weidmanns, Leipzig, 1710, Доступно преко: [https://www.google.rs/books/edition/Universal geographisch historisches lexi/vCd8z-OpuB8C?hl=en&gbpv=1&dq=Erdmann+Uhse,+Universal-geographisch-historisches+Lexicon,+{Ser-&pg=RA1-PA382&printsec=frontcover](https://www.google.rs/books/edition/Universal_geographisch_historisches_lexi/vCd8z-OpuB8C?hl=en&gbpv=1&dq=Erdmann+Uhse,+Universal-geographisch-historisches+Lexicon,+{Ser-&pg=RA1-PA382&printsec=frontcover), Приступљено: 04.03.2016.
23. Filip Škiljan, „Kongres Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. године“, *Izveštaj sa međunarodnog naučnog skupa „Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije“*, Fakultet za evropske pravno-političke studije (Sremska Kamenica), Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje (Novi Sad), Institute for Historical Justice and Reconciliation (Haag), Sekretarijat za nauku i tehnologiju AP Vojvodine (Novi Sad), Sremska Kamenica, 29. i 30. oktobar 2009, Доступно преко: https://chdr-ns.com/pdf/documents/srkamenica2009_filip_skiljan.pdf, Приступљено: 02.04.2017.
24. Franc. Xav. El. B. De Pejacsevich, *Historia Serviae seu Colloquia XIII. de statu Regni, et Religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV.*, Typis scholarum Piarum, Coloce, 1779, Tabula I, e-book, Digitalna knjižnica Slovenije, Доступно преко: <https://dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-10LLV3KJ/9f4ee1cb-60e3-41da-a2d4-d3a2012a5d4e/PDF>, Приступљено: 11.08.2019.
25. François Bernier, „Nouvelle division de la terre, par les différentes espèces ou races d'homme qui l'habitent“, *Le Journal Des Sçavans*, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1684, стр. 133-144, Доступно преко: <https://archive.org/details/JournalDesScavans1684/page/n1>, Приступљено: 17.09.2018.
26. Franz Karl von Palm, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Kaiserl. Königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern, Wien, 1774, Доступно преко: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb10010824>, Приступљено: 24.03.2024.
27. Franjo Rački, „Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 17, JAZU, Zagreb, 1871, стр. 70, Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Доступно преко: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=16500>, Приступљено: 06.09.2019.
28. Friedrich Schiller, *Geschichte des Dreyssigjährigen Kriegs*, Georg Joachim Göschen, Leipzig, 1802, Доступно преко:

<https://books.google.rs/books?id=P2MHAAAAQAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 08.02.2018.

29. General Friedrich von Bernhardi, *Germany and the Next War (Deutschland und der nächste krieg)*, The Wolrd War I Document Archive, Доступно преко: <http://www.gwpda.org/comment/bernhardi.html>, Приступљено: 11.07.2014.
30. Gerard Mercator (Kremer), *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatia Parte*, Duisburg, 1589, Доступно преко: <https://www.antiquarius.it/en/ex-yugoslavia/4370-sclavonia-croatia-bosnia-cum-dalmatiae-parte-.html>, Приступљено: 12.02.2024.
31. Glenn Jewison & Jörg C. Steiner, *Johann Graf Salis-Seewis*, Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918, Доступно преко: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/salisseewis.html>, Приступљено: 10.01.2014.
32. Iacobi Philippi Tomasini, *Gymnasium Patavinum*, Libris V, Utini: Ex Typographia Nicolai Schiratti, 1654, Доступно преко: https://archive.org/details/bub_gb_WqvrOKbSY84C/page/n427, Приступљено : 26.09.2017.
33. Iñigo Olalde, Pablo Carrión, Ilija Mikić, ..., Miodrag Grbić, Carles Lalueza-Fox, David Reich, „A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations“, *National Library of Medicine: National Center of Biotechnology Information*, Published in final edited form as: *Cell*, Vol. 186, Issue 25, Cell Press, Cambridge, Dec. 7, 2023, Доступно преко: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10752003/>, Приступљено: 26.01.2024.
34. *Institute for Historical Justice and Reconciliation*, IHJR in Brief, Доступно преко: <http://historyandreconciliation.org/ihr-in-brief/>, Приступљено: 09.02.2016.
35. Irina Ognyanova, „Nationalism and National Policy in Independent State of Croatia (1941–1945)“, *Topics in Feminism, History and Philosophy, IWM Junior Visiting Fellows Conferences*, Vol. 6, Vienna, 2000, Доступно преко: <https://files.iwm.at/uploads/jc-06-05.pdf>, Приступљено: 01.06.2018.
36. István Werbőczy, *Corpus Iuris Hungarici*, Typis Regiae Universitatis, Budaе, 1779, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=jABGAAAAcAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 27.06.2019.
37. Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, Typis Joannis Baptistae Weitz, Zagrabiae, 1740, Доступно преко: https://books.google.rs/books?id=LssGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, Приступљено: 06.08.2018.
38. Ivica Neveščanin, „Knez Višeslav nije bio Hrvat, niti su Hrvati stigli u stoljeću sedmom“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 04.07.2016, Доступно преко: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/318380/knez-viseslav-nije-bio-hrvat-niti-su-hrvati-stigli-u-stoljecu-sedmom>, Приступљено: 19.07.2016.
39. Ivica Petrović, „Koliko se razumeju Srbija i Mađarska?“, *Deutsche Welle*, 18.03.2015, Доступно преко: <https://www.dw.com/sr/koliko-se-razumeju-srbija-i-madarska/a-18320506>, Приступљено: 14.06.2019.
40. Ivo Goldštajn, „Ponovo o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću“, *Historijski zbornik*, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Filozofski fakultet, Zagreb, XXXVII (1), 1984, Доступно преко:

http://www.historiografija.hr/hz/1984/HZ_37_11_GOLDSTEIN.pdf, Приступљено: 11.09.2015.

41. Jan Jansson, *Danubius Fluvius Europae Maximus A Fontibus Ad Ostia, Cum omnibus Fluminibus, ab utroque latere in illum defluentibus*, Amsterdam, 1636, Доступно преко: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/0194ops/danubius-fluvius-europae-maximus-a-fontibus-ad-ostia-cum-om-jansson>, Приступљено: 20.04.2023.
42. Jodocus Hondius, *Sclavonia, Croatia, Bosnia, cum Dalmatiae cum Dalmatiae Parte*, Amsterdam, 1640, Barry Lawrence Ruderman, Antique Maps Inc., Доступно преко: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/49005/sclavonia-croatia-bosnia-cum-dalmatiae-cum-dalmatiae-part-hondius>, Приступљено: 02.07.2022.
43. Johann Gottfried von Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Vierter Theil, Hartknoch, Riga und Leipzig, 1792, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=8dtAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false>, Приступљено: 21.06.2021.
44. Johann Matthias Hase, *Hvngariae ampliori significatu et veteris vel Methodicae, complexae Regna: Hvngariae Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bvlgariae, Cvmaniae, principatvm...*, Curantibus Homannianis Heredibus, Nürnberg, 1744, Доступно преко: <http://brbl-zoom.library.yale.edu/viewer/1342497>, Приступљено: 20.04.2015.
45. John Bowles, *The kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it which are now the northern parts of Turkey in Europe*, London, 1725, Доступно преко: <http://digitool-b.lib.ucl.ac.uk:1801>, Приступљено: 20.04.2015.
46. John Joe McFadden, „Warrior Blood“, *The Times*, Saturday, July 10. 2004, Доступно преко: <https://www.thetimes.co.uk/article/warrior-blood-2r8xhjh6xqh>, Приступљено: 22.02.2016.
47. José I. Navarro, Esperanza Marchena, Inmaculada Menacho, „The Psychology of Hatred“, *The Open Criminology Journal*, Vol. 6, Bentham Open, 2013, Доступно преко: <https://benthamopen.com/contents/pdf/TOCRIJ/TOCRIJ-6-10.pdf>, Приступљено: 11.07.2022, стр. 10-17.
48. Jutarnji list, „Srbi su najstariji narod i potječu od Noinog sina“: *Znanstvenik s Harvarda šokirao svijet*, 20.09.2013., Доступно преко: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/srbi-su-najstariji-narod-i-potjecu-od-noinog-sina-znanstvenik-s-harvarda-sokirao-svijet-1071170>, Приступљено: 03.08.2014.
49. Karl Freiherrn von Czoernig, *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie*, Wien, 1856, Universität Wien, Universitätsbibliothek, Доступно преко: <https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/image/AC02644333/1/>, Приступљено: 09.06.2022.
50. Leonard Berkowitz, „Evil is More Than Banal: Situationism and Concept of Evil“, *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 3, No. 3, Society for Personality and Social Psychology, SAGE Publications, Newbury Park, 1999, Доступно преко: <http://studysites.sagepub.com/isw6/articles/ch3berkowitz.pdf>, Приступљено: 16.06.2014.
51. Ludwik Gumplowicz, „Chorwaci i Serbowie. (Studyum socylogiczne).“, *Prawda*, nr. 44, 1.11.1902, Edycja Ludwik Gumplowicz, Доступно преко: <https://gams.uni-graz.at/archive/objects/o:lge-159a/methods/sdef:TEI/get?mode=&locale=en>, Приступљено: 12.07.2022.

52. Marija Adela Gjorgjioska, „North Macedonia external relations briefing: A controversial non-paper re-opens the question of border changes in the Western Balkans“, *Weekly Briefing*, Vol. 39, No. 4, China-CEE Institute, Budapest, April 2021, стр. 1-6, Доступно преко: https://china-cee.eu/wp-content/uploads/2021/05/2021er04_North-Macedonia.pdf, Приступљено: 27.09.2023.
53. Marijan Perković, Vlado Puljiz, „Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj“, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 8, No. 2, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada, Zagreb, 2001, Доступно преко: <https://hrcak.srce.hr/file/47404>, Приступљено: 12.12.2022.
54. Mark Millonas, *Swarms, phase transitions, and collective intelligence*, Research Gate, Доступно преко: http://www.researchgate.net/publication/216301125_Swarms_Phase_Transitions_and_Collective_Intelligence, Приступљено: 20.06.2015.
55. *Mater verborum (tzv. Glosa Salomonis)*, Manuscriptorium, Digital Library of Written Cultural Heritage, Доступно преко: http://v2.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&docId=set04071382&client=, Приступљено: 21.08.2017.
56. Matjaž Klemenčič, „James Baker, nekdanji državni sekretar“, *Mladina*, Št. 14, 10.04.2005, Доступно преко: <https://www.mladina.si/93331/rekel-sem-da-ce-neodvisnost-razglasite-z-uporabo-sile-in-to-sporocilo-sem-junija-1991-prenesel-v/>, Приступљено: 27.07.2023.
57. Mato Artuković, „Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba“, *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb, 2014, Доступно преко: <https://www.azoo.hr/app/uploads/uvezeno/manjine/04.html>, Приступљено: 22.07.2017.
58. Mladenka Šarić, „Stazić: Mnogi su se Srbi izjasnili drukčije“, *Večernji list*, 24.05.2002, Доступно преко: <https://www.vecernji.hr/vijesti/stazic-mnogi-su-se-srbi-izjasnili-drukcije-716925>, Приступљено: 09.10.2018.
59. Moša Pijade, Potpredsjednik AVNOJ-a, *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj: Što znači odluka ZAVNOH-a o ravnopravnosti Hrvata i Srba*, Izvršni odbor Narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske, Štamparija „Vjesnik“, 1944, Digitalno izdanje, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2014, Доступно преко: https://uaba-otoka-krka.hr/wp-content/uploads/2019/09/Ravnopravnost_Srba_i_Hrvata_u_Hrvatskoj.pdf, Приступљено: 11.01.2024.
60. Mustafa Rebronja, *Goljo Serhatlija i od Harvata bane/Goljo Serhatlija and Ban of Harvat*, Novi Pazar, May 14, 1950, Albert B. Lord Collection, page 19 (seq. 19), Harvard Library, Доступно преко: https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog/30-LN2?fbclid=IwAR1o6f_ArqfthpUphUrWZ0ARe7blaaGEZSZ3Bc1tlafGVAfjw2sR6Hjx75Q, Приступљено: 16.08.2021.
61. N. N. „Archbishop links priestly celibacy and Catholic sex abuse scandals“, *The Guardian*, Thursday, 11.03.2010, Доступно преко: <https://www.theguardian.com/world/2010/mar/11/priestly-celibacy-catholic-sex-scandals>, Приступљено: 01.03.2017.

62. N. N., „A 'clerical hell' is unveiled in Tuam“, *Western People*, Wednesday, November 02, 2005, Internet Archive, Wayback Machine, Доступно преко: <http://archives.tcm.ie/westernpeople/2005/11/02/story27811.asp>, Приступљено: 01.03.2017.
63. N. N., „Bosnia and Herzegovina“, Catholic Encyclopedia, *New Advent*, Доступно преко: <http://www.newadvent.org/cathen/02694a.htm>, Приступљено: 29.04.2015.
64. N. N., „Crkva i seksualno zlostavljanje: Francuski sveštenici zlostavljali 216.000 dece duže od 70 godina, pokazala istraga“, BBC News (na srpskom), 04. oktobar 2021, Доступно преко: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-58787727>, Приступљено: 17.09.2022.
65. N. N., „Der Weltkrieg am 10. Januar 1916: Die Verwaltung Serbiens“, *Das Archiv zum 1. Weltkrieg*, Доступно преко: http://www.stahlgewitter.com/16_01_10.htm, Приступљено: 10.01.2014.
66. N. N., „Grabar-Kitarović: Hrvati u BiH su najstariji konstitutivni narod“, *Radio slobodna Evropa*, 23. mart/ožujak, 2019, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org/a/29838271.html>, Приступљено: 24.03.2019.
67. N. N., „Hrvatski nogometni savez osnovan je 13. lipnja 1912. године“, *Hrvatski nogometni savez*, Доступно преко: <http://hns-cff.hr/hns/o-nama/povijest/>, Приступљено: 26.08.2015.
68. N. N., „Ističe vreme za kažnjavanje zločina u bivšoj Jugoslaviji, upozorila komesarka Saveta Evrope“, *Radio Slobodna Evropa*, 23. novembar/studeni, 2023, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org/a/dunja-mijatovic-savet-evrope-zlocini/32695887.html>, Приступљено: 24.11.2023.
69. N. N., „Izvešće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba“, *Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske*, 92/1998, Zastupnički dom Hrvatskoga državnog Sabora, Zagreb, 26. lipnja 1998, Доступно преко: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1998_07_92_1248.html, Приступљено: 06.08.2020.
70. N. N., „Josip Boljkovac: Hrvatska je namjerno izazvala rat“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 13.02.2009, Доступно преко: <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/40458/josip-boljkovac-hrvatska-je-namjerno-izazvala-rat>, Приступљено: 15.09.2020.
71. N. N., „Nove hrvatske riječi: zatipak, oznak, uspornik...“, *Al Jazeera*, Balkan, 18. mart 2019, Доступно преко: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/3/18/nove-hrvatske-rijeci-zatipak-oznak-uspornik>, Приступљено: 10.03.2023.
72. N. N., „Politika ili vjera“, *Radio Slobodna Evropa*, 23. avgust/kolovoz 2005, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org...>, Приступљено: 11.03.2016.
73. N. N., „Povijest se ponavlja: Nakon 65 godina 'uskrsnuli' hrvatski pravoslavci“, *Slobodna Dalmacija*, 12.03.2010, Доступно преко: <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/povijest-se-ponavlja-nakon-65-godina-uskrsnuli-hrvatski-pravoslavci-91830>, Приступљено: 30.07.2023.
74. N. N., „Racial & Ethnic Distribution of ABO Blood Types“, *Bloodbook.com*, Доступно преко: <http://www.bloodbook.com/world-abo.html>, Приступљено: 18.06.2015.

75. N. N., „Sijarto: Odnosi Mađarske i Srbije na istorijskom maksimumu“, Subotica.com, 05.04.2016, Доступно преко: <https://www.subotica.com/vesti/sijarto-odnosi-madjarske-i-srbije-na-istorijskom-maksimumu-id25734.html>, Приступљено: 14.06.2019.
76. N. N., „Srpsko-mađarsko pomirenje“, *Vreme*, 27. jun 2013, Доступно преко: <https://vreme.com/projekat/srpsko-madjarsko-pomirenje/>, Приступљено: 14.06.2019.
77. N. N., „Tri decenije od zločina proterivanja Hrvata u Vojvodini“, *Radio Slobodna Evropa*, 5. maj/svibanj 2021, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org/a/31239164.html>, Приступљено: 28.12.2021.
78. N.N., „Transfer of Industries from Serbia to Slovenia“, *Freedom of Information Act*, Electronic Reading Room, Central Intelligence Agency, Document Creation Date: December 21, 2016, Document Release Date: November 7, 2008, стр. 1, Доступно преко: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A008600430009-4.pdf>, Приступљено: 29.11.2018.
79. *Nedjeljom u 2 – Tvrtko Jakovina (12. svibnja 2013.)*, Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 12.05.2013, Доступно преко: <https://www.dailymotion.com/video/xzt4t1>, Приступљено: 12.05.2021.
80. Nenad Jovanović, „Hrvoje Petrić: O dolasku Srba u 15. stoljeću svjedoči sačuvana historijska građa“, *Novosti*, 05. veljače 2018, Доступно преко: <https://www.portalnovosti.com/hrvoje-petric-o-dolasku-srba-u-15-stoljecu-svjedoci-sacuvana-historijska-gradja>, Приступљено: 07.03.2018
81. Nigel Jones, „From Stalin to Hitler, the most murderous regimes in the world“, *Daily Mail*, 7. october 2014, Доступно преко: <https://www.dailymail.co.uk/home/moslive/article-2091670/Hitler-Stalin-The-murderous-regimes-world.html>, Приступљено: 11.04.2018.
82. Nikola Patković, Tomislav Prusina, „Tadić se ispričao na Ovčari, Josipović u Paulin Dvoru: Zločin zaslužuje osudu, žrtve naš pijetet“, *Jutarnji*, 4. studeni 2010, Доступно преко: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tadic-se-ispricao-na-ovcari-josipovic-u-paulin-dvoru-zlocin-zasluzuje-osudu-zrtve-nas-pijetet-3124877>, Приступљено: 27.05.2024.
83. Nikola Tesla, *A machine to End War*, Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com/tesla/1935-02-00.htm>, Приступљено: 20.08.2014.
84. Nikola Tesla, *How Cosmic Forces Shape Our Destinies („Did the War Cause the Italian Earthquake“)*, Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com/tesla/1915-02-07.htm>, Приступљено: 20.08.2014.
85. Nikola Tesla, *The Problem of Increasing Human Energy (With Special References to The Harnessing of The Sun's Energy)*, Twenty-First Century Books, Доступно преко: <http://www.tfcbooks.com/tesla/1900-06-00.htm>, Приступљено: 20.08.2014.
86. *NSC 68: United States Objectives and Programs for National Security*, (April 14, 1950, National Security Council), Federation of American Scientists, Доступно преко: <http://fas.org/irp/offdocs/nsc-hst/nsc-68-7.htm>, Приступљено: 20.06.2014.
87. *Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021.*, Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, 22.09.2022, Доступно преко: <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>, Приступљено: 09.03.2023.

88. Odbor za Ustav, Poslovník, „Ustav Republike Hrvatske (prečišćeni tekst)“, *Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske*, NN 8/1998, Доступно преко: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1998_01_8_121.html, Приступљено: 08.09.2021.
89. Omer Karabeg, „Most: Da li je gore biti Srbin u Hrvatskoj ili Hrvat u Srbiji?“, *Radio Slobodna Evropa*, 22. septembar/rujan, 2019, Доступно преко: <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-srbi-i-hrvati/30177640.html>, Приступљено: 12.07.2020.
90. Paulus Ritter, *Bossna captiva, sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis*, Typics Academicis, Per Joannem Henricum Geich, Tyrnaviae, 1712, Доступно преко: <https://books.google.rs/books?id=7r5UAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=snippet&q=Tribalis&f=false>, Приступљено: 10.11.2019.
91. Pavao Ritter Vitezović, *Croatia rediviva*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Digitalizirana baština, Доступно преко: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=10528>, Приступљено: 20.11.2023.
92. Phil Butler, „How Yugoslavia was Syrianized 25 years ago“, *Modern Diplomacy*, March 4, 2016, Доступно преко: <https://moderndiplomacy.eu/2016/03/04/how-yugoslavia-was-syrianized-25-years-ago/>, Приступљено: 28.01.2019.
93. Philip Lea, *A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it, which are at Present the Northern Parts of Turkey in Europe*, Printed for Tho: Terrey at ye Red Lyon without Newgate, and Ric. Palmer in Fullwood Rents, near Grayes Inn Stationer, London, 1695, Доступно преко: <https://collections.leventhalmap.org/search/commonwealth:cj82kq481>, Приступљено: 20.04.2023.
94. Philip Vincent, *The lamentations of Germany*, Printed by E.G. for Iohn Rothwell, and are to be sold, at the signe of the Sunne in St. Pauls Church-yard, London, 1638, Доступно преко: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B08186.0001.001?view=toc>, Приступљено: 12.04.2017.
95. Pomponius Mela, *De Chorographia*, Liber primus, The Latin Library, Доступно преко: <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius1.html>, Приступљено: 11.03.2016.
96. *Popis 2011: Jer zemlju čine ljudi, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011*, 1469 – Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013, стр. 11, Доступно преко: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf, Приступљено: 28.11.2017.
97. *Population, households and dwellings census in 1961*, National structure of population in FNR Yugoslavia, data on localities and communes, Vol. III, стр. 12, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/Pdf/G19614001.pdf>, Приступљено: 28.11.2017.
98. *Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941.-1945.*, Spomen-područje Jasenovac, Доступно преко: <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, Приступљено: 07.09.2022.
99. *President Woodrow Wilson's Fourteen Points*, The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy, Yale Law School, Доступно преко: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, Приступљено: 23.09.2014.

100. RECOM Reconciliation Network, About RECOM, <https://www.recom.link/en/sta-je-rekom/>, Приступљено: 18.09.2023.
101. Richard Grant, „The Democratisation of Diplomacy: Negotiation with the Internet“, *Discussion Papers in Diplomacy*, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael' and Antwerp University, 2005, Доступно преко: https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20050900_cli_paper_dip_issue100.pdf, Приступљено: 01.08.2020, стр. 1-38,
102. Robert O. Keohane & Joseph S. Nye Jr., „Globalization: What's New? What's Not? (And So What?)“, *Foreign Policy*, Issue 118, Spring 2000, стр. 104-119, Доступно преко: <https://www.jstor.org/stable/1149673?origin=crossref>, Приступљено: 01.08.2020.
103. Ronald Reagan, „U.S. Policy toward Yugoslavia“, National Security Decision Directive 133 (NSDD-133), The White House, Washington, March 14, 1984, *Ronald Reagan – Presidential Library & Museum*, Доступно преко: <https://www.reaganlibrary.gov/public/archives/reference/scanned-nsdds/nsdd133.pdf>, Приступљено: 23.04.2022.
104. Roy F. Baumeister, „Human Evil: The Mythical and the True Causes of Violence“, M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), *Herzliya series on personality and social psychology. The social psychology of morality: Exploring the causes of good and evil*, American Psychological Association, Washington, 2012, Доступно преко: <http://portal.idc.ac.il/en/symposium/hspsp/2010/documents/21-baumeister.pdf>, Приступљено: 03.05.2014.
105. Sandra Veljković, „'Lažima o Jasenovcu nije mjesto u UN-u, tražili smo da se maknu falsifikati'“, *Večernji list*, 25. siječnja 2018, Доступно преко: <https://www.vecernji.hr/vijesti/mvep-jasenovac-un-izlozba-logor-1222220>, Приступљено: 27.01.2018
106. Sarah Hampson, „Ireland's 'house of tears': Why Tuam's survivors want justice for lost and abused children“, *The Globe and Mail*, September 29, 2017, Доступно преко: https://www.theglobeandmail.com.translate.goog/news/world/tuam-ireland-house-of-tears/article36431106/?x_tr_sl=sr&x_tr_tl=en&x_tr_hl=sr&x_tr_pto=wapp, Приступљено: 11.03.2020.
107. Skupština Koalicije za REKOM, „Koalicija za REKOM preuzima brigu za izradu regionalnog popisa žrtava u vezi sa ratovima devedesetih na području bivše Jugoslavije“, *Udruženje mreža za izgradnju mira*, 30.12.2019, Доступно преко: <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/koalicija-za-rekom-preuzima-brigu-za-izradu-regionalnog-popisa-zrtava/?fbclid=IwAR02VqexhG4P5PaXQsrspiBfDAIRl8PQOnS9DLe9-1ici5V1ifwwAa9uAMA>, Приступљено: 18.09.2023.
108. Slobodanka Ast, „Komisija za istinu i pomirenje: Teško suočavanje“, *Vreme*, 12. aprila 2001, Доступно преко: <https://vreme.com/vreme/tesko-suocavanje/>, Приступљено: 17.09.2023.
109. Stanley Milgram, „Behavioral Study of Obedience“, University of Toledo, Department of Psychology, Доступно преко: <http://homepages.utoledo.edu/mcaruso/social/milgram.pdf>, Приступљено: 15.06.2014.

110. *Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. godine*, Републички завод за статистику, Београд, стр. 1, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1948/Pdf/G19484001.pdf>, Приступљено: 05.01.2024
111. Tony Barber, *Outrage at Stoltenberg's 'Serb' gaffe*, The Independent, Tuesday 27 June 1995, Доступно преко: <https://www.independent.co.uk/news/world/outrage-at-stoltenbergs-serb-gaffe-1588520.html>, Приступљено: 10.12.2016.
112. Vamık D. Volkan, „Transgenerational Transmissions and 'Chosen Trauma': An Element of Large-Group Identity“, *Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas*, Opening Address, XIII International Congress International Association of Group Psychotherapy, August, 1998, Доступно преко: [https://www.academia.edu/17887906/Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas An Aspect of Large Group Identity](https://www.academia.edu/17887906/Transgenerational_Transmissions_and_Chosen_Traumas_An_Aspect_of_Large_Group_Identity), Приступљено: 23.06.2019.
113. Vera Didanović, „Komisija za istinu i pomirenje: Na čekanju“, *Vreme*, 06. juna 2003, Доступно преко: <https://vreme.com/vreme/na-cekanju/>, Приступљено: 17.09.2023.
114. *Vibius Sequester de Fluminibus fontibus lacubus nemoribus paludibus montibus gentibus quorum apud poetas mentio fit*, Apud Amandum König, Argentorati, 1778, Доступно преко: <https://archive.org/details/vibiussequester00sequgoog/page/n7/mode/2up>, Приступљено: 17.12.2019.
115. Willem J. Blaeu, *Danubius, Fluvius Europae Maximus, a Fontibus ad Ostia, Cum omnibus Fluminib, ab utroque latere in illum defluentibus*, Amsterdam, 1638, Доступно преко: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9c/Danubis_1636_Janssonius-Blaeu.jpg, Приступљено: 20.04.2015
116. William Berry, *The kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it which are now the northern parts of Turkey in Europe*, London, 1680-tih, Доступно преко: <https://www.raremaps.com/gallery/enlarge/11990>, Приступљено: 20.04.2015
117. William Watts, *The Swedish Intelligencer*, The Third Part, Butter and Nicholas Bourne, London, 1633, стр. 118, Доступно преко: https://books.google.rs/books?redir_esc=y&id=ZWISAAAACAAJ&q=Potnick#v=onepage&q&f=false, Приступљено: 13.04.2017.
118. Wilson Center, Digital Archive, *George Kennan's 'Long Telegram'*, Доступно преко: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178>, Приступљено: 29.07.2015.
119. *Zemljovid stare celokupne Kraljevine Hèrvatske: sa označenjem granicah sada obstojećih pokrajinah / priredio Josip Partaš; narisao Franjo Kružić*, Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Доступно преко: [https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=17242&vwopt=%7B"pan"%3A%7B"x"%3A0.562%2C"y"%3A0.276%7D%2C"view"%3A"image"%2C"zoom"%3A0.779%7D](https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=17242&vwopt=%7B), Приступљено: 02.08.2024.

4.2. Издања на ћирици

120. Александар Апостоловски, „Уверен сам да ће дијалог о Степинцу бити настављен“, *Политика*, 20.07.2017, Доступно преко: <https://www.politika.rs/scc/clanak/385293/Uveren-sam-da-ce-dijalog-o-Stepincu-biti-nastavljen>, Приступљено: 11.01.2024.

121. Бранимир Малеш, „Расе којима припадају Срби и Хрвати“, *Социјално-медицински преглед*, Год. IX, Централни хигијенски завод Београд, Октобар/новембар/децембар 1937, Доступно преко: <https://www.scribd.com/doc/154342706/Rase-Kojima-Pripadaju-Srbi-i-Hrvati>, Приступљено: 08.02.2016.
122. Бранко Станковић, „Како су Срби постали Албанци“, *Квадратура круга*, Радио-телевизија Србије, 13.11.2010, Доступно преко: <https://www.rts.rs/tv/rtss1/939662/kvadratura-kruga.html>, Приступљено: 18.08.2015.
123. Буди давалац крви, *Крвне групе у свету*, Заступљеност крвних група на поднебљу Војводине и Србије, Доступно преко: <http://budidavalackrvi.com/cms/krvne-grupe-u-svetu/>, Приступљено: 18.06.2015.
124. В. М. Истринъ, „Хроника Иоанна Малалы въ славянскомъ переводѣ“, *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ*, Том ХСІ, 91, № 2, Типография Императорской Академии наук, Петроградъ, 1914, стр. 1-52, Доступно преко: https://www.prilib.ru/item/363841#v=d&z=3&n=5&i=6013827_doc1_F73DFF83-5A85-4DED-93B5-036E27CF0A72.tiff&y=549&x=564, Приступљено: 15.03.2020.
125. Вамик Волкан, „Историја ратовања је борба између комшија“, *Време*, Бр. 1451, Београд, 25.10.2018, Доступно преко: <https://www.vreme.com/vreme/istorija-ratovanja-je-borba-izmedju-komsija/>, Приступљено: 27.10.2018.
126. Васа Казимировић, „Нема платна за црне барјаке“, *Српско наслеђе*, Бр. 11, Новембар 1998, <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/11/article-4.html>, Приступљено: 10.01.2014.
127. Василије Крестић, *О геноцидности хрватске политике*, Институт за истраживање српских страдања у XX веку, 07.02.2015, Доступно преко: <http://www.serb-victims.org/content/view/1421/296/>, Приступљено: 05.07.2015.
128. *Декларација Народне скупштине Републике Србије о осуди аката против цивилног мађарског становништва у Војводини почињених 1944–1945. године*, Народна скупштина Републике Србије, 21. јун 2013, Доступно преко: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/ostala_akta/2013/RS28-13.pdf, Приступљено: 14.06.2019.
129. *Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба*, Република Србија, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Доступно преко: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2021-04/Допунски%20протокол.pdf>, Приступљено: 11.02.2019.
130. Драган Вујичић, „Проф. Мајкл Чосудовски: Југославију је Вашингтон разорио 1974.“, *Новости*, Вести, Политика, 07. 04. 2019., Доступно преко: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:787583-PROF-MAJKL-COSUDOVSKI-Jugoslaviju-je-Vashington-razorio-1974>, Приступљено: 07.05.2019.
131. *Закон о културном наслеђу*, Народна скупштина Републике Србије, Четвртак, 23. децембар 2021, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2021/2145-21..pdf>, Приступљено: 11.04.2023.

132. Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944., Министарство правде Републике Србије, Доступно преко: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/o-nama/misija/>, Приступљено: 24.01.2021.
133. Љиљана Богдановић, „АКАДЕМИК ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ: Историја се немилосрдно поиграва са Србима“, Печат, 27/12/2013, Доступно преко: https://www.pecat.co.rs/2013/12/akademik-vasilije-krestic-istorija-se-nemilosrdno-poigrava-sa-srbima/?_cf_chl_tk=PWIilmJrvYeDRZ9yB35zituN9QE5EQT6Psi93cdihY0-1721483383-0.0.1.1-6569, Приступљено: 20.07.2024.
134. Марина Вулићевић, „Српска књига која је узнемирила Хрватски сабор“, Политика, Недеља, 01.02.2015, Доступно преко: <https://www.politika.rs/scc/clanak/317772/Srpska-knjiga-koja-je-uznemirila-Hrvatski-sabor>, Приступљено: 01.08.2024.
135. Милан Радановић, „Како су целати постали жртве: Анализа 'регистра жртава' Државне комисије за тајне гробнице (1)“, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Доступно преко: https://www.helsinki.org.rs/serbian/aktuelnosti_t190.html, Приступљено: 19.11.2022.
136. Михаило Ђурић, „Смишљене смутње“, Анали Правног факултета у Београду, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 19, Бр. 3, Правни факултет у Београду, Мај-јун 1971, Доступно преко: https://anali.rs/xml/197-/1971c/1971-3-s/Anali-1971-3-s_05.pdf, Приступљено: 11.09.2022, стр. 230-233.
137. Н. Н., „И Загреб подиже глас“, Политика, Бр. 7985, Београд, 31.07.1930.
138. Н. Н., „Историја Фудбалског савеза Србије“, Фудбалски савез Србије, Доступно преко: <http://www.fss.rs/index.php?id=15>, Приступљено: 26.08.2015.
139. Н. Н., „Свим средствима до српско-мађарског помирења“, Радио-телевизија Војводине, 18. фебруар 2012, Доступно преко: https://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/backa/svim-sredstvima-do-srpsko-madjarskog-pomirenja_301108.html, Приступљено: 13.06.2019.
140. Н. Н., „Суд одбио рехабилитацију Милана Недића“, Политика, Уторак, 23.04.2019, Доступно преко: <https://www.politika.rs/scc/clanak/428089/Sud-odbio-rehabilitaciju-Milana-Nedica>, Приступљено: 25.04.2019.
141. Н. Н., „Хрвати – најстарији народ у Европи“, Б92, Субота, 18.09.2004, Доступно преко: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=09&dd=18&nav_category=12&nav_id=151293, Приступљено: 03.08.2014.
142. Никола Живковић, Жумберак, Српски лист – Гласник Српског клуба, април 2013, Доступно преко: <http://www.srpskolist.net/gledista/zumberak>, Приступљено: 20.05.2015.
143. Одбијен захтев за рехабилитацију Милана Недића, Виши суд у Београду, Република Србија, 26.07.2018, Доступно преко: <https://www.bg.vi.sud.rs/vest/1439/odbijen-zahtev-za-rehabilitaciju-milana-nedica.php>, Приступљено: 29.07.2018.
144. Попис становништва 1953. године у ФНРЈ, стр. 35, Доступно преко: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1953/pdf/G19534001.pdf>, Приступљено: 28.11.2017.

145. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2014, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20154001.pdf>, Приступљено: 05.01.2024, стр. 98.
146. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002: Национална или етничка припадност (Подаци по насељима)*, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2003, стр. 13, Доступно преко: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20024001.pdf>, Приступљено: 05.01.2024.
147. *Порекло, Y-ДНК хаплогрупа И – најчешћа код Срба*, Доступно преко: <http://www.poreklo.rs/2012/12/17/y-dnk-haplogrupa-i-najcesca-kod-srba/>, Приступљено: 20.12.2017.
148. Радослав Стојановић, „Нација као чинилац у међународним односима и спољној политици“, *Анали Правног факултета у Београду*, Двомесечни часопис за правне и друштвене науке, Вол. 25, Бр. 6, Правни факултет у Београду, Београд, Новембар-Децембар 1976, стр. 661-673, Доступно преко: https://anali.rs/xml/197-/1976c/1976-6c/Anali_sveska_1976-24-6.pdf, Приступљено: 11.09.2022.
149. *Рехабилитован Драгољуб Михаиловић – Дража*, Виши суд у Београду, Република Србија, Доступно преко: <https://www.bg.vi.sud.rs/files/DRAZA.pdf>, Приступљено: 14.05.2020.
150. Светлана Јанићијевић, „Класић за НИН: Кад из Брисела и Вашингтона кажу да нешто мора Хрватска тако и уради, а Србија каже - е, баш сад нећемо“, *НИН*, 23. децембар 2023, Доступно преко: <https://www.nin.rs/drustvo/vesti/42748/hrvoje-klasic-srbi-i-hrvati-se-nikad-nece-sloziti-oko-proslosti-i-ne-moraju>, Приступљено: 24.12.2023.
151. *Србија – Попис 2022, Коначни резултати –Национална припадност*, Република Србија, Републички завод за статистику, Доступно преко: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/5-vestisaopstenja/news-events/20230428-konacnirezpopisa>, Приступљено: 05.01.2024.
152. Срђан Печеничић, „Асиметрија економских односа између Србије и Хрватске“, *Политика*, Недеља, 04.04.2021, Доступно преко: <https://www.politika.rs/scc/clanak/476152/Pogledi/Asimetrija-ekonomskih-odnosa-izmedu-Srbije-i-Hrvatske>, Приступљено: 02.04.2023.
153. Стеван Костић, „Бомбардовање СРЈ у очима грађана Хрватске“, *Радио-телевизија Србије*, Уторак, 26.03.2019, Доступно преко: <https://www.rts.rs/vesti/78-dana/analize/3466421/bombardovanje-srj-u-ocima-gradjana-hrvatske.html>, Приступљено: 27.03.2019.
154. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот Светог Симеона*, Пројекат „Растко“, Доступно преко: https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_03_c.html, Приступљено: 26.05.2018.
155. Тибор Живковић, „Сами смо одсекли део наше историје“, *Нова српска политичка мисао: Часопис за политичку теорију и друштвена истраживања*, уторак, 13. март 2012, Доступно преко: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/sami-smo-odsekli-deo-nase-istorije.html>, Приступљено: 12.11.2016.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Дарио Кршић је рођен 17. октобра 1970. године у Копривници, Република Хрватска. До 1991. године студирао је на Факултету политичких знаности Свеучилишта у Загребу, где је уписао трећу годину студија Одбране и заштите. Због ратних околности преселио се у Београд, наставивши студирање на Факултету одбране и заштите Универзитета у Београду, где је 1995. године веома успешно (оценом 10) одбранио дипломски рад из предмета Војна историја, под називом „Место и улога Војне крајине од XVI до XIX века“.

Након више година рада на пословима обезбеђења лица и имовине, 2001. уписује магистарске студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (Међународне студије). Од 2003. бави се анализом преговора „2+4“ о спољним аспектима уједињења Немачке, „теоријом игара“, као и утицајем информационих и комуникационих технологија на међународне односе (виртуелна дипломатија, е-преговарање, сајбер-ратовање). Стога, 2004. године, уписује последипломске специјалистичке студије на Факултету организационих наука Универзитета у Београду, област Електронско пословање. Успешно их окончава 2006. године с просечном оценом 10,00, одбравивши специјалистички рад под називом „Електронско преговарање у међународним односима“.

Бавио се објављивањем новинских чланака везаних за електронску дипломатију, електронско преговарање и сајбер-ратовање, у часописима „е-Магазин“, „Интернет огледало“, стручном часопису „Свеске“, као и у научним часописима „Info М“ и „Management“ Факултета организационих наука у Београду. Такође, наставља да се бави истраживањем утицаја негативних емоција на насилно понашање субјеката међународних односа.

Године 2012, на Факултету политичких наука у Београду, под менторством проф. др Драгана Симића, веома успешно је одбранио магистарску тезу под називом „Утицај осећања страха на насилно понашање Немачког Царства и Републике Француске у Првом светском рату“ и стиче звање магистра политичких наука (просечна оцена 10,00). Новембра 2020. године уписује Докторске и академске студије политикологије – међународне и европске студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

У коауторству с проф. др Војканом Васковићем објавио је 2009. године монографију под називом „Дипломатија и преговарање у информационом друштву: е-Diplomacy & е-Negotiation“, која је служила као помоћни уџбеник из предмета е-Влада, на постдипломским студијама Факултета организационих наука Универзитета у Београду. Такође, објавио је више радова у научним часописима националног значаја: Војкан Васковић, Дарио Кршић, „Системи за електронско преговарање“, Management, Часопис за теорију и праксу менаџмента, Факултет организационих наука у Београду, 51/2009, стр. 13-19. (M52, ISSN 1820-0222); Војкан Васковић, Дарио Кршић, „Интернет технологије у дипломатији – виртуелна дипломатија“, InfoM, Часопис за информационе технологије и мултимедијалне системе, Факултет организационих наука у Београду, 29/2009, стр. 4-11. (M53, ISSN 1451-4397); Дарио О. Кршић, „Национални идентитети, етничка распрострањеност, антрополошке и културне особености Срба и Хрвата у путописима Јохана Георга Кола“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 44, Бр. 2/2015, стр. 85-110. (M51, ISSN 1451-4281); Дарио О. Кршић, „О Србима у Хабзбуршкој монархији у делима Јохана Георга Кола“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 45, Бр. 3/2015, стр. 51-

76. (M51, ISSN 1451-4281); Дарио О. Кршић, „Утицај осећања страха на насилно понашање субјеката међународних односа“, Национални интерес, Часопис за национална и државна питања, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 23, Бр. 2/2015, стр. 151-178. (M51, ISSN 1820-4996); Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 66, Бр. 4/2020, стр. 121-144. (M51, ISSN 1451-4281); Дарио О. Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као „предзиђе хришћанства“ и Срби као Власи“, Политичка ревија, Часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 67, Бр. 1/2021, стр. 85-106. (M51, ISSN 1451-4281); Дарио О. Кршић, „Допринос Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813. године“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 69, Бр. 3/2021, стр. 199-216. (M51, ISSN 1451-4281); Дарио О. Кршић, „Улога Теодора пл. Милутиновића Вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Далмације, Дубровника и Боке Которске од Наполеонове војске“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, Вол. 70, Бр. 4/2021, стр. 273-291. (M51, ISSN 1451-4281). Објављен му је и рад у зборнику с међународног научног скупа „Три вијека Војне крајине: на бранику хришћанства“: Дарио Кршић, „Улога хрватских митологема и истраживања о етничким, антрополошким и генетским разликама између Срба и Хрвата у генерисању србофобије“, Три вијека Војне крајине: на бранику хришћанства, Зборник радова с научног скупа (Бања Лука, 15. и 16. мај 2018), Академија наука и умјетности Републике Српске – Крајишки културни центар „Свети Сава“, Бања Лука, 2022, стр. 327-395 (ISBN 978-99976-611-5-9).

Припрема монографију о учествовању хрватских и српских (крајишких) војних трупа у Тридесетогодишњем рату и уређује превод књиге Филипа Винсента (Philip Vincent) „Нарицања Немачке“ („The Lamentations of Germany“). Такође, припрема и биографију аустријског фелдмаршала српског порекла Тодора пл. Милутиновића Вишњегорског.

Као медијатор с лиценцом Министарства правде Републике Србије, бави се алтернативним начинима решавања спорова. Области интересовања су му психологија међународних односа, као и улога информационих и комуникационих технологија у међународним односима, дипломатији и преговарању.

Служи се енглеским и немачким језиком.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Име и презиме аутора: **Дарио Кршић**

Број индекса: **57/2020**

Изјављујем:

да је докторска дисертација под насловом

„Српско-хрватски односи до 1945. године: узроци нетрпељивости“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора:

У Београду, 20.05.2024.

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора: Дарио Кршић

Број индекса: 57/2020

Студијски програм: Докторске међународне и европске студије

Наслов рада: „Српско-хрватски односи до 1945. године: узроци нетрпељивости“

Ментор: проф. др Драган Р. Симић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора:

У Београду, 20.05.2024.

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Српско-хрватски односи до 1945. године: узроци нетрпељивости“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве)

Потпис аутора:

У Београду, 20.05.2024.

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.